

51593

51593 / 589

SZÁZADOK

1979 AUG 02

A tartalomból:

**Zsigmond László: A comtei pozitivizmus
színeváltozása**

**Lackó Miklós: A 100%. Ideológia, kultúra,
irodalom. — Adalékok Lukács György pub-
licisztikai működéséhez az 1920-as évek
második felében**

**Bollók János: A Thonuzoba-legenda törté-
nelmi hitele**

Varga László: Weiss Manfréd balkáni érdekei

BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA

113. ÉVF.

1979. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája
Romsics Ignác: A Tanácsköztársaság Duna–Tisza közti tömegbázisa
Soós Katalin: Wallisch Kálmán és az 1918–19. évi magyarországi forradalmak
Ormos Mária: Még egyszer a Vix-jegyzékről

E számunk munkatársai

Belényi Gyula egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bollók János* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* a KSH történeti statisztikai kutatócsoport vezetője — *Gunst Péter* kandidátus, az Agrártörténelmi Szemle szerkesztője — *Kállay István* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Lackó Miklós* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Ladányi Sándor* kandidátus, a Ráday Levéltár igazgatója — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pál Lajos* a Századok szerkesztőségének munkatársa — *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Soós István* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szakály Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varga László* aspiráns (Bp.) — *Zsigmond László* akadémikus, ny. tanszékvezető egyetemi tanár (Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

113. évfolyam

1979. 1–6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>A. Sajti Enikő</i> : Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Part nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években	375/III
<i>Bellér Béla</i> : Az 1918/19-es torradalmak közoktatáspolitikája	183/II
<i>Diószegi István</i> : Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete	957/VI
<i>Gergely András</i> : A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen (Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt)	610/IV
<i>Kosáry Domokos</i> : A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet	591/IV
<i>Kun Miklós</i> : A baloldali szabadkőművesség mint ideológia és szervezeti keret a 19. század közepén	791/V
<i>Lackó Miklós</i> : A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom. — Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében	43/I
<i>Palotás Emil</i> : Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában	983/VI
<i>Romsics Ignác</i> : A Tanácsköztársaság tömegbázisa a Duna–Tisza közén	230/II
<i>Tilkowszky Loránt</i> : Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933)	421/III
<i>Trócsányi Zsolt</i> : A rendi reformmozgalom Erdélyben 1790–1811	749/V
<i>Zsigmond László</i> : A comte-i pozitívizmus színeváltozása	3/I

KÖZLEMÉNYEK

<i>Benczédi László</i> : A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. századvégi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben	1038/VI
<i>Bollók János</i> : A Thonuzoba-legenda történelmi hitele	97/I
<i>Gyarmati György</i> : Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez (1946)	513/III
<i>Kabdebó Tamás</i> : Kossuth és Magyarország. Chartista értékelés a magyar szabadságharcról	659/IV
<i>Kelemen Elemér</i> : A népoktatási törvény és a népiskolai hatóságok	478/III
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen	851/V
<i>Ormos Mária</i> : Még egyszer a Vix-jegyzékről	314/II
<i>Ring Éva</i> : Újabb adatok az 1797-re tervezett lengyel–magyar Habsburg-ellenes felkelés kérdéséhez	827/V
<i>Soós Katalin</i> : Wallisch Kálmán és az 1918–19. évi magyarországi forradalmak	271/II
<i>Székely György</i> : Politikai elmélet és politikai valóság a reneszánsz korában	1013/VI
<i>Tóth István György</i> : Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században	643/IV
<i>Varga László</i> : Weiss Manfréd balkáni érdekei	108/I

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Köpeczi Béla</i> : A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról	682/IV
<i>Márkus László</i> : A legújabbkori magyar sajtótörténetírás módszertanáról, különös tekintettel az 1919–1944 közötti magyar sajtó történetére	884/IV

FIGYELŐ

<i>Bona Gábor</i> : Új legenda születik. (Kritikai észrevételek Nemeskürty István 1848-as könyvéről)	693/IV
<i>Pazdur, Jan</i> : Az anyagi kultúra története	1052/VI
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Károlyiról a forradalmak évfordulóján	333/II

BESZÁMOLÓ

„A Nagy Október és a rákövetkező szocialista forradalmak története”. Nemzetközi Témabizottság ülése Budapesten (<i>Kárpáti Sándor–Vida István</i>)	1066/VI
A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben. Beszámoló a hajdúszoboszlói tudományos konferenciáról (<i>Zachar József</i>)	1069/VI
Beszámoló a Dunántúl településtörténetéről rendezett III. konferenciáról (<i>Farkas Gábor</i>)	1095/VI
Beszámoló a magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság 13. ülészakáról (<i>Szakály Ferenc</i>)	120/I
Beszámoló a magyar–NDK történész vegyesbizottság debreceni üléséről (<i>Balázs Ilona</i>)	1084/VI
Szerb–magyar szakértői konferencia az 1848–49-es szerb–magyar kapcsolatok témájáról (<i>Bona Gábor</i>)	1105/VI
Szimposium Brnóban a csehszlovák hungarisztika problémáiról (<i>Niederhauser Emil</i>)	1061/VI
Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről (<i>Gunst Péter–L. Nagy Zsuzsa</i>)	132/I

TÖRTÉNETI IRODALOM

A magyar népi demokrácia története 1944–1962 (Ism.: <i>Orbán Sándor</i>)	1136/VI
<i>Arcihovszkij, A. V.–Janyin, V. L.</i> : Novgorodszkije gramoti na beresztje (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	342/II
Arcképek a német történelemből (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	557/III
Balassagyarmat története 896–1962 (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	355/II
<i>Berezskov, V. M.</i> : A nagy szövetség (1941–1943.) (Ism.: <i>Soós István</i>)	567/III
<i>Berindei, Dan–Csucsujá István</i> : 1877 – A függetlenségi háború és Erdély (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	351/II
<i>Bernás, F.–Bernás, J. M.</i> : Merénylet Hitler ellen (Ism.: <i>Soós István</i>)	567/III
Bismarks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus 1884/5 – bis 1890 (Ism.: <i>Gonda Imre</i>)	913/IV
<i>Bolla Ilona–Cszmadia Andor–Degré Alajos–Horváth Pál</i> : Tanulmányok a falusi közösségekről (Ism.: <i>Kállay István</i>)	148/I
<i>Böloni Farkas Sándor</i> : Journey in North-America, 1831 (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	716/IV
<i>Braham, Randolph L.</i> : The hungarian labor service system 1939–1945. (Ism.: <i>Ránki György</i>)	164/I
<i>Brown, Edward</i> : A brief account of some travels in Hungaria, Servia . . . (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	156/I
<i>Buganov, V. I.</i> : Kresztjanszkije vojni v rosszii XVII–XVIII vekov (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	344/II
<i>De La Rupelle, comte Jacques</i> : Le maréchal de Bercheny de Szekes. (Ism.: <i>Zachar József</i>)	711/IV
<i>Del Rosal, Amadeo</i> : Les congresos obreros internacionales en el siglo 19. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	348/III
Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	1113/VI
Die Obere Wart. (Ism.: <i>Vörös Károly</i>)	907/IV
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848–1867) Abteilung V. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	721/IV

Studia z historii postepowych internacjonalistycznych kontaktow wegiersko–polskich (Ism.: <i>Soós István</i>)	1130/VI
„Szálasi naplója”. A nyilasmozgalom a II. Világháború idején (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1131/VI
<i>Szkrinnjikov, R. G.</i> : Boris Godunov (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	903/V
<i>Szmirnov, A. Sz.</i> : Bolsevik i kresztyansztvo v Oktyabrszkaj Revolucii (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	914/V
<i>Tarnóc Márton</i> : Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában (Ism.: <i>Nagy László</i>)	904/V
<i>Teichova, Alice</i> : Economic background to Munich (Ism.: <i>Ránki György</i>)	1128/VI
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945 (Ism.: <i>Tokody Gyula</i>)	728/IV
Történeti statisztikai tanulmányok 3 (Ism.: <i>Benda Gyula</i>)	1115/VI
<i>Vida István</i> : A Független Kisgazdapárt politikája 1944–47 (Ism.: <i>Belényi Gyula</i>)	165/I
<i>Viszockij, V. N.</i> : A Terminál-akció. A potsdami konferencia (Ism.: <i>Soós István</i>)	567/III
<i>Wagner, Ernst</i> : Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	1119/VI
<i>Wittman Tibor</i> : Latin-Amerika története (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	726/IV

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Bezimenszkij, L. A.</i> : A „keleti terv” alap gondolata, céljai, eredményei	740/IV
<i>Bleiber, Helmut</i> : A németalföldi forradalom német fejedelemségekre gyakorolt hatásáról	928/V
<i>Castro Arenas, Mario</i> : Juan Santos Atahualpa felkelése	1147/VI
<i>Czepulis-Rastenis, R.</i> : A lengyel királyság értelmiségének társadalmi helyzete és szerkezete az 1830-as és az 1863-as felkelés között	733/IV
<i>De Novo, John A.</i> : A Culbertson gazdasági misszió és az 1944–1945-ös brit–amerikai ellentétek a Közel-Keleten	1154/VI
<i>Dippel, Horst</i> : Benjamin Franklin polgári társadalomelmélete	931/V
<i>Donnert, E.</i> : Szociális mozgalmak és társadalompolitikai gondolkodás Oroszországban a 18. század második felében	360/II
<i>Durnovcev, V. I., Illerickij, V. Ge., Muravjov, V. A.</i> : Az össz-szövetségi historiográfiai évkönyvek megjelentetésének eredményei és perspektívája	178/I
<i>Farnell, James E.</i> : London szerepe az angol polgári forradalomban	1143/VI
<i>Farré, Luis</i> : Szegények és gazdagok a középkorban. Vallási és társadalmi-gazdasági környezet	1142/VI
<i>Fegyukin, Sz. A.</i> : Az Októberi Forradalom és az értelmiség	579/III
<i>Fišer, R.</i> : Számítógép – programozott tájékoztatási rendszer – harmincadjegyzékek	930/V
<i>Foner, Philip S.</i> : A kézművesek és bérmunkások szerepe az amerikai forradalom előkészítésében	362/II
<i>Fraser, Thomas G.</i> : Németország és az indiai forradalom	1153/VI
<i>Glejzer, M. M.</i> : A szovjet cservonyec	177/I
<i>Glover, Michael</i> : Wellington és a spanyolok a spanyol függetlenségi háborúban, 1808–1814	934/V
<i>Guboglo, M. N.</i> : A Szovjetunió népei kettősnyelvűségének kutatási perspektívája	175/I
<i>Gyakov, V. A.</i> : L. Ny. Tolsztoj a történelmi folyamat törvényszerű jellegéről, a személyiség és a néptömegek történelmi szerepéről	363/II
<i>Hahn, Erich J. C.</i> : A fiatal oktatók a „forradalomban”. Reformtervek a berlini egyetemen 1848-ban	575/III
<i>Harsgor, Michael</i> : Totális történelem: az Annales-iskola	369/II
<i>Holzappel, Kurt</i> : Robespierre és Poroszország	933/V
<i>Hučko, J.</i> : František Palacký és Szlovákia	936/V
<i>Kelley, Robert</i> : Ideológia és politikai kultúra Jeffersontól Nixonig	1144/VI
<i>Kozenko, B. D.</i> : A „progresszív érá”-ról kialakított újabb koncepciók az amerikai polgári történetírásban	577/III
<i>Kölling, M.</i> : A brit külpolitika szempontjai a 19–20-as években	367/II

<i>Drobisch, Klaus</i> : Wiederstand in Buchenwald (Ism.: <i>Barabás László</i>)	926/IV
<i>Egyed Ákos</i> : Háromszék 1848–1849 (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	718/IV
Entre Marx et Bakounine. César de Paepe (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	723/IV
<i>Eyck, Frank</i> : Deutschlands grosse Hoffnung. Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49 (Ism.: <i>Erdőy Gábor</i>)	156/I
1877 – Tollal, fegyverrel. Tanulmányok (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	352/II
<i>Freyer, Paul Herbert</i> : Viharmadarak (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	919/V
<i>Fuchs, Albert</i> : Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918 (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	1122/VI
<i>Garzó Imre</i> : Életem és abból merített gondolatok (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	911/V
<i>Gergely Ernő–Schönwald Pál</i> : A Somogyi–Bacsó gyilkosság (Ism.: <i>Gyarmati György</i>) . .	919/V
<i>Gergely Jenő</i> : A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923 (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	564/III
<i>Grabski, Andrzej Feliks</i> : Mysl historyczna polskiego oswiecenia (Ism.: <i>Soós István</i>)	169/II
<i>Gross, Mirjana</i> : Historijska Znanost. Razvoj, oblik, smjerovi. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>) . .	167/II
<i>Grunt, J. A.</i> : Moszkva 1917-j. Revolucija i kontrrevolucija (Ism.: <i>Boross Róbert</i>)	917/V
<i>Gutheil Jenő</i> : Az Árpád-kori Veszprém (Ism.: <i>Solymosi László</i>)	549/III
<i>Györffy György</i> : István király és műve (Ism.: <i>Heckenast Gusztáv</i>)	708/IV
<i>Haas, Hans–Stuhlpfarrer, Karl</i> : Österreich und seine Slowenen (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>) .	922/V
<i>Hall, Murray G.</i> : Der Fall Bettauer (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	1129/VI
<i>Hofmeister, Rotraut</i> : Das Österreichbild der napoleonischen Soldaten (Ism.: <i>Ács Zoltán</i>) .	553/III
<i>Holodkovszkij. V. M.</i> : Finlangyija i Szovjetszkaja Rosszija 1918–1920 (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	1127/VI
H. V. Krafft, ein schwäbischer Kaufmann in Türkischer Gefangenschaft (ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	710/IV
<i>Ioffe, G. Z.</i> : Krah rosszijszkoj monarhijszkoj kontrrevolucii (Ism.: <i>Dolmányos István</i>) . .	916/V
<i>Konviszár, Vlagyimir</i> : A prágai konferencia (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	919/V
<i>Kónya István</i> : Tanulmányok a kálvinizmusról (Ism.: <i>Ladányi Sándor</i>)	152/II
<i>Lemke, Heinz–Widera, Bruno</i> : Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis Oktoberrevolution (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	713/IV
Louis Kossuth „The nation's guest” (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	160/I
<i>Magocsi, Paul Robert</i> : The shaping of a national identity (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1125/VI
<i>Meyer, Jean</i> : Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime. (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	552/III
<i>Mitrovič, Andrej</i> : Razgranicenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom 1919–1920 (Ism.: <i>Arday Lajos</i>)	561/III
<i>Molnár József</i> : Nagyréde története 1850–1945 (Ism.: <i>Benda Gyula</i>)	559/III
<i>Nehring, Karl</i> : Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Revolution vor 1848/49 (Ism.: <i>Erdőy Gábor</i>)	159/II
<i>Pintér István–Szabó Bálint</i> : A népfrontmozgalom Magyarországon (Ism.: <i>Póth Piroska</i>) . .	1139/VI
<i>Pozsonyi Tivadar</i> : Erdő a Moldván (Ism.: <i>Heiszler Vilmos</i>)	571/III
<i>Petrus, Ransanus</i> : Epithoma rerum Hungarorum. Curam gerebat Petrus Kulcsár (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	151/I
<i>Ránki György</i> : 1944. március 19. Magyarország német megszállása (Ism.: <i>Teleki Éva</i>) . .	353/II
Revolutia de la 1848–1849 din Transilvania. I. kötet: 1848. március 2.–április 12. (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	345/II
<i>Ribakov, B. A.</i> : Ruszkiye karti Moszkovii XV–nacsala XVI veka (Ism.: <i>Dolmányos István</i>)	343/II
<i>Sándor Pál</i> : A birtokrendezési periratok (Ism.: <i>Simonffy Emil</i>)	555/III
<i>Schultheisz Emil–Tardy Lajos</i> : Glavi iz iztorii ruszsko–vengerszkih medicinszkih szvja- zej (Ism.: <i>Szemkeő Endre</i>)	1113/VI
<i>Silló-Seidl György</i> : Semmelweis halála (Ism.: <i>Pál Lajos</i>)	162/II
<i>Steward, Dick</i> : Commerce and hemisphere – The Good neighbour policy and reciprocal trade (Ism.: <i>Pereszteginé Balogh Gabriella</i>)	566/III
<i>Stroup, Edsel Walter</i> : Hungary in early 1848: the constitutional struggle against absolut- ism in contemporary eyes (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	349/II

<i>Kasznobajev, B. I.</i> : A 17. század második fele és a 19. század első fele közötti korszak orosz kultúrtörténetének néhány fogalmáról	174/II
<i>Kremenjuk, V. A., Lukin, V. P.</i> : Az USA Ázsia-politikájának fejlődése a második világháború után	584/III
<i>Kučera, M.</i> : A szlovákság történeti tudata a középkorban	928/V
<i>Leich, John Foster</i> : Mexikó császára: Miksa. Reflexiók a nemzetközi intervencióról . . .	1150/VI
<i>Litvak, B. G.</i> : Csernisevskij és az orosz forráskutatás	734/IV
<i>Lutz, H.</i> : Königrätzről a kettős szövetségig. Az európai döntések szempontjai	735/IV
<i>Mager, W.</i> : A rendi alkotmányok problémája a bécsi kongresszuson, 1814/15	1149/VI
<i>Mathew, W. M.</i> : Egy kezdetleges kiviteli ágazat: a perui guanótermelés a 19. század közepén	576/III
<i>Mitrovič, Andrej</i> : A központi hatalmak háborús céljai és a délszláv kérdés	1151/VI
<i>Novotný, K.</i> : A manufaktúrák munkásságának kialakulása Csehszlovákiában	930/V
<i>Novotný, K.</i> : František Palacký és a munkáskérdés	936/V
<i>Poljakov, Ju. A., Piszarenko, E. Je.</i> : A szovjet életmód kutatásának körnélműi aspektusai	737/IV
<i>Raupach, Hans</i> : A gazdasági világválság strukturális és szervezeti kihatásai Kelet-Közép-Európában	580/III
<i>Riaszanovskij, Nicolas V.</i> : Lamennais, Csaadajev és a romantikus forradalom Franciaországban és Oroszországban	574/III
<i>Rizsenko, F. D.</i> : Fordulópont az orosz és a nemzetközi munkásmozgalomban	364/II
<i>Schilfert, G.</i> : A 16–18. századi polgári forradalmak világtörténeti helye és hatásuk a német területekre	359/II
<i>Schmidt, Walter</i> : A burzsoázia szerepéről az 1789-es és az 1848-as forradalomban	174/I
<i>Schwoerer, Lois G.</i> : A propaganda az 1688/89-i forradalomban	573/III
<i>Seibt, Ferdinand</i> : A huszita forradalom és a német parasztháború	358/II
<i>Sladkowski, Wieslaw</i> : A francia baloldal és Lengyelország függetlenségének kérdése az első világháború idején	365/II
<i>Stafford, David A. T.</i> : A Special Operations Executive (SOE) és az angolok szerepe az 1941. márciusi belgrádi államcsínyben	739/IV
<i>Vojtech, T.</i> : Az ifjúcseh párt szervezeti fejlődése 1891-ig	935/V
<i>Volkov, V. K.</i> : Törökország és Görögország külpolitikája a müncheni egyezmény időszakában	738/IV
<i>Wallstein, Günter</i> : Scharnhorst és a francia forradalom	1147/VI
<i>Zabarko, B. M.</i> : V. I. Lenin, a Komintern és a nemzetközi munkáskölcson	366/II
<i>Zajewski, Wladyslaw</i> : Gdansk, a nagyhatalmak versengésének tárgya Napóleon uralkodásának idején	732/IV
<i>Zumpe, Lotte</i> : A gazdaságtörténeti imperializmus-kutatás állása és problematikája	583/III

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	586/III
A Magyar Történelmi Társulat hírei	744/IV
A Magyar Történelmi Társulat hírei	938/V
A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése (Ism.: <i>Székely Anna</i>)	1157/VI
A Tudományos Minősítő Bizottság hírei	1186/VI
Beszámoló	370/II
Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázatáról (<i>Sipos Péter</i>)	742/IV
Egyetemi doktori disszertációk (<i>Petrovics István, Menyhárt Lajos és D. Szabó Mária</i>) . .	939/V
Hírek	180/I

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1978. január 1.–december 31.). Összeállította: <i>Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária</i>	1191/VI
---	---------

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51–53.

113. ÉVFOLYAM 1979. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Zsigmond László: A comte-i pozitívizmus színéváltozása. . . . .</i>	3
<i>Lackó Miklós: A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom – Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében. . . . .</i>	43

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bollók János: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele . . . . .</i>	97
<i>Varga László: Weiss Manfréd balkáni érdekei . . . . .</i>	108

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság 13. ülészakaról (<i>Szakály Ferenc</i>)	120
Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–32.-i szegedi vándorgyűléséről (<i>Gunst Péter–L. Nagy Zsuzsa</i>)	132

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Bolla Ilona–Cszimadia Andor–Degré Alajos–Horváth Pál: Tanulmányok a falusi közösségekről (Ism.: Kállay István) . . . . .</i>	148
<i>Petrus Ransanus: Epithoma Rerum Hungararum. Curam gerebat Petrus Kulcsár. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova Redigit Antonius Pirnát) (Ism.: Fügedy Erik) . . . . .</i>	151
<i>Kónya István: Tanulmányok a kálvinizmusról (Ism.: Ladányi Sándor) . . . . .</i>	152

<i>Edward Brown: A Brief Account of some Travels ins Hungaria</i> (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	156
<i>Frank Eyck: Deutschlands grosse Hoffnung. Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49</i> (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	156
<i>Karl Nehring: Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Revolution von 1848/49</i> (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	159
Louis Kossuth "The Nation's Guest" (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	160
<i>Silló-Seidl György: Semmelweis halála. (Orvostörténelmi beszámoló)</i> (Ism.: <i>Pál Lajos</i>)	162
<i>Randolph L. Braham: The Hungarian Labor Service System.</i> (Ism.: <i>Ránki György</i>)	164
<i>Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947</i> (Ism.: <i>Belényi Gyula</i>)	165
<i>Mirjana Gross: Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	167
<i>Andrzej Feliks Grabski: Myśl historyczna polskiego oświecenia</i> (Ism.: <i>Soós István</i>)	169

FOLYÓIRATSZEMLE

B. I. Krasznobajev: A 17. sz. második fele és a 19. sz. első fele közötti korszak orosz kulturtörténetének néhány fogalmáról 173
Walter Schmidt: A burzsoázia szerepéről az 1789-es és az 1848-as forradalomban 174
M. N. Gobulko: A Szovjetunió népei kétnyelvűségének kutatási perspektívája 175
M. M. Glejzer: A szovjet cservonyec 177
V. I. Durnovcev, V. Ge. Illerickij, V. A. Muravjov: Az össz-szövetségi historiográfiai évkönyvek megjelentetésének eredményei és perspektívája 178

KRÓNIKA

Hirek 180

Zsigmond László:

A COMTE-I POZITIVIZMUS SZÍNEVÁLTOZÁSA*

Az emberiség vallását címében és tartalmában egyaránt meghirdető *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la religion de l'HUMANITÉ*¹ című munkája mottójaként Comte a nagy francia lírikus, Alfred de Vigny következő verssorait választotta:

„Qu'est-que qu'une grande vie?
Une pensée de la jeunesse réalisée par l'âge mûr.”²
(„Mi egy nagy élet?
Az ifjúság egy gondolata az érett korrallal megvalósulva”)

A mottóval Comte életútja egyenes voltát, eredeti célkitűzései következetes megvalósítását, tudományos és filozófiai koncepciója folytonosságát, egész gondolatrendszere egységét kívánta érzékeltetni. Ez a gondolat vezérelte a *Politique positive* első kötete előszava megírásánál³ és ezt igyekezett bizonyítani a *Politique positive* negyedik kötetéhez mellékelte *Appendice général du Système de politique positive contenant tous les opuscules primitifs de l'auteur sur la philosophie positive* című függeléssel is.⁴ A függelék Comte-nak 1819–1826 között írott és időtállóknak tekintett tanulmányait tartalmazta, amelyek egy 1828-as keltezésű cikkel kiegészítve külön kötetben is megjelentek *Opuscules de philosophie sociale. 1819–1828.* címen.⁵ Az 1826-ban meghirdetett előadássoro-

¹A. Comte: *Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la religion de l'Humanité*. I–IV. Paris 1879. (A továbbiakban: *Comte: Politique positive*.)

²*Comte: Politique positive*. I. 1. – A. Vigny: *Les poèmes*. Paris. 1929. 270.

³*Comte: Politique positive*. I. 1–24.

⁴A. Comte: *Appendice général du Système politique positive contenant tous les opuscules primitifs de l'auteur sur la philosophie positive*. Paris. 1854. (A továbbiakban: *Comte: Appendice*.)

⁵A. Comte: *Opuscules de philosophie sociale. 1819–1828*. Paris. 1883. (A továbbiakban: *Comte: Opuscules*.) – Ld.: *Comte Ágoston: Szociálfilozófiai értekezései*. Első fele. Fordította: Kun Sámuel. Budapest. 1901. (A továbbiakban: *Comte: Értekezések. I.*) – *Comte Ágoston: Szociálfilozófiai értekezései*. Fordította: Kun Sámuel. Budapest 1904. (A továbbiakban: *Comte: Értekezések. II.*)

*A tanulmány első fejezete *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodása történetéből* című közeljövőben megjelenő monográfiának, amely a comte-i pozitívizmus egyes szakaszait követve mindenenekelőtt azzal a problémával foglalkozik – és szabta meg a téma és vele együtt az irodalom leszűkítését is –, hogy miként és miért mehetett végbe a színeváltozás, amelynek folyamán a társadalom tudománya az emberiség vallásává vált.

zata a tanulmányokban vázolt kérdések részletes kifejtését és elméleti összegezését tűzte ki célul. Alapvető művének tekintett *Cours de philosophie positive*⁶ című hatkötetes munkája megjelentetésével 1830–1842 folyamán Comte szerint lezárult az első és elengedhetetlen szakasz. A pozitív filozófia és szociológia kidolgozásával lehetővé vált a pozitív politika rendszerbe foglalása az emberiség vallásának, mint új és egyetemes társadalmi köteleknek alapján.⁷ Innen a különbség – állapítja meg Comte a *Philosophie positive* és az 1851–1854 folyamán megjelentetett *Politique positive* között. „Az ész érvényesül az egyikben a pozitívizmus intellektuális fölénye jellemzésére bármely teologizmus felett – hangzik az első munkára vonatkozó magyarázat, majd a másodikra utalva így folytatódik: – Itt a sziv uralkodik, hogy kellően tanúsítsa az igaz vallás erkölcsi elsőségét.”⁸ Az ún. fizikai, vagyis objektív szakaszból a comte-i pozitívizmus átlépett a szociológiai, vagyis társadalmi szakaszba.⁹ Ezzel a folyamat nem zárult le és a harmadik, az ún. esztétikai vagyis poétikai szakasz tendenciája már felismerhető a *Politique positive*-ben, hogy a továbbiakban kibontakozzon az 1856-ban megjelent *Synthèse subjective*-ben.¹⁰ Legújabb művét Comte úgy jellemezte, mint „a *Politique positive*-om természetes folytatását és szükségszerű kiegészítését, amint az a *Philosophie positive*-omból következett”.¹¹ A három alapvetőnek minősített munka közötti folytonosságot Comte a következőkben foglalta össze: „... amíg *Philosophie*-m a pozitívizmus teoretikus fölényét tanúsította, *Politique*-om szociális és erkölcsi elsőségét alapozta meg, addig *Synthèse*-em poétikai felsőségét fogja megteremteni”.¹² A folytonosság elismertetése ellenállásba ütközött már a *Politique positive*-vel kapcsolatban, és Comte csak azokat tekintette ún. igazi pozitívistáknak, akik érvelését feltétel nélkül magukévá tették.¹³ Az ún. igaz pozitívizmus feltételei közé került a továbbiakban Comte azon követelménye, hogy a pozitívizmus tárházából ki kell iktatni a második és főleg a harmadik szakasz kellő megértését hátráltató *Philosophie positive*-et.¹⁴ Már ennek a figyelembevételével járt el Comte egyik legodaadóbb híve és életrajzírója J. F. Robinet *Notice sur l'oeuvre et sur la vie d'Auguste Comte* című könyvében.¹⁵ Mestere írásait ismertetvén, a sort az 1848 júliusában megjelent *Discours sur l'ensemble du positivisme* tanulmánnyal kezdte,¹⁶ amely már tartalmazta az

⁶ A. Comte: *Cours de philosophie positive*. I–IV. Paris. 1869. (A továbbiakban: *Comte: Philosophie positive*.)

⁷ *Comte: Politique positive*. I. 2–5.

⁸ Uo. 3–4.

⁹ Uo. 442–451.

¹⁰ *Comte: Politique positive*. IV., XIV., 51–54. – A. Comte: *Synthèse subjective ou Système universel des conceptions propres à l'état normal de l'Humanité*. Oeuvres d'Auguste Comte. XII. Paris. 1971. (A továbbiakban: *Comte: Synthèse*.) – Uo. XXIII., 9., 26–27., 40–41., 44–45., 59–60., 734–735.

¹¹ *Comte: Synthèse*. V.

¹² Auguste Comte méconnu. Auguste Comte conservateur. Extraits de son oeuvre finale. (1851–1857.) Paris. 1898. – (A továbbiakban: *Comte: Extraits*.) – Uo. 282.

¹³ *Comte: Politique positive*. IV. XXXV–XXXVII., 548–549.

¹⁴ *Comte: Extraits*. 293–299.

¹⁵ J. F. Robinet: *Notice sur l'oeuvre et sur la vie d'Auguste Comte*. Paris 1860.

¹⁶ J. F. Robinet: *Comte*. 624–625. – A. Comte: *Discours sur l'ensemble du positivisme*. Paris. 1907. (A továbbiakban: *Comte: Ensemble du positivisme*.)

emberiség vallása teóriáját és éppen ennek folytán került elméleti alapvetésként a *Politique positive* első kötete elejére.¹⁷

Az esztétikai vagy poétikai szakaszba való átmenettel Comte korrigálandónak minősítette a *Politique positive*-t is, a következőket írván a *Synthèse subjective*-ben: „... a logikának a *Philosophie positive*-om első kötete 448-ik oldalán közbevetőleg megfogalmazott meghatározása két egymással kapcsolatos korrekciót követel, nem a módzatokkal szemben, hanem a célt illetően. *Felfedni az igazságokat* helyébe azt kell oda tenni, hogy *inspirálni a koncepciókat*, jellemezve az intellektuális koncepciók lényegében szubjektív természetét, és hatáskörüik teljes kiterjesztését belsőleg nem kevésbé, mint külsőleg. Ezzel a kettős helyreigazítással azonban kezdeti formulázásom teljesen kielégítővé válik. Akkor végül is úgy határozandó meg a logika: *az érzelmek, a képek, és a jelek szabályszerű egybeesése erkölcsi, intellektuális és fizikai szükségleteinknek megfelelő koncepciók inspirálására.*”¹⁸ A logikának minden szakaszban megvolt a maga funkciója – vélekedik Comte. A fizikai vagy objektív szakaszban a pozitivistá tudományosság kiindulópontjául szolgáló matematikából kisarjadó logika¹⁹ segítségével alapozta meg az emberi szellem „... az égi fizikát, a földi fizikát, úgy a mechanikusot, mint a kémiai, az organikus fizikát, úgy a növényit, mint az állatit, most csak az van hátra – írja Comte a *Philosophie positive*-ban –, hogy a megfigyeléseken alapuló tudományok rendszerét a *társadalmi fizika* megalapozásával fejezzék be.”²⁰ A társadalmi fizika, vagyis a társadalom fizikája kidolgozásával a hangsúly a világról az emberre, az emberi társadalomra, az emberiségre helyeződött. Ha előbb a világtól kellett haladni az ember felé, úgy a továbbiakban az embertől kell haladni a világ felé.²¹ Ebben az összefüggésben érthető meg, hogy miért változtatta Comte a *Politique positive* negyedik kötetében az eddig használatos *physique sociale*, vagyis társadalmi fiziká elnevezést szociológiára.²² A társadalom tudománya kidolgozásával a kiinduló pont – a pozitivistá szociológia által feltárt és meghatározott társadalmi statika, vagyis társadalmi rend és abból törvényszerűen fakadó társadalmi dinamikája, vagyis társadalmi menete. A szociológiára kell épülnie a szociokráciának vagyis a társadalom uralmának és a szociolátriának vagyis a társadalom imádatának, úgy, amint „a *teológián* nyugodtak a *teokrácia* és a *teolátria*”.²³

A szociológia vagy szubjektív szakasz óhatatlanul magában rejtette az esztétikai vagy poétikai szakasz elemeit, és már a *Politique positive*-ben megkezdődött a tudomány utolsó szavának minősített szociológia degradálása, hogy az első helyre az erkölcs lépjen,²⁴ mint hetedik és egyben azon tudomány, amelyet minden előző tudománynak szolgálnia és előkészítenie kell. Az elsőség ugyanis – írja Comte – „csak az erkölcsöt illeti meg, amely ... egyedül jelenti a tudomány utolsó szavát és a művészet forrását”.²⁵ Ha előbb úgy tűnt, hogy az erkölcsnek az emberiség vallási kultusza keretében csak ki

¹⁷ Comte: *Politique positive*. I. 2–399.

¹⁸ Comte: *Synthèse*. 27.

¹⁹ Comte: *Philosophie positive*. I. 87–88., 121–122.

²⁰ Comte: *Philosophie positive*. I. 21–22.

²¹ Comte: *Politique positive*. I. 4–5.

²² Comte: *Politique positive*. IV. 185.

²³ Comte: *Politique positive*. I. 403.

²⁴ Comte: *Politique positive*. III. 5.

²⁵ Uo. 5.

kell egészítenie a szociológiát, úgy a későbbiekben kiderült, hogy többről és másról van szó, az erkölcsnek a szociológia és vele együtt minden tudomány forrásává és éltetőjévé kell válnia, lehetővé tevén „a poézis logikai elsőségét a tudomány felett. . .”²⁶ Csakis az esztétikai és poétikai szakaszra jellemző átfogó és alkotó logika révén valósulhat meg elméleti és gyakorlati téren egyaránt az igazi szintézis, a teljes egység, a végleges harmónia. Az indukciónak és a dedukciónak megvolt a maga jelentősége, de csak a következő összefüggésben: „*induire pour déduire, afin de construire*” vagyis „indukálni, hogy dedukálhassunk, azért, hogy konstruálhassunk”.²⁷ A konstrukció a ragyogó jövő megteremtését jelentette, éspedig a görög eredetű *poiészisz* illetve az alapjául szolgáló poien: csinálni, alkotni szó értelmében.²⁸ A konstrukció ihletője, formálója és szervezője viszont az a Comte lett volna, aki 1850-ben meghirdette az emberiség vallását, majd egy évvel később annak papjának nyilvánította magát.²⁹ Egyik angliai hívéhez 1857-ben írott levelében már jogosultnak minősítette magát az emberiség főpapja cím felvételére.³⁰ Ebben a minőségben nyilvánította ki, hogy miután a tan végleges kidolgozása, a szellemi hatalom megteremtése, az emberiség ún. morális állapotába való átmenete, illetve az ún. normális állapota mikéntjének tisztázása 1854-ig bezárólag megtörtént, az emberiség új korszaka 1855-től kezdve számítandó.³¹

Amíg a *Politique positive* és az *Appel aux conservateurs* az ún. normális állapotba való átmenet útját jelölték ki, addig a *Catéchisme positiviste* a már feltételezett átmenetből indult ki és a *Synthèse subjective* pedig már – amint az alcíme is jelezte – az emberiség élete végleges és teljes szabályozása programját tartalmazta volna.³² A *Synthèse subjective*-ben Comte mint az emberiség főpapja nemcsak a Panthéonba helyezte el önmagát halhatatlanként,³³ hanem kellő utód hiányában érinthetetlennek nyilvánította tanítását,³⁴ amelyet híveinek úgy kell tekinteni, mintha 1927-ben, vagyis az ún. normális állapot hetvenharmadik, vagyis azon esztendejében írta volna, amikor fenntartások vagy kétségek már számításba sem jöhetnek.³⁵

*

Comte a maga útját állította követendő példaként és feltételként a hozzá csatlakozni kívánók számára és elvárta, hogy tanítványai és hívei ugyanolyan következetesen számolják fel intellektuális múltjukat, mint ő maga. „Senki sem várja el tőlem végül, hogy oly szigorúsággal ítéljem meg saját pályámat, amely egyébként nem túlzott. Ha az

²⁶ Comte: *Synthèse*. 735.

²⁷ Uo. 735.

²⁸ Grand Larousse Encyclopédique. VII. Paris. 1963. 586. – Vö.: J. Charpier–P. Seghers: *Art poétique*. Paris 1957.

²⁹ Comte: *Politique positive*. I. 18–19.

³⁰ Comte: *Extraits*. 297.

³¹ Uo. 310–312.

³² P. Arbousse-Bastide: *La doctrine universelle dans la philosophie d'Auguste Comte. Principe d'unité systématique et fondement de l'organisation spirituelle du monde*. I–II. Paris. 1957. 408–443.

³³ Comte: *Synthèse*. XV.

³⁴ Uo. XLVI.

³⁵ Uo. VIII–IX.

ügynevezett intellektuális pozitívizmus annyi zavart okoz nekünk, úgy főleg nekem kell napjainkban szememre vetni azt a szembeötlő szilárdságot, amelyet nyomorúságos hívei sohasem szereztek volna meg azon szisztematikus szentesítés nélkül, amelyet első nagy munkám látszott nekik ígérni, és ami érthetővé teheti Ön számára – írja Audiffrent-hoz intézett levelében 1857-ben Comte – azt a különös gondot, amellyel évek óta igyekszem elterelni új tanítványaimat olyan olvasmánytól, amelynek a régiak az alapvető tökéletlenségeiket köszönhetik.”³⁶

A régiak és egyben a tévelygők közé sorolta Comte a korábban oly nagyra becsült tanítványát: Littrét és olyan nagy tekintélynek örvendő angol híveit, mint J. S. Mill-t és Lewest.³⁷ Példaképpül állította velük szembe az igaz és tökéletes, vagyis vallásos pozitivistákat, „... akiknek esze nem utasítja el egyetlen dogmánkat sem, de egyetlen gyakorlatunkat vagy előírásunkat sem...”³⁸ Személy szerint említette meg egyik új hívét: Lonchamp-t, aki – írja Comte – „... a katolicizmusból közvetlenül a pozitívizmusba ment át a kételkedés minden állomása nélkül”.³⁹ A Comte-ról szóló *Précis de la vie et des écrits d'Auguste Comte*⁴⁰ című életrajzban Lonchamp teljes mértékben magáévá tette azon tételt, hogy a pozitívista filozófiának óhatatlanul el kellett jutnia a legfelsőbb szakaszába, és törvényszerű volt, hogy Comte „ARISZTOTELESZ pályája után... SZENT PÁL-ét kezdte meg...”⁴¹ Comte igazolását célozta másik újkeletű tanítványának, Robinet-nek Comte-ról szóló munkája is, amely heves kirohanásokat tartalmazott mestere által már egyenesen ellenségnek minősített ún. hamis pozitivisták, köztük mindenekelőtt Littré ellen. Littré sohasem volt és nem is lehetett igazán pozitívista – írja Robinet –, mert tulajdonságai „kevésbé tették alkalmassá az erkölcsi megújulásban, mint az értelmi megjavításban részesülésre; tehát sohasem fogadta el valójában a pozitív filozófiára alapozott vallást”.⁴² Littré képtelen volt megérteni, hogy „csakis egy pozitívizmus van: ez az Emberiség vallása; azok egyedül pozitivisták vagy közel azok, akik elfogadják összes dogmáit és őszintén igyekeznek azokat alkalmazni”.⁴³

Littré mindabban, ami bekövetkezett, a pozitívizmus eredeti missziója megtagadását látta. Ezért igyekezett helyreállítani a pozitívizmus hitelét a *Philosophie positive* jelentőségére hivatkozva. A *Philosophie positive* 1864-es kiadásához írott előszavában a következőket írta: „A pozitív filozófia egyben terméke és orvossága egy nyugtalan kornak... Ebben a bizonytalanságban, a filozófia minden szellemi és társadalmi stabilitást a tudománnyal köt össze, amely az előző civilizáció által nyújtott szilárd pont. Amikor pozitív filozófiáról szólok, Auguste Comte-ot értem alatta, és azt a könyvet, amelyhez az előszót írom;...”⁴⁴ Ugyanazon gondolat vonul végig az „*Auguste Comte et la philosophie positive*”⁴⁵ című könyvében is, tanítványi kötelességének tekintve, hogy éppen az ügy

³⁶ Comte: Extraits. 294.

³⁷ Uo. 202., 297–298.

³⁸ Uo. 278.

³⁹ Uo. 279.

⁴⁰ J. Lonchamp: Précis de la vie et des écrits d'Auguste Comte. Paris. 1889.

⁴¹ Uo. 102.

⁴² Robinet: Comte. 371.

⁴³ Uo. 387.

⁴⁴ Comte: Philosophie positive. I. L.

⁴⁵ É. Littré: Auguste Comte et la philosophie positive. Paris. 1864.

érdekében szembeforduljon Comte azon tételével, mintha „a *politique positive* tételei a *philosophie positive* tényleges következtetései lennének”.⁴⁶ Az eredeti pozitívizmus Littré szerint nem tartalmazott olyanféle elemet, amely akárcsak sejtette volna, hogy a társadalom tudománya az emberiség vallásává nő át.⁴⁷ Comte gondolkodásában bekövetkezett törést Littré lélektani okokra vezette vissza, amelyek egy ember életében bekövetkezhetnek, de a tudományos és filozófiai fejlődés menetét nem tartóztathatják fel.⁴⁸ A pozitívizmust az élet tűzte napirendre, az élet követelménye, hogy az idejétmúlt teológiai és metafizikai gondolkodás helyébe a pozitív lépjen.

Littrével együtt ezt vallotta Lewes is *A philosophia története Thalestől Comte-ig* című könyvében.⁴⁹ A pozitívizmus történelmi fejlődés terméke és kidolgozásában Comte-nak kimagasló érdemei voltak. A pozitívizmus azonban nem minősíthető végleges és lezárt rendszernek, és az emberiséget nem lehet valamely egyedül üdvözítő gondolatrendszer kényszerzubbonyába szorítani. Amikor „a philosophus a főpap állását kezdte elfoglalni”⁵⁰ új helyzet állott elő, és ezt jelezték olyan munkák közzététele, mint a *Politique positive*, a *Catéchisme positiviste*, a *Synthèse subjective*. A *Catéchisme positive ou Sommaire exposition de la religion universelle en treize entretiens systématiques entre une femme et un prêtre de l'HUMANITÉ*⁵¹ közzététele nemcsak tartalmilag, hanem címében és módszerében is elítélendő – vélekedett Lewes –, mert „katekizmusok csak megtérítettek számára valók”.⁵² Lewes-t is foglalkoztatta, hogy a „rendszeresítő theoretikus” miként „alakult át főpappá”,⁵³ de leegyszerűsítésnek tekintette Littré magyarázatát. Littrére utalva a következőket írja: „De ha a philosophia híve és tanítványa állítja, hogy a *Politikán* rajta van az örülség szennyfoltja – ez oly ellentmondás, melyet kénytelen vagyok kiemelni. Azon gyarlóságok és túlságok, melyek Littrének a második művében feltűnnek, nem szolgálhatnak bizonyítékul, mert a kik az első művet visszavetik, szintén találhatnának örülséget e mű eszméiben, melyek nekik gyarlóknak és túlzottaknak tetszenek. Ezen felül Littrének, mint Comte tanítványának, nem lett volna szabad észre nem vennie a túlságok nyilván való csíráit, melyek már a *Philosophie*-ben találhatók – hajlam a despotikus rendszerezéshez és az önkényes képzelmenyekhez, melyek a *Politikában* annál inkább terjedhettek, mert megállapított igazságok azokat nem korlátozták . . .

Én Comte későbbi rendszerét nem védelmezem. Ellenkezőleg, én nyíltan és határozottan eltérek tőle. Engem a későbbi pozitivisták valamennyien eretneknek mondanak. De én mindazonáltal hódoló eretnek vagyok; . . .

Mínthogy a *Politique positive* módszerével és némely következtetéseivel egyet nem értek, azért e művet soká a pozitív philosophiától való szerencsétlen eltérésnek tekin-

⁴⁶ Uo. VI.

⁴⁷ Uo. 521–525.

⁴⁸ Uo. 38–111.

⁴⁹ *Lewes György Henrik: A philosophia története Thalestől Comte-ig.* Fordította: Bánóczi József. I–III. Budapest. 1876–1878. – Uo. III. 569–572.

⁵⁰ Uo. 496.

⁵¹ *A. Comte: Catéchisme positiviste ou Sommaire de la religion universelle en treize entretiens systématiques entre une femme et un prêtre de l'Humanité.* Oeuvres d'Auguste Comte. XI. Paris. 1970. (A továbbiakban: *Comte: Catéchisme.*)

⁵² Uo. 502.

⁵³ Uo. 501.

tettem. De nézetem megváltozott, . . . megtanultam filozófiája e részét utópiának nézni, mely inkább föltevéseket tartalmaz, mint tanokat, inkább ráutalásokat későbbi búvárok, mint dogmákat követők számára . . . ”⁵⁴

Comte nem elsősorban túlzásaival hívta ki maga ellen tegnapi tanítványait és híveit, hanem azzal – jegyzi meg Lewes –, hogy „mint főpap . . . arra kényszerített bennünket, hogy minden általa előadott tételt szigorú vizsgálat alá vessünk”.⁵⁵ Ez utóbbit megkövetelte – hangzik Lewes érvelése –, „hogy a pozitív filozófia még távol áll a teljességtől”.⁵⁶ Teljessége esetében a pozitív filozófia alapul szolgálhatna, Lewes szerint, az új és egyetemes kötelék, az emberiség vallása számára. Minden vallásnak ugyanis – írja Lewes –, „két dolgot kell . . . tennie, ha soká érvényben akar maradni: ki kell elégítenie az értelmet és szabályozni kell az érzelmeket. Hogy az értelmet kielégíthesse, oly magyarázatát kell nyújtania a világnak és a társadalomnak, mely képessé tesz bennünket a Külső Rendet, melynek létünk alá van vetve, megérteni és e megértés által módosítani. Hogy az érzelmeket szabályozhassa, oly magyarázatát kell nyújtani az embernek, mely képessé tesz bennünket a Belső Rendet, mely erkölcsi létünket megalkotja, megérteni, és e megértés által alkalmaztatni”.⁵⁷ A belső és külső rend helyreállítása Nyugat-Európa fejlett országainak közös problémája, de a comte-i koncepció csak az egyik változatának tekinthető. Az igény felismerhető John Stuart Mill-nél „ő benne félreérthetetlen példáját látjuk – írja Lewes – az angol gondolkodás azon hajlamának, hogy a theologiai és metaphysikai magyarázatokat, mint a jelenlegi tudományokkal többé össze nem férhetőket, mellőzze. Mill a pozitív filozófiának bevallott híve; éppen nem tekinti ugyan e filozófiát tökéletesnek, Comte minden következtetését sem hajlandó elismerni, de elismerte a vezérelvek igazságát s nagyban közreműködött azok terjesztésében”.⁵⁸

Mill kapcsolatai Comte-tal – levélváltás formájában⁵⁹ 1841-ben kezdődtek és 1847-re egyre erősödő nézeteltérések miatt teljesen megszakadtak.⁶⁰ „*Auguste Comte and positivisme*” című munkájában⁶¹ Comte érdemeinek elismerése mellett, de azokat munkássága első szakaszára és főleg a *Philosophie positive*-re korlátozva, annak a véleményének ad kifejezést, hogy a fordulat okai nem személyes vagy szubjektív tényezőkben keresendők és jelei felismerhetők, amilyen mértékben közeledett Comte a *Philosophie positive* című munkája befejezéséhez. Mill minden azirányú próbálkozása, hogy őt Comte vitapartnerként tekintse, eredménytelen maradt. Comte – írja találoán Lévy-Bruhl – Millt „először tanítványként kezelte. Később, amint észrevette, hogy lehetetlen az egyetértés közöttük, Millben disszidenst látott, ha nem éppenséggel eretneket”.⁶² Comte szemléletére jellemző, hogy a *Philosophie positive* munkálatai lezárásával a pozitívizmus tételes, vagyis dogmatikus kidolgozását befejezettek nyilvánította és kijelentette, hogy számára a

⁵⁴ Uo. 497–499.

⁵⁵ Uo. 575.

⁵⁶ Uo. 581.

⁵⁷ Uo. 579.

⁵⁸ Uo. 599–600.

⁵⁹ *Lettres inédites de John Stuart Mill à Auguste Comte. Publiées avec les réponses de Comte et une introduction par L. Lévy-Bruhl. Paris. 1889.* (A továbbiakban: *Comte: Lettres inédites.*)

⁶⁰ Uo. XXXVIII. – *Litré: Comte* 354–466.

⁶¹ *J. S. Mill: Auguste Comte and positivisme. London. 1866.*

⁶² *Comte: Lettres inédites. V–VI.*

viták korszaka lezárult.⁶³ Mill viszont nem volt hajlandó olyan mentalitásra, mint Comte által igaz pozitivistának tekintett Robinet, akiről gúnyosan írja, hogy az „... Comte szíve szerinti tanítvány; olyan valaki, akit nem tartóztat fel semmiféle akadály, és nem hökkent meg semmilyen abszurditás”.⁶⁴ Comte és közöttük kialakult alapvető ellentétek lényegére utalva Mill az önéletrajzában a következőket írja: „Egyetérttem vele, hogy az erkölcsi és intellektuális tekintélynek, amelyet valaha a papok gyakoroltak, át kell mennie a filozófusok kezébe, és természetesen át is fog menni, amikor eléggé azonos nézeteken lesznek, és tiszteletben is érdemesek arra, hogy birtokolják. Amikor ezt a gondolatsort oly gyakorlati rendszerré túlozta, amelyben filozófusokat testületi hierarchiába kell szervezni, felruházva ugyanazon szellemi hatalommal (világi hatalom nélkül ugyan), amellyel valaha a katolikus egyház rendelkezett; amidőn rájöttem, hogy erre a szellemi hatalomra épít, mint jó kormányzás egyetlen biztosítékára, a gyakorlati elnyomás egyedüli védgátjára, és azt várja, hogy ezáltal a despotizmus rendszere az államban és a despotizmus rendszere a családban ártalmatlanná és üdvössé tehető; nem meglepő, hogy mint logikával foglalkozók majdnem egyetértettünk, de mint szociológusok nem mehettünk együtt tovább. Comte úr beleélté magát abba, hogy ezeket a tételeket a legszélsőbb következtetésekig végigviszi, tervbe véve utolsó munkájában, a »Système de politique positive«-ben a szellemi és világi despotizmus legtökéletesebb rendszerét, kivéve esetleg Loyolai Ignácot: olyan rendszerét, amelyben szellemi oktatók és uralkodók szervezett testülete által igazgatott közvélemény igája felsőbbségének rendelnének alá minden akciót, az emberi vonatkozásokat illetően a közösség valamennyi tagja minden gondolatát, azokban a dolgokban is, amelyek csak reájuk tartoznak, de azokban is, amelyek mások érdekeit is érintik.”⁶⁵ A bajok forrását Mill végső fokon abban vélte megtalálni, hogy „a tételek egyike, amelyet Comte úr a legkitartóbban erőszakol későbbi írásaiban, abból áll, hogy az emberiség előzetes fejlődése folyamán, amely a pozitívizmus megalapozásával lezárult, mindenfajta erőnknek szabad kibontakozása volt a döntő dolog, de attól kezdve azok szabályozása vált alapvető követelménnyé. Valaha az volt a veszély, hogy azok elégtelenek voltak, továbbiakban viszont az, hogy visszaélnek velük. Hadd adjunk kifejezést ezzel a doktrínával való teljes egyet nem értésünknek”⁶⁶ – hangzik Mill összegezése.

*

A kérdés, amely oly szenvedélyes vitát váltott ki Comte tanítványai és hívei körében, hogy végül is szakadáshoz vezetett soraikban, óhatatlanul elemzésre és állásfoglalásra készítette mindazokat, akik Comte életével és munkásságával foglalkoztak. A vélemények a folytonosság és értékelése szempontjából megoszlanak, de többségükben megegyeznek abban, hogy nem lehet egyetérteni Littré azon magyarázatával, hogy Comte ún. második szakasza már magán hordta volna – és ez a feltevés, ha halványabb formában

⁶³ Auguste Comte. Correspondance générale et confessions. Tome II. Avril 1841 – Mars 1845. Textes établis et présentés par Paulo E. de Berrêdo Carneiro et Pierre Arnaud. Paris. 1975. (A továbbiakban: *Comte*: Correspondance. II.) – Uo. 68.

⁶⁴ *Mill*: Comte. 127.

⁶⁵ *J. S. Mill*: Autobiography. London. 1873. 212–213.

⁶⁶ *Mill*: Comte. 170.

is, de J. S. Mill-nél jelentkezett⁶⁷ – lelki és azzal együtt szellemi egyensúlya megrendülése jegyeit. Kivételt képez bizonyos mértékben Wilhelm Ostwald az *Auguste Comte. Der Mann und sein Werk* című könyvével.⁶⁸ Az elfogult, egyoldalú és alapjában leegyszerűsítő nézet bírálata az ismert tekintélyes francia pszichológus: Georges Dumas vállalkozott a *Psychologie de deux messies positivistes. Saint-Simon et Auguste Comte* című munkájában.⁶⁹ Comte – írja Dumas – csak egyike volt a 19. század első felére oly jellemző azon társadalmi messiásoknak, akikre „... csakhamar ráismerünk a színházban, a regényben, a költészetben; a romantizmus hősei többségének küldetését kell betölteniök; ők a Gondviselés, a pokol vagy a végzet ügynökei, és ezen különbségen túl, amely a szavaik között van a fejükben, gesztusaikkal és magatartásaikkal igenis ugyanabból a családból valók, mint messiásaink.”⁷⁰ A kor szelleme figyelembevétel nélkül nem lehet magyarázatot találni sem Saint-Simon, sem Comte, sem őket fenntartás nélkül követők: a saint-simonisták, illetve igaz pozitivisták mentalitására – hangsúlyozza Dumas. A kor terméke, de egyben formálója volt viszont az a pozitívizmus, amely – „saját logikájánál fogva mindig az emberi boldogság megszervezésére törekedett...”⁷¹ magában rejtve előbb Saint-Simon-nál, majd Comte-nál az emberiség megváltása gondolatát.⁷²

Felmerül a kérdés: törvényszerűnek tekinthető vagy tekintendő az ún. objektív szakaszból az ún. szubjektív szakaszba való átmenet, a társadalom tudományának óhatatlanul át kellett-e az emberiség vallásává nőnie. E kérdés foglalkoztatta a comte-i pozitívizmus egyik legalaposabb elemzőjét: Lévy-Bruhl a *Die Philosophie Auguste Comte's* című munkájában.⁷³ Lévy-Bruhl nem ért egyet Littré álláspontjával annyiban, hogy az ún. második szakaszban az ún. első szakasz megtagadását látta. A *Politique positive* koncepciójának elemei Lévy-Bruhl szerint ugyan felismerhetők a *Philosophie positive*-ben, de a két mű, amint erre maga Comte is utalt, két szerző alkotása is lehetett volna.⁷⁴ A két mű közötti különbséget Lévy-Bruhl abban látja, hogy amíg a *Politique positive*-vel Comte csak a saját nemzedékét képviselte, addig a *Philosophie positive*-vel „egész évszázadának képviselője”.⁷⁵ Igen gyakran mesélik – foglalja össze véleményét Lévy-Bruhl –, hogy nagy gondolkodók elméleti munkái, amelyek eredetileg azt a célt szolgálták volna, hogy gyakorlati következtetéseket támasszanak alá, maradandóbbaknak bizonyultak, mint maguk a következtetések.⁷⁶

Mindezek előrebocsátása után Lévy-Bruhl alapján Comte első szakaszával foglalkozik, ki nem mondottan elismervén Littré igazát, de figyelmen kívül hagyva azon nagy és emberileg érthető megrázkódtatást, amelyet Littrében a comte-i pozitívizmus színeváltozása kiváltott. A vita, amely Pasteurnak az 1882 áprilisában tartott akadémiai székfog-

⁶⁷ Mill: Comte. 199.

⁶⁸ W. Ostwald: Der Mann und sein Werk. Leipzig. 1914. 273.

⁶⁹ G. Dumas: Psychologie de deux messies positivistes. Saint-Simon et Auguste Comte. Paris. 1905. 159–175., 193–222., 246–254.

⁷⁰ Uo. 4.

⁷¹ Uo. 206.

⁷² Uo. 106–121., 175–193.

⁷³ L. Lévy-Bruhl: Die Philosophie Auguste Comte's. Übersetzt von H. Molenaar. Leipzig. 1902.

⁷⁴ Uo. 11.

⁷⁵ Uo. 14.

⁷⁶ Uo. 15.

lalója alkalmával közte és az elnöklő Renan között bontakozott ki Littré munkássága és Comte, illetve a pozitívizmus megítélése között, igen tanulságos éppen az emberi vonatkozások több szempontjából. Előzményeihez tartozott, hogy Littré elhunytával megüresedett akadémikusi helyre megválasztott Pasteurnek a francia Akadémia előírásai szerint meg kellett emlékeznie elődjéről. A székfoglalóról a magyarországi tudományos közvéleményt Alexander Bernát tájékoztatta a *Természettudományi Közöny* 1882-es évfolyamában.⁷⁷ Pasteur a megválasztását többek között annak is tulajdonította, hogy filozófiai téren az ún. spiritualista irányzattal rokonszenvezett, „melyet nagyon elhanyagolnak különben, de a mely az Önök soraiban – mondotta akadémikus társainak – bizonyára dicsőséges menedékhelyre tarthat számot . . .”⁷⁸ Pasteur temetni jött, nem dicsérni, és Littrével együtt a materializmus azon változata felett mondott lekicsinylő és elmarasztaló bírálatot, amely a pozitívizmus formájában jelentkezett egyetemes elméleti, tudományos és filozófiai alapul, és a szociológia révén igényt tartott a társadalom újjászervezésére. Pasteur a valóban pozitívnek tekinthető tudományosságot a természettudományokra korlátozva szellemi, lelki, erkölcsi problémákat a metafizika vagy éppenséggel a teológia körébe utalta.⁷⁹ Gúnyosan emlékezett meg arról a szociológiáról, amely a tudományos előrelátás nevében oly sok csalódást okozott magának Littrének is. Hivatkozott Littrének a *National* című lap 1850. november 10-i számában megjelent *Nyugati béke* című cikkére, amelyben a pozitív szociológia alapján végleges békét ígért a főbb nyugati államok között, és szembeállította azt cikkének 1878-as újraközlésével, amikor sajnálkozva kellett elismernie, többek között a porosz-francia háborúval kapcsolatban, hogy a fejlemények menete nem igazolta tételét. Emlékeztetett Pasteur Littrének 1879-ben közzétett *Conservation, révolution et positivisme* című írására is, amely szerinte „telve van tévedésekkel, melyet a pozitívizmus követett el vele a politikában s szociológiában”.⁸⁰ Mi lehetett az oka, hogy Littré oly sok csalódása ellenére hű maradt vagy hű kívánt maradni a pozitívizmushoz – tette fel a kérdést Pasteur. A magyarázatot Littré entuziazmusában vélte megtalálni a szó eredeti értelmét jelző görög *en theosz*, vagyis belső isten keresésében. Littré belső istene az emberiség volt, de ez Pasteur szerint elégtelen volt és maradt a történelem folyamán.⁸¹ Minthogy Littré az igazi hítchez és az igazi istenséghez nem tudta vagy nem akarta megtalálni az utat, a pozitívizmushoz menekült – vélekedett Pasteur. „Littrének a pozitívizmusba vetett hite azon megnyugvásból is eredett – mondotta Pasteur –, melyet a nagy metafizikai kérdésekre vonatkozólag belőle merített. Littrét a tagadás és a kételkedés bántotta. Auguste Comte a maga dogmatizmusával, mely minden metafizikát leront, megszabadította mindkettőtől.”⁸²

Pasteurnek nagyon is elfogult ítéletét korigálva, zárószavában Renan a következőket mondotta: „Ön, uram, kifogásokat tett ama filozófiai elméletek ellen, melyekhez Littré ragaszkodott, s melyeknek, mint mondá, élete boldogságát köszönhette. Ez Önnek

⁷⁷ Alexander Bernát: A pozitív filozófia. *Természettudományi Közöny*, 1882. 14. kötet. 154. füzet. 243–248., 14. kötet. 155. füzet. 283–289.

⁷⁸ Uo. 284.

⁷⁹ Uo. 244–246.

⁸⁰ Uo. 246.

⁸¹ Uo. 247.

⁸² Uo. 245.

jogában állott. Én e joggal, mely engem is illetne, nem akarok élni”⁸³ – mondotta nem minden él nélkül Renan. Renan emlékeztette Pasteurt arra, hogy nem lehet megfélemlkezni arról, hogy „kényes dolgokat illetőleg valamiben mindenkinek van igaza. Illő s igazságos, hogy másnak a véleményében csak ezt a benne rejlő igazságot nézzük”.⁸⁴ Egyetértett azzal, hogy túlzott volt Littré rajongása Comte iránt, akinek gondolatrendszerét egyébként ő sem tudta magáévá tenni. Mindazonáltal olyan filozófusnak tekintette, aki „a filozófia jövődjében fontos helyet fog elfoglalni”.⁸⁵ Comte, a pozitivizmus prófétája és Littré, a pozitivizmus apostola tévedhettek, de tévedéseik nem jogosíthatják fel Pasteurt arra, hogy az általuk képviselt materializmus képviselétét az Akadémiában idejémultnak nyilvánítsa és helyébe a spiritualizmus pártfogását javasolja. Az Akadémiának tiszteletben kell tartania a tudományos élet és tudományos fejlődés azon követelményét – mondotta Renan –, hogy „emelkedett meggyőződést minden formában, melyet csak ölthet, tisztelünk. Ön pl. két szóval él – folytatta Renan –, mellyel én magam részéről sohasem élek: a spiritualizmus s materializmus szavaival. A világ végcélja: az eszme; nem tudok esetet, amelyben az eszme anyag nélkül valósult volna; de nem ismerek tiszta észbeli művet. Isten műve a jóhoz s igazhoz való ama belső hajlam által valósul, mely a világegyetemben van; nemigen tudom, spiritualista vagy materialista vagyok-e”.⁸⁶ Littré tartózkodott olyan kérdések firtatásától, amelyekre a tudományok nem adtak választ, és minden erőltetés csak a skolasztika zsákutcájába vezethetett volna. Littré annak a mentalitásnak volt a nevelője, amely nélkül a természettudományok nem jöhettek volna létre. Hiedelmeket akart eloszlatni, beleértve vallási hiedelmeket is. Ha a természettudományok szempontjából üdvös azon elv: *quod gratis asseritur, gratis negatur* (ami könnyen állítható, az könnyen tagadható) úgy üdvösnek tekinthető a szellemi tudományok szempontjából is.⁸⁷ Üdvösnek tekinthető akkor is, hangoztatja Renan, ha eltérőek a megközelítés és ellenőrzés módszerei, s Littré ebben a vonatkozásban is nagyot alkotott. Abból kiindulva, hogy „az újkorban a fejlődés igen komoly eseménye állott be, mely se nem eretnység többé, s nem új vallás. A teológia ege eltűnt, helyébe a tudomány ege tártult föl: a kettőnek semmi köze egymáshoz”⁸⁸ – a történelmi fejlődéshez való csatlakozást jelentette számára a pozitivizmus elfogadása és propagálása. Ezért írta utolsó éveiben a „Pour la dernière fois” című írásában a következő sorokat: „a pozitív filozófia, mely annyira segítségemre volt, harminc év óta, amely, midőn ideált adott nekem, a jobb utáni kívánságot, a történelmi szemléletet, az emberiség iránti érdeklődést, megóvott a merő tagadástól: e pozitív filozófia hűségese el kísér ez utolsó megpróbáltatásokban.”⁸⁹

*

⁸³ Uo. 283.

⁸⁴ Uo. 283.

⁸⁵ Uo. 284.

⁸⁶ Uo. 284.

⁸⁷ Uo. 285–286.

⁸⁸ Uo. 288.

⁸⁹ Uo. 288.

A megpróbáltatások közé tartozott a Párizsi Kommün és azt követő politikai helyzet, amilyen mértékben kerül előtérbe az ún. *ordre moral* követelménye,⁹⁰ olyan mértékben növekedhetett Comte második szakasza iránti érdeklődés és megértés. Ez a tendencia nem korlátozódott Franciaországra, a szocialista munkásmozgalomnak társadalmi és politikai, valamint a marxizmusnak szellemi és tudományos tényezővé válásával párhuzamosan a 19. század végén és a 20. század elején szaporodtak a jelek alternatíváknak szánt koncepciók kidolgozására. Ilyennek tekinthető a Wilhelm Ostwald által meghirdetett ún. monizmus. Comte-ról írott könyve előszavában utal arra, hogy többen felhívták figyelmét, hogy filozófiai nézetei több vonatkozásban hasonlóságot, sőt rokonságot mutat Comte-éval.⁹¹ Ezzel kapcsolatban Ostwald megjegyzi, hogy „az, amire törekedett és igen jelentős mértékben teljesített is, tárgyilag teljesen egybeesik azzal, amit a jelenlegi *német monizmus* központi feladatául tűzött ki. Azáltal, hogy a monizmus valamennyi és minden szellemi tevékenység legfelső instanciájának a tudományt ismeri el és a tudás és ezáltal a cselekvés minden más forrását elutasítja, teljesen arra az alapra helyezkedett, amit *Comte* mint *pozitív* jelölt meg”.⁹² Comte nézetei – jegyzi meg Ostwald – jól hasznosíthatók a monista filozófia alapján szervezendő és az emberiség szellemi irányítására hivatott szellemi hatalom megteremtése érdekében.⁹³ Az emberiségnek új és egyetemes kötelekre van szüksége s éppen ez indokolta Ostwald szerint a pozitívizmus átmenetét egyre magasabb szakaszokba. Ostwald három szakaszt különböztet meg Comte életében, sok minden függött volna az utolsó szakasztól, így mindenekelőtt a tudományon alapuló azon új és mindenkit egyesítő egyház sorsa, amelynek megvalósítása – Ostwald szerint – a német monista mozgalomra hárult.⁹⁴

Ostwald könyve 1914-ben jelent meg, és a monizmus lett volna hivatott a társadalomilag és nemzetközileg megosztott világ helyreállítására és biztosítására. A pozitívizmus azonban a Comte által megszabott maga egészében megalapozottabbnak ígérkezett a modern vagy pozitivisták szóhasználatával élve: az ipari társadalom problémáinak megválaszolására. Innen a növekvő érdeklődés Comte iránt a harmincas évektől kezdve és érdemei súlypontjának eltolódása a *Philosophie positive*-ről a *Politique positive*-re, sőt későbbi és korábbi álláspontjától eltérő vagy éppenséggel ellentétes koncepciójára. Időrendben haladva ez a tendencia jól felismerhető és kezdettől azon módszertani probléma elé állította Comte-tal foglalkozó történészeket, amelyre Lévy-Bruhl utalt a következőket írván: „Egy tan történetét kétféleképpen lehet felfogni. Az ábrázoló nemcsak behelyezheti magát, köteleiségeként, pontosan a filozófusnak szellemi állapotába, akit tanulmányoz és vele együtt még egyszer átgondolhatja vezérlő eszméit, hanem éppen úgy, mint amaz, ítélkezhet a szóban forgó problémák fontosságáról anélkül, hogy megengedné magának, hogy a lényeges és lényegtelen között más különbséget tegyen, mint amaz. A mű akkor monográfia vagy szellemi életrajz formáját ölti. Vagy pedig az ábrázoló amellest, hogy arra

⁹⁰ Zsigmond László: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében. Századok, 105. évf. 1971. 6. szám. 1193–1198. – Zsigmond László: Franciaország. 1789–1968. Bp. 1969. 168–176.

⁹¹ Ostwald: Comte. III–IV.

⁹² Uo. V.

⁹³ Uo. L.: függelék. 3.

⁹⁴ Uo. VI–VIII., 273–274.

törekszik, hogy behatoljon a rendszer legbelsejébe és azt alapelveiben ragadja meg, a fölé emelkedhet és megkísérelheti, hogy a filozófia általános fejlődésébe illessze. Akkor a rendszer a maga egészében jobban szembetűnik, mert az előző, fennálló és rákövetkező tanokhoz való viszonyait jobban felismerjük. Ugyanakkor lehetővé válik, hogy különbséget lehessen tenni aközött, ami tartós filozófiai érdeklődésre tarthat számot, és aközött, aminek csak alárendelt vagy átmeneti jelentősége van, bárhogy is vélekedjen a szerző. Comte egyik megkülönböztetését alkalmazva, ezen módszerek közül az első inkább az erudíciónak felel meg, a második a történelemnek.

A tan stúdiumára alkalmazva az első oda vezetne, hogy vele együtt a pozitív filozófiát az emberiség vallása egyszerű előfokának tekintenők, amely törekvéseinek első és végső célja.”⁵

Ez a módszertani probléma foglalkoztatta Comte egyik legismertebb életrajzíróját: Henri Gouhier-t a *La vie d' Auguste Comte* című munkájában.⁶ Bevezető soraiban ezzel kapcsolatban a következőket írja: „az életrajzíró egy valóság körül forog két ismeretlennel. Van az ember és van az emberben élő kép. Úgy kell megismernem Auguste Comte-ot, amilyennek magát látta; nem szabad lemondanom arról, hogy megtudjam, olyannak látta-e magát, amilyen volt. Comte-nak Comte által regényesített élete történetének egy töredéke: tény az, amivel az életrajzíró találkozik, amikor személyiségének belsejét szemléli; de nagyon leegyszerűsíteni feladatát, ha nem kísérelne megragadni más tényeket azon a vízió túl, amely azokat deformálja. Auguste Comte életrajza, az Comte-nak Comte által regényesített élete és »regénytelenítve« a történelem által.”⁷ Comte ugyanis az életét regénynek tekintette, de nem akármilyen regénynek. „Auguste Comte regénye – folytatja fejtegetéseit Gouhier – ideológiai regény. Filozófiája összkép a múlttól, amely természetesen kiterjed a jövő egészére. Az történt, hogy rendkívüli hely jelöltetik ki szerzőjének a múlt és a jövő között. Ha a századok mélyéből az emberi értelem lassan a Pozitivizmus felé halad, nyilvánvaló, hogy a Pozitivizmus alapítója olyan küldetésben részesül, amelynek a nagysága semmi máséhoz sem hasonlítható. A Történelem felé fordulva, Comte a történelemben látta magát. Összes kalandjai ennek a sorozata.

... Egyfajta pozitivista komédiát teremtett, ahol ott találja magát Isten nélküli katolicizmus pápjaként, a Nyugat megmentőjeként, a megújult Emberiség Doktoraként. A filozófiája volt első temetője.

Auguste Comte regénye, ez a logika uralma egy ember felett.

Éppen ezért nincs Auguste Comte-nak magánélete. Családi jelenet, akadémiai perlekedés, érzelmi kitérés elveszítik minden banalitásukat, mihelyt arra a küldetésre gondol az ember, amit veszélyeztethetnek.”⁸

Ami a misszió kérdését illeti, Gouhier úgy látja, hogy a küldetés gondolata egyrészt általában jellemző volt a korra, másrészt különbséget lehet tenni teljesítése két szakasza között. Gouhier azokkal ért egyet, akik Comte második, ún. vallási szakaszában nem

⁵ Lévy-Bruhl: Comte. 12.

⁶ H. Gouhier: La vie d'Auguste Comte. Paris. 1931.

⁷ Uo. 9–10.

⁸ Uo. 10.

látnak törést, sőt azt az első szakasz logikus folytatásának tekintik.⁹⁹ A fordulat a szociológia kidolgozásával következett be, állapítja meg Gouhier, a következőket írva: „A *Cours de philosophie positive* az isteni fantom helyébe az Emberiséget helyezte. Újjászervezés Isten és király nélkül és Emberiséggel, ez a *Système de politique positive*-nak Saint-Simon idejében megkezdett és sohasem elfelejtett programja. A szociológia annak a tudománya, mai Istent helyettesíti; de ahhoz, hogy Istent helyettesítsék, nem elég ismerni helyettesét; szükség van arra, hogy az Emberiség képes legyen betölteni a szívekben, az otthonokban, a politikai közösségekben maradt hatalmas űrt.

... az Emberiség tudománya véget ér az Emberiség vallásával ...”¹⁰⁰

Alapjában hasonló következtetésre jut Gouhier a pozitívizmus kialakulásáról és azzal összefüggésben Comte munkássága legelső, vagyis 1824-ig terjedő szakaszáról szóló *La jeunesse d'Auguste Comte et la formation du positivisme* című terjedelmes munkájában.¹⁰¹ A comte-i életmű gyökerei Gouhier szerint messzire nyúlnak vissza és sok-sok egyéb minden, de főleg a francia forradalom teremtette helyzet nélkül nem lehet megérteni, hogy a kor követelte társadalom tudománya miért vált az emberiség vallásává. A kérdés és a válasz Gouhier-nál így hangzik: „... az Emberiség vallása a forradalmi korszak továbbélése lenne? – teszi fel a kérdést Gouhier, hogy azután így válaszoljon rá: – Semmi sem ellenkezik ilyen feltevésével, sem a Forradalom történetében, sem Auguste Comte gondolkodásában.”¹⁰² A feltevés, hogy a forradalom meglehet vallás nélkül, lévén maga is vallás,¹⁰³ nem bizonyulhatott tartósnak. Eredménytelennek bizonyultak az új eszmei, erkölcsi és egyben politikai köteléknek szánt forradalmi kultuszok, így az Ész kultusza bevezetése 1793 novemberében vagy a Legfelső Lény kultuszáé 1794-ben és az új társadalmi vallással történt próbálkozás 1796–1799 között.¹⁰⁴ A katolikus egyházzal való megegyezés a konzulátus idején, majd a katolicizmus beillesztése a császárság rendszerébe csak átmeneti és eleve reménytelen kísérletnek kellett bizonyulnia, és Comte érdeméül tudja be Gouhier, hogy „Comte világosan felismerte, hogy 1793-ban felvetett és még mindig nyitott kérdésre tért vissza ...”¹⁰⁵ A vallás igényének a kontinuitása azonban – írja Gouhier – nem jelentette Comte esetében azt, mintha a korábbi kísérletekben valamiféle elvetélt pozitívizmust látott volna. Gyökeres különbségről volt szó, hiszen „Comte sohasem látta elődjait a tettek emberei között, akik biztos gondolat hiányában kudarcot vallottak, hanem a tudomány emberei között, akik előkészítették ezen biztos gondolat eljövételét”.¹⁰⁶ Csupán arról lehet szó, hogy „a történelem kedvezni látszik annak a tendenciának, amely a pozitívizmust a forradalmi vallásosság távoli explóziójává teszi. A történelemfilozófia, a maga részéről, oly kevésé mond ennek

⁹⁹Uo. 220–221.

¹⁰⁰Uo. 258–259.

¹⁰¹H. Gouhier: *La jeunesse d'Auguste Comte et la formation du positivisme*. I–III. Paris. 1933–1941. (A továbbiakban: *Gouhier: Formation du positivisme*.)

¹⁰²Uo. 7.

¹⁰³Uo. 7.

¹⁰⁴Uo. 5–10.

¹⁰⁵Uo. 12.

¹⁰⁶Uo. 12.

ellent, hogy a zűrzavaros kultuszok közepette az igaz vallásosság sejtését ismeri fel és nyíltan igazolja bizonyos gyakorlatait.”¹⁰⁷

Az igaz vallás a vallás új értelmezésén nyugodott, éspedig azon, hogy vallás alatt az ismereteknek mindenkori azon rendszere értendő, amelyet az emberek a világról, önmagukat, illetve társadalmukat is beleértve, alkotnak. A vallás tehát nem tűnhet el, amint az ismeretek sem tűnhetnek el, és csak arról van szó, hogy azon vallás helyébe, amely a tegnap tudománya volt, olyan vallásnak kell lépnie, amely a holnap tudománya.¹⁰⁸ A holnaphoz, vagyis a történelemhez való csatlakozás útját választotta Gouhier szerint Comte, vállalva a 19. század misszióját, amelynek a dolgok belső logikájánál fogva az emberiség megismeréséig, az emberiség megismerésétől az emberiség tudományáig, az emberiség tudományától pedig az emberiség vallásáig kellett vezetnie.¹⁰⁹ És ha ez bekövetkezett, úgy ebben – vélekedik Gouhier – szerepe volt Saint-Simonnak is, de vitába száll mindazokkal, akik a pozitívizmus megalapozása terén az elsőséget nem Comte-nak tulajdonítják.¹¹⁰ Comte mögött – már egész fiatalon – ott állott, ha rendszeretelenül is a 18. század és 19. század eleje tudástömege és mindez párosulva nála oly korán jelentkező szintetizáló és politikai igénnyel. Éppen ezért – jegyzi meg Gouhier – „Saint-Simont tehát nem fosztják meg egy igen nagy érdemtől, elveszítvén azt, hogy ő világosította fel Comte-ot a tudomány szintéziséről és a pozitív politikáról. Eszmeáramlatokról van szó, amelyek összefüggenek a tudomány és a Forradalom szellemi története utolsó fejleményeivel . . .”¹¹¹

Gouhier munkájának első kötete 1931-ben jelent meg és csak 1936-ban követte a második kötet, majd újabb nagyobb megszakítással a harmadik kötet 1941-ben. Menetközben egyre jobban felismerhető a szerző igyekezete, hogy a Saint-Simon-i pozitívizmust elhatárolja a comte-i pozitívizmustól, illetve, hogy egyedül Comte-nak tulajdonítsa – tartalmi és politikai szempontból egyaránt – a pozitívizmus megalapozása és kidolgozása érdemét. Saint-Simon munkásságát jellemezve Gouhier a következőket írja: „A 18. század második felében, a Forradalom alatt és főleg a Direktórium idején, bizonyos témák alakulnak ki, válnak ismertté és kezdenek egymáshoz kapcsolódni, oly szellemi légkört teremtve, amelynek elnevezését Comte szintézise teszi lehetővé: nevezzük pre-pozitívizmusnak. Elterjednek Turgot, D’Alembert, Lagrange, Laplace, Lavoisier, Berthollet, Cabanis, Bichat, Condorcet, Destutt de Tracy, Mme de Staël tekintélye révén, hogy csak a rangosokat említsük; a szalónok, a szószékek, a sajtó befogadják őket névtelenül, mint nyilvánvalókat, és az értelem jövőjét jelentik. Ezen témák egyike sem tűnik – írja Gouhier – Saint-Simon invenciójának, és nem találtam többet gondolkodásában sem; ez olyan ember, akinek antennái vannak; felfogja a feje felett hialadó jeleket.

.....

Nem látom tehát – teszi hozzá kissé mentegetőzve Gouhier –, mit veszít Saint-Simon gyökeres »intellektualizálás-talanítással«. Rendeltetése, hogy az eszméket, mint fényreklámokat villogtassa, és Mme de Staël szellemes mondása jobban illik rá, mint

¹⁰⁷ Uo. 13.

¹⁰⁸ Uo. 16.

¹⁰⁹ Uo. 17., 25.

¹¹⁰ Uo. 230–232.

¹¹¹ Uo. 237.

Rousseau-ra: »Semmit sem fedezett fel, de mindent lángra lobbantott.« Márpedig egyedül az izzó lelkek tudnak lángra lobbantani, és ha az élet hév, ily adomány a lény legbelsőbb értékeit tükrözi: bizonyos szenvedélyek neki köszönhetik szépségüket és minden hűség egyfajta tisztaságot. Ami Saint-Simonban eredeti volt, az nem a gondolkodás, hanem a temperamentum . . . »¹¹²

Gouhier tétele szerint Comte fokozatosan és törvénytörően annak a Joseph de Maistre-nek adott igazat, aki elsőként hirdette meg az ún. ordre morale, vagyis az erkölcsi rend követelményét, mint az ún. ordra social, vagyis a társadalmi rend előfeltételét. Comte és Saint-Simon útjai elválásában, illetve Comte végzetessé válható befolyás alól való megszabadulásában nagy szerepe volt – Gouhier szerint – „rég barátja és az ökonomusok industrializmusa elleni”¹¹³ lázadásának. És ha valaki segített Comte-nak abban, hogy felismerje a világon kívül és azon felül álló szellemi hatalom szerepét, úgy az Maistre volt és „nem az ökonomista az industrialista álmódózaival . . .”¹¹⁴ Nem minden célzat és hátsó gondolat nélkül szól Gouhier arról, hogy miként kezdett kicserélődni Saint-Simon környezete. A vezető ipari és pénzügyi körökkel való kapcsolatai bővültek azután, hogy a továbbiakban „a filozófusnak szerencséje volt találkozni oly tanítvánnyal, aki bankára lehetett: 1823 májusában megismerkedett Olinde Rodrigues-gal . . . A fiatal izraelita akkor huszonkilenc éves volt; az École polytechnique egykori korrepetitora most a Hitelpénztár igazgatója; csodálatos fiú kegyessége sohasem tagadja meg önmagát” – teszi hozzá – nem minden nélkül – Gouhier.¹¹⁵ Olinde Rodrigues volt az, aki bevezette Saint-Simonhoz „unokaöccsét Eugène Pereire-t, aki a merész és filantróp pénzemberek modellje lesz, és barátját, Léon Halévyt, egy szeretetre méltó író, akinek az volt a gyengéje, hogy költőnek képzelte magát. A fiatal izraeliták ott találták a jogász Duvergier-t, az eljövendő pecsétört, és dr. Baillyt, Thierry pajtását a blois-i liceumban.”¹¹⁶ Valamennyiükre az volt a jellemző, hogy a korábbi helyzettől, vagyis Thierrytől, majd főleg Comte-tól eltérően, nem Saint-Simon tanítványainak, hanem a mester híveinek tekintették magukat. És ha Gouhier nem is mondja ki nyíltan, de művének egyes kötetei, méghozzá egyre érezhetőbben, mintegy sugalmazzák, hogy a Saint-Simon-i koncepció alapján idegen az igazi francia gondolkodástól. Idegen az anyagiságával és a praktícizmusával, a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodási készségével, azzal az elvi, elméleti és erkölcsi parttalansággal, amely olyan élesen felszínre került a saint-simonizmusban. A következmény az lett, hogy a pozitívizmus a Saint-Simon-i változat formájában nem tudta betölteni hivatását, és pedig azt, hogy választ jelentsen „egy Forradalom által feltett kérdésre, amely ezen probléma által, lényegében vallás ígérete lett”.¹¹⁷ A válasznak elméletinek és tudományosnak kellett lennie, hogy azután erkölcsi, társadalmi és politikai legyen.¹¹⁸ Comte vállalta a válaszadást, de másképpen, mint Saint-Simon. Igaz, hogy „Saint-Simon nagyon jól tudja, hogy vállalkozásának van elméleti része, érzelmi vagy vallási része, gyakorlati része; nem keveri őket össze; de három olyan munkálatnak

¹¹² Gouhier: Formation du positivisme. II. 2–3.

¹¹³ Uo. 333.

¹¹⁴ Uo. 405.

¹¹⁵ Uo. 365.

¹¹⁶ Uo. 368.

¹¹⁷ Uo. 407

¹¹⁸ Uo. 315–316.

felelnek meg, amelyeket egyszerre lehet folytatni; filozófusnak lenni egyet jelent képesnek lenni arra, hogy valamennyit egyszerre folytassa, méghozzá oly módon, hogy hol ezt, hol azt teszi zárójelbe a körülményeknek megfelelően. „A születő pozitívizmus viszont – írja Comte-ról Gouhier – egymásutáinak nyilvánítja azokat a munkálatokat, amelyeket Saint-Simon egyidejűeknek gondolt, éspedig azért, mert a pozitívizmus az nem saint-simonizmus. Comte számára a filozófia az elmélet megkoronázása; aki a filozófiát konstruálja, meg tudja várni a kultusz és az igazgatás megszervezése óráját.”¹¹⁹ Itt a magyarázata annak – folytatja az érvelését Gouhier –, hogy különbséget lehet és kell tenni a saint-simonizmus mint vallás és a pozitívizmus mint vallás között. „A pozitívizmus vallás lesz – hangzik a válasz –, mert filozófia. Saint-Simon vallásossá lett, mert nem volt ereje, hogy filozófussá váljon.”¹²⁰ A pozitívizmus mint filozófia azért lehet az emberiség vallása,¹²¹ mert a pozitívizmus úgy, ahogyan Comte megalapozta, kidolgozta és rendszerbe foglalta¹²² „a világ képe, de azé a világé, amelynek ki kellett vetítenie ezt a képet; Auguste Comte filozófiája oly történelemnek és tudománynak az interpretációja, amelyek megelőzték és szólították.”¹²³ A pozitívizmus az élet követelménye elméleti és gyakorlati téren egyaránt. A maga módján bizonyíték erre Saint-Simon is, mint a pre-pozitívizmus képviselője,¹²⁴ de a pozitívizmus mélyén rejlő nagy igazságból való következtetés levonása Comte-ra hárult. Abból az alapgondolatból kiindulva, hogy az embernek az ember feletti akciója helyébe az embernek a természetre gyakorolt akciója lép¹²⁵ és ez válik a társadalom léte értelmévé – Gouhier szerint –, olyan helyzet áll elő, hogy az anyagi jellegű cél erkölcsi céllá válik a társadalom tagjai számára. Ilyen körülmények között a politikai probléma leegyszerűsödik arra, hogy biztosítsák a „communion”-t, vagyis hitbeli közösséget, „amelyért a társadalmi egység létezik. A társadalmi valóságba bevésett erkölcsi követelmény politikailag a lelkekre ható hatalom követelményeként manifesztálódik”.¹²⁶ Az erkölcsi követelmény indítéka pedig, hogy „a rend lényegében erkölcsi tartalmú”.¹²⁷ És ha Gouhier műve nem is foglalkozik Comte élete és munkássága azon szakaszaival, amelyeket alapvetőnek tekintett művei: a *Philosophie positive*, a *Politique positive* és a *Synthèse subjective* jeleznek, Comte gondolatrendszerét olyan egységes egésznek tekinti,¹²⁸ amely az ún. ordre, vagyis a rend szolgálatára hivatott új és egyetemes vallás követelményének tett eleget. Gouhier kezdettől fogva és az évek múlásával egyre inkább azzal a Comte-tal érez egyet, aki az 1855-ben közzétett *Appel aux conservateurs* című¹²⁹ könyvével minden haladó mozgalom ellen harcba szólítandó konzervatívizmus ideológusa és programadója igényével jelentkezett.¹³⁰

¹¹⁹ Uo. 383.¹²⁰ Uo. 381.¹²¹ Uo. 4.¹²² Uo. 3.¹²³ Uo. 2.¹²⁴ Uo. 3., 385–387.¹²⁵ Uo. 266.¹²⁶ Uo. 403.¹²⁷ Uo. 328.¹²⁸ Uo. 320.¹²⁹ A. Comte: *Appel aux conservateurs. Oeuvres d'Auguste Comte. Tome. XI. Paris. 1970.* (A továbbiakban: *Comte: Appel.*)¹³⁰ *Comte: Extraits. V–VIII.*

Az ordre, vagyis a rend helyreállítása, illetve korszerű és egyben végleges alapokra helyezése volt minden alkalommal az indítéka annak, hogy a pozitívizmus egyre újabb szakaszába lépjen – vélekedik *Réflexions sur la pensée comtienne*¹³¹ című munkájában Jean Delvolvé. Delvolvé szerint mindegyik jellege jól felismerhető és a fordulat akkor állott be, amikor a *Philosophie positive* befejezésével Comte befejezettnek minősítette az elméleti alap és alkalmazását tartalmazó szociológia kidolgozását. A dogma birtokában – Comte elképzelése szerint – nem maradt más hátra, mint az emberiséget megtestesítő ún. Nagy Lény kultusza.¹³² Előtérbe a hit került, jelmondatul a *Synthèse subjective* belső címlapján található következő mondás szolgált: „omnis ratio, et naturalis investigatio fidem sequi debet, non praecedere, nec infringere.”¹³³ Többen, így pl. Émile Durkheim, akit egyébként Comte szelleme ihletett – írja Delvolvé –, ahhoz a Comte-hoz akartak csatlakozni, aki annak idején azért fordult szembe Saint-Simonnal és marasztalta el a saint-simonistákat, mert vallási tendenciák jelentkeztek náluk.¹³⁴ Ugyanúgy, mint annak idején Comte, később Durkheim próbálta helyreállítani a tan tisztaságát az eredeti tudományosság alapján. Durkheim megfélekedett azonban arról – állapítja meg Delvolvé –, hogy koncepciójában „... az Emberiség, Társadalom néven nem kevesebb, mint a comte-i vallásban, név nélkül ugyan, a »Nagy Lény«, a vallások transzcendens és immanens istenségének reális helyettesítője, amely nem más, mint a Társadalom szimbóluma...”¹³⁵ Durkheim ún. conscience générale-ja is sok rokon vonást mutat a comte-i ún. esprit d'ensemble-lel, amely Delvolvé szerint – nem más, „mint a Nagy Lény minden részével együttjáró emberi értelem, és amely lehetővé teszi számukra, hogy felfogják az ösztönös összefutást, amelyből a hatalmas Organizmus származik;...”¹³⁶ Comte és *Le socialisme, sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne* című könyv szerzője: Durkheim¹³⁷ között azonban alapvető különbség van – jegyzi meg Delvolvé. A szocialista nézetekkel rokonszenvező Durkheim tévedése Delvolvé szerint abban rejlett, hogy a törvényszerűnek tekintett munkamegosztásból származó problémák feloldását szolgáló ún. consensus kérdésében nem mert oly messzire elmenni, mint Comte. Az ún. consensus legfontosabb feltétele: az erkölcs kérdésében Comte-nak volt és maradt igaza Delvolvé szerint, innen a nézetazonossága az ún. ordre morale olyan képviselőivel, mint a múltban de Maistre és jelenben Charles Maurras.¹³⁸ A társadalom egysülya és az emberiség egysége követelmény volt – írja Delvolvé –, hogy a comte-i gondolatrendszer olyan gyakorlati konstrukcióban tetőződjön, amelyben „a politikai rend szigorúan alá van vetve a szellemi rendnek, amelynek társadalmi formáját a pozitív vallás alkotja”.¹³⁹ Delvolvé munkájában

¹³¹ *J. Delvolvé: Réflexions sur la pensée comtienne. Paris. 1932. 65–68. – Vö.: Gaston Milhaud: L'idée d'ordre chez Auguste Comte. Revue de Méthaphysique et Morale. Année 1901. 385–406.*

¹³² *Delvolvé: 75–231.*

¹³³ „Minden gondolkodásnak és természeti kutatásnak a hitet kell követnie, azt meg nem előzheti, sem nem gyengítheti”. Uo. 231. – Vö.: *Comte: Synthèse. Belső címlap.*

¹³⁴ *Delvolvé: 303–304.*

¹³⁵ Uo. 300.

¹³⁶ Uo. 300.

¹³⁷ *É. Durkheim: Le socialisme, sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne. Paris. 1928. – É. Durkheim: Sociologie et philosophie. Paris. 1925. – J. Duvignaud: Durkheim. Sa vie, son oeuvre avec exposé de sa philosophie. Paris. 1965.*

¹³⁸ *Delvolvé: 293–295.*

¹³⁹ Uo. 291.

kísért a francia politikai gondolkodásra oly jellemző egyik irányzat: az „ordre moral” eszméje. A harmincas évek elejére válságosra forduló bel- és külpolitikai helyzetben sokak szemében megnőtt annak a hitnek a jelentősége, amely a megrendült társadalmi rend helyreállítását lett volna hivatott biztosítani. Delvolvé éppen abban látja Comte egyik és talán legnagyobb jelentőségét, hogy volt bátorsága a mindenkor elengedhetetlen vallásos megújítására.¹⁴⁰ Comte útja és életműve – Delvolvé szerint – logikus és jogosult egységnek tekinthető és érthető, hogy „vallásalapítása igényével egymással szemben álló, de egyformán erős érzelmeket sértett meg: a hagyományos vallások hívőit, akik kísérletében szentségtörő paródiát láttak, és azokét, akik a pozitív tudomány híveiként a pozitív szellemtől való elpártolással vádolták.”¹⁴¹

Mindkét irányzat szempontjából kihívásnak minősült pozitivista vallási szekták, sőt pozitivista egyházak jelentkezése. A comte-i örökség engesztelhetetlen és egyben harcos szerveként lépett fel az 1889-es politikai fordulat után hatalomra került és az emberiség vallását államvallássá deklarálni kész köztársasági rendszer oldalán a brazíliai pozitivista egyház.¹⁴² A brazíliai egyház gondozásában és a Rio de Janeiro-i ún. Emberiség Temploma kiadásában jelent meg 1957-ben Comte halála századik évfordulójára Comte *Catéchisme positiviste*-jének új kiadása, éspedig a Jorge Lagarrigue szerkesztésében.¹⁴³ A kötet tartalmazza az Emberiség Nagy Temploma tervrajzát Comte útmutatásai és elképzelése alapján.¹⁴⁴ Amint ismeretes, Comte a *Politique positive* negyedik kötetében vázolta az emberiség vallását ápolandó pozitivista templomok beosztását, rendjét és tájolását, sohasem feledkezve meg arról, hogy a pozitívizmus központja és szent helye: Párizs.¹⁴⁵ Comte a pozitivista vallás Madonnájának Clotilde de Vaux-t nyilvánította, aki szerinte döntő szerepet játszott abban, hogy a pozitívizmus eljuthasson abba a szakaszba, amelynek jellemzője „a férfiúi értelem méltó alárendelése a női érzelemnek azért, hogy a szív az értelem minden erejét a legnehezebb és legfontosabb tanításra használja fel”.¹⁴⁶ Clotilde de Vaux vált az emberiség megszemélyesítőjévé,¹⁴⁷ és kultuszától egyenes út vezetett az ún. ősnemzés és a Szűz Anya pozitivista koncepciójához.¹⁴⁸ Értelmét, ha utópistaként is, Comte egyrészt abban jelölte meg, hogy a nőinek, mint erkölcsinek az elsőbbségét domborítsa ki a férfiúival, mint fizikaival szemben, másrészt a tiszta erkölcsöt képviselő Szűz Anya utópiájával a pozitívizmus számára biztosítson „olyan egységesítő tartalmat, amely egyenértékű azzal, amit az Eucharisztia intézménye nyújtott a katolicizmusnak”.¹⁴⁹ A

¹⁴⁰ Uo. 310–311.

¹⁴¹ Uo. VI.

¹⁴² *Daniel-Rops: L'Église des révolutions. Un combat pour Dieu.* Paris. 1963. 684–685. – *Kozári Gy.: Comte, a pozitívizmus és az evolúció.* I–II. Bp. 1905. – Ua. I. 75., 220–222.

¹⁴³ *Catéchisme positiviste ou Sommaire exposition de la religion universelle en treize entretiens systématiques entre une Femme et un Prêtre de l'Humanité par Auguste Comte.* Édition commémorative du 1857-5 septembre – 1957. Dédicée à la Très Sainte Ville de PARIS. Réproduction de l'édition apostolique, faite à Paris par Jorge Lagarrigue apôtre de l'HUMANITÉ (1891). Temple de l'HUMANITÉ. Rio de Janeiro. 1957. (A továbbiakban: *Lagarrigue.*)

¹⁴⁴ Uo. – Ld.: a 460–461. oldal közötti tervrajzot.

¹⁴⁵ *Comte: Politique positive.* IV. 156. – *Lagarrigue.* 462–467.

¹⁴⁶ *Lagarrigue.* 34. – Uo. 467.

¹⁴⁷ Uo. Ld.: a belső címlap előtti képet.

¹⁴⁸ *Comte: Politique positive.* IV. 66., 240–241., 278–279., 303–305., 411–412.

¹⁴⁹ Uo. 279.

Politique positive negyedik kötetének megjelenési éve: 1854, vagyis ugyanazon esztendő, amikor IX. Pius pápa elfogadtatta Mária szeplőtlen fogantatása dogmáját.¹⁵⁰ Comte-nak a Vierge-Mère kultuszára vonatkozó tételei nem találkoztak teljes megértéssel még az ún. igaz pozitivisták körében sem, és a tan sérthetetlensége nevében a brazilai pozitivisták és személy szerint Lagarrigue lépett fel az ingadozók, köztük Comte halála után az elsőszámú utódnak tekintett Lafitte ellen.¹⁵¹ Lafitte kockázatosnak tartotta a katolikus egyházhoz való túlzott közeledést és a Szűz Anya kultuszának kritikátlan átvételét.¹⁵² Lagarrigue és hívei számára viszont a Szűz Anya pozitivista koncepciója a pozitivista vallás központi kérdésének tekintendő, többek között Comte-nak 1854-ben írott egyik levele értelmében, miszerint a pozitívizmusra való átmenet legkönnyebben a Szűz Anya kultusza útján lehetséges.¹⁵³ Lafitte elmarasztalására emlékeztetett a *Catéchisme positiviste* 1957-es új kiadását bevezető tájékoztató, amely nem volt más, mint Lagarrigue-nek 1891-ben közölt cikke az akkor még élő Lafitte ellen.¹⁵⁴ Lagarrigue szemében a Szűz Anya kultusza az emberiségnek, illetve egységének a kultusza és ennyiben „az emberiség nagy vallásépületének a tetőzete”.¹⁵⁵

A pozitívizmus kulcskérdése: az egység – ez az alapgondolata annak az 1957-ben megjelent terjedelmes munkának, amely Paul Arbousse-Bastide tollából jelent meg *La doctrine de l'éducation universelle dans la philosophie d'Auguste Comte. Principe d'unité systématique et fondement de l'organisation spirituelle du Monde* címen.¹⁵⁶ Arbousse-Bastide elmarasztalja mindazokat, köztük Lévy-Bruhl is, akik nem értették meg Comte életműve egészének oszthatatlanságát és belső értelmét. A comte-i pozitívizmus – írja Arbousse-Bastide – „nem a kutatás filozófiája és még kevésbé a filozófia kutatása, hanem bizonyítható hitnek proklamációja, magától értetődően úgy, hogy a bizonyítás is a hit része és a lényegét jelenti. Comte pozitívizmusa mindenekelőtt a Nagy Lény intéstitúciója az érzelem és az alávetés útján a legegyszerűbbek számára hozzáférhetővé téve.”¹⁵⁷ A pozitívizmus igazi szellemének megértése, elfogadása és gyakorlása nélkül bármilyen nagy tudós is legyen valaki, lehetetlen Comte-tal és életművével foglalkozni. A pozitívizmust csak az tudja felfogni, aki eleve és fenntartás nélkül Comte és tanítása társadalmi és politikai missziója alapjára helyezkedik, amelytől elválaszthatatlanok utolsó munkái is: az *Appel aux conservateurs* és a *Synthèse subjective*.¹⁵⁸ A társadalmi és politikai küldetésben rejtett a pozitívizmus nagy belső hajtóereje, innen Comte-nál megfigyelhető szakadatlan mozgás, melyet csak a halál szakított meg és ha az nem következett volna be idő előtt,

¹⁵⁰ Sanctissimi domini Nostri PII Divina Providentia Papae IX. Litterae Apostolicae De Dogmatica Definitione Immaculatae Conceptionis Virginis Deiparae. Romae 1854.

¹⁵¹ *Kozári Gy.*: Comte. I. 72–83. – Lafitte személyével és szerepével kapcsolatban ld.: *Robinet*: Comte 345–346., 393–394., 557–577. – *J. F. Robinet*: La philosophie positive. Auguste Comte et Pierre Lafitte. Paris é. n.

¹⁵² *Kozári*: Comte I. 59–61.

¹⁵³ Uo. 54., 219–220.

¹⁵⁴ *L. Lagarrigue*: L'avertissement de l'éditeur című bevezető rész.

¹⁵⁵ Uo. 220.

¹⁵⁶ *P. Arbousse-Bastide*: La doctrine de l'éducation universelle dans la philosophie d'Auguste Comte. Principe d'unité systématique et fondement de l'organisation spirituelle du Monde. I–II. Paris. 1957.

¹⁵⁷ Uo. XV.

¹⁵⁸ Uo. 437–443., 470–485.

ügy tanúja lehetett volna az emberiség – írja Arrousse-Bastide – egy harmadik ún. esztétikai és poétikai szakasznak.¹⁵⁹ Az emberiség tökéletes ideálja megvalósítása ösztönösen élt és él az emberekben, a pozitívizmus érdeme Arrousse-Bastide szerint, hogy felismerte ezzel kapcsolatban a proletárok és a nők szerepét. A pozitívizmus, mint az ősi ösztönök tudatosítója az ösztönös pozitivistáknak tekinthető proletárookra és az önkéntes engedelmséget megtestesítő nőkre kívánt támaszkodni.¹⁶⁰ A pozitívizmus mint az igaz elmélet, a tettel és az érzellemmel társulva lehetővé teszi a pozitívista filozófusok vezetésével és a proletárok, valamint a nők közreműködésével az emberiség ősi álmának, olyan társadalomnak a megteremtését, amely nem ismeri az embernek ember által való kizsákmányolását.¹⁶¹ A pozitívizmus ezen hivatását mint szellemi hatalom kívánja betölteni, számolva a világi hatalmak megértésével, valamint funkciója jelentősége kellő méltánylásával, tekintettel a növekvő társadalmi problémákra és azokkal összefüggésben a szocialista és kommunista tanok veszélyére.¹⁶² Mindezek alapján kell megérteni „a gyakorlati hasznát egy oly doktrínának, amely a világ szellemi egységét tűzte ki missziójának”¹⁶³ – összegezi véleményét Arrousse-Bastide.

A comte-i pozitívizmus méghozzá a maga teljességében mint az emberiség vallása a kor követelménye volt és maradt – fejtegeti Pierre Arnaud az 1965-ben megjelent *Politique d'Auguste Comte* című könyvében.¹⁶⁴ A pozitívizmus természeténél fogva – lévén alapjában véve politikai ihletésű – nem rekedhetett meg a szcientizmus szintjén.¹⁶⁵ Comte számára a nagy cél kezdettől fogva – írja Arnaud – „az emberiség sorsának megjavítása maradt a civilizáció állapotának megfelelő társadalmi és intézményes rend megvalósításával”.¹⁶⁶ A rend comte-i értelmezése – hangsúlyozza Arnaud – nem azonosítható Charles Maurras vagy az Action Française értelmezésével.¹⁶⁷ A rend szélsőjobboldali képviselői, illetve képviselői ugyanúgy nem sajátíthatták ki Comte-ot – írja Arnaud –, mint egyes liberális vagy demokrata vagy éppenséggel radikális irányzatok, és pedig annál kevésbé, mert – hangzik az érvelés – „amint valóban megítélhető . . . részletek alapján, a *Politique positive* egészében elveti a demo-liberális ideológiát, amelynek meg kellett volna szépitenie a parlamentáris köztársaságot: ezen parlamentáris rendszernek, amely az általános választójogon és a képviselői kormányzaton nyugodott, Comte engesztelhetetlen ellensége volt.”¹⁶⁸ És ha Comte és Marx megállapításai igen gyakran azonosnak is tűnnek és dialektikus gondolkodásuk is rokonnak tűnhet, mégis nagy különbség van Arnaud szerint kettőjük között és innen – többek között – a Comte újbóli aktualitása. Ugyanis – jegyzi meg Arnaud – „amidőn a csomót, amelyben a marxizmus tartja több, mint negyed százada a nyugati gondolkodást, eléggé kioldották, és a kételkedés, amely kezd úrrá lenni az embereken és intézményeken egészen a dogmáig

¹⁵⁹ Uo. 335.

¹⁶⁰ Uo. 217.

¹⁶¹ Uo. 224–234., 267–275., 616–617.

¹⁶² Uo. 234–241.

¹⁶³ Uo. XV.

¹⁶⁴ P. Arnaud: *Politique d'Auguste Comte*. Paris. 1967. 28–35.

¹⁶⁵ Uo. 21.

¹⁶⁶ Uo. 23.

¹⁶⁷ Uo. 39–40.

¹⁶⁸ Uo. 40.

hatol, az igazságtalanul háttérbe szorított Politique positive majd épen és elevenen támad majd fel. Akkor rá fognak jönni, hogy a Proletariátus Diktatúrája nem következik logikusabban az emberiség múltjából, mint a Szociokrácia, hanem éppen ellenkezőleg, és a történelmi materializmus nem megcáfолhatatlan módszer, mint az emberi oszthatatlanság és a sorok konvergenciája pozitív princípiuma. Kétségtelen, hogy még messzebb mennek majd, egészen annak a felismeréséig, hogy a 18. és 19. század valamennyi politikai ideológiája közül, amelyekből ipari civilizációnk szüntelen táplálkozik, a Politique positive marad a legkevésbé utopikus, a legrealisabb, és a legméltóbb, hogy alapul szolgáljon nagy konzervatív doktrína kidolgozására, amelyhez mindeddig csak empirizusból vagy szükségéből folyamodtak.”¹⁶⁹

Comte érdemei közé sorolja Arnaud, hogy kellő összhangban tudta hozni az ún. ordre, vagyis a rend és az ún. progrès, vagyis a haladás gondolatát és ezáltal új és minden eddiginél mélyebb értelmet adott a konzervativizmus fogalmának. Hosszú ideig a konzervatív mentalitás és politika egyet jelentett a közvélemény szemében a mozdulatlansággal és társadalmi stagnálással. Comte helyreigazította a tévedést Arnaud szerint azáltal, hogy kimutatta, hogy „konzervatív politika egész természetszerűleg az az átgondolt vezetés, amely a társadalom, és még általánosabban az Emberiség megőrzése ösztönéből fakad”.¹⁷⁰ Comte-nak 1855-ben megjelentetett *Appel aux conservateurs* című munkája éppen ezért gondolatrendszere egésze szerves részének tekintendő, állapítja meg Pierre Arnaud az 1973-ban megjelent *Le »Nouveau Dieu«. Préliminaires à la Politique positive* című könyvében.¹⁷¹ Comte munkájának az érdeme, hogy meghirdette a pozitívizmusnak, mint nemcsak a 20. század, hanem a 21. század egyedül igaz doktrínáját és a becsületes maradiak megnyerésének követelményét.¹⁷² Az ordre, vagyis a rend minden híve egyesülhet az emberiség, mint új istenség és az emberiség vallása, mint új kötelék alapján a pozitívizmus, mint egyetlen szellemi tekintély és hatalom útmutatásai alapján. Az emberek rend és biztonság után áhítoznak, olyan akár diktatorikus világi hatalom eljövetelével, amely emelől szolgál fegyelmező és szentesítő egyetemes vallás általánossá válásához.¹⁷³

A comte-i pozitívizmus, mint az egyetlen alternatíva az ún. ipari társadalom kérdéseinek végleges megoldására: ez a mondanivalója R. Fletcher: *The crisis of industrial civilisation. The early essays of Auguste Comte* című¹⁷⁴ és 1974-ben megjelent munkájának. A kötet tartalmazza Comte egyik leghűségesebb angliai hívének: Henry Dix Hutonnak fordításában az 1822–1824 folyamán elkészült tanulmányokat, köztük az 1822-ben közzétett és első alapvető írásnak minősített *Plan of the scientific operations necessary for reorganizing society* című írást. Megjelenése százötvenedik évfordulóján Comte egykori lakásában megtartott elméleti szeminárium bizonyosságul kívánt szolgálni, hogy a pozitívizmus aktuális maradt, méghozzá a comte-i életmű egésze alapján. Kétségtelen — hangzik az érvelés — „nyilvánvaló a kapcsolat a Positive Philosophy (a

¹⁶⁹ Uo. 41–42.

¹⁷⁰ Uo. 42.

¹⁷¹ P. Arnaud: *Le »Nouveau Dieu« Préliminaires à la Politique positive*. Paris. 1973.

¹⁷² Uo. 558–559.

¹⁷³ Uo. 571–572.

¹⁷⁴ *The crisis of industrial civilisation. The early essays of Auguste Comte*. Introduced by R. Fletcher. London. 1974.

tudományos módszer szükségszerű alapjának tisztázása) és a későbbi, »Positive Polity« (ezen módszer célját szolgáló új társadalmi rendszer körvonalazása) között . . . »¹⁷⁵ Az új társadalmi rendszer viszont természetszerűen „foglalt magában *vallásméleletet* mint » a társadalmi köteléket« megteremtő meggyőződések és rituálék fontos rendszerét, valamint javaslatokat, hogy miként lehet ezt úgy alakítani, hogy egyezzen a tudományos és ipari társadalom bonyolultságaival. És . . . ez az új társadalmi rendszer *új intézményes rendet* ígért az emberek érzelme, gondolata és tevékenysége összekapcsolására minőségileg új kollektív feltételek között.»¹⁷⁶ Comte-ot – írja Fletcher – az teszi még mindig időszerűvé, hogy már a társadalom újjászervezéséről szóló tervezete „szem előtt tartotta azokat a komplex, valóságos kérdéseket, amelyek valójában az ipari kapitalizmus válságának elkerülhetetlen és fontos aspektusait jelentik; olyan kérdéseket, amelyekre nekünk is figyelmet kell fordítanunk. Ez eléggé Comte időszerűsége mellett szól a bennünket most érintő problémákat illetően.»¹⁷⁷ Comte időszerűségét csak növelheti Fletcher szerint, hogy Comte alapvető gondolatait tartalmazó első írások mindegyike „tizenhat évvel korábban jelent meg Marx korai írásai előtt, húsz évvel a *Kommunista Kiáltvány* publikálása előtt; huszonkét évvel Spencer *Social Statics*-ja előtt, és természetesen sokkal régebben (ötven év körül) a *Principles of Sociology*-ja előtt és Tönnies, Durkheim, Weber, Hobhouse és mások még későbbi munkája előtt . . . »¹⁷⁸ Sorba véve az említetteket, de főleg Marx, Durkheim és Weber munkásságát összevetve Comte-éval¹⁷⁹ Fletcher elsősorban a pozitívizmus és a marxizmus közösnek vélt motívumaival és megállapításaival foglalkozik, hogy végső fokon arra a következtetésre jusson, hogy alapvető különbségek vannak a két irányzat között.¹⁸⁰ Közéjük tartozott – Fletcher szerint – mindenekelőtt és általában az, hogy „miközben hangsúlyozta a munkának gyakorlati hatását természetre, tulajdonra és tökekeletkezésre, osztályra, osztályellentétekre és új ipari viszonylatokra, Comte *nem* hangsúlyozta túl *akár* annak méretét, hogy egyedül és alapjában mennyire volnának *konfliktusokkal telítettek, akár* jelentőségüket – a társadalmi változás magyarázatában – minden másnak kizárásával».¹⁸¹ Arról volt szó – részletezi Comte álláspontját Fletcher –, hogy az elidegenülés nem szükségszerű, a tőke és a munka képviselői között a kölcsönös együttműködésen alapuló ún. partnership, vagy társas viszony révén létrejöhet az az ideális ipari társadalom, amely minden tagja számára jólétet tud biztosítani. A marxizmus – hangzik Fletcher érvélelése – bár a pozitívizmus számos elemét tartalmazza, tulajdonképpen az idejétmúlt kritikai szakasz terméke, amely nem képes választ adni az ipari társadalmat fenyegető veszélyekre, sőt azokat csak növeli.¹⁸²

¹⁷⁵ Uo. 8.

¹⁷⁶ Uo. 14.

¹⁷⁷ Uo. 15.

¹⁷⁸ Uo. 9.

¹⁷⁹ Uo. 52.

¹⁸⁰ Uo. 52–56.

¹⁸¹ Uo. 56.

¹⁸² Uo. 57–58., 246–248.

Ezt a tételt kívánták igazolni egyes válogatások is Comte munkáiból, így az 1972-ben Angèle Kremer-Marietti szerkesztésében megjelent *Auguste Comte. La science sociale* valamint Kenneth Thompson által 1976-ban közzétett *Auguste Comte. The foundation of sociology* című kiadványok.¹⁸³ A tendencia szempontjából igen tanulságos, de a pozitivizmus történetével való foglalkozás szempontjából nem túlságosan megnyugtató, hogy Comte levelezésének a sajtó alá rendezése *Archives positivistes* keretében az *École des Hautes Études en Sciences Sociales* valamint a *Maison Auguste Comte (Association Internationale)* közös gondozásában történik, többségében olyan történészek és kutatók útján, akik mint Pierre Arnaud vagy pedig Paulo E. de Berrêdo Carneiro a forráskiadványokkal is alátámasztani igyekeztek a pozitivizmusról mint az emberiség vallásáról szóló koncepciójukat. Arnaud és Berrêdo Carneiro szerkesztésében jelent meg 1973-ban *Auguste Comte. Correspondance générale et confessions. Tome I. 1814–1840* címmel az első kötet, majd 1975-ben *Auguste Comte. Correspondance générale et confessions. Tome II. Avril 1841 – Mars 1845* címen a második kötet.¹⁸⁴ Mindkét kötethez az előszót Berredo Carneiro írta, az első kötetben hangsúlyozva a sorozat jelentőségét és reményét fejezve ki a pozitivizmus végső sikerében. „Nagyon is ideje véget vetni a torzulásoknak, amelyek elfordítják a comte-i műtől azokat, akiknek hasznosítani kellene azt oly társadalom újjászervezésére, amelynek zűrzavara mindennap tragikusabb méreteket ölt – hangzik a bevezető sorokban Berrêdo Carneiro állásfoglalása, majd így folytatódik a bevezető részben: – Az emberek csatlakoztatásához és fegyelmezéséhez a pozitív filozófiának végül is meg kellett hódítania az erkölcsi világot. Ezt a célt fogja követni az emberiségre vonatkoztatva ezentúl minden tudás.”¹⁸⁵ Szerkesztőtársához, Arnaud-hoz hasonlóan Berrêdo Carneiro úgy vélekedik, hogy Comte gondolatrendszerét teljes homogenitás jellemzi és „Politique-ja azokból az eredményekből indul ki, amelyekhez *Système de Philosophie-ja* éppen eljutott”.¹⁸⁶

*

A pozitivizmusnak homogén egésznek tekintése, beleértve a vallássá válását is, komoly veszélyeket rejt magában a 19. század egyik legjelentősebb filozófiai irányzata helyes értékelése szempontjából.¹⁸⁷ A metafizikai szemlélet hívei, és ezt már Pasteur székkfoglalója is tanúsíthatta, kárörömmel regisztrálták, hogy a társadalom tudománya olyanfajta vallásba torkollt, amely nem tarthatott igényt arra, hogy lehetőségül szolgáljon a hagyományos vallásokkal és különösen a kereszténységgel, illetve katolicizmussal szemben. Ilyen értelemben marasztalta el a spiritualizmus álláspontjáról Comte-t Barthé-

¹⁸³ A. Kremer-Marietti: *Auguste Comte. La science sociale*. Paris. 1972. – K. Thompson: *Auguste Comte. The foundation of sociology*. London. 1976.

¹⁸⁴ *Archives positivistes. Auguste Comte. Correspondance générale et confessions. Tome I. 1813–1840. Textes établis et présentés par Paulo e. de Berrêdo Carneiro et Pierre Arnaud*. Paris 1973. (A továbbiakban: *Correspondance. I.*) – *Archives positivistes. Auguste Comte. Correspondance générale et confessions. Tome II. Avril 1841 – Mars 1845. Textes établis et présentés par Paulo E. de Berrêdo Carneiro et Pierre Arnaud*. Paris. 1975. (A továbbiakban: *Correspondance. II.*)

¹⁸⁵ *Correspondance. I. VIII., XXXI.*

¹⁸⁶ *Correspondance. II. XXXV.*

¹⁸⁷ *Lévy-Bruhl: Comte. 14–15., 268–272.*

lemy-Saint-Hilaire francia akadémikus „*A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz*” című könyvében,¹⁸⁸ amelynek magyar nyelvű fordítása Péterfy Jenő előszavával a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg 1890-ben. „Akár Comte-ot lehetne inkább vádolni – írja Barthélemy-Saint-Hilaire –, hogy teológus volt, mert utolsó napjaiban egy olyan vallást eszelt ki, melynek éppoly kevésbé volt jövője, mint rendszere egyéb részeinek.”¹⁸⁹ A vallásnak – vélekedik a szerző – politikai funkciói is vannak, és éppen Franciaország példája tanúsítja szerinte, hogy végül is sikerült a kereszténységet és a katolikus egyházat a fennálló rend elismerésére, sőt támogatására bírni.¹⁹⁰

A fordulat XIII. Leó pápasága idején következett be, a katolikus egyház mint szellemi hatalom és az állam mint világi hatalom közötti munkamegosztás körvonalai bontakoztak ki a múlt század nyolcvanas éveiben.¹⁹¹ Új helyzet állt elő az ún. ralliement, vagyis a polgári társadalomhoz és rendszeréhez illeszkedés politikája meghirdetésével 1892 elején.¹⁹² Az egy évvel korábban közzétett *Rerum Novarum* kezdetű enciklika¹⁹³ feladata éppen az lett volna, hogy korszerű lehetőséget nyújtson a világméretűben erősödő szocialista mozgalmak ellensúlyozására. A szocializmus szálláscsinálói közé soroltatott a pozitívizmus is, amelyben – írja Comte-ról szóló könyvében Kozári Gyula – „... többé-kevésbé a modern bölcsélet minden tévedése helyet foglal, ...”¹⁹⁴ és végeredményben nem más, mint „a szocializmus bölcselete”.¹⁹⁵ A múlt és a jelen filozófiai tévtanaival szemben a katolikus egyház az *Aeterni Patris* kezdetű enciklika¹⁹⁶ közzétételével 1879-ben korszerű katolikus filozófiai választ kívánt nyújtani. Az *Aeterni Patris* – írja ezzel kapcsolatban a 20. század egyik legtekintélyesebb egyházi történétírója *L'Église des Révolutions. Un combat pour Dieu*¹⁹⁷ című könyvében „a kereszténység alapfilozófiájának szánt tomizmusnak volt szentelve, mint amely lehetővé teszi a kor nagy problémájának, a hit és értelem közötti problémájának megoldását”.¹⁹⁸ Ugyanúgy, mint a metafizikai irányzat képviselői, a teológiai irányzat képviselői is a maguk igazolását vélték látni abban, hogy a pozitívizmus úgy a Saint-Simon-i, mint a comte-i változatában végsőfokon vallásba torkolt,¹⁹⁹ éspedig logikája illetve az ember

¹⁸⁸ J. Barthélemy-Saint-Hilaire: *A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz*. Fordította: Péterfy Jenő. Bp. 1890.

¹⁸⁹ Uo. 31.

¹⁹⁰ Uo. 131–179.

¹⁹¹ Politikai és szociális enciklikák. XIX–XX. század I–II. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék. Összeállította és szerkesztette Zsigmond László. Bp. 1970. – Ua. I. 73–168.

¹⁹² Uo. 211–227. – Zsigmond László: *A kereszténydemokrácia körüli vita politikai értelme*. A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya Közleménye. XX. 1–2. Bp. 1971. 34–37.

¹⁹³ Politikai és szociális enciklikák. I. 169–209.

¹⁹⁴ Kozári: Comte. I., IV.

¹⁹⁵ Uo. 2.

¹⁹⁶ XIII. Leó: *Epistola encyclica ad universes episcopos catholici orbis de colenda S. Thomas philosophia*. Roma 1879.

¹⁹⁷ Daniel-Rops: *L'Église des Révolutions. Un combat pour Dieu*. Paris. 1963.

¹⁹⁸ Uo. 77. – Vö.: E. T. Gargan: *Leo XIII. and the modern world*. New York. 1961. 179–209. – J. C. Livingstone: *Modern christian thought. From the Enlightenment to Vatican II*. New York. 1971. 385–417.

¹⁹⁹ Kozári: Comte. I. 21.

belső természete alapján – állapítja meg Kozári a következőket írván: „Az emberrel veleszületett tehetség kifejlődése a positivismus, a metaphysika és a theologia. Positivismus: tapasztalat az alap, metaphysika a templom hajója, melynek betetőzése, koronája a theologia.”²⁰⁰

A pozitívizmusnak egységes és homogén egésznek tekintése helytelen következtetésekhez vezet a történetiségnek a gondolkodás esetében is fennálló követelménye figyelmen kívül hagyásával. A történetiség alapján lehet megérteni, hogy mikor, miért és miként jelentkezett pozitivistá filozófia igénye. „... a metafizika a XVIII. században (gondoljunk Descartes-ra, Leibnizre stb.) még pozitív, profán tartalommal vegyült – írják Marx és Engels *A szent család vagy a kritikai kritika kritikája* című²⁰¹ munkájukban, majd így folytatják: – Felfedezéseket tett a matematikában, fizikában és más határozott tudományokban, amelyekről úgy látszott, hogy körébe tartoznak. Ez a látszat már a XVIII. század elején megsemmisült. A pozitív tudományok különváltak a metafizikától és önálló köröket vontak ... A XVIII. század teológiájának és metafizikájának megcáfolásán túl szükség volt egy pozitív, metafizikaellenes rendszerre.”²⁰² Ez a rendszer a materializmus formájában jelentkezett, de nem rekedhetett meg kezdeti fokán, és „ahogy az idealizmus egy egész sor fejlődési fokon ment át, ugyanúgy a materializmus is. A materializmusnak már a természettudomány területén tett mindegyik korszakalkotó felfedezéssel is meg kellett változtatnia formáját; és amióta a történelem is alá van vetve a materialista tárgyalásnak, itt is új pályája nyílik a fejlődésnek – állapítja meg helyesen Engels – a *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*²⁰³ című írásában. Rendkívüli jelentősége volt annak, hogy a pozitív tudományosság kiterjedt a szerves világ jelenségeire és olyan fejlődéstán kialakulására, amely szerint „a mai élőlények az egyszerűtől a bonyolulthoz vezető fejlődés hosszú sorának eredményei ...”²⁰⁴ A történetiség bevonult a természet világába, és minthogy az emberek nemcsak a természetben élnek, „hanem az emberi társadalomban is, és ennek is megvan a maga fejlődéstörténete és a maga tudománya nem kevésbé, mint a természetnek. Így tehát a társadalomról szóló tudományt, vagyis az úgynevezett történelmi és filozófiai tudományok foglalatát összhangba kellett hozni a materialista alappal és ezen az alapon újjáépíteni”²⁰⁵ Ezen elv következetes végigvitele tette Engels szerint maga és Marx számára lehetővé, hogy a valóságos világot – a természetet és a történelmet – a maguk valóságában fogják fel.²⁰⁶ Ezért a maguk módján és egy ideig előremutatók voltak olyan koncepciók, amelyeknek Owen, Fourier és Saint-Simon voltak a képviselői – állapítják meg *A Kommunista Párt kiáltványá*-ban Marx és Engels. Nézeteikkel kritikailag foglalkozva nem mulasztották el felhívni a figyelmet arra, hogy nemcsak támadták a fennálló rendet, hanem a „jövő társadalmára vontakozó pozitív nézeteik, például a város és a falu közötti ellentétnek, a családnak, a magánszerzésnek, a bérmunkának a megszüntetése, a társadalmi harmónia meghirdetése,

²⁰⁰ Kozári: Comte. II. 2.

²⁰¹ K. Marx–Fr. Engels: *A szent család vagy a kritikai kritika kritikája*. Marx–Engels Művei. II. Budapest 1958. (A továbbiakban: *Marx–Engels: A szent család*.)

²⁰² Uo. 127.

²⁰³ Fr. Engels: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*. Bp. 1968. 31.

²⁰⁴ Uo. 32.

²⁰⁵ Uo. 34–35.

²⁰⁶ Uo. 52.

az államnak a termelés puszta igazgatásává változtatása . . . ”²⁰⁷ – már a megoldás irányába is mutattak.

Owen, Fourier és Saint-Simon majdnem egyidejűleg jelentkeztek, és pedig akkor, amikor kiderült, hogy az ún. ész-állam és ész-társadalom csődöt mondott. „Már csak az emberek hiányoztak – írja Engels –, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, és ezek is megjötték a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletének az alapzata már 1799-ből kelteződt; 1800 január elsején Robert Owen – átvette New Lanark vezetését . . . ”²⁰⁸ Ők voltak azok, – állapítja meg Engels – az *Előzetes megjegyzés* („*A német parasztháború*” 1870-es és 1875-ös kiadásához) című írásában,²⁰⁹ akiknek vállain nőtt nagygyá a tudományos szocializmus, „három olyan férfiúén, akik minden fantasztaságuk és utópizmusuk ellenére is minden idők legjelentékenyebb elméi közé tartoznak, s zseniálisan előre megsejtettek számtalan olyan dolgot, amelynek helyességét mi most tudományosan bizonyítjuk be . . . ”²¹⁰ Közéjük tartozott például Saint-Simonnál az a felismerés, hogy a francia forradalom osztályharc volt és ez – jegyzi meg Engels – „1802-ben zseniális felfedezés volt”.²¹¹ Zsenialitás volt – folytatja a gondolatmenetet Engels – az is, hogy Saint-Simon „1816-ban a politikát a termelés tudományának jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen felolvad majd a gazdaságban. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezkedések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az emberek feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát az az állam eltörlése . . . ”²¹² És ha hozzávesszük, hogy Saint-Simonnál „a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan . . . ”²¹³ úgy még teljesebbé válik a róla alkotott kedvező kép, amelynek megőrzését számos tényező nehezítette menet közben. Az a szerep, amelyet a saint-simonizmus legismertebb személyiségei a Második Császárság időszakában játszottak,²¹⁴ azt a benyomást kelthette, mintha a bonapartizmus a Saint-Simon által vázolt ipari társadalom megvalósítását jelentené, s ezért is mondták, hogy III. Napóleon nem más, mint „Saint-Simon lóháton”.²¹⁵ Bizonyos mértékben Marx is magáévá tette ezt a túlzott és alapjában igazságtalan nézetet, és ezért tartotta szükségesnek Engels, hogy *A tőke* harmadik kötetében, melyet Marx halála után rendezett sajtó alá és jelentetett meg 1894 őszén, Marx egyik elmarasztalására utalva a következő megjegyzést tegye: „A kézirat átdolgozása esetén Marx ezt a helyet feltétlenül erősen módosította volna. Ezt az értékelést a volt saint-simonistáknak a második francia

²⁰⁷ K. Marx–Fr. Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Marx–Engels Művei. IV. Bp. 1959. 468. (A továbbiakban: Marx–Engels: Kommunista Kiáltvány.)

²⁰⁸ Fr. Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. A természet dialektikája. Bp. 1963. 252. (A továbbiakban: Engels: Anti-Dühring.)

²⁰⁹ Fr. Engels: Előzetes megjegyzés („A német parasztháború” 1870-es és 1875-ös kiadásához). Marx–Engels Művei. 7. Bp. 1962.

²¹⁰ Uo. 555.

²¹¹ Engels: Anti-Dühring. 254.

²¹² Uo. 254.

²¹³ Uo. 254.

²¹⁴ S. Charléty: Histoire du saint-simonisme. (1825–1864.) Paris. 1931. 247–275.

²¹⁵ F. A. Hayek: The counter-revolution of science. Glencoe. Illinois. 1962. 166.

császárságban játszott szerepe sugallta, mert ott, éppen akkor, amidőn Marx ezeket írta, Saint-Simon iskolájának világmegváltó hitelképzelgése – a történelem iróniája folytán – eddig sohasem látszott szédelgés formájában valósultak meg. Marx később csak csodálattal beszélt Saint-Simon lángeszéről és egyetemes tudásáról.²¹⁶ Engels szerint nem homályosultak volna el Saint-Simon érdemei a társadalom tudománya megalapozása terén „... ha Saint-Simon műveit magukat 1830 után nem harsogta volna teljesen túl a Saint-Simon-i iskola és vallás lármája, amellyel a mester tanításának egyes részeit a nagyszerű elgondolás egyszéneke rovására, kiemelték és kifejlesztették”.²¹⁷

Amint Saint-Simon, úgy Comte esetében is különbséget kell tenni gondolatrendszere egyes szakaszai között. Különbséget kell tenni azért is, mert első szakaszát alapjában még ugyanazon szemlélet jellemzi, mint az 1822-ben megjelent *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok tervezete* című munkáját.²¹⁸ Éppen ezen könyvvel, illetve 1824-es újbóli kiadásával kapcsolatban kerültek felszínre Saint-Simon és Comte közötti elvi ellentétek.²¹⁹ Saint-Simon bírálataira válaszolva Comte udvarias formában, de határozott élel tudatni akarta tegnapi mesterével, hogy hűtlenné vált eredeti koncepciójához. Éppen az eredeti koncepció nagysága indította arra – jegyezte meg Comte –, hogy rendszerezze, fejlessze és tökéletesítse a pozitív filozófia tudományos vonatkozású felismeréseit.²²⁰ Ez az eltökélés vezérelte a *Philosophie positive* hat kötete kidolgozásánál és 1842-ben abban a meggyőződésben fejezte be munkáját, hogy sikerült kidolgoznia a pozitívizmus igazi tartalma helyreállításával a társadalom újjászervezéséhez elengedhetetlen elméleti alapot.²²¹ Restaurációról lehetett azonban csak szó, éspedig ahhoz hasonlóan, ahogyan Ranke értelmezte az 1832-ben megjelent *Die Grossen Mächte. Politisches Gespräch* című tanulmányában.²²² „Távol attól, hogy csak tagadásokba merüljön, a mi évszázadunk a legpozitívabb eredményeket művelte; nagy felszabadítást hajtott végre, de nem éppenséggel a felbomlás szándékával; inkább arra szolgált, hogy felépítsen, egybetartson ... Éppen ebben rejlik napjaink jellegzetessége”²²³ – írta Ranke. Az 1830-as esztendő forradalmi eseményei hatása alatt még sürgetőbbnek tűnt az ún. kritikai szakasz lezárása, az oldást kötésnek kellett volna követnie a Ranke által sürgetett és a forradalom góciát: Franciaországot féken tartó nagyhatalmi politikai útján²²⁴ vagy Franciaország azon történeti hivatása folytán, hogy előbb Nyugat-Európa, majd Európa és végül az egész világ végleges rendjének biztosítója legyen.²²⁵ A rend előfeltételének viszont Comte a pozitívizmus szelleme helyreállítását tekintette és ily módon filozófiailag óhatatlanul hasonló helyzetbe került, mint annak idején az ún. új-hegeliánusok, akik

²¹⁶ Marx K.: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. III. Bp. 1967. 589–590.

²¹⁷ Marx–Engels: Válogatott levelek. 1843–1895. Bp. 1950. 558.

²¹⁸ Comte: Appendice. 47–136. – Comte: Értekezések. I. 53–163.

²¹⁹ Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodása történetéből. Bp. 1977. 223–241.

²²⁰ Uo. 235.

²²¹ Uo. 268–271., 280–282.

²²² L. Ranke: Die Grossen Mächte. Politisches Gespräch. Mit einem Nachwort von Theodor Schieder. Göttingen. 1963. 37–43. – Lévy-Bruhl: Comte. 3.

²²³ Ranke: Die Grossen Mächte. 38.

²²⁴ Uo. 29–36.

²²⁵ Comte: Philosophie positive. VI. 277–282., 534–545.

megfeledeztek arról – és éppen ebben állott Marx és Engels két fiatalkori műve: *A szent család* és a *Német ideológia* jelentősége – hogy a filozófusoknak abból kell kiindulniok, hogy az általuk bírált vagy bírálendő filozófiának saját valóságukkal „való összefüggését, kritikájuknak a saját anyagi környezetükkel való összefüggését kutassák”.²²⁶ A valóság viszont – hangzik a továbbiakban az érvelés – „nem közvetlenül öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog, hanem iparkodás (Industrie) és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését továbbfejlesztette, társadalmi rendjét a változott szükségletek szerint módosította.”²²⁷ A materialista szemlélet nem lehet öncél, a gyakorlati materializmus megköveteli a fennálló, illetve idejétmúlt megváltoztatását.²²⁸ Olyan gondolatról van szó, amelyet évtizedekkel azelőtt, még 1813-ban Saint-Simon úgy fogalmazott meg, hogy az igazi filozófus olyan gondolkodó, aki ott „áll a gondolkodás csúcán, onnan szemléli, milyen volt és milyenné váljék a világ. De nem csupán megfigyelő, hanem cselekvő személy is, elsőrangú fontosságú a szellem világában, mert arra vonatkozó nézetei, hogy milyenné váljék a világ, szabályozzák az emberi társadalmat”.²²⁹ Ebben a gondolatban rejtett Saint-Simon nagy vonzóereje, és erre utalt Comte is 1818-ban azokban a levelekben, amelyekben Saint-Simonnal való kapcsolata kezdetéről számol be.²³⁰ A fiatal Marxra és Engelsre is igen nagy hatást gyakoroltak a Saint-Simon-i, majd saint-simonista gondolatok. Mindkettőben nagyra becsülték, hogy túlmutattak a fennálló, és pedig olyan érzékeny vonatkozásokban is, mint a gazdaság.²³¹ Éppen az utóbbi alapvető szerepének és társadalmi következményeinek növekvő figyelembevételével kellett túljutni azon a saint-simonizmuson, amely – írta Engels – az 1843-ban megjelent *A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen* című cikkében²³² „miután vakító meteorként magára vonta a gondolkodó emberek figyelmét, letűnt a társadalmi horizontról”.²³³ Engels tanulmánya egyébként a korabeli főbb eszmei irányzatok számbavétele és egyben egyéni számvetés is, megállapítván, hogy a francia társadalmi filozófusok, Saint-Simont is beleértve, mindkettőjük fejlődését csak egy ideig segíthették elő és a továbbiakban „ami a

²²⁶ K. Marx – Fr. Engels: *A német ideológia a legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirnernek személyében és a német szocializmus kritikája különböző profétáinak személyében.* Marx–Engels Művei. III. Bp. 1960. 22. (A továbbiakban: *Marx–Engels: Német ideológia.*)

²²⁷ Uo. 26–27.

²²⁸ Uo. 26.

²²⁹ Zsigmond: Saint-Simon. 108.

²³⁰ Zsigmond: Saint-Simon. 1938., 192–193.

²³¹ Marx–Engels: *A szent család.* 30. – Marx–Engels: *A német ideológia.* 490–507. – A. Cornu: Karl Marx und Friedrich Engels. Leben und Werk. I. 1818–1844. Berlin. 1954. (A továbbiakban: *Cornu: Marx und Engels. I.* – A. Cornu: Karl Marx und Friedrich Engels. Leben und Werk. 1844–1845. (A továbbiakban: *Cornu: Marx und Engels. II.*) – *Cornu: Marx und Engels. I.* 63., 80., 380. – *Cornu: Marx und Engels. II.* 42., 48–49., 250.

²³² Fr. Engels: *A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen.* Marx–Engels Művei. I. Budapest 1957. 479–494.

²³³ Uo. 481.

gyakorlatra, a jelenlegi társadalmi rend *tényeire* vonatkozik . . . ”²³⁴ azt az angol szocialistáktól kellett tanulniok.

A múlt század negyvenes éveire a saint-simonizmus hatása csökkent.²³⁵ Comte igazolva vélte magát²³⁶ Saint-Simonnal és a saint-simonistákkal folytatott vitájában. Úgy látta, hogy a pozitívizmus azon ígérete, hogy új és egyetemes köteléket nyújt majd olyan eljövendő társadalom számára, amelyben „dolgok feletti uralom lép az emberek feletti uralom helyébe . . . ”²³⁷ kellő megalapozást nyert saját rendszerében és az egyetlen alternatívát jelentheti a rend fő veszélyévé váló szocialista és kommunista ihletésű mozgalmak ellen. A pozitívizmus, illetve arra épülő emberiség vallása szociális funkciója megítélésében egyetértettek a saint-simonisták és az ún. igaz pozitivisták, mindegyik irányzat természetesen magának tulajdonítva az elhivatottságot. Laurent, a saint-simonisták egyik legjelentősebb személyisége²³⁸ a Harmadik Köztársaság idejéből visszatekintve az elmúlt száz esztendő politikai megrázkódtatásaira, arra emlékeztetett, hogy azok egyre inkább a forradalmi szocializmus rémét idézték fel.²³⁹ A saint-simonisták részéről – írja Laurent – már 1830-ban elhangzott „a *forradalmi szocializmus* közeledtével ezen vészkiáltás és *sürgős felhívás vallási oltalomra*. SIESSETEK, ÍME A BARBÁROK!”²⁴⁰ Ismételt figyelmeztetések süket fülekre találtak, és a Párizsi Kommün – Laurent szerint – újabb bizonyossága volt annak, hogy a társadalom rendje szempontjából elengedhetetlen olyan egyetemes kötelék, mint amelyet Saint-Simon dolgozott ki az Új Kereszténység formájában.²⁴¹

Az ún. igaz pozitivisták esetenként több megértést tanúsítottak a munkáskérdés iránt és egyesek véüelmükbe vették a Párizsi Kommün és a mellette kiálló I. Internacionálét.²⁴² Magyarázata abban keresendő, hogy Comte főleg az 1848 márciusában közzétett *Discours sur l'ensemble du positivisme* tanulmányától kezdve, amelyet később a *Politique positive* első kötete elejére helyezett, ismételten foglalkozott a szocializmus és a kommunizmus kérdésével. Szerencsésnek minősítve a szocializmus kifejezést, mert hívei „egyszerre fogadták el a kommunisták problémáját és utasították el megoldásukat . . . ”²⁴³ Comte arra hívta fel a figyelmet, hogy a válaszáadás még mindig várat magára és nem szabad könnyedén venni. Abból kell kiindulni, hogy a kommunizmus a munkások számára „magasztos utópia, amely köztük gyorsan terjed, és jobb doktrína híján, arra szolgál nekik, hogy napjainkban a maguk módján fogják fel az alapvető szociális kérdést.”²⁴⁴ Ha a kommunista irányzat a nagyobb veszélyt is jelenti, nem szabad Comte

²³⁴ Uo. 493–494.

²³⁵ Cornu: Marx und Engels. I. 221., 461. – Cornu: Marx und Engels. II. 12.

²³⁶ Zsigmond: Saint-Simon. 266–267.

²³⁷ Zsigmond: Saint-Simon. 212.

²³⁸ Claude-Henri de, Saint-Simon: Oeuvres. I–VI. Paris 1966. (A továbbiakban: *Saint-Simon: Oeuvres*, a sorozat kötetszámának, illetve – az I–V. kötetek esetében, amikor belső kötetbeosztással kell számolni – a sorozatszám és a belső kötet megjelölésével.) – *Saint-Simon: Oeuvres*. IV/VIII., V.

²³⁹ Uo. XV–XVI. – Zsigmond: Saint-Simon. 266–267.

²⁴⁰ *Saint-Simon: Oeuvres*. IV/VIII., XXXI.

²⁴¹ *Saint-Simon: Oeuvres*. IV/IX. IX–XXVII.

²⁴² Marx–Engels: Válogatott levelek. 295., 558.

²⁴³ Comte: *Politique positive*. I. 153.

²⁴⁴ Uo. 151.

szerint megfelelkezni arról, hogy a szocialista irányzat is azon idejétmúlt kritikai mentalitás terméke, amely egyet jelent a szellemi, társadalmi és politikai anarchiával. Elhárítása és a végleges harmónia megteremtése, éspedig a proletariátusnak a társadalomba való beillesztésével – hangoztatta Comte – csakis a pozitívizmus révén lehetséges.²⁴⁵

Ha figyelembe vesszük, hogy a negyvenes évek derekától kezdve milyen nagy erőfeszítéseket tett Comte a proletariátus megnyerésére,²⁴⁶ úgy érthetővé válik, hogy mi sürgette Comte koncepciója bírálatát. Félő volt, hogy a negyvenes években a munkásosztály körében jogosultán erősödő kiábrándulás a pusztán politikai átalakulásokból és a szociális aspektus előtérbe kerülése ahhoz vezethet, hogy felismerhetetlenné válik a szociális és politikai vonatkozások közötti összefüggés. Comte szemében a proletariátus kérdése csupán szociális problémát jelentett, amelynek a megoldásában a munkásság csak a pozitívizmus segédcsapata szerepét játszhatja.²⁴⁷ A *Kommunista Kiáltvány* érdeme, hogy tisztázta a munkásosztály gazdasági, társadalmi és politikai küzdelme közötti elválaszthatatlan összefüggést.²⁴⁸ Tisztázta, méghozzá oly módon, hogy alapelvül állította fel, hogy „a munkásosztály felszabadítása magának a munkásosztálynak a műve kell hogy legyen”.²⁴⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a munkásosztálynak, a parasztságnak és értelmiségnek közel negyven évre volt szüksége, amíg élenjáró része eljutott a *Kommunista Kiáltvány*-ban kifejtettek magukévá tételéhez,²⁵⁰ úgy nem kétséges, hogy a comte-i pozitívizmus a szocialista munkásmozgalom kialakulásához és fejlődéséhez elengedhetetlen elméleti és politikai gondolkodás szempontjából komoly veszélyeket rejtett magában.²⁵¹ Ebben az összefüggésben kell látni Marxnak és Engelsnek is a Comte-tal kapcsolatos politikai jellegű bírálatait, amelyek elméleti és tudományos munkásságával kapcsolatban csak szaporodhattak a *Philosophie positive* munkálatai lezárulásával a negyvenes évek elején, majd a *Politique positive*, a *Catéchisme positiviste* és a *Synthèse subjective* közzétételével az ötvenes években.²⁵² Ha hozzátesszük, hogy a pozitívizmus tételes, vagyis dogmatikus alapvetését tartalmazó *Philosophie positive* utolsó kötete megjelentetésével 1842-ben Comte ismertette megírandó új munkáinak a szellemi, tudományos, társadalmi és politikai élet minden területére kiterjedő és részletekig menő tervét,²⁵³ úgy jogosultnak tűnhettek olyan bírálatok is, amelyeknek Pasteur adott kifejezést az akadémiai székfoglalójában, féltvén a tudományosságot a családokozhatatlannak nyilvánított pozitívizmustól.

²⁴⁵ Comte: Appel. 84. – Arnaud: Politique d'Auguste Comte. 203–218.

²⁴⁶ Arbousse-Bastide: Comte. 178–252.

²⁴⁷ Uo. 224–234. – Arnaud: Politique d'Auguste Comte. 209–218.

²⁴⁸ Marx–Engels: Kommunista Kiáltvány. Marx–Engels Művei. IV. 450–451.

²⁴⁹ Fr. Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. (Előszó 1888.) Marx–Engels Művei. IV. 570.

²⁵⁰ Fr. Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Előszó az 1890-es német kiadáshoz. 573–574. – Zsigmond: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében. 1197–1198.

²⁵¹ Marx–Engels: Válogatott levelek. 312.

²⁵² Marx–Engels: Válogatott levelek. 208., 295., 312–313., 557–558. – K. Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálat. I. Bp. 1948. 19. – Engels: Anti-Dühring. 520.

²⁵³ Comte: Philosophie positive. VI. 765–774.

A negyvenes évek derekára kialakult helyzet első áldozata maga Comte és találoán jellemezte sorsát egyik életrajzírója, amikor megjegyezte, hogy Comte első temetője saját rendszere lett.²⁵⁴ Küldetésétől megszállottan Comte az ún. higiéné cérébrale,²⁵⁵ vagy ahogyan másképpen is nevezte: higiéné mentale, azaz szellemi higiéné alapján éveken keresztül távoltartotta magát olyan olvasmányoktól, amelyek gondolatrendszere kialakítását zavarhatták volna. Az ún. szellemi higiénát nemcsak a maga, hanem mások számára is követendőnek tartotta és a pozitívizmus dogmája elkészültével párhuzamosan állította össze a tájékozódáshoz, valamint a gondolkodáshoz alapul és keretül szolgáló ún. pozitívista könyvtárt, amely az olvasandó munkák számát ötszáz példányra korlátozta.²⁵⁶

*

Felmerül a kérdés: szubjektív vagy objektív tényezőkben keresendő-e a magyarázat. Szubjektív tényezők természetesen közrejátszottak, de csakis az objektív tényezők figyelembevételével lehet magyarázatot találni a fejleményekre. Az objektív tényezők közé tartozik a korszellem általában, de azon belül és túl a filozófiai rendszereknek tulajdonított különleges szerep. A filozófiai igény a kor jogosult követelménye volt és annak Hegel mellett – írja Engels – Saint-Simon tett eleget, mint a 19. század egyik „legegyetemesebb koponyája”.²⁵⁷ A Saint-Simon-i filozófia hasonló feladatra vállalkozott, mint a hegeli filozófia, „amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben – és ez a nagy érdeme – ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa. E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszakcselekedetek vad zürzavaraként jelent meg – amelyek a most megérett filozófus-ész bírói széke előtt mind egyaránt elvetendőek, és amelyeket legjobb mihamarabb elfelejteni –, hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamat lassú, fokozatos menetét minden tévútján át nyomom kövesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.”²⁵⁸ Hozzá lehet és kell tenni, hogy Saint-Simon már a korabeli tudományosságra támaszkodó materializmus vagy ahogyan ő nevezte, a fizicizmus²⁵⁹ alapján próbálta megválaszolni a kérdéseket. Innen a fiatal Marx és Engels nagy érdeklődése a Saint-Simon-i illetve, a saint-simonista nézetek iránt és éles kirohanásaik mindazok ellen, akik másodkézből kölcsönözött és saját maguk igazolását szolgáló érvelésekkel intézték el Saint-Simont és a saint-simonizmust. A *Német ideológia* című munkájukban Marx és Engels egész fejezetet szenteltek Saint-Simon és a saint-simonizmus védelmének az ún. igaz szocialisták egyik képviselőjével: Karl Grünnel szemben. „Az egész saint-simonista irodalomból – hangzik a bírálat – Grün úrnak *egyetlenegy könyv sem* volt a kezében. Fő forrásai: mindenekelőtt, a mélyen megvetett *Lorenz Stein* . . . – hangzik a megállapítás, majd így folytatódik a továbbiak-

²⁵⁴ *Gouhier*: Comte. 10.

²⁵⁵ *Comte*: Philosophie positive. VI. 34.

²⁵⁶ Uo. 405. – Vö.: az 556-ik oldal után a függelékben közölt listával.

²⁵⁷ *Engels*: Anti-Dühring. 24.

²⁵⁸ Uo. 24.

²⁵⁹ *Zsigmond*: Saint-Simon. 56–64., 76–117.

ban – . . . Grün úr . . . nemcsak *Stein tévedéseit másolta le*, hanem Steinnek határozatlan szövegezésű passzusaiból *újakat is gyártott*. Hogy palástolja, csak a legkiugróbb tényeket emeli ki, de megfosztja őket tényjellegüktől, amennyiben kiszakítja őket mind a kronológiai összefüggésből, mind egész motivációjukból és még a legszükségesebb középtagokat is kihagyja.²⁶⁰ Nem pusztán a tudományos etika követelményeiről volt szó, hanem arról, hogy az ún. igaz szocialisták nem értették meg Saint-Simon egyik alap gondolatát, és pedig azt, hogy „az eddigi történeti fejlődés folyamatnak a jelenlegi társadalomban meglévő eredményeire alapozza posztulátumát”.²⁶¹ Éppen a társadalmi valóságból való kiindulásnak igénye növelte Marx és Engels szemében Saint-Simon jelentőségét, és tette lehetővé számukra, hogy „megszüntetve-megőrizve” jussanak túl a hegeli örökségen. Érdemes ezzel kapcsolatban hivatkozni Engelsnek 1845-ben írt *Fourier töredékes munkája a kereskedelemről* című cikkére. Steinnek *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte* című munkáját bírálva Engels többek között azt kifogásolta, hogy a szerző az ún. francia szocializmust és kommunizmust meghaladottnak nyilvánítva a maga módján „felemelve-megszüntette”.²⁶² „Persze eszébe sem jut – hangzik Engels ellenvetése –, hogy némileg megismerkedjék a felemelve-megszüntetendő dolgokkal, hogy szemügyre vegye Fourier-t, Saint-Simont, Owent és a francia kommunistákat . . .”²⁶³ Saint-Simon és iskolája – Comte-ot is beleértve – nagy szerepet játszott abban, hogy Marxnak és Engelsnek sikerült úgy leszámolniok „egykori filozófiai”²⁶⁴ lelkiismeretükkal, hogy a hegeli gondolatrendszerből egyrészt meg tudták menteni mindazt, ami értékes, másrészt túljutva Feuerbachon is, felküzdötték magukat a korszerű materializmus szintjére.²⁶⁵ Mindehhez olyan szemléletre volt szükség, amely *mutatis mutandis* követendő a pozitívizmus értékelése esetében is, még akkor is, ha főleg Comte-ot illetően, gyakoribbak a negatív vagy éppenséggel pejoratív ítéletek. Helyesebb és teljesebb kép alakul ki, ha a pozitívizmust mint a 19. század egyik legnagyobb hatású filozófiáját a maga egészében tekintjük, és pedig Saint-Simon elsősége alapján. Nem elvont kérdésről van szó ugyanis abban a vitában,²⁶⁶ hogy kit illet meg az alapvetés érdeme, hanem arról, hogy a Saint-Simon-i gondolatrendszert olyan egésznek kell tekinteni, amelyből a saint-simonista és a comte-i ág kisarjadt. Saint-Simon sem járhatott jobban, mint Hegel „mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, mert kénytelen volt rendszert csinálni, egy filozófiai rendszernek pedig a hagyományos követelmények szerint abszolút igazsággal kell záródnia.”²⁶⁷ Éppen ezért – folytatja a gondolatmenetet Engels – „minden szellem szükségletéből fakad: az összes ellentmondások kiküszöböléséből. De ha az összes ellentmondásokat kiküszöböltük, akkor elérkezünk az úgynevezett abszolút igazsághoz, a világtörténelemnek vége van, és mégis folytatódnia kell, habár semmi

²⁶⁰ Marx–Engels: Német ideológia. 494.

²⁶¹ Uo. 474.

²⁶² Marx–Engels Művei. II. 565.

²⁶³ Uo. 565.

²⁶⁴ Engels: Feuerbach. 7.

²⁶⁵ Uo. 17–23., 29–38., 51–62.

²⁶⁶ Zsigmond: Saint-Simon. 7–19., 264–284.

²⁶⁷ Engels: Feuerbach. 15.

tennivalója sincs többé – tehát újabb, megoldhatatlan ellentmondás.”²⁶⁸ Erőszakolt konstrukciói ellenére nem vesztethi el jelentőségét olyan filozófia, amelynek valóban volt történeti jelentősége és nem tekinthető a múlténak addig, amíg kritikailag le nem küzdötték. Érdeemes ezzel kapcsolatban újból Engels szavait idézni: „... a hegeli iskola felbomlott, de a hegeli filozófiát nem küzdötték le filozófiailag. Strauss és Bauer, mindketten egy-egy oldalát ragadták ki és polémikusan a másik oldal ellen fordították. Feuerbach áttörte a rendszert és egyszerűen félredobta. De nem lehet egy filozófiát úgy elintézni, hogy egyszerűen hamisnak jelentjük ki. És olyan hatalmas művet, amilyen a hegeli filozófia, amely a nemzet fejlődésére olyan óriási befolyást gyakorolt, nem lehetett azáltal kiküszöbölni, hogy csupán csak semmibe vesszük. A hegeli filozófiát a saját értelmében kellett megszüntetve megőrizni (»aufheben«), vagyis abban az értelemben, hogy formáját kritikailag megsemmisítjük, de az általa nyert új tartalmát megmentjük.”²⁶⁹

A Saint-Simon-i ihletésű pozitívizmusnak – Comte-ot is beleértve – az első szakaszban komoly szerepe volt a munkásmozgalom tudományos elmélete formálódásában²⁷⁰, és ez arra kötelez mindenkit, hogy kellő tisztelettel foglalkozzon olyan gondolatrendszerrel, amelyben, Hegelhez hasonlóan, „a konstrukciók . . . művének csak keretei és állványai; ha nem torpanunk meg itt szükségtelenül, hanem mélyebben behatolunk a hatalmas építménybe, akkor számtalan kincsekre bukkanunk, amelyek máig is megtartották a teljes értéküket”.²⁷¹ Az értékeknel maradva és közülük első helyre helyezvén, sok minden egyéb mellett, a tudományosság, az elmélet és filozófia igényét, úgy hangsúlyozni kell Comte jelentőségét, mert éppen az ő személyéhez és munkásságához fűződik olyan és nemcsak a laikus, hanem a tudományos közvéleményben is uralkodóvá vált leegyszerűsítés, hogy a pozitívizmus egyet jelent az empiriával, a részletekbe való elmerüléssel, az általánosításoktól való tartózkodással, az elméleti következtetésektől való idegenkedéssel stb. Elég ezzel kapcsolatban utalni Comte-nak – Saint-Simon megbízásából ugyan, de saját nézeteit is tolmácsoló – tanulmányára, amely 1822-es keltezéssel a pozitívizmus első rendszeres összefoglalását tartalmazta.²⁷² Érdeemes utalni arra a hatalmas erőfeszítésére, amellyel a *Philosophie positive*-ben a tudományok azon rendszerezésére törekedett, amely korszerű filozófiai koncepciónak elengedhetetlen feltétele volt. „A múlt század végén, a francia materialisták után, akik túlnyomóan mechanikusok, felmerült az a szükséglet, hogy a régi Newton-Linné féle iskola egész természettudományát *enciklopédikusan összefogják*, és ketten a legzseniálisabbak közül láttak neki ennek, *Saint-Simon* (nem fejezte be), és *Hegel*. Most, amikor az új természetszemlélet alapvonásaiban kész, ugyanez a szükséglet érezteti magát és kísérletek vannak ebben az irányban” – írja Engels.²⁷³

Igazságtalan ugyanakkor Engels Comte irányában, kijelentvén, hogy legfeljebb lemásolta Saint-Simon gondolatait és semmiképpen sem tekinthető az enciklopédikus természettudomány-rendszerezés szerzőjének.²⁷⁴ Comte-ot csak zárójelben említi meg

²⁶⁸ Uo. 18.

²⁶⁹ Uo. 22–23.

²⁷⁰ Engels: *Anti-Dühring*. 254.

²⁷¹ Engels: Feuerbach. 17–18.

²⁷² Zsigmond: Saint-Simon. 192–220.

²⁷³ Engels: *Anti-Dühring*. 519.

²⁷⁴ Uo. 520.

Engels a tudományok rendszerezéséről szóló vázlatában,²⁷⁵ amely egyébként – koncepciójában²⁷⁶ – számos olyan elemet tartalmaz, mint Comte-nak a tudományok osztályozásáról szóló fejezete a *Philosophie positive* első kötetében.²⁷⁷ A vállalkozás nagyságának jellemzésére érdemes idézni Engelsnek az Anti-Dühring 1885. szeptember 23-i előszavából a következő részletet. „Dühring úr itt bírált »rendszere« igen kiterjedt elméleti területre terjeszkedik ki; kénytelen voltam őt mindenüvé nyomom követni és felfogásaival a magaméit szembeállítani – írja Engels, majd így folytatja – . . . Marx és én voltunk jóformán az egyetlenek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és történelem materialista felfogásába átmentettük. De a természet dialektikus és egyszersmind materialista felfogásához hozzátartozik a matematikában és a természettudományban való jártasság. Marx alapos matematikus volt, de a természettudományokat csak töredékesen, szakadozottan, szórványosan tudtuk nyomom követni. Amikor ennél fogva a kereskedői pályáról való visszavonulásom és Londonba való átköltözésem révén elég időt nyertem hozzá, teljes matematikai és természettudományi – ahogy Liebig mondja – »vedlésen« estem át, amennyire számomra ez lehetséges volt, és nyolc esztendő java részét fordítottam erre. E vedlési folyamat kellős közepén álltam, amikor abba a helyzetem kerültem, hogy Dühring úr úgynevezett természetfilozófiájával foglalkozzam . . . A matematika és a természettudományok ez átisméltésekor magától értetődően az állt a szemem előtt, hogy egyesben – részletben is meggyőződjem arról – ami általánosságban nem volt számomra kétséges –, hogy a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesülnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak; ugyanazok a törvények, amelyek az emberi gondolkodás fejlődéstörténetén is vörös fonálként végighúzódva, a gondolkodó emberekben fokozatosan tudatossá válnak; . . .”²⁷⁸

Engels 1869 derekán hagyta abba üzleti tevékenységét és 1870 őszén költözött Londonba.²⁷⁹ A nagy vállalkozásnak – amint maga írja – nem tudott teljes mértékben eleget tenni, „nemcsak azért, mert az a terület, amelyet jól kell ismerni, csaknem felmérhetetlen, hanem azért is, mert ezen a területen maga a természettudomány olyan hatalmas forradalmasodási folyamaton megy át, hogy az is alig tudja követni, akinek az egész szabad ideje rendelkezésére áll. Karl Marx halála óta azonban sürgősebb köteleességek foglalták le időmet, így tehát munkámat félbe kellett szakítanom”²⁸⁰ – hangzik az 1885-ös előszóban.

Engelsnek és vele együtt mindazoknak, Lenint²⁸¹ is beleértve, nem könnyítette meg feladatát, hogy a tudományok osztályozására irányuló erőfeszítéseik terén olyan tekintélyekkel kellett számolniuk, mint Hegel, Saint-Simon és Comte. Előnyt jelentett számukra, hogy a társadalmi valóság változásának tudomásulvétele ösztönzőleg és gyümölcsözően hatott nemcsak történelmi gondolkodásukra, hanem a természettudományok

²⁷⁵ Uo. 325.

²⁷⁶ Uo. 478–572.

²⁷⁷ *Comte*: *Philosophie positive*. I. 47–88.

²⁷⁸ *Engels*: *Anti-Dühring*. 8–10.

²⁷⁹ Uo. 703.

²⁸⁰ Uo. 11.

²⁸¹ *V. I. Lenin*: *Materializmus és empiriokriticizmus*. Kritikai megjegyzések egy reakciós filozófiáról. Bp. 1949.

fejlődésével együttjáró filozófiai követelmények felismerésére is. Az élet minden területén végbemenő mozgás minden gondolkodót arra kellett, hogy késztesse, és újból Engelist hívjuk tanúként, és idézzük szavait — „mihelyt egyszer beláttuk — és ehhez a belátáshoz végül is senki sem segített hozzá bennünket jobban, mint maga Hegel —, hogy a filozófia kitűzött feladata nem egyéb, mint az a feladat, hogy az egyes filozófus vigye véghez azt, amit csak az egész emberiség vihet véghez tovahaladó fejlődésében — mihelyt ezt belátjuk, vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében. Az ilyen úton és az egyes ember számára elérhetetlen »abszolút igazságot« futni hagyjuk, és inkább az elérhető relatív igazságokat vesszük úzóbe a pozitív tudományok útján és eredményeiknek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalása útján”.²⁸² Csakis ily módon lehetséges, és ebben ismét egyet lehet érteni Engelsszel, elkerülni azt, ami végső fokon nemcsak Hegel, hanem Saint-Simon, valamint tanítványai esetében is bekövetkezett.

Az objektív tényezők azonban csak meghatározhatták, de nem szabhatták meg véglegesen az utat. A követelményt illetően érdemes ismét Engels azon megállapítására utalni, hogy „amin mindenütt megfordul a dolog: az összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára akkor csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan, a logika és dialektika.”²⁸³ Segítséggel kell a történetiség mindenkor figyelembevételével eligazodni a tények között. Ez volt annak idején a pozitívizmus alapvető tétele és innen forradalmasító hatása az emberiség fejlődése egyre emelkedő szakaszainak, a tudományok történetének a tudományok hierarchiájában való rendszerezésének gondolatával és annak a tudománynak a meghirdetésével, amely az ún. *physique sociale*, azaz társadalmi fizika — vagy későbbi elnevezéssel szociológia néven hivatva lett volna arra, hogy sajátos módszere: a történeti módszer révén biztosítsa az emberiség számára a tudományos előrelátást.²⁸⁴ A történetiség azonban egyre inkább háttérbe szorult, majd teljesen kiiktatózott összefüggésben az a színváltással, amelyet a kezdeti fizikai, vagyis objektív szakaszból az átmeneti és alapjában parttalan szociológiai²⁸⁵, vagyis szubjektív szakaszon át az esztétikai, vagyis poétikai szakasz felé fejlődést jelzett. Sok minden kezdte sűrölni vagy éppenséggel meghaladni a nevetségesség, sőt esztelenség határát, de leegyszerűsítést jelentene bármit is elmezarva visszavezetni.²⁸⁶ Comte életében egymást követték ugyan a lelki és szellemi megrázkódtatások és volt olyan is, amely kórházi ápolást igényelt. Comte valamennyiben a vajúdás tüneteit látta, amelyek végső fokon minden esetben a megoldás irányába hatottak.²⁸⁷ Kétségtelen, hogy a feladat, amelyre vállalkozott, rendkívüli próbára tette erejét, de egészében nem beszélhetünk túlzásai esetében sem szellemi eltévelyedésről, hanem a végletekig vitt elméleti rendszerezésből, valamint az élet minden területén megteremtendő teljes és végleges egység megteremtésére irányuló törekvésből fakadó következményekről. Hasonló

²⁸² Engels: Feuerbach. 18.

²⁸³ Uo. 75.

²⁸⁴ Zsigmond: Saint-Simon. 192–220.

²⁸⁵ Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. 49–59.

²⁸⁶ Dumas: 123–254.

²⁸⁷ A. Comte: Correspondance générale et confessions. III. Avril 1845 – Avril 1846. Textes établis et présentés par P. E. de Berrêdo Carneiro et P. Arnaud. Paris 1977. 78–86., 391–392. (A továbbiakban: Comte: Correspondance. III.) – Robinet: 297–324., 527–537.

igény megfigyelhető Saint-Simon és a saint-simonisták munkásságában is és éppen itt mutatkoznak meg az alkati szubjektív jellegű különbségek. Amíg a saint-simonista vallási koncepció egy parttalan kereszténységet jelentett egy láthatatlan egyház formájában, addig a comte-i vallási koncepciót merev dogmatika, az emberek életét aprólékosan szabályozó kultusz és hierarchikus szervezeti felépítés jellemezte. A különbséget talán úgy lehetne jellemezni, hogy Saint-Simon szerette az embereket és nem tartozott azok közé, akik mint Comte, az embereknél jobban szerették az emberiséget, de annál is fontosabbnak tekintették rendszerüket. Ez nem maradhatott hatás nélkül magára a rendszerre sem, és Comte-ot komoly felelősség terheli azért, hogy a pozitivizmus fogalma pejoratív értelmet nyert, azonosítva az empiriára és részletekre korlátozódó gondolkodással és módszerrel, azzal amit Comte ismételtelen elmarasztalt, és gúnyosan pedantokráciának csúfolva éles határvonalat húzott a tudomány kőművesei és építészei között.²⁸⁸ Az a körülmény, hogy Comte az alapvető elméleti és filozófiai kérdésekre adandó választ magának tartotta fenn és hívei, illetve tanítványai számára csak az alkalmazást jelölte ki²⁸⁹, egyet jelentett azzal az igénnyel, hogy a pozitivizmussal lezártnak tekintendő az emberi gondolkodás fejlődése. Mindez teljes ellentmondásban állott Comte azon korábbi nézetével, hogy a történetiség a tudományok tudományának: a szociológiának sajátos módszere.²⁹⁰ Nagy és végzetes visszalépés volt a múlthoz viszonyítva és a történetiség lebecsülése vagy éppenséggel mellőzése szomorú következményekkel járna a pozitivizmus kellő értékelése szempontjából is, mert csakis a történetiség figyelembevételével lehet benne felismerni és elismerni mindazt, ami – a Saint-Simon-i és comte-i hajtásokat is beleértve – előremutató volt és bírálni mindazt, ami idejétmúlttá vált vagy éppenséggel vitatható volt kezdettől fogva és vált a későbbiekben olyanná, hogy Comte-ra is illenek Anatole France szavai: „*Les hommes sont cruels quand un Dieu les agite*”²⁹¹. (Az emberek kegyetlenek, amikor Isten ágál bennük.)

Л. Жигмонд:

ИЗМЕНЕНИЕ ПОЗИТИВИЗМА КОНТА

Резюме

Статья – как это выясняется из ссылки, прибавленной к заглавию – представляет собой первый раздел издаваемой в ближайшем будущем монографии „*Ogüst Kont. Из истории политической мысли XIX века*”. Проследивая отдельные этапы позитивизма Конта, автор статьи занимается прежде всего тем: как и зачем мог происходить процесс превращения науки общества в религию человечества. По мнению Конта этот процесс был логичным и закономерным; в первой части данной статьи излагается такого характера аргументация Конта, а также его стремления ставить свой путь в пример присоединяющимся к позитивизму. Это требование – как об этом говорится во второй части статьи – разделило и впрочем узкий

²⁸⁸ Gouhier: Comte. 196–197.

²⁸⁹ Comte: Synthèse. V–XXV., 1–6.

²⁹⁰ Comte: Philosophie positive. IV. 321–331.

²⁹¹ A. France: Les poèmes dorées. Idylles et légendes. Les noces corinthiennes. Paris é. n. 228.

круг позитивистов. Среди его первых и так видных сторонников, как Литтре во Франции, или Д. Ст. Милл и Х. Левс в Англии считали второй этап заблуждением, изломом, даже – ввиду неоднократных кризисов Конта – возник и вопрос предположения психической болезни. В т. н. втором периоде Конт приобретал новых сторонников, среди которых можно найти – вместе с его биографами Робине и Лоншап, а также с Одрифрантом – всех тех, кого Конт квалифицировал подлинным и совершенным позитивистом, отличая их от прежних, ставших еретиками сторонников, которых Конт считал противниками. В третьей части содержатся те утверждения Леви-Бруля, которые с методологической точки зрения имеют значение и в большой мере содействуют нюансированной оценке творчества Конта в целом; здесь содержатся, далее, выступления французского невролога Ж. Дюма в дискуссии о том, что в формировании идейного мира Конта в какой мере можно говорить о патологических явлениях. С помощью социальпсихологии, о деятельности Конта, включая и его крайности, дается более реальная картина и, хотя косвенно, но в этом направлении оказала влияние и полемика, которую, в связи с вступительной речью Пастера, Конт вел с председательствующим Ренан. В четвертой и, тем самым, самой объемистой части перебираются из литературы позитивизма труды Х. Гуйэ, Ж. Дэльволве, П. Арбусс-Бастид, П. Арно, П. Е. де Берредо Карнейро, Р. Флечер, и т. д., значит те авторы, которые религиозную концепцию, как единственную и, на самом деле, внушительную альтернативу считают правомочным по сравнению с либеральными, демократическими, но особенно социалистическими и коммунистическими учениями. Однако справедливость этого взгляда подвергают сомнению те, кто с точки зрения *ordre moral* и, тем самым, общества, видит большую гарантию в традиционной религии, точнее – в католической церкви. В религиозной тенденции позитивизма многие, в частности Бартелеми-Сэн-Илер, Даниэль-Ропс или Козари видят месть внутренней логики идейного мира, т. е. то, что Конт неизбежно должен был добраться до нового, но слабого варианта теологической концепции. Пятая часть статьи на основе произведений Маркса и Энгельса пытается выяснить роль позитивизма в формировании идейно-теоретической основы рабочего движения. Влияние позитивизма с самого начала оказалось противоречивым и Манифесту Коммунистической партии принадлежит достоинство, что первый способствовал осознанию основополагающих различий. В то же время позитивизм в своей форме вариантов Сен-Симона и Конта содержал в себе ряд прогрессивных элементов и заслуживающим уважения способом вошёл в крупные идейные системы XIX века. В шестой, окончательной части автор занимается вопросами оценки позитивизма и высказывается по ним в таком смысле, что речь идет не о заблуждении, изломе или же душевном заболевании, а о гибельных последствиях стремления к окончательной систематизации. Сюда относится все более унижающее истолкование позитивизма, не только во всеобщем употреблении, но и в научных кругах. Если позитивизм, который появился с требованиями основывающегося на современной научности теоретического обобщения и универсального регулирования, а также необходимой философской основы, в дальнейшем отождествился с практикой увязания в тени эмпирии и частичных вопросов, с тем образом мышления, который Конт прозвал педантократией, проводя резкие пределы между каменщиками и архитекторами науки, то ответственность за все это падает на него. Конт в своем последнем произведении уже беспрекословно сохраняет за собой право ответа на основополагающие теоретические и философские вопросы и рассматривая всех как последователей, и деятельность последних он хотел ограничить применением его идей, вынуждая их заниматься частичными дисциплинами. Историзм, который некогда явился одним из основных элементов позитивизма дал место догме и его культу и это представляло большое отступление по отношению к прошлому. Первой его жертвой явился бы именно позитивизм, если на основе историзма мы бы не признавали в нем всего того, что было прогрессивным, в то же время не забывая о том, что надо подвергать критике всё, что стало устаревшим или же с самого начала явилось оспоримым.

L. Zsigmond:

LA TRANSMUTATION DU POSITIVISME DE COMTE

(Résumé)

L'étude comme le renvoi ajouté au titre le marque, est le premier chapitre d'une monographie sous l'apparation intitulée "Auguste Comte. À l'histoire des idées politiques au XIXe siècle". Elle s'occupe en premier lieu, en observant les étapes de la formation du positivisme de Comte, du problème suivant: comment et pourquoi pouvait se produire le changement à la suite duquel la science de la société devenait religion de l'humanité. Ce processus, selon Comte était logique et nécessaire, et la première partie de l'étude relate ses argumentations et il propose en exemple, en condition, sa propre formation spirituelle pour ceux qui désirent s'adhérer au positivisme. Cette exigence, comme cela est relatée dans la deuxième partie a partagé le cercle d'ailleurs restreint du positivisme. Parmi ses adeptes du début (les plus fameux en étaient Littré en France, J. St. Mill et G. H. Lewes en Angleterre) plusieurs qualifièrent la deuxième période de son activité de rupture et d'égarement, on posait même l'hypothèse, étant donné les crises régulières et périodiques de Comte, d'un déséquilibre mental. Dans la deuxième période, Comte a trouvé de nouveaux adeptes et parmi ceux-ci il faut citer ses biographes, Robinet, Lonchampt et Audiffrent, tous ceux qui furent qualifiés par Comte de vrais positivistes parfaits en les distinguant de ses partisans d'autrefois considérés hérétiques et ennemis. La troisième partie contient les conclusions de Lévy-Bruhl importantes sur le plan méthodologique qui fournissent une grande aide pour l'évaluation nuancée de l'ensemble de l'activité de Comte, ainsi qu'une contribution sérieuse d'un psychologue français (qui est Dumas) au débat relatif à l'importance des phénomènes pathologiques dans la formation du système de pensée de Comte. Grâce à la psychologie sociale – compte tenu de ses excès – on peut obtenir un tableau réel des activités de Comte et le débat provoqué entre lui et le président Renan lors du discours de réception de Pasteur qui même indirectement va dans ce sens. Après avoir traité ces questions dans la troisième partie de l'étude la partie la plus volumineuse passe en revue les ouvrages de la littérature positiviste dont les auteurs, H. Gouhier, J. Delvolvé, P. Arbousse-Bastide, P. Arnaud, P. E. de Berrêdo Carneiro, R. Fletcher etc., bien que sur une base laïque donnent justification à la conception religieuse qui serait l'unique alternative réellement efficace contre les idées libérales et démocratiques et surtout socialistes et communistes. Cette conception, par contre, est mise en doute par ceux qui dans la religion traditionnelle plus exactement dans l'Église catholique voient une assurance plus grande pour l'ordre morale, et par cela pour l'ordre finale de la société. Nombreux sont qui dans la tendance religieuse du positivisme – comme par exemple Barthélemy-Saint-Hilaire, Daniel-Rops ou Kozari – voient une vengeance de la logique interne du système de pensée qui veut dire que selon leur opinion Comte inévitablement parvenir à une variante nouvelle bien faible de la conception théologique. La cinquième partie de l'étude essaie de clarifier sur les traces de Marx et d'Engels le rôle du positivisme dans l'élaboration des fondements théoriques et philosophiques du mouvement ouvrier. Son influence dès le début était contradictoire et le mérite du Manifeste Communiste consiste d'avoir éclairci pour la première fois les différences fondamentales. Cependant, le positivisme d'abord chez Saint-Simon, puis dans ses deux branches: le saint-simonisme et la variante comtienne contient beaucoup d'éléments progressistes qui s'intègrent de façon digne aux grands systèmes de pensées du XIXe siècle. La sixième partie finale est consacrée à l'évaluation du positivisme où l'auteur prend position pour dire qu'il ne s'agit pas d'une rupture, d'un égarement ou d'un dérangement de cerveau, mais plutôt des conséquences tragiques d'un effort poussé pour une systématisation définitive. Il faut en citer une interprétation de plus en plus péjorative du positivisme non seulement dans l'usage générale, mais aussi dans les milieux scientifiques. Si le positivisme se présentait au début comme une base philosophique indispensable pour la systématisation universelle et pour la généralisation théorique dans le cadre de la science moderne par la suite il s'identifiait à la pratique immobilisée des questions de détails et de l'empirisme que Comte appelle sur un ton moquer pédantocratie en tirant une ligne de démarcation claire entre les maçons et les architectes de la science. Si tout cela est vrai, il incombe à lui aussi une grande

responsabilité. Comte, dans son dernier ouvrage, se réserve le droit de répondre à toutes les questions philosophiques et théoriques fondamentales en abaissant ainsi les activités au niveau de disciple en les contraignant à faire des recherches uniquement dans les secteurs partiels de la science et à appliquer pour le reste son système de pensée. L'esprit historique qui faisait partie autrefois éléments de base du positivisme, cède la place au dogme, à son culte et ceci est un grand recul par rapport au passé. Sa première victime serait justement le positivisme si L'esprit historique ne nous permettait pas de reconnaître tout ce qui peut lui présager sur l'avenir sans oublier pour la même occasion de critiquer ce qui en est devenu dépassé ou bien était déjà discutable dès le début.

Lackó Miklós:

A 100%. IDEOLOGIA, KULTÚRA, IRODALOM

Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében

Az elmúlt esztendőben, 1977 nyarán emlékeztünk meg a *100%* c. folyóirat megjelenésének 50. évfordulójáról.¹ Az évforduló alkalmat nyújtott arra, hogy újra foglalkozunk a magyar munkásmozgalom egy fontos szakaszának az ideológiai problémáival. A lap újraolvasása igazi szellemi meglepetésnek bizonyult. Érdekes problémák, új elemzésre váró gondolatok egész sorát lelhetjük fel ennek a három éven át (1927–1930 között) legálisan megjelent régi kommunista folyóiratnak a hasábjain. Anyaga természetesen teljesen történeti: tartalmából immár semmi sem vonatkozik közvetlenül a mára. De hozzásegít több olyan kérdés előtörténetének megismeréséhez, amely szellemi életünket ma is foglalkoztatja. A folyóirat tartalmának történeti jellege persze arra hívja fel a kutatót, hogy ne folytonosan jót és rosszat elválasszani, mindenáron tanulságokat levonni akaró kritikusként közeledjék egy ötven évvel ezelőtti korszak ideológiai és irodalmi problémáihoz. Inkább az akkori felfogásokat igyekezzék gondosan rekonstruálni.

Mégis, mindjárt egy „ítélkező” gondolattal kell kezdeni. A folyóirat története élesen két korszakra oszlik. Az első 1929 tavaszáig tartott, a kommunista mozgalom ama válságszakaszáig, amelynek egyik gyújtópontjában Lukács György ún. Blum-tézisei álltak.² Azután egy egészen más korszak vette kezdetét. „Elromlott” – szokták mondani nemcsak a *100%*-ra, hanem a többi mozgalmi lapra, az *Uj Március*-ra, sőt a *Korunk*-ra is. A *Korunk*-nál a helyzetet az is bonyolította, hogy éppen akkor vetette le részben még polgári radikális, s öltötte fel egyértelműen kommunista vonásait,³ amikor a kommunista mozgalom az említett belső válsághelyzetbe került; úgy látszott tehát, hogy amilyen mértékben kommunista lesz, úgy romlik mint folyóirat. A *100%*-nál ez a folyamat másként zajlott le. A lap kezdettől fogva egyértelműen kommunista szellemiségű volt – így még jobban megfigyelhetjük történetében az 1929-es mozgalmi válság következményeit.

¹ A *100%* 50. évfordulóján, 1977 szeptemberében a Párttörténeti Intézet tudományos emlékülést tartott. E tanulmány első rövid vázlatára erre az évfordulóra készült, s az emlékülésen került felolvasásra.

² E korszak problémáiról ld. Lackó Miklós: *Válságok – választások* (Bp. 1975) c. kötetét.

³ Van olyan vélemény is, mely szerint a *Korunk* korai és az 1929-től kezdődő időszaka között nem állapítható meg irányzatkülönbség. A két szakasz között persze hiba volna túlságosan éles határt vonni (az éles cezúra itt is 1929 tavaszán-nyarán húzódik), de a különbségek nyilvánvalóak. Tartalmilag – a magyar vonatkozású cikkeket véve számba – a korai időszakban a fő eltérés elsősorban abban állt, hogy a *Korunk*, szemben a *100%*-kal, a polgári radikalizmust nem bírálta élesen, sőt helyet adott a radikális szerzők cikkeinek; az alakuló népi irányzat iránt viszont a *Korunk* ebben az időben semmiféle megértést nem tanúsított.

De a 100% elsősorban nem ezért érdekes számunkra. Első másfél esztendeje az igazán jelentős; ebben az időszakban talán a legfontosabb fóruma volt azoknak az 1920-as évek második felében kiformalódott gondolatoknak, sőt ideológiai és kulturális koncepcióknak, amelyek a magyar kommunista eszmekör igen tartós elemeinek bizonyultak.⁴

Persze hangsúlyozni kell, hogy a lapot, noha szerzőit és szerkesztőit a kommunista politika azonos törekvései hatották át, nem lehet teljesen egységes folyóiratnak tekinteni. Egyfelől ott volt a 100%, cikkeinek, rajzainak, fotóinak egy részével, s a köré épült kultúrmozgalommal, mint a megszelídülés útján járó korabeli avantgardizmus kommunista törekvésű, de meglehetősen elegendő képletű otthona. Ez a 100% – jóval gyengébb művészi színvonalon – sokban hasonlított az egyébként fő ellenfélnek tekintett Kassák Munka-körének kulturális arculatához. Noha proletár művészetben természetesen mást értett, mint Kassáké, hasonló kulturális formákat és eszközöket használt (szavaló- és dalkórus, sporttal egybeötvozított mozgásművészet, kollektív színjátszás stb.); a régi avantgardizmus felfogásához híven, az irodalom mellett, sőt előtt, ő is sokat foglalkozott az egyéb művészeti ágakkal, elsősorban a modern képzőművészettel (ez az anyaga az irodalomnál jóval színvonalasabb is volt), s még nemzetközi ösztönzéseit is hasonló forrásokból merítette: elsősorban – és persze Kassákéknak nagyobb súllyal – a szovjet művészetből, s a német baloldali kultúrmozgalomból.

De volt egy másfajta irányzat is a folyóiraton belül. Ezt közvetlenül a kommunista párt külföldi bizottsága irányította. Az a bécsi kommunista emigráció, amelynek 1927-től 1929 elejéig Lukács György volt a szellemi vezére, ideológiai szempontból a legbefolyásosabb egyénisége. A folyóiratban sokan írtak – itthoniak és emigrációban élők – kulturális és ideológiai kérdésekről. A lapnak azonban külön ágát, azt mondhatjuk, önálló irányát képviselték azok az írások, amelyek különböző álneveken elsősorban Lukács György, valamint Révai József, s az emigráció néhány más tagjának a tollából származtak.⁵ Ezek az írások messze kiemelkednek az átlagos anyagból, bátran mondhatjuk, hogy több közülük a korabeli európai marxizmus valóban színvonalas produkciói közé tartozik. S ami még fontosabb: a magyar kommunista ideológia lényeges és tartós összetevőinek mintegy a születését kísérhetjük bennük nyomon; olyan – főleg forradalmi-demokratikus – ideológiai elemeket, amelyek az 1929–1933 közötti szellemi visszaesés idején háttérbe szorultak ugyan, de továbbfejlesztett és részben módosult formában, kerülő utakon – Lukácsnál, s a tőle egy időre elváló Révainál⁶ a korábbi messianisztikus forradalmárság

⁴Ebből a szempontból érdekes az akkori hivatalos párt-folyóirat, az *Uj Március* és a 100% összehasonlítása. A többnyire azonos szerzők – már csak a lap itthoni legális jellege miatt is – gyakran „virágnyelven” beszéltek. Ennek egyik formája: a politikai kérdéseknek a magyar szellemi és kulturális élet jelenségeihez kapcsolódó tárgyalása. De nemcsak erről – vagy mint a szociáldemokrácia bírálata esetében: közvetett bírálatról – volt szó. A KMP Külföldi Bizottságának tagjai, illetve aktivistái – elsősorban Lukács György és Révai József – a legalitást arra használták fel, hogy a KMP I. Kongresszusán elfogadott, s az MSZMP megalakulásában és programjában is kifejezésre jutott irányelvek forradalmi demokratikus oldalát emeljék ki.

⁵Tamás Aladár tanulmányaiban és visszaemlékezéseiben részletesen szól a számbajöhető nevek-ről. Írásaiból kiderül, hogy a cikkírók zöme a bécsi kommunista emigrációból került ki, s hogy 1929 elejéig mennyiségileg a legtöbbet Lukács és Révai írtak a lapba. Ld. erről *Tamás Aladár: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930.* Bp. 1964. 36–39.

⁶Mint ismeretes, 1929 tavaszán, amikor Kun Béla élesen megtámadta Lukács ún. Blum-téziseit, a kibontakozott ideológiai vitában Révai elfordult Lukács felfogásától és – belső fenntartásait a jelek

nyílt, de főleg naiv formáitól elszakadva – 1931-től újra föltűntek,⁷ hogy a 30-as évek közepétől, egy új politikai felfogás fontos pilléréiként, a hivatalos kommunista ideológiába épüljenek.

Az írásokat olvasva, érezzük, hogyan üt át a nyilván gyorsan készülő, alkalmi cikkek és tanulmányok zsúfolt tartalmán a szerzők öröme, hogy fórumot kaptak – részben a magyar kultúrára vonatkozó – gondolataik elmondására. Még hozzá legális lapról lévén szó, kevésbé „szigorú”, kötetlenebb, kedvükre valóbb formában, mint ahogyan másutt tehették volna. Az akkor még formálódó *Korunk*-on kívül, amelybe a 100% számos szerzője írt, de Lukács és Révai ebben az időben egyszer sem – a korabeli kommunista folyóiratok alig adtak teret kulturális vagy elvontabb ideológiai tanulmányok számára. Elegendő, ha itt most csak az *Új Március*-ra utalunk: 1929-ig terjedő négy évfolyamában kevés olyan cikket találunk, amely a kultúra és a marxista ideológia általánosabb kérdéseivel foglalkozik. Azokat is zömmel Lukács vagy Révai írták, saját nevükön, álnéven vagy névtelenül. S hogy a 100%-hoz ebből a szempontból milyen nagy reményeket fűztek, azt az a terv is bizonyítja, amelyről Tamás Aladár számolt be visszaemlékezésében: a bécsi emigráció szeme előtt az egész magyar szellemi-kulturális élet nagyszabású feltérképezése lebegett,⁸ terv, amelyből csak töredékek, de jellemző töredékek valósultak meg.

„Szocializált állam” vagy állami mindenhatóság

Egy ideológiai folyóirat színvonalát elsősorban azon mérhetjük le, hogy mennyire tudja kiválasztani kora fontos szellemi problémáit, azokat a kérdéseket, amelyeket akkor megkerülni nem lehetett. Nos, a 100%-ban Lukácsék köre – említettük, az 1927 második fele és 1929 tavasza közötti időszakra vonatkozóan bátran így fogalmazhatunk – jó érzékkel találta meg a kommunista ideológiát érintő problémákat. Ez arra mutat, hogy nemcsak a nemzetközi politikát és a munkásmozgalmat, hanem a magyar szellemi életet is élénk figyelemmel kísérték. Kapcsolatuk a magyar valósággal akkor igen szoros volt. Részben annak köszönhetőek ezt, hogy – elsősorban ismét Lukács György révén – az aktív résztvevők és átélők tapasztalatai alapján ismerték a magyar szellemi élet 1918 előtti irányzatait és folyamatait. Már itt megjegyezhetjük, hogy ez a körülmény, s többek között a 100% egész ideológiai anyaga, határozottan megcáfolja azt az eléggé széles körben elterjedt véleményt, hogy Lukácsnak a magyar nemzeti kultúrához való kötöttségei esetlegesek voltak. Nem, ezek a kapcsolatok, noha nem voltak mentesek az egyolda-

szert részben megőrizve – elfogadta Kun politikai nézeteit. Révai fordulata jól követhető Kun Bélával folytatott 1929 tavaszi levelezésében. Ez a fordulat a legélesebben abban mutatkozott meg, hogy Révai visszamenőleg, a KMP I. Kongresszusán elfogadott stratégiai irányelvekben is „liberális elhajlásokat”, „demokratikus illúziókat” állapított meg, s ezekből az akkor még Kun Béla által is elfogadott „felemásságokból” vezette le Lukács „jobboldali elhajlását”. A levelezés anyagát ld. PI. 500 f. 2/221/A; 500 f. 2/202; 500 f. 2/221/B stb.

⁷ Lukácsnál 1930–1931-től irodalomelméleti kérdésekben, Révainál – kevésbé következetes formában – az 1932-ben írt *Marx és a magyar forradalom* c. tanulmányban figyelhetjük meg a visszatérést az 1929 tavaszán visszaszorított ideológiai gondolatokhoz.

⁸ *Tamás Aladár*: i. m. 54.

lúságtól, mélyebben éltek Lukácsban, mint ahogyan azt akár ő maga érezte élete egy-egy fordulópontján.

A cikkek fő témaköre természetesen a magyar politikai élet és irányzatok megítélése volt. Elsősorban a konszolidált ellenforradalmi rendszer szerkezetét elemezték, azt a társadalmi-politikai háttérrel, amely messzemenően megszabta a szellemi és kulturális élet kereteit. S itt a 100% elemzése meglepően mélyre hatoltak. Azokra a tanulmányokra gondolunk, amelyek a *Magyar Szemle* különböző cikkeiről és vitáiról, a polgárság megváltozott helyzetéről, az új ellenforradalmi rendszerről, a nacionalizmus új formáiról szóltak, köztük a legjelentősebbre, a *Centralizáció, decentralizáció, romantika* című, 1928 elején közölt tanulmányra.⁹ A cikkek azt a kérdést állították a középpontba, hogy mi új figyelhető meg az ellenforradalmi rendszer arculatán, egybevetve az 1918 előtti viszonyokkal? A válasz sokrétű volt, s olyan találó, hogy lényegében máig sem haladta túl a kutatás. Eszerint „a forradalmi korszak méhéből való származásuk anyajegyeit hordozzák magukon a restauráció eszmeáramlatai is”; „a forradalom és ellenforradalom közötti sajátos vérfertőzés” kifejezője az ellenforradalom „visszafelé néző” romantikus reformirányzata, „az a tendencia, amely a forradalmi erők elleni küzdelemben egyszersmind a forradalom által kitűzött feladatokat is észreveszi, ha eltorzítva is, és szeretné vállalni és megoldani őket, ha eltorzítva is”.¹⁰ Ezzel kapcsolatban merült fel a kísérlet – mutat rá a 100% – az állam és a társadalom kapcsolatának újrafogalmazására, a korábban túlzottan államcentrikus társadalomfelfogás átalakítására, olyan felfogássá és gyakorlattá, amelyben egy ellenforradalmi értelemben „átpolitizált” társadalom szilárdabb támaszt nyújthat a vezető rétegek számára. Tudjuk, közvetlenül 1919 után, ez volt Szekfű *Három Nemzedék*-ének az egyik középponti gondolata is. Magyarországon azonban – hangsúlyozzák a cikkek – az erre irányuló kísérletek, szemben mondjuk Mussolini Olaszországával, csak kis részben sikerülhetnek: a megoldatlan nagy szociális problémák nyomása, a forradalom közelsége, az uralkodó köröknek az a felejthetetlen tapasztalata, hogy rendszerük 1918-ban kártyavárként omlott össze – miközben valami újra ösztönzi, vissza is tartja őket attól, hogy „radikális” értelemben „átpolitizálják” a társadalmat. Meg kell elégedniük lényegében az állami mindenhatóság erősítésével, azzal, hogy a társadalmat még jobban az állam fennhatósága alá vonják. A fasisztoid neokonzervatív intelligenciának

⁹ A *Centralizáció, decentralizáció, romantika* c. tanulmány a 100% I. évf. 5. sz.-ában jelent meg, Németh Lajos név alatt. Szinte biztosra vehető, hogy a cikket a Lukács erős szellemi hatása alatt álló Révai József írta. Ez elsősorban tartalmi jegyekkel bizonyítható. A kommunista emigráció ideológiai-igényes tagjai közül a fasizmus és a modern polgári állam kérdésével a cikk szellemében mindig Révai foglalkozott. Az 1928. júliusi KB-ülés referátumában részletesen fejtegette a fasiszta államszervezet azon sajátosságát, hogy magába igyekszik olvasztani a társadalmi szervezeteket, hogy a társadalom megszervezését egybekapcsolja a militarizálással stb. (PI. 500 f. 1/74.) A fenti cikkel megegyező szellemben foglalkozott Révai a fasizmussal a Komintern VI. Kongresszusára küldött magyar delegáció programbizottságának 1928. aug. 7-i ülésén: eszerint a fasizmus egyik fontos ismérve, hogy „a burzsoázia társadalmi organizációja nő... és összeolvad az államhatalmi organizációkkal (korporatív állam)”. (PI. 500 f. 1/73.) Ugyanezek a gondolatok térnek vissza Révainak a Komintern VI. Kongresszusán tartott felszólalásában (Új Mrácius, 1928. 416–418); a Révai által használt „száraz fasizmus” fogalma, mely a kelet-európai országok nem „tiszta” fasizmusát volt hivatva jellemezni, szintén megegyezik a 100% cikkének szellemével: „Magyarországon láthatjuk ennek a, mondhatnánk, »száraz fasizmus«-nak, ennek az állami, hivatalos fasizmusnak tiszta formáját.”

¹⁰ Németh Lajos: *Centralizáció, decentralizáció, romantika*. 129.

jórészt vissza kellett vonulnia, a porondon a régi munkapárti vonal maradt, természetesen lényegesen hozzáidomulva az új viszonyokhoz.¹¹ Mai szemmel nézve, ez a felfogás persze egy kicsit lebecsülte a „szegediek” szerepét, de ne feledjük: a bethleni konszolidáció „legvirágzóbb” időszakában készült, s annak az időszaknak a jegyeit viselte magán.

Az új helyzetet – írja a *100%* – egyfelől az jellemzi, hogy a nagyburzsoázia súlya, szerepe megerősödött, miközben még konzervatívabb és reakciósabb lett. Innen a polgári eszméramlatok elfordulása saját 1848-as hőskoruktól, innen az új, meghamisított Széchenyi-, Deák-kultusz, sőt egy Ferenc József, egy Rákosi Jenő nosztalgikus kultusza is, s mindazok kiiktatása, akik a burzsoáziát egy valamelyest is önállóbb polgári szerepre emlékeztethetnék.¹² A magyar polgárságot 1918–19 „úgy főbeverte”, „hogy egyszerre és hanyathomlok mindent elfelejtett és megbocsátott, mert mindenki jó lett neki szövetségesnek a láthatáron felbukkanó új ellenség, a munkásosztály ellen. Így történt, hogy Trianon fekete ködében a megriadt polgár kezdte rózsaszínűnek látni a Budapesti Hírlapot . . . A magyar polgárság az utóbbi tíz esztendőben visszaesett Rákosi [Jenő] életének egyszer már elmúlt és túlhaladott nivójára.”¹³ A burzsoázia megnőtt szerepe, mindezzel szoros összefüggésben, egy sajátos refeudalizációval párosult – Szekfü később neo-barokknak nevezte –, a nagybirtokosság és a vele társadalmi szempontból szoros kapcsolatban álló elemek előretörésével. „A magyar középosztály még a (fasiszta értelemben vett) romantikus konjunktúra idején sem tud a romantikus ideológia hordozója lenni, hanem átengedi ezt a feudalizmusnak, a feudalizmus autseidereinek.”¹⁴ Ez tartja fenn és élezi ki a sajátos ellentmondást a főváros és a vidék között. Természetesen a fő erő a nagykapitalizmus, Budapest kezében van, de azzal a magyar specialitással, hogy „a főváros diktatúrájával a vidék fölött megfér a vidék diktatúrája a főváros fölött. Gazdaságilag, pénzügyileg, kulturálisan Budapest az úr, de a vidék bosszút áll és magában Budapesten igázza le a fővárost. A magyar társadalom életén 1867 óta uralkodó osztálykompromisszum jut itt kifejezésre: Budapest felső osztályai a vidékről bérlik azokat a rétegeket, amelyeknek révén a vidéket is, Budapestet is maguk alatt tartják”. De mert a nagypolgári és feudális erők közötti szintézis nem teljes összeolvadás, hanem csak az „ellentétek egysége”, ezért kell mindig újból és újból megteremtődnie – harcban és alkuban – az új egységnek.¹⁵

A folyóirat élénk figyelemmel kísérte az uralkodó körök ideológiai arculatának a változásait. Így merült fel a Klebensberg-féle neonacionalizmus bírálata. Klebensberg nézeteit elemezve, a *100%* „egyaránt szembehelezkedik úgy azokkal, akik egyszerűen lekiicsinylik, koncepció nélkülinek bélyegzik Klebensberg gróf kultúrpolitikáját, mint azokkal, akik őt mint magas nivójú nyugati szellemi kultúrpolitikust állítják szembe a mai kormányzati rendszer más, erőszakos eszközöket igénybevevő képviselőivel”.¹⁶ Klebensberg is a magyar ellenforradalom konszolidációs irányzatát képviseli. Nacionalizmusa a vezető körök két törekvését fejezi ki: a régi magyar nacionalizmus „modernizálását”, de egyúttal

¹¹ Uo.

¹² Ld. erről *Németh Lajos*: A nagy múlt – a kis jelen tükrében. *100%*, I. évf. 4. sz.; *Németh Lajos*: Kornfeld Móric báró cikkéről. *100%*, I. évf. 3. sz.; *Németh Lajos*: Neonacionalizmus. *100%*, II. évf. 1. sz.

¹³ *b. b.*: Rákosi Jenő: *100%*, II. évf. 6. sz. 295.

¹⁴ *Németh Lajos*: Centralizáció, decentralizáció, romantika. 131.

¹⁵ Uo. 132.

¹⁶ *Németh Lajos*: Neonacionalizmus. 19.

a régivel fennálló folytonosság megőrzését is. Ezért kerülnek előtérbe benne a magyar történelem olyan szereplői, akik „képesek voltak az uralomért versengő uralkodó osztályok és hatalmi csoportok között ügyes kiegyenlítő, egyensúlyt helyreállító viszonyt teremteni”, megakadályozva a nép önálló fellépését (József nádor, Széchenyi, Deák, Tisza, Bethlen István, sőt Ferenc József is). Nem véletlen – hangsúlyozza a 100% –, hogy „ebből a sorból Kossuth Lajos hiányzik”. „A neonacionalizmus történelemfelfogásának alapvető tétele az, hogy 1848 csak történelmi emlék, nincs jelentősége, kilátása a mai fejlődésre. Zsákucca. Amelynek elhagyása után lehetett csak visszatérni az egyedül helyes útra, Széchenyi és Deák útjára, az evolúció útjára.”¹⁷ A folyóirat fölfedi ennek a nacionalizmusnak a mélyebb tartalmát is. „A 20. század nacionalizmusának nem fent, a trónokon, hanem lent, a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége” – idézi Klebelsberget. S rámutat: a háború és a forradalmak keltette válság viszonyai között a neonacionalizmus éppen itt, a nemzeti gondolat belső funkciójának kiépítése terén lát új tennivalókat az intelligencia számára. A háború és a forradalmak idején a vezető osztályoktól „elszakadt” népet kellene közelhozni az ellenforradalmi rendszerhez, elősegíteni a belső „nemzeti egység” kialakulását; az uralkodó körök sovíniszta céljait pedig a „kultúr-főlény” terjesztésével tartani ébren. Érthető tehát, hogy „a kultúrpolitika, mely a háború előtti kormányzatok mostohagyermeké volt, ilyen módon folyton növekvő jelentőségre tesz szert”.¹⁸

Népiek, „polgári szocialisták”

Az ellenforradalmi rendszerről szóló ilyen elemzések képet adnak a 100% említett politikai-ideológiai írásainak színvonaláról. Nem nehéz felismerni bennük azt a koncepciót, amely 1925-től a kommunista párt külföldi bizottságában előtérbe került, elsősorban a „landlerista” nézeteket a leghatározottabban képviselő, illetve – mondhatjuk – továbbfejlesztő Lukács György felfogását. Ez a felfogás – más elemekkel bővülve – 1929 elején a nagy vitát kavaráó és élesen elítélt Blum-tézisekben nyert sajátos kifejezést. Erre az értékelésre épültek azok az elemzések, amelyek a jobboldali indíttatású magyar intelligencia új tájékozódásának a kezdeteiről szóltak, s lehetővé tették, hogy a 100% minden más kommunista orgánusot meghaladó színvonalon foglalkozzék a folyóirat megjelenése idején jelentkező új irányzatokkal. Elsősorban a népi mozgalom kezdeteiről volt szó. A népi „harmadik utasság”-ra fordította a 100% a legnagyobb figyelmet.¹⁹ Ezt érezte újnak, a magyar intelligencia új orientációja szempontjából a legfontosabb jelenségnek. Magát a bontakozó áramlatot két társadalmi réteg ellenforradalomból való kiábrándulásából eredeztette: egyfelől a nemzeti intelligencia, másfelől az 1918 óta megmozdult, hatalmas csalódásokon és reményeken átment parasztság újabb kiábrándulásából. Az intelligencia megerősödött romantikus antikapitalizmusát nem tekintette – mint például abban az időben a *Korunk* – egyszerűen fasizmusnak. „Ebben a romantikában – írta – a jelenlegi magyar társadalom viszonyainak mélyreható változásai tükröződnek, olyanok,

¹⁷ Uo. 19–20.

¹⁸ Uo. 20–21.

¹⁹ A 100% első két évfolyamában több mint tíz cikk vagy közlemény foglalkozott az alakuló népi irányzattal.

amelyek az intelligencia számára újból felvetik a parasztkérdést és újból válaszút elé állítják.” A munkássággal ez az értelmiség ugyanis nem mer újra próbálkozni, ezért a kismizmizett parasztsághoz fordul, ahhoz a parasztsághoz, amely „tíz évvel ezelőtt nekiindult azzal az illúzióval, hogy meghódítja a várost és tíz év után kiábrándultan, gazdaságilag legyöngülve, eladósodva és terhek alatt roskadozva vonul vissza falujába. A város kiábrándultjai akarnak kezet nyújtani a falu kismizmizettjeinek . . .”²⁰ A paraszti antifeudalizmus és antikapitalizmus találkozik itt tehát a városi intelligencia egy részének romantikus antikapitalizmusával.

A folyóirat ezt az értékelést összeköti a magyar intelligencia egész történeti fejlődésével. „A magyar intelligencia – írják egy helyütt –, mely 1848-ban csakúgy, mint az intelligencia szerte Európában a polgári forradalmak előestéjén . . . a jobbágyfelszabadító kapitalista demokráciának volt a harsonája, mely a kiegyezés után, a nemzeti ellenállások idején már a polgári haladás demokratikus elemeit félredobta, hogy kizárólag a »nemzeti« elemeket . . . hangsúlyozza; mely a háború és a forradalmak után fasisztává, nagybirtok és nagytőke reakciós szállascsinálójává lett, most újra meghasonlik . . . Az intelligencia tényérsapkás, munkásfaló típusának helyébe az ellenforradalom tizedik esztendejében új típusok lépnek” – A Bajcsy-Zsilinszky Endrék, és Szabó Dezső, Kodolányi „paraszthívő,” „népbarát”, nagybirtokot és nagytőkét ostorozó, faji forradalmat, magyar paraszttállamot, egy nem kapitalista Kelet-Európát hirdető típusai.²¹ S a 100% mindebből azt a következtetést vonja le, hogy az intelligencia és a parasztság e válságából a forradalmi munkásmozgalomnak kell kiutat mutatnia. Kiemeli a munkásmozgalom ama hivatását, hogy „a maga városi proletárszocializmusának rendelje alá a parasztságnak mindazt a vágyait és törekvéseit, ami a »parasztszocializmusban« nyer romantikus kifejeződést”. Itt meg kell jegyeznünk, hogy később, 1929 tavaszától az alakuló népi mozgalom persze már a 100%-ban is egyértelműen fasiszta minősítést kapott, pedig a lap hasábjain sokszor elemzett Barta Miklós Társaság akkor még a legjobb korszakát élte.

Sokat foglalkozott, de távolról sem ilyen megértően, a 100% az értelmiség másik politikai áramlatával: a neoliberais polgári radikalizmus húszas évek végi, egy kis időre némileg fellendült irányzatával. Az irányzat korszerűtlenségét világosan látta, de kezdetől fogva élesen és szélsőségesen bírálta. Persze erről az irányzatról is sok figyelemre méltót olvashatunk a folyóiratban. A mai „polgári szocialisták”, írta, „éppen úgy, mint 1918 előtti Jási Oszkárék”, „nem voltak és nem lesznek alkalmasnak, hogy a magyar kispolgárságot visszarántsák a fasiszta irányából”.²² Nyilván éppen azért figyeltek oly éberén az alakuló népi mozgalomra, mert úgy vélték, hogy e zavaros, de a magyar viszonyokba mélyen beágyazott áramlat küszködik azokkal a problémákkal, amelyeket a kommunista mozgalomnak is integrálnia kell eszmekörébe – a magyar intelligencia szélesebb rétegeinek megnyeréséhez ezen az irányzaton át vezet az út. Íme, ilyen messzire nyúlnak vissza a népiekhez fűződő megértően kritikus kommunista állásfoglalások, általában azok a törekvések, amelyek mindig inkább a munkásmozgalmon kívüli szellemi erővel való szövetség-re irányultak, szemben a hagyományos baloldali, szociáldemokrata és polgári radikális irányzatokkal, amelyekkel a kommunista mozgalom – úgy érezte – közvetlen vetély-

²⁰ Tamás Aladár: Parasztság és intelligencia. 100% II. évf. 6. sz. 253–256.

²¹ Uo. 256.

²² Tamás Aladár: Cipruslombok helyett – egy sírhalom. 100%, I. évf. 7. sz. 215.

társként áll szemben.²³ Az alakuló népi mozgalommal kapcsolatos megértő kritika azonban nem csupán taktikai megfontolásokkal magyarázható. Szó volt ideológiai érintkezési pontokról is. A kommunisták a népiek éles romantikus antikapitalizmusát forradalmibb, a radikális forradalom felé inkább terelhető eszmekörnek tartották, mint a polgári radikalizmus formájában jelentkező neoliberalizmust, melyet az adott viszonyok között nemcsak „konszolidációs” irányzatnak, hanem túlságosan „arisztokratikusnak”, a plebejus tömegektől távolállónak értékelték. „A magyar intelligencia e képviselőinek még temperamentumuk sincs, hogy legalább megvadult kispolgárok válnának belőlük” – írták. „Az intellektuel góg ezekben, a szabadkőműves páholyokból kiszorult, gyáripari érdekképviselletektől elzárt urakban nem kisebb a kültelkekkel szemben, mint a lecsúszott dzsentriivadékok úri vagy úrhatnám gógje”.²⁴ Ideológiai érintkezési pontot jelentett az a körülmény is, hogy a kommunista vezetés akkor a népieket mélyen érdeklő nemzeti kérdést megértőbben kezelte; továbbá: a népi irányzat a parasztság felé fordult, ahhoz a réteghez, amelynek elhanyagolása, illetve helytelen kezelése 1919-ben – a kommunista ideológiai önkritika fontos része volt.

A szociáldemokráciát 1929 tavasza előtt a 100%, ismeretesen, nem támadta közvetlenül; fő módszere az volt, hogy a reformizmussal szemben a munkásmozgalom-történeti és elvi témák – Plehanov, Lassalle, Mehring nézeteinek és vitáinak – ismertetése kapcsán hangsúlyozza a forradalmi marxizmus álláspontját. Paradoxul érdekes viszont Jászi radikalizmusának kritikája: ezt a radikalizmust részben ugyanazokkal az érvekkel ítélte el, mint a húszas évek elejétől maga Jászi Oszkár, megkérdőjelezve, hogy létezik-e egyáltalán Magyarországon az a citoyen, akire a radikalizmus a maga szemléletét alapozza? Ezek az érvek azonban igen végletes felfogásba ágyazódtak: a 100% nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a „polgári” vagy „értelmiségi” szocialisták Jászi Oszkárék még korszerűtlenebb utódai, hanem – a fasizmus és a polgári radikalizmus közös „kispolgári” gyökereire utalva – nem is igen tettek értékelő különbséget a két irányzat között. Eszerint a kispolgár „elégedetlenségéből származik a fasizmusa is és a »polgári szocializmusa« is”.²⁵

Persze, a 100% cikkeinek szélsőséges harca a radikalizmus ellen nem azért volt mélyen problematikus, mert írói akkor nem láttak ebben a radikalizmusban komoly jövőt ígérő irányzatot. Inkább azt mondhatjuk, hogy titokban nagyobb erőt tulajdonítottak neki, mint amellyel rendelkezett, kimondatlanul is úgy vélték, hogy az ellenforradalmi

²³ Meg kell jegyeznünk, hogy tárgyalt időszakunkban a KMP hivatalos lapja, az *Uj Március* nem írt a bontakozó népi mozgalomról. A KMP belső vitáiban azonban a népiek – és Bajcsy-Zsilinszky – iránti érdeklődés több alkalommal fölmerült, természetesen a „landleristák” körében. A probléma helyet kapott Révai és Kun 1929. tavaszi levél-vitájában is. Kun azon vádjára válaszolva, hogy a Blum-tézisekben éles ellentmondás áll fenn az ellenforradalmi rendszer „egyetemes válsága” és ugyanakkor a különböző magyar pártok „egyetértése” között – Révai rámutatott arra, hogy ez létező ellentmondás, s mögötte az a tény húzódik meg, hogy a Horthy-rendszer pártjai és a pártok társadalmi bázisa között „egyre nagyobb a rés”, a pártok eltávolodnak bázisuktól. A tömegekben a balratolódás – Révai szerint – nagyobb, mint amit a pártharcok mutatnak. Ha nem így állna a helyzet, „a Bartha Miklós körbeli jelenségeket pl. ebben az esetben csak mint valami önképzőköri privát megnyilatkozásokat értékelhetnénk, nem pedig úgy, mint az intelligencia mély krízisének jeleit”. (Révai József levele. 1929. márc. 21. Pl. 500 f. 2/202.)

²⁴ *Tamás Aladár*: Cipruslombok helyett – egy sírhalom. 216. Hasonló szellemű *Tamás Aladár*: Munkásosztály és intelligencia c. cikke. 100%, II. évf. 7. sz. 311–314

²⁵ *Tamás Aladár*: Cipruslombok helyett – egy sírhalom. 215.

konzolidáció esetleg megerősíti a liberális és radikális mozgalmakat. Lukácsék egyébként akkor – már és még – a radikalizmus által képviselt politikai eszmék egy részét többé-kevésbé a szocialista gondolkör számára is fontosnak tartották: a szabadságjogok, az individuum integritásának védelme – legalábbis az új proletárdiktatúra győzelméig – nem túlhaladott fogalmak, különösen nem azok Magyarországon. De mint a korszak minden ultrabaloldali irányzata, azt hangsúlyozták, hogy a radikalizmus ezektől az eszményektől már végképp elfordult. A polgári radikalizmus már régen cserbenhagyta „saját őseit, a polgári forradalmak szellemi előkészítőit, az angol materialistákat, francia enciklopédistákat”,²⁶ akiknek öröksége – Lukács szerint – a kommunistákra szállt át. A polgári radikalizmus történelmileg hanyatlott, s ebből a tényből azt a következtetést vonták le, hogy erőteljesen hozzá is kell járulni a polgári radikalizmusnak mint önálló irányzatnak a sírhatételéhez.

Ady. Irodalmi forradalom – társadalmi megalkuvás

Az említett cikkeknek volt a közvetlen, napi politikai életen túlmutató, mélyebb rétege is: átderengenek rajtuk egy nagyszabású társadalmi-történelmi koncepció körvonalai. A mai olvasó számára meglepő, mi minden volt már akkor „készen” – persze még nem kialakult formában – a kommunisták későbbi felfogásából a magyar, sőt az európai fejlődésről; olyan gondolatok, amelyek azóta részben a kommunista történetiszemlélet szerves részeivé váltak – és főleg a kommunista irodalom- és kultúraszemléletre hatottak meghatározóan. Természetesen az akkor először fölmerült gondolatok sokszor egysíkúbb, nyersebb, ultraradikálisabb fogalmazásban jelentek meg, mint később, a 30-as évek folyamán. De az alapvető módszerbeli megközelítés sok kérdésben lényegében már ebben az időben, az 1920-as évek második felében kialakult.

A folyóirat irányát megszabó, szellemileg elsősorban Lukács és Révai irányította emigráció által kialakított magyar történelmi fejlődésvonalat a következőképpen rajzolhatjuk meg: a magyar polgári megújulás hőskora 1848 volt. 48 nagy alakjai, Széchenyi, a centralisták és főleg Kossuth e hőskor nagy reprezentánsai. De ezek a nagy alakok egyúttal tragikus figurák is. 1848 nagy tragédiája ugyanis – s itt a szerzők akkor még nagyjából Szabó Ervin felfogását vallották²⁷ – az volt, hogy nem vált népforradalommá.

²⁶ *Tamás Aladár*: Munkásosztály és intelligencia. 313.

²⁷ Szabó Ervin felfogása tükröződött nemcsak a 100%-ban, hanem az *Uj Március* 1848-ról szóló írásaiban, illetve utalásaiban is. Ld. a legrészletesebben: *Ellenforradalmárok március 15-éje*. Uj Március, 1926. ápr. 196–198. Ezt a felfogást még 1928 őszén sem bírálták. Bizonyítja ezt az *Uj Március* 1928. szeptemberi számának Szabó Ervin. Halálának tizedik évfordulóján c. cikke (454–458), melynek – az újabb szövegelemzés szerint – Révai József volt a szerzője. Ez a koncepció, amelyet Lukács önállóan fejlesztett tovább az 1867-es kompromisszum éles bírálatáig, egyáltalán nem állt szemben – ahogyan azt később Révai és Kun beállítani igyekezett – a kommunisták „helyes” forradalomfelfogásával. Ellenkezőleg: alapja volt annak a felfogásnak, amely a „tiszt” proletárforradalom eszméje helyett reálisabban tekintetbe vette a demokratikus forradalmi tennivalókat is. A kommunisták forradalom-felfogása 1929 előtt, amikor 1848 Szabó Ervin-féle koncepciójának a talaján álltak, tágabb látókörű volt, mint 1929 után, a Szabó Ervin-kritikák idején. Szabó Ervin nézeteinek elfogadását Lukács és Révai 1929 előtt nemcsak Petőfi és Táncsics kiemelésével, hanem Kossuth (sőt: Széchenyi és a centralisták) nagyságának az elismerésével is egybekötötték. – Hasonló szellemű Balázs Béla már

Eszerint Kossuthék, mint a nemesség képviselői, nagy tetteik ellenére, a forradalom szociális oldalát háttérbe szorították és elszakították annak nemzeti oldalától. 48 ezért – szociális, népi hátvéd hiányában – kudarcba fulladt, vereséget szenvedett, a régi feudális erők megőrizték vezető szerepüket. Ezekre az előzményekre épült – vallották – a modern magyar polgári fejlődés, melynek polgári, illetve a nemesség egészséges polgárosodását képviselő erői 1867-ben kompromisszumot kötöttek a régi renddel. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az 1867-es kiegyezésnek ez az értelmezése – melyet Szabó Ervinnél sehol sem találunk meg – a kommunista mozgalomban Lukács György nevéhez fűződik; az 1920-as évek közepén ő építette be a kommunista történeti koncepcióba. A kiegyezés nemzeti, illetve nemzetiségi vonatkozásai azonban Lukácsot és a 100%-ot nem érdekelték. Felfogásában a hangsúly a nemesség és polgáriság kompromisszumára esett, a hazai polgárság megalkuvását érte e kompromisszumon. Ennek társadalmi és kulturális kihatásait bírálta élesen és visszatérően Lukács cikkek egész sorozatában. Szerinte ez a kompromisszum egészen 1918-ig, sőt változott formák között máig (ti. a húszas évekig) meghatározta a magyar társadalom fejlődésének útját; a polgárság nem vállalta az önálló polgári Magyarországot.²⁸ Ennek lehetőségét el is szalasztotta – folytatódik a gondolatmenet; a mögötte felnövekvő proletariátus, osztályöntudat szempontjából még fejletlen, igen differenciálatlan állapota ellenére, képes volt magához ragadni a hatalmat.²⁹ 1919-cel azonban, mint 1917 után egész Európában, új korszak vette kezdetét, a proletárforradalmak kora: egy régi értelemben vett népforradalom már lekerült a napirendről, elavult, a hozzá való visszatérés visszaesés volna, – az osztályellentétek kiéleződése már a nem feudális osztályok viszonylagos egységét feltételező forradalmat amúgy sem tenne lehetővé. Régi értelemben vett népforradalmat, mondjuk, mert noha a koncepció itt elbizonytalanodott, egy proletárforradalomhoz vezető valamiféle népforradalom lehetőségétől a kommunisták – főleg maga Lukács – ebben az időben nem zárkoztak el.

Milyen kultúra-, és irodalomfelfogás épült erre a koncepcióra? Itt rögtön hangsúlyozni szeretnénk, hogy az említett írások ideológiai-politikai gondolatai, az irodalmi életre vonatkoztatva, részben termékeny, részben problematikus következményekkel jártak, s a kérdéses elemek abban a mértékben növekedtek bennük, ahogy – az irodalmi életen, vagyis az irodalompolitikán túl – az irodalmi alkotásokra, általában a művészetekre alkalmazták őket. Az előbb vázolt társadalmi-politikai hanyatlás-elméletre ugyanis egy kulturális és művészi hanyatlás-elmélet épült, mely meglepően tartós hatásának bizonyult, megkönnyítve egyfelől egy összefüggő magyar marxista irodalom- és kultúrtörténeti szkéma kialakítását – nehezítve másfelől sok kulturális érték reális számbavételét. Eszerint a modern magyar irodalom kezdetén az 1840-es évek költészete áll, mely a népforradalmat lényegében egyedül képviselő Petőfiben és a fiatal Aranyban érte el csúcspontját.

1925-ben a Párisi Munkásban megjelent cikke 1848 és 1919 kapcsolatáról. A cikk egyébként Landler Jenő és Lukács György hatását tükrözi. (E Lukács-cikkre K. Nagy Magda hívta fel a figyelmet. Tartalmas lektori véleményéért ezúton is köszönetet mondok.)

²⁸ Ld. erről a már említetteken kívül *Vajda Sándor (Lukács György): Két kísértet kézfogása egy sír felett.; Kelemen László (Lukács György):* Molnár Ferenc. 100%, II. évf. 4. sz.; *Németh Lajos: A nagy múlt – a kis jelen tükrében; Kelemen László: Hatvány–Ady levélváltás.* 100%, I. évf. 5. sz.

²⁹ *Lukács György: Ellenforradalmi erők a magyar proletárdiktatúrában.* Uj Március, 1928. márc. 155.

Az így indult irodalom azonban az 1867-es kompromisszum következtében álklasszicizmussá, epigonizmussá sekélyesedett.³⁰ E kompromisszumos tradíció egyik megalapozója a Petőfit „esztétizáló” Gyulai Pál volt; ebbe illeszkedett a századforduló bontakozó polgári irodalma, a Bródy Sándorok, Kóbor Tamások nemzedéke. Az említett kompromisszumot ugyanis „a kilencvenes évektől kezdve irodalmi forradalmak zavarják, anélkül hogy másra, mint kompromisszumra vezetnének (mert a magyar burzsoázia nem meri és nem akarja a nagybirtok uralmát komolyan támadni, sőt a fejlődés folyamán mind szorosabb szövetségre lép vele).³¹ Persze a Bródy Sándor nemzedékének kompromisszuma sem volt problémamentes. Ő még előfutár, „az ő idejének polgársága még annyira fejletlen volt, hogy nem volt szüksége irodalomra. Amennyiben egyáltalában voltak irodalmi szükségletei, ezeket a »hagyományos« irodalom, a történelmi osztályok irodalma révén elégítette ki. Bródyt és kortársait így a polgárság fejletlensége mindig visszafogta az oppozícióba; Bródy mint züllött bohém pusztult el”.³² Mindez azonban az irodalom általános fejlődési irányán nem változtatott, nem változtatott alapvetően még a *Nyugat* esetében sem, ámbar a *Nyugat* egy nagyszabású polgári fellendülésre támaszkodhatott.

Voltak természetesen – hangsúlyozta Lukács –, akiket a „történelmi osztályoknak” a kapitalista fejlődéssel kibékült része hamarabb fogadott be: ilyen volt Molnár Ferenc; őt Beöthy Zsolt is korán elismerte.³³ A *Nyugat* befogadása sokkal nehezebben ment, s ebben egy sajátos törvényszerűség fejeződött ki. E törvényszerűséget, nem sokkal a 100% megjelenése előtt, maga Lukács fogalmazta meg az *Új Március*-ban: eszerint általános szabálynak tekinthető, hogy a polgárság széles rétegei az aktuális társadalmi helyzet „tökéletes művészi kifejezéseivel szemben elutasító álláspontra helyezkednek és csak akkor képesek mint művészi jelenséget befogadni, amikor ezt az aktualitásukat már teljesen vagy legalább messzemenően elvesztették”. Így történt Flaubert-ral, Wagnerral, Hauptman-nal, s így Adyval és a *Nyugat*-tal is. „Ez a jelenség – folytatta akkor Lukács – egyúttal azonban azt is eredményezi, hogy ez a forradalmiság a legritkább esetben tart sokáig: a »forradalmárból« beérkezett művész, »klasszikus« lesz és a művészi forradalom célhozjutásával helyreáll az ideológiai kibékülés is a polgári társadalom egész rendjével . . .”³⁴

Az Adyra való utalás nem jelentette azt, hogy a 100% még akkor is egy kalap alá vette őt a többi – minden megkülönböztetés nélkül „polgárinak” tekintett íróval. A húszas évek elejének szélsőséges véleményei Ady „polgáriasságáról”, a „tisztá” szocializmussal szemben álló arculatáról (ezeket a nézeteket Lukács, Révai vagy Balázs Béla sohasem osztotta) erre az időre már visszaszorultak: az ilyen, a kommunista szempontból is végleges gondolatokat a 100% cikkei elvetették, noha szembeszálltak ama felfogással, amely Adyt szocialista költőnek tekintette. Sőt: a 100% idejére Ady már teljesen kikerült a másokkal együtt említett sorból. Költészetének aktuális jelentőséget persze nemigen tulajdonítottak – főleg Révai hangsúlyozta, Lukácsnál jóval élesebben, hogy Ady csupán

³⁰ (*Lukács György*): Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. Új Március, 1927. június 315.

³¹ Uo.

³² *Kelemen László* (*Lukács György*): Molnár Ferenc. 191.

³³ Uo. 193.

³⁴ (*Lukács György*): Kassák Lajos. Új Március, 1926. nov. 675–676.

egy elmúlt korszak példamutató jelensége³⁵ –, de annál jobban aláhúzták korábbi szerepét. Vagyis: az 1919 utáni, közeli forradalmat váró évek elmúltával, újra visszatérhettek ifjúkoruk felejthetetlen Ady-élményéhez, s hozzákezdtek Ady beépítéséhez a marxista eszmekörbe. Adyt lényegében mint egyedülállót emelték ki, aki a *Nyugat* körében szembeszállt a társadalmi és irodalmi kompromisszum hagyományával.

Kultúrtörténeti szempontból fontos gondolatnak a megszületését figyelhetjük itt meg: ekkor, a 100% első korszakában jelent meg – persze nem előzmények nélkül – az Ady magányosságáról szóló, már részletesen kidolgozott kommunista felfogás, az a nézet, amely azután mélyrehatóan meghatározta nemcsak a századelő szellemi életének, hanem az egész modern magyar kultúrfejlődésnek az értékelését. A gondolat már ott rejtett – Balázs Béla egyes korábbi utalásai mellett – az *Új Március* első évfolyamainak elszórt utalásaiban,³⁶ s a 100% első, Lukács által írt cikkeiben. Részletesebb és határozottabb kifejtésre a Hatvany-Ady levélváltás megjelenése kapcsán került. E levélváltásról írva, minden jel szerint Révai, 1927 őszén határozott bírálatban részesítette a 100% egyik előző cikkét, amely túl pozitív képet festett a századelő irodalmi és szellemi életéről, s Adyt az akkori szellemi élet nagy egységesítőjének nevezte. Lukácsék ezzel szemben a Hatvany–Ady levélváltást éppen ezért tartották jelentősnek, mert „eleven és hű pillanatsfelvételt ad egy érdekes korból: a háború előtti modern magyar irodalom keletkezése korából. Élesen megvilágítja a *Nyugat* helyét ebben az átalakulásban, elsősorban *Ady Endre centrális és mégis az egész mozgalomtól idegen helyét benne*. (Az én kiemelésem. L. M.) Ezzel pedig már csak azért is érdemes foglalkozni, mert egyfelől a háború utáni irodalmi kritika nagyon ellentmondó és ingadozó módon határozza meg Ady helyét a magyar irodalomban. Másfelől a *Nyugat* keletkezésének, eredeti és jelenlegi szerepe különbségének okait illetőleg sem eléggé kialakult még az irodalmi közvélemény.” Ady költészete „egyesítette magában azoknak az éveknek úgyszólván összes progresszív tendenciáit”. Személye tényleges egységet nem hozott létre, mert „az ő körülötte való csoportosulás ténye nem adott és nem adhatott elvi egységet ezeknek a csoportoknak” – de ez mit sem von le nagyságából.³⁷ E gondolatokon túlmenően, a 100%-ban megjelentek Adyról más, ugyancsak a későbbieket előlegező utalások is. Olyan megállapításokra gondolunk, mint az Ady tragikumáról szólóra: eszerint „a forradalom előtti eszmei káosz Ady Endrében tragikus formát kap”, Ady „tragikusan egyedül állott »hívei« között”;

³⁵ Hogy Ady, minden nagysága mellett, a jelen küzdelmei számára nem nyújthat „elegendő fegyvertárat”, mert „számos hitét illúzióvá foszlatta a történelmi fejlődés”, „sok ponton, ahol ő még egységet látott, a történelem menete felszínre hozta a mélyben lappangó ellentmondásokat”, „1928-ban sok mindenféle olyan kérdés előtt állunk, amelyeket hűsz, sőt tíz év előtt nem lehetett látni – még Ady Endrének sem” – ezt Lukács is hangoztatta. (*Vajda Sándor [Lukács György]*): Ady mint program. 100%, I. évf. 9. sz. 322). – Révai élesebben fogalmazott: „Ady Endrét csak mint ennek a forradalom előtti időnek költőjét lehet igazán megérteni. Már 1919-ben és plána ma, nem tud vele semmit sem kezdeni, aki – akár jobbról, akár balról – mai, aktuális költőnek, nem történelmi jelenségnek, egy letűnt korszak vezető alakjának fogja fel.” *Szabó Ervin*. *Új Március*, 1928. szept. 458.

³⁶ *Balázs Béla*: *Kompország irodalma*. Diogenes, 1923. 6. sz. – (*Lukács György*): *Akadémiai jubileumok*. *Új Március*, 1925. nov. 288; *Ellenforradalmárok március 15-éje*. *Új Március*, („Ami kevés kultúrértéke, nemzetközi becsülete van a magyar történelemnek, azt a Petőfik, Kossuthok, Ady, a forradalmárok szerezték;” (*Lukács György*): *Kassák Lajos*. *Új Március*, 675.

³⁷ *Kelemen László*: *Hatvany–Ady levélváltás*. 148.

vagy az ilyen fogalmazásra: „Ady maga mindig egy nagy átalakulás viharadarának tekintette magát”.³⁸

Így alakult ki már akkor – ugyancsak nem előzmények nélkül – a magyar irodalom, sőt a magyar kultúra két vonulatának elmélete: a Gyulai–Beöthy–Ignotus–Babits-féle „kompromisszumos” irányzat,³⁹ mint a modern kori magyar irodalom fő áramlata, s vele szemben a másik, a Petőfi és a magányos Ady képviselte népforradalmi vonal, amelynek Lukácsék szerint a kommunisták az örökösei. Amint látható, a koncepciónak fontos pillére volt a tényleges forradalom és az „irodalmi” forradalom megkülönböztetése, sőt egymással való szembeállítás. A csak irodalmi forradalom eszerint: megalkuvás a társadalmi forradalom kérdésében. Az 1918 előtti Babits: „A tradíciók embere”, aki mindig ezt a tradíciót akarta összebékíteni a modernséggel.⁴⁰ Ignotus: az irodalmi „forradalmárság” és a társadalmi megalkuvás ideológiai képviselője.⁴¹ Ady kivételével – aki nemcsak irodalmi forradalmat akart, s ezért végül is elutasította például Hatvanynak az irodalmi forradalom lezárására irányuló 1911-es törekvését – a nyugatosok eszerint készek lettek volna követni a Tisza István-féle „felülről” elképzelt modernizálást is, ha Tiszáék legalább irodalmi téren modernizálódtak volna, „ha a munkapárti volt szolgabírákkal le lehetne nyeletni Baudelaire-t és Freudot, mindennel meg lennének elégedve” – a lényeget illetően a nyugatosok sem önállóbbak, mint a Bródy–Kóbor nemzedék.⁴²

Krúdy, Móricz, Babits, Kassák

Persze a századelő irodalmi forradalma Adyn kívül is túl nagy élmény volt, semhogy pusztá epizódszerű múltként lehetett volna kezelni. Nagy értékeit, legalább viszonylagos progresszivitását sem lehetett kétségbe vonni, különösen nem visszatekintve, az ellenforradalmi korszak nyomasztó légköréből. Lukács György és a magyar irodalom kérdéseivel foglalkozó többi szerző – Révai, Gábor Andor, Vajda Sándor, Fáy Árpád és mások – mindig hangsúlyozták a századelő irodalmi forradalmának korszakos jelentőségét,⁴³ e véleményük egyébként megfért e megújulás konkrét irodalmi jelenségeinek igen szűkeblű megítélésével. Ez a szűkeblűség természetesen mérhetetlenül fölerősödött az 1919 utáni korszakra vonatkozóan.

A koncepció ugyanis az 1919 utáni magyar irodalom negatív értékelésében csúcsozott ki: eszerint 1919 után az irodalmi forradalom vezéralakjainak a viszonylagos progresszivitása is veszendőbe ment. Veszendőbe az a „bátor hang”, az a „nagyobb esztétikai tisztánlátás”, amely a *Nyugat* fénykorát mégiscsak jellemezte.⁴⁴ Igaz, Ady magányos volt a maga forradalmiságában, de valami „negatív egység” kialakult körülötte.

³⁸ *Vajda Sándor (Lukács György): Ady mint program. 322.*

³⁹ I.d. erről a legrészletesebben *Tamás Aladár (Lukács György): Két kísértet kézfogása egy sír felett.*

⁴⁰ *Németh Lajos: Az „örök” igazság, az intelligencia és az osztályharc. 100%, II. évf. 4. sz. 149.*

⁴¹ *Kelemen László: Hatvany–Ady levélváltás. 149–150.*

⁴² Uo.

⁴³ Ebből a szempontból a legjellemzőbb cikk (*Lukács György*): *Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. 314–316.*

⁴⁴ *Németh Lajos: A nagy múlt – a kis jelen tükrében. 108.*

Ebbe akkor belefértek a szociáldemokraták, a szindikalista Szabó Ervin, s a burzsoázia különböző irodalmi képviselői egyaránt. 1919-cel azonban ez a „negatív egység” is szétért, s ez annál gyorsabban mehetett végbe, mert Magyarországon – az ország viszonylagos fejlettsége következtében – az antifeudális összefogás amúgy is ingatag lábakon állt; amellett „a politikai és társadalmi elnyomatásnak a cárizmusnál a tömegek felé leplezettebb és az egyének szempontjából hajlékonyabb volta miatt sokkal gyorsabban és simábban ment az intelligencia egyes rétegeinek beolvadása az uralkodó rendszerbe vagy legalábbis kompromisszuma az uralkodó renddel”.⁴⁵

A századelő irodalmi forradalmárainak hozzáidomulása az ellenforradalmi rendszerhez – mert e felfogás szerint a kompromisszumos vonal felülkerekedése 1919 után már ezt jelentette – természetesen nem egy csapásra ment végbe. Beépülésüket a 100% szerint akadályozta az az ellenforradalmi politika, amely irodalmi téren a régi konzervatív irányzat uralmát, a Herczeg Ferencek, Berzeviczy Albertek hegemoniáját akarta visszaállítani. Ebben a helyzetben Szabó Dezső is visszaszorult: ő, aki „egy kicsit magyar D’Annunzió-nak készült”, nem lett az ellenforradalmi irodalom „harsonája”. A másik oldalon pedig egy ideig nemcsak Babitsot és Móriczot mellőzték, hanem még az Alexander Bernát- vagy Marczali Henrik-típusú figurákat, sőt Molnár Ferencet is.⁴⁶ S noha „nála meggyőződöttebb polgári író kevés él ma”, az ő üldözése sem volt véletlen: „Nem, mert . . . az 1919-et közvetlenül követő korszak vezető ideológusai éppen arra tettek kísérletet, hogy a magyar kapitalizmus fejlődési vonalát visszacsavarják.” De persze ez a kísérlet kudarcra végződött, a burzsoázia újra és még jobban megerősödött, „vele együtt pedig a »lelkek kibékülése«. Akik komolyan vették az első ellenforradalmi korszak ideológiáját, akik nemcsak a régi társadalmi renden belül szerették volna a földbirtokos osztály múlt század közepi túlsúlyát (és vele a hagyományos irodalmát) visszaállítani, hanem komolyan futottak a kispolgári utópiák légvárai után, mint pl. Szabó Dezső, teljesen magukra maradtak. Molnár Ferenc otthoni elismertsége ismét közeledik a háború előtti csúcsponthoz”.⁴⁷

Az első esztendő elmúltával – folytatódott a gondolatmenet – módosult a helyzet más vonatkozásban is: az ellenforradalmi konzervativizmus és a háború előtti irodalmi forradalom szellemi vezérei egyre jobban közelednek egymáshoz. A *Nyugat* régi gárdája – a 100% szerint – már régen feladta viszonylagos progresszív álláspontját. Régen „a *Nyugat*-tal összefüggő írók részben csakugyan egy modern polgári Magyarországtól vártak elismerést és ennek számára írtak, részben még túl is igyekeztek haladni a kapitalista fejlődésen és valami laza összefüggésben, rokonszenvező viszonyban álltak a munkásmozgalommal (persze nagyobbára a Társadalomtudományi Társaság, a *Huszadik Század* közvetítésével) . . .”⁴⁸ A háború előtti magyar irodalom, még amikor „csak irodalmi és tudományos forradalmat hirdetett is, ha csak irodalmi és tudományos átalakulás szóvivőjének hitte is magát, objektíve az erősen fejlődő magyar kapitalizmus és vele párhuzamosan kibontakozó modern városi intelligencia képviselője volt. Ez a kapitalista fejlődés lépten-nyomon beleütközött a magyar hűbériség fennmaradt korlátaiba, ez az intelligen-

⁴⁵ Kelemen László: Hatvany–Ady levélváltás. 149.

⁴⁶ (Lukács György): Kispolgárok az ellenforradalomról. Uj Március, 1926. jún. 399.

⁴⁷ Kelemen László (Lukács György): Molnár Ferenc. 190.

⁴⁸ Uo. 191.

cia messzemenően elhelyezkedésre képtelen, deklasszálódásra ítélt volt a történelmi osztályok állami, társadalmi, tudományos, akadémiai stb. monopolizmusa miatt. Innen az esztétikai »forradalom«⁴⁹. De a valóságos forradalmak után gyökeresen megváltoztak a körülmények: már „a kapitalisták fiatalabb, forradalmibb nemzedéke sem lázadzik a fennálló rendszer ellen”. A polgári intelligencia – írta a *100%* –, mely belekóstolt a forradalmakba, s azok bukása után gazdasági-társadalmi hátterét még jobban elbeszítette, vagy nacionalista lesz, vagy az elmúltat idealizálja, „azt a korszakot, amely ellen fiatal korában (ha csak irodalmilag is) harcolt volt”. Az intelligencia „baloldali” része – folytatta – az utóbbi utat választotta, nosztalgikus vágygal fordul a régi időkhöz, „le egészen a turfhiénáig és hírhedt kártyahősökig. Ezeknek a Szemere Miklósnak és Péchy Andoroknak melankolikus glóriával övezett arcképeiben gyönyörködhetünk az egykor radikális irodalom részéről”.⁵⁰

Persze nemcsak Krúdy Gyula írásait illette a *100%* ilyen végletes kritikával. A 20-as évek Móricz Zsigmondját hasonlóan közelítette meg. Eszerint Móricz a húszas években az irodalom „nagyatádjája” lett. Régen a paraszt szemével nézte a dzsentrit, ma a dzsentri szemével nézi a parasztot. Vagy pedig a múltba menekül írásaival, olyan veszélytelen területre, amely az ellenforradalom urait nem bántja, nem érinti.⁵¹ A *100%*-nak ezzel a kritikájával szinte egyidőben Lukács György személyesen is írt az *Új Március*-ban Móricz Zsigmondról – árnyaltabb, de nem kevésbé végletes formában. Móricz – fejtegette Lukács – „művészileg ma is toronymagasan áll a mai Magyarország összes írói felett”, de a múlthoz képest súlyosan visszaesett. Bizonyítják ezt újabb írásai. A *Kivilágos kivirradtig* eszerint arról az „elavult” társadalmi problémáról szól, hogy a dzsentri nem tud a modern viszonyokhoz alkalmazkodni, ezért parazita lesz, s a „történelmi Magyarország” képviselői közé furakodó zsidóra is kudarc vár; e rétegek társadalmi összeolvadása lehetetlen. A *Tündérbert*-ben Lukács szerint Móricz „történelmi köntösben, Bethlen Gábor maszkjában Jászi Oszkárt és a keleti Svájcot idealizálja”. A *Légy jó mindhalálig*-ban pedig „nagyon éles, nagyon művészi megfigyelések után egy elvont és lapos krisztiánizmusban lyukad ki” – csak a társadalmi kilátástalanság meglátásáig jut el.⁵²

A legélesebb vádak azonban természetesen a „kettészakadt irodalom” körüli vitákba bonyolódó Babitsot érték. Babits, a *100%* szerint, mint láttuk, mindig is a „tradíciók embere” volt – most éppen ez a beállítottsága teszi őt alkalmassá arra, hogy első számú egyengetője legyen az ellenforradalmi konzervativizmus és a régi irodalmi forradalom képviselői között alakuló új szövetségnek. Ez a törekvés húzódik meg az 1927-ben föllendült Ady-viták mögött; Babits fő bűne – mondja a *100%* – az, hogy Ady „esztétizálásával” ő szállítja az irodalmi és ideológiai érveket ehhez a most már nyíltan is meghirdetett szövetséghez. Így folytatódik a régi kompromisszumos vonal – Babits a ma Gyulai Pálja, ő ugyanazt teszi Adyval, amit Gyulai Petőfivel, Petőfi politikai költészetével tett. S

⁴⁹ Németh Lajos: A nagy múlt – a kis jelen tükrében. 181.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Barna Károly: Parasztrehányok III.: Móricz Zsigmond. *100%*. I. évf. 7. sz. 243–245. – Itt kell megemlítenünk, hogy Tamás Aladár visszatekintő tanulmányában ezt a cikket feltételelesen Lukács Györgynek tulajdonítja (A *100%*. A KMP legális folyóirata 1927–1930. 55). A szövegelemzés nem támasztja alá ezt a feltételezést. A cikk hangvétele és stílusa teljesen elüt a Lukácsétól.

⁵² (Lukács György): Kispolgárok az ellenforradalomról. 401.

ez a művelet – szögezi le véleményét a 100%-ban Lukács – különösképpen bizonyítéka a „penetráns magyar elvtelenségnek”: régebben az elvtelenség teljesen csak a politikában uralkodott, s most az irodalomra is ki akarják terjeszteni. Babits eltünteteti Ady költészetének „lényeges tartalmát”, s helyébe a zseni lélektani sajátosságait vagy egy filológusok számára preparált Adyt állít, „kiheréli” Adyt, „hogy azután mint tiszteletreméltó énekest állítsa be a magyar irodalom vatikáni kórusába”. De nemcsak Petőfi, Ady sem alkuszik – írja Lukács – s bár Ady helyéről, szerepéről, a társadalmi és irodalmi forradalom 1918 előtti kapcsolatáról, s Ady korszerűségéről „beható tanulmányokban” lehetne és kellene foglalkozni, „tiltakozni kell azok ellen, akiknek szemében a felkelő nap maga is »szép« és a büzhödt mocsárról visszavert sugarai is »szépek«”. Vagyis: Ady, s egy kicsit az egész régi irodalmi forradalom, a felkelő nap módjára voltak szépek; Babits – és általában a „tiszta művészet” hívei viszont a dekadencia „szépségét” képviselik. Végül így fejezi be Lukács: „Az egész európai és különösen a magyar kultúra mai válságában kísérteties látvány, ha azok, akik nem láttak meg soha semmi újat, egy világalakulás közepette, amikor életkérdés mindenki számára a helyes út megtalálása, úgy mutatnak utat, hogy keresztúton a »tiszta költészet« száraz homokjába dugják fejüket. Kísérteties látvány, ha a régi és az új kompromisszumok hősei odaállnak dicsőíteni azt a kompromisszumos tradíciót, amely messzemenően oka annak, hogy . . . ott állunk, ahol ma állunk.” Adyról – kiált föl Lukács – vegyék le Babitsék és Berzeviczyék „fagyos csontkezeiket” – ne álljanak annak útjába, hogy az ifjúság a mai kérdésekhez Petőfi és Ady szellemében foglaljon állást.⁵³

A 100% ezzel az Ady-képpel vett részt az akkor kirobbant Ady-vitákban, éles harcban Ady konzervatív befogadtatása, s ami felfogása szerint a vita mögött húzódtott: a *Nyugat* végső „behódolása” ellen. Ennek a jegyében vetette el Ady valóban egyoldalú és elavult liberális-radikális értelmezését, mint Ignotusék és Szász Zoltánék szinte már tudatos manipulációját⁵⁴ s – egyébként sok szempontból találó érvekkel – az alakuló népi mozgalom Ady-képét is. Hangsúlyozta, hogy a népiek, amikor Adyra hivatkoznak, voltaképpen nem a jelen viszonyaira alkalmazzák Adyt, hanem visszaesnek Ady mögé: abba a népporradalmi álláspontba, amelyet eszerint Ady költészete képviselt, még belefért a munkásság is.⁵⁵

Mindez természetesen következett Lukácsék akkori politikai álláspontjából és forradalomfelfogásából. Az Ady-vitákban, ha eltérő érvekkel is, hasonlóan éles Babits- és *Nyugat*-ellenes véleményt formált akkor a hagyományos baloldal minden politikai irányzata. De nemcsak erről volt szó.

Az 1920-as évek közepéig nem beszélhetünk többé-kevésbé összefüggő magyar kommunista irodalom- és művészetfelfogásról. Amennyiben volt ilyen felfogás, az eleinte a múlt teljes tagadásából s a különböző avantgardista irányzatok mintegy automatikus támogatásából állt. Lukács György egy Bécsben megjelent magyar kommunista antológia kapcsán még 1927-ben is arról írt, hogy az antológiát kiadó kommunista csoport „úgy-szólván *spontánul* jött létre, az írók ama helyes forradalmi ösztönéből, hogy az eddigi,

⁵³ Vajda Sándor (*Lukács György*): Két kísértet kézfogása egy sír felett. 30–32.

⁵⁴ Ld. erről a 100% szerkesztői bevezetőjét *Kodolányi János* Szász Zoltánt bíráló cikkéhez. I. évf. 9. sz. 178.

⁵⁵ Vajda Sándor (*Lukács György*): Ady mint program. 324.

teljesen anarchisztikus állapot komoly károkat okozhat”.⁵⁶ A kommunista vagy az emigrációban azzá váló fiatal írók különböző csoportokba tömörültek, s noha politikai szempontból mindjobban elhatárolták magukat Kassáktól és körétől, irodalmi származásukat – egyébként teljesen jogosan – mégis innen, Kassáktól és a *Ma* c. folyóirattól számították, s a húszas évek második feléig művészi szempontból maguk is többé-kevésbé „kassákisták” maradtak. Nem véletlenül írta Lukács: „Tisztán irodalmilag [pontosabban: politikailag] úgy látszik, le van küzdve a kassákizmus. De éppen mert ez a folyamat szinte tisztán irodalmi [pontosabban: taktikai-politikai] maradt, konkrét esetekben visszaesnek fiatal költőink az e formákat létrehozó deklasszált anarchista-lumpenproletár ideológiába. Ilyen sajnálatos kisiklás – teszi hozzá Lukács – a nagyon tehetséges Barta Sándor elvtársnak . . . egyenesen munkásopozíciós irányzatú novellája.”⁵⁷ S Lukács fölveti az akkori jelen irodalmának előtörténetét, a Petőfitől a századelő irodalmi forradalmáig és főleg Adyig vezető utat, s azt követeli a kommunista íróktól, hogy felfogásukat kapcsolják össze, ágyazzák be a modern „polgári társadalom” és irodalom „létrejötté folyamatának egészébe”. „Hogyan viszonylik a mai kommunista forradalmár író a múlt-hoz?” – teszi fel a kérdést Lukács. A válasza így szól: „Világos: a múlt nem létezik. De a magyar irodalomnak konkrét, számunkra – politikailag is – igen fontos múltja van . . . A forradalmárok irodalma ezen a talajon nőtt irodalmilag is . . .” Így hirdeti meg Lukács a végleges és teljes szakítást az avantgardizmussal. S a kommunista írók szerepét a Petőfi – Ady által jelzett „irányzat” új feltételek közötti, az új proletárforradalmi követelményeknek megfelelő *folytatásában* jelöli meg. „Réz elvtárs – írja Lukács – véleményünk szerint éppen úgy téved, ha a Petőfitől kiinduló fejlődési vonalat Csizmadiával és Várnai Zsenivel zárja le, mint Mácza elvtárs, ha a forradalmi proletariátus számára felhasználhatóknak csak azokat a formákat véli, melyek hozzánk történelmileg legközelebb állnak – vagyis ismét: Kassák és Szabó Dezső stílusát”.⁵⁸

Egy új, koherens – a harmincas évek szemléletét sok ponton előlegező – kommunista irodalom- és művészetfelfogás nyúlik tehát ide vissza. Ez a felfogás természetesen döntően politika- és ideológiacentrikus volt (illetve maradt), s elsősorban a kommunisták „landlerista” szárnyának forradalomkoncepciójához kapcsolódott. E kapcsolatokra Lukács, a kommunista avantgardisták fölött gyakorolt kritikájában, nyíltan utalt is.⁵⁹ Az új felfogás, melynek eredetiségét egyáltalán nem csorbítja az a körülmény, hogy ezekben a konszolidációs időkben a kommunista mozgalom keretében már mintegy a „levegőben lógott” az avantgardizmus valamiféle „realista” „meghaladásának” igénye – az ideológia által irányított irodalmi követelményeket a történelemben ágyazottabban, a hagyományokhoz kötöttebben, egyszerismind kötelezőbb igénnyel szabta meg, mint az 1919-et követő

⁵⁶ (Lukács György): Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. 314.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Eszerint az egyes irodalmi irányzatok helyének megjelölése „a polgári társadalom létrejötté folyamatának egészében nem elvont, »tudományos« kérdés. Ha a KMP politikája 1848 örökösének vallja magát, ha agitációja állandóan él Dózsa György hagyományaival, úgy ennek megvan a maga elméleti alapja, melyet Lenin elvtárs igen mélyen határozott meg, mondván, hogy a polgári forradalom nincs kínai fallal elválasztva a proletárforradalomtól”. (Lukács György): Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. 315.

első évek ultraradikálisabb, de kevésbé normatív, s a művészet társadalmi szerepét – legalábbis potenciálisan – voltaképpen sokoldalúbban kezelő felfogása.

A fő figura, akinek segítségével a politikai és az irodalmi-művészi szféra közötti új közvetítés – az avantgardizmust élesen elutasítva – végbement, Ady volt. „Petőfi is, Ady is forradalmár költő volt. Éspedig nem a szó tisztán irodalmi értelmében. Hanem ellenkezőleg, irodalmi forradalmárságuk csak következménye, csak kifejezése volt annak, hogy az egész életet, a nemzet és a társadalom egészét illetőleg forradalmárok voltak” – írta Lukács 1927 nyarán,⁶⁰ a megfogalmazásban őrizve ifjúkori Ady-élménye elemeit. Irodalmi, de egyúttal irodalmon túli szerepe tette tehát alkalmassá Adyt erre a közvetítésre. De ezzel Ady most már a kommunista felfogásban is mindinkább olyan normát szabó személyiséggé kezdett magasodni, aki mintegy magába sűríti a modern magyar költő, a modern magyar művész ideáltípusát. A probléma, mondanunk se kell, természetesen nem Ady mindenkit felülmúló nagyságának hangsúlyozásában rejlett. Lukácsék Ady-képe maga volt problematikus. Egyfelől mert nem ismerte fel vagy mellőzte Ady, főleg a késői Ady költészetének sokrétűségét (maga Lukács, ezt fontos hangsúlyozni, Adyt csak a tízes évek elejéig kísérte nyomon).⁶¹ Másfelől a – legalábbis 1918 előttre vonatkozóan – normává emelkedő Ady más, avantgardista és „nyugatos” irodalmi értékek befogadása elé emelt gátakat.

A 100% írásai Babits művészetéről egyébként nem vagy csak közvetetten szóltak. De nem hagytak kétséget afelől, hogy szerintük egy író vagy költő kommunista szempontból mérlegelt ideológiai magatartása döntően és közvetlenül határozza meg művészetét: írhat szépet, „elvont esztétikai” szempontból magasrendűt, ez azonban igazi értékét lényegében nem érinti. Vonatkozott ez természetesen Babitsra is, sőt őrá talán a legjobban, hiszen őt a 100% annak a l’art pour l’art-nak legjellemzőbb alakjaként tartotta számon, amelyet politikailag a legveszedelmesebbnek tekintett: segítségével épül be az egykor mégiscsak radikális magyar irodalom az ellenforradalommal kötött kompromisszum áramlatába. Ebben a sorban jelölte meg a *Halálfiái* helyét is, általában a memoáriródalom 1919 után föllendült műfaját: „A konszolidáció kora a forradalmi korszak lezárójának tekinti magát és ez adja meg neki a lehetőséget arra, hogy történelmi vártárról nézzen vissza és próbálja utólag post festum megállapítani az események összefüggését. A végre-valahára révbeérkezetttségnek, a hányattatások után megpihenésnek, a történelemből való kioregedés »objektivitásának« az álláspontja tükröződik vissza azokban a történelmi regényekben is (Babits, Hatvany stb.), melyek az utolsó néhány évtized magyar életének utólagos szintézisére törekcsenek.”⁶²

A 100% végül lényegében ugyanebbe a megalkuvó konszolidációs áramlatba helyezte el Kassák Lajos művészetét és tevékenységét is. Igaz, Kassák sajátos eset – ismerte el: valamikor forradalmár volt, „extatikus, lelkendező nyelvvel a káoszt énekelte és hirdette, azt a káoszt, aminek ő a polgári rend ellentmondásait és a forradalmak megrázkódtatásait

⁶⁰ *Vajda Sándor (Lukács György): Két kísértet kézfogása egy sír felett.* 32.

⁶¹ Lukács a forradalmak előtt utoljára 1911-ben írt részletesebben Adyról. Későbbi írásaiban Adyra csak utalásokat találhatunk. Különösképpen fontosnak tűnik, hogy a háború alatt a költőt már nem követte – Adynak éppen azt a korszakát, amelyben a társadalmi és nemzeti elidegenedés veszeléyzete az Ady-versek egyik vezérlő motívumává vált.

⁶² *Vajda Sándor: Kassák Lajos önéletrajza. 100%, I. évf. 7. sz. 231.*

látta”. Ez persze akkor is elégtelen és helytelen volt, de legalább a válságtudatot fejezte ki. Azóta azonban, a 100% véleménye szerint, Kassák is behódolt a hivatalos irodalomnak. „A forradalmi káosz átalakult a konszolidáció idilljévé, az örök változás hirdetése átalakult a polgári rend tájképszerű ábrázolásán át: annak tudomásulvételévé.” Már csak az ellenforradalmi kultúrkörök rugalmasságán múlik, hogy mikor és milyen mértékben fogadják be őt ebbe a hivatalos irodalomba. Mert „a plebejus vér is felfrissíti a megalvaút kék vért. Felfrissíti, de egybekeveredik vele, részévé válik”. Sőt, a 100% szerint Kassák még veszélyesebb, mint a többi „nyugatos” behódoló: megtartja szocialisztikus álarcát is, félrevezetve ezzel a munkásmozgalomhoz vonzó munkásokat, értelmiségieket.⁶³

Az elmondottak talán érzékeltették, hogy nem alaptalanul említettük: az idézett gondolatok mennyire nem újak, milyen ismerősen hangzanak; mily sok későbbi eredetűnek tartott kommunista értékelés és szempont – nemcsak Adyról, hanem Babitsról, a *Nyugat*-ról, s a modern irodalom irányzatairól – található meg már, legalábbis fontos elemeiben, ezeknek az éveknek az írásaiban. Ne vezessen félre bennünket a sok helyütt olvasható türelmetlen, radikális hang – halvány körvonalaiiban már ekkor előttünk áll – noha egyelőre csak a múltra vonatkoztatva – a későbbi „plebejus irodalom” kommunista eszméje, amelyet azután a népfront-korszak formált ki szélesen, s alkalmazott a jelenre is. A 20-as évek második felének említett írásait azonban nem ez teszi igazán érdekessé számunkra. Hanem az *a viszony, amelyet az alakuló plebejus-demokrata irodalom gondolata, s az irodalmi-művészi alkotások szűkkeblű* – mert alapvetően egy politikai ideológiai igényeihez mért – *megítélése között figyelhetünk meg*. A problémát nem oldotta fel a közelmúlt irodalmát illetően Ady kezdődő normává emelkedése. Egy olyan módszerbeli megközelítés, amely az irodalom, a művészet társadalmi szerepét közvetlen ideológiai szerepével mérte, s a művészi és egy messianisztikus hittel vallott politikai igazság fogalmát hajlamos volt azonosnak vagy egymáshoz nagyon közelállónak tekinteni – még egy kevésbé szektás politikai ideológiát is szűkkeblűvé tehetett az irodalom, a művészet vonatkozásában. Ez a megállapítás nem utólagos, történelmietlen kritika, hanem egyszerű ténymegállapítás. Tudjuk: a politika-centrikus irodalomszemlélet túlhaladása azt követelte volna, hogy a kommunista mozgalom ugorja át saját árnyékát. Nem tagadható az sem, hogy a magyar irodalom erős ideológiai töltése, nagy szerepe az ideológiai-képzésben, elősegítette ennek a szemléletnek az érvényesülését. Elősegítette az ideológia-központúságot emellett az a körülmény is, hogy Magyarországon az irodalom és az újságírás igen szoros kapcsolatban állt egymással; némely író irodalmi, még inkább politikai publicisztikája sokszor nagyon is érthetően váltott ki politikai ellenérzést a baloldalon.

Számon nem tartott Lukács-írások

Az elmondottakból következik, hogy a 100% lapjai még egy érdekes témát rejtenek magukban: adalékokat Lukács György szellemi útjához. Ismeretes, hogy Lukács az 1930-as évek elején művészi realizmus-elméletének már jórészt a birtokában vetette be

⁶³ „De tudjuk – végül Kassák sem tett egyebet, mint elődei. Kassák specifikuma csak az, hogy ő a forradalmi és forradalom utáni idők deklasszált rétegeinek hangulatát fejezte ki . . . A kassákizmus – mint irodalmi stílus – éppen úgy a múlthoz tartozik, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond és az elmúlt nemzedék többi klasszikusa, (*Lukács György*): Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. 315.

magát a berlini irodalmi harcokba. 1933–34-ben – a német fasizmus ideológiai gyökereit kutatva – már fölvezolta annak a filozófiatörténeti koncepciónak a körvonalait is, amelyet később *Az ész trónfosztása* c. művében dolgozott ki. Mindezeknek a szellemi építményeknek az előtörténetét alig ismerjük. Főleg Lukács 1926–1929 közötti éveit fedi homály. Ebben az időben teljesen a „mozgalom” kötötte le, de – saját utólagos önvallomása szerint – nem is érezte marxista szemléletét eléggé kiforrottnak ahhoz, hogy nagyobb művekben foglalja össze gondolatait. A 20-as évek első felében ilyen aggályok nem zavarták, s a *Történelem és osztálytudat*, majd a *Lenin*-tanulmány, ezt követően a *Lassalle*-ről és *Moses Hess*-ről írt terjedelmesebb tanulmányok szellemi útját jól megvilágítják. Nem mondható el ugyanez a 20-as évek második feléről. Ebből a korszakából – néhány elszórt filozófiai recenzióján kívül – hosszú ideig lényegében csak a közvetlenül politikai tárgyú és szinte illegálisan kezelt Blum-tézisekre hivatkozhattunk.

Hogy Lukács életútjában az 1920-as években tapasztalható úrt még komoly kutatásnak kell kitöltenie, s hogy itt előrelépést jelenthet elszórt, gyakran álneveken írt, alkalmi mozgalmi-publicisztikai cikkeinek összegyűjtése és feldolgozása – nem új gondolat a Lukács-kutatásban. Botka Ferenc *100%-repertórium*a mellett, Bertalan László szociológusé és Révai Gábor fiatal filozófusé az érdem, hogy erre már néhány évvel ezelőtt felhívták a figyelmet. Több elszórt Lukács-írást is fölfedeztek, illetve azonosítottak különböző folyóiratokból, főleg a *100%-ból* és az *Uj Március*-ból; a *100%* első két évfolyama őrizi a legtöbb Lukács-írást ebből az időből. Révai Gábor Lukács e korszakának egy másutt megjelent cikkét is publikálta (*L'art pour l'art és proletárköltészet*).⁶⁴ Közleménye bevezető soraiban Révai tömören és találóan mutatott rá a Lukács-kutatás 20-as évekbeli problémáira, azokra a „fehér foltokra”, amelyek itt a kutatót körülveszik: „A bécsi (1919–30), berlini (1931–33) és a kettő közötti rövid szovjetunióbeli tartózkodás nem utolsósorban bibliográfiai szempontból feltáratlan. Mindenekelőtt a gazdag publicisztikai tevékenység, amelyet különösen a mozgalmi periódusban minden joggal feltételezhetünk, maradt rejtve, részben a kideríthetetlennek deklarált álnevek, részben a számtalan kisebb-nagyobb folyóirat feldogozatlansága miatt. Szinte minden »Lukács-ismerő« számon tart egy-két saját felfedezést vagy feltételezést ebből az időszakból. Mindeddig azonban nem került sor rendszeres feltáró munkára, nem utolsósorban azért, mert maga Lukács többnyire jelentéktelenelemek tartotta ezeket a – sokszor csak a mindennapi aktualitások jegyében írt – publicisztikákat. Világos azonban, hogy még ha hiánytalanul igaz volna is ez az ítélet, akkor is el kell végezni ezt a munkát, hogy megérthessük ezt a csaknem másfél évtizedes fejlődést. . . Feltételezhető, hogy a korszak természetének részletesebb feltárással kibontakoznak az 1919-től a »nagy realizmus« kialakult esztétikai koncepciójáig vezető átmeneti fejlődési szakasz kontúrjai. Például a »proletkult« szellemének hatása, vagy éppenséggel túlnyomó visszautasítása Lukácsnál.”⁶⁵

Ez a tanulmány természetesen nem tűzte ki célul ennek a nagyszabású feladatnak a megoldását, még az 1926–1929 közötti évekre vonatkozóan sem. De szükségképpen beleütközött ebbe a problémába, s az említett kutatóktól eredetileg függetlenül, olyan kisebb-nagyobb cikkek és tanulmányok egész sorába, amelyeket Lukács Györgynek tulajdoníthatunk. A „filológusmunka” eredménye alátámasztja az ő kutatásukat és

⁶⁴ A publikálás helye: *Világosság*, 1974. 751–753.

⁶⁵ Uo. 752.

álláspontjukat. Újra bebizonyosodott, hogy számos cikk szerzőjének a személye nem kideríthetetlen, noha teljesen pontos bizonyítékokat gyakran igen nehéz találni, s így a teljesen biztos szerzőség megállapítása nem könnyű feladat. Saját kutatásaink szerint, a 100%-ban és az *Új Március*-ban található – eddig nem azonosított Lukács-írások két csoportba oszthatók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyeken az elemzés teljes bizonyossággal kimutatja Lukács keznyomát: öt cikk az *Új Március*-ból (természetesen a Lukács által jegyzeteken kívül), és több mint egy tucat írás a 100%-ból (ezek között van az az öt cikk is, amelyeket Lukács az 1960-as évek elején a sajátjának ismert el). A másik csoportba azok az írások sorolhatók, amelyeket valószínűleg Lukács írt vagy legalábbis az ő közvetlen szellemi hatását tükrözik. Ezek száma mintegy öt-hatra tehető. Végül találhatunk a folyóiratokban olyan, valószínűleg nem Lukácstól származó, de többé-kevésbé az ő hatását mutató írásokat is, amelyeket minden jel szerint – több esetben bizonyíthatóan – Révai József, Gábor Andor, Balázs Béla, Vajda Sándor, illetve – 1928-as letartóztatásáig – Lándor Béla nevéhez kapcsolhatunk.⁶⁶

Ezeknek a Lukács-írásoknak az elemzésénél az eddig is érvényesített szempontot követjük: csak azokat a problémákat érintjük részletesebben, amelyek a korszak politikai és ideológiai-története közelébe esnek, amelyekben egy nem szakfilozófus vagy -esztéta is szempontokat tud nyújtani a Lukács-kutatás számára. Lukács, mint ismeretes, ezeket az 1926–30 közötti éveket saját szellemi fejlődése igen ellentmondásos éveinek tartotta, „igazi” marxistává érése idejének, amikor messianisztikus forradalmársága (mely szerinte főleg a nemzetközi kérdésekben mutatkozott meg) növekvő ellentmondásban került előtérbe nyomuló „realista” szemléletével. Ez az erősödő realizmus, saját vallomása szerint, különösen a magyar kérdésekben érvényesült; főleg a magyar kommunista mozgalomban végzett közvetlen politikai és ideológiai tevékenység ösztönözte őt arra, hogy „realista” irányban korrigálja ultraradikális szektarianizmusát.⁶⁷ Ha elfogadjuk ezt a tételt – és nincs okunk el nem fogadni, még ha másképpen értékeljük is e korszakának jellegzetességeit –, azonnal fölmerül egy fontos szempont: maga Lukács saját későbbi, a 30-as években kialakított ideológiai felfogását ide, a húszas évek második felébe vezette vissza – mint láttuk, nem is alaptalanul. Ebből azonban az is következik, hogy irodalomról vallott felfogásának a gyökerei is erősebben kapcsolódtak a magyar viszonyokhoz, mint ahogyan azt sokszor feltételezik. Annál bátrabban állapíthatjuk meg ezt, mert már eddig is sok adalékot nyertünk hozzá a 100%-ból. Igaz, az öreg Lukács 1968-ban egy alkalommal ezt írta: „Mivel az 1918–1930-ig terjedő életszakasz egyszersmind politikai tevékenységem ideje, érthető, hogy az esztétikai és irodalomtörténeti kérdések alig szerepeltek akkori írásaim között”⁶⁸ – de ezt a megállapítást a kutatások nem teljesen támasztják alá. Ma már Lukács-cikkek egész sorát ismerjük, amelyek kifejezetten irodalmi és irodalomtörténeti problémákkal foglalkoznak. Kiderült az is, hogy a magyar társadalmi, politikai és nem utolsósorban a Lukácsot igen élénken foglalkoztató kulturális-irodalmi viszonyok le nem becslhető erővel hatottak felfogásának alakulására. Az ő politikai-ideológiai szempontú irodalom- és művészetfelfogásának a kialakulását vagy megerősödését nagymértékben elősegíthették – gyakran nem is tudatosan – a régebbi és az újabb

⁶⁶ A részletes szöveggkritikai elemzést ld. e tanulmány függelékében.

⁶⁷ Ld. erről *Lukács György: Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 722.

⁶⁸ *Lukács György: Művészet és társadalom. Válogatott esztétikai tanulmányok*. Bp. 1968. 7.

magyar tapasztalatok, főleg miután átettek a frissen elsajátított marxizmus és a mozgalmi tevékenység formáló hatásán. A magyar irodalom nagy szerepe az ideológia-képzésben, s mindig is erőteljes nemzeti-politikai, közéleti orientációja, mely 1919 előtt nemcsak Adyt produkálta, de azt az egész irodalmi forradalmat, amelyet valamikor az ifjú Lukács – még oabitsi típusában is mint „nem esztéta irodalmat” különböztetett meg a nyugati országok irodalmától⁶⁹ – már régtől fogva hozzájárulhatott Lukács érdeklődésének irányításához. Adynak a marxista szemlélethez alakítása erősítette ezt a tendenciát.

Forradalomelmélet és irodalom

Irodalomról, művészetről vallott nézeteit egyébként a húszas évek második felében – közvetlenül vagy közvetetten – erősen befolyásolta forradalomfelfogása. Azt mondhatjuk, hogy esztétikai gondolatai akkor inkább a politikai stratégia, mint a filozófia vagy az esztétika területén formálódtak. Ez a körülmény fölveti, hogy az említett írások alapján megkíséreljük rekonstruálni Lukácsnak a forradalomról kialakított nézeteit. A konszolidáció miatt időben kitolódó, de egy nem távoli jövőben elgondolt forradalom szükségességét ő akkor is lényegében annak a praxis-filozófiai álláspontnak az alapján vallotta, amely néhány évvel előbb a *Történelem és osztálytudat*-ot inspirálta. A húszas évek közepétől annyi változás történt, hogy egyre jobban szükségét érezte régebbi álláspontját történeti-reális – vagy annak látott – érvekkel támasztani alá. „Realizált” forradalomfelfogására három tényező hatott erőteljesen. Mindenekelőtt az átélt magyar 1919, illetve a proletárdiktatúrának a vereség pillanatnyi sokk-állapotától már kevésbé befolyásolt, tartósabb tanulságai. Ez a tapasztalat a magyar kommunisták politikai gondolkodásában bonyolult szövevényt alkotott – itt most csak néhány mozzanatát említhetjük meg. 1919-ből le lehetett vonni mind „balos”, mind a realitások elismerése felé mutató tanulságokat, s a különböző tanulságok nem is tudatosultak feltétlenül. Lukácsra, a jelek szerint, 1919 mindkét irányban hatott. Arra volt példa, hogy egy nagy forradalom kirobbanásához különböző – olykor váratlanul egybekapcsolódó – feltételek szükségesei, melyek egymástól távol eső gyökerekből táplálkozhatnak. Nincs „tisztá” proletárforradalom – a magyar forradalomban is nagy szerepet játszottak a nemzeti válság és a paraszti elégedetlenség elemei.⁷⁰ A lényeg az, hogy a társadalom minden jelentős dolgozó rétege mintegy spontán módon mozgásba jöjjön; egy ilyen helyzetben egy kis forradalmi csoport is élére állhat az eseményeknek, s e vezető csoport elszántsága döntően befolyásolhatja az egész forradalom sorsát. Lukács eléggé szélsőségesen hajlott arra a gondolatra, hogy az akkor általánosan a bukás fő okozójának tartott „szociáldemokrata árulás” azért tudott a forradalmon úrrá lenni, mert a diktatúra vezető csoportja a végső elszántságnak

⁶⁹ Lukács György: Ifjúkori művek. Bp. 1977. 260–261.

⁷⁰ Lukács György: Ellenforradalmi erők a magyar proletárdiktatúrában. Uj Március, 1928. márc. 1. „A Károlyi–Wilson féle remények összeomlása után a kispolgárság szemében az Oroszországgal való szövetség látszik az egyetlen lehetőségnek a területi integritás megmentésére. Bármilyen határozottan vetik is el a kommunisták a területi integritás gondolatát, az a tény, hogy harcolnak és győznek a cseh és román imperialisták ellen, valamint az orosz segítség reménye egy ideig ébren tartja a kispolgárság alsó rétegeinek illúzióit . . .”

ezt az elvét nem tudta érvényesíteni eléggé következetesen.⁷¹ A realitások elismerése irányába hajtották viszont Lenin 1919 utáni – részben személy szerint is őt érintő – kritikái, s a megoldatlanul maradt vagy rosszul megoldott demokratikus feladatok tanulságai.

Lukács korabeli forradalom-felfogásának másik fontos tényezője, az előbbiekkal szoros összefüggésben, Lenin hatása volt. Azt mondhatjuk, hogy a 20-as évek közepéjét Lenin közvetítésével folytatta Marx tanulmányozását, s ez az ő praxis-filozófiai alapmagatartását ismerve, természetes is. Különösen a permanens forradalomnak a *Két taktika*-ban lefektetett és 1917-ben újra fölmerült elmélete volt reá nagy hatással. Ezt az elméletet sajátosan értelmezte. Egyfelől megerősítette véleményét a nem „tisztá” proletárforradalomról, s arról, hogy polgári és proletárforradalom között nincs éles választóvonal, az egyik átmegegy a másikba. Másfelől Lukács a permanens forradalom elméletét nemcsak az elmaradottabb országokra, hanem egész Európára vonatkoztatta – ezt bizonyítja a Blum-tézisek 1928 végén megfogalmazott anyaga. Eszerint minden nagy forradalom, ha más módon is, mint régen, a jelenben is népföradalom kell hogy legyen, ez teszi lehetővé, hogy egybegyűljenek a különböző forradalmi elégedetlenségek robbantó energiái; csak így – az osztályfrontok menet közbeni elválásával és tisztázódásával – őrződik meg a szükséges dinamikus erő a forradalom proletár betetőzésére.⁷²

Mindez arra készítette Lukácsot, hogy behatóan tanulmányozza át a nagy forradalmak, elsősorban a francia polgári forradalom történetét. A *Történelem és osztálytudat* „realista meghaladása” – a forradalmi évek elmúltával – egyébként is a történelemhez való növekvő vonzódással járt együtt. S a történelmi érdeklődés elsősorban a marxizmus előtörténete és a régi nagy forradalmak felé irányult. A francia forradalomból levont tanulságok képezték Lukács forradalomfelfogásának harmadik elemét, s egyúttal azt az összetevőjét is, amely egész forradalomkoncepcióját összekötötte a modern kultúrfejlődésről, az irodalom és a művészetek fejlődéséről kialakított nézeteivel. A nagy polgári forradalmak, mindenekezt a nagy francia forradalom eszerint az emberiség történetének legnagyobb és a legtöbb értéket teremtő eseményei. A marxizmus gyökerei is ide nyúlnak vissza. A *100%*-ban írta Lukács: „Annak kimutatása, hogy Marx és Engels mit köszönhetnek elődeiknek, adja csak meg igazi hátterét nagyságuknak . . . Csak így látjuk, hogy ezeknek a tudományos törekvéseknek alapja az a hatalmas történelmi folyamat, mely az újkori nagy forradalmi mozgalmakat, az ipari termelés forradalmát és ennek következményeként a nagy polgári politikai forradalmakat létrehozta.”⁷³ Az emberiség múltbeli nagy szellemi-kulturális értékei mindig a nagy polgári forradalmakhoz, illetve a nagy és hosszan tartó antifeudális küzdelmekhez kapcsolódtak. Így volt ez Magyarországon még a századelő – osztályszempontból „polgári” – kulturális erjedése idején is; a századelő magyar irodalmának és kulturális megújulásának ifjúkori élményei ily módon is, ilyen közvetíté-

⁷¹ „A Clemenceau-jegyzék, a háború vagy béke kérdésének felvetődése pedig új, szélesebb platformot adott a diktatúra alatti ellenforradalom vezető teoretikusának, Kunfi Zsigmondnak: *harcot az úgynevezett forradalmi messianizmus ellen*, harcot azellen, hogy a magyar munkásság áldozatokat hozzon a diktatúra fenntartása, a nemzetközi forradalom továbbvitele érdekében”. Uo. 157.

⁷² Ld. erről *Lackó Miklós*: A Blum-tézisek. Válságok-választások. 171–193.

⁷³ *Németh Lajos (Lukács György)*: Plechanov. 100%. II. évf. 356.

sek segítségével, részben nem is tudatosan, szerepet játszottak nézeteinek alakulásában. A múlt nagy kulturális értékeinek létrejötte Lukács felfogásában szorosan összefüggött azzal, hogy a forradalmi korszakok plebejus tömegei nem pusztán polgári forradalmat akartak; intellektueljei – a filozófusok, írók, művészek – pedig nem látták és nem is láthatták tevékenységük polgári korlátait, s ebben volt is bizonyos realitás: elvont, tisztán ideális formák között, utópikusan ők az emberiség igazi és teljes felszabadulására gondoltak, s művük örzi is ezt a polgáriasságon túlmutató vonást. Ebben az értelemben tehát, vonta le a következtetést már Leninről szóló tanulmányában Lukács, a proletárforradalom nem pusztá tagadása a polgári forradalomnak: „Mert a valóságos forradalom nem más, mint a polgári forradalom dialektikus átmenete proletárforradalomba. Kétségtelen tény, hogy az osztály, amely a múlt nagy polgári forradalmainak vezetője vagy haszonélvezője volt, azóta objektív értelemben ellenforradalmivá vált: de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy ezzel meg is oldódtak mindazok a társadalmi problémák, amelyek a régi forradalmakat kiváltották, ki is elégteltek mindazok a társadalmi rétegek, amelyeknek léteérdeke volt a problémák forradalmi megoldása. A burzsoázia ellenforradalmi fordulata nemcsak azt jelenti, hogy ellenségesen áll szemben a proletariátussal, hanem azt is, hogy elfordult saját forradalmi hagyományaitól. A burzsoázia lemondott forradalmi múltjának örökségéről a proletariátus javára . . . A proletárforradalom ma tehát egyszerre jelenti a polgári forradalom megvalósítását és megszüntetését.”⁷⁴

Ezek a gondolatok nem csupán a kulturális örökség lukácsi felfogása szempontjából voltak jelentősek. Arra is rávilágítanak, hogy *Lukácsban egyidőben fért meg egymással egy messianisztikus forradalmárság és egy konzervatív kultúrsemlelet*: a proletariátusra szállt forradalmi és klasszikus örökség gondolata azt is magában foglalta, hogy „nem proletár” talajról lényegében ma már nem lehet kulturális értékeket teremteni; a „proletár művészet” viszont nem más, mint a régi haladó „polgári művészet” folytatása.

Lukács fentebb vázolt forradalomfelfogása választ ad egy további kérdésre is: arra, hogy koncepciójában milyen nagy, de egyúttal sajátos helyet foglalt el a feudális maradványok elleni ideológiai küzdelem jelentősége. Nemcsak arról volt szó, hogy felfogása szerint a demokratikus forradalmi követelésekért folytatandó harc mintegy megtisztítja az utat a proletárforradalomhoz, hanem ennél jóval többről. A feudális erővel kötött polgári kompromisszum egybeötvöződött és szinte elválaszthatatlanul fonódott össze a későpolgári hanyatlás gondolatával. A régi konzervatív – magyar viszonyok között „történelmi Magyarországnak” nevezett – erővel való kompromisszum és a polgári neokonzervativizmus került itt egymással szinte fölcserélhető viszonyba. Újra megfigyelhetjük, hogy Lukácsra milyen mély hatást gyakoroltak, egyebek mellett, a magyarországi társadalmi és kulturális tapasztalatok: a 100%-ba írt, vagy inspirált magyar vonatkozású cikkei mutatják, hogyan mosódtak el a határok szemléletében a feudális maradványokkal való kibékülés és a modern „dekadencia” között. Különböző közvetítéseken keresztül, ez a körülmény segít megvilágítani önvallomásának azt a fontos mozzanatát is, hogy Lukács miért tekinthette ideológiai győzelemnek a Blum-téziseket, annak ellenére, hogy politikailag kiátkozták, s ő maga is, sorozatos önkritikák kíséretében, nyilvánosan visszavonta őket. Arról volt szó, hogy az a kettős demokratikus diktatúrafogalom, amelyre tézisei épültek (egyfelől a fejlett országokra alkalmazható demokratikus diktatúra, másfelől az

⁷⁴ Lukács György: Lenin. Bp. 1970. 60–61.

elmaradott országokra érvényes munkás-paraszt demokratikus diktatúra fogalma), 1929-ben politikai vereséget szenvedett ugyan, de alkalmas maradt a kulturális és irodalmi jelenségek megközelítésére: a régi forradalmi és klasszikus polgári hagyományok, s a burzsoázia által nyugaton is cserbenhagyott demokratikus politikai és kulturális eszmények proletár átvállalásának a gondolata a későbbi realizmus-elmélet egyik fontos elemévé vált.

A realizmus alakuló módszertana

A húszas évek második felében írt cikkek egy sajátos kettőségre is rávilágítanak. Lukács ebben a szinte tisztán „mozgalmi” korszakában a kultúra, az irodalom kérdéseivel majdnem kivétel nélkül politikai szempontból foglalkozott. Írásai mégis két réteget, két szintet foglalnak magukban. Az egyik a közvetlen politikai érvek és magyarázatok keretében maradt, a másik azonban ebben az időben is túllépett ezen a körön és – azt mondhatjuk, kísérleti jelleggel – mélyebb ideológiai vagy esetenként esztétikai elemzéseket is tartalmazott. Némely írása egyenesen arra utal, hogy Lukács ebben az időben az irodalmi-művészi jelenségek magyarázatához mindkét eszközt felhasználta, s noha még távol állt egy „szerves” marxista esztétikai koncepciótól, nem is látott elvi-módszertani különbséget a kettő között. Már itt megfigyelhetjük azt a későbbi elemző módszerére olyannyira jellemző „rugalmasságot”, amely szerint az ökonómia, a filozófia, az esztétika, s a politikai szféra fogalmai lényegében fölcserélhetőek, az egyik a másik analógiájául szolgálhat; módszerbelileg szabad az átjárás a különböző területek között. Lukács, ha a mozgalmi, közvetlen politikai igények úgy kívánták, akkor meglegedett egy politikai indokolással, a különböző irodalmi jelenségek politikai magyarázatával – ha mód nyílt vagy szükség mutatkozott az igényesebb elméleti vagy esztétikai elemzésre, úgy ezt is megtette. Az olyan írások, mint a már említett, 1926-ban keletkezett *L'art pour l'art és proletárköltészet*, mint az *Új Március* 1926. novemberi *Kassák*-tanulmánya, mint az 1927-es *Sarló és Kalapács Évkönyv*-ről írt recenzió vagy az 1928-as *Danton-legenda*, jól példázzák ezt a kettőséget. S bizonyítékai egyúttal annak, hogy Lukács már akkor is mennyire hajlamos volt – olykor igen találó, máskor viszont erőltetett gondolatok segítségével – rögtön teoretikus igényű válaszokat adni a fölmerült kérdésekre. Ilyen, az első pillantásra mélynek tűnő teorema volt annak a tételnek a felállítása, hogy a mind művészetellenesebb modern korban a *l'art pour l'art* magatartás mögött a polgári művészek az a tragikus ellentmondása húzódik meg, hogy mint érzékeny ember, szemben áll a fennálló viszonyokkal, de mint művész a társadalom közvetlen-érzéki, fetisizált világához erősebben kötődik a polgári intelligencia más, az ideológiával, az elmélettel foglalkozó rétegeinél – művészi mivolta tehát akadályozója annak, hogy fölismerje a társadalom igazi, mélyben munkáló hatóerőit, s így gátolja a polgári osztálytól való elszakadását és proletárálláspontra való áttérését. A modern polgári művész tragédiája, s egyúttal a *l'art pour l'art* magatartás háttere is, eszerint abban a körülményben rejlik, hogy a művész érzi: az adott valósághoz való közvetlen, érzéki viszonyulás már lehetetlen a számára.⁷⁵ Ez a gondolat kétségtelenül ellentétben áll későbbi elméletével, mely a művész defetisizáló szerepét különösképpen hangsúlyozza, de szorosan összefügg a realizmuselmélet részben

⁷⁵ Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet*. Kritika, 1974. 753.

később is megőrzött azon tételével, hogy a jelen művésze számára szükséges az elméleti-ideológiai tudatosság.

A Kassák-tanulmányban, mely döntően politikai fogantatású, mint már idéztük, Lukács mintegy elvi szinten fogalmazta meg azt, amit a 100%-ben gyakran politikai érvekkel indokolta: a burzsoázia még a társadalom polgári, de következetesen végigvitt művészi visszatükrözését is csak megkésve hajlandó befogadni, akkor, amikor egy adott korszak és állapot tökéletes – noha a polgári kereteken túl nem lépő – ábrázolása már kevésbé ütközik érdekeibe.⁷⁶ Ez a gondolat összefügg az előbb említettekkel – s éppen úgy vitatható, mint amazok.

A *Danton-legenda* című tanulmányt egyenesen Lukács „előrealista” korszakának mintapéldájaként tarthatjuk számon: ebben a rövid írásban már szinte minden elem együtt van a későbbi időszakban általánossá váló – és persze következetesebb szintre emelkedő – lukácsi műelemzés módszertanából. Az írás Büchner drámája kapcsán arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a tényleges háttere a Danton-legendának, annak a jelenségnek, hogy a polgári intelligencia „nem egyenesen restaurációs ellenforradalmi része” hősének, a forradalomban jelentkező „örök emberi” kifejezőjének tekinti Danton alakját. Az elemzés végigfut a különböző Danton-ábrázolásokon, hangsúlyozva: „olvasóink meg fogják érteni, hogy úgy tesszük fel a kérdést, hogy előbb, sőt elsősorban a Danton-kérdéssel magával foglalkozunk és Büchner darabjára csak azután térünk rá.” A módszert, hogy egy műalkotás elemzéséhez először a benne ábrázolt társadalmi-történeti valóságot kell a marxizmus révén föltárni, és szembesíteni a műben ábrázolt „valósággal”, Lukács itt így indokolja: „Sohasem véletlen, nem is másodrendű kérdés, hogy valamely kor történelmi alakjai közül ki és hogyan válik költői alkotások központi alakjává.” Ezután a francia forradalom osztály- és pártharcainak, s Lukács szerint „az intelligencia alsó és középrétegeinek érdekeit kifejező” Danton szerepváltásának elemzése következik, az 1792-es nagy forradalmi szervező munkától 1793-ig, addig a fordulópontig, amíg „Danton lesz minden ellenforradalmi irányzat titkos reménye”. Ez a két Danton-kép csak akkor mond ellent egymásnak, ha az „objektív osztályelemzés” helyett, „a hős lelkében keressük cselekvéseinek kulcsát”. Lukács arra is választ talál, hogy a Danton-ábrázolások miatt Danton halálára koncentrálják figyelmüket: „itt van az a pont, ahol az elégedetlen intelligencia magára ismer, . . . ahol saját sorsának hatalmas történelmi szimbólumát látja benne.” Mert „amint semmiféle polgári forradalom nem éri el és nem fogja elérni a francia forradalom nagyszerűségét (éppen azért, mert a plebejus rétegekből közben osztálytudatos proletariátust teremtett a tőkés termelés fejlődése), úgy az intelligencia képviselői mindinkább Danton végső fejlődésének paródiáját játsszák meg és mindinkább kivész belőlük az 1792-es Danton erélye és államférfíui éleslátása”. Csak ezután tér rá Lukács röviden Büchner *Danton*-jára. Konceptiója persze még sokkal kezdetlegesebb, mint az 1930-as évek végén majd többször kifejtésre kerülő Büchner-értékelés: Németországban a múlt század harmincas-negyvenes éveiben „a forradalmi intellektuel Büchner már előre átéli osztályának szomorú szerepét abban a forradalomban, amelyet maga igyekszik előkészíteni, amelyért fiatal életét feláldozza”. Ezért van tele darabja „mély forradalmi pesszimizmussal”, s ezért merül feledésbe hosszú időre a mű, hogy a 90-es évek naturalista

⁷⁶ (Lukács György): Kassák Lajos. 675.

költészete, még inkább az 1918-as expresszionizmus, az „állítólagos forradalmárok irányzata” újra felfedezze, s még eltorzítottabban, „egészen dekadenssé vált formájában” állítsa színpadra.⁷⁷

Átinterpretált ifjúkori gondolatok

Lukács realizmuselméletének a gyökerei közvetlenül a húszas évek második felébe, korai marxista korszakába nyúlnak vissza. Nem csupán az irodalmi-művészi jelenségek általános megközelítését, hanem a későbbi, kifejlett realizmuselmélet több fontos konkrét elvét tekintve is. Hallatlanul izgalmas megfigyelni, hogyan merülnek el vagy alakulnak át a régi ifjúkori művek nagy alapgondolatai, hogyan nyernek egyesek marxista alapozást vagy épülnek be – olykor erősen leszűkített formában – az általános marxista szemléletbe. Mint minden jelentős gondolkodónál, Lukácsnál is megfigyelhetjük: éles szellemi fordulatai sohasem jelentették azt, hogy teljesen elhagyta volna előző életszakaszának gondolatait; mindig munkálkodott benne a törekvés, hogy a régit átinterpretálva megőrizze az újban. Ezt a hajlamát Ady-képének alakulásában is nyomon követhetjük. Azt az ifjúkori, eredetileg antipolitikus gondolatot, hogy Ady a „forradalom nélküli forradalom” poétája, a húszas években az elvetélt demokratikus forradalom tragikumát átélő Adyban látjuk viszont. A modern magyar szellemi életre és irodalomra jellemzőnek tartott – 1918 előtt nem közéleti-politikai módon értelmezett – kompromisszum lukácsi gondolata a húszas években konkrét politikai tartalmat kapott. Átalakítva megőrizte Lukács az Ady tisztán lírai alkatáról szóló felfogását is – ezzel magyarázta az Ady költészetében tükröződő gondolati ellentmondásokat; így nyert új magyarázatot az a régi megállapítása, hogy Ady minden, s mindennek az ellenkezője is.⁷⁸

Így alakult át korszakunkban a – már a korai művekben kimutatható – „totalitás”-fogalom is a társadalmi valóság totális ábrázolásának igényévé. Az elmélet mélyebb hátterét a polgári osztály s a polgári gondolkodás hanyatlásának eszméje képezte: „a mai polgári tudomány az egységes fogalomtól fél, mint az örödög a szenteltvíztől” – írta Lukács –, „a polgári tudomány eklektikus lett és így a »tudományos lelkiismeret« nevében tiltakozik az egységes világnézet, az egységes tudományos módszer ellen.” Mindez kihat a műalkotásra s annak befogadására is. Egy helyütt Lukács részletesebben kitért erre: „Miótan a Taine-féle miliőelmélet, a spenceri szociológia és a polgári osztály hasonló kísérletei a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit megmagyarázni, csődöt mondtak, az intelligencia »leghaladottabb« és főleg »legkifinomottabb« része lemondott minden általánosító törekvésről. A műalkotásokat mint zsenik irracionális, fogalmilag megmagyarázhatatlan termékeit tekintette, amelyekkel szemben csak a technika elemzése

⁷⁷ Az idézeteket ld. *Tamás Aladár (Lukács György): A Danton-legenda. 100%, II. évf. 2. sz. 85–89.* – Amint látható, Lukács György itt még Büchner egyszerű szöcsövének tekintette Dantont, s noha Büchner személyes nézeteit forradalmi-demokratikusnak tekintette, a Danton-drámát túlnyomórészt negatívan értékelte: „Danton sokkal komolyabb és jelentősebb politikus volt, semhogy cselkedeteit Romain Rolland-féle (de sőt Georg Büchner-féle) literátor-szentsimentalitások és lelki örvények szabályozták volna” – írta Lukács egy helyütt (86. l.)

⁷⁸ A cikket, amelyben ezt a 100%-ban kifejtették, valószínűleg nem Lukács, hanem inkább Révai írta, de Lukács szellemi hatása erősen érződik az íráson. (*Kelemen László: Hatvány-Ady levélváltás. 148–149.*)

és a műben kifejezésre jutó emberi megértése és megmagyarázása jogosult. Ez az irodalmi l'art pour l'art, mely a kritikus számára nem engedett más állásfoglalást, mint passzív odaadást a benyomásoknak, természetesen csak tükörképe volt az írónak az étellel magával szemben elfoglalt állásfoglalásának . . . Ez az életfelfogás végtelenül *szűkké és kicsinyessé* tette egész világukat: nem maradt más, mint egyes emberekhez való (főleg erotikus) viszonyaiknak hangulatreflexe: a nyárspolgár életfelfogásának artistikus vetülete.”⁷⁹ Ezzel szemben – fejtegette Lukács 1926-ban, egyik teljesen ifjúkorára emlékeztető passzusában – „minden valódi és jelentős művészet az életnek legnagyobb lehetőségeiben való ábrázolása, ezért állandóan meghaladja a laps mindennapiság kézenfekvő, felszínes valóságát. Arra törekszik, hogy korának életegészét legjelentősebb megnyilvánulásaiban ábrázolja: elhagyja a naturalizmust, hogy elevenen felfedezhesse a naturát: megtagadja a felszínen talált közvetlenséget, hogy az életnek egy minden lényegest átfogó érzéki ábrázolásához jusson”.⁸⁰ Az „életegész”, a „lényeg” azonban ekkor már természetesen marxista értelmezést kapott, a társadalmi viszonyok totalitását jelentette. A totalitás, a lényeg ábrázolásának mintaképe: Tolsztoj. „Vannak más nagy írók is, akik a fennálló társadalmi rendet élesen bírálják (Flaubert, Turgenyev, Ibsen), de azok mindig csak az alapberendezkedés következményeire mutatnak rá, míg Tolsztoj mindig magára az alapra, . . . nem alakjai lelki problémáiból indul ki, hanem a lelki problémákat hőseinél az anyagi életfeltételek következményének tekinti”.⁸¹ Kodolányit – a dicsérő szavak után – azért bírálja, mert „úgy önmaga, mint a paraszt ábrázolásánál csak a sorsot látja és nem annak mozgató erőit: csak az alakokat és a közvetlen okokat és összefüggéseket . . . Formailag objektívebben, de éppoly kevésbé képes a társadalom *egészét* ábrázolni, *igazi regényt* írni, mint Szabó Dezső”.⁸² Móricz Zsigmond is, korábbi korszakához képest, elfeledte „az élesen és mélyen látásnak” a képességét, s ezért „nagy művészete”, „megfigyelőképessége” csak arra tesz alkalmassá, hogy „nagyszerűen írja le a *valóság részleteit*”.⁸³

Ez az ideológiai-politikai tartalmú totalitásfogalom automatikusan vonta maga után a nyelvi-fogalmi gondolatközlés világához való egyoldalú vonzódást, s így a Lukács későbbi esztétikai munkásságára is oly jellemző irodalomcentrikusságot (ehhez kapcsolódhatott, kiegészítő ellentétként, a zenéhez mint a művészet tisztán emocionális ágához fűződő „élvező” kapcsolat). Ide vezethető vissza az a tény is, hogy Lukácsban, marxista korszakában is, tovább szilárdult a vonzalom az irodalom „nagy” műfajai iránt: egy marxista totalitásfogalom hordozója a leginkább természetesen a regény lehetett. „A társadalom egészét ábrázolni, igazi regényt írni” – idéztük szavait 1927-ből. A novellával kapcsolatban Lukács érezte is: ezt a műfajt meglehetősen problematikusnak tartja: túlságosan nagy szerepet juttat a meg nem okolt véletlennek, a közvetlenül nem ábrázolt „sorsnak”⁸⁴ – eszerint bizonyára ide vezethető vissza, hogy a hanyatló polgárság iro-

⁷⁹ b. b. (*Lukács György*): Alfred Kerr. 100%. 288.

⁸⁰ *Lukács György*: L'art pour l'art és proletárköltészet. 753.

⁸¹ *Vajda Sándor (Lukács György)*: Tolsztoj Leó. 100%, II. évf. 1. sz. 44.

⁸² *Vajda Sándor (Lukács György)*: Parasztrehányok. II.: Kodolányi János. 100%, I. évf. 6. sz. 186.

⁸³ (*Lukács György*): Kispolgárok az ellenforradalomról. Új magyar regények. Új Március, 1926. jún. 401.

⁸⁴ *Vajda Sándor (Lukács György)*: Parasztrehányok. II.: Kodolányi János. 185.

dalma vonzódik ehhez az irracionálisnak túl nagy helyet adó műfajhoz. Ezek a vonzódások és idegenkedések sajátos belső ellentmondásokhoz vezettek, főleg a magyar irodalomszemlélet területén: itt ugyanis a lírai költészet volt az irodalomnak nemcsak vezető műfaja, de – elsősorban Petőfiben, Adyban – az az ága is, amely az ő marxista felfogását a legjobban támasztotta alá. Lukács – vagy inkább hatása alatt talán Révai – azonban 1927-ben éppen Ady kapcsán említi, hogy a líra a társadalmi totalitást nem vagy csak igen sajátos formák között tudja ábrázolni: „Ady, aki nagyon okos ember és nagyon tudatos művész volt, jól tudta, miért ír csak verseket . . . és sohasem regényt vagy drámát, amire pedig, mint a levélváltás [a Hatvany–Ady levélváltásról van szó] számos helye tanúsítja, barátai állandóan biztatták. Mert a regény vagy a dráma, már formájánál fogva is, egységes álláspontot követelt volna meg a magyar társadalmat foglalkoztató összes problémákkal szemben. Szép, megrendítő, korszakos verseket lehetett írni úgy, hogy az egyik ellenkezőjét fejezte ki a másiknak – regényben vagy drámában művészi disszonancia képében ütköztek volna ki ezek az ellentmondások.”⁸⁵ Ezek a szavak nemcsak azért figyelemre méltóak, mert újabb oldalról világítják meg, hogy ennek a szemléletnek mily gyakran voltak erősen spekulatívak az építőelemei, hanem abból a szempontból is, hogy a régi gondolatokat Lukács új életszakaszában sokszor milyen váratlan formák között fedezhetjük fel: aki emlékszik Lukács 1909-es nagy Ady-cikkére, rögtön észreveszi, hogy itt egy akkori gondolat adaptációjáról volt szó.

A modern művész „dilemmája”

A húszas évek írásaiban, persze csak utalásszerűen, megjelent a „realizmus diadala” gondolata is. Szinte magától értetődően Tolsztojjal kapcsolatban: a jelek szerint Lenin Tolsztoj-értékelése vezette Lukácsot Marxék hasonló felfogásához. Tolsztojnál – írta Lukács – meg kell különböztetni az alpból, a társadalmi osztálymeghatározottságokból kifejlesztett hősök eleven ábrázolását az író reakciós programjától.⁸⁶ De – a korszak szellemének megfelelően – Lukács ekkor még éppen nem a „realizmus diadálát” hangsúlyozta, hanem inkább e gondolat másik oldalát: a jelenben, a ma irodalmában a realizmusnak ez a diadala voltaképpen már nem képzelhető el. Lukácsnak ez a később módosuló – de részben mindig megőrzött – véleménye szorosan összefüggött a burzsoá hanyatlásról és a forradalomról kialakított nézeteivel. Eszerint a múlt század közepétől a hanyatló burzsoázia mind nehezebben volt képes maradandó kulturális értékeket teremteni, s ma, az általános válság szakaszában, még kevésbé képes erre. A „polgári” kereteket túl nem lépő, de persze különösen érzékeny alkotó művész érzi társadalmi gyökertelenségét, s „a művésznek ez a társadalmi gyökereitől való megfosztottsága kéz a kézben halad a művészet belső gyökértelenségével . . . A kapitalista fejlődés . . . nemcsak . . . a művészet anyagát semmisíti meg, hanem formáit is felőrli, amennyiben az elvonttá vált, társadalmilag atomizált embereknél az élet fokozott átélésének olyan kaotikus szükségleteit ébreszti, hogy ezeket bármilyen formában teljesítsék is, mindenesetre hozzá mért, valódi művészi módon ez az átélés lehetetlen . . .”⁸⁷

⁸⁵ Kelemen László: Hatvany–Ady levélváltás. 148–149.

⁸⁶ Vajda Sándor (Lukács György): Tolsztoj Leó. 43–44.

⁸⁷ Lukács György: L'art pour l'art és proletárköltészet. 753.

A későbbi realizmuselmélet sok fontos összetevője nyúlik vissza ezekhez az – 1926-ban még erősen a korai Lukács-műveket idéző – gondolatokhoz. Talán minden eddiginél jobban figyelhetjük itt meg a folyamatot, hogyan alakul át egy régi, nagy és elvont – de éppen elvontságában mélyértelmű – gondolat konkrét társadalomkritikai gondolattá; amit nagy évszázados kortendenciaként kellett értelmezni, most konkrét művészi korjelenségek értékelő elve lesz.

A modern művész eszerint csak akkor tudja leküzdeni a kor művészetellenes erőit, ha marxista tudatosságra tesz szert. Különbözik benneragad a felszíni jelenségek világában vagy a művészi ábrázolástól idegen elvontságba vész – csak a szimptómák meglátásáig jut el. A tudatosságra eszerint éppen azért van szükség, mert a modern kor művészetének nemcsak az a feladata, hogy mélyen megragadja a pillanatnyi társadalmi állapotot: meg kell mutatnia a társadalmi viszonyokban immanensen bennerejlő fejlődés tendenciáit is. Az eddig, tehát a „proletár álláspontig” el nem jutott művész állapotára Lukácsnak két címszava van: kispolgári és romantikus. Felsorolni is nehéz, mi mindenre alkalmas itt a kispolgáriasság fogalma. Jelenti elsősorban a művészek többségének tényleges osztályhelyzetét. De jelenti azt az osztályálláspontot is, amelyben a művész – tudatosság hiányában – megreked. „A l’art pour l’art híve éppen olyan kispolgár, mint a kártyázó spiser; az elégedetten emésztő csakúgy, mint a vakon kétségbeesett. Csak aki a valóságos problémák valóságos gyökeréig hatol le, emelkedik túl a kispolgári korlátoltság horizontján, segíthet kiemelni az irodalmat a kispolgári kátyúból, segíthet azt a valóságos szükségletek magaslatára emelni” – írja Lukács – vagy szellemi hatása alatt esetleg másvalaki a 100% beköszöntő cikkében.⁸ Az impresszionista kritika: nyárspolgáriasság.⁹ Kassák költészete a kispolgári intellektuel „eligazodni nem tudása.”¹⁰ Ugyanilyen nagy – és parttalan – fogalom a – Lukács által nem történelmi, hanem általános ideológiai értelemben használt – romantika is. Romantika minden, ami „utópiába” vész, ami csak elvont gondolat a műben, csak szó, csak ideológia, de romantika a világ kaotikus jelenséglilágának pusztá tükrözése is. Mikor szűnik meg a költészet romantikus lenni? – teszi fel a kérdést egy helyütt Lukács. Akkor, feleli, amikor nem természettörvények kérérlhetetlen működését látja a nyomorban (Zola), amikor túllép az általános emberi együttérzés és szájalom líráján (Hauptmann), amikor marxi értelemben látja a nyomor forradalmasító hatását. „Ekkor szűnik meg, mondja Marx, a tudomány doktrinér lenni, lesz forradalmivá, ekkor szűnik meg, tegyük hozzá, a költészet romantikus lenni, lesz igazán valóságot ábrázoló, igazán forradalmi, igazán modern.”¹¹ Eszerint romantika, „egzaltált romantika” mindaz, ami pusztán lázadás a kapitalizmus felszíni jelenségei ellen: ami a szexus „démonjait” előtérbe; ami egyoldalúan csak a világ naivan-érzéki, vagy csak kritikai ábrázolását nyújtja – romantikus tehát az, ami nem marxista – „realista”.

De a modern kapitalizmus művészetellenes felfogására épül Lukácsnak az irodalmi moderniséget, s az avantgardizmust kezdetől fogva elutasító álláspontja is. Már itt megfigyelhetjük: ahogy a jelenhez közeledünk, úgy ritkulnak a jó műalkotások, úgy szűkül a

⁸ *Tamás Aladár*: Uj valóság – régi irodalom. 100%, I. évf. 1. sz. 3.

⁹ *b.b. (Lukács György)*: Alfred Kerr. 288.

¹⁰ *(Lukács György)*: Kassák Lajos. 677.

¹¹ *Vajda Sándor (Lukács György)*: Parasztrehányok I.: *Gergely Sándor*: Hidat vernek. 100%, I. évf. 5. sz. 165.

proletár-kommunista „örökségbe” sorolható művek köre. A távolabbi múltból – Lukács utalásai szerint – ehhez az örökséghez tartozik minden maradandó alkotás, a közelmúlt alkotói közül azonban még a „progresszívek”, Zola, A. France, Barbusse, sőt Gorkij és Andersen Nexő is, csak kisebb-nagyobb mértékben teljesítik a normatív igényeket.⁹²

Mert a jelenben – Lukács szerint – két nagy nehézség találkozik. Az egyik a modern kapitalizmus művészet- és művészi forma-ellenes világa: „Nagy művészet, valóban formateljes művészet . . . mindig csak egyértelmű, világos korszükséglet teljesítéséként jöhet létre. Az esztétizáló formakeresők, nevezzék őket akár újromantikusoknak, akár expresszionistáknak, belsőleg szükségképp formanélküliek kell hogy maradjanak.” A tendencia-művészet (a késői Ibsen, G. Kaiser, Toller stb.) „absztrakt-romantikus utópiái” művészi formateremtésre nem alkalmasak, a triviális köznapiság ábrázolása viszont nem emelkedik művészi magaslatra.⁹³ Az avantgardista irányzatokat Lukács mint „üres formakísérleteket” utasítja el.⁹⁴ De láthatóan elutasítja a polgári irodalom nem avantgardista modern irányzatait, így a 20. század első negyedének nagy reprezentatív modern regényirodalmát is: felfogása szerint a társadalmi hanyatlás a művészet terén is csak hanyatlást szülhet: a „dekadencia” művészi ábrázolója maga is foglya ennek a dekadenciának.

A másik nehézség Lukács szerint a szocialista forradalom fiatal, fejletlen mivoltából következik. A forradalom ugyanis a mindennapi valóságban az életet még nem alakította át annyira, hogy talaján egy új, nagy művészi formavilág szárba szökkenhetne.⁹⁵ Az új szocialista művészet sem vadonatúj: akik ezt várják tőle, „azok éppenséggel a legpolgáribbak, a legközelebb állnak Európa európaián-kétségbeesett, túlformáltan-formanélküli költészetéhez”.⁹⁶

Az elmondottakhoz kapcsolódik szorosan Lukács György Kassák-kritikája. A vita és harc kialakulásában nyilvánvalóan nagy szerepet játszottak régi esztétikai és 1919-re is visszanyúló politikai ellentétek. Nem volna helyes csak a politikában keresni a 20-as évek Kassák-vitájának a hátterét. Lukács művészetszemlélete oly szorosan függött össze politikai-ideológiai követelményekkel, hogy a politikai ellentétek automatikusan vonták maguk után nézeteltéréseiket az irodalomfelfogás, az esztétika területén is – a két terület nem volt elválasztható egymástól. Lukács szerint Kassák „deklasszált” kispolgári opportunizmusa pontosan kimutatható művészetében. A bírálat középpontjában a már említett antinómia állt: Kassák – „kaotikus” korszakán túllépve – megtagadja a művészet polgári talajon nélkülözhetetlen kritikai oldalát. „Új, teljes embert” hirdet már a polgári rendszer viszonyai között, tehát a formateremtésre is alkalmatlan elvont általánosság szintjén mozog. Másfelől egyre jobban megreked a felszínes „tényirodalomnál”.⁹⁷ Kassák egyébként is a műalkotás tiszta „esztétikai” szemléletéhez vonzódik, ő a szocialista alkotásokat

⁹² Ld. erről uo. 165.

⁹³ Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet*. 753.

⁹⁴ Vajda Sándor (*Lukács György*): *Parasztregények II.*: Kodolányi János. 184.

⁹⁵ Ez a gondolat, mely részben Trockij művészetéről alkotott nézeteihez is kapcsolódott, akkor igen elterjedt volt a kommunista ideológusok között. Megtalálható Mácza Jánosnak a *100%-ban közölt* cikkében is (*János Lajos: Jegyzetek az új orosz irodalomról. 100%, I. évf. 5. sz.*) – Vö. *W. Benjamin: Írói egyesülések Oroszországban*. Munka. 1927. április.

⁹⁶ Lukács György: *L'art pour l'art és proletárköltészet*. 753.

⁹⁷ Ld. erről részletesen Vajda Sándornak Kassák önéletrajzáról írt cikkét, mely részleteiben is Lukács hatását és gondolatait tükrözi. I. h. 233.

is ilyen l'art pour l'art-os mércével méri. Kassák eszerint „már megtette az utat a »klasszikusságig«. Már eljutott oda, amit fejlődése elején a »Nyugat«-nak legfőbb bűnéül rótt fel, hogy művészetét tiszta művészetnek, művészetnek a művészetért fogja fel. Míg eleinte – mint tipikus irodalmi »forradalmár«, az esztétikában látta a bűnök bűnét, a fejlődés legfőbb kerékkötőjét – ma éppen úgy esztétikát csinál, »tiszta«, tendenciamentes művészetet hirdet, mint akár Alexander Bernát vagy Ignotus. Ha ma – nagyon fanyalogva – méltányolja a forradalmi proletariátus egyes művészi alkotásait (lásd Potemkin-bírálatát a *Szocializmus*-ban), azt a tiszta művészet nevében teszi, minden »tendencia«, tehát minden forradalmi tartalom, minden forradalmi kifejezési eszköz szigorú elítélésével dicséri, de csak úgy, mint ahogy húsz évvel ezelőtt egy-egy »progresszív« egyetemi tanár vagy beérkezett költő elismerte, hogy Ady Endre sem nem egészen bolond, sem nem egészen tehetségtelen” – írta Lukács, elemi tárgyilagosságot is nélkülöző cikkében.⁹⁸ Kassák történeti helyét az jelöli ki, hogy a „polgári züllés” későbbi fázisában lépett fel, mint a *Nyugat* irodalmi forradalmárai, ezért magához tudta vonzani a nyugatosok „révbeérkezetttségét” idegenkedve néző fiatal forradalmi intelligencia egy részét – a kompromisszumos idomulás útját egy későbbi szakaszban tette meg. Lukácsnak az irodalmi ábrázolásról, visszatükrözésről éppen alakuló szemléletébe ekkor sem fért bele egy olyan, a progressziónak elkötelezett művészet lehetősége, amely – éppen hogy elkötelezettségét igazán teljesítse – erőteljesen hangsúlyozza a művészet öntörvényűségét is, vagy az a kassáki gondolat, hogy a műalkotás: új realitás is. A Kassák-vita, s általában Lukácsnak a modern művészetről kifejtett húszas évekbeli nézetei arra is rávilágítanak, hogy későbbi szerepe az úgynevezett expresszionizmus-vitában nem előzmények nélküli, s az előzmények között ott van a magyar avantgardizmus ellen folytatott harca is. Hogy ezek a húszas évek már mi mindent előlegeztek, s hogy a Kassák-vita a 30-as évek irodalmi vitáinak mintegy gyakorló terepe volt – jól felmérhetjük, ha a Kassákot bíráló Lukács-gondolatokat egybevetjük a 30-as évekbeliekkel: a Kassák önéletrajzáról szóló, Lukács által inspirált kritika fő szempontjait például 1936-ban az *Elbeszélés vagy leírás* c., a nagyrealizmus megalapozását célzó tanulmányban láthatjuk viszont.⁹⁹

Ez a viszonylag korai időszak a későbbieknél nyíltabban derít fényt a Lukács–Kassák vita eszmei hátterére. Túl az éles politikai ellentéteken, de persze nem függetlenül azoktól, a művészet társadalmi helyének és szerepének két eltérő felfogása ütközött itt meg egymással. Lukács úgy látta, hogy Kassák nem teljesíti a művész társadalmi hivatását, amelyet ő a művész és főleg a műalkotás – marxista értelemben vett – ideológiai szerepével azonosított. Kassák szerint viszont – aki ráadásul elsősorban nem ideológus, hanem alkotó művész volt – ebben a felfogásban, bármily szélesen értelmezi is az a műalkotás vonatkozásában az ideológia fogalmát, a politikai ideológia elnyeli a műalkotást.¹⁰⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a művész elutasíthatja a kor társadalmi küzdelmeiben való részvételt – hangsúlyozta Kassák. Ellenkezőleg, a művésznek kötelessége az aktív állásfoglalás. „A művészet – írta 1929-ben – az ember kifejeződése . . . Művészetünkben

⁹⁸ (Lukács György): Kassák Lajos. 676.

⁹⁹ A tanulmány e vonatkozásait ld. Lukács György: *Művészet és társadalom. Válogatott esztétikai tanulmányok*. Bp. 1968. 174–177.

¹⁰⁰ Ld. erről Kassák Lajos vezércikkeit a *Munka* 1928. szept. és okt. számában.

jelen van életünk minden komponense, így benne van a politika is. Nem szeretném azonban, hogy félreértsenek, és úgy hangzana el mondanivalóm, mintha én a művészetet a politika szolgálatába akarnám állítani, a művészet számára a művészeti célt a politika eszközeivel akarnám minősíteni. De mint művész, minden alkalommal tiltakozom az ellen a felfogás ellen, hogy a művészetet isten kegyelméből való, világszemléletünkötől elszabadult csodának próbálják felmutatni. Nem hiszem el és el sem tudom képzelni a mai közhasznú értelmezésben a művészet abszolút voltát”.¹⁰¹

FÜGGELÉK

Névtelenül vagy álneven megjelent Lukács-cikkek 1925–1929

A tanulmányban idézett vagy jelzett, mindeddig számon nem tartott Lukács-írások azonosítása – ismételjük – nehéz és némileg kockázatos feladat. A dolog nehézségére igen élesen mutatott rá Tamás Aladár, az egykori szerkesztő, többek között a következő érveléssel: „Annak megállapítása, hogy a Párt Külföldi Bizottságától érkezett cikkeknek kik voltak a szerzői, ma már teljesen megoldhatatlan feladat. Nemcsak a közel négy évtizedes távolság¹ tette ezt lehetetlenné. Még annak idején, a 100% fennállása alatt sem lehetett mindig teljes bizonyossággal megtudni. Szerzőink egy sajátos »100% stílust« igyekeztek kialakítani, ami elütött saját írásmódjuktól. Emiatt, meg talán a szigorú konspiráció miatt is, a cikk megírása után többé alig-alig gondoltak rá, mintha maguk is igyekeztek volna elfelejteni. Emlékszem, egy alkalommal meg szerettem volna tudni, hogy egy »Németh Lajos cikk«-nek² ki volt szerzője. A három, abban az időben Bécsben tartózkodott elvtárs közül egyik sem tudta teljes határozottsággal megmondani, ő írta-e a cikket vagy sem. Ennyi idő után hasonló dolognak a megállapítása semmivel sem lett könnyebb . . . A stíloselemzés a 100% esetében – bármily gondos munka lenne is az – nem vezethet eredményre. A visszaemlékezés pedig – ennyi idő eltelte után – rendkívül ingatag alap és számtalan tévedés előidézője lehet. Ezért, ahol az álnevek feloldása megbízhatatlan megállapításokhoz juttatna, ott helyesebbnek tartom mellőzni. Csak ahol az emlékezés mellett más bizonyító körülmények is alátámasztják, ott szabad – legalább véleményem szerint – rámutatni, hogy kiket tartunk a KÜB-ön keresztül érkezett cikkek szerzőjének”.³

Tamás Aladár véleménye kétségtelenül fennálló nehézségekre hívja fel a figyelmet, még ha több vonatkozásban – így például a tartalmi vagy stíloselemzés eredményeit illetően – túl pesszimistán foglal is állást. Mégis érthető, ha a történész vagy más kutató nehezen tud belenyugodni ebbe az azonosítás lehetőségét kétségbevonó álláspontba, s újra kísérletet tesz az álnevek feloldására, a cikkek szerzőinek a megtalálására. Ez az igény és

¹⁰¹ *Kassák Lajos*: Előljáróban. Csavargók, alkotók. Bp. 1975. 8.

¹ Tamás Aladár szavai 1964-ben íródtak.

² Németh Lajos egyike volt a legszínvonalasabb 100%-cikkek álnevű szerzőinek.

³ *Tamás Aladár*: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930. Bp. 1964. 37.

törekvés az idő múlásával nem csökken, hanem növekszik. Részből, mert a kutatás eddig sem volt eredménytelen. Tamás Aladár maga is sok fogódzót nyújtott. Így rámutatott arra, hogy „az irodalompolitikai és irodalomkritikai cikkek túlnyomó többségét Révai József és Lukács György írta”. Igaz, ehhez rögtön hozzátette: „A kettőjük közötti szétválasztás munkája azonban teljesen lehetetlen. Még a megjelenés utáni közvetlen időben sem vezetett volna ez a törekvés eredményre.” De más támpontokat is nyújtott: „Általában az egyes művekről, írókról szóló cikkeknek Lukács György volt a szerzője, a polemikus írások zömét Révai József írta. Így a *Munka* folyóirattal folytatott vitánkban megjelent cikkeink nagy részét is”⁴ – tehát a Kassák ellen írt cikkek nagyrészét. Mindez fontos tájékoztatás, noha szövegelemzésünk nem mindenben támasztja alá ezeket a megállapításokat.

Újabb jelentős eredményekre vezetett az 1960-as évek elején a *100% repertórium*-nak elkészítése. Ez a kitűnő repertórium⁵ – Botka Ferencnek, a Petőfi Irodalmi Múzeum vezető munkatársának munkája – számos álnéven megjelent *100%-cikk* szerzőjét találta meg, elsősorban az egykori szerzők – Háty László, Hidas Antal, Lukács György, Tamás Aladár és Vajda Sándor – információi alapján.⁶ Témánk szempontjából fontos, hogy Lukács György személyesen jelölt meg öt cikket, amelyeket emlékezete szerint ő maga írt. Ezek a következők: *Vajda Sándor*: Két kísértet kézfogása egy sír felett. I. évf. 1. sz. *Vajda Sándor*: Parasztregények I.: *Gergely Sándor*: Hidat vernek. I. évf. 5. sz., *Vajda Sándor*: Parasztregények II.: Kodolányi János. I. évf. 6. sz., *Németh Lajos*: Plechanow halálának évfordulóján. I. évf. 10. sz. *Vajda Sándor*: Tolsztoj Leó. II. évf. 1. sz.⁷ A *100%* első két évfolyamának elemzése azonban arra mutat, hogy Lukács György ezen az öt cikkben kívül még számos írásnak is a szerzője volt. Közöttük van egy-két olyan cikk is, amelyek azonosítása különösebb gondot nem okozhatott volna Lukácsnak. Hogy végül is miért elégedett meg az említett öt írással – nem tudhatjuk. Némely cikkét túl jelentéktelennek tarthatta. Más esetben talán az egykor adott álnév térítette el vagy vezette félre.

A *100% repertórium*a azért is jelentős, mert az említett öt Lukács-íráson kívül több más cikk szerzőjét is megbízhatóan azonosítani tudta (így pl. Mácza János – János Lajos álnéven megjelent – fontos cikkét: *Jegyzetek az új orosz irodalom fejlődéséhez*), ki-zelesítve ezzel az újabb azonosítások lehetőségének a körét.

Újabb jelentős lépés volt előre Bertalan László és Révai Gábor elemző munkája. Ők az 1970-es évek elején újra felfigyeltek – többek között – az *Uj Március* és a *100%* c. folyóiratokban rejtőző Lukács-írásokra, s további eredményeket értek el a cikkek szerzőinek azonosítása terén. Révai Gábor, Lukácsra összpontosítva figyelmét, több Lukács-írást azonosított: különösen a *100%* két, Upton Sinclairről szóló cikkéről mutatta ki meggyőzően, hogy azok szerzője Lukács volt. (A bizonyítás alapjául Lukácsnak az 1930-as években írt cikkei szolgáltak.)⁸ A két cikk pontos címe és megjelenési helye: *Az ötven éves Upton Sinclair*. *100%*. II. évf. 2. sz.; *Osztály és irodalom*. Uo. II. évf. 4. sz. –

⁴ Uo. 37.

⁵ *Botka Ferenc*: *100% repertórium*. (Tamás Aladár: *A 100%*. A KMP legális folyóirata c. kötetben, 455–496. l.).

⁶ *Botka Ferenc*: *100% repertórium*. 458.

⁷ Uo. 467.

⁸ Révai Gábor kéziratosszakdolgozata: Lukács György irodalmi nézetei az 1920-as években.

Révai Gábor ezenkívül felhívta a figyelmet arra, hogy minden jel szerint Lukács a szerzője az *Uj Március* „*Sarló és Kalapács Évkönyv 1926.*”, s a 100% „*A Danton legenda*” c. írásának. A két fiatal kutató azt is jelezte, hogy megfigyeléseik szerint még több más Lukács-cikk is található az említett folyóiratokban. Bertalan László e sorok írójának – aki eredetileg Bertalantól és Révaitól függetlenül kezdett hozzá a Lukács-írások azonosításához – egy beszélgetés alkalmával arra hívta fel a figyelmét, hogy a 100%-ban 1929 nyarán megjelent, Vajda Sándor által jegyzett „*Trockij*” c. cikk is Lukácstól származhat.

Az idő tehát nem a további eredmények ellenére dolgozik. Persze a visszaemlékezés útján nyerhető azonosítás elé újabb gátakat emel. De az időbeli távlat – azzal is, hogy a szerzők sok másutt megjelent írását teszi ismertté – kiemeli az azonos vagy legalábbis nagyon hasonló tartalmi és stílusjegyeket; ezek csoportosításával az elfogulatlan kutató új, teljesen bizonyos vagy majdnem bizonyos szerző-azonosításokhoz juthat el. Hasonló irányban hat a korszak mozgalmi történetének s forrásainak az alaposabb ismerete; mindezzel új támpontokat nyerünk az elemzéshez. Végül: elősegíti az azonosítás munkáját a mi esetünkben az a körülmény is, hogy a „kollektív szerzőség” elvét csak egyetlen szerző, Lukács György írásainak a felkutatása céljából kérdőjelezzük meg. Olyan személyre összpontosítjuk tehát a figyelmet, akinek korábbi és későbbi, sőt részben egyidejű munkáit is ismerjük, s korabeli magyar nyelvű írásainak stílusjegyeit is többé-kevésbé jól elkülöníthetjük mások írásmódjától.

A kutatást, a 100% c. folyóiraton túl, kiterjesztettük az *Uj Március*ban föllelhető Lukács-írások számbavételére is. Az 1925-ben indult *Uj Március* közismerten több olyan cikket tartalmaz, amelyek szerzőjeként Lukács György név szerint is feltüntette magát. De több, névvel nem jegyzett Lukács-írás is lappang ebben a folyóiratban. Áttanulmányozása azért is fontosnak bizonyult, mert a benne található, névvel jegyzett Lukács-írások újabb szempontokat nyújthattak nemcsak az itt, hanem a 100%-ban megjelent Lukács-cikkek azonosításához is. Annál inkább, mert az *Uj Március*-ban a szerzőknek – ha az amúgy is egységesülő és szürkülő mozgalmi stílustól eltekintünk – nem kellett egy olyan „kollektív stílust” kialakítaniok, mint Tamás Aladár szerint a 100%-ban.

Mindezek után újra hangsúlyozni kívánjuk, hogy az itt előadásra kerülő eredmények a Lukács-cikkek azonosítása terén sem tekinthetők véglegeseknek és lezártaknak. A további elemzés esetleg megkérdőjelezi egy-egy állításunkat. Hogy a biztos szerzőség megállapítása milyen nehézségekbe ütközik, azt egy konkrét példával illusztráljuk. E sorok írója, újra és újra végigelemezve a számbajöhető cikkeket, egy írás esetében csak igen hosszú huzavona után mert dönteni. A 100% egyik igen fontos írásáról volt szó: a *Kassák Lajos önéletrajza* c. kritikai cikkről, amelyet Vajda Sándor jegyzett (I. évf. 7. sz.) A cikkben kifejtett gondolatok teljesen Lukács szerzőségére utaltak, de a stílus nem vagy nem egészen. Végül is dönteni kellett, s a döntés a tartalmi jegyek alapján így szólt: a bírálatot Lukács György írta. Azóta tudomásomra jutott a Bécsben élő Vajda Sándor személyes közlése: a *Kassák Lajos önéletrajza* c. cikket nem Lukács fogalmazta, hanem maga Vajda Sándor, nincs tehát szó álnévről. De Vajda Sándor elmondja az írás megszületésének a körülményeit is: az ő neve alatt megjelent cikk Kassákról tényleg L. Gy. közvetlen hatása alatt íródott. Tamás A. említi emlékezéseiben, hogy nem tudta, kinek neve alatt közölje, végül is az ő nevével jelezte – valószínűleg ugyanazon elgondolásból, amelyből L. Gy. Vajdára bízta a cikk megfogalmazását, melynek megírása előtt gyakran és kimerítően beszélt vele róla és a *Má*-ról, mert tudta, mily erős szálak

fűzték a csoporthoz. A kész cikket L. Gy. alaposan átnézte és mielőtt jóváhagyta volna, kihuzatta Vajdával az olyan részeket, melyekben Kassák életregényét egy lumpenproletár természetrajzának nevezte.⁹ Ez az információ bizonyítja a szerzők azonosításának nehézségeit, de egyúttal biztatást is nyújt, hogy az elemzés nem reménytelen, s a teljesen pontos felismerés küszöbéig vezethet még olyan bonyolult esetben is, mint a fent említett: amikor Lukács másra bízta a cikk megfogalmazását.

*

Vegyük először az *Uj Március* c. folyóiratot. Ennek 1925–1929 közötti évfolyamaiban – a Lukács által jegyzeteken vagy elismerteken kívül – öt névtelen, de teljesen biztosan Lukács Györgynek tulajdonítható írást találunk.

Lukács volt a szerzője az *Akadémiai jubileumok* c. cikknek. (*Uj Március*, 1925. nov. 286–288. l.) Ebben a nem túl jelentős írásban Lukács keze nyomára utal az a nagyvonalú szemlélet, mely a magyar Akadémiát elhelyezi az európai kulturális fejlődés egészében, s egybeveti más országok akadémiaival. Igazi lukácsi gondolat – ezekben az években cikkek és állásfoglalások egész sora (Jókai; Kassák Lajos stb.) utal erre – a polgári kompromisszum kiemelése, többek között ilyen, az akkori marxisták között egyedül állónak tekinthető, színvonalas formában: „az akadémia kompromisszum a feltörekvő polgárság tudományátalakító energiái és az udvari nemesség ideológiai szükségletei között”. Lukácsra vall az olyan bonyolult és árnyalt gondolat, hogy „a 18. század polgárságának legnagyobb kollektív alkotása (a francia enciklopédia) nem az akadémiaikkal kapcsolatban, sőt ellenükre jön létre”, hogy Rousseau, Lessing nem véletlenül álltak távol az akadémiaiktól, s hogy miután a burzsoázia megszűnt forradalmi osztály lenni, „maga is örömmel csatlakozott az akadémia osztálykompromisszumból alakult, konzervatív hagyományaihoz” Franciaországban is. (287. l.) Lukácsra vall a finom különbségtéves az európai akadémia és a később alakult magyar akadémia között (utóbbi szerinte, konzervativizmusa ellenére, azoknak a nemesi és polgári rétegeknek a jegyeit viselte magán, amelyek Magyarországon mégiscsak a polgári átalakulás élén álltak); az a gondolat, hogy a magyar reformmozgalom „– akarva-nem akarva – úgy a jobbágy-felszabadítás, mint a nemzeti felszabadulás, a nemzeti kultúra kifejlesztése irányában volt kénytelen haladni”; végül 1848 korlátainak, de mindenekelőtt az 1867-es kompromisszum kultúrára gyakorolt negatív hatásának a kiemelése – ez az utóbbi gondolat ezeknek az éveknek szinte mindegyik, a magyar fejlődésről szóló Lukács-írásában központi helyet foglal el. (Ld. *Jókai, Két kísértet kézfogása egy sir felett* stb.) Lukács szerzőségét támasztja alá a Magyar Tudományos Akadémia 1867 utáni belső történetének alapos ismerete, s végül a magyar polgári ellenzék 1919 utáni behódolásának a leírása (288. l.) Ugyanezt támasztják alá a cikk stiláris jegyei is: a jellegzetesen németes mondatképzések (pl. a mint-ek – als – igen gyakori használata), amelyek persze néhol a folyóirat más szerzőinél is megtalálhatók, de nem ily gyakran és főleg nem a Lukácsra jellemző egyéb jegyek között. Ez utóbbiak közül a legfontosabb: Lukács cikkeiben sohasem csupán egy egyszerű, logikus gondolatmenettel találkozunk, ő az írás közben fel-tululó sokágú mellékgondolatokat is jelezni igyekszik. Innen az e cikkben is megtalál-

⁹ Vajda Sándor visszaemlékezése.

ható, a gondolati árnyalást elősegítő zárójelek használata („Petőfi persze mindig kivétel” – teszi például zárójelbe, amikor arra utal, hogy a reformkori irodalom radikalizmusban általában inkább mögötte, mint előtte járt a politikusoknak). Mindezek a jegyek élesen megkülönböztetik Lukács írásmódját a Révai Józsefétől, annak egysíkúbb, de publicista értelemben „gazdaságosabb” vonalvezetésétől.

Minden kétséget kizáróan Lukács György a szerzője *A forradalom vezére* c. hosszabb Lenin-tanulmányának az *Uj Március* 1926. januári számában (65–73. l.) Az írás a lenini forradalmi stratégiát fejt ki, s gondolatai olyan erőteljesen utalnak Lukács 1924-ben írt hosszabb Lenin-tanulmányára, hogy a részletes bizonyítás felesleges. A tanulmány stílusa is egyértelműen Lukácsra mutat: a már említett vonások mellett, az és-sel kezdődő mondatok sokasága; a *ha* feltételes határozószó időhatározóként való folytonos használata, mely néhol más szerzőknél is előfordul, de ritkábban és más írásmóddal párosulva. Újabb példák bizonyítják itt Lukács fent említett, nem „ökonómikus” cikkírói stílusát, mely sohasem plasztikus, hanem elvont és elvontságában árnyalt. Olyan fordulatokra gondolunk, mint: „nem lehet itt feladatunk ezt a kérdést részletesen ismertetni”, „nem lehet egy rövid cikk keretében feladatunk az 1905-ös forradalom menetének ismertetése” stb.

Lukács volt a szerzője a *Kispolgárok az ellenforradalomról. (Új magyar regények)* c. írásnak. (*Uj Március*, 1926. június, 399–401. l.) A cikk három regényről szól: Szabó Dezső *Segítség*, Gergely Sándor *Achrem fickó csodálatos élete*, és Móricz Zsigmond *Kivilágos kivirradtig* c. munkáiról. Lukács szerzőségét egymagában eldönti a cikk azon része, mely Gergely Sándor regényét elemzi: az elemzés egész tartalma, fő gondolatai, sőt kifejezései (pl. „romantikus zürzavar”; „a pesti lumpenproletár rajza” stb.) teljesen megegyeznek Lukács György több mint egy évvel későbbi Gergely Sándorról szóló cikkének első részével – e későbbi írás egyébként a korábbi szerves folytatásának tekinthető. (ld. *100%*. I. évf. 5. sz.) Ugyanezt támasztják alá a többi tartalmi és stílusjegyek. A tartalmiak közül kiemeljük Szabó Dezső stílusának összefüggésbe hozását a Kassákéval (ld. *Sarló és Kalapács Évkönyv 1926. Uj Március*, 1927 június. 316. l.); az utalást a „Berzeviczy Albertek táborára” (ld. *Két kísértet kézfogása egy sir felett. 100%*. I. évf. 1. sz.); a Móricz Zsigmond-értékelés egybehangzását Lukács korabeli „elő-realista” koncepciójával (ld. a Kodolányiról és Gergely Sándorról írt Lukács-írásokat). Lukács szerzőségére utal a cikk stílusa is: a már említetteken kívül a *maga* (selbst) Lukácsra jellemző igen gyakori használata, a „nagyon éles”, „nagyon művészi”, az „üresen dekoratív” stb. kifejezés-fordulatok.

Lukács György írta a „*Kassák Lajos*” c. cikket az *Uj Március* 1926. novemberi számában (675–678. l.) E névtelenül megjelent, fontos és érdekes cikk szerzőjének az azonosítása nem okoz komolyabb nehézséget: Lukács szerzősége ebben az esetben teljesen kézenfekvő és könnyen bizonyítható. Lukács keze nyomára utal már a cikk mottójának első fele is, Ignotus mondása: „nem osztom nézeteimet”. Noha e mondás a *100%* egyik 1929 eleji, inkább Balázs Bélának vagy Révainak, mint Lukácsnak tulajdonítható cikkében (b.b.: *Rákosi Jenő. 100%*. II. évf. 6. sz. 295. l.) is fölmerül, Ignotus „nihilista mindenben-kétkedése” Lukács visszatérő témája volt (ld. pl. *Írástudók felelősége*, 35. l.). Még szembeeszköbben Lukács-fogalmazás a Kassák politikai „opportunistasárlól” szóló passzus: „Kassák miután 1918 végén, 1919 elején lármásan hirdette a szociális forradalmat . . . , februárban, Kun Béla elvtárs elfogatásának és megveretésének,

egy esetleges illegalitás veszedelmének hatása alatt, rögtön rájött arra – és rögtön hirdette ezt az alibit a burzsoázia és a szociáldemokrácia felé – hogy ő az »örök forradalom« híve és a világéért sincs semmi köze holmi elvetemült kommunista gazemberekhez. Márciusban persze már a diktatúra távolról sem elégitette ki Kassák elvtárs forradalmi radikalizmusát. És ez így ment tovább a forradalom hullámhegyeinek és hullámvölgyeinek megfelelően.” (675. l.) Ugyancsak e cikkben szerepel az a vélemény, hogy Kassák „tiszta művészetet”, „művészetet a művészetért” hirdet. Ugyanezeket a gondolatokat Lukács többször kifejtette, az 1926-oshoz leginkább hasonló formában 1939-ban: „Azt lehetne mondani, hogy ma csak Kassák Lajos hirdeti egyedül üdvözítőnek az »elefántcsonttornyot«. De ez az álláspont még nála sem új és csak rá, nem a magyar irodalmi helyzetre jellemző. Ez a gyáva és hajlékony karrierista – váltakozó jelszavakkal – minden veszélyes helyzetben visszavonult a tiszta irodalom berkeibe, hogy kedvező konjunktúra esetén megint forradalmi lármát csapjon. Én hallottam ezt a kiabálást 1918 végén, láttam, hogyan alakult át Kassák elmélete ártatlan örök forradalommal az 1919-es február–márciusi kommunista üldözés idején és hogyan lett ugyanez a Kassák kielégíthetetlenül radikális »ős-kommunista« a proletárdiktatúra alatt stb. stb.” (*Írástudók felelőssége*, 105–106). Amint látható, az 1939-re nyilván már beidegződött kifejezés-sztereotípiák is azonosak a két idézett helyen. De mindezen túl, Lukács szerzőségét bizonyítják az olyan eredetinek tekinthető irodalomszociológiai gondolatok, mint pl. a 675. oldalon található fejtegetés a burzsoázia elutasító magatartásáról az aktuális társadalmi helyzet adekvát művészi kifejezésével szemben; a Flaubert-ra, Wagnerre, Hauptmannra vonatkozó utalások; annak a Lukácsot ekkortájt erősen foglalkoztató problémának a fölvetése, hogy ki tekinthető és ki nem proletár, szocialista írónak, s Ady miért nem tekinthető annak (ld. *Két kísértet kézfogása egy sír felett*. 32.; *Az ötvenéves Upton Sinclair*. 100%, II. évf. 2. sz. 71–73). Mindezek az érveken kívül, Lukács szerzőségét bizonyítják egyéb jelek is. Így pl. Alexander Bernátnak az emlegetése (676. l.), mely a Lukács-írásokban – s csak az övéiben – visszavisszatér; végül Lukácsra utal az egész cikk nyelvezete és stílusa, melynek főbb jegyeit már említettük.

Lukács György volt a szerzője a *Sarló és Kalapács Évkönyv* 1926. c. írásnak. (*Uj Március*, 1927. június. 314–316.) Hogy ez a cikk Lukácsé, már Révai Gábor felismerte. A cikk teljesen önálló módon veti fel a modern magyar irodalom mélyebb történeti megalapozásának, s a „kassákizmussal” való szemléleti szakításnak a követelését – ez a koncepciózusan kifejtett gondolat csak Lukácstól származhatott. Lukácsra utal az „irodalmi forradalom” eredetileg is tőle származó, sok más helyen is hangoztatott gondolata; az 1867-es kompromisszum többszöri, nyomatékos kiemelése, s a kommunista irodalomtörténeti koncepciónak e kompromisszumra való építése; Plehanov, Mehring és Lenin irodalomkritikusi szerepének a hangsúlyozása; a Leninre való hivatkozás abban a Lukács számára ekkor döntő kérdésben, hogy „a polgári forradalom nincs kínai fallal elválasztva a proletárforradalomtól” (utóbbiról ld. *Lukács György: Lenin*. Bp. 1970. 58–59). A cikk stílusa is egyértelműen Lukács szerzőségére mutat.

*

A névvel jelzett korabeli Lukács-írások, az *Uj Március* fentebb azonosított Lukács-cikkei, Tamás Aladár utalásai, Botka Ferenc és Révai Gábor eredményei megkönnyítik a *100%*-ban lappangó Lukács-írások eddiginél jóval teljesebb és pontosabb felismerését. A

munkát elősegítik a kommunista mozgalom történetének a feltárása terén elért újabb eredmények is. Az 1929 kora tavaszán kirobbant vita Lukács Blum-téziseiről, Kun Béla, és a Lukács–Révai „frakció” küzdelmének az ismerete lehetővé teszi, hogy időhatárok közé fogjuk a lehetséges Lukács-írásokat. 1929 kora tavaszától ugyanis nemcsak a 100% hangja változik meg (egy ideig a változás fokozatos – az éles hangváltás, ahogy erre Tamás Aladár is utalt, 1929 nyarán következett be a 100%-nál). Néhány fontos szín egyszerűen eltűnik a folyóiratból: azoknak a cikk-típusoknak a túlnyomó része, amelyek korábban a lap igazi ideológiai színvonalát reprezentálták. Ez a változás kétségkívül azzal függött össze, hogy 1929 tavaszától Lukács György teljesen kikapcsolódott a 100% cikkíróinak sorából – nyilvánvaló, hogy a Kun által szorongatott Lukácsnak akkor már sem mozgalmi helyzete, sem idegei és ideje nem engedték meg, hogy a folyóirat cikkírója maradjon. És valóban: a szövegelemzés pontosan kimutatja, hogy 1929 elejétől a Lukács keze nyomára valló cikkek teljesen eltűntek a 100%-ból. Pontosabban, 1929 elejétől már csak egyetlen számban, a II. évfolyam 9–10. számában – tehát 1929 kora őszén – lelhetünk fel egy írást, amely bizonyosan Lukácsnak tulajdonítható: a már említett *Trockij* címűt. Persze, az eddigi azonosítások, valamint saját szövegelemzésünk szerint, Lukács közreműködése a 100%-ban azelőtt sem volt egyenletes. Előfordult, hogy egy-két számban nem jelentetett meg írást, részvétele általában mégis igen intenzívnek tekinthető. 1927–1928-ban öt olyan számot is találtunk, amelybe Lukács nem is egy, hanem két cikket küldött. 1929 elejétől erőteljesen visszaszorultak a 100%-ban azok az írások is, amelyeket – itt nem részletezhető bizonyítékok alapján – Révai József személyéhez kapcsolhatunk, s ezt ugyancsak teljesen magától értetődővé teszi Révai helyzete és szerepe a kirobbant mozgalmi válságban. A jelek szerint azonban – s ez ugyancsak érthető – Révai még 1929 tavasza után is többször írt a 100%-ba.

Ami a még nem azonosított Lukács-cikkeket illeti, azokat, mint már említettük, két csoportba oszthatjuk. Vannak írások – szám szerint nyolc –, amelyekről az elemzés határozottan kimutatja Lukács szerzőségét. A második csoportba azokat az írásokat sorolhatjuk – szám szerint négy-öt cikket –, amelyekről nem dönthető el egyértelműen, hogy Lukács vagy más, hozzá ideológiailag igen közel álló személy, mindenekelőtt Révai József írta-e őket. Végül van néhány írás – közülük megbízható módon egyet emelhetünk ki –, amelyek erőteljes Lukács-hatásokat mutatnak, noha bizonyos, hogy nem ő írta őket.

Időrendben haladva, a már azonosított Lukács-cikkeken kívül, Lukács írta a 100% I. évf. 7. számában megjelent *Ibsen Henrik* c. rövid cikket. Az ifjú Lukács régi vonzódása Ibsenhez – már eleve valószínűsíti, hogy az 1928 eleji Ibsen-jubileum alkalmával ő maga ragadott tollat, hogy nagy vonásokban kifejtse marxista véleményét a norvég drámaíróról. A cikk Ibsen mély ismeretéről tanúskodik. Lukács keze nyomát tükrözik rögtön a bevezető gondolatok. Lukács leírja, hogy azok zengenek Ibsenről jubileumi dicsőhimnuszokat, akik életében élesen szemben álltak művészetével; ez azonban gyakori jelenség, „elég gyakori eset, hogy úgynevezett irodalmi vagy művészi forradalmárokból beérkezettek, »klasszikusok« lettek”. A gondolat több korabeli Lukács-írásban megtalálható, a legrészletesebben az *Uj Március* „Kassák Lajos” c. írásában (*Uj Március*, 1926. nov. 676). Lukács fellép Ibsen szocialistává fogadása ellen is – ez a szempont fontos eleme volt akkori felfogásának, mely minduntalan visszatért ahhoz a problémához, hogy a kapitalizmus különböző jelenségeivel szemben ellenzékben álló művész még távolról sem proletár-szocialista (ld. erről az Adyról, Hauptmannról, Sinclairról már idézett meg-

állapításokat). Lukács szerzőségét támasztja alá az a viszonylag árnyalt gondolat, hogy Ibsen homályos miszticizmusa ellentétben áll alakjai racionalisztikusan megrajzolt pszichológiájával – ez a gondolat később, 1935-ben is megjelenik Lukácsnál, együtt azzal a már itt kifejtett szemponttal, hogy Ibsen a nyugat-európai értelmiség számára azért tűnt nagy forradalmi újtónak, mert „a korabeli norvég kapitalizmus fejletlensége, az osztályharc ki nem bontakozottsága miatt, bátrabb önkritikára képes, mint a kortárs írók a fejlettebb országokban” (246. l.). Ez az Engelshez visszanyúló gondolat jelentős szerepet játszott a 30-as években kialakult „nagy realizmus” elméletében, a múlt századvég orosz és északi irodalmának sajátos európai helyét alapozta meg. Ezt fejtette ki később sok helyen Lukács; többek között „*Tolsztoj és a realizmus fejlődése*” c. 1935-ben írt nagy tanulmányában. (Lukács György: Nagy orosz realisták. Bp. 1951. 171–173). Az Ibsen-cikk stílusa is kétséget kizáróan Lukács szerzőségét bizonyítja.

A 100% I. évf. 8. számában Lukács írta az „*Alfred Kerr*” c. rövid cikket. Az írás nem különösebben jelentős, de jellemző Lukács e korszakára. Írója – ifjúkori műveiből is tudjuk – mélyen ismerte Kerr munkásságát. Lukács szerzőségére vall az irodalmi l’art pour l’art és az impresszionizmus közös vonásainak hangsúlyozása, s mindkettő marxista-realista irányú kritikája: „Ez az irodalmi l’art pour l’art, mely a kritikus számára nem engedett más állásfoglalást, mint passzív odaadást a benyomásoknak, természetesen csak tükörképe volt az íróknak az élettel magával szemben elfoglalt állásfoglalásának. Lemondtak arról, hogy az őket környező világot még csak meg is próbálják érteni”. (288. l.) Lukács szerzőségét támasztják alá a világirodalmi utalások (Ibsen, Hauptmann, Sudermann); végül a cikk stiláris vonásai: a már említetteken kívül, a Lukács stílusára jellemző „még csak meg is”-ek, a felsőfokú jelzők – „legtípusabb”, „leghaladottabb”, „legkifinomottabb” – igen gyakori használata.

Lukács György írása az *Ady mint program* c. cikk a 100% I. évf. 9. számában. A cikk jelentőségét kiemeli, hogy eltekintve a Kodolányiról – egyébként ugyancsak Lukács által – írt kritika némely passzusától, ez volt a 100%, sőt a korabeli magyar kommunista mozgalom első nyilvános állásfoglalása a bontakozó népi mozgalom politikai ideológiájáról. A megközelítés *megértően* kritikus volt, szemben a „hagyományos” baloldal egyoldalúan elítélő álláspontjával – figyelemre méltó, hogy ezt a véleményt is elsőnek Lukács fejtette ki. Lukács szerzőségére vall a cikk teljesen önálló és újszerű állásfoglalása az „*Ifjú szívekben élek*” c. röpirat politikai mondanivalójáról, Ady háború előtti, irodalmon túli szerepéről, s arról, hogy az új népiesek zászlóbontása a fiatal nemzeti intelligencia szellemi válságának és kiútkeresésének a jele, noha „nem fogják át a teljes Adyt” sem, nem is beszélve azokról az új problémákról, amelyeket Ady még nem is láthatott. Lukácsra vall az új irányzat romantikus antikapitalizmusának a középpontba állítása (s ezzel kapcsolatban az „ifjú angolokra” való utalás), valamint a „Cszimadipolémia” idején írt Ady-vers elemzése, s ennek alapján Ady munkássághoz való viszonyának a reális ábrázolása stb. Persze mindezt vagy majdnem mindezt írhatta volna mondjuk Révai is. Ami kétséget kizáróan Lukács szerzőségére vall, az a cikk stílusa, mely sűrítetten tartalmazza Lukács ekkori stílusának a jegyeit: a mint-ek (als), a magá-k (selbst) sokasága; olyan Lukácsra jellemző kifejezések, mint „igazi mozgatóerők”, „a régi jó Tisza István korszak”, „az élet egészére kiterjedő világnézeti törekvés”, a „még csak félre is magyarázni”, „még nemcsak hogy nem” fordulatok, s mindaz, ami e konkrét, kiragadottnak tetszhető kifejezésekkel együtt, mintegy azok mögött mondat szerkesztésben,

stílusformálásban csalhatatlanul Lukács árnyalt, egyszersmind rossz, magyartalan írásmódját adta.

Lukács György írta a „Lassalle” c. cikket a *100%* II. évf. 1. számában. Lukács 1920-as években írt Lassalle-tanulmányainak gondolatait és utalásait – pontosabban: a mélyebb filozófiai gondolatoknak egy politikai-publicisztikai cikk számára alkalmas vonatkozásait – lelhetjük itt fel. Szerzőségét egyértelműen bizonyítják a nem sokkal előbb írt nagy Lassalle-tanulmány anyagával, sőt szövegével fennálló egyezések: pl. a Lassalle-lal foglalkozó polgári szerzők nevei; a legfrissebb Lassalle-irodalom alapos ismerete; Lassalle hegelianizmusának a nagy elméleti tanulmányokkal megegyező szellemű sőt formájú jellemzése; hasonlóképpen Lassalle „réalpolitikájának” a középpontba állítása; a Lassalle-kérdés nagyvonalú aktualizálása: „Lassalle Marx ellen: a Bismarck-paktum modern megújítását jelenti a következetes osztályharc szellemével szemben.” A már többször kiemelt stílusjegyek ugyancsak egyértelműen Lukácsot idézik. Érdekes egyébként, hogy a cikkben Lukács utalt Lassalle Sickingen-tragédiájára, a szövegből az is kiderül, hogy alaposan ismerte a Marx–Lassalle levélváltás teljes szövegét, – a Sickingen-vita esztétikai-irodalmi problémái mellett azonban akkor még megjegyzés nélkül ment el.

Lukács volt minden kétséget kizáróan a szerzője *A Danton-legenda* c. tanulmányának a *100%* II. évf. 2. számában. Az írás eszerint 1928 őszén készült; alkalmat az adott rá, hogy Budapesten megtiltották Büchner *Danton halála* c. drámájának a bemutatását. A tanulmány kifejezetten irodalmi kérdésekkel foglalkozik, ezért különösen alkalmas arra, hogy segítségével Lukács akkori esztétikai-irodalmi nézeteit rekonstruáljuk. Lukács szerzőségét egyaránt bizonyítja az írás egész mondanivalója, megközelítési módszere és stílusa. Amikor arról olvasunk, hogy „Mehring igen helyesen emelte ki többször, hogy a német irodalmi fejlődésre nagyon jellemző, hogy Goethe éppen Götz von Berlichingent választotta ki a parasztháborúk vezérének sorából, nem Florian Geyert (Münzerről nem is szólva)”; amikor a cikk végigvezet bennünket a világirodalom Danton-ábrázolásain Carlyle-től Lamartine-on át Madáchig és Romain Rolland-ig; amikor a francia forradalom történetének alapos és részletes ismeretét tükröző utalások tömegével találkozunk; végül amikor Marat-ról vagy Danton környezetéről ugyanazokat a gondolatokat olvassuk, mint az 1924-ben írt nagy Lenin-tanulmányban (Marat, a „legnagyobb néptribun” éles szembeállítás a Danton-típusú forradalmárral; „Danton környezete hírhedt volt korrupció voltáról”) – akkor egyértelműen csak Lukácsra gondolhatunk. Ilyen színvonalú irodalmi tanulmányt abban az időben a kommunista emigráció tagjai közül egyébként is csak Lukács volt képes írni. Az írás stiláris vonásai ugyancsak egyértelműen Lukácsra vallanak.

Lukács írta a *100%* II. évf. 2. számában egyik hosszabb szerkesztői üzenetét: *K. J.* (99–100. l.). A rövid írás – elhatárolva magát a vulgármaterialista állásfoglalásoktól – a folyóirat előző vezércikkének ezt a mondatát védi meg és fejti ki: „minden elméleti nézeteltérésnek társadalmi okai vannak”. Lukács szerzőségét támasztja alá az írás filozófiai megalapozottsága és nagyvonalúsága, a Max Weberre vonatkozó utalás, a burzsoá tudományos gondolkodás „kompromisszumának” a kiemelése stb. A cikk stílusa is Lukácsra utal.

Lukács írta a *Molnár Ferenc* c. kritikai cikket a *100%* II. évf. 4. számában. Az írást Kelemen László névvel jegyezték, s ez – mivel később Révai József egyik álneve lett – többeket (egy ideig e sorok íróját is) arra indított, hogy Révai szerzőségére gondoljanak. Az alaposabb elemzés azonban mind egyértelműbben Lukácsra utal. Ezt bizonyítja a 19.

századvég és a századelő magyar irodalmi átalakulásának több más Lukács-cikkel egyező vonalú leírása (ld. *Két kísértet kézfogása egy sir felett*, Kassák Lajos stb.), még inkább a Molnár Ferenc írói övrjét jellemző két fő vonás – a cinizmus és a szentimentalizmus – középpontba állítása. Ugyanerre épül Lukács 1916-ban készült kritikai cikke Molnár Ferenc *Andor* c. regényéről. (Ifjúkori tanulmányok. Bpest, 1977. 172. l.) Lukács szerzőségére mutatnak az irodalmi utalások is (Alexander Bernát, Beke Manó, Bródy Sándor, Beöthy Zsolt), s a társadalmi kompromisszum gondolatának a felbukkanása (191. l.). Tipikusan lukácsi gondolat, s egyúttal abból is ízelítő, hogy mily sok későbbi irodalmi szempont előtörténete nyúlik vissza ezekbe a 20-as évekbe – a cinizmus és szentimentalizmus világirodalmi előzményeinek a fölvázolása: a polgári irodalom „hanyatlása” során hogyan lett a gúnyból cinizmus, az érzelmességből szentimentalizmus. A stílus sem mond ellent Lukács szerzőségének.

1928–1929 fordulója után a Lukács-írások lényegében eltűntek a 100% hasábjairól. Csak a II. évf. 6. számának *Rákosi Jenőről* szóló glosszájánál merül fel egy pillanatra: nem Lukács volt-e a cikk szerzője. Ám több jel arra mutat, hogy a szerző Révai József vagy Balázs Béla lehetett. Lukács biztos szerzősége 1929–1930-ban már csak egyetlenegy íráson mutatható ki: a *Trockij* c. tanulmányon. (II. évf. 9–10. sz.) A cikk 1929 nyarán készült. Hogy a tanulmányt Lukács írhatta, arra – említettük – Bertalan László hívta fel a figyelmet. A tanulmánnyal való alaposabb foglalkozás mind több érvet vonultatott fel Lukács szerzősége mellett. Mindenekelőtt a fentebb már több oldalról ismertett stílusjegyek voltak szembeszökőek. A Lukácsra utaló tartalmi vonások némileg rejtettebbek, de az elemzés felszínre hozza őket. A cikk középponti gondolata Lenin és Trockij forradalomelméletének szembeállítására; a kommunista elméletet fejti ki, a hivatalos sztálini felfogással egyébként teljesen megegyező formában, az adott mozgalmi- szellemi helyzetet tekintve, magas színvonalon. A polgári és a proletárforradalom egymáshoz való viszonya, a „nincs tiszta proletárforradalom”, a parasztság szerepe stb. Lenin által kifejtett gondolatait ilyen szinten – és több helyütt a Lukács *Lenin*-tanulmányából ismert formák között – csak Lukács fejtegethette. Megtalálhatjuk a cikkben Lukács egyik kedvenc gondolóját is, melyet a marxista dialektika módszertanának jellemzésére már ebben az időben is gyakran emlegetett: a „méréskeltebb” politika mögött sokszor mélyebb radikalizmus húzódik meg, mint a látszólag „radikálisabb” mögött (423. l.) Már a Blumtézisek vitáján átesett Lukácsra utalnak az ilyen sorok: „Nincs terünk annak taglalására, hogy olyan lényegükben különböző folyamatokat, mint polgári és proletárforradalmat, milyen aggályos, elméleti szempontból, *történelmi analógiák* kaptafájára húzni” (424. l.). Lukács mozgalmi helyzetébe is beleillik ez a cikk: a megbírált Lukács egy ilyen Trockij-kritikával – éppen a forradalomelmélet témakörében – elfogadható és saját helyzetét is javító mozgalmi igényeket teljesíthetett.

*

A nem feltétlenül Lukács által írt, de az ő erőteljes hatását tükröző írások közül négyet kívánunk kiemelni: az egyik a tanulmányunkban már idézett *Kassák Lajos önéletrajza* c. hosszabb cikk, amelyet Vajda Sándor mint saját fogalmazását, de teljesen Lukács által sugalmazott írást ismert el (100%, I. évf. 7. sz.) A másik a 100% beköszöntő cikke: *Új valóság – régi irodalom* (I. évf. 1. sz.). Igen sok érv szól amellett, hogy ezt a vezércikket Lukács írta. Erre utal számos stílári vonás, melyek jellemzőit már ismer-

tettük, de az egész írás nagyvonalú koncepciója is. S a részletek: az irodalomtörténet és a társadalmi küzdelmek összefüggésének gondolata; az 1918 előtti magyar társadalom leírása (2. l.); Szabó Dezső, Gergely Sándor, Kodolányi kiemelése, mint akik új kiutat keresnek (mindhármukról Lukács írt az *Uj Március*-ban vagy a *100%*-ban); Petőfi és Ady mellett, Katona és Eötvös örökének emlegetése is. Ugyanakkor megfontolandó, hogy mivel egy új folyóirat vezércikkéről volt szó, a bécsi kommunista emigráció vezetői közül nyilván többen láthatták ezt az írást, sőt közreműködhettek végleges formába öntésében; ez a vezércikk, noha elsősorban Lukács kézjegyét viseli magán, nem annyira egy szerző írása, mint inkább valóban kollektív „alkotás” lehetett.

Erőteljes Lukács-hatás állapítható meg a *Harvany–Ady levélváltás* (*Harvany Lajos: Ady a kortársak között*) c. íráson, melyet Kelemen László jegyzett. (100%, I. évf. 5. sz.) Noha van a cikknek olyan része, amely egy régi Lukács-gondolatot ismétel marxista formák között (miért nem írt Ady regényt vagy drámát?), a cikk – főleg stiláris jegyei alapján – inkább Révainak tulajdonítható. Hasonló a helyzet *A nagy múlt a kis jelen tükrében* c. írás esetében (100%, I. évf. 4. sz.); a cikket a tartalomelemzés szerint Lukács is írhatta, a stílusjegyek azonban inkább más szerzőre, valószínűleg ugyancsak Révaira emlékeztetnek.

*

HÁROM ISMERETLEN LUKÁCS-ÍRÁS

Kassák Lajos

„Nem osztom nézetemet”.
Ignotus.

„... és semmi nem igaz abból, amit
mondok”.

Kassák Lajos: Tisztaság könyve.

Kassák Lajos állandóan visszatérő „Mitläufer”-je – magyarul: kolonca a magyar kommunista mozgalomnak. Valahányszor azt érzi: hátha megint balról fog fújni a szél, mindig jelentkezik, mint a forradalmi mozgalom valódi, hamisítatlan képviselője; valahányszor rosszabbodik a forradalom konjunktúrája, meghúzódik egy jó általános frázis biztos fedezékében. És tarka, képgazdag, a marxizmus és a munkásmozgalom minden ismeretterhétől mentes halandzsaterminológiája mindig nyújt számára gyönyörű visszavonulási lehetőségeket. Hozzá még olyanokat, ahonnan javuló konjunktúra esetén úgy lehet ismét közeledni a forradalmi munkásmozgalomhoz, hogy (esetleg) még ő maga is elhiszi, hogy mindig forradalmi volt. Így például, hogy csak egy esetet említsek, Kassák, miután 1918 végén, 1919 elején lármásan hirdette a szociális forradalmat (persze, ahogy egy futurista kismóric képzei a forradalmat), februárban, Kun Béla elvtárs elfogatásának és megveretésének, egy esetleges illegalitás veszedelmének hatása alatt, rögtön rájött arra – és rögtön hirdette ezt az alibit a burzsoázia és a szociáldemokrácia felé – hogy ő az

„örök forradalom” híve és a világért sincs semmi köze holmi elvetemült kommunista gazemberekhez. Márciusban persze már a diktatúra távolról sem elégitette ki Kassák „elvtárs” forradalmi radikalizmusát. És ez így ment tovább a forradalom hullámhegyeinek és hullámvölgyeinek megfelelően. És mivel a modern költészet szimultanista is, Kassák Lajos ma — amióta még nem tudja biztosan, merre fordul az idő kereke — kommunis-tának vallja ugyan magát, de egyúttal szerepel a „Népszava”, sőt az „Ujság” hasábjain is.

Ezek a megállapítások távolról sem azt célozzák, hogy Kassák egyéni karaktertelen-ségét szegezzék le. Nem. A Kassák-kérdésének minket érdeklő része szociális kérdés: a polgári társadalom felbomlásának egy, elég érdekes, kísérő jelensége. Az egész XIX. század folyamán, vagyis attól az időponttól kezdve, amikor a polgárság ideológiai válsága meg-kezdődött, az irodalom és a művészet fejlődésében egy tipikus, szinte kivétel nélkül visszatérő jelenséget észlelhetünk. Éspedig — röviden összefoglalva — azt, hogy a polgárság széles rétegei a mindenkori aktuális társadalmi helyzet tökéletes művészi kifejezéseivel szemben elutasító álláspontra helyezkednek és csak akkor képesek azokat mint művészi jelenségeket befogadni, amikor ezt az aktualitásukat már teljesen vagy legalább messze-menően elvesztették. Így járt, hogy csak néhány példát soroljunk fel, Flaubert a második császárság közönségénél, így Wagner Richard, a megszülető egységes német birodalom polgárságánál, így Gerhardt Hauptmann a 90-es években, nálunk Ady Endre a XX. század első éveiben. Ez a jelenség, melynek okait itt nincs terünk kifejteni, azt eredményezi, hogy az aktuális helyzetet igazán kifejező fiatal művésznemzedék „forradalmár”-nak érzi magát; éles ellentétben áll az uralkodó, elmaradt, megmerevedett művészettel, egy új világot akar kifejezni, sőt gyakran (Hauptmann, Ady) kapcsolatot vél látni saját művészi törekvése és a forradalmi osztály, a proletariátus között. Ez a jelenség egyúttal azonban azt is eredményezi, hogy ez a „forradalmiság” a legritkább esetben tart sokáig: a „forradalmárból” beérkezett művész, „klasszikus” lesz, és a művészi forradalom célhoz-jutásával helyreáll az ideológiai kibékülés is a polgári társadalom egész rendjével. (Ismét Hauptmannra hivatkozunk mint jellemző példára.)

Kassák Lajos egy még későbbi fejlődési szakaszba, a magyar polgári társadalom teljes züllésének korszakába született bele. Ezért volt lehetséges, hogy fejlődésének elején ő is „forradalmat” csináljon. Nálunk ez a „forradalom” összeesett a háborús Magyar-ország felbomlási folyamatával, irodalmilag azzal, hogy az előtte járt „forradalmi” nemzedék (a „Nyugat”-é) beérkezett mint a liberális burzsoázia és intelligencia „klasszikus” irodalma. Ezért volt lehetséges, hogy annak az időnek még valóban forradalmi érzelmű, de ideológiailag zavaros fiatal nemzedéke is részben Kassák körül (és politikailag az antimilitarista mozgalom körül) kereste az utat a forradalmi cselekvés felé. Persze véletlen, hogy ennek a nemzedéknek minden egyes tagja, aki nem lett renegátja a forradalomnak, előbb-utóbb élesen szakított Kassákkal és egész irányával (Komját, Barta).

Kassák maga ezalatt befutotta a normális irodalmi „forradalmár” pályáját a „klasszikusságig”, csak szegénynek az a szociális pechje támadt, hogy a mai Magyar-országon már nemigen akad osztály, mely ezt a „klasszicizmust” méltányolni tudná. Az ellenforradalom minden kulturális kérdésben olyan vad reakciót jelentett, hogy még egy Szabó Dezső is gyanússá vált előtte irodalmi „forradalmár” volta miatt. A Pekár Gyula–Tormay Cecil-korszak a magyar szatócs-radikalizmus „klasszikusait”, még az Ignóusokat és Babitsokat is vagy az emigrációba, vagy hallgatásra kényszerítette; ahol kevésbé

radikális polgári professorok, mint Alexander Bernát és Marczali Henrik indexen voltak, ott persze nem lehetett tér Kassák számára.

A „konszolidáció”, a burzsoázia fokozatos előretörése a (nagybirtokokkal megosztott) egyeduralom felé ezt a nyomást mindinkább enyhíti. Az irodalom értékelése is mindinkább kezd a háború előtti állapot felé közeledni, és ezzel Kassák számára is mintha valami lehetőség adódna. De ez a folyamat igen lassú, tele zökkenésekkel és visszaesésekkel. Innen a Kassák szakadatlan ingadozása: hol a kommunista emigráció felé, hol a hazatérés felé orientálódik. Hogy otthon új elfogató parancssal várták, az kizárólag a magyar burzsoázia és nem az ő fejlődésén múlt. Mert ő maga már megtette az utat a „klasszikusságig”. Már eljutott oda, amit fejlődése elején a „Nyugat”-nak legfőbb bűnül rótt fel, hogy művészetét „tisztá” művészetnek, művészetnek a művészetért fogja fel. Míg eleinte – mint tipikus irodalmi „forradalmár” – az esztétikában látta a bűnök bűnét, a fejlődés legfőbb kerékkötőjét – ma éppen úgy esztétikát csinál, „tisztá”, tendencia-mentes művészetet hirdet, mint akár Alexander Bernát, akár Ignótus. Ha ma – nagyon fanyalagva – méltányolja a forradalmi proletariátus egyes művészi alkotásait is (lásd Potemkin-bírálatát a „Szocializmus”-ban), azt a „tisztá” művészet nevében teszi, minden „tendencia”, tehát minden forradalmi tartalom, minden forradalmi kifejezési eszköz szigorú elítélésével, dicséri, de csak úgy, mint ahogy húsz évvel ezelőtt egy-egy „progresszív” egyetemi tanár, vagy beérkezett költő elismerte, hogy Ady Endre sem nem egészen bolond, sem nem egészen tehetségtelen.

Hogy Alexander Bernát és Ignótus visszafogadása után a mai magyar burzsoázia csakugyan befogadja-e Kassák Lajost is, az attól függ, mennyi ideig tart és – a felszínen – milyen szilárd lesz a „konszolidáció”. Mi megállapíthatjuk, hogy nyugodtan megteheti: Kassák Lajosnak az égvilágon semmi köze nincsen a proletárforradalomhoz. Hogy kezdetben úgy látszhatott, mintha valami összefüggésben lenne vele, az, mint láttuk, optikai csalódás, ha társadalmilag szükséges optikai csalódás is volt. Kassák költészete, mint már a megelőző néhány nemzedéké (Reviczky Gyulától Babits Mihályig) a kispolgári intellektuell eligazodni nem tudását, eltévedettségét, hitetlenségét, kétségbeesését fejezte ki a kapitalista fejlődés, a közelgő forradalom számára megérthetetlen forgatagában. És ennek megfelelően Kassák, csakúgy, mint az előtte járt költői nemzedékek, nem a történeket magukat fejezte ki, hanem saját, egészen szubjektív hangulatait, saját képzeltségét az események valódi összefüggéseit megérteni. Az első időben ez a meg nem értés extatikus formákat vett fel: a deklasszált kispolgári intelligencia a proletárforradalomban remélte megtalálni azt a világot, amelyben otthon van. A forradalom utáni korszakban ez a lelkesedés, melynek komoly objektív szociális alapja nem volt, megszűnik, és helyébe a leépített bankhivatalnok imbolygó kétségbeesése, téveteg keresgélése lép: félelem a további deklasszáldástól, lassú belenyugvás a deklasszáltságba, perverz élvezése a deklasszált, felelőtlen, munka és küzdelem nélküli állapotnak. És az alaphang: képzeltség (osztályhelyzetükből adódó képzeltség) felismerni a helyzetet és küzdeni a társadalom megváltoztatásáért. Csak egy verset írunk ide példaképpen Kassák utolsó könyvéből, hogy mindenki előtt világosan álljon ez a lelkiállapot.

„ . . . . .
 esténcént hazamenni a meredek lépcső-
   házban
 így csukódik össze fölöttem az idő
   érzem,
 ahogy a szél megfagy a gyékényen
 és nem aludni nagyon sokáig, nem aludni
   reggelig, nem aludni más-
   nap délig, nem aludni,
 egyáltalában nem aludni,
 csak feküdni az ágyon elgyürt ingben
   és megkeményedett ábrá-
   zattal,
 a sárga tehén közben hétszer átmege a
   kerten pam pamm
 üvegen gurulnak könnyeim
 egy kardcsőrű madár megölte hűséges
   szolgámat,
 most az asszony felé fordulok, hogy át-
   adjam kinyílt virágaim,
 nem ismer meg,
 a szomszéd lakkozott asztalkája áll
   közöttünk,
 hogyan is kerültem hát idáig.”

Ha a Kassák költészetének ezt a szociális gyökerét felismertük, megértjük egyúttal azt is, hol van a gyökere az ő összefüggésének a mai munkásmozgalommal, főleg annak emigrációs részével. Általában véve az intellektueller számára a forradalom felé egy deklasszálódási szakaszon át vezet az út (deklasszálódás még nem jelent züllést). Elszakadtak saját osztályuktól, de még nem verték gyökeret a munkásosztályban. Eldobták maguktól a beléjük nevelt ideológiát, de az új ideológia még nem él elevenen bennük, belső életüket még nem tölti ki, cselekvésüknek még nem képes irányt szabni. Ezen a fejlődési fokon sok fiatal intellektuell érezheti, hogy lelki elményeinek egy Kassák-szerű költészet felel meg. És az emigrációs elszakadtság az eleven mozgalmától ezt nemcsak az intellektuelleknél fokozza, hanem még munkásokat (főleg ifjúmunkásokat) is hozhat olyan állapotba, amikor ez iránt a cél-, irány- és tartalom nélküli költészet iránt fogékonyakká lesznek. Az otthoni elnyomatás, munkanélküliség, a forradalmi tanításoktól való elszigeteltség stb. is teremthet talajt ilyen hangulatoknak. Minden levert forradalom után felbukkan a Saninizmus, a minden áron való feledni akarás, a magukat kiélni nem tudó energiáknak más terekre (például erotika) való átvezetésének valami formája. A magyar ellenforradalom sajátosságához tartozik, hogy ez Kassáknál a forradalmi jeliszavakkal való szakadatlan kacérkodás formájában jelentkezik. Ezért hathat néha a fiatal nemzedékre is. De aki keresztülment ezen az átmeneti válságon, aki komolyan megértette a kommunizmus tanításait, a forradalmi munkásmozgalmat, az kivétel nélkül szakított a szétzüllő polgári társadalom emez utolsó, kétségkívül tehetséges, de kétségkívül dekadens, feloszlási képviselőjével.

(Uj Március, 1926. november)

*Sarló és Kalapács Évkönyv 1926.**Kiadja a „Magyar Nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége”.**Wien. 1926.*

Komoly érdem és komoly haszon a párt szempontjából, hogy ez a szervezkedés, ez az évkönyv létrejött. Megállapíthatjuk ennek az évkönyv szerkesztőinek érdemeként azt is, hogy úgyszólván *spontánul* jött létre, az írók ama helyes, forradalmi ösztönéből, hogy az eddigi, teljesen anarchisztikus állapot komoly károkat okozhat.

De ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy az évkönyv magán hordja ennek a spontán keletkezésnek bélyegét is. Az újabb magyar irodalom belső állapotából következtetett, hogy csak a legfiatalabb írók tömörültek csoportokba. Az idősebb írók többé-kevésbé laza összefüggésekben állottak egyes irodalmi csoportokkal (Nyugat, Huszadik Század, szociáldemokrata irodalom) vagy teljesen izolálva voltak. Az első csoporton belül csoport-differenciálódások, folyóiratok, irodalmi csoportok, csoport harcok keletkeztek: az ellenforradalmi részek leváltak, mindjobban jobbra tolódtak, míg az eleinte csak ösztönösen kommunisták értékes része mindinkább tudatos kommunistává fejlődött. A részben emigrációs, részben hazai illegális kommunista irodalom anarchiájában tehát egyedül ezek a csoportok reprezentáltak némi szervezettséget és összetartást, és így természetes, hogy az évkönyv spontán keletkezése nemcsak e folyóiratok közvetlen történelmi utódjává tette az évkönyvet, hanem az egész ideológiájára is rányomta a maga bélyegét.

Ha ezt a szempontot most kiemeljük, azért tesszük, mert az évkönyv egyes hibái ebből a forrásból származnak és a továbbfejlődés, a várható eredményes működés érdekében kötelességünk rámutatni ezekre a hibákra. Már felületes olvasáskor is feltűnik, hogy az évkönyv elméleti írói a magyar irodalom történelmi beállítását Kassáknál és a Mánál kezdik. (Kivételesen Tordai elvtárs cikke, mely, ha vázlatosan is, de legalább képet igyekszik adni a magyar polgári osztály fejlődésének és felbomlásának egész folyamatáról). A hiba itt, véleményünk szerint onnan ered, hogy a beállítás túlságosan és egyoldalúan irodalmi. Kassák természetesen nemcsak irodalmi „forradalmat” jelentett. Amennyiben azonban jelentősége túlnő a pusztán irodalmon, annyiban csak folytatása mindazoknak a kísérleteknek, amelyekben a magyar kapitalista fejlődés folyamán létrejövő polgári intelligencia kritizálni próbálja a magyar uralkodó osztályok társadalmát és főleg irodalmát, kultúráját. Ezt a fejlődést pedig nemcsak Adyig kellene visszafelé követni, hanem rá kellene mutatni, hogy sokkal régebbi annál; legalábbis Bródy Sándorig és a „Hét” kezdetéig kellene visszamenni, ha nem még tovább. Nem jelent döntő különbséget az sem, hogy a „Hét”-től a „Nyugat”-ig minden irodalmi irány, mely a „nyugati”, „modern” szellemet igyekezett „irodalmi forradalom” útján behozni, végül: lepaktált a nagybirtok, a gentry Magyarországgal. Ha Fenyő Miksa – ezt a nevet csak azért emeljük ki, mert a perszonálunió rendkívül jellemző – mint a Gyosz titkára kompromisszumot köt az Omgeval és társaival, hogyne nőne a „Nyugat”-ban a Tisza Istvánok, Beöthy Zsoltok, Herczeg Ferencek „kultúrájának” a megbecsülése? Az irodalom csak reflexe a burzsoázia általános politikájának: a nagybirtokkal kötött kompromisszumának. De – tudjuk – végül Kassák sem tett egyebet, mint elődei. Kassák specifikuma csak az, hogy ő a forradalmi és forradalom utáni idők deklasszált rétegeinek hangulatát fejezi ki. Így mint *kiindulási pont* kétségkívül nagy jelentőségű volt a forradalmár írók egész sora számára, de

a kassákizmus – mint irodalmi stílus – éppen úgy a múlthoz tartozik, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond és az elmúlt nemzedék többi „klasszikusa”.

És itt érintjük a kérdés *elméleti gyökerét*: hogyan viszonylik a mai kommunista forradalmár író a múlthoz? Világos: a múlt nem létezik. De a magyar irodalomnak konkrét, számunkra – politikailag is – igen fontos múltja van: az a fejlődési folyamat, mely a negyvenes évek költészetéből, mely Petőfiben és a fiatal Aranyban éri el csúcspontját, a 67-es kompromisszumon keresztül egy álklasszicizmussá fejlődik (a kiegyezés osztálykompromisszuma következtében). Ezt a kilencvenes évektől kezdve „irodalmi forradalmak” zavarják, anélkül hogy másra, mint kompromisszumra vezetnének (mert a magyar burzsoázia nem meri és nem akarja a nagybirtok uralmát komolyan támadni, sőt a fejlődés folyamán mind szorosabb szövetségre lép vele). A forradalmárok irodalma ezen a talajon nőtt irodalmilag is, ezekkel az irodalmi irányokkal kell leszámolnia. Ámde nem marxista felfogás az, hogy ezt a leszámolást a fejlődési folyamat *utolsó hullámveréseire* redukáljuk. Nem az, mert ezzel benne maradunk a tisztán irodalmi színvonalú kritikában. Oroszországban Plechánov és Lenin, Németországban Mehring korszakalkotó munkát végeztek ezen a téren azzal, hogy az egyes irodalmi jelenségek és irányzatok helyét megjelölték a polgári társadalom *létrejötté folyamatának egészében*. Ezzel egyrészt megadták a marxista alapot az egyes irodalmi áramlatok helyes értékelésére, másrészt segítettek az irodalom helyét a tőkésstermelés keletkezése és felbomlása folyamatában meghatározni. És ez nem elvont, „tudományos” kérdés. Ha a KMP politikája 1848 örökösének vallja magát, ha agitációja állandóan él Dózsa György hagyományaival, úgy ennek megvan a maga elméleti alapja, melyet Lenin elvtárs igen mélyen határozott meg, mondván, hogy a polgári forradalom nincs kínai fallal elválasztva a proletárforradalomtól. Ezért Réz elvtárs, véleményünk szerint éppen úgy téved, ha a Petőfitől kiinduló fejlődési vonalat Csizmadiával és Várnai Zsenivel zárja le (61), mint Mácza elvtárs, ha a forradalmi proletariátus számára felhasználhatóknak csak azokat a formákat véli, melyek „hőzzánk történelmileg legközelebb állanak” (111) – vagyis ismét: Kassák és Szabó Dezső stílusát.

Az évkönyv elméleti cikkeiből így hiányzik a *történelmi távlat és elmélyülés*. Ahogy a magyar politikát nem értheti meg senki, aki a magyar kapitalizmus sajátos fejlődésével (67-es kompromisszum!) nincs tisztában, úgy a magyar irodalmat sem. És – Marxtól tanultuk – a ma megértéséhez, a mához vezető folyamat megértése útján jutottunk csak. Az évkönyv körül tömörülő íróknak tehát szélesebbé kell tenniük kutatásuk és bírálatuk bázisát; marxista elemzését kell adniuk *az egész* modern magyar irodalom fejlődésének. Tudjuk: ez nehéz feladat és nem máról holnapra megvalósítható. De éppen ezért *kezdetből fogva* tisztában kell lenniük ezzel a feladattal.

Ezt a hiányosságot azért kellett élesen hangsúlyozni, mert – véleményünk szerint – nincs befolyás nélkül a kötet *költői tartalmára* sem. A Kassák-féle „forradalom” lényege elvont líra volt. Kritikusai ezt a hiányát jól felismerik, de – a legtöbbször – maguk is csak elvont lírát adnak. Tudjuk: nem kis részben oka ennek az emigráció is.

Az emigráció nehezen ismerheti a magyarországi munkásság konkrét életét, konkrét fejlődését. De ennek ellenére meglepő, hogy nem akadt egyetlen író sem, aki a *mai Magyarország bírálatát* irodalmi, költői eszközökkel mégcsak megpróbálta volna is. A versekben elvont fehérterror, elvont elnyomatás áll szemben elvont hősiességgel. És ha a versek sokszor szépek is, igazi hatása az emigráns irodalomnak csak akkor lehet, ha ahogy a párt elméletileg meg tudja adni az ellenforradalmi konszolidáció bírálatát, a kommunista

költészet groteszkül, dühvel, iróniával megrajzolná a mai magyar uralkodó osztályok igazi képét. Azt hisszük, nem szabad ezt a költői feladatot kizárólag a jobb vagy baloldali kispolgároknak, a Szabó Dezsőknek és Gergely Sándoroknak átengedni.

Ennek objektíve egyik akadálya az emigráció is, a távollét Magyarországtól. Komoly akadály, de nem leküzdhetetlen. És leküzdhetősége felé éppen *a perspektíva kitágítása* az út. Tisztán irodalmilag úgy látszik, le van küzdve a kassákizmus. De éppen mert ez a folyamat szinte tisztán irodalmi maradt, konkrét esetekben visszaesnek fiatal költőink az e formákat létrehozó deklaszált anarchista-lumpenproletár-ideológiába. Ilyen sajnálatos kisiklás a nagyon tehetséges Barta Sándor elvtársnak, akitől az ősszel az „Uj Március” gyönyörű és igazán kommunista verset közölhetett (Ének a moszkvai porrról) egyenesen „munkásoppozíciós” irányzatú novellája.

Amikor tehát az évkönyvet letesszük, reméljük, hogy egy fontos és hasznos fejlődés *kezdétét* jelenti. A hibák, amelyeket megállapítottunk, minden kezdetnek szükségszerű velejárói és csak hosszú munka és kölcsönös, megértő, elvtársi bírálat segítségével küszöbölhetők ki. Ebben minden a mozgalom iránt komolyan érdeklődő elvtársnak részt kell vennie, de ha most melegen figyelmükbe ajánljuk a könyvet, nemcsak ezért tesszük, hanem azért is, mert a cikkekből sok okulást, a versekből és novellákból sok élvezetet nyerhet a proletárolvasó.

(*Uj Március 1927 június*).

A Danton-legenda

Igen érdekes, főként azért, mert nemcsak magyar jelenség, hogy már hosszú idő óta az intelligencia tekintélyes része szemében Danton bevonult a történelem pantheonjába. Dantonért szabad lelkesedni, illetve nem szégyen, ha az ember Dantonért lelkesedett valamikor. Sajátos sorsa ez Dantonnak, szinte teljesen egyedülálló sors a forradalmárok sorsában. Mert hiszen Spartacusért, Münzer Tamásért, Dózsa Györgyért, Marat-ért, Robespierre-ért nem illik lelkesedni (még történelmi távlatból sem) és Babeuf vagy Blanqui nevét még csak ismerni sem köteles a művelt ember. Honnan van Dantonnak ez a privilegizált helyzete? Csakugyan ellenforradalmár volt Danton?

Olvasóink meg fogják érteni, hogy úgy tesszük fel a kérdést, hogy előbb, sőt elsősorban a Danton- kérdéssel magával foglalkozunk és Büchner darabjára csak azután térünk rá. Sohasem véletlen, nem is másodrendű kérdés, hogy valamely kor történelmi alakjai közül ki és hogyan válik költői alkotások központi alakjává. Mehring igen helyesen emelte ki többször, hogy a német irodalmi fejlődésre nagyon jellemző, hogy Goethe éppen Götz von Berlichingent választotta ki a parasztháborúk vezéreinek sorából, nem Florian Geyert (Münzerről nem is szólva). És a „Takácsok” minden szocializmustól távolálló alaptendenciáját ismét megerősíti és aláhúzza Florian Geyer, mint a Hauptmann parasztlázadás-drámájának központi alakja. Ezeket a példákat akármeddig lehetne halmozni. Ami most már Dantont illeti, ő a központi hőse minden polgári – nem egyenesen restaurációs ellenforradalmi – írásnak, mely a francia forradalommal foglalkozik. Még Carlyle-nél és Lamartine-nál is ő áll a központban, Romain Rolland őt választja hősének és amikor a Madách-féle világtörténelmi panorámában a francia forradalomra kerül a sor, Ádám mint Danton reprezentálja az „örök emberit” a forradalomban.

Honnan van ez a nagy rokonszenv? Csakugyan ellenforradalmár volt Danton? Erre a kérdésre nem könnyű igennel vagy nemmel felelni. Danton bukása – a Danton-legenda központi tárgya – mint ellenforradalmárt mutatja be. Amikor Danton és házi publicistája Camille Desmoulins kiadják az „irgalom” jelszavát, alapjában véve tényleg restaurációs jelszót adnak ki. Le akarják zárni a forradalmat, megállítani a jakobinus terrort, mégpedig a forradalmi fejlődés olyan pontján, amikor annak fennmaradása sem külső, sem belső ellenségekkel szemben nincs biztosítva. Még világosabban ellenforradalminak mutatkozik Danton szerepe, ha bukásának konkrét belpolitikai előzményeit – melyeket a legenda eltakar – vesszük szemügyre. Dantonék ui. közvetlenül azután adják ki az „irgalom” jelszavát, közvetlenül azután fordulnak szembe a forradalmat továbbvinni akaró Robespierre-rel, miután Robespierre-rel együtt, vele a legszorosabb szövetségben, letörték és vérpadra vitték a párisi községháza alsó néprétegek érdekképviselői vezetőit, Hébert-t, Chaumette-t és társait. Csak azok kivégzése után merült fel számukra az „irgalom” szükségessége, a terror kiépítésének erkölcsi parancsa. A legenda itt a „jelkiismeret” szavát hallatja, a hős „tragikusan mély” megrendülését saját cselekvéseinek következményei felett, megfordulást a forradalom helytelen útján, tragikusan késői belátást stb., amikor is persze a király, az arisztokraták, a girondisták vérpadra vitele a „tragikus bűn”, nem Hébert-ék kivégeztetése. Danton, mint ennek a legendának a hőse, éppen úgy ellenforradalmár, mint előtte a király, az udvar által megvesztegetett Mirabeau, mint a „nemes” girondisták (akik – melleleg megjegyezve – azért buktak el elsősorban, mert testükkal védték a háborúban, polgárháborúban és inflációban szélesebben terjeszkedő és a párisi tömegek vérét kiszívó uzorát). Ezzel az utolsó, zárójeles mondattal elhagytuk a legenda talaját és ráléptünk a valóságos történelmére. Danton sokkal komolyabb és jelentősebb politikus volt, semhogy cselekedeteit Romain Rolland-féle (de sőt Georg Büchner-féle) literátor-sznetimentalitások és „jelki örvények” szabályozták volna. Amikor Danton le akarta zárni a forradalmat, azért akarta, mert az a társadalmi réteg, amelyet ő képviselt, amelynek ő politikai vezére és szócsöve volt, mindent elért már, amit a forradalomtól remélhetett. Ez a társadalmi réteg pedig – és itt van a Danton-legenda társadalmi alapja – az intelligencia alsó és középrétege volt. A francia forradalom párttörténetének tömkelegében csak a marxizmus lehet iránytű. Ha megértjük, hogy a girondisták az ipari és kereskedelmi burzsoázia felső rétegeit képviselték (mely Dél-franciaországban sokkal erősebb volt mint magában Párisban), ha tudjuk, hogy Robespierre és St. Juste a forradalmi kispolgárság képviselői voltak, ha tudomásul vesszük, hogy az 1793-as párisi községháza a plebejus proletár, félproletár rétegeknek és a kispolgárság legalsó, legszegényebb részének adott hangot, akkor egy csapással tisztán áll előttünk a forradalmi pártok küzdelme, fel- és aláhullámszásának képe. Világos, hogy az abszolút királyság megbuktatása, a hűbériség eltörlése közös érdeke volt valamennyi nem hűbéri osztálynak. De a burzsoázia nagyon szívesen kompromisszumot kötött volna egy „alkotmányos”, vagyis a polgári és hűbéri osztályokra *együttesen* támaszkodó királysággal. Ez a kompromisszum azonban a külső és belső háború forgatagában mindkét részről későn merült fel, akkor, amikor a forradalom fejlődése már túlhaladt ezen a ponton. A kispolgárság, az intelligencia, mely a hűbéri abszolutizmusban sehogyse tudott elhelyezkedni és deklasszálódott, a plebejus rétegek, a jobbágyi terhek alól szabadulni vágyó, földéhes parasztsággal együtt, forradalmi erővel harcolt a külső és belső ellenség ellen: a hűbéri abszolutisztikus hatalmak koalíciója, a royalista és burzsoá összeesküvések

ellen. Ennek a szövetségnek, amelyben a párisi plebejus rétegek adták a forradalmi lökőerőt, volt szellemi vezére, legnagyobb néptribunja Marat – akit éppen akkor ért az ellenforradalmi tör, amikor ez a szövetség, diadalai tetőpontján bomladozóban volt. A francia forradalom mélyreható belső ellentmondása abban rejlett, hogy a benne politikailag vezető és cselekvésben előljáró, a legnagyobb áldozatokat és önfeláldozást tanúsító osztályoknak gazdaságilag nem nyújthatott semmit. Elsöpörte a hűbériséget és földet adott a felszabadult jobbágnak, de a városban a lerombolt hűbériség helyébe csak a tőkés termelés léphetett. A plebejus rétegek kétségbeesett és akkor kilátástalan küzdelme a fejlődő kapitalizmus okozta gazdasági leromlás ellen kapott vezetőt a párisi községházában, mely a forradalmat – akkor szükségképpen zavaros, ellentmondó gazdasági és társadalmi célkitűzésekkel – tovább akarta vinni és biztosítani az eddigi vezető réteg uralmát. Ez ellen szövetkeztek Danton és Robespierre, de homlokegyenest ellenkező okokból. A forradalomban vezető szerephez jutott intelligencia elérte minden célját: elhelyezkedett vezető állásokban, tekintélyes része meggazdagodott (Danton környezete hírhedt volt korrupt voltáról), ez a réteg – a maga szempontjából jogosan – befejezettnek tekintette a forradalmat, mely az ő céljait már megvalósította. Robespierre és csoportja ellenben, rousseauista utópista ideáloktól fűtve azt remélte, hogy az állam kíméletlen beavatkozása, az erkölcsök megjavulása segítségével megteremti a társadalmi harmóniát, mindenki jólétét, de még a magántulajdon alapján. Visszautasította tehát a plebejus rétegek kívánságát a forradalom szociális továbbvitelét illetőleg, de azért nem tekintette lezártnak a politikai, a kulturális forradalmat. A párisi községháza bukása után, amikor a dantonisták egyre nyíltabban léptek fel restaurációs törekvéseikkel, amikor Danton lesz minden ellenforradalmi irányzat titkos reménye, a harc elkerülhetetlenné válik. És a harcban Danton bukik el. A két forradalmi vezér ellentéte mögött objektív osztályellentétek állanak (nem Robespierre irigysége a zseniálisabb Dantonnal szemben, mint a legenda hirdeti). És az objektív viszonyok logikája természetesen Robespierre bukásához is vezet. Amikor a parasztok ki vannak elégitve, amikor a fleurusi győzelem biztosítja a francia köztársaság fennállását, elkerülhetetlenné válik a visszahatás: a gazdaságilag győztes burzsoázia politikai győzelme. Egy hónappal Fleurus után Robespierre is a vérpadra lép.

De ez a kép – a Danton-legenda társadalmi magja – csak egyik oldalát adja Dantonnak, csak pályájának lefelé menő vonalát. Ugyanez a Danton, a forradalom győzelme előtt, nemcsak a föltörekvő plebejus rétegek legnagyobb szónoka, hanem egyik legerélyesebb, legokosabb, legtaktikusabb vezére is volt. A győzelem organizátora. Amikor az ellenséges koalíció már mélyen behatolt Franciaországba, amikor Longwy ágyúlövés nélkül megadja magát és Párisban az udvar, az arisztokrácia szívrepesve várják az „ellenség” bevonulását, és a girondista minisztérium jobban fél az ellenállás megszervezésétől, a párisi tömegek mozgósításától és felfegyverzésétől, mint az osztrákoktól és a poroszoktól és harc nélkül fel akarja adni Páris – akkor áll Danton forradalmi jelentősége csúcspontján. Ekkor hangzik el híres beszéde, ezzel a végakkorddal: „de l’audace, de l’audace et encore de l’audace” (bátorság, bátorság és még egyszer bátorság). Akkor adja ki a jelszót, hogy a haza veszélyben van és szervezi meg vasenergiával a végső harcot a külső és belső ellenség ellen. Az 1792-es szeptemberi események, a népbíráskodás a börtönökben, a hadsereg megszervezése természetesen nem egy ember, egy „zseni”

műve. De Dantonnak oroszlánrész jut ennek a döntő csatának, a forradalom megmentésének szervezésében és keresztülvitelében.

Ellentmond a kép az előbb rajzoltak? Igen: ha – polgári módon – a hős „lelkében” keressük cselekvéseinek kulcsát. Akkor itt van a vérszomjas, a szeptemberi Danton az egyik, az „irgalmat” követelő Danton a másik oldalon; a tetterős, a győzelem organizátora 1792-ben és a fáradt kéjenc 1793-ban. De ha mint marxisták a felület alatt működő társadalmi erőket vizsgáljuk, akkor nem látunk ellentmondást: Danton zseniális és tetterős, amíg osztályával ki kell verekednie a maga céljait, e célok elérése után élvezni akarja a győzelem gyümölcseit; nyugodtan vérpadra küldi osztályellenségeit e cél elérése kedvéért, de nem hajlandó vért áldozni más osztályok győzelme érdekében. Danton ellentmondásai osztályának ellentmondásai: az intelligencia forradalmi szerepének ellentmondásai a tőkés társadalom keletkezési vajúdásainak, a polgári forradalmak történetében. A nagy francia forradalomtól egészen a ma lejátszódó gyarmati forradalmakig mindenütt találkozunk ezekkel az ellentmondásokkal. Persze azzal a lényeges különbséggel, hogy amint semmiféle polgári forradalom nem érte el és nem fogja elérni a nagy francia forradalom nagyszerűségét (éppen azért, mert a plebejus rétegekből közben osztálytudatos proletariátust teremtett a tőkés termelés fejlődése), úgy az intelligencia képviselői mindinkább Danton végső fejlődésének paródiáját játsszák meg és mindinkább kivesz belőlük az 1792-es Danton erélye és államférfiúi éleslátása.

Most válik egészen érthetővé, miért koncentrálódik a Danton-legenda Danton halálára. Itt van az a pont, ahol az elégedetlen intelligencia magára ismer Dantonban, ahol saját sorsának hatalmas történelmi szimbólumát látja benne. (Marx persze az 1792-es Dantont emeli ki, különösen 1848-as írásaiban.) Ennek a Danton-legendának része Georg Büchner most előadott színműve. Büchner a két francia forradalom közötti (az 1830-as és az 1848-as) német fejlődés primitív fokának megfelelően, még az összes alsó rétegek forradalmában hitt a megkövesedett német hűbéri abszolutizmus ellen. „Béke a kunyhóknak, harc a paloták ellen” írja mottónak egyik röpiratára. És fiatalon, alig 24 éves korában hal meg Zürichben, száműzetésben. De a Danton-dráma mély forradalmi pesszimizmussal van telítve. A forradalmi intellektuel, Büchner már előre átéli osztályának szomorú szerepét abban a forradalomban, amelyet maga igyekszik előkészíteni, amelyért fiatal életét feláldozza. Ez a költői éleslátás okozza műve hosszú feledettségét. Az 1848-at megelőző mély erjedési folyamat tele van harci kedvvel, optimizmussal, társadalomkritikával, nem hajlamos önmarcangolásra. És még 48 után is a német intelligencia kisebb része vagy Marxszal vagy Lassalle-lal harcolni kész 48 megismétléseért, nagyobbik része mindjobban a Bismarck-féle, felülről csinált nemzeti egység sorába kerül. Csak amikor a német kapitalizmus viharos fejlődése újra forradalmi helyzeteket kezd teremteni, amikor ennek következtében az irodalom is szembe helyezkedik a 70 óta uralkodó hivatalos költészettel, jön fel Büchner napja is. A 90-es évek naturalista költészete kezdi először megbecsülni. De az 1918 körüli idő expresszionista, állítólagos forradalmárok irányzata teszi őt igazán klasszikussá. Érthető, hogy fáradt, önmarcangoló pesszimizmusa, a világot káosznak tekintő látása miatt ősüknek tekintették őt.

Érthető, de nem fejezi ki a tényeket még sem. Mert ahogy már Büchnerben is kifejezésre jutó Danton-legenda alapos lefokozását jelenti az igazi, a történelmi Dantonnak, úgy a Büchner-féle pesszimizmus, az elszigetelten küzdő és magányosan

elesett harcos pesszimizmusa egészen más valami, mint az 1918-as kávéházi elégedetlenek kávéházi lumpenproletár pesszimizmusa. Érthető, hogy Moissi – ennek a kornak egyik reprezentáns színésze – fáradt, blazírt, élvvagyó, kávéházi írónak játszott, mégpedig nagy sikerrel, Büchner Dantonját. De még kevésbé Dantont játszott, mint ahogy azt Büchner megírta. Nem Dantont, hanem a Danton-legendát. Mégpedig nem az 1848 előtti, hanem 1918 utáni, egészen dekadenssé vált formájában. Nem véletlenül jött létre és így létre ez a legenda. De a legenda keletkezésének és fejlődésének szükségszerűsége egyáltalán nem jelenti azt, hogy igazán kifejezi a történelmi valóságot: Danton egyéniségének minden oldalát és történelmi szerepének igazi jelentőségét.

(100%, II. évf. 2. sz.)

(Tamás Aladár)

М. Лацко:

100%. IDELOGIA, KULTÚRA, LITERATÚRA. MATERIÁLY K
PUBLIЦИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЬЕРДЯ ЛУКАЧА ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1920–Х ГОДОВ

(Резюме)

Выпущенный в 1927 году журнал „100%” с самого начала и недвусмысленно был пропитан духом коммунизма и в начале своего существования особенно важную роль выполнил в формировании тех мыслей, идеологических и культурных концепций, которые оказались очень прочными элементами коммунистической идеи в Венгрии. Самостоятельное направление журнала представляли те работы, которые принадлежали, главным образом, перьям Дьёрдя Лукача, Йожефа Реваи (под псевдонимами) и некоторых других членов венской коммунистической эмиграции. Наряду с тем, что эти статьи относились к действительно высокого уровня продукций европейского марксизма, в них можно проследить и рождение существенных и прочных компонентов венгерской коммунистической идеологии.

Значение журнала можно действительно воспринимать, если учесть, что коммунистические журналы того времени – „Корунк (Наша современность)” или „Уй Марциуш (Новый март)” – чуть дали место культурным или отвлеченным идеологическим статьям.

В рассматриваемый период – между второй половиной 1927 года и весной 1929 г. – главной темой статей была оценка вангерской политической жизни и направлений. Журнал с живым вниманием следил за изменениями идеологического облика господствующих кругов, и особенно глубокому анализу и критике подвергал неонационализм Клебелсберга. Опираясь на оценку тезисов Блума, „100%” анализировал новые направления венгерской интеллигенции, главным образом направление „третьего пути”.

Дьёрдь Лукач, Йожеф Реваи, Андор Габор, Шандор Вайда, Арпад Фаи и другие, правда, подчёркивали значение литературных революций начала столетия, но их мнение ладило с чертовой оценкой конкретного литературного значения возобновления. Они особенно негативно оценивали литературу Венгрии после 1919 г.

Вышедшие на страницах журнала „100%” статьи имеют значение и с такой точки зрения, что с их помощью можно реконструировать период духовного развития Дьёрдя Лукача с 1926 по 1929 г. между тем много компонентов его поздней теории реализма. Журналы „100%” и „Уй Марциуш” опубликовали ряд – до сих пор не идентифицированных – статей, которые концептуально, с точек зрения стилистики можно приписывать Лукачу.

Наряду с детальным анализом этих статей, в приложении содержится перечень приписанных Лукачу статей, доказание авторства, а также дословное опубликование трёх, до сих пор неидентифицированных статей Д. Лукача.

Lackó Miklós:

LA REVUE 100%. IDÉOLOGIE, CULTURE, LITTÉRATURE.

CONTRIBUTIONS À L'ACTIVITÉ PUBLICISTIQUE
DE GYÖRGY LUKÁCS DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DES ANNÉES 20.

(Résumé)

La revue 100% lancée en 1927 est dès ses débuts d'inspiration communiste avait dans les quinze premières années de son existence un rôle très important dans l'élaboration des conceptions idéologiques et culturelles qui constituaient par la suite des aspects positifs, durables de l'idéologie communiste hongroise. Une tendance autonome de la revue est représentée par les écrits qui sont dûs – sous des pseudonymes différents – à György Lukács, József Révai et à quelques autres membres de l'émigration communiste à Vienne. Ces écrits – oeuvres importantes du marxisme au niveau européen – permettent de suivre l'élaboration des facteurs essentiels de l'idéologie communiste hongroise. L'importance de la revue peut être saisie, si nous tenons compte du fait que les revues officielles communistes de l'époque – Új Március (Nouveau Mars) – consacrent peu de places aux études idéologiques, théoriques et culturelles. Dans la période examinée, deuxième moitié de 1927, printemps 1929, la thème principale des articles est l'appréciation de la vie politique hongroise et de ses tendances. La revue suit avec une attention particulière les changements du panorama idéologique des cercles dirigeants en faisant une analyse très poussée, critique du néonationalisme de Klebelsberg. La revue 100% en se basant sur une évaluation des thèses dites de Blum, (pseudonyme de Gy. Lukács) analyse les nouvelles tendances de l'intelligentsia hongroise d'inspiration droitiste, et surtout la "troisième voie" populiste.

György Lukács, Révai, Andor Gábor, Sándor Vajda, Arpád Fáy et d'autres insistent sur l'importance des révolutions littéraires du début du siècle par une approche restreinte ils ne leur attribuent qu'une importance d'un renouvellement littéraire concret. Il portent un jugement particulièrement négatif sur la littérature hongroise d'après 1919. Les écrits parus dans la revue 100% sont importants parce qu'ils permettent de reconstituer la période d'évolution spirituelle de György Lukács entre 1926 et 1929 période pendant laquelle se formaient de nombreux éléments de sa théorie ultérieure de réalisme. La revue 100% et le Nouveau Mars publient quelques écrits de Lukács encore non identifiés qu'on lui attribue d'après la conception et le style. À côté de l'analyse détaillée de ses écrits, l'annexe contiennent la liste des écrits attribués à Lukács, les preuves de leur identité est le texte intégral des trois articles de Lukács non-identifiés jusqu'ici.

Bollók János:

A THONUZOBA-LEGENDA TÖRTÉNELMI HITELE

Dis manibus J. Horváth

I.

Thonuzoba alakja úgy él a magyar történelmi köztudatban, mint az ősi pogány hit mártírjáié, aki nem volt hajlandó fölvenni a kereszténységet, és ezért halállal kellett lakolnia. Neve legendássá vált, rá vonatkozó forrásértékű adat azonban mindössze egy áll rendelkezésünkre: Anonymus Gesta Hungarorumának befejező része, ami – valljuk be – legalább annyira homályos, mint a gestának az Anonymus-kutatást hovatovább teljesen kisajátító bevezető fejezete. A problematikus textus, ami dióhéjban élettörténetét tartalmazza, a következő:

Dux vero Tocsun genuit filium nomine Geysam, quintum ducem Hungarie. Et in eodem tempore de terra Byssenorum venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Urcund, a quo descendit genus Thomoy, cui dux Tocsun dedit terram habitandi in partibus Kemey usque ad Tysciam, ubi nunc est portus Obad. Sed iste Thonuzoba vixit usque ad tempora sancti regis Stephani, nepotis ducis Tocsun. Et dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et Hungaros baptizaret, tunc Thonuzoba in fide vanus noluit esse Christianus, sed cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus, ut ne baptizando ipse et uxor sua viveret cum Christo in eternum, sed Urcun filius suus Christianus factus vivit cum Christo in perpetuum.¹

Thonuzoba tehát fejedelmi családból származott, a besenyők földjéről érkezett az országba Taksony vezér idejében, akitől szállásterületet kapott. Mivel Taksony felesége besenyő származású volt, (*dux Zulta duxit filio Tocsun uxorem de terra Cumanorum*),² feltételezhető, hogy Thonuzobát a magyar fejedelemhez rokoni szálak fűzték.³

Ami a történelmi hitelességet illeti, Anonymus előadásának további részében sem kételkedhetünk. Tömaj nemzetség az általa megadott helyen, a Tisza bal partján a Sárrét felé húzódó területen valóban létezett,⁴ és ebben a nemzetségben – mint az 1292-ből, 1343-ből, illetve 1281-ből származó adatok tanúsítják –, évszázadok múltán is előfordultak a *Thonyz*, *Thanyz*, *Urkun*, *Urkund* nevek.⁵ Az is valószínű, hogy a nemzetség őse ugyancsak a *Thonuz* nevet viselte; nevének második tagja, az 'atya' jelentésű '*oba*' toldalék csupán, s az írónak azért volt szüksége rá, hogy megmagyarázza az *Obad/Abád*

¹ E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum (SRH) 1.*, Bp. 1937. 57. 116, 1.–117. 6.

² E. Szentpétery: *SRH 1.*, 57. 114, 8–9.

³ Györffy Gy.: István király és műve, Bp. 1977. 100.

⁴ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, III., Bp. 1901. 104–128.

⁵ Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink, Bp. 1915. 18.

helynév eredetét, ami nem más, mint az 'oba' török szónak az akkor még eleven és helynévképzőként is funkcionáló, finnugor eredetű, magyar -d képzővel ellátott származéka.⁶

A tulajdonképpeni problémát a rimes prózában fogalmazott befejező rész jelenti; ebből ugyanis a magyar középkor kutatói azt vélték és máig azt vélik kiolvasni, hogy ez a részlet, esetleg egy jokulátor énekre visszamenően, azt mintegy forrásul felhasználva,⁷ Szent István erőszakos térítő tevékenységének egyik legvéresebb epizódját őrizte meg számunkra, nevezetesen azt; hogy István a hitben gyarló törzsfőt, mivel nem akart megkeresztelkedni, élve eltemette feleségével együtt. A szöveghely ilyen értelmezése mind a fordításban,⁸ mind a történeti irodalomban a múlt század közepétől nyomon követhető. Az összefoglaló magyar történeti munkák közül elsőként Szalay 1852-ben megjelent könyve említi,⁹ de csaknem egy évszázaddal később Hóman Bálint is hasonlóképpen nyilatkozik róla.¹⁰ Mások, noha nem vonták kétségbe a történet hitelességét, szelídíteni igyekeztek oly módon, hogy a *vivus* jelzőt megpróbálták Thonuzoba feleségének személyneveként értelmezni,¹¹ és ez esetben nem élve eltemetésről lett volna szó, hanem súlyos, de nem embertelenül kegyetlen megtorlásról. Ez az értelmezés azonban inkább szellemes, mint elfogadható; bizonyítani jóformán semmivel sem lehet, annál több érv hozható fel viszont ellene.¹² Györffy György István koráról szóló monográfiájában áthidaló megoldást kínál; érezve azt, hogy egy ilyesfajta eljárás inkább Géza egyéniségéhez illenék, Thonuzoba élve eltemetését nem Istvánnak, hanem apjának, Géza fejedelemnek tulajdonítja¹³ – Anonymus „tévedésére” azonban ő sem tud elfogadható magyarázatot adni. A negyedik értelmezési lehetőséggel, hogy tudniillik Thonuzoba rituális öngyilkosságot követett el, a későbbiekben foglalkozunk.

A besenyő törzsfő sorsa sokáig csak a hittérítés mikéntjének illusztrálására szolgált. A közelmúltban azonban Szegfű László tollából megjelent egy olyan tanulmány (A Thonuzoba monda),¹⁴ mely az Anonymusnál szereplő történetet igyekszik teljesen új megvilágításba helyezni; és mert következtetései az államszervezés korának nem egy lényeges eseményét érintik, saját álláspontunk kifejtése előtt Szegfű elképzelésével részletesebben is kell foglalkoznunk.

⁶ G. Bartha K.: A magyar szóképzés története, Bp. 1958. 102–103.

⁷ Képes G.: A magyar ősköltészet nyomairól, ItK, 1964. 1–22. és 171–193. Id.: 185.

⁸ Szabó K.: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről, Bp. 1892. 63.

⁹ Szalay L.: Magyarország története I., Lipcse. 1852. 82. Szilágyi S.: A magyar nemzet története I., Bp. 1895. 280.

¹⁰ Hóman B.: Magyar történelem I., Bp. é. n. (1937) 197.

¹¹ Mátyás F.: Történeti egyezések és tévedések, ÉTtK, XVI., Bp. 1896. 17. skk., Pauler E. – Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 463.

¹² A Váradi Regestrum 151-ben szereplő *Uyes* (Ujjos?, Ügyes?) női név és a *vivus* kapcsolatba hozásának legfőbb akadálya Anonymus helyesírása. Ezen kívül a *vivus*-nak van pontos jelentése, s ezen a kéziratbeli *vivos* változat sem módosít semmit, hiszen hasonló rasurák nem ritkák a kézirat szövegében.

¹³ Györffy Gy.: i. m. 59., 100–101.

¹⁴ A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. 275–285.

II.

Szegfű, cikkének gondolatmenetét egy Ianus Pannonius epigrammával¹⁵ indítja, amit a költő III. Frigyeshez írt, visszakövetelve tőle a magyar koronát a törvényesen megválasztott új uralkodó, Mátyás számára. Ianus példák sorával érvel amellett, hogy ez a korona Frigyes nációjára még soha sem hozott szerencsét, és példái között elsőnek szent Imre esetét említi:

*Testis erit primae fraudatus flore iuventae
Henricus Stephano quem pia Gisla dedit.*

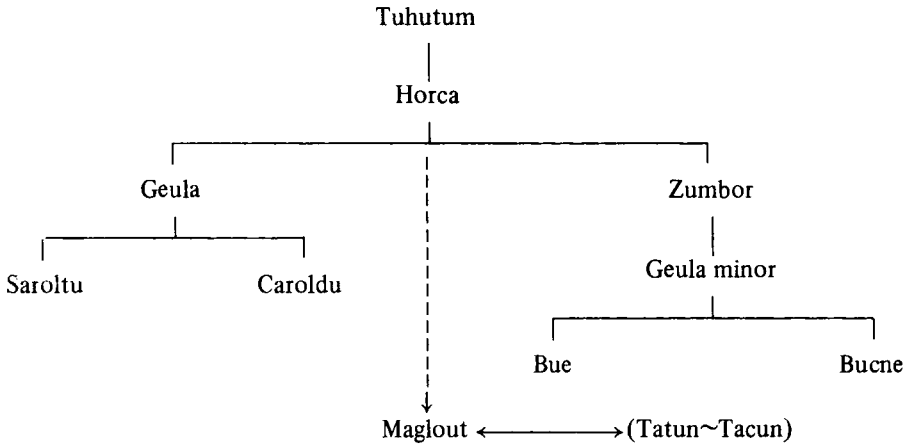
Szegfű a „*fraudatus flore iuventae*” kifejezést ’ifjúsága virágában megcsalt, (ármánnyal rászédett, megkárosított)’-nak fordítja, majd a következő lépésben Imre halálának körülményeit elemzi, és arra az eredményre jut, hogy Imre herceg vadászat alkalmával vadkan áldozata lett. Ezt a – Hildesheimi Évkönyvekben szereplő – vadkant azonban szerinte nem szó szerinti értelemben kell vennünk; ez ugyanis nem más, mint Thonuzoba, a pogánynak megmaradt nyakas besenyő, akinek neve magyarra fordítva ’vaddisznó-apá’-t jelent. Imrét tehát valójában Thonuzoba gyilkolta meg, és a Hildesheimi Évkönyvek szerzőjének erről hírt vivő, feltehetőleg magyar származású valaki egyszerűen lefordította latinra a merénylő nevét, s így kerülhetett az *aper*, azaz ’vadkan’ az évkönyv szövegébe. Vagyis Imre egy vadászat alkalmával merénylet áldozatául esett, és ez volt a valódi oka István példátlan bosszújának.

De mi készíthette Thonuzobát tettének elkövetésére? Anonymus – folytatja Szegfű –, nyíltan ugyan nem, de egy következetesen végigvitt szimbólumrendszert kidolgozva, erre is megadja a választ. A XIII. századnak ugyanis van két problematikus nemzetsége, a *genus Maglout* és a *genus Tatum*. Az előbbi Anonymusnál szerepel, de a XIII. századi emlékekben nincs nyoma, a másodikat a krónikák említik Vazul felesége kapcsán, de hogy kik voltak tagjai és hol laktak, a források erről is hallgatnak. A Gestában a Maglód nemzetségről a következő összefüggésben esik szó: *Tuhutum pater Horca avus Geula et Zumbor, a quo genus Maglout descendit.*¹⁶ Ugyanakkor pár fejezettel később Töhötömmel kapcsolatban Anonymus az alábbi családfát vázolja fel: *Tuhutum vero genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu et altera Saroltu, et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani. Zumbor vero genuit minorem Geulam, patrem Bue et Bucne.*¹⁷ A két egymásnak némileg ellentmondó hagyományt egyeztetve, a következő családfa adódik:

¹⁵ Epigrammata, 318. 3–4. Janus Pannonius, Bp. 1972. 204.

¹⁶ *Szentpétery*: SRH 1., 6. 41, 15–16. és 20. 61, 12–13.

¹⁷ *E. Szentpétery*: SRH 1., 27. 68, 6–69. 3.

Az így nyert családfa egyes elemei között Szezfű az etimológia módszerével próbál kapcsolatot teremteni és választ keresni arra, hogy milyen szálak fűzhetik egymáshoz a többi gestában elő nem forduló, következésképpen Anonymus leleményének tekinthető Tuhutum, Horca, illetve Maglout hármas betoldást. Ezek közül legegyszerűbbnek tűnik számára a Maglód név etimológiája, ami a magyar 'maglik, magzik' ige származéka, folyamatos melléknévi igenév képzővel ellátott alakja, és 'tenyészüldő'-t jelent. A továbbiakban – arra hivatkozva, hogy Anonymus kedvelte az etimologizálást – azt igyekszik bizonyítani, hogy a 'magló'-val azonos jelentésű, ennek mintegy tükörfordítása a Tuhutum és Tacun, valamint a szláv Horca név is. Többszörös etimologizálásának végeredményét így összegezi: „A XIII. század legkülönösebb nemzetségével van dolgunk. (ti. a Tatun nemzetség esetében.) Anonymus fiktív őst kreál számukra Tuhutum személyében, honfoglaló voltukat, szkíta eredetüket kívánja bizonyítani, a krónikák pedig védelmükre kelnek, mondván, hogy nem Vazul ágyassága révén jutottak nemességhez, sőt Kézai még azt is hozzáteszi, hogy enélkül is nemesek, mert Szkítiából erednek. Ha pedig a *genus Tatun* és a *genus Maglout* azonos, talán fény derülhet arra is, hogy miért keveredett Thonuzoba konfliktusba a királyi családdal.”¹⁸

Ezt követően azt elemzi, hogy az Álmos születéséről szóló mondában Álmos anyjaként, Kézai Eneth-jével ellentétben, Anonymusnál Emese szerepel. Az Emese név jelentése pedig megint csak 'disznó-anyja', 'vaddisznó-anyja'. Anonymusnak ez a változtatása – szerinte – nem lehet véletlen, hanem akárcsak az előbb említett etimológia-sor, ugyanannak a szimbólumrendszernek eleme. Ez az anonymusi változat – ugyancsak Szezfű szerint –, az Árpád dinasztia Vazul ágának eredetmondája, István korából mintegy visszavetítve a honfoglalás előtti korba; mivel a Thonuzoba totemisztikus név, és a Maglód-Tatun nemzetség totemje, neve alapján ítélve a disznó volt; ez a totemisztikus burok áltotemeket rejt, Vazult és Thonuzoba lányát, Emesét. Thonuzoba tehát ennek a nemzetségnek nemzetségfője volt, Emese pedig Thonuzoba lánya, akit Vazul vett feleségül. Szent Imre meggyilkolásának történetét végül Szezfű a következőképpen

¹⁸ Szezfű *L.*: i. m. 279–280.

rekonstruálja: „István Imrét állította a hadsereg élére. Feltételezhető, hogy ebben a minőségben Imre viselte a fővezéri tisztet a belső ellenségnek számító Ajtony és a külső támadó, II. Konrád ellen viselt háborúban. E két győzelem bizonyíthatta, hogy Imre rátermett hadvezér, s ugyanakkor élvezte a hadsereg bizalmát is. Ekkor István úgy határozott, hogy átadja hatalmát fiának. Akadályt jelenthetett azonban a hatalom átvételénél, hogy azt az ősi szokásjog alapján Vazul magának követelhette. Emellett Vazulnak három fiúgyermeke is volt, sőt házassága révén komoly katonai potenciál is állhatott mögötte. Érthető tehát, hogy István pogány házassága ürügyén (*per iuvenilem lasciviam*) (?) lefogatta és Nyitra várába záratta.

A Vazul-párt erre összeesküvést szőtt István és Imre meggyilkolására, Vazul kiszabadítására és a hatalom megkaparintására. Az István elleni akció, mint közismert, kudarcba fulladt, viszont Thonuzoba emberei talán éppen vadászat közben meggyilkolták Imre herceget, vagy legalábbis olyan súlyosan megsebesítették, hogy néhány nap alatt siralmas körülmények között belehalt sebeibe. A király felülkerekedvén, elkeseredésében elrendelte Vazul alkalmatlanná tételét az uralkodásra, s a megtorlást Thonuzobával és feleségével szemben; élve eltemettette a besenyő főnököt és feleségét.”¹⁹

Ha Szezfű koncepciója igaz, valóban módosítani kell több ponton is az István uralkodására vonatkozó nézeteinket és ismereteinket. Ám advocatus diaboliként hadd kockáztassunk meg először néhány önként adódó kérdést. Ha valóban ilyen nagyszabású összeesküvésről volt szó, hogyan lehet, hogy középkori forrásainkban – gondolok itt elsősorban az István-legendákra, az Imre legendára, de ide sorolhatjuk krónikáinkat is – egyetlen utalás sincs erre az összeesküvésre? Kétszáz év múltán Anonymusnak mi oka lett volna arra, hogy ennyire bonyolult szimbólumrendszer mögé rejtse az összeesküvés tényét és Thonuzoba halálának okát? Ha Anonymus ennyire szubtilis, következetes és egész művén végighúzódo szimbólumrendszert dolgozott ki, hogyan követhetett el olyan durva hibát, ami egy csapásra megszünteti egész szimbólumrendszerének érvényét; hiszen annak a nemzetségnek, amelynek feje – Szezfű szerint – Thonuzoba volt, Tuhutum személyében állítólag honfoglalás kori őst kreált, ugyanakkor a besenyő nemzetségfőről félreérthetetlenül azt mondja, hogy Taksony fejedelem idején telepedett be az országba.

Ám lássuk külön-külön Szezfű egyes érveit, mert állításai, amelyekre elméletét felépíti, enyhén szólva kétségesek.

1. Az idézett Ianus Pannonius epigrammából aligha lehet bármiféle Thonuzobamonda létrehozásához következtetni: a *fraudatus flore iuventae* kifejezés ugyanis nem fordítható 'ifjúsága virágában megcsalt, (ármánnyal részedett)'-nek. A *fraudare* ige vonzata ablativus separationis (pl. *mīlites praeda, aliquem lucro*), s a *flore*-t ez esetben ugyancsak ennek kell felfognunk. Köztudott az is, hogy Ianus klasszikus latin nyelven írt, s hogy epigrammaköltészetének egyik legfőbb ihletője Martialis volt.²⁰ Ezt a kifejezést – némi módosítással – szintén Martialistól kölcsönözte, akinél két ízben is előfordul: a VII. 40. és a X. 50. epigrammájában. Az előbbi Etruscus és felesége emlékét idézi; s a költő a korán meghalt feleségről írja:

¹⁹ Szezfű L.: i. m. 280–281.

²⁰ Horváth J.: Les genres et modèles littéraires de Janus Pannonius, Acta Litt. Acad. Scient. Hung. 14. (3–4), 1972. 253–308.

occidit illa prior viridi fraudata iuventa (5. v.)

a másodikban Scorpust, a fiatalon elhalálozott kocsiversenyzőt siratja többek között a következő sorokkal:

*Heu, facinus, prima fraudatus, Scorpe, iuventa
occidis et nigros tam cito iungis equos (5–6. v.)*

Martialis mindkét epigrammájában korai, de nem erőszakos halálról van szó; így hát el kell vetnünk annak a lehetőségét, hogy Ianus epigrammájában valamiféle merényletre utaló célzást keressünk. Ami Imre halálának körülményeit illeti, hogy természetes halál volt-e, vagy szerencsétlen kimenetelű vadászkaland következménye, a források alapján egyértelműen eldönteni nem lehet. Mivel azonban krónikáink erről szóló híradásai nagyon is legenda ízűek, inkább hajlunk arra, hogy a Hildesheimi Évkönyvek szerzőjének higgyünk, aki szerint: *in venatione ab apro discissus periit flebiliter mortuus.*²¹

2. Anonymus állítólagos szimbólumrendszerére vonatkozóan Szegefű érvelésének egyik sarkpontja Thonuzoba és a Hildesheimi Évkönyvek *aper*-jének azonosítása. A Thonuzoba név – mint már utaltunk rá – valóban török eredetű, kéttagú szó: első tagjának jelentése 'disznó', a másodiké 'apa'. A török nyelvekben közismerten gyakoriak a totemisztikus nevek: Arslan (oroszlán), Bars (tigris), Buga (bika), Jälmen (nyúl) stb. Árpád-kori török eredetű személyneveink között ilyen az Ákos (sólyom), Kartal (holló), és ezek csoportjába sorolható a Thonuzoba is.²² A *thonuz* alakváltozatai valamennyi török nyelvben megtalálhatók; čag., uig., mtü., kom: *tonuz*, tar: *tonus*, oszm: *domuz*, *donuz* stb.²³ Ez azonban csak nagyon ősi fokon jelenthetett egyáltalán vad-disznót – erre legfeljebb a „disznó éve” kifejezés enged következtetni.²⁴ A köztörök nyelvekben a vaddisznó, sőt kifejezetten vadkan jelölésére más szót használnak: a *kaban*-t; čag., kom., kazk. stb.: *kaban*, oir: *kaman*.²⁵ A kettő között a jelentésbeli elkülönülés határozottan megvolt; az orosz nyelv például ezt a török szót vette át, ahol кабанalakban él ma is. Nem volt ez másként a besenyőben sem; sőt magyar területen a *Kabant* személynévként is használták; tanúság erre egy 1237-ből származó, tehát Anonymusszal közel egykorú *Cabanus*, illetve 1245-ből egy *Caban* iratú alak.²⁶ Következésképpen Anonymus a török *thonuz* szót legfeljebb *porcus*-nak értelmezhetette volna, *aper*-nek semmiképpen. Ha a feltételezésekben nagyon távolra elmegyünk, természetesen még ezek után is gondolhatunk arra, hogy maga Anonymus nem ismerte ezt a különbségtételt; azt azonban már nehéz elképzelni, hogy a Hildesheimi Évkönyvek szerzőjének forrásanyagot szolgáltató valaki – a Szegefű feltételezte gyilkosság feltételezett hírvívője – ugyanebbe a hibába esett volna.

²¹A. F. Gombos: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, I. 1937, 141.

²²Gombocz Z.: i. m. 5. és 18.

²³M. Räsänen: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki. 1969. 488.

²⁴G. Clouston: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish*. Oxford. 1972. 527: „pig”, „a generic term for the wild and domesticated pig of both sex.”

²⁵M. Räsänen: i. m. 216.

²⁶Gombocz Z.: i. m. 18.

Amennyire problematikus a thonuz-aper azonosítás, legalább annyira az a többi etimológia is. A Horca jelentéséhez ugyanis nem férhet kétség: Konstantinos Porphyrogennétostól tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság körében létezett a *καρχᾶς*, afféle főbíró, s hogy ez a méltóságnév, a Gyulához hasonlóan (Konstantinosnál: *γυλάς*)²⁷ személynévként is használatos volt.²⁸ A Maglód nemzetségnév, valóban a 'mag' szóra vezethető vissza, ebből származik, többszörös továbbképzéssel; denominalis verbum-képzővel ellátott származéka a 'maglik', vagyis 'terem' ige, ennek az igének folyamatos melléknévi igeneve a 'magló', és nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ez esetben valamivel való ellátottságot jelölő '-d' képzőt sem; a 'Maglód' jelentése tehát: 'termékeny'.²⁹ Eltekintve azonban a '-d' képzőtől, a 'magló' szó 'süldő, tenyészállat' jelentésben forrásainkban legkorábban csak 1520-ban fordul elő,³⁰ az ezt megelőző időből ilyen jelentése nem ismeretes.

Hasonló ahelyzet a Tuhutum etimológiájával. *Toy*: 'születik, megmászik v-t' jelentésű ige valóban létezik a török nyelvekben, (atü., čag., stb.: *toy*, oszm. *doγ*),³¹ és ugyancsak létezik a *dam*, *däm*: ('tam, -täm') képző is. Csakhogy ez a képző egyrészt meglehetősen ritka, nem tartozik az eleven képzők közé, másrészt nem deverbális, hanem denominalis képző: konkrét főnévből elvont főnevet, vagy melléknévet képez; funkciójának érzékeltetésére csak néhány tipikus példa: *är ... ,férfi' ärdäm* – 'erő, erény, vitézség' (Ld. a latin *vir-virtus*); *tänri*- 'isten' *tänridäm* – 'isteni'.³² Ez található egyébként a magyar 'érdem' és 'ildom' szavakban.³³ Eltérő funkciója és eltérő jelentése miatt ez a képző semmiképpen sem állítható párhuzamba a magyar folyamatos melléknévi igenév képzőjével; ezért a Tuhutum és a Maglód között sem tételezhető fel semmiféle kapcsolat: a Tuhutum nem lehet a Maglód tükörfordítása. A 'Tuhutum' vonatkozásában sokkal elfogadhatóbbnak tűnik Pais Desző etimológiája, mely szerint ez a név a *täγit* ~ *tiγit*, 'vezér fejedelem' török szónak az ugyancsak török *-im* suffixummal ellátott származéka, és emlékét a Tét elnevezésű helynevek őrzik.³⁴

Anonymus ez esetben valóban mesterséges családfát konstruált; három – egyáltalán nem légből kapott – török tisztség- s egyben személynév segítségével igyekezett bizonyítani, hogy István anyjának nemzetsége szintén honfoglaló vezértől származott. Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a későbbiek során is így értelmezték: Kézai gestája és a krónikák Tuhutum helyett következetesen Gyulának nevezik a harmadik honfoglaló vezért.³⁵

²⁷ A Gyula-Gyila személynév alakban élt a magyarság között, a besenyőknél törzsnévként is megjelent: *Németh Gy.*: A besenyők ismeretéhez, MNy, 18. (1922) 4.

²⁸ *Pais D.*: A karcha bíró, KCSA II. 357–365.

²⁹ *G. Bartha K.*: i. m. 102–103, *Pais D.*: Jegyzetek Anonymushoz, SRH I. 69. 1. jegyzet.

³⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Bp. 1970., 811.

³¹ *M. Räsänen*: i. m. 483, *G. Clouston*: i. m. 465.

³² *A. von Gabin*: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig², 1950. 63.

³³ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. 781.

³⁴ *Pais D.*: Hetvény, MNy, 29. (1933) 40, *Melich J.*: Két állítólagos honfoglalás előtti magyar helynévről. MNy, 27, (1931) 217–226, *Rásonyi Nagy L.*: A Szörény név etimológiájához, MNy, 28. (1932) 308. Az *im* suffixumra ld. még: *A. von Gabin*: i. m. 61.

³⁵ *Tertii quidem exercitus lula fuit capitaneus*: SRH I. 166, 7. *Tertius vero capitaneus Gyula fuit*: SRH I. 290, 22.

(A Tatun nemzetség nevének etimológiája Szegfű részéről viszont olyan önkényes szövegjavításon alapul, amit semmi nem indokol, filológiailag elfogadhatatlan, nem beszélve arról, hogy az adott etimológia-sor nyelvtörténeti szempontból is abszurd.) A felsorolt érvek alapján Szegfű koncepciójának sem alaptételeit, sem következtetéseit nem tehetem magamévá, így annak taglalásába sem bocsátkozom, hogy az Álmos-mondában szereplő Emese milyen megfontolások alapján válhatott egyrészt 'vaddisznó-anyá'-vá, Thonuzoba lányává, Vazul feleségévé, s ennek kapcsán Thonuzoba Szent Imre gyilkosává, vagy hogy a mondából hogyan lett az Árpád-ház Vazul ágának eredetmondája. Elméletéről csak azt mondhatom, amit ő maga fogalmazott meg feltételelesen tanulmányának záró sorában: *se non è vero, è ben trovato*.

III.

Visszatérve a bevezetőben elmondottakra, történészeink a Thonuzobára vonatkozó Anonymus-helyet a besenyő nemzetséggő élve eltemetésének, esetleg rituális öngyilkosságának³⁶ értelmezték, elfogadva azt az Anonymusból kiolvasni vélt indokolást, hogy mindez Thonuzoba pogány megátalkodottságának következménye volt. A textus ilyen értelmezésének helyességét azonban több megfontolás eleve kétségessé teszi.

1. Ha István így járt volna el, ellentétbe került volna saját törvénykönyvével, ami az ennél súlyosabb esetekben is tiltotta a vendettát. Még ha valaki a király életére tört, annak is csak személy szerint kellett bűnhődnie, a büntetés alól gyermekei mentesültek.³⁷

2. Ellentmondana ez az Istvánra vonatkozó hagyomány egészének. Istvánnak a szent, kegyes uralkodóvá való átfurmálása a Legenda maiorban már megtörtént; a Legenda minor (1109) nyersebb, bár esetleg hitelesebb István-képe dinasztikus, sőt aktuálpolitikai érdekeket szolgált (Álmos megvakítása), ám a még ugyancsak Kálmán-kori Hartvik-legenda már enyhíteni igyekezett a Legenda minor ilyen jellegű kitételeit,³⁸ s egyben szentesítette a középkori magyar történelmi tudatnak az első szent királyról alkotott képét. Nem valószínű, hogy Anonymus egy évszázad múltán változtatni kívánt volna ezen a hagyományon.

3. Ez a büntetés mód sem a korabeli Európából, sem pedig a magyarság vagy a rokon népek köréből nem ismeretes — de nem tudunk efféle rituális öngyilkosságról sem.

4. Nem támasztja alá ezt az értelmezést maga a Gesta sem. Tanulságos ellenpéldaként kínálkozik viszont az erdélyi Gyula legyőzéséről szóló rész egyik mozzanata: *Sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasilvanam, et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes dies vite sue carceratum tenuit eo quod in fide esset vanus*

³⁶ A legmesszebbre ebben a vonatkozásban *Képes Géza* ment el, aki fantáziáját szabadjára engedve, s magát Anonymust is figyelmen kívül hagyva, öngyilkosok tömegével népesítette be a Tisza partját: „Ma is mindig mély megdöbbenéssel olvasom a besenyő Thonuzoba és *házanépe* (?!) nomád harakirijének történetét Béla jegyzőjénél . . . Amikor tehát boldog István király *kereszteltetni* kezdte a magyarokat, Thonuzoba Obád révnél feleségével és *minden szolgájával* (?!) együtt elevenen *eltemettette magát* (?!) tiltakozásul az új, idegen életforma felvétele ellen. No, erről igazán énekeltek az egykorú regösök, nem kétséges, hogy Istvánnak vagy Thonuzobának dicsőségére-e.” ItK, 1964, 185. Bennünket inkább *Képes G.* „nagyvonalúsága” döbbsent meg.

³⁷ *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Bp. 1904. 46, 153.

³⁸ *Horváth J.*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954. 144–145.

*et noluit esse Christianus et multa adversa fecerat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue.*³⁹ Vagyis a legyőzött Gyula nemcsak keresztény nem akart lenni,⁴⁰ hanem politikai vonatkozásban is sok mindent tett István ellen, ám a király ennek ellenére sem büntette halállal. Márpedig Anonymus szemében Gyulának és Istvánhoz fűződő rokonsága nem enyhítő, hanem súlyosbító körülménynek számít. (*quamvis !*)

Ezek azonban csak általánosságokban mozgó feltételezések, és összességükben sem perdöntő érvényűek. Ezeknél sokkal nyomósabb, részben nyelvi, részben más természetű érvek szólnak Anonymus előadásának hagyományos értelmezése ellen.

1. Ha a *sepultus est* logikai alanyán Istvánt értjük, és az *ut*-tal bevezetett mellékmondatot finalisnak értelmezzük (ami egyedüli lehetőségként kínálkozik), akkor István Thonuzobát és feleségét azért temettette el élve, hogy ne üdvözölhessenek, azaz: „nehogy a keresztség révén ő maga és felesége Krisztussal együtt mindörökké éljen”.⁴¹ Ez azonban dogmatikai képtelenség: István részéről egy ilyen tett szembeszegülés lett volna „Isten egyetemes üdvözítő akaratával”. A valóságtól függetlenül, a magyarságot keresztény hitre térítő, akkor már rég szentként tisztelt királyról középkori keresztény szerző, aki egyben magister is volt, ilyesmit aligha állíthatott.

2. Ha Thonuzoba megátalkodottságának következménye lett volna az élve eltemetés, a *noluit esse Christianus* után okhatározói, vagy következtető kötőszónak kellene állnia, ehelyett azonban az ellentétes *sed* szerepel. Márpedig tagadó mondat után a *sed* kötőszóval bevezetett ellentétes mondat mindig az előző tagmondatban tagadott tény pozitív kifejtését tartalmazza. (Nem akart keresztény lenni, hanem pogány akart maradni.)

3. Harmadik lehetőség volna az, hogy a *sepultus est* passzív igealakot medialis jelentésűnek fogjuk fel, vagyis 'eltemetkezett'.⁴² A *sepelio* passzívumának – bár nagyon ritkán – valóban van ilyen jelentése; ennek talán legismertebb példája a Vergiliusnál található *somno vinoque sepultam* kifejezés.⁴³ Ebben az esetben, ha az ígét konkrét

³⁹ E. Szentpétery: SRH 1., 27. 69, 4–8.

⁴⁰ Az erdélyi Gyula esetében azonban inkább csak a római kereszténység felvételének megtagadásáról lehetett szó. Györffy Gy.: i. m. 95–96.

⁴¹ Tisztában vagyok vele, hogy a *baptizando* (gerundium ablativus) értelmezése nem egyszerű. Az bizonyos, hogy causalis jelentése van, és ennyiben használata teljesen szabályos. A probléma az, hogy a szövegösszefüggésbe visszaható jelentés kívánkoznék, 'megkeresztelkedésük révén'; a *baptizare* ige activumának azonban soha sincs medialis jelentése, (*Thesaurus* . . . II. 1720–1721.), olyannyira nincs, hogy a Vulgata az igének valamennyi görög medialis alakját következetesen passívummal fordítja: „ἀναστὰς βάπτισαι καὶ ἀπολοῦσαι τὰς ἁμαρτίας σου” *exsurge et baptizare et ablue peccata tua*. (*Acta*, 22, 16.) Számunkra nem jelenthet megoldást az sem, hogy a késői és a vulgáris latinban a gerundium ablativusának alkalmazása jelentős eltérést mutat a klasszikus latinhoz képest, teret hódít a participium imperfectum rovására, sőt a vulgáris latinban ezzel egyenértékűvé válik. (*J. B. Hofmann–A. Szantyr: Lateinische Syntax und Stilistik*. München. 1965. 379–380.) Mivel más kéziratvariáns nincs, így csak egy megoldást tudok adni: a *baptizando*-ot elliptikus szerkezetként kell értelmeznünk: *baptizando* ti. *eos*; 'megkeresztelésük révén, a keresztség révén', aminek értelme ugyanaz, csak szemlélete más. A *baptizatus* helyett az erőltetettebb *baptizando* használatát Anonymusnak talán a stíluskénszerer diktálhatta: nem akarta megtörni a homoeoteleutonok sorát.

⁴² Pais Dezső, fordításában grammatikailag tulajdonképpen helyesen oldotta meg a problémát: „Így hát temetkezett élve feleségével Abád révbe”: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (szerk. Györffy Gy.) Bp. 1975. 181.

⁴³ Aeneis, II. 265.

jelentéstartalmúnak vesszük, mint tette Pais Dezső, egyfajta rituális öngyilkosságra kellene következtetnünk; azon kívül, hogy az adott szituációban ez teljesen értelmetlen volna, az ilyesfajta értelmezés egyéb nehézségeit már említettük.

Ezek alapján tehát ki kell zárunk egyrészt annak a lehetőségét, hogy Thonuzobát István élve temettette el, másrészt azt is, hogy ő maga temetkezett el élve szállásbirtokán.

A probléma pozitív megoldásához — nézetünk szerint — az Anonymusnál szereplő történet funkciójának és struktúrájának vizsgálata segíthet közelebb. Ennek közép-pontjában valójában nem a besenyő nemzetséggő és felesége, hanem fia Urkund (Örkénd) áll, aki megkeresztelkedett, és a későbbiek során nyilván István egyik bizalmasa lett belőle. Az előadás egésze, így a verses betét is antitézisekre épül, s az antitézisek alapja a megkeresztelkedés, illetve a keresztség fel nem vétele. Thonuzoba ilyen alapon válik ellentétévé egyrészt Istvánnak, másrészt saját fiának; mert míg István hirdeti az élet igéjét és kereszteli a magyarokat, addig ő nem hajlandó kereszténnyé lenni, következésképpen nem üdvözülhet sem ő, sem felesége, aki nyilván követte magatartását; fia ellenben, aki kereszténnyé lett, él Krisztussal mindörökké.

A katolikus dogmatika szerint az üdvözülésnek két előfeltétele van: a hit és a keresztség.⁴⁴ *Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit; qui vero non crediderit, condemnabitur.*⁴⁵ Az Újszövetségben a keresztséggel kapcsolatban metaforaként gyakran szerepel az 'újjászületés' kifejezés, így például a János evangéliumban: *nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu Sancto, non potest introire ad regnum Dei.*⁴⁶ A keresztség lényegét legrészletesebben Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele tárgyalja; az itt található gondolat szerint a keresztség aktusa titokzatos módon halál és újjászületés egyben: „Nem tudjátok, hogy mindnyájan, akik megkeresztelkedtünk, Jézus Krisztusra és halálára keresztelkedtünk meg? A keresztség által ugyanis vele együtt a halálba temetkeztünk, hogy amint Krisztus az Atya dicsősége által feltámadt halottaiból, úgy mi is új életet éljünk. Ha ugyanis halálának hasonlatossága által egybenöttünk vele, akkor feltámadásában is úgy leszünk. Úgy tekintétek tehát magatokat, hogy meghaltatok a bűnnek, de éltek Istennek Jézus Krisztusban.”⁴⁷ A római Egyház a keresztelés szertartása közben ma is ezt a részletet olvassa, mint a keresztelésre vonatkozó legjelentősebb apostoli tanítást.⁴⁸

Az Újszövetségnek ezeket a dogmatikailag jelentős részeit egybevetve Anonymus rimes betétjével, fény derül annak valóságos jelentésére is. Thonuzobából eszerint az üdvözülés mindkét előfeltétele hiányzott: *in fide vanus* volt, vagyis hitetlen, és *noluit esse Christianus*, azaz nem akart megkeresztelkedni, és ezáltal — a keresztény teológia szerint — megfosztotta magát az örök élet lehetőségétől: *ut ne baptizando ipse et uxor sua viveret cum Christo in eternum.* Így bár élő volt, *vivus*, mégis elevenen halálra ítélte, 'eltemette' magát, *sepultus est.* Szent Pál levele a *sepultus est* igealak használatára is magyarázatot ad; a Vulgatában ugyanis a jelképes halál aktusának jelölésére ugyanennek

⁴⁴ *Gál F.*: Katolikus hittételek. Bp. 1960. 213.

⁴⁵ Marcus, 16, 16.

⁴⁶ Iohannes, 3, 5.

⁴⁷ Ad Romanos, 6, 3–11.

⁴⁸ *Radó P.*: Enchiridion Liturgicum, Roma. 1961. 640–701, Ordo baptismi parvulorum. Bp. 1973. 44.

az igének praeverbiumos alkja szerepel: *consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem*.⁴⁹ A *consepulti sumus*-nak egyrészt itt is mediális jelentése van, 'temetkeztünk', de nem közömbös a mi szempontunkból az sem, hogy ugyanitt fordul elő a *per baptismum* kifejezés is; majd a mondat így folytatódik: *ut quomodo Chirstus surrexit e mortuis, . . . ita et nos . . . simul vivemus cum Christo*. (Anonymusnál: *baptizando; ut ne . . . viveret cum Christo; vivit cum Christo*.) Anonymus tehát szellemesen Pál levelének gondolatmenetét fordítja visszájára: Thonuzoba és felesége a keresztség által nem temetkeztek Krisztussal együtt a halálba, így mindketten *vivus*-ok maradtak, ám éppen ez okozta vesztüket, „valóságos halálukat”. Ezt, a korának teológiai képzettséggel rendelkező olvasói számára minden további nélkül érthető gondolatát egy következetesen végigvitt adnominációs szójátékot alkalmazva fogalmazta meg; *vite, vivus, viveret, vivit*.

Az adnominációnak mint stílusesszköznek alkalmazása a középkori gesta-irodalomban nem rendkívüli jelenség, hanem a műproza elválaszthatatlan kelléke.⁵⁰ Ennek használatát a különböző *dictamenek*, így az Anonymus mesteréé, Hugo Bononiensisé is kötelezően írták elő.⁵¹ Az adnominatio alkalmazására Anonymus gestájából több példát lehetne felsorakoztatni, ezúttal azonban csak néhányat említünk. Az 54. fejezetben a *vic-* tőből képzett szavak sorjázna egymás után egy mondat keretén belül: *Et quamvis erant victi, tamen victores suos fortius et victoriosius vicerunt, et gravissima cede prostraverunt*. Hasonló szójáték figyelhető meg a 37. fejezetben: *Adepta victoria reversi sunt ad Arpad ducem, et omnes infideles illius terre cathenis ligatos secum duxerunt . . . Dux Arpad consilio. et petitione suorum nobilium donavit accepto iuramento infidelium terras in diversis locis predictis infidelibus de partibus Nytre ductis, ut ne aliquando infideliores facti repatriando nocerent sibi fidelibus in confinio Nitrie habitantibus*.⁵²

A Thonuzobáról szóló történet elemzése közben azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a gesta leghosszabb verses betétje, amelyben korántsem az ősi magyar költészet ritmusa, hanem sokkal inkább a középkori himnuszköltészet egyik kedvelt versformájának, az alexandrinusnak lüktetése fedezhető fel. A verses betét alkalmazása a prosametrum szabályaihoz való igazodás jele; s ez már eleve azt sugallja az olvasónak, hogy itt stílárius játék következik, mint ahogy az adnomináció kívül valóban felfedezhető még két másik figura, az alliteráció és a homoeoteleuton is.

Anonymus gestájának befejező sorai tehát korántsem szent István vérrel-vassal folyó térítő tevékenységének emlékét őrzik, hanem Anonymus alapos irodalomelméleti képzettségének és átlagon fölüli szépírói tehetségének tanúi.

⁴⁹ Ad Romanos, 6, 4.

⁵⁰ *Fest S.*: Anonymus angol forrásai. EPhK, 59. (1935) 162–180. – *Győry J.*: Gesta regum – gesta nobilium, Bp. 1948. 64–65.

⁵¹ *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk . . . , 205.

⁵² *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk . . . , 205.

Varga László:

WEISS MANFRÉD BALKÁNI ÉRDEKEI

A magánipar érdekeinek az állam politikájában való érvényesítése meglehetősen leegyszerűsítve, mechanikusan jelentkezik a köztudatban, hiszen kiindulva a társadalom osztálystruktúrájából, már-már joggal tételezhetnénk fel, hogy az állam mint az uralkodó osztály eszköze, hűségesen érvényesíti annak minden érdekét. Valójában ezek a kérdések sokkal bonyolultabbak, már csak azért is, mert az uralkodó osztályon – vagy osztályokon – belül jelentős érdekellentétek vannak, mégha ezek nem is antagonisztikusak, másrészt különbségek lehetnek az adott helyzet stratégiai és taktikai megítélésében.

Az itt következő dokumentumok ehhez a kérdéshez szolgálnak adalékul a századforduló időszakából, amikor a helyzet különösen ellentmondásos. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikáját az egymásnak gyakran ellentmondó nemzeti, különösen az osztrák-német, a cseh és a magyar érdekek mellett meghatározta az uralkodó környezete által képviselt dinasztikus érdek is. Az előbbieken belül sincs szó azonban egységes nemzeti érdekekről, a közös vámterületnek például Ausztriában ugyanúgy megvoltak az ellenzői és támogatói, mint Magyarországon.

Hazánkban a kialakuló fináncburzsoázia gazdasági és társadalmi helyzetéből adódóan a nyugat-európaival ellentétben pozitív szerepet is betölthetett. Amíg Nyugat-Európában a finánctóke megjelenésekor már lezajlott egyrészt az ipari forradalom, másrészt az ancien régime utóvédjeivel folytatott harc, addig Kelet-Közép-Európában ez a feladat részben a fináncburzsoáziára hárult.

A kiegyezést követő első évtizedekben az ipar elmaradottsága és a burzsoázia fejletlensége következtében átmenetileg sikerült biztosítani az ipari és az agrárius érdekek egyensúlyát. A 90-es évekre azonban ez az egyensúly megbomlik, s kibontakozik az agráriusok támadása a liberális gazdaságpolitika ellen.

A századfordulón a kormánypolitika számos engedményt tesz az agrárius köröknek. A liberalizmus talaján megszülető és megerősödő burzsoázia élénken reagál erre a végső soron ellene irányuló támadásra. Felemás helyzetbe kerül, hiszen egyrészt nyilvánvalóvá válik számára, hogy a hagyományos liberalizmus nem képes őt megvédeni az agrárius támadásokkal szemben, másrészt megerősödve maga is túllépné azt, holott védelmét ugyanakkor mégsem nélkülözheti.

A nagyburzsoázia helyzetét, a gazdasági és közvetlen politikai hatalma közötti nagyfokú ellentmondás határozta meg. Képviselője az állami hatalomban és az országgyűlésben csekély volt, ennek ellenére már a kilencvenes években felmerült az ún. inkompatibilitás kérdése, amely szerint bizonyos gazdasági pozíciók nem egyeztethetők össze az országgyűlési mandátummal. Az 1896-os országgyűlésben a képviselők közül

103-an szerepeltek részvénytársaságok vezetésében (igagatóság és felügyelő bizottság), ez a szabadelvű párt képviselőinek 22 százalékát érintette, az ellenzéknél pedig ez az arány 30 százalék volt. A valóságban azonban mindössze 22 képviselő tartozott ténylegesen a nagyburzsoáziához.

Az 1901-es választásokon a burzsoázia 47 jelöltje közül csak 25 jutott mandátumhoz. Az összeférhetetlenségi törvény következtében azonban többen kénytelenek lemondani mandátumukról, a másik oldalon pedig számos politikus adja fel igazgatósági és felügyelő bizottsági tagságát. 1905-ben mindössze 58 képviselő – ezeknek mintegy negyede sorolható a burzsoáziához – töltött be 249 „összeférhető” állást, ebből 199-et szabadelvű pártiak, 42-öt függetlenségiek és 8-at néppártiak.

Apponyi 1901-ben arról panaszkodott, hogy a politikát világszerte közgazdasági kérdések uralják. Kritikája a magyar politikával szemben jogosulatlan volt, az országgyűlés – már csak összetétele következtében is – egyszerűen alkalmatlannak bizonyult érdemi gazdasági kérdések megtárgyalására, s szinte teljesen kimerült a közjogi kérdések vitájában. A burzsoázia képviselői éppen ezt kifogásolták a legerőteljesebben, és gyakorlatilag teljesen új gazdaságpolitikát követeltek.

1903 nyara a magyar és a nemzetközi politikában egyaránt forrónak ígérkezett. Az újságok a szokásos napi szenzációk mellett két eseményt emeltek ki: a dualizmus addigi történetének legmélyebb kormányválságát és a balkáni helyzetet.

Az előző év utolsó politikai eseményeként szilveszter éjszakáján a Széll–Körber paktummal sikerült lezárni a már több éve elhúzódó kiegyezési válságot. A várt szélcsend helyett azonban a korábbinál is nagyobb vihar tört ki a parlamentben és száguldott végig az országon, amikor Széll sikerén felbuzdulva Fejérváry Géza honvédelmi miniszter betervezte a létszámemelési javaslatot. Az ellenzék kihasználva az alkalmat, nemzeti követelések teljesítésétől tette függővé szavazatait. Ilyen volt a magyar kiképzési és szolgálati nyelv, a tisztek magyar nyelvtudása, a magyar alkotmányra teendő eskü, a magyar katonai iskolák felállítása. A vita vég nélküli obstrukcióba torkollott, ami végül kiváltotta Széll bukását.

Az új miniszterelnöknek, Khuen-Héderváry Károlynak, már-már sikerült a Fejérváry-féle javaslat visszavonásának ígéréssel megosztania az ellenzékot, amikor egy vesztegetési botrány révén kompromittálódott és kénytelen volt lemondani. A kormányválság ezzel végképp súlyossá vált, a közvélemény Wekerlét követelte, Ferenc József Lukács Lászlót kérte fel kormányalakításra, de az a megbízatást visszautasította. Az uralkodó a nyár végén több ízben utazott Budapestre a válság megoldására, tárgyalásait csak rendkívül fontos események miatt szakította félbe, mint amilyen VII. Edwárd bécsi látogatása volt szeptember elején, vagy a galíciai hadgyakorlat a hónap közepén.

A király végül az erő pozíciójából zárta le a kérdést. Szeptember 17-én a Chlopyban tartott hadgyakorlatok alkalmával kiadott hadiparancsában visszautasította a magyar követeléseket és síkra szállt a Monarchia haderejének egysége mellett. Az ezt követő felháborodást már a kormánypárt legnagyobb egyéniségének, a novemberben miniszterelnökké kinevezett Tisza Istvánnak kellett letörnie.²

¹ Ld. bővebben *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén = *uő.*: Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975); *uő.*: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában – Túlsúly vagy függőség? = *uo.*

² Az 1903-as eseményekre ld. Magyarország története 7. köt. (Bp. 1978.)

A Balkánon a török birodalom európai maradványainak szétesése, önálló államokká szerveződése a végkifejlett felé közeledett. A balkáni helyzet alakulása három hatalmat érintett közelebbről, a török mellett az orosz és az osztrák–magyart. A Monarchia hagyományos külpolitikája arra törekedett, hogy semmiképpen se alakulhasson ki ezen a területen orosz befolyás alatt álló, egységes szláv állam. Az orosz külpolitika pedig a Monarchia balkáni térnyerését kívánta korlátozni. Miután a 19. század végén Anglia egyre inkább közömbössé vált az oszmán birodalom sorsát illetően, Franciaország pedig határozottan közeledett Oroszországhoz, a Monarchia számára lehetetlenné vált az oroszellenes balkáni expanzió.

A közös külügyminiszter, Agenor Goluchowski, az adott körülmények között a status quo fenntartását tűzte ki célul, amit megkönnyített az oroszok közeledése is. II. Miklós 1896-os bécsi látogatása után egy évvel Ferenc József és Goluchowski Pétervárton szerződést kötött a cárral, ami kölcsönösen kizárta a két nagyhatalom balkáni hódítását. Bár Bulgária közeledése Oroszországhoz és Szerbia távolodása a Monarchiától erősítette a cári birodalom befolyását, a Monarchia külpolitikai vezetése kitarzott a pétervári megegyezés mellett. A magyar uralkodó körök és a parlamenti ellenzék külpolitikai törekvései nem fogalmazódtak meg ilyen tisztán. A hagyományos orosz- és szlávellenesség alapján azonban az orosz befolyás növekedésének ellensúlyozására inkább a török birodalom megerősítését tartották célszerűnek.³

1903. június 24-re virradó éjszaka Belgrádban a helyőrség tisztjei megölték Sándor királyt és feleségét. Sándort a trónon az emigrációból visszatérő Péter követte, uralma ellen azonban a Sándorhoz hű tisztek lázadoztak. A Monarchiában, a helyzetet félreismerve, pozitívan értékelték a szerbiai változásokat.

Bulgáriában — habár kevésbé véresen — már 1886-ban oroszbarát tisztek lemondatták Sándor fejedelmet. Utóda Ferdinánd Szász-Coburg-Gothai herceg lett. Az Oroszországgal történő kibékülésre azonban csak egy évtizeddel később került sor, amikor Ferdinánd áttért a pravoszláv vallásra.

Az orosz–bolgár viszont javulása lehetővé tette a macedón kérdés felvetését. A török uralom alatt levő Macedóniára Bulgária teljes egészében, Szerbia pedig részben tartott igényt, a kilencvenes évek első felében azonban létrejött a bolgárokkal együttműködő, de végső soron önállóságra törő macedón forradalmi bizottság. Ennek ellensúlyozására Szófiában saját macedón bizottságot hoztak létre, amely 1902-ben előkészületlenül, elszetve felkelést robbantott ki. Ezt a törökök a szokásos kegyetlenséggel törték le, de az összetűzések változatlanul napirenden voltak.

Törökország beavatkozással vádolta Bulgáriát és csapatokat vont össze a határon, Oroszország pedig mérsékletre intette a bolgárokat. A kormány ugyan engedett a nyomásnak, de Ferdinánd tartva a szerb követelésektől, 1903 januárjában újabb felkelésben egyezett meg a macedón forradalmi bizottsággal, ez augusztus 15-én tört ki.

A felkelést nyíltan sem Oroszország, sem a Monarchia nem támogatta. Magyarországon, mivel az orosz befolyás további növekedésétől és Törökország további gyengülésétől tartottak, a felkelés ellen fordult a közvélemény. Szeptember 5-én Bulgária, Szerbia és Montenegro közös elhatározással mozgósítást rendelt el, beavatkozásukra azonban

³ A Monarchia balkáni politikájára ld. uo.; *Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája = uő.: Hazánk és Európa* (Bp. 1970).

végül nem került sor. A felkelés leverését követően a macedón kérdést II. Miklós műrzszei látogatása „zárta le” 1903 őszén. A két nagyhatalom külügyminisztere mérsékelt reformprogramot dolgozott ki Törökország számára.⁴

A dualizmus egyre inkább elmélyülő válsága és a balkáni események között látószólag nem volt összefüggés. A valóságban azonban – a felszín alatt – a Monarchia helyzetére és így a belpolitikára szinte közvetlen befolyással volt mindaz, ami a Balkánon történt. Az ottani események szorosan érintették a Monarchia nagyhatalmi helyzetét, a status quo fenntartása csak átmenetileg jelentett reális lehetőséget. Ezzel viszont megnőtt a Monarchia véderejének a jelentősége és az udvar számára egy pillanatig sem lehetett kérdéses a hadsereg egysége.

Magyarországon a dualizmus talaján végbement fejlődés erősítette az önállósági törekvéseket, amihez számos illúzió is tapadt. Ezt az önállóságot éppen az „egységes” hadsereg sértette a legszembetűnőbben. Az összecsapásra tehát azon a területen került sor, ahol a dinasztia a birodalom nagyhatalmi érdekeiből kiindulva nem tehetett engedelményeket. Az ellentétet tovább mélyítette a balkáni helyzet eltérő megítélése. Az udvar és a magyar közvéleményt alakító körök egyaránt az orosz befolyás növekedését kívánták megakadályozni, de amíg Magyarországon ezt oroszellenes politikával kívánták megvalósítani, addig az udvar az oroszokkal együttműködve.

A magyar „nemzeti” álláspont nem tűzte ki célul a közös hadsereg gyengítését, hanem pusztán a Magyarországon állomásozó hadtestek magyarosítását. A hadsereg ereje nyilvánvalóan nemcsak a megajánlott újoncok létszámától függött, hanem legalább annyira a birodalom hadiiparától. A közös Hadügyminisztériumot gyakran érte az a vád – nem is mindig alaptalanul –, hogy megrendeléseivel előnyben részesíti a Lajtán túli iparvállalatokat. A valóságban – bármennyire jogos is volt a sérelmek jelentős része – a közös hadigazgatást nem magyarelles szemponatok vezérelték, cselekedeteit, így megrendeléseit is, kizárólag a Monarchia véderejének biztosítása határozta meg. Ehhez viszont sokkal inkább támaszkodhatott az osztrák–cseh iparra, mint a magyarországiakra. A fejlett, versenyképes magyar gyárak a Hadügyminisztériumtól ugyanazt a támogatást kapták, mint a lajtántúliak.

Ilyen fejlett hadiipari vállalat volt Magyarországon – gyakorlatilag szinte az egyetlen – Weiss Manfréd Első Magyar Konzerv- és Ércárugyára, amely a századfordulón a magyar és a közös hadsereg mellett jelentős kivitelre is dolgozott. A bolgár kormány képviselői 1903 nyarán kezdtek tárgyalásokat Weiss Manfréddal 10 millió lőszer azonnali szállításáról. A rendkívül rövid határidő lehetetlenné tette a megrendelés kielégítését, Weiss Manfréd az adott helyzetben a Hadügyminisztériumtól és a Honvédelmi Minisztériumtól kérte kölcsön a szükséges mennyiséget.

A kölcsönzéshez a két minisztérium a Külügyminisztérium beleegyezésével hozzájárult, a szerződés megkötésére azonban mégsem került sor, mivel közben a bolgár képviselők tárgyalásokat kezdtek a hirtenebri lőszergyárral és csak azok kudarca után fordultak ismét Weiss Manfrédhoz. Végül a szerződést 1903. augusztus 31-én – tehát a macedón felkelés kitörése után – írták alá. Weiss Manfréd a két minisztérium korábbi

⁴A balkáni eseményekre ld. *Niederhauser Emil*: Bulgária története (Bp. 1959); *uő.*: Forrongó félsziget (Bp. 1972).

ígérete alapján a szerződésben elfogadta a szállítások késése esetére kilátásba helyezett rendkívül magas kötbér fizetését is.

A macedón felkelés gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, ilyen körülmények között a lőszeres kölcsönzése nyílt támogatást jelentett volna, a Külügyminisztérium tehát visszavonta korábbi hozzájárulását. Weiss Manfrédnak tehát fizetnie kellett a kötbért és egyben elesett egy millió koronás üzlettől. Ennek megakadályozására egyetlen, szinte fantasztikus megoldás maradt a számára, a hivatalosan elrendelt kiviteli tilalom, ami természetesen vis maiornak számított. Ez azonban még mindig csak a kötbér fizetése alól mentesítette és nem kárpótolta az elmaradt üzletért. A kilátásba helyezett kiviteli tilalommal viszont megszarolhatta a bolgár kormányt, s lehetősége nyílt arra, hogy a szerződés kölcsönös felbontása után új, már teljesíthető szerződést kössön. Weiss Manfréd ezt a merész akciót választotta.

I.

A Hadügyminisztérium 7. ügyosztályának feljegyzése

Pro domo

IX. 2-án Weiss Manfréd megjelent és írásbeli beadványa (7–6500–03) kiégszítéseként közölte, hogy köteles szeptember 25-ig 10 millió töltényt Ruszcsukba szállítani és minden napi késedelemért 10 000 frank kötbért tartozik fizetni. A Honvédelmi Minisztérium szeptember 1-én ígéretet tett 6–7 millió töltény kölcsönadására.

Tekintettel arra, hogy a Külügyminisztérium a birodalmi Hadügyminisztérium július eleji kezdeményezésére (Präs. 4515, július 4.) hozzájárult ilyen eljáráshoz, amelynek végrehajtására azonban akkor nem került sor, a birodalmi Hadügyminisztérium Weiss Manfrédnak megígérte 3,7 millió töltény kölcsönadását és utasította a bergstadti tüzérségi szertárat (7–6500/1) 2 699 650 db pozsonyi származású 1900-as, 1901-es és 1902-es évjáratú töltény átadására a budapesti tüzérségi szertárnak. Délután távirat érkezett a magyar Honvédelmi Minisztériumtól azzal a kérdéssel, hogy a birodalmi Hadügyminisztérium ad-e át töltényeket Weissnek. Válasz igenlő, 3,7 milliót.

IX. 3-án elkészítették és elküldték a Weiss-cég, a budapesti tüzérségi szertár és a magyar királyi honvédelmi miniszter számára a 3,7 millió töltény átadásával kapcsolatos írásos kiadmányokat, amelyek tartalmazták az átadás pontos módozatait, különösen a titoktartással kapcsolatos intézkedéseket.

IX. 4-én megjelent a 7. ügyosztályon Würth minisztériumi tanácsos és közölte, hogy a m. kir. Honvédelmi Minisztérium távirati érdeklődésére válaszolva a Külügyminisztérium kijelentette, nem tartja fenn a töltényátadáshoz adott július 4-i hozzájárulását, mivel Weiss a kéthónapos időt nem használta ki lőszerszükségletének fedezésére.

Miután a 7. ügyosztályon felvetették, hogy ezért a Weiss cég nem felelős, közölték, hogy a birodalmi Hadügyminisztérium már ígéretet tett 3,7 millióra, a titoktartáshoz szükséges technikai intézkedések pedig megtörténtek. Végül a Külügyminisztérium, tekintettel ezekre a tényekre és a nagyon rövid szállítási határidőre, hajlandó volt a Honvédelmi Minisztériumnak megtáviratozni, hogy nem emel kifogást a töltények átadása ellen.

IX. 5-én a Külügyminisztérium táviratot kapott a honvédelmi minisztertől, amely szerint az utóbbi nem garantálhatja a töltényátadásnál szükséges titoktartást, s ilyen körülmények között is sor kerülhet-e az átadásra?

A Külügyminisztérium válasza: Határozottan nem javasolják az átadást; a birodalmi Hadügyminisztérium átadhatja az ígért 3,7 milliót, de többet semmiképpen sem.

Erre őexcellenciája a hadügyminiszter úr elrendelte, hogy a 7. ügyosztály képviselője még ma utazzon Budapestre, hogy holnap beszeresse a m. kir. honvédelmi miniszter definitív döntését, egyben a budapesti tüzérségi szertár főnökével és Weiss Manfréddal állapítsa meg a töltényátadásnak a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő módozatait.

Joksch kapitány ezzel a feladattal ma este 10 órakor Budapestre utazik.

IX. 7-én meghozza Joksch kapitány a honvédelmi miniszter levelét a birodalmi hadügyminiszternek, amelyben az előbbi közli döntését, eszerint nem adat át töltényt Weissnek.

A bergstadti tüzérségi szertárat értesítik, hogy állítsák le a budapesti töltényszállítást.

Őexcellenciája a birodalmi hadügyminiszter úr elkészített a külügyminiszterhez intézett levelét, amelynek fogalmazványa mellékelve van, és átadja azt kézbesítés céljából Weiss Manfrédnak.⁵

IX. 8-án Weiss Manfréd átadja Budapesten a levelet Goluchowsky őexcellenciájának.

IX. 9-én az Őexcellenciája a hadügyminiszter úr és a külügyminiszter közötti megbeszélésen elhatározzák a kész lőszeres és robbanószeres kiviteli tilalmát Bulgáriába és Törökországba.

IX. 10-én Krobotin vezérőrnagy visszatér a délmagyarországi hadgyakorlatokról, helyettese Eschler alezredes és Weiss Manfréd informálják az ügyek állásáról.

Kéri őexcellenciáját a birodalmi hadügyminiszter urat, hogy tekintsen el a kiviteli tilalomtól, mivel annak alkalmazása számos káros következménnyel járna és hatalmazza őt fel, hogy ilyen értelemben tárgyalhasson a Külügyminisztériumban. Őexcellenciája a birodalmi hadügyminiszter úr megadja ezt a felhatalmazást.

A budapesti esti lapokban olyan tartalmú cikkek jelennek meg, hogy a honvédséget lefegyverzik, mivel készletéből 15 millió töltényt adnak el egy cégnek.⁶

⁵ Ld. a II. sz. dokumentumot.

⁶ A Kis Újság szeptember 10-i számában jelent meg pl. a következő hír:

Oriási politikai botrány

– A honvédelmi miniszter 15 millió töltényt adott a bolgároknak –

Politikai körökben oriási megdöbbenéssel beszélnek a honvédelmi minisztérium egy intézkedéséről, mely egy cégnek egy millióra menő üzletet, az országra pedig egy végzetessé válható helyzetet teremtett. Arról van szó, hogy a *honvédelmi minisztérium egy magyar cégnek kölcsönadta csaknem egész tölténykészletét*, csak azért, hogy a kérdéses cég egy nagy szállítástól el ne essék. Kölcsönadta, jöllehet, egy a külpolitikában váratlanul bekövetkező fordulat kiszámíthatatlan következményekkel járhat, mert van honvédségünk, *de az nem harcra kész a nagymérvű töltényhiány* miatt.

A dolgról a következőket jelenthetjük:

Néhány héttel ezelőtt a bolgár kormány azzal a kéréssel fordult az osztrák tölténygyárakhoz, hogy szállítsanak neki sürgősen tizenöt millió patronot. A bécsi cégek e felszólítás folytán összeköttetésbe léptek a közös hadügyminisztériummal, hogy adjon nekik kölcsön tizenöt millió töltényt.

IX. 11-én Weiss Manfréd és sógora Wahl felkeresi a 7. ügyosztályt és közli, hogy a budapesti bolgár képviselővel, Belov alezreddessel tárgyalásokat folytatnak és remélik, hogy kötbér fizetése nélkül tudnak kilépni a szerződésből. Krobotin vezérőrnagy Müller udvari tanácsossal és Würth osztálytanácsossal tárgyal a Külügyminisztériumban annak érdekében, hogy ne kerüljön sor a kiviteli tilalom kibocsátására. A kiviteli tilalom fogalmazványa tudomásulvételére beérkezett a birodalmi Hadügyminisztérium (Präs. 6128–1903).⁷ Mindkét úr kéri, hogy a tilalommal szemben kifejtett aggályokat írásban fejtsék ki, mellékelve a tudomásulvételre megküldött ügyirathoz. A 7. ügyosztály vezetője eközben kijelenti, hogy tőltényeket egyáltalán nem lehet már kincstári állományból átadni és a honvédelmi Minisztérium a csatolt nyilatkozattal, szintén teljes mértékben elkötelezte magát.

IX. 12-én Müller udvari tanácsos megjelenik a 7. ügyosztályon és kijelenti: Ha Weiss nagyobb kötbér fizetése nélkül felbonthatja a szerződést és erről ilyen értelmű nyilatkozatot ad, akkor vissza lehet vonni a kiviteli tilalomra vonatkozó fogalmazványt.

Weiss és Wahl kijelentik, a tárgyalások továbbfejlődtek és lehetővé vált számukra, hogy különösebb kár nélkül elálljanak a szerződéstől.

IX. 13-án továbbítják a Präs 6128. ügyiratot, a birodalmi Hadügyminisztérium megjegyzésével⁸ a Külügyminisztériumba; ugyanakkor a birodalmi Hadügyminisztérium tudomására jut a szófiai osztrák–magyar katonai attasé távirata, amelyben jelenti, hogy az a híresztelés, miszerint a Monarchia a hadifelszerelések kiviteli tilalmát rendeli el Bulgáriába, nagyon elkedvtelenítette az ottani kormányköröket és különösképpen az eddig nagyon korrektül viselkedő miniszterelnök helyzetét nehezíti meg nagymértékben.

IX. 14-én Weiss Manfréd közli a 7. ügyosztály vezetőjével, hogy a szerződést a bolgár kormány egyetértésével semmisnek nyilvánították és cége elkerülte annak veszélyét, hogy a kikötött kötbért fizetnie kelljen.

Annak érdekében, hogy a döntést a Külügyminisztériumban megkönnyítsék, azonnal odaküldték Joksch kapitányt Weiss Manfréd közlésének ismertetésére.

Würth osztálytanácsos megérkezik a 7. ügyosztályra, visszahozza a Külügyminisztérium tudomásulvételre szánt ügyiratát a birodalmi Hadügyminisztérium megjegyzésével együtt és követeli Weiss Manfréd írásbeli nyilatkozatát, hogy a szerződés megsemmisítésére mindkét fél egyetértésében került sor és a két minisztérium (Külügy-

---

A hadügyminisztérium azonban azzal az indoklással, hogy a *tőlténykészlet ily nagymérvű csökkentése végzetes lehet*, elutasította az osztrák tőlténygyárosok kérelmét.

A bolgár kormány erre az egyetlen magyar tőlténygyárosokhoz, Weiss Manfrédhoz fordult ugyane megrendeléssel. Weiss Manfréd, aki szerződéses viszonyban áll a katonai kincstárral, attól tette függővé a rendelés elfogadását, hogy a honvédelmi minisztériumtól kap-e kölcsön tizenöt millió patront. Halasztást kért. Miután ezt megkapta, a honvédelmi minisztérium elé járult. Megdöbbenő, hogy míg a közös hadügyminisztérium a harcokésztség okából megtagadta a kérelmet, a honvédelmi minisztérium eleget tett neki: *Weiss Manfréd megkapta a tizenöt millió patront, s elszállította azokat a bolgár kormánynak.*

Ez idő szerint tehát a bolgár hadsereg harcokésztsége helyre van állítva. A magyar honvédség azonban tőltényhiányban szenved. Ha ellenség talál az országra csapni, megvigasztalhat bennünket egy felemelő tudat, az, hogy legalább a Weiss Manfréd-cég, melynek Weiss Berthold a parlamenti képviselője, egy fényes üzlettel gyarapította millióit.

⁷ Ld. a III. sz. dokumentumot.

⁸ Ld. a IV. sz. dokumentumot.

minisztérium és Hadügyminisztérium) semmiféle kártérítést nem köteles nyújtani. Weiss Manfrédot telefonon behívják a 7. ügyosztályra a nyilatkozat megtétele végett. Megadja a nyilatkozatot,⁹ az ügyosztály a birodalmi Hadügyminisztérium első megjegyzéséhez utóiratot készít.¹⁰ Joksch kapitányt megbízzák, hogy az elkészített ügyiratot adja át a Külügyminisztériumban.

IX. 15-én Joksch kapitány az ügyiratot azzal a jelentéssel hozza vissza, hogy Weiss Manfréd nyilatkozata nem elégíti ki a Külügyminisztériumot, abban szerepelnie kell a bolgár kormány egyetértésének és a két minisztérium (Külügyminisztérium és Hadügyminisztérium) tehermentességének. Weiss Manfréd behívása után kijelenti, hogy a 7. ügyosztály tervezetét nem írhatja alá és annak módosítását kívánja. Minthogy azonban az ügyosztály tudja, hogy a módosítás nem felel meg a Külügyminisztériumnak, Weiss kijelenti, hogy holnap be tudja mutatni a bolgár kormánnyal megkötött új szerződést, így tehát minden további tárgyalás elmarad.

IX. 16-án Weiss behozza a bolgár Hadügyminisztérium képviselőjével, Belov alezredessel újonnan fogalmazott szállítási szerződést¹¹ és megadja a Külügyminisztérium által kívánt nyilatkozatot.¹²

Müller udvari tanácsos felkeresi a 7. ügyosztályt és annak vezetőjét, tájékoztatást kap a pillanatnyi helyzetről. Müller udvari tanácsos kéri, hogy a birodalmi Hadügyminisztérium a tudomásulvételre átadott ügyirattal kapcsolatos megjegyzéseit vonja vissza, Weiss M. új szállítási szerződéséről semmit se közöljenek és egyeztetni a vezetővel a birodalmi hadügyminiszter megjegyzését Weiss M. nyilatkozatával kapcsolatban.¹³

Az ügyosztály vezetője a fenti megegyezésekhez kéri őexcellenciájának a birodalmi hadügyminiszter úrnak a hozzájárulását és személyesen viszi az ügyiratot Müller udvari tanácsoshoz. Utóbbi elolvassa Weiss M. nyilatkozatát és a birodalmi Hadügyminisztérium megjegyzését, egyetért mindkettő megfogalmazásával és a 7. ügyosztály vezetőjének kijelenti, hogy őexcellenciájának a külügyminiszter úrnak oly értelemben kíván referálni, hogy az a most adott tényállás alapján ne ragaszkodjék tovább a kiviteli tilalomhoz.

IX. 17-én az ügyosztály vezetője jelenti őexcellenciájának a birodalmi hadügyminiszter úrnak a Külügyminisztériumban folytatott tegnapi megbeszélés eredményét, miáltal az ügy elintézettnek látszik.

(Németül, kézzel írt feljegyzés, szeptember 6-tól folyamatosan vezették.)

II.

Pitreich hadügyminiszter átirata Goluchowski külügyminiszter számára

Az excellenciád alá rendelt minisztérium e hó 5-i távirata alapján a magyar királyi honvédelmi miniszter őexcellenciája határozottan elutasította a Weiss-cég által a bolgár kormány részére igényelt töltények átadását, tekintettel arra, hogy a technikai intézkedések a jelek szerint számára nem garantálják teljes mértékben a tökéletes titoktartást, ehhez az eljáráshoz kénytelen vagyok magam is csatlakozni.

⁹ Ld. a VI. sz. dokumentumot.

¹⁰ Ld. az V. sz. dokumentumot.

¹¹ Ld. a VII. sz. dokumentumot.

¹² Ld. a VIII. sz. dokumentumot.

¹³ Ld. a IX. sz. dokumentumot.

A Weiss M.-cég főnöke azt a kérést adta elő nálam személyesen, kérem fel excellenciádat, hogy excellenciád kezdeményezze – amennyiben a jelenlegi politikai helyzetben ez célszerűnek látszik – töltnyenyek kiviteli tilalmának az elrendelését Bulgáriába, illetve a Balkán országaiba, kivéve Romániát. Ez, a cég számára lehetővé tenné a szerződésileg vállalt kötelezettségek teljesítését a bolgár kormánnyal szemben, miután a szerződés a kiviteli tilalmat vis maiornak ismeri el, illetve, hogy a cég a kereskedelmi becsület megőrzése mellett visszalépjen a megkezdett üzletből – eltekintve a jelentős anyagi veszteségektől.

Amennyiben excellenciád nincs abban a helyzetben, hogy ezt a javaslatot elfogadja, akkor Weiss Manfréd kérése, excellenciád járuljon hozzá a 10 milliós teljes mennyiség kölcsönadásához a cég számára.

Végül bátorkodom közölni, hogy excellenciádnál eszközölt közbenjárásomról Weiss Manfrédot tájékoztattam. Fogadja excellenciád legkiválóbb nagyrabecsülésem kifejezését. (Német nyelvű fogalmazvány)

III.

A kiviteli tilalom tervezete

Amíg az utóbbi időben a Balkán-félsziget egy részén rendkívüli méretekben fokozódott a banditizmus és mindenfajta merénylet és félő, hogy a közeljövőben ezeknek az állapotoknak az éleződése várható, addig Ausztriából és Magyarországról ismételten sor került lőszerek csempészésére a felkelő területekre. Ez, más okok mellett, alkalmat adott kellemetlen rémhírek és híresztelések terjedéséhez.

Biztos értesülések szerint a közeljövőben újabb nagyobb robbanóanyag- és töltényszállítmányok indulnak török és bolgár rendeltetési helyekre. A dolgok jelenlegi állásánál nem állapítható meg biztonsággal, vagy ezek az anyagok mennyiben szolgálhatják közvetlenül vagy közvetve a felkelő mozgalmat.

Tekintettel a Balkán egy részén kialakult kritikus helyzetre és arra, hogy minden esetben egyetlen érdekünk egyértelmű módon hozzájárulni mindannak elkerüléséhez, ami az ott uralkodó ellentétek kiéleződését elősegítheti, sürgősen kívánatosnak tartottam legalább ideglenesen megszüntetni a robbanóanyagok és lőszerek odaszállítását Ausztriából és Magyarországról.

A külügyminiszter ezért a két miniszterelnök belátására bízta, hogy a lehető leggyorsabban elrendeljék a robbanóanyagok és lőszerek kiviteli tilalmát Bulgáriába és Törökországba a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságokból és tartományokból, ill. a Szentkorona országaiból. Boszniára és Hercegovinára vonatkozó analóg eljárás érdekében a külügyminiszter további érintkezésbe lép a közös pénzügyminiszterrel. (A két miniszterelnökhöz és a közös pénzügyminiszterhez intézett jegyzék német nyelvű másolata)

IV.

A közös hadügyminiszter megjegyzése a Külügyminisztérium jegyzékéhez

A birodalmi Hadügyminisztérium bátorkodik a következőkkel kiegészíteni a Külügyminisztérium bölcs döntését:

Minden kiviteli tilalom a hazai lakosságot károsítja, ilyen rendkívüli intézkedés csak akkor indokolt, ha szükségünk van a saját hadfelszerelésre, vagy meg akarjuk azt vonni egy másik államtól.

Ez előbbiről jelen esetben nem lehet szó, az utóbbinál a tervezett intézkedés csak akkor lehet eredményes, ha minden állam, amely hadfelszerelést állít elő, hasonló módon jár el. Amennyiben ez nem áll fenn, akkor nem érhetjük el a kiviteli tilalom eredeti célját, és az érintett állam fegyverkezése a hazai helyett idegen ipar számára nyújt lehetőséget, ami jelentős anyagi kárt eredményez, arról nem is beszélve, hogy a tapasztalatok szerint a vevő és a szállító között később nehezen bonthatók meg a megszorultság idején keletkezett kapcsolatok.

A tilalom szigorú keresztülvitele azonban önmagában is számos kellemetlenséggel jár, hiszen ha megtiltjuk a kivitelt, akkor a tranzitot sem engedélyezhetjük, máskülönben a hozott intézkedés teljes mértékben illuzórikussá válik, s az idegen ipart mégsem részesíthetjük előnyben a hazai kárára. A tranzit tilalma magától értendően az érintett államok részéről számos intervenciót vált ki, ami elől célszerűbb kitérni.

A birodalmi Hadügyminisztérium – méltányolva azokat a körülményeket, amelyek ilyen lépést követeltek – bátorodik javasolni a Monarchia szófiai képviselőjének, Forgách grófnak távirati értéseítését bizalmas úton – mielőtt a magas minisztérium a kiviteli tilalom elrendelését kezdeményezné – arról, hogy a Weiss M.-cég szerződését a bolgár hercegi kormánnyal nem hagytuk jóvá és reméljük, Szófiában attól minden további eljárás nélkül elállnak és erről értesítik Weiss Manfréd urat. Előnyös lenne, ha a szerződő felek minden további követelés nélkül elállnának a szerződéstől és azt meg nem kötöttnek tekintenék, ennek hiányában sor kerülhet robbanóanyag- és lőszerkiviteli tilalom elrendelésére, ami a bolgár hercegi kormány számára kellemetlenebb lenne, mint az, hogy nem kapja meg a 10 millió töltényt.

Amennyiben Forgách gróf személyes igénybevétele eredménytelen marad, az esetben a birodalmi Hadügyminisztérium fenntartás nélkül támogatja a robbanóanyagok és lőszer kiviteli tilalmának nyilvánosságra hozatalát.

Bécs, 1903. szeptember 13.

Pitreich tábornagy

(Eredeti német nyelvű irat)

V.

Utóirat a Hadügyminisztérium megjegyzéséhez

Weiss Manfréd úr mellékelt nyilatkozata alapján, amelyből kiderül, a cég megalapozottan reméli, hogy a bolgár hercegi kormány minden további követelése nélkül felszabadulhat a 10 millió töltény szállítására kötött szerződés alól, továbbá méltányolva azt a lehetőséget, hogy a Weiss M.-cég vagy egy másik osztrák–magyar gyár megbízást kaphat a szóban levő 10 millió töltény szállítására, a birodalmi Hadügyminisztérium bátorodik a magas Külügyminisztériumnak alázatosan javasolni, hogy tekintsen el a lőszerkiviteli tilalom követelésétől. A cél, hogy a Weiss-céget megóvjuk a jelentősebb kifizetésektől, megvalósult, és ugyanakkor megmarad számára annak a lehetősége, hogy új szerződést kössön.

A birodalmi Hadügyminisztérium bátorkodik egyidejűleg felhívni a figyelmet arra, hogy egy itt ismeretlen, Kiszelov nevű bolgár ügynök kb. 40 000 kg lőpor vásárlása tárgyában érdeklődött, esetlegesen sor kerül ennek a mennyiségnek az átadására.

Bécs, 1903. szeptember 14.

Pitreich tábornagy

(Eredeti német nyelvű irat)

VI.

Weiss Manfréd nyilatkozata

Bécs, 1903. szeptember 14.

Tekintetes cs. és kir. birodalmi Hadügyminisztérium

Bécs

Miután 10 millió 8 mm-es éles töltényt, amelynek átengedését ugyanolyan új töltény visszaadása ellenében f. hó 3-án kérelmezni bátorkodtam, felsőbb meggondolásból nem adhattak ki nekem, ma a szóban forgó kormányt arról értesítettem, hogy a szállítást nem teljesítem. Annak alapján, ahogy az illető úr, a töltények átvételére Budapestre küldött bolgár Belov ezredes, ezt a kijelentésemet fogadta, jogosan feltételezem, hogy további igényeket velem szemben nem támasztanak. — Amennyiben azonban várakozás ellenére a szerződés alapján mégis kötbért követelnének tőlem, akkor az természetesen pénzbeli térítés, ami csak engem sújthat.

A töltények le nem szállítására vonatkozó kijelentésemhez kapcsolódva, azok pótlására Belov ezredes úrnak az a szándéka, hogy újonnan gyártandó lőszert rendel nálam, esetleg lőszeralkatrészeket vesz tőlem, amelyeket aztán Bulgáriában szerelnének össze. Ha sor kerül ennek az üzletnek a megkötésére, akkor azt kötelezőszerűen és a lehető leggyorsabban jelentem a tekintetes cs. és kir. birodalmi Hadügyminisztériumnak és esetleg bátorkodom az ehhez szükséges füst nélküli lőpor vétel útján történő átadását kérelmezni.

A tekintetes cs. és kir birodalmi Hadügyminisztérium tiszteletteljes híve

Weiss Manfréd

(Eredeti német nyelvű irat)

VII.

A bolgár kormány új lőszerrendelése

Budapest, 1903. szeptember 15.

Weiss Manfréd úrnak

Budapest

Tekintettel arra, hogy a f. év augusztus 18/31-i szerződés végrehajtása lehetetlenné vált, alulírott a bolgár kormánytól azt a megbízást kapta, hogy rendeljen Önnél

1 000 000 (egymillió) db 8 mm-es Mannlicher-töltényt (osztrák modell) új gyártásból, a töltények minőségét illetően a fent augusztus 18/3-i, érvénytelen szerződésben kikötött áron és átvételi feltételekkel.

Őn köteles a szállítást a mai nappal megkezdeni; az átvételt a lehető leggyorsabban lebonyolítani; az áru elszállítását Csepelről még a folyó hét során megkezdeni.

A fizetés közvetlenül az átvétel után készpénzben történik, az ehhez szükséges összeget a bolgár kormány által az említett szerződésre folyósított előlegből kell biztosítani. Őn köteles a kézhez vett megfelelő összeget minden olyan tölténymennyiség után megtéríteni, amely nem jut el Lomovitba vagy Ruszcsukba.

Minden vis maior eset, beleértve a háborút és esetleges adminisztratív intézkedést, Önt szállítási kötelezettsége alól felmenti.

Belov alezredes

(Francia nyelvű másolat)

VIII.

Weiss Manfréd újabb nyilatkozata

Bécs, 1903. szeptember 15.

Tekintetes cs. és kir. közös birodalmi Hadügyminisztérium

Bécs

Miután 10 millió 8 mm-es éles töltényt, amelynek átengedését régebbi állományból ugyanolyan új töltény visszaadása ellenében f. hó 3-án kérelmezni bátorkodtam, felsőbb megfontolásból nem adhattak ki nekem, a szóban forgó kormányt arról értesítettem, hogy a szállítást nem teljesítem és sor került az erre vonatkozó szerződés felbontására, amit a bolgár Hadügyminisztérium képviselőjével, Belov ezredes úrral kötött új megállapodás igazolni látszik.

Ezzel az ügy, ami következményeiben amúgy sem érintheti sem a tekintetes cs. és kir. Hadügyminisztériumot, sem a cs. és kir. Külügyminisztériumot, elintéződött.

A tekintetes cs. és kir. közös birodalmi Hadügyminisztérium tiszteletteljes híve

Weiss Manfréd

(Német nyelvű másolat)

IX.

*A közös Hadügyminisztérium végső megjegyzése
a Külügyminisztérium jegyzékéhez*

A Weiss Manfréd-cég folyó év szeptember 15-én kelt, mellékelt nyilatkozata alapján, amelynek révén a töltények átadása a hadigazgatás részéről a cég számára amúgy is tárgyalanná vált, bátorodik a birodalmi Hadügyminisztérium a legalázatosabban javasolni, hogy a magas Külügyminisztérium méltóztasson eltekinteni a tervezett kiviteli tilalomtól, aminek amúgy is számos kellemetlenség lett volna a következménye.

Bécs, 1903. szeptember 16.

Pitreich tábornagy

(Német nyelvű fogalmazvány)¹⁴

¹⁴A közölt iratok a bécsi Kriegsarchivban találhatóak: Kriegsministerium 1903 Präs. 32–27/1 jelzet alatt.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR–CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 13. ÜLÉSSZAKÁRÓL

A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1977. június 13. és 17. között Turócszentmártonban (Martin) tartotta 13. ülészetét. A vendéglátókat – *Miloš Gosiorovský* akadémikusnak, a pozsonyi Komenský Egyetem Csehszlovák Történelmi és Levéltártudományi Tanszéke vezetőjének, a csehszlovák tagozat elnökének vezetésével – a következők képviselték: *Václav Peša*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Egyetemes Történelmi Intézete brnói részlegének vezetője, a csehszlovák tagozat alelnöke, *Richard Marsina*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője, a csehszlovák tagozat titkára, *Richard Pražak*, a brnói J. E. Purkyně Egyetem Balkanisztikai és Hungarisztikai Kabinetjének vezetője, *Milan Šmerda*, a Cseh Tudományos Akadémia Csehszlovák–Szovjet Intézet brnói részlegének tudományos főmunkatársa, *Elemír Rakoš*, a Szlovák Szocialista Köztársaság Központi Levéltárának osztályvezetője, *Michal Suchý* kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a csehszlovák tagozat tagjai, továbbá előadóként és opponensként *Peter Ratkoš* egyetemi docens, *Jozef Vozár* és *Pavel Horváth*, mindhárman a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársai. A *Niederhauser Emil*nek, a MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának, a magyar tagozat alelnökének vezetésével megjelent magyar delegáció tagjai az alábbiak voltak: *Ádám Magda*, a MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a magyar tagozat titkára, *Granasztói György*, a MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a MTA pozsonyi kirendeltségének vezetője, *Kemény G. Gábor*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa, *Kövágó László*, a MSzMP KB Párttörténelmi Intézetének tudományos főmunkatársa, *Varga János*nak, a Kulturális Minisztérium Levéltári Osztálya vezetőjének képviselőjeként *Balázs Péter*, a levéltári Igazgatóság tudományos munkatársa, a vegyesbizottság tagjai, valamint előadóként és hozzászólóként *Benda Kálmán* és *Heckenast Gusztáv*, a MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársai s *Szakály Ferenc*, a MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

A Vegyesbizottság – meghívott előadókkal és hozzászólókkal kibővített – június 14-i ülésén a Magyarországon, illetve Szlovákiában használt történelmi olvasókönyveket vitatta meg. A magyar történelmi olvasókönyv II., III., IV/1. és IV/2. kötetéről (összeállítók: *Unger Mátyás*, *Kislaky Károly*, *Almásy János*) *Milan Šmerda*, *Richard Pražak* és *Dagmar Černa* készítettek értékelést. A köteteket általában színvonalasnak és rendeltetésüknek megfelelőnek minősítették, ám egybehangzóan kifogásolták, hogy azok szerzői meglehetősen elhanyagolták a Habsburg-monarchia viszonyainak, a benne élő nem-magyar népek fejlődésének, a magyar nép és a szomszédos népek együtt-

működésének — súlyuknak megfelelő — bemutatását. A magyar tagozat nevében *Niederhauser Emil* az észrevételek jogosságát elismerte, s megemlítette, hogy a Tankönyvkiadó a szomszédos népek történetéről egy külön dokumentumkötet kiadását tervezi, amelyben mindezen hiányok pótlására lehetőség nyílik. Miután a cseh és szlovák recenzensek szóvá tették, hogy a magyar szöveggyűjtemény egyértelműen imperialista békének minősíti a Versailles körüli békéket s nem mutat rá a Monarchia széthullásával létrejött országok pozitív szerepére, élénk eszmecsere alakult ki e változások értékelése körül. A vitában felszólalt *M. Gosiorovský* — kiemelve a felbomlás dokumentumai közlésének szükségességét — továbbá *Ádám Magda*, *Kemény G. Gábor*, *Kövágó László* és *Niederhauser Emil*.

A *P. Ratkoš*, *J. Butvin*, *M. Kropilák* és *M. Vartíková* által készített *Z prameňov našich dejín* (Történelmünk forrásaiból) című szlovák olvasókönyvet *Niederhauser Emil* értékelte. Kifogásolta, hogy az olvasókönyv csak szlovák fordításban adja a forrásokban szereplő középkori magyar helyneveket, s egyoldalúan értékeli a Ferdinánd és Szapolyai János királyok küzdelmeinek pusztításait, a vallásszabadság mozgósító erejét, II. Rákóczi Ferenc pénzügyi politikáját és a magyar nyelv uralomra jutásának kihatásait a polgári fejlődésre. A bírálatról kialakult vitában magyar részről *Benda Kálmán* és *Heckenast Gusztáv*, szlovák részről *Peter Ratkoš* szólalt fel.

A Vegyesbizottság ülészakájához kapcsolva június 15-én a Matica Slovenská előadóteremben tartott tudományos szimpóziumon a késő-feudalizmus kori osztályharcok alapvonásait tárgyalták meg.

Milan Šmerda előadása — A jobbágyság későfeudalizmus-kori osztályharcainak szerepe a cseh országrészekben, Magyarországon és Lengyelországban — a paraszti osztályharc és a térséget jellemző porosztas gazdasági-társadalmi fejlődés összefüggéseit vizsgálta. Az előadó véleménye szerint ugyanis a kutatás mindeddig nem vette eléggé figyelembe azt a tényt, hogy a népmozgalmak nemcsak Nyugat-, hanem Kelet-Európában is hatottak a gazdasági és társadalmi struktúra alakulására; területenként eltérő módon, de mindenütt nagyban befolyásolták a porosztas rendszer kialakulásának ütemét és szintjét. (Míg pl. Poroszországban — a francia forradalom eseményeinek hatására — a felülről kezdeményezett Bauernschutz javított a jobbágyság helyzetén, a Habsburg—monarchia országaiban a paraszti osztályharc alultól — még a francia forradalom előtt — kényszerített ki reformokat.)

Šmerda először a második (örökös) jobbágyság kialakulását és formaváltozásait vizsgálta a Habsburg—monarchia országaiban. Megállapította, hogy míg a nagybirtok és a robotgazdaság jelentősége a 15. század végétől a harmincéves háborúig terjedő másfél százados időszakban ezekben általában alaposan megnövekedett, Csehországban nem tudott teret hódítani. Bár a fejlődés megindult a második jobbágyság irányába — minthogy a gazdasági, jogi és politikai helyzet a feudális uralkodó osztályának kedvezett —, a harmincéves háborúig a haladás és a regresszió hívei majdnem egyenlő esélyekkel harcoltak egymással. A harmincéves háborútól a sziléziai háborúig tartó időszakot ezzel szemben mindenütt — így Csehországban is — a második jobbágyság rendszerének nagymértékű megerősödése jellemezte. A feudális uralkodó osztály ily módon hátrította át a jobbágyságra a 17. század 50-es és 60-as éveiben tetőzött agrárválság és a gyakori háborús pusztítások terheit, s ily módon zárta ki azt az 1690-es évektől ismét megfigyelhető fellendülés lehetőségeinek élvezetéből. A 18. század második felétől az ipari forradalom

kezdetéig terjedő időszakban a tőkés viszonyok Kelet-Európába is behatoltak; első sorban a mezőgazdasági termelésben érvényesülhettek, amelyre a nyugati iparfejlődés ösztönzően hatott. Ott, ahol a nagybirtok nem találta szembe magát a jobbágyág és az állam ellenállásával (pl. Mecklenburgban, Pomerániában és Poroszország egy részén), a nagybirtok túlsúlya tovább növekedett. Kezdetben hasonló tendencia jellemezte a Habsburg-országok fejlődését is; ezekben a nagybirtok ekkortájt érte el legnagyobb kiterjedését. Az itt kirobbant jelentős parasztmegmozdulások azonban csakhamar beavatkozásra készítették az államrendszert. Az általa bevezetett reformok (pl. a robot korlátozása) részben könnyítettek a jobbágyi terheken, részben pedig a modernebb gazdálkodás irányába szorították a nagybirtokot. (Az előadó hangsúlyozta, hogy bár a nagybirtok kezdetben elősegítette a termelési eredmények javulását, némelykor előrelendíthette a mezőgazdasági technikát is, hosszú távon – a robotmunka igénybevétele miatt – a fejlődés kerékkötőjévé vált, a termelékenység stagnálását vagy egyenesen csökkenését okozta. Így a robotoltató földesúri nagyüzem – amelynek léte fékezőleg hatott a társadalom életjelenségeinek minden más területén is – nem tekinthető az eredeti tőkefelhalmozódás sajátos formájának; a felhalmozás korakapitalisztikus elemei csak a 18. század második felében – a nyugati ipari szektor ösztönzésére – jelentkeztek keretein belül.)

A paraszti osztályharc szakaszai – némi eltéréssel – a második jobbágyág rendszerének átalakulásaihoz igazodnak. A 18. század közepéig tartó időszakot a régi jogok visszaállításáért folytatott küzdelem jellemzi, amelyben a jobbágyág leghatékonyabb fegyvere a tradicionalizmus volt. Mivel a csehországi földbirtokosok 1620 óta szabadon rendelkeztek jobbágyaikkal, a cseh jobbágymozgalmak ideológiájában mély gyökeret eresztett a naiv monarchizmus, amely az 1680-as, 1706-os és az 1738-as mozgalmaknak is visszatérő motívuma volt. (Az 1680-as kirobbanásához nagymértékben hozzájárult I. Lipót 1679-es prágai látogatása; az uralkodói segítségbe vetett naiv hitet tanúsítja, hogy a felkelők nem aktív ellenállásra, hanem csupán elégedetlenségük kinyilvánítására szervezkedtek.) A vallási motiváció ebben a korban már csekély, periférikus szerepet játszott a parasztmozgalmakban. Kezdetben a lengyelországi és a magyarországi mozgalmakban is fontos szerepe volt a régi jogokért vívott harcnak és a népi monarchizmusnak (az előadó ennek nyomait fedezi fel az 1514-es parasztháborúban is). A lengyel- és magyarországi parasztmegmozdulások azonban a 17–18. században olyan mozgalmak uszályába kerültek, amelyek nem osztályharcos, hanem rendi-nemzeti indíttatásúak voltak; ennek tulajdonítható, hogy „tiszta” formában ritkán fejlődtek ki. A Bocskai-felkeléstől kezdve számos példa akad erre a magyar történelemben; arra viszont, hogy az osztályharcos motiváció szembekerült volna a rendi-nemzetivel, mindössze egy: az 1631/32-es Császár Péter-féle felkelés. Ez azt mutatja, hogy a parasztság nem közvetlen uraiban látta elsődleges ellenségeit, a bécsi udvar pedig nem tudta egymás ellen kijátszani a magyar mozgalmak egyes elemeit; a kormányzat bizonytalan és nem őszinte parasztvédő kísérletei (pl. az 1698-as pátens) sorra megbuktak a rendek ellenállásán, hatékonyságukat eleve csökkentette az állami adóterhek egyidejű növekedése. A Habsburg-ellenes mozgalmakat vezető nemesség ezzel szemben a csatlakozók terheinek csökkentésével – mint Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc tette – biztosítani tudta magának a tömegbázist. A két ellentétes érdekű osztály magyarországi együttműködéséhez jelentősen hozzájárult, hogy e mozgalmak az állandó háború sújtotta területeken zajlottak, ahol a lakosság közt

nagszámban voltak találhatóak szabad, illetve részlegesen szabad katonaelemek; kialakításában nagy szerep jutott a kismemességnek, amely közvetítette a „nemzeti” ideológiát a nála nem sokkal alacsonyabb szinten élő jobbágysághoz.

A 18. század közepétől 1792-ig tartó időszakban a régi jogok visszaállításáért folytatott harc hirtelen elvesztette jelentőségét. A parasztmegmozdulásokat – amelyekre hatottak a felvilágosodás és a felvilágosult reformerek elképzelései, de amelyek jócskán túl is léptek ezeken – már a polgári forradalmak előjátékának tekinthetjük. A láncreakciószerűen összekapcsolódó parasztmegmozdulások reformok bevezetésére kényszerítették az uralkodót. Jellemző, hogy az úrbéri pátensek kibocsátását a Habsburg-monarchia csaknem minden tartományában parasztmegmozdulások előzték meg. E mozgalmak, amelyek lassan már nyíltan gazdasági-társadalmi konfliktusként jelentkeztek, teljességgel levetették vallásos köntösüket.

Az 1792 és 1845 közti időszak az állami reformtevékenység és parasztmozgalmak stagnálását hozta. A korszak jelentősebb megmozdulásai a Metternich-rendszer hanyatlásának idejére esnek (az 1821-es morvaországi „robotlázadás”, az 1831-es felvidéki koleralázadás és az 1846-os galíciai felkelés). E mozgalmakban ismét jelentkezett az „igazságos uralkodóba” vetett naiv hit. Közülük különösen a galíciai felkelés érdemel figyelmet, mert – széles körű visszhangján keresztül – nagyban ösztönözte és befolyásolta a következő években keletkezett jobbágytörvényeket.

Az előadó végezetül megállapította, hogy a technikai és anyagi fejlődés önmagában nem biztosíthatja a társadalom fejlődését; az csak akkor következik be, ha a lehetőségek közti választásba a tömegeknek is beleszólásuk van. nyomást gyakorolhatnak a számukra – az adott viszonyok közt – legkedvezőbb megoldás érdekében. A parasztmegmozdulások – amelyeknek célkitűzései között a konkrét gazdasági, társadalmi és jogi követelések mellett már a szabadság általános jeszava is megjelenik – nagy szerepet játszottak a jobbágy teljes jogú polgárrá alakulásában és a parasztok csoport-ideológiájának és rendi öntudatának megerősödésében.

Makkai László: A parasztmozgalmak történetének megoldott és megoldatlan problémái című előadásában, a nemzetközi kutatások standard eredményein túl, elsősorban az 1972-es budapesti és az 1973-as zágrábi parasztháború-történeti konferenciák tanulságait elemezte. Legjelentősebb új eredménynek a paraszti ideológia történelmi jelentőségének rehabilitását látja; azt a felismerést, hogy a paraszti osztályharcok fejlődése legvilágosabban azok célkitűzéseinek, ideológiájának fejlődéséből olvasható ki, jöllehet a nem paraszti értelmiségiek jelentős szerepet játszottak a vezérideák megfogalmazásában. B. Porsnyev ismert felfogásával szemben – miszerint a felkelő parasztok nem valamiért, hanem csak valami ellen harcoltak, s ideológiájuk konzervatív és utópisztikus volt – rámutatott: „kétségtelen, hogy egy paraszti osztály a gazdasági kritériumok szerint valóban létezett, és ha ez az osztály a saját nevében a saját érdekeiért harcolt, legyenek bár ezek az érdekek a kisbirtokoséi vagy a kizsákmányolt munkásokéi, »valódi« tudatos osztálynak mutatja magát.” Csak az a kérdés, hogy a parasztok az egyes korszakokban mennyire ismerték fel a saját érdekeiket és mennyiben harcoltak azokért „a saját nevükben”. Makkai magáévá tette E. W. Gutnova szovjet történész periodizációját. Eszerint a 8–13. század nyugat-európai parasztmozgalmait a feudális alávetés, később pedig a kialakult adóterhek emelése ellen léptek fel, s ideológiájuk annyiban konzervatív volt, hogy „a régi jó szokások” visszaállítását követelte. A 13. században mélyreható változás

következett be; a 13–16. század nagy paraszti tömegmozgalmai a feudális nagybirtok megszüntetését és új társadalmi rendet követeltek, amelyet a rendek egyenlősége, a földek egyenlő elosztása és az osztálytartalmától megfosztott monarchia jellemeznének. Gutnova a pénzgazdaság előretörését, a feudális járadékok kommutálódását, a parasztság személyi szabadságának kialakulását és a paraszti árutermelés megélénkülését tartja a változás ösztönzőjének. Makkai véleménye szerint ezeket az okokat ki kell egészíteni a paraszti rendi öntudat jelentkezésével is, amely az európai rendiség előretörésével párhuzamosan alakult ki. A paraszti követelések azonban túlfutottak ezen is; olyannyira, hogy a paraszti rend jogi-politikai elismerése a követelések minimuma volt, a maximumát a rendek egyenlőségében és a rendi hierarchia felszámolásában látták. Hogy milyen tudatosan törekedtek egyes mozgalmak az állam vezetésére befolyást gyakorolni és a társadalmat teljességgel átformálni, tanúsíthatja a svájci Eidgenossenschaft, amely később számos hasonló szervezet előképe lett. Ennek alapján a paraszti öntudatosodás előjeleit már korábban is felfedezhetjük (pl. az 1183-as franciaországi Capuchonnés-mozgalomban). A tudatosság alapján W. W. Mavrodin a középkori parasztmozgalmakat saját osztályöntudat nélküli parasztfelkelésekre és ilyen öntudattal rendelkező parasztháborúkra osztja. Ha ezt elfogadjuk, az európai parasztmozgalmak 13–16. századi szakaszát a parasztháborúk korszakának tarthatjuk.

Gutnova a maga kutatásait a nyugat-európai viszonyokra korlátozta, megállapításai azonban, kisebb eltérésekkel, a kelet-európai mozgalmakra is ráillenek. A konzervatív parasztfelkelések itt is a feudalizmus kialakulásával kezdődtek (lengyel és magyar pogány-lázadások). Az osztálytudatos parasztháborúk viszont jóval később, a 15. században, a cseh husziták megmozdulásával indultak – ami a közép-kelet-európai agrárfejlődés visszamaradottságával magyarázható –, csakhamar visszhangra találtak azonban Magyarországon (Budai Nagy Antal 1437-es felkelése Erdélyben) és Lengyelországban is. A török elleni harc követelésével induló parasztháborúk törnek ki a 15. század második felében Szlovéniában és 1514-ben Magyarországon. (Makkai hangsúlyozza, hogy amikor megkülönböztetett figyelmet szentelünk az ideológiának, nem téveszthetjük szem előtt a parasztmozgalmak konkrét gazdasági-társadalmi okait és következményeit [agrárkonjunktúra-agrárválság stb.] sem, amelyek messzemenően befolyásolták ezeket.)

A 16. században döntő fordulat állt be az európai parasztság sorsában is. A parasztság a maga gyenge technikai lehetőségével nem tudta kiaknázni az árforradalom lehetőségeit, a 17. századi agrárdepresszió viszont elsősorban őt sújtotta. Ennek következtében a parasztháborúk korszaka Európa-szerte lezárult; az egyre csökkenő számú telkesjobbágyok erejéből Nyugat-Európában is mindössze kisebb, helyi felkelésekre tellett (ezek a katonaság kihágásai és az abszolutizmus adónövelései ellen irányultak), a jelentősebb parasztmegmozdulások pedig itt mindenütt polgári vezetés alá kerültek. A kelet-európai térségben alapvetően másként alakult a parasztmozgalmak történeti útja. Már az itteni tipologizálási kísérletekből – pl. a jugoszláv B. Grafenaueréből és a lengyel J. Gierowskiéből – is kitészik, hogy e mozgalmak inkább valami (a feudális terhek, a szoldateszka kihágásai, idegen támadások és hódítók) ellen, semmint valami érdekében indultak, s a tipológia ezúttal a parasztmozgalmak megváltozott karakterének hű visszatüközdése.

A megnövekedett adó- és robotterhek alá vetett parasztság, főként a 17. századi agrárválság idején, többé már nem volt képes önálló politikai erőként fellépni. Mozgalmi

helyi megmozdulásokban merültek ki, amelyek csak nagyritkán kerestek kapcsolatot önmaguk és a nagy parasztháborúk között. Beérték a passzív államellenességgel, amit jól kifejez a térség országaiban csaknem mindenütt megfigyelhető „rabló-romantika”, jelezve, hogy a parasztság egy jelentős része a szervezett, tömeges rablásban találta meg a kiutat szorongatott helyzetéből (a délszláv „hajdúk”, „szabad legények”, a magyar „betyárok” és a lengyel „tolvajok” egyaránt e típus változatai). Viszonylag pozitívabb megítélés érdemelnek azok a mozgalmak, amelyek a katonaprivilégiumok elnyerését célozták. A katona-parasztság Kelet-Európában az adriai partvidéktől a Donig mindenütt megtalálható (délszláv és morva „vlachok”, román „szejmenyek”, a magyar „hajdúk” és az orosz „kozákok” tartoznak ide). A térség paraszti tömegei időről időre csatlakoztak ezek mozgalmaihoz, hogy felemelkedésüket a katonaprivilégiumok révén biztosítsák. Mozgalmaik nem tekinthetők igazi parasztháborúknak, hiszen a parasztság alárendelte magát egy saját soraiból kiemelkedett rétegnek, amely nem valódi paraszti célokért, hanem a feudális rendszerrel kötött kompromisszumért, illetve előjogai megtartásáért harcolt. Bár e küzdelem némelykor sikeres volt, csak a parasztság kisebb részét juttathatta bizonyos, eleve korlátozott szabadság állapotába.

Pavel Horváth: Szlovákia késő-feudalizmuskori jobbágymozgalmainak néhány kérdéséről című előadásában hangsúlyozta, hogy a parasztmozgalmak kutatásában ma már csak az összehasonlító módszer révén érhetünk el eredményeket, ez pedig akkor lehet igazán hatásos, ha előre feltett kérdésekre keres válaszokat. Ezért előadásában azokhoz a pontokhoz fűzött megjegyzéseket, amelyeket az 1971. decemberi prágai szimpóziumon a cseh történészek vizsgálati alapként javasoltak (a szimpózium kiadott anyaga: Acta Universitatis Carolinae. 11. Praha, 1974). Ezek a következők: 1. A népi mozgalmak gazdasági-társadalmi alapjai, 2. típusaik, 3. társadalmi összetételük, mozgatóerőik és szövetségeseik, 4. külső ösztönzőik, 5. követeléseik, eredményeik és következményeik, 6. ideológiájuk és 7. a késő-feudális jobbágymozgalmak viszonya a polgári forradalmakhoz.

A késő-feudalizmuskori Kelet-Közép-Európa gazdasági és társadalmi viszonyait a robotmunkán alapuló, önkezelésű feudális nagybirtok és az örökös jobbágyosság rendszerének kialakulása jellemzi, ami döntő módon befolyásolta a parasztmozgalmak alakulását is. A felkelő parasztok részben – elsősorban – a robot, illetve a robotnövelés, részben pedig a nagybirtok kereskedelmi és termelési kiváltságai ellen léptek fel. (Ez utóbbi kérdésben hosszú viszályok támadtak pl. Nyitrán, Léván, Tapolcsányban, Privigyén, Vágújhelyt és másutt, amelyek rendszerint a nemesség győzelmével végződtek.)

Ami a parasztmozgalmak tipológiájának kérdését illeti, ennek kimunkálását nagyban akadályozza a fogalmak pontos megjelölésének és az egységes módszertani eljárásnak a hiánya. Az e vidéket is érintő 1514-es parasztháborún és az 1631/32-es felkelésen kívül Szlovákia területén e korszakban nem robbant ki nagyobb jobbágyfelkelés. Az osztályharc leggyakoribb formája a helyi lázadás és – a 17. század második felében már tömeges méreteket öltött – szökés volt. A népi ellenállás egyik formája a rabló-betyár életmód is, amelynek jelentőségét azonban a szlovák történetírás – az előadó véleménye szerint – erősen túlbecsülte; a rablók támadásai ugyanis nem annyira a nemesség és a földesurak, mint a gazdag paraszti rétegek ellen irányultak. Lényegesen többre becsülhető a szlovák parasztság körében élő betyár-hagyomány (pl. a Janošik-tradíció), amelynek jelentős mozgósító szerepe volt mind a szlovák társadalmi, mind pedig nemzeti küzdelmekben.

A szlovákiai felkelések többsége parasztmozgalom volt, de gyakorta megmozdultak a közép-szlovákiai bányavárosok és – privilégiumaik védelmében – a városok és a mezővárosok is. Egyes mozgalmakban nagy szerepet játszott az alsó papság (1514), a kisenemesség (1631/32) és némelykor a falusi, sőt a nemesi felvilágosult értelmiség is (az 1697-es sárosi felkelés egyik vezetője egy falusi tanító volt, az 1774-es árvai parasztmozgalmat a jakobinus nemes Abaffy Ferenc is támogatta). A szlovákiai városok és bányavárosok felkelésében gyakran a nők vették át az ellenállás szervezését és vezetését (az 1752-es óhegyi és az 1771-es privigyei felkelést mint a „nők felkelését” is említik). Egyes nagyobb mozgalmak kapcsolatot kerestek a társadalom más rétegeivel és osztályaival, így pl. a szabad királyi városokkal, sőt a nemességgel is. Katonai szempontból is jól szervezettek voltak, de a szervezettség jellemzi a kisebb mozgalmakat és a jobbágyrendszer megreformálása idején elterjedt ún. „kérelmező akciókat” is. (Az elégedetlen jobbágyok titkos gyűléseken döntöttek az eljárás módjáról, pénzt gyűjtöttek, az árvai uradalom jobbágyságának 1771-ben Bécsbe küldött kérelmét egyenesen Zelenay János nagyszombati jogprofesszor dolgozta ki, az 1790-es kelet-szlovákiai akciókat pedig az ún. „parasztkonföderáció” hangolta össze.) Az itteni társadalmi struktúra sajátosságai következtében a felkelő parasztok nem léptek szövetségre a városi polgársággal s nem is kerültek annak vezetése alá. Annál többször feltűntek jobbágyok a magyar rendek Habsburg-ellenes küzdelmeinek – a Bocskai-, Thököly- és II. Rákóczi Ferenc vezette „rendi mozgalmak”-nak – táborában. Az előadó liang súlyozta, hogy a parasztság ezekben is az elnyomás és a kizsákmányolás mérséklése érdekében ragadott fegyvert, s így céljait nem lehet azonosítani e mozgalmak tulajdonképpeni célkitűzéseivel. A népi elégedetlenséget a bécsi udvar is igyekezett kihasználni saját törekvései érdekében. 1790-ben pl. az udvar lázító röpiratok segítségével próbálta megtörni a nemesség rendi ellenállását (Zemplén vármegyében és a Szepességben nyílt népi ellenállásra is van példa).

A megmozdulásokat ösztönözhatték háborús események (1514), idegen zsoldosok akciói (1631/32), katonai betörések, de még többször az új adók és az adóemelések. A városok többnyire privilégiumaik védelmében szálltak szembe uraikkal. Jobbágymozgalmak kísérték a 18. század második felében a jobbágyreform előkészítését és lefolyását is. A vallási motiváció e korban csekély szerepet játszott; az ellenreformáció is csak néhány helyi lázadást (Turoluka 1672 és Szenc 1673) váltott ki.

A parasztmozgalmak követeléseai defenzív jellegűek voltak, a status quo megőrzését célozták, ilyen formában is lassították azonban az örökös jobbágyság rendszerének továbbépülését. A népi mozgalmak csak a feudális társadalmi rendszer válságának időszakában váltak offenzívvé; bennük ekkor már a fennálló társadalmi viszonyok tagadása is megjelenik. Ezzel nagymértékben befolyásolták a reformok előkészületeit és megvalósítását.

Az ideológia kezdetben vallási köntösben jelentkezett, utóbb azonban ez elvesztette jelentőségét. A helyi megmozdulások – amelyek tartalmát a „régí jogokért” való küzdelem adta – fikciókra épültek, s így ideológiájuk is a „hamis tudat” jellegét öltötte. Ilyen „hamis tudatnak” minősíthető az igazságos, jó uralkodóba vetett hit, amelynek megnyilvánulásaival gyakorta találkozhatunk Szlovákiában is. A 18. századi mozgalmak – a reformok, az iskolázottság és a kommunikáció megjavulása, a haladó értelmiség fellépése következtében – fokozatosan megszabadultak helyi kötöttségeiktől. Általánosabb jellegűvé váltak, követeléseik között megjelent a robot, az örökös jobbágyság meg-

szüntetésének és a jobbágyfelszabadításnak gondolata is. A 18. század végén mozgósító erővel hatottak a francia forradalmi események hírei, majd az orosz katonaság megjelenése, amittől a parasztek antifeudális harcuk támogatását remélték.

A szlovákiai népi mozgalmak, bár nem tudták megvalósítani a társadalom forradalmi átalakítását, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szerves részét alkották, s szerepet játszottak a polgári forradalom előkészítésében.

Szakály Ferencnek: A 16–17. századi magyarországi parasztmegmozdulások néhány sajátossága című előadása néhány olyan szempontra utalt, amelyek az osztályharcokról és függetlenségi küzdelmekről kibontakozott 1960-s évekbeli élénk vitákban is figyelmen kívül rekedtek. Az 1526 és 1686 közötti magyarországi parasztmegmozdulások legszembetűnőbb vonása, hogy köztük feltűnően kevés a nagy területek parasztságát mozgósító s még kevesebb a par excellence antifeudális indíttatású mozgalom. Ez annál is inkább meglepő, mert ez a nagy refeudalizálási kísérlet korszaka, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország a későbbiekben is a kelet-európai agrár- és társadalomfejlődés útját járta. Ezt az ellentmondást a paraszttársadalom nagyfokú mobilitása magyarázza; a nemesség éppen a parasztság mozgását igyekezett a legerőteljesebben korlátozni, e téren érte el azonban a legkevesebb eredményt. Az ország területén állandósult háborús állapot mérhetetlen pusztulást zúdított a termelő népességre, ugyanakkor azonban feltörte a paraszttársadalom zárt kereteit. Sok parasztkatonának vagy hajdúnak állott, de paradox módon, a pusztulás a termelésből ki nem szakadt paraszttömegeknek is nagyobb mozgáglehetőséget kínált. A munkáskéz permanens hiánya ugyanis megakadályozta a birtokos osztályt abban, hogy a parasztsággal szemben egységesen lépjen fel s érvényt szerezzen a parasztek költözését korlátozó rendelkezéseinek. (Jellemző, hogy öt keletmagyarországi vármegyében 1558 és 1608 között – hiányos adataink szerint is – 11 000 jobbágycsalád változtatott legálisan vagy illegálisan földesurat.) Ugyancsak a mobilizáló tényezők közé sorolható az ország három részre szakítottasága; a 15 éves háború megsemmisítő pusztításai után a királyi Magyarországról a jobbágyok tízezrei telepedtek át – engedve a kedvező telepítési feltételek vonzásának – a hódoltságba, ahonnan aztán földesuraik csak nagyritkán szerezhették vissza őket. A megnövekedett mobilitás természetesen fékezőleg hatott az indulatok felhalmozódására. De az osztályharc tompításának irányába hatottak az állandó háborúskodások, és az ország területén működő – idegen és magyar – katonaság rablásai is. A megtermelt javak és a termelés folyamatosságának védelmében a földesúr és jobbágyai érdeke jószerivel teljesen egybeesett (erre mutat pl. a nemesi vármegyék keretei közt szervezett önvédelmi szervezetek – az ún. parasztvármegyék és zápiszok – működése).

A 16–17. század magyarországi parasztmegmozdulások jórésze önvédelmi jellegű akciónak indult, s többségük meg is maradt annak. Szemben a korábbi „nemzeti összefogás” és „népi patriotizmus” koncepciókkal, az előadó hangsúlyozta, hogy a parasztság többnyire csak önvédelmi akcióin keresztül kapcsolódott a 17. századi Habsburg-ellenes küzdelmekbe is. Azáltal, hogy védte lakóhelyét és javait a területén működő katonasággal szemben, helyel-közzel jelentősen befolyásolta mind a császári, mind pedig a velük hadakozó erdélyi és magyar rendi hadseregek működését. Mindig az ellen a hadsereg ellen lépett fel, amely rátelepedett és amely – ami ezzel e korban egyértelmű – fosztogatta. Különösen jól megmutatkozik ez I. Rákóczi György 1644-es és 1645-ös felvidéki had-

járatái idején, de az önvédelmi akciók minden más Habsburg-ellenes küzdelmet is végigkísértek s a mélyből befolyásoltak.

A később antifeudális irányba fordult megmozdulások javarésze is – gyakran felülről kezdeményezett – önvédelmi akcióként indult. Így pl. az 1552-ben Temesvár felmentésére hadba szólított parasztok csakhamar az őket fosztogató zsoldosok, majd a nemesek ellen fordították fegyvereiket. Mozgalmuk a kortársakban – aligha véletlenül – egyenesen 1514 rémét idézte fel. Hasonló mozgásgörbét írt le az egyelőre még csak igen halvány körvonalaiiban ismert 1660-as felső-tiszavidéki parasztmozgalom is. Az önvédelmi akcióból – a területen garázdálkodó magyar nemzetiségű császári hadak elleni védekezésből – támadt 1631/32-es, Császár Péter vezette felső-tiszavidéki felkelés jól példázza, hogy a parasztok többnyire csak vonakodva, a nemesség sorozatos és indokolatlan kihívásainak hatására fordultak uraik ellen.

A ritka, kifejezetten antifeudális mozgalmak kirobbanásában nagy szerepet játszhatott a magyar állam széthullása, valamint annak a középkori világrendnek nyilvánvaló csődje, amely szerint a társadalom az imádkozó klérus, a harcoló nemesség és a munkát végzők egységén és feladatmegosztásán alapszik. A parasztok mindennap tapasztalhatták, hogy a nemesség a védelem terheinek javarészét is az ő vállukra kívánja áthárítani, s ez a felismerés pl. nagy szerepet játszhatott az 1526 őszi déldunántúli parasztmozgalom kialakulásában (a parasztok a nemeseket – akiket az ország elvesztése okának tartottak – tüzzel-vassal kiirtani szándékoztak).

Ha mindezt összevetjük a középkori paraszti önvédelmi akciók – Szűcs Jenő által nemrégiben feltárt – mechanizmusával, csekély s inkább csak mennyiségi változást találunk. A 16–17. századi paraszt még mindig a nagyobb közösség érdekei elé helyezi a szűkebb közösség (lakóhelye) érdekeit, számára ez a „haza” s ennek védelme a „honvédelem”. Ennek az önvédelemnek, akárcsak a 15. század közepe táján, most is döntő motívuma a katonaelenesség, amely nem számol a katonaság etnikai különbségeivel. Megmaradt, sőt megerősödött az önvédelemnek már 1456-ban és 1514-ben jól megfigyelhető azon vonása is, hogy könnyen, mondhatni: természetesen fordul át osztályharcos mozgalommá.

Jozef Vozár: A szlovákiai bányamunkásság kizsákmányolásának történelmi helye és formái a kései feudalizmus korában című előadásában az egyik sajátos helyzetű réteg sorsával foglalkozott. Bár a 16–17. századi magyarországi fejlődés a feudális viszonyok konzerválása felé haladt, a szlovákiai bányászatban léteztek, sőt, tovább is bővültek a tőkés termelési viszonyok. Megnövekedett a bérmunkás bányászok és a bányai bérmunkát végző jobbágyok száma (az 1780–90-es években a szlovákiai bányákban mintegy 30 000 bérmunkás dolgozott). A kései feudalizmus kezdeti időszakában a bányamunkásság különböző szabadságjogokkal és kiváltságokkal rendelkezett. Ezek egy része a természeti adottságok és termelési berendezések kihasználására (a felkutatásra és feltárássra, az erdők és folyóvizek bányászati felhasználására, az építő- és nyersanyagok vámmentes behozatalára), más része pedig a személyekre vonatkozott (személyes szabadság, katonai szolgálat alóli felmentés, adómentesség, saját bírósági fórum stb.). Ezek a bányászjogok és kiváltságok a nagyobb bányászközpontokban teljesebben, a kisebbekben részlegesebben érvényesültek. A 16–17. században egyre több támadás érte ezeket a – jórészt középkori eredetű – privilégiumokat.

A 16. században a bányászatban kezdtek kialakulni a bányamunkásság fokozott kizsákmányolásának feltételei, amelyek ugyanakkor a munkások védekezését is megkönnyítették. A bányák és a termelési berendezések fokozatosan kincstári tulajdonba kerültek, ami a termelés nagyfokú koncentrációját, a bányaaigazgatási szervezet átalakulását (a bányavárosi eljáróságok szerepének visszaszorulását) eredményezte. Nagy jelentőségű volt a bányajogok kodifikálása is, amit a kincstár, a magánvállalkozók és az eljáróságok gyakorta megsértettek ugyan, mégis zsinórmértékül szolgált, amelyre a bányamunkások is hivatkozhattak harcaik során. A bányamunkásság kizsákmányolására és harcaira nem kis hatással volt nemzetiségi összetételük (a 16. században a széles etnikai háttérrel rendelkező szlovák nemzetiségűek váltak forradalmi tényezővé, míg a németek könnyebben szót értek a német hivatalokkal, a 17. századi Selmecebányán viszont a tiroli bányászok voltak a legelédetlenebbek).

A bányászokat sújtó kizsákmányolási formákat – amelyek közt már kapitalisztikus jellegűek is találhatóak – az előadó csoportosítva jellemezte. A 16. század elejétől a 18. század elejéig a bérek hosszabb ideig való visszatartása, illetve a bérfizetés elmulasztása a leggyakoribb forma. Különösen a háborús időszakokban érintette súlyosan a bányászokat a bérek alacsony volta, amihez aránytalanul magas teljesítménykövetelmények járultak. Gyakori volt az óra- és teljesítménybérekkel folytatott manipuláció; ha az üzem teljesítménye csökkent, a magánvállalkozó és a kincstár egyaránt a bérek csökkentésével válaszolt. Mindennek következtében – pl. a 18. század utolsó évtizedében – gyakori volt az éhínség, a gyengén tápláltság. A jövedelmezőség megcsappanása, illetve a berendezések korszerűsítése esetén a bányatulajdonosok gyakorta éltek a munkások elbocsátásának eszközével. A hagyományosan 8 órás munkaidőt a 16–17. században néhol 12 órára, a külszíni munkáknál 16 órára emelték, a szivattyúkezelőket helyenként végkimerülésig dolgoztatták. Teret hódított az alacsony bérű nők és gyermekek munkába állítása is. A bányászok jövedelmét jelentősen megcsönkította, hogy az élelmiszereket többnyire a vállalkozók szerezték be s adták el – természetesen áron felül (ún. truck-rendszer) – munkásaiknak, s az is, hogy a korábban adómentes bányászokat fokozatosan különböző városi és állami adóterhek vállalására kényszerítették. A bányatisztviselők magáncélokra is igénybe vették a bányászok munkáját, sőt, előfordult az is, hogy a bányászok még jobbágyrobot végzésére is kényszerültek (az emiatt kitört villongások több ízben komoly méreteket öltöttek). A szlovák nemzetiségű bányászok általában is hátrányosabb helyzetben voltak, mint német társaik; gyakorta bántalmazták őket, rosszabb munkakörülmények közé kerültek, az elbocsátások is őket sújtották először. Ugyancsak előszeretettel bocsátottak el és helyeztek rosszabb munkahelyekre a bányaművelés irányítói másvállalásukat.

Vozár hangsúlyozta, hogy a 16. század és a 18. század első fele között a bányamunkásság kizsákmányolása megnövekedett, s ez megfelelője a második jobbágyág kialakulásának.

Heckenast Gusztáv: A 18. század eleji bányászmozgalmak helye a magyarországi osztályharcok történetében című előadásában az 1706–1708-as észak-magyarországi bányászmozgalmakkal foglalkozott, amelyeket minőségi okokból megkülönböztetendőnek tart a korszakban itt lezajlott hagyományos bérharcoktól (pl. az úrvölgyi bányászok kéthetes munkabeszüntetésétől). Előjáróban hangsúlyozta, hogy ezek vizsgálatában akkor juthatunk új eredményekre, ha azokat a Rákóczi-szabadságharc általános

gazdasági-társadalmi válságának részeként elemezzük. A szabadságharc megoldhatatlan problémája a pénzhiány volt, amin a kuruc államvezetés a rézpénz kibocsátásával kívánt úrrá lenni. A rézpénz mint szükségpénz közel sem volt ismeretlen eszköz a szabadságharc előtti Magyarországon, de Rákóczi rézpénz-kibocsátása legalább négy szempontból különbözött a korábbiaktól: 1. érvényessége az egész, Rákóczi uralma alatt álló területre kiterjedt; 2. az államvezetés makacsul ragaszkodott a réz-, illetve az arany- és ezüstpénz azonos kurzusához; 3. a kuruc állam külföldi fizetési kötelezettségeinek arany- és ezüstpénzben, a belföldieknek pedig rézpénzben tett eleget, 4. a rézpénz eleinte élénkítőleg hatott a belkereskedelmi forgalomra és fizetéképtelenné tette az államot, mire az inflációval és kényszerárfolyammal igyekezett segíteni magát. A rézpénzt már 1705 őszén is csak nagy nehézségek árán lehetett névértékben elfogadtatni, ami 1706–1707-ben inflációs és devalvációs kísérletekhez és gazdasági-társadalmi válsághoz vezetett. Az adott körülmények között Rákóczi ugyan más pénzügyi politikát aligha folytathatott; ahogy azonban elkerülhetetlen volt a rézpénz bevezetése, úgy elkerülhetetlenek voltak annak következményei is. A rézpénznek néhány év múlva már egyáltalán nem volt kurzusa, a kereskedők elrejtették áruikat; akik maguk nem termeltek vagy jobbágyaiktól terményadót nem kaptak, az éhínség szélére jutottak.

Ebben az országos válságban leljük a bányászmozgalmak kiváltó okát is. Az előadó előrebocsátotta, hogy bár rokonszenvünk az elnyomott dolgozó osztályoké, s a mozgalmak kapcsán beszélhetünk jogosultságról és igazságosságról, de nem minősíthetjük azokat haladóknak. Részben, mert nem volt – s forradalmi helyzet híján nem is lehetett – a közvetlen gazdasági követeléseken túlmutató tartalmuk, részben pedig, mert egy olyan feudális államrendszer ellen irányultak, amely maga is háborúban állott az öt korlátozó Habsburg-birodalommal, s amellyel a dolgozó lakosság egyéb rétegei még nem fordultak szembe, részben még aktívan támogatták azt.

A kuruc államvezetéssel szembeni elégedetlenség először 1706 elején, a katonaság soraiban jelentkezett (világosan megfogalmazza ezt a Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése és A szegénylegények éneke). Ezt az államhatalom a közvetlen anyagi követeléseik kielégítésével szerelte le. Kevésbé volt megértő a dolgozó rétegek megmozdulásaival szemben. Miután az alsó-magyarországi bányavárosok bányászai 1706-ban hiába fordultak panaszaikkal (drágaság, a pénz elértéktelenedése), Hellenbach János Gottfried bányakamarai adminisztrátorhoz és magához Rákóczihoz, 1707-ben zendülés tört ki Selmecebányán (március 17.) és Szomolnokon (július 15.). Bár e mozgalmak már bővelkedtek tumultuózus jelenetekben – Selmeceben Hellenbachot is megsebesítették, Szomolnokon pedig megrongálták a bányaberendezéseket –, azokat még sikerült megfékezni az élelmiszerellátás megjavításával. Nem sokáig azonban; Selmecebányán 1707 augusztusától egymást követték a munkabeszüntetések, a sztrájk szeptember végén zendüléssé változott, majd fegyveres felkelésbe torkollott. A Rákóczihoz indult bányász-küldöttséget a megyei felkelés visszatérésre kényszerítette, majd október 1-én katonaság szállta meg Szélaknát. Miután a bányászok nem voltak hajlandók kapitulálni, október 3-án Neumann ezredes katonai sortűzzel (11 halott és sok sebesült) törte le a felkelést és kényszerítette a bányászokat a munka felvételére. Ez lecsendesítette ugyan a kibontakozóban levő úrvölgyi, besztecebányai és körmöcbányai megmozdulásokat, de még az államélet irányítóinak körében is olyan megdöbbenést és megütközést keltett, hogy az Rákóczit a tanulságok levonására kényszerítette. Ennek következményeként a fejedelem

1708. május 20-án fogadta az ismét felzendült szomolnoki bányászok küldöttségét, majd a 22-én tartott konferencián úgy rendelkezett, hogy bérüket ezután ezüstben fizessék ki. Ugyancsak megegyezéssel végződtek az április–júliusi úrvölgyi megmozdulások is. A bányászmozgalmak megélénkülő szakasza ezzel lezárult. A Garam menti bányavárosok 1708 októberében császári kézre kerültek, az 1710-ig kuruc kézen maradt felső-magyarországi bányavárosok egyéb megpróbáltatásai (katonai beszállásolás, pestis) mellett pedig, úgy tűnik, eltörpültek a gazdasági bajok, bár 1709-ben ismét zendülés volt Telkibányán.

Heckenast összefoglalóul megállapította: 1. Az 1706–1708-as bányászmozgalmakat nem helyi gazdasági problémák, hanem országos válságjelenségek váltották ki, amelyek érintették más bérből, illetve piacról élő rétegek (jobbágykatonák, hárommunkások, szénéégetők, szőlőmunkás napszámosok, pénzverő munkások) életszínvonalát is. 2. Az itt kibontakozott osztályharc szervezeti formái évszázados hagyományok eredményei; a selmecbányai zendülők következetesen alkalmazták a tradicionális szimbólumokat (zászló, dob, társzláda). 3. A bányászmozgalmak hatottak egymásra – a selmecbányaiak példáját a szomolnokiak, az övékét pedig a rudabányaiak követték –, az egymástól távol fekvő bányavidékek mozgalmi között kapcsolat jött létre, amely a fejlettebb társadalmi viszonyok e korban még megalapozatlan előrevetítésének számít. Az 1706–1708-as bányászmozgalmak történeti jelentőségét az adja, hogy lépcsőfokot jelentenek az országos kiterjedésű munkásmozgalom előtörténete irányában.

Az előadásokat követő vitában különösen az utóbbi két referátum szerzője között alakult ki élénk eszmecsere. *Heckenast Gusztáv* Vozár előadásának statikus módszerét bírálta, amely lehetetlenné teszi, hogy az osztályharc formáinak változásait és irányait feltárhassuk. *Vozár* azt kifogásolta, hogy Heckenast előadása átsiklik az 1703–1705-ös bányászmozgalmakon, jóllehet azok sem magyarázhatók csak gazdasági-társadalmi okokkal, s vitatta Heckenastnak a bányászmozgalmak haladó voltának kérdésében elfoglalt álláspontját. A vitában felszólalt *Benda Kálmán*, aki a magyar függetlenségi- és osztályküzdelmek vallási motivációját és *Granasztói György*, aki a nagyobb városi megmozdulások elmaradásának okait elemezte. *Michal Suchý* az osztályharc két tényezője – a felülről lefelé és az alulról felfelé ható mozgás – összhangjára hívta fel a figyelmet, és szólt a 17. századi rendi küzdelmek és az osztályharc összefüggéseiről is.

Szakály Ferenc

TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK. BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1978. MÁRCIUS 29–31-i SZEGEDI VÁNDORGYŰLÉSÉRŐL

A Magyar Történelmi Társulat 1978. évi vándorgyűlésének Szeged városa adott otthont. A város és Csongrád vármegye párt és állami vezetésének képviselői személyesen is üdvözölték a tanácskozást mint számottevő tudományos, kulturális eseményt..

A vándorgyűlés témája „tudományelméleti és oktatásszervezési-gyakorlati megfontolásból” alakult ki – mondotta *Merei Gyula* akadémikus, aki a Szegedi Akadémiai Bizottság nevében köszöntötte a vándorgyűlést. Rámutatott: „Ha a történelmi folyamat célja az emberi lényeg, az emberi természet gazdagságának mindenoldalú kifejtése, az emberi képességek kiteljesítése, akkor a feladat az egyes szaktudományok által szétbontott világ, az emberi életben megélt egységének a keresése.” Ebből következően „az egyes társadalomtudományok akkor járnak el célszerűen, ha anyagukat a maga történetiségében vizsgálják, mert a társadalomban szervezeten élő ember és belső világa része a történelmi folyamatnak. Az összehasonlító módszerről szólva – többek között – megállapította: „A komparatív módszer hasznosságának is az a mércéje, mennyire segíti a történettudományra is termékenyítően ható és a többi társadalomtudományban alkalmazott módszerek és ezen a réven a társadalomtudományok kutatási eredményeinek az integrálódását.”

A Magyar Történelmi Társulat – mint azt *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke megnyitójában megállapította – az utóbbi években vándorgyűlésein is „olyan problémák megoldásához igyekszik hozzájárulni, amelyeket *tudományfejlődés és társadalomfejlődés* egyaránt időszerűvé tesznek”. Ilyen kettős és egymást erősítő indíték sugallta történettudomány és társadalomtudományok viszonyának vizsgálatát is.

A gyakorlat igényei az elmúlt időben a tudománnyal szemben szintén változtak. „Ma a párt, az állami tudományirányító szervek az új jelenségek elemzését, új összefüggések kitapintását s nem utolsósorban a *politikai* cselekvés tudományos *előkészítést*, a döntési alternatívák felvázolását várják a társadalomtudományok művelőitől. Az ilyen módon felmerülő tudományos és társadalmi igények viszont a társadalmi jelenségek együttes megközelítését teszik szükségessé. Az összefüggések bonyolult rendszere a specializálódó szaktudományok egyikének segítségével sem érhető meg teljesen” – hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál. Noha e nézet ma már általánosnak mondható, mégis frappáns példákkal mutatta be, hogy az egyes társadalomtudományok saját szakágukat tekintették és tekintik alkalmasnak arra, hogy „a társadalmi magatartást a maga egészében, a maga totalitásában” ragadja meg. A „szuperdiszciplínává” minősítés igénye itthon és külföldön a különböző társadalomtudományok részéről egyaránt felmerült.

Pach Zsigmond Pál a megnyilatkozásoknak arra az oldalára is rávilágított, hogy megnyilvánul bennük „a saját szakma iránti odaadás, lelkes elkötelezettség”, mi több, kifejeződik az az igény is, hogy a leszűkített, egyoldalú megközelítések helyett a jelenségeket „a történelmi-társadalmi élet teljességében, sokszálú szövedékében próbálják felfejteni”.

Határozottan leszögezte, hogy „a totalitási igény mint tudományos törekvés nem jelentheti valamiféle *szuperdiszciplína* formálódását, nem jelentheti a társadalomtudomány szakágazatainak feloldódását valamiféle *általános* társadalomtudományban – a történettudományban sem”. A teljességi igény megvalósításának útja csakis „a marxista szemlélet egységén nyugvó *interdiszciplinaritás*” lehet. Fel kell ismernünk „korunk tudományos fejlődésének azt a dialektikáját, amely szerint a *differenciálódás* maga is a tudományos integrálódás egyik fontos útja lett”, az ún. határtudományok nem elválasztanak, hanem összekötnek.

Pach Zsigmond Pál elutasította azt a napjainkban divatos eljárást, amely a társadalomtudományokban elfogadhatatlan értékhierarchiát konstruál (kemény – hardware – lágy – software társadalomtudományok).

A történettudomány vonatkozásában végül annak a kíváncsúnak adott hangot, hogy az új szempontok, kérdésfeltevések, módszertani újítások tanulmányozásával és lehető alkalmazásával reagáljon arra a serkentő „kihívásra”, mely a többi társadalomtudomány oldaláról éri.

A megnyitót követően a történettudomány és a társadalomtudományok témáját három nagy kérdéskör kapcsán tárgyalta a vándorgyűlésnek a korábbiakhoz mérten is népes, a társadalomtudományok különböző képviselőit és több száz pedagógust magában foglaló közönsége.*

A vándorgyűlés első referátumát „Közgazdaság és gazdaságtörténet” címen *Ránki György* tartotta. Indokolt-e egyáltalán, hogy a Társulat közgyűlésén külön figyelmet szenteljen e kérdésnek, azután, hogy hazánkban több, mint negyedszázada uralomra jutott a marxista történelemfelfogás, mely igen nagy szerepet tulajdonít a gazdasági erőknek a történelem menetében? – tette fel a kérdést. Elmélet és gyakorlat azonban még ma is elég messze van egymástól ahhoz, hogy a kérdés időszerű legyen. Ezután példákon illusztrálta, mennyire nem elégséges még ma sem a gazdasági jelenségek szerves beilleszkedése a konkrét történelmi anyagba, mennyire vulgáris még mindig a gazdaságtörténet tényeinek felhasználása általános történelmi munkákban.

Ránki ezután bemutatta a gazdaságtörténet mint önálló tudományág létrejöttének körülményeit. Utalt Marx munkásságának alapvető jelentőségére, arra, hogy tevékenysége még a polgári tudomány szempontjából is meghatározó. Majd bemutatta a hivatalos gazdaságtörténetírás megjelenésének körülményeit, Roscher, Hildebrandt, Schmoller tevékenységét, a német nemzetgazdaságtan történelmi iskolájának eredményeit. Ez az az iskola, amely a közgazdaságtanban – ellentétben a marxi felfogással – mereven elválasztotta egymástól a gazdasági elméletet és a gazdasági jelenségek történelmi leírását.

*A jelen beszámoló a teljesség igénye nélkül, tematikai elvet követve tájékoztat a vándorgyűlésről, melynek teljes anyagát a Magyar Történelmi Társulat önálló kötetben szándékozik megjelentetni. A tervezett programtól eltérően sajnálatos módon nem került sor Köpeczi Béla „Összehasonlító módszer a társadalomtudományokban” című előadására.

Ez utóbbi önálló életre keltésével kapott szárnyakat a gazdaságtörténeti kutatás. Igaz, ez a kutatás a historizmus elvein épült, érdeklődése elsősorban nem a gazdasági folyamatokra, hanem az állam, a jog, a politikai intézmények gazdaságban betöltött szerepét kutatta. Vitathatatlan azonban, hogy szerepe a polgári közgazdaságtanban is megvolt, mintegy ellensúlyozta annak ahisztórikus álláspontját.

A gazdaságtörténeti kutatás, mint a történettudomány és a közgazdaságtan sajátos ötvöződése, feltételezte a közgazdaságtan hatását a történettudományra. Ez a hatás a társadalomtudományok közül a legnagyobb volt, aminek több sajátos oka is volt. A közgazdaságtani kutatások rendelkeztek bizonyos konkrét forrásokkal, amelyekkel más társadalomtudományok nem, másrészt teoretikusan és módszereikkel is befolyásolták a történeti kutatást.

A közgazdasági elmélet új jelenségei a 20. században a kapitalizmus új jelenségei mellett a szocializmus kialakulásának majd a harmadik világ megjelenésének elmélettörténeti következményei. A marxizmus elterjedése, Lenin művei, a szocialista társadalmi rend megjelenése, s ezeknek elméleti következményei váltották ki a gazdasági kérdések iránti fokozott érdeklődést, a makroökonómiai folyamatok kutatását, a teoretikus kérdésfelvetéseket, hipotézisek és funkciók alkalmazását stb., nem utolsósorban a gazdasági élet egységének szem előtt tartását, szemben a korábbi ágazatokra szakadt, vagy szét-darabolt ábrázolással.

A polgári közgazdaságtudomány és gazdaságtörténet ebből a helyzetből fakadó reakcióit, új elméleti és módszertani megfontolásait és iskoláit mutatta be ezután Ránki György. Így elsősorban a dinamikus elmélet és a monopolista verseny elméletét, az ún. „kvantitatív forradalmat”, mely elsősorban a hosszútávú elemzésre nyújtott lehetőséget. De nemcsak a közgazdaságtudomány felől érték hatások a gazdaságtörténetet. Elsősorban az „Annales” iskola hatására hívta fel az előadó a figyelmet.

Az utóbbi évtizedekben igen erős kritikát váltott ki a közgazdaságtudomány oldaláról a hagyományos gazdaságtörténetírás, ami – a közgazdászok megítélése szerint – nemcsak, hogy nem fogta fel az elmúlt évtizedek közgazdasági elméleteit, de szinte semmi segítséget sem képes nyújtani a közgazdasági elemzések számára. Ezek a kritikák már az új igényt jelzik a közgazdaságtudomány oldaláról: a gazdaságtörténet szinte teljes behódolását a közgazdaságtan előtt. Ennek képviselői az amerikai „new economic history” hívei, akik az új közgazdasági elmélet és módszertan teljes fegyverzetében lépnek fel. Ennek az új gazdaságtörténetnek a lényege az elmélet- és a modellalkotás, emellett azonban ökonometrikus és statisztikai eszközöket alkalmaz, támaszkodik a modern rendszerelméletre, s alkalmanként szimulációs modellekkel (fiktív helyzetekkel) is dolgozik. Ránki György részletesen kitért ennek az új iskolának érdeklődési körére, (gazdasági növekedés, gazdaságpolitika és az intézmények) s módszereire (hipotetikus modellek, stb.) is. Hangsúlyozta, hogy ez az iskola számos új forrást vont be a vizsgálatba, de minden látszólagos történetisége ellenére sem igazán az.

A gazdaságtörténetben az eltolódás a történetről a közgazdaság irányába azonban mindenképpen olyan tartós és objektív tendencia, amit a marxista gazdaságtörténetírás sem hagyhat figyelmen kívül. Egyidejűleg azonban óvakodni kell az egyoldalú, ahisztórikus gazdasági szemlélettől, az egyoldalúan teoretikus gazdasági modellektől, attól, hogy a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet egysége, illetve kölcsönhatása megszűnjön, hangsúlyozta Ránki György.

Kitért arra, hogy a történelem és a közgazdaság gondolati találkozása sem maradhat olyan szinten, melyben csak a történettudományra nézve kötelező összefüggések uralkodnak. A történelem nem lehet a közgazdaságtudomány segédtudománya, amiként fordítva sem lehetséges. S ebben az összefüggésben vizsgálta a hazai közgazdaságtudományi elemzéseket, azt, hogy azok mennyiben nyújtanak segítséget a gazdaságtörténetnek. Kiemelve több számottevő kezdeményezést, azt állapította meg, hogy lényegében igen minimális a gondolati érintkezés a két tudomány között hazai viszonylatban.

Ránki György előadását azzal a gondolattal fejezte be, hogy a marxista gazdaságtörténetírás – minden eredménye ellenére is – még a kezdeteknél tart, s ahhoz, hogy igazi tudomány legyen, új tudománnyá kell válnia. Ebben az értelemben e tudomány előtt is még igen nagy jövő áll.

Ránki György előadása igen széles körű, sokágú vitát váltott ki, melyben az előadás által érintett gondolatok sokoldalú megvilágítást nyertek. Közvetlenül közgazdaságtudomány és történettudomány kapcsolatához szólt hozzá *Ehrlich Éva*, aki részben a saját kutatásai kapcsán vizsgálta azt, milyen szerepe lehet a közgazdaságtudomány számára a gazdaságtörténetnek. Ennek során szélesebb perspektívába ágyazva kutatásait, utalt a gazdasági növekedés kérdéseivel foglalkozó magyar közgazdaságtudományi irodalomra, s azokra a kutatásokra, amelyek az 1960-as években kezdődtek meg. Ennek során hamar kiderült, hogy csupán közgazdaságtudományi elemzés statikus képet ad, melynek általánosítása nem felel meg a tényleges fejlődésnek, ugyanakkor azt feltételezi, hogy minden ország lényegében hasonló gazdasági fejlődési utat jár meg. Tulajdonképpen a gazdaságtörténeti irodalom tanulmányozása hívta fel a közgazdasági kutatók figyelmét arra, hogy a gazdasági fejlődés számos vonása nem magyarázható meg a múlt ismerete nélkül, s egyidejűleg arra is, hogy számos történeti tényező determinálja a modern gazdasági fejlődés ütemét és módját is, ami végül is a specifikus vonások megfelelő hangsúlyozását eredményezte a közgazdaságtudományi kutatásokban is. Konkrét példákkal mutatta meg, hogy egy-egy mutató azonossága, vagy közel megfelelő volta mögött – figyelembevéve az eltérő struktúrákat, s más tényezőket – tulajdonképpen lényeges meg nem felelések húzódnak meg, ami pedig alapvető jelentőségű a közgazdaságtudományi kutatások egésze s az azt hasznosító gazdaságpolitika számára is. Ebből a szempontból nagyon sajnálatosnak tartotta, hogy a mai közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon igen ritkán vannak tekintettel a gazdaságtörténeti kutatások eredményeire, s alig hasznosítják azokat.

Részben ehhez a kérdéshez szólt *Gunst Péter*, aki felszólalásában a magyarországi gazdaságtörténeti kutatások tudománytörténeti lemaradásának okairól és körülményeiről beszélt. Utalt arra, hogy a 19. század utolsó harmadában még több közgazdász kezdeményezett gazdaságtörténeti kutatásokat (közvetlen kapcsolat volt Kautz Gyula és tanítványai révén Roscher és a magyar kutatások között), ez a kezdeményezés azonban hamar megtorpant. Ennek tudománytörténeti okai vannak, amelyek máig rányomják bélyegüket a magyarországi gazdaságtörténeti kutatásokra. Éppen ez a viszonylagos visszamaradás eredményezi, hogy a Ránki György referátumában bemutatott polgári gazdaságtörténeti kutatási módszereknek a hazai kutatásokban lenne jelentőségük, akár a kvantifikációról, akár a new economic history módszereiről is van szó (anélkül természetesen, hogy ezzel ideológiailag azonos alapokra kerülnének). Kiemelte, hogy mindaddig, amíg a történészek egyetemi oktatásában a közgazdaságtannak semmi szerepe nincs, s amíg az oktatás nem

tartalmazza a hosszú távú folyamatok kutatásának problematikáját, nem lehet számítani arra, hogy a gazdaságtörténeti kutatások a Ránki György által vázolt perspektívának megfeleljenek.

A közgazdaságtudomány közeledését a történettudomány felé emelte ki hozzászólásában *Gyimesi Sándor*. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a dinamikus közgazdaságtan folyamatokat vizsgál, s így konkrét adatok vizsgálatánál tulajdonképpen átlép a gazdaságtörténetbe. Ugyancsak a közgazdaságtudomány perspektíváinak tágulását jelenti, hogy korábban a közgazdasági elemzéseken kívül eső tényezőket (technológia, ízlés, intézmények stb.) is vizsgálják, s ezek történeti fejlődését is kutatják. A növekedés- és fejlődélméletek körében is születtek olyan teóriák, amelyek az emberiség fejlődésének átfogó elméletét kívánják adni, s ezzel lényegüket tekintve gazdaságtörténeti elméletekként jelentkeznek. *Katus László* a gazdaságtörténetírás és a közgazdaságtudomány hazai találkozásáról beszélt, amelyre az 1960-as évek közepe táján került sor. Hangsúlyozta, hogy e találkozásban – a külföldi gazdaságtörténeti munkák ösztönzése mellett – fontos szerepet játszott a magyar marxista közgazdaságtudomány megújulása is az 1960-as években. Azóta már a tőkés korszak történetével foglalkozó összefoglaló munkákban nálunk is uralkodóvá vált a közgazdasági szemléletmód. A felszólaló rámutatott arra, hogy a közgazdasági szempontú megközelítés szilárd megalapozása egyelőre még hiányzik, mert még nem állnak rendelkezésünkre a gazdasági növekedés különböző összetett mutatóinak (nemzeti jövedelem, illetve bruttó hazai termék, beruházások, munkaerő, jövedelemelosztás, fogyasztás, külkereskedelem, finanszírozás stb.) az egykorú forrásanyag sokoldalú feldolgozása alapján kialakított megbízható hosszú távú idősorai.

Több hozzászóló is felvetette a kérdést, mennyiben hasznosítható a történettudományi kutatásokban a közgazdaságtan elmélete és módszertana, elsősorban a kapitalizmust megelőző időszakok kutatásában, hiszen a modern közgazdaságtudomány lényegében a kapitalizmus kibontakozása során született s elemzései elsősorban a tőkés viszonyokra vonatkoztak. Kérdés, mondotta *Gyimesi Sándor*, mennyiben lehet szempontjait hasznosítani a feudalizmus kutatásában. Részleteredmények ellenére ugyanis máig sincs kidolgozva a feudalizmus politikai gazdaságtana. Megítélése szerint mégis feltétlenül hasznos lehet a közgazdaságtan eredményeinek figyelembevétele e téren is, hiszen ezek vezettek több új eredmény eléréséhez a történeti kutatásban (pl. a 14. és 17. századi válságzakaszok felismerése stb.). Közgazdaságtan és gazdaságtörténet kapcsolata tehát feltétlenül gyümölcsöző. Ugyanezt emelte ki felszólalásában *Ruzsás Lajos* is, éppen a későfeudalizmus vonatkozásában, egy konkrét példára utalva. Példája a fogyasztás vizsgálatára vonatkozott, melyet a 18. század végén a Dunántúl egy területén konkrét adatok alapján elemeztek, s melynek nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy pl. a táplálkozási szokások rendkívül konzervatívak, s átörökítenek olyan vonásokat, amelyek új, megváltozott gazdasági körülmények között már anakronisztikusak. *T. Mérey Klára* viszont azt emelte ki, hogy a leíró gazdaságtörténeti kutatásoknak is megvan a maguk feltétlen szerepe, ezek nélkül ugyanis aligha képzelhető el a tudományos megismerés és feltárás folyamatossága.

Orosz István a regionális kutatások kérdését helyezte előtérbe. Kiemelte, hogy a gazdaságtörténeti kutatások kezdettől érdeklődtek a makroökonómiai vizsgálatok iránt; kérdés ezek után az, vajon a mikroökonómiai vizsgálatoknak van-e szerepük, lehetőségük, a modern gazdaságtörténeti kutatásban. Megállapította, hogy éppen a feudalizmus korában

a táji sajátosságok gyakran erősebben meghatározó jellegűek, mint a nemzetgazdaság. Utalt arra, hogy a földesúri gazdaság mint szervező erő elsőrendű jelentőségű, de ilyen erőnek kell tekinteni a városokat, illetve a kisebb régiók piaci központjait is. Ugyancsak meghatározó lehetett a szerepe egy-egy gazdasági táj kialakulásában és fejlődésében egy-egy termelési ág fölénybe kerülésének. A régiókutatás kitűnő lehetőséget teremt a termelés, cseré és fogyasztás egységének megragadására. Végül arra hívta fel a figyelmet, hogy a regionális kutatás a tőkés korszakban is tud mit mondani a tudománynak, elsősorban azzal, hogy a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésére irányítja a figyelmet.

A regionális vizsgálatok kérdéséhez kapcsolódott *T. Mérey Klára* is, aki azok fontosságát hangsúlyozta. Ezzel összefüggésben *Gunst Péter* utalt arra, hogy az összehasonlító gazdaságtörténeti kutatások jelentőségére maga Roscher hívta fel a figyelmet. Módszertani kérdést vetett fel hozzászólásában *Katus László*: milyen szerepe van, ill. lehet a történeti-gazdaságtörténeti kutatásban a kvantifikációnak? Saját korábbi kísérleteinek fogadtatására utalva hívta fel a figyelmet ezeknek a módszereknek máig is csekély befogadására a magyarországi gazdaságtörténeti kutatásokba. Ugyancsak e módszereknek, még a szimulált modelleknek a használhatóságára is utalt *Tóth Tibor*. Ha a történelmet egymást követő társadalmi és gazdasági struktúrák folyamatának fogjuk fel, a dinamikus módszerekkel történő megközelítés elkerülhetetlen. Utalt arra, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyokkal jellemzett jogi tulajdonság, valamint a gazdasági-technikai viszonyokkal jelzett közgazdasági tulajdonság minden kölcsönhatásuk ellenére is nem jelentéktelen öntörvényűséggel rendelkezik. Éppen ezért az agrárfejlődés, az agrárkérdés lényegének feltárása csak az agrárgazdaságtan eredményeinek segítségével lehetséges.

A második referátumot *Losonczi Ágnes* tartotta „Szociológia és társadalomtörténet” címen. Bevezetőben a két tudomány egymásrataltságáról szólt, melynek következtében a megfelelő kapcsolatok hiányát mindkét tudomány megérzi. Az a tény, hogy a mában benne van a múlt, a szociológus számára fontos; az, hogy a társadalmi múlt értelmezésében egyértelműen a jelen szükséglete, ismerete és értéktartalma érvényesül, a történész számára mint szociológiai tapasztalat érdekes. Az összekapcsoló tényező tehát: a ma kutatásában vissza kell menni az időben, a múlt megértésének és értelmezésének kulcsát pedig a mában kell keresni.

A továbbiakban *Losonczi Ágnes* kiemelte, hogy az emberi életmódot tartja központi kategóriának, mert a mindennapi emberi cselekvések és magatartások azok, amelyek létrehozzák a végső soron érvényesülő törvényt. Az életmód az osztályhelyzetet nem vagy csak sok közvetítéssel fejezi ki, s részben több, részben kevesebb annál. Azonos életlehetőségek és társadalmi keretek között különböző életmódtípusok alakulnak ki. Az életkörülmények meghatározzák ugyan az életkeretek körét, de hogy ezeken belül milyen életmód válik valósággá, az több más tényező függvénye.

Az életvezetés modellje, a kulturális minták létrejöhetnek a társadalmi gyakorlatban a létfeltételek kifejeződéséeként, de el is válhatnak a struktúrától. A társadalomban az egymás melletti és alatti rétegek (rendek, osztályok) között az életmódelemek kicserélődhetnek. Különösen fontos, ahogyan a történelmi idő folyamatában s a térben elmozdulnak ezek a minták.

Az ideáloknak és a mintáknak sajátosan késleltetett hatása is van. A tapasztalás folyamata nem egységesen egy időben, az adott társadalom minden rétegében egyszerre zajlik. Ez társadalmi rétegekre és egyénekre egyaránt vonatkozik.

A mai magatartásmodelleket, mintákat, életvezetési elveket és magatartásokat kutatva kiderült, hogy a jelenlegi társadalmi struktúra meghatározó adottságai mögött történelmi „mélystruktúrák” továbbélését rögzíthetjük. Az ezekre épülő értékek több hatásra is változnak. Az emberek alkalmazkodási képessége igen erős, a hajdani struktúrák elemei mégis sokáig konzerválódnak. Igen érdekes közös kutatási terület lehet az, hogy ezek a történelmi feltételek hatására mint változnak, fennmaradnak-e folyamatosan, vagy teljesen átalakulnak-e, esetleg bizonyos törés után térnek vissza?

Kiemelte Losonczi Ágnes, hogy az életmód társadalmi bázisa más lehet, mint mintája, s ideológiája más lehet, mint gyakorlata. Egy-egy mai jelenség elemzésekor más idő és más társadalmi síkok aktualizált vetületével találja szembe magát a kutató. Az életmód múltbeli mintáinak eredete ezért nemcsak annak megítélésében fontos, hogy hol, milyen feltételek között, milyen kulturális minták rögződnek, hanem milyen mintákat, kik, hogyan és mennyire tagadnak. Az életmód és a társadalmi struktúra kapcsolatában az a sajátos, ahogyan a különböző módon rétegzett életmód-típusok visszaadják vagy más-képpen tükrözik a struktúrának és ideális mintájának képét is, miközben olykor „elcsúszva” fejezik ki az időbeliséget és a társadalmi eredethez képest a jelent.

Losonczi Ágnes azért tartotta közös érdekűnek az életmódkutatást, mert a társadalomtörténet is, a szociológia is más módon, kölcsönösen mondhat olyasmit, amit saját útján egyik tudományág sem nyújthatna. A szociológia és a társadalomtörténet ott találkozhat, ahol kiegészíthetik egymást eszközeikben és szemléletmódjukban. Ezekben a területeken egymás nélkül nem boldogulhat egyik tudományág sem.

A referátumot követő élénk vitában *Ferge Zsuzsa* történettudomány és szociológia egymásrautaltságának kérdése kapcsán egy 1908. évi párizsi vitát ismertetett Seignobos és Durkheim között. A vita lényege az volt, hogy vajon a nem tudatos elemek kiszoríthatók-e a történelemből, illetve hogy egyáltalában vannak-e tisztán tudatos tényezők. Felmerült természetesen az a közgazdaságtan és gazdaságtörténet kapcsolatainak megvitatása során is érintett kérdés, hogy a történelem mennyiben alkalmazott szociológia, illetve mennyiben marad meg önálló diszciplínának. Ferge Zsuzsa ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy a két tudomány egymásrautalt, s véleménye szerint viszonyuknak feltétlenül dialektikusnak kell lennie. Tények, mégpedig jól megvizsgált, sokoldalúan feltérképezett tények nélkül nincs absztrakció, nem lehet törvényszerűségekre következtetni, ugyanakkor azonban a tények végtelenek, ezért szükséges az absztrakció, akkor is, ha csupán félígazságokat tartalmaz. Ezért szükséges ezeket újból szembevetni a tényekkel. Kitért arra is, hogy a történelem nem segédtudománya a szociológiának, amiként fordítva sincs így. A két tudomány egymásra van utalva bizonyos területeken, viszonyuk ambivalens.

A társadalmi struktúra és az életmód kérdései konkrét módszertani vonatkozásokban is, s elvi szinten is számos hozzászólásra ösztönöztek. A referátumhoz kapcsolódva *Hanák Péter* azt emelte ki, hogy érdemes a továbbgondolásra az a megállapítás, mely szerint az életmód az osztályhelyzetet nem, vagy csak igen közvetetten fejezi ki. Rámutatott arra, hogy nem érzi kellően tisztázottnak a struktúra és életmód kapcsolatát. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció nemcsak tendenciaszerűen, hanem közvetlenül is meghatározza az életmódot. Egyúttal utalt arra, hogy az eltérő életmódtípusok motiválásában sem csupán tudati tényezők, hanem az objektív létfeltételek is szerepet játszanak. Példaként a patricius polgár és a vállalkozó

tőkés értékrendszerét hasonlította össze. Továbbmenve a jelenségszintű leírásnál, azt vizsgálta, mi az érdek és az érték viszonya? Az érdeken kifejeződő egyéni és csoport-helyzet erősen befolyásolja az értékrendet, tehát az életmódminta és -típus választását. De a hagyomány, nevelés és utánzás révén kapott érték maga is tudatosít érdekeket és teremt szükségleteket.

Így újra kell fogalmazni az alapkérdést olyképpen: vajon két külön szféra-e a struktúra és az életmód? Vajon az életmód nem szerves része-e a struktúrának? Mint mondotta, hajlik annak elfogadására, hogy az életmódnak a struktúrával való viszonyában nemcsak helyesen vagy hamisan tükröző, hanem visszaható, struktúraformáló szerepe is van.

Felvetette azt is, hogy az emberek egyidejűleg több közösséghez, többféle csoportba is tartozhatnak, osztályhoz, foglalkozási csoporthoz, nemzethez, vallási közösséghez, párthoz, klubhoz, kulturális irányzathoz stb. Ez szükségképpen több azonosulást, többféle identitástudatot és többszörös kötődést alakít ki, amelyek egybeeshetnek, érintkezhetnek, vagy ütközhetnek egymással. Ez erősen befolyásolja társadalmi elhelyezkedésüket, értékrendjüket, s életmódjukat is. Sajnos, a csoportdinamikának ezzel a vonatkozásával behatóbban még nem foglalkoztak.

Érték és érdek problémáit tárgyalta *Hunyadi György*, aki többek között azokat a kérdéseket és lehetőségeket vette számba, amelyekben pszichológia és történettudomány egyaránt érdekelték, kölcsönösen van mondanivalójuk egymás számára. Különös érdeklődésre és figyelemre tarthat számot az érték és érdek, illetve hatásuk vizsgálata, olyan problémakörök tehát, amelyek mindeddig meglehetősen elhanyagoltak voltak. (Az érték problémája másoknál is felmerült, még inkább azonban a vándorgyűlés utolsó témakörében, a művelődéstörténet vonatkozásában.) A pszichológiának, mint kifejtette, nem annyira az érdekről, mint inkább az értékről van és lehet olyan mondanivalója, amelyet a történettudomány is jól hasznosíthat. A kettő együttes vizsgálata és tárgyalása úgy egészíti ki egymást, hogy a statikus állapotrajz dinamikus képpé válik. Az értékek oldaláról közelítve a problémához a pillanatnyi helyzet tárulhat fel; az érdekek (személyi, csoport-, osztály0,) vizsgálata viszont megragadhatóvá teszi mindkét kategória értelmezésének és hatásának társadalmi, történeti változását s szerepét a történeti folyamatban. Ez a sajátosan kedvező egymásrahatás, az egymást kiegészítő kutatási eredmények a két szaktudomány eltérő megközelítési módja ellenére mindkettő számára gyümölcsözőek.

Ezt a gondolatsort folytatta *Pataki Ferenc*, amikor a Hunyadi által is említett struktúra-elemzések finomításának szükségességéről szólt a történeti folyamat rekonstruálásában. E feladatra először a szociológia ébredt rá. További téma lehet a generáció fogalmának és változásának, következményeinek vizsgálata. Hasonlóan a társadalmi objektivációs rendszereknek (divat, viselkedés, kommunikációs rendszerek) s ezek működésének elemzése. Sürgetőnek tartotta az etnopszichológia művelését, a pszichikum, a nemzeti karakter közös vizsgálatát tudományos objektivitással, mert ezzel kapcsolatban meg nem oldott, le nem zárt problémákat hurcolunk magunkkal a múltból. A nemzeti pszichikum, a nemzeti karakter elemeit is el kell helyoznünk a társadalom tudati elemeinek sorában, megtisztítva őket a misztikum ráakódásaitól.

Az életmód-típusokkal s az azokat meghatározó tényezőkkel foglalkozott *Vörös Károly*. Nézete szerint annak magyarázata, hogy „azonos osztálykereten belül, még

azonos sávban is, igen sokféle életmód-típussal találkozhatunk, nem az osztálykeretek és az életmód kapcsolatának valamely általános meglazulásában” rejlik. Sokkal inkább arról van szó, hogy meglazult „a merev, hagyományos megfelelésrendszer a társadalmi munkamegosztásnak az életmód anyagi alapjául szolgáló egyes státusai és az ezek által lehetőséggé tett életmód között”. Egy világszerte s nagyon is konkrétan és világosan végbemenő folyamattal állunk szemben, amely azonban semmiképpen nem vonja kétségbe az életmód objektív meghatározottságát.

Az életmód-modellek kapcsán felhívta a figyelmet egy igen fontos tényezőre, a családtörténeti és biográfiai munkákra. „Szemben az eddigi kutatásoknál alkalmazott, sokszor inkább teleológikus és apologetikus szemlélettel – mondotta –, az effajta kutatások – egyrészt és kivált a családtörténetben – merjenek egy család vagy akár egy személy hanyatlásával is foglalkozni.” Meggyőzően világította meg, hogy a hanyatlás vizsgálata nélkül az emelkedés sem érthető meg, s hogy a hanyatlás maga is kihat az adott életmód-modellre.

Egy adott életmód értéke koronként változó (l. pl. kispolgári életmód). Nyomatékosan óvott attól, hogy csupán vagy elsődlegesen tárgyi attribútumain keresztül, ezek alapján értékeljünk egy életmód-modellt, vagy hogy „az attribútumok értékét állandóan és kivált erősen változó esztétikai értékük alapján ítéljük meg.” Nem lehet kétséges, mégha szociológusok körében vita is folyik fölötte, hogy van jogosultsága az életmód értékelésének. Történetileg ez elkerülhetetlen. Ugyanakkor „látunk kell: egy-egy életmód egyáltalán értékelhető magvát igen mélyen, valahol az életvitel szervezésében, igények és az osztálykeretek adta lehetőségek feszültségében kell keresni” – mondotta Vörös Károly.

A történettudomány és a pszichológia kapcsolatáról szólva *Pataki Ferenc* megállapította, hogy a történetiség elvének érvényesítése az egyes jelenségek vizsgálata során a pszichológiában is erősödőben van. Lényeges momentum, hogy maga a szaktudomány teremti meg a más tudományokhoz való közeledés igényét. Utalt arra, hogy a társadalomtudósokat a pszichologizálás évtizedeken át riasztotta, holott a pszichológiai tényező egy adott korban maga is történeti faktor volt, feltárására és kellő érvényesítésére feltétlenül törekedni kell.

Szociológia és történettudomány viszonyát *Berend T. Iván* hosszabban fejtegette, hangsúlyozva, hogy a lukácsi nézetet, miszerint a szociológia csupán módszer, nem tudja elfogadni. A történelemtudomány ugyanakkor nem kizárólagosan a múlt tudománya, ellenkezőleg, a jelenre keres választ, akárcsak a szociológia. Ma még világosabban látjuk, mondotta, mit vehet át inkább a szociológia a történettudománytól, mint fordítva. A szociológiai konstrukciók ugyan hasznosan befolyásolhatják a történettudomány szemléletmódját, de gyakorlati átvételük igen kevéssé megvalósítható.

A társadalomtörténeti kutatások fontosságát a munkásmozgalom történetének oldaláról közelítette és bizonyította *Kende János* és *Sipos Péter* közösen készített korreferátuma. A munkásosztály társadalomtörténetének feltárásában mutatkozó elmaradás szakmunkákban is (pl. képes magyar történet, Magyarország története 8. kötet képanyaga stb.) torzulásokra s vulgarizálásra vezet. Példákkal illusztrálták, mily nehéz kikezdeni a köztudatban megörögzített sztereotípiákat, sematikus paneleket. A munkásmozgalomtörténet kutatása, mint hangsúlyozták, jelentős eredményeket ért el a mozgalom évszázados útjának szintézisét megalkotva, a mozgalom eseményeit monográfiákban, dokumentum-

kötetekben publikálva. A továbblépés, s egyben magának a mozgalomnak a mélyebb és sokoldalúbb megismerése, a történeti folyamat egészébe való beágyazása azonban elkerülhetetlenné teszi az *osztály* történetének vizsgálatát. Hiszen a munkásmozgalom nem fejlődhet tetszőleges irányban, történeti útját meghatározzák az azt kialakító osztály struktúrája, gazdasági, tudati viszonyai.

A munkásosztály társadalomtörténete – néhány úttörő jelentőségű munka (Lederer, Mérei, Lackó) ellenére – ma még a gazdaságtörténeti irodalomban (Sándor Vilmos, Berend, Ránki) „szívésségből közölt” adatok átvételéből áll, az pedig nyilvánvalóan nem kielégítő. Az olyan kérdések vizsgálata, mint pl. a technikai fejlődés hatása egyes szakmák felemelkedésére vagy eltűnésére, ennek pedig a mozgalomra való visszahatása stb., nyilvánvalóan nem lehet gazdaságtörténeti feldolgozások tárgya.

Komplexitás, interdiszciplinaritás nélkül a munkásosztály társadalomtörténetére vonatkozó kutatások sem lehetnek eredményesek. A 60-as évek második felében kezdődött csak meg – mondták – (Kabos, Erényi, S. Vincze) politika, gazdaság, mozgalom viszonyának reális feltárása; csak a 70-es években került előtérbe az egykori Magyarország nemzetiségi proletariátusának, a magyarosításnak a tanulmányozása a munkásosztály vonatkozásában. Részletesen szóltak azokról a feladatokról is, amelyek még a kutatók előtt állnak, s amelyek megoldása különböző társadalomtudományok eredményeinek integrálását kívánják. Így szükséges a munkásosztály tudati rétegződésének s e rétegződés objektív alapjainak feltárása; a nagyipari és a kisipari munkásság politikai-ideológiai állapotának bemutatása; a munkásosztály generációs váltásának sokoldalú felmérése, következményeinek számbavétele; a 20-as évek gazdasági emigrációja és hatása a mozgalomra (pl. a bányász-szakszervezet „összeomlása”); a munkásosztály mobilitása; munkásosztály és állam, valamint egyház, közoktatás stb. viszonya; a politikailag passzív, számszerűen a proletariátus többségét jelentő csoportok feltérképezése és így tovább.

Hársfalvi Péter a társadalomtörténet problematikáját a parasztság története, Erdei Ferenc munkássága felől közelítette meg. Behatóan méltatta Erdei szociológiai-szociográfiai alkotásait, különösen a *Parasztok* c. könyvét, elsősorban abból a szempontból, milyen módszertani és tartalmi tanulságokat kínálnak még ma is. Nyomatékosan szólt Erdei történeti konkrétságáról s az ebből kibontott és kibontható társadalmi-történeti összefüggésekről. Rámutatott, hogy Erdeinek a magyar paraszttársadalom és a magyar településszerkezet kapcsán hozott eredményei még nem épültek be a két háború közötti magyar történetbe s ezzel összefüggésben a Magyarország története 8. kötete társadalomtörténeti fejezetét sem tartotta kielégítőnek. Ma sincs átfogó, átgondolt terv „egy teljes és részletes faluszociológia megírásáról”, mondotta, hozzátéve, hogy egyes tájegységek (a Nyírség, a szatmári síkság, Bereg) már a 30-as években is kívülrekedtek a szociológiai, szociográfiai érdeklődésen, s e téren ma sincs lényeges előrelépés. Erdeinek a magyar társadalom szerkezetéről alkotott képét, annak sajátos „trializmusát” felidézve azt állapította meg, hogy „Erdei modellje, fejlődésrajza lényegében helytálló és lehet lényeges építőelem” még akkor is, ha szükségesnek látjuk lazítani bizonyos merevségét.

Az interdiszciplinaritás szükségességét nem vitatva, s e téren az előrehaladást elismerve, *Pataki Ferenc* azt a lényegbevágó kérdést tette fel: hogyan lehet megvalósítani az interdiszciplinaritást? Megítélése szerint a tapasztalat jórészt azt mutatja, hogy az interdiszciplinaritás jegyében a szaktudás dilettantizmussal párosul, amennyiben egy adott tudományág szakértője maga próbál más területekre átlépni. Az alapkérdés az intéz-

ményesült együttműködés lenne, ez azonban, sajátos módon, még egy tudományon belül sem mindig jön létre; a konstrukciók mérkőzése elsősorban nem tudományok között, hanem egy tudományon belül zajlik.

Utalt arra is, ha a társadalomtudományok egymáshoz való viszonyát (hierarchiáját) a praxis oldaláról közelítjük meg, akkor a klasszikus klasszifikáció megváltozik. A mai magyar gazdasági tervezés vizsgálata pl. a közgazdaságtudományt állítaná első helyre. Pataki szintén szükségesnek tartotta annak hangsúlyozását, hogy a társadalomtudományok nem mondhatnak le a totalitásról, azt nem utalhatják a filozófia fogalmi rendszerébe. Hiszen a társadalomtudományok tevékenységének fő tere struktúráknak, valamint emberek akcióinak elemzése, ezek viszonyának vizsgálata; azaz magából a tárgyból fakad a teljeségre való törekvés.

Berend T. Iván úgy vélte, hogy a társadalomtudományok együttműködését, egymáshoz való viszonyát mindenképpen a kutatás tárgya és iránya határozza meg, eleve megállapított és statikus viszonyulás tehát aligha lehetséges.

Az interdiszciplinaritás kapcsán annak a nézetének adott hangot, hogy ez a kutatásban gyakorlatilag kivihetetlen, mert pl. a történész nem végezhet el a saját területén kívül eső kutatásokat. Annál inkább szükséges és nélkülözhetetlen az interdiszciplinaritás a szemléletben. A szemléleti interdiszciplinaritás szükségességét húzza alá az is, hogy társadalomtudományi kutatómunkában aligha lehet alkalmazni a komplex team-munka módszerét.

Ugyanígy s ezzel együtt kell ragaszkodni a totalitáshoz, a totális igazság vizsgálatahoz, mert enélkül a részigazságok elhelyezése is lehetetlenné válnék.

Ami az integráltságot az oktatás területén illeti, ott, mint kifejtette, lehetséges és szükséges is az interdiszciplinaritás gyakorlati alkalmazása, a team-munka, hiszen pl. enélkül igazán jó tankönyv nem születhet.

A vándorgyűlés harmadik nagy kérdéskörét *Kosáry Domokos* „Művelődéstörténet és művészettörténeti diszciplínák” c. előadása vezette be. Kosáry, a művelődéstörténet tárgyát és feladatát kijelölve arról szolt, hogyan próbálta egységes rendszerbe fogni a 18. század hazai művelődésének történetét. Munkája „olyan háromszintes koordináta-rendszert vesz alapul, amely a társadalom modelljéből, annak szerkezetéből, mozgásából indul ki és az általánosan át halad a specifikus részletek felé”. A művelődés vertikális és horizontális tagolódásának feltárására egyaránt szükség van, mivel „minden művelődési szektoron belül többféle műveltségi szint tanálható... A társadalom valamennyi osztályának és rétegének művelődési jellemzőit kell tehát megragadnunk a szektorok mindegyikében”.

A 18. sz.-ot illetően Kosáry nemcsak a magas-műveltséget és a nagyrészt még szóbeli paraszti kultúrát különbözteti meg, hanem egy harmadik szintet is, az egyszerűbb köz-nemesség szintjét, amely a felső magas-szint alatt helyezkedik el. „Ez az, amit kissé félrevezető módon nemesi népiességnek szoktak nevezni.” Kosáry tehát legalább három szintű koordináta-rendszer alkotását tartja szükségesnek.

A továbbiakban hangsúlyozta: „A történetírás fejlődésében érdemi előrelépést mindig az hozott, ha sikerült a történelem korábbi, szűkebb, elégtelenné vált értelmezését bővíteni és elmélyíteni.” Vagyis: a történettudomány nem mondhat le arról, hogy a „a történelem teljes egészét mérlegelje”. Ez azonban „csak a történettudomány és más rokontudományok szoros együttműködésével képzelhető el”.

E teljességre való törekvésben megvan a feladata a művelődéstörténetnek, mellyel részletesebben foglalkozott. A fő kérdés az, hogyan tárható fel s írható le az alap és felépítmény viszonyán belül társadalom és művelődés viszonya. Kosáry, Lukács nyomán, azt hangoztatta, hogy e kapcsolat nagyon is áttételes, s a marxista művelődéstörténet viszonylagos lemaradását éppen az okozta, hogy az áttételt túl egyszerűen és közvetlenül értelmezte. Rámutatott arra is, hogy a történész számára „a művészi alkotások gyakran olyan források is, amelyek visszakövetkeztetéssel a társadalmi modell felépítéséhez felhasználhatók”.

Bővebben szólt arról is, hogy a művészetek történeti diszciplínáinak hatáskörét bővíteni kell: az irodalomtörténet nem mondhat le a folklór, a művészettörténet a népművészet történetének tárgyalásáról. Ezzel kapcsolatban kitért az új stílusú népdal keletkezésének körülményeire és vitatta Szabolcsi Bence vonatkozó megállapításait.

Végezetül a periodizáció és a stílusok problémáját tárgyalta, elvetve az ölelkező periódusok alkalmazását. Kosáry szerint „egy-egy korszakot a főbb, a domináns jellemzők alapján körvonalazhatunk akkor is, ha azok korántsem kizárólagosak”. S „az újat kell dominánssnak tekintenünk, ha már valóban kibontakozott, még akkor is, ha mellette vagy alatta a régebbi is folytatódik”.

A vitában résztvevők nemcsak azokra a kérdésekre reflektáltak, amelyek Kosáry előadásában elhangzottak, hanem saját tudományterületük egy sor jellegzetes problémáját is érintették.

Többszörösen visszatérő, az egyes tudományágakat sajátosan érintő probléma volt a történetiség elvének alkalmazása, a történeti nézőpont bevitelének vagy hiányának következménye.

Voigt Vilmos azt hangsúlyozta, hogy „a magyar néprajztudomány mindig is mutatott történeti érdeklődést”, s épp ezért tartotta érthetetlennek, tudományosan igazolhatatlannak azt, hogy „éppen legutóbb, a MTA Néprajzi Kutatócsoportjában készülő Az új magyarság-néprajz kézikönyv tervezetéből kihagyták, kitessekeltek a történeti áttekintést adó, külön kötet nagyságú tanulmányt”. Ezt annál inkább hibáztatta, mert „a román néprajz zöme etnogenezist keres, a német néprajz településtörténeti folyamatokat nyomoz, a francia néprajzi kutatás a latin kultúra hatása előtti nyomokat keresi, az orosz és szovjet pedig legalább a koraközépkorig történeti rekonstrukciót alkalmaz, ennél is régebbre és távolabbra pedig tipológiai összehasonlítás segítségével következtet”.

A történetiségnek a magyar folklorisztikában olyan képviselői voltak, mint Erdélyi, Ipolyi, Katona, Marót, Honti, Ortutay, Györffy, Tálasi, sőt még talán az ilyen értelmű egyoldalúság vádjá is felhozható. Hiszen „alighanem csak nálunk szokás, hogy néprajzkutatók kezében van az agrártörténeti és a mezőgazdaságtörténeti kutatások irányítása”. Az ELTE Folklór Tanszéke – mint mondotta – a történetiség elvének alkalmazására törekszik (Martin György, Dömötör Tekla, Vargyas Lajos.) A „történeti folkloristák” azonban egy sor még megoldatlan kérdéssel küszködnek, hiányzanak a nagy összefoglaló művek.

A művelődéstörténet, a művészettörténet történeti diszciplína voltát húzta alá *Németh Lajos*, amikor kifejtette: „a legegyszerűbb művészettörténeti tény konstatálása már önmagában bonyolult történeti viszonylatrendszerbe való elhelyezés, mint ahogy az a legbanálisabb múzeumi rutinmunka, az attribuíálás is”. A történeti elv dominanciájának Vasaritól Burckhardton át a stílus- vagy szellemtörténetig mindig tudatában voltak.

Maróthy János számos példával illusztrálta (pl. huszita dal stb.) a zenei formák és műfajok kialakulásának történeti meghatározottságát. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a művészet társadalmi eredetének, gyökerének és kapcsolatának feltárásához, valamint bemutatásához sokkal nagyobb mértékben van szükség a magatartásmód, az életviszonyok, az eszmék történetének vizsgálatára, mint ahogyan az eddig történt.

A modern kori művelődéstörténet néhány – főleg az interdiszciplinaritással összefüggő – módszertani kérdéséhez szól hozzá *Lackó Miklós*. A rokontudományok eredményeinek felhasználása igen sok belső módszertani problémát vet fel. Így többek között azt, vajon mennyire korszerű és „biztos” ismereteket és szempontokat veszünk át a rokontudományoktól? Igen gyakori, hogy a történész biztos, korszerű eredménynek tekint olyan irodalomtörténeti vagy esztétikai megállapításokat, amelyeket az illető tudományág területén még (vagy már) messzemenően vitatnak. Az interdiszciplinaritás tehát nem kész eredmények átvételét jelenti egyszerűen, hanem bizonyos fokig együtt-haladást feltételez a többi tudományág fejlődésével.

Egy másik vitakérdés a modern kori kultúrtörténettel foglalkozók körében, hogy a kultúra mely szintjeit kell a történésznek vizsgálnia. Persze mindegyiket (vagyis a modern korban a tömegkultúrát, az elit-kultúrát s a népkultúra maradványait), ebben egységes az álláspont; de sokan mégis azt tartják, hogy a történész igazi területe a tömegkultúra; a magaskultúra jelenségei eszerint valami ezoterikus világot alkotnak, ahol a történész szükségképp dilettánsként mozog. Ezt nem lehet helyes álláspontnak tekinteni, noha kétségtelen, hogy a közvetlen társadalomtörténethez – felszínesen nézve a dolgot – a tömeges kulturális jelenségek tapadnak.

Németh G. Béla az irodalomtörténet vonatkozásában szól egy rendkívül fontos, más művészeti ágakat is érintő kérdéskörről. Arról ti., hogy bár Gervinustól Walzekig mindenki hangsúlyozza fontosságát, mégis rendkívül kevés történt a mű befogadásának és hatáskifejtésének vizsgálata terén. Az erre irányuló munkálatok egyrészt a történetiség elvének bevitelét, másrészt a teljesség-igényt egyaránt szolgálják. Ugyanis „a befogadás és hatás megragadása csak a közönség határozott társadalmi, történeti, művelődési rétegelése alapján képzelhető el, beleértve az írástudatlan tömegeket is”. Az ilyen vizsgálatok révén pedig „a periodizáció, a folklórral való viszony, a stílusváltás tisztázása jóval egyszerűbb lesz”.

A befogadók, befogadási fokok és minőségek differenciálása teszi lehetővé, hogy megtalálják helyüket az irodalomtörténetben, illetve a társadalom egyetemes művelődéstörténetében azok az alkotói és alkotási rétegek, melyeknek beiktatása gyakran vitatott, s amelyek „a reprezentatív művek rétege, közönsége és funkciói alatt húzódnak”. Tanulmányos fejtegetése kitért pozitív szerepükre, amely a közvetítésben és az olvasásra szoktatásban nyilvánult meg. E pozitív hatással együtt él ugyanakkor a „szimplifikálva stabilizáló” negatív szerepük is. Ha ezt az „accustoming literature”-t (az amerikai irodalomszociológia kifejezésével élve) nem vesszük figyelembe, aligha lesz lehetséges a tömegek tudatának s a tudat társadalmi mozgásának vizsgálata.

Frappáns példákkal mutatta be, hogy az általa szükségesnek vélt rétegelés hogyan segíti a Kosáry által dominánsan újaknak nevezett mozzanatok megragadását, hogy a közönség története nélkül az „alkotás-származtatások is fölötte kétségesek”.

A művelődéstörténet és az egyes szakágak, illetve a társadalomtudományok egymáshoz való viszonyáról, annak megváltozásáról szólva *Németh Lajos* a művészettörténet

jelenleg időszerű kérdéséből indult ki: „mi az a matéria, amelynek értelmezésére hivatott?” Századunkban ugyanis már elvesztette érvényét a reneszánsz korától kialakult, szilárdnak hitt művészet-modellrendszer. Az elmúlt évtizedekben egy sor új kérdés került előtérbe: a művészet nyelvi, kommunikatív szerepe stb., vagyis „annak a jelenség-csoportnak, amelyet közmegegyezésből művészetnek nevezünk, konkrét történeti funkciója és jelentése vált a kutatás tárgyává”. Ez a hallatlan bővülés mintegy gyakorlati, módszertani kérdéssé zsugorított korábban megoldhatatlannak látszó problémákat, mint amilyen a Kosáry által említett művészettörténet és népművészet viszonya. (A művészettörténeti kézikönyvnek a 19–20. század fordulóját tárgyaló kötete már bevonta előadásába a népművészetet is.)

Ugyanakkor, mint Németh Lajos kifejtette, a reneszánsztól kialakult művészet-modell válsága összemosta a művészettörténet és a többi társadalomtörténeti diszciplína határát, „a tárgyalandó közeg elveszti szilárdságát, a módszertani kérdések eklektikusan összekeverednek, a szakdiszciplínák bizonytalan konglomerátuma kezd kialakulni”. Nem lehetetlen, folytatta, hogy olyan folyamatnak vagyunk tanúi, amely a biológiában az elmúlt évtizedekben lezajlott, s amely után „tulajdonképpen a biológia mint olyan, nincs is, csak a differenciálódott részdiszciplínák léteznek”. Ebben a helyzetben azért nagy a művelődéstörténet felelőssége, mert a különféle diszciplínák koordinálási-orientálási feladatát is elláthatja.

Voigt Vilmos, művelődéstörténet és folklór viszonyáról szólva, kettős feladatot fogalmazott meg: a népi műveltség egész történetének beágyazását a magyar művelődéstörténetbe, másrészt a magyar folklór művelődéstörténeti vázlatrajzának elkészítését. A folklór művelői előtt egy sor „rész” feladat is áll: nem kellően feltárt és kimunkált a múlt század végétől bekövetkező igazán nagyarányú művelődési változás; „a szlovákiai, dunántúli, horvátországi, vajdasági folklór történeti múltjáról, az erdélyi magyar folklór különböző táji csoportjainak kialakulásáról olyannyira keveset tudunk, hogy ez már botrányosnak nevezhető” – állapította meg. Szükség van ezen túl a műfajok vizsgálatára is (verses epika, mese, monda stb.). Noha vannak eredmények „a magyar folklór áttekintését szolgáló nagy jelenségek sorába” tartozó stílus, korstílus vizsgálatában, ezek azonban még nem illeszkednek kellően egymáshoz.

Vargyas Lajos arra a kérdésre, hogy mit kap a folklór a művelődéstörténettől, Kosáry megállapításával („jó kapcsolási térképet”) szemben inkább úgy fogalmazott: saját eredményeinek ellenőrzését és végső igazolását. S hogy ez mennyire így van, azt a maga kutatásaival is illusztrálta.

Élénk visszhangot váltott ki Kosáry hármas koordinátarendszere s a modellalkotás problémája.

Vargyas Lajos fontos módszertani követelményekre, igényekre hívta fel a figyelmet, a műveltségi szintek sajátos mozgásának feltárásával kapcsolatban. Az alsó, népi szintben ugyanis – szemben a felsővel – „óriási múlt él együtt a mindig születő újjal”, a „jelen” mindig különböző idejű elemek együttesét jelenti. Ennek következtében pl. a népzeneben a sirató ugor-korig visszakövethető dallamstílusa s a 19. századi új népdalstílus egyaránt jelen van a hagyományban.

Hangsúlyozta azt is, hogy „a felső értelmiségi műveltség és a paraszti szint bizonyos időkből széles felületeken érintkezett egymással”. De ami még fontosabb, „a népi műveltségben néha kialakul valami új, aminek nincs megfelelője a magas műveltségben”.

Ez az új mindig nagy stílusforradalomként jelenik meg, s ebben az újban ragadható meg az alap változásával összefüggő felépítményváltozás. Ilyen sajátosan új a 14. században kialakuló ballada, a 19. sz. második felében csak Magyarországon kialakuló új népzenei stílus, amelyek a paraszti termelésben és életben beállott változásokra, illetve a kapitalizálódás új viszonyaira „feleltek”.

A népi műveltségnek, mint mondotta, minden korban vannak olyan ágai, melyekben a népi társadalom fejlettségi szintje leginkább vagy kizárólag jelentkezik. Ezeket tekinthetjük az illető kor fő műfajának vagy műfajainak.

A paraszti műveltség sajátja az is, hogy ott jóval feltűnőbb a területi szintkülönbség, a fő műfajok sem válnak egyidejűleg uralkodóvá, mint a felső műveltségben. (Alföld, Székelyföld, Moldva, stb.)

Vargyas Lajos arra is intett, hogy nem szabad s nem lehet mereven osztályhoz vagy réteghez kötni a felső műveltség első és második szintjét, mert a valóságban a szintek és osztályok-rétegek nem különülnek el ilyen egyértelműen. Barkóczy érsek például zenei vonatkozásban a második szinttel állt egy színvonalon, viszont a felvilágosodás eszméit világos társadalmi állásfoglalással fogalmazta meg néhány kisnemesi, falusi származású kisebb költő.

Kosáry hármas koordinátarendszeréről szólva *Maróthy János* a különböző szintek szintézisrendszerbe foglalását túlságosan leegyszerűsítettnek ítélte, amelyben nehezen található meg, mint mondotta, Bartók és a népzene helye. Emlékeztetett arra, hogy a polgári zene és dal „megemésztése” a verbunkosokon keresztül történt meg, és így nyílt út Erkel nemzeti szintéziséhez.

A modellakotás a szintetizáló munka elengedhetetlen alapfeltétele, mutatott rá *Németh G. Béla*. Ennek viszont „nélkülözhetetlen kelléke a rendező értékvonatkoztatás kitzúzése, az értékvonatkoztatási központ világos kijelölése”. Az irodalomtörténet művelői körében „ez a követelmény távolról sem ilyen magától értetődőnek vett, főleg pedig nem egyértelműen érvényesített s elfogadott”. A fejlődési, egyáltalán az esztétikai érték meghatározásában a szubjektivitás nagyobb mértékben érvényesül, mint a történetírásban s az értékvonatkoztatási központ a társadalmi modellel csak sokszoros áttételeken át hozható függésbe.

Az új stílusú népdal megítélése többeket is foglalkoztatott. *Maróthy János* szükségesnek tartotta, hogy megvédje Kosáry bírálatával szemben Szabolcsi Bence megállapításait, amelyek ezt a népzeneben jelentkező változást a nagy társadalmi változásokkal hozták kapcsolatba. Ezzel szemben Kosáry rámutatott válaszában arra, hogy Szabolcsi Bence igenis tévesen kereste a 18. század magyarországi társadalmában, így speciálisan a parasztmozgalmakban és a telepítésekben azt a nagy társadalmi változást, amely az ilyen zenei változást is megmagyarázhatja, hiszen ez csak a kapitalizmus feltételeinek kialakulásával, a 19. században következett be, amint már Vargyas Lajos is rámutatott.

Vargyas Lajos az új népdalstílust széles keretben vizsgálta. Korábbi munkáira hivatkozva kifejtette: az új népdalstílussal párhuzamosan, illetve némileg megelőzve jelentkezett az új díszítőművészet. Ezeket párhuzamba lehet és kell állítani, mivel ugyanannak a társadalmi változásnak a kifejezői. A paraszti műveltségben, történetileg belátható koron belül, két fő műfajt ismerünk: „a középkori balladát és a 19. sz.-i új népdalstílust a vele nagyjából egyidejű díszítőművészettel és csárdással.”

Részletesen kitért a mű forrásértékére *Németh Lajos*. „A mű, — mondotta — mint érzéki konkrét tárgy, sui generis jelentését megtartja akkor is, ha a történetileg-társadalmilag meghatározott funkciójából fakadó jelentés egy része — új felvevő közegbe kerülve — el is veszett.” Az építészet és az iparművészet példázta legvilágosabban, hogy egy mű hogyan hordozza egy korábbi kor értékorientációját, s hivatkozott Heidegger ismert bútor-példájára is. Németh úgy vélte, „a különféle ideológiák egymásba illeszkedését, az értékorientációk, vezérlő rendszerek kapcsolódását és konfrontációját lehet feltárni tehát a mű értelmezésekor”. A megvalósult művekben, de különösen a tervekben, „feltárulkozik a korabeli magyar kultúra mozgásiránya, sőt, társadalmi problematikája is”. A művelődéstörténetnek tehát meg kell tanulnia a művek nyelvét, hogy olvasni tudjon belőlük.

Vargyas Lajos a ballada nemzetközi, illetve az új magyar népzenei stílus magyarországi elterjedéséről mondottakkal szintén szemléletesen illusztrálta a művészeti alkotások forrásként való felhasználásának lehetőségét és hasznát.

Tanulságosan mutatott rá *Vargyas Lajos* arra is: „a zene magyar fejlődése akkor volt — a közvetett források tanúsága szerint — egy vonalban Európával, amikor szinte semmi forrásunk sincs róla: a középkorban.” A 17–18. sz-tól viszont már elmaradt, nemcsak Európához mérten, de a hazai irodalomhoz, képzőművészetéhez képest is. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a zenének ekkor már nagy az igénye az intézményességre (hangszerkereskedés, zeneoktatás stb.), ami pl. a lírai költészet esetében fel sem merülhet. „De ennyiben talán világosabb képet is nyújt a társadalom valós művelődési viszonyairól, mint a költészet.”

Szűkre szabott tájékoztatásunkból is kitűnik, milyen hasznos, gondolatgazdag és gondolatébresztő volt történészek és más társadalomtudósok eszme-cseréje. Értékelés és összegezés helyett csupán néhány szembetűnő tanulságot szeretnénk még, befejezésül megemlíteni. A történelmi totalitás megközelítésében minden társadalomtudománynak megvan a feladata és szerepe. Sajátos megközelítési módjuk, eredményeik nélkülözhetetlenek a történelem egész folyamatának feltárásához. A tanácskozás résztvevői nem a társadalomtudományok rangsorolását tartották fontosnak, hanem azt, hogy mindenkor a kutatás tárgyának megfelelő módszer és szakág jusson a célt szolgáló szerephez. Egyértelmű volt az a kívánság és szándék, hogy egymás munkáját, eredményeit, módszereit a jövőben rendszeresen és a korábbinál alaposabban ismerjük meg, hogy gondolkodás-módunk váljék interdiszciplinárisá. S végül, de nem utolsósorban, a vándorgyűlés kifejezésre juttatta, hogy a történetiség elvének alkalmazása nem kényszer révén nyert és nyer polgárjogot az egyes társadalomtudományokban, hanem azért, mert ez az elv az egyes tudományágak számára nélkülözhetetlen új nézőpontot ad, új értékelések, új eredmények megszületését teszi lehetővé.

Gunst Péter—L. Nagy Zsuzsa

BOLLA ILONA–CSIZMADIA ANDOR–DEGRÉ ALAJOS–HORVÁTH PÁL:

TANULMÁNYOK A FALUSI KÖZÖSSÉGEKRŐL

(A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének kiadványai. 2. sz. Pécs. 1977. 83 l.)

Régi igazság, hogy a tudományos munkákat nem röffel mérik. Ez a kötet a legjobb példa erre. Négy szerző vállalkozott arra, hogy viszonylag kis terjedelemben alapvető kérdéseket foglaljon össze, a témának ne csak hazai vonatkozásait vizsgálja, hanem a bevezető és záró tanulmányban „a közel-környező társadalmak határán” is túltekintsen. Horváth Pál rámutat arra, hogy a faluközösség nem tipikusan magyar jelenség, hiszen a falu vitás ügyeinek rendezésében, az adóztatásban más országokban is hosszú ideig megtalálhatók a közösségi eredetű maradványok. Azok a változások, amelyek a középkori falu jórészt közösségi eredetű bíráskodásában lezajlottak, meggyőző adatokat szolgáltatnak a paraszti függés kialakulásához. Az uraság és a függő parasztok viszonyairól ugyanis jórészt a bíráskodás során keletkezett forrásokból tudunk. A falu elszigeteltsége, gazdasági és társadalmi kötelékei szükségessé tették a közösség belső életének rendezését és az ezt segítő intézményeket. A falu bírása és bíráskodása ezek közt a legfontosabb helyet foglalta el. Éppen ezért nem véletlen, hogy a feudális állam korának legkorábbi történeti forrásai (pl. a Ruszkaja Pravda) sűrűn emlegetik a falu bíróját és bíráskodását. A közösség önálló bíráskodását hosszú küzdelemben adta fel. A földesurak főképpen az immunitás megszerzésével kezdték igényelni a falu feletti joghatóságot. A falu saját bíráskodását önként nem adta át, hanem csak a gazdaságilag uralkodó urasági birtok és az államszervezet által kölcsönzött immunitás kettős nyomására. Ilyen módon a faluközösség megtúrt viszonyai a földesurak eszközeivé lettek, aki a közösségi földek megszerzésével az azok után járó állami szolgáltatásokat is magának követelte. A szabad faluközösségek feudalizálódásával keletkezett jobbágyi faluközösség a földesuraság része lett és arra szolgált, hogy a parasztoktól kikényszerítse a feudális járadékot.

Magyarországon Szent István törvényeiben szerepel először a Nyugat-Európában is ismert falusi tisztségviselő – a villicus. A magyarországi falurendszer ekkor még kiépülése kezdetén volt, a falusbírói tisztség csak később lett általános. Bolla Ilona megállapítása szerint (17. l.) a villicus a királyi birtokon nem, egyházi és világi birtokon ritkán fordult elő. A 11. századi törvények a villicusokat, a szabad közösségek elöljáróit, közvetlenül bevonták különféle feladatok megoldásába. Jelentős funkciójuk volt a feudális állam kiépülésében, a kereszténység terjesztésében. A falusi elöljárókat, a véneket a népgyűlésbe is bevonták. A feudális állam megszilárdulásával, a 11. század végén, a villicus tevékenysége mindinkább a falu keretei közé szorult. A 12. században valószerűleg ezért nem említik a források. A 13. század elejétől ismét felbukkan, sőt gyakrabban szerepel. A villicusok azonban már nem a szabad tulajdonnal rendelkező közösségeknek, hanem a földesúri birtokon megtelepedetteknek az elöljárói.

Az államalapítástól a 13. század végéig nagy változás történt a szabad közösségek életében. Az egyre szélesebb körben kiépülő birtokviszonyok nyomása alatt lassan felmorzsolódtak; az egész közösség, vagy egyes tagjai földesúri függésbe kerültek. A földesúri birtokra telepedve is megőrizték önkormányzatukat és maguk közül választott elöljárójukat, a villicust. Új jelenségként szemlélhetjük azokat a településeket, ahol a lakosság személye nem állt úri tulajdonban és csupán az általuk művelt földön keresztül kötődtek az úrhoz. Járadékot sem személyiük, hanem a birtokba vett telek után fizettek. Bizonyos autonómiát élvezve, az úrral vagy megbízottjával a választott elöljáró tartotta a kapcsolatot. A faluközösségek fő funkciója – a gazdaság mellett – a bíráskodás és az adóztatás. A villicusokra az igazságszolgáltatás és a többféle (egyházi, királyi, földesúri) adó beszedése nehéz

feladatként hárult. Tevékenységével részint a faluközösség tagjainak érdekeit képviselte, részint a földesúr javát szolgálta. A falusbírói tisztséghez némileg hasonló volt az ország északi részén a németjogú falvakat telepítő és azok élén álló soltész, valamint az ország keleti részén a kenéz.

1848 előtti – de egy másik társadalmi réteget átfogó – falusi közösség a nemesi (curialista) község is, amelyben a szegény nemesség nagy része élt. Érdekes módon ennek ellenére sem törvényeink, sem az egykorú irodalom nem sokat foglalkozott velük. A községek szervezését szabályozó 1836. évi törvény is csak egy szerény bekezdésben, óvatosan körülírva emlékezik meg a községekről, amelyek eddig is földesúri jelölés és jóváhagyás nélkül választották meg bírúikat. Degré Alajos megállapítása szerint (57. l.) a török háborúk két évszázada kedvezett a nemes falvak kialakulásának és megerősödésének, hiszen a legnagyobb volt a nemesség számaránya ott, ahol a törökkel folytak a hullámzó harcok. A háborúk, a helységi lakosok és a földesurak erőinek váltakozása sokszor változtatta meg egy-egy helység jogállását. A 18. század második feléig gyakran előfordult, hogy eredetileg földesúri joghatóság alatt álló helység nagyobb számú nemes betelepedésével, néha földesúri tulajdonrész megvásárlásával, nemesivé vált.

A Mohács előtti nemesi falvak szervezetéről semmit sem tudunk. Bár nagyszámú egytelkes lehetett, hiszen törvényben vették ki őket az országgyűlésen való személyes megjelenés kötelezettsége alól. Az adatok mégis arra utalnak, hogy szabályos községi szervezet alakítása – vagyis tisztviselőkkel, akik a községet képviselték, annak nevében eljártak – csak a 18. század elején kezdődött és közepén lett általános. Kialakult az előjáróság, élén az öregbírával, direktorral, kormányzóval. Megjelentek a tisztviselők: a perceptor, jegyző, öreg esküdt, bormester stb. Az előjáróság kisebb vétkek ügyében ítélkezett is. Ilyen volt a falopás, nádlopás, káromkodás, kisebb verekedés, előjárók szidalmazása, kisebb lopási ügyek. A büntetés 2–4, visszaesőknél 8–12 Ft. Elég gyakran éltek a nemes tanácsok a státútumalkotás jogával. Szabályozták pl. a falugyűlésről való jogtalan elmaradás, az idézésre meg nem jelenés, a bírói paranccsal szembeni engedetlenség, bíró és előjáró szidalmazása, a vasárnapi istentisztelet elmulasztása esetét.

Igen lényeges lett volna a nemesi község fogalmának pontosabb elhatárolása egy, a kötetben nem említett falusi közösségtől, a nemesi közbirtokosságtól. Ez akkor létezett, ha egy vagy több helységben, községben, pusztán levő bizonyos nemesi ingatlanokra vagy haszonvételekre nézve többen közösséget tartottak fenn, illetve e javakat vagy haszonvételeket osztatlan közösségben bírták. A birtokosok részeinek aránya az egészre vonatkozó hányadrészekben volt meghatározva, de ezek a részek a közbirtokosoknak nemcsak eszméileg, hanem ténylegesen is birtokában voltak. A közös tulajdon egy sajátágos nemét képezte a haszonvételekre fenntartott közösség. A közös vagyon a közbirtokosokat együtt illette, mint ilyenek földesúri jogokat gyakoroltak. A közös jószág és haszonvételek kormányzását, kezelését a közgyűlésen választott igazgatóra bízták, aki számadással tartozott. A birtokostársak birtokrészeik arányában járultak a közös költségekhez.

A nemesi közbirtokosság legfőbb szerve a közgyűlés (congregatio generalis), amely az összes fontosabb kérdésekben döntött. A napirend legfontosabb pontja a közös jövedelmek – előre meghatározott kulcs, rendszerint a birtokolt beltelkek arányában történő – felosztása. Abban az esetben, ha nem tudtak minden tagot összehívni, megyei példára kisgyűlést (congregatio particularis) tartottak. A gyűlésekről jegyzőkönyvet vezettek, amely a nemesi közbirtokosság történetének legfontosabb forrása.

A nemesi közbirtokosság hatásköre igen sokrétű, mint maga a birtokigazgatás, gazdálkodás és jogszolgáltatás. Mint a földesúri jogokat gyakorló szerv, úriszéket is tartott és intézte mindazon ügyeket, mint amelyeket a nagybirtok kormányzata. A családüléstől az különbözteti meg, hogy a közbirtokosok közé (adásvétel, véletlen útján) nemcsak családtagok kerülhettek be. A közbirtokosságok levéltárat létesítettek és tartottak fenn. Említésre méltó, hogy az Országos Levéltárban mintegy 30 nemesi közbirtokosság iratait őrzik.

A magyar feudális falusi közösségek az 1848. évi polgári forradalomban jelentős változáson mentek át. A jobbágyfelszabadítás után a földesurak tulajdonában csak a majorsági földek maradtak, míg a jobbágyoknak az úrbéres földek jutottak. Ez a falusi közösségek életében egész sor problémát vetett fel. Ilyen volt pl. az 1836-ban megindult, de 1848-ig be nem fejeződött erdő és legelő elkülönítés. A feudális közösségek a kiegyezés után is tovább éltek. Az 1871: 18. tc. a községben működő közösségeket nem olvasztotta össze a földesúri birtokkal, amely – különösen ha a legelő- és erdőelkülönítés már megtörtént – a közösségtől elkülönítetten, arra tekintet nélkül működött.

A burzsoá korban a falusi agrárközösségeknek négy – elsősorban funkciójuk szerint megkülönböztetett – típusával találkozunk:

– a nyomásos gazdálkodás földközössége – erdőközösség – legelőközösség és – hegyközösség.

A leglazább szervezet a nyomásos gazdálkodás rendszere volt. Két- és háromnyomásos gazdálkodás a tagosítatlan földeken a burzsoá korban is folyt. Az 1894 : 12. tc. a nyomásos gazdálkodással járó döntéseket az érdeelt birtokosok közgyűlésére, a végrehajtást és a közös gazdálkodás szervezését a földközösség helye szerint illetékes politikai községre bízta. Csizmadia Andor szerint „a nyomásos gazdálkodás a kapitalista korszakot is átvészelte” (39. l.).

Az említett második forma az erdőközösség. Az erdőtörvény (1879 : 31. tc.) szerint a közbirtokossági erdők szakszerű gazdasági kezeléséről a birtokosoknak kellett gondoskodniuk. Az 1898 : 19. tc. nem ismerte el a közös erdőbirtokosok jogi személyiségét; a közgyűlés hatásköre sem az elidegenítésre, sem a megterhelésre nem terjedt ki. Az 1913. évi erdőtörvény (33. tc.) lehetővé tette, hogy a közös erdőt a birtokosok közgyűlése kétharmados többségi határozattal eladja. A két világháború közötti erdőtörvény (1935 : 4. tc.) megosztotta valamennyi erdőbirtokos, így a községek használati jogát. Az új törvény az erdőbirtokossági társulattá alakulás kötelezettségét a telepítésre is kiterjesztette.

Az 1836. évi törvények módot adtak az úrbéri és a földesúri legelő elválasztására. Ez a következő években néhol gyakorlatba is ment, de sok helyen az úrbéri pátens után is tovább folyt az elkülönítés. Külön szervezet létrehozására azonban ekkor ritkán került sor, hiszen a politikai községek végezte a közös legelőkön előforduló vitás ügyeket, a közös képviselőket. Maradtak közös legelők a nemesi közbirtokosságok községeiben is, ahol a közbirtokossági szervezet ellátta a legelőközösségből adódó feladatokat. Az 1871 : 53. tc., amely az erdőközösségre vonatkozó korlátozást fenntartotta, a legelőközösségekről úgy rendelkezett, hogy minden volt zsellér és jobbágy követelhetette legelőilletménye egységes kihatását. Ennek az 1894 : 12. tc. állított korlátot, amikor a közös legelő felosztását földművelésügyi miniszteri engedélyhez kötötte. Ekkor rendelkeztek a legelőközösségek szervezéséről és feladatairól is. A legeltetési társulatok létrehozása 1913-tól (10. tc.) kötelező lett.

A hegyközöskéket nem minden író sorolja az agrárközösségek közé, mert inkább a rendészeti alakzatot látták benne. Csizmadia véleménye (42. l.) szerint céljuk a szőlőművelés előmozdítása volt, ezt szolgálta önkormányzati, rendészeti tevékenységük is. Alakulásuk és működésük a feudális korra nyúlik vissza, amikor valóban a rendészeti funkció dominált. A hegyözöskéket 1894-ben (12. tc.) és 1938-ban (31. tc.) szabályozták.

A fentebbi agrárközösségeken túlmenően a kötet foglalkozik egyéb községekkel is, mint pl. az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a Zöldmező Szövetség, mezőgazdasági kamarák, agrárszövetkezetek stb.

A földesúri hatalom alatt álló politikai község 1848-ig összefogta az agrárközösségeket. A parasztság szervezete egyszerre töltött be társadalmi, politikai és gazdasági funkciót. A polgári állam beillesztette az eddig egységes falusi adminisztrációt a maga kiépülő szervezetébe amikor azt mint politikai községet a közigazgatás legalsó szervévé tette. A földtulajdonhoz kapcsolódó funkciók végzésére, amelyek eddig a faluközösség hatáskörébe tartoztak, most már külön szervezeteket hívtak életre, amelyek a 19. század végén jogi szabályozást kaptak. Ezzel a község elszakadt tagjaitól, tőlük független életet élt. Ott, ahol az agrárközösségnek külön szervezete nem volt, a politikai község látta el azokat a feladatokat, amelyek különben az agrárközösségek hatáskörébe tartoztak volna.

A falusi agrárközösségek 1944 előtti állapotán a szocialista fejlődés végzett alapvető változásokat. A földreformtörvény végrehajtása és a mezőgazdaság szocialista átszervezése során megszűntek az eddigi agrárközösségek, hogy helyüket az állami vagy a szövetkezeti földtulajdonnak adják át.

Kállay István

PETRUS RANSANUS:

EPITHOMA RERUM HUNGARARUM. CURAM GEREBAT
 PETRUS KULCSÁR.
 (BIBLIOTHECA SCRIPTORUM MEDII RECENTISQUE AEVORUM.
 SERIES NOVA. REDIGIT ANTONIUS PIRNÁT)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 232 l.)

A 15. századi magyar történelem elbeszélő forrásainak többsége még ma is csak 18. századi nehezen hozzáférhető és kritikai szempontból túlhaladott kiadásban áll rendelkezésre, kisebbik része pedig ma is csak még nehezebben hozzáférhető ős- vagy korai nyomtatványokban. Ezen az elmaradottságon akart segíteni Juhász László a Bibliotheca scriptorum első sorozatának megindításával és a tárgyalt korszakra vonatkozólag nemcsak Bonfini, hanem többek közt Ransanus egy Mátyás előtt elmondott beszédének a tudományos igényeket kielégítő kiadásával. A második világháború ezt a munkát is félbeszakította, folytatására csak a hatvanas években került sor. A gondozást Irodalomtudományi Intézet vállalta, s külön kiadóbizottságot hívott életre. A megindított munka most termi első gyümölcseit, 1976-ban Bonfini kiadását fejezte be, 1977-ben Ransanus munkáját jelentette meg Kulcsár Péter. Ha nem is vet jó fényt történettudományunkra, hogy a gondozást más tudományt művelő intézmény vette át, ez semmiképpen sem csökkenti örömlőnk, hogy a 15. század forrásai végre modern és kritikai kiadásban állnak rendelkezésünkre, sőt talán arra a reményre is jogosít, hogy Thuróczy krónikájának a történésvonalon teljesen megfeneklett edíciójára is ebben a sorozatban kerülhet sor.

A domonkos rendhez tartozó (szül. 1428) Ransanus, aki III. Calixtus (1455–1459) egyházpolitikai munkatársa, s ebben a szerepében a szicíliai rendtartomány feje volt, 1476-ban pedig lucerai püspökké lett, hazánkkal nem a szicíliai keresztes hadjárat szervezése (1464) alkalmából került érintkezésbe, hanem az Aragoniai-ház szolgálata révén. Előbb Aragoniai János későbbi bíboros (1480–84 esztergomi adminisztrátor) nevelője, majd 1488–90 a nápolyi udvar követe Magyarországon, ahonnan II. Ulászló koronázása után tért vissza, hogy 1492-ben bekövetkezett haláláig már csak hatalmas, de befejezetlen világtörténetén, az Annales omnium temporum-on dolgozzon. Történetírásunk érdeklődését műveinek nem a 15. század második feléről szóló, személyes tapasztalatokon alapuló részai, hanem az I. Istvánról írt fejezete keltette fel. Tóth Zoltán ennek a folyóiratnak hasábjain fejtette ki, hogy a nápolyi követként Mátyás udvarában tartózkodó püspök egy a legendáknál korábbi forrást használt (Szt. István legrégebbi életrata nyomán, Századok. 1947. 23–97.) Felfogását Gerics József (Legkorábbi gesta-szerkesztéseinek keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961.) magáévá tette, Csóka Lajos (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967) viszont tagadta, mondván, Ransanus előadása mégis a Hartwick-legendán alapul, amit Blazovich László a stíluskritika eszközeivel támasztott alá (Itk, 1975. 186–188). Pedig Ransanus igazi jelentősége két másik ponton rejlik: részben földrajzi leírásain, részben, amint erre Kulcsár a bevezetőben rámutat, a magyar humanista történetírásra gyakorolt hatásában.

Az ismertetendő kötet 22 oldalas (olasz nyelvű) bevezetése után adja az „Epithoma” szövegét (25–179), majd függelékben négy kiadás ajánlását (183–190). Ezt jegyzetek követik (193–215), egy szerzői (219) és egy névmutató (220–232) zárja le.

A munka eredeti őspéldánya elveszett, de egy egyszerű másolat még Mátyás halála előtt elkészült a Corvina számára, sajnos, ez is eltűnt. Ma ennek a Corvina részére készült egyszerű másolatnak két további másolatával rendelkezünk, az egyik az OSzK Kézirattárában, a másik a palermói városi könyvtárban található. Az ismert kiadások javarésze az OSzK példányán alapszik, ezt adta ki Zsámboky János (1552) őt követte Bongarsius (1600) és Schwandtner (1746–1766), az őspéldány egyedül Pécsi Lukács (1589) számára volt hozzáférhető. A jelen kiadás a két kéziratot, az OSzK-én és a palermóin épült fel, de figyelembe veszi a későbbi kiadásokat is.

A történész a szövegen kívül a legnagyobb örömmel a jegyzeteket fogja üdvözölni. Kulcsár 1973-ban megjelent munkájában (Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Humanizmus és reformáció I.) Bonfini „szedte szét”, kimutatva forrásait, lett légyenek azok klasszikus auktorok, korabeli írók, oklevelek vagy akár a Biblia. Bonfini esetében ebben külön kötetre volt szükség,

Ransanus munkája ezt nem kívánta meg, ennél fogva Kulcsár egyszerűen a jegyzetekbe préselte bele a művön belüli utalásokat, a forrásokat, kiadott okleveleket is beleértve. Csak ismételhetjük – és a teljesítmény megérdemli az ismétlést – hatalmas, nagy irodalmi ismereteket kívánó munka, amelyet hálás elismerés illet meg.

Bármennyire is csodáljuk ezt a munkát és teljesítményt, azt mégis sajnáljuk, hogy egy ponton a jegyzetelést a szerző elhagyta. Ransanus egyik nagy erőssége – 15. századi viszonyokkal mérve – a földrajz volt, ezt Kulcsár is észrevette és külön cikket szentelt ennek a témának (Földrajzi Közlöny 1969. 297–308). A jegyzetelés és főképpen a mutatózás során azonban mégsem használta fel saját idézett cikkében közölt azonosítást, így maradt az alsóausztriai Enzersdorf eredeti – és majdnem felismerhetetlen – változat szerint Encisfor, a borsodi Diósgyőr pedig eredeti – és ismét majdnem felismerhetetlen – változat szerint Diusiur. A hiba több okból sem menthető. Nem kell sok fantázia hozzá, hogy az ember elképzelje, Kulcsár nem sok kedvet érzett a kisebb jelentőségű helységek, a csúnyán eltorzított neveknek azonosításához, biztosan akad a szövegben néhány nagyon kemény dió. De egyrészt ez nem kedv kérdése, másrészt biztosan akadt volna olyan fiatal történész, aki szívesen segített volna. Ha pedig az ugyancsak Kulcsár által készített Bonfini mutatóban Uilachum helyesen Ujlak alatt található, akkor nem szabad úgy lazítani, hogy Ransanusban ugyanazt az Ujlakot már csak Vilacum alatt találhatja meg az olvasó, amit látva biztosan nem ugrik be a megfelelő magyar név. Az információk egy része menthetetlenül elveszett.

Végül talán annyit: a történész irigykedve nézi a kötet szedését, a jól olvasható, kellemes betűtípusokat, az Akadémiai Kiadó igen szép kiállításban jelentette meg a munkát. Egyedül a bevezetés olasz nyelvén csodálkozik egy kicsit, de úgy látszik, akár történeti, akár irodalomtörténeti munkáról van szó, ragaszkodunk Európa ősi, de ma már vicinális nyelveihez.

Fügedi Erik

KÓNYA ISTVÁN:

TANULMÁNYOK A KÁLVINIZMUSRÓL (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975)

Kálvin és a kálvinizmus iránti érdeklődés az utóbbi években mind a történettudomány és a filozófia művelői, mind az egyházi szakemberek részéről, keleten és nyugaton egyaránt megélenkült; a különböző ideológiai irányzatok képviselői és a különféle felekezethez tartozó kutatók fokozott érdeklődéssel fordulnak e téma felé. Ennek a ténynek bizonyossága Kónya István tanulmánykötete is.

A marxizmus klasszikusai, de későbbi kutatói is keveset foglalkoztak a kálvinizmussal, „a korabeli polgárság legmerészebbjeinek vallási ideológiájával” (Engels), csupán a leglényegesebb jellemvonásokat emelték ki. A marxista–leninista valláseméleti kutatások a kereszténységre általában vonatkoznak, ha pedig történetileg elemzik anyagukat, kereszténységen az újkorban is elsősorban a római katolicizmust értik és tárgyalják. Így „a marxista–leninista valláskritikai irodalomban jelentőségénél jóval kisebb szerepet kap a protestantizmus elméleti vizsgálata” – állapítja meg a szerző a bevezetésben. Pedig a protestantizmus vizsgálatát nemcsak lélekszámának aránya indokolja (a szerző igen szemléletes statisztikai adatokkal támasztja alá ennek jelentőségét is), hanem történeti, társadalmi és politikai jelentősége is; a történelem egy bizonyos korszakában a haladás ideológiai hordozója a protestantizmus – közelebről a kálvinizmus – (pl. az angol és németalföldi polgári forradalmak ideológiai talaja, vagy a demokratikus egyházszervezet, az anyanyelv, a nemzeti gondolat hangsúlyozása stb.).

A tanulmánykötet a szerzőnek több mint egy évtizedes kutatói tevékenységéről ad keresztmetszetet. Témakörét maga a szerző így határozza meg: „tágabb értelemben a kálvinizmus marxista-leninista filozófiai vizsgálata, szorosabb értelemben a kálvinizmus politikai-ideológiai, a társadalmi tanításra – a szociális doktrínára – vonatkozó nézeteinek kutatására” vonatkozik. A kötetben közölt tanulmányok nagyobb többsége nehezen hozzáférhető folyóiratokban, egyetemi évkönyvekben, kis példányszámú kötetekben jelentek meg, ezért gyűjteményes kötetben való közzétételük mindenképpen indokolt volt.

Az, hogy a marxista–leninista valláskritika területén is úttörő jellegű kutatómunkát magyar, s Debrecenben – a „Kálvinista Rómában” – működő kutató végezte el, kézenfekvő. A szocialista országok közül ugyanis hazánkban messze a legmagasabb a vallásos világnézetű lakosság körében a reformátusok számaránya (s a történeti fejlődést tekintve nyugodtan ide számíthatjuk még a szomszédos államok területén élő reformátusok jelentős részét is). Másrészt éppen a magyar nép történetében, „a két magyar hazában” legjelentékenyebb a kálvinizmusnak a politikai, ideológiai, társadalmi és kulturális szerepe.

A szerző kötetében tanulmányait három fő részre osztotta: Bevezetés, amelyben a kutatási programot vázolja, I. rész, amelyben a kálvinizmus általános kérdéseire vonatkozó cikkek; történeti és dogmatikai problémák vannak túlsúlyban, II. rész, amelyben a magyarországi kálvinizmusról szóló tanulmányok kaptak helyet, amelyek főként az 1918–1949 közötti időszak, elsősorban politikai ideológiai kérdéseivel foglalkoznak.

„A marxista–leninista kálvinizmus-kutatás politikai és elméleti jelentőségéről” szóló bevezetés első részében hangsúlyozza a szerző a protestantizmus, közelebről a kálvinizmus marxista szemléletű vizsgálatának fontosságát, és indokainak, érveinek felsorolását a protestantizmus számarányára vonatkozó statisztikai adatokkal is alátámasztja. Majd a marxista–leninista kálvinizmus-kutatás nemzetközi jelentőségét fejtegetve a következő eredményre jut: a) mivelhogy a kálvinizmus a protestantizmusnak a „legradikálisabb” formája (mert az ennél radikálisabb reformációs irányzatok – mindenekelőtt a Münzer-féle népi reformációs teológia – történetileg nem maradtak fenn), ezért a kálvinizmusban jól tanulmányozhatók azok az ideológiai vonások, amelyeket a feltörekvő korai polgárság – még vallási formában – történetileg kitermelt; b) Magyarországon a szocializmus építésének körülményei között a politikai együttműködés feltételeinek kiépítése a református egyházzal lényegesen könnyebben, zökkenőmentesebben ment végbe, mint a római katolikus egyházzal. Ez a proletárdiktatúra államának egyházpolitikája szempontjából jelentős pozitív tapasztalatokat is szolgáltat, amelyek nemzetközi hasznosítása figyelemre méltó lehet más országok számára is; c) mindezekon túl egy speciális valláseméleti területen elért tudományos eredmények a marxista–leninista valláskritikai kutatások általános kérdései vonatkozásában is gazdagíthatják adatokkal, módszertani eredményekkel a tudományos ateizmus ismeretanyagát.

A Bevezetés második részében a szerző összefoglalja a Kálvin- és kálvinizmus-kutatás történetét; ahhoz, hogy a kálvini tanítások „történelmi fejlődésének ritmusára” és „sajátos vonalvezetésére” mutathasson rá, egészen a legújabb időkig, Kálvin életművéhez kell visszanyúlnia. Doumergue-et idézi: „... az egyedül hiteles kálvinizmus, mégiscsak a Kálvin kálvinizmusa”. Azt azonban a tudományos kutatásnak tudomásul kell vennie, hogy ebben az értelemben már a második reformátori nemzedék (tanítványai) sem volt „kálvinista”, még kevésbé a magyarországi kálvinizmus – kezdettől fogva! – nem „kálvinista”. (Nem „szolgái” módon vették át a reformátor tanait, lásd erre vonatkozóan Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához, Századok 68(1934) évf. 257–275. és Tegnap és ma és örökké, Debrecen, 1944. 145–161.) Erre tekintettel kell lenni történetileg is, különösen ha „a marxista–leninista kálvinizmus-kutatás végső célja csak az lehet, hogy a kálvinizmus múltjából tudományosan elemezni tudja a kálvinizmus jelenét”. A szerző ezzel a ténnyel teljesen tisztában van, amikor azt mondja: „számunkra az igazi probléma inkább az, hogy ezek a módosulások, változások milyen társadalmi-történeti változásokat tükröznek, miért következtek be”.

A Bevezetés harmadik részében a kálvinizmus, a kálvinista vallás mibenlétének kérdésére keresi a választ a szerző. A kiindulási alapot a reneszánszban véli megtalálni, majd a kálvinizmusnak a többi protestáns irányzathoz való viszonyát vizsgálja. A szerző határozottan szemben áll azzal a nézettel, amely szerint a kálvinizmus fő bázisa eredetileg a falu lett volna (Gyeborin). Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a kálvinizmus vallási ideológiája határozottan „antifeudális polgári” jellegű. A kálvinizmus polgári ideológiai jellegét bizonyítja, amikor azt mondja: „Megfigyelhető az is, hogy a kálvinista politikai doktrína éppen ott jut a legközelebb a polgári forradalmi gondolathoz, ahol – Kálvinnál magánál csak végső eszközként, de követőinél már központi elvként – kimondja a zsarnok megölésének antifeudális, polgári forradalmi elvét, s ezzel együtt a még döntőbb népszuverenitás elvét is.” (Ennek a magyarországi szabadságharcok ideológiájában való érvényesülésére lásd Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a rendi ellenállás ideológiájára, Helikon XVII(1971) évf. 322–330.)

Az elvi bevezetés után „A kálvinizmus általános kérdései”-t vizsgálja a szerző, társadalomtörténeti szempontból. E főtéma öt problémakört (eredetileg öt külön tanulmányt) fog össze, amelyek – a

témák természetéből adódóan – további kisebb részekre tagolódnak. „A kálvinizmus a kapitalista társadalom vallási felépítménye” fejezetben „a reformáció kibontakozásának történelmi körülményei”-t és „a korai kálvinizmus, mint a korai polgárság vallási ideológiája” témakört vizsgálva megállapítja, hogy a középkor bomlása megmutatkozik annak felépítményében, így vallási ideológiájában is. Ebből következik, hogy „az a nagyszabású ideológiák átalakulás, amelyet összefoglalóan . . . reformációnak szokás nevezni, korántsem valamiféle »vallási«, elszigetelt eszmei jelenség volt csupán, hanem a mélyenjáró gazdasági-társadalmi átalakulás, tehát társadalmi-forradalmi folyamat ideológiai tükröződése . . .”, amely olyan színvonalat tükröz, amely színvonalon az adott nemzet polgársága s a hozzájuk csatlakozó társadalmi osztályok, csoportok, erők állottak. Az adott társadalmi viszonyból érthető, hogy „az antifeudális német forradalmi mozgalom csúfos kompromisszumba torkollik”, tehát a lutheri kompromisszum helyett bátrabb, radikálisabb polgári ideológiát csak a németországinál fejlettebb polgári viszonyok hozhattak létre. A 16. században ilyen viszonyok Franciaország és Svájc egyes területein alakultak ki. Így tehát – a szerző megállapítása szerint – a „Kálvin-féle protestantizmus a XVI. század sajátos körülményei között az akkor viszonylag fejlett, de történelmi perspektívában nézve még éretlen burzsoázia ideológiáján belül jött létre mint annak vallási oldala”.

Tételeit a szerző a kálvinizmus tanításain keresztül igazolja. A kálvini kegyelem-tan (sola gratia) és az ezzel szorosan összetartozó „egyedül Istené a dicsőség” (soli Deo gloria) elv kiiktatja a középkori egyház „anyagilag igen költséges” üdvkövetítő tevékenységét, és megteremt a puritán takarékoság dogmatikai feltételeit és így az „olcsó egyházat”. Ez az elv társadalmilag pedig megfosztja dicsőségüktől és szuverenitásuktól a feudális hatalmakat, mivel hangsúlyozza: embernek (sem a pápának, sem a klérusnak, de a császárnak és a fejedelmeknek sem!) nem jár dicsőség, hanem egyedül Istennek. Az Isten szuverenitásáról szóló tanból következik a predestináció gondolata, amely Engels szerint annak a tételnek vallási kifejezése, hogy „a kereskedelmi konkurrencia világában a siker vagy a kudarc nem egy ember tevékenységétől függ, . . . hanem az ismeretlen gazdasági hatalmak könyörületétől”.

Ezután a szerző a kálvinizmus állásfoglalását vizsgálja néhány lényeges társadalmi kérdésben; így a magántulajdon kérdésében; a munkához való viszonytal kapcsolatos kálvinista álláspontban; majd a kálvini teológia egyik fontos tételét, a kamatszédésről szóló tanítást elemzi (de nem tér ki arra a fontos körülményre, hogy míg a kapitalizáló polgárság érdekében a középkori katolicizmussal szemben Kálvin megengedi a kamatszédést, ez a tétel Magyarországon – legalábbis a 16. században – nem érvényesült, bizonyítván ezzel is, hogy a magyarországi kálvinizmusnak más a társadalmi bázisa); az egyház- és államszervezeti és a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontját, több helyütt inkább csak jelezzve, néhol leegyszerűsítve a problémákat, amely körülmény indokoltta teszi számos kérdés további alapos elemzését, mégpedig mind a társadalmi-gazdasági, mind pedig a történeti-politikai körülmények minden mozzanatának, adatának és összefüggésének figyelembevételével.

A második problémakör a „kapitalizmus és kálvinizmus”. Ebben a kapitalizmus fejlődését és ideológiájának változását, kölcsönhatását kíséri nyomon a szerző, következetesen társadalomtörténeti szempontból végezve vizsgálatát. Előbb „A kálvinizmus első formája a korai burzsoázia vallási ideológiája” tételét fejt ki, majd „A protestáns teológia fő irányzatai a klasszikus kapitalizmus időszakában”, „A kapitalizmus imperializmussá való átalakulásának tükröződése a protestáns teológiában”, s „A kálvinizmus »szociális programja« az imperialista burzsoázia szolgálatában” fejlődési vonalat vázolja. A következő fejezetben a kálvini dogmatika néhány főbb kérdésére irányítja a figyelmet; „Az isten-fogalom továbbfejlesztése Kálvinnál”, „Szuverenitás és kegyelemtan”, majd „A kálvini predestinációs dogma néhány elméleti vonatkozásáról” és „A kálvinizmus emberfogalmáról” szól.

A könyv második része „A kálvinizmus Magyarországon” címet viseli és szoros kapcsolatban áll a szerző munkájával, „A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban” (Bp. 1967.) című könyvével. Ezt a részt Magyarország vallási térképének kialakulását elemző tanulmányával indítja. Magyarország vallási térképe (az utolsó, 1931-es és 1947-es adatok alapján) azt mutatja, hogy nyugatról kelet felé haladva egyre nagyobb százalékban szerepelnek a reformátusok, majd a Tiszántúlon abszolút többséget alkotnak a vallásos lakosság körében. Majd a szerző megkísérel feleletet adni arra a kérdésre: milyen társadalmi-történeti okok idézték elő a vallási sokrétűséget hazánkban? Érinti, hogy amikor a kálvinizmus Magyarországon elterjedt, a korai polgárosodásnak bizonyos formái számos helyen megvoltak hazánkban és az önálló erdélyi fejedelemség területén. A kálvinizmus a polgárosodás kezdeti fokán ezeken a területeken, a fenyegető külső körülmények hatása alatt, a nemzeti ideológiát is kialakította. Mindezek hatására az ellenrefor-

máció-katolikus restauráció győzelméig a katolicizmus szinte eltűnik Magyarországról, még a nyugati, Habsburg-területeken is csak szórványosan maradt katolikus. A 17.-18. századi ellenreformáció alakította ki aztán a nagyjából máig érvényes arányokat. – E tanulmánynak nem volt feladata, de a további kutatásnak ki kell terjednie a konkrétabb, részletesebb, mélyebb és alaposabb vizsgálatokra; a magyarországi és erdélyi polgárság fejlettségi szintje a 16. században vajon magasabb volt-e, mint az Elbától nyugatra eső területeken élőké, milyen egyéb okok indokolják Magyarországot és Erdélyt vallási képének áthajlását a lutheránizmusból a kálvinizmusba, a 17.-18. századi ellenreformációs tevékenységnek milyen társadalmi, politikai, gazdasági és etnikai következményei lettek stb. (Mellékesen bár, de meg kell jegyeznünk, hogy noha a közhasználatban azt az igényt, amelyet a földesúri hatalom támasztott a birtokán élő mezővárosi és falusi jobbágság vallási élete terén, a „*cuius regio, eius religio*” elvével szokták kifejezni, a magyar állam vallási viszonyaira ez a németországi elv azonban nem alkalmazható, mert eleve más jog áll mögötte. Nálunk a „*ius patronatus*”, a magyar földbirtokon nyugvó kegyúri jog rendszere érvényesült, amely azonban ugyanolyan hatású volt.)

„Az 1918/19-es forradalmak és a református egyház” című fejezetben az egyház felső vezetésének elméleti és gyakorlati magatartását vizsgálva, a szerző megállapítja, hogy mint ideológiailag adekvát partnere a kapitalizmusnak, a magyar református egyház hozzá tudott illeszkedni ideológiailag-politikailag a monarchia kiegyezés utáni társadalmi viszonyaihoz. A forradalomról vallott nézete pedig aszerint alakult, hogy forradalmi apály idején, egy forradalmi mozgalom időszakában, vagy a forradalom veszélye közben szóltak a forradalomról.

A magyar református egyház vezető köreinek viszonyát a forradalomhoz, haladás- és forradalomellenességét Balthazár Dezső tiszántúli püspök magatartásán keresztül mutatja be a szerző. Megállapítja, hogy a nagyúri egyházi a felső vezetés érdekeinek minden szálával hozzá volt kötve a burzsoá-földesúri rendhez.

Az ezt követő két fejezetben Ravasz László nézeteinek filozófiai és teológiai vizsgálatát végzi el a szerző, Ravasz indulásától püspöki tiszteről való lemondásáig.

A tanulmánykötet zárófejezete a magyar református egyház politikai ideológiájának 1945 és 1949 közötti néhány jellemző vonását elemzi. Ebben végigkíséri Ravasz Lászlónak mint a Zsinat és az Egyetemes Konvent elnökének politikai jellegű megnyilatkozásait és ténykedését 1943-tól, a volgai csata utáni eseményektől 1948-ig. Érzékelteti azt a küzdelmet, amely a magyar református egyházon belül folyt a Bereczky Albert vezette s egyre növekvő befolyásra szert tevő ellenzéki erők (amelyek közül néhányan eljutottak a magyar ellenállási mozgalomig is) és a „hivatalos egyház” között. Ennek a harcnak eredménye, hogy 1948-ban Ravasz László helyett Bereczky Albert lett a Duna melléki egyházkerület püspöke. Ez a változás gyökeres fordulatot jelentett az egyház életében. Az új püspök határozottan elveti azt a politikai álláspontot, amelyet a régi egyházi vezetés követett. Ennek eredményeként 1948. október 7-én a magyar állam és a református egyház elsőnek kötött egyezményt, amely azután a következő időkben – alapjaiban napjainkban is – biztosítja az állam és a református egyház normális kapcsolatát.

A marxista-leninista kálvinizmus-kutatás szükséges voltát meggyőzően bizonyította Kónya István. Eredményeit e tanulmánykötet reprezentálja. A szerző tevékenysége úttörő munka, jelentős lépés a marxista-leninista kálvinizmus-kutatás terén; olyan alapvető kezdeményezés, amelyet lehet és szükséges is továbbfejleszteni.

A kötetben helyet kapott tanulmányok a kutatás kezdeti eredményeit rögzítik; azok megírása idején itt tartott a kálvinizmus-kutatás. Mivel a tanulmányok nem egy időben keletkeztek, érthető a színvonalbeli és a kutatás mélységi szintjében mutatkozó különbség is. A tanulmányok a kutatás kezdetén íródtak, ezért kézenfekvő egy-egy felszínesebb, leegyszerűsített, néhol elnagyolt rész. A kötet kezelhetőségét nagyban megkönnyítette volna, ha készül hozzá mutató. A további kutatásnak e megkezdett úton továbbhaladva fel kell dolgoznia – a nagyobb hatékonyság érdekében is – különösen a magyarországi kálvinizmus történetének minden szakaszát (a haladó korszakokat – pl. a nemzeti függetlenségi harcokban játszott szerepét; ideológiai háttérrel adott, prédikátoraiak pedig afféle „politikai tisztek” voltak stb. – és a pozitív személyek tevékenységét is), komplex kutatást végezve és a levéltári anyagot sem mellőzve.

E kimunkált alapra lehet tovább építeni.

Ladányi Sándor

EDWARD BROWN:

A BRIEF ACCOUNT OF SOME TRAVELS IN HUNGARIA, SERVIA . . .

(London, 1673. Herausgegeben von Karl Nehring. München. 1975. 170 l.
Veröffentlichungen des Finnisch–Ugrischen Seminars
an der Universität München. Herausgegeben von Gerhard Ganschow. Serie C, Band 2.)

RÖVID BESZÁMOLÓ NÉHÁNY MAGYARORSZÁGI UTAZÁSRÓL

Edward Brown angol orvos, a Royal Society tagja 1669-ben több utazást tett Délkelet-Európában. Bécsből indulva bejárta az alsómagyarországi bányavárosokat, majd Stájerországba, Karintiába és Krajnába utazott, hogy júliusban, ugyancsak Bécsből induljon legnagyobb útjára: a Dunán le Budáig, majd onnak kocsin és lóháton a török megszállta Dél-Magyarországon, a Balkánon keresztül a görögországi Larisszába. Utazásain mindenütt gondosan megfigyelte a természeti viszonyokat, a bányászat és a mezőgazdaság állapotát, termelési módszereit, kikérdezte az embereket a politikai és a társadalmi viszonyokról, s amit látott vagy hallott, azt gondosan följegyezte. Útleírása a hanyatló török uralom utolsó magyarországi éveit alatti helyzetet rögzítette, éles szemmel s mindenre kiterjedő reális látással. Munkája a 17. század második feléből a legnagyobb és legmegbízhatóbb helyzetjelentés Észak-Magyarországról, a török megszállta Dél-Magyarországról és a Balkánról.

Brown munkája először 1673-ban jelent meg Londonban. 1674-ben franciára, 1682-ben hollandra, majd ebből 1686-ban németre fordították le. 1685-ben Brown újra közreadta, együtt németországi, hollandiai és olaszországi útleírásaival. Az új kiadásban főként a görögországi történeti részeket bővítette. A magyarországi és balkáni részeket Szamota István adta ki magyar fordításban a Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten c. könyvében 1891-ben. Ma már ez a fordítás éppen úgy könyvritkaságnak tekinthető, mint az eredeti kiadások. (Egyébként az első angol kiadás olyan ritka, hogy Szamota sem tudta megszerezni, kénytelen volt a német kiadást magyarra fordítani. Azóta egy példánya megtalálható az Apponyi-gyűjteményben.)

Nagy szolgálatot tett tehát a müncheni Egyetem Finn-Ugor Szemináriuma, hogy most fényképes eljárással a 1673-as kiadás szövegét újra hozzáférhetővé tette. Karl Nehring a könyv végére illesztett Bevezetésében az útleírás rövid jellemzése mellett annak különböző nyomtatott kiadásait ismerteti, majd a lapok sorrendjében közli a Brown által használt, gyakran eltorzult személy- és helynevek egykori helyes alakját és mai megfelelőjét, jelezve, hogy a szóban forgó hely ma melyik országhoz tartozik. A történelmi vagy irodalmi utalások esetében néhány szavas magyarázatot is közöl. A jegyzetekben közli a 1685-ös 2. kiadásnak a budai fürdőkről közölt részletes leírását. Brown utazásainak útvázlatát egészíti ki a jegyzeteket. Kár, hogy az eredetiben található 9 rézmetszet leközlésére nem kerülhetett sor.

Benda Kálmán

FRANK EYCK:

**DEUTSCHLANDS GROSSE HOFFNUNG. DIE FRANKFURTER
NATIONALVERSAMMLUNG 1848/49**

(München, Paul List Verlag. 1973. 496 l.)

**NÉMETORSZÁG NAGY REMÉNYSÉGE. A FRANKFURTI NEMZETGYŰLÉS
1848/49-ben**

Az 1848-49-es polgári forradalom alakulása jelentős mértékben meghatározta Németország 20. századi történelmét is. A frankfurti időszakig nyúlnak vissza többek között a pártalakulások kezdetei, és Bismarck műve sem magyarázható meg 1848 ismerete nélkül. Érthető tehát, hogy korunk kutatói rendszeresen fordulnak a német história egyik sorsfordulója felé, s annak belső ellentmondásait értelmezve törekednek politikai példaképeik kiválasztására, későbbi folyamatok kezdetének megragadására, általános érvényű történelmi tanulságok levonására.

Az angol szerző hatalmas forrásanyagra támaszkodva (a teljes listát a könyv végén tünteti fel), mindenekelőtt a parlament népgazdasági és a haditengerészeti bizottságának anyagát, a mérsékelt baloldal tanácskozásairól készült feljegyzéseket és több parlamenti csoportosulás levelezését feldolgozva tesz kísérletet az említett feladatok megoldására. Már az előszóban tett megállapításával egyértelműen előlegezi mondanivalójának, szemléletének lényegét, amikor azért marasztalja el a témakör korábbi kutatóit, mert azok az egykorú eseményeket szerinte kizárólag az ellenzék szempontjából kiindulva közelítették meg, s figyelmen kívül hagyva a kormányok helyzetét, a mindenkor igaz elnyomottak és az eredendően bűnös állami vezetés „félrevezető” ellentétpárját állították fel.

Súlyának megfelelő terjedelemben foglalkozik Eyck 48 legfontosabb előzményeivel, a Vormärz jellemző tendenciáinak bemutatásával. Meghatározó mozzanatnak mindenekelőtt azt tekinti, hogy az egységmozgalom vezető szerepének betöltésére hivatott Ausztria és Poroszország egyaránt európai nagyhatalmi státusát tartotta elsőrendű kérdésnek, s a német egység ügyét csupán annak függvényeként kezelte. Hangsúlyozza a liberálisok és a radikálisok között 1847 végén végbement szakadás jelentőségét; árnyalt képet fest az egyes német államok jellemző, azokat egymástól elválasztó belső állapotáról, történelmi hagyományairól; finom elemzéssel mutatja ki a német nacionalizmus múltban gyökerező sajátosságait.

Eyck szerint kevés olyan korszaka volt a német történelemnek, amelyben annyira kedvező lehetőségek nyíltak volna a meglévő problémák megoldására, mint 1848-ban. A nemzetközi feltételek alakulása ugyanis lehetővé tette a politikusok számára, hogy mintegy fél éven keresztül szinte teljesen szabadon, a nagyhatalmaktól függetlenül intézzék belső ügyeiket. A márciusi megmozdulások hatására a legtöbb fejedelem liberális minisztereket nevezett ki, s felismerve a változások irányát, saját érdekében is hosszútávú, maradandó érvényű intézkedésekre szánta el magát. A „liberális hatalomátvétel” – tovább követve a könyv gondolatmenetét – azonban lényeges ellentmondásokról volt terhes. A mérsékelt politikusok azonban, akiknek stratégiája a parlamenti pozícióból történő fokozatos előnyomulás volt, nem számoltak azzal a körülménnyel, hogy a nép vállán kerültek hatalomra. A gyors változások elméletileg felkészületlenül érték őket, koncepciójuk kidolgozásával még nem készültek el. Dilemmájuk lényege abból a rendkívül összetett helyzetből adódott, hogy miközben az alkotmányos monarchia számos előnyét vélték felismerni és készek voltak együttműködni a fejedelmekkel, éppen a velük szembeni függetlenségük megtartása érdekében törekedniük kellett a radikálisokkal kialakított koalíció fenntartására is. Az együttműködés érdekében azonban olyan, eredeti elképzeléseiket több ponton módosító engedményeket tettek (pl. az általános választójog elfogadása), melyek saját későbbi pozíciójukat gyengítették.

A mérsékelt állásponttal azonosuló fejtegetés az uralkodókkal szövetséző liberálisok pragmatikus vonalvezetését fogadja el történelmileg reális politikai gyakorlatnak, amely a szerző szerint az adott lehetőségek pontos felmérésén alapul, s a folyamatos előrehaladást megvalósító angol példa követését tűzte ki célul. Negatívan értékeli a radikálisok második forradalom kirobbantására irányuló törekvéseit, melyek megzavarták a kedvező irányúnak nevezett kibontakozást, és egyértelműen őket teszi felelőssé a tavasszal kinevezett kormányok bukásáért. Fő elméleti tévedésüknek azt tartja, hogy nem értették meg: erőszakos fellépésük immár nem abszolutista elnyomók, hanem törvényesen megválasztott parlamentek és kormányok ellen irányul, s nem ismerték fel azt sem, hogy az ostromolt dinasztiák mélyre nyúló történelmi gyökerekkel rendelkeznek.

Előrebocsátott értékítéleteit Eyck a frankfurti parlament munkájának aprólkos feldolgozásával igyekszik igazolni. Képletesen mutatja be, folyamatában ragadja meg az egyes politikai irányzatok közötti erőviszonyok alakulását, jól érzékelteti az események időbeli, egyben problémakörökhöz kötött hullámzását. Táblázatokkal, statisztikai adatok különböző szempontok szerinti lebontásával járul hozzá a nemzetgyűlés összetételének, az egyes szavazások végeredményének sokoldalú megértéséhez. Könyve végén a legfontosabb adatok feltüntetésével együtt közli a frankfurti képviselők teljes névsorát is.

Az egymástól elkülönülő parlamenti csoportokat általában vezető egyéniségek középpontba állításával jellemzi. A legelismertebb szavakkal Georg von Vincke képességeiről szól. A történelmi kontinuitás kétségbevonhatatlan primátusát hirdető s az emocionális tényezőket kizáró jobboldali politikust Burke-höz hasonlítja. Gondolkodására a liberális és a konzervatív elemek olyan szerencsés találkozását tartja jellemzőnek, mely – szerinte – alkalmassá tehetné volna a kitűzött célja eléréséhez szükséges rugalmas politikai alkalmazkodásra, s arra, hogy az alkotmányos fejlődést az abszolutista és a

radikális támadásokkal szemben egyaránt megvédje. Fenntartásait is jelezve, összességében pozitívan értékeli a szélsőséges elemeket kirekesztő, széles demokratikus alap megteremtésén fáradozó Blum, a Heckerrel és Sruvéval szakító és erős balközép- csoportosulás kiépítésére törekvő Raveaux, valamint a mérsékelték és a baloldaliak között sokáig sikerrel egyensúlyozó, s így a parlamenti események és az összefüggő politikai élet központi figurájává váló Heinrich von Gagern tevékenységét.

A nemzetgyűlés munkáját tematikus egységekben tekinti át. Külön figyelmet szentel a birodalmi parlament és a különböző alkotmányos szervek közötti kapcsolat problémájára; a központi hatalom jellegének, megválasztása módjának s a fejedelmekhez fűződő viszonyának kérdésében kicsúcsosodó nézeteltérések elemzésére. Ismeretes, hogy a baloldal a meglévő német kormányok teljes kizárásával, azok befolyását kiküszöbölve kívánta megszervezni a birodalmi minisztériumot, s azt minden vonatkozásban a parlamentnek szentelte volna alárendelni. A jobbközép egyik hangadója, Bassermann, polgárháborúval fenyegető kísérletnek nevezte és elítélte az ún. „parlamenti demokrácia” kiépítésére irányuló törekvéseket, és a fejedelmi kormányok által is elismert, a nemzetgyűlésnek felelős, de annak nem kiszolgáltatott központi hatalom létrehozását szorgalmazta, Eyck a szemben álló felek között közvetítő, a különböző javaslatokban előforduló elemek kombinálásával kísérletező Gagernnel szimpatizál. Leszögezi, hogy egy szövetségi állam keretében a szélsőséges nézetek összeegyeztetésére számos lehetőség kínálkozott, azok konkrét megjelölésére azonban nem vállalkozik.

Bassermann interpretációját tekinti mérvadónak a súlyos következményekkel járó malmői fegyverszünet vitájában. Szerinte a Dániával kötött kompromisszum – figyelembe véve a nemzetközi erőviszonyokat és a gazdasági szükségszerűségeket – elkerülhetetlen reálpolitikai lépés volt. Elveti a radikálisoknak azt az állítását, mely szerint Poroszország nem viselte szívén a német egység ügyét s a német nemzeti érdekeket.

A szeptemberi frankfurti felkelést, majd az egység megvalósításának módjáról lefolytatott s a szövetségi állam (részei lettek volna a Habsburg-birodalom örökös tartományai is) híveinek győzelmével végződő október 19-i szavazást követően a parlamenti csoportok átrendeződése következett be, s e folyamatban a politikai-ideológiai vezérelv helyett az Ausztriához való viszony vált meghatározóvá. A pártok feletti pozíció elfoglalására törekvő Gagern, egyetértésben Schmerlinggel a Habsburg-monarchia kizárását, illetve örökös tartományainak teljes beolvadását egyaránt elutasította. Olyan megoldást keresett, melyben Ausztria fenntarthatja korábbi kapcsolatait a Habsburg-birodalom többi részével, de nem bomlik fel Németországhoz fűződő „örök szövetsége” sem. Eyck „gondolatgazdag” kísérletnek nevezi azt az elképzelését, mely szerint a német szövetségi állam és a Habsburg-monarchia német tartományai közötti föderációs kapcsolat jelenthette volna az igazi megoldást.

A rendkívül bonyolult körülmények között megszületett birodalmi alkotmányt nem tartja életképesnek, mivel az szerinte túl keveset tett az egyes államok szabad együttműködésének előmozdítására, s ugyanakkor nem biztosította a központi hatalom számára sem az egyes államok meggyőzéséhez szükséges garanciákat.

IV. Frigyes Vilmos azonban elutasította a császári koronát, s így az alkotmány kipróbálására nem került sor. Eyck egyetértéssel beszél az uralkodó döntéséről, azt nem személyes motívumokra, nem a porosz fejlődés hibáira vezeti vissza. Úgy látja, hogy a porosz király jobban felmérte a partikuláris szolidaritás erejét, mint a frankfurti képviselők, s ennek megfelelően figyelembe kívánta venni a fejedelmek véleményét is. Jogosan hátrította tehát el szerinte azokat az „abszurd” kísérleteket, hogy kizárják az új Németország megalkotásából azokat a kormányokat, melyeknek részvétele az egység létrehozatalában számára nélkülözhetetlennek tűnt.

Frank Eyck munkája a frankfurti nemzetgyűlés történetét minden korábbi vállalkozásnál részletesebben folgozza fel. Elemzéseiben az egykorú konzervatívokhoz közel álló prekonceptiója azonban olykor az objektivitás rovására érvényesül, megállapításait a felvonultatott források nem minden esetben igazolják egyértelműen. Véleménye bővebb kifejtés hiányában néhány ponton egyszerű kinyilatkoztatásként hat, s nemegyszer siklik el a felmerülő ellentmondások mellett anélkül, hogy kísérletet tenne azok feloldására. A kötet az említett problémák ellenére is a német történelem és az 1848-as események iránt érdeklődők hasznos kézikönyve lehet.

Erdődy Gábor

KARL NEHRING:

FLUGBLÄTTER UND FLUGSCHRIFTEN ZUR UNGARISCHEN REVOLUTION
VON 1848/49(Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München.
1977. 130 l.)

AZ 1848/49-ES MAGYAR FORRADALOM RÖPLAPJAIBÓL ÉS RÖPIRATAIBÓL

A lakosság tájékoztatására nyomtatott politikai rölapok és röpiratok az 1848–49-es forradalmak, így a magyar polgári forradalomnak is jelentős emlékei. Apró mozaikokat képezve számolnak be napról napra az országos érdekű, néha nemzetközi eseményekről, máskor fontos helytörténeti vonatkozású információkkal is szolgálnak. Forrásértéküket növeli, hogy az összefoglaló, nagyobb tematikai egységeket áttekintő írások mellett rögzítik a pillanatnyi, hosszabb távon sokszor érvényüket is veszítő reagálásokat, s ezzel lehetővé teszik az események szinte naptárszerű rekonstruálását, és kiválóan érzékeltetik a folyamatok belső dinamikáját.

Ismeretes, hogy a magyar 48-ról a külföldi közvéleményben nem egy vonatkozásában egyoldalú, szándékos félreértelmezések következményeit magán viselő kép él. Felelősségteljes feladatot vállalt tehát magára Karl Nehring, amikor az óriási levéltári anyagból készített forráskiadványával szélesebb körök számára is lehetővé tette, hogy eredeti dokumentumok alapján ellenőrizhessék ismereteik pontosságát.

Bevezetésében rövid áttekintést ad a magyar politikai röpiratirodalom előtörténetéről, összefoglalja a magyar polgári forradalom legfőbb jellemzőit, majd az elsősorban a hazai német kézművesek és kereskedők számára megjelentetett 46 röpirat ismertetését követően névmutatóval zárja kötetét.

Nehring válogatása hozzáértésről, az események belső összefüggéseinek megértéséről tanúskodik és következtetni enged saját koncepciójára is. A közölt dokumentumok négy nagyobb tematikus egység (forradalmi magyar követelések, nemzetközi szolidaritás a magyar forradalommal, a nemzetiségek magatartása, az önálló magyar külpolitika kialakításának kísérletei) szerint csoportosíthatók. Az anyag elrendezésében általában az időrendet követi, s így az egyes kérdéskörök különböző szempontok alapján történő, egymást követő elemzésével jól érzékelteti az egykorú helyzet bonyolultságát, az egymást keresztező tendenciák harcát.

Az összeállításból kirajzolódnak azok a csomópontok, melyek a forradalmi átalakulás alapproblémáit jelentették. Annak ellenére, hogy bevezetőjében nem tesz róla említést, Kossuth március 13-i beszédének felidézésével és a bécsi egyetemistáknak a magyar néphez intézett felhívásával rávilágít azokra a kölcsönhatásokra, melyek a tavaszi események alakulását meghatározták. A Pozsonyban összeült rendek nyilatkozatával azt emeli ki, hogy az utolsó rendi országgyűlés követői csak a halaszthatatlan feladatok elvégzésére vállalkoztak, s a hátrahagyottakat tudatosan utalták át a Pesten összehívandó első népképviselői parlamentnek. Hiányoljuk, hogy nem emlékezik meg Batthyány Lajos március 23-i, az úrbériség tervezett megszüntetéséről hírt adó, s ezzel a parasztság elégedetlenségének és az ellenforradalmi mesterkedéseknek egyaránt elejét vevő, második számú miniszteri körleveléről, amely a forradalmi átalakulás időszakának fontos dokumentuma volt.

Árnyalt képet kapunk a nemzetiségek magatartásáról: a márciusi vívmányok erdélyi százsz fogadtatásáról, a horvátok és a szerbek követeléseiről. A probléma sokoldalú megközelítésének eredményeként az olvasó azt is megtudhatja, hogy a nemzetiségek nem mind fenntartás nélkül és korántsem egységesen fordultak szembe a magyar forradalommal, s ugyanakkor a magyar kormány is fontosnak tartotta, hogy különbséget tegyen a jóindulatú szimpatizáló, a semleges és az ellenforradalom szolgálatába szegődött elemek között. Arról is értesülünk, hogy akárcsak magyar részről, a horvátok körében is izbenben felismerték: az ellenségeskedés mindkét fél nemzeti érdekeit veszélyezteti és kizárólag a Habsburg-ellenforradalomnak kedvez.

A rendelkezésre álló rövid terjedelem következtében a röpiratirodalom átfogó ismertetésére a szerző természetesen nem vállalkozhat. Kénytelen figyelmen kívül hagyni számos értékes dokumentumot (így többek között az egyházi személyek megnyilatkozásait), másfelől pedig be kell érnie egy-egy mozzanat kiragadásával. Ez történt többek között a zsidóemancipáció kérdéskörében is, holott az ismert nyomtatott források igen lényeges tanulságokat tartalmaznak. A budai, pozsonyi és kassai

polgárok megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy a forradalom kitörésének pillanatától kezdve, a reformkori érdekegyesítő politika eredményeképpen mindkét fél tudatosan törekedett az együttműködésre, a meglévő ellentétek feloldására. Különösen érdekes az a – egy pesti polgár és egy zsidó négy szemközti fiktív beszélgetését leíró – március 24-i röpirat, amely a két fél álláspontjába tömörítve fogalmazza meg az egykorú nézeteket és dilemmákat, és mutat rá a zsidóság asszimilációját ösztönző és akadályozó mozzanatokra.

Hangsúlyt fektet Nehring a magyar forradalom külföldi fogadtatásának, az itáliai forradalmárok és az ideiglenes milánói kormány közeledésének, valamint a bécsi demokratikus körök barátságos magatartásának bemutatására. Megemlékezik a lengyel és a német légiőről, nem tesz ugyanakkor említést a Pesten tartózkodó francia polgároknak arról a röpiratban ismertetett vállalkozásáról, amely egy, a magyar kormánynak felajánlott fegyveres csapat kiállítására irányult. Nagy terjedelmet biztosít a Habsburg-ellenforradalom működéséről, taktikájáról, törvénytelen őszi fellépéséről tájékoztató anyagnak, mely egyértelműen igazolja a magyar önvédelmi háború jogosságát.

Igen szerencsésen választotta meg az utolsó röpiratot, a frankfurti képviselő Eisenmann augusztus 22-én előterjesztett, az osztrák–szláv és az osztrák–magyar kérdést megvilágító parlamenti interpellációját. A szóban forgó beszéd pontosan vázolja a Habsburgok és a nemzetiségek magyarellenes fellépésének előzményeit és körülményeit, európai összefüggésekbe állítja minősíti a térségben lejátszódó folyamatokat és leleplezi azokat a rosszindulatú törekvéseket, melyek a magyarok harcának lejárataására, a közvélemény félrevezetésére irányultak.

Reméljük, hogy Karl Nehring munkája sikerrel járul hozzá a magyar polgári forradalom és az önvédelmi háború előítéletektől mentes nemzetközi megítéléséhez.

Erdődy Gábor

LOUIS KOSSUTH „THE NATION'S GUEST”

Compiled and edited by Joseph Széplaki. Bethlen Press, Inc. Ligonier, Pa., USA 1976. 160 p.

KOSSUTH LAJOS „A NEMZET VENDÉGE”

A Kossuth amerikai útjának 125. évfordulójára kiadott kötet alcíme szerint az 1851. december 4. – 1852. július 14. közötti látogatás bibliográfiája. A valóságban azonban ennél jóval több, nemcsak mellékletei miatt, hanem a bibliográfiai anyaggyűjtés széles alapozása következtében is. Ez utóbbi magától értetődő, hiszen Kossuth amerikai körútját csak az előzmények – beleértve az európai forradalmakat is –, az Egyesült Államokban időközben már letelepedett 1849-es magyar emigráció, továbbá az általános amerikai belpolitikai helyzet és az európai fejleményekkel kapcsolatos külpolitika ismeretében érthetjük meg.

Széplaki József (University of Minnesota, Wilson Library) bibliográfiája komoly hiányosságot pótol és nagy segítséget jelent a témakör kutatóinak a kb. 500 könyv és pamflet, a hasonló mennyiségű sajtó- és folyóiratcikk, valamint a több száz dokumentum és irodalmi alkotás feldolgozásával. Munkájához saját kutatásain túl felhasználta az időközben elhunyt Vasváry Ödön legendás gyűjteményét és több magángyűjteményt, köztük Szathmáry Lajos (Chicago) Kossuth-relikviákban is gazdag könyvtárát és gyűjteményét. Az anyag összeállítója azonban így sem érzi teljesnek munkáját és bevezetésében már a második, bővített kiadásra gondol, amely – többek között – lehetővé tenné az adatok újbóli ellenőrzését és kiegészítését.

Az általános bevezetést szolgáló I. fejezet könyvészeti anyaga (több, mint 200 tétel) mindenképp előtérbe hozza az Osztrák Monarchia és Magyarország általános történeti irodalmát, majd az 1848–49-es európai forradalmak, ezt követően pedig az 1849-es amerikai magyar emigráció bibliográfiáját. Némi képp következetlenségnek tűnik, hogy az általános összefoglaló művek irodalmában csak angol nyelvű művek szerepelnek, a másik kettőben már magyar és német nyelvűek is. A magyar nyelvű irodalom azonban nem tartalmaz az 1848–49-re vonatkozó hazai modern kutatásokból semmit, illetve a bibliográfia itt egyetlen olyan cikket sem közöl, amelyek az említett tanulmányokból az Acta Historicában, tehát idegen nyelven jelentek meg. A rövid bevezetés erre a gyakorlatra nem ad magyarázatot. Maga az eljárás sem következetes, mert az emigrációval kapcsolatban pl. szerepel Ács

Tivadarnak az amerikai polgárháborúban résztvevő magyarokról írott és Budapesten 1964-ben kiadott munkája.

Az ismertetett bibliográfiát természetesen a hazai kutatások szempontjából kell néznünk. Így, ha az I. fejezet kapcsán lehetnek is kritikai észrevételeink, a Kossuth amerikai útjával foglalkozó II. fejezet anyaga kárpótol bennünket a könyvek és röpiratok tömegével (No. 212–499.), majd a kiadott dokumentumok, elsősorban a Congressional Globe anyagainak, a szenátus és a képviselőház nyomtatott dokumentumainak listába vételével (No. 504–757.). Mivel az utóbbiakat Széplaki József – mint utal is erre – egy korábbi nyomtatott index segítségével állította össze, amely csak az 1828–1861. évi anyagok mutatóit tartalmazza, így történéhetett, hogy pl. a nagy késéssel, a kongresszus által csak 1918-ban publikált anyag (Affairs of Hungary, 1849–1850) hiányzik a felsorolásból.

A II. fejezet a továbbiakban kéziratos dokumentumokat ismertet, mindenekelőtt az Ohio Historical Society anyagából, majd jelöli az egyéb intézmények azon gyűjteményeit, ahol Kossuthra vonatkozó anyagok találhatóak. Legalább ilyen fontos, de jelentősen nagyobb mennyiségű az az anyag, amelyet a szerző a korabeli sajtóból gyűjtött Kossuth körútjára vonatkozóan. Mivel 1851–52-ben gyakorlatilag minden amerikai újság közölt cikket a magyar államférfi látogatásáról, terjedelmi okokból csak néhány fontosabb lap cikkeinek bibliográfiájáról lehetett szó. Így a Liberator (Boston), a New York Times, a National Anti-Slavery Standard (New York), a National Era (Washington) és még két ohioi lap anyaga (No. 824–1032.) került a kiadványba. A gazdag válogatást az időszaki lapok cikkei egészítik ki, amelyek időben a kortárs Living Age egyik 1849-i közleményétől a Századok, a Borsodi Szemle, a New Hungarian Quarterly, vagy az Austrian History Yearbook és a Slavic Review hasábjain megjelent publikációig, hazai szerzőink esetében Barta István, Hanák Péter, Lukács Lajos, Szabad György és Tóth Ede tanulmányáig megnyugtatóan részletes bibliográfiát (No. 1033–1297.) tartalmaz. A közreadó megjegyzése szerint – kellő anyaggyűjtés hiányában – az itthoni sajtó tudományos igényű közleményeit nem vehette figyelembe. A gazdag II. fejezetet végül a magyar forradalommal, Kossuth személyével és útjával foglalkozó angol nyelvű költemények tanulságos sorozata (No. 1298–1486.) zárja le.

A III. fejezet vegyes anyaga jól mutatja Kossuth amerikai útjának hatását a művészekre és a művészetekre. A zeneszerzők reagálását, a képzőművészek (grafikusok, festők, szobrászok) alkotásait jegyzékbe véve, sőt a Kossuth-kalap divatjának elterjedését és a Kossuthról elnevezett helységeket ismertetve kapunk képet arról a szélességében és mélységében kiterjedt hatásról, amelyet Kossuth látogatása tett, nemcsak a korabeli Amerikára, hanem a későbbi generációkra is. Mindezt a rövid IV. fejezet zárja le, amely a Magyarország történetét általában, vagy a Kossuth személyét érintő bibliográfiákat és indexeket sorolja fel.

Az V. fejezet, a Függelék közli – többek között – Kossuth bostoni üdvözlésének szövegét, Longfellow-nak Kossuthról szóló levél- és naplórészleteit, a New York-i négerek köszöntését és Kossuth válaszát, a Kossuth-kalap ismertetését, a Kossuth haláláról szóló korabeli tudósítást, valamint nyolc Kossuthról szóló vagy hozzá intézett költemény szövegét. A teljes szövegükben reprodukált anyagok között meg kell még említenünk a bevezetéshez csatolt költeményt Kossuth érkezéséről, valamint Horace Greely, a neves kiadó és politikus bevezetését, amelyet P. C. Headley: The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary . . . című, New Yorkban 1852-ben megjelent könyvéhez írt.

A kis könyvet figyelemre méltó képanyag egészíti ki a különböző korabeli ábrázolások és címlapok reprodukciójától a New York-i Kossuth-szobor és a második világháború idején épült és Kossuthról elnevezett hajó fényképéig. Emellett megtaláljuk a kötetben Kossuth amerikai útjának térképvázlatát és az út rövid kronológiáját. Széplaki József ismertetett munkája 1632 tételével, függelékével és képanyagával együtt hasznos és hézgapótló vállalkozás. Egyben emlékeztet bennünket arra, hogy a hazai Kossuth-hagyaték gondozásával mennyire el vagyunk maradva.

Urbán Aladár

SILLÓ-SEIDL GYÖRGY:

SEMMEIWEIS HALÁLA

(Orvostörténelmi beszámoló) Frankfurt a. M. 1977. 147 l.

A Német Szövetségi Köztársaságban élő szerző német nyelven és nagyobb terjedelemben megjelent munkájának magyar nyelvű kivonata a magyar tudománytörténet két homályos és szinte krimiszzerű – nemcsak az orvos- és tudománytörténészeket, hanem a nagyközönséget is érdeklő – kérdését kívánja megválaszolni: 1, valóban elmebeteg volt-e Semmelweis; 2, egy operáció közben szerzett kézsérülés által bekövetkezett szepszis okozta-e halálát. E kérdéseket már más szerzők is felvetették, de a kórházi felvételi lap, a magyar orvosok véleményének, valamint a kórlap és a hiteles boncolási jegyzőkönyv ismerete nélkül ezt megnyugtatóan tisztázni nem lehetett.

A szerző nagy terjedelemben foglalkozik e döntően fontos dokumentumok megszerzésének „előtörténetével”, tisztázza Semmelweis bécsi működésének néhány vitatott kérdését. Ez utóbbival kapcsolatban állást foglal Semmelweis klinikai tanársegédi állása meghosszabbításának ügyében is. Semmelweis szerződése az I. számú klinikán 1849. március 20-án járt le. A meghosszabbítást már korábban kérvényezte, s ebben a klinika igazgatója, Klein is támogatta. A kérvény beadását követő hónap eseményei azonban kedvezőtlenül befolyásolták a kérés eldöntését. A haladó professzorok egy csoportja – Skoda, Hebra, Rokitskij – Semmelweis felfedezését felhasználva vizsgálatot akart indítani a klinikai állapotok ügyében, melyek a gyermekágyi láz tömeges kialakulásához vezettek. Skoda ezt az indítványt az egyetem 1849. január 16-i kari ülésén terjesztette be, s azt egyhangúlag el is fogadták. A javaslat ellen Kleinnek sem volt kifogása, csupán akkor tiltakozott, amikor kiderült, hogy őt a bizottságból kihagyták, „személyes ellensége”, Skoda viszont szerepelt a tagok között.

Klein a javaslat ellen azért sem tiltakozott, mert a klórvizes mosakodást már korábban bevezették a klinikán, s ennek következtében a halálozási arányszám az akkori idők „normál” szintjére csökkent. Ebből a szempontból tehát kétségtelennek tűnik az, hogy a vizsgálat csupán ürügy volt az 1848-ban kiharcolt egyetemi autonómia érvényesítése érdekében, amely miniszteri jóváhagyás nélkül még mindig csak ideiglenes jellegű volt. Klein és a konzervatívok csoportja viszont éppen a miniszteri felügyeletre hivatkozva utasította vissza a kar tagjainak felügyeleti jogát más tagok felett. Az I. számú klinika igazgatója a támadás következtében visszalépett Semmelweis támogatásától, s helyére egy addig teljesen ismeretlen orvos kinevezését vitte keresztül, a kialakult szokásokat is megkerülve, a féltéves begyakorlási idő alatti ideiglenes kinevezés figyelmen kívül hagyásával. A Semmelweist támogató professzorok minden kísérlete ellenére július 9-re a minisztérium megerősítette Klein döntését, aminek két következménye volt: 1, Semmelweis állás nélkül maradt; 2, ideiglenesen a konzervatív erők javára dőlt el a harc az egyetemi autonómia kérdésében.

A szerző álláspontja az, hogy Semmelweis klinikai tanársegédi szerződésének meghosszabbításáért folytatott harc szintén az autonómiaért vívott küzdelem része volt, s félig-meddig a haladó professzorok csoportját teszi felelőssé abban, hogy a két ügy összekapcsolásával Semmelweis vált az összezapás áldozatává. Ezzel szemben két ellenvetés hozható fel: 1, tekintettel arra, hogy Semmelweis felfedezését ebben az időben még sem szóban, sem írásban nem tárta a nyilvánosság elé, a vizsgálat eredménye ezt pótolhatta volna; 2, magántanári kinevezése kérdésében a haladó professzorok teljes erővel melléálltak, noha az említett harc már korábban eldőlt. A magántanári kinevezéshez nélkülözhetetlen nyilvános előadását Semmelweis 1850. május 15-én tartotta meg az orvosegyesületben, s ez kettős eredménnyel jár. Először – és nyilvánosan – foglalta össze a gyermekágyi láz okáról kialakított elméletét, ami a felfedezés prioritása szempontjából egyáltalán nem volt mellékes, másrészt a kedvező visszhang nyomán rövid idő alatt megkapta magántanári kinevezését. Magántanárként megnyílt a lehetősége arra, hogy az egyetemen előadásokat tartson, de ezzel nem élt, mert a hatóságok azt a kérését, hogy hullákon is demonstrálhasson, elutasították. A szerző leszögezi, hogy az akkori szokások szerint ilyen jellegű demonstrációkat csak kinevezett professzorok tarthattak.

Semmelweis Bécsot elhagyván Pestre jött, ahol kérvényt adott be, hogy a Rókus-kórházba nevezzék ki szülész főorvossá. A kérés akkor teljesen szokatlan volt, mert a szüléski teendőket is sebészek látták el. Kinevezése után kezdett hozzá a nőgyógyászat – mely korábban szintén a sebészethez tartozott – és a szüléskor összekapcsolásához. Tervének megvalósításával sok ellenséget

szerzett magának, s nyers modora, vitás kérdésekben megmutatkozó kérlelhetetlen magatartása csak tovább növelte ellenfelei táborát a pesti egyetemen.

Az első nyílt kenyértörésre akkor került sor, amikor a szüléset professzora – Birly Ede – 1854-ben meghalt, s a magyar tanári kar mindent megtett Semmelweis kinevezésének megakadályozására. A tanári kar ellenére az osztrák hatóságok Semmelweis kinevezését hagyták jóvá, azzal az indoklással, hogy az állás betöltéséhez kívánatos a magyar nyelvtudás is. (Az ellenjelölt ugyanaz a Carl Braun volt, aki Bécsben elfoglalta Semmelweis helyét az I. számú klinikán.) 1865 nyaráig Semmelweis a tanítás mellett rendszeresen írt az 1857-ben indult Orvosi Hetilapba, melyet barátja – talán az egyetlen – Markusovszky Lajos szerkesztett.

A könyv szerzője a következő részekben megpróbálja rekonstruálni az 1865. júliusi napok eseményeit, s határozottan kifejti azt a véleményét, hogy Semmelweis áldozatává vált felesége és a tanári kar egy része összeesküvésének. Az elmeógyógyintézeti beutalót Wagner, a belgyógyászati klinika tanára, Balassa, a gyakorlati sebészet tanára és Bókay a gyermekkorházi vezető főorvosa írta alá. A kórelőzményt Bókay állította össze, nagyrészt a feleség közlései alapján. A Bókay-jelentés értékelése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy az elmebetegség kizárható; a leírt tünetek alapján határozottan kijelenti, hogy Semmelweis minden valószínűség szerint cukorbeteg volt, deviáns magatartási tüneteit a változó korba lépése – ekkor 47 éves volt – okozta, mely egyben magyarázatot adhat családi problémáira is.

Az összeesküvés teóriát – a szerző szerint – alátámasztja az is, hogy a beteg Budán – ahol ekkor már működött a Schwartzler-féle intézmény – való kezelése fel sem vetődött, s elmebetegségekben jártos orvos véleményét nem kérték ki. Ugyanakkor a Bókay-jelentés kizárja azt a korábbi elképzelést is, hogy a vérmérgezés az elmeógyógyintézetbe való szállítás előtt keletkezett kézsérülés következménye lett volna, ugyanis ilyen sérülésről, az egyébként aprólékos jelentés, nem tesz említést.

A szerző a boncolási jegyzőkönyv eredeti példánya alapján azt állítja, hogy az elmeógyógyintézeti dulakodás közben keletkezett felületi sérüléseken keresztül – az egyébként sohasem steril – kényszerzubbony okozta a fertőzést. Silló-Seidl György a birtokába került kórlapot grafológusokkal megvizsgáltatta, melynek eredménye alapján bizonyítottnak tekinti, hogy azt utólag, a betegség végső stádiumában állították össze, a már felismert betegség tüneteinek korábbi időpontra datálásával. A részletes elemzésével azt is bizonyítottnak tekinti, hogy alapvetően orvosi műhiba okozta Semmelweis halálát, ui. a betegség korai szakaszában sebészi beavatkozással elejét vehették volna az általános krízisnek.

A könyv szerzője a napjainkig lappangó fontos forrásanyag felkutatásával nagy lépéssel vitte közelebb a kutatást Semmelweis utolsó napjainak tisztázásához. Megnyugtató megoldást persze ő sem ad, érveinek többsége hipotetikus. Elképzelhető más magyarázat is, amelyet viszont már az ismert és elérhető anyagra támaszkodva adhatnak meg a kutatók. (A szerző a birtokában levő anyagot a közelmúltban a budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak adta át.) Érdekes, de megírási módjában kissé szokatlan munkát olvashattunk Silló-Seidl Györgytől, akinek személyéről majdnem annyit tudunk meg, mint könyve hősről. Szembetűnő jellegzetessége a munkának, hogy a lényeges és lényegtelen dolgok azonos hangsúllyal szerepelnek. Nem szerencsés pl. a hivatalnokokkal való beszélgetések „szó szerinti” közlése, vagy annak leírása, hogy orvosi „áruhában” miként szerezte meg a kórházi felvételi lapot. Az ilyen jellegű példákat még hosszan lehetne sorolni, de befejezésül mégis az érdemről illik szólni. Ez pedig nem más, mint az eddig nem ismert anyagok felkutatása és hozzáférhetővé tétele. Az orvos- és tudománytörténészek ezért kétségtelenül hálásak lehetnek Silló-Seidl Györgynek.

Pál Lajos

RANDOLPH L. BRAHAM:

THE HUNGARIAN LABOR SERVICE SYSTEM 1939–1945

(New York. 1977. 159 l.)

A MAGYAR MUNKASZOLGÁLAT TÖRTÉNETE

Braham, amerikai professzor ez ideig is sokoldalú munkásságot fejtett ki a magyarországi zsidóság második világháború alatti tragédiájának történeti feldolgozásában. Ismert könyve a magyarországi zsidóság megsemmisítéséről (*The Destruction of the Hungarian Jewry*) az első történeti összefoglaló feldolgozás a kérdés Lévy Jenőnek közvetlen a háborút követő, sok forrásanyagot felhasználó munkája után. Rendszerességével, Magyarországon részben ismeretlen német dokumentumok publikálásával ez a munka is nagyban gyarapította ismereteinket.

Új könyve – vagy talán, ha a munka terjedelmét nézzük, inkább nagyobb tanulmánya, hiszen a feldolgozás szövege 80 oldal – most a munkaszolgálat jellege következtében erősebben hazai anyagra, mindenekelőtt Karsai Elek értékes forrásközlésére (Fegyvertelenül álltak az aknamezőn) támaszkodik. Emellett gazdagon merít természetesen a német iratanyagból, használja az Izraelben működő Yad Washem centrum által összegyűjtött anyagokat, valamint egy sor olyan visszaemlékezést, mely Magyarországon nem volt hozzáférhető.

A rövid bevezető történelmi és politikai keret – ahogy a mindössze hétoldalas első fejezet címe fogalmazódik – aligha elégséges azonban ahhoz, hogy a két világháború közötti ún. zsidókérdés és antiszemitizmus problémáját a szerző mélyrehatóan elemezze. Sem az antiszemitizmus sajátos magyarországi társadalmi, gazdasági gyökereiről, sem a magyarországi zsidóság társadalmi elhelyezkedéséről, és még kevésbé az asszimilációs problémáról nem kapunk eleget ahhoz, hogy a kérdés történeti fejlődését egy tájékozatlan olvasó megérthesse. Mint ahogy az ország elmaradott társadalmi, politikai viszonyai, gazdasági nehézségei átlátása is joggal hiányolható ahhoz, hogy a fejezet betölthesse funkcióját. Munkája nagyobb része viszont – midőn a munkaszolgálat intézményének, működésének és szerepének leírása következik – úgy véljük, jól és objektíven foglalja össze mondanivalóját.

A munkaszolgálat intézményén keresztül Braham munkája jól mutatja be Magyarország és politikai vezetésének ellentmondásos helyzetét. Az 1939. II. tc., mely a munkaszolgálat intézményét törvényesítette – bár világos diszkriminációs intézkedés volt, elsősorban a zsidó vallású lakosság ellen –, még nem a megsemmisítés, a haláltáborok célkitűzésével jött létre. Bevezetésében egyrészt szerepe volt a hazai politikai élet jobbratolódásának, a tisztikar erős antiszemitizmusának, másrészt a német nyomásnak. Braham megmutatja, hogy 1941-ig egészében a munkaszolgálat intézménye nem volt más, mint a katonai szolgálat egy büntetőbb válfaja, azok számára, akiket a politikai, katonai vezetés – politikai okokból – nem tartott hadra foghatónak. (A megkülönböztetés mesterséges volt, a munkaszolgálatosok túlnyomó többsége ugyanis azonosította volna magát a hadsereg korabeli tevékenységével.) A munkaszolgálatosok helyzete 1941 után fokozatosan romlott. A speciális megjelölés (sárga szalag), a katonaruha helyett civilruha bevezetése ennek csak első jele volt. A minőségi változás a Szovjetunió elleni hadbalépést követően következett be. A szovjet frontra küldött munkaszolgálatos egységek – mintegy 40 000–50 000 ember – már a legkegyetlenebb bánásmóddal, s nem egy esetben céltudatos elpusztítás veszélyével kellett hogy számoljanak. Braham itt is utal arra, hogy a hivatalos szabályzat és egyes különösen kegyetlen parancsnok vagy keretlegény által való értelmezés között milyen különbség volt, utal arra is, hogy a munkaszolgálatosokkal való bánásmód a német és a magyar parancsnokság között olykor súrlódáshoz vezetett.

Braham jól foglalja össze azokat a borzalmas szenvedéseket, amelyeken a szovjet fronton vagy a bori bányákban dolgozó munkaszolgálatosok keresztülmentek. Gazdagon illusztrálja írja le a nyilasok által elkövetett és az 1944–45-ös kegyetlenkedéseket. Lényeges mondanivalója van a német megszállás időszakáról. Hangsúlyozza, hogy amint a magyar történelem két világháború közötti időszakának számos más jelensége bizonyos funkcióváltozáson ment keresztül, amennyiben a korábban szélsőjobb-oldali rezsim a német megszállás alatti Európában bizonyos szívetet jelentett a fasiszta totális államok mindent megsemmisítő gépezetéhez képest, úgy a munkaszolgálat is sajátos módon bizonyos védelmet, valamint emberibb körülményeket jelentett a deportálásokhoz és a koncentrációs táborokhoz képest. (A szovjet hadsereg a budapesti zsidóság megmaradt, zömmel öregekből és gyerekekből álló része

mellett mintegy 20 000 munkaszolgálatost szabadított fel Magyarország területén.) A könyv legfontosabb érdemének azonban azt a fejtegetést tartom, hogy bemutatja a hivatalos intézkedés mellett, mi volt a „magánszorgalmú kutyák” szerepe, hogy Illyés egy versének hasonlatát alkalmazzuk, hogy megmutatja azt a társadalmi, politikai légkört, amelyben a zsidóüldözés és antiszemitizmus minden formája legrosszabb esetben bocsánatosnak számított, többnyire azonban hazafias erénynek. A munkaszolgálat így vált nemcsak a magyarországi zsidóság tragédiájának egyik forrásává, de az egész ország tragédiájává is, mivel hozzájárult az az erkölcsi, politikai zülléshez, a társadalom korrumpálásához. „Minden érték átértékelődött. A kegyetlenségből hazaszeretet lett, az atrocitásokból hősiesség, a korrupcióból erény” – vallotta a háború után Szombathelyi vezérkari főnök. Utal arra – ahogy Bajcsy Zsilinszky fogalmazta híres memorandumában –, hogy az aktív kegyetlenkedés, annak elnézése, a védőintézkedések megakadályozása, speciális összefüggést hoztak létre a tisztikar jelentős részénél.

Braham könyvének tanulságai közül a fasizmus manipuláló hatását kell leginkább megszívlelni. Az eszmékkel, a politikai jelszavakkal való visszaélés folyamatát érzékelteti a könyv azt a politikai, erkölcsi folyamatot, melynek során a régi értékek hamis átértékelést nyernek, és ezáltal fokozatosan minden értéktelenné válik.

Ránki György

VIDA ISTVÁN:

A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT POLITIKÁJA 1944–47

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 368 l.)

Vida István a Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt történetének legfontosabb szakaszát, a felszabadulást követő, közel három évet választotta monográfiája tárgyául. Vida – mint írja – azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa FKGP „felszabadulás utáni pályafutásának azt az ívét, amely a párt hatalmas, heterogén összetételű tömegpárttá válásával kezdődött, s a politikai hatalom megszerzéséért vívott majd kétéves harc után a párt szétesésével zárult”. Ismerve azt a sajátos és fontos szerepet, amelyet az FKGP a népi demokratikus átalakulás idején betöltött, a téma monografikus feldolgozása mindenképpen indokolt volt.

A könyv egy, a háború befejező szakaszában folytatott politikáját tárgyaló bevezetés után három fejezetben tekinti át az FKGP-nak a felszabadulás után a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelmét. Az első a felszabadulástól az 1945 novemberi választásokkal bezárólag az FKGP „gyűjtőpárttá” válását tekinti át. Foglalkozik a párt újjászervezésével, a népi demokratikus rendszerbe való beilleszkedésének kérdésével. A korábbi feldolgozásoknál részletesebb elemzést nyújt az 1945. augusztus 20-i nagyválasztmányi ülésről; gazdag anyaggal szemlélteti, hogyan sorakoztak fel a polgári erők a párt mögött. Végül részletesen áttekinti a választási küzdelmet, a választások eredményeit, s kitér a párt választási győzelme okainak elemzésére.

A következő fejezet az 1945 novembertől 1946 decemberig terjedő időszakot, a párt hatalmi törekvéseit s azok kudarcát tárgyalja. Elemzi a választási győzelemnek a pártra gyakorolt hatását, a hatalmi törekvések felerősödését, majd ezek megtorpanását a koalíció baloldalinak 1946 márciusi fellépése idején. Kimutatja, hogy a párt – a Baloldali Blokk legfontosabb követeléseinek teljesítése ellenére – 1946 tavaszán-nyarán sem hagyott fel hatalmi törekvéseivel, hanem ellentámadásba ment át (elsősorban az ún. „arányosítási” kérdésben). Ezzel összefüggésben elemzik a Kisgazdapárt 1946 májusi memorandumát, a június eleji pártközi megállapodásokat, s a július 16-i koalíciós egyezményt. 1946 augusztus–szeptemberében a párton belül megélnékültek a politikai útkereséssel kapcsolatos eszmecserék, viták. A párton belül két, fontos kérdésekben eltérő, de végcélját – a népi demokrácia polgári jellegű konszolidálását – tekintve azonos vélemény alakult ki. Ezért – jöllehet a Tildy-féle és a jobboldal által képviselt nézetek közt számottevő különbségek is voltak – a párt „baloldali” útkeresése 1946 őszen méltán tekinthető taktikai jellegűnek.

A könyv utolsó fejezete az 1947. január–szeptember közötti időszakot tárgyalja, amelyben Vida részletesen elemzi a párt széthullási folyamatát a köztársaságellenes összeskűvés feltárásától az 1947 augusztusi választásokig. Foglalkozik az összeskűvés felgöngyölítésének a pártra gyakorolt hatásával, a Kisgazdapártnak a 3 éves terv bevezetésével szembeni manővereivel, Nagy Ferenc miniszterelnök bukásával, s végül az 1947-es választások előkészületeivel, eredményeivel.

A könyv a pártnak az 1947-es választások utáni új politikai vonalára, belső megújulására való kitekintéssel zárul. A Befejezés röviden kitér arra, hogyan tette magáévá 1948 elején a párt a szocializmus építésének programját, s mint ilyenek – egyetérthetünk a szerző megállapításával – valóban helye lett volna egy többpártrendszerű, a szocializmus építését szolgáló népfrontban.

Vida rendkívül alapos és kiterjedt kutatásokat folytatott. Ennek eredményeként túlnyomó részben sikerült ellensúlyoznia a rendelkezésére álló források egyoldalúságait. (Megsemmisültek, vagy elvesztek pl. olyan primér források, mint a párt nagyválasztmányi, politikai bizottsági üléseinek és a képviselőcsoport tanácskozásainak iratai.) A központi levéltári és archívumi források mellett a szerző jól hasznosította a megyei levéltárak iratanyagát, a nyomtatott forrásokat és esetenként az emigrációs kiadványokat is. (Igen figyelemre méltó pl. a párt, illetve bizonyos körei 1946 nyári távlati elképzeléseinek bemutatása Tildy Zoltán: Irány és teendők című az Új Látóhatárban. 1962-ben megjelent tanulmánya alapján.)

Az olvasónak bizonyos hiányérzete – hangsúlyozzuk: nem a szerző kutatásainak elégtelensége, hanem a szűkös forrásbázis miatt – csupán a párt ún. „debreceni korszakának” bemutatásakor támad. A népi demokratikus forradalom ezen első és sok tekintetben (pl. a hatalmi pozíciók megszerzése, a forradalmi átalakulás kezdeti lendülete szempontjából) döntő szakaszában az FKGP politikai szerepéről nem kapunk olyan részletgazdag, árnyalt rajzot, mint az azt követő mintegy kétéves időszakról. Ugyanakkor Vida e periódusra vonatkozó, összefoglaló jellegű megállapításait helytállóaknak tartjuk. Így pl. azt, hogy az 1944 végére kialakult politikai erőviszonyokat több – külső és belső, „alulról” és „felülről” jelentkező – tényező együttes hatásából vezeti le. Ezzel kapcsolatban legfeljebb az tűnhet fel, hogy a forradalmi hagyományokban gazdag Tiszántúl – egyébként közismert – szerepének mintha kisebb jelentőséget tulajdonítana az új hatalmi helyzet kialakulása, a forradalmi folyamat elindulása szempontjából.

A társadalom különböző osztályainak és rétegeinek a földrajzi elhelyezkedés által is színezett politikai magatartást egyébként Vida kitűnően érzékelteti. Gondolunk itt a párt 1945 tavaszi szervezeti kiépítésének, vagy az őszi választások eredményeinek elemzésére. Különösen figyelemre méltó a budapesti választások eredményeinek kerületenkénti elemzése, amely módszer – közvetlen források hiányában – egyedül teszi lehetővé, hogy a fővárosi osztályok, rétegek választói magatartásáról megközelítő képet kaphassunk. Vida sokoldalúan elemzi a választási küzdelmet, gazdag anyaggal illusztrálja, hogyan sorakozott fel a politikai jobboldal az FKGP mögött.

Vida könyvének egyik kifejezett erőssége, hogy végig pontosan számba tudta venni, milyen osztályok és rétegek szolgálták bázisul az egyes pártok politikájához. Le tudta győzni az e tekintetben úgyszólván elkerülhetetlenül jelentkező beidegződéseket, s az osztályok, rétegek időben is változó, országgrészenként is sajátosan színezett magatartásának elemzésében a feltárt tények alapján mond véleményt. Helyesen ismeri fel, hogy a magyar népi demokratikus forradalom fejlődésének egyik legfőbb sajátossága éppen abban rejlik, hogy egyetlen párt, az FKGP mögött tartósan alapvetően ellentétes érdekű osztályok és rétegek sorakoztak fel.

Vida nagy figyelmet szentel a párton belüli áramlatok elemzésének, s mindvégig következetesen, az időközben bekövetkezett esetleges változásokat is árnyaltan kimutatva ábrázolja azokat. (Gondolunk itt pl. a Varga Béla és Nagy Ferenc közötti párhuzam megvonására 1945-ben, ill. 1946-ban.) Ezáltal a párton belüli erőviszonyokról sikerül valóságos képet adnia. Egyrészt a párt baloldalának viszonylagos gyengeségéről és különböző csoportjainak tartós, csak 1947-ben enyhülő elkülönültségéről, másfelől viszont a jobboldal erejéről és a birtokos paraszti centrumra gyakorolt befolyásáról, sőt a koalíció baloldala által ráért csapások utáni regenerációs képességéről is. Különösen részletesen foglalkozik a párt centrumának politikájával. Ez utóbbi, a párt irányítását nagyrészt kezében tartó csoport problémájának azt tekinti, hogy a népi demokratikus forradalom továbbfejlődése olyan helyzetbe hozta, hogy ez az alapvetően paraszti gyökéretű centrum a paraszti magántulajdon védelmezőjének pozíciójából minden – így a nagytőkés – magántulajdon védelmezőjének pozíciójába csúszik át, s szembe kerül a forradalom továbbfejlesztéséért küzdő erőkkal. A szerző meggyőzően mutatja ki, hogy ez a probléma – jöllehet, élesebben csak az 1945-ös választások után jelentkezett – objektíve az FKGP gyűjtőpárttá válásával vette kezdetét. A párt úgy lett a nagyburzsoázia politikai érdekeinek képviselőjévé, hogy továbbra is meg tudott maradni a birtokos parasztság széles tömegeit tömörítő pártnak. Alapvetően ez volt a Kisgazdapárt sikereinek is, kudarcainak is kiindulópontja.

Vida a népi demokratikus forradalom továbbfejlődése szempontjából – az előbbiekkal szoros összefüggésben – az egyik alapkérdésnek azt tartja, hogy hogyan tudott előrehaladni a különböző osztályok és rétegek differenciálódási folyamata. A szerző nem elégszik meg az események pusztá regisztrálásával, hanem képes feltárni olyan összefüggéseket is amelyek nem csupán az FKGP, hanem a népi demokratikus forradalom egésze szempontjából is számottevőek. Megállapítja, hogy a differenciálódási folyamat lassabban ment végbe, mint azt a koalíció baloldala várta. Ebben a tekintetben a Baloldali Blokk megalakítása sem hozott döntő fordulatot. Ugyanakkor – úgy véljük – a szerző kissé eltúlozza az MKP-nek a Baloldali Blokk megalakításához fűzött ilyen jellegű reményeit.

Vida az egyes politikai jelenségek, események megítélésében alapvető koordinációs pontnak a népi demokratikus forradalom előrehaladási folyamatát tekinti. Végső soron ehhez viszonyítva ítéli meg a kor egyes konkrét, olykor nagyon is bonyolult s ellentmondásos jelenségeit. Teszi ezt oly módon, hogy egyrészt nem előzetesen meghozott ítéletekkel operál, másrészt viszont nem is sáncolja el magát a tényismertetés fedezéke mögé. Így válik lehetővé például a párt széthullási folyamatának sokoldalú ábrázolása. Egyrészt annak – mint legfontosabb kérdésnek – a bemutatása, hogy a burzsoázia politikai képviselőit ellátó Kisgazdapárt – és vezetői – politikai felelősségének kérdése logikusan merült fel a köztársasággal szembeni összeesküvés kapcsán. Másrészt viszont a párt egyes vezetői – így például Kovács Béla – büntetőjogi felelőssége kérdésének tisztázása.

A könyv bírálója nem mehet el szó nélkül néhány kisebb jelentőségű, ám a könyvről nyert összbenyomást zavaró probléma mellett. Vida az SzDP-t gyakorta, az MKP-t pedig rendszeresen a „munkásosztály konvencionális pártjának”, illetve a „munkásosztály radikális pártjának” nevezi. A konvencionális és a radikális kifejezések, úgy véljük, nem csupán szokatlanok, de – tekintve, hogy inkább a polgári pártok terminológiájára használatosak – pontatlanok is. Fogalmazási pontatlanságok folytán a Parasztszövetség megalakításánál (1941. szeptember 28.) az akkor már közel fél éve halott Teleki Pál miniszterelnök neve szerepel, mint a Parasztszövetség létrehozását közvetlenül támogató politikusé.

Összegezve megállapíthatjuk: Vida István könyve értékes monográfia. Gondolatgazdagsága, differenciált megállapításai, a mélyebb összefüggések feltárására irányuló következetes törekvése teszik elsősorban azzá.

Belényi Gyula

MIRJANA GROSS:

HISTORIJSKA ZNANOST. RAZVOJ, OBLIK, SMJEROVI

(Zagreb, 1976, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest,
377 l. Posebna izdanja 3.)

A TÖRTÉNELEM TUDOMÁNYA. FEJLŐDÉSE, ARCULATA, IRÁNYZATAI

Mirjana Gross, a zágrábi egyetem professzora nem ismeretlen a magyar történészek körében, a dualizmus kori horvát politikai történettel (munkásmozgalom, a politikai pártok története stb.) foglalkozó munkái révén éppúgy, mint magyarországi személyes látogatásai, előadásai és hozzászólásai révén. A horvát fejlődés ismerői már régóta számon tartják Mirjana Gross igen nagy erudícióról és történetírói készségről tanúskodó műveit.

Ebben a voltaképpen egyetemi hallgatóknak szánt tankönyvben új oldaláról mutatkozik meg, a történettudomány elméleti és módszertani kérdéseinek összefoglalását adja (kb. azt, amit nálunk bevezetés a történettudományba címen az egyetemen történész hallgatóknak oktatni szoktak, pontosabban: amit oktatni kellene). Igen szerényen arra hivatkozik, hogy csak a meglévő szakirodalmat foglalja össze, erősen Jerzy Topolski módszertani munkájára alapozva. Igaz, hogy számos rajzos sémát csakugyan Topolski nyomán közöl (különböző összefüggések grafikus ábrázolásait), valójában azonban teljesen önállóan tárgyalja a problémákat, nem is beszélve arról, hogy a könyv nagyobb részét a történetírás történetének rövid összefoglalása teszi ki, ami Topolski munkájában, szorosabban vett módszertani jellege miatt, nincs meg.

A nagyon gazdag anyag részletes tartalmi ismertetésére nincs módunk, csak nagy vonásokban jelezzük. Egy bevezető részben a történetírás mai társadalmi szerepét hangsúlyozza, és megkülönbözt-

teti eleve a történelmet (res gestae) az események történeti leírásától (historia rerum gestarum). Történelem és történetírás megkülönböztetése ez tehát, amely nálunk még nem olyan pontosan elkülönített két fogalom, mint a latin kifejezéssel jelzett (a szövegben a szerző a povijest és historija kifejezéssel adja vissza a kétféle tartalmat).

Utána igen hasznos áttekintést kapunk a történetírás fejlődéséről, az ókori és középkori, még nem tudományos jellegű, inkább irodalmi műfajról, a 16.–18. századi átmeneti korszakról, amikor a humanizmus, majd a felvilágosodás során egyrészt kialakul a filológiai pontosságra törekvő erudíció, másrészt tovább él a szépirodalmi ihletésű történetírás, még Voltaire-nél is. A kettő egybeolvadását a 19. században a hagyományos történetírás korszakának mondja, és itt a francia, német, angol és orosz polgári történetírásról, a pozitívizmusról meg a marxista történetírás fejlődéséről ad képet. Kétségtelen, hogy itt is megtalálhatók a legfontosabb nevek, de itt már a szemponrt bizonyos mértékig szűkebb, nem egészében a történetírás története, hanem a történetírás módszertanának és elméletének a fejlődése, amit M. Gross nyomon követ. A 20. századot az új utak keresésének a kora címen tárgyalja, a századelő válságától megint a nagy nemzetek történetírásán keresztül a szovjet történetírásig bezárólag, különös hangsúllyal a polgári történetírásban jelentkező új irányzatokra, amelyeknek pozitív, figyelembe veendő és negatív vonásait egyaránt igen finoman elemzi. Nyilvánvaló, hogy ez az áttekintés nem terjedhet ki akár csak mindegyik európai nemzet történetírására, de sajnálatos, hogy a horvát történetírás fejlődéséről sem ad képet, holott néhány módszertani kérdéssel kapcsolatban idéz horvát történetírókat is.

A könyv kisebb felét teszi ki a voltaképpeni módszertan, amely a történeti megismerés útját, a forrásokat, a kvantitatív módszereket és a prezentálás kérdéseit veti fel, a fejezetek címében a hagyományos módszertani problematikához igazodva. Valójában ennél sokkal több kérdést is tárgyal, és éppen itt mutatkozik meg szuverén válogatása a téma szakirodalmában. A forrásokból kihámozható történeti ténnyel kapcsolatban tárgyalja a történeti törvények kérdését, hangsúlyozza, hogy ezeket nem szabad merev determinista módon értelmezni, a genetikus törvényszerűségek mellett a strukturális törvényszerűségeknek is nagy a jelentősége. A forrásokról szólva említi a kutatás és feldolgozás különböző módszereit, a filológiai, földrajzi, összehasonlító stb. módszert. A történeti események magyarázata kapcsán tér ki a periodizáció kérdésére, a feldolgozással kapcsolatban az értékelés problémájára, ahol határozottan az értékelés szükséges volta mellett foglal állást, elutasítva az „értékmentes” történetírás hamis jelszavát.

Két fejezetet is szentel a történetírás és az egyéb társadalomtudományok viszonyának, itt a közgazdaságtan, a szociológia, a pszichológia, az etnológia-antropológia, politológia, a strukturális nyelvészet és a földrajz kérdéseit tárgyalja. Rámutat arra, mennyiben használhatja fel ezeket a történész, mennyiben hathatnak módszereikkel, de ugyanakkor igen öntudatosan hangsúlyozza a történettudomány önállóságát. Természetes, hogy elsősorban a közgazdaságtan és a szociológia viszonylatában tárgyalja viszonylag részletesen az illető két tudományág és a történettudomány kapcsolatát, illetve eltéréseiket, és nem hagy kétséget afelől, hogy sem a tárgy, sem a módszer vonatkozásában ennek a kettőnek az esetében nem olyan egyszerű a történetírástól való elhatárolás. Befejezésként egy új, genetikus és strukturalista történetírás perspektíváját vázolja fel.

Érdekes, hogy Mirjana Gross maga is nemegyszer hangsúlyozza, milyen jelentős szerepe van a történetírásban a történész jelenkorának, ismereteinek, személyiségének, tehát nem közvetlenül a forrásból eredő ismeretanyagának, és mégis: Topolski erre vonatkozó fejtegetéseit kissé bizalmatlanul említi azzal, hogy a probléma még nincs kellőképpen kidolgozva. Holott Topolski megállapításai a „forrásokon túli” ismeretekről (a lengyel pozazródłowy kifejezést magyarul a legegyszerűbb a „metafontikus” szóval visszaadni) módszertanának egyik legérdekesebb és véleményünk szerint eléggé kidolgozott része.

Egyébként azt kell mondani, hogy Mirjana Gross munkája minden irányban nyitott, mint említettük, a mai polgári történetírásban felfigyel mindenre, ami hasznosítható, ugyanakkor minden kérdésben határozott marxista álláspontot fejt ki.

Mirjana Gross munkájának az a sajátos előnye, hogy határozott egyéni összegezést ad a történetírás történetének és módszertanának legfontosabb kérdéseiről, ugyanakkor valóban tankönyvet is nyújt, amely csakugyan megtanulható, s annyira tekintettel van a történészhallgatók igényeire, hogy még arról is kis áttekintést ad, milyen egyetemes történeti összefoglaló sorozatokból lehet tájékozódni.

S hadd tegyük hozzá, minden kommentár nélkül, hogy a szokványos névmutató és a horvátra lefordított külföldi történeti munkák bibliográfiája mellett (beleértve ebbe az ókori szerzőktől, mondjuk, Braudelig mindenkit) még angol nyelvű rezümét is ad. Pedig csupán tankönyvnek készült.

És mint tankönyv, valóban igen hasznos. Ha magyar nyelven nem készül ilyen könyv (és pillanatnyilag kevés kilátás van arra, hogy készülne), érdemes volna elgondolkozni rajta, nem kellene-e magyarra fordítva nálunk is kiadni. Hazai történészképzésünk minden bizonnyal sokat nyerne vele.

Niederhauser Emil

ANDRZEJ FELIKS GRABSKI:

MYŚL HISTORYCZNA POLSKIEGO OŚWIECENIA

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1976. 486 l.

Dzieje polskiej myśli historycznej)

A LENGYEL FELVILÁGOSODÁS TÖRTÉNÉSZEMLÉLETE

Korunk történettudományában jelentkezik az az igény, hogy ne csak a szigorúan vett történettudomány keretei között vizsgálja a nemzeti történetírás kialakulását és fejlődését, hanem a historiográfiai irányokat mindig az adott korszak általános jellegzetességeivel magyarázza. Azaz, a történetírást is a nemzeti történelem részének tartja, amelynek segítségével tisztább képet lehet festeni a korszak sajátosságairól; illetve elemzésében a korszak társadalmi, politikai, gazdasági viszonyai igazítanak el. Ezt a törekvést testesítette meg A. F. Grabski „A lengyel felvilágosodás történetiszemlélete” című könyve. A szerző a történelemszemlélet fogalmát a társadalmi, politikai, gazdasági stb. gondolkodás fogalommal tartja analógnak. Határozottan elhatárolja magát a pozitívista „szcientizmus”-tól: a történetírás számára nemcsak historiográfia, hanem a történetírás fogalmát a művelődéstörténet irányába tágitja. A történetiszemlélet változásait és fejlődését komplexnek és sokrétűnek mutatja be, amelyben az átértékelődés és a folyamatosság, az újítás és a hagyomány dialektikus egysége realizálódik. Ez a felfogás jellemzi Grabski módszerét, amelyet már előző műveiben is megfigyelhetünk. A kőzdi egyetem tanáraként és a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Varsó) osztályvezetőjeként számos munkát jelentetett meg, elsősorban az ún. szarmatizmus és a felvilágosodás tárgyköréből. Korábbi vizsgálódásainak eredményeit szintetizálta ismertetendő monográfiájában. Kutatásai során tapasztalni kellett, hogy egy korszak történetiszemléletének feldolgozása számos megoldásra váró elméleti kérdésfelvetést igényel: így például a történetiszemléleti modellek problémáját. S miután Lengyelországban egyre szélesebb körben bontakoznak ki a metodológiai kutatások, Grabski kérdésfelvetései találkoztak a lengyel módszertani szakirodalom elemzéseivel, és újabban ezért fordult maga is megkülönböztetett figyelemmel a történelmi metodológia felé. Ebben a könyvében is felvet több elméleti problémát s ezeknek konkrét megvalósulási formáit analizálja. Grabski hangsúlyozza a történelmi gondolkodás aktivitását a történelmi folyamatban, ti. a történelmi gondolat egy nemzet történelmi helyzetének jelzője. A továbbiakban pedig azt fejti ki, hogy az emberi tevékenység vizsgálata szorosan összefügg az egyéni és a társadalmi tudat struktúrájának elemzésével. A történelmi gondolkodás fejlődése a nemzetről alkotott vélemények tükrében vizsgálható, és ennek a lengyel és általában a kelet-európai historiográfiában rendkívül jelentős a szerepe.

Grabski főleg ezekre az elméleti jellegű fejtegetésekre építi föl tíz fejezetből álló munkáját. A könyv jellegzetessége, hogy nem csupán történetírói életműveket tárgyal, hanem irodalmi munkákat is, illetve kitekint mentalitástörténeti mozzanatokra is, valamint utal az egyes történeti munkák konkrét állampolitikai kicsengésre. A különböző beállítottságú, világnézetű történetírói, illetve történelmi vonatkozású megnyilatkozásokból vonja le következtetéseit a lengyel felvilágosodás kora történelmi gondolkodásának két modelljére: az „államira” és a „nemzetire” vonatkozólag.

Grabski könyve első részét a lengyel felvilágosodást megelőző korszak történelmi gondolkodásának, a szarmatizmus ideológiájának szenteli. A szarmatizmus a 17. század végén, a 18. század elején a nemesség világnézetévé vált. Ennek a nemesi ideológiának gyökerei a reneszánszba nyúlnak vissza. Az elmélet lényege a lengyel nemesség szarmata eredete, ehhez társult a „Rzeczpospolita” azonossága a

Jagello-állam területével, amelyet a régi szarmata vidékekkel azonosítottak. A szarmatizmus mitológus-apológikus tartalmat kapott (hasonlóan a magyar rendi hun-szkiti rokonítási elméletekhez!), a lengyel nemesség küldetésudatát és kiválóságát is hordozta, másrésztől védekezésül szolgált ama nyugati vélekedésekkel szemben, amelyek a szláv népek kultúráját lebecsülték. Grabski kiemeli a szarmatizmus konzervatív és messianisztikus vonásait, amelyek a lengyel nemesség magatartására voltak jellemzőek. A szarmata konzervativizmus a tradicionalizmussal van kapcsolatban, ezért a múltat a nemesi múltként, a nemesi kiváltságok igazolójaként tartották számon. Ez határozta meg a szarmata historizmust is, a nemzet történelme tehát a nemesség történelme, amelynek tökéletes voltában az ideológia képviselői sosem kételkedtek. Mindez nem jelenti azt, hogy a szarmata historizmus, amely még a 18. század végén is élt, változatlan maradt volna. A történelmi és politikai gondolkodásba lassan-lassan behatolt az a meggyőződés, hogy a történelemben nem a stabilitás, hanem az állandóan és fokozatosan jelentkező változás a domináns. Ehhez kapcsolható Grabski modell-rekonstrukciója: a szarmatizmusban szerinte két gondolkodási modell alakult ki a történelmi múlttól. Az egyik a statikus, ahistorikus, amelyet a mitologizáló folyamat erősített, és amely a degeneráció hipotézisére épült. A másik modell dinamikusnak nevezhető, amelynek két variánsát különbözteti meg: az elsőben az arany szabadság kialakulásának folyamata az isteni gondoskodás műve, a keresztény vallás jótékony hatása. A másik modell a nemesi szabadság formálódásának folyamatát az elvilágiasodás kategóriájával kapcsolta össze, számolva a politikai-társadalmi erővel és az időszerű lengyel állapotokkal; ritkábban hivatkozott a teológus hagyományra és az állam megtartásának szükségességét hangsúlyozta. Nemcsak a múltat tartotta szem előtt, hanem a jelen problémáit is figyelembe vette.

Összefoglalólag Grabski megállapítja, hogy a szarmata történelmi gondolkodásból jórészt hiányzik a fejlődés tudata, de létrejöttek annak előzményei.

A könyv további részei a lengyel történelmi gondolkodás és történetírás különböző problémáit tárgyalják a 18. században és a 19. század elején, amelyeket a szerző a lengyel nemzet történelmében bekövetkezett eseményekkel hoz összefüggésbe. Hasonlóan ahhoz, hogy a reneszánszot szembeállítják a középkorral, Grabski szembeállítja a felvilágosodás történet szemléletét a szarmatizmus történet-szemléletével. A lengyel felvilágosodás történelmi gondolkodásának fejlődését az európai felvilágosodásába ágyazza bele, felderíti a felvilágosodás jelentkezését Lengyelország nyugati területein és a tengerparti városokban. Rámutat azonban arra, hogy bár a felvilágosodás eszméi viszonylag széles körben terjedtek, a lengyel történelmi gondolkodás a 18. század végéig nem rendelkezett olyan egyéniséggel, aki nyugat-európai mértékkel mérve önálló történettudományi koncepciót hozott volna létre. Ilyen koncepciót majd csak St. Staszic és H. Kolltáj tevékenységéhez fűződik.

A korszak lengyel történelmi gondolkodásában az egyik oldalon láthatjuk a szarmata historizmus továbbélését, a másik oldalon pedig a felvilágosodás kritikai jellegű történelmi nézeteit, amelyek bírálták a szarmatizmus messianisztikus, providenciális lényegét, és kimutatták a történelmi jelenségek természetes okait. Az okok keresése elsősorban a nemzeti történelem folyamatának föl-tárásában nyilvánul meg. Ennek az a lengyel jellegzetessége, hogy nem az arisztokrata-királyi, hanem a nemesi-szarmata felfogás ellen irányult. Az új szellemiségű lengyel történetírást az állam fel-emelkedésének és bukásának a problémája foglalkoztatta, sokkal inkább, mint a nyugat-európai történetírást. Ennek jelentőségét a lengyel történelem alakulása adta. A felvilágosodáshoz kapcsolja viszont prakticitása jellege, a történelmet pl. Staszic „hasznos tudomány”-nak nevezi. Grabski összeveti a szarmatizmus és a felvilágosodás történet szemléletét, abból a szempontból kiindulva, hogy mennyire folytatása, illetve tagadása a felvilágosodás az előző korszaknak. Másrésztől a lengyel és a nyugat-európai felvilágosodás történet szemlélete között von párhuzamot, azaz rámutat arra, hogy a nyugat-európai felvilágosodásban tapasztalható kontinuitás a lengyel felvilágosodásban nem volt jelen, inkább az újítás volt rá jellemző.

Külön fejezetben emlékezik meg Grabski a lengyel felvilágosodás történelméből nálunk alig ismert Feliks Łoyko (1717–1779) tevékenységéről. Łojko Szaniszló Ágost lengyel királynak volt kamarása és történésze 1765-től, és elsősorban a lengyel állam gazdaságtörténetével foglalkozott. Történeti tevékenysége arra irányult, hogy a Lengyelországot felosztó nagyhatalmak történelmi érveit cáfolja, ezzel párhuzamosan azonban a nemesi köztársaság belső problémáira világított rá, és vitatta a nemesi mítoszok jogosultságát. Érdeme a forráskritikai elemzés, főleg a legrégebbi lengyel források felhasználása. Grabski kijelöli Łojko historiográfiai helyét a lengyel történettudományban: tőle Naruszewicz is tanult, Lelelew pedig nagyra értékelte.

Jelentős helyet foglal el Grabski művében a Lengyelország történetének monarchikus koncepciójával foglalkozó fejezet. Vizsgálja e monarchikus koncepció előzményeit, forrásait, fejtegetései középpontjába A. Naruszewicz életművét helyezi. Naruszewicz közvetlen elődjének a francia származású Cezar Pyrrhus de Varille-t (1707–1800) tartja, aki a nemesi arany szabadság ideológiájával szembeállította a monarchikus történelmi felfogást. Ennek a felfogásnak folytatását és kiteljesülését látja Naruszewicz „Historia narodu polskiego” (A lengyel nemzet története) c. munkájában, amely szemben áll a múlttól alkotott hagyományos nemesi nézetekkel. Koncepciója új, a felvilágosodás nemzeteszmejétől áthatott felfogás. Már nem a nemesi nemzet az eszménye, hanem a nemesi-polgári nemzet, a nemesség csak a polgársággal együtt tulajdonosa az államnak. Kifejezi a lengyel nemesi-polgári kompromisszumot, ezzel mintegy a lengyel felvilágosodás reformista, mérsékelt szárnyának lett fő képviselője. Elemezve Naruszewicz nézeteit, Grabski megállapítja, hogy a felvilágosult történész nem hajlott az ősi Lengyelország mitizálására, éppen ellenkezőleg, a legrégebbi időköt a „durva barbárság” állapotaként, a primitív társadalmi körülmények uralmaként, a társadalmi fejlődés kezdeti szakaszaként jellemezte. A Piastokról szólva, az erős királyi hatalom jelentőségét méltatta. Ebből következőleg bírálta a nemesség térnyerését, és korának bajait az államszerkezet egységének felbomlásában kereste.

A monarchikus történetfelfogással szemben a lengyel felvilágosodás történetírásában jelentkezett egy másik, republikánus álláspont, amely a lengyel nemesség és a király kritikájával jellemezhető. Ezen belül két irányzat fedezhető föl: az egyik a régi nemesi történeteszmélet újjáéledése (Seweryn Rzewuski, 1743–1811), a másik a felvilágosult republikánizmus (Michał Wielhorski, 1730–1814).

A négyéves szejmen a történelem „inkább, mint bármikor, a politika fegyverévé” vált (1788–1792). Két tábor állt egymással szemben: a királyé és közvetlen környezeté, illetve az ún. mágnás-ellenzéké (élén a Czartoryski-családdal). Ez így azonban csak végső fokon igaz, maga Grabski mutatja be, hogy az ellenzéken belül pl. a szarmata hagyományok éppen úgy érvényesültek, mint a „felvilágosult szarmatizmus” vagy a republikánus-nemesi nézetek, illetve a reformista tradíciók. Ebből a történelmi helyzetből emelkedtek ki St. Staszic nézetei, amelyeknek a szerző nagyobb teret szentel. Még Staszicnál is radikálisabb nézeteket vallott H. Kołłataj és műhelye, az ún. Kuźnica. Főleg publicisztikájukban képviselték az új történelmi gondolkodást, antifeudális, radikális társadalmi nézeteket vallottak. Ők vetették föl hangsúlyal a nemzet és a nép viszonyát, szerintük a nép nemcsak a nemzet egyik része, hanem annak első „rendje” (ahogy a Műhely egyik tagja, F. S. Jezierski írta). Eljutnak a nemzet-nép-koncepcióhoz, amely diametráisan különbözik a nemesi nemzet doktrínájától, de eltér a nemzetet az állam valamennyi alattvalójával azonosító elmélettől is, és közel kerültek a francia forradalom plebejus-forradalmi ideológiájához. Grabski a legérzékenyebben Jezierskiről ír, az ő nemzet-koncepcióját mutatja be és veti egybe Kołłatajéval; talán szerencsésebb lett volna, ha Kołłataj nézeteit nem Grabski elszórt megjegyzései, elemzései alapján kellene rekonstruálnunk, hanem külön alfejezetben összegződték volna.

A következőkben Grabski fölveti a kérdést: milyen hatással volt Lengyelország harmadik felosztása a lengyel történeteszmélet alakulására? Az a törekvés jellemezte a lengyel gondolkodást, hogy megőrizze a nemzeti jelleget, amely a nyelv tökéletesítésében, a nemzeti irodalom fejlesztésében, a lengyel múlt emlékeinek felkutatásában és terjesztésében nyilvánult meg. A gondolkodókat pedig az új helyzet arra készítette, hogy a nemzet sajátos jegyeit kutassák, amelyeket a múltban fedeztek föl. Ezzel kapcsolatban szól a szerző a lengyel történelem oktatásáról mint a nemzetnevelés egyik fontos eszközéről. Mozgalom indult a régi történelmi emlékek gyűjtésére, felvetődött a „Múzeum Polskie” gondolata. Különböző egyesületek alakulnak a történelmi emlékek gyűjtésére, az egyesületek tagjai a lengyel értelmiség legkiválóbbjai közül kerültek ki. Periodikus kiadványokat jelentettek meg, amelyek célja a nemzeti történelemnek és kutatásának népszerűsítése. Az egyik varsói egyesület népszerű lengyel történelmi kézikönyveket adott közre, ebben a sorozatban adták ki Naruszewicz lengyel történelmét is. Ugyancsak ez a varsói társaság (A Tudomány Barátainak Varsói Társasága) kezdeményezte a lengyel történelmi tárgyú énekek kiadását. E kezdeményezésnek volt köszönhető J. U. Niemcewicz „Történelmi énekek” című alkotása, amely verses formában ismertette a lengyel történelem nagy eseményeit és amely rövid idő alatt páratlan, Lengyelország határain túlnövő népszerűsége tette szert (pl. a dekabrista Rilejev is lelkesen olvasta). Ez a társaság szorgalmazta a lengyel

történelmi tárgyú festmények, zeneművek, operák, irodalmi alkotások létrehozását. A történelmi kutatásban pedig a lengyel állam hajdani nagysága, majd bukása érdekelte leginkább a tudósokat.

Ezzel párhuzamosan ismét jelentkezett a szarmatizmus (neoszarmatizmus), amely azt sugallta, hogy a lengyel múlttal való foglalkozás csak egyféleképpen történhet: az idillikus visszamerengés formájában, ti. a régi szép és problémátlan időket zúzták szét az idegen hódító hatalmak. Ugyanakkor a monarchikus interpretáció kései hívei is hallatják szavukat (Tadeusz Czacki), valamint a naruszewiczai történet szemlélet hagyományainak legjelentősebb folytatója, Jerzy Samuel Bandtkie (1768–1835).

A reformista, illetve illuzionista, szarmata, ill. monarchikus nézetek között igen ritkán tűnik fel a valóban realizisztikus szemlélet. Ilyen A. Krzyżanowskié, aki azt hangoztatta, hogy a lengyel államiság összeomlásáért az egész nemzet a felelős. Krzyżanowski és J. Śniadecki bírálták a monarchikus tendenciákat éppen úgy, mint a nemesi múltfelfogást, és nézeteikben közeledtek azon vélemény felé, amelyet majd a demokratikus politikai és történelmi gondolkodás vall a magáénak. A Kosciuszko-felkelés túlicő résztvevői tiltakoztak mindenféle idealizáló kísérlet ellen, szembefordultak a szarmata hagyományokkal, és polgári demokratikus elképzelések, antifeudális vonások jelentkeztek írásaikban.

A korszak tarkaságát növeli, hogy a szlavofil irányzat felbukkanásának is tanúi lehetüni. Grabski kiemeli Herder híres „szláv fejezetének” hatását, rámutat arra, hogy a lengyel szlavofilok szerepe a történelmi források felkutatásában igen jelentékeny. S bár a szlavofilok nem teremtettek új történelmi szintézist, hozzájárultak alapjainak lerakásához. Felderítették a lengyel őstörténet számos dokumentumát, és terjesztették a lengyel történelem messianisztikus felfogását (W. Surowiecki), viszont a demokratikus szláv közösség rajzával Lelewel demokratikus republikánizmusát készítették elő.

A konzervatív álláspontot színvonalasan képviselte Jan Chrzczyciel Albertrandy (1731–1808) Szaniszló Ágost egykori könyvtárosa és levéltárosa, exjezsuita és püspök, aki A. Naruszewicz örökébe lépett. Grabski szerint Lengyelország történetét Naruszewiczhez hasonló módszerrel dolgozta fel, de szemléletében konzervatívabbnak mutatkozott elődjénél. Lényegében a konzervatív egyházi tendencia szószólója volt. Csakhogy módszerét joggal lehet epigonizmusnak nevezni, minthogy nem saját korának problémafelvetéséből indul ki, hanem a Szaniszló Ágost korabeli időszakából. Ez akadályozta korszerű történelmi mű megalkotásában.

Grabski a továbbiakban visszatér J. U. Niemcewicz Történelmi énekeire és ezen keresztül világítja meg a niemcewiczi patriotizmus és történetfelfogás lényegét. Niemcewicz célja a nemzeti történelem és hagyományok ápolása volt, tanítani és népszerűsíteni akarta a régi lengyel erényeket kora nemzedéke számára. Grabski jellemzése szerint Niemcewicz nézetei nem a felvilágosodásból származnak, de romantikusnak mondhatók. Ő maga „preromantikus”-nak nevezi azokat.

Szintén a „preromantikus” epika körébe sorolható J. P. Woronicz (1757–1829) „Szibilla szentélye” című alkotása, amelyben a múltba merengés, a nemzeti történelem alakulása fölötti borongás magatartása fejeződik ki. Woronicz nevéhez fűződik továbbá az a verses lengyel történelmi ciklus is – (de nem készült el, töredékesen maradt ránk) –, amely a lengyel szlavofilok nézeteihez kapcsolódva, a lengyelek mondai őseiről szól. A múltban akarta fölmutatni a szlávok nagyságát és dicsőségét, magyar kortársaihoz hasonlóan, akik szintén a magyar történelem sorsfordulóiról énekeltek ekkoriban.

Grabski szintézisében a lengyel felvilágosodás történet szemléletének sokszínű képét rajzolta meg. Szembeállította a felvilágosodás történelmi gondolkodását a megelőző és a következő korszak nézeteivel. S a historiográfiai vélemények alakulását beleágyazta Lengyelország felosztásainak, majd az önálló államiság megmentésére történő igyekezeteknek eseménytörténetébe. Kitekint az európai felvilágosodás historiográfiai gondolkodására is, és a lengyel történészek műveit a francia és a német tudósok alkotásaival veti egybe. A magunk részéről tanulságosnak láttuk volna, ha a „nyugati” kitekintés mellett szó esett volna a kelet-európai párhuzamokról is (erre némi anyagot talált volna J. Macurék: *Dějepisectví evropského východu c. könyvében*). A kelet-európai kultúrák párhuzamai még nincsenek teljesen feltárva, és Grabski monográfiája hozzájárulhatott volna ezeknek a párhuzamoknak megvilágításához. Természetesen a könyv értékéből ez mit sem von le, a lengyel felvilágosodás történet szemléletét Grabski műve nyomán a részletekbe menően végigkísérhetjük. Éppen ezért nemcsak a lengyel történetírásnak, hanem a többi kelet-európainak is nyereség ez a szintézis. Hasznosnak látnánk valamelyik világnyelven való megjelenítését is, hiszen szélesebb érdeklődésre tarthat számot.

B. I. KRASZNOBAJEV:

A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELE ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELE KÖZÖTTI KORSZAK OROSZ KULTÚRTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY FOGALMÁRÓL

A szovjet történettudományban egyre inkább helyet követelnek a kultúrtörténeti kutatások. Időszerűvé vált a kultúra történetét vizsgáló munkák fogalmi apparátusának egységesítése. Annál is inkább, mert pl. a kultúra fogalmára vonatkozóan kb. 250 féle értelmezést és definíciót használ a szakirodalom. A kaotikus fogalomhasználat hovatovább akadályozza a kutatásokat. Elengedhetetlenül szükség van pl. a kultúrszociológusok és a kultúrtörténészek együttműködésére. Olyan egységes fogalomrendszer kidolgozása a feladat, amely megfelelően tükrözi adott korszak kulturális fejlődését, elősegíti társadalmi tartalmának feltárását.

A cikk első fele általában vizsgálja a kultúra különböző értelmezéseit. A szovjet szakirodalomban a kultúra fogalmának két fő típusa terjedt el. A szélesebb körben és hosszabb idő óta használt értelmezés szerint a kultúra az emberi társadalom vívmányainak összessége, amelyeket a termelés, valamint a társadalmi és szellemi élet területén ért el. A definíció filozófiai általánosságra törekszik, érvényesül benne az egyetemesség és a történetiség követelménye, szélesen, nem csupán szellemi terméként értelmezi a kultúrát. Ugyanakkor a „vívmányai” kifejezés csak az értékes, maradandó alkotásokat foglalja magába, statikus szemléletet sugall, nem teszi lehetővé a fejlődés ellentmondásos folyamatként való láttatását. Múzeumi kollekcióként fogja fel a kultúrát, a fogalom az ún. élő és holt kultúra elkülönítésére alkalmas, de a kettő közötti összefüggések megragadására nem. Természetesen egyes korok, társadalmak, osztályok kultúrájának vizsgálatánál eredményesen alkalmazható ez az értelmezés is.

Újabbban terjedt el az a felfogás, amely szerint a kultúra az adott nép történetének szerves része, alkotóerejének kifejeződése az emberi élettevékenység minden területén. Szerzőnk ezen a típuson belül E. Sz. Markarjan definícióját emeli ki. Az örmény filozófus kizárólag az emberre jellemző cselekvési módként és ennek objektívalódott eredményeként értelmezte a kultúrát. Kraszno Bajev szerint a társadalmilag és történetileg meghatározott ember mint szociális és pszichikai lény cselekvése, ill. ennek minden objektívalódott eredménye tehát a kultúra, s ez a megközelítés áll leginkább összhangban a marxista társadalom- és történetfelfogással.

A cikk második része a jelzett kor kulturális fejlődésével kapcsolatos fogalmak tartalmi feltárására, kölcsönhatásuk kimutatására törekszik. Milyen követelményeknek kell, hogy megfeleljenek ezek a fogalmak? Álljanak összhangban a marxista történetiszemlélet kategóriarendszerével, az orosz nép története részeként értelmezzék a kultúrát. A kor kulturális fejlődését ágyazzák be az orosz kultúrtörténet folyamatába, amelyet viszont az egyetemes, az európai, a szláv, ill. a keleti szláv népek kultúrájának részeként kell bemutatni. A 17. század vége és a 19. század dereka közötti korszak orosz kulturális fejlődését több terminus technicusszal is jelölik. Nemzeti kultúra, nemesi kultúra, új kultúra stb. A „nemzeti kultúra” kifejezés történelmi terjedelmét, társadalmi tartalmát azonban többféleképpen értelmezik. Egyes kutatók a mongol uralom lerázásától számítják. Szerzőnk szerint ennek a széles történelmi terjedelmű felfogásnak jobban megfelel az orosz nép kultúrája kifejezés. Orosz nemzeti kultúráról legfeljebb a 17. század második felétől lehet beszélni. Társadalmi feltételeinek elemzése további fogalomalkotásokat tesz lehetővé. Így született meg a „nemesi kultúra” kifejezés. Igaz, előfordult, hogy csak akkor használták, ha a kor kulturális szintjének elmaradottságát akarták hangsúlyozni, s szembeállították vele a nemzeti kultúrát, ill. az ún. „új kultúra” fogalmát, amelyek értékét, progresszív tartalmat tükröztek.

Az említett kategóriák történelmi, társadalmi tartalmának, egymáshoz való viszonyuknak a feltárása a cikk izgalmas részét képezi. Az említett korszakot Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának kell tekinteni. Ez a körülmény határozta meg alapvetően a kulturális folyamatokat. Befejeződött a nemzeti elhatárolódás, ez az alapja a nemzeti kultúra kifejezésnek. Egyidejűleg az egyházi jellegű kultúrát világi műveltség váltotta fel. Oroszország történelmi, társadalmi fejlődése ugyanezt az utat követte, csak később, elhúzódott, társadalmi tartalmában sajátosságokat hordozott, hatásokat fogadott be, miközben maga is kisugárzott.

A sajátosságok alapvető oka abban állt, hogy a 18. században a feudális abszolútizmus megszilárdította a fennálló társadalmi rendet, a nemesség pozícióit, ugyanakkor erőfeszítéseket tett Oroszország modernizálására, gyorsította a kor haladó kultúrájának behatolását, adaptálását. Társadalmilag tehát retrográd szerepet töltött be, elősegítette az új kultúra térhódítását. Ennek megvoltak az oroszországi belső kulturális előzményei, de társadalmi hordozója a kor uralkodó osztálya, a feudális nemesség lett. Nemzeti volt tehát ez a kultúra, mert a polgári nemzetképzés kulturális vívmányait teremtette meg. Oroszországban is a nemzeti elhatárolódás folyamata játszódott le, ha el is húzódt, és sajátos társadalmi, politikai körülmények között ment is végbe. Ez utóbbiak miatt viszont jogosult nemzeti kultúráról beszélni. Ugyanígy megvan az alapja az új kultúra kifejezésnek is. A 17. század végétől ugyanis, amint azt D. Sz. Lihacsov kutatásai igazolták, megtört az egyház hegemóniája a kulturális életben. (Világi iskolák, könyvnyomtatás, művészetek, sajtó stb.).

A korszakon belül természetesen az egyes jellegadó tényezők szerepe, aránya változott. A 17–18. század fordulóján a nemesség még zömében elmaradott feudális osztály, s ez határozza meg a kultúrához való viszonyát. Az új kultúra elemei alighogy megjelentek. A 18. század végétől azonban a feudalizmus bomlásának előrehaladása, a kapitalisztikus elemek kibontakozása következtében módosult a nemesség mint kultúrát hordozó osztály társadalmi természete. Ennek megfelelően egyre inkább magáévá tette az új kultúrát, a burzsoá jellegű nemzeti kultúra hordozójává vált. De ekkor is sajátossá, nemesi jellegűvé tette a nemzeti kultúrát.

A három fogalom tartalmának, jellegének, egymással való kapcsolatuknak a tisztázása tehát a korszak egészének, az orosz fejlődés sajátosságainak, a társadalmi és történelmi körülmények összekapcsolásának a feltárásával lehetséges. Hasonló közelítés szükséges az „etnikai”, a „nemzeti öntudat”, a „nemzeti jelleg” és más kategóriák tartalmának egyértelműsítéséhez is.

(*Isztorija SzSZSZR, 1978. 1. sz. 56–73. l.*)

M.

WALTER SCHMIDT:

A BURZSOÁZIA SZEREPÉRŐL AZ 1789-ES ÉS AZ 1848-AS FORRADALOMBAN

Bár az 1848–49-es németországi polgári forradalom fejlődésének és kimenetelének kulcsát mindenekelőtt a burzsoázia szerepének alapos vizsgálata és tisztázása adhatja meg, a probléma átfogó monografikus feldolgozásával mégsem rendelkezünk. Adós maradt saját osztálya politikai magatartásának beható elemzésével maga a polgári történetírás is, az NDK-ban folyó kutatások pedig mindeddig a munkásosztályra és szövetségeseire koncentráltak.

Mivel a burzsoázia részvételéről komoly történelmi-elméleti elemzés Schmidt szerint csak a korábbi forradalmakkal történő összehasonlítás alapján készülhet, tanulmányának első részében a nagy francia forradalom jellemzőit foglalja össze. Támaszkodva a legújabb kutatások eredményeire, a különböző polgári frakciók belső, egymás közötti ellentéteit és a forradalmi néptömegekkel kialakított viszonyukat – mint a vezető és a hajtóerő egymást kölcsönösen feltételező kapcsolatát – állítja középpontba, s ebből a megközelítésből kiindulva törekszik 48-ra is alkalmazható módszertani következtetések levonására.

A francia burzsoázia pozitív magatartását három tényezőre vezeti vissza. Az események alakulását döntően befolyásoló mozzanatnak tekinti a francia nemességnek – a 17. századi angolétól, s a 19. századi porosz német junkerétől egyaránt eltérő – a kapitalista tendenciáktól elzárkózó magatartását, amely fő ellenlábását, a polgárságot következetes antifeudális pozícióba kényszerítette. Kiemeli a burzsoázia és a nép viszonylag hosszú ideig tartó együttműködését, amit a franciaországi

osztályerőviszonyok alakulásán túl mindenekelőtt a nagyhatalmi intervenció következményeivel, az osztályellentétek nemzetközi méretű kiteljesedésével magyaráz. Hangsúlyozza, hogy a megszülető polgári társadalomban a szociális ellentétek még nem fejlődtek ki, a nép nem bomlott fel osztályokra, s alapvető osztályellentétnek a feudális reakció és a többé-kevésbé egységes harmadik rend szembenállása bizonyult.

A francia forradalomtól eltérően 1848 már nem a feudalizmus és a kapitalizmus harcát eldöntő nagy világtörténelmi jelentőségű csatát jelentette, hanem a polgári átalakulást előkészítő több évtizedes folyamat eredményeként robbant ki. Feladata sem a lét, illetve nemlét dilemmájának eldöntése, hanem az átalakulás ütemének és módjának meghatározása maradt. Ugyanakkor az ipari forradalom hatására a forradalmi tábor egységét belső ellentmondások feszítették, a polgárok és a nép korábban is létező ellentéte mélyebb, immár áthidalhatatlan osztályellentét jellegét öltötte.

Mindent egybevetve Schmidt úgy ítéli meg, hogy 1848–49 a reformok meghaladását, a feudális viszonyok forradalmi felszámolását kínálta. A tanulmány második része azokat az okokat keresi, melyek következtében a német polgárság lemondott vezető szerepéről, az antifeudális erők egyesítéséről, s a kiegyezés útjára lépett.

A történelmi felelősség kérdését boncolva megállapítja, hogy míg a történelmi haladás egyik fő követelményének megfelelően a polgárság biztosította a termelő erők fejlődésének feltételeit, a közvetlen termelők feudális kötöttségének felszámolásában, a megfelelő társadalmi-gazdasági viszonyok kialakításában lényeges mulasztásokat követett el. Még kevésbé sikerült a termelő erők és a termelési viszonyok fejlődéséhez szükséges társadalmi-politikai biztosítékoknak érvenyt szereznie.

A burzsoázia magatartásának problémáját elemezve abból indul ki, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet irányítására, a polgári társadalom képviselőire egyetlen történelmileg hivatott s a feladatok megoldására alkalmas vezető erő a polgárság volt. Határozottan leszögezi, hogy az objektív feltételek által meghatározott kereteken belül adva volt számára a különböző alternatívák közötti választás lehetősége. Elutasítja azokat a végeredményből kiinduló megállapításokat, melyek tagadják az alternatívák létezését, s a munkások fenyegetésére, illetve a reakció túlsúlyára hivatkozva mintegy felmentik a polgárságot a számonkéréstől. Mert bár kétségtelen, hogy a francia polgárságnál lényegesen bonyolultabb helyzetben kellett döntenie és cselekednie, a vezető szereptől való visszalépés és a forradalom elárulása korántsem volt elkerülhetetlen.

A márciusi felkeléseket követően a német polgárság elmulasztotta a feudális viszonyok következetes felszámolását, s a korona és a nemesség védőpajzsának szerepét vállalta magára. Nem fordított figyelmet ugyanakkor a hatalmi pozícióinak megerősítésére sem. Mivel azonban a hatalmi kérdés megoldása elengedhetetlen feltételnek bizonyult a polgári demokratikus rend kiépítéséhez, a hatalomról való lemondás a polgári demokrácia perspektívájának eljátszását jelentette. A szerző a polgárság legfőbb hibáját nem abban látja, hogy nem támaszkodott a népre, hanem abban, hogy kifejezetten ellene fordult, s a fő csapást nem a nemességre mérte. Nem jelenthet magatartására mentő körülményt a proletárokkal szembeni féltelme sem, hiszen az adott időszakban a német munkásmozgalom még csak fejlődése kezdetén állt, s a kapitalista társadalmi rend megdöntéséhez, vagy akár csak komolyabb fenyegetéséhez az objektív és a szubjektív feltételek egyaránt hiányoztak.

Walter Schmidt a témakör rendszeres feldolgozására nem vállalkozott, tanulmányában csupán néhány alapprobléma megoldásához kívánt szempontokat adni.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1973/3. 301–320. l.)

E. G.

M. N. GUBOGLO:

A SZOVJETUNIÓ NÉPEI KÉTNYELVŰSÉGÉNEK KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁJA

A szovjet népek, az embereknek ezt az új típusú történelmi közösséget alkotó szocialista nemzetek, egyrészt kiteljesednek, másrészt közelednek egymáshoz. A bonyolult etnopszociológiai folyamatokon belül a nyelv fejlődése, a különböző nyelvek együttélése, kölcsönhatása fontos mutatója a nemzeti kultúrák kiteljesedésének, és az egységes szovjet kultúra formálódásának. A fejlődés sajátos terméke a kétnyelvűség, amelynek vizsgálata nagyban elősegítheti az összetett jelenségek feltárását.

Össz-szövetségi tudományos intézmények és az egyes köztársaságok szociológiai, etnográfiai és nyelv-tudományi intézetei összehangolt erőfeszítéseket tesznek a kétnyelvűség elemzésére, fejlődési tendenciáinak megragadására. Az 1959-es és az 1970-es népszámlálás adatainak, valamint reprezentatív szociológiai felmérések eredményeinek felhasználásával vállalkozik néhány összefüggés kimutatására a cikk szerzője. A Moldvai SzSzK-ban végzett vizsgálatok tapasztalataiból, analógiák alapján vonja le következtetéseit.

A szovjet társadalom adott fejlődési szakaszával hozza összefüggésbe a kétnyelvűség terjedését. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a szovjet lakosság egyharmada használt két nyelvet. A kétnyelvűség elterjedtségét a gazdasági-társadalmi és a kulturális fejlettségi szint befolyásolja. Természetesen vannak sajátos történelmi, politikai, kulturális és vallási motiváló tényezők, amelyek módosítják a fejlettségi szint és a kétnyelvűség mértéke közötti korrelációt. 40–50% között van a két nyelv használata a kazah, lett és belorusz etnikumok esetében, 29–36%, tehát átlagos értéket mutatnak az észtek, az örmények, az ukránok, a litvánok és a moldvaiak adatai. Legkevésbé terjedt el a kétnyelvűség az üzbég, a türkmén, a tadzsik, az azerbajdzsán és a grúz etnikumok körében. (15–20%). Az orosz etnikum különleges helyzete magyarázza, hogy körükben csak 3% a kétnyelvűség aránya.

A népszámlálási adatokat korcsoportonkénti bontásban is elemzi Guboglo. A 10 évesnél fiatalabbak körében általában igen alacsony volt a kétnyelvűség aránya az 1970-es felmérés szerint. A beloruszok és a kazahok esetében 18–20%, az örmények, lettek, moldvaiak és az ukránok gyermekei körében 8–10%, a többi etnikumnál 4–5% közötti értéket találunk. A legmagasabb mutatókat a 20–30 év közöttiek korcsoportjában láthatjuk. Azoknál a népeknél, amelyeknél általában elterjedt a kétnyelvűség (36–50%), ennek a korosztálynak a mutatói elérik a 70–80 százalékot, s a többi etnikum esetében is 35–40 százalékuk használ két nyelvet. Magyarázatként két körülményre hívja fel cikkünk szerzője a figyelmet. Egyrészt minden társadalomban ez a korosztály rendelkezik a legkorszerűbb képzettséggel, másrészt az említett évszázatok a szovjet kulturális forradalom kiteljesedése idején végeztek iskoláikat, ami a dinamikus gazdasági fejlődéssel, a társadalmi mobilitással párosulva lehetővé és szükségessé tette számukra a második nyelv elsajátítását és használatát. Egy reprezentatív felmérés táblázatba foglalt adataival is igazolja Guboglo, hogy felerészben az iskolában ismerkedtek meg a második nyelvel, s jelentős szerepet játszott még ebben a hadsereg.

A cikk további része mikroszociológiai vizsgálódások adataiból építkezik. Így állapítja meg például, hogy kevert etnikumú populációk esetében nagyobb az igény a kétnyelvűség iránt, mint etnikailag homogén csoportoknál. Moldvában pl. gyári kollektívákat kérdeztek meg. Ahol moldovánok dolgoztak többségben, ott csaknem 60% moldvai nyelven kívánta taníttatni gyermekét. Azokban a munkahelyi közösségekben – Moldovában –, amelyekben kisebbségben voltak a moldovánok, ez a mutató 42%-ra csökkent. Etnikailag vegyes családok körében is végeztek felmérést. Cikkünk számos variációt részletez. Kár, hogy az iskolai végzettséget és a foglalkozást nem tünteti fel, jóllehet később maga is rámutat az említett szempontok jelentőségére.

A családszociológiai felmérések eredményeinek további interpretálása előtt az 1959-es és az 1970-es népszámlálás vonatkozó adatait veti össze. Megállapítja, hogy felgyorsult a migráció, az etnikai keveredés, nőtt a vegyesházasságok aránya, ami kihatott a kétnyelvűség dinamikájára is. A jelzett időintervallumban a saját köztársaság határain kívül élők száma 7 millióról 35 millióra nőtt. A tadzsikok és üzbégek esetében 46–50 százalékos a változás, 27–30% a belorusz, kazah és orosz etnikum mutatója, s csupán 7–9 százalékkal nőtt az Ukrajna és Örményország határain kívül élő ukránok és örmények száma. Ennek következtében is 10%-ról 13%-ra nőtt az etnikailag vegyes házasságok aránya. Az csak természetes, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés fő sodrában levő városokban 20%, míg a falvakban 8%-a megfelelő mutató. A termelés társadalmi rendjében elfoglalt hely, az urbanizáció mértéke és a képzettségi szint hatással van a kétnyelvűség terjedésére, s ezen keresztül a nyelvi, kulturális folyamatokra.

A kétnyelvűséget vizsgáló szovjet szociológusok városi és falusi települések szerint, fizikai munkát végző, de eltérő szintű iskolai végzettséggel rendelkezők körében is végeztek felméréseket. Egyértelmű összefüggést mutattak ki az iskolai végzettség és a kétnyelvűségekre való törekvés között. Falun élő, 4 elemi végzettségű moldvaiak 75–80%-a csak anyanyelvén kívánta taníttatni gyermekét, 10 százalékuk tervezte az orosz nyelv elsajátíttatását. A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében a megfelelő mutatók 55–60%, ill. 20%. Érdekesek a cikknek azok az adatai, amelyek azt mutatják, hogy a Moldvában élő orosz szellemi foglalkozásúak 20%-a moldvai nyelvű iskolába járattja

gyerekét. Magasabb ez a mutató a gazdasági, politikai, közigazgatási vezetők esetében, mérsékeltőbb a pedagógusoknál és az orvosoknál.

A kétnyelvűség törvényszerűségeinek a feltárása tehát összetett, szociológiai szempontú vizsgálatokat igényel – vonja le a következtetést Guboglo. Ezek módszeres alkalmazása és horizontális szélesítése segítheti elő a szovjet nemzeti fejlődés tendenciáinak adekvát megragadását.

(Isztorija SzSzsZR, 1978. 1. sz. 27–42. l.)

M.

M. M. GLEJZER:

A SZOVJET CSERVONYEC

A közlemény a szovjet állam pénzügyi politikáját kíséri végig az 1920-as évek elejétől az 1947-es pénzreformig. A polgárháború befejezése után meghirdetett NEP-politika keretében szükségessé vált a pénzviszonyok normalizálása. Ehhez azonban a pénzforgalom káoszát kellett megszüntetni. A szovjet hatalom első éveiben a rendezetlen politikai viszonyok, a hadikommunizmust kísérő gazdaságpolitikai tévelygések közepette egyrészt fel akarták számolni a pénzviszonyokat, másrészt viszont a pénz forgalomban maradt, s közben szédületesen inflálódtak a legkülönbözőbb pénznemek: a cári idők bankjegyei, az Ideiglenes Kormány „dumki” és „kerenki” nevű pénzei, a szovjethatalom által kibocsátott papírpénzek, kölcsönkötvények vagy újranyomott régi papírpénzek, amelyek vidékenként más-más értékben, más-más rendszer szerint kerültek forgalomba.

1922-ben tették meg az első lépést egy szilárd, a gazdasági építést segítő papírpénz megteremtésére. Szüneteltették a régi bankjegyek újranyomását, majd forgalomba hozták a „szovjetki”-nek nevezett papírpénzt, amely 1922 végén tízezer, 1923-ban, az újabb devalvációs emisszió után 1 millió körüli papír rubelnek felelt meg. A „szovjetki” a gazdaság ingatagságával összhangban elég labilis értékű pénznek bizonyult, gyorsan inflálódott. Ennek ellensúlyozására határozták el a szilárd valuta, a cservonyec kibocsátását. Glejzer részletezi az előkészítő tanácskozásokat, a művészi megformálás útját, amelynek eredményeként I. Péter egykori pénzneme – 25 százalékos nemesfém és 75 százalékos árufedezettel – megjelent. Névértéke 10 háború előtti aranyrubelnek felelt meg, tényleges aranyfedezete kezdetben (1923–1924) a tervezettnél kétszerese volt. Nehezen találta meg a helyét a belső elszámolási rendszerben, bizalmatlanul fogadta a külső pénzpiac. 1924-től kezdve azonban fokozatosan kiszorította a „szovjetki”-ket, érme és bankjegy változatban egyaránt elterjedt, igaz, közben 1927-re inflálódott, de ekkor is 25 százalékos nemesfém fedezete maradt.

A cservonyec lett az első „össz-szövetségi” pénznem is. 1924–1926 között a Kaukázuson túl, Közép-Ázsia, Szibéria és Ukrajna területén is elterjedt. Újabb kiadásai már köztársaságonként más-más nyelvű felirattal jelentek meg. Párhuzamosan a külföldi pénzpiac is befogadta. Elsősorban londoni és német pénzintézetek, majd a Szovjetunió diplomáciai elismerését követően más országok pénzpiacán is forgalmazták. Az 1920-as évek végén 10 cservonyec felelt meg egy dollárnak, de a német márkánál hússzor keményebb volt a szovjet valuta. Az „elismerés” jeleként értékeli a szerző a hamisítására irányuló törekvéseket, amelyek főként Németországban fordultak elő, a fehéremigráns ellenforradalmi szervezetek közreműködésével, nyilvánvaló politikai célzattal.

Befejezésül röviden utal a közlemény az első öt éves tervek időszakának pénzügyi problémáira, az 1932-es és 1938-as pénzkibocsátásra. Megemlíti a német megszállás idején megnyilvánuló pénzhamisítási törekvéseket is. Végül az 1947-es pénzreformról szól, amely egységesítette, s lényegében napjainkig érvényesen megszilárdította a szovjet pénzrendszert. A cservonyecet felváltotta a rubel.

(Voproszi isztorii, 1978. 2. sz. 106–114. l.)

M.

V. I. DURNOVCEV, V. Ge. ILLERICKIJ, V. A. MURAVJOV:

AZ ÖSSZ-SZÖVETSÉGI HISTORIOGRÁFIAI ÉVKÖNYVEK MEGJELENTETÉSÉNEK EREDMÉNYEI ÉS PERSPEKTÍVÁJA

A szovjet történettudomány fejlődésén belül egyre nő a szerepe a historiográfiai kutatásoknak. Az 1960-as évek közepétől „A történelem és a történészek” címmel hét gyűjteményes kötet jelent meg. Igényes, a kérdések széles spektrumát elemző gazdag anyaguk lehetővé teszi a szovjet historiográfiai kutatások helyzetének méltatását, a megoldásra váró feladatok kijelölését. A cikkben taglalt tanulmánykötetek jellegük, funkciójuk miatt központi szerepet játszanak a szovjet historiográfia fejlődésében. Felhívják a figyelmet a történész kutatómunka koordinálásának szükségességére. Tematikájuk igen változatos. Az orosz-szovjet történelem legfontosabb kérdéseinek történetírásáról csaknem három tucat tanulmány, cikk jelent meg az említett kötetekben. 16 cikket szenteltek egyetemes történeti problémák historiográfiájának, ill. a polgári történeti iskolák bírálatának. Több mint 20 tanulmány foglalkozott a marxizmus–leninizmus klasszikusainak történetelméleti és módszertani tárgyú írásaival. Csaknem 30 neves történettudós munkásságáról jelent meg értékelő tanulmány. A szerzők szükségesnek látják a Kelet-kutatás, a balkanisztika és a szlavisztika eredményeinek historiográfikus feldolgozását. Javasolják a segéd- és rokontudományok eredményeinek beépítését a kötetek anyagába, valamint koordinált együttműködést sürgetnek a hasonló tematikájú, helyi jellegű periodikákkal. Szükségessnek tartják az elméleti és módszertani cikkek számának, arányának növelését. Kurrens kritikai fórummá fejlesztésük gondolatát is felvetik.

A kötetek egyes tematikai csoportjainak értékelése során elsőként a marxizmus klasszikusainak történelmi nézeteivel foglalkozó cikkeket méltatják a szerzők. Marx és Engels munkásságáról csak néhány figyelemre méltó tanulmány jelent meg a vizsgált kötetekben, alkalomszerűen. Sokkal gazdagabb a Lenin és a történettudomány viszonyát boncolgató szakirodalom. Az 1970-es centenárium sokat lendített a bolsevik párt alapítója történelemfelfogásának vizsgálatában; bár belső aránytalanságok vannak: zömmel Lenin 1917 előtti munkáit elemzik, kevesebb figyelmet fordítanak az 1917 utáni megnyilatkozásokra. Külön tematikai egységet képeznek a történettudomány és a történetfelfogás 1917 előtti fejlődését taglaló munkák. Számos tanulmány adott kritikai értékelést a polgári történetírói iskolákról. Ezenkívül születtek tanulmányok az orosz burzsoá historiográfiáról, az oroszországi társadalmi felszabadító mozgalmak, a politikai gondolkodás történetírásáról. Több cikk vállalkozott történelmi személyiségek történetfelfogásának az értékelésére. A tanulmányok következő csoportja az orosz történelem szovjet historiográfiájáról adott áttekintést. Kevesebb figyelem jutott az első orosz forradalommal foglalkozó szakirodalomnak.

A szovjet korszakra vonatkozó történeti munkák historiográfiája még a kezdeteknél tart. Néhány ígéretes kísérlettel azért találkozhatunk „A történelem és a történészek” kötetekben. Ezek a munkásosztályra vonatkozó történeti irodalmat, a szovjet marxista történettudomány és intézményrendszere kialakulási korszakát, néhány az 1920-as években kiadott periodika történeti tárgyú anyagait elemzik. (Cikkünk szerzői hiányolják a szovjet történettudomány fejlődésének törvényszerűségeit, periodizációs, módszertani és strukturális problémáit tárgyaló munkákat. Az Októberi Forradalom történeti irodalmának elemzésében is látnak még tennivalót. Különösen a polgári történetírás értékeléseivel való polémiát tartják szükségesnek. Hasonló feladatokat fogalmaznak meg a szocialista iparosítás, a német megszállással szemben kibontakozott ellenállási mozgalom történeti irodalmával kapcsolatban. Jó néhány jelentősebb kutatói életmű feldolgozása is a megoldandó feladatok listáját gyarapítja.)

Nem kapott megfelelő helyet a vizsgált kötetekben, s ez a szovjet történetírás gondjait is tükrözi, az egyetemes történeti kérdések historiográfiája. Az 1966-os kiadványt ennek a problémakörnek szentelték, számos ókortörténeti, a középkori keresztes háborúk historiográfiáját, valamint a francia forradalmak történeti irodalmát elemző cikket foglalt magába. A későbbi kötetekben azonban már csak véletlenszerűen található egyetemes történeti tárgyú munka. A polgári történetírással folytatott eszmei vitának is igyekezett helyet adni a kiadványsorozat. Az amerikai Wisconsini iskola munkásmozgalom-felfogásával vitakozott néhány tanulmány, kritikai elemzésnek vetették alá az ún. teuton iskolát, az agrárfejlődéssel foglalkozó francia polgári munkákat, a második világháború diplomácia-

történetének burzsoá értékelését. Egyre nagyobb figyelmet fordítanak a szovjet kutatók a nyugati „szovjetológusok” munkáira. „A történelem és a történészek” köteteiben értékes részt képeznek a kurrens bibliográfiák, az életrajz-tanulmányok és a disszertációkról közölt annotációk.

Befejezésül a szerzők a kiadvány főváros-centrikusságát teszik szóvá, sürgetik a hasonló jellegű vidéki, egyetemi munkákkal, periodikákkal való koordinációt, kooperációt, s ismételten felhívják a figyelmet a segéd- és rokontudományok historiográfiájának kutatására, az eredmények publikálására.

(Voproszi isztorii, 1978. 3. sz. 23–35. l.)

M.

A folyóiratszemplét írták: Erdődy Gábor (E. G.) és Menyhárt Lajos (M.).

Hírek

A magyar–bolgár történész vegyesbizottság 1978. október 16-án és 17-én Szófiában tartott ülése a fasizmus problémáinak, a két háború közötti magyar és bolgár rendszerek jellegzetes vonásainak megtárgyalását tűzte napirendre.

A tudományos ülésen a következő előadások hangzottak el:

Vladimir Migev: A bolgár fasizmus jellemzésének néhány aspektusa;

Ilcso Dimitrov: Olaszország és a bolgár fasizmus politikai szervezetei;

Dimitrina Petrova: A fasizmus és a Bolgár Földműves Népi Szövetség 1923–1924;

Hriszto Sztefanov: A Bolgár Radikális Párt és a fasizmus;

Nedju Nedev: A katonai liga és a fasizmus Bulgáriában;

Boján Grigorov: A bolgár szociáldemokrácia és a fasizmus;

Küncso Vaszilev–Marija Doneva: A bolgár fasizmus problémáinak megközelítéséről;

Jono Mitev: Az 1923. június 9-i rendszer jellege;

Incze Miklós: A magyar ellenforradalmi államrendszer típusáról;

L. Nagy Zsuzsa: A magyar liberális ellenzék a fasizmusról;

Sipos Péter: Totális fasizma törekvések Magyarországon az 1930-as években;

Godó Ágnes: A hadsereg a Horthy-rendszerben;

Szabó Ágnes: A KMP az ellenforradalmi rendszerről.

Az előadásokat élénk eszmecsere követte. Ebből kitűnt, hogy az összehasonlító vizsgálatok, a társadalomtörténeti elemzések, a pártviszonyok és az egyes országok intézményrendszerének, azok működésének további beható feltárása képezheti – többek között – azokat a kutatási feladatokat, amelyek elősegíthetik a történetileg megalapozott és tudományos igényű kép további finomítását a két rendszer jellegéről.

A tanácskozás házigazdája Voin Bozsinov professzor, a magyar–bolgár történész vegyesbizottság bolgár tagozatának elnöke volt.

*

A Történettudományi Bizottság 1978. október 27-én Nemes Dezső akadémikus elnöklétével ülést tartott. Az ülés napirendjén szerepelt Balogh Sándor és Tilkovszky Loránt jelentése „A minősítési tapasztalatokról a történelemtudomány területén, 1973–1978”. Az előterjesztés, majd az azt követő beható vita ahhoz az eszmecseréhez kapcsolódott, amelyet Kónya Albert akadémikus, a TMB elnöke indított meg a tudományos minősítésről. A jelentés részletesen elemezte a minősítések számszerű alakulását, a minősítettek megoszlását, a disszertációk tematikáját, a minősítési eljárás menetét. A vita után elfogadott javaslatok egyrészt arra irányulnak, hogy a minősítés folyamata szervezesebben illeszkedjék a történettudomány általános feladatainak megoldásába, másrészt, hogy az eljárás egyszerűbb, hatékonyabb legyen.

A XVI. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus előkészületeiről, a különböző nemzetközi bizottságoknak e kongresszussal egyidejűleg rendezendő programjairól adott tájékoztatást Székely György és Pamlényi Ervin, valamint Pach Zsigmond Pál, Vass Henrik és Liptai Ervin. Niederhauser Emil írásban ismertette az MTA Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottsága megalakulását, a bizottság összetételét és feladatait. A Történettudományi Bizottság sikert kívánt az új akadémiai bizottság tevékenységéhez.

Gazdaságtörténeti kongresszus Edinburgh-ben

1978. augusztus 13–19. között Edinburgh-ben tartotta hetedik kongresszusát a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság.

A konferencia négy fő-, tíz mellék- és huszonöt alszekcióban tartotta meg üléseit. (A részletes programot ld. Századok 1977. 6. sz. 1366–1367. l.) Az ülészakon résztvevő magyar küldöttség *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke, a Történettudományi Intézet igazgatója vezette.

A „Természeti erőforrások és gazdasági fejlődés-sel foglalkozó első főtéma referátumában az előadók (*A. Mączak*, Lengyelország és *W. N. Parker*, Egyesült Államok) többek között hangsúlyozták, hogy a természeti nyersanyagkészletekkel való takarékoság korán elkezdődött. Egyes államok már a 14. századtól különféle intézkedéseket léptettek életbe ennek érdekében. A nyersanyagszegény észak-európai államokban az élőmunka növekvő hányadával igyekeztek pótolni a különböző nyersanyagok hiányát. Ez a tendencia élesen mutatkozik meg Japán 20. századi fejlődésében.

A második főtémához (Urbanizáció és társadalmi változások) kapcsolódó vitában magyar részről *Ruzsás Lajos* szólalt fel.

A harmadik főtémát két francia előadó, *E. Le Roy Ladurie* és *J. Goy* 55 „előtanulmány” alapján készítette elő. „Paraszti adók és járadékok és a mezőgazdasági termelés a preindusztriális társadalmakban” c. előadásukban a szerzők azt az álláspontot alakították ki, hogy a nyugat-európai mezőgazdasági termelést – Hollandia kivételével – a 13. és 18. század között alapjában a stagnálás jellemezte. *Makkai László* elfogadva ezt, a vita során rámutatott: csak ez szolgálhat magyarázattal arra, hogy a nyugat-európai városok jelentős fejlődése a 16. században miért járt együtt a kelet-európai élelmiszerimport óriási emelkedésével.

A negyedik főtémához – „A gazdasági fejlődés regionális és nemzetközi egyenlőtlenségei az ipari forradalom óta” – kapcsolódó szekcióülésen két magyar előadás is elhangzott. *Ránki György* a 19. századi regionális összehasonlítás szempontjából fontos témával, az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági egyenlőtlenségeivel foglalkozott, *Ehrlich Éva* az iparosodásba való bekapcsolódás hatásainak szabályszerűségeit széles nemzetközi áttekintésben vizsgálta.

„A gazdaságtörténet általános módszertani problémái”-val foglalkozó szekció ülésén hangzott el *Berend T. Iván* „A gazdasági és társadalmi tényezők elválaszthatatlansága” címmel megtartott elvi jelentőségű előadása, mely élénk érdeklődést és vitát váltott ki.

„A háború, katonai kiadások és gazdasági változások” c. mellékfőtémához szólt hozzá *N. Kiss István*, aki a 17. századi magyar könnyűlovas hadviselés gazdasági feltételeivel és Rákóczi államának katonai-gazdasági teherbíró képességével foglalkozott. Egy másik hozzászólásában, „A nemzetközi marhakereskedelem a korai újkorban 1450–1750” c. altémához kapcsolódva mutatta be a magyar marhatenyésztés hazai és közép-európai jelentőségét az adott időszakban. A téma vitájában felszólt *Zimányi Vera*, aki a marhakereskedelem szervezettségére és hiteltechnikájának viszonylagos fejlettségére, *Makkai László* pedig a magyar marhakivitel sokak által kétségbevitelt nagy arányainak forrásszerű igazolhatóságára mutatott rá.

Pach Zsigmond Pál az első főtémával foglalkozó szekció elnökeként a záró plenáris ülésen tartott összefoglalójában a 16. századi világgazdasági változásoknak a mezőgazdasági termelésre és nyersanyag-kiaknázásra területenként és történelmi régióként (Nyugat-Európa, Kelet-Európa, tengerentúli gyarmatok) különböző hatását elemezte. Kiemelte, hogy: „a természeti erőforrások történeti problémáját nem lehetséges elkülönítve magyarázni. A téma tárgyalása csakis a gazdasági összefüggések és a társadalmi struktúrák keretében lehet eredményes.” Hangsúlyozta, hogy a természeti erőforrások problémája napjainkban nem választható el a harmadik világ országai felemelkedésének és a fegyverkezési hajsza megfékezésének égető követelményeitől.

A kongresszus záróülésén a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság a leköszönő *Peter Mathias* (Oxford) utódaként *Pach Zsigmond Pált* választotta elnökéül, s a legközelebbi – 1982-ben tartandó – kongresszus színhelyéül Budapestet jelölte ki.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. XI. 29. – Terjedelem: 16,1 (A/5 ív)
79.6549 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

589

SZÁZADOK

1979 SEP 10

A tartalomból:

Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak köz-
oktatáspolitikája

Romsics Ignác: A Tanácsköztársaság tömeg-
bázisa a Duna-Tisza közén

Soós Katalin: Wallisch Kálmán és az
1918–19. évi magyarországi forradalmak

Ormos Mária: Még egyszer a Vix-jegyzékről

FIGYELŐ — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNKA

Következő számunk tartalmából

- A. Sajti Enikő*: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években
Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932 – 1933)
Kelemen Elemér: A népoktatási törvény és a népiskolai hatóságok
Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez (1946)

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, középiskolai igazgató (Bp.) – *Dolmányos István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *E. Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa – *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) – *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *V. Molnár László* főiskolai tanársegéd (Kaposvári Tanítóképző Főiskola, Kaposvár) – *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Pölöskei Ferenc* a történelemtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Romsics Ignác* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa – *Soós Katalin* kandidátus, tudományos főmunkatárs (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Szvák Gyula* középiskolai tanár (Bp.) – *Teleki Éva* kandidátus, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének munkatársa (Bp.) – *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, levéltáros (Országos Levéltár, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
113. ÉVFOLYAM 1979. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Bellér Béla:</i> Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája . . .	183
<i>Romsics Ignác:</i> A Tanácsköztársaság Duna–Tisza közti tömegbázisa	230

KÖZLEMÉNYEK

<i>Soós Katalin:</i> Wallisch Kálmán és az 1918–19 évi magyarországi forradalmak	271
<i>Ormos Mária:</i> Még egyszer a Vix-jegyzékről	314

FIGYELŐ

<i>Pölöskei Ferenc:</i> Károlyiról a forradalmak évfordulóján	333
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

A. V. <i>Arcihovszkij–V. L. Janyin:</i> Novgorodszkije gramoti na Beresztye (Iz raszkopok 1962–1976 godov) (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	342
B. A. <i>Ribakov:</i> Ruszkije karti Moszkovii XV-nacsala XVI veka (Ism.: <i>Dolmányos István</i>)	343
V. I. <i>Buganov:</i> Kreszt'janszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov (Ism.: <i>Molnár László</i>)	344
Revolutia de la 1848–1849 din Transilvania. (I. kötet: 1848. március 2.–április 12.) (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	345
<i>Amaro del Rosal:</i> Les Congresos Obreros Internacionales en el siglo 19. Edicion el Grijalbo (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	348

<i>Edsel Walter Stroup</i> : Hungary in early 1848: the constitutional struggle against absolutism in contemporary eyes. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	349
<i>Dan Berindei-Csucsuja István</i> : 1877 – A függetlenségi háború és Erdély (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	351
1877 – tollal, fegyverrel (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	352
<i>Ránki György</i> : 1944. március 19. Magyarország német megszállása (Ism.: <i>Teleki Éva</i>)	353
Balassagyarmat története 896–1962 (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	355

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Ferdinand Seibt</i> : A huszita forradalom és a német parasztháború	358
<i>G. Schilfert</i> : A 16–18. századi polgári forradalmak világtörténeti helye és hatásuk a német területekre	359
<i>E. Donnert</i> : Szociális mozgalmak és társadalompolitikai gondolkodás Oroszországban a 18. század második felében	360
<i>Philip S. Foner</i> : A kézművesek és bérmunkások szerepe az amerikai forradalom előkészítésében	362
<i>V. A. Gyakov</i> : L. N. Tolsztoj a történelmi folyamat törvényszerű jellegéről, a személyiség és a néptömegek történelmi szerepéről	363
<i>F. D. Rizsenko</i> : Fordulópont az orosz és a nemzetközi munkásmozgalomban	364
<i>Wieslaw Sladkowski</i> : A francia baloldal és Lengyelország függetlenségének kérdése az I. világháború idején	365
<i>B. M. Zabako</i> : V. I. Lenin, a Komintern és a Nemzetközi Munkáskölcson	366
<i>M. Kölling</i> : A brit külpolitika szempontjai a 19–20-as években	367
<i>Michael Harsgor</i> : Totális történelem: az Annales-iskola	369
KRÓNKA.	370

Bellér Béla:

AZ 1918/19-ES FORRADALMAK KÖZOKTATÁSPOLITIKÁJA

Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikájának neveléstörténeti értékelése nagyjában és egészében követte a két forradalom általános történeti értékelésének zegzugos vonalát. Hogy az ellenforradalmi korszakban mindkettő megítélése teljesen negatív volt – amelyen neveléstörténeti vonatkozásban *sem* változtattak lényegesen Imre Sándornak és Fináczy Ernőnek kényszeredett elismerései –, azon aligha lehet csodálkozni a szocialista forradalom és a kapitalista ellenforradalom antagonizmusának ismeretében. Még az is érthető némileg, hogy az 1918/19-es forradalmak és ezen belül a közoktatáspolitikai értékelése a felszabadulást, a népi demokrácia megalakulását követően sem került azon nyomban helyes vágányra, noha a népi demokrácia magát – 1848/49 és más haladó hagyományok mellett – az 1918/19-es forradalmak örökösének tekintette. 1848/49 igazi jelentőségét azonban könnyebben felfogta a közvélemény, mint 1918/19-ét. Míg ugyanis 1848/49 történeti képét „csak” meg kellett tisztítani a nacionalista torzításoktól, „csak” fel kellett tárni osztálytartalmát és tendenciáit, vagyis helyre kellett rakni társadalmunk történeti tudatában, addig „... 1918-at és 1919-et nemcsak a gyalázkodástól és ócsárlástól kellett megtisztítanunk, nemcsak menetét és szociális tartalmát kellett feltárunk, de emlékét, képét, helyét nekünk kellett és kell, a nemzeti közgondolkodás értelmében véve történelmivé tenni, a nemzet történetébe mintegy visszaiktatni: nekünk kellett és kell a történelmi köztudat szerves részévé építeni”. Ennek a feladatnak teljesítését elodázta, lényegében az 1956 utáni szocialista konszolidációig halasztotta a dogmatikus-szektás szemlélet, amely nem csupán 1918/19 igazi rehabilitációjára nem volt képes, hanem a régi keletű torzításokat még újakkal is tetézte. Különösen megsínylette ezt a szűkkeblűséget az 1918/19-es polgári demokratikus forradalom. „... Az a 70 esztendő, amely 1918-at 1848-tól elválasztotta s az a néhány hónap, amely 1919-től, tragikus távlatot kapott. A nagy előd árnyékában és a nagy utód homályában gyakran fakult, sőt veszett el 1918 történelmi értelme és jelentősége”.¹

Az 1918/19-es forradalmak 60. évfordulójára a magyar történettudomány nagyjában és egészében teljesítette az 1918/19-es forradalmakkal kapcsolatos feladatait. Újonnan feltárt források s gondos részlettanulmányok egész sorának felhasználásával olyan monográfiák készültek, amelyek alapján ma már világosan lehet látni a magyarországi polgári demokratikus és a szocialista forradalom történelmi jelentőségét, egymáshoz való törvényszerű viszonyát, sőt néhány vezető történelmi alakját is. A neveléstörténet nagyjában és egészében követte a történettudomány fejlődési vonalát, értékes forráskiadványo-

¹ Pach Zsigmond Pál: Forradalmi évfordulóra. Magyar Tudomány 1969/1. 3.

kat, részlettanulmányokat, összefoglalásokat² produkálva. És ha a fejlődés a különböző részterületek közt némileg egyenlőtlen is (pl. a felsőoktatás javára), ha 1918 aláértékelését a neveléstörténeti irodalom jószerivel még csak most kezdi is felszámolni, és ha a sok kitűnő részlettanulmány, összefoglalás még mindig nem összegeződött a Népköztársaság és Tanácsköztársaság művelődés- vagy akár közoktatásügyének átfogó monográfiájává, a neveléstörténetnek ez a lemaradása a történettudomány mögött viszonylagos, és céltudatos, szervezett munkával behozható. Amit jelen tanulmány 1918/19 neveléstörténetéből magára vállal, az nem több, mint a közoktatáspolitikai fejlődésének felrajzolása, széles forrásbázisra, kiterjedt részlettanulmányokra, összefoglalásokra támaszkodva.

Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája a művelődéspolitikai szerves részét alkotta. Mindkettő célja a nép felemelése volt a kultúra eszközeivel az új társadalom számára. A művelődés beépítése a forradalom, a demokratikus, majd a szocialista építés ügyébe, először tette a művelődést valóban állami, sőt állami ügyé. A kultúra, a művelődés minden területén létrehozták – a polgári demokratikus forradalom idején lassan, a szocialista forradalom időszakában viharos gyorsasággal – az állami központokat anélkül, hogy megfeleltek volna a helyi szervekről. Bár a polgári demokratikus, sőt a szocialista művelődéspolitikai is az egyenlő lehetőségek megteremtése, a tehetségek felszabadítása és a műveltség demokratizálása érdekében egyaránt elvileg is, távlatilag is a decentralizációt tartotta helyesnek, gyakorlatilag a forradalom adott időszakában továbbra is a centralizáció érvényesült annak a páratlanul nagy felelősségnek jegyében, amelyet az állam a nép kulturális felemelésének történelmi kötelezettsége iránt érzett.

A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság művelődéspolitikusai – ha nem is egyenlő mértékben – tisztában voltak azzal is, hogy a műveltségi előjogok megszüntetése, az egyenlő és magas színvonalú műveltség lehetőségének biztosítása önmagában véve még nem jelenti annak megvalósulását is. A polgári demokratikus forradalom a polgári tulajdon fenntartása miatt csak korlátozott eredményeket érhetett el ezen a téren. A szocialista forradalom a termelőeszközök zömének köztulajdonba, az államhatalmi eszközök birtokbavételével megteremtette a műveltség realizálásának anyagi és politikai feltételeit.³ De tudta, hogy még ennyi sem elég; a feltételek, lehetőségek még nem maga a valóság. Lukács György szavai a művelődéspolitikai végső lényegének felismerését tükrözik: „A kép, a könyv, az iskola nem azé, akinek tényleges vagy jogszerű tulajdona. Hanem azé, aki belőle a legtöbb belső hasznot, a legtöbb gyönyörűséget és épülést képes meríteni. Az, hogy a műkincek, a színházak, az iskolák stb. a proletariátus kezében vannak, csak a lehetőségét teremti meg az új kultúrának, a tényleges birtokbavételnek. Annak a kornak, amelyben a kultúra összes alkotásai a dolgozók valamennyijének *belső* tulajdonává váltak.”⁴

Ennek a nagy művelődéspolitikai feladatnak valóra váltása két, egymástól elválaszthatatlan szakaszban, egybefonódó ritmusban történt: a Népköztársaságnak az alapvetés, a

² Vincze László: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája. Bp. 1951. A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája. Szerk. Kelen Jolán. Bp. 1958. *Köte Sándor*: A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1963. Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének köréből. Szerk. Simon Gyula. Bp. 1969. „A szent, a várt szélvész.” Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatás ügyéről. Szerk. Mészáros István. Bp. 1970. *Köte Sándor*: A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikai és pedagógiai törekvései. Bp. 1979.

³ Pamlényi Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. Századok, 1959/1. 109.

⁴ Lukács György: A kultúra tényleges birtokbavétele. Fáklya, 1919. ápr. 20.

kezdeményezés, az új úton az első, nem nagy, de mégis meghatározó jelentőségű lépések jutottak, a Tanácsköztársaságnak az alap kiszélesítése, a folytatás és betetőzés, az óriás léptek a világosan felismert cél irányában.

I. A Magyar Népköztársaság közoktatáspolitikája

1918 októberében a háborús vereség és a polgári nemzeti mozgalmak csapásai alatt széthullott az Osztrák–Magyar Monarchia. 1918. október 30–31-én Magyarországon is polgári demokratikus forradalom zajlott le a munkásosztály vezetésével. A forradalom megdöntötte a németbarát monarchista nagybirtokos és nagytőkés osztály uralmát, és hatalomra juttatta a Károly Mihály által vezetett Nemzeti Tanácsot, amely az antantbarát liberális nagyburzsoáziát, a demokratikus kispolgárságot és a szociáldemokrata munkásságot képviselte. Károlyi a Nemzeti Tanács pártjaiból október 31-én polgári-szociáldemokrata koalíciós kormányt alakított. A kormány a függetlenségpárti tömegek követelésére november 16-án kikiáltotta Magyarország teljes függetlenségét, elszakadását Ausztriától, és népköztársaságnak nyilvánította hazánkat.

A polgári közoktatáspolitikai dilemmái

A Károlyi-kormánytól a közvélemény általános politikai programjának megfelelően a közoktatásügy polgári demokratikus újjászervezését várta. A reformelgondolások a szakvezetés, a demokratikus ügyintézés, a bürokrácia megszüntetésének követeléseiben jelentkeztek elsősorban. Ezek a különböző pedagógus szakszervezetek, ifjúsági mozgalmak, de lehet mondani, az egész haladó közvélemény egyöntetű kívánságai voltak. Legvilágosabban a galileistáknak, a haladó főiskolai és egyetemi hallgatók körének 1918. november 18-án kelt, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba felterjesztett kultúrpolitikai reformjavaslata foglalta össze ezeket. A galileisták követelték, hogy minden ügykör vezetése szakember kezében legyen, s ezek megfelelő munkatársakkal és tanácsadó szervekkel együttműködve dolgozzanak. Minden ügykörben a referens hallgassa meg a kultúr-munkások véleményét az elvégzendő munkára vonatkozólag. Az egyes testületek egymás mellé tömörülve, demokratikusan szervezett bizalmi testületeik révén legyenek állandó kapcsolatban a kulturális ügyek felelős vezetőivel. A minisztérium munkaképességét fokozni kell, adminisztrációját pedig egyszerűsíteni és gyorsítani.⁵

A Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, dr. Lovászy Márton jogász, előbb megyei tisztviselő, újságíró, majd magyarkanizsai országgyűlési képviselő, a függetlenségi mozgalom elismert publicistája és vezéregyénisége, a Károlyi-féle Függetlenségi Párt alelnöke⁶ alkalmasnak látszott ezen várakozások kielégítésére. A politikai és szaklapok egybehangzóan nagy reményeket fűztek Lovászy miniszterségéhez, de már az

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) VKM Egyet. 1918–27–239 119. – Kiadta Szűcs László: A Galilei Kör kultúrpolitikai reformjavaslatai a közoktatásügyi miniszterhez (1918. november 18.). Párttörténeti Közlemények, 1959/3–4. 257–277.

⁶ *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 229.

államtitkárok kinevezését korántsem fogadta egyöntetű lelkesedés. A Népszava súlyosan kifogásolta Neményi Imre kinevezését, „amely egyenesen felbőszítette a radikális demokrácia híveit és különösen a tanítóságot, amely ebben a reakciós alakban régi ellenségét látja”.⁷ Neményit később is támadta a Népszava. A Közoktatásügyi Minisztérium fekete államtitkárának nevezte, és szembehelyezkedett Zigány Zoltán egyik cikkével, amely bizonyítani próbálta, hogy Neményi kitűnő hivatalnok.⁸

A lap kifogást emel Imre Sándor államtitkári kinevezése ellen is. Imre Sándor kinevezésével – állítja a lap – azt akarták bizonyítani, hogy a minisztériumba új szellem vonult be. „Ez a bizonyíték rosszul sikerült. Imre úr – eddigi tanári és irodalmi munkájából ítélve – izzig-vérig konzervatív ember. Most nem ilyenekre van szükség: a bátor, merész forradalmi alkotások embereit kell most az intéző és irányító helyekre állítani”.⁹

A Népszavának Imre Sándorról alkotott véleménye eléggé szűkkeblű volt. Bár a Polgáriiskolai Tanárképző Főiskola (Paedagógium) igazgatói székét az államtitkári poszttal felcserélő neves pedagógus és kultúrpolitikus nem volt szocialista, sőt világnézetileg áthághatatlan szakadék választotta el őt a szociáldemokrácia osztályharcos álláspontjától, nem voltak idegenek előtte a szocialisták nevelésügyi eszméi. A forradalmi fejlődés polgári demokratikus szakaszában nyilvánvalóan meg lehetett teremteni az összhangot a kormány által képviselt demokratikus köznevelés és az Imre által képviselt „nemzetnevelés” demokratizmusa között. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium legfelső vezetésében egyedül Imre képviselte a pedagógiai szakértelmet mind miniszterével, mind politikai államtitkár kollégájával szemben. Addigi közismert pedagógiai ellenzékiése reményt nyújtott arra, hogy a közoktatásügy újjászervezése valóban a demokrácia irányában fog haladni. Annyi bizonyos, hogy Imre a minisztérium nemcsak egyik legkonceptiózusabb, de legagilisabb vezetőjének is bizonyult, aki pozícióját a szociáldemokrata közoktatásügyi miniszter alatt is meg tudta tartani.^{9/a}

Viszonylag kevés kommentárt és még kevesebb kritikát váltott ki Juhász Nagy Sándornak kultuszminisztériumi politikai államtitkárrá való kinevezése. Juhász Nagy ügyvéd, Hajdúszoboszló függetlenségi párti országgyűlési képviselője, a debreceni református egyház főjegyzője volt. Mint protestáns ember, a hagyományos protestáns államtitkárságot kapta meg a római katolikus miniszter mellett.¹⁰

Minthogy Lovászyt más fontos államügyekkel való elfoglaltsága távoltartotta hivatalától, a minisztériumot ténylegesen Juhász Nagy államtitkár vezette. Az államtitkár néhány nap alatt kidolgozta és november 13-án közzétette a népkormány közoktatásügyi programját.

A diadalmas új világnézetnek megfelelően – hangzott a programnyilatkozat – teljesen át kell formálni a közoktatást. A múltban a születés és pénz arisztokráciája uralkodott. Ennek helyére most az új világ szellemében a szellemi kiválóság, a jellem, a munka kerül. A közoktatásnak ezt az új világnézetet kell beleoltania az új nemzedékbe. A legszélesebb néprétegeket egyrészt a kultúra minél magasabb fokára kell felemelni, más-

⁷ A közoktatásügyi minisztérium. Népszava 1918. nov. 26. 2.

⁸ Somogyi Béla: A közoktatásügyi miniszterium fekete államtitkársa. Népszava 1918. dec. 11. 6.

⁹ Népszava 1918. nov. 26. 2.

^{9a} S. Heksch Ágnes: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. Bp. 1969. 75–116.

¹⁰ Juhász Nagy: i. m. 232.

részt ebből a széles tömegből – fajra, vallásra, születésre, vagyonra való tekintet nélkül – ki kell választani a tudásuk, jellemük révén vezetésre hivatottakat. Evégből biztosítani kell minden tanuló számára az egyenlő érvényesülést.

Tizennégy éves korig az iskolába járás legyen mindenkire kötelező és teljesen ingyenes. E határon túl csak a tehetségesebbek tanuljanak. Az elemi oktatás 6–10 év között legyen teljesen egyforma, és elemi ismeretekre szorítkozzék. Azontúl 10–14 évig a nép gyermekei kötelezően járjanak felső népiskolába, ahol mezőgazdasági és ipari szakismerteket is tanuljanak.

A középiskolát hasonló elvek szerint kell átszervezni. A négy alsó osztály (10–14 éves korig) legyen teljesen egyforma. Az ötödik osztálytól kezdve ágazzanak szét a különböző felső tagozatok az általános képzés vagy a különböző mezőgazdasági és ipari szakoktatás céljai szerint. A nyolcosztályos középiskolában az oktatás legyen természet-tudományos szellemű és gyakorlatias irányú. (Pl. holt nyelvek helyett élő nyelvek.)

Megérett reformra a felsőoktatás is. Meg kell valósítani pl. a tisztviselőképzést.

A nőnevelést – a speciális női hivatásból (háztartás, gyermeknevelés) folyó különbségek tekintetbe vételével – teljesen egyenlővé kell tenni a fiúneveléssel. A luxus-leányiskolákat meg kell szüntetni; viszont meg kell nyitni az egyetem összes fakultásait a nők előtt.

A program felvetette a testnevelés reformját is. E téren merész újításokat helyezett kilátásba.

Az ifjúság szociális helyzetének javítására új diákotthonok, menzák felállítását követelte; ruhát, tankönyvet, gyógykezelést ígért a rászoruló fiatalságnak. A felszabaduló kaszárnyákból is részben diáklakásokat, részben kórházakat kell alakítani.

Ígéretet tett a program a tanítóóság régi sérelmeinek orvoslására. Minél magasabb képesítésű, minél jobban fizetett, tehát buzgóbban dolgozó tanerőket akart. A reformokat a tanítóóságon kell elkezdeni. A nem állami tanítók az államiakkal, a nők a férfiakkal egyenlő fizetést kapnak. Minden tanító bekerül az állami tisztviselők fizetési osztályaiba. Nyugdíjjogosultságuk is az állami tisztviselőkével lesz egyenlő.

A szakfelügyeletet csak pedagógiai szakemberek végezhessek. Fejleszteni kell a szabadoktatást is!

Ennek a programnak végrehajtása – hangsúlyozta a programnyilatkozat – igen sok pénzt igényel. Az ehhez szükséges összeget – a kor pacifista hangulatának megfelelően – a hadügyi költségvetésből akarta előteremteni.¹¹

Az új közoktatásügyi program irányelveit Lovászy miniszter 1918. november 27-én szózatban közölte a magyar nevelőkkel. A szózat két nagy változásra világít rá. Az egyik az erkölcsi felszabadulás: „Senkit sem fenyeget többé az a veszedelem, hogy gondolkodása, világnézete, politikai állásfoglalása miatt üldözhetik”. A másik változás az anyagi helyzetben mutatkozik. A forradalom legmélyebb jelentősége abban van, hogy a munka nélkül élvezett jövedelemmel szemben diadalra vitte a munka jogát. De a köteleességek is változtak és szaporodtak. Az iskolaügy reformját teszik szükségessé az új idők. A nevelők feladata, hogy ezt a reformot étellel töltsék be. Fő feladat az iskolát leromlott állapotából kiemelni.¹²

¹¹ Juhász Nagy: i. m. 395–396.

¹² Néptanítók Lapja 1918. nov. 27. 1–3.

Az új közoktatásügyi kormányzat tagadhatatlanul igen fontos polgári demokratikus követeléseket iktatott programjába. Az oktatás új szellemének meghirdetése, az iskoláztatás teljes egyenlőségének deklarálása, az iskoláztatási korhatár 14 éves korig történő felemelése, az oktatás természettudományi és gyakorlati jellegének hangsúlyozása, diák-szociális akció megindítása s a tanítók régi követeléseinek teljesítése haladó vonásokat kölcsönzött a programnak. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a program még polgári demokratikus szempontból sem volt elég messzemenő és következetes. Hiányzott belőle pl. a haladó és szocialista tanítómozgalom régi követelése, az iskolák államosítása, a vallástanítás kiküszöbölése, a vallás- és közoktatásügyi tárca egymástól való elválasztása, az egységes nyolcosztályos általános iskola megvalósítása. (Hiszen a tervezet szerint tulajdonképpen csak az elemi oktatás (6–10 éves életkorig) általános; a középiskolák erre az elemi iskolára és nem a 10–14 éves felső népiskolára épülnek). Az viszont a program polgári korlátaiból következett, hogy általában csak elvi jogokat, lehetőségeket deklarált, de nem gondoskodott ezek reális biztosításáról. E hiányosságok – főképp az iskolák államosításának kimaradása – miatt szociáldemokrata részről élesen bírálták a programot.¹³

A Lovászy-féle közoktatásügyi kormányzat ettől a kritikától is sarkallva megkezdte programjának végrehajtását. Rendeletet bocsátott ki a pedagógusok politikai meggyőződésének szabad kinyilvánításáról.¹⁴ Ez tulajdonképpen a Károlyi-kormány által meghirdetett demokratikus szabadságjogoknak az iskolai életre való alkalmazása volt. A kormányzat a nők előtt is megnyitotta az egyetemek, műegyetem, jogakadémiák kapuit.¹⁵ Legfontosabb intézkedése azonban kétségtelenül az 1918:VIII. sz. néptörvény volt az állami elemi népiskolai és óvodai pedagógusoknak, a gazdasági szaktanítóknak az állami tisztviselői osztályba való besorolásáról, illetmény- és nyugdíjügyi viszonyainak rendezéséről. Az állami elemi népiskolai tanítók és tanítónők 10 924 főnyi létszámának 20%-a 27 szolgálati évvel a VIII., 40%-a 18 évvel a IX., 30%-a 9 évvel a X. és 20%-a a XI. fizetési osztályba, az áll. kisdédóvónők 1510 főnyi létszámának 50%-a a X., másik 50%-a pedig a XI. fizetési osztályba került. A kezdőfizetésüket azonnal a XI. fizetési osztályba kellett kinevezni. A rendelet vonatkozott a nem állami tanítókra is. Ámbár ez a fizetésrendezés az állami költségvetést 33 millió koronával terhelte meg (15 millió jutott a nem állami tanítók és óvónők számára),¹⁶ maga a besorolás nem keltett különösebb visszhangot, mert jócskán elkésett. A drágaság fokozódása miatt a fizetésemelés már csak látszatsegítséget jelentett.

A miniszteri szózat nemcsak jobb fizetésű, tehát buzgóbban dolgozó, hanem egyben magasabb képzettségű tanerőket is ígért a magyar közoktatásnak a tanítóképzés átfogó reformjával. Ebből a tervből azonban Lovászy minisztersége alatt csak egy, nem is túlságosan jelentős reform valósult meg: a polgári iskolai tanárképzés főiskolai szintre emelése. A minisztertanács 1918. november 23-i ülésén határozatot hozott a budapesti áll. Polgáriiskolai Tanítóképző Intézetnek és a budapesti Áll. Erzsébet Nőiiskola Polgáriiskolai Tanítónőképző Intézetnek Polgáriiskolai Tanárképző Főiskola címmel főiskolákká való átminősítéséről.¹⁷ A minisztérium a rendelettel kapcsolatban felkérte a polgári

¹³ Juhász Nagy: i. m. 396–397.

¹⁴ Hivatalos Közlöny, 1918. 4.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Magyar Törvénytár. 1918. évi tc.-ek és néptörvények. Bp. 1919. 207–209.

¹⁷ OL VKM Polg. 1920–5–13 648 (204 064/1918).

iskolai tanítóképzővel rendelkező egyházi hatóságokat, hogy képzőiket mielőbb szervezzék át úgy, hogy a főiskolai jelleg azokra is kiterjeszhető legyen.¹⁸

Ezen az intézkedéseken túl a polgári demokratikus átalakulás Lovászy minisztersége alatt alig haladt előre. Sőt 1918 decemberétől, a koalíciós kormányzat első válságától kezdve, határozott visszaesés mutatkozott a minisztérium munkájában. A minisztérium régi személyzete Lovászy alatt alig változott. A reakció, elsősorban a klerikális reakció kezdett felocsúdni a forradalom által reá mért csapásból, s rendezni kezdte sorait. Zászlót bontott és lapot indított a Keresztényszocialista Tanítók Szakszervezete. 1918. december 22-én a Szent István Társulat, a katolikus irodalmi és sajtóéletnek legtekintélyesebb testülete is nagygyűlést tartott. Az Országos Katolikus Tanáregyesület is hallatta szavát a valláserkölcsi nevelés mellett.¹⁹ Magán a közoktatásügyi kormányzaton belül is voltak ennek a felfogásnak hívei. Juhász Nagy államtitkár a debreceni református egyház presbitériumának ülésén, miközben a keresztényi szeretet és a kálvinizmus demokratikus elveire hivatkozva kijelentette, hogy a magyar reformátusok érezhetik magukat leginkább otthon az új államforma keretében, ehhez sietve mindjárt azt is hozzáfűzte, hogy a kulturális fejlődést ő is valláserkölcsi alapra kívánja fektetni.²⁰

Ezek a körülmények a belpolitikai válsággal karöltve kultuszminisztériumi válságra vezettek. Lovászy miniszter a Függetlenségi Párt jobbszárnyához tartozott. Mikor ez a konzervatív csoport 1918 decemberében meg akarta állítani a koalíción belül a balratolódást, s biztosítani akarta az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Szociáldemokrata Párttal szemben a Függetlenségi Párt hegemoniáját, sőt ezen túlmenően egy polgári egységkormány megalakulását, Lovászy élére állt ennek a mozgalomnak. Mikor Svájból az az egyébként alaptalan hír érkezett, hogy az antant túlságosan radikálisnak tartja a jelenlegi kormányzati rendszert, s szívesebben tárgyalna egy polgári kabinettel, Lovászy 1918. december 23-án lemondott miniszteri állásáról azzal a szándékkal, hogy központja lesz egy ilyen mérsékelt, az antant kedvére való kormány megalakulásának.²¹

Lovászy lemondásával hosszan tartó válság vette kezdetét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. A haladó és szocialista pedagógus tábor Lovászy lemondását a közoktatásügyi tárcának szocialista kézbe juttatására akarta felhasználni. A Magyarországi Tanítók Szakszervezete 1918. december 30-án programjába vette az iskolák államosítását, az iskolai vallásoktatás megszüntetését, a vallásügyek elválasztását a közoktatásügytől, a reakciós tisztviselők eltávolítását a közoktatásügyi apparátusból, és a közoktatásügy élére szocialista szakemberek állítását követelte.²²

A jobboldali függetlenségi párti miniszterek által kiobbantott válság 1919 január derekán végül is e párt jobboldalának vereségével, a szociáldemokraták győzelmével végződött. A kibontakozást elősegítette a Károlyi-vezette balszárny felülkerekedése a Függetlenségi Pártban s Károlynak 1919. január 11-én ideiglenes köztársasági elnökké nyilvánítása. Károlyi mint elnök szabad kezet kapott a belpolitikai válság megoldására. Az

¹⁸ OL VKM Polg. 1920–5–13 648 (233957/1918).

¹⁹ A szocialista tanítómozgalom. 98.

²⁰ Juhász Nagy: i. m. 397.

²¹ Juhász Nagy: i. m. 400–403.

²² A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920. 92–94. Juhász Nagy: i. m. 396–397.

1919. január 18-i kormányátalakítás során fennmaradt ugyan a koalíció, de a szociáldemokrata miniszterek száma és súlya a kormányon belül megnőtt. Szociáldemokrata lett az új közoktatásügyi miniszter Kunfi Zsigmond, míg vallásügyi miniszternek dr. Vass János eddigi közlelmzési államtitkárt nevezték ki. Ezzel megvalósult az 1919. évi V. néptörvény rendelkezése a vallásügynek a közoktatásügytől való elválasztásáról,²³ megvalósult a polgári demokratikus reformmozgalom egyik fő követelése.

A szocialista közoktatáspolitikai nyitánya

Az Új Korszaknak, a Magyarországi Tanítók Szakszervezete hivatalos lapjának 1919. január 24-i száma vezércikkben köszöntötte a szociáldemokrata közoktatásügyi minisztert. Kunfival a Szociáldemokrata Párt egyik legképzettebb vezetője, egyik legszínesebb és legellentmondásosabb egyénisége foglalta el a közoktatásügyi miniszteri széket. Eredetileg temesvári középiskolai tanár, író, publicista volt, akinek szociáldemokrata elvei miatt ott kellett hagynia katedráját. Így került fel Budapestre, a pártközpontba és a Népszava, majd a Szocializmus szerkesztőségébe, ahol a nagy képzettségű, ragyogó szónoki és írói képességekkel rendelkező tanár csakhamar a szociáldemokrata pártvezetőség élvonalába küzdötte fel magát. Mint a centrum vezére – a kommunistákkal ellentétben – nem tartotta ugyan aktuális feladatnak a szocializmus megvalósítását, de nem is toltta azt ki a távoli jövőbe, mint a jobboldali szociáldemokraták; kedvező külső és belső körülmények összjátéka esetén elképzelhetőnek tartotta annak közeljövőben történő megvalósítását.

Annak ellenére, hogy nemcsak eredeti hivatása, de természete szerint is vérbeli tanár volt – a Szocializmus őáltala szerkesztett első számait úgy bírálták, hogy: „egy tanár szerkeszti, aki mindig tanítani akar” –, a haladó és szocialista tanítómozgalommal nem volt közvetlen kapcsolata. A közoktatásügy kérdéseit enélkül is alaposan ismerte, s egy mélyenszántó, nagy hatású műben, a Népoktatásunk bűnei c. könyvében leplezte le a feudálkapitalista iskolapolitikát, s vázolta fel a szociáldemokrata kultúrpolitikai programot.²⁴ Érthető, ha miniszterségét széles körök úgy üdvözölték, mint a szocialista kultúrpolitika hajnalhasadását. Ő és munkatársai valóban ambicionálták, hogy övék legyen „az első szocialista minisztérium”.²⁵

Kunfi első intézkedései igazolni látszottak ezt a reményt. A Népszava még 1919. január 16-i számában erélyesen sürgette a minisztériumban a személycseréket. Követelte többek között a reakciós igazgatók felváltását új emberekkel, hogy a tanítók felszabaduljanak az ellenforradalmi erők nyomása alól, sürgette az iskolák államosítását és felekezeti befolyástól való megtisztításukat. A szociáldemokrata és a pedagógiai szaksajtó követelte az államtitkárok leváltását is.

Kunfi a követelések nyomán nagyobb arányú személyi változásokat hajtott végre a közoktatásügyi apparátusban. Államtitkáruul maga mellé vette a szociáldemokrata Somo-

²³ 1919. évi törvények (Bp. 1919). 19–20.

²⁴ *Kunfi Zsigmond: Népoktatásunk bűnei*. Bp. 1908.

²⁵ *Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond*. Bp. 1974. 198. *Köves Rózsa–Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja*. Bp. 1974. 121–123.

gyi Béla tanárt, újságíró, a Szociáldemokrata Párt későbbi mártírját és Gönczi Jenőt, a Társadalomtudományi Társaságból és a szabadkőműves Martinovics-páholyból jól ismert barátját. Somogyi Béla volt a pedagógus szakszervezet végrehajtó bizottságának elnöke. Gazdag, sokoldalú tevékenységéről az Új Korszak rokonszenvesen számolt be a pedagógusoknak. Más lapok is szívélyesen köszöntötték, így pl. a radikális Világ. Czabán Samut az állami tanítók személyi ügyeinek előadójául nevezte ki. Szöllösi Jenőt pedig Budapest főváros tanfelügyelőjévé. Leváltottak néhány reakciós szellemű főigazgatót, és helyükre haladó szellemű pedagógusokat állítottak, mint pl. Antal Márkot, Dénes Lajost, Hajtay Ferencet, Kremmer Miklóst, Rózsa Edét (gyógypedagógia). Nagy Lászlót, a Gyermektanulmányi Társaság elnökét pedig a tanítóképzőintézetek szakfelügyeletével bízták meg.²⁶ A polgári iskolák ellenőrzését tanfelügyelőségek helyett külön főigazgatóságokra bízták.

Kunfi a közoktatásügyi apparátus bizonyos fokú megtisztításán kívül nagyobb szabású szervezeti és tartalmi reformokat is tervezett. Az irányító apparátusnak már Lovászy minisztersége alatt elkezdett korszerűsítését folytatva, 1919 februárjában újjászervezte minisztériumát. Az új ügybeosztás a következő képet mutatta:

- I. *Elnökség*
  - a) Kultúrpolitikai ügyosztály
  - b) Nevelési ügyosztály
(ennek része a szociális gondozás és testnevelés is)
  - c) Törvényelőkészítő ügyosztály
- II. *Mindennapi elemi népoktatás*
  - a) Óvoda
  - b) Szervezés
  - c) Állami elemi iskola
  - d) Nem állami elemi iskola
- III. *Gyermekszociális ügyek*
  - a) Gyógypedagógia
  - b) Iskolaegészségügy
- IV. *Továbbképző iskolák*
  - a) Mezőgazdasági
  - b) Ipari
  - c) Kereskedelmi iskolák
- V. *Polgári iskola*
- VI. *Tanítóképzés, felügyelet*
- VII. *Középfokú oktatás*
  - a) Középfokú iskolák
  - b) Felsőkereskedelmi iskolák
- VIII. *Főiskolai oktatás. Diákszociális ügyek*
- IX. *Iskolán kívüli oktatás*
- X. *Művészet (zene, színház, képzőművészet, múzeumok)*
- XI. *Építési ügyosztály*
- XII. *Gazdasági ügyosztály*

²⁶ A szocialista tanítómozgalom. 95–99.

Az átszervezés legszembeütőbb vonása, hogy hiányoznak a minisztériumból az egyházi ügyosztályok. Ez természetes is a vallásügy kiválása után. Ugyanakkor hiába keressük az ennek logikus konzekvenciáját jelentő államosítási ügyosztályt. Sőt az állami elemi iskolák ügyeit intéző ügyosztály mellől nem hiányzik a nem állami elemi iskolák ügyeit intéző ügyosztály sem. Viszont a szervezet olyan elemei, mint az egész nevelésügy átfogására hivatott, az elnökség alá rendelt ügyosztályok léte, a szakoktatásnak, az ifjúság szociális és egészségügyi gondozásának a minisztérium által való irányítása haladó vonásokat kölcsönöznek a közoktatásügyi apparátusnak.^{2 7}

Az államosítási ügyosztálynak a minisztérium szervezetéből való hiányzása fölveti a kérdést: milyen álláspontot foglalt el a minisztérium a haladó és szocialista tanítómozgalom régi, a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének programjába is fölvetett követelésével, az iskolaállamosítással szemben? Afelől nem lehet semmi kételyünk, hogy a szociáldemokrata miniszter és ugyancsak szociáldemokrata államtitkára, Somogyi Béla egyetértett az államosítás követelésével, hiszen mindkettőnek személyesen is része volt abban, hogy ez bekerült a magyar szociáldemokraták általános politikai elvei közé. A Szociáldemokrata Párt természetesen elvárta a közoktatásügyi tárca élére került elvtársaitól az iskolaállamosítás sürgős megvalósítását. Kunfi és Somogyi hajlandó is volt erre. Kunfi Kaposvárott 1919. március 18-án elmondott, a Népszava másnapi számában közölt beszédében félreérthetetlenül leszögezte: „Az elemi iskolákat, a tanítóképzést kivesszük az egyház kezéből, és az összes iskolákat államosítjuk.”

Az iskolaállamosítás első lépésének tekinthetjük a kisedzőképzés, valamint az elemi és polgári iskolai tanítóképzés állami ellátásáról a minisztérium által 1919 februárjában elkészített törvényjavaslatot. A javaslat 1. §-ában leszögezi: „A tanítóképzés állami feladat”, és elrendeli a nem állami óvónő- és tanítóképző intézeteknek 1919. július 1-éig történő, kártalanítás nélküli átadását, a tanításnak a következő tanévben való zavartalan folytatását a volt felekezeti tanerők esetleges bevonásával. Az ismert okok – a Tanácsköztársaság kikiáltása – miatt ugyan nem került sor a törvényjavaslat megvitatására és elfogadására, de egy ilyen javaslat léte mégis bizonyíték amellet, hogy a szociáldemokrata minisztérium nem lett hűtlen az iskolaállamosítás szociáldemokrata követeléséhez, még akkor sem, ha ezt szemmel láthatólag nem egyszerre, hanem csupán fokozatosan kívánta megvalósítani.^{2 7/a} A minisztérium reformálni kívánta a középiskolát, fejleszteni a népoktatást. Megtette az előkészületeket az általános tantervi reform kidolgozására. Mindezek a tervek azonban egyelőre leküzdhetetlen akadályokba ütköztek. Az egész magyar közoktatásügy kardinális kérdéséhez, a nyolcosztályos népiskola megvalósításához pl. addig hozzá sem lehetett fogni, míg meg nem teremtik e döntő fontosságú reform gazdasági, társadalmi és politikai előfeltételeit. A nyolcosztályos általános népiskolát nyilván nem lehetett létrehozni a felekezeti oktatás által előidézett közoktatásügyi partikularizmus felszámolása nélkül. Az egyházi iskolák államosításához viszont addig hozzá sem lehetett kezdeni, amíg az egyház gazdasági és kultúrmonopóliuma érintetlenül áll.

Nem volt sokkal kedvezőbb a helyzet a magyar iskolaügy másik döntő kérdése, a tanoncoktatás körül sem. Bolgár Elek, Czóbel Ernő, Kelen József, Lengyel Gyula és

^{2 7} Heksch: i. m. 108. 118.

^{2 7/a} Varsányi Péter István: Törvényjavaslat a pedagógusképző intézmények államosításáról 1919 februárjában. Magyar Pedagógia, 1975/1. 59–68.

mások értekezletet hívtak össze, és életrevaló javaslatot terjesztettek elő a tanonckérdés megoldására. Az általánosan elfogadott terv szerint a tanoncoktatásnak a jövőben a nyolcosztályos elemi iskolára kell épülnie. A tanonc napi 4 óra gyakorlati és 2 óra elméleti oktatásban részesül. Az oktatás a munkahelynek megfelelően műhelyekben történik. Amíg ilyenek nem létesülnek, addig az üzemekben 14 évesnél fiatalabb ifjú vagy leány kenyérkereső munkát nem végezhet.

A szépen elgondolt – később a Tanácsköztársaság által megvalósított – terv megbukott a gyárosok ellenállásán. Mikor a Kereskedelmi Minisztériumban Méhely államtitkár 1919 március elején értekezletre hívta össze őket, s eléjük tárta a tanoncoktatás reformtervét, a gyárosok felháborodottan tiltakoztak. Még csak hallani sem akartak arról, hogy nekik le kellene mondaniok 12 éves munkásgyermekek munkájáról, vagy hogy csak rövidebb ideig, ne 10–12 óráig dolgoztassák őket.^{2 8}

Az általános tantervi reform ügye ugyancsak vontatottan haladt előre. A tantervet különben nem is annyira a minisztériumtól lehetett várni, mint inkább a Magyarországi Tanítók Szakszervezetétől és főképpen a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége (VAOSZ) pedagógus szakosztályának 11 tagú, iskolai reformokat előkészítő bizottságától, amely 1918 decemberének közepe óta nagy energiával dolgozott. Amit a minisztérium a tantervi reform területén produkált, az nem volt több néhány elkerülhetetlen gyakorlati konzekvencia levonásánál, ill. bizonyos tantervelőkészítő munkálatnál.

Ebbe a nagyon is tág keretbe sorolhatjuk be az Imre Sándor államtitkár által 1919. január 5-ére a minisztériumba összehívott értekezletet, amelyen a fővárosi középiskolák igazgatói és a rendes tantárgyak egy-egy kijelölt szaktanára jelentek meg. Az értekezletnek tisztázni kellett a középiskolák feladatait a tanév hátralevő részében. Imre felhívta a szaktanárokat arra, hogy a legfontosabb fejezeteket minden tantárgyból tárgyalják meg, a kevésbé fontosakat csak érintsék. Semmiképpen sem szabad lényeges tananyagrészeket a következő tanévre átvinni. Igyekezni kell a konkrét tárgyi ismereteket mielőbb közölni, a begyakorlást későbbre is lehet halasztani. Az írásbeli dolgozatok iratásánál rugalmasan kell eljárni. Házi feladatot minden órán kell ugyan adni, de azért el kell kerülni a túlterhelést. A tanításnál nem lehet arra számítani, hogy a tanulók odahaza túl sokat foglalkoznak a tananyaggal.

Mint látnivaló, az Imre által közölt didaktikai alapelvek meglehetősen eklektikusak és ellentmondások voltak. Miközben helyesen ismerte fel a tananyag csökkentésének szükségességét, a túlterhelés fenyegető veszélyét, az otthoni tanulás gyengeségét, és indokoltan koncentrált a tananyag lényegére, strukturáló alapelveire, ugyanakkor lehetlenné tette ezek megbízható elsajátítását egyrészt a házi feladatok halmozásával, másrészt az ismeretszerzés és gyakorlás egymástól való elszakításával, a munkaiskola széles körben ismert és követelt módszertani elvének kikapcsolásával.

Az értekezleten az államtitkár az egyes tantárgyak tanítására vonatkozólag is adott irányelveket. Tantárgypedagógiai tanácsai sem mentesek a kisebb-nagyobb ellentmondásoktól. Az anyanyelv és az idegen nyelvek tanítására adott instrukciói egyrészt nyelvtan-központú, másrészt – az idegen nyelvek esetében – irodalomközpontú szemléletről tanúskodnak, vagyis az irodalmon keresztül kívánta a tanulót eljuttatni az idegen nyelv ismeretéhez, nem pedig a mindennapi nyelven keresztül az irodalmi nyelvhez. Az idegen

^{2 8} A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920. 96–97.

nyelv oktatása ezek szerint nem gyakorlati célú. Ezen mit sem változtat az, hogy Imre egyébként a szemelvények, olvasmányok számát redukálni kívánja. Az anyanyelv tanításánál viszont nem az irodalmi szempont a döntő, hanem bizonyos stilisztikai, retorikai, poétikai ismeretek besulykolása, amihez az előre kiválasztott olvasmányok csak például szolgálnak. Ilyen módszerrel legföljebb javítani lehet, de gyökeresen megváltoztatni nem a régi középiskolát jellemző grammatizáló, az irodalmat skolasztikus dogma- és példagyűjteménynek tekintő nyelv- és irodalomtanításon.

Több pozitívumot fedezhetünk föl a történelem tantárgypedagógiájában. Imre itt nagyon helyesen a közelmúlt történelmi megismerésének elsőrendű fontosságát hangsúlyozza. Ennek érdekében a IV. és VII. osztályokban a 19., a VIII. osztályban pedig a 20. század történetét kell alaposan megtanítani, a többi anyagot csak vázlatosan, hogy ne szakadjon meg a történelmi folytonosság. Imre szerint különösen elemezni kell azokat a külpolitikai kapcsolatokat, amelyek hatással voltak belső fejlődésünkre. A fontosabb korszakokat és egyéneket ki kell emelni a kevésbé fontos rovására. „Tehát nem egyenletesen kell összevonni az anyagot, hanem válogatva. A mai idők megértését szolgáló korszakok és viszonyok részletesebben tanítandók. A háborúk tárgyalása sem mellőzhető mindig, mert egyes háborúk kapcsán olykor erős fejlődés mutatkozott.”

A földrajztanítással kapcsolatban Imre rendkívül fontosnak tartja az ifjúság alapos tájékoztatását a „közvetlen szomszédságunkban végbement államalakulásokról és ezeknek néprajzi, nyelvi és gazdasági okairól”, valamint a magyar progresszió irodalmi és történelmi tényeinek föltárását, továbbá az ország mostani nehéz helyzetének őszinte ismertetését, amely remélhetőleg „... csak átmeneti állapot, s biztosan javulni fog, ha mindenki megteszi kötelességét”. A tájékoztatás szerint idegen földrészek tárgyalásánál csak olyan országokkal kell foglalkozni, amelyek hazánkkal valamilyen kapcsolatban vannak. A szomszéd országok tárgyalásánál nagy figyelmet kell szentelni a földrajzi és gazdasági kapcsolatoknak. Minden osztályban foglalkozni kell hazánk tájegységeinek földrajzával és gazdasági életével a Földrajzi Társaság által a külföld tájékoztatására kiadott füzet alapján. Ebben az instrukcióban fel lehet ismerni Imrének azt a meggyőződését, hogy Magyarország területi épségének fenntartása földrajzi és gazdasági szükségesség.^{28/a}

Habár a tantervi munkálatok a minisztériumban továbbra sem értek el említésre méltó előrehaladást, új tantervek nélkül pedig új tankönyvek aligha készíthetők, a minisztérium mégis szükségesnek látta értekezletek összehívását az új tankönyvek eszmei, tartalmi szempontjainak tisztázására. 1919. február 25-én Somogyi, március 7-én pedig Imre államtitkár elnökletével volt tankönyvértekezlet anélkül, hogy ezeken bármilyen eredményt értek volna.

Ahol Kunfi kezdettől fogva végig a legnagyobb erélyt, politikai céltudatosságot és meg nem alkuvó következetességet mutatott, az az egyetemi oktatás reformja volt. Az egyetemi reform már 1918 előtt is égetően aktuális volt. A polgári demokratikus forradalom nem a reform szükségességének, hanem csak lehetőségének felismerését hozta meg. A reformkövetelések zászlóvivői a dolog természeténél fogva az egyetemi és főiskolai hallgatók és tanárok voltak, akik más szervezetekhez hasonlóan szintén elkészítették a maguk reformterveit.

^{28/a}Budapest Főváros Levéltára. X. ker. tisztviselőtelepi áll. főgimn. 1919. jan. 8-i tantestületi értekezletének jegyzőkönyve. (113) – Az értekezlet anyagának néhány részletét Imre Sándor 1919. jan. 12-i minisztériumi utasítása alapján ismerteti *Heksch.*: i. m. 114–115.

Az egyetemi és főiskolai hallgatók reformterveinek sorából kiemelkedik a Galilei Kör már említett kultúrpolitikai reformterve. Ebben a galileisták a személyi változásokon túlmenőleg messzemenő szervezeti változtatásokat is javasolnak. „Múlhatatlanul szükséges – hangsúlyozzák – az egyetem szellemi nivójának az emelésére néhány ott eddig nem képviselt tudomány részére új tanszékek felállítása is”. A reformjavaslat részletesen felsorolja, hogy milyen változásokat tart szükségesnek az egyes karokon, a jogi, orvosi és bölcsészeti karon. A jogi karon pl. szükségesnek tartja új, párhuzamos tanszékek felállítását úgy, hogy ezt a rendezést össze kell kapcsolni egy új társadalomtudományi és közigazgatási kar létesítésével. „Rendkívül fontosnak ítéljük – hangoztatja a javaslat –, hogy a tudományegyetemen közigazgatási, szociológiai és közigazgatási fakultás létesíttessék, hogy az egyoldalú jogi képesítéssel bíró régi közigazgatási hivatalnoki kar helyébe modern, a mai élet szerkezetét megértő, kezét a társadalmi élet ütőerén tartó új sereg lépjen”.²⁹

Az egyetemi reform szükségességének felismerése elől maguk az érintett egyetemek sem zárkózhattak el. A polgári demokratikus forradalom időszakában a reformtevékenység valóságos mozgalommá dagadt, amelyben egyetemi tanárok, tudományos és közművelődési társulatok, szakszervezetek egyaránt részt vettek. A Nagy László-féle Gyermektanulmányi Társaság, a Természettudományi Szövetség (személy szerint Vadász Elemér) és Beke Manó reformjavaslatai a szervezeti kérdések mellett a tanulmányi rendszer reformjára, az oktatás új szellemének biztosítására, az egyetemi felvételi rendszer demokratizálására is kiterjedtek. A jogászképzés reformerei gyakorlati irányba kívánták terelni az oktatást, és jogtörténet helyett a tételes magán- és közjoggal akarták kezdeni a stúdiumokat. A tanárképzés reformja a Magyarországi Tanítók Szakszervezetét, a Természettudományi Szövetséget, a budapesti bölcsészhallgatókat, az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségét egyaránt foglalkoztatta. Legforradalmibb elgondolása az egységes pedagógusképzés volt. Az orvospképzés reformját a Pólya Jenő és Török Lajos közt lefolyt vita, amelyben az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége is hallatta hangját, a klinikai stúdiumok fontossága, a tanulmányi időnek az adminisztráció csökkentése révén elérendő növelése felé terelte. A műegyetemi oktatás reformját az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetsége (AMOSz) még 1918 novemberében előterjesztette. Ezen belül az építészképzés reformját művészeti továbbképző tanfolyam és új tanszékek beiktatásával Möller István dolgozta ki, és a Magyar Mérnök és Építész Egylet vitatta meg. Az agrár felsőoktatás reformját a Mezőgazdasági Oktatási Szakegyesület és az OMGE irodalmi és tanügyi szakosztálya vette közös gondjaiba. Ennek főbb pontjai voltak: a mezőgazdasági oktatás általános reformja; a mezőgazdasági szakemberek vezető szerepének biztosítása a Földművelésügyi Minisztérium szakoktatási ügyosztályán; a földreformra való tekintettel gazdatisztek helyett a kisgazdákat segítő szakemberek, gazdasági felügyelők képzése.³⁰

²⁹ OL VKM Egyet. 1918–27–239 119.

³⁰ *Ladányi Andor*: Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom és a magyar felsőoktatás. Felsőoktatási Szemle 1968/10. 592–594. *Devics József–Zádor Mihály–Károlyi Zsigmond*: A Tanácsköztársaság intézkedései, ill. tervezetei a műegyetemi oktatás korszerűsítése érdekében. Felsőoktatási Szemle 1969/4. 199–200.

Az egyetemi kultúrharc

E sokfajta és fontos reformterv közül elsőnek – inkább véletlen, mint tudatos elhatározás folytán – egy kevésbé fontos reformterv, a jogi oktatás reformja került a szőnyegre. Az 1919. január 21-i minisztertanács elhatározta a továbbtanító, már nyugdíj-jogosult egyetemi tanárok nyugdíjazását s egyszerre 7 új professzor kinevezését a budapesti jogi karra.³¹ A minisztertanácsnak ezt a határozatát Kunfi 1919. január 22-én a tudományegyetem tanácsához intézett leiratban jelentette be. Ebben hivatali elődjének álláspontját magáévá téve, hivatkozott a jogi kar szociális irányú reformjának halaszthatatlan szükségességére, s egyben jelezte azt a szándékát, hogy a Jog- és Államtudományi Kart Jog-, Állam- és Társadalomtudományi Karrá óhajta átszervezni. Az újjászervezendő kar feladatává kívánta tenni a köztisztviselők szociális-gazdasági képzését és továbbképzését és a tanítóknak, tanároknak hasonló irányú oktatását. A jogi kar tárgyalásainak elhúzódásából azonban azt a következtetést vonta le a leirat, hogy „... a karban jelen összetételében nincs meg a készség arra, hogy a gyökeres átalakulást önmagától megvalósítsa. A komoly reform megvalósulásának előfeltétele – hangoztatta a leirat –, hogy a munkába bevonassanak ma még az egyetem kötelékén kívül álló férfiak, akikben régtől fogva s mély meggyőződésként él a kialakuló új rend szociális feladatainak az átérése”.³²

Ezért a betöltetlenül hagyott régi tanszékek javadalma terhére az új tanszékekre s az újonnan létesítendő társadalmi-gazdasági tanszékekre a kar előzetes hozzájárulása nélkül a miniszter a következő kinevezéseket eszközölte: dr. Ágoston Péter magánjog; dr. Farkas Geyza agrárpolitika; dr. Jászi Oszkár szociológia; dr. Kovács Gábor társadalmi gazdaságtan; dr. Rónai Zoltán politikai tudományok; dr. Varga Jenő gazdasági politika és dr. Vámbéry Rusztem kriminológia.³³

A kormány erélyes intézkedése a felháborodásnak valóságos viharát kavarta fel az egyetemen, és merev ellenállást váltott ki. Ennek élén a jogi kar haladt, de végül valamennyi kar – a kezdetben mérsékletet ajánló orvosi kar is – belesodródott a harcba. A jogi kar 1919. január 25-én tartott ülésén a szociáldemokrata miniszter eljárását II. József abszolutisztikus intézkedéseihez hasonlította.³⁴

A közoktatásügyi kormányzat azonban nem szándékozott a „professzorok lázadása” elől meghátrálni. 1919. január 26-án hírek jelentek meg a sajtóban arról, hogy a budapesti egyetem jogi kara után most a bölcsészettudományi karra is új egyetemi tanárokat nevez ki a kormány, a fakultás megkérdezése nélkül.³⁵

³¹ OL VKM Egyet. 1919–12–51 551/213 721. – Bár a dokumentumok nagy része azóta már ismertté vált, sőt dokumentumkiadványokban is megjelent, az egyetemi ügyek tárgyalásánál meghagytam azon tanulmányom levéltári és egyéb jelzeteit, amely először vonta be nagyobb mértékben a levéltári forrásokat a kérdéskör tárgyalásába. (Bellér Béla: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Felsőoktatási Szemle, 1960/2–3. 90–96, 140–148). Az egyetemi kultúrharc dokumentumait kiadta *Litván György*: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. Történelmi Szemle, 1968/4. 401–426.

³² OL VKM Egyet.–5–22 830/1919.

³³ Uo.

³⁴ OL VKM Egyet.–4–13 259/45 751/1919.

³⁵ Pesti Hírlap, 1919. jan. 26. Vö. Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.) A XVI. 7/90.

Az új egyetemi tanárok kinevezésének, a készülő egyetemi tisztogatásnak híre még makacsabb ellenállásra ösztökélte az egyetemi reakciót. Az egyetemi tanács 1919. január 29-i rendkívüli gyűlésén az egyes karok – elsősorban a jogi kar álláspontját magukévá téve – igen erélyes hangú határozatot fogadott el. A miniszter intézkedése ellen az egyetemi reakció az elvont, osztály feletti „szabadság” nevében tiltakozott, sőt egy esetleges rendszerváltozás lehetőségével fenyegetőzött.³⁶ A tanács törvénysértésnek minősítette a miniszter eljárását, az újonnan kinevezett tanároktól megtagadta az eskü kivételét, és kérte az intézkedések hatályon kívül helyezését. A tanács ily értelmű felterjesztést szándékozott intézni a közoktatásügyi miniszterhez, a kormányhoz, a köztársasági elnökhöz, a két utóbbihoz küldöttség útján. A küldöttség a rektor vezetésével a kari dékánokból állott volna.³⁷

Kunfi a haladó közvéleménytől és irodalmi köröktől is támogatva³⁸ nem hátrált meg, ellenkezőleg! Újabb leiratában hangsúlyozta, hogy „e kinevezések módja forradalmi tény”, majd így folytatta: „A Jog- és Államtudományi Kar társadalmi irányú mélyreható átalakítása forradalmi érdek, s kénytelen vagyok minden kísérletet, mely e reform késedelem nélküli és komoly megvalósítását elhárítani törekszik, ellenforradalmi ténynek minősíteni”.³⁹

Nem járt eredménnyel a tanács küldöttségjárása sem. A tanácsi határozat értelmében küldöttség kereste fel Berinkey miniszterelnököt és Károlyi köztársasági elnököt, és az egyetemi tanács nevében kérte a kinevezések visszavonását. Mindkét helyen azt a választ kapták, hogy olyan tanárokat kell az egyetemre küldeni, akik az új irányzatot kellően képviselik, és olyan tanokat hirdetnek, amelyek a gyökeres rendszerváltozást tudományosan igazolják.

Mínthogy az egyetemi tanács ezután sem volt hajlandó az esküt az új tanároktól kivenni, ők a minisztertanács ülésén az egész kormány jelenlétében tették le azt. Egyidejűleg a minisztertanács az egyetem autonómiáját felfüggesztette, mert a népkormányoknak a forradalmi vívmányok biztosítására irányuló törekvéseivel szembehelyezkedett, és Jászi Oszkár személyében kormánybiztost nevezett ki élére azzal, hogy a közoktatásügyi miniszter rövidesen meg fogja alkotni az egyetemek szabadságát intézményesen biztosító törvényt. Jászi állandó helyettesének dr. Farkas Geyza egyetemi tanárt nevezték ki.⁴⁰

Az újonnan kinevezett egyetemi tanároknak és az egyetemi kormánybiztosnak működése egyébként a fogadkozások és fenyegetőzések ellenére sem ütközött nehézségbe. A „professzori lázadás” lángja hamar ellobbant. A kormány az egyetemen is különböző hivatalokkal, megbízásokkal látta el az újonnan kinevezett egyetemi tanárokat, s ettől kezdve tanári működésüket senki sem akadályozta. Jászi igen elégedetten nyilatkozott az egyetemi tanárok későbbi lojális magatartásáról. A tervezett egyetemi reformot véleménye szerint minden nagyobb megrázkódtatás nélkül végre lehetett volna hajtani már csak azért is, mert a professzorok „nagyon szófogadók és engedelmeseek

³⁶ OL VKM Egyet. 4–13 259/45 751/1919.

³⁷ Uo.

³⁸ PI Arch. A XVI. 7/67.

³⁹ OL VKM Egyet. –4–63 069/1920.

⁴⁰ OL VKM Egyet. –5–22 830/63 392/1919.

voltak, sőt egyesek halkán és szerényen közreműködésüket is felajánlották”.⁴¹ Olyan kiváló egyetemi tanárok, mint Kármán Tódor – Kármán Mór fia –, Korányi Sándor, Lenhossék Mihály „mutattak fogékonyságot az új áramlatok iránt”. Az ő közreműködésükkel Kunfi át akarta szervezni az egész egyetemi oktatást, kidolgozott egy nagyszabású ösztöndíj-akciót a dolgozók gyermekeinek magasabb iskolákba juttatására.⁴²

A Kunfi által kezdeményezett akciónak fő célja nem bizonyos személyi változások keresztülvitele, hanem az egyetem korszerű reformja volt. A „professzori lázadás” által felkavart szenvedélyek éppen a küzdelemnek ezt a fő célját homályosították el, és az autonómia álproblémáját állították helyére. Pedig nyilvánvaló volt, hogy az egyetem sorsa nem az autonómián, hanem a reformon áll vagy bukik. S ha a reform ellenségei az autonómia védelmezőinek mezét öltötték magukra, ezzel csak azt bizonyították, hogy a reform érdekében nem szabad kímélni a korszerűtlen autonómiát sem. Kunfi és hívei – bizonyos taktikai hibáktól eltekintve – lényegében helyesen jártak el ebben a kérdésben. Az autonómia átmeneti felfüggesztése, Jászi kormánybiztosi kinevezése ennek a helyes elvnek felismerését és követését bizonyította.

Más szempontból, az egész magyar közoktatásügy átfogó reformja perspektívájából bírálja az egyetemi kultúrharcot a kommunista Internationale 1919. március 5-i száma. „Mit nem csinált Kunfi?” c. cikkében. Szemére hányja a miniszternek, hogy az iskola-reformot nem a népoktatáson, hanem az egyetemeken kezdte, és hogy a szénhiány miatt az iskolákat, nem pedig a színházakat és kávéházakat zárják be újabb hat hétre. A cikk befejező részében a két héttel utóbb bekövetkezett proletárforradalom iskolapolitikájának szociális feltételeit foglalja össze.⁴³

A kinevezett egyetemi kormánybiztos egész idejét és energiáját a készülő egyetemi reform előmunkálatai foglalták le. Konkrét reformintézkedésekig nem jutott el. A polgári demokratikus éra egyetlen figyelemre méltó egyetemi reformintézkedése sem a reformterv kapcsán, hanem ettől függetlenül született. Kunfi miniszter az Országos Munkás-, Betegsegélyző- és Balesetbiztosító Pénztár kérésére 1919. március 10-én a Jog- és Államtudományi Kar tanulmányi rendjébe iktatta a munkásbiztosításra vonatkozó hazai joganyagot. Az orvosi kar még ezt megelőzőleg, 1918. augusztus 22-én elhatározta a szociális munkásbiztosítás orvosi feladatairól szóló előadásnak a kar programjába való felvételét.⁴⁴

Útban a szocialista forradalom felé

1919 februárjában-márciusában – az országos politikai fejlődésnek megfelelően – az egyetemeken is balratolódás következett be. A budapesti bölcsészkaron a liberális kisebbség balra fordult. Az orvoskaron és a jogi karon is a lojális elemek kerültek előtérbe. A forradalom továbbfejlődése, a kormány energikus fellépése a konzervatív-reakciós elemeket meghunyászkodásra készítette. Az egyetemi oktatók bal felé fordulásában az egész magyar értelmiség – műszaki és humán – mozgása fejeződött ki. A mérnök és általában az ipari értelmiség hamar rájött arra, hogy a tőke és a munka kiéleződő harcában

⁴¹ Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Második kiadás. Bécs, 1921. 93–94.

⁴² Köves–Erényi: i. m. 122–123.

⁴³ Köves–Erényi: i. m. 128.

⁴⁴ OL VKM Egyet. 5–1753/1919 (92 456/1918, 126 007/1918, 179 268/1918, 17 181/1919.

a munka oldalán van a helye. Az 1918. november 24-én megalakult, a polgári demokratikus forradalomnak szocialista forradalommal való továbbfejlesztéséért harcoló Kommunista Magyarországi Pártja központjává vált az összes forradalmi baloldali áramlatnak, és befolyása kiterjedt az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetségére (IKTOSZ-ra) és a belőle alakult Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségére (AMOSZ-ra), valamint a pedagógus szervezetekre is. 1918 decemberében – Czöbel Ernő fővárosi tanár kezdeményezésére – létrejött az előző év nyarán megalakult osztályharcos szakszervezet, a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége (VAOSZ) pedagógus szakcsoportjának kommunista frakciója. Ugyancsak a VAOSZ tanítói szakosztálya volt a bölcsője az 1918. december 30-án megszületett országos pedagógus szakszervezetnek, a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének, amelyben kezdettől fogva erős volt a kommunista befolyás. Ugyanezt lehet elmondani az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségéről és a Nemzeti Tanács kebelében megalakított Irodalmi és Művészeti Szakbizottságról is.^{4 5}

A balratolódás az egyetemi ifjúság soraiban is folytatódott. A Galilei Kör az 1919. február 20-án betiltott Kommunista Párt mellé állt. Március 2-i nagygyűlése izgatott forradalmi hangulatban folyt le. A szocialista diákok szervezkedése valamennyi egyetemen előrehaladt. A katonadiákok ugyancsak radikalizálódtak. A reakciós szervezetek tevékenysége, különösen Budapesten, alábbhagyott; megkezdődött viszont a legreakciósabb diákok illegális ellenforradalmi tevékenysége.

1919 tavaszán az ország egész helyzete a szocialista forradalom felé mutatott. A polgári-szociáldemokrata koalíciós kormány a legtöbb területen adósa maradt a forradalmasodó néptömegeknek. A parasztság hiába követelte a radikális földosztást, a munkásság a gyárak, bányák, bankok köztulajdonba vételét, a pedagógusok az iskolák államosítását. Nem tudta megoldani a kormány – ismételt jó szándékú erőfeszítései ellenére sem – a nemzetiségi kérdést, és nem tudta megvédeni az országot az antantimperializmusnak és kelet-európai szövetségeseinek ismételt támadásaitól sem. Mindezek a körülmények nyilvánvalóvá tették a polgári demokratikus rendszer csődjét és a proletárhatalom elkerülhetetlenségét. Ez a történelmi kényszer diktálta a liberális-radikális burzsoázia hatalomátadását a proletariátusnak, a két munkáspárt, a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesülését a marxizmus–leninizmus elvi alapján és együttes, vér nélküli hatalomátvételt, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltását 1919. március 21-én.

II. Közoktatáspolitikai a Magyar Tanácsköztársaság idején

Az a hatalmas teremtő munka, amelyet a Tanácsköztársaság az élet minden területén végzett, nem hagyta érintetlenül a közoktatásügyet sem, sőt legemlékezetesebb alkotásait talán éppen ezen a területen emelte. A Tanácsköztársaság 133 napos fennállásának rövid időszaka alatt is újjáformálta a közoktatásügy egész szervezetét, és megújította belső tartalmát is. A proletárdiktatúra rendszeréből szükségszerűen fakadt a kulturális forradalom eszméje. „A proletárdiktatúra ebből a szempontból – fejtegette Kun Béla –

^{4 5} *Földes Éva*: Kulturális forradalom – forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban. – „A szent, a várt szélvész.” Szerk. Mészáros István. Bp. 1970. 132–133. *Hevesi Gyula*: A Tanácsköztársaság 50. évfordulójára. Magyar Tudomány, 1969/3. 119. *József Farkas*: Élő hagyományunk: a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Magyar Tudomány, 1969/6. 357. *Ladányi*: i. m. 591.

egy nagy nevelőintézet. A proletariátus nevelőintézete, ahol részben kívülről, logikai úton tölti meg a proletariátust a konstruktív, termelő, alkotó szocializmus tanaival, részben pedig módot ad a proletariátus önmagának az uralkodó osztállyá való szerveződés útján, a hatalom elfoglalásával arra, hogy valóságban az objektív realitással való folytonos érintkezés útján tanulja meg a szocializmus építésének munkáját. . . . Egyes-egyedül a proletariátus diktatúrája lehet az az intézmény, amely sűrítve végezheti el évtizedek munkáját. Összesűriti ezt a tevékenységet néhány esztendőre éppúgy, mint ahogy összesűriti gazdasági téren is”.^{4 6}

A Közoktatásügyi Népbiztosság szervezete és működése

A proletárdiktatúrának a proletariátus nagy nevelőiskolájává való átalakítását a kulturális igazgatás szerveinek, elsősorban a Közoktatásügyi Minisztériumot felváltó Közoktatásügyi Népbiztosságnak kellett megvalósítania. A népbiztosság élére Kunfi került, aki emellett március 21-étől a Forradalmi Kormányzótanács Politikai Bizottságának, majd az egyesült párt vezetőségének is tagja lett. Munkássága tehát továbbra is kétirányú maradt: egyrészt szakfeladatok ellátása, másrészt általános politikai ügyek intézése.

Kunfinak és centrista társainak szerepvállalását a Tanácsköztársaságban az a felfogásuk magyarázza, hogy az egész Közép-Európát elborító és Magyarországra is átcsapó forradalmi hullám pótolni fogja mindazt, ami eddig a magyar társadalom fejlődéséből a szocializmus megvalósításához hiányzott. Emellett Kunfit az a remény is lelkesítette, hogy amit közoktatásügyi miniszterként legjobb igyekezettel sem tudott megvalósítani, azt most mint népbiztos valóra válthatja.

Bár a Tanácsköztársaság művelődéspolitikáját nem tekinthetjük kizárólag Kunfi alkotásának, hiszen ennek kialakításában más elvek és más személyek is szerepet kaptak, kétségtelen, hogy Kunfi nem másodrendű szereplő a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájában. Munkáját a kommunisták is nagyra értékelték. Kun Béla Leninnek küldött 1919. márciusi rádióüzenetében Kunfit úgy jellemezte, hogy „. . . olyasféle, mint az Önök Lunacsarszkija”.^{4 7}

Kunfi államtitkára, a jobboldali szociáldemokrata Somogyi Béla nem osztotta főnöke meggyőződését a szocializmus közeli megvalósíthatóságát illetően, ezért megvált posztjától. Helyére népbiztoshelyettesként a kommunista filozófus és esztéta, Lukács György került.

A Közoktatásügyi Népbiztosság működésének első szakasza 1919. március 21-étől április 3-ig terjedt. Április 4-én az ideiglenes alkotmány alapján újjászervezték a Forradalmi Kormányzótanácsot és az egyes népbiztosságokat. A Forradalmi Kormányzótanács megszüntette a helyettes népbiztosi intézményt. Az eddigi népbiztoshelyetteseket is népbiztosokká nevezte ki, és kollektíve megbízta őket az egyes népbiztóságok vezetésével. Az államigazgatási szempontból nem eléggé átgondolt intézkedésnek politikai szempontból kedvező hatása lett, minthogy erősítette a baloldalt. Míg korábban csak 2 népbiztos és 9 népbiztoshelyettes volt kommunista, az átszervezés után a kormányzó-

^{4 6} *Kun Béla: A proletárdiktatúra és a tanítóság. Pedagógiai Szemle, 1959/3. 255.*

^{4 7} *Erényi: i. m. 22–224. Köves–Erényi: i. m. 127.*

tanács 33 tagjából immár 14, nem is számítva azt az öt vagy hat régi szociáldemokrata népbiztost, akik szintén balra tolódtak, és közeledtek a kommunistákhoz.⁴⁸

Az átszervezés eredményeképpen a Közoktatásügyi Népbiztosság élére Kunfi Zsigmond népbiztos mellé Lukács György, Szabados Sándor és Szamuely Tibor népbiztosok kerültek.⁴⁹ Szabados és Szamuely főképp a szocializmus állami propagandájának ügyeit intézték. Együttesen szervezték meg pl. a Vörös Májust, az 1919. május 1-i hatalmas demonstrációt. Az egyes népbiztosságok *operatív* vezetését természetesen a dolog természeténél fogva továbbra is egy népbiztos látta el. Ilyen értelemben a népbiztosságot továbbra is Kunfi Zsigmond vezette.

A népbiztosság kollégialis alapon történt újjászervezésének idejére elkészült a Közoktatásügyi Népbiztosság új ügybeosztása. Ezt – némi hézagokkal – a Vörös Ujság 1919. április 5-i száma közölte. A közlemény szerint a Közoktatásügyi Népbiztosság szervezeti-
leg 9 csoportra és a csoportok kebelén belül működő ügyosztályokra oszlik. A 9 csoporthoz május 13-án tizediknek a sajtócsoport csatlakozott megfelelő ügyosztályokkal. A népbiztosságnak ez a szervezeti felépítése maradt érvényben a népbiztosságnak egészen a Tanácsok Országos Gyűlése által elrendelt újabb átszervezéséig, 1919. június 24-éig.

Mínthogy a népbiztosság teljes ügybeosztása igen tanulságos, közöljük, valamint azt is, hogy személy szerint kik álltak az egyes csoportok, illetve ügyosztályok élén:

A Közoktatásügyi Népbiztosságnak tíz csoportja volt.

I. Általános oktatásügyi kérdések. Csoportvezető: Antal Márk

1. Kultúrpolitika és nevelésügy. Osztályvezető: Kelen Ferenc
Az adminisztrációt vezeti: Nevelős Gyula
2. Gyermekszociális ügyek. Osztályvezető: Kelen Józsefné
3. Kultúrstatistikai és szervezési ügyek. Osztályvezető: Pogány Frigyes

II. Népoktatás. Csoportvezető: Szöllösi Jenő

1. Kisdedóvó intézetek. Osztályvezető: Neumann Hilda
Az adminisztrációt vezeti: Huszka Jenő
2. Elemi népiskolák személyi és pedagógiai ügyei. Osztályvezető: Czabán Samu
Elemi népiskolák adminisztratív és szervezeti ügyei. Osztályvezető: Rotharidesz Endre
3. Eddigi polgári iskolák. Osztályvezető: Halász Adolf
Az adminisztrációt vezeti: Dulovits Árpád
4. Gyógypedagógia. Osztályvezető: Rózsa Ede
5. Eddigi tanfelügyeleti ügyek. Osztályvezető: Hidasy Sándor
6. Országos tanítói nyugdíj- és gyámügyek. Osztályvezető: Gotthard Zsigmond

III. Ipari és elosztó üzemi (kereskedelmi) szakoktatás. Csoportvezető: Bartos Erzsébet

1. Ipari szakmunkásképzés. Osztályvezető: Försztner Tivadar
2. Ifjúmunkások képviselői: Lécai János és Kálmán József
3. Elosztó üzemi szakmunkásképzés. Osztályvezető: Mártonffy Miklós

IV. Mezőgazdasági szakoktatás

1. Mezőgazdasági szakmunkásképzés. Osztályvezető: Gerényi Jakab

⁴⁸ Szücs László: A Magyar Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa. Levéltári Szemle, 1969/1. 20–21.

⁴⁹ Hivatalos Közlöny, 1919. 143.

- V. *A volt középfokú oktatás.* Csoportvezető: Hajtay Ferenc
 1. Középközpont. Osztályvezető: Révay József
- VI. *Főiskolai oktatás.* Csoportvezető: Fogarasi Béla. Helyettes csoportvezető: Kármán Tódor
 1. Tudományos szakképzés, tudományos intézetek és könyvtárak. Osztályvezető: Mészáros Károly
 2. Tanítóképzés. Osztályvezető: Farkas Sándor
 3. Diák szociális ügyek. Adminisztratív vezető: Greszler Jenő. Megbízott: Haász Árpád
- VII. *A szocializmus állami propagandája.* Csoportvezető: Szabados Sándor
 1. Tudományos propaganda. Osztályvezető: Varjas Sándor
 2. Munkásfőiskola. Osztályvezető: Fogarasi Béla
 3. Továbbképző tanfolyamok. Osztályvezető: Bresztovszky Ede
 4. Ifjúság propaganda. Osztályvezető: Boros F. László
- VIII. *Zene, színház, irodalom és képzőművészet.* Csoportvezető: Lukács György
 1. Zene, művészet és színházak szocializálásából eredő ügyek: Reinitz Béla
 Az adminisztrációt vezeti: Bárány Gerő
 2. Irodalmi ügyek. Osztályvezető: Balázs Béla.
 Az adminisztrációt vezeti: Kupcsay Felicián
 3. Képzőművészet, múzeumok. Osztályvezető: Pogány Kálmán
 Az adminisztrációt vezeti: Nagy Árpád.
- IX. *Szervezeti átalakítások előkészítése.* Csoportvezető: Gönczi Jenő
 1. Szervezeti átalakítások. Adminisztratív vezető: Bárdossy László
 2. Személyi és dologi ügyek. Osztályvezető: Tóth István
 3. Államosítási bizottság. Vezető: Nagy Endre
 4. Átszervezés a népbizottságon belül: Novák Sándor
- X. *Sajtó.* Csoportvezető: Lorsy Ernő
 1. Pedagógiai folyóiratok és kiadványok
 2. Ifjúsági folyóiratok. Osztályvezető: ifj. Gaál Mózes⁵⁰

A Közoktatásügyi Népbizottság szervezeti felépítése az iskolarendszer olyan szoros egységét, a tanulmányi rend olyan szerves felépítettségét mutatja, amilyent a magyar közoktatás története addig még nem ismert. Az új ügybeosztás megőrzi a jogelőd minisztérium minden iskolafokot és iskolafajt felölelő, a szakoktatás egészére és a gyermekszociális ügyekre is kiterjedő jellegét, és megtartja annak olyan újonnan létesített ügyosztályait is, mint a szervezeti átalakulást előkészítő, a művelődéspolitikai és a pedagógiai ügyosztály. Az ügybeosztásban „volt” vagy „eddigig” megjelöléssel a megszűnő iskolák is szerepelnek, annak jeléül, hogy a népbizottság az elkerülhetetlen változásokat is simán, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül akarta lebonyolítani. Minthogy a Tanácsköztársaság nem fokozatosan, hanem egy csapásra államosította a nem állami iskolákat,

⁵⁰ A Közoktatásügyi Népbizottság ügybeosztását Györffy Sándor *A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai az Országos Levéltárban. Levéltári Közlemények*, 1958. XIX. övf. 34. és a Vörös Újság, 1919. ápr. 5., 8. Új tavaszi seregszemle. Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban. Szerk. Székely Endréné. Bp. 1959. 53–54., OL VKM V–1919–27–89 és „Mindenki újakra készül . . .” IV. k. Szerk. József Farkas. Bp. 1967. 766–767., 772–773. alapján közöljük.

megszűnt az azonos típusú iskolák külön-külön ügyosztályokra való szétszakítása aszerint, hogy államiak-e azok vagy sem. A Közoktatásügyi Népbiztosság szervezeti felépítésében következetesen egységes: csupán állami iskolát ismer!

A kapcsolat a korábbi minisztérium és a mostani népbiztosság szervezeti felépítése közt korántsem véletlen, hanem a közös feladatokból folyik. „Hiszen a 67-es polgárosulás itt hagyott meg legtöbbet Pató Pál birodalmából, a közoktatást nem az Eötvösök, de az Apponyiak feudális-klerikális szelleme hatotta át, a lassan szaporodó nem egyházi iskolák is az egyházak ízlése szerinti táblabírós latinságba felejtkeztek . . . Nem csoda, hogy a szocialista kultúrának is hosszú időre szóló programot adott elődje polgári demokratikus kezdeményezésének folytatása . . .”⁵¹

A folyamatosság szembeötlő jelenségei természetesen nem változtatnak azon a tényen, hogy a népbiztosság lényegében újjászervezte az egész közoktatásügyi apparátust. Az újjászervezésnek alapelve az a felfogás volt, hogy „az egységes átfogó feladatok egységes vezetés mellett kellőképpen differenciált szervezetet igényelnek, hogy minden egyes szektorban a kellő szakértelem biztosítható legyen, s minden jelentős részterületnek legyen felelős gazdája”.⁵² Ez a magyarázata annak, hogy a népbiztosság az egyes csoportok, osztályok élére a haladó és szocialista tanítómozgalom kimagasló harcosait (Czabán Samu, Szöllösi Jenő, Gönczi Jenő, Antal Márk, Kelen Ferenc, Kelen Jolán, Bartos Erzsébet stb.), pedagógiai szakerőket (Neumann Hilda, Rózsa Ede, Gerényi Jakab stb.), tudományos és művészeti kiválóságokat (Lukács György, Fogarasi Béla, Révay József, Kármán Tódor, Reinitz Béla, Balázs Béla stb.) állított. A Tanácsköztársaság érvényesítette először szigorú következetességgel az egész vonalon a szakvezetésre irányuló régi pedagóguskövetelést. Ezért álltak a legjobb szakerők pillanatnyi habozás nélkül a népbiztosság szolgálatába. Dr. Révay József, a kiváló klasszika-filológus, történész, műfordító és író, aki volt főigazgatója, Hajtay Ferenc csoportvezető irányításával elvállalta a középiskolai ügyosztály vezetését, az ellenforradalom hatalomra jutása utáni igazolási eljárása során büszke öntudattal utalt az állásvállalás legfőbb motívumára: „A vád főpontja – mondta a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint – az osztályvezetői állás elfoglalása. Ezzel azonban csak a magyar tanárság régi vágyát teljesítette – jelentette ki Révay –, mikor a *szakszerű adminisztráció* kedvéért minden tehetségét a tanárság szolgálatába állította.”⁵³ De a leánygimnáziumi igazgatóságot vállaló tanár is ugyanezzel az érvel védekezett. Azért vállalta el a leánygimnázium igazgatóságát, „mert úgy vélte, hogy pedagógiai eszményeit ott megvalósíthatja, és egy kiskeretű mintaiskolát szervezhet”.⁵⁴ Imre Sándor, a volt államtitkár is elismeréssel nyilatkozott a szakemberek előtérbe állításáról a közoktatás felső irányításában.

A szakvezetés biztosítása a közoktatásügyben személyi változásokat is jelentett. Egy ellenforradalmi mű is megállapítja, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság „első dolga volt a régi hivatalnoki kar kicserélése. Az önálló hatáskörrel rendelkező régi tanügyi tisztviselők csekély kivétellel eltávolítottak, vagy tétlenségre ítéltettek . . .”⁵⁵ Az újabb irodalom is

⁵¹ Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 398.

⁵² Szamel Lajos: Kulturális igazgatás a Magyar Tanácsköztársaságban. – A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Szerk. Sarlós Márton. Bp. 1959. 140.

⁵³ OL VKM Gimn. 1928–4–98 237/1943/1921). Kiemelés tőlem. B. B.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A proletárdiktatúra Magyarországon. Szerk. Huszár Károly. Bp. 1920. 85.

osztja ezt a ténymegállapítást.⁵⁶ Lukács György pedig drámai élménybeszámolót adott arról az éjszakába nyúló vitáról, amelyben Kunfival szemben kiharcolta az összes régi hivatalnokok leváltását, újakkal való helyettesítését, a „reforméhes forradalmi réteg” bevonását a népbiztosság vezetésébe. Lukács szerint a régiek közül egyedül Gönczi Jenő államtitkár, egy kitűnő progresszív ember maradt csak meg pozíciójában.⁵⁷

Ezek a megállapítások feltétlenül korrekcióra szorulnak. Ha a Közoktatásügyi Népbiztosság személyi állományát szemügyre vesszük, nyomban kiderül, hogy a régi személyi állomány nagyarányú kicsereléséről nem volt szó. A népbiztosság vezetőinek észre kellett venni és méltányolni kellett azt a kivételesen kedvező helyzetet, hogy „. . . a tudomány és kultúra legtöbb munkása kedvére való teret talált az új rendszerben, ha politikai céljait és módszereit több-kevesebb fenntartással fogadta is.”^{57/a} Ezért a régi tisztviselők többségét meg lehetett tartani, egyeseket akár vezető állásban, ha mindjárt az „adminisztratív vezető” elnevezésének tisztes leple alatt is. Maradtak tehát a népbiztosság szervezésében, vezető állásban is „régiként”. Nem csupán a polgári demokratikus forradalom által vezető helyre állított jelentős számú közoktatásügyi vezetőre gondolunk – Gönczi Jenőre, Czabán Samura, Reinitz Bélára és társaikra, akik a népbiztóságon is fontos állást töltöttek be –, hanem olyan, régebbi idő óta a minisztérium szolgálatában álló szakemberekre, mint amilyen az ipari szakmunkásképzésben Försztner Tivadar vagy a mezőgazdasági szakmunkásképzésben Gerényi Jakab volt. Ez a káderpolitika természetesen a személyi létszám felduzzadását eredményezte. A Közoktatásügyi Népbiztóságon is maradtak, ha nem is olyan nagy számban, mint pl. a nemzetiségi, közéleti vagy különösen a külügyi népbiztóságon, sőt olykor elég fontos beosztásba is kerültek konzervatív elemek, akik az ellenforradalmi restaurációt készítették elő. Ilyen volt pl. a szervezeti átalakítások vezetője, Bárdossy László későbbi miniszterelnök, aki a közoktatásban kezdte meg közéleti pályafutását, vagy Szinyei Merse Jenő, akiből később vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Közéjük számíthatjuk a színházi osztályon dr. ifj. báró Wlassits Gyulát, a személyi és dologi ügyek vezetőjét, Tóth Istvánt, továbbá Tárczay-Felicides Románt, Ottlik Lászlót, Bencs Zoltánt, Kupcsay Feliciánt stb. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek nyíltan nem helyezkedtek szembe a Tanácsköztársasággal, sőt többen (Szinyei Merse, Ottlik, Bencs) még a Szocialista Pártba is beléptek.⁵⁸

A népbiztóságnak április elején kialakult vezetése és szervezete 1919 június utolsó hetéig, az új alkotmány elfogadásáig állott fenn. Ekkor újabb átszervezésre került sor. Az átszervezést egyrészt a kollegiális vezetés hibáinak felismerése tette szükségessé. A végrehajtás, igazgatás szükségképpen megköveteli az egyszemélyes felelős vezetést. Ettől a helyes felismeréstől vezéreltetve a Tanácsköztársaság az államigazgatás egész vonalán

⁵⁶ Györfy: i. m. 33.

⁵⁷ Nyilatkozatok a Magyar Tanácsköztársaságról és hagyományainak felhasználásáról. Társadalmi Szemle, 1969/3. 15–16.

^{57/a} Hajdu: i. m. 398. Hajdu Tibor (Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. Századok, 1969/2–3. 300.) fogalmazta meg ezt az álláspontját, amely akkor Lukács György előadására hivatkozó kritikát váltott ki. (Földes Éva: Kulturális forradalom – forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban. – „A szent, a várt szélvész . . .” 133–134.)

⁵⁸ PI Arch. A. II. 12/1602. 1919. okt. 3-i VKM fegyelmi bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1919. szept. 13-i fegyelmi bizottsági ülés jegyzőkönyve. Fogarasi Béla: Lázadás. Kortárs, 1958/4. 508.

kezdt visszatérni az egyszemélyes felelős vezetéshez. Ez érvényesült a legfelsőbb kulturális vezetésnél, a népbiztosságnál éppen úgy, mint a legalsóbbaknál, az iskoláknál.

De szükségessé tette a népbiztosság átszervezését a belpolitikai helyzetben bekövetkező erőeltolódás is. A proletárdiktatúra rendszere létrejöttétől egészen 1919 júniusáig a kommunisták és a baloldali, centrista szociáldemokraták egységfrontján, a jobboldali szociáldemokraták passzivitásán nyugodott. Ez az egységfront azonban már a pártkongresszus, még inkább a tanácskongresszus és a június 24-i ellenforradalmi felkelés után a bomlás nyilvánvaló jeleit mutatta. A centristák, akiknek döntő szerepük volt az egység létrejöttében, most sorra hagyták ott a kommunistákat, és csatlakoztak a jobboldalhoz. A nyílt szakítást a párton belül sikerült ugyan elkerülni, de az ellentéteket nem lehetett többé áthidalni.

A régi szociáldemokrata vezetők közül Böhm, Erdélyi és Kunfi a kongresszus után nem vállaltak többé népbiztosi tisztséget, és kimaradtak a kormányzótanácsból.⁵⁹ Ennek következtében a Tanácsok Országos Gyűlésének Központi Intéző Bizottsága 1919. június 24-i ülésén Pogány Józsefet választotta meg közoktatásügyi népbiztosnak, helyettesének pedig ismét Lukács Györgyöt.⁶⁰ Az eredetileg centrista Pogány ekkor már a baloldali szociáldemokratákkal együtt szilárdan a kommunistákkal tartott.

Az új népbiztos bizonyos átcsoportosítást hajtott végre a népbiztosság ügykörében. A népbiztosságot három főcsoportra osztotta, mégpedig:

I. Oktatási főcsoport. Hatáskörébe tartoztak az összes iskolák, a főiskolák is. Vezetője Antal Márk lett.

II. Irodalom, művészet és tudomány főcsoport. Vezetője: Lukács György

III. Propaganda főcsoport: Vezetője: Szabados Sándor⁶¹

A Közoktatásügyi Népbiztosságnak mind ez az utolsó, mind az ezt megelőző szervezeti formája egy szigorúan centralizált, központilag irányított mechanizmus benyomását kelti. A társadalmi rend alapvető megváltozása idején elengedhetetlen az igazgatás nagyfokú centralizációja. Ez lényegében a kulturális igazgatásra, a Közoktatásügyi Népbiztosságra is érvényes. Két mozzanatról azonban mégsem szabad megfeledkeznünk. Az egyik az, hogy ez a centralizálás elsősorban a kultúrpolitikára vonatkozott, tehát főleg elvi jellegű volt, és csak kisebb mértékben vonatkozott az igazgatásra. A másik pedig az, hogy ezt a centralizáltságot a kultúrpolitika irányítói nem tekintették végleges berendezkedésnek, inkább csak átmeneti állapotnak. A Közoktatásügyi Népbiztosság maga nyilvánította ki egyik rendeletében azt a szándékát, hogy „a népbiztosságot magát . . . igazgató hivatal helyett egy az országos tanácsgyűlés szellemében és annak állandó irányítása mellett dolgozó pedagógiai szakszervvé, mondhatni központi kultúrintézeté szervezi át, illetőleg nagyrészt már át is szervezte. Pedagógiai és általános kultúrkérdésekben a legteljesebb szaktudást és áttekintést a népbiztosság képviseli”.⁶² A Tanácsköztársaság alkotmánya pedig – mint ismeretes – a demokratikus centralizmus helyes elvei alapján rendezte a kulturális központi és helyi igazgatás viszonyát.⁶³

⁵⁹ *Weltner Jakob:* Forradalom bolsevizmus, emigráció. Bp. 1929. 228–235.

⁶⁰ Hivatalos Közlöny, 1919. 221.

⁶¹ *PI Arch. A II. 7/16.* Közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Szerk. Petrák Katalin és Milei György. Bp. 1959. (A továbbiakban: MTM) 38–39.

⁶² Pest megyei Levéltár. Pest m. Direktórium 1919. Vegyes iratok.

⁶³ *Szamel:* i. m. 148–149.

A Közoktatásügyi Népbiztosságnak fent vázolt, az adott körülmények közt elkerülhetetlen centralizációja sohasem jutott el odáig, hogy az ügyintézést teljesen a népbiztosságon összpontosították volna. Ezt lehetetlenné tették egyrészt a népbiztosságon kívüli központi igazgatási szervek, másrészt a helyi igazgatási szervek, a tanácsok kiépítésével. A helyi tanácsok adták hozzá a központi tanügyigazgatáshoz a helyi viszonyok ismeretét, a helyi viszonyok által megkövetelt kezdeményező erőt, ellensúlyozva így a tanügyi bürokráciát, amely már itt is, ott is felütötte fejét.

Döntő fordulat a közoktatáspolitikában

A Tanácsköztársaság konkrét közoktatáspolitikai intézkedéseinek tárgyalására rátérve, legjellemzőbb, ma is legértékesebb és legtanulságosabb vonásának azt az egységes közoktatáspolitikai és pedagógiai koncepciót találjuk, amely minden intézkedésnél az iskolarendszer egészéből indul ki, és minden kérdést a hálózat egészére érvényes, egységes és tudatos alapelvekkel old meg. Míg a polgári neveléstudomány legjelentékenyebb irányzatai a nevelés célját a társadalmi gyakorlattól, sőt magától a neveléstudománytól is függetlenül állapítják meg, és az etikából, teológiából, érték- és kultúrfilozófiából kiindulva, a nevelés célját rendszerint valamely abszolút érték megvalósításában jelölik meg, 1919 közoktatáspolitikája a történelmi materializmus elvi alapjára helyezkedve, tisztán látta a nevelési célnak a társadalmi változásokkal való szoros összefüggését, a közoktatásügy és a nevelés történelmi és osztályjellegét, az iskoláért és nevelésért folytatott harcnak a proletariátus forradalmi, politikai harcával való elválaszthatatlan kapcsolatát. Éppen ezért szembefordult a polgári radikálisok, a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete és a Nevelőmunkások Országos Szövetsége osztályharcot elutasító és a pedagógusok politika mentes szervezkedését és kulturális együttműködését hirdető álláspontjával éppúgy, mint az ezekhez közel álló, Nagy László által képviselt reformista utópiával, amely – a valóságot fejetetejére állítva – döntő szerepet tulajdonított az iskolának a demokratikus államszervezet felépítésében, és a társadalmi ellentétek megszüntetését várta a közoktatás új, mindenki számára egyenlő lehetőséget biztosító rendszerétől, akárcsak Imre Sándor és a pedagógiai idealizmus megannyi képviselője, akik a termelési viszonyokat gyökeresen megváltoztató osztályharc dinamizmusa nélkül, sőt *ehelyett* akarták az emberek demokratikus szellemű átnevelését és nevelését.

A társadalmi szerkezet és a nevelési cél összekapcsolása tette lehetővé 1919-ben egy olyan egységes és hízagtalan közoktatási hálózat felépítését, amely egyrészt a legjobb magyar hagyományoknak, többek közt Eötvös József közoktatási koncepciójának folytatása és ugyanakkor a modern kor követelményeinek messzemenő kielégítése volt. Részletesebb elemzés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság által megteremtett egységes, összefüggő, minden fokozaton egymásba illeszkedő iskolarendszer epochális jelentőségű alkotás a magyar iskolaügy történetében.⁶⁴

⁶⁴ *Bellér Béla*: A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája. *Pedagógiai Szemle*. 1969/3. 219–220. – Az alsó- és a középfokú iskolák helyzetének ismertetésénél főleg erre a tanulmányunkra támaszkodunk. (Ld. a 236. o.-on felsorolt forrásokat és irodalmat!)

Iskolaállamosítás – fakultatív hitoktatás

A szocialista közoktatáspolitikánálunk éppen úgy, mint a megkésett polgári fejlődésű kelet-európai országokban, először nem szocialista, hanem polgári demokratikus feladatokkal került szembe. Ezek között első helyen az iskolák államosítása és világi szelleművé tétele, vagyis a kötelező hitoktatás megszüntetése és helyette az önkéntes (fakultatív) hitoktatás bevezetése állott. Magyarország iskolarendszere 1919-ben polgári szempontból is teljesen elmaradott, feudális-klerikális jellegű volt. Különösen nyomasztó volt az egyház iskolamonopóliuma a mindennapi elemi iskolánál. Magyarország magyar igazgatás alá eső részén 1918/19-ben összesen 5584 mindennapi elemi iskola működött. Ebből mindössze 804, vagyis 14,3% volt állami. Az iskolák háromnegyed része, 74,4%-a, szám szerint 4159 a felekezetek kezében volt, a többi pedig, szám szerint 621, egyéb nem állami (tehát vármegyei, községi, társulati, magán) iskolafenntartók között oszlott meg.

A Tanácsköztársaság iskolapolitikája radikálisan véget vetett ennek a tarthatatlan állapotnak. Alig múlt el egy hét a hatalom átvétele után, a Forradalmi Kormányzótanács március 29-én máris kiadta XXIV. sz. rendeletét a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vételéről. A történelmi jelentőségű rendelet 1. §-ának szó szerinti szövege a következő: „A Magyarországi Tanácsköztársaság *az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti*. Ehhez képest a Tanácsköztársaság *valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézetet kezelésébe vesz át*. Az intézetek céljaira szolgáló minden ingatlan és ingó ennek a kormányzótanácsi rendeletnek az alapján köztulajdonná válik”.⁶⁵

Ezt a rendeletet szervesen kiegészítették a Közoktatásügyi Népbiztosság újabb rendeletei a nevelési és oktatási intézetek átvételéről, a Forradalmi Kormányzótanács, valamint a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei az egyházi vagyonok átvételéről,⁶⁶ és megerősítette az 1919. június 23-án elfogadott új alkotmány 11. §-a: „A dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja.”⁶⁷

Mint ahogy az iskolaállamosítás a közvélemény és a pedagógusok egyik legrégebb, egészen 1848-ig visszanyúló követelése volt, végrehajtása nem okozott nagyobb megrázkódtatást. A klerikális reakciónak, holott előzőleg erősen szította a tüzet, csupán szórványosan sikerült ellenállást szerveznie az iskolaállamosítás ellen. Ilyen esetekről tudunk pl. a Vas megyei Felsőszölnökről, ahol a plébános által felizgatott tömeg azzal fogadta az egyházi vagyon leltározására odaérkező megbízottat: „Nekünk nem kell iskola!”⁶⁸ Pest megyében sem lehetett mindenütt a rendeletet végrehajtani.⁶⁹ A szórványos incidensek azonban legfeljebb megzavarták, itt-ott lelassították, de végeredményben meg nem akadályozhatták a nagy jelentőségű akciót. A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. júniusi jelentése így jellemzi az államosítás körül kialakult helyzetet: „Valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézet államosítása a Tanácsköztársaság területének legnagyobb részén végre

⁶⁵ MTM 8.

⁶⁶ MTM 10, 14–17, 24–26.

⁶⁷ MTM 5.

⁶⁸ PI Arch. Fond 24/31. 442–443.

⁶⁹ Vörös Pest megye. Szerk. Vigh Károly. Bp. 1959. 123.

van hajtva, s csak a széleken van még folyamatban.” A jelentés bízik abban, hogy június közepére a Tanácsköztársaság meg nem szállott területén az államosítást befejezik.⁷⁰

Az iskolák államosításával az iskolai vallásoktatás régóta vajdó kérdése is megérett a megoldásra. A Tanácsköztársaság nagyfokú óvatossággal és önmérséklettel kezelte ezt a kényes kérdést. Bár a Forradalmi Kormányzótanács már az első napokban kimondta az egyház és az állam különválasztását, és elvben állást foglalt az iskolai vallásoktatás megszüntetése mellett is, Kunfi – a március 25-i kormányülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint – halasztó megoldást javasolt. A konkrét intézkedéseket végül is a helyi tanácsok hatáskörébe utalták.⁷¹ Az ellenforradalmi történetírás később úgy állította be a dolgot, hogy elsőnek – március 27-én – Budapest közoktatásügyi biztossága szüntette volna meg iskoláiban a kötelező vallásoktatást. A valóságban azonban a vallásoktatás megszüntetése terén nem Budapest, hanem a vidék volt a kezdeményező. Budapestet a kötelező vallásoktatás megszüntetésében megelőzte Erzsébetfalva (március eleje), Szentendre (március 22.), Fejér megye (március 24.), Debrecen (március 26.). A fővárosi rendelet eszerint nem kezdeményezője, hanem csak folytatója volt a kötelező hitoktatást megszüntető vidéki határozatoknak és rendeleteknek, amelyeknek sorát természetesen a március 27-i fővárosi rendelet sem zárta le.

Hogy a közvéleményt nem érte előkészületlenül a kötelező vallásoktatás eltörlése, bizonyítja, hogy az erre vonatkozó tanácsi rendeleteket általában nagyobb megrázkódtatás nélkül végre lehetett hajtani. Tiltakozásról csak szórványosan tudunk, például Egerből. Vallásos egri asszonyok küldöttségben kérték a megyei direktóriumot, hogy az iskolákban továbbra is hagyják meg a vallásoktatást. Amikor határozott visszautasításban volt részük, azt a mérsékeltbb kérést terjesztették elő, hogy akkor legalább a tanóráktól függetlenül adjanak helyet az iskolákban a vallásoktatásnak. A sajtóelőadó Eger erősen klerikális szellemére való tekintettel javasolta is a kérés teljesítését azzal a feltétellel, hogy a hittanórákon jelen legyen a munkástanács egy ellenőre. A végleges rendezést a kormányzótanács is így képzelte el,⁷² bár a központi rendelkezés végül is elmaradt.

A Tanácsköztársaság kétségkívül nagyfokú elvi szilárdsággal és ugyanakkor taktikai rugalmassággal járt el e két régi polgári demokratikus követelésnek, az iskolaállamosításnak és a fakultatív hitoktatásnak megvalósításában. Mind a kettőt alárendelte az osztályharc, a szocialista nemzeti egység, a belső és a külső front szilárdsága érdekeinek.⁷³

⁷⁰ MTM 203.

⁷¹ *Bellér Béla: A Tanácsköztársaság egyházpolitikájáról. Világosság, 1962/7–8. 97. Szamuel: i. m. 146. Erényi: i. m. 224–225.*

⁷² PI Arch. Fond 24/15. 101–102. MTM 302.

⁷³ *Molnár József Heves megyei pedagógusok küzdelme a tanács hatalom közoktatásügyi törekvéseiért. – Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének köréből. Bp. 1969. 167¹ 6* azt állítja, hogy a Heves megyei adatok ellene mondanak azon megállapításomnak, hogy „... a fakultatív hitoktatás bevezetése – néhány jelentéktelen incidenstől eltekintve – éppen olyan simán, minden megrázkódtatás nélkül történt, mint az államosítás.” (Vö. *Bellér Béla: A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája. Pedagógiai Szemle, 1969/3. 222.*) Azonban ő sem tud felhozni egyetlenegy valamirevaló incidenst sem a kötelező hitoktatás megszüntetésével kapcsolatban. (I. m. 145–146.) Ha tehát valóban nem hajtották végre a vonatkozó rendeletet (amiben melleleg kételkedni is lehet, hiszen a hivatkozott nyilatkozatok a Tanácsköztársaság megdöntése után, nagyrészt a maguk korábbi szerepét szépíteni kénytelen, fegyelmi alatt álló pedagógusok szájából hangoztak el), összeütközésre akkor sem

Nyolcosztályos népiskola

A magyarországi iskolareformok alfája és omegája a népoktatás helyzetének gyökeres javítása volt. Egy pillantás a korabeli népoktatási statisztikára világossá teszi előttünk a kérdés jelentőségét. Az 1918/19. tanévben az elemi iskolák kategóriájában 5584 mindennapi, 2868 általános ismétlő, ezen belül 472 nem szaktanítós és 22 szaktanítós iskola szerepelt. Az iparos iskolák száma 234, a kereskedő iskolaké 36 volt. Ugyanebben az időben 253 polgári iskola működött. Ezeknek az iskolaszámoknak a következő tanulólétszámok feleltek meg: elemi mindennapi iskolába 791 535, általános ismétlő iskolába 85 935, gazdasági népiskolába 24 495, inasiskolába 10 056 és végül polgári iskolába 58 667 tanköteles járt.

A népoktatási intézmények közül mind számra, mind jelentőségre, alpműveltséget közvetítő funkciójára nézve a mindennapi elemi iskola emelkedett ki. Ugyanakkor egész iskolarendszerünknek ez volt a legfejletlenebb ágazata. Bár az idő ugyancsak eljárt már Eötvösnek a maga korában nagy horderejű népoktatási alaptörvénye, az 1868. évi XXXVIII. tc. fölött is, és a korszerű alpműveltség nyújtására nyilván már nem volt elegendő a törvény által létesített hatosztályos mindennapos és a két-hároméves, heti néhány órás ismétlő iskola, nálunk még e törvénynek legalapvetőbb rendelkezését, a kulturális fejlődésnek olyan feltételét sem biztosították, mint az általános tankötelezettség.

A Tanácsköztársaság a népoktatási reform előfeltételének az általános tankötelezettség végrehajtását tekintette. A Magyarországi Tanítók Szakszervezete is sürgette ezt a Közoktatásügyi Népbiztosságnál.⁷⁴ A kormányzótanács készült is egy ilyen rendelet kiadására. A Közoktatásügyi Népbiztosságnak a művelődésügyi osztályok hatásköréről szóló rendelettervezete kifejezetten említi ezt. Sőt ez utóbbi tervezet maga is behatóan foglalkozik a tankötelezettség gyakorlati végrehajtásával, amelynek felelősségét a művelődési osztályokra ruházza.⁷⁵ Tankötelezettségi rendelet kiadására végül mégsem került sor, amint hogy nem nyert egységes szabályozást a tankötelezettség korhatára sem. A népbiztosság főnti rendelettervezetében – az óvodákat is beszámítva – 3–18 év a tankötelezettség korhatára, akárcsak a Vörös Újság 1919. június 24-i közleményében. Viszont a népbiztosság júniusi jelentése már 6–18 évet említ.⁷⁶

A tankötelezettség végrehajtásának egyik legfőbb akadály a kiegyezéskori Magyarországon a népoktatás ingyenességének hiánya volt. 1908-ban ugyan elrendelték a népoktatás ingyenességét, de ezt a rendelkezést korántsem hajtották mindenütt végre, különösen nem az egyházi iskolákban. Ezért még a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének 1918. december 30-án elfogadott kultúrprogramja⁷⁷ is sikra száll a közoktatás teljes

került sor. A Molnár József által felsoroltakhoz hasonló eseteket magam is említek – méghozzá éppen Heves megyéből – Tanácsköztársaság a világi iskoláért. Világosság, 1963/3. 172 –, ahol részletesebben foglalkozom ezzel a kérdéssel.

⁷⁴ Új Korszak, 1919. júl.–aug. 5.

⁷⁵ PI Arch. A II. 7/89.

⁷⁶ Kóte Sándor: A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1963. 121. 69 MTM 198.

⁷⁷ Bellér Béla: Közoktatásügyi reformtervek 1918–19-ben. Pedagógiai Szemle, 1968/10. 867–870.

ingyenességéért. A Tanácsköztársaság ezen a területen is nagyot lépett előre. A főváros népbiztossága 1919. március 28-án rendeletben közölte, hogy a tanítás a főváros összes iskoláiban és tanfolyamain ingyenes, vagyis mindennemű tandíjszedés megszűnik.⁷⁸ A főváros példáját anyagi lehetőségeihez mérten a vidéknek is követnie kellett.

Mindezek az intézkedések megteremtették az előfeltételeit a Közoktatásügyi Népbiztosság nagyszabású iskolareformja alapjának, a 6–14 éves életkorra terjedő egységes nyolcosztályos népiskolának létrehozásához. „Hatéves kortól tizennégy éves korig, tehát 8 évig tart majd az az idő, amely alatt kivétel nélkül minden gyermek teljesen egységes ismereteket kap, amely alatt elsajátítja azt az anyagot, amit minden egyes embernek tudnia kell.”⁷⁹ Ezzel az oktatás legfőbb alapelvevé emelték a mindenki számára közös egységes alpműveltséget, áthidalva azt a szakadékot, amely az uralkodó osztályok iskolái által közvetített magas színvonalú, modern és sokrétű általános műveltség és a dolgozó osztályok iskoláiban tanított alacsony szintű, korszerűtlen és egyoldalú általános műveltségi tananyag közt tátongott. A Közoktatásügyi Népbiztosság júniusi jelentése szerint az új iskola tanterve össze van állítva, a módszertani szempontok is tisztázva vannak. „A jövő tanítása általános és közvetlen okulást fog nyújtani olyan kérdésekben, amelyek a szellemi és erkölcsi fejlődést valóban szolgálják és oly módon, hogy minden tanuló öntevékenysége és tapasztalatszerző munkája révén sajátítsa el az ismereteket.”⁸⁰

A nyolcosztályos népiskola nagyszabású tervének realizálása megkövetelte a „régii rend ... szégyenletes és szomorú intézményének”, az osztatlan népiskolának megszüntetését és az egész népiskolai hálózat átszervezését. Az osztatlan (egytanítós) iskolák arányszáma az egyházi iskoláknál 54% volt, de még az állami iskoláknál is 44%. A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendelete alapján a Közoktatásügyi Népbiztosság április 18-án kiadta 10. KN sz. rendeletét az osztatlan népiskolák megszüntetéséről és a népiskolák átszervezéséről. A rendelet szerint az egy helységben lévő iskolák egységes vezetés alá kerülnek, mert ezáltal szocializált üzemekhez hasonlóan az iskolákban is lehetővé válik az erők tervszerű beosztása és a munka gazdaságos elvégzése. De ezen túlmenően megoldja ez az intézkedés az osztatlan népiskola gondját, nemkülönben a tanulók megfelelő csoportosítását is.

A rendelet a továbbiakban kimondja, hogy mindazokban a községekben, ahol eddig két vagy több magyar nyelvű osztatlan iskola működött egymás mellett, vagy pedig osztatlan iskola mellett osztott is létezett, ezeket egységes iskolává kell összevonni. A tanulók a pedagógiai követelményeknek megfelelően csoportosítandók, mégpedig úgy, hogy az egyes csoportok (osztályok) azonos korú és azonos tanulmányokat folytató tanulókból álljanak. A túlzásfolttságot lehetőleg el kell kerülni. A nemek elkülönítését azonban nem tartották feltétlenül szükségesnek, vagyis megengedték a koedukációt. Ha a községben lévő iskolák közül csak az egyikben voltak meg a kedvező feltételek – pl. tornaterem, játszótér, kert –, akkor ezek használatát a többi iskola növendékeinek is lehetővé tették.⁸¹

A nyolcosztályos egységes, általános népiskolának bevezetésére vonatkozó 174042/1919. sz. rendelet 1919. július 31-én kelt, de már csak augusztus 3-án jelent meg.

⁷⁸ MTM 8.

⁷⁹ A régi és az új iskola. Bp. 1919. 7.

⁸⁰ MTM 198.

Elrendeli, hogy haladéktalanul meg kell kezdeni az előkészületeket a nyolcosztályos népiskola bevezetésére. Azokon a helyeken, ahol eddig csak négy osztály volt, szeptemberben meg kell nyitni az V. osztályt, ahol hat osztály volt, ott a VII-et. Az újonnan megnyitandó osztályok számára már most biztosítani kell a tantermet.

Iskolai célra szükség esetén kocsmá-, kaszinó-, egyesületi helyiségeket is igénybe lehet venni, magánlakásokat is ki lehet bérelni. A rendelet szerint ügyelni kell arra, hogy az osztatlan iskolák, amennyiben tanulóik száma a 40–50-et meghaladja, fokozatosan osztottakká alakuljanak.⁸²

Milyen eredményeket ért el a Közoktatásügyi Népbiztosság a nyolcosztályos népiskola megvalósítása terén, vagy legalábbis milyenek voltak a kilátások? Ha a népbiztosság végső célja valóban annak az eszményi állapotnak elérése volt, hogy egy osztályban ne tanuljon 40-nél több gyermek, ez mindjárt fölvet két rendkívül súlyos és az adott viszonyok közt nehezen megoldható kérdést: a tanító- és a tanteremhiányt. Ha az 1918/19-i tanév elejének 902 965 elemi iskolai tankötelesét, ill. a tanév végén ténylegesen iskolába járt 886 998 elemi iskolai tanulót vesszük tekintetbe, 40-es osztálylétszámot számolva 22 574, ill. 22 175 tanítóra lett volna szükség. Ezzel szemben ténylegesen 14 422 elemi iskolai tanító volt az országban. A hiány tehát 8152, ill. 7753, ami igen tekintélyes szám, 35–36% körül mozog. Ennek a hiánynak pótlása, méghozzá teljes értékű tanerővel, nem volt könnyű feladat még akkor sem, ha a megszállt területekről menekülő tanítók nagy számát is tekintetbe vesszük.

Nem kevésbé súlyos gond volt az iskola- és a tanteremhiány megszüntetése. Ezen a területen viszont sem kellő aktivitást nem mutatott a Közoktatásügyi Népbiztosság, sem megfelelő perspektivikus terve nem volt a jövőre vonatkozólag.⁸³ A népiskolai beruházások összege meglehetősen alacsony. Ezt közvetve a népbiztosság júniusi jelentése is elismeri, amikor ígéretet tesz arra, hogy az új tanév elejére revidálja az elemi iskolák dologi kiadásait.⁸⁴ A központi pénzügyi erőforrásoknak megnyitása bizonyára mozgósította volna a helyi erőforrásokat is, és lendületet adott volna az iskola- és tanteremépítésnek.

Bár a nyolcosztályos népiskola személyi és tárgyi előfeltételeinek megteremtése erősen igénybe vette a népiskolák kérdésével foglalkozó ügyosztályokat, maradt idejük és figyelmük a népiskola belső profiljának, tanterveinek kialakítására is. A népbiztosság elfogadta a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége iskolai reformbizottságának tantervi előmunkálatait, amelyek újjászülték a magyar népoktatást, az új társadalom szükségleteihez és a korszerű pedagógia követelményeihez szabva azt. Így jelenik meg a tantervi javaslatokban a hagyományos tantárgyak és módszerek mellett a munka, mint új tantárgy és módszer is egyben, s ennek nagyszabású szervezeti kereteiként a középponti műhelyes iparoktatási telep, valamint az iskolai műhelyek, tangazdaságok. Az oktatási kérdésekhez közművelődési feladatokat is kapcsoltak. Ezért külön tantervi javaslat készült pl. a nyilvános ifjúsági könyvtárakról.⁸⁵ Mindezeknek tárgyalása azonban már meghaladná a közoktatáspolitikai vizsgálatára szorítókozó célkitűzésünket.

⁸² MTM 294–295.

⁸³ PI Arch. A II. 7/92.

⁸⁴ MTM 208.

⁸⁵ Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. Szerk. Pásztor József. Bp.

Középiskolai reform

Az a középiskolai rendszer, amelyet a Tanácsköztársaság a feudálkapitalista rendszertől örökölt, a reakciós osztályérdekek és a tudomány, technika, haladás érdekeinek kibékíthetetlen ellentétét testesítette meg. A radikális reformeri szellem a középiskolákban talált a legkevesebb elfogadható, továbbépíthető és ugyanakkor a legtöbb elvetendő, kiküszöbölendő elemet. A kiegyezés kora háromfajta középiskolát ismert: 1. fő- és nem teljes gimnázium 1918/19-ben 85 volt 39 176 tanulóval; 2. fő- és nem teljes reáliskola 16, – 8869 tanulóval; és végül 3. leányközépiskola 28, – 8488 tanulóval. Az egész középiskolai hálózat tehát összesen 129 iskolát ölelt fel, 56 533 tanulóval.

A nyolcosztályos általános népiskola bevezetése alapvetően megváltoztatta a közép- és a középfokú iskolák eddigi szervezetét. A középiskolák alsó négy osztályának, gyakorlatilag hatból négy osztályra zsugorodott polgári iskolának és a két-három osztályos felső népiskolának helyét fokozatosan az általános iskola felső tagozatának kellett elfoglalnia; az új középiskolának a felső tagozat maradt. Az így megszületendő új középiskolát a Magyarországi Tanítók Szakszervezete és a Gyermektanulmányi Társaság javaslata alapján ötosztályosnak tervezték. A gimnázium a szakközépiskolák négy évével szemben azért kapott öt esztendő, hogy ha valamelyik szakiskolát végzett tanulóban tanulmányai befejeztével feltámadna a vágy a tudományok művelésére, egy év alatt megszerezhesse az egyetemi-főiskolai tanulmányokhoz szükséges kiegészítő műveltséget.

A reformgimnázium

Az új középiskola (gimnázium) öt osztályával két részre, egy három- és egy kétéves tagozatra oszlott. Az első tagozatban főként az ismeretszerzésre, a másodikban a szabad kutatásra tették a hangsúlyt. A második tagozat általános szellemi (humanisztikus) és természettudományi irányban ágazott ketté.

Az új középiskolának fő célja az egységes világnézetre való nevelés volt. Hangsúlyozták az életkori sajátosságok figyelembe vétele mellett az ismeretek belső összefüggéseinek tudatosítását. Az egyes tantárgyakban feldolgozott ismereteknek végeredményben egységes tudományos világgéppé kellett összeforradniuk. Ezt elősegítette az V. osztályban a történelemnek szociológiával való felváltása is. Így végeredményben a középiskola utolsó két osztálya az összes addig tanult anyag filozófiai elmélyítését és általánosítását szolgálta. Mint a nyolcosztályos általános népiskolában, úgy a középiskolában is szükségesnek tartották a munkaoktatást – nem kenyérkereseti, hanem erkölcsi és pedagógiai okokból.

A középiskolai oktatás tervezett új irányáról a legtöbbet egy 1919. május 5-én kiadott, Fogarasi Béla által aláírt rendeletről tudunk meg. A rendelet a középiskolai oktatásban a legfontosabbnak azt tekinti, hogy a szocializmus alapvető tanait az ifjúság kielégítően megismerje. Ez a cél szabja meg az egyes tantárgyak oktatásának súlyát és kereteit. A rendelet kiemeli a természettudományok és a matematika oktatásának jelentőségét. A matematika és fizika tanítását az eddigi keretek közt kell fenntartani, a természetrajzi órákat pedig szaporítani kell. Az így nyert órákat gyakorlatokra (elemi kísérletekre), gyűjtő és szemléltető kirándulásokra és gyűjtemények látogatására kell felhasználni.

A rendelet nem kívánja háttérbe szorítani a nyelvi és történelmi-társadalmi tantárgyakat sem. A történelemtanítás irányelveire vonatkozólag a legközelebb kiadandó rendelkezésekhez utasítja a tanárokat. Ami viszont a nyelvi tanulmányokat illeti, a rendelkezés háttérbe szorítja a klasszikus nyelveket a modern nyelvek, a magyar és az idegen nyelvek javára. A latin nyelv tanítását a fiúközépiskolák I–IV., a leányközépiskolák V–VI. osztályaiban, a görög és görögpótló tárgyak tanítását a fiúközépiskolák V–VI., a leányközépiskolák VI. osztályában megszünteti. Az így felszabaduló órák egy részét a magyarórákkal kell egyesíteni, és a világirodalom tanítására kell fordítani, másik részét pedig modern nyelvi órákra. A magyar irodalom tanításánál külön hangsúlyozza a rendelet a sok és jó olvasás, valamint a fogalmazás gyakorlásának fontosságát.⁸⁶

Biztos tudomásunk van arról, hogy a rendelet végrehajtása egyes gimnáziumokban megindult. A tantestületek gondosan számba vették a rendelet értelmében felszabaduló órákat, és azokat gazdaságosan elosztották.⁸⁷ A hátralevő időben a rendelet irányelvei szerint folyt a tanítás.⁸⁸

Szaktanmunkásképző iskolák

A Közoktatásügyi Népbiztosság iskolapolitikájában – a júniusi jelentés szavaival élve – „a középiskolával legalább egyenrangú szerep” jutott a vele azonos fokon álló szaktanmunkásképző iskoláknak. Korábban ez nem volt így. Az ifjú szaktanmunkások nevelését a kiegyezéskori közoktatáspolitiká nem tekintette fő feladatának. A szaktanmunkásképzés lényegében alsó fokon folyt. Az alsófokú ipari és kereskedelmi szaktanmunkásképzés színhelyei a tanonciskolák és a népiskola VII–VIII. osztályait helyettesítő ipari, kereskedelmi irányú ismétlőiskolák, a középfokú kereskedelmi szakiskolák, az ipari szaktanfolyamok, valamint a bányászati tanintézetek voltak.

A háború mindezeket az intézményeket válságba sodorta. Különösen mély volt a válság az iparos- és a kereskedőtanonc iskolákban. Az iskolák, tanoncok száma az 1917/18. tanévhez képest felére-harmadára csökkent. 234 iparostanonc iskolában a tanév végén mindössze 24 367 tanuló maradt, a 36 kereskedőtanonc iskolában pedig 1809. Ugyancsak süllyedést mutatnak az általános ismétlő iskolák 2868 iskola-, ill. 85 935 tanulólétszámukkal; ez utóbbiból 10 056 volt iparos- és kereskedőtanonc. A középfokú szakiskoláknál szintén észlelhető hanyatlás, ha nem is ilyen riasztó mértékben. A 21 ipari-, ill. szénbányász iskolában 1918/19-ben összesen 3907, a 241 ipari szaktanfolyamon 12 775, a 36 „felső”- (valójában középfokú) kereskedelmi iskolában 9223 tanuló tanult.

Még egyenletlenebb képet mutat a mezőgazdasági szaktanmunkásképzés. Paradoxonnak tűnik, pedig igaz, hogy az agráripari Magyarországon az agrárszaktanoktatás volt a leghanyagoltabb állapotban. A nagyrészt mezőgazdasági irányú általános ismétlő iskolába 75 879 tanuló járt. A 8 földműves iskolának az 1918/19. tanév végén mindössze 188,

⁸⁶ OL VKM Gimn. 1919–44–87 039.

⁸⁷ Budapest Főváros Levéltára. X. ker. áll. főgimn. 1919. máj. 17-i tantestületi értekezlet jegyzőkönyve (442/1919).

⁸⁸ A kihalásra ítélt polgári iskolákkal itt nem foglalkozunk.

egyéb gazdasági tanintézetnek 100 hallgatója volt; a 3 vincellér iskola és szőlészeti tanfolyam pedig szünetelt. A mezőgazdasági szakműveltség fejlesztésében még a gazdasági népiskoláknak volt a legjelentősebb szerepük, amelyeket 24 495 tanuló látogatott.

A magyar szakmunkásképzést a Tanácsköztársaság emelte ki ebből a nemcsak közoktatásügyi szempontból elmaradott, de hovatovább az ország egész gazdasági, technikai fejlődését is gátló helyzetéből. A Közoktatásügyi Népbiztosság elsöpörte az útból az emberileg megalázó, közoktatásügyi, gazdasági, technikai szempontból pedig egyaránt hasznavehetetlen tanoncoktatási rendszert, és helyébe a nyolcosztályos általános népiskolára épülő, vagyis középfokú négyosztályos szakmunkásképzést állította ipari, elosztó üzemi (kereskedelmi) és mezőgazdasági változatban.

Az ipari szakmunkásképző iskolákban a tanítás tartama négy év (14–18 életév). A heti tanórák száma 36; ebből 24 óra gyakorlati foglalkozás, 12 pedig elméleti oktatás. Az ipari szakiskolát mintauzemnek képzelték el, ahol az ifjómunkás gyakorlatilag mestersége egész szakmáját elsajátítja a primitív szerszámoktól a legmodernebb gépekig, elméletileg pedig az anyagtechnikával, termelő kalkulációval, szakmatörténettel, egészségtannal, rajzzal stb. olyan mértékben megismerkedik, hogy újításaival is elő tudja segíteni a többtermelést.

Az elméleti és gyakorlati ismereteket lehetőség szerint műhelyiskolákban akarták átadni a tanulóknak és csak szükség esetén termelőüzemekben. A műhelyiskoláknak, a munkaiskola eme speciális változatának felállítása azonban nem közönséges elméleti és gyakorlati nehézségek leküzdését követelte meg. Elméleti téren a fő feladat a pedagógiai egység és a szakmai sokféleség (100-nál több iparág!), az egységes és magas színvonalú általános műveltség és a sokféle szakműveltség divergens tendenciáinak olyan egyeztetése volt, hogy a tanterv pedagógiailag egységes és ugyanakkor szakmailag differenciált legyen. A megoldás kiindulópontjaként a 12 órára tervezett elméleti és a 24 órás gyakorlati tárgyak tantervi elkülönítése, majd további lépésként az elméleti tantárgyak általános, a szaktárgyak speciális kívánalmainak megfelelően módosítható séma elkészítése kínálkozott. Az elméleti tantárgyak tantervét végül is a VAOSz Iskolai Reformbizottságának tantervjavaslatai alapján alakították ki úgy, hogy a tantárgyakat csekély változtatással átvették, az óraszámokat azonban erősen módosították. Ezt az általános tervezetet aztán az egyes iparágak speciális igényeihez való alkalmazás és ezzel kapcsolatban az egyes iparágak végleges tantervének és tananyagának kidolgozása végett kiküldték a legkiválóbb elméleti és gyakorlati szakembereknek.

A tantervi munkálatoknál is nehezebb feladatot jelentett az ideális megoldásnak tekintett új műhelyiskolák felállítása, épületük, gépparkjuk, nyersanyaguk, kellően kiképzett oktatószemélyzetük és nem utolsósorban mindezek pénzügyi fedezetének biztosítása, méghozzá sürgetően rövid idő alatt, legkésőbb szeptember 1-ig. És habár a műhelyiskolák felállítása az egész társadalmat megmozgató országos érdekű ügyé vált, és nemcsak Budapesten, hanem vidéken (Győr, Miskolc, Diósgyőr, Kaposvár, Veszprém, Almás, Süttő, Pirka, Sósút stb.) is hallatlan lelkesedéssel és lendülettel fogtak szervezéséhez, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az új tanév kezdetéig nem lehet valamennyi szakmunkás tanulót műhelyiskolában elhelyezni, hanem legfőljebb 3000-et, és így az ideális megoldás helyett be kell érni egy kompromisszumos megoldással. Az iparos ifjómunkásképzésnek végül is egyidejűleg és átmenetileg három iskolatípus állt rendelkezésére: 1. az újonnan felállítandó műhelyiskolák; 2. az addigi, de elméleti és rajzoktatás

tekintetében átszervezett tanonciskolák és végül 3. a kereskedelmi tárca ügykörébe tartozott, de a Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörébe átkerült ipari szakoktatási intézmények.

Az egyre nyomasztóbb gazdasági és politikai, valamint a teljesen bizonytalanná vált katonai helyzet újabb korlátokat állított az ipari szakmunkásképzés útjába, és egyre inkább megnyirbálta az eredeti terveket. A Tanácsköztársaság júliusban revideálni volt kénytelen március 31-i, az ifjómunkások munka- és tanulmányi idejét heti 36 órában megszabó rendeletét, és náluk is bevezette a 48 órás munkaidőt.⁸⁹ Ez már az ipari szakmunkásképzés elevenébe vágott. A Közoktatásügyi Népbiztosság azonban még most sem gondolt visszavonulásra. Két nappal a végzetes tiszai offenzíva előtt még kiadta rendeletét a megyei művelődési megbízottaknak a szakmunkásképző-iskolák felállításáról.

A mezőgazdasági szakmunkásképzés sem fejlettségében, sem jelentőségében nem állítható az ipari szakmunkásképzés mellé. A lemaradás mindenestre különös, hiszen a kérdés jelentőségével már a Népköztársaság idején tisztában voltak, a Tanácsköztársaság termelészövetkezetekre és állami gazdaságokra orientálódó agrárpolitikája pedig csak erősíthette volna az agrárszakoktatás jelentőségének felismerését. Igaz, hogy az agrárszakoktatás helyzetét nem lehet kizárólag a Közoktatásügyi Népbiztosság tevékenysége alapján megítélni, mert a Földművelésügyi Népbiztosság is igen jelentős és eredményes tevékenységet fejtett ki ezen a téren.⁹⁰

Ami magát a középfokú mezőgazdasági szakoktatást illeti, ezt a Közoktatásügyi Népbiztosság az ipari analógiájára, négyéves mezőgazdasági szakmunkásképző iskolák keretében akarta megoldani. A környék mezőgazdasági jellegének, termékeinek figyelembe vételével erdőgazdasági, kertgazdasági, ipari növényeket termelő stb. mezőgazdasági szakiskolákat terveztek. Ezeknek az iskoláknak tantervei is elkészültek, kapcsolatban a gazdasági szakképzésnek a nyolcosztályos népiskola felső tagozatába bevezetni kívánt tantervével.

A mezőgazdasági szakmunkásképző ügyosztály rendelettervezetet készített a gazdasági oktatáshoz szükséges gyakorlati területek biztosítása tárgyában. Oktatókat érettségizett ifjakból akartak képezni. Az 1919 július végén a megyei művelődési megbízottakhoz a szakmunkásképző iskolák felállítása tárgyában intézett rendelet külön kitért a mezőgazdasági szakmunkásképző iskolákra, felhíván a figyelmet arra, hogy ilyen iskolákat a rendelkezésre álló tanerők csekély számára való tekintettel egyelőre csak azokban a városokban, ill. községekben lehet felállítani, amelyekben megfelelő számú olyan mezőgazdasági pályára készülő 14 éves tanuló van, akik a polgári, ill. a középiskola négy osztályát elvégezték. Ezenkívül az elméleti oktatáshoz megkívánt tanhelyiségeknek és a gyakorlati bemutatáshoz szükséges tangazdaságoknak is rendelkezésre kell állni. Végül arra is vigyázni kell, hogy a tanulóknak a mezőgazdasági szakmunkásképző iskolába való beutalása és a teljes négyéves tanfolyam elvégzése a szülők, ill. a hozzátartozók részéről minél kisebb ellenállásba ütközzék.⁹¹

A mezőgazdasági szakmunkásképzésnél nem kisebb, sőt valójában még nagyobb akadályokkal kellett megküzdenie a középfokú kereskedelmi vagy – mint akkor nevezték

⁸⁹ MTM 114–116.

⁹⁰ *Bellér Béla*: Mezőgazdasági szakoktatás a Tanácsköztársaság idején. Agrártörténeti Szemle, 1969/1–2. 47–58.

⁹¹ MTM 117.

– elosztó üzemi szakmunkásképzésnek. Az elnevezés megváltozása arra a felfogásra utal, amely a kapitalizmussal elvetette a vele egyként tartott kereskedelmet is, és a kapitalista kereskedelemmel a szocialista elosztást állította szembe. Innen az „elosztó üzemi” elnevezés.⁹² Ezt a széles körben elterjedt kereskedelemellenes felfogást a Tanácsköztársaság közoktatásügyi vezetői is osztották. „... A kereskedelmet – jelentette ki a tanítók átképző tanfolyamán Fogarasi Béla – a szocializmus elvileg amúgy is elítéli. Kereskedelemre egy szocialista társadalomban nincs szükség.”⁹³

Kezdetben reformálni igyekeztek a „kapitalista intézményt”. A népbiztosság április 9-én kiadott rendelete a felsőkereskedelmi iskolában megszüntette a jogi oktatást, a közgazdasági ismeretek oktatását pedig a Kommunista Kiáltvány, ill. a forradalom történetének oktatásával helyettesítette. Április 24-én a levelezés és könyvvitel oktatását váltották fel az üzemtechnika oktatásával. Egyes közoktatásügyi vezetők azonban úgy vélték, hogy a kereskedelmi szakoktatást nem reformálni, hanem likvidálni kell.

A július 21-én kiadott, a kereskedelmi iskolák átszervezéséről szóló rendelet a megváltozott gazdasági rendre való tekintettel megszünteti a régi kapitalista gazdálkodás céljait szolgáló felsőkereskedelmi iskolákat, és helyükre a dolgozók érdekeit szolgáló kommunista gazdálkodási szervezetek (fogyasztó, elosztó, termelőszövetkezetek, gyűjtőtelepek, termelőüzemek stb.) szervezetét és működését ismertető üzemszervezeti szakiskolákat állítja. Az új iskolák tanulmányi idejét a rendelet három évről négy évre emeli fel, és egyben közli az I–IV. osztály általános tantervét.

Az általános tanterv az új iskola kétségkívül legjelentősebb és legbeszédesebb dokumentuma. Szervesen illeszkedik a kereskedelmi oktatásnak úgyszólván az 1895-i szervezet létrehozásával egyidejűleg elkezdődő reformmozgalmába. A reform alapelvei egyrészt a tanulmányi időnek háromról négy évfolyamra való – már említett – felemelése, másrészt a rokon tárgyak összevonása révén a tantárgyak számának csökkentése és a heti óraszám 30-ban való maximálása voltak. Ezeknek a követelményeknek a tanácsköztársasági tanterv inkább megfelel, mint az 1913-i.

Ami a tartalmi vonatkozásokat illeti, az 1919-es tantervben figyelemre méltó a közgazdasági és jogi ismeretek összevonása és együttes óraszámuknak 50%-os csökkentése; a történelemnek gazdaságtörténettel és szociológiával való helyettesítése és heti egy órával való megtoldása; a földrajzon belül a természettan, vagyis a fizika – órászámemeléssel is kifejezésre juttatott – előtérbe állítása; a matematikai tantárgycsoport bizonyos átrendezése és órászámuk jelentékeny megnövelése és új tantárgyakként vagy tantárgyrészekként a műipari alapfogalmak, üzemtan, gépírás, egészségtan, új foglalkozásokként pedig kötetlen órászámú játék-, ill. munkadélután bevezetése. Ezeket a változtatásokat a bekövetkezett nagy gazdasági, társadalmi átalakulások, de pedagógiai szempontok is többé-kevésbé indokolják. Csupán a nyelvi és levelezési oktatás helyzetét ítélték hátrányosnak.⁹⁴

A Közoktatásügyi Népbiztosság a kereskedelmi iskolán kívül a többi kereskedelmi szakiskola reformját is tervbe vette. Rendelettel megszüntette a Budapesten lévő összes

⁹² Imre Ottó: Lenin a szocialista gazdaság irányításáról. Tiszatáj, 1967/11. 1043–1048.

⁹³ Fogarasi Béla: Kommunista politika – kommunista kultúra. Bp. 1919. 20.

⁹⁴ MTM 89–92. Vö. Üzemszervezeti szakmunkásképző iskola. Szakszervezeti Értesítő, 1919. júl. 26.

gyors- és gépiró iskolákat, kereskedelmi szaktanfolyamokat, és helyettük újakat szándékozott indítani. Ezeknek a tanfolyamoknak oktatókkal való ellátására gyorsíró szaktanítókat képező tanfolyamokat szerveztek.

Egyetemi reform

A Közoktatásügyi Népbiztosság óriási lendülettel fogott hozzá az egyetemi-főiskolai reformhoz is. Első lépésként a budapesti tudományegyetem jogi és bölcsészettudományi karainak tanárai közül bizottságot küldött ki az időszerű reformok előkészítésére.⁹⁵ A bizottságok jóformán már kész reformterveket találtak. Az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének tanácsülésén március 23-án Pikler Gyula elnök bejelentette, hogy az orvosi és a bölcsészkar tanulmányok reformjára vonatkozó emlékiratok teljesen készen vannak, és a közeli napokban a kormány elé terjesztik őket.⁹⁶

A Közoktatásügyi Népbiztosság ezekre a reformtervekre támaszkodva haladéktalanul nekilátott a felsőoktatási reform végrehajtásának. Három egymással szorosan összefüggő feladatot kellett megoldania: 1. előkészíteni a marxista szellemű egyetemi oktatást; 2. emelni az egyetemi képzés, mindenekelőtt a tudósképzés színvonalát, és 3. meg kellett nyitni az egyetemeket és főiskolákat a munkás- és parasztfiatalok előtt.

1919. március 26-án a közoktatásügyi népbiztos fontos személyügyi rendeletet hozott. Eszerint a népbiztos az egyetem több tanárának további működését nem tartván kívánatosnak, eltiltotta őket a tanári tevékenységtől. Legnagyobb arányú eltiltás – 25 professzort érintett – a bölcsészettudományi karon volt.⁹⁷

A bölcsészettudományinál lényegesen kevesebb volt az eltiltás a jogi és az orvosi karon. A jogi professzorok közül összesen 11, az orvosprofesszorok közül mindössze 5 tanárt tiltottak el.

A személyi változásokkal egyidejűleg a népbiztosság hozzálátott a szervezeti változások előkészítéséhez. Elsőnek a jogi oktatás, a különböző jogi, bírói intézmények bonyolult problémáját vette elő. A proletárdiktatúra megalakulása után nem sokkal valamennyi bírót és ügyészt rendelkezési állományba helyezett,⁹⁸ feloszlatta az összes rendes bíróságokat, elnapolt valamennyi büntető eljárást és polgári pert,⁹⁹ s a tanácsrendszer keretében a néprő bizta a jogszolgáltatás közvetlen gyakorlását.¹⁰⁰

Ezek az intézkedések tagadhatatlanul befolyásolták a jogi oktatásra vonatkozó rendeleteket. Ugyanakkor a rendeletek meghozatalában szerepe volt a régi Magyarország iskolarendszere egyik legjellegzetesebb, történelmi eredetű hibájának, a jogásztultermelésnek is. Ennek megszüntetésére két út kínálkozott. Egyik a jogászfeleslegnek a kiszélesé-

⁹⁵ Magyar Felsőoktatás. II. k. Bp. 1937. 21.

⁹⁶ Világ, 1919. márc. 25. 11.

⁹⁷ A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektori Hivatala. Az egyetemi politikai megbízott iratai 87/1919. OL VKM Egyet.-5–79 259/1919. Vö. A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 844. Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. Bp. 1919. 75–76. Kaas–Lazarovics: Der Bolschewismus in Ungarn. München. 1930. 105.

⁹⁸ Tanácsköztársaság, 1919. márc. 26. Tanácsköztársasági Törvénytár. I. k. Bp. 1919. 17–18.

⁹⁹ Tanácsköztársasági Törvénytár. I. k. 87. Budapesti Közlöny, 1919. márc. 24. (69.)

¹⁰⁰ Kaas–Lazarovics: i. m. 86.

dett közigazgatási pályára való átirányítása lett volna. A jogászoknak közigazgatási tisztviselőkként való felhasználásától azonban a Tanácsköztársaság vezető politikusait visszariasztotta a szovjetköztársaság negatív tapasztalata, a régi hivatalnoksereg szabotázsza.¹⁰¹ Emellett tekintettel kellett lenni a munkásoknak és a parasztoknak a közigazgatásba való közvetlen bevonására is, akiknek korszerű alkotmánytani és közigazgatási képzése a Marx–Engels Munkásegyletemen rövidesen megindult. A másik út a jogászképzés ésszerű, a jogásztúltermeléssel számoló korlátozása volt.

A jogászképzést irányító népbiztosságok, a közoktatásügyi és az igazságügyi, erre az utóbbi álláspontra helyezkedtek. Az Igazságügyi Népbiztosság valamennyi bírói és ügyvédi vizsgát,¹⁰² a Közoktatásügyi Népbiztosság pedig a jogi karokon és a jogakadémiákon folyó összes vizsgákat „az átszervezés és az új tanulmányi rend végleges megállapításáig”¹⁰³ szüneteltette. Ez az intézkedés helytelen volt. A jogi oktatás kétségkívül gyökeres reformra szorult. Ennek munkálatait azonban meg lehetett volna kezdeni a jogi oktatás szüneteltetése nélkül is.

A jogi oktatásnak fenti, elvi és gyakorlati szempontból egyaránt kifogásolható megoldása nem elégítette ki a közvéleményt, legkevésbé a jogászságot. A Közoktatásügyi Népbiztosság is indítatva érezte magát arra, hogy külön közleményben tisztázza a jogi oktatás jövőjével kapcsolatos álláspontját. A nyilatkozat a hallgatókat azzal igyekezett megnyugtatni, hogy módjukban lesz olyan ismereteket szerezniök, amelyekkel produktív munkát végezhetnek majd az új társadalomban. Az I–III. éveseket arra kérte a népbiztosság, hogy lépjenek át más főiskolára vagy karra, ahol az elveszett félévekből majd beszámítanak nekik. Az idősebbek, tehát nyilván a IV. évesek, megfelelő társadalomtudományi oktatást kapnak, és tanfolyamokat végezhetnek.¹⁰⁴ A nyilatkozat nem oszlatta el a nyugtalanságot a jogászok körében. A jogi oktatás kérdése ilyenformán egyike maradt a Tanácsköztársaság közoktatásügye megoldásra váró kérdéseinek.

A jogi oktatás hátrányos helyzetének kialakulásában a közvélemény jogászellenes beállítottsága mellett szerepet játszott a jogászi hivatás új társadalmi rendeltetésének egyoldalú felfogása is. Ez a felfogás perspektívikusan a szervező jogász típusát állította előtérbe, jóllehet a szocializmus építése nem nélkülözheti még a különféle jogvitákat jogi eljárás révén eldöntő igazságügyi jogász (ügyész, bíró, ügyvéd stb.) típusát sem.¹⁰⁵

A bölcsészettudományi karon, a jogi és az orvosi karokon végrehajtott eltiltások egyáltalán nem rendítették meg az érintett tudományszakok helyzetét. A legkiválóbb tudományos szakértők továbbra is helyükön maradtak, az eltiltottak helyére pedig újjak léptek, akiknek tudományos kvalitásai és pedagógiai rátermettsége semmiben sem maradt el az eltiltottaké mögött. Az újjászervezett bölcsészettudományi karon ilyenformán már április 8-án megkezdődhettek az előadások,¹⁰⁶ mégpedig rendkívül gazdag tanulmányi programmal. A Vörös Újság indokolt büszkeséggel tette közzé hasábjain április 9-én az

¹⁰¹ *Fogarasi*: i. m. 66.

¹⁰² Tanácsköztársaság 1919. márc. 26. (1). Tanácsköztársasági Törvénytár. I. 87.

¹⁰³ Tanácsköztársaság 1919. ápr. 2. (7). Tanácsköztársasági Törvénytár. I. k. 100.

¹⁰⁴ Vörös Újság, 1919. ápr. 9. 6. Pesti Napló 1919. ápr. 9. 9. Világ 1919. ápr. 9. 8.

¹⁰⁵ A Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról (1919–1969). Szerk. Szotáczi Mihály. – *Studia iuridica auctoritate universitatis Pécs publicata*. 77. Pécs 1971. 7–10.

¹⁰⁶ Világ, 1919. ápr. 7. 6., ápr. 9. 7.

átszervezett bölcsészettudományi kar előadásainak rendjét, s mindjárt azt is közölte, hogy az újonnan meghirdetett előadásokat bárki ingyen látogathatja.¹⁰⁷

A bölcsészettudományi kar nagynevű nyilvános rendes tanárai közül a legtöbben a csonka második félévben is megtartották a tanrendben hirdetett előadásait, ill. gyakorlatait. Közülük megemlíthjük Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Domanovszky Sándor, Marczali Henrik, Riedl Frigyes, Simonyi Zsigmond, Beke Manó, Fejér Lipót, Mauritz Béla professzorokat. Ugyancsak megmaradtak a címzetes rendkívüli tanárok, magántanárok és lektorok előadásai is. A tanítástól eltiltott tanárok előadásai helyett átmenetileg új előadásokat, gyakorlatokat, szemináriumokat és proszemináriumokat állítottak be a legkiválóbb tudósok, írók, művészek megnyerésével. Babits Mihály irodalomelméletet adott elő, s Ady-szemináriumot vezetett. Király György a régi magyar irodalomról s Balassi Bálintról hirdetett előadást. Révay József Cicero De republica c. művét fejtegette, s a latin irodalomtörténet marxista feldolgozására tett kísérletet. Laczkó Géza L'esprit de la littérature française címmel hirdetett előadást, és Baudelaire-ről tartott szemináriumot. Benedek Marcell a francia naturalisztikus regényt, Fülep Lajos Dante Vita nuováját, Turóczi-Trostler József Goethét és a német romantikát, Latzkó Hugó Shakespeare János királyát, Rózsa Dezső pedig a 19. századi észak-amerikai irodalmat tárgyalta. A szomszéd népek irodalmát Popovics Ivánnak a 19. század első fele horvát-szerb irodalmáról szóló előadása képviselte. A bölcsészettudományi kari dékán javasolta ezenkívül szlovák nyelvi tanszék felállítását és Skultéty József meghívását e tanszékre.¹⁰⁸ A nyelvészet új előadói közül Balassa Józsefet, Beke Ödönt és Munkácsi Bernátot kell megemlítenünk. Nem hiányoztak a 14–17. századból Leonardo da Vinci, Rembrandt művészetéről, a modern festészet kialakulásáról, Cézanne művészetéről, a népművészetéről, a grafika történetéről szóló előadások, ill. szemináriumok sem. A történeti előadások Varjas Sándornak a 19. század második felének történetéről szóló kollégiumával, a filozófiai előadások szintén Varjasnak a formális logikáról, Fogarasi Bélának a szellemi tudományok filozófiai alapvetéséről, a történelmi materializmus és a történetírás elméletéről szóló előadásaival bővültek.

A matematika-természettudományi szakcsoport előadásai semmiben sem maradtak el a nyelvi és történeti szakcsoportéi mögött. Itt Szirtes Zsigmond, Hevesi György, Rybár István, Szabó Zoltán, Vadász M. Elemér, Ortvyay Rudolf, dr. Götz Irén és Róheim Géza földrajzi, néprajzi, kémiai stb. előadásait kell kiemelnünk. Dienesné Götz Irén, aki elméleti kémiát adott elő heti 3 órában, volt az első nő, aki egyetemi katedrát kapott Magyarországon.

A reakciós egyetemi tanárok felfüggesztése és az új előadók megbízása nemcsak hogy komolyabb zavart nem okozott a bölcsészettudományi karon, hanem határozottan nívóemelkedésre vezetett. Hasonló volt a helyzet a többi karon is. Az elmozdított orvosprofesszorok helyett négy új előadót bíztak meg – köztük Pólya Jenőt – előadások tartásával.¹⁰⁹ A jogi kar dékánja, Vámbéry Rusztem szintén intézkedett a tanítástól eltiltott tanárok pótlásáról.¹¹⁰

¹⁰⁷Vörös Újság, 1919. ápr. 9. 6.

¹⁰⁸OL VKM Egyet.–61 659/1919.

¹⁰⁹OL VKM Egyet.–5–79 259/1919. Vö. *Györy Tibor*: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp. 1936. 750.

¹¹⁰A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektori Hivatala. Az egyetemi politikai megbízott iratai. 96/1919.

A megbízott előadók java része 1919. május 17-én egyetemi tanári kinevezést kapott. A Közoktatásügyi Népbiztosság ezen a napon a budapesti tudományegyetem orvosi karára 6 új egyetemi tanárt nevezett ki, köztük a már említett Pólya Jenőt a II. sz. sebészeti, Ferenczi Sándort pedig a pszichoanalitikai tanszékre. Még nagyobb arányú és nevezetesebb kinevezések történtek a bölcsészettudományi karon. Itt Babits Mihályt a modern magyar irodalom és a világirodalom tanszékére, Király Györgyöt a régi magyar irodalmi tanszékre, Czebe Gyulát a görög nyelv és irodalom tanszékére, Varjas Sándort a logikai és ismeretelméleti tanszékre, Fülep Lajost az olasz nyelv és irodalom tanszékére, Szekfű Gyulát a történeti segédtudományok tanszékére, Meller Simont a művészet-történeti tanszékre, Hevesy Györgyöt a fizika-kémia tanszékére, Vadász Elemért az őslénytani tanszékre, Mauthner Nándort a szerves kémia tanszékére és Harkányi Bélát a csillagászati tanszékre egyetemi rendes tanárrá nevezték ki.¹¹¹ Az egyetem keretén belül működő Budapesti Tanárképző Főiskolára 11-en kaptak kinevezést, köztük olyan neves, később világhírűvé vált tudósok, mint Mannheim Károly (filozófia), Hauser Arnold (irodalomelmélet), továbbá Turóczi-Trostler József (német nyelv és irodalom), Benedek Marcell (francia nyelv és irodalom), Pólya György (matematika). A Közoktatásügyi Népbiztosság ezekkel a kinevezésekkel tanúbizonyosságot tett arról, hogy a legmagasabb tudományos állások betöltésénél elsősorban a tudományos képzettséget és a pedagógiai rátermettséget tartja irányadónak.

A személyi és tanulmányi intézkedések mögött egy nagyon is tudatosan átgondolt, terszzerű reformpolitika rejtőzött. Ennek egyik uralkodó vonása a német egyetemi rendszerrel való szakítás. A német szisztéma a természettudományi tárgyaknál csak kevés gyakorlatot engedett meg, a humán tárgyaknál pedig egyáltalán nem tűrt szemináriumot. Az egyetemi oktatásban monopolhelyzetet élvező előadásokat pedig a hallgatóknak csupán mintegy 15–20%-a látogatta. A hallgatók nem kaptak szolid tényanyagot. A társadalomtudományi tárgyaknál a szellemi tényezőket a gazdasági-társadalmi alaptól elszakítva, az idealista szellemtörténet jegyében tanították. Az oktatás vallásos idealista szellemű volt. Az egyetemek reakciós, nacionalista és klerikális befolyás alatt állottak. A rektor irányítása mellett az egyetem névlegesen teljes autonómiát élvezett, a valóságban azonban a minisztérium irányítása alatt állt.¹¹² Ezzel a reakciós szellemmel és bürokratikus szervezettel szakított a népbiztosság.

Az egyetemi reformpolitika másik meghatározó vonása a szakképzés és a tudományos képzés egymástól való elválasztása. Ennek gondolata már a múlt század végén felmerült; magáévá tette Kármán Mór 1906-os reformterve; csatlakoztak hozzá a századelső különböző progresszív-radikális törekvései is.¹¹³ A Közoktatásügyi Népbiztóságon belül elsősorban a főiskolai oktatási csoport vezetője, Fogarasi Béla volt a reform szövívője és tevékeny munkása. „A főiskolai reform alapelve az – hangoztatta Fogarasi –, hogy a tudományos munkát teljesen felszabadítsuk a szakképzéstől. Válasszuk el a kettőt, adjunk alapos szakképzést a tanítói, orvosi, mérnöki téren, és adjuk meg a tudomány kultiválásának intenzív lehetőségét az arra alkalmas erőknél, akiket viszont felszabadi-

¹¹¹ Tanácsköztársaság 1919. máj. 17. 4.

¹¹² *Torzsa István*: A Budapesti Tudományegyetem és a Magyar Tanácsköztársaság. – Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. Szerk. Mészáros Károly. Bp. 1970. 151.

¹¹³ *Ladányi Andor*: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának helye a magyar felsőoktatás történetében. – „A szent, a várt szélvész.” Szerk. Mészáros István. Bp. 1970. 102.

tunk az elemi ismeretek közlésének kínos kényszerétől és monotonijától, felszabadítjuk az arravalókat attól, hogy két irányban forgácsolják szét tehetségüket.”¹¹⁴ Ezzel a rendszerrel kívánta biztosítani a népbiztosság egyrészt az eddiginél lényegesen elmélyültebb és színvonalasabb szakképzést, másrészt a tudományos utánpótlás szervezett nevelését és a tudományos munka tervszerű intézményes fejlesztését.

Fogarasi Béla, amikor felvázolta a tudósképzés és szakképzés gyakorlati elkülönítésének tervét, a kollégiumok, fakultások és szakfőiskolák egymást kiegészítő rendszerét, maga is utalt a megvalósítás nehézségeire. Az orvosi karon – úgymond – nehéz ezt a szétválasztást keresztülvinni, mert mind a kétfajta képzés a tudományos intézetekhez kapcsolódik. Ezek száma pedig jelenleg kevés.¹¹⁵ Az orvosi karon a reform jegyében nem is történt egyéb, mint hogy egyes kiváló tudósokat mentesítettek a szakképzés terheitől, és bizonyos mértékig decentralizálták az orvoseképzést. Egészében véve azonban „... az orvostudomány, konkrétan az orvosegyetem vonatkozásában a Tanácsköztársaság intézkedései a szakoktatás és a tudományos kutatói munkára való nevelés *egységét, összetartozását* dokumentálják”.¹¹⁶

A tudományos és szakképzés szétválasztása a legjobban az egyetemi bölcsészkarri oktatás és a középiskolai tanárképzés vonatkozásában sikerült. Ami a szakképzés területeit illeti, újjászervezték a középiskolai tanárképzést. A tanárképző intézetet felváltó középiskolai tanítóképző (azaz tanárképző) főiskola szervezeti és tanulmányi szabályzata a tervszerű és rendszeres szaktárgyi képzés (kötelező tanterv és kollokviumok) és a főiskola együttműködésén nyugodott. A szakképzés körét kívánták bővíteni a tanárképzés mellett múzeumi tisztviselők, könyvtárosok, levéltárosok, gyógyszerészek képzésével. Viszont ki akarták vonni a bölcsészettudományi kar keretéből a tudományos intézeteket, amelyeket a legteljesebb szabadság elve alapján kívántak megszervezni. Ezeket a tudományos intézeteket kísérleti jellegűeknek szánták. A kutatás tárgyát, irányát a felveendők képességei, érdeklődése döntötték volna el.¹¹⁷ A tudományos intézetek közül azonban csupán egy, a Történelmi Materializmus Kutatóintézete nyílt meg, bár számos mást is terveztek (Jog- és Társadalomkutató Intézet, Matematikai Kutatóintézet, Országos Kriminológiai Intézet, Kísérleti Lélektani Intézet, Proletár Múzeum stb.), köztük nemzetközi tudományos intézeteket [telepeket]¹¹⁸ is, mint pl. Pannonhalmán tudóstelepet, Zircen Edison-telepet.

A tudományos és a szakképzés szétválasztásának elve – ha nem mereven értelmezik – elfogadható, és alkalmas lehet mind a tudományos, mind a szakképzés fejlesztésére. Gyakorlati megvalósítása azonban számos buktatót rejt magában. „Amellett, hogy egyrészt magas színvonalú tudományos munkára, másrészt a gyakorlati pedagógusmunkára alaposabban lehetett volna előkészíteni a hallgatókat, fennállt volna a lehetősége egy,

¹¹⁴ Fogarasi Béla: Munkaiskola és főiskola. – Kommunista politika – kommunista kultúra. Bp. 1919. 66.

¹¹⁵ Pesti Napló, 1919. máj. 14. 6. Fáklya, 1919. máj. 14. 4.

¹¹⁶ Dósa Rudolfné: Az orvoseképzés reformintézkedései a Budapesti Tudományegyetem Orvosi Karán a Magyar Tanácsköztársaság idején. Orvosi Hetilap, 1963/38. 1811.

¹¹⁷ Fogarasi Béla: A főiskolai oktatás reformja. – Kivonat Fogarasi Bélának a Magyarországi Tanítók Szakszervezete Főiskolai Szakosztálya előtt 1919. júl. 17-én tartott előadásából. PI Arch. A II. 7/19.

¹¹⁸ Bellér Béla: Tudománypolitika a Tanácsköztársaság idején. Valóság, 1959/2. 96–97.

a gyakorlati pedagógiai munkától elszakadt tudósréteg kinevelésének. Ugyanakkor kevesebb valószínűsége lett volna annak, hogy az arra legalkalmasabbak lépjenek tudományos pályára.”¹¹⁹

Hogy a Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája elvileg és távlatilag is a decentralizációt tartotta helyesnek, és csupán az adott helyzet kényszerítette a centralizációra, bizonyítja, hogy az első adandó alkalommal, amikor módja volt rá, enyhített a centralizáción. Ez történt az új egyetemi szervezet és adminisztráció bevezetésénél. A hatalomátvétel után a közoktatásügyi népbiztos – a Népköztársaság hagyományát folytatva – dr. Dienes Pál személyében politikai megbízottat állított a budapesti tudományegyetem élére, aki egy központi bizottság és a kari szaktanácsok segítségével irányította az egyetemet.¹²⁰ Rövidesen, már 1919. április 24-én megjelent azonban az új ideiglenes szervezet és ügyvitel. Ennek értelmében a rektor és az egyetemi tanács adminisztratív hatásköre részben a népbiztosra, nagyrészt azonban a dékánokra és a melléjük szervezett kari bizottságokra szállt.¹²¹ Ezzel a rektor elvesztette adminisztratív hatáskörét és vele legfőbb hatalmát. Az ellenszegülő dékánokat leváltották. Helyükre kinevezett dékánok kerültek,¹²² akik a gyors ütemben megalakuló kari bizottságok¹²³ segítségével jól működő ügyintéztést teremtettek. Az egyetemen is bevezették a bizalmi rendszert,¹²⁴ és igyekeztek egyszerűsíteni az egyetemi tanszemélyzet bonyolult cím- és rangviszonyait, valamint az egyetemi bürokráciát.¹²⁵

Mindezeket az intézkedéseket a decentralizáció, a demokratizmus és a racionalizálás felé tett erőteljes lépésekként értékelhetjük, amelyeket nyilván még nagyobb lépések követtek volna, hiszen ez az egész rendezés ideiglenes és átmeneti jellegű volt.

A Tanácsköztársaság oktatási politikája a műveltség csúcsein, az egyetemeken és főiskolákon is meg akarta szüntetni az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát. Ez kettős feladatot foglalt magában: egyrészt nagyobb számban kellett bejuttatni a dolgozó osztályok gyermekeit az egyetemre, másrészt gondoskodni kellett a tehetséges munkások és parasztok egyetemi képzéséről. A két feladat közül az első csak hosszabb időtávon volt megoldható, a második azonban azonnal. Ez utóbbit szolgálta a szovjet példára felállított Marx–Engels Munkásegyetem, amely 1919. május 3-án nyitotta meg kapuit. Két fakultásán – társadalomtudományi-közigazgatási és természettudományi – közel 200 hallgatója volt, nagyrészt vasmunkás, kisebb részben paraszt és katona, de nyilvános előadásain 4–500-an is megjelentek. Az oktatás fő célja Dienes Pál megfogalmazása szerint az volt, hogy „... a résztvevők a tudomány alapvető tényeinek konkrét előállítására, megfigyelése alapján megtanuljanak precízen látni és tudományosan gondolkodni”. A munkásegyetem első félévét kísérleti jellegűnek tekintették. Ősztől előkészítő tanfolyam után lehetett volna bejutni. Több új fakultás felállításával végül is két-hároméves egyetemmé akarták

¹¹⁹ Torzsa: i. m. 156.

¹²⁰ ELTE Rektori Hivatala. Az egyet. pol. megb. iratai 157/1919, 153/1919. PI Arch II. 7/70.

¹²¹ OL VKM Egyet.–4–84 643/1919. PI Arch. A II. 7/70.

¹²² Fináczy Ernő: Néhány hónap a magyar közoktatás történetéből. Bp. 1925. 99, 101.

¹²³ OL VKM Egyet.–5–1919/1919. OL VKM–VI/1–92536/1919, VI/1 151 014/1919.

¹²⁴ OL VKM Egyet.–5–150 558/1919. OL VKM–Egyet.–5–159 620/1919. OL VKM Egyet.–4–151 232/1919.

¹²⁵ Tanácsköztársasági Törvénytár. V. k. Bp. 1919. 89, 79–80. PI Arch. A II. 7/70.

kiépíteni.¹²⁶ A munkásegyetem mellett sok munkás látogatta más egyetemek, főiskolák nyilvános előadásait is.

A munkás- paraszt-, kispolgári származású fiatalok egyetemre bejutását könnyítette meg egyrészt a diáknyomort megszüntető diákszociális politika,¹²⁷ másrészt az iskolai előképzettség megkötöttségeinek lazítása tehetséges munkás- és parasztgyermek egyetemi felvétele révén. A véleménynyilvánításra felkért karok nem fogadták kedvezően az utóbbi eszmét; nyilván az egyetem nivóját féltették tőle. Ez az aggodalom alaptalan volt; a szociális és a tanulmányi érdeket össze lehetett volna egyeztetni. Erre enged következtetni az orvosi kar álláspontja, amely az előírt iskolai végzettségtől hajlandó volt eltekinteni, de ezt egy igen szigorú, meg nem ismételt felvételi vizsgával kívánta pótolni. A felvételi vizsga a természettudományoknak esetenként kijelölt részeit, a latin tudást és egy modern nyelv teljes ismeretét követelte volna meg.¹²⁸ A Közoktatásügyi Népbiztosság az egyetemi felvétel megkönnyítése érdekében eltörölte az érettségit.¹²⁹

Az egyetemi hallgatók szociális összetételének javítására irányuló terv végül is csupán a középiskolai tanárképzésnél valósult meg. A Tanácsköztársaság végnapján kibocsátott rendelet lehetővé tette bármely középiskolát végzett növendék felvételét a középiskolai tanítóképző (tanárképző) főiskolára. Az esetleges hiányokat a főiskolának előkészítő tanfolyamokkal, vizsgákkal kellett pótolni. A középiskolai végzettség nélkül jelentkezőket minden esetben vizsgának vetették alá.¹³⁰ E kezdeti és szűkkörű intézkedéseknek is lett annyi hatása, hogy a bölcsész- és az orvosi kar szociális összetétele kezdett megváltozni, és a hallgatói létszám is növekedett, a bölcsészkaron pl. kétszeresére. (Ebben a számban azonban bennfoglaltatik a frontról hazatért és más – elsősorban a jogi és a hittudományi karokról átiratkozott – hallgatók száma is.)¹³¹ Nőtt a műegyetemi hallgatók száma is.¹³²

Bár a Közoktatásügyi Népbiztosság figyelme elsősorban a budapesti tudományegyetemre és a hozzákapcsolódó főiskolákra terjedt ki,¹³³ nem hiányoztak a reformtervek a gazdasági célú egyetemek és főiskolák újjászervezésére sem. Ezek között a legjelentősebbek a műegyetem újjászervezése, egy új mezőgazdasági egyetem és a közigazgatási főiskola felállítására vonatkozó elgondolások voltak.

A műegyetem reformja a tudományegyetemi reformmal párhuzamosan bontakozott ki. Elsőnek az építészoktatás reformját vitték keresztül, nemcsak az aktuális szükséglet miatt, hanem azért is, mert ennek reformja a különböző reformjavaslatok (Nagy Virgil,

¹²⁶ *Ladányi Andor*: A Magyar Tanácsköztársaság és a felsőoktatás. Felsőoktatási Szemle, 1969/3. 140.

¹²⁷ *Pásztor József–Bellér Béla*: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügye. (Kézirat) 475–485.

¹²⁸ *Dósáné*: i. m. 1809–1810.

¹²⁹ Hivatalos Közlöny, 1919. júl. 27. (27.)

¹³⁰ *Ladányi*: i. m. 140–141.

¹³¹ *Torzsa*: i. m. 153, 156–157.

¹³² *Devics József–Zádor Mihály–Károlyi Zsigmond*: A Tanácsköztársaság intézkedései, ill. tervezetei a műegyetemi oktatás korszerűsítése érdekében. Felsőoktatási Szemle, 1969/4. 198–199. A magyar műszaki értelmiség és a műegyetem a Tanácsköztársaság idején. Bp. é.n.

¹³³ A felsőoktatás többi, tanulmányunkban nem tárgyalt intézményére és kérdésére vonatkozólag ld. *Ladányi Andor*: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseiről. Századok, 1965/1–2. 153–171.

Möller István) és reformakciók által már kellőképpen elő volt készítve. A reform alapelve az volt, hogy az építészeti technika nagy fejlődésére és további differenciálódására való tekintettel redukálni kell az ún. alaptantárgyakat (matematika, fizika, kémia, mechanika), s előtérbe kell állítani a szorosan vett szaktárgyakat és a tervezési gyakorlatokat. Az eddigi, a négy fő szakma irányában általánosító tanulmányi rend helyett megtették az első lépést a közös (standard) alapot biztosító tanulmányi anyag tömörítésére. Ezzel elősegítették, hogy a hallgatók speciálisabb tárgyakat választhassanak. Az elmélet mellett az építészeti gyakorlat körét is igyekezett a reform tagolni egyrészt művészeti, ill. szerkezeti irányban, másrészt és főként az épületeknek rendeltetésük szerint való átcsoportosításával (ipari, gazdasági stb.). Az eddiginél nagyobb figyelmet fordított a reform a közhivatalnoki pályára való képzésre is a városépítéssel, a tervezés intenzív oktatása által.¹³⁴

A fentiekben vázolt reform első lépéseként a Közoktatásügyi Népbiztosság 6 új építészeti tanszéket szervezett a műegyetemen, és 7 új tanári kinevezést eszközölt. (A hetedik kinevezés, dr. Márki Hugóé egy régi tanszékre, az alkalmazott közgazdaságtan és statisztika elnevezésű tanszékre szólt.) Az újonnan szervezett tanszékek és vezetőik a következők:

Ipari és gazdasági építészeti tanszék	Málnai Béla
I. sz. tervezési tanszék	Pogány Móric
II. sz. tervezési tanszék	Éber László
Lakásberendezés, belső dekoráció	Hikisch Rezső
Művészettörténet	Kozma Lajos
Városépítés és tervezés	Lessner Manó ¹³⁵

A műegyetem többi karán – így pl. a gépészmérnökin és vegyészmérnökin is – sor került szervezeti reformra. Fontos kinevezések is történtek. Tanszéket kapott Mihailich Győző, Pattantyus Á. Géza, Kozma Lajos. Az üzemfelügyelők számára újonnan szervezett szakon Bánki Donát és Pfeiffer Ignác tartott előadásokat.¹³⁶

A szocialista átalakulás tág teret nyitott a műszaki értelmiség alkotó tevékenységének. A gazdálkodás tudományos alapra helyezése érdekében a Népgazdasági Tanács minden főosztálya mellé tudományos műszaki tanácsot szerveztek, összesen 9-et. Ezekben az ország legkiválóbb, nemzetközileg is elismert szakemberei vettek részt, így pl. az energiagazdálkodási osztály tanácsában Bogdánffy Ödön, Seidner Mihály, Bánki Donát, Bláthy Ottó Titusz, Böck Hugó, Hermann Miksa, Hoór-Tempis Mór, Kandó Kálmán, Pfeiffer Ignác, Schimanek Emil és mások. Kidolgozták a Duna–Tisza-csatorna építésének, az ország villamosításának tervét. A Népgazdasági Tanács keretében megalakult kísérleti-üzvi osztály megkezdte az ipari megrendelésekre dolgozó magánlaboratóriumok, tanszéki laboratóriumok tevékenységének felmérését, összehangolását, a Magyar Tudományos

¹³⁴ OL VKM Egyet.–17–57 726/63 247/1919. *Devics–Zádor–Károlyi*: i. m. 198–206.

¹³⁵ OL VKM Egyet.–17–57 726/63 427, 87 769, 158 849, 159 341, 170 816, 172, 411, 175 695 stb./1919. *Zádor Mihály*: A Magyar Tanácsköztársaság az építészoktatás korszerűsítéséért. Magyar Építőművészet, 1969/5. 15–16.

¹³⁶ *Devics–Zádor–Károlyi*: i. m. 202–205. A szocialista tanítómozgalom. 150.

Akadémia átszervezését, hogy a tekintélyes intézmény valóban a „tudományos kutatás országos központjává és irányítójává” váljék.¹³⁷

A műegyetem mellett igen fontos reformok színtere volt a felsőfokú gazdasági szakoktatás. A mezőgazdasági akadémiák reformjára vonatkozólag különböző elgondolások alakultak ki. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület azt javasolta, hogy az öt gazdasági akadémiából (Debrecen, Kassa, Keszthely, Kolozsvár, Magyaróvár) egy technológiai intézetté, egy pedig kertészeti-szőlészeti és borászati középfokú iskolává alakítandó át. Ugyanakkor helyeselte a keszthelyi gazdasági akadémia tanári testületének azt az elhatározását, hogy – a nép gazdasági irányítására és vezetésére alkalmas szakemberek nevelését látván a legfontosabb feladatnak – népgazdasági akadémiává kíván átalakulni.¹³⁸

De nemcsak a gazdasági akadémiák, hanem az Állatorvosi Főiskola is szükségesnek tartotta saját maga megreformálását. A tanári kar – amint e tárgyban felvett jegyzőkönyvük bizonyítja – teljes munkakészséggel és odaadással állva a Tanácsköztársaság szolgálatába, szükségesnek vélte az állatorvosi szakoktatás olyan folytatólagos reformját, mely lehetővé teszi a főiskola hallgatóinak az eddiginél még intenzívebb és gyakorlatiasabb képzését. A leendő állatorvosok csak így tudnak majd megfelelni azoknak a fokozott igényeknek, amelyeket a megváltozott gazdasági viszonyok, a betegségek elleni védekezés és azok orvoslása, valamint az állattenyésztés, az állati nyerstermékek előállítás és egészségügyi ellenőrzése terén velük szemben támasztani fognak.¹³⁹ A főiskola a növekvő igények megfelelő kielégítése érdekében az állatorvosi tanfolyam tanulmányi idejének 8 félévre való felemelését, új tanterv, új szigorlati rend bevezetését, a tanító- és segéd-személyzet arányos növelését, másrészt új intézetek és berendezések létesítését javasolta.¹⁴⁰

A különböző reformtervek ellenére az akadémiák szervezetét egyelőre érintetlenül hagyta a Földművelésügyi Népbiztosság. Fontosságuk kiemelésére azonban a főiskolai jelleget adományozta nekik,¹⁴¹ s tanáraiknak is a megfelelő címeket (professzor, adjunktus professzor, docens, előadó, asszisztens, gyakornok).¹⁴²

A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás reformja elsősülöttének a Földművelésügyi Népbiztosság egy gazdasági főiskola (egyetem) Budapesten történő felállítását szánta. Ennek tervei 1919. júliusára már készen voltak. A gazdasági főiskolát állatorvosi, mezőgazdasági, erdészeti, mezőgazdasági ipari technológiai és kultúrmérnöki fakultás keretébe illesztették volna be.¹⁴³ A kísérletügy mezőgazdasági ipari ügyosztálya már az őszi félévtől kezdődően követelte a mezőgazdasági egyetemen egy mezőgazdasági ipari osztály felállítását.¹⁴⁴ Többek közt az agrártudományok fejlesztését is szolgálta a Földművelés-

¹³⁷ *Hevesi Gyula*: A Tanácsköztársaság 50. évfordulójára. Magyar Tudomány, 1969/3. 120–121. Az MTA másfél évszázada 1825–1975. Bp. 1975. 259–264.

¹³⁸ OL FN–11–67 018/1919.

¹³⁹ OL FN–IX–362/1919.

¹⁴⁰ OL FN–IX–420/1919.

¹⁴¹ OL FN–IX–1568/1919.

¹⁴² OL FN–IX–3372/1919.

¹⁴³ OL FN–IX–3293/1919.

¹⁴⁴ OL FN–IX–3118/1919.

ügyi Népbiztosságnak a budapesti tudományegyetem által rokonszenvvvel fogadott az a javaslata, hogy az egyetemen állítsanak fel meteorológiai tanszéket.¹⁴⁵

A Földművelésügyi Népbiztosság a mezőgazdasági egyetem fő céljának a legfelső tudományos képzés mellett a tanárképzést jelölte meg. A gyakorlati oktatás a főiskola üzemébe beállított gazdaságokban történt volna. E célra a gödöllői, a martonvásári és a ráckevei uradalmakat szemelték ki. Már a vonatkozó szervezeti szabályzatok kidolgozása is folyamatban volt.¹⁴⁶

A felsőfokú agrárszakoktatásnak a mezőgazdasági egyetem mellett másik nagy-szabású terve a kertészeti főiskola volt. Ezzel megvalósult volna a Magyarországon mind az ideig hiányzó felsőfokú kertész-szakemberképzés. A kertészeti főiskola felállítását 1919. május 30-án határozták el a Földművelésügyi Népbiztosságon. A főiskolán a hallgatók egyéves gyakorlat után három évig tanulnának, és csak ezután választanának valamilyen kertészeti szakot, amelyen még egy évig képezhetnék magukat. Ezután jelentkeznének képesítő vizsgára. A főiskolát 12 tanszékre tervezték, és minden tanszék élére egy kiváló kertészt kívántak állítani. A kertészeti főiskola terve utóbb olyan grandiózussá vált, hogy Ercsi és Érd közt, Százhalombattán, közvetlenül a Duna mellett 3000 kat. holdat és 10 000 növendéket, munkást kívántak rendelkezésére bocsátani. Elsősorban „a múltban elnyomott, a tanulástól elzárt, nagy gyakorlattal rendelkező munkásfiatalokat és kertész szakembereket” vártak a főiskolára nagyszabású diákszociális létesítményekkel. Gyakorlati szakembereknél eltekintettek az általános középiskolai végzettségtől is.¹⁴⁷

Bár a mezőgazdasági szakoktatás reformjának kétségtől volt hiányosságai, mégis a meghozott intézkedések egy nagyvonalú és jól átgondolt mezőgazdasági szakoktatási reform keretébe illeszkedtek be, s kivívták a szakoktatói kar elismerését és odaadó támogatását. A gazdasági akadémiai és iskolai tanítói kar és a tanulók közt jó viszony volt. A tanítói kar egy része egy időre otthagya tanszékét, és a direktóriumok, a termelést biztosító tanácsok munkájába belekapcsolódva fáradozott az új rend megerősítésén.¹⁴⁸

A gazdasági jellegű egyetemek és főiskolák sorában végezetül meg kell említenünk a Közgazdasági Főiskolát. Ez a régi Kereskedelmi Akadémiát, a Keleti Akadémiát és a Világkereskedelmi Akadémiát foglalta magában. Feladata a szocializált üzemek és a bel- és külkereskedelem közgazdasági szakembereinek, valamint számviteli és közgazdasági tanároknak képzése volt. Tanulmányi idejét 4 évben szabták meg. Az iskola szoros kapcsolatot akart kiépíteni az üzemekkel is.¹⁴⁹

A Magyar Tanácsköztársaság felsőoktatási reformjai megváltoztatták az egyetemek, főiskolák külső képét és belső életét. A magyar felsőoktatás nagy lépésekkel igyekezett behozni azt az elmaradást, amely közte és a fejlettebb felsőoktatással rendelkező európai országok között fennállott. Az egyetemnek sikerült munkájába bekapcsolnia a kor legkiválóbb tudósait, íróit, művészeit, s ezzel korszerűsítette az egyetem bizonyos mértékig elavult tanulmányi anyagát, felfrissítette tanári karát. Megtörténtek az első lépések egyes

¹⁴⁵OL FN-IX-1819/1919.

¹⁴⁶OL FN-IX-3293/1919.

¹⁴⁷Bellér Béla: Mezőgazdasági szakoktatás a Tanácsköztársaság idején. Agrártörténeti Szemle, 1969/1-2. 63-64. Tóth Mihály: A Magyar Tanácsköztársaság hagyatéka a kertészeti szakoktatás terén. Felsőoktatási Szemle, 1959/7-8. 427-431.

¹⁴⁸OL FN-IX-3293/1919.

¹⁴⁹PI Arch. A II. 7/92. Vörös Újság, 1919. aug. 1. 8.

rendkívül fontos, de Magyarországon addig nem megfelelőképpen képviselt tudomány-ágak egyetemi, főiskolai oktatására. Az egyetem egész szervezete szakszerűbbé vált az egyetemi tanács kikapcsolásával és kari, valamint karközi bizottságokkal való helyettesítésével. Megkezdődött az egyetemi bürokrácia leépítése. Az egyetemi hallgatóknak a diákszociális és a tanulmányi ügyek intézésébe való bevonásával, a bizalmi testületek kiépítésével az egész egyetemi organizáció demokratikussá és szociális szelleművé vált. Mindez egy nagyszabású, az egyetem egész szervezetét és szellemét megújító reform körvonalait sejtette.

*

A Tanácsköztársaság történelmileg rendkívül rövid idő, mindössze 133 nap alatt az öntudatra ébredt nép bámulatos képzelőtehetségével, teremtőerejével és lelkesedésével alkotott. Nagyszerű alkotások szegélyezik útját a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet legkülönbözőbb területein. Ezek között nehéz, sőt szinte lehetetlen értékbeli sorrendet megállapítani. Mégis úgy érezzük, hogy a Tanácsköztársaság építőmunkája közepette egészen különös figyelemmel kísérte a kultúra, a közoktatás ügyét. A Tanácsköztársaság mindvégig híven kitartott azon kultúrpolitikai elv mellett, amelyet közoktatásügyi népbiztosa tömören így fogalmazott meg: „Minden egyébre azt lehet mondani, hogy a proletariátus nagy harcában csak eszköz – a kultúra az már cél”.¹⁵⁰ – Ez a legfontosabb tanulság, amelyet hat évtized távlatából is tisztán és félreérthetetlenül közvetít nekünk a Tanácsköztársaságnak neveléstörténetünkben páratlanul álló közoktatásügyi politikája.

Б. Беллер:

ПОЛИТИКА НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В РЕВОЛЮЦИЯХ 1918–1919 ГГ.

(Резюме)

Мартон Ловаси, член партии независимости, министр религии и народного просвещения революционного правительства 1918 г. смог осуществить только фрагменты и так неполной своей буржуазно-демократической политики реформ. Его важнейшие распоряжения были: народный закон о подведении учителей, учащихся в государственных начальных школах и воспитательниц детских в разряд государственных служащих и о преквалификации педагогических училищ, подготавливающих учителей средних школ в высшие учебные заведения. Ловаси, перешедший на сторону правой скоро расстался со своим министерским портфелем. После этого социал-демократ Жигмонд Кунфи принял портфель народного просвещения, отделенного от религии. Кунфи осуществил постепенную перемену лиц в своем министерстве. Он желал развивать начальные школы, преобразовать ремесленные училища, среднюю школу и университеты, запроектировал национализацию школ. Наконец-то из переплетений планов реформ широкого масштаба родилась только культурная борьба в университетах. Кунфи подавил мятеж юридического факультета бурапештского университета и его сателлитов, направленный против создания новых кафедр и назначения новых профессоров, прекратил автономию университета, но у него уже не осталось времени для осуществления более важных планов реформ.

¹⁵⁰ Fáklya, 1919. ápr. 20.

Это был также Кунфи, который руководил народным просвещением Венгерской Советской Республики 1919 г., вместе с уже и в это время знаменитым философом и эстетиком Дьёрдьем Лукачем. На основе единой политической концепции народного просвещения открылась возможность перед преобразованием всего народного просвещения Венгрии. Этой огромной работой управлял Народный Комиссариат Народного Просвещения, личный состав которого – вследствие энергичного выступления Дьёрдя Лукача – изменился коренным образом. Первый крупный шаг на пути реформы школ была национализация школ и введение факультативного обучения религии. Эти серьёзные политические задачи были осуществлены Венгерской Советской Республикой с большой предусмотрительностью и тактичностью, но энергией. Основой реформы школ считалась единая и обязательная восьмиклассная начальная школа. На этой основывалась сеть среднего обучения, пятиклассной гимназии, четырехклассных ремесленных, сельскохозяйственных, распределительных заводских (торговых) училищ квалифицированных работников. Развитие школ квалифицированных работников не оказалось равным. Сельскохозяйственное, распределительное заводское (торговое) специализированное обучение отсталось от промышленного образования, это последнее сделало успешные напряжения сил для сооружения учебных цехов.

Волна реформы, проникающая всю территорию народного просвещения не остановилась и перед высшим образованием. Реформа университетов имела три цели: 1. подготовить университетское образование в марксистском духе; 2. поднимать уровень образования – профессионального образования и образования учёных – в университетах; 3. надо включить в университеты молодых, крестьянского и рабочего происхождения. Путь марксистского духа в университетах был налажен личными изменениями и реформой обучения и организации, показывающей в направлении демократизма. Задачи профессионального образования и подготовки учёных стремились решать отделяя их друг от друга путём взаимодополняющейся системы коллегий, факультетов и профессиональных вузов. В интересах изменения социального состава студентов в университетах конечно смогли предпринимать только, начальные шаги. Университет Рабочих им. Маркса–Энгельса был организован. Путём смягчения связанных приёмов, и студенческих социальных распоряжений старались сделать учёбу в университетах привлекательной для рабочей и крестьянской молодёжи. Эти начальные распоряжения и оказали такое влияние, что социальный состав филологического и медицинского факультетов стал измениться и увеличилось и число студентов, например на филологическом факультете в два раза. Росло и число студентов, учащихся в политехническом институте.

Политика народного просвещения Венгерской Советской Республики отстаивала тот великолепный культурно-политический принцип, который комиссар народного просвещения сжато сформулировал таким образом: „Обо всем другом можно сказать, что это только средство в великой борьбе пролетариата: культура является уже целью.”

Béla Bellér:

La politique d'instruction publique des révolutions de 1918 et 1919

Résumé

Le ministre des cultes et de l'instruction publique, Márton Lovászy du parti Indépendant, ne pouvait réaliser de son programme imparfait que des fragments. Les mesures les plus importantes étaient la loi sur le classement des instituteurs des écoles primaires d'État et des institutrices des écoles maternelles à la classe des employés, et la loi sur le changement de qualification des écoles normales d'institutrices à des écoles normales supérieures. Mais Lovászy qui s'approchait du droite, a renoncé à son portefeuille. Ensuite le social-démocrate Zsigmond Kunfi a reçu le portefeuille de l'instruction publique indépendant du ministère des cultes. Kunfi a effectué des changements graduels dans le personnel de son ministère. Il a désiré développer les écoles primaires, réformer les écoles d'apprentis, les écoles secondaires et les universités, il a projeté la nationalisation des écoles. De la gestation des projets de réforme grandioses n'est née enfin que la lutte culturelle universitaire. Kunfi a brisé la révolte de la faculté de Droit de l'Université de Budapest et de ses satellites contre la nomination de nouveaux professeurs universitaires et contre l'établissement de nouvelles chaires. Il a sursis l'autonomie de l'Université, mais il ne lui restait plus de temps à la réalisation des projets de réforme plus importants.

L'instruction publique des République des Conseils était également dirigée par Kunfi, auprès de lui travaillait le philosophe et esthéticien déjà bien connu, György Lukács. Il devenait possible la réorganisation de l'instruction publique entière à la base d'une conception unie. Ce travail immense était dirigé par le commissariat de l'Instruction Publique dont la composition personnelle – par la suite de l'intervention énergique de György Lukács –, a radicalement changé. La première grande étape sur la voie de la réforme des écoles était la nationalisation des écoles et l'introduction de l'enseignement religieux facultatif. Les République des Conseils a effectué ces devoirs politique très délicats avec de grand tact et de précaution, mais bien fermement. L'école primaire unie et obligatoire se composant de 8 classes, était considérée comme la base de la réforme des écoles. À l'école primaire se fondait le réseau de l'enseignement secondaire, des lycées à 5 classes et des écoles à 4 classes pour la formation des ouvriers qualifiés dans l'industrie, l'agriculture et dans le commerce. Mais l'évolution de ces écoles n'était pas uniforme. Le niveau de l'enseignement spécial dans l'agriculture et dans le commerce est resté derrière celui de l'industrie où on faisait des efforts fructueux pour l'établissement des ateliers-écoles. La tendance de réforme de l'instruction publique était sensible également dans l'enseignement supérieur. La réforme universitaire avait trois buts: 1. la propagation de l'enseignement universitaire à l'esprit marxiste 2. élévation du niveau de la formation universitaire (formation spéciale, et formation des chercheurs) 3. l'accès des jeunes ouvriers et des paysans aux universités. La voie du développement de l'esprit marxiste était facilitée par des changements personnels et par des réformes d'étude et d'organisation démocratiques. On s'est efforcé de résoudre, à l'aide du système complémentaire des collèges, des facultés et des écoles supérieures spéciales, les devoirs de la formation professionnelle et de celle des chercheurs. Quant au changement de la composition sociale des étudiants, il n'était possible que de faire les premiers pas. On a organisé l'Université d'ouvriers nommée Marx-Engels. Par l'atténuation des conditions de l'admission à l'Université, par des mesures grandioses concernant les circonstances sociales, on s'est efforcé de rendre attirant les études universitaires pour les jeunes paysans et ouvriers. Ces mesures avaient pour résultat que la composition sociale de la Faculté des Lettres et de la Faculté de Médecine prenaient d'autres aspects et le nombre total des étudiants a augmenté. (Par exemple à la Faculté des Lettres et à l'École Polytechnique le nombre des étudiants a augmenté au double.)

La politique d'instruction publique de la République des Conseils est toujours restée fière au principe de politique culturelle magnifique qui était brièvement rédigé par le commissaire d'instruction publique de la façon suivante: "On peut dire à tout qu'il n'est qu'un moyen, sauf la culture, parce qu'elle est le but même."

Romsics Ignác:

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG TÖMEGBÁZISA A DUNA–TISZA KÖZÉN* (1919 március–június)

*Első napok: a tanácsszervek megalakulása és a Kormányzótanács
rendeleteinek fogadtatása*

„Mint derült égből a villámcsapás, úgy ért bennünket [. . .] a „Mindenkire” c. kiáltvány – emlékszik vissza Nagy Tamás, a lajosmizsei szociáldemokrata pártszervezet titkára, az alsódabasi járás Intéző Bizottságának vezetője a Berinkey-kormány Vix-jegyzék átadását követő lemondására és a fuzionált szociáldemokratákból és kommunistákból alakult Forradalmi Kormányzótanács hatalomátvételére.¹ Bizonyos, hogy a mezővárosok, elsősorban Kecskemét és Kiskunhalas vonatkozásában Nagy Tamás megállapítása alatt inkább váratlanság és nem felkészületlenség értendő, hiszen e két városban működtek kommunista szervezetek, s azok készültek a hatalomátvételre. A proletárdiktatúra első két hetének eseményei, mindenekelőtt a munkás-, katona- és paraszttanácsok megalakulásának körülményei és vonatottsága azonban amellet szólnak, hogy a térség egészét tekintve az idézet értelmezésekor felkészületlenségre sem túlzás gondolni.

A mezővárosok lakossága igen korán, már 21-én este, éjszaka vagy 22-én délelőtt értesült a fővárosi eseményekről, s Nagykőrös kivételével ezeken a településeken 22-én már meg is alakultak a szocialista forradalom hatalmi szervei. A budapesti hatalomátvétel

*Duna–Tisza köze alatt a történeti Pest–Pilis–Kiskun vármegye középső és déli járásait (ráckevei, alsódabasi, abonyi, kiskunfélegyházi, kunszentmiklósi, dunapataji, kalocsai, kiskőrösi) és városait (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas), valamint Bács–Bodrog vármegye fél járásnyi meg nem szállt részét (Jánoshalma, Rémsziget, Borota) értjük. A térség – földrajzi és etnikai értelemben egyaránt – maga is több alrégióból (az északi hegy- és dombvidék dél-pest-vidéki nyúlványai, Kiskunság, Duna-mellék, Észak-Bácska) állt, a gazdaság alapvető jellege szempontjából azonban nem volt különbség az egyes részek között; mindegyik egyaránt agrárvidék volt. Magyarország őstermelőinek aránya 1910-re 64,5%-ra csökkent, az iparból és forgalomból élők részesedése 23,6%-ra emelkedett. A térség agrárnépségének aránya ezzel szemben 72,3, az iparforgalmi lakosságé pedig csak 17%-ot tett ki. Az agrárkeresők 57,3%-át az 5 kat. holdnál nagyobb földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező birtokos parasztok adták; ezen belül – szemben a dunántúli megoszlással – jelentős volt a közép- és gazdagparasztság. Az iparforgalmi lakosságon belül szintén a tulajdonos kisegzisztenciák domináltak. Egy példa: míg Magyarország iparban dolgozó 100 önállójára 1910-ben 219 „segédszemély” jutott, addig Duna–Tisza közén csak 118. További sajátosság, hogy míg az ország ipari munkásainak 52,1%-a 1910-ben már gyári munkásként dolgozott, addig a mintegy 15 ezer Duna–Tisza közti ipari munkás 35%-a egy vagy két segédet foglalkoztató műhelyben talált munkára, s hogy 20 főnél nagyobb létszámmal dolgozó üzemekben csak kb. 5%-uk kereste kenyerét (Magy. Stat. Közl. Új sor. 48. köt. Bp. 1913).

Azokat a sajátosságokat, amelyeket a Tanácsköztársaság tömegbázisának március és június közötti alakulása kapcsán írásunkban bemutatunk, nagyrészt ezekkel a – ezúttal természetesen csak jelésszerűen felvillantott – gazdasági-társadalmi viszonyokkal és körülményekkel magyarázzuk.

¹Idézi *Sápi Vilmos*: A Tanácsköztársaság és előzményei Lajosmizsén. In: *Proletártavasz*. 1919. Szerk. Bognár Lajos és Bodor Jenő. Kecskemét. 1969. 194.

hírének hallatán a szociáldemokraták kisebb-nagyobb csoportjai minden különösebb teketória nélkül maguk mondták ki a helyi uralmi változást, s a direktóriumokat vagy intéző bizottságokat is maguk közül választották. A kiskunfélegyházi direktórium Iványi Sándorból, a város szociáldemokrata kormánybiztosából, Héderi Antalból, a szociáldemokrata pártszervezet elnökéből és Sajber Károlyból, a szociáldemokrata Munkástanács elnökéből állt. Cegléden szintén vezető szociáldemokratákból (élükön Urbán Pállal) alakult meg a direktórium. S noha Kiskunhalason nyíltan, Kecskeméten pedig titkosan működött kommunista pártszervezet, március 22-én ebben a két városban is kizárólag szociáldemokraták álltak a közigazgatás kormányrúdjá mellé. Kecskeméten 15 tagú, Kiskunhalason ismeretlen létszámú direktórium alakult.²

A kiskunhalasi és kecskeméti hatalomátvétel egyértelműen szociáldemokrata jellegének okai a fővárosban történtek pontos ismeretének hiánya és a helyi erőviszonyok voltak. A kommunisták nem kaptak (mert az idő rövidege miatt nem kaphattak) előrejelzést március 21-ről, a szociáldemokraták pedig a februári és márciusi szociáldemokrata törekvések folytatását látták az eseményekben, s egyelőre nem gondoltak a budapesti párt-egyesülés helyi konzekvenciáira. Világosan kiderül ez a kecskeméti szociáldemokraták hatalomátvételtől tudósító március 22-i plakátjából, amely ugyan közli a kommunistákkal való egyesülést, sőt a világforradalmat és a proletárdiktatúrát is élteti, az események lényegét mégis így adja vissza: „A polgári kormány lemondott. Az ország vezetését a szociáldemokraták vették át [. . .] Éljen a világot megváltó szociáldemokrácia.”³ A szociáldemokraták és a kommunisták helyi szövetségre lépésére, s a direktórium ennek megfelelő átalakítására Kiskunhalason március 25-én, Kecskeméten 26-án került sor. Az új kiskunhalasi direktórium négy szociáldemokratából és a kommunista pártszervezet titkárából, Hódi Gézából állt. Valószínűleg szoros összefüggésben azzal, hogy Szamuely Tibor éppen 26-án reggel érkezett a városba, az új kecskeméti direktórium mindhárom tagja (Buday, Német, Richter) kommunista lett. A leváltott szociáldemokrata direktórium tagjai a városi tanács egy-egy ügyosztályának, ill. referenciájának az élére kerültek, s a továbbiakban a három tagú kommunista direktórium elvi irányítása mellett dolgoztak. Löwy Ödön, a város szociáldemokratáinak egyik legrégebb és legbefolyásosabb vezetője az átszervezéssel párhuzamosan visszavonult a helyi politikai élettől, rövidesen Pestre, majd követve a fővárosi jobboldali szociáldemokrata vezetők egy részét, Bécsbe távozott. Példája sem Kecskeméten, sem a többi mezővárosban nem talált követésre.⁴

A falusias mezővárosok többségében, így Kiskőrösön, Kalocsán, Kiskunmajsán, Dunapatajon, Lajosmizsén és a Pesthez vagy a mezővárosokhoz közel fekvő falvakban

² Félegyházi Proletár, 1919. márc. 30., Dokumentumok az 1918–19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez (a továbbiakban: Dokumentumok). Szerk. Romsics Ignác. Kecskemét, 1976. 410–413. Iratok Pest megye történetéhez. 1918–1919 (a továbbiakban: Iratok). Szerk. dr. Csicsay Iván, Göndics Zoltán, dr. Kende János, Koltai Sándorné, dr. Lakatos Ernő. 1969. 189–191. és *Szabó Miklós*: az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. In: Proletártavas, 62–63.

³ Dokumentumok, 357–358.

⁴ Kecskemétre: Dokumentumok, 363–364. és *Békevári Sándor*: A Magyar Tanácsköztársaság helyhatalmi szerveinek létrejötte, első intézkedései és fejlődése Kecskeméten. (Kézirat, megjelenik a Cumania VI. kötetében, Kecskeméten.) Kiskunhalasra: Bács–Kiskun megyei Levéltár (a továbbiakban B–KmL.) Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. márc. 25. és *Szabó Miklós*: i. m. 63. Vö. *Löwy Ödön*: Az emigráció kupecei. Bécs. é. n.

március 22. és 24. között, néhány falusias mezővárosban és a félreeső falvakban március utolsó és április első napjaiban (Soltvadkerten és Kecelen 25-én, Bócsán 26-án, Izsákon és Szabadszálláson 29-én, Császártöltésen, Hajóson, Sükösdön, Érsekcsanádon, Ceglédberce- len és Szalkszentmártonon március 30. és április 2. között) alakultak meg a tanács- szervek. Az utóbbi típusba tartozó településeken mind a belügyi népbiztos egyértelmű és határozott március 26-i utasítására, („... elrendeljük, hogy a községi elöljáróságok és képviselőtestületek működésüket haladéktalanul szüntessék be”) mind a Budapestről és a mezővárosokból kirajzó politikai megbizottak agitációs és szervező munkájára szükség volt ahhoz, hogy a régi közigazgatást a direktóriumok, a képviselőtestületeket a munkás- tanácsok váltsák fel. Ennek legfőbb oka a falvak és a kisebb falusias mezővárosok dolgozó munkás és paraszt rétegeinek politikai felkészületlensége volt. Bár a hatalomátvétel előkészületei Nagykőrösön is március 22–23-ra nyúlnak vissza, meglepő, hogy a szociál- demokraták több napig haboztak, s csak a belügyi népbiztos fenti táviratának megérke- zése után alakították meg a direktóriumot, s vették kezükbe a város irányítását.⁵

E településeken a hatalomátvétel formája és a hatalmat átvevők társadalmi és politikai hovatartozása sem volt egységes, ill. azonos. Az ideiglenes néptanács mintájára a nagykőrösi direktórium szavazati és tanácskozási joggal rendelkező tagokból állt. Előb- biek kizárólag szociáldemokrata iparosok, munkások, földmunkások és értelmiségiek voltak, utóbbiak között a polgármester, főjegyző és a rendőrkapitány is helyet foglalt. Dunapatajon a januárban megválasztott szociáldemokrata képviselőtestület automatiku- san tanácsá alakult, a direktóriumot – amelynek elnöke a kalandos életutat bejárt (volt hajókormányos, pesti segédmunkás, államvédelmi nyomozó, végül Tisza István „testőre”) baloldali szociáldemokrata Bencze József lett – maguk közül delegálták. Kalocsán, Kiskunmajsán, Soltvadkerten, Izsákon, Szabadszálláson népgyűléseket hívtak egybe, amelyeken nyílt vagy titkos szavazással, esetleg közfelkiáltással megjelentek választották meg a tanácsot és a direktóriumot. Mint a nagykőrösiben, e települések tanácsszerveiben is helyet kaptak nem szociáldemokrata kiszegzők, iparosok, kereskedők és értelmiségiek, sőt rendszerint szavazati joggal is rendelkeztek. A hatalomváltozás mértékét, az új hatalom pontos fővárosi jellegét itt természetesen még kevésbé ismerték, mint a mező- városokban. Ezzel magyarázható, hogy a régi közigazgatási szervek néhány napig több helyen tovább működtek. Kalocsán maga a Munkás-, Katona- és Paraszttanács mondta ki március 23-án, hogy „... a közigazgatási hatalmat a mostani szervek kezében hagyja”. Ennek következtében Madarász főszolgabíró még 27-én is eligazítást tartott a járás jegyzőinek. Egyelőre Dunavecscén is természetesen vették Csikay főszolgabírónak azt a rendelkezését, hogy „a tisztviselők továbbra is helyükön maradnak”.⁶ Néhány faluban és

⁵ Lásd erre elsősorban a térség településeinek képviselőtestületi jkv-eit a B–KmL-ban. Néhány jegyzőkönyvrészletet közöl: Dokumentumok, 358–384. Vö. B–KmL. Kiskunhalas. Direktórium ir. 8/1919, Halasi Vörös Újság, 1919. ápr. 2. és 9., Kiskőrös és Járása, 1919. márc. 30., továbbá MSzMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma (a továbbiakban: PIA) 603. f. 6/26. ő.e. és uo. 606. f. 3/41. ő.e. XIV. köt.

⁶ Nagykőrösre: Pest megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL.) Nagykőrös. Direktórium jkv-e. 1919. márc. 26. és PIA. 622. f. 1919 – B. 2113. ő.e. IV. köt. 258., Izsákra és Szabadszállásra: Dokumentumok, 380–384., Kalocsára: *Romsics Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918/19-ben In: Cumania (Bács–Kiskun megyei Múzeumok Közleményei) III. Historia. Szerk. Horváth Attila. Kecskemét. 1975. 334–335., Dunavecscére és Dunapatajra: PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1474. ő.e. 35. uo. 1/1921 – B. 2786. ő.e. és uo. 1/1942 – B. 160. ő.e. 99.*

kisebb mezővárosban, elsősorban ott, ahová a politikai megbízottak nem vagy nem időben érkeztek, a politikailag felkészületlen földmunkásság meg sem kísérelte a hatalom megragadását. Itt az irányítás továbbra is teljes mértékben a régi vezetők kezében maradt. Ilyen település volt Jánoshalma, ahol március 22-én a régi községi előljáróság alakult ki direktóriummá, s a 24-én Budapestről érkező politikai megbízott agitációja ellenére 28-ig „... végezte a község vezetését továbbá, úgy mint azelőtt”.⁷ Dusnokon szintén a bíró és a jegyző nyilvánították magukat direktóriumnak.⁸ Gyónon a Kisgazdapárt tagjai március 23-án testületileg beléptek a Szociáldemokrata Pártba, s 25-én ők alakították meg a tanácsszerveket. A direktórium elnöke Saskóy József járásbíró lett.⁹ A március 25-én megalakult akasztói munkástanácsban az agrárproletárokat 2 fő, az iparosságot 2 fő, a birtokos parasztokat pedig 5 fő képviselte. A testület tizedik tagja Pápay Géza községi jegyző lett.¹⁰

A tanácsrendszer kiépülését ellenforradalmi jellegű fegyveres zavargások vagy incidensek sehol sem kísérték. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a polgárságot és a birtokos parasztságot természetesen még inkább meglepték és még inkább felkészületlenül találták a fővárosi események, mint a nincstelen dolgozó rétegeket. A kecskeméti Nemzeti Tanács „... hazafias, nemzeties érzésű és gondolkodású polgárai az események e váratlan, kedvezőtlen fordulatán megdöbbennek, s eddig agilis, erélyes tagjai a döbbenet hatása alatt mintegy fejüket vesztve félreállnak. Nem tudják, mit tegyenek” – olvashatjuk a város TAGyOB-jelentésében. S ha a szociáldemokraták nem voltak egészen tisztában a változás jellegével és nagyságával, hogyan lehetett volna a másik oldal? „... az első napokban egyikünk sem volt tisztában azzal, hogy miféle változásokat jelent Kun Béla és társai felülkerekedése” – jelentette ki az ellenforradalmi bíróság előtt Gyulai Béla tartalékos főhadnagy, kiskőrösi ügyvédjelölt. A kiskunhalasi rendőrkapitány, aki nem állt vádlói előtt, hasonló értelemben nyilatkozott.¹¹

A minden ellenállás nélküli hatalomátvétel másik oka abban rejlik, hogy a Tanácsköztársaság közvetlenül a Vix-jegyzék képében elszenvedett újabb külpolitikai kudarc következtében született meg, s ezért egyes polgári, elsősorban közvéleményformáló értelmiségi rétegek szemében a munkáshatalom mint a nemzeti sérelmek orvoslásának utolsó lehetősége jelent meg. A polgári *Czegléd* utolsó, március 23-i számában ezt világosan meg is írta: „Ami tehát kibékíthet bennünket a váratlan új renddel, az az a tudat, hogy a magunkéval úgy sem boldogulnánk. Ami azonban lélekben is hozzá viheti még a legszélsőbb polgári érdekeltséget [is], az a megrablásunk ellen támadt szolidaritás. Abban, hogy ősi földünket nem engedjük, találkozhatik a kommunista a nacionalistával.”¹² Az új hatalom területvédő szándékával és funkcióival kapcsolatos polgári illúziókat fokozták a hatalomra került szociáldemokraták egyes nyilatkozatai, melyek a Tanácsköztársaság közvetlen és legfontosabb feladatául szintén az ország határainak védelmét jelölték meg. „A

⁷ PIA. 642. f. 1919 – IV – 945. ő.e.

⁸ Uo. 1919 – IV – 1031. ő.e.

⁹ Uo. 628. f. 1/1920 – 3919. ő.e. és Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. Szerk. Dr. Petri Edit és dr. Porzsa István. Dabas. 1975. 218–220.

¹⁰ PIA. 603. f. 6/26. ő.e. 49–50.

¹¹ A kecskeméti és kiskunhalasi TAGyOB-jelentés: PIA. 605. f. II/29. ő.e. 6. és 217, Gyulai kije-kijelentésére: uo. 619. f. 1/1919 – B. 1589. ő.e.

¹² Czegléd, 1919. márc. 23–24.

megszálló ellenség új területeket követel. Az utolsó falat kenyereinket nem adjuk . . . Magyarország léte forog veszélyben. Életünket és vérünket a hazáért” – olvashatjuk a kecskeméti direktórium más vonatkozásban már idézett március 22-i plakátjában.¹³

Valamiféle abszolút nemzeti egység persze már március 22-én, 23-án vagy 24-én sem létezett; a Czegléd javaslatát korántsem fogadta meg mindenki. Az idézett kecskeméti falragaszok megjelenésével egyidőben például Dörnyei Ödön alezredes alarmírozhatta ezredét, hogy a rendszerváltozás helyi foganatosítását fegyverrel akadályozza meg. Tervét a legénység húzta keresztül: a katonák nem óhajtottak a direktórium ellen vonulni.¹⁴ Ha ellenforradalmi szándék nem is, a hatalomhoz való ragaszkodás mindenképpen közrejátszott abban, hogy a Kiskunfélegyházi Nemzeti Tanács Horváth Zoltán elnökletével a Direktórium megalakulása után is ülésezett, s hogy a testület csak a Direktórium elnökének érélyes fellépése után mondta ki feloszlását.¹⁵ Az általános azonban nem ez volt. A birtokos parasztság és a városi polgárság az új hatalommal egyelőre nem szembeszállni, hanem abból részesedni akart. A falusi tanácsok összetételének elemzésekor erre hoztunk már néhány példát, de ugyanez húzódtott meg a Szociáldemokrata (immár Szocialista) Párt mezővárosi szervezeteibe való tömeges belépések újabb hulláma mögött is. Polgári és kiscgazda körök egyik napról a másikra munkásegyletté vedlettek át, ügyvédek, orvosok, tanárok, tisztviselők, kiscgazdák testületileg, ill. csoportosan iratkoztak át a Szocialista Pártba. Ezzel kapcsolatos a kiskunhalasi pártvezetőség egyik április eleji gúnyos felhívása, melyben arra szólították fel a lakosságot, hogy lassabban jelentkezzenek, mert nem győzik a tagsági könyvek kitöltését.¹⁶ Nem kétséges, hogy a polgárság egy része, mindenekelőtt a baloldali városi értelmiség és a tanács hatalom munkájában Duna–Tisza közén is jelentős szerepet vállaló kiszolgáltatót vidéki tanítóság őszintén gondolta csatlakozását. A többség azonban saját érdekei és az új politika valamiféle összeegyeztetésére, a rendszer lehetséges „élének” mintegy „tompítására” törekedett. Jellemző példáját adták ennek a kiskunfélegyházi ügyvédek, akik – miután a Direktórium feloszlatta a nemzeti tanácsot – 27-én Horváth Zoltán vezetésével testületileg beléptek a Szocialista Pártba. Vádbiztosi teendőket, egyáltalán hivatalt azonban nem voltak hajlandók vállalni, mert „. . . arra gondoltak, hogy szükség lehet arra, hogy megtagadjanak mindenféle közösséget a forradalmi proletariátussal”. Mint láttuk, a kiskunhalasi polgári értelmiség hirtelen szintén ráébredt szocialistaságára, arra azonban már nem volt kapható, hogy az új rendszer újságjaiba is írjon.¹⁷

A tanácsszervek megalakulásával párhuzamosan az országos és helyi lapok folyamatosan közölték a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteit, melyekből napok alatt radikálisan új viszonyok körvonalai bontakoztak ki. Március 24-én jelent meg a szeszes italok forgalomba hozatalát és fogyasztását megtiltó, 26-án a rangok és címek eltörlésével, valamint a törvénytelen gyermekek helyzetével, 27-én a lakóházak, továbbá az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonbavételével, a pénzintézetek szocializálásával, a

¹³ Dokumentumok, 357–358.

¹⁴ PIA. 642. f. 1919 – IV – 1106. ó.e.

¹⁵ Tiszántúli Proletárok Lapja, 1919. máj. 16.

¹⁶ Halasi Vörös Újság, 1919. ápr. 2., hasonló tünetekre lásd még: Czegléd, 1919. márc. 23–24., Félegyházi Proletár, 1919. márc. 30. és ápr. 6. és PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1901. ó.e.

¹⁷ Kiskun Múzeum (Kiskunfélegyháza) Farsang Péter visszaemlékezése. Lelt. sz.: DA. 68.37.1. és Halasi Vörös Újság, 1919. ápr. 9., ápr. 16.

székek felnyitásával, az aranyékszerek, drágakövek és külföldi pénzek beszolgáltatási kötelezettségével, 30-án az ékszerüzletek értéktárgyainak lefoglalásával, április 1-én és 2-án a nem állami nevelési és oktatási intézmények, valamint az üzletek és boltok köztulajdonbavételével, 4-én a közép- és nagybirtokok szocializálásával foglalkozó rendelet.¹⁸

Bár az áprilisi tanácsválasztásokig fenti intézkedések helyi realizálása csak a mezővárosokban, s ott is alig indult meg, a középrétegeket, elsősorban a birtokos parasztságot pusztán megjelenésük állásfoglalásra, s a polgári demokratikus forradalom idején nem tapasztalt aktivitásra készítette, s némileg az értelmiségi, kishivatalnoki és kistszítviselői csoportok lelkesedését is lehűtötte. A szocializálások mikéntjéről és mértékéről számtalan rémhír terjedt el; pontosan senki sem tudta, hogy mire számíthat. Tisztviselő, kispaszta, kisiparos, nyugdíjas, özvegy, diplomás proletár, „. . . valamennyien félnek valamitől, de ők sem tudják, hogy mitől. Megnyugtatni őket nem lehet, bizalmatlanságuknak nincs határa” – írta a Félegyházi Proletár már április 6-án.¹⁹

A „bizalmatlanok” élén sajátos módon ezekben a napokban nem az úri középbirtokosok, akik örültek, hogy földjeik egyben maradnak, hanem a birtokos (elsősorban gazdag-) parasztok álltak. Egyik Cegléd környéki csoportjuk már március végén tanúbizonyosságát adta forradalomellenességének. Március 24-én jelentették lakonikus rövidséggel Mikebudáról, hogy „. . . a forradalmi kormányzótanáccsal szemben renitenskedő kispaszta párt ellenaktiót kezdett.”²⁰ A ceglédberceli direktórium április 3-án feloszlatta a község kispaszta olvasóköreit, mert mint a jelentés közli: „Befolyásukra a kispaszta passzív resistenciát fejtettek ki” (beszüntették a tej beszolgáltatását, szabotálták a lakásrekvirálásra vonatkozó rendelet helyi végrehajtását), ill. mert „. . . rendelkezéseinket fumi-gálják”. Kiemelendőnek, s mint erre a későbbiekben még hozunk adatokat, a birtokos parasztság forradalomról alkotott képének szempontjából jellemzőnek tartjuk, hogy a kispaszta azzal bujtogattak, s „renitenskedésüket” azzal indokolták, hogy „. . . ez a rendszer úgyis csak máról-holnapra van.”²¹ A parasztság legfelső rétege elsősorban földjét, vagyonát féltette, s az agrárrendelettel kapcsolatos véleményüket egyik névtelen csoportjuk ekképpen közölte a Forradalmi Kormányzótanáccsal: „Összejöttünk Vasárnap több kis gazdák és meg tárgyaltuk az eseményeket, melyre Engem bíztak meg, hogy írjam meg a véleményüket. mi egyszerű Földműves pógárok vagyunk, de fogadják el a tanácsunkat Tőlünk. Nem jól teszik, hogy nem tűzik ki azt a rendeletbe, hogy menyit legyen a kisbirtoknak a nagysága. [. . .] Tűzzék ki hát kérem a kisbirtoknak a Nagyságát 200 hódba, az az két száz kat. hódig, mert ha ez nem így lesz mindenhol, akkor nagy baj lesz az országba, mert nagyon sokan vagyunk, melyek nem nyugoszanak bele, hogy fáradtság szorgalmas munka után verittékel megszerzett földünket csak úgy minden nélkül elrabolják.”²²

A szocializálás alsó határának bizonytalansága, valamint a termelőszövetkezetekről és a teljes vagyonközösségről terjedő rémhírek ugyan a parasztság alsóbb rétegeit is

¹⁸ Tanácsköztársasági Törvénytár. Szerk. Pongrácz Jenő. Bp. 1919. I. 13–56.

¹⁹ Félegyházi Proletár, 1919. ápr. 6.

²⁰ PmL. Cegléd. Direktórium ir. 5257/1919.

²¹ PIA. 603. f. 1/109. ő.e. és uo. 606. f. 3/41. ő.e. 1148. fol.

²² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) L. 17. 47/1919. (I. csomó).

nyugtalanították, ők elsősorban mégis a földosztás elmaradása miatt keseregtek. A közép- és nagybirtokok állami tulajdonbavételét kimondó rendelet keceli fogadtatásáról a következőket jelentette Landler két politikai megbízottja, Csuka Béla és Kitanits Imre: „... ismertetni akartam a földreformról szóló XXXVIII. számú rendeletet. 1. pontban foglalt rendeletet („Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat.” – R. I.) szívesen fogadták, csak amikor a 2. paragrafust („Minden közép- és nagybirtok minden tartozékával [...] a proletár állam tulajdonába megy át” – R. I.) ismertettem, rettenetes viharban törtek ki és le a kommunizmussal, le a csirkefogóval, tartóztassátok le a gazembert, nem engedünk az állam tulajdonába semmit és hasonlók . . .”²³ Noha ennek egyéb jeleit nem őrizték meg a források, nagyon valószínű, hogy az agrárrendelet elvonsága és a földosztás megtiltása már ezekben a napokban és másutt is kedvezőtlenül befolyásolta a parasztság alsóbb rétegeinek és a forradalomnak a viszonyát.

A március végi és április eleji napokban az agrárrendelet mellett különösen az egyházi iskolák állami kezelésbe vételével és a papi tanárság felszámolásával kapcsolatos kormányzótanácsi rendelet, valamint az iskolai hitoktatás megszüntetését célzó helyi (kalocsai, dunavecsei, kecskeméti, kiskunfélegyházi, kecskeméti, nagykőrösi, kiskőrösi stb.) törekvések váltottak még ki komolyabb és szélesebb körökre kiható nyugtalanságot. A Kormányzótanács alaprendeletét természetesen kevesen olvasták, annál többen suttogták és adták tovább a papoktól, kántoroktól, harangozóktól és keresztényszocialistáktól eredő rémhíreket, miszerint ez csak az első lépés, s ezt a „családi tűzhelyek felbomlaltása”, a szabadszerelem elrendelése, s a templomok bezárása fogja követni. Akadtak emberek, akik tudni vélték, hogy ezentúl nem lehet „Dicsértésséssel” köszönni, s hogy az apácákat bordélynőkké képezik át.²⁴ A Duna–Tisza közli lakosság, s különösen a parasztság többsége – ha nem eszével, hát érzelmeiben és szokásaiban – vallásos, s papjai által befolyásolható volt. Ezért a rémhírek által sokszor eredeti tartalmuktól meg is fosztott rendeletek ellenséges fogadtatása tulajdonképpen természetesnek tekinthető. „Nem engedem sem én, sem a nép, hogy a vallást kiszorítsák az iskolából” – hurrogtá a április 6-án Kiskőrösön a szónokló hadügyi politikai megbízottat a hallgatóság egyik tagja. A tömegben „izgalom vett erőt”, s kiabálni kezdtek: „a gyerekekből csavargó lesz”! A gyűlés a szónok lefegyverzésével és elzavarásával ért véget.²⁵ Kiskunfélegyházi karhatalom csillapította le a hasonló okokból zajongó és elégedetlenkedő kiskunmajsai lakosságot, de Kiskunfélegyházán is akadtak papok és keresztényszocialisták, akik „... meg nem érdemelt befolyásukat arra használták fel, hogy a proletárság tömegébe becsempésszék a vallási türelmetlenséget, és a vallás elleni izgatás mérgező konkolyait elhínték abban a táborban, amely a szociális eszméktől nincs még egészen átitatva . . .”²⁶ Érthető okokból különösen nagy volt a felháborodás Kalocsán és környékén, de Landler két megbízottjának szűkszavú

²³ PIA. 642. f. 1919 – IV – 742. ő.e. III. köt. 269. (A közbeekelt idézetek a rendeletből valók.)

²⁴ A Kormányzótanács alaprendeletére: Tanácsköztársasági Törvénytar. I. 39–40, az iskolai hitoktatás megszüntetésével kapcsolatos helyi törekvésekre pl.: Félegyházi Proletár, 1919. márc. 30., PIA. 606. f. 3/41. ő.e. (XIV. köt.) 1131. fol., *P. Lányi Ede*: Vörös naplóm. Pécs. 1932. 3. stb.; a rémhírekre: Félegyházi Proletár. 1919. ápr. 13. és PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1629. ő.e.

²⁵ PIA. 609. f. 12/3. ő.e.

²⁶ Félegyházi Proletár. 1919. ápr. 10. és ápr. 13.

naplója amellelt tanúskodik, hogy a vallásügyi és egyházpolitikai rendelkezések az egész térségben averziót és nyugtalanságot váltottak ki. Őket magukat például két Kiskőrös melletti faluból, Akasztóról és Pusztaszentimrérről is elzavarták. Az is előfordult, mégpedig Kecskeméten, hogy az egyházi iskolák köztulajdonba vételére vonatkozó központi, ill. az iskolai hitoktatást megtiltó helyi direktóriummi rendelkezéseket maguk a végrehajtásra hivatott szociáldemokraták (így például Németh László és a népi írók későbbi kiadója, az erősen krisztianista Tóth László) is szabotálták, s ideig-óráig nem is sikertelenül.²⁷

A Tanácsköztársaság egyes intézkedései és az ezekkel kapcsolatos rémhírek tehát már március végén, április elején nyugtalanságot szültek a parasztság és a városi polgárság körében. Ez a nyugtalanság azonban egyelőre nem nyilvánult meg konkrét ellenforradalmi cselekményekben, ill. ha igen, mint Ceglédbercelen, hatósugara nem terjedt túl egy-egy település határán. A felsorolt tünetek inkább a polgári demokráciát ellenző közép-birtokosi, katonatiszti és államapparátusbeli csoportok tömegbázisá megteremtődésének-kiszélesedésének lehetőségére, az ellenforradalom potenciális veszélyére figyelmeztettek. Ezért hitelt érdemlőnek tarthatjuk azokat a Duna–Tisza közti mezővárosokból március végén és április elején befutó jelentéseket, melyek „csendről” és „rendről” számolnak be, s semmiféle ellenforradalmi mozgalomról nincs tudomásuk.²⁸ Ez a „csend” és „rend” elsősorban a nagyobb városok ipari munkásságán, kubikosságán, napszámosságán, s a velük szövetséges vagy velük szimpatizáló értelmiségen nyugodott, akik a proletárdiktatúra kikiáltásának hírére meglepve bár, de várakozásteli örömmel fogadták, s természetesen a Tanácsköztársaság helyhatalmi szerveit is támogatták. Többségük mindenekelőtt szociális helyzetének érdemi javítását várta az új rendtől. Volt bázisa a proletárdiktatúrának a kisebb falusias mezővárosok és falvak agrárproletárjainak körében is, de természetesen jóval kisebb és bizonytalanabb, mint a városokban. A földosztás elmaradása elsősorban közöttük váltott ki csalódást. Április elején még nyitott kérdés volt, hogy a vidéki agrárproletáriátusnak sikerül-e végre radikálisan emancipálódnia régi urainak és irányítóinak befolyása alól, ill., hogy magatartásával a forradalom vagy akarva-akaratlanul az ellenforradalom ügyét fogja-e támogatni.

*Áprilisi tanácsválasztások: forradalom és ellenforradalom
első erőpróbája*

A Magyarországi Tanácsköztársaság március végére megalakult hatalmi szervei – mint láttuk – területenként és településenként változó formában jöttek létre. Ezért a Forradalmi Kormányzótanács legsürgősebb feladatai egyikének tekintette a végleges, a kialakulóban levő új államrend jellegének és szellemének megfelelő tanácsválasztások megtartását. A Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányaként ismert XXVI. számú kormányzótanácsi rendelet széles körű választójoggal ruházta fel az ország lakosságát. (Az összlakosság mintegy 50%-a rendelkezett szavazati joggal.) Nem választhattak a keres-

²⁷ Kalocsára: *P. Lányi Ede*: i. m. 3–6, Landler megbízottainak naplója: PIA. 642. f. 1919 – IV – 742. ő.e. III. köt. 275–291. Kecskemétre: PIA. 605. f. II/29. ő.e. 193.

²⁸ PIA. 601. f. 3/3 és 3/5 ő.e.

kedők, lelkészek, szerzetesek, a munkanélküli jövedelemből élők és a nyereségszerzés céljából bérmunkásokat alkalmazók, a felnőtt népesség mintegy egyharmada. A nőknek volt szavazati joguk, ezzel azonban – hagyományos okok miatt – igen nagy hányaduk nem élt.²⁹

A Belügyi Népbiztosság iratai között megmaradt töredékes jelentéseggyűttes (20 település) adatai szerint a Duna–Tisza köze 1920-as összlakosságának 15,10%-a, tehát a választó és választható lakosságnak mintegy 2%-kal kevesebb mint egyharmada élt szavazati jogával a többnyire április 6-án és 7-én megtartott választásokon. Tekintve, hogy a nők többsége nem szavazott, ez az arány a választójoggal rendelkező férfilakosság valamivel több mint felével lehetett egyenlő. Mivel a Pest környéki járásokban a választójoggal rendelkezők közel fele (városokban az összlakosság 25,53%-a, falvakban 20,58%-a), tehát a választójoggal rendelkező férfilakosság túlnyomó többsége élt szavazati jogával, s mivel az ország egészére 25%-os arányt szokás reálisnak tekinteni, a fenti részvételi arány újabb bizonyítéka a Duna–Tisza közti kisipari munkás, agrárproletár és törpebirtokos relatív politikai felkészületlenségének. Ezen országosan legalacsonyabb részvételi arányhoz fentiek mellett mint objektív tényező a Duna–Tisza közti tanyarendszer is hozzájárult.³⁰

Az egyes településtípusok lakosságának politikai mentalitásáról és szervezetségéről mondottaknak ellentmondani látszik, hogy a 6000-en aluli, s az ezen felüli lélekszámú településekben lényegében egyenlő arányban szavaztak. A falvakban az összlakosság 15,05%-a, a falusias mezővárosokban és a mezővárosokban pedig 15,22%-a. Olyan látszólag furcsa és váratlan eredmények születtek, hogy például míg Kiskunhalason az összlakosság 16,02%-a, Kiskunfélegyházán 11,82%-a, Kecskeméten 4,14%-a járult a szavazóurnákhoz, addig Pusztavacson 17,53%-a, Dabon 37,7%-a, Dömsödön 32,1%-a, Dunapatajon 31,08%, Dunavescén 35,4%-a, Császártöltésen 19,8%-a! Az azonosság magyarázata a következő. A legnagyobb mezővárosokban, ahol a proletárdiktatúra az ipari munkások, kubikusok és földmunkások néhány ezres viszonylag öntudatos tömegére támaszkodhatott, a polgárságnak és a birtokos parasztságnak semmi esélye nem volt arra, hogy a maga kezébe kaparintsa a vezetést, s arra sem, hogy érdemleges pozíciókat szerezzen a tanácsokban és direktóriumokban. A mezővárosi vezetők jól ismerték a választási rendeletet, s nem volt kétséges, hogy annak érvényt is tudnak szerezni. A nem választók és választhatók, valamint a hozzájuk kötődő kisegzisztenciák ezeken a helyeken éppen ezért el sem mentek a választásokra, ahogy ezt április 8-i jelentésében a kecskeméti Direktórium közölte is a Belügyi Népbiztossággal. Nagyon sok kisebb településen viszont, ahol a proletárdiktatúrának nem volt ilyen széles és politikailag felkészült bázisa, s ahol ennek következtében a választási rendelet intencióinak sem tudtak minden vonatkozásban érvényt szerezni – mint márciusban –, most is az volt a falusi értelmiség, valamint a közép- és gazdagparasztság taktikája, hogy felvonultak a választásra, s megpróbálták azt

²⁹ Tanácsköztársasági Törvénytár. I. k. 43–47. Vö. *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 107–110.

³⁰ A jelentéseggyűttes lelőhelye: PIA. 603. f. 6/26. ő.e. Az adatbázist részletesebben Az áprilisi tanácsválasztások Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében – az egzakt források tükrében c. tanulmányunkban dolgoztuk fel. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* – I. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 1975. 221–248.

a saját érdekeiknek megfelelő mederben tartani. A 6000-en aluli és az a körüli lélekszámú településekben ez szinte általánosnak, de legalábbis igen gyakran mondható.³¹

Dunapatajon — ahogy a jelentés mondja — „különböző körülményekben 4–5 féle formában a proletariátus ellen szervezkedő csoportok” ellenlistát készítettek a hivatalos listával szemben. Az ellenlistán „vagyonos földbirtokos polgárok”, a hivatalos listán szociáldemokrata földmunkások szerepeltek. Az „erőpróbán” a birtokos parasztok győztek. Az ellenlistára 1168-an, a hivatalos listára 709-en szavaztak. Két lista készült Újhartyánban és Gyónon is. Mindkét településben a földmunkások maradtak alul. Újhartyánban „klerikális hajlamú kisgazdák”, Gyónon a Szocialista Pártba március végén belépett kisgazdapárti parasztok listája győzött.³²

Dunapataj, Újhartyán és Gyón esete közbeeső példa a választások mezővárosi és falusi típusa között. Itt — ha a falusi reakció fel is vonult — a földmunkásoknak és vezetőinek (Dunapatajon), ill. a rájuk támaszkodó politikai megbízottaknak (Újhartyánon és Gyónon) volt bátorságuk és erejük az ellenlistákra adott szavazatokat érvényteleníteni, s a tanácsszerveket a választási rendelet szellemének megfelelően összállítani. A falvak közel felében azonban még ezek a feltételek sem voltak adottak, ezért a jegyzők, bírók és nagygazdák több kisebb településben most is szinte akadálytalanul tudták hatalmukat átmenteni. Érsekcsanádon a községházán összegyűlt nagygazdák és egy Bajáról menekült városi hivatalnok állították össze a szavazó listát, melyen több 80–100–120 holdas gazda is szerepelt. A szavazók megválasztották őket. Sükösdön „a bírónak meg a jegyzőnek nem tetszett, hogy őket nem jelölik”. Éjszaka új listát készítettek, szétszították a lakosság között, s a választók egy része másnap ezzel vonult az urnákhoz. A faluban tartózkodó belügyi politikai megbízottak erre felfüggesztették a szavazást. A szavazók reakciójáról a következőket jelentették Landlernek: „Sükösd község [. . .] bírójának vezetése alatt a régi reakció mellett foglalt állást, tanács megalakítást elvetette, az őrlegénységet támadással fenyegeti.” Hasonlóképpen alakultak az események Jánoshalmán. A Kiskunhalasról érkező szavazócédulák egy részét „valakik” ellopták, kitöltötték, s a lakosság között szétszították. Az ellenlista győzött, s a munkástanács kisgazdákból, tanítókból, jegyzőkből, továbbá az esperesből és a plébánosból tevődött össze.³³

A példákat tovább sorolhatnánk, ehelyett álljon itt a 6000-es lélekszámon aluli települések összes tanácstagjának társadalmi helyzet szerinti részletes százalékos megoszlása:³⁴

³¹ Uo., Buday jelentését közli: Dokumentumok, 405.

³² Dunapatajra: PIA. 603. f. 6/26. ó.e. 32., 96. és Iratok, 243. Gyónra és Újhartyánra: Dokumentumok, 405–407.

³³ Érsekcsanádra: PIA. 603. f. 6/26. ó.e. 132–136. Sükösdre: uo. 362. és 601. f. 3/7. ó.e. 6. továbbá 606. f. 3/41. ó.e. (XIV. köt.) 1173. fol., Jánoshalmára: QL. BM. K. 148. 1920 – 36 – 453. (9066).

³⁴ PmL. PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 6/1919. Vö. *Romsics*: Az áprilisi tanácsválasztások . . .

ipari munkás és vagyontalan kisiparos	12,60
napszámos és mezőgazdasági cseléd	27,06
törpebirtokos	24,05
egyéb (htb., útkaparó, mezőőr, stb.)	2,39
ipari és agrármunkás együtt	66,12
értelmiségi együtt	4,17
kisparaszt (5–10 kat. h.)	11,36
középparaszt (10–20 kat. h.)	8,58
középparaszt (20–50 kat. h.)	4,25
gazdagparaszt (50 kat. h. felett)	1,31
birtokos paraszt együtt	25,52
vörösőr és vöröskatona	0,85
vagyonos kereskedő és iparos	1,16
volt közigazgatási alk. (jegyző, csendőr)	2,16

A Duna–Tisza közti falvak tanácstagjainak mintegy kétharmada tehát segéd nélküli kisiparos, ipari munkás, ill. törpebirtokos és föld nélküli agrárproletár volt, s ennyiben az áprilisi tanácsválasztás itt is elérte célját. A számokon túli végső eredmény azonban korántsem nevezhető megfelelőnek. A birtokos parasztság 25,52%-os, ill. a volt közigazgatási apparátus 2,16%-os részvételi aránya más szempontból közelítve azt jelenti, hogy a 6000-es lélekszámon aluli települések 1/4-ében a birtokos parasztság képviseleti aránya elérte vagy meghaladta az egyéb agrárrétegek részesedését, ill., hogy a 40 falusi tanács közül 17-ben 1–4 jegyző és csendőr is helyet kapott. S a falu régi urai általában nem elégedtek meg az egyszerű tanácstagsággal, hanem ha módjuk volt rá, direktóriumi tagságra vagy tanácselnökségre törektek. A kiskunlacházi tanácsba beválasztották például Bak Károly 100 holdas főjegyzőt, valamint testvéreit, Bak Gábor 50 holdas másodjegyzőt és Bak István 50 holdas gazdálkodót. A direktórium elnöke Huszár Gábor szőlőbirtokos főbíró lett. Dunavecscén a tanács elnökévé Szekeres János középparasztot, a direktórium elnökévé Kocsis Béla vezető jegyzőt választották. A dunaegyházi munkástanács elnöke Mayer Imre 20 holdas paraszt, a csengődi direktóriumé Orcsik András 82 holdas paraszt, a bócsai tanácsé Font Jakab 540 holdas középbirtokos lett. A háromtagú tószegi direktórium Kass István 80, Kovács Béla 50 és Sasi Béla 40 holdas parasztokból; az ócsai Saskőy járásbíróból, három iskolaigazgatóból, egy művezetőből, valamint egy 30 és 70 holdas gazdából állt.³⁵ Az egyedi példák további sorolása helyett hivatkozhatunk a megye kormányzótanácsi biztosára, Joanovics Sándorra, aki a választásokkal kapcsolatos globális véleményét a megyei Intéző Bizottság május 10-i ülésén a következőkben összegezte: „... a legtöbb helyen nem azokból az elemekből alakultak (értsd: tanácsok, direktóriumok – R. I.), amelyekből alakulniuk kellett volna, hanem legtöbb helyen a kisgazdákból és az intelligencia egy részéből.”³⁶ Az április elején Duna–Tisza közti toborzó és ellenőrző

³⁵ Uo., továbbá PmL. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Abonyi j., PIA. 619. f. 1/1919 – B. 1589. ő.e. és Ráckevei Árpád Múzeum. Visszaemlékezések. Lelt. sz.: A/56 – 69. 3.

³⁶ PmL. PPSKk vm. Munkás-, Katona- és Földművestanácsa Intéző Bizottságának 1919. máj. 10-i jkv-e.

körüton tartózkodó Sinkó Ervin ugyanezt tapasztalta. A falusi tanácsok és direktóriumok szerinte is „telve voltak polgári elemekkel”.³⁷

A nyílt ellenforradalmi megmozdulások, a fegyveres incidensek a Duna–Tisza közti falvakban éppen ezért nem voltak olyan gyakoriak, mint egyes dunántúli megyékben. Mindössze két ilyen esetről tudunk. Valamilyen formában mindkettő összefüggött a falu régi irányítóinak hatalmuk átmentésére irányuló törekvésével. Lajosmizsén a postamester és Deli Benő nagybérlő álltak a szervezkedés élén. A választási beszédét tartó ideiglenes direktórium elnök ellen mintegy 3–400 főnyi tömeget tudtak mozgósítani, melynek fegyveres magvát az ÉME 1919 elején megszervezett helyi csoportjának tagjai alkották. A „Ne hagyjuk magunkat, mert ezek mindenünkből kifosztanak” jelszót kiabáló tömeget a helyi vörösörség oszlatta szét, a hangadókat, köztük 18 „tekintélyes gazdát” pedig a rövidesen megérkező kecskeméti vörösőr-különítmény tartóztatta le.³⁸ A választási előkészületekkel volt kapcsolatban a dömsödi ellenforradalmi incidens is. A vasárnapi (ápr. 6.) mise után a községháza elé vonuló tömeg megakadályozta, hogy a kiküldött politikai szónok választási beszédét elmondja. Az akció vezetője Várkonyi Bálint közép-paraszt volt, résztvevői – a direktórium jelentése szerint – „kis földdel bíró parasztok”. Várkonyi az udvarra vonzolta a szónokot, s lincselésre bízta a körülöttük csoportosulókat. A szónok védekezett, s pisztolyával agyonlőtte a támadók egyikét. A községháza udvarán két halott maradt: a második a politikai szónok volt. A nyomozók 16 dömsödi parasztot tartóztattak le.³⁹

A 6000-es lélekszámon felüli településekben megválasztott tanácstagok társadalmi helyzet szerinti részletes százalékos megoszlása a következő volt:⁴⁰

ipari munkás és vagyontalan kisiparos	28,12
napszámos és mezőgazdasági cseléd	25,00
törpebirtokos	17,88
egyéb (htb., útkaparó, mezőőr, stb.)	3,44
ipari és agrármunkás együtt	74,46
értelmiségi együtt	9,69
kisparaszt (5–10 kat. h.)	5,38
középparaszt (10–20 kat. h.)	2,80
középparaszt (20–50 kat. h.)	1,83
gazdagparaszt (50 kat. h. felett)	0,96
birtokos paraszt együtt	10,99

³⁷ Sinkó Ervin: Az út. (Gépirat a zágrábi JAZU Irodalom- és Színháztörténeti Intézetében.) Idézi: Bosnyák István: Ember a forradalomban, ember a soron kívül. Vázlatok egy portréhoz II. Újvidék, 1977. 62.

³⁸ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL.) Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. máj. 15. 12/49. lt-i-j., PIA. 601. f. 3/6. ő.e., PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Lajosmizse. és Sápi: i. m. 196–197.

³⁹ PIA. 609. f. 1/213. ő.e. és uo. 628. f. 1/1920 – B. 11791. ő.e.

⁴⁰ Lásd a 34. sz. jegyzet forrásait.

vörösőr és vöröskatona	2,26
vagyonos kereskedő és iparos	1,18
volt közigazgatási alk. (jegyző, csendőr)	1,40

Az összkép sokkal kedvezőbb, mint a falvak esetében, de – mint az aránysorból ez világosan kiderül – a közép- és gazdagparasztságnak, vagyonos kereskedőknek és iparosoknak, valamint a volt közigazgatási alkalmazottaknak a 6000-es lélekszámon felüli települések tanácsaiban is volt némi képviselete. Ennek az volt az oka, hogy néhány kisebb falusias mezőváros (például Szabadszállás, Fülöpszállás vagy a már említett Jánoshalma) választási eredményei alig különböztek a falvakétól. Ez azonban nem volt általános. A nagyobb falusias mezővárosokban, így például Abonyban, Kiskunmajsán, Kunszentmiklóson, Kalocsán e rétegeknek alig, Kecskeméten és a négy másik mezővárosban pedig egyáltalán nem kerültek képviselőik a tanácsokba és direktóriumokba. Ezekben a településeken – mint márciusban – most is szociáldemokrata és kommunista munkásokat, agrárproletárokat és értelmiségieket (zömmel pedagógusokat) választottak tanácstagokká. A legnagyobb városok választásait fegyveres incidensek és ellenforradalmi megmozdulások nem kísérték. Csupán Kalocsán terjesztettek a választások ellen izgató röpiratokat, de ott is eredménytelenül. Az igazgatás mögött a papság állt; egyikük vasárnapi prédikációjában „... arra hívta fel a hívőket, hogy az új renddel, mely vallásukat veszélyezteti, helyezkedjenek szembe.”⁴¹

Az áprilisi tanácsválasztások Duna–Tisza közí végső mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy azok Kecskeméten, a négy rendezett tanácsú mezővárosban, valamint a nagyobb falusias mezővárosokban a Forradalmi Kormányzótanács várakozásának megfelelő eredménnyel zárultak. A hatalom – immár egységesen demokratikus választási eljárások mellett – ismét az ipari és agrármunkásság kezébe került. A falvak jelentős részében (mintegy felében), s néhány kisebb falusias mezővárosban azonban a nincstelen dolgozó rétegek régi irányítói kerekedtek felül az áprilisi „erőpróban”. A hagyományos uralmi struktúra radikális felszámolása ezeken a településeken budapesti és mezővárosi beavatkozással és segítségnyújtással kisebb részben április második felében, nagyobb részben május folyamán történt meg.

A falusi és városi tanácsok még április elején-közepén megválasztották küldötteiket a járási tanácsokba és a megyei tanácsba. Az áprilisi tanácsválasztásokkal párhuzamosan létrejöttek a szocialista állam igazságszolgáltató szervei, a forradalmi törvényszékek, s gyors ütemben szerveződtek a vörösörsegek is. A vörösőr-alakulatok szervezésének nem helyi, hanem országos nagy hibája volt, hogy a karhatalmi örök nem kizárólag munkásokból alakultak, hanem csendőrök és rendőrök is vörösörök lehettek. Az sem volt ritka, hogy a vörösőr-alakulatok élére városokban tartalékos vagy hivatásos katonatisztek, falvakban csendőrparancsnokok kerültek. S bár néhol – például Kecskeméten – „átnevelő tanfolyamokat” szerveztek számukra, a későbbiek során bebizonyosodott, hogy politikai felfogásukon ez vajmi keveset változtatott.⁴²

Mindezen hibák és problémák ellenére a Tanácsköztársaság építőmunkája április első felében Duna–Tisza közén is megindult.

⁴¹ HIL. Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. ápr. 9. 12/15. It-i. j. Vö. *Hajdú*: A Magyarországi Tanácsköztársaság, 106.

⁴² PIA. 605. f. II/29. ő.e. 35–36. és 218. 1., Nagykőrösi Népiújság, 1919. ápr. 12. és PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Kunszentmiklósi j.

*Szocializálások, osztály-erőviszonyok és az első ellenforradalmak
áprilisban és május elején*

A helyi tanácsszervek áprilisi és májusi munkájának legfontosabb része a Forradalmi Kormányzótanács március végi és április eleji rendeleteinek végrehajtása, az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele volt. A térség gazdaságának jellege következtében ezen belül legnagyobb jelentősége a földbirtokok szocializálásának volt. A rendelet április eleji birtokos paraszti fogadtatása – mint láttuk – nem utolsósorban azért volt ellenséges, mert nem derült ki belőle a szocializálás alsó határa. Ezzel kapcsolatban még a munkálatok megkezdésének idején, április közepén nem láttak tisztán a helyi (s részben az országos) vezetők. Kiskőrösön és környékén egy ideig úgy tudták, hogy csak a 150–200 hold feletti földbirtokokat kell köztulajdonba venni.⁴³ Kecskeméten előbb a 150 holdon felüli földbirtokokat és a 30 holdon felüli szőlőbirtokokat kezdték szocializálni, majd Vágó Béla hatására, aki április 13-i beszédében 100, esetleg 80 vagy 50 holdas alsó határokat említett, ideiglenesen megváltoztatták ezt.⁴⁴ A 100, ill. 10 magyar holdas szocializálási határ április végére vált általánosan ismertté. Ezek túllépése, tehát a kisebb birtokok szocializálása, ill. az ezeknél nagyobb birtokok szocializálás alóli mentesítése – a Duna–Tisza közén mindkettőre volt példa – nem a Belügyi Népbiztosság pontos határokat közlő április 25-i rendeletének nem ismeretéből fakadt, hanem a túlkapásokra vagy engedékenységre való helyi hajlam okozta. Egyik sem volt gyakori. A szocializálás elég lassan haladt, július végéig az összes földterület mintegy 50%-át vették köztulajdonba. A szocializált birtokok nagyobb részén (991 117 hold) állami gazdaságokat, kisebb részén (143 398 hold) termelőszövetkezeteket szerveztek. Július végén 44 szövetkezet működött a megyében.⁴⁵ Ezek közül néhány (például a jakabszállási, ócsai, Solt-mariházi, hartai, alsódabasi, kecskeméti, dunavecsei, ráckevei, pusztavacsi) már április végén, május elején megalakult.⁴⁶ Az állami gazdaságok élén általában, a nagybirtokokon alakult termelőszövetkezetek élén néhány esetben meghagyták a volt tulajdonost, bérliőt vagy ezek ispánját, gazdatisztjét. Ellenőrzésükről a volt cselédek és földmunkások „bizalmi férfiak” kellett gondoskodni.⁴⁷

Minden megváltás nélkül sajátították ki a 20, s igen gyakran (például Kiskunhalason, Cegléden, Nagykovácsán, Kiskunmajsán, stb.) az ennél kevesebb munkást foglalkoztató üzemeket is. Utóbbi (például Cegléden) a kisüzemekben dolgozó munkások követelése volt, akik attól tartottak, hogy mint magánszektorban alkalmazott dolgozóknak hátrányos megkülönböztetésben lesz részük. Néhány kisüzem tulajdonosa maga kérte a szocializálást, mert attól félt, hogy egyébként nem jut nyersanyagokhoz. Más esetekben a helyi vezetők radikalizmusával magyarázható a szocializálási határ erős túllépése. Különösen káros volt a segéd nélkül vagy egy-két segéddel dolgozó henteseket, kéményseprőket,

⁴³ Kiskőrös és Járása, 1919. ápr. 13.

⁴⁴ PIA. 601. f. 3/7. ő.e. 61. és Kecskeméti Közlöny, 1919. nov. 9.

⁴⁵ PIA. 605. f. II/1. ő.e. 138–140. és Dokumentumok, 478–479.

⁴⁶ OL. L. 17. 529/1919. és 2054/1919., uo. L. 18. Iktatókönyv., valamint PmL. Pestvármegyei Birtokrendező és Termelést Biztosító Bizottság ir. 49/1919. és 211/1919.

⁴⁷ PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 236. és 475–476.

molnárokat, szabókat, borbélyokat stb. „közüzemekbe” kényszeríteni vagy „közüzemekbe” kényszerítésükkel próbálkozni.⁴⁸

A kereskedéseket általában nem szocializálták, csak „zár alá vették”. Ez annyit jelentett, hogy április elején leltárakat készítettek a kereskedők árukészleteiről, s többnyire arra kötelezték őket, hogy a megállapított maximális árakon árusítsanak. A befolyt összegeket rendszeres időközökben (általában hetenként) a szintén szocializált bankokba kellett befizetniük. Bizonyos árucikkeket csak a direktóriumok által kiállított vásárlási utalványokkal lehetett beszerezni. A kereskedések zár alá vételét, miként az üzemek szocializálását is, természetesen településről településre változó szigorral hajtották végre. Voltak falusi direktóriumok (s összetételük alapján ez egyáltalában nem volt meglepő), melyek megengedték a kereskedőknek, hogy maguk leltározzanak. Ebben az esetben a kereskedő annyit csalt, amennyit akart. Az ellenkező végre Kecskemét szolgáltatott példát: március végén, április elején a direktórium a legtöbb kereskedés árukészletét lefoglalta, s a közszükségleti cikkeket szétszortották a proletárok között. A cukrászsüteményeket a proletárgyerekek kapták.⁴⁹

A mezőgazdaság, ipar és kereskedelem részleges szocializálása mellett köztulajdonba vették a pénzügyintézeteket, gyógyszertárakat, szállodákat és filmszínházakat.⁵⁰ Bár a Forradalmi Kormányzótanács és a Szociális Termelés Népbiztossága csak Cegléden és Kecskeméten rendelte el a bérházak és a nagyobb polgári lakások kisajátítását, néhány házat szinte minden nagyobb településen rekviráltak. Kecskeméten mintegy 700 polgári és birtokos paraszti házat bocsátottak a városszéli nyomortelepen élők rendelkezésére.⁵¹ Városként mintegy 100–100, Kecskeméten 167 családot érintett az ékszerek és drágakövek elkobzása, amihez szintén áprilisban láttak hozzá.⁵²

A merőben új gazdaság- és társadalompolitikához nagyvonalú művelődéspolitikára párosult, mely az oktatásügytől (az iskolaköteles korhatár felemelése, nyitott oktatásintézményi struktúra, gyógypedagógiai iskolák létesítése) a színházak, mozik és múzeumok kapuinak szélesre tárásán át a testedzés felkarolásáig szinte a művelődésügy minden ágát érintette.⁵³ A térség társadalmi és kulturális viszonyaiból következett, hogy az új művelődéspolitikából legtöbbször nem annak nagyszerűségét, hanem az egyházpolitikai intézkedéseket, s ezen belül is az iskolai hitoktatás megszüntetésének helyi szorgalmazását vették észre.

⁴⁸ Kecskemétre: PIA. 605. f. II/29. ő.e. 47–48., Kiskunhalasra: Halasi Vörös Újság, 1919. ápr. 16., Kiskunfélegyházára: Félegyházi Proletár, 1919. ápr. 27. és Rácz János: Kiskunfélegyháza 1917–1919-ben. In: Proletártavasz, 28, Ceglédre: Nagy Dezső: A tanács hatalom története Cegléden. Bp. 1959. 26, egyéb településekre: PIA. 619. f. 1/1921 – B. 2786. ő.e. és uo. 642. f. 1919 – IV – 1113. ő.e.

⁴⁹ PIA. 605. f. II/29. ő.e. 46., és 217., Nagyköroői Népújság, 1919. máj. 1. és Kalocsai Néplap, 1919. máj. 9.

⁵⁰ Félegyházi Proletár, 1919. ápr. 6., PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Kalocsai és Abonyi j. és PIA. 619. f. 1/1921 – B. 3008. ő.e.

⁵¹ Tanácsköztársasági Törvénytár. I. 19–21, 121–122 és 127. Kecskemétre: PIA. 605. f. II/29. ő.e. 49., egyéb településekre: Dokumentumok, 432–434 és OL. BM. K. 148. 1922 – 36 – 3367.

⁵² PIA. 622. f. 1919 – B. 2083. ő.e. és B. 2113. ő.e., valamint uo. 642. f. 1920 – IV – 1123. ő.e. 23.

⁵³ Lásd erre Dokumentumok, 360, 373–375, 387, 390, 392, 408, 425–426, 447–448, 516, 521–522, 545–546, és 549.

A Forradalmi Kormányzótanács március végi és április eleji rendeleteinek helyi realizálása hetek alatt új viszonyok és körülmények alapjait teremtette meg az egyes társadalmi osztályok és rétegek számára. Ez természetesen a forradalmi és ellenforradalmi tábor kikristályosodásával, s a szemben álló erők és tömegbázisuk egyértelműbb elhatárolódásával járt együtt.

A Kormányzótanács földreform-rendeletének természetes és kikerülhetetlen következménye volt, hogy az úri nagy- és középbirtokosság, valamint a gazdagparasztság felső rétege a Tanácsköztársaság adáz ellensége lett. A 75 kat. holdon felüli földbirtokok szocializálását mind az abonyi, mind az alsódabasi járási gazdasági felügyelő (maguk is „tekintélyes gazdák”) megtagadta. A rődeletnek a fővárosi kiküldöttek szereztek érvényt.⁵⁴ A tekintélyesebb földbirtokosok többsége már az első napokban eltávozott e vidékről, s birtokait intézőire hagyta. A forradalom 133 napja alatt nem lehetett hallani báró Harkányiról, Prónayról, Pálóczi Horváthról, sőt még a kunszentmiklósi Bakyakról sem, pedig ők már a polgári demokratikus rendszer ellen is ellenforradalmat (az ún. kunsági ellenforradalmi mozgalom) szerveztek. A Tanácsköztársasággal szembeni nyílt ellenállás szervezésére egyelőre azonban a kastélyaikban és az uradalmi épületekben maradt birtokosok, bérlők, intézők és gazdatisztek többsége sem vállalkozott. A polgári demokratikus forradalom földosztó tervei lekerültek a napirendről, s a szocializálást „valami öröm az örömben” alapon azért fogadták „bizonyos megnyugvással”, mert birtokaik így egyben maradtak.⁵⁵ A Tanácsköztársaság bukását rövid időn belülre várták, s a fegyveres ellenállás veszélyes szervezése helyett addig is arra törekedtek, hogy a szocializált gazdaságok vezetői legyenek, s birtokaikat és épületeik állagát ilyen minőségben védelmezzék. Ez többnyire sikerült is nekik, mert forradalombarát agrárszakemberek hiányában a direktóriumok kénytelenek voltak rájuk támaszkodni. Gazdaságirányító tevékenységükben annál inkább megmutatkozott forradalomellenességük. Nem a közellátási problémák megoldására vagy enyhítésére, hanem azok fokozására törekedtek. Akadályozták a termelést, s különösen a főváros élelmezésének biztosítása elé gördítettek akadályokat. Komoly „eredményeket” értek el például a tejtermelés területén: 1919. júniusára 1918 októberéhez képest 82%-kal csökkent a nagygazdaságok tejhozama.⁵⁶

A kis-, közép- és a szocializálás által nem érintett gazdagparasztság a megnyugvás és a nyugtalanlás között hányódott. A belenyugvás és az alkalmazkodás felé terelte őket az április közepére nyilvánvalóvá váló tény, hogy birtokaikat egyelőre nem szocializálják, hogy áprilisban még nem vagy alig rekviráltak tőlük, hogy batyúzásból és piacozásból jelentős hasznot húztak, s nem utolsósorban az, hogy a falvak és falusias mezővárosok jelentős részében sikerült helyi hatalmi-politikai pozícióikat és befolyásukat részben vagy egészen megőrizni. Nyugtalanosságukat a szocializálás alsó határának kiterjesztésével és a kisbirtokok termelészövetkezetekké való egyesítésével kapcsolatos, Nagykőrösön, Ceglédén és Kalocsán is publicitást kapott tervek és nyilatkozatok táplálták.⁵⁷ Mivel ez utóbbiak csak potenciális veszélyként fenyegették őket, áprilisi és május eleji magatartásukat a termelői helyzetükből adódó előnyös anyagi lehetőségek maximális kihasználására

⁵⁴ PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Abony és Gyón.

⁵⁵ PIA. 603. f. 2/24. ő.e. 107.

⁵⁶ Uo. 600. f. 3/19. ő.e. 467.

⁵⁷ Uo. 471., valamint Nagykőrösi Népiújság, 1919. ápr. 10., 1919. máj. 8. és Kalocsai Néplap, 1919. ápr. 5.

való törekvés jellemezte. Az áprilisi hangulatjelentések és az utólagos TAGyOB-beszámolóok egyaránt ezt hangsúlyozták, csak míg a politikai megbízottak ezt pozitívumként értékelték, utóbbiak szerzőinek tollából ez szemrehányásként hatott.⁵⁸ Szívük mélyén a birtokos parasztok többsége mindvégig idegenkedett a munkáshatalom politikai gyakorlatától, propagandájától és célkitűzéseitől, de az elég erős március végi és április eleji nyugtalansági hullám után, április második felében és május elején még aránylag kis hányaduk tartozott az aktív ellenforradalmárok táborába.⁵⁹

A segéd nélkül dolgozó városi és falusi kisiparosok jelentős része a forradalom híve volt, s a tanácsszervek munkájában is aktív részt vállalt. A városi középrétegek többsége azonban ellenségesen fogadta az új rend kibontakozását. A szocializálások, zár alá vételek és ékszerelkobzások által sújtott polgárság esetében ez magyarázatra sem szorul, a kiskereskedők és a kisiparosok másik részének állásfoglalását pedig a nyersanyaghiány és a központi rendelkezések helyi túlhajtása teszi érthetővé. „A kereskedők ma mint a közellátás szervei szerepelnek, de nem tudnak beleilleszkedni a proletárdiktatúrába. Egyik lábukkal a proletáruralom, a kollektívizmus szolgálatában állnak, a másik lábukkal azonban még mindig kereskedők akarnak lenni, tovább akarják folytatni az átkozott kereskedői politikát. Úgy szólván mindenütt kétlelkű, kétéletű emberek vannak” – jellemezte egyik csoportjukat a megyei direktórium közigazdasági osztályának vezetője.⁶⁰ Akiknek nem volt módjuk nyereségszerzésre, azok hagyták, hogy raktáraik kiürüljenek. Különösen megromlott a viszony a direktórium és a kereskedők között Kecskeméten, ahol sok kiskereskedő áruját is lefoglalták, s a kiskereskedelem összevonásával kísérleteztek. Másutt, ahol a direktóriumok erélytelenek voltak, a jó kapcsolatokkal és rejtett árukészlettel rendelkező kereskedők „horribilis összegeket” kértek.⁶¹ A néhány segéddel dolgozó iparosok, valamint a segéd nélküli mesterek másik részének hangulatát a nyersanyaghiány, a „közüzemek” Damoklész kardja, továbbá szerszámaik és anyagkészleteik leltározása határozta meg. Kalocsáról jelentették április végén, hogy „... a kisiparosság [. . .] a mostani állapotoktól idegenkedik, de nézetének nyíltan nem mer kifejezést adni, habár ez határozottan meglátszik viselkedésén”.⁶² De máshonnan is jelenthették volna. Például Kiskunmajsáról, ahol a lakatosok, bádogosok, kovácsonk és bográrok ismételtelen szembeszegültek a direktórium közös műhelyek szervezésével kapcsolatos kedvenc ideájával, vagy Kecskemétről, ahol a kiskereskedelem és kisipar szocializálásával a munkáshatalom – a kommunista Szili István szerint is – „rengeteg ellenséget” szerzett magának.⁶³

⁵⁸ A korabeli jelentésekre: PIA. 606. f. 3/41. ő.e. (XIV. köt.) 1343. fol. és uo. 603. f. 2/24. ő.e. (I. köt.) 107., a TAGyOB-beszámolókra: PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Nagykőrös és Abonyi j., valamint Thorma János Múzeum (Kiskunhalas). Bori Benő jelentései.

⁵⁹ A birtokos parasztság politikai véleményéről a forradalmi törvényszékek anyagai alapján alkothatunk valamelyes képet. Lásd pl.: PIA. 609. f. 8/117., 12/sz. nélk. 22. és 13/87. ő.e. Vö. Csonka Mihály kiskunhalasi tanyásgazda önéletrajzával a Thorma János Múzeumban. Lelt. sz.: XXX/4734.

⁶⁰ Dokumentumok, 535.

⁶¹ Uo. 504. és 547. Vö. Félégyházi Proletár, 1919. ápr. 20., valamint PIA. 601. f. 3/6. ő.e. 60. és uo. 3/8. ő.e. 5.

⁶² Kalocsa és vidéke. 1918–1919. Forrásgyűjtemény. Szerk. Benke Ferenc, Berta Somogyi László, Németh Gábor. Kalocsa. 1969. 182.

⁶³ PIA. 619. f. 1/1921 – B. 3008. ő.e. és uo. H – sz – 162. Vö. PmL. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Kiskunfélegyháza és Abonyi j.

Bár a Tanácsköztársaság messzemenően igényt tartott a szellem munkásaira, a forradalmat őszintén támogató értelmiségiek kisebbségben voltak a munkáshatalom értelmiségi „kényszer-híveivel” és ellenségeivel szemben. A többség szemében vörös posztó volt a „megfordult világ”. „Tetves vargainasokból áll az egész vörös hadsereg, és ha mindenki elvtársnő lesz, én akkor is nagyságos asszony maradok. Nem engedem, hogy ilyen tetves vargainasok engem elvtársnőnek szólítsanak” – jelentette ki egyikük felesége áprilisban, s bizonyos, hogy véleményével nem állt egyedül.⁶⁴ Vidéken főleg a „nemzet napszamosai”, a tanítók támogatták a munkáshatalmat. „... a tanítótestület számos tagja a kommunista rendszerben vezető szerepet vitt, annak exponense volt, a jogrend megdöntésében tettel, szóval, írásban közreműködött és a mérges tanokat a gondjaira bízott gyermekekbe is nagy buzgalommal oltotta be” – állapította meg 1919 őszén a megye közigazgatási bizottsága.⁶⁵ (Egyetlen más értelmiségi rétegről sem hangzott el ilyen sommásan elítélő vélemény.) Noha a soltvadkerteki lutheránus esperes személyében egy Duna–Tisza közti pap is felajánlotta szolgálatát a Tanácsköztársaságnak, a falusi „intelligencia” képviselői, a jegyzők, plébánosok, orvosok, postamesterek stb. egészében az ellentáborhoz tartoztak vagy annak drukkoltak. Városokban főleg a diákságra, frissen diplomázottakra, s a béremeléssel preferált kistisztviselőkre és kishivatalnokokra támaszkodhattak a tanácsszervek. A szabadpályás értelmiség általában kiszolgálta a diktatúrát, de a forradalomnak többségük inkább csak „kényszer-híve” volt. Őszintén csupán töredékük, a századelő baloldali értelmiségének is csak egy része lelkesedett.⁶⁶ Ők, így például Paprika Antal ügyvéd Kiskunhalason, Buday Dezső jogtanár és Mariházy Miklós színházigazgató Kecskeméten, vezető pozícióba kerültek. A közigazgatási, rendőrségi és igazságügyi apparátus szemben állt a munkáshatalommal, bár nem olyan egységesen, s főleg nem olyan elszántan, mint a vidéki szolgabírók, jegyzők és csendőrparancsnokok. A mezővárosiak között egy-két híve is akadt a forradalomnak, a kecskeméti Sándor István személyében pedig a Duna–Tisza közti polgármesteri kar egy képviselője is támogatta a tanácsszervek munkáját. De mint a földbirtokosok, birtokos parasztok, kereskedők és iparosok többsége, áprilisban a forradalommal szemben ellenséges vagy attól idegenkedő értelmiség sem fordult szembe nyíltan a Tanácsköztársasággal. Kivárá álláspontra helyezkedtek, s – amint a kalocsaiakról jelentették – abban bíztak, hogy „ez az állapot csak átmeneti, s lesz másik világ is még”, ill. – ahogy a prónayfalvi községi pénztáros mondta – abban, hogy „furcsán fog ennek a vége csattanni”.⁶⁷

Legegyértelműbben és legaktívabban a mezővárosi ipari munkások támogatták a diktatúrát. Ez érthető is, hiszen a Duna–Tisza közti munkásság legszervezettebb és legöntudatosabb munkásrétege voltak, s a gazdaságpolitikai rendelkezések mellett elsősorban az új rendszer direkt gazdaságpolitikai intézkedései is nekik kedveztek. A nyolcórás munkanap bevezetésével egyik legrégebb követelésük teljesült, s április 17-i rendeletével a Kormányzótanács a polgári demokrácia időszakához képest is jelentősen megemelte

⁶⁴ PIA. 609. f. 13/50. ő.e.

⁶⁵ B–KmL. Munkásmozgalmi ir. Dunapataj. 2694/1919.

⁶⁶ Kalocsa és vidéke. 1918–1919, 182, PmL. PPSKk vm. alispánjának biz. ir. 30/1921. és PIA. 619. f. 1/1920 – B. 984. ő.e.

⁶⁷ Kalocsa és Vidéke. 1918–1919, 182 és PIA 609. f. 13/15. ő.e.

béreiket.⁶⁸ Ők kerültek a polgárságtól rekvirált kényelmes házakba, s a helyi szervek ezen túlmenően is több apróbb kedvezményben részesítették őket. A kecskeméti kereskedők árukészletének szétosztásáról már szoltunk, Kiskunfélegyházán tüdőbeteg gondozó-intézetet létesítettek számukra. Kiskunhalason gondoskodtak róla, hogy a sóstói gyógyfürdőbe elsősorban ők kapjanak beutalót.⁶⁹

Az agrárproletariátus és a Tanácsköztársaság viszonyát alapvetően a földkérdés rendezése határozta meg. A mezővárosi földmunkásság az ipari proletariátushoz hasonlóan lelkesen fogadta a proletárdiktatúra kikiáltásának hírért, a földosztás elmaradása azonban jelentős mértékben csökkentette lelkesedését. A falusi agrárproletariátus kevésbé volt tisztában a változás nagyságával, s a földosztás elmaradása miatt ennek potenciálisan legnagyobb kézzelfogható jelét a későbbiekben sem tapasztalhatta. A földmunkások körében „vannak földosztási szimpátiák, termelészövetkezet-ellenesek” – jelentették az agrárpolitikával kapcsolatos alapvéleményüket.⁷⁰ A napszámosok és kubikusok csalódását fokozta, hogy – noha ők nyári időszakban nem 8, hanem 12 órában dolgoztak – valóban igen alacsony napszámbéreket állapítottak meg számukra. A felnőtt férfiak hivatalos órábéré alig volt több 2 koronánál, miközben az ipari szakmunkások 4–8,50-es, az ipari segédmunkások 2,50–6,50-es óráberek mellett dolgoztak.⁷¹ Ennél már 1919. márciusára magasabb béreket csikartak ki. Az alacsony napszámbérek miatti elégedetlenség az egész térségben általános volt, s a kiskunhalasi földmunkások és a budapesti politikai megbízottak közötti május 11-i incidenshez, s az ezt követő egy-két óras zavargáshoz is döntő mértékben hozzájárult.⁷² A tavaszi munkák megindulásával valamelyest csökkent az egyik legfőbb január–februári feszítőerő, a munkanélküliség, de a háború előtt kubikumunkára járó réteg most is munkaerőfeleslegként jelentkezett, mert az átmeneti helyzet természetesen sem a nagy országos, sem a kisebb méretű városi és községi infrastrukturális befektetéseknek nem kedvezett. Elégedetlenségüknek ez volt a harmadik fő forrása.

Valamelyest enyhítette a földmunkások és törpebirtokosok csalódottságát az a körülmény, hogy az 1919 elején kötött rövidlejáratú haszonbérleti szerződéseket sem a Kormányzótanács, sem a helyi direktóriumok nem érvénytelenítették. 1919 tavaszán ilyenekhez jutottak a mezőgazdasági nincstelének Kecskeméten, Hartán és Kalocsa környékén.⁷³ Ugyancsak pozitív hatást váltott ki a magánlegelők esetenkénti (például Kecelen, Kalocsán) átadása a szegényebb állattartóknak, valamint az agrárrendelet ellenére foganatosított földosztás. Ez azonban valóban csak egy-két településen fordult elő, s

⁶⁸ Tanácsköztársasági Törvénytár. II. 32–33 és *Hajdu*: A Magyarországi Tanácsköztársaság, 387–390.

⁶⁹ Lásd erre részletesen Rácz és Szabó Miklós id. tanulmányait, valamint *Gera Sándor*: A Magyar Tanácsköztársaság népjóléti és művelődési tevékenysége Kecskeméten c. írását a Proletártavaszc. tanulmánygyűjteményben.

⁷⁰ PIA. 603. f. 2/24. ő.e. (I. köt.) 107. fol.

⁷¹ Tanácsköztársasági Törvénytár. III. k. 48–50, Vö. II.k. 32–33.

⁷² B–KML. Kiskunhalas. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. máj. 23. Vö. PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 100., 315., 352–358., 463–464. és 470., valamint PmL. PPSKk vm. Kormányzótanácsai biztósának ir. Kalocsai j.

⁷³ A rendeletre: PIA. 605. f. II/1. ő.e. 25–26., a gyakorlatra: OL. L. 17. 580/1919 (1. csomó) és 2751/1919. (3. csomó)

ott is csak néhány hold szétosztásáról volt szó. A solti direktórium 25 hold babföldet parcellázott a szegények között, másutt a parlagon maradt földekből osztottak.⁷⁴ Az ipari munkásság egyenragú társaként a mezővárosi agrárproletariátus természetesen az ottani direktóriumok egyéb szociális kedvezményeiből is részesült. Az agrárpolitika pozitívumai azonban így is eltörpültek a negatívumok mellett. Ennek a kereső lakosság közel egyharmadát kitevő földmunkás, napszámos és törpebirtokos rétegnek a vágyait, vágyaik kielégíthetlenségét, s az ez által meghatározott politikai magatartását keserű önvallomásként fogalmazták meg a Földművelésügyi Népbiztossághoz intézett levelükben az újszászi agrárproletárok: „Íme itt van május hó vége, és ezek a nagybirtokok egész évben nem tudtak munkát adni, hogy valahonnan pár fillért látnánk, dolgoznánk csak volna hol és miért. Már azt kell hinnünk, hogy a régebbi gazdálkodás jobb volt, mert abban az időben már úgy magunk mint gyermekeink kaptak a gazdaságokban munkát, és most sehol munkát nem kapunk. Úgy látszik, hogy mindent ígérnek, de semmit sem adnak, a pusztá ígéretektől pedig felkopik a szegény ember álla. Így azután már a hangulat is kezd megváltozni, mert földet ígértek, jövedelmező munkát ígértek, és végeredményben semmit sem adnak, hanem inkább kérnek, hiszen mi adnánk is, csak volna miből, de még csak a munkánk sem kell. Tegyék meg ezt a régen óhajtott kívánságunkat, hogy adjanak minden föld nélküli embernek 10–15 hold földet, akkor meglátja a Proletariátus, hogy Újszász községből lesz katona, lesz búza stb. és akkor leszünk igazán a jelenlegi rendszernek igaz híve, de így a nyomorúság csak kényszer híveinek kényszerít, mert semmi ambitio nem fűz hozzá, mert koldusok vagyunk, a lakosság 70%-ának egy talpalatnyi földje sincs, munkát sem kap, kis jószágjának takarmányt pénzért sem kap. Kérdem! miért küzdünk, miért élünk, nyomorúság az egész életünk. Eddig a helyi uradalmak, Grófok, Bárók igavonója voltunk semmiért, most pedig a szövetkezettel akarnak megnyomorítani, ahol még munkát sem kap a szegény ember, amiből pár fillért látna. Tehát ismételt kérésünk közé soroljuk azt, hogy osztassék ki a föld oly formán, még ha pénzért is, hogy minden családnak legyen legalább 10–15 hold földje, a fennmaradott, illetve maradandó föld pedig kezeltesék szövetkezettel, akkor leszünk igazán megelégedettek, és az államnak hű fiai, és ha kell, elszánt harcosai is.”⁷⁵ A megye vezetői elég hamar felfigyeltek a vidéki napszámosság csalódottságára, s ennek egyik veszélyes velejárójára, az osztályharc mérséklődésére, sőt néhol hiányára. „... ki kell mondani, hogy a vidéki proletariátus, a földmunkásság tudatlansága, tájékozatlansága megdöbbentően nagy”, hogy „... a mi földműves szegénységünk bámulja, csodálja, felsőbb lénynek nézi azt, akinek földje van” – állapították meg a megyei tanács üléseinek felszólalói. A helyzeten nagyszabású agitációs munkával akartak változtatni, hozzátéve, hogy az eredményes munkához „minden munkásnak, aki kint működik, egy Marxnak, Liebknechtnek, Luxemburg Rózáknak kell lennie”.⁷⁶ E módszer célravezetősége vitatható. Ezzel szemben biztos, hogy politikai szempontból a legtehetségesebb orátorok legcsodálatosabb szónoklatainál is többet jelentett volna a nagybirtokok teljes vagy részleges felosztása.

⁷⁴ PIA. 619. f. 1921 – B. 637. ő.e. 12., Vö. *Vígh Károly*: Vörös Pest megye. Bp. 1959. 94–96.

⁷⁵ Dokumentumok, 487.

⁷⁶ PIA. 600 f. 3/19. ő.e. 284–285. és 326–327.

A Duna–Tisza közti agrárproletariátus valamivel több mint 20%-át kitevő uradalmi cselédek helyzete előnyösebb, s hangulata ezért kedvezőbb volt. A föld utáni vágy bennük kevésbé élt, így csalódnuk is kevésbé volt miben. Bérszintjük, melyet a Földművelésügyi Népbiztosság május eleji rendelete alapján a megyei direktórium határozott meg, azonos volt azzal, amit a proletárdiktatúra győzelmét megelőzően március 13-ára vívtak ki.⁷⁷ Ezzel általában elégedettek voltak, mindössze a kalocsai érseki uradalom alkalmazottainak bérköveteléséről tudunk. Irreális igényeik jellemzőképpen megemlítjük, hogy a gőzeke fűtők az őket megillető 1000 K készpénz juttatás helyett 6000 K-t, a 24 q gabonán túl további 4 q rozstot, a 2 rész sertéslegelő helyett 4 részt, s mindezek mellé 2 rend ruhát követeltek.⁷⁸ Amit felvilágosultabb, a tulajdonos és az ispán befolyása alól már kitört cselédség többsége kifogásolt, az inkább az állami gazdaságok, s ritkábban a szövetkezetek vezetésének adott megoldása volt. A szocialista gazdaságok vezetőivé vedlett tulajdonosok, bérlők és intézők, ill. a szervezett cselédek között állandóak voltak a villongások, s ezekből nem mindig utóbbiak kerültek ki győztesen. A helyi vezetők júniusra felismerték, hogy „Ez így tovább nem mehet, mert különben a cselédségben benn marad az a tudat, hogy tulajdonképpen csak a cím változott, máskülönben a régi gazda megmaradt”; a változtatásra azonban már kevés idejük maradt.⁷⁹

A legfontosabb társadalmi rétegek politikai hangulatának és Tanácsköztársasághoz való viszonyának áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a forradalmat támogató munkás, kisiparos, paraszt és értelmiségi rétegek áprilisban is csak a lakosság statisztikailag kisebb hányadát tették ki. Ennél is fontosabb, hogy a proletárdiktatúra tömegbázisát alkotó csoportok szimpátiájának milyensége és támogatásának mértéke között igen jelentős fokozati különbségek voltak. Az új helyzet előnyeiért, a szociális juttatásokért mindenki lelkesedett, de feltétlenül kevés volt azoknak a száma, akik a proletárhatalomért életük kockáztatására is képesek voltak, akik a Tanácsköztársaság fegyveres védelmére is éreztek magukban kedvet és elszántságot. Elég meggyőzően bizonyítják ezt a Vörös Hadsereg toborzásának március–áprilisi helyi eredményei.

Bár e vidék városainak ifjómunkásai, diákjai, régi, szervezett munkásai, munkanélküli földmunkásai s különösen a bácskai menekültek közül szép számmal jelentkeztek vöröskatonának, a parasztság (beleértve az agrárproletariátust is) túlnyomó többsége, s a kisipari munkásság jelentős része passzív maradt. A kecskeméti direktórium március 26-i jelentése szerint az „Alföld metropolisában” „A Vörös Hadsereg szervezése abszolút kudarccal végződött.” Később – emlékezik Szili István – „... mintegy 2000-en jelentkeztek, különösen a breszti béke után hazatértek és az ipari munkásság köréből, de feltűnő volt a parasztság távolmaradása.”⁸⁰ Csuka Béla politikai megbízott panaszként április 4-én és 6-án Kiskőrösről, hogy „... a sorozás csekély eredménnyel folyik”.⁸¹ Pontosán tudjuk, hogy a 4480 fős Hajóson április 30-ig hatan, a 4164 fős Sükösdön május 8-ig tizenhárman, a 14 729 fős Abonyban május 30-ig „egy-ketten” léptek a

⁷⁷ Tanácsköztársasági Törvénytár. III. k. 46–48. A március 13-án megállapított bérekre: Kalocsai Érseki Levéltár. II. Uradalmi iratok. 36/1919. és *Vlgh.*: i. m. 110.

⁷⁸ Dokumentumok, 472.

⁷⁹ PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 236. és 475–476.

⁸⁰ *Hajdú Tibor*: A forradalom győzelme vidéken. Századok, 1959/1. 170. és B–Kml. Munkásmozgalmi ir. Szili István visszaemlékezése.

⁸¹ PIA. 603. f. 6/26. ő.e. 40.

Vörös Hadseregbe.⁸² Annak bizonyítására, hogy ezek nem kiragadott adatok, s hogy a Vörös Hadsereg szervezése a térség többi településében sem hozta meg a kívánt eredményt, az április elején Duna–Tisza közti agitációs és toborzó körúton tartózkodó Sinkó Ervin visszaemlékezését idézhetjük. „Tapasztalataim nem voltak biztatóak. A vörös hadsereg részére való agitáció nem maradt ugyan eredménytelen, de mégsem járt olyan eredménnyel, mint vártam. A vidék ipari munkássága nem akart katona lenni, a négy és fél éves háború után nem voltak hajlandók semmi szép szóra az életüket kockáztatni. A vörös hadseregbe inkább parasztok álltak be, de ezek is zsoldért. A szakmai munkások azonban mozdulatlanok maradtak, aki közülük belépett, az inkább lumpenproletár volt. Az nem lehetett elég vigasztalás, hogy volt egy csoport imponánsan áldozatkész, öntudatos munkás” – olvashatjuk *Az út*-ban.⁸³

Egyelőre azonban az ellenforradalom táborában sem volt aktívabb. Az áprilisi tanácsválasztások utáni békés és nyugodt napokban a Tanácsköztársaság elleni fegyveres felkelés gondolata egy-két jegyző, földbirtokos és gazdagparaszt mellett tulajdonképpen csak a tényleges és tartalékos katonatisztek egy részét foglalkoztatta, akik harctéri múltjuk és tapasztalataik alapján mintegy hivatva érezték magukat arra, hogy az országot megszabadítsák a „vörös veszedelemtől”. Április 19-én leplezték le a Vörös Hadsereg Jánoshalmán állomásozó alakulatainak élén szolgálatot teljesítő katonatiszteket, akiknek az volt a céljuk, hogy „a mai rendszert egy puccsal megdöntsék”. Úgy tervezték, hogy a napokon belülről várt szerb támadás megindulásakor nem a frontot védik, hanem a helyi tanácsszerveket távolítják el.⁸⁴ Hasonló szándékot feltételezett egy jelentés a volt 23. gyalogezred Kalocsán szolgálatot teljesítő tisztjeiről, akik „a régi időkhöz mért társas életet éltek”, tüntetően viselték harctéri kitüntetéseiket, s akiket „a lappangó reakciós jellemegek egyenesen bálványoztak”.⁸⁵ De megbízhatatlanok voltak a Kecskeméten, Kunszentmiklóson, Szabadszálláson és Fülöpszálláson állomásozó katonai alakulatok és vörösőrségek tisztjei és altisztjei is.⁸⁶ Nyílt ellenforradalmi akciókra április második és harmadik hetében azonban ők sem vállalkoztak. Fellépésükre, s egyben a Tanácsköztársaság elleni ellenforradalmak és ellenforradalmi jellegű megmozdulások első hullámára az április 16-i román támadás, s még inkább az április végi román katonai sikerek adták meg a jelet.

A román támadás híre elsőként a kecskeméti tiszteket készítette cselekvésre. Ugyanazokat, akik 1918 novemberében mozgalmat indítottak a helyi nemzeti tanács ellen, a későbbiekben a királyságot „éltették”, s a katonatanácsok működését gátolták. Mindvégig kapcsolatban álltak fővárosi ellenforradalmi katonatisztekkel, ezekben a hetekben például Dormándy alezredes csoportjával. Hogy a Kecskemét környéki ellenforradalom része volt-e egy legfelsőbb szinten Budapestről irányított akciónak, az ma már nem állapítható meg teljes biztonsággal. Az azonban tény, hogy a helyi (Héjjas testvérek, Dávid Nándor), az ott állomásozó (Hunyecz alezredes, Haág Ágoston, Dragolovich Gyulá) és az Erdélyből

⁸² Uo. 606. f. 3/41. ő.e. XVI–XIX. köt.

⁸³ Idézi *Bosnyák*: i. m. 62. Vö. *Sinkó Ervin*: Szemben a bíróval. Valóság, 1975/1. 40.

⁸⁴ Dokumentumok, 437–438, HIL. Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. ápr. 12/28. lt-i j. és PIA. 609. f. 13/111. ő.e.

⁸⁵ Kalocsa és vidéke. 1918–1919. 183. és HIL. Hüb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. máj. 15. 13/1. 10. lt-i j.

⁸⁶ Dokumentumok, 496. és *Breit József, doberdói*: A magyarországi 1918/1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I–III. k. Bp. 1929. III. k. 71.

menekült (Raád Árpád, Nagy Albert) tisztek, továbbá az első világháborúban alattuk szolgáló parasztok (például Francia Kiss Mihály) és a kecskeméti nagygazda földszomszédai (Polyákok, Felföldiek, Pulayak) a román támadás hírének megérkezése után határozta el a fegyveres akció megindítását. A mintegy tucatnyi szervező először április 18-án, majd 21-én találkozott a város melletti urihegyi Héjjas-tanyán.⁸⁷ Egy húsz évvel későbbi szélsőjobboldali kiadvány szerint Héjjas Iván itt hét pontból álló programot terjesztett elő, amit a találkozó résztvevői a mozgalom politikai céljaként elfogadtak. A program lényeges pontjai voltak: harc a „nemzetközi, országvesztő vörös uralom” és a „feudális születési előjogok” ellen, földreform a „négy évig becsülettel vérért áldozó nincstelen parasztság javára”, a bank- és ipartöke „megrendszabályozása”, a munkásság „igazságos” állami védelme, végül az ország vezetésének „magyarosítása”.⁸⁸ Korábbi követeléseik és a *Helikon* (a polgári demokrácia ellenes kunsági ellenforradalmi mozgalom szervezőinek lapja) programnyilatkozata alapján az 1939-es kiadvány nyilvánvaló aktualizálása ellenére is valószínű, hogy a szervezők többségének 1919-ben is ilyen távlati céljaik voltak. Bizonyos azonban, hogy áprilisi megbeszéléseik tengelyében nem a távlati politikai, hanem az aktuális technikai teendőik megvitatása állt. Toborzás céljából felosztották egymás között a város környéki falvakat és tanyacsoportokat. A „kerületek” parancsnokainak toborzott embereikkel 24-én hajnalban először a városzéli laktanyákat, majd a laktanyákban felhalmozott fegyverkészletek megkaparintása és az örelegénység lefegyverzése után a város főbb stratégiai pontjait kellett volna elfoglalni. A terv nem látszott kivihetetlennek, mert az összeesküvés Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő tisztjei 23-án éjszakára ügyeletet vállaltak a laktanyákban, s mert néhány nap alatt 3–4000 embert sikerült toborozniuk.⁸⁹ Bár a kecskeméti tanyavilág méreteihez képest ez nem túl nagy szám, a birtokos parasztság általános április közepi „nyugodtsága” miatt kissé mégis meglepő, s ezért magyarázatra szorul.

Mint erre már utaltunk, két Szovjet-Oroszországból hazatért hadifogoly (Német és Richter) mellett a kecskeméti direktórium harmadik tagja március 26-án Buday Dezső lett. Személyében egy az öskereszténység etikai tartalmát s a marxizmus gazdasági-társadalmi programját egyfajta messianisztikus marxizmusban egyesítő, a „világkapitalizmus” apokaliptikus összeomlását, s a „világforradalom” győzelmét aktualitásként tételező, politikai realitásokkal számolni képtelen utópista került a város élére, aki úgy vélte, hogy a teljes szociális egyenlőség egy-két héten belül megvalósulhat. Társainak jóváhagyásával és támogatásával a térségben egyedülállóan radikális, de olykor inkább látványos, mintsem társadalmilag jelentős és hatékony szociálpolitikát kezdeményezett, megfogalmazta a mindenre kiterjedő kollektívizmus programját, s a forradalmi törvényszéket „erős kéz”-politikára ösztönözte. Programját április 13-i cikkében összegezte. Többek között ezeket írta: „Nem. Ez a proletárdiktatúra még nem az igazi [. . .] Hát miért nem lehetett tizenöt nap alatt más világot csinálni a régi helyébe? Azért, mert az országos törvények nem engedték. [. . .] Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg egyik ember száraz

⁸⁷ B–KmL. *Szabó Kálmán*: Ellenforradalom. (Gépelvű részlet a szerző, A kecskeméti proletárdiktatúra történeti adatai c. elvesztett kéziratából.)

⁸⁸ A Rongyos Gárda harcai. 1919–1939. Irta egy Rongyos. év, hely nélkül. 35–36.

⁸⁹ B–KmL. Balázsfalvi Kiss Endre főispán félhivatalos levelezése. Raád Árpád 1942. ápr. 13-i levele, *Szabó Kálmán*: i. m. és *Breit*: i. m. III. k. 71–72.

kenyeret vacsorál, a másik meg három tál ételt, nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg az egyik ember ötszobás fényes lakásban lakik, perszaszőnyegen jár, a másik meg a kuckójában rohad a nedves pincelakásban./[. . .] A kommunizmus útja: összegyűjteni mindent és közösen elosztani. A kommunizmus útja: egyenlő boldogságot teremteni. És elmegyünk ezen az úton a végsőkig: be fogunk tekinteni a kamrákba és a ruhásszekrényekbe, és elvisszük onnan, ami elvihető. De egyenlően el is fogjuk osztani. Ez a kommunizmus. Nem fog senki megmenekülni a szigorú rekvirálástól. De nem is lehet. Az a kis jó, finom halálbüntetés, ami az eltitkolóknak, az elásóknak ki fog járni, majd megtanít minden embert arra, hogy mi az a kommunizmus.”⁹⁰ Buday programjával és a direktórium gyakorlatával a helyi szociáldemokraták többsége szemben állt, s amikor tudomást szerzett róla, a Forradalmi Kormányzótanács is irreálisnak, s politikai hatásában rendkívül károsnak minősítette. A lakosság, s elsősorban a parasztság reagálását – az áprilisi tanácsválasztáson szavazók száma (a lakosság 4,14%-a) mellett – ismét csak Sinkó örökítette meg. „. . . összehívták az embereket, elmondták őket rabló, gaz burzsoáknak, kötéllal fenyegetőztek – a parasztok, a gazdák pedig [. . .] szörnyű sérelemnek, bosszúért kiáltó igazságtalanságnak éreztek minden szót. Ők úgy tartották, hitték, az ő világuk: egész falujuk úgy tartotta, hogy ők tisztességes, dolgozó emberek voltak egész életükben” – írja *Az út*-ban.⁹¹ Mivel az április végi és május eleji ellenforradalmi akciók szervezői sehol másutt nem tudtak ekkora tömeget felvonultatni, kézenfekvő, hogy a 3–4 ezres szám egyik fő okát a tanácsszervek radikalizmusában lássuk. A nincstelen napszámosok, béresek és törpebirtokosok részvételéhez az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy a nagygazdák bugyellárisukba is belenyúltak, s a fegyvert fogó szegényeket 100–100 korona „előleggel” jutalmazták, továbbá, hogy néhány hordót is csapra ütöttek.⁹² Ezzel az eszközzel azonban másutt is élhettek, s bizonyára éltek is.

Nem a szervezőkön és nem a terven, hanem egy-két századnyi megbízható karhatalom jelenlétén, a résztvevő parasztokon s a véletlenül múltott, hogy a Duna–Tisza közti ellenforradalmak első nagyobb szabású megmozdulása már a kezdet kezdetén kudarcba fulladt. Az összeesküvők április 21-i második tanácskozását követő hajnalra – teljesítve a Forradalmi Kormányzótanácsnak éppen az ellenforradalmak megelőzése céljából kiadott rendeletét – a direktórium letartóztatta a város 81 legtekintélyesebb polgárát: nagygazdákat, katonatiszteket, s többek között kilenc ügyvédet. A letartóztatottak között volt a Héjjas család egyik tagja, s a fő szervezők egyike, Kiss Endre tartalékos tiszt, ügyvéd, későbbi polgármester is. Amikor a tanyákról a városba szivárgó összeesküvők 23-án megtudták, hogy ellenforradalom esetén a direktórium kivégzi a túszoikat, már lehetetlen volt az akciót leállítani. A beszerzett parasztok már a kora délelőtti órákban megjelentek a gyülekező helyeken, s jóval a kitűzött időpontok előtt akciókba kezdtek. Buzdító beszédeket mondtak a templomok előtt, sokan a garatra is felöntöttek. Egyik csoportjuk puskatűzzel fogadta a rekvirálni érkező vöröskatonákat, akik már délben jelentették a látottakat a direktóriumnak. A direktórium egyetlen túszt sem végeztetett ki, viszont a környékre vezényelte a Szegedről menekült 200 főnyi megbízható vörös-

⁹⁰ Lásd erre részletesebben: *Romsics Ignác: Neotomizmustól a proletárdiktatúráig*. Buday Dezső portréjához. Valóság, 1978/3. 12–26.

⁹¹ Idézi *Bosnyák*: i. m. 101–102.

⁹² PIA. 605. f. II/29. ő.e. 137.

katonaságot és a Vörös Őrség kötelékébe tartozó ún. munkászászlóaljat, amely a város szervezett munkásaiból alakult még április elején. 23-án délután és éjszaka lövöldözéstől volt hangos a Kecskemét környéki tanyavilág. Szentkirályon egész éjszaka tartott a tűzharc 3–400 „fehérgárdista” és 120 vörösőr között. Egy másik vörösőr-osztag – Szentkirálytól 7 km-re – 5–600 főnyi ellenforradalmárral találta szemben magát. A felkelők egyik csoportja 24-én hajnalra a tervnek megfelelően eljutott a volt 38. gyalogezred laktanyájának kapui elé. Közben azonban a direktórium letartóztatta Raád Árpádot és a másik ügyeletes tisztet, s így nem voltak, akik a fegyvereket kiszolgáltathatták volna. 24-én folytatódtak a csetepaték a város környékén. Az orgoványi ellenforradalmár csoport elfoglalta az ottani katonai fegyverraktárt, de a fegyverek és lőszerük továbbítására már nem volt módja. Az ellenforradalom sorsa megpecsételődött. Az exponált vezetők többsége (Héjjas-testvérek, Francia Kiss, Liszka Béla stb.) már 24-én elmenekült a környékről, s Bécsen keresztül Szegedre tartott. A falvanként 50–200 főnyi ásóval, vasvillával, vadászfegyverekkel, s csak ritkábban mannlicherekkel felszerelt „fehérgárdákat” a jól felszerelt szegediek és kecskeméti munkások egymás után szétszörták.⁹³

A harcok és az azokat követő nyomozások során mintegy 70–80 ellenforradalmár került kézre. Noha a legfőbb szervezők elmenekültek, a letartóztatottak között is akadtak irányítók és főkolomposok, például Raád vagy Polyák János gazdagparaszt. Az időközben Kecskemét városparancsnokává kinevezett Sinkó Ervin befolyása alatt törvényt ülő katonai forradalmi törvényszék május 18-i ítélete különösen utóbbiakkal szemben volt már-már nevelésesen enyhe. Valamennyiüket felfüggesztett fegyházbüntetésre ítélték, s csupán annyi volt a kötelezettségük, hogy vasárnap délelőttönként „felvilágosító előadásokat” kellett hallgatniuk.⁹⁴ Sinkó krisztianizmussal átszőtt naiv pedagógiai optimizmusának két reális, vagy ott és akkor reálisnak tűnő dimenziója volt. Mint nemzedéktársainak többsége, egyfelől Sinkó is heteken-hónapokon belülre várta a világforradalom győzelmét, s az orgoványi tömeggyilkosság, amelynek például a felmentett Raád Árpád is tevékeny résztvevője volt, ebből a perspektívából valóban nem merülhetett fel reális alternatívaként. Másfelől reálisan felmérte a kecskeméti társadalmi-politikai adottságokat, s úgy ítélte meg, hogy a tettekhez mérten szigorú ítéletekkel mintegy aláaknázná az elmúlt hetekben történtek után amúgy sem könnyűnek ígérkező konszolidációt, amely pedig az ő feladata volt.⁹⁵

Az április végi és május eleji ellenforradalmi hullám második színtere Abony volt. Az ellenforradalom kirobbanását itt nem előzte meg olyan körültekintő szervező munka, mint Kecskeméten. Miután május 1-én és 2-án elterjedt a hír, hogy a románok már Szolnokot is elfoglalták, az abonyi direktórium elmenekült. A község élére Fábíán István földbirtokos, a nemzeti tanács volt elnöke és néhány régi közigazgatási tisztviselő állt. 2–300 fős „fehér gárdát” szerveztek, s várták a románok bevonulását. Uralmuk rövid ideig tartott. A Ceglédről 2-án este harcba induló vörös katonák kisebb tűzharc árán 3-án elfoglalták Abonyt. Fábíán s a „fehér gárda” mintegy 150 tagja elmenekült. A front mögötti területek rendfenntartásával megbízott Szamuely Tibornak és különítményének

⁹³ Uo., MMTVD 6/A. k. 304, *Breit*: i. m. III. k. 71–72., valamint HIL. Hüb. 8. oszt. ir. 1919. ápr. 25. 12/29. lt-i j. és uo. 12. (igazságügyi) oszt. ir. 123 971. sz. 16/14. lt-i j.

⁹⁴ Dokumentumok, 490–493.

⁹⁵ Vö. *Bosnyák*: i. m., különösen 102–103.

csak az ellenforradalmi hatalomátvétel alvezéreit sikerült elfogni. A rögtönítélő bíróság egy tartalékos főhadnagy orvostanhallgatót, egy kereskedőt és egy birtokos parasztot ítél halálra. A vagyonos polgárságra 1 millió korona sarcot vetettek ki.⁹⁶

Hasonló okokból, mint Abonyban, május első napjaiban a legtöbb Tisza menti településben is megélenkültek az ellenforradalmi erők. A román katonai sikerek, biztosra vett tiszai átkelésük, s a forradalom központjából, Budapestről érkező, kormányválsággal kapcsolatos hírek nyílt színvallásra készítették az eddig titokban bujtogató földbirtokosokat, nagygazdákat, papokat, jegyzőket, csendőrparancsnokokat, sőt egyes városi polgári egzisztenciákat is.

Május 1-én, mint a többi Duna–Tisza közti város, Cegléd is zászlódíszbe öltözött. 2-án sorra tűntek el az ablakokból a vörös zászlók és a proletárdiktatúrát éltető feliratok. Helyüket fehér zászlók foglalták el, s akadtak emberek, akik már fehér szalagot tűztek ruhájukra. Ellenforradalmi megmozdulásra ugyan nem került sor, de ebben valószínűleg nagyobb része volt a városban tartózkodó nemzetközi vörösezednek s a főtéren felállított géppuskáknak, mint a direktórium, néhány pap és tekintélyes polgár közös, a rend és nyugalom megővésére felhívó proklamációjának.⁹⁷

Veszélyesebb helyzet alakult ki Kecskeméten, ezúttal nem a tanyákon, hanem magában a városban. A lakosság és a munkáshatalom vezetői egyaránt úgy tudták, hogy a románok bevették Szolnokot. Az intéző bizottság tagjai (Buday ekkor már nem volt közöttük, mert az április 23–24-i ellenforradalom után Budapestre utazott, s ott is maradt, ugyanis rendeleti úton Landler új direktóriumot nevezett ki, s ennek nem lett tagja) május 2-i ülésükön, melyre a tiszai frontról menekülő ezredének néhány katonájával Kecskemétre került Sinkó Ervint is meghívták, arról vitatkoztak, hogy maradjanak-e vagy meneküljenek. Abban állapodtak meg, hogy a direktórium tagjai mindenképpen maradnak. 3-án reggel azonban sem őket, sem a többi vezetőt nem lehetett a városban megtalálni. Egyes kerületekben fosztogatások kezdődtek, többek között az egyik iskolában felhalmozott ruhakészletet is széthordta a román előőrseket váró tömeg. Hunyecz alezredes 40 főnyi vörösrrel (volt csendőrök) körülvette a városházát, de nem volt kit letartóztatnia. A tetőkön fehér zászlók, az utcákon fehér karszalagos emberek tűntek fel. A válságos helyzeten Sinkó Ervin lett úrrá. Ezredének néhány katonájából és a helyi munkászászlóalj elérhető részéből járőröket szervezett, melyek elejét vették a fosztogatás továbbterjedésének, s a fehér karszalagosok harci kedvét is visszafogták. Plakátokat nyomtatott, melyeken statáriumot rendelt el, s bejelentette a Vörös Hadsereg románok felett aratott győzelmét. Telefonüzeneteivel elhítette lehallgatóival, hogy Budapestről gépfegyveres vasas ezredek közelednek. Sinkó intézkedései és „hazugságai” valószínű ellenforradalmi – noha nyilván nagyon rövid idejű – hatalomátvételtől mentették meg a várost. Hunyecz alezredes csendőrei az újabb akcióktól tartózkodtak, s 5-én ellenállás megkísérlése nélkül túrték lefegyverzésüket.⁹⁸

⁹⁶ Dokumentumok, 459–463, *Breit*: i. m. III. k. 162. és *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. 2. kiad. Vác. év nélkül. 2–3.

⁹⁷ Dokumentumok, 459–463 és PIA. 622. f. 1920 – B. 1142. ő. e.

⁹⁸ HIL. Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának ir. (a továbbiakban: V.Ő.O.F.) 1919. máj. 4–5. 111/17. 45–46. lt-i j. és B–Kml. Kecskemét. Kormányzótanácsi biztos ir. 108/1919., 148/1919. Sinkó rendeleteit közli: Dokumentumok, 456–457. Vö. *Bosnyák*: i. m. 66–69.

A nagykőrösi, kiskunfélegyházi és kiskunhalasi direktóriumok a helyükön maradtak, s az ellenforradalmi erők megelégnülésére statárium kihirdetésével „válaszoltak”. Mint Cegléden, a tiszai frontról hátravont, ill. a déli demarkációs vonalat őrző katonai alakulatok jelenléte ezekben a városokban is óvatosságra intette a régi rend embereit.⁹⁹

Részben a mezővárosokban mutatkozó ellenforradalmi mozgalmakkal egyidőben, részben egy-két napos késéssel megelégnültek a térség középső járásaiban fekvő falvak proletárdiktatúra ellenes erői is. Gyónon Krón Ferenc evangélikus lelkész és a jegyző, Örkényen a református lelkész lázított azzal, hogy „három-négy nap múlva itt lesznek a románok”. Noha a jelentések szerint „a falvak lakosságát egészen fellázították”, a direktóriumok a helyükön maradtak, s a nyugtalanságon kívül egyéb eredménye nem lett izgatásuknak. Újszászon a volt csendőrparancsnok, Ókécskén és Pusztavacson „vagyonos gazdák”, Lajosmizsén a tiszai frontról menekülő katonák terjesztettek ugyanilyen rémhíreket, hasonlóképpen eredménytelenül.¹⁰⁰

A térség nyugati felében május 5. körül kulminált a rémhírterjesztés, az ellenforradalmi izgatás hulláma. 5-én jelentették Kalocsáról, hogy a tisztek Garami és Andrassy vezetésével megalakuló kormány híret terjesztik.¹⁰¹ Ugyanezen a napon Kiskunmajsán letartóztatták a községi malom volt tulajdonosát, mert már a helyi vezetők „agyalására” és „felkötetésére” készült.¹⁰² Hajóson kiskőrösi „vagyonos kisbirtokosok” terjesztették, hogy „Kiskőrösön már bevonták a vörös zászlókat, nem szabad már vörös kokárdát sem viselni. A héten visszaállítják a szolgabíróságot, vagyis a régi rendszert”. Ez ugyan nem lett igaz, de tény, hogy egy 125 holdas gazdagparaszt és néhány társa előkészületeket tett a község háza megtámadására, s vele együtt sokan hitték: „... a proletárok uralma összeomlás előtt áll”.¹⁰³

Ellenforradalmi hatalomátvételle a térségnek ebben a felében két, kisebb zavargásra egy településen került sor. A május 3-i és 4-i ráckevei eseményekről az alábbi távirat a legautentikusabb forrás: „A ráckevei direktórium tagjai Rabbi elvtárs kivételével mind reakciós elemekből állanak. Míg Rabbi elvtárs f. hó 3-án Budapesten járt, azalatt a direktórium visszamaradt tagjai a városban a vörös lobogókat beszédtek. A vörösörség helyettes parancsnokával közölték, hogy a proletárdiktatúra megszűnt, a kormány vezető férfiai megszöktek, tehát a vörösörségre sincsen szükség. A polgári őrségeket visszaállítják, abba beléphetnek. A volt polgárőrökből lett vörösőrök feltűzték a fehér szalagot.” A rendet budapesti vörösőrök állították helyre, s ugyanők segédkeztek az új direktórium megválasztásánál. A Csepeli Forradalmi Törvényszék mintegy 70 ráckevei ellenforradalmárt helyezett vád alá. Többségüket hosszabb-rövidebb börtön- és fegyházbüntetésre ítélték.¹⁰⁴

⁹⁹ B–Kml. Kiskunfélegyháza. Direktórium ir. 1919. máj. 5-i hirdetmények, plakátok és Halasi Vörös Újság, 1919. ápr. 30.

¹⁰⁰ HIL. Hünb. 8. (pol.) oszt. ir. 1919. ápr. 29. 12/33. lt-i j., uo. V.Ö.O.F. Karh. oszt. 1919. máj. 6. 111/17. 45., 47. és 48. lt-i j.; PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1113. ő.e. II. k. 231. és uo. 622. f. 1919 – B. 2302. ő.e.

¹⁰¹ PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1113. ő.e. II. köt. 230.

¹⁰² Uo. 609. f. 1/2053. ő.e.

¹⁰³ Uo. 12/31. és 12/89. ő.e., valamint uo. 642. f. 1920 – IV – 63. ő.e.

¹⁰⁴ Iratok, 226. és HIL. V.Ö.O.F. Karh. oszt. ir. 1919. máj. 6. 111/17. 46. lt-i j.

Foktői politikai megbízott május 4-én a „régí rend bűneiről” és a parasztek mentalitásáról, így „Iustaságáról” beszélt hallgatóságának. A népgyűlés néhány résztvevője – élükön két „kisbirtokossal”, egy „önálló kovácsmesterrel” és egy „önálló kőművessel” – ezért inzultálta. A felbolydulásnak a gyorsan a helyszínre érkező kalocsai vörösörség vetett véget.¹⁰⁵

A május 6-i soltvadkerti piac „közvéleménye” úgy tudta, hogy „nincs már proletár-diktatúra, lemondott már a kormány”. A piaci kofák, valamint a helyi és a környékről bejött gazdák visszakövetelték a direktóriumtól lefoglalt vadászfegyvereiket. Mivel ezeket nem kapták meg, elhatározták, hogy megtámadják a községházát. A direktórium karhatalmat kért Kiskőrösről, amely azonban nem tudta lecsillapítani az elégedetlenkedőket. 8-án a direktórium lemondott. Az új választás zavartalanságát a 9-én megérkező kiskunhalasi vörösör-század biztosította. A nyomozás kiderítette, hogy a lázongás fő bujtogatója és fő mozgatója K. Molnár Mihály 400 kat. holdas birtokos, további öt birtokos parasztkét kereskedő, két rokkant katona és egy a direktóriummal személyi kérdések miatt szemben álló vagyontalan földmunkás volt.¹⁰⁶

Az április végi és május eleji Duna–Tisza közti ellenforradalmi hullám legfőbb tulajdonsága a szervezetlenség volt. A Tanácsköztársasággal legélesebben szemben álló vidéki földbirtokosok, gazdagparasztek, jegyzők és papok nem egy összehangolt akció részeseként, hanem ad hoc jelleggel, a románok közeli bevonulásának reményében, s a Forradalmi Kormányzótanács lemondásával kapcsolatos hírek hatása alatt cselekedtek. Szervezett tömegbázisuk nem volt, támogatóik – általában birtokos parasztek – szintén a pillanat hatása alatt toborzódtak. A birtokos parasztság és a vidéki kispolgárság többsége nem követte őket. Az abonyi, ráckevei, soltvadkerti (és részben a foktői) események ugyanakkor arra figyelmeztettek, hogy a falusi és kisvárosi tanácsszervek jelentős része még az ilyen véletlen jellegű és általában csekély erőket mozgató lázadások elfojtására is képtelen. A direktóriumok, ill. a forradalom hívei mindhárom településen különösebb ellenállás kifejtése nélkül álltak félre. Ennek oka az volt, hogy az általában passzívan ellenzéki birtokos paraszti magatartás mellett objektíve a Tanácsköztársaságot védeni nem tudó, nem akaró vagy nem merő vidéki agrárproletariátus mozdulatlansága, közömbössége is az ellenforradalomnak kedvezett.

A mezővárosokban szilárdabb alapokon nyugodott a munkáshatalom, s ez az április végi-május eleji napokban is megmutatkozott. A helyi munkásság, megbízható vörösörség, s az ott állomásozó katonaság mindenféle ellenforradalmi megmozdulás sikerét kétségessé tette, s a vidéki parasztságnál egyébként is tájékozottabb és megfontoltabb városi közép-retegek – Kecskemét kivételével – éppen ezért meg sem kísérelték a direktóriumokat eltávolítani. A mezővárosokban észlelhető május eleji ellenforradalmi mozgolódás és a Kecskeméten 3-án és 4-én történtek között fokozati különbség volt. Abban, hogy Kecskeméten válságosabb helyzet alakult ki, mint a többi mezővárosban, jelentős része volt az intéző bizottsági és direktóriumtagok menekülésének, továbbá – közvetve – az április végi Kecskemét környéki ellenforradalomnak, amely szervezettségénél és viszonylag széles

¹⁰⁵ PIA. 609. f. 852–53–54 ó.e. és uo. 619. f. 1/1920 – B. 120. ó.e.

¹⁰⁶ Uo. 609. f. 12/45. és 12/sz. nélk. 2. ó.e.; uo. 619. f. 1/1920 – B. 984. ó.e. és HIL. V.Ő.O.F. Karh. oszt. ir. 1919. máj. 10. 111/17. 50 lt-i.j.

tömegbázisánál fogva külön típust képviselt a Duna–Tisza közti ellenforradalmi akciók első hullámán belül. Az ún. szentkirályi ellenforradalom vezérkara a város fiatal tartalékos tisztjei és a hagyományosan ott állomásozó három ezred (részben a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő, részben szolgálaton kívüli) hivatásos tisztjei közül regrutálódott. Szervező munkájuk sikerének, tehát viszonylag számottevő paraszti tömegbázisuk korai megteremtődésének fő oka a kecskeméti direktórium indokolatlanul s a helyi társadalmi-politikai közeg miatt különösen irreális radikalizmusa volt.

Az április végi és május eleji Duna–Tisza közti ellenforradalmi megmozdulások – kivétel talán csak a Kecskemét környéki ellenforradalom – a Kormányzótanács rendeleteivel kapcsolatos március végi és április eleji spontán dühkitörésekhez hasonlóan nem voltak igazán veszélyesek, de már mindenesetre élesen jelezték a birtokos parasztság aktivizálhatóságában és a vidéki agrárproletariátus passzivitásában rejlő igen komoly potenciális veszélyeket. A május eleji „lélegzétvételyi szünet” megfelelő belpolitikai kihasználása, mindenekelőtt a törpebirtokosok és földmunkások „forradalmasítása” bizonyára sokat segíthetett volna ezen a helyzeten. A hibák kijavítására azonban sem országos, sem helyi szinten nem tettek lépéseket, s ami talán még ennél is fontosabb, az ország rendkívül súlyos külpolitikai és gazdasági helyzetéből adódó (elsősorban közéletmezési) nehézségek is nagymértékben fokozódtak. A munkáshatalom Duna–Tisza közti vezetői mindezek következtében május végére, júniusra gyökeresen új politikai szituációval találják szemben magukat.

*Június: a Tanácsköztársaság tömegbázisának csökkenése,
a forradalom válsága*

Május végére, s különösen júniusra mind a birtokos parasztság, mind az agrár- és ipari munkásság politikai hangulata és viselkedése jelentős mértékben módosult. Azok a közép- és kisparasztok, akik áprilisban még vonakodtak a Tanácsköztársaság ellen fegyvert fogni, júniusra az április végi és május eleji ellenforradalmi megmozdulások fő szervezőinek aktív támogatóivá váltak, sőt néha maguk kezdeményeztek helyi jellegű Tanácsköztársaság-ellenes akciókat. Azok az agrárproletárok és ipari munkások, akik áprilisban lelkesedtek, júniusra csalódottá váltak, akik pedig már áprilisban is csalódottak voltak, júniusra kiábrándultak. Az egyes rétegek hangulat- és magatartás-változtatásának okai sokrétűek és különbözőek voltak, de így vagy úgy valamennyi összefüggött egyfelől az ország objektívnek tekinthető gazdasági és külpolitikai-katonai helyzetével, másfelől a Kormányzótanács rendeletekben rögzített belpolitikájával.

A birtokos parasztság magatartás-változása alapvetően anyagi helyzetének és lehetőségeinek a megváltozásával függött össze. Mint már utaltunk rá, batyuzásból és a vidékre utazott felvásárlókkal kötött csereüzletekből az első hetekben jelentős hasznot húztak a készletekkel rendelkező parasztok. A részben legális, részben földalatti szabadkereskedelem azonban májusra visszafejlődött, júniusra pedig szinte teljesen megszűnt. Ennek egyik oka az iparcikkek gyorsan fokozódó hiánya, a másik pedig a pénzügyi nehézség volt. A megbízhatónak hitt „kékpénz” május végére, júniusra gyakorlatilag eltűnt a forgalomból, mert a bérből élők ún. fehér pénzben kapták fizetésüket. Ezért pedig a

parasztok nem, vagy csak a kényszernek engedve adták el terményeiket.¹⁰⁷ A nagyvárosok, s elsősorban Budapest proletariátusa ugyanakkor nélkülözött, ezért a Népgazdasági Tanács május 27-én elrendelte az ország szarvasmarha-állománya 5%-ának igénybevételét. A bevásárlók fehér pénzzel fizettek, a marhákat a vörösörségek segédletével gyűjtötték össze. Az intézkedés nem volt súlyos (és természetesen indokolt volt), azok azonban, akiknek a marháját elvitték súlyosnak érezték. Néhány helység kollektíve és a direktóriumokkal karöltve szegült szembe a beszolgáltatással.¹⁰⁸ Fegyveres összeütközésekre a marhák rekvirálása során mindamellett nem került sor. Az itteni birtokos parasztság és a munkáshatalom viszonyát az élezte ki, hogy az ország minden megyéjére érvényes élelmiszer- és állatbegyűjtés mellett mint front mögötti terület, Duna–Tisza köze a déli demarkációs vonal mentén és a tiszai fronton állomásozó katonaság folyamatos utánpótlását is biztosítani kényszerült. A katonaság bevásárlóinak élelmiszer, ló, takarmány és kocsis rekvirálásai áprilisban kezdődtek, igazán nagyobb méretűvé azonban csak május elejétől, a keleti front Tisza menti stabilizálódásának idejétől váltak. Ekkor több tízezer főnyi vöröskatonaság állomásozott a térségben. A szántani, vetni vagy kapálni, kaszálni készülő parasztnak senki sem tudta bebizonyítani, hogy a hadseregnek inkább szüksége van lovaira és szekereire, mint neki. A hadsereg hivatalos bevásárlóinak ugyan volt képpénze, s ezért szívesen is árultak a parasztok, de emellett nagyon gyakoriak voltak a katonák önkényes és minden ellenszolgáltatás nélküli rekvirálásai, amelyek teljes mértékben semlegesítették a hivatalos bevásárlások esetleges pozitív hatását.¹⁰⁹

Az állandósult rekvirálások és a „fehér pénz” minimális vásárlóértéke miatt június közepére olyan helyzet alakult ki, amit a megye vezetői így jellemeztek: „... a termelés és fogyasztás tekintetében a vidék fél, retteg a fővárostól”;¹¹⁰ s tegyük hozzá: a katonáktól. De nemcsak a helyi vezetők, hanem a vidékre küldött politikai megbízottak, köztük a vitatható elméleti nézeteket valló, de Kecskeméten realpolitikusként bizonyult Sinkó is kérték, majd követelték a rekvirálások mérséklését, s különösen a katonaság megfélemezését.¹¹¹ Maguk a parasztok többféleképpen védekeztek. Jánoshalmán és Izsákon a direktóriummal karöltve megtagadták a főváros élelmezéséhez való hozzájárulást.¹¹² Általánossá vált az élelmiszerrejtegetés, s már májusban és júniusban előfordult, hogy terményeiket (például tojást) egyszerűen elpusztították vagy megetették állataikkal.¹¹³ Az önkényesen és ellenszolgáltatás nélkül rekviráló katonák és parasztok között több kisebb-nagyobb csetepaté keletkezett. Ezek közül a május 15-i nemesnádudvari emelkedik ki. A faluba érkező vöröskatonák szolgálati célra néhány kocsit

¹⁰⁷ PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 471. uo. 605. f. II/29. ő.e. 87. és 217., uo. 609. f. 8/92. és 12. sz. nélkül. 5. ő.e., PmL. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kalocsai j. és Kiskőrös és Járása, 1919. máj. 18.

¹⁰⁸ Tanácsköztársasági Törvénytár. IV. k. 88–89 és Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. Bp. 1919. 134.

¹⁰⁹ PIA. 603. f. 1/853. ő.e., HIL. V.Ő.O.F. Karh. oszt. ir. 1919. máj. 9. 111/17. 49. lt-i j., PIA. 622. f. 1919 – B. 2113. ő.e. IV. köt. 309. (A nagykőrösi munkástanács csatolt jegyzőkönyve), Halasi Munkás, 1919. jún. 7., *Bosnyák*: i. m. 75, PIA. 606. f. 3/41. ő.e. XIV–XIX. köt., stb.

¹¹⁰ PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 301.

¹¹¹ B–KmL. Kecskemét. Kormányzótanácsi biztos ir. 416/1919, uo. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. jún. 21., OL. L. 14. 4375/1919., PmL. PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 134–135. stb.

¹¹² Dokumentumok, 438. és PIA. 601. f. 3/8. ő.e. 79.

¹¹³ PIA. 600. f. 3/19. ő.e. 471.

rekviráltak, majd feltörték a borospincéket. A helybeliek megverték és elzavarták őket. Néhány óra múlva az „erősítéssel” visszaérkező katonák páholták el a nádudvari parasztokat.¹¹⁴

Bár a fennmaradt források nem látnak közvetlen összefüggést a birtokos parasztság politikai magatartásának megváltozása és a tanácsok májusi átszervezése között, valószínű, hogy a helyi hatalomból való kitessékelésük is az aktív ellenforradalmiság felé sodorta őket. A Belügyi Népbiztosság és a megye vezetői április végére, május elejére kapták meg a részletes kimutatásokat az egyes települések munkástanácsainak összetételéről. Ezek alapján májusban sorozatban oszlatták fel azokat a direktóriumokat és tanácsokat, amelyekre a falu régi irányítóinak a túlsúlya vagy erős befolyása volt jellemző, s választattak újakat. Új választások voltak például május elején Ráckeven, május 18-án Érsekcsanádön és Sükösdön, május 22-én Prónayfalván, május végén Fülöpszálláson, május 11-én Majosházán, június 8-án Alsódabason, június 10-én Szabadszálláson, s valószínűleg még néhány faluban és falusias mezővárosban.¹¹⁵ A tanácsok átszervezésével párhuzamosan, május közepére-végére politikai megbízotti minőségben minden járási, városi és néhány községi tanács mellé régi, kipróbált fővárosi munkásokat állítottak a megyei szervek.¹¹⁶

Az első napokban elrendelt szesztilalom változatlan érvényben hagyásának általánosan káros politikai hatása közismert, s erről a Duna–Tisza közti forradalmi törvényszékek anyagai is megfelelőképpen tanúskodnak. Külön kiemelni azért szükséges, mert a Duna–Tisza közti birtokos parasztok között sok volt a szőlősgazda, s őket termelőként is sújtotta ez a rendelet. Hordóikat március végén, április elején lepecsételték, s így nemcsak boraik kimérésére és eladására, hanem kezelésére sem volt módjuk. Ez a paraszti réteg az iparcikkek hiányát is jobban megsínylette. Ha nem kaptak új ekét vagy kaszát, a szántógazdálkodó parasztok legfeljebb megjavították régi termelőeszközeiket. A szőlősgazdáknak azonban feltétlenül szükségük lett volna új hordókra, permetezőanyagokra és vegyszerekre, melyekhez a már-már megbénult kereskedelem útján nem vagy csak nagyon nehezen lehetett hozzájutni. E réteg elégedetlenkedéséhez ez a rendelet és ezek a körülmények különösképpen hozzájárultak.¹¹⁷

Az agrár- és ipari munkásság politikai magatartása módosulásának okai részben megegyeztek a birtokos parasztság hangulatváltozását előidéző okokkal. A Vörös Hadsereg felszerelésének és élelmezésének terheit elsősorban a birtokos parasztok és a városi középrétegek viselték, de kismértékben a törpebirtokosok, sőt a föld nélküli agrárproletárok és ipari munkások is megsínylették. A bevásárlók, s különösen az átvonuló katonák nemigen tettek különbséget szegény- és gazdagparaszt között. Vitték, amit találtak, s onnan, ahol találtak. Előfordult, hogy egy uradalom sertésállományát teljes egészében elhajtották, s ez természetesen a járandóságukat természetben (sertés, szalonna, zsír) kapó cselédeknek is felháborította.¹¹⁸ A Hadügyi Népbiztosság április végi rendelete alapján májusban lefoglalták és térítés nélkül elszállították a kerékpárokat. A cél – a Vörös

¹¹⁴ Uo. 609. f. 8/85. ő.e.

¹¹⁵ Uo. 603. f. 6/26. ő.e., valamint PmL. PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. és uo. PPSKk vm. alispánjának ir. TAGyOB. Kunszentmiklósi j.

¹¹⁶ Dokumentumok, 518–519.

¹¹⁷ PIA. 606. f. 3/41. ő.e. (XIV. köt.) 1138. fol. és uo. 642. f. 1919 – IV – 945. ő.e.

¹¹⁸ PIA. 605. f. II/1.a. ő.e. 302.

Hadsereg mozgékonyságának fokozása – érthető és helyeselhető. Az is nyilvánvaló, hogy a rendelkezés elsősorban a középrétegeket sújtotta; a kerékpártulajdonos munkásság száma nem lehetett több néhány száznál. E néhány száz munkásnak azonban lehetetlenség volt megmagyarázni, hogy miért van szükség az ő kerékpárjaikra is, s hogyha már szükség van, miért nem fizetik ki az árát? . . . Egyikük levélben közölte elkeseredettségét a Hadügyi Népbiztossággal. „Nem máról holnapra lett meggyőződésű szocialista szervezett munkás vagyok, több mint tíz éve hallok, hirdetem az Eszme igazságát, amiért rokonaim és családom részéről sok gúnyban, bántalomban volt részem, most képzeljék el az elvtársak azt a lelkiállapotot, amit nekem viselni kell, amikor nap nap után hallanom kell az ismerősöktől, rokonságtól, a legközelebbi hozzám tartozóktól, ez a proletárdiktatúra igazsága, ennek az eszmének akarsz minket megnyerni?” – írta Kohut János kecskeméti asztalosmunkás. Kohut és a többi érintett munkás július végéig sem kerékpárját, sem annak ellenértékét nem kapta meg.¹¹⁹

A Vörös Hadsereg felszerelésével és utánpótlásával kapcsolatban közvetlenül jelentkező terhek végül is azonban az agrár- és ipari munkásság kis hányadát érintették. Magatartásváltozásokban nem ennek, hanem egyfelől a többoldalú rekvirálások, másfelől a birtokos parasztok áruhalmozása és piaci bojkottja következtében keletkezett nagyfokú élelmiszerhiánynak volt döntő szerepe, ami mint 1918-ban, most is az aratás előtti hetekben, júniusban és július elején érte el csúcspontját. Falvakban a lakosság mintegy fele, városokban több mint kétharmada szorult hatósági ellátásra. Az egy év alatti változásokat jól érzékelteti a ceglédi és az izsáki ellátatlanok számának növekedése. A 35–36 ezer fős Cegléden 1918. augusztusában 6 ezren, 1918 telén 13 ezren, 1919. februárjában 22 ezren, 1919 júniusában közel 30 ezren szorultak hatósági ellátásra.¹²⁰ A 7000 fős Izsákon 1919 áprilisában 2970, 1919. júniusában 4395 volt az ellátatlanok száma.¹²¹ Mivel maximális árakon és fehér pénzért alig lehetett élelmiszerekhez hozzájutni, a bérből élő munkások követelni kezdték, hogy fizetésüket „kékpénzben” kapják. Júniusban előfordult, hogy ennek érdekében sztrájkba léptek.¹²²

A direktóriumok ahhoz hasonló helyzetbe kerültek, mint amilyenben a nemzeti tanácsok voltak 1919 elején. Ők voltak felelősek a főváros és a katonaság igényeinek biztosításáért, s saját ellátatlanjaikról is nekik kellett volna gondoskodni. Tagadhatatlan, hogy a tanácsszervek és a politikai megbízottak sokkal erélyesebben léptek fel, mint a nemzeti tanácsok, viszont a birtokos parasztok is elszántabbak és hajthatatlanabbak lettek. Jól tudták, hogy a több ezernyi tanyát, melyek körül készleteiket elásták, s ahová állataikat hajtották, lehetetlenség átkutatni. A rendeleteket és a propagandát pedig elengedték fülük mellett. Hajthatatlanságukkal szemben a legtöbb módszer eredménytelen maradt. Egész térségre érvényes példáját szolgáltatott ennek a Kecskemét környékiek. Látva az egész város területén folyó тұrhetetlen uzsorát, megérkezése után Sinkó Ervin maximálta az élelmiszerárakat, s a piacot bojkottáló parasztokat forradalmi törvényszékkel fenyegette meg. Eredménytelenül, az árufelhozatal továbbra is minimális

¹¹⁹ A rendeletre: Tanácsköztársasági Törvénytar. II. k. 89, Kohut levelét közli: Dokumentumok, 483, a rendelet hasonló kalocsai fogadtatására: PIA. 642. f. 1919 – IV – 955. ő.e.

¹²⁰ Népakarat, 1919. jún. 3.

¹²¹ PmL. PPSKk vm. alispánjainak kig. ir. 20 001/1924.

¹²² Dokumentumok, 579, valamint PIA. 609. f. 1/3681., 8/92. és 12/ sz. néik. 5. ő.e.

volt. Több ezernyi termelőt természetesen nem lehetett lecsukatni, ezért egy-két hét után Sinkó engedékenyebb hangot ütött meg. A „nagy időkhöz méltó gondolkodásra” figyelmeztette a parasztokat, s kedvezményeket, olcsó gazdasági eszközöket és iparcikkeket ígért. Hiába. Május végére részben feloldotta az ármaximálásokat, de a termények többsége továbbra is „kékpénzért” s a feketepiacon talált gazdára. Éppen azok nem jutottak élelmiszerekhez, akiken Sinkó segíteni szeretett volna, a fizetésüket „fehér pénzben” kapó munkások. Maradt az ellenszolgáltatás nélküli rekvirátatás módszere, melyhez május végén, június elején Sinkó is egyre többször nyúlt. Annyi katonája természetesen nem volt, hogy a város több ezernyi munkásának élelmészéről ilyen formán gondoskodhatott volna.^{1 2 3}

Az agrár- és ipari munkásság szociális elégedetlenkedése – mint 1918 nyarán és 1919 elején – ezúttal is a leginkább nélkülöző mezővárosokban volt a legnagyobb mérvű. Vágó Béla és Urbán Pál május 30-án népgyűlésen igyekeztek megnyugtatni az elégedetlenkedő ceglédi munkásokat: élelmiszereket ígértek. A szegedi ellenforradalmi kormány hírszerzője szerint „... ellenük elkeseredett hangulat nyilvánult meg. Éles közbeszólások, sőt kiabálások, és erős zajgással fogadták a beszédet.”^{1 2 4} Június 1-én Kecskeméten mintegy 5 ezer főnyi munkástömeg megostromolta a közélelmészeti hivatalt, és vezetőjét megverte. A katonaság egy-két órán belül feloszlatta az elégedetlenkedőket, de újra és újra ezres tömegek verődtek össze. A munkások és az asszonyok „az élelmiszerhiány és a szesztilalom miatt” tüntettek. 2-án folytatódtak a csoportosulások és a kisebb tüntetések, de újabb katonai beavatkozásra már nem volt szükség.^{1 2 5} Június 17-én ismét Cegléden volt tömegmegmozdulás. „Felizgatott, félrevezetett asszonyok lármázva, lázadózva követelték az ennivalót, és lehetetlen vádakot emeltek a munkástanács intéző bizottsága ellen. A hétfői napon egy asszony kiadta a jelszót, végigjárni az intéző bizottság tagjainak lakását. Csapatostul megrohanták ezek lakásait . . .” – tudósított az eseményekről a helyi lap.^{1 2 6} Ezt követően Nagyköőrösön keletkezett kisebbfajta lázongás. A pártszervezet titkára helyesen állapította meg, hogy a tényleges vagy vélt politikai hibákat „... más viszonyok között nagyítóúvegen keresztül sem látná meg senki; az igazi ok: a nincstelenség, az, hogy éhen nem lehet dolgozni.”^{1 2 7}

A gyökeresen megváltozott politikai helyzetet jól tükrözik azok a Tanácsköztársaság országos vagy megyei szerveihez, ill. a szegedi ellenforradalmi kormányhoz május végén és június első felében beérkező jelentések, amelyek – szemben az áprilisi tudósításokkal – már nem egy-egy polgári és kispolgári réteg „kétlelkűségéről”, „unszimptíájáról”, hanem a „lakosság” forradalomellenességéről, kiábrándulásáról vagy csalódottságáról számoltak be. Kiskunhalason „... a helyzet nagyon kétszínű, itt a hangulat nagyon rámutat arra, hogy a lakosság legnagyobb része a proletárdiktatúra ellen van”; Apostagon „... erős ellenforradalmi hangulat nyilvánul meg a Magyar Tanácsköztársaság ellen [. . .] egész nyíltan gyalázzák a Tanácsköztársaságot, annak intézményeit. [. . .] Nyíltan hangoztat-

^{1 2 3} *Bosnyák*: i. m. 83–84.

^{1 2 4} HIL. Szegedi HM. 5. a. oszt. 74/1919 (761. csomó).

^{1 2 5} Uo. V.Ö.O.F. Karh. oszt. ir. 1919. jún. 1. 111/20. 68. lt-i j., Magyar Alföld, 1919. jún. 3. és Dokumentumok, 508.

^{1 2 6} Dokumentumok, 571–577.

^{1 2 7} Uo. 578.

ják, nagyobb veszedelem a község proletárdiktatúrája, mint a külső ellenség”. Tószegen „A falu népe a legteljesebb közönnyel, mondhatni ellenszenvvel viseltetik a Tanácskormány rendeleteivel szemben”; Jászkarajenőn „A község népe ellenségesen viseltetik a Tanácskormánnyal szemben annyira, hogy a tanyai lakosság nyílt kifejezést ad ellenszenvének”; Sándorfalván, Szatymazon, Kisteleken „... a lakosság körében erősen antibolsevista áramlat észlelhető, mely esetleg rövid időn belül nyílt kitörésre vezethet”; Kalocsán „Úton, útfélen szidják, becsméri a »zsidókormányt« olyanok, akiknek legtöbbet adott a forradalom. A nép teljesen a papság és apácák kezében van. Népgyűlésekre, előadásokra nem jönnek el. Semmi érdeklődés az ügy iránt”; Kiskunfélegyházán „... egy előre meghirdetett népgyűlésen alig jelenik meg 150–200 ember, a megjelent emberek nagy része is hidegen hallgatja az előadó fejtegetéseit, [...] amikor a nemzetközi szocializmus vérvörös lobogója alatt csak 30–40 ember halad – azok is nagyrészt a vezető emberek –, addig a templomokban, körmenetekben ezrek és ezrek vesznek részt”; Cegléden és környékén „... nagy az elkeseredés a vörösök ellen a folytonos zaklatás és éjjeli rekvirálások miatt, az utóbbi időkből a végsőkig fokozódott”.¹²⁸

A lakosság hangulatváltozásának egyik következménye az ellenforradalmi izgatás megélénkülése lett. Gombamódra megszaporodtak a gazdagparasztok, papok, jegyzők és katonatisztek önmagukban veszélytelen „összeesküvései” és „felkelési tervei”. „... az ottan lévő három jegyző politikailag teljesen megbízhatatlan, „... az entellektüellek (állatorvos, gyógyszerész, káplán, pap, kereskedő) a parasztokat lázítják és biztatják, hogy ne fogadják el a 200 és 25 koronásokat” – jelentették június 6-án Fajszról.¹²⁹ Dunavecscén és környékén András József földbirtokos, a munkástanácsból időközben kiteséskelt jegyző és négy tartalékos tiszt, Fülöpszálláson, Kunszentmiklóson és Szabadszálláson a Vörös Hadsereg ott állomásozó alakulatainak tisztikara, Jászkarajenőn a volt malomtulajdonos, Hajóson a plébános, a volt bírósági és jegyző, Szeged-alsóközpontra a volt rendőrkapitány, a katolikus káplán, a községi anyakönyvvezető és egy ügyvéd fejtett ki hasonló tevékenységet.¹³⁰ Lényegében tehát ugyanazok, akik áprilisban is az ellenforradalmi szervezkedés élvonalában álltak. A nem jelentéktelen különbség az volt – s a fenti hangulatjelentések ezt elég meggyőzően bizonyítják –, hogy május végi és júniusi izgatásuk sokkal termékenyebb talajra talált, mint áprilisban és május első napjaiban.

A lakosság, különösen az agrár- és ipari munkásság hangulatváltozásának másik következménye a szociáldemokrata vezetők jelentős részének meghasonlása, hatalomtól való visszavonulása, sőt – kiűtkeresésük közben – az ellenforradalmár rétegekkel való együttműködése lett. A mezővárosokban állomásozó katonaság igénybevételével nem volt nehéz a munkások többnyire spontán és ösztönös éhségtüntetéseit leszerelni s a rendet fenntartani. A munkások hangulatának megváltoztatásához azonban természetesen nem volt elegendő. Élelmiszereket lehetetlenség volt előteremteni, s ezért a térség régi szociál-

¹²⁸ A kiskunhalasi és apostagi jelentésre: Dokumentumok, 507 és 510–511, a tószegire és a jászkarajenőire: PmL. PPSKk. vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Abonyi j., a kalocsaira: uo. Kalocsai j., a sándorfalvi, szatymazi, kistelekire: OL K. 573. 50/1919. (1. csomó), a kiskunfélegyházira: Félegyházi Proletár, 1919. jún. 19–21., a ceglédire: HIL. Szegedi HM. 5. a. oszt. ir. 566/1919 (761. csomó).

¹²⁹ PmL. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kalocsai j.

¹³⁰ Uo. Abonyi j., uo. PPSKk vm. Direktóriumának eln. ir. 135., PIA. 619. f. 1/1920 – B. 1113. ö.e. II. köt. 266. és Dokumentumok, 498–499.

demokrata vezetői — az éhezők jórészt indokolatlan támadásaitól is megbántva — egymás után jelentették be lemondásukat, s vonultak vissza a márciusban megszerzett hatalomtól. A kiskunhalasi szociáldemokraták vezetője, Hibó Sándor május végén lemondott direktórium tagaságáról. Példáját két másik régi szociáldemokrata, Hatházi Imre direktórium és Gál Lajos intéző bizottsági tag követte.¹³¹ Sajber Károly, a kiskunfélegyházi szociáldemokrata munkástanács elnöke június elején direktórium tagaságáról, június közepén pártvezetői tisztéről akart lemondani, s szándékát csak Iványi kormányzótanácsi biztos határozott fellépésének hatására változtatta meg.¹³² A kiskunmajsai intéző bizottság június 14-én annak a Günsberger Gyulának a javaslatára mondott le testületileg, aki a polgári demokratikus forradalom időszakában a Szociáldemokrata Párt helyi csoportját megszervezte, s aki a közigazgatási szervek átalakításáért folytatott politikai küzdelem helyi vezetője volt. Az intéző bizottság lemondását a munkás-, katonai- és földművestanács június 19-i ülésén „hosszas vitatkozás után” elfogadta, majd „egyhangú határozattal” a tanács tagjai is lemondtak megbízatásukról.¹³³ A tanácsszervek átalakításával végződtek a június 17-i ceglédi események is.¹³⁴

A funkcióikban maradó szociáldemokraták egy része az országos politikai mozgással egyidejűleg, részben azt követve, a „diktatúra enyhítéséért” szállt síkra. Az addig baloldali szociáldemokratának ismert Farsang Péter a Félegyházi Proletár június 19-i számában jelentetett meg olyan cikket, amelyben a proletárdiktatúra célkitűzéseivel, terveivel szemben a szakszervezetek józanságára, komolyságára apellált. Azokra a szakszervezeti csoportokra, amelyeket ugyanezekben a napokban Iványi a direktórium elleni lázítással vádolt.¹³⁵ A problémákkal szemben tehetetlen, s ezért a diktatúra kommunista jellegével, s magukkal a kommunistákkal és baloldali szociáldemokratákkal is egyre inkább szembe forduló szociáldemokrata vezetők Dunapatajon, Nagykőrösön és Kalocsán jutottak legtovább.

Dunapatajon — Bencze József mellett — a község egyetlen régi agrárszocialistáját, Dobor Istvánt, továbbá Karácsony Károly szabómestert választották direktórium taggá április elején. Május elejéig zavartalan volt együttműködésük. A birtokos parasztság bojkottjának kibontakozásával és a földmunkások elégedetlenkedésének fokozódásával párhuzamosan azonban Karácsony baloldalisággal kezdte vádolni Benczét. A „szocialista és polgári társadalom” között keletkezett „hatalmas űr” megszüntetését Benczének és követőinek a félreállításától, s a gazdákkal kötendő szövetségtől remélte. Tervébe Dobort is beavatta, ő azonban nem értett egyet Karácsony elgondolásával. Karácsony és az őt követő földmunkások ezért nélküle léptek szövetségre a kisgazdákkal. (Június közepén Dobor részt vett a Tanácskongresszuson, majd bevonult a Vörös Hadsereghez.) Az ezzel kapcsolatos jelentés szerint Karácsony „... június 8-án a kisgazdákkal és a földmunkás csoport néhány emberével [...] a volt gazdakör helyiségében, ahol a volt gazdakör vezető emberei trónoltak, gyűlést tartott, ahol a szocialista társadalom mai formájával

¹³¹ B–KmL. Kiskunhalas. Munkástanács jkv-e. 1919. máj. 17. és uo. Intéző Bizottság jkv-e. 1919. máj. 14.

¹³² Félegyházi Proletár, 1919. jún. 7. és *Rác*: i. m. 37.

¹³³ Dokumentumok, 543–544.

¹³⁴ Uo. 571–577.

¹³⁵ Félegyházi Proletár, 1919. jún. 19. és B–KmL. Kiskunfélegyháza. Direktórium ir. 533/1919.

teljesen ellentétes tanokat magyarázott. Beszédje azt eredményezte, hogy őt a kisgazdák elnökükké választották meg, és megbízást adtak neki, hogy az országos pártkongresszuson az ő eszméjüket és érdekeiket képviselje. Ennek eredményeképpen megállapítható volt, hogy a kisgazdák hangulata annyira lázas, hogy csaknem nyíltan hirdetik, hogy a tanácskormányának csak párnapos lesz az uralma”. Karácsony további júniusi szereplése nem ismeretes, a helyi hatalmi válság és a kiütkeresés ténye azonban így is kétségtelen.¹³⁶

A dunapatajhoz hasonló nagykőrösi terveknek a nemzeti tanács egykori elnöke, Kökény Dezső volt a kidolgozója. Június közepén azt javasolta a direktorium szavazati joggal is rendelkező tagjainak, hogy testületileg utazzanak fel Budapestre, hívassák össze a „fővárosi szovjetet”, s „... ott nyíltan mondják meg a Kun kormánynak, hogy mondjon le, hagyja el a helyét, mert a kommunisztikus gazdálkodás már mindent végveszélybe és romlásba sodort”. A nagykőrösi direktorium megvitatta Kökény javaslatát, egyetértett vele, s elhatározta, hogy hasonló akcióra hívja fel a kecskeméti és ceglédi direktoriumot is. Az elvi határozatnál azonban valószínűleg nem jutottak tovább, s végül az eredeti javaslatot is elejtették. Kökénynek ezt azzal indokolták, hogy „...nem mernek ez irányban lépést tenni, mert félnek az azonnali letartóztatástól”.¹³⁷

A legtovább fejlődő hasonló típusú kalocsai eseményeknek az élelmiszerhiány, „pénzmizéria” és egyéb problémák mellett a Tanácsköztársaság egyházpolitikai intézkedései, ill. ezek életbeléptetésére tett kísérletek is fontos okai voltak. Május 15-én Kalocsára érkezett Fáber Oszkár, hogy a jezsuitákat, apácákat és paptanárokat feleskesse a Tanácsköztársaságra, s hogy a rend kötelékéből való kilépésre szólítsa fel őket. Enélkül ugyanis nem taníthattak. Mivel erre sem az apácák, sem a papok nem voltak hajlandók, Fáber felszólította őket, hogy hagyják el rendházaikat, s hogy a városból is távozzanak. Fáber rendelkezéseinek nyilvánosságra kerülése után nagyarányú mozgalom kezdődött (elsősorban nők körében) a papok és az apácák mellett. A vallásos és a papokhoz leginkább kötődő férfiak és nők azt követelték, hogy a direktorium vonja vissza Fáber intézkedését. A direktorium ezt természetesen nem tehette meg, ezért az elégedetlenkedők – miután vasárnapi hitészónoklatában az egyik tekintélyes pap is elítélőleg nyilatkozott Fáber döntéséről – 19-én délelőtt Tanácsköztársaság ellenes tüntetést rendeztek a főutcán. Mintegy 6–700 nő és 25–30 férfi benyomult a városháza udvarára, s követelték a papok és az apácák háboríthatatlanságának biztosítását. A politikai megbízottakat, sőt a helyi vezetőket sem engedték szóhoz jutni. „Nem engedjük az apácákat és a papokat, inkább meghalunk”, „Ha a vallás hirdetését úgy, mint azelőtt, nem engedik meg, kieroszakoljuk, és ha kell, ellenforradalmat csinálunk”, „Nekünk nem kell ez a diktatúra, nekünk adják vissza a vallásunkat” – kiabáltak, s néhány mondat után lehurrogták a beszélni akaró vezetőket. A tüntetésnek a budapesti politikai megbízott kíséretében megjelenő vörösörség vetett véget úgy, hogy a szervezőket és a hangadókat letartóztatta. Az éjszaka folyamán őrizetbe vettek tizenkét papot, akiket a direktorium Budapestre szállíttatott.¹³⁸

Ekkor léptek közbe a szociáldemokraták, s magatartásukkal jelentős mértékben hozzájárultak az egyébként is labilis politikai helyzet további súlyosbodásához. A Szo-

¹³⁶ PIA. 619. f. 1/1920 – B. 657. és 1/1921 – B. 373. ő.e. IV. köt. 319.

¹³⁷ PIA. 622. f. 1919. – B. 2113. ő.e. I. köt. 74.

¹³⁸ Dokumentumok, 488–490 és PIA. 609. f. 8/87. és 8/179. ő.e.

cialista Párt kalocsai vezetősége (munkások és ügyvédek) egy-két nappal a tűzok elszállítása után lemondott. A május 25-i szocialista munkásgyűlés „a kiküldött budapesti politikai elvtársak irányában” bizalmatlanságnak adott hangot, s leszögezte, hogy ha bizalmatlansági határozatának nem lesz eredménye, akkor a pártvezetőség lemondását elfogadja, s újabb pártvezetőséget nem választ. Határozatuk indoklásaképpen hangsúlyozták, hogy a direktórium tagok és a politikai megbízottak „fontos politikai kérdésekben” nem konzultáltak a pártvezetőséggel, továbbá, hogy a „tűzok kérdésében” nem kérték a pártvezetőség hozzájárulását.¹³⁹

Május 25-étől Kalocsán drámai gyorsasággal peregtek az események. A válságos helyzet szanálására Joanovics, megyei kormányzó tanácsi megbízott bizalmi emberét, Szuri Kálmán budapesti vasmunkást küldte le Kalocsára. Szuri realpolitikusként közeledett a kalocsai viszonyokhoz, de békés eszközökkel és az adott kereteken belül már nem lehetett a további fejleményeknek elejét venni. A június 8-i népgyűlésre érkező budapesti szónok a sűrű közbekiabálások miatt nem tudta beszédét elmondani. „... le vele, nem kell a pesti csirkefogó, le a zsidó tanácsköztársasággal, mi Károlyi-párti szocialisták vagyunk” – hallatszott a tömegből. Este a földmunkások szakszervezeti helyiségében volt értekezlet. Mintegy 300 földmunkás jelent meg, de az értekezlet elmaradt. Az érkező pesti szónokot és Szuri helyettesét néhány földmunkás ugyanis súlyosan bántalmazta. Sem a 300 földmunkás, sem a Szuri parancsára kivezényelt vörösőrség nem volt hajlandó közbelépni. Az ipari munkásság 9-i értekezletére már el sem mentek, mert – mint a jelentés közli – az üzemek dolgozói hasonlóképpen „fenyegető magatartást” tanúsítottak. Június elejétől Kalocsán csak idegenből vezényelt karhatalmi alakulatokkal lehetett a rendet s egyben a munkáshatalmat fenntartani. A Kecskemétről érkezett vörösőr-különítmény parancsnoka 10-én statáriális rendszabályokat léptetett életbe. Szuri feloszlatta az ipari munkások és a földmunkások szakszervezeteit, s hivatali helyiségeiket lepecsételtette. Ideiglenesen felfüggesztette a munkástanács működését is, s végül letartóztatott 12 iparost, 4 parasztot és 4 ügyvédet. A rend helyreállt, a lakosság magatartása azonban ellenségesebb és fenyegetőbb volt, mint a történetek előtt.¹⁴⁰

A június közepére kialakult Duna–Tisza közti politikai helyzet összegezésekképpen megállapíthatjuk, hogy az a forradalomra nézve rendkívül kedvezőtlen volt. A birtokos parasztság jelentős része változtatott passzívan ellenzéki kiváráó magatartásán, s az állandósult rekvirálások és egyéb okok miatt az aktív ellenforradalmiság álláspontja felé közeledett. Ezzel a polgári demokratikus forradalommal is szemben álló földbirtokosok, nagygazdák, katonatisztek, jegyzők és papok rendkívül jelentős, s mindeddig hiányzó tömegbázisa teremtődött meg. Ezzel párhuzamosan a határozott bomlás jelei kezdtek mutatkozni a forradalom tulajdonképpeni osztálybázisán belül. A vidéki agrárproletariátus közömbössége fokozódott, jelentős részük ismét a falvak és uradalmak régi irányítóinak befolyása alá került. A mezővárosi földmunkásság és ipari munkásság korántsem azonosította magát a Tanácsköztársaság ellenes társadalmi rétegekkel, de az élelmiszerhiány és néhány egyéb hiba és probléma miatt már-már veszélyes szintet elérő elégedetlenkedése objektíve a forradalom ügyének ártott. Mindezek következtében a Forradalmi Kormány-

¹³⁹ PmL. PPSKk vm. Kormányzótanácsi biztosának ir. Kalocsai j.

¹⁴⁰ Uo. és *Romsics: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai*, 349.

zótanácsot és annak politikáját támogató vezetők száma is megcsappant. Több szociáldemokrata vezető lemondott megbízatásáról, néhányan a birtokos parasztsággal és a polgársággal (vagyis az ellenforradalommal) kötendő szövetségtől reméltek kibontakozást.

Ebben a válságos helyzetben jelent meg a Hadügyi Népbiztosság sorozási rendelete, amely a Forradalmi Kormányzótanácsnak a dolgozók védkötelezettségét kimondó május végi CIX. sz. rendeletét konkretizálta, egyelőre csak a Duna bal partján fekvő területekre vonatkozó érvénnyel. A rendelet szerint a bérmunkást alkalmazó üzem- és üzlettulajdonosok, földbirtokosok és gazdagparasztek kivételével minden 18 és 45 év közötti férfi köteles volt a sorozáson megjelenni, s a későbbiekben – ha erre a bizottság fizikailag alkalmasnak találta – a Vörös Hadsereg kötelékében katonai szolgálatot teljesíteni.¹⁴¹ Néhány nappal később, június 17-én hangzott el a Tanácsok Országos Gyűlésén Hamburger Jenőnek az a beszéde, amelyben a terméselőrejelzések alapján a jövő évi gabona fejadagokat egységesen 72 kg-ban állapította meg. A földművelésügyi népbiztos bejelentette, hogy a családtagok 72 kg-os fejadagjain felüli termést minden termelőtől (körülbelül tehát a 2 kat. h. bevetett gabonaterülettel rendelkező parasztoktól felfelé) rekvirálni fogják.¹⁴² A sorozási rendelet és Hamburger bejelentése a legkomolyabb és legveszélyesebb Duna–Tisza közti, s egyben vidéki ellenforradalom kirobbanásának közvetlen okai lettek. A Duna melléki ellenforradalom eseményei és jellemzői – viszonylag hosszú időtartama (június 18-tól 25-ig), nagy kiterjedése (Tolna megye keleti és Duna–Tisza köze nyugati járásai), az ellenforradalmárok (zömmel birtokos parasztek) nagy száma és elszántsága, a munkásrétegek, s különösen az agrárproletárok passzivitása és közömbösége, végül a vörösörségek megbízhatatlansága – igen élesen és a maguk kézzelfogható valóságában bizonyították, hogy a Tanácsköztársaság tömegbázisa áprilishoz képest valóban jelentős mértékben leszűkült, s hogy a pillanatnyi helyi erőviszonyok az ellenforradalomnak kedveztek.¹⁴³ Az osztály-erőviszonyok megváltozását, a forradalom áprilisi bázisának „visszahódítását” és kiszélesítését a Tanácsköztársaság országos és helyi vezetői júliusban kísérelték meg.

¹⁴¹ Az alaprendeletre: Tanácsköztársasági Törvénytár. IV. k. 19–20, a Hadügyi Népbiztosság végrehajtási utasítására: HIL. Budapesti katonai kerületi parancsnokság. Szervezési ir. 27 116. sz. 111/5. 218. lt-i j.

¹⁴² A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bp. 1919. 53. Hamburger beszédét és beszédének vitáját közli még: Népszava, 1919. jún. 18. 2–4.

¹⁴³ A Duna melléki ellenforradalom eseményeire és jellemzőire részletesebben lásd *Romsics Ignác*: A Duna melléki ellenforradalom. Valóság, 1977/1. 18–35 és uo. 1977/2. 56–68.

И. Ромшич:

ОПОРА ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ СРЕДИ МАСС В МЕЖДУРЕЧЬЕ ДУНАЯ И ТИССЫ (ОТ МАРТА ДО ИЮНЯ 1919 Г.)

(Резюме)

Междуречье Дуная и Тиссы и в начале 20. века было одним из аграрных территорий Венгрии. Больше чем 70 процентов её населения было занято в сельском хозяйстве, пропорция промышленно торгового населения вряд ли превысила 15 процентов. Среди имеющих заработков в промышленности, в торговле и сельском хозяйстве господствовали мелкие собственники. Пропорция индустриальных рабочих относительно всех зарабатывающих еле превысила 5 процентов, и больше трети этого же слоя работало в кустарных цехах, занимающих одного и двух подмастерьев. Автор статьи изучает, какое влияние оказала эта социальная среда и её сознательные, политические компоненты на опору Венгерской Советской Республики (и контрреволюционных движений, направленных против Венгерской Советской Республики) среди масс этой же территории и каким образом, почему, и насколько изменялась сила революционного и контрреволюционного „лагерей” от марта до июня 1919-го года.

Промышленные и сельскохозяйственные рабочие из сельских городков и одна часть левой интеллигенции поддерживала самым единодушным и единогласным образом диктатуру пролетариата. Революция имела опору и среди деревенской бедноты, но из-за отсутствия раздела земли и других причин ещё с первых дней эта база была меньше и пассивнее, чем в городах. В первых рядах контрреволюции стояли заданные больше всех социализацией землевладельцы и кулаки, а также военные офицеры (офицеры-кадровики и пришедшие с фронтов молодые интеллигенты, как запасные) и представители старой администрации (в первую очередь нотариусы и уездные начальники). Хотя конфискация лавок, довольно частая социализация мелкопромышленных заводов, далее церковно-политические распоряжения, запрещение употребления спиртных напитков в кругах как землевладельческих крестьян, так и средних городских слоёв (торговцев, ремесленников, интеллигентов) вызывали неблагоприятные отклики, эти слои в апреле еще не присоединились единогласно к активным контрреволюционерам, стремившимся к свержению Венгерской Советской Республики. Они скорее старались приспособиться к новой ситуации и попытались использовать её преимущества (например: крестьяне, имеющие запасы на чёрном и „правильном” рынке). Вспыхнувшие в последние дни апреля и в первые дни мая под влиянием военных успехов румын в конце апреля и под руководством активно-действующих контрреволюционных слоев местные контрреволюции могли быть подавлены легко и быстро военными и местными органами обеспечения общего порядка, состоящими большей частью из бедных крестьян и рабочих частично из-за пока еще пассивного политического поведения свыше перечисленных слоёв.

К середине июня в высокой степени изменились соотношения классовых сил. Значительная часть крестьян-землевладельцев, выполнявших функцию весовой стрелки присоединились к активным контрреволюционерам, в то же время в кругах рабочих слоёв сельских городков начали появляться признаки безразличия, разочарования, даже социального недовольства. Основной причиной изменения политического поведения крестьян-землевладельцев оказалось ограничение свободного торгового оборота, вернее его паралич. Рабочие и служащие получили свою зарплату в эмитированных Венгерской Советской Республики новых банкнотах (так называемые белые деньги). Крестьяне считали эти бесценными, не приняли их, как платежные средства. Поэтому Управляющий Совет и местные органы были вынуждены провести реквизиции. Производители, живущие в междуречье Дуная и Тиссы кроме обязанностей по поставкам и продаже, относящихся к крестьянству всей страны носили и тяжести снабжения и пополнения (продовольствием, телегами, лошадьми, кормом) южной демаркационной линии и войск в размере корпуса, находящегося напротив румынской армии, дислоцированных на линии фронта Тиссы. Основной причиной перелома в настроении рабочих слоёв

в сельских городках был всё усиливающийся недостаток в пищевых продуктах. Это было последствие с одной стороны военного ухудшения и экономической блокады всей страны, а с другой стороны развёртывающегося бойкота землевладельческого крестьянства.

Изменённое положение показывалось с одной стороны размножением контрреволюционных организаций и акций местного характера, организуемых на отдельные поселения, с другой стороны распрее социалдемократических руководителей революции. Многие из них отказались от своего поручения, некоторые ожидали консолидацию от союза с политическими деятелями вражески настроенными Венгерской Советской Республике. В этом положении Народный Комиссариат по военным делам провозгласила военную повинность, то есть общий рекрутский набор „рабочников” в возрасте 18—45 лет, живущих в междуречье Дуная и Тиссы, который был необходимым с точки зрения укрепления Красной Армии. В этой ситуации народный комиссар сельского хозяйства, Гамбургер объявил о том, что в целях обеспечения единых пайков муки на будущий год производители сумеют сохранить для себя 72 кг хлеба на каждого члена семьи, остальную они будут обязаны сдать. Приказ о рекрутском наборе и объявление Гамбургера стали непосредственной причиной самой серьёзной и опасной контрреволюции в провинции во время Венгерской Советской Республики. Так называемая придунайская контрреволюция продолжалась от 18-го до 25-го июня и коснулась 7 уездов двух комитатов.

Ignác Romsics:

LA BASE DE MASSE DE LA RÉPUBLIQUE DES CONSEILS
SUR LE TERRITOIRE
S'ÉTENDANT ENTRE LES FLEUVES DANUBE ET TISZA
(mars-juin 1919)
(Résumé)

Le territoire s' étendant entre les fleuves Danube et Tisza, même au commencement du XXe siècle était une des régions agraires du pays. Plus que les 70 pourcent de la population totale travaillaient dans le secteur agricole, et la proportion de la population travaillant dans l'industrie et dans l'infrastructure à peine dépassait les 15 pourcent. La population active travaillant dans l'industrie, dans le commerce et dans l'agriculture était dominée par les petites existences. La proportion des ouvriers industriels relative aux travailleurs actifs ne dépassait qu'à peine les 5 pourcent et plus que le tiers de cette couche sociale travaillait dans des ateliers d'artisan en employant un ou deux ouvriers. L'étude analyse les problèmes suivants: quelle influence exerçait ce milieu social et ses conséquences de conscience et de politique à la base de masse de la République des Conseils. D'autre part, l'étude observe comment, pourquoi et dans quelle mesure changeaient les forces du "camp" révolutionnaire et contre-révolutionnaire à partir du mois mars jusqu'au mois juin 1919.

De la façon la plus homogène et la plus unanime les ouvriers industriels et agraires des bourgades, de même qu'une partie des intellectuels de gauche soutenaient la dictature du prolétariat. La révolution avait sa base également parmi les paysans pauvres. Mais, à la suite du manque des partages des terres et d'autres causes, cette base, même au premiers jours est moins grande et moins active que celle dans les villes. Dans le premiers- plan de la contre-révolution étaient les propriétaires de terre et les paysans riches les plus touchés par les socialisations et les officiers (de profession et les jeunes intellectuels retournant du front comme officiers de réserve), ainsi que les cadres de l'administration ancienne (surtout les notaires et les juges d'arrondissement). Bien que la fermeture des boutiques et les socialisations assez fréquentes des usines de petite industrie ainsi que les mesures politiques ecclésiastiques, l'ordonnance sur la prohibition des boissons avaient un écho défavorable dans les couches médianes des villes (commerçants, artisans, intellectuels), dans la paysannerie propriétaire, en avril encore, ces couches ne s'adhéraient unanimement à la Contre-révolution active projetant la

chute de la République des Conseils. Ces couches s'efforçaient de s'accoutumer à la nouvelle situation et essayaient de profiter des côtés favorables de celle-ci. (p. e. les paysans disposant des réserves les vendaient aux marchés légaux et illégaux). Les contre-révolutions de caractère local, sous la direction des couches contre-révolutionnaires, éclatant à l'influence des succès militaires roumaines, dans les derniers jours d'avril et dans les premiers jours du mois mai étaient vaincues vite et facilement par les milices militaires et locales organisées en grande partie des paysans pauvres et des ouvriers, par la suite de la conduite politique passive des couches mentionnées.

A partir de la deuxième moitié de juin, les relations de forces ont importamment changées. La grande partie des paysans propriétaires qui jouaient le rôle de la balance, se sont attachés aux contre-révolutionnaires actifs, et en même temps dans les milieux d'ouvriers des bourgades, les signes de l'indifférence et du désillusionnement et même du mécontentement social commençaient à se manifester. La cause fondamentale du changement d'attitude politique de la paysannerie propriétaire était la limitation ou la paralysie du trafic commercial. Les salariés ont reçu leur salaire en billet de banque émis par la République des Conseils (argent blanc). Les paysans le considéraient comme argent sans valeur et ne l'acceptaient pas en instrument de paiement. C'est pourquoi le Directoire et les organes locaux étaient obligés de requirer. Sauf les obligations de vente et des livraisons pour l'État relatifs à la paysannerie du pays entier, les producteurs vivant sur le territoire s'étendant entre le Danube et le Tisza ont supporté les charges du ravitaillement matériel des soldats du corps d'armée stationné au long de la ligne de démarcation méridionale et du front au Tisza confronté de l'armée roumaine (aliments, voitures, chevaux, fourage). La cause fondamentale du changement de l'ambiance des ouvriers dans les villes était le manque d'aliments toujours augmentant. Ce dernier était la conséquence en partie de la destruction guerrière et du blocus économique frappant le pays et en partie du boycott de la paysannerie propriétaire.

La situation changée était reflétée d'une part par la propagation des organisations et des actions contre-révolutionnaires qui se limitaient seulement à quelques agglomérations, et d'autre part par la discorde des dirigeants sociaux-démocrates de la révolution. Plusieurs participants parmi eux ont renoncé à leur fonction et quelques-uns ont espéré le dénouement de l'alliance accordée avec les politiciens qui étaient contre la République des Conseils. Le Commissariat de guerre a ordonné dans cette situation „l'obligance de défense”, c'est-à-dire le recrutement général qui était nécessaire du point de vue du renforcement de l'armée rouge. Dans cette situation a déclaré le commissaire agraire Hamburger que, pour que l'État puisse assurer les ratines de farine unitaire, les producteurs peuvent garder chez eux 72 kg de céréales par membre de famille, et ils doivent céder l'excédent. Le décret de recrutement et la déclaration de Hamburger déchaînaient la contre-révolution la plus grave et la plus dangereuse en province pendant la République des Conseils. La contre-révolution au bord du Danube durait à partir de 18 juin jusqu'au 25 juin et y participaient 7 arrondissements de 2 départements.

Soós Katalin:

WALLISCH KÁLMÁN ÉS AZ 1918–19. ÉVI MAGYARORSZÁGI FORRADALMAK

1.

Wallisch Kálmán, a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő alakja és mártírja, 1919 augusztusáig a magyar, majd az osztrák munkásmozgalomban tevékenykedett, az 1934-es februári felkelésben való részvételért a leobeni statáriális bíróság halálra ítélte és kivégeztette. Wallisch küzdelmes élete olyan kiváló írók figyelmét keltette fel, mint Bertolt Brecht, Anna Seghers, de egy Wallischról szóló átfogó történeti monográfia megírása még a jövő feladatát képezi. Dolgozatunk a Wallischról kialakult kép¹ teljesebbé tételéhez kíván hozzájárulni, midőn vizsgálat alá veszi a baloldali szociáldemokrata munkásvezér tevékenységét az 1918–19-es forradalmak időszakában.

Az első világháború s az 1917-es két orosz forradalom hatása a végsőig élezték Magyarország társadalmi és politikai életének összes régóta feszülő ellentétét, s megannyi halasztást nem tűrő kérdésként a politikai élet felszínére vetették. A magyar munkásosztály vezette hazai progresszió erőinek nagy érdeme, hogy a mély válságra az 1918–1919-es forradalmakkal válaszolt. Az országban kialakult forradalmi helyzet lehetővé tette, hogy a munkásosztály a parasztsággal, a katonatömegekkel és az összes haladó

¹ Wallisch Kálmán 1889. február 28-án született Lugoson. Édesapja ács volt, ő maga tizenegy éves korától kőművestanoncként dolgozott. 1905-ben lépett be az építőmunkások szakszervezetébe és a Szociáldemokrata Pártba. Ifjú korában bebarangolta Ausztriát és Németországot, ahol részt vett a szakszervezetek munkájában. Hazatérve szülővárosába, csakhamar beválasztották a szakszervezetek vezetőségébe. 1910-ben vonult be katonának, s alighogy leszerelt, kitört a világháború. Szegeden teljesített katonai szolgálatot, ahol tevékenyen részt vett a munkásmozgalomban. A bérharcok vezetése, szereplése a gyűléseken, ráirányították a hatóságok figyelmét, s a város katonai parancsnoksága büntetésként előbb az orosz, majd az olasz frontra küldte. Az olasz frontról 1918 november első felében hazatért Wallischt hamarosan a Szociáldemokrata Párt Szeged városi szervezetének titkárává választották. (Vö. Paula, Wallisch: Ein Held stirbt. Karlsbad, 1935; Kálmán Lászlóné: Wallisch Kálmán. A szocialista forradalomért. Bp. 1975 c. kötetben 754–755.)

Wallisch Kálmánra vonatkozó fontosabb irodalom: Paula Wallisch: Ein Held stirbt.; Bertolt Brecht: Koloman Wallisch Kantate. Délmagyarország. 1966. júl. 17. (A költemény kéziratát egy szegedi kutató, Kálmán László találta meg egy berlini levéltárban); Anna Seghers: Der letzte Weg des Koloman Wallisch. Neue Deutsche Blätter, 10/1934; Paul Kéri: Soldat der Revolution Koloman Wallisch. Karlsbad 1934; Koloman Wallisch, Das Leben und Sterben eines Revolutionärs. Zürich; Rubin Szilárd: Az utolsó órák. A Magvetők. Budapest 1959 c. kötetben; . . . damals als der Galgen drohte . . . (Aus dem „Wiener Tagbuch“ der Naomi Mitchison.) Wien. 1961; Günter Neuning: Koloman Wallisch. A Werk und Wiederhall. Grosse Gestalten des österreichischen Sozialismus. Hrg. von Norbert Leser. Wien. 1964 c. kötetben.; Csongor Győző: A Schutzbündler halála. Élet és Tudomány, 7/1974; Kálmán Lászlóné: Wallisch Kálmán. A szocialista forradalomért Budapest 1975 c. kötetben.

erőkkel együtt küzdjön a forradalom győzelmes megvívásáért, a néphatalom megteremtéséért.²

Erényi Tibor kimutatta, hogy az SzDP, a szocialista mozgalom részlegesen előkészítette ezt a forradalmat, mivel már évekkal ezelőtt elutasította a fennálló rendszert s a változás szükségességét hirdette; erői közreműködtek mind a fegyveres felkelés vezetésében, mind a forradalom kormányának, mind pedig ellenzékének munkájában. Az SzDP önálló cselekvését október 8-án a *Népszavában* közzétett Kiáltványa indította el. A polgári demokratikus akcióprogram gerincét a nemzetek önrendelkezési joga, politikai, szociális reformok alkották. „A dolgozó néposztályok gazdasági és politikai fölszabadítása és a nemzetek önrendelkező jogának elismerése és megvalósítása legyen az új Magyarország programja.” A Kiáltvány nem a szocialista forradalom, hanem a polgári demokrácia jelszavait tartalmazta, s mint ilyen, lépés volt a polgári demokrácia hívei összefogása érdekében. Október 13-án a régi képviselőház üléstermében összeült az SzDP rendkívüli pártgyűlése. A *Népszava* a cenzúra miatt nem adhatott róla teljes tudósítást. A pártgyűlés elfogadta a forradalmi válság reformokkal való megoldásának programját. A határozat utolsó passzusa szerint a pártgyűlés kimondja, hogy a párt Kiáltványában körvonalazott programot lelkesedéssel magáévá teszi, örömmel fogad minden ilyen alapon álló progresszív irányú személyi vagy párttámogatást, és a kialakult akció formáinak és módjainak meghatározását a pártvezetőségre és a pártválasztmányra bizza. A pártvezetés tehát a maga politikai gyakorlatában mind a polgári demokratikus, mind pedig a szocialista átalakulást illetően reformista irányvonalat követett, amely megfosztotta attól, hogy a forradalom győzelmének cselekvő részese legyen.³

Október utolsó napjaiban a régi rend hívei a Habsburg József főherceg által kinevezett Hadik-kormány körül tömörültek, ezzel szemben állt a Károlyi, a Radikális és a Szociáldemokrata Pártok képviselőiből október 25-én megalakult, s a lakosság óriási többségének támogatását élvező Nemzeti Tanács. Programját 12 pontos Kiáltványa a függetlenség, a különbke, az általános választójog, a földreform követelésében, a nemzeti államok elismerésében s a magyarországi nemzetiségek önrendelkezési jogának wilsoni szellemű biztosításában jelölte meg. A Nemzeti Tanács pártjaitól távol állt a végül is vállalt forradalom megszervezése. A munkás-paraszt- és katonatömegek aktivizálását a forradalmi szocialisták és a baloldali szociáldemokraták, az üzemek forradalmi bizalmiai, az illegális katonatanács, de mindenekelőtt szociális és politikai helyzetük elviselhetlensége és az

² A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Első kötet. Negyedik kiadás. Szerk. biz. vezetője *Nemes Dezső*. A kötet megírásában közreműködtek: *Erényi Tibor, Gábor Sándorné, Hajdú Tibor, Milei György, S. Vincze Edit*. Bp. 1974. 123.

³ Erényi Tibor: A szocialista mozgalom és a magyar októberi forradalom. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XVII. kötet 3. szám, 359–365. Bp. 1969; *Hajdú Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968 (a továbbiakban *Hajdu 1918/29*; *Mucsi Ferenc*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége 1890 és 1918 között. Bp. 1972. 64–65; A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai Ötödik kötet. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása harca a proletárforradalom győzelméért. 1917. november 7.–1919. március 21. Összeállította *Gábor Sándorné, Fehér András, Horváth Zoltánné, Milei György*. Bp. 1956 (a továbbiakban MMTVD. 5 kötet.) 224, 249–255.

orosz forradalmak példája végezte el.⁴ „A nép maga csinálta a forradalmat, a nép vette kezébe a hatalmat és adta át a Nemzeti Tanácsnak” – írta visszaemlékezéseiben Károlyi Mihály.⁵

Az október 30-áról 31-re virradó éjjel kitört magyar polgári demokratikus, ún. őszirózsás forradalom, mint a Monarchia többi országainak forradalma, szinte vértelenül, nagyobb ellenállás nélkül zajlott le. A polgári demokratikus forradalom legfőbb eredménye a november 16-án formálisan is kikiáltott független demokratikus Magyar Köztársaság létrejötte és a háború befejezése volt. A Nemzeti Tanács pártjaiból megalakult kormány programja jelentős szociális és politikai reformokat tartalmazott, de a tőkés rendszer alapjait nem érintette. A harc eldöntetlen maradt. A polgári kormány mellett létrejöttek az arra esetenként nyomást gyakorló népi szervek: a munkás-, katona és falusi tanácsok. A nép többet akart, mint a kormány, szociális demokráciát.⁶

Szeged a helyi Nemzeti Tanács megalakításával, az október 27–31-i népgyűlésekkel és demonstrációkkal vett részt az országszerte kibontakozó forradalomban. A forrongó s a forradalmat győzelemre juttató Budapest a forradalom győzelmének megszilárdítása érdekében a vidéki városoktól, így Szegedtől is, a csatlakozást várta a forradalomhoz, a Nemzeti Tanácshoz, továbbá, hogy a Budapest felé irányuló csapatszállításokat akadályozzák meg. Ezekben az eseményekben a szegedi SzDP az országos vezetőség október 29-i utasítását megelőzve részt vett, önálló megmozdulásai – az október 6-i és 31-i népgyűlések – kifejezésre juttatták, hogy az események fő szereplője Szegeden is a munkásság volt, s az októberi koalíción, a békén, demokrácián túlmutató követeléseit a forradalom továbbfejlesztésére irányultak.⁷ A Nemzeti Tanács Szegeden is a polgári demokratikus reformok mellett a polgári rend megszilárdítását tartotta legfőbb feladatának. Első intézkedéseivel ellenőrzés alá vonta az összes állami hivatalokat, közérdekű üzemeket; szesztilalmat hirdetett, megtiltotta az élelmiszerek kivitelét, elrendelte a fegyver és muníció haladéktalan beszolgáltatását, személy- és vagyónbiztonság megőrzésére polgárőrséget alakított, e célból kilátásba helyezte a helyőrség katonáinak az igénybevételét is.⁸

A Szegedi Nemzeti Tanács ülésének november 13-i jegyzőkönyve dolgozatunk tárgya szempontjából fontos közlést tartalmaz: az ülés elején az elnök bejelentette, hogy a Munkástanács Cseh Imre helyett Wallisch Kálmánt delegálta a Nemzeti Tanácsba.⁹ Eddigi kutatásaink alapján ez az első hír, amely Wallischnak a szegedi politikai életbe való bekapcsolódására vonatkozik a forradalom győzelme után. Wallisch gyorsan tájékozódott

⁴ *Siklós András*: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Magyarország története. Szerkesztette *Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György*. II. kötet. Bp. 1964. VIII. fejezet 283–290.

⁵ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. München. 1923. 487.

⁶ *Hajdu*: i. m. 51–65, 104–117.

⁷ Lásd erre bővebben: *Péter László*, Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság Szegeden. Bibliográfia és repertórium. Szeged. 1968; Válogatott Dokumentumok Csongrád Megye Munkásmozgalmának Történetéből. A Csongrád Megyei Munkásmozgalom 1917–1919. augusztus 1. Szerkesztette, a bevezetést és a dokumentumok jegyzeteit írta *Gaál Endre*. Szeged 1969. (a továbbiakban VDCsMMT.)

⁸ Szegedi Napló, 1918. nov. 3.

⁹ A Szegedi Nemzeti Tanács Okmánytára 1918–1919. Jegyzőkönyvek. Nov. 13-i ülés. Móra Ferenc Múzeum Szeged.

a politikai viszonyokról, a Nemzeti Tanács ülésein rendszeresen részt vett, kisebb jelentőségű kérdésekben több alkalommal felszólalt, de tevékenységének igazi színtere az SzDP, a Munkástanács lett. „A Nemzeti Tanács – emlékezik vissza Hollós József – lassanként vesztett tekintélyéből, aminek oka a polgári elem túlsúlya s így csökkent forradalmisága volt, s a város irányítását mindinkább a Munkástanács vette át.”¹⁰

A munkásmozgalomban – mint Hajdú Tibor megállapította – az SzDP monopolhelyete a forradalom utáni hetekben országos méretekben átmenetileg megmaradt, sőt meg is erősödött. Centrumának forradalmi elemei a forradalom napjaiban közeledtek a forradalmi csoportokhoz, a győzelem után ismét magukra vették a szociáldemokrata pártfegyelmet. Úgy érezték, az új helyzetben az SzDP kereteiben tudnak a legeredményesebben munkálkodni a párt és a kormány balratolásán, a forradalom továbbvitelén. A forradalom távlata azonban nagyobb, s abban az SzDP helye kisebb volt, mint ők képzelték. A pártvezetőségben Garami Ernő vezéri pozíciója megszűnt, előtérbe kerül Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, Garbai Sándor mérsékelt centrista, a korábbinál baloldaliabb politikája. Az addig háttérbe szorult baloldal több szerepet és mozgási lehetőséget kapott.¹¹

A párt a *Népszava* cikkeiben a forradalom polgári demokratikus eredményeinek kiépítésére és megszilárdítására, a rend és nyugalom helyreállítására, a termelés megindítására mozgósította szervezeteit s a tömegeket. A lap november 3-i cikke szerint az új rendszer feladatai: a nép elsőrendű szükségleteinek, élelmiszerének biztosítása, uzsora letörése, a termelés biztosítása és fejlesztése, elegendő munkaalkalom biztosítása, az iparfelügyelet demokratikus alapon való kiépítése, nő- és gyermekmunkások védelme, 8 órás munkaidő törvényes biztosítása, egészségügy, közoktatás reformja, radikális földbirtokpolitika, demokratikus adópolitika.¹²

„A szocialista párt – írja Böhm – egy pillanatig sem hagyta kétségben a közvéleményt afelől, hogy az adott bel- és külpolitikai erőviszonyok figyelembevételével a szociáldemokraták a forradalmi helyzetet egyelőre csak az ország közviszonyainak demokratikus és szociális kiépítésére akarják felhasználni. A pártlap számtalan cikke, a párt vezetőinek számtalan nyilatkozata, a munkástanács minden kétséget kizáró világos határozata ismételten leszögezte, hogy a párt hajlandó a jószándékú polgári forradalmi pártokkal egyetemben a demokratikus Magyarország kiépítésén közreműködni – de a párt ragaszkodott ahhoz, hogy a forradalom lehetőségéhez mérten széles alapú demokrácia teremtessek, meg akarta valósítani a demokrácia alapján a munkásság szociálpolitikai követeléseit, igyekezett biztosítani a munkásság befolyását a politikai, gazdasági és társadalmi életben, azonban világosan kijelölte azt a határt, amelynél tovább az adott viszonyok között nem mehet. A szocialista társadalom a végcél; de a legyőzött kis Magyarország (körülötte ellenséges kapitalista Európával), még ha rendelkezik is belső hatalmi eszközökkel, nem teremtheti meg a szociális, társadalmi rendet, ha hiányzanak a gazdasági és szociális előfeltételek és ha a külső, parancsoló hatalmi erők ezzel a törekvéssel szembeszállnak.”¹³

¹⁰ *Hollós József*: A márciusi forradalom előzményei Szegeden. Bécsi Magyar Újság. 1922. okt. 15.

¹¹ *Hajdú*: 1918. 149–150.

¹² *Népszava*, 1918. nov. 3.

¹³ *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Bp. 1946. 77–78.

A Szegedi SzDP titkára az októberi forradalom napjaiban Fürtös Sándor nyomdász volt, őt követte e funkcióban a november első felében hazatért Wallisch Kálmán. „Szegedre érkezése után – írja Paula Wallisch – Kálmán rögtön ülésre hívta a pártbizalmiakat, majd pedig gyűlést hirdetett, amelyre meghívta a budapesti pártvezetőség egyik képviselőjét. Mindenki kívánságaképpen már az ülésen kimondták, hogy ő vegye át a párttitkárság vezetését. A rákövetkező gyűlésen el is határozták, hogy őt nevezik ki párttitkárnak. Egyik kívánsága így teljesült. Szülővárosában nemcsak hogy rögtön talált volna munkaalkalmat, állást, hanem sógora segítségével, aki építőmester volt, a mester-vizsga letétele után nemsokára önállósíthatta volna is magát. Nyugodt, kényelmes, jövedelmező egzisztenciát teremthetett volna magának. De ő a munkásmozgalomban akart dolgozni, a szocializmust akarta szolgálni.”¹⁴

Wallisch mellett a szegedi SzDP legismertebb vezetői, Wallisch harcostársai voltak: Szabó János textilmunkás, a párt elnöke, a Nemzeti Tanács tagja; dr. Czibula Antal a Munkástanács tagja, az ügyvédi kamara titkára. Rajtuk kívül a párt, illetve a szakszervezetek vezetésében részt vettek, a párt megmozdulásain mint szervezők, előadók gyakran szerepeltek még: Ábrahám Mátyás szabómester, a Nemzeti Tanács tagja, munkásmegbízott a közéleti hivatalban; dr. Holló Jenő, a kerületi munkásbiztosító hivatalnok, később igazgatója, a Munkástanács elnöke; dr. Kállai Emil, a párt jogi képviselője, a belvárosi pártszervezet elnöke; Munkácsi István szabómester, Nemes Lajos vasmunkás a Nemzeti Tanács tagja, a Szegedi Szakszervezeti Bizottság elnöke, Olejnyik József MÁV gépgyári előmunkás, a vasutasok szervezője és vezetője, a Nemzeti Tanács tagja.¹⁵

Adatok hiányában ma már nehéz pontosan meghatározni, hogy az SzDP egy-egy helyi funkcionáriusa a párt jobb- vagy balszárnyán, illetőleg centrumában helyezkedett-e el? Ebben a vonatkozásban a tevékenységükre vonatkozó adatok mellett bizonyos támpontokat nyújtanak az 1918–19-es forradalmak veteránjainak visszaemlékezései is. Így pl. Andorka Sándor, a KMP szegedi szervezetének egyik alapító tagja 1918–19-ben szociáldemokrata ellenfelei közül Wallischt, Czibulát, Nemest, Vargát becsületes munkásvezéreknek tartotta, még akkor is, ha kommunista szempontból nem mindenkor helyesen ítélték meg az adott helyzetet.^{15a}

A szegedi SzDP tevékenységét mindenekelőtt a párt programja, szervezeti szabályzata s az országos pártkongresszusokon kialakított, s a *Népszavá*-ban, *Szocializmus*-ban ismertetett, népszerűsített irányvonala határozta meg. Ennek alkalmazása a helyi vezetőség feladata volt. Feltételezhetjük, hogy a szegedi, helyi politika alkalmazásában is meghatározó jelentőségű volt a párt október 8-i Kiáltványa, amelyből Wallisch is, más baloldali szociáldemokratákhoz hasonlóan, a forradalmi átalakulás reális lehetőségét olvasta ki, s amelynek megvalósítására a tömegeket szervezte és mozgósította.¹⁶

Szegeden az SzDP-nek november elején a még csak alakuló polgári pártokkal ellentétben már kiépült szervezetei s a nagyobb üzemek, ipartelepek munkásaiból és

¹⁴ P. Wallisch: i. m. 121.

¹⁵ Vö: Csongrád megye forradalmi harcosainak életrajzi gyűjteménye. Szerkesztette Rácz János. Szeged. 1973.

^{15a} Varga János emlékezései. Szeged 1918–1919. Móra Ferenc Múzeum Szeged. Andorka Sándor levele Varga Jánoshoz 1966. okt. 28-án.

¹⁶ Vö. Szabó Ágnes: Landler Jenő. Bp. 1974. 108–109.

munkásnőiből mintegy 5–6000 tagja volt.¹⁷ A párt tömegeit a forradalom előtt a szakszervezetekbe szervezett munkások adták, a pártszervezetek teljesen jelentéktelen szerepet tölthettek be. A forradalom győzelme után megindult új munkás, értelmiségi, alkalmazotti rétegek beáramlása az SzDP-be, Wallisch vezetésével nagy lendületet vett új szakszervezetek és pártszervezetek alakítása.

December 1-én megalakult a magánalkalmazottak szervezetének helyi csoportja. Wallisch hosszabb beszédében többi között bejelentette, hogy Szeged egész helyőrsége, a csendőrség, munkásság és tisztviselők mindannyian a Szociáldemokrata Pártban foglalnak helyet. Wallisch a párt kezdődő felhígulását nem ismerte fel, a folyamatot örvendetesnek tartotta, s belőle azt a következtetést vonta le, hogy „... minden hatalom a párt kezében van”. A távolabbi célokat illetően kijelentette: „Mi nem akarunk nyers erővel dolgozni, mi nem fogjuk nem megfelelő célokra kihatározni az alkalmat. Azért szerveztük az embereket, hogy megmutassuk, hogy mi fogjuk az erkölcsön, az emberi jogokon alapuló fegyelmet bevinni innét az államba.”¹⁸ Wallisch beszéde még reformista hatásról tanúskodott, a társadalom forradalmi, minőségi megváltoztatását elvont humanitárius eszközökkel kívánta elérni. Ez a humanizmus a baloldali szociáldemokratáktól valóban nem volt idegen.

A szakszervezetekbe és az SzDP-be belépett új tömegek az SzDP-től várták követeléseik teljesülését, sorsuk jobbrafordulását. Tanításuk, fölvilágosításuk, vezetésük, nagy feladatokat rótt az SzDP-re. „... a mesterséges és uralmi szempontok miatt teremtett akadályok elhárítása után a pártszervezetek az egész országban rohamosan alakulnak. Mármost az a kérdés, mi lesz a pártszervezetek közvetlen célja és feladata? – írta a *Szocializmus*-ban Preusz Mór, s egyben a választ is megadta. „1. A pártszervezetek feladata a földművelő és ipari, valamint a szellemi munkásokat a szociáldemokráciának meghódítani. 2. A községi és országgyűlési választásokra a pártszervezet tagjait előkészíteni. 3. Hogy e két feladatnak valamennyi pártszervezet tökéletesen megfelelhessen, mindenütt szabad iskolát is kellene létesíteni. Tanítás nélkül képtelenek vagyunk a pártszervezetekbe sodort tömegeket a szociáldemokrácia céljaihoz és törekvéseihez szilárdan és fegyelmezetten lekötöni. A konjunktúra-elvtársakból kitűnő és megbízható szocialistákat kell formálni, akik eszükkel és szívükkel a szocialista társadalom megvalósításáért készek küzdeni.”¹⁹

A Szegedi SzDP szervezet is igyekezett ezen útmutatások szellemében eljárni, a párt számos gyűlést, előadást tartott. „A szociáldemokrata párt szervezetei – írja Ujlaki – naponként üléseznek, és ülésük számára lefoglalják a városháza közgyűlési termét, az anyakönyvi hivatal eskető termét, a Tisza szálló nagytermét, az Otthon tisztviselő kör termét a Korzó mozit, az ipartestület közgyűlési termét, a Fekete ház nagytermét stb. A szociáldemokrata párt tisztviselőt tart fenn, aki állandóan foglalkozik az egyes szakmákkal...”²⁰ Az agitációra, propagandára még bővebb lehetőség nyílt, midőn december közepén a szegedi szintársulat is csatlakozott a párthoz, és elhatározták, hogy december 15-től kezdve vasárnaponként a színházban „szocialista matinét” rendeznek.

¹⁷ Ujlaki Antal: Szeged a forradalomban és a nemzeti feltámadásban. Szeged. 1921. 27–28.

¹⁸ Szeged és Vidéke, 1918. dec. 2.

¹⁹ Szocializmus, 1918 nov–dec.

²⁰ Ujlaki: i. m. 24.

A forradalom eredményeként Magyarországon kialakult kettős hatalom népi ága Szegeden elsősorban a Munkástanácsban öltött testet. A Szegedi Munkástanács a budapesti Munkástanács példájára 1918. november 4-én alakult meg. 100 tagját a szociáldemokrata munkásság választotta, élén 3 tagú vezetőség állt, elnöke Holló Jenő dr. volt. A Munkástanács a forradalmi vívmányok megőrzésében, a Nemzeti és Katonatanács ellenőrzésében látta feladatát.²¹ „Az ülések időpontját rendszerint este 7 órára tűzték ki, hogy a gyárakban és műhelyekben elfoglalt munkások is megjelenhessenek – írja Tonelli Sándor. – Ügyrenddel és formával ezeken a gyűléseken nem sokat törődtek és nemcsak a Munkástanács tagjai jelenhettek meg, hanem kívülük más munkások, újságírók, katonák, sőt katonatisztek, tisztviselők és lateinerek is, akik alkalmazkodásból a munkástanácshoz tartozónak tartották magukat. Az éjfélig tartó gyűléseken mindenki beszélhetett, és rendszerint annak volt a legnagyobb sikere, aki a legélesebb hangon tudta szidalmazni a polgári osztályt és kizsákmányolókat. A gyűléseken rendszeresen Holló Jenő dr. elnökölt, az előadói tisztséget pedig csaknem mindig Wallisch Kálmán, a szociáldemokrata párt titkára töltötte be. Nagyon gyakran, ha az előadó, vagy a munkástanácsnak valamelyik tagja egy mérsékeltbnek látszó indítvánnyal állt elő, a tömeg nyomása alatt volt kénytelen eredeti határozati javaslatát élesebb formába öltöztetni.”²²

„Forradalmi időket éltünk, annak is lázas, kavargó, kiforratlan állapotában voltunk – emlékezik vissza Czibula Antal. Nem is írták körül, meg nem határozták, hogy milyen ügyek tartoznak a Munkástanács hatáskörébe, éppen úgy, mint a Nemzeti Tanácsba. Minden ügy odatartozott, amit valaki odavitt s minden ügy aminek fontossága volt. A város önkormányzatának az ügyei is mind egytől egyig odatartoztak . . .”²³

A Munkástanács először november 12-én tartott ülést. Az ülés napirendje előtt Nemes Lajos pártvezetőségi tag megemlékezett Viktor Adler, a nagy osztrák szocialista vezér haláláról. Burunka Péter indítványára a Munkástanács elhatározta, hogy a Munkástanács épületére és ott, ahol a Munkástanács ülésezik, kitűzik a szocialista vörös zászlót. Az „idők jele” – írta a *Szeged és Vidéke* c. lap.²⁴

A Munkástanács november folyamán viszonylag keveset hallatott magáról, de már ekkor is kitűnt, hogy tevékenysége középpontjába a közigazgatás és a közellátás problémáit állítja. A tönkrement gazdaság Szegeden is egyre több és súlyosabb problémával küzdött. A város helyzete fűtő- és világító anyagok tekintetében katasztrofális volt. A vasút felmondta a szolgálatot, és a város számára rendelt fa- és szénszállítmányok elmaradtak. Több szegedi gyár szén- és nyersanyaghiány következtében beszüntette működését, nőtt a munkanélküliség. Az élelmiszerek forradalmat követő pillanatnyi áresését csakhamar rohamos áremelkedés váltotta fel. Az áruszállítás lehetetlenné vált; Tápé, Algyő, Dorozsma, Kistelek, ahonnet a város piaci szükségletét részben fedezte, kordont vontak maguk köré, és megtiltották az élelmiszerek kivitelét.²⁵ A terhek elsősorban a munkások,

²¹ VDCsMMT. 132.

²² *Tonelli Sándor*: A szegedi forradalmi mozgalmak. Kelemen Béla dr. A Szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919). Szeged. 1923 kötetben. Bevezető rész (a továbbiakban *Tonelli*) 20.

²³ A forradalmak szegedi szemtanúi. Visszaemlékezések 1918–19-re. Összeállította *Csongor Győző*. Szeged. 1959. 22.

²⁴ *Szeged és Vidéke*. 1918. nov. 13.

²⁵ *Tonelli Sándor*: A franciák Szegeden. 1918 december–1920 március. Szeged. 1939. 35, 42.

bérből, fizetésből élők vállait nyomták, akik úgy érezték, helyzetükön a város vezetői nem tudnak, nem is akarnak segíteni.

November 21-én a Munkástanács és az Iparostanács együttes ülésén elhatározták, hogy a hazatérő katonák közül a ráutaltak a jobb módúak rovására minden élelmicikket olcsóbban fognak kapni, s kimondták, hogy a háború előtt megkezdett építkezések és egyéb ipari munkák azonnali megkezdésére kérik föl a várost.²⁶

December 2-án a Munkástanács erélyes akciókra szánta el magát. A kereskedőkhöz intézett ultimátumszerű határozatában 3 napon belül 50%-os árleszállítást követelt. Tudomására jutott továbbá, hogy egy szegedi nagyvállalat és bank igazgatói alkalmazottaikat terrorisztikus eszközökkel gátolják szervezkedésükben. A Munkástanács elhatározta, hogy egy 3 tagú bizottságot küld ki, hozzák az illetők tudomására, amennyiben hasonló eset még egyszer előfordul, a munkásság eltávolítja a bank, illetve a vállalat éléről az igazgatókat. Végül a hetek óta beérkező elkeseredett panaszok miatt a Munkástanács úgy döntött, hogy Nekich Richardnak, a munkásbiztosító pénztár igazgatójának azonnali eltávolítását követeli.²⁷

A Szegedi Munkástanácsnak ez volt a nyilvánosság előtt az első szereplése, s noha a gazdasági élet betegségeit illetően csak tüneti kezeléssel próbálkozott, fellépése mégis nagy visszhangot váltott ki. A *Szeged és Vidéke* a Munkástanácsot „a szegedi proletariátusnak első alkotmányon kívüli, de a forradalom nagyszerű tüzeiben szentesített parlamentjének” nevezte, s annak a véleményének adott kifejezést, hogy elviselhető élethez fogja juttatni a nyomorgó, nélkülöző szegény embereket.²⁸

A kereskedők tanácsa, miután megállapította, hogy az erélyes hangú határozatra szükség nem volt, „a belbéke és a közrend” megóvásának legmagasabb szempontjától vezéreltetve a kereskedőket a Munkástanács üzenetének teljesítésére szólította fel.²⁹ A Munkástanács és a Kereskedők Tanácsa által kiküldött bizottság állapította meg, mely cikkekre vonatkozik az árleszállítás. Az új árak december 7-én léptek életbe. A Munkástanács úgy döntött, hogy a leszállított közszükségleti cikkeket csak az általa kiadott utalványra lehet beszerezni.³⁰ A Munkástanács elhatározta, hogy rendet csinál a piacon is. A tanyai gazdákhöz, termelőkhöz, kofákhoz intézett december 14-i felhívásában ezeket is az élelmiszerárak leszállítására szólította fel.³¹

December közepén a szegedi Munkástanács Wallisch vezetésével megindította harcát a polgári közigazgatás ellen. A munkások osztályharcának ezen új formája első fázisában a közigazgatás megtisztítására, a leggyűlöltebb hivatalnokok elmozdítására, a közigazgatás egyes ügyosztályainak munkásellenőrzés alá való helyezésére irányult. A Munkástanács december 9-i ülésén személyi kérdésekkel foglalkozva megtárgyalta Balogh Károly tanácsnok, a közellátási hivatal vezetőjének ügyét. A Munkástanács elhatározta, hogy Balogh Károly azonnali távozását követeli a közéleti hivatal éléről és tanácsnoki állásából is. A határozat alapját a közéleti hivatal körüli visszasságok, másrészt a szocialisták

²⁶ Délmagyarország, 1918. nov. 22.

²⁷ VDCsMMT. 142–143.

²⁸ Szeged és Vidéke, 1918. dec. 4.

²⁹ Szegedi Napló, 1918. dec. 4.

³⁰ Szegedi Napló, 1918. dec. 8.

³¹ Uo.

elleni kijelentései képezték. Miután a Munkástanács látta, hogy a felettes szervek sem Nekich Richardra, sem Balogh Károlyra vonatkozó határozatát nem hajtják végre, elhatározta, hogy azt a munkások és felfegyverzett katonák nagyszabású tömegdemonstrációjára támaszkodva maga fogja végrehajtani.³² E tömegmozgalom szervezője, lelke Wallisch volt.

December 16-án fél tíz óra tájban kezdődött a tüntető tömeg gyülekezése a Munkásotthon előtt. Gyors egymásutánban érkeztek a szervezett munkásság csoportjai, majd a különféle fegyvernemű katonaság vonult föl. A párház udvarán összegyűlt tömeghez Wallisch intézett beszédet: „A Munkástanács látja – mondotta Wallisch –, hogy még mindig meg akarják hagyni állásában Balogh Károlyt, amit a Munkástanács nem tűrhet. A Munkástanács határozatának érvényt kell szerezni, és ezért gyűltünk össze, hogy ezt a határozatot végre is hajtjuk. Most el fogunk menni a közélelmezési hivatalhoz, ahol a pártvezetőség két szuronyos katonával föl fogja keresni Balogh Károlyt, és föl fogja szólítani, hogy nyomban hagyja el hivatalát, és ne is merjen többet visszatérni oda. A közélelmezési hivaltól a Munkásbiztosító pénztárhoz fogunk elmenni Nekich Richard dr.-hoz, aki többször jelét adta, hogy ellensége a szociáldemokráciának. Nekichnek szintén eltávolítását követelte a Munkástanács, határozatát azonban itt sem hajtották végre. A Munkástanács itt is érvényt fog szerezni határozatának. Be fogjuk bizonyítani, hogy nem egypár hatalmasnak akarata, hanem a nép akarata fog érvényesülni.”³³ Wallisch jelezte, hogy eljárásukat küldöttségileg fogják bejelenteni a polgármesternek és a kormánybiztosnak, a tömeget pedig felszólította, hogy a rendet és nyugalmat tartsák fenn, fegyverekhez csak végső esetben nyúljanak.

Wallisch beszéde után megindult a hatalmas, impozáns tüntető tömeg a közélelmezési hivatalhoz. A hosszú menet élén a szervezett munkásság haladt, ezután a katonaság következett, majd ismét munkások. A közélelmezési hivatalhoz érve, az épületet szuronyos katonák vették körül, a kapuba őrségeket állítottak, s a pártvezetőség részéről Wallisch és Szabó János 2 szuronyos őr és 2 fegyveres rendőr társaságában behatoltak az épületbe. Itt azonnal Balogh szobájába nyitottak, aki azonban tudomást szerzett a tüntetésről, és nem volt ott. A munkásság küldötteit Ferenczy Béla fogadta. Wallisch közölte vele a Munkástanács határozatát. „A formákhoz mi nem ragaszkodunk – folytatta –, ha itt lenne Balogh Károly, kivezetnénk innen és megmondanánk, hogy itten többet keresnivalója nincsen. Mivel azonban eltávozott, közöljük maguk vele a munkásság és katonaság nevében, hogy többet ebbe a hivatalba be ne tegye a lábát, mert ha be merészeli tenni, akkor tovább nem szavatolunk a testi épségéért.”³⁴ A pártvezetőség tagjai eltávoztak a hivatalból, ahol 2 szuronyos katonát hagytak a hivatal őrzésére.

A tüntetők a Munkásbiztosító Pénztárnál Nekichet sem találták. Wallisch intézkedésére az összes tisztviselőt a tanácsterembe hívták, ahol Wallisch újabb beszédet tartott, megindokolva Nekich elmozdításának szükségességét. A Pénztár személyzete örömmel fogadta a Munkástanács közbelépését. Már foglalkoztak Nekich „bűnlajstromának” összeállításával, annak a „rémuralomnak” nyilvánosságra hozvatalával, amelyet a hivatal élén 10 éven keresztül meghonosított.

³² Szegedi Napló, 1918. dec. 11, 12.

³³ MMTVD. 5. kötet 376–377; Szegedi Napló, 1918. dec. 17.

³⁴ Uo.

A percről percre hatalmasabbá váló tüntető menet a Munkásbiztosító Pénztártól a Széchenyi téren át a városháza elé vonult, amelynek Feketesas utcai bejáratát egy század katona állta el, „A városháza előtt – írta a *Szegedi Napló* – a katonaság teljes háborús készenlétbe helyezkedett. Az ágyúkat a városházára irányították, s a kapukat szuronyos örök állták el és a gépfegyverekbe is beillesztették a halálos szalagot. A pártvezetőség tagjai az előbbi helyekről megszokott fegyveres kísérettel bemennek a városházára.” Miután a küldöttség Baloghot itt sem találta, Somogyi Szilveszter polgármester hivatalába ment, ahol Wallisch közölte a polgármesterrel: „a munkásság és katonaság és a nép ma csak demonstrálni jött vezetői mellett, de ez az erő alkalmas lesz további harcra is. Ma még csak demonstrál, de holnap esetleg oda is tud ütni.” . . . Somogyi válaszában tudomásul vette a nép óhaját, bejelentette, hogy Balogh 6 hét szabadságra ment, és kérte, hogy a Munkástanács engedélyezze számára az ügyek befejezését. Wallisch beleegyezett, hogy azt a lakásán végezze el, de kitartott álláspontja mellett, hogy a hivatal küszöbét nem lépheti többé át.³⁵

Ezután a Szociáldemokrata Párt vezetősége a bizalmi férfiakkal együtt Dettre János kormánybiztoshoz ment. Wallisch felkérte a kormánybiztost, hogyha a jövőben a Munkástanács bármit kér, a lehető leggyorsabban és formaságoktól mentesen teljesítse azt. „Kormánybiztos úr előtt egy elhatározott, erejével, hatalmával teljesen tisztában lévő és mindenre kész munkásság áll, amely kész igazáért és a forradalom vívmányaiért akárhol és akárkivel szembeállni.”³⁶ Dettre válaszbeszédében kifejtette, hogy most, amikor a munkásság „túlhelyezte magát a törvényes formákon” és jó szándékú erő alapján kíván ítéletet, eltekintve attól, hogy célszerűnek tartja-e ezt az erőnyilvánítást vagy sem, köszönettel fogadja a neki is felajánlott erőt, s megígérte, hogy a bizalmat tettekkel fogja igazolni, mivel egyéb feladata neki sem lehet, mint megőrizni a forradalom vívmányait, amelyekért ő is meggyőződéssel harcolt.³⁷

A tüntető tömeg ezután énekszóval a Munkásotthon elé vonult, amelynek ablakából Wallisch beszámolt a küldetés eredményéről. Ezután a katonák visszavonultak a kaszárnyákba, a munkásság pedig lassan széjjeloszlott.³⁸

Miután a közéleti hívtal vezetését Fodor Jenő vette át, a Munkástanács a további visszaélések megakadályozására elhatározta, hogy az egész hivatal ellenőrzése alá vonja. Az egyes osztályokba 5 bizalmat delegált azzal a céllal, hogy majd kellő tapasztalatra szert téve, az egész hivatal vezetését átveszik.³⁹

A két városi tisztviselő, különösen Balogh elmozdítása, kit a szegedi közigazgatás egyik legerősebb oszlopának tartottak, Wallisch tömegeket mozgósító, radikális, plebejus módszerei, az egész december 16-i tömegmozgalom városszerte nagy feltűnést keltett, híre Budapestre is eljutott. Az SZDP vezetőinek egy része sem Szegeden, sem Budapesten nem azonosította magát Wallisch eljárásával. Czibula pl. „sajnálatos eltévelyedésnek és visszaélésnek” nevezte a katonaság mozgósítását; Weltner pedig Budapesten vonta felelősségre Wallischt: „– Mit csináltak maguk, híresek? Ágyúkkal lövöldöztek a verebekre?”⁴⁰

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Szegedi Napló, 1918. dec. 21.

⁴⁰ Csongor: i. m. 22.

A tömegek azonban a szegedi sajtó egyhangú véleménye alapján lelkesen és éljezve fogadták a történeteket. A *Délmagyarország* „nagy jelentőségű, a maga nemében páratlan esemény”-nek nevezte a Szegedi Munkástanács és a munkásság, katonaság megmozdulását.⁴¹ „... a francia forradalom jeleneteire emlékeztető felvonulás sokáig mély nyomokat hagyott Szeged lakosságának a lelkében...” – írta Tonelli.⁴²

1918. november végén, ellentétben Ausztriával és Németországgal, Magyarországon a polgári rend nem tudott konszolidálódni, erősödtek a forradalom továbbfejlesztését sürgető erők pozíciói.⁴³ Az SzDP abból indult ki, hogy az ellenséges hadak által körülvelt, fejletlen iparú, „az agrárfeudalizmus” struktúráját most leromboló Magyarországon a proletár szocialista forradalom, a proletárhatalom megteremtése nem időserű, azért azt határozottan elutasította. A proletárforradalom eszméjének híveit az Oroszországból hazatért kommunistákból, a munkásmozgalom baloldali elemeiből 1918. november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja tömörítette. A KMP – mint arra Hajdu Tibor rámutatott – nem tekintette magát önálló „nemzeti” pártnak, hanem az alakulóban lévő III. Internacionálé magyarországi szekciójának. Irányvonala megegyezett a Komintern programjával, fő céljának a világforradalom elősegítését tekintette. A perspektívát túlzott optimizmussal szemlélve, úgy vélte, a világforradalom évek kérdése, tehát ha egy országban adva van a forradalmi alkalom, nem kell törődni a társadalmi fejlődés szintjével, mert a gazdasági kérdéseket megoldja a Szovjetek Világkőztársasága. Magyarországon az azonnali proletárforradalomra vett irányt, minden halogatást és átmenetet elutasított. A párt készült a polgárháborúra, de mint optimális lehetőséget, a hatalom békés úton való meghódítását is szem előtt tartotta.⁴⁴ A KMP erejét elsősorban a fővárosban és környékén élő munkásság megnyerésére koncentrált, de a nagyobb vidéki városokban és az agrárproletariátus körében is végzett szervező munkát.⁴⁵

A KMP november 25–26-án Szegeden is megkezdte tevékenységét. A kommunista csoport megalakítása Belocerkovszkij Antal nevéhez fűződik, az ő kezdeményezésére utazott Széll Juliska Budapestre, ahonnan egy párttitkárral s nagy halom brosúrával, röpirattal tért vissza. A szegedi csoport első titkára a Budapestről érkezett Szerbán volt. Az első párhelyiség Felsővároson a Zárda u. 7. sz. alatt volt. A pártcsoport az első hetekben taggyűléssel és kommunista agitációval, propagandával foglalkozott. A párt első tagjai a bőrösök, festők szakszervezetének tagjai közül kerültek ki, később csatlakoztak a dohánygyári munkások, majd jöttek a leszerelt katonák. Hamarosan kitűnt, hogy a nyomdászok között is vannak kommunista szimpatizánsok, így tagkönyveket és más röpiratot már Szegeden nyomtattak. Bár a tagfelvételt liberálisan kezelték, az első időkben kevesen léptek a pártba: a KMP Szegeden december hónapban kb. 100 tagot számlált.⁴⁶ A KMP megalakulására és országos térhódítására valamennyi szegedi párt

⁴¹ *Délmagyarország*, 1918. dec. 17.

⁴² Tonelli: i. m. 15.

⁴³ Hajdu: 1918. 195.

⁴⁴ Uo. 195–223.

⁴⁵ *Gábor Sándorné: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása. Az Egyesült Munkáspárt. A Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50. éve. Második kiadás. Bp. 1974 c. kötetben. 21.*

⁴⁶ VDCsMMT. 148–150; *Andorka Sándor: Vajdaságiak a magyar forradalomban. Magyar Szó (Újvidék), 1963. okt.; Andorka Sándor emlékezései Móra Ferenc Múzeum Szeged.*

felfigyelt és mérlegelte annak várható szegedi következményeit. Az új jelenség mindenekelőtt a polgári pártokat aggasztotta. A Szegedi Nemzeti Tanács december 17-i ülésén foglalkozott a kommunizmus-bolsevizmus problémával. A vitában felszólalt Wallisch Kálmán is. „A bolsevikizmusnak – mondotta – nincs Szegeden talaja, a katonaságot rendszeres előadások útján kell felvilágosítani, ami eddig szép eredményt mutat. A legfontosabb azonban munkaalkalmakról gondoskodni. Ha a munkásnak munkája és megfelelő bére van, sőt részesedik a haszonból, akkor meg van elégedve.”⁴⁷ Több hozzászólás után egyhangúlag elfogadták Tabody Zsolt és Eisner Manó indítványát, miszerint a katonaság fiatalabb korosztályának elbocsátása tárgyában a kormányhoz felterjesztést intéznek. Elhatározták azt is, hogy átíráttal fordulnak a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarához, hogy azonnal gondoskodjék munkaalkalmak teremtéséről.⁴⁸

December végén a KMP szegedi csoportja az eddigi előkészítő munka alapján már elég erősnek érezte magát arra, hogy egy az SzDP-vel közösen tartott nagygyűlés keretében a város nyilvánossága elé lépjen, „zászlót bontson”, ismertesse kommunista programját, és csatlakozásra szólítson fel, létrehozza hivatalosan is a pártszervezetet.

A december 29-i nagygyűlésen, amelyet a városháza közgyűlési termében tartottak mintegy 500 szociáldemokrata és szakszervezeti funkcionárius, továbbá kommunisták és szimpatizánsok jelentek meg. Rákosi Mátyás, a KMP vidéki szervezője csaknem 1 1/2 óráig tartó beszédét azzal kezdte, hogy a forradalom Magyarországon is napirendre tűzte a pártszakadást. Ismertette Marx koncentrációs elméletét, Hilferding tanait, az orosz forradalom lefolyását. „Néhány hét, vagy talán néhány nap múlva – mondotta – ugyanaz az égő tűzcsóva, amely a Névától a Dunáig és a Rajnáig cikázott, fölgyullad az antant országaiban is, és föl fog szabadítani minden dolgozót a tőke uralma alól.” Úgy vélte, a Szociáldemokrata Pártok az egész világon tehetetlenek. „A kommunista párt ma azt mondja, itt van az idő arra, hogy kézbe vegyük a hatalmat. A kommunista pártot a szocialista párttól csak az út választja el, a cél egy.” „A mi jelszavunk egyszerű: – Éljen a proletárdiktatúra, le a kapitalizmussal.”⁴⁹

A beszédre – zajos közbekiáltásoktól zavarva – a szociáldemokrata párt részéről Wallisch párttitkár válaszolt. Köszönetet mondott a szép beszédért, amelytől, úgy vélte, a Szociáldemokrata Párt vezetősége csak ott tér el, hogy a hangoztatott pártszakadásra szükség nincsen. Wallisch azt tanácsolta „... ne alakítsanak külön kommunista pártot, mert úgy szétforgácsolódik az erő, hanem a kommunisták is maradjanak bent a szociáldemokrata pártban. Tanulni és tanítani kell, ez lesz most a mi kötelességünk. S ha majd a kellő idő elérkezik a cselekvésre, mindnyájan ott leszünk.”⁵⁰ Wallischnak a pártegység megőrzésére irányuló törekvése tipikusan baloldali szociáldemokrata álláspont volt, s összefüggésben állt azzal, hogy a szocializmus jövőjét illetően ő is az SzDP október 8-i Kiáltványában s az egységes Szociáldemokrata Pártban látott garanciát. Többek felszólalása után a gyűlés azzal ért véget, hogy a Kommunista Párt január 1-én a Tisza szálló nagytermében tartja meg zászlóbontását, fővárosi kiküldött jelenlétében.⁵¹

⁴⁷ VDCsMMT. 153–155.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MMTVD. 5 kötet 358–360; Szeged és Vidéke, 1918. dec. 30.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

December 31-én a KMP szegedi tagjai értekezletre jöttek össze, ahol Somló Dezső budapesti kiküldött ismertette a világorradalom eseményeit, és kifejtette, hogy Szegeden, ahol már nagy számban vannak kommunisták, akik a KMP törekvéseivel egyetértenek, létre kell hozni a párt szervezetét. A megjelentek nagy lelkesedéssel fogadták a felhívást, és nyomban megválasztották a pártszervezet vezetőségét. Erről az eseményről csak a *Vörös Újság* adott tudósítást. December 31-ét kell tehát tekintenünk a KMP szegedi szervezete megalakulása napjának.⁵²

A szegedi SzDP izgalmas újévre ébredt. A KMP fellépése új helyzet elé állította. Számításba kellett vennie a lehetőséget, hogy ellenzéki tagjainak egy része mégiscsak elhagyja, a társadalom többi elégedetlen elemét is maga köré tömörítő új kommunista munkáspárt megerősödik, s megtöri az SzDP-nek a munkásmozgalomban elfoglalt eddigi monopolhelyzetét. Az SzDP tehát január 1-én délelőtt a Tisza szálló nagytermébe összehívott ülést hívott össze azzal a céllal, hogy tisztázza a bolsevizmussal szemben követendő eljárását.

Angyal Gyula budapesti kiküldött előadása és hosszú vita után az összehívott határozatilag kimondotta: „a szociáldemokrata párt a kommunista párt pártszakadási tevékenységét helyteleníti és azzal magát nem azonosítja annál inkább, mert a kommunizmus már elejétől fogva a szociáldemokrata párt alapvető programja és csupán más úton óhajtja elérni, mint a kommunisták. A pártvezetőség kimondja, hogy aki a kommunista pártba belép, azt kizárja tagjai sorából és azok a szakszervezetben nem maradhatnak benne”. Az ülés végül azt is kimondotta, hogy sürgős előterjesztést tesz a budapesti pártvezetőségnek, hogy hívjon össze minél előbb országos pártértekezletet, amely a földbirtokreform ügyében állást foglal. A szegedi pártszervezetnek ugyanis az volt a véleménye, hogy a földbirtokreform-tervezet nem elég radikális, és szükségesnek tartja e nagy fontosságú ügy újból való megvitatását, és egy új, radikálisabb tervezet kidolgozását.⁵³ A munkásmozgalom helyi sajátossága volt, hogy a kommunistákat kizáró határozat több mint egy hónappal megelőzte az SzDP februári kongresszusának ilyen értelmű határozatát, helyi sajátosság, hogy az SzDP a kommunisták elleni fellépéseit más kérdésekben valóban radikális állásfoglalással kapcsolja össze, hogy a kommunisták elleni harca március 21-ig egybefonódik a helyi SzDP, elsősorban Wallisch érvelésével: ha más úton, de az SzDP is kommunizmust akar.

A január 1-i kommunista gyűlésen Somló Dezső és újból Rákosi tartottak előadást. A kommunisták az emelvény előtt s a közelben helyezkedtek el, hogy a vezetőket minden „terrorral” szemben megvédjék. A szocialisták ellepték az egész termet, készen a gyűlés megzavarására és közbekiáltásokra: mennyi a szónok napidíja, volt-e a harctéren, mennyi orosz pénzt kapott? Eleinte úgy látszott, a kommunisták vannak többségben, amidőn azonban Somló az SzDP bírálataira tért, felborult a rend, a gyűlés az SzDP-t ünnepelte, majd a kommunisták Angyal Gyulát akadályozták szónoklatának elmondásában. Ekkor az SzDP vezetői kiadták a jelszót, ki kell vonulni a teremből a Feketesas utcába, ahol a szocialisták fognak gyűlést tartani.

⁵² *Vörös Újság*, 1919. jan. 11.; *Dégi István, Tamasi Mihály*: Mikor és hol alakult meg a KMP szegedi szervezete? Délmagyarország, 1974. febr. 23.

⁵³ *Szegedi Napló*, 1919. jan. 3.; *Délmagyarország*, 1918. jan. 3.; *Igazság*, 1919. jan. 1., jan. 9.

Az SzDP Feketesas utcai ellengyűlésén Wallisch a kommunisták kritizálásának szentelte beszédét: „A szociáldemokrata párt vezetését ki akarják csavarni azoknak a kezéből, akik a pártért éveken át mártíromságot szenvedtek a régi rend idején. A rendbontók nem elvtársak, nem szocialisták, hanem uszítók. Az összevetőségnek az a határozata, hogy akik kommunisták, azok nem lehetnek a párt tagjai. Ha erősek leszünk majd, ha a néplélek teljesen szocializálódik, vér nélkül érjük el azokat az eredményeket, amelyekre vágyunk.”⁵⁴

1919. január első felében a KMP-hoz közelálló *Igazság* című szegedi hetilapban több az SzDP országos és helyi szerveinek politikáját bíráló cikk látott napvilágot. A lap január 9-i számának egyik cikke a párt felhívulásával foglalkozott, és követelte, hogy a pártot tisztítsák meg mindenféle burzsoá befolyástól.⁵⁵ Ugyanebben a számban Szalay János újságíró, a KMP szegedi szervezetének egyik alapító tagja – aki január 7-én a szegedi Radikális Párt nagygyűlésén a proletárdiktatúra eljövételét hirdette – „Nyílt levelet” intézett a szegedi szocialistákhoz, amelyben annak a véleményének adott kifejezést, hogy a két munkáspárt létevel, az SzDP-nek a KMP elleni fellépésével és tervezett retorzióival Magyarországon „ferde irányba” került a proletárság küzdelme, Szalay elvi vitát s a munkásosztály egységének új, forradalmi taktika alapján való helyreállítását követelte.⁵⁶ Az *Igazság* január 17-i száma lehozta Wallisch Kálmán alacsony színvonalú, kicsinyes vádaskodásokat tartalmazó „Válaszát”, az egyetlen újságcikket, amelyet Wallisch az 1918–19-es forradalmak alatt Szegeden írt.⁵⁷ Wallisch feltételezhetően a polgári demokratikus forradalom és kormányzat belső krízisének hatására hajolt el jobbra, de mint elsősorban gyakorlati politikus, egyébként sem volt különösebben „jótollú”. Szalay „Válasz a párttitkár úrnak” című cikkében joggal írta: „Szegénységi bizonyítvány ez arra, hogyan nem szabad elvi harcot vívni.”⁵⁸

A reményt keltő forradalom után a munkásokra, alkalmazottakra ínséges tél köszöntött. A gyáripár fokozódó válságának közvetlen oka a szén- és nyersanyaghiány volt. A munkások számára a legnagyobb problémát a rendkívüli mértékben jelentkező munkanélküliség okozta. Somogyi polgármester 1919. február 26-i felterjesztésében kérte a Közélelmezési Minisztériumot, hogy adjanak szenet, mert „30 000 munkanélküli ember járkái indulatosan az utcákon, és folytonosan tanácskozik”.⁵⁹ Tonelli szintén 25–30 000 főre becsülte a különböző címen segélyezetttek számát.⁶⁰ A munkanélküliek a várostól heti 1–15 K. munkanélküli segélyt, az üzemektől „szénsegélyt” kaptak.⁶¹ Január közepén a napi kenyérfejadag 10 dkg., a havi cukor, illetve zsír-szalonna fejadag 50–55 dkg volt. A közellátás szervei a minimális fejadagokat sem tudták biztosítani. A polgármester a kormányservektől kérte a város 91 000 ellátatlanjának ellátását, különben „... éhhalál és lázadás lesz, amiért a felelősséget nem vállalhatja itt senki”.⁶²

⁵⁴ VDCsMMT. 159–161.

⁵⁵ *Igazság*, 1919. jan. 9.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Igazság*, 1919. jan. 17.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Gaál Endre: A Szegedi munkásságharca a Tanácsköztársaságért. 1917–1919. Szeged. 1956. 65.*

⁶⁰ *Tonelli: A franciák Szegeden, i. m. 44.*

⁶¹ *Gaál: i. m. 65*

⁶² Uo. 67.

Január elején a Munkástanács kezdeményezésére elhatározták, hogy 5 millió K. alaptőkével Házépítő Rt-t alakítanak, hogy az építkezések megkezdésével a munkanélküliséget ellensúlyozzák. A részvényjegyzés propagálására egy bizottságot hoztak létre, amelynek Wallisch is tagja volt.⁶³ Wallisch nagy energiával szervezte a mozgalmat, de már az előmunkálatok nehezen haladtak. Január 24-én a Munkástanács ultimátumot intézett a nagytőkésekhez az akció sikeréért. „Mi el vagyunk szánva a legmesszebbmenő retorzióra azokkal szemben, akik eddig alattomosan bujkálva kihúzták magukat emberi és társadalmi kötelességük teljesítése alól, és figyelmeztetjük őket, hogy a legkíméletlenebb eszközökkel fogjuk őket külön-külön kitanítani arra, amit saját benső meggyőződésükből nem tudnak és aminek a következményeit elhinni nem akarják.”⁶⁴ Január 29-én a sajtó hírül adta, hogy megalakult a Szegedi Házépítő Részvénytársaság; 2 100 000 K. alaptőkéje 4200 db. 5–500 K-ás részvény jegyzése révén folyik be, s hogy az alaptőke 1/3-át már befizették.⁶⁵

Január–február folyamán a munkásság rendkívüli segélyért, béremelésért, kollektív szerződés életbeléptetéséért több sztrájkot indított. Ezek sorát a Szegedi Kenderfonógyár munkásainak mozgalma nyitotta meg. Január 13-án a Munkástanács állást foglalt követeléseik teljesítése mellett s egyben elhatározta, hogy valamennyi textilgyártól 5–500 K. segélyt kér és a követelés teljesítését 48 órai határidőhöz köti. 14-én a Kenderfonógyár munkásai követeléseiket Wimmer Fülöp igazgató elé terjesztették és úgy határoztak, ha azokat nem teljesítik, Wimmer távozását fogják kérni. A budapesti igazgatóság csak részben tett eleget a követeléseknek: 300–400 ezer K. helyett csak 100 ezer K-t volt hajlandó kiosztani 100–350 K-ig terjedő segély formájában. A gyárigazgatóság válaszával több munkásgyűlés foglalkozott. A január 18-i Munkásotthonban tartott gyűlésen olyan vélemény is elhangzott, hogy: „El kell távolítani az igazgatót, a vállalatot pedig kommunizálni kell”, de végül is a válasz elfogadása mellett döntöttek. E sztrájkjal egyidejűleg az Újszegedi Kendergyár munkásai kollektív szerződést harcoltak ki, és ugyanannyi segélyt kaptak, mint a fővárosi textil munkások.⁶⁶ Január végén sztrájkba léptek a fűrészgyári munkások, napi 3 K. béremelést és a munkaidő 8 órára való csökkentését követelték; a villamosvasút alkalmazottai 2–3 K. napidijért a 8 órasi munkaidő bevezetéséért, a túlórák megfizetéséért és a bizalmi rendszer elismertetéséért harcoltak, végül a Munkástanács kimondotta a vállalat községezését. Február első hetében a Gázművek munkásai indítottak mozgalmat a 8 órasi munkaidőért, a bizalmi rendszer elismertetéséért; eredményes volt a Back malom munkásainak februári sztrájkmozgalma is.⁶⁷

A Munkástanács a közellátási helyzet javítása érdekében a kereskedők és magánosok feleslegesnek ítélt élelmiszer és egyéb készletét elkobozta, és a lefoglalt árukat a közellátási hivatal segítségével kiosztotta a munkások között. Egy ilyen rekvirálásról számolt be Földes Izsóné feljelentése is: „... Február 4-én Wallisch Kálmán mintegy 40 főnyi tömeggel üzletem előtt, megjelent üzlethelyiségemben és felszólított, hogy a Munkástanács éjjel hozott határozatát engedjem érvényesíteni, mert különben a vele hozott

⁶³ Szegedi Napló, 1918. jan. 5.

⁶⁴ Szegedi Napló, 1919. jan. 24.

⁶⁵ Szegedi Napló, 1919. jan. 29.

⁶⁶ VDCsMMT. 122–124.

⁶⁷ *Gadál*: i. m. 71–72.

demonstráló tömeg önkényesen fog igazságot tenni. A munkástanács akkori tagjain kívül jelenlevő ismeretlenek elállták a helyiségek összes ki- és bejáratait, senkit ki nem engedve, még az irodába sem, sőt a telefon használatát is megakadályozták. A leltárfelvételt azonnal foganatosították . . . Áruraktáram akkori értéke 600 000 K-t tett ki. Ebből a kiürítés folytán befolyt 120 000 K. mintegy 100 000 K. értékű raktár visszamaradt, ténylegesen károm meghaladja a 360 000 K-t . . .”⁶⁸ A Munkástanács fűszeres és hentes-áru boltokat állított fel, ahol a munkások maximált áron juthattak élelmiszerekhez, burzsoa lakásokat foglalt le, garniszállókat sajátított ki a lakás nélküli munkások számára.⁶⁹

A Szegedi Munkástanács Wallisch vezetésével mindent megtett annak érdekében, hogy a Károlyi- és Berinkey-kormánynak a dolgozók helyzetének javítására hozott és tervezett intézkedései Szegeden is megvalósuljanak. Legjelentősebb vívmány a béremelés volt. E szociálpolitika a magántulajdon talaján a tönkrement gazdaság viszonyai között nem hozott forradalmi változásokat a munkástömegek gazdasági helyzetében, de a Munkástanács tevékenysége nyomán politikai síkon a kettős hatalom tovább erősödött. A történeti források és feldolgozások egybehangzóan állítják: a Nemzeti Tanács a burzsoá elemek túlsúlya és csökkent forradalmisága miatt vesztett tekintélyéből, és a város irányítását mindinkább a Munkástanács vette át, 1919 januárjában már a Munkástanács volt Szegeden az egyetlen tényleges hatalom. „Nyomról nyomra ki lehet mutatni, hogy a munkástanács hangja miként lett fokozatosan folyton agresszívebb, eljárása pedig merészebb jellegű. Nem találván ellenállásra, végezetül túltette magát minden törvényen, tisztán hatalmi szóval kezdte intézni a közigazgatást, rendőri és katonai ügyeket és bíraskodást. Amit cselekedett, latens proletárdiktatúránál egyébnek alig volt tekintethető.”⁷⁰ — írja Tonelli. Hollós József szerint a Munkástanács annyira ura volt a helyzetnek és befolyásolta a közvéleményt, hogy a városháza tornyán már február vége óta vörös lobogó lengett.⁷¹

A KMP programja és jelszavai: szocializálás minden vonalon, minden hatalmat a munkástanácsoknak, olyan követelések voltak, amelyek minden munkás lelkében visszhangra találtak, és a pártnak egyre nagyobb tömegeket hódítottak meg. Az SzDP nehéz és népszerűtlen feladatot vállalt magára, midőn elszánta magát a kommunisták elleni harc folytatására. Az SzDP nem is tudott egységes álláspontot kialakítani a bolsevizmussal szemben követendő taktikát illetően, sőt mint Böhm írja, maga is fokozatosan a „hivatalos párttal” szemben ellenzéki álláspontot képviselő elemek befolyása alá került.⁷²

A szegedi SzDP 1915. január 16-án a Tisza Szálló nagytermében újból összehívott ülést tartott. A vezetőség kötelességének tartotta, hogy kikérje a bizalmiak és vezetőségi tagok véleményét arról, hogy helyes úton járt és jár-e a párt, emellett újból tisztázni kívánta a kommunista párttal szemben követendő eljárását. A január 16-i szegedi gyűlés előadója Wallisch volt. Beszédéről a sajtó részletes tudósítást közölt, s ennek alapján az eddigieknél pontosabb képet alkothatunk olyan fontos elvi és gyakorlati kérdésekben

⁶⁸ VDCsMMT. 219–220.

⁶⁹ Gaál: i. m. 74.

⁷⁰ Tonelli: i. m. 20.

⁷¹ Hollós: idézett cikk.

⁷² Böhm: i. m. 171–172.

elfoglalt álláspontjáról, mint a hatalomátvétel és pártprogram, a Spartakisták és az SzDP viszonya a kommunistákhoz. Mindenekelőtt: Wallisch a forradalmat nem tartotta befejezettnek. Ő, aki minden alkalmat megragadott, hogy a munkásokban, párttagokban tudatosítsa az októberi forradalom politikai és szociális vívmányait, január 8-án egy katonáknak tartott gyűlésen leszögezte: „Azért vagyunk itt, hogy további harcra készülődjünk, mert a forradalomnak még nincs vége.”⁷³ Január 16-i beszédében állást foglalt a hatalomátvétel kérdésében, amely már a Budapesti Munkástanács január 8-i ülésén is felmerült. Wallisch álláspontja egyelőre ellentmondásos: a szegedi SzDP eddig folytatott politikája és taglétszámának növekedése alapján úgy vélte, ennek megvolnának az előfeltételei, az SzDP azonban kádereinek képzettsége alapján nincs erre felkészülve.

„Szegeden – mondotta – keresztülvitte a párt a közéletmezés reformját és az árak leszállítását. Keresztülvitte ezenkívül, hogy a tanács különböző munkaalkalmakat juttat 3 és fél millió K. erejéig a munkanélkülieknek, a tőkésék pedig szintén gondoskodnak munkáról. Másrészt kiküzdöttük a teljes gyülekezési, egyesületi és sajtószabadságot. Mindenki, a katonaság, a csendőrség, rendőrség is a szociáldemokrata táborban van. A hatalom átvételének tehát megvannak az előfeltételei. A szocialista állam megvalósításának az lenne a célja, hogy az egész nép érezze a változást és ez tudatos legyen. Ha például megvalósulna Szegeden a szocialista uralom, akkor nem akarnók, hogy a közhivatalokban azok maradjanak, akik most vannak. Ha átvesszük az államot, akkor elvtársakat akarunk az exponensek helyére tenni. Erre azonban nem vagyunk előkészítve... Mielőtt ezt megtehetnők, mindenkinek tisztában kell lennie a szocializmus elveivel és céljaival. Sok ellenségünk van, azért, mert nem tudják, mi a szocializmus. Nem mondhatjuk azt, hogy teljesen tartózkodni kívánunk a hatalom átvételétől, olyan helyen, ahol ennek feltétlen szükségét látjuk, ott át fogjuk venni haladéktalanul a hatalmat.”⁷⁴

A hatalomátvétel kérdéséhez szorosan kapcsolódik a pártprogramról és az országos vezetéstről alkotott véleménye: „Én szívesen változtatnám meg a párt programját, szívesebben tenném gyorsabbá a tempót, ha anarchia nélkül biztosítani lehetne a célt.”⁷⁵ A munkásosztály helyzetét, szükségleteit pontosan ismerő Wallisch is az SzDP azon vezetői közé tartozott, akik a tömegek nyomása alatt sokszor hajlandóságukat, másszor terveiket követve haladtak befelé, és így kölcsönhatásként vitték még inkább balra a tömegeket. Beszéde hátralevő részében Wallisch a Spartacus-mozgalommal és a magyarországi kommunistákkal foglalkozott. Wallisch szimpatizált a Spartacus Szövetséggel, látta gyengéit is, de az ellenük fellépő opportunistá szociáldemokrata és militarista erők eljárásának ellenforradalmi színezetét nem ismerte fel, a szélsőjobb és a valódi baloldal között közbülső álláspontot igyekezett elfoglalni. „A Spartacusok csak azt érték el, hogy összerombolták a Vorwärts épületét, és 180 öntudatos proletárt megöltek. Ismerem Liebknechtet, bizonyára jót akart, de a legrosszabb keletkezett belőle, kényszerítette a szociáldemokraták többségét, hogy fegyveresen lépjenek fel a más proletárokból álló Spartacusok ellen. A Spartacusok kisebbségben voltak, a többséget meg kellett volna győzniök, de nem erőszakkal lépni föl azok ellen, akik mást akartak. Mi nem hiszünk a másvilágban, egy életünk van, azt akarjuk jól és nyugodtan eltölteni. Nem vagyunk gyávák

⁷³ Szegedi Napló, 1919. jan. 9.

⁷⁴ Szegedi Napló, 1919. jan. 16.

⁷⁵ Uo.

és ha a harcra szükség lesz, ott leszünk, a négy és fél éves háborúban azonban annyi jó elvtársunk pusztult el, hogy nem szabad kapkodnunk és könnyelmű veszteségeknek kitenni magunkat . . .”⁷⁶ Beszéde végén Wallisch újból állást foglalt a magyar kommunisták „pártbontó” törekvésével szemben, és határozati javaslatot terjesztett elő, amely az egység megbontására irányuló minden mozgalmat „ellenforradalmi” tevékenységnek minősített.⁷⁷

Január 19-én a KMP ellen folyt országos kampány részeként a szegedi SzDP is megtartotta a KMP ellen szervezett újabb tüntető gyűlését. A nagy tömegeket, mintegy 20–25 000 embert megmozgató felvonulást a KMP emberei már csak külsőségei miatt is joggal nevezték az SzDP „szégyenének”. A tüntetés du. 2-kor kezdődött, a város minden részéről érkező szocialisták zeneszó mellett vonultak az utcákon a Széchenyi térre. A menet élén Soós tábornok, Horthy későbbi hadügyminisztere haladt a Katonatanáccsal. Az összegyűlt tömegnek három helyről tartottak beszédet, Wallisch a Prossnitz-ház erkélyéről beszélt, mintegy 6–8000 embernek, tisztviselőknek, vasutasoknak, móravárosi szakszervezeteknek.⁷⁸

Noha a gyűlés eredeti célja a KMP helyi szervezetének felszámolása és lehetetlenné tétele volt, Wallisch itt elmondott beszédében két fronton harcolt. Folytatta támadását a KMP ellen, másrészt hadat üzent az erősödő ellenforradalomnak, amely a régi rend visszaállítására tört. Megismételte kedvenc gondolatát, hogy a szocialisták is tulajdonképpen kommunisták, és pozitív programként egy sajátos szocialista állammodellt is felvázolt. Wallisch nem használta a proletárdiktatúra kifejezést, kifejtette, hogy a szocialisták azt akarják, hogy „a nép a maga teljes egészében uralkodjon”. Beszéde további részében viszont már a „munkásság végleges hatalmáért” folyó harcról szólt, amelynek során mindenekelőtt a Munkástanácsot kívánta még hatalmasabbá tenni, s ezzel a korszak egyik fontos kérdésében foglalt el helyes álláspontot. Elgondolásának ellentmondása és gyengéje volt, hogy mindezt a KMP nélkül és az adott helyzetben tisztán demokratikus-parlamentáris eszközökkel kívánta elérni. Nagy jelentőséget tulajdonított a párton belüli összetartásnak, az SzDP további szervezeti kiépítésének, valamint a nemzetgyűlési választásoknak, amelytől a szocialisták győzelmét remélte.⁷⁹

A szegedi SzDP a kommunisták elleni harcát egy jobbra irányított capással ellensúlyozta. Január 25-én Nyilatkozatot adott ki, amelyben figyelmeztette a papokat, hogy a szószéket ne használják fel politikai célokra, és bejelentette, hogy a jövőben ellenőrizni kívánja prédikációikat.⁸⁰

A KMP szervezetileg még gyenge szegedi szervezete nem bírta a ránehezedő nyomást, január 17-én a szegedi lapokban megjelent kommunikációjában bejelentette föl-oszlását, jeléül annak, hogy a kommunista mozgalom még kevéssé volt konszolidálódva abban az időben.⁸¹ A KMP szegedi szervezete nem sokáig szüneteltette tevékenységét. A vezetőség és tagság többsége nem volt hajlandó tudomásul venni a „feloszlást”, újból

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Szegedi Napló, 1919. jan. 19., 21.; Szeged és Vidéke, 1919. jan. 20.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ VDCsMMT. 180–182.

⁸¹ Szegedi Friss Újság, 1919. jan. 17.

Szell Juliska köré tömörült, lakásán új pártszervezetet alakított, s megbízta, hogy új párttitkárt hozzon Budapestről, aki majd erélyesen hozzálát az újjászervezéshez. A *Szeged és Vidéke* január 24-i számában hírül is adta, hogy a kommunisták szegedi szervezete nem oszlott föl, hanem Maros u. 8. sz. alatt új helyiséget bérelt, ahol megkezdte a rendszeres szemináriumi előadásokat. Az új párttitkár, Udvardi János vezetése alatt a KMP szegedi szervezetének tevékenysége határozott formákat öltött.⁸² A KMP szegedi szervezete az országos irányvonalnak megfelelően a proletárforradalom és a proletárdiktatúra helyi, szegedi bázisának megteremtésén dolgozott, fő hangsúlyt a munkások, munkanélküliek, aktív és leszerelt katonák megnyerésére helyezte. Előadásokat, szemináriumokat rendezett, röpiratokat adott ki, agitált a Munkástanácsban az SzDP-ben és a szakszervezetekben. „... akkor mindnyájan bízunk a forradalomban. Hittük, hogy a forradalom nem áll meg Magyarország határán, és mint az erdőtüz végigperzseli egész Európát, és a mi kis Magyarországnak csak egy kis epizódja lesz a világforradalomnak . . .” – írta Andorka.⁸³ „Dicsőítettem az orosz Vörös Hadsereget, a forradalmat, és azt hangoztattam, hogy nekünk is azt kell csinálnunk, amit az orosz elvtársaknak” – emlékezik vissza Sós Károly.⁸⁴

Január 29-én a KMP gyűlést rendezett a városháza közgyűlési termében. A program szerint Rákosi kívánt előadást tartani „a kapitalista rendszer csődjéről”. A kommunisták célja elvi vita volt, amelyben mindenkit meghallgatnak, viszont meghallgatást kérnek. A KMP és az SzDP hatóság vitájának fő kérdései a termelési eszközök szocializálása, proletárdiktatúra, az SzDP és KMP egymáshoz való viszonya volt. Még Rákosi előtt, az SzDP részéről Berényi, Olejnyik, Ábrahám intéztek rövid beszédeket a hallgatósághoz; Kormányos gúnyolódását, hogy „a nők kommunizálását miképpen tervezik?”, Stéhli az SzDP részéről visszautasította. Ezen a gyűlésen szerepelt először a nyilvánosság előtt Udvardi, a párt új titkára. „A kommunistákat a szocialistáktól az választja el – mondotta –, hogy a szocialisták fokozatos reformok útján akarják megszerezni a hatalmat. A kommunisták sem máról holnapra akarják megalakítani az ideális kommunista államot, hanem a proletárdiktatúra révén áthidalást teremtenek a kommunista államhoz.”⁸⁵

Rákosi azt fejtegette, hogy a kapitalista rendszer teljesen csődöt vallott, a szabadság, egyenlőség csak üres frázis, a kapitalistáknak sok fegyvere van a proletárok ellen. Ezután kitért a Szociáldemokrata Pártnak a háború előtti és alatti tevékenységére s vázolta a proletáriátus győzelmét Oroszországban. A proletárdiktatúrát illetően kijelentette: „Ha nem kellene tartanunk az ellenforradalmároktól, akik most nemzetiszínű jelszavak alatt tesznek új erőfeszítéseket, nem lenne szükség a proletárdiktatúrára. A helyzet azonban az, hogy a beteg termelést némi vérveszteséggel – proletárdiktatúra – ma még meg lehet menteni, de később ez sok vér árán is kétséges lesz.” Rákosi vitába szállt azzal a szociáldemokrata érveléssel, hogy az üzemek még nem érettek a szocializálásra: „Ez nem áll. A kommunizálás nem jelent egyebet, mint hogy minden folyik tovább, mindenki helyén marad, csak hogy a termelés hasznát teljesen proletárok élvezik . . .”⁸⁶

⁸² Lásd e fejezet 46. sz. jegyzetét.

⁸³ Andorka emlékezései. Móra Ferenc Múzeum, id. forrás.

⁸⁴ Sós Károly visszaemlékezése. MSzMP. KB. Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban PIA.) H–S–229.

⁸⁵ MMTVD. 5. kötet, 470–471; Szegedi Napló, 1919. jan. 30.

⁸⁶ Uo.

Wallisch, mint várható volt, vitázott Rákosival. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy a forradalom további fejlődését illetően bizonyos esetekben már a proletárdiktatúra létjogosultságát is elismerte. Úgy vélte azonban, a proletárdiktatúra gazdasági és politikai előfeltételei, különösen a francia megszállás miatt, Szegeden nincsenek meg, s így céltalan az érte folyó harc. „A proletárdiktatúra nem cél, hanem eszköz, melyre csak egyéb mód híján van szükség. A teljes szén- és nyersanyaghiány idején a kommunizálás a proletárok öngyilkosságát jelenti. Minden pillanatban készek vagyunk a szocialista termelés megvalósítására, de csak akkor, ha az eredménnyel kecsegtet. Amíg azonban militarista államokkal vagyunk körülvéve, és franciák tartják megszállva a várost, ostobaság lenne megkezdenünk a harcot.”⁸⁷ Wallisch beszédében elfogadta az üzemi választmányok intézményét és az „arra érett üzemek kommunizálását”, azaz a termelőeszközök részleges szocializálását. A KMP-nek az SzDP-vel való együttműködést, az együttes harcot ajánlotta, annál is inkább, mivel úgy vélte „elvi különbség alig van” köztük.⁸⁸ Állásfoglalása egészében nézeteinek bizonyos radikalizálódását tükrözte.

A Szegedi SzDP régebbi és 1918 végén alakult párt- és szakszervezetei 1918–19 telén élénk politikai életet éltek. Az SzDP és titkára, Wallisch, természetesen arra törekedtek, hogy rendezvényeiket szociáldemokrata szellem és a jóváhagyott célok és jelszavak uralják. De miután a szakszervezetekben kommunisták is tevékenykedtek, nem tudták megakadályozni, hogy azok a gyűléseket a kommunista program és jelszavak népszerűsítésére is fel ne használják. A kommunista propaganda és agitáció nyomán a szociáldemokrata munkások egy része az SzDP-től erélyesebb politikát és a kommunisták elleni akciók beszüntetését követelte.

Február 7-én a dohánygyári munkásnők estébe nyúló tanácskozásukon kifejezték elégedetlenségüket a sérelmek miatt, amelyek a vezetőségválasztás alkalmával érték őket. Két központi kiküldött ugyanis olyan vezetőséget erőltetett rájuk, akik nem bírták a többség bizalmát. Wallisch a sérelmek orvoslását ígérte, s egyben felszólította őket, ne „paktáljanak” más pártbeliekkel, ne üljenek fel Rákosi beszédeinek. Wallisch elismerte a pártban egy ellenzék létjogosultságát, de csak addig, amíg nem bontják meg a párt egységét. „Újszegedet – mondotta – a bolsevik mozgalmak miatt zárták el. Ha továbbra is folynak ezek az egyenetlenkedések, erősbödnek az ellenforradalmárok. Vigyázni kell a burzsoára. Figyelnünk kell a grófokat, bárókat.”⁸⁹

Wallisch és a jelenlevő kommunisták között parázs vita alakult ki. „Napok, hetek kérdése, hogy a munkásság nyolcvan százaléka kommunista lesz – mondotta Udvardi –. kérdése, hogy a munkásság nyolcvan százaléka kommunista lesz – mondotta Udvardi. – Nem pártszakadás, hanem csak pártvezetőségi változás lesz.” Udvardi többek között a értekezletet annak kimondására, hogy a tagok „szélső politikát” is üzhetnek, és kommunistáknak is vallhatják magukat.”⁹⁰ Meszli Erzsébet Oroszország, a nemzetköziség, a kommunizmus és a munkásegység mellett szállt síkra. „Emlékezzünk vissza, hogy az orosz forradalom kitörésekor miként demonstráltunk. Éljen Oroszország, ez volt a jelszavunk. A kommunisták is dolgozó proletárok, nem szabad őket leköpködni. Egyesülni kell velük.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ MMTVD. 5. kötet, 479–481; Szegedi Napló, 1919. febr. 7.

⁹⁰ Uo.

Mi megmondjuk az igazat. Marx mondja, aki elősmeri a nemzetköziséget, az kommunista. Tartsuk meg továbbra is az egységet . . . Amikor a szocialista pártba beléptem, elsőnek a Kommunista Kiáltványt adták a kezembe. Én elolvastam és meg is szívleltem . . .”⁹¹ A jelenlévők Wallisch javaslatára a február 14-én lefolytatott új vezetőségválasztás során Meszli Erzsébetet választották meg a szervezet elnökének.⁹²

Az SzDP életében jelentős eseménynek ígérkezett a párt 1919. február 9-re kitűzött kongresszusa. A szegedi szervezet február 6-án a Kas- szálló nagytermében tartotta meg a kongresszus előkészítésére és a küldöttek megválasztására hivatott összevetőségi ülést. Az ülésen, amelyen 4–500 vezetőségi tag jelent meg és hajnalig tartott, Wallisch mondott beszédet. Foglalkozott a politikai helyzettel, a szakszervezeti mozgalommal és speciálisan szegedi vonatkozású dolgokkal. Wallisch beszédét a szegedi lapok „tartalmasnak és nagyszabásúnak” minősítették, de annak csak az SzDP taglétszámának alakulásával foglalkozó részeit hozták le részletesebben. Wallisch bejelentette, hogy ez idő szerint 32 154 tagja van Szegeden az SzDP-nek.⁹³ A számok a vezetőséget, a gyűlést és a szegedi közönséget is meglepték. „A szocialista eszméknek Szegeden való gyors terjedése a pártvezetőség erős agitálása mellett nem volt ismeretlen, de hogy ilyen hatalmas arányban növekszik napról napra a párt híveinek száma, azt még a beavatottak sem tudták pontosan. A pártban ezzel kapcsolatban az a nézet alakult ki, hogy a hatalmi viszonyt Szegeden lényegesen befolyásolja a szocialista tábor ekkora gyarapodása. Szeged egész lakosságát, a tanyáknak leszámításával 80 000 főnyire lehet tenni. Ha ennél a számnál tekintet nélkül hagyjuk az idegeneket, akkor kitűnik, hogy 32 154 ember abszolút többséget jelent. Vagyis a politikai hatalom gyakorlásában a szociáldemokrata párt a többségi akarat jogalapján állhat”⁹⁴ – mondotta Wallisch.

A budapesti kongresszusra megválasztott küldöttek között volt Wallisch Kálmán, Szabó János, Nemes Lajos, Stéhli István, Wallischné.⁹⁵

Az SzDP február 9-én megtartott rendkívüli országos kongresszusán Budapestről 344, vidékről 300 megbízott vett részt. A kongresszus „Az ország helyzete és a szociáldemokrata párt” címmel a forradalom teremtette helyzettel foglalkozott. A referátumot Weltner Jakab tartotta. „A kormányban nem részt venni, egyenlő lenne az árulással, de hogy tiszta szocialista kormány vegye kézbe az ügyek intézését, arra még nem érkezett el az idő. Éppen így nem érkezett el az ideje annak, hogy a termelőeszközöket államosítsuk. Az októberi forradalom még nem jelenti a szocialisták győzelmét. A régi rendszer oszlopai nem tudnak sorsukba beletörödni, az ellenforradalmi mozgalom itt-ott feltűnik és a helyzet már-már az, hogy a kormánynak kötelessége volna az egész hivatali apparátust nyugdíjának elvesztésével elcsapni. Ahol a munkásság munkanélküli segílyt kap, annak az országnak el kell pusztulnia. Éppen ezért meg kell változtatni a kapitalista termelési rendet, mert amíg kapitalizmus van, addig nincs demokrácia. Nem szabad elítélni az igazi kommunista mozgalmat, mert az oroszországi kommunisták sokkal közelebb állnak hozzánk, mint a világ bármely burzsoáziája. A kongresszust azonban nem Kun Béla és

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Szeged és Vidéke, 1919. febr. 7.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Szegedi Napló, 1919. febr. 8.

Szamuely fogják megcsinálni, hanem a szociáldemokrata párt.”⁹⁶ A referátumban és a vitában két kérdés dominált: a hatalomátvétel, a tiszta szocialista kormány kérdése, és a kommunisták elleni harc. A vitában felszólalt Wallisch is.

Wallisch beszámolt a szegedi SzDP és a Munkástanács tevékenységéről, külön kiemelve a reakciós hivatalnokok elmozdítására és a közélet megújítására hozott radikális intézkedéseiket. Szemére hányta az országos vezetőségnek, hogy a szegedi SzDP tevékenységét megbírálta, kigúnyolta, a *Népszava* pedig agyonhallgatta, nehogy a többi város is tudomást szerezzen róla, hogy így is lehet dolgozni. Wallisch hozzászólásában közvetve állást foglalt a hatalomátvétel mellett, foglalkozott a pártoktatás és a földreform kérdésével. „... a reakció Szegeden, ahol mindig fő fészke volt, nem mer megmozdulni és ... mi tízezerről harminckétezer szervezett munkásra szaporodtunk, és nem létezik az a kívánság, amelyet ha mi előterjesztünk, rögtön ne teljesítenének. A kvalifikációs törvényt meg kell változtatni, mert mi nagyon régen kikergettünk volna nagyon sok hivatalnokot, de még mindig érvényben van az, hogy csak jogászokat ültethetünk bizonyos helyekre és nem munkásokat. Azonkívül nagyon fontos az oktatás kérdése. Pártiskolát kell fölállítani, agitátorokat kell nevelni: ha itt 3–4 elvtársat lekötünk, egy hónap alatt 60–100 agitátort tudunk nevelni, akik ki tudnak menni az országba, és segítségünkre tudnak lenni. (Helyeslés.) Azonkívül Szeged január 1-én határozatot hozott, amelyben felszólítja a pártvezetőséget, hogy a földbirtokreform kérdésében ne fogadja el azt a tételt, hogy a földért térítsenek meg valamit, hanem azt a nagybirtokosoktól, a nagytőkésektől el kell venni minden kárpótlás nélkül.”⁹⁷ Noha a kongresszus napirendjébe teljesen belevágott volna, Wallisch egyáltalán nem foglalkozott a kommunisták ellen folytatandó harccal. Beszéde végén felszólította a küldötteket: „Ne határozatokat hozzunk, ne sokat beszéljünk, hanem annál többet cselekedjünk. Ha ezeket a követeléseket megvalósítjuk, akkor nincs az az ellenforradalom, az a magántőke, az a tőkésosztály, amely velünk sikeresen föl tudja venni a harcot.”⁹⁸

A kongresszus határozataiban elkötelezte magát az októberi forradalom programja mellett. Elvetette a tiszta szocialista kormány népszerű jelszavát, mert az, amint Weltner kifejtette, elvezetne a proletárdiktatúráig; jóváhagyta a kommunistáknak a munkástanácsokból és a szervezetekből való kizárását.⁹⁹ Az SzDP országos vezetősége a kongresszus után fokozta a KMP elleni harcát, elhatározta vezetőinek letartóztatását és a párt szétverését, hozzájárult ahhoz, hogy a kormány preventív intézkedéseket tehessen a KMP ellen. A kormány tc.-et adott ki a „népköztársasági államforma” védelméről, amely lehetővé tette a KMP tagjainak több évi börtönbüntetésre való elítélését.¹⁰⁰ Ebbe a vonalba vágott a szegedi SzDP-nek a KMP szegedi szervezetéhez intézett „Ultimátuma”, amelyben követelte, hogy 14 napon belül mondjon le „kűtmérgező” politikájáról, ellenkező esetben a „terror” álláspontjára helyezkedik, és a legkíméletlenebb szigorral érvényesíti ellenük a pártkongresszus határozatát. Az Ultimátumot a szegedi SzDP titkársága írta alá.¹⁰¹

⁹⁶ Szeged és Vidéke tudósítása, 1919. febr. 10.

⁹⁷ MMTVD. 5. kötet, 546.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Hajdu*: 1918. 305; *Böhm*: i. m. 142.

¹⁰⁰ *Hajdu*: 1918. 309–310.

¹⁰¹ Szegedi Napló, 1919. febr. 16.

Február 9-én, az SzDP kongresszusával egyidejűleg Szegeden is több gyűlés zajlott le. A felső- és belvárosi kerületi pártszervezetek vezetőségkiegészítő gyűlést tartottak; tanácskoztak a háztartási munkásnők, hajómunkások, gépészek, nyomdászok, szabók.¹⁰² Február 10-én a festőmunkások hetigyűlése fontos határozati javaslatot fogadott el és terjesztett az összevetőség elé: „A szegedi festőmunkások II. 10-én tartott ülésén rosszállásának adott kifejezést amiatt, hogy a szociáldemokrata párt nagyon erélytelenül vezeti a pártot a kitűzött cél felé. Követeli a festőmunkásság, mivel benn akar maradni a pártban, hogy a szocializálás felé igen erélyesen haladjon, a nagy vagyonokat egy bizonyos, a jó megélhetéshez szükséges összegezen felül kártérítés nélkül vegye köztulajdonba, hogy ezáltal már eleve kivegye a méregfogát a már elég nyíltan működő ellenforradalmároknak, akik csakis a kezükben levő nagy vagyon segélyével dolgozhatnak. Kérjük az elvtársakat ezen határozati javaslatunkat megtárgyalni és magukévá tenni.”¹⁰³

Az SzDP február 9-i kongresszusa és a kommunisták kizárására vonatkozó határozata élénk visszhangra talált a munkások körében. Jelentős munkástömeg hangulatának adott kifejezést a famunkások szakszervezetének február 23-i gyűlése, amely emiatt bizalmatlanságot szavazott az SzDP szegedi vezetőségének. A bizalmatlansági indítványt Kovács Péter vetette fel. „Indítványozza, hogy ne vegyék tudomásul az országos munkáskongresszus azon határozatát, mely szerint a kommunistákat ki kell zárni a szakszervezetekből. Nem szabad egész pártot kizárni, mert ezáltal megélhetésüket tesszük lehetlenné. A burzsoát kell kiközösíteni” . . . A közgyűlés egyhangulag bizalmatlanságot szavazott a szegedi pártvezetőségnek, és kimondta, hogy a famunkások szakszervezete nem veszi tudomásul az SzDP kongresszusának határozatát.¹⁰⁴

1919 márciusában a szegedi munkásmozgalom eseményei is a néphangulat forradalmasodásáról, a szocialista forradalom közeledéséről tanúskodtak.

Március első napjaiban Szeged fontos politikai esemény színhelye lett. A politikai hatalom teljes meghódításáért eddig elszigetelten harcoló Alföldi Munkástanácsok kapcsolatba léptek egymással, és Szegeden megtartották kongresszusukat.¹⁰⁵ A kongresszus összehívását február közepén a Szegedi Munkástanács egyik ülésén a kiskunfélegyházi küldöttség kezdeményete. Indítványára elhatározták, hogy az ország élelmezési ügyeinek megbeszélése céljából Szegeden egybehívják az Alföldi Munkástanácsok tagjait.¹⁰⁶ A kongresszuson Pest, Csongrád, Csanád, Hajdu és Jásznagykun–Szolnok vármegyékből 74 község és város – természetesen Szeged is – képviseltette magát 172 kiküldöttel.¹⁰⁷

A küldöttek március 1-én Olejnyik József elnöklete alatt Szegeden előkészítő ülést tartottak, amelyen a másnapi kongresszus elé terjesztendő politikai és gazdasági határozatok szövegét ismertették, és javaslatot tettek a tisztikar megválasztására és a programra vonatkozóan. Megállapodtak, hogy a kongresszus az esetleges külön indítványokon kívül tárgyalni fogja: a munkástanácsok egymáshoz való viszonyát, az élelmezés kölcsönös biztosítását, árak szabályozását, állást foglal az ellenforradalmi akciók ellen.¹⁰⁸

¹⁰² *Ujlaki*: i. m. 24.

¹⁰³ VDCsMMT. 220–221.

¹⁰⁴ MMTVD. 5. kötet, 549–550.

¹⁰⁵ *Hajdú Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben. Bp. 1958. 135–136.

¹⁰⁶ Délmagyarország, 1919. febr. 13.

¹⁰⁷ Népszava, 1919. márc. 7.

¹⁰⁸ Délmagyarország, 1919. márc. 2., Szegedi Napló, 1919. márc. 2.

Az Alföldi Munkástanácsok kongresszusa március 2-án Szegeden, a városháza közgyűlési termében zajlott le. A kongresszus elé terjesztett határozati javaslatokat Wallisch tevékeny közreműködésével – a Szegedi Munkástanács állította össze. A kongresszuson elhangzott felszólalások közül kiemelkedik Reichmann Zsigmondé, aki kijelentette: „Ez a határozati javaslat nem gyógyít. A népköztársaságot szocialista köztársasággá kell formálni.” Reichmann tehát amellet foglalt állást, hogy a munkásság vegye át a hatalmat.¹⁰⁹

A délutáni ülésen Wallisch a határozati javaslatok politikai vonatkozását fejtegette. Vázolta a Munkástanácsoknak a forradalom után történt térfoglalását, és követelte, hogy mondjanak fel minden, eddig is kényszerű fegyverbarátságot a polgári pártokkal. A kialakult politikai helyzetet tarthatatlannak minősítette. Követelte, hogy az SzDP vagy vegye át teljesen a kormányt, vagy pedig ha kell, vonuljon onnan ki, és tegye a legélesebb kritika tárgyává a polgári kormány működését.¹¹⁰

A tanácskozás este 9 óráig tartott. A sajtóbeszámolóok alapján sem kifejezett kommunista felszólalásra, sem kommunistaelenes megnyilvánulásra nem került sor. De a Munkástanácsok kommunistákból, baloldali szocialistákból álló forradalmi szárnya nyomásának tulajdoníthatjuk, hogy a határozati javaslatot megváltoztatva, radikálisabb szövegezésben fogadták el. Az elfogadott határozati javaslat állást foglalt a Munkástanácsok együttműködésének szükségessége és az ellenforradalommal szembeni harc mellett, magáévá tette és sürgette a társadalom szocializálásának meggyorsítását. Felhívta a kormányt, hogy a kisajátított földekért ne fizessen megváltási díjat és azokon hozzon létre termelőszövetkezeteket. Megállapította, hogy az Alföld népe az „éhség iszonyú réme” előtt áll, és a közellátási bajok azonnali orvoslását követelte. Az Alföldi Munkástanácsok március 2-án tartott szegedi kongresszusának határozatairól a *Népszava* csak töredékes ismertetést adott, azokat a *Népköztársaság* c. makói lap március 9-i száma hozta le teljes terjedelemben.¹¹¹

Tonelli írja, hogy a szegedi munkások már januárban mindenütt gyári munkásválasztmányokat alakítottak, és itt-ott már szóba került a gyárak „kommunizálása” is.¹¹² Március elsején kirobbant a kendergyári sztrájk. A mozgalom eredetileg tisztviselő munkabeszüntetéssel kezdődött, amelyhez hamarosan csatlakozott a gyár 1000 munkása is. A munkások nemcsak követeléseik teljesítését harcolták ki, hanem ami politikailag ennél is fontosabb volt, elkergették Wimmer gyárigazgatót, és átvették az üzem vezetését.¹¹³ Ezekben a napokban a magánalkalmazottak körében számos elbocsátásra került sor. A szakszervezet március 2-án a munkaadókhöz intézett ultimátumában követelte az alkalmazottak visszavételét. Wallisch a felmondást vissza nem vonó vállalatokat „kommunizálással” fenyegette meg. Az ultimátum megtette a kellő hatást, az érdekeltek elküldték a visszavonó levelet.¹¹⁴ A szakszervezet és Wallisch erélyes fellépése tehát kikényszerítette az elbocsátott alkalmazottak visszavételét.

¹⁰⁹ Szegedi Napló, 1919. márc. 3.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Közli: VDCsMMT. 228–231; lásd még MMTVD. 5. kötet, 613–615.

¹¹² Tonelli: i. m. 21.

¹¹³ Uo. 32; Gaál: i. m. 90–91.

¹¹⁴ Szegedi Napló, 1919. márc. 5.

Március 1-én Juhász Gyula – Tamás Rezső újságíró indítványát támogatva – művésztanács megalakítása helyett javasolta, hogy lépjenek be az SzDP-be, és hozzák létre a szellemi munkások szakszervezetét. „Élénk tetszéssel és tapssal fogadta az értekezlet Juhász Gyula fejtegetéseit, amelyek annak leszögezésére irányultak, hogy a művészpolgárok, akik maguk is munkások, csak a proletároknál kereshetik és találhatják érdekeik védelmét” . . . Március 4-én Czibula Antal elnökletével megalakult a Szellemi Munkások Szakszervezete, a szegedi SzDP kiváló értelmiségiekkel gyarapodott.¹¹⁵ Március 5-én a Radikális Párt elnökségéről lemondó Hollós József lépett az SzDP-be. Eisner Manóhoz intézett levelében kifejtette: „. . . azokat a forradalmi reformokat, amelyek megvalósításához szerény erőmmel és minden lelkesedésemmel hozzájárulni kívánok, Szegeden csakis abban a pártban valósíthatom meg, amely mögött egy hatalmas, fegyelmezett és a magántulajdon ideológiájától teljesen mentes tömeg áll . . . e pártnak is a balszárnyán fogok elhelyezkedni, mert véleményem szerint minden megállás visszafelé haladást jelent”.¹¹⁶

Szeged határa a többi alföldi városhoz hasonlóan igen nagy, 146 289 hold volt. A birtokmegosztás helyi sajátosságaként e területek csaknem felét – 69 873 holdat – a város birtokolta. Ebből erdő, mocsár, terméketlen terület, s a város mintagazdasága leszámításával mintegy 40 000 holdat tett ki az a mezőgazdaságilag művelt terület, amelyet a város 15 210 kisbirtokra osztva, bérlőkkel műveltetett.¹¹⁷ A kormánynak a földek felosztására vonatkozó tervei nyilvánosságra hozatala óta Szeged vezető körei állandó aggodalommal találgatták, mi lesz a sorsa a gazdag Szegednek, amely vezető szerepét, urbanitását óriási földbirtokainak köszönhette. Február 16-án megjelent a Berinkey-kormány földreform-rendelete. Ez az egész országban újból előtérbe állította a földreform akut problémáját: Szegeden néhány nap alatt 6000 kisbérlő adta be földigényét.¹¹⁸

Az SzDP országos vezetősége a párt megalakulása óta több kongresszuson és határozatban foglalkozott az agrárkérdéssel, agrárprogramja azonban nem volt. A párt vezetősége egyértelműen a marxizmus ortodox felfogását tükröző Kautsky-féle agrár-szemléletet tette magáévá, a nagybirtok rendszer teljes felszámolását, a földkérdés demokratikus megoldását az SzDP hivatalosan mindvégig elutasította.¹¹⁹ Az SzDP a Berinkey-kormány földreform-törvényével kapcsolatban elfogadta a nagybirtokosok kártalanításának elvét. A földosztásért továbbra sem lelkesedett, inkább a társas művelést óhajtotta, de tudomásul vette, hogy a polgári pártok a kisajátításra kerülő földeket egyéni használatba akarják juttatni.¹²⁰

Szegeden a két munkáspárt közül csak az SzDP foglalkozott behatóbban az agrárkérdéssel. Mint az Alföldi Munkástanácsok Kongresszusa is kifejezésre juttatta, a helyi SzDP a párt háború előtti nézeteinek megfelelően, de a kommunista felfogáshoz is

¹¹⁵ Péter László., Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. 118.

¹¹⁶ Délmagyarország, 1919. márc. 5.

¹¹⁷ Gád: i. m. 79–80, Délmagyarország, 1919. márc. 6.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Lásd erre bővebben: Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973. és Mucsi: i. m. vonatkozó részeit.

¹²⁰ A Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Története, i. m. 145.

közeledve a földek megváltás, térítés nélküli kisajátítását, majd termelőszövetkezetek alakítását követelte. Ezt a programot Wallisch a munka nélküli földmunkások március 5-i ülésén részletesebben is kifejtette. A parasztság, mint szövetséges megnyerése szempontjából oly fontos polgári demokratikus követelés: a földosztás és kisparcella kialakítás igazi jelentőségét sok kortársához hasonlóan Wallisch sem ismerte fel. Gazdasági okokra hivatkozva termelőszövetkezetek alakításának szükségességét hangsúlyozta, s a közös gazdálkodás alapján megvalósuló vonzó paraszti életforma felvázolásával a parasztokat is igyekezett ennek helyességéről meggyőzni.

„Ha a földeket felosztjuk – mondotta –, még nem teljesítettük kötelességünket. A földhöz juttatott gazdákat el kell látnunk gazdasági gépekkel és megfelelő számú igavonó állattal. Nekünk ügyelnünk kell, hogy a magántulajdonban beállott változások folytán a gazdálkodás a többtermelés jegyében a lehető legintenzívebb maradjon, és biztosítsa a dolgozó nép számára a megélhetést. A földosztással egyidőben azonban lehetetlen lenne a gazdasági gépek és a szükséges állatállomány biztosítása. A megfelelő termelési eszközök híján pedig gazdasági romlás követné az oktalanul erőszakoskodó gazdálkodást. Nekünk a termelés a célunk. Szeged város hetvenezer hold földbirtok tulajdonosa. Ezeket a földbirtokokat, melyek most is legnagyobb részt egy–húsz holdas bérletek, örökföldrökké kell átalakítani. A sok apró örökföld létesítése most ínséghez vezetne. A termelési eszközök nem állanak rendelkezésünkre. Gondoskodnunk kell az utak kiépítéséről, a járműveknek, autóknak megfelelő számban való beszerzéséről, hogy a messzebb eső földeket is könnyen elérhessük. Ezzel azt akarjuk elérni, hogy az a földmunkás, aki eddig a csillagos ég alatt kezdte meg a munkáját és a csillagok feljövéséig húzta a robotot, ne legyen a nemzet páriája. Őt is megilleti az a kényelem, szórakozás, amely kijár a többi munkásoknak is. A földmunkásoknak se szabad napi nyolc óránál többet dolgozniuk. A munka után nekik is meg kell találniuk a szórakozást, a színházat. Messzemenő céljaink között szerepel a községi, tanyai színházak felállítása is. A súlyos körülmények, de még az egyenlőtlenség is arra a határozatra kényszerítette az alföldi munkástanácsok kongresszusát, hogy a kommunizálást célzandó tejtermelő szövetkezeteket létesítsünk. Szeged földbirtokainak nagy részét ilyen tejtermelő szövetkezetekké fogjuk átalakítani . . .”^{1 2 1}

Wallisch Somogyi Szilveszter polgármesterrel vitázva kifejtette: „A szociáldemokrata párt célja a magántulajdon megszüntetése. Ennélfogva már az átmeneti időben több tejtermelő szövetkezetet kell létesíteni. Célunk az, hogy a gazdák ennek szükségességét belássák, egyébként pedig az alföldi munkástanácsok kongresszusának határozatából kifolyólag követeljük a jelenlegi földbirtokreform radikálisabb megváltoztatását.”^{1 2 2}

Március első felében egész Csongrád megyében, megkezdték a földreform végrehajtását. Szeged–Öttömös–Pusztamérges–Tápé területén a 7. sz. földosztó bizottság működött, elnöke Müller Manó ügyvéd volt.^{1 2 3} Müller március 9-én előadást tartott a földmunkásoknak. Elmondotta, hogy a reform lényege, hogy senkinek a birtokában ne legyen akkora földtulajdon, amelyet maga nem művelhet meg, továbbá, hogy a reform örökbérleteket és termelőszövetkezeteket kíván létesíteni. Előre látható, hogy a szegedi földekből nem lehet kielégíteni a szegediek igényeit, s ezért a Pallavicini uradalomból is

^{1 2 1} Szegedi Napló, 1919. márc. 5.

^{1 2 2} Uo.

^{1 2 3} Délmagyarország, 1919. márc. 11.

kell nekik juttatni. Több földmunkás is felszólalt a sajtótudósítás szerint: „Valamennyien azt kívánják, hogy a húszholdas gazdáktól is legalább annyi földet vegyenek el, amennyi a sok nincstelennek éppen megélhetésére elég. Szerintük öt hold is elég a szegedi földekből egy családnak . . .”¹²⁴

A KMP és az SzDP szegedi szervezetei március 22-én bekövetkező egyesüléséhez fontos adalék, hogy az SzDP és a Munkástanács március 3-án határozatilag kimondotta, hogy keresni fogja a megegyezést a kommunistákkal. Március 5-én a két párt képviselői tárgyalásokat folytattak egymással, de a közeledési kísérlet eredménytelenül végződött. Korabeli sajtóhír szerint a kommunisták egyetlen kérdésben sem voltak hajlandók közeledni a szocialisták felfogásához, és különösen a magántulajdon kérdésében nem akartak még ideiglenesen sem eltérni „szélsőséges” felfogásuktól.¹²⁵ Természetesen a kommunisták hajthatatlansága nem elítélendő, a proletárdiktatúráért folytatott harcban ezekben a kérdésekben valóban nem közeledhettek a szociáldemokratákhoz. Március 6-án Wallisch Budapestre utazott, hogy jelentést tegyen a pártközpontnak a tárgyalás eredménytelenségéről. Vele együtt utaztak Budapestre a földmunkások delegáltjai is, hogy a szegedi földek felosztása és a munkanélküli segélynek a földmunkások számára való folyósítása ügyében tárgyaljanak a kormánnyal.¹²⁶

Március 6-án a szegedi SzDP tudományos előadást hirdetett a katonák számára a színházba azzal a céllal, hogy megnyerje őket a Böhm-féle zsoldos hadsereg eszméjének. A katonák ezt nem fogadták el, az oroszországi Vörös Hadsereget éltetve a Széchenyi térre vonultak, ahol népgyűlést tartottak. Délután a városháza közgyűlési termében megalkították a kommunisták katonai szervezetét.¹²⁷ A szervezet katonákhoz intézett tüzes hangú röpiratában a „kommunista forradalom” eljövetelét hirdette, harcba szólított a proletárdiktatúráért a burzsoázia és a „vele szövetségessé” szociáldemokrata párt ellen.¹²⁸ A szegedi SzDP, amely a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben sikeres politikai és szervező munkát folytatott, tevékenysége nagy negatívumaként könyvelhetné el, hogy a katonák körében nem tudott számottevő befolyásra szert tenni. A katonák között a kommunista befolyás dominált. „A vörös tűzhullámok hihetetlen gyorsasággal törtek be a kaszárnyák falain, amilyen gyorsan fut át a tűz a szérűskertben egyik asztagról a másikra” – írja Ujlaki.¹²⁹

Március 6-án a festőmunkások bizalmi ülésén indítvány hangzott el, hogy a testület mondja ki a Kommunista Párthoz való csatlakozást,¹³⁰ március 8-án a postások gyűlésén 30–40 főből álló kommunista csoport jelent meg élénk Zarecsenyik Jánossal, ki oroszországi élményeiről s a bolsevik tanok helyességéről beszélt. Zarecsenyik annak a véleményének adott kifejezést, hogy a kommunizmus fegyver nélkül fog diadalmaskodni.¹³¹

Máig sem teljesen tisztázott a kérdés, a KMP szegedi csoportja március 21-ét megelőzően hány tagot számlált, milyen tömegbefolyással rendelkezett? A párt minden-

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Szegedi Napló, 1919. márc. 6.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Tonelli: i. m. 32.

¹²⁸ Csongrád megyei Levéltár (a továbbiakban CsmLt) Munkásmozgalmi, forradalmi rölapok 1918–1919.

¹²⁹ Ujlaki: i. m. 99.

¹³⁰ VDCsMMT. 232–233.

¹³¹ Délmagyarország, 1919. márc. 9.

képpen a legforradalmbibb, legagilisabb munkásokat és katonákat tömörítette soraiban, a kutatások jelenlegi állása szerint szám szerint 167-et,¹³² őket támogatta a leszerelt katonák szervezete; a párt erős befolyással rendelkezett a katonák körében, több szakszervezetben, így a famunkások, festőmunkások, cipészek, dohánygyári munkásnők szervezetében.¹³³ A pártszervezet egész tevékenysége a proletárdiktatúra helyi kivívására irányult, több forrás szerint egy helyi fegyver felkelés kirombantására is megvoltak a tervei.¹³⁴ A KMP szegedi szervezetének rendezvényei sorából kiemelkedik a március 9-i nagygyűlés, amikor a párt agitátorai egyszerre két helyen, a Kass szálló nagytermében s a Prossnitz-ház erkélyéről tartottak a proletárdiktatúra kikiáltását sürgető beszédeket az egybegyűlt népnek.¹³⁵

Másnap, március 10-én a leszerelt katonák tartottak gyűlést és tüntető felvonulást. A Korzó mozi helyiségében tartott gyűlésen Udvardi János is felszólalt, s a konkrét követelést – az 5400 K. végkielégítés követelését – magáévá téve, a burzsoázia kezében lévő egész hatalom megragadására, a proletárdiktatúra megteremtésére szólított fel. Ezután a tömeg vörös zászló alatt a városháza elé vonult, ahol küldöttségük a polgármestertől azt kívánta, hogy a maga hatáskörében teljesítse a szervezet követelését. A polgármester hosszabb beszédében kifejtette, hogy az nem lehetséges, jogosnak ismerte el azonban követelésüket, és megígérte, hogy fölterjesztést intéz a kormányhoz. A Munkástanácsban élő vonuló tüntetők deputációját Nemes Lajos fogadta. A deputáció bizalmatlanságát nyilvánította az SzDP szegedi vezetőségével szemben, követelte, hogy adják át helyüket olyanoknak, akik igazán a tömeg akarátát képviselik, és hogy a leszerelt katonák kapjanak számarányuknak megfelelő helyet a Munkástanácsban. Nemes Lajos kijelentette, hogy a kívánásokat a Munkástanács elé terjeszti.¹³⁶

Március 10-én este összeült a Szegedi Munkástanács. A Munkástanács magáévá tette a leszerelt katonák gazdasági követeléseit, és 12-ére tervbe vette a szegedi nagytőkések összehívását, hogy felszólítsa őket a leszerelt katonák kielégítésére, de képviseljük kérdésében úgy döntött, hogy mivel „minden politikai hitvallás nélküliek és nem állanak az osztályharc alapján”, nem foglalhatnak helyet a Munkástanácsban. A Munkástanács, amelyben az SzDP befolyása dominált, állást foglalt a szegedi kommunistáknak a proletárdiktatúra kivívására irányuló egyre határozottabb és sürgetőbb fellépései ellen, és úgy határozott, hogy a sajtóban közzétett Felhívásában március 11-én délelőtt sztrájkra és tüntető nagygyűlésre szólítja Szeged munkásságát, hogy a szervezett tömeg „megmutassa erejét” a kommunista törekvésekkel szemben.¹³⁷

Wallisch a Szegedi SzDP, valamint a Munkás- és Katonatanács vezetőségével egyetértésben ennél is számottevőbb lépésre szánta el magát. Dettre kormánybiztossal és Tabody kerületi katonai parancsnokkal folytatott megbeszélés alapján március 10-én Böhm Vilmos hadügyminiszterhez címzett táviratában megbízható karhatalom kiküldését

¹³² Varga János visszaemlékezése PIA. H–v–16.

¹³³ VDCsMMT. 22.

¹³⁴ Andorka emlékezései. Móra Ferenc Múzeum id. forrás; VDCsMMT. i. m. 236.

¹³⁵ Szegedi Napló, 1919. márc. 11.; Délmagyarország, 1919. márc. 11. Közli: „Mindenkori újakra készül”. . . Az 1918–19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette és a jegyzeteket írta József Farkas. 2. kötet. Bp. 1962. 639–640.

¹³⁶ Délmagyarország, 1919. márc. 11.; Szegedi Napló, 1919. márc. 11.

¹³⁷ Szegedi Napló, 1919. márc. 11., 12.

kérte Szegedre: „A katonai parancsnoksággal folytatott megbeszélés alapján, tekintettel arra, hogy megbízható katonai karhatalom rendelkezésre nem áll, és minden pillanatban félrevezetett elemek zavargásától lehet tartani, egy zászlóalj sürgős kiküldését kérjük.”¹³⁸ A szegedi SzDP érintkezésbe lépett a budapesti pártvezetőséggel, s a helyzet megvilágítása céljából repülön Budapestre küldte Szabó János pártelnököt is. Szabó érintkezésbe lépett Böhmmel és Kunfival, Böhm intézkedett, hogy a kért karhatalmi osztagot a szegedi párt rendelkezésére bocsássák.¹³⁹ Wallisch küzdelmekben gazdag életpályáján, úgy tűnik, e lépés volt a legszélsőségesebb kommunistaellenes megnyilvánulás. Történelmi szerencséje azonban megóvta attól, hogy az általa kért különítmény kommunista proletárok vérét áldozza a szociáldemokrata politika védelmében.

Március 11-én Szeged a sztrájk jegyében állott. Ezen a napon az SzDP és a KMP szegedi szervezetei tartottak viharos gyűléseket, s eddig feloldhatatlannak bizonyuló ellentétek és harcuk halálos áldozatot követelő összecsapásba torkollott. Az SzDP Klauzál téri nagygyűlésén a Kárász-ház előtt 10–15 000 ember s az Európa szálló előtt is több ezer ember jelent meg. Mindkét helyen több szónok beszélt, kik egyidejűleg állást foglaltak a kommunizmus mint végcél mellett, s a kommunisták „egységbontó” törekvései ellen. Az Európa szálló előtti gyűlést Wallisch vezette, s felszólalt a Kárász-ház előtti nagygyűlésen is.¹⁴⁰

„A szociáldemokrata párt tüntető sztrájkot rendezett – mondotta Wallisch az Európa szálló előtt –, mert tegnap a leszerelt katonák gyűlésük után állást foglaltak a párt vezetősége ellen. A szociáldemokrata párt vezetőségét a munkásság legnagyobb ellenségének mondták s azzal vádolták meg, hogy nem teljesítette kötelességét, és hogy a munkásság nem bízhat meg benne. Erőpróba ez itt, próbamozgósítás, amellyel be akarjuk bizonyítani, hogy a többség helyesli azt az utat, amelyet a szociáldemokrata párt követ.”¹⁴¹ Közben egy francia gépfegyveres különítmény tűnt fel, amely egyenesen a tömegeknek tartott. Megjelenésük óriási izgalmat keltett, a tömeg sorai megbomlottak . . . „A párt vezetősége – folytatta Wallisch – mindig arra fog törekedni, hogy a munkásság követeléseit végrehajtsa. Felhívta a tömegeket, hogy mindenki a legnagyobb nyugalommal vonuljon el, és azzal a tudattal térjenek haza, hogy kötelességüket jól teljesítették. *Még nincs befejezve a forradalom. Csak akkor érünk végcélunkhoz, ha a kommunizmust megvalósítottuk*”¹⁴² (Kiemelés tőlem, S. K.) Több felszólalás után a gyűlés határozati javaslatot fogadott el a „rendbontó” kísérletek ellen, amelyeket „ellenforradalmi cselekményeknek” minősített. Az általánosságokban mozgó határozat külön megnevezés nélkül is a kommunisták ellen irányult.¹⁴³

A gyűlés után 15–20 feltehetően kommunista fegyveres katona a proletárdiktatúrát éltetve a szállodába hatolt és megtámadta Wallischt. Szalonszocialistának nevezték, azzal vádolva, hogy 60 000 K. fizetést húz. Szemére hányták, hogy előző nap karhatalmat kért és kérdőre vonták, hogy milyen álláspontot foglal el a leszerelt katonák követeléseivel szemben. Wallisch ismertette a Munkástanács határozatát, s a többi között kijelentette:

¹³⁸ VDCsMMT. 236–237.

¹³⁹ Szeged és Vidéke, 1919. márc. 17.

¹⁴⁰ VDCsMMT. 237–245.

¹⁴¹ Szegedi Napló. 1919. márc. 12.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo.

„Havi ezer korona fizetésért dolgozom. Éjjeleimet nappallá teszem. Ha csak megélhetésemet akarnám biztosítani, bemennék akármelyik biztosító intézetébe. Ott feltétlenül kapnék havi ezerhatszáz koronát is.” Wallisch tagadta, hogy aktív tisztokért telefonált volna, megnyugtató kijelentései után a katonák elhagyták a szállót.¹⁴⁴

A KMP szegedi szervezete a *Vörös Újság* Kossuth Lajos sugárúti kiadóhivatala előtt tartott gyűlést, amelyen mintegy 2000 ember jelent meg. Az első felszólalók a leszerelt katonák követeléseit adták elő, majd Udvardi üdvözölte a megjelenteket. A leszerelt katonákhoz fordulva kijelentette, hogy nem az 5400 K. kell, hanem proletárdiktatúra, a hatalom teljessége. Követelte, hogy a sajtó tárgyilagosan írjon a kommunistákról, majd közölte, értesítést kapott arról, hogy délután budapesti katonaság érkezik a szegedi kommunizmus vérbefojtására. „Megkíséreljük őket felvilágosítani – mondotta –, de ha ez nem megy, akkor golyóval felelünk . . .” Udvardi azt állította, hogy Közép-Európa sorsa a szegedi kommunizmuson fordul meg, s felszólította a jelenlévőket, legyenek készen, hogy ha megkapják a jelszót – s ez az idő már nincsen messze –, mindnyájan megtegyék, amit tenni kell.¹⁴⁵ A gyűlés végén dulakodás kezdődött a kommunisták és a vörös zászló alatt odaérkező szocialisták között, kik feltehetően a gyűlés megzavarására készültek. Lövések dördültek el, többen megsebesültek, közülük Balogh János pékinas 2 nap múlva sérüléseibe belehalt.¹⁴⁶

A kommunisták és leszerelt katonák erőfeszítései a Wallisch által kért karhatalom visszarendelésére eredménytelenek maradtak. A délután és az éjszaka folyamán mintegy 960 főnyi tengerészekből, géppuskásokból és kerékpárosokból álló karhatalom érkezett Szegedre Neuberger Frigyes főhadnagy parancsnoksága alatt.¹⁴⁷ Neuberger magát városparancsnoknak nyilvánítva elrendelte a statáriumot, a fegyverek beszolgáltatását, szesztilalmat; gyűlések tartását előzetes engedélyhez kötötte.¹⁴⁸ Másnap megkezdődött a kaszárnyák lefegyverzése, fegyverek után kutattak magánlakásokban is. Neuberger katonái több kommunistát letartóztattak, de több száz fosztogatni szándékozót is. Varga János visszaemlékezése szerint a KMP szegedi helyiségét bezárták, Udvardi Budapestre utazott.¹⁴⁹

A KMP szabadon maradt szegedi vezetői és tagjai a sajtóban közzétett memorandumban és terjedelmes röpiratban elemezték az új helyzetet, és megfogalmazták a párt követeléseit. A KMP memorandumában közölte, hogy nem vállal semmi garanciát és a leghatározottabban tiltakozik minden tendenciózus rendbontás ellen, felszólította az SzDP-t, tartózkodjék minden olyan kijelentéstől, amely a tömeghangulatot esetleg „terrorrá” fokozná.¹⁵⁰ A KMP követelte: 1. a „taktikázó és összeállításában antidemokratikus” Munkástanács összehívását a gyárak, üzemek, műhelyek választottjaiból, 2. a letartóztatott budapesti kommunista vezérek azonnali szabadonbocsátását, 3. a szegedi mozgalomból kifolyólag egyetlen proletárnak se essék bántódása, a letartóztatottakat bocsássák azonnal szabadon, 4. Szegedről az összes karhatalmi erőt azonnal

¹⁴⁴Uo.

¹⁴⁵Uo.

¹⁴⁶Uo.

¹⁴⁷Uo.

¹⁴⁸Uo.

¹⁴⁹VDCsMMT. 248–249.

¹⁵⁰Délmagyarország, 1919. márc. 12.

távolítsák el, 5. a szegedi helyőrség katonái közül az állítólag megbízhatatlan elemeket csak a proletariátus mindkét pártjától kiküldött bizottságok hozzájárulása után lehessen lefegyverezni, 6. a statáriumot azonnal szüntessék be. A követelések teljesítése ellenében a KMP vállalta Szeged biztonságának, belső rendjének a megővését.^{1 51}

Március 13-án éjjel a Szegedi Munkástanács történelmi jelentőségű ülésén elhatározta, hogy átveszi a város vezetését. Wallisch már 1918 ősze óta mélyszégyen elégedetlenséggel és türelmetlenséggel szemlélte a burzsoázia államapparátus helyi szerveinek működését, a szegedi burzsoázia tevékenységét. Decemberben egyik fő kezdeményezője volt az államapparátus megtisztítására irányuló akciónak. Az SzDP februári kongresszusán is a kvalifikációs törvény megváltoztatása mellett foglalt állást, és minden alkalommal hangoztatta, hogy a vezető állásokat proletároknak kellene betölteni. Március 11-én a Kárász-ház előtti nagygyűlésen kijelentette: „... mi odakiáltjuk a burzsoáziának is, hogy vigyázzon magára, mert mi nem azért haragsunk a kommunistákra, mivel ők sokat akarnak, hanem azért, mert a párt egységét akarják megbontani.”^{1 52} A döntést sietteték a közelgő képviselőházi választások, másrészt a kommunisták törekvése a proletárdiktatúra kikiáltására, a közhatalom kézbevitelére. Március 13-án a Munkástanács elhatározta, hogy a közigazgatás exponált helyeit szociáldemokraták töltsék be. A Munkástanács a helyesnek elfogadott elv személyi konzekvenciáit is levonta, s a város kormánybiztos főispánjává Wallisch Kálmánt, polgármesterré pedig Czibula Antalt választotta meg. A Munkástanács elhatározta, hogy ezt az elvet minden vonalon érvényesíteni fogja.^{1 53}

A Munkástanács kiküldöttei a határozatot március 14-én délelőtt, memorandum formájában átadták Dettre kormánybiztosnak és Somogyi polgármesternek, akiket nyomban föl is kértek, hogy helyüket engedjék át. A munkástanács memoranduma hangoztatta, hogy távolról sem gondol „terrorisztikus” eszközökre, hanem igaza tudatában kizárólag azt kívánja a polgármestertől és a kormánybiztostól, hogy a súlyos viszonyok szem előtt tartásával engedjék át helyüket olyanoknak, akikben a munkásság minden körülmények között megbízik.^{1 54} Dettre és Somogyi látszólag nyugodtan fogadták a Munkástanács határozatát, Somogyi annak a véleményének adott kifejezést, hogy az országban csakis a szervezett munkásság képes a lakosság vagyónbiztonságát megővni. Dettre a történekről telefonon jelentést tett a kormánynak, Wallisch pedig 16-án Budapestre utazott, hogy a Munkástanács határozatához megszerezze a kormány jóváhagyását. Dettre és Somogyi egyelőre helyükön maradtak, készülve hivataluk átadására.^{1 55}

A város újonnan megválasztott vezetői Czibula és Wallisch az SzDP Klauzál téren tartott március 15-i ünnepélyén tettek hitet a munkásérdek szolgálata mellett. „Nem szívesen vállaltam ezt a terhes és erőmet túlságosan meghaladó földadatot – mondotta Czibula Antal. De vállaltam, mert mint a város szülötte és fia, látom, hogy itt eddig sohasem érvényesült a modern szellem és a munkásság akarata. (Úgy van.) Arra fogok törekedni, amit már tizenkét évvel ezelőtt hirdettem: hogy megszűnjének itt a lehetetlen lakáviszonyok, hogy a munkások emberhez méltóan lakhassanak, hogy a közszükségleti

^{1 51} Tanácsköztársaság Csongrád megyében. Hódmezővásárhely. 1919. Dokumentumok 3/b.

^{1 52} VDCsMMT. 241.

^{1 53} Délmagyarország, 1919. márc. 14.

^{1 54} Uo., Szegedi Napló, 1919. márc. 15.

^{1 55} Uo.

cikkek előállítását a város vegye a kezébe, és így a város teremtsen munkaalkalmakat, hogy a kultúrát mindenkinek hozzáférhetővé tehessem, hogy Szegedet gyárvárosra fejlesszem, hogy társadalmi egyenlőséget teremtsék, ne legyen gazdag ember, de ne legyen szegény sem, hanem megelégedett emberek lakóhelye legyen ez a város.”¹⁵⁶

„Nem akarok programbeszédet tartani – kezdte beszédét Wallisch –, mert ha a Munkástanács a város élére állított, ott csak addig maradhatok, amíg a Munkástanács és az összmunkásság akaratát végre tudom hajtani. Az, hogy én a kormánybiztosi széket elfoglalom, nem azt jelenti, hogy a kormánybiztosi székbe Wallisch ül, hanem, hogy a munkásság képviselője, hogy itt csakis az történik, amit a munkásság akar, és hogy már a törvények végrehajtásánál azt tarthassuk szem előtt, hogy mi itt a munkásság érdeke. Mindenkit szívesen fogadunk, aki bennünket ebben a munkában támogat, de ha akadnának olyan egyének – mint ahogy már beszélnek róla –, akik a mi tevékenységünket meg akarják bénítani, azokkal föl vesszük a legkönyörtelenebb harcot és odakiáltjuk nekik: mi vagy ti! S ha vannak, ahogy vannak ilyen hangok, az onnan van, hogy tudják, hogy itt nem egyszerűen személyváltozásról van szó, hanem rendszerváltozásról van szó. Ahhoz, hogy végcélunkat elérhessük, szükség van arra, hogy Önök zárt sorokban álljanak hátunk mögött. Tartsunk össze és a győzelem csak a miénk lehet.”¹⁵⁷

Az SzDP központi küldötte, Kondor Bernát, a kommunisták elleni harcot is igyekezett napirenden tartani, s hangoztatta, hogy a kommunisták mozgalmaival éppen úgy, mint mindennemű ellenforradalommal le kell végre számolni.

A gyűlés után Wallisch Kálmán újból visszautazott Budapestre, ahonnan csak 18-ra várták vissza.¹⁵⁸

A szegedi Munkástanács március 13-i döntése elsősorban a burzsoá államapparátus, másodsorban – a Neuberger-különítmény szegedi működését is figyelembe véve – a kommunisták ellen irányult. A döntés az országos folyamat része volt, aminek fontosságát növelte, hogy Szegeden, az Alföldi Munkástanácsok központjában hozták, tehát fennállt a példa követésének lehetősége.

A szegedi sajtó és közvélemény a március 13–14-én történeteket úgy értékelte, hogy: „Szegeden megkezdődött a békés proletárdiktatúra.”¹⁵⁹ A korabeli értékelés bennünket is állásfoglalásra készítet. Anélkül, hogy részletezéseibe bocsátkoznánk, szeretnénk leszögezni, hogy a március 13-val kezdődő fordulat értékelésében az újabb történeti irodalomban Hajdu Tiborral értünk egyet, aki annak pozitív oldalait hangsúlyozza. „Az, hogy egyes megyékben és városokban a munkástanács átvette a hatalmat – írja Hajdu –, nem tekinthető valamiféle helyi proletárdiktatúrának; ilyesmi alig képzelhető el, az illető munkástanácsok igyekeztek a kormánynál legalizálni forradalmi lépésüket, amely azonban a békés formán túl komoly hozzájárulást jelentett a burzsoá diktatúra megdöntéséhez, és végső soron tarthatatlanná tette a tehetetlensége tudatában mindezt lenyelő kormány helyzetét.”¹⁶⁰

¹⁵⁶ Szegedi Napló, 1919. márc. 18.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Szegedi Napló, 1919. márc. 15.

¹⁶⁰ Hajdu: 1918. vonatkozó részek; hasonló értékelést ad Péter: Juhász Gyula a forradalomban. i. m. 137–138.

2.

A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásának sorsdöntő óráit Wallisch Kálmán Budapesten élte át.¹ Itt értesült a Vix-jegyzék átnyújtásáról, amelyben a párizsi békekonferencia a bolsevizmus elleni harc jegyében – szövetséges ellenőrzés alatt álló semleges zóna felállításával – újabb területek átadását követelte a magyar kormánytól. A csődbe jutott Berinkey-kormány Károlyi javaslatára lemondott, hogy helyét tiszta szociáldemokrata kormánynak adja át. Wallisch részt vett az SzDP országos vezetőségének március 20–21-i ülésein, amely a hatalomátvétel kérdésével foglalkozott, majd a baloldal állásfoglalásának hatására elhatározta, hogy ennek előfeltételeként megállapodást köt a kommunistákkal.² A két munkáspárt egyesülése a forradalom fejlődésének, a proletárforradalom győzelmének szükségszerű következménye volt. A megegyezést szükségessé tette a kommunisták ereje és befolyása, a munkásság egységtörékvése, a csalódás az Antantban, amiből logikusan következett a közeledés Szovjet-Oroszországhoz. Március 21-én a KMP és az SzDP képviselői aláírták az egyesülésről szóló határozatot, proklamálták a proletárdiktatúrát, és megalakították a Forradalmi Kormányzótanácsot.³

A Tanácsköztársaság kikiáltásának nemzeti és nemzetközi jelentősége igen nagy volt: mélyen a magyar múltban gyökerezett, s annak régen feszülő szociális és nemzeti problémáira próbált választ adni.⁴ A magyar munkások Oroszország proletariátusa után elsőnek hódították meg a hatalmat s vetettek véget a tőkés kizsákmányolásnak; a forradalom békés úton aratott győzelmet, földrajzi helyzete a proletárforradalom elő-őrsévé tette Nyugat-Európában.⁵

A bekövetkezett események szegedi vonatkozásban a szintén Budapesten tartózkodó Udvardi Jánost, a KMP szegedi titkárát állították előtérbe, aki március 21-ről 22-re virradó éjjel Fiedler Rezső népbiztos utasítására, Wallischt is megelőzve, különvonaton Szegedre utazott. Megbízása volt, hogy minden közbülső állomáson jelentse be a proletárdiktatúra kikiáltását, Szegeden alakítson Forradalmi Végrehajtó Bizottságot, és ügyeljen arra, hogy annak működése ne kerüljön ellentétbe a Tanácskormányéval.⁶ Március 22-én délelőtt 9 órakor a kommunisták, szociáldemokraták, katonai bizalmiak a városháza közgyűlési termében tartott együttes ülésén Udvardi bejelentette a két párt egyesülését, a proletárdiktatúra kikiáltását majd az ügyek vitelére összeállították a helyi Forradalmi Végrehajtó Bizottság ideiglenes névsorát. Szeged város úgyszólván összes hatóságai, egyesületei és testületei, beleértve a katonaságot, csendőrséget és a rendőrséget, bejelentették csatlakozásukat a proletárdiktatúrához.⁷ A Kommunista Párt helyi vezetőinek egy része az egyesülést kezdetben bizalmatlanul fogadta, a viták során azonban tisztázó-

¹ *Koloman Wallisch* Bemerkungen zu den beim Prozess Wallisch vom Zeugen Albory dem Gerichte vorgelegten Zeugenaussagen. Móra Ferenc Múzeum. Szeged.

² *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969 (a továbbiakban Hajdú 1919.) 23–48; *K. Wallisch*: Bemerkungen, id. dok.

³ *Hajdu*: 1919. uo.

⁴ *Hanák Péter, Laczkó Miklós és Ránki György*, Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. A Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp. 1972 c. kötetben 49.

⁵ *Hajdu*: 1919. 51–52.

⁶ VDCsMMT. 263–264; *Csongor*: i. m. 6.

⁷ VDCsMMT. 263–266, *Szegedi Vörös Újság*, 1919. márc. 22.

dott, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői közül kiket vonnak be az új forradalmi szervek munkájába. Wallisch, aki a délután folyamán érkezett Szegedre, a proletárdiktatúra megszületésének első pillanatától részt vállalt annak munkájában, és a forradalmi szervek számítottak is közreműködésére.

Március 21. eseményeinek híre futótűzként terjedt a városban. Március 22-én déltájban rögtönzött népgyűlésen, délután plakátok hirdették a proletárdiktatúra kikiáltását. Az eseményt a kaszárnnyakban is kihirdették, ahol azonnal megkezdődött a Vörös Hadsereg szervezése.⁸ „Mindenkinek belátta – írta a szegedi *Proletár* c. újság –, hogy nem lehet más választás: az antant imperializmusával szemben, amely Magyarországot meg akarja fojtani, el akarja rabolni területeit, meg akarja fosztani minden életlehetőségtől, csak a proletárdiktatúra jöhetett! A másik erő, amely közreműködött a magyar proletárforradalom megteremtésében, a munkásoknak, földműves szegényeknek és katonáknak az az elhatározása, hogy nem akarják többé hordani a tőke igáját.”⁹

Este 7 órakor összeült a Szegedi Munkástanács Végrehajtó Bizottsága. Az ülést Udvardi nyitotta meg, bejelentette a két munkáspárt egyesülését és a Forradalmi Végrehajtó Bizottság megalakulását. Közölte, hogy a Munkástanács addigi összetételében megszűnik, de az új választásokig a Munkástanácsnak tovább kell működnie. Udvardi figyelmeztette az egybegyűlteket, hogy a proletárdiktatúrában nagyon szigorú törvények vannak, és felhívta a figyelmet az ellenforradalmi veszélyre, amely Szegeden, ahol két imperialista hadsereg is tartózkodik, különösen nagy.¹⁰

A budapesti eseményekről Wallisch Kálmán referált. Beszédében új külpolitikai orientáció körvonalait vázolta fel és hitet tett a Szovjet-Oroszországgal való szövetség mellett: „Eddig a párt nyugat felé szimatolózott és bízva a nyugat demokráciájában, ott várta a felszabadítást. Most azonban bebizonyosodott, hogy ők minden demokratikus felfogással ellenkezően a győztesek jogán egyszerűen le akarnak tiporni. A szocialisták erre összegyűltek és arra a gondolatra jutottak, hogy ne tekintsünk többet nyugat felé, hanem nézzünk kelet felé, és keressük a kapcsolatot az imperialista államok ellen a szovjet köztársasággal... és ajánljuk fel a szovjet-köztársaságnak szövetségünket.” Wallisch ismertette a két munkáspárt egyesülésére vonatkozó határozatot, örömmel fogadta a munkásegység megvalósulását, és minél eredményesebb közös munkára szólította fel az egybegyűlteket.¹¹

A Szegedi Munkástanács esti ülésén jóváhagyta a Forradalmi Végrehajtó Bizottság délelőtti ülésen összeállított listáját. A város élére a Direktórium és a mellette működő 8 bizottság (forradalmi rögtönítelő bíróság, rendőrségi biztos, kultúra és nevelésügyi bizottság, sajtóbizottság, közéleti bizottság, közegészségügyi és szociális bizottság, katonai parancsnokság, propagandabizottság) került, amely a hatalmat át is vette. A Direktórium tagjai Czibula Antal, Udvardi János és Wallisch Kálmán lettek.¹²

Hogy Magyarország a háborúban súlyos vereséget szenvedett, s további sorsának alakulásába döntő súllyal szólnak majd bele a nagyhatalmak imperialista törekvései és

⁸ VDCsMMT. 266–268.

⁹ Uo. 266

¹⁰ Uo. 268–269.

¹¹ Uo. 269–270.

¹² Uo. 264–265.

kelet-európai szövetségeseinek részben nacionalista érdekei, azt Szeged a többi magyar impérium alatt álló városnál korábban tapasztalhatta. Az 1918. november 13-án belgrádi fegyverszüneti egyezmény értelmében a szövetségesek többi között jogot nyertek bármely általuk megjelölt helység vagy stratégiai pont megszállására, valamint szabad áthaladásra és tartózkodásra az ország egész területén. Szeged stratégiai jelentőségét a közép-európai befolyás kiépítésére törekvő franciák számára vasúti csomópont jellege és a tiszai hidak adták meg. A szegedi vasúti hidon átvezető vasútvonal kapcsolta össze Romániát az Antant országaival, innen lehetett fellépni egyensúlyozólag a szerbek és románok között, kiknek viszonya a Bánátért való osztozkodás kérdésében feszültté vált. Szeged 1918. decemberétől fokozatosan francia, Újszeged, a Tisza balpartján fekvő városrész pedig szerb megszállás alá került.¹³

A proletariátus Szegeden tehát a francia megszállás rendkívül kedvezőtlen körülményei között vette kezébe sorsának irányítását. A francia városparancsnokság nyílt katonai fellépésre nem érezte magát elég erősnek – a francia katonákkal felfegyverzett vöröskatonák néztek farkasszemet –, de Neuberger városparancsnokhoz intézett átiratában jelezte, hogy katonái az eddiginél erőteljesebben fogják megszállni Szegedet, és felszólította a városparancsnokot, hogy adja át a franciáknak a várost. Neuberger válaszában közölte, hogy a Tanácskormány Végrehajtó Bizottsága nem hajlandó a várost átadni, sőt felszólította a franciákat a város elhagyására. A nap folyamán kommunista katonák és Neuberger tengerészei két helyen is megtámadták a franciák őrségeit. A franciák több személyt letartóztattak, ágyúparkjukat Újszegedre vontatták és a tüzéségnek megvolt az utasítása, hogy az innenső oldalon maradt őrségek megtámadása esetén lőjék a várost.¹⁴ Wallisch az erőviszonyok alapján a franciák elleni offenzív fellépésekkel nem értett egyet. Úgy vélte, a francia megszálló csapatokkal olyan viszonyt kell fenntartani, mint előzőleg, és szükségesnek tartotta felhívni a munkásság figyelmét, hogy az esetleges francia provokációk elől térjen ki.¹⁵

A Direktórium március 23-án Szeged város népéhez intézett „Felhívásában” röviden vázolta a lezajlott országos és szegedi eseményeket, az államapparátus helyi szerveiben végrehajtott szervezeti és személyi változásokat. Kimondotta, hogy a Direktórium intézkedéseinek mindenki tartozik magát alávetni, az áruzsorát és rémhírterjesztést üldözendő cselekménynek nyilvánította, vasfegyelmet, tiszta öntudatot, becsületet munkát követelt minden vonalon.¹⁶

23-án reggelre a franciák a város minden fontosabb pontját megszállták. A város új és régi vezetőiből álló küldöttség tagjaként Wallisch is részt vett a francia városparancsnokságon folytatott tárgyalásokon. Itt sikerült átmeneti megállapodást kötni, amely szerint a Direktórium tagjai garanciát vállaltak a rend magyar csapatokkal való fenntartásáért, aminek következtében a francia csapatokat az utcákról, épületektől bevonták.¹⁷

¹³ Tonelli: A franciák Szegeden, vonatkozó részek.

¹⁴ Szegedi Vörös Újság, 1919. márc. 23.; VDCsMMT. 27; Tonelli: i. m. 42.

¹⁵ PIA. H–v–16.

¹⁶ VDCsMMT. 273.

¹⁷ Tonelli: i. m. 42–44.

A Szegedi Forradalmi Végrehajtó Bizottság március 23-án kezdte meg működését; 10 óra hosszát tartó ülésén tárgyalta meg a proletariátus érdekében hozandó legsürgősebb intézkedéseket. Kimondták, hogy amíg a Tanácsköztársaság szerveit a fővárosban és vidéken kiépítik, a Direktórium önállóan intézkedik, amelynek során példaadó útmutatást kíván adni az egész Alföldnek, és az Orosz Szovjet Köztársaság tanulságait érvényesíti.¹⁸

A Direktórium megkezdte első rendeleteinek kiadását is. Március 23-án jelent meg a közellátás biztosítására vonatkozó rendelet, amelyet Wallisch is aláírt. A rendelet felszólította a város lakosságát, hogy 24 órán belül jelentse be ételmiszer- és ruhakészleteit. Az ételmiszerkereskedők 48 órán belül tartoztak bejelenteni készleteinek, míg a közellátás kereskedőinek 72 órán belül kellett bemutatni leltárukat. A rendelet kimondta, hogy megszegőit statáriális bíróság elé állítják.¹⁹

A Direktórium március 24-én a városháza tanácstermében fogadta a városi hivatalok főnökeit, e napon kelt a tisztviselőkhöz intézett körrendelete is. A Direktóriumnak az volt az álláspontja, hogy azok a tisztviselők, akik nem kívánják az új rendszert szolgálni, bántódás nélkül félreállhatnak, akik azonban a helyükön akarnak maradni, dolgozhatnak lelkiismeretesen és kötelességtudóan.²⁰ A proletárdiktatúra életbelépése, az új államapparátus kiépítésének folyamata Szegeden sem járt együtt tisztviselők tömeges elbocsátásával. Csak a főispán és a polgármester, kiket a Munkástanács még március 13-án felmentett, váltak meg hivataluktól. Megmaradt állásában a többi között az ellenforradalmi beállítottságú polgármesterhelyettes, továbbá a rendőrség egész személyzete. Ilyen negatívumok országosan is jelentkeztek.

A tisztviselők előtt a Direktórium tagjai mondtak beszédeket. Czibula a vállalatok egész sora közsegésítésének széles programját, a modern lakáspolitikai elveit vázolta, majd Wallisch emelkedett szólásra, s az új rend megszilárdítására, közös munkálkodásra szólította fel a hivatalnokokat.²¹ „Akinek csak egy gondolata is van, köteles azzal előjönnie – mondotta. Ha bármi munkát tudunk, amihez érdemes hozzáfogni, abba nyomban belekezdünk. Nem megyünk többé a minisztériumhoz, hanem megcsináljuk magunk. Amit az utóbbi hónapok kis átalakulásainak hatásai alatt kezdtünk, azt folytatjuk most kiterjesztett lendülettel. Rendelkezünk hozzá minden szegedi vagyonnal. Hivatalában mindenki az egyszerűséget keresse nehézségek, akadályok és akadályoztatások nélkül. Az életbevágó ügyet tessék pillanatnyi késedelem nélkül elintézni. Aki ezt csinálja, azt tiszteljük, becsüljük, támogatjuk, de nem teketóriázunk azzal, aki akadályokat gördít atunkba . . .”²²

A Direktórium és a Forradalmi Végrehajtó Bizottság az élet új és új területein szerzett érvényt a hatalomra jutott proletariátus követeléseinek és akaratának. Március 25-én jelent meg a kötelező munkásbiztosításról szóló rendelete,²³ továbbá a „Szeged tanügyi munkásaihoz” intézett rendelete az iskolai oktatás szocialista szellemű átalakításáról, amelyet a Direktórium részéről Wallisch is aláírt.²⁴ Utóbbi rendelet a kultúr-

¹⁸ VDCsMMT. 279–280.

¹⁹ Uo. 274.

²⁰ Szegedi Napló, 1919. márc. 25.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Szegedi Napló, 1919. márc. 25.

²⁴ Gaál: i. m. 215–216.

bizottság álláspontjának megfelelően a vallást magánügynek nyilvánította, és a vallás-oktatást az iskolában betiltotta. A kultúrbizottságnak a szegedi iskolák megreformálására vonatkozó egyéb terveiről és személyi javaslatairól a sajtó részletesen beszámolt. Az egészségügyi bizottság Szeged közegészségügyének megjavítása érdekében a többi között terve vette gondozó intézetek felállítását a tuberkulózis, nemibetegség és fogbetegségek leküzdésére, és javaslatokat dolgozott ki a lakosság fürdőzésére vonatkozóan is.²⁵

A *Szegedi Vörös Újság* március 25-i számának „Hírek” rovata közölte „propaganda-szeminárium” megnyitását mindazok számára, akik magukban agitatori képességet éreznek, ismertette a sajtótermékek előzetes cenzúrájára vonatkozó rendeletet, beszámolt a szegedi újságírók szabad szervezetének üléséről, amely egyhangúan csatlakozott a Szocialista Párthoz. A szegedi sajtó megkezdte a Forradalmi Kormányzótanács első rendeleteinek a publikálását, a *Délmagyarország* közölte az Orosz Bolsevik Párt VIII. Kongresszusának Lenin által aláírt üzenetét a Magyar Tanácsköztársaság kormányához.²⁶ A proletárdiktatúra elvi kérdéseit tárgyaló cikkek közül kiemelkedett a *Délmagyarország*-ban közölt „Forradalmi Kis Káté” Juhász Gyula összeállításában. „Milyen a magyarországi proletárdiktatúra?” – tette fel a kérdést a Kis Káté 5. pontja. „A magyarországi proletárdiktatúra békés, vértelen és végső győzelme minden lehetőségével biztató önvédelmi intézkedése a magyar dolgozók összességének, amely a történelem szükségszerű következménye és logikusan kapcsolódik bele abba a diadalmas világforradalomba, amely Európá keletéről 1917 tavaszán elindult és amelyhez fogható eseménye az emberiségnek nem volt eddig a kereszténység elterjedése óta” – válaszolta a költő,²⁷ a város szülőtte.

A Direktórium terve a lakásnyomor enyhítésére néhány napon belül határozottabb körvonalakat öltött. A március 26-án nyilvánosságra hozott program lényege az volt, hogy senkinek nincs joga 3 szobánál nagyobb lakásra, amíg lakásínség van. Kimondotta, hogy a lakáshivatal tárgyaló bizottságában mint ülnök csak proletár foglalhat helyet.²⁸ Március 26-án megkezdődött a rendőrség újjászervezése és kibővítése. A proletár hadsereg népőrségét, Vörös Őrségét a rendőrség régi személyzetéből és katonaviselt szakszervezeti munkások bevonásával kívánták megszervezni.²⁹ A Direktórium rendeletet adott ki a földek kötelező műveléséről. A sajtóban március 27-én közzétett, Wallisch által is aláírt rendelet a földművelésügyi népbiztosság távirata alapján felhívta a földbirtokosokat földjeik kötelező művelésére, ellenkező esetben a forradalmi törvényszék súlyos büntetést helyezte kilátásba.³⁰

Március 26-án városszerte pártnapokat tartottak. A *Szegedi Vörös Újság*-ban közölt felhívás minden párttagnak kötelességévé tette, hogy a lakóhelyéhez legközelebb eső kerületi pártszervezetben jelenjen meg, és a gyűlésen vegyen részt. De március 26. a szegedi proletariátus számára a forradalmi építőmunka utolsó napja volt.

A franciák nem nézték tétlenül a munkásosztály hatalmának kiépülését. A Direktóriummal kötött megállapodás óta jelentős katonai túlerőt koncentráltak Szegeden, és

²⁵ Uo. 214–215.

²⁶ *Délmagyarország*, 1919. márc. 25.

²⁷ Uo., lásd még *Péter László*: Juhász Gyula a forradalmakban i. m.

²⁸ VDCsMMT. 289.

²⁹ *Szegedi Vörös Újság*, 1919. márc. 26.

³⁰ *Gaál*: i. m. 213.

előkészületeket tettek a proletárdiktatúra megdöntésére. Március 26-án Betrix városparancsnok ultimátumot nyújtott át a Direktóriumnak, amelyben a többi között követelte 2500 puskát és 15 gépfegyvert átadását, tovább, hogy a Direktórium legfeljebb 1300 főnyi katonaságot tarthasson Szegeden.³¹ E követelések sértették a fegyverszüneti szerződésben a magyar félnek biztosított szabad mozgást, teljesítésük azt jelentette volna, hogy a Direktórium kiszolgáltatja magát a francia parancsnokság önkényének.³² Az ügyben a Direktórium nem dönthetett a Tanácskormány és a Szegedi Forradalmi Végrehajtó Bizottság beleegyezése nélkül. A Hadügyi Népbizottság azt az utasítást adta, hogy a Direktórium, amennyi katonai anyagot csak tud, szállítson el Szegedről olyan területre, amely nem áll francia ellenőrzés alatt, és a forradalmi katonaság is hagyja el a várost. A Forradalmi Végrehajtó Bizottság 26-án estétől 27-én hajnalig tartó ülésén megállapította, hogy a helyi viszonyok folytán egyelőre nincs módjában végrehajtani a Kormányzótanács további intézkedéseit, és ezért a Hadügyi Népbizottság utasításainak megfelelően úgy határozott, hogy elhagyja a várost.³³ A Direktórium tagjai a Végrehajtó Bizottság tagjának egy része, forradalmi munkások és vöröskatonák el is hagyták Szegedet. Számukra vonatkozóan eltérő adatokkal rendelkezünk.³⁴

A proletariátus uralma Szegeden öt nap után véget ért. A proletariátus, élén a Direktóriummal, e történelmileg igen rövid idő alatt is nagyot alkotott: létrehozta a proletariátus, a dolgozó osztályok érdekében működő új államapparátus helyi szerveit, saját kezdeményezésére és a Forradalmi Kormányzótanács rendeletei alapján megtette az első lépéseket a szocialista szellemű szociálpolitika és kultúrpolitika kibontakoztatása irányában. A bátor, lendületes és optimista politikának, amely a város munkásmozgalmának történetének legszebb hagyományait jelenti, Wallisch nemcsak részese, hanem egyik irányítója volt. Március 27-én ő is eltávozott Szegedről. „Először kötöttük össze batyunkat, hogy meneküljünk – írta Paula Wallisch. A batyú szó nem volt szimbolikus. Valóban csak egy kis batyú volt, amibe néhány fehérneműt csomagoltam be. Kálmán anyját a megszállt városban kellett hagynunk. Éjjel ökrös szekéren összekuporodva, kendőbe burkolva mentünk Kiskunfélegyházára. Menekültek voltunk, ráutalva az emberek vendégszeretetére. Velünk együtt menekültek a kommunista vezetők családtagjai is.”³⁵

Március 27-én a franciák elszakították Szegedet a Tanácsköztársaságtól. A várost a semleges zónában lévőnek nyilvánították, megszüntették a Budapest és Szeged közötti telefon-, posta- és személyforgalmat, április első napjaiban pedig Algyőtől Röszkéig kordont vontak a város köré.³⁶ „Szegeden ezután különös helyzet állt elő, amit az ellenforradalom egyik vezére, Kelemen Béla denaturált bolsevizmusnak nevezett – írja Hajdu Tibor. Új direktórium alakult a volt főispán kormánybiztosból és más polgári demokrata politikusokból, akik a helyi munkástanács és a franciák között lavírozva kormányozták Szegedet az intervenció megindulásáig.”³⁷

³¹ Tonelli: i. m. 44.

³² CsmLt. Szeged Külvárosi Direktórium Közigazgatási iratok XVI–101–3.

³³ VDCsMMT. 288: Szegedi Napló, 1919. márc. 28.

³⁴ Az eltávozottak számát az egykori távirati sajtótudósítás a Direktórium tagjain kívül 60 személyre becsüli; *Hajdu* 800, *Gaál* 1000 személyről ír.

³⁵ P. Wallisch: i. m. 127–127.

³⁶ VDCsMMT. 28.

³⁷ *Hajdu*: 1919. 92.

A Szegedről eltávozott Direktórium és Végrehajtó Bizottság – így Wallisch is – március 27-től április 16-ig Kiskunfélegyházán tartózkodott.³⁸ Ez idő alatt a Direktórium és Végrehajtó Bizottság élénk politikai tevékenységet fejtett ki, rendszeresen ülésezett, igyekezett Szegeddel kontaktusban maradni, megbízottai többször jártak Budapesten is, hogy a Direktórium tevékenységéről informálják a Tanácskormányt, és a további teendőkre nézve instrukciókat kérjenek.

A Direktórium március 27-én Szeged Népéhez intézett röpiratában, március 29-én a sajtóban közzétett üzenetében a Tanácskormány parancsával indokolta eltávozását, a franciák intézkedéseit semmisnek nyilvánította, és bejelentette, hogy hatáskörét fenntartja és hogy kizárólag ő az intézkedő és végrehajtó hatalom.³⁹ Utóbbinak ellentmondott a francia városparancsnokhoz intézett levele, amelyben Betrix ezredest a fegyverszüneti feltételek teljesítésére szólította fel, ellenkező esetben jelezte, hogy nem intézi a város ügyeit, amelyre megkötött kézzel úgysem vállalkozhatik.⁴⁰

A Végrehajtó Bizottság március 30-i ülésén Udvardi beszámolt budapesti útjáról. Elmondotta, beszélt Kun Bélával, aki a franciákkal szemben még a gerillaharcot is betiltotta. Udvardi ezek után a vidék és a Vörös Hadsereg szervezésében, röpiratok terjesztésében látta a Direktórium feladatát. Álláspontját támogatta Wallisch is: „A földalatti munkát most már teljes erővel meg kell kezdenünk.”⁴¹

A Végrehajtó Bizottság április 1-i ülésén, ahol a Szegedi Munkástanács képviselői is megjelentek, a Direktórium és Végrehajtó Bizottság Szegedre való visszatérésnek lehetősége is felmerült. Az új tervet Udvardi foglalta össze. Két eset van, mondotta: vagy a francia parancsnokság nyújtson olyan garanciát, amely a Direktórium zavartalan szegedi működését biztosítja, vagy pedig vonuljanak ki a szegedi proletárok, és vegye át a város vezetését a francia parancsnok és az ottani burzsoázia.⁴²

Április 3–6 között Wallisch Budapesten tartózkodott és megbeszéléseket folytatott Kun Bélával és a Tanácskormány több tagjával. A megbeszélések folyamán Kun elismerte, hogy a Szegedi Direktórium helyes politikát folytatott, de annak a véleményének adott kifejezést, hogy a politikai helyzet megváltozott, a Szegedi Direktóriumnak és Végrehajtó Bizottságnak esetleg majd vissza kell mennie Szegedre, kivéve azokat, akik bemenetelét a franciák nem garantálják, és akiket a Tanácskormány Kiskunfélegyházán, Kisteleken és Kecskeméten fog elhelyezni.⁴³

Wallisch beszámolóját budapesti útjáról a Végrehajtó Bizottság április 7-i, 8-i ülése vitatta meg, majd ezek alapján április 10-én fontos határozatokat hozott. Ezek szerint: 1. A Szegedi Direktórium és Végrehajtó Bizottság minden egyes tagja kötelezőnek ismeri el a többség akaratát és egymással teljes szolidaritást vállal. 2. A Tanácskormány utasításait mindenben teljesíti és a szolidaritás elvét veszi figyelembe mindaddig, amíg a kormány

³⁸ Vö. K. Wallisch: Bemerkungen, id. dok.

³⁹ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21.–1919. augusztus 1.. első rész 1919 március 21–1919. június 11. A kötetet összeállította Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Bp. 1959 (a továbbiakban MMTVD 6/A), 54–55.

⁴⁰ VDCsMMT. 305–36.

⁴¹ CsmLt. A Szeged Külvárosi Direktórium I. Jegyzőkönyvek XVI–101. Március 30-i ülés jkve.

⁴² Uo. Április 1-i ülés jkve.

⁴³ A Tanácsköztársaság Csongrád megyében. Dokumentumok 6 a. b.

utasításaival ellentétbe nem kerül. A Végrehajtó Bizottság azon tagjai, akik a franciák engedélyével visszatérhetnek Szegedre, azok a kormány intencióihoz képest kötelesek visszatérni, de semmilyen politikai funkciót nem teljesíthetnek mindaddig, amíg a Végrehajtó Bizottság összes tagjának a visszatérése lehetővé nem válik. Minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy a proletárdiktatúra szellemében irányítsák Szegedet, és hogy a távollévő Végrehajtó Bizottsági tagok visszatérését lehetővé tegyék a legrövidebb időn belül. 3. A Végrehajtó Bizottság azon tagjai, akik nem térhetnek vissza Szegedre, a Kormánytól kapott megbízásukat kötelesek a Végrehajtó Bizottság által megbízott egyénnek tudomásulvétel végett bejelenteni. 4. A Szegedi Direktórium, ill. Végrehajtó Bizottság 3 tagú küldöttség útján a legsürgősebben értesíti a Tanácskormányt a helyzetről a Szegedi Végrehajtó Bizottság igazolása szempontjából.⁴⁴

A Direktórium és Végrehajtó Bizottság tevékenységének központjában április első felében tehát a Szegedre való visszatérés problémája állt. Erre azonban a kormány erőfeszítése ellenére, francia engedély hiányában, nem került sor, Szeged a francia megszállás viszonyai között fokozatosan ellenforradalmi központtá alakult.

A Szegedi Direktórium és Végrehajtó Bizottság kiskunfélegyházi tartózkodásáról még annyit, hogy ebben az időben Forradalmi Törvényszékkel is rendelkezett, amelyet budapesti utasításra alakítottak meg, s amely ítélkezett az ellenforradalmi üzemekkel vádolt, beszállított foglyok fölött. A Forradalmi Törvényszéknek Wallisch is tagja volt, sőt április 2-án a fentmaradt két jegyzőkönyv szerint ő töltötte be az elnöki tiszteletet is. A Forradalmi Törvényszék 5–6 esetben ítélkezett, egy halálos ítéletet hozott, de azt sem hajtották végre, az ítéletet szabadlábra helyezték. A Forradalmi Törvényszék elé került többi vádlott is mind szabadult anélkül, hogy bármilyen büntetést kiszabtak volna rájuk.⁴⁵

A Direktórium és Végrehajtó Bizottság s vele Wallisch Kálmán a Vörös Őrséggel április 16-án Felsőtanyára ment, itt kapta meg május 12-én Landler Jenő belügyi népbiztos felhatalmazását, hogy a szegedi Alsó- és Felsőtanyai kerületből „Szeged-Külváros” néven ideiglenesen egy közigazgatásilag önálló területet alakítson, s e területen a tanácsválasztásokat lebonyolítsa.⁴⁶ A Direktórium ezzel az intézkedéssel Szeged környékén kb. 140 000 holdnyi városi birtokterületet vett közigazgatása alá.

⁴⁴Uo.

⁴⁵A Forradalmi Törvényszék s benne Wallisch működésével kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a Wallisch elleni Heimwehr-támadások részeként Ausztriában 1929-ben a *Freiheit* című bécsi újságban cikksorozat jelent meg „Die Greuelthaten des Koloman Wallisch in Ungarn” címmel. A koholt vádban nagy szerepet játszott egy bizonyos Albory nevű olasz állampolgárságú nemes. Wallisch ellenfelei különböző tanúkat hallgattak ki, akik „terhelően” vallottak ellene. Wallisch egy bírósági előterjesztésben megjegyzéseket fűzött ezekhez a vallomásokhoz, egyben az SzDP magyarországi párttitkárságokhoz fordult védelemért, hogy ezek a vallomások kellő értékükre szállíttassanak le, mint általában a Kommun úgynevezett „borzalmairól” még külföldön is mesterségesen terjesztett hírek. (E dokumentumok a szegedi Móra Ferenc Múzeumban ma is fellelhetők.) Wallisch az újság szerkesztője ellen becsületsértési pert indított, amely 1931 februárjában Wallisch felmentésével s a szerkesztő pénzbüntetésre ítélésével ért véget. (Lásd ehhez: *K. Wallisch: Bemerkungen . . . id. dok., P. Wallisch: i. m. 201–203; Csongor: i. m. 11–13. CsmLt. Szeged Külvárosi Direktórium Közigazgatási iratok XVI–101–3; Arbeiterwille, 1929. máj. 8., 19.*)

⁴⁶*K. Wallisch: Bemerkungen, id. dok.; CsmLt Szeged Külvárosi Direktórium. Közigazgatási iratok XVI–101–3.*

A Direktórium megszervezte a tanácsválasztásokat, amelyek Felsőtanyán május 18-án, Alsótanyán június 1-én zajlottak le.⁴⁷ A megválasztott 100 tagú Munkás Katona és Földműves Tanács június 10-én tartotta meg alakuló ülését s az újonnan alakított közigazgatási terület élére 3 tagú elnökséget, 10–10 tagú intéző bizottságot választott és jóváhagyta Szeged-Külváros új közigazgatási szervezetét. A választások alapján Udvardi és Czibula mellett Wallisch is tagja lett a 3 tagú elnökségnek, és Felsőtanyán ő került a mezőgazdasági ügyosztály, illetőleg bizottság élére is. A június 10-i ülésén Wallisch előadást tartott a Tanácsköztársaság céljáról és a tanácsok feladatairól; Wallisch, Udvardi és dr. Holló Jenő személyében ugyanezen az ülésen választották meg a Tanácskongresszus kiküldötzeit.⁴⁸

Az eltávozott szegedi Direktórium tehát feladatot talált magának, a munkásság vezetőiből a szegényparasztság vezetői lettek. Udvardi, Czibula és Wallisch érdeme, hogy Szeged-Külvárosaiban nem szünetelt a közigazgatás, működött az anyakönyvvezető, és előírták az iskolalátogatást, megszervezték a felnőttek szabad oktatását, a lakosságot ellátták közszükségleti cikkekkel, segélyezték az özvegyeket, árvákat, rokkantakat, s felajánlották erőforrásaikat a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege számára is.⁴⁹

A Tanácskormány agrárpolitikájának alkalmazása és irányítása Szeged-Felsőtanyán Wallisch feladata volt. A 13 tagú Mezőgazdasági Bizottság Wallisch elnöklete alatt június 17-én tartotta meg alakuló ülését és rendszeresen ülésezett. Megválasztották a 3 tagú Birtokrendező Bizottságot, Wallisch megszervezte a gazda nélkül álló földek művelését, majd a Tanácskormány rendeletének megfelelően a cséplést és a betakarítást.⁵⁰ A kormány agrárpolitikájának komoly hiányossága volt, hogy a kistulajdonban lévő mezőgazdasági üzemtől való félelmében földosztás helyett termelészövetkezetek alakítását tűzte ki célul.⁵¹ Ez az agrárpolitika Wallisch erőfeszítései ellenére Szeged-Külváros kerületeiben is csalódást okozott, mivel a birtokok zöme 1–10 holdas kisparcella, illetve várostól bérelt föld volt. Sem a várt földosztásra, sem szocializálásra nem került sor, a birtokviszonyok változatlanok maradtak.

Wallisch Tanácsköztársaság alatti tevékenységének igen fontos állomása volt a június 12–13-ig ülésező pártkongresszuson való részvétele. A kongresszuson két fő kérdés körül folyt a vita: 1. a proletárdiktatúra gyakorlásának módja, 2. az egyesült párt végleges neve.⁵² Wallisch a kommunisták, centristák és a jobboldali szociáldemokraták egymás közti vitájában és harcában a kommunisták mellett foglalt állást.

„Arra kérem az elvtársakat, hogy ne fogadják el véglegesen a programot, mert túl későn kaptuk és nem foglalkozhattunk vele olyan alaposan, ahogyan kellene – mondotta Wallisch felszólalásában. Ami a proletárdiktatúra kezelését illeti, arra nézve utal arra, hogy akik Szegedről kiszorultak a tanyákra, éppen a legveszélyesebb helyre, volt alkalmuk tapasztalatokat gyűjteni. Mindent szépen akartak csinálni és az eredmény az lett, hogy

⁴⁷ CsmLt Szeged Külvárosi Direktórium I. Jegyzőkönyvek XVI–101; XVI–101–3.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Gaal*: i. m. 122–123; *Ujlaki*: i. m. 74; CsmLt Szeged Külvárosi Direktórium iratai.

⁵⁰ CsmLt. Szeged Külvárosi Direktórium iratai I. Jegyzőkönyvek XVI–101; VIII. Mezőgazdasági ügyek XVI–101–6.

⁵¹ *Hajdu*: 1919. 377–387; *Oltvai Ferenc*: A szocializált nagybirtok Csongrád megyében. 1919. április–augusztus. Levéltári Közlemények, 1959. 334–359.

⁵² *Hajdu*: 1919. 247–268.

fütyültek rájuk (Mozgás.), de amikor az első embert letartóztatták, akkor a legkisebb kérés is teljesítést nyert. Erélyesen kell tehát föllépni. A párt elnevezésének kérdésében azon a nézeten vagyok, hogy legyünk őszinték és mondjuk ki nyíltan, hogy mik vagyunk: kommunisták (helyeslés).”⁵³

Wallischt a pártkongresszuson elhangzott felszólalása alapján, későbbi életútját figyelembe véve természetesen nem tekinthetjük kommunistának, egész életében baloldali szociáldemokrata volt és maradt. Állásfoglalása ellentmondásos volt: az adott pillanatban a kommunistákat segítette, de a Tanácsköztársaságot a pártprogram általa javasolt el nem fogadása sem hozta volna könnyebb helyzetbe. Megnyilatkozása ennek ellenére igen fontos, mert feltárja, hogy a Tanácsköztársaság alatt azonosult a proletárforradalommal, elvi állásfoglalásában és gyakorlati tevékenységében igen közel került a kommunistákhoz.

A Szeged-Külvárosi Direktórium és Intéző Bizottság egyes tagjai kapcsolatban álltak a szegedi munkásság júniusi általános politikai tömegsztrájkjával is, amely az ellenforradalmi kormány és a francia megszállók ellen a proletárhatalom Szegeden való visszaállításáért folyt.⁵⁴ A Tanácskormány a sztrájk előkészítésével Kovács Pétert és Szabó Jánost bízta meg, akik március 27-én a Szegedi Direktóriummal együtt Kiskunfélegyházára távoztak, s akik közül Szabó a Szeged Külvárosi Direktórium Alsótanyai mezőgazdasági osztályának a vezetője volt. Június 19-én Czibula a Tanácsköztársaság vezetőihez, Wallisch pedig a *Népszava* szerkesztőségéhez intézett táviratukban részletesen beszámoltak a júniusi szegedi sztrájkról.⁵⁵ Kun Béla a Szeged-Külvárosi Direktóriumhoz intézett választáviratában azt üzenté, hogy abban a harcban, amely az egész világ proletariátusának felszabadításáért folyik, a nemzetközi forradalomban való szilárd hittel tartsanak ki, s a győzelem nem fog elmaradni.⁵⁶ A júniusi sztrájk letörése során a csendőrség, illetve a francia hadbírósg Kovács Péternél megtalálta Wallisch névjegyét, amelyen az állt, hogy „világosítsa fel a munkásokat a helyzetről . . .”⁵⁷

A Szeged-Külvárosi Direktórium a tanyák népének június–július folyamán több alkalommal tartott olyan politikai gyűléssorozatot, amelyek előadói között Wallisch is szerepelt, s amelyekről az országos sajtó is beszámolt.

Június 8-án Felsőtanyán a földmunkások gyűlésén Wallisch a politikai és hadihelyzet ismertetésénél rámutatott a budapesti munkásság haláltmegvető elszántságára, ahogy a bányák és gyárak felszabadításáért harcol, hogy a föld népe mindazt az ipari cikket megkaphassa, amelyre feltétlenül szüksége van.⁵⁸ Június 29-én Wallisch Alsótanyán a június 24-i budapesti ellenforradalmi lázadás leverése alkalmából tartott előadást. Az egybegyűltek táviratilag üdvözölték a Kormányzótanácsot, a Hadsereg főparancsnokságot és a Vörös Őrséget.⁵⁹

⁵³ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21–1919. augusztus 1. Második rész 1919. június 11–1919. augusztus 1. A kötetet összeállította *Gábor Sándorné, Hajdú Tibor, Szabó Gizella* (továbbiakban MMTVD. 6/B/34.

⁵⁴ VDCsMMT. 32., *Gaál*: i. m. 179–180.

⁵⁵ MMTVD. 6/B. 269.

⁵⁶ Uo. 284.

⁵⁷ *Gaál*: i. m. 185.

⁵⁸ MMTVD. 6/A. 694.

⁵⁹ VDCsMMT. 504–505.

Július 21-én a nemzetközi proletariátus imperialistaellenes mozgalommal tüntetett a Szovjet-Oroszország elleni intervenció megakadályozásáért, a Magyarországi Tanácsköztársaság megvédéséért, a versailles-i béke megsemmisítéséért. A megmozduláshoz Szeged-Külváros népe is csatlakozott, július 20-án a népgyűlések egész sorával tüntetett a proletárdiktatúra mellett, a szegedi ellenforradalmi kormány ellen. Wallisch Szatymazon és Dorozsmán tartott beszédet, amelyet a gyűlés lelkesedéssel fogadott, majd egyhangú határozati javaslatot hozott: „A népgyűlés a legnagyobb lelkesedéssel veszi tudomásul az antantproletárság e hó 21-én megnyilvánuló tüntetését a tanácsrendszer mellett. Kijelenti, hogy utolsó leheletéig kitart a proletárdiktatúra mellett . . . Szeged környékének népe egyúttal odakiáltja a Szegeden újjáalakult ellenforradalmi kormánynak, hogy ne merészeljen a földműves népre számítani, takarodjék el, éppúgy mint Károlyi Gyula kormánya, és ne várja be, hogy kaszával és kapával kergessék el. Éljen a III. Internacionálé! Éljen az antant proletariátusa!”⁶⁰

De az ország, s benne Szeged-Külváros forradalmi erői a közelgő tragédiát nem tudták feltartóztatni. „. . . kis országok történetében a forradalom és ellenforradalom küzdelme e két erő nemzetközi erővonalán halad s a 20. század politikai, technikai és hadászati körülményei között a nemzetközi erőviszonyok – különösen ilyen alapvető társadalmi kérdésben, ha a mozgási lehetőségét nem is határozzák meg, eredményét, végső kifutását nagymértékben befolyásolják” – állapította meg Ránki György.⁶¹

Július végén Wallischt táviratilag Budapestre rendelték, így a Tanácsköztársaság fennállásának utolsó napjait a fővárosban töltötte. Wallisch a politikai helyzetet súlyosnak tartotta, de a válság igazi méreteivel nem volt tisztában. Wallisch elévülhetetlen érdeme, hogy jó néhány jobboldali és centrista szociáldemokrata vezetővel ellentétben, semmilyen a Tanácsköztársaság bomlását célzó, vagy megdöntését sürgető politikai akcióban nem vett részt. Midőn feleségéért, Pauláért vissza akart utazni Szegedre, vonatja már csak Ceglédig jutott el, Wallisch ekkor egy automobilon a tiszai frontra utazott, ahol a Vörös Hadsereg kétségbeesett harcban állt a királyi román csapatokkal. Noha a front már felbomlóban volt, Wallisch bizakodva tért vissza Budapestre, hogy a vezetőknek a front helyzetéről és a Vörös Hadsereg egyes alakulatainak harci elszántságáról beszámoljon. Úgy látta és később is az volt a véleménye, hogy a frontot még tartani lehetett volna.⁶² De mire Budapestre érkezett, a Tanácsköztársaság jobboldali vezetői keresztülvitték a Forradalmi Kormányzótanács lemondását.

A Magyar Tanácsköztársaságot hősiességben bővelkedő 133 napos fennállása után a külső intervenciók erői megdöntötték. A velük szövetséges belső ellenforradalom fő erői a francia megszállás alatt álló Szegeden gyülekeztek, Horthy hadserege, Prónay különítménye innen indult megtorló hadjáratra a magyar nép legjobb fiai ellen. A Prónay-különítmény Szeged-Külváros területén is véstörvényszéket ült: Szatymazon felakasztotta a Direktórium 4 tagját.⁶³ Augusztus első hetében az ellenforradalom az egész országban hatalomra került, Wallisch Kálmán számos más forradalmárral együtt menekülni, emigrálni kényszerült.

⁶⁰ MMTVD. 6/B. 487.

⁶¹ Hanák Péter, Laczkó Miklós és Ránki György: i. m. 52–53.

⁶² P. Wallisch: i. m. 156–157.

⁶³ VDCsMMT. 34.

MÉG EGYSZER A VIX-JEGYZÉKRŐL

A Magyarországi Tanácsköztársaság keletkezésének vizsgálata a történeti irodalomban szorosan összefonódott az úgynevezett Vix-jegyzékkel.¹ A két esemény összefüggése már csak egymásutániságuk miatt is azonnal szembeötlött. Vix vezérkari alezredes, a budapesti antant misszió vezetője az antant hatalmak nevében március 20-án nyújtotta át a jegyzéket. A magyar kormány válaszában kijelentette, hogy a jegyzék követelményei teljesíthetetlenek.² Mind a köztársasági elnök, mind a kormány lemondott, és helyüket a Tanácsköztársaság államhatalmi szervei foglalták el.³ Az utóbbi tény felnagyította az egyébként is fontos jegyzék jelentőségét, nem csoda tehát, ha a magyar történetírás nagy figyelmet szentelt neki, s ha több külföldi tudós is alapos vizsgálat alá vette.

A kérdés maga abban állt és áll, hogy vajon milyen mértékben játszott szerepet a magyarországi francia politika a magyar polgári demokratikus kísérlet bukásában, s így közvetve a tanács hatalom létrejöttében. Érthető módon, a hazai köztársasági csoport képviselői e szerepet minél nagyobbak kívánták látni és emlékirataikban láttatni, annál is inkább, mert saját tapasztalataik alapján mélyen meg voltak igazukról győződve.⁴ Az egyetlen történeti feldolgozás, amely közvetlenül a második világháború befejezése után látott napvilágot, és még szinte kizárólag a károlyisták emlékiratain alapult, e felfogást még jobban megmervítette.⁵ Ezzel szemben a Horthy-korszak publicisztikája és történeti irodalma mind a proletárdiktatúra létrejöttének, mind a területi változásoknak csaknem kizárólagos előidézőjévé, felelősévé Károlyi Mihály személyét és rendszerét avatta. E

¹ A jegyzék szövegét ld.: Documents concernant l'exécution de l'Armistice en Hongrie (novembre 1918–mars 1919), Bp. 1919; újabban közölte: *Jean Bernachot*: Les Armées Françaises en Orient après l'Armistice de 1918. vol. I. L'Armée Française d'Orient, l'Armée de Hongrie (11 novembre 1918–10 septembre 1919), Paris, 1970 és *György Litván*: Documents des relations franco–hongroises des années 1917–1918, in: Acta Historica, T. XXI. Nr. 1–2, 1975, 183–207.

² A magyar válaszjegyzék szövege: Documents concernant . . .

³ A Tanácsköztársaság megalakulásának körülményeiről: *Liptai Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965; *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969; uő.; A Magyarországi Tanácsköztársaság c. fejezet a Magyarország története, VIII. k.-ben Bp. 1977; *Rudolf L. Tökés*: Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic, Stanford. 1967.

⁴ Fontosabb emlékiratok: *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Bp. 1946, 96–104; *Garami Ernő*: Forrongó Magyarország. Leipzig–Wien. 1922, 106–108; *Jászi Oszkár*: Magyar Kálvária, magyar feltámadás. München. 1969. 67–69; *Károlyi Mihály*: Hit illúzió nélkül. Bp. 1977.

⁵ *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története (1918 október 31–1919. március 21.), Bp. 1945, 322–323, 335, 354–355.

felfogásban egyformán szűk helyre szorultak a nagy- és kishatalmi konstelláció meghatározó elemei és a távolabbi múltból eredő impulzusok.⁶

Jóllehet a horthysta ideológiai és történeti beállítás több ponton eltért a korabeli francia szemlélettől, egy kérdésben hosszabb ideig együtt haladt vele. Abban, hogy Károlyi lemondását és a hatalom „átengedését” mindkettő főbenjáró politikai hibaként kezelte. A francia értelmezés szerint ugyanis Károlyinak valódi oka e lépésre nem volt, a jegyzéket a legjobb esetben is félreértette, vagyis a magyarországi fordulat nem volt egyéb egy nacionalista indíttatású zsarolási kísérletnél.⁷

A politikai indulatoktól és indítékoktól fűtött megfogalmazásokat a történetírás már jó néhány éve túlhaladta. Tisztázódott mindenekelőtt, hogy a francia kormány Károlyival szemben nem preferált sem egy nála jobboldalibb, sem egyáltalán semmiféle más belpolitikai megoldást. Lépései nem a magyar belpolitikai helyzettel, hanem saját közép-európai rendezési koncepciójával függtek össze, s ennek nemcsak itt, de sok más esetben is alárendelte egyéb szempontjait. Egyes történészek ráirányították a figyelmet arra is, hogy noha a francia kormány aktívabb volt ebben az övezetben szövetséges partnereinél, ez nem jelentette, hogy a rendezés fő kérdéseiben önkényesen járt, vagy járhatott volna el.⁸ Ami viszont Károlyi sorsdöntő lépését illeti, kormányzásának részletesebb tudományos feltárása arra a következtetésre vezetett, hogy rendszerének választási és mozgási lehetőségei 1919 márciusára nemcsak külpolitikai okokból szűntek meg, hanem döntő szerepet játszottak ebben a megoldatlan és megoldhatatlan gazdasági problémák és a belső politikai erőviszonyokban bekövetkezett eltolódások.⁹

Néhány kérdés a Vix-jegyzék keltette érdeklődés és figyelem ellenére máig sem vált megnyugtatóan megoldottá. Melyek e többé vagy kevésbé még mindig homályos, eltérő nézeteket kiváltó kérdések? Mindenekelőtt nehézséget okoz a válasz megfogalmazása arra a kérdésre, hogy vajon milyen okokból vállalkozott a francia kormány a magyar–román határon egy új demarkációs vonal (s ezzel együtt egy semleges zóna) kijelölésére, ahelyett, hogy bevárta volna a konferencia területi döntését? A válaszok egyik fő kategóriája szerint erre azért volt szükség, mert az 1918. november 13-i katonai konvenció előírásai

⁶ Ld. ebből az irodalomból: *Nyékhegyi Ferenc*: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (a páduai fegyverszünet). Bp. 1922; *Szende Zoltán*: A magyar katasztrófa, 1918–1919, Bp. 1937; legjelentősebb: *Horváth Jenő*: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja. Bp. 1939.

⁷ Ezt a nézetet képviselik a korabeli katonai és külpolitikai iratok. Ld. továbbá: *Raoul Chélar*d: Le danger hongrois, Paris. 1935, 44–62 Újabban: *Bernachot*: i. m. 104. – *Claude Durand* kéziratosa munkájában (La politique française en Hongrie de l'Armistice à la chute de Bela Kun) úgy véli, hogy a hatalom átadása már március 20 előtt elő volt készítve; Károlyi legfőbb hibájának pedig azt tartja: nem értette meg, hogy az új vonal célja inkább a románok megállítására, mintsem a magyar kormány végzálása volt.

⁸ Elsőként: *Alfred D. Low*: Soviet Hungary and the Peace Conference. Philadelphia, 1963.

⁹ A Károlyi-korszak újabb feldolgozásai: *L. Nagy Zsuzsa*: A békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1963. *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom, Bp. 1968; *Siklós András*: A polgári demokratikus forradalom c. fejezet a Magyarország története, VIII. k.-ben, Bp. 1977; *Peter Pastor*: Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three. New York. 1976; *Jemnitz János–Litván György*: Szerette az igazságot. Bp. 1977; *Hajdu Tibor*: Károlyi. Bp. 1978. – Ld. még: *Litván György*: Az első világháború és az 1918–1919-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban, in: *Történelmi Szemle*, 1973, 1–2. sz. 265–272.

tévedésen (technikai vagy tudatos tévedésen) alapultak, s ezeket a jogos román követelések kielégítése érdekében mielőbb korrigálni kellett.¹⁰ A másik válaszcsoport abból indul ki, hogy az időközben bekövetkezett helyzetváltozás magát a francia elgondolást változtatta meg, s miként a francia kormány érvényt szerzett első koncepcióvariánsának, úgy fokozatosan minden egyes etapban igyekezett mindenkori álláspontját érvényre juttatni. A helyzetváltozás lényegét a szerzők egyrészt a román szövetségi politika fokozatos kibontakozásában, másrészt a szovjetellenes intervencióhoz fűződő érdekekben, illetve e két tényező kombinációiban jelölik meg.¹¹ Végül vázlatosan megfogalmazták azt a nézetet, amely szerint az új demarkációs vonal kijelölése a román előnyomulás megállítása végett mutatkozott sürgősnek.¹² Ez a gondolat kimondatlanul is magába foglalja azt a lehetséges következtetést, hogy a megállítás vonala egybeesett a területi rendezés tervezetével.

Az utóbbi lehetőség foglalja magába éppen a jegyzékkel kapcsolatban minduntalan visszatérő további kérdéscsoportot. Miként viszonyult az 1919 márciusi demarkációs vonal a tervezett politikai határhoz, s ha a Vix-jegyzék kifejezte e tervet, úgy ez vajon a jegyzék melyik vonaláról, a keletiről, vagy a semleges zónát lezáró nyugatiról mondható el? Az utóbbit tagadó francia kijelentésekben néhány történetíró a felelősség utólagos elhárítására irányuló törekvés jeleit fedezi fel.

Többféle választ ismerünk arra a kérdésre is, hogy miután a konferencia 1919. február 26-án meghozta határozatát az új demarkációs vonalról és a semleges zónáról, mi idézte elő, hogy az erről szóló jegyzék csak március 20-án, vagyis több mint három hét múlva jutott Károlyi Mihály kezébe. Egy régebbi változat az illetékes katonai szervek és személyiségek cinikus nemtörődömségét fedezte fel e tényben. Ezt a nézetet azonban a magyar történetírás korrigálta, s helyette több lehetséges megoldást vetett fel. Az egyik magyarázat szerint – ami egyébként egy külföldi szerző művére megy vissza¹³ – a február 26-i döntés nem volt végleges, azt a konferencia március 17-én erősítette csak meg. Kiderült azonban, hogy ez az interpretáció téves; a február 26-i határozat érvényes volt, március 17-én pedig a magyar kérdés egyáltalán nem szerepelt a konferencia napirendjén. Jelenleg e problémát főként két oldalról közelítik a történetírók. Rámutatnak arra, hogy a jegyzék végrehajtása céljából számottevő katonai előkészületekre került

¹⁰ Ez a nézet az 1918 november utolsó napjaiban kialakított hivatalos francia állásponton alapult. Az erre épülő terjedelmes irodalmat nem tudjuk bemutatni. Legutóbb *Durand* fenntartja, hogy a csehszlovák és román érdekek a konvencióban Franchet D'Espèrey tájékozatlansága folytán mellőztek, *Bernachot* viszont ezek jelentkezését mintegy függetlennek tekinti a francia politikától (i. m. 23. old.).

¹¹ Az intervenciók érdekeit döntőnek véli *L. Nagy Zsuzsa*: i. m. 74–75. Kifejezetten ezt az összefüggést vizsgálja *Peter Pastor*: Franco-Rumanian Intervention in Russia and the Vix Ultimatum: Background to Hungary's Loss of Transylvania, in: *The Canadian-American Review of Hungarian Studies*, Vol. I. Nos 1 and 2, 14–27; többoldalúan elemzi a kérdést uő i. m.-ben, ahol továbbra is az intervencióban való román részvétel áraként értelmezi a semleges zónára vonatkozó határozatot (122. old.). *Vadász Sándor*: Vix és Károlyi c. írásában (*Hadtörténelmi Közlemények*, XVI. No. 2, 1969) rámutat arra, hogy e terület sorsa már előbb meg volt pecsételve, de az intervenciót ő is sorsdöntőnek véli.

¹² *Durand*: i. m.

¹³ *Sherman David Spector*: Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Joan I.C. Bratianu, New York. 1962. 113.

sor, még ha ezek gyakorlati megvalósítása végül el is maradt.¹⁴ A másik oldalon e késlekedés okát egy bizonyos mértékű francia habozásban fedezik fel a történészek, s úgy vélik, hogy ennek azután az intervencióhoz kapcsolódó érdekek vetettek véget.¹⁵

Cikkünk nem tekinti feladatának a fent vázolt problémák rendszeres elemzését, sem a rájuk vonatkozó teljes dokumentáció és irodalom bemutatását. Csupán egy célja van: a nemrégiben megnyitott francia levéltári anyagok segítségével szeretne további szerény lépést tenni a homályos kérdések némelyikének tisztázása felé.

Mindenekelőtt világosan látnunk kell, hogy Magyarország nemzetközi helyzetének romlásával, rosszról katasztrofálissá válásával kapcsolatban a kérdések hosszú ideig eleve rosszul lettek feltéve. Maguk a kérdések is tükrözték azt az elszigeteltséget és információhiányt, amelytől a kormány az adott időben szenvedett. A magyar politikai közvélemény kizárólag, vagy csaknem kizárólag saját tapasztalataiból szűrhetett le következtetéseket, a tapasztalatok viszont számos esetben pusztá látszatokhoz tapadtak. Mindaddig, amíg a magyar történetírásnak nem volt módja külföldi – amerikai, angol és végül francia – források konzultálására, e bűvös körből nem léphetett ki.

Az egyik, legendává torzuló tévhit lényege abban állt, hogy az antant, illetve a francia kormányzat minden egyes lépését valós politikai elgondolással azonosította. Ebből azután két további következtetés adódott: először az, hogy a politikai álláspont hétről hétre változott, másodszor pedig az, hogy e változásnak egyes személyek, vagy különleges külső fordulatok szabtak irányt.

Márpedig, ha személyes iniciatívák és váratlan fordulatok befolyást is gyakoroltak a Magyarországgal kapcsolatos politikai tervek megvalósításának formájára és ütemére, ezek fő irányát nem ők szabják meg. A fő irányok már hosszabb ideje kirajzolódtak és egyetlen megoldás felé mutattak. Hozzá kell viszont ehhez tennünk, hogy a végrehajtás során az 1918 október–novemberében fennálló globális politikai elgondolások minden szakaszon módosulást szenvedtek, és hogy e módosulások kedvezőtlenek voltak Magyarországra nézve.

Ami a fő irányokat illette, 1918 őszén mind Horvátország, mind Szlovákia ügye elvileg elintézettnek volt tekinthető.¹⁶ Az előbbi nagyon gyorsan manifesztálódott is, magyar részen pedig nem okozott sem meglepetést, sem megrázkódtatást. Szlovákia jövőjéhez ezzel szemben átmenetileg már tapadtak bizonyos illúziók, illúziók abban az értelemben, hogy a reá vonatkozó antantintézkedés hiányát a magyar kormány a korábbi politikai nyilatkozatok érvényének megrendüléseként és a saját számára cselekvési lehetőségként értelmezte. Ez a feltevés hamarosan eloszlott.

¹⁴ *Vadász*: i. m.

¹⁵ Bár az intervencióval kapcsolatban fennálló problémát eltérően értékelik, a jegyzék végrehajtását ide vezeti vissza *L. Nagy* (i. m. 75. old.) és *Pastor* (Franco-Rumanian Interventio . . .). Utóbbi szerző a késlekedést Franchet D’Espèrey-nek tulajdonítja, aki a határozatot hibásnak vélte (i. m. 122–124 és 134–135. old.), *Vadász* pedig úgy véli, kifejezett Clemenceau-Franchet D’Espèrey, illetve politikusok-katonák ellentét bontakozott ki.

¹⁶ Az elismerések kérdésével a Legfelső Hadi Tanács 1918. június 3-i ülésén foglalkozott. Határozatát Csehszlovákiával és Lengyelországgal kapcsolatban rövidesen publikálták. A délszláv igények elismeréséről június 24-én Lansing amerikai külügyminiszter tett nyilatkozatot. Utóbbit ld. *H. W. V. Temperley*: A History of the Peace Conference of Paris. London 1920–1924, vol. IV. 261–262.

Elvileg is nyitott kérdésnek tűnt viszont a háború végén, sőt még befejezése után is majdnem két hónapig Románia jogi státusa. Az 1916. augusztus 17-i bukaresti titkos szerződés Romániának nemcsak a békeszerződés által végül valóban neki juttatott területet ígérte oda, de ezen túl a Bánátnak azt a részét is, amelyet azután Jugoszlávia kapott meg, valamint az Alföld keleti feléből a végleges határhoz képest egy további, nem jelentéktelen sávot.¹⁷ Miután azonban Románia a központi hatalmakkal fegyverszünetet, majd békét kötött,¹⁸ e szerződés saját szövege szerint érvényét veszítette. Nem volt véletlen tehát, hogy a magyar kormány éppen ezen a határszakaszon táplált leginkább reményeket, s ugyanitt érte a legnagyobb csalódás is. (Az utóbbiban természetesen nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy Erdély kérdése érintette a legtöbb magyar lakost.) Ha a magyar kormány ismerte a titkos szerződés előírásait, úgy azt is tudta, hogy érvénye különbeke aláírása esetén megszűnik. Ha nem ismerte volna, úgy az a tény adott tápot bizonyos reményeknek, hogy a hatalmak késlekedtek a román igények nyilvános elismerésével. Az Egyesült Államok is csak november 7-én hozta nyilvánosságra 5-én kelt elismerő deklarációját,¹⁹ s az európai antant hatalmak e lépést egyelőre nem követték.

Románia jogi helyzetének kétségessé válásából azonban korai volt politikai helyzetének megingására következtetni. A francia források nem hagynak kétséget aziránt, hogy a francia kormány Romániát a különbeke megkötése után is mindvégig leendő szövetségesnek tekintette, ekként kezelte, s ennek megfelelően tett meg minden lehetőt avégett, hogy szövetséges státusába formailag is visszasegítse. Ebben a magatartásban gazdasági és többirányú politikai érdek, mint fő mozgatórugó mellett szerepet játszott az a körülmény is, hogy a francia kultúra romániai kisugárzása eredményeként ebben az országban nem volt nehéz tárgyaló partnerre és közös hangra lelteni.²⁰ A sokoldalú érdek határozta meg többek között azt az október 7-i francia rendelkezést, amely a Balkánon működő francia keleti hadsereg (Armée Française d'Orient) északi irányban kibontakozó támadását lelassította, e hadsereget két részre bontotta, s az egyik feléből kialakított Dunai Hadsereget (Armée du Danube) Románia felé vonta el. Ennek az operációnak kettős célja volt: biztosítani kellett Románia visszatérését az antanthatalmak táborába és meg kellett teremtenie a már tervbe vett ukrajnai szovjetellenes intervenció bázisát.²¹ A

¹⁷ Szövegét ld. Ministère des Affaires Étrangères, Archives diplomatiques, Paix, 1914–1920 (a továbbiakban: Paix), vol. 69, ff. 85–88; *Temperley*: i. m. vol. IV. 216–217; *N. Dascovici*: Intereșele și Drepturile României în texte de drept internațional public. Iasi 1936, 9–11. – Ld. még: *Comte de Saint-Aulaire*, Ambassadeur de France: Confession d'un vieux diplomate. Paris. 1953, 324–343; *Spector*: i. m. 29–37.

¹⁸ A bukaresti békeszerződés szövege: Nemzetközi szerződések 1918–1945 (Válogatta és a jegyzeteket írta dr. *Halmosy Dénes*). Bp. 1966, 29–35. – Ld. még: *D. Jankovici*: La paix de Bucarest. Paris. 1918.

¹⁹ Ld. erről: Archives diplomatiques, Europe Z., Roumanie (a továbbiakban: R.), vol. 31. ff. 181–182, Jusserand 1918. nov. 6 és nov. 9., valamint: uo. A. Paix, vol. 201, doss. 7. f. 2 és f. 7. Itt a Lansing által aláírt szöveg francia fordítása is.

²⁰ 1918 júniusától a romániai francia politikára ld. R. vol. 31. – Több irat a gazdasági, politikai elképzelésekről, diplomáciai lépésekről.

²¹ Armée de terre, Service historique, 4 N 53, doss. 2, instrukciók Berthelot és Franchet D'Espèrey tábornok számára. (A továbbiakban minden jelzet, amely „N” betűt tartalmaz, az itt hivatkozott levéltár anyagára utal. A jelzetben az első szám a fondot, a második a szóban lévő dobozt jelenti. Amennyiben a dobozban több, jelzettel ellátott dosszié található, ennek számát is megadjuk, mivel azonban az egyes iratok további megjelölést nem kaptak, eligazodáshoz az irat eredete és dátuma

katonai akcióval harmonizált a külügyminisztérium politikai koncepciója is, amelynek lényege a háború befejezésekor abban a gondolatban kristályosodott, hogy Romániának, mint az egyik legfontosabb francia szövetségesnek az addiginál is hatékonyabb támogatást kell nyújtani.²²

A kérdés helyesen feltéve tehát nem úgy hangzik, hogy vajon miért volt a november 13-i konvenció súlyosabb Magyarországra nézve, mint a Villa Giusti-ban aláírt okmány, miért jelentkezett újabb csapásként a Szlovákia kiűritését előíró jegyzék és így tovább, hanem úgy, hogy vajon miért nem tartalmazta az antant politikai tervezetének megfelelő, vagy azt legalább közelítő előírásokat sem a Monarchiával kötött fegyverszünet, sem annak „alkalmazása”, a belgrádi katonai konvenció.

Ha e problémát jó irányból akarjuk közelíteni, mindenekelőtt azt kell világosan látnunk, hogy Angliának és Franciaországnak nagyon ügyelnie kellett a fegyverszünetek tisztán katonai jellegére. Részletesen ennek okait itt nem vizsgálhatjuk. Elegendő annyi, hogy csak ezen a módon volt elérhető mind Wilson elnök, mind – részben elutasított, részben sajátosan interpretált – pontjainak távoltartása a fegyverszünetektől és az egész fegyverszüneti periódustól.²³ Ha viszont tisztán katonai fegyverszüneteket tartottak szem előtt, ilyeneket csak létező frontokon lehetett kötni. Ezzel eleve elesett annak a lehetősége, hogy a szlovákiai kérdést fel lehessen vetni. Mivel Romániában nem sikerült egyelőre a békét kötött Marghiloman kormány elmozdítása és Románia nem üzent hadat,²⁴ román front sem alakult ki, nem volt tehát lehetőség magyar–román demarkációs vonal kijelölésére sem. Október 31-én, vagyis azon a napon, amikor a szövetségesek Párizsban a Monarchiával kötendő fegyverszünet feltételeit elfogadták, a Románia felé menetelő Dunai Hadsereg viszont még túlságosan messze állt ahhoz, hogysem egy demarkációs vonal leendő megszállójaként szóba jöhessen. Másként állt a helyzet a déli, valóban létező

segít.) – Ld. még: *Paul Azan*: Franchet D'Espèrey. Paris. 1949, 213–216; *Jean Bernachot*: i. m. vol. II. L'Armée du Danube. Paris. 1970, 65; *Vadász*: i. m. – A felsoroltak nem ismertetik az instrukció Romániára vonatkozó részét, amely szerint Berthelot a Balkánra megy „en vue de préparer et diriger . . . l'action militaire destinée à faire entrer à nouveau la Roumanie dans la lutte aux côtés des Puissances de l'Entente.” – Misszióját Clemenceau két részre bontja. Az első fázisban feladata „de préparer notre intervention ultérieure en Roumanie par une action à la fois politique et militaire visant: à provoquer l'avènement d'un Gouvernement favorable à l'Entente, à organiser la résistance à l'emprise allemande et le soulèvement général du pays. – La deuxième phase sera caractérisée par une intervention militaire directe des Alliés en Roumanie, seul moyen qui, dans la situation actuelle de ce pays, permette de la libérer de l'emprise ennemie . . .” – Az intervencióval való összefüggést ld. bővebben: *Ormos Mária*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október 1919 április, in: *Történelmi Szemle*, 77/3–4, 401–439.

²² R. vol. 31. ff. 198–200. A részletes politikai elemzés szerzője, Lacombe, a szövetségi politika aktivizálásának követelménye mellett megfogalmazza a királlyal és Bratianuval szemben táplált francia neheztelést is.

²³ Az itt megfogalmazott következtetés nagy iratanyagra épül, amelynek zöme az A. Paix 199. kötetében található (Jusserand-nak küldött utasítások, tervezetek, feljegyzések a 14 pontról, az elnök közvetítési kezdeményezéseiről stb.). – Ld. még: *The Intimate Papers of Colonel House, Arranged as a Narrative by Charles Seymour*, Boston and New York. 1926–1928, vol. IV. 148–187. – Az utóbbi a kialakult kompromisszumot egészében véve pozitívabb módon értékeli amerikai szempontból, mint amire a francia iratok következtetni engednek.

²⁴ A politikai feltételeket többek között Pichon külügyminiszter egy nov. 1-i levelében fogalmazta meg. R. vol. 31. f. 145.

fronton, ennek bonyolult összefüggéseit azonban itt – más célunk lévén – nem fejtegethetjük.

Mindenesetre bizonyos, hogy mind a francia, mind az angol kormány tisztában volt azzal, hogy a padovai fegyverszünet a közép-európai rendezés legtöbb kérdését nemcsak nem oldja meg, de fel sem veti. Magától értetődően merül fel a kérdés: miért mentek bele a hatalmak egy ilyen fegyverszünet megkötésébe? Ez annál is különösebbnek tűnik, minthogy a szövetséges erők az olasz és a balkáni fronton egyaránt támadásban voltak, és bármely percben várható volt a román hadbalépés is. Ugyanakkor azonban a frontok a magyar államhatároktól messze álltak, sőt a balkáni csapatok még be sem léptek a Monarchia területére. A fegyverszünettel kapcsolatos kérdésnek ezt az oldalát a történetírásnak az eddiginél alaposabban szemügyre kellene vennie. E kérdés több meghatározóját kellene vizsgálni. Összefüggését például a német fegyverletétel siettetésével, kapcsolatát a már elhatározott szovjet-oroszországi intervencióval. Itt csak egyetlen szempontot ragadunk ki. Ha a Monarchia számára a mielőbbi fegyvernyugvás a birodalom legalább részleges megmentésének kísérletét jelentette, az antanthatalmak szemszögéből nézve ugyanezzel azt kellett elérni, hogy még egyáltalán találjanak valakit, aki e hatalom nevében bármit is aláírhat. A területi rendezés elhalasztható szempontjaihoz képest ez életbevágóbb volt. Később a konferencia nagy nehezen megoldotta, hogy miként lehessen egy állam nevében két állammal békét kötni, 1918 október végének lázas napjaiban azonban ezt a fegyverszünet esetében még senki sem tudta elképzelni. A Monarchia eltűnése, pontosabban szólva az osztrák–magyar dualizmus felbomlása esetén csak két új állammal lehetett volna fegyverszünetet kötni. Ez viszont új állami státusuk de facto elismerését fejezte volna ki. Két olyan államhatalomét, amely nem volt hadviselő. Ez beláthatatlan következményekre vezethetett. Nem beszélve az előbb vázolt helyzet jogi képtelenségéről, világos volt, az antantnak ragaszkodnia kell egy olyan helyzet kialakításához, amelyben a feltételeket a „régibűnösnek” diktálhatja, nem véve tudomást az újonnan jelentkező ártatlan rendszerekről.

A Monarchia fikciójának időleges fenntartása, és a fegyverszünet kikényszerítése a birodalom teljes széthullása előtt annyira fontos volt a párizsi politikai vezetők számára, hogy október 22-én kereken leszögezték: önálló magyar kormány alakulása esetén külön fegyverszünet vele nem köthető.²⁵ Másfelől viszont a külügyminisztériumban egyes funkcionáriusok azon törték a fejüket, hogy a fegyverszünet aláírását miként lehetne Károly császár számára megkönnyíteni, megédésíteni.²⁶ Ezzel a prolemtikával állt össze-

²⁵ „L'État hongrois n'ayant pas d'existence reconnue, dans le droit des gens, aucun armistice particulier ne peut être conclu avec lui.” E feljegyzés idején a fegyverszünetek jellegének kérdése nem dőlt még el véglegesen. Ezért vethette fel az irat szerzője az alábbi gondolatot: „Mais, dans l'éventualité d'un armistice général, n'y aurait-il pas lieu de stipuler que toute occupation des pays slovaques, roumaines et yougoslaves par les troupes hongroises, sera considérée comme une continuation des hostilités . . . ?” – Archives diplomatiques, Europe Z. Hongrie (a továbbiakban: H.), vol 44. f. 60, feljegyzés, 1918. okt. 22.

²⁶ Robert De Caix osztályvezető úgy vélte, hogy Franciaország az Anschluss veszélyével szemben „sur le loyalisme envers la couronne encore très vivant dans plusieurs régions” támaszkodhatnék. A. Paix, vol. 203, doss. 12, f. 33, feljegyzés 1918. okt. 25. – Uő. okt. 30-án többek között e mondatot vetette papírra: „On pourrait, pour faciliter la signature d'un tel armistice par l'Empereur Charles lui faire dire que les Alliés n'occuperont l'Autriche-Hongrie que pour y maintenir la maison de Hapsbourg, ce qui est notre intérêt.” – Uo. ff. 49–50.

függésben, hogy október 29-én a hatalmak még az olasz fronton Diaz, a balkáni fronton Franchet D'Espèrey által aláírandó két fegyverszünettel számoltak, az október 31-i határozat értelmében viszont a feltételek szövegét egyedül Diaz tábornoknak küldték meg.²⁷ Közben ugyanis a budapesti események, a polgári forradalom kirobbanása miatt érvénybe lépett az önálló magyar kormányra vonatkozó tiltó határozat.

Ismeretes, hogy a szövetségeseeknek sikerült olyan formulát találniuk, amellyel áthidalhatónak látták a fegyverszünet hiányosságait. Ez az átvonulás szabadságáról és az úgynevezett stratégiai pontok megszállásáról intézkedő klauzulában fejeződött ki. E nevezetes 4. klauzulát a hatalmak nem csak a szerb politikusok aggodalmainak elosztására használták fel,²⁸ de több francia irat tanulsága szerint arra is alkalmasnak látták, hogy egyrészt lehetővé tegye a Monarchián keresztül is a felvonulást Ukrajna felé, másrészt biztosítsa a közép-európai területi átrendezés katonai feltételeit.²⁹

A vázolt okok miatt nem kerülhetett sor arra, hogy a francia vezérkar által még október 15-én kidolgozott fegyverszüneti feltételeket a padovai okmányban érvényesítsék. Ez a tervezet a bennünket érdeklő, a Vix-jegyzék által érintett vonalon Padovától és a belgrádi konvenciótól is eltérően, a ténylegesen tervezett területi megoldásról nyújt tájékoztatást. Magyarország keleti részében a vezérkar a Temesvár–(Arad)–Nagyvárad–Nagybánya vonalat írta le³⁰ (a Bánát nyugati részében Jugoszláviát tekintve érdekeltnek), elárulva ezzel, hogy Erdély Romániának való átadásáról a vezérkar nem mondott le, de azt is, hogy az 1916-os titkos szerződés előírásait nem akarja teljes egészében végrehajtani.

Miután a francia kormány megtalálta a fegyverszünet Magyarországra való „alkalmazásának” formuláját, november 13-án létrejöhett az úgynevezett katonai konvenció (egy el nem ismert kormányal, mint helyi szervvel), másként szólva egy olyan szerződés, amely a katonai érdekeket az időközben módosult katonai és politikai helyzet talaján jobban kifejezhette, mint az okmány, amelyet „alkalmazott”. A feltételek átnyújtása napján, november 7-én román front azonban még mindig nem létezett, elvileg tehát egy demarkációs vonal megszállójaként továbbra is a „szövetséges”, konkrétan a francia csapatok jöhettek számításba. Számukra a legfőbb katonai érdeknek joggal az tűnhetett, hogy a Kárpátok hegyvonulatát, mint esetleges magyar védelmi vonalat megszüntessék, s ezt végezte el a katonai konvenció. Ha viszont a román politikai vezetők vissza akarták

²⁷ A. Paix, vol. 199, doss. 2. ff. 50–52, távirat-fogalmazvány Jusserand-nak, 1918. okt. 29.; uo. vol. 197, doss. 3. ff. 8–11, az október 31-i határozat szövege.

²⁸ Az okt. 31-i vitáról ld. *Mermex*: Les négociations secrètes et les quatre Armistices, Paris 1919, 207–215. – A vita szövege megvilágítja a szóban forgó klauzula értelmezését. Clemenceau többek között kijelentette: „Ceci doit donner satisfaction à M. Vesnitch; vous voyez que nous nous réservons le droit d'occuper tous les territoires qu'il nous plaîra.” Uo. 208.

²⁹ Az utóbbit De Caix, a fegyverszünet sürgősségét indokolta így rögzítette: „4° parce qu'il est impossible de permettre à l'Autriche, à la Hongrie l'opposition des nationalités, maintenant nos alliés suffirait à l'empêcher – de prétendre régler – le sort des nationalités (fogalmazási zavar az eredetiben) et qu'il faut que les Alliés pénètrent dans le pays pour diriger l'émancipation de ces nationalités et leur servir d'arbitres dans la détermination de leurs frontières.” – A. Paix, vol. 203. doss. 12, ff. 49–50, feljegyzés, 1918. okt. 30.

³⁰ A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 10–15, État-Major Général de l'Armée, 3° Bureau, Groupe de l'Avant A.: „Conditions à poser dans la convention réglant la suspension des hostilités entre les puissances alliées et les puissances centrales”, 1918. okt. 15.

szerezni szövetséges jogaikat, most vagy soha, meg kellett mozdulniuk. Alig jelent meg a Károlyi vezette magyar delegáció Belgrádban, s a román király lemondatta a kormányt, ultimátumot intézett az ország területén tartózkodó német csapatok parancsnokához, és november 10-én elrendelte a mozgósítást. E lépések segítették Romániát ahhoz, hogy később olyan államként tekinthessék, mint amely a konvenció aláírásakor már ismét a szövetségesek táborához tartozott.

Végeredményben a belgrádi katonai konvenció a tényleges katonai feltételekre támaszkodva Délen nagyjából tisztázta a helyzetet, Keleten biztosította a legfontosabbnak tűnő katonai érdekeket, Északon viszont ugyanúgy nem tehetett semmit, mint maga a fegyverszüneti szerződés sem.

A magyarországi tényleges területi rendezés végrehajtása a továbbiakban sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mintsem várni lehetett volna. A nehézségek egyik okát a békeszerződések kidolgozásának késlekedése, a szövetségesek között – éppen a magyar kérdés kivételével – csaknem minden kérdésben felmerülő lényeges nézeteltérések okozták. Ez a körülmény a magyar területek leendő örökösaitől azt követelte, hogy az átmeneti helyzetet hosszabb ideig eltűrjék. Ez azonban azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az ideiglenes állapot stabilizálódik, különösen mivel várható és látható volt, hogy az új magyar köztársasági rendszer mindent elkövet a Monarchia idején folytatott magyar nemzetiségi politika jóvátételére. Mind a csehszlovák, mind a román politikusok legfőbb erőfeszítése arra irányult, hogy e stabilizálást elkerüljék, és a Károlyi-kormányzatot megfosszák az érintett területeken cselekvési szabadságától.

Mindez csak még fontosabbá tette, hogy a stratégiai pontok francia megszállása megtörténjék. A francia megszállási terv azonban november végére összeomlott, s a valóban nagy problémát éppen ez jelentette. A megszállási terv kudarcával kapcsolatban mutassunk rá ennek néhány okára. A legfőbb ok a rendelkezésre álló francia katonai erő elégtelen voltában fedezhető fel, különösen mivel a keleti csapatok jelentékeny részét az intervenció céljaira akarták igénybe venni. A katonai kérdés veszélyeket rejtő aspektusát felerősítette az az ösztűz, amelyet a szerbek kivételével a szövetségesek különféle okokból a konvencióra, illetve a hozzáfűződő francia megszállási tervre zúdítottak.³² Végül e két tényező Clemenceau miniszterelnökben felébresztette a gondolatot, hogy a magára maradó Franciaország nagyon korlátozott katonai erejével Budapesten kínos, sőt veszélyes helyzetbe kerülhet, mielőtt Erdély Romániának való átadása napirendre kerül.³³ Ebben kifejezésre jutott egy bizonyos morális összeférhetlenség felismerése is.

³¹ A konvenció szövegét ld. Documents . . . ; *Temperley*: i. m. vol. I. 351–352; *Bernachot*: i. m. vol. I. 235–237. Megtalálható egy példánya: 6 N 71.

³² A csehszlovák és román kifogások közismertek. Az olasz kormány Károlyi de facto elismerése ellen emelt szót, de valójában inkább azt nehezményezte, hogy a franciák az olasz hadsereget a megszállásba nem akarták bevonni. (Ld. I Documenti diplomatici italiani, Sesta serie, vol. I. (4 novembre 1918–17 gennaio 1919), Roma. 1956, 264, 279, 334, 359, 372, 397, 416, 423, 431. sz. irat). A brit kormány tiltakozott az ellen az állítólagos kísérlet ellen, hogy a megszállásba angol katonai erőt vonjanak be. (Részletesen ír erről *Arday Lajos*: Angol–magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében c. kéziratoss disszertációjában). A francia forrásokban nincs nyoma efféle törekvésnek.

³³ 4 N 58, doss. 11. Clemenceau Foch-nak, 1918. nov. 26. „J'ai conçu craintes sur difficultés qui pourraient résulter d'une occupation de Buda-Pest par troupes insuffisantes au moment, où question Transylvanie sera résolue contre Hongrie.”

Miként lenne elképzelhető, hogy a francia hadsereg az egyik napon, a lakosság nem csekély részének feltehető ünneplése közepette, bevonuljon egy magát barátinak mondó állam fővárosába és a másikon maga ossza szét országterületének tetemes részét? A „barátságos” budapesti bevonulásról történt francia lemondásban kifejeződött a francia–magyar viszony feloldhatatlan ellentmondása. A magyar kormány azért látta volna legszívesebben a francia haderő megszállását, mert így elkerülhetőnek hitte a román és a cseh megszállást, a francia kormány viszont többek között azért tervezte csapatai bevonultatását, mert ezen a módon látta a legjobban elintézhetőnek az ország széleinek csehszlovák, illetve román szuverenitás alá juttatását.

Mindenesetre a francia kormány egyelőre kénytelen volt lemondani mind Budapest, mind az esetleges-további stratégiai pontok megszállásáról. A tervre 1919 januárjáig még többször visszatértek, keresztülvinni azonban továbbra sem sikerült. Annak lehetősége tehát, hogy az átmeneti stabilitást, majd a végleges felosztást a francia haderő jelenléte garantálja, elesett. Az új helyzetből legfontosabb következményként az adódott, hogy a katonai konvenció, amely megfelelt a minél gyorsabb és kényelmesebb megszállás követelményének, feleslegessé, alkalmatlanná, sőt károsná változott. A szövetségesek – főként a csehszlovákok és olaszok – támadásai miatt a külügyminisztérium egyenesen megsemmisítését követelte. Ugyanakkor bűnbakokat keresett.³⁴ A konvenció nyilvános annulálására azonban egyelőre nem került sor. A miniszterelnök ezt még feltehetően nem látta elkerülhetetlennek, s úgy tűnik, a keleti főparancsnokot sem akarta kitenni egy ezzel járó meghurcoltatásnak.³⁵ Bűnbakká elsősorban Károlyi Mihály vált, aki a külügyminisztérium fogalmazványjaiban az új magyar köztársaság franciabarát képviselője helyett egyik napról a másikra, mint a „perfid” Károlyi kezdett szerepelni. Ugyanakkor a konvenció fikciója hivatalosan fennmaradt, de a francia megszállás hiányában tartalmát elveszítette.

Ezt követően a jövőt illetően két alapvető francia irányzat alakult ki. Az egyik hívei úgy vélték, hogy miután a francia hadsereg nem teheti meg, meg kell engedni, hogy a nekik szánt területeket azok az országok szállják meg, s méghozzá haladék nélkül, amelyeknek azok előbb-utóbb mindenképpen jutnak majd.³⁶ A másik nézet viszont abban foglalható össze, hogy a „nyerő fél” nyugodtan megvárhatja a konferencia döntését, addig maradjon nyugton, ne mérgecsépe el a helyzetet és ne hozza Franciaországot kellemetlen helyzetbe azáltal, hogy egy képviselője által aláírt okmányt papírronggyá silányít. Az utóbbi állásfoglalásban, amelyet Franchet D’Espèrey, Henrys tábornok, a Francia Keleti Hadsereg parancsnoka, majd utóda, De Lobit tábornok és Vix alezredes képviselt, kifejezésre jutott az az aggodalom is, hogy a konvenció sorozatos semmibe-

³⁴ Pichon külügyminiszter állásfoglalását erről közli *Litván*: i. m.-ben. Clemenceau a külügyminiszter iratát kommentár nélkül továbbította Franchet D’Espèreynek (20 N 528, doss. 3.). Ugyanezt tette egyébként a vezérkari főnök, Alby tábornok is (uo. doss. 11.).

³⁵ Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy az a felfogás, mely szerint Franchet D’Espèrey a konvenció megkötésében önhatalmúlag járt el, a kérdésre vonatkozóan általunk konzultált iratok értelmében nem igazolható, s nem támasztja ezt alá a fegyverszünet és a konvenció szövegének összehasonlítása sem.

³⁶ Ezt a nézetet vallották általában a bukaresti antant missziók tagjai. Élharcosai közé tartozott Berthelot tábornok és Saint-Aulaire követ. Több iratot ismertet erről *Pastor*: i. m.-ben. További anyagok: 4 N 57, doss. 11, 4 N 58, doss. 10, 5 N 202 Roumanie, 7 N 1395, 20 N 498, doss. 3 és doss. 4; R. vol. 31 és 32. – Ld. még: *Saint-Aulaire*: i. m. 463–493.

vétele Károlyi lemondására vezet, s ebben az esetben az antant tárgyalópartner helyett az „anarchiával” találja szemben magát.³⁷ Miután Délen a helyzet többé-kevésbé a konvenció szellemében hamarosan stabilizálódott, a szlovákiai kérdésben kapott utasítást pedig a magyar kormány teljesítette, a probléma a magyar–román vonalon vált súlyossá.

1918 decemberétől a magyar kormány már nemcsak tájékozatlan volt, hanem dezorientált. Ebből a szempontból a Francia Keleti Hadsereg tisztjeinek viszonylagos jóindulata csak súlyosbította helyzetét. Ezek a tisztek sosem ismertették előtte a valóságos helyzetet. Sosem közölték, hogy a bevonulás elmarad, nem ismertették vele a konvenció külügyi megítélését, s Henrys tábornok Vixnek kifejezetten megtiltotta, hogy Károlyinak szóljon kormányzata hivatalos párizsi megítéléséről, nevezetesen arról, hogy olyan „helyi szervnek” tekintik, amellyel csak a legszükségesebb katonai kérdésekről váltnak szót.³⁸

Az új helyzet újabb látszatokat termelt. A magyar kormány mit sem tudott a francia tiszti csoportok beháborújáról a fegyverszünet kérdése körül. Azt tapasztalta, hogy a súlyosabbnál súlyosabb jegyzékeket Vix alezredes nyújtja át neki, aki Henrys és Franchet D'Espèrey alárendeltje. Semmit sem tudhatott ugyanennek a Vixnek naponta többször is útjukra indított táviratairól, jelentéseiről, amelyekben nem szűnt meg tiltakozni minden olyan lépés ellen, amely nézete szerint nem volt összeegyeztethető a katonai konvenció feltételeivel. Márpedig december elejétől kezdve semmi sem volt vele összeegyeztethető. Henrys tábornok hasonló állásfoglalását sem ismerte. Így történetelt meg, hogy a kormány teljhatalmú megbízottja, Apáthy István december vége felé éppen Berthelot tábornokkal bocsátkozott alkudozásba az erdélyi helyzet rendezéséről,³⁹ azzal a Berthelot-val, aki viszont nem szűnt meg reklamálni Románia számára az 1916-os vonal azonnali elismerését.

Párizsban, a politikusok körében sem volt teljes az egység a román kérdés kezelésében elegendő dokumentáció híján azonban a nézeteltérések személyi körvonalainak megrajzolását nem kíséreljük meg. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az Erdélyben kialakuló megoldási módot, amely a konferencia felhatalmazása nélkül, tehát az ő szemében anarchikusan lett bevezetve, Clemenceau nem szankcionálhatta. Az első román előnyomulást, amely már decemberben a Békéscsaba–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonal elfoglalását célozta, december 20-i parancsával leállította.⁴⁰ Miután a román támadás mégis felújult, január 28-i rendeletében leszögezte, hogy Berthelot tábornok a fegyver-

³⁷ A 36. sz. jegyzet anyaga mellett ld. *Vadász*: i. m.

³⁸ *Vadász*: i. m.

³⁹ Miután Apáthyt a Kolozsvárra bevonuló románok letartóztatták, az ügy körülményeinek és egyúttal az ún. Berthelot–Apáthy egyezménynek a kivizsgálására Vix kiküldte Ameil századost, Berthelot pedig Patey tábornokot. Így két ellentétes szempontú vizsgálati anyag keletkezett. Patey súlyos vádakot emelt Vix ellen és leváltását javasolta. 20 N 525, doss. 3. Patey, 1919, febr. 8. és uo. doss. 5. Vix jel. márc. 10.

⁴⁰ Berthelot parancsát 12-én adta ki, de csak 15-én terjesztette fel. 16-án kelt Franchet D'Espèrey ellenintézkedése és 20-án Clemenceau parancsa. Ez kimondta: „Pour toute mesure à application armistice avec Hongrie, prière soumettre au préalable vos positions au Général Commandant les Armées Alliées en Orient, seul chargé application de cet armistice.” 4 N 57, doss. 11. E parancs 24-én jutott el a román parancsnoksághoz.

szüneti, még a Romániát érintő fegyverszüneti kérdésekben sem intézkedhet, s hogy az ottani status quo-t semmilyen formában nem szabad érinteni.⁴¹

Clemenceau állásfoglalása annyit jelentett, hogy a status quo anarchikus módon nem változtatható, azt azonban távolról sem, hogy egyáltalán nem változhat meg. A támadás leállítását ugyanis a miniszterelnök intézkedéseinek csak egyik oldala volt. Berthelot tábornok a romániai francia politikát illető panaszával közvetlenül a miniszterelnökhöz is fordult. Levelére válaszolva Clemenceau mind a panaszokat, mind a román igények teljességének kielégítésére tett javaslatot elutasította, de felhatalmazta a tábornokot arra, hogy Erdély kérdésében új, az etnikai határoknak megfelelő változtatásra előterjesztést tegyen Franchet D'Espèrey-nek.⁴² A Vix-jegyzék előkészítése ezen a ponton, Clemenceau január 16-i levelével kezdődött, nem lehet tehát azt a február 26-i dátum idején fennállt körülményekkel magyarázni.

Berthelot tábornok – úgy tűnik – Franchet D'Espèreynek csak elvi javaslatot tett egy semleges zóna megszervezésére, konkrét elképzeléseit viszont továbbra is a vezérkarnak terjesztette elő. Első ízben még Clemenceau idézett felhatalmazása előtt, január 9-én fogalmazta meg elgondolását, amit később némileg módosított. Bár továbbra is fenntartotta az 1916-os vonal jogosságáról nézetét, tudva, hogy ez elől mind a vezérkar, mind a kormány elzárkózik, minimális követelményként azt állította fel, hogy Aradot, Nagyváradot, Szatmárnémetit, Debrecen franciá csapatok szállják meg, a románok pedig előnyomulhassanak eddig a vonalig. Valamivel később követelte a Tiszavölgy vasúthálózatának román használatát, illetve a magyar csapatok visszavonását az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonal mögé.⁴³ E javaslat északi felén Magyarország rovására eltért az október 15-i vezérkari tervezettől. Miként jött létre a döntés Párizsban e módosításról, a forrásanyag hiányai miatt nem tudjuk nyomon követni. Többé-kevésbé rögzíteni tudjuk azonban a döntés időpontját, és ismerjük annak egyik motívumát. Határozathozatalra feltehetően Clemenceau idézett, Berthelot-nak adott felhatalmazása után, de mindenesetre február 8. előtt került sor, minthogy ezen az utóbbi napon a konferencia francia delegációja a román és jugoszláv ügyekkel foglalkozó bizottságban határjavaslatát már ebben a szellemben terjesztette elő.⁴⁴ Új demarkációs vonal kijelöléséről a továbbiakban mindaddig nem esett szó, amíg az angolok által is támogatott francia határjavaslat ügye a

⁴¹ „Il ne doit être, jusqu'à nouvel ordre, exercé en Hongrie et en Transylvanie aucune action qui soit de nature à modifier statu quo résultant des instructions déjà données et à préjuger des réglemens territoriaux qui incombent à Conférence de la Paix.” Id. *Bernachot*: i. m. II. 103–104.

⁴² R. vol. 32. ff. 94–101 Berthelot, 1919. jan. 9 és uo. ff. 116–117, Clemenceau, jan. 16. Utóbbiból: „*Transylvanie*. – La délimitation de cette région a été réglée par le Général Commandant les Armées d'Orient, conformément à des nécessités de fait et à des considérations d'ordre militaire qui peuvent être sujettes à révision, après observation que vous présenteriez au Général Franchet D'Espèrey.”

⁴³ 4 N 57, doss. 11. Összefoglaló Berthelot 1919. jan. 9-i javaslatáról. Eszerint javasolja „de laisser les troupes roumaines se porter jusqu'à la limite Ouest des revendications roumaines, ou de faire occuper par les troupes françaises des localités telles que Arad, Groswardein, Debreczin.” Saját fogalmazásában: „Dans le cas, où on ne voudrait pas laisser les troupes roumaines s'avancer plus à l'Ouest, j'estime indispensable de faire occuper par les troupes françaises les localités Arad, Grosswardein, (Oravia Mare), Debreczin, Carei-Mare, Mapel-Mare (?)”. 5 N 202, Roumanie.

⁴⁴ Archives diplomatiques, Conférence de la Paix, Commission des affaires roumaines et yougoslaves (a továbbiakban csak a bizottság megjelölése), első ülés jegyzőkönyve, 1919. febr. 8.

bizottságban holtpontra nem jutott az olasz delegátusok bizonytalan és az amerikaiak eleinte határozott ellenállásán. Az amerikai ellenkezés pedig éppen a szóban forgó, változást szenvedett területtel, a Szatmárnémeti, Nagyvárad és Nagybánya által bezárt háromszöggel kapcsolatban volt makacs.⁴⁵

A francia eljárásból fontos következtetések vonhatók le. Az egyik, hogy a javasolt új demarkációs vonal és a tervezett politikai határ egybeesett. A másik, hogy a francia kormány jobban szerette volna, ha a stabilizálás a határ kijelölése formájában történhet, feltehetően azért, mert így minden további bizonytalanságot ki lehetett volna küszöbölni.

A Nagyváradtól északra húzódó határszakasz módosításának motívumára áttérve, mindenekelőtt az említendő, hogy már eddig is feltűnt a kutatóknak az erről folytatott vita egyoldalú jellege. A francia képviselők szinte kizárólag egy kérdést, a nagykárolyi és szatmárnémeti vasúti csomópont fontosságát hangsúlyozták Románia szempontjából. Mindenki, így Tardieu is elismerte a bizottsági vitán, hogy e szakasz újabb nagyszámú magyar lakost érint, ragaszkodott azonban ahhoz a képtelen állításhoz, hogy a szükséges vasútvonalakat sehol másutt nem lehet megépíteni az állítólagos erdélyi mocsárvidék miatt.⁴⁶ Február 17-én a bizottsági vita holtpontra jutott, s ebben a pillanatban a franciák elővették az új demarkációs vonalra vonatkozó dossziéjukat.

Miért volt mármost a valóságban ennyire fontos az említett vasúti csomópontok román kézre juttatása, éspedig a lehető leggyorsabban? Ez az itt nem részletezhető lengyelországi problémával állt kapcsolatban.⁴⁷ A dolog lényege magyar–román vonatkozásban abban foglalható össze, hogy Foch marsall román katonai segítséget akart Lwów (Lemberg) térségébe juttatni, elősegítendő, hogy a lengyel erők ellent tudjanak állni pillanatnyilag Petljura, perspektívában a bolsevikok ostromának. A román kormány – amint Berthelot tábornok január 24-én jelentette – készségesen fel is ajánlotta segítségét. Közölte azonban, hogy csapatait nem vonultathatja be az anarchia dúlta tartományba anélkül, hogy felvonulási, visszavonulási, utánpótlási vonalai ne lennének biztosítva a „tisza vasutak” használhatósága, birtokbavétele által.⁴⁸ A Romániából (Erdélyből) Lemberghez vezető biztonságos vonal Szatmárnémetin és Munkácson át vezetett. Ugyanezen volt elképzelhető egyébként az Ukrajnában állomásozó kisebb lengyel erők hazaszállítása is.

⁴⁵ Uo. a 2. ülés febr. 11-én és a 4. ülés febr. 17-én. A következő álláspontok alakultak ki: a román delegáció követelte a Szeged–Orosháza–Békéscsaba–Debrecen vasútvonalat. A francia ezt Magyarország kezén akarta hagyni, de javasolta: adják Romániának a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Makó vonalat. Ezt az angolok támogatták. Seymour amerikai delegátus bejelentette, hogy az amerikai delegáció mindkét vonalat Magyarországnak kívánja biztosítani. Az olaszok előterjesztettek egy etnikai megoldást, elfogadása mellett azonban nem inszisztáltak.

⁴⁶ Uo. 5. ülés febr. 19-én. – Ezen az ülésen Seymour egyébként jelezte, hogy Nagyszalonta, Nagyvárad és Székelyhida átadásához hozzájárul, kitart azonban nézete mellett Nagykároly és Szatmárnémeti kérdésében.

⁴⁷ Ld. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, Washington 1942–1947, vol. III. 471–472, 477–478, 670–675. – Továbbá: P. S. Wandycz: Soviet-Polish Relations 1917–1921. Cambridge, Mass. 1969, 125.

⁴⁸ 5 N 202, Roumanie, Berthelot, 1919. jan. 24. és 4 N 58, doss. 10, összefoglalás Berthelot javaslatáról. Itt: „Il (le gouvernement roumain – O. M.) estime de ne pouvoir envoyer de troupes isolées dans un pays, où régne l’anarchie, à 250 kilomètres de leur base d’opération, la Bukovine. – Le Général Berthelot est d’avis que seule une troupe utilisant la voie ferrée de la Vallée de la Theiss est capable de se maintenir en Galicie dans la situation actuelle.”

Lehetséges, hogy a francia határtervezet módosításának előkerülnek majd egyéb motívumai is. Nem lehetetlen azonban, hogy a döntést éppen a fent idézett román állásfoglalás érlette meg, s ebben az esetben a francia határjavaslat végső kidolgozására január 24. után kerülhetett sor. Az improvizáltság mindenestre az érvelésre rányomta bélyegét. Miután a vasúti érvet az amerikai delegációval nem sikerült elfogadtatni, jött a *deus ex machina*.

Milyen okokból tarthatta a francia kormány sürgetőnek, hogy a konferencia normális menetébe belenyúlva ezen az új módon kényszerítse ki a határozathozatalt az általa képviselt módon? A gyors megoldást követelő lengyel problémán kívül erre egyéb okai is lehettek. Ahhoz, hogy a román hadsereg a szovjet intervenciós fronton számíthasson, helyzetét a nyugati széleken nyugvópontra kellett juttatni. E kérdést nem taglaljuk tovább, erre az összefüggésre a történeti irodalom bőségesen rámutatott már. Sürgetően hatott azonban még egy körülmény, amelyre eddig a figyelem kevésbé irányult. Az erdélyi fronton végbement és menő eseményekből Vix és felettesei arra a következtetésre jutottak, hogy bármit parancsol is Clemenceau, s bármit is ígér a román vezérkar, egy szép napon arra ébredhetnek, hogy a román hadsereg az 1916-os vonalon áll, hacsak egy összszövetségi határozat ebben meg nem akadályozza. De Lobit tábornok ezért február 12-én jelezte, hogy Berthelot semleges zóna kijelölésére és annak francia ellenőrzés alá helyezésére irányuló javaslatát elfogadja.⁴⁹ Nézetéhez Franchet D'Espèrey csatlakozott.⁵⁰ De Lobit Belgrádba kérte Vixet, s megérkezett oda február 14-én a Francia Keleti Hadsereg névleges parancsnoka, Henrys is, akit De Lobit már egy ideje helyettesített.⁵¹ Február 14-én Belgrádban a felsorolt tisztiek minden valószínűség szerint olyan megbeszélést tartottak, amelynek tárgya a kijelölendő zóna határvonalai kellett, hogy legyenek. A konferenciáról feljegyzést nem találtam. Eredményére csak abból lehet visszakövetkeztetni, amit Párizsba szólítva röviddel ezt követően Charpy tábornok, Franchet D'Espèrey vezérkari főnöke a konferencia katonai szakértői előtt előadott. Charpy úgy nyilatkozott, hogy a vonalat ott kell kijelölni, ahol a románok valóban állnak, s további előnyomuláskat nem szabad engedélyezni.⁵² Hogy a belgrádi megbeszélésen ez az álláspont alakulhatott ki, azt egyébként minden, az ott megjelenő tisztektől származó irat alátámasztja. A fentiek arra engednek következtetni, hogy a romániai és a balkáni tisztik között ugyan egyetértés alakult ki a semleges zóna felállítására, másként szólva a magyar és a román katonai erők francia elválasztására vonatkozóan, a „hol” kérdésben azonban nem jutottak közös nevezőre. Berthelot minél többet kívánt Romániának juttatni, Franchet D'Espèrey és társai pedig elsősorban megállítást akartak elérni.

Párizsban a két szempont egyesült. Láthatóan elfogadták Berthelot korrekciós javaslatát, s ezt – a már felsoroltakon kívül – abból az okból is gyorsan szerették volna keresztülvinni, hogy elébe vágjanak egy román fait accompli teremtésének. Ismert, hogy

⁴⁹20 N 498, doss. 3. De Lobit Berthelot-nak és – külön – Franchet D'Espèreynek, 1919. febr. 12.

⁵⁰R. vol. 47. f. 29. Franchet D'Espèrey, 1919. febr. 14.

⁵¹20 N 498, doss. 3. De Lobit, 1919. febr. 14.

⁵²Le Président Wilson et le règlement franco-allemand d'après les documents personnels et inédits du Président Wilson. Réunis et commentés par R. S. Baker, Paris. 1924, 110–116. Tasker H. Bliss amerikai tábornok két memoranduma és levele Wilson elnökhöz.

Franchet D'Espèrey e lehetőség vázolásával február 14-én alarmirozta Párizst, s másnap hozzátette, hogy a román főparancsnokság parancsainak nem engedelmeskedik.⁵³ Párizs megmozdult. Mindenekelőtt megerősítették a parancsot, amely szerint ebben az övezetben egy tapodtat sem szabad mozdulni. Február 17-én pedig, amikor világossá vált, hogy a határvita a bizottságban egyhamar nem vezethet eredményre, a francia delegáció nevében Laroche különleges bejelentést tett. A jegyzőkönyvi szöveg szerint előterjesztésének érdemi részében megállapította, hogy a románok átlépték a számukra utoljára kijelölt Nagybánya–Kolozsvár–Déva vonalat, annál lényegesen nyugatabbra állomásoznak, s hogy jelenleg Románia „annonce l'intention de poursuivre jusqu'à la ligne du traité de 1916. Ce faisant, elle pénétrera dans des territoires purement hongrois, où des conflits sont à craindre, soit avec la population, soit avec les forces hongroises, déjà réunies dans le territoire contesté”. A továbbiakban Laroche mintegy mentegette a francia kormányt a Romániával szembeni ellenséges viselkedés esetleges vádjával szemben, s jelezte, hogy véleménye szerint a hatalmaknak figyelmeztetést kellene intézniük a román kormányhoz, éreztetve vele, hogy „l'État qui emploie la force pour se mettre en possession d'un territoire contesté nuit à sa propre cause, loin de la servir.”⁵⁴

A bizottság – kevéssé érthető módon – a javaslatot vita és ellenvetés nélkül elfogadta. Igaz, hogy a francia delegáció határ- és demarkációs vonal-javaslatára nem egyezett meg hajszálynira. Laroche ugyanis azt ajánlotta, hogy a semleges zóna határát a nevezetes Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonaltól 10 kilométerrel keletre húzzák meg. Nehezen képzelhető el azonban, hogy az amerikai delegáció e vonal elfogadása alapján még lehetségesnek gondolta volna a visszatérést saját határjavaslatára. Talán azt hitték, hogy a Laroche által képviselt módon az említett városokat sikerül megmenteniük, s ha ez nagyobb léptékkel mérve jelentéktelen eredmény is volt, a két érintett ország szempontjából nagyon is nagy jelentőségű.

Jelentősnek mutatkozott a „hajszálynai eltérés” a francia vezérkar számára is. Milyen fontosnak tartotta az utóbbi az érintett vasúti csomópontok azonnali román kézbe juttatását, azt az a rendkívül különösnek tekinthető eljárás mutatta meg, hogy két nap múlva a vezérkari főnök jelent meg a bizottság előtt és dezavualta Laroche-t, a külügyminisztérium képviselőjét. Miről volt itt szó: machinációról, nézeteltérésről, vagy a módszerek egyeztetésének hiányáról, nem tudjuk megmondani. Sőt még azt sem, hogy a két előterjesztés közötti eltérés érdemi volt-e, vagy csupán taktikai. Tény azonban, hogy Alby tábornok álláspontja nem egyezett Laroche-éval, és ahogyan a későbbi lépésekből erre következtetni lehet, az utóbbi sem Tardieu nézetével. Alby tábornok a bizottságtól azt kérte, hogy a demarkációs vonalat tolja további 10 kilométerrel Kelet felé, hogy Románia birtokába jusson a rend fenntartása és a bolsevizmus elleni harc szempontjából annyira fontos vasúti csomópontoknak. A tábornok nem részletezte, miként jöhet szóba Nagyvárad és Szatmárnémeti a bolsevizmus elleni harc szempontjából.⁵⁵ A bizottság Alby előterjesztését nem fogadta el, újabb határozatot nem hozott. Tardieu ugyan felvetette, hogy mindkét javaslatot az úgynevezett 10-es tanácsa elé viszi, ettől azonban elállt, és február 21-én a Laroche által előterjesztett és a bizottság által elfogadott tervezetet

⁵³ Ld. 50. sz. jegyzet és o. f. 30, Franchet D'Espèrey, 1919. febr. 15.

⁵⁴ Commission des affaires roumaines et yougoslaves, 4. ülés, 1919. febr. 17.

⁵⁵ Uo. 5. ülés, 1919. febr. 19.

terjesztette elő. Önmagában véve előadása korrekt volt, Pichon külügyminiszterrel együttműködve azonban elérte, hogy a konferencia ez idő szerinti legfelső szerve a kérdést a katonai szakértők elé véleményezésre áttegye.⁵⁶ Ezzel lehetővé tette, hogy a francia katonák újabb kísérletet tegyenek saját törekvéseik keresztülvitelére.

A kísérlet egy látszat-kompromisszum formájában sikerrel járt. A bizottság, amelynek tárgyalásáról érdemét illetően keveset tudunk, azt az öszvér-javaslatot állította össze, hogy a románok álljanak meg ugyan a vitatott városok kapujánál, de kapjanak felhatálmazást a Nagyvárad–Arad országút, valamint a Nagyvárad–Szatmárnémeti vasút használatára. Belin tábornok adta elő e tervezetet február 26-án a 10-ek tanácsa előtt, s egy hozzá intézett kérdésre válaszul kijelentette, hogy „magyarok és románok között nem volt semmi nevezetesebb feszültség és láthatóan nagyon kis erő is elegendő a rend biztosítására”. E nem éppen ügyes nyilatkozat kapcsán senki sem kérdezte meg, hogy ebben az esetben vajon mi szükség van a tervezett eljárásra. Az amerikai delegáció hallgatott, éppen úgy, mint a katonai szakértők ülésén ezt megelőzően, s a tanács a határozatot egyhangúan elfogadta.⁵⁷

Következett a határozat végrehajtása. Ha a határozat elfektetéséről valóban nem is beszélhetünk, az is kétségtelen, hogy március 14-ig a sietség jelei sem voltak tapasztalhatók. Mindenelőtt Pichon külügyminiszter nem a valóságnak megfelelően tájékoztatta brit kollégáját, amikor 27-én azt állította, hogy az értesítést a külügyminisztérium Franchet D’Espèrey tábornoknak már el is küldte. Erre csak akkor került sor, amikor a miniszterelnök az ellene intézett merényletkísérlet után talpra állt. A konferencia határozatát március 1-én Clemenceau aláírásával expedálták. A külügyminisztérium a miniszterelnök hozzájárulása nélkül az iratot nem akarta, vagy nem merte útjára bocsátani. Franchet D’Espèrey a táviratot 3-án kapta meg, s azt 5-én továbbította De Lobit tábornoknak.⁵⁸ Ezzel egy hét már el is telt. A továbbiakban De Lobit azonnal előterjesztette elgondolása vázlatát, 9-én továbbította részletes katonai tervét, 15-én pedig szignálta a semleges zóna kialakítására vonatkozó instrukciót, amely a katonai lépéseken kívül szabályozott a semleges zónát érintő minden fontosabb kérdést (közlekedés, kapcsolat a magyar közigazgatási szervekkel, a lakossággal, posta, igazságszolgáltatás stb.).⁵⁹ A katonai tervet Franchet D’Espèrey 13-án jóváhagyta.⁶⁰ Ennek lényege az volt, hogy a 17. gyaloghadosztályt az Arad–Szeged körzetbe szállítják, a 11-et pedig egyelőre nem oszlatják fel, amint tervezték, hanem a helyén hagyják. Ugyanakkor Bajára öt monitort rendelnek, amelyek szükség esetén felvonulnak a Dunán.⁶¹ A 17. divízió szállítása március 16-án elkezdődött.

Időközben azonban felmerült néhány újabb probléma, amelyek az egyik oldalon megoldást követeltek és lassították a fejleményeket, a másikon viszont azt eredményezték, hogy Clemenceau a semleges zóna megszervezésének előkészületeit kezdte túlságosan

⁵⁶ Papers . . . vol. IV. 59–61.

⁵⁷ Uo. 145–147. és 157–158.

⁵⁸ 20 N 527, Franchet D’Espèrey, 1919. márc. 5.

⁵⁹ 20 N 498, doss. 4. De Lobit, 1919. márc. 6., márc. 9 (ez 20 N 527, doss. 2 is), valamint márc. 14 (ez márc. 15-i dátummal a 20 N 527 doss. 2-ben is). A tervezet katonai részét közli: *Bernachot*: i. m. vol. I. 84–91.

⁶⁰ 20 N 527, doss. 2 Franchet D’Espèrey, 1919. márc. 13.

⁶¹ 59. sz. jegyzet mellett uo. De Lobit, 1919. márc. 16.

lassúaknak találni. Az első kategóriába tartozott, hogy Vix, nyomában pedig De Lobit, majd maga Franchet D'Espèrey is foglalkozni kezdett a zóna meghosszabbításának gondolatával Kárpát-Ukrajnában,⁶² De Lobit pedig azt is erőltette, hogy a zóna dél felé, a Bánátban is folytatódjék.⁶³ Párizsban azonban a kárpát-ukrajnai semleges övezetet egyáltalán nem látták szükségesnek, tekintettel arra, hogy a konferencia csehszlovák bizottsága február 27-én elfogadta e régióra nézve az amerikai javaslatot, amely autonómia biztosítása mellett Kárpát-Ukrajna Csehszlovákiához való kapcsolását tartalmazta.⁶⁴ Megvolt tehát az alap ahhoz, hogy Magyarországot ezen az oldalon is elszigetelhessék, mind pedig ahhoz, hogy az itt átvezető vasutat használhassák.

Míg Belgrádban a volt Magyarországon teljes egészében átvezető semleges folyosó tervezeteinek kidolgozásával foglalkoztak, Párizsban egyre nyomasztóbban hatott két jelenség. Először is a Dél-Oroszországban állomásozó intervenciós haderő helyzete napról napra romlott, a helyzet megszilárdítására és a kezdeményezés visszaszerzésére csak jelentős friss erő bedobása esetén lehetett számítani. Bizonyos volt azonban, hogy amíg Románia nyugati határán nem áll be a nyugalom, ettől az országtól erre a célra nem lehet katonát kapni. Másodsor aggodalmakat váltott ki Párizsban az is, hogy a román politikai és katonai személyiségek mind türelmetlenebbül léptek fel. Tartani kellett attól, hogy hadműveletüket önkényesen továbbfolytatják, ami pedig nem csak a konferencia presztízsét, de Párizs tervezett „vonalát” is veszélyeztethette.⁶⁵

Clemenceau az eljárást március 14-én erélyesen megsürgette, Franchet D'Espèrey pedig a szemrehányásokat azonnal továbbította De Lobit tábornoknak.⁶⁶ Az utóbbi március 16-án közölte, hogy a 17. hadosztály már útnak indult, Gondrecourt tábornok pedig, aki a semleges zónában állomásozó haderő parancsnokául volt kiszemelve, rövidesen Budapestre utazik, és március 21-én ismerteti Károlyival a konferencia határozatát.⁶⁷ A következő napon, március 17-én Franchet D'Espèrey azonban letiltott minden katonai előkészületet, mind pedig azt, hogy a magyar kormány katonai intézkedések kilátásba helyezésével próbálják meg a jegyzék elfogadására rábírní.⁶⁸ Ezáltal a jegyzék bemutatásában pontosan egy napot nyertek, s ugyanakkor kárba vesztett a 10 napon át erőteljes ütemben folytatott előkészítő munka. Franchet D'Espèrey eljárásának okait egyelőre nem ismerjük, találgatásokba pedig nem szeretnénk bocsátkozni. Tilalmi rendeletében megfogalmazott érvét, hogy tudniillik két hadosztály összevonása önmagában véve veszélyhelyzetet provokálhat, minden bizonnyal maga sem vette komolyan. Nem való-

⁶² 20 N 525, doss. 5. Vix, 1919. márc. 6; 20 N 527, doss. 2. De Lobit. márc. 7; 20 N 498, doss. 4. uő, márc. 15

⁶³ Ld. részletesebben *Bernachot*: i. m. vol. I. A bánáti semleges zóna részletes terve: 20 N 498, doss. 4. De Lobit, 1919. márc. 14.

⁶⁴ Commission des affaires tchécoslovaques, 1. ülés 1919. febr. 27.

⁶⁵ R. vol. 47 több olyan iratot tartalmaz, mely arról vall, hogy román és egyes francia csoportok is erőteljesen sürgették a semleges zóna tényleges létrehozását. Ilyen a bukaresti követség márc. 10-i jelentése, Alby tábornok márc. 14-i átírata, amelyben Foch marsall követelésére is hivatkozik, valamint Antonescu párizsi román képviselő memoranduma márc. 14-én. – Utóbbi ismerteti *Pastor*: i. m. 134–135.

⁶⁶ R. vol. 47, Clemenceau, 1919. márc. 14; 20 N 498, doss. De Lobit, márc. 19.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ 20 N 556, Franchet D'Espèrey, 1919. márc. 17.; és 20 N 527, doss. 2. De Lobit több rendelete 17. és 19. között, melyekkel korábbi intézkedéseit részben annullálta.

színű ugyanis, hogy ő, aki mindaddig nem szűnt meg követelni a magyarországi francia megszállást, s aki még négy nappal korábban a katonai intézkedési tervet jóváhagyta, hirtelen olyan információkhoz jutott volna a magyar hadsereg állapotáról, amelyek miatt féltene kellett volna két divízióját. A semleges zóna minden alátámasztásának hiánya pedig nagyon is alkalmas volt arra, hogy Budapesten az ellenszegülés hívei kedvük szerint magyarázzák. A jegyzék átadása az üres kéz felmutatása mellett annál figyelemre méltóbb, mivel az illetékes tisztek tudták, hogy a magyar kormány étesüléseket kapott a tervezett intézkedésről, sőt azt is tudták, hogy Budapesten ezzel kapcsolatban szociáldemokrata körökben milyen gondolatok merültek fel. Március 8-án az erdélyi román lapok lehozták a hírt, hogy a hadsereg rövidesen megszállja az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonalat.⁶⁹ Ezt követően Frousson ezredes beszélt Böhm Vilmos szociáldemokrata hadügyminiszternek a semleges zóna gondolatáról,⁷⁰ majd Yates amerikai alezredes közölte a terv nagy vonalait Károlyival, hozzátéve, hogy mivel a szövetségesek e kérdésben egyetértenek, a leghelyesebb, ha a magyar kormány meghajlik a konferencia döntése előtt.⁷¹ A magyar kormány nemcsak értesülésekkel rendelkezett a tervről, hanem Böhm hadügyminiszter reagált is rá. Gondrecourt tábornoknak március 14-én jelezte, hogy a kormány a tervezett követelésnek aligha tehetne eleget, lemondása esetén pedig az országban nem marad erő, amely a boisevik fordulatot feltartóztathatja.⁷²

Bármilyen okból történt is, tény, hogy a katonai lépéseket március 17-én leállították, De Lobit kénytelen volt az ellenintézkedések egész sorát kibocsátani, Gondrecourt nem utazhatott Budapestre, s Vix utasítása nem tette lehetővé, hogy bármiféle katonai nyomást, vagy szankciót kilátásba helyezzen.

Térjünk ki még a jegyzék-kérdés utolsó problémájára, arra, hogy vajon Vix milyen értelemben beszélt az új vonalról? Vajon igaz-e, hogy ezt – mint az irodalomban többnyire felmerül – hibásan és provokatív módon azonosította a politikai határral, átlépve ezzel egyúttal hatáskörét is. Az előzmények ismeretében evidens, hogy ha Vix a semleges zóna keleti határáról beszélt ebben az értelemben, úgy semmi hibát nem követett el, mert e vonal és a tervezett határvonal tényleg egybeesett. Mellesleg, ebben az időben már olyannyira, hogy az amerikai delegáció felhagyván ellenkezésével, a román–jugoszláv bizottság globálisan elfogadta a magyar–román határt,⁷³ s miután ezen március 18-án még kisebb módosításokat eszközöltek, már le is adták erről jelentésüket. Gyakorlatilag tehát a jegyzék átnyújtása előtt kialakult a keleti magyar határ, amely azután minden további változtatás nélkül a békeszerződés részévé vált, s amely a két szomszédos állam között a mai napig is húzódik. Fontosabb tehát az a kérdés, hogy amint ezzel szintén vádolták, vajon nem a semleges zóna nyugati határáról tett-e Vix ilyesféle kijelentést.

Elképzelését a Károlyival folytatandó eszmecseréről Dosséval, De Lobit vezérkari főnökével március 19-én folytatott telefonbeszélgetésének jegyzőkönyvéből ismerhetjük

⁶⁹ 20 N 498, doss. 1., hírszerző feljegyzés, 1919. márc. 13.

⁷⁰ 20 N 527, doss. 2, Gondrecourt, 1919. márc. 14.

⁷¹ 17 N 514, doss. 6, Vix. 1919. márc. 16; 20 N 498, doss. 4 De Lobit, 1919. márc. 19. Yates budapesti tartózkodásáról részletesebben: *Pastor*: i. m. 131–132.

⁷² Ld. a 70. sz. jegyzetet

⁷³ Commission des affaires roumaines et yougoslaves, március 7-i ülés

meg. Gondját az jelentette, hogy miként veheti rá a magyar kormányt a jegyzék elfogadására, s úgy gondolta, hogy a leghelyesebb, ha a konferenciára hivatkozik, amely a határozatot hozta, s amely mindenkor rendelkezni fog oly hatalommal, hogy határozatainak végrehajtását kikényszerítse. Ez a fogalmazás valóban egyenértékű volt azzal, hogy az új vonal nem a katonai szervek ideiglenes demarkációs vonala, hanem a konferenciáé, tehát politikai vonal. A beszélgetés végén Vix az alábbi megjegyzést tette: „En somme, les limites proposées correspondent bien aux limites ethniques. En ce qui concerne la limite Est, quand à la zone neutre, ce n'est pas une raison, parce que nous l'occupons pour qu'elle soit certainement Roumaine.”⁷⁴ E megjegyzés csak úgy érthető (bizonyos fogalmazási zavar ellenére), hogy Vix nem látná igazságtalannak, ha a románok a kijelölt vonalon, tehát Arad, Nagyvárad és Szatmárnémeti alatt megállnának, felteszi azonban, hogy a semleges zónának ezt a keleti vonalát később átadják a románoknak. Ez viszont annyit jelentett, hogy az alezredes a zóna keleti határát látta – nagyjából – a leendő politikai határnak. Ha a jegyzéket el akarta fogadtatni, márpedig minden jel szerint ezt akarta, aligha mondott olyasmit, ami ellenkezett volna saját felfogásával.

Alátámasztja ezt az okfejtést Vix március 20-án leadott jelentése is, amelyben a Károlyinál lezajlott beszélgetést ismertette. Beszámolójában többek között ezt írta: „Károlyi a d'abord déclaré que Gouvernement Hongrois protesterait solennellement mais s'inclinerait devant décision de la Conférence, puis sur intervention du Ministre Bohm, les représentants hongrois ont tenté de faire de cette question un débat politique sur l'intégrité de la Hongrie comparée à l'Alsace-Lorraine, sur les élections en faisant miroiter à mes yeux l'épouvantail du bolchévisme.”⁷⁵ E szövegből kiérezhető, hogy Vix valóban hangsúlyozta a konferencia szerepét, amint ez szándékában volt, de az is, hogy a semleges zóna nyugati határáról, mint politikai határról nem beszélhetett, mert ebben az esetben elképzelhetetlen lett volna Károlyi első reakciója.

A jelenet Vix-féle leírása csak megerősíti a magyar történészek konklúzióját: Károlyit a külpolitikai fejlemények rossz helyzetbe hozták ugyan, távozásra azonban a belső politikai erőviszonyok kényszerítették, amelyek befolyási körén kívül alakultak, s amelyek következtében a döntést kiragadták a kezéből. Ha fel is villanhatott benne, hogy távozása esetleg az antanthatalmakat cselekvésre ösztönzi, s így az átmeneti lesz talán, nem azért távozott, hogy zsaroljon, hanem mert nem tehetett másként.

⁷⁴ 20 N 498, doss. 4, feljegyzés 1919. márc. 19.

⁷⁵ 17 N 514, doss. 6. Vix, 1919. márc. 20.

FIGYELŐ

Pölöskei Ferenc:

KÁROLYIRÓL A FORRADALMAK ÉVFORDULÓJÁN

A közelmúltban szinte egyidőben három könyvvel gazdagodott a Károlyi Mihály életútját bemutató irodalom. Hosszú késés után végre magyarul is megjelent az öregkorban megírt, összeállított, külföldön már nagy sikert aratott visszaemlékezés-kötet, amelyhez Károlyi Mihályné írt bevezetőt, de ebben közli férje előszóvázlatát is. Ilyen módon végigkövethetjük a kézirat sorsát, formálódásának körülményeit, angol – később olasz nyelvű megjelenését s nem is várt kedvező visszhangját. Russel például többek között ezt írta róla a *Sunday Times*-ben:

„A könyv kitűnően van megírva, és olyan kristálytisztá őszinteség árad belőle, ami közéleti embereknél bizony nagyon ritka . . .” A Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó által 1977-ben megjelentetett könyv előszavából azt is megtudhatjuk – ha magunk az angol és magyar nyelvű kiadást nem vetettük volna össze –, hogy ebben a kötetben kevesebb az egyébként olvasmányos epizód, tudjuk, hogy a Rajk-per körülményeinek leírása is visszafogottabb. A lényeg; Károlyi Mihály politikai pályáját, életét felrajzoló kép azonban ugyanaz, s a mintegy két évtizedes késéssel megjelenő magyar nyelvű kiadás valóban lenyűgöző olvasmány.

Ugyancsak 1977-ben, a Gondolat kiadta Jemnitz János és Litván György: Szerette az igazságot (Károlyi Mihály élete), c. könyvét. Ez a könyv jobbra az Emlékirat – Hit, illúziók nélkül – szálain halad. Emiatt gyakran idézi azt. Bontja, bogozza, tovább fűzi. Elidőz az életút jelentősebb állomásainál, összefüggéseket keres a nemzetközi és hazai politika alakulása között, alternatívákat vázol fel, kérdőjeleket rak s keresi ezekre a választ. Mindehhez Károlyi Emlékiratain kívül, felhasználja kiadatlan feljegyzéseit, a minisztertanácsi és parlamenti jegyzőkönyveket, széles körű külföldi, főleg angol, francia és német nyelvű könyvanyagot, sőt folyóiratokat s egyéb forrásokat is.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály (Politikai életrajz) c. munkája pedig 1978-ban a Kossuth Könyvkiadó gondozásában jelent meg. A szerző Károlyi életpályáját már határozottan a világ- és európai politikai folyamatok és a magyarországi gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés relációjában, a lehető teljes irodalom és forrásbázis felhasználásával rajzolja fel. De bőséges anyagának alapszínei közül kitűnik a teljesebb Károlyi-hagyaték felhasználása. A kor, korszakok teljességre törő irodalom- és forrásbázisának s a Károlyi-hagyatéknek ez az együttes figyelembevétele természetesen nehéz történetírói feladat, a szembesítés mélyebb elemzést, körültekintőbb forráskritikai vizsgálatot igényel. Pontosabban szólva megköveteli, hogy írója Károlyi egyéni és politikai útját Magyarország új- és legújabbkori történetébe ágyazva, azzal összhangban s a kölcsönhatások figyelembevételel tárja elénk. Előljáróban mindjárt meg is állapíthatjuk, hogy ezt az igényes történet-

írói feladatot Hajdu Tibor – a marxista történeti irodalom eredményeire támaszkodva – színvonalasan megoldotta. Talán csak azt kifogásolhatjuk ebben a széles horizontú dolgozatban, hogy szerzőjét túlságosan is vonzza a köztörténet, s egyes időszakokra – például az 1912 előtti túlságosan nagy teret szentel. Dolgozatában így Károlyi élete szélesebb társadalmi, politikai horizontot nyer, Magyarország új- és legújabbkori történetébe ugyanakkor szervesen illeszkedik az a politikai irányzat, amelyet Károlyi Mihály neve fémjelez.

A Károlyiról tudósító, eltérő műfajú történeti sikerkönyvek, ilyen módon egységet is alkotva, nemcsak az első magyar köztársaság elnökének különben is rendkívül színes portréját gazdagítják, hanem szinte az elmúlt száz esztendő története feldolgozásának is kiemelkedő alkotásai. Történetírásunknak pedig éppen a részekre koncentráló módszerében rejlik talán egyik nem elhanyagolható hiányossága; a korszakokat átfogó szintézisek hiánya, vagy legalábbis gyér volta.

E könyveket lapozva természetesen találhatunk bennük – még a műfaji eltéréseket figyelembe véve is – egyenlenségeket a történeti elemzés színvonalát tekintve, egyes elírásokat, vagy olyan megállapításokat, amelyek ellenvéleményre készítetnek. Mégsem ezeknek valamiféle szabályos rendbekötését tekintem ezúttal feladatommak. Mivel említett eredményeik rendkívül gazdagok és további gondolkodásra ösztönöznek, úgy vélem, méltóbb hozzájuk, hogyha olvasásuk közben papírra vetett néhány gondolatomat próbálom ezúttal megfogalmazni a témáról, illetve annak egy-egy összefüggéséről, mintha a szokásos recenzióra vállalkoznék. A Károlyiról szóló könyvek – mindenekelőtt Hajdu Tibor munkája – a bizonyosságai annak, hogy nemcsak szükséges, hanem lehetséges is ma már hiteles, a különféle prekoncepcióktól mentes, a forrásokra szigorúan támaszkodó, így általuk hitelesített olyan marxista monográfiák írása, amelyek eltérő társadalmi, politikai rendszereket, illetőleg azok egyes vonulatait, sajátos jegyeit vizsgálják, vagy – ezzel részben összefüggésben – a politikatörténet síkján különböző társadalmi rendszerekben szerepet vállaló politikusok életútját ábrázolják.

Károlyi Mihály élete valóságos történeti korszakokat ível át. Gyermekkorát a kiegyezést követő felgyorsuló kapitalista fejlődés s az ezzel együtt jelentkező tiszakálmáni „békés korszak” időszakában élte. Tizenöt éves volt, amikor megbukott Tisza Kálmán, majd felszínre törtek a dualizmus válságjelenségei. 1890-ben megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, megkezdődtek az Európában páratlan heveségű agrármozgalmak, állandósultak az uralkodó osztályok kormányválságai, s a nemzetiségi mozgalmak megélénkülése és új színei is jelezték az új korszak hajnalát. Károlyi politikai pályája azonban csak a századforduló után indult, de önálló útra csak 1912-ben tért. Az események sora – amelyeknek Károlyi már tevékeny résztvevője és alakítója is volt – a világháborúval, majd az 1918–19-es forradalmakkal, a mélységek és csúcok történeti kontrasztjaival, de mindenképpen történeti korszakokkal folytatódott. Majd következett az ellenforradalom, Károlyi emigrációjának korszaka. Közben Németországban felülkerekedett a fasiszmus, s Gömbös révén a magyar szélsőjobboldali fasiszta erők is megkísérelték a totális fasiszmus bevezetését Magyarországon. Kitért a második világháború, amely kiszélesítette és felerősítette Károlyi progresszív emigrációs politikáját. Ilyen módon részese lett az új, a népi demokratikus Magyarorszáért folyó harcnak, s megerősítése érdekében szerepet is vállalt.

A Károlyi életútjának, politikai pályájának végigkísérését vállaló történeti jellegű munkáknak tehát a családi, belső lélektani, emberi tényezők mellett figyelembe kellett

venniök a jelzett korszakokat, nem pusztán azért, hogy azokban őt elhelyezhessék, hanem főként amiatt, hogy a személyiséget a korral kölcsönhatásban vizsgálhassák, s ezáltal is új történeti konzekvenciákhoz jussanak. De még ezek a korszakok is csak gyűjtőfogalmak a cselekvési tér szempontjából, s újabb korszakokra oszlanak. Utalhatunk itt mindenekelőtt az 1918. évi polgári demokratikus forradalomra és a Tanácsköztársaságra. Vagy a népi demokratikus korszakon belül is szükséges egyes szakaszhatárok megvonására.

Károlyi Mihály 1875. március 4-én, a messze századokba dúsan gyökerező arisztokrata Károlyi családja hajtásaként, a hatalmas hitbizomány várományosaként indult önálló, sajátos életútjára. Ebben a gyökérzetben több mint három évtizedig még nem látszottak rajta eltérő vonások. Alapszínét a családi múlt, a kiegyezést követő korszak határozta meg, legfeljebb saját kezdeti tragédiái – anyja elvesztése, vele született szájpadlásbetegsége – vetett rá árnyékot. A századfordulón az Osztrák–Magyar Monarchia egén tornyosuló viharfelhők azonban a történelmi múlt s a jövő feletti meditációra, bizonyos politikai állásfoglalásra, vagy legalábbis érdekeik s azok megőrzése módjának valamiféle újragondolására készítették a nagybirtokosokat. Mindez a kiegyezéskori viszonylagos arisztokrata egység nyitabb szétválásához, eltérő politikai táborok kialakításához vezetett. A kiegyezés ugyanis nemcsak a polgári forradalom korát zárta le Magyarországon, hanem egyben olyan nyugalmi állapotot is teremtett, amelyben a politikai élet terén legfőképpen az arisztokrácia érezhette vágyai teljesültét. A korábban polarizált tábor lényegében egységesült, a múltbéli cezurák jobbára elmosódtak. A nagyhatalmi státuson belüli önállóság, gazdasági, nemzeti-nemzetiségi, politikai előnyöket biztosított számára. Élt is ezekkel a kiegyezés adta lehetőségekkel. A gazdasági, politikai konjunktúra életmódját is alakította. Vidéki kastélyai zárt világát megőrizve a világvárossá fejlődő Budapest második lakhelyévé vált, sőt külföldi, kedvelt üdülőhelyeken is gazdag pompájú villák sorát építi. Itt s az élénk, mozgalmas semmittevés egyéb színhelyein, a különféle úri kaszinókban is meghonosodik kiváltságtudatukból fakadó sajátos főúri szokásaik modern rendszere. Ebben a világban születik Károlyi Mihály, s legfeljebb a már említett egyéni sorscsapásai keserítik meg az osztálya lét- és életfeltételeit meghatározó gondnélküliséget. Sikeres szájműtete s főtí otthonratalálása azonban megszüntette magányérzetét, s gyorsan kiütöközt kivételes vitalitása. Már osztályának valóságos politikai polarizációja híján is a korábban elmulasztott arisztokrata életlehetőségekhez fordult.

A dualizmus válságjelenségei azonban – amint jeleztük – új útkeresésre ösztönöztek a magyar arisztokráciát. Károlyi 1901-ben még a szabadelvű párthoz tartozónak tekintette magát, de 1905-ben – igaz, ellenzéki agráriusként – a függetlenségi párthoz csatlakozott, s első ízben országgyűlési képviselőnek választották. 1909-ben pedig az OMGE elnöke lett. 1910-ben, a koalíció bukása után ismét képviselő, de nem csatlakozott az 1909-ben szétszakadt függetlenségi párt egyikéhez sem. Ebben OMGE elnöki funkciójának is szerepe volt. A századfordulón kiéleződő agrárius-merkantilista ellentétek sajátos vonása volt ugyanis, hogy tömegbázisuk erősítése érdekében mindkét tábor óvakodott az önálló pártszervezéstől. Emiatt feneklett meg 1908–1910 között az önálló polgári párt megalakítása. Károlyi sem akarta az OMGE-t párteretek közé szorítani. Sértette volna ezzel annak érdekeit, hiszen tagjai jelentős része Tisza munkapártját támogatta. A nagybirtokosok párt szerinti megoszlása emellett meggyorsította volna az osztályfrontok szétválását, a demokrácia táborának egybekovácslódását. Ilyenképpen az OMGE elnökség eleve korlátozta Károlyit politikai működésében. Más szóval aktívabb politikai tevé-

kenységének előfeltétele volt megválása ettől az 1909-től viselt tisztségtől. Nem véletlen ezért, hogy a politikai pályafordulatában oly jelentős 1912. június 4-ét – Tisza parlamenti brutális fellépését az ellenzékkel szemben – nyomban követte lemondása az OMGE elnökségéről. Június 7-én került erre a sor, amikor annak végrehajtó bizottsága előtt többek között kijelentette: „Nem lázítani jöttem ide, nem dikciózni. Lemondásomat a legkomolyabban veszem.” Igen messze volt a marxizmus ismeretétől – bár Marx Tőkédjé nagybátyja, Károlyi Sándor a kezébe adta –, elfogadásától különösképpen, de már a magyarországi és világpolitikai események logikája szerint haladt. Visszatérésre sohasem gondolt, vargabetűket nem írt le, s többé nem került sor nála hasonló gyors, s mégiscsak váratlan lépésre. Emiatt aligha beszélhetünk arról, amiről egyébként elsősorban újság-cikkekben olvashattunk, hogy tudniillik Károlynak több, sok pályafordulata közül ez az 1912. júniusi csak az egyik volt. Mert ez volt az ő igazi pályafordulata. Az akkor 37 éves Károlyi maga is 1912. június 4-ét és az azt követő napokat, az ellenzék képviselőházi szólásszabadságának korlátozását jelöli meg sorsfordítójaként. Annak ellenére, hogy rajta kívül, Hajdu Tibor, illetve Jemnitz János és Litván György is kimutatják azokat a tényezőket, amelyek döntésében szerepet játszhattak. (A 48-as hagyományok a családban, Károlyi Sándor személyes hatása, a Tisza elleni korábbra is visszanyúló ellenszenv, Károlyi izzó szenvedélyessége, amely kiemelte a rutinpolitikuskok sorából stb.) 1912 júniusában mindenesetre visszavonhatatlanul rálépett arra az útra, amelyen azután az akadályok, buktatók, csapdák ellenére mindig előrehaladt. Ezt a fejlődéstendenciát a megtorpanásokkal együtt – a legmélyebben és legszerteágazóbban Hajdu Tibor monográfiája követi, elemzi. Feltárja a megmaradó és újként jelentkező ellentmondásokat is, ezáltal azonban még inkább hitelesíti a jelzett előrehaladást, amelynek jelentős állomásai: a Károlyi-párt megalakulása 1916-ban, a Választójogi blokk létrehozása 1917-ben, s 1918 nyarától a szinte már egymást érő, forradalmat érlelő események sora.

Károlyi politikai útjának alakulásában 1912 júniusa és az 1918-as polgári demokratikus forradalom közötti időszakban három tényezőnek volt meghatározó szerepe. Justh Gyula politikájának, az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül a magyarországi kormányzati rendszer tovább szélesülő és mélyülő válságának, és végül a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal szorossá váló kapcsolatának. Az első két tényezőt főként Hajdu elemzi, a harmadikkal már Jemnitz és Litván is behatóbban foglalkozik. A Hít, illúziók nélkül természetesen már műfajánál fogva is, az események menete szerint, végighalad e problémák bonyolult szövevényén. Miután most nem törekedhetem a teljességre, elsősorban Justh Károlyira tett hatását emelem ki a három tényező közül. Ezen belül a mélyebb történeti kérdést természetesen az, hogy a Justh-féle függetlenségi ellenzékiségből vezetett, vezethetett-e út, a polgári demokratikus forradalom irányába?

A kiegyezés megszilárdulása és a felgyorsuló kapitalista konjunktúra kétségtelenül nem kedvezett az ellenzékiségnek. Szűkre szabta kritikai lehetőségeit, annál is inkább, mert eleve kirekedtek belőle a kiegyezési rendszert végős soron aláásó tényezők, a föld és nemzetiségi kérdés és nem vált e politika alkotó elemévé a munka – tőke ellentétéből fakadó munkáskérdés sem. Ez a korlátozott tartalmú ellenzéki politika azután éppen belső gyengeségei miatt gyakran gyakran egyenesen retrográd elemekre épített. Vannak egyes felfogások, amelyek ezt a függetlenségi párti vezető politikuskok többségére valóban jellemző folyamatot kizárólagosnak tekintették. A mélyebre nyúló elemzés – mindenképp előtt Justh Gyula életútja – azonban módosítja ezt a sommás képet. A dualista rendszer

alapvető társadalmi és nemzeti problematikáját ő sem ismerte fel, de a függetlenségi párt eredeti, demokratikus és liberális programját – általános egyenlő titkos választójog, népképviselési rendszer, egyesülési és gyülekezési jog, sajtószabadság, a parlamentarizmus liberális vonásainak fenntartása – az 1910-es években Tisza munkapártjával szemben eréllyel képviselte.

Kérdés marad persze, hogy vajon az új történelmi körülmények között az 1910-es években lehetséges volt-e gazdagítani ezt a kiegyezéshez visszanyúló ellenzéki programot? S e program legkövetkezetesebb képviselői képesek-e továbblépni korábban is szűknek bizonyuló, a munkás-, paraszt-, valamint a nemzetiségi kérdést kirekesztő politikájukon. Vajon a polgári demokratikus forradalom előkészítőivé, vagy akadályozóivá válnak-e? Mert politikájuk alkalmasnak bizonyulhatott a konzervatívokkal való szembefordulásra, de túlságosan is kevés volt ahhoz, hogy képviselői csatlakozzanak a polgári demokratikus forradalom erőihez.

Justh Gyula, Holló Lajos és mások azonban az új belpolitikai viszonyok között keresik a kiutat, vállalják a parlamenten kívüli erőekkel, a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal az együttműködést, s tiltakoznak a háborús készülődéssel szemben s ezzel számos kérdésben már túl is haladtak, demokratikus elemekkel bővítették az eredeti programot. A polgári demokratikus forradalom erőihez közeledtek anélkül, hogy forradalmárokká váltak volna, Ady szavaival egy bomló korszak bomlasztóivá és hőseivé váltak anélkül, hogy ezt felismerték volna.

A tanítvány Károlyi Mihály főként 1916–18-ig azzal tett túl mesterén, hogy a megcsontosodott, retrográd, visszahúzó, a konzervatívokhoz is kapcsolódó vonásoknak az eltávolításához fogott. Végérvényesen szakított a konzervatívokkal, a német orientáció híveivel. Nem állt meg az előrevívó úton az agrárkérdés s a nemzetiségi kérdés terén sem. Felemás háborúellenessége határozott, egyértelmű antimilitarizmussá erősödött. 1916 nyarán új pártot alapított. Programjában többek között követelte a perszónáluniót, az önálló vámterületet és hadsereget, az általános, egyenlő és titkos választójogot, a háború befejezést – az ország integritásának megőrzésével –, és „mélyreható” birtokpolitikát. Itt még egy körülményt kell kiemelnünk, ami már az említett harmadik tényezőhöz vezet bennünket. Justh Gyula politikája nyomán találja, találhatta ugyanis meg az utat a polgári radikálisokhoz és a szociáldemokratákhoz. Politikai útjának töretlenségét bizonyítja, hogy azután a háború második szakaszában már túlhaladt Justh Gyula elképzeléseiben, majd sok kérdésben az új szövetségeseiken, a polgári radikálisokon és a szociáldemokratákon is.

A Monarchia háború végi válságára térve igen plasztikusnak tartjuk az Emlékiratok 109. lapján olvasható sorokat. Eszerint a frontgyőzelmek csökkentették a demokrácia táborának politikai esélyeit, a katonai helyzet kedvezőtlen alakulása, a rossz hírek érkezése ugyanakkor erősítették Károlyi optimizmusát.

1917 őszén meghívást kapott Svájcba, a Tartós Béke Ligájának berni konferenciájára. Leírja, nem táplált olyan illúziókat, mintha a teoretikus pacifisták tanácskozásából megszülethetne a béke. De részvételétől antantkapcsolatainak újrafelvételét remélte. Valóban lehetősége nyílt az eszmecserére, de sem ő, sem tárgyalópartnerei nem rendelkeztek semmiféle felhatalmazással kormányaik részéről. Mindenesetre tudomást szerzett az amerikai segítség ugrásszerűen megnövekedő méreteiről. Ez az információ is hozzásegítette a háború végső kimenetelét illető felismeréséhez, világosan látta a valóságos erő-

viszonyokat s a háború folytatása esetén a központi hatalmak vereségének elkerülhetetlenségét.

1918-ban már egyre tisztábban a béke, a demokrácia és a függetlenség követelései köré csoportosította programját. Békén megegyezéssel, antantorientációra építő különbékét, a demokrácián demokratikus reformokat, a függetlenségen a perszonaluniót értette. Elfogadva a Jászi által kidolgozott koncepciót, sorban tárgyalt a nemzetiségek képviselőivel az autonóm nemzetiségek föderációjának létrehozásáról, figyelembevéve a népszavazás wilsoni elvét. De nem ismerte fel, hogy ha a wilsoni pontoknak 1918 januárjában még – az antant korábbi elkötelezettségei ellenére – lehetett némi realitása, 1918 októberében az események gyorsan pergő ritmusában elvesztették maradék látszat-realitásukat is.

Mindhárom könyv rendkívül gazdagon illusztrálja és magyarázza az Osztrák–Magyar Monarchia végtörténetének drámai napjait. Az uralkodó osztályok maguk is bevallották politikai csődjüket, Tisza a képviselőház október 17-i ülésén elmondotta ismert, sokat hangoztatott nyilatkozatát, a háború elvesztéséről. IV. Károly pedig kiáltványt bocsátott ki „hú ausztriai népeihez”, amelyben az önrendelkezési jog alapján a nemzeti tanácsok létrehozását s Ausztria szövetségi állammá alakítását proklamálta.

Végelemzésben tehát kihasználatlanul maradtak a demokratikus ellenzék, Károlyi lehetőségei a béke, a demokrácia s a függetlenség ügyében. Az emlékiratot, az esszét, a monográfiát mégis érdeklődéssel forgatjuk. Elsősorban azért, mert a történelem új feladatokkal rótt s új kérdéseket tett fel a magyar progresszió számára. Mit s hogyan cselekszik a megváltozott konstellációban? S hogyan fogadják abban? Milyen államberendezkedést valósít meg? Miként vonja meg az elmúlt évtizedek mérlegét, s abból milyen konzekvenciákhoz jut? Sikerül-e úrrá lennie a katasztrófális gazdasági, társadalmi, politikai nehézségeken? Tudja-e feledtetni a hagyományos magyar uralkodó osztályok rossz emlékű tevékenységét a viláközvéleményben, s ezzel párhuzamosan képes-e kivívni annak megbecsülését? A lecke, amint látjuk, igen nehéz volt s megoldása nem is pusztán a progresszió tehetségén, tenniakarásán múlt.

A polgári demokratikus forradalom győzelmét valóságos népforradalom eredményezte. A frontokról visszaözlő, de fegyverüket jórészt megtartó katonák, a háborútól legtöbbet szenvedő munkások, parasztok, értelmiségiek, kisemberek elégedetlensége, újat kereső forradalmi szenvedéllé erősödött és egységes mederbe torkollt. Az ilyen módon felduzzadt forradalom árját már nemcsak a Tisza vezette munkapárt parlamenti többsége, hanem a mérsékelt reformokra hajló, de az adott rendszert lényegében fenntartani szándékozó parlamenti ellenzék sem tudta feltartóztatni. A Károlyi-párt is válságba került, bázisa jócskán leszűkülte. Az október végi események azonban magát Károlyit nem rendítették meg, nem állították meg azon az úton, amelyen 1912. júniusában elindult. A történelmi haladás adott követelményeit felismerve, pártjától is egyre inkább eltávolodva, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták olyan kiemelkedő egyéniségei, mint Jászi Oszkár és Kunfi Zsigmond – váltak politikai partnereivé. Emlékirataiban azt írja, hogy a munkásosztály – párt- és szakszervezeteivel – az egyetlen olyan szervezett erő volt ekkor Magyarországon, amelyre szilárdan lehetett építeni. A történelmi sorsforduló, a polgári demokratikus forradalom győzelme ezért felszínre vetette Károlyi és pártjának jelentős része között már előzőleg is meglevő ellentétet, és felgyorsította a párt további polarizálódását.

A polgári demokratikus forradalom győzelmével Károlyi politikai tevékenységének legaktívabb szakasza kezdődött, ami egyben az új demokratikus Magyarország életével szervesen összeolvadt. Kezdetben a munkás-, paraszt- és katonatanácsok szervezett rendje, országossá szélesedése, a győzelem feletti lelkesedés miatt alig-alig látszottak a polgári és szocialista koalícióban rejlő ellentmondások, a katasztrofális gazdasági problémák és a kedvezőtlen külpolitikai erőtenyezők. Az októberi győzelmes napok örömmámora még a súlyos élelmezési, ellátási, szociális gondokat is háttérbe szorította. Ezt az országos közhangulatot jól példázza az a körülmény, amit a legilletékesebb, Károlyi örökített meg Emlékiratában, hogy tudniillik a régi rend exponált vagy kevésbé exponált politikusai sorban kilincseltek nála, s az új rend iránti hűségükről biztosították. Jól tudjuk, ebben hátsó szándék, a forradalom továbbfejlődése megakadályozásának célkitűzése is vezette őket. A meghatározó mozzanat azonban mégiscsak a forradalom győzelmének valósága volt. A forradalom lendületét döntő mértékben a néptömegek részvétele és Károlyi meghatározó szerepe biztosította. A már jelzett nehézségek, ellentmondások fokozatos kibontakozása ellenére a polgári demokratikus kormányzat olyan intézkedéseket – néptörvényeket, néphatározatokat – hozott, amelyek nem egyszerűen folytatták, hanem messze túlhaladták, meghaladták az 1848-as polgári forradalmat. Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert például több irodalomtörténeti munka s gyakorta a szóhasználat is 1848-at és 1918 októberét egyaránt polgári forradalomnak nevezi, és mindez gyakran szemléleti tartalmat is takar. Csak egy-két példát erre a minőségi túlhaladásra. Az 1848-as polgári forradalom nemesi vezetésű lévén, nem nyúlt a feudális eredetű nagybirtokhoz, meghagyta a királyság államformáját, ragaszkodott az egy politikai nemzet koncepciójához, s – bár a politikai szabadságjogok területén is sok demokratikus rendszabályt léptetett érvénybe – korlátozott maradt a választójog. Az 1918. évi októberi polgári demokratikus forradalom megszüntette a régi kétkamarás parlamentet, első törvényhozó testülete a forradalmi úton összehívott Nagy Nemzeti Tanács lett, majd az általános, egyenlő és titkos választójog alapján 1919 áprilisára kiírta az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat. A Nagy Nemzeti Tanács 1918. november 16-án kikiáltotta a népköztársaságot, megszüntetve ezzel a királyság államformáját. Proklamálta Magyarország függetlenségét, és a nemzetiségi kérdésben a Jászi által kidolgozott Keleti Svájc eszményét tette magáévá. S végül, ha megkétszerez is, de az állami főhatalommal felruházott kormány elfogadta a feudális nagybirtokrendszer szétrobbantását tartalmazó földreformtörvényét. Ismét aláhúzzuk, mindebben Károlyinak jelentős szerepe volt, ezért nőtt a magyar történelem kiemelkedő alakjává.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak azonban kezdettől számos ellentmondása volt, s a külső és belső történelmi körülmények alakulása nyomán újak is születtek. Megmaradtak a súlyos gazdasági, szociális nehézségek, felerősödtek a retrográd politikai tendenciák, sőt éppen a forradalom egyik nagy vívmánya: a politikai szabadságjogok radikális kiszélesítése és megvalósítása közepette, azt kihasználva színreltek a szélsőjobboldali szervezetek, pártok, mint például a MOVE, ÉME, Bethlen Nemzeti Szövetsége, Pallavicini agrárius pártja. Ide sorolható a földreformtörvény elhúzódása, a körülötte kibontakozó huzavona, ellenállás, mindenekelőtt az OMGE részéről. Végrehajtására, tehát az 500 holdon, illetve az egyházi birtokok esetében a 200 holdon felüli birtokok kiosztására pedig már nem is került sor. Károlyi kápolnai példáját nem követték a nagybirtokosok. De az említett ellentmondás a nemzetiségi kérdésben és a külpolitikában is kibontakozott. A nemzetiségek burzsoáziája körében politikai programmá vált az

elszakadás. A kormányzat külpolitikáját pedig az antantorientáció határozta meg. Ez azonban zsákutcába vezetett. Az antantorientáció csődjét az 1919. évi március 20-i Vix alezredes által átadott jegyzék tette teljessé. Ez egyben – a fentiekkel együtt – a polgári demokratikus kormányzat válságához, a kormány lemondásához vezetett. A felgyülemlett feszültségeken nem tudott úrrá lenni. Ezeket a körülményeket sem lehet a Károlyi-értékelésnél figyelmen kívül hagyni, vagy szerepüket csökkenteni, még akkor sem, hogyha e válságnak jelentős mértékben külső okai voltak. Hiszen az említett eredmények mellett ez az az objektív történeti terep, ahol Károlyi miniszterelnökként, majd köztársasági elnökként irányította az ország kül- és belpolitikáját. S hogyha az eredményeknél kiemeltük az ő személyes érdemeit, akkor a feszültségek felgyülemlésének vizsgálatánál sem tekinthetünk el személyes szereplésének reális mérlegelésétől.

A polgári demokratikus kormányzat válsága az ő politikai válsága is volt, miként a hozzá legközelebb állóké is.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után mindenesetre új kérdéseket tett fel a történelem Károlyi számára, életének politikai értelemben az egyik legnehezebb próbája elé került. Vajon képes-e leszámolni egyes korábbi illúzióival a kül- és belpolitikát tekintve, továbbhalad-e az előrevivő úton? Közeledik-e a polgári demokratikus forradalmat túlhaladó Tanácsköztársasághoz vagy megtagadja azt? Az első alternatíva esetén most már nemcsak saját korábbi párthívei maradék csoportjaival kellett szakítania, hanem újabb fegyvertársaival, a polgári radikálisokkal és a szociáldemokratákkal is, akiknek a segítségével pedig eddigi pályája csúcsaira ért. S ahhoz a Kun Bélához kellett közelednie politikailag, akit pedig nem kedvelt.

Az 1919. március 20-án átadott Vix-jegyzék csaknem a Tisza vonaláig elrendelte a magyar csapatok visszavonását, a román és a magyar hadsereg között úgynevezett szemleges övezetet jelölt ki, s az antantmisszió vezetője az ilyen módon kialakítandó határokat politikai határoknak – véglegeseknek – tekintette. A legújabb Károlyi-irodalom nem hagy kétséget aziránt, hogy Károlyi már korábban érlelődő változtatási szándéka elhatározássá vált. A jegyzék visszautasítására sem ereje, sem bátorsága nem volt, elfogadása pedig a felgyülemlett egyéb ellentmondásokat olyan mértékben súlyosbította volna, hogy belpolitikája csődjét is teljessé teszi. A kormány lemondását így elkerülhetetlennek tekintette, de nem látta a válságos helyzetből a kibontakozás lehetőségét. Márpedig köztársasági elnökként ezt nem kerülhette meg. Ő maga Kunfi miniszterelnöki kinevezését egy jellegében szociáldemokrata kormány megalakítását latolgatta. Aligha mérte azonban eközben fel a valóságos konzekvenciákat, a szociáldemokrata kormányt hasonlóképpen fenyegető veszélyeket. Akkori politikai elképzeléseitől ugyanakkor távol állt a kommunisták részvételével alakuló kormány kinevezése. 1919. március 20-án, a polgári demokratikus kormányzat válsága idején tehát túlhaladt saját pártja maradék csoportjain, de még nem ismerte fel a kommunisták hatalomrajutásának elkerülhetetlenségét. Miért ne hinnénk neki, mikor Emlékiratában határozottan állítja, hogy nem írta alá a nyilatkozatot, amely a Tanácsköztársaság számára a hatalomátadást tartalmazta. A nyomtatott s nagy példányszámban terjesztett nyilatkozat mindenesetre – amelyen Károlyi neve szerepel – a Tanácsköztársaság létrehozásának alkotmányos színezetet kölcsönözött, s ezáltal kül- és belpolitikailag egyaránt segítette a szocialista fordulat sikerét. De ezután az 1912 júniusa óta egyre cselekvőbb s ezzel népszerűségét is folyton növelő politikai újabb válságos napjai következtek. S ezt még csak tovább mélyítette a hír,

amelyet nem is szociáldemokrata barátai közöltek vele először, hogy tudniillik a Tanácsköztársaság új államrendszerében nem tekintheti magát államfőnek, köztársasági elnöknek. Állta azonban a próbát. Válsága végül is nem hátravetette, hanem előrelelendítette. Egyéni sérelmeit is legyőzte. S anélkül, hogy a kommunisták koncepcióját, a világforradalom akkor reálisnak tűnő lehetőségét a maga teljességében kül- és belpolitikai konzekvenciáival a magáévá tette volna, azt vallotta – amint Emlékiratából kitérnünk –, hogy Magyarországot csak az internacionalizmus mentheti meg. Motiválta ugyan még e felismerést a keserűség is, amely a polgári demokratikus kormányzatban hittet, lendülettel folytatott tevékenységének zátonyrafutásából fakadt, de a történelem s további egyéni életpályája szempontjából a jövő útjának megsejtése ebben a lényeges mozzanatot. A belső, őszinte közeledés a polgári demokratikus forradalomon szükségszerűen túl lépő szocialista Magyarország vállalásához.

A Tanácsköztársaság sorsát egyre inkább a maga ügyének tekintette. S ebben, – hogyha a tételes kifejtésre nem is vállalkozott – benne rejtett a polgári demokratikus kormányzat és saját korábbi politikai szereplése ellentmondásosságának a kritikája is. Ez a körülmény pedig az egyéni válságából való kiúthoz adta a döntő impulzust s egyben – politikai értelemben – az eltávolodást is eredményezte tegnapi polgári radikális és szociáldemokrata barátaitól. Így, ezzel az útravalóval – Kun Béla tudtával –, indult feleségével rövidnek hitt, de hosszúra, 27 évre nyúló emigrációs útjára. Már az ellenforradalmi szervezkedéseket látva megsejtette, hogy – amennyiben a Tanácskormány kénytelen átadni a helyét, vagy leverik, akkor a féktelen, mindkét forradalom ellen induló terror időszaka következik az országban. Ez történt. A Peidl-kormány ugyan még a Népköztársaság kormányának tekintette magát, de azáltal, hogy megszüntette a Tanácsköztársaság alkotásait, s a tulajdonviszonyok terén végrehajtotta a polgári restaurációt, voltaképpen utat nyitott a totális, mindkét forradalom ellen támadó, már meghatározó fasiszta elemeket tartalmazó ellenforradalom korszakának. A történelem így leckét adott a polgári demokratikus ábrándokat melengető szociáldemokrata, szakszervezeti politikusok számára az ellenforradalom természetrajzából. A Friedrich-kormány s az azt követő kormányok Károlyit már egy sorba állították a kommunistákkal, s azt vallották, hogy a forradalmakat – mint idegen anyagot – ki kell vetni a nemzet testéből. A Peidl-kormány kudarcát, majd a keresztény, nemzeti jelszavak hangoztatásával, antantsegítséggel megszilárdított fasiszta rendszert látva, az emigrációban élő Károlyi immár a kommunista mozgalomban látta az új Magyarország megteremtésének döntő tényezőjét. Hogy hite, optimizmusa nem hagyta cserben, abban meghatározó szerepe volt a kommunista párttal kialakított kapcsolatainak s a kommunistákhoz fűződő barátságának. Ennek azonban már a vázlatos elemzése is túlmutat e cikk keretein.

Történeti irodalmunk – amint jeleztük – korábban nem nagyon kényeztetett el bennünket e nagy ívű életpályá bemutatásával. A közelmúltban megjelent említett könyvek – bár helyenként még kiegészítésre szorulnak, vagy ellenvetésre készítenek – nemcsak ismereteinket gazdagítják, hanem hozzásegítenek bennünket a Károlyi-életműre rátelepedett homály és zavar eloszlatásához, a történeti tisztánlátáshoz.

TÖRTÉNETI IRODALOM

A. V. ARCIHOVSZKIJ–V. L. JANYIN:

NOVGORODSZKIJE GRAMOTI NA BERESZTYE (Iz raskopok 1962–1976 godov)

(Moszkva, Nauka, 1978. 192 l.)

A NOVGORODI NYIRFAKÉREG-IRATOK (Az 1962–1976-os ásatásokból)

A novgorodi nyírfakéreg-iratok felfedezése annak idején, 1951-ben, a régészet történetében szenzációs esemény volt. A középkori Oroszország sovány forrásbázisát egy olyan új forrástípussal gazdagította, mely komoly reményt adott arra, hogy számos, az írott dokumentumok hiányában, megoldhatatlannak látszó tudományos probléma egyszer megnyugtató lezárást kaphat. S a novgorodi ásatásokon tömegével előkerülő leletek sok tekintetben igazolták is a merész várakozást.

A tudomány történetébe „Nyerevszkij” néven bevonult 10 000 m² kiterjedésű ásatáson a 12 évig tartó munkálatok során 395 nyírfakéreg szöveget fedezett fel az A. V. Archovszkij akadémikus vezette kutatócsoport. S hála a nyírfakéregre írt dokumentumoknak, a középkori Oroszország történetének jó néhány vitás kérdésére választ kaphattunk. Ezek közül is legfontosabb, hogy végérvényesen tarthatatlanná vált a „sötét középkornál is sötétebb orosz középkor” kinyilatkoztatásában összegezhető hagyományos polgári nézet: bebizonyosodott, hogy Oroszországban sokkal szélesebb körben volt elterjedve az írás ismerete, mint azt valaha is gondolhattuk.

Az ásatásokon talált nyírfakéreg-iratokat, 1953-tól 1963-ig, hat kötetben folyamatosan adták ki. 1963 óta azonban szünetelt a forráskiadás, így érthető izgalommal várta a tudományos közvélemény az azóta sem szünetelő munkálatok újabb eredményeinek publikálását. Ezt tartalmazza jelenlegi ismertetésünk tárgya.

Az új kiadvány az előző kötetek szerves folytatása. Bizonyos eltérések, természetesen, megfigyelhetők az első hat és a mostani, hetedik, kötet között. Rögtön szembeötlő jellegzetesség pl. hogy amíg a Nyerevszkij-ásatás leletei kiadásának hat kötetet szenteltek, addig az utolsó 15 év eredményeinek publikálására egyetlen kötet is elegendőnek bizonyult. Ez a tény a leletek számszerű csökkenését jelzi: az elmúlt 15 esztendő alatt az előző időszakhoz képest jóval kevesebb, 126, új nyírfakéreg dokumentum került elő. Mi ennek az oka? E körülménynek – amellet, hogy természetesen óvatosságra int a leletek jelentőségének túlértékelésével szemben – alapvetően az a magyarázata, hogy az 1960-as évek elejére a novgorodi ásatás megváltozott munkafeltételek közé került. 1951-ben ugyanis, amikor még nem állították helyre a városban a háborús károkat, viszonylag nagy kiterjedésű terület állhatott az ásatást végző kutatócsoport rendelkezésére. Ezzel szemben a 60-as években erre már nem volt meg a lehetőség. De néhány esetben az ásatás helyszínének kiválasztása sem bizonyult szerencsésnek; a föld mélye nem igazolta a leletgazdagsággal kapcsolatos reményeket. Így aztán az utóbbi 15 év 11 ásatásának egyike sem tudott még a híres Nyerevszkij-ásatás örökébe lépni.

Az előző kiadványoktól még az is megkülönbözteti a könyvet, hogy a szerzőpáros állandó tagja (az azóta, sajnos, elhunyt) A. V. Archovszkij mellé új társ, az elsősorban pénztörténeti munkáiról, a novgorodi poszadnyikokról írt monográfiájáról és a novgorodi nyírfakéreg-iratokról szóló népszerűsítő könyvéről ismert, V. L. Janyin akadémikus került. A személyi változás maga után vont bizonyos szerkezeti módosulásokat (nincs különálló nyelvtörténeti fejezet), némi stílusváltást (a kommentárok a lehetőségekhez mérten kevésbé szárazak, olykor kifejezetten olvasmányosak) és esetenként merészebb következtetéseket (amelyek talán nem minden esetben indokoltak). A kötetben kiadták még a Sztaraja Russza városában talált 13 nyírfakéreg szöveget is.

A közölt dokumentumok nem tartalmaznak „szenzációs” újdonságokat. Talán csak egy van közülük, amelyre ráillik ez a Janus-arcú jelző: a Gotszkij-udvaron folytatott ásatáson felfedezett első nyugat-európai nyírfakéreg szöveg. A 488-as számot viselő dokumentum – amely egyébként meg-

fejtője, D. A. Drboglav cikkével együtt mellékletként is szerepel – tartalma kevésbé érdekes, ám *léte* jó ösztönzést adhat a Nyugat-Európában folyó nyírfakéreg-iratok utáni kutatásoknak. Az újonnan talált leletek igazi értéke éppen az, hogy tartalmukban és műfajukban hasonlóak a Nyerevszkij-végen előkerült szövegekhez. Ezért valószínűsíthető, hogy a Nyerevszkij-végre megállapított törvényszerűségek Novgorod más körzeteiben is érvényesek voltak. Így pl. az ásatások első időszakának egyik legjelentősebb felismerését – azt tudniillik, hogy egyetlen bojár család birtokába több városi kúria is tartozhatott – szintén újabb adat támasztotta alá. (446. sz. szöveg.)

Mindamellet mégis újdonságnak számítanak a novgorodi igazságszolgáltatás mechanizmusának Szuvorov-ásatáson megismert részletei, vagy az, hogy a novgorodi ásatások történetében először, a Lubjanyickij-ásatáson kereskedő kúriájáról származó leveleket olvashattunk. De fellapozhatjuk az első nyírfakéreg-„könyvet” (419. sz. lelet), és kezünkbe vehetjük az eddig ismert legkorábbi nyírfakéregre írt teljes ábécét (XII. század. 460. sz.), a legrégebb teljesen ép nyírfakéreg-iratot (XI. század 80-as évei, 526. sz.) és a kiemelkedő orosz államférfiak kézírását őrző szövegek legősibbjét (XII. század vége, 502. sz.) is.

Aligha kell hangsúlyoznunk az ismertetett kiadványban közreadott dokumentumok jelentőségét a történettudomány és annak rokontudományai szempontjából. S ha az írott nyírfakéreg leletek kimeríthetetlen bőségének jelszava az utóbbi évek ásatásainak tükrében kissé módosulni is látszik, az új ásatásoktól további eredményeket várunk.

Szvák Gyula

B. A. RIBAKOV:

RUSZKIJE KARTI MOSZKOVII XV – NACSALA XVI VEKA.

(Moszkva, 1974. 111 l.)

XV. SZÁZADI, XVI. SZÁZAD ELEJI OROSZ TÉRKÉPEK

Ma már végleg bizonyos, hogy a szovjet történettudomány Grekov, Tarle és mások nevéhez kötődő élvonalába Borisz Alekszandrovics Ribakov is beletartozik. A történelem-világkongresszusokról jól ismert akadémikus ebben az esztendőben töltötte be hetvenedik életévét. Gazdag életműve térben és korokban széles határok között bontakozott ki. Ismertjük, mint az ósláv és bizánci kapcsolatok feldolgozóját, Krím kutatóját, Kazárföld és az oroszok érintkezéseinek szakértőjét, a keleti Andalusia iránt érdeklődőt. Nélküle alig értenénk kellőképpen a Kijevi Oroszország kézművességét, termelőeszközeit, településviszonyait. Témáit, miként a keltezett feliratok ügyét, a középkor más századaiban is továbbvizsgálja. Nemrég értekezett a Voproszi Isztorii-ben a későfeudális kori „sztrigolyinik” etnemozgalom kérdéseiről. Otthonos a 17–18. századi levéltárakban.

Az itt ismertetésre kerülő könyve újabb a faléka több irányban szerencsésen megnyilvánuló tudósi figyelmének. Ribakov élete során sokszor dolgozott térképekkel. Alkalmadtán már közölte is véleményét Oroszország régi térképeiről. Rendszerbe azonban csak ezzel a szintézissel kezdte foglalni felgyűjtött ismereteit.

Most azt tűzte ki céljául, hogy a 15. századi és a 16. század eleji ábrázolatok történetét tisztázza. A gyakorlatban ezt a munkát az egész rendelkezésre álló, 18. századi térképeket is magukban foglaló anyag tüzetes vizsgálatával lehetett elvégezni, s Ribakov nem zárkózott el a munkaigényes feladat elől.

A szerző módszeresen feldolgozta Oroszország Európa szerte ismert külföldi eredetű térképeit. Jenkinson, Herberstein, Guillaume De l'isle és mások sok utánnymatban közreadott felvételeit mindenekelőtt történeti összefüggésükben ragadja meg. Ám Ribakov nemcsak adatokat közöl a híres kartográfusokról. S nem csupán helyneveket vesz számba a nevezetes tekercekről, de – történelmet olvas a térképlapokról. A korabeli orosz történelem fölünyes ismeretével ugyanis felfedi és történelmileg megmagyarázza a térképek hibáit, politikai torzításait (például az országhatár-ábrázolatok alapján), s ezen a réven – az eddigi térképtörténeti irodalom eredményeit betetőzve – megadja keletkezésük legvalószínűbb évszámait és kidolgozásuk menetének rekonstrukcióját.

A munka egyik nagy eredménye tehát a külföldi kiadású térképanyag egész tablójának szak-
szerű bemutatása.

Ugyanakkor éppen a Nyugat-Európában napvilágot látott térképek keletkezéstörténeténél juttott el B. A. Ribakov munkája döntő és a nyugati polgári történészek, sőt részben az orosz történetírás felfogásához képest új, értékes eredményéhez. Meggyőzően bizonyítani tudja, hogy mindezek a rajzolatok nem jöhettek volna létre a földrajzi felméréseket és leírásokat végző és saját kartográfiai munkálatokat kibontakoztatni kezdő orosz állami szervek közvetlen, vagy közvetett, de alapvető segítségével nélkül. Ezen a ponton ért Ribakov kutatásainak leginkább érdeklődést keltő szakaszához, feltéve a nagy kérdést: mikor kezdődött a tulajdonképpeni moszkvai térképészet? A korábbi kutatások, még a szovjet történetírásban is, legmesszebbre IV. Iván koráig vitték vissza a moszkvai kartográfia kezdeteit. Ribakov izgalmas nyomzással vette számba a földrajtudományi ismeretek felhalmozódását a moszkvai állami és egyházi évkönyvirodalom fejleményeiben, és arra a következtetésre jut, hogy az eddig jól ismert 16. század végi ún. Nagy Rajzolatot (a Bolsoj csertyezs-t) egy kb. 1497-re tehető országos térképázlat is megelőzte. Konklúzióit részletesebben e munkája végén elhelyezett magvas összefoglalóján kívül újabb, tanulmányyszerűen közreadott téziseiből is nyomon követhetjük (lásd *Kulturnije szvjazi narodov Vosztocnoj Jevropi v XVI v. Problemi vzaimootnosenij Poljsi, Rosszii, Ukraini, Belorusszii i Litvi v epohu Vozrozszenyija*. M. 1976. Pod r. B. A. Ribakova).

A szovjet történeti szakkritika azonnal elismerő bírálattal fogadta Ribakov újabb munkáját, amint erről A. A. Goldenbergnek a Voproszi isztorii című folyóirat 1975. 7. számában megjelent recenziójából is meggyőződhetünk. (Goldenberg ismertetése az orosz térképtörténetre vonatkozó kiegészítő könyvészeti adataival szintén dokumentálja a szovjet történeti kartográfia fellendülését.)

A jóminőségű papíron, díszes kiállításban, a tárgyalt térképek másolataival és megfejtésük vázlatjaival ellátott kötet stílusáról csak jót mondhatunk: Ribakov egyike a legelevenebb tollú történészeknek. A munka ismertett érényeinél fogva különösen alkalmas az Oroszország története iránt érdeklődő külföldi kutatók segédtudományi „beavatására”.

Reméljük kell, hogy e mű nyomán a magyar történeti segédtudományok keretében a magyar történeti térképészet szintén újabb lendületet és friss szempontokat nyer.

Addig is, újabb művének megjelenése alkalmából, a méltó elismerés kifejezésével adózunk a szovjet tudomány kiváló személyiségének, a jubiláló Ribakov akadémikusnak.

Dolmányos István

V. I. BUGANOV

KRESZT'JÁNSZKIJE VOJNI V ROSSZII XVII–XVIII VEKOV

(Moszkva. „Nauka”, 1976. 225 l.)

PARASZTHÁBORÚK OROSZORSZÁGBAN A 17–18. SZÁZADBAN

V. I. Buganov a történettudományok doktorának 1976-ban a moszkvai „Nauka” kiadónál jelent meg új könyve, amely a 17–18. századi Oroszország négy legjelentősebb, méreteiben és kihatásaiban legnagyobb parasztháborúinak, így a Bolotnyikov (1606–1607), Sztjepán Razin (1670–1671), Bulavin (1707–1709) és Pugacsov (1773–1775) vezette küzdelmek széles forrásbázisra épülő bemutatását tartalmazza. A szerző már a „Bevezető”-ben utal rá, hogy ezek a parasztmegmozdulások a 17–18. századi feudális Oroszország osztályharcának legélesebb megnyilvánulási formái, amelyek lényegesen különböznek a megelőző évszázadok (11–16. sz.) hasonló jellegű felkeléseitől, ahol többnyire még az ösztönösség, a viszonylagos helyhez kötöttség, a lokalizmus dominált (3. l.). A 17–18. századi parasztháborúkban a felkelők már időnként szervezett hadakat alkotnak, stratégiai ütközeteket vívnak reguláris hadseregekkel, városokat, katonai erősségeket ostromolnak, az elfoglalt területeken felszámolják a cári adminisztrációt, s helyére a népi hatalom szerveit állítják (3. l.).

Az egységes, központosított orosz állam megteremtésének időszakától – mutat rá a szerző – a jobbágyi elégedetlenségből fakadó antif feudális megmozdulások minőségileg új szakaszukhoz érkeztek, megőrizve ugyan a korábbi lázongások bizonyos ösztönös elemeit. Közismert, hogy a 16. sz. végétől – a 17. sz. elejétől Oroszországban az osztályküzdelmek egyre élesebb formát öltöttek, amelyek az Elbatól keletre kialakult „második jobbágyág” intézménye által jellemzett gazdasági és politikai viszonyokkal (a jobbágyág rendszerének megmerevedése; a robot és egyéb szolgáltatási terhek fokozódása) függték össze.

Buganov tolla nyomán kibontakozik előttünk az a 16. sz. végétől egyre erősödő tendencia, amelyet a növekvő földesúri önkény, az erőszakos földfoglalások, sorozatos túlkapások, a szabadköltözést gátló (1592, 1597), majd teljesen megtiltó 1649. évi ukázok, s a robot mértéktelen (helyenként heti 4 nap) fokozása jeleznek. A szerző szól azokról a tényezőkről is, amelyek még tovább rontották a jobbágyok amúgy is szinte elviselhetetlen anyagi, szociális helyzetét. Így a cári Oroszország permanens háborúiról (Lengyelország, Svédország, Törökország ellen), a kötelező katonaaállításról, az új, rendkívüli állami adókról, az I. Péter korabeli flotta- és gyárépítkezésekről (amelyek sok millió robot munkanapot tettek ki), valamint az oly gyakori elemi csapásokról (járványok, tűzvészek, aszály).

Az állam és a földbirtokosok gazdasági, szociális repressziója ellen megerősödnek, egyre gyakoribbá lesznek az antifeudális osztályküzdelmek, így a robotszolgáltatás előli sorozatos szökések – a világi és egyházi birtokokról egyaránt – az ország déli, délnyugati peremterületeire, a Don és Volga vidékére, kozákok közé) ahol a szökevények 7 év után maguk is „teljes jogú kozáknak” számítottak), megszaporodnak az adómegetgadások, lázongások. De az osztályharc éleződésének lehetünk tanúi a városokban és a nemzetiségi területeken is (baskir, kazah, kalmük stb.).

Nem véletlen – mutat rá Buganov –, hogy a felkelések tűzfészke szinte minden alkalommal a Don menti területeken alakult ki, hiszen az itt élő kozákság „szabad” állapota mindig nagy vonzerőt gyakorolt Oroszország többi függő, alávetett társadalmi rétegeire. A 16. sz. végétől kezdődő folyamatos szökések a kozákok közé hamarosan ott is megbontották az „ősi állapotokat”, s meggyorsították a rétegződést jómódú és szegényebb elemekre (verhuska, golit’ba). Ezek az ellentétek lettek a mozgatórugói a doni, zaporozsjei, volgai és a Jaik folyó mentén élő kozákság elégedetlenségének, amelyhez gyorsan csatlakoztak Oroszország más vidékeinek szökött jobbágyai, a városi szegénység, a nemzetiségi népek alávetett tömegei, valamint e mozgalmakkal kacérokodó ingatag elemek.

Megkapó erővel szól a szerző a parasztháborúk kitörésének közvetett és közvetlen okairól, az általános szociális elégedetlenségről.

Értékes részét képezik a könyvnek – hadtörténeti szempontból is – azok a fejezetei, amelyek a felkelő seregek összetételéről, stratégiai és taktikai elképzeléseiről, a sorozatos győzelmekről, majd a rossz anyagi és utánpótlásbeli ellátottság (tűzfegyverek, ágyúk hiánya) következtében beállott vereségek okairól tájékoztatnak. Mindvégig nagy figyelmet szentel Buganov a felkelők közötti belső meg hasonlóságnak, a mozgalmak kettéválásának, a gazdagabb rétegek fokozatos megalkuvásának.

A felkelők hősiessége ellenére a tárgyalt időszakban lezajlott valamennyi antifeudális osztályküzdelem rendre vereséggel végződött, amelyhez a reguláris cári hadsereg nagyobb hadvezetési és szervezési tapasztalatain kívül természetesen a „lázadók” kiforratlan, zavaros ideológiája is hozzájárult.

A büntető hadjáratok ugyan egy időre „pacifikálták a zendülő körzeteket”, hogy azután újra elemi erővel törjenek fel a feudális társadalom utolsó, hanyatló szakaszának belső ellentmondásai. E hősi küzdelmek, bukásuk ellenére, nagyban hozzájárultak a feudális társadalom belső problémáinak elmélyítéséhez, az önkényuralom támaszának gyengítéséhez, s a tőkés*viszonyok csíráinak kialakulásához.

V. Molnár László

REVULUTIA DE LA 1848–1849 DIN TRANSILVANIA

I. kötet: 1848. március 2. – április 12.

Szerk: Ștefan Pascu és Victor Chereșteșiu

(București. 1977. 512 l.)

Az 1848–1849-ES FORRADALOM ERDÉLYBEN

Vége a kezünkben van a romániai történészek idestova 20 éve indult impozáns vállalkozásának, az erdélyi 1848/49-et bemutató nagy forráskiadványnak első, a forradalom legkezdetével foglalkozó kötete. Csak irigyelhetjük romániai kollégáinkat azért az erőkoncentrációért, amelyet a kiadvány létrejötte érdekében sikerült megteremteni. A kezdetben V. Chereșteșiu, később St. Pascu által irányított munka fő terhét olyan jeles történészek hordozták e kötetnél, mint Benkő Samu, L. Botezan, Egyed Ákos, Hilda Mureșan, Károlyi Dénes, G. Neamțu; a további munkatársak és közre-

működők közt ott találjuk Carl Göllnert, Bözödi Györgyöt, A. Neamțut, Kovách Gézát és másokat. Az első kötet időkerete egy kb. tíz kötetes kiadványt sejtet. A munka igényes kiállításban kerül olvasója kezébe. Ami a kiadástechnika színvonalát illeti, az is alig hagy kívánni valót maga után. Legfeljebb néhány olyan momentumot illethetünk kritikai észrevétellel, mint a közölt iratok kivonatának nem az egyes darabok előtt, hanem (tartalomjegyzék-szerűen, de csak az irat sor- és nem lapszámát is megadva) a kötet élén való közlése, a nem gyakori, de helyenként bántó sajtóhibák (rövidítés-jegyzék pl. sajtóhiba következtében nem adja meg a lépten-nyomon szereplő „G. Pr.” rövidítés feloldását), pongyolaságok (Bárnuțiu 1848. március 24/5-i nagy fontosságú kiáltványa *szövegében* hiába keressük a 6. sz. jegyzetet, a *kritikai apparátusban* pedig a 7. sz.-t). Helyesnek láttuk volna, ha a közölt jelentésekben stb. hivatkozott *melléleteket* is publikálták volna a kötet gondozói (erre csak ritkán került sor, akkor sem az alapirat száma alatt). A kötet az eredeti nyelven közli az iratokat, a magyar nyelvűeket fordításban is, azzal az indokolással, hogy így a kiadvány kutatók szélesebb köre számára lesz hozzáférhető. Ezzel nem értünk egyet; bevett norma Erdély történetének kutatóinál a magyar, a román és a német nyelv ismeretének követelménye (a feudalizmus koránál a latiné is). De ha már dokumentumok fordítására sor került, miért maradt lefordítatlanul a 2 szerb nyelvű irat? Szerbül Erdély történetének kutatói közül aránytalanul kevesebben tudnak, mint magyarul.

Most már a kiadott anyag válogatására térve: irigylésemelő az a gazdagság, amelyet a kötet munkatársai megengedhettek maguknak. Érdemben jó három hétről közel 300 irat közlése: ez elégséges kell hogy legyen *teljes, minden vonatkozást bemutató* kép produkálására. Itt azonban már komolyabb kritikai észrevételeink kell hogy legyenek.

A kiadvány *egészének* bevezetője már jelzi azt a koncepciót, amelyben a mű első része megszületett, s feltehetően a további kötetek is születni fognak. Ennek alapvonalai: Erdélyben románok teszik a jobbság legnagyobbat részét, a nemesség pedig majdnem kizárólag magyar. A románok teljesen ki vannak zárva a politikai hatalomból. Ilyen körülmények közt a magyar nemesség fő célja 1848-ban nem lehet más, mint saját gazdasági és politikai hatalmának átmentése. A valóság, véleményünk szerint, erősen eltér ettől. Tény, hogy Erdély *jobbágyosságán* belül a románok számaránya valamivel nagyobb, mint a románságé az össznépelességen belül: ha azonban nemcsak jobbágyokról, hanem általában parasztokról beszélünk (ide számítva tehát a szabad parasztságot is), a románok arányszáma e kategórián belül kb. megfelel az összlélekszámon belüli arányuknak. Erdély nemességének pedig már a 18. század derekán több mint a fele román. Ami a politikai hatalmat illeti, a 18. században a Habsburg-kormányzat a tisztségek betöltésénél a római katolikusokkal együtt preferálja az unitusokat is (1770.-i kincstartói utasítás stb.), az unitus püspökök ekkor, s a 19. században is regalisták az országgyűléseken (a protestáns superintendensek – magyarok és szászok – nem). Tény, hogy a románság nem éri el negyedik natio-ként való bevetelét, egyedei azonban a legmagasabb tisztségekig is eljuthatnak (P. Dobra, Koszta, Méhesi, Noptsa udvari kancellár). A kiadvány bevezetőjének vázolt koncepciójából teljesen kimarad az *erdélyi magyar liberális birtokosnemesség*, a reformkori erdélyi haladás fő ereje, a hozzácsatlakozó, neki utat mutató értelmiségi elemek és az erdélyi magyar és székely városoknak a haladás irányába tájékozódó polgársága. Aligha lehet 1848–49-et megértenünk az erdélyi magyar liberális birtokosnemesség vezető szerepe nélkül – s egyben tartani lehet tőle, hogy a sorozat jelenlegi koncepciója az 1848 őszi *ellenforradalmi* lázadás nyílt igénléséhez vezet.

A koncepció érvényesül a kötet darabjainak válogatásában is – elsősorban abban, amit a kötetből *kihagy*. 1848/49 ismerője alighanem meghökkenve fogja fogadni azt, hogy a pesti március 15.-ét a Helytartótanács március 16.-i hirdetménye képviseli. A magyarországi március egyébként is eléggé szerényen (és jelentéktelenül) van képviselve a kötetben, pedig az erdélyi események összefüggése vele tagadhatatlan. Még mostohább az erdélyi magyar liberális ellenzék 1848 márciusi–áprilisi eleji fellépésének bemutatása. A kötet összeállítói elismerésreméltó gonddal kutatták fel az 1848/49.-i Erdély vezető *román* személyiségeinek még jelentéktelenebb megnyilvánulásait is. De mit szólunk akkor, ha a kötetben hiába keressük Wesselényinek (rokkantan, előregedve is az erdélyi magyar liberálisok elismert vezetőjének) olyan megnyilatkozását, mint 1848. március 23.-i, az *egész magyarországi-erdélyi* 48 történetében oly jelentős levelét Kossuthoz, amelyben figyelmeztet arra, hogy a forradalom nem zúzta szét a régi rend főerőit, az oligarchiát, bürokráciát, hierarchiát, hogy ott van érintetlenül a Habsburg-szoldateszka, s hogy megoldatlan a parasztkérdés és a nemzetiségi kérdés? (E levél publikálva van. De hát újra kiadták a szerkesztők nemcsak neves román személyiségek számos

megnyilatkozását, hanem Jósika Samu jó néhány levelét is.) Wesselényi azért képviselve van néhány jelentéktlenebb levelével, Kemény Dénesről, Szász Károlyról azonban csak néhány soros említést kapunk mások írásaiban – a fiatal erdélyi radikálisokról (Köváry László és köre) nem is beszélve. Közlésre kerül azonban, aránytalan mértékben, Jósika Samu és Teleki József levelezése (Telekinek bizonyos egyéb megnyilatkozásai már kevésbé; az országgyűlést sürgető sorozatos felségelőterjesztéseinek alig van nyoma a kötetben). De még ha ezt indokolná is (bár ilyen arányban nem indokolja) az a körülmény, hogy Erdély két vezető kormányfőjéről van szó, mi tette szükségessé az arányok oly eltolódását, amit a szélsőségesen konzervatív P. Horváth ezredes leveleinek közlése hoz magával – hacsak nem a „konzervatív magyar nemes” egyoldalú koncepciójának erőltetése? De nemcsak egyes személyiségek szerepének elhallgatásáról van szó, hanem egész törvényhatóságok fellépéséről is. A kötet munkatársai nem használták a Magyar Országos Levéltárban található Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak gyűlési jegyzőkönyvek nevű állagát, amelyben törvényhatóságok egész sorának közgyűlési jegyzőkönyvei találhatóak e hetekből (14. k. 294. skk. o.: Torda megye, 1848. április 10; 23. k. 392–6. o.: Kolozs megye, 1848. április 3–4.; 26. k. 250. skk. o.: Doboka megye, 1848. április 6.; olvasóink tekintsenek el attól, hogy ily részletességgel idézzük tovább Belső- és Közép-Szolnok, Hunyad és Zaránd megye, Fogarasvidék, Udvarhely-, Maros-, Aranyos-, Háromszék közgyűlési jegyzőkönyveinek jelzeteit). Jegyezzük meg: a kiadvány még jelentéktelen szász szék közgyűlési jegyzőkönyvét is közli.

Ahol azonban használták a levéltári anyagot, ott is erősen önkényes a válogatás. Vegyük a Gubernium Transylvaniae elnöki iratait (G. Pr.). Ennek az iratanyagnak a válogatásánál is kimaradt úgyszólván minden, ami az erdélyi magyar liberális tábor egészének tevékenységére vet világot. Említsünk meg néhányat ezek közül: Tholdalagi Ferenc 1848. március 23-i jelentését a március 22-i marosvásárhelyi eseményekről, s a szék egészének helyzetéről (G. Pr. 1848: 582. sz.; a kötet közli Tholdalagi későbbi jelentését a kérvény-ügyről és Papiu Ilarianu nyilatkozatáról), Haller Ignác Küküllő megyei főispán március 29.-i és 30.-i helyzetjelentését, az utóbbiban a megyebeli *ügyvédek* fellépéséről szóló hiradást közgyűlés tartása iránt (uo. 655, 705.), Teleki József *választ* Alsó-Fehér megye 1848. március 30-i felterjesztésére (uo. 658.), Horváth Albert háromszéki főkirálybíró április 3-i jelentését törvényhatósága helyzetéről, de elsősorban az alcsernátoni gyűlésről, amelyhez mellékelve van Székely Gergely és társai március 29-i meghívója a gyűlésre (uo. 714.), Tholdalagi Ferenc újabb jelentését (április 5.) széke gyűléséről, ahol egyhangúan elfogadták az országgyűlés és unió követelését (uo. 725.), Macskási udvarhelyszéki főkirálybíró április 4-i jelentését az ottani közcsendi bizottmány megalakulásáról és az unió-törekvésekről (uo. 775.), az udvarhelyszéki küldöttség április 10-i kolozsvári nyilatkozatát (uo. 776.). A sort folytathatnánk.

Lépjünk azonban eggyel tovább: a kiadvány szinte semmit sem tud az erdélyi magyar és székely városok forradalmi megmozdulásairól vagy legalábbis állásfoglalásairól a forradalom mellett. A tájékozatlan olvasónak az a képe keletkezhet, hogy ilyen városok nincsenek vagy legalábbis teljes dermedtségben hallgatnak. Holott csak a Gubernium elnöki irataiból közölni lehetett volna Lázár János marosvásárhelyi főbíró jelentését az ottani március 25-i kivilágításról és fáklýásmenetről (G. Pr. 1848: 618), Bánffy Miklós Alsó-Fehér megyei főispán, ill. Nagyenyed főhadnagya jelentéseit a nagyenyedi megmozdulásokról (uo. 659, 666), majd Bánffy Miklós újabb, április 7-i jelentését a forradalmi úton történt nagyenyedi tisztújításról (uo. 751), a vizaknai királybíró március 31-i jelentését az ottani közgyűlésről (uo. 691), a gyulafehérvári főbíró és Jablonczay Elek tartományi biztos jelentéseit (április 7., ill. 6.) a városban törtétekről (uo. 766–7), Szék főbírájának április 9-i jelentését arról, hogy a város is kéri az országgyűlést (uo. 769), a dévái polgárórség szabályzatát (uo. 796), a csíkszeredai főbíró április 8-i jelentését a városnak az unió melletti állásfoglalásáról és a háromszéki magyar zászló kitűzéséről (uo. 816). Külön kell szóvá tennünk azt, hogy míg a kiadvány a lehető teljes dokumentálással számol be az április 3-i abrudbányai román gyűlésről (közölve a főbíró április 6-i, részletes jelentését erről), nem tartalmazza ugyane főbíró március 31-i jelentését az abrudbányai unió-tüntetésről (uo. 765).

Azt sem értjük, hogy míg a kiadvány (igen helyesen) a *román* parasztnép minden megnyilvánulását számba veszi, mit sem tud a bánfihunyadi demonstrációkról (uo. 590., 677).

Csak helyeselhetjük, hogy a forráskiadvány a lehetőségig nyomon kíséri a Marosvásárhelyt működő s onnan március vége felé eltávozó román kancellisták útját; azt kevésbé, hogy a magyar és székely iskolák diákságának mozgalmairól alig tud valamit. A Nagyenyeddel kapcsolatban már idézett források is beszélnek a kollégium diákságáról is, de közöletlenül maradt az iskola igazgatójának április

6 -i jelentése is arról, hogy jobbnak látta hazaküldeni a diákokat (uo. 731). Hiába keressük a kötetben a marosvásárhelyi kollégium diákjainak (köztük pl. Deák Farkasnak) petícióját a curatoratushoz és a professzorokhoz az unió iránt (uo. 777). Nem teljes a csíki diákmozgalmak anyagának közlése sem.

De még részben szász-, részben magyar vonatkozású anyagnál is találunk ilyen megjegyzésvonalót. Bruz szászvárosi királybíró két április 1-i jelentéséről csak a Salmennek küldött, eléggé tartózkodó hangú iromány szerepel a kötetben, Telekinek tett jelentése (uo. 698) nem.

Nem folytatjuk a sort. Olvasóinknak *egyetlen állag* példája is elégséges képet adhat arról, hogyan történt az anyag szelektálása. Az eredmény: sok tekintetben igen alaposan kimunkált kép az erdélyi 48 kezdeteiről – és egy alapvető torzulás, jelenségek egy egész csoportjának be nem mutatása.

Amikor Silviu Dragomir, az első világháború előtti és a két háború közti korszak jeles, polgári nacionalista szemléletű román történésze hozzákezdett nagy 48-as forrásfeltáráshoz és monográfiájához, a „Revoluția Românilor din Transilvania în anii 1848–49” címet adta neki, ezzel pontosan jelezve szemlélete határait is. A „Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania” szerkesztője és munkatársai előtt ott a döntés lehetősége: Silviu Dragomir útját kívánják-e választani, vagy valóban teljes, a *valóság egészét bemutató* képet adnak-e Erdély 1848–49-i történetéről? Mi az utóbbi megoldást javasoljuk; az lesz az időtállóbb is.

Trócsányi Zsolt

AMARO DEL ROSAL:

LES CONGRESOS OBREROS INTERNACIONALES EN EL SIGLO 19.

(Barcelona–Mexico, Edicion el Grijalbo. 1975. 461 l.)

NEMZETKÖZI MUNKÁSKONGRESSZUSOK A 19. SZÁZADBAN

Az impozáns terjedelmű gazdag tanulmánykötet feltétlen figyelmet érdemel. Hiszen arról tanúskodik, hogy a „Franco-utáni” Spanyolországban a történeti múlt kérdései iránt milyen nagy az érdeklődés, hogy a történeti múlt vallatásánál a kutatók, s Amaro del Rosal esetében a hajdani militánsok milyen széles skálán törekszenek – mintegy visszamenőleg – bázist teremteni az antikapitalista, a szocializmust tág keretekben felfogó akcióegységnek.

Nem közömbös, hogy a kötet szerzője maga is régi militánsa a munkásmozgalomnak. Szinte gyermekkorától részt vett a szocialista mozgalomban, tizenöt éves korában már tagja az ifjúsági szocialista szervezetnek, majd egy időben a vasutasok asturiai lapjának szerkesztője, a szocialista szakszervezeti szövetségnek, az UGT-nek vezetőségi tagja, főtítkárhelyettese, 1936–1938-ban az UGT-t képviseli a nemzetközi szakszervezeti kongresszusokon, s 1945-ben alapító tagja a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetségnek.

Amaro del Rosal a kötetet még az 1950-es években, franciaországi emigrációjában állította össze. A kiadványt először Mexikóban jelentette meg. A jelen kötet az első spanyolországi kiadás, amelyhez Amaro del Rosal új előszót írt, amelyben részben kiegészítő magyarázatokat fűzött annak történetéhez, részben a spanyol valóság változásaihoz fűzött megjegyzéseket.

A kötet felépítése igen jellegzetes. Az első rész a korai, a 19. sz. első felének szocialista, munkásmozgalmi dokumentumait tartalmazza. Itt egyaránt megtalálhatjuk az 1830-as évek első demokrata szövetségeseinek (Ifjú Európa) kiáltványait, mint később az Igazak-, majd a Kommunisták Szövetségének felhívását. Ez a rész mintegy hatvan oldalas dokumentumválogatást tartalmaz. Sokkal részletesebb, teljesebb a II. rész, amely az I. Internacionálé korszakának dokumentumait közli. Ez a rész ezúttal mintegy kétszáz nyomtatott oldalt tartalmaz, s nemcsak az Internacionálé ismertebb dokumentumait (Alapító Üzenet, Szervezeti Szabályzat) találhatjuk meg itt, hanem a fontosabb kongresszusok különféle határozatait is. De ahogyan Amaro del Rosal tudatosan mindig is „széles fronton” kíván lapot nyitni a munkásmozgalom egészének bemutatására, ezúttal az Internacionálé tárgyalásánál kitér az olyan eseményekre is, mint a Béke és Szabadság Liga 1868–69-es kongresszusai, avagy a bakunyini Alliance megalakulása. Az Alliance programjának, első kiáltványainak, sőt a szervezők javaslatainak szövegét itt ugyanúgy megtalálhatjuk, mint az ekkor megszülető és rohamos gyorsasággal megerősödő spanyol szekciók nyilatkozatait is. Az Alliance bemutatása mellett a szerző a

dokumentumok tükrében azt is érzékelteti, hogy a bakunyinisták miként léptek fel az Internacionálé és a Főtanács mellett, külön figyelmet szentel a francia-poroszháborúnak, annak, hogy az Internacionálé miként foglalt állást a háború ellen. E résznek ugyancsak sajátja, hogy a szerző nem zárja az eseményeket az ismertebb londoni konferenciával (1871) és a hágai kongresszussal (1872). Nagy figyelmet szentel e konferenciák és kongresszusok előzményeinek, idéz a levelezésekből (többek között Bakunyin és a spanyol vezetők levelezéséből), közli a bakunyinista kongresszusok (Jura, St-Imier) dokumentumait, majd az Alliance későbbi felhívásait, a belga szervezetek határozatait, s természetesen Engels ismertebb értékelését is az Alliance spanyolországi tevékenységéről. Megtalálhatjuk az anarchisták 1873-as genfi és 1874–1876-os berni és brüsszeli kongresszusának néhány dokumentumát ugyanúgy, mint az 1875-ös gothai német szociáldemokrata kongresszus dokumentumait.

A III. rész kevésbé kiérleltnek tűnik. Ez a rész az 1877–1900-as korszakot öleli fel. A módszer és a cél hasonló volt – de hát a korszak már sokkal bonyolultabb, s a munkásmozgalom maga is összetettebb, gazdagabb. Amaro del Rosal megemlékezik az első nemzetközi kongresszusokról, az 1877-es genti, 1878-as párizsi, majd 1881-es londoni és churi kongresszusról, s több más az 1880-as évek derekán tartott nemzetközi találkozóiról is – de az áttekintés ezúttal mégiscsak hiányos marad. Ez főként az egyes országok munkás- és szociáldemokrata pártjainak megalakulására vonatkozóan jellemző. Megtalálhatjuk az 1880-as francia munkáspárt alakulását jelző dokumentumot (a programtervezetet) – de miközben ez kétségtelenül fontos mozzanat volt az egész nemzetközi mozgalom életében, ennek előzményei, az 1878–79-es munkáskongresszusok szintén dokumentálhatók lettek volna. S emellett a francia mozgalom ilyen kiemelése indokolatlan, amikor teljességgel kimarad a német, osztrák, angol, belga, olasz, skandináv mozgalom dokumentálása – de még csak a spanyol PSOE megalakulásáról sem olvashatunk, csak annyiban, hogy Iglesias egy későbbi levelét találhatjuk meg az 1891-es nemzetközi kongresszusról. A szélesebb skálát itt a szerző olyanformán nyújtja, hogy külön megemlékezik a possibilisták kongresszusáról, a keresztényszocialisták első lépéseiről – s a másik oldalon Lenin első munkáiról, a munkásmozgalomba való bekapcsolódásról. Megmagyarázhatatlan ugyanakkor, hogy miközben az 1900 előtti munkásmozgalom áttekintésénél a szerző nem szól Plehanovról – egy alfejezetet szentel Sztálinnak, ráadásul Beria egy régi munkája alapján. S mindezt egy 1975-ben megjelenő munkában! A kötetben több névelírás, pontatlanság is zavart okoz. Ezek a pontatlanságok az életrajzi és bibliográfiai mutatókat is jellemzik – bár ezek sok hasznos, kevésbé ismert elemet is tartalmaznak. A kötet jó illusztrációs anyag egészíti ki.

Jemnitz János

EDSEL WALTER STROUP:

HUNGARY IN EARLY 1848: THE CONSTITUTIONAL STRUGGLE AGAINST ABSOLUTISM IN CONTEMPORARY EYES

(Buffalo – Atlanta, Hungarian Cultural Foundation. 1977. 261 l.)

MAGYARORSZÁG 1848 ELEJÉN:

AZ ABSZOLUTIZMUS ELLENI ALKOTMÁNYOS HARC A KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

A fiatal amerikai történész tiszteletreméltóan jó szándékú munkája az 1848-as forradalomnak a márciusi törvények szentesítéséig tartó szakaszát vizsgálja, részletes eseménytörténeti áttekintésben, mint – ahogy a könyv címe is jelzi – az alkotmányos átalakulásért vívott küzdelmet.

Nyilván felesleges valamiféle tartalmi ismertetést adni, hiszen az események nemcsak fő vonásaikban, hanem sokszor a legapróbb részletekig ismertek. A szerző a kiadott forrásanyagra támaszkodott, elsősorban természetesen Károlyi Árpád Fontes-kötetére, meg az ismert emlékiratokra, számos részlet tisztázásában a feldolgozások nyomán halad, a legfrissebb marxista kutatásokat felhasználva. Bőven idézi Blackwell angol konzul jelentéseit Pozsonyból, olykor amerikai diplomáciai anyagot is, felhasználja a régebbi angolszász feldolgozásokat is (különösen C. M. Knatchbull-Hugessen: *The political evolution of the Hungarian nation* c. kétkötetes munkáját), meg számos nem publikált angolszász doktori disszertációt. Forrásanyaga így részben szélesebb a nálunk használatosnál, részben viszont

óhatatlanul szűkebb, hiszen levéltári anyagot nem használt; adatokban és részletekben alapvetően új mozzanatot nem tud hozni.

Tehát csak egy összefoglaló munkával több az eddigiéknél, azzal az előnnyel, hogy angolul íródott, s így szélesebb körhöz tud szólni a magyar nyelvű munkáknál? Ha csupán ennyi volna, akkor sem lenne haszontalan, hiszen éppen hazai marxista eredményeink szélesebb körű elterjedését is szolgálja. Stroup könyve azonban voltaképpen több is ennél: a magyar forradalom első szakaszának egy szempontból történő áttekintése, abból a szempontból ti., hogy ami ekkor történik, mennyire jelenti a korábbi magyar alkotmányos fejlődés továbbvitelét, kiteljesítését modern formában. Könyvének mintegy negyedét teszi ki a korábbi alkotmányos fejlődés áttekintése. Sajnos, ebben fő forrása Charles d'Eszláry több kötetes munkája, amely a tények, az adatok szempontjából is hiányos és hibás, s így eleve nem megfelelő optikát ad az egész kérdéskörnek.

Az érdemi tárgyalás során a szerző mindig azt bizonyítja, hogy a magyar követelések valójában mind törvényes, a régebbi jogban gyökerező igények, pusztán arról volt szó, hogy a magyar nemesség a régi alkotmányt az új idők modern, parlamentáris formáihoz igyekezett hozzáidomítani, görcsösen ragaszkodott a legalitás fenntartásához. Amit a jobbágyrendszer felszámolása terén követelt (mert hiszen Stroup természetesen nem negligálja ezt a kérdést, ha az alkotmányosság is a fő szempontja), annak is már megvoltak az előzményei a korábbi törvényhozásban, s olyan követelés volt egyébként is, amelyhez a liberális nemesség ragaszkodott.

A törvényes alaphoz való ragaszkodás, az alkotmányos formák betartásának az igénye – köztudott, hogy a forradalmat vezető nemesség számára valóban alapvető kérdések. Stroup ezeknek a mozzanatoknak a hangsúlyozásával csak a forradalmat vezető osztály tudatos törekvéseit vizsgálhatja. A hiba itt abban van, hogy megáll a kortársak tudatánál, nem mondja ki azt, hogy itt forradalomról van szó. Maga is regisztrálja, hogy a baloldal, a márciusi ifjak többet akartak, még a köztársaságot is. Abban persze igaza van, hogy ez csak kisebbség volt. De ennek a forradalmat előrelendítő szerepét már nem mutatja be. Világos, hogy ezért a március 15-i pesti eseményeknek sokkal kevesebb jelentőséget tulajdonít, mint az országgyűlés pozsonyi eseményeinek és a bécsi tárgyalásoknak, ezért idézi Kossuth szavait, hogy Pest nem azonos az országgal. Ezért nem tulajdonít komoly jelentőséget a Pesten gyűlekező parasztokról terjedő álhírnek és Petőfi „Dicsőséges nagyurak”-jának.

A szerző persze azt tartja egyik feladatának, hogy cáfolja azt az állítást, amely szerint az országgyűlés, vagyis a magyar nemesség csak a néptől való félelmében szavazta meg a jobbágyfelszabadítást. Igaza van, amikor arra utal, hogy Kossuth, Széchenyi, Batthyány – folytassuk még a sort? – őszinte liberális, haladó meggyőződésből foglaltak állást a jobbágyfelszabadítás és az alkotmányos átalakulás mellett. Persze: megint ott vagyunk a kortársak tudatánál – tudatosan valóban ezért cselekedtek, s hogy emellett gazdasági megfontolások is szerepet játszottak, azt Széchenyi kapcsán a szerző is bemutatja.

Stroup elsősorban a nyugati értékelésekkel vitatkozik, amelyek vagy eleve illegális, a Habsburg-birodalom széttörésére irányuló mozgalmat látnak a magyar forradalomban, vagy egy kisebbség összeesküvését a dzsentri uralmának a megőrzésére. Ezért az alkotmányos kérdések előtérbe állítása, ezért az előzmények hangsúlyozása, a kontinuitásé a hirtelen újítással szemben. És ebben a perspektívában természetesen másként kell értékelnünk a könyvet, hiszen végső fokon – marxista szempontból könnyen kimutatható hiányosságaival együtt –, mégis a forradalom, az egész átalakulás pozitív jellegét hangsúlyozza. A nyugaton hangoztatott harmadik ellenvetést, azt ti., hogy a forradalom a magyar uralmat is szolgálta a nemzetiségek felett, csak érinti a szerző, arra hivatkozva, hogy a nemzetiségi problematika csak később, 1848 őszén került az előtérbe (már májust is lehetne említeni, de az biztos, hogy április 11. előtt még nem látszott aggasztónak). A szerző remélhetőleg további munkája során erre a kérdésre is ki akar térni.

Előszavában a szerző igényli könyvével kapcsolatban a kritikát. Nos, az előzőekben már utaltunk alapvető kifogásunkra, a kortársak tudati szintjén való megrekedésre, az átalakulás forradalmi jellegének és súlyának elmosására. Ugyanakkor utaltunk arra is, hogy nyugaton szokványos félreértésekkel szemben Stroup munkája mennyire pozitív, a marxista történettudomány szempontjából is hasznos. Ahogy a szerző is leszögezi, az egész térség szempontjából a magyar 48-as fejlődés alkotmányos problémáinak elfogulatlan vizsgálata igen fontos. Stroup könyve feltétlenül hozzájárult ehhez az

elfogulatlan vizsgálathoz, a vizsgálat eredményeinek széles körű elterjesztéséhez. Ezt pozitívan kell értékelnünk, még akkor is, ha igen lényeges kérdésekben nem értünk egyet a szerzővel.

Várdy Béla professzornak a könyvhöz írt előszava is kiemeli, hogy a szerző megállapításaival nyilván több vonatkozásban fognak majd vitakozni, de a valóság megismerésére való őszinte törekvését nem lehet kétségbevonni. Ezzel természetesen egyetértünk. Az előszóval kapcsolatban viszont úgy véljük, Várdy Bélának nincs igaza, amikor úgy látja, hogy a mai marxista magyar történetírás egészében véve reakciónak látja a magyar nemesség szerepét, mintha az csak kiváltsági megőrzése érdekében vívta volna meg a forradalmat. Ha voltak is a marxista magyar történetírásnak ilyen gyermekbetegségei, ezeken jutott túl a leghamarabb 1945 után, elérkezve a nemesség szerepének differenciált értékeléséhez. Stroup könyve is éppen ennek a körültekintő értékelésnek tudta felhasználni számos elemét.

Niederhauser Emil

DAN BERINDEI – CSUCSUJA ISTVÁN:

1877 – A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ ÉS ERDÉLY

(Bukarest, Politikai Könyvkiadó. 1977. 237 l.)

Románia függetlenségi háborúja éppúgy nem ismeretlen a magyar tudományos élet számára, mint ahogy nem ismeretlen az a szélesebb nemzetközi folyamat – az 1877–78. évi orosz–török háború –, melynek maga is részét képezte. Jelen munka értékét az adja meg, hogy szakavatott történészek tollából először jelenik meg olyan magyar nyelvű kötet, amely az egész kérdéskört a legújabb román kutatások alapján tárja az olvasók elé. Külön érdekessége a munkának, hogy az erdélyi magyarság és szászság egykorú magatartásának vizsgálatára is kísérletet tesz.

Dan Berindei, a korszak kiváló ismerője a Románia függetlenségi háborúja c. fejezetben először megvizsgálja azokat a szívós törekvéseket, melyek az 1859. évi egyesülés után a függetlenség békés elnyerésére irányultak, s azt a tapasztalatot hozták, hogy csak valamilyen „kedvező nemzetközi konjunktúrát kihasználva, harc és áldozatok árán” lehet az állami szuverenitást megszerezni. A szerző kimutatja, hogy a balkáni válság kitörése után a felelős politikusokat kettős cél vezette: a függetlenség békés elérése, valamint az ország semlegességének valamilyen nemzetközi biztosítása, már csak azért is, hogy a háború veszélyét távol tartsák határaitól. Az események kényszere azonban arra szorította őket, hogy fokozatosan feladják a merev semlegességet. Livádiában 1876-ban elvi megegyezés született az orosz csapatok jövőbeni átvonulására. Még ezután is próbálkoztak ugyan mind a semlegesség, mind a függetlenség nagyhatalmi garanciáinak megszerzésével, de a Porta merev, sőt agresszív magatartása eredményeként 1877 elején, nagy törökellenes hangulat közepette a kormány elhatározta, hogy Oroszország oldalára áll. Miközben az orosz csapatok átvonultak, a román hasereg tüzérségi párbajt vívott a törökökkel. A szerző rámutat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia bizonyos jóindulatot tanúsított Románia iránt (ez már az 1875. évi kereskedelmi szerződésnél is kivilágzott). „Mi megvédjük és pártoljuk Önöket, hiszen ez érdekünkben áll” – mondotta Andrássy a román ügyvivőnek; a többi hatalmak merevebb álláspontot foglaltak el, még a szövetséges Oroszország is haigattá az ország jogi értelemben vett függetlenségének elismerését. A hatalmak ellenséges, vagy tartózkodó magatartása kényszerítette a román politikusokat a háborúban való részvételre. Persze ez sem volt könnyű, a cár többször is kitért a román részvétel elfogadása elől. A plewnai csata kezdetén azután először segélycsapatokat küldtek át a Dunán, majd augusztus 1-től megkezdődött nagyobb seregek bevetése. A szerző bemutatja a román csapatok katonai tevékenységét és a kísérő diplomáciai eseményeket, a plewnai győzelemben való döntő részvétel politikai fontosságát. Végül ismerteti a háborút lezáró San-Stefano-i és berlini megállapodásokat.

A kötet második részében *Csucsuja István* először az erdélyi román sajtó (*Gazeta Transilvaniei*, *Telegraful Român*, *Familia*, *Biserica și Școală*, *Cocosiul Roșu*) állásfoglalásait, szimpatizáló cikkeit ismerteti, amelyekben az erdélyi románok szolidaritásának adtak hangot. A továbbiakban a román katonák, főként a sebesültek segélyezésére indított akciókat mutatja be.

1877 májusában a belügyminiszter betiltja ugyan az e célra alakult egyleteket, de „magánosok” számára a nyilvános gyűjtést engedélyezte. A pénz-, ruha-, gyógyszer- és élelemgyűjtést tovább folyt.

Mindezt olyan személyek, illetve családok irányították, amelyeket a román nemzeti mozgalom történetéből ismerünk. Sok ezer forint pénzt, rengeteg természetbeni segínyt küldöttek a háborús Romániának. Az erdélyi részekből önkéntesek serege ment át a Kárpátokon, s Andrassy igyekezett ezt úgy lefékezni, hogy se a Monarchia tekintélyén, se a román nemzeti érzésen ne essen nagyobb csorba. A csendőrség, a helyi hatóságok is igyekeztek a szökéseket akadályozni.

Románia függetlenségi háborúja és a korabeli haladó magyar közvélemény című fejezet azon felfogással száll szembe, amely szerint az egykorú magyar közvélemény nem tanúsított volna megértést a balkáni, s főleg a román nép függetlenségi harca iránt. A (főleg erdélyi) magyar lapok átvizsgálása nyomán arra az eredményre jutott, hogy „a magyar állásfoglalások korántsem voltak ellenséges megnyilatkozások töretlen sorozatai”. A szerző egyben rámutatott arra is, hogy a törökbarát megnyilatkozások ekkor már alapjában a cári Oroszország befolyásának növekedése ellen irányulnak. A Magyar Polgár, a Szabadság, Alföld, Erdélyi Híradó, Kelet, Ébredés, Nagyvárad c. lapok Romániával szemben barátságot vagy megértést mutató cikkei alapján a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „a magyar közvélemény, a haladó erők magatartása, bár nem volt minden pontban helytálló, de zömében a román–magyar közös hagyományokhoz igazodott, és pozitívan viszonyult a román nép törekvéseihez”. Külön fejezetben foglalkozik a magyaroknak a gyűjtőakciókban való részvételével, a Romániában élő magyarok háborús szereplésével, majd rövid kitekintésben a szász lapok magatartását ismerteti, amelyekben a román függetlenség iránti szimpátia éppúgy kitapintható, mint a segélyegyletek betiltását célzó miniszteri rendelettel szembeni felháborodás.

E kétszerős munkának mind a kéréselt külpolitikai összefoglaló fejezete, mind az egykorú erdélyi politikai tudat megnyilvánulásainak újraértékelését célzó része érdeklődésre tarthat számot történetírásunkban is.

Szász Zoltán

1877 – TOLLAL, FEGYVERREL

Tanulmányok

(Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 205 l.)

Románia állami függetlensége kikiáltásnak 100. évfordulója alkalmából a népszerűsítő és szak tudományos munkák sorában látott napvilágot ez a szerény tanulmánykötet is, melyben súlyt kap az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia kapcsolatainak kérdése is.

Egyed Akos: Az 1877-es függetlenségi háború történeti előzményei és lefolyása című kötetnyitó tanulmánya a román függetlenségi mozgalmak 18–19. századi történetének áttekintése után Románia 19. századi gazdasági-társadalmi fejlődését, a nemzetközi helyzet 1849 utáni alakulását vázolja, nagy súlyt helyezve arra, miként került a román függetlenség kérdése az európai nagypolitika sodrásába. A tanulmány a háború eseményei, Románia részvétele, a berlini kongresszus határozatai ismeretével zárul. *Camil Mureșan* a tekintélyes nagyszabeni hetilap, a Telegraful Român tudósításai, cikkei alapján mutatja be, hogy milyen komoly érdeklődést tanúsított az erdélyi román sajtó a balkáni fejlemények, mindenekelőtt Románia függetlensége iránt. A lap értesülései alapján képet ad azokról az erdélyi akciókról is, amelyek a romániai sebesültek megsegítésére irányultak.

Csucsufa István: A függetlenségi háború visszhangja az erdélyi magyar sajtóban és a magyar nép körében c. terjedelmes tanulmányában a román függetlenségi háború magyar vonatkozásainak új megközelítésére törekszik. Kimutatja, hogy egy sor lapban – eltérő pártállásuk ellenére – állandóan visszatérnek azok az állásfoglalások, amelyek a balkáni népek, különösen Románia függetlenségét történelmi szükségszerűségnek, sőt, a magyar állam függetlensége támaszának tekintik. A tanulmány alapján megegyezik az 1877 – A függetlenségi háború és Erdély c. kötetben közölt írással.

Cseke Péter ugyancsak az egykori erdélyi magyar lapokkal foglalkozik, a haditudósítói munkát ismerteti.

Liviu Maior: Erdélyi román önkéntesek a függetlenségi háborúban c. írása először számba veszi azokat a kísérleteket, amelyek a Monarchia egyes magas rangú román tisztjeinek a román hadsereg számára történő megnyerésére irányultak. Ezek – a császár akaratán – meghiúsultak. Később erdélyi

román fiatalok – néha közös hadseregbeli altisztek – mentek át a Kárpátokon, hogy belépjenek az ottani hadseregbe. A 25 határmenti csendőrségi őrállomás a tiltó rendeleteknek kevéssé tudott érvényt szerezni, a szökéseket nem tudta meggátolni. Amikor Andrásy Bukarestben interveniált az erdélyi ifjak Romániából való kiutasítása érdekében, Kogălniceanu külügyminiszter megüzente neki, hogy ha 1860-ban az osztrákoknak nem adta ki az odamenekült magyarokat, „még kevésbé fogom megtenni ma, amikor románokról van szó”. *Kovács József*: A magyar történetírók a függetlenségi háborúról c. áttekintésében Márki Sándor, Marczali Henrik, Balanyi György, Lakos Lajos, Sámi László állásfoglalásait ismerteti, természetesen nem is csupán a függetlenségi háborúról, hanem a délkelet-európai kis népek függetlensége kérdésének egészéről. *Murádin Jenő* Szathmári Pap Károly, a kiváló festő (és fényképész) életpályáját és a fronton töltött tudósítói időszakát próbálja rekonstruálni, megállapítván, hogy tudósítói rajzait számos nagy külföldi lap is átvette, vásárolta. *Almási István* a plevnai csatáról szóló (román nyelvű) csángó éneket ismertet, *Beke György* Fialla Lajosról, a háborúban résztvevő magyar orvosról ír, amolyan utólagos riportot, megidézve egyébként egyes hadieseményeket, s felvázolva az akkori katonai orvosi szolgálatot, bemutatva a csángó katonákat, a hadiszállító Veress Sándort és a román függetlenségi háború néhány magyar szereplőjét.

Szász Zoltán

RÁNKI GYÖRGY:

1944. MÁRCIUS 19.

MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA
(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 325 l.)

Második, átdolgozott és bővített kiadás

Az 1978-as könyvnapok egyik sikeres újdonságaként keresték az olvasók – köztük a szakemberek – Ránki György „1944. március 19.” című, „Magyarország német megszállása” alcímet viselő, 22 ezer példányban megjelentetett könyvét.

A címmel valójában sokkal teljesebb tartalmú mű iránti érdeklődést nem csökkentette, hogy a monográfia első kiadása 232 oldal terjedelemben, több mint 13 ezer példányban 1968-ban került a könyvesboltokba és a könyvespolcokra.

A fokozott érdeklődés titka csak részben rejlik abban, hogy a két kiadás között eltelt évtizedben felnövekedett ifjúságunkra – bár tanulnak róla – újdonság erejével hat közelmúlt történelmünk izgalmakban, drámai fordulatokban, tragédiák sorozatában bővelkedő, egyben egy egész korszak politikai berendezkedésének korhadtságát leleplező rövid időszaka is, s hogy az átélők érdeklődése sem mutat csökkenő tendenciát – többek között – Magyarország második világháborúban betöltött szerepe, a háború jövőt is meghatározó utolsó szakasza, a nemzetközi események és azok összefüggései iránt.

Miben lelhetjük hát fel mindezeket kívül a második kiadás sikerének titkát?

Minden bizonnyal szerepet játszik benne a külföldi levéltárakban korábban végzett kutatások eredményeinek időközben történt teljesebb feldolgozása, ezen túlmenően a két kiadás, illetve a fel- és átdolgozás közötti egy-másfél évtizedben napvilágra került újabb külföldi és hazai forrásértékű dokumentumok megismerése, felhasználhatóvá válása.

A forrásanyagokat a szerző regisztrálja könyve végén; ebből kitűnik az újabb amerikai levéltári kutatás és a – külföldi forrásgyűjtés következtében is gyarapodó – magyar levéltári irattalományban végzett újabb gazdag anyaggyűjtés.

Sok szó esett már az előző hónapok folyamán a nyilvánosság előtt is – sajtóban, rádióban, televízióban egyaránt – a tárgyalt időszakra vonatkozóan a német, angolszász, valamint szovjet katonai és politikai elképzeléseket s gyakorlatot teljesebben megvilágító dokumentumok jelentőségéről; ettől nyilván nem teljesen függetlenül megszokszorozódott a témáról szóló hazai és nemzetközi általános történeti, politikai, hadtörténeti, diplomáciai, memoár- stb. jellegű publicisztika. Jelen esetben ezért inkább a két kiadás közötti időszak történeti irodalmának gazdagodására, gyarapodására hívnám fel a figyelmet, mely nyomon követhető Ránki György könyvében is.

Könyve első kiadásának bibliográfiájában 51 történeti vonatkozású vagy értékű műre utal Ránki; ezek közül 30 magyarországi és 21 külföldi szerző munkája. Ezzel szemben a kötet második

kiadását, átdolgozását és bővítését az előzőleg felhasznált irodalom mellett – az új forrásanyagokat kiegészítendő – 75 közvetlenül a témáról szóló vagy azt érintő kiadvány megismerése segítette, melyek közül 37 külföldi és 38 magyarországi szerző munkája. Figyelemre méltó, hogy ezek közül 57 mű – 25 külföldi és 32 hazai kötet – Ránki könyve első kiadásának előkészítése után jelent meg. A számok és az arányok magukért beszélnek.

A tárgyalt időszakról szóló vagy azt érintő magyar történeti irodalom örvendetes gyarapodásában jelentős helyet foglal el – az átfogó jellegű, összegezésre vállalkozó munkák mellett – a helytörténeti kutatások eredményeként megjelent s az irodalomjegyzékben felsorakoztatott 24 mű, melyek nem elhanyagolható módon ugyancsak elősegítették a teljesebb történeti feldolgozást.

Az újabb kiadás iránti érdeklődést azonban – a felsoroltakon túl – alighanem más is fokozta. Ugyanis, miközben a szerző arra vállalkozott, hogy teljes és átfogó képet fessen a magyar történelem egyéni sorsokat és nemzeti létet formáló eseményekben bővelkedő pár hónapjáról, annak minden hazai és nemzetközi, társadalmi, politikai, gazdasági, diplomáciai, munkásmozgalomtörténeti és katonai vonatkozásairól, széles körű és sokirányú korábbi alkotó munkássága eredményeként – rokon tudományterületeket is érintve, más tudományágakat is művelve – több alapvető könyvére,* kijegecesedett tudományos megállapításainak sorára támaszkodhatott.

Utalhatunk itt – egyebek között – különösen a szerző gazdaságtörténeti, ideológiai- és társadalomtörténeti munkásságára, mellyel részleteiben és egészében jelen monográfiáját is megalapozta. Munkái között válogatva olyan művekre hivatkozhatunk, mint a Magyarország gyáripáráról írt kötetei, a fasizmus témaköréről készített tanulmányai, a „Magyarország története” 8. kötetében résztanulmányokként elhelyezkedő, ténylegesen pedig egy kort összefoglaló munkája, vagy az 1973-ban megjelent, „A második világháború története” címet viselő műve.

Utóbbiakban kitűnt, hogy a második világháború teljesség igényével történt feldolgozásába milyen kiváló érzellemmel illesztette – se eltűlözve, se alábecsülve – a magyarországi eseményeket és vonatkozásokat, s most nem kevésbé sikerült a magyar történelem egy szakaszának teljes feldolgozása a nemzetközi események keretébe ágyazva, pontosan számba véve a hazai és a nemzetközi erőviszonyokat, hatásokat és lehetőségeket. A szerző két világháború közötti időszakra vonatkozó és második világháborús kutatásai lehetővé tették, hogy nemzeti történelmünket a környező országok, valamint a nagyhatalmak és szövetségi rendszerek történetével egybevetve, az egyetemes történelem keretébe helyezve, kölcsönhatásukban vizsgálja.

Az új ismeretek sokasága olyan szerencsésen illeszkedett az első kiadás anyagába, hogy a második kiadás pontosan követhette az eredeti periodizálást, felépítést, fejezetekre bontást.

A monográfia második kiadása árnyaltabb értékelését adja az antifasiszta hatalmak s a magyar uralkodó körök politikájának; pontosabb ismeretekre alapozva finomítja a szövetséges hatalmaknak a fasiszta tömb országaival – köztük Magyarország – megbízottaival folytatott tárgyalásait, fontos részletekkel gazdagítja a Harmadik Birodalom elszánt törekvését csatlósai béklyóba vetésére. A szerző pontosabban számol Magyarország stratégiai szerepével a háborúban, s ezt is figyelembe véve reálisan értékeli a magyarországi helyzetet, eseményeket és lehetőségeket, valamint azok határainkon túli megítélését. Tárnyilagosan ábrázolja a belpolitikai erőviszonyokat meghatározó politikai pártokat és csoportosulásokat, az azokban végbement változásokat.

A teljesség hatását keltve tárnak az olvasó elé a magyar-német politikai, gazdasági és katonai, valamint az angolszászokkal folytatott, békekötésre vonatkozó előzetes tárgyalások. Ránki György figyelembe vette és a nyilvánosság elé tárta a kiugrási manővereknek és az ország német megszállásának szinte valamennyi momentumát érintő dokumentumokat. Mindezeket számtalan adalék egészíti ki, mint pl. Beneš moszkvai, Habsburg Ottó amerikai, Antonescu Hitlerrel folytatott tárgyalásai, az olasz kiugrás és az azt követő német megszállás hatása a magyar kormányzatra, a lengyel menekültek védelme Magyarországon stb.

A szerző pontosan figyelemmel kísérte a magyar seregtestek mozgását, állományát, és a hadsereg lehetőségeit bénító korlátokat. Az eddiginél részletesebb vizsgálódás alapján ismertette a jobboldali csoportosulások kíméletlen harcát a hatalomért, köztük figyelembe véve a Szálasi vezette nyilaskeresztesek korabeli megítélését, megnyilvánulásait, reagálásait, érzékeltetve, hogy a hatalomban, az erőviszonyokban, a hadihelyzetben s mindezek német megítélésében végbement változások hatására hogyan váltak rövid idő alatt – tömegebefolyásuktól függetlenül – számításba sem vett politikai áramlatból a náci egyetlen megbízható magyar szövetségeseivé.

Ránki György az olvasók elé tárja az ellenzéki pártok szerepét, tevékenységét, a munkásmozgalom, a Békepárt helyzetét, az antifasiszta küzdelem és az ellenállás tényleges erejét. Társadalmi vizsgálódásai során teret szentel az értelmiségiek, a művészek politikai arculatának villanásnyi bemutatására is, valamint utal a magyar rádió szerepére, a hatalmi harc helyi visszatükröződéseire.

Tárgyilagosan elemzi a szerző a felelősség kérdését, nem engedve az idő „szépítő” hatása érvényesülésének a korabeli tényleges valósággal szemben. A szándékok, vélt vagy való tények közötti eligazodást elősegítve, könyvében közreadja a helyzet megítéléséhez szükséges bizonyítékokat, engedve, hogy az olvasó a körülmények ismeretében alkothasson véleményt különböző fontos kérdésekről, Horthy s a magyar kormány, a politikusok személyes felelősségéről, a kiugrás végrehajtásának lehetőségéről, a német megszállás elkerülhetőségéről, vagy a tisztikar és kiemelkedő személyiségei cselekedeteinek megítélésére, a társadalmi közvélemény milyenségére stb. vonatkozóan.

S ha mindezek után a sok új anyag tartalmi hatását vizsgáljuk a téma feldolgozására, illetve a monográfia átdolgozására, megállapíthatjuk, hogy azok lehetővé tették a szerző számára az árnyaltabb, pontosabb fogalmazást, egyes eseményekből levont következtetések körültekintőbb vizsgálatát, le-tisztultabb, higgadt elemzéseket. Ugyanakkor az újonnan feltárt anyagok azt is lehetővé tették Ránki György számára, hogy korábbi munkájában megfogalmazott értékelései, elvi állásfoglalásai és megállapításai megerősítést nyerjenek, hatásosan és meggyőzően bizonyítva azok helytálló voltát.

Ránki György „1944. március 19.” című könyvének második kiadása – a felsoroltak után – nem véletlenül vonja magára a magyar és külföldi történészek, politikusok, a kor aktív résztvevői és formálói figyelmét, felkeltve az egész magyar olvasóközönség érdeklődését. Ebben a közegben a könyv a történelmi ismeretek gyarapítása mellett a tudatformálás tekintetében sem marad hatástalan.

Teleki Éva

BALASSAGYARMAT TÖRTÉNETE 896–1962

(Kiadja Balassagyarmat Város Tanácsa, 1977. 656 l.)

Az utóbbi években megjelenő hazai történelmi irodalom sajátos színterét képezik az örvendete-sen szaporodó, lelkes lokálpatrióta történészek és helyi vezetők munkája és támogatása eredményeként megszülető, megfelelő igényességgel készült helytörténelmi művek. Ezek sorában is kiemelkedő helyet foglalnak el a Nógrád megyei kezdeményezések és alkotások. A négykötetes Nógrád megye története (1969–1974 között került kiadásra), Salgótarján története (1972) után 1977-ben került az olvasók kezébe a Palócföld központjának, Balassagyarmatnak történetét feldolgozó monográfia.

Az egykori megyeszékhely ma is joggal büszke gazdag múltjára. Ez a múlt, ahogy a könyv előszavában is olvasható, „számtalan küzdelmet takar, de nem kevesebb a balsors sem, ami meg-tépázta” Balassagyarmatot: tűzvész, árvíz, törökidulás és a legújabb korban két világháború pusztításai. A honfoglalástól a szocializmus alapjainak lerakásáig terjedő időszak röténetét 11 fejezetben mutatja be a kötet, amelyet Balogh Sándor főszerkesztő irányításával Németh Béla, Belitzky János, Szabó Károly, Gulya Pál, Ethei Lajos és Szomszéd Imre írt.

A táj természeti földrajzának rövid bemutatása után, a kötet első három fejezete a honfoglalástól az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc időszakáig tárgyalja a város történetét. Az igen részletes, bő forrásanyagra támaszkodó fejezetekből kitűnik, hogy a város területén a honfoglalás előtt különböző népek: kelták, hunok, avarok laktak és két ízben (i. sz. 173-ban és 357-ben) római légiók is jártak e vidéken. A város nevében a 900 körül letelepedő magyar törzs (Kürt-Gyarmat) emlékét őrzi. Később a tatárok által elpusztított terület IV. Béla adományaként (1246-ban) került a Balassa család őseinek birtokába. A további fejlődés bemutatásából egyértelműen megállapítható, hogy a település jelentőségét kezdettől fogva kiemelte, hogy az Ipoly völgyében e terület fontos szerepet töltött be védelmi és kereskedelmi szempontból egyaránt, később pedig alkalmasnak bizonyult a Nógrád és Hont megyei nemesség számára tartott nádori igazságszolgáltató gyűlések megtartására is. A mohácsi vész után a török hatalom megjelenése, 7 évtizedes végvári korszak, majd a város elnéptelenedésének időszaka következett. Az újjáépítés és újratelepítés időszaka 1650-től 1715-ig tartott. Ezt követően Balassagyarmat mezővárosi keretek közötti fejlődésében felélénkült a kereskedelem és a kézműipar. A

város életének alakulására is nagy hatást gyakorolt, hogy a vármegye székhelyét 1790-től ide helyezték. Az 1848-as polgári forradalom időszakáig, ha időnként más és más városfejlesztési elképzelések is kerültek előtérbe, a város lépést tudott tartani a változó idők változó követelményeivel.

A monográfia negyedik fejezete az 1848–49-es forradalom és szabadságharc helyi eseményeit tárgyalja. Sajátos hatást gyakorolt az események menetére az a tény, hogy a város – megyeszékhely volta következtében – egyaránt központja volt a vármegyei liberális és konzervatív felfogású politikusoknak is. Ez mutatkozott meg a szabadságharc idején is: a város lakosságának zöme nem volt egységes a gazdasági és társadalmi viszonyok forradalmi úton történő megváltoztatásának követelésében, és a vívmányok megvédésében sem. Ezután a szabadságharc leverését követő önkényuralom és a kiegyezés utáni időszak fejezeteinek szerzői sokoldalúan ábrázolják azokat a társadalmi, gazdasági problémákat, amelyek a város további fejlődésére is hatást gyakoroltak. A környék nagy- és középbirtokosai, az iparosok és kereskedők – többnyire saját érvényesülésük érdekében – kormányparti képviselőket választottak. Az 1860-as évek végétől, bár a hatalmon levők zaklatásai miatt a 70-es évekig komolyabb szerephez nem jutottak – szerveződni kezdett az ellenzék is. A század utolsó éveiben pedig már a szocialista eszmék terjedéséről, a századforduló idején pedig a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt-szervezetek megalakulásáról is képet kap az olvasó.

A könyv külön fejezetben tárgyalja az 1918–19-es forradalmak időszakát. 1918 őszén, hasonlóan az ország többi részéhez, Balassagyarmaton is a különböző társadalmi erők többségének átmeneti integrálódása után egy erőteljes polarizációs folyamat ment végbe, amelyben mindvégig a dolgozó tömegek, a szociáldemokrata, majd az egyesült munkáspárt játszották a vezető szerepet. A forradalmi folyamat előrehaladását azonban – melyben meghatározó jelentőségűek voltak a főváros eseményei – mindvégig sajátossá tették a forradalmi honvédelem helyi, közvetlenül napirendre kerülő feladatai. Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása utáni negyedszázadban a város továbbra is a megyei politikai élet központja volt. A városfejlődés azonban megtorpant. A „határváros” vonzerejéből veszítve nem válhatott a megye gazdasági központjává. Hivatalnok- és iskolaváros maradt. A munkásmozgalom központja is egyre inkább a vármegye keleti felében levő bánya- és iparvidékre tevődött át. Balassagyarmat 1944. december 9-én történő felszabadulása azonban a város fejlődésében is új fejezetet nyitott.

A felszabadulástól a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséig terjedő időszakot a monográfia utolsó három fejezete foglalja össze. Balassagyarmatot a háború alatt komoly veszteségek érték, a felszabadulást követően még hosszú ideig kísértett a múlt öröksége. Lassan indult meg a politikai élet újjászerveződése is, amelyben komoly szerepet játszott a városban a munkásmozgalom gyengesége is. Jellemző, hogy az MKP az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon mindössze 4,4% szavazatot kapott, szemben a Kisgazdapárt 83%-os részesedésével. A baloldal azonban, különösen az 1946. tavaszi politikai küzdelmek eredményeként, itt is fokozatosan megerősödött, majd előretört és a polgári jobboldal elszigetelésében, később felszámolásában kiemelkedő szerepet játszott. Az 1947-es országgyűlési választásokon az MKP a város második legnagyobb pártja lett. Ezután sajátos módon a népi demokratikus erők számára mégsem a választásokon életretörő Demokrata Néppárt, hanem az aktívan politikázó katolikus egyház jelentette a problémát. A két munkáspárt egyesülésével megélenkülő politikai életben azonban a demokratikus erők összefogása Balassagyarmaton is biztosítani tudta a katolikus egyház elszigetelését és az iskolák államosításának konfliktus nélküli végrehajtását.

A politikai hatalom jellegében bekövetkező változás, az MDP által országosan és ezen belül megyei viszonylatban elért eredmények kedvező irányban befolyásolták a néphatalom helyzetét a városban is. A szocializmus építésének kibontakozása – az e problémát tárgyaló fejezetek tanulságai szerint is – Balassagyarmaton is a jövőbe vetett bizalommal kezdődött. Ennek különös jelentősége volt egy olyan városban, ahol korábban a polgári erők nagy befolyással rendelkeztek, ugyanakkor további erőfeszítéseket igényelt eszmei-politikai téren is. Az országos helyzethez hasonlóan azonban a szocializmus építésének kezdeti lendületét megtörték. A város politikai életének alakulását hátrányosan befolyásolták az MDP politikájában bekövetkező törzülások. Ehhez járult még az is, hogy a megye székhelyének Salgótarjánba helyezését (1950-ben) a város lakói részben hagyománytiszteltből, részben egzisztenciális okokból sokáig sérelmesnek ítélték. A város fejlődésére nyomásztóan hatottak az elkövetett gazdaságpolitikai hibák is, amelyeknek következményei az élet minden területén jelentek. A feszültséget – az ötvenes években – fokozta az a politikai szubjektivitás is, amely a Salgótarjánnal „reakciós város”-ként szembeállított Balassagyarmat megítélésében kialakult és hosszú

ideig megnyilvánult. A város gazdasági, politikai és kulturális életének fellendülése az 1956-os ellenforradalom leverése után, a szocializmus alapjainak lerakása időszakában kezdődött – és ez a fejlődés tart ma is. Ez utóbbit jól szemlélteti a kötet kitekintő része, amely „A mai Balassagyarmat” címmel lényegében napjainkig tárgyalja a helyi eseményeket, s így teszi teljessé a város több évszázados történetét.

A kötet hatalmas, alapvetően új forrásanyagra épül, ugyanakkor jól hasznosítja a már korábban megjelent rész tanulmányok és egyéb publikációk legfontosabb eredményeit is. A politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti részek mellett külön említést érdemelnek a monográfia művelődéstörténeti alfejezetei is, amelyek szervesen illeszkednek egy-egy időszak történetébe, s jól egészítik ki, teszik teljesebbé a tárgyalt kornak történetét. Több szerzős kötetről lévén szó, meg kell említenünk azt is, hogy sikerült jól összhangba hozni az egyes szerzők eltérő előadásmódját a monográfia egészének mondani- valójával. Ez utóbbi is elsősorban a munka szakmai irányítójának, Balogh Sándor főszerkesztőnek az érdeme. A könyvet jól egészíti ki a Függelék (Schneider Miklós munkája), amely a felhasznált irodalom és névmutató mellett részletes adattárat és 3 ív terjedelmű képmellékletet is tartalmaz. A magas színvonalú, alapos munka reprezentatív kivitelben jelent meg, amelyért a Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat balassagyarmati telephelyének dolgozóit illeti dicséret.

A monográfia nemcsak helytörténeti szempontból jelentős alkotás, hanem fontos hozzájárulás a nemzeti történet jobb, alaposabb megismeréséhez is. Az egyre gyarapodó helytörténeti feldolgozások sorában e könyv méltán tarthat igényt sikerre, s jó lenne, ha egyúttal a készülő helytörténeti munkák méritenének gazdag pozitív tapasztalataiból.

Izsák Lajos

FERDINAND SEIBT:

A HUSZITA FORRADALOM ÉS A NÉMET PARASZTHÁBORÚ

A német parasztháború emlékére 1975. március 24–27 között Memmingenben rendezett nemzetközi szimpózium anyagát tartalmazó különkiadásban megjelent tanulmány a huszita felkelés és a német parasztháború összehasonlítására vállalkozik. Rövid áttekintést nyújtva a huszitamozgalom különböző társadalmi programmal fellépő irányzatairól, megállapítja, hogy az egy hatalmas, szervezett és belső differenciálódása ellenére is pragmatikus kísérletet jelentett a társadalmi struktúrák megváltoztatására. A felkelést olyan forradalomnak tekinti, amely a rendi állami keretek közül való kitérést előkészítő első időszakában a későbbi európai forradalmakhoz hasonlóan komplex, majd fokozatosan szétágazó politikai öröket hozott létre, s e rendiként jellemzett komplexitást használhatóbb szempontnak tartja jellegének minősítéséhez, mint a radikális demokrata, a kortársi utópikus megközelítéseket és a kispolgári republikánus magyarázatokat (vö.: H. Kaminsky).

Véleménye szerint sem a huszita háborút sem a német reformációt nem jellemezheti kimerítően a paraszti fellépésekre történő hivatkozás, sőt a csehországi eseményekben megnyilatkozó fejlődés fő meghatározóit a mindkét esetben győztes főnemességben, s a vele rivalizáló városi vezető rétegekben jelöli meg.

A huszita mozgalom és a német parasztháború társadalmi jellegének meghatározásához mégis szükségesnek tartja a parasztek részvételének vizsgálatát, s elemzésében F. G. Heymann: *The Hussite Revolution and the German Peasant's War* c. 1970-ben megjelent munkájára támaszkodik. Megállapítja, hogy a huszita felkelők a földnélküliek, a kisparasztek és a szegényebb kézművesek köréből kerültek ki, s az irányítás az alsópapság, a félképzett értelmiségiek, s néhány kisnemes kezében összpontosult; hogy a felkelők szoros kapcsolatban álltak a mezővárosokkal, de a nagyobb városi központok kívül estek érdeklődési körükön. Vezető tisztséget betöltő parasztokról – akárcsak a német parasztháborúban – nem ismer adatokat, de szemben az utóbbival, nem talál említést a gazdag paraszti rétegek befolyásáról sem.

Mindkét mozgalomban megfigyelhetők a nagyfokú forradalmi mobilitással járó ún. „hosszú menetelések”. Így például döntő szerepe volt a huszita mozgalom kibontakozásában a már kirobbanása előtt rendszeressé váló, szent hegyen tartott összejöveteleknek. Hozzájárult a radikálisok nagy lendületének kialakulásához ugyanakkor az a követelmény is, hogy a harcosok feltétel nélkül mondjanak le házukról és családjukról. A hetekig menetelő csapatok a német parasztháború történetében sem ismeretlenek.

Hosszabb teret szentel a szerző a népsűrűség szerepének, s azoknak a földrajzi viszonyoknak a bemutatására, melyek éppen a mobilitási lehetőségek lezárásával járultak hozzá a felkelők elszántságának fokozásához.

A két mozgalom közötti legfőbb különbséget abban látja, hogy míg a huszita felkelés egy zárt forradalmi folyamatot alkotott, addig a német parasztháború forradalommáérését 1524–25-ben külső okok megakadályozták, s így az csak múltó epizód maradt. Értékelése szerint ugyanis a huszita mozgalom kezdeti radikális-agresszív-expanziós szakaszát 1420–21-ben a rendi társadalomhoz jobban közelítő, még mindig köztársasági alapon álló rendi jellegű szövetség követte, majd a vereség után a radikálisok megértésre jutottak a császárral, s ezzel hosszú évetizedekre kontinuitást biztosítottak a huszitizmus számára. Döntő eltérést lát abban is, hogy míg szerinte a huszita parasztek felkelése a világ alapjaiban történő megváltoztatásának vágyát hordozta magában, addig a német parasztháború egy

forradalmi fejlődés objektív feltételeivel ugyan rendelkező, de kibontakozásában megakadályozott felkelés első, rendileg meghatározott fázisa volt, mellyel szemben Th. Münzer jövőről alkotott radikális elképzelései az általános tendenciával ellenkező, partikuláris jelenség maradt.

Ferdinand Seibt koncepciója és egyes részmegállapításai ellenkeznek a marxista történetírás értékelésével. Kár, hogy a kétségtelenül újszerű megközelítésekből levont, eredeti gondolatokat tartalmazó elméletének megalapozására, hitelességének bizonyítására nem fordít kellő figyelmet, s így kinyilatkoztatásait követően joggal támad hiányérzet az olvasóban.

(Historische Zeitschrift, 1975. Beiheft 4. Bd. 221, 47–61. l.)

E. G.

G. SCHILFERT:

A 16–18. SZÁZADI POLGÁRI FORRADALMAK VILÁGTÖRTÉNETI HELYE ÉS HATÁSUK A NÉMET TERÜLETEKRE

Schilfert írása az NDK-beli történészeknek a polgári forradalmak jellegét, szociális programjuknak meghatározóit és hordozóit kutató, a nyugat-európai polgári történetírással éles elméleti harcban álló tudományos programjához kapcsolódik. A szerző már a bevezetőben leszögezi, hogy a polgári forradalmaknak térben és időben különböző formái az eredeti tőkefelhalmozódás eltérő alakulására vezethetők vissza. A fejlődési fokozatok megállapításakor mindvégig a termelő erők és a termelési- valamint az osztályviszonyok fejlettségéből indul ki, s az említett szempontok alapján határozottan megkülönbözteti egymástól a korapolgári és a polgári forradalmakat.

Az első, még a manufaktúrák elterjedését megelőző korapolgári forradalmat a lutheri reformáció és a német parasztháború jelentette, amely a katolicizmussal és a kezdődő ellenreformációval szembeni ideológiai harcban tulajdonképpen már a következő fokozatot, a kapitalista fejlődésnek immár manufakturális periódusára eső genfi kálvinizmust készítette elő. Így lett a továbbfejlődő kálvinizmus Németalföldön a manufakturális korszak első fázisának tipikus polgári ideológiájává, majd a folyamat következő láncszemeként, tovább radikalizálódva, az angol puritanizmus elméleti megalapozójává. A puritanizmus lényeges jellemvonása volt ugyanakkor az is, hogy benne nem a kálvinizmussal közös, hanem az azon túlmutató elemek képezték az eszmék legaktívabb rétegeit. Ez figyelhető meg többek között a predestináció továbbfejlesztett, az anglikán egyházzal szembeni harcban megfogalmazódó tanában, amely többségében kálvinista, de részben katolizáló, illetve lutheránus jegyeket is hordozott magában. Az anglikán egyházat az erős feudális maradványoktól megtisztítani akaró puritanizmus a 16. század utolsó harmadában egyre jobban megerősödő manufaktúra-tulajdonos burzsoázia és az új nemesség érdekeit képviselte, s egyben utolsó példáját szolgáltatta annak, hogy haladó polgári-forradalmi gondolatok vallásos köntösben jelentkezzenek.

Az általános elméleti előfeltevéseket összefoglaló részt követően Schilfert időrendben haladva vizsgálja meg az egyes forradalmakat. Megállapítja, hogy a németalföldi forradalom a korapolgári forradalmak második fejezetének tekinthető, s hogy kirobbanásában a kapitalista fejlődésre adott feudális válasz, a tridenti határozatok érvényesítésének igényével fellépő ellenreformáció játszotta a döntő szerepet. Vezetőjének, a kereskedőburzsoáziának érdeke – szemben az angol forradalom irányának meghatározóival – a feudalizmus korlátozása, s nem ennek teljes felszámolása volt, a spanyolok elleni nemzeti küzdelem azonban arra kényszerítette, hogy figyelembe vegye a vele szövetséges plebejus-radikális erők követeléseit, s azok egy részének érvényét is szerezzen. Mivel az angol forradalom a kapitalizmus manufakturális szakaszának második periódusára esett, vezetője már nem a kereskedőpolgárság, hanem a manufaktúra-tulajdonos burzsoázia lett. A szerző megalapozatlannak tekintti az angol polgári történészeknek, elsősorban J. F. Cooper által hangoztatott álláspontját, mely szerint nagyobb rugalmassággal, a presbiterianusokat jellemző kompromisszumkészséggel I. Károly elkerülhette volna a forradalmat, és azt hangsúlyozza, hogy a kapitalista termelés manufakturális rendszerének áttörését csak a véres események biztosíthatták. Aláhúzza, hogy az angol forradalom vezette be azt a gazdasági-társadalmi folyamatot, melyben a termelő tőke a kereskedő tőkével szemben felülkerekedett, s győzelme a kapitalista termelési mód szabályos fejlődésének kiindulópontjává vált. Marx

nyomán szükségesnek tartja ugyanakkor annak kiemelését is, hogy az angol forradalom nem jelentett olyan lényeges történelmi cezúrát, mint a 15–16. sz. fordulójának, a kapitalista manufaktúrális termelés kezdeteit megalapozó eseményei.

Áttérve az amerikai polgári forradalomra, mindenekelőtt a francia felvilágosodás ideológiai előkészítő szerepére, s a forradalomnak az európai polgári emancipációs törekvésekre gyakorolt nagy hatására irányítja a figyelmet. Megkérdőjelezi R. R. Palmer azon állításának helyességét, mely szerint az Újvilág eseményei jelentették volna a modern világtörténelem nyitányát, s hibásnak tartja az amerikai és a nyugat-európai történészek körében elterjedt, az amerikai, az angol és a francia forradalom közös megjelölését szolgáló, a nagy változások valódi osztályjellegét azonban szerinte elködösítő, „atlanti forradalom” fogalmának használatát.

A vizsgált forradalmak Németországra gyakorolt hatását a tanulmány második része elemzi. Schilfert a német térség fejlődése szempontjából döntő mozzanatnak tekinti azt, hogy az angol forradalom olyan időszakban zajlott le, amikor a modern gondolatok feldolgozására a németországi állapotok teljesen alkalmatlannak bizonyultak. A harmincéves háború káros következményei ugyanis tovább mélyítették a társadalmi-gazdasági fejlődésben mutatkozó különbséget, s így a Német Birodalom nem rendelkezett a polgárság szövetségeként szóba jöhető angol típusú új-nemességgel, sőt, területén éppen a hagyományos feudális osztályuralom stabilizálódásának folyamata jutott érvényre. Ezzel magyarázható, hogy a német polgárság kevesebb megértéssel fogadta az angol eseményeket. A német polgári átalakulás előkészítéséhez lényegesen nagyobb mértékben járult hozzá az amerikai forradalom, amely valósággal bevezette a birodalom burzsoáziájának egyenlőségi küzdelmét. A német polgárság egyre világosabban ismerte fel az átalakulás akadályait. Ezt tükrözte az a haladó erők, az értelmiség és az irodalmi körök tudatában lejátszódó radikális változás, melynek során az antik hősök megkülönböztetett helyét Franklin és Jefferson foglalta el.

Bár a holland, az angol és az amerikai forradalom eredményeként a feudális nemesség és a polgárság közötti nemzetközi osztályerőviszonyok jelentős mértékben eltolódtak, a kapitalista manufaktúrális termelés alacsonyabb színvonala miatt Németországban a változás kevésbé volt érezhető. A három forradalom konkrétan mérhető hatása messze elmaradt annak valódi világtörténelmi jelentőségétől, s csak csekély mértékben járult hozzá a németországi polgári fejlődés előmozdításához. Mivel a kapitalista fejlődés manufaktúrális szakaszában Németországban nem volt győztes forradalom, a térség relatív erős feudális maradványok terhével fogadta a gyáripari kapitalizmus kibontakozását. Ezekkel a történelmi előzményekkel magyarázható, hogy Németország számára csak 1848-ban nyílt meg annak a lehetősége, hogy a vezető hatalmak mellé zárkózzon fel, s összhangba kerüljön a világtörténelmi fejlődéssel.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1973/12. 1443–1463. 1.)

E. G.

E. DONNERT:

SZOCIÁLIS MOZGALMAK ÉS TÁRSADALMPOLITIKAI GONDOLKODÁS OROSZORSZÁGBAN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 18. sz. második fele a feudalizmus bomlásának stádiumába lépő Oroszország történetében a területi terjeszkedés, jelentős gazdasági és társadalmi változások, nagy kulturális és szellemi alkotások, valamint lényeges ideológiai mozgalmak korszaka volt. Az említett folyamatokkal párhuzamosan felerősödő szociális mozgások kelet-európai sajátosságaként tartják számon, hogy az osztályszerveződése előtt álló polgárság nem képes még a vezető szerep megragadására, s így a felkelő parasztok befolyása jelentősen megnövekszik. Bár a parasztháborúk a polgári forradalmak társadalmpolitikai színvonalát természetesen meg sem közelítették, Donnert szerint mégis a feudalizmus felszámolásának folyamatában az előrelépés fontos mérföldköveit jelentették. Szerepük nem korlátozódott egyszerűen a feudális elnyomással szembeni tiltakozásra, programjukban – ha zavarosan és szégyenlősen is – benne foglaltattak az új gazdasági és társadalmi rendnek az átmeneti korszakra jellemző követeléseit is.

A szerző a jelzett összefüggések alapján a paraszti osztályharcot a polgári demokratikus forradalom elválaszthatatlan részének fogja fel.

II. Katalin uralkodásának első tíz esztendejében mintegy 250 felkelés robbant ki. Annak ellenére, hogy kutatásuk az elmúlt évtizedekben intenzíven folyt a Szovjetunió különböző levéltáraiban, Donnert számtalan ismeretlen, jelentős információkat tartalmazó forrásokat tart számon. Példaként említi az amerikai forradalommal időben egybeeső Pugacsov-felkelés elfogott részvevőinek kihallgatási jegyzőkönyveit, melyek a kozákok, a parasztok, a munkások és a nem orosz népek lázadásának okairól vallanak. A parasztháború társadalmi-gazdasági hátterének rövid ismertetését követően kiemeli, hogy Pugacsov 1774. július 31-i proklamációja nem tekinthető ugyan kérielt programnak, de magába foglalja a feudalizmus felszámolásának, a személyi szabadságjogok biztosításának követeléseit. Igaz, a felkelők kevés politikai öntudattal rendelkeztek, lépéseiket elsősorban az évszázados osztálygyűlölet irányította, társadalomfelfogásuk pedig az ősi demokrácia tanaira épült, amely így alkalmatlan volt arra, hogy a spontán harcot a tudatos forradalmi akció szintjére emelje.

A kapitalizálódás folyamata II. Katalin uralkodása alatt végérvényesen megindult. A 60–70-es években megszületett a mélyreható társadalmi-gazdasági minőségi változásokat tükröző, a jobbágyág rendszerét alapjaiban támadó, tartalmában polgári ideológia, s ezzel a társadalompolitikai gondolkodás új szakaszába lépett. Az átalakulás előkészítését a polgárság gyengesége következtében nemesi körök vállalták magukra, s ezzel kezdetét vette az oroszországi forradalmi szervezkedések ún. „nemesi periódusa”. A sajátos hazai feltételeket figyelembe vevő, s egyben azok hatása alatt is álló felvilágosult gondolkodók a nemesség létét a továbbiakban is szükségesnek tekintették, félték a paraszti megmozdulásoktól, és egyértelműen szembeheleztek a forradalmi megoldással. Kiemelkedő pozíciót foglalt el közöttük Radiszčev, valamint a felvilágosodással érintkező és polgári-demokratikus elemeket is tartalmazó programmal fellépő M. V. Lomonosov.

Az orosz társadalmi gondolkodás fejlődése összefonódott az orosz értelmiség keletkezésével, az orosz nemzettudat megerősödésével, általában a nemzetévválással. A folyamatok kezdetét Donnert az I. Péter alatt megindult nemesítési hullámhoz kapcsolja, amikor is a különböző osztályokból származó hivatalnokok, orvosok, művészek és tudósok a nemesi rend tagjaivá váltak, lényegesen módosítva annak szociális struktúráját. A változások következményeként ugyanakkor az értelmiségben belül is kirajzolódnak a nemesi, polgári, ill. népi rétegek választóvonalai.

Az orosz értelmiség genezisének kutatása a korszak megértése szempontjából központi jelentőségű. A szerző erősen elmarasztalja a polgári történészeket, akik szerinte nem fordítanak kellő figyelmet a problémakör vizsgálatára, s így zárva marad előttük a feudális viszonyok átmentésére irányuló törekvések és a meginduló kapitalizálódás kölcsönhatásának természete, s nem tudják meghatározni az orosz értelmiség lényegét sem. Kifogásolja, hogy önálló kutatások hiányában átveszik a forradalom előtti orosz nemesi-polgári historiográfia téziseit (konkrétan utal az amerikai M. Raeffra), s élesen szembeállítva a nyugat-európai és az orosz történelmet, a nemességben és az értelmiségben jelölik meg a Pétertől 1917-ig tartó társadalmi fejlődés hajtóerőit. Mivel pedig a néptömegek szerepével egyáltalán nem számolnak, nem ismerhetik meg pontosan az orosz értelmiségnek a forradalom ideológiai előkészítésében játszott szerepét sem.

Mondanivalója összegezeként Donnert leszögezi, hogy a 18. sz. második fele az orosz történelem átmeneti korszaka volt, melyet a feudális nemesség és a feltörekvő polgárság kölcsönös alkalmazkodása határozott meg. A nemzetközi osztályerőviszonyok alakulása és az antifeudális belső népmozgalom egyaránt sietteték annak a kompromisszumnak a megszületését, amely az orosz felvilágosult abszolutizmus és társadalmi-politikai rendjének alapjául szolgált.

PHILIP S. FONER:

A KÉZMŰVESEK ÉS BÉRMUNKÁSOK SZEREPE AZ AMERIKAI FORRADALOM ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN

H. Seaver már 1835-ben kiemelelte a kézművesek és a bérmunkások szerepét az amerikai forradalomban, J. M. Langston 1877-ben ismételtén figyelmeztetett a függetlenségi harc kimenetelére gyakorolt befolyásuk jelentőségére, a 20. sz.-i történetírás (eltekintve H. Morais 1942-ben megjelent munkájától) azonban nem emlékezett meg részvételükről.

Foner a jelzett kutatásokra is támaszkodva, elsősorban azonban az egykorú források – mindekenélőtt a sajtó – alapján tesz kísérletet az említett folyamat fő tendenciáinak megragadására. A tanulmány bevezetőjében élesen elhatárolja magát attól az amerikai történetírói irányzattól, amely szerinte nem a fennálló társadalmi rend megsemmisítésére, hanem a meglévő szabadságjogok megőrzésére irányuló konzervatív fejleménynek tekinti az amerikai forradalmat, sőt annak brit-ellenes tendenciáját is megkérdőjelezi. A polgári álláspontokkal való konfrontálás a továbbiakban is a tanulmány egyik vezérfonala marad.

Az egymásnak ellentmondó megítélések egyik alapforrását a szerző a kézművesek nagyfokú társadalmi differenciáltságának (sokan egyszerre rendelkeztek saját termelőeszközökkel, s ugyanakkor bérmunkát is végeztek) következtelen értelmezésében keresi. A probléma tisztázásához az alkotmánykérdéshez kapcsolódó 1787-es philadelphiai és New York-i demonstrációk résztvevőiről rendelkezésre álló listákra támaszkodik. A tüntetők társadalmi helyzetét feltűntető feljegyzésekből arra a következtésekre jut, hogy a kézművesek többsége nem volt kizsákmányoló, s így a munkások kategóriájába történő besorolásuk megalapozott. Megállapítását a kézművesek egyre fokozódó, az 1765–66-os gazdasági-politikai válság következtében felgyorsuló proletarizálódásában is igazolni látja.

Ismeretes, hogy a gyarmati városokban az áruterelés nem céhes formája uralkodott. A kisebb kézműves üzemekben 1–6 legényt foglalkoztattak, de léteztek nagyobb vállalkozások, pl. a jelentősebb alaptőkét feltételező könyvnyomtatás is. Bár a mesterrévlás a helyi viszonyok között kétségtelenül könnyebb volt, mint Európában, a kézművesek kiegyensúlyozott jólétének megteremtését a szűk belső piac és a brit import nyomása egyaránt megakadályozta. A növekvő pénzhiány és magas adó a városi lakosok tömeges vidékre költözését eredményezte.

Foner tagadja azoknak a polgári állításoknak a hitelességét, melyek szerint a széles néptömegek a forradalom előtt részt vettek a politikai döntésekben, a kézművesek többsége választójoggal rendelkezett, s jelen voltak a politikai testületekben is. Saját kutatásai arról győzték meg, hogy a választói feltételeknek 1768–69-ben New York férfilakosságának „csak” 50–60%-a felelt meg, s hogy választott képviselőinek tevékenységét amúgy sem állott módjában ellenőrizni. A forradalom előtti utolsó hat törvényhozói időszakban az önkormányzati szervek tisztségviselőinek 85%-a a lakosság 10%-át jelentő ún. „gazdasági elitből” került ki.

1763-tól a városok kereskedelmi- és manufaktúra-centrumokká fejlődése jelentős mértékben felgyorsult. A továbblépést azonban a brit merkantilrendszer erősen akadályozta. A kézművesek egyre aktívabb tevékenységet folytattak gazdasági és politikai érdekeik érvényesítéséért, s 1770-től valóságos politikai tényezőkké váltak. Programjukban a gazdasági és a függetlenségi szempontok mellett hasonló súllyal érvényesültek a gyarmatok demokratizálásának követelményei.

Az 1765-öt követő népfelkelések és a forradalmi mozgalom között Foner közvetlen kapcsolatot feltételez. Erről tanúskodnak szerinte az 1765-től megalakuló „Sons of Liberty” nevű klubok, melyeknek tagsága többek között az értelmiség és a kiskereskedők köréből került ki, bázisukat pedig a munkások alkották. Bár a klubok nem minden vonatkozásban rendelkeztek forradalmi programmal, mégis kedvező körülményeket biztosítottak ahhoz, hogy a kézművesek közvetlenül hatást gyakoroljanak az eseményekre, sőt 1774–76 között döntő befolyásra tegyenek szert. Céljuk nem a fennálló társadalmi rend megdöntése, hanem a nagyobb politikai és gazdasági demokrácia feltételeinek megteremtése volt. S bár a „Sons of Liberty” korántsem bizonyult egységes, centralizált mozgalomnak, keretei között a kézművesek, a bérmunkások és a munkások a forradalmi és a függetlenségi mozgalom kezdeményezőivé váltak.

V. A. GYAKOV:

L. N. TOLSZTOJ A TÖRTÉNELMI FOLYAMAT TÖRVÉNYSZERŰ JELLEGÉRŐL, A SZEMÉLYISÉG ÉS A NÉPTÖMEGEK TÖRTÉNELMI SZEREPÉRŐL

Gyakov cikke az orosz író-óriás társadalomfelfogásának összetevőit elemzi a „Háború és béke” tükrében. A regény megírásának ideje Tolsztoj eszmei fejlődésének egy önálló szakasza, ugyanakkor történeti értékei is alkalmassá teszik arra, hogy a szerző történelemről vallott nézeteit megvilágítsák. A kortörténeti értéket bizonyítja, hogy csaknam 500 szereplője közül 200 valóságos történelmi személy volt, s az alkotás előkészületei során Tolsztoj alaposan tanulmányozta a korra vonatkozó memoár-irodalmat, levelezéseket, történeti feldolgozásokat. Természetesen az előmunkálatok során szerzett ismeretek művészi átdolgozásban kerültek a regénybe, de nyomon követhetők. A műben a szereplők is és maga az író is több helyen bocsátkozik elmélkedésbe, fejt ki, gondolja át a világról vallott nézeteit. Gyakov, más irodalomtörténeti munkák eredményeire is támaszkodva, előrebozsátja, hogy Tolsztoj nézetei eklektikusak voltak. A regény keletkezésének idején, annak alapján is kimutatható a társadalom fejlődéséről vallott fatalisztikus felfogása. Konfliktust látott az emberek tudatos, szabad akaraton nyugvó cselekvése és predestináltságuk, a történelmi folyamat spontán törvényszerű jellege között. Pozitívumként értékelhető a korabeli uralkodó, hivatalos történelemfelfogással szemben az objektív, tudatunktól független törvényszerűség érvényesülésének hangsúlyozása, de szkepticizmusra vall a törvényszerűség determináltságig való fokozása és annak kiemelése, hogy a tudatos ember nem képes megismerni a törvényszerűség mozgatórugóit. Milyen tényezők alakították Tolsztoj történetfelfogását? Kimutatható a hegeli hatás, felfedezhetőek a Proudhotól olvasottak nyomai. Mindkét esetben kritikus befogadról van szó. Tulajdonképpen Tolsztoj szellemi élményeit egy egyéni ízü nézetrendszerbe építette be, egyértelműen egyik sem vált nála uralkodóvá. Érvényes ez a megállapítás, ha a kor különböző oroszországi eszmei áramlatait vesszük számba. Konzervativizmus, szlavofilizmus, liberalizmus és a forradalmi demokrata felfogás egyaránt hatott a nagy orosz íróra, de kutatói körében általános vélemény, hogy egyik sem határozta meg kizárólagosan nézeteit.

A szerző véleménye szerint ez az értékelés pontosításra szorul. Kivételnek tekinti a szlavofilizmus eszméit. Igaz, konzervatív teljességében nem tette magáévá Tolsztoj az orosz társadalmi gondolkodásnak ezt a sajátos vívmányát, de patriarkális, valláserkölcsi elemei kimutathatók a „Háború és béke” szerzőjének nézeteiben. A másik vitatott probléma Tolsztoj és a forradalmi demokrata álláspont viszonya. A nagy orosz író népmegváltó elképzelései sok rokonvonást mutatnak Dobroljubov, Csernisevszkij és Herzen célkitűzéseivel, amelyek az orosz nép felszabadítására irányultak. Ezen érintkezési pont mellett fontos, hogy a néptömegek történelemformáló szerepéről vallott nézeteikben is sok azonosság fedezhető fel. Gyakov rámutat, hogy a regény megírása idején a néptömegek szerepe az orosz politikai élet előterében állt, élénken foglalkoztatta a kor gondolkodó személyiségeit, elsősorban a forradalmi demokrata táborát. Tolsztoj olyan korszakot választott műve tárgyául, amelyben különlegesen nyilvánult meg a nép történelemformáló szerepe. Értékes gondolatnak tartja a szerző a nagy orosz írónak azt a véleményét, hogy a nép érdekeinek feltárása vihet bennünket közel a törvényszerűségek megismeréséhez. Az érintkezési pontok között kell megemlíteni, hogy a korabeli hivatalos történetírás álláspontját, amely abszolutizálta az uralkodók szerepét (pl. Sz. M. Szolovjov), a forradalmi demokraták és Tolsztoj egyaránt vitatta.

Természetesen a válaszfalakat is látni kell a kor forradalmár gondolkodói és a nagy regényíró között. Mindenekelőtt azt, hogy Csernisevszkij és követői forradalmi tettekkel akarták felemelni a népet, míg Tolsztoj ettől az alternatívától elhatárolja magát és a valláserkölcsi önmegtisztulástól várta a nép boldogságát. Másrészt Herzen és társai keresték a történelmet mozgató törvényszerűségek okát, míg Tolsztoj erről szkepticusan lemondott. Végül nagyon lényeges a személyiség történelmi szerepéről vallott felfogásuk különbözősége. A forradalmi demokraták felismerték a történelmi személyiségek jelentőségét. Fatalizmusa és szkepticizmusa miatt Tolsztoj mitizálta a nép fogalmát, látszólagosnak tartotta a tudatos szabad akarat érvényesülését, és az akaratok sokfélesége, ellentétes iránya miatt tagadta, hogy a történelmi személyiségek befolyással lehetnének a történelem menetére.

Összegezőként a cikk szerzője azt hangsúlyozza, hogy Tolsztoj társadalomfelfogását a maga fejlődésében, a kor társadalmi-politikai gondolkodása keretében kell vizsgálni. A nagy író nézeteinek alakulásában fordulópontnak tekinti a jobbágyreform korát és az 1870-es évek végét. A „Háború és béke” megírására a két fordulópont közötti időszakban került sor. A regény az író fejlődésének ezt a

szakaszát tükrözi, amely szorosan összefüggött az orosz viszonyokkal, és menet közben is módosult. Végezetül három általános érvényű vonást emel ki. Tolsztoj nézeteinek belső ellentmondásosságát, amely kora teljes befogadásának igényéből fakadt. A keresztény erkölcsi kötelekek meglazulását, amely az objektív törvények felismerését lehetővé tette. Ez egyrészt közelítette kora haladó gondolkodóihoz, másrészt – s ez a harmadik vonás – a személyiség alárendelése miatt elhatárolta tőlük.

(*Voproszi isztorii*, 1978. 8. sz. 25–29. l.)

M.

F. D. RIZSENKO:

FORDULÓPONT AZ OROSZ ÉS A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMBAN

Az OSZDMP II. kongresszusának történelmi jelentőségét méltatja a cikk a 75 évet felölelő történelmi távlatból. Azokat a komponenseket veszi számba, amelyek a Lenin vezette bolsevikokat, illegitásban dolgozó következetes forradalmárokat, a világhatalommá vált Szovjetunió élére állították. Előjáróban a kongresszus történelmi körülményeit vázolja fel. A kapitalizmus fejlődésének új, monopolkapitalista szakaszában kiéleződött az ellentét a burzsoázia, az opportunisták szociáldemokraták és a forradalmi munkásosztály között. A forradalom aktualitása különösen Oroszországban vetődött fel élesen, ahol több társadalmi ellentét, nemzetiség-politikai probléma feszült egymásnak az anakronisztikussá vált cári abszolutizmus politikai kereti között, amely ezáltal a nemzetközi forradalmi- és munkásmozgalom súlypontjává vált.

A világg kapitalizmus egészének, de különösen Oroszországnak a helyzete olyan munkáspárt létrehozását tette szükségessé, amely szemben a II. Internacionáléban eluralkodott revizionizmussal és opportunizmussal, forradalmi harcra vezeti a munkásokat és a vele szövetséges dolgozó tömegeket, eszmeileg és szervezetenként szilárd. A cikk rámutat a forradalmi munkásmozgalom sajátos oroszországi körülményeire, méltatja a lenini „Iszakra” jelentőségét, majd a II. kongresszus vitáját elemzi; értékeli a határozatok történelmi hatását, mind elméleti, mind politikai szempontból. Kiemeli a maximális program forradalmi célkitűzését, a proletárdiktatúrát, amely egyedülálló volt a munkásmozgalomban. Nagy fontosságot tulajdonít a kongresszus agrárvitájának, amelynek eredményeként a program nem csupán az oroszországi munkáspárt szövetségi politikáját határozta meg, de mintául szolgálhatott mindenkor a munkásosztály forradalmi pártjának, különösen ha a konkrét történelmi-politikai körülményekhez igazítva alkalmazták, amint ezt a bolsevik párt történelmi tapasztalatai is mutatták. A szövetségi politika azonban nemcsak a munkás-paraszt szövetséget jelentette. A II. kongresszus meghatározta a liberálisokhoz és az eszerekhez való viszonyt is, taktikai kérdésekben is kidolgozta a követendő irányvonalat, ugyancsak történelmi érvénnyel. Rizsenko rámutat, hogy a lenini bolsevikok készek voltak együttműködni minden cárizmus ellenes erővel, ugyanakkor elvi szilárdságot tanúsítottak, mert nagy jelentőséget tulajdonítottak a proletár osztályöntudat erősítésének, a liberális szólamok leleplezésének, megvilágították az eszer program eklektikus, burzsoá, kispolgári demokratikus jellegét.

Mindezen ismérvek tették a lenini bolsevikokat az öntudatos munkásság élcsapatává. A történelem igazolta a következetes osztályálláspontot, a szervezeti- eszmei- és politikai egység szükségességét. A szervezeti szabályzat méltatása során a szerző kiemeli a demokratikus centralizmus elvének jelentőségét, amely a hatalom megragadása után is, napjainkban is fontos feltétele a párt eredményes politikájának. A lenini párt nemzetközi érvényű történelmi tapasztalatai közül kiemeli a konkrét történelmi körülményekhez való igazodást, szemben a doktrínér álforradalmisággal. Ebben az összefüggésben hangsúlyozza, hogy akár békés, akár fegyveres harc útján szerzi meg a hatalmat a proletariátus, elengedhetetlen a társadalmi és politikai viszonyok gyökeres, forradalmi átalakítása. A nemzetköziség elve is lényeges attribútuma a II. kongresszuson kibontakozott forradalmi irányvonalnak. Megmutatkozott ez a hatalomért vívott harc nehéz éveiben, érvényesült a szovjet állam nemzetiségi politikájában, meghatározója a Szovjetunió külpolitikai gyakorlatának.

Befejezésül a szerző ismételen hangsúlyozza, hogy az 1903-ban kidolgozott elveket, amelyeket az eszmei következetesség, a forradalmi elszántság szült, a történelem igazolta, mivel az SZKP hat évtizede uralkodó párt, s mindvégig a lenini eszmék határozták meg politikáját, egy világhatalom élén is.

(*Voproszi isztorii*, 1978. 7. sz. 4–17. l.)

M.

WIESLAW SLADKOWSKI:

A FRANCIA BALOLDAL ÉS LENGYELORSZÁG FÜGGETLENSÉGÉNEK KÉRDÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

W. Sladkowski a francia baloldal Lengyelország függetlenné válásáért folytatott harcának szakaszait elemzi az egyszerű szimpátiától a militáns magatartásig, az első világháború kezdetétől annak befejezéséig.

Elsőként vizsgálódásának területét írja körül. Baloldalon (la gauche) nem a munkásosztályhoz kapcsolódó politikai erőt, a szocialista párt forradalmi, kisebbségben lévő szárnyát érti, hanem szélesebb értelemben, a francia szocialista párt egészét, a polgári baloldalt – a radikálisokat és a radikálszocialistákat egyaránt.

Rövid történeti visszatekintésben utal arra, hogy az orosz–francia szövetség létrejötte után a francia közvélemény a lengyel kérdést orosz belügynek tekintette és nem foglalkozott azzal. Egyedül a baloldal, elsősorban a szocialisták részéről mutatható ki tettekben is megnyilvánuló együttérzés. Közvetlenül az első világháborút megelőző időszakban a liberális tradíciójú francia értelmiség nagy része osztotta azt a reményt, hogy a háború változást fog hozni Lengyelország helyzetében.

Politikai és katonai szálakkal a cári Oroszországhoz kötődő Franciaország kezdetben – érthető módon – az oroszoktól várta a lengyel kérdés megoldását. Az orosz uralkodó a lengyelek megnyerése érdekében hamarosan tett is egy látványos gesztust: a három lengyel területnek a cári jogára alatti történő egyesítését, nyelvi, vallási szabadságot és autonómiát ígért. A polgári sajtó, sőt a l'Humanité is hitt a cári szavak őszinteségében.

A Franciaországban élő lengyel emigránsok, elsősorban az 1914 végén létrehozott Komitet Wolnej Polski vezetői igyekeztek kihasználni a franciák lengyel ügy iránt megnövekedett érdeklődését, s az egyesített, független Lengyelországot követelő cikkeket, broszúrákat jelentettek meg. A l'Humanité kivételével – az orosz követ, Iswoiski közbenjárására – a többi lap nem reagált a lengyelek igyekezetére. A l'Humanité 1915. áprilisában megjelent cikkében leszögezte, hogy a „társos béke érdekében Lengyelországnak függetlennek és semlegesnek kell lennie”; a Polonia c. lap által nyitott anketon résztvevő francia szocialista képviselő pedig kormányra határozottabb kiállását követelte a lengyel ügy mellett.

Szoros összefüggésben a katonai-politikai helyzet alakulásával – az oroszok vereséget szenvedtek, Varsó a németek kezére jutott – egyre többen, így a radikálszocialista párt egyik vezetője, Edouard Herriot is Lengyelország függetlenségéért szállt síkra. 1916 elején, amikor kiszivárgott, hogy a központi hatalmak a lengyel iskolákban bevezették a nemzeti nyelvet és egy-két területen látszat-autonómiát biztosítottak, Franciaországban valóságos sajtókampány alakult ki a francia és az orosz kormányok befolyásolására. Új hangot ütnek meg a lapok; kérdőre vonják Oroszországot: mit tett 1914 augusztusi ígérete óta, s a lengyel kérdésnek Franciaország és Oroszország szempontjából egyaránt *külpolitikai* aspektusát hangsúlyozzák. Ezt a kedvező helyzetet aknázza ki a lengyel emigráció, amely hazája ügyének nemzetközivé tételére törekedett, s az antant hatalmak kezdeményező szerepének fontosságát hangsúlyozta e térségben. Az orosz követ újabb közbelépése nem akadályozhatta meg, hogy egyre több politikus, tudós kötelezze el magát e kérdésben, hogy megalakítsák a francia értelmiség kezdeményezésére a Ligue Française-t, amely Lengyelország restaurációjáért szállt síkra, s hogy olyan tekintélyes egyesületet, mint a Ligue de la Défense des Droits de l'Homme-t, ne sikerüljön a lengyel ügynek megnyerni. Bár diplomáciai téren komolyabb sikert nem értek el, eredménynek mondható, hogy 1916 augusztusában a francia politikai pártok közül elsőként, a SFIO nyíltan Lengyelország függetlensége mellett foglalt állást.

A központi hatalmak 1916. nov. 5-i proklamációja az ún. önálló Lengyel Királyságról a francia közvélemény szemében egyet jelentett a németek várható megerősödésével. A felháborodott képviselők hatására a francia képviselőház külügyi bizottsága kinyilvánította, hogy mivel a lengyel kérdésnek *nemzetközi* jellege van, a szövetségesek kötelesek azzal foglalkozni. A cári orosz kormány a belügyének tartott problémáról nem volt hajlandó 1917 elejéig tárgyalni. Ekkor Briand és II. Miklós megkötötte azt az egyezményt, amelyben szabad kezet biztosítanak egymásnak a keleti, ill. a nyugati határok megvonására.

Oroszországban 1917 tavaszától bekövetkező események a lengyelek helyzetében is változást eredményeztek. 1917. márc. 27-én Pétervárott a Katonák és Munkások Delegátusainak szovjetje kinyilvánította Lengyelország jogát a függetlenségre. Nem sokkal ezt követően, március 31-én az Ideiglenes Kormány proklamációt adott ki, amelyben függetlenséget kínál Lengyelországnak, de úgy, hogy azt katonai szövetség kösse Oroszországhoz. A francia újságokban e hírek kedvező fogadtatásra találtak. A l'Humanité és a l'Homme Enchaîné azonban fenntartással szólt a „szabad katonai szövetség” által nyilvánvalóan korlátozott függetlenségről. A Lengyelország területi integritásának teljes helyreállításáért folytatott harcában a francia baloldal mellé 1917 nyarán a sajtóra és az értelmiségi körökre nagy befolyást gyakorló szabadkőműves páholyok is felsorakoztak.

A győztes Októberi Forradalom Lengyelország teljes függetlensége mellett foglalt állást. A szövetségesek azonban mindaddig hallgattak, míg a szovjet kormány 1917. nov. 26-án napvilágra nem hozott titkos diplomáciai dokumentumokat, többek között azt a táviratot, amelyben Briand szabad kezet ad Oroszországnak nyugati határai meghúzására. Ezt követően, viharos parlamenti ülés során Pichon külügyminiszter kénytelen kinyilvánítani a francia kormány első hivatalos véleményét e kérdérről: a független, osztatlan Lengyelországnak minden garanciát biztosítani kell politikai, gazdasági és katonai fejlődéséhez. Ettől kezdődően a franciák kormány szinten foglalkoztak a lengyel problémával.

Sladkowski tanulmánya a címben jelezett témát, elsősorban a baloldali sajtóra támaszkodva, alapos pontossággal körüljárja, s minden oldalról kimeríti. Gondosan felépített elemzésében jól nyomon követhetők azok az állomások, melyek a probléma első nyílt megfogalmazásától a kormánypolitika meghatározásáig a baloldal Lengyelországgal kapcsolatos álláspontjának alakulását, fejlődését jellemezte.

(*Acta Poloniae Historica*, 1974. XXX. köt. 187–211. l.)

Cs. Cs.

B. M. ZABARKO:

V. I. LENIN, A KOMINTERN ÉS A NEMZETKÖZI MUNKÁSKÖLCSÖN

A probléma számos összefüggését megvilágította már a kutatás, de a szerző úgy véli, hogy az eddigi munkákban nem kapott kellő súlyt Lenin szerepének méltatása, a munkás-szolidaritás különböző formáinak koordinálása, s nem mutattak rá, hogy az 1920-as évek közepén, a nemzetközi munkásmozgalom apályának időszakában a Munkáskölcsön szinte egyetlen nemzetközi szerve volt a proletárszolidaritásnak.

A kölcsönakció tulajdonképpen Lenin kezdeményezésére, a Komintern felhívása nyomán, az éhezőket segítő kampány keretében bontakozott ki 1921 őszén. A felhívásra elsőként az olasz éhség-szegély szervezet reflektált. Nemzetközi, proletár bázisú gyűjtést javasoltak, amelynek eredményét kölcsön formájában – mintegy az orosz proletáriátusnak nyújtott segítség újabb válfajaként – továbbítotják Oroszország dolgozóinak. A Komintern III. kongresszusán hozott határozat, amely egyetértett a kezdeményezéssel, az akció politikai jelentőségét állította előtérbe. Eszközt láttak benne, amely a munkásegységfrontot erősíti, a kommunisták és szocialisták, a munkások, parasztok és egyéb dolgozó rétegek együttműködéséhez vezet, balra tolja a mozgalom egészét. A kölcsönakció megindítása előtt több fórum is állást foglalt a kérdésben. A Komintern VB által kiadott dokumentum Szovjet-Oroszország megsegítése mellett kiemelte, hogy az újabb akció a kommunisták tevékenységi körét bővítheti. A Nemzetközi Munkásegély szervezete a nemzetközi burzsoázia pénzügyi blokádját ellensúlyozó lépést látott benne. Ezt a mozzanatot hangsúlyozták a szovjet vezetők is, mivel 1921 októberében 19 kapitalista ország Brüsszelben egyeztetette álláspontját a Szovjet-Oroszországnak nyújtandó segítség feltételeiről. A forradalom társadalmi és ezen keresztül politikai vívmányairól való lemondás, a cári adósságok elismerése volt a segítség feltétele, amelyet – mint tudjuk – a szovjet kormány nem fogadhatott el.

Ebben a helyzetben megnőtt a nemzetközi proletárszolidaritás, s azon belül a Munkáskölcsön jelentősége. A szovjet kormány meg is tette a szükséges lépéseket az akció előkészítésére. A Kominternnel és a Vörös Szakszervezeti Internacionáléval közösen nagyarányú agitációs kampányt indítottak. A nemzetközi munkásszervezetek és az egyes országok pártjainak sajtója mozgósította a tömegeket a kölcsönakció támogatására. Lozovszkij, Sztjeklov és Miljutyin cikkei szolgáltatták a hatékony propa-

ganda alapanyagát. Az akció gazdasági és politikai jelentőségére hívta fel a figyelmet Lenin, aki aktívan közreműködött 1922 elején a kölcsön felhasználására vonatkozó elképzelések kimunkálásában. Élelmiszervásárlások mellett, a kölcsönnek a szovjet mezőgazdaság talpraállítását, egyáltalán a gazdasági helyreállítást kellett szolgálnia. Az első akció keretében 1 millió dolláros kölcsönt kívántak nyújtani Szovjet-Oroszországnak, 10 éves, 5%-os kamattal. Az akció lebonyolításának központja Berlinben működött.

Lenin és a szovjet vezetők belpolitikai szempontból is nagyra értékelték a Nemzetközi Munkás-kölcsönt. Hangsúlyozták, hogy az orosz proletariátus ezáltal közvetlenül és konkrét formában érzékeli a szolidaritást. A nemzetközi munkásmozgalom vezetői, köztük Clara Zetkin, a Komintern IV. kongresszusa alkalmából méltatták az akció politikai jelentőségét. Az osztályöntudatot erősítő, aktivizáló, az egységfront irányába mutató hatását emelték ki. A kongresszusi határozat az agitáció bővítése, a kölcsönakció továbbfolytatása mellett foglalt állást.

A Nemzetközi Munkássegély 1923-ban, Berlinben tartott tanácskozásán, amelyen 15 országból 70 küldött vett részt, kiemelték, hogy az akció számos országban a munkásmozgalom szinte minden politikai árnyalatát magával ragadta. A tanácskozáson vita folyt a kölcsön felhasználásának módjáról. Egyesek szerint az éhínség leküzdésének eszköze volt a kölcsön, így élelmiszervásárlásra, vagy – amint a belga, holland és svájci képviselő vélte – korszerű mezőgazdasági nagyüzemek létesítésére szolgálhatott, hasonló céllal. Ez utóbbi mellett azzal érveltek, hogy a rentábilis termelőüzemek nemcsak a szovjet állam élelmezési gondjait enyhíthetik, hanem nagyobb a visszafizetés biztosítója is, ami ösztönzőleg hat a kölcsön alapját létrehozó európai munkásokra. A bolgár képviselő, a Komintern vezetői és a szovjet megbízottak is úgy vélték, hogy a kölcsönt Szovjet-Oroszország gazdasági érdekei szempontjából legfontosabb célokra kell fordítani, mivel a jobb termésű évek és a NEP politika elhárították egy újabb katasztrófa veszélyét, a gazdasági talpraállítás, az ipar helyreállítása viszont az egész proletárralm politikai sorsa szempontjából döntő kérdés volt, ami a nemzetközi munkásmozgalmat is érintette.

Végeredményben a Nemzetközi Munkás-kölcsön akció keretében 250 ezer dollár hitelt kapott a Szovjetunió. Az összeg gazdasági jelentőségén túl a nemzetközi munkásszolidaritás egyik legfontosabb megnyilvánulása volt a kölcsön, s az apály időszakában politikai jelentősége is nagyra értékelhető.

(Voproszi Isztorii, 1978. 4. sz. 3–15. l.)

M.

M. KÖLLING:

A BRIT KÜLPOLITIKA SZEMPONTJAI A 19–20-AS ÉVEKBEN

Az első világháború befejezését követően a győztes nagyhatalmakhoz tartozó Anglia a számára látszólag kedvező eredmények ellenére messze került céljától, világhatalmának megszilárdításától. Bár a legfőbb ellenség, Németország vereséget szenvedett, a kapitalista világra, s így Angliára is megrázó erejű csapást mért az osztályállamok jövőjére állandó fenyegetést jelentő, s a kapitalizmus általános válságát tovább mélyítő Októberi Forradalom. A fokozódó belpolitikai feszültség, az osztályharc magasabb szintű megszerveződése mellett lényeges problémákat okozott a szigetország számára a gyarmati rendszer megrendülése, a nemzeti-antikoloniális küzdelem fellendülése. Hasonló veszélyeket rejtett magában az USA – a hadviselő felek rovására történő – megerősödése, ami a kapitalista világ gazdasági vezető szerepének megragadásához vezetett. Igaz, Anglia mindent megtett pénzügyi és kereskedelmi pozícióinak megvédése érdekében, de az első világháború alatti eladósodása az USA-val szemben és a kölcsönök visszafizetésének megoldatlansága azonban aláásta nemzetközi tekintélyét. Tovább fokozta a londoni kormányzat nehézségeit az exportra termelő iparágak – fém, szén, hajó és pamut – termelésének nagyfokú visszaesése, ami jelentős mértékben hozzájárult a brit gazdasági életnek két világháború közötti egyensúlyzavaraihoz.

Kölling tanulmánya az Anglia világhatalmi nagyságát megrendítő folyamatokat igyekszik bemutatni, mozaikkockakként rakva egymás mellé az azt aláásó tényezőket. Mindenekelőtt a gazdasági szempont fontosságát hangsúlyozza. Ismeretes, hogy korlátozott agrárlehetőségei és az ipari fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges energiahordozókban mutatkozó hiányok a szigetország számára létkérdéssé tették a kereskedelmet. Ezért okozott súlyos problémát az import állandó emelkedése, a

kereskedelmi passzívum növekedése. Az egyensúly helyreállításának szükségessége fokozta a tengeren túli területek szerepét, sürgette az általuk kínált pénzügyi és kereskedelmi lehetőségek maximális kiaknázását, hiszen csak a gyarmatok és a domíniumok árufelvevő kapacitása és nyersanyagkészlete biztosíthatta – s biztosította végül – minden ellenható faktornal szemben legalább a második világháborúig Nagy-Britannia gazdasági stabilizálódását.

Kedvezőtlenül alakult az első világháborút követően Anglia katonai stratégiai helyzete is, mivel nem tudta visszaszorítani az USA hatalmi igényeit, s tengeri flottája egyre elégtelenebbnek mutatkozott birodalma megvédéséhez. A brit világbirodalmat a szerző szerint egyszerre két irányból érte komoly fenyegetés: „belülről” az alávetett népek megmozdulásai, „kívülről” pedig a rivális kapitalista országok megerősödése. Gyarmatainak és domíniumainak önállósodási törekvéseivel szemben a londoni kormány a legváitozatosabb eszközökkel igyekezett védekezni, kezdve a vallási és a nemzeti-ségi ellentétek mesterséges kiélezésével, a gazdasági fölényből adódó lehetőségek kiaknázásáig. Egy ponton azonban az angol uralkodó osztály következetes maradt: magasszintű taktikai érzéket és alkalmazkodó képességet tanúsítva sohasem hagyta az ellentéteket a nyílt szakításig kiéleződni. Inkább engedett korlátozott beleszólást a kormányzati ügyekbe a burzsoázia és a nagybirtokosok számára Indiában (1919), s megadta legalább formálisan a függetlenséget Egyiptomnak (1922) és Irannak (1932). Határállomást jelentett a birodalom regenerálásában a domíniumokat egyenjogú tagállamként elismerő, a Commonwealth-et létrehozó 1926-os rendezés, valamint az egymás közötti belső konkurenciát kiiktatni, kívülről védett egységes piacot létrehozni akaró 1932-es ottawai megállapodás. Az új államközösség végül a divergáló érdekek ellenére hosszú távon is ellenállóképesnek bizonyult, bár a különböző helyi érdekek egyeztetése számos nehezen feloldható ellentmondás forrásává vált.

Kevesebb sikert hozott a „külső” fenyegetésekkel szembeni küzdelem. A tengeri flotta kérdésében az angol kormány lépésről lépésre engedni kényszerült az USA követeléseinek, s kénytelen volt elfogadni a két hatalom teljes egyenlőségét kimondó, s ezzel a korábbi brit egyeduralmat megszüntető megállapodást. Az ellentéteket tehát ebben az esetben sem hagyták a nyílt konfliktusig elmérgesedni, a békének Anglia számára azonban a realitásokhoz való fájdalmas alkalmazkodás volt az ára.

Az első világháború utáni brit külpolitika további kényes pontja a Szovjetunióhoz fűződő viszony volt. A burzsoá politikai körök félelme a forradalmi változásoktól kezdetben egyértelműen antikommunista magatartáshoz vezetett, hamarosan érvényre jutottak azonban a kecsgetető kereskedelmi lehetőségekkel számoló megfontolások. A kapcsolatok normalizálását sürgető erők pozícionyerését mutatja a brit–szovjet kereskedelmi egyezmény megkötése 1921-ben, majd a diplomáciai összeköttetések felvétele 1924-ben. A rövid idő alatt fontos eredményekhez vezető folyamat azonban megtört a konzervatívok ellenállásán, s a későbbiekben ismét a szovjetellenesség vált a külpolitikai döntéseket meghatározó szemponttá. Ez a mozzanat érvényesült többek között a német kérdéssel kapcsolatos hivatalos álláspont alakulásában is.

Ismeretes, hogy Németország Szovjetunióval szembeni felhasználásának gondolata már Versailles-ben feimerült. Az USA képviselőivel egyetértésben, s a hazai konzervatívok ellenállását megtörve Lloyd George-nak sikerült megakadályoznia a szélsőséges francia követelések elfogadását. Az angol külpolitika célja kezdetben Németország akcióképességének átmentése, majd a szovjetellenes koalícióba történő bevonása, s revizionista ambícióinak Kelet felé irányítása volt, amit a locarnói szerződésben igyekezett nemzetközi garanciákkal körülbástyázni. A londoni lépések egyrészt Franciaország elhídegüléséhez, másrészt Németország fenyegető megerősödéséhez vezettek. Hiába figyelmeztetett azonban a jobboldali konzervatív W. Churchill a kormánypolitikában rejlő veszélyekre, s követelt erős szövetségi kapcsolatokat Franciaországgal, a nézeteit képviselő irányzat nem tudott érvényre jutni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az első világháborúban győztes, s látszólag megerősödő Anglia gazdasági és bel- illetve külpolitikai téren korábban soha nem tapasztalt problémákkal találkozott. A kritikus kérdések közül csak világbirodalma átszervezését és megszilárdítását tudta megoldani. Eilenforradalmi külpolitikai koncepciója teljes kudarchoz vezetett: alumaradt az USA-val vívott imperialista versenyben, nem sikerült a Szovjetuniót megsemmisítenie, sőt annak megerősödését sem megakadályozni, s hibás taktikája következtében Németország támogatásával a végül saját létét is megkérdőjelező nagyhatalom újjáéledését segítette elő, s hozzájárult ezzel a második világháború kitöréséhez.

MICHAEL HARGSOR:

TOTALIS TÖRTÉNELEM: AZ ANNALES-ISKOLA

Traian Stoianovich professor 1976-ban könyvet jelentetett meg a francia *Annales*-korról, s ebben a klasszikus görög történetírás és a 19. századi pozitivizmus után az 1920-as évek végén jelentkező francia iskolában látja a történetírás harmadik nagy irányzatát. Ez indítja a szerzőt arra, hogy összefoglalja Febvre, Bloch és követőik munkásságát, tételeiket és az iskola fejlődésének főbb állomásait, elismerő alapállásból, de helyenként finoman ironizálva.

Harsgor szerint az iskola a „szintézis” szóban mégikus eszközt lelt a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet egységbe foglalására, s így jutott el egyik követőjük az öntudatos megfogalmazásig: „A történelem az összes, a múlt felé irányzott társadalomtudomány szintézise.” Módszereik a második világháború után virágoztak ki igazából: a szerializmus (sorozat-elemzés), a strukturalizmus és a funkcionálizmus. Az első módszer segítségével a hosszú idősorok alapján vizsgált árváltozásokból, demográfiai változásokból jól láthatóan és bizonyíthatóan rajzolták meg mind a ciklikus, mind a strukturális társadalmi és gazdasági változásokat. Az iskola minden híve által még el nem fogadott strukturalizmus lehetővé tette, hogy a gazdasági elemzés csontvázát a demográfiai, művelődéstörténeti, eszmetörténeti, sőt pszichoanalitikai adatok hústömegével fődjék be. Ezzel az *Annales*-iskola a tudományok között olyan pozíciót vindikál magának, mint amivel a középkorban a teológia, a fölvilágosodás idején pedig a filozófia rendelkezett. Braudel „A mediterrán világ II. Fülöp korában” c. művével közel jutott a társadalmat minden vonatkozásában bemutató „globális” történelem megvalósításához, ahhoz a totális történetíráshoz, ami az egész irányzat célja. E. Le Roy Ladurie (Les Paysans du Languedoc c.) művében bekapcsolta a történetírásba az éghajlatot, a meteorológiát, az állatföldrajzot és a phytogeográfiát, mely utóbbi köztudottan a növények biogeográfiáját jelenti. Az ilyen kozmikus méretű vállalkozásokhoz illő terjedelmet Pierre Chaunu érte el „Sevilla és az Atlanti-térség, 1505–1650” tizenegy kötetével – ami lassan a francia doktorátusok kötelező terjedelme lesz. A legszebb teljesítményeket azonban a strukturális komparatistika kínálja, pl. Nyugat-Európa és Kína egy adott múltbeli civilizációjának összehasonlítása olyan tényezők alapján, mint az energiaforrások összessége (tehát a lovak és ökrök száma, a tűzifa mennyisége, a vizimalmok és a dolgozó emberek stb. száma), a logisztikai képességek, az időről és a térről alkotott fogalmak, az uralkodó osztályok vezetési módszerei és így tovább. Az ez idő szerint még legkevésbé kidolgozott funkcionálizmus a három hagyományos szféra (économies, sociétés, civilisations) kölcsönhatásának vizsgálatát jelenti, viszonyuk dinamikáját, hierarchiáját és dialektikáját.

Az *Annales*-iskolát születése óta sok támadás érte, nemcsak a tudomány, de a politika szférájából is, az utóbbinál mind a jobb- mind a baloldali részéről, noha követői többnyire (nem kivétel nélkül) baloldaliak. A marxizmussal a mai napig kétértelmű viszonyban áll, időnként kölcsönösen éles szavakkal bírálják egymást, annak ellenére, hogy az iskola követői között olyan sok a marxista állítású. A hagyományos történetírás témáinak (az állam, az uralom kérdései, általában a politikatörténet) teljes elhanyagolását Harsgor is súlyos hibának tartja, ennek alátámasztására a következő gyakorlati próbát ajánlja. Ha bármelyik hagyományos történeti folyóirat második világháború utáni számaiban elolvassuk mindazt, ami valamelyik nagyobb ország egy kiválasztott történeti korszakáról (mondjuk a 16.–18. századról) megjelent, akkor sokat meg fogunk tudni – többek között – az illető ország és korszak gazdaságáról, társadalmáról és művelődéséről. Ugyanakkor próbáljunk az 1945 utáni *Annales*-kötetek alapján bármit is megállapítani ugyanannak az országnak az alkotmányos szerkezetéről, kül- és belpolitikájáról, politikai vezetőiről, társadalmi hierarchiájáról!

Újabban az iskola fiatalabb követői maguk is érzik ezt a hiányosságot, és sikerült is néhány politikai irányú társadalomtörténeti tanulmányt közölniük a folyóiratban. Maga az egyik mester, Braudel is megállapította egy nemrégiben adott interjújában, hogy ma már nem nézi a társadalmakat ugyanazzal a szemmel, mint 40 évvel ezelőtt. „Nincs társadalom hierarchia nélkül”, a gazdasági, kulturális és politikai hierarchia olyan permanenciát mutat, amit korábban ő nem vett eléggé figyelembe. A tanulmány szerzője optimista hangon zárja „a történetírásban Franciaországot szuperhatalommá tevő” iskoláról írott esszéjét: „Nyitott jövő áll az olyan gondolkodási rendszer előtt, amely képes legyőzni saját megrögzött szokásait, dogmáit. Az impozáns Annales-iskola még nem mondta ki az utolsó szót.”

(*The Journal of Contemporary History*, 13. köt. 1978. jan. 1) 13. l.)

J. G.

A folyóiratszemlét összeállították: Erdődy Gábor (E. G.), Csorba Csilla (Cs. Cs.), Jeszenszky Géza (J. G.) és Menyhart Lajos (M).

Beszámoló

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének kutatását koordináló nemzetközi témabizottság 1978. október 17–22. között a grúziai Chaltubóban vitatta meg az elmúlt évtized kutatási eredményeit. Az elhangzott előadások három nagyobb csoportra különíthetők el. Az első csoportba azokat sorolhatjuk, amelyek az orosz forradalom különböző aspektusainak vizsgálatáról adtak számot és körvonalazták a kutatás további irányait.

I. I. Minc akadémikus megnyitóját követően *Je. N. Gorogyeckij* a téma historiográfiájának jelentőségéről beszélt. Utalt arra, hogy a Szovetunióban a történelmi tárgyú kandidátusi értekezések 10 százalékának a forradalom a témája. A publikációk nagy száma is indokoltá teszi a historiográfiai feldolgozást, amely egyben koordinációs lehetőséget is jelenthetne. Erre annál is inkább szükség van, mert egyre több olyan munka születik, amelyeknek a szerzői figyelmen kívül hagyják a korábbi kutatási eredményeket, nem ismerik tudóstársaik munkáit, eredményeit, s ez kiküszöbölendő átfedésekhez vezet. *E. M. Sagin* előadása – az agrárátalakulás irodalmáról – egyértelműen alátámasztotta *Gorogyeckij* professzor véleményét. *V. I. Bovikin* az oroszországi szocialista forradalom gazdasági előfeltételeinek feltárásban elért eredményekről adott számot. A tőkefelhalmozás forrásai, dinamizmusa, a monopolkapitalista fejlődés sajátosságai, az államkapitalizmus funkciója azok a témák, amelyek előtérben állnak, további feladatok elé állítva a szakembereket. A NOSZF politikai előfeltételeiről, a végbement politikai folyamatok árnyaltabb bemutatásáról szóltak *V. Ja. Lavericsev*, *L. M. Supirin* és *K. V. Guszev* professzorok. Felhívták a figyelmet a társadalmi szerkezet pontosabb megrajzolására, a nem proletár társadalmi-politikai erők helyzetének, szerepének az alaposabb feldolgozására, hangsúlyozták a kérdés nemzetiségpolitikai vonatkozásainak a jelentőségét. Ebben a csoportba sorolhatjuk még *V. A. Lavrin* előadását a párt szerepéről, *A. J. Zevilov* felszólalását a Lenin-kutatás jelentőségéről, valamint a *Je. G. Gimpelson* által elmondottakat a hatalomra jutott munkásosztály helyzetéről. *V. I. Miller* a hadsereg szerepének vizsgálata terén elért eredményekről számolt be. Szociális, nemzetiségi és politikai összetételének kutatása mellett különösen jelentősek azok a tanulmányok, amelyek az agrárforradalomban játszott szerepét elemzik.

A második csoportba az egyes szovjet köztársaságok szakembereinek a beszámolóit tartoztak. A grúz és a moldvai történészek fontos feladatuknak tekintik az emigráns „szakemberek” torzításaival folytatott polémiait. A lett és belorusz kutatók a front és a mögöttes területek forradalmi folyamatainak összefüggéseit vizsgálják. *C. P. Agajan* akadémikus az örmény diaszpóra és a forradalom viszonyát elemezte előadásában.

A szocialista országokban folyó kutatómunkáról szóltak a külföldi vendégek előadásai, amelyek a harmadik csoportot képezik. Az oroszországi forradalom történelmi jelentősége, hatása az egyes országokban, az internacionalisták szerepe a szovjethatalomért vívott küzdelemben, ill. az orosz hadifoglyok tevékenysége a magyarországi forradalmi átalakulásban. Ezek azok a legfontosabb problémakörök, amelyek az egyes szocialista országokban kapcsolódnak a NOSZF kutatásához.

I. I. Minc összefoglalója eredményesnek ítélte a konferenciát. Kiemelte a nem proletár erők, a párt és a szovjetek viszonya kutatásának szükségességét. Elismeréssel szólt az orosz hadifoglyok szerepének feltárására irányuló magyarországi törekvésekről. Végül hangot adott annak az általánosan helyeselt álláspontnak, miszerint szorgalmazni kell a forradalmi időszak sajtóanyagának faksimile kiadását.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. XII. 6. – Terjedelem: 16,8 (A/5) ív
79.6566 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

1979. 3. 2. 91

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

A. Sajti Enikő: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években

Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933)

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA

Következő számaink tartalmából

Kosáry Domokos: A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet

Gergely András: A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen

Trócsányi Zsolt: A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790–1811)

Kun Miklós: A baloldali szabadkőművesség mint ideológiai és szervezeti keret a 19. század közepén

E számunk munkatársai

A. Sajti Enikő egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Arday Lajos* kandidátus, a Külügyi Intézet főmunkatársa — *Ács Zoltán* muzeológus (Nyíregyháza) — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Benda Gyula* a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai részlegének osztályvezetője — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gyarmati György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Kelemen Elemér* a Somogy megyei Pedagógus Továbbképzési Intézet igazgatója — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Németh Beáta* tanár (Győr) — *Pereszteginé Balogh Gabriella* tanár (Bp.) — *Pálinkásné Berényi Éva* tanár (Debrecen) — *Simonffy Emil* levéltárigazgató (Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg) — *Soós István* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Solymosi László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tilkovszky Lóránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
113. ÉVFOLYAM 1979. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÖZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- A. Sajti Enikő*: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években 375
- Tilkovszky Loránt*: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933) 421

KÖZLEMÉNYEK

- Kelemen Elemér*: A népoktatási törvény és a népiskolai hatóságok 478
- Gyarmati György*: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez (1946) 513

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém (Ism.: *Solymosi László*) 549
- Jean Meyer*: A különböző nemességek és hatalmuk Európában a polgári forradalmak előtti évszázadokban (Ism.: *Benda Kálmán*) 552
- Rotraut Hofmeister*: Das Österreichbild der napoleonischen Soldaten (Ism.: *Ács Zoltán*) 553
- Sándor Pál*: A birtokrendezési periratok (Ism.: *Simonffy Emil*) 555
- Arcképek a német történelemből (Ism.: *Erdődy Gábor*) 557
- Molnár József*: Nagyréde története 1850–1945 (Ism.: *Benda Gyula*) 559
- Andrej Mitrović*: Razgraničenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom 1919–1920 (Ism.: *Arday Lajos*) 561

<i>Gergely Jenő</i> : A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950) (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	564
<i>Dick Steward</i> : Commerce and Hemisphere. The Good Neighbour Policy and Reciprocal Trade (Ism.: <i>Perezsteginé Balogh Gabriella</i>)	566
A „Népszerű történelem” új kötetei	
<i>V. M. Berezskov</i> : A nagy szövetség 1941–1943 – <i>F. Bernás–J. M. Bernás</i> : Merénylet Hitler ellen. 1944. július 20. – <i>V. N. Viszockij</i> : A Terminál-akció. A potsdami konferencia (Ism.: <i>Soós István</i>)	567
<i>Pozsonyi Tivadar</i> : Erőd a Moldván. Az 1. hegyivadász hradó zászlóalj ellenállása (Ism.: <i>Heiszler Vilmos</i>)	571

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>L. G. Schwoerer</i> : A propaganda az 1688/89-i forradalomban	573
<i>Nicholas V. Riasanovsky</i> : Lamennais, Csaadajev és a romantikus forradalom Franciaországban és Oroszországban	574
<i>Erich J. C. Hahn</i> : A fiatal oktatók a „forradalomban”. Reformtervek a berlini egyetemen 1848-ban	575
<i>V. M. Mathew</i> : Egy kezdetleges kiviteli ágazat: A perui guano-termelés a 19. század közepén	576
<i>B. D. Kozenko</i> : A „progresszív érá”-ról kialakított újabb koncepciók az amerikai polgári történetírásban	577
<i>Sz. A. Fegyukin</i> : Az Októberi Forradalom és az értelmiség	579
<i>Hans Raupach</i> : A gazdasági világválság strukturális és szervezeti kihatásai Kelet-Közép-Európában	580
<i>Lotte Zumpe</i> : A gazdaságtörténeti imperializmus-kutatás állása és problematikája	583
<i>V. A. Kremenjuk–V. P. Lukin</i> : Az USA Ázsia-politikájának fejlődése a második világháború után	584

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 586

A. Sajti Enikő

ÜTKERESÉS

A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években

A JuKP és az „egységes délszláv nemzet” gondolata (1919–1921)

Az új délszláv állam megalakulása (1918. december 1.) szükségszerűen vetette fel a munkásosztály *egységes* pártjának megalakítását. Az 1919 áprilisi *egyesülési kongresszuson* részt vett az új, közös államhatárok közé került szinte valamennyi szociáldemokrata párt. Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Dalmácia Szociáldemokrata Pártja, a Szerb-Bunyevác Szociáldemokrata Agitációs Bizottság, Crna-Gora szocialista munkásszervezetei, a Horvátország és Szlavónia Szociáldemokrata Pártjából kivált Egyesült Ellenzék Akciós Bizottsága, valamint a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban résztvevő jugoszláv internacionalistákat tömörítő Pelagíc-csoport.¹

Bár a Vasa Pelagíc-csoport kommunistái még az egyesülési kongresszus előtt kísérletet tettek, éppen az orosz példa nyomán, hogy rámutassanak a Szerb Szociáldemokrata Párt vezetői előtt: az SHS Királyságot *három különálló nemzet* alkotja. Szerintük a marxista-leninista pártnak azért kell harcolni, hogy *Jugoszlávia valamennyi nemzetének szocialista föderációja* alakulhasson meg.² Ezek a kísérletek – mint az egyesülési kongresszus dokumentumai is bizonyítják – eredménytelenek maradtak.

A kongresszus ugyanis, amely kimondta a Jugoszláv Szocialista (Kommunista) Munkáspárt megalakulását és csatlakozását a III. Internacionáléhoz, az SHS Királyságot, mint *nemzetileg egységes* államot szemlélte, mely „nem a dolgozó tömegek forradalmi harcával . . . , hanem az európai és balkáni nagy háború eredményeként alakult meg”.³

¹ Kevésbé ismert az ugyancsak Szovjet-Oroszországban harcoló jugoszláv internacionalisták alapította Szerb-Horvát és Szlovén Kommunista (bolsevik) Párt szerepe az egységes munkáspárt létrehozásában, melyet az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Jugoszláv csoportjának tagjai alapítottak Moszkvában, 1918. nov. 5-én. Az SzHSzK(b)P Központi Végrehajtó Bizottságának tagjai: Ivan Matuzović, Franjo Drobni, Vladimir Čopić, Lazar Vukičević, Nikola Kovačević, Ljubomir Mojin és Dragotin Godina voltak. Vö. *Bogumil Hrabak: Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslovenski istorijski časopis (JIC), 1969. 1–2. sz. 7–25.*

² A Szerb Szociáldemokrata Párt és a pelagicisták 1919. febr. 17-i megbeszélésén ugyan Filip Filipović (aki ekkor az SzSzDP balszárnyának vezetője volt) elismerte, hogy a szerbek, horvátok, szlovének kialakult népek, de mivel a nép nagy többsége elfogadta a nemzeti egység gondolatát – a munkásmozgalomnak alkalmazkodnia kell ehhez. Vö. *Janko Pleterški: Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje. Komunist, 1971. 10.*

³ Конгрес уједињења – први конгрес КПЈ. Подлога уједињења. Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том. II. Конгреси и Земалске конференције КПЈ 1919–1937. Београд, 1950. 12. (a továbbiakban: Историјски архив).

Ennek egyik okát az egyesült pártot alkotó volt szociáldemokrata pártok korábbi nézeteiben találhatjuk meg. Mind a szerb, mind pedig az Osztrák-Magyar Monarchia szociáldemokrata pártjai már az egyesülési kongresszus előtt elfogadták a nemzeti egység gondolatát – bár eltérő nézeteket vallottak a „háromtörzszű egy nemzet” közös államba történő egyesülésének módjáról.

A Szerb Szociáldemokrata Párt örömmel üdvözölte az egységes délszláv állam létrejöttét, hiszen ezzel létrejött „az agitáció kiszélesítésének és a szervezet fejlődésének erős központja”, olyan állami keretek, ahol a párt szerepe és befolyása az osztályharc éleződése folytán egyre fokozódik. De azért is jelentős előrelépés – vallották –, mivel Jugoszlávia megalakulása elősegíti a balkáni szocialista föderáció megteremtését, melybe Jugoszlávia mint egységes állam lépne be. A boszniai szociáldemokraták lényegében osztották a szerb szociáldemokraták nézeteit.

A szlovén szociáldemokraták táborában lényegében két álláspont kristályosodott ki 1919-re: egy részük elfogadta a nemzeti egység gondolata mellett a centralizált államot is, más részük viszont már kialakult, önálló nemzetekről beszélt, melyeknek egyenjogúságon alapuló föderatív Jugoszlávia keretein belül kell élniök. Ezt a nézetet vallotta például a nagy szlovén író, Ivan Cankar is.

A horvát szociáldemokraták közül kezdetben sokan az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül képzelték el a „háromtörzszű egy nemzet” egyesülését, majd az önálló Jugoszlávia megteremtése mellett foglaltak állást. A baloldal viszont, éppen az Októberi Forradalom hatására, a proletárforradalomtól várta a balkáni népek nemzeti problémáinak megoldását, az örendelkezés elve alapján, de a délszláv népeket ők is egységes nemzetnek minősítették.⁴

E korábbi nézetekhez képest – elsősorban az új állam megítélését illetően, az egyesülési kongresszuson már jelentős változás történt. Az új államot egyértelműen a burzsoázia művének és a világháború eredményének tekintették, s már nem hangsúlyozták jelentőségét, illetve azt az osztályharc perspektívája szempontjából vetették fel. Mivel a jugoszláv burzsoázia szövetségre lépett „a reakciós militarizmussal és bürokráciával”, az egyesült munkásmozgalomnak minden erejét a „nagy eseményre”, az egész világot átfogó szociális forradalomra kell összpontosítani, melynek része a jugoszláv forradalom is, érveltek.⁵

Bár a határozat ezt csupán áttételesen fogalmazta meg, de az „egységes nemzet” gondolata egyenesen következett abból, hogy az egyre sűrűsödő nemzeti ellentéteket a munkásosztály szempontjából másodrendű, elhanyagolható kérdésként kezelték – amely csak gyengítené az osztályharcot.⁶

⁴ *Dušan Lukač*: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalne pitanje 1918–1941. Beograd, 1972. 19–24. – *Janko Pleterški*: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ-KPS. JIČ, 1969. 1–2. sz. 29–32.

⁵ Подлога уједињења. Историјски архив. 13.

⁶ Már Jugoszlávia (hivatalosan Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) kiépítésének kezdetén jelentkeztek ezek az ellentétek, elsősorban azért, mert jelentős korábbi vívmányokat semmisítettek meg. Például Crna Gora államiságának megszüntetése, a horvát autonómia fokozatos felszámolása, a nemzeti kisebbségek (albánok, magyarok, németek stb.) jogfosztottsága stb. Ebben az időben legnagyobb nemzetközi publicitást a domobranok (az osztrák-magyar hadsereg volt katonái) és az új állam hadserege közötti összetűzés (13 halott, 17 sebesült) kapott. Az említett esemény 1918. dec. 5-én, Zágrábban történt. Vö. *Ferdo Čulinović*: Jugoslavija između dva rata. Zagreb, 1961. Tom. I. 160–169.

Az új állam *jellegének* megítélése megegyezett a Komintern I. kongresszusának a nemzetközi helyzetről szóló határozatának azon részével, amely Jugoszláviát Csehország, Lengyelország és Finnország mellett egyértelműen az antant vazallus államának nevezte, „az antant által újonnan alakított köztársaságok” közé sorolta.⁷ Bár konkrét adatunk arra vonatkozóan nincs, hogy az egyesülési kongresszus mennyire vette figyelembe a KI idevonatkozó, 1919 március elején hozott határozatát, a kettő egybevetése mégis az igenlő válaszra enged következtetni. Mint ismeretes, a Kommunista Internacionálé azonnali megalapítására tett javaslatot a Balkáni Forradalmi Szociáldemokrata Föderáció⁸ is aláírta, melynek egyik alapító tagja volt a Szerb Szociáldemokrata Párt. Tudjuk azt is, hogy a KI első kongresszusán tanácskozási joggal Ilja Milkić vett részt Jugoszláviából.⁹

A Jugoszláv Szocialista (Kommunista) Munkáspárt tehát elfogadta a szerb és a többi szociáldemokrata párt *korábbi* nézetét a délszláv népek nemzeti egységéről. Az egyesült párt a forradalmi fellendülés idején, mikor mindennap bekövetkezhetett a „nagy esemény”, a világforradalom, az osztályharc merev értelmezéséből fakadóan a nemzeti kérdést másodrendű kérdésként kezelte.

Álláspontjuk kialakulására véleményünk szerint a már említett szociáldemokrata felfogás mellett komoly befolyást gyakorolt a *délszláv egység* történelmi múltban gyökerező gondolata is. A délszláv népek esetében ugyanis, amelyek történelmük folyamán először kerültek egy állam határai közé, a délszláv egység gondolatának, mint az idegen, nem délszláv hatalmak elleni küzdelem jelszavának mély gyökerei voltak. Számításba kell vegyük azt is, hogy erre az időszakra még nem dőlt el véglegesen, hogy az állam centralizációs berendezkedése a nagy-szerb hegemonia olyan durva formáit kelti majd életre, melyekben Jugoszlávia későbbi történelme olyannyira bővelkedik, bár ennek számos jege megmutatkozott már (a hadsereg kiépítése, hivatalok elosztása, stb.).¹⁰

Az egyesülési kongresszusnak a fő figyelmet természetesen kellett az egységes párt *megalakítására* összpontosítani, amely egyik igen fontos feltétele volt a leendő, de mindenképpen közelinek hitt proletárforradalom győztes megvívásának. S ebben van a kongresszus *alapvető* jelentősége. Bár a párt eszmeileg, szervezetenek ekkor még nem szabadult meg számos szociáldemokrata hagyománytól, melyet a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontja is bizonyít, mégis a kor leghaladóbb világpártjához, a III. Internacionáléhoz csatlakozott.¹¹

⁷ Határozat a nemzetközi helyzetről és az antant politikájáról. A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Bp. 1975. 31.

⁸ A Balkáni Szocialista Föderációt Bulgária, Görögország, Románia, Szerbia szociáldemokrata pártjai alapították 1910. januárjában, Belgrádban. A szervezet nevét 1920-ban, egységes határozattal, Balkáni Kommunista Föderációra változtatták. A BKF-nek ezen kívül még 7 konferenciája volt. Az utolsót 1928 szeptemberében, Moszkvában tartották. A balkáni kommunista pártok nem egyenként, hanem mint a BKF tagjai léptek be a KI-be.

⁹ Ilja Milkić részt vett a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban, s az OKP(b) Jugoszláv csoportjának egyik vezetője volt. A Komintern II. kongresszusán a KI VB tagjává választották.

¹⁰ Ю. А. Писарев: Образование югославского государства. Москва, 1975. 358–364. – Istorija Jugoslavije. Beograd, 1973. 427–430.

¹¹ A JSz(k)MP például megtartotta a szociáldemokrata pártok hagyományos területi felépítését, melyben egyes jugoszláviai kutatók a nemzeti sajtóságok bizonyos fokú elismerését vélik felfedezni. Ilyen örökség volt a parasztkérdés alábecsülése is. Az egyesülési kongresszuson szinte változtatás nélkül átvették az első világháború éveiben nagy tekintélyre szert tett Szerb Szociáldemokrata Párt program-

Az egyesületi kongresszus utáni időben tovább folytatódott a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság belső államapparátusának, hadseregének kiépítése a szerb hegemonia biztosítása alapján, a kétségtelenül radikális földreform végrehajtása a nem délszláv népek és földbirtokosok elleni éllel, az ország nemzetközi helyzetének stabilizálása és a még vitás határkérdések – főleg az olasz és albán határok – rendezése, a belső politikai „terep” felosztása, amelyeket a nemzetiségi ellentétek megjelenése és fokozódása, valamint a nenzeti mozgalmak, elsősorban a Stjepan Radić vezette horvát mozgalom erősödése kísért. Ugyanakkor jelentősen megnőtt a Jugoszláv Szocialista (Kommunista) Munkáspárt befolyása is, amely megmutatkozott mind a párt taglétszámának növekedésében (1921-ben 65 ezer fő), mind pedig a hatalmas demonstrációk és gazdasági sztrájkok szervezésében. Ilyen volt például az 1919. július 20–21-i általános sztrájk, amelyet a Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció hírére szerveztek, vagy az 1920 tavaszán kirobbant általános vasutassztrájk, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Sikereket ért el a párt az első községi választásokon (1920 márciusa) is, s több városban és községben megszerezte a képviselőtestületi mandátumok többségét, vagy jelentős részét. 1920-ra befejeződött a jugoszláv osztályharcos munkásmozgalom teljes egyesülése is a Szlovén Szocialista Munkáspártnak a JuSZ/k/MP-hoz történő csatlakozásával.¹² Frappánsan így jellemezte a párt akkori helyzetét Sima Marković titkár a Komintern III. kongresszusán elmondott beszédében: „A Jugoszláv Kommunista Párt még nem volt elég erős ahhoz, hogy felvegye a végső harcot a hatalom megszerzéséért. De ahhoz elég erős volt, hogy felkeltse a forradalomtól való félelmet a jugoszláv burzsoáziában”.¹³

A növekvő társadalmi, gazdasági és nemzeti ellentéteket a párt ekkor úgy ítélte meg, hogy a jugoszláv burzsoázia „nemzeti egységével fiaszkót szenvedett”, s az imperializmus korszakában azt (ti. a nemzeti egységet) egyedül a munkásosztály oldhatja meg, proletárforradalom útján.¹⁴

Közvetlenül a II., vukovári kongresszus előtt a *Komintern VB* felhívással fordult a balkáni–dunamenti országok proletariátusához, melyet a jugoszláv kommunista sajtó is megjelentetett. A felhívás konstataulta az Osztrák-Magyar Monarchia széthullását, és rámutatott arra, hogy a balkáni és Duna menti területi rendezés nem oldotta meg a nemzetiségi kérdést. A jugoszláviai helyzetet elemezve írták: „Szerbia bürokratikus, kapitalista oligarchiájának hegemonisztikus törekvései ellen egyformán láznak a makedoniai bolgárok, az albánok, horvátok, crnagoraiak és szlovének.” Csak a proletariátus győzelme tudja megakadályozni az új háborút, csak egy munkás-paraszt diktatúra tudja felszabadítani és egyesíteni „valamennyi balkáni népet egy föderatív szovjet szocialista balkáni–dunamenti köztársaságban”.¹⁵ A felhívás egyértelműen tükrözi a KI VB azon helyes vélekedését, mely szerint Jugoszláviában horvátok, szlovének, crnagoraiak, albánok, makedoniai bolgárok élnek (nem makedon nemzetről beszél!), tehát szó sincs

jának általános részét, amely lényegében a német szociáldemokraták erfurti programja volt. A kérdéshez bővebben ld. A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid története. Novi Sad, 1963. 39–47. – *Janko Pleterski*: i. m. 28–29. – *Исторически архив*. 16–18.

¹² A JK SZ rövid története. 57. – *Istorija Jugoslavije*. 430.

¹³ Protokoll des III. Kongress der Kommunistischen Internationale. Hamburg, 1921. 271.

¹⁴ *Dušan Lukač*: i. m. 35.

¹⁵ Idézi *Janko Pleterski*: i. m. 32.

egységes nemzetről, s hogy az SHS Királyság nemzeti problémáit egy proletárforradalom oldhatja meg, egy balkáni–dunamenti szovjet köztársaság keretein belül.

Nem sokkal ezután, 1920. június 20-án, a nagy vasutassztrájk veresége és a munkásosztály elleni nagy május 1-i támadások után ült össze Vukováron a *JuSz/k/MP II. Kongresszusa*, amely, mint ismeretes, heves viták jegyében zajlott le. Már a kongresszus előkészületei is jelezték ezt. A nemzeti kérdés kapcsán kibontakozó előzetes vitát a következőkben lehetne összefoglalni: *a baloldal*, melynek vezéregyéniségei ekkor Sima Marković, a Központi Párttanács tagja, és Filip Filipović, a párt titkára voltak, úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a „népi egység eszméje”, azaz a nemzeti egység gondolata csödbe jutott, s a „nemzetileg egységes állam teljes fiaskót” szenvedett. E csőd egyedüli okozója a burzsoázia, amely képtelen volt megteremteni ezt az egységet. Ennek ellenére a jugoszláv haladás egyetlen alternatívája véleményük szerint továbbra is a nemzeti egység – melyet a munkásosztálynak kell majd megteremteni, fegyveres harc útján. Harcot hirdettek minden szeparatizmus és föderalizmus ellen (a párton belül is!), mivel az veszélyezteti a nemzeti egységet, a proletariátus egységét és végső soron a munkásosztály győzelmét.

A jobboldal – amelyet a jugoszláv történeti irodalom gyakran centrumnak nevez – fő ideológusa ekkor *Živko Topalović*, a Központi Párttanács tagja volt. Ez a szárny is elfogadta a nemzeti egység gondolatát, de ennek megvalósulását egy jóval távolabbi jövőbe helyezte. Felismerték az egyes tartományok (pokraina) történelmileg kialakult sajátosságait és úgy vélték, ezt a történelmileg kialakult örökséget nehéz lesz legyőzni, ezért egy *hosszabb, békés* harci szakaszt javasoltak *ennek* megvalósítására és általában a *kapitalizmus megdöntése* érdekében. Éppen ezért a párt felépítésének a *föderatív* forma felelne meg leginkább, hangsúlyozták, azaz az ún. tartományi bizottságok rendszere. Ennek az álláspontnak elsősorban a Zágrábi Területi Bizottságban voltak hívei.¹⁶

A baloldal és a *Ž. Topalović* képviselte szárny közötti véleménykülönbség gyökereit az ország és általában a munkásmozgalom helyzetének *eltérő megítélésében* kell keresnünk. A nagy vasutassztrájk, a paraszt- és katonalázadások veresége, melyeket a párt több vezetője a proletárforradalom előestéjeként értékelt, s általában a munkásosztály elleni brutális támadások (elsősorban az ország peremvidékein) a párt vezetőinek egy részét reformista irányba terelte, akik a JuSz/k/MP feladatát pusztán a „munkásosztályt harcra előkészítő” szakszervezeti és művelődési akciókban látták. E koncepció keretében vetették aztán fel egyébként helyesen a nemzeti sajátosságok kérdését.¹⁷

A baloldal viszont úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a forradalmi fellendülés még nem ért véget, hogy a nemzeti kérdés elválaszthatatlan része az általános társadalmi kérdéseknek – tehát azt csupán egy szocialista forradalom oldhatja meg, egy általános, de legalábbis balkáni–dunamenti forradalom, mely szükségszerűen vezet el az itt élő népek szocialista föderációjáig.

A párt forradalmi jellegének megóvása szükségessé tette a „munkásosztályt harcra előkészítő szakszervezeti és művelődési akciók” gondolatkörének elvetését. S mivel a nemzeti sajátosságok hangsúlyozása ezen *belül* vetődött fel, azt a látszatot keltette, mintha e sajátosságok elismerése logikusan vezetne el a reformizmushoz.

¹⁶ *Dušan Lukač*: i. m. 45–47.

¹⁷ A JKsZ rövid története. 64.

A vukovári kongresszus határozatai azt mutatják, hogy a konferencia a baloldal győzelmével ért véget. Itt fogadták el a párt programját és alapszabályát (statútum), amely meghatározta a párt stratégiáját (Jugoszláv Tanácsköztársaság) és ennek megfelelő taktikáját. De a baloldal álláspontjának győzelmét jelentette a párt új szervezeti felépítése is, azaz a korábbi tartományi bizottságok (odborok) felszámolása és a párt centralizálása, s helyettük a területi tanácsok és titkárságok felállítása, valamint a párt vezető szerepének biztosítása a szakszervezetekben.¹⁸

A kongresszus a párt két szárnya közötti nézeteltérésre, van-e forradalmi helyzet, s lesz-e viláforradalom, határozott igennel válaszolt. A párt céljainak kitűzésekor, a szovjet példa nyomán, egyértelműen leszögezték: „a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet a proletariátus diktatúrájával, a szovjet hatalom formájában” kell végrehajtani. „A Jugoszláv Szovjet Köztársaságnak baráti szövetségre kell lépni a szomszédos népekkel annak érdekében, hogy létrejöjjön a balkáni–dunamenti országok szovjet föderációja, amely alkotó része lesz a szovjet köztársaságok nemzetközi föderációjának. A szovjet köztársaságok nemzetközi föderációja megteremti majd a népek közötti általános szövetséget és a tartós békét.”¹⁹

Jugoszlávia társadalmi, nemzeti problémáinak megoldását tehát a viláforradalom győzelmétől várták, s az újjárendezés kereteit egyrészt Jugoszlávián belül, másrészt a KI akkori állásfoglalásának megfelelően egy szélesebb, balkáni–dunamenti köztársaság kereteiben jelölték meg. Ez megfelelt a kor nemzetközi kommunista mozgalomban elfogadott általános nézeteknek, és a közép-kelet-európai bonyolult helyzetnek egy szélesebb, hol balkáni, hol balkáni–dunamenti, vagy csak Duna menti keretek között történő megoldásának.²⁰

Ugyanakkor – s ez már eltért a Komintern akkori álláspontjától, amely felismerte az ország soknemzetiségű összetételét – a párt alapvető feladatairól szólva a kongresszus megismétli a párt korábbi nézetét a nemzeti egységről: „A párt továbbra is a nemzeti egység eszméje és az ország valamennyi nemzetiségének egyenjogúsága mellett fog maradni.” Sikra szállt a nemzetiségek politikai és polgári jogaiért, akik „a jugoszláv állam alkotó részei”.²¹ (Nemzetiségeken az SHS Királyságban élő nem délszláv népeket értették.)

A párt vezetősége világosan felismerte az országban uralkodó súlyos helyzetet, amelyet a Központi Tanács (Centralno veće) június 27-i, „*Jugoszlávia proletariátusához*” című felhívásában drámai módon ecsetelt. Jugoszláviában pénzügyi, gazdasági, politikai káosz uralkodik – írták –, amely kiszolgáltatja az országot az imperialista antant-hatalmaknak. Jugoszlávia csak „állítólag egy állam” – hat tartományban hat különféle törvényesség uralkodik, éppen ezért csupán „államocskák konglomerátumának” lehet

¹⁸ Програм Комунистичке партије Југославије. Историјски архив. 28–37. 1920. december végén kizárták a pártból 53 belgrádi és 62 boszniai centristát. A kizárt centristákból alakult meg 1921-ben Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja.

¹⁹ Uo. 35.

²⁰ A kérdés magyar vonatkozásához ld. *Kövágó László: A Magyar Kommunista Párt nemzetiségpolitikája a Tanácsköztársaság megdöntésétől a felszabadulásig. Párttörténeti Közlemények, 1977. 2. sz. 78–80.*

²¹ Политичка ситуација и задаци Комунистичке партије у Југославији. Историјски архив. 42.

nevezni.²² Ezeket a nehézségeket, melyek bizonyos mértékig szükségszerűen jelentkeztek az eddig más-más határok között élő népek együttélésének első éveiben, pusztán gazdasági, társadalmi okokkal magyarázták, s nem látták meg – kivéve a nemzeti kisebbségek esetében –, hogy ezeket az ellentmondásokat át- meg átszövik, sőt súlyosbítják a nemzeti ellentétek.

A kongresszus határozatai ugyanakkor újabb *fontos* állomást jelentettek a párt eszmei, szervezeti fejlődésében. Világosan meghatározták a párt távlati feladatait, s az I. kongresszushoz viszonyítva pontosították az odavezető utat is. Véleményünk szerint a párt centralizálása *ekkor* elősegítette a párt egységének megszilárdulását, s fő célja a párt akcióképességének fokozása volt – bár kétségtelenül tükrözte a nemzeti sajátosságok elvetését is.

A kommunista vezetők az elkövetkező években igyekeztek magyarázatot találni a párt nemzetiségpolitikájára.

Néhány esztendővel később például *Sima Marković*, akit a II. kongresszuson Filip Filipović mellett a párt titkárának választottak meg, így írt erről a korszakról: „Ha Jugoszlávia viszonyainak fejlődéséről van szó, megalakulásától napjainkig, világosan meg kell különböztetni két időszakot: az egyesült szerb, horvát és szlovén burzsoázia közös uralmának időszakát, mely 1920 végéig tartott, és a szerb burzsoázia kizárólagos uralmának időszakát, amely 1920 vége óta mindmáig tart. Az első időszakban a politikai életben a szociális- és osztálymozgalmak domináltak, a második időszakban pedig a nemzeti mozgalmak, amelyeknek általában az a tulajdonságuk, hogy álcázzák és elködösítik a politikai élet struktúráját, megzavarják az osztályharcot, és megnehezítik a társadalom osztályokra való elkülönülését.”²³

Filip Filipović (Bošković) a Komintern V. kongresszusán mondott beszédében szintén a jugoszláv burzsoázia közös uralkodásának korszakáról mondta: „Míg a háború utáni időszak forradalmi helyzete tartott, és a nemzetközi proletariátus offenzívában volt, addig a szerb, norvát és a szlovén burzsoázia egyetértésben élt és azt hangsúlyozta, hogy a szerbek, a horvátok és a szlovének egységes nép... Az osztályérdekek egységes ellenforradalmi fronttá kapcsolták össze őket... A jugoszláv burzsoázia közös uralkodásának időszakában a JuKP nem foglalkozott konkrét formában a nemzeti kérdéssel (pontosabban azt az osztályharcot zavaró dolognak tartotta – S. E.), mert abban az időben szociális kérdések kerültek előtérbe.”²⁴

Marković ezúttal is mereven szétválasztotta az osztályharcot a nemzeti kérdéstől, s nem értette meg e kettő összefonódását, dialektikáját a soknemzetiségű Jugoszláviában. Ugyanakkor mind Marković, mind pedig Filipović a jugoszláviai politikai élet reális tényeire mutattak rá: 1920 végéig az ország kormányzásában az ún. frankistákon²⁵ kívül

²² Пролетаријату Југославије. Уо. 55.

²³ *Sima Marković*: Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije. Beograd. 1923. Idézi: *Rodoljub Čolaković*: Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja. Beograd. 1959. 16–17.

²⁴ Protokoll des V. Kongress der Kommunistischen Internationale. Hamburg. 1924. 657–658.

²⁵ Frankistáknak a Tiszta Joggárt híveit nevezték, amelyet 1896-tól Jozef Frank zágrábi ügyvéd vezetett. Az ő neve után a pártot frankista pártnak is nevezték. Egyértelműen Monarchia-barát, reakciós politikát folytattak. Későbbi hívei alapították a Horvát Honvédő Szervezetet, majd 1929-ben felvették a Felkelő Horvát Forradalmi Szervezet (usztasák) nevet. 1914-ben a sarajevói merénylet után ők voltak a szerbek elleni atrocitások fő szervezői. Kompromittálták magukat Ferenc Ferdinánd támogatásával is.

valamennyi nemzet burzsoáziája, illetve azok képviselői részt vettek.²⁶ A hatalmat tehát – a szerb centralizáció keretében – a jugoszláv uralkodó osztályok közösen gyakorolták. A munkásmozgalom szempontjából ez a korszak kétségtelenül a hazai és a nemzetközi proletariátus offenzívájának korszaka volt. A JuKP az egységesnek tűnő burzsoázia ellen harcolt, melyet az osztályérdekek „egységes ellenforradalmi fronttá” kapcsoltak össze. Erre épült az egységes nemzet már korábban is jelenlevő teóriája, amelyet a délszláv egység gondolatának progresszív hagyományai is tápláltak, s a közeli világförroaldalom „mindent megold” képlete a két kongresszus között.

Ugyanakkor az is tény, hogy *más-más alapállásból és célból* ugyan, de álláspontjuk *ebben* a kérdésben megegyezett a szerb burzsoázia, a régens Sándor, valamint a horvát és szlovén uralkodó osztályok döntő többségének az „egységes délszláv nemzetről” vallott akkori felfogásával. Ez, valamint az osztályharcnak az adott kérdés kapcsán történő *merev* értelmezése meggátolta a párt akkori vezetőit, hogy felismerjék Jugoszláviában a nemzeti kérdés jelentőségét és összekapcsolják az osztályharcral, a szövetségesekek, elsősorban a parasztság kérdésével. Ezáltal *éppen a forradalmi fellendülés éveiben* ennek az „álláspontnak természetesen káros következményekkel kellett járnia, kivált a kommunisták működésére, azokban a körzetekben, ahol az egyes nemzetek vagy nemzetiségek jogegyenlőtlensége súlyosan érintette egész nemzeti és kulturális életüket. A világos program hiánya a nemzeti politikában megkönnyítette a reakciós burzsoáziának, hogy demagóg módon a nemzeti érdekek védelmezőjének szerepében tetszelegjen és a kommunistákat nemzetellenes elemeknek tüntesse fel.”²⁷

1920-ban Jugoszláviában a földreform és a 8 órás munkaidő bevezetésére tett ígéretek ellenére – pontosabban ezek felemás megvalósítása, illetve be nem tartása miatt a néptömegek elégedetlensége tovább tartott. 1920 szeptemberében Horvátország egyes megyéiben parasztlázadások törtek ki, decemberben pedig 12 ezer szlovén és 5 ezer boszniai bányász sztrájkolt.

Az újabb, Szerbiában és Makedóniában megtartott községtanács választások (1920. augusztus 22.) is jelezték, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt komoly erőt képvisel az országban. Számos nagyvárosban (Belgrád, Niš, Szkoplje) és faluban győztek a párt jelöltjei. A november 28-án megtartott alkotmányozó szkupstinai választásokon pedig a radikálisok és a demokraták mögött 59 mandátummal a JuKP a harmadik párt lett, míg a Horvát Köztársasági Parasztpárt 50 mandátumot szerzett.²⁹

A kormány a határszéleken háborús pszichózis szításával próbálta pozícióit erősíteni. Albánia létjogosultságát kétségbevonták, s mikor júliusban kísérletet tettek,

²⁶ A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság első kormánya 1918 decemberében alakult meg, Stojan Protić miniszterelnök vezetésével, aki a szerb centralizmus híve volt. A kormány tagjává nevezték ki például A. Tumbovićot, a londoni Jugoszláv Bizottság elnökét, A. Korošecet, a Zágrábi Nemzeti Tanács elnökét, S. Pribičevićet, aki szintén a Nemzeti Tanács és a Horvát-szerb koalíció egyik vezetője volt. Bosznia-Hercegovina és Crna Gora képviselői is helyet foglaltak az új kormányban. Protić kormányában a 20 miniszteri hely közül 13-at szerbek, 4-et horvátok, kettőt szlovének és egyet muzulmánok töltek be. *Ю. А. Пучапеv*: i. m. 362.

²⁷ *Josip Broz Tito*: Válogatott beszédek. Bp. 1973. 20.

²⁸ A JK Sz rövid története. 68, 72–73.

²⁹ Istorija Jugoslavije. 430–431. Crna Gorában és Makedóniában a szavazatok 40%-át a JuKP szerezte meg.

hogy elfoglalják Albánia északi részét, s az albánok ellenálltak, albán falvak tucatjait égették fel, s „albán veszély” címén bevezették a falvak kollektív felelősségét. A JuKP elítélte ezeket az atrocitásokat és „szabad Albániát az albánoknak” jelszóval kiáltt az önálló Albánia mellett, amely tagja lenne a balkáni népek egyenjogú föderációjának.³⁰

1920 második felére esett az olasz-jugoszláv határviták legkritikusabb periódusa. Októberben zajlott le a határkérdéssel kapcsolatos szlovéniai népszavazás, amely alaposan felkavarta az egyébként sem nyugodt belpolitikai életet. Márpedig az új királyság nemzetközi elismerésének egyik fontos feltétele a belső helyzet stabilizálása volt. Ez természetesen magába foglalta a forradalmi mozgalmakkal, így a kommunista párttal történő leszámolást is.³¹ Így került sor december 30-án az Obznana néven ismert rendelet kibocsátására, amely betiltott minden kommunista propagandát (beleértve a sajtót is), feloszlatta a kommunista szervezeteket, vagyonukat elkobozta, megtiltotta a tisztviselők részvételét bármilyen kommunista tevékenységben. A rendelet alapján bezárták a munkásotthonokat is, és elkobozták irataikat, vagyonukat, s beszüntették a szakszervezetek működését.

A burzsoá konszolidáció és szalonképesség elérésének másik lépéseként értékelhetjük az ún. Vidovdani alkotmányt is, melyet az alkotmányozó szkupstina 1921. június 28-án szavazott meg. Az SHS Királyság első alkotmánya szentesítette a monarchiát, annak centralista berendezkedését, valamint a nagyszerb burzsoázia hegemoniáját. Az alkotmány csupán „törzseket” ismert el az egységes jugoszláv nemzetben belül.³²

Az uralkodó osztály a „belső rendet” mindenáron létre akarta hozni. A kommunista mozgalmat ért súlyos csapások, a kibontakozó terror néhány ifjúkommunistát *türelmetlen* akcióba vitt. A „terrorra terrorral” jelszavával két, a kommunista mozgalomra nézve súlyos következményekkel járó merényletet hajtottak végre az orosz narodnovelecok e kései utódai: *Spasoje Stejić* szobafestő Sándor ellen, amely sikertelen volt, *Alija Alijagić* asztalos pedig megölte Milorad Draškovićot, aki az Obznana kibocsátása idején belügyminiszter volt.³³ Ezt használta fel a rendszer, hogy végleg leszámoljon a kommunista párttal. Feloszlatták a pártnak az Obznana óta még megmaradt legális bázisát, a kommunista képviselők klubját. Ez lényegében azonos volt a párt vezetőségével. Az államvédelmi törvénnyel befejeződött Jugoszlávia Kommunista Pártjának, a Komintern egyik legnagyobb pártjának felszámolása – s megkezdődött a párt tevékenységének *illegális korszaka*.

³⁰ *Dušan Lukač*: i. m. 56–57.

³¹ *Ю. А. Пучаев*: i. m. 365–366.

³² *Ferdo Čulinović*: i. m. 353–359.

³³ Alija Alijagićot kivégezték, míg Spasoje Stejić, aki részt vett az Októberi Forradalomban és a Magyar Tanácsköztársaságban, egy elitelt kommunista csoporttal 1941-ben megszökött a mitrovicai börtönből. A népfelzabáló háborúban a németek ölték meg. A kommunisták nagy vidovdani perében (1921) a merénylet kapcsán Stejićtel együtt életfogytiglani börtönrre ítélték a magyar Csáky Lajost is, aki a vajdasági munkásmozgalom ismert harcosa volt. J. Veselinov Žarko szerint ő volt „a legtisztább, legrokonszenvesebb, legharcosabb egyéniség a vidovdani tárgyaláson”. A börtönben halt meg, 1936-ban. Vö. *Jovan Veselinov Žarko*: Az autonóm Vajdaság születése. Emlékezések. Novi Sad, 1976. 523–526.

Az ország soknemzetiségű jellegének felismerése és a balkáni föderáció gondolata (1921–1923)

Marković a KI III. Kongresszusán (1921. június 22.–július 12.) visszautasította Landler Jenő bírálatát, amely szerint a „jugoszláv testvérpárt lemondott a politikai sztrájkokról, mikor feloszlatták a jugoszláv szakszervezeteket. Sőt még a parlamentben sem hajtott végre parlamenti akciót”. Ez a hír Marković szerint, „a szociálpatrióta és centrista sajtóból” származik. Szerinte a bányászsztrájkokat a JuKP feloszlátása miatt is szervezték, melyet sikerült általános sztrájkká szélesíteni, s ez az ország jelentős részén „nyílt polgárháborúvá fejlődött. Sok helyütt véres összecsapásokra került sor a hadsereggel és a rendőrséggel, melyek során mindkét oldalon maradt néhány halott és sok sebesült. Ilyen módon reagált a Jugoszláv Kommunista Párt erre az államcsínyre” (ti. az Obznanára). Ami a legális akciót jelenti, „sikerült parlamenti frakciónknak energikus fellépéssel vitára kényszerítenie a parlamentet a szakszervezetek és a kommunista párt feloszlátásáról, és ezeknek a vitáknak az alkalmával a parlamentben olyan viharos jelenetekre és nagy tüntetésekre került sor, amelyek forradalmi visszhangra találtak a legszélesebb proletár-tömegek körében a parlamenten kívül”.³⁴

Marković itt erősen *eltúlozta* a párt ellenállását, a tömegek mozgósítását – bár a szlovéniai és boszniai bányászsztrájk valóban megtörtént, de ezek kimondottan gazdasági sztrájkok voltak. A JuKP a tiltakozás fő színteréül valójában a parlamentet választotta, bízva abban, hogy interpellációkkal vissza lehet vonatni az Obznanát. A pártot komoly tömegmozgalom és ellenállás nélkül sikerült szétverni, s taglétszáma minimálisra csökkent.

Landler bírálata tehát nem „a szociálpatrióta és centrista sajtó” tendenciózus híreiből táplálkozott, hanem reális tényeken alapult.

A JuKP illegalitásba szorítása, szervezeteinek szétverése, vezetőinek s tagsága egy részének börtönbe vetése egyik *láncszeme* volt az európai forradalmi mozgalmak elleni frontális támadásnak – melyet a kapitalizmus ideiglenes stabilizációja követett.

A Komintern III. kongresszusa az előző kongresszus óta eltelt időszak nemzetközi helyzetét elemezve joggal állapította meg: „a munkásosztály több felkelése és harca részleges vereséggel végződött. . . . A forradalmi mozgalom háború utáni első szakasza, amelyet spontán és hatalmas ütőerő, a módszerek és célok kialakulatlansága és az uralkodó osztályok hallatlan pánikja jellemezett, lényegében úgy látszik, lezárult. A burzsoáziának mint osztálynak az önbizalma és állami szerveinek külső ellenállóképessége kétségtelenül megerősödött.”³⁵ Az SHS Királyság uralkodó osztálya is stabilizálta belső viszonyait. Hasonló folyamatok játszódtak le határain túl is.

Ez a helyzet új feladatok elé állította mind a nemzetközi munkásmozgalmat, mind pedig a Jugoszláv Kommunista Pártot.

A KI munkás-egységfront taktikáját, „a tömegek közé” jelszavát a párt nehéz körülményei mellett nem tudta realizálni. A JuKP-nak az adott pillanatban két, a jövő szempontjából döntő fontosságú feladatot kellett megoldania: a párt illegális szerveinek kiépítését és az eddigi út tapasztalatainak levonását, a vereség okainak elemzését. E

³⁴Protokoll des III. Kongress der Kommunistischen Internationale. 884–885.

³⁵Tézisek a nemzetközi helyzetről és a Kommunista Internacionálé feladatairól. A KI válogatott dokumentumai. 60–61.

munka gyors elvégzését nehezítette az otthoni és a külföldi vezetőség párhuzamos működése, a nehéz helyzetben kibontakozó, s egyre mélyülő frakcióharcok a párt vezetőségében.

A párt *első országos konferenciája* egy évvel az Obznana megjelenése után ült össze *Bécsben, 1922 júliusában*, s mind az előkészületekre, mind pedig magára a konferenciára a vezetőségen belüli éles küzdelem nyomta rá bélyegét.

A nézeteltérések a „hogyan tovább” kérdésben, illetve a párt eddigi tevékenységének megítélésében bontakoztak ki. A vita odáig fajult, hogy a kongresszus több résztvevője egy időre elhagyta az ülést. Ebben a légkörben szó sem lehetett az egyik legbonyolultabb kérdésben, a párt nemzetiségpolitikájában történő konstruktív előrelépésről. Bár a kongresszus napirendjén nem szerepelt a nemzeti kérdés³⁶, az újabb kutatások azt bizonyítják, ha közvetett módon is, de érintették ezeket a problémákat. Elsősorban abban a vonatkozásban, hogy jobban figyelembe kellene venni az egyes területek, például Makedónia, Crna Gora sajátosságait a szerb burzsoázia elleni harcban.³⁷

A nehézségek ellenére lassan mégis tisztultak a párt nézetei. Az 1923. január 14-én alakított *Jugoszlávia Független Munkáspártja* (Nezavisna radnička partija Jugoslavije, NRPJ), amely a JuKP *legális fedőszerve* volt 1924 júliusi betiltásáig,³⁸ *alapító programjában* ugyan még arról írt, hogy a „népi egység” megteremtése érdekében harcolni kell minden erőszakos, hegemonisztikus centralizmus ellen, a „dolgozó nép önrendelkezéséért”. Konstatálta az egyre erősödő belső ellentéteket, de azt még mindig „törzsi összecsapásként”, a „különböző törzsi székhelyek meg nem oldott gazdasági harcának” tulajdonította.

Az önrendelkezés gondolata tehát megjelent, mint a centralizmus és hegemonizmus ellentéte, de még tisztázatlan módon. Ugyanis hol a „dolgozó nép önrendelkezéséről”, hol pedig a „népek önrendelkezéséről” szól a dokumentum. „A népek önrendelkezése alapján állva az NRPJ úgy látja, hogy a határok kérdését csak a népek szabad akaratával (népszavazás) lehet megoldani.” Tehát az önrendelkezés fogalmának homályos értelmezése mellett azt leszűkítették a határok mentén lakó népek problémáinak megoldási módjára, illetve az „egységes nemzet” keretében értelmezték.

A nemzeti kisebbségek számára pedig, melyek „akaratukból vagy erőszakkal” kerültek az állam keretei közé, a teljes politikai és kulturális szabadságot követelték és harcot hirdettek a balkáni népeket szembeállító sovinizmus leküzdésére. „Jugoszlávia Független Munkáspártja, abból a célból, hogy leküzdje a balkáni népek közötti sovinizta gyűlölködést és a háborús fenyegetést, kapcsolatot tart fenn a balkáni országok proletariátusának minden olyan pártjával, amely osztályharcot folytat, és amely harcol a szocialista köztársaságok föderációjának megteremtéséért a Balkánon”³⁹ – írták. A *balkáni föderáció* gondolatát bővebben nem fejti ki a dokumentum, azt érezhetően egy

³⁶ Rodoljub Čolaković: i. m. 14–15.

³⁷ Dušan Lukač cáfolja a jugoszláv történetírásban általánosan elterjedt nézetet, miszerint a bécsi konferencián szó sem volt a nemzeti kérdésről. Vö. Dušan Lukač: i. m. 80–88.

³⁸ Az NRPJ megalakulásáról és horvátországi tevékenységéről ld. Stanislava Koprivica–Oštrić: Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj. Časopis za suvremenu povijest. Zagreb, 1975. II. 7–35.

³⁹ Акциони програм НРПЈ. Историјски архив. 279.

távolabbi jövőbe helyezi, hiszen mind Jugoszlávia, mind pedig a nemzetközi munkásmozgalom „védekező helyzetben” volt.

Az első kongresszus álláspontjával szemben ez a föderáció csak a balkáni országokat foglalná magába, a Duna menti és a „nemzetközi föderáció” gondolata eltűnt.

Az önrendelkezés gondolatának felvetése előrehaladást jelentett a korábbi évekhez képest, még akkor is, ha erősen leszűkítve, a határkérdések megoldásának optimális módszereként értelmezték.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy álláspontjuk már nem olyan elutasító a „törzsi összecsapásokat” illetően, hiszen az erőszakos centralizmus és mindenféle sovinizmus elleni harcot a párt egyik *fontos* feladatának tartották – de a „bűvös körből”, a „nemzeti egység” gondolatából nem tudtak még kitörni, s ez eleve szűkre szabta a meghirdetett program nemzeti, nemzetiségi vonatkozásait. Pedig a jugoszláv politikai élet belső fejleményei egyre sűrítettebben mutatták az ellenérveket.

Ennek egyik legszembeötlőbb bizonyítéka a Horvát Köztársasági Parasztpárt (HKPP) erejének, választásokon elért eredményeinek növekedése volt. 1923-ra a HKPP szavazóinak számát 1920-hoz viszonyítva több, mint kétszeresére növelte (230 ezerről 474 733-ra), s így megkapta a szavazatok 21,8%-át, 70 mandátumot, a horvátországi szavazatok abszolút többségét. (61 mandátumot Horvátországból, 9-et Bosznia-Hercegovinából szereztek.)⁴⁰

A választási eredmények is mutatják, hogy népszerűsége és tömegbázisa elsősorban Horvátországban nőtt, s ez nemzeti és radikális társadalmi programjából táplálkozott. Stjepan Radić pártja egyértelműen kiállt a horvát nemzet önállósága, a horvát népek a szerbekkel egyenrangú „népi és állami” sajátosságai, a földreform, s az állam föderatív felépítése mellett. A HKPP történelmének legradikálisabb korszakát élte. Léte és erősödése jelezte Jugoszlávia kommunistáinak a nemzeti program fontosságát.⁴¹

A JuKP eszmei továbbfejlődéséhez *kedvező lehetőséget* és háttérrel biztosított a Komintern IV. kongresszusán elfogadott rugalmas taktikai vonal is. A „*Komintern taktikájáról*” szóló tézisek kötelezték a kommunista pártokat, hogy fordítsanak megkülönböztetett figyelmet a növekvő nemzeti felszabadító mozgalmakra, s általában az elnyomott népek mozgalmaira, melyek „az imperialista hatalmak elleni növekvő forradalmi mozgalom tűzfészkei és a forradalmi erők kimeríthetetlen tartalékai, amelyek az adott helyzetben a polgári világrend egész léte ellen hatnak”.⁴² A „munkások és szegényebb parasztok kormánya”, melyre a Balkánon is lehetőség van, a proletárdiktatúra *átmeneti* formájaként vetődött fel. Ez a taktika a KI VB 1923 júniusi ülésén mint valamennyi demokratikus erő tevékenységének politikai alapja jelent meg: a kommunista pártnak „az a feladata, hogy megnyerje a proletariátus támogatására a lakosság mindazon rétegeit,

⁴⁰ *Slavoljub Cvetković*: Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925 godine. Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ. Istorija XX veka. Zbornik radova. XII. Beograd, 1972. 375. Az 1923-as választásokon az NRPJ ugyan a kommunisták korábbi szavazatainak csak töredékét kapta (24 321 szavazat, a leadott szavazatok 1,1%-a), de ennek jelentősége akkor óriási volt. Vö. *Stanislava Koprivica–Oštrić*: i. m. 33.

⁴¹ A HKPP Jugoszlávia akkori államhatárait a horvát nép szempontjából is a legkedvezőbb politikai keretnek tartotta.

⁴² Tézisek a Kommunista Internacionálé taktikájáról. A KI válogatott dokumentumai. 145–146.

amelyek társadalmi helyzetük révén a döntő pillanatban valamiképpen támogatnák a proletárforradalmat”⁴³ – olvashatjuk a határozatban.

Ezért kell a kommunista pártnak már *ma* ösztönpi célokat kitűzni. Ezen az alapon a plénum elsősorban a parasztság megnyerésének ügyét hangsúlyozta, mivel a „dolgozó nép e két alapvető osztályának kölcsönös viszonya” meghatározza a harc sikerét a hatalom kivívása előtt és után is.⁴⁴

A plénum Lenin szellemében ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy azokban az országokban, ahol különböző nemzetiségű és fajú munkások élnek, és még létezik „a sokesztendőös nemzeti ellenségeskedés maradványa”, a kommunistáknak különös figyelmet kell fordítani e konfliktusok megértésére.⁴⁵

Ehhez az ösztönző tényezőhöz járult a JuKP megújulásának egyre fokozódó *belső* igénye is az 1921-es nagy vereség után. A KI VB levélben fordult a JuKP-hoz, és felhívta a jugoszláv párt figyelmét a nemzeti és parasztkérdés fontosságára. A levél felvetette: a pártnak propagálni kell az önrendelkezés elvét, egészen az elszakadásig, s maga mellé kell állítania az elégedetlen paraszttömegeket, keresnie kell az együttműködést az ellenzéki parasztszervezetekkel.⁴⁶

E levelet a KI VB az 1923 májusában Bécsben összeült pártkonferenciának küldte, amely határozatot hozott a nemzeti kérdéstről indítandó vitáról a legális sajtóban. A vitát az NRPJ Belgrádban megjelenő lapja, a *Radnik-Delavac* szerkesztőségi cikke nyitotta meg május 31-én. A cikk címe „*Nemzeti és törzsi problémák Jugoszláviában és a munkásosztály*” volt.⁴⁷

Anélkül, hogy a részletekre kitérnénk, a vita lényegét, eredményeit és jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: időben két szakaszt lehet elkülöníteni, ti. az 1923-as választások előtti és utáni szakaszt. Terjedelmében, mélységében a második volt jelentősebb. Ekkor a vita Sima Marković közben megjelenő munkái körül bontakozott ki.

A vita középpontjában a következő kérdések állottak: 1. Jugoszlávia csupán az első világháború eredményeként jött-e létre, vagy felfogható a délszláv népek nemzeti forradalmaként is? 2. A szerb-horvát viszony alakulása az új államban, s mennyire kell a munkásmozgalomnak a horvát nép kiválási szándékát figyelembe venni. 3. Hogyan kell megoldani a Makedóniában élő népek, nemzetek problémáit? 4. A munkásosztály és a nemzeti felszabadító küzdelmek összekapcsolása, a parasztság szerepe ebben a harcban. 5. Lehet-e nemzetileg homogén Jugoszláviáról beszélni, vagy pedig a Királyság soknemzetiségű, ahol a szerb burzsoázia hegemoniája érvényesül. Milyen feladatok elé állítja a munkásmozgalmat az ország soknemzetiségű összetétele? 6. Az alkotmány revíziójával megoldható-e Jugoszláviában a nemzeti kérdés?

⁴³ Uo. 160.

⁴⁴ Uo. 157.

⁴⁵ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИК КИ 1919–1932. Под редакцией Бела Кун. Москва, 1933. 378–379.

⁴⁶ Два года борьбы и работы. Обзор деятельности Исполкома и секций Коммунистического Интернационала за период с IV по V конгресс. Москва. 1924. 48.

⁴⁷ A vitát részletesen ismerteti *Stanislava Koprivica–Oštrić*: i. m. 13–20. és *Dušan Lukač*: i. m. 129–184. Az összefoglalást e két munka alapján végeztük.

E főbb vitapontokon túl a cikkek elemezték az önrendelkezés, a föderáció tartalmát, az autonómia, a nemzeti állam, a nemzet, a nemzeti harc stb. kérdését.

Egységes álláspontra jutottak abban a kérdésben, hogy Jugoszlávia *soknemzetiségű* ország, s a nemzetek meglétével el kell ismerni a *népek önrendelkezési* jogát is. Ennél a pontnál azonban a párt vezetőinek nézetei élesen kettéváltak. Egy részük (Đuro Cvijić, August Cesarec, Rajko Jovanović, Ante Ciliga, Moša Pijade, Triša Kaclerović és mások) a nemzetiségi kérdés megoldásának *föderatív alternatíváját* képviselték a nemzetek önkéntes egyesülésével. Náluk az önrendelkezés a lenini értelemben jelent meg: tehát magába foglalta a kiválás jogát és az önálló államalapítás jogát. A föderatív Jugoszlávia a balkáni–dunamenti köztársaságok szövetségének kereteibe tartozott volna. Nézeteik egybeestek a Komintern és a Balkáni Kommunista Föderáció akkori álláspontjával.

Másik részük (e csoport vezéregyénisége *Sima Marković* volt) úgy látta, hogy a nemzeti kérdés megoldható a kapitalizmus viszonyai között az alkotmány revíziójával, a legszélesebb autonómiával, mely autonómia (területi) megvalósítja majd az önrendelkezést is. A kérdést tehát a burzsoá állam feladatkörébe, és *csakis oda* utalta, mivel ezzel a kérdés lekerülne a napirendről, és megtisztulna a terep az osztályharc előtt.

Az előző csoport – a kérdésben elfoglalt álláspontját tekintve marxista-leninista, figyelmeztetett a nemzeti mozgalmak, mint a munkásosztály potenciális szövetségének fontosságára. E mozgalmak fő erejét Jugoszláviában a *parasztság* alkotja, s ezért a kommunisták feladata annak elsősorban szegény- és középrétegét leválasztani a nemzeti burzsoáziáról és érdekeltté tenni a munkás-paraszt egységfrontban.

A Marković-csoport viszont – számos reális elem konstatálása után (a nemzeti elnyomás ténye, az ország soknemzetiségű összetétele stb.) – alapvetően *hibás következtetésre* jutott, olyan politikai konklúzióhoz, amely *elève* eltorlaszolta a párt szövetségi politikájának útját, s ezt éppen egy zömmel paraszti országban, mivel a munkásmozgalom feladatain *kívül* eső problémát látott a nemzeti kérdésben. Kizárta a forradalmi mozgalom köréből azt a roppant erőt, amelyet a parasztság és általában a nemzeti mozgalmak képviseltek, átadva a terepet a burzsoázia nacionalizmusának. S ebben volt roppant politikai veszélye is.

A vitának különös hangsúlyt adott, hogy közvetlenül a JuKP III. országos konferenciája és az NRPJ kongresszusa *előtt* zajlott le, s tartalmazta az ott előterjesztett legfontosabb határozati javaslatokat is. A Központi Bizottság végül felszólította a párt tagságát, szavazással foglaljon állást a két álláspont között. Ez a marxista-leninista nézetek melletti állásfoglalás lett, és ez kétségkívül kedvező háttérrel biztosított a JuKP Belgrádban összeülő *III. országos konferenciájához*.⁴⁸

A JuKP III. országos konferenciája (1923 decembere) és a nemzetiségi kérdés

Elemezve a nemzetközi és belpolitikai helyzetet, a konferencia határozata megállapította: a tőke támadása ellenére a nemzetközi burzsoázia válságban van, hatalmát az erő kétségtelen jegyei ellenére sem tudta megszilárdítani. A válságot ugyanakkor a

⁴⁸A pártnak ekkor 3100 tagja volt. Vö. *Stanislava Koprivica–Oštrić*: i. m. 23.

proletariátus sem tudta mindmáig kihasználni, melynek fő okát az egység hiányában és a szociálpatrióták tevékenységében látták.⁴⁹

Jugoszlávia kapcsán a konferencia megjegyezte: itt „ugyanazokkal a nehézségekkel küzdünk, melyekkel minden, a háborúban részt vett kapitalista állam küzd”. Ezeket gazdasági, pénzügyi stb. bajok felsorolásával konkretizálta, melyeket „még inkább erősít a *megoldatlan nemzeti* (kiemelés tőlem S. E.) és agrárkérdés”. Ezek az ellentétek főleg azóta jelentkeztek, hogy létrejött a „bürokratikus – rendőri centralizmus” rendszerére épülő alkotmány. A megoldatlan agrárkérdés pedig a szegény falusi tömegek elégedetlenségét váltotta ki. Ezért a helyzetért a határozat valamennyi kormányon volt és kormányon levő pártot hibáztatta, majd konstatálta a párt választási vereségét (1923 márciusi skupstinai választásról van szó) – melyen csak a „legöntudatosabb városi és falusi proletariátus” állt ki szavazataival a párt mellett.

A belső *pártviszonyokkal* kapcsolatosan megjegyezte, hogy a vezetők és a párt-szervezetek között hiányos a kapcsolat, még nem küzdötték le a párt szociáldemokratáktól örökölt szervezeti felépítését. Hiányosak a vezetők és a tagság marxista ismeretei, gyenge a pártfegyelem, a felvilágosító munka, beleértve a sajtót is. „A helyzet Jugoszlávia munkásmozgalmában általában nem jó.” A munkásmozgalom mind szervezeten, mind pedig ideológiailag kettészakadt, s ez meghiúsította a proletariátus egységes akcióit a tőke politikai és gazdasági támadásával szemben. Ezért „az egységfront jelszava létkérdés” (beleértve a szakszervezetek szervezeti egységét is). A „szűk céhes pszichológia” ma már nem elég, olyan pártra van szükség, mely meg tudja ragadni a hatalmat és biztosítani tudja a proletariátus hegemoniáját.

Mivel a parasztság „ma már nem ugyanaz, mint a háború előtt”, azaz jelentős politikai erőt képvisel – a mezőgazdasági bérmunkások, a félproletárok és szegény-parasztok természetes szövetségesei a munkásosztálynak, s „a döntő pillanatban mellénk fognak állni” – szögezte le a határozat.

A „munkás-paraszt kormány jelszava mind propaganda, mind agitációs jelszó kell legyen”, mely „átmeneti szakasz a kapitalizmus megdöntéséhez”.

A munkás-paraszt kormány jelszavát elsősorban az agrár- és nemzeti kérdés területén hasznosíthatja a párt, főleg Horvátországban, Szlovéniában, Dalmáciában, Boszniában és Makedóniában a nagyszerb hegemonia elleni harcban, hangsúlyozta a konferencia.

A párt soron levő feladatait elemezve a határozat kiemelte: energikus harcot kell indítani „a nemzeti kérdés megoldásáért Jugoszláviában”, a reakciós alkotmány ellen. „A párt köteles harcot folytatni minden nép önrendelkezési jogának biztosításáért, minden konzekvenciájával együtt, amelyet ez a jog maga után von; köteles megmutatni a proletariátusnak, hogy a nemzeti kérdés Jugoszláviában nem az alkotmány általános revíziójának kérdése”, bár a jelenlegit meg kell változtatni, s egy olyan alkotmány létrehozását tűzi ki célul, amely „szuverén módon fejezi ki *minden nép* azon jogát *Jugoszláviában*, hogy közösen éljenek egy munkás-paraszt *föderatív* köztársaságban”. (Kiemelés tőlem S. E.) A határozat hangsúlyozza, hogy ezt „csupán a munkások és parasztok közös forradalmi harcával lehet elérni”.⁵⁰

⁴⁹ III. Земальска конференција КПЈ. Политичка ситуација и непосредни задаци. Историјски архив. 60.

⁵⁰ Уо. 60–65.

Ezzel a párt történetének olyan szakaszához érkeztünk, mikor a *Komintern* ösztönző, elvi álláspontja, találkozza a JuKP-n *belüli* megújulás igényével, hosszú évek útkeresése után valóban *marxista-leninista* alapokra helyezte a párt nemzetiségpolitikáját. Való igaz, hogy a határozat sem a „minden nép”, sem pedig a föderáció konkrét tartalmát, módozatait nem bontotta ki – de a föderáció kereteit már egyértelműen *Jugoszlávia* adott határain *belül* kívánta megvalósítani. Ezek a hiányosságok azonban, véleményünk szerint, nem csökkentik a határozat valóban korszakos jelentőségét.

A konferencia ebből az alapállásból közelítette meg és dolgozta ki a *nemzeti kérdéstről szóló határozatát is*.⁵¹ Abból indult ki, hogy az „antantnak a központi hatalmak felett aratott győzelmével széttört a nemzeti elnyomás rendszere, de helyébe a nemzeti elnyomás új rendszere lépett, melyet a háború utáni békerendszerek garantálnak”. Ezért „a kispolgári nacionalista és pacifista illúzió, hogy a nemzeti ellentéteket meg lehet oldani a kapitalizmus bomlásának időszakában és a burzsoá demokráciában, vereséget szenvedett”.⁵² Ezzel a ténnyel állította szembe a „szocialista munkás-paraszti köztársaságok táborát” (a Szovjetuniót), ahol eltűnt a nemzeti gyűlölködés, és helyette a kölcsönös bizalom és testvéri együttműködés uralkodik. Amíg fennáll az imperializmus, az egyetlen erő a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, amely meg tudja védeni a kis népeket, biztosítani tudja teljes nemzeti szabadságukat és önrendelkezésüket.

E sorok mögött határozottan érezhető a *szovjet példa* ihletése, a Szovjetunió megalakulásának hatása, amely először valósította meg a *gyakorlatban* a lenini nemzetiségpolitikai elveket. Ezért – folytatódik a határozat – a nemzeti szabadság és a kis népek függetlensége elérésének következő útja járható: „1. meg kell szabadulni az imperialista nagyhatalmak befolyásától, 2. harc az imperialista békeszerződések rendszere ellen, 3. külpolitikailag baráti viszony létesítése a Szovjetunióval, 4. az országon belül teljes szakítás a nemzeti hegemonia és elnyomás politikájával”.⁵³

A konkrét jugoszláviai helyzet elemzése kapcsán Jugoszlávia megalakulása változatlanul olyan negatívumként jelenik meg, amely „a világháború eredménye”, és semmilyen pozitív szerepe sincs Jugoszlávia népeinek történetében. Kísért az „egységes nemzet” fikciója is. A határozat szerint ugyanis az SHS Királyság megalakulásával „megteremtődtek ebből a három rokon nemzetből az egy nemzetté történő egyesülés objektív feltételei”. Az „egységes nemzet” azonban, az objektív feltételek ellenére, nem jött létre.⁵⁴ Ehelyett az történt, hogy a „rokon nemzetek között” az ellentétek egyre jobban élesedtek. Ennek oka az egyesülés *módszerében* van, mivel az „nem a nemzeti forradalom és az önrendelkezés megteremtésével jött létre”, hanem a néptömegek kizárásával, az antant imperialista politikájával és a szerb uralkodó osztályok diktatúrájával. A horvát és szlovén burzsoázia pedig kapitulált e diktatúra előtt.

A korábbi álláspont bizonyos elemeinek („egységes nemzet”) megismétlődése bizonyítja, hogy a konferencián az adott kérdésben elvi *kompromisszumot* kellett kötni, s hogy a S. Marković-féle csoport nem szenvedett teljes vereséget.

⁵⁰ Uo. 60–65.

⁵¹ Резолуција о националном питању. Историјски архив. 67–73.

⁵² Uo. 67–68.

⁵³ Uo. 68.

⁵⁴ Uo.

A nemzeti ellentétek kiéleződésének „közvetlen következményeként” – folytatódik a határozat – létrejöttek a horvát és szlovén nép „hazafias csoportosulásai” (a Horvát Köztársasági Parasztpárt, a Crna Gora, Bosznia és Vajdaság autonómiájáért, valamint a Makedónia függetlenségéért küzdő mozgalmak). E mozgalmak bázisát – állapítja meg a határozat – a *falusi tömegek* alkotják, elsősorban Horvátországban.

A tények logikája tehát még a S. Marković csoportot is annak felismerésére kényszerítette, hogy a „nemzeti egyesülés folyamata megállt”, a „nemzeti egyenlőtlenség” jelentősen előrehaladt, vagyis „a szerbek, horvátok, szlovének államát nem lehet nemzetileg homogén állammak tekinteni, néhány nemzeti kisebbséggel, hanem olyan állammak, amelyben egy nemzet (a szerb) uralkodó osztálya elnyomja a többi nemzetet”.⁵⁵

Mivel az önrendelkezés elismerése egészen az elszakadásig a reakció elleni harcot jelenti, a párt elismeri *minden nép jogát* a szuverenitásra, a *szabad elszakadásra és önálló állam* alakítására. Az önrendelkezés jogának elfogadása itt a *reakció elleni harcot* jelenti, amely „semmilyen kapcsolatban sincs az ún. »amputációval«, mely a nemzeti elnyomás újabb formáját jelenti”.⁵⁶

A határozat az önrendelkezés jogának egészen az elszakadásig történő elismerését, Lenin nyomán, félreérthetetlenül kapcsolta össze a haladás és az osztályharc érdekeivel: „Az elszakadás jogának elismerésével az NRPJ *nem azt állítja, hogy az elszakadás örökre szól és mindig célszerű*. Az elszakadás célszerűségének vagy célszerűtlenségének kérdését az NRPJ a mindenkorai konkrét történelmi helyzetben önállóan fogja eldönteni, tekintettel a haladás és proletariátus osztályharcának érdekeire. „Ugyanakkor az elszakadás jogának elismerése – folytatódik a határozat – nem zárja ki az ellene folyó agitációt – mivel „annál teljesebb lesz az önrendelkezés szabadsága, minél gyengébb lesz a szeparatizmus”. Általában a gazdasági fejlődés szempontjából a nagy gazdasági egység a kedvező, melynek igazságát a szerbek, horvátok, szlovének esetében az etnikai rokonság és a gazdasági kapcsolatok csak még inkább igazolnak.”⁵⁷

A korábban idézett gondolattal ellentétben – mikor az egységes délszláv állam létrejöttét kizárólag a világháború eredményeként mint negatívumot könyvelték el, a nemzeti kérdéstről szóló határozat 5. pontjában már ezt olvashatjuk: ez az egyesülés „a történelmi progresszió és a proletár osztályharc vonalában van”. De ahhoz, hogy ez az egyesülés betölthesse ezt a misszióját, létre kell hozni a *szabad, föderatív államot*, köztársasági államformában, a legteljesebb helyi önkormányzattal. E harc során a párt harcolni fog a Vidovdani alkotmány ellen is.⁵⁸

Az egyesülés óta *először* értékeli pártdokumentum pozitív történelmi tényként a délszláv népek egy államban történt egyesülését, s ezt kapcsolja össze az osztályharc érdekeivel.

⁵⁵ Uo. 70.

⁵⁶ Az 1923 márciusi szkupstinai választásokon az ország föderatív átalakulásának hívei, elsősorban a HKPP, hatalmas sikert értek el. Az ún. amputációra (ti. Horvátország elszakadására) vonatkozó kombinációk a monarchia és a centralizmus híveinek táborában ekkor kaptak szárnyra „az ország megmentése érdekében”, mivel a „horvátokkal együtt nem lehet” egy államban maradni, s így legalább megmarad „Nagy Szerbia”. Az ország „amputációjára” ld. *Ferdo Čulinović*: i. m. 413.

⁵⁷ Резолуција о националном питању. Историјски архив. 70.

⁵⁸ Uo. 71.

Mivel a párt úgy véli, hogy a *tényleges* önrendelkezést (ti. amely nem a nemzeti burzsoáziák megegyezése révén, a nemzet dolgozó tömegei ellen jön létre) csak a parasztság, a középrétegek és munkásosztály *együttes* harcával lehet megteremteni, s létre kell hozni *egy hatalmas munkás-paraszt blokkot*. „*A munkás-paraszt kormányok megteremtése és önkéntes egyesülésük munkás-paraszt köztársaságok szövetségébe a hatalom egyetlen formája, amely véglegesen megoldja majd a nemzeti kérdést, és valamennyi nemzet dolgozó népét megvédi a burzsoázia machinációtól, amely arra törekszik, hogy kiegyezzen a dolgozó nép kárára.*”⁵⁹

A határozat további részében a pártnak a nemzetiségekkel és Makedóniával kapcsolatos állásfoglalásáról olvashatunk, bár a III. országos értekezlet *külön* határozatot is elfogadott a makedón és trák kérdésről.

Mivel az imperialista békeszerződések „a Juliai területen horvátokat, szlovéneket hajtottak az olasz imperializmus jármába, a Vajdaságban pedig kompakt magyar tömegeket, németeket és románokat, Makedónia nagy részében pedig törököket, albánokat, bolgárokat és kucovlahokat hajtottak a szerb burzsoázia elnyomása alá”, az NRPJ „harcolni fog, hogy a nemzeti kisebbségeknek a teljes politikai és polgári egyenrangúság mellett biztosítsák az anyanyelv használatának korlátlan jogát minden hatalmi szervvel történő érintkezésben, a gyermekek kötelező iskoláztatását anyanyelvükön, valamennyi állami iskolában és a legteljesebb lelkiismereti szabadságot”.⁶⁰

Tehát *konkrét* program fogalmazódott meg a Jugoszláviához került nemzetiségekkel kapcsolatban – először a JuKP történetében. Egy olyan program keretében történt mindez, amely helyesen kapcsolta össze a társadalmi haladás gondolatát Jugoszlávia nemzeteinek, nemzetiségeinek valós érdekeivel. A nemzetiségi és vallási ellentétek összefonódásának *felismerése* húzódik meg, legalábbis a nemzetiségek esetében, a „legteljesebb lelkiismereti szabadság” követelése mögött. Különös jelentőséggel bírt ez egy olyan országban, ahol a vallási hovatartozás gyakran nemzeti-nemzetiségi hovatartozást is takart.

A konferencia nemzetiségekre vonatkozó határozatának jelentőségét fokozottan emeli ki az a bel- és külpolitikai háttér, melyet röviden az állampolitikai rangra emelt nagyszerb sovinizmus és egyéb nacionalizmusok, valamint a környező államok egyre agresszívabbá váló irredentizmusában jelölhetünk meg.

A határozat a továbbiakban hangsúlyozta a *szövetségesek* kérdésének *fontosságát*, elsősorban a parasztság és mozgalmainak segítségét, „azon az alapon, hogy a nemzeti szabadságért vívott harcot összekapcsolja a társadalmi felszabadulással és a munkás-paraszt köztársasággal”. Emellett a párt „mindig meg fogja őrizni teljes önállóságát, kiemeli elvi álláspontját, és fellép a munkásosztály és az egész kizsákmányolt dolgozó nép sajátos érdekeiért”.⁶¹ A *szerb nép* közötti agitáció során különös hangsúlyt kell fektetni annak hangoztatására, hogy nem lehet szabad az a nép, mely más népeket elnyom.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 72–73. Kucovlahok nem pravoszláv vallású, római eredetű néptöredék Makedóniában.

⁶¹ Uo. 73.

Makedónia, Trákia kérdését, éppen fontossága miatt – mint erre már utaltunk –, külön határozatban elemezték, rámutatva e térségek stratégiai, politikai fontosságára.⁶² „Makedónia birtoklása, földrajzi helyzeténél fogva, biztosítja az egész Balkán-félsziget feletti uralmat. Ezért ez a föld mindig hódító törekvések tárgya volt, mind az érdekelt imperialista hatalmak, mind a szomszédos balkáni országok részéről.” Az erőszakos beavatkozásra az *okot* mindig Makedónia lakosságának kevert összetétele adta, ahol egyetlen nemzetiség sincs abszolút többségben. Ezért bármely ország uralma Makedónia felett nemzeti rabságot jelentett Makedónia lakosságának többsége számára. Ez nemzeti mozgalmakat hívott életre, erős autonomista törekvésekkel, melyeket az érdekelt államok támogatnak és saját céljaikra használnak ki.⁶³

A makedóniai és trákiai népek harcának természetes szövetségesei a munkásosztály és azok pártjai az egyes balkáni országokban – mivel e népeknek a nemzeti elnyomáson túl a nagybirtok, a tőke és az uzsora igáját is viselniük kell. „*Csak az autonóm Makedónia és Trákia megteremtése és a többi balkáni országgal egy föderatív balkáni köztársaságba történő egyesülésük biztosítja örökre a békét a balkáni népek között.* Ez teremti majd meg gazdasági fejlődésük kedvező feltételét, biztosítja létezésüket és politikai függetlenségüket.”⁶⁴

A nemzeti, politikai és gazdasági felszabadulás – fejeződik be a határozat – ezzel a közös harccal, a *munkás-paraszt hatalom* kivívásával érhető el.

A III. országos értekezletet joggal nevezhetjük *történelmi jelentőségűnek* a párt eszmei, politikai fejlődését, s a nemzeti-nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját tekintve. Egy olyan program születésének vagyunk tanúi, mikor a jugoszláv kommunisták többsége, a Komintern ösztönzése és elvi-ideológiai segítségével, határozottan felismerte egyrészt azt a tényt, hogy munkájukat egy *soknemzetiségű* Jugoszláviában kell végezni – még ha ezt bizonyos korábról ismert formulákból vezette is le. (Ti. *megvoltak* az egységes nemzetté válás objektív lehetőségei, az az ismert okok (nagyserb hegemonia) miatt nem következett be.) Ebből az új felismerésből aztán valóban *lenini* értelemben vonták le a következtetéseket. Szervesen kapcsolták össze a *nemzeti kérdés és társadalmi haladás gondolatát* – a munkás-paraszt hatalom jelszavát az egyenjogú népek föderációjával. Filip Filipović (Bošković) joggal állapíthatta meg a KI V. kongresszusán a nemzeti kérdés vitájában történt hozzászólásában: „Az utóbbi időben pártunk a leninizmus szellemében foglalkozott a nemzeti kérdéssel. Arra a megállapításra jutott, hogy az elnyomott népek kérdése megoldható ezen népek imperializmus elleni harcának, a népek valódi egyenlőségéért és önálló államiságukért vívott küzdelmének támogatásával.”⁶⁵

Óriási előrelépés történt a nemzeti mozgalmak megítélésében és a pártnak e mozgalmakhoz való viszonyában, melyet kétségkívül a nemzeti-nemzetiségi kérdés egyre markánsabb jelenléte inspirált. Már *nem* úgy jelennek meg, mint az „osztályharcot zavaró”, másodrendű ügyek, hanem szoros összefüggésben a társadalmi haladással, tehát az osztályharcral. A Komintern rugalmas politikai irányvonalára épülő nemzetiség-politikai határozat, a munkás-paraszt kormány jelszavának *átmeneti* kormányformaként

⁶² Резолуција о македонском и тракијском питању. Историјски архив. 74–77.

⁶³ Uo. 74.

⁶⁴ Uo. 75.

⁶⁵ Protokoll des V. Kongress der Kommunistischen Internationale. 658.

történő értelmezése a kispolgárság és értelmiség számára is elfogadható programot adott. Ugyanakkor a konferencia a nemzeti mozgalmak tömegeinek, a parasztságnak a meggyerését állította feladatai középpontjába, ami ebben a paraszti országban valóban elsőrendű feladat volt.

Ez az alapállás tette lehetővé, hogy a párt levonja a helyes következtetést abból a tényből, hogy Jugoszlávia agrárország. Az agrárkérdésről szóló határozat ugyanis világosan leszögezte: mivel az ország lakosságának 4/5-ét kitevő parasztságnak több, mint a fele szegényparaszt, félproletár vagy falusi proletár, ezeknek a „falusi rétegeknek az érdekei a legszorosabban kapcsolódnak a munkásosztály érdekeihez és a proletariátus természetes szövetségeseit képezik a nagybirtokossággal szövetkezett burzsoázia elleni harcában”.⁶⁶ De a parasztok nemcsak parasztok, hanem nemzetileg elnyomott tömegek is, s ezt a párt agrárprogramja figyelembe veszi akkor, mikor harcot hirdet *mindenféle* feudális maradvány ellen az országban, s nagybirtoknak (30 ha felett) a szegény- és földtelen parasztnak történő átadásáért „tekintet nélkül hitére és nemzetiségére”, hogy a földet annak a községnek a dolgozói kapják, ahol a föld van.⁶⁷

A nemzetközi kommunista mozgalom színvonalán képviselték a makedóniai és trákiai kérdést is, mikor reálisan számba vették egyrészt e két terület balkáni és európai fontosságát, másrészt a lakosság etnikai kevertségéből fakadó problémákat, a társadalmi és nemzeti elnyomás összefonódását. Ebből a helyzetből az akkor egyedül lehetséges, helyes alternatívára következtettek: önálló Makedónia és Trákia létrehozását javasolták, ahol a hatalom a munkások és parasztok kezében lenne. Ez a Makedónia és Trákia pedig a balkáni köztársaságok föderatív szövetségének lenne a tagja.

Való igaz, hogy a határozat *nem* makedón nemzetről írt, de a 20-as években éppen a makedónok megkésett nemzetté válása következtében ennek a felismerésnek a számonkérése véleményünk szerint egy később beérő folyamat visszavetítése lenne.

A jugoszláv kérdés a Kominternben

A Komintern V. kongresszusa 1924-ben megkülönböztetett figyelmet fordított a nemzeti és gyarmati kérdésre. Az erről szóló beszámolót *Manuilskij* terjesztette elő. A kérdés ismételt napirendre tűzését a következőkkel indokolta: „A nemzeti kérdés nem először szerepel nemzetközi kongresszusaink napirendjén. A 2. világtkongresszuson rögzítettük a nemzeti kérdés alapvető elvi irányvonalát. Miért vagyunk kénytelenek akkor ezt újból napirendre tűzni? . . . nem kényszerülünk-e irányvonalunk revíziójára a 2. kongresszus óta bekövetkezett események miatt? Nem, elvtársak, a 2. nemzetközi kongresszuson lefektetett irányvonal helyességét igazolja az egész fejlődés Európában és a gyarmatokon. Az utóbbi időben a gyarmatokon a forradalmi és a nemzeti mozgalom hatalmas fejlődését figyelhetjük meg . . .

⁶⁶ Резолуција о аграрном питању. Историјски архив. 77.

⁶⁷ A jugoszláviai földreform során az ország peremvidékein elterülő nemzetiségi körzetekben jelentős területeket kaptak a volt szerb hadsereg önkéntesei és a szerb telepések. A jugoszláviai földreform nemzetiségi vonatkozásait részletesen tárgyalja *Rehák László*: A kisebbségek Jugoszláviában. Novi Sad, 1967. 152–161. – *Dolmányos István*: A kelet-európai földreform néhány problémája (1917–1939). VI. Jugoszlávia. Agrártörténeti Szemle, 1964. 3–4. sz. 358–363.

Másrészről Európában az erős nemzeti kisebbségekkel rendelkező államokban a nemzeti konfliktusok kiéleződését figyelhetjük meg. A versailles-i béke és az azt követő békeszerződések balkanizálták Közép-Európát. Egységes gazdasági területtel rendelkező nagy államok helyett az új, úgynevezett nemzeti államok létrehozásával nemzeti zűrzavart okoztak . . . Imperialista klikkek Németország és Ausztria romjain új államokat hoztak létre, melyek tipikus nemzetiségi államok, melyeket belső nemzeti ellentétek marcangolnak.”⁶⁸ Manuilskij Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia lakosságának nemzetiségi összetételét hozta példának a tipikus „nemzeti” államra, majd így folytatta: „Három okból kifolyólag tűztük napirendre a nemzeti kérdést. Az egyik ok az, hogy a 2. kongresszuson hirdettük meg először a nemzeti kérdéssel kapcsolatban az orosz lenini-sztálini iskola gazdag tapasztalataira hivatkozva a forradalmi egységfront eszméjét a proletariátus, az elnyomott népek és a gyarmatok között. Ennek a forradalmi egységfrontnak a megvalósítására alkalmazandó eszközöket nem konkretizáltuk és nem is tehetjük nemzetközi mérvű tapasztalatok hiányában. De harcunk négy éve alatt elegendő tényanyag gyűlt össze a proletariátus forradalmi egységfrontja alkalmazásának kérdésében a különböző országok elnyomott nemzetiségeivel kapcsolatban olyannyira, hogy most már megvonhatjuk ezeknek a tapasztalatoknak a mérlegét. Másrészt fiatal kommunista szekcióink egy egész sor országban nem kevés hibát követtek el az elnyomott nemzetiségekkel létesített forradalmi egységfront alkalmazásában – helyesebben szólva – ennek ignorálásával . . . Végül és harmadsorban a 2. kongresszus óta eltelt idő alatt egy nagy politikai jelentőségű esemény történt. Azt a tényt értem ezen, hogy Szovjet-Oroszországban létrejött a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, mint a nemzeti kérdés megoldásának kísérlete a proletárdiktatúrában egy soknemzetiségű parasztszág feltételei között.”⁶⁹

Mint ismeretes, a KI V. kongresszusa a baloldaliakkal vívott elméleti viták jegyében ülésezett, akik az egységfront-politikában rövid időre szóló „manővert” láttak. A kérdés tárgyalásának ez adott különös aktualitást. Emellett a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőinek egy csoportja szolgáltatta a nemzeti kérdés tagadásának egyik példáját (Marković-csoport), „amely ahhoz vezet, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak vezetését kiengedjük a kezünkől és kiszolgáltatjuk a nacionalista elemeknek”.⁷⁰ Ennek a szektás irányvonalnak a veszélyességét az adott időszakban csak növelte a „tisztá parasztpártok” erejének fokozódása.

Manuilskij a Sima Marković-féle irányvonal hibáit a következőkben foglalta össze: „Marković és Milojković elvtársak véleménye szerint a nemzeti kérdés Szerbiában csak a burzsoázia kitalálása. Az, hogy a szerbek, horvátok és a szlovének három, vagy csak egy nemzet, Marković elvtárs véleménye szerint csupán elvi kérdés, és nem szabad, hogy a legcsekélyebb mértékben is kihasson a párt gyakorlati politikájára.

Milojković elvtárs még tovább megy. Azt állítja, hogy Jugoszláviában egyáltalán nincsenek különböző nemzetek, hanem csak nyelvi ellentétek. A nemzeti kérdés a szocializmus fényében című brosúrájában és egy sor cikkben, melyek a jugoszláv KP

⁶⁸ Protokoll des V. Kongress der Kommunistischen Internationale. 620–621.

⁶⁹ Uo. 622–623.

⁷⁰ Uo. A jegyzőkönyv megemlíti, hogy Marković és Milojković a KI kongresszusának idején börtönben voltak Jugoszláviában.

orgánumban, a »Radnik«-ban jelentek meg, Marković elvtárs praktikus jelszónak a kommunista párt számára az alkotmány revíziójáért folytatandó harc jelszavát ajánlja, azaz a népek önrendelkezési jogának kérdését leszűkíti az alkotmány kérdésére.”⁷¹ Ezt a hibát Manuilskij egyértelműen a II. Internacionále, tehát szociáldemokrata örökségként értékelte és hozzáfűzte: „A következmény csupán a kommunista párt passzivitása lehet az egyik legégetőbb probléma iránt, amely jelenleg a Balkán népeit foglalkoztatja . . .”

Ennek a nézetnek másik, nem kevésbé súlyos hibáját Manuilskij abban jelölte meg, hogy Marković szerint „a proletariátusnak a burzsoá államot azok között a határok közt kell elfogadnia, amelyek egy sor háború és erőszakos cselekedet következtében létrejöttek”.⁷²

A Komintern V. kongresszusa „A nemzetiségi kérdés Jugoszláviában” című határozatában Markovićék álláspontjával szemben megerősítette a JuKP III. konferenciájának határozatát, mikor kimondta: Jugoszlávia soknemzetiségű ország, ahol a szerb burzsoázia hegemoniája érvényesül, és amely az elnemzetlenítés politikáját folytatja.

„A szerbek, horvátok és szlovének három különböző nép. A szerbek, a horvátok és a szlovének háromnevű egynemzet teóriája csak a nagyszerb imperializmus álcázása . . . Jugoszláviában a nemzeti kérdés nem alkotmányos kérdés és azt nem lehet azonosítani a Vidovdani alkotmány revíziójának kérdésével. Az először is a lakosság nemzeti elnyomása elleni harc kérdése, a nemzeti önrendelkezésért folytatott harc kérdése, másodsor pedig a dolgozó tömegek forradalmi harcának kérdése egész Jugoszláviában.”⁷³ Ennek ellenére a JuKP-nak „aktívan részt kell venni az alkotmány revíziójáért folytatott jelenlegi harcban a mostani zsarnoki nagyszerb burzsoá rendszer megdöntése, s annak érdekében, hogy minél több politikai és szabadságjogot nyerjen az elnyomott népek dolgozó tömegei számára.” Emellett a tömegeknek meg kell magyarázni, hogy „csak a munkás-paraszti hatalom oldhatja meg véglegesen a nemzeti kérdést”.⁷⁴

Mivel Jugoszláviában nemzeti tömegmozgalmak vannak, s a nemzeti kérdés „aktuális és éles formában vetődik fel és közvetlenül érinti a dolgozó tömegek érdekeit”, a népek önrendelkezésének általános jelszavát Horvátország, Szlovénia és Makedónia Jugoszláviából kiválásának és független köztársaságok megalakításának formájában kell kifejezni.” Az olasz és jugoszláv kommunista pártok az Olaszország által megszállt horvát és szlovén területeken „a fent említett jelszavak szellemében kötelesek propagandát és agitációt folytatni”.⁷⁵

Ezen a ponton a Komintern eltért saját korábbi nézetétől és a JuKP álláspontjától is, mivel az önrendelkezés jelszavánál a hangsúlyt a *kiválásra* helyezte.

Mi készítette a Kominternt korábbi föderációs elképzeléseinek feladására, a kiválás egyoldalú hangsúlyozására?

A válaszhoz két oldalról kell közelítenünk: egyrészt a Kominternnek az általános nemzetközi helyzetről adott értékelése és a balkáni országoknak ebben elfoglalt helyzete, másrészt a Jugoszláviában egyre erősödő nemzeti mozgalmak felől.

⁷¹ Uo. 628–629.

⁷² Uo. 629.

⁷³ Резолуција V конгреса Коминтерне о националном питању у Југославији. Историјски архив. 420.

⁷⁴ Uo. 421.

⁷⁵ Uo.

A Komintern V. kongresszusa konstataulta, hogy a „burzsoá rendszer egy kis időre megmentette létét”, s bekövetkezett egy „demokratikus-pacifista”, „két forradalmi hullám” közötti időszak, mikor két távlat lehetséges: „a) nincs kizárva a proletárforradalom lassúbb, elhúzódó fejlődése; b) másrészt a talaj a kapitalizmus alatt annyira alá van aknázva, és a kapitalizmus ellentmondásai általában olyan gyorsan fejlődnek, hogy a döntés igen rövid időn belül bekövetkezhet különböző országokban.”⁷⁶

A KI tehát számolt a forradalom *időbeli* elhúzódásával, de nem zárta ki egy közeli „döntés” lehetőségét sem. E két perspektíva *lehetőségeire* építette taktikáját. Első pillantásra ez talán ellentmondásosnak tűnik. Ez azonban csak látszólagos. A világháború utáni nagy forradalmi fellendülés korszaka valóban lezárult, az európai kapitalista országok gazdasága megszilárdult, fejlődésnek indult, belső viszonyaik konszolidálódtak. Ugyanakkor: „Az utóbbi időben egy egész sor országban megfigyelhető az a tendencia a dolgozó tömegek széles körében, hogy viszonylag radikális programmal rendelkező munkás- és parasztpártokat hoznak létre az imperializmus elleni harc jegyében . . . Ehhez a jelenséghez sorolható a tiszta parasztpártok megalakítása is, mint a Balkánon Radić köztársasági-horvát pártja, melynek jelentősége túlnő Horvátország határain.”⁷⁷ Ezeket a mozgalmakat *egyrészt* az hívta életre, hogy az új európai felosztás keretei között „az államok sorában erősödött a nemzetiségek elnyomása és nemzeti szétszórtság jött létre. Számos európai országban, de még inkább a gyarmatokon és félgyarmatokon, hatalmas mennyiségű robbanóanyag halmozódott fel, amely alkalmas a burzsoázia hatalmának levegőbe röptetésére”.⁷⁸ A forradalmi munkásmozgalomnak számításba kell venni ezeket az erőket, nem szabad megengedni, hogy irányításukat az illető országok uralkodó osztályai vegyék át – tehát a szociális mellett a *nemzetinek* is teret kell engedni.

Arról van szó tehát, hogy a KI a forradalmi mozgalmak jelentős, *döntő erővé is válható* osztagának tekintette ekkor a nemzeti mozgalmakat és a parasztpártokat. Ezt a meggyőződést erősítették az 1923. szeptemberi bolgár felkelés tanulságai, és ebbe az irányba hatott Stjepan Radić moszkvai tartózkodása is az V. kongresszus idején.⁷⁹ Ekkor vették fel a HKPP-t a Parasztnacionáléba.

Az önálló, független horvát, szlovén, makedón köztársaságok követelését véleményünk szerint *a forradalom döntő osztagának tartott parasztpártok és a nemzeti mozgalmak nemzeti törekvéseihez való kapcsolódás igénye hívta életre.*

Tévedett viszont a Komintern annak megítélésében, *milyen erősek* az elszakadási tendenciák ezekben a mozgalmakban, illetve nem vette számításba, hogy például éppen a leghaladóbb, legerősebb ilyen mozgalom Jugoszláviában, a Horvát Köztársasági Parasztpárt *nem* az önálló Horvátországért küzdött ekkor, hanem az ország *föderatív* átalakításáért, s a jelenlegi körülmények között Jugoszlávia határait „a horvát, az európai és világhelyzet szempontjából a legkedvezőbb politikai keretnek” tekintette.⁸⁰ A KI tehát e jelszó megfogalmazásakor nem mérte fel azokat a nehézségeket, melyeket ez a

⁷⁶ Tézisek a Kommunista Internacionálé taktikájáról. A KI válogatott dokumentumai. 190.

⁷⁷ Protokoll des V. Kongress der Kommunistischen Internationale. 623–624.

⁷⁸ Правильная политика в национальном вопросе. Коммунистический Интернационал в документах. 405.

⁷⁹ Radić 1924. jún. 2-án érkezett Moszkvába és aug. 1-én tért vissza Zágrábba.

⁸⁰ Slavoljub Cvetković: i. m. 377.

jelszó egyrészt magában a JuKP-ban, másrészt a párt és potenciális szövetségesei között okozhat, s végső soron nehezítette azt a harcot, melyet a párt vezetőinek egy része vívott a nemzeti kérdésben, a Komintern nézeteinek elfogadtatásáért a Marković- Milojković-féle irányvonallal szemben.

A Komintern vezetősége pedig *első kézből* ismerhette a Horvát Köztársasági Parasztpárt vezérének, Radićnak erre vonatkozó nézeteit. Hiszen Radić, mielőtt Moszkvába utazott volna, részletesen kifejtette politikai nézeteit egy, a Paraszt Internacionálé vezetőinek küldött levélben. Néhány nappal a Paraszt Internacionáléba történő felvétel előtt pedig Radić világosan megírta Alekszandr Petrovics *Szmirnovnak*, a Paraszt Internacionálé akkori titkárának, hogy „magától érthetődik, hogy a HKPP továbbra is megmarad programjánál és taktikájánál, de mindkettő teljesen megegyezik a Paraszt Internacionálé fő céljaival . . .”. Radić korábbi nézeteihez képest annyi előrelépést tett, hogy kijelentette: „Magától értetődik az is, hogy a HKPP Jugoszlávia valamennyi belső kérdésének megoldása és a jelenlegi militarista uralkodó kormány megdöntése érdekében mindig, mint eddig is, csupán pacifista eszközöket fog felhasználni, és csak végső esetben, mikor valamennyi ilyen pacifizmus sikertelen lesz, ragadja meg a forradalmat is.”⁸¹ De Jugoszlávia jövőjének tervén *nem* változtatott az említett levélben sem. A HKPP továbbra is megmarad – írta – a föderatív parasztköztársaság mellett, s az ily módon átalakult Jugoszlávia azután „fáradozik majd valamennyi paraszt nép adriai, Duna menti föderációjáért, a cseh hegyektől az Adriai tengerig”.⁸²

Újabb viták

Mint láttuk, a III. országos konferencia határozatai új alapokra helyezték a párt nemzetiségpolitikáját. Ennek ellenére tovább folytatódott a párt vezetősége és az ellenzék közötti ideológiai harc a nemzeti kérdésben.⁸³

Az 1924 februárjában a belgrádi pártszervezetben kirobbant vita a korábbi nézeteltérések *folytatása* volt, azzal a *minőségi* különbséggel, hogy ezúttal a pártellenzék érvényes, a Balkáni Kommunista Föderáció és a Komintern által is pozitívan értékelt *határozatok ellen* lépett fel.⁸⁴

Vajon mi inspirálta a már elcsitulni látszó nézeteltérések kiújulását? A valódi magyarázatot nyilván *nem* a személyi ellentétek-ellenzsenvek bonyolult szövevényében kell keresnünk. Még akkor sem, ha tudjuk, egyik tábor sem takarékoskodott a jelzők

⁸¹ Idézi *Slavoljub Cvetković*: i. m. 395. Ennek elismerése előfeltétele volt a HKPP Paraszt Internacionáléba történő felvételének.

⁸² *Slavoljub Cvetković*: i. m. 396.

⁸³ Az NRPJ Központi Bizottságában, melynek titkára Triša Kaclerović volt, az ellenzék képviselői ekkor nem foglaltak helyet. Az ellenzék elsősorban Belgrádban tudhatott magáénak komoly pozíciókat, főleg a szakszervezetekben.

⁸⁴ A Balkáni Kommunista Föderáció 1924. áprilisi, berlini konferenciáján ismételten leszögezte: „Jugoszlávia olyan új típusú állam, melyet nemzeti ellentétek mardosnak”, ahol az „uralkodó szerbek” a lakosság 40%-át teszik ki, s az ország lakosságának döntő többsége paraszt. Ezért a „proletariátus megnyerésén kívül a parasztság és a nemzetileg elnyomott tömegek megnyerése” döntő fontosságú. Два года борьбы и работы. 45–47.

osztogatásával, s ez természetesen nehezítette a kibontakozás útját. Az okokat mélyebben kell keressük. Azt kell megvizsgáljunk, hogyan ítélte meg az NRPJ Központi Bizottsága és az ellenzék Jugoszlávia *belső* helyzetét, s abból milyen következtetéseket vontak le.⁸⁵

A KB véleménye szerint „*a mély gazdasági és politikai krízis a Balkán valamennyi országában egy forradalmi periódus jele*”, s ezt az ún. „*demokratikus-pacifista*” időszak beköszöntése sem tudta megakadályozni.

Az ellenzék viszont úgy látta, hogy „*Jugoszláviában a kapitalista rezsim mindinkább konszolidálódik*”.⁸⁶

A Központi Bizottság tehát a gazdasági stabilizáció, a konszolidáció kétségtelen tényei ellenére, amelyre a KI V. kongresszusa is felhívta a figyelmet, mély gazdasági és politikai krízisről beszélt, míg az ellenzék figyelembe vette, de egyúttal el is túlozta a konszolidáció tényét. A gazdasági-politikai helyzet „*optimistább*” vagy „*realisabb*” megítélését ugyanakkor nem választhatjuk el az abból levont következtetésektől sem.

A Központi Bizottság, még ha a „*forradalmi periódus jeleit*” az adott időszakban el is túlozta, a párt feladatait forradalmi módon határozta meg akkor, mikor leszögezte: „*egyetlen kiút ebből a válságból a munkás-paraszt szövetség és a munkás-paraszt hatalom megteremtése Jugoszláviában és a Balkánon*”. Ezért a párt kötelessége egy egységes balkáni harci front megalakítása, egy esetleges balkáni háború megakadályozása, munkás-paraszt egységfront a munkás-paraszt hatalomért, egy balkáni munkás-paraszt föderáció megteremtéséért.

Az ellenzék a politikai helyzet realisabb felméréséből, hogy ti. van konszolidáció, *reformista* következtetést vont le, mivel a konszolidáció tényéből arra következtettek, hogy „*a proletariátus harcát le kell szűkíteni a teljes burzsoá demokráciáért folytatott harcra*”.⁸⁷ Az ún. nemzeti megegyezés kormányának árnyaltabb megítélése az ellenzék egyik határos érve volt a vitában.

Az eltérő alapállásból tehát jelentős stratégiai és taktikai ellentétek születtek.

Ebből az alapállásból hangoztatta az ellenzék jó része, Života Milojkovičtal az élen, az „*egységes nemzet*” teóriáját, míg a Sima Marković vezette szárny elismerte a három különálló nemzet létezését. Egyetértettek viszont abban, hogy a Jugoszlávia népei közötti akut problémákat (ennek meglétét Milojković sem tagadta) meg lehet oldani az alkotmány revíziójával, a burzsoá demokrácia talaján, hiszen az csupán a „*törzsi burzsoázia műve*”. A munkásmozgalmat e cél („*teljes burzsoá demokrácia*”) elérésére kell mozgósítani, mivel ez megteremti a „*tiszta osztályharc*” lehetőségét és feltételeit.

A NRPJ Központi Bizottsága a III. országos konferencia és a KI V. kongresszusának határozatait képviselte.

A nemzeti kérdés eltérő megítélése természetesen vetette fel a szövetségesek, a nemzeti és parasztmozgalmak megítélésének kérdését. Az ellenzék az egységfront létrehozását szektás módon, csak „*alulról*” képzelte el, a Radić-féle pártot „*egy szokásos burzsoá pártnak*” tartották.

⁸⁵ A vita dokumentumait ld. az Историјски архив kötetben: Тезе централног одбора НРПЈ о спору у партији. 310–318. Завршна реч Централног одбора НРПЈ. 318–324. Тезе СРОЈ о спору у партији. 324–330. Платформа споразума Централног одбора и опозиције. 331–336. Одлука Земалског већа НРПЈ о спору у партији. 336–343. Резултат дискусије о спору у НРПЈ. 343.

⁸⁶ Тезе Централног одбора НРПЈ о спору и партији. Уо. 312.

⁸⁷ Уо. – Одлука Земалског већа НРПЈ о спору и партији. Уо. 337.

A KB helyes nézetét (egységfront alulról és felülről) a Horvát Köztársasági Paraszt-párthoz való viszony tekintetében, s általában a parasztság, mint szövetséges megítélésében, a politikai élet szférája felől *erősítette* Radić belépése a Paraszt Internacionáléba, majd hazatérése után pártja betiltása és Radić letartóztatása. *Nehezítette* viszont, hogy Radić és pártjának vezetősége az országban megtagadott minden együttműködést a kommunistákkal.⁸⁸ Ebbe az irányba hatottak a vezető polgári politikai pártokkal történő tárgyalásaik, majd megegyezéseik is.⁸⁹

A KB 1924 novemberében – ekkor már félig illegálisan működött az NRPJ – szavazásra bocsátotta az ellenzék és a Központi Bizottság álláspontját. A pártszervezeteknek ezen kívül még két kérdésben kellett állást foglalniok: a vitás kérdéseket kongresszuson döntsék-e el, amit az ellenzék javasolt, s amely a nyílt pártszakadás veszélyével fenyegetett; illetve kizárják-e az ellenzékét a pártból. Ez utóbbi a KB javaslata volt.

A szavazásban a párt 88 szervezete és 3 ifjúsági szervezete vett részt. Ebből 79 egyhangúlag a *KB irányvonala mellett* szavazott, az *ellenzék mellett* egyedül a belgrádi szervezet. Nyolc pártszervezet információhiányra hivatkozva nem foglalt állást.

A szavazatok területi megoszlása a következőképpen alakult: 17 pártszervezet Szerbiában, 10 Szlovéniában, 17 Dalmáciában, 13 Horvátországban, 7 Makedóniában, 5 Boszniában, 2 Crna Gorában, 5 Vajdaságban a KB mellett foglalt állást. Az egyetlen ellenzékre szavazó pártszervezet Szerbiában volt.

A tagság 88:16 arányban elvetette a vitás kérdések kongresszuson vagy pártkonferencián történő megoldását. Az ellenzék kizárása mellett 57 szervezet döntött, ebből 30 az azonnali kizárást követelte, 27 szervezet határozata szerint viszont csak akkor kell őket kizárni, ha „még egyszer nem vetik magukat alá a párthatározatoknak”.⁹⁰

Sima Marković és Pavle Pavlović a szavazás folyamán elhatározta magát az ellenzékűl és kooptálták őket az NRPJ Központi Bizottságába.⁹¹

A szavazás a JuKP KB november 20–26 között megtartott plénumáig lezajlott. A plénum hatálytalanította az NRPJ KB és az ellenzék tagjaiból létrejött bizottság korábbi megegyezési platformját,⁹² mivel az a KB véleménye szerint elsősorban a nemzeti kérdésben, túl sok engedményt tett az ellenzéknek. A plénum ugyanakkor elfogadta az NRPJ Országos Tanácsának határozatát a pártban folyó vitáról.⁹³

⁸⁸ Az NRPJ együttműködési javaslataihoz az adott időszakban ld. *Slavoljub Cvetković*: i. m. 387–388; 392. – Hrvatska republikanska seljačka stranka i Sovjetska Rusija. Oktobar u Jugoslaviji. Izbor dokumenata. Beograd. 1967. 200–202.

⁸⁹ A Horvát Köztársasági Parasztpárt az 1925-ös parlamenti választások után belépett a kormányba, elismerte az alkotmányt, s a párt nevéből törölték a köztársasági szót.

⁹⁰ Резултат дискусије о спору и НРПЈ. Историјски архив. 343. A párt taglétszáma 1924 januárjában 1000 fő volt, míg 1925 januárjában már 2300. Vö. A JKSz rövid története. 129.

⁹¹ *Dušan Lukač*: i. m. 213. A JuKP novemberi plénuma után Laza Stefanovićot, Života Milojkovićot viszont kizárták a pártból. Milojković 1925 elején megalakította az Egyesülés Szocialista Csoportját és megindította a Radničko jedinstvo c. lapot. Később bekapcsolódott a pártból korábban kizárt Živko Topalović és hívei alapította Szocialista Párt munkájába.

⁹² Платформа споразума Централног одбора и опозиције. Историјски архив. 331–336.

⁹³ Az Одлука Земалског већа НРПЈ о спору и партији c. határozatról van szó. A JuKP KB plénuma után az ellenzék a Politika c. újság hasábjain nyilatkozatot tett közzé az NRPJ-ből történő kilépésről, de a KI közbenjárására visszatértek a pártba. Vö. Историјски архив. 475.

A határozat lényegében megismételte a KB korábbi álláspontját a nemzeti kérdésben, a parasztpártokhoz való viszony és az egységfront kérdésében, megismételte egyik központi tézisét is a Horvát Köztársasági Parasztpárt „objektíve forradalmi” jellegéről, még akkor is, olvashatjuk a határozatban, ha ez a párt a burzsoázia befolyása alatt áll. Ennek szellemében küldte el az NRJP Országos Tanácsa a HKPP vezetőségének november 24-én azt a levelet, melyben, miközben bírálta a parasztpárt vezetőségének egyezkedő politikáját a burzsoáziával, egy munkás-paraszt egységfront megalakítását javasolta, a két párt közötti együttműködés alapján. A HKPP elvetette az ajánlatot.⁹⁴

Jugoszlávia független Munkáspártját, amely 1921 és 1945 között a jugoszláv kommunisták egyetlen legális szervezete volt, 1924. július 12-én a belügyminiszter betiltotta. Tevékenységét 1924 végéig féllégálisan folytatta, s ekkor szervezetei összeolvadtak a JuKP illegális szervezeteivel. Fennállása és tevékenysége idején nagy fontosságú szerepet töltött be Jugoszlávia munkásmozgalmában.

Jelentőségét a legalitás tényén túl abban jelölhetjük meg, hogy a vezetésével lefolyt viták során megőrizte és továbbfejlesztette a párt szervezeti, eszmei egységét. Jelentős eredményeket ért el a mozgalom forradalmi stratégiájának, taktikájának kidolgozásában – elsősorban a nemzeti és agrárkérdés terén. Ez pedig egyik alapvető feltétele volt a párt további erősödésének, tömegbázisa kiszélesítésének – általában a helyes szövetségi politikának. Szervezeti téren az üzemi sejtek alakításával alapvetően változott meg a párt felépítésének struktúrája.

A Független Munkáspárt tevékenységét értékelve a Balkáni Kommunista Föderáció 1924. áprilisi, Berlinben megtartott konferenciája joggal állapította meg: a párt „megalakulása után a frakciózás alábbhagyott, s a JuKP 1923. májusi konferenciája megmutatta, hogy a párt egészségesebb lett”.⁹⁵ Ezt a célt szolgálta végső soron az 1924-es vita is.

A párt vezetőségén belül azonban rövid szünet után tovább folytatódott a frakcióharc – amely a már elfogadott határozatok ismételt megkérdőjelezésében, azok végre nem hajtásában, s ezen keresztül a gyakorlati, vagy ahogy akkor nevezték, a „terepi” munka elhanyagolásában érezte a leg súlyosabb következményeit.

A KI VB kibővített plénuma a nemzeti kérdéstről Jugoszláviában

1925. március 21-én ült össze a KI VB V. kibővített plénuma, amely „Az egyes pártok konkrét feladatai” c. határozatában *ismételten* felhívta a balkáni kommunista pártok figyelmét a paraszt- és nemzeti kérdés fontosságára, annak speciális, balkáni problémáinak elemzésére, az imperializmus balkáni szerepére, a balkáni paraszt- és nemzeti mozgalmak tapasztalatainak felhasználására, „a paraszt- és nemzeti szervezetekkel kialakítandó helyes viszony érdekében”. Jugoszlávia vonatkozásában a határozat aláhúzta a frakcióharc leküzdésének fontosságát: „a kommunista pártok a Kommunista

⁹⁴ Az egységfront egy „munkás-paraszt köztársasági blokk” megalakítására irányult volna a választásokon. Ennek fő feladata a független horvát, szlovén, makedón és crnogorai köztársaságért folytatott küzdelem lett volna. *Dušan Lukač*: i. m. 218.

⁹⁵ Два года борьбы и работы. 48.

Internacionáléval egyetértésben és a párttömegek tervszerű politikai felvilágosításának útján helyes politikai irányvonalat alakítsanak ki”.⁹⁶

Ennek érdekében a plénum egy jugoszláviai pártkérdésekkel foglalkozó bizottságot alakított – melyben a Komintern és a nemzetközi kommunista mozgalom elismert vezetői foglaltak helyet – G. Dimitrov, J. V. Sztálin, G. J. Zinovjev, D. Z. Manuilszkij és mások.

A tájékozódás, s mindkét fél meghallgatása érdekében a bizottság írásos anyagot kért egyrészt a JuKP KB-tól, az ellenzék fő exponensétől, a már kizárt Života Milojkovićtól, illetve Filip Filipovićtól, a párt egyik legrégebb vezetőjétől.⁹⁷

A vita elsősorban *Sztálin és Sima Marković között folyt*, aki szintén részt vett a bizottság ülésein, és itt fejtette ki már ismert nézeteit a nemzeti kérdésről.

Sztálin 1925. március 30-án reflektált Marković beszédére.⁹⁸

Semić (Marković), mondotta Sztálin, nem értette meg a bolsevikok nézetének *lényegét* a nemzeti kérdésben, akik soha nem választották el a nemzeti kérdést a forradalom általános kérdésétől sem Október előtt, sem Október után. Marković véleménye szerint „Lenin a nemzeti kérdést állítólag alkotmányos kérdésnek tekintette, azaz nem a forradalom kérdésének, hanem reformok kérdésének. Ez teljesen pontatlan. Lenin soha nem szenvedett, soha nem szenvedhetett alkotmányos illúzióktól. . . . Mikor Lenin az alkotmányról beszélt, soha nem a nemzeti kérdés megoldásának alkotmányos útját tartotta szem előtt, hanem a forradalmi utat, úgy tekintett az alkotmányra, mint a forradalom győzelmének eredményére”.

Sztálin ezután rátért a bolsevikok álláspontjának rövid jellemzésére, majd így folytatta: Marković „nem tudja úgy szemlélni a nemzeti kérdést, mint lényegében parasztkérdést. Nem agrár, hanem parasztkérdés, mert ez két különböző dolog. Egészen pontosan, a nemzeti kérdést nem lehet azonosítani a parasztkérdéssel, mivel a parasztkérdésen túl a nemzeti kérdés magába foglalja még a nemzeti kultúra, a nemzeti államiság stb. kérdését is. De az is kétségtelen, hogy a nemzeti kérdés alapját, belső lényegét mégis a parasztkérdés alkotja. . . . Éppen ezt kell szem előtt tartani, mikor azt mondjuk, hogy a nemzeti kérdés *lényegében* parasztkérdés.”

A továbbiakban Sztálin azért bírálta Markovićot, mivel a nemzeti kérdést Jugoszláviában elszakítja a nemzetközi helyzettől s az Európában lehetséges perspektívától. Rámutatott arra, hogy a nemzetek elszakadásának joga nem „akadémikus kérdés”, ahogy Marković gondolja, hanem bármikor aktuálissá válhat. Egy kommunista párt nemzeti-nemzetiségi programjának tehát „nemcsak abból kell kiindulnia, ami az adott pillanatban van, hanem abból is, hogy mi fejlődik és mi következhet be a nemzetközi viszonyok következtében”. Ezért a népek önrendelkezési jogát aktuális, égető kérdésnek kell tekinteni.

Végül kitért a jugoszláv kommunisták nemzeti programjára, melynek kiinduló pontja a jugoszláviai szovjet forradalom kell legyen, mivel az adott korszakban „a burzsoázia megdöntése és a forradalom győzelme nélkül a nemzeti kérdés nem oldható

⁹⁶ Коммунистический Интернационал в документах. 491.

⁹⁷ Dušan Lukač: i. m. 221.

⁹⁸ О национальном питању и Југославији. Говор друга Сталина у југославенској комисији ИК КИ 30 марта 1925 г. Историјски архив. 421–424.

meg valamennyire is megnyugtató módon”. Biztosítani kell az elszakadás jogát azok számára, folytatta Sztálin, akik el akarnak szakadni, és az autonómiára való jogot azok számára, akik továbbra is a jugoszláv állam keretei között akarnak maradni. Végül, hogy minden félreértést eloszlasson, aláhúzta: „az elszakadás *jogát* nem úgy kell értelmezni mint *kötelességet*”, ez tehát nem jelenthet „minden áron” történő elszakadást.

Sztálin világosan, szinte lakonikusan fogalmazta meg Markovič nézetének lényegét – és jogosan bírálta azt. Helyesen mutatott rá a Markovič képviselte nézetek tarthatatlanságára, veszélyeire az imperializmus, s egy győztes proletárforradalom utáni korban. Ez a bíráló, figyelembe véve a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetét és feladatait, a jugoszláv kommunista párt belső helyzetét, egyes vezetőinek nézetét a nemzeti kérdésben, a vezetőségen belüli útkereséseket, vitákat – *szükségszerűen a szövetségesek kérdését* állította középpontba, mindenekelőtt a *parasztkérdést*. A jugoszláv kommunista mozgalom *jövője*, forradalmi céljainak megvalósítása jelentős mértékben a kérdés helyes megfogalmazásán és megválaszolásán múlt.

Ugyanakkor Sztálin számos kérdést leegyszerűsítve tárgyalt. Miközben a parasztságra és *kizárólag* arra irányította a jugoszláv kommunisták figyelmét, ezzel kizárta a lehetséges szövetségesek köréből a nemzeti mozgalmak egyéb osztályait, rétegeit (értelmiség, kispolgárság), s hozzájárult „a nemzeti kérdés egyenlő a parasztkérdéssel” leegyszerűsített formula elterjedéséhez a nemzetközi munkásmozgalomban.

Sztálin „forradalmi helyzet van” látószöve megegyezett a JuKP KB álláspontjával, ugyanakkor ez a forradalom nála már határozottan *proletárforradalom*, „szovjet forradalom”, nem pedig munkás-paraszt demokratikus diktatúra volt. Mint ismeretes, a KI V. kongresszusán már megtörtént a munkás-paraszt kormány jelszavának tartalom-módosulása, s Sztálin ennek szellemében érvelt.⁹⁹ Ennyiben tehát eltért a JuKP és az NRPJ 1923/24-es stratégiai célkitűzéseitől.

Lenin valóban nem tekintette a nemzeti kérdést alkotmányos kérdésnek, de Sztálin nem említette, hogy Lenin látott bizonyos lehetőségeket az alkotmányos harcban is. Jugoszláviában pedig, éppen a paraszti tömegek között volt bázisa a nemzeti kérdés alkotmányos rendezésének, amit Radič és pártjának programja, tömegebefolyása is igazolt. Amíg léteztek a tömegek körében ilyen vágyak, melyek az adott viszonyok között illúzióknak bizonyultak, a kommunistáknak számolni kellett volna ezzel, s a centralista Vidovdani alkotmány megváltoztatásáért vívott harcban bizonyítani annak illuzórikus voltát.

Sztálin helyesen hangsúlyozta, hogy az elszakadás joga nem azonos az elszakadás kötelességével, és „lehetséges, hogy Jugoszlávia egyes nemzetiségei nem akarnak majd kiválni”. A leendő Jugoszlávia felvázolásánál azonban ismét kísértett a Lenin által bírált autonómizálási gondolat.

A Markovičtyal folytatott vita ugyanakkor „meghatározott mértékben hozzájárult a munkásmozgalom és a nemzeti kérdés egymás közti viszonyának elméleti és gyakorlati politikai tisztázásához” Jugoszláviában, de a nemzetközi kommunista mozgalomban is.¹⁰⁰

⁹⁹A munkás-paraszt kormány jelszava a KI V. kongresszusán már úgy jelent meg, mint „a proletárdiktatúra jelszavának a néptömegek nyelvére való átültetése”. Vö. A KI válogatott dokumentumai. 187.

¹⁰⁰Edvard Kardelj: A szlovén nemzeti kérdés fejlődése. Novi Sad, 1961. 67.

Sztálin egy későbbi cikkéből, amely a *Boļevik* 1925. június 30-i, 11–12-i számában jelent meg, arra következtethetünk, hogy Marković teljes mértékben elfogadta Oroszország Kommunista Pártjának a Kominternben elhangzott álláspontját, s a köztük lefolyt vitát csupán „félreértésre”, fordítási hibára vezette vissza.¹⁰¹ Önkritikáját kétségtelenül Sztálin és az OKP óriási tekintélye is inspirálhatta – ugyanakkor Marković politikai gyakorlatától az ilyen lépések korábban sem voltak idegenek. Gondoljunk csak a JuKP határozatainak megszavazására, majd Markovićnak e határozatokkal ellentétes megnyilvánulásaira, tetteire.

Ez a cikke tartalmazza sokat idézett szavait Jugoszlávia államhatáraitól is. A nemzetközi momentum szerepe kapcsán említi: „Tény, hogy maga a jugoszláv állam, mint a két alapvető imperialista koalíció harcának eredménye jött létre, hogy Jugoszlávia nem ugorhat ki az erők nagy táncából, melyet az imperialista hatalmak ma körülötte járnak. . . . Ma a helyzet általában nem olyan, hogy a nemzetközi helyzetben bekövetkező bizonyos változások mellett a távoli jövőben lehetővé válik a népek önrendelkezési joga aktualitásának elismerése – azt ma perspektívájában, szükség esetén a burzsoá demokraták elismerhetik. Most nem ilyen a helyzet, hanem olyan, hogy a *jugoszláv állam jelenlegi határai, melyek háborúk és erőszak következményeként alakultak ki, nem képezik kiinduló pontját és törvényes alapját a nemzeti kérdés megoldásának.* (Kiemelés tőlem, S. E.) Egyik következik a másiktól: a nemzetek önrendelkezésének kérdése, azaz Jugoszlávia határainak megváltoztatása, amely halványan körvonalazódik a távoli jövőben, vagy *függvénye, vagy alapja* a nemzeti programnak.¹⁰² Mindenesetre világos, hogy az önrendelkezés jogának pontja nem lehet egyszerre a jugoszláv kommunista párt nemzeti programjának függvénye is, alapja is.”¹⁰³

Sztálin itt véleményünk szerint nem Jugoszlávia szétदारabolásának, önálló államokra bomlásának gondolatát fogalmazta meg. Nincs okunk feltételezni ugyanis, hogy a két cikk megjelenése között eltelt rövid időszak alatt feladta volna az ország föderatív átalakításáról vallott nézetét. Sztálin itt arra utalt, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom nem ismeri el a versailles-i határokat – ami nem kevés gondot okozott az adott országok kommunista pártjainak gyakorlati munkájuk során.

A jugoszláv bizottságban és a sajtóban, a nyilvánosság előtt lefolyt vita után a KI VB V. kibővített plénuma 1925 áprilisában *határozatot* fogadott el a jugoszláv kérdésről.¹⁰⁴

A határozat a balkáni helyzet általános elemzéséből indult ki: „Mint valamennyi balkáni állam általában, s Jugoszlávia különösen, az európai kapitalista országok jelenlegi

¹⁰¹J. B. Стаљин: Још једанпут о националном путању. Поводом Семићевог чланка (1925 г.). Историјски архив. 424–429.

¹⁰²Uo. 429.

¹⁰³A „vagy függvény, vagy alap” kérdésfelvetés ugyanakkor helytelen, mivel Lenin ezzel kapcsolatos írásai arról tanúskodnak, hogy az önrendelkezést mindenekelőtt a demokráciáért és a szocialista forradalomért folytatott harc részének kell tekintsék a proletárpártok. Vö. V. I. Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Művei 20. k. 3–37. – A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga (Tézisek). Művei 22. k. 145–160. – Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. Uo. 334–377.

¹⁰⁴Резолуција V проширеног пленума Извршног комитета Комунистичке Интернационале о југословенском питању. Историјски архив. 430–442.

rendszerének instabil és aránylag könnyen összeomló tagja”, állapítja meg a határozat első mondata. Ennek bizonyítékait az uralkodó osztályok politikai erőviszonyai állandó átcsoportosulásában, kormányzási és harci módszereik hirtelen változásaiban, az állandó katonai összeesküvésekben, népi felkelésekben, a nemzeti és parasztkérdés megoldatlanságában stb. látja. Éppen ezért lehetőség van a forradalmi munkásosztály, a parasztság és az elnyomott nemzetek harcának összekapcsolására.¹⁰⁵ Megjelöli ennek útját is: a „*monarchiáért, az állami egységért és a kapitalista osztálydiktatúráért*” burzsoá jelszavakkal szembe kell állítani „*a köztársaságért, a centralista államberendezkedés ellen, a kapitalista osztályuralom ellen, a munkás-paraszt hatalomért*” jelszavát.

A plénum a következő megfogalmazásban foglalt állást a nemzetközi, de a jugoszláv kommunista mozgalmat is élénken foglalkoztató kérdésben – van-e forradalmi helyzet: „*Perspektívájában a politikai helyzet fejlődése nem a burzsoá demokrácia felé halad, hanem a forradalom fejlődéséhez. A kapitalizmus ideiglenes stabilizációja, amely Közép- és Nyugat-Európában bekövetkezett, vitássá tette ezt a fejlődést, de nem változtatott annak forradalmi irányán... Habár Jugoszláviában a helyzet nem közvetlenül forradalmi, ... még mindig megvan a lehetősége egy olyan eseménynek, amely a forradalmi helyzet közvetlen kezdete lehet.*”¹⁰⁶

Ezért a kommunisták kötelessége, hogy a forradalom irányába végezzék munkájukat, hogy a különböző nemzetek demokratikus erőit egységes harci frontba egyesítsék a nagyszerb diktatúra ellen. De nem a kommunisták feladata – folytatódik a határozat –, hogy a munkás- és paraszttömegek körében különféle illúziókat keltsenek a demokratikus reformokat illetően, vagy hogy „*pacifista és legalista (békülékeny és alkotmányos) tévhitet támogassanak*”.¹⁰⁷

Az általános helyzet elemzése végül ismét hangsúlyozza, hogy „*a jugoszláviai helyzet nem a forradalmi előkészítő munka halogatását kívánja egy kedvezőbb idő érdekében, hanem ellenkezőleg, e munka meggyorsítását, elmélyítését, e munka kiszélesítését a dolgozó nép széles tömegeire támaszkodva, a munkás-paraszt blokk széles körű, kezdeményező alkalmazásának útján, valamint e munkának az egész balkáni kommunista tevékenységgel történő szoros összekapcsolásával és koordinálásával a Balkáni Kommunista Föderáció egyesült vezetésével.*”¹⁰⁸

A határozat a nemzetközi és a jugoszláviai politikai helyzet *realitásából* indult ki akkor, mikor megfogalmazta: nincs *közvetlen* forradalmi helyzet Jugoszláviában. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „*még mindig megvan a lehetősége egy olyan eseménynek, amely a forradalmi helyzet közvetlen kezdete lehet*”. Ezzel függhet össze, hogy „*a köztársaságért, a centralista államberendezkedés ellen, a kapitalista osztályuralom ellen, a munkás-paraszt hatalomért*” jelszavában *két* stratégiai cél torlódott össze.

Ennek alapján polemizál a határozat, bár név nélkül, a Marković és hívei által képviselt „*kivárási*” taktikával, mely végső soron az általuk is hangsúlyozott végső cél, a győztes proletárforradalom szempontjából *zsákutcát* jelent. Ezzel állítja szembe a hatá-

¹⁰⁵ Uo. 430.

¹⁰⁶ Uo. 432.

¹⁰⁷ Uo. 432–433.

¹⁰⁸ Uo. 433.

rozat a forradalmi előkészítő munka *meggyorsítását* „a munkás-paraszt blokk széles körű kezdeményező alkalmazásának” útját.

A JuKP nemzetiségi politikáját elemző rész rámutat arra, hogy forradalmi célját a párt csak akkor érheti el, ha már *most* felveti valamennyi elnyomott nemzet önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig. „Ez azt jelenti: a kommunisták kötelessége, egyrészt, hogy az elnyomott nemzetek kizsákmányolását a nagyszerb hatalmonlévők részéről a leghatározottabban visszautasítsa, másrészt e nemzetek minden arra irányuló követelését, amely önrendelkezési jogok korlátozása ellen van, segíteni kell . . .”¹⁰⁹

Az általános megfogalmazáson túl immáron *konkretizálja* is ezeket a követeléseket: segíteni kell például a községi önkormányzat, a saját iskolák, a független bíróságok, a területi autonómia gondolatát.

Összehasonlítva a plénum és a Komintern V. kongresszusának célkitűzését, megállapítható, hogy a plénum már nem említi Horvátország, Szlovénia és Makedónia kiválását, hanem a területi autonómiára és azok „nemzeti államok föderatív egyesülésévé” történő kiszélesítésére helyezte a hangsúlyt. Mint alapvető jelszó, „amely a nemzeti kérdés tekintetében magába foglalja annak teljes megoldását”, megmaradt a *munkás-paraszt köztársaságok balkáni föderációjának* gondolata. A szerbek, horvátok és szlovének nemzeti egységét helyesen minősíti legendának, melyet le kell leplezniök a kommunistáknak, mint „a nemzeti elnyomás politikájának álarcát”.

A határozat, miközben helyesen, bár név nélkül bírálta a Marković-csoport álláspontját, átvette azt a Sztálin által leegyszerűsített tételt, amely szerint: „A *nemzeti kérdés oka és lényege* nem a kapitalista konkurrenciaharc, hanem a *parasztkérdés*, s a nemzeti mozgalmak fő alapját, különösen Jugoszláviában, a *parasztmozgalmak alkotják*.”¹¹⁰

A KI VB kibővített plénuma a forradalmi és alkotmányos orientáció közötti különbséget abban határozta meg, hogy bár a kommunisták nem zárkozhatnak el a jugoszláv alkotmány revíziójáért vívott, akár parlamenti harctól sem, mégis azt emelte ki, hogy a kérdés ilyen úton történő megoldása csupán reformista illúzió.¹¹¹ A határozat ezután rátér a helyes taktika kialakítására, melynek érdekében „a JuKP köteles konkrétan megvizsgálni és tekintetbe venni azon osztályok és rétegek érdekeinek különbségét, melyek részt vesznek ezekben a mozgalmakban”. Mivel mindaddig, amíg nem lesz közvetlenül forradalmi helyzet, a nemzeti mozgalmak vezető rétege (a horvát és szlovén burzsoázia jelentős része, a makedóniai és boszniai bégek) nem fog aktív, határozott harcot folytatni a nemzeti szabadságért. Ezért a kommunistáknak ezeknek a rétegeknek a politikáját – beleértve Radićot is – állandóan bírálni kell, erejüket e mozgalmak paraszt-ságának és munkástömegeinek megnyerésére kell koncentrálni, egy önálló proletár nemzeti politika kialakítására.

A határozat ezen része végül *név szerint* is bírálta Života Milojković nézetét. Milojković szerint *mindenféle* nacionalizmussal szemben fel kell lépniök a kommunistáknak. Ez a nézet „nemcsak opportunistá, de objektíve a nagyszerb burzsoázia nacionalista politikájának használ”. Figyelmeztet a különböző nemzetek kommunistáinak *differeenciált* taktikájára. Azaz, a horvát és szlovén burzsoázia nacionalizmusát elsősorban a

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 434.

¹¹¹ Uo. 435.

horvát és a szlovén kommunistáknak kell bírálnia – míg a szerb kommunistáknak főleg saját uralkodó osztályaik nacionalizmusa és a szerb munkások és parasztok sorai-ban található nacionalista maradványok ellen kell felvenni a harcot.¹¹²

A KI VB kibővített plénumának határozata a nemzeti kérdésben, melyet a jugoszláv bizottságon belül és a sajtó nyilvánossága előtt lefolytatott vita előzött meg, *nézetekkel* harcolt, elvi alapokról közelítette meg a jugoszláv pártban folyó vitát, s került a személyi ellentétekben történő állásfoglalást. Valószínű, hogy S. Marković önkritikája is szerepet játszott abban, hogy a JuKP KB 1924. novemberi határozatához képest kevésbé élesen ítélte el az ellenzék tevékenységét. Ugyanakkor elismerte a JuKP KB komoly erő-feszítéseit, jóváhagyta annak alapvetően helyes irányát. A Komintern célja és feladata elsősorban a pártvezetőség és az ellenzék közötti elvi ellentétek tisztázása volt és lehetett. Azoknak az elvi, s ezen keresztül személyi ellentéteknek a tisztázása, melyek már jó ideje bénították a Jugoszláv Kommunista Párt aktivitását.

Ez a konstruktív hangnem és szellem érződik a határozat további részeiben is, melyek a párt parasztpolitikájával, a szakszervezeti munkával, a belső pártviszonyokkal és szervezeti kérdésekkel foglalkoznak – azaz, felölelik a JuKP egész tevékenységének elemzését.¹¹³

A belső pártviszonyok és szervezeti kérdések kapcsán a plénum „általában” helyesnek ismerte el a JuKP politikáját, de elítélte azt a gyakorlatot, hogy a pártvezetés válságát az ellenzék egyes tagjai ellen hozott adminisztratív lépésekkel hársítsák el ahelyett, hogy határozott elméleti harcot folytattak volna. „A KB ezzel a módszerrel a belső pártviszonyok kiéleződését érte el, s emiatt a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága (KI VB) és a Balkáni Kommunista Föderáció (BKF) teljes joggal elítélte ezt a módszert.”¹¹⁴ A plénum hibáztatta a kialakult helyzetért az ellenzékét is. A KB hibái ugyanis nem igazolhatják az ellenzék dezorganizáló fellépését a párt alapvetően helyes irányvonala ellen. Az ellenzék azon tagjai, akik készek elfogadni a KI álláspontját, a párttal és annak vezetőségével teljes összhangban kötelesek dolgozni. A határozat meg-tiltott minden további frakciózást.

A válság megszüntetésére a KI VB kibővített plénuma *konkrét* intézkedéseket hozott: mindenekelőtt *egy* KB működését tartotta kívánatosnak, amelynek egységesnek és akcióképesnek kell lennie. A pártkongresszus összehívásáig tehát ideiglenes KB-t kell létrehozni, melybe „megbízható proletár erőket” kell bevonni. Ennek az ideiglenes Központi Bizottságnak még a pártkongresszus összehívása előtt óriási feladatokat kellett megoldania: a párttagság összeírását, a párt újjászervezését az üzemi sejtek alapján, a párt és a szakszervezetek közötti vitás kérdések megoldását, az illegális pártapparátus megerősítését, az ideológiai munka fokozását, elsősorban a nemzeti és parasztkérdésben, s helyre kellett állítani a párttagság megingott bizalmát a vezetőségben.¹¹⁵ Ezt a feladatot kellett megoldania a JuKP III. kongresszusának.

¹¹² Uo. 436.

¹¹³ Uo. 437.

¹¹⁴ Uo. 441.

¹¹⁵ Uo. 442.

Jugoszlávia Kommunista Pártjának III. kongresszusa a nemzeti kérdésről

Közvetlenül a Jugoszláviai Kommunista Párt III. kongresszusát megelőző hónapokban, 1926 márciusában robbant ki a párt és a Független Szakszervezetek két vezetője, Sima Marković és Pavle Pavlović között a vita a szakszervezeti mozgalom egyesítésének útjáról. Ez a polémia a JuKP III. és IV. kongresszusa (1926–1928) közötti egész időszakot átfogta – mintegy bizonyítva, hogy a III. kongresszust megelőző és utáni korszakban sem csendesedtek a párt vezetői közötti nézeteltérések.¹¹⁶

Erre enged következtetni az is, hogy a III. kongresszus előtt, áprilisban a *KI VB Elnöksége* ismét foglalkozott a jugoszláv kérdéssel.¹¹⁷ Az Elnökség kimondta a *KI VB* 1925. áprilisi helyzetelemzésének érvényességét, az ebből fakadó feladatok helyességét, mind a tömegek megnyerése, mind pedig a nemzeti – és parasztkérdés tekintetében. Az Elnökség megállapította, hogy a „párt ezek közül a feladatok közül egyet sem oldott meg, csupán egészen kis sikereket ért el a feladatok megvalósításának útján”.¹¹⁸

Az eltelt időszak jugoszláviai eseményei azt mutatják, hogy Radić kiegyezése a szerb monarchiával csupán a horvát burzsoázia számára jelent megoldást, amely gazdasági érdekei szempontjából használhatja ki az államapparátust. Ezt az „önrendelkezést” az Elnökség úgy értékeli, mint amely elvezet a Horvát Parasztpárt belső differenciálódásához, a tömegek elszakadásához a HPP-től, s az osztályerők átcsoportulásához vezet mind a Horvát Parasztpártban, mind pedig egész Jugoszláviában. Éppen ezért olyan fontos, hogy a JuKP a munkásosztály *szilárd* pártjává váljék, mert ez a párt fog igazán földet adni a parasztnak s megvalósítani a népek önrendelkezését.

Ennek ellenére – folytatódik a határozat – „a *KI VB Elnöksége* kénytelen megállapítani, hogy a dolgozó tömegekkel való kapcsolat terén nem értek el jelentős eredményt. A fő rossz, amely szétzilálta a pártot és zavarja fejlődését, a csoportharc és a szakértárság, s ugyanez a helyzet a szakszervezetekben is . . .” Az a tény, hogy a párt 2000 tagjának csak kisebbik része tagja a szakszervezetnek, s a szakszervezeti tagság döntő többsége kisüzemekben és kisiparosoknál dolgozik, „kedvező talajt teremt az individualista irányzatok számára, amelyekben a félanarchista, ultrabalos frázisok békésen megférnek egy reformista gyakorlattal”. Ehhez járult még az a vezetői magatartás, hogy „az ellenzék képviselői a szakszervezeti munkát mindmáig egyik vagy másik csoport győzelmének szülőgéből nézték, s nem úgy, mint minden vitán felül álló fontos feladatot . . .”¹¹⁹

Az Elnökség itt két fontos mozzanatra irányítja figyelmünket: arra, hogy JuKP egy olyan országban kellett megvalósítsa a Komintern politikáját, ahol egy *éppen csak kialakuló munkásosztály* alkotta a mozgalom bázisát, melynek döntő többsége kisüzemi, kisiparosi rétegekből került ki. A kül- és belpolitikai helyzet gyors változásai pedig újabb

¹¹⁶ A vita 1926/27-es első periódusát, s okait részletesen elemzi *Nadežda Jovanović*: O sukobima u vodstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovodenja Nezavisnim sindikatima 1926/27. godina. Istorija XX veka. XII. 425–441.

¹¹⁷ Резолуција Претседништва Извршног комитета Комунистичке Интернационале о Југословенском питању. Историјски архив. 443–447.

¹¹⁸ Уо. 443.

¹¹⁹ Уо. 444.

és újabb s egyre bonyolultabb feladatok elé állították ezt a munkásosztályt és pártját. A másik momentum pedig a személyi ellentétek.

Az Elnökség ezúttal *nyomatékosabban* hangsúlyozta, hogy „szolidáris a JuKP Politikai Bizottságának politikai irányvonalával, s ezt a politikai vonalat teljesen helyesnek tekinti . . .” Végül felhívta a figyelmet a további frakcióharcok súlyos következményeire, s a fő feladatot a szektásság elleni harcban jelölte meg.¹²⁰

Mint ismeretes, ebben az időben a párt vezetőségének jó része külföldön tartózkodott — magát a III. kongresszust is Bécsben tartották, 1926. május 17–22. között.

Kapcsolataik az országgal esetlegesesek voltak, az ismert nézeteltérések sem rendeződtek megnyugtatóan. Bár a KI és JuKP KB nézeteinek ismertetésére 1925-ben megjelent a „Pčelarstvo” (méhészet) c. brosúrában — a kongresszus előtt tartott területi konferenciák határozatai a nemzeti kérdésben több esetben ellentétesek voltak mind a Komintern, mind pedig a JuKP KB állásfoglalásaival, illetve érdemben nem is foglalkoztak azzal, mint például a belgrádi területi konferencia. A szkopljei területi titkárság egyes tagjai pedig abból kiindulva, hogy tovább folytatódik az ország, s általában a kapitalizmus stabilizációja, úgy vélték, hogy a munkás-paraszt blokkot az ellenzéki pártokkal kötött szövetséggel lehet csupán megteremteni.¹²¹ Erre az időszakra esik például a makedón párt-szervezet elszakadása Jugoszlávia Kommunista Pártjától, s az a kísérlete, hogy ún. „bolgár nemzeti szervezetet” hozzon létre.¹²²

E nehézségek kiemelik a III. kongresszus jelentőségét, s azt a tényt, hogy a nemzeti kérdésben hozott határozatát a KI és a JuKP korábbi irányvonalának *szerves folytatásaként* értékelhetjük.¹²³ A kongresszus elítélte mind a nemzeti nihilizmust, mind pedig az ausztro-marxizmust, s kifejezte a párt azon törekvését, hogy eltökélten fog harcolni minden nép önrendelkezési jogáért az elszakadásig. Konkrétan megfogalmazta a nemzeti elnyomás formáit — a politikai és polgári jogok megvonását, a nemzetileg és történelmileg kialakult területek felosztását stb. —, melyek erős nemzeti ellenállást váltottak ki Jugoszlávia népeinél. De a nemzeti mozgalmak még mindig a burzsoázia vezetése alatt állnak, melyek, mint Radić „klasszikus példája”, a makedóniai burzsoá-földesúri, mohamedán Dzsemijet Párt vagy a crnogorai föderalisták példája is bizonyítja, elárulják tömegeiket. Ilyen politikai fordulatra készül a vajdasági magyar és német burzsoázia is. Ez újabb bizonyíték a nemzeti mozgalmak differenciálódására.

„A párt nem elégedhet meg az önrendelkezés egészen az elszakadásig jelszó pusztá hangoztatásával, hanem azt össze kell kapcsolni a nemzeti elnyomás elleni mindennapos harc konkrét feladataival.” Így a párt harcot indít a teljes politikai és polgári egyenlőségért, tekintet nélkül a nemzeti hovatartozásra, az anyanyelv korlátlan használatáért „mindenkor és mindenütt”, a kötelező anyanyelvi iskoláztatásért, államköltségen, a szerbesítés, a nem szerb parasztoknak a földreformból történő kizárása, a nem szerb területeket sújtó adóterhek, és a Vidovdani alkotmány ellen.¹²⁴

¹²⁰ Uo. 445.

¹²¹ Dušan Lukač: i. m. 228–230. A Pčelarstvo c. brosúra a KI VB kibővített ülésének határozatát és S. Marković nézeteinek bírálatát tartalmazta.

¹²² Aleksandar Hristov: Stvaranje makedonske države 1893–1945. Beograd, 1971. 156–170.

¹²³ Резолуција III конгреса КПЈ о националном питању. Историјски архив. 110–112.

¹²⁴ Uo. 112.

A nemzeti elnyomás itt felsorolt példáival Jugoszlávia Kommunista Pártja az ország legégetőbb problémáit vetette fel, s helyesen, konkrét feladatokon keresztül kapcsolta össze a munkásosztály általános harcával.

Hosszútávú jelszó továbbra is a Balkáni Munkás-Paraszt Föderatív Köztársaság követelése maradt, amely a kongresszus szerint elvezet a nemzeti kérdés valódi megoldásához.

A parasztpártokkal történő együttműködést a „földmunkás mozgalmak bal-szárnyának erősítésével”, tehát *alulról* történő egységfronttal képzelték el. Ennek okait a Radić vezette Horvát Parasztpárt vezetőségének kormányba lépésében, s általában a nemzeti pártok és mozgalmak vezetőinek a szerb uralkodó körökkel történő egyezkedésében kell keresnünk, továbbá a Komintern egységfront-taktikájának megmerevedésében.

A határozatok konkretizálása, gyakorlati megvalósítása még mindig sok kívánnivalót hagyott maga után. Már említettük a párt vezetői között kirobbant éles polémiát a szakszervezetek kérdésében, amely éppen a kongresszus utáni időszakban érte el csúcspontját, s azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy Jugoszlávia *minden* szakszervezete a II. Internacionáléhoz fog csatlakozni. Jelentősen felerősödtek azok az irányzatok is a KP-n belül, melyek a Komintern 1924-es határozatára hivatkozva a kiválás *kötelességét* hangsúlyozták.^{1 2 5}

A Komintern Nyílt Levele Jugoszlávia Kommunista Pártjának tagjaihoz

1927-re a párt vezetőségében és a Független Szakszervezetekben (elsősorban a szabók és fémmunkások szövetségében, valamint Jugoszlávia Központi Munkás Szakszervezeti Bizottságában) kirobbant vita azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a forradalmi szakszervezetek *nemzeti irányokra* szakadnak, s hogy ez Horvátországon és Szlovénián kívül átterjed az ország más területeire is, ahol a kommunisták vezetésével működő Független Szakszervezetek már határozott befolyásra tettek szert. A párt történetének „legélesebb válságpillanatához érkezett”. A szakszervezeti vita határozott figyelmeztetés volt a párt nemzetiségi politikája finomításának irányába, a nemzeti elv figyelembe vételére a párt és a szakszervezeti mozgalom szervezeti felépítésében. A III. kongresszus ilyen konzekvenciákat nem vont le, megmaradt a területi (tartományi) titkárságok rendszerénél.^{1 2 6}

Eközben Jugoszlávia belpolitikai életében komoly változások érlelődtek, s külpolitikailag is defenzívába szorult. Kieleződtek a szerb-horvát uralkodó körök közötti ellentmondások, megkezdődött a burzsoá parlamenti rendszer és pártok megsemmisítése.

^{1 2 5}A III. kongresszusra készített határozati javaslat is a kiválásra helyezte a hangsúlyt, de ezt, mint láttuk, a kongresszus elvetette. Vö. *Dušan Lukač*: i. m. 234. – *Janko Pleterski*: i. m. 48. Ennek hangsúlyozása viszont elősegítette, hogy a párt vezetői egyre többet foglalkozzanak az egyes területek nemzeti sajátosságaival. Az 1927 januári községi választásokon, mikor a JuKP a szocialistákkal (SSJ) közösen lépett fel, a szlovének önálló nemzeti jellege és az egységes, szabad Szlovénia jelszavával, 15 ezer szavazatot kaptak.

^{1 2 6}Резолуција о организационом питању. Историјски архив. 126–133.

1927 elején a Horvát Parasztpárt kilépett a kormányból, s az Önálló Demokrata Párttal megalakította a Paraszt-Demokrata Koalíciót, amely a rendszer legerősebb ellenzékét alkotta. Sándor király és a hadsereg befolyása megnövekedett.

1926-ban Olaszország Albánia protektora lett, Olaszország közbenjárására Magyarország Rijekán át kijáratot kapott a Földközi-tengerre, Sztambolijiszi leverése után Bulgária is közeledett a fasiszta Olaszországhoz, s Görögország, Jugoszlávia egyik legszilárdabb partnere 1928-ban barátsági-együttműködési szerződést írt alá Olaszországgal.

Az események logikusan vezettek el a Horvát Parasztpárt képviselői ellen elkövetett szkupstina merényletkez, (lelőtték a HPP több képviselőjét, és Radićot is súlyosan megsebesítették) és a királyi diktatúra bevezetéséhez.

Ebben a helyzetben fordult a párt *zágrábi* helyi konferenciája 1928 februárjában azzal a kéréssel a Kommunista Internacionáléhoz, hogy segítsen a párt erőit szétziláló viták és frakcióharcok leküzdésében. Ez a konferencia választotta meg *Josip Broz Titót* a helyi pártvezetőség titkárává.¹²⁷ E konferencia készítette a Komintern Végrehajtó Bizottságát, hogy *Nyílt Levéllel* forduljon Jugoszlávia Kommunista Pártjának *tagjaihoz* 1928 májusában.¹²⁸

„A legélesebb válság pillanatában, melyet Jugoszlávia Kommunista Pártja valaha is átélt, abban a pillanatban, mikor X városban (Belgrád – S. E.) a frakcióharcok következtében a szakadás közvetlen veszélye áll fenn, mikor X városban a szakszervezetek megkezdik az elszakadást, s az a veszély fenyeget, hogy a párt és a szakszervezetek szakadása átterjed X városból a tartományokra és körzetekre is, s hogy a részleges szakadáshoz még nemzeti vonalon történő szakadás is társul, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága szükségesnek látja – azok után, hogy már többször hiába próbálta, hogy a vezetőség különféle kombinációjával megoldja a frakcióharcot, melyet évek óta kölcsönösen két csoport vív –, hogy belső pártjelenségekről szóló *Nyílt Levéllel* forduljon közvetlenül a jugoszláv párt tagjaihoz. Ebben a levélben felhívunk Benneteket, hogy alulról vessetek véget ennek a frakcióharcnak, amely megakadályozza a párt ideológiai és számbeli fejlődését, mind a munkásosztályhoz fűződő kapcsolatának megszilárdulását, mind pedig a párt megtisztítását legtöbb hibájától és hiányosságától.”¹²⁹

A párt, melynek tagjait valaha tízezrekben lehetett mérni – folytatódik a Levél –, alig háromezer tagot számlál, s szakszervezetei mindössze a munkásosztály 2%-át tömörítik. A balkáni háborús veszély és az „uralkodói reakció legrosszabb módszerei”, melyek előkészítik a katonai-fasiszta diktatúrát, súlyos helyzetet idéztek elő a Balkánon, s ez különleges feladatok elé állítja a jugoszláv kommunistákat. Éppen ezért fontos az egység megőrzése, hogy a párt ezen erőkkal szemben is teljesíteni tudja feladatát.

A párt vereségének s a jelenlegi állapotnak *fő okát* „a rendkívül súlyos objektív körülményekben” látja – s számításba veszi a kapitalizmus világméretű stabilizációját, a számszerűleg gyenge proletárbázist, s a rendkívül súlyos üldöztetést is. Ugyanakkor a KI véleménye szerint a vereség okait nemcsak itt kell keresni. „A felelősséget ezért a

¹²⁷ Vö. *Vladimir Dedijer*: Josip Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz. Novi Sad, 1953. 142.

¹²⁸ Отворено писмо члановима Комунистичке партије Југославије Историјски архив. 447–453.

¹²⁹ Uo. 447.

vereségért mindenekelőtt a párt felső vezetésének frakciózása viseli, amely nem csituló hajszájával a pártot állandóan dezorganizálta, ellenséges csoportokra szaggatta, s ezzel gyengítette harci képességét.”¹³⁰ A párt bolsevizálásáért vívott *ideológiai harc* egészségtelen *frakciós formát* öltött, annak ellenére, hogy a KI már többször és sokféle formában figyelmeztetett ennek veszélyeire. Mindkét frakció vezetője, mind Rajko Jovanović, mind Sima Marković részt vettek azon határozatok meghozatalában (Jovanović például ott volt a KI VB IV. kibővített plenumán), melyek a frakcióharcok beszüntetését jelölték meg a párt egyik központi feladatává. Ennek ellenére azok végrehajtása érdekében semmit nem tettek, a „párt vezetősége polarizálódott és állandó vitaklubba változott”, s előtérbe nyomult a „skolasztikus okoskodás”¹³¹

Miután a viták csupán az „állandó specialistákat” elégítették ki – az alapszervezetek mintegy a „saját életüket” élték, a KB tényleges irányítása nélkül.¹³²

Ezért a helyzetért a Levél *mindkét* csoport vezető köreit egyformán hibáztatja – míg a vezetőség többi tagját passzívításért. A KI VB emiatt segíteni fogja egy újabb kongresszus összehívását, amely olyan KB-t kell válasszon, amely élvezi az egész párttagság bizalmát. Ennek az új vezetőségnek „a párt egészséges proletármagjából” kell kikerülnie.

A frakcióharc leküzdése, a párt szakadásának megakadályozása, egy munkaképes vezetőség megválasztása és a tömegkapcsolatok létrehozása „*ennek az órának*” a feladata – s felelős érte minden párttag és pártszervezet.

A KI Nyílt Levele ezúttal drámai módon vetette fel a vezetőség válságának kérdését, név szerint említve a két frakció vezetőit és tagjait – s ezúttal a párt *tagságához* fordult, vessen véget az áldatlan állapotnak. Világossá vált, hogy a JuKP III. kongresszusának azon kísérlete, hogy a két frakció *kombinációjával* oldja meg a vitás kérdéseket, sikertelen volt. A belgrádi és eszéki pártszervezetek S. Marković, Laza Stefanović és csoportja hatására ugyanis nem ismerték el a III. kongresszuson megválasztott vezetőséget. A KI VB ezért úgy látja, hogy a párt jelenlegi értelmiségi vezetése csődött mondott. A „legjobb munkás-elemekből” álló vezetőség azonnali megalakítását a KI minden erejével segíteni fogja, de ezért minden pártszervezet és párttag is felelős.

Végül a Nyílt Levél felszólítja Jugoszlávia kommunistáit, támogasson minden helyi kezdeményezést, amely a frakciózás ellen irányul.¹³³

A Nyílt Levél *megszületése*, a pártszervezetek *állásfoglalásai* a benne foglaltak *mellett*¹³⁴ azt bizonyítják, hogy az országon *belül* is felerősödött a válság leküzdésének

¹³⁰ Uo. 448.

¹³¹ A Levél ilyen „skolasztikus okoskodásnak” minősíti az 1926 óta folyó vitát a szakszervezetek ún. frontális vagy parciális egyesüléséről, amely Sima Marković és Pavle Pavlović között folyt. Még ha igaz is, hogy a vita időnként skolasztikus okoskodássá fajult, ennek valódi okait mélyebben kell keresni. A vita visszavezethető Jugoszlávia belső helyzetének eltérő értékelésére s az ebből fakadó módszerek különbözőségére. Mindez nem változtat azon, hogy ez a vita s annak módszerei sodorták válságos helyzetbe Jugoszlávia Kommunista Pártját. Ennek megoldása nélkül lehetetlenné vált a munkásmozgalom konszolidációja. A vitát részletesen elemzi *Nadežda Jovanović*: i. m.

¹³² Отворено писмо члановима Комунистичке партије Југославије. Историјски архив. 449.

¹³³ Uo. 450–453.

¹³⁴ Историјски архив. 454–459.

óhaja, s kikristályosodtak személyi feltételei is. Ez pedig alapját képezhette volna a már korábban kialakult és elfogadott, fő vonalaiban helyes nemzetiségpolitika *gyakorlati* megvalósításának, illetve finomításának.

A JuKP IV. kongresszusa a nemzetiségi kérdésről

A közös kiútkeresés olyan hallatlanul kiélezett belpolitikai helyzetben indult el, mikor az SHS Királyság eddigi történelmének talán legmélyebb politikai, majd gazdasági válságát élte át. Ez a válság szükségszerűen jelentkezett nemzeti ellentétek, elsősorban szerb-horvát ellentétek formájában is.

A HPP elleni szkupstinai merénylet elindította a politikai erőviszonyok átcsoportosulását, s hatásos érvet szolgáltatott a király és a hadsereg számára a nyílt katonai diktatúra bevezetésére.¹³⁵

A másik tényező, melyet figyelembe kell vennünk a IV. kongresszus, s általában a párt továbbfejlődésének, kiútkeresésének, így nemzetiségpolitikájának értékelésénél is: a Komintern politikájában bekövetkezett változás, melyet „osztály osztály ellen” taktikaként ismerünk.

Jugoszlávia Kommunista Pártja IV. kongresszusa fennállása 10. évfordulója előestéjén, 1928 októberében, *Drezdában* ült össze. Munkáját már az új pártvezetőség irányította, Đuro Đaković titkár vezetésével.¹³⁶

Elsőrendű feladata a párt egységének helyreállítása, a belső pártviszonyok rendezése, akcióképes vezetőség megválasztása a KI VB Nyílt Levelének szellemében, s a párt feladatainak kitűzése volt a Komintern VI. kongresszusa határozatai alapján.

A kongresszuson *nem* szerepelt külön napirendi pontként a nemzetiségi kérdés, hanem a „*Határozat Jugoszlávia gazdasági és politikai helyzetéről és a JuKP feladatairól*” szülő rész foglalkozott vele.¹³⁷

A határozat a forradalom lehetőségét optimistán ítélte meg (mely akkor nemcsak a jugoszláv kommunisták sajátossága volt), amikor ezt írta: az ország a mai kapitalista Európa „bizonytalan és labilis tagja”, *általános* válságban van, mely a forradalom útjára téríti a munkásosztályt és „megnyitja a forradalom perspektíváját”.¹³⁸

Az egész Királyság válságát elemezve konstataálta a horvát nép fokozódó elnyomását, a Horvát Parasztpárt kiegyező politikájának csődjét „a parasztok legszélesebb tömegei előtt”, s általában a rendszer bázisának leszűkülését, a nemzeti mozgalmak bázisának kiszélesedését.¹³⁹

Elemezve Jugoszlávia népeinek, nemzetiségeinek helyzetét, mozgalmait, illetve azok nemzeti *függetlenségi* törekvéseit, megállapítja: a HPP képviselői elleni merénylet jeladás

¹³⁵ Az 1927–1929 közötti belpolitikai helyzet árnyalt elemzését adja *Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941* (Iz povijest hrvatskog pitanja). Zagreb, 1974. Knj. 1. 15–36.

¹³⁶ A régi vezetőséget már a kongresszus megnyitása előtt leváltotta a Komintern.

¹³⁷ Резолуција о привредном и политичком положају и Југославији и о задацима КПЈ. Историјски архив. 146–165.

¹³⁸ Уо. 146–147.

¹³⁹ Уо. 152–153.

volt” a *horvát* paraszttömegek számára a monarchia elleni és Horvátország önrendelkezési jogáért és nemzeti függetlenségéért vívott harc fellángolására. *Crna Gorában*, melyet megfosztottak állami függetlenségétől, a nagyszerb burzsoázia gyarmatosító politikája szintén a függetlenségi törekvéseket erősítette. Elítélte a Belső Makedón Forradalmi Szervezetet, amely „a bolgái ellenforradalmi burzsoázia vak eszközévé vált”. Ezzel az elszakadással a *makedón* forradalmi szervezet nem szűnt meg, folytatódik a határozat, „csak fejlődésének új szakaszába lépett”. Az *albán* néppel szemben a belgrádi kormány szintén elnemzetlenítő politikát folytat. Ugyanez a helyzet Észak-Vajdaság *magyar* területein, melyet „Jugoszlávia a trianoni békeszerződéssel annektált”. Még a szlovéniai helyzetet is úgy értékelte, mint ahol fokozódott a „nép akarása” egy független Szlovénia megteremtésére. Az elnyomott nemzetek harcát azonban „a világforradalom korszakában, a nemzeti felszabadító mozgalmak jelenlegi szakaszában a Balkánon, az elnyomott nemzetek burzsoáziája nem tudja többé végigvinni”. Az elmúlt 10 év ugyanis igazolta e körök „nemzeti-reformista, áruló jellegét”.¹⁴⁰

A JuKP stratégiáját, taktikáját és további feladatait meghatározva a kongresszus rámutatott, hogy bár a nemzeti mozgalmak „objektív tartalmukat tekintve” burzsoá-demokratikus jellegűek, de az imperializmus korszakában e burzsoá demokratikus forradalmak is a „proletár világforradalom részét képezik”, annak átmeneti szakaszát jelentik. Ma már a burzsoá-demokratikus forradalom „nem mint a burzsoázia győzelme képzelhető el”, hanem mint „a *munkások és parasztok demokratikus diktatúrája, a szovjetek bázisán*”, balkáni méretekben, „megalakítva a föderatív munkás-paraszt köztársaságot a Balkánon”.

A kongresszus határozata vitába szállt a „tisza osztályharc” híveivel (Marković, Pavlović és mások), akik azt hirdették, hogy *csak* szocialista forradalommal lehet megoldani Jugoszlávia válságát, s szembe állították a munkás-paraszt hatalmat a burzsoá demokratikus forradalommal. „A burzsoá demokratikus forradalom *átmeneti periódus* a szocialista forradalomba, amelyben már kezdettől fogva és *most* is a JuKP végre kell hogy hajtsa a burzsoá demokratikus forradalom átnövését a szocialista forradalom első szakaszába . . .” a proletariátus és a szegényparasztság osztályharcával, a nemzeti-reformista burzsoázia elleni harccal, a nemzeti mozgalmak vezető szerepéért vívott küzdelemmel.¹⁴¹

A pártkongresszus tehát, miközben felvette a harcot a „tisza osztályharc” híveivel, maga is *szektás* módon értelmezte, a KI akkori irányvonalának megfelelően, egyrészt a munkás-paraszt demokratikus diktatúra fogalmát, másrészt a szövetségi politikát.

A „világforradalom részét képező”, s ily módon értelmezett munkás-paraszt demokratikus diktatúra megteremtésének fő bázisát a JuKP a nemzeti mozgalmakban látta, melyek „objektív tartalmukat tekintve burzsoá-demokratikus forradalmi jellegűek”. A határozat a párt egyik legfontosabb feladatát a nemzeti elnyomás és annak rendszere elleni küzdelemben látta. Mivel az önrendelkezés az elszakadásig jelszó az utóbbi időben különösen aktuális jelentőséget kapott, úgy vélték, hogy e jelszó *konkretizálása* „a tömegek minden olyan akciójának támogatását jelenti, amely a *független Horvátország* megalakulására vezet”. De a nemzeti elnyomás elleni harcban a párt Szerbiában is az első

¹⁴⁰ Uo. 153–154.

¹⁴¹ Uo. 157.

sorokban kell álljon, „elismerve nyíltan az elszakadás és a nemzeti elnyomás elleni fegyveres felkelés jogát . . .”¹⁴²

Úgy vélték, ha támogatnak minden elszakadási akciót, felgyorsítják a forradalmi folyamatot. Ez vonatkozott Jugoszlávia valamennyi nemzetére, nemzetiségére (Crna Gora, Makedónia, albánok), beleértve a vajdasági magyarokat is. A nemzetiségek kapcsán azonban a határozat hozzátette, hogy a „függetlenség mindent megold” képlete hibás, hiszen a „magyar munkások és parasztok nem várhatják felszabadulásukat az angol imperialistáktól és a Horthy-rezsimtől, hanem csak Jugoszlávia többi elnyomott nemzetének munkásaival és parasztjaival vívott közös harctól”, a közös ellenség, a vajdasági magyar és német burzsoázia ellen.¹⁴³ A függetlenség követelését emellett össze kell kapcsolni a munkás-paraszt köztársaságok balkáni föderációjának gondolatával.

A kongresszus helyesen hangsúlyozta a nemzeti mozgalmak megerősödését és rendkívüli szerepét a forradalmi harc szempontjából, reálisan látta a Radićék elleni szkupstinai merénylet polarizáló hatását is.

A nemzeti kérdésben hozott határozat értelmében a független Horvátország, Szlovénia, a független és egyesült Makedónia, Albánia létrehozása a burzsoá Jugoszlávia szétzúzására, megdöntésére irányult, a munkás-paraszt hatalomért, s az így megalakult kisállamok balkáni föderációjáért. Ugyanakkor túlértékelték a nemzeti mozgalmakban rejlő kiválási, szeparatista tendenciákat, mikor a hangsúlyt, elsősorban a horvátok és szlovének esetében, az ilyen erők támogatására helyezték. Bár a 20-as évek második felében valóban felerősödtek egyes mozgalmakban a szeparatista tendenciák, a nagy tömegbázissal rendelkező nemzeti mozgalmak, pártok és pártkoalíciók (Horvát Paraszt-párt, Paraszt-Demokrata Koalíció, crnagorai föderalisták, stb.) elsősorban a föderalizmus jelszavával léptek fel.¹⁴⁴

A IV. kongresszus a nemzeti, nemzetiségi kérdésben nem hozott újat, inkább hangsúlyeltolódásról beszélhetünk a kiválás irányába. A továbblépés fő feltétele az adott helyzetben a pártvezetés krónikus válságának és a pártszakadás teremtette helyzet megoldása volt, összekapcsolva azt egy helyes politikai program megfogalmazásával. Erre utalt Togliatti (Erkoli), a KI képviselője kongresszusi felszólalásában: „A belső pártproblémák helyes megoldását csak akkor lehet megtalálni, ha olyan körülményeket teremtünk, s olyan körülmények lesznek, hogy a párt nemcsak dolgozni, de győzni is tud, és nemcsak a munkásosztály többségét, de a parasztság és a nemzetileg elnyomott tömegek többségét is vezetni tudja.”¹⁴⁵ Togliatti azokkal a törekvésekkel szemben mondta ezt, melyek, mint Marković is, a belső pártproblémákat igyekeztek minden egyéb kérdéstől, feladattól elválasztani, s a kongresszus figyelmét személyi, apró kérdésekre irányítani.¹⁴⁶ A kiválás hangsúlyozása viszont, párosulva a közeli forradalom lehetőségével, a szektás módon

¹⁴² Уо. 162.

¹⁴³ Уо. 163.

¹⁴⁴ 1928 nyarán a király és környezete ismét felelevenítette az ország „amputációjának” gondolatát, mint a politikai, gazdasági válságból történő kilábalás és uralmuk megtartásának egyik lehetséges eszközét. Vö. Ferdo Čulinović: i. m. 535.

¹⁴⁵ Говор претставника ЮО КИ друга Ерколи на IV конгресу КПЈ. Историјски архив. 460.

¹⁴⁶ Уо. 461.

értelmezett szövetségi politikával, jelentősen leszűkítette a lehetséges szövetségesek körét.¹⁴⁷

A belső pártviszonyokkal foglalkozó határozat önkritikusan elemezte a párt eddigi történetét, elsősorban a párton belüli frakcióharcok okait kutatva.¹⁴⁸ A *gyakorlati* pártmunka kapcsán rámutattak a határozatok s azok megvalósítása közötti szakadékra, az egységes cselekvés hiányára. Egyben figyelmeztetett ennek megismétlődésének veszélyére, nehogy a Nyílt Levéllel ismét csak „plátói szolidaritást” vállaljanak egyes vezetők és szervezetek. A III. kongresszus utáni hibákat egyoldalúan *jobboldaliaknak* minősítette, melynek okait az ország társadalmi, gazdasági struktúrájában (kispolgárság, agrárország), a fehérterror nehézségeiben és a „provincializmusban”, azaz a nemzetközi munkásmozgalomtól való izoláltságban jelölte meg.¹⁴⁹

A jobboldaliság megjelenési formáinak felsorolásánál érezhető leginkább, hogy a zágrábi pártszervezet elindította megújulási folyamat, amely a határozat szerint is időben megelőzte a KI Nyílt Levelét,¹⁵⁰ szektás jelenségekkel fonódott össze. Ebbe a kategóriába sorolták ugyanis az alulról jövő egységfront kizárólagosságát, s általában mindenféle legális illúzió elvetését, azt, hogy KP „mindig meg kell mutassa politikai arcát”.¹⁵¹

A párt belső helyzetének megjavítása érdekében a határozat helyesen hangsúlyozta az *elméleti* kritika fontosságát, a belső pártdemokrácia bevezetését az illegalitás feltételei között is, a „normális harc” feltételeinek megteremtését a kongresszus és a KI határozatai alapján úgy, hogy ez ne vezessen újabb frakcióharcokhoz. Leszögezte: vezetőket elsősorban üzemi munkásokból és szakszervezeti tagokból kell választani.¹⁵² A párt váltságának megoldása érdekében a kongresszus megelőzte azokat a feladatokat, melyek biztosítják majd a megújulást, a párt tömegkapcsolatainak helyreállítását. Ezek közül egyik legfontosabb volt az ún. tartományi (pokrajinski) bizottságok létrehozása, melyeket Szerbia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Crna Gora, Makedónia és a Vajdaság területén szerveztek meg.¹⁵³ Bár a határozat nem írta le ezek konkrét szerepét – mégis lehetőséget adott az egyes nemzeti, nemzetiségi területek sajátosságainak jobb megismerésére, s ezen ismeretek alkalmazására a gyakorlati pártmunkában.

A feladatok között szerepelt még a normális viszony helyreállítása az Egyesült Szakszervezetekkel, kommunista frakciók segítségével, a párt technikai apparátusának

¹⁴⁷ A határozat eleve kizárta a nemzeti mozgalmak vezetőivel történő együttműködést, s a fő tüzet a szociáldemokratákra, mindenféle legális illúzió, valamint a Paraszt-Demokrata Koalícióval történő együttműködés ellen irányította.

¹⁴⁸ Резолуција о унутрашње – партијским односима. Историјски архив. 166–182р

¹⁴⁹ Уо. 180.

¹⁵⁰ Уо. 179.

¹⁵¹ Уо. 180–181.

¹⁵² Togliatti, a Komintern küldötte, kongresszusi beszédében követelte, hogy Marković távozzék a belgrádi pártszervezetből, s „oda menjen, ahová a párt küldi”. Ha viszont nem fogadja el a kongresszus határozatait, ki kell zárni a pártból. De mivel Marković a párt egyik legrégebb vezetője, még a kongresszus idején ismerje el hibáit, s nyújtsa garanciákat (levél az elszakadt belgrádi szervezethez; válják ki ebből a szervezetből), melyek biztosítják a további frakciózás beszüntetését. A kongresszus után Marković a Kominternben dolgozott, később a személyi kultusz áldozata lett. Вö. Говор претставника ИО КИ друга Ерколи на IV конгресу КПЈ. Историјски архив. 466.

¹⁵³ Резолуција о унутрашње – партијским односима. Историјски архив. 181.

kiépítése a pártmunka minden szintjén, az ipari munkásság bevonása, a konspiráció megszilárdítása, az ideológiai nevelőmunka fokozása, a pártsejtek kiépítése és megerősítése, a pártfegyelem megszilárdítása, a vezetők és a tagság kölcsönös bizalmának helyreállítása.¹⁵⁴

A párt azonban a IV. kongresszus nagy horderejű feladatait a 20-as években már nem tudta végrehajtani. A január 6-i diktatúra, amely betiltott minden politikai pártot, „egyes számú ellenségének” a kommunistákat minősítette, s elsősorban ellenük alkalmazta a terror minden eszközét.¹⁵⁵

*

A JuKP nemzetiségpolitikai koncepciójának alakulása az 1920-as években *irányát* tekintve helyes volt. Ugyanakkor egy állandóan jelenlevő *kiegyensúlyozatlanságot* érzékelhetünk, amely az okok mélyebb rétegére, a JuKP szervezeti – politikai – ideológiai egységének gyengeségére vezethető vissza. Jugoszlávia Kommunista Pártja történetének e kérdései meghaladják már tanulmányunk kereteit. Jelezni kívánjuk azonban, hogy végső soron e problémák mögött is Jugoszlávia gazdasági-társadalmi fejlődésének kiegyensúlyozatlansága és sajátos problémái rejlenek. Alapvetően az, hogy a Jugoszláviát alkotó népek nemzetté válásának folyamata nemcsak, hogy nem fejeződött be az államiság létrejöttével, de az egységes állam megteremtődésének sajátosságai miatt is bonyolultabban és igen heves formákban jelentkezett, miközben a munkásosztály kialakulása, fejlődése és osztállyá szerveződése még javában tartott. A JuKP politikájának és különösképpen nemzetiségpolitikai koncepciója formálódásának *gondjait* tehát e tényezőkkel kell összefüggésbe hozni és hiba lenne csupán néhány vezető szubjektív hibaival magyarázni.

A JuKP nemzetiségpolitikai koncepciója tulajdonképpen „logikusan” fejlődött. Nem véletlenül vetődött fel először az „egységes nemzet” koncepciója. Arról lehet szó, hogy az osztályharcok, nemzeti küzdelmek *korábbi* történelmi tapasztalatai (1918 előtt) elsősorban a délszlávokat *összekötő* mozzanatokra utaltak. Az új és áhított délszláv állam kialakulásakor az *együttélés és annak konfliktusai során* derülhetett csak ki, hogy mennyi sajátos vonás, külön érdek is jelen van a fiatal délszláv államban.

Az SHS Királyság létrejöttékor a délszláv nemzeti mozgalmak korábbi, alapvető igényei, úgy látszott, kielégültek (független, egységes állam, nyelvhasználat, oktatás stb.). A néptömegek ezért elsősorban osztálycéljaikért („szociális” célok) küzdöttek, s a JuKP 1918–20 között joggal figyelt e mozzanatokra.

De az egységesnek tűnő uralkodó osztályok mögött már az együttélés első napjaitól kezdve látnunk kell a szerb burzsoázia hegemon törekvéseit, s a többi nemzet uralkodó köreinek ellenérdekeit. A felszakadó nézeteltérések és ütközések mögött pedig a *várt* nemzeti egyesülés helyett a szerb, horvát, szlovén és makedón *nemzetté válás* folyamatának felgyorsulását és ütközését. Az egyes nemzeti burzsoáziák eltérő érdekei mögött kétségtelenül megtalálható a sajátos nemzeti arculat, tudat, érdek *markánsabbá válása*. Ez

¹⁵⁴ Uo. 182.

¹⁵⁵ 1929. ápr. 25-én „szökési kísérlet” közben az osztrák-jugoszláv határon lelőtték Đuro Đakovićot, a párt szervező titkárát és Nikola Hečimovićot, a Vörös Segély titkárát. A terror idején a párt szinte valamennyi vezetőjét megölték, bebörtönözték vagy emigrációba kényszerítették.

lett a domináns és politikailag látható. Ez viszont az SHS államon belüli gazdasági szintkülönbségeket, a belső piac és gazdaság gyengéit is jelzi, s ebben az összefüggésben a munkásosztály létrejöttének problémáira, eltérő körülményeire is utal.

E folyamatokat értékelve kereste a JuKP az együttélés perspektívkusan tartós kereteit, formáit, és jutott el a *föderáció* gondolatáig, melynek keretei egyelőre mozgásban vannak.

Úgy hisszük, a JuKP koncepciójának gyengéi, időszakonkénti egyensúlyvesztései döntően ebből az objektív helyzetből fakadtak. Abból, hogy az 1920-as évek folyamán dőlt el, s a 30-as években vált egyértelművé, hogy a jugoszláv államon belül a nemzetté válás folyamatában nem az egymáshoz közeledés, egyesülés, nem egy „jugoszláv nemzet” kialakulásának *verziója* – tendenciája győzött, hanem az egyes „törzsek” váltak önálló nemzetekké, illetve vált nemzeti karakterük markánsabbá.

Csak hipotetikusan vetjük fel: a nemzetté válás e két tendenciájának, két alternatívájának harca zajlott a 20-as években, s az ideológiai szférában ennek lecsapódását figyelhetjük meg. A Jugoszláv Kommunista Párt a nemzetté válás e különös, bonyolult kohójában, mint aktív résztvevő, természetesen maga is tükrözte e tendenciák küzdelmét. S a párton belül jelentkező szubjektív tényezők (köztük a szociáldemokrata örökség le nem becslhető hatását és problémáit) ennek alárendelten és ezzel összefüggésben kell szemlélnünk. Ugyanakkor a jugoszláv belpolitikai és az általános európai események egyre sürgetőbben vetették fel e szubjektív akadályok elhárítását, hogy a jugoszláv kommunisták megvalósíthassák a párt szervezeti, eszmei újjászületésének történelmi feladatát.

E. A. Sajti:

RECHERCHE DE VOIE LA FORMATION DE LA CONCEPTION DE POLITIQUE MINORITAIRE DU PARTI COMMUNISTE YUGOSLAVE DANS LES ANNÉES 1920

(Résumé)

L'auteur examine à partir des actes et des décrets du Komintern la conception de politique minoritaire du Parti Communiste Yougoslave de sa fondation jusqu'à la naissance de la dictature de 6. janvier 1929.

L'étude analyse la prise de position, les avis et l'évolution des avis des congrès, des organismes directeurs et certains dirigeants du parti à propos du problème des minorités nationales, et c'est en rapport avec les changements de la situation intérieure et internationale de la Yougoslavie. Elle expose également à fond les débats poursuivis au Komintern au sujet de la situation et la conception de politique minoritaire du P. C. You.

L'auteur constate que dans les années 1920. la politique minoritaire du P. C. You. évolua en bonne direction. D'autre part il y avait constamment présent un certain déséquilibre perceptible qu' il ramène aux faiblesses de l'unité d'organisation, politique et idéologique du parti. Derrière ces questions se dérobent justement les problèmes spécifiques de la Yougoslavie, la déséquilibre de son évolution économique et sociale. Ces problèmes consistent dans le fait que le processus par lequel les peuples constituant la Yougoslavie se formèrent en nation ne se termina pas par la constitution de l'état intégral, mais évolua à travers les conflits violents à cause des particularités de la formation de cet état. Cependant le développement et la structuration de la classe ouvrière furent encore également en

cours. C'est dans cette situation complexe que le P. C. You. chercha les formes stables de la coexistence et arriva à reconnaître le caractère multinational du pays, à l'affirmation de l'autodétermination, à l'idée de la réorganisation du pays, dont les cadres furent encore en mouvement, sur une base fédérale. C'est en fondant son opinion sur les informations concrètes que l'étude, tout en restant hypothétique, suggère: Les faiblesses, le déséquilibre périodique de la conception du P. C. You. proviennent du fait que dans le processus de formation en nation la version de la constitution de "la nation yougoslave" ne triompha pas au sein de l'état yougoslave mais c'est certaines "tribus" qui se formèrent en nation autonomes, ou plutôt leurs caractères devinrent plus accentués. Ce processus se joua dans les années 1920. mais ne fut univoque que dans les années 1930. La lutte entre ces deux tendances de la constitution de la nation intégrale se poursuivit dans les années 20. Les combats qui s'engagèrent dans les sphères idéologiques et politiques se manifestèrent comme les phénomènes de ce processus. Le P. C. You., comme participant actif de ces combats, refléta également la lutte des tendances, L'auteur juge dans son étude les fautes d'un caractère subjectif commises au sein du P. C. et l'héritage non dénigrable de la social-démocratie en rapport avec les questions mentionnés ci-dessus.

Cependant la politique intérieure yougoslave et les événements généraux européens suggèrent d'une façon de plus en plus insistante la nécessité de vaincre les obstacles intérieurs subjectifs. Les discussions poursuivies au sein du Komintern et les décrets du Komintern favorisèrent la réalisation de ce processus. Leur influence fut particulièrement renforcée par le besoin du renouvellement à l'intérieur du P. C. You, surtout à partir du moment où ce besoin de renouvellement put s'appuyer sur une stratégie et une tactique plus manœuvrées du Komintern même. Mais à la fin de la décennie on observe un arrêt subit sur ce plan. L'auteur voit les causes de cet arrêt dans la situation intérieure du P. C. You., dans l'enraidissement de la politique du mouvement communiste international et du P. C. You. (la politique de "classe contre classe") et dans la terreur croissante contre le parti.

La base de la conception de politique minoritaire leninienne du Parti Communiste Yougoslave se forma au bout des années 1920, au cours de grandes discussions de la décennie. Ces thèses continuèrent à murir quelques années plus tard, dans la pratique et la lutte, créant une des conditions importantes du renouveau théorique et d'organisation du parti.

Э. Шаїту:

НА ПЕРЕПУТЬЕ.
ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИКИ ПО НАЦИОНАЛЬНОМУ
ВОПРОСУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЮГОСЛАВИИ
В 1920-ЫЕ ГОДЫ

(Резюме)

На основе югославских источников, разработок, протоколов и решений Коминтерна, автор изучает формирование концепции Коммунистической партии Югославии по национальной политике, начиная с образования партии до возникновения диктатуры 6-го января 1929 г.

В связи с изменением внутреннего и международного положения Югославии в статье анализируются позиции и мнения съездов, конференций, руководящих органов и отдельных руководителей партии, а также развитие этих позиций и взглядов по национальному вопросу. Подробно представлены и дискуссии, которые проведены в Коминтерне о положении КПЮ и его позиции относительно национальной политики.

Автор приходит к выводу, что в 1920-х годах национальная политика КПЮ развивалась в правильном направлении. В то же время была заметна и постоянно присутствующая неуравновешенность, которую автор сводит к слабости организационного, политического и идеологического единства партии. За этими же проблемами скрывается неуравновешенность

и специфические проблемы общественно-Экономического развития Югославии. Автор намечает это в том, что возникши единое государство процесс превращения входящих в состав Югославии народов в нацию еще не окончился и, вследствие свойств образования Югославии, она развивалась при сильных конфликтах в то время, как в самом полном разгаре продолжался еще и процесс возникновения, развития и классовой организации рабочего класса. В такой сложной ситуации КПЮ искала перспективно прочных рамок и форм сосуществования и добралась до осознания многонационального характера страны, до положительного отношения к самоопределению, до мысли федеративного преобразования страны, рамки которого пока были в движении.

Подкрепляя данными, но пока только в нарте гипотеза, автор статьи ставит: слабости и периодическая потеря равновесия концепции КПЮ вылились из того, что в течение 1920-х годов решилось, и в 1930-х годах стало недвусмысленным то, что в процессе превращения в нацию в югославском государстве победила не версия возникновения „югославской нации”, а отдельные т. н. „племена” стали самостоятельными нациями, вернее их национальный характер стал более подчеркнутым. В 1920-х годах произошла борьба этих двух тенденций становления нации. В борьбе идеологической и политической сфер нужно видеть явления этого более глубокого процесса. В этой горниле превращения в нацию сама КПЮ, как активная участница борьбы, тоже выразила борьбу этих тенденций. В связи с этим и подчиненно этому получили в статье оценку субъективные ошибки внутри КП и недооцениваемое социал-политическое наследство.

В то же время внутренняя политика Югославии и общеевропейские события все более настоятельно выдвигали необходимость преодоления внутренних субъективных препятствий. Споры и решения Коминтерна в значительной мере содействовали этому процессу. Их влияние особенно усилилось, когда оно столкнулось с требованием обновления внутри КПЮ и когда данное двойное стремление могло опираться на гибкую стратегическую и тактическую линию Коминтерна. В конце десятилетия заметна некоторая приостановка в данной области. Причины этого в статье объясняются внутренним положением КПЮ, отвержением политики международного коммунистического движения и КПЮ (политики „класс против класса”) и усиливающимся террором против партии.

К концу 1920-х годов в ходе бурных споров десятилетия сложились основные черты концепции ленинской национальной политики КПЮ. Несколько лет спустя эти взгляды продолжают создаваться уже в практической деятельности и борьбе, создавая одну из важных предпосылок идейного, организационного обновления партии.

Tilkovszky Loránt:

TÖREKVÉSEK A MAGYARORSZÁGI NÉMET MOZGALOM RADIKALIZÁLÁSÁRA (1932–1933)

A mozgalom „holtpontja” Károlyi Gyula kormánya idején

A magyarországi német kisebbség nemzetiségi jogai fokozatos, óvatos érvényesítésére Bethlen politikája keretében megindult folyamat az 1920-as évek végére elakadt, és felerősödött a magyar társadalom sovinizta erőinek befolyása. Ezek azzal érveltek, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület nemzeti öntudatosító tevékenysége, s a kisebbségi népiskola-rendszer megkezdett kiépítése kockára teszi a trianoni országterület viszonylatában már jelentősen előrehaladt asszimiláció eredményeit, anélkül hogy legkevésbé is realizálódna azok a revíziós kisebbségpolitikai várankozások, amelyeket a kormány ehhez az „engedményes” nemzetiségpolitikához fűz. A weimari Németország, amelynek nemcsak sajtója és a külföldi németiséggel foglalkozó társadalmi szervezetei, hanem hivatalos diplomáciája is a magyarországi német kisebbség helyzetének kielégítő rendezését sürgeti, egyáltalán nem honorálja a magyar kormány ez iránti készségét azzal, hogy a kisantant-országok német kisebbségeit az ottani magyar kisebbségekkel való együttműködés érdekében megfelelően befolyásolja. Márpedig ellenszolgáltatás nélkül tenni nemzetiségpolitikai engedményeket – felelőtlen, hazafiatlan cselekedet, egy megcsontított nemzet egységének öngyilkos bomlasztása e felfogás szerint. Ennek ódiúmat óvakodott magára venni a katolikus egyház, amelyre mint a német községek népiskolái túlnyomó többségének fenntartójára, a német anyanyelv bevonásával a vegyes tannyelvű oktatás bevezetése hárult, s ebben az atmoszférában a kormány sem érezte magát elég erősnek, hogy megkövetelje tőle ennek végrehajtását.

Az a körülmény, hogy formálisan a német kultúregyesületen belül, de valójában az attól való függetlenségét megőrző Sonntagsblatt köré tömörülve, Jakob Bleyer és Guido Gündisch* vezetése alatt egy külső, németországi segítségre támaszkodó, és a kisantant-országok német kisebbségi vezetőivel is titokban együttműködő irányzat igekezett

*Tekintettel arra, hogy tanulmányunk témája kifejezetten a magyarországi *német* mozgalom, az abban szereplők neveinek írásmódját illetően azt az eljárást követjük, hogy a magukat önérzetesen németnek valló és mint német nacionalisták szerepet vállaló személyek nevét németes formában (Jakob Bleyer) írjuk, tekintet nélkül arra, hogy mint magyarországi egyetem tanára, parlamenti képviselő stb. magyar fórumok előtt a magyar írásmódnak megfelelően használták nevüket (Bleyer Jakab). Ehhez következetesen maradunk akkor is, ha a német nacionalista mozgalom egyik-másik öntudatos résztvevőjének magyarosított vezetékneve volt, vagy ahhoz esetleg még kifejezetten magyar jellegű keresztnév is járult (pl. Árpád Török). Magyaros írásmódot tartunk viszont indokoltnak azokban az esetekben, amikor német származású, német nevű, de magyarosodott, magyar öntudatú személyek vesznek részt a magyarországi német mozgalomban, elsősorban nem a német, hanem a magyar nemzeti szempontokat tartva szem előtt (Gratz Gusztáv, Steuer György, Bonitz Ferenc stb.)

mindinkább magához ragadni a magyarországi német mozgalom tényleges vezetését, megnehezítette a kormány nemzetiségpolitikai helyzetét a sovinszta támadásokkal szemben. Ezek leszerelésére Bethlen megnyírbálta a német pénzzel dolgozó bleyeri irányzatnak az 1931. júniusi parlamenti választásokhoz fűzött reményeit, s megosztó taktikájával előidézte Bleyer szakítását harcostársával és riválisával, Gündischsel. E sikert azonban erősen gyöngítette a bleyeri mozgalom illegális politikai vezetőszerének, a Deutsche Arbeitsgemeinschaftnek ezt követő létrehozása. Bleyer ugyanis ennek segítségével intenzívnálni és – az általa nevelt német főiskolások unszolására – radikalizálnni törekedett mozgalmát, hogy Németország nagyobb figyelemmel legyen rá azokon a tárgyalásokon, amelyeket a magyar kormánnyal fog folytatni. Bethlen 1930. novemberi berlini látogatását követően 1931. márciusában a magyar kormány egy memorandumot nyújtott át a német kormánynak, amelyben a magyarországi német kisebbség helyzete rendezésének ügyét összekapcsolta a kisantant-országokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés ügyével. A német kormány december 1-i válasza azonban az utóbbi vonatkozásban lényegében elutasító volt, s ez nemcsak a német részről Wilhelm Solf nyugalmazott diplomata, magyar részről Teleki Pál volt miniszterelnök vezetésével kiküldeni szándékozott delegációk tárgyalását odázta el, hanem Károlyi Gyula kormányát a bethleui nemzetiségpolitikától való eltávolodásra is készítette: nem látta értelmét a német kisebbségnek teendő engedményeknek.

A berlini magyar követ, Kánya Kálmán, 1932. február 23-án közölte Solffal a magyar kormány álláspontját: a kisantant-államokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés elől kitérő német válasz folytán nem lát lehetőséget arra, hogy a magyarországi német kisebbség kérdésére szorítókozó tárgyalásokra kerüljön sor. E közlést Solf némi meglepetéssel fogadta, s békülékeny hangnemben fejtegette: csupán arról van szó, hogy a német kormány nem követelheti meg a német kisebbségektől a magyar irredenta mozgalom támogatását, de kész közbenjárni, hogy azok az ottani magyarsággal az eddiginél bensőségesebb viszonyt teremtsenek. Azzal vált el Kányától, hogy a Külügyi Hivatalban jelentést tesz Bernhard Bülow államtitkárnak, s tőle instrukciókat kér.¹ Miután ez megtörtént, Solf február 29-én felkereste a berlini magyar követet, s előadta a német kormány azon javaslatát, hogy egyelőre a két kisebbségügyi referens, Pataky Tibor és Konrad Roediger üljön össze Berlinben előzetes megbeszélésre. Ennek során kitérhetnének a kisantant-államokbeli kisebbségek viszonyának kérdéseire is, de mint már jelezte, ezen a vonalon a német kormány nem tudja mindenben honorálni a magyar kívánságot.²

Kánya benyomása szerint a német kormány számára, amely a magyar memorandumra adott válaszában elkészítésébe bevonta a külföldi németiséggel foglalkozó németországi szervezeteket éppúgy, mint a kisantant-országok német kisebbségeinek vezetőit, rendkívül kellemetlen volna, ha a tárgyalásokra végül is nem kerülne sor. Ez lehetőséget ad a magyar kormánynak arra, hogy Pataky berlini tárgyalásaihoz csak az esetben járuljon hozzá, ha a kisebbségi együttműködés megvitatása is komoly formában szerepel azok napirendjén. Erre azonban szerinte nincs kilátás: „a kis-entente államaiban élő német kisebbségek, úgy látszik, sehogy sem akarnak lemondani arról az aránylag kedvező

¹ OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel 113/1932. Kánya jelentése. Berlin, 1932. febr. 23.

² OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 133/1932. Kánya számjeltávirata. Berlin, 1932. márc. 5.

pozícióról, melyet azáltal biztosítottak maguknak, hogy a magyar irredentával való együttműködéstől tartózkodnak”.³ A magyar külügyminiszter állandó helyettesét, gróf Khuen-Héderváry Sándort március 11-én felkereső budapesti német követ, Hans Schoen szavaiból is valóban az derül ki, hogy a német kormány Pataky és Roediger tárgyalását szorgalmazva, a kisebbségi együttműködésről nem hajlandó komolyan tárgyalni.⁴

Mindez arra készítette a magyar kormányt, hogy a hivatalos tárgyalást ne tekintse aktuálisnak mindaddig, míg a kisebbségi együttműködés kérdésében megfelelő előzékenységre nem talál. Ebből a helyzetből kiutat keresve, Solf Teleki Pálnál csak magánjellegű levélben puhatolódzhatott, aki azonban a magyarországi német kisebbség problémáival kapcsolatban azt ajánlotta, hogy mivel főleg a katolikus egyházon múlnak, egyházi vonalon próbálják tisztázni azokat. Solf kérte, hogy magyar részről mielőbb jelöljék ki azt a katolikus egyházi férfiút, aki a német részről kijelölendő hasonló személy tárgyalópartnere lenne; Schoen követ is szorgalmazta az ügyet 1932. június 21-én Walko Lajos külügyminiszternél, nyomatékosan hangsúlyozva azonban, hogy az egyházi vonalon való eszmecsere nem teheti tárgytalanná a hivatalos államközi megbeszélést. Ezzel Walko egyetértett, de szükségesnek tartotta, hogy Teleki figyelmeztesse válaszevélben Solfot: a magyar kormány az egyházi tárgyalópartner kijelölését is a német kormány előzékeny állásfoglalásától teszi függővé, a kisantant-államokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés érdembeli megvitatása kérdésében.⁵

Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök a képviselőház költségvetési vitájában 1932. május 20-án a hazai kisebbségi kérdést csak futólag érintette; a magyarországi nemzeti-ségek igényeiről egyetlen szót sem ejtve, kijelentette: „nagyon meg leszünk elégedve, ha a mi testvéreink is, akik a haza határain túl laknak, olyan elbánásban részesülnek, és olyan testvéries érzülettel kezeltetnek az ottani másnyelvű többség részéről, mint amilyen érzelemmel vagyunk és viseltetünk mi az itteni hazafiasan gondolkozó idegenajkú polgártársaink iránt”.⁶ Jakob Bleyer, a magyarországi német kisebbség nacionalista mozgalmának vezetője, úgy jellemezte ezt a kormányfői megnyilatkozást Ewald Ammende, az európai nemzetiségi kongresszusok főtitkára előtt, mint amely már magában véve is visszalépést jelent.⁷

Az utóbbi időben a magyarországi németiség egyre nagyobb érdeklődéssel fordult az ellenzéki Kisgazdapárt felé, amely a válságtól sújtott gazdaságszociális megmentését hirdette, s politikusai a német kisebbség kulturális követeléseit is pártfoglalták szónoklataikban. Bleyer azonban óvatosságra intett: ismeretes, hogy a Kisgazdapártnak és más pártoknak vannak olyan tagjai, akik keresik ugyan a német falvak támogatását, de valójában ellenséges érzületűek a németiséggel szemben.⁸ A bleyeri irányzat erőfeszítései, hogy a Heinrich Köhler vezette Gazdasági Iroda (Wirtschaftskanzlei) segítségével megszervezze a német parasztság főleg bor-, gyümölcs- és tejtermelésének, illetve értékesíté-

³OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 152/1932. Kánya jelentése. Berlin, 1932. márc. 9.

⁴OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 152/1932. Khuen-Héderváry napijelentése. Bp. 1932. márc. 11.

⁵OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 368/1932. Walko napijelentése. Bp. 1932. jún. 21.

⁶Képviselőházi Napló (KN), 1931/VIII. 151.

⁷Hedwig Schwind: Jakob Bleyer. München, 1960. 144–145.

⁸Nation und Staat, 1931/1932. évf. 645–646. Ungarnländisches Deutschtum und Parteipolitik.

sének szövetkezeti úton való elősegítését, nagy nehézségekbe ütköztek. Nemcsak a magyar sovinsztáknak Franz Kussbach és Johann Faul-Farkas Buda környéki, Árpád Török Moson megyei szövetkezeti agitációjával szembeni fellépése következtében, hanem amiatt is, hogy a német parasztok nem bíztak eléggé a szövetkezetek jövedelmezőségében.⁹

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenységében új stílust kezdtek akkoriban meghonosítani a bleyeri irányzat fiataljai: a Tolna megyei Kéty község 200 éves településének 1932. május 22-i, Szentháromság-vasárnapi ünnepségén Basch főtitkár jelentős tömegeket vonultatott fel szabad ég alatt: megtörtént a nevezetes, később is büszkén emlegetett első lépés a nagy tömegdemonstrációk irányában.¹⁰ Ez az új stílus fokozta az Egyesülettel, s különösen annak bleyeri irányzatával szembeni ellen-szenvet. A miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának június 17-i feljegyzése szerint „jól ismeretesek azok a magasabb érdekek, amelyek miatt tolerálni kell a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület működését, és legalábbis ez idő szerint igen nehéz az egyesület működéséből de facto kiirtani azokat a tendenciákat, amelyek — ha talán nem is öntudatosan, valójában mégis — abba a vonalba esnek, amely a nagynémet irányzatnak kelet felé való, először kulturális, de háttérben politikai terjeszkedését tűzte ki céljául”. Elhatározták, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal karöltve őszre magyar népművelési akciót dolgoznak ki a veszélyeztetett vidékeken a német kultúregyesület működésének korlátozására, visszaszorítására.¹¹ Veszélyeztetettnek a már erősen magyarosodott vidékeket tekintették; egyebütt a németlakta területeken a hivatalos népművelés is németnyelvű előadások szervezésére törekedett, elismerve az ilyenek iránti igényt, de megakadályozni igyekezve a nagynémet tendenciák érvényesülését.¹²

A magyarországi németség kisebbségi jogaiért folyó harc, „amennyiben kimenetele a magyar sovinsztáktól függ, természetesen reménytelen” — írta Bleyer 1932. június 14-én régi harcostársához, Johannes Huberhez intézett levelében, — mert „ezek a világháború óta nem változtak, legfeljebb még türelmetlenebbek lettek”. Véleménye szerint azonban „a harcot végül is a németség állásfoglalása fogja eldönteni. Természetesen nem a magyarországi németségé, amely hatalom nélküli és megfélemlített, hanem a nagy németségé. Ha ez oly részvétlenül és egykedvűen viseltetik a fenyegetett külföldi németség iránt, mint a világháború előtt, akkor a magyarországi németség elkerülhetetlenül pusztulásra van ítélve, s akkor életem nagy tévedés” — írta. „Ha azonban elhatározza, hogy a végsőkig beveti magát a nagy német nyelvterületen kívül élő néptársakért, akkor akaratát feltétlenül és végérvényesen keresztülviszi.”¹³

A magyarországi németség sorsa iránti németországi érdeklődés demonstrálásának egyik igen számottevő lehetősége volt a Magyarország felé irányuló turizmus e célra történő kihasználása. Ezzel volt kapcsolatos Bleyer 1932. júniusi alábbi promemoriája a németbirodalmi utazási irodákhoz:

⁹ Bundesarchiv. Koblenz (BA). R 57 (neu) 1155. Heft 26. Köhler: Die genossenschaftliche Tätigkeit der Wirtschaftskanzlei (Vom Spätherbst 1932).

¹⁰ J. Weidlein: Zweihundertjähriges Jubiläum der Gemeinde Kéty. Sonntagsblatt, 1932. III. 13. — Franz Basch: 200jährige Ahnenfeier in Kéty. (In: Deutscher Volkskalender für das Jahr 1933).

¹¹ OL ME NO 27. cs. C. 15135/1934.

¹² Nation und Staat, 1931/1932. évf. 613–615. Die Lage. Ungarn.

¹³ H. Schwind: i. m. 172.

„A magyarországi németiség magyar részről nem mindig találkozik helyes megértéssel és megfelelő igazságérzettel. Ezért minden lehetőséget ki kell használni arra, hogy a magyarság tudatába bevigyük: épp Magyarország érdekében, teljesítenie kell a magyarországi németiség követeléseit. A magyarországi német mozgalom számára, amely a világháború alatt és azóta keletkezett, a legnagyobb értékű, ha a nagy németiség a magyarországi németiség sorsa iránti magától értetődő érdeklődését külsőleg is kifejezésre juttatja.

E német kisebbség, s általában a német kisebbségek népi sorsa meg van pecsételve, ha a világ össz-németisége nem marad egységes és szolidáris a német népi gondolathoz (Volksgedanke).

A legnyomatékosabban szeretnénk kérni, és kell is kérnünk tehát a német útitársaságok és kirándulócsoportok vezetőit, hogy magyarországi tartózkodásuk alkalmával ne hagyják ezt figyelmen kívül, mert azt könnyen úgy értelmezhetik, mint a népiségéért küzdő magyarországi németiség megtagadását. Ez pedig a magyarországi németiség oly komoly károsodását jelentené, ami egyetlen németnek sem lehet szándéka.

A magyarországi németiség a legmelegebben üdvözli németek látogatását a pompás magyar fővárosban, és magától értetődően örül minden baráti kapcsolatnak a magyar és német nép között. Az az egy kívánsága van csak, hogy ily alkalmakkor bizonyos mesterkedések folytán ne mellőztessék, s ne nézzenek keresztül rajta, mintha nem is létezne. Hogy az ilyesmi a jövőben elkerülhető legyen, és hogy a magyarországi németiségnek a szolidaritás-nyilvánítás révén morálisan hasznára legyenek, kérjük a következő szempontok megfelelő méltánylását és tettekre váltását:

1.) A német és magyar utazási irodák együttműködésével rendezendő ilyen kirándulásokról német részről idejében értesíteni kell a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület titkárságát (Budapest, IX. Ráday u. 16.)

2.) Az útitársaság megérkezésekor lehetővé kell tenni, hogy hivatalos fogadásukkor az Egyesület is képviselve legyen.

3.) Kéretik, hogy szolidaritási gesztus gyanánt egy küldöttség – ha csak rövid időre is – tegyen látogatást az Egyesületben.

4.) Kívánatos volna a programba felvenni egy kirándulást is a budai hegyvidék számos német falva egyikébe. Ezek bajor nyelvjárást beszélnek és Budapestről villamossal fél órán belül elérhetők. A kiránduláson részt venne az Egyesület 1–2 küldöttje.”¹⁴

A „népi gondolat” jegyében szervezett, a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA) által széleskörűen propagált turistautak résztvevői számára ekkoriban jelent meg a „Német utikalauz”, Dr. Richard Csaki, a Deutsches Auslandsinstitut (DAI) igazgatója szerkesztésében. Előszava szerint a 100 milliós németiségből 80 millió él Európában, de csak 62 millió él a birodalom határain belül. A könyv célja az, hogy az Európában utazgató birodalmi németnek bemutassa a külföldi németek településeit, utaljon helyeikre, szervezettségükre, gazdasági és kulturális teljesítményeikre. A kötet térkép-melléklete a közép- és kelet-európai német „nép- és kultúrталajról”, azt az „össznémet életteret” ábrázolja, ahol „az össznémet népközösség megvalósítása össznemzeti feladat”. Az utazónak adott tíz tanács közt szerepel, hogy mindenütt részesítse előnyben

¹⁴ BA, R 57 (neu) 115. Heft 26. Promemoria. Bp. 1932 jún.

a német üdülőhelyeket, vendéglőket, üzleteket, hogy ezzel is a németiséget támogassa. Legyen óvatos: ne tegyen, ne mondjon semmi olyant, aminek káros visszahatása lehet a külföldi németiségre. Legyen tagja a VDA-nak; úti tapasztalatait ott értékesítse.¹⁵

*A „néptudományról” és „népközösségről” folytatott viták
konzekvenciái*

A német „nép- és kultúrtaíaj-kutatás” eredményeinek publikálására az előző évben indult kiadványsorozat keretében, amelynek szerkesztő bizottságában Jakob Bleyer is helyet foglalt, elsőnek a berlini egyetem magyar intézete asszisztensének, Otto-Albrecht Isbertnek a délnyugati magyar középhegység német paraszti településeiről készített munkája jelent meg.¹⁶ A magyarországi kutatásaiban Bleyer által támogatott néprajz-földrajz-szakos szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy a választott területtel mint az ottani németek életterével, mint népcsoportterülettel foglalkozva, kidolgozza a népinémet állományfelvétel rendszerét, a német településterületek tervszerű számbavételének tudományos módszerét. Térképre is kivetített eredményeit a kartográfus Gottlob Schuon, akit szintén Bleyer pártfogolt magyarországi tanulmányútján, a jövőre nézve irányt adónak nyilvánította a német „néptalajkutatás” számára. Az anyanyelvi statisztika alapulvételével készült magyarországi néprajzi térképek ellenében nagy jelentőséget tulajdonított a minél részletesebb magyarországi német „néptalaj”-térképeknek, amelyek a német származást tekintik meghatározónak, s amelyek a településszegény vidékeket is, mint német szórvány-települések „életterét”, zárt népcsoportterületként tüntetik fel.¹⁷ Egy ugyancsak Bleyer védőszáryai alatt Magyarországon tanulmányutat tevő harmadik németországi kutató, Gottlob Holder nevéhez fűződik az alsó-baranyai németiség településterületét bemutató részletes térkép elkészítése.¹⁸

Ezek a munkálatok magyar részről megdöbbenést keltettek; a Magyar Szemle szerkesztősége magát Isbertet kérte fel, hogy egy cikk keretében világítsa meg a magyar közönség előtt, „miként nézik művelt birodalminémet körök a hazai németiséggel kapcsolatban általában a német-magyar viszonyt”? A folyóiratot szerkesztő Szekfű Gyula megjegyzése szerint „hogy ezt megtudjuk, arra ma talán még nagyobb szüksége van a magyarságnak, mint bármikor előbb, hiszen a nemzetiszocializmus németországi előretörésével kapcsolatban el lehetünk készülve aktívabb német politikára azon népekkel szemben, melyek között német kisebbségek élnek. Ezt a német politikát készíti elő a német településtörténet, melynek egyik tudós művelője a fenti cikk szerzője”.

Isbert cikke a Magyar Szemle 1932. júliusi számában abból indult ki, hogy „a régi államgondolatot mindinkább elhomályosítja a népi összetartozás tudata”; ez nem lehet

¹⁵ *Richard Csaki*: Deutsche Wegweiser. Grenz- und auslanddeutsches Reisehandbuch durch Europa. Berlin-Charlottenburg. 1932.

¹⁶ *Otto-Albrecht Isbert*: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Nr. 1.) Langensalza-Berlin-Leipzig. 1931.

¹⁷ *Gottlob Schuon*: Die kartographische Behandlung des ungarländischen Deutschtums. In: Festschrift für Carl Uhlig. Öhringen. 1932. 273–278.

¹⁸ *Gottlob Holder*: Das Deutschtum in der unteren Baranya. Stuttgart. 1931.

idegen a magyarság számára, amelynek nagy része szintén az állam határain kívül él. A német népközösség gondolatán alapuló népinémet felfogás nem azonosítható a „nagy-német” irányattal: célja nem hatalompolitikai expanzió, hanem a német népcsoportok megtartása, életlehetőségeik biztosítása, összhangban az állammal, melyben élnek. E mérsékelt felfogás hívei számára is nyugtalanító problémát jelent azonban a magyarországi németiség helyzete: az asszimiláció előrehaladott volta következtében a magyarországi németiségnek már nincs határozott arculata, eltűnőben van. A nem is annyira erőszakolt, mint öntudatlan nyelvi elidegenedés nem lehet mérvadó a német falu népi hovatarozóságának megítélésében: a döntő a német származás, s annak alapján a már elmagyarosodott falvak is a német néptalajhoz tartoznak. A magyarországi német mozgalomnak szükségképpen radikalizálnia kell, hogy tisztázódjanak a frontok, és élesebben kitűnjenek az ellentétek, mert a jelenlegi elmosódottság a magyar asszimilációs törekvéseknek kedvez. Azok a fiatalok, akik a magyarországi németiség mai vezetőitől egyszer majd átveszik a vezetést, bizonyára radikálisabbak lesznek. „Kívánatos-e azonban – teszi fel Isbert a kérdést a magyar olvasónak –, hogy a magyarországi németiség kérdése a jugoszláviai helyzet képeére egyszerűsödjék le és élesedjék ki? Mi lesz akkor azzal a gondolattal, amely Nagy-Magyarországot a többi népcsoport önkéntes visszacsatlakozásával látja újjászületni?”¹⁹

„Hogy (Isbert cikke) a szóban forgó kérdésekben, ha számunkra mereven is, de őszintén felfedte a német álláspontot, ez ránk nézve csak hasznos lehet” – állapította meg a szerkesztő megjegyzése, hozzátéve, hogy Isbert „előadásával szemben a mi álláspontunkat Mályusz Elemér ezt nyomon követő cikke képviseli, melyre külön is felhívjuk a figyelmet”.

Mályusz „Az új német nacionalizmus történetírása” című cikkében Isbert szóban forgó könyvét annak jellegzetes termékeként mutatta be. A német politikai történet helyébe a versailles-i béke által rögzített helyzetben egyre inkább a német népszerűség története lépett, mint erkölcsi erőforrás; a népé, amely kiváló tulajdonságaival, kitartó munkájával évszázadok viharai közt, idegen környezetben is, nemcsak fenntartotta magát, hanem kulturális missziót is töltött és tölt be. Mályusz szerint a magyar történetírást is hasonló irányba kellene terelni, mert a trianoni határok által szétszabdalt magyarság nemzeti öntudatát, faji ellenálló erejét, a Duna-medence népei közt betöltött kulturális szerepét és történelmi hivatását igen hatékonyan lehetne fokozni ilyen új szellemű művekkel. De az efajta új magyar történetírásnak lényegesen különböznie kellene mégis az Isbert műve által reprezentált német irányattól: nem szorítkozhat a magyar néppel való foglalkozásra, hiszen „Magyarország múltja egyetlen egység, amelynek felépítéséhez minden itt lakó nép hozzájárult kölcsönhatásaival”, a magyarság „nem tekintheti ellenségeinek azokat a népeket, amelyekkel évszázadokon keresztül testvéri egyetértésben élt”. A magyar népszerűség-történetírás nem próbálhatja hamis önérdékből „az igazságot rabulisztikával elcsavarni”, mint Isbert tette, s feladata nem utolsósorban épp az is, hogy a magyarellenes törekvéseket nem nélkülöző német konstrukciókkal egy jól megalapozott saját konstrukciót állítson szembe.

¹⁹O. A. Isbert: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. Magyar Szemle, 1932, júl. 231–240.

A német nacionalizmus új formája a deklarációk szerint – „ma még legalábbis”, írta Mályusz – mentes imperialista törekvésektől. Ugyanígy a magyarországi németiség képviselőinek is hajlandó elhinni, hogy nem akarnak elszakadni tőlünk, hiszen ez „ma még” geográfiailag is lehetetlen volna. De attól tart, hogy Isbert „a jövő számára dolgozik ott, ahol a német falvakat, kisebb-nagyobb csoportokat összefüggő tömbökké alakítja ki, amelyek a Balatontól Budapestig három nagy sziget gyanánt húzódnak, mint Deutsches Volksgebiet . . . Ha egyszer, bármi módon, arra kerülne sor, hogy Magyarországon az eddigi, történetileg kialakult közigazgatási határok eltűnjenek . . . s ha az új közigazgatási és önkormányzati kerületek a népcsoportok szerint alakulnának ki, akkor, íme, a németiség már kidolgozta a maga észak-dunántúli kantonjainak területét és határait, amelyeken belül ő lesz az úr”. Mályusznak nem is kellett tovább folytatnia a gondolat-sort: hová vezethet a német többségű területek, „kantonok” hasonló módszerrel történő kidolgozása a Dunántúl egyéb, különösen nyugati részein, amelyek az Anschluss esetén a német birodalom közvetlen közelébe kerülnének.

Ezek az aggályok nem befolyásolták Mályuszt abban, hogy pozitívan foglaljon állást a magyarországi németiség kulturális igényei tekintetében, sőt azon a nézetten volt, hogy kapják meg mindazon jogokat, amelyeket az elszakított magyarság is igényel, „tehát iskolázásuk elemi és középfokon anyanyelvükön történhessék, közigazgatási tisztviselőiket, tanítóikat és papjaikat maguk választhassák, s ha egyszer odáig fejlődnek, akár főiskolájuk is lehessen”.²⁰ Bleyer ezért kedvezően reagált Mályusz fejtegetéseire, akinek aggályait azonban indokolatlanoknak nyilvánította: kísérteteket lát – mondotta.^{20a}

Isbertnek a Magyar Szemlében megjelent cikke fokozottan ráirányította a figyelmet Magyarországon arra a német népiségtudományi irodalomban különösen Paul Schiemann 1927. évi tanulmányára visszavezethető, azóta egyre terjedő elméletre, amely megkülönböztetést tett az állami közösség (Staatsgemeinschaft) és a népközösség (Volksgemeinschaft) fogalmai között. Az állami közösséget az állampolgárok összessége alkotja, tekintet nélkül a köztük lévő esetleges anyanyelvi, lezármazásbeli különbségekre. A népközösséget viszont azok alkotják, akik lezármazásukat, nyelvüket, kultúrájukat tekintve ugyanazon néphez (fajhoz) tartoznak, mégha különböző államokban élnek is.²¹ E kétféle közösség lényegéről, meghatározóiról, egymáshoz való viszonyáról sok vita folyt a nemzetkisebbségi kongresszusokon, s a Nation und Staat hasábjain; legutóbb e folyóirat 1932. áprilisi számát külön „az államfeletti népközösség” kérdésének szentelték, amelyet Werner Hasselblatt, Ewald Ammende, és a szlovén Josip Wilfan behatóan tárgyalt.²² Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke, időseirűnek tartotta, hogy a Magyar Szemle 1932. augusztusi számában kifejtse saját véleményét ezekről a kérdésekről, s ily módon állást foglaljon Isbert, sőt Bleyer felfogásával kapcsolatban is.

Az állami közösség közvetlenül érzékelhető összetartó ereje Gratz szerint sokkal meghatározóbb a nemzeti kisebbségek számára, mint az államfeletti népközösség, amely

²⁰ Mályusz *Elemér*: Az új német nacionalizmus történetírása. Magyar Szemle, 1932. júl. 241–253.

^{20a} aVö. Nation und Staat, 1931–32. évf. 824–827. Die Lage. Ungarn.

²¹ Paul Schiemann: Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft. Nation und Staat, 1927 szept.

²² Die überstaatliche Volksgemeinschaft. Nation und Staat, 1932. ápr.

mesterkéltné találmány. Sorra véve – és a magyarországi német kisebbség példáján szemlélítve – a népközösség kritériumainak tekintett tényezőket, megállapította: 1. A *nyelvi közösség* a németországi és más országokbeli németekkel aligha vetekszik annak a gazdasági közösségnek a jelentőségével, amely a magyarországi németiséget a magyarsághoz és az ország többi népéhez fűzi. 2. A közös nyelvből folyó *kulturális közösséget* is csak bizonyos fenntartásokkal lehet elfogadni, hiszen az egyes népcsoportok kulturális fejlődésére igen lényeges befolyást gyakorol a környezet: a magyarországi és németországi német paraszt kultúrája közt emiatt több lehet az eltérés, mint a hasonlóság. 3. A *faji közösség*, vagyis a közös német származás, nem lehet a népközösség kritériuma az esetben, ha a nyelvi közösség már nem áll fenn; az elmagyarosodottakra tehát a német népközösség nem tarthat igényt.

A magyar politika, bár az elszakított magyarságra való tekintettel rokonszenvez a kulturális népközösség eszméjével, érthető óvatossággal és tartózkodással viseltetik iránta a magyarországi nemzeti kisebbségek tekintetében – mondotta Gratz. A német kisebbségekkel rendelkező államok általában gyanakvással nézik a közvetlen kapcsolatteremtési törekvéseket ezek és a németországi németiség között. A régi „alldeutsch” (pángermán) tendenciák feléledését látják bennük s attól tartanak, hogy e merőben kulturális célúnak állított kapcsolatokon keresztül előbb-utóbb politikai befolyás fog érvényesülni; a kisebbségek akarva-akaratlan németországi politikai érdekek előőrseivé fognak válni. Gratz nem tartotta alaptalanoknak ezeket az aggályokat. Véleménye szerint az össznémet népközösség elismertetésére, a német kisebbségek „istápolására” irányuló mai törekvések lényegüket tekintve nem különböznek az említett régebbi tendenciáktól; csupán arról van szó, hogy a jelenlegi viszonyokhoz simulékonyabban és kifinomultabban (refináltabban) alkalmazkodnak.

A népközösségi eszme hívei Németországban éppúgy, mint a német kisebbségekben, nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a népközösséghez tartozás harmonikusan megfér az állami közösséghez tartozással. Ez a kettős kötődés azonban Gratz szerint korántsem problémátlan: a népközösség eszméi felhasználhatók „bizonyos bomlasztások és erőeltolások érdekében”, s akkor „nem kell bővebben fejtegetni, mily szörnyű konfúziót idézhet elő a tömeghez tartozó egyszerű emberek fejében, ha azt kívánják tőlük, hogy egyszerre két közülethez tartozónak érezzék magukat, és ebből fakadó kettős kötelességeik között mindig disztinváljanak”. Az államnak el kell ismernie a kisebbségi népcsoportok önálló „népiességét” (Volkstum), de megkövetelheti a feltétlen államhűséget: „az állampolgároknak az a kötelességük, hogy az összes kérdésekhez kizárólag saját államuknak érdekei szemszögéből foglaljanak állást, nem pedig valamely idegen állam politikai érdekeinek szemszögéből”.

A kisebbségi követelésekért vívott harc terén sem szabad átlépni azokat a határokat, amelyeket azon állam érdekei szabnak, amelyben a kisebbség él. Mint Gratz rámutatott, a német kisebbségek egyes vezetői a kisebbségi jogok nem kielégítő érvényesülése miatt – taktikai megfontolásokból – az össznémet népközösségre apellálva, külső német segítség igénybevételével próbálnak engedményeket elérni. Gratz végzetes tévedésnek nyilvánította azt az elképzelést, hogy fokozódó külső nyomással több eredményt lehet kivívni: ellenkezőleg, ennek következtében csak növekedni fog a bizalmatlanság és az ellenállás. A kisebbségi mozgalom radikalizálása oly éles harchoz vezethet, amelynek beláthatatlanul súlyos következményei lehetnek a magyarországi németiségre is.

Fejtegetései során Gratz arról is vallott, hogyan képzeli a kisebbségi kérdésben az „ideális állapotot”, s miként tartja azt megközelíthetőnek. Egy „minden türelmetlenségtől ment kisebbségi politika” lebegett szeme előtt, „amely abban áll, hogy az egy és ugyanazon országban élő különböző etnikai csoportokkal való bánásmód terén az állam ugyanazt a toleranciát gyakorolja, amely ma vallási dolgokban általános szabály: azaz, hogy éppen olyan kevésbé törődjék azzal, hogy polgárainak mi az anyanyelve, milyen nyelvet akarnak családi körben vagy templomaikban hallani, milyen nyelven akarják gyermekeiket taníttatni, mint ahogyan nem törődik azzal, hogy milyen vallásfelekezetnek tagja és melyik templomban végzi ájtatosságát. Amint megdőlt az az elv, hogy az államnak joga van arra, hogy meghatározza polgárainak vallását, éppen úgy meg kell dőlnie annak az elvnek is, hogy az államnak joga van arra, hogy polgárait rákényszerítse egy nekik idegen nyelv használatát, amint ezt az asszimilációs elmélet hívei követelik. De a vallási türelmesség is csak akkor vált lehetővé, amikor az egyes államok vallásfelekezetei arra szorítottak, hogy törekvéseiknek pusztán csak saját hazájuk határain belül éljenek, és amikor nem kerestek azok részére támogatást a külföldön. Hogy a vallási harcok oly sokáig tartottak, az főleg arra vezethető vissza, hogy a vallási kérdések igen sokáig politikai célokkal voltak kapcsolatban. Amíg a világ katolikusai nemcsak hitéletük tekintetében, de saját államukhoz való viszonyuk tekintetében is külföldi katolikus hatalmak kívánságai szerint jártak el, amíg egyidejűleg a protestánsok is ott, ahol saját államukkal összeütközésbe kerültek, külföldről kaptak politikai és szükség esetén katonai támogatást, a vallási kérdések terén sem lehetett elérni az ideális állapotot”.²³

Glatz e cikkére Bleyer 1932. augusztus 6-án azonnal reagált, egy hosszabb levélben. Ebben kifejtette, hogy kezdettől fogva és évek hosszú során át maga is azt vallotta, amit Gratz: német kisebbsége kérdését magának Magyarországnak kell megoldania. Hitte, hogy saját érdekében meg is fogja tenni azt, e hitét azonban teljesen elvesztette. Arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy Magyarország önmagától sohasem fog józan belátásra térni: „a magyarosítás sohasem volt oly kíméletlen, oly céltudatos, és oly átfogó, mint ma. Ez tény, amiről nem is lehet vitatkozni”. A német kisebbség jogaiért folytatott harcnak eddig járt útja zsákutcának bizonyult. A magyarországi németységnek, ha nem akar belenyugodni az asszimilációba, egyetlen lehetősége van csak: a nagy német népközösség segítségéhez kell folyamodnia. „Ha a német birodalom és a világ németsege tényleg meg akarja menteni az egyes német népcsoportokat, akkor Magyarországgal szemben alkalmaznia kell minden eszközt, amely rendelkezésére áll.” Magyarország is minden eszközt felhasznál a magyar kisebbségek érdekében a kisantant-államokkal szemben. Bleyer hangsúlyozta, hogy ultima ratiót emlegetve is békés eszközökre gondol; így tárgyalásokra Berlin és Budapest között, engedményekre szorítandó a magyar kormányt a német kisebbség kérdésében. Elismeri, hogy ez az út kockázatos: ha a német nyomásnál erősebbnek bizonyul Magyarország ellenállóereje, akkor a magyarországi németység elveszett. Mégsem lát más lehetőséget; a német kisebbség és a magyar kormány közti tárgyalástól már nem vár semmit.

Gratz felfogásával szemben Bleyer természetesnek találta, hogy a határokon átnyúló népközösségi szálak szövődjenek, s elvitathatatlan jogának tartotta, hogy a népközösség gondolata jegyében végezzen agitációs és propagandamunkát a német kisebbség körében.

²³ Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. Magyar Szemle, 1932. aug. 297–307.

A népközösséghez tartozás szerinte éppúgy megfér az állami közösséghez tartozással, mint az egyházi közösséghez tartozás, amely szintén államfeletti jellegű, mégsem tekintik az állami szuverenitás sérelmének. A kisebbségek egyébként igen elégedettek volnának, ha olyan jogaik és szervezeteik lehetnének, mint az egyházaknak. Gratz szerint az államfelettség (Überstaatlichkeit) helyett az államon kívüliségre (Ausserstaatlichkeit) kellene törekedni a kisebbségi kérdések megoldásában, vagyis a vallási kérdésekhez hasonlóan ki kellene kapcsolni azokból is az államhatalom beleszólását. Csakhogy ez a kisebbségjogilag akceptábilis „ideális helyzet” Bleyer szerint nem érhető el külső befolyás nélkül, mint ahogy a vallási tolerancia megvalósulását is valójában nem hátráltatta az azonos hitvallású külső hatalmak védelmükre történt beavatkozása, hanem éppen az kényszerítette ki.²⁴

Ez a levél világhossá tett Gratz számára, hogy Bleyer olyan irányba kívánja vinni a magyarországi német mozgalmat, amelyért már semmi felelősséget nem vállalhat a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki székében, amelyet a magyar kormány bizalmából tölt be. A magyar nemzetiségpolitika elégtelensége, s a német mozgalom radikalizálódásának veszélye egyaránt arra készítette, hogy elhatározza már korábban fontolóra vett lemondását. Amikor az Egyesület augusztus 20-án eszedékes rendes évi közgyűlését megelőzően Károlyi miniszterelnök Bleyerrel együtt megbeszélésre hívta, nem jelent meg; a miniszterelnökkel Bleyer közölte Gratz visszalépési szándékát.²⁵

Gratz visszalépése, Bleyer és tanítványai illegális szervezkedése

Bleyer, akinek eddig nem volt alkalma Károlyival beszélni, az 1932. augusztus 18-i kihallgatáson egy teljes órán át fejtegette, izgatott hangnemben, a magyarországi németiség tarthatatlannak jellemzett helyzetét. Kijelentette, hogy az óvoda, az iskola, a templom, a leveteképzés egymással összehangolt, céltudatos munkája következtében a német ifjúság magyarosítása sohasem volt oly intenzív és átfogó, mint az utóbbi évtizedben, amely Bethlen gróf ígéretekben gazdag, valódi tettekben azonban szegény kisebbségpolitikája jegyében állt. Bebizonyosult, hogy a magyarországi német kérdés megoldását Bethlen módszerével már többé nem lehet elérni – ezt a beszélgetés során Károlyi is elismerte –, hanem egy alapjában új eljárási módot kell kialakítani és tettersően megvalósítani – mondotta. Ezt a gondolatot tovább fejtegette a miniszterelnöki kihallgatást követően Darányi Kálmán államtitkárral és Pataky Tibor miniszteri tanácsossal folytatott megbeszélésén, ahol nyíltan kijelentette: már egy éve nem hisz abban, hogy a magyar kormány a német kisebbség kérdését saját jószántából valaha is megoldja, hanem úgy véli, hogy ha egyáltalán, akkor csak a Magyarországtól elcsatolt magyar kisebbségekre, valamint a nagy német népre való tekintettel fog az megtörténni. „A magyar kisebbségekre való tekintetet csak azért említettem, hogy megőrizzem a látszatot” – mondotta utóbb ezzel kapcsolatban a budapesti német követnek – ugyanis „valójában a magyarok egyáltalán nem is kívánják, hogy a magyar kisebbségek kielégíttessenek, mert azáltal

²⁴ *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf. 1959. 55–57. Bleyer levele Gratzhoz, 1932. aug. 6.

²⁵ *Anton Tafferner*: Gustav Gratz 1875–1946. Eine Betrachtung zu seinem Zentenarium. Süddeutsche Vierteljahresblätter, 1975. évf. 2. sz. 111–114.

gyengülne az integritás-gondolat és az irredenta”. Sem a Károlyival, sem a Darányival és Patakyval folytatott beszélgetésből nem juthatott olyan meggyőződésre, hogy komolyan akarnának foglalkozni a német kisebbség problémáival. A népcsoport számára fontos kérdésekbe nem bocsátkoztak bele, ellenben szemrehányásokat tettek Bleyernek a németországi idegenforgalmi szervekhez eljuttatott promemoria miatt, valamint azt vetették szemére, hogy lapja, a Sonntagsblatt, valóságos toborzó-munkát végez az ellenzéki Kisgazdapárt javára. Ez utóbbi vonatkozásban Bleyer azt felelte, hogy a Sonntagsblatt csupán regisztrálja a tényt, hogy a rossz gazdasági viszonyok spontán e pártba terelik a német parasztságot.²⁶ Ammendenek írt augusztus 20-i levelében is teljesen eredményteleneknek mondotta ezeket a 18-i megbeszéléseit.²⁷

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1932. augusztus 20-i IX. közgyűlésén a megnyitó beszédet tartó Gratz arra mutatott rá, hogy a magyar társadalom befolyásos körei és alsóbb kormányzati szervek jelentős akadályokat gördítenek a kormány nemzetiségpolitikája útjába, s emiatt a magyarországi német kisebbség jogos kulturális kívánságainak kielégítése lassabban, nehezebben halad előre, mint kívánatos volna. Pedig a szomszédos országok magyar kisebbségei számára akkor követelhetők hasonló jogok, ha a magyar állam is részesíti ilyenekben saját kisebbségeit. Káros az olyan elmélet, amely azt akarja megalapozni, hogy más mértékkel mérjük a külföldi magyar kisebbségek és a hazai nemzeti kisebbségek igényeit – mondotta. Túlzásnak tartotta viszont, hogy egyesek már-már a magyarországi németiség pusztulása miatt aggódnak, a nemzeti jogok elégtelen érvényesülése láttán. Több türelemre van szükség; a magyarországi németiség léte nincs veszélyeztetve. Ezek után tért rá végezetül visszalépési szándéka bejelentésére és indoklására: nézete szerint megváltoztak azok a viszonyok és körülmények, amelyek között annak idején vállalta elnöki tisztségét. Ő a magyarországi németiség kérdéseivel olyan magyar politikusként foglalkozott, aki felismerte a kisebbségi kérdés létfontosságát a mai Magyarország számára. Véleménye szerint ma jobb volna, ha Bleyer venné át teljesen az Egyesület vezetését, aki mindig a legerősebben testesítette meg a maga személyében a magyarországi németiség törekvéseit. Kifejezte azon meggyőződését, hogy Bleyer az általa mindig vallott szigorúan hazafias szellemben fogja az Egyesületet vezetni, és több sikerrel, mint ő tehette.²⁸

Bleyer két nappal előbb Károlyi miniszterelnök előtt nyomatékosan hangsúlyozta annak tarthatatlanságát, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület nem választhatja szabadon a vezetőségét. A kormány német származású, de magyar öntudatú bizalmi emberei, élükön Gratz Gusztávval, a „bethleni módszerek” szerint tartották befolyásuk és ellenőrzésük alatt az Egyesületet, amely így továbbra sem lehetett a maga egészében öntudatos-német szervezet, s különösen nem lehetett a bleyeri irányzat egyértelmű és kizárólagos eszköze. Károlyi általában egyetértését fejezte ki ugyan azzal, hogy a német kisebbség kezelése tekintetében sem elégségesek ma már a bethleni módszerek, de nem foglalt állást Gratz visszalépési szándékával kapcsolatban, és nem tett Bleyernek semmiféle konkrét ígéretet. Ilyen körülmények közt Bleyer sem fogadhatta

²⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn. (PA AA), Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Bleyer levele Schoen követhöz, Bp. 1932. okt. 3.

²⁷ H. Schwind: i. m. 145.

²⁸ J. Weidlein: i. m. 39–41.

aggálytalan örömmel Gratz közgyűlési nyilvános bejelentését visszalépési szándékáról az ő javára; sőt ebben a gesztusban minden bizonnyal nem ok nélkül lehetett gyanítani Gratz részéről a céltudatos szándékot annak kiprovokálására, hogy a magyar kormány és közvélemény nézzen szembe az Egyesület teljesen Bleyer és irányzata kezére jutásának lehetőségével és annak konzekvenciáival. Márpedig ettől Bleyer – ismervé a magyar közvélemény nagyfokú gyanakvását és ellenszenvét személyével és az általa képviselt irányzattal szemben – semmi jót nem várhatott; közgyűlési záróbeszédében azonban ezt úgy fogalmazta meg, hogy Gratz bejelentett visszalépési szándéka következtében maga az Egyesület jövője vált bizonytalanná.²⁹

A közgyűlési vitában elhangzott felszólalások közül Ägidius Faulstich, a bleyeri irányzathoz tartozó fiatal németbolyi orvos felszólalása radikális hangvételével tűnt ki. A magyar nemzetiségpolitika teljes korrekcióját követelve, nyílt célzásokat tett külön német politikai párt alakítására, ha nem teljesítik maradéktalanul követeléseiket.³⁰

E közgyűlés napirendjén szerepelt Guido Gündisch fellebezése a februári választmányi ülés határozata ellen, amely sajnálkozását fejezte ki az utóbbi időkből tanúsított magatartása miatt. A bleyeri irányzat már februárban azzal ért el sikert, hogy – mintha maga nem volna hasonló dolgokban ludas – Németországba kijuttatott körleveleiért és az ottani sajtóban megjelentetett támadó cikkeiért marasztaltatta el ellenfelét az Egyesület tagságának azon részéről is, amely Gündischt előző évi választási paktumáért az asszimilációs tendenciát képviselő, a kormány eszközeivé vált Bonitz Ferencsel és Steuer Györggyel – Bleyerék elsőszámú sérelméért – nyilván nem kárhoztatta. A közgyűlés óriási többséggel, 294 szavazattal 6 ellenében, jóváhagyta a választmány határozatát. Az az 50–60 paraszt, akit Gündisch hozatott fel, és sörrel vendéglét a közgyűlés előtt, várakozása ellenére nem rá szavazott. Gündisch lemondott alelnöki tisztségéről, egyesületi tagságát azonban megtartotta.³¹

A közgyűlésen Gündisch azzal vádolta Bleyert, hogy az alapszabályok ellenére politizálást folytat az egyesület keretei közt, s „halálosnak vélt fegyverként” mutatta elő a Deutsche Arbeitsgemeinschaft egyik tagjától, a bátaszéki Liebhausertől kicsalt körlevelet, amelynek aláírója, Bleyer, a Népművelődési Egyesület pénztárából ígéri az úti-költségek megtérítését a Deutsche Arbeitsgemeinschaftba tömörült saját híveinek. Bleyer azonban el tudta fogadtatni a közgyűléssel, hogy nincs szó semmiféle egyesületen belüli politizálásról és pénzkezelési visszaélésről; a Deutsche Arbeitsgemeinschaft tagjainak úti-költségeit saját zsebéből, képviselői tiszteletdíjából fedezi; az Egyesület pénztárosa az általa e célra rendelkezésre bocsátott összeg kifizetését bonyolítja le. Gündisch azonban nem nyugodva meg a kapott felvilágosításban, Bleyer körlevelét megmutatta a közgyűlésen ügyeletet tartó magyar rendőrtiszteknek is.³²

Ezúttal a közgyűlés után, augusztus 20-án este, majd folytatólagosan 21-én délelőtt került sor a Deutsche Arbeitsgemeinschaft ülésére a Sonntagsblatt helyiségében. Bleyer beszámolt Károlyi miniszterelnökkel, valamint Darányival és Patakyval a minap folytatott

²⁹ J. Weidlein: i. m. 41.

³⁰ OL ME NO 24. cs. C. 8623/1932.

³¹ Nation und Staat, 1931/1932. évf. 824–827. Die Lage. Ungarn.

³² BA, R 57 (neu) 1155. Heft 17. Verhandlungbericht über die am 20–21. August 1932 abgehaltene Sitzung der Deutschen Arbeitsgemeinschaft.

tárgyalásairól és a magyarországi németiség súlyos helyzetére utalva, hangsúlyozta a Deutsche Arbeitsgemeinschaft jelentőségét: „tulajdonképpen csak ennek keretében van lehetőség arra, hogy népiségi kérdéseinkben önállóan, a feltolakodó bomlasztó elemektől szabadon végezhessünk komoly építőmunkát”. Ez utóbbi vonatkozásban a tervek és feladatok részletes ismertetését mozgalmának fiataljaira bízta, akik céltudatosan tanfolyam jelleget adtak a Franz Rothen elnöklété alatt, de Bleyer aktív részvételével tartott második napi tanácskozásnak.

Mint Rothen kifejtette, ezentúl évente legalább két-három alkalommal tanfolyamot fognak rendezni Budapesten a Deutsche Arbeitsgemeinschaft tagjai számára, egyrészt, hogy szisztematikusan bevezessék őket a népiségi munka (Volkstumsarbeit) elméletébe és módszereibe, másrészt, hogy az időszerű kérdéseket megvitatva, s helyzetjelentéseket elemezve, eligazítást adhassanak a konkrét teendőkhöz. A Deutsche Arbeitsgemeinschaft tagjainak fel kell használniuk az e tanfolyamokon szerzett ismereteket és útmutatásokat arra, hogy sejtrendszert építsenek ki az ország 400 német községében, mindenütt gondosan kiválogatva, illetve kinevelve azokat az érzelmileg és tudatosan egyaránt szilárdan néphű elemeket, akik majd átvehetik e falvak vezetését. Míg az alapszabályilag tisztára kulturális térre szorított és állandó ellenőrzés alatt tartott Német Népművelődési Egyesület helyi szervezeteiben semmiféle politikai és gazdasági tevékenység nem folytatható, ami nélkül pedig a magyarországi német mozgalmat sem fenntartani, sem kiterjeszteni nem lehet, e sejtek ezt lehetővé teszik, s ezáltal az igazi német mozgalomnak ezek lesznek erős támaszai és hordpillérei.

E bevezető után Franz Basch referátuma következett az össznémet népközösségről és az annak részét képező magyarországi német népközösségről, az „egy mindenkiért, mindenki egyért” jelszóról. Ezt mélyen át kell éreznie a magyarországi németiségnek is; a Deutsche Arbeitsgemeinschaft tagjainak bátran és erőteljesen kell képviselniük és terjeszteniük a német népközösség eszméjét a néptársak körében. Nyolc éve, azaz mióta a Német Népművelődési Egyesület fennáll, főleg csak a kulturális igényekről van szó, pedig nem kevésbé fontosak a népközösség szempontjából a gazdasági és politikai igények. A német községek politikai életében a német néptudatú elemeknek kell szerephez jutniuk, ehhez fel kell használni a bíró-, jegyző-, és lelkész-választásokat.

A magyarországi németiség politikai tevékenységének kérdéseivel Franz Kussbach referátuma foglalkozott részletesebben. Hangsúlyozta a Deutsche Arbeitsgemeinschaft mint a politikai munka központja jelentőségét: onnan irányítják a német falvakban kiépítendő sejtek politikai felvilágosító és oktató tevékenységét. Lehetőleg hetenként egyszer kerüljön sor ilyen jellegű sejt-összejövetelekre, de a Népművelődési Egyesület helyi szervezete helyiségein kívül. A falusi sejtek a környező falvak hasonló sejtjeivel legyenek politikai érintkezésben, és mindenütt próbálják a német kézműveseket is megnyerni a néptudatos német parasztokkal való együttműködésnek. Ami a pártpolitikát illeti, Magyarországon ma még nincsenek meg a feltételek egy saját német néppárt alapításához.

Bleyer, aki már előző napi beszámolójában is hangsúlyosan foglalkozott a Deutsche Arbeitsgemeinschaft előtt a pártpolitika kérdésével, a vitában is felszólalt, hogy kifejtse véleményét. Eszerint a cél változatlanul a saját német párt; minden német néptársnak ott lesz a helye; aki más utat jár, kizárja magát a német népiségért folytatott harcból, és a német jövőből. Szabadon kell tartani az utat e saját német párt megvalósulásához, ezért a

németség a maga egészében nem csatlakozhat egyetlen párthoz sem. Amíg a saját német párt létre nem jöhet, a néptársak egyéenként dönthetnek arról, melyik párt jelöltjét támogatják, mint érdekeiknek leginkább megfelelőt. A német népi igényekhez azonban ragaszkodniuk kell; a néptársak nem kerülhetnek az ellentáborba, vagy olyan szervezetekbe, amelyektől a németiség semmit sem várhat. Különösen fontos a jelölt személye; el kell köteleznie magát a német választók népi érdekeinek védelmére. A vitában felszólaló Derner (Hidas), Schuster (Mágocs), Lehning (Kéty) és Bauer (?) Bleyerrel teljesen egybehangzón foglalt állást a pártpolitikában való részvétel kérdéseivel kapcsolatban.

Egyetértés mutatkozott a tekintetben is, hogy a Deutsche Arbeitsgemeinschaft által politikailag irányított népiségi munka, amelybe Nass (Izmény) az asszonyok erőteljesebb bevonását ajánlotta, ne keveredjék a Német Népművelődési Egyesület helyi szervezeteinek tevékenységével. Mint Basch rámutatott, a falusi kultúrházakat tapasztalat szerint az ellenfelek használják fel céljaikra; ottani rendezvények helyett nagy népünnepélyek szervezésére törekedjenek, amire kitűnő alkalmat kínálnak a német falvak megtelepülési évfordulóit. Derner szerint „az ilyen alkalommal tartott tüntetések és zárt fellépés imponálni fognak és a vakok szemeit is felnyitják”. Rothen különösen attól óvott, hogy a német falvakban olyan kultúrházak építésébe fogjanak, amelyek a Német Népművelődési Egyesület tulajdonát képeznék. Nemcsak azért, mert az Egyesület „csak 50%-ban a miénk”, s így a kultúrház is csak felemás módon töltheti be funkcióját, hanem azért is, mert fennáll a veszély, hogy az Egyesületet, illetve helyi csoportját felosztatva, elkobozzák vagyonát. Mihelyt a kérdés aktuális lesz, a Deutsche Arbeitsgemeinschaft keretei közt kell egy saját német ház (Deutsches Haus) építő társaságot alapítani.

Az ülésen részt vett és felszólalt a birodalmi-német Heinrich Köhler, akit Bleyer még 1930-ban a budapesti német Gazdasági Iroda (Wirtschaftskanzlei) vezetésével bízott meg. A jugoszláviai és romániai németek példás szövetkezeti munkájára utalva, a hasonló szervezkedés jelentőségére hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy szövetkezeti gyűlések tartásához nem lévén szükséges előzetes hatósági engedély, az ilyen gyűlések más népi kérdések megtárgyalására is lehetőséget nyújtanak.

Kulturális, iskolaügyi kérdésekkel Faulstich (Németboly) felszólalása foglalkozott. Arra szólított fel, hogy a német szülők ne járassák óvodába gyermekeiket, mert azokban magyarosítás folyik. A szülői ház és – a német községben – az utca jobban nevel a népiség megőrzésére. A kisebbségi népiskola-típus megválasztásában a szülők ne engedjék magukat megfélemlíteni. Követelni kell a német középiskolát, mert arra épül a főiskolai képzés.

Az előző évi megalakuláshoz képest új tagokkal bővült Deutsche Arbeitsgemeinschaft ülésének e másodnapos programja, azaz e szervezet első központi politikai tanfolyama, Rothen zárszavával ért véget. Kérte a hazatérő néptársakat, hogy munkájukat ügyesen és kitartóan folytassák; a magyarországi német mozgalom zászlóvivőjének, Bleyernek útmutatásaihoz tartsák magukat, s idejében tegyenek neki jelentést minden helyi politikai mozgalomról. Az ülés jegyzőkönyvét Bleyer ezúttal is megküldte a külföldi németiséggel foglalkozó németországi szervezeteknek, nyomatékosan kérve bizalmas kezelését, nehogy megismétlődjék a tavalyi eset, amikor ugyanis az ülésen részt vevők közül némelyek neve nyilvánosságra került, s ezek üldöztetést szenvedtek.³³

³³ Uo.

A Deutsche Arbeitsgemeinschaft irányításával kiépítendő sejtrendszerű politikai munkában, a központi és vidéki tanfolyamok megrendezésében elsődrendű szerepet szántak a népinémet egyetemi és főiskolai diákságnak (Studentenschaft), amely 1932-ben országosan mintegy 90 főt számlált, s Franz Rothen volt a vezetője. Tevékenységéhez kezdettől fogva szerették volna biztosítani a legalitás kulisszáit, a magyar kormány azonban vonakodott jóváhagyni a „Suevia” néven létrehozott német főiskolás diák-egyesület alapszabályait. A cél az volt, hogy német öntudatú értelmiséget neveljenek ki a bleyeri mozgalom számára. Ehhez a német birodalomból az 1923-ban megalakult „Egyesült Ösztöndíjjelátó a külföldi németiség számára” (Vereinigte Stipendienfürsorge für das Auslandsdeutschtum) ösztöndíjakat juttatott azoknak a magyarországi német fiataloknak, akiket Bleyer – Rothen segítségével – évente kiválogatott, nem szociális szempontok alapján, hanem a „népi megbízhatóság” és a népinémet mozgalom érdekei figyelembevételével, s akik listájához az említett Ösztöndíjjelátó részéről Emil Maenner professzor (Weinheim) hozzájárult. Voltak németországi tanulmányokra szóló ösztöndíjak, – ezek volumenét nem ismerjük – és olyanok, amelyekben magyarországi egyetemekre és főiskolákra járó népinémetek részesülhettek. Ez utóbbi fajtából évi 30 állt rendelkezésre, ebből 20-at Budapesten, 10-et Pécsen folyósítottak. Az ösztöndíjak kezelésével, kifizetésével Budapesten 1927-ig Georg Stumpf, majd maga Rothen, Pécsen Karl Steiner volt megbízva. Az ösztöndíjak németországi eredetét azok előtt sem fedték fel, akik azokban részesültek; mindenkinek azt mondták, hogy „a segély a Sonntagsblattól jön”, s az aláíratott nyugtakra is az volt rávezetve.

Rothen a Budapesten tanuló ösztöndíjasok számára egy diákothont is létesített, amelynek lakói közül azonban többen elégedetlenkedtek fegyelmet követelő fellépései miatt, és mert viselkedése azt a benyomást keltette bennük, hogy ösztöndíjuk nagysága, időben való kézhezvétele az ő kényétől-kedvétől függ. Különösen lázongó lett a hangulat amiatt, hogy 1931-től kezdve 52 diák közt osztották meg a rendelkezésre álló 30 segélyt; ennek következtében csak 2 diák kapott továbbra is teljes ösztöndíjat, a többi 50-nek fél vagy háromnegyed összeggel kellett ezentúl beérnie. Zúgolódás volt amiatt is, hogy minden ösztöndíjösszeg 10%-át visszatartották a Studentenschaft közös kiadásaira: ünnepélyek és más rendezvények költségeire, a diákothon folyó költségeinek fedezésére. Az ösztöndíjak gyakran késedelmesen érkeztek, s addig kisösszegű előlegekkel kellett beérniük, amikkel Bleyer segítette ki őket a saját zsebéből; egyesek pedig azt vették zokon, hogy a pénzzel való rossz gazdálkodásukra hivatkozással csak részletekben fizették ki ösztöndíjukat. Az elégedetlen hangulatra már 1932. nyarán felfigyelt Gündisch, aki ügyvédi irodájának fiatal alkalmazottja, Georg Goldschmidt révén szítani igyekezett azt, s közvetlen németországi ösztöndíjak ígéretével 16 diákot sikerült rábírnia arra, hogy a „visszás állapotokat” a július elején budapesti látogatáson lévő Johannes Schmidt-Wodder dániai német vezető útján a külföldi németiség szervezetei tudomására hozzák. Az elégedetlen diákok Rothen elleni panasziratának fényképmásolatát Gündisch két drezdai ügyvédbarátja révén maga is eljuttatta németországi „illetékes helyekre”. A Rothen ellen panaszt tevő diákok egy része utóbb megbánta és Rothen tudomására hozta tettét, mire ő 1932. szeptember 15-én igazoló jelentést készített, amelyben a vádakát cáfolva, eleven képet ad az egész kérdéstről. A Rothen Studentenschaft-beli és az ösztöndíjakkal kapcsolatos munkáját közelről ismerő Josef Einwachter, Josef Hack, Johann Schnitzer, Franz Basch, Max Albert, Hans Hoffmann, Peter Treier, Franz Kussbach, Franz Bleyer

(a professzor fia), és Michael Heller aláírásukkal erősítették meg, hogy az igazoló-jelentésben foglaltak megfelelnek a tényeknek, s Bleyer kijuttatta azt Németországba, Gündisch akciójának semlegesítésére.³⁴

Bleyernek szoros kapcsolatai voltak a külföldi németiséggel foglalkozó különböző németországi szervezetekkel, s magával a német külügyminisztérium kulturális osztályával is, amely ezekkel együttműködésben végezte a külföldi németiség „kulturális gondozását”.³⁵ Éppen a magyarországi németiség túlnyomó többségének katolikus voltára való tekintettel, s annak következtében, hogy kulturális problémáinak rendezése nagymértékben függött a katolikus egyháztól, különösen nagy jelentőséget tulajdonított Bleyer a Katolikus Külföldi Németek Birodalmi Szövetségéhez (Reichsverband für katholischen Auslandsdeutschen) fűződő kapcsolatának, s igen előnyösnek tartotta, hogy a Külügyi Hivatal kulturális osztályának élén Herman Terdenge áll, aki mint az egyházakkal való szoros együttműködés egyik legfőbb előmozdítója volt ismeretes. Amikor hírért vette, hogy Terdenget mással kívánják felcserélni, levélben szólította fel „a német kisebbségek minden igazi barátját Németországban”, hogy ezt a lépést, amelyet „egyenesen katasztrofálisnak” tart, akadályozzák meg. A szóban forgó katolikus Reichsverband 1932. szeptember 21-i beadványa Bleyer e levelét idézve fordult Franz Papen kancellárhoz, eredményt azonban nem tudott elérni.³⁶

Károlyi Gyula kormányának 1932. szeptember 21-i lemondása után, 28-án, Bleyer megbeszélést folytatott a budapesti német követtel, Hans Schoennel; s Gömbös Gyula október 1-i kormányalakítását követően, 3-án írásban is visszatért az akkor tárgyalt kérdésekre: „mi a helyzet jelenleg a magyarországi németiséggel, mi várható a magyarságtól (a kormánytól és a társadalomtól) a német kisebbség vonatkozásában, és főleg, milyen utat kell a jövőben járnunk a magyarországi német kérdés előmozdítására és fokozatos megoldására?”

Bleyer véleménye szerint a magyar kormány egy évtizeden át visszaélt a magyarországi német mozgalom vezetőségének lojalitásával; megértést színel, és ezt egyre bizonygatta is a jámbor német közvélemény előtt. Miközben így sikerült elaltatnia a német éberséget, a magyar társadalom, az állami és egyházi hatóságok kiépítették a magyarosítás egy olyan rendszerét, amelynek hálójából egyetlen német gyermek sem szabadulhat. E jól bevált módszerén a magyarság nyilván nem kíván változtatni; a magyarországi németiségnek kell tehát új utakra térnie, alaposan revideálva eddigi magatartását, mert különben kezére játszik a magyarosító törekvéseknek.

A külföldi németiséggel foglalkozó németországi szervek (a Verein für das Deutschtum im Ausland berlini központja, illetve a magyarországi németek gondozásával különösen megbízott Baden-Württemberg-i szervezete, s a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut) továbbá az ausztriai Deutscher Schulverein Südmark bécsi központja, valamint az Európai Német Népcsoportok Szövetsége is, s általában a német sajtó, már régóta és egyre határozottabban a magyarországi német mozgalom radikalizálását követeli. Ezt kívánja a magyarországi német „akadémiai ifjúság” (akademische Jugend)

³⁴ BA, Hans Steinacher irathagyatéka. Bd. 48. Rothen igazoló jelentése. Bp. 1932. szept. 15., és levele Bleyerhez, Bp. 1932. szept. 28.

³⁵ Kurt Düwell: Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Köln–Wien. 1976.

³⁶ BA, R 43. I. 548. Bd. 7. Fol. 244.

– értsd: egyetemet, főiskolát végzett, illetve végző, a bleyeri mozgalomhoz tartozó német fiatalok – egy része is, így név szerint Dr. Faulstich, Dr. Mühl, Rothen titkár, Dr. Kussbach, Greszl káplán, és néhány diák a magasabb évfolyamokon. (Érdekes, hogy e felsorolásból hiányzik Franz Basch neve).

Mint láttuk, a Deutsche Arbeitsgemeinschaft legutóbbi, augusztus 20–21-i ülésén Bleyer már teret engedett a fiatalok radikalizálási törekvéseinek: Rothen, Basch, Kussbach tanfolyama a politikai munkáról és a sejttrendszerű szervezkedésről, ennek kétségtelen bizonyítéka. Schoen követ előtt is azt fejtegette, hogy a mozgalom radikalizálása „műhatatlannak és elkerülhetetlennek látszik”. Nem tartaná lelkiismeretével összeegyeztethetőnek, hogy mozgalmát az eddigi iránynak megfelelően vezesse tovább; ez esetben teljesen és tökéletesen tarthatatlanná is válna vezető posztja mind a német főiskolás ifjúság, mind az említett németországi és ausztriai szervezetek szemében. De annyira átérzi a mozgalom radikalizálásának veszélyeit, hogy a maga személyében csak akkor vállalná a további vezetést, ha új irányvonalához megkapná a német kormány hatékony – az eddig tapasztaltnál messzemenően aktívabb és közvetlenebb – támogatását. Ellenkező esetben visszalép a vezetéstől, s átadja azt a fiataloknak.

Bleyer hangsúlyozta, hogy a mozgalom radikalizálása óhatatlanul nyílt harcra vezet, nemcsak a magyar társadalommal, hanem a magyar hatóságokkal, sőt a kormánnyal is. A jelenlegi „erőszak nélküli terror” (gewaltlose Terror) helyett már nyílt terrort alkalmaznának a német mozgalommal szemben, s ennek hatására mindazok, akiknek okuk van egzisztenciájukért aggódni, visszahúzódnának a mozgalomtól, s az igen gyorsan és elkerülhetetlenül összeomlana, ha önmagára volna kénytelen hagyatkozni. Félreértés ne essék: Bleyer nem a radikalizálás ellen szól, amikor a veszélyeket ecseteli, hanem amellet érvel, hogy elengedhetetlenül szükséges hozzá Németország erélyes támogatása. Csak egy, a német birodalom által hathatósan támogatott radikalizált német mozgalom állhat ellen a magyarországi asszimilációnak.

A budapesti német követhoz intézett levele végén Bleyer azt a kérést terjesztette elő, hogy a magyarországi némettség oly kritikussá vált kérdését Berlinben kifejtthesse „egy felelős és mértékadó birodalmi hely előtt”, Schoen jelenlétében, és az Európai Német Népcsoportok Szövetsége elnökségével érintkezésben.³⁷

A mozgalom kilátásai Gömbös kormányra kerülése nyomán

Gömbös Gyula kormányra kerülése, aki mint magyar fajvédő, régóta Bleyerék mozgalma ellenfelének számított, határozottan kedvezőtlen fejlemény volt a radikalizálási törekvés várható visszahatása szempontjából. Az új miniszterelnök október 5-i bemutatkozó beszéde a kormánypárt előtt a magyarországi kisebbségek vonatkozásában azt hangsúlyozta, hogy ügyüket éppúgy szívén viseli, mint a magyar fajtét, s barátjuk kíván lenni mindaddig, míg nem jelentenek a nemzet egységét veszélyeztethető centrifugális erőt. A Sonntagsblatt október 9-i számában Johann Faul-Farkas tagadta a magyarországi németység részéről centrifugális tendenciák létezését, és Gömböstől, mint a tettek

³⁷ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Bleyer levele Schoen követhoz. Bp. 1932. okt. 3.

emberétől, azt várta, hogy épp a magyar nemzeti körök töretlen bizalma birtokában, lépjen fel a német nemzetiségi jogok megvalósítása érdekében.³⁸

A kezdeti jelek arra mutattak, hogy a kisebbségi kérdés nagyobb hangsúlyt kap Gömbösnél, mint elődjénél, de a német-magyar külpolitikai együttműködés, nevezetesen a kisantant-országok német és magyar kisebbsége együttműködésének függvényeként. Amikor a német hadügyminisztérium részéről Fischer ezredes hivatalos látogatást tett Budapesten, Gömbös miniszterelnök is fogadta őt. Egyebek közt a kisebbségi kérdésre terelődvén a beszélgetés, Gömbös azt mondta neki, hogy az Magyarországnak a legnagyobb gondot okozza. Azt kéri, hogy ezen a téren is mutasson a német kormány több megértést a magyar kívánságok iránt, és próbáljanak nyílt eszmecsere során fordulatot elérni. Számít ebben Kurt Schleicher németbirodalmi hadügyminiszter támogatására. Fischer beszámolt budapesti tárgyalásainak erről a vonatkozásáról a Külügyi Hivatalban Gerhard Köpkének is, akinek viszont az volt a véleménye, hogy Magyarországnak kell inkább korlátoznia igényeit, és jobban figyelembe vennie a német érdekeket.³⁹

A budapesti német követnek az új miniszterelnöknél tett látogatásakor Gömbös úgy nyilatkozott, hogy a német kisebbség ügye iránt megértést tanúsít, már csak azért is, mert anyja sváb származású. E kérdés megbeszélését azonban kissé halogatni kívánja, a német-magyar politikai együttműködést célzó igen sürgős kérdések letárgyalását helyezve előtérbe. Schoen annak reményében, hogy a Gömbös-kormány felveszi a tárgyalásokat az 1931. évi magyar memorandumban és az arra adott német válaszban érintett kérdésekről, amelyek elől Károlyi Gyula kormánya elzárkózott, teljesen elutasítóan foglalt állást a magyarországi német mozgalom radikalizálásával szemben. Bleyerrel egyetértett abban, hogy ettől a kísérlettől – ha nem kap hatékony támogatást Németország részéről – csak kudarc várható, de Bleyerrel ellentétben azon a véleményen volt, hogy a német kormánynak nem szabad ezt a támogatást megadnia, mert az rendkívül megterhelné a német-magyar kapcsolatok egészét. Bleyer persze szívesen venné pozíciója alátámasztása szempontjából, ha felelős német helyről pontos direktívákat kapna az általa követendő politikához, de Schoen szerint óvakodni kell ettől: „Véleményem szerint nekünk arra kell szorítkoznunk, hogy türelemmel meghallgassuk az ő többnyire körülményes és időtrabló fejtegetéseit, és biztosítsuk őt teljes bizalmunkról az ő vezetése iránt. Egyidejűleg arra hivatkozhatunk előtte, hogy a birodalmi kormány ragaszkodik a kicserélt emlékiratok felől a magyar kormánnyal folytatandó tárgyaláshoz, és határozott szándéka, hogy fellép a magyarországi némettség kívánságai érdekében, abban a mértékben, ahogyan azt az általános politikai szempontok megengedik.”⁴⁰ A Bleyerrel való beszélgetésre Schoen szerint alkalmat adhat jelenléte az Európai Német Népcsoportok Szövetsége november 27–28-i berlini ülésén; nincs azonban adatunk arra vonatkozóan, hogy sor került-e ekkor, s ha igen, milyen szinten, erre a Bleyer által kért megbeszélésre.

Magyarország külpolitikai barátságának biztosításának elsődleges érdekei bizonyos tartózkodást ajánlottak német részről nemcsak a magyarországi német kisebbség ügye, hanem a Burgenlandra is fenntartott magyar revíziós igény vonatkozásában is; az érdekelt

³⁸ Nation und Staat, 1932/1933. évf. 130–131. Ungarländisches Deutschtum und Gömbös. – Vö. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968.

³⁹ OL Filmtár, 10937. doboz. E 460159–64. Köpke feljegyzése. Berlin, 1932. okt. 26.

⁴⁰ PA AA, Pol. Abt. II; Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Bp. 1932. okt. 27.

német szervezetek azonban nem könnyen jutottak erre a belátásra. A VDA osztrák tagozatát (Verband Österreich) képező Deutsche Schulvereine Südmärk kifogásolta például, hogy a német frontharcosok szervezete, a Stahlhelm, képviseltette magát a magyar Országos Frontharcos Szövetség által rendezett 1932. október 2-i budapesti (4.) frontharcos-napon, ahol a szokásos revíziós megnyilatkozások során Burgenlandot is visszakövetelték. A VDA ügyvezető elnöke, Seebohm ellentengernagy ez ügyben kelt október 21-i átiratára Theodor Duesterberg alezredes, a Stahlhelm helyettes vezetője, november 1-én azt válaszolta, hogy Magyarországgal jóban kell lenni, mert az elsődleges feladat Lengyelország elszigetelése. Ez természetesen nem jelent lemondást Burgenlandról, de Németország jelenleg gyenge. Ha eljön az ideje, akkor „a teljes Burgenlandnak” – tehát Sopronnak és környékének, valamint Pozsonynak is – a német birodalomhoz kell tartoznia. Addig a VDA örökődjek a határokon túli németiség felett. Seebohm november 11-i viszontválasza rámutatott arra, hogy a VDA igyekszik is eleget tenni ennek a feladatának – a Magyarországra utazókat pl. előzetesen tájékoztató anyagokkal látja el a burgenlandi kérdésre vonatkozóan is –, kívánatos azonban, hogy a Stahlhelm a jövőben távoldartsa magát a magyar revíziós demonstrációktól, mert a burgenlandiakban csaldódás támadhat a németországi németiség magatartásával kapcsolatban.⁴¹

Bleyer, aki hiábavaló kísérleteket tett arra, hogy Gömbös miniszterelnök fogadja, lapjában, a Sonntagsblattban fejtegette, hogy a magyar revíziós törekvések kudarcra vannak ítélve, ha a magyarországi nemzetiségekkel szembeni politikában nem történik gyors és alapvető változás. Igaz, hogy az elcsatolt területeken 3 millió magyar él, de háromszor annyi ott a nem-magyar lakosság, s ha ezek azt tapasztalják, hogy Magyarországon nem a magyar állameszme, hanem a magyar faji eszme szellemében kezelik a nemzetiségeket, a népszavazáskor olyan katasztrófa fogja érni a magyar törekvéseket, amely Mohácshoz és Trianonhoz lesz mérhető. A magyarországi németiség nem centrifugális, hangoztatta Bleyer, kijelentette azonban, hogy nem is centripetális, ha azon Gömbös az asszimilációba való belenyugvást érti. Az óvodában, iskolában, a templomban, a levante-foglalkozásokon folyó magyarosítás olyan összefüggő rendszert képez, amely megfosztja gyermekeiktől a magyarországi németiséget. E helyzettel kapcsolatban 1932. november 20-i cikkében a nagy magyar költőnek, Arany Jánosnak a nemzeti elnyomatás idején, 1851-ben írt, „Ráchel siralma” című allegorikus költeményét idézte, s végezetül utalt az 1930. évi népszámlálásnak a november 15-i lapokból most ismertté vált azon eredményére is, hogy az 1920. évi 551 000-hez képest 479 000-re esett vissza a magyarországi németek száma, tehát 72 000-rel csökkent az utóbbi tíz évben.⁴²

Amikor a budapesti német követ 1932. november 26-án javaslatokat tett a Külügyi Hivatalnak a magyarországi helyzettel kapcsolatban, a kisebbségi kérdés tekintetében azt ajánlotta, hogy a német diplomácia hangsúlyozza a magyarországi német kisebbség iránti németbirodalmi érdeklődés minden centrifugális tendenciától való mentességét, sőt kifejezetten centripetális jellegét: örülnének, ha az elcsatolt területek visszaszerzésével németek százezrei kerülnének ismét Magyarországhoz. Ezek visszacsatlakozási vágya fel-

⁴¹ OL Filmtár, 7066. doboz. Magyar vonatkozású Stahlhelm-iratok a Zentrales Staatsarchiv (Potsdam) anyagából.

⁴² J. Weidlein: i. m. 43–46.

keltéséhez azonban a magyar kormánynek megértést kell tanúsítania a magyarországi németiség kulturális kívánságai iránt.⁴³

Javaslati tárgyában Schoen követet Berlinbe rendelték, ahol a Külügyi Hivatalban az érintett osztályvezetők bevonásával tartott megbeszélések eredményeinek összegzéseként Bülow államtitkártól utasításokat kapott „szavai irányítására” a Gömbössel folytatandó beszélgetéseikhez. A kisebbségi politika tekintetében az utasítás a következők hangsúlyozását írta elő:

Ha a magyarországi német kisebbség léte a német-magyar viszony bizonyos megterhelését jelenti, azért kizárólag magyar részről felelősek. E kisebbség lojalitása a magyar állam iránt egyáltalán nem vonható komolyan kétségbe. Nem akar idegen test lenni az államban, csupán népiségének megőrzése a célja. Ennek lehetővé tételével Magyarország egyáltalán nem veszélyeztetné nemzeti egységét. Az a kedvező visszhang, amire a magyarországi német kisebbség példás kezelése az elcsatolt területek német kisebbségeinél találna, Magyarország revíziós törekvéseit a legnagyobb mértékben elősegítené.

Teljesen téves volna magyar részről azt feltételezni, hogy a német kisebbségpolitika érdeklődése a magyarországi németiség iránt valami múlt jelenség, s hogy Németország minden további nélkül érdektelenséget tanúsíthat vele szemben. A német kisebbségek száma és elhelyezkedése a háború utáni Európában, teljesen lehetetlenné teszi bármely német kormány részére, hogy elhanyagolja azokat a rendkívüli politikai értékeket, amelyek számára e kisebbségek létéből adódnak. Ha viszont Németország a kisebbségek védelmezőjeként lép fel, és azt a felfogást akarja érvényre juttatni, hogy csak a kisebbségi kérdések általános és nagyvonalú megoldása hozhatja meg Európa valódi békéjét, akkor teljesen kizárt, hogy Németország érdektelen lehessen valamely német kisebbség elnyomása iránt csak azért, mert az illető állammal barátságos viszonyban áll. Különben nem győzhetné meg a világ közvéleményét arról, hogy végső fokon etikai és nem politikai indokok mérvadók a német kisebbségpolitika számára.

A német kormány kész arra, hogy megtárgyaljon a magyar kormánnyal minden esetleges balfogást a külföldi németiséggel foglalkozó németországi szervezetek magyarországi tevékenységében, s hogy — amennyiben ez számára egyáltalán lehetséges — oda hasson, hogy azok ne ismétlődjenek meg. A magyar kormányt megnyugtathatja afelől is, hogy semmiképpen sem fogja magyarellenesen befolyásolni a német kisebbségeket a Magyarországtól elcsatolt területeken. Az azonban nem várható a német közvéleménytől, hogy szó nélkül nézze a magyarországi német kisebbségnek a magyar hatóságok által szorgalmazott elnémetlenítését.

Mindenképpen érdekében áll a német kormánynak, hogy megtaláljuk az útját e kérdések barátságos tisztázásának. Üdvözlendő ezért, ha a két kormány tervezett megbeszélései mielőbbi megkezdésével előmozdíthatnák egy mindkét felet kielégítő rendezés. Minthogy célravezető lenne a diszkusszió korlátozása a magyarországi német kisebbség helyzetének leglényegesebb visszasságaira, javasolja, hogy legközelebb a magyarországi német kisebbség iskolaviszonyainak javítását tárgyalják meg egy magánjellegű megbeszélésen Magyarország és Németország katolikus papságának képviselői.⁴⁴

⁴³PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 4. Schoen jelentése. Bp. 1932. nov. 26.

⁴⁴PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Heeren feljegyzése. Berlin, 1932. dec. 1.

Ezeket az utasításokat Schoen már 1932. december 1-én megkapta ugyan, de berlini tartózkodása a 3-i kormányváltás következtében – Papen kancellár helyébe Schleicher lépett – nyolc napra nyúlt. Budapestre visszaérkezve, először a magyar külügyminiszter állandó helyettesével, Khuen-Héderváry Sándor gróffal beszélt, december 6-án. A kapott utasítás szellemében ismertette a német kormány véleményét a kisebbségi kérdéstről, mire azonban azt a választ kapta, hogy a magyar kormány aligha lesz hajlandó megbeszélésekbe bocsátkozni a magyarországi német kisebbség ügyéről, ha ugyanakkor nem folynának megbeszélések a magyar-német kisebbségi együttműködésről a kisantant-országokban. Khuen-Héderváry kijelentette, hogy a német kormány azon állítása, miszerint nem gyakorolhat befolyást a Magyarországtól elcsatolt területek német kisebbségei politikai magatartására, nem felel meg a tényeknek: a magyar kormánynak teljesen megbízható értesülései vannak arról, hogy azok igen magas pénzbeli támogatást élveznek német hivatalos köröktől, „márpedig, ha az ember valakinek pénzt ad, akkor módjában van reá befolyást gyakorolni”. Schoen e pénztámogatást elismerte, mégis a képzelnél kisebbnek mondotta a befolyásolás lehetőségét, mert e segélyeket a kisebbségek nem közvetlenül kapják a birodalomtól, hanem a külföldi németiséggel foglalkozó társadalmi szervezetek útján, s ezek jól tudják, hogy a kormány nem vonhatná meg a segélyeket súlyos belpolitikai következmények nélkül.⁴⁵

Másnap, december 7-én, Puky Endre külügyminiszter fogadta a budapesti német követet. Ő is a kisantant-államokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés kérdését feszegette, és azt hangsúlyozta, hogy legalább Csehszlovákiában meg kellene találni ennek módját. Schoen ezzel szemben arra mutatott rá, hogy a kisantant-országok német kisebbsége jobb bánásmódot élvez az ottani magyar kisebbségeknél, s a német kormány nem kapacitálhatja őket a velük való együttműködésre, mert ennek következtében az ő helyzetük is nehezebbé válna. Csak abban az értelemben befolyásolhatja őket a német kormány, s ezt meg is teszi, hogy a német kisebbségek tartózkodjanak minden olyan tevékenységtől, mely a magyar kisebbségekre nézve kedvezőtlen volna. A német kormány előzékenységének már azzal is tanújelét adta, hogy elmozdította a pozsonyi német konzult, akinek működését magyar részről kifogásolták.⁴⁶

December 9-én került sor Schoen megbeszélésére Gömbössel. Jelentése szerint a miniszterelnök, mint nem is várta másképp, igen tartózkodóan fogadta a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos fejtegetéseit. A két kormány, illetve a német és a magyar katolikus egyház képviselői közti megbeszélés tárgyában nem foglalt állást, de ígérte, hogy a legközelebbi napokban e kérdéstről tárgyalást folytat a tekintetbe jövő tényezőkkel. Mikor a követ azt indítványozta, hogy fogadja valahára Bleyert, és informálódjék tőle a magyarországi németiség problémái felől, kedvetlenül kérdezte: „Kell ez?”⁴⁷

„Minden erővel azon dolgozom, hogy a német és a magyar kormány leüljön a zöldasztalhoz, és felelősséggel tárgyalja meg a mi kérdésünket” – írta Bleyer december 27-én Greszl káplánnak.⁴⁸ Az év vége felé Temesvárott találkozott a romániai és

⁴⁵OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 690/1932. Khuen-Héderváry napijelentése. Bp. 1932. dec. 6.

⁴⁶OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel. 693/1932. Puky napijelentése. Bp. 1932. dec. 7.

⁴⁷PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Bp. 1932. dec. 10.

⁴⁸H. Schwind: i. m. 171–172.

jugoszláviai német kisebbségek vezetőivel, Hans Otto Roth-tal és Kaspar Muth-tal, illetve Stefan Krafftal, hogy támogatásukat ehhez biztosítsa.⁴⁹ Mint a Nation und Staat rámutatott, a nemzetközi politikában egyáltalán nem novum, hogy két kormány meg egyezik egymással egy kisebbség kezeléséről. A német birodalom Lengyelországgal, Ausztria Csehszlovákiával, Jugoszlávia Romániával olyan egyezményeket kötött, amelyek az általános kisebbségi joggal ellentétben közelebbi határozatokat tartalmaznak a probléma kezelési módjáról. Egy ilyen egyezmény megadná Magyarországnak az erkölcsi jogot arra, hogy az utódállamokat hasonló egyezményre készítse, s ezáltal elcsatolt néptársai sorsára közvetlen befolyást szerezzen.⁵⁰

A Sonntagsblatt 1933. újévi számában Bleyer az ezeréves, megbonthatatlan magyar-német sorsközösségről írt cikket: jelenleg is Németország az egyetlen, hatalmas erő, amely Magyarországot megmentheti a szláv veszélytől, amely kiszabadíthatja a francia politika által támogatott kisantant-országok fojtogató gyűrűjéből, amely a kisebbségi kérdésben „teuton daccal” folytatott harcával hozzásegíti Magyarországot is az öt megcsonkító és megalázó béke revíziójához, s a magyar gazdasági élet számára is a német gazdaság „titáni erőfeszítései” hozhatják csak meg a fellendülést. A Németországra utaltságnak ezt a történelmi szükségszerűségét sajnos még nem értik meg a magyar közvélemény széles köreiben, s a magyarországi német kisebbség oly szerény nyelvi-kulturális kívánságai teljesítését is megtagadják, mert fogalmuk sincs arról, hogy a német kisebbségekkel való törődés mennyire áthatja a német közvéleményt, s mily szilárdan épül be a német birodalom politikájába is. Hindenburg birodalmi elnök, és minden német birodalmi kancellár, elkötelezte magát az össznémetiség előtt a német kisebbségek védelmére, s az egyes kisebbségek közt nem tesz és nem tehet semmiféle különbséget. A magyarországi német kisebbség jogainak biztosítása igen kedvezően hatna Németország Magyarországra iránti barátságára; az elmagyarosítására irányuló megátalkodott törekvés viszont igen káros következményekkel járna. A magyarországi németiség fennmaradására szükség van, mint közvetítőre, és a surlódások kiküszöbölőjére; népi jövőjéért folytatott harca tehát Magyarország és a magyarság érdekeit is szolgálja. A Sonntagsblatt, ez a szerény kis hetilap, amelyről a magyar sajtó és a közvélemény csak akkor vesz tudomást, ha azt gondolja, hogy szavai kiforgatásával pellengérré állíthatja, kategorikus imperativusként hirdeti: Magyarország és a magyarság számára nincs más út, mint együttthaladni a németiséggel.⁵¹

Kapcsolatkeresés a nemzetiszocialista Németországgal

1933. január 30-án Hindenburg a német nemzetiszocialista párt (NSDAP) vezérét, Adolf Hitler-t nevezte ki a birodalom kancellárjává. Ez az esemény legkevésbé sem zökkentette ki Bleyert felfogásának és magatartásának eddigi kerékvágásából. Németország azon belpolitikai erői, amelyekhez kapcsolatai voltak – Zentrumpartei, Deutsch-

⁴⁹ Hermann Ullmann: Pioniere Europas. Die volksdeutsche Bewegung und ihre Lehren. München. 1956. 31.

⁵⁰ J. Weidlein: i. m. 58.

⁵¹ J. Weidlein: i. m. 65–69.

nationale Volkspartei – részesei voltak Hitler első, koalíciós kormányának; a nemzeti-szocialisták viszonyát pedig a német kisebbségek kérdéséhez megnyugtató módon igyekezett tisztázni már 1932 októberében Norbert Gürke cikke a Nation und Staatban, bőven idézve Hitler Mein Kampf-ját, az NSDAP programját, Rosenberg, Darré, Krebs, Feder és más nemzetiszocialisták írásait, a párt birodalmi gyűlésbeli képviselőinek megnyilatkozásait, annak bizonyosságául, hogy teljesen tudatában vannak e kérdés jelentőségének, és aktív külpolitikát kívánnak a német kisebbségi kérdésben. Azt hirdették, hogy a párt nemcsak vállalja a kisebbségvédelmi feladatokat, hanem egyedül képes meg is oldani azokat.⁵² Bleyer számára Hitler hatalomra jutásának napján – mint ekkor kelt, Hans Otto Roth-hoz intézett levele tanúsítja – az volt a fő gond, az elérendő „közvetlen cél, hogy kikényszerítsük a magyar nacionalizmus nyílt állásfoglalását . . . A jelenlegi állapot, amely már tulajdonképpen évek óta tart, számunkra egyenesen gyilkos. Idegeink oly feszültek, hogy ez egy fél évnél sem mehet így tovább” – írta.⁵³

1933. február 7-én Hitler fogadta Kánya Kálmán berlini magyar követet, aki átadta neki Gömbös üzenetét. Ez felszólítást tartalmazott a külpolitikai és gazdasági együttműködésre, s kifejezte a magyar kormányfő azon reményét is, „miszerint a kancellár úr befolyását érvényesíteni fogja abban az irányban, hogy az elszakadt területeken levő német kisebbség az ottani magyar kisebbséggel a jövőben szorosabb együttműködést fog folytatni, mint az eddig történt”. Hitler ez utóbbi vonatkozásban kijelentette, hogy a magyar és német kisebbségek együttműködését szükségesnek tartja, de ezt csak bizonyos idő múltán lehet majd elérni, mert idő kell ahhoz, hogy a német politika beidegződött metódusain változtathasson. Helyeselte Gömbös azon javaslatát, hogy minden esetleges differencia barátságos, lehetőleg direkt szóbeli tárgyalás útján intéztessék el a két ország között.⁵⁴

Február 15–17-én Budapesten ülésezett a békeszerződések revíziójával kapcsolatos kérdések megvitatására létrehozott és már évek óta tevékenykedő német-magyar munkaközösség, amelynek magyar részről Pekár Gyula, német részről előbb Karl Mehrmann, majd pedig Hans Draeger volt a vezetője. A tárgyalások során Pataky Tibor államtitkár szenvedélyesen sürgette a német-magyar kisebbségi együttműködést a kisantantországokban, különösen Csehszlovákiában, Draeger azonban azt válaszolta, hogy a német kisebbségek lávrozni kénytelenek mindaddig, míg világossá nem válik az európai politika iránya.⁵⁵

Az a körülmény, hogy a Gömbös-kormányt a kisebbségi kérdés szemlátomást csak a kisantant-országokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés szempontjából érdekelte, arra készítette Gratz Gusztávot, hogy a hazai német kisebbség ügyét is szóba hozza a képviselőház külügyi bizottságának február 23-i ülésén. Ez a felszólalás is a magyar kormány állásfoglalásra készítetését célozta, és szintén Németország és Magyarország viszonya szempontjából vetette fel a kérdést, amelynek zavartalanságát maga is fontosnak tartotta, mégis igen lényegesen különbözött Bleyer felfogásától és törekvésétől: míg

⁵² *Norbert Gürke*: Der Nationalsozialismus, das Grenz- und Auslandsdeutschtum und das Nationalitätenrecht. Nation und Staat, 1932/1933. évf. 1. sz.

⁵³ *H. Schwind*: i. m. 148.

⁵⁴ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. 306/1933. Kánya jelentése. Berlin, 1933. febr. 8.

⁵⁵ PA AA, Pol, Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 4. Draeger feljegyzése. Berlin. 1933. febr. 24.

Bleyer állandóan azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi németiséggel kapcsolatos nemzetiségpolitikában új utakra kell térni, mert nem alkalmazhatók már többé a Bethlen-féle módszerek, Gratz kifejezetten a bethleni nemzetiségpolitikához való visszatérést sürgette. Rámutatott arra, hogy azóta a helyzet szemlátomást rosszabbodott, s ma már oly nagy német lapok is bírálják és támadják emiatt a magyar kormány magatartását, amelyek eddig a kisebbségi kérdésben igen mérsékelteknek mutatkoztak.

Gömbös azonnal válaszolt Gratz e fejtegetéseire. Kijelentette, hogy a magyarországi németiségnek megvan mindene, amit csak méltán kívánhat; jó sora van; a magyar nemzetiségpolitika liberális voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar főváros közvetlen közelében tisztára német falvak tarthatták fenn magukat. A támadások a német sajtóban igazságtalanok, és Pestről inspirálják azokat. Kifogásolta, hogy a kisebbségi propagandába belerángatnak olyan német falvakat is, amelyek évszázadok óta elmagyarosodtak, és a C-típusú iskolák B-típusúra változtatását követelik ott is, ahol a lakosság kívánsága kezdettől fogva a magyar népiséghez való hasonulásra (asszimilációra) irányult. Kijelentette, hogy „nyomásnak soha sem fog engedni semmilyen oldalról; ennek ellenszegül már saját német vére is”, de felszólította kormánya kultuszminiszterét, Hóman Bálintot, dolgozzon ki egy emlékiratot arról, hogyan kell kezelni a német kisebbségi kérdést. Kész arra, hogy ezt a tervezetet megvitassa a hazai németiség vezetőivel.

A kialakult vitában a Német Népművelődési Egyesület Gratz-féle irányzatához tartozó Pintér László kormánypárti képviselő szintén a bethleni nemzetiségpolitika folytatásának szükségességét hangsúlyozta. Helyeselte egy tervezet kidolgozását a kultuszminiszter által, és a miniszterelnök azon elhatározását, hogy azt a németiség vezetőivel meg kell beszélni. A német sajtó támadásaival kapcsolatban az volt a véleménye, hogy azokat nem mind Budapestről inspirálták. A bethleni nemzetiségpolitika folytatása mellett foglalt állást Pesthy Pál, a kormánypárt korábbi elnöke is, aki 1924–1929 közt a Bethlen-kormány igazságügyminisztere volt. Az volt a véleménye, hogy a német falvakban az utóbbi időkben számottevően csökkent a nyugtalanság, és sem Pestről, sem Németországból nem történtek újabb kísérletek felizgatásukra.

Végül az ellenzéki Kisgazdapárt vezére, Eckhardt Tibor szólalt fel ebben a kérdésben, három alapelvet szögezve le: 1. Feltétlenül szükséges, hogy a német kisebbséget kielégítsék. Magyarországnak példamutató kisebbségpolitikát kell folytatnia, mert különben revíziós célját nem érheti el. 2. A német kisebbség kulturális kívánságai kielégítése csak saját, és nem kívülről jövő iniciatívára történhet. Támogatni kell a magyarországi németiség minden centripetális törekvését, de a legélesebben szembe kell fordulni minden centrifugális erővel. 3. A kisebbségek helyes kezelése főleg a közigazgatási szerveken múlik; ezek jelenleg nemcsak a német kisebbséggel, hanem a magyar ellenzékkel szemben is meg nem engedhető eszközöket használnak.

A budapesti német követ, aki bizalmasan értesült a külügyi bizottság ülésének lefolyásáról, s arról részletes jelentést küldött Berlinbe, örvendetesnek tartotta, hogy „egyetlen szónok sem fordult Bleyer professzor és szervezete ellen”, s hogy általános volt „az a felismerés, hogy a politikai kapcsolatok elmélyítése Németországgal nem lehetséges a kisebbségi kérdésben való előrehaladás nélkül”. Figyelemre méltó, hogy a miniszterelnök meg is ígérte: a kisebbségi kérdést most előveszik.⁵⁶

⁵⁶ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése. Bp. 1933. febr. 27.

1933 februárjában keresztülutazott Magyarországon Wilhelm Berning osnabrücki püspök, aki a külföldi német katolikusok gondozásával volt megbízva, s aki német részről elsősorban jöhetett számításba a magyar katolikus egyház képviselőivel tervezett tárgyalások lefolytatására. Berning Budapesten találkozott Bleyerrel, aki egy memorandumot készített számára. Ebben kifejtette, hogy a német kisebbség szempontjából a magyarországi katolikus egyház elsősorban „magyarosító intézmény”. A magyarországi német katolikusok természetesen hű gyermekei egyházuknak, de harcolnak németységükért.⁵⁷

A Berlinben élő erdélyi szász Fritz Heinz Reimesch a Hitlerhez közelálló Wilhelm Brücknerhez intézett 1933. március 2-i levelében azt a meggyőződését fejezte ki, hogy miután az NSDAP hatalomra jutott Németországban, annak is eljött az ideje, hogy alaposan foglalkozzék a külföldi németiséggel, mégpedig új – nemcsak a régi kulturális – szempontból.⁵⁸ Hitler március 23-i külpolitikai beszéde azonban e vonatkozásban nem mutatott különösebb eltérést a weimari időszak azonos tárgyú hivatalos megnyilatkozásaitól: „A kormánynak különösen szíven fekszik a birodalom határain kívül élő németek sorsa, akik nyelvük, kultúrájuk, szokásaik alapján kötődnek hozzánk, és nehéz harcot vívni ezek megtartásáért. A kormány el van szánva arra, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel fellép a német kisebbségek nemzetközileg garantált jogaiért.”⁵⁹

Ami a Magyarországhoz fűződő viszonyt illeti, arról a Németország külpolitikai helyzetéről Bülow államtitkár által készített március 13-i feljegyzés azt írta, hogy a két ország érdekei messzemenően egyeznek minden nagy politikai kérdésben, így a revízió kérdésében is, s a magyarországi német kisebbség helyzetéről mint zavaró körülményről, nem is tett említést. A problémát abban látta a két ország tradicionális, szilárd alapokon nyugvó barátságos viszonyában, hogy német részről nem azonosíthatják magukat *teljes mértékben* a magyar revíziós törekvésekkel, mert azok etnográfiailag túl messzemenőek, s mert tekintettel kell lenniük egyrészt a német kisebbség kedvezőbb helyzetére a kisantant államaiban, másrészt Németország ottani gazdasági érdekeire. Emellett a politikai barátság érdekében szükségesnek tartotta a Németország felé irányuló magyar agrárexport gátjainak felszámolását.⁶⁰ A magyarországi német kisebbség kérdése tehát valójában nem volt a két ország célul tűzött baráti viszonya szempontjából az a sine qua non, ahogyan azt a német sajtóra és a külföldi németekkel foglalkozó németországi társadalmi szervezetekre támaszkodó Bleyer feltüntette, s amitől magyar részről is meglehetősen tartottak. Bleyer „pattanásig feszült idegszálakkal” érzékeltette ezt, s a magyarországi német mozgalom radikalizálásának kilátásait hasonlóaknak találta a dél-tiroli németiség helyzetéhez, ahol az olasz kormány barátságának biztosítására a német kormány hajlandónak mutatkozott az ottani német kisebbségi mozgalom radikalizmusának visszafogására. „Az a veszély fenyeget minket, hogy egy második Dél-Tirol leszünk, engem pedig előbb vagy utóbb elér annak a vezetőnek a sorsa, akinek mindig csak kudarcai vannak” – írta Hans Otto Roth-hoz intézett március 17-i levelében.⁶¹

⁵⁷ H. Schwind: i. m.

⁵⁸ BA, R 43. II. 1406. Fol. 12. Reimesch levele Brücknerhez. Berlin. 1933. márc. 2.

⁵⁹ Idézi Hans Rimscha: Zur Gleichhaltung der deutschen Volksgruppen durch das Dritte Reich. Historische Zeitschrift, 1956. évf. 33.

⁶⁰ Hans-Adolf Jacobsen: Misstrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919–1970. Eine Dokumentation. Düsseldorf, 1970. 89.

⁶¹ H. Schwind: i. m. 147.

Gömbös ezen a napon hosszabb beszélgetést folytatott Arthur Kornhuber birodalmi német újságíróval, akivel megígértette, hogy közléseit nem használja fel interjú gyanánt, és nem közli a sajtóban. Amikor a magyarországi német kisebbség kérdésére fordult a szó, a miniszterelnök, aki addig igen nyíltan beszélt, zárkózott és elutasító lett, és azt a kifejezést használta, hogy Magyarországot „gyötrik” a kisebbségi kérdéssel. Csak ki kell menni vidékre, hogy lássák, hogy a magyarországi németeknek jó dolguk van, s hogy ahol akarták, megőrizhették német kultúrájukat évszázadokon át. A kisebbségi propaganda által államidegen elemet visznek be a lakosságba.⁶²

A kormányzó elnökletével tartott március 18-i minisztertanácson (koronatanács) Horthy a feladatok közt említette, hogy „a nemzetiségi iskolák jelenlegi rendszerének a kérdése gondos vizsgálat tárgyává teendő”. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ezzel kapcsolatos megjegyzése szerint „annak idején Bethlen miniszterelnök úr nagy német nyomás és a Népszövetségnél elhangzott támadások hatása alatt inaugurálta a jelenlegi népiskolai típusokat, amelyekkel az ellen a vád ellen óhajtott védekezni, hogy a tőlünk elszakított területeken a magyar nemzetiségek sorsa iskoláztatás szempontjából kedvezőbb, mint a csonka-magyarországi nemzetiségi kisebbségeké”. Bár a jegyzőkönyv semmiféle utalást nem tartalmaz arra vonatkozóan, milyen konkrét elképzelés volt a kisebbségi iskolatípusok megváltoztatására, tudjuk, hogy az A-típus magyar részről, a C-típus német részről tapasztalt kifogásolása már Bethlent is a B-típusban való megegyezés irányába vitte a Német Népművelődési Egyesülettel folytatott tárgyalásain, míg az ezzel szemben is mutatkozó magyar sovíniszta ellenállás miatt el nem akadt a B-típusra való fokozatos átállás megkezdett folyamata. Gratz és Pintér, akik maguk is elutasítólag álltak szemben Károlyi Gyula kormányának nemzetiségpolitikájával, de Bleyerrel ellentétben a bethleni nemzetiségpolitikához való visszatérést sürgették, hajlandóságot mutattak a Gömbös-kormányval való megegyezésre a kisebbségi népiskolák B-típus szerinti rendezésében, sőt Bleyer is úgy nyilatkozott, hogy a B-típussal szembeni fenntartásai ellenére „bele tudna nyugodni” ebbe, ha garantálnák, hogy az oktatás vegyesnyelvű voltát nem az anyanyelv kijátszására használnák fel, mint gyakorta történik. Erre vonatkozhat a jegyzőkönyvben Gömbös azon megjegyzése, hogy „a hangulat a német nemzetiségűek reprezentánsainál kedvezőbbre fordult”. Mint a koronatanácson bejelentette, Hitler kancellárral már érintkezésbe lépett avégett, hogy „a német politika álljon el velünk szemben úgy a gazdasági autarkiának, mint a magyar nemzeti politika kifejtését nehezítő német faji politikának az érvényesítésétől”. Az a véleménye, hogy „ezeknek a kérdéseknek a mi felfogásunk szerinti megoldását a politikai együttműködés feltételül kellene kikötni”.⁶³

Bleyer, aki már régóta kívülről, Németországtól várt támogatást a magyarországi németség problémájának megoldásához, időközben egyre inkább arra a belátásra jutott, hogy kifejezetten az NSDAP-hoz kell kapcsolatot találnia. Erőteljesen ösztönözték erre mozgalmának ifjú radikálisai, akiknek egy küldöttsége – (Karl Steiner, Alfons Höhlzwitter, Georg Hornung) – április 3-án Münchenben felkereste a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter* szerkesztőségét. Ott egy Hollósi nevű magyar referenssel volt módjukban beszélni, aki azonban nem fogadta szívesen kérésüket, hogy a lapot ők láthassák el a magyarországi németségre vonatkozó cikkekkel. Egyrészt arra hivatkozott,

⁶² PA AA, Pol. Abt. II; Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése, Bp. 1933. márc. 18.

⁶³ *Szinai Miklós–Szücs László*: Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 132–133.

hogy a nemzetiszocialista „forradalommal” kapcsolatos németországi belpolitikai kérdések állván előtérben, más természetű cikkeknek igen kevésé adhatnak teret, másrészt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy legfeljebb a sváb képviseltről, népszokásokról stb. közölhetnek tőlük alkalomadtán rövid kis írásokat, de semmiképpen sem politikai jellegű cikkeket. Teljes megrökönyödésükre kereken kijelentette előttük: „A nemzetiszocialista mozgalom bizonyos törekvésektől, mint amilyeneket az utóbbi időben egyes németek Magyarországon folytatnak, tökéletesen távol áll. E radikális irányzathoz a Führernek semmi köze”.⁶⁴

Hollósi-Holländer Sándor ismert kapcsolata a müncheni magyar konzulátussal és zsidó származása, elegendő oknak tűnt volna Bleyernek arra, hogy kétségbe vonja szavai autentikus voltát, ha nem lettek volna súlyos aggályai afelől, hogy a régi kapcsolatokkal rendelkező német, illetve magyar fajvédő, Hitler és Gömbös, már korábban megegyezett a magyarországi német kisebbség kérdésének mint együttműködésüket zavaró momentumnak a „kikapcsolásáról”. Mértékadó magyar politikai körökből mindenesetre ilyenfajta bizalmas információkat kapott. Bleyer magától Hitlerrel kívánt bizonyosságot szerezni a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos valóságos álláspontjáról, s egyrészt az Európai Német Népcsoportok Szövetsége ügyvezetője, Werner Hasselblatt, másrészt a délkeleti (magyarországi, jugoszláviai, romániai) németiség képviselőjét ott ellátó erdélyi szász Hans Otto Roth segítségével keresett hozzá kapcsolatot. Ezeknek maguknak sem lévén azonban a nemzetiszocialista párttal megfelelő nexusaik, e kísérletek egyelőre nem jártak sikerrel. Ekkor sugallták Bleyernek „ifjú barátai” azt az ötletet, hogy a Hitlerhez közel álló Karl Haushofer nyugalmazott tábornok, müncheni egyetemi tanár, a hirhedt geopolitikus közvetítését kérje. Bleyer, miután a Sonntagsblatt április 16-i számában csodálattal szolt Hitlerről, aki a hatalom megragadásával „a világtörténelem egyik legnagyobb agitatorikus és organizatorikus tettét hajtotta végre”,⁶⁵ másnap, 17-én megírta levelét Haushofernek.

„Ifjú barátok révén azt az igen öröndetes hírt kaptam, hogy Ön, Tábornok Úr, meleg megértéssel van a magyarországi németiség súlyos helyzete iránt, és hajlandó az NSDAP vezetőihez fűződő személyes kapcsolatait a mi itteni németiségünk javára rendelkezésre bocsátani” – kezdődik a levél. – „Bizonyára nem szükséges, hogy részletesen előadjam, mily keményen kell itt küzdenie németiségünknek anyanyelvéért, és mily nagy a népiségi pusztulás veszélye, ha nem jön igen gyors erkölcsi és politikai segítség Németországtól. Iskola és templom, közigazgatás és bíróságok, mind azon dolgoznak, hogy népiségünket, nevezetesen ifjúságunk németiségét megsemmisítsék. A következmény félelmetes: a magyar hivatalos statisztika szerint 1920-tól 1930-ig a németek száma 551 000-ről 478 000-re süllyedt, amihez még a 40 000 főnyi születési többlet eltűnése járul. A veszteség tehát kb. 113 000 lelket tesz ki”.

Ezek után a levél arra figyelmeztet, hogy nemcsak a kommün bukása óta Magyarországon rendkívül kiélezett formában uralkodó magyar sovinizmus részéről fenyeget szörnyű veszély, hanem nagy veszély forrása a németek magyar-szimpátiája is. „A magyar a maga charme-jával és nemesi életformájával a németnek egyébként is rendkívül szim-

⁶⁴ BA, Karl Haushofer irathagyatéka, 945/b. K. Steiner, A. Hölzlwimmer, G. Hornung: Bericht über unsere Unterredung mit Herrn Hollósi.

⁶⁵ Vö. Nation und Staat, 1932–1933. évf. 507–509. Die Lage, Ungarn.

patikus” — írja Bleyer a magyar politikai vezetőréteg arisztokratikus, illetve dzsentri-dzsentroid vonásairól — majd rámutat, hogy az erősen nacionalista Magyarországgal a németbirodalmi jobboldali pártok mindig nagyon rokonszenveztek. A nemzetiszocializmusnak régi kapcsolatai vannak bizonyos magyar körökkel — (éppen Gömbösökkel) — és ez a nemzetiszocialista Németország Magyarország iránti külpolitikájára is nyilván kihat. Mértékadó magyar politikai helyekről szerzett bizalmas értesülései szerint Magyarország és Németország fajvédői a kisebbségi kérdést maguk közt már korábban tisztázták. „Ennek következtében nálunk kétségbeesett félelem van amiatt, hogy a magyarországi németiség második Dél-Tirollá lesz. Ez természetesen a következménnyel járna, hogy ez a németiség, amely csak a világháború után ébredt, és ma is népiségileg még kevésbé nagykorú, sokkal gyorsabban tönkremegy, mint a nemzeti tudatú papjai által gondozott és nemzetileg erős dél-tiroli németiség.”

Bleyer ezek után így folytatja: „Magától értetődik, hogy mi mindent megkísérlünk a veszély ehárítására. Mindenekelőtt közvetlen kapcsolatot keresünk a Führerhez, és általában a leginkább mértékadó helyekhez, hogy megmentőként avatkozzanak bele sorsunkba. Erre abszolút módon fennáll a lehetőség, mert Magyarország számára mégiscsak Németország a legfontosabb nagyhatalom, s a józanabb gondolkodású magyarok jól tudják — ha nem is ismerik el nyilvánosság előtt —, hogy Magyarország sorsa, mint a múltban ezer év óta, úgy ma is és a jövőben elszakíthatatlanul a német sorshoz kötődik. Németországnak nem kell tartania a magyarok érzékenységétől, ha teljes energiával fellép a magyarországi németiség érdekében. Talán rövid ideig duzzogni fognak, de a történelem törvényszerű menete rögtön ismét rákényszeríti őket arra az útra, amelyet Németország tör, hiszen minden német lépés a szabadság felé, Magyarország szabadságának is előmozdítója” — írja Bleyer a versailles-i és a trianoni béke revíziójában való közös érdekeltségre utalva. Úgy véli, a magyarok tulajdonképpen nem is várnak mást, „sőt magától értetődőnek tartják, ha a Führer tettersően fellép a magyarországi német kisebbség érdekében, és a német-magyar barátságot attól teszi függővé. Egy magyar ugyanis egyáltalán nem tudja elképzelni, hogy nemzeti gondolkodású emberek másként cselekedjenek”. Bleyer szerint „egy közbenjárási lépéshez a magyarországi viszonyok oly érettek, mint még soha. Épp a viszonyok érett volta és a megsemmisülés veszélyének közelsége tesz egy gyors és határozott előrenyomulást mindenekefelett szükségessé. Tragikus volna, ha az alkalmat elszalasztanák”.

A Haushoferhez intézett levél a továbbiakban utal a Hasselblattal és Roth-tal közösen tett, és jelenleg is folyamatban lévő, de eddig eredménytelen kísérletekre, hogy ti. a Führert és általában a nemzetiszocialista vezetőséget állásfoglalásra bírják, majd Bleyer — Hasselblatt és Roth nevében is — Haushofert kéri: „szíveskedjék a nemzetiszocialista vezetőséghez fűződő, fölöttébb jelentős minden kapcsolatát felhasználni arra, hogy a két nevezett úr velem együtt döntő formában megtárgyalhassa a Führerrel vagy megbízottjával a magyarországi németiség oly égető kérdését”. Jelzi, hogy egyetemi elfoglaltsága miatt nehezen tud ugyan Budapestről elmozdulni, de május első hetében, vagy június hónap egész folyamán rendelkezésre áll, és kész akár Münchenbe, akár Berlinbe utazni.⁶⁶

⁶⁶ BA, Karl Haushofer irathagyatéka. 945/b. Bleyer levele Haushoferhez, Bp. 1933. ápr. 17.

„Ami most a német életben végbemegy, vagy végleges megmentésünk, vagy végleges halálunk lesz” – írta Bleyer április 24-én Günther Berkának, a Németországban hatalomra jutott nemzetiszocializmusnak a magyarországi németiség kérdésében kétségesnek tartott állásfoglalására célozva.⁶⁷ Egyébként az április végi napokban már határozott jelei mutatkoztak annak, hogy Hitler megkezdi a külföldi németiséggel kapcsolatos kérdések áttekintését és a nemzetiszocialista befolyás érvényesítését az azokkal foglalkozó szervezetekben. A VDA birodalmi vezetője (Reichsführer des VDA) Hans Steinacher lett.⁶⁸

Bleyer fellépése a budapesti képviselőházban és a müncheni Barna Házban

A magyar parlament képviselőházában az 1933/1934. évi költségvetés vitája során az ellenzéki Kisgazdapárt részéről felszólaló – és a nemzetiségi kérdést egyelőre egyedül érintő – Hunyady Ferenc gróf május 5-én a hazai németiség „99%-ban tökéletesen államhű” voltát hangsúlyozva, magyar nemzeti érdekből ajánlotta „megtenni azt az egy-két intézkedést és gesztust, amelynek következtében a német nép és a magyar nép lelki vonzódása kitökéletesednék, és amely egyszersmind gyakorlati alapját adná a megszállott területeken élő magyar és német kisebbség közös politikájának”. Véleménye szerint „rendkívül keveset kell változtatnunk jelenlegi berendezésünkön, hogy modern szempontból is kifogástalan kisebbségvédelmi intézkedéseink legyenek”.⁶⁹ A május 9-én – a kormánypárt padsoraiból – felszólaló Bleyer azonban „a hazai német mozgalom nevében és képviselőként” egy olyan deklarációt olvasott fel, amely a magyar társadalmat a háború előttinél is haragosabb nacionalizmussal, a magyar kormányokat súlyos nemzetiségpolitikai mulasztásokkal sőt asszimilációs törekvéssel vádolta, amelyek következtében a magyarországi németiség helyzete súlyosbodott. Az ígéretető és látszateltető magyar nemzetiségpolitikát, mely a szentistváni gondolat helyett valójában egy magyar faji gondolat megvalósítására tér rá, alkalmatlannak nyilvánította a magyar revíziós törekvések szolgálatára, sőt kifejezetten az elleni merényletnek nevezte. Hangsúlyozta, hogy mozgalma a magyarországi németiséget az egységes politikai magyar nemzet, az egységes magyar állam részének tekinti, „ebben a tekintetben mindig centripetálisak voltunk”, de – ragaszkodva „fajunkhoz, népiségünkhöz, nyelvünkhöz” – „ha a magyar államgondolat helyébe a magyar faji gondolatot iktatják, nyíltan kimondjuk, nem lehetünk centripetálisak”. Hivatkozva arra a „sorsközösségre, amely a magyarságot és a németiséget idebenn a Duna völgyében és odakinn is az európai politikában egymásra utalja és egymáshoz kényszeríti”, követelte a magyarországi németiség „tisztán nyelvi és kulturális” kívánságai kielégítését, s beszédét e szavakkal zárta: „A költségvetést elfogadom. További politikai elhatározásaimat azonban attól kell függővé tennem, hogy a kormány ebben a kérdésben milyen tettekre határozza el magát”.⁷⁰

⁶⁷ H. Schwind: i. m. 147.

⁶⁸ H. A. Jacobsen: Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main – Berlin. 1968. 768–769.

⁶⁹ KN 1931/XV. 128.

⁷⁰ KN 1931/XV. 210–215.

Bleyer felháborodott közbekialtásokkal zavart beszédére és deklarációjára még aznap reagált Bajcsy-Zsilinszky Endre (Nemzeti Radikális Párt), a bleyeri mozgalom régi szenvedélyes ellenfele. „Nekem nincs kifogásom az ellen, ha feláll egy német nemzetiségi képviselő, és elmondja a maga panaszait, de nem ilyen hangon, és nem ilyen igazságtalanul, s nem ilyen ultimátumszerűen. Nem ilyen alkalmakkor és ilyen vádoló tendenciával” – mondotta. Általános helyesléstől kísérve adott kifejezést annak a felfogásnak, amely Bleyert mélyen elítélte azért, hogy a magyar mentalitás és a magyar nemzetiségpolitika bírálatával, a hazai német nemzetiség helyzetének célzatosan sötét beállításával, s ugyanakkor a kisantant-országokbeli nemzetiségek helyzetéről való teljes hallgatásával, súlyosan ártott a magyar revízió érlelődő ügyének. Közönséges politikai zsarolásnak minősítette Bleyer e fellépését, akit szerinte „ki kellett volna vágni a teremből”. Nincs joga Bleyernek az egész magyarországi németiség nevében beszélni; a jelenlévő két német származású kisgazda képviselő, Lang Lénárd és Neuberger Mihály, tüntetően el is hagyta Bleyer felszólalása alatt az üléstermet. Hogyan hivatkozhat Bleyer a hazafiságára, ha a Nation und Staat szerkesztő bizottságában együtt szerepel azzal a Rudolf Brandsch-sal, aki 1918-ban kimondta az erdélyi szászok elszakadását? „A Bleyer Jakabokat már réges-régen lehetetlenné kellett volna tennünk, és akkor ma nem forogna annyi rágalom ellenünk Németországban, a német sajtóban, és a magyarországi német kisebbség éppen olyan megszentelt lelki közösségben élne velünk ma is, mint élt a múltban.” Magatartását összegegyeztetetlenné tartotta magyar egyetemi tanárságával, kormánypárti képviselőségével. „A magyar kormánytól kapta még választási költségeit is azért, hogy ellenünk itt propagandát csináljon”⁷¹ – mondotta méltatlankodva –, nem tudván, hogy Bleyer választási költségeit 1931-ben is a német kormány fedezte a legnagyobb titokban.^{71/a}

Kállay Tibor viszont másnapi felszólalásában mindenben összegegyeztetetőnek vélte a Bleyert vezető intenciókat a magyar állam magasabb érdekeivel, s aggodalmát fejezte ki Bajcsy-Zsilinszky felszólalásának „túlságos sikere” miatt. A nemzetiségek autonóm jogai biztosításában ugyanis a nagy állami és politikai célok érdekében való együttműködés eredményességének feltételét látta.⁷² Milotay István szerint a mai magyar nemzetiségpolitika toronymagasságban áll ugyan az utódállamokéval szemben, mégis „annak, aki előtt egy nagy történelmi Magyarország képe lebeg, revízió alá kell vennie ezt a kérdést”. Magától értetődik azonban, tette hozzá, hogy a legerélyesebben szembe kell szállni minden magyarelles politikai agitációval a nemzetiségek körében.⁷³

A kormánypárt részéről a magyarországi német nemzetiségi mozgalom Gratz-féle irányzatához tartozó pap-képviselő, Pintér László, reagált Bleyer fellépésére. Először is helyre kívánta igazítani „azt a beállítást, mintha a magyar társadalom speciálisan gondolkodnék retrográd módon és reakcionáriusan a kisebbségi kérdésben”. A méltányos magyar nemzetiségpolitika régi tradícióitól a háború előtt történt eltérés szerinte nem agresszív, hanem védekező jellegű volt, a már akkor jelentkező nemzetiségi széthúzó erők szisztematikus agitációjával szemben. Az asszimilációs közfelfogást egyébként, amit német részről most, amikor nekik nincsenek számottevő kisebbségeik, másutt, így nálunk

⁷¹ KN 1931/XV. 221–224.

^{71/a} PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3.

⁷² KN 1931/XV. 231.

⁷³ KN 1931/XV. 246.

annyira kifogásolnak, épp „tőlük kaptuk ajándékba”: gondoljunk a porosz kormány eljárására a lengyelekkel szemben, amelynek ridegségéhez a magyar nemzetiségpolitika nem volt hasonlítható. Mint már Bajcsy-Zsilinszky is tette, Pintér is rámutatott a magyarországi németiségnek a magyarságénál jobb vagyoni viszonyaira, elismerve persze, hogy a gazdasági válságtól a németiség is szenved. A magyar adópolitika, földbirtokpolitika – szerinte – nem tesz nemzetiségi különbségeket, ellentétben a szomszéd államok gyakorlatával. Az iskolapolitika tekintetében a hiányosságok ellenére is jelentős fejlődésnek tekinti a 46 A-típusú, 135 B-típusú és 270 C-típusú német népiskola létesítését a trianoni országterületen, ahol korábban alig – (helyesebben: az 1918-at közvetlenül megelőző években már alig) – volt német iskolázás; a német tanítók tanfolyamairól sem szabad elfeledkezni. Bleyerrel ellentétben elvileg is helyesnek tartja a szülők szabad iskolatípusválasztását, akik nem terror következtében, hanem józan megfontolásból részesítik többnyire előnyben a B-típust az A-típussal szemben. Azt is kijelentette, hogy „a katolicizmust nem kell tanítania senkinek sem a kisebbségi jogok tiszteletére”; a problémát abban látta, hogy kevés német megy papnak vagy tanítónak. Megrótta Bleyert amiatt, hogy az 1930-as népszámlálás adatait ismertetve nem utalt a természetes asszimilációs folyamatra, s ezáltal a német népi állomány erőszakos csökkentésének benyomását keltette.

Elégé szembetűnő, hogy a Bleyer által festett sötét képpel szemben Pintér alaposan szépíti, enyhíti a valóságos problémákat. Helytálló azonban részéről annak megállapítása, hogy „Bleyer Jakab áldozatul esett egy szellemi mozgalomnak, amely figyelmen kívül hagyta a történelmi adottságot, a múltban és jelenben kifejlődött történelmi helyzetet, és amely a német birodalom határain kívül élő összes németiséget, tehát a hazait is, egy nagy, egységes, az összes németeket magába foglaló kultúrközösségbe, Kulturgemeinschaft-ban akarja összeolvasztani. Ez egy teória, amely in praxi abszurd, mert olyanokat akar egyesíteni, akik évszázadokon keresztül más népek miliójében éltek, akiknek kultúrája teljesen speciális, sajátlagos kultúra, amely nem azonos a németországi kultúrával”. Pintér kifejezte reményét, hogy „a hazai németiség a jövőben is megtalálja sajátos külön kultúrája fejlesztésének feltételeit”. Majd Bleyer mozgalmára célozva kijelentette: „Nem szabad utat engedni olyan törekvéseknek, amelyek, ha talán nem is célzatosan, de tényleg a magyar állam iránti szeretetet és hűséget a nemzetiségek lelkében meglazítani alkalmasak. A legjobb szándékú beállítás is a német kultúrának, a német faji erényeknek a fölényéről – zavart kelthet az egyszerű ember lelkében, mert lehetetlen józanul azt kívánni, hogy az egyszerű ember magában meg tudja csinálni azt a szintézist, hogy ő száz százalékig tagja lehet egy Kulturnationnak vagy Kulturgemeinschaftnak, és emellett száz százalékig magyarul gondolkozzék és érezzen. Ezt megteheti egy egyetemi professzor, de erre nem képes egy egyszerű falusi ember. És ha van valami, ami lassítólag hathat és hat is a magyar kormány iskolapolitikája érvényesítésénél a gyakorlatban, akkor az éppen a Kulturgemeinschaftra való törekvés folytán kiprovokált természetes visszahatásban keresendő”.

A magyar közvéleményt Pintér arra szólította fel, hogy a kérdést nyugodtan, minden idegeskedés nélkül kezelje, mert a hazai németiség nagy tömegei nem osztják Bleyer felfogását, és távol állnak minden centrifugális törekvéstől. Bleyert pedig felszólította, hogy revideálja politikai álláspontját, amely eltávolodott a magyar politika vonalától és tradíciójától, és saját régebbi, pl. 1918-as felfogásától. Figyelmeztette arra, hogy a kisebbségi politikában nagyfokú tapintatra van szükség. „Különösen itt Magyar-

országon tudnunk kell, hogy a szerbek, a csehek, és a románok milyen éles füllel fülelnek itt minden szóra, nem azért, hogy az ő kisebbségi politikájukat javítsák, hanem azért, hogy azt az elnyomó politikát, amelyet kisebbségeikkel szemben folytatnak, legalizálják. Annál inkább meg kell gondolnunk minden szót, amit itt a magyar képviselőházban, vagy akár a magyar sajtóban erről magyar képviselő, főleg pedig olyan, aki kisebbségi képviselőnek adja ki magát, ebben a kérdésben mond vagy ír". Mint Pintér említette, Bleyer lapjában, a Sonntagsblattban, gyakorta található olyan cikkek, amelyek arra céloznak, hogy jobb sora van a jugoszláv, illetőleg a román megszállás alatt élő németeknek. Hiányolta Bleyernél a nyíltságot, ami nélkül magyar részről nem lehet bizalmat várni. Hiányolta a diplomatikus, körültekintő politizálást, a magyar politika minden számbajöhető faktorának megnyerésére irányuló törekvést, tekintetbe véve a nemzet mindenkori helyzetét, lelkiállapotát, érzékenységét, céljait. Mindezek figyelmen kívül hagyása nagyon helytelen út. „Az ilyen politika levét megissza az ország, de megissza az a nép is, amelyet ő képvisel”.⁷⁴

Ugyancsak május 10-én a kisgazdapárti Rakovszky Tibor a nemzeti kisebbségek anyanyelvi jogai mellett szólalt fel; Bleyertől azonban lojalitást várt volna a magyar nemzet iránt, amely ma a revízió szempontjából ítél meg minden kérdést. Szerinte „talán azért is vert fel bizonyos oldalról Bleyer beszéde hullámokat, mert a németiség mai rendszere, mai politikai felfogása váltotta ki az ellenérzést”.⁷⁵ Bajcsy-Zsilinszky Bleyer németországi régi összeköttetéseit feszegette a külföldi németiséggel foglalkozó szervezetekkel, intézményekkel, sajtóval; a csehszlovákiai sajtónak (Prager Presse) a magyar nemzetiségpolitikát támadó legutóbbi cikkét egybehangzónak találta Bleyer fejtegetéseivel. Azt várta volna, hogy a történelem után a kormánypárt Bleyernek „kiadja az útját”; Pintér válaszát nem találta kellően élesnek és határozottnak. Véleménye szerint a Bleyer-féle követeléseket vissza kell szorítani és olyan mederbe terelni, amely megfelel a magyar érdekeknek és a hazai németiség érdekeinek is. Ellenkező esetben indokolt a német faji politikával szemben magyar faji álláspontra helyezkedni, és védekezni a középosztályban jelentkező német inflációval szemben.⁷⁶

A május 11-i ülésen a polgári liberális Pakots József arról az expanziós veszélyről szólt, amelyet a Hitler által képviselt új politikai irányzat Magyarországra, s különösen annak németlakta területeire nézve jelent, s felhívta a figyelmet a Bleyer által provokált parlamenti vita máris jelentkező magyarelles visszhangjára a németországi lapokban. „Tiltakoznunk kell, és azokat az urakat, akik mernek kockát játszani a nemzet rongyos palástján, ebből a parlamentből el fogjuk távolítani” – mondotta.⁷⁷ A május 15-i ülésen Vázsonyi János, a Nemzeti Demokrata Párt vezére, úgy reagált Bleyer beszédére, hogy az a nemzetiségi kérdés kiélezésével „talán rossz szolgálatot tett a magyar ügynek”;⁷⁸ a kormánypárti Dési Géza frázisokban bővelkedő felszólalásában bizonygatta, hogy Magyarországon minden nemzetiség „édes gyermeke a hazának”, de emellett azt is leszögezte, hogy „bizony sacro egoismo-nak kell uralkodnia a politikában, és nekünk

⁷⁴ KN 1931/XV. 246–250.

⁷⁵ KN 1931/XV. 251.

⁷⁶ KN 1931/XV. 276–277.

⁷⁷ KN 1931/XV. 342.

⁷⁸ KN 1931/XV. 398.

jogunk van ahhoz, hogy Trianon keretein belül önzők legyünk”.⁷⁹ Az ugyancsak kormánypárti Perényi Zsigmond báró „nagyon helytelenítette”, hogy Bleyer deklaráció formájában a parlament előtt adta elő a németiség panaszait ahelyett, hogy közvetlenül a miniszterelnökhöz fordult volna velük. Ezáltal fegyvert adott ellenségeink kezébe – mondotta –, hivatkozva pl. Bleyer fellépésének visszhangjára a romániai német sajtóban. Perényi részletesen és hosszasan fejtegette ezután, amit Bleyer elmulasztott, a kisebbségek helyzetét a kisantant-országokban, majd arra mutatott rá, hogy a szentistváni gondolat, amelyre Bleyer hivatkozik, valójában nemcsak a nyelv és kultúra megőrzésének, hanem az önkéntes asszimilációnak a lehetőségét és szabadságát is jelenti.⁸⁰ A Szociáldemokrata Párt álláspontját Büchler József szögezte le, a következőképpen: „Mi a nemzetiségi kérdésben a teljes és tökéletes egyenjogúságot követeljük, nemcsak itt benn az országban, hanem a kisebbségek számára, künn élő magyar testvéreink számára a régi Magyarország területén is”.⁸¹

Bleyer 1933. május 9-i deklarációja jól megfelelt annak a Bleyer által már korábban hangoztatott célnak, „hogy kikényszerítsük a magyar nacionalizmus nyílt állásfoglalását”. Ez különösen azáltal vált sürgetően aktuálissá, hogy Haushofer közbenjárása megnyitotta az utat a nemzetiszocialista vezetőkhez, s Bleyer meghívást kapott, nem ugyan Hitlerhez, de a pártvezetésben helyettesévé kinevezett Rudolf Hesshez, aki a geopolitikus müncheni professzor tanítványa és egy ideig tanársegéde is volt, fiának, Albrechtnek pedig barátja. Bleyer parlamenti fellépése és a magyarországi németiség nevében felolvasott deklarációja, amit azzal vezetett be, hogy „én és barátaim nem titokban csinálunk politikát, hanem nyíltan és őszintén, itt a nemzet színe előtt” – valójában a legszorosabb összefüggésben állt a Hitler helyettesével folytatandó, küszöbön álló titkos megbeszéléssel, amelyhez megfelelő atmoszférát kívánt teremteni. Beszédét követően Münchenbe utazott, ahol május 16-ig tartózkodott.⁸² E néhány nap valamelyikén lépte át a nemzetiszocialista párt központja, a hirhedt Braunes Haus küszöbét, hogy Hessnél megjelenjen.

Bleyer és Hess megbeszélésének tartalmáról csak annyit tudunk, amit Bleyer hónapokkal később Gömbös előtt mondott róla, aki értesülést szerzett e titkos müncheni útvjáról, és számonkérőleg faggatni kezdte. Bleyer, mint a budapesti német követ részére készített beszámolójában rögzítette, azt mondta Gömbösnek, hogy Hess-szel főleg két témáról beszélt: a német-magyar viszonyról általában, és a magyarországi németiség kérdéséről. Kifejtette Hess előtt, hogy a magyarságot és a németiséget ezeréves sorsközösség köti össze, és a két nép közti viszonyt az európai, illetve közép-európai helyzet mindenkori változásainak megfelelően kell rendezni. A Habsburg-Monarchia felbomlásával, de különösen most, a német Harmadik Birodalom létrejöttével, időszerűvé vált egy új szabályozás, egy új kiegyezés. Minthogy a németiség és magyarság közti viszony jelentős alkotó eleme a magyar állammal szemben teljesen lojális magyarországi németiség, ennek problémáját nem szabad mellőzni az új rendezésnél, amely épp e kérdés bevonása és megnyugtató megoldása révén válhat zavartalanná és tartóssá. E fejtegetéseken kívül, mint Gömbösnek elmondta, kifogást emelt Hess előtt a Völkischer Beobachter munkatársa,

⁷⁹ KN 1931/XV. 419–420.

⁸⁰ KN 1931/XV. 429.

⁸¹ KN 1931/XV. 432.

⁸² H. Schwind: i. m. 150.

Hollósi-Holländer ellen; utalt zsidó voltára, s felhívta a figyelmet arra, hogy miközben a bleyeri mozgalmat a német-magyar viszony megzavarásával vádolja, álnéven németellenes cikkeket közöl magyar lapokban.⁸³

Nem tudjuk, hogyan reagált Hess mindezekre. Bleyer további magatartásából és a fejleményekből mindenesetre arra következtethetünk, hogy bizakodó hangulatot erősített meg benne anélkül, hogy bármiféle konkrét ígéretet tett volna.

Ekkori müncheni tartózkodása során a magyarországi német népiségkutatás termékeinek megjelentetése tárgyában Bleyer megbeszéléseket folytatott a Délkelet-Európai Kutatások Intézetével (Institut für Südosteuropäische Forschungen) és a Német Akadémiával (Deutsche Akademie) is.⁸⁴

A május 16-án hazaérkező Bleyert a magyar egyetemi ifjúság aznap délelőtt ellene rendezett tüntetésének hírével fogadta Franz Rothen. A tüntetés az egyetem épületében kezdődött, Bleyer- és Hitler-karikatúrákat, horogkereszteket rajzoltak a táblára, ahol a „pángermán professzor” szokta tartani óráit; majd a Mikszáth téren folytatódott, ahol 700 főnyi tömeg gyűlt össze, záptojásokkal dobálva a parlamenti denunciációit Németországban folytató Bleyer lakásának ablakait. „Menj csak Hitlerhez!”, „Menj csak Németországba, Hitler úgysem élhet nélküled!”, kiáltották a tüntetők. A Rothen vezetésével megjelent német főiskolások kis csapata viszont Bleyert kezdte éljenezni, mire verekedés kezdődött. Ennek a riadóautóval a helyszínre érkező rendőrség vetett véget, gumibotot és kardlapot használva.⁸⁵

Az erőszakos rendőri fellépés ellen Bajcsy-Zsilinszky még aznap tiltakozott a parlamentben, védelmébe véve a hazafias felháborodásában tüntető ifjúságot. „Minden nemzeti kisebbségnek minden jogos kívánságát meg kell adni – mondotta –, nem vagyok azonban hajlandó elismerni, hogy akármiféle kisebbséget külföldről irányítsanak; nem vagyok hajlandó olyan kisebbségi politikát elfogadni, amelyet a Braunes Hausból irányítanak.” Bizonyosra vette, hogy „egy fél éven belül ezekkel a pángermán tendenciákkal itt Magyarországon le fogunk számolni”.⁸⁶ Nyomban utána felszólalt azonban a kormányparti Lukács Béla, hangsúlyozva, hogy „az ifjúság jogos felháborodásának nem szabad kiprovokálnia olyan eseményeket, amelyek rendőri intézkedéseket involváltnak”. Utalt arra, hogy a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSz), amely a Magyar Nemzeti Diákszövetséggel együtt tiltakozó nyilatkozatot tett közzé Bleyer minősíthetetlen parlamenti szereplését elítélve, a tüntetéstől már elhatárolta magát, és helytelenítette „az érzésnyilvánításnak ilyen módját”.⁸⁷

A képviselőháznak ezen a május 16-i ülésén egyébként további felszólalások foglalkoztak Bleyer beszédével. Simon András szerint „erős és igazságtalan” bírálatban részesítette az Magyarország német kisebbségi politikáját,⁸⁸ a kisgazdapárti Hegymegi Kiss Pál is „igen sajnálatos jelenségnek” mondotta, s így vázolta pártjának álláspontját:

⁸³ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp. 1968. 55–56. Bleyer beszámolója a budapesti német követségnek. Bp. 1933. aug. 11.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ H. Schwind: i. m. 150–151.

⁸⁶ KN 1931/XV. 496–497.

⁸⁷ KN 1931/XV. 498.

⁸⁸ KN 1931/XV. 451.

„amennyit mi a megszállt részeken a magyar kisebbség számára követelünk, ugyanannyit kész, szívvel adunk meg Magyarországon lakó német ajkú magyar testvéreinknek . . . Együtt, közösen harcolunk a titkos választójogért, a falu népének önrendelkezési jogáért, és mi nem engedjük, hogy a német ajkú magyar lakosság és a magyar ajkú magyar lakosság között elválasztó határvonal húzassék”.⁸⁹

A május 17-i ülésen Bajcsy-Zsilinszky Endre ismét felszólalt, szükségét látván hangsúlyozni, hogy Bleyer deklarációjával szembeni fellépése nem „szószátyárkodó hurrahazafiság”, és nem irányul a kisebbségek jogai ellen. „Elsősorban azért léptem fel ebben a kérdésben – mondotta –, mert a magyar kisebbségek ügyét idehaza kell elintézni. Amikor Bleyer felszólalását bíráltam, bírálom és bírálni fogom, akkor ezt elsősorban azért teszem, hogy visszautasítsak minden németbirodalmi beavatkozást, és elszakítsam azokat a szájakat – nem a kulturális szájakat, sem a népi szájakat, mert azokat nem lehet és nem is szabad elszakítani –, hanem azokat a politikai szájakat, amelyek bizonyos hitbizományt élvező nemzeti kisebbségi vezérek és a németbirodalmi politika között fennállnak”.⁹⁰

Ezt követően Gömbös miniszterelnök is állást foglalt Bleyer parlamenti szereplése és a lezajlott diáktüntetések ügyében. Azzal a folyosói híreszteléssel szemben, hogy Bleyer beszédét előzetesen ismerte a maga egészében, kijelentette, hogy csak azt a részét olvasta, amelyből kitűnik, hogy Bleyer az egységes politikai magyar nemzet tagjának vallja a magyarországi németiséget, s hogy a magyar faj szupremáciáját és Duna-medencei történelmi jogait elismeri. Ezt magától értetődően helyeselte, de előre figyelmeztette Bleyert, hogy „beszéde vihart fog kelteni, mert sokszor úgy tűnnek fel az ilyenfajta felszólalások – de különösen a vidéki agitációk –, mintha nem ezeket az elveket vallaná a képviselő úr és környezete, és a centripetális erők helyett centrifugális erőket szorgálnának”. A kormánynak megvan a hatalma ahhoz, hogy e rendkívül kényes kérdést maga oldja meg; a diákság tüntetése ezért felesleges volt és helytelen. Ígéretet kapott arra, hogy a tüntetések megszűnnek. Felszólította Bleyert, nyújtsa be írásban kívánságait, s azokat meg fogja tárgyalni vele, – a nemzet érdekeinek fokozott szem előtt tartásával.⁹¹

A miniszterelnök ezen állásfoglalása után már csak Fábián Béla szólt a kérdéshez, sajnálattal állapítva meg, hogy Bleyer nem okult 1928. évi parlamenti szerepléséből, amikor ugyancsak helytelen módon vetette fel a magyarországi németiség kérdését, s az ügyet a külügyi bizottság elé kellett utalni. Jelenlegi fellépésének az ad jelentőséget, és azért váltott ki osztatlan ellenzést, mert „olyankor történt, amikor a német Drang nach Osten, amely hosszú időn keresztül csak a hamu alatt parázslott, ismét előtérbe jutott”. Helyeselte a diáktüntetések beszüntetését, mert azok külföldön hasonlókra adhatnak alkalmat.⁹²

A „Bleyer-ügy” külföldi visszhangja meglehetősen erős volt. A német birodalomból és az egyes külföldi német népcsoportoktól szolidaritási táviratok érkeztek Bleyerhez; a VDA gyűléseket, a Deutsche Studentenschaft tüntetéseket rendezett mellette; a Deutsche Akademie kitüntetésben részesítette. Ugyanakkor a magyar főiskolai vívók

⁸⁹ KN 1931/XV. 460–461.

⁹⁰ KN 1931/XV. 503–504.

⁹¹ KN 1931/XV. 520.

⁹² KN 1931/XV. 521–522.

berlini mérkőzése elmaradt; a csapat visszautazott Budapestre. A német sajtó harsányan támadta a magyar nacionalizmust – a német nacionalista Bleyer védelmében. Wettstein János követségi tanácsos, berlini ideiglenes ügyvivő azt jelenthette azonban a külügy-miniszterre kinevezett Kánya Kálmánnak, hogy a német kormány és a nemzetiszocialista párt tartózkodóan viselkedik a Bleyer-üggyel kapcsolatban; a két vezető náci lap, a *Völkischer Beobachter* és a *Der Angriff* nem vesz részt a magyarellenes támadásokban. Gömbös parlamenti nyilatkozatát és a mértékadó magyar lapok mérsékelt állásfoglalását a német hivatalos körökben kedvezően fogadták; nem kell tehát attól tartani, hogy az incidensnek a német-magyar viszonyra súlyosabb kihatásai lehetnek. Sőt, a magyar kormányban módjában áll határozottabban fellépnie az ellen, hogy „subaltern német tényezők” beleavatkozzanak ebbe a „bár sajnálatos jelenségektől kísért, de tisztán magyar belügybe”.

Wettstein május 19-én felkereste a Külügyi Hivatalban Gerhard Köpke miniszteri igazgatót, hogy beszélgetést folytasson vele a Bleyer-incidensről. Elmondotta, hogy nézete szerint a Bleyer elleni felháborodásnak mélyebben fekvő oka a Németország iránti magyar közhangulat megromlásában keresendő, a birodalmi kormányban a magyarországi behozattal szemben tanúsított, mindjobban elzárkózó gazdasági politikája miatt. Bizonyos csalódást keltett Magyarországon az is, hogy német részről nem értékeli megfelelően azt a tényt, hogy a leszerelési konferencián a minap Magyarország volt az egyetlen állam, amely nyíltan a német álláspont mellett foglalt állást. Megjegyezte, hogy Hitlernek a birodalmi gyűlésben május 17-én tartott beszéde sem volt alkalmas arra, hogy a Magyarországon a birodalommal szemben uralkodó lehangoltságot enyhítse: nem tartalmazott egyetlen olyan kitéltet sem, amelyet a Magyarország iránt érzett megkülönböztetett barátság jelének lehetett volna felfogni, „sőt a világháború után alakult nemzeti államok iránti megértés hangoztatása, és az a kritika, amelyet afölött gyakorolt, hogy a háború előtti országhatárokat nem a nemzetiségi elv alapján vonták meg, magyar szempontból tulajdonképpen nem minősíthető kedvezőnek”. Wettstein jelentése szerint Köpke teljesen igazat adott neki, és mentegetődve megjegyezte, hogy a kancellár beszédének nehezményezett passzusát a Külügyi Hivatal legcsekélyebb befolyásolási lehetősége nélkül szerkesztették meg.

Ez a Hitler-beszéd egy olyan kitéltet is tartalmazott, amelyet a Führer 1935-ben is megismételt, s amelyre német részről azután is sokat hivatkoztak, mint nemzetiszocialista axiómára: „A »germanizálás« fogalmat mi nem ismerjük. A nemzetiszocializmus tana a nemzeti asszimiláció gondolatát dogmatikusan elutasítja.” Ehhez a kitéltelhez, amely egyrészt „megnyugtató” kívánt lenni, másrészt azonban figyelmeztetés is a német kisebbségek asszimilálására irányuló törekvésekkel szemben, Wettstein nem tett semmiféle megjegyzést.

Visszatérve a Bleyer-incidensre, Wettstein azon határozott véleményének adott kifejezést, hogy „nem pusztán tapintatlanság volt Bleyer részéről a magyarországi német kisebbség állítólagos sérelmeinek szóba hozása egy ahhoz teljesen kedvezőtlen időben, hanem ebben őt egy igenis céltudatos megfontolás vezette”. Értesülései szerint a nemzetiszocializmus uralomra jutása óta Bleyer a németországi „illetékes köröknél úgy saját személyét, mint az általa képviselt ügyet illetőleg bizonyos fokig csökkent érdeklődést tapasztalt; kézenfekvőnek látszik tehát, hogy Bleyer tudatosan provokálta most ezt a botrányt, hogy ezzel kapcsolatban úgy a német közvéleményben, mint a birodalmi

kormányban is intenzívebbé tegye a magyarországi német kisebbségek iránt újabban lanyhuló érdeklődést, és ismét leszögezze őket az intranzigens magatartás mellett”. Wettstein jelentése szerint Köpke ezt igen hihetőnek tartotta, s megígérte, hogy tájékoztatja fejtegetéseiről Konstantin Neurath külügyminisztert.⁹³

Bleyer sikerrel dagasztotta a botrányt azzal is, hogy párbajra hívta ki sértőnek talált parlamenti viselkedéséért Bajcsy-Zsilinszkyt. A május 20-án megvívott kardpárbajban a mintegy 12 évvel idősebb 59 éves Bleyer szenvedett jelentéktelen sérülést. A német, illetve a magyar nacionalizmus megtestesítőinek párbajozását Vámbéry Ruzstem ironikusan kommentálta a polgári radikálisok folyóiratában, a Századunkban: „Hadúr a fegyverek összecsapásában hatalmasabbnak bizonyult Wotannál”. Vámbéry elítélte Bleyer parlamenti „frontális támadását, amely a védekezés látszatát igyekezett kelteni”, holott a német kultúrát elsősorban saját hazájában fenyegeti veszély, ahol könyvmáglyák lobognak. A Bleyert támogató németországi megnyilatkozásokkal kapcsolatban megjegyezte: „a Duna felső folyásán élő farkas emel panaszt a Duna alsó folyásánál élő bárány ellen, mert megzavarja a nemzetiségi türelem tiszta vizét”. Persze a magyar nemzetiségpolitika korántsem volt ártatlan bárány, s a cikkhez kapcsolódó szerkesztőségi megjegyzés jogosnak ismerte el a hazai német kisebbség iskolaügyi panaszait. De Vámbéry helyesen mutatott rá arra, hogy „nacionalista alapon a kisebbségek hathatós védelme teljesen reménytelen feladat”.⁹⁴

„Ma jobban mint valaha, az a meggyőződése, hogy végül mégis győzni fogunk, ha a birodalom részéről nem hagynak engem cserben” – írta Bleyer május 27-én Kurt Tramplernak. „Elégedett vagyok, hogy Gömböst szólásra kényszerítettem. Károlyi és ő agyonhallgatással akarták ügyünket elintézni.”⁹⁵ Gömbös parlamenti nyilatkozatát a német sajtó is úgy értékelte, hogy azzal a magyarországi német kisebbség ügye elmozdult a holtpontról, sőt, hogy a megtárgyalandó panaszok írásbeli benyújtására vonatkozó felszólításával a magyar miniszterelnök de facto elismerte Bleyert a német kisebbség vezérének.⁹⁶ Kevésbé fordítottak figyelmet a nyilatkozatnak a centrifugális törekvésekre vonatkozó kitételére. Gömbös azonban az új Tolna megyei főispán szekszárdi beiktatásán mondott beszédében e vonatkozásnak nyomatékot adott; Baranya megye közgyűlése pedig május 29-én kifejezetten Bleyer ellen foglalt állást.⁹⁷ Ennek ellenére Steuer György – a magyarországi németek egykori kormánybiztosa – felajánlkozásának⁹⁸ nem lehetett semmi esélye: Bleyer mellőzését, kikapcsolását már nehezen lehetett elképzelni.

A Sonntagsblatt május 28-i számában Bleyer azzal vádolta a magyar sajtót, hogy parlamenti beszéde elleni támadásait a németességgel, illetve a nemzetiszocializmussal szembeni ellenszenvé fűti. Azokkal szemben, akik időszerűtlennek tartották fellépését, kijelentette, hogy ő a magyarországi németesség nyelvi és kulturális jogaiért még a hitlerizmus előtt megkezdte harcát, s azt a hitlerizmus tartamára már csak azért sem függesztheti fel, mert az hosszabb időre rendezkedik be, és a világ – éppúgy, mint a

⁹³OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. sz. n./1933. Wettstein jelentése. Berlin, 1933. máj. 20.

⁹⁴Vámbéry Ruzstem: Teuton-turáni batrachomiomachia. Századunk, 1933. évf. 4–5. sz. 131–133.

⁹⁵H. Schwind: i. m. 164.

⁹⁶Nation und Staat, 1932/1933. évf. 563–567. l. Die Lage. Ungarn.

⁹⁷H. Schwind: i. m. 155, 158.

⁹⁸Georg Steuer: Zur deutschen Minderheitenfrage. Pester Lloyd, 1933. máj. 28.

mussolinizmussal – ezzel is meg fog békélni. Mint mondotta, teljes szívvel azon igyekszik, hogy segítsen beépíteni a magyar hazát abba az új világba, amely dübörgő léptekkel közeledik. Az ellene rendezett diáktüntetésekkel kapcsolatban szemére hányt a parlamentnek, a kormánynak, a közoktatásügyi miniszternek, az egyetem rektorának, hogy akik méltán lépnek azonnal akcióba valamennyien, ha egy zsidó egyetemi hallgatónak a legkisebb bántalma történik, nem vették védelmükbe a keresztény nemzeti gondolat jegyében ellenforradalmi politikai érdekeket szerzett professzor megsértett tan-szabadságát. A bölcsészkar dékánja ugyanis a diákok tüntetési szándékára (és a tanév amúgy is hamaros befejeződésére) hivatkozva már 12-én levélben felszólította előadásai beszüntetésére. Azt azonban Bleyer elhallgatta, hogy napokig Németországban tartózkodott, s hogy a tüntetés tényleges kirobbanása 16-án összefüggésben volt ennek ismeretessé válásával, és az ottani denúnciáció gyanításával.⁹⁹

Schoen követ május 29-i jelentése szerint Kánya Kálmán külügyminiszter tiltakozott előtte a VDA-nak a Bleyer-üggyel kapcsolatos rendezvényein történt megnyilatkozások miatt. Különösen kifogásolta Benno Graf müncheni, május 23-i előadását, amely a magyar nemzetiségpolitikát bírálva, a közönség nagy tetszésnyilvánítása mellett kijelentette, hogy Magyarországon a német népi eszmét nem lehet többé elnyomni; az ottani németektől nem lehet többé azt kívánni, hogy államhűek legyenek. „A német határ a Balatonnál van. Tőlünk függ, hogy ezt a részt meghódítsuk. Burgenlanddal nem érhetjük be. A német kultúrtaalajnak német néptalajja is kell válnia.” Kánya szerint ez a megfogalmazás arra utal, hogy mértékadó német körök a németességgel kapcsolatos munkában (Deutschtumsarbeit) pángermán célokat követnek. Schoen ezzel szemben hangsúlyozta, hogy Graf szavai egy politikailag nem számottevő személyiség magánvéleményét fejezik ki csupán; mértékadó német helyeken senki sem gondol arra, hogy Magyarország függetlenségét bármiképpen is megsértsék. A magyarországi németesség kívánságai kizárólag kulturális területre szorítkoznak; Hitler legutóbbi beszéde teljes világossággal kifejezésre juttatta, hogy Németország nem szándékozik más népeket germanizálni.¹⁰⁰

A magyar külügyminiszternek a VDA-val és különösen Benno Graf müncheni előadásával kapcsolatos panasa miatt Alfred Rosenberg, a nemzetiszocialista párt Külpolitikai Hivatalának (Aussenpolitisches Amt der NSDAP) főnöke, magához rendelte Steinachert, és erélyes figyelmeztetésben részesítette. Rosenberg fellépésének tulajdonítható, hogy a VDA pütkösdi (június 3–5-i) passai nagygyűlésén semmiféle támadó megjegyzés nem hangzott el Magyarországgal szemben,¹⁰¹ jóllehet, az a „népinémet körkép”, amelyet a VDA birodalmi vezetője, Hans Steinacher készített a német kisebbségek helyzetéről, „az állítólag oly németbarát Magyarország” nemzeti elnyomó politikáját ítélte a legsúlyosabbnak Délkelet-Európában. Steinacher a gyűlés szónoki emelvényéről akarta elítélni a „vad izgatást” Bleyer ellen, kijelentve, hogy az egész német nemzet mellette áll.¹⁰² Bleyer megütközéssel értesült Steinacher leintéséről, s idegesen

⁹⁹J. Weidlein: i. m. 82–85.

¹⁰⁰H. A. Jacobsen: Nationalsozialistische Aussenpolitik, 525.

¹⁰¹OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. sz. n./1933. A müncheni magyar főkonzulátus jelentése, 1933. aug. 12.

¹⁰²Eine volksdeutsche Umschau von Dr. Hans Steinacher (1933). In: H. A. Jacobsen: Hans Steinacher, Bundesleiter des VDA 1933–1937. Erinnerungen und Dokumente. Boppard am Rhein. 1970. 79–80.

érdeklődött németországi barátaihoz intézett leveleiben Rosenberg tulajdonképeni feladatokról, illetékességéről.¹⁰³

A Berliner Börsenzeitung június 4-i számában közölt cikkében Steinacher többek közt azt fejtegette, hogy „a népi (értsd: faji) közösség független minden fennálló hatalomtól”, amiből – mint az új berlini magyar követ, Masirevich Szilárd rámutatott – könnyen következik az a felfogás, amely a népi összetartozásból származó kötelezettségeket az állami hovatartozásból származók elé helyezi. Masirevich szerint a VDA – Hitler akaratából és Hess utasításának megfelelően – a kormánytól és a nemzetiszocialista párttól független társadalmi szervként fejt ki ugyan tevékenységét, de a nagygyűlés szónokainak lelkesedése a Hitler vezérlete alatt végbemenő német népi újjászületés iránt, valamint a VDA iskolai szervezeteinek a Hitler-Jugenddal kialakított kapcsolata arra mutat: helytelen volna „túlzott illúziókat táplálnunk a tekintetben, hogy a Volkstumsgedanke érvényesítése érdekében folytatott küzdelem az új rezsim alatt kevesebb veszedelmet rejt majd magában, mint a múltban . . . A Volkstumsgedankét ápoló köröknek sikerült ezt az eszmét átmenteniök a weimari államból a Drittes Reich-ba . . . Ha remélhető is, hogy az új rezsim talán több reálpolitikai érzékkel fogja ezt a kérdést kezelni, mindenekelőtt a Németország iránt barátságos államok viszonylatában, azt mégsem tehetjük fel, hogy az előtte is célként lebegő, Délkelet-Európa felé irányuló német expanziókat ezt a széles német körök által igen sokra tartott fegyverét a lomtárba veti”.¹⁰⁴

A csendőrség 1933. június elején nyomozást folytatott a Nyugat-Dunántúlon észlelhető pángermán, német nemzetiszocialista agitáció felderítésére. Azon túl, hogy szemmel tartotta a bleyeri mozgalom központi (Kussbach, Faul-Farkas) és helyi (Árpád Török, Johann Zimmermann) embereinek itteni tevékenységét, megállapította, hogy az Osztrák Nemzetiszocialista Párt szervezői is sűrűn átjárnak a határon, hogy a német lakosságot befolyásolják. Ennek hatására sok helyütt feltűnnek a horogkeresztek, „Heil Hitler!” feliratok; a gazdasági válságtól szenvedő német kiscgazdák – zúgolódva a zálogszedésért az adóhátralékuk miatt – szimpatizálnak azzal a körökben híresztelt gondolattal, hogy Ausztriával együtt a nyugat-dunántúli németlakta vidékek is Németországhoz lesznek csatolva.¹⁰⁵

Bethlen, Bleyer, Méhely vitája

A Magyar Szemle 1933. júniusi számában Bethlen István nagy feltűnést keltett cikket közölt „Magyarország kisebbségi politikája” címmel. Mint a nemzetiségi kérdésben sok tapasztalatot szerzett, és tízéves miniszterelnöksége alatt az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikája alapjait lefektető politikus és államférfi szól hozzá Bleyer beszédéhez, illetve annak hazai és külföldi visszhangjához. Higgadt tárgyilagosságra intett, mert a nacionalista szenvedélyek felizzása csak erősíti a magyar nemzetiségpolitikával

¹⁰³ Hans Beyer: Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker 1875–1965. München. 1966. 316.

¹⁰⁴ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. sz. n./1933. Masirevich jelentése. Berlin. 1933. jún. 17.

¹⁰⁵ Párttörténeti Intézet Archivuma, BM VIII. res. 1933–1–4357. Csenedőrség nyomozó osztálya parancsnokságának jelentése. Bp. 1933. jún. 16.

szemben emelt vádakat. A követendő nemzetiségpolitikára vonatkozó eszmék és nézetek tisztázását, egységes közfelfogás kialakítását sürgette, annak önkritikus vizsgálatával, milyen hibák, mulasztások terhelik a magyar nemzetiségpolitikát, s adnak alkalmat annak helytelen megítélésére mind a nemzetiségek, mind a külföld részéről.

A cikk mindenekelőtt leszögezte, hogy a kisebbségek elnemzetietlenítése, erőszakos elmagyarosítása nem lehet cél. Felfogása szerint a hivatalos magyar nemzetiségpolitika 1918 előtt sem volt asszimilációs célzatú, még ha látszólag engedményeket tett is bizonyos ilyen jellegű sajtóirányzatoknak, társadalmi törekvéseknek. Inkább arról volt szó, hogy a nemzetiségek akkori nagy számaránya (44%), összefüggő települési viszonyai, erős nacionalista szervezeteik által előmozdított szeparatista törekvései szükségképpen a defenzív feladatokat helyezték előtérbe a magyar nemzetiségpolitikában. A Trianon utáni megváltozott körülmények között azonban, amikor a nemzetiségek számaránya alacsony, (8%), területi elhelyezkedésük szórt, mentalitásuk magyarbarát, és magatartásuk államhű, teljesen indokolt, hogy elsősorban a nemzetiségpolitika pozitív oldala, a nemzetiségek anyanyelvi, kulturális kívánságainak méltánylása érvényesüljön. Iskolapolitikával szerinte különben sem lehet asszimilálni, mert olyan ellenhatást kelt, amely eredménytelenné tesz minden ilyen törekvést. A nemzeti kisebbségeknek mint másutt, úgy Magyarországon is tapasztalható asszimilációja alapján véve a településviszonyokkal, a gazdasági fejlődéssel, a városokba vándorlással stb. összefüggő természetes folyamat. Ezzel kapcsolatban a cikk bírálta Bleyer felszólalásának az 1930. évi magyarországi népszámlálás idevonatkozó eredményeivel foglalkozó fejtegetéseit.

A trianoni Magyarország nemzetiségpolitikája, mint Bethlen hangsúlyozta, helyes irányban indult el, amikor intézkedéseket tett a kisebbségi népiskolák felállítására. Azok iránt tényleges igény van, aminek kétségbevonása és magyar iskolák követelése igen károsan hat a nemzetiségeinkhez fűződő viszonyra. A tapasztalat azt bizonyította, hogy a kisebbségi népiskolák három típusa közül a C-típusúak nem felelnek meg a nemzetiségek igényeinek; legalább vegyes tannyelvű, B-típusú iskolát kívánnak. A szerzett tapasztalatok alapján egyet lehet érteni azzal is, hogy az iskolatípus meghatározását nem kívánatos semmiféle helyi szavazástól függővé tenni. A C-típusú iskolák B-típusúvá alakításának elakadása joggal sérelmezhető. Jogos az igény a kisebbségi népiskolák tanerőellátásának megfelelő biztosítására, valamint arra is, hogy az óvodai foglalkoztatás is vegyes nyelvű legyen. „A mai helyzet nem kielégítő, jöllehet, korántsem oly sötét, mint ahogy az Bleyer felszólalásából kitűnik” – mutatott rá Bethlen. A német kisebbségi népiskolák megoszlását ugyanis Bleyer az 1928. évi adatok szerint ismertette (49 A-, 98 B-, 316 C-típusú iskola), holott a frissebb, 1931–32. évi adatok (46 A-, 141 B-, 265 C-típusú iskola) azt bizonyítják, hogy szaporodott a B-típusú iskolák száma a C-típusúak rovására. Az sem áll, hogy A-típusú iskola csak a nyugati határszéleken lenne, mert Baranyában és Tolnában is van 12 ilyen iskola. Bleyer azt állította, hogy számos német község van az országban, amelynek nincs kisebbségi iskolája, jöllehet, jogosult lenne arra. Bethlen szerint legfeljebb 20 ilyen község van, ezzel szemben 50 olyan községben működik német kisebbségi iskola (főleg C-típusú), ahol pedig ilyen jogosultság nem forog fenn. Bleyer hallgatott arról, hogy a német kisebbségi iskolák számára 8 tanítóképzőben is képeznek pedagógusokat, s ugyancsak nem szólt a már működő német tanítók nyári továbbképző tanfolyamairól. Bleyer szerint egyetlen óvodában sem érvényesül a német nyelv, míg a hivatalos adatok szerint 95 az olyan óvodák száma, ahol a német nyelvet is használják.

Mint Bethlen cikke a továbbiakban rámutat, a kisebbségi kérdést szabályozó 4800/1923. ME. sz. miniszteri alaprendelet lehetővé teszi, hogy a különböző típusú középiskolákban a szükségnek megfelelően kisebbségi tanításhoz hasonló párhuzamos osztályok létesüljenek. Az első években meg is kísérelték egy-két középiskolában ilyen párhuzamos osztályok felállítását, de nem volt megfelelő számú jelentkező. Bethlen szerint már ez is annak jele, hogy a magyarországi németesség felismerte: a sorából kiemelkedő értelmiség csak a magyar középiskola útján talál olyan széles körű elhelyezkedési lehetőségekre, amely messze meghaladja saját népessége értelmiségi szükségletét. Épp a német kisebbség érdekei szempontjából sem lenne tehát helyeselhető külön német középiskolák igényének felvetése.

Bethlen cikke kitért Bleyer azon panaszára is, miszerint a magyar kormány nem engedi meg, hogy a német kultúregyesület szabadon válassza meg vezetőségét. Az egyesületnek adandó évi anyagi támogatást a kormány valóban bizonyos személyi garanciákhoz kötötte, „de annak, hogy ezzel a kikötéssel is liberálisan bánt, frappáns bizonyítéka, hogy maga Bleyer vezetési évek óta a szóban forgó egyesületet, és az utolsó időkig vele egyetértésben és harmóniában igyekezett is, tudta is irányítani a kormány a német kisebbségi politikát”. Káros lenne az ország és a hazai németesség számára, ha bizonyos külső propaganda hatása alatt ez utóbbi eltávolodnék a hazai ideáloktól; ha egy saját külön nemzetiségi intelligenciát teremtve, a magyarságtól való elkülönülésre törekedne, akár gazdasági, szociális téren, akár külön német politikai párt szervezésével. Ezáltal kiszakadna a nemzeti élet közösségből, megbomlanék a magyarsággal való együttélésének lelki harmóniája, nem azonosítaná magát többé maradék nélkül az ország érdekeivel, hazafisága megrendülne.

Nemzetiségi politikánknak ki kell elégítenie a hazai németesség anyanyelvi, kulturális igényeit, mert ez egyenesen előfeltétele annak, hogy „demagóg jelszavakkal szemben józanságát megőrizve, minden idegen beavatkozással szemben vértelve legyen”. Ez volt Bethlen egyik fő érve azokkal szemben, akik nagyfokú politikai rövidlátásukban hazafias kötelességet vélnek teljesíteni, ha azon buzgólkodnak, „hogy a német anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásánál a német nyelv lehető csekély mértékben érvényesüljön, vagy hogy felolvasó-estéken és más egyházi és kulturális összejöveteleken egy német szó sem hangozzék el. Az ilyen felfogásúak szeretnek azután pángermánynak deklarálni mindenkit, aki német kultúregyletet látogat vagy propagál, aki német lapot járát stb”. A hazai német kisebbség jogainak szükséges biztosítása mellett felhozott másik fő érv az, hogy csak így lehet erkölcsi alapja a kisantant-országokban élő magyar kisebbségek védelmére irányuló politikának, s csak így remélhető, hogy az elcsatolt területek nem magyar népei vissza akarjanak térni Magyarországhoz.¹⁰⁶

Bleyer a *Sonntagsblatt* június 11-i számában azonnal reagált Bethlen cikkére, amelyre később, a *Magyar Szemle* szeptemberi számában, részletes választ is tett közzé. „Azt hiszem, hogy az elemi népoktatás kérdése gróf Bethlen István elgondolása alapján, ha abba az ismétlőiskola, a leventeoktatás, és a tanító- és óvónőképzés is megfelelő módon belevonatnék, meg volna oldható, ha a társadalom ellenállása és a hatóságoktól támasztott akadályok megszűnnének” – jelentette ki Bleyer. Hangsúlyozta azonban a B-típusú közép fokú oktatásra is formált igényt, nem tartván kielégítőnek azt a Bethlen

¹⁰⁶ *Bethlen István*: Magyarország kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*, 1933. jún. 89–104.

által említett körülményt, hogy a magyar középiskolákban a német nyelv és irodalom tantárgyként szerepel. Utalt arra, hogy a magyar kisebbségek is saját külön középiskolát követelnek a kisantant-országokban, s nem jó revíziós politika Bethlen részéről, ha olyan Magyarországra képzeli visszavonhatóknak az elcsatolt nem magyar népeket, amely elvileg elzárkózik külön kisebbségi középiskolák létesítése elől, s gyakorlatilag még a párhuzamos kisebbségi osztályok létesítésétől is magyar középiskolákban. A magyarországi németeknek szüksége van saját, német nemzeti öntudatú értelmiségi rétegre, s a mai helyzet korántsem az, vélekedett Bleyer, hogy nem találna eléggé megélhető a németlakta területeken. Vitába szállt Bethlen azon felfogásával, hogy nemzeti öntudatú német intelligencia teremtése óhatatlanul a magyarsággal való harmónia megbomlásához vezetne. A német kultúregyesület állami szubvencióban részesítését a német adófizetők kulturális igényeivel szembeni magától értetődő kötelességnek jelentette ki, s arra hivatkozott, hogy a vezetősége szabad megválasztásában ennyire korlátozott egyesületet semmiféle fórum sem ismerné el szabad nyelvi-kulturális egyesülésnek. Ami pedig a külön német politikai pártot illeti: annak létrehozása csak idő és körülmények kérdése, ha a magyarországi németiség egyébként tisztán kulturális kívánságait nem teljesítik. Felrótta Bethlennek, hogy őt a magyarországi németiség vezetői egyikének tekinti csupán, és figyelmeztette, hogy a nála kevesebbet kívánó renegát németekkel nem valószínűleg meg kielégítő meg-egyezés.¹⁰⁷

A magyar sovíniszták reagálását Bethlen cikkére Méhely Lajos fejtegetései fejezték ki A Cél című fajvédő folyóirata júniusi számában. Méhely elítélte a magyar kormányok lagymatag, „se hal, se hús” nemzetiségpolitikáját, amely valójában semmit sem segít „idegen uralom alatt tespedő véreinken”, ellenben idehaza elidegeníti a magyarságtól, sőt belső ellenségeivé teszi az eddig hazafias érzésű németeket. Vissza kell térni a háború előtti iskolapolitikához, és „a külföldi mumustól meg nem ijedve” meg kell szüntetni az A- és B-típusú „iskolaszörnyet”, amelynek létrehozása „bűn volt a magyar nemzet szuverenitása ellen”. Információi szerint a németiség tömegesen fordul el Bleyer pángermán irányzatától; Majs, Nagymányok, Györköny, Hidas, Zomba, Felsőnána községekben kilépnek a német kultúregyesületből, és magyar iskolát követelnek. Ha Bleyerék önálló német értelmiséget akarnak kitermelni, akkor azt a német lakosság tartsa el; semmi keresnivalójuk ezentúl a magyar közpályákon, melyeket „a vérbeli magyarság nagy veszedelmére, még a zsidóknál is nagyobb mértékben leptek el”. Méhely szerint a névmagyarosításnak határozott lendületet kell adni, mert az idegen hangzású nevek nagy száma alapján ellenségeink már a magyar faj létezését is kétségbe vonják. Közpályán csak magyar nevűek szerepeljenek, s fokozni kell az erőfeszítéseket a fajmagyarság erősítésére.¹⁰⁸

Hitler állásfoglalása nem igazolja Bleyer illúzióit

Gömbös Gyula miniszterelnök 1933. június 17–18-i németországi látogatásának és Hitlerrel folytatandó megbeszélésének témái közt a kisebbségi kérdés is szerepelt. A magyar külügyminisztérium által ehhez készített beszélgetéstervezet szerint Gömbös a

¹⁰⁷ J. Weidlein: i. m. 94–96.

¹⁰⁸ Méhely Lajos: Suum cuique. Bethlen István grófnak válaszul. A Cél. 1933. június. 161–172.

Németországban s általában külföldön nagymértékben félremagyarázott Bleyer-ügy megvilágításával tér rá erre a tárgyra. Bleyer felszólalása nem érdemben, hanem főleg tapintatlanságával váltott ki ellenszenvet; különben is Bleyer „rendkívül unalmas és antipatikus ember, úgyhogy nálunk igen sokan gondolkodás nélkül szembehelyezkednek bármivel, amit Bleyer csinál”. Ami a dolog meritumát illeti: mint Bleyernek kilátásba helyezte, meg fogja beszélni vele az összes függő kérdést, és meg kívánja adni a teljesen lojális magyarországi németeknek kulturális téren mindazt, amit jogosan kívánhatnak. E tekintetben folytatni kívánja az előbbi kormányok politikáját, melyeknek tagja is volt. Ezek után teszi szóvá a magyar közvélemény megütközését egyrészt azon, hogy a VDA aránytalanul többe törődik a magyarországi szórvány-németséggel, mégpedig egyoldalúan az iskolakérdés alapján ítélve meg helyzetét, mint pl. a szudétanémetek Németországgal szomszédos, összefüggő néptömböt alkotó millióival, másrészt azért, hogy a Magyarországtól elcsatolt területek németiségét magyarelleszen befolyásolja, olyannyira, hogy az a kisantant-országokban rendezett revízióellenes tüntetéseken is részt vesz. A VDA e magatartásában a nemzetiszocialista hatalomátvétel óta sem történt változás.¹⁰⁹

A magyar külügyminisztériumnak Gömbös németországi útjáról a római magyar követnek adott tájékoztatása szerint „a kisebbségi kérdést illetőleg a miniszterelnök úr arra igyekezett rávenni a kancellárt, hogy a magyarországi német kisebbségek ügyeibe a német kormány ne avatkozzék bele, hogy továbbá utasítsa a Magyarországtól elszakított területek német kisebbségeinek vezetőségét arra, hogy az ottani magyar kisebbségekkel kollaboráljanak, vagy legalábbis azoknak a nemzeti törekvéseivel szembe ne helyezkedjenek”. Jelenleg ugyanis az a helyzet, hogy „a kiséntente kormányai tervszerűen játsszák ki a náluk élő német kisebbséget a magyar ellen, és ehhez bizonyos tekintetben segítséget kapnak a németországi Volksbund für das Deutschtum im Ausland részéről”. A tájékoztatás szerint a miniszterelnöknek a VDA magatartásával kapcsolatos fejtegetéseivel szemben „Hitler teljesen receptíve viselkedett, és pozitív nyilatkozattételtől tartózkodott”.¹¹⁰ A kancellár Gömbös látogatását megelőzően, június 15-én fogadta Steinachert, a VDA birodalmi vezetőjét, és H. O. Roth-ot, a délkelet-európai németiség „mandatáriusát”, s tudjuk, hogy megbeszélésükön magyarországi vonatkozású kérdések is szerepeltek.¹¹¹

Bleyer, aki állandóan azt hangoztatta hívei körében, hogy „a megmentésnek Németországból kell jönnie”, abban a hitben volt, hogy „Hitler egyetlen szava Gömböshöz elég a magyarországi németiség kérdésének megoldására”. Hitler egy évvel később bizalmasan így nyilatkozott erről Heinrich Köhlernek, aki azt levélben közölte Rothennel: „Bleyer sajnos tévedett, én kimondtam ezt a szót, amikor Gömbös Berlinben volt. Persze akkor külpolitikai helyzetünk katasztrófálisan rossz volt; talán egy másik alkalommal másként lesz.”¹¹² Az 1933. június 17–18-i Gömbös–Hitler találkozó tehát a kisebbségi kérdésben egyik fél szempontjából sem járt a kívánt eredménnyel. Bleyer érzékelhette ezt a helyzetet; július 1-i levelében azt írta Faulstichnak, hogy három fronton kell harcolnia:

¹⁰⁹ *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez. Bp. 1962. 14–15.

¹¹⁰ *Karsai*: i. m. 29, 43–45.

¹¹¹ *H. A. Jacobsen*: Nationalsozialistische Aussenpolitik, 771.

¹¹² *H. Schwind*: i. m. 163.

nemcsak saját népének megnyeréséért, valamint „a magyarok és a renegátok ellen”, hanem a külföldi németek felvilágosításáért is, akik „nem akarják értékünket és helyzetünket felismerni”.¹¹³ „Az én legnagyobb és egyetlen aggodalmam az, vajon megértene-e minket ott kint helyesen, s ennek megfelelően segítségünkre jönnek-e?” – írta.¹¹⁴ Steinacherhez intézett július 8-i levelének érvelése szerint, ha a német–magyar közeledés anélkül történik, hogy a magyarországi németiség közelebb jutna céljához, az a Budapest–Berlin viszony egészének súlyos megterhelését fogja jelenteni. Ennek tudatában kellene lenni, és helyes következtetést kellene levonni belőle.¹¹⁵

Gömbös felszólításának megfelelően Bleyer írásban benyújtotta a magyarországi németiség pontokba foglalt kívánságait, amelyeket a miniszterelnök a szakminisztereknek adott ki tanulmányozásra. A Gömbös által ígért audienciára augusztus 11-én került sor; ezen a konkrét kívánságokról nem esett szó, hanem általánosságban tárgyaltak a magyarországi németiség kérdésének kezeléséről. Gömbös kikérdezte Bleyert legutóbbi németországi megbeszéléseiről, a jövőre nézve azt kérve, hogy ilyen esetekben ne mulassza el előzetesen informálni őt szándékairól. Értésére adta Bleyernek egyrészt, hogy Németország és Magyarország viszonyáról a két kormányfő, Hitler és Gömbös hivatott egymással tárgyalni, másrészt hogy a magyarországi németiség kérdése tisztára belügy, amibe Németországnak nem lehet beleszólása. Ezt őszintén megmondta Hitlernek is, kifogásolva „német turisták és hasonló csoportok” közvetlen kapcsolatfelvételét a magyarországi német lakossággal. Bleyer kétségbe vonta, hogy a kisebbségi kérdést tisztán belügynek lehetne tekinteni; azzal érvelt, hogy a kisantant-államok viszonylatában Gömbös sem tekinti annak, s a német kormány részéről is az ottani német kisebbségek befolyásolását sürgeti a magyar kisebbségekkel való együttműködés érdekében. Gömbös erre azt válaszolta, hogy azokat a területeket, amelyek a régi Magyarországhoz tartoztak, ő magyar történelmi térnek tekinti, nem pedig államilag idegennek, s ezt Hitlernek is megmondta, amikor kifejezte előtte azon óhaját, hogy a Magyarországtól elszakított területeken élő németiség ne kezdeményezzen és ne támogasson semmiféle magyarelles akciót, hanem működjön együtt a magyarsággal. Ragaszkodik ahhoz, hogy a magyarországi német kérdés belügy, amit a magyar miniszterelnök a kisebbség vezetőivel egyetértésben, külső beavatkozás nélkül rendez. Ebben számít Bleyerre, bízva ismert jellemében. Bleyer hangsúlyozta, hogy a magyarországi németiség kérdését sohasem a magyarság kárára, hanem mindig annak javára akarta megoldani. Hivatkozott ellenforradalmi politikai érdemeire, nemzetiségi miniszterként a területi integritás védelmében kifejtett tevékenységére. Németországban magyarnak tartották, és csak akkor fedezték fel benne a németet, amikor a magyar nacionalisták részéről egyre élesebb támadások érték. Természetes pszichológiai jelenségnek mondta, hogy minél jobban üldözik őt itt, annál nagyobb rokonszenv övezi Németországban. Ha legutóbbi parlamenti beszéde után nem rendeztek volna ellene tüntetéseket „a legbrutálisabb formában”, akkor a németországi viharos reagálásra sem került volna sor. Gömbös kijelentette, hogy helytelenítette a diáktüntetéseket, s gondja lesz rá, hogy azok a tanév kezdetekor – mint Bleyer tartott tőle – ne folytatódjanak. „Az egész beszélgetés baráti légkörben folyt le, és Gömbös úr

¹¹³ Uo. 171.

¹¹⁴ Uo. 160.

¹¹⁵ Uo. 163.

részéről közvetlen és őszinte benyomást keltett” – írta Bleyer a budapesti német követség számára készített beszámolójában.¹¹⁶ Később inkább negatív hangvétellel emlékezett meg erről a megbeszélésről: egyetlen konkrét lépéssel sem vitte előre a magyarországi németség ügyét.¹¹⁷

A német kultúregyesület hagyományosan augusztus 20-án esedékes évi közgyűlése Gömbös és Bleyer megegyezése folytán – a Bleyer-ügy körül támadt viharok még nem teljes elültére való tekintettel – ezúttal elmaradt. Ugyanakkor azonban a bácsalmási sváb aratóünnepséget Bleyer melletti demonstrációra használták fel, amelyről a németországi sajtó részletesen beszámolt, kiemelve, hogy ezúttal a Kisgazdapárt két „fajmagyar” képviselője (Musa István és Mojzes János) is jelen volt és kiállt Bleyer mellett.¹¹⁸

A müncheni magyar főkonzulátus jelentése szerint öröndetes, hogy a német nemzetiszocialista párt jelenleg „semleges” magatartást tanúsít a magyarországi német kisebbség kérdésében, annak ellenére, hogy annak vezetői, Bleyerrel az élükön, görcsösen keresnek kapcsolatot hozzá, és magas pártfunkcionáriusokat igyekeznek „egyéniileg preparálni”. De nem titkolja aggodalmát, hogy ez a szívós igyekezet előbb-utóbb sikerrel járhat, s a párt enged a német közvélemény reá nehezedő nyomásának.¹¹⁹

A Gömbös–Bleyer megbeszélés napján, 1933. augusztus 11-én kelt a német Külügyi Hivatal állásfoglalása azzal kapcsolatban, hogy „milyen értelemben szándékszik a birodalmi vezetés a magyarországi németség kérdését a magyar kormánnyal szemben jelenleg kezelni”. Eszerint „a német kormány a magyarországi németség sorsa iránt állandóan a legmelegebb érdeklődéssel viseltetik, és gondja lesz arra, hogy a magyarországi német csoport kulturális kívánságait a magyar kormányra történő barátságos ráhatás útján a lehetőség keretein belül, az eddigiekhez hasonlóan, a jövőben is támogassa. Általános politikai szempontok miatt azonban a jelen pillanatban a birodalmi kormány számára nem lehetséges, hogy nyomást gyakoroljon a magyar kormányra. Ugyanezen okokból az sem lenne kívánatos, ha a magyarországi németség éles ellentétbe kerülne a magyar kormánnyal és a közvéleménnyel. Ezért célszerűnek tartanánk, ha Bleyer professzor további ténykedésében ezt a szempontot szem előtt tartaná”. A Külügyi Hivatal utasította a budapesti német követséget, hogy tájékoztassa Bleyert erről az általa kért állásfoglalásról, s ugyanakkor közölje vele: „mint a magyarországi németség vezetője, továbbra is teljes bizalmunkat élvez, és a leghálásabb elismeréssel adózunk a német népiség érdekében kifejtett önzetlen odaadásáért”. Martin Schlimpert követségi tanácsos, budapesti német ideiglenes ügyvivő szeptember 6-án jelentette az utasítás végrehajtását, a közlés megtörténtét.¹²⁰

A Magyar Szemle 1933. szeptemberi számában jelent meg Bleyer cikke „A hazai német kisebbség kérdéséről”, amelyben Sonntagsblatt-beli azonnali reagálásánál részletesebben fejtette ki válaszáat Bethlen júniusi cikkére Magyarország kisebbségi politikájáról. Ezúttal már beépítette fejtegetéseibe azt az eszmefuttatását is a magyarországi német

¹¹⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 55–58.

¹¹⁷ H. Schwind: i. m. 164.

¹¹⁸ Nation und Staat, 1932/1933. évf. 739–742. Die Lage. Ungarn.

¹¹⁹ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. sz. n./1933. Magyar főkonzulátus jelentése. München. 1933. aug. 12.

¹²⁰ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 55.

kisebbség kérdésének megoldása szükségességéről, egy Magyarország és a Harmadik Birodalom közt időszerűnek tartott „új kiegyezés” keretében, amelyet Hessnek adott elő, s amelyet azután Gömbössel is ismertetett. A cikkben valósággal hitet tett a német nemzetiszocializmus mellett, amelynek, úgy vélte, nagyobb történelmi átalakító ereje lesz, mint a reformációnak, vagy a francia forradalomnak: a nemzetiségi és faji kérdést éppúgy meg fogja oldani, mint a szociális kérdést. Arról írt, hogy érzi: egy új világ közeledik, új, megváltó eszmékkel, s ő ennek az új világnak ezen új eszméjét képviseli, hitvallói hittel. Hangsúlyozta, hogy ő a megteremtője és vezére annak a magyarországi német kisebbségi mozgalomnak, amely a hazai németiség kérdésének méltányos megoldásáért küzdve, a német–magyar viszony mindkét felet kielégítő végleges rendezésének ügyét kívánja szolgálni.^{1 2 1}

Ez a viszony nem volt zavartalan. Kánya külügyminiszter augusztus 29-én a magához kéretett budapesti német ideiglenes ügyvivőnél, Schlimpertnél, Masirevich berlini magyar követ pedig szeptember 9-én a Külügyi Hivatalban, Bülow államtitkárnál tett panaszt a német sajtó magyar szempontból sérelmes cikkei miatt, amelyek csak fokozzák Magyarországon a német politikával szembeni elégedetlenséget, sőt németellenes hangulatot. A Sopront Magyarországtól elvitató, a magyarországi németiség helyzetével ellenséges hangnemből foglalkozó cikkek, amelyek a német sajtó megtörtént „gleichschaltolása” következtében nyilván a német kormány tudtával jelennek meg, azon körök malmára hajtják a vizet, amelyek a magyar kormány németbarát külpolitikáját éles bírálatban részesítve arra mutatnak rá, hogy Németország nem honorálja megfelelően Magyarország barátságát sem a revízió kérdésében, sem a kisebbségi kérdésben, s még a gazdasági téren tett német gesztus jelentőségének túlbecsülésétől is óvnak.^{1 2 2} „Mélyreható visszatetszést szül a magyar közvéleményben az, ha látjuk, hogy Németországból jövő agitátorok, vagy szereplésre vágyó magyarországi német személyek tudatlanságból és politikai ítélőképesség híján teljesen elmagyarosodott németeket dolgoznak meg regermanizálásuk érdekében” – mondotta Masirevich; – a Magyarországtól elcsatolt területeken folytatott magyarelles német kisebbségi politika jellemzésére pedig felhozta „a generációk óta elmagyarosodott szatmári németek esetét, akiket az erdélyi szász agitátorok román asszisztenciával visszanevetésíteni igyekeznek”. Kérte, hogy a német kormány mindkét vonatkozásban adjon bizonyosságot jó szándékáról, annál is inkább, mivel a minap Berlinben járt Teleki Pál közlései szerint „a magyarországi német kisebbség kulturális igényei tekintetében a magyar kormány nézetei teljesen megegyeznek a birodalmi kormány kívánságaival”.^{1 2 3}

1933. szeptember 12–13-án a Berlin közelében lévő Saarow-Pieskowban tartotta az Európai Német Népcsoportok Szövetsége a nemzetiszocialista hatalomátvétel utáni első nagygyűlését. Ezen jelen volt Bleyer is, s épp az ő magatartását idézi emlékezéseiben Steinacher egyik munkatársa, Heinrich Schulze, a gyűlés hangulatának jellemzésére: „Jakob Bleyertől hallottam ez alkalommal először azt a kifejezést, amelyet később Goebbels gyakran használt: Hitler »a mi népkancellárunk« (unser Volkskanzler)”.^{1 2 4}

^{1 2 1} Bleyer Jakob: A hazai német kisebbség kérdéséről. Magyar Szemle, 1933. szeptember. 72–77.

^{1 2 2} OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel 2551/1933. Kánya napijelentése. Bp. 1933. aug. 29.

^{1 2 3} OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. 2679/1933. Masirevich jelentése. Berlin, 1933. szept. 9.

^{1 2 4} H. A. Jacobsen: Hans Steinacher, 6–7.

A vadászat címén szeptember 16–21 közt Magyarországon tartózkodó, s ennek során 20-án Budapesten Bleyert is felkereső Franz Papan alkancellárral másnap, 21-én, beszélgetést folytatott Gömbös is, aki ezt a találkozást elsősorban a német kisebbséggel kapcsolatos problémák megvitatására használta fel. A miniszterelnök meglehetősen éles hangon kelt ki az alkancellár előtt Bleyer ellen, kijelentve: nem hajlandó elismerni a magyarországi németiség vezérének azt, aki állandóan Berlinben kér utasítást. Papan sietett biztosítani Gömböst: „a német kormány gondoskodni fog arról, hogy az itteni német kisebbségek minden tekintetben lojálisan viselkedjenek a magyarokkal szemben”; ő maga is ilyen értelemben instruíta most Bleyert. Kérte a miniszterelnököt, hogy – az egyetemi tanévkezdésre való tekintettel – vegye elejét a Bleyer-ellenes tüntetések esetleges megújulásának, mert az Németországban rendkívül rossz benyomást keltene. Gömbös azzal kapcsolatos tiltakozására, hogy a külföldi németiséggel foglalkozó birodalmi szervezetek ösztöndíjakat folyósítanak magyarországi német fiatalok németországi tanulmányaira, Papan kilátásba helyezte, hogy „amennyiben a jövőben ilyen stipendiumokat osztogatnának, ezt minden egyes esetben a magyar kormány tudomására fogják hozni”. Ami a magyarországi német iskolakérdést illeti, Gömbös úgy nyilatkozott, hogy csak B- és C-típusú iskolákat hajlandó megengedni, mert nézete szerint „a német kisebbség érdeke az, hogy megtanuljon tisztességesen magyarul, nem lévén különben abban a helyzetben, hogy Magyarországon kenyerét megkeresse”. Gömbös ezúttal sem mulasztotta el továbbá, hogy szóvá tegye az elcsatolt területeken élő német kisebbségek magyarelles politikai magatartását.¹²⁵

Papan a magyar külügyminiszterhez, Kányához intézett szeptember 25-i levelében közölte, hogy magyarországi látogatásáról visszaérkezve, előterjesztést tett Hitlernek. „A kisebbségi kérdés jövőbeni kezelése tekintetében is teljes az egyetértés” – írta –, de elvárják, hogy lehetővé tegyék Bleyer professzor oktatói tevékenységének folytatását.¹²⁶ Kussbach és Rothen kapcsolatba léptek a magyar diákszervezetekkel, s azokban szeptembertől kezdve több előadást tartottak „Bleyer professzor és a magyarországi német kisebbség” címmel, hogy felvilágosításaikkal a vele és törekvéseivel szemben megnyilvánuló ellenszenvet és indulatokat csökkentsék. Előadásaik visszhangjával nem voltak elégedettek, de a Bleyer elleni tüntetések mindenesetre elmaradtak, s ebben a bölcsészkarai dékán, Kornis Gyula határozott fellépésének volt szerepe.¹²⁷

Hitler szeptember 20-án, tehát Papan magyarországi tartózkodása idején fogadta a berlini magyar követet. Masirevich a magyarországi német kisebbség kérdésében, amelyet úgy jelölt meg a kancellár előtt, mint „a magyar–német barátság ápolásának legkényesebb pontját”, a Teleki Páltól nemrég kapott felvilágosítások és tanácsok szerint érvelt. Rámutatott arra, hogy a legfőbb cél mindkét részről a két ország jó viszonya. Ezt feltétlenül veszélyezteti az a német nemzeti öntudatosító, regermanizációs agitáció, amelyet Németországból jött VDA-emberek és hazai német kisebbségi vezéreként fellépő stréber elemek folytatnak a már több generáció óta magyarrá vált németek között, hiszen

¹²⁵OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel 2776/1933. Kánya napijelentése a Gömbös–Papan megbeszélésről. Bp. 1933. szept. 21.

¹²⁶OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. 2776/1933. Papan levele Kányához. Berlin, 1933. szept. 25.

¹²⁷Nation und Staat, 1933/1934. évf. 127–129, 165–167. Die Lage. Ungarn.

épp azok malmára hajtja a vizet, akik Magyarországon a németbarátság ellen agitálnak. Németország számára nem sokat ér, ha nemzeti öntudatra ébreszt néhány magyarországi németet, de elveszíti Magyarország barátságát. Nem kell azt gondolni, hogy az elmagyarosodott németek kevésbé képviselői a magyar–német barátságnak, s meg kell fontolni e szempontból, nem károsabb-e a regermanizáltak meghasonlása a magyarság többségével. Hangsúlyozta, hogy a magyarországi német kisebbség sorsát illetően valójában nincs ellentét a német és magyar intenciók között: „egyaránt kívánjuk ennek a németégek kulturális téren való fennmaradását”. Kérte a kancellárt, legyen bizalommal a magyar kormány jó szándékai iránt, amely „ezt a tisztán magyar belügyet úgy kívánja kezelni, amint ez a német kívánságoknak is megfelel”. Masirevich jelentése szerint Hitler teljes egyetértését fejezte ki e fejtegetésekkel, s „kijelentette, miszerint nem fekszik az ő politikájának irányvonalában, hogy a más országokban élő németeket a birodalmi német-séghez asszimilálják, és ezáltal viszályt szítsanak a német kisebbség és az államalkotó nép között”. Az ilyen tendenciák véleménye szerint olyan németországi körökből indulnak ki, amelyek az ő nemzetiszocialista rendszerével nem rokonszenveznek, és ily módon külpolitikai nehézségeket kívánnak okozni neki.^{1 2 8}

Magyar pusztulás – német veszedelem: Illyés Gyula cikkének hatása

A magyar közvéleménynek a hazai német regermanizációs agitációt elítélő felfogását mindeddig túlnyomólag a fajvédő sovíniszták, a Gálócsy Árpádok, Méhely Lajosok, Gömbös Miklósok megnyilatkozásai alakították. Igen nagy jelentőségű ezért, hogy a fiatal költő és író Illyés Gyula a Nyugat hasábjain 1933 szeptemberében megjelent cikkében a magyarság féltésének hangját ütötte meg a magyar fajvédők nemzetiségellenes agresszivitásának durva hangvételével szemben, s a német veszedelem igazi nagyságát a magyar nép helyzetén mérve le, az azon való változtatásban, mindenekelőtt a nagybirtokrendszer lebontásában, a földreformban jelölte meg a védekezés igazán és egyedül eredményes módját is. „Pusztulás” című cikke rendkívül hatásosan tette közzé júliusi uti-élményeit az észak-baranyai egykézű református magyar falvakból, ahol a német népelem terjeszkedésének tapasztalása a német regermanizációs agitáció és birodalmi expanziós törekvések perspektívájában számára már-már a nemzethalál víziójává tágult: az elnémetesedő Dunántúlt elvitatják, elragadják az amúgy is csonka országtól; a maradékot szétmarják a kisantant államai, s a magyarság számára már nem lesz feltámadás.^{1 2 9}

Fülep Lajos zengővárkonyi református lelkész, a tudós esztéta és művészet-történész, akit az ellenforradalom fosztott meg a Tanácsköztársaság alatt nyert egyetemi katedrájától, volt Illyés Gyula kalauzolója baranyai útján. Fülep már 1929-ben cikkezett a baranyai magyarság „veszedelméről és megmentésének föltételeiről” a Pesti Naplóban, anélkül azonban, hogy különösebb figyelmet tudott volna kelteni a kérdés iránt. Az uralkodó osztályok szociális érzéketlenségével szemben a közvélemény nemzeti érzékenysége oldaláról hatásosabban lehetett megragadni a témát akkor, amikor Benno Graf Magyarországon nagy felháborodással fogadott müncheni előadása nyomán világossá vált,

^{1 2 8}OL Küm. pol. 168. cs. 21/7. tétel. 2782/1933. Masirevich jelentése. Berlin, 1933. szept. 20.

^{1 2 9}Illyés Gyula: Pusztulás. Nyugat, 1933. évf. 17–18. sz. 189–205.

hogy a „Burgenland magyarok által bitorolt részére” irányuló nyugat-dunántúli német irredenta követelések szokásos meg-megújuló hangoztatásán túl a VDA propagandája immár az egész Dél-Dunántúlt is egyszerűen „német néptalajnak” hirdeti, melynek „északi határa a Balatonnál van”. Isbert előző évi cikke révén a magyar közönség már bepillantást nyerhetett a német „nép- és kultúrtaíraj-kutatás” elméletébe és Isbert által egy dunántúli „modellén” alkalmazott módszereibe; Mályusz reagálásából pedig azt is megismerhette, mi következhet a német szórványtelepüléseknek e valóságos német „kantonokká” kerekítéséből a Balatontól a Dunáig terjedő területen is. A „Veszélyben a Dunántúl!” jelszavával meginduló vészharangongatás indítékai ezekhez a körülményekhez nyúlnak vissza; egy olyan helyzetben, amikor a Németországban hatalomra jutott nemzetiszocializmus nyíltan vallott Anschluss-programja folytán közvetlenné vált a Dunántúl „magyar jellegének” elvitatásában rejlő veszély. A dunántúli német népesség külső aspirációk részére felhasználható falusi térnyerését Fülep – és őt követve Illyés is – párhuzamba állította azokkal a körülményekkel, amelyek az etnikai erőviszonyok megváltozása folytán Erdély elvesztéséhez vezettek. A Dunántúl elveszithetősége – mutattak rá – csak annyira hihetetlen, amennyire hihetetlennek tűnt az is, ami Trianonban mégis bekövetkezett.¹³⁰

A Nyugat ankétot rendezett Illyés nagyhatású cikkének megvitatására. A fontosabb felszólalásokat és Illyés válaszát a folyóirat 1933. októberi füzetéi közzétették. A lapot szerkesztő nagytekintélyű költő, Babits Mihály, maga is a fenyegető veszélyt, a magyar népesség fogyását, pusztulását hangsúlyozta, amelyre rá kell döbenteni a közvéleményt, s amellyel szemben – a magyarországi németiség jogainak csorbitása nélkül – meg kell találni a védekezés valamiféle módját – „mert különben nemsokára vége a magyarnak!” A magyar népesség csökkenésére, pusztulására vonatkozóan Babits hitelesebbnek jelentette ki Fülep és Illyés közvetlen tapasztalati élményeit a hivatalos statisztikánál, amelytől „a mai nacionalista világban” nem is várható, hogy kimutassa „a honalkotó nemzetiség térvesztésének adatait”, s ellenkezőleg, számottevő magyar asszimilációs sikerekről ad számot. Leszögezve, hogy nem kíván politizálni, mégis félreérthetetlenül állást foglalt Babits a magyar külpolitika Németország felé orientálása ellen – („újabb korunk legnagyobb katasztrófáját, Trianont is a német szövetségnek köszönhetjük”) – s különösen arra mutatott rá, hogy a mai, nemzetiszocialista Németország, amely „a faji érdeket minden jognak és erkölcsnek fölébe emeli”, és a magyarországi németiséget mint *Auslanddeutschtumot* tartja számon, annak térhódítását okvetlenül kihasználná, és a magyarsággal szemben azt segítené uralmi helyzetbe. A magyarság hovatovább elnyomott kisebbség lehet saját hazájában. A magyar politikát irányító „hatalmasok” azonban nem látnak veszedelmet; bíznak a hazai németiség hazafiságában, pedig az „valami gyarmati német hazafiság”. A más nemzetiségekkel szemben sovíniszta bánásmódot tanúsító magyar kormányok a németiséggel politikai okokból kivételt tesznek, elnézően kedveznek neki, jóllehet, az már a nemzetiszocializmus befolyása alatt áll: „olvasóköreiből asztalán szélsőnationalista német folyóiratok hevernek”.¹³¹

A polgári radikálisok folyóirata, a Századunk köréhez tartozó Braun Róbert több tekintetben vitába szállt Babits felszólalásával és Illyés cikkével. Először is, mint statisztika-

¹³⁰ *Fülep Lajos*: Mit mond a szemtanú? Nyugat, 1933. évf. 19. sz. 281–287.

¹³¹ *Babits Mihály*: Elfogy a magyarság? Nyugat, 1933. évf. 19. sz. 269–272.

tikus, nem helyeselhetette lokális szubjektív tapasztalatok többre értékelését tudománya módszeres megállapításainál, amelyek a módszer tökéletlensége ellenére az alapvető tendenciát helyesen mutatják: nem a magyarság fogyatkozik, hanem a németiség; teljes képtelenség arról beszélni, hogy a magyarság „elfogy”, „kipusztul”. Fülep és Illyés viszont ezzel szemben arra mutattak rá, hogy a hivatalos statisztikában szereplő országos adatok elfedik azt a tapasztalati ténytet, hogy a Dunántúl bizonyos vidékein igenis a magyar népesség van visszaszorulóban. Ezt az egyházi anyagoknyvek adatainak több évtizedre visszamenő statisztikai feldolgozása bizonyíthatná a népszámlálások megbízhatatlan adataival szemben. Ha ez a folyamat tovább terjed, üteme fokozódik, az etnikai erőeltolódások a legsúlyosabb következményekkel járhatnak a Dunántúlra, amelynek elvesztése az egész ország sorsát is minden bizonnyal megpecsételné. Braun azon érvét, hogy a falvakból „kiveszett” magyarok ott élnek a Dunántúl városaiban, minthogy oda vándoroltak, Illyés nem találta elfogadhatónak: „Az elszakított területek városai is jórészt magyarok voltak; bizonyára ez tévesztette meg, ez nyugtatta meg annak idején azokat is, akiknek a falvak miatt nyugtalankodniok kellett volna.” A magyar népesség helyzetéről festett kép Braun benyomása szerint azért is olyan sötét, mert a magyarsághoz asszimilálódott németek tömegeit a közvélemény valójában nem tekinti igazán magyaroknak; ezeket számításán kívül hagyja, amikor azt vizsgálja, szaporodik-e vagy pusztul-e a magyarság?¹³²

Braun véleménye szerint Illyés kitűnően megírt cikke sajnos „nagyon alkalmas arra, hogy hangulatot teremtsen a falusi német lakosság ellen”, amellyel szemben a magyar középosztály egyre növekvő türelmetlenséget tanúsít. Attól tartott, hogy a Nyugat ankétja is ennek a nemzetiségi kérdésben tapasztalt türelmetlenségnek ad majd tápot. Kifogásolta, hogy Babits a hazai németiségnek a kormánypolitika általi kényeztetéséről beszélt. „Ugyan miben áll ez a kényeztetés? Ami az anyanyelvükön való iskolázást illeti, bajos lenne mondani, hogy el volnának kényeztetve” – állapította meg. Illyés válaszában hangsúlyozta, hogy a magyarság boldogulását nem más népek rovására kívánja előmozdítani, s maga is elítéli azt, aki a népek között egyenlenséget támaszt. Schöpflin Aladárral, a Nyugat ismert kritikusaival szemben is leszögezte: a magyarság megmentését célzó fellépése „nem sovinizmus és nem is fajvédelem”. A magyar falu sorsa iránti fővárosi közönyre nem azért utalt, hogy vádolja a „bűnös Budapestet”, hanem hogy megnyerje támogatását az ügyhöz.¹³³

Az egyke-kérdésben felszólaló Harsányi Gréte író nő adminisztratív eszközöket sürgető fellépésével szemben mind Babits, mind Illyés a nő szabad elhatározásának joga mellett foglalt állást; a megoldást Illyés abban látta, hogy érdekeltté kell tenni az anyákat a több gyermek vállalásában. A vitában felmerült, hogy az egyke nem magyar sajátosság, a baranyai német családoknál is tapasztalható; ez azonban nem adhat felmentést a magyarság soraiban végzett pusztítása megszüntetésének feladata alól. Illyés újra hangsúlyozta, hogy az egyke társadalmi probléma: végső fokon a „rettenetesen egészségtelen” földbirtokmegosztás következménye; a „pusztulás” megállításának kulcsa ennek megváltoztatása.¹³⁴

¹³² Braun Róbert: A hivatalos statisztika. Nyugat, 1933. évf. 19. sz. 269–272.

¹³³ Schöpflin Aladár: A nép, a nyelv és a főváros. Nyugat, 1933. évf. 19. sz. 272–273.

¹³⁴ Harsányi Gréte: Egyke. Nyugat, 1933. évf. 19. sz. 274–278. Illyés Gyula: A magyarság pusztulása. Nyugat, 1933. évf. 20. sz. 337–345.

Illyés cikke szenvedélyes viták kiindulópontja lett, amelyek évekig foglalkoztatták a magyarországi közvéleményt. Szinte divattá vált a „baranyai utazás”; az ilyenek résztvevői a lapokban közölt beszámolóikban még jócskán rálicitáltak Illyés amúgy is meghökkenítő meglátásaira és látomásaira; nyomukban megmozdultak a társadalmi egyesületek, látványos kampányok indultak, hogy „elnémult harangokkal” riogassák az alvó lelkiismeretet. Fiatal kutatók hada vetette magát az „elsüllyedt falvak” után; egyre-másra jelentek meg a „pusztulás” legkülönfélébb dilettáns statisztikái, amelyek elképesztették, de végül munkára is serkentették a hivatalos statisztikát.¹³⁴/a Pártpolitikai célokra sem haboztak felhasználni az egész problematikával kapcsolatos erős emocionalitást. Mindez a hazai német nemzetiségi mozgalom, a németországi és össznémet sajtó izgatott reagálása mellett történt; a német „néptudomány” ellenstatisztikákkal és ellenérvekkel fegyverkezve vetette magát a küzdelembe. Illyés szándékai ellenére a vita nem a „pusztulás” gyökeréről általa határozottan megjelölt társadalmi problémák orvoslására, az egészségtelen birtokviszonyok megváltoztatására összpontosult; a „pusztulás” riasztó képei és még riasztóbb víziói, amelyek Illyésnél az erre való mozgósítást szolgálták, a magyarság sorsán való valamiféle sajátos fájdalmas kesergéssé üresedtek, de egyben nacionalista hangulatkeltéssé, sőt sovíniszta váddá is váltak a szerintük a magyar népesség rovására erősödő németiséggel szemben. A kialakult légkörben fokozódott ugyan a nagyon is szükséges éberség a regermanizációs törekvésekkel kapcsolatos közvetlen és távlati veszedelemekkel szemben, de fokozódott a bizalmatlanság és ellenszenv általában is a hazai németiség iránt. Ez jogos nemzetiségi igényeik érvényesítését is gátolva, végeredményben azoknak játszott kezükre, akik a magyarországi német mozgalom radikalizálására és a nemzetiszocialista Németország közbelépésének kiprovokálására törekedtek.¹³⁵

A mozgalom kudarcra ítélt „forradalmasítása”

A bleyerista német főiskolás ifjúság 1933 őszén különösen heves agitációba kezdett az ország németlakta területein, ahol kiépültek a mozgalom illegális szervezetei. A regermanizáció érdekében folytatott izgatás asszimilációs törekvésekkel került éles összefüggésbe: nagyarányú névmagyarosítási kampány indult ugyanis, erős társadalmi propagandával és hatósági, munkaadói presszió alkalmazásával.¹³⁶ Basch november 19-i beszéde a Tolna megyei Bábaapátin, amelyben a német nevüket magyarra változtató helybéli vasúti pályamunkásokat „a magyar nemzet becsületét sértő módon” korholta, utóbb Basch perbefogására és elítéltetésére szolgáltatott alkalmat.¹³⁷ Maga Bleyer, aki már a Deutsche Arbeitsgemeinschaft előző évi ülésén szabad utat engedett mozgalma főiskolás fiataljainak a titkos vidéki szervezkedésre, és a mozgalom radikalizálására irányuló törekvésüket már akkor arra igyekezett felhasználni, hogy egyrészt annak az

¹³⁴/a *Andorka Rudolf*: A dél-dunántúli egyke kutatások története. Statisztikai Szemle, 1969. évf. 12. sz. 1245–1257; *Uő*: Az „egykés” családok a magyar népességtörténetben. Confessio, 1978. évf. 2. sz. 65–76.

¹³⁵ Illyés cikkének nacionalista felhangjaira, s a kialakult vita jellemzésére ld. *Lackó Miklós*: Válságok, választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról. Bp. 1975. 77–78, 156–157.

¹³⁶ *J. Weidlein*: i. m. 50–55.

¹³⁷ *PI Arch.* 651. f. 9. cs. A. XII. 5/11/1933/6. Nemzetiségi összesítő. Bp. 1933. dec. 15.

adott viszonyok közt indokolt voltára, másrészt viszont az abból származható veszélyekre utalva Németország beavatkozását sürgesse, ezúttal is ehhez a taktikához folyamodott. November 20-án megbeszélést folytatott az 1930 óta Budapesten élő és a bleyeri mozgalom gazdasági irodáját vezető Heinrich Köhlerrel, németországi gazdasági lapok tudósítójával, aki éppen azon fáradozott, hogy egy, a magyarországi németiség kérdéseivel foglalkozó kört alakítson ki az NSDAP Külföldi Szervezete (Auslandsorganisation – AO) Gömbös által engedélyezett fővárosi „támaszpontja” (Stützpunkt) keretében. Ez a kör arra készült fel, hogy a Németország új budapesti követévé kinevezett, immár nemzeti-szocialista diplomata, Hans Georg Mackensen állandó informálója legyen a magyarországi német kisebbség ügyeiben. Mivel Mackensen még nem foglalta el állomáshelyét, az információs anyagokat egyelőre csak Alfred-Ingemar Berndtnek küldték, aki az ekkor létrehozott Német Hírszolgálati Iroda (Deutsche Nachrichtenbüro = DNB) egyik vezetője lett. Köhler november 24-i első küldeménye – egyéb, kisebb jelentőségű információk mellett – egy minden bizonnyal Franz Rothentől származó jelentést tartalmazott a magyarországi német mozgalom radikalizálódásáról, s a küldött anyaghoz mellékelt kísérőlevélben sürgette a német kormány közbelépését, „hogy itt elháríthassunk egy népi katasztrófát” – értve azon a magyarországi németiség teljes asszimilálódását. „A magyarországi utolsó németek érdekében” szót emelő, Bleyer hatására valló kísérőlevélben ez áll:

„Annak idején fontosnak tartottam, hogy a birodalom tartózkodjék a kisebbségi kérdésekbe való minden beavatkozástól, nehogy a nagy vonalat zavarja. Ma már sajnálom, hogy így foglaltam állást, mert az helytelen volt. Sajnálom, hogy azt a felfogást tápláltuk, és szinte miniszteriális előírásokkal arra ösztönöztünk, hogy kesztyűs kézzel kell a magyarokkal bánni, és annak érdekében kell fellépniük, hogy mellőztessék minden, ami a magyar kormányt a német kisebbség kérdésébe való beavatkozás révén ingerelné. Hosszabb itt-tartózkodásom folytán csak most tudtam ugyanis megállapítani, mily ijesztő mértékben halad előre a magyarországi németek magyarosítása, és mily brutális eszközöket alkalmaznak. Ezek véleményem szerint oly kihívást jelentenek a birodalmi kormánnyal szemben, amelynél szemtelenebbet nem lehet elképzelni.” Nyilvánvaló lévén, hogy revíziós célkitűzései folytán Magyarország „semmi más külpolitikai utat nem járhat, hanem csak Németországgal tarthat s fog is együtt tartani”, a kísérőlevél írója, Köhler, meg van győződve arról, hogy „a Führer egyetlen komoly szava Gömböshöz szabadulást hoz a magyarországi német kisebbségnek, és megvédi azt az eo ipso 60%-ig német vérű magyarságba való teljes beolvadástól, és ezáltal a birodalmi érdekek számára egy nem lebecsülendő politikai és gazdasági támaszpontot teremt”. Információi szerint Gömbös, bár úgy nyilatkozott, hogy a magyarországi németiség ügyeibe nem tűr külső beleszólást, valójában csodálkozik azon, hogy ez nem következik be, s a magyar kormánykörökben bizonyos megvetéssel is beszélnek a kisebbség teljes cserbenhagyásának erről a jelentőségéről. A magyarok maguk is elismerik, hogy „ha a Führer mégis felemelné szavát, és megfelelő – mindenekelőtt gazdasági természetű – nyomást alkalmazna, engedniük kellene és engednének is”.

Lássuk ezek után magát a mellékelt jelentést, amely a bleyeri mozgalom radikalizálódásáról így számol be:

„Magyarország sváb lakossága körében óriási a lelkesedés Hitler iránt, de óriási az elkeseredés is amiatt, hogy semmit sem tesz a magyarországi németiségért. A sváb ifjúság most olyan akciókat akar indítani, amelyek Németországot kényszerítik, hogy foglalkozzék

a magyarországi német kisebbségekkel. A svábok forradalmasítása van folyamatban, amely mindenekeelőtt az új magyarosító intézkedések ellen irányul, és német iskolákat követel. Német népvédelmet (Volksschutz) alapítottak, és a német főiskolás ifjúság védkerületekbe (Schutzkreis) és sejtekbe (Zelle) szervezi a parasztfjúságot. 5 védterületet (Schutzgebiet) létesítettek decentralizált vezetéssel, teljesen a német Führer-elv szerint és náci alapon. Minden védterület 10 védkerületet fog egybe; összesen tehát 50 kerület van. Minden kerületbe kb. 50 falusi sejt tartozik. Az élen a területvezető (Gebietsleiter) áll; a kerületekben a kerületvezetők (Kreisleiter), az egyes falvakban a helységvezetők (Ortsleiter) irányítanak. A főiskolai ifjúság véd-rohamosztagot (Jungschutzsturm) alkot, és lázas propagandát fejt ki a parasztfjúság körében. A főiskolások előadásokat tartanak a Német Népművelődési Egyesület helyi szervezeteiben, hogy az öregeket is magukkal ragadhassák. Népművészeti csoportokat (Volkskunstgruppen) alakítanak, amelyek fellépve az Egyesület szórakoztató rendezvényein, mindent elkövetnek, hogy az öreg, félig már elmagyarosodott svábokat is mozgósítsák. A Hitler iránti tisztelet kolosszális! Ha a rádióban bejelentenek egy Hitler-beszédet, s valamelyik helybeli lakosnak van olyan vevőkészüléke, amellyel a német adásokat fogni lehet, az egész falu népe odatódul, hogy Hitlert hallgassa. Valóban megrendítő, mily szeretettel és tisztelettel csüggnék a svábok Hitleren, és valóban vigasztalan, hogy a birodalomban egyáltalán nem törődnek velük. Arról fognak beszélni, hogy Hitler a svábokat feláldozza a magyar barátságért! Valaminek történnie kell itt! Mivel sem Gömbös, sem a birodalom nem tesz semmit a svábokért, és mivel Gömbös Bleyer professzort mindegyre csak áltatja, teljesen elhagyatva érzik magukat, és el vannak szánva arra, hogy az itteni németiséget gyökeresen forradalmasítsák. A főiskolai ifjúságot itt (ti. Budapesten) képezik ki erre, és egyre sűrűbb csapatokban vonul vidékre. Decemberben megkezdődnek a kravallók (tüntetések, lármás csődületek), ha addig valamely oldalról nem történik valami. A sváb ifjúság el van szánva arra, hogy most már terrort alkalmaz. A helyi előjárókat meg kell rohanni, irodákat szét kell rombolni, és a kormány minden képviselőjét, ha valamelyik faluban mutatkozik, agyon kell ütni. Az elkeseredettség végtelenül nagy, és az egész magyarországi németiség Hitler lépésére vár. Mindenütt azt kérdik, miért nem történik semmi? Miért hagyja Hitler, hogy egy németiségéért súlyos küzdelmet vívó nép tönkremenjen? Nem elég, hogy egymillió- ötszázezer német magyarrá lett? Most a maradék 600 000 sváb is a magyar nép növelését szolgálja, hogy azután – Isten tudja – saját népe ellen forduljon? Mindnyájan elkerülhetetlennek tartjuk, hogy Hitler egyszer Gömbössel nyíltan beszéljen, és radikálisan követelje a magyarországi német kisebbségek védelmét: »Amíg Önök nem biztosítanak szabad kulturális fejlődést a magyarországi sváboknak, addig megtagadunk minden gazdasági támogatást Magyarországtól.«”

Ez a jelentés, a kísérőlevéllel együtt, a címzett Berndtől december 4-én a berlini Ausland-Pressebürohoz került, ahonnan Dr. Heide a Deutsche Stiftung elnökéhez, Erich Kraemer-Möllenberghez továbbította azzal, hogy a bennük foglalt fejtegetések helyességét és horderejét nem tudja megítélni. Ez utóbbi a kapott levelet a következő ceruzajegyzettel látta el: „Dr. Köhler Budapest személyesen fog beszélni dr. Heidével”, a jelentést pedig 6-án az NSDAP Külpolitikai Hivatalához (Aussenpolitisches Amt = APA), Arno Schickedanznak is megküldte, kérve, hogy magyarországi bizalmi emberei útján ellenőriztesse: nem túlzó-e ez az izgatott és nyugtalanító helyzetkép? „Ha a hangulat csak megközelítőleg is olyan, mint ahogyan ez ábrázolja, a legnagyobb veszély fenyegethet.”

Nem volt kétséges, hogy a német kormány semmiképpen sem tarthatja kívánatosnak a magyarországi németiség kérdésének ilyen végletes kiélezését.¹³⁸

Bleyer már nem érte meg a hitleri közvetlen beavatkozás kiprovokálására tett ezen újabb kísérlet kudarcát. Villányi választókerületében november 25–27-én tett látogatása nyomán súlyosan megbetegedett, s december 5-én meghalt.¹³⁹ A halálával előállt új helyzetben megnövekedett a radikalizmusra hajló, a nemzetiszocializmussal rokonszenvező fiatalok szerepe a mozgalom vezetésében, de a továbbiakban is tapasztalniuk kellett, hogy csak bizonyos mértéktartás mellett számíthatnak a magyar kormánnyal való kapcsolatait elsődrendűen szem előtt tartó Németország támogatására – és védelmére, a magyar részről foganatosított ellenintézkedésekkel szemben.

L. Tilkovszky:

ASPIRATIONS VERS LA RADICALISATION DU MOUVEMENT ALLEMAND DE HONGRIE (1932–1933)

(Résumé)

Le mouvement de la minorité allemande de Hongrie dirigé par Jakob Bleyer arriva à un point mort au début des années 1930: Le gouvernement de Gyula Károlyi ne se montra plus d'humeur à faire des concessions de ce genre car dans sa réponse de décembre 1931. le gouvernement allemand se déroba à la demande exposée avec insistance par le gouvernement de Bethlen dans son mémorandum de mars 1931. Aux termes de ce mémorandum le gouvernement allemand aurait du encourager la coopération entre la minorité allemande et mémorandum le gouvernement allemand aurait du encourager la coopération entre la minorité allemande et hongroise dans les pays de la petite Entente, mais d'une façon unilatérale, il ne tena qu'à la régularisation de la situation de la minorité allemande de Hongrie. L'opposition contre l'ancienne politique minoritaire de Bethlen continua à se renforcer: les résultats des recherches relatives au "terrain populaire" allemand de Hongrie (Volksbodenforschung) et "les cartes pangermaniques" paraissantes en corrélation de ces recherches ne firent que multiplier les craintes à l'égard du fait que le mouvement de Bleyer fut – au nom de l'idéologie Volkstum – un moyen des aspirations expansives du pangermanisme. Les débats théoriques qui se poursuivirent dans le "Volkswissenschaft" allemand au sujet de la communauté ethnique (Volksgemeinschaft) et la communauté d'état (Staatsgemeinschaft) partagèrent profondément le président et le gestionnaire de l'Ungerländischer Deutscher Volksbildungsverein au regard de ses conséquences politiques pratiques. Gustav Gratz qui ne perdit pas de vue les intérêts de la communauté d'état hongroise se décida à faire retraite, par contre Bleyer prenant part pour la communauté ethnique allemande rendit exclusif son rôle prépondérant dans le mouvement, en reléguant au second plan son rival, Guido Gündisch. Comme résultat de son activité, le Deutsche Arbeitsgemeinschaft, l'organisme directeur politique du mouvement fondé en 1931. devint à partir de l'août 1932. l'animateur principale de la formation idéologique-ethnique (völkisch) des cadres et celui du mouvement d'ordre cellulaire ébauché dans les villages allemands. C'est les étudiants allemands de Hongrie, anciens boursiers d'Allemagne, qui déployèrent l'activité la plus vive dans tous les deux sens: Franz Rothen, Franz Basch, Franz Kussbach voulurent "radicaliser" le mouvement pour le déplacer de son point mort.

¹³⁸ Institut für Zeitgeschichte (München), Mikروفilmarchiv. MA–195/1. Bd. 981. Deutsche Stiftung. Aktenauswahl aus dem Zentralen Staatsarchiv, Potsdam.

¹³⁹ *H. Schwind*: i. m. 167–168.

Bleyer craignit que cette “radicalisation” puisse provoquer de sévères contre-mesures, surtout à cause de l’entrée dans le gouvernement du hongrois raciste, Gyula Gömbös. Cependant il jugea de sa part justifié d’introduire de nouvelles méthodes de bataille et pour cela il sollicita l’appui actif du gouvernement allemand. Étant donné qu’entre temps c’est Hitler qui prit le pouvoir et les anciennes relations politiques de Bleyer avec l’Allemagne (Zentrumspartei, Deutschnationale Volkspartei) ne s’étendirent pas sur les national-socialistes, il obtint une audience chez Rudolf Hess, l’adjoint du Führer à l’aide de Karl Haushofer, proche de Hitler, professeur munichois de géopolitique. Préalablement Bleyer éveilla l’attention de l’opinion publique avec sa déclaration faite au cours de la séance de 9. mai 1933. de la chambre hongroise sur la situation de la minorité allemande en Hongrie. Cette déclaration aboutit en dehors du scandale parlementaire et d’un écho orageux dans la presse également aux manifestations d’étudiant contre Bleyer en Hongrie et en sa faveur en Allemagne.

Bleyer trouva insuffisante la conception de Bethlen concernant la politique minoritaire, que l’ancien ministre résuma à cette époque en un seul article lequel fut aigrement attaqué par Lajos Méhely qui exprima la position des racistes hongrois. Bleyer réclama que le gouvernement allemand – par une ferme pression politique – mette le gouvernement hongrois dans l’obligation d’entrer en négociation et faire un accord favorable au sujet de la régularisation de la situation de la minorité allemande en Hongrie. D’après son raisonnement le gouvernement de la petite Hongrie eut besoin d’être soutenu par l’Allemagne pour réaliser ses revendications territoriales, de façon que Hitler put facilement modifier le comportement de Gömbös à propos des problèmes de politique minoritaire. Mais Bleyer craignit que Hitler, en faveur de son amitié avec la Hongrie, abandonne à son sort la minorité allemande, comme il “sacrifia” les Allemands de Sud-Tyrol en faveur de l’amitié avec l’Italie de Mussolini. L’entrevue Gömbös–Hitler de juin 1933. ne répondit pas à l’attente de Bleyer. Le gouvernement allemand par l’intermédiaire de son ambassade de Budapest l’exhorta à garder la mesure tandis que l’opinion publique hongroise fut préoccupée déjà en automne par les problèmes du danger allemand et la destruction de la nation hongroise “à l’enfant unique” (Einkindersystem), questions soulevées à propos des débats animés provoqués par l’article retentissant de Gyula Illyés. La tentative pour “le révolutionnement” des Allemands en Hongrie de la jeunesse du mouvement bleyerien devenant de plus en plus partisane de Hitler et espérant son intervention directe fut vouée à l’échec.

Л. Тильковски:

СТРЕМЛЕНИЯ К РАДИКАЛИЗАЦИИ НЕМЦЕВ В ВЕНГРИИ (1932–1933 ГГ.)

(Резюме)

Движение немецкого меньшинства в Венгрии под руководством Якоба Блейера в начале 30-ых годов вышло в тупик: после того, что немецкое правительство в своем ответе от декабря 1931-го года обошло настоятельную просьбу, изложенную правительством Бетлена в меморандуме от марта 1931-го года, то есть содействовать сотрудничеству немецкого и венгерского меньшинств в странах Малой Антанты, и оно односторонне положило большой акцент на урегулирование положения немецкого меньшинства в Венгрии, правительство Дьюлы Каройи больше на было склонно к уступкам такого характера. Прежняя оппозиция политике Бетлена по национальному вопросу дальше усилилась, результаты исследования в отношении немецкой „народной почвы” в Венгрии (Volksbodenforschung), и тесно связанные с тем выходящие в свет „пангерманские карты” еще увеличивали боязнь от того, что движение Блейера является средством великогерманских захватнических стремлений под знаком идеологии Фолкстума (Volkstum). Теоретическая дискуссия о Staatsgemeinschaft и Volksgemeinschaft в немецкой „науке о народе” (Volkswissenschaft) в отношении практических политических последствий вызвала глубокое разногласие между председателем и заместителем, испол-

яющим обязательства председателя Немецкого Просветительного Общества в Венгрии (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein): Густав Грац, имеющий в виду прежде всего интересы венгерского государства решил отступить, но Блейер, выступивший за немецкую национальность, отодвинув своего соперника Гуйдо Гюндиша сделал исключительной свою ведущую роль в движении, и превратил его, созданный еще в 1931-ом иллегальный политический руководящий орган Deutsche Arbeitsgemeinschaft с августа 1932-го года в центральный руководитель идеологического образования в духе народа (völkisch) кадров движения и начатой в немецких деревнях организации системы ячеев. В обоих отношениях немецкие вузовцы из Венгрии, учившиеся в Германии при помощи немецких стипендий развивали самую большую активность: Франц Ротен, Франц Баш, Франц Куссбах желали радикализировать движение, чтобы сдвинуть его с мертвой точки.

Блейер – особенно после прихода к власти венгерского расиста Дьюлы Гембеша – опасался, что эта „радикализация” может вызвать жесткие контрмеры с венгерской стороны, все таки, он сам и считал обоснованным вводить новые методы в борьбу и требовал усиленной и более эффективной поддержки со стороны немецкого правительства. Так как причем в Германии Гитлер пришел к власти и предыдущие политические связи Блейера не охватили националсоциалистов, он получил аудиенцию у заместителя Фюрера, у Р. Гесса при помощи Карла Гаусхофера, профессора геополитики в Мюнхене, стоящего близко к Гитлеру. Непосредственно перед этим 9-го мая 1933-го года на заседании венгерского парламента Блейер обратил на себя внимание своей декларацией относительно положения немецкого меньшинства в Венгрии, которая вела кроме скандала в парламенте и бурных откликов в печати и к демонстрации студентов, в Венгрии против Блейера, в Германии за него.

Размышления Бетлена о политике по национальному вопросу, которые были суммированы в большей статье теперь бывшим премьерминистром, и которые Лайош Мехели резко критиковал, выражая точку зрения венгерских расистов, Блейер не считал удовлетворенными; он торопил, чтобы немецкое правительство сильным политическим давлением навязало венгерскому правительству начать переговоры и благоприятно содействовать урегулированию положения немецкого меньшинства в Венгрии. Он хотя и опасался, что ради дружбы с Венгрией Титлер бросит на произвол судьбы немцев в Венгрии, как он „пожертвует” немцами в Южном-Тироле ради дружбы с Италией Муссолини, он все-таки думал, что в первую очередь правительство маленькой Венгрии нуждается в поддержке Германии в ее стремлениях территориальной ревизии, и таким образом Гитлер „одним словом” сможет изменить поведение Гембеша в его политике по национальному вопросу. Встреча между Гембешем и Гитлером в июне 1933-го года не подтвердила эти ожидания Блейера, и в то время, когда – в связи с живой дискуссией, вызвавшей шумный отклик статьи Дьюлы Иллеша – венгерское общественное мнение занимали осенью уже проблемы гибели венгерского народа, характеризующегося системой семей с одним ребенком и проблемы немецкой опасности, немецкое правительство путем своего посольства в Будапеште призвало Блейера знать меру. Понятка молодых предстителей его движения, восхищающихся за Гитлера и надеющихся в непосредственном вмешательстве Гитлера, „революционизировать” немецкое меньшинство в Венгрии, была обречена на провал.

Kelemen Elemér:

A NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY ÉS A NÉPISKOLAI HATÓSÁGOK

(Somogy megyei adatok a magyar polgári tanügyigazgatás történetéhez 1868–1880)

Az államilag szervezett, modern – polgári – tömegoktatás megteremtésének és szabályozásának egyik alapvető kérdése a közoktatás irányításának megszervezése. A tanügyigazgatás kiépülő szervezete fontos szerepet játszik az adott kor közoktatás-politikai elveinek realizálásában, a megvalósítás módjának és mértékének ellenőrzésében, a korabeli neveléstudomány és nevelési gyakorlat törekvéseinek, eredményeinek szelektív közvetítésében, s mindehhez az intézményes oktatás tárgyi és személyi feltételeinek biztosítása, a tankötelezettségi elv gyakorlati érvényesítése terén is.

A következőkben az 1868-as népoktatási törvény nyomán létrejött magyar polgári közoktatási rendszer közép- és alsó szintű tanügyigazgatási szervezetének kiépülését kísérjük figyelemmel, mindenekelőtt a népiskolai tankerületi tanfelügyelőség megszervezését és ellentmondásos tevékenységének kibontakozását. Munkánkban – főképpen Somogy megyei források alapján – ennek a folyamatnak tipikus, a hazai tanügyi közigazgatás és a magyar népoktatás fejlődését is jellemző mozzanatait keressük.

Mint az intézményes nevelés minden területén, a hazai népoktatásban is évszázadokon át az egyházaké volt a központi szerep. A vallás elemeinek és az erkölcsi ismereteknek a tanítása alkotta a népoktatás tartalmának túlnyomó részét; s a népoktatás különféle intézményeit az egyházak szervezték és felügyelték. A középkorban tehát a tanügyigazgatás az oktatás felekezeti jellegének megfelelően kívül esett az állami – és a helyi – hatóságok illetékességi körén, az egyházigazgatás szerves részét jelentette. Ez lényegében megegyezett a feudális államhatalom érdekeivel: a népoktatás központosított rendszere, állami fenntartása és irányítása a feudális társadalmi viszonyok között fel sem merülhetett.¹

A Habsburgok centralizációs hatalmi törekvéseivel összhangban azonban már a 16. század derekától találkozhatunk az állam „főfelügyeleti jogának” – akkor, s főképp az ellenreformáció korszakában még a katolikus egyház érdekeivel teljesen megegyező – programjával. Változás a Rákóczi-szabadságharc bukása után következett be: „A 18. század első felében a világi hatalom felügyeleti jogának és az oktatással kapcsolatos kötelességeinek érvényesítésére, illetve teljesítésére már hivatali szervezet, az 1723-ban létrehozott kormányzószék, a m. kir. helytartótanács szolgált.”² Az iskolák felügyeletét és a vármegyei hatóságok ez idő tájt kibontakozó, az 1723: 105. tc.-re hivatkozó oktatásügyi

¹ Ld. *Mészáros István*: Népoktatásunk 1553–1777. között. Bp. 1972. 13–27, 38–39.

² *Mezei Gyula*: A magyar közoktatásirányítás fejlődésének történeti áttekintése. Bp. é. n. 10.

tevékenységének ellenőrzését elvileg a helytartótanács keretében létrehozott bizottság végezte. Az állami főfelügyelet tényleges gyakorlásához azonban sem az anyagi, sem a szervezeti, sem a személyi feltételek nem álltak még rendelkezésre.

Az egységes állami felügyelet és ellenőrzés gondolata a felvilágosodás hatására, de a felvilágosult abszolutizmus politikájának és intézkedéseinek szerves részeként került napirendre az iskolaügyet politikumként kezelő Mária Terézia Ratio Educationis-ában.³ A Ratio változatlanul hagyta az egyházak iskolaállítási jogát, ám az egész oktatásügy, s annak integráns részeként a népoktatási intézmények, a nemzeti iskolák főfelügyeletét királyi jognak nyilvánította. Amíg azonban az egészségügyi közigazgatás vagy a gyámügyi igazgatás a helytartótanács felügyelete alatt beépült a városi, ill. a vármegyei szervezetbe, addig a tanügyi közigazgatásnak a vármegyéktől független szervezete alakult ki. „Magyarországon a vármegyék tanügyiigazgatási egységeknél kicsinyek voltak – írja erről Ravasz János –, főleg pedig köznemesi vezetésük nem bírhatta a tanügyet irányító bécsi személyek bizalmát, sem politikailag, sem szakértelem tekintetében.”⁴

A világi hivatalnokok (tankerületi főigazgatók) által irányított tanügyiigazgatási szervezet, amely a tankerületi népiskolai felügyelők révén az egyházi népiskolákat is állami ellenőrzés alá kívánta vonni, már a Ratióban megteremtett első formájában, s kiváltképp a II. József által végrehajtott változtatások nyomán kettős ellenállásba ütközött: az egyházakéba és a vármegyékébe. Így végül is a Ratióban összefoglalt haladó iskolaszervezeti és nevelési-oktatási elvek végrehajtásának maga a tanügyiigazgatási reform vált akadályozójává. A leghevesebb ellenkezést – érthetően – a protestáns egyházak részéről váltotta ki, amelyek az 1791: 26. tc-ben a vallási autonómia részeként kivívták a teljes tanügyi autonómiát, mindaddig, „amíg a törvényhozás nem intézkedik a tanügyi országos rendezéséről”.⁵ De tiltakozott a katolikus egyház is az állami érdekek szerinte túlzott érvényesítése miatt, mígnem változatlan gyakorlatának szentesítésekképpen 1806-ban részlegesen, majd 1845-ben teljesen vissza nem állították a középszintű felügyelet egyházi jellegét. A II. Ratio Educationis szerint ugyan a falusi iskolák közvetlen előjárói, a plébánosok, tanügyiigazgatási szempontból nem az egyházi hatóságnak, hanem a tankerületi népiskolai felügyelőknek tartoztak felelősséggel, a „világi” felügyelők között azonban egyre több volt az egyházi személy. Az 1845-ös népiskolai szabályzat (Systema Scholarum Elementarum) alapján viszont „a népiskolák felügyelete a tankerületi fő-

³ A Ratio Educationis, ill. a Ratiót követő időszak tanügyiigazgatási kérdéseinek áttekintéséhez az alábbi irodalomra támaszkodtunk:

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése. Bp. 1976. 196, 213. – *Kosáry Domokos*: A kétszáz éves Ratio Educationis. Magyar Pedagógia, 1977/3–4. sz. 375–387. – A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. 3. kiad. Szerk. Ravasz János. Bp. 1968. 46–63. – *Mészáros István*: A magyar nevelés története. 1790–1849. Bp. 1968. 8–20, 62–98, 124–126, 162–168, 277–320. – *Mezei*: i. m.: 7–16. – *Ravasz János*: Az 1777-i Ratio Educationis általános tantervi céljairól. Pedagógiai Szemle, 1977/11. 996–1014. – *Vörös Károly*: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774–1868. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. 1975 in Mogersdorf. Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niedern Schulwesens. Eisenstadt, 1976. 219–232.

⁴ *Ravasz*: i. m. 1001.

⁵ *Mészáros*: i. m. (1968) 12.

igazgató főhatóságának névleges fenntartásával a gyakorlatban a katolikus püspökök hatáskörébe került, akik befolyásukat az esperesek útján érvényesítették”.⁶

A vármegyék viszont az 1723: 105. tc-re hivatkozva hol burkoltan, mint pl. az összeírások szabotálásával, az előírt intézkedések halogatásával, hol pedig nyíltan szegültek szembe Mária Terézia, s főképp II. József intézkedéseivel. Az 1790–91-es országgyűlésen kiküldött Művelődésügyi Bizottság az Államtanács mereven elutasító, abszolutista álláspontjával szemben leszögezte, hogy a köznevelés irányításának szoros kapcsolatban kell maradnia a magyar közigazgatással; „a közoktatás megszervezése, vezetése és felügyelete állami ügy – ti. a rendek ügye –, semmiféle más testületnek vagy személynek monopóliuma nem lehet”.⁷ Ez az álláspont elevenedett fel a reformkorban; ennek jegyében tevékenykedtek a vármegyékben életre hívott „közművelődési” és „népnevelési” küldöttségek, bizottmányok.⁸ Az 1839/40-es országgyűlésen kiküldött, Bezerédy István vezette választmány 1843-as javaslata kimondta, hogy „a törvényhatóságok is válasszanak népnevelési bizottságokat a népnevelés előmozdítására, a törvény végrehajtásának ellenőrzésére”.⁹ Az 1845-ös iskolai szabályzat azonban – mint láttuk – több megye országgyűlési tiltakozása ellenére, az uralkodói felségjogra hivatkozva elvetette ezeket a megoldásokat; a „megyei felülvizsgálatot” a járási szolgabíró hivatalához kötve, díj nélküli „díszes kötelességnek” tekintette, gyakorlatilag mellőzte azt. „Ebből a rendszerből – állapítja meg Mezei – szükségszerűen ellentmondások és nézeteltérések származtak az egyház, valamint a vármegyék és a városok között.”¹⁰ Ezek az ellentmondások – az állam szerepének és befolyásának abszolutista és rendi értelmezése között – lényegileg már a magyar polgári átalakulás programjának részeként napirendre került polgári közoktatási rendszer megteremtésének szükségességét érzékeltették.

1848 jelentette az első kísérletet ennek a feladatnak a megoldására is. Az első magyar tanügyi kongresszus és Eötvös népoktatási törvényjavaslata a polgári állam jogát és felelősségét hangsúlyozta mind a népoktatás feltételeinek megteremtésében, mind a nevelés-oktatás felügyeletében.

A törvényjavaslat a községi iskolák alsófokú felügyeleti hatóságaként „a községek által választandó bizottmányok”, középfokú tanügyigazgatási szervként – összesen hat – „kerületi bizottmány” felállítását tervezte; ez utóbbiak a közoktatási minisztérium vezérlete alatt „kezelnék” a népnevelés ügyét. Az osztályok központi választmányának jelentése azt ajánlotta, hogy „a minisztériumnak . . . tágabb tér engedtetnék, hogy a kerületi bizottmányok számát a szükségeshez képest szaporíthassa vagy kisebbitse”.¹¹ Nem módosítottak tehát a tervezet lényegén: az egyházi és a vármegyei hatóságoktól egyaránt független állami felügyelet és a regionálisan szervezett középfokú szakigazgatás teréi.

⁶ *Csizmadia*: i. m. 213.

⁷ *Mészáros*: i. m. (1968) 19.

⁸ Ld. pl. *Szántó Imre*: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Magyar Pedagógia, 1971/1–2. sz. 119–133.

⁹ Idézi: *Szántó*: i. m. 120. (Az 1843-as országgyűlés 401. és 451. sz. irományai alapján.)

¹⁰ *Mezei*: i. m. 15.

¹¹ Törvényjavaslat az elemi oktatásról (1848) 16. és a 18. §. Az osztályok központi választmányának jelentése az elemi iskolákat tárgyaló törvényjavaslat iránt. *Eötvös József*: Kultúra és nevelés. Szerk. Mezei Márta. Bp. 1976. 294–300. (Id.: 300. l.)

A szabadságharc bukását követően az elemi iskolákra vonatkozó 1849-es kormányrendelet a bécsi közoktatási minisztérium alá rendelte a közigazgatási kerületenként létrehozott tanügyi szerveket és a melléjük rendelt iskolatanácsokat; megerősítette a katolikus klérus befolyását, és kísérletet tett a protestáns autonómia korlátozására.

1861-ben a tanügy irányítása – a forradalom előtti állapotoknak megfelelően – ismét a helytartótanács kezébe került. A visszaállított 1845-ös iskolaszervezet ugyancsak kirekesztette a vármegyéket a népoktatás felügyeletéből, illetve csak részleges – főleg a tankötelezettség betartására és az iskolaállítási és -fenntartási kötelezettség ellenőrzésére korlátozott – hatósági jogkört ruházott rájuk.^{1 2}

A kiegyezést követően a megyei autonómia sarkalatos kérdései és követelései között ugyancsak helyet kapott a népnevelés „felülvizyázatának” joga is. „Miótán a népiskolai nevelés kérdésének célszerű megoldását a magas oktatásügyi minisztérium is fő teendői közé számítja – olvashatjuk a Somogy megyei bizottmányi gyűlés 1867. augusztus 1-i ülésén elhangzott alispáni előterjesztésben –, . . . intézménybe hozasson a megyei iskola-felügyelők felállítását.”^{1 3}

Az egységes polgári köznevelési rendszer jogi és igazgatási kereteinek a megteremtésén fáradozó Eötvösnek tehát ismét szembe kellett néznie az egyházak és a vármegyei hatóságok szeparatista törekvéseivel, amelyekben ugyanakkor a bürokratikus centralizmustól joggal tartó – bár még mindig erősen feudális hagyományú és tartalmú – társadalmi közfelfogás reális önkormányzati igénye is megfogalmazódott.

I. A népoktatási törvény tanügyigazgatási rendelkezései

A történeti előzmények áttekintését követően a polgári tanügyigazgatás kiépülési folyamatának, a kiegyezést követő évtized megyei közigazgatási gyakorlatának vázlatos bemutatására teszünk kísérletet. Vizsgálódásunk kiindulópontját a népoktatási törvény és az 1870–72-es közigazgatási változások: az önkormányzatok újjá-, ill. átszervezését célzó törvényhatósági és községi törvények; másik csomópontját az 1876-os változások: a közigazgatási bizottságról és a népiskolai hatóságokról kiadott törvények végrehajtásának és következményeinek az elemzése jelenti. Mindkét időszakban – módszertani megfontolásból, de a középszintű tanügyigazgatás konstrukciójából következően is – a tanfelügyelőség tevékenységét állítjuk előtérbe. Ebből kiindulva kísérjük figyelemmel a népiskolai hatósági feladatokat is ellátó közép- és alapfokú közigazgatási szervezet működését, valamint ezzel párhuzamosan szerényebb mértékben, de esetenként elkerülhetetlenül az egyházi népiskolai hatóságok szerepét.

Ennek az ellentmondásos, nemegyszer groteszk helyzeteket teremtő közigazgatási fejlődésnek a megértéséhez és megítéléséhez előljáróban elkerülhetetlenül utalnunk kell

^{1 2}Vö.: *Köte Sándor*: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918). Bp. 1975. 9–18.

^{1 3}Somogy megyei Levéltár (a továbbiakban SML): Bizottmányi nagygyűlési jegyzőkönyvek. 1867. aug. 1. – 232/1867. sz. – ld. még: Somogy, 1867. aug. 6. – A bizottmány működésére vonatkozóan: *Kanyar József*: A megyei közgyűlés és bizottságai Somogyban (1860–1871). Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából Bp. 1970. 285–315.

arra az alapvető konfliktusra, amelynek feloldhatatlansága kialakulásától kezdődően rányomta a bélyegét a modern polgári iskolaszervezet és -rendszer történetére. A kibontakozó tőkés fejlődés nyomán az államhatalom központi szervei az uralkodó osztály általános, objektív és perspektivikus igényeit képviselve szükségesnek tartják a leendő munkaerő képzettségi fokának emelését, az állampolgárok hatékonyabb nevelését, azaz az iskolai oktatás kiterjesztését, általánossá tételét; s ennek érdekében hajlandók erélyesen, a törvény szigorával is fellépni. Az uralkodó osztály egyes, provinciális körei és a kiszákmányolt osztályok ugyanakkor más és más, de végső fokon mindenképpen szubjektív okokból, rövidlátóan nem érzik lényegesnek és sürgetőnek ezt az igényt.

Ezzel magyarázhatjuk azt a kétarcúságot, amely a megyei vezető körök magatartását és a megyei közigazgatás tevékenységét – a nemtörődömség és a legerélyesebb hatósági fellépés végletei között – korszakunkban jellemezte, s amelyből végül is mindinkább ez utóbbi kerekedik felül, hiszen az uralkodó osztály kevésbé előrelátó csoportjai is helyzetükből következően előbb-utóbb ráébrednek arra, hogy objektíve érdekeltek a közoktatás megteremtésében. De ez a magyarázata annak a burkolt vagy nyílt ellenállásnak is, amelyet a parasztság, sőt esetenként az érdekeivel azonosuló helyi – községi vagy egyházi – elöljáróság a számára alig használható ismereteket nyújtó, életidegen iskolával, az anyagi terheit közvetlenül és – munkaképes gyermekeire igényt formálva – közvetve is fokozó iskolafenntartással, tankötelezettséggel szemben hosszú időn keresztül tanúsított; s amint erre később is utalunk, a maga módján harcolt a „neki való” műveltségért, a nép iskolájáért.

A tanügyigazgatás centralizációs kísérlete és szervezeti kiépülése ebben az összefüggésben válik végül is objektíve haladó lépéssé, s így értékelhetők pozitívan, a polgári közigazgatás gyakorlatával szemben kialakult minden szubjektív fenntartásunk ellenére is, azon intézkedések (az iskoláztatási kényszer, a bírságolás és a büntetések bürokratikus behajtása stb.), amelyek a polgári közoktatás kiépítését, megerősítését szolgálták.

Ez az ellentmondás és a belőle következő, a polgári tanügyigazgatás teljes történetén végigvonuló dilemma azonban sokszor váratlan, groteszk helyzetekben nyilvánul meg itt feltárt anyagunkban is, megnehezítve az objektív állásfoglalást a bemutatott jelenségek megítélésében.

Ezért kell hangsúlyoznunk azt is, hogy bár a konkrét eseményekben megnyilvánuló látszat gyakran erre utal, itt valójában nem a helyi közigazgatási apparátus és a helyi lakosság, hanem – a központi hatalom és a helyi érdekek ezen konfliktusában másodlagosan megnyilvánuló módon – az egész rendszer belső ellentmondásáról van szó. Ez az ellentmondás pedig ezen a szinten, a társadalom egy adott helyi szintjén – s a tőkés társadalom viszonyai között egyáltalán – feloldhatatlan. A rendszer helyenként – és főképpen ebben az időszakban – megmutatkozó ellentmondásai ugyanakkor korántsem elégségesek még ahhoz, hogy magában a rendben bármilyen érdemi változást idézzenek elő.

Az 1868: 38. tc. a Ratio Educationisban deklarált uralkodói felségjogot immár a polgári állam jogának tekintve a tanügyigazgatás rendjének és egységének megteremtését is feladatának tartotta. Ez a törekvés összhangban volt azokkal a fokozódó és differenciálódó követelményekkel, amelyeket a gyorsuló kapitalista fejlődés támasztott az állammal, az állam érdekeit érvényesítő közigazgatással szemben. „Már a kiegyezés után jelentkezett – írja ezt a folyamatot elemezve Csizmádia Andor – az a tendencia, hogy a

szakigazgatási áganként tagozódó minisztériumok lehetőséget kapjanak saját szakigazgatási feladataik ellátására, az önkormányzati szerveknél megfelelőbb, korszerűbb alsó szervezet létrehozására, s ez az új szerv különvált az önkormányzati igazgatástól”.¹⁴ Ennek eredménye tanügyigazgatási téren a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alá tartozó törvényhatósági szintű állami hivatalnak: a tankerületi tanfelügyelőségnek a felállítása.

A tankerületi tanfelügyelőségek kialakítása a Ratio szellemét idézi; valójában a megyei önkormányzat közigazgatási fogyatékosait és szakmai elégtelenségét pontosan ismerő centralista felfogás keresi az optimális megoldás, a kormányzati egyensúly helyes arányait. Különösen szembeűnő a középszintű szakigazgatási és a megyei önkormányzat szétválasztása a több közigazgatási egységre kiterjedő – mintegy regionális – tanfelügyelőségek esetén. 1869-ben ugyanis a területi arányokat s főképp a települések számát figyelembe véve, mindössze 41 népiskolai tankerületet szerveztek Magyarországon. Igaz, Eötvös ezt elsősorban a közoktatási tárca korlátozott anyagi lehetőségeivel magyarázta, s fokozatosan elérendő célként tűzte ki valamennyi vármegye önálló tankerülettől fejlesztését.¹⁵

Végső fokon azonban éppen az adott gazdasági lehetőségek, amelyek az állam cselekvő befolyását, kezdeményező szerepét a közoktatás terén kezdettől fogva korlátok közé szorították, kényszerítették a magyar kultuskormányzatot a municipiális érdekektől független állami tanfelügyelet elvének és gyakorlatának folyamatos korrekciójára; egyre nagyobb szerepet juttatva – reálpolitikai megfontolásokból is – mind politikai, mind jogi tekintetben a vármegyei hatóságoknak.

A népiskolai törvény súlyos tanügyigazgatási fogyatékosága az „önkormányzati tényezők”, mindenekelőtt a vármegye és a megyei hatóságok népoktatással kapcsolatos szerepének, feladatainak részben a fent említett okokra, részben a helyi közigazgatás akkor még rendezetlen állapotára is visszavehető mellőzése volt. Amint ezt a Somogy megyei gyakorlat is igazolja, a kezdeti időszakban ez vált – az egyházi befolyás változatlan túlsúlya mellett – a népoktatási törvény következetes végrehajtásának egyik fő akadályává.

Az áthidaló megoldásnak szánt tankerületi iskolatanács létrehozása – szándékaiban – a törvény egyik legdemokratikusabb intézkedése volt. Az iskolai tanács összetételében kifejezésre jutott az igazgatás eötvösi dialektikája: tagjai a vármegye területén létező egyházak, ill. a községi népiskolai tanítók testületének képviselői, valamint a megyei közgyűlés, a „vármegyei bizottmány” által választott tagok – a tanfelügyelő elnökletével. (124–125. §). Szerepét azonban eleve korlátozta, hogy hatásköre a tanintézetek kisebb hányadát jelentő községi fenntartású iskolákra terjedt ki; s csupán „tanácskozik a tanügyi kerület tanügyi viszonyairól, s ami hiányokon maga nem segíthet, azokról jelentést s illetőleg javaslatot intéz a megyéhez . . . , amely a közoktatási miniszterhez tesz felterjesztést” (130. §).¹⁶

¹⁴ *Csizmadia*: i. m. 153. – Vö. Magyarország története. IV. 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. Hanák Péter. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 154–157.

¹⁵ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotairól 1870-ben. I. rész. Buda. 1870. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda.

¹⁶ Az 1868: 38. tc-re – és a későbbiekben a népiskolai hatóságokról szóló 1876: 28. tc-re, valamint ez utóbbival kapcsolatos 1876: 6. tc-re – történő hivatkozásunk alapja: A magyarországi

Hasonlóképpen ellentmondásosan valósult meg a központosítás és az önkormányzat összhangjának elve a kialakuló tanügyigazgatási szervezet alsó szintjén. A törvény 10. §-a értelmében „népoktatási nyilvános intézeteket a törvény által megszabott módon” mind „a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek”, mind az állam állíthattak és fenntarthattak. A III–IV. fejezet részletesen szabályozta az egyes iskola-fenntartók jogait és kötelességeit, az iskolák felállításának és működtetésének jogi, anyagi és tárgyi feltételeit. Az anyagi terhek, az iskolák jellegének megfelelően a hitfelekezetek, a társulások vagy a polgári községek tagjaira, ill. az államra hárultak. Így pl. az iskola-fenntartó község „e célra minden kebelbeli vagy hozzátartozó polgárra és birtokosra külön adót vehetett ki, amely az állami egyenes adók 5%-áig terjedhetett. Kellő anyagi erő híján a község az államhoz fordulhatott támogatásért. A hitfelekezetek a korábbi gyakorlat szerint, „a saját képviselőik által meghatározandó módon” híveik anyagi hozzájárulását vehették igénybe a tanintézetek felállítására vagy fenntartására. Végül — szükség esetén — a közoktatási minisztériumnak is jogában állt „tisztán államköltségen” állami iskolákat létrehozni.

Amíg azonban a korábbi törvények és rendeletek csak általában határozták meg a községek népoktatással kapcsolatos feladatait, a népoktatási törvény az új típusú — községi — iskolák esetén rögzítette a község hatósági jogait és kötelességeit; s kimondta, hogy „a község e hatóságát az általa választott iskolai szék által gyakorolja” (116. §). Következő paragrafusában (117–122.) részletesen szabályozta az iskolai szék összetételét, megválasztásának módját és a népoktatással, iskolafenntartással kapcsolatos feladatait. A községi iskolai székek mint elsőfokú népiskolai hatóságok létrehozása 1868 után a különböző felekezeti egyházközségek számára is mintául szolgált, bár választásukat csak az 1876: 28. tc. írta elő a hitközségekre vonatkozóan is kötelező érvénnyel.

A népoktatási törvény 124. §-a szerint „a tankerületbeli összes községi népoktatási intézetek ügyeit az oktatásügyi miniszter által kinevezett tanfelügyelő közbejöttével gyakoroltatik a főfelügyelet”. A tanfelügyelő és az elnöklete alatt álló iskolai tanács kezeli, a hitfelekezeti iskolák felett pedig a tanfelügyelő a községi és az állami iskolákban közvetlenül intézkedik, ezekben, valamint a magán és a társulati iskolákban végrehajtja a rendeleteket; a felekezeti iskolákról azonban — a többi, évente meglátogatott tanintézetekkel együtt — csak jelentést tesz a miniszternek.

A törvény nem szabályozta pontosan a tanfelügyelőnek az egyházi hatóságok irányában követendő magatartását; ezzel kapcsolatban később több körendelet, ill. utasítás született. A „főfelügyeleti jog” érvényesülését azonban indirekt módon meghatározta; egyrészt a felekezeti iskolákkal szemben is egyértelmű követelmény-támasztással (11–13. §), másrészt a követelményeknek meg nem felelő felekezeti iskolákkal kapcsolatos eljárás szabályozásával, A 15. § értelmében ugyanis — ha az említett szakaszokban foglalt feltételeket a hitfelekezetek főhatóságai „a kormány által félevenként történt három ízbeli megintés után” sem teljesítették — a kormány közös, azaz felekezeti különbség nélküli községi iskola felállítását rendelhette el, amelynek fenntartásához a

---

népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. Törvények, szabályrendeletek, utasítások, rendeletek és döntvények gyűjteménye. Szerk. Lévy Ferenc, Morlin Emil, Szuppán Vilmos. Bp. 1893–96. 1–2. köt. — 1. kötet: Kisdédovács és népoktatás. (Elemi, felső nép- és polgári iskolák.) 906. — A továbbiakban: A magyar népokt. szervezete.

korábbi kötelezettségüket elhanyagoló hitfelekezetek tagjai is kötelesek hozzájárulni a törvényben megállapított iskolaadó mértékében.

A tanfelügyelőnek a felekezeti iskolafenntartókkal és az egyházi hatóságokkal szemben intézkedési joga nem volt; észrevételeit — a közoktatási miniszterhez felterjesztett jelentéseiben, ill. a minisztérium közvetítésében — az illető hitfelekezeti hatóság útján juttathatta el hozzájuk. A „középszintű” egyházi hatóságokkal (esperességekkel, egyházkerületekkel) esetenként — jelentéktelenebb ügyekben — a vármegyei közgyűlés, később a törvényhatósági bizottság, ill. annak megbízásából az alispán közbejöttével kereshetett kapcsolatot.

Az egyházak történetileg kialakult saját tanügyigazgatási szervezetét a törvény érintetlenül hagyta.¹⁷

A katolikus iskolák közvetlen felügyelője a helybeli plébános, másodfokú hatósága a kerületi esperes volt. Az egyházmegyéék elemi iskoláinak főfelügyelői tisztét a székes-egyházi káptalan valamelyik magas rangú egyházi személyisége látta el.

A református iskolák irányítását — az egyházi szervezetben hagyományosan nagy szerepet játszó egyetemes tanügyi bizottság által összehangoltan — az egyházkerületi tanügyi bizottságok, illetve az egyes esperességekben a korábbi nagyfokú autonómia jegyében eltérő módon szervezett tanügyi hatóságok látták el. A dunántúli egyházkerületekhez tartozó belső-somogyi esperességekben pl. a kerületi esperes irányításával nyolc iskola-felügyelő körlelkész tevékenykedett; a dunamelléki egyházkerülethez tartozó külsősomogyi esperességekben pedig egy nyolc tagú „tanügyi bizottság” (köztük 6 körlelkész) végezte ezt a feladatot. Más helyütt — pl. Baranyában — kerületenként 2–2 tanfelügyelő működött, egy lelkész és egy tanító. Az egyházmegyéék közgyűléseinek napirendjén rendszeresen helyet kaptak a népoktatás kérdései is. Az iskolák közvetlen felügyeletét a hitközségek tagjaiból választott presbitérium látta el.

Lényegében hasonló felépítésű volt az evangélikus egyház népiskolai szervezete is. A helyi felügyelet a presbitérium gyakorlata. Minden esperességekben ún. „iskolavizsgálók” tevékenykedtek; helyenként, mint pl. a Tolna–Somogy–Baranyai esperességekben „népiskolai bizottmány” is működött.

A zsidóság egyenjogúságát kimondó 1867. évi 17. tc. értelmében az országos izraelita iroda, illetve az egyetemes gyűlés igazgatása és felügyelete alatt álló neológ izraelita hitközségek ún. községkerületeket képeztek; iskoláik ügyeit a hitközségi, ill. kerületi előljáróság intézte. Az ortodox izraelita hitközségek a helyi igények és lehetőségek szerint — gyakran minden engedély nélkül — szervezték iskoláikat vagy ún. „magániskolaként” engedélyeztették azokat.

Valamennyi egyház tanügyigazgatási gyakorlatára egyaránt jellemző volt, hogy az iskolák felügyeletét elsősorban papjaik, lelkészeik látták el, s ebbe — néhány református esperesség kivételével — tanítóknak sem közvetlenül, sem közvetve nem volt beleszólásuk. A tanügyigazgatásról zajló vitáknak már 1868 előtt, de a népoktatási törvényt követően is ez volt az egyik sarkalatos pontja.

¹⁷ A Magyarországon létező egyházi és közoktatási hatóságok és tanintézetek tisztai név- és címtára MDCCCLXXI évre. Szerk. Bósits Gyula. Buda. 1871. 302.

1. A tanfelügyelőség megszervezése (1869–1870)

A népoktatási törvényjavaslat körüli országgyűlési vitáknak és parlamenten kívüli harcoknak a hivatalos megyei fórumokon nem volt semmi – forrásainkban is megőrzött – visszhangja. A politikai csatározások a municipális jogok és az 1869-es választási előkészületek körül folytak; Somogy megye politikai vezetése a népoktatás ügyét 1868–69 sokat ígérő napjaiban is sokadrangú kérdésként kezelte.

A megyei „bizottmányi nagygyűlés” (közgyűlés) 1869. február 1-én vette tudomásul „a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1328. (elnöki sz. a.) 1868. december 21-én kelt intézvényeit a népiskolai közoktatás tárgyában hozott 1868: 38. tc-ről.” A további teendőkkel – hogy ti. „ezen törvény értelmében a jövőre követendő eljárásra nézve adjon véleményes jelentést” – a még 1867-ben megválasztott 19 tagú „népiskolai küldöttséget” bízták meg.¹⁸

A választmány a következő nagygyűlésen – a népiskolai törvényre hivatkozva – sietett kimondani illetéktelenségét a népiskolák ügyében, s „a járásbeli tisztviselő urak által a népiskolák állásáról beadott jelentéseket a törvény értelmében felállítandó tankerületi iskolai tanácshoz mint kompetens hatósághoz további eljárás végett áttétetni véli.” Az 1868: 38. tc-hez fűzött „véleményes jelentése” a megyei hatóságok sértődött tartózkodását érzékeltetve, azt hangsúlyozta, hogy „a vármegyének mint hatóságnak e részében csak közvetett befolyása van – a bizottság kebeléből választandó iskolai tanácsok által”.¹⁹

Kovács Sebestyén Gyula törvényszéki ülnök tanfelügyelői kinevezését 1869. április 24-én írta alá Eötvös József; s erről május 10-én értesítette Somogy megye alispánját.²⁰ A tanfelügyelő 1869. július 1-én elmondott „beköszöntőjét” a Somogy c. liberális megyei lap is közölte. „Nem a hivatalos modor hideg hangján, hanem nyíltan, őszintén és bizalomteljesen kívánt szólni a „főtisztelendő, nagytiszteletű és tisztelendő iskolafelügyelő urakhoz”; segítséget kért a törvény foganatosítására, a nehézségek közös erővel megkísérélhető elhárítására. Elismerte az egyházak érdemeit a népoktatás terén, de határozottan leszögezte, hogy „a népiskolai közoktatás kérdését pártszempontból mérlegelni . . . nem szabad”.²¹ Elsőként a statisztikai táblázatok pontos elkészítéséhez, hitelességük igazolásához kért segítséget az egyházi iskolafelügyelőktől. Kinevezését, ill. hivatali működésének megkezdését az augusztusi közgyűlésen jelentették be, amikor is a népnevelési választmány – utolsó ténykedéseként – a községi iskolák összeírását és a népiskolákra vonatkozó tiszti jelentéseket „további eljárás végett a tanfelügyelő úrhoz mint az iskolatanács elnökéhez áttette”.²² A nagygyűlés felhívta a „megye közönségét, hogy népünk műveltsége emelése érdekében hathatósan támogassa”. Egyúttal megbízta az alispánt, „utasítsa a megye tisztviselőit, hogy az 1868: 38. tc. 1. és 4. §-a értelmében a

¹⁸ SML: Bizottmányi nagygyűlési jkv. 22, 48, 134/1869. sz. (II. 1.)

¹⁹ Uo. 227 és 245/1869 (V. 3.).

²⁰ Uo. 490/1869 (VIII. 2.). – A tanfelügyelő kinevezését a vallás- és közoktatásügyi miniszter 739/elnöki sz., 1869. máj. 10-én kelt „intézkvénye” tartalmazta. – Vö.: Tanfelügyelők kinevezése. Néptanítók Lapja, 1869. 18. sz. (V. 6.).

²¹ Somogy, 1869. VI. 20.

²² SML: Bizottmányi nagygyűlési jkv. 335, 372/1869. sz. (VIII. 2.)

községi hatóságok által való végrehajtását; az iskolai épületeknek ugyanazon törvény 27. és 28. §-ában rendelt átalakítását; a statisztikai adatok hű és pontos összeállítását és kiszolgáltatását; valamint általában a törvény által a községekre szabott teendőknél a községi hatóságok által való pontos teljesítését az erkölcsi befolyáson kívül, szükség esetén erélyes intézkedésekkel is eszközöljék; s a tanfelügyelőt, valahányszor az – ez ügyben – hozzájuk fordul, hivatalosan is támogassák”.²³

A tankerületi iskolatanács létszámát még az előző, májusi közgyűlésen a vármegye nagy kiterjedésére való tekintettel 34 főben állapították meg. A népnevelési választmány által javasolt tagok közül azonban időközben többen visszaléptek, s ez a sorozat a nyári ülésszakon is folytatódott.²⁴ Ezekben a hetekben játszódott le ugyanis Kaposvárott a katolikus elemi népiskola „községesítése”, amit az egyházi körök minden erőfeszítése ellenére sem sikerült rekatolizálni.²⁵ Ez minden bizonnyal befolyásolta az augusztusi nagygyűlés hangulatát is, és hozzájárult a népoktatási törvény fejleményeit rossz szemmel néző konzervatív-kerikális körök demonstratív jellegű visszavonulásához. Mindezek hátterében a felerősödő egyházpolitikai viták, az egyházak autonómiája és a zsidó emancipáció körüli harcok eseményei érzékelhetők.

A megyei iskolatanács alakuló ülésére 1869. augusztus 2-án, a bizottmányi nagygyűlés évnegyedes ülését követően került sor. A délelőtti bejelentett újabb visszalépések után a tagok alig fele számban jöttek össze. A tanács ennek ellenére „megalakultnak jelentette ki magát, s a kormány által előírt utasításokat szabadelvű értelemben vitatta meg”. Igaz, az eskütételről a tanácskozás nagy részét kitöltő parázs vita keletkezett, s végül „ünnepélyes fogadalomtétellel” oldották meg az elvi ellentéteket kiváltó kérdést.²⁶ A Somogy ingerült hangú vezércikkben ostorozta az iskolatanács körüli részvétlenséget, „Somogy megye iránytadó köreinek” azt a nyíltan is hangoztatott álláspontját, hogy „arra való a tankerületi felügyelő, hadd törje magát”.²⁷

A tankerületi iskolatanács ezt követően negyedévente rendszeresen megtartotta üléseit – váltakozó létszámmal. Az iskolatanács által megtárgyalt és jóváhagyott tanfelügyelői jelentéseket a megyei közgyűlés rendszeresen tudomásul vette; határozatai azonban „nem a kívánt eréllyel” fogalmazták meg a teendőket, a végrehajtás ellenőrzése pedig esetleges és formális volt.²⁸

²³ Uo. 411/1869.

²⁴ Uo. 278/1869 (V. 3.); 335, 372/1869 (VIII. 2.).

²⁵ *Hoss József*: A kaposvári plébánia története. Veszprém, 1948. – 161; – SML: Kaposvári városi gazdasági ülési jegyzőkönyvek: a 162/1869. sz. – jún. 6-i – népgyűlési jegyzőkönyv; – Somogy, 1869. XII. 7. – Feldolgozásuk: *Kelemen Elemér*: Adatok a kaposvári községi elemi népiskola történetéhez (1869–1871). Somogyi Honismereti Híradó. Centenárium kiadvány. Kaposvár. 1974. 23–30. – A községi iskolák létesítése körüli harcokra vonatkozóan ld. még: *Regős János*: Adatok a népiskolai törvény 1868–1871 közötti történetéhez. Magyar Pedagógia, 1971. 1–2. sz. 148–158; *Szecső Károly*: A népoktatás helyzete Heves megyében az 1868-i népiskolai törvény életbelépésének időszakában. Magyar Pedagógia, 1971/1–2. sz. 139–147 (Az egri népiskoláról: *Eötvös*: Kultúra és nevelés, 418–422. is!).

²⁶ Somogy, 1869. VIII. 24.

²⁷ *Roboz István*: Somogy megyében a nevelés ügye. Uo. 1869. IX. 30. – Erre vonatkozóan ld. még: uo. 1869. XI. 23., 1870. III. 22., 29., 1871. IV. 11., VII. 22.

²⁸ A Somogy megyei tankerületi iskolatanács jegyzőkönyve. (1871. II. 27.). Uo. 1871. IV. 11. – Korábban: Népnevelésügyünk akadályai. Uo. 1870. V. 3.

A már többször idézett Somogynak volt köszönhető az, hogy az iskolatanács tevékenysége nem maradt visszhangtalan, hatástalan a megyében. A lap rendszeresen beszámolt üléseiről, ismertette a tanfelügyelő jelentéseit. Ezeket a híradásokat a megye tanítóinak egyre jelentősebb hányada kísérte figyelemmel; az alakuló tanítóegyletek elemezték, feldolgozták azokat üléseiken, s nemegyszer vitába is szálltak velük. A leg-élénkebb vitát az 1870. február 7-én rendezett iskolatanács ülésről közzétett jegyzetek váltották ki. A megye népoktatására vonatkozó, súlyosan elmarasztaló megállapítások a „Szigetvár vidéki Tanítóegylet” ülésén nagy vihart kavartak; az Egylet választmánya „Nyílt levélben” válaszolt Kovács Sebestyén Gyulának. A több hozzászólással folytatódó nyilvános levélváltásból élénk rajzolódik a megye közoktatásának ellentmondásos helyzete, de az is nyilvánvalóvá válik, hogy a tanfelügyelő jó szándékú törekvéseit örömmel fogadta és támogatta a tanítóóság egy számban nem nagy, de agilis és a közvéleményre növekvő befolyást gyakorló része.²⁹ A tanfelügyelő tagadhatatlan érzékenységet, sértődöttséget az a leplezetlenül kárörvendő várakozás magyarázza, amely – első-sorban a megye vezető körei és az egyházak részéről – a várható kudarcokért, eredménytelenségért őt, s személyében a népoktatási törvényt, az állami beavatkozást próbálta felelőssé tenni. Még meg sem száradhatott a tinta a kinevezésén, amikor egy Somogy megyei falu iskolaügyét ismertető cikk névtelen szerzője a kormányt és az iskolatanácsot hibáztatja a közállapotokért, és azt tanácsolja, hogy „a jól fizetett tankerületi felügyelők ne restelljék végigjárni a megyét, megvizsgálni az iskolákat”.³⁰ A „szigetváriak” épp a tanfelügyelő védelmében fogalmazták meg, hogy „tanügyi hátramaradottságunkért egyes embert, akár testületet felelőssé tenni éppoly könnyelmű, mint bűnös eljárás lenne”.³¹

Kovács Sebestyén Gyula nagy lelkesedéssel, ügybuzgalommal látott reménytelennek tűnő feladata ellátáshoz. Módszeresen kezdte meg a személyes tájékozódást, „az iskolákat beható vizsgálat alá vette, sok időt töltött a gyermekek körében, s úgy az előadott tárgyak[ról], mint hiányokról kérdezősködött az illető tanítóktól”.³² A megye nagy kiterjedése, rossz közlekedési viszonyai azonban eleve határt szabtak tevékenységének. Az egyházi hatóságok – ismételt felhívásai ellenére – semmiféle intézkedést nem tettek iskoláik egységes, a népoktatási törvény szellemében szabályozott rendezésére. Még 1870-ben is előfordult, hogy több községben nem is hallottak a népoktatási törvényről.³³ Ebben az időszakban az egyedüli kivételt „a belső somogyi helvét hitvallású egyházmegye” határozata jelentette „a kebelbeli elemi iskolák ügyének célszerű vezethetősége”.³⁴

A megye iskoláinak az 1868: 38. tc. értelmében elrendelt statisztikai összeírása 1869 augusztusáig, az iskolai tanács megalakulásáig nem járt teljes sikerrel. Igaz, az Eötvös

²⁹ Népiskoláink ügyében. Uo. 1870. III. 29. – Nyílt levél a somogyi népnevelésről. Uo. 1870. IV. 26. – Kovács S. Gyula: Válasz a „nyílt levélre”. Uo. 1870. V. 24. – Viszontválasz Kovács S. Gyula megyei tanfelügyelőhöz. Uo. 1870. VI. 21. A „Nyílt levelet” közli: *Kanyar József*: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történeti olvasókönyv. Kaposvár. 1968. 274–276.

³⁰ Somogy, 1869. IX. 22.

³¹ Uo. 1870. VI. 21.

³² Uo. 1870. V. 10. – Vö.: Friedman Alajos tabi néptanító levele. Néptanítók Lapja. 1870. 21. sz. (V. 26.) 283.

³³ Népiskoláink ügyében. Somogy, 1870. III. 29.

³⁴ Uo. 1870. XI. 8.

által is felelősen országos közömbösséghez, az adatszolgáltatás gyakori megtagadásához viszonyítva kedvező a kép, a 317 község közül mindössze 34 nem küldte be a statisztikai táblázatokat. A megyei statisztika az év végére vált teljessé; 1870. február 7-én már ennek alapján foglalkozott a „népoktatási viszonyokkal” a megyei iskolatanács, és ez szerepel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztett jelentésben is.³⁵

A népoktatási törvény bevezetését követő időszakban lassú változásokat regisztrálhatunk Somogy megyében.³⁶ A népnevelés ügye nehezen törte át a társadalmi közönyt, minden kis eredményért, előrelépésért szívós küzdelmet kellett vívni. Kovács Sebestyén Gyula hiába vallotta fő feladatának „a népnevelés útjában álló akadályoknak, ha kell, a törvény hatalmával is elhárítását”.³⁷ A tanügyigazgatás kialakuló rendje áttételeivel, bürokratikus útvesztőivel eleve korlátozta tevékenységét. Ezt a korlátozott cselekvési lehetőséget ismerte fel a Szigetvár vidéki tanítóegylet, amikor „vizontválaszában” leszögezte, hogy a tanfelügyelőknek „tanügyigazgatóknak, királyi biztosnak” kellene lenniük, mert ennek híján tevékenységük csak a hiányok, mulasztások megállapítására szorítkozhat.³⁸

2. A tanfelügyelő tevékenysége és közigazgatási-hatósági kapcsolatai (1871–1876)

Ezen ellentmondásosan kibontakozó tevékenység megítélésében az 1868: 38. tc-nek a tanfelügyelő fő feladatait – a kialakuló tanfelügyelői intézmény funkcióit – meghatározó 128. §-át tekinthetjük reális alapnak.³⁹ Azt vizsgáljuk, hogy egy tanfelügyelő az adott körülmények között – az 1870-es évek Somogy vármegyéjében – milyen mértékben tudott, tudhatott megfelelni a törvény „elvárásainak”; mi volt munkájának hatása, hogyan építette ki kapcsolatait, ill. milyen akadályai voltak célszerű és zavartalan működésének.

A 128. §. első pontja a tanfelügyelő iskolátogatói és felügyeleti kötelezettségét fogalmazta meg: „a tankerület területén levő összes, úgy községi, mint felekezeti és magán alsóbb és felsőbb népoktatási tanintézeteket évenként legalább egyszer meglátogatja, s a törvénynek azokban való pontos végrehajtására szigorúan felügyel.” A második, már idézett pont a különféle iskolákkal kapcsolatos hatósági jogait és feladatait, valamint jelentési kötelezettségeit rögzítette, a harmadik egyéb, speciális teendőit (hogy ti. az iskolai tanács, ill. az állami tanítóképezdék igazgatótanácsának elnöke).

³⁵ Somogy megyében a nevelés ügye. Uo. 1869. XI. 30. – Uo. 1870. III. 22.

³⁶ A népiskolák számának gyarapodása ugyan csekély (1869: 368 – 1870: 371); a tanulócsoportok számának ugrásszerű növekedése azonban az iskolák belső fejlődéséről tanúskodik (1869: 381 – 1871: 407; az egy iskolára jutó tanulócsoportok aránya 1,03 – 1,09!). Ezt támasztja alá az is, hogy a két évben 13 iskolát javítottak, ill. bővítettek a megyében, és 10 községben állítottak új iskolaépületet. A v. k. min. hivatkozott jelentése 40–41. l. Részletesebben: *Kelemen Elemér*: A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 4. köt. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1973. 205–232. – Az előzményekről: *u.ő.*: A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. Uo. 3. köt. Kaposvár, 1972. 137–168.

³⁷ Somogy, 1869. XI. 17.

³⁸ Uo. 1870. VI. 21.

³⁹ A magyar népokt. szervezete. 271.

Az első évek természetes nehézségeit növelte, és Kovács Sebestyén Gyula helyzetét szinte reménytelenné tette, hogy az ország egyik legnagyobb tankerületében (316 község, 360–370 népiskola) az iskolák évenkénti végiglátogatása eleve teljesíthetetlen feladatot jelentett. A szétszórt települések, a rossz útviszonyok, különösképpen az iskolák „szorgalmi időszakában”, télen csak súlyosbították a helyzetet. A bürokratikus ügyintézés áttételei aránytalanul felduzzasztották a tanfelügyelő levelezését, évről évre nőtt a hivatal adminisztrációja is. 1871-ben már pl. az elintézett ügydarabok száma 991, a hivatalos levélforgalom 1868, 1872-ben 1207, ill. 1608 db. volt.⁴⁰ Az egyre több időt igénylő hivatali ügyintézés mellett – a korabeli közlekedési viszonyok ismeretében – mindenképpen tiszteletre méltó teljesítmény, hogy a tanfelügyelő 1871-ben 174 iskolát, 1 magánintézetet, 1 papnövendét látogatott meg, a csurgói tanítóképzőt pedig ugyanebben az évben négyyszer.⁴¹ Látogatásainak változatlanul változó visszhangja volt a tanítók körében; szívesen fogadták, segítőtjüket látták benne.⁴²

Kovács Sebestyén Gyula helyzetét és erőfeszítéseit méltányolva a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871-ben – Tálasi Gyula személyében – másodtanfelügyelőt nevezett ki Somogy megyébe. A hivatalát Szigetvárott tartó, valójában mindvégig Pécssett lakó, s onnan át-átlátogató másodtanfelügyelő azonban, akire Dél-Somogy mintegy 60–70 községének több mint száz iskoláját bízta, csak az iskolalátogatások adminisztratív teljesítésében jelentett segítséget, érdemleges befolyása alig volt a megye iskolaügyére.⁴³ Jelentős segítség volt viszont a korábbi évek „Somogy”-beli publikációiból közismert, kitűnő felkészültségű hedrehelyi református tanító, Tobak Benő Kaposvárra kerülése, akit a kultuszminiszter 1872. február 15-én „a Somogy megyei tanfelügyelőséghez tollnokká nevezett ki, ideiglenes minőségben”.⁴⁴ Nemcsak az adminisztráció gyorsult, hanem a szakmai hozzáértést kívánó döntésekben, jelentésekben és a megyei tanítóegylet körüli sokasodó munkában is megbízható munkatársat kapott a tanfelügyelőség. Tobak publicisztikai tevékenysége – változatlanul – a népoktatás meggyőző propagandáját jelentette.

A tanfelügyelőség létszámbeli megerősödésének kézzelfogható eredménye az iskolalátogatások számának ugrásszerű növekedése volt. 1872. április 6-tól augusztus elejéig a tanfelügyelő és a másodtanfelügyelő 104 községben 120 iskolát látogatott meg, s tapasztalataikról minden korábbinál részletesebb jelentésben számoltak be a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.⁴⁵ Az 1872-es, második nagy iskolaösszeírás során – a miniszteri intenciók szellemében – „néhány község kivételével, a tanfelügyelőség személyesen, a helyszínen gyűjtötte össze a népoktatási adatokat”.⁴⁶

⁴⁰Somogy megye népoktatási viszonyai 1871-ben, 1872-ben. (A tanfelügyelő, ill. az iskolatanács jelentései.) Somogy, 1872/23. sz. (VI. 4.), 1873/20. sz. (V. 20.). – Az iratok ügykörét, tartalmát – az iktatókönyvek hiányában – e statisztikai jelentésekből nem lehet pontosan megállapítani.

⁴¹Somogy, 1872/23. sz. (VI. 4.).

⁴²Uo. 1872/5. sz. (I. 30.); 41. sz. (X. 8.) – 1871/34. sz. (VIII. 22.).

⁴³Uo. 1872/23. sz. (VI. 4.). – SML: Kaposvári j. szbírói ikt. 568/1873. (II. 29.). – Somogy, 1876/11. sz. (III. 14.).

⁴⁴Néptanítók Lapja, 1872/7. sz. (II. 15.) 98. – Tobak Benő tevékenységéről ld.: *Kelemen*: i. m. (1972.) 158–161. – s főleg: (1973) 211–213.

⁴⁵Somogymegyei Tankerület Felügyelősége. 859/1872. sz. (VIII. 14.) Időszakos jelentés a v. k. min.-hez. – SML: Alisp. iratok. 4395/1872.

⁴⁶Somogy megye népoktatási viszonyai az 1872. évben. Somogy, 1873/20. sz. (V. 20.).

Az iskolalátogatási kötelezettséget azonban, az 1872. évi kivételes teljesítménytől eltekintve, valójában sohasem sikerült a törvény előírása szerint, évente ellátni. Még kedvezőtlenebb a kép, ha az iskolalátogatások tényleges eredményeit, a különböző jellegű iskolákban eltérő természetű intézkedések hatását, következményeit próbáljuk mérlegre tenni.

Még a viszonylag kis számú közvetlen intézkedést követelő községi iskola – állami iskola a megyében egyetlen volt ebben az időszakban – törvény szerinti gondozása is mind a tanfelügyelő, mind az iskolai tanács számára, tulajdonképpen a formális ellenőrzés szintjén is megoldhatatlan feladatot jelentett. A területi szétszórtságtól eltekintve elsősorban az nehezítette az érdemi döntést, hogy ezeknek az iskoláknak a zöme a legszegényebb településeken, s éppen az iskolafenntartók nincstelensége vagy nemtörődömsége következtében alakult, és a működés elemi feltételeinek megteremtéséhez, többek között a nehezen megszerezhető államsegély kijárásához körülményes hatósági eljárásra volt szükség.⁴⁷

Nyilvánvalóan nehezebb volt a tanfelügyelő helyzete a megye népiskoláinak ez idő tájt – változóan – mintegy 93–95%-át kitevő felekezeti iskolák esetében, ahol is a törvény előírásainak végrehajtásáért tulajdonképpen kétfelé kellett hadakoznia. Az 1. és a 4. §. (a tankötelezettség, ill. a mulasztások) kérdésében – törvényhatósági-közigazgatási áttételeken keresztül – a polgári községekkel, a 11–13. §. (a törvényszerű iskolaállítás és -működtetés) esetén – még körülményesebb eljárással – a hitközségek és az egyházi hatóságok ellen. Bár az 1870–71-es törvények bizonyos mértékig szabályozták az önkormányzati szervek népoktatással kapcsolatos feladatait, a helyzetre még évekig jellemző volt az Eötvös-jelentés megállapítása: „A községi hatóságok nagy része szintén csak úgy lendít valamit a helybeli tanügyön, ha erre felsőbb hatóságai által folytonosan szorítatik . . . Az volna szükséges, hogy a megyei hatóságok, a tisztviselők teljes eréllyel oda működjenek, hogy a községek pontosan teljesítsék a tanfelügyelők minden törvényes rendeletét s intézkedését.”⁴⁸ A vallás- és közoktatási miniszter évről évre újabb rendeletekkel próbálta korrigálni a népiskolai törvény és az egységes közigazgatási rendszer hiányait, arra buzdítván a tanfelügyelőt, hogy „valahányszor a megyei tisztviselők támogatására van szüksége, forduljon a megye alispánjához, s a törvény rendeleteinek ezen eszközzel is igyekezzék érvényt szerezni, és ha ily esetben sem nyerné meg a kívánt segítyt, s törekvéseinek emiatt nem lenne eredménye, hozzám a megye vagy tisztviselője mulasztásáról azonnal felterjesztést tegyen!”⁴⁹ sőt a köteleességüket mulasztó hatósági községekkel szemben az 1870: 42. tc. 53. §-ának a főispán által kezdeményezhető fegyelmi eljárást is kilátásba helyezte.⁵⁰ A gyakorlatban viszont a tanfelügyelői fel-

⁴⁷ „Oly helyeken nyilvánítottak községeknek az iskolák nagyobbára – olvashatjuk az 1871-ről szóló tanfelügyelő jelentésében –, hol a község, ill. az egyházközség nem volt képes saját erejéből iskoláját a törvény kívánalmai szerint berendezni, s ennél fogva államsegélyre reá szorult. . . . Államsegély iránti tárgyalás folyt 8 helyen, 6 helyen pedig ezután indítatik meg.” – Somogy, 1872/23. sz. (VI. 4.).

⁴⁸ Eötvös-jelentés. 24–25. l.

⁴⁹ A v. k. min. 32488/1872. (XII. 10.) sz. rendelete a tanfelügyelőkhöz. – 5. VKM-jelentés. 190. l. (Bp. 1876. 468).

⁵⁰ Vö.: *Csizmadia*: i. m. 120–121, 124, ill. *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. 278. (Ld. 53, 86).

terjesztések és kérelmek éveken át – lényegében változatlanul – ugyanazt az utat járták be: vagy a bizottmányi nagygyűlés, majd később a törvényhatósági közgyűlés, vagy – határozata folytán, s többnyire – az alispán utasította a szolgabírákat a tövényes rendelkezések végrehajtására, az ellenőrzés vagy beszámoltatás igénye, s gyakran szándéka nélkül, az esetenként, jobbra miniszteri figyelmeztetésre kiszabott jelentési kötelezettséget is komolytalanul kezelve.⁵¹

Bár a felekezeti hatóságok „elismerésre méltó buzgalmát” több ízben is hangoztatta a tanfelügyelő, s a „nép közömbösségét” okolta, hogy „sok helyen hajótörést szenvedett az egyházi hatóságok üdvös intézkedése”; ez nem gátolta meg abban, hogy – a hiábavaló korábbi figyelmeztetések után – „megintést eszközöljön ki azon iskolákra, melyek a törvény által előírt kellékeknek nem feleltek meg”.⁵² 1871-ben a népoktatási törvény 15. §-ában rögzített szankció alkalmazásával 191 felekezeti – 128 r.kat., 38 református, 20 evangélikus és 5 izraelita – iskola részesült az ún. első, a böhönyei református iskola pedig a másodszori miniszteri megintésben.⁵³ Ez a bizonytalán más megyékben is tapasztalt erély óriási felzúdulást váltott ki a klerikális vezető körökből. Ennek az eredménye lett az 1/1873. sz., az egyházi főhatóságokhoz kiadott miniszteri körrendelet, amelyben Trefort a felekezeti iskolák községesítésével kapcsolatban elterjedt, „nyugtalanúságot okozó félreértéseket” szeretne volna eloszlatni, és a népiskolai törvény 15. §-ában megfogalmazott közvetett kényszer elvét feladva, hatósági támogatást, sőt államsegélyt helyezett kilátásba az egyházi iskolák számára is. Igaz, a tanfelügyelőkhöz kiadott kísérő rendeletben hangsúlyozta, hogy ragaszkodik az „erélyes eszközökhöz”, s „további megkülönböztetett figyelmet” kért az egyházi iskolák irányában, de arra is figyelmeztetett, hogy „a kényszer eszközei alkalmazását megelőzőleg a tanfelügyelő a felvilágosítás leghatékonyabb módját tartsa legelső és legbiztosabb eszköznek”.⁵⁴ Nyilvánvalóan ezzel a rendelkezéssel is összefügg, hogy hasonló szellemű tanfelügyelői intézkedéssel, a felekezeti iskolák ilyen tömeges elmarasztalásával a későbbiekben már nem találkozunk.

Kovács Sebestyén Gyula tanfelügyelői munkájának jelentős része volt a megyei iskolai tanács elnöki tiszte. Erre a későbbiekben, az iskolatanács működését vizsgálva még utalunk. Hatását tekintve azonban még jelentősebb az 1870 szeptemberében megalakult tanítóegylet irányításában – az egylet elnökeként – végzett több mint fél évtizedes tevékenysége.⁵⁵ Tanfelügyelői és egyleti elnöki munkálkodásának említésre méltó mozzanata, a Somogy megyei Tanügyi Lapok címen 1872. október 20-án szerkesztésében megjelent „népnevelési közlöny”⁵⁶. Az első megyei pedagógiai lapot azonban érdeklődők, előfizetők híján alig egy év múlva fel kellett adnia.

Az első években gyakran találkozunk nevével a Somogy című lap hasábjain; tanfelügyelői jelentéseit később is rendszeresen közzétette. A csurgói tanítóképezde 1871. évi évváró ünnepségén Eötvösről elmondott emlékbeszéde, amely a Somogyban is megjelent, ugyancsak a korábbi években megismert markáns egyéniséget mutatja.⁵⁷

⁵¹ Ld. SML: Bizottmányi nagygyűlés, ill. Tvhát. közgy. jkv. 97, 455/1871, 145/1872 stb.

⁵² Somogy, 1872/23. sz. (VI. 4.).

⁵³ Uo.

⁵⁴ A magyar népokt. szervezete. 224–226.

⁵⁵ A tanítóegyletek kezdeti tevékenységéről ld. *Kelemen*: i. m. (1973) 222–224.

⁵⁶ Somogy, 1872/39. sz. (IX. 24.), 43–44. sz. (X. 22., 29.) – uo. 1873/44. sz. (XI. 4.).

⁵⁷ Uo. 1871/33. sz. (VIII. 15.).

Kovács Sebestyén Gyula határozott fellépésének, sokrétű tanügyi-közéleti munkáságának első megtorpanásait 1873 táján érzékelhetjük. Kezdetben a tanfelügyelői jelentések szűkebb szavú tárgyilagosságából, az agitatív-tájékoztató publicisztikai tevékenység gyengüléséből, majd megszűnéséből következtethetünk erre, s erre utal később, az évtized végén egy kultuszminiszteri bíráló is.⁵⁸ A magyarázatban – alaposabb ismeretek híján – egyelőre feltételezésekre szorítkozhatunk. Az egyik motívum kétségtelenül családi helyzetének változása: házassága, s a befolyásos Kacskovics-család révén az 1869-ben gyanakodva, bizalmatlanul fogadott „miniszteri tanférfi” bekerül a megye politikai életében vezető szerepet játszó birtokos-nemesi körökbe, neve ott szerepel a megye legtöbb adót fizetőinek névsorában. A „királyi tanácsos” tanfelügyelő az 1876-os közigazgatási változások után, hivatali rangjában is megerősödve, teljes jogú tagja lesz a megye politikai vezérkarának. Nagyon valószínű azonban, hogy a munkája során elszenvedett csalódások és sérelmek, az 1871–72-es radikális intézkedések ellenhatása, a tanügyi lappal kapcsolatos kudarc, a népoktatás lassan meginduló fejlődésének az 1874-től egyre nyilvánvalóbb megtorpanása, visszaesése és a tanfelügyelői intézményt bíráló, gyakran személyeskedő támadások is szerepet játszottak ebben a változásban.

1873-tól ugyanis országosan – és a megyei lapban is – felújulnak a tanfelügyelői hivatal körüli viták. Veszprém megye a megyékhez küldött átiratában 1874 nyarán egyenesen „a tanfelügyelői intézmény eltörlését és a népnevelés ügyének a törvényhatóságokhoz leendő átruházását” indítványozta, ami a megyei törvényhatósági közgyűlés által – érdembeli vita nélkül – „tudomásul vétetett”.⁵⁹

A tanfelügyelethez épülő „népiskolai hatóság” válsága, amint erre az elemzés során rámutattunk, szorosan összefügg kétirányú, mind az egyházi hatóságokkal, mind az önkormányzati szervekkel szemben nyilvánvaló tehetetlenségével. Ez utóbbin lett volna hivatva segíteni a tankerületi iskolatanács, amely a vármegyei bizottság által delegált tagjai révén Eötvös szándéka szerint egyrészt a megyei önkormányzat közvetlen befolyását érvényesíthette volna az iskolaügyekre, másrészt – közreműködésükkel – a vármegyei közgyűlésen állandóan napirenden tarthatta volna a népoktatás ügyét, s kedvezően befolyásolhatta volna a megyei és a községi hatóságok tevékenységét. Ez az elgondolás – mint láttuk – eleve megghiúsult: a megye tekintélyes nemesi politikai vezetői tüntetően negligálták az iskolatanácsot, s ez eleve áttörhetetlen korlátok közé szorította jó szándékú tevékenységét. A kezdeti érdektelenség állandósult: a 4 egyházi és 4 elemi iskolai választott képviselőből és a maximális, 34 tagú bizottmányi delegátusból, a tanfelügyelő vezetésével tehát összesen 43 tagból álló iskolatanács az állandó lemondások és személycserék miatt valójában soha nem volt teljes létszámú; ülésein pedig legfeljebb 10–12 fő vett részt.

Az első években rendszeresen megjelentek az egyházak és a tanítóság képviselői, az iskolai tanács kezdeti aktívabb, céltudatosabb, kritikusabb tevékenysége elsősorban személyükhöz kötődött; később – a tanács formális szerepét tapasztalva – ez utóbbiak is gyakran távol maradtak.

⁵⁸ 10. VKM-jelentés, 178. l. (Bp. 1881. 772 l.).

⁵⁹ SML: Tvhat. közgy. jkv. 204/1874 (VIII. 3.). – Hogy állnak a dunántúli megyék? Somogy, 1875/36. sz. (IX. 7.). – Uo. 1873/34. sz. (VIII. 26.); – 40. sz. (X. 7.).

A törvény szerint öt évre megbízott, s így 1874-ben leköszönő iskolatanács arról számolhatott be, hogy 1869. augusztus 3. óta összesen 14 ülést tartott. Üléseinek napirendjén a „rendes ügyek” között a községi iskolák szervezése, a községi tanítók díjleveleinek jóváhagyása és a községi iskolai számadások megvizsgálása szerepelt. „Figyelemmel kísértük – olvashatjuk a jelentés további részében – a tanügy terén felmerült jelenségeket, s több, a népiskolaügyet közelről érintő kérdésekről beható tárgyalásokat folytattunk s javaslatokat készítettünk.” Ezeknek a rezignáltan elősorolt javaslatoknak – mint pl. az iskolamulasztások megszüntetéséhez, az ismétlő iskolák felállításához szükséges hatósági intézkedések; a tanítóhiány felszámolásának lehetősége, vagy Pest és Szepes megyék mintájára az „iskolatanács hatáskörének . . . a felekezeti iskolákra” történő kiterjesztése stb. – a sorsáról legfeljebb a címzetek irattárából tájékozódhatunk. Bár az iskolatanács saját munkájának az értékét abban a szándékban látta, hogy „a törvény által kiszabott hatáskörben legjobb erőnk s igyekezetünk szerint előmozdítsuk a népnevelés fontos ügyét, s a tek. megyebizottmány várakozásának a lehető mérvben megfeleljünk”; tevékenységének valódi értékét a megyebizottmány várakozásával ellentétes törekvéseiben kell keresnünk. Abban a demokratikus felfogásban, amellyel főképp 1873-ig az iskolaügy megoldását keresték, az iskolák jellegétől függetlenül, sőt a felekezeti oktatás szigorúbb felügyeletével. Abban a kritikai szellemben, amellyel a megyei törvényhatóság erélytelen és eredménytelen intézkedéseit bírálták. S mindenekelőtt abban, hogy a tanfelügyelő számára állandó fórumot biztosítottak a népoktatással kapcsolatos tapasztalatok megbeszélésére, s ragaszkodtak a tanfelügyelői jelentések, ill. az iskolatanácsi jegyzőkönyvek publikálásához.

A tanács a népiskolai törvény szellemében fogalmazta meg: az volt a célja, „hogy a népiskolaügyet a megyei önkormányzat körébe vonja be”.⁶⁰ Vajon a megyei önkormányzat mennyiben tartott igényt erre a törekvésre? Amikor a törvényhatósági közgyűlés a leköszönő iskolatanács tagjainak „a népnevelés fontos ügye iránt tanúsított érdekeltségéért és a kezdet nehézségei mellett kifejtett, ügybuzgó működéséért” jegyzőkönyvi elismerést és köszönetet határozott, és a következő öt évre új összetételű tanácsot választott, már a választással kifejezésre juttatta állásfoglalását, hogy ti. az iskolaügyet valóban ellenőrzése alá akarja vonni. Erre a tanács összetétele már eleve biztosíték volt. A fényes névsorban a nemesi megyevezetés legpatinásabb neveit találjuk: két-két Széchenyit és Somssichot; Igmándyt, Kacskovicsot, Svasticsot, Vécseyt, Sárközyt, Boronkayt, Inkeyt; mellettük más tekintélyes földbirtokosok, bérlők és ügyvédek, a római katolikus, a református és az evangélikus egyház összesen kilenc magasrangú képviselője; s a megyebizottsági tagokon kívül a szolgabírák és a kaposvári polgármester alkották az új tanácsot.⁶¹ Aligha arról van szó, hogy az iskolatanácsot öt évvel korábban bojkottáló megyei vezető körök érdeklődése most hirtelen a népoktatás felé fordult, s egy „szalonképesebbé” tett választmányban valóban tevékenykedni kívántak. A törvényhatósági bizottság minden bizonnyal elejét kívánta venni az 1869–1873 közötti időszak esetleges megismétlődésének, az iskolatanács részéről megfogalmazott, nemegyszer kényelmetlen

⁶⁰Somogy, 1874/33. sz. (VIII. 18.) – „A nevelés ügye Somogyban” – uo. 1874/33. sz. (VIII. 18.). – Vö.: uo. 1871/15. sz. (IV. 11.); 34. sz. (VIII. 22.); 1872/23. sz. (VI. 2.); 1873/20. sz. (V. 20.) – SML: Tvh. közgy. jkv. 92, 262/1872., – uo. Alisp. iratok. 2811, 4681/1874.

⁶¹SML: Tvh. közgy. jkv. 180/1874 (VIII. 3.).

javaslatoknak és kritikáknak; és a népoktatási törvénnyel szemben 1873-ig elhúzódo passzív ellenállás helyett a népoktatás ügyét saját politikai irányítása alá kívánta vonni. Az osztálybefolyás megerősítése a hatalmi kérdésnek tekintett iskolaügyben így nyitott további teret az egyházi befolyás megerősödésének is.

A népoktatásnak eddig kialakult keretei a korábinál általánosabb és rendszeresebb, a tömegek hatékonyabb befolyásolását szolgáló iskoláztatást tettek lehetővé, s ez megfelelt az uralkodó érdekeknek. A gazdasági érdekekbe is ütköző továbbfejlesztés, s főképp a népoktatással kapcsolatos demokratikus törekvések azonban már beleszólást igényeltek. Így kapott sajátos, a tanfelügyelő munkájának is kontrollját jelentő szerepet az új összetételű iskolatanács, amely pusztán létezésével is képes volt ellátni a fent vázolt funkciót.⁶² Operatív tevékenységéről, üléseiről fennállásának hátralévő két éve alatt alig van adatunk.

A tanfelügyelő és az iskolatanács működésével kapcsolatban már érintettük azokat a közigazgatási változásokat, amelyek a kiegyezés után a vármegyéknek az új burzsoá kormányzati rendszerbe való beilleszkedését szolgálták. „A törvényhatósági és községi törvénnyel . . . szabályozták – összegezi ezen intézkedések jelentőségét *Csizmadia* – a burzsoá közigazgatásnak a tömegekhez legközelebb álló vidéki kereteit . . . Igyekeztek a közigazgatási bizonytalanságot a szervezet és a működés terén egyaránt megszüntetni.”⁶³ Az 1870: 42. tc. értelmében a törvényhatósági bizottság, ill. közgyűlés lett a megye „belpolitikai” életének fő fóruma.

A törvényhatósági bizottság jogai és kötelességei között tételesen felsorolva nem szerepelt a népoktatás ügye. Az 1868: 38. tc. „joghézagainak” pótlását, a végrehajtással kapcsolatos „közigazgatási bizonytalanság” megszüntetését, a népoktatási és a törvényhatósági törvény közötti összhang megteremtését a vallás- és közoktatásügyi miniszter néhány korábbi intézkedés után a 32488/873. sz. rendeletében kísérelte meg.⁶⁴ Érvényesítését azonban az „esetleges kötelességmulasztás miatt” kilátásba helyezett szankció, az 1870: 42. tc. 53. §-ának, a rendkívüli főispáni jogkörnek az „igénybevétele” sem szavatolhatta.⁶⁵

⁶² Uo. 215/1875.

⁶³ *Csizmadia*: i. m. 107, 133.

⁶⁴ A v. k. miniszter 32488. sz. 1872. dec. 10-én kelt rendeletében – amelyet tájékoztatásul és mihez tartás végett a tanfelügyelőknek is megküldött – többek között a következőképpen szabályozta a törvényhatóságoknak a népoktatással kapcsolatos feladatait: „végrehajtó közegeit ne csak oda utasítsa, hogy a népnevelési törvény életbeléptetésére és az ügy kifejtésére rendelt törvényes közegek felhívásaira azonnal segédkezet nyújtsanak, hanem rendelje el egyszermind azt is, hogy a községek látogatása alkalmával, az iskolák és gyermekek iskoláztatása állapotára gondjait mellőzhetetlenül kiterjessze, a községek előjáróságait a népoktatási törvény reájok eső része végrehajtására szigorúan kötelezze, a mulasztásokért mind a községi előjáróságot, mind általa a gyermekek iskoláztatását elhanyagoló szüléket elengedhetetlenül megbüntesse; sőt ott, ahol még iskolai épület s tanító nem volna, vagy ahol ezek a kívánt célnak nem felelnének meg, oda hasson, hogy a község, avagy a felekezet a törvény által reámért e kötelességének minél előbb eleget tegyen.” – 5. VKM-jelentés, 189–190. l., ill. SML: Alisp. iratok 17/1873. (uo. az 5375/1875. sz. iratcsomóban) – Előzményei egyebek között: a v. k. min. 4568, 24950/1870., és a 13757/1872. sz., az alispánhoz intézett rendelete. (SML: Alisp. iratok. 1517, 4575/1870, 2013, ill. 2978. 4395/1872).

⁶⁵ Ld. 5. VKM-jelentés. 190: A v. k. min. 32488/1873. sz. rendelete a főispánokhoz. – Vö. *Sarlós*: i. m. 86.

A megyei törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyveiben – az iskolatanács már említett átszervezésén kívül – önálló kezdeményezésnek, határozott fellépésnek, az iskoláztatási hiányok és gondok hatósági megoldására irányuló komoly szándékknak a nyomaival sem találkozhatunk. Az évnegyedes közgyűléseken ugyan elkerülhetetlenül napirendre kerültek népoktatással kapcsolatos kérdések is, elsősorban az alispáni jelentésekben szereplő, többnyire tömör, csak néhány statisztikai adatra kiterjedő összefoglalásokban és az iskolai tanács terjedelmesebb éves jelentéseiben. A tanfelügyelet is, az említett miniszteri rendeletről bátorítva, hol közvetlenül, hol az iskolai tanács nyomatékosabbnak vélt közvetítésében, 1871–74-ben több ízben fordult a törvényhatósági bizottsághoz, a közigazgatási apparátus mozgósítását kérve olyan, erőteljesebb hatósági támogatást igénylő ügyekben, mint pl. a tankötelezettség végrehajtása, az iskolai mulasztások ellenőrzése, ill. a mulasztók bírságolása.⁶⁶

A törvényhatósági bizottság – e tekintetben különösképpen formális – tevékenysége azonban eleve megszabta a kérvényeknek és javaslatoknak a sorsát.⁶⁷

A törvényhatóság végrehajtó apparátusának tevékenységét vizsgálva hasonló eredményre juthatunk. Az alispáni iktatókönyvekben 1870 és 1876 között évente 5–14 népoktatással kapcsolatos bejegyzés található, az iktatott ügydaraboknak 0,1–0,2%-a.⁶⁸ Az iratok zöme a törvényhatósági bizottság határozataival, ill. a tanfelügyelő és az iskolatanács beadványaival kapcsolatos adminisztratív intézkedés.

A törvényhatósági bizottság és adminisztratív vezetőjének magatartása a kúltisztviselők, a járási szolgabírák tevékenységében is tükröződik. A szolgabírák pontos ügyköre – a törvény és a későbbi megyei szabályrendeletek alapján is egyaránt – „meghatározhatatlan; gyakorlatban azonban az élet minden vonatkozására kiterjedt”.⁶⁹ Valóban sokrétű, és nagy személyes hatalommal párosult tevékenységükben, amint ezt egyetlen közigazgatási egység, a kaposvári járás szolgabírája 1872-től rendelkezésünkre álló iratanyagának elemzése során megkíséreljük bemutatni, a népoktatás jelentéktelen, sokadrangú kérdés volt.

A kaposvári főszolgabíróság iktatókönyvében 1872-től 1876 végéig összesen 40 népoktatással kapcsolatos bejegyzés szerepel.

1872-ben	6, az összes ügyirat 0,58%-a
1873-ban	3, az összes ügyirat 0,12%-a
1874-ben	9, az összes ügyirat 0,29%-a
1875-ben	14, az összes ügyirat 0,40%-a
1876-ban	8, az összes ügyirat 0,18%-a

⁶⁶ SML: Tvh. közgy. jkv. 97/1871, 145/1872, 99/1873.

⁶⁷ A törvényhatósági közgyűlésekre általában is az érdektelenség, a közöny volt a jellemző. „Az első gyűlési napon van 50–60 ember a teremben egy jó óráig; dél felé már alig 20. Másnap ott ül a főispán, alispán, főjegyző és fiskus, aztán a státusból kötéllel fogott pár egyén . . . Ez a nagygyűlés!” – A megyegyűlés után. – Somogy, 1873/20. sz. (V. 20.). – Ld. még: (Cornelius): A tisztújítás után. – Uo. 1872, 3. sz. (I. 16.); uo. 1874/6. sz. (II. 10.); – A Somogy megyei tankerületi iskolatanács VI. ülésének jkv-e. (1871. febr. 27.) – Somogy, 1871/15. sz. (IV. 11.). – Vö. SML: Tvh. közgy. jkv. 97/1871. (II. 6.); – uo. 145/1872. (V. 6.); – uo. 139/1873. (VI. 19.); – uo. 215/1875. (VIII. 2.)

⁶⁸ 1870-ben: 7, 1871-ben: 5, 1872-ben: 9, 1873-ban: 7, 1874-ben: 14, 1875-ben: 11, 1876-ban: 14, összesen 67. – SML: Alisp. iktatók.

⁶⁹ *Vörös Károly*: Polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás. Bp. 1956. 84. – Id.: 14. l.

A negyven közül 26 (65%) az említett felsőbb utasítások regisztrálása, s egyben tájékoztatás az utasítás végrehajtásának többnyire adminisztratív módjáról. Az utasítások nagy részét a szolgabíró automatikusan a jegyzőkhöz, ill. körjegyzőkhöz továbbította; a személyes eljárást követelő ügyeket más dolgokkal összekapcsolva, alkalmoszerűen intézte; felterjesztett jelentései mögött pedig csak néha mutatható ki valamelyes szóbeli vagy írásbeli tájékozódás. A további 14 ügyirat nagyrészt tanító-panasz, elmaradt járandóságok ügyében, s egy-két, ezen időszakban szinte még tévedésnek tekinthető jegyzői vagy tanítói jelentés az iskolai mulasztásokról.⁷⁰

A következő években, később a közigazgatási bizottság által is megerősítetten, a 200/1874. sz. megyei közgyűlési határozat jelentette a szolgabírák népiskolai hatósági tevékenységének elvi alapját, amelyen a 70-es évek végére a tankötelezettség végrehajtását és a rendszeres iskolába járást viszonylag eredményesen befolyásoló közigazgatási gyakorlat alakulhatott ki.

E határozat felmentette a szolgabírákat – „elfoglaltságuk miatt” – a népiskolák korábban előírt negyedévenkénti látogatása alól, de ugyanakkor leszögezte, hogy a községek látogatásakor kötelesek az iskolák és az iskoláztatás állapotára ügyelni, és a községi előjáróságokat feladataikra figyelmeztetni. Kötelesek megkövetelni és ellenőrizni, hogy a községek – e határozat értelmében – a mulasztásokról és a kiszabott büntetésekről legalább havonként jelentést tegyenek, s „az esetleg tapasztalható közönyt avagy engedetlenséget keményen megbüntessék”.⁷¹

Az 1870: 42. tc-hez hasonlóan az egységes polgári közigazgatás kialakulását szolgálta az 1871: 18. tc., a községi törvény.

A törvény széles körű önállóságot biztosított, lehetővé tette a helyi igények messze-remelő érvényesítését, elvben a népoktatás terén is. 22. §-ában a község jogai között a községi iskolákról szól gondoskodás is helyet kapott. Ennek a jogi „fogódzónak” a helyes értelmezését és a népiskolai törvény rendelkezéseivel való összehangolását is célozta a már többször idézett Trefort-rendelet, amely a törvényhatóság és végrehajtó közegei számára előírta, hogy „a község előjáróságait a népoktatási törvény reájuk eső része végrehajtására szigorúan kötelezze”.⁷²

Somogy megye törvényhatósága ennek szellemében fogalmazta meg „a kis és nagy községek előjáróinak kötelességeiről . . .” szóló szabályrendeletét. Ebben azonban a községi bíró népoktatással kapcsolatos feladatai közül egyoldalúan csupán azt emelte ki, hogy „a gyermekeiket iskoláztatni vonakodó szülőktől a bírságot, nemkülönben szükség esetén a tanítók fizetését behajtja, és ügyel, hogy a szülők gyermekeik neveltetését el ne hanyagolják”.⁷³ A községi nyilvántartások és jelentések rendezését célozta „a községi és

⁷⁰SML: Kaposvári járás. Főszolgabírói iratok, iktatók. – Pl. 3096/1874. – A szentbalázi jegyző 709/1874. sz. jelentése – amelyben „a sántosi hanyag iskolázók névjegyzékét az illetők megbüntetése végett beterjeszti” – azért figyelemre méltó, mert az 1873–74-ben – felsőbb utasításra – négyszer (!) elrendelt jelentési kötelezettségre az egyetlen dokumentált válasz a járás területén! Vö. uo. 897/1873.; 1860, 1890, 1893/1874 (Közgyűlési határozatok, ill. alispáni utasítások).

⁷¹SML: Tvhat. közgy. jkv. 200/1874, – ld. még 93/1874, 88/1875.

⁷²Ld. a 64. sz. jegyzetet!

⁷³Somogy, 1872, 35. sz. (VIII. 27.). – A szabályrendelettel kapcsolatos félreértéseket igyekszik eloszlatni alig egy év múlva Németh Vince cikke a Somogyban. „A község szervezéséről”, amelyben a községi előjáróság szerepének jogszerűségét hangsúlyozza: „Az iskolák . . . felügyelete

körjegyzők hivatalos ügykezelése tárgyában” 1874-ben kiadott szabályrendelet, amely négy pontban foglalta össze a „tanüggyel” kapcsolatos nyilvántartási kötekezettséget:

- „1. Iskolamulasztók összegezési kimutatása.
2. Tan- és óvodakötelesek együttes összeírása.
3. Tanítóváltozások kimutatása.
4. Iskolai mulasztásokért kiszabott bírságolások kimutatása.”⁷⁴

Amint azonban a községi képviselőtestületi jegyzőkönyvek ugyanezen szabályrendeletben előírt vezetése is csak évek múlva lesz általános, elsősorban megfelelő jegyzők híján, a „tanügyi” adminisztráció is évekig még rendezetlen, esetleges, nem felel meg az előírásoknak.

A községi elöljáróságok kezdeti tevékenységére utaló adatok arra engednek következtetni, hogy a népoktatási törvény és a hivatkozott rendeletek elvárásai velük szemben túlzóak voltak. Nem számoltak azzal, hogy a helyi önkormányzat vezetői – épp a legkedvezőtlenebb helyzetű községekben – igen gyakran maguk is írni-olvasni nem tudó, iskolázatlan emberek voltak, tele előítéletekkel, fenntartásokkal az iskolával, az oktatás „hiábavalóságával” szemben.

Ezekkel az állapotokkal is magyarázható, hogy az 1870-es évekből fellelhető 23 községi képviselőtestületi jegyzőkönyv közül mindössze háromban (13%) találunk adatokat a helyi népoktatásról.⁷⁵

A konfliktusok egyik forrása az volt, hogy a népoktatási törvény bevezetését, majd a községek újjászervezését követően a községi elöljáróságot és a bírakat, akikre új tisztükben ezernyi gond szakadt, gyakran rideg, rögtön büntetéssel fenyegetőző, felelősségre vonó hatósági intézkedések fogadták. „A nevelés ügye – kevés község kivételével – a legelhanyagoltabb – írta egyik jelentésében az igali szolgabíró –, részben a szülők gondatlansága és az anyagiságnak a szellemi művelődés elé helyezése miatt – igen nagy részben a községek bírái és elöljáróságának ez ügybeni járatlansága – és kevés léte miatt.”⁷⁶

Hasonló problémák jellemzik a megalakuló iskolaszékek kezdeti tevékenységét is. A községi iskolákat állító településeken általában, igen gyakran már az eljárást megelőzően, megalakult az iskolaszék; néhány adat jelzi azonban, hogy nem minden zökkenő nélkül. A marcali járás két községében, Nemesdédén és Vésén az iskolájáról szegénysége miatt

---

közvetlen nem a község elöljáróit illeti ugyan; de miután a bíró közigazgatási közeg, tehát nemcsak kötelessége a felügyelet, hanem e szent ügy előmozdítása iránti vonzalom egyik kelleke lévén az erélyes elöljárónak, a nevelésügy célszerű kezelése körüli teendőikben segédkezet nyújtani, úgy hiszem, mindegyik elöljáró készségesen fog.” – „S ennél fogva – fűzi hozzá – a gyermekeiket iskoláztatni vonakodó szüléktől a bírságot személyválogatás nélkül behajtja, és azon intézkedéseket, melyeket a törvény a nevelésügyre, úgy a gyermekek erkölcsi fejlődésére vonatkozólag előszab, pontosan eszközli és végrehajtja.” Uo. 1873. 42. sz. (X. 21.). – Vö. SML: Alisp. iratok. 1968/1873, ill. a lengyeltóti szbíró 55/1873. sz. jelentése.) – az 5375/1875. sz. Alisp. iratcsomóban.

⁷⁴Az 1874. évi 316. sz. szabályrendelet. – Somogy megye szabályrendeletei. I. köt. 6–12.

⁷⁵SML: Községi képviselőtestületi jegyzőkönyvek. Bélavár, Böhönye, Csákány, *Csurgó*, Hedrehely, *Hetes*, Kadarkút, Lengyeltóti, *Marcali*, Nagybjajom, Porrogszentkirály, Szenna, Szentbalázs, Szőcsény, Tengőd, Torvaj, Töröcske, Visonta, Vízvár, Zádor, Zala, Zselickislak, Zselicszentpál. – Érdekes, hogy mindhárom községben felekezeti iskola működött, a képviselőtestület ennek ellenére esetenként az iskoláztatás kérdéseivel is foglalkozott.

⁷⁶SML: Alisp. iratok 5375/1875. – Az igali szbíró 147/1873. sz. jelentése.

lemondani kényszerülő hitközség elöljárósága továbbra is a kezében tartotta az ügyeket.⁷⁷ Istvándiban pedig még 1874-ben sem alakult meg a községi iskolaszék, „mert a megválasztott tagok – papi befolyásra – a tagságot elfogadni” vonakodtak.⁷⁸

Két járás rendelkezésünkre álló 1873-as adatai alapján azt is megállapíthatjuk, hogy bár a törvény csak a községi iskolai székek felállítását rendelte el, a hitközségek is létrehozták, ill. részben újjászervezték az iskola irányítására és a tanító munkájának ellenőrzésére hivatott helyi felügyeleti szerveket.

A tanügyigazgatás kialakuló rendszerében később oly ellentmondásos szerepet játszó iskolaszékek, akár a községi elöljáróságok, ezekben az években tulajdonképpen a helyüket, feladataikat keresték; funkciójuk elsősorban az iskolai mulasztások több irányból is sürgetett számonkérésére, nemegyszer pusztán a felelősségre vonható bűnbak szerepére korlátozódott.⁷⁹

Az állami és az egyházi hatóságok közötti kapcsolatra az első években a bizalmatlanság, az egyházi főhatóságok által is szított felekezeti féltékenység nyomta rá a bélyegét.⁸⁰

Az 1868: 38. tc. 15. §-ának alapján tett tanfelügyelői intézkedések kétségtelenül kedvező hatását mutatja, hogy az 1870–71-ben kilátásba helyezett szankciók és a ténylegesen bekövetkezett miniszteri megintések nyomán jelentősen megnőtt az egyházi iskolafenntartók által az iskolákra – építésükre, átépítésükre, felszerelésükre és a tanítói fizetések rendezésére – fordított összeg. Amíg a közvetlen „egyházi segély”, ami gyakorlatilag a hitfelekezetek tagjai által fizetett hozzájárulás, 1869-ben a Somogy megyei iskolák összjövedelmének 7,27%-át, 6 207 Ft-ot tett ki, 1872-ben már 12,97% (22 817 Ft); 1875-ben pedig 48,51% (83 879 Ft); azaz hat év alatt abszolút értékben több mint tizenháromszorosára, relatíve csaknem hétszeresére növekedett.⁸¹

A községi iskolaszékek „mintájára” elszaporodó egyházi iskolaszékek is mutatják azonban, hogy a kényszerű gazdasági intézkedéseket megfelelő politikai lépések követték; az egyházak a népiskolai törvény teremtette körülményekhez alkalmazkodva eredményesen igyekeztek megszilárdítani hatalmi pozícióikat a népiskolai oktatás, egyáltalán a művelődés területén. A helyi erőviszonyok tisztázódását jelzi, hogy a törvény végrehajtása során, főképp Trefortnak a már hivatkozott 1/1873. sz. körrendelete után megnyugodó egyházi hatóságok maguk is keresik a célszerű munkamegosztáson alapuló együttműködés lehetőségét. Ezt a rendelkezésünkre álló állami levéltári adatok ismeretében elsősorban az iskoláztatás általánosabbá és rendszeresebbé tételét elősegítő hatósági intézkedések

⁷⁷ Uo. A marcali szbőr jelentése. 225/1873.

⁷⁸ SML: Alisp. iratok. 2812/1874. (Benne: a tanf. 154/1874. sz. megkeresése.)

⁷⁹ Különösen figyelemre méltó ezekben az években a kaposvári és a nagyatádi községi iskolaszék munkája. – *Kelemen*: i. m. (1974); ill. Somogy, 1872/20. sz. (V. 14.), 1873/7. sz. (II. 18); 13. sz. (IV. 1.) stb. – Jellemzőbb azonban a bodvizai községi iskolaszék sorsa: a buzgó iskolaszéki elnök és a gondnok belefáradt „a szülők haragjába és a durva megtámadásokba”; s visszavonulásuk után „utódaik mit sem törődtek tisztúkkal”. – Kosáry Ede bodvizai tanító levele. – Uo. 1873/41. sz. (X. 14.).

⁸⁰ Eötvös-jelentés. 25. l.

⁸¹ *Kelemen Elemér*: Adatok a Somogy megyei népoktatás történetéhez (1871–1880). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 9. köt. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 1978. 189–264.

⁸² SML: Alisp. iratok. 83/1871. – Somogy, 1875/14. sz. (IV. 6.).

igénylésében és támogatásában találták meg. Nemegetszer éppen az egyházi hatóságok léptek fel, mint pl. a veszprémi püspökhelyettes, hogy „a politikai hatóságok közreműködését igénybe vevő lelkészek erélyesen támogattassanak”.⁸²

Ez a fajta együttműködési készség jutott kifejezésre abban a gyakorlatban is, amely a néhány éve még „a felekezeti függetlenség” elnyerésében reménykedő felekezeti tanító-ság kettős, mind az egyházi, mind a községi hatóságokkal szemben fennálló kiszolgáltatottságát erősítette, véglegesítette.⁸³

Az egyház és az állam közös érdekeinek, pontosabban: a helyi közigazgatásban is kifejezésre jutó helyi érdekeknek a kölcsönös felismerése több éves folyamat eredménye. A református egyházmegye vezetőinek pl. határozott fellépésre volt szükségük ahhoz, hogy saját lelkészeik a mulasztók névjegyzékét a községi bírónak kiszolgáltassák, s ezáltal – így vitatkoznak – „az iskolai kényszer keresztülvitelének ominosumát a tanfelügyelők helyett magukra vállalják.”⁸⁴

Amikor azonban a népiskolák zömét fenntartó egyházak is meggyőződtek arról, hogy – gazdasági és politikai okokból – sem az állam, sem a megyei vezetés nem tud és nem akar lemondani támogatásukról, bekövetkezett az a kiegyezés, amelynek legmeggyőzőbb helyi bizonyítéka az 1874-ben újjászervezett megyei iskolatanács összetétele. A megyei politikai és egyházi vezetés összefogása céljaiknak megfelelő mederbe terelte a népoktatási törvény végrehajtását, felhasználva belőle mindazt, ami ideológiai-politikai érdekeiket szolgálhatta. Ezt a „kiegyezést” segítette elő a népiskolai hatóságok 1876-ban bekövetkezett átszervezése: a tanügyigazgatásnak az egységes polgári államberendezésbe illeszkedő, ugyanakkor a helyi önkormányzati érdekeket messzemenően érvényesülni engedő, „kétarcú” szervezete.

Ez a folyamat – amint erre korábban utaltunk – lényegében egybeesik az 1868: 38. tc-vel létrehozott népiskolai hatóságok, mindenekelőtt a tanfelügyelői intézmény váltságával. A korabeli országos viták a helyi fórumokon is gyűrűznek. A Somogy 1875. évi 35. számában pl. egymás mellett jelent meg a pécsi tanítóegylet Treforthoz intézett „emlékirata a tanfelügyelőségi intézményről”, amely a tanfelügyelőség nagyobb önállóságát, hatáskörének bővítését sürgeti – mind a „közigazgatási közegek”, mind a vallásfelekezetek irányában; és egy nagy terjedelmű cikk az értelmi cenzusról, amelynek ürügyén az iskolai valláserkölcsi és politikai nevelés elsődlegességéről és az ennek érdekében megvalósítandó szigorúbb felügyeletről szólva „a megye automaticus hatáskörének” kiterjesztését javasolta a szerző.⁸⁵ A lap – három hónappal később – Trefortnak az 1876: 28. tc. alapját jelentő törvényjavaslatát ismertette, azt hangsúlyozva, hogy az új törvény „nagy hatalmat és nagy felelősséget ruház az újonnan szerveződő népiskolai hatóságokra”.⁸⁶

⁸³Ld. pl. *Tobak Benő*: A tanítók önállósága és a szakfelügyelet. – Somogy, 1871/13. sz. (III. 28.); 19. (V. 9.); 24. (VI. 13.).

⁸⁴Ld. a 82. sz. jegyzetet! (A tanügyi bizottmány elnökének jelentéséből. – Uo.: „Mely egyházi statútum alapján legyen köteles lelkészi kimutatást a községi bíróhoz áttenni?”) Összecseng ezzel: Somogy, 1874/31. sz. (VIII. 1.): *Tobak Benő*: Levelek az iskolából. I. („a lelkész . . . nem vállalja a kényelmetlen feladatot”).

⁸⁵A tanfelügyelőség intézményéről; – *Thormay József*: Az értelmi cenzus. – Somogy, 1875/35. sz. (VIII. 31.).

⁸⁶Trefort Ágoston közoktatási miniszter úr és a népiskolák Uo. 1875/47. sz. (XI. 23.)

A tanügyigazgatás nyilvánvaló – és joggal bíralt – funkciózavara azonban csak részben volt közigazgatási természetű. Ennek részleges, jogi korrekciójára, „a kétféle közigazgatási szervtípus területi koordinálására”, „a közigazgatás áttekinthetőbbé tételére” sikerrel vállalkozhattak az 1876-os törvények.⁸⁷

II. Az 1876-os tanügyigazgatási változások; a népiskolai hatóságok szervezete és tevékenysége (1876–1880)

Az 1876: 6. tc. – a törvényhatósági közigazgatási bizottságok révén – „úgy oldotta meg a koordinációt, hogy az azt létrehozó szerv látszatra a megyének új szerve legyen, de a főispán elnöklete és a benne résztvevő állami hivatalnokok útján valóságban a kormány eszközevé váljék”.⁸⁸ A közigazgatási bizottság azonban sajátos módon töltötte be az állami ellenőrzés és befolyásolás szerepét. „A középfokú állami közigazgatásnak a közigazgatási bizottság lett a közvetlen felügyeleti és irányító testülete, a minisztériumok csak másodlagosan, a közigazgatási bizottság döntéseinek meghozatala után gyakorolták az állami főfelügyeletet.”⁸⁹ Ezzel a kettős függés és a kölcsönös garanciák bonyolultan érvényesülő egyensúly-rendszere teremtődött meg, amely a közigazgatás változatos eszközeivel – a jogegyenlőség elvének deklarálásától a brutális fizikai erőszakig – a dualista állam hatalmi viszonyait szolgálta és erősítette. Ez a közigazgatási rendszer biztosítani tudta a helyi érdekek érvényesülését mindaddig, amíg azok összhangban voltak az alapvető hatalmi érdekekkel, ill. nem sértették azokat. Más oldalról: a legtöbb közigazgatási irányítás alá vont kérdésben – a katonai, a belbiztonsági, a pénzügyi s néhány más gazdasági, pl. a vasút- és iparügyi kérdések kivételével – csak a legtágabb kereteket szabta meg, s a megvalósítás módját és mértékét a helyi érdekeket megtestesítő önkormányzati szervekre bízta, amelyek tevékenységét viszont a korábbinál rövidebb porázon tarthatta.⁹⁰

A közigazgatási bizottság – ennek megfelelően – meghatározó szerepet kapott a népiskolai hatóságok átalakított szervezetében is. A népiskolai törvény idevágó paragrafusait hatályon kívül helyező 1876: 28. tc. olyan konstrukciót hozott létre, amely biztosította az iskolaügy egységesebb, összehangoltabb irányítását és a polgári közoktatási rendszer – helyi igényeken átszűrt, azokhoz igazodó – fejlesztését.⁹¹

⁸⁷ *Csizmadia*: i. m. 154. – 1875-ben pl. az is előfordult, hogy egyazon ügyben, a tanítók nyugdíj-kimutatásával kapcsolatban egyidőben járt el személyesen a tanfelügyelő és – közigazgatási úton – az alispán. – SML: Alisp. iratok. 1086/1876. sz. iratcsomó.

⁸⁸ Uo. 154.

⁸⁹ *Sarlós*: i. m. 122.

⁹⁰ Vö.: *Sarlós*: i. m. 117–154.

⁹¹ A magyar népokt. szervezete. 299–316. – A népiskolai törvények végrehajtását szolgáló miniszteri utasítások a polgári községek, a polgári községi iskolaszékek, az állami népoktatási tanintézetek gondnoksága, a népnevelési tanfelügyelők és a közigazgatási bizottságok számára. – Uo. 317–493. Ez utóbbiak a v. k. min. rendelet kíséretében – 1876-ban külön füzetekben is kiadásra és szétosztásra kerültek. – A közigazgatási bizottságról szóló 1876: 6. tc.-t és a kiegészítő v. k. miniszteri rendeleteket ld. uo. 282–299.

A közigazgatási bizottság népiskolai hatósági szerepét illetően ld. *Vörös* tárgyalagos, de szűkszavú ismertetését (i. m. 13–18.), ill. *Csizmadia* utalásait (i. m. 153–160, ill. 206–214).

A legjelentősebb változás az általános és rendszeres iskoláztatás alapvető kérdéseinek, az előírásoknak megfelelő iskolaállításnak és -fenntartásnak és a tankötelezettség végrehajtásának egyértelműen a közigazgatás hatáskörébe történő sorolásával a törvényhatóságok és a községek jogainak és kötelességeinek szabatos meghatározása, a lehetséges és szükséges hatósági eljárások szabályozása volt.

A törvény a tanfelügyelő feladatait a korábnál pontosabban rögzítette; tevékenységét szorosabban kapcsolta a középfokú, megyei irányításhoz, ami nemcsak a tanfelügyelőség hatósági súlyának potenciális megnövekedését, hanem a tanfelügyelő munkájának közvetlen ellenőrzését is jelenthette. A tanfelügyelőség indokolt megerősítésével (segédtanfelügyelők, tollnokok kinevezése; ideiglenes iskolalátogatók megbízása) mindenütt teljesíthetővé vált, legalábbis elvileg az előírt, minden iskolára évente kiterjedő látogatási kötelezettség. Egyszerűsítette a tanfelügyelő munkáját, hogy mindennemű állami és egyházi hatósággal ezentúl közvetlenül is kapcsolatba léphetett; hatósági jellegű intézkedéseket azonban csak a közigazgatási bizottság közvetítésével, közigazgatási úton tehetett.

A törvényhatósági közigazgatási bizottság általános szerepkörének megfelelően közigazgatási-felügyeleti, fegyelmi és fellebbviteli jogkört gyakorolt a népoktatás terén is. Bár az utóbbi kettő közvetlenül csak a községi és az állami iskolákra s azok tanítóira, ill. helyi hatóságaira terjedt ki, a széles körű, gyakorlatilag mindent magába foglaló közigazgatási-felügyeleti jog a dualista állam érdekeinek szolgálatában korlátlan hatalmat adott a közigazgatási bizottságnak. Így válhatott a népiskolai hatóságok szervezete esetenként a nemzetiségek ellen irányuló magyarosító iskolapolitikának, de egyben minden demokratikus művelődéspolitikai-népoktatási törekvés korlátozásának is hathatós eszközévé. A törvényhatóságok „véleményezési és indítványozási” jogkörrel „állandó népnevelési bizottságot” alakítottak. A közigazgatási bizottsághoz rendelt szakértői testület, amelynek tagjai: a vallásfelekezetek választott képviselői, a törvényhatósági közgyűlés által választott tanítók és a megbízott iskolalátogatók, kétségtelen visszalépést jelentett az 1869-es népiskolai tanácsokhoz képest.

Sarlós Béla idevágó fejtegetései („A közigazgatási bizottság és a népoktatás retrográd irányú átszervezése” – i. m. 138–139) alapvetőek a közigazgatási bizottság szerepének megítélését illetően. Tévesen értelmezi azonban a közigazgatási bizottság fegyelmi és a választást ellenőrző felügyeleti hatáskörét *valamennyi* népiskolai tanítóra – ez csak a községi és az állami népoktatási intézmények tanítóira terjedt ki –, s így az egyházak önállóságának megszüntetésére vonatkozó következtetései nem, ill. – nemzetiségi vonatkozásban – nem így helytállóak. Problematikusnak tartjuk a tanfelügyelők szerepscökkenésével kapcsolatos megállapításait is, hogy ti. „a közigazgatási hatalom döntő része a közigazgatási bizottságra szállott, a tanfelügyelő csupán szakfelügyeletet gyakoroltatott”, hiszen a tanfelügyelőnek eddig sem volt közvetlen hatósági jogköre, közigazgatási támogatása pedig szabályozatlan és éppen ezért esetleges volt.

A neveléstörténeti irodalomban – *Köte Sándor* korszakunkra vonatkozó alapvető munkájában is – néhány pontatlanság nehezíti a közigazgatási bizottság szerepének, ill. az 1876: 28. tc. hatásának megítélését. *Köte* (i. m. 69–70) – Sarlóssal ellentétben – a felekezeti befolyás megnövekedését emeli ki –, abból a téves megállapításból kiindulva, hogy az állami népiskolák gondnokságának összetételét a **községi iskolaszékek összetételével** azonosítja, s azok tagjai között is szerepelteti a vallásfelekezetek **lelkészeit**. (Valójában a nemzetiségi területeken éppen az egyházak képviselőinek a kizárásával kívánták elősegíteni az állami iskolák magyarosító befolyását.) Félreérthető a közigazgatási bizottság és a „**népiskolai albizottság(!)**” – a tulajdonképpeni népnevelési bizottság – feladatainak értelmezése is. **Helyesen** emeli ki viszont összegezésében a törvénynek azt az érdemét, hogy „eredményeként az **iskolailgy irányítása szervezettebbé, áttekinthetőbbé** vált” (uo. 70).

A törvény az 1868: 38. tc. rendelkezéseit kiterjesztve nemcsak a községi, hanem a felekezeti iskolafenntartók számára is előírta a népiskola ügyeivel foglalkozó iskolaszékek felállítását. Ezek összetételét, részben a jelentős és sok visszaélésre is módot adó hatáskörök miatt, a tagok írni-olvasni tudásának előírásával igyekeztek kedvezően befolyásolni.

Az 1876-os átszervezés nem hozott személyi változásokat a Somogy megyei tanterületben; a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1876 nyarán megerősítette állásában Kovács Sebestyén Gyula tanfelügyelőt, Tálasi Gyula segédtanfelügyelőt és Tobak Benő tanfelügyelői töltnököt.⁹² Trefort 1876 őszén a megye főispánjához fordult, hogy „a szükséges szóbeli érintkezés folytonosságánál s az elnöki és az alispáni elintéztetést igénylő iskolai ügyek nagy számánál fogva . . . a tanfelügyelőség lehetőleg a törvényhatóság székházában helyeztessék el”. A kérdésben a novemberi törvényhatósági közgyűlés intézkedett, a miniszteri leirat szellemében.⁹³

A tanfelügyelőség munkáját segítő ideiglenes iskolalátogatók „kirendeléséről” a minisztérium 1877 nyarán rendelkezett.⁹⁴ Az előírászerűen felszerelt és a főispán által ellenjegyzett javaslatokat a miniszter 1878 februárjában hagyta jóvá; a megyében – a kaposvári, az igali és a nagyatádi járás kivételével – 14 ideiglenes iskolalátogatónak adott felhatalmazást 165 község mintegy 200 népiskolájának „a törvény előírásai szerinti látogatására és megvizsgálására”.⁹⁵ A felületes adminisztratív előkészítést és a hasonló további ügyintéztetést bizonyítja a felkért iskolalátogatók aránytalan, 3 községtől 30-ig terjedő terhelése, ami az utóbbihoz hasonló esetekben eleve komolytalan, teljesíthetlenné tette a vállalkozást. Erről számol be a Somogy-ban közzétett jelentésében id. Hegyessy Kálmán földbirtokos, akit a szigetvári járás területén 30 község, s mintegy 40 iskola látogatásával bíztak meg, s aki, bár társaihoz képest szokatlan lelkiismeretességgel végezte dolgát, „phisikai idő hiánya miatt” képtelen volt teljes mértékben megfelelni.⁹⁶

A tanfelügyelőség kapcsolatainak valamelyes egyszerűsödését és az adminisztráció átmeneti csökkenését jelzi, hogy az 1872. évi 1207 ügydarabbal szemben 1877-ben 1084 volt az elintézendő ügyek száma, s közülük mindössze 3 került elintéztetlenül a következő évre.⁹⁷

⁹² Néptanítók Lapja, 1876/16. sz. (VIII. 31.). – Megjegyzendő, hogy Tálasi Gyula segédtanfelügyelő ezekben az években is Baranyából látta el munkáját, amiért állandóan napirenden voltak a személye és a tanfelügyelő ellen irányuló támadások. – Ld. pl. Tvhat. közgy. jkv. 76. 92, 248. 254/1879. Somogy, 1879/2. sz. (I. 14.), 43. (X. 28.); 1880/16. sz. (IV. 20.)

⁹³ SML: Főispáni iratok. 161/1794/1876. – A v. k. min. 24656/1876. (X. 3.) sz. rendelete.

⁹⁴ Uo. 67/1879/1877. – A v. k. min. 12945/1877. (VII. 1.) sz. rendelete. – A továbbiakban: uo. 9/1951. és 96/2038/1878., ill. a következő jegyzetek!

⁹⁵ Néptanítók Lajpja, 1878/4. sz. (II. 28.), ill. a 94. sz. jegyzet.

⁹⁶ *Hegyessy Kálmán*: Iskolalátogatás I–VIII. – Somogy, 1878/27., 29–30., 32., 34–37. sz. – Hegyessy 1878 első félévében 12 településen összesen 15 iskolát látogatott meg; tapasztalatairól részletes jegyzőkönyvben számolt be. (Lakócsa, Tótújfalu, Potony, Darány, Istvádi, Nagydobsza, Kastélyosdombó, Szulok, Drávatomási, Gárdony, Zádor, Barcs: r. kat., ev., izr. és az ún. telepi iskola.) – 1878 folyamán egyébként a 14 ideiglenes iskolalátogató közül mindössze 3 látta el vállalt feladatát: 45 iskolát látogattak meg. Ezzel együtt 1878-ban 305-re rúgott a tanfelügyelőség által meglátogatott iskolák száma; ez a megye iskoláinak 81,33%-a volt. – A tanfelügyelő jelentése az 1878. évről – SML: Kgb. iratok. 60/1879.

⁹⁷ Somogy. 1878/10. sz. (III. 5.).

A tanfelügyelő a közigazgatási bizottság tagjaként és „tanügyi előadójaként” kötelezően részt vett a bizottság havonta tartott ülésein. Ez egyrészt növelte a lekötöttségét, másrészt viszont a hatósági elintézését igénylő ügyek folyamatos és személyes képviselése révén némileg egyszerűsítette és gyorsította az ügyintézését. Így s főképp a megfelelő iskolalátogatók bevonásának lehetőségével a tanfelügyelő egyre nagyobb gondot fordított volna a népiskolákban folyó munka érdemi kérdéseire, a tantervben előírt követelmények végrehajtásának mértékére és módjára. Erre maga a törvény, s az azt követő miniszteri rendeletek is ösztönözték. Bár az 1876 utáni tanfelügyelői jelentésekben a tartalmi kérdésekkel a korábbinál rendszeresebben találkozhatunk, sem a nevelési problémák, sem az egyes tantárgyak helyzetelemzése nem éri el a minisztérium által megkövetelt alaposágot, mélységet. Az 1880. évről szóló kultuszminiszteri jelentés az iskoláztatás terén elkövetett megyei mulasztások felsorolása után elmarasztalóan állapítja meg: „hozzáadva ehhez, hogy a tanfelügyelő nem tudja, mily mértékben tanítottak a törvényszabta tantárgyak; kiderül, hogy Somogy megye iskolai és polgári hatóságai törvényszabta kötelességüket nem teljesítették kellően. A tanítás eredménye . . . a beérkezett jelentésből alaposan el nem bírálható.”⁹⁸ Ha ez az országosan jelentkező probléma általában magyarázható is azzal, hogy a tanfelügyelők elsősorban közigazgatási, adminisztratív, s nem tanügyi szakemberek voltak, megyénkben – korábbi fejtegetéseinkkel is bizonyíthatóan – más a helyzet.

Kovács Sebestyén Gyula tanfelügyelői tevékenysége, személyes sorsának alakulásával párhuzamosan, igazodott azokhoz az elvárásokhoz, amelyeket a megye vezető körei támasztottak vele szemben. Az 1869-ben bizalmatlanul, gyanakodva fogadott „miniszteri biztos” sok mindent feladva korábbi elveiből és felügyelői gyakorlatából, 1876-ban már elfogadott, egyenrangú partner volt a megye urai számára, s családi kapcsolataira alapozott tekintélyét a közigazgatási bizottságban állami hivatalnokként betöltött szerepe csak tovább növelte. Életútja sajátosan tükrözi a tanfelügyelőség intézményének és a tanfelügyelői szerepnek az egyik lehetséges – és tipikus – változatát és alakulását a dualizmus megszilárdításának időszakában.

Somogy megye törvényhatósági bizottsága 1876. szeptember 25-i közgyűlésén választotta meg a közigazgatási bizottságba delegált tagokat. A bizottság október 2-án tartotta alakuló ülését, ekkor alakította meg fegyelmi választmányát. Ettől kezdve rendszeresen ülésezett, s félévente jelentést nyújtott be tevékenységéről a törvényhatósági közgyűlésnek.⁹⁹ Az a várakozás, amely megalakulását és működését kísérte, hogy ti. „szigorúbb végrehajtását kívánja a törvényeknek, . . . s nem enged oly tág kaput egyesek tekintélyének, személyes befolyásának a közügyekre, mint azelőtt”,¹⁰⁰ részben teljesült. A közigazgatási bizottság az 1876-os törvények és a végrehajtási utasításokat kísérő 20311/1876. sz. miniszteri rendelet szellemében kellő eréllyel látott néhány, évek óta vajdó, a korábbi gyakorlatban megoldhatatlannak tűnő kérdés rendezéséhez.¹⁰¹ Ez az

⁹⁸ 10. VKM-jelentés. 178. 1. – A szentbalázsi iskolaépület tarthatatlan állapotának fellebbviteli vizsgálata során Pfeifer Kálmán miniszteri tanácsos úgy nyilatkozott, hogy „a nyomorúságos helyzetnek egyenesen a tanfelügyelői hivatal az oka.” – SML: Kgb. iratok. 767/1880.

⁹⁹ Somogy, 1876/39. sz. (IX. 26.) – SML: Tvh. közgy. jkv. 149/1876.

¹⁰⁰ *Tobak Benő*: A közigazgatási bizottság. Somogy, 1877/31. sz. (VII. 31.).

¹⁰¹ A v. k. min. 20311. sz. rendelete. – SML: Alisp. iratok. 6174/1876. sz. (A 6441/1877. sz. iratcsomóban.) A miniszteri utasítás „az iskolák e külső ügyei közül, . . . éspedig felekezeti különbség

erély elsősorban a tankötelezettségi törvény érvényesítésében és a rendszeresebb iskolába járás terén mutatható fel eredményeket, ami azt a benyomást keltheti, hogy az évtized derekára jellemző stagnálással, sőt a helyenkénti határozott visszaeséssel szemben az 1870-es évek végén újabb fellendülés következett be a népoktatás terén Somogy megyében.

A közigazgatási bizottság népiskolai hatósági tevékenységének bemutatását az ülésain megtárgyalt, ill. a tanfelügyelő által a bizottság nevében elintézt kérdések statisztikai áttekintésével kezdjük.

A közigazgatási bizottság iktató (és mutató) könyvében megtalálható összes ügyek száma; ebből a tanfelügyelőre tartozó népiskolai ügy:

1876–77	1480	104	(kb. 7%)
1878	1205	82	(kb. 7%)
1879	1280	68	(kb. 5%)
1880	1613	81	(kb. 5%) ¹⁰²

A közigazgatási bizottság által intézett népoktatási ügyek számának alakulása néhány fontosabb témakörben:

	1876–77	1878	1879	1880	Összesen
1. Népoktatás általában (pl. tanf. jelentések; k. min. rend. stb.)	13	5	5	6	29
2. Iskolaépítés, bővítés stb.	22	10	7	9	48
3. Községi iskolák számadása, segélyek	30	22	19	15	86
4. Tankötelezettség, mulasztások	10	10	9	6	35
5. Községi tanítók	7	14	3	13	37
6. Felekezeti iskolák, tanítók ügyei	8	8	18	25	59

A népoktatás megyei helyzetének ez a „bürokratikus vetülete” nyilvánvalóan fenntartásokkal kezelendő, hiszen a kimutatás nem tesz különbséget „kis” és „nagy” ügyek között. Azt azonban mindenképpen érzékelteti, főképp az 1–4. tétel, hogy a népoktatás alapvető kérdései az első évek után ritkábban, szinte félfannyiszor kerültek napirendre, mint korábban, ami egyben az ügyvitel egyszerűsödését, a mechanizmus zavartalanabb

nélkül” a következőkre hívta fel a törvényhatóság figyelmét: „1. Az iskolai épületek felállíttatása, a meglévőknél kibővítettése, jó karban tartása, kellő felszerelése. – 2. A tanköteles gyermekek minden évben pontos összeírása és iskolába járásra kényszerítése. – 3. Az iskolamulasztó gyermekek szüleinek kérlelhetetlen megbüntetésére. – 4. A tanítók kellő számban való megválasztása és fizetések kiszolgáltatása – s mindezekre való szigorú felügyelet. – 5. A megye területén lévő népoktatási összes tanügy rendezése, rendben tartása és fejlesztése.”

¹⁰² SML: Kgb. iratok (iktató és mutató könyvek). 1876–1880.

működését is jelzi. A közigazgatási bizottság ülésein negyedévenként szereplő tanfelügyelői jelentésekkel kapcsolatban szintén csak az első időszakból vannak a jelentés kiegészítését vagy bizonyos kérdések utólagos tisztázását és ismételt betérjesztését előíró, vitára vagy meditációra utaló adataink.

A bizottság közigazgatási-felügyeleti hatáskörében az alábbi jelentősebb intézkedéseket hozta. 1877 elején elrendelte az iskola nélküli községek összeírását és az iskolaállítási akadályainak, ill. feltételeinek a számbavételét.¹⁰³ Első rendelkezései közé tartozott a 38/1876. sz., november 2-án kelt és a következő években többször módosított, megújított, ill. kiegészített rendelet a tankötelezettségi törvény végrehajtásáról, a tankötelesek összeírásáról, ill. az iskolamulasztók rendszeres kimutatásáról és a mulasztók szüleinek megbírságolásáról.¹⁰⁴

Az átszervezett közigazgatás bürokratikus gépezete sajátos eszközeivel, az iskoláztatási kényszer fokozatos megvalósításával feltétlenül hozzájárult a népoktatási törvény részleges végrehajtásához. A végrehajtás mértéke azonban mindig és mindenütt érzékenyen igazodott a helyi érdekekhez. Ezt bizonyítja pl. a tankötelezettség nagyvonalú értelmezése az iskola nélküli települések, főleg az uradalmi központok, puszták, zsellérfalvak esetén, ahol az elemi feltételek biztosítása évekig, sőt évtizedekig elhúzódhatott; vagy a „szorgalmi idő” rugalmas kezelése, amely a legtöbb helyen a törvény előírásaitól függetlenül a hagyományos őszi-téli időszakra zsugorodott, legalábbis a tankötelesek nagyobb hányadát illetően.

Már az első ülések egyikén foglalkozott a bizottság a nem magyar tannyelvű iskolák kérdésével: átirattal fordult az illetékes egyházi hatóságokhoz „a magyar tannyelv lehető bevezetése” iránt. Az évtized végéig fokozatosan csökkenő számú horvát és német tannyelvű iskolák teljes felszámolása az 1879: 18. tc. végrehajtása során került napirendre.¹⁰⁵

Rutinszerűen foglalkozott a közigazgatási bizottság a megye területén lévő viszonylag kisszámú (17–21) községi elemi iskola ügyeivel: számadásaik felülvizsgálatával – ezt a megyei számvevőség végezte –, az államsegély-igények elsőfokú elbírálásával és továbbításával, a községi tanítók választásával, díjleveleik jóváhagyásával és esetenként fegyelmi felelősségrevonásukkal.¹⁰⁶

A közigazgatási bizottság – fegyelmi hatáskörében – 1876 és 1880 között mindössze két községi iskolai tanító fegyelmi ügyét tárgyalta.¹⁰⁷

Közigazgatási-fellebbviteli hatáskörében elsősorban az iskolai mulasztásokkal kapcsolatban hozott büntetések miatt benyújtott fellebbezésekkel foglalkozott, határozataitól eltérő módon igen engedékenyen.¹⁰⁸

¹⁰³ SML: Kgb. iratok. 375/1875. (II. 6.) – az 556/1877. sz. iratcsomóban, ill. a kaposvári járási szbíró 1556/1877. sz. iratcsomóban, ill. a kaposvári járási szbíró 1556/1877. sz. iratcsomójában.

¹⁰⁴ A kérdés iratanyagát, a hivatkozott 38/1876. sz. rendelettel és a kiegészítő rendelkezésekkel, ill. a hiányos szolgabírói jelentésekkel együtt ld. SML: Kgb. iratok 1137/1885.

¹⁰⁵ A törvény végrehajtási utasítását – a v. k. min. 17284/1879. sz. rendeletét – ld. uo. 849/1879. – Vö. *Hamar Mária*: A magyar nyelv kötelező tanításáról. Századok, 1976/1. sz. 84–118.

¹⁰⁶ Néhány tipikus ügy: SML: Kgb. iratok 336, 456, 862, 1018/1877., 436, 463/1878., 988/1879., 326, 1229/1880., – 378, 457, 543, 1174, 1316/1877., 237/1878., 582, 987, 1216/1879., 126/1880., 544, 1285/1877., 142, 460, 733/1878., 543/1880.

¹⁰⁷ Uo. 554, 1285/1877., 142/1878., ill. 543/1880.

¹⁰⁸ Uo. 1259/1879., 122/1880., ill. a kaposvári szbírószám 2243/1880. sz. iratcsomója.

A közigazgatási bizottság megalakulása jelentős mértékben tehermentesítette a törvényhatóság egyéb szerveit és hivatalait. Jellemző, hogy a törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvében – az 1877-es év kivételével, amikor főképp a népnevelési bizottság megalakítása miatt többször is szerepel a népoktatás kérdése – az átszervezést követően csak a közigazgatási bizottság féléves jelentéseiben találunk, s ott sem rendszeresen, témánkra vonatkozó utalást. Emellett csak elvétve fordul elő egy-egy jelentéktelen ügy.¹⁰⁹

Az alispáni iratanyagban 1877-ben 13, 1878-ban 6, 1879-ben 1, 1880-ban 4 népoktatási ügy szerepel; már 1877–78-ban is elsősorban a tankötelezettséggel, ill. az iskolamulasztással kapcsolatos operatív intézkedések; később pedig jelentéktelen egyedi esetek.¹¹⁰

„A népoktatási ügyének előmozdítása és fejlesztése végett véleményezési és indítványozási joggal” létrehívott állandó népnevelési bizottság megalakítására az 1876 novemberében közzétett felhívás és a szolgabírák javaslatai után az 1877. február 8-án tartott törvényhatósági közgyűlésen került sor. A 25 megválasztott törvényhatósági bizottsági tag között hiába keressük az 1874-es népiskolai tanács fényes neveit. A népnevelési bizottság tagjai – igaz, politikailag megbízható – középbirtokosok, bérlők, ügyvédek – és 11 katolikus, református, ill. evangélikus pap. Együttesüket a törvényhatósági bizottság által kiválasztott öt néptanító egészíti ki; a vallásfelekezetek törvényben előírt, hivatalos képviselőit pedig az illetékes egyházkerületi főhatóságokhoz fordult a közgyűlés.¹¹¹ A közgyűlés elrendelte a bizottság szervezetére vonatkozó szabályrendelet kidolgozását, majd azt 1877 novemberében elfogadta és jóváhagyásra felterjesztette. Az aprólékosan kidolgozott szabályrendelet széles jogkört biztosított az alispán elnöklete alatt működő bizottságnak, de csak „a közigazgatási bizottság által hozzá utasított” ügyekben, ugyanakkor felügyeleti és ellenőrzési jogot pl. a tanfelügyelő működése felett.¹¹² A bizottság operatív ügyeit és tényleges irányítását a havonta ülésező öttagú választmány hivatott ellátni, amely folyamatosan figyelemmel kíséri a tanfelügyelőség munkáját, és tájékoztatást kap a közigazgatási bizottság által kezelt ügyekről is. A teljes bizottság a törvényhatósági bizottság februári és augusztusi közgyűlése előtt ül össze, s – ez fő feladata – megtárgyalja és lényegében előkészíti a közgyűlés napirendjére kerülő népoktatási kérdéseket. Mivel azonban ilyen kérdések 1878–1880-ban nem szerepeltek a közgyűlések napirendjén, és a bizottság tevőleges működésének egyéb nyomaival sem találkoztunk, joggal feltételezhetjük, hogy a megalakulással és a szabályrendeletek megalkotásával ki is merült közhasznú tevékenysége.

Az 1876. évi törvények és a közigazgatási bizottság irányításával kialakuló megyei gyakorlat egyértelművé tették a járási szolgabírák szerepét, feladatait a népiskolai hatósági tevékenység terén. Ezeknek a feladatoknak az elfogadása, tudomásulvétele természetesen

¹⁰⁹SML: Tvhat. közgy. jkv. 53, 94, 100, 135, 175, 220, 285, 356, 361/1877.; 4, 10, 77, 145/1878.; 76, 92, 248, 254/1879.; 3, 272, 355/1880.

¹¹⁰SML: Alisp. iratok (Iktatókönyvek – 1877–1880).

¹¹¹SML: Tvhat. közgy. jkv. 318/1876., 53, 135/1877.

¹¹²„A törvényhatósági népnevelési bizottság szervezetéről” szóló szabályrendelet; ld. Somogy vármegye szabályrendeletei. I. köt.

nem ment egyik napról a másikra; a közigazgatási gépezet döcögve állt át, csikorogva fogadta be a korántsem új, de most már elháríthatatlan vagy megkerülhetetlen teendőket. A közigazgatási bizottság 1878. február 4-i évnegyedes jelentése maga is keresi a menteségeket a tanfelügyelői jelentésben ismételten felületességgel, mulasztással vádolt szolgabírák számára: idejüket „újoncozási előmunkálatok, . . . lóosztályozási műveletek, . . . közmunka-tervezetek hátramaradt részeinek végrehajtása, s általában az adóbehajtások körüli intézkedések vették igénybe”.¹¹³

Ezekben az években egyébként a szolgabírói iktatókönyvek tanúsága szerint is ugrásszerűen megnőtt a szolgabírák által intézett, jelentős adminisztrációval együtt járó hivatalos ügyek száma. A kaposi járás iktatókönyvében 1872-ben 1031, 1873-ban 2442, 1874-ben 3105, 1875-ben 3720, 1876-ban már 4302 bejegyzés található; ezek száma 1877 után aztán 4900–5100 között állapodik meg.

Az előforduló ügyek statisztikai elemzése témánk szempontjából is feltétlenül tanulságos:

Év	Iktatott ügy	Ebből népokt.	Az ügydarab eredete szerint	
			megyei (alispáni), közgyűlési, közig. bizottsági stb.	helyi (sz. bíró, jegyző, tanító stb.)
1877	4950	15–0,30%	13	2
1878	5080	15–0,29%	10	5
1879	4985	42–0,84%	11	31
1880	4920	76–1,54%	22* (28,9%)	54 (71%)

* = (Ebből is 20 helyi vonatkozású, s csupán 2 általános ügydarab, s így az arány: 2 : 74).

Ez az áttekintés is bizonyítja a fentebb elmondottakat: a népoktatás részesedése a szolgabírói teendők között 1877–78-ban lényegében a korábbi évek arányának felelt meg; 1879-re viszont a korábbi részarányának csaknem háromszorosára, 1880-ra több mint ötszörösére nőtt. Jellemző az is, hogy amíg kezdetben a központi kezdeményezések – alispáni rendeletek, közigazgatási bizottsági határozatok – voltak túlsúlyban, 1870–80-ban a különféle helyi ügyek – jegyzői, tanítói jelentések, tanítói panaszlevelek – dominálnak; s végeredményben kialakul a szolgabírói ügyvitel és ügyintézés sajátos, a következők évtizedekre általában jellemző profilja, s ebben a népoktatási kérdések ugyan-csak jellemző aránya.¹¹⁴

Ezek tartalmát vizsgálva kirajzolódik a szolgabírói tevékenység két legfontosabb területe: a tankötelezettség és az iskolamulasztások nyilvántartásának ellenőrzésével és a mulasztók megbírságolásával, ill. a főleg a járandóságok elmaradása miatti tanítói panaszok orvoslásával kapcsolatos hatósági tevékenység. 1879–80-ban az előbbi mintegy

¹¹³ Somogy, 1878, 10. sz. (III. 5.).

¹¹⁴ SML: Kaposvári j. szbírói iratok (Iktatókönyvek. 1872–1880).

35, az utóbbi több mint 40%-át tette ki a kaposvári szolgabíró által intézett népiskolai ügyeknek. Bár ritkábban fordulnak elő, jelentőségük – és forrásértékük – miatt említés érdemelnek az iskola nélküli községek összeírásával, valamint az iskolaépítésekkel kapcsolatos ügyek és iratok is.¹¹⁵

A tehetetlen községi elöljáróság gyakran kénytelen hatósági segítségért folyamodni; nem ritka azonban az olyan eset sem, amikor a községi elöljáróság vagy maga a bíró kerül szembe az iskolaszékekkel és a közigazgatási intézkedésekkel.¹¹⁶ Különösen megszorodnak az ilyen konfliktusok a tankötelesek és az iskolamulasztók nyilvántartását és az utóbbiak büntetését előíró hatósági rendeletek nyomán.¹¹⁷

Amikor pl. a kaposi szolgabíró a sorozatos egyházi panaszok és a megyei figyelmeztetések után 1879. szeptember 19-én hivatalába rendelte a községi bírót, és közülük többre bírságot rótt ki, az alispánhoz fellebbező magyaregresi bíró drámaian tárta fel a valóságos helyzetet: „Igaz ugyan, hogy a tanító a mulasztók névjegyzékét a szorgalomidő alatt havonként kiadta, de abba olyan mulasztók is bejegyeztettek, akik betegség vagy ruhátlanság miatt hanyagolták el az iskolát – mindazonáltal én a névjegyzékek kézhez vétele után a hanyag szülőket ebbeli kötelezettségeik teljesítésére komolyan figyelmeztettem, s midőn a mulasztókat büntetni is akartam, a presbiterium azon indokból, mert a mulasztások úgyis csak a szegény, vagyontalan szülőknél történtek, nehogy egymás bőrért lehúzzuk, a tényleges büntetés alkalmazásától visszatartott. De különben is – fűzte hozzá a népoktatási törvény érvényességének 11. évében – az erre vonatkozó törvényhatósági határozat is új lévén, az ilyen újításokat egyszerre keresztülvinni nem lehet. Majd jövőre e téren is másként jár el az elöljáróság.”¹¹⁸

Bár még 1880-ban is volt községi bíró – mint pl. a hencsei –, aki „eddig nem tudta azt a kötelezettségét, hogy a mulasztók neveit jelenteni kell”,¹¹⁹ a szigorú intézkedések eredményeképpen javult az adminisztratív fegyelem. Az évtized végére általánossá váló bírságot a leghathatósabb eszköze lett a tankötelezettségi törvény érvényesítésének, sajátos formája a községi elöljáróságok „iskolájuk iránti gondoskodásának”. A „kényszeriskoláztatást” jelentő hatósági intézkedések, bár statisztikailag kétségtelenül kedvezőbb

¹¹⁵ Pl. uo. 630, 1556/1877 (Vö.: Kgb. iratok 375, 556/1877). – 1018, 3550/1877., 2705/1880.

¹¹⁶ Uo. 3693/1878. – A Kgb. említett határozatai, a kapcsolódó jelentések és más ide vonatkozó iratok együtt találhatóak: SML: Kgb. iratok. 1137/1885.

¹¹⁷ „Már többször előfordult – panaszolta pl. Varga János bodrogi néptanító –, hogy a községi bíró, midőn ezen . . . követelések behajtására kiindult, öt minden válogatott gúnynevekkel illették, sőt némely helyen ki is utasították.” – SML: Kaposvári j. szbírói iratok 4715/1879. (Varga János tanító 1879. dec. 8-án kelt levele.)

Az ellentmondásos helyzetet érzékelteti a nagybajomi tanító és a községi elöljáróság konfliktusa 1880-ban. Amikor a járási szolgabíró mulasztásai miatt felelősségre akarta vonni, a nagybajomi bíró azzal védekezett, hogy a tanítótól nem kapta meg a hiányzók névjegyzékét. Hochrein Lajos tanító ezt elismerte, de hozzáfűzte, hogy éveken át hiába tette meg, az elöljáróság még csak meg sem intette a hanyag szülőket. „Az adóbehajtás is felfüggesztettet – válaszolt az ismételt szolgabírói megintésre a nagybajomi bíró –, lehetetlen volt a teljesen vagyontalanoktól a bírságot behajtani . . .” – Uo. 3658/1880.

¹¹⁸ SML: Kvári j. szbírói iratok. 3693/1879. – 2243/1880. sz. iratcsomóban. – Vö. Alisp. iratok. 7857/1879

¹¹⁹ SML: Kvári j. szbírói iratok. 3053/1879 (2243/1880. sz. iratcsomóban).

helyzetet teremtettek, növekvő feszültséget idéztek elő az iskola és a tanító körül; a lakosság széles tömegei az „úri huncutságnak” csak egy újabb megnyomorító eszközt látták a rájuk kényszerített, filléreikből fenntartott iskolában. A népoktatási törvény részleges megvalósulása is súlyos társadalmi ellentmondások közepette ment végbe; s az érdekeltek szemében – joggal – úgy tűnhetett: nem a „nép” javára, hanem ellenében.

Ezt tapasztalhatjuk az iskolaépítéssel, iskolabővítéssel kapcsolatos intézkedések végrehajtása során is. A közigazgatási bizottság a tanfelügyelő előterjesztése alapján 1876-ban 62 felekezeti és 2 községi elöljáróságot szólított fel a tankötelesek száma alapján indokolt újabb tanterem építésére és segédtanító alkalmazására; amire mindössze öt községből – Buzsák, Öreglak, Marcali, Mesztegnyő és Balatonberény – érkezett kedvező válasz. „Néhány felekezeti iskolaszék azzal védekezik, hogy a tankötelesek létszáma csak a más felekezetűek befogadása miatt haladja felül a törvényt szabta számot, s a más felekezet tankötelezeteiért nem tartják magukat kötelezettnek iskolaépítésre; inkább kizárják azokat iskolájukból, mint miattuk terhet vállaljanak magukra . . . Ott, hol a pusztai tankötelesek vagy az urasági cselédek gyermekei tetemesen növelik a létszámot, szintén vonakodnak a községek az építkezéstől” – olvashatjuk a tanfelügyelő 1877-es jelentésében.^{1 20}

A községi, ill. hitfelekezeti iskolaszékek megalakulásáról és tevékenységéről ebből az időszakból is kevés adatunk van, s az is jobbára a fentebb tárgyalt, iskolamulasztással kapcsolatos ellentmondásos tevékenységükre utal. Az általános helyzetet reprezentálhatja bizonyos mértékig az a kép, amelyet Hegyessy Kálmán ideiglenes iskolalátogató 1878-as jelentése alapján 12 Dráva menti település 15 iskolájáról, ill. iskolaszékéről adhatunk.^{1 21}

Évtizedünk második felében lényegében megszilárdult az a szövetség, amely 1873 után az állami és az egyházi hatóságok között létrejött a népiskolai oktatás kérdésében. Ezt demonstrálja megyénkben is az állandó népnevelési bizottság korábban már ismertetett összetétele; de erre következtethetünk abból is, hogy 1877-től 1880-ig négy község elöljárósága kéri – és kapja meg – a közigazgatási bizottság hozzájárulását az 1870–73-ban községivé alakított iskola jellegének ismét felekezetiivé változtatására (Istvándi, Kaposfüred, Kercseliget és Toponár).^{1 22} Az akciónak a gazdasági ügyeskedésen túlmutató politikai-lélektani hátterét a kaposfüredi községi iskolaszék „indítványa” világítja meg: „a katolikus felekezeti változtatással táplál bennünket az a remény, hogy lelkipásztorunk által iskolánkra is nagyobb gond fordítatik.”^{1 23}

^{1 20} SML: Kgb. iratok. 617/1877.

^{1 21} A meglátogatott négy községi iskola közül 1878-ban kettőben nincs iskolaszék. A potonyi iskolával 1873 óta, amikor is községi iskolává nyilvánították, „senki sem törődik és legtöbb esetben tanító sincs”. Lakócsán ugyan a községesítéskor formálisan megalakult az iskolaszék, de „az iskola gazdátlan”, miként Istvándiban is. A kilenc meglátogatott felekezeti iskola közül négyenél nem esik szó az iskolaszékekről; Kastélyosdombón van, „de az iskola hiányairól nem gondoskodik”. A többi helyen „szervezve van és néha egyes tagjai – a szulokiak a téli időnyben rendszeresen – látogatnak is”. (Ld. a 96. sz. jegyzetet.)

^{1 22} SML: Kgb. iratok 451, 697/1877., 420, 567/1880.

^{1 23} Uo. az 570/1880. sz. kgb. határozat melléklete. Érdemes megemlíteni, hogy az indítvány támogatója az a Komesz György kaposvári plébános, akinek központi szerepe volt a kaposvári iskola jellege körüli harcokban. (Ld. a 25. sz. jegyzetet!)

A viták ebben az időszakban egyrészt az előírt iskolabővítések mértéke és költségvállalása körül folytak, s többnyire kompromisszummal végződtek.¹²⁴ A másik „harc terület” a tankötelezettség és az iskolamulasztások értelmezése, a nyilvántartás és a büntetés – fentebb már vizsgált – kérdése.

A katolikus egyház részéről ezek az évek a fejlődés és a fejlesztés szükségességének a felismerését, a népoktatás feltételeinek bizonyos mérvű, kétségtelenül a körülmények által kikényszerített javítását, a népiskolai törvénytől fenyegetni vélt hatalmi pozíciók megszilárdítását jelentették. Az egyház végeredményben nyert a törvény végrehajtásával; s a némiképpen „korszerűsített” népiskolák révén mindeddig elképzelhetetlen módon és mértékben növelhette meg ideológiai befolyását a dolgozók, elsősorban a parasztság tömegeire.

Az 1868-tól 1873-ig tartó „passzív ellenállás” éveit a csendes alkalmazkodás időszaka követte, amelyből szokatlan módon csengett ki Sterba János lakócsai plébános harcias támadása az egyházi érdekek csorbítása, az okvetetlenkedő állami felügyelet és a „megye indolentiája” miatt. Indulatai mögött joggal feltételezhetjük azonban a horvát nemzetiségi érdekek képviselőjét a vitát kiváltó iskolalátogatói jelentésből kitűnő lebecsüléssel és a nyíltan hangoztatott magyarosító programmal szemben.¹²⁵

Az első évek gyakorlatának áttekintése természetesen kevés ahhoz, hogy egy ilyen fontos közigazgatási intézkedés mérlegét megvonhassuk. Az eddigiek alapján is megállapítható azonban, hogy a népiskolai hatóságok korábbinál egységesebb, a kialakuló polgári közigazgatás rendszerébe illeszkedő szervezete megfelelő eszköznek ígérkezett a népiskolai törvény végrehajtásához. Az intézkedések nyomán további lassú fejlődést figyelhetünk meg a népoktatás terén Somogy megyében is.¹²⁶

A változás előnyei közé sorolhatjuk azt, hogy a középfokú tanügyigazgatási szerv, a tanfelügyelőség közvetlen kapcsolatba került a megyei önkormányzattal s annak végre-

¹²⁴Pl. SML: Kgb. iratok: 552, 592, 617/1877., 1164/1878., 1263/1879. – Kaposvári j. szbírói iratok. 1951/1877; 226, 3210/1880.

¹²⁵SML: Kgb. iratok. 263, 328/1879. – (Sterba a közigazgatási bizottsághoz és a VKM-hez küldött feljelentésében az egyházközség iskoláiról kedvezőtlenül nyilatkozó ideiglenes iskolalátogató felmentését kérte.) – Vö.: Hegyessy jelentésének bevezető részével. – Somogy, 1878/27. sz. (VII. 2.).

¹²⁶Erről tanúskodik áttekintésünk néhány, a népoktatás tárgyi és személyi feltételeinek fejlődését, valamint az iskoláztatás kedvező alakulását bizonyító adata:

	1869	1876	1880
Az iskolák száma	368	369	385
A tantermek száma	407	450	477
A tanítói lakások száma	357	364	394
A tanítók száma	431	436	464
Az iskolai könyvtárak száma	19	24	66
Az iskolába járó tankötelesek aránya	60,38%	85,53%	89,39%
– ezek közül télen-nyáron iskolába járt	59,67%	71,12%	77,11%

hajtó apparátusával. Ennek következtében egyrészt megnőtt a tanfelügyelő korábban joggal hiányolt hatósági súlya, tekintélye, másrészt – ez is régi igény – előtérbe kerülhetett a felügyelet szakmai oldala. Az alsó- és középfokú közigazgatási szervek feladatainak tisztázásával némiképp egyszerűsödött és gyorsult az ügymenet is.

A változás hátrányos következményei közül elsőként azt emelhetjük ki, hogy paradox módon, a közigazgatási reform céljával látszólag ellentétben csökkent a kultusz-kormányzat hatásköre, közvetlen befolyása, ellenőrző szerepe. A közigazgatási bizottság szerepét elemezve azonban – Sarlós okfejtése nyomán – már rámutattunk a garanciáknak arra a komplex rendszerére, amely lényegében a kormányzat befolyásának megerősödését jelentette, de ugyanakkor nagyfokú önállóságot biztosított a dualista állam érdekeivel nem ellentétes helyi érdekek érvényesítésére. A polgári állam törvényben rögzített népoktatási célkitűzései így igen tág határok között – a megvalósulás módjában és mértékében az uralkodó osztály sajátos, provinciális igényeihez igazodva – szabályozták a fejlődés menetét. Az átszervezés hátrányai közé tartozott, nemcsak tanügyigazgatási szempontból, hogy a közigazgatási bizottság havi ülésein folyó testületi ügyintézés egy bürokratikus felelősség-elhárító mechanizmus kialakulására vezethetett, a nemtetsző vagy kényelmetlen ügyek hónapokig vándorolhattak a bizottság és a tanfelügyelőség között és más hatósági útvesztőkön.

Az egységes polgári tanügyigazgatás csorbulására vezetett, hogy a vármegyékhez kapcsolódó népiskolai hatóságok lényegében teljesen elkülönültek a középfokú oktatási intézmények tanügyigazgatási szervezetétől, amelynek középszintű kereteit majd az 1883-ban rendezett, valójában azonban a Ratióig visszamutató tankerületi főigazgatóságok jelentették. Ez – a felsőoktatás, ill. a különböző minisztériumok főhatósága alatt életre hívott szakoktatás sajátos irányítási szervezeteivel együtt – a hazai tanügyigazgatás rendjének bonyolult, nehezen áttekinthető szövevényét eredményezte, ami végül is – a kezdeti időszak szakmai és pedagógiai előnyeivel szemben – a különböző fokozatú és típusú oktatási intézmények hálózatának osztályérdekeket is tükröző, merev elhatárolásához vezetett.

A kialakuló magyar polgári tanügyigazgatás legsúlyosabb fogyatékosága azonban az volt, hogy az állam „főfelügyeleti jogát” hangoztatva elismerte, sőt megerősítette az egyházak feudális előjogait, rést ütve ezzel a polgári közigazgatás kiépülő rendszerén; s valójában nagyon kevés beleszólást engedett a felekezeti iskolák belső életébe.

Végül, bár ez éppen létrehozását igazolja és célszerűségét bizonyítja, az adott társadalmi körülmények között néha az elviselhetetlenségig fokozta az egyszerű emberekre nehezedő közigazgatási nyomást, nagyrészt rájuk hárítva és bírságokkal súlyosbítva az iskolafenntartás anyagi terheit; s könnyörtelen mechanizmusával – miközben kényszerítette – el is idegenítette a dolgozók tömegeit a „nép iskolájától”.

Gyarmati György:

ADALÉKOK EGY ELMARADT KÖZIGAZGATÁSI REFORM TÖRTÉNETÉHEZ 1946

E közelmúltban előkerült¹ dokumentumokat publikálva előljáróban röviden szólni kell a közigazgatás felszabadulás utáni demokratikus újjászervezésére irányuló törekvésekről, a Jogi Reformbizottság létrehozásának és működésének történetéről az 1945–1946-os években, valamint az Erdei Ferenc irányításával kidolgozott közigazgatási reformkoncepció keletkezéséről, fogadtatásáról és sorsáról. E rövid bevezetőben már csak terjedelmi okok miatt sem vállalkozhatom a dokumentumok kimerítő elemzésére, egyelőre csupán azok létrejöttének és a korabeli politikai viszonyok között játszott szerepének a felvillantására teszek kísérletet.

Az ország felszabadult területén az új államiság megteremtésére azonnal megindult törekvések sok és szerteágazó feladatot róttak arra a társadalmi összetételében, világnézetében és politikai célkitűzése tekintetében egyaránt heterogén arculatú kormányzati koalícióra, amelyet 1944 decemberétől az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megtestesített. A történeti irodalomban számos tanulmány és monográfia érintette már a kezdetben helyi államhatalmi szervként funkcionáló nemzeti bizottságoknak a közellátás biztosítására, a termelés újraindítására, a közbiztonság megteremtésére, a helyi politikai élet és a közigazgatás megszervezésére irányuló erőfeszítéseit. Megírták, hogy a kormány intézkedéseit követően hogyan váltak államhatalmi szervekből társadalmi-politikai testületekké, de mivel politikai szerepüket illetően is eltérő volt az egyes pártok álláspontja, fontosságuk mérséklődött. 1945 második felétől pedig az MKP inkább deklarált, mint realizált támogatása is hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti bizottságoknak nemcsak hatalmi, hanem politikai jelentősége is fokozatosan csökkent, s tevékenységük egyre inkább elsorvadt.² A közigazgatás szempontjából ez azt jelentette,

¹ A Jogi Reformbizottság munkásságáról eddig nagyon kevés forrás tudósít. Beér János, doktori értekezése nyomán írt könyvében (*A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1960*. Bp. 1962), csak nagyon röviden ad hírt az ott lezajlott eseményekről, s nem részletezi a testület tevékenységét. Beér munkájában a Jogi Reformbizottság iratainak lelőhelyéül az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Államjogi Tanszékének könyvtárát jelöli meg (ld: i. m. 115. o.), ahonnet azonban azok Beér halálát követően hagyatékának egy részével az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe kerültek. (Az anyagok hozzáférhetővé tételéért, s munkámhoz nyújtott segítségükért ezúton is szeretnék köszönetet mindani dr. Szabó Imrének és dr. Kovács Istvánnak.) Részben Beér említett munkájára támaszkodva tesz említést a Jogi Reformbizottság tevékenységéről Csizmadia Andor, *Közigazgatási reformtervek a felszabadulás után* c. cikkében. *Állam és Igazgatás*, 1975/6. sz.

² Ld. erről bővebben: *Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–1949)*. Bp. 1968. *Balázs Béla: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk történetében*.

hogy, bár volt olyan törekvés amely a nemzeti bizottságokat kívánta az újjáéledő igazgatás alapjává tenni, az a koalíció pártjainak – e kérdésben egyöntetű – elutasító állásfoglalása miatt meghiúsult, s ez a közigazgatás újjáalakításáról szóló (második) 1030/1945. ME sz. rendeletben is tükröződött.³ Az ország teljes felszabadulását követően, 1945 áprilisában megjelent rendelet – a közigazgatás szervezetének gyökeres átalakítását mellőzve – számos, az igazgatás demokratizálását célzó előírást tartalmaz. Megszünteti a virilizmust, kimondja, hogy az önkormányzati területekben csak a választott tisztviselőknak van szavazati joguk; újrászabályozza egyes testületek szervezetét és hatáskörét, visszaállítja a városi tanács intézményét; bizonyos állások elnyerésénél politikai megfontolásból engedményt tesz a szakképzettségi előírásoknak. Nem kellően következetes azonban a rendeletnek az a pontja, melyben a nép körében méltán ellenérzéseket kiváltó főszolgabírói állást lényegében meghagyta, s csak az elnevezés változott „járásí főjegyző”-re.

A történeti irodalomban eltérő véleményekkel találkozhatunk azt a kérdést illetően, hogy a korabeli viszonyok között mennyiben volt indokolt a közigazgatásnak lényegében a régi szervezeti keretekben történő életrekeltése. Az egyik felfogás szerint az élet megindítását, az újjáépítés megkezdését stb. – legalábbis kezdetben – leginkább a megvalósult formában lehetett biztosítani.⁴ A más nézetet vallók elsősorban azokra a környező népi demokratikus országokra hivatkoznak, ahol e népi szervek váltak az új államhatalom végleges helyi képviselőivé.⁵ Nincs lehetőség arra, hogy a terjedelmében korlátozott bevezetőben a kérdés „végleges” megválaszolására vállalkozzam. Ha azonban figyelembe vesszük azt a történetírásunkban már tisztázottnak tekinthető s a fentiekben röviden érintett – tényt, hogy a politikai életben résztvevő demokratikus pártok az újjászervezendő igazgatást nem kívánták a nemzeti bizottságokra alapozni, akkor az a nézet, mely szerint a nemzeti bizottságokra épített helyi államhatalom megkönnyítette

---

Ld.: Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből (Szerk: Lackó Miklós) Bp. 1955 – *Uő.*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946. (Bev. Lackó Miklós) Bp. 1961. – A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. (Szerk: Gáspár Ferenc–Halasi László) Bp. 1975. – *Besnyő Károly*: Az államhatalom központi és helyi szervei kialakulásának egyes kérdései hazánk felszabadulása után. Jogtudományi Közlemények, 1965/4. sz. – *Degré Alajos*: A megye, város és község közigazgatása, különös tekintettel a Dunántúltra 1944–1950. Levéltári Szemle 1976/2–3. sz. – *Rákosi Sándor–Szabó Bálint*: A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején. (Adalékok) Párttörténeti Közlemények 1967/1. sz.

³Erdei Ferenc az ideiglenes kormány belügyminisztere a közigazgatás életrekeltésének legcélravezetőbb módját abban látta, hogy ha a nemzeti bizottságokat teszik az újjáéledő közigazgatás alapjává. Ezt a javaslatát, amit a történeti irodalom már számtalanszor idézett, a Délmagyarország 1944. december 31-i számában tette közzé „A népi önkormányzat útján” címmel. A kormánynak a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló, néhány nappal később megjelent 14/1945. ME sz. rendelete (Magyar Közlöny, 1945/1. sz.) azonban ettől eltérően úgy foglalt állást, hogy „a nemzeti bizottságok, mint a demokratikus pártok helyi szövetségei politikai szervek, maguk tehát ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe”. A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló első direktívát felváltó 1030/1945. ME sz. kormányrendelet (Magyar Közlöny, 1945/17. sz.) pedig ennél is határozottabban fogalmaz, amikor kimondja, hogy „a törvényhatósági bizottságok, illetve a községi képviselőtestületek megalakulásával a nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik”. Ez a rendelet a tanácsrendszer 1950-ben történt létrehozásáig a közigazgatás újjászervezésének alapvető dokumentumává vált.

⁴Lényegében ezt a nézetet képviseli Csizmadia Andor idézett könyvében. Ld. 391–397.

⁵Beér i. m. 86–87.

volna a népi demokratikus átalakulást, a „mi lett volna ha . . .” birodalmába utalható, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy az antifasiszta nagyhatalmi koalíció tagjai is olyan irányban befolyásolták az ideiglenes kormányt, hogy az mellőzze a nemzeti bizottságoknak az új államhatalmi szervezetbe történő beépítését. Az már más kérdés, hogy a zömében a régi rendszertől örökölt közigazgatási apparátus számos nehézséget támasztott a népi demokratikus átalakulás kibontakoztatásával szemben, amivel esetenként a koalíción belüli válságok előidézőjévé, vagy feloldásának próbakövévé is vált. De a közigazgatás elsősorban nem azért vált egyre inkább a népi demokratikus átalakulás gátjává, mert abban igazolások és B-listázások ellenére reakciós köztisztviselők tömegei maradtak, hanem azért, mert a gazdasági-társadalmi viszonyok és a közigazgatási szervezet működése között már 1945 előtt is jelentős és változást igénylő aszinkron állott fenn, s ennek jórészt változatlan formában való felélesztése a felszabadulás után még inkább anakronisztikus volt.

Ez a felismerés, – a közigazgatás megújításának igénye tükröződik már 1945-ben a pártok ezirányú nézeteiben, még akkor is, ha a megjelent állásfoglalások inkább tekinthetők politikai deklarációknak, mint új alapokon nyugvó igazgatásszervezeti koncepcióknak. Minden párt hangsúlyozta, hogy olyan közigazgatási gépezet létrehozására törekednek, amely elsősorban a népet szolgálja. Ezt azonban különbözőképpen kívánták megvalósítani; amint az már 1945-ben nyilvánvalóvá lett. A kommunista párt a közigazgatás megújításában a személyi kérdésekre helyezte a hangsúlyt. Elsődleges és legfontosabb feladatnak a közigazgatás reakciós elemektől való megtisztítását tekintette, és helyükre – különösen a „kulcspozíciókba” – megbízható (bár esetleg előképzettség nélküli) kommunistákat kívánt állítani.⁶ A szociáldemokraták az önkormányzatok fontosságát és feladatkörük kiszélesítésének szükségességét hangsúlyozták.⁷ A Nemzeti Parasztpárt „kiskátéjában” tette közzé a demokratikus közigazgatásról alkotott – a pártok ezirányú megnyilatkozásait tekintve – legtöbb konkrétumot tartalmazó elképzeléseit. Ennek lényege, hogy a község legyen első fokú közigazgatási hatóság; helyi ügyekben maga dönthessen; költségvetését – az országos szempontok figyelembevételével – saját belátása szerint oszthassa fel. A brosúrájának a közigazgatásra vonatkozó egyik legfontosabb tétele, hogy a jegyzők „ne csak a felső hatóságnak, de a helyi képviselőtestületeknek is adjanak számot tevékenységükről”.⁸ A Független Kisgazdapárt az általánosan használt demokratizálás jelszaván túl az önkormányzatok hatáskörének kiszélesítését, az igazgatás decentralizálását és a szakszerűségnek az igazgatás hatékonysága érdekében való megőrzését tartotta szükségesnek.

A pártharcok – mint azt Max Weber megfogalmazta – „nemcsak dologi célokért vívott küzdelmek, hanem és elsősorban a hivatalok fölötti uralomért folyó harcok is”.⁹ Az 1945–1948 közötti időszak pártküzdelmeivel foglalkozó politikatörténeti irodalom a közigazgatásnak elsősorban ezt az oldalát érinti, megvilágítva, hogy a belpolitikai élet

⁶ *Beér János*: A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikája. Bp. 1945.

⁷ A Szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióprogram (1945. augusztus 18–20.) A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. (Szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint.) Bp. 1967. 106–107.

⁸ A Nemzeti Parasztpárt Kiskátéja. Bp. 1945.

⁹ *Max Weber*: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970. 410–411.

egyres periódusaiban miért került a közigazgatásnak ez a „személyi” része a közélet centrumába, vagy, a jelenséget az igazgatás szemszögéből nézve: a közigazgatás megújításának kérdése miatt „szűkül le” az igazgatási apparátus személycserékben reallizálódo „demokratizálására”.

A közigazgatásban megszerzett befolyás kiterjesztéséért, ill. megtartásáért folyó küzdelem az 1945 novemberi nemzetgyűlési választásokat követően élesedett ki. A választások eredményeként a politikai erőviszonyokban sajátos kettősség volt megfigyelhető. A nemzetgyűlésben a képviseleti arányok kedvezőtlenebbekké váltak a baloldal számára. Ezt kompenzálta viszont a kormány pártösszetételének alakulása, valamint az, hogy a végrehajtó hatalomban megtartotta még az „ideiglenesség” időszakában megszerzett kedvező pozícióit. Ezen sajátos hatalmi képleten belül a koalíció két pólusát jelentő kommunista párt, illetve kiscgazdapárt egyaránt a számára kedvezőbb „terepen” kívánta a politikai küzdelem közigazgatási csatáját megvívni. A kommunista párt a nemzetgyűlés összetételének a baloldal számára kedvezőtlen megváltoztatását úgy igyekezett kiküszöbölni, hogy törvények helyett a pártközi tárgyalásokon rendelettervezeteket vitt keresztül, amelyeket azután előzetes parlamenti megvitatás nélkül a kormány léptetett életbe. A kommunisták közigazgatást érintő elképzelése pedig – az igazoló eljárások eredménytelenségére hivatkozva – az igazgatási apparátus B-listák alkalmazásával történő megtisztítására összpontosult, amit már a nemzetgyűlési választásokat követően összehívott parlamentben a kormányprogram feletti vitában felvetettek, de csak 1946 tavaszán, a jól szervezett tömegakciókkal összehangolva sürgették annak mielőbbi megvalósítását.

A kiscgazdapárt a megváltozott erőviszonyokat oly módon igyekezett a maga számára kiaknázni, hogy kijelentette: vagy a nemzetgyűlési választásokat eredményeinek megfelelően alakítsák át a közigazgatási kulcspozíciók arányait, vagy tartsanak önkormányzati választásokat. Ez utóbbi követelés a baloldalt nemcsak azért hozta nehéz helyzetbe, mert a nemzetgyűlési választásokon elért kiscgazdapárti győzelem megismétlődésétől, s ezáltal a végrehajtó hatalomban jelentős befolyáscsökkenéstől tartott, hanem azért is, mert a nemzetgyűlési választásokat, különösen pedig az államforma kérdésének 1946 februári végleges rendezését követően teljesen természetes és jogos igény volt az ideiglenesség felszámolása az államélet e területén is, annak ellenére, hogy nyilvánvaló volt: az önkormányzati választásoknak a kiscgazdák elképzelései szerint az lehet az eredménye, hogy átvesszik a helyi hatalmi szervek irányítását, azaz a törvényhozás után a végrehajtó hatalomban is többséget szereznek.

1946 tavaszán-nyarán a nyílt belpolitikai krízis elkerülése érdekében kompromisszumok árán oldották fel a Kiscgazdapárt és a Baloldali Blokk pártjai között fennálló feszültséget.¹⁰ Ez a közigazgatásban azzal a következménnyel járt, hogy a kiscgazdák vállalták az együttműködést a B-lista végrehajtásában, míg a baloldal ígéretet tett arra, hogy a kiscgazdapárt megkap néhány polgármesteri, ill. főispáni „kulcspozíciót”, illetve hogy még az év őszén megtartják a községi választásokat. A július közepén napvilágot látott cikkekben pedig az önkormányzati választásokról már a közigazgatási reformmal

¹⁰ Ld. erről részletesebben: *Vida István: A Független Kiscgazdapárt politikája 1944–1947.* Bp. 1976. 168–204. – *Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947.* Bp. 1975. 113–126, ill. 216–253.

összefüggésben szóltak a tudósítások, utalva arra, hogy a választásokkal egyidejűleg a pártok megkísérlik tisztázni az önkormányzatok helyét, funkcióját és jelentőségét az új állam életében, ami egy konstruktív közigazgatási reformkoncepció kiindulópontja lehetett.

Az önkormányzati választások és a B-lista napi politika igényeit egyaránt integrálni képes, de ezen túlmutató, átfogó közigazgatási reformtervet hozott ugyanezekben a napokban nyilvánosságra a Szabad Szó-ban Erdei Ferenc, aki már korábban is véleményt nyilvánított a közigazgatás megújításának kérdésében, több fórumon kifejtve, hogy a személyi változások önmagukban nem képesek megoldani a szerkezetében idejétmúlt közigazgatás megreformálásának széles körű feladatát. „Csak akkor lesz sikeres a közigazgatás megtisztítása, átalakítása és demokratizálása – írta 1946 elején –, ha a régi igazgatási szervezetet is fölbontjuk és kialakítjuk azt a népi közigazgatási rendszert, amely intézményeiben is alkalmas arra, hogy a nép igazgatási szerve legyen... Annak a hatalmas és nagyszabású reformmunkának, amit a demokráciának el kell végeznie a közigazgatás terén, éppen ezért csak első lépése lehet a létszámcsökkenés és a köztisztviselők megrostálása. Mind gazdaságilag, mind politikailag elkerülhetetlen és halaszt-hatatlan ez a lépés, azonban az magában véve csak könnyítés a közigazgatás nyomasztó terhein és alkalmatlanságán, de nem megoldás az új népi közigazgatás megteremtésének útján”.¹¹

Mivel a fent említett, annak idején parasztpárti javaslatként nyilvánosságra hozott tervzet nemrégiben újra megjelent,¹² itt röviden csak annak alapelveit foglaljuk össze. A javaslat a területi önkormányzati-, valamint a központi igazgatást, továbbá az általános és szakigazgatást korszerű, demokratikus szervezeti és területrendezési formában ötvözi egységes egészszé. A demokratikus szellem és a szakszerűség együttes biztosítása érdekében javasolja a vezető állásokat (községi bíró, polgármester, alispán stb.) a nép köréből választott laikusokkal betölteni, akiknek szakmailag jól felkészült közigazgatási tisztviselők lennének alárendelve. Felszámolnák a régi, feudális kereteket konzerváló vármegyei rendszert, olyan igazgatási egységeket alakítva ki, egy-egy város vagy várossá fejlesztendő település köré, amely gazdasági, piaci, kereskedelmi, közlekedési, oktatási, kulturális stb. szempontból azonos központ felé orientálódó zárt településű és külterületi lakosságot kapcsol össze. A javaslat rámutat a megvalósulás esetén várható szervezeti, pénzügyi, létszámbeli előnyökre, hozzátéve, hogy a megvalósítást a B-lista következtében előálló létszámminimumon és az ebben az időben – a kiscsapatpárt részéről szorgalmazott – önkormányzati választások előtt lehet és szükséges végrehajtani.

¹¹ *Erdei Ferenc*: A B-lista és a közigazgatás reformja. Szabad Szó, 1946. február 10. újabban: *Erdei Ferenc*: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek. (Szerk. Halász József és Kovács István) Bp. 1977. 357–358. A B-listázásokra vonatkozó fontosabb rendeletek: 5000/1946. ME sz. rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. MK. 1946/113. sz. – 5700/1946. ME sz. – 6500/1946. ME sz. – 6900/1946. ME sz. – 7300/1946. ME sz. – 8600/1946. ME sz. s végül a 9050/1946. ME számú rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezésekről szóló 5000/1946. ME sz. rendelet alapján történt elbocsátások felülvizsgálata tárgyában. MK. 1946/177. sz.)

¹² A magyar közigazgatás reformja (A Nemzeti Parasztpárt javaslata) Szabad Szó, 1946. júl. 14., újabban: *Erdei Ferenc*: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció . . . 369–375.

A reformjavaslat gyökerei Erdei Ferenc két világháború közötti falukutató, szociográfiai tevékenységéig, illetve annak egyik állomásáig, az 1939-ben megjelent Magyar Város-ig nyúlnak vissza. E mű egyik alfejezetében (Országépítés városokkal) vázolja az említett közigazgatási koncepció első variánsát. 1945-ben belügyminiszteri kinevezését követően fordul újra e kérdés felé, s megkezdí egy közigazgatási reform kidolgozásának megszervezését. A munkálatokban legfőbb segítője egykori szegedi iskola-társa, Bibó István – parasztpárti politikus, aki a korabeli Valóság, illetve Válasz hasábjain vitatott, de elismerten érdekes elemzését adta a korabeli politikai viszonyoknak – s aki ekkor a belügyminisztérium közigazgatási főosztályát vezette. Bibó – akinek ezirányú tevékenységéről Erdei Ferenc a későbbiekben is elismerően nyilatkozott – a közösen kidolgozott tervezet alapvető kérdéseit vitte azután 1946 elején a Jogi Reformbizottság elé.

A Jogi Reformbizottságot az ideiglenes nemzeti kormány 4.470/1945. ME sz. rendeletével hívta életre, „Magyarország jogrendjének demokratikus szellemű átalakítása céljából.”¹³ Feladatává tette a jogrendszerünkben szükségesnek mutatkozó reformok, jogszabályok előkészítését, a kormány által készített jogszabálytervezetek véleményezését, s a jogélet területén felvetődő konkrét kérdések megvitatását.

A bizottság 1945 júliusában kezdte meg működését.¹⁴

A testület tagjai sorából dr. Riesz István igazságügyminisztert elnökké, Beér Jánost pedig jegyzővé választotta.¹⁵

A közigazgatás átfogó reformjának kérdése a bizottságban először 1945 végén vetődött fel. A december 15-i ülésen, ahol a Jogi Reformbizottság megalakulása óta végzett tevékenységének értékelése volt napirenden, Harrer Ferenc megállapította, hogy „a bizottság eddig néhány, a demokratikus politika szempontjából sürgősen kívánatosnak tartott – részben közjogi, részben magánjogi – jogviszonyt rendezett,¹⁶ ... tárgyilag

¹³ Az INK 4.470/1945. ME sz. rendelete. Magyarországi Rendeletek Tára 1945. II. kötet 559.

¹⁴ A Jogi Reformbizottság (a továbbiakban JRB) tevékenységét 1945. augusztus 11-től kísérhetjük a jegyzőkönyvek alapján figyelemmel. A megmaradt jelenléti ívek tanúsága szerint azonban a bizottság már ezt megelőzően megalakult, hiszen vannak jelenléti ívek 1945. júl. 8, 18, 21, 28, valamint augusztus 4-i keltezéssel is, de hogy ezeken az üléseken milyen kérdésekről tárgyaltak, jegyzőkönyvekkel dokumentálni nem tudom.

Ebben az évben a testület tagjai voltak:

dr. Bacsó Ferenc, igazságügyminisztériumi osztályfőnök, dr. Beér János, székesfővárosi tiszti főügyész, dr. Bibó István, belügyminisztériumi főosztályvezető, dr. Bojta Béla, miniszterelnökségi államtitkár, dr. Feri Sándor, MKP KV. Jogi Osztályának vezetője, dr. Harrer Ferenc címzetes, nyilvános, rendes egyetemi tanár, dr. Kádár Miklós, ügyvéd, dr. Moór Gyula, nyilvános, rendes egyetemi tanár, dr. Pfeiffer Zoltán, igazságügyminisztériumi államtitkár, dr. Riesz István, igazságügyminiszter, dr. Szabenyi Endre, belügyminisztériumi főosztályvezető, dr. Szladits Károly (nyugalmazott) nyilvános rendes egyetemi tanár, dr. Domokos József legfőbb államügyész, dr. Sztítás Jenő belügyminisztériumi osztályvezető, valamint dr. Láng Lajos, dr. Marton János, dr. Kecő István és dr. Thury Sándor Kornél.

¹⁵ Beszámoló a Jogi Reformbizottság megalakításáról és 1945. évben kifejtett munkájáról. A Jogtudományi Közlöny Nemzetközi és reformbizottsági állandó melléklete. (Szerk: dr. Beér János, dr. Névai László, dr. Szabenyi Endre). 1–2. o. Jogtudományi Közlöny, 1946/1. A JRB iratai 1945.

¹⁶ A bizottság 1945-ben a következő kérdésekkel foglalkozott:

- a katonai bünvádi eljárás reformja
- közjogi címek adományozása

azonban a bizottság munkája szűkkörű volt, és a reformkérdések alapvető részére nem terjedt ki . . . ”¹⁷ Ez utóbbi kapcsán vetette fel a közigazgatás demokratikus átalakításának szükségességét, hangsúlyozva, hogy „a közigazgatás szervezetének reformját az előző belügyminiszter (Erdei Ferenc) is szükségesnek tartotta. A reform figyelembevételével a közigazgatási eljárás szabályait is át kell dolgozni. Jelenleg az a helyzet, hogy a közigazgatás az emberek cselekvési körét csak negatív határozza meg, de a végrehajtást valójában biztosítani nem tudja. A közigazgatási végrehajtásnak tevőleges része ugyanis hiányzik.”¹⁸ Miután pedig Szebenyi Endre felhívta a testület figyelmét arra, hogy Harrer Ferenc, Bibó István és Sztás Jenő már hozzákezdett a közigazgatási reform egyes területeinek a kidolgozásához, a bizottság úgy döntött, hogy jövő évi tevékenysége során „a közigazgatási reformmal kapcsolatban a következő kérdésekre fog kitérni:

1. a közigazgatási képesítés és minősítés,
2. a közigazgatás szervezetének átalakítása,
3. a közigazgatási eljárás modernizálása.”¹⁹

1946-ban a Jogi Reformbizottság január 26-án szerveződött újjá. A fontosabb mozzanatokat kiemelve ezt az eseményt a következőképpen örökítette meg az ülés jegyzőkönyve: „A Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács képviselőiben dr. Domokos József, dr. Riesz István dr. Bibó István és dr. Vadas György jelentek meg.

A miniszterelnök felhívására a Közigazgatási Biróság, a Magyar Nemzeti Bank és a Budapesti Főállamügyészség dr. Csorba Jánost a Közigazgatási Biróság elnökét, Kárász Arthurt a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatóját és dr. Auer György főállamügyészt delegálták.

A miniszterelnök a tudományos élet képviselői közül dr. Moór Gyula és dr. Szladits Károly professzorokat hívta be. Az elnök folytatólag javasolja, hogy a bizottság tagjai közé még dr. Harrer Ferenc és dr. Heller Erik egyetemi tanárokat, a Magyar Curia részéről a Curia elnökét, dr. Kerekes Istvánt és dr. Sztás Jenő belügyminisztériumi osztályfőnököt hívják meg.”²⁰ A bizottság elnökévé újra Riesz Istvánt, jegyzőjévé pedig ismételten Beér Jánost választják meg. Ezenkívül – mint azt a jegyzőkönyvek is mutatják – az egyes tanácskozásokon meghívott szakértőként mások is szerepeltek.

A megalakulás után Riesz István elnök a bizottságra váró legközelebbi feladatokról szól: „Az igazságügyminisztérium rövid időn belül több fontos javaslatot terjesztett a

-
- az állampolgárok vallásváltoztatásának szabályozása
  - a gyámi törvény reformja
  - a házasságkötés körében felmerült szabálytalanságok orvoslása
  - a szovjet házasságok érvényességének szabályozása
  - „az igazolási eljárások folyamán felmerült hibákkal, különböző panaszokkal és az igazolási fellebbezési eljárás során tapasztalt visszacsúszásokkal.”
  - a 200/1945. ME sz. rendelet hatálya alá eső perek illetékmentessége
  - az átértékelés (valorizáció) jogi kihatásainak vizsgálata
  - a névváltoztatás és névmagyarosítás szabályozása
  - házassági vagyoni jogi és öröklési jogi kérdések szabályozása.

¹⁷ A JRB 1945. december 15-i ülésének jegyzőkönyve (a továbbiakban: jkv-e.)

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ A JRB. 1946. január 26-i ülésének jkv-e.

nemzetgyűlés elé. Szükségesnek tartja azonban, hogy a javaslatok tárgyában a bizottság is felfogását nyilvánítsa. Az előterjesztett és az előterjesztésre váró javaslatok a következők: a köztársaság védelméről szóló törvény, a népbíróság reformja, a bűnvádi perrendtartás egyes rendelkezéseinek a módosítása (pl. a vádtanács megszüntetése), a sajtóeljárás egyszerűsítése, Károlyi Mihály rehabilitációja . . .

. . . Beér János rámutat arra, hogy a bizottság az elmúlt évben tartott utolsó ülésén már meghatározott programot tűzött maga elé. Az elfogadott munkaterv a következő:

1. a házassági vagyoni jog reformja,
2. a házasságon kívüli gyermek jogállása,
3. az állampolgári jog reformja,
4. a közigazgatási reform,
5. gazdasági kérdések, államosítás stb. jogi vonatkozásai,
6. Szebenyi Endrének a kormányrendeletekről készített bírálata.²¹

A bizottság egész évi tevékenysége mind a Riesz, mind a Beér által megfogalmazott programnál szélesebb körű volt, mivel a felsoroltakon kívül részt vett még a szövetkezeti és munkajogi reform kidolgozásában is.²²

A közigazgatási reform kérdéseinek megvitatására – amely az 1946. március 16-i megbeszéléssel vette kezdetét – a testület Bibó István javaslatára elhatározta, hogy külön ülést napot iktat munkarendjébe. Harrer Ferenc – a Polgári Demokrata párt vezető politikusa, neves közigazgatási szaktekinély – ezt annál is indokoltabbnak látta, mert attól tartott, hogy „a közigazgatás reformját a bizottság nélkül fogják megvalósítani”.²³ Ez a megnyilatkozás utalás volt a fentebb már részletezett „arányosítás”, önkormányzati választások, közalkalmazotti B-lista kérdéseinek a közigazgatást, illetve annak szükség-szerű modernizálódását is érintő pártpolitikai küzdelmekkel való összefüggéseire. Egyúttal azonban azt is sejteti – s ezt a közigazgatási reform sorsa alá is támasztja –, hogy a hatalom birtoklásával (illetve az akkori koalíciós viszonyok között a hatalomban való részesedési aránnyal) összefüggő kérdésekben a tudományos szempontok alárendelt szerepet játszottak.

Az 5000/1946. ME sz. B-lista rendelet 1946. május 19-én történt megjelenése,²⁴ valamint a koalíció pártjainak július 17-i közös nyilatkozata arról, hogy „a községi választásokat lehetőség szerint mielőbb, de mindenesetre ez év őszén”²⁵ megtartják, teszi talán érthetővé, hogy a parasztpárt miért hozta nyilvánosságra épp akkor a már említett reformtervét,²⁶ holott annak testületi bizottsági megvitatását a Jogi Reformbizottság – mint azt a dokumentumok mutatják – még korántsem fejezte be.

Erdeiék – a korabeli megnyilatkozások és dokumentumok alapján úgy tűnik – egyrészt egyetértettek a közalkalmazotti létszámcsökkentéssel, másrészt a községi választások „öncélú” szorgalmazását maguk is elvetették.²⁷ Nem választották azonban szét

²¹ Uo.

²² Beszámoló a JRB. 1946. évi munkájáról. A JRB iratai 1946.

²³ A JRB. 1946. március 16-i ülésének jkv-e.

²⁴ A magyar köztársaság kormányának 5000/1946. ME sz. rendelete az államháztartás egyensúlyának helyreállítása tárgyában. MK. 1946. 113. sz.

²⁵ A koalíciós pártok közös nyilatkozata. Szabad Nép, 1946. júl. 14.

²⁶ Ugyanezen a napon jelent meg a parasztpárti javaslat is a Szabad Szóban, ld. 12. sz. jegyzet.

²⁷ *Bibó István*: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, 1946/2. 126.

ezeket a kérdéseket, hanem úgy vélték, hogy önmagukban „a személyi változások nem képesek gyökeresen átalakítani az egész közigazgatási rendszert”,²⁸ és hangsúlyozták, hogy az önkormányzati választásokat meg kell előznie egy átfogó – a B-lista eredményeként a legkisebb közalkalmazotti létszámon végrehajtott – közigazgatási reformnak,²⁹ amihez tervezetükkel konstruktív kiindulási alapot kívántak nyújtani. A tervezet nyilvánosságra hozása tehát azt a célt szolgálta, hogy a közvéleményt felsorakoztassa a reform mögé, ezáltal a reformmal összefüggésben jelentkező önkormányzati választások ellenzőire nyomást gyakoroljon. Nem ok nélkül nyilatkozta Erdei Ferenc három nappal a tervezet nyilvánosságra hozása után, hogy „ma már a belügyminisztériumban – (melynek élén ekkor Rajk személyében kommunista politikus állott, Gy. Gy.) – mind a közigazgatási reform kidolgozása, mind az önkormányzati választójogi törvény előkészítése igen előrehaladott állapotban van”, s hogy „a reform elveinek tisztázása után napok alatt részletesen ki tudja dolgozni a kívánt tervezetet”.³⁰

A közigazgatási reform kérdése – a tervezet nyilvánosságra hozása, és mint látni fogjuk további sorsa is – szorosan összefüggött az 1946. évi koalícion belüli pártküzdelmekkel, bár a pártok közötti konfrontáció okai elsődlegesen a reform egyes „önálló politikai életet élő” részkérdései voltak.

Tisztán politikai síkon – a koalíció válságával összefüggésben – a B-lista-közigazgatási reform-önkormányzati választások kérdés csoportot a következőképpen jelentkezett: A Független Kisgazdapárt szorgalmazta az önkormányzati választások megtartását, s a koalíciós válságból való kilábalás érdekében a Baloldali Blokk is napirendre tűzte azt, illetve júliusban koalíciós nyilatkozatban már a választás idejét is közzétették. A közigazgatás gyökeres átalakításának az önkormányzati választásokkal való összehangolása azonban már nagyon is eltérő fogadtatásra talált az egyes pártoknál. A kisgazdapártnak az általánosságban hangoztatott demokratizáláson és ügyviteli egyszerűsítésen túl nem volt számottevő elképzelése, s politikai érdekei is úgy kívánták, hogy a meglévő – számára kedvező keretek esetleg kisebb korrigálásokkal éljenek tovább. Sőt azt is feltételezhetjük, hogy némileg a reformmunkálatok bizottsági előrehaladása készítette őket arra, hogy azok számukra kedvezőtlen befejezése előtt vigyék keresztül a községi választásokat, s így véglegesítsék az igazgatás kereteit. Ebből ered az önkormányzatok védelme is, ami korábbi „hagyományokra” alapozva a központi hatalommal való esetleges szembefordulás lehetőségét is magában hordozta.

Az ellenkező pólus a Nemzeti Parasztpárt volt, amely a közigazgatás szervezeti átalakítását és az önkormányzati választásokat egyaránt fontosnak tartotta, illetve a közigazgatás gyökeres megújítását az önkormányzati választások előfeltételének tekintette, mert szerinte az utóbbinak az előbbi nélküli megvalósítása a demokratikus átalakulás megtorpanását jelentette volna. Ezt az álláspontját egy átfogó, részleteiben is kidolgozott koncepcióval támasztotta alá. Megvalósításához azonban szüksége volt a Baloldali Blokk másik két pártjának egyetértésére és támogatására, mivel – s ezt az elmúlt

²⁸ Erdei Ferenc: Népi önkormányzatokat az úri vármegye helyébe. Szabad Szó, 1946. júl. 8.

²⁹ A magyar közigazgatás reformja (A Nemzeti Parasztpárt javaslata). Szabad Szó, 1946. júl. 14.; – Erdei Ferenc nyilatkozata a közigazgatási reformról. Szabad Szó, 1946. júl. 17.

³⁰ Uo.

egy év tapasztalatai már világossá tették — a demokratikus átalakulás azokon a területeken jutott a legmesszebbre, ahol e pártok egységben léptek fel.

A szociáldemokraták elvetették a parasztpárti javaslatot. Saját elképzeléseiket azonban csak a következő év elején öntötték konstruktív formába, és hozták nyilvánosságra.³¹ Addig a közigazgatással kapcsolatban elsősorban az önkormányzatok fenntartásának — a kisgazdapárttól eltérő tartalmú — hangsúlyozására, illetve a szociáldemokrata pozíciók B-lista utáni apparátusban való megőrzésére fordítottak gondot.

A kommunista párt eleinte főleg a kulcspozíciók megszerzésével, illetve a közigazgatási apparátus bizonyos mértékű kicserélésével látta biztosítva a közigazgatás demokratizálását. Ezt az álláspontot csak az igazolások, illetve a B-lista nem a várt eredménnyel történő lezárulása után módosítják, amikor azonban más belpolitikai események háttérbe szorítják egy kommunista reform kimunkálását. A nagyfokú regionális autonómiára és a központi igazgatás decentralizálására épülő parasztpárti tervezet azonban éppúgy elfogadhatatlan volt a politikai és gazdasági célkitűzései megvalósítása érdekében az igazgatás centralizálását igénylő kommunista párt számára, mint a pártra nézve várhatóan kedvezőtlen kimenetelű önkormányzati választások megtartása. Így az önkormányzati választások közigazgatási reformot feltételező parasztpárti javaslata abból a taktikai megfontolásból található egyetértésre a kommunista pártban, hogy ezáltal — koalíciós megegyezéssel is megerősítve — sikerült mindkét kérdés kidolgozását és időzítését a kommunista irányítás alatt álló belügyminisztérium hatáskörébe vonni.

A belpolitikai párharcok szférájában így az eredeti „függvény” sorrendje megfordult, azaz a kérdés egyre inkább úgy vetődött fel, hogy megvalósítható-e a közigazgatási reform, ha a pártok nem jutnak közös nevezőre az önkormányzati választások kérdésében, s nem úgy — ahogy eredetileg —, amikor az volt a közelítés alapja, hogy az önkormányzati választásokat nem lehet megtartani gyökeres közigazgatási reform nélkül.

Ezek a történeti irodalomból jól ismert, koalíción belüli pártküzdelmek hatással voltak — a testületben Erdei Ferenc és Bibó István által képviselt — parasztpárti tervezet reformbizottsági munkálatainak sorsára is. A bizottság június 27-i üléséről készült jegyzőkönyv szerint a Baloldali Blokk a közigazgatási reformot időszerűnek tartja ugyan, de — mint azt Beér János Budapest kommunista párti tiszti főügyésze megfogalmazta — „a reform kidolgozására egy ezzel a feladattal megbízott különleges bizottságot kellene életre hívni”.³² A parasztpárti tervezet nyilvánosságra hozását követően azonban, mint azt az augusztus 29-i — alábbiakban következő — jegyzőkönyv tanúsítja, Vida Ferenc az MKP egyik vezető jogi szakembere a B-lista miniszteri biztosa, a belügyminisztérium képviselőjeként megjelent a Jogi Reformbizottság ülésén, és ott az eddigi munkálatoktól eltérő, a központi hatalmat erősítő centralizált reformterv kidolgozását igényelte.³³

Vida Ferenc fentebbi megnyilatkozása, továbbá hogy rögtön ezután megszűnt a Jogi Reformbizottságnak a közigazgatási reformmal foglalkozó tevékenysége, valamint

³¹ Közigazgatásunk újjáalakítása

A község 1947/2.

A járás uo. 1947/3.

A város uo. 1947/4.

A kerületek uo. 1947/6.

³² A JRB. jún. 27-i ülésének jkv-e.

³³ Ld. VI. sz. iratot. A JRB. 1946. aug. 29-i ülésének jkv-e.

Bibó Istvánnak, a javaslat egyik kidolgozójának ezidőbeni elkerülése a belügyminisztérium közigazgatási főosztálya éléről, együttesen arra engednek következtetni, hogy a kommunista párt, mely a továbbiakban a belügyminisztériumon keresztül ezt a kérdést a kezében tartotta, nem tette magáévá a parasztpárt álláspontját, s hogy a részben polgári jogtudósokból álló testületet nem tartotta megfelelőnek a reform előkészítésére.

Az 1946. augusztus 29-i üléssel a Jogi Reformbizottságnak a közigazgatási reformra vonatkozó „érdemi” és összességében eredménytelen tevékenysége befejeződött. A továbbiakban 1946 decemberéből,³⁴ 1947 februárjából,³⁵ sőt még 1948 márciusából³⁶ is található ugyan olyan testületi állásfoglalás, bizottsági jegyzőkönyv, feljegyzés, mely ismételtelen e megoldatlan kérdésre kívánja irányítani a figyelmet, de ezek éppúgy nem hoznak eredményt, mint az 1947 tavaszán a Jogi Reformbizottságtól függetlenül a belügyminisztérium szervezésében e tárgyról folytatott pártközi megbeszélések.³⁷

Az Erdei Ferenc és Bibó István által kidolgozott reformjavaslat megvalósításának nem kedvezett, hogy a közigazgatás területén a koalíció jobb- és baloldala egyaránt saját hatalmi pozícióinak a megerősítésére törekedett, egyfelől az önkormányzati választásokat és az „arányosítást”, másfelől a közigazgatási apparátusnak a megtisztítását szorgalmazva. A tervezetet mind a kisgazda-, mind a kommunista párt – különböző megfontolásból bár, de – elutasította. A közigazgatási reform koalíciós alapon történő rendezési kísérleteinek sorozatos kudarca azt mutatta, hogy a kérdés a hatalmi képlet egyértelművé válásától, azaz a pártharcok végső kimenetelétől függött. Emellett 1946 második felétől, az akkori gazdaságpolitikai feladatok (pénzügyi stabilizáció, államosítási törekvések, a tervgazdálkodás előkészítése), majd az 1947-es politikai események háttérbe szorították a

³⁴ Ld. VII. és VIII. sz. iratokat. Beszámoló a Jogi Reformbizottság 1946. évben kifejtett munkásságáról; „Közigazgatási reform” c. fejezet, valamint a „Miniszterelnök úr” című 1946 decemberéből származó levél, JRB iratai. 1946.

³⁵ Idézet a JRB 1947. febr. 24-i ülésének jkv-éből: „Harrer Ferenc kiemeli, hogy a bizottság gazdag munkatervébe a közigazgatási reform megvalósítása nem illeszthető be. Márpedig szomorúan kell megállapítani azt, hogy a teljesíthetetlen kötelezettségek és érvényesíthetetlen jogok világában élünk. Ha ebbe a bizottságba nem is lehetne a reformot tárgysorozatra bízni, akkor külön bizottságot kellene ebből a célból életrehívni. Az egyik sajtóközleményből az tűnik ki, mintha a Gazdasági Főtanács is foglalkozna a kérdéssel. Állást kell foglalnia a jogi reformbizottságnak, hogy akar-e foglalkozni a közigazgatási reform kérdésével, vagy ezzel kapcsolatos álláspontját röviden összefoglalni és a kormány tudomására hozni kívánja-e, vagy pedig ezzel a kérdéssel szemben érdektelennek nyilvánítja-e magát.

Bojta Béla rámutat arra, hogy a Gazdasági Főtanács nem a közigazgatás átfogó reformjával foglalkozik, hanem csak az igazgatás racionalizálása és a közönség jobb tájékoztatása érdekében ügyviteli módosításokat dolgozott ki.

A Belügyminisztérium és a két munkáspárt ezzel szemben részletesen tanulmányozza a közigazgatás reformjának nagy kérdését. A bizottságnak meg kellene állapítania, hogy a minisztérium, illetőleg a pártok munkája mennyire és milyen irányban halad, és ennek megfelelően kellene dönteni további állásfoglalása tekintetében.

Beér János csatlakozik a Bojta Béla felszólalásához és vállalja, hogy a munka állása tekintetében a Magyar Kommunista Párttól a szükséges felvilágosításokat megszerzi, valamint megállapítja, hogy nem működik-e a kérdés tanulmányozására a jogi reformbizottságnál illetékesebb szerv vagy testület.”

³⁶ Harrer Ferencnek a Jogi Reformbizottság felkérésére készített feljegyzése a megvalósításra váró legsürgősebb reformokról, 1948. márc. 30-án. Ld. Beér Jánosnak a közigazgatási reformra vonatkozó fennmaradt iratait az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében.

³⁷ Ld. erről: *Beér János*: i. m. 119–121.

közigazgatás szervezetének megújítását, annak ellenére, hogy az igazgatás régi formában való továbbéltetése éppen hogy nehezítette az újjáépítést.

A közigazgatás megreformálására irányuló munkálatok a fordulat évét követően az új alkotmány kidolgozásával összefüggésben kapnak majd újabb lendületet, aminek eredményeként a „szovjet államigazgatási minták felhasználásával”³⁸ került sor a tanácsrendszer kidolgozására és bevezetésére 1950-ben.³⁹

A Jogi Reformbizottságok 1946. évi közigazgatási reformmal kapcsolatos – itt közölt – dokumentumait három részre oszthatjuk:⁴⁰

- a) A közigazgatási reform alaptételeinek megfogalmazása. II. sz. irat,
- b) A közigazgatás szervezeti reformját tárgyaló iratok. I. III. IV. V. VI. sz. irat,
- c) A Jogi Reformbizottság közigazgatási reformmal kapcsolatos iratai a testület ezirányú munkálatainak megszakadása után. VII. VIII. sz. irat.

I.

*A közigazgatási reform kidolgozásának fő kérdései, és a bizottság ezzel kapcsolatos teendői.*⁴¹

A közigazgatási reform kérdései négy nagy problémakörre tagolódnak: 1. a közigazgatást ellátó személyek kérdéseire, 2. a közigazgatás szervezeti kérdéseire, 3. a közigazgatási eljárás kérdéseire és 4. a közigazgatási jogvédelem kérdéseire.

1. A közigazgatás személyi kérdéseinek csoportján belül a fontosabb kérdések:

- a) a demokratikus felfrissítés kérdése,
- b) az elmúlt rendszerek maradványaitól való megtisztítás kérdése,
- c) a pénzügyi és racionalizálási okokból szükséges létszámcsökkentés keresztülvitele,
- d) az új és kezdő tisztviselők kiválasztásával, versenyvizsgákkal kapcsolatos kérdések,
- e) a képesítetlen tisztviselők és tisztviselőjelöltek tanfolyamai,
- f) a tisztviselők továbbképzése,
- g) a tisztviselők minősítése,
- h) a tisztviselői státusz tagozódása szakok és fizetési osztályok szerint,
- i) a tisztviselői előmenetel kérdése stb. stb.

³⁸ *Erdei Ferenc*: Szakszerűség és demokrácia. Társadalmi Szemle, 1967/5. sz. 6.

³⁹ *Beér*: i. m. 126–166.

⁴⁰ A bizottságnak a közigazgatási reformmal kapcsolatos tevékenységéről fennmaradt dokumentumait jelen közlemény terjedelmi lehetőségei között teljességében nem tudjuk közreadni. Igyekeztünk azonban a legfontosabb kérdésekről és minden fennmaradt irattípusból (előterjesztés, bizottsági állásfoglalás, jegyzőkönyv stb.) a legjellemzőbbeket úgy összeválogatni, hogy az reprezentálja a testület ezirányú tevékenységét. Miután dokumentumszerű közlésétől el kell tekintenünk, itt említjük meg, hogy a testület a szoros értelemben vett szervezeti reform tárgyalását megelőzően – a Szakszervezeti Tanács képviselőjében jelenlevő Vadas György előterjesztése alapján – áttekintette azokat a témaköröket, amelyekkel a munka során foglalkozniuk kell. E kérdésekről a 7. sz. dokumentum első részében olvashatunk részletesebben.

⁴¹ (A JRB. iratai.) Háromoldalas 1946. febr. 16-i dátummal és aláírással ellátott gépirat. Az eredeti dokumentumnak címe nincs, azt az érthetőség kedvéért adtuk neki.

2. A közigazgatás *szervezési* kérdései között a fontosabbak:
- a) a miniszteriális hatáskör csökkentése,
  - b) a központi igazgatás decentralizálása,
  - c) a főispáni és vármegyei rendszer reformja,
  - d) a közigazgatás területi beosztásának kérdése,
  - e) az önkormányzat egységeinek kérdése,
  - f) az önkormányzati háztartások és az önkormányzatok pénzügyi önállóságának kérdése,
  - g) a városok és városkörnyéki községek kérdése,
  - h) Nagybudapest kérdése,
  - i) a fórum-rendszer szervezési vonatkozásai,
  - j) az elsőfokú közigazgatási hatáskörök elosztásának kérdése,
  - k) a községi önkormányzat és szervezet reformja,
  - l) körjegyzőségek, kisközségek reformja, a helység közigazgatási típusának bevezetése stb.
3. A közigazgatási *eljárás* reformjának főbb kérdései:
- a) közigazgatási jogorvoslati rendszer és fórumrendszer reformja,
  - b) a közigazgatási írásbeliség csökkentése és a közvetlenség növelése,
  - c) a közigazgatási ügykezelés és iratkezelés egyszerűsítése,
  - d) a közigazgatási aktusokért való személyes felelősség növelése stb.
4. A közigazgatási *jogvédelem* főbb kérdései:
- a) a közigazgatási bírászkodás alapelveinek reformja,
  - b) a közigazgatási bírászkodásnak a rendes bírászkodáshoz való viszonya és a hatásköri összeütközésekkel kapcsolatos eljárás reformja,
  - c) az alsóbbfokú közigazgatási bírászkodás bevezetése,
  - d) az állam, a helyhatósági közületek és a tisztviselők felelősségének összefüggése, szabályozása stb.

Mindezek közül a kérdések közül a legégetőbbek:

1. a közigazgatás demokratikus felfrissítésére és a létszámcsökkentésre vonatkozó organikus tervek elkészítése, 2. a közigazgatás területi reformja, kapcsolatban a főispáni és vármegyei rendszer reformjával, az önkormányzati rendszer reformjával, Nagy-Budapest megvalósításával, a központi igazgatás hatáskörének a csökkentésével, a minisztériumok decentralizálásával, a községi szervezet reformjával, és a fórum-rendszer reformjával, 3. a közigazgatási eljárásnak a feleket érintő részében való egyszerűsítése.

Még ez a néhány válogatott kérdés sem szorítható be abba a menetrendbe, amit a Jogi Reformbizottság eddigi munkájában követett, és nincs értelme külön bizottság vagy külön albizottság felállításának, minthogy az személyileg egészben alig különbözne a Jogi Reformbizottság jelenlegi összetételétől. Sokkal célravezetőbbnek látszik, ha a Jogi Reformbizottság a közigazgatási reformmal kapcsolatos problémák megvitatására az eddigi hetenkinti összejöveteli időn kívül egy másik hetenkinti összejöveteli időt határozna meg, amely a jogi reformok tárgyalásával párhuzamosan tárgyalná a közigazgatási reform alapkérdéseit, és az e tárgyban készült tervezeteket. A Jogi Reformbizottságnak ilyen módon állandósult teljes ülése adná ki az egyes megbízásokat, vagy küldene ki kisebb munkabizottságokat; egyelőre elég volna egyet-egyet a fenti 1–3. alatti kérdések tárgyalására, s külön egyet Nagy-Budapest és a főváros kérdései számára kiküldeni. Ennek során

természetszerűen szükség lesz az egyes kérdésekkel kapcsolatban külön szakértők bevonására. Így már előre megemlítem, hogy a közigazgatás demokratikus felfrissítésének, a közigazgatás területreformjának, a főispáni és vármegyei rendszer reformjának és a városkörnyéki kisközségek szervezésének kérdésével kapcsolatban javasolni fogjuk *dr. Erdei Ferenc* v. miniszter bevonását, a közigazgatás szervezeti reformjával, az önkormányzatok háztartási kérdéseivel és a közügyi szervezet reformjával kapcsolatban *dr. Sótónyi Gábor* min. tanácsosnak, a belügyminisztérium törvényelőkészítési osztálya helyettes vezetőjének a bevonását, a létszámcsoökkentés és a státuskérdésekkel kapcsolatban szükséges lesz a pénzügy részéről egy szakértő bevonása, a tisztviselők kiválasztásával és a versenyvizsgákkal kapcsolatos kérdésekben javasolni fogjuk *dr. Karcsey Sándornak*, a belügyminisztérium közszolgálati és tanulmányi csoportja vezetőjének bevonását, a területi kérdésekkel kapcsolatban *dr. Némethy Arturnak*, a belügyminisztérium közigazgatási és szervezési osztálya vezetőjének bevonását, Nagy-Budapest kérdésével kapcsolatban a főváros valamely igazgatási és szervezési szakértőjének bevonását, a közigazgatási eljárás reformjával kapcsolatban *dr. Mártonffy Károly* egyetemi r. tanár bevonását, a közigazgatási bíráskodással kapcsolatban *dr. Egyed István* ny. r. tanár bevonását, az állam és a közületek jogi felelősségének kérdésében *dr. Sárffy Andor* egyetemi ny. r. tanár bevonását, valamint a szükségeshez képest további szakértők bevonását.

E szakértők közül egyesekkel szükségesnek látszik a Jogi Reformbizottságot állandó jelleggel kiegészíteni. A magam részéről ezúttal e vonatkozásban egy személyt hozok javaslatba: *dr. Erdei Ferencet*, kinek a közigazgatás és az önkormányzat területi reformjával kapcsolatos elgondolásait és javaslatait megvitatni a közigazgatási reformmal kapcsolatos munka egyik legelső feladatának tekintem. További állandó, vagy ad hoc szakértők bevonására természetesen akár most, akár az egyes kérdések tárgyalásával kapcsolatban megvan a lehetőség. Mai ülésünkön kívánatos volna dönteni:

- a) a hetenkinti külön összejövetelel idő felől,
- b) a közigazgatási munkamenetbe állandóan bevonandó szakértők felől, s esetleg
- c) a felállítandó munkabizottságok felől is.

Budapest, 1946. február 16.

dr. Bibó István

a Jogi Reformbizottság tagja

II.

A jogi reformbizottság közigazgatási reform alapelveiként az alábbiakat állapítja meg.^{4 2}

1. A közigazgatás közfeladatoknak közhatalmi szervekkel végzése. A közigazgatás felőlel jogalkotást és bíráskodást is. A közhatalmi szervek a közfeladatokat általában közhatalommal – a köz és az alattvaló fölé –, ill. alárendeltségi viszonyában oldják meg,

^{4 2} (A JRB. iratai 1946.) Egyoldalas dátum és aláírás nélküli gépirat. E kérdésről Harrer Ferenc „A gyökeres közigazgatási reform alaptételei” címmel készítette el az előterjesztést, mely egyrészt az itt megfogalmazott tételeket fekteti le, másrészt felveti, de a testületi állásfoglalást már mellőzi olyan kérdésekben, mint pl. lehessen-e a helyi közület szerve közvetlen állami szerv is, vagy, hogy „a közigazgatási hatóság – határozatát illetően – hatóságnak, félnek, vagy mindkettőnek tekinthető-e”. Nem szerepel az előterjesztésben a 6. pont, amely a tervezet vitája kapcsán került felvételre, ill. megfogalmazásra. A bizottság az 1946. máj. 2-i ülésén tárgyalta Harrer előterjesztését, s fogalmazta meg állásfoglalását a közölt formában.

részben kötelezetten, részben azokat vállalva. A közhatalmi szervek feladatokat magánjogi formában is végeznek, viszont magánosok feladataikhoz – szükségleteik kielégítéséhez – közhatalmat is kapnak rendelkezésre.

2. A közigazgatást az állam saját szervei vagy helyi és egyéb közületek, vagy az egyes állampolgárok útján végzi. A helyi közület szerve közvetlen állami szerv ne legyen.

3. A helyi közületek közjogi és magánjogi személyek, amelyek törvénnyel vagy más jogszabállyal reájuk ruházott jogokat gyakorolják és területükön a hatáskörükbe utalt ügyeknek hatóságai. Egyéb közületeknek magánjogi személyiségük csak úgy van, ha a törvény őket vele felruhazza. Az ún. politikai hatáskör a helyi közületeknek közjogi személyiségében bennfoglaltnak tekinthető, hogy kifejezetten fenntartandó-e, az egyelőre függőben tartott kérdés.

4. A helyi közületek a területek körébe eső minden közügyben, amely kifejezetten jogalkotó hatáskörükbe van utalva, továbbá, amelyik törvénnyel vagy rendelettel szabályozva, vagy ilyen, vagy másnemű szabályozásnak fenntartva nincs, jogszabályt – szabályrendeletet – alkothatnak. A helyi közületek mindazokat a feladatokat elláthatják, amelyeket az állam, vagy náluk magasabb rendű helyi közület nem vállalt magára; kötelezően közfeladattal csak törvénnyel terhelhetők meg, amelyben a fedezeti kérdést is meg kell oldani. Bírói hatáskört helyi közületeknek csak törvény adhat.

5. A közigazgatósági hatóság – határozatát illetően – csupán hatóságnak és nem egyben félnek is tekintendő. Ez nem zárja ki, hogy közigazgatási határozatokkal szemben ne lehessen bírói jogvédelem. A közhatalmi szervek a közületeket megillető magánjogkört és közfeladatoknak magánjogkörben ellátását közigazgatási jogorvoslatok kizárásával végezzék. A közületek a magánjogkör gyakorlásánál is a magasabb rendű közületek általános vagyoni jogi felügyeletének – nagyobb jelentőségű ügyekben a jóváhagyásnak – alá legyenek vetve és a magánjogkört gyakorló hivatali szervek fejelemi felelősséggel tartozzanak.

6. A közigazgatás legfőbb szerve a minisztérium. Feladata a kormány politikájának érvényesítése és a közigazgatás eredményességének a szervek ésszerű kialakításával és működésük összhangjának megteremtésével biztosítása; ezenkívül azoknak az ügyeknek az intézése, amelyeket törvény vagy kormányrendelet a minisztertanácsnak mint testületi hatóságnak hatáskörébe utal. A minisztérium a miniszterelnök és a miniszterek, akik, amennyiben tárcájuk van, ennek körében rendeletalkotási joggal felruházott közigazgatási főhatóságok.

III.

A magyar közigazgatás történeti háttere^{4 3}

1. A magyar közigazgatás szervezeti betegségeivel és hiányaival már számos gondolatmenet foglalkozott, s ezek a legkülönbözőbb javaslatokat vetették fel: közigazgatási vezérkar létesítését, minisztériumok decentralizálását, a kis vármegyéknek nagyobb vár-

^{4 3}(A JRB. iratai 1946.) 19 oldalas, dátum és aláírás nélküli gépirat. Készítője, mint az a testületi ülésekről készült jegyzőkönyvekből kiderül, Bibó István. A dokumentum 1946 február-márciusában készült, de tárgyalását a következő dokumentummal együtt csak – a már leírt kérdések megbeszélését követően – máj. 16-án kezdték meg. A bizottság a továbbiakban május 23-i, jún. 6-i, 27-i ülésén tárgyalta a közigazgatási szervezeti reformjának kérdését, ekkor készült az addigi tárgyalásokat összegezendő – következő – dokumentum.

megyékké való egyesítését, a mammut Pest vármegye kettéválasztását, a járások megszüntetését stb. stb. Mindezek a javaslatok a közigazgatás technikai szükségleteinek többé-kevésbé helyes felismeréséből származtak. Azonban nem hatoltak le azokig az alapvető organikus okokig, amelyek a magyar közigazgatást végsőleg kuszává és eredménytelenné teszik. Előljáróban ezeket kell röviden áttekintenünk.

Egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis; ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez legtökéletesebben a közönség öngazgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező végtel: a merőben idegen igazgatás, ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg, célmegvalósításra irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégíthetlensége károsan visszahatna az uralmi szerkezet céljainak és érdekeinek a keresztülvitelére. Minden igazgatás e között a két végtel között foglal helyet és annál jobb, minél jobban meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségletek mellett az öngazgatás ideálját.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a magyar közigazgatást, akkor előljáróban rá kell mutatnunk, hogy ez az igazgatás történetileg három alkotóelemből tevődött össze. Közülük kettő olyan hatalmi szerkezetet képviselt, mely az érdekelt lakosságra kívülről és idegenül telepedett rá, s ez az idegenség mind a mai napig nem tudott feloldódni.

A magyar közigazgatás egyik történeti előzménye a vármegyei nemesi igazgatás. Ez az igazgatás eredetileg a nemesség öngazgatása volt. S abban a részében, amelyben ez is maradt, az önkormányzatnak és a szabadságnak jelentős vívmányait tudta megvalósítani. Ez a nemesi igazgatás azonban nemcsak a nemesség öngazgatása volt, hanem egyúttal igen keményen rételepedett az egész magyar népre, közelebbről az egész jobbágságra, a különféle mezővárosokra és általában mindazokra a rétegekre, melyek a szabad királyi város öngazgatásának a bástyáin kívül maradtak. Ezeknek a rétegeknek a számára pedig a nemesi igazgatás egy idegen, merőben uralmi, rideg célmegvalósítás jegyében folyó igazgatási módszert jelentett. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ügyintézés ott és azokon a pontokon, ahol azt a nemesi érdek mindenképpen a nemesség hatalmi helyzetének a fenntartása és biztosítása kívánta, gyors volt, közvetlen, gyakorlati, eredményes és kíméletlen, egyébként azonban ott, ahol saját céljai nem voltak érintve, az ügyintézés technikája, nyelvezete, irat- és emberkezelési módszerei függetlenek, idegenek és közönyösek voltak az érintett és érdekelt lakosság szükségleteitől és beidegződéseitől, vagyis hosszadalmasak, bürokratikusak, latinosak és áttekinthetetlenek voltak. Ez az egész nemesi igazgatás a XIX. század második felében, amikor a nemesség elszegényedett, betódult a hivatalokba, megszűnt egy sajátos közéletet élő társadalmi rend öngazgatása lenni, s ettől kezdve értéke, vagy értéktelensége kizárólag azon dőlt el, hogy hogyan tudja megvalósítani másik feladatát, a nép igazgatását. Ezzel a mértékkel mérve a megyei igazgatás teljes mértékben csődött mondott, mert teljességgel megtartotta a régi nemesi igazgatásnak a néppel szemben felvett arcát, hatalmi kérdésekben gyorsaság, céltudatosság és eredményes kíméletlenség jellemezték, viszont az igazgatás technikai részében továbbra is az élettől való idegenség és bürokratikus lassúság. Minthogy a nemesi rendnek el-

vesztvén vagyoni háttérét, külön igazgatás apparátusra szüksége többé nem volt, a vármegye önkormányzati élete, elesvén mögüle a vagyoniilag független nemesi osztály eleven érdekközössége és közvéleménye, mind élettelenebb lett, s mind teljesebb mértékben érdektelenségbe fulladt. A nép vármegyéjévé lenni nem tudott egyrészt azért, mert ragaszkodott a maga rátelepült, uralmi beidegződéséhez, másrészt azért, mert a vármegye, mint területi egység, teljességgel nem volt alkalmas nagyobb tömegek önkormányzatának a megvalósítására. Annak a párszáz vagy párezer nemesi családnak a számára, amelynek régen az igazgatását jelentette, a megyeszékhely eleven és valóságos központ volt. Ezzel szemben a nép nagy tömegei számára a megyeszékhely egy távoli és idegen hely volt, mert az ő számukra az igazi egység a járási székhely volt, pontosabban az a legközelebbi nagyobb város vagy község, ahová piacra jártak, gyermekeiket iskoláztatták stb. Mindennek eredményeképpen kialakult az a helyzet, hogy szakemberek körében a legnagyobb ellenérzés alakult ki a vidéki területi önkormányzattal szemben, és a területi önkormányzat megszüntetésére irányuló javaslatok teljességgel meggyőző alátámasztást kaptak a vármegyei önkormányzat közismert életteleniségében. A vármegyei gyűlések tárgysorozata kezdődött pl. a főjegyző működési pótlékával és végződött az útkaparó özvegyének kegydíjával, a kettő között kizárólag személyi ügyekkel foglalkozott, és semmi jelét nem mutatta annak, hogy a vármegye mögött élne egy eleven közösségnek az eleven önkormányzata, mely nemcsak alispánon veszekszik, bizottságot választ és nyugdíjaz, hanem közéletet él, közös vállalkozásokba kezd, intézményeket alakít, és a vármegye gazdasági és egyéb irányú életét az érdekeltség teljes közelségével kíséri figyelemmel. Köztudomású volt, hogy a vármegye évenként kétszer tart közgyűlést, míg a városok néha havonta többször is közgyűlést tartottak. Kezemben van egy vármegye demokratikus, baloldali alispánjának a felterjesztése, mely arra a kérdésre, hogy milyen intézkedésekkel lehetne a vármegyei ügyintéztést racionalizálni és eredményessé tenni, tíz oldalon keresztül tett javaslatot arra nézve, hogy mi minden hatáskört kellene még elvenni a vármegyétől avégből, hogy az még a mainál is inkább átalakulhasson merő tisztviselő-választó apparátussá.

A vármegyei igazgatásból nőtt ki s ennek ügyintézési módját örökölte a helytartó-tanács, bizonyos részben a kancellária, s ezekből alakult át közvetlenül az 1848., majd 1867. évi minisztériumok nagy része. Innen öröklődött át az a gondolat is, hogy a hivatal nem konkrét szolgálat, hanem bizonyos, társadalmilag egyenrangú közös érintkezési modorral bíró emberek összessége, melyek ugyan dolgoznak is, azonban rangjukat és főleg rangsorukat munkájuk legfeljebb befolyásolja néha, de nem határozza meg.

A másik idegen szerkezet, mely Magyarország közigazgatási életére rátelepedett, a Habsburg-birodalom igazgatási szerkezete. A Habsburg-birodalom igazgatási szervezetének két célja volt Magyarországon: adót szedni és hadsereget fönntartani. A pénzügyi igazgatás alapjait már I. Ferdinánd lerakta (a pozsonyi és szepesi kamarák megalapításával), a hadügyi igazgatás lassabban fejlődött ki. Ez a fajta igazgatás még a nemesi vármegyei igazgatásnál is ridegebben idegen volt, és nem az igazgatottak valóságos közösségére, hanem bizonyos előre meghatározott célok jegyében mutatkozó rideg eredményességre volt beállítva. Mai honvédelmi és pénzügyi igazgatásunk egyenes és legitim leszármazója ezeknek az igazgatási apparátusoknak, mert hiszen 1848-ban és 1867-ben a pénzügyi kamara alakult át egész egyszerűen pénzügyminisztériummá, és 1920-ban a közös hadsereg hadtestparancsnokságai alakultak át magyar hadügyi igazgatási egységekké. Nem véletlen,

hogy ez a kétfajta igazgatás az, amelyik mind nyelvezetében, mind eljárás módjában mind a mai napig a legkétségteljesebb és helyenként a komikum határát súroló módon idegen maradt a magyarságtól, és az az absztrakt és minden emberi közelségből kivetkőzött hangulati értelem, mely az „adóalany” és az „állításköteles egyén” kifejezésekhez tapad, ma is világosan magán viseli egy olyan igazgatás szellemét, mely az érdekelt tömegeket merőben az igazgatás szenvedő alanyainak, úgy is mondhatnánk, tárgyainak tekinti, melyek egy perccel sem érdeklik tovább, amint velük kapcsolatos céljait elérte.

A magyar igazgatás harmadik, mennyiségben és erőben leggyengébb összetevője volt csak olyan, mely valóságos és eleven öngazgatáson és eleven érdekközösségek belső erején épült fel s azokat kiszolgálni akaró eredményességet tudott megvalósítani. Ez az igazgatás a magyar városok igazgatása volt, akár alföldi, magyar városok, akár nyugat-európai típusú német–magyar városok voltak ezek. Ez volt az egyetlen terület, ahol az igazgatást egy működő önkormányzat és egy valósággal élő és ellenőrző közösség szükségletei határozták meg. Ez a fajta igazgatás országos viszonylatban leginkább műszaki igazgatásunkban öröklődött át, mely a városok mérnöki hivatalainak az igazgatási gyakorlatát őrzi, valamint még néhány más szakágban.

2. A magyar közigazgatás szervezeti elégtelenségének fő eleme, a kulcspozíciók anonimitása és felelőtlensége

Ha fenti felismerések jegyében ma a magyar igazgatás jellemző vonásait át akarjuk tekinteni, akkor felülről lefelé haladva az első amelynek meg kell hökkentenie bennünket, a minisztériumok hallatlan túlméretezettsége és teljes áttekinthetetlensége. Egy átlagos magyar minisztériumban a fogalmazók száma 130 és 250 között mozog, és nemcsak a gyanútlan szemlélő, de a benti dolgokkal ismerős ember sincs mindig pontosan tisztában azzal, hogy e közül a kb. 200 ember közül hány foglal el döntő kulcspozíciót és hány végez kisszerű, esetleg blankettáris adminisztrációt. Nem is lehet azt megállapítani, mert hiszen mindnyájan egyformán fogalmazók és egy egészen tizedrangú, kifelé láthatatlan belső intézkedéssel dől el, hogy melyik [végez] fontos vezetőmunkát és melyik merő bürokratikus iratkezelést. A közigazgatás legdöntőbb tényezője, az érdemi referálás és döntő ügyintézés kulcspozíciói, melyek tágabb körűek a látható ügyosztályfőnököknél, de jóval szűkebbek az ún. fogalmazói kar körénél, a magyar központi igazgatásban teljességgel el vannak dugva és szét vannak szórva. A feleknek az az érzésük, hogy minden minisztérium egy labirintus, ahol egy ugyanazon ügynek három aspektusa lehetőleg kilencfelé van felosztva és végsőleg senki nem felel semmiért. De ugyanez az érzése a belső politikai és szakszerű vezetőknek is, a minisztérium úgy jelenik meg, mint egy végeláthatatlan ingovány, ahol alapvető tervek, fontos de alkalmi szempontok, hivatali személyi kérdések és merő privát ügyek úsznak egy rakáson anélkül, hogy úrrá lehetne rajtuk lenni.

A vármegyénél, bár egészen más szervezeti okokból, szintén az a helyzet, hogy a kulcspozíció megfoghatatlanná válik. A vármegyei vezető tisztviselők kulcspozíciói nem láthatatlanok, hanem – legalábbis felülről nézve – nagyon is láthatók. Alulról nézve azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Az általános elsőfokú hatóság, amelyiknek intézkedései az emberek mindennapi életét a legjobban érintik, amely területileg is a leginkább

van ahhoz közel, hogy az emberek számára elérhető legyen, nem a vármegye, hanem a *járá*s. Ez gyakorlatilag odavezet, hogy az emberek minden panaszra és minden vágya a *járá*s*át* igazgatáshoz kapcsolódik, egy olyan igazgatáshoz, mely első fokon dönt ugyan, de nem tud a bajok gyökeréhez nyúlni, végsőleg nem tehet semmiről, mert nincs sem költségvetés, sem önkormányzati testülete. Mindez megvan a vármegyénél, amely az emberek helyi érdekközösségeitől már túlságosan nagy magasságban trónol ahhoz, hogy a lakosság közvetlen panaszaival és bajaival el lehessen érni.

Végül folytatódik a kulcspozíciónak ez az elfedezése le egészen a községig. Itt a jegyző és a bíró viszonya van hamisan megfogalmazva. Míg ugyanis 1886-ig a bírót valójában a nép választotta, addig 1886 óta gyakorlatilag a főszolgabíró jelölési joga olyan irányban destruálta az egész községi önkormányzatot, hogy a bíróból egy merő látszathatalom lett, és nemcsak a hivatalvezetés és iratkezelés, de a községi élet minden vonatkozásában a jegyző [vált] valóságos döntő fórummá. Ketten alkották az előjáróságot, melyben a bíró nem állott helyt az intézkedésekért, mert a bírói állásnak egyáltalán nem volt tekintélye; a jegyző pedig szintén nem állott helyt, mert hiszen ő csak iratkészítő, szaktanácsadó és irodavezető.

A magyar közigazgatás szervezeti betegségének központi jelenségét a kulcspozíciók szétkenésével és láthatatlanná tételében lehet megtalálni. Ez pedig logikus következménye egy olyanfajta igazgatásnak, mely mögött sehol sem állanak eleven közösségi közélet, eleven érdekközösségek ellenőrzése és eleven igazgatási közösségnek minden tagjuk által ismert és helyeselt igazgatási gyakorlata. A magyar közigazgatás túlnyomó részben rátelepült rideg célmegvalósításait szolgálták és az egész apparátusban a hangsúly az apparátusban elhelyezett társadalmi réteg fennmaradásán, nem pedig egy adott közösség által feladott és ellenőrzött igazgatási feladatok megoldásán volt. Ezért nem lehetett és ezért nem kellett a kulcspozíciókat kiemelni; a kulcspozíciók kiemelése az apparátus áttekinthetőségét és eredményességét jelentette volna. Ezzel szemben a társadalmi presztizs fenntartása éppen ellenkezőleg a kulcspozíciók elkenését és az igazgatásban bármi címen résztvevő úriembereknek az azonos értékelését kívánta meg. Lényegesen több helyet vett igénybe, mint amennyi valóságos irányító közigazgatási feladat volt, tehát ez is azt jelentette, hogy a fogalmazói kar óriási tömegéből ne emeljünk ki semmiféle magas ügyintézői kart s ne üssük át a hivatali „una eademque nobilitas” elvét.

Az egyedüli hely, ahol az igazgatásnak reális kapcsolata van az étellel és az érdekeltek közönségével, a legújabb korban éppúgy, mint régen, a városi igazgatás, valamint a műszaki igazgatás bizonyos területei.

Azt kell tehát mondanunk, hogy a magyar közigazgatás csaknem teljes mozdulatlan-ságban érzi azokat az igazgatási helyzeteket, melyek történetileg – egyáltalán nem kívánatos módon – elég régi időpontban itt kialakultak. Ez a teljes megmerevedése egészségtelen igazgatási hagyományoknak távolról sem tulajdonítható egyszerűen az idegen uralmi helyzetek tényének vagy idegen eredetű tisztviselőknek, mert szerte Európában számos helyen van olyan igazgatás, mely igen brutális hódításokból nőtt ki, és mégis a fejlődés folyamán az eredeti helyzeteket fel tudta oldani. Hogy ez Magyarországon nem tudott megtörténni, annak az igen egyszerű oka, hogy a magyar igazgatás történetében a legújabb időkig semmiféle olyan megrázkódtatás vagy akár annál lassabb folyamat sem indult meg, amely ezt az igazgatást arra kényszerítette volna, hogy a maga beidegződéseit megváltoztassa.

Napjainkban a magyar igazgatást igen erős változások rázzák meg mind a politikai atmoszféra, mind pedig a személyi összetétel terén. Mindamellett azt kell mondanom, hogy ezek a változások nehezen jelenthetnek önmagukban gyümölcsöző átalakulást, ha velük párhuzamosan nem alakulnak ki olyan szervezeti keretek, amelyeken belül komoly közösségi ellenőrzés és lendületes demokratikus közélet tud kialakulni. Ennek híján komolyan félnünk kellene, hogy változott politikai jelszavak és más személyi összetétel mellett az igazgatási beidegződések azonosak maradnak. A személycseré hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ui. akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával.

3. A szervezeti reform körvonalai

A szervezeti reform első kérdése az, hogy milyen módon lehetne az igazgatást olyan szervezeti keretekre beállítani, amelyeken belül komoly remény lehetne arra, hogy az igazgatottak és az igazgatás egymáshoz való viszonya gyökeresen meg tud változni.

Az első egység, amelynél ezt a kérdést fel kell vetni, a legalsóbb egységektől haladva felfelé: *a község*. A községnek meg kell maradnia az önkormányzat legalsóbb egységének, hosszú lejáratra idővel át kell alakulnia a közigazgatás általános első fokú egységévé. Ma azonban nemcsak az igen kicsi községek, hanem a nagyobb községek is történeti okok miatt még híjával vannak annak a közigazgatási bátorságnak, amely minden eleven önkormányzat feltétele.

A községi öngazgatás terén igen erős változás és önállósodás van folyamatban országszerte, azonban éppen ezért is a község a maga helyenként kicsinyes horizontjával, mindent végző jegyzőjével és primitív igazgatási apparátusával aligha volna képes elviselni azt, hogy a demokratizálódás és a közösségi élet intenzívebbé válása mellett még az igazgatás terén is az eddiginél inkább váljék az igazgatás súlypontjává.

Hogy a községek végül országosan általános első fokú közigazgatási hatósággá válhassanak, ehhez még szükséges az is, hogy a törpe községek tömegei szervezetenként úgy alakuljanak át, hogy az eddigi körjegyzőségek, vagy legalábbis több kisközség alkosson a jövőben egy nagyközséget, tekintet nélkül településszétvárosításukra, s ezen belül az eddigi kisközségek egészen lokális autonómiával (egy esküdt, helyi választmány stb.) ériék be (Romániában igen bevált ez a rendszer).

A következő szervezeti egység, melyet mérlegre kell tenni, *a vármegye*. Elmondottuk már, hogy a vármegye a nemesség elhivatalnokosodása folytán hogyan vált egy merőben személyi ügyekkel foglalkozó apparátussá és hogyan adott alkalmat arra, hogy ne csak a vármegyei önkormányzattal, hanem egyáltalán mindennemű területi önkormányzattal szemben egy bizonyos ellenségesség kapjon lábra. A felszabadulás óta a vármegyék munkájában és karakterében alig történt komoly változás. Nem véletlen, hogy a vármegye volt az, ahol aránylag a legkevesebb személycseré történt, és a legérintetlenebbül megmaradt a régi igazgatás személyzete. Természetes, hogy így történt, mert a vármegye mögött, ellentétben a városokkal és községekkel, nem állott olyan eleven közösség, amely képes lett volna és elég erős lett volna számon tartani és kezébe venni az új közigazgatás ellenőrzését. Ha történtek személyi változások, azok nagyobb részben

felülről történtek egyes főispánok és alispánok kezdeményezésére, és jelentették a politikai atmoszféra kicserélődését, de semmiképpen sem jelentették azt, hogy ettől kezdve az illető vármegyében eleven önkormányzati élet indult volna. Nem indulhatott, mert semmiféle politikai változás nem tudja eleven, élő, követelőző és ellenőrző közösséggé tenni azt a vármegyét, amely mögött évtizedek óta már egyáltalán nem állott semmiféle közösség, a tisztviselőcsaládok közösségén kívül.

Ezek után az a kérdés, milyen egység az, amelyen belül a magyar nép valóban ki tudná fejleszteni a maga öngazgatását, amely elég kicsi ahhoz, hogy még eleven öngazgatási közösséget jelenthessen, de elég nagy ahhoz, hogy kulturális, politikai és gazdasági síkon komoly, tág horizontú közösségi vállalkozások színhelye legyen. Amint arra már fentebb is utaltunk, körülbelül az a terület ez, amely egy-egy város, vagy járási székhely körül terül el, ahol a terület lakosai az illető városba járnak piacra adni és venni, az ottlévő iskolákba küldik gyermekeiket, és az illető város vagy székhely jelenti számukra azt a helyet, ahol kulturális és szórakozási igényeiket kielégíthetik és gazdasági és termelő munkájukra nézve impulzusokat kapnak. Nem vitás, hogy országszerte a magyar falusi lakosság elesetségiének éppen az egyik legnagyobb oka az, hogy ezekkel a meglévő vagy lehetséges székhelyekkel nincs elegendően intenzív kapcsolata.

Ebből a szempontból különleges helyzetben vannak az alföldi nagyhatárú mezővárosok, melyeknek olyan a területi szerkezetük, hogy a városon kívül éppen ezt a városba gravitáló vidéki lakosságot és környező területét, mint a város közvetlen területét, magukba foglalják. Kapcsolatos ez a tanyarendszer kifejlődésével, melynek közigazgatási vonatkozásban eddig csupán a hátrányait vázolták. Erdei Ferenc mutatott rá azonban arra, hogy a tanyarendszer eredeti formájában, melyet ma is helyre lehet állítani, éppen nem a tanyai lakosságnak minden magasabb emberi léttől való izolálásán, hanem ellenkezőleg a várossal való nagyon intenzív — a faluénál sokkalta intenzívebb — kapcsolatán alapult. A tanyarendszerben ugyanis az egész lakosságnak az az életbeosztása, vagy legalábbis az a tendenciája, hogy városi házat szerezzen magának, és a tanyája és a városi ház között állandóan közlekedjék, és a város közéletében, gazdasági életében és kulturális javaiban minél nagyobb mértékben részt vegyen.

Ennek megfelelően vetette fel Erdei Ferenc a Magyar Város c. munkájában annak a lehetőségét, hogy Magyarországon az ország egész területi szervezetét ilyen meglévő, vagy kifejlesztendő városok köré kellene felépíteni. Ez a gondolattervezete magában foglalja azt is, hogy az eddigi nyugat-európai dunántúli és északi városainknak ki kellene lépniök jelenlegi izolált városi életükből, és a hozzájuk gravitáló vidékkel kellene magasabb igazgatási egységet alkotniok. Természetesen szó sem lehet arról, hogy teljesen más települési feltételek mellett az alföldi városok módjára a környező vidéket saját területükbe olvasszák, még kevésbé arról, hogy ezeken a területeken a tanyarendszer honosuljon meg. Nincs akadályja azonban annak, hogy olyan igazgatás és rendészeti egységeket valósítsunk meg, melyek a városokat és környéküket szervesen összekapcsolják.

Ha ebből a szempontból tekintünk végig Magyarország területén, akkor a jelenlegi kb. 150 járás és kb. 60 város helyett kb. 80–100 város környéki egységgel kell számolnunk átlagban 40 000–150 000 lakossal. Ezek az egységek átlag másfél-két járásnyi nagyságúak volnának, egyes alföldi nagyhatárú városok, valamint egyes dunántúli és felvidéki járások készen adják a szükséges egységeket, a többi helyen pedig részben az

egységet magát kell újonnan megalapozni, részben a székhelyet kifejleszteni. Jellemző, hogy a székhelyek kifejlesztésére a legtöbb nehézség a nagybirtokok tipikus területén volna: Somogy vármegyében, Tolna vármegye és Fejér vármegye egyes részein, Csanád vármegye felső részében stb.

Ez az új egység gyakorlatilag azt jelentené, hogy a magyar közigazgatás az egészséges igazgatási beidegzésekkel bíró városi szervezetre épüljön fel, és pedig nem a vidék kisemmizése, hanem a városi életbe való bekapcsolása útján. Ennek a latin elgondolásnak kellene a tipikusan germán, nagybirtokon épülő vármegye rendszer helyébe lépnie. *Ez az eddigi vármegyék teljes és fenntartás nélküli felosztását jelenti.* Ez a javaslat első pillanatban feleslegesen radikálisnak látszik, s minthogy nem mutat közvetlen politikai fantáziára, nyilván arra az ellenvetésre csábít, hogy az ország mai nyomorult állapotában ilyen nagymérvű átrendezésről nem érdemes beszélni, mert ez költséges, fokozza az amúgy is megelévő zűrzavart, felesleges botránkozást okoz a tradíció híveinek körében: ehelyett sokkal okosabb a meglévő kereteket személyileg megújítani és új szellemmel megtölteni. Minderre az a felelet, hogy éppen az ország jelenlegi szétesett állapota az, amikor ilyen kezdeményezéseknek helye és ideje van, és semmi sem volna kártékonyabb, mint az országot a meglévő rossz keretek között konszolidálni, ezáltal azokat megerősíteni és kockáztatni azt a veszélyt, hogy nagyméretű személycserék mellett az élettelenység és a rossz igazgatási beidegződések megmaradjanak, illetve megváltozásuk egyes személyek erőfeszítésén és nem az egész szerkezet alapvető változásán alapozódják. Nem véletlen, hogy a forradalmi Franciaország forradalmának és zűrzavarának első éveiben nem sajnálta a fáradtságot a régi francia tartományi területi beosztás teljes felfordításától, s egy új, radikális és racionális területi beosztás bevezetésétől.

A vármegyék megszüntetése természetesen magával hozza a vármegyéknél nagyobb országrésznyi területi egységek létesítését, melyek egyrészt az egyes törvényhatóságok összefogásának, másrészt, a felduzzadt miniszteriális decentralizálásnak lennének az eszközei. Ilyen országrésznyi egységet 6-ot vagy 7-et lehetne az országban létesíteni.

Az ország területi beosztásának ilyen értelmű reformja magával hozna természetesen egy olyan intézkedést is, mely a mainál szigorúbban előírná, hogy minden szakigazgatási ágnak a maga területi beosztásában az országos területi beosztáshoz kell igazodnia.

4. Az önkormányzati közigazgatás laicizálásának kérdése

Mielőtt a fenti elgondolások alapján felvetődő konkrét kérdésekre rátérnénk, röviden ismertetnünk kell az önkormányzatok laicizálásának kérdését, mert ennek bizonyos vonatkozásai a szervezeti kérdésekkel összefüggenek.

A probléma ezúttal nem a tisztviselői kar kicserélésének a kérdése, hanem ettől teljesen függetlenül vizsgálnunk kell azt az egészségtelen és világviszonylatban is kirívó helyzetet, hogy Magyarországon a polgármesteri és alispáni állás, vagy az önkormányzati vezetőnek közbizalmon alapuló állása jogi képesítéshez volt kötve a legújabb időkig, és ma is úgy szerepel a kérdés, hogy e ponton a közigazgatás szakszerűsége forog veszélyben. Valójában a múlt állapot csak tünete volt annak a beteg társadalmi rendszernek, mely ezeket a pozíciókat is a jogi végzettség mögött meghúzódozó úri-nemesi társadalmi szelekció

számára kívánta biztosítani s ezeket a tisztségeket, különösen az alispánét, eleven önkormányzati vezetők közül hivatalfőnökké alakította át. A szakszerűséget és a megfelelő hivatalvezetést itt csak úgy, mint világszerte nem az önkormányzati vezető szakképzettsége révén kell biztosítani, hanem melléje kell állítani egy szakképzett, de politikai és önkormányzati közéleti súllyal nem bíró hivatalvezetőt — legegyszerűbben a főjegyző személyében —, aki megfelelően alá legyen vetve a laikus vezetésnek. Ezt a helyzetet a községekben a bíró és a jegyző viszonyában is meg kell valósítani.

5. Konkrét problémák

A fenti elgondolások alapján konkrét kérdések formájában fel kell vetnünk a megoldás részletproblémáit

I. az új területi egységek vonatkozásában

II. az új törvényhatósági (kismegyei, város környéki) egységek vonatkozásában

III. az új községek vonatkozásában.

Ezúttal csupán a II. pontra, mint döntő kérdésre vonatkozó problémákat kívánjuk felvetni.

1. Az alapelv helyességének kérdése.

2. Mi a szervezeti megoldás azokban az esetekben, amikor egy nagy területű (alföldi) várost kell néhány környező községgel törvényhatósági egységgé szervezni?

Ebben az esetben a város jelenlegi szervezete megmarad, azonban létesül a városnak egy tágabb önkormányzati szervezete is, amelyben a beszervezett községek is részt vesznek. A községek felett az eddigi járási hatáskört a polgármester gyakorolja.

3. Mi a szervezeti megoldás olyan községekből alakult törvényhatóságnál, amelyek között város nincsen?

Ezeknek a szervezete lényegileg azonos lehet egy olyan kisméretű vármegyének a szervezetével, melyben külön járások nincsenek.

4. Mi a szervezeti megoldás azoknál a törvényhatóságoknál, melyeknek székhelye megyei város?

Itt háromféle megoldás képzelhető. Lehetséges az a megoldás, mint az alföldi nagyhatárú városoknál, hogy ti. van egy szűkebb városi és egy a becsatlakozó községekkel kiegészült törvényhatósági képviselőtestület; ez egyúttal azt is jelentené, hogy az egész törvényhatóságra hatáskörrel bíró tisztviselőket a vidék választaná a város számára is; külön probléma, hogy minek kellene ebben az esetben közösnek lennie: a laikus vezetőnek, a hivatalnak, vagy mind a kettőnek. Második megoldás volna egy külön városi és külön vidéki önkormányzati szervezet, ahol a közös kérdésekben közös *gyűlésekre*, választásokra és bizottságokba ülnének össze. Harmadik lehetőség az volna, hogy a várost egyszerű községként kellene alárendelni a törvényhatóságnak. Ez azonban nem felel meg a városra épített országrendezés gondolatának, azonkívül azt is jelentené, hogy a város első fokú hatósági mivoltát elvesztené. Mindegyik esetben lényeges az, hogy a városnak egy csomó, addig eléggé ki nem használt hivatala (mérnöki hivatal stb.) a jövőben az egész vidéket is szolgálja.

5. Mi a szervezeti megoldás azoknál a törvényhatóságoknál, melyeknek székhelye thj. város?

A probléma ugyanaz, mint 4. alatt, azzal a különbséggel, hogy a thj. város még kevésbé fogja szívesen venni, hogy a környező vidékkel összekapcsolódik s a környező vidék az ő ügyeibe beleszólást nyer.

6. Mi a szervezeti megoldás azoknál a törvényhatóságoknál, melyeknek területén, de nem a székhelyén megyei város fekszik?

Ez a lehetőség meglehetősen kirí a városra épített országrendezés rendszeréből, s az ilyenfajta város általában nem számíthat más jogállásra, mint ami általában a fejlettebb községeket megilleti.

7. Mindezek előrebocsátása után kell felvetnünk egy olyan kérdést, amely logika szempontjából a fentieket megelőzi: hogy ti. az új törvényhatóság a fórum-rendszer szempontjából általános elsőfokú hatóság legyen, vagyis a járás és a megyei város hatósági jogállását örökölje-e, vagy pedig általános másodfokú hatóság, vagyis a vármegyei és a thj. város hatósági jogállását?

Az elérendő végső cél az lenne, hogy a községek alkossák az általános elsőfokú hatóságot és a törvényhatóságok másodfokú hatóságok legyenek. Jelenleg az átmenetet egyszerűbb megcsinálni azon az alapon, hogy a törvényhatóságok a megyei városok és a járások jogállását öröklik, vagyis elsőfokú hatóságot jelentenek. Ebben az esetben azonban külön kérdést jelentenek az eddigi törvényhatósági jogú városok, melyeket eddigi másodfokú hatósági mivoltukból elsőfokú hatóságokká kellene alakítani.

IV.

A Jogi Reformbizottság a területi önkormányzati igazgatás átszervezésére vonatkozólag a következő alapelveket állapítja meg.^{4 5}

Magyarországon települési forma és életmód szerint ezek a helyi alakulatok keletkeztek:

a puszta: uradalmi kastély és majorsága,

a tanya: szőrványos mezőgazdasági település,

a falu: összpontosult, laza beépítésű mezőgazdasági település,

a tanyás város: sűrűbb beépítésű, legalábbis ilyen maggal bíró település a tanyán is folyó kettős életmóddal,

a mezőváros: sűrűbb beépítésű, legalábbis ilyen maggal bíró település címén folytatott mezőgazdasági életmóddal,

a város: sűrű beépítésű ipari-, kereskedelmi–közigazgatási település.

E települések társadalmilag, vagyis érdekszolidaritásban, az alábbi közösségeket alakították ki:

a tanya, a falu, a tanyás város és a mezőváros a parasztságát^{4 5}

a város a polgárságát, az ipari és kereskedelmi munkából élőkét és a közigazgatást végzőkét.

^{4 5}(A JRB. iratai 1946.) 3 oldalas, dátum és aláírás nélküli gépirat. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a megelőző bizottsági tárgyalások alapján Harrer Ferenc készítette, s 1946. jún. 27-én terjesztette a testület elé.

^{4 5}A szövegben eredetileg „pusztságát” szerepel, ami azonban a szövegösszefüggés alapján nyilvánvaló elírás.

Demokratikus értelemben, vagyis közfeladatoknak egyetemes érdekű ellátását illetően a most említett településeken kívül szolidaritás nem alakult ki. A pusztá népének érdeke az uradalomhoz tapadt, és az utóbbi belátása szerint elégtűlt ki. A helyi településeken túlmenő szélesebb körű, egyetemes érdekszolidaritás nem jött létre. A vármegyei kötelék, mint a földbirtokos nemességnek helyi közössége, de inkább uradalmi területe, a maga osztályában alakított ki ugyan szolidaritást, ez azonban az alkotmányjogi szereptől eltekintve, helyi közigazgatási igényeinek a közigazgatás akkori fejletlenségéből is folyó csekélysége mellett csaknem egyedül az állami igazgatásnak osztályérdekei számára működtetésében a községek felett való felügyeleti jognak ugyanilyen szellemben gyakorlásában nyilvánult meg: nem nagyon változtatott ezen a demokratikus elemeknek a vármegyei közéletben idővel bekövetkezett térfoglalása sem, már azért is, mert az újonnan keletkező közfeladatok főleg községenként jelentkeztek, s ilyenekként többé-kevésbé kielégíthetők voltak. A járás pedig nem lévén egyéb, mint a vármegyének s még inkább az állami igazgatásnak a vármegyén át közvetített alsóbb területi tagozata, magából érdekelt-ségi szolidaritást sem tudott kifejleszteni, s így közigazgatási feladatokkal sem jelentkezett.

E települési formákkal és társadalmi tartalommal a törvényhozás az általános igazgatás helyi szervezetét önkormányzati alapon két vonalon oly módon építette fel, hogy az alsó fokon merőben a teherviselőképeség szempontjából kisközség, nagyközség és városkategóriákkal községeket alakított és fölébe helyezte járásokra tagozva a történelmileg kialakult vármegyét, kivéve belőle a nagyobb városokat és külön még a fővárost, az utóbbiakban a községi és a vármegyei hatáskört egyesítve; ezt az egész helyi igazgatási rendszert pedig közvetlenül a minisztériumhoz kapcsolta.

A helyi igazgatás reformjának első kérdése, mennyire építsük ki a helyi igazgatást állami és mennyire önkormányzati szervezettel. Nem kétséges, hogy a demokrácia követelése és az állam pénzügyi érdeke, hogy az általános igazgatás terén a helyi igazgatási szervezet az önkormányzati elven épüljön fel, ami azt jelenti, hogy olyan egységekben, amelyekben egyetemes érdekű szolidaritás alakult ki, illetőleg ilyen kialakítható. Ez alapon a helyi igazgatás alapszerveként a megfelelő község fogalmat megtartva, ennek települési és szociológiai megjelenési formáiként a falu, a faluközösség, a tanyaváros, a mezőváros és a város jelentkeznek.

A következő kérdés, lehet-e szó arról, hogy a községek közvetlenül kapcsoltsanak a központi állami főhatóságokhoz. Alig lehet kétséges, hogy nem; úgy az igazgatottak érdeke, mint a közigazgatás eredményességének követelése mindenesetre ellene szól. Ha mármost a község és a minisztérium közé szervezetet kell beilleszteni, az a kérdés merül fel, egyet vagy kettőt-e és ezek önkormányzati vagy dekoncentrált állami szervezetek legyenek-e. Nyilvánvaló, hogy a probléma a miniszteriális hatóságok nagyobb területi egységekre (kerületekre) dekoncentráálásában és a község fölé egy második vonalnak beiktatásában mutatkozik. Nem kétséges az sem, hogy az utóbbi vonal önkormányzatilag építendő ki, az előbbi pedig önkormányzati kialakításra nem alkalmas.

A magasabbrendű önkormányzatnak lényege nem az, ha ilyen szerepre is hivatott, hogy az alsóbbrendűnek felügyeleti, esetleg fellebbviteli hatósága is legyen, hanem hogy a körébe tartozó közületeknek, illetve ezek népessége számára adódó közigazgatási feladatokat ugyanabban a demokratikus közszellemben magasabb szinten szellemi és anyagi összefogással oldjon meg és kétségkívül a magasabb rendű közületben szolidaritásnak

kialakítását kívánja, amely azonban bizonyos területi határon túl mind kevésbé alakulhat ki.

Az elmondottak szerint a területi közigazgatási rendszerként most már a következő adódik: miniszteriális központi főhatóság – dekoncentrált kerületi hatóság – megyének nevezhető önkormányzati hatóság, körülbelül a mai kisebb vármegyék, illetve nagy járások területi kiterjedésével – községek a jelzett kategóriáknak megfelelő szervekkel.

Kérdés, a magasabb rendű helyi közületet, önkormányzati testet miként alakítsuk ki és milyen nevet adjunk neki?

Minden tradíciótól függetlenül, merőben racionális alapon – természeti adottságok, népesség száma és egyéb demográfiai tényező, közlekedési és más igazgatási adottságok figyelembevételével – alakítsuk-e és új nevet adjunk-e neki? Mivel a tradícióban is bizonyos adottságok nyilvánulnak meg, nincs ok arra, hogy a racionális szempontok dominálónak tételével tradíciós szempontokat honorálni ne lehetne; a közületnek a megye vagy *városmegye* nevet lehetne adni.⁴⁶

A jogállást és hatáskört illetően úgy a községi, mint a megyei önkormányzatra azok az elvek érvényesítendőek, amelyeket a közigazgatási reform alapelveiként már megállapítottunk.

A konkrét területi tagozatok kialakításánál a vezető szempontnak a legnagyobb vonzóképeségű közületnek – ez rendszerint legnagyobb fejlettségű város – a központtá tévése kell, hogy legyen.

A közigazgatás – közfeladatoknak közhatalmú szervekkel végzését értve – önkormányzati vonalon két szinten építendő fel. Az egyik a község, a másik a városmegye.

Mivel a közigazgatás lényegének a közfeladatok végzését fogadtuk el, az önkormányzati tagozódás alapjául e feladatkörben való különbözőséget kell vennünk, még pedig olyképpen, hogy

a község látja el azokat a közfeladatokat, amelyekre a maga anyagi és intellektuális erejéből képes, elsősorban a maga társadalmát érdeklőket,

a városmegye pedig a nagyobb anyagi összefogást, intellektuális felszereltséget megkívánó feladatokat, különösen a városmegye egész társadalmát érdeklőket.

A községi szervezet az alábbi települési típusokban fogja meg a társadalmat: falu, faluközösség, mezőváros, tanyaváros, város. Valamennyinek lényegében ugyanaz, csak részletében mennyiségileg és minőségileg differenciált szervezet adható, illetőleg adandó. Valamennyi községi szervezet a városmegyei szervezetbe beillesztendő: a községek a törvényekkel reájuk ruházott feladatokat – amelyek fedezetéről magában a törvényben gondoskodni kell – kötelesek elvégezni. Ezenkívül elláthatják mindazokat a feladatokat, amelyeket az állam (államosítás) a vármegye (megyeiesítés) vagy az állam megbízásából más önkormányzati szerv nem vállalt magára.

A megyei feladatkör kétféleképpen adódik. Vagy úgy, hogy a községeket, beleértve a városokat, fogjuk össze szélesebb érdekkörű és magasabb szintű önkormányzati testté, ez a városmegye; vagy valamely városban teremtik meg ezt a szélesebb érdekkörű és magasabb szintű önkormányzatot a maga és környéke számára, ez a megyésváros volna;

⁴⁶ Maga a „városmegye” elnevezés a bizottság jún. 27-i ülésén vált általánosan elfogadottá, korábban a tervezet kidolgozói is különböző – hasonló tartalmú – megjelöléssel éltek. A JRB. 1946. jún. 27-i ülésének jkv-e.

az utóbbi megoldás csak ott választandó, ahol a város társadalmi kisugárzása eléri az ésszerűleg alakítható megyei egység területi határát; a megyésvárosban az önkormányzat másik szintje lefelé városrészek kialakításával teremthető meg. Városrészekként alakítandók ki azok a falvak és faluközösségek is, amelyek a város hatáskörébe beleesnek.

Az új közigazgatási rendszernek az az alap gondolata, hogy város és falu összeműködjék, és a szintézis a városi, természetszerűen magasabb kultúra magjából fejlessék ki, tehát két formában valósul meg: a községnek városi beoltással összefogásában és a városiasságnak a falusi környezetbe bevitelében. Ezen elvi alapon alakítandó ki Nagy-Budapest is.

A városmegyén és a megyésvároson belül kétségtelenül két szervezetnek kell lennie: községinek és megyeinek.

Abból az elgondolásból folyólag, hogy a községek és a megye között érdekközösség álljon fenn, sőt a megyék területi kialakításának az érdekközösség legyen a vezérelve és annak feltételezésével, hogy a megyei képviseletek összeállítása olyképp történjék, hogy ez az érdekközösség érvényesüljön is – a községi autonómiával szemben a városmegyei autonómia kapjon elsőbbséget.

A községi igazgatás felett való felügyeleti jogkört a városmegye gyakorolja.

Az önkormányzat elve azt kívánná, hogy az érdemleges elintézését illetően a jogorvoslat is önkormányzaton belül játszódjék le, jogorvoslat lehetősége pedig biztosítandó lévén; a kettős fórumrendszer az önkormányzaton belül építendő ki, mégpedig a városmegyében a község és a megye között, a megyésvárosban a megyésváros és a városrészek között.

V.

Beér János: Az országos közigazgatás reformjának elvi alaptételei

(Mellékelve a Nemzeti Parasztpárt elképzeléséhez).^{4 7}

1.

A vármegye – járás – törvényhatósági jogú város stb. rendszert le kell bontani, és mind területileg, mind szervezetileg új alapokból kell kiindulni.

a) Az eddigi rendszer nem racionális sem gazdasági, sem közlekedési, sem igazgatási szempontból.

b) A vármegye nemesi hagyományai, keletkezése (birtok és katonai szempontok) még gyökeres személycserék mellett sem alkalmas a népi közigazgatás megvalósítására.

c) A vármegyei önkormányzat csak külsődleges. A vármegyéből hiányzik a területén lakók tényleges szolidaritása, ami nélkül pedig valóságos és tartalmas önkormányzat nem épülhet ki.

^{4 7}JRB. iratai, 1946. (Négy oldalas, dátum nélküli gépirat.) Miután mind az alcím, mind pedig a szövegbeli utalások a Szabad Szóban 1946. júl. 14-én megjelent parasztpárti javaslatra vonatkoznak. Beérnek feltehetően lehetősége nyílt még publikálás előtt megismerkednie a nyilvánosságra hozott változattal ahhoz, hogy erről már a bizottság júl. 11-i ülésére elkészíthesse a tervezet itt közölt kivonatát.

d) A vármegyei rendszerben a centrális összefogást sem lehet helyesen megoldani. A főispán erre nem alkalmas szerv.

e) Nem logikus a törvényhatósági jogú városoknak az egész területtől való elválasztása. Ez nem szolgálja a fejlődés irányát és a város-falu összekapcsolását. Ellenkezőleg, a város-falu szembenállásának egyik eredője.

2.

Az új közigazgatás sémája.

Alulról építve

2 fokú önkormányzat.

Első fokon: a község, kisebb város, nagyobb városok autonómiával szervezett területei.

Másodfokon: a városmegye.

Felülről építve.

A minisztérium központi legmagasabb szervei (elvi kérdések, irányítás) és a minisztérium *nem szakok* szerint, de *területileg* szétszított végrehajtó szervei, amelyek ténylegesen gyakorolják a végrehajtó hatalom részleteit. Ez egyelőre a minisztériumon belül, később területileg is dekoncentrálni oldandó meg.

a) az adottságok szerint (1. a NPP. konkrét javaslatát) körülbelül 70–80 városmegye lenne kialakítandó. A területi beosztást a tájegység, problémaegység, közlekedési lehetőség szabja meg. A centrum mindenütt lehetőleg egy-egy fejlett vagy fejlődésképes város. Ahol ez nincs, valamelyik fejlődésképes község. A városmegye hatóköre a területi szolidaritás határain nem mehet túl, legszerencsésebb az (és ez az esetek többsége), ahol egy-egy város hatóereje a beosztást természetesen meg határozza.

b) A községek, kisebb városok egyenlő jogállással helyezkednek el az első önkormányzati szinten, közgyűléssel, elöljárósággal. A nagyobb városokat kerületekre osztjuk olyként, hogy mindegyik kerület a községi autonómia szervezeti kereteit kapja. Ez nem jelent egyben szükségszerűen teljes egyenlősítést, mert elképzelhető, hogy az alapvető egység megtartása mellett a nagyobb önkormányzatok nagyobb hatáskört, több tisztviselőt kaphatnak.

c) A községek, városok, városmegyék felett másodfok és felügyeleti hatóság a városmegye, élén a laikus vezető és mellette a szaktisztviselő főjegyző.

d) A városmegye önkormányzati szerve a közgyűlés. Ezt vagy közvetlen választás útján kell összehívni, vagy az egyes községek önkormányzati közgyűlései által kiküldött delegáltakból.

A városmegye tisztviselőit ez a közgyűlés választja meg. A városmegyének kis létszámú tisztviselői kara legyen.

e) A nagyobb városoknak részekre való felbontása politikai és racionalizálási szempontból is indokolt.

f) A városmegye szervezete összefogja a területén fekvő összes településeket (tanya, község, város stb.).

g) A minisztérium szervezetét a jelenlegi kereten belül lehet átépíteni. Már most 6–8 területre kell dekoncentrálni a feladatokat. 6–8 főosztály (egyelőre a minisztériumon belül) úgy, hogy a dekoncentrációt aztán területileg is meg lehessen oldani.

3.

A városmegye az első fokú önkormányzatok jogorvoslati fóruma. Így másodfok lesz a kerületileg átszervezett (felbontott) nagyobb városok autonóm részei felett is.

a) A hatáskörök részleteit külön kell megtárgyalni. A város szervezete – élén a polgármesterrel – természetesen nagyobbak, fejlettebbek és több hatáskörrel.

b) A harmadfokba (minisztérium) csak kifejezetten jogi és elvi kérdések kerülnek. Az önkormányzatok magánjogi ügyleteit illetően (saját vagyonkezelés stb.) ne legyen 3. fok. Ezeket az autonómián belül is el kell intézni. Itt csak felügyeleti joga van a minisztériumnak.

VI.

Jegyzőkönyv

Felvétetett a jogi reformbizottságnak 1946. augusztus 29-én du. 4 órakor a székesfővárosi tisztii ügyészség tanácstermében tartott üléséről.^{4 8}

Jelen vannak: dr. Beér János, Dr. Bibó István, dr. Harrer Ferenc, dr. Szabó Imre,^{4 9} dr. Szádeczky-Kardoss László,^{5 0} dr. Szentgyörgyi István,^{5 1} és dr. Vida Ferenc.^{5 2}

Az ülés tárgysorozatán a közigazgatási reform kérdése szerepel.

Harrer Ferenc az ülést megnyitja és az előző tárgyalás eredményét a következőkben összegezi:

A községekben olyan képviselőtestületet kell létesíteni, amelyik bár parlament jellegű, azonban kis létszámánál fogva (20–30 tag) igazgatási feladatok intézésére is képes. Az igazgatási feladatok további részét olyan egyedi szervnek kell ellátnia, amelyik egyúttal a képviselőtestület elnöke is. A képviselőtestület tagjait 3 évre választják. A testület munkakörét az 1934. III. tc.-vel megszüntetett fővárosi kisgyűlés hatásköréhez hasonlóan kellene megállapítani. A községi közigazgatás egyedi szervei a bíró és mellette a hivatásos tisztviselők.

Elnök folytatólag rámutat arra, hogy a bizottságnak a továbbiakban a városmegyék és megyésvárosok^{5 3} igazgatási szervezetével kell foglalkoznia. Javasolja, hogy a parlamenti jellegű képviselőtestület irányítása mellett kisgyűlést létesítsenek. A kisgyűlés elnöke – akit a képviselőtestület tagjai közül választanának – töltené be a polgármester szerepét. A kisgyűlés tagjainak a szakember hivatalfőnökök referálnának, s így a kisgyűlés tagjai mintegy tárca nélküli kabinetet alkotnának.

^{4 8}JRB. iratai, 1946. (jegyzőkönyvek) 3 oldalas gépirat.

^{4 9}Miniszteri tanácsos, Igazságügyminisztérium.

^{5 0}Kecskeméti főispán.

^{5 1}Osztályvezető, Belügyminisztérium.

^{5 2}Belügyminisztériumi osztályvezető, a B-lista miniszteri biztosa.

^{5 3}A megyésvárosi rangot megyei jogkörrel bíró és ilyen funkciót betölteni képes nagyvárosoknak szánták. Arról vita volt a bizottságban, hogy a megyésváros hogyan illeszkedik a városmegye, illetve az országos közigazgatás szervezeti kereteibe. Abban megegyezett a bizottság, hogy a megyésvárosokat első fokú önkormányzati szervként funkcionáló kerületekre kell felosztani.

A városmegyei közigazgatási szervezet felépítésével kapcsolatban a következő konkrét kérdések jelentkeznek:

Mennyiben gyakorolja a város a közhatalmat politikai szervek és mennyiben hivatalnoki szervezet útján? A hivatalnokok tartoznak-e pártok keretében elhelyezkedni vagy pedig a pártpolitikától távol állhatnak, vagy ennek a kérdésnek az eldöntését a hivatalfőnökökre bízzák-e? A hivatalnokok irányítását párthoz tartozás, időleges alkalmazás vagy fegyelmi úton biztosítják-e? Milyen minősítési rendszert vezessenek be? A szakszerűségi szempontok érvényesülését az intézkedő szervnél vagy pedig szakhivatal útján tegeyék-e lehetővé?

Vida Ferenc rámutat arra, hogy egyes vármegyék területileg és történetileg teljes és tökéletes egységként jelentkeznek. Ezt a szempontot a reformtervek megalkotásánál figyelmen kívül hagyni nem lehet. A dekoncentráció helyett az önkormányzatok központosítását kellene biztosítani, mert a központi hatalmat csak ez a megoldás erősítené.

Bibó István a francia közigazgatás új rendszerére hivatkozik, annak alátámasztására, hogy *Vida Ferenc* utóbbi javaslata – mely különben az önkormányzati elvnek sem felel meg – gyakorlatilag nehezen valósítható meg.

Szádeczky-Kardoss László kiemeli, hogy a politikai természetű ügyintézkést nem lehet kerületekre bízni.

Harrer Ferenc a kerületi igazgatást helyesnek tartja, mert ezután lehetne a szakigazgatás és az általános igazgatás között az összhangot biztosítani.

Bibó István a kerületi rendszer előnyeit ismerteti. Ha ezt a rendszert elvetnénk, akkor a városmegyék közvetlenül kapcsolódnának a minisztériumhoz, ez pedig a gyakorlatban sok nehézséget okozna.

Vida Ferenc szerint a helyes alapelveken történeti szempontból engedményeket kellene tenni. A központi igazgatást nem lehet 7 vagy 10 egységre felbontani. A másodfokú önkormányzatok és a szakigazgatások vezetőit közigazgatási bizottság jellegű szervben kellene egyesíteni, és így a központi hatalom és a másodfokú önkormányzat között az átmenetet biztosítani lehetne.

Szentgyörgyi István hangsúlyozza, hogy a vármegyei rendszert meg kell szüntetni, és az új közigazgatási rendszert a városokra kell felépíteni. Fiatal demokráciánk azonban ma még a kerületi rendszert nem bírja el.

Vida Ferenc szerint a koalíciós kormányzás mellett a kerületeknek nincs létjogosultságuk.

Szabó Imre a csehszlovák közigazgatásra hivatkozva mutat rá arra, hogy ezt elvként kimondani nem lehet. A kerületekben a szakigazgatás vezetői kiegyensúlyozó szerepet töltenek be. A minisztérium és a városmegye között összekötő szervre van szükség.

Bibó István hangsúlyozza, hogy a harmadfokon konkrét ügyintézésnek helye nincs. A kerületvezetők utasíthatók lennének és így a központi hatalmat nem gyengítenék.

Harrer Ferenc elnök az ülést berekeszti azzal, hogy a bizottság legközelebbi (1946. szeptember 5-én du. 3 órakor) ülésén a közigazgatási rendszer felépítésének tárgyalását folytatja.⁵⁴

jegyző

Kmft.

elnök

⁵⁴A Jogi Reformbizottságnak ez volt a közigazgatási reformmal foglalkozó utolsó összejövelete. Egyben ez volt a teljes reformbizottság 1946. évi I. ülészakának záró tanácskozása is. Az ezévi II.

VII.

*Beszámoló a Jogi Reformbizottság 1946. évben kifejtett munkásságáról.*⁵⁵

Közigazgatási reform

A közigazgatás reformjának sürgősségére való tekintettel a bizottság hetente még egy külön ülésnapot iktatott be.

Bibó István szerint a közigazgatási reform kérdései a következő négy problémakörre tagolódnak:

1. a közigazgatást ellátó személyek kérdései,
2. a közigazgatás szervezeti kérdései,
3. a közigazgatási eljárás kérdései és
4. a közigazgatási jogvédelem kérdései.

Vadas György a közigazgatási reform munkatervével kapcsolatban a következő problémaköröket látta felmerülni:

1. szabályozási kérdések
2. szervezés
3. önkormányzati kérdések
4. fórumrendszer
5. személyzet
6. közteherviselés
7. eljárás
8. gyakorlati kérdések.

Harrer Ferenc a területi, személyzeti és tisztviselői képzési kérdések megoldását látta szükségesnek.

A bizottság tagjai egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a felmerülő kérdésekkel csakis elvi síkon kívánnak foglalkozni, mivel a részletekbe menő rendezés a bizottság feladatkörébe már nem tartozik.

A bizottság először is Vadas György előadói tervezete alapján a demokratikus közigazgatási jogszabályalkotás követelményeit vitatta meg, hogy ezáltal a kormányzat számára nehezen áttekinthető jogszabályainak átdolgozásában és megreformálásában irányelveket állapítson meg.

A bizottság a közigazgatási jogalkotás korszerű és a demokrácia követelményeinek megfelelő reformjának alapelveit a következőkben határozta meg:

1. a közigazgatás jogszabályait kódexbe összefoglalhatónak nem tartja ugyan, de kívánatosnak látja a jogszabályalkotás számára a közigazgatási jog valamilyen rendszerének megállapítását és ennek megfelelően a joganyag átfogó gyűjteménybe való foglalását, valamint annak a megfontolását, nem lenne-e célszerű – technikai előnyeivel fogva – a decimális módszer alkalmazása.
2. A közigazgatási jog gyökeres átalakításának szükségessége folytán a jogszabályalkotás racionalizálását a jogszabályok megváltoztatásával s rendszerbe foglalásával és nem az ez idő szerint hatályos jogszabályok hivatalos összeállításával tartja elvégzendőnek.

ülésszak első megbeszélésének jegyzőkönyve aug. 31-ről, a második szept. 20-ról datálódik. A két megbeszélés között a jegyzőkönyvek és a jelenléti ívek tanúsága szerint ülés nem volt, ami arra enged következtetni, hogy az aug. 29-i jegyzőkönyvben szept. 5-re tervezett tanácskozás is elmaradt. A továbbiakban a bizottság a közigazgatási reform kérdésével testületileg érdemben nem foglalkozott, ennek következtében a Harrer Ferenc által már jóval korábban elkészített „A köztisztviselők képzése, képzése és minősítése” c. szintén napirendre tűzött elaborátum megvitatására már egyáltalán nem került sor (JRB. iratai 1946).

⁵⁵ JRB. iratai 1946. A beszámolóban csak a közigazgatási reformról szóló részét közöljük.

3. A jogszabályok megszerkesztésénél egyöntetű rendszert tart alkalmazandónak. Kívánatosnak látja az egyes jogszabályok megalkotásánál a jogpolitikai alapelveket kiemelő bevezetéseket s amennyiben szükség van rá, a fogalom-meghatározások előrebocsátását, valamint lehetőség szerint megfelelő alcímek alkalmazását.

4. Gondot kell fordítani a jogszabályok végrehajthatóságára, közérthetőségére és nyelvük magyarosságára. Ezért hasznos volna a jogszabálytervezeteket mind a három vonatkozásban megfelelő bírálat alá bocsátani.

5. Kívánatos, hogy a törvények és a rendeletek egységesen a Magyar Közlöny külön-külön részeként jelenjenek meg és a kihirdetés is ezen az úton történjék meg. (Vagyis a Magyar Közlönynek része lesz: hivatalos közlemények, a törvények tára és a rendeletek tára.) A nyomás az államnyomda feladatát képezze. Egyben szükségesnek látszik az is, hogy az egyes minisztériumok rendszeresen megjelenő szakközlönyeit megszüntessék, illetőleg azok csak a szükséghez képest jelenjenek meg. Úgyis felesleges, hogy azokban a hivatalos lapban megjelent jogszabályokat újból közlétegyék.

6. Hivatalból gondoskodni kell arról, hogy a jogszabályok tárgyát a napilapok útján és a rádióban ismertessék. Így mód lesz mindenkinek a figyelmét az őt érdeklő jogszabályra felhívni. Szükséges továbbá a jogszabályokat tartalmazó kiadványokat az érdekelt és érintett érdekképviselőkhez és ügyintéző hatóságokhoz is hivatalból eljuttatni.

A bizottság ezután az itt ismertetett és helyesnek elfogadott alapelvekre a miniszterelnök és a kormány tagjainak a figyelmét külön átiratban hívta fel.

*

A bizottság, miután a közigazgatási jogszabályalkotás fő szempontjait tisztázta, a közigazgatási reform általános alapelveivel foglalkozott. Ugyanis a további eredményes tárgyalás előfeltételeként bizonyos kérdéseket kellett még tisztázni.

A bizottság – Harrer Ferenc elnökle alatt – a következő alaptételeket fogadta el:

Meghatározta a közigazgatás fogalmát s ezzel kapcsolatban a Montesquieu-féle elvet, azaz az államhatalmi ágazatok elválasztását elvetette. Kimondta, hogy az állami feladatokat vagy közvetlenül állami tisztviselőknek kell végezni, vagy azok ellátására az önkormányzatokat kell felhívni, azonban az állam önkormányzati tisztviselőkkel közvetlenül semmiképpen sem rendelkezhetik. Elismerte az önkormányzatok közjogi és magánjogi személyiségét, valamint a helyi közületek szabályrendeletalkotási jogát. Ezek a közületek közfeladatokkal kötelezően csak törvény útján és csak akkor terhelhetők meg, ha a jogszabály egyúttal a fedezet kérdéséről is gondoskodik. A közigazgatási hatóság – határozatát illetően – csupán hatóságnak, nem pedig egyben félnek is tekintendő. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a közigazgatási határozattal szemben ne lehessen bírói jogvédelmet kérni. A közigazgatás legfőbb szerve a minisztérium.

*

Ezután a bizottság dr. Erdei Ferenc állandó szakértő és több esetenként meghívott szakértő közreműködésével a közigazgatás szervezeti reformját tárgyalta. E kérdés tüzetes megvitatásában az a gyakorlati szempont is vezette, hogy az akkor folyó belpolitikai

tárgyalások során is felismerték a probléma időszerűségét, és így a községi választások megtartását a közigazgatási reform megvalósításához mint előfeltételhez kötötték.

A bizottsági vita kiindulópontjául Bibó Istvánnak a területi önkormányzatok történeti szerepéről és működéséről írt kritikája szerepelt. Az előadó megállapította, hogy a vármegyei szervezet elszakadt a való élettől, öncélúvá vált és kimerült önmagának az adminisztrációjában. Tehát a vármegye helyett olyan egységet kell szervezni, amelynek tagjait az érdekközösség tudata hatja át.

A bizottság folytatólag tüzetes vizsgálat alá vette a közigazgatás mai rendszerének felépítését, állami és önkormányzati szervezetének mibenlétét, valamint egymáshoz való viszonyát, majd pedig azok működéséről beható kritikát gyakorolt. A bizottságnak egyöntetűen az volt az álláspontja, hogy a magyar közigazgatás rendszere a mai formájában a korszerű kívánalmaknak nem felel meg. Az új alapelvek lefektetése során megállapították azt, hogy az állami közigazgatásnak kétfokúnak kell lennie lefelé, az önkormányzatnak pedig kétfokúnak felfelé. A bizottság az önkormányzat alsó egységeként a községet fogadta el. Megállapította továbbá, hogy e fölé II. fokon ugyancsak önkormányzati szerv alakítandó.

A bizottság annak leszögezése mellett, hogy a vármegye és a járás közigazgatási követelményeknek meg nem felel, a II. fokú önkormányzati közigazgatási egység típusául a vármegyénél kisebb, a járásnál viszont nagyobb városmegyét találta megfelelőnek.

A megyei feladatkör kétféleképpen adódik. Vagy úgy, hogy a községeket, ideértve a városokat is – fogjuk össze szélesebb érdekkörű és magasabb szintű önkormányzati testté, ez a *városmegye*; vagy valamely városban teremtik meg ezt a szélesebb érdekkörű és magasabb szintű önkormányzatot, a maga és környéke számára, ez a *megyésváros* volna. A megyésvárosban az önkormányzat másik szintjét lefelé városrészek kialakításával teremtenék meg. Városrészekként alakítandók ki azok a falvak és faluközösségek is, amelyek a város hatáskörébe beleesnek.

A bizottság tagjainak többsége azt a felfogást osztotta, hogy a II. fokú önkormányzati szerv és a minisztérium közé egy dekoncentrált központi hatalmi szerv kerüljön, amely így a kormányhatóságot tehermentesítené.

Megállapította a továbbiakban azt is, hogy a közigazgatás élén a demokrácia követelményeinek megfelelően lehetőleg testületi szerv álljon, amely az igazgatásra általánosságban nem alkalmas ugyan, de bizonyos igazgatási funkciók elvégzésére megfelelő. Figyelemmel azonban a gyakorlati szempontokra, ennek a testületi szervnek kislétszámúnak kell lennie. A fennmaradó igazgatási feladatokat egyedi szerv végezze, amelyet a testület választ.

Az elmondottak szerint tehát a területi közigazgatás rendszereként most már a következő adódik: miniszteriális központi főhatóság – dekoncentrált kerületi hatóság – megyének nevezhető önkormányzati hatóság, kb. a mai kisebb vármegyék, illetve nagy járasok területi kiterjedésével – és községek.

A bizottság ezután az alsófokú önkormányzati egység, a község szervezetével, a községi képviselőtestülettel, annak összetételével, elnökével s hatáskörével foglalkozott. A községi közigazgatás egyedi szervei a bíró s mellette a szaktisztviselők.

Sok vitás kérdés merült fel a városmegye és megyésváros szervezetével kapcsolatban.

A bizottság végül is megállapította, hogy minden további és részletekbe menő tárgyalás felesleges akkor, ha a kormány és a pártok a jövő közigazgatási szervezetével kapcsolatban előzetesen nem foglalnak állást. A hivatalos állásfoglalás hiányában ugyanis munkássága nemcsak a szervezeti reformmal kapcsolatban, hanem egyéb vonatkozásban is teljesen elméleti síkon és légüres térben mozogna.

A bizottság így a belügyminisztérium jelenlevő szakértőit felkérve, hogy a kormány illetékes tényezőit mielőbb állásfoglalásra bírják, a közigazgatási reform tárgyalását egyelőre felfüggesztette . . .

VIII.

Levél Nagy Ferenc miniszterelnökhöz a közigazgatás helyzetéről és a közigazgatási reform állásáról^{5 6}

Miniszterelnök Úr!

A magyar közigazgatás – amelynek a közfeladatok folytonos és rohamos növekedésével hatáskörének kiterjesztését, de ugyanakkor az ország megkisebbedése és közteherviselő képességének csökkenése folytán szervezetének összezsugorítását kell elviselnie, és a kettős, hozzá ellentétes folyamatban még, nemcsak szellemében, hanem szerkezetében is, a demokratikus átalakuláson is át kell esnie – csőd előtt áll, amely, ha útját nem álljuk, a belőle fakadó közelégedetlenséggel és velejáróival még vajjúdásban levő demokráciánkat is pusztulásba viheti.

E helyzet oka és egyben jellemzői: a közigazgatás reformját illetően semmiféle szerves elgondolás; a közigazgatás menetében pedig a tervtelenség, mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban. A közigazgatás ágazatainak a közigazgatást egészében nem látó, egymásra még figyelemmel sem levő, a végrehajtás lehetőségeit nem ismerő, legalábbis velük nem számoló jogalkotása, amely a szükség és a viszonyok kényszere alatt csaknem teljesen a rendelet síkjára csúszott át. A rendeletalkotás terén pedig, a jogszabály könnyű módosíthatóságának lehetőségétől elcsábítva, a megfontoltság hiánya, és a megfélemlítés még arról is, hogy végrehajtási utasítások új jogot nem teremthetnek. Mindezek a közigazgatásban nagy zavart támasztanak, garmadával idézve elő az érvényesíthetetlen jogokat és a teljesíthetetlen köteleességeket, és végezetül nemcsak a jogbizonytalansághoz, hanem a közérdek érvényesítésének eredménytelenségéhez is vezetnek.

A miniszterelnökség mellett működő jogi reformbizottságnak 4470/1945 ME számú rendelettel megállapított szervezeti szabálya szerint feladata: a) a jogrendszer minden ágában a szükségesnek mutató reform előkészítése és evégből megfelelő jogszabályok, tervezetek kezdeményezése, illetve kidolgozása; b) véleménynyilvánítás a kormány által készített jogszabálytervezetek tárgyában; c) a jogélet terén felmerülő időszerű konkrét kérdések megvitatása.

Kétségtelen, hogy e hármas feladata körében a jogi reformbizottságnak a közigazgatással törődnie kell, mégpedig nemcsak a közigazgatási reform kérdéseivel, hanem a

^{5 6} JRB. iratai 1946. Aláírás nélküli négyoldalas gépirat.

közigazgatás folyó életével is. A jogi reformbizottság e hivatásának tudatában is volt, és hogy e téren több nem történt, mint ami történt, nem rajta múltott. A bizottság munkáját eleinte olyan jogszabályok megvitatása kötötte le, amelyek a demokratikus átalakulás társadalompolitikai követeléseiként jelentkeztek (:a házasság- és a gyámsági törvény körébe tartozó reformok:) és ebben az irányban folyt a bizottság munkája azóta is és folyik most is (:szövetkezeti reform, munkaügyi kódex.) Mindazonáltal a bizottság megkísérelte a közigazgatás problémáinak kézbe vételét, és evégből munkarendjébe külön tárgyalási napokat illesztett be.

A közigazgatás terén a jogi reformbizottság eredményei eddig a következők: megállapította a) a demokratikus közigazgatási jogszabályalkotás követelményeit; b) a közigazgatási reform alapelveit; és c) belefogott a területi önkormányzati igazgatás átszervezésére vonatkozó elvek kialakításába. Az elsőnek említett munkáját a kormánynak rendelkezésére bocsátotta, de nincs tudomása arról, hogy javaslatai a megvalósulás felé telerődtek volna; az utóbbi két munkálata az általános közigazgatási reform számára volna hivatva alapul szolgálni. A további munkát e téren a bizottság felfüggesztette, mert a kormány részéről különösen a harmadik témakörben történő elvi állásfoglalás nélkül a tárgyalásnak nincs értelme.

Nemcsak első kezdeményezésünk hatástalansága és a közigazgatási reform körüli munkásságunk befagyása, hanem további és általánosabb megfontolások is azonban arra a belátásra kell, hogy bírjanak bennünket, hogy a közigazgatás átalakítására irányuló szakszerű kritikai munkát a jogi reformbizottság nem vállalhatja, nevezetesen nem vállalhatja rendelkezésére álló idő hiányában és a véleményezésnek ama laza formájában, amelyet szervezeti szabályzata neki nyújt. Ha közigazgatásunkat az összeroppanástól meg akarjuk menteni, illetőleg eredményes közigazgatási apparátust akarunk teremteni, a szakszerű kritikának sokkal hatásosabb módjára van szükség. Olyan szervezetre, amelyek a jogi reformbizottságnál nagyobb és erősebb hatásköre van.

Demokratikus politika, amely, legalább bevezetése idejében, meggyökeresedéséig a közfeladatoknak közhatalommal végzését széles körben nem nélkülözheti, hatásos közigazgatásra szorul. Ez a követelés a közigazgatásban és elsősorban annak szervezetében a tényezőknél ugyanolyan összefogását teszi szükségessé, amilyent a gazdasági kérdésekben már megteremtettünk, sőt a gazdasági politika sikeressége is sok részben eredményes működésre képes közigazgatási szervezettől függ.

Egy Közigazgatási Tanácsra lenne tehát szükség, amely minden, a közigazgatási szervezetet érintő törvény- és rendelettervezetre meghallgató és amelynek véleménye a minisztertanács elé terjesztendő volna. Kívánatos, hogy kezdeményezési joga is legyen, és hogy a szervezeti kérdéseken kívül is véleményt lehessen tőle kérni. Erre a Tanácsra várna az általános közigazgatási szervezeti reform előkészítése is.

A Közigazgatási Tanács a miniszterelnök mellé volna megszervezendő a következő összeállításban: a koalíció pártjainak egy-egy képviselője, a minisztériumok törvény-előkészítő osztályainak vezetői (a belügy-, igazságügy-, és a pénzügyminisztérium részéről állandóan, a többi minisztérium részéről alkalmilag) és a közigazgatás elméleti és egyben gyakorlati szakférjai közül legfeljebb annyi, ahányan a politikai pártok képviselői vannak. A Tanács hivatali teendőit a miniszterelnökségnek evégből felállítandó osztálya látná el, amely egyúttal, mint a miniszterelnökség törvényelőkészítő osztálya is

működne. A Tanács elnökének a Tanács véleményeinek képviselőjére a miniszter-tanácsban részt kellene vennie.

Felszólalásunkra és javaslatunk megtételére a közigazgatásnak fentebb jelzett általános állapotán felül bennünket különösen a következő négy körülmény indít:

1. az általános közigazgatási reform égető szüksége;
2. a szakminisztériumok törekvése, szakigazgatási szerveknek az általános igazgatási szervekre való tekintet nélküli kiépítésére;
3. az építés- és közmunkaügyi miniszter és a többi miniszter között az idevonatkozó törvény végrehajtási rendeleteinek tervezete körül mutatkozó hatásköri villongások;
4. a kilátásba vett tervezetnek hatékony közigazgatásra reászorultsága.

Miniszterelnök Úr!

Ha előterjesztésünkben a közigazgatás állapotát meztelenségében és rideg szavakkal tártuk fel, ez abból a felelősségtudatból fakadt, hogy legalábbis Miniszterelnök Úr irányában őszinte megnyilatkozásra vagyunk kötelezve. De ha a diagnózis kegyetlen is, a gyógyulás útja arrafelé, amelyet javaslatunkban megjelöltünk, nyitva van.

Budapest, 1946. december havában.⁵⁷

⁵⁷ A levél aláírva nincs. Több tényező azonban arra utal, hogy az nem a Jogi Reformbizottság egészének, hanem csupán tagjai egy részének véleményét képviseli. A levél tartalma és stílusa messze nem tükrözi a bizottság koalíciós jellegét. Nem valószínű, hogy a bizottság parasztpárti tagjai változtatás nélkül bennhagytak volna a testületi állásfoglalásban egy olyan – idézett – megfogalmazást, amely egy fél mondatban nyilvánítja nemlétezőnek azt az Erdei és Bibó által kidolgozott parasztpárti tervezetet, amelyet maga a bizottság tárgyalt hónapokig. E megfogalmazásban valószínűleg nagymértékben közrejátszott az is, hogy a levél keletkezése előtt fél évvel nyilvánosságra hozott parasztpárti javaslatot a többi pártok elutasították. A levél záró részében olvasható „legalábbis a Miniszterelnök Úr irányában őszinte” formula is kétséget támaszt aziránt, hogy azt minden bizottsági tag feltétel nélkül elfogadta volna, és arra enged következtetni, hogy az a bizottság nem baloldali tagjainak véleményét tükrözi. Ezt erősíti a jogszabályalkotásban abban az időben a rendeletek törvényekkel szembeni preferálásának bírálata is, amely szintén a polgári jogászok érvei közé tartozott. Összességében a levél a bizottság nem baloldali tagjainak véleményét képviseli (még ha több, a baloldali által is megoldandónak tekintett kérdést is érint), stílusa pedig leginkább Harrer Ferenc előterjesztéseire, cikkeire, illetve a bizottság ülésein elhangzott felszólalására emlékeztet. (Ezt megerősítette Bibó István egykori bizottsági tag is az e kérdésről vele folytatott beszélgetésen.)

GUTHEIL JENŐ:

AZ ÁRPÁD-KORI VESZPRÉM

Sajtó alá rendezte Kredics László. Veszprém 1977.
(Veszprém megyei Levéltár Kiadványai 1. Szerk.: Madarász Lajos.)
390 l., 42 képmelléklet és 1 térkép.

Gutheil Jenő jó négy évtizeden át Veszprém város középkori történetével foglalkozott. E tárgykörből a húszas évektől kezdve jelentek meg kisebb-nagyobb közleményei. Több évtizedes kutatómunkájának eredményeit foglalja össze posztumusz munkája, melyet a lakóhely múltja iránt megnyilvánuló, tiszteletre méltó tudományos érdeklődés, a hajdanvolt kutatására ösztönző kíváncsiság és a megszerzett helyismeret széles körű továbbadásának, népszerűsítésének igénye hozott létre.

Az 1963-ban elhunyt szerző két részből álló és 1960 elején lezárt kéziratot hagyott hátra. Az első Veszprém város Árpád-kori történetének monografikus feldolgozását, a második pedig a monográfia legfőbb alapjául szolgáló Veszprémi Okmánytárat foglalja magában. A vaskos kézirat mindkét részéhez egy-egy alapos és részletes név- és tárgymutató tartozik. Az Árpád-kori Veszprém azon túl, hogy a kisebb rövidítéseket nem tekintve, felöleli a kézirat első részét alkotó monográfia egészét, egyúttal tartalmi ismertetést nyújt a kézirat második részét kitevő okmánytárban szereplő oklevelekről.

A kézirat *Veszprémi Okmánytár* bevezetőből, 215 forrásközlésből és mutatóból áll. Minthogy az okmánytárban következetesen nem érvényesült a forráskiadványokban már régóta alkalmazott elv: az átírt oklevelek szétválasztása, a kézirat 215-nél jóval több 1002 és 1523 között kelt oklevél teljes szövegét tartalmazza. Az ötvenes évek elején elkészült okmánytár kétharmada 13–16. századi kiadatlan forrásszövegeket foglalt magában. Bár ez az arány a *Zsigmondkori Oklevéltár* és a *Veszprémi Regeszták* kivonatos közlései nyomán, majd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* IV. László korára vonatkozó részének a kézirat lezárása után megjelent és a szerző által már nem használt oklevélpublikációi révén jelentősen módosult, az okmánytár csaknem fele részben még ma is kiadatlan – zömében 15–16. századi – forrásokat ölel fel.

Gutheil Jenő az okmánytárat három helyi levéltár: a veszprémi püspökség, továbbá a veszprémi káptalan magán, illetve jóval kisebb mértékben a veszprémi káptalan hiteleshelyi vagy országos levéltárának gazdag anyagából állította össze. Gyűjtőmunkája során tehát *többek közt* nem volt tekintettel sem a város határában birtokos veszprémvölgyi apácakolostor középkori eredetű levéltára (Magyar Országos Levéltár, E 152. Acta Jesuitica, Collegium Jauriense → Diplomatikai Levéltár), sem a vasvár–szombathelyi káptalan hiteleshelyi levéltára (Vas megyei Levéltár) anyagára, pedig ez utóbbi letétként (Litterae ecclesiasticae et familiares, Episcopatus Vesprimiensis, fasc. C I–II.) a veszprémi püspökség számos középkori oklevelét is örzi.

A válogatásnál alapvetően a területi elv érvényesült. Gutheil Jenő azonban az általánosnak mondható gyakorlattal szemben a három levéltárból nem a *mai*, hanem a *középkori* Veszprém területére vonatkozó forrásokat gyűjtötte össze. Bár az elpusztult települések kutatásának fontosságára a múlt század vége óta több ízben rámutattak, a területi elv sajátos alkalmazása következtében a három levéltárban található források közül az okmánytárba többnyire nem kerültek bele azok az oklevelek, amelyek a századok során elpusztult és Veszprém város határába olvadt szomszédos középkori települések (pl. Bogárfölde, Csatár, Jutas, Kemece) vagy határrészek múltjára vonatkoznak. Vég-eredményben a szerző az okmánytár összeállításakor kettős szűkítést alkalmazott: egyfelől kizárólag a három helyi levéltár anyagára támaszkodott, másfelől gyűjtését a szűkebb értelemben vett Veszprémre, a középkori város területére redukálta. Az okmánytár azonban még e kettős szűkítés ellenére is rendkívül értékes, gazdag, főleg a püspökség és a káptalan veszprémi jogait érintő forrásanyagot

tartalmaz. Erről a gazdag anyagról jó áttekintést ad Az Árpád-kori Veszprém függeléke gyanánt a szükséges apparátussal (a jelzet, alkalomadtán a kiadás és az irodalom feltüntetésével) közzétett 215 magyar nyelvű regeszta, s egyben igényt támaszt és a kiadó szándékát sejteti a Veszprémi Okmánytár teljes szövegének önálló forráskiadványban történő megjelentetésére. (Néhány évvel ezelőtt egyébként az okmánytárnak a fenti szempontokra ügyelő, jelentős kiegészítése is befejeződött.)

A *monográfia* forrásbázisa jóval szélesebb, mint az okmánytáré. A szerző a kiadásra szánt okleveleken kívül ugyanis többnyire feldolgozta a város Árpád-kori történetét érintő és az okmánytárban nem szereplő kiadott forrásokat (okleveleket, elbeszélő forrásokat stb.). Másodkézből (irodalom alapján) négy kiadatlan (OL DL 15062. és 89151. [korábban Eszterházy lt.], Vas megyei Levéltár, Vasvár–szombathelyi kápt. hh. lt. Litt. eccl. et fam. Episc. Veszpr. fasc. C I. no 16–17.) és egy időközben elveszett (Veszprémi püspökség lt. Veszprém 1.) oklevelet, továbbá kismértékben későbbi, – főleg 16–18. századi – forrásanyagot (ábrázolásokat, térképeket, határjárásokat stb.) is hasznosított. Az elsődleges források mellett a szerző bőségesen épített az 1960 előtt megjelent szakirodalomra, úgyszólván munkája széles körű irodalmi tájékozottságról tanúskodik. A monográfiára némi megszorítással mégis érvényes, amit az okmánytárról elmondunk. A feldolgozás az okmánytárnál ugyan jóval nagyobb, de még az Árpád-kor vonatkozásában sem teljes forrásanyagra támaszkodik, s lényegében ugyanazt a területi elvet érvényesíti, mint az okmánytár, vagyis a történeti (középkori) Veszprémre szorítkozik, s nem a mai városhatár valamennyi egykori településének múltját tárja fel.

A szerző bizonyos értelemben többet nyújt, mint amennyit munkája címe kifejez. Egyfelől a kőkortól a honfoglalásig részletes áttekintést ad a városban és környékén létező kultúrákról és népekről, másfelől jó néhány fejezetben nemcsak Árpád-kori, hanem 14–16. századi, sőt újkori ismeretanyagot is közöl, természetesen még inkább lemondva a teljességről. Az eseménytörténetet viszont az Árpád-kor végéig járja.

A monográfiában a szerkezeti felépítésből is kitetszően háttérbe szorul a társadalom- és birtoklástörténet. A mű esemény- és intézménytörténeti, valamint topográfiai fejezetekre tagolódik, s a társadalom- és birtoklástörténeti adatokat is e fejezetek között parcellázza fel, holott fontosságuk és alaposabb kifejtésük miatt önálló fejezetekbe kívánkoznának.

Veszprém város Árpád-kori jelentőségét, szerepét döntően meghatározta, hogy a település fejedelmi birtokközpont volt, amely az államalapításkor kettős funkciót kapott: egyfelől világi, másfelől egyházi központ: várspánsági és püspöki székhely lett, s ugyanakkor nem vesztette el kapcsolatát a királyi családdal sem. A várban királyi palota és kápolna állott. Az utóbbi volt elődje a freskókkal díszített Gizella kápolna ma is látható 13. századi épületének, amely hagyomány szerinti nevében első királynénk és Veszprém kapcsolatát őrzi. A várbeli Szent György kápolnában tett fogadalmat Imre herceg, s a város közelében emelkedett a királyi alapítású veszprémvölgyi apáca-kozostor. A veszprémi püspököt illette meg a királyné-koronázás joga és a királynéi kancellár tiszte. A Bertalan püspök által alapított Szent Katalin domonkos kolostorban, magyarországi Boldog Ilona zár-dájában, töltötte gyermekéveinek egy részét IV. Béla király leánya, Margit. A püspökség és a székes-káptalan mellett a városban több egyházi intézmény létesült. A várban Mindenszentekről elnevezett társaskáptalan, a várat övező városrészekben – a „szegekben” – négy egyház (Szent Margit, Szent Tamás, Szent Miklós és Szent Iván) és a már említett Szent Katalin domonkos kolostor működött.

A királyi vármegye felbomlásával párhuzamosan kialakult nemesi vármegye központja is Veszprém maradt, noha igazgatási és bírósági szempontból a megye négy járása két székre – vásárhelyire és veszprémire – tagolódott. A megyésispán az Anjou-kor elején átmenetileg, majd a Zsigmond-kor kezdetén végérvényesen a veszprémi püspök lett. A világi és az egyházi hatalom összefonódása és az a körülmény, hogy a püspökség és a káptalan vált a város első számú földesurává, meghatározta a különféle eredetű és helyzetű lakosságot magábaolvastó város jogállásának fejlődését: Veszprém *püspöki civitas* volt és maradt.

A város egyházi intézményei révén jelentős szerepet játszott a kulturális életben, mindenképp az írásbeliség és az oktatás terén. A veszprémi káptalan hiteleshelyi tevékenységet folytatott, melynek okleveles emlékei a 12. század végétől kezdve maradtak ránk. Székesegyházi iskolájában, melyet studium generale-nak nevez IV. László király oklevele, a *septem artes liberales* mellett az 1276-os Csák Péter-féle pusztítás előtt valószínűleg jogot is tanítottak.

Gutheil Jenő monográfiájából itt-ott árnyaltabban, másutt hiányosabban vagy éppen eltérő megvilágításban Veszprém város fentiekben vázolt képe bontakozik ki, kutatástörténettel, topográfiai

kérdések taglalásával és főként annak vizsgálatával kiegészülve, hogy minek köszönhette Veszprém újabb helyzetét. Ennek – hangzik a megalapozott válasz –, hogy Gizella királyné alapította a veszprémi székesegyházat. Szent István nagyobb legendája és a Hartvik-féle legenda közlését megerősíti a zalai serviensek 1232-ben kelt ítéletlevele és Kőszegi Péter veszprémi püspök 1277. ápr. 12-i kiadatlan oklevele: mindkettő Gizella királynét nevezi a veszprémi egyház alapítójának. Más források szerint a veszprémi püspökség alapítása megelőzte a többi püspökség felállítását, s így már az 1001-ben létesített esztergomi érsekség előtt is létezett. Gizella alapította székesegyháza révén Veszprém a királynék városa lett: székesegyháza volt a királynék koronázó temploma és temetkezőhelye, itt őrizték a királynéavató trónszéket és Gizella királyné koronáját, püspöke koronázta a királynékat és ő viselte a királynéi kancellár címet. A királynéi alapítás hasonló szerepet juttatott a veszprémi egyháznak, mint a királyi alapítás a székesfehérvári bazilikának. Ez Gutheil Jenő legfőbb mondanivalója, s ezzel egyet is érthetünk. Hasonlóképpen azzal is, hogy Gizella királynét az általa alapított veszprémi székesegyházban temették el. Több megállapítás viszont vitára, ellentmondásra ösztönöz, illetve helyesbítésre, kiegészítésre szorul. Ezek közül ezúttal csupán néhányat kívánunk foglalkozni.

A veszprémvölgyi apácaolostor görög nyelvű alapítólevele mintegy két évszázad óta képezi vita tárgyát. Gutheil Jenő ebben a vitában úgy foglalt állást, hogy Veszprém „ősiségét” bizonyítandó, azt a nézetet tette magáévá, amely az alapítást Géza-korinak tartja. Noha ez a felfogás újabban is képviselést kapott, *Moravcsik Gyula* tanulmánya (1938) óta a vita eldőltnek tekinthető: a veszprémvölgyi apácaolostort 1019 táján István király alapította fia, Imre herceg jegyeseinek, a görög császári családból származó hercegnőnek a tiszteletére.

Gutheil Jenő szerint a veszprémi Keresztelő Szent János plébániaegyház a volt piarista templom helyén, a belső és a külső várat elválasztó falhoz csatlakozva a külső várban állott, mégpedig úgy, hogy szentélye az északi szentélyfalhoz épült Szűz Mária kápolnával együtt már nem a közel 40 méter magas, meredek várhegyen, hanem a váralján, a városban foglalt helyet (121–3.1.). E nyilvánvaló topográfiai képtelenség azért jött létre, mert a szerző a középkori forrásoknak ellentmondó 18. századi tudósításnak adott hitelt, s a középkori oklevelekből egyedül azt az evidenciát fogadta el, hogy a plébániatemplomhoz épült kápolna a városban (*in civitate*) áll. A középkori források azonban a várbeli Mindenszentek egyházával szemben sohasem említik, hogy a Szent János plébániatemplom a várban (*in castro*) emelkedett volna. Mindig veszprémi (*de Wesprimio*) vagy Veszprémben (*in Wesprimio*) álló Szent János egyhárról szólnak, melynek északi kápolnáját a városban levőnek, papját pedig a városi plébánosok egyikének (DL 88618.) mondják. A szerző lokalizálását egy általa is ismert 1395-ben kelt oklevél cáfolja meg, amely szerint Domonkos fia András veszprémi nemes helybeli telkét keletről egy völgy, délről a Szent János egyház és nyugatról egy közút határolja. A plébániaegyház várbeli lokalizálása esetén a szóban forgó nemesi teleknek a „királyné konyhája”, azaz a mai püspöki palota déli szárnya helyén kellett volna állnia. Az efféle lokalizálás abszurditása miatt a Szent János plébániaegyházat a várból a keleti váraljára, a róla elnevezett Szentiván városrészbe kell helyezni, oda, ahol eddig is keresték.

Nem fogadható el az a kijelentés (254. l. 8. jegyzet) sem, amely a veszprémi káptalan két legrégebb fennmaradt pecsétjének az 1265-ből és az 1276-ból ismeretes pecséteteket tartja. Korábbi nézetét (*Történelmi Tár*, 1886. 560. l.) korrigálva, *Fejérfataky László* már a századfordulón (Oklevelek II. István király korából. Bp. 1895. 11. l.) felhívta a figyelmet a veszprémi káptalan jóval régebbi ovális pecsétjére, amellyel az egyházi testület 1207-ben kiadott oklevelét (DL 103243.) látta el. A veszprémi káptalannak ezt az első ismert és minden valószínűség szerint legelső pecsétjét 1220 táján hasonló alakú, majd 1276-ban kerek formájú pecsét váltotta föl. (Az elmondottak a 41. sz. képmelléklethez tartozó szöveget is módosítják.)

Hasonlóképpen helyesbítésre szorul az 1446. évi megyei oklevél intitulációjának félreértéséből származó állítás (119. és 327. l.), miszerint a veszprémi várnagyok nemcsak alispánok, hanem egyben szolgabírák is voltak. Ez utóbbiak egyidejűleg már csak azért sem lehettek, mert a megyei hierarchiában a szolgabírák az alispán után következtek.

Bármennyire meglepő, az intézmény- és topográfia-centrikus munkában nem esik szó a város északi városrészének Szent Tamás egyházáról. A szerző természetesen foglalkozik a városrészszel: Szenttamásfalvával, sőt említi a vele kapcsolatos legkorábbi adatot, az 1237-ben előforduló Szent Tamás mezőt is. De nem utal arra, hogy ezek az elnevezések ottani egyházi intézmény patrocíniumából származnak, s így közvetve annak létét bizonyítják még akkor is, ha az oklevelek egyébként hallgatnak

róla. Ebben az esetben még csak nem is kell egyes-egyedül a névadás bizonyosságára hagyatkozni, mivel egy 1261-ben kelt oklevél (Vp. kápt. m. lt. Veszprém opp. 10. Liber Viridis, no 3. = DL 515.) éppen ennek az egyházi intézménynek a papját (*sacerdotem Sancti Thomae apostoli Wesprimiensis*) említi. Ez az egyedülálló adat, amely nyilván elkerülte a szerző figyelmét, az 1237-ben már létező egyházi intézmény kora szempontjából is lényeges, mert pontosan megmondja, hogy a védőszent Tamás apostol, s nem az 1173-ban kanonizált Becket Tamás. Az 1237 előtt emelt egyházi intézmény építésének kezdete a patrocínium alapján tehát közelebbről nem állapítható meg. A kormeghatározás – miként az épület lokalizálása – további kutatás feladata.

Bár a szerző futólag érinti a veszprémi káptalan oklevéladó tevékenységét (136. l.), hiteleshelyi működésével nem foglalkozik, pedig a kezdeti periódusban is bőséges forrásanyag (az 1240 előtti veszprémi kiadványokból több mint harminc maradt ránk) megérdemelt volna egy rövid összefoglalót.

Az Árpád-kori Veszprém, mint *Fügedi Erik* lektori utószava mondja, alapvetésnek számít. Gutheil Jenő munkája messze meghaladta *Véghely Dezső*, *Békefi Remig* és *Korompay György* vázlatát. Gazdag és eddig jórészt feltáratlan forrásanyag, továbbá állításai, még ha helyenként vitathatók és helyesbítendőek is, megalapozták a város középkori történetének kutatását.

A sajtó alá rendezés *Kredics László* munkáját dicséri. (Egyetlen lényegesebb elírás a 193. oldalon Iván helyett István, s egyetlen nagyobb következetlenség: Márton fehérvári főesperes 1318 táján kelt végrendelete három különböző dátum alatt [108, 124. és 305. l.] szerepel a kötetben.) Mivel Gutheil Jenő a jegyzetekben rendszerint akkor is csak levéltári jelzetekre hivatkozik, ha az oklevél már megjelent valamelyik forráskiadványban, már csak ezért is szerencsés volt a kéziratos okmánytár kiadást is feltüntető regesztáinak közlése, még ha azok fogalmazása nem egységes és nem is mindig szabatos. A mostani közlés során azonban már figyelembe lehetett volna venni a *Kritikai jegyzék* 1961-ben megjelent kötetét, a mutatóba a regeszták adatait is be lehetett volna dolgozni, a Veszprémi Okmánytár alcíméül pedig a jelenleginél (301. l.) pontosabb – az oklevelek lelőhelyére is utaló – alcímet lehetett volna választani.

Manapság már nincs semmi feltűnő abban, ha valamelyik múzeum vagy levéltár kiadványt tesz közzé. A helytörténetírás legfőbb műhelyei egyre-másra jelentetik meg a szebbnél szebb évkönyveket, köteteket. Gutheil Jenő értékes munkájának szép kivitelű kiadásával a Veszprém megyei Levéltár is a publikáló intézmények sorába lépett. Induló kiadványainak szerkesztője jól választott, amikor a szűkebb haza iránt érdeklődők hasznára s nem utolsósorban a tudomány javára közzétette Gutheil Jenő művét. A kiadványsorozat megindítása egyúttal azt is jelzi, hogy a Veszprém megyei Levéltár elemi léptékű problémáinak megoldásán már-már túljutott, s megindult afele, hogy a helytörténetírás műhelyévé váljon.

Solymosi László

JEAN MEYER:

NOBLESSES ET POUVOIRS DANS L'EUROPE D'ANCIEN RÉGIME

(Paris Librairie Hachette, 1973. 263 L)

A KÜLÖNBÖZŐ NEMESSÉGEK ÉS HATALMUK EURÓPÁBAN A POLGÁRI FORRADALMAK ELŐTTI ÉVSZÁZADOKBAN

A szerző, a rennes-i egyetem tanára, miután részletes monográfiában feldolgozta a breton nemesség történetét, majd az 1970-es moszkvai nemzetközi történetész konferencián a 17. századi nemességről tartott előadást, ebben a könyvében a 16–19. századi európai nemesség összehasonlító történetének megírására vállalkozott. Az utóbbi években több munka vizsgálta a különböző országok nemességének a polgári forradalom előtti évszázadokban való helyzetét, magatartását, jellemvonásait, de mindannyiszor elszigetelve, az egyedi jelenségekre figyelve. Jean Meyer könyvének úttörő jelentősége, hogy az összehasonlító vizsgálatot az európai nemesség egészére kiterjeszti, s egyaránt vizsgálja a közös és az eltérő, azaz a nemzeti fejlődésekben gyökerező jellegzetességeiket.

A mű első része öt fejezetben általánosságban vizsgálja a különböző országok nemességét. Az első kérdés: mekkora volt a számaránya az ország összlakosságában, mi határozta meg a nemességhez

való tartozását, és a nemesség hogyan rétegződött önmagán belül. A második fejezet a nemességnek a politikai hatalomban való részeseését, egyrészt az uralkodóval, másrészt a többi renddel, a klérussal és a polgársággal való viszonyát mutatja be. Harmadik kérdésként a nemességnek a gazdasági fejlődésben elfoglalt helyét kutatja, negyediknek pedig a nemesi ideológia bizonyos vonásait, így mindenekelőtt, hogy mennyiben volt a nemzeti fejlődés (egyes esetekben a nemzeti önállóság) gondolatának zászlóvivője, illetve mennyiben képviselte az internacionalizmust. Végül milyen magatartást tanúsított a felvilágosodás korában, hogyan viszonyult a polgári előretöréshez, majd forradalomhoz.

Az általános kérdésekre adott válaszok kirajzolják az európai nemesi fejlődés különböző típusait. Ami nagyjából mindenütt azonos volt, az a nemesség jogi helyzete, bár a részletekben itt is adódtak különbségek. A tényleges helyzet azonban történelmi tájanként jelentős eltéréseket mutat. Míg Európa nyugati és középső területein a nemesség kisszámú elit maradt (az összlakosság legfeljebb 1%-a), a perifériákon, főleg keleten és délnyugaton, az ibériai félszigeten, tömeget jelentett (Magyarországon 4–5%, Spanyolországban 10–12%, Lengyelországban 15–16%). A francia vagy német nemes birtokos földesúr volt, testi munkát nem végzett, keleten a nemesek jelentős része paraszti sorban élt. Mindez már önmagában sok minden továbbit meghatározott. Nyugaton egységesebb volt a nemesi társadalom, keretei zártabbak, tagjai kizárólag a hadseregben vagy a politikában tevékenykedtek; a feudális intézményekkel együtt ez a nemesség is hanyatlásnak indult, s a felvilágosodás korára teljesen korszerűtlenné vált. A perifériák nemessége több arcú volt, egy részüket a vagyon elégtelensége már korán értelmiségi pályákra kényszerítette, s részben a polgárság súlytalansága miatt is belőlük került ki a polgári forradalmak élcsapata.

A könyv második része az eltérő nemesi fejlődés főbb típusaival foglalkozik. Külön-külön fejezetet szentel a magyar nemességnek és a Habsburg udvari arisztokráciának, szembeállítva a dinasztikus érdekek szolgálatába állt osztrák–cseh típust a nemzeti különállás harcos katonáival, a magyarokkal. A spanyol és lengyel jelenségeket egymásmellé állítva rámutat a nemesség nagy számából az államra váró veszedelmekre, hogyan kerekedett a nemesi hatalom az uralkodóé fölé, s hogyan váltak kizárólagossá a nemesi szempontok és érdekek. Külön-külön tárgyalja az egymással rokon vonásokat felmutató orosz és porosz fejlődést: mind a kettőben az uralkodó szabta meg a nemesi életformát, mely elsősorban, sőt Poroszország esetében kizárólagosan katonai. Végül mint egyedülálló típust a gazdasági életbe korán beépülő angol gentryt mutatja be.

Jean Meyer könyve az európai társadalmi fejlődés egyik fontos, eddig érthetetlenül elhanyagolt összetevőjét vizsgálja; szempontjai modernnek, módszere korszerű, anyagismerete lenyűgöző. Ha itt-ott az általa rajzolt kép még megemyszer statikus, a részletekben bizonytalan (sőt éppen a Habsburg-birodalom és különösen a magyar nemesi fejlődés rajzában téves adatok is előfordulnak), ez az egyes részletvizsgálatok hiányából, illetve a szerző számára való elérhetetlenségéből következik, s nem kisebbíti műve úttörő jellegének érdemeit. Könyvének végső tanulsága, hogy a papság, a polgárság és a parasztság már régebben megindított összehasonlító vizsgálata csak úgy válhat teljes társadalomtörténeté, ha a nemzetközi kutatásokba a nemesség változásainak vizsgálatát is bevonjuk.

Benda Kálmán

ROTRAUT HOFMEISTER:

DAS ÖSTERREICHBILD DER NAPOLEONISCHEN SOLDATEN

(Wien, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs

Verlag, 1973. 411 l.)

A NAPÓLEONI KATONÁK „AUSZTRIA-KÉPE”

A cím első látásra kétszeresen is meglepő. Lehet-e visszaemlékezések közlésével egységes vagy azt valamiképpen megközelítő képet valamiről kialakítani, hiszen az *Österreichbild* kifejezés ezt tételezi fel. Másik kérdésünk a címet olvasván: mit értsünk az *Österreichbild* fogalma alatt? A szerző válasza: azt, amit a kor francia katonái értettek, vagyis a Dunai Monarchiához tartozó országokat, így

Morvaországot, Csehországot, Felső- és Alsó-Ausztriát, Steiermarkot, Karintiát, Tirolt, Itáliát Dalmáciát, Horvátországot és Magyarországot. Ezen területek közül a katonák számára csupán a Monarchia itáliai területei és Magyarország jelentettek megfogható fogalmat. Ez utóbbit mutatja többek között az is, hogy bár az „osztrák” katonák nemzetiségi származása másodlagos szerepet játszott a visszaemlékezésekben katonai hovatartozásukkal szemben, a magyar katonákat csaknem mindig „Hongrois”-nak nevezik.

A szerző főleg a Nationale Bibliothèque de Paris-ban található, nagy részben nyomtatott memoárok, harctéri naplók és levelek alapján állította össze a vaskos kötetet. A felhasznált forrásokat két fő szempont – ezeken belül pedig több alszempont – alapján rendezte el. Az első nagy egység az országról szóló feljegyzéseket tartalmazza (éghajlat, táj, az utcákról, városokról), míg a második az emberekről szól (az „osztrák” katona, a polgári lakosság, annak általános hangulat, érintkezés a katonák és a polgári lakosság között, általános ítéletek az „osztrákokról”).

Mindenekelőtt azonban Hofmeister szükségesnek tartja, hogy bevezetőjében a memoárok problematikájáról, mint történelmi forrásokról szóljon, felsorolván azokat a szempontokat, amelyeket okvetlenül figyelembe kell venni mind az olvasónak, mind pedig a kutatónak. Felhasznált forrásainál az első szempont az, hogy mikor és milyen céllal íródtak azok? Egyesek a hősi időkre szeretnének emlékeztetni, másokból az akkori jogtalannak érzett mellőzésekből fakadó keserűség hangja szól és ezen az érzelmi alapon állva ítélik meg az eseményeket, a látottakat. Feltétlenül befolyásolták a feljegyzéseket a kor előítéletei és gondolkodása, a korszak szellemi atmoszférája. A katonák közül sokan először léptek át idegen országhatárt, minden újért lelkesedtek. Jelentkeztek már ekkor a romantika első csirái is, ha másban nem is, az egyszerű katona kalandok utáni vágyódásában. Itt van még a forradalom idején kinőtt új nemzeti öntudat is, amely legtöbbször misszionáriusi tudattal elegyedett. Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy nem is alakulhatott ki egységes *Österreichbild* a katonák visszaemlékezéseiben, ezért is zavaró a cím.

A szerző érthető módon főleg olyan forrásokat válogatott össze, amelyek a Monarchia német nyelvű területeiről szólnak. Egy-egy rövid utalástól, megjegyzéstől eltekintve a Magyarországról és a magyar emberekről alkotott véleményekről szólunk inkább. Ezeket olvasva azonban nem szabad megfélekednünk arról, hogy a katonák csupán az ország nyugati területeit ismerhették meg, s véleményüket az itt látottak alapján általánosították.

Az egyes országok éghajlati viszonyairól és tájairól szóló feljegyzésekben mindenütt szó esik a járhatatlan utakról, a hőségről vagy éppen a fagyról. Már ezek a tényezők is nagyban befolyásolták az egyes országokról kialakított képet. Nem volt tehát mindegy, hogy a feljegyzések melyik évszokról szólnak. Az 1805-ös hadjárat résztvevői Morvaországot „barbár, koszos, szegényes” országnak nevezték, s nevét is ennek megfelelően értelmezték: Moravie = mort à vie. Teljesen másként ítélték meg az 1809-es tavaszi hadjáratkor, amikor is az ország festőiségét, gazdagságát emelték ki. Itália már csak azért is szépnek tűnt szemükben, mert a koszt kitűnő volt és olcsó, ami egy katonánál nem elhanyagolható szempont. A napóleoni seregek 1809-ben léptek magyar földre és a Rábáig nyomultak előre. Megkapta őket a táj szépsége, a föld gazdagsága, a gondozott szőlőskertek, a bő állatállomány. Maga Stendhal is, aki 1809-ben a napóleoni seregben szolgált, elragadtatással írt a magyar tájról. Az egy-egy településről, városról alkotott véleményt erősen befolyásolta az, hogy milyen volt ott az éghajlat, a koszt, a kvártély, az emberek temperamentuma, fogságban volt-e ott az illető vagy sem, tehát még a településnek a megítélése is teljesen szubjektív szempontok alapján történt. Ennek ellenére földrajzilag tanulságosak az iparról, a városok kulturális életéről, nevezetességeiről szóló feljegyzések.

A magyar városok közül Sopront szép, tiszta városnak nevezik, Pozsony tulajdonképpen egy nagy falu. Pápa gazdag és szép üzleteivel keltett feltűnést. Budáról és Pestről a gazdagságot, az élénk forgalmat, a szép épületeket jegyezték fel. Részletesen szólnak a visszaemlékezések a magyarok viseletéről is. Nagy sikert aratott körükben a rövid szoknya, a rövid, széles csizma, a tarka szalagos, csúcscs kalap. Egy másik feljegyzésben pedig az olvasható, hogy a magyarok csak durva ruhát viselnek, amit földesuruktól kaptak.

Kevés feljegyzés született az „osztrák”-ról, mint katonáról. Megemlíti az osztrák katona császárhűségét, katonai értékükről azonban sokszor lebecsmérlően nyilatkoznak. Kivételt képeznek a magyar huszárok és a rettegett tiroli „partizánok”. Néhány memoárrónak feltűnt a magyar alakulatok közömbössége az osztrák hadseregen belül. Erre egy példát is említnek: míg a tiroliak 1805-ben

elszántan harcoltak ellenük, addig a magyar huszárok teljesen részvétlenül, nyugodtan nézték az eseményeket.

A franciáknak az egyes országokban való fogadtatásáról, a helybeliek franciabarátságáról vagy franciaellenességéről szóló feljegyzések nem mérvadóak. Néhány helyen a kezdeti lelkesedést egyből lelohasztotta a katonák harácsolása, fosztogatása és a kivetett magas hadisarc. A háború elhúzódsásával egyre gyakoribbá váltak a franciák elleni merényletek, szervezett helyi ellenállások. A fosztogatások alól bizonyos szempontból talán Magyarország jelentett kivételt, jóval kevesebb összetűzés volt itt, mint a Monarchia többi részén. Ez érthető, hiszen a francia csapatok csupán rövid ideig tartózkodtak magyar területen, másrészt Napóleon a magyarokban szövetségest látva, szigorúan megtiltotta katonáinak a rablást magyar területen.

A katonák a polgári lakossággal egyrészt a beszállásoláskor, másrészt közös rendezvényeken találkoztak, ez utóbbiak célja az volt, hogy valamiképpen helyreállítsa a jónak nem mondható viszonyt megszállók és megszállottak között. Így szerzett tapasztalataikat könnyen általánosították, s ezek nagy súlyt kaptak az „osztrákokról” alkotott kép kialakításában.

Az *általános ítéletek az osztrákokról* című fejezet tág teret enged a népkarakterológiai feljegyzéseknek. A szerző a magyarokról szóló gazdag anyag láttán feltételezi, hogy a francia katonák már korábban informálódtak a „középkori struktúrájú ország” szociális és politikai körülményeiről. A visszaemlékezések a magyarok büszkeségét emlegetik gyakran, amelynek fő hordozói a földesurak, a nemesek voltak, akik Ausztria vereségét nem tekintették a sajátjuknak. Feltűnt a katonáknak a magyar paraszt „rabszolgaállapota”, a városi polgárság szellemi kulturáltsága.

Hofmeister óriási anyagot próbált összefogni, s fejezetek szerint csoportosítani a politikai és katonai események időrendjében. Megjegyzést ritkán fűz egy-egy részhez, akkor is kommentálja és nem elemzi a forrásokat. Erre nem is vállalkozhatott, ezért inkább egy gazdag, sok szempontból érdekes memoár-szemelvénygyűjteménnyel áll szemben az olvasó.

Ács Zoltán

SÁNDOR PÁL:

A BIRTOKRENDEZÉSI PERIRATOK

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. Értekezések a történeti tudományok köréből.

Új sorozat 69. 160 l.)

Szerző bevezetésében helyesen állapítja meg, hogy a forrástörténet és a forráskritika a mai történetírásnak elhanyagolt területe. Még inkább jelentőssé válik ez a megállapítás, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi negyedszázadban újabb korszakok kerültek marxista történetírásunk érdeklődési körébe, amelyek forrástörténetét és forráskritikáját a polgári történetírás nem végezte – részben nem is végezhetette – el. A polgári kor és a népi demokratikus forradalom időszakának történeti forrásairól nem állnak rendelkezésünkre olyan alapos, részletes forrástörténeti és forráskritikai elemzések, mint a megelőző évszázadokból. Pedig jelentős új forrástípusokat is bekapcsoltak, de ezek vizsgálata terén is még csak a kezdő lépések történtek meg (pl. sajtótörténet). Messze állunk még attól, hogy a polgári kori forráskritika is olyan kifinomult módszerekkel dolgozzon, mint a középkori. Bizonyos esetekben a források nagy száma és sokfélesége lehetővé teszi az egyedi kritikai vizsgálódás mellőzését, a különböző források összevetése önmagában is lehetőséget nyújt kritikára. Mindez azonban nem mentesíti történetkutatóinkat a forrástan és a forráskritika művelésétől. Éppen ezért tekinthető a szerző munkája úttörő és hézagpótló vállalkozásnak, amikor egy olyan forráscsoportot vesz vizsgálat alá, amely a polgári átalakulás időszakára nélkülözhetetlen mind az országos, mind a helytörténeti kutatásban. Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás gyakorlati és részletekbe menő végrehajtását jelentő úrbéri birtokrendezési perek iratanyagának felhasználása a feudális és a polgári kor kutatói számára egyaránt fontos. A feudális kor kutatója ezekből az iratokból nyer képet arról, hogy egy-egy helység hogyan zárta le a feudális kort, a polgári kor kutatója viszont a kezdetekről alkothat képet magának. A polgári átalakulás egyik legfontosabb folyamata volt a feudális földbirtok-

viszonyoknak a kapitalista termelés következményeihez való igazítása, ennek a feladatnak tett eleget több-kevesebb következetességgel a birtokrendezés.

A szerző munkáját négy részre tagolva végzi el. Az első részben leírja a forráscsoport keletkezését. Az 1853. március 2-i úrbéri nyílt parancs állapította meg a forráscsoport alapját képező birtokrendezési perek menetét, hozta létre az úrbéri törvényszékeket, és határidő kitűzésével tette szükségszerűvé, hogy az 1850-es évek második felében tömegesen kezdődjenek el a perek. Mivel a birtokrendezés egyes részeit megismételni nem lehetett, így csatolni kellett a korábbi anyagokat is, fontos volt azt tudni, hogy az illető helységben volt-e már regulatio, legelőelkülönítés, tagosítás, arányosítás stb. A szerző részletesen elemzi azokat az országos és megyei kimutatásokat, amelyek a helységek rendezettségi állapotát mutatják be, rámutat a korabeli szóhasználat és besorolás pontatlanságára.

A második részben a birtokrendezési periratok leírását és felhasználásuk módszertani problémáit tárgyalja. Sorra veszi a permenet négy fő szakaszában keletkezett iratokat és ezek hasznosítási lehetőségét. Konkrét példákat említi az egyes iratfajták kritikai hasznosítására. Rámutat arra, hogy a per során keletkezett egy-egy iratfésülés, illetve a per felszereléséhez készült összeírások, térképek és a becsatolt régebbi iratok milyen tényanyagot szolgáltatnak a kutató számára. Rámutat arra is, hogy ha egyes iratfajták a per anyagából hiányoznak, akkor azokat hogyan lehet részben más iratfajtákkal pótolni. Ez különösen azért fontos, mert egyes iratfajtákat (elsősorban a birtokkönyveket és a térképeket) később kikölcsönözték és azok nem kerültek vissza, vagy egyes iratfajtákat nem is tekintettek hiteles iratnak, csak mérnöki munkapéldánynak (pl. felmérési földkönyv).

A harmadik részben a birtokrendezési periratok forráskritikáját végzi el a szerző. Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy az anyagnak milyen sajátos korlátai vannak. Ezek részben a szemben álló felek érdekeinek ütközéséből, a helyi közigazgatás és az urasági, valamint a hitelesítő mérnök közreműködéséből adódnak, akiknek szubjektív szempontjait nem lehet mellőzni. Nem terjed ki a birtokrendezés a helységek lakóinak egyes csoportjaira (házatlan zsellérekre), a határ egyes részeire (pl. a nem úrbéres földön levő szőlőkre). Jelentős továbbá a területi korlátozottság, mert a perek helységenként folytak le, különböző időben kezdődtek, és különböző időben fejeződtek be, így a kutatómunkát csak helységről helységre haladva lehet elvégezni. Helyesen mutat rá a szerző, hogy a forrás megbízhatóságának a kérdése is sajátos. A felhalmozott hatalmas anyag az egymással szemben álló osztályok ellentéteit fedik fel, ezzel a ténnyel különösen az ügyiratok megbízhatóságánál kell számolni. A mérnöki munkákat a szerző hitelesnek fogadja el, eltekintve a könnyen ellenőrizhető számolási és összeadási hibáktól. Ez annál inkább fontos megállapítása, mert közismert a panaszok áradása a földesúr által fogadott mérnök részrehajlásáról. A szerző helyesen mutat rá, hogy a mérnöki munka egyes fázisaiban járatlan, volt úrbéresek panaszai tulajdonképpen a volt földesurak, illetve ügyvédek jogi csúrés-csavarása ellen irányultak, a mérnöki munka általában pontos volt, levéltáraink gyakorlata mutatja, hogy sokszor még ma is ehhez fordulnak.

Végül a szerző bemutatja az úrbéres föld alakulását a birtokrendezési periratok tükrében, hatvan helység alapján vett mintavétellel. Elemzi az úrbéres telkek számának változását, ennek következményeit. A szöveges elemzést a legfontosabb iratfajtákat bemutató faksimile melléklet, két táblázat és néhány térkép, illetve kördiagram egészíti ki.

A munka nélkülözhetetlen mindazok számára, akik a polgári átalakulás időszakát helytörténeti vonatkozásban vizsgálják, vagy országosan az agrártársadalom és -termelés kérdését kutatják. Sajnos több esetben előfordul, hogy egyes helységek 19. századi történetét is feldolgozzák anélkül, hogy ezt a forráscsoportot hasznosítsanak vagy pedig a forráscsoport félreértésével helytelen következtetésre jutnak. A munkát olvasva tűnik szembe, hogy mennyire szükséges a forrástan a polgári korban is. Ugyanakkor helyes lett volna megvizsgálni azt a problémát, hogy milyen megfontolásokból jött létre egy külön bírósági szervezet a Bach-korban e cél érdekében, és miért maradt mindvégig a birtokrendezés bírósági feladat. Megmutatkozik annak a szükség is, hogy e bíróságok történetét is feldolgozzuk, működési mechanizmusukat és személyi állományukat elemezzük. Maga a szerző is rámutat arra, hogy a perfolyamatban eltérések vannak az egyes bíróságok gyakorlatában, de nem vállalkozik arra, hogy ezeket az eltéréseket a kiadott utasításokkal és jogszabályokkal összevesse. Ez túl is haladná kitűzött célját, de a jövő kutatásában elvégzendő feladat.

A munkával kapcsolatban egy látszólag csekély pontatlanságra hívnám fel a figyelmet, amelyet azért említek meg, mert sajnos gyakran előforduló pontatlanság: a térképek pontatlansága. Jelen

esetben az 1850-es állapotot feltüntetető térképen Muraköz Magyarországhoz tartozónak van ábrázolva az 1864. évben viszont a Vajdaság és a Bánság nem tartozik Magyarországhoz.

Összegezésként csak meg lehet ismétetni a szerzőnek azt a javaslatát, hogy időszerű volna az e forrásanyagban rejlő lehetőségeket országosan egységes szempontok szerinti feldolgozással hasznosítani.

Simonffy Emil

ARCKÉPEK A NÉMET TÖRTÉNELEMBŐL

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. — Életek és korok, szerkeszti H. Balázs Éva)

Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő sorozat újabb hat kötete (*Gunst Péter: Barbarossa Frigyes, Hermann Zsuzsanna: Jakob Fugger, Gunst Péter: V. Károly, Niederhauser Emil: Nagy Frigyes, Gonda Imre: Bismarck és Farkas Márton: Hindenburg*) a korábbi gyakorlattól eltérően egyetlen nép történetének kiemelkedő alakjait mutatja be. Általános áttekintést a német historiáról természetesen nem adhat, a szereplők szerencsés megválasztása azonban lehetőséget teremtett a német fejlődés olyan csomópontjainak megragadására, melyek Németország történetének legfontosabb és legtipikusabb problémáit tömörítik magukba. A monográfiák főhősei közül egy sem sorolható korának haladó politikusai közé; életük, tevékenységük mégis hasznos tanulságokkal szolgál az utókor számára, hiszen jelentős események és változások kulcsfigurái voltak, és az uralkodó osztályok képviselőiként azok jellegzetes törekvéseit testesítették meg. Sokszor ellentmondásos cselekedeteikben, pályafutásuk összetettségében korok bonyolult politikai, gazdasági- és társadalmi folyamatai összegeződnek, személyük leegyszerűsítésektől mentes ábrázolása ennek megfelelően nehéz feladatot jelent. Az ezzel kapcsolatos problémákat az a szerzők oldották meg legsikeresebben, akik hőseik egyéni sorsát pontosan megrajzolt történelmi folyamatok keretében vizsgálták, akik az objektív és szubjektív mozzanatok bemutatásában helyes arányokat teremtve az ember és a társadalom szintézisét adták.

A történelmi háttér felvázolására a szerzők többsége megfelelő hangsúlyt fektetett, Gunst Péter mindkét munkája átfogó képet alkot az egykorú Európában uralkodó állapotokról, és különös figyelemmel fordul az azoktól eltérő német sajátosságok felé. Elemzéseit tömörek, lényegre összpontosítók, de mindig biztosítanak lehetőséget a legfontosabb részletek alapos megvilágítására. A szerző minden alkalmat megragad arra, hogy mondanivalóját széles alapokra fektesse. Így kerül sor az investitúra harc lényegének, a „károlyi” Habsburg-birodalom belső ellentmondásainak és a központi hatalom elorvadásához vezető folyamat bemutatásán túl többek között a német és az észak-itáliai városfejlődés összevetésére. Mindössze egyetlen ponton, V. Károly francia háborúinak tárgyalásánál tűnik túl részletezőnek az események elmondása.

Gunst Péterhez hasonló precizitással világítja meg Hermann Zsuzsanna a kontinens 15. századi gazdasági változásait. Elsősorban arra a bányászatban és a kohászatban lejátszódó egyedülálló koncentrációra hívja fel a figyelmet, amely a történelem első bér munkán alapuló tőkés vállalkozásainak kialakulásához vezetett. Rámutat a 16. sz-ban elterjedő nagy kereskedelmi társaságok gazdasági szerepére, és életszerűen tárja elénk az egykorú technikai eljárásokat, a kohászat és a bányászat problémáit is.

A Nagy Frigyes életét tárgyaló kötet gondosan követi nyomon a porosz állam kialakulásától annak nagyhatalommá válásáig terjedő időszak kül-, illetve belpolitikai változásait. Elmarad azonban a 18. sz.-i Európa bemutatása, s mellőzi a szerző a felvilágosult abszolutizmus ideológiájának, történelmi helyének elemzését is.

Az európai háttér hiánya, a bismarcki életmű megértéséhez szükséges német belpolitikai és gazdasági fejlődés elnagyolása jellemzi az egységes Németország megteremtőjéről írott munkát. A szerző figyelme annyira a német egység 1848-ig visszanyúló problémáira irányul, hogy csak röviden érinti a „Kulturkampf”, vagy a „kivételes törvények” kérdését, s így a kezdeti, de egyre izmosodó német munkásmozgalom kérdései is mintegy csak Bismarck szemszögéből nyerne bemutatást. Az 1860–70-es évek képe kiegészüllyezett, de már az 1880-as évek külpolitikájára sem marad a szerzőnek tere, aki nem vizsgálja Bismarck bukásának körülményeit: a kontinentális politikával

elégedetlenkedők csoportjának előretörését, II. Vilmos és Bismarck fokozódó ellentétét. A szerzőt a nyilvánvaló terjedelmi korlátok kényszerítették arra, hogy a „Bismarck életműve egy évszázad távolából” c. fejezetbe ne csak értékelést, hanem kimaradt eseménytörténeti elemeket is beleszőjön, de ezzel nem sikerült kiküszöbölnie azt a hiányérzetet, amit az életrajzi ív helyenkénti hiányosságai váltanak ki az olvasóból. Röviden, a lényeges mozzanatokra koncentrálnva mutatja be Farkas Márton Németország helyét az 1918–19-es forradalmi hullámban. Vázolja az első polgári demokratikus állam létrejöttének, stabilizálódásának és válságainak, valamint a fasiszta erők felülkerekedésének nemzetközi, belpolitikai és gazdasági hátterét. Kissé egyoldalúvá válik viszont a weimari köztársaság történelmi helyének meghatározása azzal, hogy kevés hangsúlyt helyez a rendszer korábbiakhoz képest haladó jegyeinek bemutatására, melyek negatívumai és végső összeomlása ellenére is a német történelem egyik legpozitívabb periódusává avatják azt.

A történelmi háttér megrajzolása keretében többször kínálkozott lehetőség arra, hogy a szerzők a magyar vonatkozásokra utaljanak, és hozzájáruljanak ezzel históriánk nemzetközi összefüggésekben láttatásának elmélyítéséhez. Ennek során egyetemes értelmezést kaptak a magyarországi török hadjáratok és a váradi béke megkötése, életteli kép tárul elénk a Mohácsot közvetlenül megelőző időszak politikai-gazdasági- és pénzügyi rendezetlenségéről, anarchiájáról. Nem történik azonban kitekintés Nagy Frigyes Ausztria ellen vezetett háborúinak magyar vonatkozásaira. Annál nagyobb súlyt fektet viszont Bismarck életrajzírója annak az aktív tevékenységnek az ábrázolására, mellyel főhőse hozzájárult a dualista Monarchia megszületéséhez. Vitathatóan érezzük azonban megállapítását, miszerint a porosz és magyar uralkodó osztályok törekvéseinek találkozása tette volna lehetővé a kiegyezést, s amely szerint Bismarckot a Monarchia közvetlen létrehozójának kellene tekinteni.

Az adott történelmi korszak, a fejlődés által kínált objektív választási lehetőségek ábrázolásán túl az életrajzíró elsődleges feladata annak bemutatása, hogy hőse milyen szerepet játszott világa megformálásában, mennyiben járult hozzá az előremutató tendenciák érvényre juttatásához, mennyiben segítette elő a progresszív törekvések megvalósulását.

Gunst Péter mindkét könyvének főszereplője egyértelműen konzervatív ideológiai alapokra helyezkedett, amikor legfőbb célkitűzésének a középkori univerzális császári hatalom megmentését, illetve helyreállítását tekintette. A szerző apró részletekre kiterjedő elemzéssel jeleníti meg Barbarossa Frigyes ellentmondásos alakját, melyet egyrészt a kényszerhelyzeteket felismerő, megfontolt, rugalmas belpolitika, a pénzgazdálkodás elemeinek beillesztése uralmi rendszerébe és a központi közigazgatás apparátusának kiépítése, másrésztől szűk látókörű, merev, irreális külpolitikai gyakorlat, hosszú távon pedig Németország felaprózódásának meggyorsítása jellemez. Céltudatosnak és rugalmasnak ismerjük meg V. Károly belpolitikáját is, többek között a protestánsokkal szemben tanúsított – árnyaltan bemutatott – óvatos magatartását. Mégis mindkét uralkodó sorsa tulajdonképpen azt bizonyítja, hogy még a nagy tehetséggel rendelkező politikusok is elbuknak, ha törekvéseikben nem számolnak cselekvőképességük objektív korlátaival.

Ellenkező jelenségnek, a szubjektív tényezők nagyfokú érvényesülésének példáját nyújtja Hermann Zsuzsanna a 16. sz. jellegzetes kereskedőtípusát megtestesítő Jakob Fugger portréjával. A feltörekvő pénzarisztokrácia képviselőjében olyan vérbeli üzletembert jelenít meg, aki képes kivárni és felismerni a kínálkozó alkalmakat, s bátran vállal kockázatot üzleti sikerei érdekében. A szerző bemutatja a Fuggerek egész Európát behálózó kereskedelmi szervezetének felépítését, a működésében alkalmazott modern eljárásokat, és behatóan vizsgálja azokat a tényezőket, melyekkel a magyar nemesfembányászat annak létrejöttéhez hozzájárult. Sokoldalú forráselemzéssel, a rendelkezésére álló információk töredékessége ellenére átfogó képet nyújt az augsburgi család felemelkedéséről és magyarországi működéséről, kibontakozik ugyanakkor előttünk az európai politikát is jelentős mértékben befolyásoló tevékenysége.

Rokonszenves és ellenszenves vonások, ellentétes tulajdonságok egymás mellé állításával jellemzi Niederhauser Emil a Poroszország felemelkedésében döntő szerepet vállaló Nagy Frigyeset. Az uralkodó egyéniségét alakító fiatalkori hatások megjelenítése a kötet sikeres fejezetének tekinthető. Fontosságához képest némileg elnagyolt képet kapunk a hadsereg megeremtésében, illetve a felvilágosult abszolutista államapparátus kiépítésében kifejtett munkásságról és halványnak tűnik a „filozófus” király alakjának megfetése is.

Bismarck egyéniségének – a már ismertett hiányok következtében – a könyv csak néhány jellemzőjét domborítja ki. Részletesen szól viszont bravúros taktikázó képességéről, s egyben cinikus

magatartásáról tanúskodó diplomáciai manőveiről. Legfőbb célkitűzését, a Németország ellen irányuló szövetségi rendszer létrejöttének megakadályozását a kancellár végül is nem tudta megvalósítani, mégsem állíthatjuk azt, hogy ezzel a német egység megszilárdítása érdekében tett lépései is kétes eredményeket hoztak, mint ahogy nem érthetünk egyet a szerzőnek azzal a megállapításával sem, hogy Bismarck politikája semmiben sem befolyásolta a militarizmus megerősödését és kibontakozását.

A nagytőkés-junker osztályszövetség, a világalomra törő német imperializmus kérelhetetlenségét megtestesítő Hindenburg pályafutását áttekintő Farkas Márton beható elemzéssel tárja fel a hőse személye körül kialakult kultusz forrásait, hadvezéri és elnöki tevékenységének mozgatórugóit. Különösen jó érzékkel találja meg az ellentmondásosnak tűnő magatartása mögött meghúzódó valódi szándékokat, s jeleníti meg egy a kényszerhelyzetekhez – kialakult világnézetének és politikai hitvallásának megsértése nélkül is – alkalmazkodni tudó, az uralkodó osztályok érdekeit sikerrel képviselő, későbbi politikai cselekvőképességét minden szituációban megőrizni képes államférfi alakját.

Mindent egybevetve a hat monográfia jelentős mértékben hozza közelebb az olvasóhoz a német történelmet. A meglevő ismeretek összegezésén túl Gunst Péter, Hermann Szuzsanna és Farkas Márton – az utóbbi két szerző hézagpótló munkája először ad átfogó feldolgozást a német történelem jelentős egyéniségeiről – több ponton vitába száll a történetírás korábbi megállapításaival is, s annak számos torzítását helyesbítve a felmerülő problémák marxista értékelését adja.

Erdődy Gábor

MOLNÁR JÓZSEF:

NAGYRÉDE TÖRTÉNETE 1850–1945

(Nagyréde, 1976)

A Mátra-vidéken fekvő Nagyréde a gyöngyösi borvidék egyik faluja. Molnár József, a falu monográfusa, maga is ott született, majd néhány évig tanítani is visszatért. 1966-ban jelent meg munkájának első kötete, amelyik 1848–49-ig követte a rédei parasztság történetét. A második kötet – a szerző halála után – 1976-ban jelent meg a nagyrédei községi tanács kiadásában. Ez a jobbágy-felszabadítástól az 1945-ig tartó, közel százéves periódust fogja át.

A falu határában 1852 nyarán fejeződött be az elkülönözés és tagosítás: a volt úrbéresek az 5697 holdas határból 906 holdat kaptak meg, 4791 holdon pedig a nagybirtok maradt az úr. A parasztság mozgékonyabb elemei, főleg a volt zsellérség, a földszükét munkaigényes termeléssel – szőlőtelepítéssel – ellensúlyozta. (1855-ben 504, 1884-ben már 870 kh szőlő volt Nagyréden.) A jól jövedelmező bortermelésnek a filoxéra pusztítása vetett véget; a kiirtott szőlők helyén a szántóföldi takarmánytermelés nyert teret, és a szarvasmarhatenyésztés biztosított megélhetést a kiscsüddű gazdáknak: az 1890-es évektől a rédei parasztok számítottak Heves megye legjobb kistenyésztőinek. S ebben a volt úrbéres gazdák mellett a hajdani szőlőbirtokos zsellérek is élen jártak. A századfordulót követően megindult a gyöngyösi borvidéken a szőlőrekonstrukció. Először a banktőke behatolásával nagyüzemi táblák keletkeztek, majd a tőkés cégek a jövedelmezőség hanyatlásakor átengedték a kistermelőknek a terepet. A rédeiek az oltványtermelésben hasznosították a nagyüzemben szerzett termelési tapasztalataikat, és ebben a munkaigényes, de jövedelmező gazdasági ágban találták meg azt a specializációt, amelyik jó megélhetést, sőt felemelkedést biztosított a szorgalmas, földnélküli vagy kiscsüddű munkás népnek. Végeredményben az 1930-as évek végén „a paraszti gazdaságok felszerelésében mennyiségileg és minőségileg nagyban felülmúlták a Mátra-vidék falvait, a falu paraszti szőlőkultúrája és állattenyésztése, a szántóföldi növénytermesztés módszerei az országos átlagot jóval túlszárnyaló színvonalon állottak.” (37. o.)

A nagybirtok tőke hiányában korántsem tudott ilyen mértékben alkalmazkodni a jobbágy-felszabadítás teremtette új gazdasági viszonyokhoz és a konjunktúra változásához. 1848-at megelőzően szinte nem volt majorsági termelés Rédén – jobban jövedelmezett a földeknek dézsmás szőlő telepítésére történő átengedése. A kialakuló nagyüzemi termelés külterjes maradt, technikai szintje nem haladta meg a paraszti színvonalat. A két világháború között még a századfordulóig elért eredményeit is nagyrészt elvesztette.

A parasztbirtok parcellázások során a 19. század végétől 1945-ig 3000 holdat nyert el az úri birtokból. Mi tette lehetővé ezt? Miért válhatott Nagyréde gazdagodó, Erdei Ferenc kifejezésével élve „polgárisodó” faluvá? Hogyan sikerült a rédei parasztságnak munkaerejét, szakérteelmét változó konjunkturális viszonyok között is gyümölcsöztetnie? Ezekre a kérdésekre keresi a választ Molnár József, miközben sokoldalúan bemutatja a falu gazdaságát, társadalmát, politikai, vallási és kulturális életét.

Nagyréde sajátos fejlődését – Molnár József sokoldalúan alátámasztott érvelése szerint – alapvetően a falu társadalmi szerkezete, az úrbéres jobbágyparaztság mellett a mozgékonyabb szőlőbirtokos zsellérség nagy súlya magyarázza. A felemelkedés, a mobilitás útjai a parasztságon belül 1848 után is megmaradtak, a paraszti világból való kitörés lehetősége azonban a földnélkülieknek nem nyílt meg munkássá válás formájában az ipar hiánya miatt, s a nagyobb birtokosok sem emelkedtek ki. „Lent a falu társadalmának mélyén élő cseléd- és napszámos rétegben szívósan élt a remény a gazdák közé való felemelkedésre, fent, a falu paraszti társadalmának csúcán, a gazdák között pedig mindig kevés volt ahhoz a föld, hogy kitörhettek volna társadalmi létük paraszti determináltságából. E két egymással ellentétes tendencia szülte a középparaszti réteg állandó regenerálódásának a folyamatát, s a falu etikai, politikai, kulturális arcúlatának azokat a sajátos vonásait, amelyek máig nagymértékben befolyásolták Nagyréde társadalmának további fejlődését.” (69. o.)

Ez a viszonylag egységes társadalom határozta meg a falu politikai életét is. Nemesi birtokosainak 48-as ellenzékiességét átveszi, de önálló politikai öntudatosodását még az 1918–19-es forradalmak sem hozzák meg. Az 1920-as évektől a borválság, majd az általános mezőgazdasági krízis, s ennek következtében a falun belül jelentkező feszültségek e téren változást hoznak. Egy időre Nagyréde lesz a környék kommunista szervezkedésének központja, a 30-as évek végén teret nyert a szélsőséges jobboldali agitáció, a gazdák ellenzékiése pedig a Kisgazdapárthoz kötődik.

Molnár József részletesen foglalkozik az egyházi élettel, az iskolaüggyel, a művelődéssel, sporttal, a falukép változásával, sőt a jeles eseményekkel is. Megrajzolja a katolikus papok és a tanítók fontos szerepét a falu egységének megőrzésében, gazdasági sikereiben – s rámutat arra, hogy az ellenforradalmi korszakban hogyan változik meg a falusi értelmiség helye és helyzete.

Nagyréde 1850 és 1945 közötti története nemcsak azáltal gazdagítja történeti irodalmunkat, hogy országos tendenciák (pl. a parasztgazdaságok specializációja) konkrét jellemzőit egy kis egységen belül tudja megragadni, hanem számos kérdésben újabb kutatási feladatokat jelez, szemléletileg gazdagítja egész történettudományunkat. Ilyennek – a helytörténetíráson messze túllépő eredménynek – tartom a parasztságon belüli mobilitás lehetőségeinek és útjainak bemutatását, a 19. századi falusi értelmiség szerepének árnyalt elemzését. Molnár József arra is példát mutat, hogy egy országos szervezet (levantemozgalom) helyi viszonyok között a központi céloktól és szándékoktól eltérő szerepet játszhat, s nem vetíthetjük automatikusan az egész megítélését a falusi szervezetek működésére.

Sokban úttörő és példamutató Molnár József könyve a lehetséges források körének kiválasztásában is. A jobbágyfelszabadítást megelőző időre a földesúri és állami összeírások viszonylagos adatbővsége, ezek forrásértékeinek máig tisztázatlan problémái ellenére, könnyűvé teszi a paraszti gazdálkodás és élet ábrázolását. A kapitalista korszakban a helyzet alapvetően megváltozik – csak közvetett, elszórt adatok vagy igen munkaigényesen értékesíthető források állnak rendelkezésünkre. Molnár József a tömeges nyilvántartásoktól (kataszter, telekkönyv, anyakönyvek) a helyi (gyöngyösi) sajtón át a szóbeli visszaemlékezésekig szinte minden forráslehetőséget kihasznál. Az egybegyűjtött hatalmas anyag ellenére a könyvben nem találkozunk a helytörténeti művekre oly jellemző túlrészletezett, felesleges adatokkal. Felvethető, hogy egyes forrástípusok rendszeres, esetleg mechanizált feldolgozása még további eredményeket hozhatott volna (gondolunk itt a telekkönyvekre, anyakönyvekre). Az adott formában az apró, de fontos megfigyelések adják az elemzések igazi értékét. Molnár József az egyik lehetséges forrásfelhasználási módot valósította meg, azt amelyiket hagyományosnak nevezhetünk, de ezt sok ponton modern szemlélettel alkalmazta.

Molnár József történetírásunk fontos művét alkotta meg Nagyréde történetének második kötetével, s jóllehet az nem nyújt kész kliséket a helytörténeteszek számára, mégis ajánlható mindenkinek, aki falutörténet megírására vállalkozik. S nemcsak szűkebb értelemben vett tudományos erényei miatt, hanem szerzőjének az egész művön átütő szemlélete, elkötelezettsége miatt is.

Molnár József tanár volt, s a fiatal történészek közül sokan ismerték meg közvetlenül is nézeteit, élet- és történelemfelfogását. Magam is tanítványa voltam, jóllehet egyetemi indexem nem őrzi aláírását. 1961-ben a budapesti bölcsészkarra kerülve történészhallgatók egy csoportja megkísérelte, hogy az 1930-as évek falukutatóinak munkáját folytatva megírja a dunántúli „elsüllyedt falu”, Kemse történetét és jelenét. A kis munkaközösséget Molnár József vette pártfogásába, jelenlétével irányította a helyszíni gyűjtőmunkát, formálta tapasztalatainkat és első bírálója volt a megírt munkának. Az első években még szokatlan egyetemi környezetben elsősorban vele alakult ki egyszerre emberi és tanítványi kapcsolatunk. Nem a szaktudomány szabályait, a cédulázás módszertanát közvetítette számunkra, hanem a falu történetét kutató ember elkötelezettségét. Morális magatartása, szemlélete nyújtott példát. Sokszor beszélt szülőfalujáról, a mozgékony, feltörekvő, találékony rédei parasztságról, a zsellérből lett gazdákról, akik mindenkor ügyesen tudtak alkalmazkodni a változó külső gazdasági viszonyokhoz. A parasztság elnyomorodásáról, elszegényedéséről elterjedt sematikus képet ifjúi hévvel éppen a nagyrédei példával vitattuk az egyetemi szemináriumokon, módfelett túlbecsülve talán a paraszti felemelkedés és alkalmazkodás lehetőségeit.

A most megjelent munka Nagyréde példájában a parasztként is sikeresen alkalmazkodni tudó falu típusát rajzolja meg. Az egykori tanítványok és barátok a könyvet olvasva bizonyára nemcsak eredményeit mérlegetik, hanem írójára is emlékeznek, s úgy véljük, hogy nemcsak a történészt, hanem a tanárt és embert is megőrzi e munka.

Benda Gyula

ANDREJ MITROVIĆ:

**RAZGRANIČENJE JUGOSLAVIJE SA MAĐARSKOM I RUMUNIJOM 1919–1920.
PRILOG PROUČAVANJU JUGOSLOVENSKE
POLITIKE NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU, NOVI SAD 1975**

(Institut za izučavanje istorije Vojvodine Monografije. Knjiga 11, 313 l.)

**A JUGOSZLÁV–MAGYAR ÉS JUGOSZLÁV–ROMÁN HATÁROK MEGVONÁSA 1919–1920
ADALÉK A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁN
FOLYTATOTT JUGOSZLÁV POLITIKA VIZSGÁLATÁHOZ**

Az egyik legismertebb mai jugoszláv diplomáciatörténész legújabb könyve hézagpótló alkotás. Bár a párizsi békekonferencián követett jugoszláv politikát és az ott beterveztett területi igényeket már több forráskiadványból és feldolgozásból megismerhettük, így a szerző egy korábbi monográfiájából is,¹ az északkeleti határok kérdése mindeddig háttérbe szorult az adriai mögött. Ez természetes is, hiszen az egységes délszláv állam létrejöttének és megszilárdulásának legfőbb akadály a jelentős horvát és szlovén területeket anektáló Olaszország volt, s az olasz–jugoszláv viszony a két háború közti időszakban mindvégig a balkáni hegemoniára törő jugoszláv, helyesebben nagyszerb külpolitika alapvető problémája maradt.

Indokolt és időszerű volt tehát önálló műben feldolgozni a jugoszláv–magyar és a jugoszláv–román határ kialakulásának történetét, s Mitrovic érdeme, hogy ezt elsőként tette meg. Az imponálóan gazdag és sokrétű forrásanyag (a belgrádi Külügyminisztérium, Hadtörténeti Intézet, Szerb Tudományos Akadémia és Nemzeti Könyvtár, a Jugoszláv Állami Levéltár, a zágrábi JAZU, az újvidéki

¹ Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920. Szerk. B. Krizman–B. Hrabak. Beograd. 1960.

Zapisi dra Josipa Smodlaka. Zagreb. 1972. *B. Krizman*: Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj konferenciji, 1919. Zbornik za društvene nauke Matice srpske 1959. *B. Krizman*: Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Zagreb, 1975. *J. I. Lederer*: Yugoslavia at the Paris Peace Conference A Study of Frontiermaking. New Haven–London. 1963. *A. Mitrović*: Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920. Beograd, 1969.

Matica srpska, a londoni Public Record Office iratanyaga, a jugoszláv delegátusok és a nyugati szakértők emlékiratai, a korabeli jugoszláv pamflettek, a kérdéses területekre vonatkozó – túlnyomórészt szerb nyelvű – feldolgozások) felhasználásával megírt vaskos monográfia három fő és egy elemző-összefoglaló fejezetre oszlik, melyeket egy kiegészítés követ a szóban forgó – főként vitás – területek lakossága állásfoglalásának bemutatására, majd német és francia nyelvű összefoglalóval zárul.

A „*Nagy követelések politikája*” c. legterjedelmesebb és legjobban megírt első rész mutatja be a jugoszláv delegációt, megjegyezve, hogy közülük senki sem jött az érintett területekről.

Nyomon követi a jugoszláv területi igények megfogalmazását és változásait a stratégiai megfontolásokon alapuló Pešić-vonalról (Kazán-szoros – Lippa – Maros – Szabadka – Baja – Mecsek – a Dráva, Mura és a Balaton vízválasztója) az etnikai indokolású kompromisszumos Pašić-tervezetig, amelyre épült a február elején benyújtott hivatalos jugoszláv határigény (Memoar o revandikacijama...), bizonyos bánáti, somogyi területek, a bajai háromszög és Pécs elhagyásával. (Báziás–Arad–Maros–Horgos–Mélykút–Bácsmonostor–Duna–Bár–Szederkény–Diósvizsló–Darány–Babócsa–Iharosberény–Murakeresztúr–Alsólendva–Szentgotthárd.)

Ismerteti a Tízek Tanácsa előtt és a területi bizottságban történt meghallgatásokat, a delegáció tagjainak tevékenységét, majd a nyugati szakértők által javasolt (ápr. 6.) és a külügyminiszteri tanácson (máj. 8.) jóváhagyott végleges bánáti és bácskai, de Duna–Dráva–Mura határt.

Az 1919 áprilisa és augusztusa közötti időszakra valóban a „*kis változtatások politikája*” a jellemző. A már elfogadott határok megváltoztatására J. Cvijić professzor által szorgalmazott akciók csak Magyarországgal szemben jártak részleges eredménnyel: júliusban a területi bizottság döntése alapján Jugoszlávia megkapta a Muramellékét (Prekomurje) és a baranyai háromszöget. Ugyanakkor ki kellett ürítenie a Bánát Romániának ítélt sávját Temesvárral együtt. A jugoszláv pozíciók gyengeségét mutatja, hogy a további területnyereség (Klagenfurt, Barcs, Pécs, Mohács, Baja, Temesvár) érdekében hajlandók lettek volna elfogadni az általuk vitásnak tekintett területeken rendezett népszavazás eredményét nemcsak a szövetséges Románia, hanem a legyőzött Magyarország esetében is, sőt nemzetközi bizottság kiküldésének gondolatát is felvetették – ezekben a hónapokban csak a vesztesek részéről érkeztek ilyen javaslatok.

Az utolsó rész a „*pécsi ambíciók*”-kal foglalkozik, s már a címadás is mutatja, hogy e követeléseket a szerző is túlzottnak tartja. Helyesen állapítja meg, hogy ez a stratégiai indíttatású mecseki határhoz való visszatérést jelentette, bár az érvelés etnikai-történeti-gazdasági volt: Jugoszlávia számára létfontosságú a mecseki feketeszén biztosítása.

Mint hogy a közép-európai határokat a nagyhatalmak szakértői húzták meg, s azok vezető államférfiai szentesítették, hiányolható az angolszász hatalmak és szövetségeik jugoszláv politikájának elemzése, annak a területi bizottság tevékenységén keresztül történő bemutatása, képviselőik jellemzése. Bár sok angol kül- és katonapolitikai dokumentumra hivatkozik, több alapvetően fontosat nem említ, így Trumbić 1919 okt. 7-i és 18-i emlékiratait, az amerikai és brit hivatalos határjavaslatokat, Herron összeállítását a franciák sugallta „Bánati Köztársaság”-ról és H. W. V. Temperley tanulmányát a baranyai határról. Hiányérzetünket fokozza, hogy sem magyar, sem román levéltári anyagokat, visszaemlékezéseket, feldolgozásokat nem használ, a korabeli vitairatok közül is csak a jugoszlávokat említi, így a többi érdekelt álláspontjának bemutatása elmarad.

A delegáció munkáját aprólékosan nyomon követi, s a személyekhez kötődve az általuk követett irányvonalat nemzeti hovatartozásukból vezeti le, de nem tudjuk meg, mely társadalmi osztályok, rétegek érdekeit képviselte Trumbić, Smodlaka, Cvijić vagy Bošković. Kitérő viszont az a kép, amelyet a wilsonista, Olaszországgal szemben az Egyesült Államokra támaszkodó, az etnikai és örendelkezési elvet mindenek fölé helyező horvátok és szlovének (Trumbić, Smodlaka, Žolger, Ribarž) és a stratégiai-gazdasági határok mellett kiálló, a franciák teljes támogatását élvező szerb politikusok és katonák (Pašić, Vesnić, Pešić, Bošković) ellentéteiről, az erőviszonyoknak az utóbbiak javára történő eltolódásáról fest, hangsúlyozva Pašić központi, s egyben kiegyenlítő szerepét. Számos példával bizonyítja, hogy bár honfitársai nem vehettek részt a határokat megvitató tárgyalásokon, állandó és szívélyes kapcsolatban álltak a nyugati szakértőkkel (Tardieu, Laroche, White, Johnson, Leeper), akiket március elején, a határozathozatal napjaiban sikerült oldalukra állítani a bácskai határ kérdésében, így jelentős mértékben befolyásolni tudták a döntéseket. A horvátokat baráti szálak fűzték az angolokhoz, Seton–Watson köréhez, míg a szerbek a franciákkal és amerikaiakkal építettek

ki szoros kapcsolatot, főként az USA-ba kivándoroltakon keresztül. Mitrović szerint eredményes tevékenységükkel ők biztosították Jugoszlávia számára Zombort, Szabadkát, Nagyikindát, Versecet és Fehértemplomot (109–114, 265–266 l.).

A jugoszláv küldöttség tagjai sajátosan alkalmazták az *etnikai elvet*: 1. igényt tartottak mindazokra a területekre, ahol délszlávok is laktak, de ahol relatív többséget sem alkottak (Baranya, Baja, Temesvár).

2. A bunyevácokat és sokácokat „katolikus szerbek”-ként emlegették, s a délszlávokhoz hozzászámították a többi szlávokat (szlovákok, ruszinok, bolgárok) is.

3. A Baranyában és a Bánát nyugati részén relatív többségben levő németekről kijelentették, hogy 18. századi telepések lévén, véleményüket nem kell figyelembe venni; különben is *legyőzöttek*, s inkább kívánnak Jugoszláviához csatlakozni, mint Magyarországhoz vagy Romániához.

4. A magát túlnyomórészt magyarnak valló zsidóságot – s számuk különösen a városokban volt jelentős – külön nemzetiségként kezelték.

Szorosan kapcsolódik e témához a *statisztikai adatok* kérdése, ugyanis a jugoszláv álláspont – a csehszlovák és románhoz hasonlóan – az volt, hogy az osztrák és magyar népszámlálási adatok erősen torzítottak, így a békekonferencia fórumai elé saját becsléseiket terjesztették, amelyek azonban – s ezt szükséges lett volna megjegyezni – ugyancsak nem tekinthetők objektíveknek. Ugyanakkor Trumbić az 1910-es népszámlálás adatai alapján is jogosultnak tartotta országa igényét a Bánát nyugati felére 1919. január 31-én a Tízek Tanácsa előtt. A jugoszláv igényekkel kapcsolatban nyilvánvaló, hogy a nagyszerb sovinszta körök maximális követeléseiről van szó. Ugyanakkor a jugoszláv határok megállapításánál két kisebb területsáv esetében – egyedülálló módon – Magyarország javára alkalmazták az „életképesség” elvét: Szegedtől délkeletre és a pécs–mohácsi vasútvonal esetében.

Ami a *népszavazást* illeti, azt először csak a szövetségesekkel (Olaszország, Románia) szemben támasztott igények megerősítésére kívánták felhasználni, de alapvető követeléseik teljesülése után (bácskai és baranyai stratégiai-gazdasági határ) további magyarországi területekre is javasolták, jól tudva, hogy ehhez Franciaország elvből nem járulhat hozzá – Mitrović is ideológiai-pszichológiai propagandaeszköznek látja csupán. Később, 1920 elején maguk is elálltak tőle, mert, mint Pašić írta: „... most Magyarország is népszavazást kíván, s a mi rossz adminisztrációnk úgy elidegenítette a németeket és zsidókat, hogy azok ... kétségtelenül a magyarokra szavaznának” (340. l.).

A Csehszlovákiát, Pozsonyt, Jugoszláviával, Rijekával örszekető, s a Monarchia két volt vezető államát szétválasztó „korridor”-ról nincs szó – ez is bizonyítja a terv csehszlovák ihletettségét. Jugoszláv részről meg sem említették, noha etnikai érvet is találhattak volna: Nyugatmagyarország több tízezres horvátságát.

A szerző nem utal arra a tényre, hogy a „kis változtatások politikája” csak a Tanácsköztársaság időszakában, egy „bolvevista” Magyarországgal szemben mutathatót fel eredményeket. Magyarország – Romániával szemben még kedvezőtlenebb – határait már 1919. március 21. előtt meghúzták, de három kisebb területsáv végleges sorsáról valóban csak 1919 nyarán döntöttek Párizsban. Ahogyan Románia megkapta az (Arad)–Nagyszalonta–Nagyvárad–Szatmárnémeti vasútvonalát a tervezett szovjetellenes intervenció felvonulási bázisául, úgy kapta meg Jugoszlávia a Muramelléket és Dél-Baranyát a Magyar Tanácsköztársaság elleni végső hadműveletekben való részvétele kilátásba helyezéséért 5 hónappal később. Pašić nyíltan ír erről Proticának 1919. július 12-én: „... Mi (ezzel) itt megfelelő módot találunk arra, hogy elfogadtassuk határmódosítási igényeinket, ... s hadseregünk örömmel tesz eleget ennek, hogy határainkat kiigazítsák a Bánátban, Bácskában és Baranyában.” (159. l.) Bár egyik katonai akcióra sem került sor, a területi bizottság ilyen értelmű döntései véglegessé váltak. A szerző a már jóváhagyott Duna–Dráva–Mura határ megváltoztatásának okát a jugoszláv delegáció által pótlólag beterjesztett „új adatok” és folyamodványok hatásának tulajdonítja – mi inkább a francia és angol támogatás hatékonyaságának.

A határkérdések vizsgálatánál semmiképpen sem tekinthető kiindulási pontnak a hadműveletek befejezése, hiszen már a világháború éveiben, s különösen 1918-ban minden szövetséges fővárosban lázas munka folyt a szükséges adatok összegyűjtésére (The Inquiry, Washington; Peace Handbooks, London), s az emigráns politikusok, szerb és román államférfiak térképekkel ellátott határjavaslatok özönével árasztották el a külügyminisztériumokat. A határok előtörténetének vizsgálatához bőséges forrásul szolgálhatnának a londoni levéltárak iratai, a „New Europe” számai, R. W. Seton-Watson és barátai munkái.

Az egyes részletkérdéseket nagy alaposággal feldolgozó mű a jugoszláv álláspontot a hazai források alapján maradéktalanul bemutatja, s Mitrović célja láthatóan ez volt. A kérdésről a teljes kép azonban csak akkor állhat össze, ha az a többi források alapján más oldalról is teljes megvilágításba kerül.

Arday Lajos

GERGELY JENŐ:

A KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS MAGYARORSZÁGON 1903–1923

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 357 l.)

A POLITIKAI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON (1890–1950)

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1977. 301 l.)

A századforduló Magyarországa az egész társadalmat érintő politikai, ideológiai mozgások színtere. Osztályok, rétegek, egyének keresik a helyüket, az érdekeiket képviselő szervezeteket, új szellemi-politikai irányzatok indulnak úttjukra. A polgári társadalom, a soknemzetiségű ország ellentmondásai a legkülönbözőbb irányzatok és csoportok számára egyaránt elkerülhetetlenné teszik, hogy valamilyen reformprogrammal, a feszültségek feloldásának, illetve leszerelésének módjaival és lehetőségeivel foglalkozzanak. Így válik a 20. század eleje, mint Gergely írja, a katolikus reneszánsz időszakává is.

Gergely két kötete szerencsésen egészíti ki egymást, s nemcsak az időhatárok, hanem az előadás módja miatt is: az Akadémiai Kiadónál publikált kötet a keresztényszocialista mozgalom 20 éves történetének gazdag anyagra épülő, szakszerű, de kevésbé levegősen megrajzolt képe. A másik kötet a szélesebb közönséghez fordul elsősorban, s nagyobb ívben, könnyebb stílusban fogja át a politikai katolicizmus hazai történetét.

A keresztényszocialista mozgalom, a politikai katolicizmus története a politikai élet, az ideológiatörténet, a közgondolkodás, a társadalomtörténet legkülönbözőbb szféráit érinti. Gergely igyekszik ezeket átfogni s lehető sokoldalú képet festeni tárgyáról. Szorgalmas, körültekintő anyagfeltáró munkát végzett, aminek következtében sok ponton szűkebben vett tárgyán túl a köztörténetet is érdekes és figyelemre méltó új adalékokkal egészíti ki. Szerencsés megoldás, hogy a különböző keresztényszocialista, katolikus programokat és más iratokat, adatokat függelékben publikálta s így hozzáférhetővé tette az érdeklődők számára. (Az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetben.) A magyar keresztényszocialista mozgalmat beilleszti az európaiba, a nemzetközibe, súlyt helyezve annak kimutatására, hogy koronként és csoportonként milyen külső (német, osztrák, belga, francia stb.) hatás és befolyás érvényesül itthon. Ez is oka, hogy az olvasó hiányát érzi egy a jelenleginél szélesebben és mélyebben felvázolt magyarországi szellemi körképnek, amelyben a katolikus mozgalom és ideológia elhelyezkedik s nemcsak az induláskor, hanem a későbbiekben is. E tekintetben az 1918 utáni fejezeteket olvasva merülnek fel kérdések nagyobb számban. Úgy tűnik, a szerző túlságosan szerényen, szűken értelmezte saját lehetőségeit, de magát a keresztény eszmét is (a Kossuth Kiadónál megjelent kötet, 134–137.) s mint szellemi irányzatot túlságosan bezárja az egyház kereteibe.

Nem kis teljesítmény volt sorra venni, egymástól elkülöníteni a sok és sokféle katolikus pártot, szervezetet, mozgalmat. Követni sem túlságosan könnyű mindezt, mert karakterisztikus vezérlő elveket inkább a Kossuth Kiadónál megjelent kötet ad. Ez a magyar neokatolicizmus – Prohászka; a harcos katolicizmus – Bangha; a szociális katolicizmus – Giesswein, illetve a hivatásrendi szervezet, az Actio Catholica kérdéseit mint csomópontokat jól ragadja és világítja meg.

A kérdés az, miért bomlott oly sok ágra a magyar politikai katolicizmus, miért volt képtelen egyesíteni erőit? Továbbá, mi az oka, hogy az erős feudális kötöttségekkel terhelt társadalom, az 1919 utáni konzervatív, ellenforradalmi politikai hatalom, az egyháznak igen erős és a központi kormányhatalom részéről 1945-ig meg nem kérdőjelezett befolyása ellenére a magyarországi keresztény-

szocialista mozgalom, a politikai katolicizmus nem tud jelentős politikai tényezővé válni, nem jön létre számottevő katolikus politikai párt, s hogy a keresztényszocialista mozgalmat a magas klérus sem támogatja? A választ tulajdonképpen maga a két kötet anyaga adja, de Gergely igyekszik összegezni is a magyarázatot, legalábbis annak elemeit. Ezek önmagukban helytállóak, mégis, hasznos lett volna egy, az adatoktól jó értelemben elszakadó olyan áttekintést adni, amely az egész problematikát a négy történeti korszakon átíveltetné, pl. a Kossuth Kiadónál megjelent kötet záró lapjain. Az olyan jellegű fejtegetéseket lehetett volna kellett volna jobban kibontani, mint az állam és egyház összefonódásának következménye, a katolikus hierarchia helyzete, a püspöki kar és a keresztény politikai mozgalom ellentétei, a katolikus álláspont és a dualista kor nemzeti állam koncepciójának ütközése stb., vagy annak a sajátos ellentmondásnak a magyarázata, hogy az ellenforradalmi rendszerben – noha ideológiájához nagymértékben hozzájárul – mégis, a hatalmi szférákat tekintve, pozíciója szerényebb, állam és államhataloni, valamint katolikus mozgalom viszonya ellentételtől terhes.

Gergely munkáit sok vonatkozásban lehet hasznosítani. Egyik legfontosabb eredményét társadalomtörténeti vonatkozásban látom, mert adatszerűen tárja fel a politikai katolicizmus társadalmi bázisát, befolyását és hatókörét. A katolikus szervezetek száma, tagságuk alakulása, összetétele, földrajzi elhelyezkedése, az országos és fővárosi választások eredményeinek elemzése és mindenekelőtt a keresztényszocialista szakszervezetek befolyásának bemutatása a társadalom- és a munkásmozgalom története szempontjából is megfontolandó, a továbbiakban feltétlenül felhasználandó megállapításokat, következtetéseket tartalmaz, illetve ilyenekre ad lehetőséget. A keresztényszocialista mozgalom a 19. század végén a szocializmus eszméi által még kevésbé érintett társadalmi rétegek – a városi kispolgárság, a vallásos parasztság, a kapitalista fejlődésben hátrányba került középrétegek – körében kezdte meg szervező munkáját, de nagy erőfeszítéseket tett a munkásság megnyerésére is. Részletes adatokkal mutatja be, mely vidékeken, milyen szakmákban erősödtek a keresztényszocialista szakszervezetek mind a dualizmus korában, mind az ellenforradalom első éveiben. Szakmáról szakmára haladva, eddig nem kellően méltányolt vonatkozásokban finomítja a munkásosztályról és szervezeti, ideológiai életéről, állapotáról formált képünket. Gergely munkája, mely a keresztényszocialista és a szociáldemokrata szakszervezetek helyzetét is összeveti, arra int, hogy a munkásosztály szempontjából is behatóbban kell vizsgálnunk a katolikus befolyást, mint eddig tettük, még akkor is, ha adatai nem másítják meg ismereteinket a szociáldemokrata szakszervezetek nagyobb vonzerejéről. Hasonló alaposággal tárja fel a keresztényszocialista agrármozgalmat is a forradalmakat követő időben. Csak sajnálni lehet, hogy a Kossuth Kiadónál megjelent kötetébe az ilyen típusú adatokat nem vette át, s hogy általában a Horthy-korszakra nézve a társadalmi bázis bemutatása jóval kevésbé adatszerű. Hasonlóan azt is, hogy a városi kispolgári, polgári rétegeknek a fentiekhez mérhető beható vizsgálata hiányzik, noha ez sem lett volna kevésbé tanulságos, s nagyobb figyelmet érdemelt volna maga Budapest ebben a vonatkozásban.

A 30-as–40-es évek történetének alaposabb megismeréséhez ennek ellenére igen fontos adalék mindaz, amit a katolikus szervezetekről, célkitűzéseikről elmond. Jól érzékelteti az egyház s a katolikus mozgalom készségét „a kor szelleméhez való igazodásra”, politikai katolicizmus, egyház és fasiszmus viszonyát, beleértve az ellentéteket is. (Quadragesimo anno, hivatásrendi szervezet stb.). De rávilágít a leventemozgalom és a KALOT törekvéseinek ütközésére, a katolikus szervezetek és a nyilas mozgalom ellentéteire is, vagyis sokoldalú a kép, amelyet megrajzol. Az adatok sokasága, a jó megfigyelések ellenére úgy tűnik, a tárgyalás és szerkesztés módja (egyreszert egyes szervezetek és tevékenységük köré csoportosított előadás) a kisebb periódusok katolikus mozgalmának jellegzetességeit jól világítja meg ugyan, mégis, a katolikus egyház és mozgalom (mozgalmak) helye és szerepe a második világháború idején, főként annak második felében, reagálása mindazokra az eseményekre és problémákra, amelyek az ország sorsát, jövőjét meghatározták s amelyek minden irányzatot színvallásra kényszerítettek, nem áll előtünk olyan plasztikusan, mint a felszabadulást követő néhány év rajzában.

Élvezetes olvasmányt nyújtanak azok a portrék, amelyeket Gergely gondosan rajzol meg a katolikus mozgalom jelentős személyiségeiről. Ezekben szellemi-politikai pályakép, egyéni-emberi tulajdonságok egyaránt helyet kapnak s a kortársakhoz való viszonyításuk révén is magához az egész mozgalomhoz szintén sikerült kiegészítést adnak.

Gergely két köteté figyelemre méltó teljesítmény és hasznos hozzájárulás 20. századi történetünk eddig feltáratlan kérdéseinek, árnyékban maradt jelenségeinek megismeréséhez. Úttörő munkát végzett, amikor a politikai katolicizmus, a keresztényszocialista mozgalom történetéhez nyúlt,

mert történeti irodalmunk az elmúlt harminc esztendőben e kérdésekkel behatóan nem foglalkozott. Anyagfeltáró munkája, sokoldalúságra törekvése, higgadt és tárgyyszerű előadásmódja mind hozzájárul ahhoz, hogy kutatók és érdeklődők egyaránt haszonnal forgathassák munkáit. Bizonyos, hogy e témakör iránt a szakmán kívüli érdeklődés is figyelemre méltóan nagy.

L. Nagy Zsuzsa

DICK STEWARD:

**COMMERCE AND HEMISPHERE – THE GOOD NEIGHBORE POLICY AND
RECIPROCAL TRADE**

(Columbia, University of Missouri Press. 1975)

**KERESKEDELEM ÉS FÉLTEKE – A „JÓSZOMSZÉDSÁG” POLITIKA ÉS A KÖLCSÖNÖS
KERESKEDELEM.**

Az 1930-as években induló „jószomszedság” politika az USA Latin-Amerikához való viszonyának bizonyos módosítását, átalakítását jelentette politikai és gazdasági téren.

Dick Steward könyve e politika gazdasági oldalát kívánja elemezni. A szerző megállapítja, hogy a kölcsönös kereskedelmi szerződések, melyek a második világháború előtt és alatt jöttek létre a „jószomszedság” politikában központi helyet foglaltak el, s hangsúlyozza, hogy a „jószomszedság” politika a gazdasági diplomácia területén sokoldalúbb kutatást igényel.

A latin-amerikai országok szerepét az USA gazdaságpolitikájában nem lehet általánosítani, hangsúlyozza Steward, minden állam különböző politikai magatartást követelt. Így az USA egy viszonylag rugalmas koncepciót, racionális programot alakított ki, figyelembe véve az egyes országok sajátosságait. Ezért a könyv országonkénti megközelítéssel vizsgálja a kölcsönös kereskedelmi szerződések eredményeit.

Az 1930-as évek politikáját egymáshoz kapcsolódó folyamatok határozzák meg. A nagy gazdasági válság miatt induló New Deal fő diplomáciai célja a külföldi piacokért folytatott harc volt. A New Deal által lefektetett elvek megalapozták az USA imperialista törekvéseinek fő irányait Latin-Amerikában az 1930-as években.

A szerző a kölcsönös kereskedelmi szerződéseket a válsággal, a „gazdasági nacionalizmussal”, az USA izolációjának újabb szakaszával, a tengelyhatalmak törekvéseivel és az amerikai „nemzeti küldetés” eszméjének megjelenésével összefüggésben mutatja be.

A tíz fejezetből álló könyv első fejezete a kölcsönös kereskedelmi szerződések eredetéről, kialakulásáról és kidolgozásáról, Cordell Hull külügyminiszterről szól. Két fejezet a kölcsönös kereskedelmi szerződések USA-beli ellenzőit és különböző imperialista érdekek összecsapását mutatja be. A szerző külön fejezetekben elemzi az USA politikáját Kubában, Braziliában, Argentínában és a többi latin-amerikai országban. Egy fejezet a latin-amerikai és az európai hatalmak közötti viszony alakulását vizsgálja a második világháború alatt.

A nagy gazdasági válság a politikáról a gazdaságra terelte a figyelmet. Ahogy F. D. Roosevelt megjegyezte, a „javak kölcsönös gazdasági cseréje lett országunk külpolitikájának legfontosabb része”, – idézi Steward.

Cordell Hull a hatalmi politika kiküszöbölésének szükségességét hangsúlyozta, a kereskedelem és beruházás csatornáinak szabadabb tételével. A kölcsönös kereskedelmi szerződésektől a korábbi durva imperialista módszerek kizárását várta: „amikor a kereskedelem és a befektetés szabad, a területi igények másodlagosak”. Cordell Hull gazdasági, kereskedelmi programmal kívánta a nemzetközi politikai feszültségeket feloldani; kereskedelmi szerződésekkel, melyek kiküszöbölik a vámkorlátokat és fellendítik az USA gazdaságát. Az 1934. június 12-én elfogadott törvény a kölcsönös kereskedelmi szerződésekről kétségtelenül az észak-amerikai export emelésére hozott rendkívüli intézkedés volt.

Latin-Amerika „jól illeszkedett” a sokoldalú kereskedelmi programba: legkedvezőbb terület volt az amerikai piacok kiterjesztésére, és nem jelentett versenytársat az iparban. A kölcsönös kereskedelmi szerződések, összekapcsolva a legnagyobb kedvezmény elvével, általában olyan megállapodások voltak, melyeket egy erős ipari ország diktált nagy tömegű áru piacainak biztosítására, és olyan termékekkel foglalkoztak, melyek nem veszélyeztették a hazai termelést, állapítja meg Steward.

A szerző a nemzetközi helyzetet elemezve bemutatja, hogy az USA hogyan próbálta megakadályozni a fasiszta országok, különösen Németország és Japán latin-amerikai előretörését. Ahogy a fasiszta hatalmak befolyása erősödött, úgy kezdte az USA külügyminisztériuma a kereskedelmi szempontokon túl, stratégiai és politikailag is veszélyes helyzetként értékelni. A szabad kereskedelem ebben a helyzetben „nem volt megengedhető”, hangsúlyozza Steward. Bár C. Hull nem adta fel szempontjait, a kereskedelmi szerződésekben az USA általában politikai feltételeket is szabott. A program tartalmazta az amerikai félteke szolidaritásának megszervezését a tengelyhatalmak ellen, iparfejlesztést, nagyobb technikai, katonai támogatást, és ezen kívül valutastabilizálást ígért Latin-Amerikának.

Az 1930-as évek második felétől az USA kereskedelme Latin-Amerikával fellendült, de ezt a nemzetközi helyzet is megerősítette, nem csupán a kölcsönös kereskedelmi szerződések. Az USA exportjai az összes kereskedelmi szerződéssel rendelkező latin-amerikai országba 1934–35 és 1938–39 között 62,8%-kal nőtt, importja 21,6%-kal, de a kereskedelmi szerződéssel nem rendelkező államokkal is nőtt a forgalom (export 31,7%, import 12,5%). Ugyanezt az érvet támasztják alá a mexikói adatok is. Az USA és Mexikó kereskedelme 1933–37 között fellendült, annak ellenére, hogy nem kötöttek kereskedelmi szerződést. 1938-ban azonban politikai okok és Cardhos elnök államosítási programja miatt a kereskedelem csökkent.

A szerző Cordell Hull személyét állítja könyve középpontjába, s alakját idealizálja. Hangsúlyozza politikai jóhiszeműségét, idealizmusát, moralista, javító szándékait. A kölcsönös kereskedelmi szerződéseket azonban reálisan értékeli Steward. Megállapítja, hogy az amerikai gazdasági diplomácia elsősorban az USA érdekeit szolgálta, és nem segítette a gazdasági fejlődést Latin-Amerikában. A szerződések gyakran gátolták az iparfejlesztést, katonai diktatúrákat segítettek, és konzerválták a monokultúrát, elnyomták a hazai burzsoáziát, a térséget az USA kereskedelmi, politikai hatókörébe vonták.

Pereszteginé Balogh Gabriella

A „NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM” ÚJ KÖTETEI

V. M. BEREZSKOV:

A NAGY SZÖVETSÉG 1941–1943

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 228 l.)

F. BERNÁS–J. M. BERNÁS:

MERÉNYLET HITLER ELLEN. 1944. JÚLIUS 20.

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 128 l.)

V. N. VISZOCKIJ:

A TERMINÁL-AKCIÓ. A POTSDAMI KONFERENCIA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 170 l.)

A második világháború befejezése óta eltelt több mint három évtized után sem szűnik az érdeklődés a világháború eseményei, okai iránt. Ezt a tényt bizonyítja, hogy a világszerte megjelenő emlékiratok, a tudományos és népszerű feldolgozások nagy sikert aratnak az olvasóközönség körében. Minél inkább válnak hozzáférhetővé a világháborús titkos iratok, bizalmas följegyzések, diplomáciai üzenetváltások; minél inkább tárulnak föl a külügyminisztériumi levéltárak, annál pontosabb és hitelesebb képet rajzolhat a történettudomány a közeli múlt valóságáról. A ma élő idősebb nemzedék nagy része átélte ugyan a háborút, tanúja volt a gyorsan torlódo eseményeknek, sőt részesévé vált a nemzetek sorsát eldöntő fordulatoknak, de ismeretei közvetlen élményeiből, az újságokból, a hazai és a külföldi rádióadásokból származhattak. Az azóta felnőtt nemzedéknek azonban már mindez csak történelem, és ezt a történelmi valóságot legfeljebb szülei, rokonai tolmácsolásában vagy történelem-

könyvekből tudhatja. Természetes tehát (mind az idősebb, mind pedig a fiatalabb generáció részéről) az igény, hogy a második világháború történetéről megbízhatóbb információkhoz jusson. A történetészek nem elégedhetnek meg azzal, hogy kritikai forráskiadványokban, tudományos monográfiákban, szakfolyóiratokban publikálják kutatási eredményeiket. Feladatuk az is, hogy a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tegyék az újonnan feltárt anyagot, méghozzá nem a szakköröknek szóló tudományos értekezések formájában, hanem olvasmányosan, érdekesen, de azért a tudományos igazságból nem engedve.

A „Népszerű Történelem” című sorozatnak legújabb kötetei a második világháború néhány fontos eseményét tárgyalják. V. M. Berezskov „A nagy szövetség” címmel mutatja be a három nagyhatalom (Szovjetunió, Egyesült Államok, Anglia) kapcsolatainak alakulását, a Szovjetunió ellen bekövetkezett német támadástól az 1943-as teheráni konferenciáig. A könyvnek külön érdekességet kölcsönöz, hogy szerzője 1941 előtt a berlini szovjet nagykövetség egyik munkatársa volt, később pedig diplomáciai szolgálatban a hitleri Németország európai szövetségeseinek problémáival foglalkozott. Diplomáciai pályája során a törökök, az iráni, az afgán ügyek referenseként tevékenykedett, majd tolmácsi minőségben részt vett a szovjet kormánynak és a Külügyi Népbiztosságnak az angol és az amerikai megbízottakkal való tárgyalásain. Részes volt azoknak a tárgyalásoknak is, amelyeken a három nagyhatalom között létrejött a Hitler-ellenes szövetség. Könyvében elsősorban azokról az eseményekről szól részletesebben, amelyeken maga is részt vett, de nem mellőzi azoknak a találkozóknak a bemutatását sem, amelyekről csak a dokumentumokból meríthetett (felhasználta az angol és az amerikai külügyminisztérium kiadványait, emlékiratokat, valamint a szovjet levéltárakban található dokumentumokat).

Berezskov előadásmódját jellemzi, hogy följegyzései naplószerűek, azaz bizonyos eseményeket (pl. az 1941. júliusában történeteket, az angol-szovjet közeledés problémáit) szinte napról napra követ, és előadásmódját az egykorú följegyzések fölhasználásával, a jellegzetes párbeszédrek rekonstruálásával színesíti. A megállapodások eredeti szövegét, leveleket, amelyeket a nagyhatalmak kormányfői váltottak, diplomáciai üzenetek hiteles szövegét, naplórészleteket illeszt be a tárgyalás menetébe, de konferenciák jegyzőkönyvének egy-egy töredékével is találkozunk a könyvben. A dús eseménymenet, a színesen pergő előadás jellemzi Berezskov kötetét, egy pillanatra sem hagyja lankadni az olvasó figyelmét. A szerző érdemét tehát nem összegyűjtött adatai elemzésének mélységében lelhetjük föl, hanem az új adatok, ismeretek feltárásában, a színes előadásmódban, érdekes nézőpontjában, személyes élményeinek és világtörténelmi eseményeknek pontos megjelenítésében.

Mind ezt elősegíti a könyv szerkezete. Hét fejezetben adja elő az eseményeket. A hét fejezet természetesen nem a világháború valamennyi fontos eseményét tárgyalja, hanem elsősorban azokat, amelyeket a Szovjetunió és szövetségesei kapcsolatainak létrejöttében jelentősnek tart. Ezekből is kiemeli az olyan eseményeket, amelyek alakulásában szerepet játszott. Mindez nem eredményezi azt, hogy aránytalanságok alakulnak ki művében; tehát a kevésbé döntő mozzanatok nem kapnak a szükségesnél nagyobb teret. Mindig kitekint ugyanis a nagyhatalmak szövetségét meghatározó eseményekre, még akkor is, ha nem volt közvetlen tanúja azoknak. Így például a második fejezetet az iráni problémának szenteli. Előadásának hitelességet kölcsönöz az a tény, hogy akkoriban az iráni ügyek referenseként tevékenykedett. A személyes élmények nem akadályozzák abban, hogy a szakirodalommal, az eredeti forrásokkal ne szembesítse emlékeit. Rámutat többek között arra, hogy „az Iránnal kapcsolatos közös álláspont kidolgozása volt az első gyakorlati próbatétele a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok együttműködési mechanizmusának”. Ez a szerződés biztosította a Szovjetunió számára, hogy az Angliából és az Egyesült Államokból a Szovjetunióba irányuló szállítmányok zavartalanul megérkezessenek.

Nem kevésbé érdekesen és meggondolkodtatóan foglalkozik az Egyesült Államokhoz fűződő szovjet kapcsolatok problémáival. Erre vonatkozólag jegyzőkönyvi anyagokat dolgoz föl, bőségesen idézi az egykorú dokumentációt és ezzel éri el, hogy a szövetségesek közötti vitát reális kereteiben tudja érzékeltetni. Arról volt ugyanis szó, hogy 1941 őszén a nyugati hatalmak kötelezettséget vállaltak a Szovjetunióba történő hadianyag-szállításokkal kapcsolatban. Ezeknek a kötelezettségeknek nem mindenben tettek eleget. Az erre vonatkozó levélváltások közlése fényt derít az eseményekre, pontosan körülhatárolja a vitát; az olvasó képet kaphat a hadicselekmények hátterében lejátszódó éles diplomáciai küzdelmekről.

Ez a diplomáciai küzdelem különösen kiéleződött a „második front” megnyitása, illetve késlekedése körül. A szerző bemutatja Churchill elgondolásait a „második front” helyéről, megnyitásáról, az ún. „balkáni változat”-ról. A második világháború egyik leglényegesebb kérdését, az ekörül folyó tárgyalásokat, különösen Churchill moszkvai látogatását mutatja be Berezskov igen színesen; a nagyközönségre gondolva, anekdotikus mozzanatokot illeszt be a fejezetbe. Az anekdota derűs betétje után közli Sztálinnak az Associated Press – amerikai hírugynökség – számára adott interjúját 1942. október 3-áról, illetve egy másik interjút, amelyet ugyancsak Sztálin adott ez év november 13-án. Így váltogatja a szerző a színeket, így tartja ébren az olvasók érdeklődését.

Részletesebben szól az 1943. október 18-án megtartott moszkvai külügyminiszteri konferenciáról, amelyen a szovjet titkárság tagjaként vett részt. Ismerteti azt a közös nyilatkozatot, amelyet a három szövetséges nagyhatalom külügyminisztere és a moszkvai kínai nagykövet bocsátott ki. Ez a nyilatkozat rögzítette a háború utáni rendezés alapjait, valamint a majdani Egyesült Nemzetek Szervezete munkájának néhány alapvetőét. Összegezőképpen megvonja Berezskov a szövetségesek együttműködésének mérlegét és megállapítja, hogy a háború idején a nagyhatalmak között felmerülő és meg nem oldott vitás kérdések, problémák a háború után alapvető fordulathoz vezettek a szövetségesek kapcsolatában, azaz az együttműködés meglazulásához, az egyre élesebben jelentkező szovjetellenességhez, a nyugati hatalmak fenyegető, hidegháborús politikájához.

A lengyel szerzőpár a második világháború egy fontos eseményét választotta könyve tárgyául. 1944. július 20-án Hitler főhadiszállásán (Wolfschanze) merényletet kíséreltek meg a náci vezér ellen. Arra keresik a választ, hogy kik voltak ennek a merényletnek értelmi szerzői, szervezői és végrehajtói. A kötet írói fel akarták deríteni a merénylet résztvevőinek szándékait, be akarták mutatni azokat a Németországban ható erőket, amelyek Hitler ellenében tevékenykedtek. Ennek érdekében szükség-szerű volt az előzmények bemutatása, rövid értékelése is. Avval viszont aligha érthetünk teljes mértékben egyet, hogy az eseményeket 1932. január 27-ig vezetik vissza, és részletesen szólnak Hitler hatalomra jutásáról, a „hosszú kések éjszakájá”-ról, Németország imperialista terjeszkedéséről; tehát olyan eseményekről és mozzanatokról, amelyek csupán „végső fokon” magyarázóit a Hitler-ellenes szervezkedéseknek.

A könyv terjedelmének mintegy felét teszi ki a hitleri fasizmus általános rajza. Így lényegében nem egészen azt kapja az olvasó, amit várt, azaz a Hitler-ellenes összeesküvés (és általában a Hitler-ellenes német szervezkedések) lehetőségeihez képest kimerítő ábrázolását. Amit a könyv ad az olvasónak, az többnyire érdekes, a népszerűsítés céljának megfelel. Csakhogy szorosabban vett témájára kevesebb hely jut, mint az szükséges volna. Az 51. oldaltól kezdve esik szó a belső és a külföldi német ellenállásról, a német kommunisták és haladó erők küzdelméről a fasizmus ellen (Die Rote Kapelle-csoport, Fehér Rózsza szervezet stb.). A Németországon kívül tevékenykedő Hitler-ellenes csoportok közül megemlíkeznek a Svájcban működő hírszerző hálózatról is, amelynek a magyar Radó Sándor volt a vezetője. Feltehetőleg a magyar fordítás a hibás a talán nem túl szerencsés fejezetcímében „Akik segítettek Hitlernek elveszíteni a háborút”.

A szerzők szólnak a német hadseregen belül mutatkozó elégedetlenségről, főleg a hadvezetésben jelentkező ellenzéki hangokról. Feltehetőleg a népszerűsítő szándék vezette őket, amikor inkább a leírás és az egyszerű elbeszélés módszerét választották és csak ritkán elemzik, értékelik a helyzeteket, a személyeket. Megszólaltatják a szereplőket, de nem emlékiratok vagy dokumentumok, hanem inkább a beleképzelés, az irodalmi alakítás segítségével. Ez általában indokolt, amikor a Hitler-ellenes merényletek kísérleteinek eseménysorát beszélik el, az egyes szereplők jellemzéséhez azonban nemigen adnak újat. Magáról az 1944. július 20-i merényletről, annak közvetlen előzményeiről a 77. és a 95. oldalak között esik szó, a merénylet következményeit viszont közel huszonzét oldalon tárgyalják. Ez mindenképpen aránytalannak tetszik, az összeesküvés és a merénylet jelentősége így elhalványul. Annál is inkább, mert a könyv első fejezetei eseménysorának mozzanatai csak részben készítik elő a Hitler-ellenes merényletet tárgyaló fejezeteket. Ennek ellenére is érdekesen megírt, olvasmányos könyvet kap kézbe az olvasó, aki sok részletet ismer meg a hitleri Németországról és a Hitler-ellenes mozgalomról.

A churchillli meghatározást választotta könyvének címéül V. N. Viszockij, amikor a potsdami konferencia eseménytörténetének bemutatására vállalkozott. Ez a könyv az előzőekben ismertetett két kötettől abban különbözik, hogy a népszerűsítő szándék mellett tudományos igénygel is közeledett témájához. A potsdami konferenciáról viszonylag kevés összegező mű jelent meg a szocialista országokban. Viszockij azt a célt tűzte maga elé, hogy a Potsdamról megjelent munkákat mintegy folytassa,

kiegészítse, és hozzájáruljon egy, a potsdami konferenciáról rajzolt, történelmileg hitelesebb kép megalkotásához. Az előző két kötetből ugyancsak eltérően, ez a könyv jegyzetekkel van ellátva, melyekből kiderül, hogy a szerző a legújabb szakirodalom bőséges ismeretében alkotta meg művét. Felhasználta a potsdami konferencián résztvevők emlékiratait (így Trumanét, Churchillét), a megjelentetett szerződések, folyóiratcikkek. A hivatkozások, a lábjegyzetek, a tudományosabb igényű megközelítés sem csökkentik azonban az olvasmányosságát; így az olvasónak az a meggyőződése, hogy jól dokumentált, alapos munkát tart kezében.

A könyv középpontjában a potsdami konferencia áll. Ennek a tárgyalássorozatnak fordulatait, álláspontjait azonban csak akkor értetheti meg, ha kitér az előzményekre is, tudniillik arra, hogyan alakult az egyes hatalmak állásfoglalása egyrészt a világháború utáni Európa rendezésének problémáiról, másrészt a Szovjetunióval kapcsolatos viszony fenntartásáról. A szerző bemutatja Berlin ostromát, Berlin elesését, valamint a feltétel nélküli német fegyverletétel körülményeit. A szövetségesek közös küzdelmeinek elbeszélése mellett azonban Viszockij dokumentálja a nyugati hatalmak szovjetellenes elgondolásait is, és a háború után felszínre jutó szovjetellenességet az előzmények feltárásával deríti föl. Ugyanakkor megvilágítja a hitleristák próbálkozásait is, akik a nyugati hatalmak előtt akarták letenni a fegyvert, illetve velük akartak különbékét kötni. Mindezeknek az előzményeknek világos és áttekinthető bemutatása megkönnyíti az olvasónak azt, hogy a potsdami konferencia vitáit jobban megértse.

A potsdami konferencián számos probléma várt megoldásra. Még nem fejeződött be a háború (Japán még harcolt), és a romba dőlt Európa sorsa attól függött: sikerül-e a háborúban kialakult együttműködést továbbvinni és továbbfejleszteni, avagy a hatalmak újabb konfrontációjára kerül sor. S bár a konferencia színhelyének, létrejötté körülményeinek, lefolyásának eseménytörténetét szívesen, szélesebb olvasóközönségre számítva beszéli el, az események értékelését, elemzését sem hanyagolja el Viszockij. A konferencia tárgyalássorozatát problémakörönként adja elő, így szól a német ügyek megtárgyalásáról, a határok kérdéséről, különös tekintettel Lengyelországra, a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzéséről, a jóvátételről, a háborús bűnösökről. Külön alfejezetben értekezik a szövetséges ellenőrzési mechanizmusról, mint amelynek politikai céljait már a jaltai konferencián kijelölték. Szemléletes táblázatokban ábrázolja a németországi megszállási övezeteket, feltüntetve az egyes nagyhatalmak alá tartozó területek nagyságát, a rajtuk élő lakosság számát és összetételét. Ugyanilyen táblázat szemlélteti Berlin megszállási zónáit.

Azok a területek, amelyeket a Szovjetunió hadserege szabadított fel, a demokratikus átalakulás útjára léptek. Ezzel kapcsolatban ellentét támadt a nagyhatalmak között; a szerző dokumentálja, hogyan utasította vissza a Szovjetunió az amerikai és az angol beavatkozási kísérleteket ezeknek az országoknak a belügyeibe.

Az új helyzetben történő együttműködés szervezeti formáiról is éles vita folyt. Végül a Külügyminiszterek Tanácsa lett az a fórum, amely a nagyhatalmak között fölmerült problémákat megoldani igyekezett. Ennek a speciális szervnek a feladatai közé tartozott a békeszerződések előkészítése, és ezzel lehetőséget teremtettek arra, hogy véglegesen befejezzék a háborút.

Viszockij a továbbiakban a Japán ellen bevetendő atomfegyver felhasználásáról és ezzel összefüggésben az amerikai világhatalmi törekvésekről ír. Ezzel kapcsolatos a konferencia befejező szakaszának bemutatása. Itt Truman magatartása, majd Churchill helyett Attlee megjelenése jelzi a megváltozott légkört. Befejezésül Viszockij a potsdami konferencia jelentőségéről, majd a határozatok végrehajtásáról szól. Kitekintése a Nyugat-Berlinről szóló 1971-es megállapodásig kíséri figyelemmel a potsdami konferencia által felvetett problémák utóéletét.

Mindhárom könyvnek megvan a szerepe az olvasók történelmi ismereteinek kiszélesítésében, a világháborúról alkotott kép realisabbá formálásában. Segítik a tájékozódást, hiteles ismeretekkel szolgálnak, és általában jól közvetítik a tudományos kutatás eredményeit azoknak, akikhez a szakfolyóiratok, a dokumentumkötetek, a monográfiák nem jutnak el.

Soós István

POZSONYI TIVADAR:

ERŐD A MOLDVÁN.

Az 1. hegyivadász híradó zászlóalj ellenállása

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 284 l.)

Gyakran róják fel a történészeknek, hogy nem foglalkoznak eleget a második világháború pozitív magyar vonatkozásaival, nem tárnák fel eléggé intenzíven azokat a mozzanatokat, melyek a magyar antifasiszta ellenállás létezését, cselekményeit dokumentálják. Pozsonyi Tivadar munkája magyarázatot ad e jogosan reklamált hiányosságok egyik okára: a magyar antifasiszta ellenállás története írott források alapján nehezen rekonstruálható. Színvonalas, jelen munkához hasonló emlékezőekben rejlő szubjektívításveszély elkerülésének vágya magyarázhatja azt a rokonszenves ki a későbbi összefoglalás számára. Pozsonyi Tivadar műve olyan munka, mely komoly hozzájárulás a háború végének zilált viszonyai között kibontakozó magyar ellenállás történetének megismeréséhez.

Az 1. hegyivadász dandár híradó zászlóalja ellenállásának izgalmas történetét adja elő a szerző a személyes élmények tudományos igényű, higgadt felidézésével. Munkájának alapját az írott források hézagai miatt nagyrészt saját emlékei, magyar és cseh bajtársainak visszaemlékezései szolgáltatták. Az emlékezőekben rejlő szubjektívításveszély elkerülésének vágya magyarázhatja azt a rokonszenves tartózkodást, mellyel saját – minden bizonnyal nem mellékes – szerepét oly szükszavúan mutatja be. Holott éppen a zászlóalj tisztikara volt – az elbeszélésből kitűnően – a fő hajtóereje a híradósok kaland anabázisának a Kárpátoktól Dél-Csehországig.

Legújabbkori történetírásunk egyik legizgalmasabb kérdése, mely körül a viták máig sem jutottak nyugvópontra: miért nem sikerült Magyarországon az, ami sikerült a többi kelet-európai csatlósállamban a második világháború végén: bátor akcióval menteni a menthető: emberleleteket, anyagi javakat s nemzeti becsületet egyaránt. Véletlenek láncolatán, egyének tétováságán, gyávaságán múltott a fegyveres ellenállás ki nem alakulása, vagy mindez végzetszerű következménye volt egy eltorzult társadalmi fejlődésnek?

A magyar híradósok bátor példája azt sugallja, hogy a komoly ellenállás lehetőségei megvoltak a magyar hadseregben, csak a megfelelő vezetők hiányoztak ehhez. A híradós tisztek valóban fényesen vizsgáltak bátorságból, igaz hazaszeretetből s internacionalizmusból. De több tényező szerencsés együttállásának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a katonák Ausztriában 1945 április elején elszánják magukat a döntő lépésre, a németekkel való szembefordulásra. Elsősorban említeném itt a zászlóalj tisztikarának a hadsereg tisztikara egészétől való komoly társadalmi különbözőségét: technikai fegyvernemről lévén szó, a „klasszikus” tisztianyag, a dzsentri itt nem játszott szerepet; fontosabbak voltak a technikai ismeretek. Hivatásos tiszt, „ludovikás”, nem is volt a zászlóaljban, valamennyien tartalékosak voltak. A szerző által említett személynevek között feltűnően sok a szlovák eredetű, ez pedig a felvidéki származásúak nagy számára enged következtetni (a szerző ezt ki is mondja), akik a cseh-szlovák köztársaságban szerzett polgári demokratikus politikai ismereteikre s nyelvtudásukra támaszkodva szerencsésen kapcsolatot találhattak a cseh-szlovák ellenállókkal. Ilyen értelemben a híradósokat atipikusoknak tekinthetjük a hadsereg egészéhez képest.

Az antifasiszta ellenállás kialakulása számára kedvező társadalmi-politikai alapképlet a magyar hadsereg végső válsága, az ország területéről való kiszorulás után adott lehetőséget a régóta formálódó szándék elhatározott formába öntéséhez. A németek megalázó, brutális fellépése után betelt a pohár, a végsőkig elkeseredett magyar katonák szembeszegültek egy önkényeskedő SS-alakulattal, s ezután határozották el a tisztek az óvatos „elszakadást” a dandártól, s hamis papírok, valamint rejtett fegyverek fedezetében indultak el Csehország felé, egyelőre pontosan meg nem határozott helyre.

A munka talán legjobb része a döntés aprólékos, a motívumok gubancos szálait finoman följejtő elemzése. Érdekesítő annak a folyamatnak a leírása, melynek során az elhagyott utakon bujdosó, majd a cseh ellenálló – bizonyára nem véletlen – tanácsára a Moldva folyó partján fekvő Tyn városába érkező zászlóalj kifejezetten forradalmi hadseregre jellemző vonásokat vesz fel: a katonák a magukévá tett cél érdekében öntudatos fegyvelemmel viselkednek, megszűnik a régi tiszt-hovéd viszony, ehelyett a kölcsönös bizalom, az egymásrautaltság érzése lesz a fő szabályozó egymás közti kapcsola-

tukban. Az egyes alegységek nagyfokú önállósággal és felelősségtudattal cselekszenek; a döntéshozatal – igaz, csak tiszti szinten – kollektívan történik.

Ez a belső fejlődés igen veszélyes külső körülmények között játszódott le: a zászlóalj nyíltan nem fordulhatott szembe a németekkel, különösen nem az igen exponált helyen fekvő Tyn városában, mely fontos átkelőhely volt a Moldván, s így a háború végére Csehországban rekedt hatalmas német erők nyugatra menekülésének egyik fő színtere lett. Ennek az eszeveszett félelemmel nyugatra, az amerikai fogságba igyekvő áradatnak az útjába került a magyar zászlóalj, mely a cseh ellenállási mozgalom képviselőivel kötött megállapodás alapján vállalta Tyn város és környékének védelmét a német önkényeskedésekkel szemben, továbbá a németek fegyveres átkelésének akadályozását, a menekülőket lefegyverzését.

Az igen nehéznek bizonyuló feladatot a magyar katonák hol erővel, hol csellel, fortélyal teljesítették. Több ezer németet fegyvereztek le, megakadályozták a város német megszállását s annak várható következményeit. A szovjet hadsereg megérkezése után részt vettek a rendfenntartásban, s híradós feladatokat láttak el. A szovjet parancsnokság a cseh ellenállás résztvevőiként kezelte a magyar katonákat, akik számára május utolsó napjaiban érkezett el a várva-várt hazaindulás ideje.

A mű alapvető érdemeinek – példászerű objektivitás, a külső és belső tényezők gondos mérlegelése után a híradós ellenállás megfelelő helyre illesztése, az előadás frissesége – elismerése mellett szükségesnek látszik néhány módszertani megjegyzés. A visszaemlékezésekre való hivatkozáskor indokolt lett volna megpróbálni e források ellenőrzését; az ilyen típusú források önmagukban nem mindig bizonyító erejűek. Áll ez a sajtóközlemények felhasználására is. A szlovákiai helységnevek használatában következtelen a szerző: hol magyar, hol szlovák változatot használ (így a 35. oldalon Turócszentmártonról és Vrutkyról, a 36.-on Vágbesztercéről és Puchovról beszél). Helyesebb lett volna vagy a magyar, vagy a szlovák változatot használni következetesen, zárójelben a másik variánssal. Tévedés, hogy a 30 éves háború idején a svédek a Habsburgok *segítségére* siettek volna Csehországban (128. lap).

E kisebb megjegyzések nem változtatnak alapvető értékelésen: Pozsonyi Tivadar munkáját olyan teljesítménynek látom, mely komoly segítséget ad történettudományunknak a magyar antifasiszta ellenállás történetének kidolgozásához. Közérthetősége, egyéni élményanyagon alapuló előadásmódja pedig az internacionalista szellemű nevelés számára is hasznossá teszi a könyvet.

Heiszler Vilmos

HEL YREIGAZÍTÁS. Az 1978. évi 6. számunkban Nagy László (a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa) cikkének szövegében az 1098. lapon, alulról a 4-ik sorban a helyes szöveg a következő: követésében bűnös, hanem a „boszorkánykodásban” is, s ezért méltón sújta őket.

LOIS G. SCHWOERER:

A PROPAGANDA AZ 1688/89-I FORRADALOMBAN

Az 1688/89-i angliai „dicsőséges forradalom” idején Orániai Vilmos és párhívei kiterjedt propagandahadjáratot indítottak az angol korona megszerzésére. Anglia, de egész Európa történetében is, ez volt az első eset, amikor valamilyen politikai cél érdekében ilyen nagytömegű propagandaeszközt vetettek be. A Vilmos és hívei által sugallt röplapokat, emlékérmeket, metszeteket a történészek eddig többnyire csak a korrajz kiegészítésére használták fel, a cikk először vállalkozik arra, hogy a propagandahadjárat önálló történetét feltárja.

Orániai Vilmos hercegnek, Németalföld helytartójának az angol korona megszerzésére nem lehetett közvetlen igénye, habár az angol királyi házhoz fűződő szoros rokoni kapcsolatai (egyszemélyben volt unokaöccse s veje az 1685-ben trónra lépő II. Jakabnak) előkelő helyet biztosítottak neki a trón örökösödési listáján. Ugyanakkor, XIV. Lajos francia király kontinentális (zömében protestáns) ellenzékének vezetőjeként, erősen érdekelt volt Anglia politikájában. Királyi rokonát a franciaellenes koalícióba szerette volna bevonni, kísérlete azonban kudarcot vallott. Sőt, Jakab uralma Angliában olyan előjelekkel indult, hogy az uralkodó éppen a katolikus Franciaországgal kötött szövetségre támaszkodva akarja megerősíteni a központosított kormányzatot, továbbá rekatolizálni akarja a nemzetet, le akarja rombolni a parlamentet, meg akarja gyengíteni a helyi igazgatást. Vilmosnak tehát – ha politikáját sikerre akarta vinni – az angol trónt kellett megpályáznia. Komoly támogatást kapott ehhez Jakab belső ellenzékétől: közismert tény, hogy a herceget ez az ellenzék hívta be a szigetországba. Jakab, a törvényes király emigrációba kényszerült, s ez a tény nem maradt hatástalan a közvéleményre: híveinek száma nőtt, míg a hatalmat megragadni akaró Vilmos korábbi népszerűsége egyre csökkent. Ha a herceg nem akart visszakozni, maga mellé kellett fordítania a közhangulatot. Erre szolgált jó eszközüln egy – addig ismeretlen nagyságú – propagandahadjárat megindítása.

Az 1688/89-i forradalom egyes lépcsőfokait értekezések, röpiratok és emlékérmek jelzik. Céljuk a közhangulatnak a herceg oldalára való állítása volt. Ezt szolgálta többek között „királyi” megjelenésének és tulajdonságainak hangoztatása. Az alig 167 cm magas, törekeny termetű, enyhén hajlott hátú, vonzónak nem mondható, beteges Vilmosról a röpiratok mint „robustus és egészséges” alakról szóltak. Jellemvonásai közül igazságos és bölcs voltát dicsérték, bár környezete inkább türelmetlennek és ingerlékenynek ismerhette. A propaganda nem riadt vissza az ellenfél befekettítésétől sem: kétségbe vonták Jakab fiának (a trónörökösnek) törvényes születését. – E röpiratokat Európa-szerte több nyelven terjesztették, magában Angliában pedig nemegyszer a templomi szószékekről hirdették. Vilmos szándékának eltökéltségét mutatja, hogy angliai bevonulásakor hadseregen kívül saját nyomdát is hozott magával. A publicisztika terén Jakab nem lehetett Vilmos egyenrangú ellenfele. A közvélemény fontosságát illetően az adott helyzetben ő sem volt vak. Élt is a röplapok kibocsátásának lehetőségével, mivel azonban hasonló nagytömegű irat kiadására hiányoztak az eszközei, inkább a nyomtatványok ellenőrzésének rendszerével akart élni: megtiltotta Vilmos röplapjainak terjesztését, olvasásukat nyilvános helyen (pl. a kávéházban). E kísérletek azonban nem érthették el a kívánt eredményt.

A röpiratok az írni-olvasni tudó közvéleménynek szóltak. A korban az írástudók száma Angliában nem elhanyagolható: a felnőtt férfi lakosságnak 40%-át, a városokban egyenesen 67%-át tették ki. Az olcsó röpiratokhoz a szegényebb néprétegek is könnyen hozzájuthattak. Így – habár az

egy-nyomatványok példányszámát nem ismerjük – a röplapirodalom hatását nagyra becsülhetjük. A társadalom azon rétegeire, amelyek – írni-olvasni tudás hiányában – nem ismerhették meg a röpiratok tartalmát, Vilmos és hívei metszetekkel, érmékkel, kártyákkal kívántak hatni. Vilmos ügyét támogató legalább 49 metszetet, 2 csomag (nyomatott) játékkártyát és 31 érmét bocsátottak ki. Egyetlen 20. századi alak sincs, aki annyit szenvedett volna a karikatúristák tollától, mint II. Jakab. Ábrázolják mint a jezsuiták foglyát, mint XIV. Lajos szövetségeseit, mint a protestáns vallás és az anglikán egyház lerombolóját, mint az angol törvények és a kormány ádáz ellenségét. Viszonylag új a játékkártyák politikai felhasználása. Vilmos propaganda-kártya csomagjai sorrendbe rakva az 1688/89-i forradalom előzményeit mondták el, természetesen szintén a herceg szemszögéből nézve.

A kortárs feljegyzésekben találhatunk néhány adatot arra vonatkozóan, hogy a Vilmos testi kiválóságát hangoztató kísérletek nem vezettek sikerre. Ezzel szemben a kor közvéleménye hitelt adott kiváló szellemi tulajdonságainak. Hasonlóképpen elfogadták azokat a híreszteléseket is, amelyek Jakab hibáit nagyították fel. A király tehetetlenül állt a propagandahadjárat keresztüzében, ami – ha nem is egyetlen tényezőként – végül nagy szerepet kapott abban, hogy a trónkövetelőnek sikerült megszereznie az angol koronát.

(The American Historical Review, 1977/4. sz. 843–874. l.)

B. J.

NICOLAS V. RIASANOVSKY:

LAMENNAIS, CSAADAJEV ÉS A ROMANTIKUS FORRADALOM FRANCIAORSZÁGBAN ÉS OROSZORSZÁGBAN

A romantikus korszak megjelenését Franciaországban, Oroszországban, de másutt is kulturális megrázkódtatások sora jelezte. Az olyan irodalmi alkotások gyűjtő hatásáról, mint Victor Hugo Hernanija vagy Lermontov műve, a Korunk hőse, már sokat írtak. Franciaországban a romantikus korszak legnagyobb megrázkódtatását valószínűleg mégsem Hugo, hanem Hugues-Felicité de Lamennais váltotta ki „Egy hívő szavai” c. művével. Hasonló hatásúnak értékelhetjük Oroszországban Peter Csaadajev első „Filozófiai levelét”-t. Lamennais rövid, de korszakos munkáját 1833-ban írta, Csaadajev a sajátját 1829-ben (bár csak 1836-ban jelenhetett meg). Lamennais korábbi írásaival már bizonyos tekintélyre tett szert még a francia romantika nagy alakjai között is, Csaadajevet ezzel szemben Oroszországban is alig ismerték. Csaadajev olvasta Lamennais korábbi műveit, ő maga azonban teljesen ismeretlen volt francia társa szemében.

Mindkét mű megjelenése nagy hatást váltott ki. Lamennais munkája, amelyet Lamartine „a lázadás evangéliumának” nevezett, szerzőjének végső szakítását jelentette Rómával, s egyúttal szétzúzott egy sor kísérletet az új szellemi irányzatok és a katolikus hit összeegyeztetésére. Nem csoda, ha százezres példányszámban terjesztették, ha rögtön lefordították egy sor idegen nyelvre. Csaadajev műve is szenzációt keltett, mivel nyílt kihívást jelentett Oroszország mértéktelen dicsőítésének hivatalos felfogásával szemben. Így nem maradhattak el a szerzők elleni támadások sem. Míg Lamennais-t az egyház marasztalta el, addig Csaadajevet hivatalosan elmebetegnek nyilvánították.

A két mű tartalmában a cikk szerzője több hasonlóságot talál, mint azt eddig általában feltételezték. Lamennais rövid értekezés formájában az emberi szabadság fontosságáról igyekezett meggyőzni olvasóit, s bebizonyítani, hogy akinek nincs tulajdona, s így munkaerejét másoknak kényszerül eladni, nem lehet szabad. Csaadajev a korabeli Oroszország elmaradottságát bírálta, amelyből ugyan nagy uralkodója, Péter ki akarta emelni, de kísérlete kudarcot vallott. Mindkét szerzőt egyfajta vallásos érzés hatja át: a problémák megoldását csak az általános isteni törvények megvalósulásával látják elérhetőnek. Ennek ellenére mindketten egy új világnézet úttörői, akik képesek voltak túllépni a szellemi hagyományokon és gondolkodásmódon, hogy olyan újszerű tételeket fogalmazzanak meg, amelyek visszhangra találhatnak kortársaik között. Nem mentes a két írás a romantikus kor érzelmi megnyilvánulásaitól és ráhatásaitól sem, több olyan megállapításuk van, amelyek – ha nem Lamennais vagy Csaadajev formátumú szellem önti őket formába – üres közhelyek sorozataként hatnának.

A hasonlóságok ellenére a két mű természetesen tartalmában igen különböző. A „Filozófiai levelek” az Oroszországban a 19. században kibontakozó szlavofilek-nyugatosok harcának vált kiindulópontjává. Csaadajev I. Péter dicsőítésével s a korabeli Oroszország elmaradottságának feltárásával a nyugatosok érvelését segítette elő. Lamennais hitt abban, hogy Franciaország a kor kulturális érdemeit tekintve Európa élén áll. Félelme inkább abból fakadt, hogy a Bourbon-restauráció és Lajos Fülöp királysága – amelyek nem mérkőzhettek Napóleon dicsőségével – elvesztik az ellenőrzést az ország felett, amely így lebukik a csúcsról. Ez a tartalom, a vallásos kifejeződés ellenére, a két műnek általános kulturális értéket biztosított.

Míg Csaadejev nézeteivel meglehetősen egyedül állott a korabeli Oroszországban, addig Lamennais egy jól megalapozott radikális francia hagyományhoz kötődött. Oroszország a 19. század első felében két szellemi átalakulás részese volt: az értelem korából a romantikába és a filozófiai idealizmusban való átmenetének és az új világnézetek felbomlásának. A felvilágosodás filozófiájának háttérbe szorulása megrázta Oroszország egy évszázadig uralkodó szellemi egységét. Az orosz szellemi élet az ortodox hagyományokat dicsőítő szlavofilekre és a nyugati eredmények átvételére törekvő nyugatosokra vált szét. A romantikus kor Franciaország művészetében is új fellendülést hozott, ez a kultúra azonban nem tudott behatolni az alapokba. Minden újjal szemben tovább hatott a francia klasszikus kornak, az értelem korának s a nagy forradalomnak a hatalmas öröksége. Ehhez kapcsolódott tehát Lamennais radikális optimizmusa is.

A két mű vizsgálata a két ország romantikus átalakulásának összefüggésében nem vezet meglepő eredményekhez. Ismét csak azt tárhatjuk fel, hogy a francia irodalmi és szellemi hagyományok folytonosak voltak, a francia fejlődést a romantikus kor nézetei, magatartása és jellemvonásai sem tudták alapvetően megváltoztatni. Oroszország ezzel szemben csak a 18. század elején kapcsolódott a modern Európához, szellemi élete ekkor meglehetősen képlékeny volt. Az értelem korában hűségesen és sikerrel alkalmazta ennek tanait (a felvilágosodásnak II. Katalin személyében cári követője is akadt). Az ennek nyomán kialakult kultúra mégis kevésbé volt kötődött a hagyományokhoz, mint évszázados francia megfelelője. Így sokkal termékenyebb befogadója lehetett Csaadajev romantikus pesszimizmusának, de más nézeteknek is, ami élénk szellemi harchoz vezetett az országban. A két mű végső értéke eszméiknek az embereket, s az embereken keresztül a történelmet mozgató nagyszerű előadásában rejlik.

(The American Historical Review, 1977/5. sz. 1165–1186. l.)

B. J.

ERICH J. C. HAHN:

A FIATAL OKTATÓK A „FORRADALOMBAN”. REFORMTERVEK A BERLINI EGYETEMEN 1848-BAN

A 19. századi Németország egyetemlein a fiatal értelmiségiek nagy számát az életképesség jelének tartották: a fiatal oktatók együttese olyan közeget jelentett, amelyből a legígéretesebb tehetségeket lehetett kiválogatni a professzori állások betöltésére. Az értelmiségiek ilyen túltengése különben nem volt ritka a korabeli Nyugat-Európában, csakhogy amíg az iparosodott Anglia számos üzleti- vagy gyarmati-hivatalnok állást kínálhatott a diplomásoknak, addig Franciaországban és Németországban ezek a tudományos életen kívül, legfeljebb az állami hivatalokban helyezkedhettek el. Akiknek ez nem sikerült, azok annak a „szellemi proletariátus”-nak a sorait gyarapították, amely az 1830–48 között mindkét országban megnyilvánuló politikai kiegyensúlyozatlanság egyik fő okozójának számított. A kormány Poroszországban is valóban nagyszámú jelöltből válogathatott, amikor tanárokat, hivatalnokokat, orvosokat, jogászokat vagy professzorokat akart kinevezni. Az állásokból kiszoruló viszont a hatóságokkal könnyen szembeforduló kritikus tömeget alkottak, amely bármikor kész volt a panaszra megalázottságáért, s képes volt reformtervek alkotására. Az egyetemek fiatal és idősebb oktatóinak összeütközése 1848-ban valamennyi német egyetem közül Berlinben volt a legélesebb. A berlini fiatal oktatók követeléseit ritka alkalmat nyújtanak arra, hogy bepillantjunk a 19. századi sokat csodált német egyetemi rendszer igazán nem csodálni való hiányosságaiiba.

A német egyetemek tudományos érdemei a 19. században mindenekelőtt Wilhelm von Humboldt oktatási reformjainak voltak köszönhetőek. E reformok azonban nem érintették az egyetemek szervezetét. Az egyetemi hierarchiát a rendes professzorok, rendkívüli professzorok és magántanárok fokozatai alkották. A két utóbbi kategória tagjai (őket nevezték összefoglalóan „fiatal oktatóknak”) függő viszonyban álltak a rendes professzoroktól, sérelmeiket azonban még előadni sem tudták, mert nem volt képviseletük. Magának az egyetemnek sem volt önkormányzata, a professzorokat a közoktatási miniszter nemcsak kinevezte, de szinte gyámkodott is felettük (döntött fizetésükről stb.). A rendes professzorok ültek a vizsgabizottságokban, előjogot élveztek az egyetemi tantermek használatában stb., s mindez számos előnyt jelentett a fiatal oktatókkal szemben. A rendkívüli professzoroknak fizetésüket magánórák tartásával kellett kiegészíteniök, míg az oktatói karnak legalább 50%-át kitevő magántanárok fő jövedelmi forrását már éppen az ilyen magánórák jelentették. (Helyzetük nem volt kivételes Poroszországban, ahol a hivatalok különben is telve voltak fizetést nem élvező diplomás munkaerőkkel.) Az 1840-es években a fiatal oktatók helyzete Berlinben különösen megromlott. Egyrészt csökkent az egyetemi hallgatók száma, s így a magánórák tartásának lehetősége is. Másrészt az új közoktatási és vallásügyi miniszter, Johann Albrecht Eichhorn a professzori kinevezéseknél külső embereket részesített előnyben.

Az egyetemi ifjúság kezdettől fogva részt vett a berlini polgárok 1848 márciusi abszolutizmus ellenes mozgalmaiban. A fiatal oktatók március 18-i gyűlésükön az egyetemen átvették a kezdeményezést, amit augusztus elejéig meg is őriztek. Követeléseiket ismételt beadványokban foglalták össze. Mindenekelőtt képviseletet s tanácskozási jogot kértek az egyetemi szenátus ülésén, de követelték a kormány felügyeletének megszüntetését az egyetem felett, maguknak állandó fizetést, a professzori kiváltságok megszüntetését, végül az anakronisztikus latin nyelv használatának száműzését az egyetemi életből. A fiatal oktatók bizottságának vezetői a zenész Adolf Marx és a jogász Rudolf Gneist voltak. Fellépésükkel szemben a kitűnő fiziológus, de a politikához egyáltalán nem értő Johannes Müller rektornak nem volt ellenszere.

A berlini egyetem 1848-i reformja semmiképpen nem élhette volna túl a német forradalom bukását. Végül azonban még ez a dicsőséges vég sem adatott meg neki. A tavaszi szemeszter végén az oktatási szünetben az egyetem elnéptelenedett, őszre pedig a liberális reformok lehetősége végleg megszűnt Poroszországban. A berlini reformprogram kétségtelenül radikálisabb volt bármely más poroszországi egyetemi reformprogramnál, de nem állt egyedül. Nem annyira a vidéki egyetemek követeléseit kell összevetnünk vele, mint inkább a közhivatalok fiatal alkalmazottainak nagyon is hasonló törekvéseit. Ha 1848 a fiatal porosz értelmiségiek számára egyedülálló, meg nem ismétlődő lehetőség is maradt, az ifjú tudósok ekkori reformtörekvései nagyban elősegíthették az országban a 19. század második felében jelentkező liberalizmus megértését.

(The American Historical Review, 1977/4. sz. 875–895. l.)

B. J.

W. M. MATHEW:

EGY KEZDETLEGES KIVITELI ÁGAZAT: A PERUI GUANO-TERMELÉS A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

A szerző a perui Chincha szigeteken levő guano kitermelését és rakodását vizsgálja a kereskedelem legvirágzóbb korszakában, a 19. század közepén. Célja a korszak forrásanyagai alapján vállalkozók, a munkaerő, a munkafeltételek, a termelés folyamata és a veszteség aránya bemutatásán túl a guano-kitermelésnek az ország gazdasági életére gyakorolt hatásainak értékelése.

A kezdeti időszakban az exportáló kereskedők alvállalkozói irányítják a kitermelést. 1849-ben a Castilla-kormány külön koncessziót ad a kitermelésre és rakodásra, melyet 1853-ig Domingo Elias, 1855-ig Gibbs and Co., 1869-ig Andreas Alvarez Calderon, majd a hanyatló korszakban a Guano Loading Company élvez. A kitermelt guano mennyiségének növekedésével a vállalkozói haszon is nőtt: 1849-ben Elias elégedett volt évi 30 000 dollárral – a hatvanas években Calderon már százazreket kapott.

Önként kevesen jöttek a szigetekre. Rabok, katonaszökevények és szabad bér munkások dolgoztak. 1849 fordulópont a munkaerőt tekintve; ekkor veszi kezdetét a szerződéses kínai kulik alkalmazása – s 1853-ban a munkások 70%-a kínai, 6% rabszolga, a többi rab, katonaszökevény, szabad munkás. A béreket alacsony szinten tartották: a szabad munkások napi 4 tonna guano kitermeléséért, a rakodóhelyre talicskázásért 6 realt, a szerződésesek ennek felét kapták, melyből 2 realt étkezésre és adósságtörlesztésre voltak le. A dolgozók létszáma meglepően kicsi, a források 6–800 főt említenek. A rossz életkörülményekből, melyet a túlterhelés és brutalitás tett elviselhetetlenné, a kínaiak számára az öngyilkosság, kábítószert és alkohol jelentett kivezető utat, menekülést. A guanót minden mechanikai segítség nélkül, csákánnyal, lapáttal fejtették ki, talicskákkal töltték, vagy zsákokban cipelték a sziget szélén levő sziklákra, ahonnan vitorlavázszon-csúszdákön továbbították az etetőhajókra. A primitív technikai felszerelések következtében a rakodásnál 16%-os volt a veszteség. A rakodás az állandó munkaerőhiány következtében rendkívül lassú volt – az óceáni szállítást monopolizáló angol és amerikai hajók átlagosan 30–80 napot vesztelegetek rakodásra várva. Amennyit a perui kormány az alacsony tőkebefektetésen nyert – állapítja meg a szerző –, annak sokszorosát veszítette a nem gazdaságos termelésen.

A guano kitermeléséből származó, évről évre növekvő bevétel nem talált utat a perui gazdaság más ágaiba. A kormány improduktív célokra használta, illetőleg a könnyen szerzett pénz biztonságában adósságot adósságra halmozott. A vállalkozók közül Eliásról tudjuk, hogy a haszon egy részét ültetvényeire fordította, de ez csak egy vékony erecskét jelentett. Egyedül a kínai munkások élelmezését és igénytelen ruházását oldották meg hazai keretek között, illetve az óceáni szállító hajók legénységének magasabb igényei jelentettek piacot a perui kereskedők számára. A kínai szerződéses munkások alkalmazásával a béreket alacsonyan tarthatták, a teljesítményt emelhették, de a minimális tőkebefektetéssel s a szabad munkaerő kismértékű alkalmazásával nem hatottak serkentőleg.

A szerző szerint az export-szektor primitívégének tudható be, hogy Peru ilyen kiemelkedő szerepet kapott a 19. század nemzetközi kereskedelmében, csak ilyen periférikus és durván szervezett termelési szektort tudott hazai keretek között kialakítani. Ez a primitívség ugyanakkor nagyban korlátozta a szektor pozitív hatását a gazdaság egészére.

(Journal of Latin American Studies. Volume 9, Part 1. 1977. májusi sz. 35–57. l.)

P. B. É.

B. D. KOZENKO:

A „PROGRESSZIV ÉRÁ”-RÓL KIALAKÍTOTT ÚJABB KONCEPCIÓK AZ AMERIKAI POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Az USA 1898–1914 közötti politikai fejlődésének amerikai historiográfiájáról ad elemző áttekintést a tanulmány. Előljáróban a korszak jellemző társadalmi és politikai folyamatait foglalja össze a szovjet kutatók vonatkozó eredményei alapján. A monopolkapitalizmus kiteljesedése, a társadalmi ellentétek mélyülése, bonyolulttá válása, a munkásság energikus fellépése határozta meg a századelő Amerikájának politikai életét. A monopóliumok és a velük szemben álló erők küzdelme szülte azokat a reformokat, amelyek alapján a „progresszív éra” elnevezés meghonosodott. A monopóliumok elleni küzdelemben a munkásosztály mellett az ún. középrétegek és a nem monopolista burzsoázia is részt vett. Az amerikai munkásmozgalom sajátosságai és gyengesége miatt kompromisszum született, amely érintetlenül hagyta a monopóliumok, általában a burzsoázia pozícióit, a kormány szociálpolitikája segítségével lecsendesítette a középrétegeket, megosztotta a munkásmozgalmat. Egészében véve lehetővé tette, hogy a századvég krízisbe torkolló átalakulásai után az amerikai kapitalizmus jól működő vállalkozás maradjon.

A korszakot vizsgáló történeti irodalmon belül az egyik a liberális-reformista irányzat. Munkáikat az amerikai történelem kritikai elemzésének igényével jelentették meg. A gazdasági folyamatok meghatározó szerepét vallották. A századelőn kibontakozó reformmozgalom, a reformok gazdasági mozgatóit tárták fel, s a gazdaságra gyakorolt hatásukat értékelték, természetesen pozitívan. Nem fordítottak figyelmet a társadalmi-politikai ellentétek mélyülésére, nem kellő tagoltsággal

mutatták be a reformokat követelő erőket. Idealizálták, Amerika gazdaságának megmentőiként állították be őket. Nem tettek különbséget a szocialisztikus, a polgári-liberális komponensek, valamint a rasszista, sovíniszta tényezők között.

A II. világháború utáni időszakban az amerikai történeti irodalom különböző irányzatai bírálták a korábbi liberális-reformista értékelést, s új szempontokat igyekeztek érvényesíteni a korszak vizsgálataiban. Cikkünk elsőként R. Hofstadter munkáira utal. Ezeknek szerzője elmarasztalta a korábbi felfogást, mert eltűzolta a gazdasági tényező szerepét, „személytelenül” mutatta be a reformok korszakát. Megítélése szerint nagy gazdasági fellendülés jellemezte az 1900-as évek elején Amerikát, a reformok vizsgálatánál azonban a mozgalom vezetőinek, résztvevőinek eszméit kell előtérbe helyezni. Hofstadter a társadalmi tagoltság szempontját figyelmen kívül hagyta. Az amerikaiak többségét magával ragadó „önreformálási” eszme fogalmában oldotta fel. Kozenko tolmácsolásában ennek az „önreformálási” eszmének és mozgalomnak az okára nem derül fény.

Egy, a beállítás egészének ellentmondó megállapítást ragadhatunk meg csupán. A középosztály pozícióinak megtartásáért állt a mozgalom élére. Volt tehát szociális érdek-motiváció az amerikai szerző szerint is, ha ennek társadalmi okait nem is vette figyelembe. Az eszmei, pszichikai, individuális elemek jelentőségének eltűzésével az ún. neoliberais irányzatnak adott impulzust R. Hofstadter.

A neoliberais iskola uralkodó szerepet tölt be az USA történetírásában a kérdésre vonatkozó irodalmon belül is. Az irányzathoz tartozó szerzők korábban olyan „ösztönös népi erőfeszítésnek” tüntették fel a reformokat kiváltó mozgalmat, amely Amerika megmentésére vállalkozott. Meg akarta szabadítani az Államokat a gazdaság és szegénység szélsőségeitől, az idejétmúlt szabadverseny-elv helyett a kormány és az üzleti élet új együttműködési rendszerét vezette be. Cikkünk szerzője az állami monopolkapitalizmus apológiájának tekinti ezt az értelmezést. Nagyobb figyelmet szentel az irányzathoz tartozó azon szerzők munkáinak, akik a reformmozgalom bázisának heterogenitására mutattak rá társadalmi és eszmei-politikai értelemben egyaránt. G. E. Mowry, W. E. Leuchtenburg és mások szakítottak azzal a hagyománnyal, amely szerint a reformerek Amerika sorsáért aggódtak. Csoportérdek, félelem, faji előítéletek vezérelték őket. Nem népvézerek voltak. Az erős, kegyetlen, a tömegek felett uralkodó vezetőket idealizálták. W. H. Harbaugh és R. Seager munkái szerint a reformok korának idealizált nagy politikusai (Th. Roosevel, W. Wilson) az amerikai expanzív törekvések hívei és érvényesítői voltak. J. M. Cooper, Ch. Chatfield pedig a mozgalom vezetői körében elterjedt faji előítéletekre világított rá.

A neoliberais irányzaton belül periodizációs viták is folytak. Egyesek az 1920-as évtizedre is kiterjesztették a reformok kora elnevezést, mások szerint (A. S. Link, C. P. Parrini munkáit említi a szerző) a 20. század derekáig ez jellemezte az USA politikai fejlődését. Kozenko ezzel kapcsolatban kifejti, hogy kétségtelen tény, a 20. századi Amerikában van bázisa a polgári reformizmusnak. A monopolista-antimonopolista erők konfrontációja adott, a tömegmozgalmak is ebbe az irányba hathatnak. De a „progresszív éra” a monopóliumok uralma megszilárdulásának a korszaka, az ez ellen kibontakozó mozgalmak eredményét foglalja magába. Az első világháború utáni időszak Amerikájában már szilárdak a nagymonopóliumok pozíciói, éppen mert a reformmozgalom kompromisszumot eredményezett. Ekkor a reformtörekvések nem az éles és több alternatívát kínáló társadalmi krízis jelei, hanem a monopóliumok érdekei által meghatározott politikai lépések, mint az állami monopolkapitalizmus megnyilvánulási formái.

A neokonzervatív irányzat képviselői szintén a reformista-liberális felfogás bírálatából indultak ki. Legjelentősebb képviselőjük R. H. Wiebe, aki az egyoldalú gazdasági közelítést bírálva a pszichológiai aspektus túlértékelésének hibájába esett. A reformokat kiváltó konfliktusok háttérében a közösség és a szociétás összekötését látta. Az előbbi a régi, zárt, szűkkörű társadalmi elemeket tömörítette magába, az utóbbi az új, nyitott expanzív nemzeti társadalmat, törekvéseket jelentette. Megfogalmazói az új, modern középértégből kerültek ki, a nagyvállalkozók is felsorakoztak mögötte. Ennek megfelelően a cél nem a társadalmi méltányosság elérése volt, hanem a gazdaság racionális, hatékony működése, amelyben fontos szerepet kapott a tőkés állam. A neokonzervatív irányzat másik jelentős képviselőjénél, S. P. Haysnél szintén ez az ökonomiai szempont dominál a korszak értékelésében. A társadalmi-politikai tényezők szerepét az iskola egésze figyelmen kívül hagyta.

Napjainkban egyre nagyobb szerepet kap az „új baloldali” radikális iskola. Elutasítják az amerikai kapitalizmust, feltárják ellentmondásait, s reformokkal nem tartják megoldhatónak a problé-

mákat. Elmarasztalják a reformmozgalmat, mert kompromisszumot kötött a monopóliumokkal, azok eszközévé degradálódott. Az iskolán belül két felfogás különböztethető meg. G. Kolko: „The Triumph of the Conservatism: A Reinterpretation on American History 1900–1914 (New York 1963.) c. műve alapján mutatja be cikkünk az egyiket. Ebben Kolko két erő harcaként állította be az ún. progresszív érát. Az egyik a nagyvállalkozók érdeke, törekvése, a másik az erőtlén, belsőleg megosztott reformerek mozgalma. Bár utóbbiak értek el helyi jelentőségű, részleges, átmeneti sikereket, össztársadalmi szinten a nagyvállalkozók kerekedtek felül. A két erő kompromisszuma az üzleti világ és a kormányzat új típusú viszonyához vezetett, amely napjainkig ható tényező, s Kolko szerint a konzervatív érdekeket szolgálja. Hasonló következtetéseket emel ki cikkünk J. Weinstein: The Corporate Ideal in the Liberal State 1900–1918. (Boston 1968.) c. könyvéből. Kozenko szerint a radikális iskolához tartozó szerzők nem ismerik fel a munkásmozgalom szerepét, túlbecsülik a monopóliumok erejét, túlságosan elmarasztalják a reformmozgalom vezetőit. Utóbbiakat azzal vádolják, hogy megalkuvásuk tette lehetővé a nagymonopóliumok számára a liberális eszmék eszközévé való felhasználását. E tekintetben M. Urofsky, M. Dubofsky, G. D. Nash és Ch. Lasch nevét említi szerzőnk, akik a fiatal nemzedékhez tartoznak. Eklekticizmusukat elítéli, alkalmatlannak minősíti a korszak egzakt feltárására. Befejezésül O. L. Graham: The Great Campaigns: Reform and War in America 1900–1928. (New York 1971.) c. könyvét elemzi a szovjet szerző. Értékelése szerint a hagyományos liberális felfogás életre keltésére tett O. L. Graham kísérletet. Megpróbálta a kérdés fentiekben is érzékeltetett sokszínű historiográfiája alapján a liberális felfogás jegyében a „progresszív éra” szintézisét adni. Természetesen eredménytelennek bizonyult a vállalkozás, eklekticizmus és belső ellentmondásosság jellemezte.

(*Voproszi Isztorii* 1976. 10. sz. 82–96. l.)

M.

SZ. A. FEGYUKIN:

AZ OKTÓBERI FORRADALOM ÉS AZ ÉRTELMSÉG

Az oroszországi szocialista forradalom győzelme szempontjából nagy jelentősége volt a társadalom középrétegei, köztük az értelmiség és az alkalmazottak megnyerésének. Számukat tekintve az orosz társadalom alig egy százalékát jelentették, de társadalmi, politikai súlyuk, befolyásuk messze meghaladta ezt az arányt. A téma gazdag irodalma ellenére – a polgári szerzők hamisításai, számos szovjet tanulmány túlhaladottá vált szemléletmódja miatt – Fegyukin időszerűnek véli felhívni a figyelmet néhány újabb szempontra. Az értelmiségiek közvetlen szerepe az 1917-es politikai átalakulásban, a bolsevik intellektuális jelentősége, az értelmiség politikai tagolódása, a munkások és a szellemi foglalkozásuk viszonyának változása azok a problémakörök, amelyekben átértékelésre van szükség.

Nem tartja kielégítőnek a szerző azt a csoportosítást – bár általánosságban igaz –, miszerint az orosz értelmiség egy része támogatta, jelentős hányada elutasította az Októberi Forradalom vívmányait, nagy többsége pedig passzívan szemlélte az eseményeket. Azt is vitatja a cikk, hogy a felső réteg általában ellenforradalmi magatartást tanúsított, a középszintű értelmiségi és alkalmazotti rétegek várakozó álláspontra helyezkedtek, s csak a legalsó réteg vette ki aktívan a részét a szovjet-hatalomért folytatott harcból. A társadalmi származást sem tekinti önmagában a politikai magatartást determináló tényezőnek. Ez konkrét vizsgálatot igényel, amit a bolsevik értelmiségiek vonatkozásában meg is kísérel. 38 kormányzóság adatai szerint 1920-ban a 213 ezer 1917 előtti párttag közül 13% volt értelmiségi. Figyelembe véve, hogy sokan áldozatul estek az ellenforradalommal vívott harcnak, valamint az alkalmazottak felső rétegét is szellemi foglalkozásúnak tekintve, Fegyukin szerint 1917-ben a bolsevikok 10%-a volt értelmiségi. Cikkünk szerint számuk nagyobb volt, mint ahogyan ezt az eddigi tanulmányok regisztrálták. A pártban, s így a forradalomban betöltött szerepük pedig – különösen a hivatásos forradalmároké – központi jelentőségűnek minősíthető. Hangsúlyozza a szerző, hogy politikai súlyuk mellett szakmai színvonaluk is igen magasnak bizonyult. Ezzel is magyarázható, hogy hatásukra a demokratikus érzelmű, haladó gondolkodású művészek, tudósok és katonatisztek sora állt 1917-ben a szocialista forradalom ügye mellé. Másrészt nem szabad szem elől téveszteni az orosz értelmiség forradalmi demokrata, a nép sorsáért felelősséget érző narodnyik hagyományait sem.

Igen sokan a várakozás álláspontjára helyezkedtek 1917-ben és a polgárháború éveiben. Féltek a kultúra értékeit a proletárhatalomtól, nem ismerték fel a szocialista forradalom igazi jelentőségét, és politikailag is sokan iskolázatlanok voltak. Leninre hivatkozva a szerző természetes megnyilvánulásnak tekinti az értelmiség ilyen magatartását. A szovjethatalmat nyíltan elutasítók viszont megtagadták a munkát, szabotázást hajtottak végre, bojkottálták az új hatalommal együttműködőket. A velük szemben alkalmazott forradalmi szigor a polgári irodalom egyoldalúan állítja be, figyelmen kívül hagyva az ellenforradalmi erők „kihívását”. 1918 tavaszáig egyértelműen, azt követően a politikai helyzettől függően viszonyultak a proletárdiktatúrához. Elsősorban hivatásos tisztek, volt egyetemi hallgatók, s a régi hatalommal szorosan összefonódott elemek léptek fel aktívan a szovjethatalom ellen. Politikai nézeteiket tekintve igen sokfélék voltak, de bolsevikellenességük egyöntetű volt. Vezető szerepet játszottak az ellenforradalmi hadseregben, együttműködtek az intervenciós erőkkel, összeesküvéseket, lázadásokat szerveztek, irányították a szovjethatalmat rágalmazó propagandát. A polgári és kispolgári-szocialista pártokat, a különböző szakmai jellegű szövetségeket is felhasználták céljaik érdekében.

Fegyukin utal rá, hogy a bolsevikok, a szovjethatalom politikai gyakorlata is kihatott az értelmiség magatartására. A feladat megnyerésük volt, mert szakemberek kellettek az új társadalom építéséhez. A lenini szövetségi politika részének tekinti a cikk az értelmiséggel kapcsolatos politikát. Fontos volt, hogy a hatalomra jutott munkássággal elfogadtassák a régi szakembereket, akikben a szűken értelmezett proletárérdek alapján sokan osztályellenességet láttak. Ez a szektás bizalmatlanság jellemezte számos ellenzéki csoport álláspontját is. A lenini elvek az ellenőrzést hangsúlyozták, és a polgári szakemberektől való tanulásra ösztönözték a hatalom új birtokosait. A szovjet állam kezdettől gondot fordított a régi szakemberek anyagi megbecsülésére és politikai átnevelésükre. Ha eszmei-politikai szövetségessé nem is váltak, az ipar, az oktatás, a hadsereg és az államapparátus területén szaktudásukkal segítettek a szocialista építést. Meggyőzte őket az új hatalom társadalmi igazságossága, elriasztotta az ellenforradalmi rendszerek romboló, hazaáruló politikája, s emiatt álltak egyre többen a szocializmus építésének ügye mellé.

(*Isztorija SzSzSzR., 1977. 5. sz. 69–88. l.*)

M.

HANS RAUPACH:

A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG STRUKTURÁLIS ÉS SZERVEZETI KIHATÁSAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A vizsgált térség korabeli gazdasági elmaradottságának objektív tényezőit a következőkben foglalja össze a szerző: 1. Átmeneti éghajlati zóna az óceáni és kontinentális éghajlat között. A nyári és a téli középhőmérséklet közötti nagy különbség miatt – azonos trágyamennyiség felhasználása mellett is – a termésátlagok messze a nyugat-európaiak alatt maradnak. A napsütéses órák nagy száma és a kis csapadék mennyiség csökkentik a terményváltozatossági skálát, és monokultúrát eredményeznek. 2. Nyugatról kelet felé haladva egyre jobban nő a mezőgazdasági termelés szinterei és a tengeri kikötők közötti távolság. A folyami szállítás mértékét a vízhozamingadozás és a hosszú téli befagyás korlátozza. A szárazföldi és a vízi szállítás aránya Kelet-Közép-Európában 10:1 volt.

A 30-as években Kelet-Közép-Európában csupán egy, európai méretben is jelentős vaskohászati és fémfeldolgozó központ volt: Felső-Szilézia, melynek területén Németország, Lengyelország és Csehszlovákia osztozott. 1938. évi össztermelése 7770 ezer tonnát tett ki. A centralizált termelést a nyersanyag- és energiabázis közelsége indokolta. A magyarországi bauxit és a jugoszláviai cink, réz és nikkel szállítása sem okozott különösebb nehézségeket. A természeti körülményekből adódó hátrányok az 1918 után kialakított új határok következtében még jobban elmélyültek: 1. A Habsburg-monarchia gazdasági egysége szétesett; az új államok területén 52 millió ember élt.). 2. A cári birodalom mint egyes fontos lengyel termékek hatalmas piaca megszűnt. 3. A Budapest centrum körül kialakult magyar gazdasági egység részekre esett szét.

Ebben a helyzetben Kelet-Közép-Európa országainak, amelyek egyébként nemzetiségi összetételüket tekintve sokkal heterogénebbek voltak, mint Nyugat-Európa államai, a védővámrendszer és

az autarkia, ill. a nemzetközi munkamegosztás között kellett választaniuk. A korabeli polgári közgazdászok a protekcionista külkereskedelem koncepcióját képviselték: a gazdaságilag elmaradott országok így érhetik utol a fejlettebb országokat (főként az ipar területén).

Ha a védővámrendszer által támogatott ipar már megfelelő fejlettségi szintet ér el, akkor lehet áttérni a szabadkereskedelmi politikára. A szerző a román Manoilescuval egyetértve ezt fogadja el reális alternatívának.

Az egykori Habsburg-birodalom ipari termelésének kb. 70%-a a mai Csehszlovákia területére esett. Csehország relatíve magasan fejlett iparral rendelkezett. Szlovákia azonban elmaradott agrárterület volt.

A Kelet-Közép-Európa országai – Csehszlovákia kivételével – megközelítően azonos gazdasági adottságokkal, struktúrával rendelkeztek. A beruházáshoz szükséges tőke zöme külföldről származott. A Nyugat-Európában nagy bevételt jelentő idegenforgalom, ill. a különböző szállítási szolgáltatások jelentéktelen tényezők voltak. Kivétel: a görög szabad hajózás. (Az idegenforgalom ma Délkelet-Európa bevételeinek 25%-át képezi.)

A szerző ezután táblázatokon mutatja be a kelet-közép-európai országok lakosságának foglalkozás szerinti megoszlását, s ez országok gazdasági struktúráját, összeurópai összehasonlításban. Az 1. a. táblázat a délkelet-európai országok lakosságának termelés szerinti megoszlását szemlélteti. Bulgária, Jugoszlávia és Románia teljesen agrárországok voltak, Magyarország viszont az iparosodás irányába tartó fejlődés bizonyos átmeneti állapotát mutatta már. Az 1. b. táblázat 10 európai ország mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosságának százalékos arányát szemlélteti. Sajnos, az adatok nem minden ország esetében származnak ugyanabból az évből (1930-ból és 1931-ből), a szélső esetet Bulgária (1926) és Németország (1933) képezi. (Ez azonban az arányokon nem változtat alapvetően.)

Szembetűnő Bulgária 75, Jugoszlávia 76, ill. Belgium 15 és Nagy-Britannia 5%-os aránya.

A 2. táblázat az egy főre eső termékmennyiséget szemlélteti 10 európai országban. Jellemző, hogy bár Belgiumban az agrárlakosság aránya csupán 15% volt, ezzel szemben Lengyelországban 60%-ot tett ki, Belgiumban az egy főre eső mezőgazdasági termékmennyiség nagyobb volt, mint Lengyelországban.

A térség országai elmaradottságát mindenekelőtt az alábbi tünetek mutatták: 1. a mezőgazdaság nagy százalékban részesül az össztermelésből; 2. a mezőgazdaság termelékenysége alacsony, technikai színvonala elmaradott. Emellett jellemző volt az egyre növekvő elszegényedés, az eladósodás, a tőkehiány, a pénzforrások elégtelen felhasználása; a függés a külgazdaságtól.

A 3. táblázat: a mezőgazdasági lakosság feleslegessé váló hányada százalékban kifejezve (1930.) – Az ipar és a szolgáltatóipar nem tudott minden feleslegessé váló munkást foglalkoztatni. A 20-as évek végétől a bevándorlást korlátozó rendelkezések és a Nyugat-Európát is erősen sújtó válságok (majd a nagy gazdasági világválság) következtében erősen csökkent a kivándorlás Észak-Amerikába, ill. az észak-franciaországi és a westfáliai bányavidékre.

A szerző hangsúlyozza, hogy 1930 körül már megszűnt az agrárreformok kedvező hatása. Nem differenciálja azonban a térség egyes országaiban végrehajtott földreformokat, s ez annál is inkább hiba, mivel arról ír, hogy a nagybirtok jelentős részét felosztották a szegény kis- és középparasztok között. Radikálisabb földreformot valójában csak Jugoszláviában és Romániában hajtottak végre; Lengyelországban és Csehszlovákiában csak hosszan elhúzódó s mérsékelt, Magyarországon pedig antidemokratikus látszatföldreformra került sor.

A szerző rámutat arra, hogy a térség országaiban nem voltak olyan előfeltételek biztosítva, mint a nyugat-európai országokban vagy a kollektivizált szovjet mezőgazdaságban.

A 4. táblázat: a munkaképes lakosság számának alakulása Bulgáriában, Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. Az újonnan munkaképesé válóknak általában csupán 1/3-át tudták foglalkoztatni az iparban és a bányászatban. A helyzet a népesség kisebb arányú növekedése miatt Magyarországon volt a legkedvezőbb. Ezzel kapcsolatosan közli ugyanezen négy ország 1000 lakosra jutó népszaporulatát. (1921–1939.)

A fogyasztási cikkek előállítására a bel- és külföldi vásárlóerő függvénye. A balkáni országok kisparaszti lakossága nagy számban készítette a maga számára használati tárgyakat, ruhaneműket. Ez nagymértékben visszavetette az iparcikkek iránti keresletet. Csak Csehszlovákia és Lengyelország rendelkezett a világpiacon is versenyképes árukat előállító iparral. A cseh cipőipar korszerű fel-

szereltsége és korszerű ismeretekkel rendelkező szakmunkásgárdája miatt a világgazdasági válság idején is fenntarthatta tömegtermelését és nagy exportját. Hasonló volt a helyzet a cseh fegyvergyártással. Annak idején a pilseni és brnói fegyvergyárak fedezték a Monarchia hadseregének fegyverszükségletét. Csehszlovákia a 30-as évekre a világ egyik legnagyobb fegyverszállítójává vált.

A szerző az 5. táblázatban a felvett külföldi kölcsönök megoszlásáról tájékoztat (1932.). Magyarország a 6 érintett ország közül a felvett kölcsönök nagyságát tekintve a 3. helyet foglalta el; a kölcsönök nagy részéből a jóvátételi kötelezettségeknek tett eleget. A Csehszlovákia által felvett összeg alacsony volta az elég magas szintű belső tőkeképződéssel magyarázható.

Fontos, hogy a felvett külföldi kölcsönöket milyen mértékben fordították produktív kiadásokra; lényeges továbbá az adósságok és az export viszonyának, az eladósodás mértékének, a valuta- és pénzügyi politikának a vizsgálata. (E kérdésekkel John Maynard Keynes foglalkozott elsőként.) A vizsgált országokban fokozódott az állami beavatkozás a gazdasági életbe (a devizagazdálkodás, a pénzkibocsátás abszolút ellenőrzése, a nagy beruházások – autópályák építése, fegyverkezés – hitelnyújtással való finanszírozása). A takarékosági kényszer s a felduzzasztott infláció egyre inkább autark gazdálkodást alakított ki. Új iparágak keletkeztek (műkaucuk, műbenzin, műanyag előállítás, ércdúsítás). Ez csak magas fokú szervezethez, állami irányítás mellett volt megvalósítható. A nyugati kölcsönök – az általános gazdasági nehézségek miatt – csökkentek.

A világpiacon bekövetkezett értékesítési válság három irányú volt: 1.) az árak zuhanása 2. csökkenő kereslet a közszükségleti cikkek iránt 3. autark nagytérség kialakítása. – A szerző csak ezzel a harmadik tényezővel foglalkozik részletesen.

Oroszország kereskedelmi kapcsolatai a Duna-medencével az I. világháború előtt csekélyek voltak. Az autark s csak a modern nyugati berendezések importálására berendezkedő szovjet kereskedelmi politika a térség országait nem érintette. A Brit Birodalom – az ottawai konferencia (1932) megállapítása szerint – az anyaország és az egykori gyarmatok közötti zárt gazdasági egység volt. Franciaország mezőgazdasági termékekben teljesen önellátó volt, az ipari nyersanyagokat elsősorban gyarmatairól szerezte be; a kelet-európai gazdaságot hitelekkel segítette. A térség országainak Németország volt a legnagyobb kereskedelmi partnere. (Csehszlovákia – iparcikk kivitel, Lengyelország – kompenzációs kereskedelem, Délkelet-Európa – mezőgazdasági termékek kivitele.)

A 6. táblázat: 5 német nagyváros testületekre kivetett adóösszege 1925–1929-ben; az egy főre eső átlag márkában és az országos átlagtól való eltérés %-ban kifejezve.

A Hitler köré csoportosuló vezetés autark gazdaságot kívánt kialakítani. Konceptiója szerint Ausztria, Kelet-Szilézia, Cseh-Morvaország bekebelezése gazdasági szükséglet. Karl C. Thalheim 1938-ban Stuttgartban megjelent műve szerint nyersanyagtermelés szempontjából Délkelet-Európa is a Nagynémet Birodalom kiegészítő térsége.

A vizsgált országok – mint a szerző többször is aláhúzza – Csehszlovákia kivételével nem rendelkeztek elegendő mennyiségű és koncentrált tőkével ahhoz, hogy a szükséges strukturális változásokat végrehajtsák. Az 1919–39 között stagnáló ipari összbefektetésen belül bizonyos iparágakban növekedés (színes- és vasércfeldolgozás, gépgyártás, fémfeldolgozás, bőripar) másokban éppen ellenkezőleg, visszaesés figyelhető meg (cellulóz-, papír-, üveg-, porcelán-, kerámia-, textil és konfekcióipar).

A szerző a tanulmány végén összegező módon megállapítja a gazdasági világválság feltárta Kelet-Közép-Európa gazdasági gyengeségeit, amelyeket a 20-as évek békegazdálkodása s a földreform átmenetileg kissé leplezett.

Az állami beavatkozást és az autarkias gazdálkodást szükségszerűnek tartja a tárgyalt időben és körülmények között. Tanulmánya függelékként egész oldalas táblázatot közöl Csehszlovákia ipari termeléséről 1919–1966 között.

LOTTE ZUMPE:

A GAZDASÁGTÖRTÉNETI IMPERIALIZMUS-KUTATÁS ÁLLÁSA
ÉS PROBLEMATIKÁJA

A téma jeles NDK-beli szakértője foglalja össze a kutatási terület eredményeit, vázolja a még feltáratlan problémákat, s körvonalazza az egyes álláspontokat.

Az NDK-ban az elmúlt években nagyarányú gazdaságtörténeti kutatás indult meg. Ezen belül különösen nagy teret kap a német és nemzetközi imperializmus vizsgálata. J. Kuczynsky 40 kötetes, főként a munkásosztály helyzetét taglaló, de kifejezetten gazdaságtörténeti kutatásokat is tartalmazó, 1961 és 1972 között Berlinben megjelent sorozatát követően napvilágot látott A Németország gazdaságtörténete c. sorozat első három kötete is, melynek szerzője H. Mottek, W. Becker és A. Schröder.

A marxista történészek mellett a polgári felfogású kutatók is fokozott figyelmet szenteltek az imperializmus vizsgálatának.

Műveiket alapvetően két tényező határozza meg: 1., az imperializmus és a szocializmus közötti ideológiai harc, 2., az állammonopolista gazdaságirányítás korszerűsítéséhez felhasználható ismeretanyag gyűjtése. E munkálatokkal is hozzá akarnak járulni a marxista-leninista világnézet ellenkoncepciójának kidolgozásához. A cikkíró idézi W. J. Mommsen és H. A. Winkler nyugatnémet történészek idevágó megállapításait.

Az NDK-ban folyó nagyszabású munkálatok során fokozott figyelmet szentelnek a két világháború közötti átmeneti periódusnak („békés termelés”), az új állammonopolista formáknak s fejlődésük hajtóerőinek.

A szerző megállapítása szerint arra a kérdésre, hogy a haditermelésnek 1918 után történt leépítése az állammonopolista kapitalizmus gyengüléséhez vezetett-e, ma már sokkal konkrétabb választ tudunk adni, mint korábban: a háború befejezése és annak következményeképpen fellépő gazdasági és szociális problémák az állammonopolista irányítás új formáit alakították ki.

Mind ez ideig nem foglalkoztak kellő mértékben az adott időszakban végbement tökékoncentrációs folyamattal, a monopolárak és a magánmonopolista irányítás szerepével, a monopolitöke és az állam közötti kapcsolatokkal, valamint az állammonopolista kapitalizmus kialakulásával és fejlődésével.

A szerző felsorolja azokat a most készülő munkákat, amelyek a közeljövőben látnak napvilágot, s az imperializmus társadalmi, gazdasági, valamint elméleti problémáival foglalkoznak.

További feltárára várnak az imperializmus pénzügyi kérdései. Ebben az időszakban – e téren – olyan fontos változások játszódtak le, mint az aranyalapon álló pénzrendszer összeomlása, óriási méretűekké váltak az országokon belüli és országok közötti adósságok, s átalakult az állami pénzügyi irányítás módja, funkciója.

Zumpe felsorolja az ezen belüli legfontosabb kérdéseket is.

Fontos kérdés a civil és a katonai termelés fejlődésének összehasonlítása is. E téren K. Lehmann végez kutatásokat. B. Puchert szakterülete a német külgazdaság vizsgálata.

Lotte Zumpe rámutat arra, hogy a német gazdaság mindig nagyon függött az export és import alakulásától. 1900 és 1913 között Németországban a nettó nemzeti jövedelmet tekintve az éves exportátlag 15–16%, az importé pedig 19% volt. 1925 és 1929 között az exporthányad 15%, az importhányad pedig 17% volt.

Csak az ipart tekintve az exporthányad 1928-ban 21%, az alapanyag- és félkésztermék-import pedig 15% volt.

Ez a gazdasági függőség magyarázza a német imperializmus expanziós és különösen agresszív politikáját. Marx óta tudjuk, hogy világszerte és világkereskedelem nélkül nincs tökeujratermelés. Így ezek vizsgálata nem hagyható figyelmen kívül. E téren a legfontosabb momentumokat Oroszország kiválása a kapitalista világrendszerből, a világ gazdasági kapcsolatok súlypontjának az Atlanti-óceán vidékére, a Csendes-óceánra való áthelyeződése, a nemzetközi munkamegosztás hanyatlása és a nagy gazdasági világválság kifejlődése jelentette.

Az imperializmus fejlődésének ciklikussága is alapos vizsgálatokat igényel. H. Nussbaum összehasonlította az imperializmus fejlődésének 1914-ig terjedő, ill. 1951 és 1973 közötti szakaszát. Arra az érdekes megállapításra jutott, hogy a két periódus fejlődése szinte azonos termelésingadozást mutat.

Az aszinkronizmusnak is vannak képviselői (főleg a polgári történészek körében), érveik azonban – mint a szovjet imperializmuskutatók a közelmúltban megállapították – nem eléggé meggyőzőek és megalapozottak. A marxista történészek közül főként H. Wagner (az USA fejlődése) és H. Mottek (a nagy gazdasági világválság) vizsgálja a ciklikusságot.

Speciálisan a német imperializmus fejlődését kutatva a fő kérdés az, hogy az imperialista Németországban kialakult állammonopolista formációk korai és kifejlett alapjai rendkívüli vagy törvénytörő képződményeknek tekinthetők-e.

Ehhez kapcsolódik a másik kérdés: az állammonopolista fejlődés az imperializmus alapvető vonása-e?

A kérdések megválaszolásához szükséges lenne a többi vezető imperialista hatalom fejlődésének mélyreható elemzése.

Korábban az a nézet uralkodott, hogy állammonopolista kapitalizmusról csak 1945 után beszélhetünk. Ezt a felfogást a francia marxisták és egyes szovjet kutatók vallják.

Érvelésük: Az imperializmus két fázisa és a magánmonopolista, illetve az állammonopolista kapitalizmus közötti választóvonalat az 1945 után ugrásszerűen meggyorsuló tudományos-technikai forradalom jelentette.

Másik álláspont: a cezúrát a gazdasági világválság képezte. A kapitalizmus addigi mechanizmusa felmondta a szolgálatot, s csak az állami közbelépés hatására vált ismét működőképpé. Így a reprodukció újra biztosítottá vált. (H. Mottek, Kuczynsky, S. L. Vigodszkij – a legáltalánosabban elfogadott nézet).

Harmadik álláspont: ezt inkább csak egyes NDK-beli kutatók vallják magukénak: az állammonopolista kapitalizmus a kapitalizmus általános válságának s az októberi forradalom következtében beállott szakadásnak a következménye. Eszerint a magánmonopolista kapitalizmus csak 1900 és 1917 között funkcionált.

A szerző megítélése szerint e koncepció alapja az uralmi (kormányzati) rendszer megváltozása, a másik álláspont viszont a gazdasági struktúra átalakulásából indul ki, s ez maga után vonja az uralmi szféra megváltozását.

Negyedik felfogás: ezt az álláspontot képviseli a cikk szerzője is. – Az állammonopolista kapitalizmus az imperializmus egyik specifikus megjelenési formája. Az állammonopolista kapitalizmus motivációi a monopolizálódás s azok a zavarok, amelyek általa keletkeznek a spontán irányításban, valamint az osztályharc erősödése.

Zumpe véleménye az, hogy a privat- és az állammonopolista szükségletek paralell formálódtak, s dialektikus kölcsönhatásban álltak a kapitalista rendszer spontán erőivel. Tehát az irányítottág és a spontaneitás együttesen fejlődött.

Végezetül arra mutat rá, hogy fontos a spontaneitás és a válságok kapcsolatának vizsgálata. (Dragilevre és Leontyevre utal).

A tanulmány értékes módszertani és historiográfiai összefoglalást ad, kár hogy a szerző túlságosan csak az NDK – és NSZK-beli kutatási eredményekre koncentrált.

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1975. 5. sz. 494–503. l.)

N. B.

V. A. KREMENYUK, V. P. LUKIN:

AZ USA ÁZSIA-POLITIKÁJÁNAK FEJLŐDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A kérdés gazdag szovjet és nyugati irodalmából építkező cikk előjáróban az USA ázsiai törekvéseinek történelmi előzményeit foglalja össze. Rámutat, hogy az Egyesült Államok uralkodó körei részéről két irányvonal rivalizálása határozta meg az Ázsia-politikát. A „nyitott kapuk” elve az USA gazdasági fölényén alapult, meg akarta törni a klasszikus gyarmattartók hegemoniáját, de nem törekedett kizárólagos amerikai befolyásra. Ezzel szemben elsősorban a texasi és kaliforniai új-milliomosok az USA érdekszférájának tekintették a Csendes-óceán térségét és Ázsiát. A 20. század első felében ez a törekvés alulmaradt a józanabb irányvonallal szemben. Szükségképpen, mert az Egyesült

Államok külgazdasági kapcsolataiban is csak a harmadik helyet foglalta el ez a régió (Latin-Amerika és Európa után), és mert az európai gyarmattartók, valamint Japán ekkor még komoly ellenlábasra volt az USA. egyeduralkodó törekvéseinek. Természetesen a józanabb irányvonal is imperialista jellegű volt, az amerikai gazdasági befolyás kiszélesítésére irányult. Az 1920-as években az USA gazdasági pozíciói szinte bekerítették Ázsiát. Vezető szerepre tettek szert az amerikaiak a Csendes-óceán térségében és Kínában, kezükben tartották a leggazdagabb olajlelőhelyeket, mindenekelőtt Szaúd-Arábiában.

A második világháború befejezése új helyzetet teremtett az USA ázsiai politikája számára is. Az expanzív körök megerősödtek, s Japán vereségéből, Anglia, Franciaország és Hollandia meggyengüléséből messzemenő, bár megalapozatlan következtetéseket vontak le. Számítási hibáik abból fakadtak, hogy túlértékelték az atommonopólium jelentőségét, lebecsülték a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi súlyát. Meglepte őket a szocializmus előretörése Kínában, Koreában és Vietnamban, a nemzeti felszabadító mozgalmak antiimperializmusa Indonézia, India és más országok esetében, végül a vártnál szívósabbnak bizonyult a brit orozslán. A hegemonisztikus elképzelések szükségszerű kudarcra hozzájárult az amerikai külpolitika hidegháborús fordulatához. Nem harc nélkül ugyan, de háttérbe szorult az európai pozíciók stabilizálását szorgalmazó irányvonal, amely a tőkés világ vezető hatalmának tekintette az USA-t, s ebben az összefüggésben szemlélte az ázsiai változásokat. Felülkerekedett az ún. ázsiai lobby, amely minden eszközzel vissza akarta fordítani az események menetét Ázsiában, s attól sem riadt vissza, hogy a hidegháborút „meleg” háborúvá változtassa pl. Koreában és Vietnamban.

A hidegháborús amerikai világpolitika irányítói, mindenekelőtt J. F. Dulles, hegemonisztikus törekvéseik legfőbb akadályát a Szovjetunióban látták. A kommunista behatolás veszélyével érveltek, holott az USA átmenetileg fejlettebb atomfegyverekkel és a világ akkor legerősebb tengeri és légi flottájával rendelkezett. A szocialista és az antiimperialista erők térhódítása mellett, tulajdonképpen az erőfölény tudata is hozzájárult ahhoz, hogy háborút provokáltak Koreában. Ezzel kezdetét vette egy folyamat az amerikaiak ázsiai politikájában, amely a Vietnamban elszenvedett kudarccal zárult, s amelynek során az eszközök három fő, váltogatva alkalmazott csoportjával törekedtek érvényesíteni az amerikai érdekeket. Az eszközök első, legjellemzőbb csoportját a nyílt katonai beavatkozás, fenyegetés, erőfitogtatás jellemezte. Ez nyilvánult meg az 1950-es évek elején Koreában, a 7. amerikai flotta Tajvan körüli manővereiben, a franciáknak Indokínában nyújtott segítségben, majd a koreai kudarc okozta átmeneti megtorpanás után tovább folytatták az amerikaiak Kína fenyegetését, beavatkoztak a Fülöp-szigeteken folyó polgárháborúba, Indonézia belügyeibe, a térség nyugati peremén pedig partra szálltak Libanonban. A katonai beavatkozás, a helyi háborúk politikájának tetőpontját a vietnami eskaláció jelentette. Egyidejűleg a hidegháborús korszak másik jellemző fegyverét, a katonai tömbök létrehozását, amerikai támaszpontrendszer kiépítését is alkalmazták. Az ANZUS (1951), a SEATO (1954) és a CENTO (1955) létrehozása mellett kétoldalú szerződésekkal is igyekeztek stabilizálni pozícióikat. (Japán, Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan). A harmadik csoportba a közvetett eszközök sorolhatók. Politikai nyomás, segélypolitika, a belső feszültségek szítása és kihasználása.

A módszerek alkalmazása a nemzetközi helyzet alakulásától és az amerikai belpolitikai élet fejleményeitől függött. A Dulles által meghonosított irányvonal L. B. Johnson elnöksége idején kapott új erőre, amit az amerikai belső feltételek mellett a Kína által sugallt baloldali kalandor kísérletek is előidéztek. Az antiimperialista egységfront meglazulása, amelynek alapvető oka a kínai-szovjet viszony megromlása volt, ugyanebbe az irányba hatott, s különösen Vietnamban érezette hatását. Az eskaláció politikája azonban nem vezetett eredményre. Az 1970-es évek elején az USA sorra pozíciókat veszített. Meglazultak a katonai-politikai tömbök, eredménytelennek bizonyult a Vietnam elleni agresszió, gazdasági vetélytársként lépett fel Japán. Óvatosabbá, körültekintőbbé vált az amerikaiak ázsiai politikája, de alapvető céljai nem változtak. A térség legnagyobb országai közötti feszültségek kiéleződése azonban újabb esélyt ad az amerikai pozíciók megszilárdításának.

(Voproszi Isztorii, 1978. 7. sz 66–83. l.)

M.

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Menyhárt Lajos (M.), Német Beáta (N. B.), Pálkásné Berényi Éva (P. B. É.).

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Elnökségi ülés

1978. november 10-én ülést tartott a Magyar Történelmi Társulat Elnöksége. Az ülést – *Berend T. Iván* elnök távollétében – *Vass Henrik* alelnök vezette. Az ülésen részt vett: *Hanák Péter*, *Kanyar József*, *Liptai Ervin*, *Sinkovics István* alelnök, *Szabolcs Ottó* főtitkár, *Bassa Endre*, *Hegyi Klára*, *Sipos Péter* titkár, *Incze Miklós*, a Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának elnöke, *Vörös Károly*, a Társulat Helytörténeti Szakosztályának elnöke, *Kónya Sándor*, a Századok felelős szerkesztője, *Stier Miklós*, az MTA II. Osztályának tudományos titkára és *Szántó Ferenc*, az MSzMP KB Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztályának munkatársa. Az Elnökség jóváhagyta a Magyar Történelmi Társulat Sajtótörténeti Pályázata bíráló bizottságának előterjesztését, melyben javaslatot tett a pályaművek helyezésére és díjazására vonatkozóan. Második napirendi pontként *Szabolcs Ottó* főtitkár és *Hegyi Klára* titkár beszámolt az 1978. évi rendezvényterv-teljesítéséről. Ezután a tanácskozás résztvevői megvitatták a Társulat tisztújító közgyűlése előkészítésével kapcsolatos feladatokat s javasolták, hogy a közgyűlés megrendezésére 1979. februárjában kerüljön sor. Az Elnökség elhatározta, hogy a Társulat Igazgatóválasztmányának következő, kibővített ülését 1978. december 12-re hívja össze, ahol sor kerül majd a Sajtótörténeti Pályázat ünnepélyes eredményhirdetésére is. Ezután az Elnökség egyéb aktuális kérdéseket vitatott meg.

Felolvasó ülés

A Magyar Történelmi Társulat és az MTA II. Osztálya „A nyugaeurópai abszolutizmus a 16–17. században” címmel 1978. november 13-án felolvasó ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia székházának Felolvasó Termében. Az ülés előadója *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, elnöke pedig *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT Budapesti Szervezete Történelmi Szakosztálya 1978. november 10-én nagy érdeklődést keltő vitát rendezett a Kossuth Klubban az 1918-as októberi forradalomról. A vitát *Hajdú Tibor*, *Farkas Márton*, *Jemnitz János*, *Kende János* és *Litván György* vezette.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Э. Шанти А.*: На перепутье. Формирование концепции политики по национальному вопросу Коммунистической Партии Югославии в 1920-ые годы. – *Л. Тильковски*: Стремления к радикализации движения немцев в Венгрии (1932–1933 гг.). – СООБЩЕНИЯ – *Э. Келемен*: Закон о народном образовании и высшие органы начальных школ. – *Д. Дьярмати*: Материалы к истории одной неосуществленной административной реформы (1946 г.). – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА–ОБЗОР ЖИРНАЛЬНЫХ СТАТЬЕЙ–ХРОНИКА

CONTENTS

STUDIES – *E. A. Sajti*: At the Crossroads. The Formation of the Conception on Nationality Policy of the Communist Party of Yugoslavia in the 1920-th – *L. Tilkovszky*: Endeavours to Radicalise the German Movement in Hungary (1932–1933) – REVIEW ARTICLES – *E. Kelemen*: The Elementary Education Act and the Administration of Elementary Schools – *Gy. Gyarmati*: Contributions to a Unrealised Administrative Reform (1946) – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS–CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *E. A. Sajti*: Suche nach dem Weg. Die Gestaltung der nationalitätspolitischen Konzeption der Kommunistischen Partei Jugoslawiens in den 1920-er Jahren – *L. Tilkovszky*: Bestrebungen zur Radikalisierung der deutschen Bewegung in Ungarn (1932–1933) – BEITRÄGE – *E. Kelemen*: Das Volksunterrichtsgesetz und die Behörden des Volksschulwesens – *Gy. Gyarmati*: Beiträge zur Geschichte einer unterbliebenen Verwaltungsreform (1946) – GESCHICHTSLITERATUR–ZEITSCHRIFTENSCHAU–CHRONIK

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *E. A. Sajti*: Recherche de voie. La formation de la conception de politique minoritaire du Parti Communiste Yougoslave dans les années 1920. – *L. Tilkovszky*: Aspirations vers la radicalisation du mouvement allemand de Hongrie 1932–1933. – COMMUNICATIONS – *E. Kelemen*: La loi sur l'enseignement populaire et les autorités des écoles primaires – *Gy. Gyarmati*: Contributions à l'histoire d'une réforme d'administration populaire manquée (1946) – LITTÉRATURE HISTORIQUE–REVUE DE PÉRIODIQUES–CHRONIQUE

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1979. I. 25. – Terjedelem: 18,4 (A/5) ív
79.6730 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

1979 587

SZÁZADOK

A tartalomból:

Kosáry Domokos: A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet

Gergely András: A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen

KÖZLEMÉNYEK — FIGYELŐ
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNKA

Következő számunk tartalmából

Trócsányi Zsolt: A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790—1811)

Kun Miklós: A baloldali szabadkőművesség mint ideológiai és szervezeti keret a 19. század közepén

Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen

Ring Éva: Újabb adatok az 1797-re tervezett lengyel—magyar Habsburg-ellenes felkelés kérdéséhez

E számunk munkatársai

Benda Kálmán kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bona Gábor* a Hadtörténelmi Intézet munkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődyné Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Gergely András* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kabdebo Tamás* a manchesteri egyetemi könyvtár társadalomtudományi részlegének vezetője — *Kosáry Domokos* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Tanárképző Főiskola, Kaposvár) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Sipos Péter* kandidátus, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tokody Gyula* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Tóth István György* egyetemi hallgató (Bp.) — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Zachar József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53.

113. ÉVFOLYAM 1979. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÖZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Kosáry Domokos*: A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet 591
- Gergely András*: A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen (Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt) 610

KÖZLEMÉNYEK

- Tóth István György*: Körmeny alapítása. A város alaprajza a 17. században 643
- Kabdebó Tamás*: Kossuth és Magyarország. Chartista értékelés a magyar szabadságharcról 659

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- Köpeczi Béla*: A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról 682

FIGYELŐ

- Bona Gábor*: Új legenda születik. (Kritikai észrevételek Nemeskürty István 1848-as könyvéről) 693

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Györffy György*: István király és műve (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) 708

H. V. Krafft, ein schwäbischer Kaufmann in türkischer Gefangenschaft (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	710
<i>Comte Jacques de la Rupelle</i> : Le Maréchal de Bercheny de Szekes (Ism.: <i>Zachar József</i>)	711
<i>Heinz Lemke–Bruno Widera</i> : Russisch–deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution (Ism.: <i>Molnár László</i>)	713
<i>Sándor Bölöni Farkas</i> : Journey in North America, 1831 (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	716
<i>Egyed Ákos</i> : Háromszék 1848–1849 (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	718
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff Band 1. 1861. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	721
Entre Marx et Bakounine. César de Paepe. Correspondence (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	723
<i>Wittman Tibor</i> : Latin-Amerika története (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	726
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945 (Ism.: <i>Tokody Gyula</i>)	728

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Wladislaw Zajewski</i> : Gdansk, a nagyhatalmak versengésének tárgya Napóleon uralkodásának idején	732
<i>R. Czepulis-Rastenis</i> : A Lengyel Királyság értelmiségének társadalmi helyzete és szerkezete az 1830-as és a 1863-as felkelés között	733
<i>B. G. Litvak</i> : Csernisevszkij és az orosz forráskutatás	734
<i>H. Lutz</i> : Königrätzről a kettős szövetségig. Az európai döntések szempontjai	735
<i>Ju. A. Poljakov–E. J. Piszarenko</i> : A szovjet életmód kutatásának történelmi aspektusai	737
<i>V. K. Volkov</i> : Törökország és Görögország külpolitikája a müncheni egyezmény időszakában	738
<i>David A. T. Stafford</i> : A Special Operations Executive (SOE) és az angolok szerepe az 1941 márciusi belgrádi államcsínyben	739
<i>L. A. Bezimenszkij</i> : A „Keleti terv” alapgondolata, céljai, eredményei	740

KRÓNKA

Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázatáról (<i>Sipos Péter</i>)	742
A Magyar Történelmi Társulat hírei	744

Kosáry Domokos:

A MŰVÉSZETEK (IRODALOM, ZENE, KÉPZŐMŰVÉSZET) TÖRTÉNETI DISZCIPLÍNÁI ÉS A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET*

Társulatunk ezévi vándorgyűlésén három irányban, több szomszédos társadalomtudománnyal próbál párbeszédet kezdeni és együttműködést keresni. Közülük kettő: a közgazdaságtudomány és a szociológia lényegében véve a *jelen* tudományának tekinthető. Ezek szerepét, ha visszaindulunk a múlt felé, a gazdaságtörténet, illetve a társadalomtörténet veszi át. A harmadik kijelölt irányban viszont olyan művészeti tudományok egész csoportjához jutunk, amelyek maguk is igen fejlett történeti diszciplínákkal bírnak, sőt amelyekben belül talán éppen e történeti diszciplínák a leghangsúlyosabbak. Itt magán a múlt vizsgálatán, annak bizonyos témakörein belül találunk oly nagymúltú, jelentős partnerekre, mint az irodalomtörténet (irodalomtudomány), a zenetörténet (zenetudomány), illetve a művészettörténet (művészettudomány). S e három aktív, jól felszerelt tudományág összpontosult erővel szemben a másik oldalon, a voltaképpeni történettudományén az az egy művelődéstörténet áll, amelynek más, további hosszú határsávokat is figyelemmel kell kísérnie. Hiszen feladata a legszűkebb értelmezés szerint is kiterjed ezen kívül a világnézet, mentalitás, hitvilág, a politikai gondolkodás, az oktatásügy, a nyomdák, a könyvek és a sajtó, vagyis a mindenkori kommunikációs eszközök és a különböző tudományok történetére, amelyek szintén mind sorra kutatni kezdték saját múltjukat a neveléstudománytól a matematikáig, az orvostudománytól a fizikáig vagy a kémiáig. Itt tehát a párbeszéd nem a jelen s a múlt határvonalán, hanem magán a történelmen belül folyik.

A felkérést, hogy e párbeszéd mai szakaszában a történészeknek legyenek szóvivője, nyilván annak köszönhetem, hogy a közelmúltban megkíséreltem egy monográfia egységes koordináta-rendszerében összefogni a 18. század hazai művelődésének történetét, az egész spektrumét, a művészeti ágakkal együtt.¹

A leghelyesebb és számomra a legtanulságosabb persze az volna, ha itt most magát e munkát tudnánk kézbe venni, szigorúan megnézve, hogy mennyiben sikerült célját egyáltalán megközelítenie. Az istenek malmainak közismerten lassú működése folytán azonban e munka, bár 1974-ben már készen állt, csak ez év végén lát majd – ha igaz – napvilágot. Addig csak arra utalhatok, amit a vállalkozás néhány elvi és módszertani kérdéséről pár évvel ezelőtt mondani próbáltam.²

*A Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűlésén elhangzott előadás.

¹ Művelődés a 18. századi Magyarországon s.a.

² A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle 1974. 436–446.

A munka felépítéséről itt röviden meg kell említenem, hogy olyan háromszintes koordináta-rendszert vesz alapul, amely a társadalom modelljéből, annak szerkezetéből, mozgásából indul ki és az általánosan át halad a specifikus részletek felé. Modellen a történettudományban olyan elméletileg kialakított rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának meghatározott részét vizsgálati célra a maga összefüggéseiben reprodukálja úgy, hogy a sok részjelenség benne mind a helyére lesz illeszthető, sőt az összefüggések vonalainak meghúzója új információk szerzését is lehetővé teszi a vizsgált objektumról.³ Tartalmi és nagyságrendi szempontból természetesen igen sokféle történelmi modell alkotható. Az egyes művelődési szektorok, köztük a művészeti ágak belső összefüggéseinek kifejtése is egyfajta modellalkotás. A társadalmi modellt azért említettük itt külön és első helyen, mivel itt, a művelődés vizsgálatában, a társadalomnak valóban *csak* a modellje az, a részletek nélkül, amiből kiindulhatunk. Enélkül viszont történészként el sem indulhatunk.

A további sorrendet az szabta meg, hogy a társadalmi modell szerkezeti összefüggéseit és mozgását, úgy látszik, mindenekelőtt általánosabb, tehát több szektort érintő tendenciák jelzik az ideológia síkján, az utóbi fogalmat széles, a mentalitást is magában foglaló értelmében véve, amely nemcsak a tudatos eszmei állásfoglalást, hanem ösztönös szemléletmódot is magába fogja. A mozgási folyamat kihatásai e tendenciákon és további bonyolult áttételeken át jutnak el az egyes szektorokhoz. S ezeket illetően is nagyobb gyűjtőfogalomból kiindulva kell haladnunk a belőle kiágazó jelenségek felé. A 18. században, a későfeudalizmus korában, például az egyház még olyan gyűjtő keret, amely többé vagy kevésbé magába fogja a művelődés jó néhány szektorát, az oktatástól a festészetig. Ezek az ágak, lassú folyamat során, éppen a 18. században kezdtek önálló útra lépni, az egyházak burkából kijutni, laicizálódni. Ilyesmí áll a tudományra is, amely skolasztikus filozófiaként, nemrég még maga is gyűjtőfogalom volt az egyház keretén belül, de most már mindinkább szétfeszíti a szűkké vált korlátokat, más, önállóbb utakat vág magának, majd új ágakat bocsát ki, egyre többet, amelyek azután ismét magukban hordják még továbbiak ígérétét. A szépirodalom, a zene és a képzőművészet, vagyis mai fő témáink csoportja, a spektrum végső elemeként zárja le a vizsgált szektorok sorát, amely az iparművészetnél már visszakanyarodik a társadalmi rétegek életformájához, vagyis a kiinduló modellhez.

Ez a sorrend, ha egyáltalán megközelítőleg alkalmas arra, hogy bizonyos összefüggéseket jelezzen, elvégzi a művelődés témakörének vertikális tagolását. A horizontális tagolás azonban még hátra van. A társadalmon és éppen ezért minden művelődési szektoron belül ugyanis többféle műveltségi szint található. Ha ezek közül csak a legfelsőt, tehát az adott viszonyok közt a legvékonyabbat vesszük figyelembe, képünk hiányos marad. Az orvostudomány egykorú szerepét, hogy csak egy jellemző példát idézzünk, azzal együtt kell mérlegelnünk, hogy a társadalom igen nagy többsége a természet és élet jelenségeit egészen más, ősi hiedelmeken át nézte, amelyekben a racionális megközelítés helyett a mágia és empiria sajátos vegyülete uralkodott. A társadalom valamennyi osztályának és rétegének művelődési jellemzőit kell tehát megragadnunk a szektorok mindegyikében. Ez áll, a maguk feltételei közt, a szépirodalom és a folklór, a magas zene és a népdal, népzene, valamint a magas képzőművészet és a népművészet viszonyára is.

³Ennek bővebb kifejtésére l. tőlem: Modellalkotás és történettudomány. Történelmi Szemle 1978. s. a.

A 18. században mindenekelőtt a magas műveltséget és a nagyrészt még szóbeli paraszti kultúrát kell megkülönböztetnünk egymástól, minden közvetítés és kölcsönhatás ellenére. A szóbeli kultúrát persze nem azonosíthatjuk egyszerűen a paraszttal, az írásost sem a nemesivel és a polgárral, még a 18. században sem, midőn e kétféle határsáv egymáshoz egyideig valóban elég közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában ugyanis a nemesek is nagyrészt szóbeli kultúrában és annak hagyományvilágában éltek, amely tehát egykor antagonisztikus osztályokat is átfogott. Vagyis nem speciálisan „népi” volt, hanem olyan másféle kommunikációs rendszer, amelyen belül helyezkedett el a parasztlak és uraik ellentétes világa. Bizonyos, egykor népinek képzelt, valójában nemesi költészeti műfajok közösségi jegyei⁴ arra vallanak, hogy e régebbi állapot némi hagyományai tovább éltek, főleg persze az egyszerűbb nemesség körében, még a 18. században is, midőn pedig az írásbeliség mind mélyebbre hatolt, a parasztságot sem hagyva egészen érintetlenül. Mindenesetre helyesebb felső (magasabb nemesi és polgári, illetve értelmiségi), és paraszti művelődési szintről beszélnünk.

Ezzel azonban még csak a legszembevetőbb eltérést jeleztük. A társadalmi valóság ennél sokkal összetettebb volt, annyiféle árnyalattal, amennyit mai eszközeinkkel nem is tudnánk elég pontosan visszaadni. A nemességnek Kelet–Közép-Európára jellemző, viszonylag nagy arányszáma és széles mezőnye azonban elkerülhetetlenül tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést. A felső, magas szint alatt ugyanis végig kimutatható egy szélesebb, második szint is, az egyszerűbb köznemességé. Ez az, amit kissé félrevezető módon nemesi „népiességnek” szoktak nevezni. Sokban ennek hatása érvényesült a mezővárosok és a nagyobb diákközösségek, kollégiumok világában is. E második szint az elsővel már a 18. század elején sem volt azonos. De a század folyamán tőle még távolabb került. Ennek magyarázatát a nemesi rétegek elmozdulásában kell keresnünk.

Európának, mint tudjuk, egész 18. századi modellje fokozatos szintemelkedést mutat gazdaságban és művelődésben egyaránt, nemcsak a fejlettebb „fennsíkron”, hanem az azt övező perifériákon, így Kelet–Közép-Európában is.⁵ Itt sajátos folyamat indult a nemesség körében. Magyarországon a hosszú háborúkat követő, viszonylagos konszolidáció és bontakozó áruterelés előbb, az 1740-es, 50-es években, fokozta a jobbmódú birtokos nemesség biztonságérzését és öntudatát, s növelte egyben újszerű igényeit. Így újabb, jelentősebb elmozdulás volt az, midőn az 1770-es években a nemesi felső szint már a felvilágosodáshoz kezdett áthajlani. Ugyanakkor viszont a köznemesség többsége, s annak nevében a második szint, felszerelését némileg korszerűsítve is az „ösi”, nemesi „nemzeti” hagyományok, pontosabban: a régi, elmaradtabb rendiség védőjeként fordult szembe az első szinten jelentkező „idegen”, pontosabban: új és bizonyos reformokra hajló felvilágosodással. Nem szükséges itt a nemesi rétegek e mechanizmusának további mozgását nyomon kísérmünk, a nemzetközi és hazai erőviszonyok változásain keresztül. De arra röviden utalhatunk, hogy a társadalmi modell első megmozdulása fejeződött ki, áttételekkel, Barkóczy érsek irodalompartolásában, még a régi rendiségen belül, Faludi költészetében, a főbb nemesség életformájának rokkoló vonásaiban, kastélyaiban, s azok

⁴ *Stoll Béla*: Közösségi költészet-népköltészet. Megjegyzések a 18. századi kéziratok szerelmi íráshoz. Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 170–178.

⁵ *Vö. Kosáry Domokos*: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság 1975. 13–22.

színházi és zenei műsorában. A következő, még jelentősebb fordulat fejeződött ki a nemesi felvilágosodás, a felvilágosult rendi törekvések kibontakozásában, Bessenyei írói fellépésében, művelődéspolitikai és nyelvújítási programjában, majd pedig a polgárosodás útján még egy lépéssel tovább, Kármánék fiatal értelmiségi írói-költői nemzedékének jelentkezésében. S a második szint felnyomulásának jelei is megfigyelhetők, részint, ha nem is túl nagy jelentőséggel, az irodalomban (Dugonics, Gvadányi), de még inkább a zenében, ahol a felvilágosult nemesek magas, de még nem alkotó zenekultúrájával szemben a nagy többség azt a „verbunkost” vitte győzelemre, cigány előadásban, amely ízlésének megfelelt, és amelyet ezért sajátjának és persze tévesen, az eredeti, hamisítatlan, ősi magyar zenének tekintett. Talán ennyi is indokolja, miért kellett legalább három szintűvé fejlesztenünk azt a társadalom dinamikus modelljéhez kapcsolódó koordináta-rendszert, amelynek segítségével egymás után két időrendi szakaszban próbáltuk a művelődés gyakorú szektorait összefüggéseiben áttekinteni.

Ennyit a 18. századról, egyelőre, a könyv helyett, s egyben előkészítésként is ahhoz, amit az alábbiakban, felhasználva bizonyos tanulságokat, mondjuk így: tárgyalási alapként szeretnénk előterjeszteni.

1. A történelem totalitása

A francia Annales-iskola egyik kedvelt kifejezésével élve: a történelem totális. Minden, ami az emberek életében ma végbemegy, holnapra már mindenestől átsiklik a történelembe. A történész, igaz, nem tudja és nem is próbálja a múltat, akár egy szakaszában is, eredeti teljességében, minden végtelen részletével együtt egyszerre rekonstruálni. De a csillagász is, mondjuk, a naprendszernek csak kicsinyített, egyszerűsített modelljével dolgozik. Ebből elhagyhat igen sok olyan részletet, amelyet az empiriához közelítve, az absztrakciónak egyre alacsonyabb szintjén tud, ha tud, megragadni. De nem hagyhat el mondjuk kettőt a bolygók közül és általában a valóságból semmi olyan lényeges elemet és összefüggést, amelyet az absztrakció adott szintje megkövetel. A modellalkotás e szabálya a történettudományra is áll. Egy adott szintű történeti modellből szükségképpen hiányozni fog igen sok olyan részlet, amely csak az empiriához közelebb lépve válik láthatóvá. De nem hiányozhatik az adott szint egyetlen lényeges eleme sem. Vagyis egyszerűbben: a történész választhat ilyen vagy olyan sémát, kisebbet vagy nagyobbat, de a történettudomány, ha igényt tart arra, hogy tudomány legyen, sohasem korlátozhatja figyelmét a társadalomnak csak bizonyos funkcióira, úgy, hogy más funkciókat negligál. Soha nem mondhat le arról, hogy ilyen vagy olyan absztrakciós szinten a történelem teljes egészét mérlegelje.

Nem ellenérv, ha ismerve az előzményeket, egyik vagy másik szűk medrű, féloldalas történetírói irányzatot kezdni valaki emlegetni. Sőt, ez is nekünk segít. Hiszen ahhoz a kérdéshez vezet, hogy különböző korok és társadalmi osztályok a maguk módján mikor mennyit tudtak, visszatekintve, a történeti valóság egészéből megragadni, és mennyiben hitték teljesnek a hiányosat. A történetírás fejlődésében érdemi előrelépést mindig az hozott, ha sikerült a történelem korábbi, szűkebb, elégtelenné vált értelmezését bővíteni és elmélyíteni. Guizot vagy Mignet a múlt század első felében a történelmi folyamatból a maga új, polgári szemléletével jóval szélesebb kört tudott átfogni és megérteni, mint

egykor a dinasztikus intrikák és háborús viszályok feudális krónikásai. Egy évszázad múlva, Marc Bloch és Lucien Febvre, az Annales alapítói, az ismét elégtelenné szűkült, száraz, politikai eseménytörténetet igyekeztek az útból félretolni, hogy kaput nyissanak a gazdasági-társadalmi folyamatok, a technika, a mentalitás stb. sokoldalú vizsgálatának, mélyebb összefüggések keresésének, sőt az emberrel foglalkozó, más tudományok eredményei hasznosításának is. Aminek érdemét, a meg-megtorpanó előrejutás tanulságával együtt, elismerhetjük ma is, midőn történetírásunk, egy sorsforduló eredményeként, már túljutott a polgári felfogás korlátain és új, tágabb perspektívához ért. S világosan kell látnunk: a legragyogóbb elmélet sem old meg minden feladatot magától, sőt szklerotikussá válhatik, ha magunk szklerotikusak vagyunk. Szüntelen erőfeszítés, munka és mozgékony szakmai figyelem kell ahhoz, hogy a lehetőségekkel élni tudjunk és hogy mind tovább jussunk a történelem totalitásának és belső összefüggéseinek teljesebb értelmezése felé. Enélkül félő, hogy a történettudomány megint behúzódik a részletek közé, vagy általános igazságokat ismételtető imamalommá degradálja önmagát, amin aztán semmilyen szólam vagy kincstári optimizmus nem segít, vagy pedig ebből rossz irányban próbál kiutat keresni. Ismételjük: szüntelen igyekeznünk kell a teljesség felé, feltennünk új kérdéseket, keresnünk, figyelniünk minden új ötletet, módszertani kezdeményezést, szokatlan összefüggést és gazdagító szempontot is, deskriptív eljárásnál többet ígérő, funkcionális kísérletet, ha valamire figyelmeztetni tud.⁶ Nyilvánvaló viszont, hogy nem volna helyes olyan irányzatok alkalmazásával kísérleteznünk, amelyek a történelmet bővítés helyett megint szűkíteni akarják, hátranyomni vagy éppen eliminálni. Nyíltan megmondom: főleg a társadalomtudományok időtlenítésének képviselőire, így Lévi-Strauss strukturalista antropológiájára gondolok, amelyről, minden egyébtől eltekintve, már F. Braudel megírta, hogy igen kicsiny és primitív, szinte mozdulatlan mikrotársadalmakkal és ugyanakkor oly, szinte végtelen hosszú időtartamokkal dolgozik, amelyek a tulajdonképpeni történeti megközelítést eleve kizárják, úgy, hogy eljárásából a történelem számára majdnem csak semmitmondó általánosságokat lehet leszűrni. Az a kevéske haszon, amely, ebből az eljárásból helyenként származhatik, egyszerűen nincs arányban a hozzá szükséges energiával és a benne rejlő elvi tévutakkal.⁷

Az említett párbeszéd tehát, magán a történelmen belül, azzai a tétellel indul, hogy a történelem nem darabolható szét olyan részekre, amelyeknek egymáshoz azután nincs közük, és amelyek művelői egymással nem törődnek. De tegyük sietve hozzá, hogy a teendők és a témák viszont feloszthatók a nagy egészen belül. A teljességre törekvés csak a történettudomány és más, rokon tudományok szoros együttműködésével képzelhető, olyan munkamegosztás alapján, amelyben mindegyik félnek saját feladatain belül kell produkálnia eredményeket, de egyik sincs felmentve mások eredményeinek szüntelen figyelembe vétele alól. Ha remélhetünk új nekilendülést a már-már hátraszoruló történettudományban vagy akár az „integrált” iskolai történetoktatásban, az csakis egy ilyen sokoldalú együttműködéstől várható.

⁶ Ily kereső, nemzetközi széttekintésre példa: *Németh Lajos*: Adalékok a művészetszociológia és a művészettörténetírás viszonyához. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Bp. 1973. 182–202.

⁷ Ennek behatóbb indoklására l. tőlem: *Strukturalizmus és történettudomány*. Valóság 1977/9

2. Munkamegosztás a történeti diszciplinák között

A történelem teljessége akkor áll egybe, ha a társadalom (társadalmak) minden funkcióját figyelembe vesszük, minden vonatkozásban, bonyolult összefüggéseikkel és kölcsönhatásaikkal együtt. A kiindulásunk természetesen csak az lehet, amit az alap és a felépítmény viszonyáról tudunk. De továbbhaladnunk, egy-egy kérdés mélyére hatolnunk, csak specializált kutatásokkal és azok saját módszereivel lehet, hiszen például a „felépítmény” még oly nagy gyűjtőfogalom, amely számos funkciót zár magába. Nyilvánvaló, hogy az alap, vagyis a gazdasági funkciók vizsgálata a gazdaságtörténet feladata. A központi modellt viszont magáról a társadalomról, annak struktúrájáról, szerkezetéről, az osztályok, rétegek mozgásáról, jellemzőiről kell készítenünk, hiszen ez az, amelynek működését a további, különböző funkciók szempontjából meg kell figyelni, és amelyhez végül is e funkciók vizsgálati eredményei hozzákapcsolandók. Az Annales irányzatától eltérően mi a társadalom politikai funkcióit, tehát a politikai történetet sem mellőzhetők, hanem igen fontosnak, és új, magasabb szinten művelendőnek tekintjük – még az eseménytörténetet sem kizárva. Már csak azért is, egyebek között, mivel az osztályharcok politikai megnyilvánulásai sem mellőzhetők, és mivel a politika nemegyszer nyilvánvalóan visszahat a társadalomra is. Mindezen funkciók, amelyeket nem kell itt taxatíve felsorolnunk, közelebbről megtekintve sok, ismét tovább ágazó részfunkcióra oszlanak.

Ez áll a művelődés funkciójára is, amelyre külön kitérünk, mivel ez a művelődéstörténet témaköre és mivel ide sorolhatók a művészeti ágak is. Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy a „művelődés” e szűkebb, funkcionális fogalmát és a „kultúra” bővebb, átfogó fogalmát nem szabad egymással összetévesztenünk és kevernünk. A „kultúra”, ebben az értelemben, egy adott társadalom egész tevékenységének produktuma, és így közel áll ahhoz, amit a történelem totalitásának nevezünk. Ebbe a „kultúrába” természet szerint az „anyagi kultúra”, sőt a politika is beletartozik. A „kultúrtörténet” tehát ebben az értelemben általánosságban az emberi társadalmak „kultúráinak” jellemzésével és rendszerint fejlődéstörténeti magyarázatával próbálkozik. A művelődéstörténet viszont, amelyről itt beszélünk, a társadalom (társadalmak) főbb funkcióinak egyikét vizsgálja, specializált módszerekkel. Azt, amelyben, mint láttuk, az ideológia, az ismeretek, azok kommunikációja, a művészeti ágak stb. találhatóak. Ha jól értem, nagyjából ez az, amit a művészettörténészek oldaláról Németh Lajos „kulturális mezőnek” nevez,⁸ felismerve, hogy a művészeteket, más művelődési ágakkal együtt, mindenekelőtt ennek együttesében kell elhelyeznünk, mivel a tulajdonképpeni társadalmi modellhez elsősorban ezen át kapcsolódnak.

Az, hogy a művelődési és köztük a művészeti ágak fejlődését mind a társadalomhoz, annak mozgásához kell hozzákapcsolnunk, nyilván nem vitás közöttünk. A probléma ott van, hogy ezt az összefüggést azzal a bonyolult, áttételes mechanizmussal együtt kell rekonstruálnunk, amelyen át a történeti valóságban érvényesült. Másként használhatatlan, rövidzárlatos elképzelésekhez jutunk. E kérdés ismét az alap és felépítmény viszonyához kapcsolódik, amelynek irodalmát itt természet szerint nem szándékozunk áttekinteni. Szeretnénk azonban először is azt kiemelni, hogy a fő nehézség nem a lényegében véve

⁸ Németh Lajos: A művészettörténeti korszakfogalom értelmezéséről. *Ars Hungarica* 1973. 9–24.

helyes irányú elvi célkitűzések hiányából adódott. Lukács György már évtizedekkel ezelőtt (1945) messzemenően hangsúlyozta e kapcsolat áttételességét, a „bonyolult kölcsönhatások komplexumát”.⁹ Kiemelte persze, hogy a marxi felfogás szerint a társadalom, a gondolkodás stb. fejlődése egységes történeti folyamatot alkot, amelyben a termelőerők fejlődésének jut elsődleges szerep, hogy e folyamat szab irányt a tudomány vagy művészet alakulásának is, hiszen „sem a tudománynak sem a művészetnek nincs önálló immanens, kizárólag saját dialektikájából folyó története”. De azt is kiemelte, hogy a történelmi folyamat „mindenütt, bonyolult kölcsönhatások szövevényéből jön létre”, hogy nem áll fenn „egyszerű oksági viszony” az alap és a felépítmény között, hogy az ideológiák nem „mechanikus, passzív produktumai” az alapan végbemenő gazdasági folyamatnak, hanem a művészetnek például viszonylag önálló fejlődése van, hogy a művészi alkotás területén sokhelyt „élesen eltérő törvényszerűségek érvényesülnek”. Sőt az egyenlőtlen fejlődés elvét, amelyet úgy fogalmazott, hogy az ideológiák fejlődése nem halad szükségképpen párhuzamosan „a társadalom gazdasági magasabbra növéseivel”, kissé talán kötetlenebbül fogalmazta meg, mint ahogy történészként mi tennénk. Az engelsi példáról ugyanis, amelyre itt hivatkozik, nemcsak azt kell tudnunk, hogy gazdaságilag elmaradt országok is játszhatnak vezető szerepet a filozófiában, úgy, mint a 18. századi Franciaország, szemben Angliával. Hanem tudnunk kell azt is, hogy Franciaország ugyan gazdaságilag valóban elmaradottabb volt, mint Anglia, de még jóval fejlettebb volt az európai perifériáknál, és már olyan izmos burzsoáziával rendelkezett, amely vállalta a küzdelmet azért, hogy utolérje Angliát. Ezért emelte magasra azon eszmék harci zászlaját, amelyek az angol burzsoázia számára már nem voltak oly égetően aktuálisak. Az egyenlőtlen fejlődés elve tehát itt nem általánosságban, hanem az európai modell adott, meghatározott feltételei közt érvényesült, nem a Balkánon vagy Szicíliában, vagy más, gazdaságilag elmaradott tájakon, hanem Franciaországban, nem véletlenül.

A viszonylag rugalmas elvi deklarációk azonban – s ez a másik, amit ki kell emelnünk – nem gátolták meg azt, hogy az említett nagy összefüggést jó ideig mégis túl egyszerűnek, rövidere zárhatóknak, a valóságnál közvetlenebbnek tekintették. Annyira, hogy Mátrai László éppen erre vezette vissza a marxista művelődéstörténet viszonylagos lemaradását.¹⁰ Amit nyilvánvalóan megkönnyített az is, hogy az áttételek, közvetítő mezők mechanizmusait nem próbálták részletekbemenően történetileg rekonstruálni, és így a végpontok közt sok kitöltetlen űr maradt. A társadalmi modell és a művelődési funkciók közbeiktatásával talán egy lépéssel tovább juthatunk, de még sok lépés hátra van. Ehhez a munkához – beleértve a speciális áttételek, az önmozgás mértéke, a felgyült hagyaték szerepe stb. vizsgálatát – elengedhetetlenül szükséges a művészetek történeti diszciplínáinak közreműködése, annyival is inkább, mivel a művelődési mező maga is sokrétű, összetett, sőt a különböző művészeti ágak viselkedése is igen eltérő lehet.

A történész feltétlenül igényli, várja a művészeti ágak történeti vizsgálatának eredményeit. Részint azért, mivel csak ezek segítségével tud a társadalom funkcióiról, a történelem totalitásáról megközelítően teljes képet adni. Részint azonban azért is, mivel a

⁹ Lukács György: Bevezetés a marxi esztétikába. In: Művészet és társadalom. Bp. 1969², 346–370.

¹⁰ Mátrai László: Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistoriában. MTA Társ.-tud. oszt. közl. 1964. 1–14.

művészi alkotások – számára – gyakran olyan források is, amelyek visszakövetkeztetéssel a társadalmi modell felépítéséhez felhasználhatók. E források pontos értelmezését és általában a művészeti funkciók vizsgálatát nem végezheti el egymaga, ezt csak a rokon diszciplínák specialistáitól remélheti. De az utóbbiaknak is szüksége van, nem kevésbé, a történeti folyamatokat egészének és mindenekelőtt a társadalmi modell mozgásának és művelődési funkciójának olyan világos és megbízható áttekintésére, amely eligazítást nyújt saját kapcsolásaihoz. Ilyenféle – mondjuk így – jó kapcsolási térkép nélkül őket meg az a veszély fenyegeti, hogy vagy rossz helyen, hibás térkép nyomán keresik a társadalmi modellel az érintkezést, vagy pedig reményüket veszítik az ily kapcsolat reális lehetőségében és számukra is hasznos voltában, és a történeti valóságtól ezoterikus szférák felé távolodnak.

Az itt emlegetett művészeti-történeti diszciplínák mind egy-egy művészeti tudományhoz kapcsolódnak, és így a maguk, saját problematikájának vannak ilyen természetű, például esztétikai mozzanatai is. De e vonásaik és specializáltságuk mellett is a történelem nagy egészén belül végzik feltáró munkájukat. Az általuk vizsgált szektorok ugyanis mind egy alapképletből kiindulva ágaznak szerteszt, mind a társadalmi modell mozgását jelzik, tükrözik, sőt motiválják a maguk sajátos eszközeivel.

3. A művészeti történeti diszciplínák hatáskör-bővülése

A javasolt munkamegosztás nem korlátozni szeretné a művészetek történeti diszciplínáinak hatáskörét, valaminő történész „imperializmus” nevében, hanem, éppen ellenkezőleg, további feladatokkal bővíteni, vertikálisan és horizontálisan egyaránt.

a) Vertikálisan azért, mivel, mint már jeleztük, a művészeti funkciókat is az egész társadalom mindegyik szintjén kell vizsgálnunk, nemcsak a legfelsőn. A történész azonban, ha mondjuk, a 18. század magasabb irodalmának elemzése után a harmadik, a paraszti szinthez érkezik, ma még hiába szeretné behatóan megvizsgálni az egykorú népköltészetet, a balladákat, s a próza folytatásaként a népmesét, amelyben a szegény ember reménykedő, játékos fantáziája újra meg újra győzelmesen átsuhan a valóság könyörtelen korlátain. Nem azért, mintha nem állna rendelkezésére a gonddal összegyűjtött folklór-anyag, hanem azért, mivel az ennek szétválasztásához, feldolgozásához szükséges módszertani kapcsolat hiányzik a történettudomány, illetve az irodalomtörténet és a folklór-kutatás között. Irodalomtörténetünk új, egyébként magas igényű szintézise elvi döntés alapján figyelmen kívül hagyta a folklórt. A történész ezt nem pótolhatja egymaga, legfeljebb kifejezheti azt a véleményét, hogy talán mégis helyesebb volna egy olyan irodalomelmélet alkalmazása, amely a folklór anyagára is kiterjed, már csak például a műköltészet és a népköltészet egymáshoz való viszonyának megvilágítása érdekében is. S örömmel, reménykedően olvashatja a Helikon külön számának (1967) szerkesztői nyilatkozatát arról, hogy „a komparatiztika fellendülésével világszerte egyre többen látják, hogy az irodalomtörténetírásnak az eddiginél fokozottabb mértékben kell a folklór eredményeire is támaszkodnia”. Örömmel olvashatja a folklór kutatójának kijelentését¹¹

¹¹ Voigt Vilmos: Modellálás a folklorisztikában. Etnográfia 1969. 347–430. Vö. előzőleg: Vargyas Lajos: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? Bp. 1961. Klny. Néprajzi Értesítő XLIII.

is arról, hogy a folklór-anyag hatalmas tömbjeit, amelyek így szinte a honfoglalástól napjainkig csúszthatók előre-hátra, történetileg tovább kell osztani, amire, bizonyos műfajok fejlődési feltételeinek vizsgálatával, már történtek is biztató próbálkozások.

A művészettörténet is kizárta lapjairól a népművészet történetét, bár hozzátehetjük, hogy itt is felbukkantak új, pozitív törekvések a kooperációra, mind a művészettörténet, közelebbről az iparművészet-történet, mind pedig a néprajz oldaláról. „Az, hogy a népművészet története a művészettörténetbe tartozik-e, elvileg ma is nyitott kérdés” – olvassuk egy újabb, művészettörténeti tanulmányban.¹² „S nincs egyetlen olyan magyar művészettörténeti összefoglalás sem, amely tárgyalta volna a népművészetet, még annyira sem, mint az iparművészetet, mint ahogyan a hatkötetes magyar irodalomtörténet is mellőzi a népköltészet tárgyalását”. Márpedig – olvassuk tovább – meg kell állapítani, hogy a „magyar népművészet szerves része a magyar művelődéstörténetnek”, és hogy „a magyar művészet történetén belül a maga súlyának és jelentőségének megfelelően a népművészettel is foglalkozni kell”. A történész az elvi óhajt pozitív előrelépésnek tekinti, és a másik oldalon, a népművészet újabb összefoglalójának is azt a kísérletét, hogy témáját nagyobb történeti korszakok szerint tagolja.¹³

A magyar népdal kutatásának Bartók és Kodály nevéhez kapcsolódó, nagy jelentőségű múltja van. Egyidőben némi probléma abból adódott itt, hogy egyik neves specialistaánk helytelen formában átvett társadalmi modellhez próbált kapcsolást keresni. Egyebek közt ugyanis feltételezte, hogy az új stílusú népdal a 18. század olyan nagy népmozgalmaira volt a parasztság válasza, mint a költözések, telepítések, katonáskodás.¹⁴ Az új népdal szerinte egy, „a magyar úri osztálytól követített elnemzetietlenedési folyamatot” ellensúlyozott, vagyis „tüntető jeladás” volt. Más specialisták¹⁵ már akkor kétségbe vonták, hogy az ilyen jellegű, népmozgalmi, költözési folyamatok és etnikai változások, amilyenek előfordultak korábban is, ezúttal, méghozzá csak a 19. század elejére, éppen ilyen zenei fordulatot idéztek volna elő. A parasztság gazdasági és társadalmi feltételeiben ugyanis nem a 18. század folyamán, hanem utóbb, a 19. században következtek be valóban lényeges változások, amelyeket minden bizonnyal helytelen volna jóval korábbra visszavetíteniünk. De az olyan sajátos hozzátételeket is megkérdőjelezhetjük, mint az új népdalnak a réginél – az eredetibb magyarnál! – jobb nemzeti védelmi eszközként szerepeltetése a jobbágyság részéről. Ugyanaz a neves specialistaánk azonban mindezt megtoldotta azzal a másik feltételezéssel is, hogy az egykorú népdalkincset, a felbukkanó, új népdalokkal együtt, a 18. század második felének kollégiumi dalirodalmában kell keresnünk. Máris megkérdézhethetnénk persze, hogy akkor ez utóbbiból miért hiányzik szinte teljesen az a „rég stílusú” anyag, amely a 18. században nyilván már jóval nagyobb arányt képviselt, mint utóbb. A lényeg azonban az, hogy az egykorú népdal és a kollégiumi dalirodalom két egymástól eltérő társadalmi képletnek volt produktuma. Az egyik a parasztságé, a másik a nemesi és értelmiségi második szinté. Szerzőnk tévesen próbálja a kettőt egybe-összevonni, azzal, hogy a nemes is „félleg népi” származású, hogy a nemesi költészet „népies

¹² Szabolcsi Hedvig: A népművészet és iparművészet viszonya, kapcsolatunk a „grand art”-ral, értelmezésük művészettörténeti problematikája. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973. 161–182.

¹³ Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar népművészet. Bp. 1977².

¹⁴ Szabolcsi Bence: Népzene és történelem. Bp. 1959².

¹⁵ Vargyas Lajos: Észrevételek. Etnográfia 1955. 514–519.

költészet” és hogy a nemesurak és jobbágyaik lényegében véve azonos életfelfogást, látókört, ízlést képviseltek.¹⁶ Az ország későfeudális társadalmának realitásaihoz e szép idillnek, tudjuk, nincs sok köze.

A népművészet kutatói reálisabban figyelmeztettek arra, hogy a paraszti igények területén a 18–19. század fordulójától kezdve állt be jelentős fordulat.¹⁷ Ennek anyagi feltételei közé tartozott, hogy a francia háborús konjunktúra idején a parasztság vásárlóképessége megnőtt. Házaiba egyre több olyan díszes tárgy került, amely nem mindennapi használatra készült. Mindezzel együtt a tudati feltételek bizonyos változása is megfigyelhető. A paraszt mindinkább olyasmit kezdett hangsúlyozni és cifrábban díszíteni, amit a felsőbb rétegekkel szemben megkülönböztetően a sajátjának tekintett. Arra azonban, hogy ez már ekkor összefüggött-e a népdal új stílusával és hogyan, aligha mernénk határozott igennel válaszolni. Valószínűbb, hogy az igazi változást még később kell keresnünk.

b) Történetírásunk különböző területeken körvonalazni kezdte Kelet–Közép-Európa mint európai peremvidék fejlődésének bizonyos regionális sajátosságait, Európa egészén belül, főleg a lengyel–magyar hasonlóságokat. Segítségére volna, ha jobb tájékoztatást kapna arról, hogy mennyiben vannak ilyen jelek a művészetek terén. Bizonyos lépések egyébként, főleg az irodalomtörténet terén, persze már eddig is történtek ebben az irányban.

Ugyancsak némi horizontális bővítést igényelne másik óhajunk. A művészeti ágak történeti diszciplínái természetesen tekintetbe veszik a régebbi időszakokban az 1918 előtti Magyarország egészének fejlődését, majd utána a határokon túl élő magyarok alkotó tevékenységét. De ha például történészként a régi ország egészének 18. századi műemlékeit és a rájuk vonatkozó újabb kutatási eredményeket próbáljuk részletesen, sorban áttekinteni, akkor – tapasztalatból tudjuk – a határokon túli mozzanatok nagy többségükben magunknak kell a legkülönbözőbb forrásokból és a szomszédos szakirodalmakból összeszednünk.

Mai műemlék-nyilvántartásunk ugyanis, helyesen, a mai országra korlátozódik. A régi ország egészét illető, és az új, szomszédos kutatásokkal folyamatosan kiegészülő történeti nyilvántartással viszont tudomásom szerint nem rendelkezünk. Ez a bővítési javaslat persze főként dokumentációs jellegű, de a történelem teljességének megközelítéséhez messzemenően szükségünk van ilyen információkra is.

„Eldöntött kérdés, hogy Magyarország területét kell alapul vennünk az összefoglalásnál” – írta egy fiatal művészettörténész – Fülep Lajos egykori, helyes elvi állásfoglalására utalva. De érezhető kétkedéssel tette hozzá: „de mit kezdünk például a történeti Magyarország román nemzetiségének művészetével”. Ehhez fűzött, kiegészítő jegyzetében pedig így folytatta: „más és más etnikumok, illetve nemzetek, még ha egymás tőszomszédságában élnek is, más és más stílusú műveket hozhatnak létre” úgy, hogy az eltéréseket, „esetleg elkülönített fejezetekkel” kell érzékelteni.¹⁸

Az egykori valóság azonban, ha jobban meglejtünk, a különbségek mellett igen nyilvánvaló összefüggéseket is mutat. Elég az erdélyi fatemplomokra utalnunk, amelyek

¹⁶ Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. II. Bp. 1961.

¹⁷ Hofer T.–Fél E., i. m. (1977).

¹⁸ Beke László: Megjegyzések a magyarországi művészet történetének korszakolásához. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973. 131–160.

valóban érdekes és gazdag román csoportjával, a román építőművészet reprezentatív alkotásaként, a két világháború közti időszakban nagy igyekezettel főként C. Petranu foglalkozott, indokolt méltánylás, de ugyanakkor sajátos, nemzeti fajelmélet-féle kíséretében.¹⁹ Szerinte ugyanis az ilyen típusú egyházi faépítkezés a román népnek s nemzetnek mintegy vele született és kizárólagos sajátja, s ezért másutt (Szlovákiában, a Kárpátalján stb.) is csak román hatásra, illetve amiatt jelentkezhettek, hogy ott is eredetileg románok éltek, akiknek utódai nyelvi beolvadásuk után is megőrizték ezt az öröklött tulajdonságukat. Erdély művészettörténetének más, jeles ismerői viszont, Biró Józseffel élükön, rámutattak, hogy az egyházi faépítkezés nem egyetlen etnikum vagy vallás sajátja volt.²⁰ Fában gazdag tájakon hagyományosan, a középkor óta mindenfelé voltak fatemplomok. S mindenütt főleg a helyi közösségek anyagi ereje, társadalmi és technikai szintje és ehhez fűződő hagyományvilága szabta meg, hogy melyik, hol, meddig épített fatemplomot, és mikor tért át a maradandóbb, de drágább téglá- vagy kőépítkezésre, mely utóbbi esetben helyenként nemegyszer másnak adta el a régi fatemplomot, esetleg több napi járóföldre is. Voltak katolikus, utóbb protestáns, valamint görögkeleti fatemplomok a Dunántúlon, Pest közelében, s a legtovább persze a régi ország északi, keleti és délkeleti peremvidékén, magyarok, szlovákok, kárpátukránok, románok között, többféle sajátos, érdekes változatban, de mindenütt középkori, gótikus alpminták örökösiként. Biró József tragikus módon, a fasizmus áldozataként vesztette életét. Legalább eredményeit próbáljuk meg utólag el nem veszíteni.

4. Periodizáció és stílusok

Problémáink közül nem a periodizálásé a legfontosabb. De mivel gyakorlati okokból elsőnek ez merült fel, midőn tudományágaink sorra új szintézisek megírására kezdtek készülni, a különböző periodizációs viták adtak alkalmat arra, hogy egyebek között az összekapcsolás lehetőségének kérdései is felvetődjenek.

A sort az irodalomtörténészek kezdték el, akik közül e kérdésekkel, főleg a korhatározó stílusokéval, a legátgondoltabbán akkor Klaniczay Tibor foglalkozott.²¹ Azt a problémát, hogy a különböző korstílusok olykor, a találkozáskor, egy darabig egymással párhuzamosan, egyszerre érvényesülnek, az új hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv, mint ismeretes, ölelkező periódusok alkalmazásával igyekezett megoldani. Vagyis az előző periódust 50–80 évvel később zárta le, mint ahogy, ismét visszalépve, elkezdte a következőt. E megoldás előnye volt, hogy lehetővé tette egy-egy stílus pályafutásának folyamatos, összefüggő vizsgálatát. Hátránya volt viszont, hogy szétvágtá a stílusosan különömmű, de időben egyszerre felbukkanó jelenségek együttesét.

Ezt követte 1965-ben a történésszek vitája,²² amelynek alappreferátuma lényegében

¹⁹ *Coriolan Petranu*: Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung. Cluj, 1927; és uő, *Ars Transilvaniae. Études d'histoire de l'art transylvain*. Sibiu, 1944.

²⁰ *Biró József*: Magyar művészet és erdélyi művészet. Cluj, 1935. Erdélyi Tudományos Füzetek 80. *Heléne Balogh*: Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise. Bp. 1941.

²¹ *Klaniczay Tibor*: Az irodalomtörténeti szintézis néhány kérdése. In: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964.

²² *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Bp. 1968.

véve helyesen fogalmazta meg azt az elvi követelményt, hogy egy-egy korszaknak az alap és felépítmény, a gazdaság, a társadalom, a politika és művelődés jelenségeit mind együtt kell egységbe fognia. A nehézségek persze nyilvánvalóak. Az alap változásait nem követik velük egyidőben, automatikusan a felépítmény változásai. A hosszú gazdasági-társadalmi folyamatok nemigen köthetők pontos évszámokhoz. A fejlődés egészének bemutatásából viszont a politikai történet, az eseménytörténet sem hiányozhatik, akkor pedig már gyakorlatilag is elkerülhetetlen konkrét időhatárokat megadnunk. Vagyis így eleve el kell ejtenünk az ölelkező periódusok ötletét. Fokozza a nehézségeket, hogy Európa különböző részei egyenlőtlenül fejlődtek, de egymással egy-egy adott időszakban mégis nyilvánvaló kölcsönhatásban éltek. Nemzetközi, európai jelentőségű fordulatok (1789, 1848 stb.) egyidejűleg voltak hatással különböző szintű társadalmakra. Hozzátehetjük, hogy magán a régi Magyarországon belül is sok fejlődési egyenlőtlenséggel találkozunk. Számba véve mindezen nehézségeket, e sorok írója a vita során azt javasolta, hogy induljunk ki a társadalmi formációkból (feudalizmus, kapitalizmus) és ezeket, főleg a feudalizmus hosszú időszakát, azonos elvek szerint osszuk periódusokra, szakaszokra. A fő tartalmat a periódusokon belül is a gazdasági-társadalmi fejlődés adja meg. A konkrét határvonalakat azonban a politikai történetből kell vennünk. De mindig olyan politikai fordulatot kell e célra kiválasztanunk, amely a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat az ország saját határain túlmenő, nemzetközi jelentőséggel, kelet–közép-európai, vagy éppen általános európai összefüggésben revelálja (pl. 1848). A művelődés speciális jelenségeit, be kell vallanunk, akkoriban nem próbáltuk e meghatározással közelebről összhangba hozni. Lukács György néhány idevágó nyilatkozata²³ azonban arra vall, hogy talán ez sem volna teljesen lehetetlen. Szerinte ugyanis a magyar irodalomtörténet korszakait is „az olyan nagy fordulópontok határozzák meg”, mint 1848, vagy 1919, az irodalmat ugyanis nem lehet „tisztán irodalmi események alapján periodizálni” és „a korszak-fogalmat természetesen csak mint össztársadalmi kategóriát lehet megfogalmazni”.

A művészettörténészek e kérdésekre többször is visszatértek, hiszen ők ekkoriban már túl voltak az első szintézisen, és az újabbat, a másodikat kezdték előkészíteni. Az ezzel kapcsolatban rendezett 1970. évi vitának egyébként sok vonatkozásban igen érdekes alappreferátuma viszont annyira a legkülönbözőbb nehézségeket helyezte előtérbe, hogy végül alapjában véve negatív eredményre jutott.²⁴ Fő gondja láthatólag az a régi, már említett probléma volt, hogy különböző stílusfolyamatok futhatnak egymás mellett, időben szét nem választhatóan. Az irodalomtörténészek ölelkező periodizációja viszont szerinte „logikai képtelenség”, bár ugyanakkor „a párhuzamos, de időben eltérő jelenségek egyetlen lehetséges ábrázolási módja”, amelyet csak az „egyszempontú periodizáció hívei”, a történészek elleneznek. Elvet minden olyan periodizációt, amely „a történeti folyamat konkrét időszakmentumokra való előzetes felosztását jelenti”. Itt az „előzetes” szó a feltűnő, hiszen ha az akadály valóban elvi természetű, akkor ilyen felosztásra utóbb nem lehet sort keríteni, azok a szakemberek viszont, akik a szintéziseket írni szokták, általában tárgyuk alapos megismerése *után*, akkor szoktak egy-egy munkához előzetes terveket, vázlatokat készíteni, *miután* már tisztában vannak lényegében véve azzal, hogy

²³ Lukács György: A magyar irodalomtörténet revíziója. In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Bp. 1970. 491–513. (1948-ból) Uő. Az irodalomtörténeti periodizáció. In: Uo. 631–645 (interjú 1969-ből).

²⁴ Beke L., i. m. (1973)

miként alakult a történelem. A referátum végkövetkeztetésül azt javasolta, hogy egyelőre periodizálás helyett az emlékek olyan „kisebb egységeiből” kell kiindulni, mint az irányzatok, helyi iskolák, egy-egy nemzedékkel, társadalmi csoporttal jelentkező alkotások, műfajok stb. S a nagy korszakok központját ott kell majd keresni, ahol a kisebb egységek fejlődésének „virágkorai” egymással leginkább egybeesnek. Ebből persze az következett volna, hogy „egyelőre” nem lehet az új szintézis tervét sem elkészíteni. Holott Fülep Lajos már az első összefoglalás I. kötetének (1956) élén, reálisan megállapította,²⁵ hogy bár nincs olyan periodizáció, amely „a történeti és stílusi korszakolásnak eleget tegyen”, hiszen például a reneszánsz és a barokk esetében „az egyik stílus átnyúlik a másik korába”, lényegében véve mégis lehet nagy stíluskorszakokról beszélni. Amiből máris két tanulság következik. Az egyik az, hogy egy-egy korszakot a főbb, a domináns jellemzők alapján körvonalazhatunk akkor is, ha azok korántsem kizárólagosak. A másik pedig az, hogy ahol a történeti és a stílusi korszakolás elve ellentmondásba jut, ott *történeti* munkában a *történeti* elvnek kell elsőbbséget adni. Sietünk hozzátenni, hogy az új művészettörténet előmunkálatai mindennek ellenére megnyugtatóan folytatódtak. Németh Lajos igen reálisan tekintett újra végig a korszakolás stílustörténeti, szellemi-történeti, eszmetörténeti stb. koncepcióinak történetét,²⁶ majd pedig ténylegesen történeti korszakolás alapján napvilágot láttak az első operatív tanulmányok, így a sokat vitatott barokk művészetről,²⁷ valamint a felvilágosodás korának művészetéről és az ebben fontos szerepet játszó, de korántsem kizárólagos klasszicizmusról.²⁸

E vitákból külön szeretnénk kiemelni a stílusok történeti szerepéről kifejtett véleményeket. Klaniczay Tibor szerint „az alpnak elsősorban azok a változásai idézik elő a kulturális felépítmény gyökeres átalakulását, amelyek vagy egy új osztályt juttatnak az ideológia, a kultúra, a művészet fejlődésében döntő szerephez, vagy pedig egy ilyen szerepet betöltő osztály pozíciójában, osztályérdekében s ezzel szemléletében, életmódjában idéznek elő alapvető fordulatot.”²⁹ Eszerint tehát természetesnek látszik, hogy „a művészeti és irodalmi korstílusokkal egybeeső korszakok” szerint periodizáljunk. Minden stílus „a formai elemek sajátos rendszere, mely egy meghatározott művészi látásmódnak a függvénye”. Vannak nagy korstílusok (mint a reneszánsz vagy a barokk), azután ezeken belül fázisok, stílusváltozatok (mint a rokokó), végül pedig, még alsóbb fokon, olyan stílusirányzatok vagy áramlatok, amelyek csak egy-két művészeti ágban jelentkeznek. Klaniczay is látja, hogy stílusváltozások idején az új korszak mondanivalójának és stílusának, valamint az elmúló kor tartalmi és formai elemeiben bonyolult, diszharmonikus együttélése következik be, vagyis, hogy egyidejűleg több stílus jelenlétével is számolhatunk. S úgy látja, hogy ily esetben „biztos iránytűként csak az új stílus, illetve az általa reprezentált új korszak osztályháttere tekinthető”³⁰ Amiből nézetünk szerint megint csak az következik, hogy az újat kell dominánsnak tekintenünk, ha már valóban kibonta-

²⁵ *Fülep Lajos*: A magyarországi művészet története. In: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok, 1920–1970.* Bp. 1976. 465–469.

²⁶ *Németh L.*, i. m. (A művészettörténeti korszakfogalom 1973.)

²⁷ *Garas Klára*: A magyarországi barokk művészet. *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 273–280.

²⁸ *Zádor Anna*: A felvilágosodás korának művészete. Uo. 281–291.

²⁹ *Klaniczay T.*, i. m. (Az irodalomtörténeti szintézis) 44.

³⁰ *Klaniczay T.*, A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban. In: *Marxizmus és irodalomtudomány.* Bp. 1964.

kozott, még akkor is, ha mellette vagy alatta a régebbi is folytatódik. A 18. század első, nagyobb részében tehát például a barokkot fogjuk dominánsnak tekinteni, annak ellenére, hogy például Erdély archaikusabb viszonyai közt csak lassabban érvényesült, miközben a késő-reneszánsz még folytatódott, sőt átmenetileg bizonyos ágakban, ki is szélesült. Nincs az az 50–80 évvel dolgozó ölelkező periódus, amely mondjuk, az erdélyi késő-reneszánsz esetében, a régi folytatódásának egészen a végére érhet. S ha nincs történetileg, minek vállaljuk bonyodalmaikat?

A megoldásra azután magas szinten Sötér István tett javaslatot.³¹ „Azt hiszem – írta –, meg kell kísérelnünk, hogy tovább juthassunk a korszak és az irányzatok kérdésében. Az egyes irányzatoknak megvannak a maguk fejlődési periódusai . . . de ezek a szakaszok nem szolgálhatnak a voltaképpeni korszakok („époques”) tagolására, mert a valóságban több irányzat él egymás mellett, s az egyiknek fejlődési szakaszai nem esnek egybe a másikéval. A korszakot tehát az irányzatokon kívüli kategóriának kell tekintenünk, vagyis olyan egységnek, mely több irányzatot foglal egybe, több irányzat különböző szakaszait egyesíti. Ezt láthatjuk a felvilágosodás korának francia irodalmában, melyben különböző irányzatok élnek együtt a maguk különféle fejlődési szakaszaiban, s mégis bonyolult szövedékük és sokféleségük ellenére is egymáshoz tartozóan, egyszóval korszak emberi lényegét kifejezően.”

A korszakokban eszerint az emberi természet változásai nyilatkoznak meg. Figyelemre méltó gondolat, bár volt, aki megjegyezte, hogy az emberi természet alighanem lassabban változik, ha egyáltalán tudjuk, hogy miként.³² Mi inkább arra szeretnénk utalni, hogy Klaniczay és Sötér véleményének eltérései bizonyos fokig az általuk közelebbről megfigyelt időszakok némileg különböző voltából is adódnak. Klaniczay a régi magyar irodalom felől jut el a barokkig, amely stílus, de sokban egyúttal ideológia is, hiszen a kettőt ugyanazon társadalmi (egyházi) erők szervezeten igyekeztek monolitikus egységben összekapcsolni. Sötér viszont jellemző módon éppen a felvilágosodás példájára hivatkozik, amely e kötöttségeket már kezdte fellazítani és amely sokak – sokunk – véleménye szerint egyetlen stílushoz aligha kapcsolható. Magában a történelmi folyamatban, a művelődési mezőn ment végbe tehát olyan változás, amely a stílus és ideológia viszonyán módosított. Éppen ezért, nézetünk szerint, a történész is nevezheti a művelődés egészének egy adott fejezetét a barokk időszakának, bár a kifejezés a művészet-történetből származik, mint ahogy a felvilágosodás időszakának fogja nevezni az utána következőket, bár abban még a későbarokk is bőven folytatódik. Végül is terminus technikusaink használhatóságát elsősorban tartalmuk és nem származásuk dönti el. Másrészt a feudalizmus–kapitalizmus fogalom párral sem igen dolgozhatnánk, hiszen az első jogi, a második pedig gazdasági eredetű.

5. Az összekapcsolás néhány feltétele

Minden integráció és együttműködés a kapcsolási rendszerek bizonyos összehangolását feltételezi, közös előírások szerint. Műszaki területen ez az elv teljesen nyilvánvaló. De bizonyos fokig a mi tudományágainkra is vonatkozik. Erre szeretnénk befejezésül röviden néhány elméleti példát említeni.

³¹ Sötér István: A korszak és az irányzatok. Kritika 1970. 2. sz.

³² Németh L., i. m. (A művészettörténeti korszakfogalom, 1973)

Ilyen feltétel annak tudomásul vétele, hogy a történeti diszciplínák, máshová is kapcsolódó motívumaik ellenére, történeti témáikkal egyazon nagy, történelmi folyamaton belül, annak összefüggéseiben mozognak. Ilyen továbbá, ebből következőleg az is, hogy a nagy folyamat közös, nagy problémáit ne esetleg ilyen vagy olyan marginális tünetek alapján, helyi erőkből, külön-külön, hanem együtt próbáljuk megoldani.

Találkoztunk – főleg az 1970-i vitában – olyan állásponttal, amely szerint a művészet története abban is sajátosan különbözik a „történelemtől”, hogy benne az egyenlőtlen fejlődés elve érvényesül, hogy a korszakhatárok átmettszenék a stílusfolyamatokat, holott elsősorban ezeket kellene egymás után rekonstruálni, függetlenül attól, hogy egyidejűleg mi történt.

Csakhogy vigyázzunk! Az egyenlőtlen fejlődés nemcsak a művészeti ágak specializálása, hanem az egész történeti folyamaté. Az a probléma, amely a művészetek történetében régebbi és újabb stílusok párhuzamos egyidejűségében jut kifejezésre, más tünetekkel, de még döntőbb súllyal érvényesül a gazdaság és a társadalom történetében. Így például Európa 18. századi modelljében, amelynek „fennsíkján” ott találjuk a már kapitalista Angliát, mellette a polgári forradalomhoz közelgő Franciaországot, és amelynek déli, keleti, északi peremvidékein viszont még a feudalizmus uralkodik. Értelmetlen volna azt a megoldást választanunk, hogy előbb külön a fejlett Anglia fejlődését mondjuk el, utána ismét külön az elmaradottabb vidékekét, hiszen az egyik leglényegesebb momentum éppen a fejlett és fejletlen részek együttesében, kölcsönhatásában fedezhető fel. A legújabb felfogás szerint a felvilágosult abszolutizmus alapján véve peremvidékek kísérlete volt arra, hogy a „fennsík” színvonalához lehetőleg felzárkózzanak. Berend T. Iván és Ránki György legutóbb a 19. századi modellen mutatta be éppen azt a kulcsfontosságú kérdést, hogy a fejlett gazdaságok szívóhatása és nyomása alatt a fejletlenek mint próbálták lemaradásukat behozva az ipari forradalom szintjét elérni, ami Svédországnak egészen, Magyarországnak és Itáliának részben, Spanyolországnak például egyáltalán nem sikerült. A többféle stílus egyidejűsége pedig, egymás alatt, szorosan ahhoz kapcsolódik, amit a művelődési szintekről a bevezetőben mondtunk, hiszen a régebbi stílusok a második, folklorizált változatban pedig a harmadik szinten hatottak tovább. Galavics Géza jól kimutatta, hogy ugyanaz az Esterházy Miklós 1630 körül már barokk stílusban építtette a nagyszombati templomot a jezsuitáknak, akik az új stílus, az akkori felső szint igényeit képviselték, de ugyanakkor késő reneszánsz oltárokot emeltetett Kismartonban a ferenceseknek, akik mindig a régiesebb második szint képviselői s egyben gondozói voltak.³³ Az egyenlőtlen fejlődés, vagy mondjuk úgy: a fejlődésben aszinkron jelenségek egyidejű együttese egy-egy országon belül is felfedezhető. Vajon nem kölcsönhatásukban, hanem külön egymás után fogjuk az 1867 utáni Magyarország kapitalizmusának fejlődését, illetve feudális maradványait leírni, az utóbbiakat az 1848 előtti fejezet függelékékként? Vigyázzunk egy kicsit az osztályozási elvek fontossági sorrendjére, hierarchiájára és arra, hogy ne ruhaombjuknál fogva próbáljunk felemelni meglett embereket.

Tettek, nem szavak – az angol mondás („deeds, not words”) talán furcsán hangzik egy olyan foglalkozás szakemberétől, amelyben a tettek: a komplex tanulmányok is alapjában véve szavakból állnak. A különbség lényegét azonban talán mégis értjük mind-

³³ Galavics Géza: Későreneszánsz és korabarokk. Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973.

annyian. Nyilvánvalóan szükségünk van ilyen elméleti tisztázásokra is. De azt szeretnénk, ha ezek minél többször, minél hamarabb konkrét történelmi jelenségek, folyamatok kísérleti elemzésével párosulnának, vagyis eredményeik jó *történeti* tanulmányokban tudnának testet ölteni.

*

(A fenti referátumhoz, bemutatása után, a szerző az ülésen még az alábbi kiegészítő megjegyzéseket fűzte):^{3 4}

Mivel vándorgyűlésünk népes hallgatósága elég nagy részben gyakorló pedagógusokból, történelemtanárokból áll, ezek szíves érdeklődését és figyelmét hadd viszonzam külön is azzal, hogy megpróbálok végül néhány szót szólni a fentiek esetleges hasznosításáról a történetoktatásban.

Magam, igaz, jó ideje nem vagyok gyakorló pedagógus, legfeljebb néha, külföldi egyetemeken szoktam egy időre e foglalkozáshoz visszatérni. De valaha az voltam, nagyon is lelkesen, jó néhány éven át. Így nagyon átérzem a kérdést: vajon miként lehet a történeti folyamat e nagy egységét úgy bemutatni, hogy minden funkció főbb mozzanatait megfelelően bele tudjuk illeszteni.

Nem térek ki oktatásunk mai helyzetére, annyival is kevésbé, mivel tudom, hogy folynak reformkísérletek, kibontakoztak integrációs törekvések. Szeretném remélni, hogy ezek eredményei majd eloszlatják azokat az aggodalmakat, amelyek a történelem mint tantárgy fokozódó háttérbe szorítása miatt, nemcsak valami szakmai sovinizmusból, sokunkban felmerültek.

Így csak néhány olyan észrevételt szeretnék megfontolásra ajánlani, amely a jó megoldások keresését esetleg megkönnyítheti.

1. Az anyagnak és a rendelkezésre álló időnek megfelelő arányban kell egymással állnia. Ha túl kevés órába kell túl sokat belezsúfolni, csak oly keveset, oly általánosságokat mondhatunk, hogy azokat alig lehet a diákok tudatába lehorgonyozni. Némi csodálkozással értesültem arról, hogy egyetlen tanév alatt kellene az egyetemes és a magyar történelmet egészen a 16. századig megtanítani, míg ugyanakkor jóval több idő jut a legújabb kor – néhol szinte túl részletes – történetére. Ne értsenek félre: magam is teljes mértékben vallom azt, hogy a „történelem” mindig a mai napig halad, és nem szabad a tegnapelőttel lezárni.

Korántsem biztos azonban, hogy a fenti arány a helyes, hogy a részleteknek automatikusan kell az évszámok nöttével bővülnie, hogy a tegnap, amely ma már esetleg nagyon messze van, feltétlenül többet mond a ma emberének, mint a tegnapelőtt, vagy egy még jóval régebbi, nevezetes forduló, ha megfelelően bemutatjuk. A történetoktatás eredményessége, ismétlem: a *mai* társadalmi tudat szempontjából is, nem feltétlenül pusztán egy-egy mozzanat időbeli közelségétől függ, hanem az elemzés színvonalától, alaposságától, tanulságos voltától.

2. Történelmet Magyarországon először Bél Mátyás pozsonyi liceumában, a 18. század elején kezdtek rendszeresen tanítani. Ezt követték 1735 után a jezsuiták, majd

^{3 4} Az elhangzott korreferátumok közül azóta *Németh G. Béláé* látott napvilágot: *Művelődéstörténet-irodalomtörténetírás. Új frás* 1978. 10. sz. 74–78. l.

1747 után, jobban, a piaristák. Magyarország történetét azonban külön tantárgyként először 1777-ben a Ratio Educationis vezette be. Igaz, akkoriban nem hosszú időre, mivel II. József 1784-ben ismét összevonta a magyar és az egyetemes történelem tantárgyait. Hagyjuk most nyitva azt a kérdést, hogy mi jobb: együtt, vagy külön. Azon sem óhajtok elmélkedni, hogy miért éppen ebben követjük a jozefin rendszer egyébként oly sűrűn bírált elképzeléseit. Nyomatékosan felvetném azonban azt a kérdést, hogy ha együtt akarjuk tanítani, akkor miért tanítjuk egyazon tanéven belül, a kettőt együtt, mégis külön, egymás után, és nem abban az összefüggésben, ahogy eredetileg a magyar az egyetemesnek része volt. Még jó, ha ugyanazon tanévben a kettő legalább ugyanazt az időszakot ismétli meg egymás után. Ha ugyanis a kettőt valóban egy tantárgyként akarjuk tanítani, akkor ezt az eredeti összefüggést kellene egy-egy időszakban bemutatnunk. Így – ha a 18. századról beszélünk – bemutatnunk Európa egykorú modelljét, körvonaloznunk Kelet–Közép-Európa helyét, és végül azon belül, közelebről, ismertetnünk Magyarország fejlődését, de mindig az egésznek részeként.

3. Ha a gazdaság, a politika, az ideológia, az irodalom, a művészet jelenségeit mind a társadalom különböző funkcióival hozzuk összefüggésbe, akkor a történeti folyamat ismertetésének középpontjába nyilvánvalóan ezt a társadalmat, ennek struktúráját, mozgását kell helyezni. Ismét a 18. század példáját idézve: a főnemesség politikai szerepét és nagybirtok-gazdálkodását kiegészíthetjük a rokokó kastélyok, az életforma rajzával is, a fertői kastély építészeteivel, Haydn zenéjével. S a parasztság viszonyainak ábrázolásához hozzáfűzhetjük azt, amit az egykorú paraszti lakóház, népművészet, folklór kérdéseiről tudunk. Mert a kutatás külön, speciális ágakon folyik ugyan, de az eredményekről teljes képet kell összeraknunk.

4. Szinte előre hallom az ellenvetést: mindaddig, amíg a kutatás, a szakirodalom el nem készíti a szóban forgó jelenségek teljes, végleges szintézisét, a művelődési funkciók feldolgozását, addig az oktatás nem nyúlhat ezekhez a kérdésekhez, addig az oktatás várni kénytelen, mert oktatni csak a készet, a véglegeset szabad. Sietek nyomatékosan kijelenteni, hogy ezzel messzemenően nem tudok egyetérteni. Először is: a tudományban soha nincs végleges. Mindig tovább akarunk jutni, mind többet megismerni. Sem mai, sem eljövendő szintéziseink nem „véglegesek”, és szerencsére nem is lesznek azok, hiszen az már a hanyatlás kezdetét jelezné. De hát akkor mit oktassunk inkább? Azt a véglegesnek képzelt, korábbi nem véglegest, amelyről ma már tudjuk, hogy hiányos és elégtelen, vagy pedig a mai, az új nem véglegest, amiről úgy gondoljuk, hogy jobb a korábnál? Tegyük végre félre ezt a schulfuchsi korlátoltságot, és ne becsüljük le a jövő fiatal nemzedékeit. Szerencsére letűnt az az idő, midőn „végleges” kinyilatkoztatásokkal az egész társadalmat éretlen kiskorúként próbálták kezelni. De a nyíló, fiatal értelmet sem szabad lebecsülnünk, hanem éppen ahhoz kell hozzásegítenünk, hogy teherbírása, figyelme, önálló véleményformáló készsége nagyobb legyen. A tudomány és a társadalom igazságait ez nem zavarja, hanem segíti. Nyugodtan mondjuk el egy-egy probléma kutatásának történetét, ahol valami még nyitott és jelezve azt is, hogy hol, hogyan próbálunk előre jutni. Ha csak azt tanítjuk, amit esetleg „hivatalosan” késznek, lezártnak tekintenek, akkor mindig az elavultat fogjuk tanítani. A történetoktatásnak nem erre van szüksége, és nem ilyen történetoktatásra van szükségünk. Márpedig a történelem megfelelő oktatására társadalmunknak ma is, sőt ma még inkább, sokkal nagyobb szüksége van, mint ahogy azt a schulfuchsok, és – sajnos – nem is mindig csak ők hiszik.

5. Mindenesetre szükséges volna azonban módot találni arra, hogy közelebb, eleve-nebb kapcsolat épüljön ki a kutatás, a szakmai műhelyek együttese, és a másik oldalon, a történetoktatás szervezete, az iskolák között. Gondoskodnunk kellene mozgékonyabb szakmai tájékoztatásról, segédanyagok elkészítéséről. Pár évvel ezelőtt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi ülésén azt javasoltam, hogy rendezzünk kis vándorgyűléseket, látogatásokat olyan vidéki iskolákban, amelyek erre igényt tartanak, és beszéljünk a tanárokkal és a diákokkal arról, hogy mivel tudjuk őket segíteni. S ha ők, idősebbek és fiatalok, kritikusan, úgy vélekednek, hogy ebben vagy abban többre, jobbra volna szükségük annál, amit ma nyújtunk nekik, akkor már valamivel előre is jutottunk. E javaslatomnak akkor, bár az ülés helyesléssel fogadta, sok kézzelfogható eredménye nem lett. Most e mai ülésen, a vándorgyűlés nyilvánossága előtt, tanárok jelenlétében, megismétlem ezt a javaslatot. A szakmai műhelyeknek megvan a maguk külön, saját munkamódszere. Céljuk azonban sosem az elzárkózás, hanem csak az lehet, hogy az irodalom, a kommunikációs eszközök és az oktatási intézmények segítségével a társadalmi tudat helyes fejlődését szolgálják.

D. Kosáry:

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ ИСКУССТВ (ЛИТЕРАТУРА, МУЗЫКА, ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ ИСКУССТВА) И ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ

(Резюме)

Текст статьи является одним из трех докладов, в которых рассматривались возможности со смежными общественными науками на выездной сессии Венгерского Исторического Общества весной 1978 г. в городе Сегед. Автор излагает елавные теоретические и методологические выводы своих изучений в отношении истории культуры 18 в. По его мнению можно показать культурные функуии в такой системе, которая исходит из модели общества, из его организации, из его движения, она переходит через общее к специфическим частям и в то же время она до конца принимает во внимание и различные слои общества, их разные культурные уровни. Мы должны различать не менее три таких главных культурных уровня в 18-ом в. Третьей является крестьянская культура, которую следует обязательно привлекать в круг наших изучений при помощи исторической этнографии и фольклора. Автор в дальнейшем занимается с отношениями истории культуры, а на другой стороне истории литературы и истории музыки и т. д., тем, как можно между ними формировать разделение труда и возможности взаимного использования их результатов в целях реконструкции полного изображения прошлого. В том числе автор изучает вопросы периодизации, стилей, а также те, которые получаются их неравмерного развития и совмещения старых и новых явлений.

D. Kosáry:

LES DISCIPLINES HISTORIQUES DES ARTS (DE LA LITTÉRATURE, DE LA MUSIQUE, DES BEAUX-ARTS) ET L'HISTOIRE CULTURELLE

(Résumé)

Ce texte, prononcé au Congrès ambulant de la Société Historique Hongroise (Magyar Történelmi Társulat), à Szeged au printemps 1978 est l'une des trois conférences qui examinaient les possibilités d'une meilleure coopération avec les sciences sociales voisines.

L'auteur nous fait connaître les résultats théoriques et méthodologiques les plus importants des ces recherches concernant l'histoire culturelle du XVIIIe siècle. À son avis, les fonctions culturelles peuvent être présentées dans un système qui a pour point de départ le modèle, l'organisation et les mouvements de la société, et qui part du général vers les détails spécifiques, et qui prend en considération les couches sociales et leurs niveaux culturels différents. Au XVIIIe siècle, il faut distinguer au moins trois principaux niveaux culturels. Le troisième en est la culture paysanne qui devait être étudiée absolument à l'aide de l'éthnographie et du folklore. L'auteur s'occupe ensuite des relations existant, d'une part, entre l'histoire culturelle, et l'autre part, entre l'histoire de la littérature, de la musique etc. de la mode possible de la distribution parmi les disciplines et des possibilités de l'utilisation mutuelle de leurs résultats pour la reconstruction de l'image complet du passé. En traitant ses problèmes, l'auteur étudie les questions de la périodisation et des styles aussi que celles qui prennent leur source dans l'évolution inégale et dans l'existence simultanée des nouveaux et des anciens phénomènes.

Gergely András:

A FIUMEI VASÚT VITÁJA AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEN

Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére
az 1848-as forradalom előtt

Az ellenzék közlekedéspolitikai kezdeményezései és a fiumei vasút

Ahogy a 18. század végén II. József, majd II. Lipót halálával a polgári átalakulás felé mutató gazdasági és politikai reformtervek óriási többségénél, úgy a közlekedés fejlesztését illetően is a kezdeményezés az udvar és az abszolutista kormányzati szervek kezéből a válságba jutott feudális társadalom belső feszítő erőihez közelebb álló és ezért érzékenyebben reagáló rendi intézmények – elsősorban az országgyűlések – kezébe került. Támazkodva a II. József korabeli tervezetekre, első ízben az 1790–92. évi országgyűlési bizottsági munkálatok során rajzolták meg a kiépítendő úthálózat tervét. A napóleoni háborúk évtizedei, majd a kormányzati abszolutizmus még e tervezetek napirenden tartását is csaknem lehetetlenné tette, megvalósításukról pedig – részint a kormányzat ellenállása, főként pedig pénzhiány miatt – szó sem lehetett.

Amikor a közlekedés fejlesztésének ügye az 1830-as évek elején újra napirendre került, már megépültek Európa első vasútvonalai, s a hazai közfigyelem az *irányok* kitűzése mellett az új *technikai eszköz* alkalmazására is kiterjedt. Az 1832–36. évi országgyűlés törvénnyel biztosított néhány – jelentősnek ugyan nem mondható – kedvezményt az országgyűlésileg kitűzött irányban építendő vasútvonalak számára. Már az akkori vitában több felszólaló – köztük Deák – felhívta a figyelmet e vonalak közül a fiumei roppant fontosságára. A már épülő galíciai vasút folytán a tőlünk északra fekvő tartományok elhódítják előlünk az alsó-ausztriai, bécsi piacot, ezért a fiumei vasút kérdése számunkra nem a „jobblet” kérdése, hanem a „let kérdése” – fejtegették.¹ A kedvezmények azonban korántsem voltak elégségesek ahhoz, hogy a magánkezdeményezést bátorítsák, pontosabban: hogy a tőkeszegény országba vasúti vállalkozókat csábítsanak. Hamarosan általánossá lett az igény, hogy a fő vasúti vonalakat – belga mintára – *az államnak* kell megépítenie. Mivel pedig erre a kormány hajlandóságot nem mutatott, az állami és magánépítés egyeztetésén alapuló, ún. *kamatbiztosítási eljárás* segítségével akarták kiépíteni a vasúti hálózatot. Utóbbi esetben az országgyűlés által kitűzött irányokra a vállalkozók befektetett tőkéjük után akkor is megkapják a szokásos kamatlábat, ha vállalatuk veszteséges, mert az ország – közadékból – garantálja a kamatok megfizetését. Az Európa-szerzte alkalmazott, elvileg nálunk is sikeresnek ígérkező vasútépítési módszer elengedhetetlenül szükségessé tette az országos hálózati terv mellett az egyes vasútvonalak rangsorolását, fontossági, tehát építési-támogatási sorrendjének

¹ Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások V. (KLÖM V.) 456., 460, 468.

megállapítását, hiszen az ország egyszerre nem vállalhatta még a fő vonalak kamatbiztosítási terheit sem.²

A fő irányok megállapítása összefonódott a kül- és belkereskedelem elsődlegessége feletti, illetve a külkereskedelem fő iránya körül zajló vitával. Az 1840-es években a főként hírlapokban zajló polémiákban, amelyeknek legjelentősebb, a többség által elfogadott elveket győzelemre juttató orgánuma a *Pesti Hírlap* volt, a legélesebb nézetkülönbség az alapkérdés, tehát a kül- vagy belkereskedelem elsődlegessége körül bontakozott ki – de csak elsődlegessége körül, mert a kül- vagy belkereskedelem *kizárólagosságának* álláspontjára egyik fél sem helyezkedett. A *Pesti Hírlap* – és vele a liberálisok többsége – a külkereskedelem elsőbbségét hangoztatta, s az elsőként építendő vasútvonalakat a külkereskedelem szolgálatába kívánta állítani. A konzervatívok – értvén alattuk a vitában egyedül aktív újkonzervatívokat, Dessewffyék csoportját – a *Világ*-ban, majd a *Budapesti Híradó*-ban a belkereskedelem, a belfogyasztás emelése mellett törtek lándzsát – e ponton azonos állásponton a vitába különben közvetlenül nem avatkozó, de a részletek taglalása során annál aktívabban véleményt nyilvánító Széchenyivel. Az érvek és ellenérvek rekonstrukciójára, de még felsorolására sem lévén terünk, annak hangsúlyozása mellett, hogy a nézetkülönbségek hátterében az Ausztriához fűződő viszony eltérő alakításának igénye húzódott meg, csak a végeredményt szögezhetjük le: a liberális ellenzék többsége a külkereskedelem erőteljes fejlesztésén és a belfogyasztás erre alapozott erősítésén alapuló gazdaságpolitika mellett foglalt állást.³

Hasonlóképpen szétágaztak a vélemények a külkereskedelem fő irányának kiválasztása kérdésében. A kortársak a két, már létező fő külkereskedési irány valamelyikét részesítették 'volna előnyben: az alsó-ausztriai Bécs, és általa közvetítve a kontinens belseje felé; illetve az Ausztriát kikapcsoló, tengerre irányuló külkereskedelmet. Utóbinak két alvariánsa létezett: az egyik az Adriai-tengeren át, tehát Trieszten, de főként a fejlesztendő Fiumén keresztül; a másik pedig a dunai hajózás segítségével – a vízi szállítás olcsósága folytán még mindig versenyképesen – a Fekete- és Földközi-tengeren is megközelíthető Nyugat-Európa felé. Itt azonban a még le nem győzött természeti akadályok miatt, továbbá azon tény folytán, hogy a Duna torkolata 1829, a drinápolyi béke óta az orosz kezén volt, valamint az „odesszai” néven ismert dél-oroszországi és román mezőgazdasági termények konkurrenciája következtében a dunai kiviteli *elsődlegességének* kevés szószólója akadt – *fejlesztésének* természetesen számos híve volt.⁴ Az álláspontok tehát főként az adriai-tengeri és a Bécsen keresztül történő kiviteli fejlesztése között ingadoztak

² A magyar közlekedéstörténetnek összefoglaló modern feldolgozása nincsen, és nélkülözünk kell e korszak részfeldolgozásait is. Szűkebb tárgyunkra *Ujhely Géza*: A vukovár–fiumei vasút története (Bp. 1907.) a dilettáns feldolgozás iskolapéldája lehetne; *Szalai Béla*: A fiumei vasút keletkezése (Bp. 1928.) csak a keletkezett iratokat sorolja fel; *Suján Ferenc*: A károlyváros–fiumei vasút (A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1882), csupán a Karszton átvezető szakasz technikai ismertetése. Az alább következőknél is ezért saját, kéziratot feldolgozásunkra kell hivatkoznunk: *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a vukovár–fiumei vasút. (1978.)

³ Az ellenzék érvrendszere leginkább vezető publicistájának, Kossuth Lajosnak hírlapi cikkeiből rekonstruálható. Közülük az egybegyűjtötteket ld. Kossuth Lajos Hírlapi Czikkei I–II. (Kossuth Lajos Iratai 12–13. S. a r. Kossuth Ferencz) Bp. 1906; különösen I. 437., 384–389., 470–476., II. 173., 323–324., 411–421. stb.

⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Széchenyi István és az Alduna-hajózás. Történelmi Szemle 1975. 4. sz.

– amit mindennél világosabban bizonyít, hogy 1848 előtt csupán a bécsi és a fiumei vasút kamatbiztosításának országgyűlési megszavazására került sor, továbbá, hogy a hosszabb vonalak közül e kettő megvalósítása érdekében került sor konkrét lépésekre.

E két fő irány vitájában – bár felbukkantak szűkebb értelemben vett gazdasági-gazdaságossági érvek is, például az alsó-ausztriai piac korlátozott felvevőképessége, Anglia növekvő nyersanyag- és terményigényei stb. – a gazdaságpolitikai, sőt kifejezetten politikai érvek domináltak. A liberális ellenzék az önálló gazdaságpolitikát, az önálló nemzetgazdaság kifejlesztését az ország erősödése, politikai önállósága egyik legfontosabb tényezőjének tartotta, s felismerve az összbirodalmi munkamegosztás kialakulását, az összbirodalmi piac megeremtődésének esélyeit, továbbá számba véve mindennek politikai következményeit, a tengeri külkereskedelem biztosításában gazdaságpolitikai alternatívát látott az előbb jelzeti tendenciák ellenében. Hasonlóképpen értékelték, csak ellenkező előjellel, a konzervatívok is. Ahogyan szöszölőjük, Mailáth János gróf fogalmazott: „a fiumei vasút elszigetelő, az ausztriai monarchiát gyengítő, a Duna-baloldali vasút pedig a materiális érdekeket összeforrasztó, az ausztriai monarchiát erősítő lépés”⁵.

Végül, kevesebb szenvedéllyel ugyan, de viták folytak a preferált vasúti irányok konkrét *vonalvezetéséről* is. Bécs felé a jobb- és balparti vasúti irány mellett (ti. hogy a Duna melyik partján vezessék) alakult ki egy-egy tábor. Fiume irányában kezdetben egyöntetűen Budától, a Dunántúlon keresztül vezették volna a vasutat. Később a *Pesti Hírlap* változott felfogásához igazodó többség, elsősorban gyakorlati, anyagi megfontolásokból (a már meglévő kereskedelmi forgalom irányát követné, rövidebb, technikailag is könnyebben és olcsóbban létesíthető) az Al-Duna melletti, vukovári kiindulópontot választotta, s a Dráva völgyén vezette volna a vasutat a Karszt felé, míg elvétve a későbbiekben is – elsősorban a *Jelenkor* hasábjain – felbukkantak a Buda–Fiume közötti vasutat szorgalmazó írárok is.⁶

Az 1843–44. évi országgyűlés kereskedelmi bizottsága részletesen megindokolt javaslatában a vukovári kiindulópont mellett foglalt állást.⁷ (Az országgyűlésen a budai iránynak nem is akadtak pártfogói.) Az országgyűlés mindkét táblája megszavazta e vasút Vukovár–Károlyváros közötti szakaszának kamatbiztosítását, szentesítésére azonban nem került sor.

A következő országgyűlés által bizonyosan megalkotandó kamatbiztosítási törvényben bízva, e vasút megépítésére, pontosabban előmunkálatainak elvégzésére, már 1844-ben Vukovárban, Fiumében és Pesten társaságok alakultak. E társaságok rövidesen egyesültek (az egyesült vasúttársaság igazgatója a *Pesti Hírlap*-tól megválni kényszerült Kossuth Lajos lett), majd megkezdődtek az előmunkálatok. A tényleges építés megkezdésére azonban – részint a tőkehiány miatt (az ígérkező francia tőkécsoport befizetése elmaradt), részint a kormányzat és a konzervatív politikai körök akadályozó tevékenysége folytán – nem került sor. Az 1847 novemberében összeülő országgyűlés számára a vasúttársaság – Kossuth tollával – *Emlékirat*ot készített, amely ismertette eddigi erőfeszí-

⁵ gróf Mailáth János: Honunk ügyei I–III. *Nemzeti Ujság* 1843. ápr. 20–23–26.

⁶ *Jelenkor* 1842. szept. 10., 1842. dec. 10.

⁷ A kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak jelentése. Pozsony 1843. 4.

téseiket, s felsorolta, hogy a vasúttársaság mely feltételek mellett hajlandó az országgyűléssel kamatbiztosítási szerződést kötni és a vasutat megépíteni.⁸

A vasút kamatbiztosítással történő megépítését 47 megye foglalta követi utasításába.

A kormány közlekedési politikája

A mindennemű változtatást birodalomszerte ellenző kormány már elemi stratégiai és gazdasági érdekei folytán sem nézhette tétlenül az 1830-as évek végén Európa-szerte fellendülő vasútépítést. Az 1840 végén kiszivárgott, 1841 végén hivatalosan is nyilvánosságra hozott kormányzati tervek szerint Bécsből kiindulva a négy fő irányban – Prága; Trieszt; Milánó és Bajorország felé – rövidesen megkezdik az államvasutak építését.⁹ A kormányzati döntés nemcsak arról tanúskodott, hogy Bécsben végre felismerték a vasút gazdasági, politikai és hadászati jelentőségét, hanem arról is, hogy az állam gazdasági kérdések iránti közömbösségét a gazdasági élet tudatos, az összbirodalom érdekeinek megfelelő befolyásolása váltja fel. Az új gazdaságpolitika háttérében a koncepciózus, a politikai konzervativizmust modern gazdasági eszközökkel alátámasztani kívánó Kübeck báró állott, aki ekkor került az Udvari Kamara élére. Kübeck felismerte, hogy a Habsburg-birodalom gazdasági egységének kialakítása politikai központosítását, szilárdságát erősíti. Az egység megteremtése érdekében dolgozta ki a Bécsben összpontosuló államvasúti rendszert (amelynek megvalósításához egyébként végül a birodalom pénzügyi erőforrásai nem lesznek elégségesek), s egyidejűleg szorgalmazta, hogy a birodalom belső, az osztrák örökös tartományok és Magyarország közötti vámvonalát töröljék el.¹⁰

A Metternichkel együttműködő Kübeck Magyarországnak nem szánt vasutat. A bécsi tervekről már korábban, de a döntésekről csak a *Wiener Zeitung*-ból értesülő József nádor azonnal javasolta az uralkodónak, hogy az államvasúti rendszert Magyarországra is terjesszék ki, legalább a Bécs–Pest közötti pályát az állam építse! A király azonban elutasítóan válaszolt.¹¹

A Magyarországot feltűnően és teljesen mellőző vasútépítési program gazdaságpolitikai kihívása részint a hazai közlekedéspolitika felülvizsgálatára, részint a legsürgetőbb teendők azonnali megvalósítására ösztönzött. Megkezdődött a versenyfutás a későn kezdeményező összbirodalmi szempontú gazdaságpolitika és a legalább e késés előnyeit egy ezért még fennálló alternatíva (összbirodalmi gazdaság – magyar nemzetgazdaság) befolyásolása formájában előnyként kihasználni tudó magyar gazdaságpolitika között.

A legközvetlenebb érdekütközés a tengeri összeköttetés kiépítésénél állott fenn. Nyilvánvaló volt, hogy ha a Trieszt–Bécs közötti vasút hamarabb elkészül, mint a fiumei, a forgalmat magához vonzza, s a megszokott utat nem fogja azután elhagyni a kereskedelem – a trieszti kiviteli vámokra Magyarországnak pedig soha nem lesz befolyása.

⁸ Emlékirat a vukovár–fiumei vasút ügyében. Pest 1848.

⁹ Az uralkodói elhatározást a *Wiener Zeitung* 1841. december 22-i száma tette közzé.

¹⁰ *Adolph Beer*: Kübeck und Metternich. In: *Denkschriften des kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophische-Historische Klasse.* 45. Bd. Wien 1897. III. Abhandlung 3.

¹¹ *Zelovich Kornél*: A magyar vasutak története. Bp. 1923. 44., *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 171.

A kormány magyarországi közlekedési politikájának kialakítása szempontjából kulcspozícióba került Széchenyi István, amikor 1845-ben a Helytartótanács Közlekedési Osztályának vezetője lett. Jóllehet, a Közlekedési Osztály alapításakor Széchenyi feladatulá épben közlekedési tervezetek kidolgozását tették, az abszolutizmus és a liberális ellenzék közlekedéspolitikai elképzelései közötti ellentéteket mérlegelve érthető, hogy Széchenyi, anyagi fedezetnek is csaknem teljes híjával, ilyen tervezet készítésétől idegenkedett. 1847 elején csak a bizottság létrejöttével kapcsolatos elvi fejtegetéseket tartalmazó emlékiratot készített. Áprilisban utasította ugyan egyik munkatársát tervezet készítésére, de az augusztus elején elkészült munkálatot nem találta megfelelőnek.^{1 2} Egyelőre Apponyi sem sürgette egy ilyen jellegű munka elkészítését, hiszen még a Tisza-szabályozás Széchenyi-kezdményezete, politikailag fontosnak tekintett vállalatához is alig tudtak pénz előteremteni. Széchenyi közlekedési politikája – a Tisza-szabályozás megkezdett munkálata mellett – ekkoriban az ellenzéki kezdeményezések, így a fiúmei vasút akadályozásának kicsinyes lépéseiben merült ki.^{1 3}

1847 nyarán, az országgyűlés közeledtével, váratlan fordulat történt. Július 22-én Apponyi György kancellár hivatalosan szólította fel Széchenyit: készítsen az országgyűlés elé benyújtható közlekedési tervezetet!

„Azon tárgyak közt, mellyek a kormány részéről Ó Felsege atyai gondoskodásának tanúbizonyiságául a jövő, sebes léptekkel már közeledő országgyűlés eleibe terjesztetni szándékoltnak, alig van egy, melly fontosabb és nevezetesebb volna, mint az országos közlekedések tárgya. Anyagi tekintetben ez hazánk jólétének s felvirágzásának egyik főtenyezője, szellemi hatása pedig kiszámíthatatlan s így természetes, hogy az egész hon figyelem s remény főképp ezen tárgyra fordíttatik.” A közérdeklődést növeli, hogy Széchenyi személyében „világhírű” személy került ezen ügyek élére. Most „legfelsőbb parancs” következtében szólítja fel, hogy határozza meg „a tervezett közlekedések complexussát és a honunkat körül veendő közlekedési háló fő vonalait, mellyek az állomány költségén, valamint azokat is, mellyek csak annak biztosítása mellett lennének létesítendőek”. Hogy az országgyűlést megnyitó trónbeszéd megfelelő legyen, tegyen javaslatot a költségek előteremtésére vonatkozóan is!^{1 4}

Hogy a határozott felszólítás nem a gyengeelméjű uralkodó „legfelsőbb elhatározása” nyomán íródott, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Ferdinánd csak

^{1 2} Széchenyi Apponyinak szánt tervezete (Freiwaldau, 1847. jan. 30.) MTA Könyvtára Kézirat-tára Széchenyi Gyűjtemény (a továbbiakban: SzGy) 282 ff 1–19. Utasítás tervezet készítésére: Széchenyi István Naplói (Gróf Széchenyi István Összes Munkái; S. a. r. Vizsota Gyula. Bp. 1925–1939) (a továbbiakban: SZIN) 1847. ápr. 7. VI. 355., az elkészült tervezetet nem tartja megfelelőnek: uo. 1847. aug. 3. VI. 607.

^{1 3} Ilyen volt pl. a fiúmei vasúttársasággal már megállapodást kötött Keczkés Károly mérnöknek a Tisza-szabályozáshoz rendelése, vagy a fiúmei vasutat keresztező összes, egymásnak is ellentmondó vasútervek támogatása és a külföldi hitelrontás. Ld. Vizsota Gyula (kiad.:) Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal II. rész. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái 6./III. Bp. 1930.) (A továbbiakban: Vizsota) 985–986.; SZIN 1846. ápr. 1.–ápr. 27. VI. 353–360.; Kossuth Lajos – Wesselényi Miklós Pest 1846. Máj. 27. In: Ujhely Géza: i. m. 97–98., OL Helytartótanács Közlekedési Osztálya Széchenyi István iratai p. 203–205.

^{1 4} Apponyi György – Széchenyi István (a továbbiakban: SzI) Bécs 1847. júl. 22. OL Kancelária Elnöki 1847/606; SzGy 182/99. Utóbbi helyről kiadta: Liphay Sándor: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. Bp. 1896. 106–107.

néhány nappal később, július 26-án adott e tárgyban utasítást. A kezdeményező Széchenyi irányában csak a kancellár lehetett.

Az országgyűlés küszöbén Apponyi konkrét kezdeményezéssel kívánt előállni, részint azért, hogy a közlekedési tervet a legfőbb hatalmat gyakorló államkonferenciával elfogadatra, Bécsben ne kelljen minimális összegű kölcsönökért, csekély létesítmények jóváhagyásáért is harcot folytatnia, hanem jóváhagyott koncepció alapján dolgozhasson; részint pedig azért, hogy a rendek kezéből ez oly fontos kérdésben kiragadjon a kezdeményezést. A tervezet, ha elkészül, Pozsonyban, az országgyűlésen bizonyára heves viták tárgya leend, de a vitában nem a kancellár, hanem az ügyben felelős Széchenyi lesz támadásoknak kitéve, az országgyűlés kezdetén az ő tekintélye válik majd kérdésessé, esetleg semmivé!

Apponyinak csak néhány nappal utóbb, július 26-án sikerült aláíratnia az uralkodóval a hozzá intézett „legfelsőbb kéziratot”, vagyis magánlevél formájú utasítást.¹⁵ Ferdinánd neheztelését fejezte ki, amiért a Közlekedési Osztály eddigi működéséről nem kapott elegendő információt. Felszólította a kancellárt, hogy mielőtt a részletmunkák megvalósításához fognának, „egy, az egész feladatot átfogó tervet kell létrehozni, megvizsgálni és jóváhagyni”. Készítéséhez vegyék figyelembe a statisztikai adatokat, a kormányzati tapasztalatokat, mérlegeljék a közigazgatás többi ágának, főként a katonai kormányzatnak az érdekeit. Csak az átfogó tervezet elkészülte után lehet az egyes munkák végrehajtásához fogni!

Apponyi uralkodói utasításra formailag joggal hivatkozó megkeresésének Széchenyi kénytelen volt nagyobb figyelmet szentelni. Felkérte Kovács Lajost, készítsen tervezetet a trónbeszéd közlekedéssel foglalkozó részeire. Az elkészült tervezet azonban csak általánosságokat tartalmazott. Felszólította a rendeket, hogy a részleteket illetően Széchenyivel lépjenek érintkezésbe. Apponyihoz intézett levelében Széchenyi lényegében kitérően válaszolt. Szerinte az országgyűlés megnyitásáig nincs már idő részletes, támadhatatlan tervezet elkészítésére. Széchenyi tehát elismerte, hogy *nincs* kész terve a közlekedés fejlesztésére. De vette a bátorságot ahhoz is, hogy a kancellárnak elmondja: nem is áll szándékában, hogy az országgyűléssel folytatott harcban örölje fel évtizedek munkájával megszerzett presztízsét. A kezdődő országgyűlésen inkább „tartalékba” kíván vonulni, hogy a döntő pillanatban léphessen azután közbe. Ha közlekedési előterjesztése olyan részletekbe bocsátkozna – kezdte konkrét ellenvetéseit –, mint például a *vukovár–fiumei vasút kritikája*, akkor az országgyűlés szembeszáll az ő javaslatával, és olyan bizottságot küld majd ki, amelybe őt be sem választják. Ezáltal pedig kivennék a gyeplőt a kormány kezéből! Ezért csak általános indítványokkal lépjenek fel, s csak azt javasolják, hogy a rendek küldjenek ki bizottságot, amely Széchenyi Közlekedési Osztályával tárgyalásokba kezd. Hasznos lenne ugyan – ismerte el –, ha az országgyűlésen kész törvényjavaslatokkal léphetne fel, de mégsem teheti, mert nincs pénz végrehajtásukra. Ha lenne is pénz – fejezi be ellenvetéseit –, nem lehetne forrásait feltárni, mert nincs bizodalom a kormányban.¹⁶

¹⁵ Ferdinánd – Apponyi György, Schönbrunn 1847. júl. 26. OL Kancellária Elnöki 1847/633.

¹⁶ Utasítja Kovács Lajost: SZIN 1847. aug. 10. VI. 611. Válasz a kancellárnak: SZI – Apponyi György Pest 1847. aug. 18. Széchenyi István levelei (S. a. r. Majláth Béla Bp. 1889–1891.) (a továbbiakban: SZIL) III. 541–545.

Az Apponyival tehát e taktikai kérdésekben szemben álló – és nem hivatali alárendeltségben maradó – Széchenyi politikai elképzeléseiben kell tehát magyarázatot keressünk arra, amin az ügy részleteivel nem ismerős Kovács Lajos annyira megdöbbsent, látva, hogy a grófot a közlekedési tervezet hiánya „csodás módon” még 1847 végén sem izgatta.¹⁷ A Közlekedési Osztály „teendőinek jegyzéke” az országgyűlés megnyitásakor csak az adatok egybegyűjtését, részlettervek készítését tartalmazta.¹⁸ Az országgyűlést megnyitó királyi előadások is – Apponyi eredeti elképzeléseitől eltérően – csak adatok és felvilágosítás előterjesztésére szőlítették fel a Közlekedési Osztályt, s ezáltal a kormány hajlandóságát csak általánosságban fejezték ki a közlekedés fejlesztését illetően.

Széchenyi lényegében elutasító válasza még meg sem érkezett Bécsbe, amikor a kancellár újabb intézkedése jelezte, hogy Széchenyitől függetlenül dönt a közlekedési politika kérdéseiben. A fiumei vasúttársaság ugyanis nemcsak az országgyűlésnek nyújtotta be *Emlékiratát*, hanem pártfogást kérve a kancelláriához fordult! (Az a tény, hogy magához a kancellárhoz, s nem a hivatali illetékeshez, Széchenyihez fordultak, valószínűsíti, hogy tudomásuk volt az Apponyi és Széchenyi közötti taktikai nézeteltérésekről.) Lépésükkel nem kockáztattak sokat; a kancellár legrosszabb esetben közvetlenül Széchenyihez utasítja őket. Azonban nem így történt.

A kancelláriához intézett kérvény nincs meg, Apponyi még csak nem is iktattatta, csupán Széchenyihez intézett magánleveléből tudjuk, hogy a vasúttársaság kormánypártfogást kért, amelyet a kancellár *hajlandó volt megadni!* „Minthogy a kérdésben forgó vasút nemzetünk legélénkebb vágyainak megfelelne, de azon kívül a honi kereskedelem véghetlen jó következményeket is szülhetne, az ilyen a haza jólétére nagyobb befolyású válatok (!) pedig a kormány pártolását méltány igényelhetik – bölcs nézeteit vélem mielőbb az iránt közölni sziveskedjék – írta Széchenyinek –, mi módon lehetne a kormány pártolását az említett válat irányában legcélszerűbben alkalmazni, és az ügyet oly vágásba helyezni, hogy Nagyméltóságod a válaira (!) vetett nagy terhek mellett ezen válatot is közvetlen felügyelete alá vehesse, mi által egy részről kedvező eredménye biztosítatnék, más részről pedig azon ellenzéki vitatkozásoknak vége vettetnék, mellyeknek ezen válat eddig ürügyül szolgált.”¹⁹ Apponyi tehát Széchenyi véleményét ki sem kérve a vasút támogatása mellett döntött, s csak a „legcélszerűbb alkalmazást” illetően számított Széchenyi tanácsára! Bizonyára úgy gondolta, hogy ezzel Széchenyi pozícióját is erősíti, fő célja mégis az ellenzékkel folytatott harca hevesységének mérséklése volt. Számíthatott arra, hogy a három hónap múlva esedékes országgyűlésen ott lesz a fiumei vasút élharcosa, egyben az ellenzék vezetője, Kossuth. Emellett bizonyos jelek arra utalnak, hogy a kancellár – Széchenyi ismeretes elképzeléseit magáévá téve – hosszú távon is előmozdítani kívánta az ország legsürgetőbb gazdasági javításainak megoldását. Foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Zichy Ferenc grófot, a Helytartótanács elnökhelyettesét, a Középponti Vasúttársaság igazgatóját a központi Udvari Kamara alelnöki székébe juttatja, s így ellensúlyozza a magyarországi vasútépítést illetően továbbra is

¹⁷ *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének utolsó három éve 1846–1848. I–II. Bp. 1889. II. 17.

¹⁸ Szentiványi Vince „jegyzéke” 1847. nov. 6-ról a legközelebbi teendőkről SzGy 182/124.

¹⁹ Apponyi György kancellár – SzI, Bécs 1847. aug. 16. OL Helytartótanács Közlekedési Osztály Széchenyi István iratai pp. 462–464.

engesztelhetetlen, még a folyamszabályozási kölcsönöket is elutasító Kübeck báró kamarai elnök befolyását.²⁰ Széchenyi viszont ekkoriban már megkésettnek tartotta azt a politikát, amely engedményekkel próbálja leszerelni az ellenzékét, vagy legalábbis annak támadásának hevességét. Engedmény helyett oktrojált intézkedésekre, például a konzervatívok által már javasolt dohánymonopólium behozatalára gondolt, de nem tudta eldönteni, közölje-e elképzelését Apponyival? A dohánymonopólium behozataláról elkészített tervezet így asztalfiókjában maradt.²¹ A hivatalának megkerülése folytán személyében is sértett, de Apponyival szemben hivatali alárendeltségben levő Széchenyi nyíltan nem utasította vissza a kért támogatást, de a legtöbbet megtette, amit az egyik nagyúr a másikkal szemben megtehetett: csak több mint egy hónap múltán és további halasztást kérve válaszolt a kancellárnak: „a kormány pártfogásának e társulatra miképp lehető kiterjesztését illetőleg ezt ama bonyolultabb kérdések egyikének tartom, melyeknek elhatározása sokkal több és különbözőbb érdek és körülmény szemügyre vételét igényli, hogy sem erre rövid idő alatt rövid és kimerítő választ adni lehessen.” Akkor nyilatkozik majd – folytatta –, ha erre személyesen lesz alkalma, addig visszaküldi a társaság folyamodását, és kéri, hogy közvetlenül hozzá utasítsa őket!²²

A 47 megye által utasításba adott vukovár–fiumei vasút senki által nem vitatottan kerülhetett volna tehát elfogadásra. Széchenyi nem rokonszenvezett ugyan vele, de ellen-alternatívát nem kínált, Apponyi pedig kénytelen-kelletlen jóváhagyta volna. Az alsó tábla túlnyomó többsége mellette állt. A Károlyvárosig terjedő vasutat 1844-ben már megszavazták a főrendek, s most is csak erről a szakaszról – és némileg eltérő feltételekről – lehetett szó. (A vasút átvezetése a Karszton technikailag lehetségesnek látszott ugyan, de műszaki megoldása és költségei ekkor még olyan bizonytalanok voltak, hogy a meghatározott összegre terjedő kamatbiztosítást nem lehetett elhatározni. A vasúttársaság Károlyvárostól Fiuméig a tulajdonába átmenő Lujza-úton, az Európában párját ritkító technikai megoldású, csekély emelkedésű, pompásan kiépített kőúton biztosította volna az összeköttetést. Hozzátehetjük, hogy ez idő tájt a trieszti vasút számára viszont a Julia-Alpok képeztek hasonlóan nehéz technikai akadályt. Egyelőre nem tudták átvezetni a vasutat a Semmeringen sem.)

A vasúttársasággal folytatandó alku céljából az országgyűlés alsó táblája bizottságot küldött ki. A polgári alkotmányos átalakulás alapkérdéseiről vitázó utolsó rendi országgyűlésen azonban e csaknem mellékes kérdés váratlanul eldöntő fontosságúvá emelkedett.

„Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről”

Még 1847 decemberében, saját kezdeményezéséből, de Széchenyi jóváhagyásával titkára, Kovács Lajos hozzákezdett egy közlekedéspolitikai koncepció kidolgozásához. Többéves együttműködésük alatt alaposan megismerte Széchenyi közlekedéspolitikai

²⁰ SZIN 1847. ápril. 30. VI. 560.

²¹ SZIN 1847. ápr. 16. VI. 551. A dohánymonopólium bevezetéséről és felhasználásáról Szentiványi Domokos dolgozott ki Széchenyi számára tervezetet: SzGy 182/117.

²² SzI – Apponyi György, Pest 1847. szept. 27. OL Közlekedési Osztály Széchenyi István iratai p. 470.

alapelveit, melynek lényege a Pesten koncentrálódó, építésében is onnan kezdődő út- és vasúthálózat volt, s hivatali munkatársaival, barátaival hozzálátott megírásához. Segítségére voltak Clark Ádám, Tasner Antal, Széchenyi magántitkára, Sasku és Csányi mérnökök, Burián János fiúmei hivatalnok. A Pesten dolgozó kis csoport lázas tevékenysége nem maradt ismeretlen a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében tömörülő centralisták (Eötvös, Szalay, Trefort, Csengery és a nemrégien csatlakozó Kemény) előtt sem. Bizonytalan, hogy ez ügyben melyikük kezdeményezésére és mikor kerestek kapcsolatot egymással. Tény, hogy a centralisták segítségét más kérdéseknél is igénybe vevő Széchenyi gyakran küldözte hozzájuk a Széchenyihez fűződő hivatali kapcsolata ellenére liberálisnak számító Kovács Lajost, akit egyébként Kemény még Erdélyből jól ismert, s vele Széchenyinél rendszeresen találkozott. Nincs közvetlen bizonyítékunk, hogy a centralista kör tagjai segítettek volna Kovács Lajosnak a közlekedéspolitikai koncepció kidolgozásakor, de való, hogy Kovács előttük és más pesti értelmiségiek előtt ismertette javaslatát. Valószínűnek tűnik, bár emlékiratában Kovács Lajos többször is hangsúlyozottan tagadja, hogy a centralisták felismerték a közlekedési tervzetben rejlő közvetlen politikai lehetőséget az országgyűlési erőviszonyok átalakítására, s azt maguk dolgozták át némileg e célnak megfelelően.²³

1848. február 1-én jelent meg Széchenyi neve alatt a *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. (A javaslat hivatalos országgyűlési bemutatására csak később került sor.)

A munka január 25-én keletkezett, a „felséges Hazához!” címzett előszava utalt arra, hogy anyagát „több jeles fők segítségével” szedte össze, így e megszorítással Széchenyi szerzőségét általában elfogadták. A logikus, higgadt tárgyalás az utóbbi években oly kevésbé volt jellemző Széchenyire, hogy többen neki magának fejezték ki meglepetésüket. Már egykorúan felbukkant a sejtés, hogy nem Széchenyi a szerző,²⁴ mégis az *első személyű* fogalmazás, és Széchenyi írásmódjának néhány jellegzetessége – elsősorban a címben és szövegben egyaránt megőrzött „bul-, -bül” ragok – hihetővé tették Széchenyi szerzőségét. Hiányzott a tartalmi támpont, mert közlekedési nézeteit 1844 óta nem hozta nyilvánosságra. Az itt kifejtettek egyébként 1844-es röpiratának (*Magyarország kiváltságos lakosaihoz II.*) továbbfejlesztésén alapultak, és alapelveit tekintve számíthatnak az ellenzék rokonszenvére.

A *Javaslat* ugyanis lényegében – az irányok kitűzésétől most eltekintve – összegezte a közlekedés fejlesztésére vonatkozó liberális ellenzéki elképzeléseket, amelyek a

²³ A munkatársokról és a munkálat megindulásáról *Kovács L.* i. m. II. 17–20. Széchenyi az ösiségi törvényjavaslatot illetően a centralista Szalay Lászlótól kér tanácsot: Eötvös József – Szl, Pest 1848. jan. 2. Eötvös József: *Levelek* (S. a. r. Oltványi Ambrus Bp. 1976.) (a továbbiakban: Eötvös) 171–175. Kemény Zsigmond, Kovács Lajos és Tasner Antal, Széchenyi magántitkára rendszeresen együtt ebédel 1847-ben Széchenyinél: SZIN 1847. ápr. 16; máj. 31; jún. 19; aug. 4; aug. 12. VI. 551., 573., 583., 608., 612. A *Javaslat* előzetes felolvasásáról: „minekelőtte a könyvárosoknál kapható lett volna, Toldy barátom oly szíves volt azt egy estvéli társaságban, jó thea mellett, előttünk felolvasni” írja Széchenyinek Szontágh Gusztáv –, „csudáltuk kivált az eddig szokottól egészen eltérő, tárgyhoz s körülményekhez mért szabatos előadást”. Szontágh Gusztáv – Szl Pest 1848. febr. 27. SzGy 208/168. Elképzelhető, hogy Kovács Lajos (i. m. II. 22.) jóhiszeműen tagadja a centralisták „segítségét”, az ügyes taktikus centralisták munka közben is „ráébreszthették” bizonyos érvek fontosságára. Csak miéért kellett ezt visszaemlékezve mégis kifejezetten tagadnia?

²⁴ Szl – Kovács Lajos Pozsony 1848. febr. 19. *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez II. Bp. 1943. 636.; illetve az alább ismertetendő „A pecsovicsok utolsó fortélyá” c. röpirat.

centralisták írásaiban, a *Pesti Hírlap* korábbi cikkeiben vagy Lónyay Menyhért könyvében (Hazánk anyagi érdekeiről, Pest 1847–1848.) éppúgy megtalálhatók, mint a Kossuth közreműködésével készült és a nemesi ellenzék körében irányadónak tekintett 1847-es Pest megyei követutasításban.

A röpirat első fejezete az „általános szempontok” között leszögezi, hogy az út- és csatorna, valamint a vasútépítés országos felügyelete és irányítása elengedhetetlen. A fejlesztés feladata nem annyira a létező forgalom élénkítése, mint inkább a nemlétező előteremtése, az ipar segítése az olcsó szállítással. Következő fejezeteiben a külföldi közlekedés kifejlődését elemzi, és számadatokat közöl az út- és vasútépítés költségeiről a különböző országokban. „A magyar közlekedési rendszer részletes kifejtése” c. fejezet ismerteti Széchenyi elképzelését a közlekedési hálózatról: a négy fő irányt a Pestről Bécs, Fiume, Arad, Kassa felé induló vonal képezi. A 173 mérföld hosszú vasutak két, Pesten kereszteződő vonalat alkotnak Bécs és Arad, illetve Fiume és Kassa irányában húzódva végig az országon. A „kereszt” tehát úgy van elhelyezve, hogy kimarad a fő termény-exportőr Bácska és Bánát, továbbá a nagy jövő előtt álló, Széchenyi által pártfogolt Tisza-vidék. A *Javaslat* készítője ezt a hiányt és a termények Pestre tolulásának veszedelmét mellékvonalak létesítésével kívánja kiküszöbölni: „a dunai vidékeket a központtal s a fiumei vaspályával kapcsolatba kell hozni, s egyszersmind olly vonalakat kiállítani, mellyek a tiszai terményeket inkább a tengerpart felé vezessék”. További mellékvonalak létesítését egyes nagyobb városok megközelítése és a szénlelőhelyek kiaknázása tesz szükségessé.²⁵ Összesen 250 mérföld mellékvonal építésére van szükség. A fiumei összeköttetés szempontjából jelentős a Mohács–Pécs–Szigetváron át a pest–fiumei vasút felé vezető és a Sopron–Nagykanizsa közötti vonal. A hazai költségeket számba vevő elemzés szerint egy mérföldnyi vasút nálunk körülbelül 320 000 forintba kerül. Ide, a „Költségvetés a javasolt közlekedési eszközök kiállítására” címet kapott fejezetbe került a „visszatekintés némelly közlekedési tervekre” c. alfejezet. Ebben a szerző joggal mutat rá arra, hogy az Eszék–Bród közötti csatorna és a Duna–Tisza csatorna helyett olcsóbb és gazdaságosabb a vasút építése. Mindennek bizonygatására nem lenne szükség, hiszen az országgyűlésen – és a *Javaslat* e fórum számára készült! – e csatornaterveknek nincsenek komoly pártfogói. Az alfejezet harmadik „téves” javaslatként a vukovár–fiumei vállalatot mutatja be. Itt azonban az ellenérvek sorából hiányzik – mert megalapozottan fel sem hozható – e vasút gazdasági-pénzügyi hátrányainak taglalása. Pedig, mint említettük, az egész fejezet a pénzügyi kérdésekkel foglalkozik, s az alfejezet eddig a csatornaterveket is ebből a szempontból bírálta! Megítélésünk szerint vagy a vukovár–fiumei vasútra vonatkozó szövegrész, vagy inkább az egész alfejezet, amelybe csak keresetten, a szándék leplezése céljából illesztették a csatornatervek bírálatát, utólagos *interpoláció*, amely a *Javaslat* már ismertetett keletkezési körülményeiben lelheti magyarázatát.

Az ellenérvek sorában egyébként az első helyen a vukovári kiindulópont bírálata szerepel, részint azzal az érvel, hogy nem Pestet választották, részint azzal, hogy így nemzetiségi területen halad a vonal. A pest–fiumei összeköttetés egész évben egybekapcsolja a fővárost a tengerparttal (a Duna télen befagy, így Vukovár néhány hónapig végpont marad), következésképp a pest–fiumei vasút az, amely egész évben jövedelmez (a *Javaslat* nem veszi figyelembe, hogy a vukovári is egész évben üzemel, legfeljebb télen

²⁵ *Javaslat* a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pest 1848. 36.

forgalma kisebb), a pesti a mellékvonalakkal együtt népesebb, vagyonosabb vidékeket köt össze, a bácskai összeköttetést pedig a Ferenc-csatorna és a Mohácstól építendő szárnyvonal biztosíthatja. (Közvetve tehát a *Javaslat* beismerni kénytelen, hogy a Mohács–Fiume vonal létesítése legalább olyan fontos, mint a Pest–Fiume közöttié.) A vukovári vasút legnagyobb hátránya, hogy „megsemmisíti a kereskedelmi összpontosítás egész rendszerét”.²⁶

Valamennyi irány kijelölésekor, de különösen a buda–fiumei vasút melletti érvelés során a *Javaslat* készítői hangsúlyozottan érvényesítik a nemzetiségi szempontokat: a vasutak elsősorban magyarlakta területeket kössenek össze, illetve a forgalmat a magyarlakta centrum felé tereljék. Magyarország mellékelt vasúthálózati térképét színezett etnikai térképre vetítették. Szempontjaik sem mentségre, sem magyarázatra nem szorulnak, de hangoztatásának politikai esélyessége, a metternichi nemzetiségi politika ismeretében, nagyon is vitatható.

Az utolsó fejezet foglalkozik a „végrehajtás rendezésével”, vagyis azzal, hogy hogyan lehet előteremteni a költségeket, és hogyan történjék a munkák elvégzése. Ami az irányítást illeti, annak két alapelve az országgyűlési felelősség és a központosítás. Egy, a parlamentnek felelős személy irányítsa a közlekedési ügyeket, akít a király nevez ki, mindkét táblán üléssel bír, teljhatalma van az ügyintézésben (a törvényhatóságok engedelmeskedni kötelesek), és aki bizalmatlansági szavazat esetén lelépni köteles. A *Javaslat* tehát a részleges felelős kormányzás programját fogalmazza meg, amikor a legfontosabb közigazgatási ágat, a közlekedési ügyek intézését, kiveszi a kormányzások hatásköréből, és lényegében miniszteri állású egyénre bizza. A *Javaslat* a közlekedési ügyeket a legtágabban értelmezi, felelős intézőjük hatáskörét az ipar, a kereskedelem ügyeire vonatkozó törvényjavaslatok kezdeményezési jogával is felruházza! „Szükség volna tehát felhatalmazni azt arra is, hogy minden az ipar, kereskedelem s közlekedések tekintetében szükséges előmunkálatokat megtétetve, adatokat egybegyűjtve, a szükséges törvényjavaslatok kidolgozását eszközölje”. A felelősség életbe léptetéséhez elengedhetetlen az évenkénti országgyűlés is.²⁷ A *Javaslat*, ha kimondatlanul is, a felelős kormányrendszer mellett foglal állást.

A közlekedési létesítményeket közvetlenül az országnak kell megépítenie. A *Javaslat* terve szerint tíz éven keresztül évi nyolcmilliót fordítának vasútépítésre, kétmilliót folyamszabályozásra és útépitésre. Százmillió forint kölcsönt kell az országnak felvennie, amelynek kamatait és törlesztését a megteremtendő országos pénztárból fizetik. Az országos pénztár számára évi hárommillió egyenes adó és más indirekt adók szükségesek.

Mindez nemcsak egybevágtott az ellenzék programjával, hanem elvi és gyakorlati megoldásait tekintve a liberális ellenzék oldaláról többnyire már az 1840-es évek elején vagy első felében megfogalmazódott.

Az ellenzéki közlekedéspolitikai elképzeléseket néhány hónappal a *Javaslat* születése előtt összefoglaló Pest megyei követutasító választmány ugyancsak az állami vasútépítés elsőbbsége mellett foglalt állást, „mennyiben azonban a létesítést az ország finansziális állapotának rendezetlensége akadályozná”, szükségből a kamatbiztosítás elvét part-

²⁶ Uo. 85.

²⁷ Uo. 101., 130.

fogolta. Igaz viszont, hogy a választmányi munkát felülbíró megyegyűlés „lehetetlennek” nyilatkoztatta az állami vasútépítést, s a követeket „egyedül” a kamatbiztosítás elérésére utasította, de a módosítással feltehetőleg csak a realitásokhoz kívántak igazodni.²⁸ A Pest megyei utasítás tehát magántársaságok vasútépítésére gondolt, de a *Javaslat*ban indítványozott állami építéssel analóg módon *valamennyi* vasútvonal engedélyezését az országgyűléstől tette függővé.

Az említett követutasítás a pénzügyek és a közigazgatás egész területén a felelős kormányzati rendszerre való áttérést tűzte ki *végcélként*, „mind az által, ha az ország finantíájának egész rendezése a jelen országgyűlésen el nem érhetik is, oly sürgetők hazánknak némely közzükségei, hogy azokat elláttatlanul hagyni még ez esetben sem kellene, és ennél fogva egy országos pénztár felállítását javasoljuk”.²⁹ A pénztár nagyobb részét közvetett adókból, kisebb részét a közteherviselés alapján kivetendő hadi adóhoz csatolt pótdadóból kívánták előteremteni. Ami a Széchenyi által javasolt százmilliós összeg nagyságát illeti, a követutasítás konkrétan meg nem jelölt adóösszege bizonyosan kevesebb, mint a százmillió törlesztéséhez szükséges évi öt-hat millió forint, de a százmilliós kölcsön eszméje is felbukkant már az 1840-es évek elején. Széchenyi kétgarasos tervének (1844) kölcsönösszege is ekörül jár, konkrétan a közlekedésfejlesztést illetően Kossuth 1846-ban ugyancsak tíz éven keresztül beruházandó évi tízmilliós összegre becsülte az elhhez szükséges költségeket.³⁰

A részleges felelős kormányzás elvének a *Javaslat*ban a közlekedésügyekre korlátozott megfogalmazása sem új. Az 1843–44. évi országgyűlésen több kérdés megoldásához kapcsolatosan felbukkant az a gondolat, hogy az újonnan rendezendő országos ügyek intézését ne a létező kormánysszervekre, hanem a diéta által választandó, annak felelős személyre bizza a törvényhozás.

Széchenyi a király által kinevezett s az országgyűlésnek felelős pénzkezelőt javasol, s ez a megoldás formailag közelebb áll az Európában szokásos alkotmányos megoldáshoz, de elfogadása esetén kettős (a közlekedési ügyekben alkotmányos, a többi ágban abszolutisztikus) végrehajtási-közigazgatási apparátus keletkezett volna – avagy Széchenyi *Javaslat*ra kimondatlanul a teljes felelős kormányzatra épül. Az 1847-es pest megyei követutasítás szerint e pénztár kezelőjét, felelősség terhe mellett, az országgyűlés válassza. Így a közlekedési igazgatást mintegy kiragadja az uralkodó kezéből, s formailag „rendi” ügyé teszi, s így jogilag ellentmondásmentesebben illeszti a fennálló államgépezetbe. (Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a felelős kormányrendszer igényét elvileg már leszögezve a követutasítás 1847 közepén, egyeztető tárgyalásokkal, a *Javaslat* pedig kevesek munkájával, 1848 elején készült!)

Egy 1848 márciusában, már a sajtószabadság kivívása után megjelent, feltehetően Kossuth környezetéből kikerült szerzőjű röpirat éppen a felelős kormányzati rendszer bevezetésének forradalom előtti lehetetlenségére hivatkozva tartotta a *Javaslat*ot „A pecsovicsok utolsó fortélyának”. Az ismeretlen szerző szerint ugyanis a *Javaslat* fő célja a

²⁸ KLÖM XI. 185., 195–196. A követutasító választmánynak többek közt tagja volt Kossuth és Eötvös is.

²⁹ KLÖM XI. 177.

³⁰ Kossuth Lajos (a továbbiakban: KL): Mérleg. Hetilap (a továbbiakban: HI) 1846. febr. 20. A *Javaslat* konkrét megoldásainak előzményeire Varga János hívta fel figyelmemet lektori jelentésében, melyért ezúton mondok köszönetet.

közteherviselés megbuktatása volt, amely a miniszteri felelősséggel egybekapcsoltan akkor még – ismeretesen Széchenyi szerint is – gyakorlatilag kivihetetlennek látszott. A „másik czéltábla” a röpirat szerint a vukovár–fiumei vasút, amelyet a *Javaslat* a pest–fiumeivel akar „tönkrelicitálni”. A röpirat szerzője lényegi ellentmondásokra tapintott rá, de értelmezése a körülmények ismeretében már nem állja meg a helyét. Észrevette, hogy a felelős kormányzati rendszer indítványa ellentmondásos, s akkori nézeteivel egybevetve nem is lehet Széchenyi *saját* elképzelése, de nem tudta, hogy felbukkanása a *Javaslatban* mégsem az ő „fondorlata”, hanem a centralista kör most már általa is támogatott elképzelése.³¹ Valójában Széchenyi közlekedési tervei eredendően nem e vasút ellen íródtak, elutasító tárgyalása a *Javaslatban* utólagos interpoláció csupán. A vukovár–fiumei vasút megbuktatása pedig nem „pecsovics fortély”, vagyis *nem konzervatív gazdaságpolitikai ellenlépés*, hanem a mérsékelt liberálisok *eszköze* Kossuth országgyűlési háttérbe szorítására.

A centralista kör és Széchenyi országgyűlési tervei 1848 elején

Miről is volt szó? Az elképzelést az eddig a városi kérdés feltétlen elsődlegességét hangsúlyozó és ez ügyben Kossuthal is kapcsolatot tartó Eötvös vázolta fel Széchenyinek írott 1848. január 16-i levelében.³² „A fődolog előttem – írja a taktikát változtató Eötvös, éreztetve, hogy nemcsak a saját nevében ír – a közlekedési eszközökben s azok igazgatásának törvényes megalapításában fekszik, ez utóbbi felfogásom szerint valóban alkotmányos életünk első jelensége, s mint olyan minden lehető sérelmek s posztulátumoknál fontosabb. – Ebből következik az, hogy minden erőnket s iparkodásunkat arra központosítsuk, hogy legalább ebben eredményt lássunk. Kovács Lajos közlé velem e fontos tárgyban az országgyűlés elébe terjesztendő véleményed főbb pontjait. Biztossá tehetlek, hogy azokat nemcsak jóváhagyom, de minden módon, mely tőlem s barátaimtól kitélik, elősegíteni kész vagyok, még azon esetben is, ha bármi oknál fogva a leghatározottabb küzdelemre volna szükség: azonban engeddd meg, hogy e részben egész őszinteséggel kimondjam, miként terved eredménye egészen tőled, azaz attól függ, mikor fogsz azokkal fellépni, s adsz-e, jókor nyilatkozván, időt s alkalmat, hogy e tárgyban erős párt alakuljon körülöttem. Ha késnél, minden, mit mi többiek tehetnénk, hasztalan volna. – Mi a lap útján előkészíthetjük a véleményeket – fogjuk is tenni, s minden egyes kérdés iránt fogunk írni, amikor akarod, de ha véleményed az országgyűlésnek beadva nincs, pártot nem alakíthatunk, mert hibázik a központ, mely körül az csoportozhatnék, s elmúlik az idő, s addig az országgyűlésnél oly egyes határozatok keletkezhetnek, melyek tervednek lényegét megronthatják.” Eötvös szerint három ponton támadható a közlekedési javaslat: ha az országos pénztár megvalósítását egybekapcsolják a háziadó elvállalásával, ha a pénztár forrásául indirekt adónemeket jelölnének ki, amelyek törvényessége vitatható, s végül „ha egyes vállalatok iránt, minő például a Vukovár–Fiumei Vasút, szimpátiák

³¹ Széchenyit már jelen állásában a rendszer első felelős hivatalnokának tartja Eötvös József. Eötvös 168. A „Pecsovicsok utolsó fortélya” c. röpiratot közzétette *Viszota* 983–991.

³² Korábban Eötvös Kossuthnak 1847. dec. 2-án, Széchenyinek 1847. dec. 7-én írt a városi kérdésben. Az új koncepció: Eötvös József – *Szl Pest* 1847. jan. 16. Eötvös 161–172., 176–178.

támadnak, s reájuk nézve teszem a kamatbiztosítás elve kimondatik". E veszélyeket csak úgy lehet elkerülni, ha azonnal fellép, és rokonszenvet keltve az egész tervezetet azonnal elfogadtatja. A követeket kötelező utasításoktól ne tartson: „ha a világ minden aranyházú Sz[ent] Jánosai a Vukovár–Fiumei vasutat a Buda–Fiumei ellen pártolnák, ne félj, parasztos szónoklatunkkal úgy leverjük, hogy felelni sem tudnak, s így a többi kérdéseknél is. — Te vagy kormányunknak első felelős tisztviselője, a példa meg fogja mutatni teóriám helyességét, azaz a hatalmat, mellyel hazánkban a kormány bírhat, ha az alkotmányosság elveit elfogadja, e nemzetet önjavára akarja vezetni. De mint mondtam, fel kell lépned terveddel. Nem veszed talán indiszkréciónak, hogy mi a P[esti] Hírlapban erre felszólítunk.”^{32/a}

Eötvösök Széchenyinek sugallott politikai taktikája egyértelmű: közlekedésügyi javaslatukat el kell fogadtatni, s ez a döntés magával hozza a miniszteri felelősség részleges bevezetését, illetve kisebbségbe szorítja a pillanatnyilag sérelmi taktikát követő és a vukovár–fiumei vasutat pártfogoló Kossuthot. Mivel e vasút kamatbiztosításának tárgyalása napokon belül megkezdődhet, Széchenyinek azonnal cselekednie kell (nem válthat levelet a Bécsben tevékenykedő kancellárral sem)! A részleges kérdés, a vukovár–fiumei vasút elsősorú politikai kérdéssé emelkedett: elutasítása a Kossuth vezette országgyűlési többség megingatásával látszott egyenértékűnek.

Halasszuk későbbre annak megválaszolását, hogy a centralisták saját szempontjukból helyesen választották-e meg a terepet, helytálló-e politikai taktikájuk *logikája*, s főként, hogy az *erőviszonyok* lehetővé teszik-e realizálását? Azonnali magyarázatot igényel viszont, hogy miért törekedtek az országgyűlési többség megingatására és Kossuth háttérbe szorítására? Ennek részletes megválaszolása nagyon messzire vezetne a fiumei vasúttól. Tény, hogy a távolban maradtak — Eötvös nem ment el a felső táblára, a többiek sem igyekeztek követi megbízást szerezni, holott erre a városokban szert tehetek volna — és Pestről figyelték, bizonyos fokú tanácsalansággal, az eseményeket. A legfontosabbnak a városi kérdés elintézését tartották, s ebben nem is különbözött elképzelésük a Kossuth vezette liberális országgyűlési ellenzékétől.³³ Az adminisztrátori sérelem felvetését és Apponyi megbuktatásának kísérletét viszont némi aggodalommal szemlélték, mert a kormány megbuktatása szerintük a birodalom válságát idézhetné elő, s ezt a feszült külpolitikai helyzetben el akarták kerülni. Jobb híján ezért a kormány és az ellenzék kiegyenlítését, kompromisszumát óhajtották. E lehetőség megvalósításának szerintük előfeltétele volt Kossuth országgyűlési háttérbe szorítása. A „túlzások” elkerülésének régi vágya a centralistáknál most, a közlekedési koncepció felvetésekor, még saját súlyuk növelésének óhajával is társult: az új országgyűlési centrumnak a távolból ők lehettek — a *Pesti Hírlap* és személyes kapcsolataik révén — szellemi irányítói. Ha sikerük lesz: a részleges felelős kormányzás tisztségviselőit ők adták volna, sőt a megteremtett magyarországi politikai stabilitás fenntartóiként a birodalom külpolitikájába is beleszólhattak.³⁴

A centralisták politikai súlyának viszonylagos csekélysége és tagadhatatlanul *köztes* helyzete (legalábbis államjogilag mérsékeltbb elképzeléseik) Széchenyivel rokonították őket. A gróf ugyancsak a pártok között, saját kifejezésével „két szék közt a pad alatt”

^{32/a}Eötvös 168.

³³Eötvös József — Szi Pest 1848. jan. 2. Uo.

³⁴Eötvös 183., 187.

foglalt helyet, s mindnyájuk közös vágya volt, hogy súlytalan, köztes helyzetüket kulcs-helyzetté változtassák. Széchenyi régebbi programja: egy olyan középpárt megalakítása, amely, ha nem is mérhető nagyságban a konzervatív vagy az ellenzéki táborhoz, de az eldöntő súly szerepét játszhatja. Széchenyi e lehetőség elenyészte után, az utolsó rendi országgyűlés küszöbén, hatalmi eszközökkel próbált a kormánynak olyan többséget teremteni, amelynek balszárnya csak akkor marad kormánytámogató, ha a kormány a reformok útjára lép. A centralisták viszont akár a kormány, akár az ellenzék segítségével a városok országgyűlési súlyát akarták megnövelni és a városi követekből kívántak – országgyűlési szavazataik szaporítása révén – kicsiny, de eldöntő súlyú csoportot formálni. Talán az sem véletlen összefüggés, hogy a kormány és az ellenzék közötti, 1847–48 fordulóján kezdődő kiegyenlítő kísérletben, amelyet Széchenyi kezdeményezett és a nádor hajtott végre, olyan, *a centralistákhoz közel álló* liberálisok vettek részt, mint Lónyay Menyhért és Szentkirályi Móric, s a kormány támogatásáért cserébe *a városi kérdésben* kértek az udvartól engedményeket. Most, 1848 elején, e kísérlet kudarca után, a külpolitikai fejlemények már érezhető szorításában, a közlekedési ügy kínálta alkalom kapcsán, egy eddig számba nem vett lehetőség kiaknázása céljából szoros együttműködés jött létre a centralisták és Széchenyi között.

A centralisták módosult politikai elképzeléseinek komolyságát mutatja, hogy ígéretükhöz híven, Széchenyi döntését be nem várva, január 20-án megjelentették lapjukban, a *Pesti Hírlap*-ban *A közlekedési eszközök rendszeres tárgyalása* c. írást. A vezércikk, annak alkalmából, hogy rövidesen megkezdődik az ez ügyben kiküldött választmány tárgyalása (és itt már elhallgatták, hogy e választmány megbízása csupán a fiumei vasúttársasággal kötendő szerződésre vonatkozik), arra szólított fel, hogy „nekünk valamint egy egész fincazrendszerre, úgy a közlekedési eszközök egész rendszerére van szükségünk, miben egyébiránt a fiumei vasút igen kitűnő helyet foglal el”. Kifejezték azt az óhajukat, hogy az országgyűlésen részt vevő *Széchenyi* készítsen tervet, melynek a pénzügyi részleteket illetően egy kölcsön legyen az alapeszméje.³⁵

A cikk tendenciájára felfigyelt a Kossuthoz közel álló *Hetilap*, de a háttérben történeteket nem ismerve, csupán késleltetési szándékot sejtett mögötte. Weisz Ferdinánd cikke ezért azt hangsúlyozta, hogy egy részletes közlekedési tervezet kidolgozása hónapokat igényel, s ez annyit jelent, hogy a következő országgyűlésre, három évvel elhalasztják a vukovári vasút törvénybe iktatását. Valójában – érvelt e képzelt veszély ellen – a vukovári vonal terve kész, s bármilyen kombinációba beleillik. Pest ugyan a központ, de már az 1844-es országgyűlési választmány is hangsúlyozott kivételt tett a vukovári–fiumei vasút kijelölésekor.³⁶

A burkolt politikai felszólítás tehát nyilvánosan is elhangzott – a döntés Széchenyi kezében volt. Eötvös január 16-i levele után a közlekedési javaslat kéziratával január 19-én Pozsonyba siető Kovács Lajos is informálhatta a centralisták ajánlatáról. Felolvastatván magának a tervezetet, a betegeskedő gróf „erejét érzi visszajönni” és „minden habozás nélkül írta oda nevét” a kéziratra.³⁷ Január 22-én Széchenyi eldöntötte, hogy a *Javaslatot*

³⁵ A közlekedési eszközök rendszeres tárgyalása. *Pesti Hírlap* (a továbbiakban: PH) 1848. jan. 20.

³⁶ Weisz Ferdinánd: A vukovári–fiumei vasút és közlekedési eszközeinek egész rendszere. *HL* 1848. jan. 28.

³⁷ *Kovács L. i. m. II. 21.*

kinyomtatja és benyújtja az országgyűlésnek anélkül, hogy a kancellár véleményét kikérné.³⁸ Remélte ugyan, hogy Apponyi megköszöni majd eljárását, de nem értesítette döntéséről – pedig megállapodásuk szerint minden fontosabb kérdéstről előzetesen kellett tudósítania a kancellárt.³⁹ Lépése szakítást jelentett az Apponyi képviselte kormánypolitikával. Elhatározása megértéséhez tudnunk kell, hogy az országgyűlés kezdete után ismét kialakuló együttműködés 1848 eleje óta újra akadozott a kancellár és Széchenyi között. Apponyi 1847 végén – 1848 elején reménytelennek látta Széchenyi erőfeszítéseit, elhasználtnak tartotta politikai presztízsét, s nem is avatta be terveibe. Mindez azonban nem előidézte, csak elősegítette Széchenyi elhatározását. A döntő az volt, hogy a pesti centralisták új perspektívákat tártak elébe. Eddig csak jobb híján támaszkodott a minden tekintetben középszerű kancellárra, most felvillant előtte az alkotmányos többség támogatásának reménye. A közlekedési ügygel, ha azt elfogadják, Kossuthal szemben is, a kormánnyal szemben is a helyzet urának érezte volna magát. 1848 február elején, betegségéből felgyógyulva, újra megjelent az alsó tábla ülésén, de taktikát változtatva most nem vett részt a vitákban, s inkább aggodalommal regisztrálta, hogy még mindig nem kizárt egy nélküle – és Kossuthal – kötött kompromisszum, s hogy ez ügyben még Kossuth és István nádor is értekezik egymással.⁴⁰ Az ő ideje a vukovári választmány munkájának megkezdődésével, 1848 február 5-én jött el.

A vasútkérdés kiéleződéséről és fontosságáról mit sem sejtő Apponyi kancellár 1848 elején fogadta a társaság képviseletében Bécsben kilincselő Kreuter Ferenc mérnököt, s ezer gondját újjal tetézni nem akarván (és sejtve, hogy Kossuth az ő véleményéről már másnap értesül), kijelentette, hogy támogatja a vasút építését, sőt felajánlotta segítségét ahhoz, hogy az udvari kamara elnökét, Kübeck bárót, ennek fontosságáról meggyőzzék! Kreuter tudósítása szerint ugyanis a vasútépítés legnagyobb ellenzője a kamara elnöke, aki semmiféle vállalkozást nem kíván, és magasnak tartja az öt százalékos kamatbiztosítást, mondván, hogy elfogadása esetén az országgyűlésileg nem garantált osztrák állampapírok sokat veszítenének értékükből. A kancellár viszont azt szeretné, ha még az országgyűlés időtartama alatt megkezdődne az építkezés.⁴¹ (Úgy tűnik, hogy a kancellár viszont e fontos nyilatkozatáról nem tartotta szükségesnek tájékoztatni az ügyben illetékes Széchenyit.)

Amikor 1848. január 20-án Blackwell angol ügynök tisztegett István nádor előtt, s többek között a trieszti vagy fiumei tengeri külkereskedelem fontosságát kezdte fejtegetni, a nádor közbevágott: „én határozottan Fiume mellett vagyok, ez a *mi* kikötőnk!”

³⁸ SZIN 1848. jan. 21., 22. VI. 709.

³⁹ Az előzetes megállapodásról Vizsota CCXXXI., ekkori döntéséről SZIN 1848. jan. 20. VI. 709. Január 19-én Apponyinak szánt levelet diktál a Pestről megérkező Kovács Lajosnak, de a Javaslatról nem tesz említést! Csak február 2-án, tehát a könyv megjelenése után magyarázkodik: hallgatva az ügyről, alkalmat adott a kancellárnak arra, hogy nemtetszése esetén dezavualja. SzI – Apponyi György Pozsony 1848. febr. 2. SzGy 193/93. A cenzuráltatást Zichy Ferencnél sietteti: SzI – Zichy Ferenc Pozsony 1848. jan. 22. SzGy 201/54. Zichy Ferenc a „körülmények által szükségessé vált rendelkezésnek” tekinti István nádornak írott jelentésében, hogy a cenzort azonnali gyors munkára utasította. OL István nádor levéltára. Helytartósági iratok 1848/229.

⁴⁰ SZIN 1848. febr. 10. VI. 724.

⁴¹ Kreuter Ferenc – KL Bécs 1848. jan. 7. OL Kossuth-gyűjtemény (a továbbiakban: KGy) II. O. 44. Kreuter a kancellária segítségével betekinthezett az Udvari Haditanács térképeibe is. OL Kancellária, Acta Praesid. 1848/34., 53.

A főherceg továbbá kijelentette, hogy befolyását kész latba vetni a biztonságos fiumei kikötő létesítése érdekében, ami pedig az oda vezető közlekedést illeti, „a jelen országgyűlés meg fogja szavazni a pénzt”, s ez a probléma is megoldódik.⁴² Úgy tűnik tehát, hogy a központi és magyarországi kormányzat nemcsak kerülte az összeütközést ebben a kérdésben, hanem kénytelen-kelletlen tudomásul vette a többség óhaját.

Pest megye követei, Kossuth és Szentkirályi 1848. január 11-én mutatták be az országgyűlésen a Vukovár–Fiumei Társaság kérelemlevelét. A követi bemutatás folytán rögtön felolvasott és tárgyalás alá vett indítvány azonnali bizottsági tárgyalását javasolta a kerületi ülésben elnöklő konzervatív Somssich Pál. Az udvarral már alkudozásba kezdő ellenzékiek egyike, Lónyay Menyhért, elhalasztotta volna tárgyalását mindaddig, amíg azon pénzösszeg nagysága ismert nem lesz, amely felett az ország rendelkezhetik. Kossuth hangsúlyozta, hogy a kiküldendő bizottság feladata csak annak megvizsgálása, hogy a jelentkező társaság alkalmas-e egyáltalán a vasút felépítésére – ha lesz elegendő pénz, ettől függetlenül gondolhatnak az állami építésre is. Azt javasolta, hogy az adó ügyében kiküldendő országgyűlési bizottság alsó táblai tagjai, mint egy, a kerületi ülés által kiküldött bizottság foglalkozzanak az ügyel. Indítványát elfogadták. Az adóügyi bizottság megválasztott alsó táblai tagjainak névsorát a január 18-i kerületi ülésen ismertették.⁴³ Az egyúttal a vukovár–fiumei vasúttársasággal való alkudozás céljából kiküldött kerületi választmány – 16 megyei, egy kerületi, egy káptalani és négy városi követ⁴⁴ – január 19-én tartotta meg alakuló ülését. Elnökének a betegség miatt távol levő Széchenyit választotta meg, s első üléséül február 2-át javasolta, indítványozva, hogy, mindjárt fogadják a társaság küldöttjeit.⁴⁵ A választmány, amelynek tagja lett Kossuth is, többségében – 13 szavazattal – a vukovári vasutat támogatta. A minderről a vasúttársaság elnökét, Batthyány Kázmér gróftól értesítő Kossuth azt kívánta, hogy az ő termeiben kerüljön sor a tanácskozásra.⁴⁶ Ez ügyben a gróf felkereste Széchenyit – egyúttal az alsó táblai bizottsági elnök szándékait is kipuhatólandó. Széchenyi nem árulhatta el terveit idő előtt, így sajtó alatt levő *Javaslat* miatt zavarba jött.⁴⁷ A megbeszélések helyére vonatkozó indítványt bizonyára egészségi állapotára való hivatkozással hátrította el. (A választmány azután Széchenyi pozsonyi szállásán tartotta üléseit.)

Politikai küzdelmek a „Javaslat” körül

A *Javaslat* megjelenése azonnal aktivizálta Széchenyit és a vele szövetséges centristákat. A gróf ekkor Szalay Lászlót kérte meg, hogy legyen segítségére közlekedési javaslatának törvényszöveg formájában való elkészítéséhez. Szalay készséggel vállalta a

⁴² Horváth Jenő: Blackwell András József angol ügynök magyarországi küldetési II. Budapesti Szemle 1929. 213. köt. 106–107.

⁴³ Szentkirályi Mór és Kossuth Lajos követjelentése 1848. jan. 16. KLÖM XI. 470. Besúgó-jelentés az alsó tábla kerületi üléséről 1848. jan. 11., jan. 18. OL Takáts-másolatok 15. fasc. 1704., 1709. sz.

⁴⁴ Kovács Lajos – Szi Pest 1848. febr. 19. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 118–122.

⁴⁵ Somssich Pál – Szi Pozsony 1848. jan. 19. SzGy 186/80.

⁴⁶ KL – Batthyány Kázmér Pozsony 1848. jan. 20–21. *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez II. Bp. 1943. 627. KL e levelében 24 tagú választmányról beszél, mert eredetileg nem négy, hanem hat városi követet választottak volna.

⁴⁷ SZIN 1848. jan. 25. VI. 711.

feladatot.⁴⁸ Eötvös, tudomására jutván, hogy Kossuth és elvbarátai hírlapért folyamodtak, szüknek érzi a *Pesti Hírlap* által nyújtott kereteket (a lap kiadója, Heckenast, cikkeik helyett szívesebben közli a hosszú országgyűlési tudósításokat, mert az előfizetők ezt igénylik), és Széchenyi segítségét kéri, hogy körük valamelyik tagja hírlapot kapjon.⁴⁹ Széchenyi a *Pesti Hírlap* Kossuth-szerkesztette évfolyamaiból gyűjtötte ki a vasútépítéssel kapcsolatos cikkeket, és örömmel állapította meg, hogy az állami vasútépítés elsődlegességét vagy az országos pénztár felállítását illetően „számukra” szolgáltatót érveket.⁵⁰

A vasút ügyében kiküldött országgyűlési alsó táblai (kerületi) választmány munkájának megkezdésére 1848. február 5-én került sor. Kossuth — érzékelve a *Javaslat* körül tömörülő erőket — az azonnali érdemi tárgyalás megkezdését indítványozta, Széchenyi azonban, Batthyány Kázmér jóindulatára támaszkodva, aki pár napos halasztásnak nem tulajdonított jelentőséget, elérte, hogy előbb várják meg, amíg kinyomtatják a társaság ajánlkozását.⁵¹ A *Javaslat* körül szerveződő tábor így néhány értékes napot nyert. Ezalatt kapacitálhatták az ingadozó követeket, a sajtó segítségével hozzáláthattak a közvélemény előkészítéséhez.

Széchenyi Kovács Lajossal íratott cikket a *Pesti Hírlap* számára, de a személyeskedő hangvételű írást, amely rögtön a vukovár–fiumei vasutat támadta, Eötvös visszautasította. Óvatosabb eljárást tanácsolt Széchenyinek: „el fog kerülni részünkről minden, mi munkád ellen bármi oldalról ellenszenvet gerjeszthetne. Egyedüli célunk e tekintetben, hogy terved elfogadtassék, s tudjuk, hogy az csak úgy reménylhető, ha az nem politikai pártállás, hanem az anyagi érdekek szempontjából tekintetik . . . Ha miután tervedet analizáltuk, csak azután szólunk a Vukovári terv ellen, a kérdés nem személyes, nem Széchenyi s Kossuth individualitása körül forog, hanem forog két terv körül, melynek egyike józan s célszerű, másika ostoba . . .” Előre látható — fontolgatja Eötvös —, hogy igyekeznek majd a kérdést személyes térre terelni, mint Széchenyi és Kossuth vitáját, ez esetben pedig Széchenyi lenne az ügy vesztese. Ezért kerülni fognak minden személyi vonatkozást, és tárgyilagosan elemző cikkeket jelentetnek meg. A választmányban kövendő taktikára nézve a fiatal Eötvös valósággal kioktatta a tanácsokat másoktól soha el nem fogadó Széchenyit: „kövess el kérlek, mindent, hogy Te is méltán támadó ingerültségedet legyőzd s minden szubjektív expectoratiokat mellőzzél.”⁵² Széchenyi megfogadta a tanácsokat: „Eötvös Jóseftül igen igen okos levelet kaptam . . . azon leszek, hogy Bécsbe találkozzak vele . . . Eötvös okai, miért nem vették fel *Önnek cikkét* [írja Kovács Lajosnak], igen fontos[ak]. Azt hiszem E[ötvösnek] igaza van, ha azt mondja, hogy az egész kérdésnek az objektivitás terén kell maradnia.” Sőt, le is mondott a kezdeményezésről: „Tölem *most* ne kérdezzetek semmit. Tegyetek, mit akartok”.⁵³ Február 10-én Széchenyi hivatali titkára, Kovács Lajos Pestre indult, magántitkára, Tasner Antal 12-én érkezett meg onnan.⁵⁴ Kovács Lajos arról tudósíthatta, hogy Eötvös a korábbi udvari

⁴⁸ *Kovács L. i. m. II. 22.* Eötvös József – Szl Pest 1848. febr. 2. Eötvös 179.

⁴⁹ Eötvös József – Szl Pest 1848. febr. 2. Eötvös 171–182.

⁵⁰ „Állítson orsz. Pénztárt – Tanácsot ad K[ossuth] . . . er gibt Argumente pro nostra ob der Staat oder Einzelner” Szl jegyzetei, 1848. febr. 2. SzGy 290/89.

⁵¹ SZIN 1848. febr. 5. VI. 719.

⁵² Eötvös József – Szl Pest 1848. febr. 9. Eötvös 182–184.

⁵³ Szl – Kovács Lajos Pozsony 1848. febr. 12. *Bártfai i. m. II. 632.*

⁵⁴ SZIN 1848. febr. 10, 12. VI. 724–725.

alkukísérletekben kompromittálódott és most megyéjébe visszatért Szentkirályit valóssággal felelősségre vonta, s elmagyarázta, hogy Kossuth ellen hiába próbálna az adminisztrátori sérelem terén fellépni. „Az egyedüli tér számára, hol a siker kilátása mellett megvívhat Kossuthal, a közlekedési ügy, hol a Vukovár–fiumei vasutat meg kell itt buktatni s vele Pesten a hatalmát megtörni.” Arra számítanak, hogy a március 2-án esedékes megyegyűlésen megtámadják a vukovári tervet, s a Pest megye számára kedvezőbb *Javaslatot* fogadtatják el követi utasításul, s így Kossuth megbuktatásával „a dolgoknak más, mérsékeltbb irányt vívhatnak ki”.⁵⁵ Széchenyi erre a megyéjében kompromittálódott Szentkirályit Pozsonyba hívta, akire ott szerinte nagy szükség van, „egy központot fog képezni, melly körül az igazi ügy emberei fognak egybe seregleni”.⁵⁶ Közben gondoskodott arról, hogy a *Javaslatot* – pártolását kérve – eljuttassa a megyékhez, sőt kiosztatta a pozsonyi országgyűlési ifjúság körében is!⁵⁷

Kossuthot feltehetően az országgyűlés napirenden levő vitái kötötték le ezekben a napokban, s csak a *Pesti Hírlap* cikkeinek megjelenése után figyelt fel a bizottsági tárgyalásokon fenyegető veszélyre. Ha a 47 megyei utasításra gondolt, amely a vukovári vasutat pártfogolta, eséllyel szállhatott szembe Széchenyivel. A *Javaslat* népszerűsége láttán viszont – minthogy az jórészt egyezett saját elképzeléseivel – más megoldásra: kompromisszumra gondolhatott. Széchenyi szerint – és ez az előbbieket miatt így is történhetett – „Kos[suth] egynek azt mondá: életre-halálra meg akar vívni velem; egy másiknak: hogy nekem szívesen enged, csak meglegyen a szükséges fundus. Ő igen fog örülni, ha kikerül indirect forrásokbul, mert direct források: 3 [év]nél hosszabban meg nem nyíl az O[rszág] gyűlés!!!”⁵⁸ Utóbbi ajánlattal Kossuth valószínű tudtával Weisz Bernát kereskedő fel is kereste Széchenyit; Kossuth megszorítása a pénzügyi fedezet maximális alkotmányos biztosítására vonatkozott.⁵⁹

Az állami vasútépítést legjobb megoldásnak tartó, a vukovári irány mellé is csak az épülő trieszti vasút versenyének szorító tudatában álló Kossuth joggal kínálhatott kompromisszumot. De ekkor már nem arról volt szó, hogy célszerű-e a vukovári vasút vagy sem (amely célszerűség a körülmények alakulása szerint változhat), hanem Kossuth *háttérbe szorításáról*. Kossuth hiába kínált kompromisszumot. Belekényszerítették, mert *belekényszeríthették* a vukovári vasútterv védelmezésébe. S hogy ezt megtehették, ha csekély mértékben, de hozzájárult ahhoz maga a pesti követ is.

Az utolsó rendi országgyűlés első szakaszában megfigyelhető túlzott aktivitása, amely érthető a politikai tevékenységben évek óta korlátozott személyiségnél, visszatetszést szült a közszereplést már megszokott, egymás iránt méltányosabb követtársaknál. A vitathatatlan szellemi és politikai fölényt, amely megvolt benne, nemcsak elfogadtatta, hanem érezttette is. E személyi okok folytán 1847 végén – 1848 elején Kossuth némileg elszigetelődött, felbátorodtak tehát a saját súlyukat háttérbe szorítása árán megnövelni kívánó politikusok.

A vukovár–fiumei vasút aktív támogatása persze politikai szempontból éppúgy nem kifogásolható, ahogyan a vasút ügyének sem árthatott pártfogóinak politikai álláspontja.

⁵⁵ Kovács Lajos – SzI Pest 1848. febr. 14. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 114–118.

⁵⁶ SzI – Kovács Lajos Pozsony 1848. febr. 15. *Bártfai* i. m. II. 634

⁵⁷ SzI – Kovács Lajos Pozsony 1848. febr. 19. *Bártfai* i. m. II. 636.

⁵⁸ SzI – Kovács Lajos Pozsony 1848. febr. 15. *Bártfai* i. m. II. 634.

⁵⁹ SZIN 1848. febr. 15. VI. 726.

(E vasúttársaság igazgatóságának tagja Somssich Pál, helytartótanácsos, baranyai követ, a konzervatívok vezérszónoka. A középponti – Bécs–Debrecen – vasút igazgatója Zichy Ferenc gróf, a Helytartótanács alelnöke.) Kossuth mégsem járt el helyesen, amikor *túlságosan* azonosult az ügyel. Nem arra gondolunk, hogy állást vállalt a vasúttársaságnál, hanem arra, hogy a sajtóban többször is *érzelmileg* elkötelezte magát e vasút mellett, nyíltan megmondta, hogy vágyai mennyire e kérdés körül összegeződnek. Személyében így sebezhetővé vált. Nem gondolt arra, hogy a politikusnak, ha ennyire azonosul az ügyel, árthat, ha a vállalkozás mégsem sikerül, vagy ha a vállalkozást megtámadják. A siker reménye mellett tehát a kudarc politikai következményeit is számításba kellett volna vennie.

Kossuthot most több irányból is komoly veszély fenyegette. Ha *megyéjében*, Pestben megváltoztatják a vukovári vasutat pártfogoló utasítást, követi megbízatásáról vagy vasúttársasági érdekeltségéről kell lemondania – presztízsveresége mindenképpen elkerülhetetlen. Ha a kerületi *választmány* ülésén szavazzák le, védekezésbe kényszerül az országgyűlésen egy olyan ügy mellett, melyben érzelmileg is, anyagilag is érdekelt. Végül, ha magán az *országgyűlésen* kerül kisebbségbe, vezéri szerepének bizonytalanságba kerül.

A tét tehát nem volt csekély. A február 16-ra kitűzött választmányi ülés résztvevői között Széchenyi tíz hívét számolta össze, szerinte kilencen voltak Kossuth pártján, ketten – Hunkár Antal és a Bécsben időző Andrássy Gyula – bizonytalan pártállásúak voltak.⁶⁰ Besorolása bizonytalanságba került a nehéz helyzetbe került Kossuth egy formailag kifogásolható lépést tett: a délutáni választmányi ülést éppen megelőző alsó táblai ülésen indítványt tett, hogy a már titkos szavazással megválasztott vukovári választmányt az ügyben érdekelt Szerém és Verőce köveivel egészítsék ki. A gyűlés helyben hagyta az indítványt, Kossuth így a többség pártfogásának reményében nézhetett a választmányi tárgyalások elé.⁶¹

Időközben a sajtó megkezdte a *Javaslat* ismertetését. A sort a *Pesti Hírlap* nyitotta meg. Trefort . jelű cikkeiben valóban tárgyilagosan ismertette a *Javaslatot*, s csak az utolsó cikkben tért ki a vukovár–fiumei és a pest–fiumei vasút összehasonlítására. A *Javaslat* érveit még annyival tudta kibővíteni, hogy a pest–fiumei vasút hiányában Pestről minden kiviteli termék Trieszt felé venne irányt.⁶² (Figyelmen kívül hagyva, hogy a Duna összeköti Pestet Vukovárral.) Trefort hírlapi cikkeit összefoglalta az augsburgi *Allgemeine Zeitung* számára, s megjelentetéséhez Széchenyi segítségét igényelte. Széchenyi Wirkner kancelláriai titkárt kérte meg, hogy tegye lehetővé a megjelentetést a kormányzoldban álló lapban.⁶³ A támadással már felérő későbbi cikkek, melyeket ugyancsak Trefort írt, február végén jelentek meg. A vezércikkek a vukovári vasút elleni érveket ismételték. Elsősorban a központosítás szükségességét hangsúlyozták, de elmondták azt is, ha nem lesz országos pénztár, szerintük megbukik a kamatgarancia is! Trefort azt bizonygatta, hogy a vukovári társaság emlékiratának pénzügyi ajánlata „kivihetetlen”, mert a külföldi tőke nem nélkülözhető, továbbá „rossz következményű”, mert a takarékpénztárak megbuknának, ha itthon mindenki biztos öt százalékos, de esetleg többet hozó papírokat

⁶⁰ SzGy 186/81.

⁶¹ SZIN 1848. febr. 16. VI. 727.

⁶² PH 1848. febr. 10, 11, 13, 15.

⁶³ Trefort Ágoston – SzI Pest 1848. febr. 20. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 126–127. SZIN 1848. febr. 28. VI. 736.

vásárolhat. Joggal mutatott rá Trefort arra, hogy az emlékirat számvetése hibás, mert figyelmen kívül hagyja, hogy az országos építés esetén is hoz valami jövedelmet a vasút.⁶⁴ Az utolsó Trefort-cikk már a választmányi vitákra reflektálva képtelen kifogásnak nevezte, hogy csak három évre lehet megszavazni az országos pénztár egyenes adóját, mert így nem lehet kölcsönt szerezni.⁶⁵ Mondanunk sem kell, Trefortnak az országos építés melletti érvei nyitott kapukat döngettek. A vukovári és a pesti vasút *azonos* finanszírozási mód mellett történő gazdaságosságának egybevetésével azonban nem foglalkozott, pedig az egyre élesedő polémia valóságos magva itt rejtett. (A meglévő forgalomra támaszkodó, rövidebb vukovári vonal ugyanis vitathatatlanul gazdaságosabb, mint a pesti.)

A *Hetilap*-ban Tóth Mihály többrészes cikksorozata ismertette a *Javaslatot*. A cikkíró kifejtette, hogy nem várta ezt a tárgyilagos stílust, a problémák méltányos kezelését. A tervet egészében nagyszerűnek tartotta, csak két ponton volt kifogása: a fiumei vasutat illetően nem látta megalapozottnak a pest–fiumei melletti érveket, és a közlekedési főigazgató bizalmatlanság esetén bekövetkezendő lemondási kötelezettségét nem ismerte el alkotmányosan biztosítottak, a király által kinevezett hivatalnokot gyakorlatilag elmozdíthatatlannak tartotta.⁶⁶ A *Jelenkor*-ban viszonylag későn, február végétől jelentette meg személyeskedő cikkeit Kovács Lajos. Cikksorozata – a centralisták felé kacsintva – az évenkénti országgyűlést, a városi kérdés megoldását és a közlekedési ügynek a közjoggal összekapcsolt rendezését tartotta az országgyűlés fő feladatának. Ismertette, hogy mennyivel „többet” követel – más feltételekkel kötne szerződést – a vukovári társaság most, 1848-ban, mint az előző országgyűlésen, 1844-ben. Majd „leplezte” Kossuth országgyűlési „manővereit”, ami alatt a közösen viselendő házi adó és az országos pénztár egybekapcsolt elvállalását éppúgy értette, mint Szerém és Verőce megyék követeinek utólagos kiküldését a vukovári választmányba. Felemlítette azt is, hogy Kossuth önmagával alkuszik a választmányban: mint követ és mint főrészes. Végül „Jaj Pestnek és a dunántúli megyéknek” alcímmel azt fejtegette, hogy a kérdéses megyék terményeit a Tisza-vidékiek Bécsből, a bánságiak Fiuméből fogják kiszorítani – hacsak el nem fogadják Széchenyi tervét, amely „kiegyenlít minden bajt”.⁶⁷ A személyes támadás és a helyi érdekekre való hivatkozás taktikai szempontból, tudatos munkamegosztás alapján,⁶⁸ jól egészítette ki a *Pesti Hírlap* „tudós” ellenérveit. Végül ismertette a *Javaslatot* a *Magyar Gazda* is.⁶⁹

A *Pesti Hírlap* és a *Jelenkor* február végi iránycikkei már az országgyűlési választmány tanácskozásainak ismeretében születtek. (Az ülésekről Széchenyi Tasner Antalhoz Pestre küldött, azonnali részletes beszámolóiból értesültek.) Közvetlen céljuk: a bizottsági többség megnyerése; távolabbi céljuk: az országos közvélemény átállítása Széchenyi javaslata mellé.

⁶⁴ [Trefort Ágoston]: Fiumei vasút, PH 1849. febr. 22; [uő:] A fiumei vasút kamatbiztosítás mellett vagy országos erővel építtessék-e? PH 1848. febr. 24; [uő:] További észrevételek a fiumei vasút ügyében. PH 1848. febr. 25.

⁶⁵ Közlekedési ügy. PH 1848. febr. 29.

⁶⁶ Tóth Mihály: „Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről” Hl 1848. febr. 22, 25, 29, márc. 3.

⁶⁷ [Kovács Lajos:] Közlekedések ügye I–IV. Jelenkor 1848. febr. 24.–márc. 5.

⁶⁸ Kovács Lajos – Szl Pest 1848. febr. 23. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 127–129.

⁶⁹ Ruricola: Javaslat a magyar közlekedési ügyek rendezéséről. Magyar Gazda 1848. febr. 17. Ruricola: Javaslat a közlekedési ügyek rendezéséről. Magyar Gazda 1848. márc. 24, ápr. 2, ápr. 12.

Az országgyűlés közlekedési bizottságának vitái

A vukovár–fiumei vasúttársasággal való alkudozás céljából kiküldött kerületi választmány 1848. február 16-án kezdte meg érdemi munkáját. Vitáit Széchenyi és Lónyay Menyhért naplója, valamint Széchenyi levelezése és feljegyzései segítségével rekonstruálhatjuk.⁷⁰ Forrásaink tehát egyoldalúak, Kossuth és híveinek megnyilatkozásai belőlük csak közvetve tárhatók fel.

A február 16-i ülésen Kossuth bejelentette, hogy a *Javaslat* megjelenésével új helyzet állott elő, ezért nem kíván támaszkodni a nemzet 1844-ben törvényjavaslatban kinyilvánított akaratára, sem a jelenlegi országgyűlés követutasításainak óriási többségére: érveket szegezzenek érvek ellen, s győzzön a jobbik terv. A délelőtt pótlólag megválasztott szlavóniai követek segítségével biztosra vette, hogy a többség őt támogatja, ezért a választmányi vitát szavazással mielőbb lezárni törekedett.

Az Eötvös tanácsát követő Széchenyi békülékeny hangnemben szólott, majd saját rendszerének előnyeit kezdte fejtegetni. A pénzügyi fedezetet illetően Kossuth ingerülten közbevágott: a nemzet három évnél hosszabb időre nem fog egyenes adót megajánlani. Lónyay Menyhért erre kijelentette: ez esetben közvetett adót sem fognak megajánlani (nyilván a kamatbiztosításra gondolt), s így a vukovári vasútból sem lesz semmi. Széchenyi ekkor nem törekedett a tanácskozások elnyújtására, úgy látta, ha történetesen kisebbségben marad is, egy jelentős csoport nyújthat majd be különvéleményt az országgyűlésnek. Mindent megtett a még ingadozó követek megnyerésére. Andrásst, Lónyayt személyesen kapacitálta, s már hívei közé számíthatta. Szemerének erőteljes hangú levelében szegezte a kérdést: azért támogatja a vukovári vasutat, mert az népszerű? Ne csináljon pártkérdést az ügyből!⁷¹ A hajdú követnek egyenesen megüzente: nem azért máskált a tiszai mocsarakban, „hogy aztán, mikor az egész országot virágnak akarjuk indítani, Kossuthék leverjenek engemet”.⁷² A többséget maga számára megnyertnek tudva, a bizottsági vitára már nem fordított különösebb gondot. A kezdeményezést magához ragadva, most már ő akart a pestieknek tanácsot adni. Szerinte a megyegyűlésen köszönetet kellene szavazni Kossuthnak azért, amit Fiume érdekében eddig tett, s ezt közölve a többi megyével, egyúttal szólítsák fel a törvényhatóságokat arra, hogy most már teljes egészében fogadják el *Javaslatát*. Ha az utóbbi nem megy, a vukovári kiindulópont helyett legalább a mohácsit kell elfogadtatni, mondván, hogy „tán többet jövedelmez a vasút, kivált ha Zimonytól kezdődik, mintha Pécestől vagy Mohácstól, ámde az első szerb sertésgazdáknak, oláh sóvállalkozóknak és bánáti sváboknak használ inkább, a pest–fiumei pedig hazát alkot, s a mohács–fiumei legalább magyar földön megy”.⁷³

A Tasnernak írottakkal azonnal megismerkedő Eötvös azonban visszautasította Széchenyinek a köszönetre vonatkozó indítványát, s újfent kioktatta a grófot. Ne a Pozsonyon kívüli dolgokkal törődjék – felsorolta, hogy ő ki mindenkit kapacitált már ez

⁷⁰ Szl – Tasner Antal Pozsony 1848. február 17, 18, 20, 22, 23, 24. SZIL III. 581–588. SZIN 1848. febr. 16–febr. 24. VI. 727–733. Lónyay Menyhért 1847/8-diki naplója [1848. február] Budapesti Szemle 1896. 86. köt. 35–37. (S. a. r. Kónyi Manó)

⁷¹ Szl – Szemere Bertalan Pozsony 1848. febr. 17. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 122. Szemere nem válaszolt: SZIN 1848. febr. 17. VI. 727.

⁷² Szl – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 17. SZIL III. 581.

⁷³ Uo.

ügyben, milyen remény van arra, hogy olyan fontos, a fiumei vasutat hajdan kezdeményező megyék, mint Fejér, Tolna, Pest a *Javaslatot* fogadják el –, hanem azzal, hogy a választmányon belül húzza-halassza a döntést! „Míg a megyékből utasítások jönnek, elhatározó lépés ne történjék . . . ha az utasítások megváratnak, a csata meg van nyerve.”⁷⁴ Széchenyi valószínűleg másnak is indítványozta a Kossuthnak megszavazandó köszönetet, mert néhány nap múlva Eötvös egy újabb levelében visszatért rá, és részletesen bírálta. „Én projektumodnál kevés jobb szatírárt olvastam életemben . . . a tömeg előtt, mely az iróniát nem érti, minden oly lépés, minőt tanácsolsz, csak K[ossuth] tekintélyét nevelheti, K[ossuthot] magát pedig, arról biztos lehetsz, nem fogja kielégíteni . . . legfeljebb arra használja az ily dokumentum által nyert nagyobb befolyást, hogy azt egészen ellened fordítsa, vagy oly valamit víjon ki, mi ily Dankadresseknél jobbizúen esnék.”⁷⁵

Eötvös február 19-én megfogalmazott tanácsai csaknem megkéstek, mert a bizottságon belül Széchenyi többsége biztos tudatában a döntés kierőszkolására törekedett. A választmány a következő nap, *február 17-én* folytatta tanácskozását. Széchenyi javasolta, hogy az előző napi, általánosnak tekinthető vita után tárgyalják meg a vukovári társaság javaslatát, hallgassák meg a társaság küldöttjeit, majd döntsenek. Úgyesen élve elnöki jogával, valószínűleg ő jelölte ki vagy kérte meg Kossuthot, hogy választmányi tagként referálja a társaság immár kinyomtatott ajánlatát. Kossuth ismertette az előző országgyűlés határozatát, majd a társaság módosítási kérelmét, azon feltételeit, amelyek mellett a vasút felépítésére kész. Megjelentek a vasúttársaság küldöttei: Batthyány Kázmér gróf, Pejachevich Péter gróf és Weisz Bernát, valamint Kreuter tervező mérnök.⁷⁶ Széchenyi nem szólalt meg, annál inkább a választmány tagjai, Tarnóczy Kázmér, Lónyay Menyhért, Andrassy Gyula, még a Kossuth hívének számító Hunkár Antal is, „minden pontot neheztőleg, például, hogy Steinbrück felé [ti. a trieszti vasút irányába] nem szabad vinni az utat, míg Fiume [felé] nincs készen. Hogy az 5 [százalék] garancia nem tarthat 30 évnél tovább [a vasúttársaság u. is 70 évet kért] stb.”⁷⁷ A társulat képviselői nem készültek fel erre a támadásra, ügyetlenül válaszoltak, mire Kossuth arra kényszerült, hogy ne mint választmányi tag, hanem mint vállalkozó szólaljon fel, és tőle telhetően védte a társulat feltételeit. (A helyzet nem volt fenyegető, hiszen nem a vasút teljes ellenzéséről, hanem szerződési pontjainak neheztéséről volt szó.) A Kossuthal kapcsolatban álló Kreuter mérnök még egy érvet kívánván szolgáltatni a vasút mellett, bejelentette, hogy ha a vasutat Zimonyig (Belgráddal szemben) meghosszabbítanák, úgy gazdaságossága vitán felül áll, mert Szerbia, Havasalföld és Bosznia termékeit is ezen az úton szállítanák.

Valószínű, hogy ez a gazdaságpolitikai megfontolás, legalábbis annak felkarolása, Kossuthtól származik, s benne már évekkel korábban megfogalmazódott. Kossuth a sajtóban csak a külpolitikai-hadászati argumentumokat hozta nyilvánosságra, de nem lehetetlen, hogy formálódó külpolitikai elképzeléseivel együtt a vasút délkelet-európai gazdaságpolitikai jelentőségét is felmérte, azt az előnyt, hogy létesítése nemcsak Horvát-

⁷⁴ Eötvös József – SZI Pest 1848. febr. 19. Eötvös 193–194.

⁷⁵ Eötvös József – SZI Pest 1848. febr. 28. Eötvös 202–203.

⁷⁶ Széchenyi felsorolása. A *Hetilap* szerint a társaság közgyűlése e három tag mellett még Eltz Hugó gróftól választotta meg az országgyűlési alkudozások céljaira. HI 1848. febr. 4.

⁷⁷ SZI – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 18. SZIL III. 583.

ország és Magyarország érdekeit forrasztja egybe, hanem a történelmi Magyarországtól délre fekvő tartományokét is. Megfontolásait négy szemközt elmondhatta Széchenyinek is, aki, mint idéztük, már február 17-i levelében visszajára fordította az érvet, mondván, hogy „szerb sertésgazdáknak, oláh sóvállalkozóknak használ inkább”. Széchenyi február 19-ére készített beszédvázlatában is felbukkan egy olyan *Kossuthnak* tulajdonított gondolat, amely szerint a „*Magyarság, nemzet alkotása*” lehetetlen anélkül, hogy Szerbia, Illíria érdekeivel ne egyesítsük!⁷⁸

Amilyen izgalmas számunkra eszmetörténeti szempontból a térség külpolitikai újjárendeződési terveinek 1848 nyarán, majd a Duna-konföderációs terv során tovább konkretizálódott e korai variánsa, olyan kellemetlen volt Kossuth számára elképzeléseinek előkészítés nélküli ismertetése a gazdaságpolitikailag és külpolitikailag egyaránt csak közepesen tájékozott választmányi tagok előtt. „Tehát illyr vonal és nem magyar árukra etc. etc. Ez volt a közfelkiáltás.”⁷⁹ Kossuth nem bocsátkozhatott e téren vitába, visszakozni kényszerült odáig, hogy a nemzet már kimondá akaratát, s nem lehet ezt a kérdést tovább halogatni. Az első ízben ekkor megszólaló Babarczy követ némi joggal vetette ellene: a módosított terv már nem vukovár–fiumei, hanem vukovár–károlyváros–trieszti összeköttetést irányoz elő, mivel Károlyvárostól a Lujza-út mellett számot vet a trieszti vasúti csatlakozással is, tehát a korábbi döntés nem kötelezi őket – s ő bizony ellene van. Többen csatlakoztak hozzá, s így Kossuth fájdalommal állapíthatta meg: „ismét nem lesz semmi.”

Az ülés lefolyásáról Széchenyi Tasnerhez írott leveléből harmadnap értesülő Eötvös a vasútvonal irányának megváltoztatását, a vukovári vasút megbuktatását befejezett ténynek tartotta. Széchenyi figyelmét most Kossuthnak a pénzügyekkel kapcsolatos ellenvetéseire irányította. Szerinte Kossuth három évnél hosszabb időre semmilyen anyagi terhet nem akar vállalni, ami alkotmányjogi képtelenség, hiszen így Anglia és Franciaország sem juthatna államkölcsönhöz. A határidőhöz kötött adómegajánlás joga csak a kormányzati költségekre terjedhet ki. Kossuth tehát érveivel „rossz terepnumon fog állani . . . hadd rukkoljon ki bölcsességével valamely gyűlésben, hol szavait vissza nem veheti, míg ezt nem tette, tétesések úgy magatokat, mintha nehézségei által nagy zavarba jönnének”.⁸⁰ Eötvös azonban hiába várt az alkalomra, hiszen Kossuth ellenvetése nem a csak három évre megszavazható adó közjogi tételében állott, hanem abban, hogy amíg biztos garanciák nincsenek arról, hogy a hosszabb időre megszavazott összegeket nem sorolják a kormányzati költségek közé – tehát nem teszik felelőssé legalább az országos pénztár felügyelőjét –, addig nem lehet államkölcsön felvételét megszavazni.

Az elvi útmutatásokon túlmenően Eötvös levelei beszámoltak arról, hogy igyekszik megnyerni a bánáti földbirtokosokat, erőteljesebb cikkeket közöl a *Pesti Hírlap*. Jónak

⁷⁸ „Sie sind verliebt in Ihre Idee – denn sonst, Magyarság, nemzet alkotása etc, unmöglich vereint mit den Interessen von Serbien, Illirien.” Az utána következő, a vasúti vitákra semmiképpen sem vonatkoztatható mondat még inkább valószínűsíti, hogy Kossuth feltárta külpolitikai elképzeléseit Széchenyi előtt: „Sie wollen keine union, also keine Representation” – tehát alkotmányos állami egyesülésre e tartományokkal Kossuth nem gondol. Vizsota CCC. 1. Kossuth 1851-ben visszatekintve arról írt, hogy a dunai államszövetség gondolata benne már az 1840-es évek elején megszületett. *Szabad György*: Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 57.

⁷⁹ Szi – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 16. SZIL III. 582–584.

⁸⁰ Eötvös József – Szi Pest 1848. febr. 20. Eötvös 195–196.

látná, ha Széchenyi *Javaslatát* megtámadná a konzervatív *Nemzeti Újság*. A megyegyűléseken is arra fog törekedni, hogy ne csak elfogadják, hanem az ellenzék támogatásával fogadják el a *Javaslatot*. Csaknem bizonyos, hogy a József-napi vásárkor tartani szokott pesti megyegyűlésen ez megtörténik. Kovács Lajos pedig – ekkoriban mindennapos kapcsolatban a centralistákkal – azzal biztatja Széchenyit, ha Kossuth mégis győz, a megyei birtokosok Pesten „fellázadnak a Pilvax ellen”. Javasolta, hogy Kossuth formailag kifogásolható lépéséből, Szerém és Verőce követeinek utólagos kiküldéséből csináljanak hírlapok útján országos botrányt. Tudósítja arról, hogy Csengery is Kossuth-ellenes fellépésre készül. Trefort és Kemény csak a vukovári vasutat pártfogoló *Hetilap* első vitacikkének megjelenését várják...⁸¹ Széchenyi sem maradt tétlen. Az ülés másnapján összegezte érveit, megírta beszédének – a választmányi vita során első hosszabb megnyilatkozásának – vázlatát. Elmondására a harmadik ülésen került sor.

A február 19-i választmányi ülést Széchenyi és Kossuth párharca, egymást követő dialógusa töltötte ki. Az indokaikat és személyes képességeiket maximálisan mozgósító politikusok érezhették, hogy a döntés egy-két ingadozó követ kezében van, s nem merték szavazásra vinni a dolgot. Bíztaik érveik érlelő erejében vagy éppen másnapi informális agitációjukban, s a következő ülésre halasztották a döntést.

Széchenyi Kossuthnak az előző üléseken elhangzott argumentumait is ismertető beszéde annak beismerésével indult, hogy az indítványok közül „Bécsben tán jobban szeretik a Kossuthét”, mert a szláv elemet is támogatja és jóindulatúan szerkesztett. De ő elsődlegesnek sem ezt, sem a gazdasági szempontot nem fogadja el, hanem csak a nemzet érdekeit. Kossuth azért pártfogolja Fiumét, mert „magyar”, miért nem teszi ezt a „vonalra” nézve? (Valójában Kossuth nem „nemzeti”, hanem „gazdaságpolitikai”, tehát csak *közvetetten* nemzeti szempontokból pártfogolta Fiumét.) Azért – interpretálja tovább Széchenyi ellenfelét – mert „életkérdés a rövidebb vonal”, s a vele járó olcsóság. Valójában – veti ellene Széchenyi, – az ország szabja a bért, az életkérdés az, hogy a „magyar elemet” emelje a vasút! (Ennek közelebbi meghatározására később csak annyiban tett kísérletet, amennyiben az *építés*, a tőkebefektetés a magyar elem életét javítaná.) Kossuth is elismeri, hogy a mostani pénzkrízis kockázatosá teszi a húszmillió befektetést igénylő vállalatot, ugyanakkor állítja, hogy a pénzkrízis hamarosan véget ér. Nem így lesz – veti ellene a gróf –, továbbá ő bármikor képes lesz 90-es árfolyamon évi ötmillió államkölcson t piacra dobni. (Ekkor tehát már 10–12 évre szánt tervét húsz évre módosította.) A maga módján logikusan felépített beszédben itt ismét Kossuth – rendkívül fontos – ellenvetése következik: „Nem akarja az Érdek Harcotot Austria ellen *túl* vinni. Kübeck Ő Excellentiáját elkészeríteni! Vegyes házasság.” (A százmillió *államkölcson* – kezelésének módjától függetlenül – csak a legélesebb ellenállásra számíthatott Bécsben, hiszen pénzügyi okokból Kübeck – Kreuter 1848 eleji tudósítása szerint – még a vukovári vasút *kamatbiztosítását* is ellenezte!) Széchenyi érdemben nem tudta cáfolni ezt az érvet, csak annyit vethetett ellene, hogy ha az ország és a király akarja, garantálja a sikert. „Ezt nem tilthatja meg a kormány . . . ha egyesült a nemzeti Erő!!!”

Kossuth kamatbiztosított vukovári javaslata tagadhatatlanul kompromisszumos jellegű volt – maga is annak tartotta –, de elfogadása Bécsben ekkor már igen valószínű. Széchenyi programja pozsonyi győzelme esetén is csaknem bizonyosan visszautasításban

⁸¹ Kovács Lajos – Szi Pest 1848. febr. 19. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 118–122.

részesül Bécsben! Kossuth szerint ezért – következik az új ellenérv – Széchenyi célja valójában az, hogy elhalassza az ügyet. Kossuth pedig sietteti – vág vissza Széchenyi –, mert sejti, hogy a márciusi megyegyűléseken e tárgyban új utasítások szülehetnek!

Széchenyi érveinek utolsó csoportját a fiumei külkereskedéssel szemben gyűjtötte egybe. Elsődlegesnek a belső fogyasztást tartotta, Fiume és Trieszt ellentétét semmisnek nyilvánította, a helyzet megváltozását pedig a távoli jövőbe utalta: „Fiume a mienk: igen ló csöcs . . . Éppen annyit fizetünk, mint Triestnél. – Hogy a *miénk* legyen, a nemzetnek erősödnie kell.”

Végül felszólította Kossuthot, hogy érveit tudomásul véve, csatlakozzék hozzá, fogadja el *Javaslatát*. Ne csináljon pártkérdést az ügyből!⁸²

Széchenyi tehát igyekezett tárgyszerűen vitatni a kérdést. Érvei valóban többet ígértek a vukovári vasút kompromisszumos indítványánál, de míg ez utóbbi kellő módon előkészítve, Bécs hallgatólagos jóváhagyásával került tárgyalásra, Széchenyi indítványa – hiába ígerte megvalósítását 1849-től kezdődően most már húsz esztendőre – az alkotmányos tényezők mellérendelésétől függetlenül is heves ellenzésre talált volna Bécsben. Hiszen a magyar közlekedési államkölcson vevőként lényegében ugyanazon pénzügyi körökre számíthatott, mint a birodalom immár rendszeresen kibocsátott, a rendes kiadások fedezésére szolgáló államkölcsonai! Az azonnali és távlatos birodalmi megfontolások a *Javaslat* bécsi elutasítását valószínűsítették. (Magáról a munkáról Bécs egyelőre nem vett tudomást. Apponyi valószínűleg hallgatott, mert Bécsben kompromittálta a dolog. Széchenyi egyébként neki is, Szögyény alkancellárnak is megküldte könyvét.)⁸³

Kossuth – Lónyay Menyhért szerint – „hosszasan, imperatív, szokott praeceptorai hangján felelt”. Széchenyit indítványának leggyengébb pontján, pénzügyi vonatkozásaiban támadta meg. Úgy tűnik, mellőzte a *Javaslat* bécsi elfogadtatásának nehézségeire való közvetlen utalásokat, inkább arra hivatkozott, hogy az ország számára előnyösebb a bizonytalan összegű kamatbiztosítás, mint az államkölcson, amely a nagyobb teher mellett még a birodalmi államadósság ránk háritásával is fenyeget. Alkotmányos szempontból – tehát felelős rendszer híján – három évnél hosszabb időre pedig nem ajánl adót a nemzet. Végül Széchenyi felhívását megfogalmazója ellen fordította: *Széchenyi* hagyjon fel azzal, hogy pártkérdést csinál az ügyből, csatlakozzék az ő gyakorlatiasabb javaslatához!

Február 21-én került sor a negyedik és egyben utolsó ülésre. A két tucat választmányi tag híradásai, a *Pesti Hírlap* megjelenő cikkei közismertté tették, hogy Széchenyi lakásán nem a kamatbiztosítási részletkérdésekről folyik a vita, hanem politikai erőpróba kerül sor. Február 21-én ezért néhány fiatal ellenzéki követ jelent meg Széchenyi lakásán, hogy meghallgassa a tanácskozást. Követi tisztük nem tette lehetővé, hogy Széchenyi velük szemben a nyilvánosság kizárására hivatkozzék, mégis kiutasította őket. Felesleges gesztusát maga is megbánta. Elnöki székéből Kossuthot ismét egyezkedésre szólította, de Kossuth ezt elhárította, mondván, hogy Széchenyi javaslata *nem praktikus*, nem lesz belőle semmi. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy szavazásra kerül a sor, Széchenyi felemlítette a két szlavóniai követ utólagos kiküldését. Kossuth, ugyancsak türelmét veszítve, azt válaszolta, hogy ha a többséget akarta volna, akár a választmány tagjai sorából is kihagyhatta volna Széchenyit, mert annak névsorát maga állította össze. A szavazás

⁸² Vizota CCXCIX – CCCII.

⁸³ Szögyény László – SZI Bécs 1848. febr. 8. SzGy 208/169.

során tizenegyen a pesti, heten a vukovári, hárman a mohácsi kiindulópontot javasolták. Kossuth bejelentette, hogy a kérdés illetően eldöntését „semmi végzésnek” tekinti, mert a választmány nem az irány eldöntésére, hanem a társasággal való alkudozásra volt kiküldve. Ha pedig elfogadhatatlan feltételeket szabnak a társaságnak, különvéleményt fog beadni, s a döntés az alsó tábla kezében lesz. Itt és a főrendeknél ki tudja vinni, hogy a vukovári vasutat elfogadják, Bécsben pedig alku tárgya lesz. (A választmány munkája e szavazással nem ért véget, hiszen működéséről jelentést kellett benyújtania az országgyűlésnek.)⁸⁴

Másnap, február 22-én került sor Széchenyi *Javaslatának* hivatalos országgyűlési bemutatására. (A nádornak átnyújtott munkát a főherceg a személynöknek adta át, aki a kerületi ülés elnökéhez juttatta ismertetés végett.)⁸⁵ A bécsi kormány ennek hírlapi ismertetésekor figyelt csak fel a munkára. Az államértekezlethez az ügyet betérjesztő referens nem tudta, meddig terjedt Széchenyi hatásköre. A szokásos lassúsággal vándorló ügyiratot Ferdinánd király az államkonferencia döntésének megfelelően a kancellárhoz intézett utasítással látta el március 8-án: tegyen jelentést az ügyről.⁸⁶

A kerületi ülés pedig Kossuth követő társa és személyes ellenfele, Szentkirályi Mór indítványára véleményezés céljából a vukovári választmányhoz tette át a *Javaslatot*. A kör tehát bezárult: Kossuth formális kifogása nem volt többé tartható, a *Javaslat* és a vukovári vasút hivatalosan is *junctim*ba került. A február 21-i szavazás pedig sejtette, hogy Kossuth a választmányban kisebbségbe szorul. Időközben megérkeztek Pozsonyba a *Pesti Hírlap* február 20-i és 22-i számai, amelyek már kifejezetten a vukovári vasutat támadták. Kossuth az egyetlen taktikus lépés, a halasztás mellett döntött. A február 23-ra kitűzött ülés előtt levelet küldött Széchenyinek, amelyben bejelentette, hogy egészségi állapota miatt nem vehet részt az ülésben, de nem akarja, hogy a reá való várakozással időt veszítsenek. Folytassák a tanácskozást, de ha határozatukban meg nem nyugszik, fenn tartja a különvélemény beadásának jogát.⁸⁷ (Kossuth a kérdéses napokban valóban beteg volt.) Kossuth így a közvetlen legyőzötést kikerülte. Szerencséjére időközben beérkeztek Eötvös már ismertetett, halasztást szorgalmazó levelei, Széchenyi tehát kapva kapott az alkalmon: bár február 23-án a kitűzött időpontban a többi bizottsági tag megjelent lakásán, Kossuth betegségére való hivatkozással kimondta a tanácskozás elhalasztását. („Mi azt hisszük, egy kis halasztás nem árthat, ha ti. a kerületi választmány nem referál. És ezért ülést nem tartottunk és nem is tartunk, míg Kossuth fel nem lábadozik.”)⁸⁸

Forradalom előtt

1848 február végén tetőpontját érte el Széchenyi híveinek és a centralisták körének szervező munkája a *Javaslat* elfogadtatása és a vukovári vasút megbuktatása ügyében. Jóságkormányzója, Lunkányi Sopronból tudósította Széchenyit, hogy az adminisztrátori

⁸⁴ *Lónyay Menyhért* i. m. [napló] 35.; Szi – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 20–21. SZIL III. 584–586.; Szi – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 22. SZIL III. 586–587.

⁸⁵ Viszota CCCIII. 1. KLÖM XI. 570. 1. OL Takáts-másolatok fasc. 15. 1731. sz. (jelentés a febr. 22-i kerületi ülésről).

⁸⁶ Az államértekezleti előterjesztés – a Budapesti Híradó 1848. február 23-i tudósítása nyomán – február 24-én kelt. *Bártfai* i. m. II. 640. OL Takáts-másolatok fasc. 76. 11.217. sz. (Sedlnitzky jelentése, V. Ferdinánd utasításával.).

⁸⁷ KL – Szi Pozsony 1848. február 23. *Bártfai* i. m. II. 637.

⁸⁸ Szi – Tasner Antal Pozsony 1848. febr. 24–25. SZIL 587–592.

sérelem ügyében az ellenzék nagy győzelmet aratott – ezen a téren lehetetlen újabb kezdeményezés.⁸⁹ Kovács Lajos Pestről jelenti, hogy „a rendszer növekvő diadalával” folyik a vita az *Ellenzéki Kör*-ben a *Javaslat* felett; Eötvös „ír tömértelen leveleket s irat másokkal mindenfelé”; „Trefort a hírlapban csatázik Vukovár ellen”; Kemény pedig az ellenzéknek elkötelezett *Pesti Hírlap* mellett körüknek kíván orgánumot teremteni, s a *Jelenkor* átalakításán töpreng.⁹⁰ A *Pesti Hírlap* cikkei felkeltették Wesselényi figyelmét is. Közölte Széchenyivel, hogy tetszett javaslata, melyet hírlapi cikkekből ismer, csak éppen a költségek fedezésének módját nem értette meg a sajtóközlésekből. Kossuthnak pedig indítványozta, hogy támogassák Széchenyi *Javaslatát*, mert ezáltal – legalább részben – újra megnyerhetik Széchenyit politikai céljaik számára.⁹¹

Széchenyi a pozsonyi hangulatról, a *Javaslat* fogadtatásáról, az ellenagitációkról tudósít, és a „privat informatio” fontosságát hangoztatja: „Én itt mindent elkövetek, de Pestből kell kiindulni a főmozgatásnak.”⁹² Kovács Lajos hírlapi cikkei vázlatát közli.⁹³ Széchenyi válaszában arra kéri, Kovács saját ötleteként adja elő a pénzügyi terv mérséklését.⁹⁴ Most tudott időt szakítani arra is, hogy saját megyéjébe, Mosonba írjon: változtassák meg a vukovári vasút melletti állásfoglalást, fogadják el *Javaslatát*!⁹⁵ (Az országgyűlés előtt annyira bevezettnek érezte ezt az ügyet, hogy az utasítás ezen pontjára nem is fordított figyelmet. Pedig szavazás esetén az alsó táblán az alkotmányos szokásnak megfelelően utasítása szerint, tehát a vukovári vasút pártfogása mellett kellett volna szavaznia!) Többször tárgyalt közben a vasút ügyében Kossuthtal is.⁹⁶

Február legvégén újra jelentkezett tanácsaival Eötvös. Örömmel újságolta, hogy a közelgő pesti megyegyűlés meg fogja változtatni a vukovári utasítást, el fogja fogadni, hogy az összes hálózatról hozzanak törvényt, hogy államköltségen építsenek, hogy erre a célra államkölcsönt vegyenek fel. Pest megye azonban – agitációja nyomán, az alkotmányos kifogásokat elkerülendő – nem az egész százmilliós kölcsön felvételét kívánja engedélyeztetni, hanem csak a jövő országgyűlésig, tehát három év alatt beépíthető huszonöt milliót. Így nem fordulhat elő, hogy a kormány törvénytelenül máshová fordítsa a felvett kölcsönt, mert amit megkockáztat százmillióért, nem fogja tenni huszonöt millióért – ez mindenki véleménye. Így az évi kamatteher is csak egymillió forint. Ezt a módosítást Széchenyi el is fogadhatja, vagy színleg ellene léphet fel, s csak később enged – ez már a taktika kérdése. Kossuthot illetően továbbra is a személyeskedés elkerülését javasolta, s kiengesztelésül – ha kompromisszumra kész – felajánlhatónak tartotta, hogy az államköltségen épülő pest–fiumei vasúthoz a vukovári társaság kamatbiztosítással, eredeti irányain módosítva, de változatlan beruházási összeggel a fontos mohács–légrádi és sopron–kanizsai vonalakat építse meg. (Széchenyire bízta, él-e ezzel az ajánlattal.)⁹⁷

⁸⁹ Lunkányi János – Szi Sopron 1848. febr. 21. SzGy 206/125.

⁹⁰ Kovács Lajos – Szi, Pest 1848. febr. 23. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 127–129.

⁹¹ Wesselényi Miklós – Szi, Zsibó 1848. febr. 23. *Bártfai* i. m. II. 639. Wesselényi Miklós – KI Zsibó 1848. márc. 6. KGy I. 376.

⁹² Szi – Tasner Antal, Pozsony 1848. febr. 25. *Bártfai* i. m. II. 641.

⁹³ Kovács Lajos – Szi, Pest 1848. febr. 15. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 130–131.

⁹⁴ Szi – Kovács Lajos, Pozsony 1848. febr. 26. *Bártfai* i. m. II. 642.

⁹⁵ Szi – Jankovich Antal mosoni alispánhoz, Pozsony 1848. febr. 26. SzIL III. 592–594.

⁹⁶ Szi – Tasner Antal, Pozsony 1848. febr. 27; Szi – Kovács Lajos, Pozsony 1848. febr. 28. *Bártfai* i. m. II. 643.

⁹⁷ Eötvös József – Szi, Pest 1848. febr. 28. Eötvös 197–201.

Végül jelentkezett a centralisták közül legnehezebben mozduló Kemény is. A biztosnak látszó többségről tudósította Széchenyit, s ő már – egyedül a beavatottak közül! – azt az éles elmére valló kérdést is felvetette: mi lesz, ha Kossuth, látva a vukovári javaslat bukását és Széchenyi győzelmét, az utóbbi mellé áll? Szerinte „illy szövetség csak káros lehetne”, mert Kossuth a módosító indítványokkal bizonyonnyal többségre tesz szert, és a kezdeményezést e téren is magához ragadja, illetve a vukovári vasutat az egész rendszeren belül elfogadtatja. Egyelőre azonban – folytatja Kemény – Kossuth megmaradt az élesen kormányellenes politikai vonal mellett, s e téren többsége csak egyre nő. Éppen ez teszi lehetővé az ő eljárásuk sikerét! „Kossuth korlátlan hatalmát a közlekedési javaslaton kívül semmi kérdés nem ingathatja meg . . . most még ideje volna egy független pártot teremteni a diétán. A *Javaslat* jelszó lehet erre.”⁹⁸ Kemény a sikerben is a kudarc lehetőségét meglátó politikai dialektikája különösen indokoltá teszi, hogy most, amikor akciójuk sikere bizonyosnak látszik, egy pillanatra megálljunk, s a később bekövetkező külpolitikai eseményekkel ne fedjük el a most megválaszolandó kérdést: valóban Kossuth visszsaorításával járt volna-e együtt leszavazása a választmányban, a megváltoztatott Pest megyei követutasítás, esetleg az országgyűlésnek a *Javaslat* melletti állásfoglalása?

Személyes presztizsvesztesége valóban elkerülhetetlen lett volna. Utaltunk azonban arra, hogy Kossuth bizonyos módosításokkal kész volt támogatni Széchenyi indítványát. Valószínű, hogy fenntartásaival együtt támogatta volna, ha az országgyűlésen napirendre kerül, és a többség is mellette foglal állást. Megvárta volna, amíg Bécsből akár a felelős kormányzati rendszer követelése miatt, akár az összeg nagysága miatt megérkezik az elutasítás (vagy kiderül, hogy hiába várják a választ), s ekkor szétesett volna az az időleges többség, amely a *Javaslat* körül tömörült. Ekkor ismét más, napirenden levő kérdések körül bontakoznak ki a pártharcok, s Kossuth ismét magához ragadhatja a kezdeményezést. (Esetleg újra tárgyalhatják a kamatbiztosítás ügyét is!) A másik lehetőség, ha Kossuth nemcsak formálisan azonosul a *Javaslat*tal, hanem – Eötvöshöz szinte hasonlóan – a realitásokhoz igazítja azt, beléillesztve akár a vukovári vasútirányt, akár a kamatbiztosítás rendszerét. Kossuth érdemi háttérbeszorítását tehát csak akkor érhették volna el, ha e politika kezdeményezői további fontos kérdésekben is engedményeket csikarnak ki Bécsből. Ilyen irányú kezdeményezéseik azonban tudomásunk szerint nem voltak, s Bécsből még a *Javaslat* elfogadását sem remélhették. (Bizonytalan, hogy Széchenyi – „misztifikáló” politikájához híven – nem kecsegtette-e a centralistákat a *Javaslat* kedvező bécsi fogadtatásával?) Pusztán egyetlen személy háttérbeszorítása viszonzásaként Bécsnek érdemi engedményeket kellett volna nyújtania! Valójában, ha Bécsben kompromisszumra gondoltak – mint éppen az elkövetkező forradalmi napokban is –, stabilitása érdekében Kossuthtal és nem Kossuth nélkül kívánták azt megvalósítani.

Széchenyi is számot vetett e politikai vetélkedés kockázatával. Helyesen és egyedül vette észre azt a veszélyt, hogy ha Kossuth történetesen minden erőfeszítésük ellenére mégis diadalmaskodik a közlekedési ügyben, akkor „Dictator lesz”, vagyis politikai vezető szerepét senki és semmi nem vonhatja kétségbe többé. Érezte, hogy ha ő Kossuth indítványát, a vukovár–fiumei vasutat meg is tudja buktatni, Kossuth viszont *Javaslat*át

⁹⁸ Kemény Zsigmond – SzI, Pest 1848. febr. 29. Budapesti Szemle 1919. 179–180. köt. 144–146.

szavaztatja le. Ezért „egyzetetöleg” lépett fel, fő célja nem Kossuth legyőzése volt, hanem annak elérése, hogy ellenfele maga álljon *Javaslat*a mellé.⁹⁹

Kossuth teljes politikai veresége tehát valószínűtlen volt. Naiv elgondolás Kemény Zsigmondé, aki szerint Kossuth csak bukása előérzetében, kényszerből nyúlt a forradalmi jelentőségű alkotmányjogi követelésekhez, csakhogy politikai vezérszerepét megőrizze. Tévesen állítja, hogy „soha semmi kérdésben nem vala a grófnak inkább igaza, mint a Vukovár–fiumeiben”.¹⁰⁰ részint azért, mert 1848 előtt e kérdésben érdemi vita közöttük *nem* bontakozott ki, hiszen a *nyilvánosság előtt* Széchenyi 1848-ig nem kifogásolta sem a vukovári irányt, sem magát a vállalkozást. 1848-ban pedig lényegében *másról* volt szó, s nem a vasútról, s ezt – egykorú leveléből kitűnően – Kemény tudta a legjobban.

Az európai politikai változások hírei – februárban Itáliából, március elejétől Franciaországból – a bemutatott tárgyalásokkal egyidejűen már foglalkoztatták a politikusokat. Először február 25-én bukkan fel az az indítvány, hogy az európai események külpolitikai nyomását kihasználva, egész alkotmányos életünket illetően érdemi változtatásokat kell követelni.¹⁰¹ Február 25–28 között egymást követik az ellenzéki tanácskozások. Némelyikén jelen van Széchenyi is. Érzi már az európai változások roppant horderejét, de még ekkor sem hagy fel eddigi politikai taktikájával. Még február végén írott leveleiben is szorgalmazza, hogy a közlekedési ügy segítségével a hozzá hasonló „reformerek” a most már „forradalmárnak” tekintett Kossuthot és Batthyányt háttérbe szorítsák. Ha a *Javaslat* megyei utasításként történő elfogadtatása nem is sikerül, legalább a vukovári vasút helyett a pestit adják utasításba!¹⁰²

A polgári alkotmányos átalakulás követelésének kérdésében ingadozókat végül ennek lehetőségéről és szükségességéről a párizsi februári forradalom híre győzi meg. Március 2-án már csak egyedül Széchenyi ellenzi azt a nevezetes indítványt, amelyet március 3-án Kossuth terjeszt be, s egyhangúlag fogadnak el. Az erőviszonyok gyors változása folytán Széchenyi nemcsak Pozsonyban szigetelődött el. A centralista kör felismerte, hogy eddig követett politikájukat az európai változások időszerűtlenné tették. Március 7-én a *Pesti Hírlap* békejobbot nyújtott korábbi ellenfeleinek: „A magyar törvényhozás a parlamenti kormány követelése által bebizonyítja, hogy képes a körülmények magas álláspontjára felemelkedni, s nagyszerű hivatásának meg tud felelni. Önálló, nemzeti, felelős minisztérium nélkül a reform nálunk sem lehetséges . . . szorítsuk háttérbe a személyes ellenszenvet, mondjunk le aprólékos küzdelmeinkről, felejtjük el a csekély véleménykülönbségeket”.¹⁰³ A Széchenyihez is szóló felhívást azonban a gróf nem szívlelte meg, ekkoriban – újabb fordulatot téve – ismét a bécsi kormánykörökkel keresett kapcsolatot, s ott ajánlotta fel szolgálatait, s csak közvetlenül a forradalom küszöbén jutott el az átalakulás lehetőségének és jelentőségének felismeréséhez.¹⁰⁴

A néhány nap alatt végbement alkotmányos fordulat, a felelős kormányzat, az önálló államháztartás létrejötte feleslegessé tette a korábban is csak kényszerűségből

⁹⁹ SzI – Kovács Lajos Pest 1848. febr. 21–22. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és a szabadságharc levelestára I. 76–80.

¹⁰⁰ *Kemény Zsigmond*: Történelmi és irodalmi tanulmányok Bp. 1907. I. 331, 339. uő: Összes Művei. XII. Bp. 1908. 117–121.

¹⁰¹ SzIN 1848. febr. 25. VI. 733.

¹⁰² SzI – Jankovich Antal mosoni alispánhoz, Pozsony 1848. febr. 26. SZIL III. 592–594.

¹⁰³ PH 1848. márc. 7.

¹⁰⁴ Vizota CCXV – CCXX.

indítványozott kamatbiztosítási vasútépítési rendszert. Az önálló Magyarország állami jövedelmei lehetővé, a Buda-súlypontú közép-európai birodalom külpolitikai programjának megvalósítása¹⁰⁵ sürgetővé tette a centralizált államvasúti hálózat mielőbbi megteremtését. 1848 március végén — április elején Kossuth, a felelős pénzügyminiszter és Széchenyi, a közlekedési miniszter együttesen harcolt a magas adóterhektől, komoly állami beruházásoktól a földesúri kármentesítést féltő szűkkeblű rendek ellen a *Javaslaton* alapuló törvény elfogadtatásáért.¹⁰⁶

Az önálló magyar minisztérium által végrehajtható 1848: XXX. t.c. kimondta a fő vasúti vonalak államköltségen történő megépítését, közülük *elsőként és azonnal létesítendőnek* a Pest—Fiume közöttit határozta meg. A felmérések meg is kezdődtek, a munkálatokat a szabadságharc kibontakozása vette le a napirendről.¹⁰⁷

A. Герзей:

ДИСКУССИЯ О ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГЕ В РИЕКУ НА ПОСЛЕДНЕМ СОСЛОВНОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ СОБРАНИИ.
(ПОПЫТКА ПЕРЕГРУППИРОВКИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СООТНОШЕНИЯ
СИЛ ПЕРЕД РЕВОЛЮЦИЕЙ 1848 Г.)

(Резюме)

В первой части своей статьи автор набрасывает политику относительно движения и транспорта в 1830–1848 гг. в Венгрии. Правительство в Вене не было намерено развивать транспорт, программа государственной железнодорожной системы, объявленная в 1841 г. распространилась только на наследные провинции Австрии. Венгерские политические круги сформировали свои представления о транспорте с намерением укреплять, вернее ослаблять экономические связи с Австрией. Венгерская либеральная оппозиция и ее орган „Пешти Хирлап” (Пештская Газета) подчеркивала важность самостоятельной внешней торговли и требовала первичного развития внешней торговли, направленной к морю. Железная дорога в Риеку — единственный более крупный порт на берегу Адриатического моря — становится общим желанием в первой половине 1840-х гг. На государственном собрании 1844 г. было отголосовано ее построение путем обеспечения процентов, но закон не был утвержден. Конечным пунктом железной дороги был определен Вуковар около нижнего течения Дуная потому, что это сообщение предложило более короткое, благоприятнее в географическом отношении, таким образом более дешевое решение, далее главные хлебородные территории страны находятся тоже в Южной Венгрии (Банат, Бачка). Источники единогласно указывают, что во время последнего сословного государственного собрания (1847–1848 гг.) правительство также не сопротивилось построению этой железной дороги. Железная дорога должна была быть построена частным обществом, с обеспечением процентов. Директором уже сформированного железнодорожного общества был пропагандист предприятия, вожь венгерской либеральной оппозиции и сословного государственного собрания 1847–1848 гг. Лайош Кошут.

¹⁰⁵ *Erdődy Gábor*: A forradalmi kormányzat külpolitikája 1848-ban. In: Magyar történeti tanulmányok VIII. Debrecen 1979.

¹⁰⁶ *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a Bp. 1964. 118–128.

¹⁰⁷ 1848:XXX. t.c. 3 §; végrehajtásának megkezdéséről *Spira György* i. m. 151.; Széchenyi István miniszter — Pest megye, Pest 1848. máj. 18., Hieronymi Otto Ferenc — Nyáry Pál, Pest 1848. máj. 23. Pest megye levéltára, Közgyűlési iratok 1848/3770, 3946.

Дело железной дороги, повидимому уже решенное и теперь поддерживаться законом, попало все-таки в центр горячих споров на последнем сословном государственном собрании в начале 1848 г. Руководитель Отделом Наместнического Совета граф Иштван Сечени выступил вдруг единым и централизованным, охватывающим всю страну планом транспорта. Железные дороги — среди них и железная дорога в Риэку — сошлись бы в Пешт-Буде и Сечени предложил государственное построение главных линий. В это время — в феврале 1848 г. — между старым планом железной дороги относительно Вуковара и новым, концентрирующим на Буду развернулась не компетентная дискуссия, а проблема служила подходящим поводом для умеренной оппозиции отодвинуть на задний план Лайоша Кошута, стоявшего резко против правительства. Железная дорога в Вуковар являлась личным делом Кошута, поддерживавшаяся до этого комитатами 47 из 52, то есть огромным большинством. Если сейчас изменятся указания депутатов и принимается концепция Сечени, поражение престижа Кошута неизбежно, его личность можно временно отодвинуть на задний план. В интересах принятия плана Сечени либералы развергивали большую активность в Пеште, в центре духовной жизни и в Пожоне (Братислава) на государственном собрании. Вероятно и в случае их успеха они могли бы только временно отодвинуть на задний план Кошута, ведь дело железной дороги все-таки явилось частичным вопросом на государственном собрании, дискутирующем об основных проблемах буржуазного преобразования. Однако они не могли добиться даже этого частичного успеха потому, что между тем полностью изменились соотношения сил под влиянием парижской революции и в Вене, и в Пожоне и в Пеште.

Венгерская государственная власть, ставшая самостоятельной в силу вилу победы революции, принимала конечно не план железной дороги в Вуковар, носящий компромиссный характер, а план железной дороги из Буды в Риэку, и постановила сейчас же к ее построению государством. Позже, победившая контрреволюция сумела отсрочить построению этой железной дороги.

A. Gergely:

LE DÉBAT SUR LE CHEMIN DE FER DE RIJEKA AU COURS
DE LA DERNIÈRE DIÈTE.
ESSAIE DE LA TRANSFORMATION DES FORCES POLITIQUES
HONGROISES AVANT LA RÉVOLUTION DE 1848

(Résumé)

La première partie de l'étude esquisse la politique de transport en Hongrie entre 1830 et 1848. Le gouvernement ne voulait pas développer les transports, le programme déclaré en 1841 des chemins de fer d'État, n'était propagé que dans des provinces héréditaires d'Autriche. Les cercles politiques hongrois conçurent leurs idées concernant les transports. Ces conceptions étaient variées, le contenu dépendait de la prise de position dans le problème du renforcement ou de l'affaiblissement des relations économiques existant entre la Hongrie et l'Autriche. L'opposition nobiliaire libérale hongroise, et son organe, le Pesti Hirlap, ont souligné l'importance du commerce extérieur autonome et ont exigé en premier lieu le développement du commerce extérieur dirigé vers la mer. Le chemin de fer de Rijeka, (la ville de Rijeka était le seul port important au bord de la mer Adriatique), devient un désir public général pendant la première moitié des années 40. La Diète de 1844 vote pour la construction du chemin du fer par garantie d'intérêts, mais la sanction de la loi n'avait pas lieu. On a désigné la ville de Vukovár sur le Bas-Danube comme terminal du chemin de fer, parce que cette communication était la plus courte et de point de vue géographique la plus favorable, par conséquence, elle coûtait moins et, en plus, les régions de céréales les plus grandes se trouvaient également dans la Hongrie du Sud (Bácska, Bánát). Les sources renvoient unanimement à ce que pendant la dernière Diète (1847–1848), le gouvernement ne s'opposait à la construction du chemin de fer. Le chemin de fer aurait été bâti par une société privée avec garantie d'intérêts. Le directeur de la Société des Chemins de

Fer déjà formée, le propagandiste de l'entreprise, était Lajos Kossuth, dirigeant de l'opposition libérale hongroise et de la Diète de 1847–1848.

Le chemin de fer en apparence décidé qui était à soutenir par une loi, se trouvait au centre de vifs débats au commencement de 1848, à la dernière Diète. Le dirigeant du Département de Transports du Conseil de Lieutenance, comte István Széchenyi, tout à fait inattendu, proposa un projet de transport uniforme et centralisée embrassant le pays entier. Selon ce projet, les chemins de fer (y compris celui de Rijeka aussi), se recontraient à Pest-Buda, et il proposa à l'État la construction des lignes principales. À cette époque-là, en février 1848, parmi les partisans du projet ancien (de Vukovár) et parmi ceux qui votaient pour le nouveau (de Rijeka), se dégageait une discussion non pas sur un niveau professionnel, mais elle était un prétexte idéal pour l'opposition modérée pour pouvoir contraindre à l'arrière-plan Lajos Kossuth, opposé au gouvernement. Le chemin de fer de Vukovár dont le projet était soutenu par 47 des 52 comitats, donc par la majorité absolue, était l'affaire personnelle de Kossuth. Si, dans cette situation, les mandats de députés des comitats changent et la conception de Széchenyi est acceptée, le prestige de Kossuth est compromis inévitablement, sa personne pouvait être repoussée à l'arrière-plan. Pour faire admettre le projet de Széchenyi, à Pest, au centre de la vie spirituelle, et à Pozsony (Presbourg), à la Diète, les libéraux se sont activisés. Il est probable que même dans le cas où ils avaient remporté une victoire, ils n'auraient pas pu repousser que provisoirement Kossuth à l'arrière-plan, puisque l'affaire du chemin de fer était quand-même une question de détail à la Diète discutant sur les problèmes fond mentaux de la transformation bourgeoise. Mais ils n'ont parent un succès provisoire non plus, parce qu'entre-temps, en recevant la nouvelle de la révolution de Paris, à Vienne aussi qu'à Pest et à Pozsony (Presbourg), les forces politiques se transformaient. L'État hongroise est devenue indépendante, par la suite de la victoire de la révolution, il a admis naturellement non pas le projet-compromis de Vukovár, mais celui de Buda-Rijeka, et il a ordonné sa construction publique immédiate. La contre-révolution victorieuse pouvait différer pendant des décennies la construction du chemin de fer.

Tóth István György:

KÖRMEND ALAPÍTÁSA. A VÁROS ALAPRAJZA A 17. SZÁZADBAN

A középkori magyar városfejlődésben külön helyet foglalnak el az alapított városok, s az utóbbi évek vizsgálatai több ilyen felvidéki bányavárost mutattak be. Az eddigi irodalom az alapított városokat – Erdély szász telepeitől eltekintve – elsősorban az ország északi részén kereste és mutatta ki, a Dunántúlon levő városokkal kapcsolatban fel sem merült a tervszerű alapítás gondolata. Ez a dolgozat megpróbálja bebizonyítani, hogy Körmend tervszerű telepítéssel keletkezett, és kísérletet tesz a 17. századi alaprajz rekonstrukciójára is.

Körmendről az első térkép 1667-ben készült, ezenkívül az 1720-as, 1784-es és 1857-es térképeket használtam.¹ A várost először Pál comes oklevele említi 1238-ban: ... terra populorum regis de villa Curmend, második említése IV. Béla kiváltságlevele Körmend részére 1244-ből.² A 17. századi utcanevet az 1645-ös, 1646-os és 1698-as urbáriumok, az 16490-es és 1650-es házösszeírások, valamint missilisek, záloglevelek, adás-vételi szerződések, canonica visitatio stb. tartalmazzák.

Összehasonlítva egy mai térképet a karlsruhei levéltárban őrzött 1667-es térképpel, rögtön látjuk: a Bem József, Bástya és Bajcsy-Zsilinszky utca, valamint a Vár által határolt belső város utcahálózata – lényegtelen eltérésekkel – azonos az ott feltüntetettel. A szabályos alaprajz, a párhuzamos, egyenes utcák, a téglalap alakú hatalmas piactér a tervszerű kialakítás gondolatát vetik fel.

A telepítésre mutat a szabályos alaprajzon kívül az is, hogy a házhelyek elrendeződése és nagysága a belváros egy részében feltűnő szabályosságot mutat. A térképen látható három sávban a házhelyek egyformán az útra merőlegesen, háromszor két sorban helyezkednek el. Szélességük megoszlása így alakul:³

¹ 1667: OL Térképtár C 30 (eredetije Karlsruhe-ban: Inventar der handgezeichneten Karten und Pläne zur europäischen Kriegsgeschichte des 16–19. Jh. in Generallandesarchiv Karlsruhe, Bearb. v. Alfons Schläfer Stuttgart.) 1971. p. 246. no. 1346. Kiadva: *Gerő László*: Magyarországi várépítéset, Bp. 1955. 297. 1720: Körmend városképi és műemléki vizsgálata VÁTI, Kézirat, Bp. 1955. 1784: I. katonai felmérés Hadtudományi térképtár Col. III. Sect. 9. 1857: OL Térképtár S 78 Körmend, Vas megye. Ezúton is szeretném őszinte köszönetemet kifejezni Zimányi Verának (akinek a témaválasztást is köszönhetem), Fügedi Eriknek és tanárainak: Ladányi Erzsébet adjunktusnak és Unger Mátyás docensnek a dolgozathoz nyújtott segítségéért.

² Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearb. v. Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. I–II. Graz–Köln 1955–1965. (Továbbiakban: UB) I. 255. sz. és 298. sz.

³ A méréseket az 1857-es térképen végeztem, a térképhez tartozó kataszteri iratok: Uo. S 79. Körmend, Vas megye.

A telkek szélességének megoszlása

mm	m	bécsi öl	db	%
3	8,64	4,56	1	2,1
4	11,52	6,08	10	21,3
5	14,40	7,60	17	36,2
6	17,29	9,12	12	25,5
7	20,17	10,64	6	12,8
8	23,05	12,16	1	2,1
Összesen:			47	100,0

1 mm = 1,52 bécsi öl

1 mm = 2,88 m

Az 1857-es térképen milliméterben lemért és hüvelykre, majd bécsi ölre átszámított szélesség és hosszúság alapján kiszámoltam néhány, a téglalaphoz legjobban közelítő telek területét. Ezt egybevettem a kataszteri iratokban az egyes telkek négyszögöiben kifejezett területével. A kapott 7–8% eltérés abból adódik, hogy a telkek egyike sem pontosan téglalap alakú, továbbá a helyszíni mérés pontosabb volt.

A házhelyek szabályos rendje csak a Rába-parton borul fel, illetve néhány olyan teleknél, amely az átlagosnak (5 mm) a kétszerese (9; 11 mm), nyilvánvalóan két telek összeolvadásából keletkezett tehát. A Szabadság tér déli részét csak később építették be, a telkek természetesen itt sem szabályosak. E kései átalakításról – a térképeken kívül – a mai városképben a Dienes Lajos utca kis törése is árulkodik.

A telepítéseknél Európa-szerte szokás volt az egyforma házhely kimérése, a városalaprajzok az oklevelekkel egyenértékű források („steinerne Urkunde”) a városok alapítására, mutatta ki Bern példáján Hans Strahm.⁴

A város telepített voltára utal az 1244-ben kiállított kiváltságlevél arengája is, amely a Példabeszédek 14,28 szavait (in multitudine populi dignitas regis) parafrázálja:

„Cum constet evidenter ex fideli confluencium hospitum famulatu regi et regno multiplex comodum pervenire, eorum debet libertati liberalitas regia sue propriacionis habundanciam propensius impertiri, ut presentes sese gaudeant advenisse et remoti facilius animentur convenire.”⁵

Kurcz Ágnes a 13. századi magyar oklevelek arengájáról írt tanulmányában éppen a kiváltságlevél példáján mutatja be, hogy a hospes telepítések arengája nemcsak a kiváltsá-

⁴Hans Strahm: Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplans der Stadt Bern, Zeitschrift für schweizerische Geschichte 30 (1950) 373, 395, 410.

⁵„Mivel nyilvánvaló és kétségtelen, hogy az összesereglett vendégek hűséges szolgálatából a királynak és a királyságnak sokféle haszna származik, tartozik a királyi bőkezűség szabadságukat jellemző gazdaságával jóindulatúbban megajándékozni, hogy a jelenlévők örvendjenek annak, hogy idejöttek, és a távollevők könnyebben elszánják magukat arra, hogy összegyűljenek.” UB. I. 298. sz. Vö: András Kubinyi: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541) In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg: Walter Schlesinger, Sigmaringen 1975. 544. és Herbert Helbig: Die ungarische Gesetzgebung des 13. Jh. und die Deutschen, Uo. 520.

goltakhoz, de a majdan betelepítendőkhöz is szolt.⁶ A nagyobb írásbeliséggel rendelkező telepített városok példájából tudjuk, hogy a hospesek élénk kapcsolatokat tartottak fent az „óházával”, a féltve őrzött privilégium szavai eljuthattak tehát külföldre is.

A Körmentet alapító hospesek zömükben németek voltak, ezt bizonyítják a latinósított formájukban nem azonosítható nevek mellett a Henphlinus, Chenkul, Jekul, Tempelinus, Ostorman személynevek a 14. századi oklevelekben, amelyek világosan német eredetűek. Ez azonban nem jelenti, hogy a hospesek között nem lehettek más nemzetiségűek is, a 13. századból ismert egyetlen körmendi, Iowanka-Iohanka villicus neve szláv csengésű.⁷

A körmendi plébániatemplom (ez az egyetlen templom a kolostoron kívül az egész középkorban) védőszentje Árpádházi Szent Erzsébet: . . . ecclesia . . . ab antiquis catholicis in honorem S. Elisabet, Filiae Andreae Regis Hungariae ac Viduae aedificata.⁸ Erzsébetet (+ 1231) 1235-ben avatták szentté. A magyar király német hospesei a Németországban meghalt magyar királylányt választják patrónájuknak. A templom az 1244-es kiváltságlevélben szerepel először: . . . ecclesia ibidem constructa,⁹ építését patrocíniuma alapján nem kezdhették el 1235 előtt.

A templom a város szélén állt az alapításkor, és a városhatár ma is mellette húzódik. Sajátos elhelyezkedése párhuzamot mutat a szintén alapított Körmoc-, Selmec- és Besztercebánya templomaival.

A szabályos alaprajz, mutat rá Paulinyi Oszkár, nem egyedüli jellemzője a telepített városoknak. A templomkomplexum éles elkülönülése a lakóházaktól a fent említett bányavárosokban nem kevésbé fontos jele a tervszerű kiépítésnek. Ezek a templomok a mentsvár szerepét is betöltötték: palánkkal, majd később fallal körülvéve, a temetővel együtt, egy magaslati ponton helyezkedtek el.¹⁰ A nagyjából sík Körmenden ilyen lehetőség nem adódott – egyedül a Rába kínált valamelyes védelmet. A várost a Rába kanyarulata három oldalról körbevette, a támadás tehát északról, az országutak felől volt várható. Ezért épült a templom a Rába mellé, délre, a házaktól elkülönülve.

Az oklevelek Körmendeddel kapcsolatban gyakran említik az országutakat (Kyraltw, Kurmendutha, magna strata que ducit ad Curmend stb.),¹¹ ezek közül azonban a legfontosabb kétségtelenül a Sopron–Kőszeg–Muraköz útvonal. Ezt maga a város alaprajza is elárulja: Körment nem két útvonal kereszteződésénél települt, abban az esetben a főtér a

⁶ Ágnes Kurcz: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jh. MÖG 70. 1962. 340.

⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejér 1–XI. k. Budae 1829–1844. X/8. 267. skk. Vö. Zsigmond-kori Oklevéltár, Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958. I. 562. (Továbbiakban: ZsO) Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. VI. 110. sz. VII. 60. sz. (továbbiakban: AO) Josef Karlmann Brechenmacher: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen, Limburg a. d. Lahn 1960–1963. I. 289. 695. II. 355. Adolf Bach: Deutsche Namenkunde, Heidelberg 1953. I/2. 45. valamint Mollay Károly egyetemi tanár szíves szóbeli közlése, akinek segítségét ezúton is hálásan köszönöm. Iowanka-Iohanka villicusra: Magyar Zsidó Oklevéltár, Szerk.: Grünvald Fülöp–Scheiber Sándor V/1. Bp. 1959. 11. sz. Datálásához vö. UB II. 301.

⁸ „A régi katolikusok által Szt. Erzsébet, András magyar király lánya és özvegye tiszteletére épített templom.” OL Filmtár 52. doboz p. 411. A lapokra és az iskolára ld. uo. p. 414. és 420.

⁹ UB. I. 298. sz.

¹⁰ Oszkár Paulinyi: Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten, In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, Hrsg: Ingomar Bog. Köln–Wien 1971. 548.

¹¹ UB II. 99. sz. AO II. 87. sz. III. 203. sz. IV. 157. sz.

városmaggal a mai Rákóczi és Thököly út kereszteződésénél alakult volna ki, hanem az észak–déli útvonal átkelőhelyéhez, ezért a város a Rába-parton épült fel, és csak a 17. századra érte el a kelet–nyugati országot.

A fontos észak–déli útvonal a Borostyánút Pannónián átfutó szakaszának vonalát követi, és északon Bécs, délen pedig Velence felé folytatódik. Jelentősége különösen nagy volt a tatárjárás előtt, mert – mint Glaser írja – ekkor a Semmeringen átvezető utat még nem használták, és erre jártak a velenceiek Ausztria felé.¹² Ez az út 1274-ben egy határjárásban mint *via Latinorum* szerepel.¹³ Az elnevezés azonban nem az út római eredetének fennmaradt emlékére utal, mint Iványi gondolta, hanem a latin kereskedőkre.¹⁴ Az áthaladó osztrák kereskedőkről (*mercatores Teutonicorum*) az 1244-es kiváltságlevél intézkedik.¹⁵

Körmend kereskedelmi jelentőségét mutatja az is, hogy egy 1296 körül kelt, datálatlan oklevélben „*judaei de Curmend*”-del találkozunk, akik nyilván IV. Béla 1251-es zsidóprivilegiumát követve jöttek át Ausztriából.¹⁶ Többet nem tűnnek fel a forrásokban, Körmenden ezután a 18. századig nem laknak zsidók.

Az észak–déli út mellett állt az ágostonos kolostor, amelyet a hitelt érdemlő helyi hagyomány szerint a vilhelmiták alapítottak, s amelybe a 16. században valószínűleg a domonkosok költöztek. Körmenden ezenkívül még egy rendház működött, az apácázárda.

Mindkettőről igen kevés a forrás és igen sok a találgatás; ráadásul a 16. századra vonatkozóan – ez Magyarországon a szerzetesség felbomlásának kora – ez a kevés forrás is sokszor ellentmond egymásnak.

Az 1603-as urbárium a belső városban álló „*Coenobium Wirginum Ordinis de Walle beatæ Virginis Wesprimiensiról*” tud,¹⁷ 1551-ből és 1552-ből két levél maradt fent „*Clara Batthány soror ac prefecta sororum beate Clare virginis in Kermend degentium*” feladóval, Mária főhercegnő 1605-ben a körmendi „*Dominicäner Frauen Closterról*” ír.¹⁸ Az 1543-ban Veszprém völgyből idemenekült cisztercita apácákhoz meg nem határozható eredetű klarissza és domonkos apácák csatlakoztak, és Iványi feltételezése szerint az egykori vilhelmita–ágostonos–domonkos kolostorba költöztek.¹⁹ Ez utóbbi feltételezés-

¹² Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 73. (1929) 142–148.

¹³ UB II. 99. sz.

¹⁴ Iványi Béla: Képek Körmend múltjából, Körmend, 1943. (Továbbiakban: Képek . . .) 4.

¹⁵ UB I. 298. sz.

¹⁶ Magyar Zsidó Oklevéltár. Szerk.: Grünvald Fülöp–Scheiber Sándor. V/1. Bp. 1959. 11. sz. Vö. Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon a legrégebbi időkől a mohácsi vészig, Bp. 1884. 101. skk.

¹⁷ „A Boldogságos Szűz rendjéből való veszprémvölgyi szűzek kolostora” OL Filmtár 2221. doboz F. 11. No. 27. 12.

¹⁸ Iványi Béla: Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Körmend 1942. (Továbbiakban: Iványi: Dominikánus . . .) 73, 76. Vö. Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, Pest 1870. I. 267.

¹⁹ Iványi: Dominikánus . . . 11–13. A középkori kolostorra lásd: *Fallenbüchl Ferenc*: Az ágostonrendiek Magyarországon, Bp. 1943. 27., 49. és Fejérvármegyei és Székesfejérvár városi történelmi és régészeti egylet évkönyve 1893. évre, Székesfejérvár, 1893. 345., 354., ZsO I. 1886. Vö. *Mályusz Elemér*: Az ágostonrend a középkori Magyarországon, Egyháztörténet 1 (1943) 427–440., uő: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon, Bp. 1971. 276. és *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, Századok 106 (1972) 81.

nek ellentmond azonban az az általa idézett levél, amely szerint Péter deákot 1570-ben a „puszta klastromban” látták vendégül.²⁰ A körmendi apácákra 1614-ig van adat,²¹ apácázárdákban pedig nemigen szoktak férfivendégeket elszállásolni. Iványi megoldási javaslatánál pedig, hogy a klastrom egy szárnya volt üres, sokkal szerényebb építményt tételezhetünk csak fel.

Egy másik tanulmányában Iványi az 1573. évi regisztraturakönyv alapján felsorolja a magyar domonkos provincia *egykori* rendházait, köztük a „conventus Chermend-iensis”-t.²² A puszta klastrom megjelölés így a kihalt férfikolostorra vonatkozhatott.

Az apácázárdát Iványi Béla a 18. században épített adóhivatal helyére, a Szabadság tér délkeleti sarkára helyezi. Mint írja, a sóház lebontásakor sok emberi csontra akadnak.²³ Damianus Fuxhoffer általa nem ismert műve a sóház *építéséről* közli, hogy „pro quo dum fundamenta foderentur, opiosa ossa humana effossa sunt”.²⁴ Tudjuk, hogy a környező horvát falvak, Nádálja, Haraszi, Berkifalu lakosai a 17. század első felében „az Apácák Klastromához temetkeztek és oda jártak isteni szolgálatra”.²⁵ Nyilván azért, mert ők katolikusok voltak, a körmendi templom pedig ekkor református. A kolostor a karlsruhei térképen nem szerepel. Az 1605-ös ostromkor – valószínűleg, mivel a városfal mellett épült – leégett („in rauch aufgangen”); ekkor már csak két apáca élt itt.²⁶

Valószínűnek tartom, hogy a romos épület helyére építették a német helyőrség városbeli kaszárnyáját 1650 után, amikor Körmend praesidium lett. Egy ilyen épület a karlsruhei katonai térkép rajzolóját feltétlenül kellett hogy érdekelje, mással pedig, mint a piactér délkeleti sarkában látható három téglalappal, ez nem azonosítható. A romos klastrom helye – esetleg beépíthető maradványaival – alkalmas lehetett egy ilyen építkezésre. Emellett szól az a levél is, amelyben Falusi György tiszttartó panaszodik 1658-ban, hogy a Vár melletti földeket a marha lelegeli, mert a német kapu mindig nyitva áll, és az állatok ki-be járnak.²⁷ Iványi ennek alapján a németek kedvéért megnyitott harmadik kaput „a Vár közelében, a város keleti részén” tételezte fel.²⁸ A karlsruhei térképen két kis híd is igazolja feltevése helyességét. A német őrség háza, és feltételezett elődje, az apácázárda, ezek közelében kellett hogy legyen.

Jól összeegyeztethető e feltételezéssel ifj. Falusi György leírása is az 1657. december 11-i tűzvészről: Az Egyház utcájában (a templom mellett) hét ház égett le, „csaknem mind oda lett a németek házai is, mert onnét a felől a két végső ház is elégett, magok is igen meg iettek volt, mivel az alszél igen fűjt. A Várnak is neki vitte a tüzet.”²⁹ A

²⁰ Iványi: Dominikánus . . . 15.

²¹ Általam ismert legutolsó említésük: OL Batthyány család levéltára (Továbbiakban: B.cs.) P 1314. Missiles, No. 248. 1623-ban „novitia superstes” szerepel már: OL E 150 Kam. Arch. 7. d. 45. f. 34. sz.

²² Iványi Béla: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára Levéltári Közlemények VII (1929) 1–2. 17. 1529-ből két adatunk is van a domonkos „prior Chermendensis”-ről, többet az itteni barátokról nem tudunk. Iványi: Dominikánus . . . 9.

²³ Iványi: Dominikánus . . . 22.

²⁴ „amikor számára az alapokat ásták, sok emberi csontot ástak ki” Damianus Fuxhoffer: *Monasteriologia Regni Hungariae*. Pestini 1858. 213.

²⁵ Iványi: Képek . . . 164. I. Vö. Josef Breu: *Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschliessenden Gebieten Wien*. 1970. 59, 145.

²⁶ Iványi: Dominikánus . . . 16., OL B. Cs. P. 1313. Maj. Lad. 2. No. 11. *Acta Monialium*.

²⁷ Iványi: Képek . . . 63.

²⁸ Uo. 62.

²⁹ Iványi: Képek . . . 101.

templom és a vár között álló kaszárnya felé hajtotta tehát a déli szél az Egyház utcájában kitört tüzet.

A domonkos rendházat, a „puszta klastromot” nem azonosíthatjuk az 1667-es térképen mással, mint azzal a kis négyszöggel a piactér délnyugati sarkában, amely ugyanolyan vastagon van kihúzva, mint a plébániatemplom. A vilhelmita, majd ágostonos s végül domonkos rendház így az országút mellett, a heiligenkreuzi ciszterciaktól, Szombathelytől, Németújvártól és Vasvártól egyaránt egy napra járóföldre épült. Lehet, hogy alapítása megelőzi a városét, és annak előzményét jelenti, erre vonatkozóan azonban semmiféle adatunk sincs.

1255-ben IV. Béla DÉS comesnek három ekealja földet adományoz „ad utilitatem et conservationem turris sue, quam iuxta fluvium Curmend in ipsa villa Curmend construxit.”³⁰ Körmenten nincs más folyó, mint a várostól délre folyó Rába. A Rába azonban az Alpokból a síkságra érve, számos mellékágra szakadt. Ilyen, a 17. századra már kiszáradt Rába-ág lehetett az a 17. századi határleírásokban sűrűn emlegetett „ó árok” is, amelyet a pajtaszeren (1646), ill. a szecsődi út felett, a kis haraszton túl (1697), a várostól tehát mindkét esetben északra sikerült lokalizálni.³¹ A fluvium Curmend is egy ilyen folyóág lehetett.

Iványi szerint a 13. században Körmenten már állt a vár is, hiszen IV. Béla kiváltságlevele 1244-ben engedélyezi a körmendi hospeseknek a Rábán túli kaszálók használatát, azzal a megszorítással azonban, hogy a Csörnőc patakon túl ne menjenek, „quia quicquid ultra est *castro* volumus quiete et pacifice remanere”.³² Az így meghatározott terület felúton fekszik a szövegben feljebb említett *Castrum Ferreum* és Körmend között. Azt, hogy Körmenten ekkor még nem állt a vár, éppen az bizonyítja, hogy a király nem tartotta szükségesnek megjelölni, melyik várról van szó.

Még egyszer szerepel a körmendi *castrum* a 13. században. III. András Hertuegh fiai számára 1291-ben kiállított adománylevelében, érdemeik felsorolásakor kiemeli, hogy fivérük, Merch a német (*teutonicus*) Trusalch comesszel „qui tunc *castrum* Kurmend *conseruabat*”, harcolva esett el.³³ Körmenten se toronnyal, se várral nem találkozunk többé egészen 1489-ig.

Ez a *castrum* azonos DÉS comes fentebb említett tornyával. A 13. században ugyanis a *castrum* és a *turris* kifejezéseket a források egyaránt használják a várak megjelölésére, a „*castrum sive turris*” elnevezés is előfordul.³⁴ A vár később a Kőszegiek kezébe került, Henrik fia János „*comitibus de Kurmend, ceterisque officialibus nostris*”

³⁰ „a tornya hasznára és megtartására, amit a Curmend folyó mellett, magában Curmend faluban épített”. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. I–II. Bp. 1923–1961. 1041.

³¹ 1609: OL B. cs. P 1313 Maj. 1. Lad. No. 20. p. 96/a, 1646: Uo. No. 32. p. 23/a, 40. 1697: OL Filmtár 52. doboz p. 415–417.

³² „mert ami ezen túl van, azt a várnak akarjuk, hogy nyugalomban és békeségben megmaradjon”. UB I. 298. sz. és Iványi: Képek . . . 8.

³³ Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv, I–XII. Pest, 1860 – Bp. 1874. XII. 417. sz. (Továbbiakban: ÁUO).

³⁴ *Fügedi Erik*: Középkori várak – középkori társadalom. In: Gerő László (Szerk.): Várépítésetünk Bp. 1975. 64. A „*castrum sive turris*” előfordulásra Koppány Tibor volt szíves felhívni a figyelmemet.

ad utasítást.³⁵ Majd, mint láttuk, a nyugati részeket megszálló osztrákok, név szerint Trusalch comes foglalja el.³⁶

Az Albert osztrák herceg és III. András megbízottai által 1291. augusztus 26-án megkötött hainburgi béke kimondja, hogy a külön felsorolt és a magyar királynak visszaadandó várak kivételével „aliorum vero sive nobilium sive cuiuscumque condicionis hominum castra in regno Vngarie, que dux in sua detinet potestate, funditus destruantur”.³⁷ A hainburgi béke olyan várakról rendelkezik, amelyek Albert kezén voltak, akinek érdeke volt, hogy a kiürítendő terület erősségei ne kerüljenek a király kezébe. Magától III. Andrástól tudjuk, hogy a körmendi tornyot/várat az osztrákok elfoglalták, s mert 1291 után nem említik, valószínű, hogy lerombolták. A hainburgi béke értelmében bontották le ekkor a köszegi ún. Felsővárat és talán Szentvidet is.³⁸

A 15. század végén feltűnő várkastély (castellum) a reneszánsz szabályos négysarok-tornyos típusát képviseli.³⁹ A négy toronyból azonban csak három egyforma, a negyedik lényegesen nagyobb. Az északnyugati, északkeleti és délkeleti tornyok átmérője rendre 9,25; 9,00 és 8,75 méter. A délnyugati, vagyis a város felé néző, tehát a legvédettebb torony átmérője azonban 11,5 méter.⁴⁰ Ebből arra következtettek, hogy ez a torony Dés comes tornya felhasználásával készült. (Nem tudjuk, mennyire vették komolyan a *funditus* kifejezést, mi maradt meg a feltehetően használhatatlanná tett várból.) A piactér északnyugati sarkában épült torony így „magában Körmenden” és egyben a várostól északra folyó Rába-ág — „fluvium Curmend” — mellett állt. A király parancsára épült torony ezen a helyen mind az észak–déli, mind a kelet–nyugati utat ellenőrizhette, a piactérrel együtt. A kiváltságlevél nem szól a vásártartásról, így az ilyen fontos csomópontnál, ahol okleveles adatokkal is igazolható, hogy külföldi kereskedők is megfordultak, a joggal feltételezhető vásárok jövedelmét a király nyilván magának tartotta fent.⁴¹

A 13. század elején keletkezett település (az alapítás időpontjának meghatározásához az egyetlen meglehetősen bizonytalan fogódzót a templom patrociniuma adja), később jelentősen bővült, és elmagyarosodott. A 17. század legelső éveiben már az egyforma házhelyeknél két és félszer több portát magába foglaló belső várost kiterjedt suburbium veszi körül. A továbbiakban ennek, az ekkor már teljesen magyar városnak a helyrajzát rekonstruálom.

*

³⁵ Hazai Okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold és Véghely Dezső. I–VIII. Győr 1865 – Bp. 189. VIII. 121. sz. Vö.: *Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága*. Vasi Szemle 29 (1975): 2. 252.

³⁶ ÁUO XII. 417. sz. UB II. 325. sz.

³⁷ „másoknak, akár nemeseknek, akár bármilyen állapotú embereknek a várai a magyar királyságban, amelyeket a herceg tart hatalmában, alapjukig romboltassanak le”. UB II. 366. sz.

³⁸ *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* Bp. 1977. 156. 199. – A körmendi vár környéke, miként Körmend egész belterülete, régészeti feltevéssel feltáratlan.

³⁹ *Gerő László: Magyarországi várépítészet* Bp. 1955. 422–432. 1291 és 1496 között sem *Csánki Dezső* (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 714.), sem a város történetének eddig egyetlen feldolgozója, *Iványi Béla* nem talált adatot a körmendi várra. *Iványi: Képek . . . 7–17.*

⁴⁰ A kastély alaprajzát l.: OMF Tervtár No. 3033. és *Rados Jenő: Magyar kastélyok*. Bp. 1939. 39. A jellegzetes négytornyos alaprajz a barokk átépítés után is megmaradt.

⁴¹ Vö.: *Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok*, In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. Bp. 1961. 30.

Az 1698-as urbárium a belső városban négy utcanevet említ: a Torony, Ettei, Kapu és Malom utcákat.⁴² Az utóbbi kettőt az 1667-es térkép alapján egyértelműen azonosíthatjuk: a mai Széchenyi utca a két városkaput köti össze, a Berzsényi utca végén, a Rába partján pedig ott áll a malom. A déli kapu és a híd, illetve a malom és a duzzasztó alaprajza nagyon hasonlít ugyan egymásra, de az északi és déli kapu azonos jelölése, valamint az, hogy az 1720-as térképen jól látható a hídba a folyó túloldalán torkolló út, míg a malom gátja a szigetre vezet, egyértelművé teszi meghatározásukat. Az 1698-as urbárium nem említi az Egyház utcáját, de az 1646-os urbáriummal ellentétben nem utcák szerint közli a jobbágyokat, hanem csak a végén sorolja fel, mely utcákban találhatóak pusztatettek. A Templom (Egyház) utca – nevét a plébániatemplomról kapta, a felszabadulásig jelölte a mai Beloianisz utcát – bizonyára ekkor is létezett, csak nem volt benne deserta sessio.

A Torony utca helyét az 1646-os urbárium segítségével találhatjuk meg. Eszerint Tharnóczy András tornya a Kapitány utcájában található.⁴³ (Francsics Gáspár kapitány háza állt az utca legelején, innen kapta a nevét.) Ez az egyetlen torony a város belsejében, a városfal tornyai pedig a térkép szerint nem estek az utcák vonalába.

Ezt a tornyot Iványi Béla, ma már rendelkezésre nem álló térképek alapján, meggyőzően lokalizálta a mai Kölcsey (a század elején: Szt. Márton) utcai iskola helyére.⁴⁴ Mérései eredményét az írásos források is igazolják: Batthyány I. Ádám 1633-ban Hidassy Andrásnak inscribálta „nostram curiam desertam, vulgo Tarnochy udvarháza nuncupatam”, amelynek szomszédai „ab una orientali videlicet Urbani Elles, ab altera vero meredionali(!) *inque vico Sancti Martini* Andreae Hodassy et Blasy Phülep providorum colonorumque nostrorum domus”.⁴⁵ Bár az urbárium alapján nem sikerült azonosítani a jobbágyokat, az, hogy az inscriptionalis csak keletre és délre eső szomszédait adja meg, bizonyítja, hogy a torony egy utca sarkán állt. Egy utca sarkán, mert a Szt. Márton utca, tompaszögben megtörve, dél felé folytatódik. Századunk közepén új nevet kapott, s mindkét szárnyát Kölcsey utcának hívják ma is.

Az utca a tornyot megkerülve törik meg, így párhuzamos a karlsruhei térképen ábrázolt városfallal. Feltehető, hogy a Kölcsey utca a város régebbi kiterjedésének határát őrizte meg. Erre utal az az 1550-ben kelt oklevél is, melyben Tharnóczy András kéri, hogy „in dominium totalis turris lapidee sive domus et sessionis . . . in angulo videlicet eiusdem oppidi ad septemtrionalem et occidentalem plagas site” iktassák be.^{45/a} Természetesen nem egy (nem létezett) városfal megmaradt tornyára, hanem a megerősített udvarházat alkalmas sarokpontul választó árokra vagy kisebb palánkra gondolok.

Ez a torony nem lehet azonos Dés comes 13. századi tornyával. Nemcsak azért nem, mert ez utóbbit nagy valószínűséggel a kastély helyére lokalizálhatjuk, hanem azért sem, mert ezt 1291-ben lerombolták, a Tharnóczy-torony pedig 1550-ben ép, és fokozatos rombadőlését nyomon követhetjük. 1550: „turris lapidea sive domus”, 1609: „Tharnóczy András ház az Torony”, 1633: „curia *deserta* vulgo Tarnochy udvarháza nuncupata”,

⁴² OL B. cs. P. 1313 Maj. Lad. 1. No. 48. 15/a. 16.

⁴³ OL B. cs. P. 131. Maj. Lad. 1. No. 32. 2/a.

⁴⁴ *Iványi: Képek . . .* 67–68.

⁴⁵ OL B. cs. P. 1313. Inscriptionales 213. (számozatlan iratok) p. 5 és OL B. cs. P. 1313. Maj. Lad. 2. No. 13/1. Szeremleiana. Vö. még: OL B. cs. P. 1313. Maj. Lad. 2. No. 14. 15. Szeremleiana.

^{45/a} OL B. cs. P. 1313. Acta Ant. Alm. 3. Lad. 6. No. 22. Vö. *Iványi: Képek . . .* 65.

1649: „Tarnocz András hele – ezen semmi ép ház nincsen egi pinczénél és egy bolthajtásnál tőb”.⁴⁶

A Szt. Márton utca azonos tehát a Torony (1698), illetve a Kapitány (1646) utcákkal és a mai Kölcsey utcával. Ezt alátámasztja az is, hogy Falusi György nemesítő oklevele szerint házának (amely az 1646-os urbárium szerint a Kapitány utcájában állt, öt házzal a torony után) „a septemtrionali (a magyar változatban: „fölszerű”) domus Joannis Kelemen, a meridionali („all szerül”) vero plagis Domus pariter Gregorii Tekenyős a szomszédai.⁴⁷ Tekenyős Gergely azonosítható az urbáriumból, és a keletről nyugatra induló Szt. Márton utca torony utáni szakaszán álló Falusi-porta északi és déli szomszédokkal történt behatárolása a körüljárás irányát is egyértelművé teszi.

A piactól elinduló és délre kanyarodó összejárók visszafordulva Szabó Miklós házáig északra haladtak, majd onnan nyugatra kanyarodva jutottak vissza a piactérhez. Az úrészék ugyanis ítéletet hozott „néminemű ház hel felől, mely az belseő városban vagyon, kinek napkeletrül Ratky Menyhárt Uram háza, Délrül Pálffy László háza vadnak szomszéd-ságában, kit Hollósi Gáspár adot Szijjártó aliter Fister Markónak”.⁴⁸ Szabó Miklós Szijjártó Markó két árva lányának mostohaatyja volt, Pálffy pedig a Falusi-örökösödés ügyében perlekedő rokon, feltehetően ezért lakik Hidassy András árváinak (egyikük férje Falusi György) házában.⁴⁹ Ez a ház, a déli szomszéd, Szabó Miklós háza *előtt*, Ratky György háza, a keleti szomszéd, Szabó Miklós háza *után* szerepel az 1646-os urbáriumban.⁵⁰ Ezzel a Kapitány–Torony–Szt. Márton utca törését a másik oldalon is megtalál-tuk.

Az Ettei utca nevében valószínűleg a Hettyei-család emlékét őrzi, csak feltételezni tudjuk, hogy a Dienes Lajos utcának a Széchenyi utcától nyugatra eső szárnyával azonos, mivel a két „névtelenül maradt” utca közül ez a nagyobb, a másikat az 1720-as térkép nem is jelöli.

Az 1698-as urbárium szerint a Malom utcában volt Palotai Miklós házhelye, „ötven esztendeje, hogy a ház nem volt rajta”.⁵¹ A 49 évvel előbb készült házösszeírás Palotai Miklós helyét a Balás Deák utcájában (névadója Retkes Balás deák) tünteti fel, azzal a megjegyzéssel: ezen semmi épület sincs.⁵² A pusztatelek az eltelt fél évszázad alatt nem népesült be, és így megtartotta nevét. Ennek alapján a Balás Deák utcáját (illetve, mint mindjárt látni fogjuk, annak egy részét) azonosíthatjuk a Malom (= Berzsényi) utcával. Módszerünk helyességét igazolja, hogy Bocskai János nemes fundusát Bocskay István nemes helyével azonosítva, a Torony utca a Kapitány utcájának az utódja lesz, ezt pedig eddig is tudtuk. A Malom utcának és a Balás Deák utcájának az azonosítása mellett szól az

⁴⁶ 1550: OL B. cs. P 1313. Acta Ant. Alm. 3. Lad. 6. No. 22. 1609: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 20. 91. 1633: OL B. cs. P 1313. Inscriptionalis 213. (számozatlan iratok) p. 5. 1649: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 38–B. 2.

⁴⁷ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 30. p. 180 és OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 2. No. 1. Falusiana

⁴⁸ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 34. sub no. 26.

⁴⁹ A Falusi- és Hidassy-családról részletesen írok Körmeny mezőgazdasága és társadalma a 17. század első felében c. kéziratot dolgozatomban.

⁵⁰ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. 6.

⁵¹ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 48. 16.

⁵² OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 38–B. 303/a. Palotai Miklós pusztahelyét a Malom utcában említi 1667-ben: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 2. No. 1. Csizmaiana és No. 1/1. Fantneriana.

is, hogy az 1646-os urbárium szerint a malom a Balás Deák utcájában állt, mint 69. épület az utcában álló 80-ból.⁵³ Ez a feltűnően hosszú utca (a Kapitány utcájában 38, az Egyház utcájában 30 ház áll) a Malom (= Berzsényi) utca mellett a Kapu (= Széchenyi) utcát is magában foglalta. A sorrendben 41. házhelyen halászházat építettek, az utca tehát két ponton is (41. = halászház, 69. = malom) kifutott a Rábáig.⁵⁴ A „molnát” a karlsruhei térképen megtaláltuk már, így a Balás Deák utcája körbejárás irányja is megállapítható: északról délre haladtak végig a Széchenyi utcán, visszakanyarodva a Széchenyi utca keleti és a Berzsényi utca nyugati oldalán eljutottak a malomig, majd a Berzsényi utca keleti oldalát is összeírva fordultak be a mindig ezután következő Egyház utcájába, amelyet a Szt. Erzsébet templom egyértelműen meghatároz.

Ezzel rekonstruáltuk a belső város 1646-os és 1698-as alaprajzát. Nem jutott minden utcának név: az 1646-os urbárium és a három évvel későbbi házösszeírás három utcanevet közöl csak, a karlsruhei katonai térképen is, amely a civil épületek, s így az utcák iránt kevés figyelmet tanúsít, hat utcakezdet látható. Az utca ekkor – a vicus falut is jelent! – a mellékutcákat, kisebb közöket is magában foglalta, legalábbis az összeírásokban.

Ezeknek is volt természetesen nevük, ilyen lehetett pl. a Balás deák utcája egy részét alkotó, közelebről sajnos nem azonosítható, 1647-ben említett Balogh utca.⁵⁵ Az utcanevek nem voltak állandóak, egy-egy utcának több neve is lehetett egyszerre. Retkes Balázs halála után az addig is használatos Kapu- és Malom-utca nevek kiszorították a Balás deák utcája elnevezést.

A két elnevezés párhuzamosan is létezett: az úriszék egyik ítélete említi 1648-ban, hogy Kincses Szabó Benedek a Malom utcájában lakik⁵⁶ – az 1646-os urbárium és az 1649-es házösszeírás a Balás deák utcájában tünteti fel Kincses Szabó Benedek házát.⁵⁷

Mai fogalmaink szerint a belváros házainak jó része a piactéren állna. Az interius oppidum területének majd harmadát foglalta el a mai Szabadság térnél jóval nagyobb „Piarcz”. A „forumot” már az 1603-as urbáriumban megtaláljuk, itt tartották a hetivásárokat és a sokadalmakat.⁵⁸ A piactéren 14 bolt állt 1646-ban,⁵⁹ 1691-ben 11, ekkor volt a földesúrnak is egy boltja itt, „melyben esztendő által éget bor, soo, sait és másféle victuálék s gyümölcs árultatik.”⁶⁰ A boltok az 1667-es térképen világosan felismerhetők.

A Balás deák utcájának egy részét már 1648-ban mint a „Piarcz utcát” említik.⁶¹ 1676-ban magát a névadó Retkes-házat így írta le eladója, Lesesics Mihály: „az Piarcz utcában, melj néhaia Retkes Balás házának is hivattatot. Kinek . . . megies szomszégia napkelet felől az Piarcsi boltok, délrül Szücz Ferenc háza, napniugotrul Sifter András

⁵³OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. p. 18.

⁵⁴Uo. p. 14.

⁵⁵OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 34. sub no. 17.

⁵⁶Uo. sub no. 32.

⁵⁷1646: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. 17/a. 1649: Uo. No. 38–B. 303. A Malom utcáról 1653-ból (*Iványi: Képek . . .* 62), 1663-ból (OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No. 2. Fodoriana) és 1679-ből is van adat (Uo. No. 20. Ad Particulares sub Körmend). A Kapu utcáját 1676-ban említik (OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No. 23. Ad Particulares sub Körmend).

⁵⁸OL Filmtár 2221. doboz F. 11. No. 27. 26–27.

⁵⁹OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. 1.

⁶⁰OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 2. No. 122. 20.

⁶¹OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 34. sub no. 65. 86. 88.

háza”.⁶² Amikor azonban Lesesics Mihálynak Retkes Balázs özvegye adta el a házat, a vasvári káptalan így állította ki az oklevelet: a háznak „ab occidentali deserta Egregii Georgy Ratky, ab orientali Domus Blasy Szabó, a meridionali vero plagis Forum Körmen diense advicinarentur”.⁶³ Nincs okunk csodálkozni azon, hogy az eltelt évtizedben a szomszédok kicserélődtek. Ratki György 1649-ben a Kapitány utcája végén lakott, így az a tény, hogy pusztája a Balás deák utcája első házától nyugatra esik, megerősíti feltételezésünket a Kapitány utcája körüljárás irányáról. Míg azonban a Karakai Dömötör körmendi főbíró által kiállított magyar nyelvű oklevélben a piaci boltok *napkelet felől* szomszédai Retkes Balázs egykori házának, addig a vasvári káptalan szerint a forum a háztól délre található. Az utóbbi oklevéllel egyazon évből származó karlsruhei térképen azonban jól látszik, hogy a piactól északra csak két kicsiny, a várfalhoz tapadó, feltehetően katonai épület állt, amelyek nem lehettek a Retkes-kúriával azonosak, már csak azért sem, mert magukban állva senkivel sem voltak szomszédosak. Nem gondolhatunk tehát másra, mint hogy a latin oklevél megfogalmazása közben a körmendi viszonyokban járatlan vasvári kanonokok a déli és keleti szomszédokat felcserélték.

Még egy 17. századi utcanévről tudunk a belső városban. Iványi Béla írja, hogy az 1614-es földösszeírás csak egy utcanévet említ, a Mártonné utcáját.⁶⁴ Az idézett iratból azonban napjainkra csak a borítólapp és egy 18. századi kivonat maradt, ez utóbbiban utcanévek nincsenek.⁶⁵

A párkányt, amely a belső várost külső várrá alakította, 1603 és 1609 között építették, vagy kezdték el építeni. Az 1609-es urbárium 5 jobbágy nevéhez írja a belső városban, hogy „ház hele az Párkánjon kívül esett”, egy belső telket kettévágott a párkány, két jobbágy pedig, mivel helye „az vár előtt volt”, külsőségei megtartásával máshová költözött.⁶⁶

A tisztartói jelentések a harmincas-negyvenes években arról írnak, hogy „sok hea vagyon a palánknak”, és „az város palánkia . . . félben maradat”.⁶⁷ A párkány javításának ügye, mint Iványi Béla írta „a tisztartók leveleiben szinte állandó rovatot képez”.⁶⁸ A párkány azonban, bár nagyon rossz állapotban lehetett, hiszen 1647-ben „annyira elmosta az eső, hogy ugyan által látni rajta”,⁶⁹ legalábbis a negyvenes évekre teljesen körbevette a várost. Id. Falusi György ugyanis 1644-ben azt panaszolja, hogy a városi kaput éjjelre beteszik, és a külső városiak nem tudnak bejönni a kocsmába.⁷⁰ Magyarnádaljai Varga Mihály tináját azonban 1652-ben a körmendi mészáros szolgálói ellopták, „várasunk körniül levő palánkott le törvén bé hoszták” és a mészáros kimérte.⁷¹ A palánk teljes lehetett, ha

⁶² OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No. 2. Retkesiana és Uo. No. 2. Ferencziana, két példányban.

⁶³ „nyugatról nemzetes Ratky György pusztája, keletről Szabó István háza, délről pedig a körmendi piactér a szomszédai.” OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No. 1. Ferencziana 1667. aug. 31.

⁶⁴ *Iványi: Képek . . .* 59.

⁶⁵ A kivonat: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 2. No. 122.25. A megmaradt borító: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 23.

⁶⁶ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 20. 91/a. 93. 94.

⁶⁷ *Iványi: Képek . . .* 61. és OL B. cs. P 1314. Missiles (továbbiakban: Miss.) No. 19312.

⁶⁸ *Iványi: Képek . . .* 60.

⁶⁹ OL B. cs. P 1322. Tisztartói levelezés. No. 48. 1647. márc. 9.

⁷⁰ Miss. No. 13145.

⁷¹ Miss. No. 27475.

máshol nem tudták a lopott jószágot behozni, de ha néhány tolvaj legény letörhette, volt rajta mit javítani.

A párkány végleges és világos határvonalat húzott a belső és a külső város közé. E kettő aránya a 17. század első felében így alakult:⁷²

A körmendi házak száma a 17. században

	<i>Belső város</i>	<i>Külső város</i>	<i>Összesen</i>
1603	133	84	217
1609	133	83	216
1635	127	119	246
1649	144	124	268

A fenti számokból megállapítható, hogy míg 1603 és 1649 között a külső hostat (Hofstadt) mintegy egynegyedével (23,4%-kal) megnőtt, a belső város kiterjedése gyakorlatilag nem változott. A házak számának növekedését ugyanis legnagyobb részt az okozta, hogy a templom papjának több zsellére lett. 1603-ban 4, 1609-ben szintűgy 4, 1635-ben 10, 1649-ben 12 zsellért írnak össze.⁷³ Ezek a zsellérek pedig mind az egyház földjén laktak, ami a templomtól délre volt. 1697-ben 13 zsellére volt már a plébániának, ezek közül azonban kettő „extra opidum(!) vulgo a Paita szeren” lakott.⁷⁴ A zsellérházak megszaporodása nem növelte a belső város területét.

A táblázatból az is világos, hogy bár a párkány építésekor a belső városnak kiegyenesítették a határát, alapterülete változatlan maradt, nem került sor „az város kisebbben szakasztására”, mint Mártonfalvy Imre deák tette, mikor „ez nagy pusztá Pápa várossát” palánkkal vette körül.⁷⁵

A karlsruhei térkép rajzolója a párkányon kívüli városrészt még utalásszerű jelzésre sem méltatta, első, szerencsére igen részletes ábrázolása az 1720-as térkép. E térkép szerint a külső város a mai Rákóczi út déli részén, a belső város nyugati és északi fele mögött helyezkedett el. Az 1646-os urbárium és az 1649-es házösszeírás a külső hostat házainak kb. egyharmadát utcanév nélkül közli, a többit a „Nagy ucca” mögé írja. Ez pedig nem más, mint a mai Rákóczi út. Ezt azon kívül, hogy más nagy utca itt nincs is, és egy 19. századi térképen kívül, amely a Lange oder Rákoczi gasse megjelölést hozza,⁷⁶ az is igazolja, hogy a Nagy ucca egy részét alkotta a pajtaszer.⁷⁷ Az 1720-as térképen világosan látható, hogy a belső város és a hostat többi részének egybefüggő „háztömbjeivel” ellentétben, itt elszórt, egyes épületek állnak, nagy kertek közepén. Az 1857-es térkép dülönévként írja a Pajtaszert a mai Rákóczi út északi oldalára.

⁷² Összesítés 1603: OL Filmtár 2221. doboz. F. 11. No. 27.; 1609: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 20.; 1635: OL Filmtár 4332. doboz 52. sz.; 1649: OL B. cs. Maj. Lad. 1. No. 38–8. alapján.

⁷³ 1603: OL Filmtár 2221. doboz. F. 11. No. 27. 13. 1609: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 20. 96. 1635: OL Filmtár 4332. doboz 52. sz. 7. 1649: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 38–B. 304.

⁷⁴ OL Filmtár 52. doboz 418.

⁷⁵ Mártonfalvy Imre deák szolgálatjárul. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Sinkovits István Bp. 1968. I. 58.

⁷⁶ OL Térképtár T4. No. 257.

⁷⁷ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. 30.

1857-ben azonban a pajtaszer a várostól messzebb helyezkedett el, mint 1720-ban. Paulinyi Oszkár az általa vizsgált három telepített bányavárosban kimutatta, hogy az egyforma nagyságú belső házhelyekhez a gazdasági épületek nem közvetlenül csatlakoztak, hanem mindegyik ház kapott a „majorja” számára egy telket. Ezek a telkek pl. Besztercebányát eredetileg keletről és délről övezték, de a város növekedésével a gazdasági épületek lakóházaknak adták át a helyüket.⁷⁸ Ezt a fejlődést Körmenden is feltételezhetjük. A szabályos, az utcára merőleges, hosszúkás házhelyekből álló négy utcától északra, az egykori vilhelmita kolostor mögött fekvő szélesebb, a fenti szabályosságot nem mutató házhelyek eredetileg a városalapító hospesek gazdasági épületei lehettek. A város terjeszkedésével tolódik egyre kívülre a pajták övezete. Ez a mozgás 1720 és 1857 között térképszerűen is kimutatható.

A Nagy ucca azonos az 1680-ban említett „Uyvári uczá”-val.⁷⁹ A Nagy ucca a Németújvárra vezető út folytatása volt, és az „Uyvári uczában” álló két pusztatelek, Orosztonyi János és Vadas István helyei az 1649-es házösszeírásban a Nagy uccában szerepelnek.⁸⁰

A Szombathelyi utca az 1720-as térkép alapján a Szombathelyre vezető országút elejével, a mai Thököly utcával azonos.⁸¹ A „Kys aliter Sak uca” (említik: 1647-ben, 1698-ban)⁸² lakóit a házösszeírásokban és az urbáriumokban a külső város utcanév nélkül, a Nagy utca előtt felsorolt házaiban találjuk. A házak elhelyezkedése alapján ez azonos az 1650-es házösszeírásban szereplő Görböi György utcájával, amelyet az utca első háza, Görböi György vicevajda portája után neveztek el így.⁸³ A Bodó utca (1646) a pajtaszeren húzódott, ugyanitt kereshetjük a Toóth utcát is,⁸⁴ tehát a Kossuth vagy Deák utcák valamelyikével és talán a pajtaszeri szekérúttal (via curulis vulgo paytaszeri ut) lehetett azonos.⁸⁵

Áttekintve az utcanévek fejlődését, megállapíthatjuk, hogy egyre több utcának lesz neve, és ezeket már nem lakóikról, hanem jellegzetes épületeikről, irányukról nevezik el, és – ezzel szoros összefüggésben – az elnevezések állandósulnak.

Bár a város kiterjedése alig nőtt meg – 1761-ben 293 lakóház volt csak itt –⁸⁶, az 1760-as években keletkezett felmérés 18 utcanévet sorol fel.⁸⁷ Az 1698-as urbáriumból ismertek közül megtaláljuk a Kapu, Malom, Templom, Nagy és Kis utcákat. A Torony utca, a torony elpusztulása után, ismét régi nevén, mint Szt. Mártonyi utca szerepel. A tizenhét utcából csak egyről, a Hajas utcáról valószínű, hogy elnevezésének személynév volt az alapja. A Piarcz utca mellett felsorolják a „Piarczra menő felső és alsó kereszt utcákat”, a „Templom utczában menő utzácskát”, a „Hidra járó felüvő uttzát”, a Paitaszeri közt. A pontosabb helymegjelölés igénye a közöknek is nevet adott.

⁷⁸ Paulinyi i. m. 553.

⁷⁹ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No. 6. Agostoniana

⁸⁰ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 38–B. 307.

⁸¹ 1698: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 48. 16 és 1669: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. No.

1. Zsámbékiana

⁸² 1698: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 48. 16/a. 1647: Uo. No. 34. sub no. 37., 45.

⁸³ OL B. cs. P 1322. Földesúri fam. No. 971.

⁸⁴ Toóth utca: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 32. 40. Bodó utca: Uo. 25/a.

⁸⁵ OL Filmtár 52. doboz 412.

⁸⁶ Iványi: Képek . . . 59.

⁸⁷ OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 2. No. 122. 22.

A mai kastélypark helyén, a vártól keletre, jól látható az 1720-as térképen egy zárt, téglalap alakú kert. Az 1603-as urbárium alapján ez a földesúr gyümölcsös- és veteményeskertjével azonos, amely a piaccal és a majorral volt határos.⁸⁸

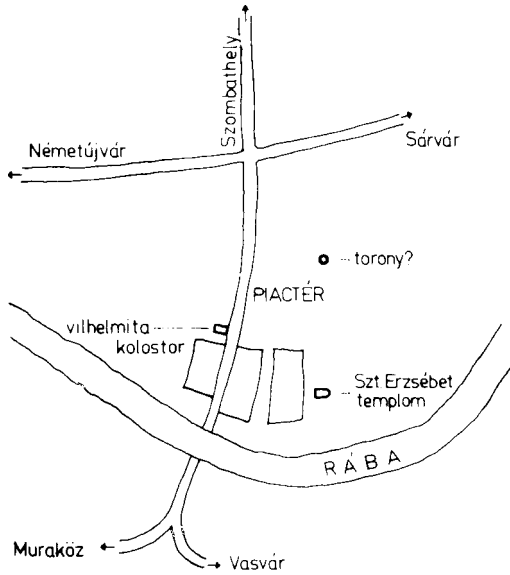
A Batthyányak majorja a mai Hunyadi és Rákóczi utak kereszteződésénél állt. Épületei az 1720-as térképen világosan felismerhetők, az uradalmi major 1945-ig állt itt. Helyzetére ráillik az 1649-es földösszeírás és az 1698-as urbárium megjelölése, amely szerint az egyik tábla „az Ur Paitáiánál, két ut között”, ill. „az Major mellett, két ut között” található.⁸⁹ Ahogy a belső város keleti határa a Vár vonala volt, úgy zárta le a major keletről a pajtaszert. Az épületekben is kifejeződött a Batthyányoknak a város felett gyakorolt kettős, katonai és gazdasági hatalma.

⁸⁸ OL Filmtár 2221. doboz F. 11. No. 23, 27.

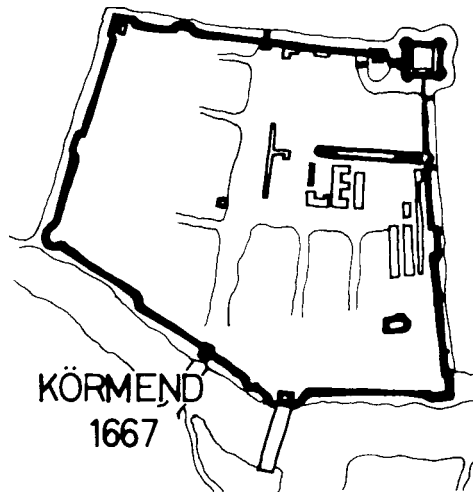
⁸⁹ 1649: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 1. No. 37. 288. 1698: OL B. cs. P 1313. Maj Lad. 1. No. 48. 17.

KÖRMEND

A XIII. SZÁZADBAN

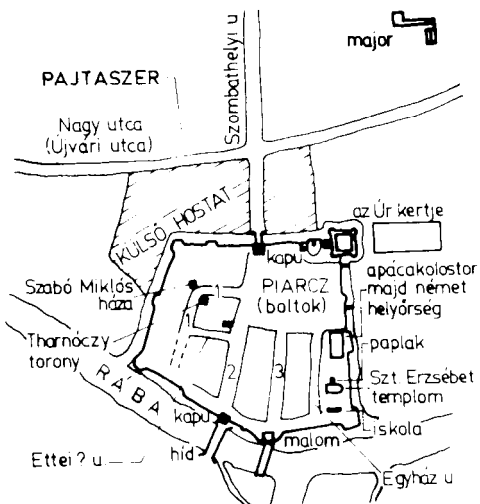
1. Körmend 13. századi alaprajzának rekonstrukciója

2. Körmend térképe 1667-ből

KÖRMEND

A XVII. SZÁZADBAN

3. Körmend 17. századi alaprajzának rekonstrukciója

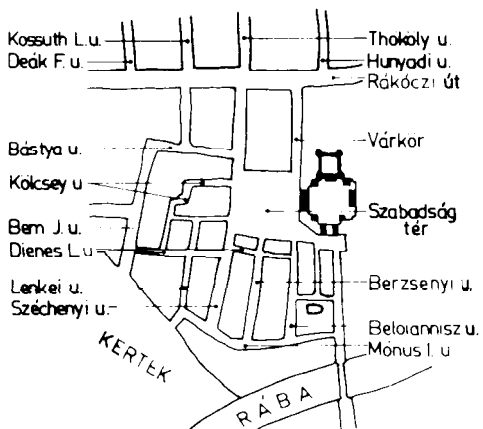
1 = Szt. Márton = Kapitány = Torony utca

2 1649: Balás deák utcája 1698: Kapu utca

3 1649: Balás deák utcája 1698: Malom utca

KÖRMEND

MAI TÉRKÉPE

4. Körmend mai térképe

KOSSUTH ÉS MAGYARORSZÁG CHARTISTA ÉRTEKELÉS A MAGYAR SZABADSÁGHARCRA¹

A *Notes to the People* c. chartista folyóiratnak eredeti, hiánytalan számú bekötetlen példányaira nem lelhetni angol nyilvános könyvtárakban. Bekötött, s ezáltal kétkötetes könyvvé formált példánnyal az egyetemi könyvtárak közül csupán a londoni University College, a közkönyvtárak közül a Manchester Public Library dicsekedhet. A meglepő az lett volna, ha ilyen körülmények között modern kutató ráakad Ernest Jones 1851-ben papírra vetett szabadságharc-történetére – de, a körülmények javulása, a chartista folyóiratnak 1967-es facsimile kiadása után is tíz évbe tellett, míg a folyóiratban rejlő fontos magyar vonatkozású írás Professor W. H. Chalonernek szemébe tűnt, s e sorok írójának figyelmét felhívta rá.²

Haraszi Éva monográfiája, *A chartista mozgalom*, 1848-cal, vagyis a mozgalom utolsó tömegakciójával végződik, s könyve zárószóiban helyesen jelzi a szerző, hogy a „a chartizmus eseményekben és eszmékben gazdag, de belső pártharcokban és kicsinyes küzdelmekben is bővelkedő utótörténete 1848 tavaszán–nyarán kezdődik”.³ Tanulmányunk, részint ennek a részletezésre váró utótörténetnek igyekszik magyar vonatkozású adatokkal szolgáló járuléka lenni, részint pedig Kossuth és a szabadságharc angliai visszhangjának eddig alig ismert rétegére szeretné a figyelmet felhívni.

A *Kossuth és Magyarország* a folytatólagosan számozott folyóiratkötetek közül, az elsőnek 501–508. oldalán, a másodiknak az 525–739. oldalán jelent meg, számonkénti helyközökkel. Vagyis: az 1851-es év májusának utolsó hetében indult hetilap, a *Notes to the People* 26. számától kezdve és a 38. számával bezárólag összesen 76 kéthasábos oldalt tölt be a szabadságharc-történet.⁴ Időben ez a periódus 1851. október 28-tól 1852. január

¹ Kossuth and Hungary in: *Notes to the People*, edited by Ernest Charles Jones. London, Pavey, May 1851 – May 1852.

² Az 1. sz. bekötetlenül, a Nottinghami Egyetem könyvtárában, bekötte a University College London könyvtárában található. A facsimile kiadásból is csupán hat példányt tartanak számon angol egyetemi könyvtárakban: *Notes to the People* (facsimile reprint) London, Merlin Press, 1967. 2 kötet. (A British Library, Lending Division kimutatása, a jelen szerző kérésére.)

Ezúttal mondunk köszönetet W. H. Chalonernek, aki saját folyóiratpéldányát a szerző rendelkezésére bocsátotta, valamint Szabad Györgynek, aki a szabadságharc-történet felülvizsgálatát ösztönözte.

³ H. Haraszi Éva, *A chartista mozgalom*. Budapest, Kossuth, 1967. 306–7. old.

⁴ A tizenhárom folytatás részletezése: 26: 28 okt. 501–508.; 27: 4 nov. 525–531.; 28: 11 nov. 533–540.; 29: 18 nov. 553–556.; 30: 25 nov. 573–579.; 31: 2 dec. 593–597.; 32: 9 dec. 613–618.; 33: 16 dec. 633–638.; 34: 23 dec. 653–655.; 35: 30 dec. 673–678.; 36: 6 jan. 693–697.; 37: 13 jan. 713–718.; 38: 20 jan. 734–739.

20-ig terjedt, egybeesvén Kossuth háromhetes angliai körútjának utolsó két hetével, illetve amerikai körútjának első szakaszával.

A folyóirat hasábjain használt *hatpontos nonparel*⁵ betűtípus olyan apró, hogy a *Kossuth és Magyarország* összterjedelmében megfelelne egy nagy történeti-publicisztikai esszének, vagy könyv alakban kiadva egy kb. 4 íves könyvecskének.

A szöveg minden egyes folytatását ez az ajánlás vezeti be: „DEDICATION TO KOSSUTH – ÉLJEN A HAZA” s ezt megelőzően, a viktoriánus könyv és nagycikk prezentáció-típusnak megfelelően, a szakaszos alcím mintegy tartalomjegyzékszerűen előrevetíti a teljes tartalmat:

„Memoir of Kossuth and his Companions. – History of the Hungarian Struggle. The Origin and Annals of the Magyars. – The Causes of the Great Hungarian Rising. – The War of Insurrection. – Its Battles, Sieges, Councils, Heroisms and Treasons.”⁶

A dedikáció megfejtése a 739-ik, tehát a történet utolsó oldalán adódik. A szerző beszámol a komáromi vár védőinek utolsó közös istentiszteletéről, melyet a szabadságharcban elesettek emlékére tartottak s mely a katonák ajkáról mennydörgő ÉLJEN A HAZA! kiáltással zárult. A leírt esemény, az 1849. október 1-i rekvium s a megelőző fejezetek leggyakoribb forrása: Klapka Györgynek az előző évben megjelent *Emlékiratai* voltak. Idézzük a könyv idevágó sorait: „A *Requiem*, melyet bajtársainként énekeltek, értünk is szólt, boldogságunkat és reményeinket temettük mindannyian. Amikor a szertartás befejeződött . . . a katonák együttesen és utoljára remegő ajakkal mennydörögve kiáltották: Éljen a Haza!”⁷

A szabadságharc-történet nem hirtelenül és társtalanul jelenik meg a *Notes to the People* hasábjain. A II. kötet előszavában a szerző bejelenti, hogy a heti szám Kossuth-életrajzzal, kísérőinek beszámolójával s a magyar küzdelem történetével indul – „melyet nem másodkézből szedegtetett össze a szerző, hanem, felfedvén a történetek valódi arculatát (melyet eddigelé oly kevesen értettek meg Angliában) olyan kútforrásokat használt, mikhez itt, rajta kívül kevesen férhettek hozzá.”⁸

⁵Ld. *Lagros, L. A. and Grant, J. C.* Typographical printing surfaces. Oxford, 1916.

⁶Notes to the People, 501. A folyóiratra a továbbiakban csupán „Notes” rövidített címmel utalunk.

⁷Tanulmányunk magyar fordításbetéite saját magunk készítettük (ahol nem, ott erre külön utalás történik), lehetőleg azokból a szövegekből, melyek az angol nyelvű kortársaknak mint forrásanyagok, a kezébe akadtak. Ha tehát az angol szöveg (s helyenként a német) elérhető volt, abból indultunk ki.

Az idézett Klapka-szöveg angolul, és kihagyások nélkül: „*The Requiem*” which was chanted for our comrades was chanted for us, for we all buried our happiness and our hopes. When the service was over, and when the first division defiled before me in sorrow, and silence, it seemed as if the soldiers felt that my grief was even greater than their own, and rallying for the last time, their trembling lips uttered a loud and thundering *ÉLJEN!* to the beloved and to the forlorn – to our Country!” – *Klapka György. Memoirs of the war of independence in Hungary . . . London, Gilpin, 1850. II. 84–85.* (A könyv keletkezési körülményeiről írta Pulszky: „Klapka is megjött Londonból s ő is hozzálátott a szabadságháború történetének leírásához. Orosz József segített neki a szerkesztésnél.” – *Életem és korom, 2. kiad. Bp., 1884. II. 19.*) *Klapka Pulszkynek tulajdonítja az ösztönzést (Klapka György: Emlékeimből, Budapest, 1886. 79–80.)*

A könyv sikert aratott. „We may notice the book as containing a clear and valuable narrative of the chief events of the insurrection”, írta pl. a *Gentleman's Magazine* kritikusa. (1850, 181.)

⁸Notes, II. v. old. ti. (512 + v); majd megismételve a bejelentést: uo. 514. Feltehetően a

Kossuth kiszabadulásának évében, mikor az érte s ellene folytatott diplomáciai csaták jegyzőjeként az angol konzervatív és liberális sajtó napirenden tartja a „magyar kérdést”, a demokrata újságok olvasóközönsége is tájékozódni akar. Ernest Jones, a *Notes to the People* szerkesztője ismert poéta költőtársának az emigráns német költőnek, Freiligrathnak *Magyarország*⁹ c. verse lapjában a magyar kérdés nyitánya. Pár héttel később, Freiligrath barátja és londoni levelezőtársa, „Dr. Marx” közöl cikket a lapban,¹⁰ mely ugyan nem közvetlenül magyar vonatkozású, de a forradalmak évéről szól. A szabadságharc-történet kezdetével egyazon száma Athol J. Wood, Jones chartista sorstársa üdvözlő verset ír Kossuthhoz. Mondanivalójának lényege, a vers utolsó négy sora, nemcsak a költő, hanem az egész chartista mozgalom együttes kérdése Kossuthhoz:

„Felbérelt sajtónk szerint te nem vagy köztársaság-barát:

Azt híresztelik: számodra árucikk a hazafiság; Hagyj bennünket el, ha a szabadság már nem védangyalod;

De fittyet hányj nekik, ha bebizonyítod, hogy ők hazugok.”¹¹

A *Kossuth és Magyarország* folytatásai közé ékelődik a 31. számban, Ernest Jones keserű kirohanása, az ellen a Kossuth ellen, aki december 2-ára már szerinte bizonyosságot tett a köztársaságellenességéről.¹² Egy hónappal később Wood, már Kossuthhoz írt új verse címével is leteszi a garast: „Ellenségeinkkel szöveteztett.”¹³ A Kossuth elleni kirohanás, s egyúttal a *Kossuth és Magyarország* Kossuth kritikájának igazolására 1852. február 17-én írt cikket a szerkesztő.¹⁴ De, hogy Kossuth-ellenességén felülemelkedve a magyar ügy iránti rokonszenvét bizonyítsa, előzőleg, január 27-én Bemről, Guyonról közöl „portrét”,¹⁵ s helyet ad a *Magyar menekültek*¹⁶ c. versnek, melyet valószínűleg egy ifjabb chartista költőbarátja írhatott.

Az ezt követő számokban, egy ismerős cikk angol változatára bukkanunk a „Continental Notes” rovatban. A *Legalitás és demagógia* első szakasza Magyarország és Franciaország 48-as forradalmát vázolja, később az angol középosztály rokonszenvének, a magyar forradalom summájának, végül pedig az osztrákok, magyarok és poroszok viszonylatainak

bejelentést a 26. sz. elé írta a szerkesztő, hisz ebben már megjelent az első folytatás, s nem a 27. sz. elé, hová a könyvkötő jóvoltából kerülhetett.

Angol szövege: „In this week's number commences a biography of Kossuth, with an account of his companions, and the history of the Hungarian struggle, — not compiled at second hand, but revealing the real aspects of this movement (hitherto little understood in England) from direct sources, accessible to few in this country besides the author.”

⁹Notes, 10. sz. 197.

¹⁰Uo. 16. sz. 312–314. Ez a kis cikk nem szerepel a Marx–Engels Werke (Berlin, Dietz, 1960–) eddig kiadásra került kötetekben. A 8-ik kötet (625.) azonban „több, a Notes-ban közzétett Marx–Engels cikk”-ről beszél.

¹¹Uo. 26. sz. 501.

¹²What is Kossuth? — uo. 613–618.

¹³Uo.

¹⁴Verifications of the statements to Kossuth made in „Kossuth and Hungary”. — Uo. 42. sz. 831–832.

¹⁵Hungarian leaders (Bem, Guyon). Uo. 39. sz. 786–787.

¹⁶Uo. 36. sz. 697. The Hungarian Exiles by S. R. (A szerzőt nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítanunk: feltehetőleg S. Ratcliffe, ki 1848-ban Jonest megelőzően Yorkshire-ből került börtönbe.)

vizsgálatáról közöl folytatólagos de összefüggő tanulmányt Friedrich Engels. Mint ez általában ismeretes, Engels itt is lándzsát tör a magyar forradalom mellett – a liberális forradalmat mint a proletárforradalomhoz vezető út fontos állomását aposztrofálja –, és kiemeli Kossuth liberális demokrata érdemeit is. Ám az Engels által dicsért Kossuth a „forradalom diktátora”, nem pedig a fogságból szabadult emigráns vezér.¹⁷

Nem kétséges, hogy a fent említett cikkek közötti kapcsolat szorosabb, mint az a tény, hogy egyazon folyóiratban jelentek meg, s ezért, a *Kossuth és Magyarország* elemzésénél figyelembe kell vennünk a többi magyar vonatkozású írást is.

A *Notes to the People* a második folyóirat volt,¹⁸ melynek szerkesztésében Ernest Jones részt vett, s az első, amit egyedül szerkesztett. „Tőke nélkül indultam” írja bevezetőjében a folyóirat második félévéhez, „olvasóim politikai demokraták, szociáldemokraták a szakszervezeti és nagyszövetkezeti mozgalom emberei.”¹⁹ A szerkesztés munkáját ingyen végzi, az előfizetésekkel csupán a költségeket igyekszik fedezni.²⁰ A lap munkatársai között, a már felsorolt Marx, Engels és Athol J. Wood mellett, megtaláljuk Aliah Higginbothamot, a Női Egyenjogúsági Mozgalom (Women’s Rights Association) titkárát, G. E. Harrist a Szövetkezeti Mozgalom aktivistáját. A levelezők, a cikkírókhoz hasonlóan gyakran név nélkül közöltetik leveleiket, s ezek közül a munkásembereké a többség: pl. „egy northumberlandi bányász”, „egy walesi vasmunkás”, „egy munkás-ember” aláírásával szerepelnek. A leveleket, kéziratokat, előfizetési összegeket a pénzgondokkal küszködő Jones, akinek gyakran nem volt állandó londoni lakása, a kiadó felesége Mrs. Pavey címére kéri (47. Molywell Street, Strand) Londonba. Jonesnek arra sem volt módja, hogy a munkatársaknak fizessen, a terjesztők pedig nemigen igyekeztek a lapot népszerűsíteni. Mindez idő alatt Jones főleg a verseiből és politikamentes prózai írásaiból él.²¹

Három egymással összefüggő kérdés merül fel kezdetben: ki volt Ernest Jones, hogyan cseppent bele a legradikálisabb, legdemokratikusabb angol mozgalomba, s miért

¹⁷ „Continental Notes” by „The Continental Correspondent of the Notes the People: Legality and Demagogism (by J. G. E.) – Uo. 885–889, 909–912, 931–932, 948–952, 964–966. A Marx–Engels Werke 8. kötetében Engels tanulmányosorozata: Revolutionen und Konterrevolutionen in Deutschland, (5–108.) mely először a „New York Daily Tribune”-ben jelent meg 1851. augusztus és 1852. szeptember között, a Notesban megjelent cikksorozat bővebb, német változata. Ebben azonban a magyar vonatkozású utalások lerövidültek.

¹⁸ Az első: *The Labourer 1847–1848*, F. O’Connorral együtt; még 1848-as letartóztatása előtt, Jones a Northern Starral is összeköttesében volt, mondhatni segédszerkesztői minőségében. Ld. *Saville, John. Ernest John, Chartist* . . . London, Lawrence and Wishart, 1952.

¹⁹ Notes, 512 + III–V.

²⁰ A szükséges pénzügyi alapot egy chartista szimpatizáns vállalkozás a Joint Stock Company szolgáltatja, annak tudatában, hogy az esetleges hasznot Jones a chartista mozgalomnak adja. Ld. Heaton, James. *The Late Ernest Jones esq* . . . The Preston Guardian, febr. 20. (1869).

A lap bevallott célja „a demokrácia elősegítése” . . . Rovatai: Kereskedelmi visszaélések – harc a feudalizmus modern formái ellen; Gyarmati leleplezések, kizsákmányolás elleni tudósítások az angol gyarmatbirodalom négy tájáról; Munkaviszonyok; Jog és jogtalanság; Az államvallás; Leleplezések – antiklerikális jegyzetek; másszóval: chartista programpontok a sajtó nyelvén.

²¹ *Cole, G. D. H. Chartist Portraits*. London, Macmillan, 1965. 350. – Jones, a British Múzeum katalógusából kivehetően, politikamentes írásainak a kevésbé ismert részét Vere, Percy álnéven írta. Saját neve alatt, a *Notes to the People* utolsó számáig, 1852. májusáig bezárólag, a következő műveket találjuk: *The Labourer* (mint társszerkeszté); *Democracy Vindicated*, London, (1851?); *The Student of Padua*, 1836; *The Wood-Spirit*, 1841. Álnévén: *My Life: a poem*. London, 1846.

keresett kapcsolatot Kossuthal? A válasz első része Jones eseménydús életútjának vázolásával csak részben kielégítő. Walesi eredetű családból született, 1819-ben, apja huszárőrnagy a cumberlandi herceg regimentjében, a család Ernest születésekor a jómódú földbirtokosok életét éli a holsteini birtokon. Jones Németországban nevelkedik, visszajövet, huszonnégy éves korában a királynőnek is bemutatják, megnősül, s Angliában éli a jómódúak életét.²² Jogot tanul, verseket, színművet, regényeket ír, tanulmányait befejezi, de nem lesz belőle sem ügyvéd sem földbirtokos, sem hivatásos író. 1846-ban, egy sikertelen üzleti vállalkozás után, Feargus O'Connor chartista vezérnél jelentkezik, hogy csatlakozni akar a mozgalomhoz. A balszárnyhoz kötődik, a *Munkás* (Labourer) és az *Északi csillag* (Northern Star) c. újságok körül csoportosuló harcos chartistákhoz, akik hamarosan elkülönítik magukat a középosztállyal együttműködést kereső Cooper-féle trade-unionistáktól. Politikai választása miatt – a Preston Guardian 1878. február 20-i számának cikkírója szerint – nagybátyja negyvenezer fontos vagyomból tagadta ki Jonest. 1847 nyarán Halifax követjelöltje lesz, de sem akkor, sem későbbi próbálkozásai során nem jut el a parlamenti képviselőségig. 1848-ban már Julian Harneyval együtt a mozgalom élén találjuk, azok között, akik a földbirtokok államosítását követelték. Rendkívüli szónoki tehetségével, a gazdasági s a politikai életben való jártasságával egyre nagyobb népszerűsége tett szert. „Az európai forradalmi mozgalmak kibontakozását követően Jonest már nem csupán a gazdasági és politikai kérdések összefüggései foglalkoztatták, hanem a chartista mozgalom taktikai és stratégiai kérdései, gyengeségei és erőforrásai is. Politikai fejlődésére – a társadalmi valóság helyes értékelésére – döntő hatást gyakorolt Marx és Engels. Jones 1847. novemberében ismerkedett meg személyesen Marxszal. 1848. márciusában Harneyval és Ph. McGrathal együtt a Testvéri Demokraták üdvözlétét közvetítve, Párizsban ismét találkozott tanítómesterével, éppen abban az időben, amikor a Kommunisták Szövetsége párizsi központi bizottságának szervezése folyt.”²³ Áprilisban a londoni Kennington Common-on találjuk – már a forradalmi tettek érvényét hirdeti – azon a félsikerrel végződő népgyűlésen, melyen százezer ember felvonulását akadályozta meg a hatóság, s mely után pár héttel, egy manchesteri toborzóbeszéde közben letartóztatták, s júniusban, izgatásért két évre börtönbe zárták.²⁴ A Jonesszal egyidőben börtönbe került chartisták közül,²⁵ az embertelen viszonyok többet halálba sodortak, s a félárván maradt mozgalom összetevő elemeire bomlott, azaz megszűnt ezentúl együttes hatóerő lenni.

A kiszabaduló Jonest viszont mártírként üdvözölte a nép: „1850. július 11-én Halifax népe ötven aranyat adott át neki. A chartisták vezére lett és a *Notes to the People* szerkesztője, mely lap 1851-ben indult, mint O'Connor ellenzéke, akivel Jones összekülönbözött . . .”²⁶

²² Ld. British National Bibliography, 30. köt. 99–100.: In Memoriam Ernest Jones, Manchester, 1878.; Leary, F.: Life of Ernest Jones. Manchester (1869?)

²³ Haraszti, i. m. 193–194.

²⁴ Börtönben, 1849-ben írta (szerintünk) legjobb helyenként Petőfi stílusát megközelítő költeményeit: The New World, Liberty, Song of the Labourers.

²⁵ House of Commons. Parliamentary Debates. Hansard, 1849. június 18 közli a bebörtönzöttek érdekében O'Connor kérelme nyomán tartott rövid vitát.

²⁶ Davies, David P. A Short Sketch of the Time, Life and Labours of Ernest Jones. Liverpool, The Journal of Commerce Printing Works, (dátum nélkül).

Feargus O'Connorról, az ír származású népmegváltóval, 1851-re már csaknem minden vezetőtársa összeveszett, bombasztikus beszédei, véghezvihetetlen tervei és következetlensége miatt. A negyvenes évek legelején, a chartista vezetőségek a *National Charter Association*-ben O'Connor hangadó volt. Kezdetben a kertgazdaságok felállítására irányuló tervei ezeket nyertek meg, de mivel az ipartelepek visszaparkosítása végső soron haladáellenes lett volna, a terv 1850-re csődbe jutott. O'Connor utolsó nagyméretű megmozdulása az ún. *Landbank*, a kisbirtokok vásárlására irányuló takarékkajáció volt, de ez is csődbe jutott. O'Connor mint politikai személyiség „már 1848-ban túlélte önmagát” – írta Marx néhány évvel később, amikor a chartista vezér elméje teljesen elborult. (Az 1848-as parlamenti petícióra még ő gyűjtötte a beadott 2 millió aláírás jó hányadát.)²⁷ „Ereje megtört, küldetését betöltötte, s képtelen lévén arra, hogy úrrá legyen azon a proletármozgalmon, melyet maga szervezett, annak csaknem akadályává vált.”²⁸ Marx részben arra utal, hogy az ipari munkások szakszervezetekbe tömörülnek az ötvenes években, melyeket forradalmasítani lehet, de visszacsinálni aligha, részben pedig azt a belharcot summázza, melyet a chartista mozgalom vezetőségi tagjai vívnak 1851. újtól kezdődően. A támadások sorozatában – ahol Jones, Julian Harneyval a baloldalt képviseli – O'Connor elkülönül. Az ismétlődő gyűlések kicsúcsosodása a március 31-én kezdődő londoni chartista konferencia, ahol a legszéleskörűbb, a módszerbeli, megközelítési, sőt ideológiai differenciákat is közös nevezőre hozó, közös programot dolgozták ki a chartisták. Tételeiket tíz pontba szedték: 1. A földtulajdon államosítása; 2. Az állam és az egyház szétválasztása; 3. Általános és kötelező iskolai oktatás; 4. A szövetkezeti elv keresztülvitele a munkaviszonyok terén; 5. A munka: mindenkinek joga s kötelessége; 6. A gazdagok progresszív megadóztatása; 7. Az államadósság likvidálása; 8. A szárazföldi katonaság demokratikus átszervezése; 9. A haditengerészet demokratikus átszervezése; 10. A fegyverviselők katonai gyakorlathoz való joga.²⁹

A konferencia legbefolyásosabb szónoka, Ernest Jones mellett, Julian Harney volt, aki fizikai munkából lett munkásvezérré. *The Friend to the People* c. újságjában a chartista programon kívül helyet kaptak a kontinentális forradalmak emigránsai – Ledru Rollin, Mazzini, Louis Blanc – s az O'Connortól végkép eltávolodó Jones társszerkesztői minőségben. Harney a magyar forradalom fejlődését és kimenetelét állandó figyelemmel kísérte. Korábbi hetilapjában, az 1849. június és 1850. szeptember között megjelenő *The Democratic Review*-ban, először a magyar forradalom dicséretével, majd az orosz invázió veszélyének bejelentésével találkozunk. *A magyar küzdelem* a címe annak a három folytatásban megjelenő sorozatnak, melyben minden kritika nélkül (s a *Fraser Magazin* korábbi beszámolóját követve) végigviszi az olvasót a magyar tragédián. A drámaiságot fokozza Kossuth 1849. „július 27-iki kormányfelhívásának” – valójában a kormány és a kormányzóelnök közös általános felkelésre szólító felhívásának – valamint a kormányzó „orsovai búcsúlevelének” leközlésével is.³⁰ Ez utóbbi apokrif szövegnek bizonyult, való-

²⁷ Cole, i. m. 300–336. (Ld. Marx–Engels Werke, 9. köt. 56.)

²⁸ Ld. Feargus O'Connor. Marx–Engels Művei, 9. köt. 53. (Marx–Engels Werke, 9. köt. 56.) Haraszti, i. m. 305.

²⁹ *The Friend of the People*, 1851. jan. 4, 25, ápr. 12. Ld. Saville, i. m. 43.

³⁰ *The Democratic Review*, jun. 1849. szept. 1850. (Reprinted by Merlin Press, London, 1968.) Hungary 22–27 és 65. *The Hungarian Struggle*, 84–98, 141–147, 190–198.; Kossuth's Farewell, 261–262.

jában nem Kossuthtól származott. Az 1850–51-ben megjelenő *The Red Republican* c. hetilapnak s a vele egybefonódó *The Friend of the People*-nek, a mozgalom ekkori legjelentősebb újságjainak oldalai ugyancsak a magyar ügy követéséről tanúskodnak. Az beszámol a Lengyel Légioról, Haynau londoni gyászos szerepléséről, ez Baroness von Beck esetét tárgyalja, Louis Blanc beszédét közli Bemről, Kossuthról, a magyar és a lengyel menekültek sorsáról értekezik és a Bedfordi Magyar Bizottság pénzügyi jelentését közli. Az utolsó magyar vonatkozású írás Kossuth fogságáról szól, s május 17-én kelt; ez idő után a *Notes to the People*, Jones lapja viszi a stafétatabotot. A chartista konferencia május 3-án fejeződött be, Jones összekülönbözött Harneyval, lapjából kivált s megindult a maga útján. Forrásaink Jones vezérségre törekvésében látják az elválás fő okát.³¹ Mi valószínűnek tartjuk a Harney és Jones között felmerülő világnézeti differenciát is. Harney teljes nyíltsággal, a jakobinus jelszóval „equality, liberty, fraternity” a fejlécen helyt adott az európai pártok, köztük a frakciókra bomlott német emigráns-csoportok tagjainak. Jones programja viszont, részint Marx és Engels hatása alatt, egyre jobban kikristályosodott a szocializmus irányába.³² *The Charter and Something More* = A népcarta és ennél is több – ez lett Jones jelszava.

Mikor a fogságból szabadult Kossuth 1851. október 23-án Southamptonban partraszállt, a sokaság élén, a helybeli notabilitások, újságírók, magyar menekült képviselők, a radikális párt s az angol liberálisok mellett, üdvözlésére, helyet és szót kért egy többtagú chartista bizottság is, köztük Harney, Jones és O'Connor. A chartisták 2000 személyes lakomát terveztek Kossuth fogadtatására. Kossuth a meghívások és javaslatok záporában, mely többek között Mazzininak Pulszky által „hozzácsempészett” levelét, valamint Palmerstonnak Dudley Stuarton keresztüli privát meghívását is tartalmazta, értesült a chartisták terveiről is. Richard Cobden, a szabadkereskedelem apostola és a chartisták politikai ellenfele, Pulszky közvetítésével kérte Kossuthot, hogy tartózkodjék bármiféle angol politikai irányzat pártfogolásától s különösképpen „ne vegyen részt olyan banketten, ahol mások tartják a beszédek”.³³ De maga Pulszky, aki már 1849 óta ismerte Harneyt,³⁴ annak az újságnak a szerkesztőjét, mely vele szemben ellenséges magatartást tanúsított,³⁵ szintén óvhatta a chartistáktól Kossuthot. Ez azonban csak részben sikerült. „A városi

The Red Republican (Reprinted by Merlin Press, London, 1966) Polish Legion in Hungary, 1850. aug. 3; Haynau, 1850. szept. 14.

The Friend of the People Baroness von Beck 1851. jan. 18; Bedford Committee on Hungarian Refugees, 1851. febr. 8; Bem and Kossuth by Louis Blanc, 1851. febr. 22; Refugees, 1851. márc. 22, ápr. 19.

³¹ Saville, i. m. 45.

³² Haraszi is idézi, hogy a *Red Republican* 1850. nov. 9-iki számában jelent meg először angolul a „Manifesto of the German Communist Party” azaz a Kommunista Kiáltvány. Viszont ugyanitt fejtette ki propagandáját Mazzini (lásd 1850. júl. 20. sz.), Ledru Rollin (lásd 1850. júl. 27. sz. és Louis Blanc (lásd 1851. febr. 21.)

³³ Cobden – Pulszky, Midhurst, 1851. okt. 4. (Letter 8 of Cobden in South Eastern Affairs, X. köt. 242. Dr. Gál István szíves közlése.)

³⁴ A Times 1849. júl. 24. sz. beszámol arról a magyarbarát gyűlésről, melyet Pulszky szervezett, s melyen Harney is részt vett.

³⁵ The Friend of the People 1851. márc. 29. cikkírója, a Lengyel Légio jövőjét tárgyalva támadja Pulszkyt és Dióssyt, mint azokat, akik meg akarnak szabadulni a lengyel demokratáktól, s ezért küldik a légio tagjait Amerikába.

tanács bankettjén O'Connor Kossuthoz lépett, megragadta a kezét és így szólt: Szeretem önt. A polgármester rendreutasítása után megvetően körülnézett és még azt kérdezte: Na mi a baj?"³⁶

Ezek után, a munkásság helybeli képviselőjének és ugyancsak chartista Thornton Huntnek adott southamptoni elutasító választ, Huntot mégsem riasztotta el, s Londonba érkezve Kossuth elfogadta Hunt megismételt ajánlatát, hogy kisszámú munkásképviselet jelenlétében vegye át a Copenhagen House-ban a munkások üdvözlőtáviratát. Kossuth nem óhajtott találkozni a chartistákkal – mint egy politikai mozgalom tagjaival –, de mivel Bronterre O'Brian és Reynolds, két ismertebb chartista a bizottság tagja volt, így rajtuk kívül még O'Connornak is sikerült Kossuth közelébe férkőznie a Hanover Square termeiben. Kossuth, aki látta, hogy O'Connor elragadtatja magát, gesztusaiból látta, hogy nem ura saját tetteinek, ragaszkodott ahhoz, hogy a *Northern Star* szerkesztője nem kaphat szót. Az egyetlen chartista, akinek ez a teremben sikerült (kívül, a Copenhagen Fields-en, munkásegyletek, diákcsoportok, asszonyok, közel kétszáz ezer ember szorongott) O'Brien volt. Jones tüntetőleg távol maradt a nagy seregszemléstől, ugyanúgy, mint ahogy távol maradt a demokraták, chartisták és a menekült vezetők közös tisztelgő látogatásától Kossuth Eaton Place-i szállásán, mert a rendezők nem járultak hozzá, hogy a charterről szót ejthessen.³⁷ Amikor a tervezett *Kossuth és Magyarország* sorozat 1851 októberében elindul, addigra Jones, aki egyrészt a chartista vezetőségárda összebékülését remélhette a tervezett bankettől, másrészt pedig Kossuthnak a charter-program iránti hajlandóságáról szeretett volna személyes tapasztalatok alapján meggyőződni, fokozatosan Kossuth ellen hangolódik. A chartista vezérnek a magyar forradalomhoz való viszonyát bizonyára meghatározta, már 1848-ban az a tény, hogy a Testvéri Demokraták bizottsága nevében, Harneyval együtt a külföldi demokráciák támogatását vállalta Párizsban. A szabadságharc lefolyásával pedig (1849-ben börtönben lévén), mint erre fentebb utaltunk, Klapka nagyhatású művéből ismerkedett meg. Saját munkája előszavában az európai forradalmak fókuszában a magyar forradalom mint „élő és tündökletes forrás” szerepel. Az előszó még Kossuth Anglia felé hajójásának napjaiban íródhatott, mert a szerző Kossuth mellének szegezi: „Kossuth, a nép várja választásod.” Félreérthetetlenül kifejtve: „Hazugság, osztályjogok az egyik, igazság és demokrácia a másik oldalon: ha ezt választod, erőt adsz a népeknek, ha amazt, önmagadat emészted el!”³⁸

Szinte háttérszerűnek hat, ezek után, a valódi start: *Kossuth családja és ifjúsága*, majd a *I. Magyarország, II. A szlávok és III. A magyarok* c. alfejezet is. Mindhárom rövid, tényszerű összefoglaló. A harmadik rész valóságos magyar történelem dióhéjban, alapvető dátumokkal, s minden demokrata szemszögből nézve, ítélve. Középkori alkotmányunk és jogfejlődésünk alappillérevel kapcsolatban megemlíti hogy: „Akárcsak János király Chartája, az Aranybulla is a nemeseknek szólt; a dolgozókról megfélekeztek.”³⁹ A szatmári békét kommentálva kiemeli, a nép jobbágyságra kárhóztatásának megerősítését, a magyar nép elnyomorodását a Habsburg-uralom alatt. Viszont lépten-nyomon bírálja a

³⁶ *Gammage, R. G.* History of the Chartist Movement . . . 2nd ed., London, Cass, 1969. 378.

³⁷ *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–52, Bp. 1940. 95–99.;

Daily News, 1851. nov. 6.

³⁸ Notes, 501.

³⁹ Uo. 502.

magyarok nyelvi nacionalizmusát az országon belül „szláv kisebbséggel” szemben. A kuruc harcokat mint a szabadságharc előkészítőit aposztrofálja.

A IV. *Kossuth emelkedése* c. fejezettel a munka tulajdonképpeni tárgyához értünk. A magyar nyelv hivatalos nyelvvé válása áll a középpontban, s a szerző ezt az alkalmat is megragadja, hogy az arisztokráciát támadja: „A felsőház kilencztedes többséggel visszautasította a törvényjavaslatot (hisz ők szívesebben látnák az osztrák janicsárokat, mint a magyar demokratákat), hogy a nemzeti egyenjogúság alapján a kisebbségi szlávokat védelmezze: a magyar liberálisok nem gondoltak azzal, hogy az ország fő baja a szláv parasztok helyzete.”⁴⁰ Már itt sem kétséges, s ez a munka során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Jones nemcsak „demokrata szemszögből” nézi a magyar történelmet, hanem túlzottan leegyszerűsíti.

V. *A forradalom előestéjén* Jones Kossuthjának „bármilyen legyen is a végső célja, viselkedésével . . . nem mutatta ki, hogy az osztrák uralomtól való megszabadulást akar-ná”.⁴¹ A független magyar minisztérium már hatalmat ad az eljövendő „diktátor” kezébe, de nem teljhatalmat. Az áprilisi törvények az abszolutista zsarnokságot felvilágo-sultabb despotizmussá alakították át: a felszabadított jobbágyból „feltehetőleg” – így Jones – zsellér vagy földönfutó nincstelen lett. Jones nem adja jelét annak, hogy felismerte volna Kossuthék antifeudális küzdelmének jelentőségét.

VI. *Ellenmozgalom* megjelöléssel a nemzetiségi mozgalmak ébredéséről és fokozódó magyarellenességéről értesülünk. Röviden, a szerző azzal vádolja a magyar uralkodó osztályt, hogy hasonlóan a keltákat elnyomó szászokhoz s a magyarokat elnyomó osztrákokhoz, a magyarok érzéketlenek voltak szláv kisebbségeik sérelmei iránt. Ezek magyarellenessége tehát nem volt meglepő. Az általános magyar magatartásnál elveten-dőbb Kossuth júliusi viselkedése, midőn „minden segítséget felajánl a császárnak Olasz-országban, azzal a feltétellel, hogy az udvar segítse Magyarországot a horvátországi felkelőkkel szemben”.⁴²

VII. *A véres játék* színhelye Délmagyarország, a föltüzelt „rácok” a bábok, az osztrákok a játékmesterek. „Az osztrák kamarilla tervei” (Jones a *'szabadságharc legjobb történetíróját, Klapka generálisát, Komárom védőjét'* idézi) „oly sötétek, szégyenletesek és gyalázatosak voltak, hogy azoknak a pusztá sejtése degradálta volna a magyar kor-mányt.”⁴³ Mármint, ha azokat sejtve, a magyar kormány mégsem szakította meg a tárgyalásokat.

VIII. *Horvátország bánja* szeptember 9-én lépte át a Drávát 40 000 főnyi serege élén. A védelemre gyülekező magyar sereg generálisai korruptak, árulók voltak – szeptember 29-ig. Jones konklúziója: „Tábornokai árulása ellenére a magyarok bátorsága megállította Jellásichot.”⁴⁴

IX. *A tizenegyedik órán* Kossuth országgyűlési kiállása értendő, a haza védelmében: Jones félkézzel áldja Kossuthot, ki a végórában a néphez fordult, félkézzel pedig, Kossuthon keresztül ostorozza az országgyűlést: „mások szabadságának elnyomói nem

⁴⁰ Uo. 526.

⁴¹ Uo. 528.

⁴² Uo. 530. Nem kétséges, hogy a Batthyány-kormány eltorzított állásfoglalásának ódiúmat háritotta itt Jones egyoldalúan a megmásítását végül is biztosító Kossuthra.

⁴³ Uo. 531. *Klapka*, i. m. I. LVIII. old.

⁴⁴ Notes, 534.

érdemlik meg a győzelmet.” Azaz ötvenmillió forint s kétszázezer ember részben Jellasich ellen, részben „a birodalom olaszországi helyzetének megsegítésére” szavaztatott meg.⁴⁵ (Jól ismerjük a magyar demokratikus baloldal állásfoglalását, különösen Petőfi kirohánását, még a katonaiállítási javaslat vitája kapcsán a Kossuthal szavazó Vörösmarty ellen is ahhoz, hogy a hasonló érzékenység párhuzamát azonnal érzékeljük.)

X. *Az el nem ért forradalom* Bécsben zajlott le, s a magyarok, ha meg nem torpannak, elérik. De Kossuth és az országgyűlés az „osztrák nemzetgyűlés meghívására várt – mintha a legbiztosabb legalitás nem az lenne, ami a demokráciának a legjobb: fegyverétől megfosztani a gyilkos ellenséget! A forradalmak törvénye az önfenntartás . . . Kossuth maga mondta ’markomban tartottam a Habsburgokat’ – de kinyitotta az öklét, s hagyta, hogy elszabaduljanak.”⁴⁶

XI. *Az invázió* összefoglalása, Kossuth védelmi intézkedéseinek vázlata s a tavaszi hadjárat sikeres megindításának főbb állomásai remek, rövid áttekintést adnak a katonai eseményekről. Görgey komáromi bevonulását követően „a visszavonuló osztrákok után hajította az ország függetlenségének kikiáltását s a Habsburgok trónfosztását, a felszabadult Magyarország”.⁴⁷

XII. *Görgey*, Kossuth mellett, a szabadságharc fő protagonistája. Jones szerint történelemalakító mindkettő, a kormányzó a toll és az ész, a hadvezér a kard és az erő embere.

XIII. *Két út* állt, április végén, a magyarok előtt nyitva: „gyors menetelés Bécs ellen . . . vagy a császári seregek lábnyomának eltüntetése Buda elfoglalásával.” S bár a szerző szerint, a háború logikája Bécs bevételét kívánta volna, Görgey Kossuth-ellenessége és diktatóságra törekvése Buda ellen fordította a főseréget.

XIV. *Férfiak és intézmények* rövid krónikája Görgey önféjűségének, a hadügy és a tábornokok ellentétének, s annak a folyamatnak, melynek során az országgyűlés fokozatosan veszít jelentőségéből. A szerző egyik következtetése általános kritikai megfigyelés: „kritikus időkben, a gyors cselekedet óráiban, mindennemű testületek gyűlésezése, a mozgalom rombadőlését vonja maga után.”⁴⁸ A másik taktikai meglátás: „háborúba torkolló forradalomban az tervezzen, aki a fegyvert forgatja.”⁴⁹

XV. *Buda ostroma*. A híres Görgey–Hentzi-féle levélváltás, Klapka könyvéből átvéve, e fejezet középpontjában áll.⁵⁰ Az ostrom grafikus, pontról pontra való leírása, a harcászati részletek iránti fogékonyságra utal. Bár Jones, lerövidítve, és átfogalmazva, az ostromleírásban Klapkát követi, az argumentumokkal itt nem megy el addig, mint a generális, aki, visszapillantva, Buda bevételét alkalmas pillanatnak tartotta volna, hogy Görgey – ha erre készült – átvegye a teljhatalmat s kiegyezzék az osztrákokkal.⁵¹

XVI. *Hazaszeretet és intrika* jellemzi az 1849. május–júniusi eseményeket. A május

⁴⁵ Uo. 534. Id. *Bogue, David*. Kossuth, His Companions . . . London, 1850. 23.

⁴⁶ Notes, 537. Vö. *Authentic Life of His Excellency, Louis Kossuth* . . . London, Bradbury and Evans, 1851. 49. (Beszámoló a winchesteri bankettéről. A könyv Kossuth angliai körútját a Times, a Daily News, és az Illustrated London News riportanyagának összeállításával mutatja be.)

⁴⁷ Notes, 539.

⁴⁸ Uo. 556.

⁴⁹ Uo. 573.

⁵⁰ *Klapka*, i. m. I. 39–40.

⁵¹ Uo. 183–184.

1-i osztrák sajtóban közzéteszik az osztrák–orosz szerződést.⁵² Jones, Klapka alapján, összevont statisztikákat közöl a hadseregek állásáról; az ellenséges haderők teljes száma szerinte 307 000 ember, s csak 135 000 aktív magyar honvéd áll velük szemben.⁵³

XVII. Görgey emelkedése, Kossuth iránti bizalmatlansága, hadügyi kinevezése, a két vezér kölcsönös intrikája egymás ellen nem segítik a háború ügyét – ám Jones nem állítja, hogy a tragédiát ez az ellentét okozná vagy előmozdítaná.

XVIII. A közelgő vihar c. fejezetben viszont, Haynau seregének közeledtén, a szerző azt hozza föl, hogy Kossuth csak akkor fordult a néphez, „a fegyvertelen proletár milliókhoz”⁵⁴, amikor már túl késő volt. S még egyszer figyelmeztet rá: ha Magyarország és Olaszország 1848-ban összefogott volna Ausztria ellen, akkor 1849. júniusában nem kellett volna a magyaroknak szemrehányást tenni önmaguknak, hogy: „A szabadság nem nyerhető el mások szabadsága árán.”⁵⁵

XIX. Az ágyú tüzet nyit 1849. június 12-én, Klapka az utolsó hadjárat egyik utolsó csatáját vívja meg Nyugatmagyarországon. A szerző a hadászati helyzetet, a seregek mozgását, ismét Klapka könyvének alapján rajzolja meg.⁵⁶ A csornai győzelem azt látszik bizonyítani, hogy ha a számarány egyenlő, a magyarok felülkerekednek a csatatéren.

XX. Az első agrárkódás a magyar sereget a zsigárdi vereséggel éri (június 16.) öt nappal később, Királyrévnél, a talaj égni kezd a magyarok lába alatt, s Görgey visszavonulása hoz csak időleges megoldást.

XXI. A vihar után – az első vihar után – az aszódi vereséggel a magyar hadsereg sorsa egyre kétségesebbé válik.

XXII. Győr feladása, a kormány parancsa ellenére, már annak a magatartásnak a bizonyítéka, hogy a hadászati megfontolások mellett, Görgey nemcsak semmibe veszi Kossuthékat, hanem különmegoldást keres . . .

XXIII. A nép letargiáját Jones szembeállítja a magyar kormány 1849. június 27-i proklamációjával, melynek teljes szövegét közli. „Túl késő volt már – teszi hozzá –, a nép lendülete megtört. Bizalma megrendült azokban, akik most fordultak hozzá, de előzőleg elfeledkeztek róla.”⁵⁷

XXIV. A kard és a toll újból összezsap: a július 1-i komáromi csatát követően – melyet Jones drámai részletekkel elevenít meg – Kossuth parancsa elvileg megfosztaná a főparancsnokságtól Görgeyt, Mészáros javára. Klapka megemlékezéseiben beszámol arról, hogyan próbált ő, a két egymásra féltékeny vezető, Kossuth és Görgey között közvetíteni, s elmarasztalja Kossuth parancsának időzítését. Jones Klapka tényeiből és óvatos állásfoglalásából kovácsol erős kritikát: „Görgeyt abban az órában fosztották meg fővezérségétől, amikor a haza kiváló szolgálatában megsebesülve, betegen feküdt dicsőségének színhelyén. Ennek az elítélendő cselekedetnek indítékait és következményeit fel kell fednünk.”⁵⁸

⁵² Uo. 23.

⁵³ Uo. 24–27.

⁵⁴ Notes, 595.

⁵⁵ Uo. 596.

⁵⁶ Uo. 597. Id. *Klapka*, i. m. I. 76–78.

⁵⁷ Notes, 637.

⁵⁸ Uo. 655. Id. *Klapka*, i. m. I. 140–143.

XXV. *A hibák* nemcsak Kossuthéi; Jones, ismét Klapkát összegezve, s annak árnyaltabb argumentumait élezve, a kapkodás, tehát a hibát hibára halmozása atmoszféráját érzékelteti. Láthatólag nem helyesli Görgeynek azt az elhatározását, hogy a sok vérrel bevett fővárost sorsára hagyja. Jones szerint Mészáros tehetetlensége – képtelen a hadsereghez csatlakozni – tetőzi Kossuth ismételt ballépését: Görgey lefokozásának kihirdetését, s ezzel a Kossuth versus Görgey-párti tisztek között viszályt okoz. Jones szerint Kossuth további makacsságára jellemző, hogy menekültében sem fogadja el a fait accomplit, Görgey helyben maradtát, nem nevezi ki azonnal, újra fővezérré Görgeyt.⁵⁹

XXVI. *A (Duna) jobb-partján* történt eseményeket, július 11-ike és július 13-ika között, Klapka krónikáját kivonatolva adja elő Jones. Görgey kezdeti áttörési kísérletei után, július 13-án elindul seregével az utolsó felvonulásra, támogató csapatok nélkül hagyván, a „bevehetetlenek” vélt Komárom várát.⁶⁰

XXVII. *Visszatekintés*-en Jones a kettős látás alkalmazását érti. Világosabban: Klapka írásából vett idézetekkel próbálja meg a szerző a Klapka alkotta Görgey-képet drámaibbá tenni, s ugyanekkor, bravúros stilisztikával, Görgey jellemét és tetteit nemcsak felmenteni az utólagos felelősség alól, hanem pozitívvá tenni: „Feltéve, hogy az ellenállás már reménytelen volt, Görgey egyes-egyedül volt képes arra, hogy az országot az öldökléstől és a pusztulástól megmentse, s ifjainak erejét megőrizze, hogy a küzdelem a jövőben kedvezőbb körülmények között folytatódhassék.”⁶¹

XXVIII. *A különválás* állapotának pszichológiai elemzésére – Klapka Komáromban, Görgey két ellenség között, Dembinski, Bem izolálva – rövid fejezetet szentel a szerző. Kossuth alakja, mint az ide-oda menekvőé, a biztonságot keresőé, újból kedvezőtlen fényben villan meg.⁶²

XXIX. *A halálmenet* a sereg utolsó útja, két ellenség két csapdját kerülgető lassú, több sebből vérzés. Kossuth, Klapka kérése ellenére sem csatlakozik a Tiszához érő sereghez – sem Jones, sem Klapka könyve nem taglalja Kossuth és Görgey utolsó találkozását – viszont Vukoviccsal, Csányival, Horváthtal közösen még egy felhívást intéznek a nemzethez, július 24-én. Szövegét Jones idézi⁶³ s ekként kommentálja: „Kossuth tehát, miután elmondta azt, hogy nincs remény a sikeres védelemre, augusztus 11-én Görgeyt bizza meg a védekezéssel, »felelőssé tévén a generálist Isten, a nemzet s a történelem előtt« a haza védelméért!”⁶⁴ A „hindsight”, azaz az utólagos előrelátás jellemzi Jonesnak ezt a kritikáját.

XXX. *A fegyverletétel* fontosabb mozzanatai, Görgeynek Rüdigerhez és Klapkához írt levelével együtt bennefoglaltatnak Jones beszámolójában.⁶⁵ Az adott helyzetben, Jones logikusnak és elkerülhetetlennek, sőt morálisan helyesnek ítéli Görgey világosi fegyverletételét augusztus 13-án: „Görgey helyesen tette . . . hogy az országot megóvta egy prolongált háború borzalmaitól . . .”⁶⁶

⁵⁹ Notes, 673–678. Ld. *Klapka*, i. m. I. 198–199.

⁶⁰ Notes, 693–694. Ld. *Klapka*, i. m. I. 207–222.

⁶¹ Notes, 697. (A Jones által felhasznált betétekre ld. *Klapka*, i. m. I. 167–170.)

⁶² Notes, 713.

⁶³ Uo. 715. Ld. *Klapka*, i. m. II. 24–25.

⁶⁴ Kossuth 1849. augusztus 14. tergovai levele, Klapka alapján, Jones megjegyzéseivel: Notes, 716–717.

⁶⁵ Notes, 716–717. ld. *Klapka*, i. m. II. 33–35, 40–42.

⁶⁶ Notes, 716.

XXXI. *Az utolsó fénysugár*: Komárom. A magyar fegyverek utolsó győzelme, 1849. augusztus 5-én.

XXXII. *Az alkonyat* a védők bátorsága, elszántsága, vidám hangulata. (Görgey, Kossuth egészségére isznak még augusztus közepén, nem sejtván, hogy az egyik már elmenekült, a másik pedig letette a fegyvert.) Klapka okos, következetes tárgyalóképesége, a szabadságharc szomorú fináléját büszke epilógussal, a haldokló nap sugarával övezi.⁶⁷

XXXIII. *A szürkület* c. fejezettel végződik Ernest Jones beszámolója a szabadságharcról. Komárom védőitől búcsúznak – Európa szeme rajtuk –, amikor szeptember végén kidolgozzák a vármegadás előnyös feltételeit, mely szabadságot biztosít minden védőnek, választást a hazatérés és az emigráció között. A szerző drámai sorokkal zárja művét: „Ráborult az éjszaka Magyarországra, és a merénylő szabadon garázdálkodott – éjszaka –, mikor csupán az áldozat sikolya árulja el, hova zuhant a sötétben az ütés! – Ráborult az éjszaka – de mi várjuk a hajnalt!”⁶⁸

Tanulmányunk elején utaltunk arra, hogy a folytatásos *Kossuth és Magyarország* tüzetesebb vizsgálatánál figyelembe kell vennünk Jones *Ki Kossuth?* c. cikkét, mely a nyolcadik folytatás után jelent meg, valamint, a folytatások befejezése után négy héttel megjelent írást mely: „A Kóssuthra vonatkozó kijelentések *IGAZOLÁSA* a *Kossuth és Magyarország* c. műben.”

A *Ki Kossuth?* a legerőteljesebb Kossuth-bírálatok egyike Kossuth angliai szereplését illetően. Elfogulatlanabb, mint Kossuth magyar ellenfeleinek, Szemerének és Batthyánynak sajtótámadásai, előrelátóbb, mint a konzervatívok, különösen a *Times* cikkek elutasító hangja, magatartása, s természetesen jóval kritikusabb, mint a Kossuth-párti liberális sajtó – kiváltképpen a *Daily News* – lelkesedése.

Kossuth – így Jones – hosszas tépelődés után választott: az elnyomókkal tart. *Birminghamben*, lám, ő maga mondta: 1848 márciusában Bécsben markában tartotta, összeroppanthatta volna a Habsburgokat. Nem tette. A forradalmi év nyarán nem hívta vissza az olasz légiókat, sőt a nemzetgyűléssel támogatást szavaztatott meg a Birodalomnak. *Broussá*-ból írt levelében királyhűnek mondta a magyar népet, kit a kommunizmus tanai nem befolyásoltak volt. *Marseille*-ben – útban Anglia felé – kikelt III. Napóleon ellen és szabadság-frázisokkal ámitotta a népet. Jóllehet mihelyt *Southampton*-ban kikötött, a *munkás emberek bankettmeghívását visszautasította, követeket nem volt hajlandó fogadni*. Később, *Winchester*-ben már odáig ment, hogy demokráciaellenesnek mondotta magát. *Londonban* visszakozott, elismerte a munkások *vezetőbizottságát*, sőt a londoni munkásképviselőket is fogadta, de csak azzal a feltétellel, hogy sem a demokráciát, sem a chartista eszmét hirdetni nem lehet. Beszéde így reakciós lett. *Manchester*-ben a szocializmust támadta meg, a társadalmi rend és a magántulajdon védelmében. Egyszóval „A rendszítókhoz csatlakozott Kossuth (Kossuth has joined the ordermongers) a liberális Cobden, Bright, Henry, Kershaw-féle társasághoz. Az ő szabadkereskedelmi demagógiájukat, az ő választási kampányukat segíti Kossuth, aki, amikor a cárokat, despotákat ostorozza, megkíméli az arany és a szén urait. „*En azt üzenem neki*”, fejezi be cikkét

⁶⁷ Uo. 737–739. Vö. *Klapka*, i. m. II. 60, 69, 77.

⁶⁸ Notes, 739.

Jones, „*hogy az európai forradalmak a munkásság keresztes hadjáratát jelentik a tőke ellen; és azt üzenem, hogy őket nem lehet lenyomni egy olyan alig ismert és félbarbár nép szintjére mint a magyar – mely megragadt a tizenhatodik század fél-civilizációjában, ám parancsokat merészel osztogatni a felvilágosult Olaszországnak, Németországnak és Franciaországnak, hogy az angliai hiszékenység elismerését hamis eszközökkel elnyerje.*”⁶⁹

A szabadságharc-történet kéréllhetetlen Kossuth-kritikája és a *Ki Kossuth?* cikk éles támadása után, a *Notes to the People* levelezői bizonyára felhívták a szerkesztő figyelmét arra, hogy a támadások főbb pontjai igazolásra, forráshivatkozásokra szorulnak. „Több levelezőmtől értesültem, hogy azért, mert felfedtem, mi a baj Kossuthtal, sok olvasót elvesztettem. Tudom. S azt is tudom, hogy ennek így kellett lenni . . . Cselekedeteimet a múltban s a jövőben egyaránt nem a haszonszerzés, hanem az elvek irányítják.”⁷⁰

Bár a levelezőket név szerint nem ismerjük, a tanulmányunk elején felsorolt magyar vonatkozású cikkek, Jones és Harney közösen szerkesztett lapjaiban valószínűsítik a magyar informátorokkal való szorosabb kapcsolatot. A *Red Republican* 1850. október 5-i számában, *Egy magyar vörös* (A Hungarian Red) aláírással, a szerkesztő, Julian Harney „egy menekült tollával írt levelet” közöl, „ki tiszt volt a magyar nemzeti hadseregben”. A *magyar háború* címen írt háromhasábos levél hat kérdésre próbál választ adni: 1. Mi volt a magyarok indítóoka és célja? 2. Volt-e a magyarok közt viszály, s ha igen, miért? 3. Miért tette le a fegyvert Görgey, s cselekedete elítélendő-e? 4. Milyen jogokat élveznek ma a magyarok (1850-ben) az osztrák adminisztráció alatt? 5. Mennyiben nevezhető Kossuth, Bem, Dembinski, Guyon igaz demokratáknak? 6. Milyen jövőnek nézhetnek elébe a magyarok? A *magyar vörös* válaszaiban a háború védelmi jellegét hangsúlyozta, a frakciózás kártékonyágát és a reakcióskok hátramoszdító szerepét emlegette, Görgeyt árulónak nevezte, az osztrákokat rémuralom megteremtésével vádolta, Kossuthot és követőit igaz demokratáknak tartotta, s végül a szabadságért küzdők jövőjét nem tartotta reménytelennek.

A *Friend of the People* január 25-i számában, London, 1851. január 18-i dátummal három magyar ANGLIA DEMOKRATÁIHOZ írt levelet. Az aláírók „E(rnő) Simonyi, J(ános) Xantus, G(éza) Mihálóczi értesítik az angol demokratákat a Magyar Demokrata Társaság (Democratic Society) megalakulásáról. A levél szerint, a társaság tagjai „jobbára szegénysorsú magyarok”, akik részesedni szeretnének az angol demokraták gyűjtési akciójából.

A levelezők – véleményünk szerint magyarok is – tehát igazolást kértek, az általuk demokratának tartott, és előzőleg a chartista újságokban is demokratának minősített Kossuth. elleni vádakra. A *szabadságharc-történet és a Kossuth-cikk együttes vádjainak igazolását* huszonegy pontba foglalva közli a *Notes to the People* szerkesztője.⁷¹ Ezeket az ő szavaival és kifejezéseivel fogjuk összegezni, megkeresvén és bemutatván a rövid utalások lelhelyeit is:

⁶⁹ Notes, 606. (A jelen szerző kiemelése) A tendenciózus, tehát apró szövegrészek kiemelésével az egész kossuthi magatartást torzul tükröző beállítás Jones stilisztikai mesterfogása.

⁷⁰ Uo. 832.

⁷¹ Uo. 831–832.

1. Az 1848-as törvények alkotmányos alapokon álló osztálykormányzatot hoztak létre.⁷² Forrás: Bogue, David. *Kossuth, His Career, Character and Companions.* (London, 1850) c. műre hivatkozik Jones. Bogue azonban, a megjelölt helyen (19–20. old.) ezeket írja: „a parasztok megszabadultak jobbágyi terheiktől . . . a paraszt és a polgár a nemesekkel egyenlő jogokat kapott . . . s választójogot nyertek mindazok, kik legalább 300 forint értékű jöszágot bírtak . . .”

2. Kossuth 1848. tavaszán Bécsbe megy, elfojtja a forradalmat, visszaállítja a Habsburg-házat, és császári miniszterré neveztetik ki. Források: Kossuth beszédei Winchesterben, Birminghamben⁷³ és Manchesterben, a napi sajtó alapján. *The Authentic Life of Louis Kossuth . . .* (London, Bradbury and Evans, 1851) a leghitelesebb sajtóbeszámolókat egybegyűjtve közli Kossuth angliai beszédeit. Sem a winchesteri (okt. 25-én, 40–52. old.), sem a birminghami (nov. 12-én, 99–119. old.), sem pedig a manchesteri beszéd (nov. 11-én, 81–98. old.) nem mond többet az ismert történeti tényeknél. Jószerével Kossuth nem öntött olajat a bécsi forradalom tüzére, nem támadta a Habsburg-házat addig, amíg háborúra nem került sor, s ennek a jellege védőháború volt. Kezdetben a független magyar kormány minisztere volt, királyi kinevezéssel. (Jones végig figyelmen kívül hagyja, hogy valójában az olaszok elleni segély kossuthi változata, a segélynyújtás gyakorlati megtagadását jelentette.)

3. Kossuth inzultálja a szerb küldöttséget, és kieroszakolja a háborút a szerbekkel.⁷⁴ Források: (a) „Scenes of the Hungarian War”. – Hasonló címmel két munka volt 1850 óta forgalomban Angliában: Pimodan, Georges de: *Souvenir de la guerre Hongrie* (*Sketches of the War*, Paris, 1850–1851) egy Jellasich seregében szolgáló osztrák tiszt vázlatos, személyes, impresszionista beszámolója, mely nem tud a szerbek és Kossuth találkozásáról; a másik mű: „Scenes of the Civil War in Hungary” (2nd ed., London, Shoberl, 1850) ugyancsak egy császári tiszt, egy bizonyos „Baron W.” munkája, a kérdéses helyen (51. old.) a következőket mondja: „A szerb katonák és tisztjeik egész nyáron át ki voltak téve mindenféle megalázásnak és inzultusnak, mert nem voltak hajlandók Kossuth aranyától elcsábíttatva megszegni esküjüket.” (b) Klapka a következőket írja: „A kormány súlyos hibát követett el. Ahelyett, hogy tárgyalt volna a félrevezetett szerbekkel . . . megakadályozta a megegyezés lehetőségét.” (I. m. I., LIV. old.).

4. Kossuth Innsbruckba küldi Batthyány Lajos miniszterelnököt, hogy a császárnak bármennyi pénzt és embert ajánljon az olaszok megtörésére. Forrás: Bogue, (i. m. 20. old.) valójában ezt írja: „Batthyány Innsbruckba ment, a kabinet felhatalmazásával, hogy a császárnak minden segítséget megadjon Olaszországban, azzal a föltétellel, hogy az udvar Magyarországot fogja támogatni a horvát felkelők ellenében.”

5. Kossuth a parlamentben kiharcolja az olaszellenes szavazatot.⁷⁵ Forrás: Bogue (i. m. 23. old.) . . . „A szavazatnak két oka volt: a horvátországi felkelés megszüntetése, ha szükséges, a fegyverek erejével, és a Birodalom ügyének támogatása Olaszországban.”

6. Kossuth követséget küld Schönbrunnba, hogy érdemeit fitogtassa a császár előtt, mondván, hogy az olaszok ellenében segítséget nyújtott neki. Forrás: Bogue (i. m. 26. old.) ezt írja: „Magyar vér folyt Olaszországban” – sem többet, sem kevesebbet.

⁷² Lásd: Notes, 529.

⁷³ Lásd: uo. 529.

⁷⁴ Lásd: uo. 530.

⁷⁵ Lásd: uo. 534.

7. Kossuth bécsi követei visszautasítják a nép támogatását 1848. október 17-én. Forrás: Klapka (i. m. I. LXVIII–LXIX. old.) mást mond: „A magyaroknak segíteniök kellett volna a bécsieknek. Ha nem is kötelességből, hát önérdékből . . . A második magyar küldöttség elől, az Osztrák Nemzetgyűlés ajtaját a cseh tagok miatt . . . bezárták . . . Az egyetem és a nép oldalán állók megpróbálták a magyaroknak segíteni, de azok nem fogadták el a segítséget . . .”

8. Kossuth nem hajlandó elfoglalni Ausztriát 1848. októberében. Forrás: Klapka (i. m. I. LXVIII–LXIX. old.) ugyanazt mondja, de Jones, művében egyszer már magyarázattal szolgált: „Kossuth és a magyar országgyűlés elhatározta, hogy a törvényességet szó szerint értelmezi . . .”⁷⁶

9. Kossuth, a román–magyar tárgyalásokkal egyidejűleg, felhatalmazta Hatvanit, hogy románokat lemészároljon. Amikor később a már csatavesztett tiszt hadbíróság elé kerül, cserbenhagyja. Forrás: Klapka (i. m. I. 50–53. old.) tulajdonképpen azt mondja, hogy Hatvani a hadügyminisztérium megkerülésével kér és kap engedélyt Kossuthtól támadásra. A hadügy megállítaná, de Hatvani támad. Klapka Hatvanit vádolja.⁷⁷

10–11. Kossuth beleavatkozik a hadvezetésbe, és megbénítja a generálisok munkáját. Forrás: Klapka (i. m. I. 19–21, 41, 44. old.). A *szabadságharc-történet* szövege még híven követi Klapka tárgyilagos beszámolóját a Kossuth és Görgey közt növekvő ellentétéről.⁷⁸ Az *Igazolás* már Görgey igaza mellett tör lándzsát.

12. Kossuth a beteg Görgeyt megfosztja fővezérségétől. Forrás: Klapka (i. m. I. 141–157. old.). Jones ezúttal híven összegezi saját korábbi megállapításait, melyek fedik Klapka beszámolóját.

13. Kossuth, mikor az ellenség még négy napi távolságra van, elmenekül Pestről . . . azzal a kifogással, hogy tart a fogságba eséstől.⁷⁹ Forrás: Klapka (i. m. I. 189, 190, 215–216. old.), előadja és megmagyarázza, hogy Kossuthnak saját személye mellett a kormány működését is biztosítania kellett.

14–15. Kísérlet Görgey ismételt félreállítására – Klapka ráveszi a tiszteket, hogy Kossuth közvetlen parancsainak engedelmeskedjenek.⁸⁰ Forrás: Klapka (i. m. I. 190–191, 195. old.) és Jones, fedik egymást.

16. Kossuth elmenekül, először Ceglédre, majd Szegedre . . . Szemere és Batthyány Kázmér külügyminiszter nyolc nappal tovább kitartanak . . .⁸¹ Szemere a kabinet egyetlen demokratája volt. Források: Klapka (i. m. I. 201–216. old., azaz Szemere levelei: *Times* 1851. december 9. és 10-én). Szemere Kossuth-ellenessége e levelek nyomán közismertté vált. Ha a *Times* következetes Kossuth-gyűlöletét nem ismernők, meglepő lenne, hogy a nagy demokrata, ezt a konzervatív orgánusot választotta nézetei terjesztésére. Megjegyzendő, hogy 1849. július 7-én Kossuth még Pesten volt. A főváros kiürítéséről szóló július 8-i kiáltványt Szemere fogalmazta. Július 11-én Kossuth az egész kormánnyal együtt érkezett Szegedre.

⁷⁶ Lásd: uo. 537.

⁷⁷ Lásd: uo. 556, 576.

⁷⁸ Lásd: uo. 655.

⁷⁹ Lásd: uo. 676.

⁸⁰ Lásd: uo. 674, 677.

⁸¹ Lásd: uo. 678.

17. Kossuth kijelenti, hogy az országot nem lehet megmenteni, és megparancsolja Görgeynek, hogy mentse meg. Forrás: Klapka (i. m. II. 24, 27–30. old.) eredeti szövegéből főleg a Kossuthot terhelő részleteket emeli ki Jones, s vádja itt még élesebb előző megfogalmazásánál.⁸² Mind Jones, mind Klapka közli Kossuth utolsó hazai kiáltványát, csak hogy Klapka Kossuthnak Bemhez írt levelét is közli, melyből kiderül: Kossuthtól Görgey elkövetelte a teljes felelősségű – Görgey értelmezésében egyszemélyes vezetést. Erre utal Kossuth, mikor Görgeyt – nem utasítja! – felelőssé teszi. Máskülönben Kossuth szavai olyan patetikusak lennének, mint amilyenek Jones beállítja őket. A kép árnyékolásához hozzátartozik hogy Kossuth augusztus 14-én Bemhez írt levelében hangsúlyozza, hogy a főhatalmat nem veheti ismét kézbe.

18–19. Kossuth Törökországba menekül – s ott megbélyegzi a demokráciát. Forrás: *New York Herald*, 1851. október 17-én közli Kossuth 1850. március 27-én Brousszából írt levelét, melyben, többek között ez szerepel: „Hazámfiat nem befolyásolták a kommunisták és a szocialisták teóriái . . .”⁸³ Kossuth bizonyosan nem tesz egyenlőségjelet a „demokrácia” és a „szocialista, kommunista” eszmék között. Ez az egyenlőségjel, mint a *Notes to the People* profiljából láttuk, Jones számára természetes.

20, 22. Kossuth a demokrácia hívének vallja magát Marseille-ben és Louis Blanc előtt Londonban.⁸⁴ Források: *Manchester Guardian*, 1851. okt. 8-án kivonatot közöl Kossuth okt. 1-i beszédéből: „Hallottam, amint nevem együtthangzott a Marseillaise-szel, a 'Vive la République' kiáltással, mely az egyetlen jogos követelés Franciaországban . . .” A *Times* 1851. okt. 9-én ezt írja: „Kossuthot a magyar alkotmányosság szószólójának és az alkotmányos monarchia hívének tartani éppolyan képtelenség . . . mint hasonló érdemeket tulajdonítani Mazzininak és Louis Blanc-nak.”⁸⁵ A *Times* 1851. nov. 1-i cikke pedig Kossuth, Louis Blanc és a többi francia szocialista közös platformjára hivatkozik.

21, 23. Kossuth megbélyegzi a demokráciát Southamptonban, Winchesterben, Birminghamban és Manchesterben. Források: *Manchester Guardian* 1851. okt. 29: southamptoni beszéd; nov. 15: manchesteri; nov. 19: birminghami beszéd; *Times*, 1851. okt. 29: southamptoni; november 13: birminghami beszéd.

Az angliai körút tónusa – a londoni beszédek kivételével – a törökországi levél hangját variálja, a közönség várható érzékenységét figyelembe véve. A winchesteri beszéd (1851. október 25-én) annyiban – implicite – idegenkedik a demokráciától, hogy Magyarország alkotmányos királyság voltát hangsúlyozza.⁸⁶ A birminghami (nov. 12-én) beszéd hangsúlya a Szent Szövetség elítélésén van; a forradalomról a hallgatóság mint szerencsétlenségről értesül, „melyre azonban, az elnyomott népeknek joga van”.⁸⁷ Manchesterben Kossuth két beszédet tartott. a Free Trade Hall-ban, (nov. 11-én) a „Szabadság! szabadság-ot!” kiáltozó tömeg előtt a szabadkereskedelem és a külpolitikai be nem avatkozás politikáját hirdette. Támadta az önkényuralkodókat, és elmondta, hogy a szabadság ügyéért megy, és nem röstell „kilincselni” Amerikában. A második beszéd

⁸² Lásd: uo. 715.

⁸³ *Authentic Life*, 133–144.

⁸⁴ Lásd: *Notes*, 604.

⁸⁵ *Jánosy* (i. m. I. 90.) megjegyzi, hogy a marseille-i kiáltvány volt az első zavaró incidens, mely a Kossuth fogadtatást előkészíteni segítő lapokat két pártra osztotta.

⁸⁶ *Authentic Life*, 39–52.

⁸⁷ Uo. 113.

(nov. 9-én reggel) Lancashire parlamenti képviselőjének házában, meghívott notabilitások előtt hangzott el. A Jones fülét legjobban sértő mondatok itt hagyták el Kossuth ajkát: „A kommunizmust meg tudom érteni, de nem a szocializmust . . . A szocializmus, ahogy én értelmezem, összeegyeztethetetlen a társadalmi renddel és a tulajdon biztonságával. (Hangos helyeslés)”⁸⁸

A szocializmust és a kommunizmust 1851-ben többféleképpen értelmezték, s ezért érdemes megemlíteni, hogy Robert Owen – ki később pénzsegélyekkel támogatta Jonest,⁸⁹ bár forradalmi felfogásával nem értett egyet – meg akarja győzni Kossuthot. Azt ajánlotta neki, hogy tanulmányozza és fogadja el a szocializmus oweni, azaz „racionális-szocialista” változatát. „Őn nem érti a szocializmust és a kommunizmust, mert nem tanulmányozta az igazi, avagy racionális szocializmust”⁹⁰ – írta Kossuthoz intézett 1851. november 10-én kelt nyílt levelében Owen.

Az *igazolás* utolsó pontja már Kossuth amerikai beszédeire utal, melyeket Jones helyel-közzel nyomon követett. Kossuth-ellenességének még egy kiemelkedő és érdekes nyomra vezető jelét adja az elkövetkezendő hónapokban. A *Notes to the People* hetilap utódjának, a *People's Paper*-nek 1852. augusztus 6-iki számában Kossuthnak az amerikai német emigránsokhoz intézett titkos körözüvényét publikálja Jones, elítélő kommentárral. A titkos körözüvényre, melyet Kossuth 1852. június 28-án New Yorkban fogalmazott, Kluss, Marx amerikai barátja tett szert, az Egyesült Államokban. Kossuth, a közelgő elnökválasztásra való tekintettel a német emigránsokhoz fordul, hogy a választási programba vegyék fel az európai forradalmi változások amerikai beavatkozással történő előmozdítását is. Kluss a titkos körözüvényt a *New York Herald*-ban leközzöltette, hogy Kossuth javaslatának és hozzáállásának irreális jellegét fölfedje, s egyúttal Kossuth amerikai helyzetét megnehezítse. Kossuth, tudvalevőleg, a nyilvánosság előtt, az amerikai politikába való be nem avatkozás elvét hirdette. Kluss a körözüvényt július 22-én Marxnak elküldte, aki ezt – amint erről Engelst értesíti – Jonesnak továbbította.⁹¹

Marx becsülte Ernest Jonest, s a művelt angol politikusok között egyetlen kizárólagos hívének tartotta.⁹² Osztotta és Engelsszel levélben megbeszélte Jones felháborodását azon, hogy Kossuth a chartisták közeledését visszautasította, s mindketten rövidlátónak ítélték Kossuth közeledését az angol uralkodó osztály liberális köreihez.⁹³ Engels kritikus szemmel nézte Kossuth Anglia felé vezető és angliai útjának állomásain elhangzott beszédeket: „Kossuth úr, akárcsak Pál apostol, minden mindenki számára. Marseille-ben azt kiáltja: 'Vive la République', Southamptonban: 'God save the Queen' Micsoda hiperalkotmányos mérséklettel pózol a fickó most! Ám Pettie úrnak és Harney klikkjének jól megadta azzal, hogy a bankettjükön nem akart részt venni. Még maga Mazzini úr is

⁸⁸ Uo. 94. – „I can understand communism, but not socialism . . . socialism, as I understand it, is inconsistent with social order and the security of property. (Loud cheers)”

⁸⁹ Jones–Owen, 1858. márc. 31. – Jones ismételt pénzsegélyt kér – (Owen Collection, Manchester Cooperative Union Library).

⁹⁰ A Manchester Cooperative Library, Owen Collectionjában található nyomtatott nyílt levél teljes szövegét lásd a *Függelékben*. Ezt a levelet írója nyomtatott íven terjesztette.

⁹¹ Marx–Engels 1852. aug. 6. – Marx Engels Werke, Berlin, Dietz Verlag (1962–) 28. köt. 101.

⁹² *Cole*, i. m. 337. Vö. *Saville*, i. m. 247. Az utóbbi Engelsnek Marxhoz írott levelét idézi 1869. jan. 29-ről. (Ld. Marx–Engels Werke, 32. kötet, 251.)

⁹³ Marx–Engels 1851. dec. 2. – Marx–Engels Werke, 27. köt. 589–590.

nagyon hűvös fogadtatásban részesült – legalábbis a publikum előtt. Most itt van ismét valaki, akiben nem kellett csalódnok. Vajon meddig tart, ha a jövő év megrázkódtatások nélkül telik el, amíg Kossuth úr is lesüllyed a Mazzini-féle bömbölő demagógia szintjére?”⁹⁴

Nem ismeretlen, hogy Kossuth szabadulás utáni szereplésének bírálói között – leszámítva Perczel elzárkózását s a végig ellenséges Batthyány Kázmér és Szemere támadásait – megtaláljuk Teleki Lászlót és Irányi Dánielt is. Teleki Kossuth választásának nehézségét látja: „igen rossz volna az angol sympáthiákat (értsd: a liberálisokat) magunktól ellöknünk, de az európai demokrata párt rokonszenvét magunktól ellökni, szerintem öngyilkosság volna!”⁹⁵ Irányi viszont a chartistákra utal: „A londoni dolgozó osztály demonstrációjának ön által netalán leendő el nem fogadtatása által, a francia demokrata sajtó a legkényesebb imbarassba fog helyeztetni . . . Mindenesetre a bourgeoisie kedvéért az alsóbb osztályok rokonszenve bizonyosságait feláldozni nem tartom tanácsosnak.”⁹⁶ S a kifogásokat kifogásoló ellenvélemény, Andrásy Gyulától: „Végkép csak azt nem említettem meg, hogy valaki azt állítaná, hogy angliabani succés-ed, itteni popularitásodnak ártottak, nem igazat mondana. Soha neved nagyobb becsben nem állott a francia demokratia előtt sem, mint most . . .”⁹⁷

A nyilvános sikerek, a jobboldal támadásai és a kulisszák mögötti ellenvélemények keresztüzében, Kossuth valóban úgy viselkedik, mint az Engels-hasonlat Pál apostola. Marxék ugyanis tudatában voltak – mint erre az október 27-iki levél is utalt – Kossuth és Mazzini kapcsolatának, valamint ismerték és elítélték a német emigráció egyes tagjainak Kossuthhoz való közeledését.⁹⁸ „Minden voltam mindenki számára, hogy mindenáron megmenthessek egyeseket”, folytathatók, Kossuth nevében a Pál apostolra való utalást. Kossuth a magyar függetlenség visszaszerzéséért beszél, harcol, szervezkedik egyszerre több – s a külön politikai csoportosulások vezetői, más-más társadalmi rétegek szószólói számára – ellentétes irányban. Marx előtt az emigráció Mazzinije, Louis Blanc-ja nem kedvesebb az emigrációs Kossuthnál. A Kossuth–Mazzini-féle nemzeti felszabadítók szeme előtt a burzsoá forradalom megismétlődése lebeg akkor amikor Marx és Engels vezetésével a Kommunisták Szövetsége már egy eljövendő proletárforradalomért küzd. Engels, október 27-iki levelében „Harney klikkjéről” beszél, mert Harney, a korábbi fegyvertárs ugyancsak minden lett mindenki számára, lapjai az emigráció szívárványszíneit tükrözik akkor, amikor Ernest Jones például egyre következetesebb forradalmárnak bizonyul. Engels ez idő tájt Jones lapjának munkatársa, „külpolitikai levelezője”. A *Notes to the People*-ben közölt cikkében – melyre tanulmányunk elején utaltunk – Engels kitér

⁹⁴ „Herr Kossuth ist wie der Apostel Paulus, alles für alle. In Marseille schreit er Vive la République, in Southampton God save the Queen. Welche merkwürdige, hyperkonstitutionelle Moderation paradiert der Kerl jetzt! Es ist aber den Herrn Pettie und der Clique Harney recht, dass er ihr Bankett gar nicht besuchen will. Selbst Herr Mazzini würde sehr kühl empfangen werden – wenigstens vor dem Publikum. Wieder einer, in dem man sich nicht getäuscht hat. Wie lange wird's übrigens dauern, wenn's nächstes Jahr keine secousses⁹ geben sollte, so sinkt Herr Kossuth auch auf die Mazzinische ordinäre Brülldemagogie herab”. – Engels–Marx 1851. okt. 27. – *Marx–Engels Werke*, 27. köt. 368–369.

⁹⁵ Teleki–Vukovics, 1857. okt. 27. *Horváth Zoltán*: Teleki László. Budapest, 1964. II. köt. 285.

⁹⁶ Irányi–Kossuth, 1957. okt. 29. uo. 286.

⁹⁷ Andrásy–Kossuth, 1851. nov. 6. uo. 287–288.

⁹⁸ Marx–Engels, 1851. okt. 13. *Marx–Engels Werke*, 27. köt. 357–359. 28. köt. 44.

Kossuth londoni szereplésére is. „Kossuth ellen az a kifogásunk, hogy nem fogadta a munkásoknak azt a küldöttségét, melyben mint politikai pártban mutatkoztak volna . . . Kossuth bevallott republikanizmusa nem változtat azon, hogy ő maga burzsoá politikus.”⁹⁹

Marx még élesebben fogalmaz. 1851. december 1-én Engelshez szóló levelében ezeket írja: „Leveletem felhasználva, Jones kíméletlenül megtámadta Kossuthot: „Én azt üzenem neki, hogy az európai forradalmak a munkásság keresztes hadjáratát jelentik a tőke ellen, és azt üzenem, hogy őket nem lehet lenyomni egy olyan alig ismert és félbarbár nép szintjére mint a magyar, mely megragadt a tizenhatodik század félcivilizációjában, ám parancsokat merészel osztogatni a felvilágosult Olaszországnak, Németországnak és Franciaországnak, hogy az angliai hiszékenységet elismerését hamis eszközökkel elnyerje.”¹⁰⁰

Ha összehasonlítjuk Jones *Ki Kossuth?* cikkének „üzenetét” Marx levelének fenti, megegyező soraival, nyilvánvalóvá válik, hogy Jones Kossuth-ellenességében is fegyvertársra lelt Marxban. Az is kézenfekvő, hogy a külpolitikai rovaton keresztül, Jones és Engels között eszmecsere létesült Kossuthal és a szabadságharcral kapcsolatban, melynek bizonyosága nemcsak a Kossuthot kritizáló közös platform, hanem Engels idézett cikkéből egy-egy kitétel is, mint: „A magyarok arra kényszerítettek egy koronás idiótát (V. Ferdinándot), hogy a kétségbeesés órájában jóváhagyja az ő – fél-civilizált országukhoz képest¹⁰¹ – valójában forradalmi intézkedéseiket.” Ily módon megkockáztatható az az állítás is, hogy a *Kossuth és Magyarország* valójában Kossuthnak a szabadságharcban vállalt (és neki tulajdonított) szerepének protomarxista kritikája. Szövegének elemzése során láthattuk, hogy a kritika, a folytatásos mű előrehaladtával egyre élesedett, s ez az élesség csapott át nyílt támadásba a *Ki Kossuth?* c. kísérőcikkekben, valamint a kettő rövidített kritikai summájában az *Igazolásban*. Bár Jones maga Kossuth „állhatatlanságát” „pártfordulásait” és „következetlenségét” kifogásolta, ma már nagyon valószínűnek látszik, hogy Kossuth liberális álláspontja és Jones szocialista programja semmiképp sem lehetett volna összeegyeztethető.

Jones elvi, tehát a Kommunista Szövetséggel sorsot vállaló – quasi marxista – kifogásai,¹⁰² a kossuthi visszautasítás személyes keserűségében és a chartista mozgalmat érintő kudarc tudatában, taktikai és retroaktív Kossuth-ellenes nézetekké válnak. Ezért, az igen jól megírt szabadságharc-történet – melyek bizonyára nem Kossuthot ostromozó

⁹⁹ Legality and Demagogism, Notes, 887. (Ld. a 17. jegyzetet.)

¹⁰⁰ E. Jones hat Kossuth – mit Benutzung meines Briefes – sans miséricorde angegriffen. „I tell him, that the revolutions of Europe mean the crusade of labour against capital, and I tell him they are not to be cut down to the intellectual and social standard of an obscure semibarbarous people, like the magyars, still standing in the half-civilisation of the 16th century, who actually presume to dictate to the great enlightenment of Germany and France, and to gain a false won cheer from the gullibility of England.” – Marx–Engels Werke, 27. köt. 377. (A jelen szerző kiemelése. Lásd: Notes, 606. A két idézett szöveg, két gondolatjel kivételével, szóról szóra egyezik.) – Marxnak Szemerével való kapcsolata későbbi keletű; nem felbreszti, hanem megerősíti Marx emigrációbeli Kossuth-ellenességét.

¹⁰¹ Kiemelés: „for a semi-barbarous country” a jelen szerzőtől. (Notes, 889.)

¹⁰² A. P. Wandsworth, a Manchester Guardian egykori szerkesztője írja: „In making out Jones to be one of the first English marxists – a justified claim – there is always the danger of projecting the ideas . . . too far back.” (1952 cuttings file, Guardian Collection, John Rylands University Library of Manchester.)

munkának tervezett eredetileg a szerzője – Kossuthra vonatkozó részei túlzóak. A források, melyek közül Klapka könyve adja a mű tényekre alapozott gerincét, nem foglalnak állást Kossuth ellen, hacsak nem a konzervatív sajtó jobboldali kritikáját, illetve Szemeréék állásfoglalását nézzük. Figyelemreméltó, hogy Jones munkája végén Görgeyt (akit a baloldali magyarok árulónak bélyegeznek)¹⁰³ exonerálja, hogy a szabadságharcot, hibái ellenére, végig nagyszerűnek, bukásában is dicsőségesnek, s a magyar függetlenség ügyét, 1851–1852-ben reménytelennek tartja.

A szabadságharc Angliában nyilvánosságot és nyomdafestéket látott korabeli krónikái közül, Jonesé az egyik legjobban megírt történet. Az érdem, a tényeket illetően, nagyrészt Klapkáié – a megírás módját s a szerkesztést tekintve viszont elsősorban Jonesé. Kortársai közül az angolra fordított magyar memoárokat, Pulszkyé „Beck bárónő”, könyveit túlszárnyalja ökonomikus előadásmódjával, Schlesinger, Kastner leírásait felülmúlja politikai meglátásaival, világosan kiérezhető világnézeti alapjával, Godkin, Szabad Imre és „S. E. O.” szélesebb keretű történelmeinél pedig, jobb, élvezetesebb – bár kisebb apparátussal megírt – munkát adott Jones az olvasó kezébe. A Kossuth-életrajzok java, köztük az angol *Authentic Life* és az amerikai P. C. Headley könyve, természetesen sokkal nagyobb részletességgel tárgyalja Kossuth életét és angliai–amerikai szereplését. Viszont ezek a könyvek kritikátlanul adóznak Kossuth tehetségének, s a ballépések vádja alól éppoly igyekezettel mentik fel őt, mint amekkora igyekezettel Jones elmarasztalja.¹⁰⁴

FÜGGELÉK

To His Excellency
LOUIS KOSSUTH, EX-GOVERNOR OF HUNGARY

Excellent Sir,

Your good intentions, and extraordinary exertions and sufferings for the cause of the oppressed and with the view to benefit all, no one who has read your history and studied your addresses delivered to various audiences in Great Britain can doubt.

Your actions, and speech, and popularity declare you to possess powers seldom given to one individual, and that these powers have been given to you by nature, to constitute you an important agent to aid in effecting great changes in the conditions of humanity.

In fact, you and Mazzini (another spirit with high aspirations, who has made himself a self-devoted victim to the cause of Italy, as you have to that of Hungary) have been evidently destined by nature, with other prominent men now active in society, to effect, unknowingly, the speedy destruction of the present wretchedly ignorant and most irrational system of society.

Well-calculated, as leading minds, for the task are you and Mazzini, and the Pope, aided materially by the Emperors of Russia and Austria, to open the path to the speedy downfall of despotism, aristocracy, democracy, and superstition, over the world.

¹⁰³ Lásd: „Egy Magyar Vörös” cikkét a *Red Republican* 1850. okt. 5. számában, valamint: *Kastner, J. C. Sketches in Remembrance of the Hungarian Struggle* . . . London, 1853.

Megjegyzendő, hogy akár a kortársakat, akár a későbbi angol történészeket nézzük, a világsi fegyverletételt nem tekintik „árulásnak”. Kossuth maga is felmenti Görgeyt a vád alól 1883-ban.

¹⁰⁴ Az először idézett kortárs munkák megjelenési sorrendben: *Schlesinger, M.: The War in Hungary* . . . London, 1850, 2. köt.; *Beck, W.: Personal Adventures during the Late War of Independence*. London, 1850. 2. köt.; *Pulszky, Teréz: Memoirs of a Hungarian Lady*. London, 1850. 2. köt.; *Headley, P. C.: The Life of Louis Kossuth* . . . Auburn, 1852.; *Goodkin, Edwin: History of Hungary*. London, 1853.; *Szabad, Imre: Hungary, Past and Present* . . . Edinburgh, 1854.; „*E. O. S.*”: *Hungary and its Revolutions*. London, Henry G. Bohn, 1854.

These parties are admirably gifted to bring prominently before the public the evils inflicted upon the human race by despotism, aristocracy, and superstition, and also, how utterly incompetent democracy or republicanism are to remedy these evils without inflicting others equally opposed to human nature and to common sense.

Granted to you and Mazzini to their fullest extent, the erroneous and heart-rending afflictions produced by the governments of St. Petersburg, Vienna, Berlin, Rome, and Naples, and by smaller despotic powers.

To produce this extent of misery these governments have been stimulated by being ignorantly opposed by a crude growing knowledge of an ill-informed population, which has felt the evils and perceived the errors of despotism and aristocracy; but a population which has not advanced so far as to become conscious of the errors and evils of democracy and republicanism, or to discover the permanent remedy.

The aristocratic power, unconscious of the extent of its own despotic errors and evils, sees forcibly the errors and evils of democracy and of republican governments.

Aristocracy and democracy are therefore natural antagonists – each opposes the errors of the other without being over ready to discover its own.

Both parties having had their characters formed for them on the same erroneous fundamental principle, and both being in consequence sadly misinformed, they know of no other principle or practice by which mankind can be governed than by the despotism of aristocracy or by democracy.

The aristocracy, therefore, for aid against the numbers that otherwise would be always opposed to it, calls to its support superstition, in the form of state religious, to enable it, by force and fraud, to keep the masses in ignorant subjection to its laws and rule.

Democracy and republicanism must be supported by numbers, and they are governed, for the objects of the governors, through laws and institutions calculated to give wealth and power to the mentally strong and to deprive the weak of their just rights; and by this error, under continual irritation, by endless unjust and antagonistic proceedings, they prevent all obtaining the far greater advantages which, without contest, might be secured in peace and most beneficially for all through every succeeding generation.

Despotism, Aristocracy, and Democracy, are therefore maintained by force, fear, falsehood, and fraud – are based on principles of repulsion and individual contending interests. They are obliged, on account of their fundamental errors, to be supported by human-made laws and institutions, directly opposed to the laws of humanity and of nature generally.

These laws and institutions, owing to the ignorance of despotism, aristocracy, and democracy, respecting the laws of nature, which never change, are always changing, because, as soon as they have been made and as their effects have been experienced, they are always found to produce vice, crime and misery; to favour the rich and oppress the poor; to enormously increase the expenditure of society, not only uselessly, but most mischievously; and to perpetuate a system of falsehood and deception through all the grades which this irrational system creates.

You and Mazzini and your co-peers are now endeavouring to move heaven and earth to assist you in destroying, root and branch, despotism and aristocracy, on account of their now glaring defects and absurdities; that you may establish democracy, equally erroneous in principle and practice; for, compared to the government of a well-intentioned despot with ability, democracy is an inferior mode of governing.

But both are now ascertained to be insane systems for the government of mankind.

The advancing development of the human faculties – the progress of science in chemistry, mechanism, and the arts of life generally, have numbered the days of both.

Physical force must now give place to mental energy; the weapons of war and fraud, or force and superstition, by which alone aristocracy and democracy know how to govern – no, not to govern, but to coerce mankind – are becoming powerless.

Public opinion, based on unchanging truths, and formed to be consistent throughout its entire combinations, will soon baffle the old powers of force and fraud, of fear and falsehood.

A knowledge of such truth as will eternally benefit mankind is rapidly becoming public opinion, and henceforth, by the aid of the free press, of steam, and of electricity, public opinion will govern the world.

You and Mazzini and your noble band of self-sacrificers for the intended good of humanity, know not how better to govern the world than it has been governed, except by an European republic, to be attained through the blood of thousands, perhaps millions, of the finest human beings now living.

And for what will this sacrifice and universal demoralisation be made? To substitute one insane system of ignorant selfishness, for another, less refined generally, and equally selfish and antagonistic to human happiness.

But you and Mazzini and your followers say you do not know the new ideas – you do not understand unity of mind and action – you do not comprehend a solidarity of interests, founded on the laws of humanity, based on a profound knowledge of society through all its ramifications, and opening a new science to the world, through the aid of which man shall be united to man, and nations with nations; cordially united by a justly and well devised federation, that will give, for ever, one well defined interest to man; and thenceforward there will be no contests, no petty interests, no aristocracy, no democracy, no superstition, no national armies, and after a short interval, (to pass from a state of gross irrationality, to one of order, peace and happiness,) there will be no ignorance, poverty, disunion, crime, or misery.

And to attain these results will be a scientific process, plain for practice, easy to be understood, and for which all the materials are now in great superfluity.

Will your republic, based on the old worn-out notions of ignorant selfishness, give these results to the human race?

No; republics, as well as aristocracies and superstitions, are pests to society, of repulsion, hypocrisy, and selfishness, based on ignorance of humanity, and of the laws of nature or God.

You, and Mazzini, and your compeers, are far too high in your aspirations for the happiness of your fellow men to become permanently advocates of republics based on ignorance of the laws of nature, and devoid of any knowledge of the science of society.

You must no longer be grovelling in the dark, sacrificing your health and wasting invaluable faculties by advocating an ignorant, selfish system to force, fraud, fear and falsehood because it is called democracy or a republic.

You must now acquire the new ideas, because they are everlasting truths – truths ever consistent with themselves and in accordance with all facts – truths which change not for man, but which point to the direct path to high excellence and perpetual advance and enjoyment.

You were made to be leaders of your fellows; nature has thrown you upon the surface and placed you on high, that you may learn her ways, and do her work, not according to your first mistaken taught notions, but in obedience to her more mature teaching.

Adopt the new ideas, because they are true and godlike.

Godlike, because they will ensure the eternal progress of mankind in all excellence and perpetually increasing happiness.

Godlike because they will ensure the eternal progress of mankind in all excellence and perpetually increasing happiness.

Adopt these divine truths; (for all truths are divine); and by your eloquence and influence carry them through Europe, and into the new world, from which they will soon naturally spread over the remainder of the old world; or you will sink into oblivion after having appeared like Will-o'-the Wisps.

You cannot understand communism or socialism, because you have not studied the true or rational socialism.

Rational Socialism is a system in perfect and undeviating accordance with the laws of Nature or of God.

It directs to measures in practice that will well-train, well-educate, well-employ, well-govern, unite, and well-place all of the human race; will do strict justice to each, upon principles of enlightened equality, according to age; and will fill all with the pure spirit of charity and love, and with moral courage always to speak the language of simple truth; and will cause all to have their character and circumstances so scientifically formed, that no motive shall exist among men to express a falsehood in look, word, or action.

Your friend,

ROBERT OWEN

London, Jermyn Street, November, 10, 1851.

Köpeczi Béla:

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET TÁRGYARÓL ÉS MÓDSZERTANÁRÓL

A művelődéstörténet tárgyának és módszertanának kérdését a szocialista országokban egyszerre tette érdekessé a tudományos fejlődés és a társadalmi gyakorlat. A tudományos életben viták tárgya lett a történelmi fejlődés minél teljesebb megismerésének lehetősége, s a vita a történetírás egyes ágazatainak, így a művelődéstörténetnek az elmaradottságát is felszínre hozta.¹ A közvéleményt ugyanakkor egyre élénkebben kezdte foglalkoztatni az új társadalom életmódja, amivel kapcsolatban a művelődés szerepe is vita tárgya lett.²

A művelődéstörténet tárgyának kérdéséhez és módszertanához úgy szeretnék hozzájárulni, hogy felhasználom a mindkét területen folyt vita tapasztalatait. Tudományos szempontból támaszkodom arra a történeti-irodalomtörténeti kutatásra, amelyet a 17. és 18. század tekintetében magam folytattam. A szociális-politikai gyakorlat oldaláról azokat a tanulságokat használom fel, amelyeket magam szereztem a művelődési tevékenységben. Ugyanakkor a magyarországi tapasztalatokat igyekszem összevetni az európai szocialista országokban kialakult művelődéstörténeti és elméleti eredményekkel és problémákkal.

1.

Az elmúlt évtizedekben a marxista történetírásban teljesen jogosan került előtérbe a gazdaságtörténet művelése, hiszen egyrészt a dialektikus és történelmi materializmusból következett a termelőerők fejlődése iránti érdeklődés, másrészt a régebbi történetírás hiányai is ösztönözték ezt a tevékenységet. A historiográfia megújulását szolgálta az osztályharcok történetének vizsgálata is a politikában és ideológiában. Bizonyos történettudományi ágak viszont háttérbe szorultak, és a hatvanas éveknek kellett eljőniük ahhoz, hogy viták alakuljanak ki a művelődéstörténet helyéről, tárgyáról és módszertanáról. Az alábbiakban az európai szocialista országokban lefolyt viták főbb pontjait igyekszem összefoglalni.

A magyar történetírásban 1969-ben és 1974-ben bontakozott ki széles körű vita e kérdés körül.³ Az egyik vitakérdés a kultúra fogalma volt. A vitatkozók szembetalálták magukat a kultúra ún. széles és szűk értelmezésével, amelyeket a társadalomtudományok

¹ Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Történetpszichológia és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.) Kossuth Kiadó, Bp., 1977.

² *Köpeczi Béla*: Szocialista életmód és művelődés. Palócföld, 1977. 6. sz. 6–10.

³ Az 1969-es vita anyaga megjelent a *Századok*. 1970. 1. számában, az 1974-es vitáé a *Történelmi Szemle* 1974. 3. számában.

marxista művelői használnak. A szélesebb értelmezésbe beleértik az anyagi kultúrát is, a szűkebbe csak a szellemit. 1969-ben a vitán még voltak hívei annak a felfogásnak is, hogy a művelődéstörténetbe mindkét kultúrát bele kell érteni. 1974-ben már az az álláspont került előtérbe, hogy az anyagi kultúra – s az azt létrehozó szükséglet és gondolkodásmód – a gazdaság vagy a technika történetéhez tartozik. Sokan ekkor is a művelődéstörténet részének tartották az életmód vizsgálatát, a többség azonban ezt is egy másik stúdium, a társadalomtörténet körébe utalta, azzal a megokolással, hogy az életmód az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetének vizsgálatához tartozik. A legpregnansabban a többség álláspontját Kosáry Domokos fogalmazta meg, aki szerint a művelődéstörténetben amit történetileg tanulmányozni kell, az mindenekelőtt a társadalmi tudatformák fejlődése, vagy másként „a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein”.⁴

Kosáry ezt a koncepciót alkalmazta a 18. századi magyar művelődéstörténetre, amelyben módszertanilag felállít egy társadalmi modellt és meghatároz művelődési irányzatokat, mégpedig társadalmi szintek tekintetbe vételével, tehát társadalmi osztályok és rétegek helyzetét és művelődési irányzatok összevetését végzi el. Ezután vizsgálja a különféle művelődési szektorokat, azaz vallást, oktatást, könyvkiadást, sajtót, tudományt, irodalmat és művészeteket, és az azokat propagáló intézmények tevékenységét.⁵

A 10 kötetes magyar történelmi szintézis szerkesztői és írói a kultúra szűkebb értelmét tették magukévá, amiről tanúskodnak az eddig megjelent kötetek is. Ezekben a politika, ideológiai irányzatok, a művelődéspolitikai, a sajtó, a közoktatás, a társadalomtudományok és a művészetek szempontjából vizsgálják a művelődést.⁶

A *szovjet* művelődéstörténetészek közül sokan a kultúra széles értelmezéséből indulnak ki, s szerintük beletartozik e fogalomba az ember és a társadalom anyagi, szellemi és művészeti tevékenységének minden eredménye, mindazok az eszközök, amelyek e tevékenység megvalósítását szolgálják, s végül maga a tevékenység mint alkotó folyamat, amelyet az anyagi termelés határoz meg. Ez a felfogás megkülönböztet két kategóriát a kultúrtörténet vizsgálata szempontjából: a kultúra fejlődésének fogalmát, amely a társadalom egészét érinti, és a kulturális fejlődés fogalmát, amely az egyénre vonatkozik, s mindkettő tanulmányozását szükségesnek tartja. Bevezeti az ún. elemi kulturális színvonal kategóriáját, mint a kultúra létezésének minimális feltételét, mind közösségi, mind pedig egyéni vonatkozásban. E felfogás képviselői tiltakoznak az ellen, hogy a kultúra három nagy szférájában csak deskriptív vizsgálatot folytassanak, és a lényeges ismérvekkel akarják bemutatni, hogy egy adott történelmi periódusban hogyan alakult az ember és a társadalom kulturális arculata, és hogy ennek megváltozása hogyan hatott az egyes ember kulturális tevékenységére.⁷

⁴ Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle. 1974. 3. sz.

⁵ Kosáry Domokos: A művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.

⁶ Magyarország története 10 kötetben. Szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál. 8. köt. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 7/1–2. köt. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

⁷ A leginkább teoretikus jellegű összefoglaló C. G. Arzankan'jan: Kultúra i civilizacija: Problemi teorii i isztorii, Vesztnik Isztorii Mirovoi Kulturi, 1961. május–június. A szovjet kultúraelméletéről v. ö.

A nagy összefüggések keresése jelentkezik azoknál a szovjet művelődéstörténészeknél is, akik kutatásaikban inkább a szellemi kultúrára teszik a hangsúlyt. Ebből a szempontból érdekes az a levélváltás, amely Arnold Toynbee és Nyikolaj Konrad között zajlott le, és amelyből az utóbbi véleményét szeretném idézni. Konrad elismeri, hogy az emberiség fejlődésének felvázolása érdekében ún. kulturális-történelmi monasz megalkotására van szükség, amely etnikai és társadalmi változásnak van alávetve. Szerinte tanulmányozni kell az egyes monaszok emberi összetételét, tehát azt, hogy az egyes ember milyen helyet foglal el a munkamegosztásban. Fel kell tárnunk minden egyes korszak kultúrájának rendszerszerűségét, mert egy adott korszak kultúrája nem jelenségek összességéből, hanem rendszeréből áll, amelyben jelen vannak egyszerre a régi és az új elemek. Végül foglalkozni kell a kultúrák sorsával, s ezen belül a régiből az újba való átmenet, a minőségi változás tanulmányozása a legérdekesebb.⁸ Konrad nem utasítja el Toynbee-nak azt a törekvését, hogy a kultúráról vagy civilizációról – mint nagy történelmi korszak tanulmányozásáról szóljunk, s e tekintetben a művelődéstörténetnek igen széles – talán túl széles – értelmezését fogadja el. Orientalisztikai munkásságában, a különböző irodalmi és művészeti irányzatok kutatásában az egész világra kiterjedő jelenségekként tárgyalja az olyan kategóriákat, mint a reneszánsz vagy a barokk.

A szellemi kultúra széles értelmezését fogadja el A. J. Gurevics is, aki a művelődéstörténetbe bevezeti az ún. világmodell fogalmát, amely az egyetemes fogalmak rendszerét jelenti, olyan koordináta-rendszert, amelynek közvetítésével az ember észleli a valóságot, és alakítja a tudatában élő világképet. Gurevics nem strukturalista értelemben használja a modellt, szinonimaként fogadja el a világgép, világlátás, világszemlélet, világfelfogás kifejezéseket is. „Minden civilizációra, társadalmi rendszerre – írja – a világ felfogásának sajátos módja jellemző. Amikor alapvető konceptuális és értékbeli kategóriákat egyetemeseknek neveztünk, csupán azt a körülményt tartottuk szem előtt, hogy ezek az emberi történelem bármely szakaszában jelen vannak. Tartalmukban azonban változékonyak. A különböző társadalmi struktúrákban teljességgel különbözők az idő és szabadság kategóriái, a munkához való viszony, a jog értelmezése, eltérő a tér észlelése, az okság felfogása. Fel kell tételezni, hogy egy civilizáción belül e kategóriák nem véletlen halmazt alkotnak, hanem összességükben egységes rendszert, amelyben egyes formák változása összefügg más formák változásával.”⁹ Gurevics azt is hangsúlyozza, hogy a világgép tanulmányozása elsősorban szociálpszichológiai vizsgálatot igényel, ami persze nem zárja ki a tudatos világnézet, az ideológia vizsgálatának szükségét. Módszerét így indokolja: „Nem érhetjük be a társadalom vizsgálatának és leírásának túlnyomóan tárgyi-lagos, pontosabban „tárgyi” módszerével, amely úgy közelíti meg a társadalmat, mint a fizikai tárgyakat, tehát „kívülről”; ezentúl a kutatásnak meg kell kísérelnie, hogy az emberi tudat és „világfelfogás” mélyére hatoljon, feltárja szerkezetét és az általános történelmi mozgásban játszott szerepét. A kultúrtörténelmi elemzés tárgya az író, gondolkodó, érző társadalmi lény, az ember, akinek magatartását a társadalom határozza meg, és akinek a magatartása visszahat a társadalom életére és mozgására”.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy

⁸ I. N. Konrad: A történelem értelméről. Válogatott tanulmányok a Zapad i Vosztoke című tanulmánykötetből. Budapest, 1977.

⁹ A. J. Gurevics: A középkori ember világgépe. Budapest, 1974. 17.

¹⁰ Uo. 23.

a művelődéstörténet kiindulópontja az alapvető konceptuális és axiológikus kategóriák rendszerének vizsgálata, amely tekintetbe veszi az anyagi és szellemi kultúra eredményeit egyaránt, de úgy, ahogy azok az emberek tudatában tükröződnek. Gurevics él azokkal a fogalmakkal, amelyeket annak idején már Plehanov is¹¹ használt a mindennapi tudattal kapcsolatban, s amelyekre a hatvanas években B. Porsnyev¹² újra felhívta a figyelmet, főleg a politikai eszmetörténet szempontjából, s ugyanakkor alkalmazza a művelődéstörténet új eredményeit is.

A szovjet művelődéstörténetben nagy súllyal jelentkezik az a nézet is, hogy a művelődéstörténetbe beletartozik az életmód, a *bit* tanulmányozása. Azt az álláspontot képviselte többek között az 1969-es magyar történészvitan L. V. Cserepnynin, aki a Grekov által szerkesztett, *A régi Oroszország kultúrája* című összefoglaló munkára utalva, az anyagi és szellemi kultúra együttes tárgyalását tartotta szükségesnek, és az első témakörben mindenekelőtt a lakás, a ruházzkodás, a közlekedési viszonyok, tehát az életmód külső tényezőinek ismertetését is szükségesnek tartotta.¹³

Ezek a megfontolások vezettek el oda, hogy még azok is, akik mindenekelőtt a szellemi kultúra tanulmányozását tartják a művelődéstörténet feladatának, a vizsgálatot ki akarják bővíteni. Így született meg az a javaslat, hogy tanulmányozni kell a társadalom tudományos, erkölcsi és művészi kultúráját, mégpedig szoros összhangban a termeléssel, a társadalommal és a politikával. M. P. Kim kultúrtörténész, aki főleg a szocialista fejlődés kérdésével foglalkozott, felállított egy olyan sémát, amellyel a mai kulturális helyzetet lehet elemezni, s amelynek négy nagy rendező elve van. Az első a szocialista kulturális fejlődés forrásaira és tényezőire irányítja a figyelmet (a munkásosztály hatalma, a kultúra társadalmi-gazdasági meghatározói, a szovjet nép mint a kultúra építője, és a kulturális intézmények struktúrája és fejlődése), a második a társadalom és a személyiség szellemi fejlődésének alapvető irányaira (a tudat fejlődése a tudomány szemszögéből, a szocialista erkölcs, a művészeti kultúra, a személyiség harmonikus fejlődése és a munka kultúrája), a harmadik a kultúra társadalmi funkcióira és kölcsönhatásaira a társadalmi élet más jellemzőivel (politikával, gazdasággal, tudományos-technikai forradalommal, életmóddal, az ökológiai problémák kulturális aspektusa), és végül a társadalom kulturális integrációja és a szocialista kultúra nemzetközi fejlődése (a szovjet nép kulturális integrációja, a Szovjetunió népeinek kulturális fejlődése, a Szovjetunió kulturális együttműködése a szocialista országokkal, a többi országgal, a szocialista és általános emberi jelenségek a szovjet kultúrában).¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy a Szovjetunióban a művelődéstörténet tárgya tekintetében nem alakult ki közös álláspont a történészek között, bár jellegzetesnek kell tartanunk azt a törekvést, amely magát a kultúrát széles körben kívánja értelmezni, s ennek megfelelően keresi a művelődéstörténet metodikáját.

A *Német Demokratikus Köztársaságban* némely történész – így például E. Engelberg – azt tartja, hogy a művelődéstörténetnek a különböző osztályokhoz tartozók munka-, élet-, érzés- és gondolkodásmódját kell tanulmányozni a gazdasági-társadalmi formációk különböző korszakaiban. Ennek érdekében a művelődéstörténetnek elsősorban

¹¹ A. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Budapest, 1950.

¹² B. F. Porsnyev: Szocialnaja pszihologija i isztorija. Moszkva, 1966.

¹³ L. V. Cserepnynin: A régi Oroszország kultúrája. Századok. 1970. 1. sz.

¹⁴ M. P. Kim: O kul'ture kak predmet isztoriceszkogo izucsenija. Voproszű Isztorii. 1974. 11. sz.

a néprajzzal kell társulnia, ami lehetővé tenné nemcsak a magas kultúra tanulmányozását – amivel a művelődéstörténet eddig megelégedett –, hanem a köznapi kultúráét is. Engelberg úgy gondolja, hogy a legmagasabb rendű szellemi objektivációk leírásával az illető szakágak foglalkozzanak, a művelődéstörténet csak általános következtetéseiket összegezza.

Mások ezt a felfogást leszűkítőnek tartják, és azt hangsúlyozzák, hogy a művelődéstörténet az egész emberi fejlődést vizsgálja, mégpedig különös aspektusból. Szerintük a feladat az, hogy felvázoljuk egy osztály, egy réteg vagy egy személyiség azon teljesítményeit, amelyekkel hozzájárult egy adott konkrét társadalmi formációban, korszakban, az előző nemzedékek által hagyományozott eredményekhez a természet átalakítása, a társadalmi kapcsolatok gazdagítása, illetve humanizálása céljából, és hogy ennek a folyamatnak mi a szellemi tükröződése. Kulturális fokokat vagy típusokat kell megállapítani, amelyek mérik a természethez való viszonyt és az egyének közötti kapcsolatokat, s ennek folytán objektív jellegűek. Ugyanakkor elemezni kell azt is, hogy az egyes osztályoknak vagy rétegeknek mi a szubjektív viszonya az adott kulturális fokhoz. Ilyen módon nem az a vizsgálandó probléma, hogy mi a viszony az anyagi és a szellemi kultúra között, hanem az, hogy milyen összhang vagy ellentmondás alakul ki az adott társadalmi formáció vagy egy kor kultúrfoka és a különböző osztályok, rétegek, csoportok kulturális színvonala között.

Az eljárás a következő lehet: vizsgálni kell a *társadalmi termelést* abból a szempontból, hogy az ember hogyan alakítja a természetet, milyen a munkamegosztás, hogyan jelentkeznek a tulajdon- és osztályviszonyok, s mindezeket kapcsolni kell a szükségletekhez és az életmódhoz. Ezt követi a *társadalmi viszonyok* vizsgálata, ami közösségi formák, magatartások és szokások elemzését foglalja magában. E folyamatok *szellemi tükröződése* kapcsán foglalkozni kell az osztályok szellemi, kulturális helyzetével, a világképpel és világnézettel, a tudománnyal, a filozófiával, a művészetekkel, a vallással. A *politikai és intézményi* vizsgálat kiterjed a kulturális javak elsajátítására és elosztására, a kulturális politikára és az intézményrendszerre.¹⁵

Lengyelországban a művelődéstörténet széles körű felfogása uralkodik. Többen vallják, hogy a kultúrát három szektorban kell tanulmányozni: beszélni kell az anyagi kultúra történetéről, azoknak a tárgyaknak a felhasználásáról, amelyeket az emberi tevékenység alkotott az anyagi és szellemi szükségleteik kielégítésére; társadalmi kultúráról, amely az egyének közötti kapcsolatokat tanulmányozza, mindenekelőtt a tárgyi emlékek alapján; végül erkölcsi és intellektuális kultúráról, amely a magasabb szellemi objektivációkat foglalja magában.¹⁶

A. Wiczansky, a lengyel nemesi köztársaság 15–18. századi történetét oly módon mutatja be, hogy miután ismerteti a gazdaság és az állami élet főbb tényeit, külön fejezetet szentel az „embereknek”, és ezt a felfogását a következőképpen indokolja:

¹⁵ Az NDK-ban lezajlott vitákról: *D. Mühlberg*: Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte. Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 1974. 12. sz. *E. Engelberg*: Zur Frage der Volkskunde und Kulturgeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1973. 8. sz. *T. Schuppan*: Bemerkungen zum Gegenstand einer marxistischen Kulturgeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1974. 12. sz.

¹⁶ *J. Rutkowski*: Histori kultury i próba systematyzacji jej Zagadnień. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1959. 1. sz.

„Munkámnak ez a része művelődéstörténet kellene, hogy legyen, tehát az anyagi és a szellemi kultúra leírása. Úgy tűnik, hogy a hagyományos művelődés története – amely többé-kevésbé autonóm – tudományágakból áll (a művészetek, az irodalom, a zene, az erkölcsök, a divat stb. története), kevesebb, amikor magáról a korszakról, és még inkább az emberiről van szó.”¹⁷ Az embereknek a történetét úgy akarja rekonstruálni, hogy bemutatja fogyasztási, öltözködési, lakási szokásaikat, a bútorzatot és a mindennapi élet szertartásait. Ezután foglalkozik a demográfiai problémákkal, az egészségüggyel, a betegségekkel, a járványokkal. Beszél a család szerkezetéről, a különböző társadalmi csoportokon belüli kapcsolatokról, a faluról, a városról és a nemzetről. Ezzel kapcsolatban külön is hangsúlyozza a könyv szerepét. Végül igyekszik meghatározni a lengyelek helyét a kultúrában. A mentalitások leírása érdekében ismerteti az oktatás, a könyvkiadás és olvasás jellemzőit. Sorra veszi az idő, a tér, a mennyiség, az értékek és a világnézetek kategóriáit, különösen a reformáció által hozott változásokra való tekintettel. Foglalkozik végül az esztétikai tudattal, a művészetekkel és a szórakozással.

Mindezek az eredmények és viták arra utalnak, hogy a művelődéstörténet tárgyát és módszerét illetően nem alakult ki egységes állásfoglalás a marxista kutatók körében. Vannak, akik az anyagi kultúrát kizárják a művelődéstörténetből, de még többen, akik azt feltétlenül vizsgálni kívánják, mégpedig mindenekelőtt a munkával való viszony, a mindennapi tudat és az életmód alakítása szempontjából. A szellemi kultúra esetében némelyek úgy vélik, hogy főleg a legmagasabb objektivációkat kell tanulmányozni, mások viszont a hangsúlyt a mindennapi kultúra vizsgálatára helyezik. Eltérő a vélemény a tekintetben is, hogy az egyes szaktudományok eredményeit hogyan használják fel: akadnak, akik a tudomány, az irodalom és a művészetek történetének valamiféle summás összefoglalását akarják adni művelődéstörténet címen, mások viszont a kultúra egészének aspektusából kiindulva csak a fő jellegzetességeket akarják bemutatni.

Ezekben a vitákban felfedezhető a különböző társadalomtudományok kérdésfelvetésének hatása is, így különösen a szociológiáé, a pszichológiáé, a régészeté, a néprajzé és különösen a nyelvészeté. Érezhető a társadalmi gyakorlat befolyása is, hiszen a kulturális forradalom továbbfejlesztésének és az életmód kérdésének előtérbe kerülése nemcsak Magyarországon, hanem másutt is felvetette a kultúra széles körű értelmezésének szükségességét, és ezzel együtt a kultúraelmélet sok problémájának új megfogalmazását.

2.

A művelődéstörténet tárgyának és módszertanának meghatározása szempontjából az az alapvető, hogy mit értünk *kultúrán*. A kultúra fogalom értelmezésének rendkívül gazdag irodalma van, itt most csak a marxista teóriában jelentkező felfogásokról szövegek.¹⁸

Az *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához* című tanulmányban Marx ezt írja „A

¹⁷ A. Wyczanski: Polska Rzeczpospolita szlachecka, 1454–1764. Warszawa, 1965.

¹⁸ Vö. A. L. Kroeber–C. Kluckholm: Culture. A Critical Review of Concepts and definitions. Papers of the Peabody Museum. 1952. 1. sz. Ph. Bénéton: L'histoire de mots culture et civilisation. Paris, 1975. és egy magyar összefoglaló: Kozma Tamás: A kultúrafogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban. A népi kultúra – népi társadalom című kötetben: Akadémiai Kiadó, 1977.

... forradalmi átalakulások vizsgálatánál a gazdasági, termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulását mindig meg kell különböztetni a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formáktól, amelyekben az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak, és azt végigharcolják”.¹⁹ Némelyek erre a marxi tételre építenek, amikor a kultúrát szűkebb értelemben használják, és azonosítják a szellemi kultúrával.

Van azonban Marxnak egy másik megfogalmazása is ugyanebben a témakörben, amelyet az *Értéktöbblet* című munkájában olvashatunk: „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem meghatározott történelmi formában fogjuk fel. ... Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalom meghatározott tagozódása, másodsor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez, államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is.”²⁰ Ez a második megfogalmazás a kultúra széles értelmezését tételezi fel, és közel áll az ún. leíró vagy antropológiai (B. Malinowski, M. Mead) kultúra-fogalomhoz, tehát ahhoz, amely azt állítja, hogy a kultúra felöleli a tudást, a hiedelmeket, a művészetet, az erkölcsöt, a jogot, a szokásokat, valamint a képességeket, amelyeket az emberek a társadalom tagjaiként szereztek.

Lehet-e ezek után olyan kultúra-felfogást kialakítani, amely kizárja az egyoldalúságokat, de ugyanakkor nem bővíti ki a kultúra fogalmát oly mértékig, hogy magába foglaljon minden emberi tevékenységet? Hogy ehhez a lehetőséghez közelebb kerüljünk, szükség van bizonyos elméleti kérdések tisztázására, amelyek a kultúra funkcióját a társadalmi fejlődés egészében világítják meg.

a) A társadalmi formációk elmélete az utóbbi években jelentős új eredményekkel gazdagodott. Tőkei Ferenc mutatta ki, hogy Marxnál a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolat a tartalom és a forma dialektikáját fejezi ki, tehát a termelési viszonyok jelentik a formát, amelyen belül végbemegy a termelőerő fejlődése, mint valóságos tartalom.

Ami az alapot és felépítményt illeti, ez a marxi megkülönböztetés a tartalom és a forma kategóriáinak „a társadalom mozgásaira alkalmazott változata”.²¹ Ebben a felfogásban a felépítmény, amely a szellemi termelést jelenti, a forma, amelyen belül tartalmilag az anyagi termelés megy végbe. Ez az álláspont, amelyet az egész marxi módszer támaszt alá, elveti a merev hierarchiát alap és felépítmény között, és érzékelteti a dialektikus kapcsolatokat, ami e kettő között alakul ki. Marx ezt írja a felépítményről a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában*: „A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken egy felépítmény emelkedik, különböző és sajátágosan alakult érzésekből, illúziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből. Ezeket az egész osztály teremti meg és alakítja ki a maga anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból”.²² Itt a felépítmény érzésekre, illúziókra, gondolkodásmódokra és életszemléletekre szűkül, amelyek a tulajdon különböző formáin, tehát a társadalmi, és nem közvetlenül a gazdasági létfeltételeken alapulnak. Ez a megfogalmazás többfajta leegyszerűsítésre ad lehetőséget,

¹⁹ Marx, K.–Engels, Fr. művei. 13. kötet. Bp. 1965. 6–7.

²⁰ Marx, K.: *Értéktöbblet-elméletek*. 1. rész. Bp. 1958. 249.

²¹ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth Kiadó, Bp. 1968. 63–64.

²² Marx, K.–Engels, Fr. művei 8. kötet. Bp. 1962. 129.

de *A Német ideológiában* részletezett útbaigazítást kapunk, hiszen a kérdést a történet-felfogás egészében helyezi el: „Ez a történetfelfogás tehát azon nyugszik, hogy a valóságos termelési folyamatot fejti ki . . . és az ezzel a termelési móddal összefüggő és általa létrehozott érintkezési formát . . . az egész történelem alapzataként fogja fel, és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza”.²³ Az alapon belül tehát Marx megkülönböztet termelési módot, termelőerőket és termelési viszonyokat, de külön említi az érintkezési formát, ami tulajdonképpen a termelési viszonyokhoz tartozik, de egyben a felépítményhez vezet át. Ezt az átmenetiséget érdemes figyelembe venni, ha nem akarjuk leegyszerűsíteni az alap és felépítmény közötti kapcsolatot. A felépítményen belül elválasztja az államot a tudat különböző elméleti termékeitől és formáitól, ami a belső differenciálás szükségességére hívja fel a figyelmet.

Marx nem hagy kétséget, megfogalmazván, hogy az alap és felépítmény viszonyát nem lehet a merev plehanovi hierarchikus szemlélet alapján elképzelni, és ha megmaradunk az alap és felépítmény elnevezéseknél, a kettő között a mediációk egész sorát kell feltételezni, amelyek szoros, de változtatható hierarchiájú kapcsolatban állnak.²⁴

Ha az alap és felépítmény közti kapcsolatok szempontjából vizsgáljuk a kultúra kérdését, akkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kultúrát a felépítmény és annak is csak egy része termékeként vizsgáljuk, az alap is szerepet játszik létrehozásában, és pedig nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is, a termelőerők vonatkozásában az anyagi kultúra, a termelési viszonyokat illetően pedig még a szellemi kultúra szempontjából is. Persze az anyagi kultúrát nem úgy kell vizsgálni a művelődéstörténetben, mint azt a gazdaságtörténet teszi. Itt mindenekelőtt a termelési kultúra jellegzetességeit a szellemi kultúrával kapcsolatban, a munkához való viszonyról, a munkaeszközökről, a munkamegosztásról szóló nézeteket, a munkaidő eltöltésének módját, a munka és a szabadidő közti kapcsolatot, és az életmód kérdéseit, a gazdasági és társadalmi viszonyok szempontjából az anyagi és szellemi kultúra közti összefüggéseket kell tanulmányozni.

b) A művelődéstörténet tárgya és módszertana szempontjából jelentős a *tudatos és kevésbé tudatos*, a mindennapi tudat és az ideológiai formák, az ideológia és a kultúra közötti összefüggések kérdése. Lukács György: *Az esztétikum sajátosságá*-ban három megismerési módot különböztet meg, a mindennapi, a tudományos és a művészi megismerést.²⁵ A mindennapi gondolkodás objektívációi közül a munkát és a nyelvet emeli ki, az ismertetőjelek között pedig az elmélet és a gyakorlat közötti közvetlenséget, az ebből következő spontán materializmust, az analógiás gondolkodásmódot és az egész embert érintő totális szemlélet igényét. A mindennapi gondolkodás erőteljesen befolyásolja nemcsak a mindennapi életet, hanem a világról alkotott tudatos felfogásokat, az ideológiákat és a legmagasabb rendű objektívációkat, a tudományt és a művészetet is. Ha ez a megközelítési mód filozófiailag indokolt, a kultúra szempontjából sem tekinthetünk el tanulságainak alkalmazásától. Ez azt jelenti, hogy a művelődéstörténet szerves része a mindennapi gondolkodás és az erre épülő mindennapi élet kultúrája. Egy kor, egy osztály vagy réteg mindennapi gondolkodását és kultúráját az anyagi kultúra és a legelterjedtebb ismeretek, hiedelmek és érzelmek rekonstruálhatják.

²³ Marx, K. – Engels, Fr.: *A német ideológia*. Bp. 1974. 50–51.

²⁴ Vö. L. Althusser: *Les appareils idéologiques d'État*. A Positions c. kötetben. Paris, 1976.

²⁵ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* I. köt. Bp. 1965.

c) Szinte közhely az, hogy a kultúra csak akkor válik élővé, ha azt elsajátítjuk, tehát ha egy adott kultúra bizonyos elemei közül választunk. Ez a választás egy adott történelmi-társadalmi környezetben megy végbe, és természetesen feltételezi a megfelelő érték- és normarendszer létét, amelyet elfogad az egész társadalom, illetve annak egyes osztályai, rétegei, csoportjai. Ez az értékrendszer a mentalitás és az ideológia alapja, hat intézményi rendszerének tevékenységére, és bizonyos mértékig a kulturális objektívációkat is meghatározza. Gramsci talán túlságosan is a felépítményi tényezőket vette tekintetbe, amikor a kultúra fogalmát meghatározta, de azt hiszem, abban igaza volt, hogy a kultúra aktív szerepét kiemelte, mégpedig a világnézet kérdéséből kiindulva. Hadd idézzük meghatározását: „A kultúra különböző fokon az individuumok kisebb vagy nagyobb számát számos rétegben egyesíti, amely rétegek a kifejezés terén szorosabb vagy lazább kontaktusban vannak egymással . . . ebből adódik a »kulturális mozzanat« fontossága a gyakorlati (kollektív) tevékenységben: nincs olyan történelmi aktus, amit ne a »kollektív ember« hajtana végre, vagyis minden történelmi aktus egy »kulturális-társadalmi« egységet feltételez, melynek révén a különmemű célokat követő, szétszórt akaratok sokasága összeforr ugyanannak a célnak az érdekében, egy azonos és közös világnézet alapján (ez utóbbi lehet általános, vagy különös, átmenetileg – érzelmi úton – ható, vagy állandó, s általa ez az intellektuális bázis annyira meggyökerezik, asszimilálódik, és élménnyé elevenedik, hogy szenvedéllyé válhat).”²⁶

Gramscinak véleményem szerint igaza van abban, hogy a világnézet vagy világszemlélet az, amely egy társadalom értékrendszerét és ennek következtében kultúráját meghatározza. Ezért a művelődéstörténet kiindulópontja a nézetek és nézetrendszerek vizsgálata lehet, mégpedig a mindennapi tudatban, a tudományos és művészi megismerésben egyaránt. Ennek vizsgálatánál természetesen tekintetbe kell venni a különböző tudatformák és társadalmi osztályok, rétegek, csoportok sajátosságait.

d) A kultúra szélesebb értelmezése revalorizálja a felépítményt, amiről annyi vita folyt a marxizmuson belül és kívül. Ha elfogadjuk L. Althussernek azt a tételét, hogy a társadalomban tanulmányozni kell nemcsak a termelőerők, hanem a termelési viszonyok újratermelését is, és hogy ez nagyrészt (pour une grande part) a jogi, politikai és az ideológiai felépítmény útján, az állam represszív és ideologikus apparátusai által biztosítható, akkor a felépítmény tanulmányozásának jelentősége különösen megnő. Bár Gramsci és Althusser között lényeges különbségek vannak az ideológia értelmezését illetően, funkciójának értékelésében sok közöttük a hasonlóság is. Hadd idézzem Gramsci egyik megállapítását: „A gyakorlat filozófiája (tehát a marxizmus, K. B.) szerint a felépítmény objektív és működő valóság . . . ; ez a filozófia explicite leszögezi, hogy az emberek az ideológiák területén tudatosítják társadalmi helyzetüket, tehát feladataikat, ami nem csekély jelentőségű ténymegállapítás; a gyakorlat filozófiája maga is felépítmény, ez az a terület, ahol meghatározott társadalmi csoportok tudatára ébrednek saját társadalmi létüknek, erejüknek, feladataiknak, fejlődésüknek.”²⁷ Gramsci tehát az ideológiának tudatosító funkciót tulajdonít, mégpedig nem pusztán a társadalmi helyzet, hanem az egyes rétegek és osztályok célja szempontjából is.

Althusser azt mondja, hogy az ideológia az egyének elképzelt viszonyának „representációja” valóságos feltételeikről. Ebben a meghatározásban a viszonyra (rapport) teszi

²⁶ A. Gramsci: Filozófiai írások. Bp. 1970. 74–75.

²⁷ Uo. 267.

a hangsúlyt, mert vitatja azt a tételt, amely szerint az ideológia maguknak a valóságos feltételeknek a tükröződése volna. Ezzel most nem akarunk vitatkozni, de meg kell jegyezni, hogy a visszatükrözési elmélet – ahogy Lukács György vallotta – nem állítja azt, hogy a valóság másolata, de azt igen, hogy különböző áttételeken keresztül a valóság hamis vagy igaz képét adja. Althusser azzal erősíti az ideológia funkcióját, hogy belőle származtatja az egyén cselekedeteit, amelyek az anyagi praxisban nyilvánulnak meg, és amelyeket az anyagi rítusok szabályoznak. Ez utóbbiakat szerinte az ideológiai apparátusok határozzák meg. Mindez nála ahhoz a felfogáshoz vezet, hogy az ideológia anyagi természetűvé válik, tehát hatása nem pusztán a tudati szférában jelentkezik.

Bármilyen legyen is véleményünk az ideológia „humanista” vagy „strukturalista” megközelítéséről, az nem kétséges, hogy a felépítményt nem elég csak tudati szempontból vizsgálni, hanem az anyagi termelés és az alap szempontjából is szükséges tanulmányozni, s ilyen módon hozzájárulni a történeti fejlődés totális megismeréséhez.

A kultúra átfogóbb, az alap és a felépítmény közötti összefüggéseket tekintetbe vévő, az értékrendszerekből és éppen ezért a világszemléletekből kiinduló magasabb rendű objektivációk mellett a mindennapi tudatot is vizsgáló, nemcsak a genezist, hanem recepciót is tekintetbe vevő fogalmáról van itt szó, amelyre építenünk kell a művelődéstörténetet.

e) Egy adott korszak művelődésének, és általában az emberiség kulturális fejlődésének megítélése szempontjából nem jelentéktelen annak eldöntése, hogy milyen kulturális javakat tekintenek az emberek értéknek. Lukács György még 1918-ban így határozta meg a kultúrát: „A kultúra fogalma . . . magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, amelyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők.”²⁸ Nem értünk egyet a meghatározással abból a szempontból, hogy túlságosan leszűkíti a kultúra körét. Azonban fontos axiológiai problémát vet fel, és ezért kell foglalkozni vele. Ebből a szempontból két megközelítési mód lehetséges. Az értéket fel lehet fogni valamely általános szempontból, tehát a társadalmi fejlődés, vagy az ember felszabadításához való hozzájárulásként. Az értéket azonban meg lehet ítélni abból a szempontból is, hogy egy adott kor emberei mit tartottak a maguk számára értékesnek. Úgy hiszem, hogy a művelődéstörténésznek mindkét megközelítési módot gyakorolnia kell, tehát ismernie kell minden korszak axiológiai álláspontját, de az egyetemes történetfejlődés ítéletét is.

Végső fokon azt javasoljuk, hogy a kultúra széles fogalmát fogadjuk el, amelyik elismeri a szoros és kölcsönös kapcsolatokat az alap és a felépítmény, az anyagi és a szellemi kultúra között. Egy bizonyos értékrendszerből indul ki, tehát a világnézetből, s a magas kultúra termékei mellett tekintetbe veszi a mindennapi kultúra megnyilvánulásait s vizsgálja a kulturális termékeknek nemcsak a születését, hanem a befogadását is.

3.

Feltehető a kérdés, hogy vajon a kultúra ilyen széles felfogása alkalmazható-e a művelődéstörténetben? Véleményem szerint, ha a határokat pontosan meghúzzuk, válaszunk pozitív lehet. Hol vannak a határok?

²⁸ Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. Internationale, 1919. június 15.

a) A művelődéstörténet nem azonosulhat az emberiség történetével, és valamely történeti korszak jellemzőit nem lehet csak kulturális kritériummal „illusztrálni”. A fejlődés fő mozgató erői gazdaságiak és társadalmiak, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a kulturális tényezőket nem kell tekintetbe venni, sőt ezeknek néha meghatározó szerepük lehet, de semmiképpen sem adhatják egy szintézis alapját.

b) Az anyagi kultúra a maga egészében nem lehet a művelődéstörténet része. A termelés, a munkaeszközök és termékek vizsgálata a gazdaság- vagy a technikatörténet feladata. Ezzel szemben a termelés, a munkaeszközök és a termékek hatása az ember életmódjára, a munka jellege és a munkához való viszony a művelődéstörténet része. Az életkörülmények elemzése részben gazdaságtörténeti, részben társadalomtörténeti feladat. Az életmód tehát a különböző tevékenységek rendszere, s meghatározott létfeltételek között a művelődéstörténet tárgya.

c) A művelődéstörténet nem zárja ki az olyan speciális stúdiumokat, mint amilyen a tudomány, az irodalom, vagy a művészetek története. Felhasználja mindezeknek a tudományágaknak az eredményeit, hogy jellemezze valamely kor kultúráját a maga egészében, a kulturális folyamatok és termékek születését és befogadását.

Ha elfogadjuk ezeket a korlátozásokat, akkor mindenekelőtt a módszerről kell szólnunk, amely a művelődéstörténet jellegénél fogva csakis interdiszciplináris lehet, hiszen támaszkodni kell a különböző történettudományi ágak, de a néprajz, a szociológia vagy a pszichológia eredményeire is. Egy ilyen módon felfogott művelődéstörténet valamely korszak kultúráját a következő struktúrában tárgyalhatja:

a) A világnézetek, tehát az érték- és normarendszerek, amelyek az adott társadalom gazdasági, társadalmi, politikai szükségleteihez kapcsolódnak, ezek hatása a mindennapi tudatra, magatartásokra, az életmódra.

b) A művelődéspolitikai felfogások osztályok és rétegek szerint, a különböző mozgalmak és irányzatok.

c) A kultúra terjesztésével foglalkozó intézmények tevékenysége – tehát oktatás, könyvkiadás, sajtó, rádió, televízió, egyházak és társadalmi szervezetek munkája.

d) Az értelmiség szerepe, funkciója a kultúra terjesztésében és megteremtésében.

e) A tudomány jellege, funkciója, eredményei és azok felhasználása a társadalomban, hatása a mindennapi tudatra és az ideológiákra.

f) Az irodalom és a művészetek jellege, funkciója és produktumai, azok hatása a mindennapi tudatra és az ideológiákra.

g) A különböző osztályok és rétegek mindennapi életének anyagi és szellemi kultúrája, színvonala, jellege.

h) Hagyomány és újítás valamely korszak kultúrájában, átvett és továbbfejlesztett, illetőleg új értékek egymásra hatása, valamely korszak kulturális jellemzői.

Ez természetesen hozzávetőleges és nagyon vitatható séma. De talán azzal az előnnyel jár, hogy tekintetbe veszi a művelődés különböző elemeit, és azokat egy bizonyos rendszerben helyezi el. Meggyőződésem, hogy a művelődéstörténet új koncepciójának kialakítását figyelhetjük meg, amint azt az elmúlt évek vitái és tudományos termekei bizonyítják, s azt hiszem, hogy elérkezett az ideje annak, hogy mi is levonjunk bizonyos következtetéseket a célokra és a módszerekre.

FIGYELŐ

Bona Gábor:

ÚJ LEGENDA SZÜLETIK (Kritikai észrevételek Nemeskürty István 48-as könyvéről)

Százharminc éve immár az 1848/49-es polgári forradalomnak és szabadságharcnak, amely nemcsak népünk történetének szerves része, máig ható politikai tényező, amely ellentmondásaival, problémagazdagságával ugyanakkor ismételten megújuló viták tárgya is. Mert történetírásunk a magyar történelem sorsfordulói közül talán egyetlen időszakkal sem foglalkozott annyit, mint 1848/49-cel, mégis éppen Nemeskürty István legújabb – „A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmairól” szóló – könyve teszi nyilvánvalóvá, hogy 1848-al kapcsolatban nemcsak vitatható kérdésekkel, de még teljesen ismeretlen, tisztázatlan problémákkal is szembe kell néznünk. Mert valóban: „Honnan az ördögből támadt az a honvédő hadsereg, mely 1849 májusában a határig kergette a császári ármádiát?” – Kinek, kiknek köszönhető, hogy a lelkes, de tanulatlan újonc katonák tömegéből néhány rövid hónap leforgása alatt egy olyan hadsereg alakult, amely megrendítő csapást volt képes mérni a kontinens akkor egyik legerősebbnek tartott haderejére, a császári-királyi haderőre? Milyen tényezők magyarázzák, hogy a magyar történelem során, Hunyadi Mátyás fekete seregét követően ez volt az első olyan hadsereg, amely a kor színvonalán állott, olyannyira, hogy leverését csak két nagyhatalom együttes erőfeszítése biztosította.

E kérdésekre adható válaszok láncolatából a szerző – nézetünk szerint is helyesen – két tényezőt emel ki: a honvédsereg regularitását és forradalmi szellemét. Igen – és ebben teljesen egyet kell értenünk vele –, az 1848/49-es honvéd hadsereg egy olyan regulárisan szervezett fegyveres erő volt, amelynek belső szervezeti kereteit, működését katonai szabályzatok írták elő, s amely korszerű – sőt bizonyos tekintetben előremutatóan újszerű – katonai elveket alkalmazott. Teljességgel érthető tehát, hogy ezek után miért fordult Nemeskürty figyelme a felé a több mint ezer hivatásos császári-királyi tiszt felé, akik a honvédseregbe átlépve döntő szerepet játszottak annak megszervezésében, ütközésszerűségének kialakításában. Az első probléma azonban már itt felmerül. Mert lehet-e addig megfelelően értékelni a hivatásos császári-királyi tisztekből lett honvédtisztek szerepét és súlyát, amíg – legalábbis hozzávetőlegesen – nem ismerjük az egész honvéd tisztikar létszámát és összetételét. Nézetem szerint nem. Az a „több, mint ezer”, a császári-királyi hadseregből átállt tiszt önmagában ugyanis lehet sok is, kevés is. Más a helyzet azonban, ha megmondjuk, hogy a honvéd hadsereg tisztikarának létszáma tíz-tizenegyezer fő volt, ami azt jelenti, hogy ezen belül csak mintegy 10%-ot tett ki a szerző által vizsgált – a forradalom kitörése pillanatában aktív szolgálatban álló – hivatásos császári-királyi tisztek aránya. Még többet mond azonban, ha a honvédsereg felső vezetését, a tábornoki és törzstiszti – egyszóval a parancsnoki kart vizsgáljuk meg ebből a szempontból. Ha azt

mutatjuk ki, hogy a szabadságharc folyamán kinevezett kb. 1000 törzstiszt és tábornok közel 70%-a került ki az aktív császári-királyi tisztek köréből. Csakhogy ezeket a vizsgálatokat – amelyek hiányaért különben jogosan marasztalja el a szakirodalmat – ha már egyszer hiányoznak, a szerzőnek magának kellett volna elvégeznie.

De maradjunk az általa választott témánál, a „hivatásos császári-királyi tisztekből lett katonaforradalmároknál”. A gondolatmenet teljesen logikusnak látszik. 1848/49-ben Magyarországon polgári forradalom és szabadságharc zajlott le, mely utóbbi katonai vezetésében a volt császári-királyi tisztek játszottak döntő szerepet. A harc a győztes polgári forradalom vívmányai védelmében és a nemzeti függetlenség megteremtése érdekében folyt, mi több, részét alkotta az európai haladás és reakció harcának is, vagyis ilyen értelemben, a „világszabadságért” folytatott küzdelem részét is jelentette. Ez objektíve kétségtelenül így volt. A baj ott kezdődik, hogy Nemeskürty az *objektív* oldalt a *szubjektív* tényezőkkel is azonosítja. Nem kevesebbet állít ugyanis, mint azt, hogy a császári-királyi hadsereghez átlépett honvédtisztek – kevés kivételtől eltekintve – maguk is forradalmárok, sőt republikánusok, a „világszabadság” meggyőződéses hívei voltak. Ezeket az eszméket a császári-királyi hadseregből hozták magukkal, ahová különben sokan – mint Perczel Mór példáján általánosítja – eleve azzal a hátsó gondolattal jelentkeztek, hogy katonai ismereteket szerezzenek egy eljövendő forradalmi hadsereg számára. Mindez – hogy egy forradalmi hadsereg katonai vezetése forradalmárokból álljon – természetesen nagyon is kézenfekvő. Csak éppen ebben az esetben és úgy, ahogy azt Nemeskürty beállítja, nem felel meg a valóságnak. Ennek tételszerű bizonyítására előbb azonban egy kis kitérőt kell tennünk.

A 19. sz. 20-as, 30-as éveikhez kell visszatérnünk, a feudális gazdálkodás válsága egy eddig alig vizsgált, de esetünkben annál inkább jellemző momentumához. Arról van ugyanis szó, hogy az említett időszakra az egyre inkább állandósuló gazdasági válságok, a természetes szaporodással járó birtokaprózódások stb. következtében egyre jelentősebb kis- és középnemesi rétegek szegényedtek el, kényszerültek kenyérkeresetre. E vagyontalanná vált, vagy kizárólag földbirtokuk jövedelméből 'megélni már nem tudó kis- és köznemeseket a vármegyei- és állami hivatalok, a nagyobb magánuradalmak, az egyre inkább divatosabbá váló értelmiségi (ügyvéd, orvos, mérnök stb.) pályák és a csekély számban létesülő iparvállalatok, közlekedési társaságok azonban csak korlátozott mértékben tudták foglalkoztatni. Részben ennek is köszönhető, hogy az említettek mellett különösen megnőtt az érdeklődés a hadsereg iránt. Mind többen választották a katonatiszti hivatást, hiszen ez a nemesi életforma hagyományainak is megfelelt, ugyanakkor származási előjogaik – amely a nemesek számára hadapródi (tisztjelölt) besorolást biztosított – révén gyors előmenetelre lehetett reményük. Pályaválasztásukat – Perczel Mórral ellentétben tehát sokkal prózaibb okok – elsősorban anyagi-gazdasági tényezők motiválták, szabták meg. (Csak egyetlen tipikus példa a sok közül: az elszegényedett nemesi családból származó Görgei testvérek közül Guidó a selmecbányai műszaki akadémiát végzi és kincstári hivatalnok lesz. Ármián – 1849-ben honvéd alezredes – vármegyei hivatalnok, Arturt a tullni utásziskolán neveltetik és katonai pályára szánják, István – ő honvéd százados lett a szabadságharcban – pedig jogi tanulmányokat folytat és ügyvéd lesz.)

A császári-királyi hadseregben katonatiszti pályára készülők többségének reménye azonban nem vált valóra. Míg egyrészt a napóleoni háborúkat követő és egészen 1848-ig tartó hosszú békeidőszak lassította le az előléptetések menetét, olyannyira, hogy az első

tiszti rendfokozatot jelentő alhadnagyi rangért is gyakran 8–10 évet kellett szolgálni, s minden további lépcsőért közel ugyanannyit, másrésről a hadsereget sem kímélték azok a takarékosági intézkedések, amelyeket az udvar a korábbi háborúk során létrejött államadósságok törlesztése következtében volt kénytelen a birodalomban bevezetni. Ez utóbbi többek között abban is megnyilvánult, hogy ezredenként több tiszti beosztást zároltak, vagyis ezeket a posztokat alacsonyabb rendfokozatúakkal töltötték be, és alacsony volt a tisztek fizetése is. Ennek eredményeképpen a 19. sz. 30–40-es éveiben már nem egy ezred volt, ahol a százat is meghaladta a tiszti rendfokozatra váró hadapródok száma, miközben ez évente egy-két fő számára volt csak reális lehetőség. Külön problémát jelentett az a protekciós rendszer és rangvásárlási lehetőség is, amely a tiszti előléptetéseknél nem az egyéni képességeket és teljesítményeket, hanem az összeköttetéseket vette figyelembe, és azok számára nyújtott előnyöket, akik vagyonosak lévén következő rendfokozatukat szabályos hivatalos úton meg is vásárolhatták. Mindez komoly feszültség, egy helyzetével egzisztenciális okokból elégedetlen, egyre szélesedő tiszti réteg kialakulásához vezetett a császári-királyi hadsereg tisztikarában. Ez a réteg elsősorban a fiatal pályakezdő tisztjelöltek, hadnagyokat tömörítette – nemzetiségi hovatartozás nélkül –, akiket mint vagyontalanokat a leginkább érintettek hátrányosan a császári-királyi hadseregben uralkodó visszasságok.

Való igaz, hogy az említett fiatal tisztek egy része – saját egzisztenciális problémája hatására is – nemcsak a hadsereg megreformálása szükségességének gondolatához jutott el, hanem azt a birodalom bürokratikus-abszolutisztikus kormányzási formája és nemzet-elnyomó politikája megváltoztatásának igényével is összekötötte. Tény az is, amit Nemeskürty állít, ti. hogy a század 30-as, 40-es éveiben egy sor ilyen összeesküvést lepleztek le a császári-királyi hadsereg fiatal tisztjei között. Auffenberg (Ormai) Norbert, Perczel Mór, Mack József stb. példájának felsorolása mindenképpen helytálló. Mégis felmerül a kérdés, hogy ha igaza van a szerzőnek, és a forradalmi mozgalmak valóban olyan kiterjedtek voltak a császári-királyi hadseregben és annak tisztikarában a forradalom küszöbén, akkor hogyan volt képes mégis ez a hadsereg úrrá lenni az itáliai tartományokban kitört szabadságharcon (amelyet azért egy piemonti reguláris hadsereg is támogatott), a galíciai, a prágai és a bécsi forradalmakon és – igaz, egy másik nagyhatalom segítségével – a magyar szabadságharcon is? Erre ugyanis egy „bomlásban lévő” haderő nehezen lett volna képes. Mert igaz, hogy a monarchia népei 1848/49-es forradalmihoz és szabadságharcaihoz a császári-királyi hadsereg mintegy 2000 tisztje állt át – sőt csapattestek is cselekedtek így, elsősorban Magyarországon –, de ez a létszám az 1848-as császári-királyi haderő tisztikarának alig egyötöd részét tette ki. S vajon valóban forradalmár volt-e ez a 2000 tiszt? A kérdés az első pillanatban talán különösnek hangzik. Mégis, nem érdektelen erről is beszélünk. Mert közel ezer hivatásos császári-királyi tiszt, később honvédtiszt – az olasz, lengyel stb. forradalmakhoz csatlakozott tisztekről itt most nem beszélhetünk – részletes életrajzának ismeretében és az események tükrében a Nemeskürty által festett képtől erősen eltérő eredmények születnek.

Nézzük először a magyarokat, hiszen elsősorban azért mégis ők voltak azok, akik a honvéd hadsereghez átléptek. Többségük már egészen fiatalon – 8–9 éves korában – elkötelezte magát a katonai pálya iránt, s lett a monarchia valamely katonaiskolájának, ezred-nevelőintézetének növendéke. Azt talán bizonyítani is szükségtelen, hogy itt nem hazafiságra, forradalmi gondolkodásra, hanem evvel éppen ellentétben – a katonai és az

ezzel összefüggő szaktárgyakon kívül – kizárólag a dinasztia történetére tanították és annak feltétlen tiszteletére nevelték őket. Ezek a gyermekifjak így gyakran nemcsak hazájuk, népük történetéről nem kapták meg a szükséges ismereteket, de a német tanítási és társalgási nyelv következtében sokszor saját magyar anyanyelvüket is elfelejtették. (Ezzel kapcsolatban – a számos példa közül – talán elég, ha csak két közismert névre, Görgei Arturra és Lenkey Jánosra utalunk.) Tanulmányaik végeztével – az iskola szintjétől függően – hadapródi, vagy alhadnagyi rendfokozatban kerültek ki a csapatokhoz. Persze nem akárhová. A soknemzetiségű Habsburg Birodalom katonapolitikája erre is talált megoldást, a magyar származásúakat elsősorban nem magyar legénységű, de mindenképpen a nem Magyarországon állomásozó ezredekhez osztották be. S természetesen más nemzetiségű tisztek közé. Ezek a tisztek így életük nagy részét általában hazájuktól távol, itáliai, csehországi, galíciai stb. garnizonokban éltek le, olyan idegen származású tisztek társaságában, akikkel megint csak a német szolgálati és érintkezési nyelv, valamint a Habsburg-kultuszt ápoló tisztii testületi szellem kötötte össze őket. Nagy többségüknek csak kevés, vagy éppenséggel semmi tudomása sem volt arról a reformmozgalomról, amely Magyarországon 1825-től kezdve mind erőteljesebb kibontakozásnak indult. (Vegyünk megint egy tipikusnak tekinthető esetet. Ivánka Imre – aki Batthyány miniszterelnök hadügyi titkára, a szabadságharcban pedig honvédezerede és hadosztályparancsnok lett – írja emlékirataiban, hogy amikor 1848 tavaszán mint császári-királyi főhadnagy hosszabb szabadságra tért haza Magyarországra, nemcsak rokonsága, családja volt számára teljesen ismeretlen, de az is, amit betévedve a pozsonyi diétára hallott és látott, az ti., hogy Magyarországon létezik egy liberális nemesi ellenzék, egy reformpárt is. Nem csoda, hiszen akkor már 17 éve szakadatlanul távol volt hazájától, s a tullni utátsziskolán, a bécsi nemesi testőrségnél és a 12. huszárezrednél Csehországban töltött évek következtében ez nem is lehetett másképpen.) A bécsi haditanács éberén örködött abban a tekintetben is, nehogy a helyi lakosság haladó, esetleg forradalmi elemei és az ott illetékes helyőrség tisztjei között valamiféle kapcsolat jöhessen létre, s ezért a hadsereg egyes alakulatait időről időre más-más területre helyezte át. Kétségtelen, hogy mindeme szigorú rendszabályok ellenére a polgári átalakulás gondolata, a forradalom és a népszabadság eszméje a hadseregbe is beszivárgott, de az említett megelőző intézkedések ahhoz mégis elégnék bizonyultak, hogy ez csak a tisztikar egy szűk, jelentéktelen hányadára terjedjen ki.

Az 1848-as forradalmak küszöbén a császári-királyi hadsereg tisztikarában tehát kétségtelenül kitapintható és körvonalazható egy a fennálló viszonyokkal elégedetlen és változásokat igenlő réteg. E tisztek többségét azonban olyanok alkották, akik – ha kétségtelenül szemben is álltak a metternichi abszolutizmussal, illetve a hadseregben uralkodó antidemokratikus viszonyokkal – neveletésük és előéletük következtében az uralkodóház hívei és támaszai voltak, az uralkodó személyét, melyet sohasem azonosítottak a kormányzás formájával, feltétlen tisztelet övezte körükben, s ezért néhány a hadseregben bevezetett reform árán egzisztenciális elégedetlenségük leszerelhető lett volna.

Látszatra ellentmond ennek az a tény, hogy 1848 nyarán, amikor a Batthyány-kormány felállítja az első tíz honvédezredet (amelynek szervezését hamarosan újabb kettő követi Erdélyben), a császári-királyi hadsereg hivatásos tisztjei az Országos Nemzeti Haditanácshoz benyújtott folyamodványok tanúsága szerint szinte napok alatt százával kérik ide áthelyezésüket. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos és az okokat a

körülményekben kell keresnünk. Mert miről is van szó? A magyar kormány ezeket a zászlóaljakat az uralkodó beleegyezésével szervezi, és felállításukra a hivatalos Bécs által is ekkor még lázadásnak tekintett délvidéki szerb felkelés ad okot. Igaz, kimondatlanul ez már az első lépés egy önálló magyar haderő megteremtése útján, a kortársak egy része – főleg a radikálisok, akiknek az vágyaival is találkozik – is így értékeli. Igen. A jelentkezők és az átlépők között ott van az a több tucat hivatásos császári-királyi tiszt is, aki valóban forradalmár és akinek szemében ez az alakuló kis honvédsereg egy olyan fegyveres erő szervezésének első lépcsőfokát jelenti, amely kész a márciusi forradalom vívmányait minden oldalról jövő támadás ellen – Béccsel szemben is – megvédeni. *Csak hogy a kérdés most még nem így vetődik fel.* Ekkor, és a későbbiektől – a szeptemberi fordulattól és az ezt követő hadseregszervezéstől – elvonatkoztatva azonban ez nem több annál, mint ami például Ausztriában történik, ahol hasonló jellegű önkéntes zászlóaljak alakulnak, s amelyeket majd az itáliai forradalmak és szabadságharc leverésére vetnek be. S a pályázók nagy többsége végül is ezt látja benne. A lehetőséget elsősorban, hogy végre egyesbe hozhatják sorsukat, mivel az alakuló honvédzászlóaljaknál a tisztek fizetése sokkal magasabb, mint a császári-királyi hadseregben, és minden átlépő eggyel magasabb rendfokozatot kap – s azt, hogy azonos pályán maradva, megszabadulnak a császári-királyi hadsereg merev formaságaitól, az őket sújtó megkülönböztetésektől. Hatványozottabban jelentett ez kiutat a magyarok számára, akiknek magyarsága még külön hátrányt is jelentett a császári-királyi hadseregben, akik úgy érezték, hogy végre elérkezett az idő, amikor képességeiket, tehetségüket kibontakoztathatják. Az előbbieken túlmenően alapvető tényezőt jelentett a császári-királyi hadsereg magyar származású tisztjeinek többségében élő hazafias érzés is. Az ország fenyegetett helyzete, a Délvidéken egyre nagyobb méreteket öltő polgárháború sokukat rádöbentette a haza iránti kötelességeikre, s mindez, mint említettük, ekkor még – legalábbis nyilvánosan – az uralkodó iránti hűség érzésével is egybeesett, kölcsönösen erősítette egymást. A „királyért és hazáért” volt a jelszó, és ezt így is gondolták. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint éppen az a tény, hogy számos császári-királyi tiszt, aki 1848 nyarán folyamodványban kérte áthelyezését az alakuló honvédzászlóaljakhoz, 1848 októberében, amikor a politikai viszonyok megváltoztak, nem vállalt közösséget a forradalom ügyével és kilépett, sőt többen közülük később, a szabadságharc alatt a honvéd hadsereg ellen harcoltak.

S itt álljunk meg megint egy pillanatra. Nemeskürty az első 12 honvédzászlóaljhoz kinevezett aktív császári-királyi tisztek közül számosat említ, felsorolásában azonban több pontatlanság is van. A későbbi szabadságharc valóban hős katonái soraiban nemegyszer olyan tisztek is helyet kapnak, akik kinevezésüket a valóságban el sem fogadták – mint pl. Nehiba József a 11. honvédzászlóaljhoz kinevezett parancsnok – sőt – Nehiba a 62. gyalogezred őrnagyaként – éppen ellenkezőleg, a honvédsereg ellen harcolt. Az októberben sorozott zászlóaljokról ugyancsak tévesen szerepelteti Zsoldos Antalt, a 22. honvéd zászlóalj őrnagyaként, mert ő sem vonult be, hanem császári oldalon az itáliai hadjáratban vett részt. Ezeknek azért utána kellett volna nézni. Csak hasonló tájékozatlanság okozhatja, hogy teljes következtelenség uralkodik a nevek írásában is, ez a későbbi fejezeteknél is jellemző, s nemegyszer tartalmi zavarokat okoz. Noha egy helyütt a szerző leszögezi, hogy a vezeték- és személyneveknél a császári-királyi hadsereg 1848-ra kiadott tisztí sematizmusát veszi irányadónak, ezt azonban ő maga sem tartja be. Akikről biztosan tudja, hogy magyar származásúak voltak, azok nevét magyarosan írja – és ez eddig

rendjén is volna –, de ezek után az olvasó joggal magyarnak tarthatja a bécsújhelyi születésű, osztrák katonacsaládból származó Bergmann századost, a csehországi születésű, de német anyanyelvű Kollmann (1848-tól Kohlman) századost, a bukóvínai lengyel Towarnicki hadnagyot, a galíciai származású Pinks hadnagyot stb. stb., hiszen az ő neveiket is magyarosan írja. Ugyanakkor a szegedi születésű és magát magyarnak valló Zsámbelly Lajosból így lesz „Ludwig Zambelli von Bibersheim”, a pesti születésű és a család magyarországi ágából származó Wartenslében Ágoston grófból – nevét következetesen írta így, mintegy evvel is hangsúlyt adva magyarságának – német gróf stb. stb. Ez azonban még mindig csak a kisebbik hiba, mert előfordul személyek összekeverése – az előbb említett Wartenslébent, aki a szabadságharc végén alezredes volt a 18. huszárezredben, egy valódi német Wartenslebennel téveszti össze, aki a 2. huszárezredben szolgált, de 1848 októberében visszatért a „császár hűségére”. (171. o.) „Joseph Böhm cseh hadnagy, Bem hadseregének későbbi tüzérparancsnoka” – írja Nemeskürty, (147. o.), aki pedig valójában Böhm Vilmos, magyarországi születésű és a császári-királyi 5. tüzérezred magát magyarnak valló altisztje volt.

Az „Egy független magyar hadsereg körvonalai” címet viselő fejezettel kapcsolatos fenntartásaink elsősorban azonban mégis annak a következtetésnek szólnak, amelyet a szerző az első honvédszászlóaljak tisztikarának összetétele révén von le. „Legközelebb csak az 1917-es oroszországi forradalomban alakulnak ilyen nemzetközi összetételű forradalmi csapatok, meg majd a spanyolországi polgárháborúban” (146. o.) – írja Nemeskürty. Túl azon, hogy az utóbbiakat jellemző proletárinternacionalizmus és az 1848/49-es magyar forradalom hadseregének polgári nemzetközisége közé egyenlőségjelet tenni eszmeileg sem helytálló, hamis történelmi párhuzam – de erről majd később részletesebben –, az első honvédszászlóaljak tisztikara vagy akár legénysége összetételének ismeretében ezt a következtetést levonni éppenséggel nem helytálló. Egyrészt azért, mivel ezeket a zászlóaljakat *tudatosan magyar lakta területeken toborozták*, másrészt pedig azért, mert ezek tisztjeit szinte kivétel nélkül *magyar származású*, vagy legalábbis a *magyarországi születésű*, magukat a magyar politikai nemzethez tartozóknak tekintő császári-királyi tisztekből nevezték ki.

De térjünk vissza az események kronológikus vizsgálatához. A megalakult honvédszászlóalj – és az itt szolgáló volt császári-királyi, most honvédtisztek – 1848 júliusában nagyrészt a délvidéki katonai táborokba kerültek. A magyar kormány korábban már ide vezényelte a császári-királyi haderő Magyarországon állomásozó – és a május 7-i uralkodói parancs értelmében a *magyar hadügyminisztériumnak alárendelt* – csapatoknak nagy részét. S ide érkeznek be sorra a veszély hírére mozgósított vármegyei nemzetőrszászlóaljok is. Szabályos háború indul meg, amelynek jellegéről hadd szóljunk néhány szót. Már csak azért is, mivel néhány odavetett megjegyzéséből úgy tűnik, ebben a vonatkozásban Nemeskürty a hagyományos polgári történetírás megállapításával ért egyet. Azzal a szemlélettel, amely a délvidéki szerb mozgalmat – annak kezdeti önállóságát és haladó nemzeti jellegét tagadva – *egyértelműen* a bécsi kamarilla titkos machinációinak, mesterkedései eredményének tudja be. Mire alapítjuk ezt a véleményünket? Egyrészt arra, hogy Nemeskürty művében egyetlen mondat, egyetlen utalás sincs arra, hogy a szerb határőr katonaság és lakosság csak *az után* fogott fegyvert, hogy a magyar kormány elzárkózott jogos nemzeti és szociális követeléseit teljesítésétől. Másrészt olyan eszmefuttatásokra, mint pl. hogy a „Függetlenségét kivívott magyar állam és a honvéd hadsereg (ez utóbbi

ekkor még nem is létezett B. G.) elleni első támadás” azért a temesvári főhadparancsnokság területéről indult ki, mivel itt állomásozott a legkevesebb császári-királyi csapat (171. o.) vagy, hogy okozati összefüggésnek kell lennie a 23. gyalogezred pesti lázadása és a nagykikindai szerb felkelés egyidejűsége között. (113. o.) Márpedig ezekkel kimondatlanul is azt állítja Nemeskürty, hogy ez az okozati összefüggés, az események eme egyidejűsége csak egy tényezőnek, a kamarilla titkos és tervszerűen folytatott aknamunkájának eredménye lehetett. Csakhogy a bécsi udvar – amelynek valóban kapóra jött a magyarországi nemzetiségek elégedetlensége – ekkor, 1848 tavaszán még korántsem rendelkezhetett a szerb, a szlovák, vagy a román nemzeti mozgalmakkal, azok irányításával olyan mértékben, mint később, 1848 őszén, vagy éppenséggel Windischgrätz győztes téli hadjárata után. A szerbek fegyveres fellépésére nem azért pont ekkor és pont itt került sor, mert Bécs ezt így szabta meg, hanem azért, mert az események ekkorra érelték ezt meg és mert a szerbek itt, a Délvidéken éltek.

Teljes mértékben egyetérthetünk viszont Nemeskürtyvel, amikor azt mutatja be, hogy milyen hatása volt ennek az 1848 nyarán és őszén vívott háborúnak a császári-királyi tisztekre. Az a kétes helyzet, amelybe ezek a tisztek jutottak, illetve annak napfényre kerülése, hogy a bécsi udvar, a szerző által is találóan jellemzett kamarilla titokban a szerbeket és a horvátokat támogatja, s hogy 1848 októberében az erőviszonyok kedvező alakulása következtében az áprilisban szentesített, a Magyarországnak belső önkormányzatot biztosító törvények megsemmisítésére tört, döntő tényezőnek bizonyult a tisztikart illetően. Hiszen ezek a tisztek csapataik – reguláris császári-királyi egységek, nemzetőrök és honvédek – élén ekkor már három hónapja az uralkodó parancsát is vélték teljesíteni, amikor a Bácska–Bánát magyar, német és román polgári lakosságának életét védték. A napóleoni háborúkat követő hosszú békeidőszak után – az itáliai hadszíntér mellett – itt nyílt végre lehetőségük kimutatni a haza és a trón iránti hűségüket, és ezt – a kamarilla mesterkedéseibe beavatott néhány törzstiszt kivételével – komolyan is vették. E tisztek többsége a szerbek elleni háború eredményeként e rövid hónapok alatt gyakran két rendfokozatot is ugrott a tiszt ranglétrán, egy jogérzetük szerint is igazságos háborúban. S most, 1848 októberében egy legfelsőbb manifesztum következtében egyszer csak eltűnik mellőlük a császári-királyi zászló, és a szerb felkelők táborába kerül. A Délvidéket vér- és lángtengerbe borító határőrök és szerviánusok az egyik pillanatról a másikra őfelsége hű katonái, a birodalom támaszai, ők pedig annak a lázadó Kossuthnak a szövetségesei lesznek, aki elárulta az uralkodót, és a monarchia egységére tör. Ezt pedig azért már a különben dinasztiahű tisztek többségének „gyomra sem vette be”, s mint Nemeskürty is írja: „Nemzeti hovatartozásuktól függetlenül a magyar alkotmány mellé állottak, és tovább szolgáltak a honvéd hadseregben. Ha ugyanezeket korábban, tavasszal kérdezik meg: hol óhajtanak szolgálni: változatlanul a cs.kir. seregben, vagy inkább egy újonnan létesítendő magyar alakulatban, biztosan az előbbi lehetőséget választják, és császári tisztek maradnak. De most . . .” (188. o.)

Persze mindez csak egyik oldala a dolgoknak, mert az okok, amelyek azt eredményezték, hogy 1848 októberében, a bécsi udvarral történt szakítás után jóval több, mint ezer hivatásos császári-királyi tiszt maradt magyar szolgálatban, ennél sokréteűbbek. Csatlakoztak mindenekelőtt a forradalmi gondolkodású tisztek, akik már korábban is, mint említettük, a császári-királyi hadseregben is forradalmi elveket vallottak, szám szerint azonban ezek voltak a legkevesebben. Szolgálatban maradtak – és ez volt a zöm –

azok a magyar tisztek, akik az alkotmányra tett esküjük alapján és hazafias érzéseik következtében többségükben végig, a szabadságharc bukásáig készek voltak harcolni az ország jogainak védelmében, akiknek felfogását, politikai véleményét az események, „a lélekcserező idők” kétségtelenül radikalizálták, de akiknek jelentős része a neveltetéséből származó és a szíve mélyén őrzött dinasztiahűség következtében a függetlenségi nyilatkozattal sohasem tudott megbarátkozni, és az 1848. évi áprilisi törvények alapján kész volt az uralkodóházzal kiegyezni. Ezek voltak azok a tisztek, akik 1849 januárjában a váci nyilatkozatban nyíltan is kifejezésre juttatták politikai véleményüket: ti. az alkotmány igen, de egy baloldali „idétlen republikánus” fordulat nem; akik szószólójaként Molnár Ferdinánd alezredes 1849 április végén, a győztes tavaszi hadjáratot és a függetlenségi nyilatkozatot követően beadványban sürgette a trónfosztás visszavonását és a kiegyezést a Habsburg-dinasztiával. Ezek azok a tisztek, akik 1849 márciusában Tiszafüreden katonai puccsal vetnek véget Dembinski fővezérének, nemcsak azért, mert véleményük szerint az agg lengyel generális katonailag alkalmatlan erre, hanem azért is, mert a lengyel forradalom volt tábornoka, a kossuthi függetlenségi eszme képviselője helyett politikai okokból is jobban megfelelt nekik egy Görgei, aki már Vácott elkötelezte magát az ő politikai hitvallásuk, az Ausztriával való megegyezés mellett. (Persze ez még mindig a dolgok sarkítása, hiszen a korábban egyértelműen dinasztiahű és „békepárti” tisztek egy része 1848 októberétől a szabadságharc bukásáig politikai elveiben, felfogásában az események – az olmützi oktrojált alkotmány, a tavaszi hadjárat öntudatra, önerőre ébresztő dicső győzelmei stb. – hatására tovább radikalizálódik és jut el egy teljesen független és önálló Magyarország igenléséhez, szakít érzelmeiben is végleg a dinasztiával.)

Végül 1848 decemberéig, 1849 január közepéig kitartott a honvédseregben egy az előbbinél szűkebb, de számban jelentékeny tiszti réteg is, amely az 1848 őszen kialakult – még nagyrészen tisztázatlan – politikai viszonyok következtében a kiválás taktikáját választotta. V. Ferdinánd október elején megjelent kiáltványát – amely az újjáalakult magyar kormány elismerését megtagadta – október közepén egy leirata követi „kedves magyar hadügyminiszteréhez” címezve, amelyben annak egy sor tiszti előléptetését megerősíti, vagyis működését továbbra is legálisnak ismeri el. Ez pedig sok, különben a magyar ügyszemélyben semmilyen formában nem kötődő tisztet is megnyugtatót, s ezek továbbra is magyar szolgálatban maradtak. 1848/49 fordulóján, amikor aztán a császári csapatok általános támadása megindul és gyors sikereket ér el, ezek a tisztek tömegesen hagyják el a magyar zászlót, ki búcsút véve, ki anélkül, nem kis zavart okozva ezzel a honvédcsapatok vezetésében. (A kilépők között természetesen nemcsak ilyen – karrieristának jellemezhető – tisztek voltak. Távoztak olyanok is – Nemeskürty Hrabovszky példáját említi, s teljes mértékben egyetértünk vele –, akik személyesen is vallották és jogosnak tartották az önvédelmi harcot, csak éppen a legsúlyosabb pillanatban, akkor, amikor úgy nézett ki, hogy a szabadságharc napokon belül elbukik, teljes letargiába süllyedtek, s ha lelkiismereti válság közepette is, de kiléptek és jelentkeztek a császári királyi csapatoknál.)

S ezzel végeredményben meg is feleltünk arra a kérdésre, mennyiben volt forradalmi, republikánus az a hivatásos tisztikar, amely végül is vállalta a szabadságharc ügyét. Igen, objektíve szabadságharcról, a magyar függetlenség megteremtéséről volt szó – s az áprilisi függetlenségi nyilatkozat után ez konkrétan is azzá vált –, még akkor is, ha ez a

volt császári-királyi tisztek többségének szemében nem is volt több, mint az alkotmány védelmében folytatott *önvédelmi* harc. Persze, mint már többször említettük, voltak valóban forradalmárok is köztük. Az a mintegy száz volt császári-királyi tiszt, akikről Nemeskürty részletesebben is beszél – kevés kivételtől eltekintve – valóban ilyen volt. A teljességhez, az összkép kialakításához azonban az is hozzátartozik, hogy elmondjuk, ezek a tisztek az egésznek azonban csak kisebb hányadát tették ki. S még egy megjegyzést. Nemeskürtyhez hasonlóan mindeddig mi is csak a honvéd tisztikar azon részéről beszélünk, amely 1848-ban aktív császári-királyi tisztként állt át a szabadságharc oldalára. Igaz, hogy ezek a honvéd hadsereg felsőbb katonai vezetésének meghatározó hányadát – mint említettük kb. 70%-át – jelentették, de az egész honvéd tisztikarnak csupán 10%-át tették ki. S e fennmaradó 90%-ban valóban tömegesen voltak forradalmárok, republikánusok. Sőt voltak olyan forradalmi demokraták, szocialisztikus eszméket vallók is, amilyenekről Nemeskürty is szól, de akiknek jelentőségét indokolatlanul el is túlozza. Mert vajon a nagy francia forradalom óta melyik európai polgári forradalomban nem voltak ilyenek? Kétségtelenül a magyar 48-nak is voltak olyan politikai és katonai személyiségei, akiknek társadalmi nézetei a korabeli szocializmus, egy egyenlőségi társadalom felé tendáltak. De azért a kétségtelenül haladó, és a történelemben egyértelműen pozitív szerepet betöltő magyar forradalom és szabadságharc fő jellemzője mégsem a Petőfi és Táncsics képviselte társadalmi radikalizmus volt.

Szóljunk most néhány szót az 1848/49-es honvéd hadsereg internacionalizmusáról is. Kétségtelen tény, amit Nemeskürty állít: ez a hadsereg legénységében és tisztikarában *nemzetközi* összetételű volt. Nemcsak azért, mert e seregben a magyarországi nemzetek és nemzetiségek többségének fiai – németek, szlovákok, kárpátukránok, sőt románok, szerbek és horvátok is tömegesen szolgáltak, de azért is, mert a honvédsereg tisztikarában Európa szinte minden nemzete képviseltette magát, s közsímet, hogy lengyel, olasz és német légiók is harcoltak a magyar szabadságharc védelmében. Nem kívánunk elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni arról, hogy internacionalizmus alatt ma egyértelműen a proletár nemzetköziséget értjük, noha a szónak tudományos értelemben sokkal kiterjedtebb fogalma, értelme van, hiszen létezik burzsoá internacionalizmus is – ne ijedjünk meg a szó használatától –, amelynek a polgári társadalmak kialakulása idején, és így 1848-ban is egyértelműen haladó jellege van, de osztálytartamától elvonatkoztatott internacionalizmus nem létezik. Ennek megmagyarázását vagy legalábbis utalását Nemeskürty könyvében azonban hiába keressük. Így – és azzal, hogy a magyar 48-as eseményekben megnyilvánuló internacionalizmust a szerző egyértelműen azonosítja az 1917-es forradalom vagy a spanyol polgárháború ilyen jelenségeivel, valamint annak fényénél, hogy mértéktelenül eltúlozza a hadseregben valóban megnyilvánuló szocialisztikus törekvéseket – joggal juthat arra a következtetésre az olvasó, hogy a mai értelemben vett proletár internacionalizmusról van szó. Holott 1848/49-ről – minden haladó jellege mellett is – ezt állítani enyhén szólva túlzás. Tény viszont, hogy számos, a magyar hadseregben szolgáló külföldi származású tiszt, mint a polgári átalakulás és feudális abszolútizmus-ellenesség európai méretű gondolkodója, harcosa kötötte sorsát a magyar szabadságharc ügyéhez. Ilyen volt az aacheni születésű Peter Giron, a Rajna-vidék német forradalmának hőse, a bécsi felkelés részese, a magyar szabadságharcban a német légió parancsnoka, akit az aradi tizenhárom vértanúval egyidőben Pesten végeztek ki. Forradalmár és republikánus volt az osztrák Ludwig Hauk is, Bem seregének vezérkari alezredese, aki már a forradalmat

megelőzően ismert volt a bécsi Constitution című lapban közzétett radikális nézeteiről, s a bécsi forradalomban az Elite Corps egyik őrnagya lett. Őt 1850 februárjában Haynau parancsára Aradon végezték ki. Hasonló múlt állott a forradalom egy másik, Nemeskürty által is többször említett osztrák származású vértanúja, Söll őrnagy mögött is. Az ilyen és hasonló jellegű példákat tovább is sorolhatnánk, beszélhetnénk a magyar szabadságharc lengyel tisztjeiről, akiknek többsége – a Czartoryski herceg vezette emigráció arisztokrata szárnyától eltérően – társadalmilag is haladó, a nemzeti függetlenséget a jobbágyfelszabadítás gondolatával összekötő elveket vallott. Mindez azonban csak a kérdés egyik oldala. Mert éppen a Nemeskürty említette példák bizonyítják, hogy nem kellett feltétlenül – a külföldi származású tiszteknek sem – republikánusnak lenni ahhoz, hogy azonosulni tudjanak a magyar szabadságharc ügyével. Leiningenről pl. joggal állapítja meg a szerző, hogy a bécsi kamarilla tudatos ellenségeként és Németország egysége híveként vállalt szolgálatot a honvéd hadseregben – azért azt is tegyük hozzá, hogy gyermekkorra óta Magyarországon, Aradon nevelkedett, felesége révén pedig magyar honos földbirtokos volt, akit családi kapcsolatai és érdekei is ide kötöttek – csakhogy róla azért más is kiderül. Naplója, családi levelezése – melyet viszont Nemeskürty nem idéz – elárulja monarchikus érzelmeit, azt, hogy a függetlenségi nyilatkozat után a hadseregben az ún. szabad királyválasztók pártjához csatlakozott. Talán ezért sem véletlen, hogy Görgei szűk, közvetlen baráti környezetéhez tartozott. Persze mit sem von le mindez annak értékéből, hogy Leiningen vakmerő, személyes bátorságával és később, mint az egyik legkiválóbb hadtestparancsnok végig a legjobb tudása szerint szolgált – ismétlem: meggyőződésből – a magyar ügyet, és lett annak mártírjává. Csak éppen igazabbá teszi a róla alkotott képet. S hogy nem egyedi jelenséggel állunk szemben, azt több példa is bizonyítja. Itt van pl. egy hosszú nevű honvédezredes, Emil Freiherr von Uechtritz Herr von Gebhardsdorf, a szabadságharc végén a híres (korábban Damjanich által vezetett) III. hadtest lovas hadosztályának parancsnoka. A stuttgarti születésű – apja a hesseni nagyhercegség bécsi nagykövete volt – 40 éves Uechtritz, a forradalom előtt a 24. gyalogezred főszázadosa – jogos önvédelemből – ugyan azt bizonygatja az aradi hadbírótság előtt, hogy 1848 októberében azért lépett át a honvédseregbe, mivel felesége marcaltői földbirtokát feldúlták Jellasics katonái, de mint kiderül, ez korántsem egyedüli ok. A vád képviselői a bizonyítási eljárás során ugyanis elébe tárják a testvéréhez, a császári-királyi hadsereg őrnagyához – aki különben a honvédcsapatok ellen harcolva a mezőkeresztesi csatában halálos sebet kapott – írott levelét, amelyben áruló, esküszegő Habsburg-dinasztiáról van szó, amely soha egyetlen ígéretét, esküjét sem tartotta meg, s amely Németország egyesítésének legfőbb akadálya a levélíró szerint. De Uechtritz ezredes ugyanakkor éppúgy az alkotmányos királyság államformájának híve és Görgei barátja, mint Leiningen. Vannak ennél cifrább esetek is. A honvédseregben őrnagy, majd alezredes lesz egy kasseli születésű, August von Wepler nevű császári-királyi százados is, aki rokoni kapcsolatait tekintve Haynau első fokú unokatestvére. Neki a szerbekkel van elintéznivalója: 1848 július elején a délvidéki harcok során az 1. huszárezred főhadnagyadként szerb fogságba esett, akik nem éppen rangjának és társadalmi helyzetének megfelelően bántak vele, és kiszabadulása után talán azért is marad magyar oldalon. Fekete-sárga érzelmei miatt 1849 elején Klapka eltávolíttatja a hadseregből, de – ugyan hová is menne? – visszakeredezkedik. A példák mutatták, hogy a császári-királyi csapatoknál jelentkezni nem tanácsos, ezért a honvédseregben harcol továbbra is és nem is akárhogyan. A tavaszi hadjárat

végén 3. osztályú katonai érdemjellel tüntetik ki, 1849 júliusában a turai lovassági ütközet egyik hőse, és végül ő fedezi huszáraival Bem török földre menekülését is.

Mindenesetre az ilyen és hasonló példák azt bizonyítják, hogy az okok és körülmények igen sokfélék voltak a külföldi származású tisztek esetében is, csatlakozásukat illetően.

Nem tagadjuk tehát a honvédsereg internacionális – és bizonyos tekintetben internacionalista – összetételét, de azt is el kell mondanunk, hogy Nemeskürty ennek bizonyítására számos olyan példát is említ, amely csak részben, vagy egyáltalán nem állja meg a helyét. Ebben a vonatkozásban többször is különös elragadtatással emlékezik meg a honvédsereg cseh és morva tüzéiről, elsősorban az 5. tüzérezred katonáiról. Mi is fenntartás nélkül osztanánk lelkesedését, csak az a baj, hogy a történelmi tények és dokumentumok alapján, ezek ismeretében másként kell vélekednünk. Mert igaz, hogy a cseh, morva és német legénységű császári-királyi 5. tüzérezred 1848 novemberéig fontos szerepet játszott a Pesten alakuló honvéd tüzérezregek kiképzésében, az is igaz, hogy legénységének egy része átlépett a honvéd tüzéséghez, s többen közülük itt tiszti rangot értek el. De az is igaz, hogy az ezred háromnegyed része, a tisztek szinte valamennyien, megtagadták 1848 novemberében az új, az Országos Honvédelmi Bizottmánynak engedelmességet fogadó eskü letételét. S az is igaz, hogy ekkor Kossuth személyes utasítására és Mészáros parancsára hadifoglyoknak nyilvánították őket. 1849 januárjában a főváros kiűritésekor nem saját jószántukból és nem „mosolyogva” jelentették ki, hogy „ők is mennek . . .” „őket oda viszik a honvédek, ahová akarják, ahol szükség van rájuk”, hanem szabályos őrizet alatt kerültek Nagyváradra, ahol – megint csak hasonló körülmények között – *kötelezték őket* a tüzéségi lőszeranyag gyártására. S még két adalék, amely bizonyítja, hogy mindezt nem csupán „megjátszották”: – Görgei 1849 áprilisában felháborodott hangú levélben követel vizsgálatot a nagyváradai lőszergyár ellen, ahonnan több alkalommal lőpor helyett homokkal töltött lőszer kapott; – a szabadságharc bukása után a hadifogságból kiszabadult 5. tüzérezred szinte valamennyi tisztjét és katonáját kitüntették vagy előléptették az uralkodó iránt tanúsított hűsége jutalmául.

Nem volt se cseh, se morva – nem tudni, honnan vehette ezeket az adatokat a szerző – a honvéd tüzéreknél szolgáló Böhm őrnagy, de Mack József és Psotta Mór sem. Cseh volt viszont Freudenreich őrnagy, a III., majd V. hadtest tüzésparancsnoka és morva Phillipowsky őrnagy a II. hadtest, majd Aradvár tüzésparancsnoka – mindketten császári-királyi alhadnagyok a szabadságharc kitörésekor a 18. határőr ezredben –, akikről viszont Nemeskürty méltán beszélhetne!

Az eddig már említett és Nemeskürty István könyvének történelmi hitelességét részben megkérdőjelező problémák után végül néhány kisebb és önmagában talán jelentéktelennek tűnő, de a mű egészének megítélése kapcsán mégis fontosnak számító tévedést kell helyreigazítanunk.

A honvéd haderő 1849. nyarán c. részhez (384–386. o.): A II. hadtest parancsnoka csak 1849. június 21-ig volt Asbóth Lajos, utána a parancsnokságot Kászonyi József, a 3. huszárezred ezredese vette át. Ez a hadtest különben nem vonult el 1849 július közepén – mint Nemeskürty tudja – Görgeivel Komáromból, és nem tette le a fegyvert Világosnál, hanem az említett vár őrségének része lett az októberi kapitulációig. A VIII. hadtest parancsnoka nem Klapka volt, hanem Kosztolányi Mór, majd június végétől Assermann Ferenc ezredes. Ez a hadtest viszont nem a komáromi várőrség „erősítésére maradt vissza”,

hanem maga volt a komáromi várórség, amit különben néhány fejezettel korábban a szerző maga is helyesen állapít meg. Klapka tábornok 1849 júniusában — ideiglenes hadügyminiszteri megbízatása lejártával — előbb a Feldunai Hadsereg Duna-jobbparti részének (a VII. és VIII. hadtest és a Kmety-hadosztály) parancsnoka lett, majd a sereg elvonulása után a II. és a VIII. hadtestből álló komáromi várórség (tulajdonképpen hadsereg) vezetésével bízták meg.

A Nemeskürty által másodiknak nevezett, valójában Tiszai hadsereg parancsnoka sohasem volt Wysocki, hanem Perczel Mór. Ez a hadsereg különben csak 1849 július elején alakult ki a Felvidékről a cári csapatok elől visszavonuló IX. hadtest, a lengyel légió (ezek együttes parancsnoka volt Wysocki), valamint a Szolnokon sebtében Perczel Mór által szervezett X. hadtest egyesüléséből. A X. hadtest parancsnoka különben Gáll László ezredes — 1848 elején cs. kir. főszázados a 39. gyalogezredben — lett, aki a temesvári csatában halálos sebet kapott. Megjegyzendő továbbá, hogy a későbbi aradi vértanú Lázár Vilmos a IX. hadtest egyik hadosztályát — s nem mint a szerző tudja, önálló hadosztályt (Armee Division) — vezette.

Az erdélyi hadsereg Nemeskürty ismeretével ellentétben 1849 nyarán nem két hadtestből, hanem 6 hadosztályból (kolozsvári, besztercei, székelyföldi, brassói, nagy-szebeni, dévai) és a gyulafehérvári ostromló seregből állt. Czecz János tábornok — sajnálatos sérülése következtében — az 1849-es nyári hadjáratban egyáltalán nem vett részt, tehát az erdélyi VI. hadtestet sem vezethette.

A világsi fegyverletételt, ennek körülményeit és az ezt követő eseményeket (390–408. o.) Nemeskürtyhez hasonlóan mi sem elemezzük részletesen. Határozottan szembe kell azonban szállnunk a szerző ama megállapításával, hogy a temesvári csatavesztés „bátorítottta” Görgeit „rég tervezett fegyverletételére is.” (390. o.) Mert hogy ezt a feltétlen kapitulációt Görgei már *rég tervezte volna*, még senkinek sem sikerült bebizonyítania. Igaz, hogy Görgei és serege tisztjeinek egy jelentős része nem értett egyet a függetlenségi nyilatkozattal, s azt szerette volna meg nem történné tenni. Kétségtelen, hogy Görgei és követői a győzelmes tavaszi hadjáratot, majd a cári intervenció megindulását követően egyre nyíltabban adtak hangot követelésüknek, hogy a dinasztiaival ki kell egyezni. Cáfolhatatlan tény, hogy a Feldunai hadsereg főparancsnoka 1849 július elején ismételtlen megtagadta Kossuth és a minisztertanács parancsának teljesítését az elrendelt csapatösszevonásokat illetően: nem, illetve csak kevés vezette le seregét Komáromból a Tisza–Maros szögébe. Mindezek — Görgei semmivel sem menthető felelőssége, sőt bűnössége — hangsúlyozása mellett is azonban tévedés volna azt hinni, hogy Görgei és a hadsereg „békepárti” tisztjei már csak a kedvező alkalomra várta, hogy fegyvereiket lerakhassák az ellenfél előtt. Éppen ellenkezőleg. Hiszen ők a dinasztiaival a kiegyezés lehetőségét már ekkor 1867 szellemében, tehát nem feltétel nélkül keresték. Azt viszont nagyon is jól tudták, hogy az adott helyzetben az 1848 áprilisi törvények, vagy azok egy részének tiszteletben tartását, végleges elismerését az udvartól csak katonai győzelmek árán kényszeríthetik ki. Mindaddig — 1849 augusztus közepéig — tehát, amíg az általános katonai helyzet katasztrófálissá nem vált, Görgei és a politikai nézeteit osztó tisztiek is az ellenállás mellett voltak, ennek sikerén munkálkodtak. A Görgei táborában működő kormánybiztosok még 1849 július végén, augusztus elején is sorra kiemelik Kossuthhoz írott jelentéseikben, hogy a Feldunai hadsereg harci szelleme, lelkesedése töretlenül kiváló, katonái istenítik Görgeit, aki vasfegyelmet tart csapatai között. (Csak egyetlen — a szabadságharcban példa nélkül álló!

– eset: 1849 július végén Görgei, hogy elejét vegye a dezertálásoknak, alakulataiktól megszökött tiszteket fogat el és végeztet ki.) Görgei még augusztus 10-én Kossuthtal folytatott tárgyalása során is csak úgy nyilatkozott, hogy két lehetőséget lát: a) a Szeged és Temesvár között összpontosított magyar főerők győznek Haynau csapatai felett – ebben az esetben az előbbiekkal egyesülve az öt üldöző cári sereg ellen fordul és megkísérli annak legyőzését; b) ha viszont Haynau győz, és ezzel az általános katonai helyzet katasztrofálissá válik, számára nem marad más megoldás, mint a fegyverletétel.

Kossuth *ennek ismeretében* ruházta fel Görgeit diktátori hatalommal – igaz, úgy vélte, Görgei a vereség esetén a fegyverletételt feltételekhez fogja kötni. De vajon szabhatott-e bármilyen feltételeket Görgei? Akkor, amikor a temesvári vereség után nyugatról egy kb. 40–50 ezer főnyi osztrák hadsereg, keletről és északról egy 70–80 ezres cári haderő szorította egyre szűkebb körbe csapatait. Azokat a csapatokat, amelyek Komáromtól Aradig egy hatalmas félkör mentén 1000 km-t meneteltek állandó súlyos harcok közepette. Azokat a csapatokat, amelyek létszáma Komáromtól Aradig 30–32 ezer főről 24 ezer emberre csökkent. Igaz, Aradon csatlakozott hozzá egy 6000 főből álló tartalék hadtest is (Querlonde ezredessel az élen), amely azonban teljesen fegyvertelen újoncokból állt, s jöttek százsámra demoralizált katonák is Temesvár alól. De ilyen katonai helyzetben, ilyen többszörös túlerő mellett kockáztathatta-e, hogy Magyarország fiatalságának színe-javát a vágóhídra vigye? S vajon ilyen körülmények között melyik győztes hadsereg nem követelte meg a feltétlen megadást? Egy Haynau vezette osztrák – mely azért külön is dühös volt, hogy ország-világ előtt be kellett vallania, egyedül nem volt képes a „magyar lázadó hordákat” leverni – bizonyonnyal igen. A cári haderőtől sem volt más várható. Nem is ezért hibáztatja Nemeskürty Görgeit, hanem azért, mert „Görgei Kossuth felhatalmazásának birtokában az egész honvéd haderő nevében cselekedett! Mégpedig akkor cselekedett így, amikor fogalma sem lehetett arról: hol, milyen honvéd erők milyen sikerrel, hogyan harcolnak!” (395. o.) Vajon tényleg nem volt fogalma? Nem hozták-e meg sorra a temesvári csatavesztés és annak hírét a futárok, hogy a csatát követően a csapatok, a hadosztályok stb. kötelekeik teljes felbomlásával fejvesztetten menekülnek Lugos felé? S mit változtat a Feldunai hadsereg helyzetén, hogy vannak-e még Erdélyben magyar csapatok, vagy sem? Úgy tűnik inkább Nemeskürty az, aki nem ismeri az általános katonai helyzetet. Mert ha ismerné, nem állíthatna a szakirodalom számára is teljesen meglepő és a történelmi valósággal ellentétes dolgokat, hogy a világsi fegyverletétel idején Erdélyben, „A Székelyföldön Gál Sándor ezredes hadosztálya” még „sikeres, elhárító harcokat vív,” (398. o.) – akkor, amikor Gál már napokkal előbb rejtett utakon Kolozsvár felé menekült, hogy megmaradt 1500 emberével az itteni – hasonló létszámú – hadosztályhoz csatlakozzék. „Szatmárban Kazinczy Lajos tábornok tizenötezer főnyi csapatteste, 161 löveggel” (uo.) – olvassuk. Jó lett volna, ha igaz lett volna, sőt hajtunk fel, csakhogy az a baj, hogy ismerjük a Kazinczy-hadtest korabeli létszámki-mutatását, amely szerint Kazinczynak mindössze 8000 embere volt – kétharmad része újonc – 24 löveggel. S vajon mit számít az, hogy „Munkács várában kitart 329 fő legénység, 32 tiszt . . .” (uo.) Egy olyan hadászati teljesen jelentéktelen vár, amelyen a cári csapatok rég túljutottak, és amikor később ostromzár alá veszik, az 2 nap után megadja magát. Arról már nem is beszélve, hogy az őrség parancsnoka nem a csehországi születésű Franz Laube őrnagy volt, mint a szerző állítja, mert ő még októberben

lemondott — nem vállalva közösséget a magyar forradalom ügyével —, hanem Mezősy Pál őrnagy.

Mindez persze nem áll ellentétben azzal, hogy még akkor is, a végső pillanatokban is tömegével voltak tiszték, katonák, akikre támaszkodva az ellenállást tovább lehetett volna folytatni. 1849 telére be lehetett volna legalább egy gerilla-jellegű hadviselésre rendezkedni, ahogy ezt Bem akarta. A polgári lakosság, a tisztikar és a legénység nagyobb részére azonban irtózatossá pszichikai nyomásként is nehezedett a császári—cári haderő hatalmas számbeli túlsúlyának tudata, egyre többen látták a további harc folytatását értelmetlennek, eredménytelennek. Nem csoda, hogy ebben a kétségbeesett helyzetben televény talajra találtak azok a hírek, hogy Görgei megegyezett a cári csapatok fővezérével, a cári trónörökös Magyarország királya lesz, a magyar honvéd-hadsereg tisztjeit azonos rangban átveszik a cári csapatok, amelyek most az osztrákok ellen fognak fordulni stb. stb. S ezek megint csak nem az ellenállás folytatására buzdítottak.

A honvédsereg fegyverletétele és feloszlása kapcsán hadd említsünk meg még valamit. Görgei feltétel nélküli kapitulációja a szakirodalom és ennek nyomán Nemeskürty könyve is, elsősorban mindig az aradi megtorlás, a kivégzések és bebörtönözések háttérében, ismeretében ítéli meg, ennek aspektusából is ítéli el. S ez bizonyos szempontból érthető is. Görgei világosi fegyverletételével kapcsolatban azonban számos olyan tényező is felmerül, amelyről mindeddig keveset, vagy éppenséggel semmit sem szóltunk. Mert bármilyen furcsának is tűnik a megállapítás, a feldunai hadsereg Világosnál fogságba esett katonái még mindig jobban jártak, mint azok a honvédek, akik a temesvári vereség után ezrével, tisztjeiktől és parancsnokaiktól jórészt cserbenhagyva menekültek, akiket százsámra vertek agyon az erdélyi hegyek között a román felkelők, akikre szabályos vadászatot tartottak az üldöző császári katonák, s hogy őrzésükkel ne kelljen bajlódni, tucatszámra lőtték agyon. Görgei katonái, akik szabályos körülmények között tették le a fegyvert, legalább ezt a tömegvérengzést elkerülték. Igen, a Világosnál fogságba esett tábornoki kart — és még néhány tisztet — kivégezték, ezret is meghaladta a bebörtönözött tiszték száma, több ezret a közlegényként a császári hadseregbe besorozottaké. Ezt a sorsot azonban a parancsnokaitól elhagyott és feloszlott délvidéki főszereg napokig, hetekig tartó bolyongás után ezer veszély között hazatérő tisztjei, katonái sem tudták elkerülni. A császári hadügyi szervek ugyanis községenként, törvényhatóságokként begyűjtötték a besorozott honvédek neveit tartalmazó jegyzékeket, és ezek alapján éppúgy sorozóbizottság elé állították a hazatért katonák tömegeit, mint a fegyverletételel fogságba esetteket. Közülük a volt honvédtiszteknek — csak igen kevésnek sikerült az országban évekig illegálisan élni — éppúgy a hadbíróság lett a sorsa, mint a fogságba esetteké, a megtorlást tehát ők sem kerülhették el.

S ha már a megtorlásnál tartunk, hadd egészítsük ki ebben is Nemeskürty adatait. „1849 őszén, a függetlenségi harc elbukása után már több, mint ezer ténylegesen szolgáló hivatásos császári-királyi katonából lett honvédtisztet végeztek ki, börtönöztek be, száműzték, üldöztek Ferenc József császár hóhérai.” (6. o.) A megfogalmazás itt is félreérthető, pontatlan. Először is a hivatásos — 1848-ban aktív — császári-tiszti tisztékből lett honvédtisztek közül a kivégzettek száma a 20 főt sem éri el, s a 30-at nem haladja meg, ha a már korábban — 1848 előtt — kilépett és nyugalmazott cs. kir. tisztékből előléptetett honvédtiszteket is ide soroljuk. Másodszor: a száműzés nem szerepelt a büntetési formák között. Tudunk viszont olyan esetről, hogy honvédtiszteket idegen államoknak adtak ki.

(Henryk Rembowski honvéd őrnagyot, Ludwik Surmacki – Zsurmay Lipót néven – huszárezredest, mint lengyel születésű cári alattvalót, Oroszországnak, az említett Uechtritz ezredest pedig Poroszországnak adták ki.) Mintegy további ezer tisztet valóban halálra – majd „kegyelemből” súlyos börtönbüntetésre, várfogságra – ítélték. A Nemeskürty említette – 16–18 évre történő elítélések tények, az olvasó tájékoztatására azonban azt is hozzátesszük, hogy eme – az 1848/49-es szabadságharcban való részvételért várfogságra ítélt – honvédtisztek többsége 1856-ig amnesztiában részesült, 1859-re pedig valamennyien kiszabadultak. (A források szerint utolsónak az a Virág Gedeon honvéd huszárnagy kapott kegyelmet 1859 őszén, akinek Nemeskürty is említi a nevét művében.)

Sorolhatnánk további kisebb-nagyobb tévedéseket, pontatlanságokat, mint pl. azt, hogy a honvédseregben rendszeresített katonai érdemjelet a 14. és 15. székely határőr ezredek tisztikarából 5-en kapták meg, „ami fantasztikusan nagy szám” (167. o.) – a valóságban (Bem napiparancsai szerint) legalább ötszöröse volt e valóban kiváló két ezred kitüntetett tisztjeinek száma); vitába szállhatnánk Nemeskürtyvel abban a kérdésben, hogy miért éppen a 2. és a 34. gyalogezredtől csatlakozott a legtöbb tiszt a szabadságharchoz, vajon azért-e, mint a szerző állítja, mert ezek felvidéki sorozásúak voltak, vagy csak egyszerűen azért, mert az említett ezredek mindhárom zászlóaljának sikerült hazatérnie a szabadságharc idejére, és ezeknél szolgált viszonylag a legtöbb magyar származású tiszt – de nem tesszük, mivel az elmondottakhoz képest lényegtelen kérdések.

Úgy érzem, az eddigiek is eléggé érzékeltetik, hogy a téma teljes és megnyugtató feldolgozásához csak sokkal alaposabb és elmélyültebb kutatások, pontosabb ismeretek vezethetnek el.

GYÖRFFY GYÖRGY:

ISTVÁN KIRÁLY ÉS MŰVE

(Gondolat. Budapest 1977. 668 l.)

Habent sua fata libelli. A körülmények szerencsés találkozása folytán Györffy György István király monográfiáját a Szent Korona hazatérésének napján dobhatta piacra a Gondolat Kiadó; ez is hozzájárult a gazdagon illusztrált, szép kiállítású kötet hatalmas közönségsikeréhez. A könyv keletkezéstörténete azonban arról tanúskodik, hogy megírására is a legszerencésebb körülmények között került sor, azokban az években – az olvasóközönséget tekintve –, amikor történettudományunk visszanyerte hitelét, és amikor – a szerzőt tekintve – Györffy György pályájának arra a pontjára érkezett, ahol a legtöbb sikerrel kísérhette meg István király életművének monumentális összefoglalását. Ennek köszönhető, hogy az „István király és műve” egyúttal a szerző munkássága legutóbbi két évtizedének is reprezentatív összefoglalása. Bár a könyv – lábjegyzetek híján – a tudományos népszerűsítő műfajba tartozik, nem jöhetett volna létre súlyos tudományos előzmények, az Árpád-kori történeti földrajz hatalmas anyaggyűjtése, az előkészületben levő Documenta Antiquissima oklevél-kritikai vizsgálatai, továbbá a szerzőnek a magyar állam eredetéről, a honfoglaló magyarok településrendjéről, és az Árpád-kori szolgáló népekről írt monografikus munkái nélkül, a szintézis megalkotásához pedig felbecsilhetetlen segítséget nyújtott Györffynek a tíz kötetes Magyarország története első kötetébe írt Magyarország története 893–1116 c. fejezete és ennek nyilvános vitája.

Györffy György a 10–11. századi forrásoknak ma nálunk kétségkívül legjobb ismerője. Természetes, hogy különböző forráscsoportok analiziséből levont szuggesztív hipotézisei – elsősorban a rokontudományok művelői körében – egyetértő visszhangot váltottak ki; de az is természetes, hogy sűrűn követték egymást a kritikai hangok, a hipotéziseket elutasító szakmai állásfoglalások is. Az István király-monográfia véleményem szerint az elmúlt két évtized különböző hipotéziseinek közös próbaköve: itt dől el, fel lehet-e vajon építeni a korábbi tanulmányokból és rész-monográfiákból István király korának harmonikus történeti szintézisét.

Az „István király és műve”, ahogy az olvasók előtt áll, azt mutatja, hogy Györffy György „műve”, hipotéziseinek rendszere önmagában megálló, belső ellentmondásoktól mentes összegezés tett lehetővé. István király korának, szerteágazó forrásanyagának nem ez az egyetlen lehetséges rendszerezése, de kétségkívül olyan rendszerezés, amely minden korábbinál árnyaltabb, gazdagabb, ennél fogva meggyőzőbb. És vannak olyan elemei, nem is építőkövei, hanem egész épületrészei, így a különböző magyarországi térítések és az egyházszervezés egymást követő szakaszainak kronológiai és tartalmi tisztázása, amelyek lényegükben véglegesnek tekinthetők.

Úgy gondolom, nem érdektelen még előljáróban megvizsgálni két kérdést. Az egyik Györffy viszonya saját, régebben kifejtett hipotéziseihez, a másik az a módszer, amit Györffy a források egymáshoz viszonyított értékrendjének meghatározására kidolgozott.

Az „István király” három nagyszabású – visszatekintve már úgy tűnik – előtanulmányában, a magyar állam eredetéről, a honfoglaló magyarok településrendjéről és a szolgáló népekről szóló írásokban kifejtett hipotézisek lényegükben és számos részletükben szerves rendszert alkotnak. A szerző tehát fenntartotta korábbi megoldásait, de egyáltalában nem ragaszkodott minden egyes korábbi megoldáshoz: elejtette például a késő avarkori régészeti leletanyagának a honfoglaló magyarokhoz kapcsolását, módosította véleményét Koppány genealógiájáról, Vászoly feleségének személyét illetően pedig régebbi megoldását, amelyről annak idején polémiát is folytatott, most már csak vitabeli ellenfelével egyenlő értékű megoldási javaslatnak minősíti. A korábbi hipotézisek tehát, miközben

létrehozták a szintézist, egyúttal alá is rendelődtek neki, ami avval az eredménnyel járt, hogy a hipotézisek rendszere egészében meggyőzőbb, mint egyes alkotó elemei külön-külön voltak. Áll ez a legtöbb joggal vitatottra, a Szabolcs vezérőlől szólóra is, amelyről most már, a szintézis ismeretében el lehet fogadni, hogy X. századi politikai történetünk szempontjából másokkal egyenlő értékű megoldási javaslat.

A történeti források egymáshoz viszonyított értékrendjéről a forrásanyag újbóli átvizsgálásának, a régészeti anyag jellegének, a külföldi analógiák hézagpótló fontosságának, a forráskritika új lehetőségeinek számbavétele után így nyilatkozik a szerző: „István király életútjának vizsgálatában megkíséreltem az írott források szavainak bizonyító erejét a fenti tanulságok alapján szétválasztani, láthatatlanul is olyan súlyt adva a kortársi megnyilatkozásoknak, mintha azok a hírlapcímek »hat ciceró« betűnagyságával volnának szedve, és velük szemben az időben távoli vélekedéseknek, mintha azokat az alig olvasható »nonpareille« szedés rejtené.” Meggyőződésem, hogy ha ez a rendkívül szemléletes hasonlat nyomdatechnikailag realizálható lenne, történeti szakirodalmunk sok jövőbeli polémiáját megtakaríthatnánk. A szerző ugyan példás önfegyellemmel tartja magát az önmaga megszabta fogalmazási és következtetési játékszabályokhoz, de teljes biztonsággal csak az ítéletti meg, sikerült-e a történeti folyamat ilyen sok szintű rekonstrukciója, aki ugyanolyan alaposan ismeri a forrásokat, mint maga a szerző. Ameddig a recenzens ismeretei terjednek, a láthatatlanul is különböző betűnagyságok alkalmazása következetesen megtörtént; persze – hogy a szemléletes hasonlatnál maradjunk – a tulajdonképpeni probléma nem a hatcicerós betűnagyságnál, s nem is a nonpareille-nél jelentkezik, hanem a számtalan közbeesőnél: Thietmar minden egyes szavának vitathatatlan a súlya, a lengyel–magyar krónika állításai pedig tán még nonpareille-t sem érdemelnek. Az István-, vagy a Gellért-legendák egyes passzusainak értelmezése, információinak „betűnagysága” vitatott volt, továbbra is az, nem zárható ki szubjektív vélekedések. Sokat segíthetett volna egy lábjegyzetekbe rendezett kritikai apparátus, de erre a szerzőnek itt nem volt lehetősége. Így is csodálatos, mennyi hasznos megjegyzést, kritikai tájékoztatást sikerült a nagy terjedelmű, „Irodalom” című függelékbe beleszorítani, azt is többek között, hogy mely fejezetek szövegének van tudományos, lábjegyzetes változata.

Az István király-monográfia szövege két részre tagolódik. A könyv első, mintegy háromnegyedet kitevő része egy elsősorban társadalom-, politika- és művelődéstörténeti megalapozású István-életrajz, a könyv utolsó negyede a 10–11. századi magyar társadalom változásában megragadott rajza. A szokatlan szerkezetet a mű tudománynépszerűsítő célja indokolja. A korszak kutatóinak kényelmesebb lenne, ha a szerző a társadalomrajzban elmondottakat is beillesztette volna az életrajz amúgy is igen széles keretei közé, ez azonban a nem szakember olvasók számára helyenként szinte már követhetlenné tette volna az így sem egyszerű gondolatmenetet.

Nem lehet célja ennek a recenzióknak a könyv tartalmi ismertetése, hiszen alig van 10–11. századi történelmünknek olyan kérdése, amely valamilyen összefüggésben, fejezeteken végighúzódon vonulatként, vagy bekezdésnyi terjedelemben, esetleg csak utalás formájában elő ne kerülne. Inkább azokat a mozzanatokat emelném ki, s ezeket sem a teljesség igényével, amelyek túlmutatnak a szerző eddigi munkásságán.

Györffynek korábbi munkáiban is erőssége volt – a magyar történeti források hiánya vagy elégtelensége esetén – az analógiás bizonyítás. Régebben is főlényes biztonsággal támaszkodott a frank vagy a mongol történet forrásaiból levonható tanulságokra. Nemzetközi látóköre most tovább tágult, tekintete már átfogja a bizánci, a népvándorlás kori germán és a 10–11. századi lombardiai forrásanyag kínálta analógiákat is, és így István király műve a szerző kezén a magyar történet sorsfordulójából az 1000 körüli új államszervezések esettanulmányává emelkedik.

Említettem már a keresztény térítéssel és az egyházszerkezéssel foglalkozó fejezetek számtalan apró részletből összeillesztett, újszerűségében is teljesen meggyőző előadását. Hasonló teljesítménynek tartom a Géza- és István-kori politikai történet nagyszabású rekonstrukcióját, és különösen sikerültnek István személyiségének forrásokkal alátámasztott fejlődésrajzát. Rendkívül érdekes és elfogadhatónak látszik az államszervezés időszakában felvázolt fejlődési sor, a folyóparti „sétálóutak” rendszerét követő tartomány szervezési kísérletek hipotézise, majd ennek – Ajtony leverése után – sokkal kisebb területi egységekkel, a vármegyékkel való felváltása. Ha valóban ez volt a magyar államszervezés útja, magyarázatot kap kora középkori történetünk egyik feltűnő sajátossága, a korai feudális széttagolódás elmaradása.

Ugyanakkor, bármennyire megalapozott és forrásokkal alátámasztott is Győrffy István királyképe, az idealizálás nagyon kézenfekvő veszedelmét nem sikerült teljesen elkerülni. Nem arra a rendkívül logikus és szellemes eszmefuttatásra gondolok, amellyel a szerző Saroltának tulajdonítja Koppány felnégyeltetését, hanem Tonuzoba elevenen eltemettetésének Géza korába való áthelyezésére. Bizonyos, hogy a Kisebbségi Legenda erősebb István király a Könyves Kálmán aktuális politikai céljait is tükrözi, de ugyanolyan joggal tételezhetünk fel nagyobb utat befutó személyiségefejlődést is a fiatal államszervezőtől a megtört öreg királyig; nem szükségszerű, és nem is nagyon valószínű, hogy a „véres kezű” Géza fiától egész hosszú életében idegen lett volna a kegyetlenség.

Ugyancsak nem mentes idealizáló motívumoktól a trónutódlás ábrázolása. Nem vitás, hogy Vászoly mellözése és megvakítása politikai szükségesség volt, így kívánta a fiatal keresztény állam biztonsága. Az is bizonyos, hogy Péter utódlása tragikusan elhibázott lépésnek bizonyult. Nem meggyőző azonban ezért Gizellára hárítani a felelősséget, és teljesen megalapozatlan, mert forrásokkal alátámaszthatatlan, Péternek ügyes levantinus hízelgőként való beállítása. Ha követjük Győrffy nagy koncepcióját, s a magyar államalapítást esztanulmányként fogjuk fel, nyilvánvaló lesz, hogy Péter utóddá jelölésével, egy „idegen” trónra ültetésével István olyan politikai hibát követett el, amely más új keresztény államokban nem fordult elő. Péter esetében különben is cserbenhagyta Győrffyt máskor biztos ítélete; ezért véli, hogy Péter mint trónörökös megkapta volna Árpád hajdani „sétálóútját” Pécsről Óbudáig, noha a „sétálóutak” rendszere ekkor már – éppen a szerző megállapítása szerint – negyven éve, hogy megszűnt.

Egy-két hasonló, s néhány ennél is kisebb vitakérdést a Győrffy-hipotézisek koordináta-rendszerét elfogadó más kutatók is fölvetettek, de mindez nem von le semmit a szintézis értékéből. Akik számára pedig ez a koordináta-rendszer nem meggyőző, azok sem nélkülözhetik, éppen a vita érdekében az „István király és műve”-t. Vannak tudományos alkotások, amelyek hosszú időre lezárják témájuk kutatását. Győrffy könyve – minden okunk megvan rá, hogy reméljük – nemcsak lezárás, hanem nyitás is. Mint kitűnő összefoglalás, lehetőséget ad további összefüggések és homályban maradt részletek kidolgozására, és mint egymáshoz kapcsolódó hipotézisek szintetizáló rendszere, reális alapot nyújt a tudományos vitához.

A könyv külső kiállítása igényes tartalmához méltó. – 80, köztük több eddig nem reprodukált kép, és 62 szöveg közti ábra, vázlat és térkép teszi szemléletessé a szöveget; kár, hogy egyes térképekről lemaradt a jelmagyarázat egy része.

Heckenast Gusztáv

H. V. KRAFFT, EIN SCHWÄBISCHER KAUFMANN IN TÜRKISCHER GEFANGENSCHAFT.

„Reisen und Gefangenschaft Hans Ulrich Kraffts..” Bearbeitet von Klaus Schaubing.

Heidenheim an der Brenz 1970. 154 l.

(Schwäbische Lebensläufe. Herausgegeben von Helmut Christmann. Band 4.)

EGY SVÁBORSZÁGI KERESKEDŐ TÖRÖK FOGSÁGBAN

Ulrich Krafft ulmi patriciuscsaládban született 1550-ben. Ahogy egész családja, ő is kereskedő volt, s már mint fiatalember az afrikai, majd később a keleti kereskedelemben tevékenykedett. 1571-től az augsburgi Manlich cég megbízottjaként (francia lobogó alatt) hajóval járta a keleti utat, Konstantinápolyba, a ciprusi Famagustába, Aleppóba és Alexandriába. Főleg vastermékeket (szöveget, zárat stb.) szállított, visszaútban pedig déligyümölcsöt, fűszereket, szőnyeget és drágaköveket hozott. 1573-ban már a cég keleti kereskedelmének a vezetője. 1574-ben a Manlich cég csődbe jutott, s a török hatóságok a fizetni nem tudó Krafftot, több társával együtt, fogságra vetették. Embertelen körülmények között három évet töltött különböző börtönökben (társai bele is pusztultak), aztán 1577. augusztusában szabadon engedték. Francia hajóval, betegen tért haza, egy évig tartott, míg annyira összeszedte magát, hogy újra munkába állhatott. Ettől kezdve egy nagyobb kereskedelmi vállalat szolgálatában, főleg a német birodalmat járta. 1582-ben Bécsbe küldték, ahol felelevenítette Ungnad Dáviddal, még mint a Habsburgok portai követével, Konstantinápolyban kötött barátságát.

Több utat tett Lengyelországban, Sziléziában, 1584-ben pedig Magyarországon járt, a felvidéki bányavárosokban. 1585-ben felhagyott az utazásokkal, megházasodott és szülővárosában telepedett le; itt élt 1621-ben bekövetkezett haláláig.

Emlékiratait – régi följegyzései alapján – 1587 után írta. Ebben részletesen ismerteti keleti üzleti tevékenységét, miközben eleven és színes képet ad főleg az észak-afrikai piacokról. Fogságának, a különböző börtönök megpróbáltatásainak elbeszélése pedig egy máshonnan nem ismert oldalát mutatja be a török birodalomnak.

A magyarországi út leírása mindössze néhány oldalnyi. Krónikás egyszerűséggel számol be élményeiről, mégis pár szóban is kitűnően jellemez helyzeteket és embereket. Elmondja, hogy a bányavárosok határában kerítésre tűzött levágott török fejek száradtak, ijesztésül, s hogy Korpona vidékén a parasztok fegyveresen vonultak az aratásra, készen arra, hogy a török martalóccokkal bármikor megvívjanak. Kevésbé hihető az a följegyzése, hogy mivel a törökök a pénzveréshez nem értenek, és ők is a magyar forintot használják, ezért a szultán parancsot adott, hogy a bányavárosokat és főleg Kőrmöcbányát ne csak kíméljék, hanem szükség esetén védjék is.

Krafft szövegét a sajtó alá rendező Klaus Schaubing csak a legszükségesebb jegyzetekkel látta el. Sajnálatos, hogy az egykori magyarországi, részben német neveket többször rosszul azonosítja. Így pl. Kremnitzet, magyar nevén Kőrmöcbányát, a mai Kremnicát a Nyitra körüli Handlovával. Szokatlan és anakronisztikus, hogy következetesen budapesti pasákról beszél, budai helyett.

Benda Kálmán

COMTE JACQUES DE LA RUPELLE:

LE MARÉCHAL DE BERCHENY DE SZEKES.

Vivat Hussar, Revue de l'Association des Amis du Musée International
des Hussards, N° 12. Tarbes, 1977. 187 l.

(SZÉKESI BERCSÉNYI MARSALL.)

1978 – emlékév Franciaországban. A francia hadsereg történetében az egyik legmagasabbra ívelt katonai pályára emlékezik a közvélemény. Az ünnepek során az ünneplők a magyar származásra való utalást nem mulasztják el. Ezek egyik fő szervezője a Tarbes-ban 1965-ben megnyílt Nemzetközi Huszármúzeum Baráti Köre, mivel egykori huszárról van szó. Minderre tekintettel nagy érdeklődéssel vártuk e Baráti Kör évkönyveinek ünnepi kötetét, amelyet egészében gróf székesi Bercsényi Lászlónak, Franciaország marsalljának szenteltek halála 200. évfordulója alkalmából. A kötetben megjelent tanulmány szerzője, Jacques de la Rupelle gróf, nemcsak a franciaországi Bercsényi-hagyományok egyik legkiválóbb ápolója, hanem késői leányági Bercsényi-leszármazott is.

A franciaországi huszárság megteremtőjének tekintett Bercsényi László hagyományőrzése ma is eleven, ezért meglepetést keltett bennünk, hogy a tanulmány eredetileg 1969-ben készült, csupán némi kiegészítéssel látta el a szerző. Az évfordulós ünnepeken elhangzottak mellett ez is megerősíti annak felismerését, hogy a francia hadtörténetírás még mindig nem mutat kellő figyelmet Bercsényi László életpályájának a források teljesebb feltárásával való bemutatására. J. de la Rupelle viszont már majd tíz évvel ezelőtt kiválóan összegezte mindazt az ismeretet, amellyel korábbi 19. és 20. századi francia feldolgozások alapján tanulmánya hőséről rendelkezhetett, és ezt jó érzékkel egészítette ki több, addig figyelmen kívül hagyott családi és hadilevéltári forrással. Azonban a szerző sem hasznosította az egykorú francia hadikrónikákat, naplókat, levelezéseket, sőt az első, F-H. Aubert által 1762-ben írt Bercsényi-életrajzhoz sem nyúlt vissza. Különösen sajnálatos, hogy az életpálya kezdeti, magyarországi szakaszára vonatkozóan figyelmen kívül hagyta a mai magyar történetírás francia nyelven elérhető műveit. E vonatkozásban csupán a századfordulótól a húszas évek végéig a családjával levelezésben állt Forster Gyula művészeti író – Bercsényi László hamvainak felkutatója és első magyar életrajzírója – közléseire és mai franciaországi magyar publicistáktól szerzett értesülésekre hagyatkozott.

Mindebből nemcsak számos tévedés fakadt, hanem a kevés és egyoldalú információ egyúttal arra kényszerítette a szerzőt, hogy tulajdonképpen az ismeretei szerinti teljes Bercsényi-családtörténetet adjon közre. Így a tanulmánynak megközelítőleg csupán a fele foglalkozik Bercsényi Lászlóval. Mivel

azonban még mindig ez a legrészletesebb életrajz, amely francia nyelven valaha is megjelent, világossá teszi számunkra, mennyit is tudhat a mai Franciaország közvéleménye arról a vitéz katonáról és kiváló hadvezérről, akit ma is megkülönböztetett tisztelettel őriz emlékezetében.

Bercsényi László őseivel kapcsolatosan Thaly Kálmán családtörténetét nem hasznosította a szerző, hanem tényként állítja be a 18. századi francia művekből merített ismereteit. Ebből számos tévedése és pontatlansága származik. Igazán azonban az apáról, ifjabb Bercsényi Miklósról írottak döbbenetek meg bennünket. Már a bevezető mondat így hangzik: „Neve nem választható el II. Rákóczi Györgynek (sic!), a szabadságharc vezetőjének nevével.” (16. o.) Ezt követően egyszer sem szerepel a helyes név: II. Rákóczi Ferenc. Az életpályát érintő további tévedésekből még fel kell hívunk a figyelmet a legsúlyosabbakra: A szerző az 1705-ös szécsényi országgyűlés helyett „az 1703-as ónodi rendi gyűléshez” köti Bercsényi Miklós fővezéri és az 1707-es ónodi országgyűlés helyett „az 1705-ös újabb ónodi rendi gyűléshez” fejedelmi helytartói választását. (26–27. o.)

Ezt követően tér rá J. de la Rupelle a Bercsényi Miklós és Drugeth Krisztina házasságából 1689-ben Eperjesen született Bercsényi László életútjára. A gyermek- és ifjúkort Forster Gy. alapján vázolja fel, ennek során nemcsak a magyar nevek írásával, hanem az egyes történelmi szereplők tisztségeinek helyes megnevezésével is erősen hadilábon áll. Ezek közül csak azt emeljük ki, hogy Bercsényi László hadiszolgálatát 1708-ban a Nemesi Komániában Köz Vitézlő Társként, azaz vicehadnagy rendfokozatban kezdte meg és nem „kornétásként” (42. o.) Előléptetéseiről nem szerzünk tudomást e tanulmányból, bár ezek során tette Rákóczi a Nemesi Kománia kornétásává 1709 végén és ezzel vált rangidőssé a kapitányok között. A szabadságharc egyes eseményeivel kapcsolatos tévedések jellemzésére is csupán egy példát említünk. A szerző nem tudja, hogy az 1710. január 22-i csata két néven: vadkerti vagy romhányi csatákat ismert, mert így fogalmaz: „A vatkereti (sic!) csatában leljük, amely 1710. január 22-én zajlott le. Itt kell jelezniük néhány hónappal későbbi romhányeni (sic!) ragyogó helytállását.” (42. o.) A szülőföld kényszerű elhagyásával kapcsolatban ugyancsak téves a tanulmány fogalmazása: „De május 1-én Károlyi aláírja a szatmári békét. Visszautasítva annak aláírását és az ezáltal amnesztiát, László Lengyelországba megy, ahol találkozik apjával és Rákóczi-val.” (43. o.) Valójában 1711. február 21. óta Rákóczi mellett Lengyelországban tartózkodott és futárszolgálatot látott el.

Az életpálya jelentősebb második szakaszát, a franciaországi katonai szolgálatot bővebben tárgyalja a szerző, azonban ennek során is kritika nélkül elfogad több 18. századi francia megállapítást. Egyes korábbi művekben szereplő részletek mellőzése mellett új levéltári források bevonásával kiegészíti a tanulmány Bercsényi Lászlónak alezredesként a spanyol örökösödési háború 1713-as utolsó hadjáratában, ezredesként az 1719-es spanyol–francia háborúban játszott szerepét. Önálló huszárezrede alapításáról a korábbi ismereteket ismétli meg, de teljesen új részleteket közöl arról, milyen anyagi nehézségekkel küzdött az ezredtulajdonos. Házasságkötésével kapcsolatban feleslegesen részletezően szól a feleség származásáról, majd első ízben közli Bercsényi László 1727-es honosítási okiratát, továbbá a házasságából született 12 gyermek pontos életrajzi adatait.

Az 1733–35 közti lengyel örökösödési háborúval kapcsolatban, amely Bercsényi brigadérosi kinevezését eredményezte, csupán néhány részletkérdésben haladja meg a tanulmány a korábbiakat. Örömmel olvastuk, miként idézi fel a szerző is a szemben álló oldalon harcoló Bercsényi László franciaországi és Károlyi Ferenc császári szolgálatban álló huszárezredes 1734-es találkozását a semleges pfalzi választófejedelem udvarában. J. de la Rupelle azonban tévesen Károlyi Sándort tartja az üdvözlésre sietőnek és Bercsényi részéről visszautasítottnak. (66. o.) 1738-as tábornoki kinevezése után a tanulmány azonnal Bercsényi Lászlónak az osztrák örökösödési háborúban való részvételére tér át, 1740-es hazatérési szándékát nem említi. Az 1741-es és 1742-es csehországi harcokra, a huszárság főfelügyelőjévé történt 1743-as kinevezésére és 1744-es altábornagy elöléptetésére vonatkozóan új levéltári forrásokat hasznosít, míg az 1744–48 közti további hadjáratokkal kapcsolatban ismert tényeket foglal össze. A továbbiakban új források alapján részletezi a szerző azokat a nehézségeket, amelyek gátolták Bercsényit huszár-főfelügyelői tisztségében és azokat a pártharcokat, amelyek között végül is elnyerte Commercy kormányzói székét, a Szent Lajos-rend nagykeresztjét, majd 1758-ban a Franciaország marsallja legmagasabb rendfokozatot. E tanulmányban olvasható első ízben a marsalli kinevezési páténs érdemi része.

Befejezésül hosszasan foglalkozik J. de la Rupelle azzal, hogy a francia szövetségre rákényszerült Mária Terézia miként helyezte vissza magyar nemesi kiváltságaiba Bercsényi Lászlót. Ennek során

ismét számos 18. századi tévedést ismétel meg. Ezután Bercsényi franciaországi birtokának, Luzancy-nak hosszú történeti és gazdasági leírása következik, végül új levéltári források alapján azt mutatja be, miként kívánt a vidéki magányba visszavonult hadvezér gondoskodni családjáról egészen 1778-ban bekövetkezett haláláig.

A tanulmány harmadik része Bercsényi László leszármazottainak, a felnőttkort megért négy leányának és két fiának, Bercsényi Miklós Ferenc ezredesnek és Bercsényi Ferenc Antal tábornoknak az életútját ismerteti sok új forrás alapján. Ezután az utóbbítól származó, egyetlen továbbélő ágbeli utódok sorsát követi nyomon a férfiág 1835-ös kihalásáig, ill. leányágon máig. Ehhez csatlakozva részletes képet ad a kuruc bujdosók hamvainak felkutatásáról és hazaszállításáról, továbbá hosszan foglalkozik azzal a kérdéssel, miért akadályozták meg egyes Bercsényi-leszármazottak 1906-ban Bercsényi László hamvainak Magyarországra való hazakerülését.

E vázlatos ismertetés végén, miután rámutattunk az új tudományos eredményekre, de nem hallgattuk el kifogásainkat sem, hangsúlyozni szeretnénk: jelentős, hogy Comte Jacques de la Rupelle összefoglalóan, ha néha vázlatosan, tévesen vagy hiányosan is, a francia közvélemény rendelkezésére bocsátotta mindazt az ismeretet, amelyről a magyar és a francia nép közös hőisével kapcsolatban tudomása van. Szeretnénk remélni, hogy tanulmányának évfordulós publikálása egyúttal ösztönzést ad a francia hadtörténészeknek is, hogy csatlakozva a magyar kutatók törekvéséhez egész mélységében feltárják azokat a 18. századi magyar–francia katonakapcsolatokat, amelyekben jelentős helyet foglal el Bercsényi Lászlónak, a Rákóczi-szabadságharc kapitányának, Franciaország marsalljának haditevékenysége.

Zachar József

HEINZ LEMKE–BRUNO WIDERA:

**RUSSISCH–DEUTSCHE BEZIEHUNGEN VON DER KIEVER RUS'
BIS ZUR OKTOBERREVOLUTION**

Akademie Verlag, Berlin 1976. 329 l.

**(OROSZ–NÉMET KAPCSOLATOK A KIJEVI OROSZ ÁLLAMTÓL
AZ OKTÓBERI FORRADALOMIG)**

A berlini Akadémia kiadó "Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas" sorozat (szerk.: E. Winter) 19. köteteként jelent meg 1976-ban, Heinz Lemke és Bruno Widera szerkesztésében e tanulmánykötet, amely az NDK-ban az 1950-es évek elejétől elindult orosz–német politikai, gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatok kutatásának újabb szintetizáló eredménye. Mint ismeretes, e tudományos vizsgálódások lelkes irányítója és szervezője Eduard Winter akadémikus, aki az orosz és német felvilágosodás történeti, irodalmi vonatkozású kérdéseinek európai rangú ismerője és művelője. Irányítása alatt az elmúlt három évtizedben több tucat forráspublikáció, monográfia és tanulmánykötet jelent meg e témakörből – német és orosz nyelven egyaránt –, olyan neves szerzők tollából, mint E. Donnert, H. Mohrmann, G. Mühlpfordt, P. Hoffmann, C. Grau, G. Schilfert, B. Widera, H. Raab, J. Tetzner és Grasshoff. (Számos tanulmányuk jelent meg a fenti szerzőknek szovjet akadémiai kiadványokban is, így P. N. Berkov, M. P. Alekszejev szerkesztésében.)

A „Források és tanulmányok Kelet-Európa történetéhez” sorozat legújabb kötetében ez alkalommal is NDK-beli és szovjet történészek tanulmányai közösen jelentek meg – időben közel egy évezredet felölelve –, s szinte egyénenként változó feldolgozási és kutatási módszert alkalmazva.

M. B. Szverdlov tanulmányában a kijevi Rusz és a német–római császárság közötti politikai kapcsolatokat vizsgálta a 10. sz. második és a 11. sz. első felében. A szerző az első politikai kapcsolatteremtést – Adalbert „Continuator Regionis” krónikája alapján – a 959–962-es évekre teszi, amikor is a Bizáncban kereszténységre tért Olga hercegnő követeli keresték fel I. Ottó német–római császárt, hogy tőle egyházi személyek Oroszországba való küldését kérjék. M. B. Szverdlov szerint a 10–11. századi kapcsolatok formái a következők voltak: 1. katonai szövetség egy harmadik állam ellen [pl. Bölcs Jaroszláv és II. Konrád egyidejű támadása Lengyelország ellen, vagy az 1043. évi orosz követjárás célja Goszlárba – amelyről Lambertus Hersfeldensis tudósít –, hogy megszerezzék III. Henrik támogatását Jaroszláv Bizánc-ellenes hadjáratahoz, s egyben szövetséget hozzanak létre az erős lengyel állam ellen]. 2. dinasztikus kapcsolatteremtés szándéka (Jaroszláv orosz hercegnőt szeretne III.

Henriknek feleségül, ám az 1043-ban Poitou Ágneszt vette el, akitől 1050-ben, a későbbi IV. Henrik született.) 3. közös diplomáciai játék az erősödő egyházi (pápai, illetve bizánci) befolyás ellen. 4. követjárások, ajándékozások az uralkodók trónralépése alkalmából (pl. 1040-ben az orosz küldöttek ajándékaikkal megjelentek III. Henrik udvarában, Allstedtben).

Bruno Widera a 11. sz. közepétől a mongol támadásig elemezte az orosz–német politikai kapcsolatokat. Az első „érintkezés” időpontját ő – M. B. Szverdlóval ellentétben – 839-re vezeti vissza, amikor a Rajna menti Ingelheimben orosz követek jelentek meg. A szerző később mégis kénytelen hangsúlyozni, hogy a rendszeres kapcsolatok valójában csak mintegy 120 év múlva kezdődtek. Dolgozatában 839-től a mongol támadásig (majdnem 400 esztendő) a források alapján 42 politikai kapcsolatról szól Widera, amelyek közül a legfontosabbakat részletesen is kifejti. Írása első felében erős átfedések érezhetők Szverdlóval (pl. Bölcs Jaroszláv és III. Henrik közös katonai akciója Kázmér lengyel király ellen 1041-ben; Izjaszláv 1065-ben német követséget fogad stb.).

A 13. századi kapcsolatokat V. T. Pasuto vizsgálta széles forrásbázisra támaszkodó írásában, megvilágítva a korábbi kapcsolatok romlását, s Oroszország nehéz külpolitikai helyzetét az adott időszakban, hiszen északon a svédeken és a dánokon kívül egy újabb félelmetes ellenség jelent meg a Német Lovagrend megalakulásával (1197), amely a „Drang nach Osten” szellemében jelentős területeket hódított meg a Baltikumban, s ott katolikus püspökségeket alakítottak (Riga, Dorpat, Ösel). Bár a litvánok 1236. évi schauleni győzelme a lovagok felett a következő évben egyesítésre készítette a Lovagrendet és a Kardtestvéreket, Alekszandr Nyevszkij 1242-ben mégis fényes győzelmet aratott a Csud-tó jegén a betolakodó hódítók ellen. Újabb nehézségeket okozott Oroszország számára a mongolok délről jövő támadása (1223. Kalka), hiszen alig két évtized alatt számottevő terület vált az Arany Horda adófizetőjévé (pl. 1238. Batu elfoglalta Vlagyimirt és Szuzdált). A szerző részletesen szól a fokozódó lengyel, litván támadásokról is Oroszország ellen (így 1245. Danyiül Romanovics halicsi fejedelem győzelméről a lengyelek és magyarok felett).

Eduard Winter rövid tanulmányában mintegy összegezte több évtizedes kutatómunkájának eredményeit, s csak utalásszerűen villantotta fel a 18. századi orosz–német kapcsolatok főbb állomásait és szereplőit. A szerző több munkájában kifejezésre juttatta már, hogy I. Péter trónralépésével minőségileg új szakasz kezdődött a két állam kulturális és tudományos érintkezési módjában, hiszen a „felvilágosult” orosz államnak (Schlözer kifejezésével élve: „Verändertes Russland”) szüksége volt az országra érkező német tudósokra (Leibniz, Chr. Wolf, P. S. Pallas, A. L. Schlözer, L. Euler, G. T. Müller, A. F. Büsching, J. K. Taubert, H. L. Chr. Bacmeister, T. Lowitz, J. Stählin, Blumentrost), akik az 1725-ben alapított pétervári akadémián vezető pozíciókat foglaltak el (Lomonoszov fellépett az idegenek ellen az akadémián). Rajtuk kívül sok német szakembert (mérnököt, tűzértisztet stb.) alkalmazott az épülő flotta- és gyáripar is. Mint ismeretes, Anna Ivanovna uralkodása alatt különösen vezető szerephez jutottak az orosz birodalom kormányzásában az „idegenek”, a baltikumi (livlandi és kurlandi) németek (Biron, Osterman). De közismert III. Péter (1761–62 holsteini herceg) „poroszimádata” – amelynek végül is áldozatul esett; II. Katalin is szívesen látta pétervári akadémián „földijeit” (maga is anhalt–zerbsti hercegnő lévén), s elhalmozta azokat magas pozíciókkal, ajándékokkal. A szerző szól azokról a tanulmányutakról is, amelyekre tehetséges orosz fiatalembereket küldtek I. Péter idejétől Németországba (pl. Lomonoszov Marburg és Freiburg egyetemén, Ragyiscev Lipcsében, A. I. Turgenyev Göttingenben tanult stb.)

A tanulmánykötet minden bizonnyal legjobb munkája Günter Mühlpfordté, aki az orosz és német felvilágosodás fellegvárainak – Pétervárnak és Lipcsének – korabeli szellemi arculatát és egymással való kapcsolatait kutatta. Előadásában a szakembereknek is új adatokat szolgáltat G. F. Müller (1705–1783) történészről (aki 1728–30-ban a pétervári akadémia alelnöke, illetve 1754–65 között annak titkára), Jacob Stählinről (Gottsched-tanítvány; 1765–69 az akadémia titkára). A szerző utal arra is, hogyan hatott Gottsched irodalomelmélete, grammatikája, stilsztikája és Christian Günter ódaköltészete Lomonoszov munkásságára. Olvashatunk Carolina Neuberin színésznő társulatáról is, aki Gottsched színházreformjának elveit vallotta, s 1739-től 1741-ig Pétervárott vendégszerrepelt. (Legemlékezetesebb darabjuk a „Sterbender Cato” volt). Mühlpfordt érdekes adatokat közöl Schlözer és Pallas – német újságok számára írott – recenzióiról, amelyek az orosz tudományos élet fontosabb eseményeiről, így Lomonoszov munkásságáról tájékoztatták az olvasókat. A szerző utalt arra is, hogy a korabeli pétervári nyomdászokat Breitkopf lipcei nyomdásznál képezték ki.

Erich Donnert az Oroszországban 1765-ben létrehozott „Szabad Közgazdasági Társaság” 1766. évi pályamunkáiról készített színvonalas tanulmányt, felhasználva e szervezet központi kiadványának,

a „Trud” c. közlönynek 280 kötetét. Mint ismeretes, a 18. sz. közepére Európa-szerte hasonló jellegű társaságok jöttek létre a gazdálkodás termelékenységének növelése céljából. (Így Franciaországban 1761-ben). A pétervári „Társaság” fennállása alatt (1790-ig) a tagok, illetve kívülállóak 243 pályaművet, tervezetet, javaslatot nyújtottak be a növénytermesztésről, állattartásról, a mezőgazdasági gépek előállításáról és alkalmazásáról. Donnert utalt rá, hogy a gazdálkodási ismeretek széles körű terjesztésén túl a „Társaság” elsősorban a birtokosok jövedelmének, bevételeinek fokozását kívánta előmozdítani. Nem véletlen tehát, hogy orosz arisztokraták és német akadémikusok egy csoportja hozta létre, akik II. Katalin politikai elgondolásainak hűséges támaszai voltak. A 24 alapító tag között voltak: Grigorij és Vlagyimir Orlov grófok, Roman Voroncov, Alekszandr Vjazemszkij hercegek, Grigorij Tyeplov (II. Katalin államtitkára), I. Taubert, J. G. Lehmann, W. R. Pohlmann, F. Wolf, L. Euler, J. A. Euler és Jacob Stählin. A társaság által kiírt első pályadíjat 1766-ban Beardé de l'Abbayl (1704–1771) francia közgazdász nyerte el, akinek elképzeléseit különösen Nyikita és Péter Panyin grófok, valamint Golicin herceg támogatták. A tervezet humánus célkitűzéseire kétség nem férhet, s szerzője minden biznnyal a jobbágyság embertelen szociális viszonyain igyekezett változtatni, de a feudális viszonyok gyökeres megváltoztatásának gondolata elsikkad fejtegetései között, annak ellenére, hogy javaslatának alapgondolata („Tulajdon és szabadság!”) a kapitalizmus csiráinak kialakulását vetítette elő a jobbágytartó Oroszországban. Beardé pályamunkáján kívül Donnert ismertette még J. Christian Wöllner, E. J. von Mecks, J. A. Euler (Leonhard Euler fia) és Christian Valentin tervezeteinek főbb gondolatait, akik ugyancsak az 1760-as évek második felében nyújtottak be dolgozataikat.

Joachim Mai tanulmányában az Oroszországba irányuló német tőkeexportot tette vizsgálat tárgyává 1898–1907. között, közzöve az évenkénti állami, vasútépítési hiteleket, amelyek folyósításában a National Bankon kívül a Disconto, a Mendelssohn, illetve más magánbankok is részt vettek. A szerző gondosan elkészített táblázatokkal szemlélteti a német banktőke és monopóliumok (Siemens, AEG, stb.) érdekeltségét az orosz bankéletben (pl. 1900-ban 219,3 millió rubel, vagy 1908-ban 4,5%-os kamattal 400 millió márka), a villamossági iparban, (pl. 1899-ben 25 797 000 rubel), a bányai, acél és vegyi iparban. Ezek a nagyarányú német hitelek – állapítja meg J. Mai – valamit enyhítettek ugyan a cári Oroszország zilált pénzügyi viszonyain (főleg a japán–oros háború után), de az első orosz forradalom (1905–1907) végül is érzékeny csapást jelentett a német tőkeexportra.

Alapos cikket olvashatunk B. S. Itenbergertől „A forradalmi Oroszország és a német szociáldemokraták a 19. sz. második felében” címmel. A szerző azokat a cikkeket, írásokat elemezte, amelyek az emigráns orosz sajtó (így P. L. Lavrov: „Vpered!” c. lapjának) hasábjain jelentek meg külföldön, de az oroszországi illegális terjesztés útján tájékoztatták az egyre erősödő orosz forradalmi szervezeteket a német munkásmozgalom időszéri eseményeiről, így az Általános Német Munkásegylet megalakulásáról, Ferdinand Lassalle ideológiai nézeteiről, az eisenachi és gothai kongresszusról, a „lassalleanusok” valamint az „eisenachiak” nézetkülönbségeiről, majd egyesülési kongresszusokról. A „Vpered!” cikket közölte (1875. ápr. 11-én) Lassalle 50. születésnapjáról, Bebel szabadonbocsátásáról, majd 1875. május 15-i beszédéről, amelyet a Bismarck-kormány politikája ellen intézett. Ezen kívül az orosz olvasók tudomást szerezhetettek Bismarck „kivételes törvényeiről”, a német gazdasági viszonyokról. A „Vpered!” pontosan nyomon követte a német munkásmozgalom forradalmi harcának minden jelentős fázisát, s így a század végén több tucat cikket közölt a bernsteini revizionizmus jelentkezéséről, a „Levelek Berlinből” c. rovatban pedig a német szociáldemokrácia baloldali szárnyának állásfoglalását képviselte a főbb aktuálpolitikai kérdésekben (1895. ápr. 25. Bebel beszéde az egyre erősödő militarizmus ellen).

I. I. Asztafjev az 1905–1911. közötti nemzetközi kapcsolatokat vizsgálta, s azok általános romlásának okaira próbált fényt deríteni diplomáciatörténeti áttekintésében. A szerző központi helyet szentelt az 1908-as boszniai válság, a bagdadi vasútvonal, a stratégiai fontosságú tengerszorosok és a perzsa piac kérdéseinek.

A „második marokkói válság” idején tanúsított orosz diplomáciai magatartásról Heinz Lemke készített írást, bemutatva, hogy 1911 nyarán a cári Oroszország gyakorlatilag – az antant fennálló szövetségi rendszere ellenére – nem támogatta hatékonyan a tervezett francia lépést, s ezzel mintegy revansot vett a boszniai válság idején „határozatlan Franciaországon”.

A tanulmánykötet zárófejezetét Sonja Striegnitz munkája alkotja, amely a német hadifoglyok közötti forradalmi baloldal kialakulásának folyamatát ábrázolja az októberi forradalom előtti időszakban. A szerző emlékeztet rá, hogy az I. világháború éve alatt 2,1–2,2 millió katona (köztük kb. 160–180 ezer német) került hadifogságba. Közülük – egy 1917. január 17-i jelentés szerint –

1 144 194 főt Oroszország ún. központi katonai körzeteiben tartottak, ebből egyedül a Moszkva környéki területeken 321 571 főt (németek, magyarok, osztrákok, csehek, szlovákok, lengyelek stb.) Nagy figyelmet szentelt a szerző a hadifoglyok ipari, illetve mezőgazdasági jellegű kizsákmányolásának, kimutatva, hogy közülük 460 935 fő a mezőgazdaságban (1916. május), 140 ezer fő az utak, közlekedési vonalak javításán (1916. szept.), 80 ezer fő a Murman-vasútvonal építésén, 294 ezer fő pedig az iparban dolgozott (Ural, Donbassz). A szerző tanulmányában többször is kitért a bolsevik párt politikai munkájának bemutatására a hadifoglyok között, s részletesen szólt a katonai táborokban meginduló baloldali szervezkedésekről (Omszk, Irkutszk, Krasznojarszk, Csita, Tomszk, Ivanovo – Voznyeszensk, Orenburg stb.). A bolsevik párt-szervezetek és a forradalmi érzelmű hadifogly csoportok közötti szoros kapcsolatot bizonyítja – mutat rá Sonja Striegnitz –, hogy ez utóbbiak tömeges felvonulásokkal ünnepelték meg május 1-ét 1917-ben. (Így Krasznojarszkban, Omszkban stb.). Bár az Ideiglenes Kormány július végén kísérletet tett a baloldali érzelmű hadifogly csoportok szétzúzására, ezek fokozódó erősödését már feltartóztatni nem lehetett, s nem véletlen, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kitörése után ezek a szervezetek a forradalom ügye mellé álltak.

Összegezeképpen elmondhatjuk, hogy a Heinz Lemke és Bruno Widera szerkesztésében megjelent tanulmánykötet az első összefoglaló igényű munka az orosz–német történeti kapcsolatok alakulásáról. Nagy feladatra vállalkozott az egész szerzői kollektíva, hiszen könyvük csaknem ezer esztendő óta fel a két nép érintkezésének, barátságának történetéből. Ha helyenként tapasztalható is bizonyos átfedés az egyes tanulmányok között, ez semmit sem von le munkájuk értékéből, mivel ez minden hasonló jellegű, szintetizáló, a szinkronisztikus eseményábrázolásra törekvő, több tanulmányból álló kötetnél óhatatlan előfordul. A két nép ezerszázados történeti kapcsolatainak, nagy sorsfordulóinak bemutatásával szinte az egész európai történelem eseményvonulata megelevenedik előttünk.

Ismertetésünk csak vázlatos képet adhat e munka igazi értékeiről. A könyv – mivel rendelkezik a hézagpótló művek fő erényével, az újszerűséggel – minden bizonnyal nagy érdeklődésre tarthat számot nemcsak a hazai szakemberek, de az európai kultúrtörténeti kérdések iránt fogékony olvasók körében is.

V. Molnár László

SÁNDOR BÖLÖNI FARKAS:

JOURNEY IN NORTH AMERICA, 1831

Translated and edited by Arpad Kadarkay. ABC – Clio Press, Santa Barbara, California – Oxford, England. 1978. 238 l.

UTAZÁS ÉSZAK-AMERIKÁBAN

Ritkán adódik egy könyv történetében, hogy kétszer váltsón ki érdeklődést, még kevésbé az, hogy az új siker több, mint egy évszázad után és idegen nyelvterületen következze be. Ez történt Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában című, először 1834-ben Kolozsvárott megjelent útikönyvével. A maga korában kétségtelenül nagy sikerű munka, amelyet egy éven belül kétszer adtak ki, amely elnyerte az Akadémia 1835. évi jutalmát (200 aranyat), és amely szinte egyidejűleg került a Bécs által tiltott könyvek listájára, immáron angol nyelven is olvasható. Pontosabban szólva: egy éven belül kétszer jelent meg Bölöni Farkas könyve – magyar származású fordítók közreműködésével – az Egyesült Államokban.

Az első amerikai kiadás 1977-ben jelent meg az American Philoposical Society (Philadelphia) jóvoltából, mint a Társaság által kiadott emlékiratok 120. kötete. Fordítói: Theodore és Helen Benedek Schoenmann ellátták a megfelelő bevezetéssel, amely kellően tájékoztatja az amerikai olvasót nemcsak Bölöni Farkas személyéről és szerepéről, de azokról a történelmi és társadalmi viszonyokról is, amelyek megmagyarázzák a szerzőnek témája iránti érdeklődését és szinte kritikátlan lelkesedését.

Az 1743-ban Franklin által alapított Philosophical Society jóvoltából az amerikai olvasó már két évvel ezelőtt megismerhette az első Amerikát megjárt magyar utazó élményeit és benyomásait a jacksoni demokráciáról. A Schoenmann-házaspárral szinte egyidőben, az amerikai kontinens csendes-óceáni partján, függetlenül az előbbi vállalkozástól, az University of California (Santa Barbara) fiatal

tanára, Árpád Kadarkay is lefordította, jegyzetelte és bevezető tanulmánnyal látta el a hajdan nagy sikerű úti beszámolót. A kézikönyveiről és bibliográfiáiról ismert kiadó jóvoltából a könyv 1978 elején egyszerre jelent meg az amerikai és az angol könyvpiacra. Az új kiadás kétségtelenül nagyobb nyilvánosságot biztosít Bölöni Farkas munkájának.

Kadarkay vállalkozásának jelentőségét elsősorban nem az adja, hogy a kötet – kiadója révén – gyakorlatilag eljut az egész angolul beszélő tudományos világhoz. Ennél sokkal fontosabb bevezető tanulmánya, amely imponáló elméleti felkészültséggel vizsgálja meg a Bölöni Farkast ért eszmei hatásokat és jelöli ki helyét a jacksoni Amerikáról szóló útirajzok között. Természetesen Kadarkay is ad hőséről tájékoztatást, bőven merítve a fennmaradt és publikált levelezésből, naplótöredékből. (Idéz egyébként kéziratokat is a Román Tudományos Akadémia kolozsvári levéltárából.) Ez az életrajz nemcsak az egyéni életutat, a családi és társadalmi háttérrel vázolja fel, hanem azt a szellemi légkört is igyekszik megismertetni az amerikai olvasóval, amely Bölöni Farkast körülvette. Így szó esik a Kazinczyval (az amerikai Noah Webster „magyar megfelelőjével”) és Döbrentével való kapcsolatokról, a Wesselényivel folytatott barátságról, Bölöni Farkas irodalmi ambícióiról, az irodalom és költészet reformkori szerepéről, az erdélyi politikai, vallási és kulturális életről. Ezzel párhuzamosan tekintti át a bevezetés azt a hatást, amelyet Rousseau, Goethe, Thomas Paine, Mme Staël és Benjamin Constant gyakoroltak Farkas Sándorra.

Az igényes bevezető tanulmány középpontjában az a párhuzam áll, amelyet Kadarkay Bölöni Farkas mondanivalója és a vele egyidejűleg az Egyesült Államokban járt Alexis de Tocqueville: *La Démocratie en Amérique* című kétkötetes munkájának (megjelent 1835-ben ill. 1840-ben) elemzése között von. Az összehasonlítás kiindulópontja Farkas romantikus történelemszemlélete, amely szakít a statikus világgéppel, és a változást, a haladást igényli, így válik a politikai reformok sürgetőjévé. Kadarkay szerint a Pascal szellemi befolyása alatt álló Tocqueville és a Rousseau, Paine, Mme Staël és Constant nézetein nevelkedett Farkas közötti alapvető eltérés a klasszicista és romantikus világlátás és történelemszemlélet közötti különbségből fakad. Tocqueville arisztokratikusan állott szemben az egyén szabad érvényesülésével és a közvélemény növekvő szerepével, míg a demokrata Farkas szerint az egyéni érdek érvényesülése előmozdítja a közösség érdekeit is. A hazai feudális háttér tanulsága alapján Farkas vallotta, hogy az egyén személyes szabadsága és a gazdasági haladás egymást kiegészítő dinamikus kapcsolatban vannak. A két utazó alapvetően eltérő beállítottságából fakad, hogy amíg Tocqueville elemzéseiben adottnak veszi a Függetlenségi Nyilatkozatot, az alkotmányt és a Bill of Rights létét, addig Bölöni Farkas komoly figyelmet szentel azok ismertetésének és értékelésének. (Mindez nem akadályozza meg abban, hogy az indián- és a négerkérdés kapcsán ne mutasson rá az elmélet és gyakorlat közötti különbségre.) Tocqueville az Egyesült Államokat olyan demokratikus társadalomnak minősítette, amelynek nincs demokratikus kormányzata, mert a közvélemény zsarnoksága kormányozza. Farkas – a rousseau-i közakarat fogalmából kiindulva – fontosnak tartotta a közvéleményt, a polgárok tájékozottságát és a közügyekben való részvételét pedig alapvető követelménynek tekintette.

Kadarkay a párhuzam során erőteljesen hangsúlyozza, hogy az egyén érvényesülése és az általános haladás közötti kapcsolat felismerése tette lehetővé – Tocqueville-el ellentétben – azt, hogy Farkas meglássa a jacksoni Amerika dinamikus ipari fejlődését, „a gőz és acél demokráciájának” felemelkedését. Nem akad fel a bér munkások helyzetén, mert a bér munkát a jobbágmunka elé helyezi, és mert az ipari és a kulturális fejlődést összeegyeztethetőnek tartja. A bevezető tanulmány végül kitér Tocqueville és Farkas ellentétes nézeteire a demokrácia és a militarizmus kapcsolatát illetően. Teszi mindezt – és az előzőeket – itt nem részletezhető további elméleti kitekintések és párhuzamok alkalmazásával, amit a szélesebb értelemben vett témakör gazdag amerikai irodalma nemcsak kínált, de meg is kívánt. Kadarkay ennek a követelménynek a terjedelem adta keretek között maradéktalanul eleget tett. Ha mégis némi hiányérzetünk támadt, az abból fakad, hogy szívesen láttuk volna a párhuzamok sorában Bölöni Farkas módszereinek és eszközeinek az összevetését azoknak a romantikus szerzőknek az utleírásaival, akiknek – mint pl. Chateaubriand-nak és Sterne-nek – a munkái megvoltak Farkas könyvtárában. (Erre a kínálkozó lehetőségre Gál István 1969-ben, a Magyar Könyvszemlében már felhívta a figyelmet.)

A méreteiben is imponáló tanulmány (5–79. l.) az amerikai politikai tudományok fogalomrendszerébe helyezve Bölöni Farkas megfigyeléseit és megállapításait, méltó helyet biztosít számára a jacksoni Amerika ismertetőinek népes csoportjában. Mivel pedig Farkas Sándor a feudális Erdélyből érkezett és nem a polgári forradalom tanulságait már ismerő Angliából vagy Franciaországból, az ebből

fakadó szinte kritikátlan lelkesedése a mai, nehézségekkel küzdő Egyesült Államokban nyilván jóleső érdeklődést fog kiváltani. Ez annál inkább várható, mert Farkas kortársai többnyire egyáltalán nem takarékoskodtak a „kamaszkorát” élő Amerika kemény, sokszor rosszindulatú kritikájával. Kadarkay egyébként abban látja Farkas útikönyvének sajátosan egyedülálló szerepét a korai Amerikáról szóló beszámolók között, hogy az elsőként tekintett úgy a Függetlenségi Nyilatkozatra és az alkotmányra, mint az amerikai politikai elvek megtestesítőire, a republikanizmus alapjaira és egyben kiteljesülésére, így méltán érdemelte meg – Wesselényi szavaival – „a demokrácia Kolumbusza” nevet. (A bevezetés más oldalról hangsúlyozza Tocqueville szemléletének ellentétes előjelű korlátait, amikor megjegyzi, hogy láthatólag azzal az érzéssel írta könyvét, mintha a jakobinusok „a válla felett” figyelték volna munkáját.)

Az Utazás Észak-Amerikában korabeli egyik érdekessége az volt, hogy magyar nyelven elsőként adta közre a Függetlenségi Nyilatkozatot és a New Hampshire állam alkotmányát, illetve részletesen ismertette a szövetségi alkotmánynak az elnökre és a Kongresszusra vonatkozó részeit. Az első kettőt, mint az amerikai olvasónak érdektelent, a fordításból Kadarkay érthetően kihagyta – de az alkotmányról szóló részeket meghagyta. Az azonban nehezen érthető, hogy Bölöni Farkas többnyire rövid és egyes pontokat összevonó, tehát egyéni ismertetésének helyébe miért az alkotmány vonatkozó pontjainak eredeti szövegét iktatta. Kadarkay elhagyta a magyar kiadás eredeti előszavát és az első két fejezetet, amely az 1830–31. évi európai utazásának rövid összefoglalása. (A Schoenmann-féle fordítás ezt meghagyta.) Kihagyta Smith kapitány romantikus történetét is a XXVI. fejezetből, s az utolsó néhány oldalt, amely már az Európába érkezés eseményeivel foglalkozik.

Farkas szövegét a fordító gondos, az amerikai olvasónak további tájékoztatást nyújtó jegyzetekkel kíséri. Ezek a jegyzetek – többek között – tartalmazzák a pontos hivatkozásokat és az esetleges kiegészítésre vagy javításra szoruló adatokat azokkal a forrásokkal kapcsolatban, amelyek a magyar szövegben is szerepelnek. Kadarkay ezeket az eredeti lábjegyzeteket és a saját kiegészítéseit a kötet végére helyezi és nem jelzi, hogy melyek azok a hivatkozások, amelyek az eredetiben is szerepelnek. Ez sajnálatos, mert a modern magyar kiadások előszavai éppen a munka tudományos megalapozottságát, a forrásoknak a korban szokatlanul pontos használatát emelik ki. Az így összeolvasztott jegyzetekből nem világlik ki például az, hogy az Utazás idézi – igaz, Lafayette egy kijelentése kapcsán – Paine művét, *The Rights of Man*-t, amely Erdélyben is a tiltott könyvek listáján volt. Ugyanakkor Kadarkay jegyzeteiből megtudjuk azt is, hogy Farkas milyen leleményesen játszotta ki a cenzúrát, amikor a vallásszabadságról szóló nézeteit Monroe szájába adta. Ugyanis az elnök összegyűjtött írásai és beszédei nem ismerik az útikönyvben „idézett” szöveget.

A magyar olvasó természetesen talál még észrevételezni valót. Így nehezen barátkozik meg a kitételrel, hogy Erdély „Amerika mása kicsiben” (12. l.), hogy Farkast és Tánicsicot hazai történetírásunk marxistának tekintené (58. l.), hogy Esterházy Pál a radikális ellenzék támogatója lett volna (78. l.) Sajnálja, hogy valami félreértésből „a nagy magyar romantikus író”, Jókai neve helyett Maurice More (?) szerepel (223. l.), és hogy a fordítás közben a Liszka helynévénél tett megjegyzés, hogy ti. az ma Csehszlovákiához tartozik (206. l.), téves. A szövegből nyilvánvaló, hogy Tokaj környékéről, vagyis Olaszliszkról van szó.

Mindezek elmondása talán nem felesleges, mert a munka új kiadása esetén nyilván lehetséges a korrekció. A kritikai megjegyzések természetesen nem homályosíthatják el a tényt, hogy ha Kadarkay Árpád nem is az első, aki bemutatta az Egyesült Államoknak – és az angolul beszélő világnak – Bölöni Farkas művét, de az első, aki tudományosan kijelölte helyét az amerikai társadalomról szóló korabeli európai írások sorában.

Urbán Aladár

EGYED ÁKOS:

HÁROMSZÉK 1848–1849.

Bukarest, Kritérion. 1978. 263 l.

Évek óta kisebb-nagyobb tanulmányok jelezték, hogy Egyed Ákos az 1848–49-es háromszéki fejleményeket monográfiában készül összefoglalni. Az érdeklődő olvasóközönség és a tudományos közvélemény nem csalódott reményeiben. Egyed Ákos könyve példa arra, hogy a társadalmi és

politikai jellegű történeket egységben látó marxista szemlélet miként teszi lehetővé múltunk jobb megértését, legendás epizódjainak tudományos és emberileg hiteles magyarázatát. A szerző nem kioktatja, hanem értekezmpontok alapján megfogalmazott kérdések felvetésével s megválaszolásával kalauzolja az olvasót, aki így, valósággal bekerülve a történész műhelyébe, a múlt meglevenítésének részesévé is válik, s ennél szerencsésebb történetírói megoldást nehéz is lenne elképzelni.

Egyed Ákos arra keresve választ, hogy mi tette lehetővé Háromszék népének ragyogó történeti tettét, az érdekegyesítés társadalmi feltételeit s e feltételekkel élő vezetőréteg tevékenységét, valamint a különböző társadalmi rétegek magatartását vizsgálja. A kérdés már csak azért is izgalmas, mert Háromszék nem tartozott a kifejezetten liberális törvényhatóságok közé, szemben például Alsó-Fehér megyével, vagy Udvarhelyszékkel, amely olyan liberális követekkel képviseltette magát, mint Wesselényi Miklós vagy ifj. Bethlen János, 1848-ban viszont Zalatna és Nagyenyed füstölgő romjai jelezték a polgárháború pusztításait, Udvarhelyszék parasztnépe pedig a császári seregek szorgos mezei hadaiként gyújtogatott, miközben Háromszék magára vonta az erdélyi osztrák haderő felét, s a háromszéki harcoknak köszönhetően Puchner elmulasztotta kedvező pillanatot a Nagyvárad felé való előnyomulásra. Csak részben szolgálhatnak magyarázatul a háromszéki társadalomszerződés regionális sajátosságai: a rendi társadalom tagolódásának viszonylagos bonyolultsága, a katonáskodó határőrréteg, a nemesi-rendi csoportok, a jobbágy- és a zsellértársadalom mellett erősebb értelmiségi s főleg iparosréteg, a kézművesipar és a városiasodás viszonylagos fejlettségének köszönhetően. A társadalom tagoltsága sok érdekellentétre utal, de – mint a szerző fejtegetései példazzák – az ellentétek motorként vitték előre az érdekegyesítés ügyét, s minden rétegből akadtak, akik felismerték az alapvető érdekközösséget és hogy ezt csak az összefogás útján lehet érvényesíteni, természetesen a politikai élet s a társadalmi cselekvés történetileg kialakult formáival élve. S így a jobbágyok, határőrök s birtokos nemesek egymás ellen irányuló elégedetlensége egy-egy közös reményekkel átszőtt közös tetteben ölthetett testet; az árilis eleji markálison éppúgy, mint a májusvégi alsócsernátoni népgyűlésen, ahol kimondták a jobbágyfelszabadítást, s ezért alighanem 48 tavaszának legforradalmibb népgyűlése volt. S a székegy egyenlőség tudat funkciójának találó jellemzése mellett szívesen olvastunk volna arról is, hogy a székegy egyenlőség tudata miként fonódott össze a modern magyar nemzeti ideológiával, hiszen a nemzeti eszmények elfogadtatása alapvető feltétele volt az érdekegyesítés sikerességének. A háromszéki társadalomfejlődés regionális sajátosságai csak egyik feltételét jelentették az ellenállás megszervezhetőségének. De Háromszék harca az egész erdélyi magyarság harca volt a fejlődés érdekében, a katonai ellenforradalom ugyanis valósággal beszorította Háromszékre az önvédelmi harc és a forradalom híveit, más lehetőséget nem is hagyott számukra mint a harc folytatását, bár hangsúlyozni kell, hogy a harc vezetői szinte mind háromszéki születésűek voltak, és a forradalom hullámaival tértek vissza szülőföldjükre (mint Berde Mózes és Gál Dani), s fellépésük egyben jelezte, hogy egy új réteg, az ügyvéd-értelmiségi jelent meg a politikai élet hangadóit és irányítóit között, biztosítva a kapcsolatot a nemzeti mozgalom legfelső vezetése és a nép között.

Alighanem a könyv egyik legérdekesebb fejezete az, amelyben a szerző a radikális baloldal, az ún. Kiskomité szerepét mutatja be, azt hogy a radikálisok miként mozgósították a népet a népgyűléseken, míg a széki közigazgatás továbbra is a jómódú nemesség kezében maradt, éppúgy mint az önvédelem „külpolitikájának” irányítása. (A szerző értékes felfedezése volt uzoni Béli Gergely 1848/49 évi jegyzőkönyve, „amely hozzásegített az önvédelem annyira elhanyagolt kérdésének: társadalmi bázisának, valamint annak tisztázásához, hogy az önvédelemnek szervezett »külgügyi« osztálya is volt.”) A különböző politikai irányzatok viszonyának bemutatása azt példázza, hogy Háromszékben, kisebb méretekben ugyan, de ugyanazok a folyamatok zajlottak le, mint az országos politikai élet szintjén. Ezért sem érezzük erőltetettnek hogy Gábor Áront például az európai forradalmak olyan ismert alakjával veti össze a szerző, vagy Gál Daniról a Kiskomité vezetőjéről úgy ír, hogy „névét ma bizonyosan sokfelé ismernék, ha más viszonyok között fejtette volna ki tevékenységét”, Bíró Sándor, rényi református lelkészt pedig a Kiskomité ideológusaként mutatja be.

Az önvédelmi harc társadalmi bázisának elemzése s a tömegmozgalmak mozgásrendjének, mechanizmusának bemutatása szorosan összekapcsolódik a szereplők tevékenységének értékelésével. A forradalmi cselekvés feltételeinek reális értékeléséből következik, hogy a baloldal tevékenysége érték és pozitív hagyomány, de nem kizárólagos mérce. Így domborodnak ki a pozitívumai annak a magatartásnak is, amely a különböző erők összefogását segítette elő a haladás érdekében. Berde Mózesben, akinek a szerepéről az utóbbi időben nem sokat írtak, egy valóban nagyszabású politikust ismert meg velünk

a szerző, s a politikai élet s a társadalmi erők küzdelmeinek árnyalt bemutatása még inkább megerősíti, hogy a kortársaknak mennyire igazuk volt, amikor Berdét az „egyedül lehetséges ember”-nek tartották. S éppen a történeti személyiségek szerepének a bemutatása hozza közel hozzánk az egész társadalom, a falvak népének heroikus ellenállását. Látjuk, mit vállaltak és miért, amikor a közösségi összetartozás talán legértékesebb szimbólumait, a harangokat, beolvasztásra feláldozták. S korántsem hat elvont igazsággént, hanem az olvasó által végiggondolt következtetésnek is, amikor a szerző azzal zárja fejtegetéseit, „hogy az önvédelmi harc társadalmi-politikai és technikai feltételei nem a semmiből alakultak ki egyik pillanatról a másikra, ahogyan a rómantikus történelemszemlélet állította, hanem a társadalmi erők és csoportok, egyes kiemelkedő vezetők harca nyomán valósultak meg. Ennek eredményeként létrejött a társadalmi erők szövetsége, egységes fellépése, ami biztosította, hogy az önvédelem elhatározása ne legyen megalapozatlan lelkesedés, vagy egyszerűen a kétségbeesés következménye, hanem józanul a viszonyokhoz mérten jól előkészített forradalmi tett.”]

Szerencsés megoldásnak kell tartanunk azt is, hogy a szerző vizsgálódásait kiterjesztette 1849-re is, amikor Háromszék újra bekapcsolódhatott a forradalmi felszabadító háborúba. A hadműveletek s a katonai vezetés összetételében bekövetkezett változások bemutatása mellett a szerző részletesen foglalkozik az agrártársadalomnak a jobbágyfelszabadítás után napirendre került kérdéseivel, a volt úrbéresek és a földesurak meg a volt határőrök újra elmérgesedő ellentéteivel. Célszerű volt kiterjeszteni a vizsgálódások időhatárát azért is, mert az események kifutása alapot ad, a lehetőségek és a történész által megfogalmazható követelmények szembesítése útján – a múlt reálisnak tekinthető értékelésére. Ezért tudja a szerző a háromszéki fejlemények jelentőségének bemutatását összeszőni az országos politika szintjén kibontakozó nemzeti megbékélést és összefogást célzó kísérletekkel. A hadműveletek bemutatását azonban túlságosan leszűkíti Háromszékre, s az olvasó alighanem joggal hiányolhatja a hadmozdulatokat is feltűntető térképét.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy Egyed Ákos könyve mennyire különbözik a történeti valóságot merev sémákkal elszűkítő munkáktól. Mégis úgy tűnik, a magyar liberálisok politikájának motivációját nem egy esetben a megszokottnál jóval árnyaltabban lehetett volna bemutatni. Például a liberálisoknak a székelyekhez intézett május 4-i felhívását a népi mozgalmaktól való félelemmel indokolja. De ez a félelem párosult az ellenforradalmi veszélytől való félelemmel. Hiteles ugyanis Jakab Elek értesülése, hogy Puchner a székely határőrök parancsmegtagadása láttán megfenyegette a liberálisokkal együttműködő gubernátort, hogy a sorkatonasággal együtt a Bánságba vonul és Erdélyt sorsára hagyja, ha a liberálisok nem próbálják a székely elégedetlenséget mérsékelni, s mindez eléggé nyílt célzás volt a forradalmi átalakulást veszélyeztető anarchikus állapotok felidézésére. A Bethlen–Jósika nyilatkozat is értelmezhető másként, mint a konzervatív főnemességnek tett engedmény. Például olyan időleges kompromisszumnak vagy inkább taktikai fogásnak tekinthető, amelyet mindkét fél saját céljai érdekében fogadott el, de elébe vágott a várható konzervatív reakciónak, demoralizálta Jósikáék erdélyi taborát és időt hagyott, hogy előző évi diétán súlyos vereséget szenvedett liberális ellenzék rendezhesse sorait, bázist teremthessen a polgári átalakulást célzó programjához. A jobbágyfelszabadítással kapcsolatban pedig érdemes lett volna hangsúlyozni, hogy a diéta nagyon is rendhagyó módon hajtotta végre a jobbágyfelszabadítást, amikor félredobta a királyi propozíciókat és előzetes uralkodói megerősítés nélkül tűzte ki az úrbéri szolgáltatások megszűnésének dátumát június 18-ra, bár a történetírás inkább a dátum késői voltán szokott fennakadni, ahelyett, hogy a forradalmi tett feltételeit vizsgálná. Egyed Ákos szerencsésen kerüli azt a buktatót, hogy az erdélyi magyar liberálisok tevékenységét „a nagyobb testvérháza” liberálisainak politikájának eredményein mérje. Mégis úgy érezzük, hogy a Királyhágón inneni modellt vetíti rá a Királyhágón túli viszonyokra, amikor például azt fejtegeti, hogy a kolozsvári törvényhozás a középnemesség alapvető érdekeit tartotta szem előtt, s így azt érezteti, hogy a liberalizmus bázisa Erdélyben is a középnemesség volt, pedig úgy tűnik, az erdélyi ellenzék gerincét sokkal inkább az arisztokrácia jelentette, s bár jövedelmeit tekintve valóban a magyarországi középnemességhez állt közel, mégis a társadalmi hierarchia csúcán állt, a középnemesség létszámában, anyagi helyzetében és morális tartásában gyengébb zöme pedig a konzervatív Jósikáék politikájának lett a bázisa. Kétségtelen azonban, hogy észrevételeink inkább arra utalnak, hogy történetírásunk nem fordított elég gondot alapvető kérdések tisztázására. Azonban az is kétségtelen, hogy megnyugtató eredményeket elsősorban a helytörténeti vizsgálódások hozhatnak, amelyek egy régió problémáit tisztázva az egészet is új megvilágításba helyezik. Módszere és eredményei miatt alighanem joggal tartjuk Egyed Ákos könyvét példamutató vállalkozásnak, az első lépésnek az erdélyi 1848–49 regionális történetének megírása felé.

A székelyföldi magyarság törekvéseinek valóság-hű bemutatásával ez a könyv elősegítheti az egymáshoz oly szorosan kapcsolódó két nép: a román és a magyar kölcsönös megismerését is. Reméljük ha második kiadására is sor kerül – hiszen ma legfeljebb a tengerparton lehet beszerezni – a magyarországi olvasókörzönséghez is eljut.

Miskolczy Ambrus

**DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES (1848–1867)
ABTEILUNG V.**

Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff Band 1.

7. Februar 1861–30. April 1861.

Bearbeitet von Horst Brettner-Messler

Mit einer Einleitung von Friedrich Engel-Janosi

Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien 1977

**(AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS JEGYZŐKÖNYVEI 1848–1867
V. RÉSZ**

**Rainer főherceg és Mensdorff kormányai 1. kötet: 1861. február 7.–1861
április 30.)**

A nagyszabású vállalkozás részeként az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek újabb kötete jelent meg Bécsben Horst Brettner-Messler gondozásában. A kiadvány első sorozata az 1848–1867 minisztertanácsi jegyzőkönyveket adja közre. A második a dualizmus kori közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket a kiegyezéstől a Monarchia felbomlásáig. A bevezető kötetén kívül, amely hivataltörténeti és irattani tanulmányokat tartalmaz, s a kiadás módszertani gondjait jelzi, eddig négy kötet látott napvilágot: a Buol-Schauenstein kormány 1. kötete, Waltraud Heindl, a Belcredi korszakra vonatkozó két kötet Horst Brettner-Messler gondozásában Bécsben; s a világháborús közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek Komjáthy Miklós szerkesztésében Budapesten.

Aligha szükséges a sorozat tudományos jelentőségére utalni. Tényanyaga elengedhetetlen a korszak politikai, diplomáciai, gazdaságpolitikai döntéseinek megismeréséhez. Ám ezen túl éppen teljessége következtében – hiszen olyan forrásról van szó, amely hetven esztendőn keresztül áll rendelkezésünkre – módot ad hosszú távon a Monarchia politikai vezető testülete működésének, uralkodó és kormánya viszonyának, a hatalom mechanizmusának tanulmányozására.

A most megjelent kötet emellett speciális jelentőséggel bír. Az 1861 februárjában kinevezett Rainer–Schmerling kormány – bármennyire a kontinuitást vallja, s bizonyos értelemben képviseli is az 1860 őszen meghirdetett konzervatív berendezkedéssel –, mégis alapjában új korszakot jelent a Habsburg-monarchia történetében: egy olyan, bár korlátozott alkotmányosságot teremt, amely az egész birodalom egységét, s benne az osztrák-németiség politikai vezető szerepét szolgálja. A kötet záródátuma 1861. április 30 – másnap ül össze a februári alkotmány teremtette birodalmi képviselő-testület Bécsben. Szerencséje volt a kiadvány szerkesztőjének, mert történeti korszakot jelentő három hónap jegyzőkönyv-anyagát rendezhette sajtó alá; s olyan kötetet, melynek tematikája egységes: a februári pátns, majd a birodalmi tanács, a magyar, a horvát, és az erdélyi országgyűlés előkészítését tárgyaló iratokat.

Már a jegyzőkönyveket bevezető tanulmány is igazi élményt nyújt. Szerzője a nemrég elhunyt Engel-Jánosi professzor, aki az egész iratkiadási vállalkozásnak nemcsak szorgalmazója, tudományos és közéleti tekintélyével mentora volt, hanem valamennyi eddig megjelent kötet előkészítésében tevéleges részt vállalt. Engel-Jánosi Schmerling liberalizmus-értelmezéséről nyújt minden eddiginél meggyőzőbb képet, arról, hogy az államminiszter alkotmányos törekvéseit mennyire korlátozta a maga birodalmi felfogása, s mennyire az uralkodóval való kompromisszum kényszere. Engel-Jánosi azért képes az eddig megjelent terjedelmében és tartalmában egyaránt számottevő irodalom után (Redlich, Molisch, Srbik) újat mondani az államminiszter alakjáról, mert korábban kevésbé hasznosított forrást von be elemzése körébe: Schmerling kiadatlan emlékirat-hagyatékát.

A bevezető tanulmány Schmerling-portréja, amelyet a minisztertanácsi jegyzőkönyvek hitelesítetek-elmélyítetek, a magyar történeti problémák megítélése szempontjából is roppant jelentőséggel

bír. Schmerling felfogásában bizony szerepet játszottak liberális-alkotmányos törekvések, mégpedig nemcsak azért, hogy a magyarokat a megalkotandó birodalmi parlamentbe kényszerítse. A szűkebb Reichsratnak mint Ausztria parlamentjének, fontos szerep jutott az államminiszter politikai koncepciójában, holott ez az intézmény nem az öszbirodalmi centralizációt szolgálta, hanem a polgári-alkotmányos erők terrénuma volt a rendi hagyományokat erősebben konzerváló Landtagokkal szemben. Jó figyelnünk arra, hogy Schmerling, amikor kormányra került, komoly ellenzékkel találkozott Rechberg külügyminiszter és a magyar kormánytagok (Vay kancellár, Szechen tárcanélküli miniszter) személyében. S ha az utóbbiak szembenállása Schmerlinggel bizonyos nemzeti elkötelezettségből is táplálkozott, kétségtelen, hogy Schmerlingnek a maga korlátozott liberalizmusa talajáról egy konzervatív ellenzékkel kellett megküzdenie. Viszont éppen e ponton lehet hiányérzetünk. A bevezető tanulmány nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy Schmerling liberalizmusának legfőbb korláta éppen a magyarelenség: nem a magyar konzervatívok iránt érzett ellenszenv, hanem a magyarelenség, mint a rebellis nemzet – mely a birodalmi egység leghatékonyabb ellenfele – iránt táplált előítélet. „Leikem mélyéig felháborított, hogy ennek a rebellis nemzetnek, mely annyi vészt hozott Ausztriára, most mindenféle koncessziókat adnak” – írja újra és újra az emlékiratokban.

A kötet anyagában kétségtelenül legizgalmasabbak a februári alkotmány keletkezéséről szóló jegyzőkönyvek. Annak ellenére, hogy az iratokat korábban sokszor és kitűnő munkákban használták (Josef Redlich, Fritz Fellner, magyar vonatkozásban Szabad Györgynek a korszakkal foglalkozó monográfiája), mégis most a teljes anyagot olvasva sok, eddig eléggé elhanyagolt vonatkozás ragadhatja meg figyelmünket. Mindenekelőtt az, hogy a februári minisztertanácsi tárgyalásokat mennyire meghatározza a dualizmustól való félelem, a dualizmus elhárításának szüksége. A tanácskozásokat mint axióma uralja a Monarchia nagyhatalmi helyzetének őrzése, s az az általános meggyőződés, hogy a birodalom nagyhatalmi volta csak Magyarországgal együtt, egy egységes birodalomban tartható fenn. A jegyzőkönyvekből félreérthetetlen, hogy Rechberg és Schmerling ellentéte a magyar kérdés vonatkozásában is áthidalhatatlan volt. A külügyminiszter ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy a birodalom újjászervezése csak az októberi diploma alapján valósítható meg, a februári alkotmányt „rendszerváltóznak” tekintette, a diplomához való visszatérést követelte. Schmerling azt bizonygatta, hogy a februári pátens a birodalmi rendezés vonatkozásában nem lép túl az októberi diplomán, hisz a diplomában is benne foglaltatik a birodalmi egység fogalma, ott is szó van birodalmi ügyekről. A birodalmi egységből semmi áron nem szabad engedni, mert a koncesszió teljesen céltalan lenne. Schmerling a Monarchia belső válságának rendezésére két utat lát (– valójában csak egyet –); vagy egy alkotmánnyal megbékítik a német–szláv tartományokat, vagy pedig elkeserítik azokat azáltal, hogy a magyaroknak, (akiket úgy sem lehet kielégíteni), engedményeket tesznek. Schmerling tehát összeegyeztethetetlennek látta az osztrák–német és a magyar érdekeket, s lehet, hogy 1861-ben, amikor még mindkét fél telve volt önbizalommal, Schmerlingnek igaza is volt.

Az 1861 márciusi, a magyar országgyűlést előkészítő minisztertanácsi viták főként arról győznek meg, hogy mire sor kerül a magyar országgyűlésre, Bécsben már szó sincs a magyarokkal való egyezkedés óhajáról. Egyrészt azért, mert a diploma nem hozta meg a kellő eredményt (a császár mintegy személyes sérelemnek tekinti az adómegtagadást, a császári jelvények megtárgyalását, a honvédegyleti szervezkedést) és ettől elválaszthatatlanul, mert az októberi férfiak helyett Schmerling uralja a terepet, a maga merev birodalmi centralizációs programjával.

Csak példákat ragadtunk ki annak illusztrálására, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvek olvasása mennyi izgalmas kérdést vet fel a korszak kutatói számára. A pozitív információknál nem kisebb a jegyzőkönyvek közvetett forrásértéke sem. Kétségtelen, hogy 1860–61 fordulóján az osztrák minisztertanács szerepe-jelentősége megnövekedett. Korszakos kérdések megtárgyalására kerül sor a miniszterek tanácskozásain, s olyan politikusok vesznek részt a vitákon, akiknek önálló elképzelésük van a Habsburg-birodalom nemzetközi helyzetéről és szerepéről, s ezáltal meghatározottan a Monarchia belső átalakulásának módjáról. Schmerling államminiszter és Rechberg külügyminiszter személyében politikai irányzatok ütköznek meg egymással. Mégis, a minisztertanács e megnövekedett szerepe ellenére érezni és tudni lehet, hogy az alapkérdések nem a miniszterek konferenciáin dőlnek el, hanem a császár és Rechberg, a császár és Schmerling a minisztertanácsi vitákat megelőző személyes tanácskozásain. (E vonatkozásban is jól orientál Engel-Jánosi bevezető tanulmánya.)

A recenzenst, akit a kor belső átalakulása foglalkoztat, talán túlzottan is elragadják a kötet tartalmai vonatkozásai; holott az iratkiadásról mint önálló műfajról kellene szólnia, mégpedig teljes elismeréssel. Példaadó a szöveg gondozása, a szövegvariánsok, az utólagos betoldások, javítások pontos

és áttekinthető közlése. A kötet szerkesztője teljes történeti anyagot igyekszik nyújtani, tehát felhasználni a minisztertanácsi ülésekkel közvetlen kapcsolatban álló anyagokat: a kormány tagjainak személyes hagyatékát (Schmerling, Lasser, Plener), továbbá az udvari levéltár (Zeremonielldepartement, Oberhofmeisteramt) és a kabinetiroda egyes állagainak a tárgyalásokkal szorosan összefüggő aktáit.

A szövegek jegyzetelése a szerző szándékának megfelelően elsősorban irattani-hivaltörténeti tájékoztatást nyújt. Kérdéses, hogy néhol a jogtörténeti előzmények vonatkozásában nem túl részletező-e a történeti jellegű magyarázat rovására. A magyar olvasó számára fájdalmas a magyar vonatkozások szegényes jegyzetelése, a minisztertanács magyar tagjai vonatkozó hagyatékának mellőzése. Még Vay magyar udvari kancellár kiadott naplója, Szögyén-Marich második kancellár hagyatéka sem szerepel a könyv apparátusában. Levelezésükre még oly fontos kérdések során sem történik utalás, mint annak vitája, vajon vállalja-e a magyar kancellár a februári pátenz aláírását. Ilyen esetekben lenne szükség és lehetőség a sorozat kiadásában résztvevő osztrák és magyar szakemberek érdemi együttműködésére, amire a következő kötetek munkálatai során remélhetőleg sor kerül.

A Habsburg monarchia kutatói számára nélkülözhetetlen forrás jelent meg, a korszak problémáit s az iratok keletkezéstörténetét egyaránt ismerő szakember szerkesztésében. Várjuk a további köteteket, amelyek nyilvánvalóan segíteni fognak az 1860-as évek sokat vitatott kérdéseinek árnyaltabb, sokoldalúbb megismerésében.

Somogyi Éva

ENTRE MARX ET BAKOUNINE. CÉSAR DE PAEPE.

Correspondence. Paris, 1974. Maspero. 316 l.

MARX ÉS BAKUNYIN KÖZÖTT. CÉSAR DE PAEPE. LEVELEZÉS.

César de Paepe a korai belga munkásmozgalom legjelentősebb alakja, aki a 19. sz. második felének nemzetközi munkásmozgalmába is beírta nevét. Szerepet játszott az első belga szocialista szekciók létrehozásában, ott volt az I. Internacionálé több nemzetközi kongresszusán, sőt ezeken nem csak „jelen volt”, hanem több esetben lényeges szerepet játszott a kollektivisták határozatok elfogadásában. A kialakuló Belga Főtanácsnak ő volt a legbefolyásosabb szellemi vezetője. Ismerte nemcsak Marxot, Jungot, hanem Bakunyint is, az utóbbinak már 1869-ben elhárította megkeresését és elmarasztalta az Alliance megalakulását, de nem lehetett őt a marxista irányzat egyszerű hívének sem számítani. De Paepe azon az elvi-gyakorlati alapon állt, maradt, amelyen annak idején 1864-ben az Internacionálé létrejött: abból indult ki, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban többféle irányzat él egymás mellett, s ezek együttműködésére van szükség a munkásság érdekében. Ezt taglalta abban a levélben is, amelyet a Belga Főtanács nevében még 1869-ben írt Bakunyinnak, amikor Bakunyn az Alliance-hoz való csatlakozásra kívánta a belgákat bírni. De Paepe e kétségtelenül fontos levélben egyfelől megnevezte ezeket az áramlatokat (amivel azt is bizonyította, mennyire jól látta a belső nézeteltéréseket kollektivisták és individualisták, marxisták és anarchisták között), részben vitakozott Bakunyn néhány elméleti-gyakorlati tézisével, de ami ennél is lényegesebb volt, azért kifogásolta az Alliance létrehozását, mert az Internacionálén belül kialakított újabb internacionálé csak „ártalmas” lehet, a szakadások újabb láncreakcióját indíthatja el, ahelyett, hogy az általa szükségesnek tartott együttműködést és széles munkás-egységfront biztosítását szolgálná. S végeredményben ugyanez a felfogás vezette akkor is, amikor 1869–71-ben Marxot és a Főtanácsot támogatta nemcsak Bakunyn, hanem a londoni francia emigránsok egy antimarxista csoportja ellen, de később ugyanezen elvből kiindulva ellenezte Bakunyn és az anarchisták kizárását az Internacionáléból, helytelenítette a hágai kongresszusnak azt a döntését is, hogy a Főtanácsot New Yorkba helyezték át – mert az szerinte az európai mozgalom eltemetését jelentette. Az 1870-es években kitartóan fáradozott a belga szocialista szervezeteik életbentartásán (ekkor a belga anarchisták elvakultságával kerülve szembe), hogy azután ismét ott legyen az 1877-es genti nemzetközi munkáskongresszuson, ahol Frankel oldalán egyike volt a legfőbb „hangadóknak”, akik egyúttal valóban rendkívüli erőfeszítéseket tettek a nemzetközi munkásmozgalom akkori akcióegységének, a marxista és anarcho-kommunista áramlat összefogásának érdekében.

Már az eddig elmondottak is messzemenően bizonyítják, hogy nagyformátumú szocialistával, gazdag életúttal állunk szemben – s egyelőre még távolról sem mindent mondtunk el De Paepe-ről. Mindenekelőtt néhány emberi vonást is el kell árulni róla. Paraszti szülőktől származott, korán abba kellett hagynia iskolai tanulmányait, nyomdász lett, majd nyomdai korrektor. Az 1841-ben született De Paepe Bruxelles-ben 1857-ben már egy szocialista szervezet tagja, kitarító autodidakta olvasással ismerkedik meg Proudhonnal és a korai belga szocialista munkákkal, közgazdasági írásokkal, s jól képzett munkásként azután 1867–68-ban a föld kollektivizálásának ő lesz egyik fő szószólója az Internacionálé kongresszusain. Ekkor már előadásokat tart, cikkeket ír, nemcsak belga, hanem francia munkás-szocialista lapoknak is (a későbbiekben, az 1870–80-as években ez a munkássága még csak kiszélesedik, 1865-ben megházasodik, az Internacionáléban aktív Brismée lányát veszi el. Sok irányú munkája mellett újra megkezdvi orvosi egyetemi tanulmányait, amelyeket tíz évvel korábban meg kellett szakítania. A francia–porosz háború idején mint tábori felcser kerül a belga hadseregben a francia határszélre. 1872-ben megszerzi orvosi oklevelét, és különféle munkásszervezetek orvosa lesz; orvosként is új megfigyeléseket tesz – többek között – a munkásfiatalok helyzetéről. Vagyis egyéni életútjában is meglehetősen páratlan eset: paraszti szülők gyermeke, fiatalon nemcsak szakmunkás, hanem kifejezetten elitzsakmunkás lesz, ami már bizonyos fokig az értelmiség felé nyitott ablakot, hogy azután a bruxelles-i egyetemen végezve (ahol korábban még humán, társadalomtudományi tanulmányokat is folytatott) orvosrá legyen.

Ami felfogását, világnézetét illeti, igen korán lett szocialista – de ezt tágabb értelemben kell venni. Az első belga-szocialista hatások után Proudhon híve, s ezeket a tojánhéjakat fokozatosan hagyta el. Marx egyes írásait az 1860-as évek második felében ismerte meg – ekkor már az Internacionálé szervező munkája, vitái, gyakorlati harcai kapcsán rendszeresen levelezett Marxszal. A megismerkedés szintén hosszabb folyamat volt. Marx maga szükségesnek vélte, hogy Dupont révén az Internacionálé 1868-as brüsszeli kongresszusán eljuttassa De Paepe-nek a Tőke I. kötetét, de jellemző, hogy a művelt és érdeklődő De Paepe a német kiadást még nem tudja használni, és ténylegesen csak a francia fordítás megjelenése után, az 1870-es években olvasta el a Tőkét. De Paepe szellemi arculatának mindez lényeges elemét alkotja – de ezek az adalékok még nem mondanak meg mindent. Igen jellemző, hogy De Paepe miként törekedett mindig a széles munkásegység elismertetésére, s hogy ennek jegyében miként bírálta 1869-ben Bakunyint és az Alliance-ot, 1872-ben pedig a marxistákat. De már 1867 és 1869 között is világnézetére igen jellemző, ahogyan a szocialista tételeket előadta. Az akkori nagy vitában az individualisták és a proudhonista mutualisták (Tolain, Murat, sőt Charles Longuet) ellenében ő a kollektivistá gondolat egyik fő előadója, de jól látja, hogy a kollektivistá eszmeáramlaton belül is kétféle irányzat érvényesül: a marxista és a szindikalista. De Paepe e vitában, amely alkalomról alkalomra újra és újra kiéleződhetett, nem mondta ki a határozott végső szót, a falusi és városi ipari munkáskollektívák kialakulását tekintette a lényeges kiindulópontnak, ezek együttműködését a további lépésnek, de ezen túlmenően az állami emeltyűk felhasználását sem tagadta. Így az ő kollektivistá szocializmusa, miközben ő is a munkáskollektívák fontosságát hangsúlyozta, feltétlenül eltért és beleütközött az anarchisták credo-jába, mivel nem tagadta az állami létformát, sőt a szocialista forradalom előtt a munkavédelmi törvények és más reformok hasznát, másfelől viszont nem is tisztázta Marx és a marxisták módjára, hogy az állam létében, funkcionálásában milyen átalakulások mehetnek végbe és kell végbemenniük.

Amikor csupán az 1870-es évek elején, az I. Internacionálé 1872. évi hágai kongresszusa nyomán az ellentétek végtelenen kiéleződtek, s a szakadás bekövetkezett az anarchisták és marxisták között, De Paepe egyelőre még az anarchisták nemzetközi kongresszusain vesz részt az 1870-es években. Ugyanakkor magában a belga munkásmozgalomban egyre inkább szembekerül a belga anarchistákkal, mégpedig a gyakorlati munkásmozgalom alapkérdéseiben. De Paepe sürgeti a munkavédelmi törvénykezést, felkarolja az 1870-es évek második felében kibontakozó választójogi mozgalmat, s mindez arra vezetett, hogy a vallon belga anarchisták kizárták De Paepe-ot a maguk Internacionálé-jából.

Mindez De Paepe akkori helyzetén keveset változtatott. Egy sor belga szocialista szövetkezettel, szakszervezettel, kulturális szervezettel állt kapcsolatban, előadásokat tartott, több munkáslapnak volt állandó cikkírója és levelezett a holland, német, francia szocialistákkal, tudott kiadványaikról, s egy kicsit Frankelre emlékeztetően megőrizte nemzetközi összekötő–titkári funkcióját, e lapoknak ő adott belga és holland összefoglalókat, s a hazai érdeklődőket, munkásközvéleményt ő tájékoztatta a külvilág szocialista mozgalmáról. De nemcsak tájékoztatókat adott, hanem időnként fordításokat is

vállalt (pl. Csernisevszkij Mi a teendő-jét), életrajzokat írt (Lassalle-ról), vagy nagyobb összefoglaló cikkeket – pl. a belga szocialista mozgalom történetéről. Igazán nagyobb volumenű munka elkészítésére azonban nem maradt ideje, hiszen a sokféle megrendelés mellett mindvégig folytatta orvosi munkáját, s egészsége is mindig gyenge lábon állt.

De Paepe életútja még egy szempontból rendkívül tanulságos. Nemcsak az I. Internacionálé nagy napjait élte meg, hanem az ő példája jól megvilágítja, hogy egy jelentősebb szocialista vezető esetében ezek a nagyobb ünnepnapok miként „váltak át” a hetvenes évek hétköznapijaiba, hogy a két Internacionálé közötti időszakban hányféle erőfeszítés történt újabb nemzetközi találkozók szervezésére a De Paepe-féle vezetők (s valóban nem egy volt közülük) milyen kitartóan fáradoztak azon, hogy a nemzetközi információcserét fenntartsák a mozgalom különböző osztagai között.

A hetvenes évek „ünnepnapja” alighanem a genti 1877-es kongresszus volt, amelyről már megemlékeztünk. De az 1870-es évek történeti valósága természetesen sokkal gazdagabb volt. Ekkoriban kerül De Paepe közel Malonhoz, a francia kommunár emigráció egyik legjelentősebb alakjához, akivel megtárgyalja Malon újabb írásait, a politikai gazdaságtani irodalmat, s a nemzetközi munkásmozgalom helyzetét a különféle országokban. S aligha véletlen, hogy amikor a genti kongresszusra sor került, s erről De Paepe alaposabb kritikai összefoglalót írt – akkor ezt is Malon részére készítette. De az elvi és szélesebb értelemben vett mozgalmi kérdések mellett mint orvost is foglalkoztatta a munkavédelem, többek között fiatalok tanoncok munkavédelme, s érthetetlennek és károsnak ítélte az anarchisták „elvi” oppozícióját, amikor e reformokat fölöslegesnek minősítették.

Az 1870-es évek hullámvölgében is sokféle tapasztalatot lehetett szerezni, s De Paepe fáradhatatlanul bizonyult. Olymértékben az volt, hogy korábbi tévedéseit is ki tudta javítani. Az 1860-as években az Internacionálé kongresszusi fórumain proudhonista neveltetése folytán még azok között volt, akik azt taglalták, hogy a nőknek meg kell maradniuk a „családi tűzhelynél”. Tíz évvel a lausanne-i kongresszus után viszont már megváltoztatta véleményét, vagyis a tényleges női egyenjogúság hívévé lett, akkor, amikor ez a küzdelem csak kibontakozóban volt.

Ugyanakkor előfizetőket gyűjt Malon lapjai számára, kapcsolatot tart fenn a kor legjelentősebb olasz, milánói szocialista csoportjával, a marxisták legfőbb orgánumát képező Plebe körül, de mindenekelőtt mégis a belga, flamand és holland mozgalom ihletője marad. S ez a belga valóság is problematikus és hullámozó volt az 1870-es években. Az 1870-es évek elején még erős belga szekciók többféle ok következtében néhány év alatt legyengültek, s 1877-ben De Paepe egy fontos brüsszeli szervezet feloszlását adta hírül Malonnak. De az ilyen feloszlás, megszűnés ekkoriban mindig csak tünet volt, s nem a vég. De Paepe is még ugyanezen évben, néhány héttel később már értesíthette Malont egy újabb belga, majd egy regionális brabanti szocialista párt megalakulásáról. Persze ezek az új pártalakulások is mindig megelőző szervező, propagandamunkát követeltek meg, s a levelezés sommás szövege (sokszor a levelek még sommásabb összefoglalója) ezeket a változásokat és erőfeszítéseket sokszor csak tükrözheti, s nem minden részletében adhatja vissza. Olyannyira így volt az, hogy csak egy mondatnyi utalásból tudtuk meg, hogy az 1877-es pártalakulásnál De Paepe-re bízták a párt programnyilatkozatának kidolgozását, avagy, hogy külön javaslatokat készített a szocialisták községi politikájára.

És természetesen mindezt ismét részben más, illetve kiegészítő megvilágításba helyezi, ha nem a De Paepe által írott, hanem az általa kapott leveleket vizsgáljuk. A levélírók között ott találjuk Marxot és Lafargue-ot, az I. Internacionálé levelező titkárai: Dupont, Serraillet és Sorge nevét csakúgy, mint az ismert kommunárokat, az 1870-es évek kezdetén már feltűnő, de az egyes pártok életében évtizedekig nagy szerepet játszó szocialistákat (a spanyol Moráét, a holland Nieuwenhuisét, a német Bernsteinét és a belga L. Bertrandét) ugyanúgy megtaláljuk, mint a kevésbé ismert, „helyi” gondolkodókat-aktivistákat. Ami pedig De Paepe szemléletét illeti, egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a gazdaságilag megalapozott reformterveknek (amelyek mellett sohasem hanyagolta el a munkásképzés területét), s ezek után aligha véletlen, hogy a francia mozgalomból (s ez a szomszédos ország állott hozzá mindig a legközelebb, s flamand vonzódása ellenére is a francia nyelvismeret révén a francia szocialista orientáció volt nála a meghatározó és nem a német). P. Brousse és mindenekelőtt B. Malon volt a nagy kapcsolat, a gyümölcsöző összeköttetés, amit csak részben magyaráz, hogy a Revue Socialiste a korszak egyik legnegyobb tekintélyű szocialista folyóirata lett.

A kötet elé Bernard Dandois rövid értékelő életrajzi bevezetőt írt, s a kötetet jól használható jegyzetek és bibliográfia egészíti ki. E kötet alapján is jó bepillantást nyerhetünk az Internacionálék életében egykor nagyobb szerepet játszó belga mozgalom történetébe.

WITTMAN TIBOR:

LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETE.

II. kiad. Bp. 1978, Gondolat, 484 l., 20 tb.

Anderle Ádám a hú tanítvány szerető tiszteletével megírt bevezetőjében felvázolja, ha röviden is, az 1972-ben sajnálatosan korán elhunyt szerző tudományos pályáját, amely Bethlen Gábortól a harmincéves háborún, a németalföldi forradalmon és a spanyol abszolutizmuson át elvezette a latin-amerikai országok kora-újkori és legújabbkori történetének vizsgálatához. Valóban kivételesen egyenes vonalú, a tudományos érdeklődés bontakozásától irányított pálya volt Wittman Tiboré, aki Szegeden néhány év alatt megteremtette a Magyarországon addig teljesen ismeretlen tudományos diszciplinát, a latin-amerikanisztikát. Elsősorban külföldön ismerték el kutatásait, tevékenységét, Dél-Amerika szak-körében alkalmasint jobban ismerték a nevét, mint idehaza, ahol a történész rangot a magyar történelemmel való foglalkozással illik megszerezni. S hogy Wittman Tibor is így kezdte pályáját – az már nagyon régen volt. De talán az is hozzájárult ehhez a hazai nemismeréshez (és legfeljebb kényszeredett elismeréshez), hogy nem magyar vonatkozású munkái többnyire idegen nyelven jelentek meg, akár nálunk, akár külföldön.

Annál is fontosabb tehát, hogy ezt a szintézisét, amely már régen elfogyott a könyvvárosi forgalomban, holott egyetemeken és főiskolákon kötelező olvasmány megjelenése pillanatától kezdve, a kiadó most ismét megjelentette, legalább közepes nagyságrendű példányszámban. A szerző annak idején csak mellékes munkájának tekintette, ahogy Anderle is írja, a marxista tudós számára kötelező tudomány-népszerűsítés termékének. Eredeti levéltári anyagra épülő analitikus tanulmányait és könyveit sokkal lényegesebbeknek tartotta. Holott ez a mű, bármennyire is melléktermékként íródott, valójában nemcsak egyszerűen a hazai nagyközönséget tájékoztató összefoglalás, hanem annál sokkal több, a kérdés egyéni szempontú, roppant anyagot jól mozgató, eredeti jellegű szintézise, nemzetközi viszonylatban is egyedülálló. Mégpedig éppen azért, mint azt Anderle is méltán hangsúlyozza, mert nem egyes országok történetét írta meg, ahogy az általában szokásos, hanem valóban a latin kontinens történetét, a fejlődés fő vonalait érzékeltetve, amin belül az egyes országok története már csak az egyéni sajátosságok kifejtése érdekében fontos, a lényeg a közös vonások kidomborítása.

Szintézis abban az értelemben is, hogy az ember megjelenésének első nyomaitól kíséri végig az eseményeket a legújabb korig, pontosabban a kubai forradalom győzelméig. És abban az értelemben is, hogy nemcsak politikai történetet ad, hanem a gazdasági és a társadalmi fejlődést is bemutatja, s két nagyobb kultúrtörténeti fejezetben összegezi a szellemi élet jelenségeit.

A könyv nagyobb fele a kezdetektől a gyarmati korszak végéig tekinti át a fejlődést, ezen belül persze elsősorban a 16–18. századi gyarmati korszakot. A második rész a 19. századot tárgyalja, az első világháborúig, a harmadik pedig a 20. századot. Nem érdektelen, hanem éppenséggel a lényegre fejezi ki ennek a két utóbbi résznek a címe, „Elmaradottság a függetlenségben és angol befolyás”, illetve „Amerikai függés és harc a második felszabadulásért”.

Wittman Tibor a gazdaság- és társadalomtörténetből indult ki hazai kutatásaiban, s a későbbiekben is elsősorban ez a problematika érdekelte. Ez a magyarázata annak, hogy különösen a gyarmati korszakkal foglalkozó részben igen elmélyült, ugyanakkor csak a lényeges vonásokra irányuló rajzot tud adni a bonyolult gazdasági és a még bonyolultabb társadalmi viszonyokról. De a másik két részben is, ahol persze óhatatlanul a politikai eseménytörténet foglalja el a nagyobb részt, a gazdasági fejlődés problémái sem maradnak el. Wittman Tibor kitűnően érzékeltette azt, milyen sajátos szerepet játszott Latin-Amerika a világgazdaság kibontakozásában, milyen bonyolult módon éltek és élnek itt együtt a preindusztriális képletek a – néhol – igen gyorsan modernizálódó új világgal. Centrum és periféria kettőssége – Wallerstein könyve óta általában már így szokták emlegetni a problematikát. Wittman még jóval korábban írta meg munkáját, de lényegében véve ezt a kérdéskört ragadta meg. Talán azt lehetne itt hozzátenni – hadd emlékeztessünk megint a második és harmadik rész jellegzetes cím-adására, – hogy az angol, illetve amerikai gazdasági befolyásban nagyobb súlyt adott a politikai, tudati tényezőknél, mint a gazdasági fejlődés spontán mozgásának. Persze, a politikai fejlődés vonatkozásában a címadás klasszikusan indokolt.

Ha a gazdasági fejlődést súlyának megfelelően ábrázolja, ugyanez mondható el a társadalmi problémákról is. Holott ezen a téren még kevesebb előzményre támaszkodhatott. Itt is szuverénül, önállóan fogalmazza meg a problémákat, csak példaként említjük megint a gyarmati rész egyik

fejezetét, „Osztályok és etnikai csoportok”: már a címadással is utalt arra, amit azután bővebben ki is fejt, nevezetesen, hogy az etnikai csoportok sok esetben majdnem azonosak az osztályokkal, ami persze bonyolítja a helyzetet, és bonyolítja mind a mai napig az osztályviszonyok világos felismerését, elemzését. Társadalomtörténeti, de egyúttal politikai kérdés is a latin-amerikai személyi diktatúrák, a „caudillismo” fontos szerepe. Wittman mesterien tudja ezt az adott társadalmi és politikai viszonyokból kielemezni.

Előljáróban már jeleztük, de itt ismét ki kell rá térni, hogy Wittman nem országok történetét adja, hanem problémáit. Persze ezen belül már a gyarmati korszak gazdasági és társadalmi fejlődésének a tárgyalásánál áttekinti az egyes, később önálló országokká váló gyarmati egységek sajátosságait. A második részben viszont szakítania kellett a problémák szerinti tárgyalással, itt országok, illetve országcsoportok szerint tárgyalja az eseménytörténetet, néhány, az országok közti kapcsolatokat, pontosabban háborúkat és konfliktusokat tárgyaló alfejezettel együtt. A harmadik rész tér ismét vissza a problémánkinti tárgyaláshoz, ugyanakkor itt is elemezve, vagy legalábbis felvillantva az egyes országok vagy országcsoportok sajátos vonásait.

A politikátörténeti fejezetekben a konzervatív-liberális ellentét bemutatása áll az előtérben a 19. században, ehhez járul a századfordulón radikálisabb, demokratikus pártok megjelenése egyes országokban, s azután a munkásmozgalom megjelenése, szerepének, súlyának a növekedése. Wittman Tibor helyesen ismeri fel ebben a jövő felé mutató újat, ugyanakkor sohasem esik bele abba a hibába, hogy a ténylegesenél jelentősebbnek mutassa a mozgalmat már kezdeti szakaszaiban. Mindig reálisan mérlegeli ezt a szerepet, a kor lehetőségein belül. Természetes persze, hogy a forradalmi mozgalmakat valamelyest részletesebben tárgyalja, így különösen a mexikói forradalmat, bár ezzel kapcsolatban talán meg lehet kockáztatni azt a kritikai észrevételt, hogy a munkásmozgalom és a parasztmozgalom konfliktusát mintha túl egyszerűen magyarázná azzal, hogy az áruló álmunkásmozgalmi vezetők hibájából történt az összecsapás.

Nagyon sok anyagot gyűjtött össze Wittman Tibor. Néha talán túl sokat is, az eredeti, népszerűsítő célhoz képest. Viszont éppen ez az adatgazdagság teszi munkáját nemcsak egyéni szintézissé, hanem egyúttal a kérdéskör nagyon jól használható kézikönyvvé, amelyből még egy-egy ország történeti fejlődése is pontosan kiolvasható, ha a könyv használójának éppen ez volna a fontos. Persze, valamiféle, ha nem is nagyon részletes tárgymutató, az ilyen jellegű felhasználást megkönnyítette volna, ha összeállítása nem is olyan munka, mint a meglévő, nagyon hasznos névmutatóé. Hadd utaljunk ezzel kapcsolatban a könyv végén található, az első kiadáshoz képest – nyilván Anderle Ádám munkájának eredményeként – erősen bővített bibliográfiai tájékoztatóra. A térképvázatok és a jól megválasztott illusztrációk még instruktívabbá teszik a kötetet.

Éppen a nagy adatgazdagságot igyekezett a szerző eredményesen ellensúlyozni azzal, hogy gyakran emleget anekdotákat, apró történeteket, amelyek mégis igen lényeges mozzanatokat világítanak meg, s egyúttal megkönnyítik az olvasást. Ahol módja van rá, magyar vonatkozásokat is beleolvaszt tárgyalásába, pl. amikor a 48-as emigráns Rosti Pál 1857-es úti élményeiből idéz, többek között éppen ilyen történeteket.

Elkerülhetetlen, hogy az olvasó össze ne próbálja vetni ezt a munkát Wittman Tibor másik nagy, magyarul megjelent szintézisével, a „Németalföld aranykorá”-val. A néhány évvel korábbi mű ugyanazokkal az erényekkel rendelkezik, mint az itt tárgyalt: nem egyszerű összefoglalás, hanem az egész kérdés egyéni szempontú összegezése és kifejtése, ugyancsak számos részletében Wittman egyéni forráskutatásai alapján. Egy vonatkozásban azonban a „Latin-Amerika története” felül is múlja, ez pedig a stílus, a megfogalmazás. Wittman Tibor tanulmányaiban, könyveiben, amelyek magyarul jelentek meg, igen feszesen fogalmazott, a jelenségek lényeges vonatkozásaira koncentrált, rengeteg ismeretet tételezett fel olvasói részéről. Sajátos tudományos stílusa nem tette könnyű olvasmánnyá írásait, de aki alaposan át tanulmányozta, sok tudással gyarapodott. A németalföldi könyv ugyan szintén elvben a nagyközönségnek szólt, sok részletében mégis óhatatlanul magán viselte még Wittman Tibor tudományos stílusának a jegyeit. Latin-amerikai szintézise viszont ebből a szempontból is érettebb mű, mert minden tudományos elmélyültsége mellett sokkal inkább tekintettel tudott lenni a szélesebb olvasóközönség igényeire és ismereteire, pontosabban, a témára való tekintettel, ismeretei szinte teljes hiányára.

A tárgyalást, mint említettük, a kubai forradalom győzelméig viszi el a szerző, s azt tudja, ami a hatvanas évek közepéig történt. Gyorsan változó korunkban nyilván azt jelenti ez, hogy éppen az 1945 utáni korszak tárgyalásában már nem korszerű, egyszerűen azért, mert közben sok minden történt, s

ha Wittman Tibor ma élne, Chile tárgyalását nyilván nem zárhatná le azzal, hogy az elnökválasztáson Allende és Frei a haladás két alternatíváját képviselték, a forradalmat és a modernizált reformizmust. Vagy Argentínában is sok minden történt Perón 1955-ös bukása óta, még magával Perónnal is. Mindezt természetesen nem kritikának szántuk, hanem éppenséggel annak alátámasztására, hogy indokolt volt a munka változatlan kiadása. Így a kubai forradalom felé vezető úttal zárul le a könyv, s ez sokkal érdemlegesebb befejezés, mint hogyha valaki még kiegészítette volna az utolsó tíz év eseményeivel.

Wittman Tibor elsősorban az egykori spanyol gyarmatok történetét vizsgálta egyéni kutatásai során. De nemcsak ennek, sőt elsősorban nem is ennek tulajdonítható, hogy Brazília, illetve a portugál gyarmatosítás mindig kissé függetlenül illeszkedik be az egész tárgyalásba. Még kevésbé nyelvi nehézségek okozták ezt (Wittman Tibor számára szerencsésen nem voltak ilyen nyelvi nehézségek). Sokkal inkább arról van szó, hogy a portugálok Braziliában nem az ázsiai és afrikai területeken megvalósított gyarmati típust honosították meg itt, meglévő államok hiányában, hanem a spanyol típushoz hasonlultak, amely ezen a kontinensen épült ki, s így a fejlődés alapjaiban a spanyolhoz hasonlított, ezért kellett csak helyenkint a különbségekre rámutatni.

A 19. század első évtizedeinek szabadságharcát, amelyet a szerző nagy együttérzéssel és világos áttekinthetőséggel mutat be (nem könnyű feladat ez!), a gyarmati világ első hatalmas erejű és sikeres megmozdulásának nevezi. De vajon akkor minek nevezzük az Egyesült Államok függetlenségi harcát, amely pedig természetes példaképpel is szolgált a Bolívarok és San Martinok számára? Más kérdés, hogy az USA fejlődése elég hamar más jellegű lett, mint Latin-Amerikáé, de ha arra gondolunk, hogy mindkét nagy területen végül is az egykori gyarmatosítók földbirtokos és burzsoá leszármazottai kezébe került a hatalom, akkor már sokkal közelebbinek láthatjuk a két jelenségsort, s a jóval nagyobb korabeli visszhangot kiváltó amerikai megmozdulást kellene méltányosan az első nagy gyarmati szabadságharcnak nevezni.

De talán méltatlan is ilyen aprólékos dolgokat emlegetni ezzel a kiváló munkával kapcsolatban. Anderle előszavából tudjuk, hogy Wittman Tibor mintha a spanyol világbirodalom kialakulásának korszakáról is tervezett volna valamiféle nagyobb munkát. S mindenestre 1972 óta már számos újabb tanulmánnyal gazdagította volna a hazai egyetemes történeti kutatásokat. Sajnos, az életmű 1972-ben lezárult. De így is hallatlanul gazdag, sokágú, eredményes. Ez a kötet pedig ennek az életműnek kétségtelenül egyik kiemelkedő alkotása. Még nagyon sokáig alapvető kézikönyv marad.

Niederhauser Emil

TILKOVSZKY LORÁNT:

EZ VOLT A VOLKSBUND.

A NÉMET NÉPCSOPORTPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG 1938–1945.

Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1978. 420 l.

Arra a kérdésre, mi volt tulajdonképpen a Volksbund, a választ – méghozzá részletes, tudományosan kimunkált, eredeti forrásokra támaszkodó és marxista szellemű választ – nemcsak a történelem iránt érdeklődők szélesebb tábora, de a történész kutatók is valójában Tilkovszky Loránt eddigi írásaiból, különösen jelenlegi könyvéből kapják.

Először is a Volksbund megalakulásának előzményeit, feltételeit, céljait és funkcióját kellett tisztázni. Ennek érdekében a szerző röviden áttekinti a magyarországi németiség mozgalmainak történetét a két világháború közötti – 1938-ig terjedő – időszakban, miközben vizsgálataiba bevonja a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját éppúgy, mint a kérdéssel kapcsolatos német álláspont alakulását. Az 1933-as év, a fasiszmus németországi hatalomra jutása az utóbbi vonatkozásban is rövid időn belül érezhető változást hozott. A más országok állampolgáraiként élő német nemzetiségű kisebbségeket ettől kezdve „a fajilag egységes német nép idegen uralom alatt élő szerves részének” (14. o.) tekintették a birodalomban, amelynek érdekeiért Hitler kormányának joga és kötelessége síkra szállni.

A németországi változások tovább alkívizálták a magyarországi németiség mozgalmában a fasiszta erőket, amelynek egyik jeleként a magyar állammal szemben lojális Német Népművelődési Egyesületből Franz Basch vezetésével kivált a Népi-német Bajtársak nevű szervezet, a Volksbund közvetlen elődje és előkészítője. A Volksbund végleges megalakulására 1938. november 26-án került

sor. Tehát fél évvel Ausztria megszállása, másfél hónappal a Szudéta-vidék bekebelezése és három héttel a Szlovákia egy részét Magyarországnak juttató bécsi döntés után. A külpolitikai események és a Volksbund működése, befolyása, politikája közti szoros összefüggés már az előzmények során is nyilvánvaló volt, a megalakulástól kezdve pedig egyértelmű lett, hogy itt a „harmadik birodalom” készséges eszközéről van szó, amelynek funkciója nem csupán a német kisebbség fasizálása, hanem egyúttal Magyarország német kézben tartásának sajátos eszközökkel való elősegítése is.

Mindkét funkció sikeres érvényesülése Németország európai előretörésének és a magyar bel-ill. külpolitika alakulásának volt a függvénye. A könyv ennek megfelelően szigorúan kronológikus felépítésű, hiszen e két alapfeltételt a második világháború fordulatai, mindenekelőtt a Magyarországot egészen közvetlenül érintő fordulatai alakították. A terület revíziók, Erdély, majd Jugoszlávia egy részének megszállása, a Szovjetunió megtámadása, Sztálingrád hatása, Magyarország német megszállása, végül a nyilas uralom nemcsak a háború és a magyar belpolitika fontos határköveit jelzik, hanem az itt élő német kisebbség életének, a Volksbund történetének, valamint a német birodalom „népcsoport-politikájának” változásait is.

A területi revíziók következtében jelentős számú, gyakran – különösen Bácskában – erősen magyarellenes hangoltságú német lakosság került hazánkhoz. Ezáltal nagy mértékben kiszélesült a Volksbund szervezkedési lehetősége, s az „országgyarapítás” fejében a magyar kormányok egyre engedékenyebb álláspontra kényszerültek. Tudomásul kellett venniük, hogy a fasiszta Németország legmegbízhatóbb belső bázisa számottevő politikai hatalommá vált, amelynek álláspontja befolyásolja az ország sorsának alakulását. Különösen így volt ez a Szovjetunió elleni háborúba való belépés után, amely végleg elkötelezte a magyar uralodó köröket a német fasizmus mellett.

Élve a belső lehetőségekkel, a kívülről kapott sokoldalú támogatással és kiaknázva a kezdeti német győzelmek nagy morális hatását, a Volksbund rendkívül rövid idő alatt hatalmas szervezetté vált. Taglétszáma – ideszámítva fiók-szervezeteit is – igen gyorsan nőtt, tevékenységi köre kiszélesedett politikai, kulturális, sőt gazdasági vonatkozásban egyaránt, fajleméleti-nagynémet elvekre alapozott propagandája, amelynek sikerét nemegyszer a terror-módszerekkel felszított légkör is elősegítette, szinte kétszámjegyűen, és minden jel szerint magával ragadó hatást gyakorolt a német lakta falvakban és vidékeken.

Sztálingrád után a Volksbund befolyása – ha jól értelmeztem Tilkovszky megállapításait – némileg csökkent, de nem tört meg. A kitelepítési tervek miatt már korábban jelentkező elégedetlenséget az SS-toborzások felerősítették. Másfelől viszont fokozódott a volksbundisták aktivitása, számukra a nemzeti szocializmus melletti elkötelezettség nem is igen kínált más lehetőséget. A háború érdekében totális erőfeszítéseket kifejtő Németország részéről egyébként is növekvő támogatásra számíhattak, s az ingadozások ellenére biztosak lehettek a magyar kormánykörök segítségével is. 1944. március 19. a német megszállás az előbbi, a nyilas hatalomátvétel az utóbbi vonatkozásban hozott gyökeres fordulatot. A könyv legerdeklőbb részei közé tartoznak a hungarista Szálasi-mozgalom és a Volksbund kapcsolatait bemutató oldalak. A Nyilaskeresztes Párt álláspontjáról a német népcsoporttal kapcsolatban, a Volksbund törekvéseinek és a nyilasok nemzetiségi elgondolásainak összevetéséről (71–82. o.), a két irányzat közötti tárgyalásokról (108–118. o.), a „minden eshetőségre” szóló szövetségről éppen úgy új és gyakran igen meglepő ismereteket kapunk, mint a könyv zárófejezetéből, a német nemzetiség helyzetének, a kiűrtésnek, a Volksbund nyilas uralom alatti magatartásának bemutatásából.

Az új ismeretek közlése, a Volksbund történetének részletes leírása azonban önmagában véve nem meríti ki Tilkovszky munkájának erejét. A magam részéről különös fontosságot tulajdonítok annak, hogy a szerző olyan ellentéteket (mondhatnánk összefüggéseket is) kísér végig az általa tárgyalt időszakon, amelyek feltárása révén kiszélesül a Volksbund története, bekapcsolódnak abba a magyar és a német hatalmi-politikai törekvések is.

Az egyik ilyen problémakört a Volksbund és a magyar kormánykörök között feszülő ellentét képezi. Egyfelől itt arról van szó, hogy a magyarosítási törekvések által évtizedek óta táplált elégedetlenség a német kisebbség egy részét nemcsak állandó készenlétre és ellenállásra ösztönözte, hanem kiszélesítette a felfokozott német nacionalizmus Magyarország felé való áramlását is. Másfelől viszont arról, hogy a német és a magyar fasizmus minden politikai együttműködés és ideológiai egybecsengés ellenére sem azonosulhatott egymással. Hisz mindegyik léte, főleg pedig jövője a másik megsemmisítését – a német kisebbség asszimilációját, ill. a magyarság germanizálását – feltételezte hosszabb távon. A sokszor súlyos, sőt megalázó engedmények ellenére nemcsak Horthy kormányai gördítettek

javarészt bátortalan, politikai célzatát tekintve mégis félreérthetetlen akadályokat a nagy szövetséges legmegbízhatóbb belső támaszának működése útjába, hanem még a nyilasok is, akiknek hungarista eszméje összegeztethetetlen volt a faji alapon egységes Nagy-Németország célkitűzésével, s ezen nem változtatható – legfeljebb az ellentétek kibontakozását gátolhatta meg – a két irányzat „minden eshetőségre” szóló szövetsége. A tudományos objektivitás és ehhez méltóan az események visszafogott hangnemben történő tárgyalása, csaknem szenttelen leírása nem csökkenti az olvasó csodálkozását, amikor részleteiben értesül azokról az ostoba torzalkodásokról, amelyek a két fasiszta mozgalom együttműködését terhelték még a háború utolsó pillantaiban is az Észak-Dunántúl egy részére összeszuszogott hungarista birodalomban.

A másik nem kevésbé figyelemre méltó ellentét magában a német nemzetiségi mozgalomban keletkezett, a Volksbund létrehozása után időnként szinte drámai erővel jelentkezett és szintén keresztülhúzódtott az egész tárgyalt korszakon, sőt súlyos következményei a német kisebbség életére a háború után – napjainkig – háros hatással voltak. Két fő irányzatot, a Magyarországhoz való hűség és a fasiszta Németországhoz való csatlakozás irányzatát kellene megneveznünk, de leegyszerűsíténe a valóságot, ha politikailag homogénnek tekintenénk ezt a két fő irányzatot. Főleg az első töbrétúsége lep meg bennünket Tilkovszky könyvének olvasása során, bár a szerző – a témából következően – ezzel csak alárendelten foglalkozhatott. A konzervatív ellenforradalmi, a magyar kormánykörökhöz közel álló csoportoktól (Gratz Gusztáv irányvonalára éppúgy gondolhatunk, mint a tőle sok tekintetben eltérő Bleyer Jakabéra) a magyarországi német egyházi körökön keresztül a szociáldemokrata érzelmű német munkásokig még a fasiszta Németország nagy háborús győzelmeinek idején, a Volksbund tömegbefolyásának csúcspontján is volt ellenzéke a nemzeti szocializmusnak, s a Hűségmozgalom viszonylagos sikerében egymástól elválaszthatatlanul fejeződött ki a jövőtől, a létbizonytalanságtól való félelem és a nagyhatalmi, kitelepítést vagy éppen Magyarország bekebelezését is tervbe vevő háborús célok visszautasítása.

Mégis rendkívül nyomasztóan hatnak azok a számok, amelyeket Tilkovszky a Volksbund szervezeti befolyásáról közöl. Az 1942–43-as év Magyarországon élő németiség (amelybe beleszámított a területi revíziók során hozzánk került német lakosság is) mintegy 23%-a volt tagja a Volksbundnak, s ez százalékszerűen több volt, mint az NSDAP tagságának a német birodalom lakosságához viszonyított aránya. (224. és 279. o.) És hozzávetőlegesen ekkora lehetett azoknak az aránya is, akik okkal vagy ok nélkül a felelősségtől félve 1944 végén, 1945 elején elhagyták hazánkat. (353. o.)

Bármilyen tiszteletre méltó is az a szembenállás, amelyet a Hűségmozgalom a nagy politikai és ideológiai nyomás ellenére kifejtett, ezek a számok az egész magyarországi németiséget kompromittálták. Együttal arra mutatnak, hogy a nemzetiségi kérdés nacionalista-faji alapon való megoldása lehetetlen, erőszakolása pedig szükségszerűen tragikus következményekkel jár. Hiszen az ezen az alapon kialakult alternatívák egytől egyig zsákutcába vagy legalábbis kilátástalan, zavaros jövőbe vezettek, ill. vezettek volna: vállalni a német fasiszma délkelet-európai előőrsének szerepét és az állandó harcot, gyűlölködést az itt élő népekkel; elhagyni a szülőföldet, germanizálni Kelet-Európa szlávoktól „megtisztított” térségeit és természetesen ez esetben is erőszakot alkalmazni, gyűlöletet kelteni és félelemben élni; végül – ami megvalósult – elmenekülni a szülőföldről és „népi németként” idegennek lenni abban az országban, amelynek 1945-ben elviselhetetlenül nyomasztó múltja, ill. jelene és kilátástalannak tűnő jövője volt.

A harmadik ellentétet, amelyre fontosnak érzem felhívni a figyelmet, éppen ezek az alternatívák születték. A magyarországi német nemzetiség és a német birodalom „népcsoport-politikája” közötti ellentétre gondolok. Tulajdonképpen itt a második alternatívának, a kitelepítésnek és az SS-toborzásnak volt elsősorban jelentősége, hiszen az előőrs szerepének eljátszása nem jelentett közvetlen egzisztenciális problémát, a kiűrés, a pánikszerű menekülés pedig csak a háború utolsó hónapjaiban vált megdöbbentő realitássá.

Tilkovszky Loránt ezzel a kérdéssel már foglalkozott az „SS toborzás Magyarországon” c. korábbi könyvében (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.), ezúttal ezért a kitelepítés kérdése került ebben a vonatkozásban a középpontba. Mindkét kérdés rendkívül sok izgalmat és ellentétes politikai reagálást váltott ki nemcsak a német kisebbségből, hanem a magyar, sőt esetenként német politikai körökből is. Hitler 1939 októberében meghirdetett tervei az „európai életér” nemzetiségek szerinti rendezésére például feltűnően nagy zavart keltett és olyan álláspontok kialakulására vezetett, amelyek egységesítése sem ekkor, sem a háború későbbi éveiben nem sikerült, nem is sikerülhetett. A magyarországi németiség egy része, főleg a kisbirtokos paraszti, és talán az ipari munkásrétegek

elutasították az ország elhagyásának gondolatát, s ebben a magatartásban a szociális biztonság játszott döntő szerepet, objektíve azonban a fasizmussal való szembenállás lehetősége is benne rejtett. De Hitler tervei 1939-ben még a Volksbund vezetői részéről sem kaptak elismerést. Ám nem a magyar hazához való ragaszkodás okából, hanem azért, mert az itt élő németek kitelepítése révén biztosra vehetően meggyengült volna a délkelet-európai német expanzió helyi bázisa és e térség részbeni germanizálásának az esélye.

Ezt a tervet viszont, amelyet német politikai körökben is sokan vallottak magukénak, a magyar vezetők elfogadhatónak ítélték, hiszen a nem államhű németektől való megszabadulást és – tekintettel arra, hogy a telepítési akciók elsősorban a nincstelen német parasztságban keltettek reményeket – feltehetően a szociális feszültségek csökkenését várhatták tőle. (63., 67. o.) Jellemző, hogy Hitler saját telepítési terveinek sikere érdekében nemcsak megértő volt ezzel az állásponttal, hanem még arra is késznek mutatkozott, hogy összejuttasson a délkelet-európai országok fasiszta kormányaival. A terveket ugyan a háború menetében beállott változások húzták keresztül, de nem hagyható figyelmen kívül a német kisebbség szembenállása sem, amelyet még a Volksbund is kénytelen volt akceptálni, hogy befolyását fenntarthassa. (237–438. l.)

A kitelepítés, amelyből később kiűritési akció lett, valamint az SS-toborzás mellett a német birodalom hazánkkal kapcsolatos politikája is időnként ellenkezést, rosszállást szült a Volksbund soraiban. A háborús érdekek szempontjából Németország számára fontos volt ugyan a magyarországi német népcsoport felhasználása gazdasági és katonai téren egyaránt (a könyv igen érdekes beszámolót ad a Volksbund háborús gazdasági tevékenységéről), még fontosabb volt azonban a magyar uralkodó körök hatékony együttműködésének biztosítása. Az ellentétek elmélyülését mindkét fél igyekezett elkerülni, a hivatalos német politika ezért gyakran türelemre, követeléseit tekintve némi mértéktartásra intette a Volksbund vezérkarát. Tilkovszky könyve ezeket az ellentéteket, vitákat is felderítette. A Volksbund vezetői persze – a nézetek és szempontok különbségei ellenére – alkalmazkodtak a „magasabb” célokhoz és érdekekhez, de bizonyára abban a meggyőződésben, hogy az engedékenységek politikája csupán átmeneti lesz. Hiszen ugyanazon politikai törekvés különböző oldalairól volt itt is csupán szó, következetesen nem az ellentét, hanem az együttműködés, az egyetértés dominált minden alapvető kérdésben a birodalmi vezető szervek és a Volksbund között.

Összefoglalóként arra a következtetésre jut az olvasó, hogy Tilkovszky Loránt történétírói erényei: az alaposág, a források szorgalmas felkutatása, precíz elemzése és rendszerezése, az események szinte teljességre törekvő dokumentálása, egyszóval a feltételen hitelességre törekvő eredményeként nemcsak arra kaptunk tudományos választ, hogy mi is volt tulajdonképpen a Volksbund, hanem messzenem a segítségét is több fontos elvi, történelem-felfogásunkat érintő kérdés megoldásához, vagy legalábbis továbbgondolásához. Elsősorban a történelmi felelősség kérdéssére és a nemzetiségek történetének helyére, szerepére, valamint a két problémakör összefüggéseire gondolok.

Tilkovszky könyvének elolvasása után még nyilvánvalóbbnak látszik az a tudomásom szerint eddig sem tagadott igazság, hogy bármennyire hangsúlyozzuk is (és természetesen teljes joggal) a Volksbund különleges szerepét, azt, hogy itt egy hazánkkal, népünkkel ellenséges célokért, a tőlünk, számunkra idegen fasiszta német birodalmi érdekek szolgálatáért működő szervezetről volt szó, nem rekeszhetjük azt ki történelmünkéből. Létéért, tevékenységéért nem kárhothatjuk át a kizárólagos felelősséget a fasiszta Németországra. A Volksbund nem volt azonos a magyarországi német nemzetiséggel, de hat és fél éven át a legfontosabb szervezete volt. S hogy az lehetett, azt aligha lehetne csupán kívülről jövő anyagi támogatással, politikai nyomással, propagandahatással megmagyarázni. A Volksbund sikere egyúttal az évszázados magyar nemzetiség-, sőt részben szociálpolitika kritikájának is tekinthető. Egyetlen nemzetiség története sem szakítható ki annak az országnak gazdasági, politikai és kulturális közegéből, amelyben esetleg évszázadok óta él, és fordítva: egyetlen ország, nép vagy nemzet története sem lenne teljes a benne, ill. vele élő nemzetiségek története nélkül. Kétségtelen persze, hogy a nemzetiségek története egyúttal szerves részét képezi azon nemzet történetének is, amelyből kiszakadt, de ez nem mentheti fel az otthont adó országot.

A nemzetiségek széles tömegeit érintő elnyomás és kizsákmányolás, kulturális háttérbe szorítás és politikai kismizmizés volt az az alternatíva, amelyet a magyar uralom a kívülről jövő elszívó hatással szembeállított. Márpedig ez az alternatíva csak az ellentétek fenntartására, vagy egyenesen elmélyítésére volt alkalmas, és nem fejleszthette ki az egymásrautaltság, a sorsközösség megérezését, megértését, amelyre pedig oly nagy szükség lett volna a világháború Magyarországot nemzetiségeivel együtt letvéselybe sodró éveiben.

WLADYSŁAW ZAJEWSKI:

GDANSK, A NAGYHATALMAK VERSENGÉSÉNEK TÁRGYA NAPÓLEON URALKODÁSÁNAK IDEJÉN

Gdansk kedvező földrajzi fekvése, a világkereskedelemben elfoglalt pozíciója révén a 19. sz. elején három hatalom, a hódító francia, a porosz, s az ugyancsak expanzív törekvéseket mutató orosz keresztüztübe került. A negyedik koalícióban tevékeny részt vállaló Poroszország vereségét követő tiltsi békében a kikötővárost és a Visztula torkolatát szabad városnak nyilvánították, és közvetlenül Napóleon fennhatósága alá rendelték.

Az ország területi növelésén és nagyhatalommá fejlesztésén fáradozó porosz vezetés a kedvezőtlen békefeltételek miatt elsősorban szövetségesét, Oroszországot hibáztatta. A két hatalom közötti ellentétek 1809 márciusa után váltak nyilvánvalóvá, amikor I. Sándor nyíltan hangot adott a térséggel kapcsolatos érdeklődésének. Franciaországnak a spanyol háború miatti szorult helyzetét kihasználva Oroszország békés eszközökkel, a cár gdanski megbízottja révén kívánta a város szenátusát rávenni arra, hogy szakadjon el. Cserébe a város privilégiumainak garantálását és területének megnagyobbítását ígérte – eredménytelenül. Az orosz uralkodó Poroszországgal szemben kettős taktikát alkalmazott. Támogatta, mint a lengyel egységmozgalom kibontakozását akadályozó ütközőállamot, de mindent megtett ugyanakkor, hogy vetélytársa törekvéseit megghiúsítsa.

1813 februárjában, Napóleon utolsó vesztes hadjáratát követően a versengő felek asztalhoz ültek. I. Sándor sejteni engedte, hogy távlati terveivel nem áll szemben Poroszország területi gyarapodása és a Wroclaw–Kaliszi szerződésben biztosította, hogy ez visszakapja 1807-ben elveszített területeit, így az oroszok által elfoglalt Bialistik térségét, s hogy a Varsói Nagyhercegség kárára növekedjen. A berlini vezetés a kilátásba helyezett kedvezményeken kívül Gdansk-Torun visszatérését, s többek között a Sziléziával megkötendő uniót kívánta. Az utóbbi cél elérése érdekében alkotmányt is kész volt adni az érintett lakosság számára. A cári Oroszország mesterien taktikázó diplomatái egy titkos záradékban azt ígérték Poroszországnak, hogy a tiltsi békében megsértett területi egységének helyreállításáig nem teszik le a fegyvert. Sándor ugyanakkor elzárkózott a kérdések konkrét megfogalmazásától, és Torun és Gdansk helyét sem határozta meg pontosan. Ez a tény a porosz diplomácia vereségével ért fel.

Poroszország katonai és diplomáciai úton egyszerre törekedett Pomeránia elfoglalására, azt valamennyi Napóleon-ellenes országgal szentesíttetni kívánta. Ausztria legszívesebben az 1806-os határok között látta volna a porosz királyságot, s elsősorban a Varsói Nagyhercegség felosztását, az 1797-es szerződéshez való visszatérést szorgalmazta. Anglia ekkor még egyértelműen poroszellenes álláspontot képviselt, és teret adott Gdansk elnökének, Czartoryskinek a poroszellenes sajtókampányának folytatásához.

Adam Czartorysky, az egész lengyel kérdés megoldására kidolgozott széles látókörű programjában Gdansk szervesen illeszkedett. A lengyel politikus elképzelése szerint az orosz hatalom égisze alatt működő lengyel királyságnak profitálnia kellett volna a Visztula hajózásából. Kívánta, hogy Gdansk, Königsberg stb . . . kereskedelmi forgalmát a poroszok ne gátolhassák, s azt nemzetközi egyezmény szabályozza. Tervének az orosz cárt és az angol külügyminisztert is igyekezett megnyerni. Érdeklélté akarta tenni Angliát a lengyel gazdaság fejlődésében, s rámutatott arra, hogy Lengyelország az angol ipari termékek jelentős felvevő piaca lenne, s ugyanakkor mezőgazdasági termékeket exportálna a szigetország számára. Így kívánta elérni Anglia fellépését Lengyelország integritása mellett. Miután a tervezet nem talált pozitív visszhangra, ugyancsak a két nagyhatalom támogatását igyekezett megnyerni ahhoz, hogy Gdansk autonómiát kapjon, s hogy a Lengyel Királysághoz való kapcsolódását nemzetközi megállapodás garantálja.

Mivel az érdekelt felek közül Berlin igényeinek jogosságát egyik sem ismerte el, III. Frigyes a kérdés katonai eldöntésével próbálkozott, és két zászlóaljat küldött a város visszahódítására. A gazdag diplomáciai forrásanyagra támaszkodó precíz feldolgozás a szabadságharc mítoszát keltő s néhány mozzanat súlyát eltúlzó porosz történetírás állításaival szemben azt igyekszik bizonyítani, hogy a Landwehr valójában súlyos vereségeket szenvedett, a lakosság pedig a Lengyel Hercegségbe menekült előle.

Az 1813 novemberében kezdődő tárgyalások idejére a városba bevonultak az orosz csapatok is, s így 1814 január–februárban „kettős hatalom” jött létre, melynek tarthatatlansága az idő múlásával egyre nyilvánvalóbbá vált. A nemzetközi erőviszonyok alakulása Poroszországnak kedvezett, mivel Ausztria nem nyilvánított véleményt, Anglia pedig ekkor már egyértelműen az 1806-os határok visszaállítása és Gdansk Poroszországhoz csatolása mellett foglalt állást. I. Sándor a koalíció megmentése érdekében lemondott Gdanskról, s döntését 1814. február 2-án hivatalosan is közölte a város szenátusával, amely azt kénytelenségből elfogadta. Az így létrejött rendezést a bécsi kongresszus szentesítette.

Gdansk szabad városi státusának megszüntetése s Poroszországhoz kapcsolása gazdasági és politikai szempontból egyaránt hanyatláshoz vezetett. A nagy német kikötővárosok konkurrenciája kereskedelmi jelentőségét radikálisan csökkentette, lokális szintre szűkítette, és fejlődését hosszú időre negatív irányban befolyásolta.

Acta Poloniae Historica 1972. XXVI. 31–45. I

E. Cs. Cs.

R. CZEPULIS-RASTENIS:

A LENGYEL KIRÁLYSÁG ÉRTELMSÉGÉNEK TÁRSADALMI HELYZETE
ÉS SZERKEZETE AZ 1830-AS ÉS AZ 1863-AS FELKELÉS KÖZÖTT

Czepulis-Rastenis történeti-szociológiai aspektusból közelítve vizsgálja a lengyel értelmiség helyzetét a címben jelzett időhatárok között. A közép-kelet-európai országok társadalmi-politikai fejlődésében fontos szerepet játszó réteg kialakulása és tevékenysége iránt – bár már korábban is születtek kiváló elemző munkák – elsősorban a II. világháborút követően élénkült meg az érdeklődés. Érvényes ez a megállapítás a lengyel, vagy a szovjet szerzőkre éppúgy, mint azokra a nyugat-európai történészekre, akik a problémakör vizsgálatok hazájuk klasszikus társadalmi fejlődésétől sokban eltérő, speciális képződménnyel állnak szemben.

A tanulmány szerzője azt tűzi ki feladatának, hogy a nagy összefoglaló munkákban szerinte méltánytalanul mellőzött, más országok hasonló szerepet játszó rétegével gyakran hibásan azonosított lengyel értelmiség kivételes karakterét megrajzolja. Megállapítja, hogy a szakirodalomban az értelmiség fogalmának kettős értelmezésével találkozhatunk. Az elnevezés tágabb értelemben a személyeknek arra a minden modern nemzet történetében fellelhető csoportjára utal, melynek a politikai, a kulturális élet vezető egyéniségei a tagjai. Vonatkozik másrészt a kizárólag értelmiségi munkából élő, tehetségük és képzettségük eredményeképpen a „nemzeti elit”-hez felemelkedett emberek csoportjára. Ebben az összefüggésben beszélhetünk az értelmiség fogalmának azon két jelentéséről, melyek nem zárják ki, de nem is fedik egymást. Mivel a közép-kelet-európai országokban az ún. „nemzeti elit” feladatait a második csoport vállalta magára, e funkcionális egybeesés az értelmiségnek mint foglalkozási-társadalmi rétegnek és mint nemzeti elitnek gyakori azonosításához, a két jelenség egybeomlásához vezetett.

A modern lengyel értelmiség kialakulásának a kapitalizálódás lassú megindulásával, s a Varsói Hercegség 1807-es létrehozásával összefüggő kezdetei a 18–19. sz. fordulójára esnek. Az új államalakulat adminisztratív gépezetének kiépítéséhez, igazságügyi, oktatási és egészségügyi tevékenységének át-, ill. megszervezéséhez képzett szakemberekre volt szükség. A hamarosan nagy tekintélyre szert tevő réteg három forrásból: a földbirtokos nemesség, az elszegényedett nemesek és a polgárság köréből került ki. A paraszti és zsidó származású elemek ekkor még nem játszottak számottevő szerepet. A szerző éles cezúrát húz a közigazgatásban vezető pozíciót betöltő földbirtokos nemesség képviselői és a kevésbé tehetős nemesek, ill. polgárok között, mivel az előbbieket anyagi függetlenségük következtében munkájukat nem tekintették szigorú értelemben vett foglalkozásnak, míg az utóbbiak

egyetlen megélhetési és jövedelemforrásukat látták benne. E nagy társadalmi különbség következtében az értelmiség integrálódása mindaddig nem történhetett meg, amíg a nemesség nagyobb része a kedvezőtlennek váló politikai helyzet hatására vissza nem vonult, vagy külföldre nem távozott.

A szerveződő új társadalmi réteg felemelkedését az 1830-as felkelés bukása sem állította meg, sőt életformájának, tevékenységi körének kikristályosodása éppen ebben az időszakban következett be. Míg tagjainak száma 1830-ban kb. 7500-ra becsülhető, az 1860-as évek elejére az aktív lakosság 0,73%-át kitevő 12 000-re emelkedett. Az 1830–63 közötti szakaszt a szerző a lengyel értelmiség előtörténetének, a formálódás periódusának nevezi. Vizsgálja a forrásául szolgáló szakmai csoportok (állami igazgatásban részt vevő hivatalnokok, mezőgazdasági szakemberek, iparban és kereskedelemben dolgozó alkalmazottak, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, írók, festők, színészek stb.) képzettségi szintjét és származási összetételét. Megállapítja, hogy a hivatás gyakorlását egyedül az orvosok esetében kötötték felsőfokú végzettséghez, míg a tanároknak és az íróknak 40, a műszakiaknak 38, az állami alkalmazottaknak pedig 10%-a rendelkezett diplomával. Kiemeli, hogy az értelmiségiek elsősorban polgári és elszegényedett nemesi körökből kerültek ki, s hogy a két elem aránya a foglalkozási ágazatok szerint alakult.

A szerző mindenekelőtt arra keres választ, hogy mely tényezők segítették elő a kis létszámú heterogén csoport egységes társadalmi réteggé alakulását, s járultak hozzá tekintélyének, társadalmi súlyának megalapozásához. Meghatározó szerepet tulajdonít ebből a szempontból a politikai viszonyok alakulásának. A 60-as évek elejétől az életkörülményeit megnehezítő, szakmájának gyakorlását akadályozó, vagy egyenesen megtiltó cári intézkedések (pl. a tudományos társaságok betiltása) hatására az értelmiség aktivitása fokozódik. Tiltakozásának egyik formája a jobbgyfelszabadítás, a nemesi adózás bevezetése és az egyenlő polgári jogok megadása mellett agitáló titkos előadások szervezése volt. Soraikból került ki ugyanakkor az 1861-ben a cárhoz küldött varsói delegáció többsége, majd a felkelések aktív bázisának jelentős része is. Annak ellenére, hogy gazdasági súlya nem növekedett, s továbbra sem volt jelentékeny, fokozatosan a nemzet lelkiismeretének s a különböző osztályok szócsovének szerepét töltötte be. Politikai kiszolgáltatottságának fokozódása, érdekeinek egybeesése abba az irányba hatott, hogy a jelzett nagyfokú különbségek ellenére a lengyel értelmiség végül is egy koherens, minden más társadalmi alakulattól elkülönülő szociológiai képződménnyé alakult.

Czepulis-Rastenis tanulmánya alapos szakirodalom-ismeretre épül. A szerző forráshasználatának sokrétűségét a vasúti tisztviselőkről, orvosokról átnézett mintegy 900 személyi lap mellett a feldolgozott statisztikák, nekrológok, memoárok és életrajzok nagy száma jelzi. A tényanyag szakszerű kezelésével együtt mindez egy hasznos tanulmányt eredményezett.

Acta Poloniae Historica 1976. XXXIII. 69–91. l.

E. Cs. Cs.

B. G. LITVAK:

CSERNISEVSKIJ ÉS AZ OROSZ FORRÁSKUTATÁS

A nagy orosz forradalmi demokrata gondolkodó történelemfelfogásáról már sokat írtak, forrás-elmző műhelye azonban elkerülte a kutatók figyelmét. Pedig figyelemre méltó megállapításokat tett nemcsak a történeti filológiával kapcsolatban, de a numizmatika, a heraldika és a geneológia tárgykörében is. Témaválasztását azzal indokolja a szerző, hogy ezáltal teljesebb képet kapunk Csernisevskij életművéről, és az orosz forráskutatás fejlődésének is egy jelentős szakaszát ismerhetjük meg. Az 1853–1862 között keletkezett cikkek és recenziók közül mintegy 75-nek az elemzésére vállalkozik Litvak. Előrebocsátja: nem a forráselmzés és kritika volt ezeknek az írásoknak az elsődleges célja, azonban ilyen szempontból sem érdektelenek.

Csernisevskij – B. N. Csicserin munkái, Csaadajev történeti nézetek kapcsán – kora forráskritikáját nem tartotta igényesnek. A történeti értékű források publikációjának nagy jelentőséget tulajdonított. Szolovjov monográfiáját (1854) sok kortársával ellentétben nem tekintette az orosz történettudomány csúcsteljesítményének. Véleménye szerint csak az első lépésekről volt szó. További források bevonását igényelte, amelyek a nép életéről, társadalmi viszonyairól és műveltsége színvonaláról nyújthattak teljesebb képet. Hangsúlyozta a források kritikai elemzésének szükségességét, sokoldalú

feldolgozásuk alapján vélte lehetségesnek a nép történelmi szerepének bemutatását, ami fehér folt volt a korabeli orosz történetírásban.

A forráskritika és a forráslemezés terén megfogalmazott előremutató igényességét egy, a közép-kori Oroszország élelmezési helyzetét taglaló tanulmányról írt kritikája tükrében is érzékelteti a szerző. V. N. Leskov tanulmánya a jó és a rossz gabonatermésű évek árváltozásainak 14–16. századi fejlődésvonalát próbálta megrajzolni mint alapvető tényezőt az élelmezési viszonyok alakulásában. Csernisevskij a tanulmány hibájaként rótt fel, hogy szerzője nem vette figyelembe a pénz értékváltozásait, továbbá egyéb, a korabeli táplálkozás szempontjából jelentős cikkek – állatok – ármozgásait, amelyekre vonatkozóan maradtak fenn források, és összehasonlító vizsgálattal meggyőzőbb képet eredményezhettek volna, újabb összefüggéseket világítottak volna meg. Hasonló értelemben említi Litvak a 17. századi diplomáciatörténetre vonatkozó csernisevskij megállapításokat, amelyekben a diplomaták levelezéseinek forrásértékére hívta fel a figyelmet. A 17–18. századi orosz valóság, a nép helyzetének a feltárása szempontjából nagy jelentőséget tulajdonított a külföldi utazók leírásainak, de az orosz szerzőktől származó útleírásokat, naplókát és memoárokat is nagyra becsülte. Természetesen mindkét esetben hangsúlyozta a források kritikai kezelését, elkerülendő az apológiát, illetve hamis kép kialakítását.

A sokoldalú forradalmi demokrata gondolkodó hozzáértő bírálatot mondott a korabeli orosz forráskiadásról. I. Péter leveleinek közzététele után rámutatott, hogy a publikált leveleknek csak a töredéke birt érdemleges történelmi forrásértékkel; a nagyobbik hányadot jellegtelen, személyes vonatkozású anyagnak minősítette. Véleménye szerint kellett legyen a nagy cár hagyatékában közlésre érdemes anyag. Hasonlóan ítélte meg II. Katalin és Patjomkin leveleinek a kiadását is.

Ezzel szemben nagyra értékelte a jó statisztikai közleményeket, mint komoly forrásértékkel rendelkező munkákat. D. P. Zsuravszkijnek a kijevei kormányzóságról közzétett statisztikai feldolgozását jó példaként emlegette. A méltatlanul elfeledett, de a társadalmi statisztika területén korszerű szemléletet tanúsító tudós méltatásának szerzőnk is külön teret szentel. Munkáját – különösen a kormányzóság nagybirtokainak gazdálkodására vonatkozóan – Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” c. könyvéhez hasonlítja. Ennek alapján úgy véli, Csernisevskij joggal tulajdonított Zsuravszkij adatainak (és a hasonló felfogású statisztikai kiadványoknak) valóságos történelmi forrásértéket. Ilyen értelemben beszélt a Szevasztopol sebesült védőivel kitöltetett adatlapokról, amelyek a jobbágyi függésben élő emberek hazafiasságáról tanuskodtak. Folyóirata megrendelőinek adatait (lakhely, foglalkozás stb.) szintén értékes történelmi forrásnak tekintette. A korabeli iparstatisztikák megbízhatatlansága kapcsán fejtette ki, hogy nem szabad eltúlozni egyetlen forrástípus – így a statisztikák – jelentőségét sem, minden esetben törekedni kell más típusú kontroll források feltárására is.

A történelem segédtudományainak jelentőségét felismerte, de óvott attól, hogy bármelyiknek is túlzott fontosságot tulajdonítsanak. Róma történetével példálózott, ahol az írásos források háttérbe szoríthatják a numizmatika eredményeit, míg Karthago esetében – véleménye szerint – az írott emlékek gyér volta következtében az éremtan és a heraldika alapvető szerepet játszik.

Voproszi Isztorii, 1978. 6. szám 26–40. l.

M.

H. LUTZ:

KÖNIGGRÄTZTŐL A KETTÓS SZÖVETSÉG AZ EURÓPAI DÖNTÉSEK SZEMPONTJAI

H. Lutz tanulmánya annak a nagyobb kutatási programnak néhány eredményét foglalja össze, mely az osztrák–magyar külügyminisztérium forrásaira támaszkodva igyekszik megragadni a Német Szövetség felbomlását követő európai átalakulás háttérét, a számos új problémát magával hozó legfontosabb politikai döntések összetevőit. A bevezetőben néhány módszertani szempontra hívja fel a figyelmet. Indokolatlannak nevezi, hogy a hivatali, a diplomáciai és a katonai apparátus tevékenységét a népek és az osztályok érdekeiből kiindulva vizsgálják, félrevezetőnek a politikatörténetnek, vagy a társadalmi-gazdasági folyamatoknak fölérendelését a másik kárára. Lényegesen fontosabbnak tartja annak magállapítását, hogy míg Poroszország helyzetét 1866 előtt jelentős ipari fejlődés, valamint a

polgári és a feudális uralkodó osztályok közötti együttműködés megindulása jellemezte, addig Ausztria – Magyarországon a nemzeti egyenlőségi törekvések fellendülése és az osztályellentétek fokozottabb kiéleződése vált meghatározó tendenciává.

A címben jelzett időszakot a szerző három részben tekinti át. Szerinte Königrätzről a francia–német háború kitöréséig terjedő első szakasz külpolitikai mozgásrendszerét elsősorban Bécs Párizs felé való közeledése befolyásolta. Ez jelentős mértékben járult hozzá többek között a dél-német területek és Berlin közeledéséhez. Az 1871 őszéig tartó második szakasz idejére a Német Birodalom megalakulása következtében az európai konstellációk alapvetően megváltoztak. A Hofburg levonta az események tanulságait és nagy jelentőségű – a szakirodalomban Lutz szerint alábecsült – lépésre, a francia orientáció feladására s a porosz kapcsolatok megjavítására szánta el magát. A kettős szövetség megkötésével lezáruló harmadik periódusban a Monarchia külpolitikai aktivitásának súlypontja végleg Keletre tevődött át, ami központi kérdéssé emelte Ausztria–Magyarország és Németország viszonyát Oroszországhoz. A szerző legfontosabb feladatként azt tűzi ki maga elé, hogy tisztázza az 1866-os és az 1870/71-es korszakhatárnak a történeti köztudatban szerinte nem elég világosan meghatározott lényegét, aminek kiindulópontként az európai politikai meghatározó tényezőket kezeli.

Ferenc József és a vezető politikai körök Königrätzet követően korántsem mondtak le közép-európai terveikről. Elképzeléseik továbbélését jelezte többek között Beust külügyminiszteri kinevezése is. A korábbi szász miniszterelnök megjelenése Lutz szerint egy új, liberális program bevezetését szimbolizálta az európai államrendszer kontinuitásának és a monarchikus elv továbbélte keretei között. Kiemeli, hogy Beust – hasonlóan Bismarckhoz – a vormärzi kabinetpolitika patriarchális tradícióit és az új idők liberális, alkotmányos követelményeit egyeztető politikus volt. Alapjaiban különböztek azonban a két német államférfi tevékenységét, módszereikben az új és a régi elemek keveredését meghatározó társadalomtörténeti feltételek. Míg ugyanis Bismarck a német nacionalista liberális polgárságra és erős katonaságra támaszkodhatott, addig az államgépezet – 1848 hatására fokozódó – bürokratikus-militarista átalakításában az Osztrák–Magyar Monarchia két jelentős kérdésben eleve hátrányos helyzetből indult: a hadsereg modernizálásához szükséges gazdasági-ipari fejlődés üteme elmaradt vetélytársaitól, a tömeghadsereg kiépítését pedig a birodalom nemzeti homogenitásának hiánya hátráltatta.

Közismert tény Dél-Németország meghatározó szerepe a német egység megvalósulásában. A réalpolitikusként gondolkodó Beust tudatában volt annak, hogy mekkora összetartó erőt jelentett az Északnémet Szövetséget és Dél-Németországot tömörítő, Ausztriát pedig kizáró Zollverein, s ezért az egyetlen lehetségesnek tűnő területen – ti. a Poroszországgal összevetve lényegesen liberálisabb alkotmányviszonyok kiépítésével – törekedett a dél-német közvélemény megnyerésére. A balkáni kérdésben támogatta a franciáknak azt a törekvését, hogy Törökországot a nagyhatalmak szolidáris együttműködésének területévé változtassák. Kölcsönösen aktív lépések történtek ugyanakkor a francia szövetség megszilárdítása érdekében.

A porosz–francia háború kitörése a Monarchiát kifejezetten kedvezőtlen körülmények között találta. Beust mozgásszabadságának szűk keretei mindössze egy Olaszország, Oroszország, Anglia és Ausztria–Magyarország összefogásával megalakuló semleges liga tervének támogatását tették lehetővé, amelynek a békeszerződés pontjainak megfogalmazása, az európai egyensúly fenntartása lett volna feladata. Utolsó próbálkozást tett ugyanakkor Bajorország és Württemberg Poroszországhoz való csatlakozásának megakadályozására és egy dél-német királyság megalakítására. A szerző szerint a tervek megvalósításához az európai politikai légkör nem volt egyértelműen kedvezőtlen. I. Sándor és az olasz uralkodó egyaránt nyugtalanul figyelte Németország túlzott megerősödését, és szívesen látta volna az ausztriai befolyás újbóli növekedését. Ennek alapján nem minősíti eleve értelmetlennek azokat a föderációs elgondolásokat, melyekben a dél-német királyság képezett volna összekötő láncszemet a porosz vezetésű Északnémet Szövetség és Ausztria–Magyarország között.

A porosz seregek győzelme azonban minden ilyen irányú próbálkozásnak elejét vette. Miután Bismarck garantálta a monarchia integritását, Beust maga is elfogadta a Berlinhez való közeledés gondolatát, hogy ezzel is útját állja az össznémet irredentizmus érvényesülésének. Lutz kihangsúlyozza, hogy a birodalmi külpolitikai koncepcióban már Andrassy kinevezése előtt lényeges változások jelei mutatkoztak. Már ekkor megindult az oroszellenes német–osztrák együttműködés feltételeinek megteremtéséhez, a kettős szövetség megalakulásához vezető folyamat. S bár Anglia passzív magatartása miatt Bécs kénytelen volt időlegesen elfogadni a forradalmak ellen irányuló szolidaritás jegyében életrehívott három császár szövetségének bismarcki tervét, a közép-európai oroszellenes

blokkpolitika felülkerekedését a szerző szerint a német kancellár sem akadályozhatta meg. Az európai nagyhatalmakat összefogó, Franciaország elszigetelésére irányuló koalíciók rendszere ugyanis szerinte nem vette figyelembe azt a döntő mozzanatot, hogy Németország mozgásképtelősége nemcsak Franciaország, hanem a Balkán irányában is erősen korlátozott volt. A szövetséges Ausztria–Magyarország délkelet-európai törekvései ugyanis kettős választás elé állították Berlin vezető politikai köreit: veszni hagyni, vagy támogatni az expanziós igényeket.

A kettős szövetség története és előtörténete alapján szükségesnek tartja tehát a bismarcki alapkoncepció felülvizsgálását. Hozzáteszi ugyanakkor azt is, hogy annak kudarcát nem politikai képességek hiánya, hanem az egymással összeegyeztethetetlen, extrém alternatívákat kínáló objektív feltételek alakulása okozta. Meggyőződése, hogy az osztrák–magyar államférfiak Bismarcknál világosabban felismerték az 1870–71-es események várható politikai következményeit, a hagyományos konzervatív szolidaritásra építő nagyhatalmi politika alkonyát, és különös érzékenységgel fogták fel az új tendenciákhoz való alkalmazkodás szükségességét.

Historische Zeitschrift 1973/okt. Bd. 217. 347–380, I.

E. G.

JU. A. POLJAKOV, E. JE. PISZARENKO:

A SZOVJET ÉLETMÓD KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ASPEKTUSAI

A tudományos társadalomtervezés fontos feltételét képezik az életmóddal kapcsolatos kutatások, amelyek a legkülönbözőbb társadalomtudományokban polgárjogot nyertek, és igen gazdag, bár egyenetlen színvonalú irodalmat eredményeztek. A szovjet történészek mind ez ideig kevés figyelmet szenteltek a szovjet életforma történetének. Kivételt mindenekelőtt A. P. Butenko munkája képez, amely a szocialista szovjet rend által öröklött sajátos gazdasági-társadalmi szerkezet (többbukládúság), és a Szovjetuniót alkotó népek eltérő történelmi múltja, különböző fejlettségű társadalmi viszonyai hatására hívta fel a figyelmet. A történészeknek ebből az adósságából kívánnak törleszteni a szerzők valamelyest.

Emlékeztetnek a marxizmus álláspontjára, amely kezdettől összefüggést keresett a társadalmi viszonyok és az életmód között. Az életmód történeti aspektusú vizsgálatánál két közelítési módot tartanak lehetségesnek. Az elsőt funkcionálisnak nevezik, amikor az életmódra jellemző jegyek kialakulási folyamatát vizsgálja a kutató. A másik a történeti. Ez esetben az adott életmód mint egész előzményeit tárja fel a vizsgálat, szükségképpen történelmi, társadalmi összefüggésbe ágyazza az életmódot. A cikk szerzői hangsúlyozzák, hogy az első közelítési módnál osztályok, foglalkozások, lakóhely-típusok stb. szerint lehet feltárni az életmód kialakulási folyamatát. Ebben az esetben is érvényesíteni kell azonban a történetiség elvét, mert pl. a társadalmi formációk tiszta formában nem léteznek, maradvány elemek torzítják őket, az életmódnak is sajátosságát kölcsönözve. A történetiség érvényesítését indokolja az is, hogy az életmód-típusok kialakulása nemcsak társadalmilag és történetileg meghatározott, hanem folyamat, amely szüntelenül változik, fejlődik.

A szovjet életmód kialakulásának kezdetét a szocialista forradalom győzelmével hozzák összefüggésbe. A proletariátus helyzetében bekövetkezett változás volt ekkor a legszembetűnőbb, ami életmódjára is hatott. A szovjethatalom megvédéséért zivott polgárháború idején alakultak ki a szocialista szovjet életmód alapvető elemei. A kommunista szombatok során végrehajtott munkahőstettek a szocialista életmód döntő elemét, a kollektivitást alapozták meg. Hősies helytállás, internacionalista szellem, a nacionalista gyűlölködés eltűnése, bizonyos tradíciók, ünnepek háttérbe szorulása, újak formálódása ment végbe a gigászi küzdelem éveiben. Természetesen nem beszélhetünk ekkor még a szocialista életmód minden elemének teljes kialakulásáról. Az a felépült szocialista társadalomban következik be. A szocialista építés előrehaladásával azonban fokozatosan kiteljesedett a szocialista életmód.

Az 1920-as években a társadalom heterogenitásának fennmaradása ellentmondásossá tette az életmód alakulását. Kispolgári, polgári elemek is meghatározó szerepet játszottak, és ugyanebbe az irányba hatott a kulturális színvonal ekkor még általánosan alacsony szintje is. A szocialista életmód fejlett kultúrájú társadalmi közegben bontakozhat ki szabadon. A munkásosztályon belül is négy csoportot különítenek el a szerzők, NEP korszakbeli vizsgálatok alapján. Egy nem jelentéktelen réteg

nem érzekelte a történelmi átalakulást, életmódja változatlan maradt. A következő réteg – a különböző társadalmi, politikai szervek tevékenysége hatására – felismerte a helyzetében bekövetkezett változást, s ez életmódjában is tükröződött. A harmadik csoportot a forradalmi események formálták át, aktívan és tudatosan törekedett élni az új helyzete által teremtett lehetőségekkel. Szűk, de nagy kisugárzású réteget jelentett az orosz törzsökös proletariátus, amelynek öntudatos, szervezett egyedei már 1917 előtt rendelkeztek a szocialista életmód bizonyos elemeivel.

A döntő fordulatot az 1930-as évek hozták. A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása következtében uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. A párhuzamosan zajló kulturális forradalom is hozzájárult a szocialista életmód korábban kialakult elemeinek megszilárdulásához. Ekkor az integratív, homogenizáló tendenciák domináltak. Csak a háború után, elsősorban nemzetiségpolitikai összefüggésben beszélhetünk a szovjet életformán belül, bizonyos régiók karakterisztikus elkülönüléséről.

A cikkben nincs szó a Nagy Honvédő Háború életmód-formáló hatásáról. Az azóta eltelt három évtizeddel kapcsolatban a szocializmus világrendszerre válását, a fejlett szocialista társadalom építését emelik ki a szerzők, mint a szovjet szocialista életmód kiteljesítését biztosító objektív tényezőket. Ezek mellett a szocialista korszak története tradícióinak ápolása (jubileumok) is nagyban hozzájárul – tudatos tényezőként – a szovjet életmód fejlődéséhez.

Voproszi Isztorii, 1978. 5. sz. 3–14. l.

M.

V. K. VOLKOV:

TÖRÖKORSZÁG ÉS GÖRÖGORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A MÜNCHENI EGYEZMÉNY IDŐSZAKÁBAN

Sokrétű, de helyenként a tanulmány egyenetlenségét eredményező forrásbázist – levéltári anyagokat, memoárokat, korábbi feldolgozásokat, egykorú sajtót – használt fel a szerző a téma kifejtése során. Abból indult ki, hogy egyre gazdagabb irodalma van a kérdés nemzetközi politikai összefüggéseinek, a nagyhatalmak helyzetére gyakorolt hatása mellett a kisállamok egy-egy csoportját érintő következményeit is számos munka taglalta, nem vizsgálták viszont a kutatók a török és görög külpolitika irányvonalának változásait „a csehszlovák krízis” függvényében.

A két ország külpolitikájának szinkron vizsgálatát az teszi lehetővé, hogy az 1930-as évek második felében nagymértékben összehangolták külpolitikai lépéseiket mind a vezető hatalmak irányában, mind a balkáni régióval kapcsolatos törekvéseik területén. Volkov utal a két ország viszonyának alakulására, amely az 1919–1922 közötti ellentétek elcsitulása után, az 1930-as semlegességi szerződéssel új irányt vett, s az együttműködés jellemzője, az 1934-ben kötött Balkán-egyezmény keretében is. Az egyeztetett külpolitika belső indítékai természetesen nem voltak azonosak. A török nemzeti burzsoázia is jobbra tartott, csak szavakban hirdette a Szovjetunióval való jószomszédi viszony szükségességét, az angol diplomácia kegyeit kereste, gazdasági kapcsolatokat épített ki Hitler Németországával. Görögországban viszont a monarchista jobboldal politikai túlsúlya dominált, fasizálódási tendenciáktól sem riadtak vissza. A belpolitikai feltételek különbözősége ellenére érdekeik közösségét hangsúlyozták, igyekeztek kihasználni a nagyhatalmak ellentéteit, a semleges magatartás látszatát keltették az Európát felkavaró diplomáciai bonyodalmak idején.

A müncheni egyezményt közvetlenül megelőző időszakban az angol orientáció állt a két ország külpolitikájának előterében. Összefüggött ez az olasz részről megnyilvánuló fenyegetéssel is, de különösen a szorosok problémája, valamint a Balkán nemzetközi helyzetének alakulása tette szükségessé az angol befolyás tudomásulvételét. A két ország Balkán-politikáját közös bolgárellenességük hangolta össze. Tulajdonképpen Bulgária elszigetelése érdekében szorgalmazták a Balkán-egyezmény megkötését, amely Románia után Jugoszláviát is eltávolította Bulgária mellől. Hasonló indítékai voltak a tengelyhatalmakhoz való közeledésnek is. Ebben azonban döntő szerepet játszott Anglia megbékéltetési politikája, amely Abesszínia lerohanását is tudomásul vette, s erre ösztönözte a Balkán-egyezmény országait, amit azok meg is tettek.

1938 tavaszától, amikor nyilvánvalóvá váltak Németország törekvései – az Anschluss bekövetkeztével a Szudéta-kérdés felvetése –, felerősödött a német orientáció, különösen Törökország részéről. A közel-keleti pozícióra rendkívül érzékeny angol diplomácia nem nézte tétlenül az irányvonal-

módosulásokat. Előtérbe helyezte a Balkán-egyezmény országai és Bulgária viszonyát, ami felerősítette nézeteltéréseiket, lassította a Németországhoz való közeledést. Az angol aktivitás is hozzájárult az 1938 júliusi szaloniki megállapodás létrejöttéhez, amely az első világháborút követő rendezés feszültségét konzerváló maradványait igyekezett eltüntetni. Bár a szaloniki egyezményeket a német politikai körök is Versailles diktátumainak lazításaként értékelték, hatékonyabbnak bizonyult az angol törekvések érvényesülése, mivel a görög–török–bolgár megbékélés a Balkán keleti felét elfoglaló országot átmenetileg kivonta a német befolyás alól. A török–szovjet viszony elhidegülését is maga után vonta a német orientáció erősödése, amelyet azonban a török–francia tárgyalások megzavartak. Annál is inkább, mert Törökország csak olyan megállapodásokra volt hajlandó Franciaországgal, amelyekhez a brit diplomácia is csatlakozott.

München előtt tehát több vasat is tűzben tartott a két ország diplomáciája. A Csehszlovákia elárulása után kialakult feszült nemzetközi helyzet viszont óvatosságra intett. Mindenekelőtt Görögország hangsúlyozta semlegességét, mivel megcsappantak a lavírozás lehetőségei. Változatlanul elsődleges szempont maradt az Angliához való igazodás, de egyértelműen megmutatkoztak a Németországhoz való közeledés jelei is. Különösen Törökország mutatott nagy aktivitást német kapcsolatainak fejlesztésében. Göbbels és Funk (gazdasági miniszter) ankarai látogatása már az angolokat is nyugtalanította. A török diplomácia azzal érvelt, hogy Anglia és Németország európai együttműködése – München – magától értetődővé teszi, hogy Törökország mindkét hatalommal jó viszony kiépítésére törekszik. A szovjet rosszallás kinyilvánítására már nem lehetett hasonló érveket felsorakoztatni válaszként. Volkov cikke azzal a konklúzióval zárul, hogy a török és görög külpolitika második világháború alatti irányvonala a müncheni egyezmény által teremtett helyzetben alakult ki.

Voproszi Isztorii, 1978. 4. szám, 42–61. l.

M.

DAVID A. T. STAFFORD:

A SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE (SOE) ÉS AZ ANGOLOK SZEREPE AZ 1941. MÁRCIUSI BELGRÁDI ÁLLAMCSÍNYBEN

1941. március 27-én Belgrádban katonai puccs döntötte meg azt a Cvetkovic-kormányt, amely két nappal korábban Bécsben aláírta Jugoszlávia csatlakozását a háromhatalmi paktumhoz. Simović tábornok, a légierő főnöke, az államcsíny vezetője alakított új kormányt. Pál herceget – a régent – szintén elmozdították, s a fiatal II. Péter király vette át az udvar irányítását. Bár az új kormány nem mondta fel a fasiszta egyezményt, a belgrádi fordulatot az angol kormánykörök megkönnyebbüléssel fogadták.

Az SOE vezetői már a belgrádi eseményt követő napokban azt állították, hogy szervezetüknek szerepe volt az Anglia számára kedvező változás előidézésében. Később – az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején megjelent emlékirataikban – az angolok közreműködését kiszínezték, felnagyították, s tápot adtak olyan híreszteléseknek, hogy az egész államcsínyt az angol hírszerzés idézte elő. Elisabeth Barker Anglia háború alatti délkelet-európai politikájáról írt könyvében már igyekezett megcáfolni a legendákat; leszögezte, hogy az államcsíny jugoszláv kezdeményezésre történt, de elismerte, hogy ha az SOE-nek nem is, de az angol követségnek, főként Mac Donald kapitány, légügyi attasé révén, volt valamelyes szerepe az eseményekben. (British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976. 91–94. old.) A fiatal kanadai történész – E. Barker nyomdokain haladva – az angol levéltárakban újabban hozzáférhetővé vált dokumentumok, s az egykori résztvevők személyes közléseit felhasználva cikkében megpróbálja tisztázni, hogy a valóságban milyen szerepet játszottak az angolok az 1941. márciusi belgrádi fordulatban.

Anglia Jugoszláviával kapcsolatos politikáját elemezve rámutat arra, hogy az angol kormány határozottan ellenezte, hogy Jugoszlávia csatlakozzon a fasiszta államok blokkjához, s ezáltal a náci Németország szabad átjáróhoz jusson a Balkánra. Mindenekelőtt azért, mert Görögországot féltette: az olaszok ellen harcoló görög hadsereg jobbszárnya Szerbia felől rendkívül sebezhető volt. Mivel Anglia komolyabb katonai erőket nem tudott mozgósítani Görögország védelmében, politikai és diplomáciai téren mindent megtett annak érdekében, hogy megakadályozza Jugoszlávia csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. Amikor kiderült, hogy erőfeszítéseiket nem koronázta siker, 1941. március

24-én Ronald Campbell angol követ Edentől teljes felhatalmazást kapott arra, hogy minden eszközzel – az államcsínyt is beleértve – igyekezzen politikai változást előidézni Belgrádban. A diplomáciai iratok azt tanúsítják, hogy az angol diplomata – 36 órával a jugoszláv légierő tisztjeinek akciója előtt – valószínűtlennek tartotta, hogy katonai fordulatra kerülhetne sor; azzal érvelt, hogy Anglia nem tudna katonai segítséget nyújtani az új kormánzatnak. E felfogása miatt az államcsíny előkészületeiről szóló – a SOE-től származó – értesüléseket annyira nem vette komolyan, hogy azokról a Foreign Office-t nem is tájékoztatta. Az angol követséget a katonai puccs váratlanul érte.

Az SOE, amely 1940 nyarán vált ki a British Secret Intelligence Service-ből (SIS), s jól kiépített hálózattal rendelkezett Jugoszláviában, szintén utasítást kapott, hogy szervezzen akciókat a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen. Az SOE a szerb politikai pártok, szervezetek, valamint az ellenzéki politikusok körében épített ki jó kapcsolatokat. (Pénzügyi támogatásban részesítette pl. a Szerb Paraszt Pártot és a Független Demokrata Pártot, valamint a Narodna Odbrana-t.) Összeköttetései révén megpróbált nyomást gyakorolni a Cvetkovic-kormányra, mozgósította a szerb közvéleményt, s megkísérelt kormányválságot kirobbantani. Mivel Pál herceget és a kormányt nem sikerült visszatartani az egyezményhez való csatlakozástól, maga is foglalkozni kezdett az államcsíny tervével. A szerző azonban kimutatja, hogy a SOE-nek nem voltak közvetlen összeköttetései a hadsereg vezetőivel, tehát egy katonai puccs előkészítésében, szorgalmazásában nem játszott szerepet. Az SOE március 24-én egy polgári politikustól – akit pénzeltek – kapott először hírt a kormányellenes szervezkedésről.

Stafford kutatásai megerősítik, hogy MacDonald kapitány, légügyi attasé kapcsolatban állt Bora Mirkovič tábornokkal, az államcsíny egyik spiritus rectorával, s március 26-án Simovič tábornok tájékoztatta őt a katonai hatalomátvétel előkészületeiről. Sikerült azonban kinyomoznia, hogy MacDonaldnál fontosabb szerepet játszott. T. G. Mapplebeck, az angol repülőgépgyártó vállalatok belgrádi megbízottja, aki 1923-óta élt a jugoszláv fővárosban. Ő azonban nem az SOE, hanem az eredeti titkosszolgálat (az Intelligence Service) ügynöke volt, s szoros kapcsolatot tartott fenn Mirkovičsal. Sőt azt is kiderítette, hogy Mirkovič 1940 tavasza óta rendszeresen átadta Mapplebecknek a jugoszláv vezérkar heti titkosszolgálati jelentéseit és a berlini jugoszláv követségtől származó katonai tárgyú feljegyzéseket. Az angolok később honorálták szolgálatait: nyugdíjat kapott az angol kormánytól. Valószínűleg igaz, hogy a légierő tisztjei, mielőtt döntő elhatározásra jutottak, Mapplebeck véleményét is kérték, aki természetesen nem beszélte le őket a cselekvésről.

Stafford tehát maga is cáfolja azt az állítást, hogy az 1941. márciusi államcsínyt az SOE kezdeményezte, szervezte volna; s ő is úgy látja, hogy azt jugoszláv belső erők szervezték és hajtották végre, az angolok – elsősorban a „régii” titkosszolgálat révén – legfeljebb csak ösztönözték, bátorították az összeesküvő katonatiszteket.

Slavic Review, 1977. 3. sz. 399–420. old.

V. I.

L. A. BEZIMENSZKIJ:

A „KELETI TERV” ALAPGONDOLATA, CÉLJAI, EREDMÉNYEI

A magyar nyelven megjelent munkáiból is jól ismert szerző ezen cikke a náci Németország keleti terveit mutatja be. Utal arra, hogy egy ideig csak közvetett források alapján rekonstruálhatták a történészek a tervek leghírhedtebb dokumentumát, a Generalplan Ost-ot, később azonban az USA Nemzeti Levéltárában rátaláltak annak eredeti, egyetlen példányára és Himmler, valamint munkatársai azzal kapcsolatos levelezésére.

A hitleri Harmadik Birodalom katonai céljai a német imperializmus érdekeit szolgálták, állapítja meg a szerző, azokkal a polgári értékelésekkel polemizálva, amelyek szerint a náci Németország hódító politikája nem átgondolt tervekre épült, hanem a helyzet szülte improvizáció volt. Megállapítását nyugati szerzőktől vett értékelésekkel is alátámasztja, akik a marxista történészek kritikája nyomán, bőséges forrásanyagot felhasználva kimutatták az összefüggést a náci ideológia, Németország világhatalmi tervei és az antikommunizmus között, amelyek együttesen és konzekvensen törekedtek a Szovjetunió felszámolására. A továbbiakban hivatkozik az első világháborús német tervekre, majd Hindenburg és Stressemann politikai törekvéseire, Hitler „Mein Kampf”-jára, valamint Rosenberg csoportjának tevékenységére, amelyek mind-mind a „Drang nach Osten” koncepciójából indultak ki, németesíteni akarták Európa keleti felét, s mint ilyenek a „Keleti terv” előzményeinek tekinthetők.

Közvetlenebb előzményt jelentettek a „Barbarossa terv” kidolgozásával és a Szovjetunió elleni hitszegő támadással párhuzamosan hozott intézkedések, amelyek a meghódított keleti területek gazdasági kiaknázására (Zöld dosszié), közigazgatási átszervezésére (Barna dosszié) irányultak, és különleges szerepet szántak az SS-nek. Bezimenzkij rámutat, hogy az SS Himmler vezetésével különleges szerepet játszott a „Keleti terv” kidolgozásában és végrehajtásában is. A forrásul szolgáló polgári munkákkal vitakozva hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió meghódítása a döntő láncszem szerepét játszotta a hitleri Németország világuralmi terveiben.

Az újonnan feltárt források alapján részletezi az SS különböző hivatalai által végzett előkészítő munkát, a „Keleti terv” kidolgozásának főbb fázisait. Eszerint az alapgondolatot 1940 májusában fogalmazták meg, az első variáció 1941 júliusában készült el, amelyet 1941–1942. fordulóján több tanácskozás tűzött napirendjére. Az 1942 májusában Himmler által jóváhagyott és központi jelentőségűnek tekinthető második variáns felhasználta a tanácskozások anyagát. A közlemény ismerteti ez utóbbi variáns vázlatát és elemző megjegyzéseket fűz hozzá. Az I. rész a telepítési rendszerre vonatkozó terveket tartalmazta. Külön rendelkezett a falvak, a városok és a katonai jellegű települések sorsáról. A II. rész a telepítési akció költségkihatásait részletezte aprólékosan. A németesített és a megszállt területek státuszát rögzítette a III. rész, amelyet térképmelléletek egészítettek ki.

A dokumentum szövegéből lényeges részleteket idéz Bezimenzkij. Az örök időkre szóló katonai hódítást hangsúlyozta a bevezető. A német élettér kiterjesztését, új etnikai határokat ígért. Nagy jelentőséget tulajdonított az egységes elvke épülő, következetesen végrehajtott eljárásnak, amelyre az SS-t tartotta a legalkalmasabbnak. Csaknem 5 millió német telepelessel akarták benépesíteni Leningrád környékét, a mai balti szovjetköztársaságok területét és Dél-Ukrajnát a Krím-félszigettel együtt. A németté tett területek lakosságát a katonai jellegű településekkel, német falvakkal „biztosított” megszállt keleti vidékekre tervezték áttelepíteni. Nemcsak horizontális szemlélet jellemezte a „Keleti tervet”. A városok, a társadalmi élet vezető funkciói németté váltak volna, a megmaradt szláv lakosság alárendelt szerepet játszott volna a falvakban. Leningrád több mint 3 millió lakosáról például nem történt említés, de megállapították, hogy legfeljebb 200 ezres város lehet. A történelmi tapasztalatok sejtetni engedik a csaknem 3 millió ember sorsát. Mint ahogy a megszállt területekre való áttelepítés is „mesterségesen” előkészített fehér foltokra irányult volna.

Kommentárjában a szerző előrebocsátja, hogy a dokumentum szövege hivatalnoki pedantériával készült, s egy szó sincs benne, ami a valóság szörnyűségeit idézné. Első látásra mértéktartónak tűnik a németesítendő terület kijelölése, bár a megszállt területeken kialakítandó „német támaszpontok” akár az Uralig szélesíthették határait. A „Keleti terv” kidolgozása során keletkezett forrásokból véleményeket idéz, amelyek szerint a szlávoknak a helóták szerepét szánták, vagy az Uralon túlra akarták áttelepíteni a „felesleges” milliókat; mások sterilizálással szándékoztak korlátozni a szláv elem növekedését. E. Wetzel 31 millió szláv „kitelepítését” tartotta szükségesnek. Bezimenzkij szerint a szöveg „kitelepítés” kifejezése egyértelműen helyettesíthető a „megsemmisítés” fogalmával. Egy Himmlerlevél alapján (amelyet az „szakértőjének”, Mayernek címzett), a szerző arra a következtetésre jut, hogy a „Keleti terv” realizálása 120 millió embert érintett volna. Véleménye szerint az kiirtásukat jelentette volna, amit az idézett szövegek nem támasztanak ugyan egyértelműen, de valószínűsíti a náci gyakorlati politikája Lengyelországban és a Szovjetunió általuk megszállt területein.

A közlemény befejező része ismét egy historiográfiai polémiából indul ki. Fantazmagória vagy a gyakorlati politika vezérfonala volt a „Keleti terv”? Az utóbbi álláspontra helyezkedik a szerző és Hitler, Himmler idézetek mellett a németek lengyelországi, közelebről a Lublin körzetében érvényesített „politikájával” érvel. A vidék 250 ezrenyi zsidó lakossága pl. 1939–1942 között 20 ezerre csökkent. 100 ezer lengyellel csökkent a lakosok száma, akiknek helyére több mint 50 ezer német telepest hoztak Európa német megszállás, illetve befolyás alatt álló különböző területeiről. Emellett a szovjet polgári lakossággal szemben érvényesített módszeres kegyetlenkedéseket kell a „Keleti terv” előkészítésének tekinteni, amely végül is a háborúban bekövetkezett fordulat és az önfeláldozó partizánháború miatt vallott kudarcot. Kudarcához hozzájárult, hogy a villámháború csődjé miatt Németország munkaerő-gondokkal küzdött, s nemhogy „árját” telepíthetett volna a meghódított területekre, de milliókat hurcoltak el a náci olcsó, rabszolga munkaerőként.

Voproszi Isztorii, 1978. 5. szám 74–94. l.

M.

A folyóiratszematét összeállították: Erdődy Gábor (E. G.), Erdődyné Csorba Csilla (E. Cs. Cs.), Menyhárt Lajos (M.) és Vida István (V. I.).

Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázatáról

A Magyar Történelmi Társulat kezdeményezésére 1976. júniusában sajtótörténeti pályázat meghirdetésére került sor. A kiírásban részt vett még a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi és Történettudományi Intézetei, a Hadtörténelmi Intézet és a Párttörténeti Intézet.

A pályázat célul tűzte ki a társadalmi tudatformálás fontos területe, a sajtó története feldolgozásának előmozdítását. A pályázók tárgyul választhatták egy politikai, irodalmi vagy más kulturális napilap, hetilap, folyóirat összegző vagy a sajtóorgánium egyik időszakára szorítókozó történetét, történeti, társadalmi, ideológiai folyamatok tükröződésének ábrázolását egy város, megye vagy más regionális egység sajtójában; egy sajtóval kapcsolatos intézmény, vállalat (kiadó, szerkesztőség, nyomda, hivatal) történetét, jelentős újságíró személyiség vagy személyiségek biográfiáját. Beküldhető volt kiadatlan egyéni vagy kollektív monográfia, tanulmány, vagy tanulmány-gyűjtemény legalább 100 legfeljebb 500 gépelt oldal terjedelemben.

A pályázati kiírás megjelent a napi sajtóban, valamint az érdekelt intézmények tudományos folyóirataiban.

A Társulat Titkárságának megbízásából Márkus László készített útmutatót, amelyet a pályázni szándékozók rendelkezésére bocsátottunk. Az útmutatót Erényi Tibor és Vásárhelyi Miklós lektorálták.

A pályázatra az 1978. március 31-i határidőig 27 pályamű érkezett. A pályaművek megoszlása korszakok szerint:

1867–1918-ig	9
1918–1919-ig	2
1919–1944-ig	9
1945.	4
Több korszakot átfogó	3

A pályaműveket a résztvevők jeligével küldték be, nevüket és lacímüket külön borítékban mellékeltek. A munkákat 1–1 lektor bírálta el. Lektorálásra Mucsi Ferenc, Szabó Ágnes, Lackó Miklós, Szabó Dániel, Petri Edit, Gábor Sándorné, Gyarmati György, T. Varga György, Kanyar József, Jakab Sámuel, Farkas Gábor, Stier Miklós és Rakó József kaptak megbízást. Feladatukat valamennyien lelkiismeretesen teljesítették, ami megfelelő alapot nyújtott a bíráló bizottság munkája számára.

1978. június 6-án tartotta első ülését Vass Henrik elnökletével a bíráló bizottság, amelynek tagjai Incze Miklós, Márkus László, Liptai Ervin, Király András, Esti Béla, Vásárhelyi Miklós, Sipos Péter (titkár) voltak.

A lektorok által további értékelésre javasolt pályaműveket 2–2 bíráló bizottsági tag nézte át és tett írásbeli javaslatot a díjazásra. A bizottság 1978. október 6-án hozta meg döntését, ezután került sor a díjazásban, illetve jutalmazásban részesültek nevét tartalmazó borítékok felnyitására.

I. díjat (15 000 Ft-ot) kapott Buzinkay Géza: „A magyar nyelvű közművelődési sajtó az 1860-as évek közepétől az 1890-es évekig.” (205 oldal) c. munkája.

Indoklás: A szerző a sajtótörténet eddig feltáratlan területén alkotott sok új anyagot és gondolatot tartalmazó munkát. Helyeselhető az általa alkotott új terminus technikus, a közművelődési

sajtó fogalma is. Gondosan kimunkált a lapok társadalmi háttere és szellemi fejlődésrajza. Nagy gondot fordít az újságírói munka elemzésére, a sajátos sajtótörténeti szempontokra. A pályamű művelődés-történeti szempontból is számos új mozzanatot tartalmaz.

II. díjat (8000 Ft-ot) kapott *Pók Attila*: „*A Huszadik Század c. folyóirat polgári radikális társadalomszemléletének a kialakulása.*” (221 oldal) c. pályaműve.

Indoklás: Szakmailag érett, szépen megírt munka, amely a folyóirat eszmei arculatának módosulását mutatja be, azt a folyamatot, amelynek során az általános liberalizmustól eljut a történelmi materializmus alapvető tételeit elfogadó polgári radikális társadalomfelfogás megformálódásáig.

II. díjban (8000 Ft) részesült *M. Pásztor József*: „*Engedély nélkül*” c. műve (282 oldal).

Indoklás: A munka bemutatja a két világháború közötti szocialista irodalmi folyóiratokat kronológiai sorrendben, ismerteti a lapok keletkezési körülményeit, a megjelenés időtartamát, a megszűnés okait, a folyóirat céljait és eszmei arculatát, tartalmát, jellemzi szerkesztőit. Anyaga értékes, viszont nem vállalkozik szintetizálásra, a sajtótörténeti folyamatok összefüggő ábrázolására.

III. díjat (5000 Ft) kapott *Markovits Györgyi*: „*A magyar sajtó az emigrációban*” c. munkája (140 oldal).

Indoklás: Nagy anyagot dolgoz fel, amelynek áttekintése hézagpótló jelentőségű. A pályamű sok információt tartalmaz, szinte a teljesség igényével veszi számba országoként és irányzatokként az emigrációs lapokat. A kidolgozás viszont egyenetlen, kevés mélyreható elemzéssel.

III. díjat (5000 Ft) kapott *Révész Tamás*: „*Sajtópolitika és sajtóviszonyok Magyarországon a kiegyezés után*” c. pályaműve (161 oldal).

Indoklás: A dolgozat bemutatja – új kutatási eredmények alapján – a sajtóra vonatkozó jogszabályok alakulását a kiegyezés után, valamint a kormány protekcionista sajtópolitikáját. A sajtótörvénnyel és az esküdtbíróssággal foglalkozó fejezetek kiválóan érzékeltetik, mikor és mennyiben kerültek szembe az elvi liberalizmus követelményei a hatalmi politika érdekeivel. A dolgozat második része jól ábrázolja a miniszterelnöki sajtóosztály szerepének kialakulását és annak változását.

Jutalmat azok a pályaművek kaptak, amelyek érdemi új anyagot tartalmaznak, nem „ömlesztve”, hanem egységes, összefüggő téma-felfogás jegyében feldolgozottan. Közös fogyatékoságuk azonban az elemzés, az értékelés hiánya, a tartózkodás az önálló következtetésektől.

3 ezer Ft-os jutalomba részesült:

Záhonyi Ede: „*Betekintés a magyar úttörő sajtó három évtizedes tevékenységébe*” c. munkája (254 oldal);

Bosznayné Rákóczi Rozália: „*Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság katonai sajtójához*” (130 oldal) c. műve;

Magyar István: „*Felháborodom tehát vagyok. (Bálint György élete 1906–1943)*” c. tanulmánya (212 oldal).

2 ezer Ft-os jutalomba részesült:

Nagy Dezső: „*Pesterzsébet és Soroksár sajtótörténete 1894–1949.*” c. munkája (271 oldal);

Paizs Ödön: „*A magyar bulvársajtó története és a hivatásos újságírók őskorszaka*” c. írása (288 oldal);

Tarr László: „*A Magyar Távirati Iroda története(1881–1918)*” c. dolgozata (269 oldal);

Kovács Jenő: „*A felszabadulás utáni katonai hírlapirodalom kezdetei*” c. pályaműve (127 oldal).

A MUOSZ felajánlotta, hogy a bíráló bizottság véleménye alapján a Sajtótörténeti Könyvtár sorozatban egy munkát megjelenet; publikálási javaslatokat teszünk továbbá a történeti és irodalom-történeti folyóiratok szerkesztősegeinek is. Több értékes forrásanyagot tartalmazó pályaművet előreláthatólag megvásárolnak archiválásra az érdekelt intézetek könyvtárai. Valamennyi pályázót írásban tájékoztatjuk munkája értékeléséről.

A pályázati anyag elsősorban a dualizmus sajtótörténete számára hozott figyelemreméltó új eredményeket. Az ellenforradalmi korszak progresszív orgánumaival foglalkozó díjazott munkák értéke az összegzésben jelölhető meg. Pozitív vonása az anyagnak, hogy mutatja a megnövekedett érdeklődést az eddig elhanyagolt ágazatok, a művelődési, az ifjúsági és a katonai sajtó iránt. Több helyi sajtóval foglalkozó munka nagyszabású anyaggyűjtéssel készült, és bevonható a helytörténeti kutatások forrásbázisába.

Sajnálatos, hogy a népi demokratikus, ill. a szocialista korszak sajtótörténetének jelentősége nem érvényesült sem a témakörből beérkezett művek számát, sem színvonalukat tekintve. Elmaradt az

előzetes várakozástól az ellenforradalmi időszak sajtójának feldolgozása mind a mennyiségi, mind a minőségi vonatkozásban.

Módszertani szempontból feltűnő igen sok szerző bátortalansága, tartózkodása az önálló értékelésektől, megfigyelhető az általános történeti ismeretek alacsony színvonala, bizonyos apolitikusság és szemléleti bizonytalanság. A személyek értékelésénél többen felcserélték a méltatást a teljesen kritikátlan megközelítéssel.

A Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázata egészében elérte célját és eredményesnek bizonyult, mert ösztönzést adott egy fellendülőben levő ágazat további fejlődésének. Több kiadásra érett tanulmány készült el a pályázat alkalmából, és sok olyan pályamű került benyújtásra, amely értékes forrásanyagot tartalmaz a további munkálatok számára.

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmányának 1978. december 12-i ülésén Liptai Ervin alelnök ismertette a pályázat eredményeit, Vass Henrik általános alelnök pedig átadta a díjakat és jutalmakat a pályaművek szerzőinek.

Sipos Péter

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Igazgatóválasztmányi ülés:

1978. december 12-én ülést tartott a Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya, melyet – *Berend T. Iván* elnök távollétében – *Vass Henrik* általános alelnök vezetett. Az ülés keretében elsőként sor került a Magyar Történelmi Társulat Sajtótörténeti Pályázata eredményének kihirdetésére. Ezután *Liptai Ervin* alelnök előterjesztette a pályázati bizottságnak a következő pályázatok témáira vonatkozó javaslatait. Harmadik napirendi pontként *Szabolcs Ottó* főtítkárszámolt a Társulat 1978. évi rendezvénytervének teljesítéséről. Ezt követően az Igazgatóválasztmány döntést hozott arról, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1978. évi Tisztújító Közgyűlését egy kétnapos tudományos ülésszak keretében rendezze meg Budapesten 1979 februárjában. A testület jelölőbizottságot küldött ki, melynek feladata a tisztújítás előkészítése volt. Ezután *Vass Henrik* általános alelnök tájékoztatta a testületet a tervezett népszerű történeti folyóirat aktuális problémáiról. A vitában felszóltak: *Degré Alajos, Bácskai Vera, Benda Kálmán, Hanák Péter, Hegyi Klára, Incze Miklós, Kanyar József, Lackó Miklós, Liptai Ervin, L. Nagy Zsuzsa, Spira György, Szabolcs Ottó, Vass Henrik*.

Felolvasó ülés:

A Magyar Történelmi Társulat és az MTA II. osztálya „A jelenkori források közlésének néhány elméleti-módszertani kérdése” címmel 1978. december 7-én felolvasóülést rendezett a MTA székházának Felolvasó Termében. Az ülés előadója *Vass Henrik*, a Magyar Történelmi Társulat általános alelnöke, a MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, elnöke pedig *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatója volt.

Vitailés:

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete Történelmi Szakosztálya 1978. december 14-én komoly érdeklődést kiváltó vitát rendezett a Kossuth Klubban „Az erdélyi fejedelemség történeti szerepe Bethlen és a Rákócziak alatt” címmel. A vitát *Benda Kálmán, Nagy László, Péter Katalin, Trócsányi Zsolt* és *Tarnóc Márton* vezette.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи – *Д. Кошари*: Исторические дисциплины искусств (литература, музыка, изобразительные искусства) и история культуры. – *А. Гергей*: Дискуссия о железной дороге в Риёку на последнем государственном собрании. – СООБЩЕНИЯ – *Д. Иштван Тот*: Основание города Керменд. План города в 17 в. – *Т. Кабдебó*: Кошут и Венгрия. Чартистская оценка о венгерской освободительной борьбе 1848 г. – ОБОЗРИТЕЛЬ – *Т. Бона*: Рождается новая легенда. (Критические замечания к книге Иштвана Немешкюрты о революции и освободительной борьбе 1848 г.) – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

TABLES DE MATIERES

ÉTUDES – *D. Kosáry*: Les disciplines historiques des arts (de la littérature, de la musique, des beaux-arts) et l'histoire culturelle. – *A. Gergely*: Le débat sur le chemin de fer de Rijeka au cours de la dernière Diète – COMMUNICATIONS – *Gy. Tóth István*: La fondation de Kőrmend. Le tracé de la ville au XVIIIe siècle – *T. Kabdebó*: Kossuth et la Hongrie. Une critique chartiste sur la guerre d'indépendance. – OBSERVATEUR – *G. Bona*: Une nouvelle légende naît. (Remarques critiques du livre sur 1848 d'István Nemeskürty) – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE RÉVOLUTIONAIRES – CHRONIQUES

CONTENTS

STUDIES – *D. Kosáry*: The Historical Dimensions of Arts (Literature, Music, Fine Arts) and the Cultural History – *A. Gergely*: The Discussion on the Fiume Railway at the Last Diet of Estates – COMMUNICATIONS – *Gy. I. Tóth*: The Foundation Kőrmend as a Town. The Ground-Plan of the Town in the 17. Century – *T. Kabdebó*: Kossuth and Hungary. A Chartist Evaluation of the Hungarian War of Independence – OBSERVER – *G. Bona*: The Birth of a New Legend (Critical Remarks on *István Nemeskürty's* Book about 1848) – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *D. Kosáry*: Die historischen Disziplinen der Künste (Literatur, Musik, bildende Künste) und die Kulturgeschichte. – *A. Gergely*: Die Diskussion über die Eisenbahn nach Fiume auf dem letzten ständischen Reichstag. – BEITRÄGE – *Gy. István Tóth*: Die Begründung der Stadt Kőrmend. Der Grundriß der Stadt im 17. Jahrhundert – *T. Kabdebó*: Kossuth und Ungarn. Eine chartistische Bewertung über den ungarischen Freiheitskrieg der Jahre 1848–49. – BEOBACHTER – *G. Bona*: Eine neue Legende kommt auf. (Kritische Bemerkungen zum Buch von István Nemeskürthy über 1848.) – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. II. 12 – Terjedelem: 14 (A/5) ív
79.6798 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

51593

589

SZÁZADOK

1979 DEC 1.9

A tartalomból:

Trócsányi Zsolt: A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790–1811)

Kun Miklós: A baloldali szabadkőművesség mint ideológia és szervezeti keret a 19. század közepén

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLET ÉS
MÓDSZERTAN — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA

113. ÉVF.

1979. 5. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Székely György: Politikai elmélet és politikai valóság a renaissance korában

Diószegi István: Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete

Palotás Emil: Célok és történeti realitás. Osztrák — magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában (1878)

Benczédi László: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. századvégi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben

E számunk munkatársai

Barabás László főiskolai tanársegéd (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) — *Boros Róbert* tudományos ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Dolmányos István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *D. Szabó Mária* főelbádog (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gonda Imre* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Gyarmati György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Komlódi Zsuzsanna* középiskolai tanár (Bp.) — *Kun Miklós* kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Márkus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos munkatárs (MTA, Bp.) — *Nagy László* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa — *Petrovics István* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Ring Éva* tudományos ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szvák Gyula* tudományos ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Telkowszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1979. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Trócsányi Zsolt*: A rendi reformmozgalom Erdélyben
(1790–1811) 749
- Kun Miklós*: A baloldali szabadkőművesség mint ideológia és
szervezeti keret a 19. század közepén. 791

KÖZLEMÉNYEK

- Ring Éva*: Újabb adatok az 1797-re tervezett lengyel–magyar
Habsburg-ellenes felkelés kérdéséhez 827
- Miskolczy Ambrus*: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó
erdélyi rendi országgyűlésen. 851

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- Márkus László*: A legújabbkori sajtótörténet módszertanáról, kü-
lönös tekintettel az 1919–1944 közötti magyar sajtó tör-
ténetére 884

TÖRTÉNETI IRODALOM

- R. G. Szkrinnyikov*: Borisz Godunov (Ism.: *Szvák Gyula*) 903
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két
Rákóczi György korában (Ism.: *Nagy László*) 904

Die Obere Wart. (Ism.: <i>Vörös Károly</i>)	907
<i>Garzó Imre</i> : Életem és abból merített gondolatok (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	911
Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus 1884/5-bis 1890. (Ism.: <i>Gonda Imre</i>)	913
A. Sz. <i>Szmirnov</i> : Bolsevik i kresztyansztvo v Oktyabrszkoy revoljucii. (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	914
G. Z. <i>Ioffe</i> : Krah rosszijkszkoy monarhijszkoy kontrevoljucii (Ism.: <i>Dolmányos István</i>)	916
J. A. <i>Grunt</i> : Moszkva 1917-j. Revoljucia i kontrevoljucia. (Ism.: <i>Boros Róbert</i>)	917
A „Népszertű Történelem” újabb kötetéről. <i>Vlagyimir Konviszár</i> : A prágai konferencia; <i>Paul Herbert Freyer</i> : Viharadarak; <i>Gergely Ernő–Schönwald Pal</i> : A Somogyi–Bacsó gyilkosság (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	919
<i>Hanns Haas–Karl Stuhlpfarrer</i> : Österreich und seine Slowenen (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	922
<i>Klaus Drobisch</i> : Widerstand in Buchenwald (Ism.: <i>Barabás László</i>)	926

FOLYÓIRATSZEMLE

Kučera, M.: A szlovákság történeti tudata a középkorban 928 *Helmut Bleiber*: A németalföldi forradalom német fejedelemségekre gyakorolt hatásáról 928 *Novotný, K.*: A manufaktúrák munkásságának kialakulása Csehországban 930 *Fišer, R.*: Számítógép – programozott tájékoztatási rendszer – harmincadjegyzékek. 930 *Horst Dippel*: Benjamin Franklin polgári társadalomelmélete 931 *Kurt Holzappel*: Robespierre és Poroszország 933 *Michael Glover*: Wellington és a spanyolok a spanyol függetlenségi háborúban 934 *Vojtěch, T.*: Az ifjúcseh párt szervezeti fejlődése 1891-ig 935 *Novotný, K.*: František Palacký és a munkáskérdés 936 *Hucko, J.*: František Palacký és Szlovákia 936

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei.	938
Egyetemi doktori disszertációk (<i>Petrovics István, Menyhárt Lajos és D. Szabó Mária</i>)	939

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

112. évfolyam

1978. 1–6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Baksay Zoltán</i> : A gyáripari munkanélküliség történetéhez Magyarországon	850/IV
<i>Gerics József</i> : Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője	235/II
<i>Glatz Ferenc</i> : Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban	211/II
<i>Kristó Gyula</i> : Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál	623/IV
<i>Láng Imre</i> : A konzervativizmus támadása a New Deal ellen	815/V
<i>Molnár János</i> : A Szociáldemokrata Párt új politikai irányvonalának kialakulása	442/III
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928–1932)	403/III
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján	1005/VI
<i>Pritz Pál</i> : Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig	49/I
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924)	3/I
<i>Urbán Aladár</i> : Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében	1039/VI
<i>Varga László</i> : Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után	662/IV

KÖZLEMÉNYEK

<i>Anderle Ádám</i> : A kurák szerepe a gyarmati társadalomban	722/IV
<i>Csapodi Csaba</i> : Történezhagyatékok az MTA Könyvtárának kéziratrárában	251/II
<i>Frank Tibor</i> : Zerffi Gusztáv György, a történetíró	497/III
<i>Havas László</i> : Az ún. római forradalom kérdése a szovjet szakirodalomban	704/IV
<i>Jemnitz János</i> : Az 1917. évi „stockholmi konferencia” történetéhez	530/III
<i>Lukács Lajos</i> : A Vatikán és versailles-i kormány kapcsolata az 1871-es Párizsi Kommun időszakában	1142/VI
<i>Nagy László</i> : Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában	1097/VI
<i>Németh József</i> : A műszaki értelmiség és a mérnökszakszervezet 1946/47 társadalmi-politikai küzdelmeiben	899/V
<i>Puskás Ildikó</i> : A védikus társadalom kialakulásának előzményei	98/I
<i>Simon V. Péter</i> : A Nibelungének magyar vonatkozásai	271/II
<i>Szabó Dániel</i> : A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon	730/IV
<i>Szente Péter</i> : Egy elfelejtett amerikai magyar – Haraszthy Ágoston	110/I
<i>Székely György</i> : Reformpolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében	716/IV

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Paulinyi Oszkár</i> : Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a 16. század első felében	326/II
<i>Zsukov, E. M.</i> : Az általános szociológiai és a történelmi törvényszerűségek kölcsönös viszonya	1165/VI

FIGYELŐ

Hanák Péter: Szakmai kritika és értékrend a történettudományban 347/II

BESZÁMOLO

A Magyar Történelmi Társulat 1977. évi működéséről (*Szabolcs Ottó*) 1179/VI
Berend T. Iván: Az oktatási reform néhány kérdéséről 555/III
 II. Országos Történelemtanítási Konferencia (*Székely Anna*) 569/III
 Kerekasztal-vita az európai fasizmusokról (*Balázs Ilona*) 955/V
 Nemzetközi jogtörténeti konferencia (*Degré Alajos*) 762/IV
 Nemzetközi Művelődéstörténeti Szimpózium (*T. Mérey Klára*) 757/IV
Szabolcs Ottó: Történelemtanításunk helyzete és az új tantervek 561/III
 Tudományos ülésszak Ady Endre életművéről (*Soós István*) 933/V
 Vita az értelmiség fejlődéséről a 18. században (*Á. Rényi Zsuzsa*) 154/II

TÖRTÉNETI IRODALOM

A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949) (Ism.: *T. Mérey Klára*) 967/V
 A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976 (Ism.: *Izsák Éva*) 383/II
Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975 (Ism.: *Varga László*) 589/III
 Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. (Ism.: *Beller Béla*) 577/III
 Az első világháború és a forradalmak képei (Ism.: *Galántai József*) 976/V
Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948) (Ism.: *Szakács Sándor*) 1207/VI
 Biografie československé hungaristiky za léta 1972–1974. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 582/III
Bombelles, Marquis de: Journal. Tome I. 1780–1784 (Ism.: *Gyenis Vilmos*) 1197/VI
Braudel, Fernand: Civilisation matérielle et capitalisme 15–18. siècle (Ism.: *Tóth István György*) 1190/VI
 Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (Ism.: *Kállay István*) 1202/VI
Curticǎpeanu, V.: Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État national Roumain. (Ism.: *Szász Zoltán*) 583/III
Dąbrowski, Jan: Dziennik 1914–1918 (Ism.: *Kovács Endre*) 380/II
 Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig (Ism.: *T. Mérey Klára*) 591/III
Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. (Ism.: *Kállay István*) 377/II
Denzer, Horst: Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf (Ism.: *Poór János*) 368/II
 Die USA und Europa 1917–1945. Studien zur Geschichte der Beziehungen zwischen den USA und Europa von der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution bis zum Ende des zweiten Weltkrieges (Ism.: *Barabás László*) 980/V
 Dokumentumkötetek a kubai munkásmozgalom történetéről (Ism.: *Anderle Ádám*) 982/V
Düwell, Kurt: Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 978/V
Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón (Ism.: *Ács Zoltán*) 585/III
Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730 (Ism.: *Zömbik Miklós*) 371/II
Evans, R. J. W.: Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History (Ism.: *Benda Kálmán*) 1191/VI
Finker, Kurt: Stauffenberg und der 20. Juli 1944 (Ism.: *Barabás László*) 195/II

<i>Frank, Tibor: The British Image of Hungary 1865/1870 (Ism.: Jeszenszky Géza)</i>	780/IV
<i>Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj isztorii (Ism.: Font Márta)</i>	363/II
<i>Georgijev, V. A.: Vnyesnyaja politika Rosszii na blizsnyem vosztoke v konce 30-nacsale 40-L godov XIX. V. (Ism.: Lakatos Mária)</i>	1201/VI
<i>Geschichte der Stadt Weimar (Ism.: Tóth István György)</i>	778/IV
<i>Gonda, Imre: Verfall der Kaiserreiche im Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren (1916–1918) (Ism.: Farkas Márton)</i>	783/IV
<i>Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok – Egy európai jelenség (Ism.: Ács Zoltán)</i>	373/II
<i>Göckenjan, Hansgerd: Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn (Ism.: Györfly György)</i>	362/II
<i>Hennyey, Gustav: Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. (Ism.: Vargyai Gyula)</i>	595/III
<i>Hilton, Stanley E.: Brazil and the Great Powers 1930–1939 (Ism.: Pető Judit)</i>	984/V
<i>Hitchins, Keith: Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania. 1846–1873 (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	776/IV
<i>Hitchins, Keith: The Nationality Problem in Austria–Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand’s Chancellery (Ism.: Szász Zoltán)</i>	379/II
<i>Horváth Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből (Ism.: Kállay István)</i>	772/IV
<i>Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében (Ism.: Vörös Károly)</i>	1199/VI
<i>Iztorija 20. veka. Zbornik radova XII. (Ism.: A. Sajti Enikő)</i>	792/IV
<i>Izák Lajos: lásd Balogh Sándor</i>	
<i>Jenei Károly: A Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1928 (Ism.: Szerényi Imre)</i>	597/III
<i>Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok (Ism.: T. Mérey Klára)</i>	180/I
<i>Kasznik, Aleksandra Helena: Miedzy Francja i Algeria. Z dziejów emigracji polskiej 1832–1856. (Ism.: Petneki Áron)</i>	580/III
<i>Korszunszkij, A. R.: Isztorija Iszpanii 9–13. vekov (Ism.: Varga Ilona)</i>	168/I
<i>Könyvek a szlovák nemzeti értelmiség genéziséről. Josef Kuzmík: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmus I–II. Ján Tibenský–Mária Bokerová–Uherová: Priekopníci slovenskej kultúry. Ján Hucko: Sociálne zloženie a povod slovenskej obrodenskej inteligencie (Ism.: Szarka László)</i>	173/I
<i>Kretzoi Miklósné: Az amerikai irodalom kezdetei (1607–1750) (Ism.: Urbán Aladár)</i>	965/V
<i>Lőrinc Péter: Harcba a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája (Ism.: Tilkovszky Loránt)</i>	788/IV
<i>Lukac, Dusan: Radnicki pokret u Jugoslaviji i nacionalne pitanje 1918–1941 (Ism.: A. Sajti Enikő)</i>	186/I
<i>Mann, Golo: Wallenstein. Sein Leben (Ism.: Kalmár János)</i>	366/II
<i>Bur Markovszka, Marta: Balkanite i ungarszkijat pazar prez XVIII vek (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	375/II
<i>Milkova, Fanny: Isztorija na balgarszkata burzsoazna darzsava i pravo prez perioda 1918–1944. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	785/IV
<i>Moravcsik, Gyula: Einführung die Byzantinologie (Ism.: Magyar István)</i>	162/I
<i>Műl'nikov, A. Sz.: Épocha prosvetscsenija v cseszskih zemljah: Ideologija, nacional'noe szamoszoznanie, kultúra (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	1195/VI
<i>Mylnikov, Alexandr Sergejevič: Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18 století. Prameny národního obrození (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	169/I
<i>L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a 20. században (Ism.: Romsics Ignác)</i>	1205/VI
<i>Niederhauser Emil lásd Gonda Imre</i>	
<i>Nowhere at home. Letters from Exile of Emma Goldman and Alexander Berkman. (Ism.: Jemnitz János)</i>	974/V
<i>Nyekraszov, G. A.: Rol' Rosszii v evropejszkoj mezsdunarodnoj politike 1725–1739 gg. (Ism.: Gebei Sándor)</i>	1193/VI
<i>Otázky dějin Střední a Východní Evropy (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	171/I
<i>Ördög Piroska: A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején (Ism.: Pintér István)</i>	786/IV

<i>Pölsökei Ferenc</i> : Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922) (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	188/I
<i>Preda, Constantin</i> : Monedeale Geto-Dacilor (Ism.: <i>Huszár Lajos</i>)	771/IV
<i>Rolph, C. H.</i> : The Life, Letters and Diaries of Kingsley Martin. (Ism.: <i>H. Haraszti Éva</i>)	791/IV
<i>Sarlós Béla</i> : Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében (Ism.: <i>Pók Attila</i>)	178/I
<i>Schaefer, Jürgen</i> : Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär- und Rüstungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914. (Ism.: <i>Fischer Ferenc</i>)	972/V
<i>Schnabel, Reimund</i> : Mißbrauchte Mikrofone (Ism.: <i>Frank Tibor</i>)	192/I
<i>Szántó Imre</i> : Hévíz története I. az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig (Ism.: <i>Rákos István</i>)	582/III
<i>Sziklay László</i> : Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések (Ism.: <i>Kovács Endre</i>)	587/III
<i>Szkrinnyikov, R. G.</i> : Ivan Groznij (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	364/II
<i>Tofik, Iszlamov</i> : Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt (1906–1914) (Ism.: <i>Pölsökei Ferenc</i>)	184/I
Történelem és tömegkommunikáció (Ism.: <i>Szöke Domokos</i>)	986/V
<i>Truhanovszkij, V. G.</i> : Winston Churchill (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	191/I
<i>Varga Endre</i> : A királyi kúria (1780–1850) (Ism.: <i>Sinkovits István</i>)	165/I
<i>Veres D. Csaba</i> : A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944–1945) (Ism.: <i>Borus József</i>)	589/III
Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	774/IV

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Agulhon, Maurice</i> : A polgári-női allegória. Vázlat a Köztársaság régészetéhez	388/II
<i>Amoyal, Jacques</i> : Franciaország szocialista és szindikalista tervezésének kezdeteiről	999/V
<i>Angermann, E.</i> : A korai német alkotmányos mozgalom és az amerikai példakép	202/I
<i>Arum, Peter M.</i> : A forradalmi szindikalizmustól a reformizmusig.	995/V
<i>Asztrahany, H. N.</i> : Oroszország kispolgári pártjai eszmei-politikai csődje 1917-ben	805/IV
<i>Black, J.</i> : A német konzervativizmus és a francia forradalom. Egy történeti-politikai analízis kísérlete.	201/I
<i>Bleiber, Helmut</i> : Az 1848–49-es ausztriai antifeudális mozgalom fejlődésének kérdéséhez	1213/VI
<i>Boldt, Werner</i> : Alkotmányos monarchia vagy parlamenti demokrácia. Vita a német nemzetgyűlésről az 1848-as forradalomban	800/IV
<i>Caspar, Pierre</i> : Szempontok az 1848-as osztályharc kérdéséhez: A Mobil Gárda toborzása	798/IV
<i>Cochrane, Eric</i> : Tudomány és humanizmus az itáliai reneszánszban	386/II
<i>Estebe, Jean</i> : A Kommun centenáriuma a könyvek tükrében	1218/VI
<i>Faure, Alain</i> : Népi mozgalmak és munkásmozgalom Párizsban	993/V
<i>Foner, Philip S.</i> : Tiltakozások az Egyesült Államokban Bismarck szocialistaellenes törvénye ellen.	390/II
<i>Gall, L.</i> : Liberalizmus és „polgári társadalom”. A németországi liberális mozgalom jelleghéhez és fejlődéséhez	205/I
<i>Gilbert, Bentley Brinkerhoff</i> : David Lloyd George. A föld-, a költségvetés, és a társadalmi reform kérdése	392/II
<i>Hledíková, Z.</i> : Az egyházi és a világi hatalom viszonya a 14. sz. második felében	198/I
<i>Holzpfel, Kurt</i> : Intervenció vagy együttműködés. Poroszország viszonya Franciaországhoz 1789–1792 között	991/V
<i>Hopkin, Deian</i> : A Független Munkáspárt tagsága (1904–1910).	1217/VI
<i>Jenkins, Mick</i> : A harmincas évek munkanélküli harcaihoz	998/V
<i>Kejr, J.</i> : Városaink eredete.	200/I
<i>Klessmann, Christoph</i> : Az 1849-es birodalmi alkotmány megvédéséért folytatott harc társadalomtörténetéhez	801/IV

<i>Koch, R.</i> : Liberalizmus, konzervativizmus és a néger rabszolgaság problémája. Adalék a németországi politikai gondolkodás történetéhez a 19. sz. első felében	993/IV
<i>Kowecki, Jerzy</i> : A lengyelországi társadalmi struktúra átalakulása a 18. században: a nemesség és a polgárság.	989/IV
<i>Landau, Zbigniew</i> : Az 1926 májusi államcsíny hatása a lengyel gazdaságra	809/IV
<i>Löwy, Michael</i> : Rosa Luxemburg visszahódítása	803/IV
<i>Marecková, M.</i> : Bártfa és Eperjes kézműves ipara a 17. sz. első felében.	199/I
<i>Martin, Bernd</i> : Anglia külkereskedelme és külpolitikája Cromwell idejében	797/IV
<i>Morgan, Wallace</i> : A „Szabadság Fiai”-nak harca a Bélyegtörvény ellen 1765–66-ban . . .	1211/VI
<i>Nitsche, P.</i> : A Reichstag és az első világháború utáni német–lengyel határ megállapítása	996/V
<i>Nyurkajeva, A. Z.</i> : Az 1903 májusi fordulat Szerbiában	391/II
<i>Oldfield, Adrian</i> : A Független Munkáspárt és a tervezés	807/IV
<i>Pade, Werner</i> : A német imperializmus latin-amerikai expanziós politikája 1918–1933. . .	395/III
<i>Protaszov, L. G.</i> : Az orosz hadsereg osztályösszetétele Október előtt	393/III
<i>Rugge, W.</i> : A Weimari Köztársaság külpolitikája és az európai biztonság kérdése 1925–32.	207/I
<i>Schausberger, N.</i> : Az 1871-es „Birodalomalkotás” az ausztriai közvélemény tükrében. . .	204/I
<i>Schädlich, K.</i> : Az angol gyarmatosító törekvések indítékai a trópusi Afrikában a 19. sz. végén	1215/VI
<i>Scsetinyina, G. I.</i> : A szolgálati jegyzékek mint a Reform utáni orosz professzori kar összetételét tükröző történeti források.	203/I
<i>Shulim, Joseph L.</i> : Robespierre és a francia forradalom	990/IV
<i>Sindelar, B.</i> : A 16–18. századi abszolút monarchiák osztálypolitikai jellemzői	197/I
<i>Spiesz, A.</i> : Az uralkodói hatalom és a városi önkormányzat viszonya Kelet-Közép Európában a feudalizmus idején	198/I
<i>Steinmetz, Max</i> : Münzer Tamás a jelenkori kutatásban.	1210/VI
<i>Stewart, James</i> : A helyzet és a harc Észak-Irországbán.	999/IV
<i>Szizonyenko, A. I.</i> : A Szovjetunió kapcsolatainak fejlődése Latin-Amerikával az 1930-as években	396/II
<i>Tuganova, O. E.</i> : Az USA nemzeti kultúrájának kialakulása	387/III
<i>Ventre-Denis, Madeleine</i> : A társadalomtudományok és az egyetem a 19. században. Kísérlet a politikai gazdaságtan oktatásának bevezetésére Párizsban a Restauráció idején	1212/VI
<i>Vogler, Günter</i> : Forradalmi mozgalom és korai polgári forradalom. Vizsgálatok a német korai polgári forradalom és a szociális, ill. politikai mozgalmak viszonyának kérdésében	796/IV
<i>Znamenszkij, O. N.</i> : A szovjetek létrejötte és az alkotmányozó gyűlés kérdése	803/IV

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei.	397/II, 811/IV, 1001/V
Az 1980-ban Bukarestben megrendezésre kerülő nemzetközi történész kongresszus (r. l.)	606/III
Az MTA Történettudományi Bizottságának ülése (L. Nagy Zsuzsa)	604/III
Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat küldöttségének 1977. december 17–23-i törökországi kapcsolatteremtő útjáról (Hegyí Klára)	398/II
Városthörténeti konferencia. Debrecen 1977. (Ács Zoltán)	609/III

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) válogatott jegyzéke (1977. január 1.–december 31.) (Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária)	1219/VI
--	---------

TANULMÁNYOK

Trócsányi Zsolt:

A RENDI REFORMMOZGALOM ERDÉLYBEN (1790–1811)

E tanulmányunk a 18–19. századi Erdély történetének egy, jelentőségéhez képest aránytalanul kevésbé ismert szakaszáról kíván képet adni olvasóinak.

Tárgyunk ismeretéhez szükséges annak a sokarcú ellenzékiségnek a felvázolása, mely már II. József évtizedének első éveitől kialakulóban van Erdélyben.

A társadalmi tagolódás aspektusából szemlélve a képet: a birtokos nemességet végig sérti az, hogy a császár 1784 után lefogja a megtorlásra emelkedő kezeket, s megelégszik a felkelés három vezetőjének kivégeztetésével. (Az a nemesség már nem tartja számon, hogy hányan pusztultak el igen hamar a kényszermunkára ítélték közül.) A szabad költözést szintén eléggé általánosan sérelmezik, a jozefinizmus többi jobbágypolitikai intézkedései se találnak széles körű helyeslésre (részben kivihetlenségük miatt sem). S ott a közteherviselés fenyegető réme, a megkezdett földméréssel. A polgárságnak nincsenek natiohoz tartozásától elkülönülő sérelmei; a szabad parasztoknak úgyszintén. A jobbágy nép viszont nincs kielégítve, hisz urbért nem kapott. A rendi natiók szerint véve a dolgot: ezek külön jogai megszűnnek. A legsúlyosabban a szászokat érinti ez: csak nekik van rendszeresen működő nationalis önkormányzatuk, nationalis vagyonuk. A szászoknak tudomásul kell vennie a románok concivilitasát. A polgári értelemben vett nemzetekben gondolkozva: a magyarságot sérti a német hivatalos nyelv bevezetése (annál is inkább, mert hivatalnokoskodó elemei inkább tudnak latinul, mint németül), a románság számára pozitív lépések gyakorlati eredménye nem kielégítő. S végül felekezeti aspektusból: a katolikus egyház sértve érzi magát a türelmi rendelet által, az aposztázia-tilalom eltörlése, a szerzetesrendek feloszlata, a püspökök egyházi jogkörének korlátozása és közjogi funkciójának megszüntetése miatt. A protestánsok egyenjogúságát viszont a türelmi rendelet sem állítja vissza teljesen, az iskolapolitikától pedig saját iskoláik önállóságát és szellemét féltik, s igen határozottan fel is lépnek a Norma Regia ellen (elsősorban a reformátusok), egyházon belüli iskolareformokkal is hangsúlyozva egyrészt készségüket a modernizálásra, másrészt önállóságukat. Az ortodoxok pedig maradnak toleráltak, rájuk nem vonatkozik az aposztázia-rendelet feloldása sem.

Így érthető, hogy a jozefinizmussal szemben Erdélyben is kialakul egyfajta ellenzékiség, amelyben konzervativizmus és új igények elválaszthatatlanul keverednek. Az ellenzékiségnek már az évtized első felében vannak nyilvános jelentkezései (szászok – 1783 –, a reformátusok fellépése az iskolaügyben), komolyabb kikristályosodása azonban az 1787-i rendi memorandumok.

Az eredmény a várható: a császár Pálffy magyar-erdélyi kancellár útján leinteti a memorandumok szerzőit. Az ellenzékiség azonban csak nő Erdélyben, különösen mikor a

török háború terhei és veszedelmei is hatni kezdenek (hadiszállítások, kisebb török beütések Erdélybe). A császár rendszerét azonban nem Erdélyből buktatják meg – még Erdélyben sem. A németalföldi zendülés, a török háború kudarcai, a Poroszországgal előállt feszültség s a belső elégtelenség (elsősorban a magyarországi) együttesen hatnak így. Az pedig, hogy mi bukik meg és mi marad meg a jozefinizmusból, az az elkövetkező évtizedben dől el – a Birodalom egészében is, Erdélyben is. II. József rendszerének melodramatikus vége, a Restitutionsedikt tulajdonképpen egy haldokló, megroppant ember magánügye – a jozefinizmus sorsa jócskán másképp alakul, mint ahogy ez a rendelkezés megjelölte.

*

Mielőtt a Restitutionsedikt és a császár halála utáni események sokszínű kavargását ismertetnénk, röviden általánosságban jellemeznénk ezt a folyamatot. A Restitutionsedikt utáni magyarországi (és erdélyi) események jellegének meghatározásában ugyanolyan (s lényegében ugyanazon) szélsőségekkel találkozunk, mint II. József rendszerének megítélésében. Nagy (és pozitív) nemzeti fellobbanás vagy egyszerűen konzervatív rendi reakció – ezek a végletek, amelyek közt a történettudomány az eseménysorozat reális megítélését keresi. Úgy hisszük: a reális kép megalkotásánál Erdélyben is több tényezőt kell figyelembe venni.

1. Valóban van rendi reakció, vannak rendi restaurációs törekvések.

2. Igen erős azonban a jozefinizmus védekezése, törekvése arra, hogy az előző évtizedek felvilágosult abszolutizmusának bizonyos vívmányait átmentse.

3. Kimutathatóak helyenként nem-jozefinista jellegű, de azzal mintegy párhuzamosan futó s azon túl is lépő reformtörekvések.

4. A Restitutionsedikt után előálló helyzetben nagy erővel lóbbannak lángra nemzeti mozgalmak, amelyeknek évtizedes előzményei vannak, s amelyeknek mozgása hol felerősíti, hol fékezi az előbbieken jelzett folyamatokat.

5. Mindezt természetesen erősen befolyásolja a Birodalom központi kormányzatának egész politikája, amely II. Lipót uralma alatt, majd I. Ferenc uralkodásának legelején is a II. Józseféhez hasonlóan felvilágosult, de a tényleges politikai erőviszonyokkal reálisabban számoló abszolutizmus, 1793-tól azonban egyre erősebben hat rá a francia forradalom okozta sokk.

1. A Restitutionsedikt után

A restitúció a törvényhatósági rendszer és a szász universitas esetében megy a legkönnyebben. A II. József-kori megyerendszer széthull, a régi törvényhatóságok újra megkezdik működésüket. A kerületi biztosságok eltűnnek. A szász nationalis intézmények visszaállításának mozgatója elsősorban a volt gubernator, Samuel Bruckenthal, a felszínen azonban unokaöccse, Michael Bruckenthal (II. József alatt kerületi biztos) a főszereplő. Őt választja meg a szász vezetőréteg comesnek 1790 májusában, attól tartva, hogy a korábbi, népszerűtlen comes, Cronenthal tér vissza tisztebe. Michael Bruckenthal pedig, meg se várva a királyi megerősítést, fungálni kezd comesként, elnököl a szász

főbbek tanácskozásain. Az universitas első ülészaka 1790. május 25. és június 12. közt folyik le. A kialakuló álláspont taktikusnak tűnik. A fiscus által bekebelezett javakat [fogarasi uradalom, 7 bírák jószága (a hét vezető szász szék bírának jobbágyfalvai)] vissza kell venni; hűséggel kell lenni a Habsburg-házhoz, de nem szabad rontani a kapcsolatot a nemességgel, s fenn kell tartani a 3 nemzet unióját. Valójában határozottan konzervatív álláspont ez; a szász politika itt ragad benn egy olyan kiváltságvédő konzervativizmusban, amelyből azután 1867-ig csak egyes képviselői tudnak kitörni.

Bonyolultabb a helyzet a magyar és székely natio esetében. A restitutio időszakában egyszerre merül fel a nagyobb távlatú megoldás igénye és a közvetlen önvédelem szüksége. Az előbbi a Magyarországgal való unió lenne – a közös jogvédelemre, hiszen Magyarország és Erdély közjoga, Erdély immár két és félszázada különállása ellenére, érdemben változatlanul azonos. De (ez az új elem) a már részben (a nyelv tekintetében) polgárian értelmezett közös nemzetiség védelmére és fejlesztésére is. A magyar és székely rendek követeket küldenek az 1790–91-i magyarországi országgyűlésre is, Magyarország és Erdély uniójának módjáról tárgyalni. A magyarországi országgyűlés feliratot is intéz a királyhoz az unió ügyében. A legfelsőbb kormánykörökben azonban ekkor már a Kaunitz által hangoztatott „divide et impera”-elv uralkodik, s hibának tartanak a magyarországi rendek erejét még az erdélyiekével is megtoldani. Így II. Lipót 1790. június 12-én megígéri az erdélyi rendeknek a külön országgyűlést, s miután ennek következtében a Budára feljött erdélyi követek nagyrésze hazatér, szeptember 20-án már biztonságosan válaszolhat a magyarországi rendek feliratára: ebben a kérdésben mindenekelőtt az erdélyi rendeket kell megkérdezni. A még Budán lévő erdélyi követek erre október 3-án újabb kérvényt adnak be az alsótáblán az unió érdekében, mire a személynök jelzi: a központi kormányzat rosszalja jelenlétüket a magyarországi gyűlésen. A magyarországi rendek a II. Lipót koronázása előtti napon, november 14-én újra sürgetik az unió elvi kimondását. II. Lipótot azonban enélkül koronázzák meg. Az uniópártiak elvesztették az első csatát.

Ugyanekkor pedig a rendek birtokos nemes részének Erdélyben egy sajátos védelmi harcra is be kell rendezkednie – egy olyan csatára, amelyben mindkét fél defenzívában van. A jobbágnépben azok a hírek keltenek nyugtalanságot, amelyek szerint a rendek a korábbi helyzetébe akarják visszakényszeríteni a jobbágyságot. Jobbágyok, bányász-jobbágyok itt is, ott is azzal fenyegetőznek: ha így lesz, a Horia-felkelésnél rosszabb idők jönnek. Jelentősen hozzájárul a légkör feszültségéhez a „Parasztok dekrétuma” néven ismeretes, Magyarországról útjára indult kiáltvány. Az Érchegységben Müller főbánya-felügyelő adjunktusát, Emanuel Villt gyanúsítják az iromány lefordításával; az örökös tartományokbeli bányatisztekéről egyébként is az hírlik, hogy biztatják a népet: zendülés esetén ők is velük tartanak, élükre német tábornok áll. A bányatisztek és a vármegyei magisztrátus (s rajtuk át a nemesség) évtizedes ellentétéinek ismeretében nehéz eldönteni, hogy adtak-e alapot a bányatisztek e híresztelésekre, vagy csak a nemesség félelme és felizzó „német”-gyűlölete képzeletszüleményéről volt-e szó? A „Parasztok dekrétuma” egyébként nemcsak az Érchegységben terjedt el, hanem a Mezőségen is. Válaszul a magyar megyék nemessége és a székely székek általános fegyverkezésbe kezdtek, helyenként határozott Habsburg-ellenes éllel. A kormányzat higgadtan, de energikusan tett lépéseket a nyugtalanság lecsillapítására – hogy ezzel egyben elejét vegye az erdélyi nemességnek a magyarországihoz hasonló felfegyverkezésének is. A Gubernium 1790. március elején intézkedéseket tett a parasztnép lefegyverzésének ellenőrzésére és fegyvervásárlásuk meg-

akadályozására, egyben pedig úgy rendelkezett, hogy az unitus és ortodox püspökök „a néptől minden rossz befolyást . . . tartsanak távol”. Adamovici ortodox püspök pápához intézett körlevelében ilyen értelemben intézkedett. Bánffy György május közepén a bányafőfelügyelőség révén hirdette ki az Érchegységben, hogy a jobbágyok szabad költözését nem vonják vissza. A kettősen defenzív csata jóval az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt véget ért.

Az országgyűlés megnyitását ti. a központi kormányzat a *divide et impera*-elv jegyében időzítette 1790 decemberére. A magyar országgyűlés támadó kedve ekkor már kifulladásban volt, annak tehát nem adhatott már újabb harci kedvet az erdélyiek porondra lépése, az erdélyi rendeket pedig inkább mérsékletre kellett hogy intse a magyar rendek lankadása. Erdélyben magában is kialakulóban volt az unió ellenzéke. A szász universitas 1790. november 30 – december 2-i ülése határozottan állást foglalt az unió ellen, s egyben azt is követelte: az országgyűlésen curiánként (tehát natiónként) történjék a szavazás, s ha a 3 natio nem jut egyetértésre, a király döntsön. Az universitas az egyesített Magyar–Erdélyi Udvari Kancelláriát is szét kívánta választani. Mindezen túl pedig a Habsburg-birodalom külpolitikai helyzete 1790 vége felé jelentősen megszilárdult. A reichenbachi megállapodás (1790. július 27.) révén a Habsburg-birodalom háború nélkül visszakapta Belgiumot. December 3-án egy osztrák hadtest ellenállás nélkül vonulhatott be Brüsszelbe, ahonnan a forradalom vezetői elmenekültek. Reichenbachban ugyan a Habsburg-birodalomnak le kellett mondania a Török Birodalom területén tett hódításairól, ígéretet kellett tennie a balkáni statusquo fenntartására, de hát ez Belgium fejében eléggé szerény áldozat volt.

2. Az 1790/91-i országgyűlés. A *Supplex Libellus Valachorum*

Ilyen feltételek közt nyílt meg 1790 decemberében az erdélyi országgyűlés. A rendek majd 30 év után újra megkapták a jogot arra, hogy mint rendek szóljanak bele az ország ügyeibe – s tulajdonképpen soha korábban nem álltak előttük ilyen lehetőségek. Sem a fejedelmi korban, sem a Habsburg-korszak addig lefolyt évszázadában. Hogy tudtak élni a hirtelen rájuk szakadt szabadsággal? A központi kormányzat mindenesetre igyekezett tenni arról, hogy ezt a szabadságot ő töltsé ki tartalommal. A rendek törvényhatósági és országgyűlések tartását igényelték? Ám tessék, de akkor a diéta első helyen dolgozza ki a megye- és országgyűlések rendtartását. Utána pedig – szól a gyűlés királyi propositiója – tessék a jobbágykérdéssel foglalkozni: alkossanak urbért a rendek, töröljék el maguk az örökös jobbágyságot, iktassák maguk törvénybe a jobbágy személyes szabadságát, szerzett javairól való rendelkezése jogát, egyáltalán hozzanak intézkedéseket a jobbágyok helyzetének javítására. Itt a majd félszázados buktató: ha a rendek határozottabban lépnek fel a kormányzat politikája ellen, az a jobbágykérdés megoldatlanságait tolja előtérbe kijózanításukra. [Egy Erdélyből indult magyar politikusnak, az ifjabb Wesselényi Miklósnak kell jönnie ahhoz, hogy (1832/3-ban) a jobbágykérdésben az akkor már a liberalizmus felé haladó magyarországi ellenzék kivegye a kezdeményezést a kormányzat kezéből.]

S ezek után ám alkossanak új adórendszert a rendek – folytatja a királyi előterjesztés –, mentesítsék az adózás alól az armalistákat és egyházi nemeseket – de úgy, hogy

ezzel ne háruljon több teher az adózó népre. E két nemesi kategóriának az előterjesztés megadná mindenfajta hivatal viselése jogát, s a nem-nemeseknek is (az utóbbiaknak az udvari és országos hatóságoknál a titkárságig bezárólag, a kincstári igazgatásban minden tisztségre) – hogy a hivataléhes birtokos nemességnek ismét csak elmenjen a kedve a reformtól. S végül: vesződjenek a rendek a bírósági reformmal, ha 1787-ben annyi kritizálnivalót találtak a jozefinista biráskodáson.

A rendek azonban egyelőre elég biztosan állnak a lábukon ahhoz, hogy ne vessenek ügyet az ijesztgetésre. Az országgyűlés első jó 3 1/2 hónapjában alig nyúlnak hozzá a királyi előterjesztésekhez (a hűségeskü letételét kivéve). Nagy energiával látnak viszont hozzá az „alkotmányos formák” helyreállításához. A gyűlés működéséhez gubernator, országgyűlési elnök és ítélőmesterek létere van szükség, a funkciók betöltőit pedig nem országgyűlésen jelölték. Némi vita után létrejön a józanságra mutató kompromisszum: a rendek *megválasztják* gubernatornak Bánffy Györgyöt (negyvenes éveinek elején járó, de már huszonegynehány éves kormányzati tapasztalattal rendelkező államférfi, a legkülönb az erdélyi jozefinisták közül, valóban népszerű), a rendek elnökének Kemény Farkast s ítélőmesternek is a működőket (köztük Túri Lászlót), hangsúlyozva választójogukat. A Gubernium többi tagjait is meghagyják funkciójukban azzal, hogy még az országgyűlés alatt választást akarnak tenni e tisztségekre is. Van azonban olyan irányzat is, amely a kormányzat legalább egyes főtisztviselőinek felelősségrevonását követeli a rendeket ért sérelmek miatt. Ennek hangadója az idősb Wesselényi Miklós, a századeleji országgyűlési elnök unokája, ő maga a diszkriminációs vallásügyi rendszabályokba ütköző kvietált katonatiszt, majd egy nagyobb garázdaságért (jelentéktelen jogvitában uradalma felfegyverzett jobbagynépével támad szomszédjára) éveken át Kufstein foglya, érthetően a jozefinizmus halálos ellensége, egyben azonban modern gondolatok iránt is nyitott elme, s ragyogó szónok. 1791 február elején eléri, hogy a gyűlés valóban kikéri a Guberniumtól az országra ártalmas tervezeteket, feljelentéseket s ezek szerzői nevét – köztük első helyen a Jankovics-bizottság iratait s azok írásait, akik az akkori nemesi önvédelmet pártütésnek tartották, amellet az 1787-i sérelmi irat elleni ellenvetéseket, a szász natio eltörlését célzó javaslatokat stb., egyáltalán az összes törvénytelen feljelentő és rossz tanácsadó nevét. Miniszteri felelősség elve és a rendi jogvédelem furcsa keveréke ez, annak jelzése, hogy milyen lehetőségek rejlenek a rendi alkotmányban, s annak is, hogy egyelőre mire használnák ezt a rendek. A Gubernium persze kitérő választ ad, s a rendek ugyan bizottságot küldenek ki az említett iratok felkutatására, de a dolog ennyiben is marad. A rendi alkotmányosság erősítését célozza az unió-eskü letétele (közvetlenül a hűségeskü után), annak határozati leszögezése, hogy a rendeknek joguk van hozzászólni a háború és béke kérdéséhez, s követeket is küldhetnek, s az Erdélyt nagyfejedelemség rangjára emelő 1765-i diploma érvényének kétségbevonása.

A rendi alkotmányosság helyreállításán túl sérelmek tárgyalása tölti ki a gyűlés első szakaszának jórészét. Mindjárt a legelső ülésen megjelennek a vallási sérelmek. A három protestáns felekezet azt teszi szóvá, hogy míg az unitus püspök helyet kap az országgyűlésen, az ő superintendentenseik, ill. kollégiumaik nem kaptak meghívást. Az unitáriusok pedig külön is követelik, hogy a három ítélőmester közül az egyiket közülük válasszák. Minthogy az ítélőmesteri helyeket a rendek a tisztségek tényleges viselőivel töltötték be, most, a kérés törvényes voltának elismerésével, csak arra tesznek ígéretet, hogy üresedés esetén nekik is juttatnak ítélőmesteri helyet. Nehezebb, összetettebb ügycsoport a

katonai sérelmeké. Előbb a határőrsérelmek merülnek fel. A Hunyad megyei, határőrség alá vetett jószágos nemesek két kérvénnyel is fordulnak az országgyűléshez, korábbi rendi állásukba való visszahelyezésüket sürgetve. A megye követei, utasításuk alapján, támogatják őket. A rendek egyelőre csak elvi állásfoglalással állnak melléjük. 1791. február 18-án kerül a rendek elé a hadsereg magyar tagjai nevében beadott kérvény, annak felpanaszolásával, hogy érdemes katonai személyek pusztán a német nyelv ismeretének hiánya miatt nem tehetnek szert előmenetelre a tisztségekben, s az elgyengült vagy rokkant magyar katonákat nem bányá- vagy harmincadtisztségekre osztják be, hanem várőrségekbe, helyőrségekbe. Magyar vezényleti nyelvet, a számviteli munkánál magyar hivatali nyelvet követelnek, s magyar tiszteket ezekben az ezredbe, a rokkant katonákkal szemben pedig méltányos bánásmódot. Egy későbbi felterjesztés pedig azzal az érveléssel sürgeti az erdélyi tisztek előmenetelét a hadseregben, hogy a rendek annak idején azzal a feltétellel szavazták meg az erdélyi ezredek felállítását, hogy azok tisztjei erdélyiek legyenek. De felmerül az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok adó alá vetésének sérelme is, s az országgyűlés határozatban kötelezi el magát ennek orvoslására.

Ennél az utolsó kérdésnél kezdenek felnyúlni a rendek talpa alatt bizonyos szakadékok. Az udvarhelyi székely lófők és gyalogok nyugtalanok: vajon követeik valóban képviselik-e érdekeiket? A marosszéki lófők és szabad székelyek pedig külön követet küldenek az országgyűlésre, megbízólevéllel, felelgetve azt is, hogy a nemesség a continua tabulák felállításakor kismemizte őket a tisztségekből. Még riasztóbb a rendek számára egyes udvarhelyszéki falvak jobbágyságának kérelme: mentse fel személyüket és földjüket a jobbágyszolgálatok alól. A kérvény szerzője Dersi Pál ügyvéd, aki ellen ezután az országgyűlésen a legkülönbözőbb vélt vagy valóságos cselekmények miatt merül fel a látítás vádja, a hangulat hisztériába hajlik, úgyhogy Bánffy György jónak látja közbelépni, azt javasolva, hogy ne olyan választ adjanak a kérvényre, amely a rendek félelmét jelzi. A gubernator egyben figyelteti a székely parasztnép magatartását, katonai óvintézkedéseket tétetne, Dersit azonban elégnék látná keményen megdorgálni. A rendek mégis fiscalis perbe fogják az ügyvédet – a dolog azonban ennyiben is marad. A Gubernium ugyan végül is nem ellenzi Dersi bepereltetését, de előzőleg több ízben leszögezi, hogy nem látja jónak ezt a megoldást, az uralkodó (az 1791. február 28-i leiratban) maga is utal rá, hogy nincs inyére a dolog, s a továbbiakban nincs nyoma a pernek.

Ha a Dersi-incidensnél jelenidejű parasztfelkeléstől tartottak (alaptalanul) a rendek, az országgyűlés első szakaszának egy másik mozzanatánál a Horia-felkelés enyhének ítélt megtorlása miatti elégtelenség tört ki, s egyben a konzervatív rendek a jozefinista polgárságon – polgári értelmiségen is ütni akartak. A Hochmeister-ügy nem a vád miatt robban ki, ami azután a dolog magva lesz: a Horia-felkelés értékelése egy Hochmeister által kiadott naptárban. A rendek előbb azt sérelmezik, hogy Hochmeister az ő tudtuk és beleegyezésük nélkül kinyomtatta a királyi propositiókat. A vita során azonban felmerül Hochmeister ellen az a vád, hogy egy általa kiadott német naptár szerint a Horia-felkelés oka a földesurak „keménysége” volt. Ezt az egész országgyűlés sérelmesnek találja, különösen a felkelés által érintett délnyugat- és középerdélyi megyék, arra is hivatkozva, hogy a felkelés a kincstári zalatnai uradalomban robbant ki. A rendek határozatot hoznak arról, hogy vizsgálatot kell indítani a naptár kinyomtatásának ügyében, addig is zár alá vétetik annak a kereskedelmben forgó példányait, s fenntartják jogukat a vállalkozó megbüntetésére. Bánffy ismét jónak látja közbelépni, hisz a cenzúra a

Guberniumra tartozik, s ott Eszterházy János a cenzúrabizottság elnöke. Feltehetőleg ő üzen Hochmeisternek, hogy tűnjön el az országgyűlés színhelyéről, a rendeknek pedig jelzi, hogy a naptár Eszterházy tudomása szerint nem volt a cenzúrán, az ügy kivizsgálása azonban a Gubernium jogkörébe tartozik, s az élni fog ezzel a jogával. Ezzel gyakorlatilag az incidens lezárul, annál is inkább, mert a már említett 1791. február 28-i leirat, áttételesen, itt is helyteleníti a rendek fellépését.

Nehezen érthető, hogy miért akarják a néhány udvarhelyszéki falu Dersi-fogalmazta kérvényétől pánikba eső rendek (a Wesselényi-féle vádindítványon és a Hochmeister ellen követelt vizsgálaton túl) harmadszor is előráncigálni a Horia-felkelés ügyét. Hunyad megye követői 1791. február 28-án új vizsgálatot követelnek a felkelés kérdésében, arra hivatkozva, hogy a Jankovics-bizottság nem hallgatta ki a sérelmeseket, s hűtlenségi pert nemcsak a felkelés kezdeményezői, hanem a katonai segély megakadályozói, a Ioan Piuariu-Molnár által végzett vizsgálat állítólagos meghamisítói s azok ellen, akik a nemeséget tették felelőssé a felkelésért. Egyben kártérítést is sürgettek. Taxa nélküli indigenatust javasoltak az 1784-i vajdahunyadi jószágigazgatónak, aki befogadta a várba az öregebb stb. nemeseket s nyugton tartotta az uradalom népét, meg egy dévai örmény kereskedőnek, aki jeleskedett a dévai útközetben, s anyagilag támogatta a javaikat vesztett nemeseket. A rendek pedig elvben minden követelésüket elfogadják, érdemi következmények azonban nincsenek.

Nem ilyen konzervatív a rendek álláspontja a magyar hivatalos nyelv, ill. a magyar kultúra fejlesztése kérdésében. Mindjárt az országgyűlés első ülésén kimondják, hogy a jegyzőkönyv magyarul vezetendő. A szászok láthatólag nem vállalják a csatát, hisz követeik általában amúgy is tudnak magyarul. Még a gyűlés első szakaszának vége felé a gyűlés elé kerül Aranka György tervezete az első, valóban is működő erdélyi (és magyar) akadémia-jellegű egyesületről, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról, a rendek azonban majd a törvényalkotás során nyúlnak érdemben e kérdéshez.

Az országgyűlés első szakaszának a rendi alkotmányos formák helyreállítása és a sérelmek tárgyalása mellett harmadik központi témája a Magyarországgal való unió ügye. Súlyában mindegyiküket felülmúlja, hisz itt nem a rendek jogainak helyreállításáról vagy sérelméről, hanem az ország egész közjogi helyzetének megváltozásáról van szó. Jeleztük: az unió most még csak a közös rendi jogvédelemre szolgálna, nem a reformkori értelemben vett közös előrelépésre – de már annak teremthetné meg a kereteit. Ezt a közös jogvédelmet azonban keresztezik a rendek egyes összetevőinek külön jogvédelmei. Nemcsak a szász natio unió-ellenes, de van idegenkedés a székely rendek egy részében is az uniótól: a székelyek speciális jogait féltik tőle. A protestánsok egy része pedig attól tart, hogy az unió a magyarországi protestánsokéval teszi azonossá jogállásukat, ami jókora jogvesztést jelentene. Ilyen körülmények közt, némi előcsatározás után, 1791. február 11-én kezdődik meg az unió-javaslat érdemi vitája. Egy, Kemény Simon elnöklete alatti bizottság feladatává teszik az unió-terv kidolgozását. A bizottság tagjai közt ott van az idősb és ifjabb Gyulay Sámuel, Tholdalagi László, Wesselényi Miklós, Fábíán Dániel, Michael Heidendorf. A bizottság február 22-re elkészül munkálatával. Most azonban a rendek egyrésze is óvatoskodik, s a Gubernium sem siet a tárgyalással – valószínűleg tájékoztatták arról, hogy az egyik kulcskérdésben, a Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária újbóli szétválasztása kérdésében rövidesen megtörténik az unió-terv számára kedvezőtlen döntés. (A 2 kancelláriát az 1791. február 25-i resolúcióval választják szét.) Végre március

1-én indul meg az érdemi vita. Az unió feltételeiként a következőket határozzák a rendek: 1. a Habsburg-uralkodók mint magyar királyok bírák Erdélyt, Magyarország tagjaként. 2. A Diploma Leopoldinum megtartandó, Erdély az unió révén nem kerül vissza a vajdák korabeli állapotába, törvényei, szabadságai megmaradnak. 3. A király magyarországi koronáztatásakor erősítse meg a Diploma Leopoldinumot s általában Erdély törvényeit, Erdély beleveendő a királyi hitformába. A gubernatornak joga legyen megjelenni a magyar országgyűlésen. 4. Erdély továbbra is tarthat országgyűléseket; ezeken azonban a nemesi alapszabadságok nem lehetnek vita tárgyai (ahogy Magyarországon se). 5. Az Udvari Kancellária maradjon egyesítve, de az erdélyi alkancellár tisztére a rendek tegyenek jelölést. A Diploma Leopoldinum alapján felállított kormányhatóságok maradjanak meg; a Gubernium maradjon a legfelső bírói fórum (ebben a kérdésben ti. a Diploma Leopoldinum és a József-kori igazgatási rend véletlenül összezsengett). 6. A magyarországi és erdélyi nemesek a másik területen kölcsönösen élhessenek nemesi szabadságaikkal. 7. A Magyarország és Erdély közti vámvonal maradjon eltörölve. Nem volt tehát szó valami szoros unióról; Erdélynek a magyar királyi hitformába bevételén és a gubernator magyar országgyűlési helyén túl nem volt ez más, mint II. József egységesítő törekvéseinek fenntartása. A feliratba foglalt követelésekkel az ifjabb Gyulay Sámuel indult futárként Bécsbe. Ott azonban csak Ferenc főherceg fogadta, s Firenzébe továbbította a rendi feliratot apjának. II. Lipót 1791. május 7-i döntése pedig nem fogadta el sem a két kancellária együtt-tartását, hisz a szétválasztás már megtörtént, sem a Gubernium forum superrevisoriumi rangját. A magyarországi-erdélyi vámterület szétválasztása a központi kormányzatnak sem volt szándékában. Egyebekben pedig arra hivatkozott a leirat, hogy a magyarországi rendek koncepciója más az egyesülésről, mint az erdélyieké, a királynak tehát előbb újra a magyarországiakkal kell tanácskoznia az ügyről. Az unió kérdése ezzel került le a napirendről.

Az országgyűlésnek 1791. április eleje körül óhatatlanul teljes energiával bele kellett kezdenie a királyi előterjesztések tárgyalásába. Április 1. és 15. közt a gyűlés nem kevesebb, mint 7 bizottságot küld ki az adórendszerre vonatkozó tervezetek egyeztetésére, a jobbágyügyben, az armalisták és egyházi nemesek adózásának megszüntetése, a határőrség eltörlése és nemzeti hadsereg felállítása, a törvénykezés reformja, a kincstári jövedelmek és a kereskedelem fejlesztésének ügyében. A bizottságokban az országgyűlés legjelesebb tagjai vesznek részt: Túri László mint ítélmester hivatalból tagja minden bizottságnak, Wesselényi, Tholdalagi László, a szászok közül Friedrich Rosenfeld, Heidendorf, Michael Fronius több bizottságban is szerepel, az egyházi bizottságnak maga Bánffy György az elnöke. Olyan arányú törvényalkotó munka veszi kezdetét, amilyenre nincs példa Erdély korábbi történetében, de a későbbiekben sem.

A 162 törvényjavaslatból logikusan felépített törvénykönyv kerekedne ki, Erdély későfeudális, rendi alkotmánya. Az I–V. javasolt tc. Erdély közjogi helyzetét általában szabályozza, s az uralkodó jogait. Ezek sorából kiemelendő a II. tc., amely az 1791. márciusi unió-tervnel még élesebben határozza meg Erdély helyét a Habsburg-birodalomban: a Habsburg-uralkodók Erdélyt mint a magyar korona tagját, a magyar királyság jogán, Magyarországgal együtt mint önálló, szabad királyságot bírák, az ország kormányzatilag nem kapcsolható össze a Habsburg-birodalom más országával, népével vagy területével. A tc. az 1765-i nagyfejedelemségi diplomának ezzel ellentétes részeit érvényteleneknek deklarálja.

Nem kevesebb, mint 37 törvényjavaslat foglalkozott a rendek jogaival, ideértve az e részbe logikusan beépített jobbágyügyi törvényeket is. Törvénytervezet született többek között az unió-eskü letételéről és megtartásáról, a hamis feljelentők, az unió megsértői, a fejedelem rossz tanácsadói büntetéséről. Törvénycikk-terv tárgya volt a fejedelem és rendek közös törvényhozó hatalma, az alapvető rendi jogok változtathatatlansága, a végrehajtó hatalom törvényes gyakorlásának kötelezettsége. Három törvényjavaslat is foglalkozott a rendek külügyi jogaival (részvételük a külügyekben általában, jogkörük a Török Birodalommal a 2 román fejedelemséget illetően kötött szerződések vonatkozásában, követküldési jog, erdélyi személyek konzulsága a román fejedelemségekben). Törvényjavaslatok foglalkoztak az országgyűlések évi tartásának kötelezettségével és ezek rendjével, a törvényhatóságok és városok korábbi jogállásának visszaállításával, ill. működésükkel. Ezek közül az országgyűlések rendjével foglalkozó XIX. törvényjavaslat kihagyta a diéta résztvevői közül az unitus püspököt és a gyulafehérvári káptalan meg a kolozsmonostori konvent követeit, a regalisták névsorára pedig a vármegyékkel és a székely székekkel tétetve javaslatot a gubernatornak, aki ennek alapján tenne felségelőterjesztést. Ez a törvényjavaslat taxatív felsorolja azokat az alapvető törvényeket, amelyeket az országgyűlés sem változtathatna meg (köztük a törvényhozó hatalom király és rendek közti közös voltát, az országgyűlések évenként tartásának kötelezettségét, a 4 recepta religio egyenlőségét, a Hármaskönyv I. rész 9. c-ében foglalt nemesi jogokat és természetesen a Diploma Leopoldinumot s a Diplomában jelzett mennyiségben felüli adó – valójában tehát az adó 90%-nál nagyobb része – megajánlásának, kivetésének és behajtásának rendi jogát). Igen részletesen foglalkozott a törvényalkotás a rendek tisztségviselési jogával. Az *una eademque nobilitas* elvére hivatkozva kimondotta főrangúak és köz-nemesek egyenlő jogait e téren, egyben azonban azonnal korlátozva is az egyházi nemesek és armalisták hivatalviselési jogát: birtoktalan nemesek csak oly tisztségekre juthassanak, amelyek nem esnek királyi megerősítés alá és nem számadáskötelesek. A polgári rend saját kebelében mindenféle tisztséget viselhet, a szász *natio* jogai megmaradnak a magasabb tisztségekre is, a nem szász polgárok is viselhetnek alsóbb tisztségeket (de csak meghatározott arányban). A nemesi vagy polgári rendhez nem tartozók általában hivatalképtelenek legyenek. Nem erdélyiek csak akkor hivatalképesek, ha felveszik őket valamelyik natióba. A hivatalviselési jog kérdéscsoportjának második fő kérdésköre a rendek választójoga volt. A törvényjavaslatok alkotói el kívánták ismertetni választójogukat a sarkalatos tisztségekre, a többi guberniumi tanácsosságokra és az ítélmesterségre, a királynak csak a megerősítés jogát hagyva fenn. Az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosait a Gubernium jelölése alapján, annak tanácsosai közül kell kinevezni – követelték –. A rendek, ill. a Gubernium által választott vagy jelölt személyek meghallgatásuk s az őket választó vagy jelölő szerv tudta nélkül ne legyenek elmozdíthatók. A Magyar és Erdélyi Kancellária maradjon egyesítve.

A rendek jogállását szabályozó törvényjavaslatok sorában találjuk a jobbágy-törvényeket is. Az országgyűlés, kemény viták után, végül is sokkal mértéktartóbban járt el a jobbágyok szabad költözésének ügyében, mint az várható lett volna. Annak leszögezésével, hogy a röghözkötésnek törvényes alapja volt, s inkább hasznos volt a jobbágy számára, mint káros, a jobbágy pedig korábban sem volt elzárva a tanulástól, ipartól, kereskedéstől, az ingóságaival s szerzett javaival való szabad rendelkezéstől, eltörölte az örökös jobbágytságot (miután előzőleg II. József 1785-i rendeletét érvénytelennek dekla-

rálta). A birtokos nemesség érdekeinek biztosítására azonban alaposan szabályozta a költözés feltételeit (adósságok kiegyenlítése, az adó kifizetése, a költözési szándék előzetes bejelentése a földesúrnak s annak írásos engedélye, a költözni vágyó jobbágy állítson maga helyett megfelelő új személyt a telekre, büntetés az engedély nélkül költöző jobbágyok befogadóiira). Mindez nem tette lehetetlenné a szabad költözködést, de jócskán megnehezítette. Az urbér tervének kidolgozását a rendek (ahogy más tárgykörökben is hosszabb lélegzetű munkák elvégzését) egy ún. *systhematica deputatióra* bízták.

A rendek jogait illető további törvényjavaslatok közül említjük meg még az erdőügyit, amely bizonyos hasznos erdővédelmi intézkedések mellett kimondja az erdők kizárólagos földesúri tulajdonjogát és azt a másikat, amely többek között a II. József-kori rendőrigazgatóság megszüntetéséről intézkedett.

Érthetően (hisz az óriási törvényalkotásra a rendeknek valójában 4 1/2 hónapjuk volt) kevés volt a rendi alkotmánytervezet mondanivalója Erdély gazdasági élete, a nyelv, tudomány és oktatás kérdéseiről. A gazdaság egész problematikáját rendszeres bizottság elé utalta. II. Lipótnak az anyanyelvű oktatás szükségességét és a magyar nyelv magyarországi elsőségét elismerő 1790. november 2-i rendeletére hivatkozva kimondotta, hogy a magyar nyelv Erdélyben is első és ún. *nationalis* nyelvként kezelendő a többi Erdélyben szokásos nyelv közt, oktatására megfelelő gondot kell fordítani. A hivatalos nyelv pedig az országon belül a magyar legyen; csak az udvari expedíciók s az Erdélyen kívülre való levelezés nyelve legyen latin. A diéta az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tervének megerősítését követelte a királytól, az országgyűlésen be nem fejezett oktatás- és tudománypolitikai ügyeket, továbbá a könyvcenzúra ügyét pedig rendszeres bizottság elé utalta.

Annál bővebben foglalkoztak a rendek az adó ügyével. Újra kimondották az „*onus non inhaeret fundo*” elvet. Visszaállították a 18. század elején adó alá vetett nemesi, ill. szabadrendű rétegek (egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok) adómentességét, velük együtt a nemes mezővárosok, a 2 Oláhfalú és Zetelaka hasonló mentességét is. Deklarálták jogukat az adó évenkénti meghatározására, kivetésére és behajtására. Törvényben mondták ki az országos szükségekre rendelt *Fundus Provincialis* és a törvényhatóságok anyagi szükségleteit fedező *Fundus Domesticus* elválasztását a hadiadótól.

Hasonló arányokban (14 tc.-ben) fejtették ki a rendek a katonaságra vonatkozó koncepciójukat is. Visszaállították volna az ország generálisának Apor István halála (1704) óta betöltetlen tisztét, ezzel is hangsúlyozandó Erdélynek legalábbis bizonyos hadügyi önállóságát; újra törvénybe kívánták iktatni a hagyományos hadfelelési kötelezettséget. Egyben viszont eltörölték volna a határőrséget, az intézmény léte összes vagyoni jogi következményeivel együtt. A zsoldoskatonaság kérdéskörét (száma, diszlokációja és a hadkiegészítés módja) rendszeres bizottság elé utalták, csak azt szögezték le máris, hogy béke idején ne lehessen Erdélyben felesleges külső katonaságot tartani. Törvényt hoztak arról, hogy az erdélyi ezredek tisztjeit erdélyiekből kelljen kiállítani, s hogy (a *Diploma Leopoldinum* rendelkezésével ellentétben) Erdély főhadiparancsnoka is lehessen hazabeli. Törvényjavaslatban foglalkoznak a katonai érdemeket szerzett erdélyiek nemességgel, birtokadománnyal vagy előléptetéssel való jutalmazásáról, az elöregedett és rokkant katonák kincstári szolgálatban való felhasználásáról. Felújították azt

a sok évtizedes rendi követelést, hogy az erdélyi katonaság felszerelését Erdélyben kell beszerezni.

Nagyszámú törvényjavaslat tárgyai voltak a kincstári ügyek. E téren voltak tán a legkonzervatívabbak, ill. a legszerűebbek a rendek. Kimondották, hogy jogkörük kiterjed a kincstári igazgatásra is; ez olyan elv volt, amelynek elfogadását nem remélhették komolyan. A kincstári igazgatást a Diploma Leopoldinum és az 1693-i instrukció szerinti állapotba helyezték volna vissza. A többi kincstári tárgyú törvényjavaslatnak a fele a sóüggyel foglalkozott. A rendek követelték az országgyűlésen megállapított sóár visszaállítását s azt, hogy a só árát a rendek hozzájárulása nélkül ne változtassák, a só Erdélyen belüli szabad kereskedelmét, a sóskutak szabad használatát (nemesek számára a birtokukon található kősóét is), a só kényszerfuvarozásának megszüntetését, azt, hogy a kincstár is járuljon hozzá a sófuvarozási utak és hídjaik karbantartásához. Eltörölték volna az 1748-i sóhajós-conventiót. De törvénnyel szabályoztak volna jelentéktelen sóügyi részletkérdéseket is. A harmincadkérdésekről viszont csak annyi mondanivalójuk volt, hogy eltörölték a Magyarország és Erdély közti vámvonalat (mintha még nem lett volna eltörölve), s rendszeres bizottság hatáskörébe utalták az újabb harmincadszabályzatok felülvizsgálatát. Visszaállították a birtokos nemesség jogát a tized bérbevételére. Évszázados törvényeket felújítva, újra kimondották, hogy a fiscusra háramló jószágok érdemes hazafiaknak adományozandók. S végül rendszeres bizottság elé utaltak olyan hatásköröket, mint a kincstári igazgatás egyszerűsítése és a *Montanistica et Moneteria*-problémakör egésze.

Több otthonossággal mozogtak a rendek (s közvetlenebbül is voltak érintve) a bíraskodás kérdéseiben. 51 törvényjavaslat a termék. Még ha leszámítjuk is ebből a II. József-kori bírósági rendszerből a korábbi típusra való visszaállást szabályozó, átmeneti jellegű rendelkezéseket, akkor is óriási a különbség a közt a szellemi mozgékonyság közt, amit a rendek ebben a problémakörben vagy a kincstári ügyekben tanúsítanak – nem is szólva Erdély gazdaságának egészéről, amelynek problémakomplexumát mindenestől rendszeres bizottságra hárították. A törvényalkotás, alulról kezdve az építkezést, részletesen foglalkozik az úriszékek hatáskörének helyreállításával, a II. József alatt eltörölt forum triadualék újrafelállításával, a filialis és partialis székek, a sedriák feladataival, a királyi tábla II. József előtti hatáskörének helyreállításával, a tábla szervezeti és létszámkérdéseivel, a Gubernium bíraskodási hatáskörével és gyakorlatával, fenntartva annak legfelsőbb bíróság-rangját, s végül a felségfolyamodvány lehetőségének körülírásával. Helyreállította a szász náción belüli korábbi bíraskodási gyakorlatot. A szentszékek elé utalta vissza a házassági pereket. De foglalkozik a törvényalkotás olyan különleges bíróságok helyreállításával, ill. korábbi törvények szerinti szabályozásával is, mint az országgyűlés bírói fóruma, a Forum Productionale vagy a görögök bíraskodása, ill. a váltótörvényszékek, és bizonyos katonai-polgári vagy kincstári különleges bíróságok megszüntetésével is. Több tc.-t szentelt a zalatnai bányatörvényszék és az abrudbányai bányasedria szabályozásának. Eltöröltnek nyilvánította a büntetőjogi újításokat, rendszeres bizottság elé utalva az új büntetőtörvénykönyv kidolgozását. Hozott végül egy jó féltucatnyi perjogi részintézkedést, részletes gyámügyi rendtartást alkotott, s a rendszeres bizottság hatáskörébe utalta az 1669. utáni tc.-k összegyűjtését és felülvizsgálatát, ill. az új perjogi kódex kidolgozását is.

A törvényjavaslatok utolsó nagyobb csoportja a vallásügyi tc.-ké. A törvényalkotás a 4 recepta religio rendszerének újbóli törvénybeiktatásából indult ki, s egyben szabad gyakorlatot biztosított az „eddig is a megtúrt vallások közé számított” ortodoxiának. Az egyes vallásfelekezetek közti viszályokat, sok bölcsességgel, le kívánta zárni azzal, hogy a Diploma Leopoldinum óta elvett templomok stb. maradjanak jelen birtokosaik kezén, a megígért vagy -ítélt kártérítések kifizetendőek, a még fennmaradó vagyoni jogi vitákkal pedig foglalkozzék rendszeres bizottság. Valamennyi felekezet alapítványai eredeti rendeltetésük szerint használandók fel — szögezték le a rendek. Katolikus sérelmet kívántak orvosolni azzal, hogy a katolikus vallásügy igazgatását visszaadták a katolikus rendek és a püspök kezébe. A tanulóifjúság külföldi útjainak szabadságát kimondó tc. viszont protestáns sebet szándékozott gyógyítani. A türelmi rendeleten túllépve mondta ki a törvényhozás azt is, hogy a vegyesházasságokból születő gyermekek (bármely felekezet tagjai) nemek szerint kövessék szüleik vallását. Jegyezzük meg azonban: két jelentős vallásügyi kérdésben: az aposztázia-minősítés eltörlésében s egyben a felekezetek közti szabad áttérés engedélyezésében, ill. a vegyesházasságok megkötése és szétválásztása kérdésében nem jött létre megegyezés az országgyűlésen.

Azoknak a kérdéseknek a kidolgozására, amelyek a 8 hónapra nyúlt országgyűlésen is nyitva maradtak, 7 rendszeres bizottságot küldtek ki a rendek (közigazgatási, adó- és Commissariatica-ügyi, urbéri, kincstári, bíraskodási, egyházi és tanügyi bizottság), 15–20–25 taggal. Elnökeik a kormányzat vezető alakjai voltak, maga Bánffy gubernator, Bethlen Sándor országos főbiztos, Kemény Farkas, a rendek elnöke, Bánffy Farkas kincstartó, Bethlen Pál, a királyi tábla elnöke és Eszterházy János meg Teleki Ádám guberniumi tanácsosok. A bizottságok tagjainak nagyobb része Erdély vezető politikai garnitúrájának különböző árnyalataiból került ki.

Az 1790/91-i törvényalkotásban elsősorban a rendi-konzervatív elemek dominálnak. Mennyiségi túlsúlyuk oly nyomasztó, hogy szinte alig tűnnek fel a repedések: II. József jobbágypolitikája leglényegesebb vívmányának, a szabad költözésnek akceptálása, a vallásügyben még némi továbblépés is a jozefinizmuson, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság melletti állásfoglalás. Nem egyértelmű, de új jelenség a magyar hivatalos nyelv követelése. A leglényegesebb új azonban az ezen a rendi törvénykönyvön, ami még nincs benne — ami a rendszeres bizottságok elé kerül: Erdély gazdaságának egésze, az urbér, a közigazgatás és bíraskodás, az oktatásügy új rendje stb.; a rendeknek itt van módja valami mást is felmutatni, mint amit az éppen méretei miatt is sokszor sivár 1790/91-i törvényhozás jelent.

Mielőtt azonban a törvényjavaslatok sorsára, ill. a rendszeres bizottságok munkálataira térnénk, az országgyűlés egy eddig nem érintett mozzanatáról kell beszámolnunk: a Supplex Libellus Valachorum ügyéről.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom az 1748-i kérvény után évtizedekig nem jelentkezik újabb nyílt politikai akcióval. De az érlelődés folyik több vonalon is: a román értelmiség szélesebb körű kialakulásával, a nemzeti tudatnak a dákoromán kontinuitás eszméjére épülő, most már összefoglaló történeti művekkel (S. Micu—Klein, Şincai) való megalapozásával, amit más oldalról a latinizáló nyelvújítás segít, román személyek bekerülésével a hivatalnok-értelmiség legfelső rétegébe is. Természetes dolog, hogy az 1790/91. táji nagy politikai mozgásban a román nemzeti tudat hordozói is hallatni kívánják szavukat. Már 1789-ben mozgás indul az unitus egyházi és világi értelmiség

körében. Erdélyben a fő szervező Ioan Para naszói vikárius. A román egyházi vezetők közül Ignatie Darabont váradi unitus püspök támogatja, Bob fogarasi és Adamovici ortodox püspök félrehúzódik. Bécsben Méhesi József a mozgalom lelke, mellette Aron Pop és Ion Kozma neve említendő. A mozgalom első nyilvános fellépése Para, Halmágyi János fogarasi vikárius és Kiril Popa szebeni esperes 1790. júliusi felségfolyamodványa, amelyben a románoknak is képviselőt kérnek az országgyűlésen. Pob nem támogatja a kérvényt, a Gubernium pedig nem hajlandó felterjeszteni. Para erre maga vinné Bécsbe; nem kap rá engedélyt. Az energikus naszói vikárius erre további kérvényekkel tartja pergőtűz alatt a kormányserveket: a szerb nemzeti kongresszushoz hasonló román nemzeti kongresszust sürget, Petru Maiorral együtt petíciót szerkeszt a 2 román határőrezred tisztjei számára, amely a románság egyenjogúságát, negyedik natióként való bevetelét követeli. Adamovici arra végül is hajlandó, hogy az unitus püspök országgyűlési részvételére hivatkozva, ő is helyet kérjen magának a diétán. Elutasító választ kap.

A több eredőjű mozgás végül a *Supplex Libellus Valachorum*ban summázódik. Ezt a memorandumot David Prodan méltán nevezi „az erdélyi románok kétségtelenül legfontosabb politikai irományának a 18. század folyamán”. Kollektív mű: szerkesztésének központjai Darabont püspök köre és Bécs, szerzősége elsősorban Méhesié, aki valószínűleg a végleges szöveget is fogalmazta, történeti dokumentációja közvetve Samuil Micu-Klein-től való. A további közreműködők körét a történeti irodalom szűkebben-bővebben vonja meg, az egyedüli Ioan Piuaru-Molnártól egy olyan körig, amelyben Şincai, Petru Maior, Ladislau Pap, Darabont, Para és meg nem nevezett további személyek is szerepelnek. A kérvény 1791 márciusában készül el. Történeti érvelése a dákoromán kontinuitás-elmélet szerinti: a románok Traianus óta megszakítás nélkül élnek Erdélyben, a magyar honfoglaláskor önszántukból választották fejedelmükké Tuhutumot, attól kezdve külön, egyenrangú natióként éltek Erdélyben, a 3 nemzet 1437-i uniója nem érintette az ő jogait. Csak az *Approbatæ Constitutiones*-be csúsztak be olyan kifejezések (a románok toleráltságáról), amelyek sérelmesek rájuk nézve. A *Supplex Libellus Valachorum* szerzői szerint a román natio és vallás nem tolerált, hanem bevett, sőt ők vették be a többi natiókat és vallásokat, beleértve a németek 17. századi bevetelét is. A történeti érvelés gyengeségei nyilvánvalóak, bár nem meglepőek: a polgári nacionalizmus ébredésekor általános a realitásoktól messze távozó múltteremtés. Az az érve azonban teljesen helytálló a *Supplex Libellus*nak, hogy a románság a legszámosabb nép Erdélyben. Szerzőinek követelése negyedik nemzetként való bevetelük, a román papságnak, nemességnek és közrendűeknek a 3 natio megfelelő rétegeivel azonos jogok biztosítása, vegyes vagy tisztán román névhasználat románok-lakta vagy román többségű törvényhatóságoknál és helységeknél.

A *Supplex Libellus Valachorum* nem kívánja szétfeszíteni a rendiség kereteit; köztük akar helyet biztosítani a románságnak. A román nacionalizmus, amelynek hordozói egyházi személyek, az egyházzal szoros kapcsolatban álló világi értelmiségiek és kormányhatósági hivatalnokok, 1791-ben politikai követeléseiben még nem polgári jellegű. A memorandum szerkesztői távol állnak attól, hogy a polgári egyenjogúság jegyében törjék szét a 3 natio rendszerét – arra azonban nem számíhattak reálisan, hogy ebben a rendszerben mint külön politikai entitásnak biztosítsanak nemzetüknek helyet.

A *Supplex Libellus*-szal majdnem egyidőben keletkezett az unitus papság külön felségfolyamodványa. Alapkövetelése azonos volt amazéval: ne csak az unitus vallást

vegyék be a recepta religiók közé, hanem a románságot is negyedik natiónak. Hiányzik azonban belőle a történeti érvelés; csak a Habsburg-uralkodók diplomáira és a román nép által nekik tett szolgálatokra hivatkozik.

II. Lipót az országgyűlésnek küldi le a *Supplex Libellus Valachorum* (s az unitus papság kérvényét is): ám vállalják a rendek a felelősséget az óhatatlanul elutasításért. 1791. június 21-én olvassák fel. Csend fogadja – a rendeknek tudomásul kell venniük: a román nemzetiségi kérdés, a román nemzeti mozgalom jelen van Erdély politikai életében Bizottságot küldenek ki a kérdés tanulmányozására. Az az országgyűlés utolsó napjaiban, 1791. augusztus 5-én terjeszti be véleményét. Négyfelé tagolja a kérdéskört: 1. miképpen lehessen a kérvényezőknak polgárjogot és szabadságot juttatni Erdélyben? 2. Mit kell tenni szabad vallásgyakorlatuk érdekében? 3. Hogy lehet megfelelő anyagi ellátást biztosítani a 2 román egyház papságának? 4. Mi mód van a román nép művelésére? Az első kérdésről az a véleménye, hogy a románság a magyar és székely natio területén az ország alkotmányának felforgatása nélkül nem nyerhet több polgárjogot, hisz a nemesek, szabadosok, akár magyarok, akár románok, azonos jogokkal élnek, a parasztok terhei is azonosak, nemzeti különbségekre való tekintet nélkül. A szász natio követői ugyan úgy nyilatkoznak, hogy a concivilitas eltörlése ellenére készek polgárjogot adni a románoknak a natio területén, amennyiben ez a szász natio alkotmányával nem ellenkezik, de erről küldöik tudta és akarata nélkül nem tárgyalhatnak. A második kérdést a bizottság megoldottnak vélte azzal, hogy az unitusok vallásgyakorlata teljesen szabad, az ortodoxok szabad vallásgyakorlatáról pedig törvényjavaslat készült. A göröghitű felekezetek papságának ellátására nem látott más módot a bizottság, mint hogy híveik tartsák el őket. A szászok pedig kereken elutasították az unitus egyháznak azt a követelését, hogy ő is szedhessen tizedet híveitől, s a bizottság is a peres útra utasította az unitusokat. A román nép műveletlenségének fő okát papjaik tudatlanságában látta a bizottság; az orvoslás módjának kidolgozását az egyházügyi rendszeres bizottság elé utalta volna. Az országgyűlés elfogadta a bizottság javaslatát.

Az áttörés nem sikerült hát. Várható volt, hogy a rendi egyenjogúság követelésére a magyar és székely rendek azzal válaszolnak: hisz az megvan, a szászok pedig időhúzó választ adnak. Az unitus egyház valóban egyenjogú volt, bizonyos preferáltságot is élvezett (ugyanakkor alsópapsága vagyoni helyzete nem volt rózsás), az ortodoxok szabad vallásgyakorlatáról valóban született törvényjavaslat. A papság ellátása kérdésében a többi felekezet (elsősorban a protestánsok) alappal hivatkozhatott rá: ők is maguk tartják a papjaikat – a különbség ott volt, hogy ezek papságának ellátását jelentős részben uralkodói adományok, régi kiváltságok biztosították, a román egyházak közül pedig csak az unitusok bírtak, részben, hasonlókkal. Natióként beékelődni a többi natiók közé nem sikerült. Függetlenül maradt a kérdés: mit tesz az egyházügyi bizottság a kérdés mint politikum megoldására?

Előbb azonban lássuk: mi lett az 1790/91-i törvényjavaslatok sorsa? A központi kormányzat alaposan megrostálja az irtatlan törvényanyagot. Nem enged a Magyarországgal való unió kérdésében: az 1791-i unió-törvényjavaslat helyére az 1791. VI. tc. kerül, amely elismeri ugyan hogy a Habsburg-királyok a magyar korona jogán birtokolják Erdélyt, de egyben kimondja, hogy Erdélyt saját törvényei s nem más tartományok módján kell kormányozni, évtizedes érvet szolgáltatva ezzel minden antiunionista törekvésnek. Nem hajlandó törvénybe iktatni az alapvető rendi jogok változtathatatlanságát.

Nem enged az abszolutisztikus értelmezésű alapvető felségjogok kérdésében. Leszögezi, hogy a külügyek intézése felségjog, s csak kegyként ígéri meg, hogy Erdélyt is illető külpolitikai tárgyalásokban a gubernator s az erdélyi tanácsosok véleményét is megkérdezi, sőt az országgyűlést is, ha az együtt van, a békekötések után pedig azok feltételeit a Gubernium útján közli a rendekkel. A hadügyi törvényjavaslatokból egyetlenegy sem kerül megerősítésre, az uralkodó a legjobb esetben is csak azt ígéri meg, hogy majd az országgyűlési rendszeres bizottságok egyike vagy egy katonai-polgári vegyesbizottság fog foglalkozni a bennük érintett tárggyal. Majdnem hasonló a sorsa a kincstári tárgyú törvényjavaslatoknak is. Csak a földesurak tizedbérlet-jogára vonatkozó tc. kerül megerősítésre, s a sóskutak használatára vonatkozó, az azonban erős megkötésekkel s annak hangsúlyozásával, hogy a sóbányaművelés királyi jog. Az adóügyi törvények közül is lényegében csak egy nyer megerősítést, az is alapos módosítással. A rendek adó-megajánlási jogáról szóló tc. jóváhagyó szövege ti. úgy szól, hogy Erdély alaptörvényei szerint új teher nem lévén az országra rakható a rendek nélkül, a király az adó és rendkívüli subsidiumok ügyében megtartja a rendek döntési jogát. A többi adóügyi törvényjavaslatokat vagy azzal veti vissza, hogy előbb a rendszeres bizottságnak ki kell dolgozni az új adórendszert, vagy azzal, hogy a rendek nem gondoskodtak róla: honnan lehessen fedezni az egyházi nemesek stb. újbóli adómentességéből eredő kiesést. Az ország egész státusa, külügy, hadügy, pénzügy – ezekben a kérdésekben, a Habsburg-birodalom belső struktúrája és az abszolutizmus alapkérdéseiben a központi kormányzat nem enged. De nem enged olyan, a Habsburg-abszolutizmus számára lényeges részletkérdésekben sem, mint a katolikus egyház ellenőrzése (csak némi engedményeket tesz) vagy a külföldi tanulmányutak ügye. Félreértelmezhető (s a további gyakorlatban a latin nyelv javára félre is értelmezett) szövegezéssel biztosítja a magyar nyelv hivatalos voltát. Ezek mellett eléggé szerény az értéke azoknak a tc.-knek, amelyek (az alapszöveghez képest erős módosításokkal) biztosítanak bizonyos rendi jogokat. A bíraskodás érintő törvényjavaslatok közül a bírósági szervezettel foglalkozók helyére a központi kormányzat egyetlen tc.-et léptetett: Erdély összes polgári, egyházi és büntetőtörvényszékei visszaállítandók korábbi törvényes állapotukba, s míg a rendszeres bizottság ki nem dolgozza az új bírósági rendtartást, addig a korábbi törvények szerint működjenek. Néhány más bíraskodási tárgyú törvényjavaslat megerősítetlenül maradt, másokat ideiglenes érvénnyel erősítették meg; az 51 törvényjavaslatból végülis 21 került be a törvénykönyvbe. A vallásügyben azonban a kormányzat láthatólag örömmel fogadta a rendek között létrejött higgadt kompromisszumot; e törvények (a már említett 2 visszavetett javaslat, s egy harmadik kivételével – az utóbbit alappal ítélték jelentéktelennek) megerősítésre kerültek az ortodoxok szabad vallásgyakorlatáról szóló tc. egy lényeges módosítással: a „hactenus etiam inter toleratas” szöveg helyébe „hactenus inter toleratas” került. A szöveg így akként volt magyarázható, hogy az ortodoxia kijutott a megtűrttség helyzetéből – a gyakorlatban erre nem került sor.

Az 1791-i törvényjavaslatok megerősítésekor közös tc.-be kerültek az összes rendszeres bizottságok névsorai és feladatai. A központi kormányzat azonban biztosítani kívánta saját szempontjai hatékony érvényesülését a bizottságok munkájában. Ezért az összes bizottságokat Bánffy György irányítása alá helyezte. Az egyes bizottságokból kényes feladat lett volna egyenként kiszűrni a kormányzat számára kellemetlen személyiségeket. Így a központi kormányzat azt a megoldást választotta, hogy az egyes bizott-

ságok létszámát az elnökön kívül 8 személyben állapította meg, ezeket azonban, a bizottsági munka legfőbb irányításának jogán, Bánffy válogathatta ki a 15–25-ös névsorokból.

3. Az 1792-i és 1794/95-i országgyűlés

Az 1790/91-i törvényjavaslatok közül az utóvédharcok még az 1792-i és 1794/95-i országgyűlésen is folynak. A rendek megjegyzéseket fűznek az elfogadott tc.-ekhez, kéri bővítésüket stb., újra sürgetik a meg nem erősített törvényjavaslatok elfogadását; érdemi eredményt már nem érnek el. Az 1792-i országgyűlés ezenkívül alig mutat fel valami érdemlegeset. Heves vita folyik a hatheti oktatásról, a protestáns rendek élesen elítélik ennek fenntartását, a katolikus rendek erre ellennyilatkozatot tesznek, s a kérdésben továbbra sincs előrelépés. A székely követek kezdeményezésére a rendek sürgetik a határország kérdésével foglalkozó vegyesbizottság elkészült munkálatának megvitatására való leküldését – eredmény nélkül. A kormányzat számára viszont jókor jön az, hogy a magyarországi rendek a Partium Magyarországhoz való visszakapcsolását követelik – jó félszázadig lehetőség ez az unió kérdésében való zavarkeltésre. Az 1792-i országgyűlés, hosszú közjogi érveléssel, a reincorporatio ellen foglal állást.

1794/95-re a légkör megint nyugtalanabbá válik. A rendek lassan magukhoz térnek az 1792 májusi rescriptumokkal kapott hideg zuhany után, s ismét támadóbb kedvvel lépnek fel. A rendszeres bizottságok munkája 1793-tól folyik, jelentős részük 1794-re már kész is, a deputatiók munkája során mód van modernebb gondolatok kicserélésére is (bár nemcsak arra). 1794 elején Diana-vadásztársaság néven egy arisztokratákból és köznemesekből álló társaság verődik össze, tagjai közt többek között az idősb Wesselényi Miklóssal, Fekete Ferencsel, Teleki Mihállyal (később egy ideig az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság vezetője), programjában már a reformkoréra emlékeztető elemekkel (mezőgazdasági szakkönyvek fordítása, a lótenyésztés fejlesztése, az ifjúság jellemnevelése s e célra pedagógiai művek írása és fordítása, a fő- és kisebb nemességnek társasági kapcsolatokkal egymáshoz közelítése). Országos, minden törvényhatóságban megbízottakkal rendelkező, legális szervezetnek szánták. Bánffy György, Eszterházy János és a Gubernium egésze azonban jó szimattal vette észre a politikum túlsúlyát a névleges vadásztársaság programjában, s a gubernator bölcsen azt a tanácsot adta az akkor kb. 100 főből álló társaságnak: oszljon fel, mielőtt tagjait kellemetlenség érhetné. A vadásztársaság fel is oszlott, annál is inkább, mert tudomásuk lehetett róla, hogy a Birodalom központi kormánya többszáz fős szervezkedésről stb. vél tudni, egy túlzó feljelentés alapján. 1794 nyarán azonban már a magyarországi jakobinus-szervezkedés is kezd behatolni Erdélybe; a jakobinus-katé Kolozsvárott is eljut egyesekhez. Közben pedig az elégtelen birtokosnemesség akcióba lép a megyékben is. 1794 januárjában Közép-Szolnok megyében az idősb Wesselényi Miklós által vezetett ellenzék eléri, hogy a megye megtagadja a subsidiumot, azzal, hogy arról csak országgyűlés dönthet, majd szélnek ereszti a megyében akkor befogott újoncokat. Ugyanez idő tájt tagadja meg Doboka megye is az újoncadást.

Ebben az 1790-hez képest már másfajta feszültségekkel tele légkörben ül össze az 1794/95-i országgyűlés. Az utóvédharcok még itt is folynak az 1790/91-i törvény-

javaslatok körül, de a rendszeres bizottságok jó része elkészült munkájával, meg kellene kezdeni ezek tárgyalását. Az első összecsapás e kérdésben amiatt zajlik le, hogy egyes megyék olyan utasítást adtak követeiknek: a székelyek ügyét kivéve egyik deputatio munkálatához se szóljanak hozzá, míg nem közlik azt vármegyéjükkel. Ezt az állásfoglalást az idősb Wesselényi Miklós mint Közép-Szolnok megye követe jelenti be a gyűlésen. Az álláspont érthető, a magyarországi megyék az 1820-as évek végén ugyanígy megvitatták a reformtervezeteket, mielőtt azok az országgyűlés elé kerültek volna. Bánffy György viszont alappal tart attól, hogy a törvényhatósági megvitatás révén a reformmunkálatok irányítása kicsúszik az ő kezéből, s fellép a javaslat ellen. A magyar natio válaszul nyilatkozatot tesz arról, hogy a törvényhatóságoknak joguk van a követ-instructiókon túl is befolyást gyakorolni a törvényhozásra, de kész a rendszeres bizottsági munkálatok tárgyalásába bocsátkozni. Első helyen azonban az adóügyi munkálatot tárgyalná. Most a Gubernium kerül kutyaszoritóba. Kitér az adóügy vitájának kellemetlen feladata elől azzal, hogy az adóügyi munkálat még nem teljesen kész, megküld viszont néhány viszonylag jelentéktelen munkálatot (egészségügy, tűzrendészet stb.), azzal az indokolással, hogy a hírek szerint fenyegető pestis és marhavész miatt helyes volna ezekkel foglalkozni (!). A rendek erre újra sürgetik a fontosabb munkálatok, elsősorban az adóügyi megküldését. A Gubernium visszaadja a fricskát: az urbéri munkálatot (és az erdőrendtartást) küldi meg. A huzavona, kölcsönös kellemetlenkedés vége az, hogy a gyűlés egyetlen munkálatot sem vesz tárgyalás alá.

Ugyanakkor viszont bőségesen foglalkozik az országgyűlés egyéb izgalomkeltő ügyekkel, elsősorban a hadügyeket így vagy úgy érintőkkel. Újra felmerül (a magyar megyék követeinek kezdeményezésére) az ország generálisa tiszte betöltésének követelése. A határőrség ügyének kérdésköréből előbb a Hunyad megyei határőröké kerül megvitatásra. 34 ottani falu nemes határőrei tesznek panaszt többek között amiatt, hogy a francia háborúra való kivonulásra kényszerítik őket, majd két kiváltságos hely, Dobra és Hátszeg is kérvénnyel jelentkezik. A rendek valamennyiüket pártolják. Már a gyűlés vége felé kerül vitára az 1791 után a határőrség helyzetének új szabályozására kiküldött katonai-polgári vegyesbizottság tervezete. Ez az operatum enged bizonyos rendi követeléseknek, alapelvei közt szerepel a nemesek mentesítése a határőr-szolgálat alól, megfelelő kártérítés adása a határőrvidékről kitelepített nemeseknek, a határőrök feletti polgári jurisdictio megmaradása (a katonai szolgálat kivételével), a határőrhelységek adóigazgatásának polgári kézen hagyása. A rendek mégis elvetik, s az 1791-i törvényjavaslatok szerint eltörölnék a határőrséget. De mi lépjen a határőrség helyébe? Túri László ítélmester, az ellenzék legkonceptiózusabb vezetője, több kormányférfival (Bethlen József, Michael Bruckenthal, Szegedi guberniumi tanácsos) és ellenzéki vezetőkkel (köztük az idősb Wesselényi Miklóssal) folytatott konzultációk után Tholdalagi Lászlóval és Fekete Ferencsel együtt dolgozza ki Erdély hadügyének átfogó tervét. Ez a parasztság soraiból kiállítandó 4000 főnyi zsoldosserg mellett ugyanily létszámú rendi sereget tartana fegyverben béke idején is: a 18–24 éves férfiak fegyverben gyakorlandók, s havonta váltásuk egymást a szolgálatban. Felszerelésükről, ellátásukról maguk gondoskodnak. Szükség esetén (védelemre vagy országgyűlésen meghatározott segélyképpen) nagyobb számban is kiállnak. A szabad királyi városok (fejedelmi kori gyakorlat szerint) a hadfelszerelést állítanak ki. E sereg parancsnoka az ország generálisa, de minden natióknak is lenne generálisa és saját tisztjei. A terv országgyűlési tárgyalásra került, a kormányzat

azonban most már jónak látta nem éppen alkotmányos eszközökkel elvenni a Türi, Tholdalagi László, Wesselényi köré tömörülő ellenzék kedvét a veszélyes játéktól. Még Bánffy is titkos összeesküvő társaságról vélt tudni, amelynek kapcsolatai lennének egy hasonló kelet-magyarországi társasággal, elvei a francia forradaloméhoz hasonlóak, s „általános robbanás”-t készítenek elő „minden tekintély és hatalom ellen”. Barco főhadiparancsnok „értesülései” pontosabbak voltak, ő már személyekről is tudott, Türit és Wesselényit tartotta az erdélyi összeesküvők fejének. A dolog életveszélyes: a magyarországi jakobinusok már fogva vannak, társaságuknak vannak kelet-magyarországi tagjai – s most itt a fenyegetés Erdélyből is, ahol a rendek Barco szerint 48 000 embert tudnak fegyverbe állítani! Az ügy azon vett Türiék számára kedvező fordulatot, hogy a titkos társaságról információszállításra vállalkozó személy, egy jelentéktelen kis megyei követ, csak zavaros fecsegésre volt képes mindenféle titkos esküről, szabadkőműves-öltözékben tartott összejövetelekről (Türi éppúgy szabadkőműves volt, mint maga Bánffy), a Türi-féle militia nationalis-tervről stb. Minthogy pedig Erdélyben semmiféle nyoma nem volt „robbanás” veszélyének, a nagy államférfiúi erényekről nemritkán tanúságot tevő Bánffy jobbnak látta Türinek hivatalából való elmozdításával és Wesselényinek (aki ellen a középzsolnoki újoncszabadítás miatt amúgy is per folyt) sakkbantartásával lezárni az ügyet, s álláspontját annak ellenére is érvényre tudta juttatni, hogy Sándor Lipót főherceg-nádor példa statuálását követelte Erdélyben is. Barcsai Abrahámot, akit szintén a szervezkedés tagjának tartottak, mint nyugalmazott ezredest a katonai szervek meghurcolták ugyan, majd, hogy Erdélyből távoltarthassák, reaktiválták és Laibachba helyezték katonai állásparancsnoknak, mikor pedig onnan 1796 tavaszán engedély nélkül hazatért Kolozsvárra, letartóztatták s félévig fogva tartották, súlyosabb következményei azonban ránézve se voltak az ügynek. Minthogy azonban a titkos szervezkedés híre már 1795 február elején elterjedt erdélyi kormánykörökben, arról nem lehetett szó, hogy a rendek mindenestől magukévá tegyék a Türi-tervet.

Az I. Ferenc által kért újoncokat mindenesetre igen nehezen szavazták meg a rendek: 5 magyar megye és Kővárvidék protestatióval élt, 2 további megye részben támogatta ezt a tiltakozást. S legalábbis a székelyek katonáskodási kötelezettségei tárgyában a Türi-terv szellemében fogant munkálatot terjesztenek a király elé: a katonáskodó székelyek adómentessége visszaállítandó, a székely katonaság szükség esetén az ország határain kívülre is vihető, de csak akkor, ha a háború Magyarorszáért és Erdélyért folyik; ha a birodalom más részeiért, vigyék ki a seregredek, s majd a székely katonaság látja el az ország védelmét. A katonáskodó székely maga lássa magát lóval, tüzfegyverzettel, ruházattal; zsoldjukra 50 000 Ft-ot fordítsanak a hadiadóból. Első felszerelkedésükhöz azonban a király adjon nekik fegyvert, 1711-ben elvett fegyverek fejében, s hosszú, törvénytelen fegyverviselésük rekompenzációjául is. Minden székely legyen kapitány, esetleg altisztek is; ezek gyakoroltassák fegyverben a katona-székelyeket. A hadügyi kérdéskörhöz tartozik végül az is, hogy a rendek több határozatban s végül feliratban foglaltak állást az újoncozás meggátlása miatt többek (köztük Wesselényi) ellen indított perek törlése mellett.

A rendek ellenzékiisége más kérdéseket kevésbé érintett. Az adóügyben hoztak egy határozatot, hogy ragaszkodnak korábbi állásfoglalásukhoz, amely szerint az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok adózása megszüntetendő. Feliratban kérték az újonnan létrehozott birodalmi pénzügyigazgatási csúciszervnek, a Directorium in

Camerilibusnak az erdélyi ügyekre való befolyásának megszüntetését és a kincstári igazgatás gyökeresebb reformjáig az erdélyi Cameraliának az Erdélyi Udvari Kancellária alárendelését – eleve reménytelen erőfeszítések.

Más jellegű volt az országgyűlésnek az a lépése, amelyet az erdélyi magyar nemzeti színház, a Nemzeti Játékszín ügyében tett. A százoknál Szebenben pár évvel előbb Hochmeister vállalkozókedve jóvoltából kapott a színjátszás állandó otthonát, Brassóban ekkortájt épült fel egy, színelőadások tartására is alkalmas bálterem. Érthető, hogy a magyar rendek, felismerve a színjátszás nyelvművelő hatását, anyagi támogatást kívánnak juttatni a Kolozsvárott ekkor sikeresen meginduló magyar színjátszásnak. A nemzeti játékszín felépítésére közadakozás indul. A legnagyobb adakozó az idősb Wesselényi Miklós, aki 1000 Ft-nak előbb kamatait, 3 év után pedig a tőkének egyszerre való letételét igéri. A gyűlés őt, Fekete Ferencet (az első színházügyi tervezet kidolgozóját) és ifj. Bethlen Farkast választja meg a Nemzeti Játékszín felépítésére felügyelő bizottságba. Majdnem egy emberöltő telik el, míg a színház végre felépül, de a kezdet itt van.

4. A rendszeres bizottságok munkálatai

1795 után azonban majd másfél évtizedig nincs országgyűlés Erdélyben, 1809-ben is csak azért, hogy a végszükségben mégis egybehívott, de a harctérre még el sem indult erdélyi hadfelkelésről hozzon rendszabályokat. A nyilvános politikai életre csak a törvényhatóságok gyűlései adnak olyan-amilyen lehetőségeket. Aránytalanul fontosabb azonban ezeknél az, ami az 1791-i törvénnyel létrehozott országgyűlési rendszeres bizottságokban folyik. A rendi reformmozgalom e bizottságokban mutathatja meg: valóban vannak-e reformerszándékai, több-e ellenzékieskedő okvetetlenkedésnél vagy éppen konzervatív restaurációs törekvéseknél? Szögezzük le mindenestre: a bizottsági munkálatok rendek és kormányzat közös produktumai. Nemcsak arról van szó, hogy Bánffy György jogosult irányítani a bizottságok összességének munkáját, s ezt energikusan és nagy politikai érzékkel teszi, s hogy a bizottságok elnökei egytől egyig kormányférfiak; s nem is csak arról, hogy a bizottságok egyrésznél filológiailag nem is tisztázott vagy nem is tisztázható, hogy milyen állásfoglalások alapján alakult ki az operatum. Vannak olyan, s egyáltalán nem jelentéktelen határesetek, mint a törvénykezési bizottságban kulcsszerepet játszó Türié is; ő 1795-ig ítélmester, s pár évvel később újra tisztségviselő.

Kezdjük a bizottsági munkálatok ismertetését abban a témakörben, amelyben a legbaljósabbak az előzmények: az urbér ügyében. A központi és országos kormányzat eddig háromszor futott neki az urbérrendezésnek – az eredmény a „Bizonyos Punctumok”, a Bruckenthal-terv és módosításai és az 1785-tel kezdődő, befejezetlenül maradt urbérrendezési kísérlet. Most a rendek foghatnak hozzá, Kemény Farkas, az országgyűlés elnöke vezetésével. A buktatók ugyanazok, amik korábban: Erdélyben feudális túlnépesedés van, a szántóterület a jobbágynépesség számához képest kevés. A bizottság először 4–10 hold szántóban és 1 1/2–3 hold kaszálóban szabta volna meg az egész jobbágytelek mennyiségét. Bánffy még ezt is kevesellette. Mikor viszont a végleges terv (a gubernator újabb megjegyzéseinek is figyelembevételével) kialakult, az egész telek nagyságát már csak 3 1/2–6 hold szántóban és 1 1/2–3 1/2 hold kaszálóban szabták meg. A jobbágy beneficiumai: kocsmárlás saját boraiból Szent Mihálytól újévig (az év többi

részeiben csak palack- vagy hordószámra adhatta el borát), itatás és a földesúr által engedélyezett mértékben erdőlés. A tervezet az egész telek utáni robot mértékét heti 2 nap ígás- vagy 3 nap kézirobotban szabta meg, a távolabbra tett szolgálatnál beszámítva a jövés-menést, s sürgős munka esetén megengedve a robot kettőzését, ez azonban beszámítandó volt a következő heti robotba. A zsellérek robotkötelezettsége évi 25 kézinapszám lett volna (kedvezőbb helyzetű falvakban 35 nap). Házatlan zsellért nem akart megtérni a tervezet. Ezenkívül a jobbágy egy oda-vissza legfeljebb 16 mérföldnyi hosszú fuvarral tartozott. Szolgálatra volt még a földesúr borának kikocsmárlása (ezalatt robotmentes volt). Fennmaradt a jobbágyasszonyok fonási kötelezettsége is. Ezen túlmenően a bizottság fizetett kényszernapszámra is kötelezné a jobbágyot oly napokon, amikor nem dolgozott saját gazdaságában. Megmaradt a tizedadás kötelezettsége: a szabályzatterv szerint ezt a föld minden termékéből adni kellett, azonkívül bárányból, malacból, gidából és méhkasból. A dáciák (konyhai ajándékok) mértékét nagyjából a hagyományos mértékben szabta meg a tervezet.

Lényegében nincs tehát előrelépés az 1770-es évekhez képest. S mit javasolnak ezzel szemben azok a szervek, amelyek a tervezetet felülvizsgálták? A Gubernium (Koszta István referátuma alapján) az egésztelekhez tartozó szántóterület mértékét felemelné 5–7 1/2 holdra (oly esetekben, ahol bőven van föld, de csak 2 nyomásban művelik, 10-re), a kaszálókét kb. 2 1/2–6 1/2 holdra. Koszta javaslata még néhány könnyítést tartalmazott: a jobbágy ne csak saját borából kocsmárolhasson, ne legyen köteles fizetett kényszernapszámot vállalni. Külön rendszabályokat javasolt a juh- és kecsketartás korlátozására, elsősorban az igásállatállomány növelése érdekében. Az Erdélyi Udvari Kancellárián az akkor már ott, a kancellár helyetteseként működő Eszterházy János referálta az ügyet. Álláspontja a főkérdésben: a telki állomány és a robot kérdésében egyezett a Guberniuméval, bár számos részletkérdést körültekintőbben, világosabban szabályozott. Ez az operatum nem jutott odáig, hogy az 1810/11-i országgyűlés plénuma tárgyalja: csak egy előkészítő bizottság foglalkozott vele. Ez 4–8 hold szántóban és 2–4 hold kaszálóban határozta volna meg a telki állományt, a robot mértékét illetően egyetértett az alapmunkálattal, a továbbiakban eltörölte volna a jobbágy-kocsmárlási kötelezettségét, nem követelt volna fizetett kényszernapszámot.

Ez hát az urbéri munkálat; a rendi bizottságnak nem sikerült menekvést találni az 1770-es évek kátyújából – ahogy nem sikerült a munkálatot felülvizsgáló kormányhatóságoknak sem.

A másik legfontosabb munkálat, a gazdaságpolitikai, arányaiban messze a legnagyobb valamennyi bizottsági operatum közt. A láthatólag több szerző által készített s nem eléggé összeszerkesztett munka központi részének szerzője (vagy legalábbis szellemi atyja) Joachim Bedeus, művelt, felvilágosult beszercei patriciusivadék, kormányhatósági pályáján a guberniumi titkárságnál reked meg. Ez a központi rész az 1751-i rendi tervezet óta a legátfogóbb gazdaságpolitikai tervezet Erdélyben.

Már az is az idők jele, hogy a munkálat központi része a gazdaság áttekintését a mezőgazdaságon belül nem az állattenyésztéssel, hanem a földműveléssel kezdi. S az is, hogy a földművelés hasznának növelését nem annyira a termőterületek kiterjesztésétől, hanem szorgosabb művelésüktől várja. A gabonatermelést talajjavítással (különböző talajok összekeverésével) és jobb vetőmag alkalmazásával kívánna növelni. Gabonarakatárakat állítana az inségek alatti gabonauzsora megfékezésére. Akár botbüntetés alkal-

mazásával is fellépne a kukoricavetés túlsúlya ellen. Fontosnak tartaná a burgonya-termelés propagálását. Szorgalmazza a főzelékfélék minél bővebb választékú termelését. A bortermelést a kiviteli lehetőségek javításával (a borgói út rendbehozatala) és erélyes vámpolitikával támogatná. A gyümölcsstermelés növelését mind népélelmezési, mind külkereskedelmi okokból fontosnak tartja, s ezért minden jobbágyot, akinek van földje kert kialakítására, büntetés terhe alatt kötelezné kb. 20 szilva-, 6–10 alma- és körtefa nevelésére. Ami az ipari növényeket illeti: az ország nagyarányú vászonimportjára való tekintettel minden erővel fejlesztendőnek tartaná a len- és kendertermelést. Javasolja, hogy a kincstár adjon ingyen vagy kölcsönképpen len- és kendermagot a jobbágyoknak. Bizonyos módosításokkal fenntartaná a Commissio Commercialis által létrehozott len- és kendervásárok jutalmazási rendszerét. Tized- és adómentességgel lendítené fel a festőbuzér és indigó termelését, az erről szóló traktátust magyarra fordíttatná és ingyen osztatná ki. Hazai termeléssel venné elejét a kordován kikészítésnél használatos szkumpia nagyarányú importjának. Határozott kormányzati intézkedésekkel fokozná a selyemhernyótenyésztést, megfelelő minőségű áru előállításával teremtene exportlehetőséget az erdélyi dohánynak.

Az állattenyésztés egészét érintik azok a reformjavaslatok, amelyek egyrészt réntöntözést, lóheretermelést javasolnak, másrészt olyan határrendezést, amely után a szántók és kaszálók a falvak közelében legyenek, s a határ többi része legyen legelő. Az állattenyésztés egyes ágazatai közül a lótenyésztésnél kormányzati rendelkezésekkel kívánná elérni, hogy minden jobbágyoknak legyen egy szaporításra való kancája; ez minden köztelertől mentes lenne, csikái is 4 éves korukig. Fajtaneveléssel, a hágtás módjának javításával (a mént beengedné a ménesbe, hogy maga válassza ki magának a kancákat), a csikók idejében való elválasztásával javítaná a lóállományt. Abban viszont egy jó generációval elmarad kora erdélyi úttörői mögött, hogy még mindig spanyol méneket szerezne a fajtaneveléshez.

A marhatenyésztés fellendítéséhez jobb bikanevelést, csak érett bikákkal való hágtást, a marhák csordában tartását, megfelelő takarmányozást és itatóhelyeket tart szükségesnek, amellet a marhavész elleni korszerű védekezést. Helyteleníti a nyers marha- és bivalybőr erős exportját, hisz így Erdélyben áll elő hiány e cikkekben. A faggyút viszont exportálná, de inkább gyertyává és szappanná feldolgozva, mint nyersen. A juhtenyésztést fajtaneveléssel (padovai vagy spanyol kosokkal) lendítené fel. Csökkentené a transzhumáns pásztorkodást. Javítaná a gyapjú minőségét. Minthogy azonban az erdélyi posztóiparnak a juhtenyésztés fejlesztése esetén is gyapjúimportra van szüksége, alaposan csökkentené a gyapjú behozatali vámját, kivitelét pedig csak akkor engedélyezné, ha hazai vevő már nem volna rá. A kecsketartás káraival (erdőpusztítás) tisztában van ugyan, de elsősorban mint ipari nyersanyag- (kordovánbőr-, faggyú-) szolgáltatót szükségesnek tartja a kecskét. A törvényhatóságokra bízna: hol engedik meg kecske tartását és hol nem. A sertésenyésztést részben tizedkedvezményekkel, részben jobb tartással, fajtaneveléssel lendítené fel. Igen részletes méhészeti programjának fő vonásai: a méhészet szabadsága, közkertek biztosítása méhesek számára, adó- és tizedkedvezmények, a méz árának állandó szinten tartása, a viaszkivitelben a nyersviasz arányának csökkentése a feldolgozott viasz javára, megfelelő vámintézkedésekkel.

A mezőgazdasági reformjavaslatok néhány további kérdésre is kiterjednek. Az erdőrendtartás kérdésével ez az operatum nem foglalkozik, az épületfával való kereskedés-

ben azonban merész tervvel áll elő: a tutajozást az Olton is meg kell valósítani, egészen a Dunáig. A gyógynövénygyűjtés fontosságáról csak említést tesz, mert ez idő tájt Neustaedter országos főorvos kormányhatósági rendelkezést kapott az Erdélyben található gyógynövények jegyzékének összeírására. Az egész mezőgazdaságot érinti az a javaslata, amely szerint népiskolai fokon kell mezőgazdasági (és egyéb gazdasági) oktatást adni, s hosszabb távon porosz mintára mezőgazdasági iskolákat (scholae reales) kell létrehozni a falvakban.

Az ásványi nyersanyagok termeléséről lényegesen kevesebb érdemi mondanivalója van az operatumnak. A legtöbb a vasbányászatról, kohászatról s annak energiabázisáról van. Jó negyedszázaddal a Societas Agriculturae vizsgálódásai után még mindig a faszenet látná a kohók alapvető energiabázisának, de a fafelhasználás növekedése és az erdők fogyása esetén helyesnek látná a kőszén felhasználását is a kohászatban. Támogatná a magánföldesurak vasbányászati és vaskohászati vállalkozosait, egyáltalán (export-célzattal) a kohók számának növelését. Az ásványkincsek problémakörében tárgyalja az üveggyártást. Az üveggyártáshoz szükséges „fehér föld” kivételének tilalmával is akadályozná a Havasalföldre irányuló üvegkivitellel konkurráló ottani üveggyártás kifejlődését. Szorgalmazná a magánföldesúri üvegcsűrök létesítését. Megvizsgálatná, hogy az Erdélyben bőséggel előforduló ásványvizek közül mi mire használható, s exportálná őket nemcsak Bécsbe, más német és magyarországi városokba, hanem Konstantinápolyba is. E kérdéskörben tán legfontosabb javaslata: állami támogatással egy természet-tudományi társaság hozandó létre, amely rendszeresen feltárná Erdély ásványkincseit (a növényvilágát is). E munka alapján meg lehetne írni az ország historia naturalis-át, s egyben gyár létesítésére lehetne buzdítani azokat a földesurakat, akiknek birtokán erre megfelelő ásványkincseket találtak.

Két kérdéskörre tagolja az operatum az ipar kérdéskomplexumát. Külön szól a kézműves- és külön a gyár- (valójában manufaktúra-) iparról. Ismertette a céhek eltörlése, ill. fenntartása melletti érveket, végül is egyelőre fenntartandónak tartja ezeket, azzal azonban, hogy létszámuk ne legyen szabott, hanem a közszükségletekhez igazodjék, a mesteremberek ne legyenek megkötve áruajtájukat és termelésük mennyiségét illetően. Minta-céharticulusokat dolgoz ki. Korlátozná bizonyos céhek (fésűsök, szűcsök, rázsa-posztókészítők) elővásárlási jogait. A sebészeket nem kötelezné a borbélycéhbe való belépésre. A céhen kívüli kézműveseket lehetőleg beléptetné a céhbe. Akik nem volnának hajlandók erre vagy a céh nem venné fel őket, azoknak meghagyná az iparüzés lehetőségét, de segédet nem vehetnének fel, termékeiket csak otthon és országos vásáron árusíthatnák (hetivásáron nem), céhes helyekre nem engedné újonnan betelepíteni őket, komolyabb bűncselekmény esetén megfosztandók az iparjogtól. A kézművesség és földművelés szétválasztását azonban (amit az 1751-i operatum már szorgalmazott, bár akkor még kevésbé a realitás jegyében) e tervzet lehetetlennek tartotta, legfeljebb némi nyomást gyakoroltatott volna a földművelő munkát is folytató mesteremberekre.

Az operatum helyesebbnek látta, ha a gyár- (ill. manufaktúra) alapítás nem egyéni vállalkozások, hanem részvénytársaságok útján történik, így kisebb lévén a kockázat. A gyáralapításoknál olyan eljárást javasolt, ami nem veszi el a kézművesek kereseti lehetőségét. Nem helyeselte tehát olyan gyáralapítási privilégiumok kiadását, amelyekből monopólium fejlődhetett volna ki. A Commissio Commercialis instrukciójával szöges ellentétben azonban nemcsak engedélyezné, de támogatná is olyan gyárak alapítását,

amelyek addig Erdélyben elő nem állított termékeket készítenének. Azoknak pedig néhány évre még monopóliumot is adna, akik új találmányokat vezetnének be Erdélyben. Azoknál a gyáraknál, amelyeknek termékeit (a szükségletet ki nem elégítő mennyiségben) erdélyi mesteremberek is készítik, az üzemalapító először a helyi mesterembereket kínálja meg a gyárába való felvétellel. Az ilyen üzemeknek támogatás adandó telek- vagy épületbeszerzésben, a számukra szükséges nyersanyag vámja csökkentendő, hatósági tekintéllyel, rendelkezésekkel kell számukra munkaerőt biztosítani. A török területre való kivitelnél vámkedvezményt kell adni nekik, Erdélyen belül pedig szabadon kereskedhessenek áruikkal.

A kereskedelemről szóló szakasz nem mindenben egyezik szellemében a munkálat központi részével – néha viszont annak tematikája területére is átrándul. Ez a külkereskedelmi mérleg erős passzivitásából indul ki. Orvoslásul a luxuscikkek behozatalának vámeléssel való korlátozását, a mezőgazdasági termelés fejlesztésével az agrárcikkek mérlegének aktívra változtatását, a transzhumáns pásztorkodásnak a határrend jobb szabályozásával, az állattartás javításával való felszámolását s ezáltal a legeltetési díjak Erdélyben tartását ajánlaná első helyen. A behozott számos állatokra és halra külön kereskedelmi taxát vetne a harmincadon túl. A külkereskedelemben a legnagyobb szerepet játszó iparcikkek közül a pamutárúk előállításának növelésére lejjebb nyomná a nyersgyapot árát, az ezen árufajta kereskedelmét monopolizáló brassai és szebeni görögök hasznának csökkentésével mérsékelné behozatali vámját, s ugyanakkor emelné az örökös tartományokból behozott pamutárúk vámját, fonóiskolák létesítésével hatna a termelés növelésére, jutalmazná a nagyobb termékmennyiséget produkáló szövöket. A kötélverők exportjának fokozásához a kendertermelést növelné. A posztókészítés növeléséhez kényszerintézkedésekkel (dologházak létesítésével) biztosítaná a megfelelő mennyiségű gyapjúfonalat. Javasolja: minden posztós annyi s olyan posztót gyárthasson, amelyet s amennyit akar. Favorizálná a Török Birodalomban eladható posztók termelését. Hitellel támogatná Gallarati selyemmanufaktúráját. Ott, ahol a textilgyártás fejlődőben van, gyáralapításra, anyagok és eszközök beszerzésére adna segílyt a jobb textilfestőknek. Védvámpolitikával, jutalmazással hatna a bőrkikészítés fejlődésére. A vajdahunyadi kasza eladásának javítását szorgalmazza. Bár a fakészítmények exportmérlege kedvező, közköltészen telepítene Erdélybe néhány finom áruk esztergálására képes mestert. Az üvegárúk szintén kedvező külkereskedelmi mérlegét is tovább lehetne javítani – véli – újabb üvegcsürök alapításával és a termékek „elegantia”-jának fokozásával. Fokozná a kőedényárúk török területre irányuló kivitelét, jutalmakkal is. Pártolja Domenico Dellazia bécsi kereskedőnek azt az ajánlatát, miszerint az magyar gabonát vive le a Dunán a tengerre, visszaújtján, bizonyos kedvezmény esetén, kész cukrot hozni, de hajlandó, erdélyi személlyel is társulva, gyárat is alapítani.

A munkálat harmadik szakasza (a kereskedelem növeléséről) viszont, bizonyos részletektől eltekintve, erősen a Commissio Commercialis 1771-i instrukciója szellemében fogant. Elismételve a részvénytársasági alapítás előnyeit, s megtoldva azt azzal, hogy modern típusú vállalatokat kisebb mértékben biztonságosabb kezdeni, a kereskedők (különösen az örmények) száma csökkentésének követelésével egyenesen az 1771-i rendelkezések vonalára áll. Hivatkozva azokra, osztályozná a kereskedőket, árufajtaik szerint. A Commissio Commercialis instrukciójának abból a pozitív rendelkezéséből azonban, amely szerint a kereskedők áruinak 1/3-a erdélyi termék legyen, a kivihetlenségre hivatkozva

addig enged, hogy az erdélyi áruk aránya 1/12 vagy 1/20 legyen. A kereskedőket az iparosokból választaná ki, ugyanakkor korlátozná a házaló kereskedést és az ipar felé szorítaná az örményeket, csak török árukkal és nagybani kereskedést engedélyezne a görögöknek, őket is némileg az ipar felé irányítva. Ezzel a kereskedelempolitikával mégis a külkereskedelem aktivitását kívánná elérni, elsősorban a török területek felé, attól tartva, hogy idővesztés esetén az orosz terjeszkedés elzárja ettől Erdélyt.

A Commissio Commercialis korának negatív tapasztalataiból indul ki a munkálat negyedik, a kereskedelem igazgatását tárgyaló szakasza. Ez egy tanácsadó-segélyező szerv létrehozását javasolja, s a korábbi kereskedelmi alap (Fundus Commercialis) kibővítését.

Fontosabb ennél az operatumnak az a része, amely (immár sokadszor keresztezve a korábbiakban elmondottakat) a vámpolitikát van hivatva felülbírálni. A munkálat e részének készítője visszaállítaná a Magyarországgal szembeni vámvonalat, azzal az indokolással, hogy a Magyarországgal való áruforgalom csak így áttekinthető, s bizonyos cikkek be- és kivitele csak így szabályozható. Új vámtarifa-terve igen erősen védvámjellegű volna: 1/4 – 1/6-ára csökkentené pl. a nyersbőr vámját, 1/12-ére a török nyersgyapotét és nyersselyemét, és 2/3-ára a török nyersgyapjúét, ugyanakkor 2–5-szörösére emelné a pamut-, len-, selyem-, posztó-, fakszítmányok, edény-, arany-, ezüstáruk vámját, háromszorosára a csemegeárúkékat.

Ismét kevesebb érdemi mondanivalója volt a munkálatnak az útépitésről, a hajózásról pedig csak annyi, hogy a rendek jelöljenek ki biztosokat a Maros, Olt és Szamos hajózása lehetőségeinek megvizsgálására.

A Commerciale-munkálat, összeszerkesztésének gyengeségei s bizonyos részeinek szembeütnő retrográdsága ellenére, hosszú időre a legkülönb áttekintés Erdély gazdaságáról. Bár javaslataiban igen nagy szerepe van a vámpolitikáinak is, elsődlegesen a termelés növelését látja szükségesnek. Iparpolitikája élesen ellentétes a Kommerzhofrat által 1771-ben sugalmazott diszkriminációs politikával, céhpolitikája is rugalmas. Elfogadásának realitását viszont éppen az kérdőjelezi meg, hogy erősen Erdély-centrikus. Ez az álláspont (a belső termelés növelése, erőteljes védvámpolitika), olyan kinövéseitől eltekintve, mint a Magyarországgal szembeni vámvonal visszaállítása, szimpatikus lehet ugyan, de eleve valószínűtlen, hogy a Birodalom egész gazdaságpolitikájába belefértjen.

Pedig ez az operatum a rendszeres bizottságok munkájának nemcsak legterjedelmesebb összefüggő terméke, hanem egyike azoknak, amelyek a legtöbb modern gondolatot tartalmazzák. A többi bizottságok közül a közigazgatásnak alig megszámlálható kisebb-nagyobb operatuma közül épp a legfontosabban, a közigazgatás egész szervezetét illetően alig volt mondanivalója. A törvényhatósági beosztás terén nem is gondolhattott olyan átfogó reformra, mint a II. József-kori volt. Az egyes natiók területéhez nem lehetett hozzányúlni, így csak az egyes natiókon belül javasolta a kisebb törvényhatóságok egybevonását, ill. kisebbnek nagyobbhoz csatolását (Felső-Fehér megye és Fogarasvidék, továbbá Zaránd és Hunyad megye s végül a három északi partiumi törvényhatóság – Közép-Szolnok, Kraszna megye és Kővárvidék – egyesítendő, a székely fiúszékek egybevonandók az anyaszékkel), s részletesen elbíbeldődött egy sereg községnek ide vagy oda sorolásával, amelyek két törvényhatósághoz tartoztak, vagy éppen részben Magyarországhoz, részben Erdélyhez. Lényegében változatlanul hagyta a törvényhatóságok székhelyeit. Jelentősebb reformjavaslata csak a magyar és székely törvényhatóságok igazgatására nézve lett volna. Ezeket (bizonyos, nomenklatura-kérdésre

redukált eltérések fenntartásával) egységesítette volna. A megye élén továbbra is a főispán állt volna, utána a javasolt rangsorban magyarországi mintára az első alispán (ordinarius vicecomes) következett, majd a másodalispán. A főbírák most már nem a főispán helyettesei lettek volna, hanem a megye egy-egy területének (circulus) vezetői, mellettük egy-egy első- és másodszolgabíróval; a tervezet nem tartott szükségesnek járasonként külön szolgabírákat. A székely székeknél ehhez képest annyi volt az eltérés, hogy a szék főtisztje a királybíró maradt, az első alispánnak az alkirálybíró, a másodalispánnak a másodalkirálybíró (substitutus vicejudex regius) felelt meg, a székek egyes kerületeiben pedig, ahol addig az alkirálybírák voltak az igazgatás vezetői, most a főbírák és szolgabírák mintájára, fő- és aldulók voltak beállítandók. A szász székek igazgatására a munkálat nem terjedt ki, tekintettel arra, hogy a végrehajtó hatalom a rendek közreműködése nélkül ekkortájt hajtott végre sorozatos regulatiókat a Királyföldön. A Gubernium működésével kapcsolatban pedig a tervezetnek nem voltak érdemi reformjavaslatai.

Igényesebb, Bánffy György keze nyomát jobban magán viselő munkálat volt a köz- és magánbiztonságról szóló. Ez a felvilágosult abszolutizmus jegyében törvénycikkkel kívánt gondoskodni annak lehetetlenné tételéről, hogy a törvényhatóságok szembehelyezkedjenek a Gubernium rendelkezéseivel. A legrövidebb peres eljárást javasolta a törvényeknek és közhivataloknak makacsul ellenszegülő személyekkel szemben. Ha többen vagy egész helységek tanúsítanának ily ellenállást, ezt katonai erővel kell letörni – hangoztatta –, de a vezetők példás megbüntetése után ki kell vizsgálni a megmozdulásra alapul szolgáló panaszokat, s orvosolni kell őket. Lényegében hasonló eljárást javasol a földesuraknak ellenszegülő jobbágyokkal szemben is. Fontosnak tartotta a megelőzést; a nép hangulatát a köztisztviselők, a helységek egyházi és világi előljárói állandóan figyeljék, a parasztokat le kell fegyverezni, szigorúan ellenőrizni kell a fegyver- és lőszerkereskedelmet. Ha azonban mégis katonai karhatalmat kell igénybe venni, az teljes szigorral járjon el. A munkálat itt félreérthetetlenül 1784-re utalva hangsúlyozta: a gonosztevőkkel szembeni enyhesség az ártatlanokra hoz veszedelmet. A biztonságot fenyegető egyéb bűncselekményeknél is jórészt az ember erkölcsi nevelhetőségének illuminista tételéből indult ki az operatum: a rablások és más súlyos bűncselekmények oka a köznép nyersségében keresendő; istenfélelemre és törvénytiszteletre való nevelésüktől várható elsősorban eredmény. [Különösen a román nép esetében tartotta ezt szükségesnek a munkálat szerzője]. A védekezés második foka a megelőzés; a fegyverviselés korlátozása, a szétszórta települő helységek egybetelepítése, állandó katonaság telepítése a gyanúsabb helységekbe, szoros idegenellenőrzés, a nyilvános koldulás eltiltása, a házaló kereskedők lopásainak megakadályozása, éjjel-nappal őrködés a falvakban, csendőrségszerű szervezet (plájások) a rablók üldözésére, rendszabályok az orgazdák ellen. A tervezet dologházba utalta volna a prostituáltakat csakúgy, mint a nyomorgókat. A bizottsági munkálatok közt nincs még egy, amely ily nyilvánvalóan jozefinista szellemű legyen – s amely ily világosan mutatná a jozefinizmusnak egyszerre felvilágosult és abszolutista jellegét, s osztályjellegét.

A közigazgatási bizottság dolgozta ki a szolgarendtartást is, javasolva, hogy a szolgálat szerződés alapján történjék, amelyben a szolgálat körüli viták megelőzésére szerepeljen a szolgálat ideje, az egymással szemben vállalt kötelezettségek, a szolga készpénzbére és ruhaellátmánya. A szolgálatvállalás feltétele a szolga elbocsátó levele előző urától. Részletesen szabályozza a rendtartás a szolga kötelezettségeit is: el kell

végezze munkáját, meg kell őrizze a rábizottakat, ha számadásköteles, el kell hogy számoljon, urának tisztelettel tartozik. Idők jele volt az, hogy a rendtartás már a sztrájk egy formája (bérkövetelés miatt többek egyszerre való felmondása) büntetését is szabályozta, de az is, hogy rendelkezéseket tartalmazott a szolgák panaszainak kivizsgálásáról, s tételesen felsorolta: mily esetekben teheti ki az úr szolgáját annak szerződése lejárta előtt.

E bizottság foglalkozott két különleges jogállású kategória: a zsidók és cigányok helyzetével is. A zsidók helyzetének szabályozásában II. József évtizede Erdélyben nem hozott alapvető változást. Most a bizottság épp a jozefinizmus szellemében foglalt állást a zsidók 1781-ben tervezett összetelepítése ellen. Inkább arra kell törekedni – érvel a munkálat szerzője –, hogy megfelelő biztonságban éljenek, s létfenntartásuk könnyítendő meg, hogy a szükség és a túlzott megszorítások ne vigyék őket családrságra, törvénytelen-ségekre. Ennek érdekében a falvakban szelléreként kezelte volna őket, a falvak többi lakóira érvényes jogszabályok szerint. A falusi zsidó lakosok választhattak volna a földművelés, hasznos ipar vagy kereskedelem közt, a városokban s más szabad helyeken szabadon gyakorolhatták volna iparukat vagy a kereskedelmet, a házalást is, kocsmabérletet azonban nem kaphattak volna, csak saját lakásukon mérhetek volna ki italt. Azok a zsidó személyek azonban, akiknek nem volt meghatározott foglalkozásuk, a tervezet szerint kiutasítandók voltak. A gyulafehérvári zsidó compagniót feloszlatta volna a bizottság, a helyi hatóságok alá rendelve a zsidó népességét, megszüntetve a rabbik világi joghatóságát. Arra kötelezte volna őket, hogy lakhelyük nyelvvel és ruházatával éljenek. A Gubernium engedélyével létesíthettek volna zsinagógákat és iskolákat, ha megfelelő anyagi erejük volt rá, de nem voltak elzárva a keresztyén iskolák látogatásától. Vallási türelem, szinte teljes egyenjogúság az ország többi lakóival, egyben némi kényszer-asszimiláció is – ismét egy tipikus jozefinista termék.

Bonyolultabb problémakört jelentett a cigánykérdés. Erdély cigánynépessége civilizáltsági szinten 4 kategóriára oszlott: 1. megtelepedettek (kovácsok, muzsikusok), 2. foglalkozással bíró sátoros cigányok (kovácsok, teknővájók, muzsikusok), 3. arany-mosók, 4. foglalkozás nélküli vándorcigányok. Jogi helyzetük szerint pedig fiscalis és magánföldesúri cigányok voltak. A bizottsági munkálat az utóbbi felosztás szerint tárgyalta a problémakört. Az aranymosó cigányok esetében szigorúan betartandónak vélte a Guberniumnak azt az 1787-i rendeletét, amely szerint ezeknek csak a mosási időszakban volt szabad vándorolniuk, akkor is csak állandó lakhelyük előjárójának tarúsítványával, s erre feljegyzendő, hogy hol mennyi időt töltöttek. Az ún. fiscalis taxalista cigányok (a kincstár nem aranymosó cigányai) esetében az operatum elégségesnek látta helyzetük 1783-i kormányhatósági rendezését, amely szerint vagy kincstári birtokokon telepítendőek le, vagy jobbagyul eladandók magánföldesuraknak, hogy azok telepítsék le őket. A nem kincstári cigányok esetében az okozta a legnagyobb gondot a bizottságnak, hogy ezek vándorlását sorozatos intézkedésekkel sem lehetett megszüntetni; szükséges volna határidőt szabni megtelepítésükre, s aztán a makacs vándorlókat kiűzni – javasolta. Intézkedéseket ajánlott civilizálásukra, kényszer nélküli asszimilációjukra. Korlátozta volna lótartásukat (a lótolvajlások megakadályozására). Igyekezett volna a földművelésre szorítani őket, kézművességük és muzsikusságuk sérelme nélkül. A foglalkozás nélküli cigányokat pedig kiűzte volna az országból. Ez az operatum már nemcsak jozefinista, hanem részben egyenesen II. József-kori rendelkezések ismétlése.

Jól átgondolt, kitűnő munka a közigazgatási bizottság egészségügyi operatuma. Nagy fontosságot tulajdonít a megelőzésnek ember- és állategészségügyben egyaránt. Az előbbiben olyan témakörei vannak, mint a légszennyeződés megakadályozása (mocsarak, állóvizek kiszáritásával, az árnyékszékek megfelelő tisztításával, egyáltalán a köztisztaság fokozásával, modernebb temetőrendtartással), az ivóvíz szennyeződésének meggátlása, rendszabályok az élelmiszerek fertőződésének elhárítására, a kutyaharapás általi veszettség megelőzése. Részletesen szabályozta az egészségügyi szervezet egyes tényezőinek feladatait, a gyógyszerészség képzettségi feltételeit. A kórházakat a fenntartásukra szolgáló alapítványokkal együtt egy felekezeti közti igazgatóság alá kívánta helyezni. Újra kiadta volna a Gubernium 1773-i, végrehajthatatlanul maradt rendelkezését az erdélyi gyógyvizek felméréséről. A járványoknál is a megelőzést tartotta volna fontosnak. A vérbaj gyógyítására megyei vérbajkórházakat hozott volna létre. Az állategészségügyi javaslatai közül is a megelőzéssel foglalkozók a legértékesebbek: megfelelő istállózás, itatóhelyek, élelem, a takarmányozás javítása – s ezzel szoros összefüggésben az állategészségügyi népoktatást szorgalmazzók.

Mellőzzük most a közigazgatási bizottság további, nagyszámú operatumának ismertetését, hisz ezekben elvéve akad itt-ott egy-egy érdemibb javaslat. A többi bizottságok közül az adó- és Commissariatica-ügyi az adóügyben készített terjedelmes, de meglehetősen kevés novumot tartalmazó javaslatot. Alapelveként leszögezte azt, hogy az adó nem a földre, hanem az adózók fejére és vagyonára vetendő ki, továbbá, hogy az adó összege az ország szükségleteihez és az adózók erejéhez igazodjék, az adózás differenciált legyen, a szorgalmat ne terhelje, hanem ösztönözze, s az adórendszer minél érthetőbb és egyszerűbb legyen. Ezek után lényegében érintetlenül hagyta a fennálló adórendszert azzal, hogy új szisztéma kidolgozására nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. Kissé suta megoldást adott az egyházi nemesek és armalisták, ill. a székely lófők és gyalogok adómentességére, amely mellett a rendek több ízben elkötelezték magukat – s amelynek végrehajtása nem sérthette az adóalapot; az egyházi nemesek és armalisták csak a megyei háziadót fizessék, a hadiadónak az ő mentességükből eredő hiányát pedig az illető törvényhatóságok pénztárai pótolják, s ha ez nem elég, maguk a mentesítettek, esetről esetre. A székely szabadok a háziadó mindkét fajtáját, törvényhatóságát és országost egyaránt fizessék, az adókiesést pedig bizonyos adótárgyak erősebb adóztatásával, a kiadások megszorításával, végső esetben a szék házipénztárából kellett pótolni. A vagyonadó rendszerén érdemi változás nem történt, egyes adótételek emelkedtek, mások csökkentek. A fejadó rendszerében annyi változot, hogy a jobbágyok és zsellérek alapfejadóját, a röghözkötés megszüntetésére tekintettel, azonos mértékben kívánták megállapítani. A taxa civicánál annyi lett volna az eltérés, hogy Kolozsvár is az első adóosztályba került volna. Házadót, amely eddig csak a 6 nagyobb szász városban és Kolozsvárott dívott, Erzsébetvárosban, Szamosújvárott és Marosvásárhelyt is szedetett volna a tervezet, s minthogy e városok is osztályokba voltak sorolva, az I. osztályba rendelte volna a korábban egy grádussal lejjebb lévő Kolozsvárt s a 2 örmény várost is. Részletesen szabályozta az adómentességet (köztük a földadómentességet is, a gyakorlatban láthatólag maga sem tudván mit kezdeni az onus non inhaeret fundo elvével). Ennyi tellett az adóügyi reformbizottságtól, az 1790/91-i országgyűlés (és az azt követők) adóügyi csatái után: a meglévő adórendszer kis korrekciói, kényszeredett megoldás az adózó nemesek és székely szabadok ügyében.

Nem sokkal több jót mondhatunk a kincstári ügyekkel foglalkozó bizottság szorosabban kincstárügyi munkálatairól sem. A Cameraliával foglalkozó operatum sőügyi része nem bocsátkozott a szabad sókereskedelem tárgyába. Főbb javaslatai: az egy sóvágóra eső évi termelés jó 50 %-kal fokozható. A sőügyi létszám (a felfejlődőben lévő Marosújvárt nem számítva) országosan 551 fő legyen. A túl bonyolult sőügyi adminisztráció egyszerűsítendő. A földesurak ne akadályozzák a jobbágyok fuvarvállalását a tengelyes sószállításnál, mert ez jelentős bevételi forrása a köznépek. A sóhajósokat illetően azt javasolta, hogy ezek földesurakkal egyezzenek meg robotjuk váltásáról, a közterhet pedig másokkal egyenlően viseljék. A harmincadigazgatásnál mindent rendben talált: ügyintézésük a lehető legegyszerűbb, személyzetük csak minimálisan csökkenthető. Tizedügyi javaslatai: a Királyföldön az igazgatás egyszerűsítésére állandó (természetbeni) összeg legyen a tized. A kisebb tized készpénzben megváltható legyen. Közép-Szolnok és Kraszna megyében, ahol a kincstári tizedet természetben szedték be, s így a jövedelem jó 1/3-a elment a tized igazgatására, a tizedbértet bevezetését javasolta. A kincstári uradalmak közül a bányauradalmakat kivette volna a bányaignazgatóság hatásköréből, s a kincstartóságnak adta volna át, a sóbányákhoz tartozó gazdaságokat pedig zálogba adatta volna (bizonyos kötelezettségekkel a bányák iránt). Végül, az 1791-i törvényjavaslatnak megfelelően, megszüntette volna a kincstartóságot mint önálló hatóságot, a Gubernium alá rendelve a kincstartót, aki alatt 4 szakági felügyelőség intézte volna a kincstári ügyeket (beleértve az ércbányászat ügyét is). A Montanisticáról készült operatum legfontosabb mondanivalója pedig az ércbányaművelés szabadságának elve volt, amelyet a Bányas és Pénzverésügyi Udvari Kamara azonnal helytelenített is, kijelentve, hogy az királyi jog. A bizottság által deklarált elvből folyt az a követelés is, hogy a magánbányák feletti kincstári felügyelet megszüntetendő, a Kamarából pedig az, hogy ez a felügyelet törvényes. A rendek poggyásza a kincstári ügyekben enyhén szólva szegényes.

Egészen más a helyzet a törvénykezési bizottság munkálatainál. Itt a három legfontosabb feladat, a bírósági szervezet reformja, a perjog átalakítása és a büntető-törvénykönyv kidolgozása közül Túri László kapta meg az elsőt, a harmadikat pedig Balia Sámuellel közösen – de aligha tévedünk, ha a büntető-törvénykönyvön is elsősorban ennek a ritka szellemnek a bélyegét érezzük.

A bírósági szervezet reformjának egységes, áttekinthető rendszert kellett léptetnie egyrészt az 1780 előtti kiváltságokból, elavult törvények rendelkezéseiből s a Habsburgkor újításaiból összeálló, alig áttekinthető szövevény, másrészt az 1787-ben épp Túri által bonyolultsága miatt kritizált II. József-kori bírósági szervezet helyébe. Túri mesteri eleganciával alakított ki egy hármas instanciájú rendszert úgy, hogy a rendek felől sem érhetett vád a korábbi törvények sérelme miatt. Tervezete meghagyta az úriszéki bíraskodást, pontosan meghatározva annak típusait, de biztosította a megye közvetlen ellenőrzését ezek felett (egy szolgabíró vagy más megyei tiszt jelenlétével). Lényegében azonos jelleget biztosított volna a magyar és székely natio törvényhatósági törvényszékeinek. A continua tabulák törvénytelenységének deklarálásával egyidejűleg megszüntette volna a partikuláris, filiális és vicesedriákat, csak egyfajta törvényhatósági törvényszéket ismert volna (ebből azonban nagyobb vagy szerencsétlen földrajzi alakú megyékben kettőt is), állandó székhellyel. A tervezet már e fokon határozottan szétválasztotta volna a közigazgatást és bíraskodást, kimondva, hogy a törvényszékek elnökei

ne avatkozzanak bírósági kerületük közigazgatásába. Minden feltűnés nélkül átvette volna a megyei bíraskodásba a *continua tabulák* azon gyakorlatát, hogy csak néhány assessor bíraskodik – azzal kiegészítve, hogy ezeket a közgyűlés *választja*. A megye többi assessorai részt vehettek a bírósági tárgyaláson, de szavazati jog nélkül. Az új megyei törvényszékek a törvényszakok alatt végig ülésezhettek volna. De nem kis képességekre vallott az is, ahogy Türi a megyéken belül külön bírósággal rendelkező városok és mezővárosok bíraskodásának kérdésével megbirkózott. 22 ilyen helység volt, a legkülönbözőbb időpontokban kapott, eltérő privilégiumokkal. Három kategóriába osztotta őket. Az elsőbe tartozók közigazgatása és bíraskodása független a megyétől, törvényszékuiktól 1780 előtt közvetlenül lehetett fellebbezni a királyi táblára vagy a Guberniumhoz. A másodikba azok a nemesi mezővárosok tartoztak, amelyeknek saját törvényszékük volt, de közigazgatásilag s a bírósági fellebbezésnél a megye alá voltak rendelve. A harmadikba azokat a helységeket sorolta, amelyek vagy nem élnek kiváltságaikkal, vagy földesúri joghatóság alá tartoznak, de annak sérelmével mégis saját törvényszéket tartanak fenn. Az első kategóriánál lényegében fenntarthatónak vélte a korábbi gyakorlatot. A második kategóriánál az esetben, ha a helység teljesen nemesinek bizonyult, eltörölte volna a külön törvényszéket; ha az mégis megmaradt volna, közvetlenül a táblához nyílt volna tőle fellebbezés. A harmadik kategóriába tartozó helységek törvényszékeit csak falusi törvényszékeknek volt hajlandó tekinteni, amelyek ítéletei csak akkor érvényesek, ha mindkét fél elfogadja, ellenkező esetben mint új pert kellett az ügyet az *úriszék* elé vinni. A magyar megyééhez hasonlóan alakult volna a székely székek, ill. székelyföldi városok bíraskodása is. A szász *natio* láthatólag elzárkózott a bírósági reform elől, oly rövid tájékoztatót adva bíraskodásáról, hogy az már magában jelezte álláspontját; így Türi érdemben nem is terjeszkedett ki e kérdéskörre.

A felsőbíraskodás rendszerének kérdésében vita volt a kerületi táblák fenntartása, ill. megszüntetése körül. Végül is részben a szászoknak a kerületi táblával (mint hagyományos bíraskodási rendszerüket keresztvező intézménnyel) szembeni ellenszenvé döntött, részben a bírósági rendszer egyszerűségének szempontja. Maradt tehát elsőfokú országos bíróságnak a királyi tábla, 2 tanácsra osztva, ahogy 1786 után működött. A tervezet pontosan meghatározta, hogy fellebbezett perekon kívül milyen itt indult perekkel kellett foglalkoznia. Türi kiváló érzéssel egyesítette a Diploma Leopoldinumra alapozó rendiség követelését a II. József-kori gyakorlattal, a Guberniumot *forum superrevisorium*nak tekintve, s eltörölve a Kancelláriához való fellebbezést, csak a kegyelmi folyamodványt hagyva meg. Határozott kézzel próbált rendet csinálni a többi különleges felsőbíróság kérdésében. Az országgyűlés 1791-ben helyreállított bíraskodási jogkörét az előzőleg a királyi táblán megtárgyalt hűtlenségi perek revideálására s a különböző natiók közti határperekre korlátozta, a *Forum Productionale* működését csak az országgyűlések alatt engedélyezte volna. A kincstári törvényszékek közül csak a zalatnai bányabíróságot kívánta meghagyni (a II. József-kori fellebbezési renddel). Az örmények, görögök, bulgárok kiváltságos bíróságait csak egymás közti kereskedelmi ügyekben tartaná meg, ott is a királyi táblához való fellebbezéssel. Nem volt módja a katonai bíróságok kérdésével foglalkozni, hisz a határőrség ügyében még nem volt döntés. Az egyházi bíróságokkal kapcsolatban pedig csak azt jegyezhetette meg: helyes volna (a II. József-kori tapasztalatok alapján) a házassági pereket visszaadni a világi törvényszékeknek.

Ez hát a bírósági szervezeti reform terve: egységesen, világosan felépített struktúra, a Mária Terézia- és József-kori bírósági szervezeti reformok szuverén felhasználásával, a rendi konzervativizmus által szinte kikezdehetetlenül. Ellenzéke láthatóan csak egy volt: a századok kiváltságfélése.

A perjogi tervezetnek, amely Cserei János és Donát Antal műve volt, kevesebb az érdekessége számunkra. A bíraskodás nyelvéné a magyart tette volna, a száz törvényhatóságokban a németet. A perfolymat legjelentősebb változása az lett volna, hogy az ún. egyszerű kifogásokat (*exceptiones simplices*) nem külön-külön, hanem egyszerre kellett volna megtenni, ami a perfolymatot lényegesen gyorsította volna. Az ügyvédektől nem követelte meg a nemesi származást. Újra szabályozta volna a törvényszakokat úgy, hogy november 1-től kéthónapos törvényszakok és egyhónapos törvényszünetek váltogatták volna egymást.

Tűri másik produktuma, a büntetőtörvénykönyv-javaslat arculatában sokban hasonlít a bírósági szervezeti tervhez: a „régii” erdélyi büntetőtörvényekből kell kiindulnia, hogy valami modernhez jusson. Nem mehet olyan messze, mint az 1787-i birodalmi büntetőtörvénykönyv: nemcsak a rendek, de az 1794 utáni kormányzat számára is elfogadhatatlan volna a blaszfémia egyszerűen örültségként kezelése vagy a halálbüntetés eltörlésének javaslata. Ezekben a korlátokon belül azonban magába olvasztja az 1787-i büntetőtörvénykönyv legtöbb pozitívumát. Gyakorló jogásznak pedig Tűri elsőrangú: javaslata általában jóval differenciáltabb, precízebb az 1787-i törvénykönyvnél. Pregnáns példája ennek a beszámíthatatlanság eseteinek felsorolása, hol Tűrinél amazzal szemben szerepel a jog vagy cselekmény leküzdhetetlen nem ismeretében való leledzés esete, az az elv, hogy az emberi erőt meghaladó dolgok meg nem tétele nem róható fel senkinek sem. Amannál jóval pontosabban írja körül: milyen esetekben büntetendő a szándék is, s hogy bírálandók el a bűncselekmények kísérletei. Hangsúlyozza: a vélemények nem büntethetők, hacsak nem állam-, vallás-, vagy erkölcsellenesek. Az 1787-i törvénykönyvhöz hasonlóan különbséget kíván tételni az előre megfontolt szándékú és egyéb bűncselekmények közt, bár nem kezeli külön ezek eseteit. A büntetések fajtái közt fenntartandónak tartja a halálbüntetést, de csak azok ellen, akik másokat megöltek vagy életüket veszélyeztették, vagy akiknek bűne oly szörnyű, hogy csak így torolható meg, vagy a közbiztonság csak így tartható fenn (felségsértés, hazaárulás), más esetekben a korábbi törvények szerint kiszabandó halálbüntetés helyett börtönt javasol. Lényeges s az erdélyi börtönviszonyokat reálisan figyelembevevő tézise az, hogy a háromévi börtönbüntetés már a halálhoz legközelebb álló büntetésnek számítandó. A II. József-kori büntetőtörvénykönyvtől eltérően igen részletesen meghatározza a súlyosbító, ill. enyhítő körülményeket. Különösnek tűnhet, hogy ez a ragyogóan világos szellemű jogász a felvilágosodás korában súlyosbító körülménynek tartja a lakosság kulturálatlanságát – de már érthetőbb a dolog a magyarázat láttán: így nagyobb szükség van az elrettentésre, míg a népesség műveltebb erkölce mellett e cselekmények nem léphetnek fel tömegesen. Rendi különbségek és keserves jogászi tapasztalatok át kell hogy üssenek Tűri koncepcióján; csak életszerűbbé válik tőle. Abban viszont régi humanisztikus elvet követ, hogy a bírót arra utasítja: mindig inkább enyhéségre hajoljon.

Az egyes bűncselekmények elbírálására térve, Tűri tervezete fenntartja ugyan az isten tiszteletét sértő bűncselekmények kategóriáját, de csak a kifejezett istentagadást vagy valláselleneséget bünteti némi súllyal, az istenkáromlás enyhébb eseteiben figyelmez-

tetést, visszaesésnél 15, majd 30 napi fogságot lát elégségesnek. A bübájosságot pedig nem önmagáért tartja büntetendőnek, hisz – hangsúlyozza – a felvilágosodás eredményeképpen kiderült róla, hogy a tudatlanság terméke, hanem azért, mert tudatlan embereket becsapnak vele, s a bübájosság álcáiban súlyos bűncselekményeket követnek el. Az államellenes cselekmények kategóriájában világos s egyben a korábbi büntetőgyakorlatot enyhítő meghatározást ad a notának (hűtlenségnek). A Hármaskönyv definícióját megtoldja azzal, hogy hűtlenség az állam státusának és formájának, az ország törvényes alkotmányának felforgatására való törekvés is, ugyanakkor azonban kiveszi a nota esetei közül az oklevélhamisítást, a hamispénzverést, a *salvus conductusok* megsértését s a kétszeri repulsiót, a tagcsönkítást s számos más olyan cselekményt, amelyeknek modern fogalmak szerint nincs köze a hűtlenséghez. A notánál fenntartja a halálbüntetést, a többi államellenes bűncselekményeknél (közpénzek hűtlen kezelése, pénzhamisítás, köz-tisztségek megszervezésére törvénytelen eszközökkel való törekvés, hivatali hatalommal való visszaélés stb.) nemhogy halálbüntetést nem lát szükségesnek, de az első két eset kivételével eléggé enyhén bünteti őket. Az élet biztonságát sértő cselekmények közt a csoportosan elkövetett gyilkosságot bünteti a legsúlyosabban (egyedül ebben az esetben engedélyezné s kerékbetörést, mintegy ezzel utalva rá, hogy itt zendülés során történt emberölésről van szó), és a cselekmény gyakoriságára s így veszélyességére tekintettel a rablógyilkosságot. Az emberölés büntetése általában halál. Enyhébb elbírálást javasol viszont Túri a nem előre megfontolt szándékkal való újszülöttgyilkosság vagy gyermek-kitevés esetében. Az öngyilkosságot, az 1787-i törvénykönyvhöz részben hasonlóan, csak akkor minősíti bűncselekménynek, ha valaki a büntetés elől menekülve vagy gögből, vakmerőségből emel kezét magára. A vagyonbiztonság elleni cselekmények közt a lopás cselekménye áll nála az első helyen. Ezt az ellopottak értéke s a cselekmény ismétlése szerint, igen differenciáltan bünteti, sokszori ismétlődésnél akár életfogytiglani kényszer-munkával. A lopások megakadályozása érdekében megszigorítaná az állatok cseréjét, szigorúbban válogatná meg a kocsmárosokat, mészárosokat. Ismét csak idők jele, hogy a szentségtörő lopást ugyanúgy bünteti, mint a közönségest, fennhagyva az egyházi büntetés lehetőségét. De az is – ellenkező előjellel –, hogy a cselekmény gyakoriságára s arra hivatkozva, hogy ez feltehetően az emberölés szándékával járt együtt, halállal sújtaná a rablást, de a latrok bujtatóját is, s végül az előre megfontolt szándékú s valóban kárt okozó gyűjtogatást is. Az erkölcsöt sértő bűncselekményeknél csak a bestialitást és a szülő és gyermek közti vérfertőzést bünteti örökös számkivetéssel, s a házasságtörés ismétlődő esetében tart lehetségesnek halálbüntetést ott, ahol az egyházi törvények nem engedik meg a válást, a szemérem elleni erőszakot pedig akár életfogytiglani büntetéssel is sújthatónak tartja, a többi esetekben viszont a büntetés enyhébb. A közbecsület megsértésének kategóriájába az uralkodó, az országgyűlés és a kormányzat különböző szervei elleni szó-, vagy írásbeli támadások tartoznak. Büntetésük eléggé súlyos. Ez már nem Túri, hanem az 1790-es évek közepén beállt általános változások rovására irandó. A bűncselekmények utolsó kategóriája a közhitelt veszélyeztető cselekmények. Igen differenciáltan tárgyalja a tervezet a hitszegés cselekményét, a vétek súlyához és a szándékosság meglétéhez vagy meg nem létehez képest szabva ki kisebb pénzbírságtól a halálbüntetésig húzódó skálán mozgó büntetést. Eltörli a vérárulásnak (jogos örökségből kitudásnak) a Hármaskönyvben rendelt büntetését, többé-kevésbé szigorú börtönbüntetést rendelve

erre. A **többi idetartozó cselekményeket** (okirat-, pecséthamisítás, hamis bukás stb.) általában **súlyosan bünteti**.

A **büntetőperes eljárás szabályozásának tervéből** elsősorban a fellebbezés rendjére vonatkozó **javaslatok említendők**. Ezek szerint a királyi táblára és a Guberniumhoz csak a halálbüntetés és az **ehhez legközelebb álló börtönbüntetés**, továbbá az infamia büntetése vagy az azzal járó **más büntetések fellebbezhetőek**, ha ti. a vádlott nem tesz beismerő vallomást, vagy nincs tettenérés. A királyhoz csak halálos ítélet esetén legyen jog kegyelmi folyamodásra. Az említettnél **enyhébb büntetés esetén** csak a királyi tábláig lehessen fellebbezni, legfeljebb 3 havi börtönbüntetés, ill. 50 botütés vagy 50 Ft bírság esetén pedig egyáltalán nem. A fellebbezett **úriszéki ítéleteket** a megyei törvényszék tisztán a per alakításait vizsgálja meg, s **bocsátja fel a királyi táblához**. (Tűri tervezete, az 1787-i büntetőtörvénykönyvvel ellentétben, ismeri az **elévülést**; halálbüntetést maguk után vonó cselekményeknél azt 12, egyéb esetekben 6 évben állapítja meg.)

Ez Tűri büntetőtörvénykönyv-tervezete. Figyelembe véve az 1787 óta történt negatív eltolódásokat az általános politikában, joggal állítható a II. József-kori birodalmi büntetőtörvénykönyv mellé. Ahol visszalépett ahhoz képest, az nem alkotójának „konzervativizmusából” következett. Az 1787-i büntetőtörvénykönyv legfelvilágosodottabb rendelkezései azonban nála is szerepelnek. Amellett erdélyi alkalmazása jóval könnyebb lett volna amazénál, hiszen a nagy jogi tudású Tűri pontosabban, az ország viszonyaihoz jobban alkalmazkodva alkotta meg a büntetőcikkelyeket.

Két bizottság foglalkozott egyház-, iskola- és egyéb kulturális ügyekkel. Az eredeti terv szerint Eszterházy János, az első számú katolikus egyház- és iskolaügyi szakember lett volna az egyházügyi, Teleki Ádám pedig, a protestánsok első embere e területeken, a tanügyi bizottság elnöke. Teleki azonban 1792 tavaszán meghalt, így az egész komplexum Eszterházy János kezébe került. Az egyházügyi bizottság főfeladata a Supplex Libellus Valachorum-mal kapcsolatban függőben maradt kérdések, elsősorban a román nép művelődésének kérdése volt. Másik két feladata közül az 1791 után is elintézetlenül maradt felekezeti vagyoni jogi viták, ill. sérelmek ügyében semmi érdemit nem végzett. E sérelmek (amelyek ti. a bizottság elé jutottak) kizárólag protestáns sérelmek voltak, ezek közt is a messze legtöbbet az unitáriusoké tettek ki (a kolozsvári és szitáskeresztúri unitárius centrum szétverésétől kis falusi gyülekezet harangjának elfoglalásáig). Ezeket a panaszokat a bizottság a Gubernium útján áttette a bepanaszoltaknak válaszadásra, Batthyány katolikus püspök pedig, az 1790 utáni katolikus restaurációs törekvések élharcosa, nem válaszolt rájuk, s magukat a sérelmi iratokat is eltüntette. Bánffy György, aki a felvilágosult abszolútizmus jegyében mielőbb szerette volna lezárva látni a felekezeti vitákat, nem kívánta őket újra kiélezni az Erdély politikai életében ekkor jelentéktelen unitáriusok kedvéért. A papság ellátása kérdésében elvileg arra az állápontra helyezkedett a bizottság, hogy erről szabad megegyezés alapján kell gondoskodni, fenntartotta azonban a korábbi kiváltságokat (egyházközségek papjainak tized-, ill. tized-quarta-joga), kizárva egyben a román papokat a tized élvezetéből, s híveikkel más felekezetek papjainak fizettetve dézsmát. Ugyanakkor állást foglalt canonica portióknak az unitus papok számára történő kiharítása ellen, amit pedig Inochentie Micu-Klein tényleges püspökségének vége felé kiharcolt. A bizottság főfeladata azonban a román nép művelésére vonatkozó tervet kidolgozása volt. E kérdés vitájában számos tényező foglalt állást. A szász universitas és külön is a szász Michael Soterius guberniumi tanácsos álláspontja a

kényszer-civilizáció merev rendszabályait tartaná a megoldásnak: szigorú építkezési, ruházkodási rendszabályokat, bizonyos, a specifikus szász fejlődés során kialakult intézmények (Bruderschaft-ok, Nachbarschaft-ok) bevezetését a román falvakban, kényszer-asszimilációt az iskoláztatás révén, még szórakozásaiknak „megreformálását” is, el egészen a betyárballadák kiirtásáig. Józanabb ennél a kérdés eredeti referensének, a jogtudós kolozsvári unitárius városi tanácsos Bartha Mózesnek álláspontja. Nála a nevelésnek (inkább némi magyar nyelv-terjesztéssel, mint asszimilációval együtt), a román egyház belső reformjának, a mezőgazdaságban felesleges jobbágyfiak ipari oktatásának jutna nagyobb szerep, de ő is átveszi a szász javaslatokat a szász faluservezetnek a román falvakba való átplántálására. A harmadik attitűd e kérdésben az 1790 után helyükön maradt jozefinistáké volt – Eszterházyé (mint a tanügyi bizottság elnökéé is) és magáé Bánffy Györgyé. Ez a nevelést teszi meg központi kérdéssé: küzdelmet a babonák, a tiszta vallásossághoz nem illő szertartások ellen, az oktatás javítását, a jobb gazdálkodásra szoktatást. A nevelés azonban elsősorban derék, nem pedig művelt állampolgárok előállítását célozza. Jelentősen javítaná ez a koncepció a papnevelést, a szemináriumba való felvételtől kezdve annak tanulmányi rendjéig, s az egyházi fegyelmet. Végül is elsősorban ez a jozefinista álláspont érvényesült a munkálatban. Önmagában értékes ez – de hát itt politikumként lehetett s kellett volna megragadni az erdélyi román nemzetiségi kérdést, s ez nem történt meg. Az még kevésbé, hogy róluk velük tárgyaltak volna; a bizottságnak egyetlen román tagja sem volt.

Az egyházügyi bizottság e munkálata a Gubernium, ill. külön is Bánffy elé került. Ők javaslatot már csak egy ortodox pap- és tanítóképző szeminárium (a Gubernium csak az előbbi) létrehozására tettek. A Kancellária Bánffyval értett egyet.

A tanügyi bizottságnak a közoktatásügy egészének reformja volt a feladata – tehát az 1781-i Norma Regiával s annak kiegészítéseivel szemben újat produkálni. Tudnunk kell ehhez, hogy a református egyház 1791 tavaszán, Teleki Ádám vezetésével, saját iskolaügyi reformtervet dolgozott ki, a népiskoláktól fel egészen egy óvatosan nem egyetemnek nevezett, valójában azonban egyetem-jellegű református felsőoktatási intézményig – ugyanolyan átfogó oktatási rendszert tehát, mint a Ratio Educationisé volt, s teljesebbet, mint a Normáé, amely a főiskolákról hallgat. Mindenütt érvényesítette benne a Ratio alap gondolatát: a hasznosság elvét. A tanügyi bizottság főmunkálata így a katolikus alapú felvilágosult abszolutizmus és a protestáns felvilágosodás versenyfutásának terméke, annál is inkább, mert megfogalmazója feltételezhetően Pákei József, az első magyar kantianusok egyike, az erdélyi unitarizmusnak ez idő tájt legkülönb köponyója. Az operatum azzal oldaná meg az iskolaügy egységének és a 4 bevett vallásfelekezet létének a Norma óta nyitva lévő problémáját, hogy kodifikálja az egyes felekezetek iskolaügyi autonómiáját, egyben azonban egységes, felvilágosult iskolarendszert teremtsen. Átveszi a Ratio és a Norma felvilágosult elveit, a helyenként túl is megy rajtuk. Nem túlbecsülendő ugyan, de nem is lebecsülendő az, hogy a parasztok oktatásáról szóló részt ezzel a mondattal kezdi: „a parasztok emberek” – még ha némi visszakozással is így folytatja: tehát ismerniük kell az emberi kötelességeket. Az sem, hogy a tervezet a Rationál és a Normánál nyomatékosabban hangoztatja: segíteni kell a tanulásban a szegény paraszt- és polgárfiakat. A városi népiskolákban külön polgári osztály létrehozását javasolja az ipari-kereskedelmi pályára szándékozók számára, gyakorlati jellegű tantervvel. A tanszabadság elvét hirdeti, bár bizonyos megszorításokat aztán maga is alkalmaz. Vallja, hogy a tudomány fejlődése

állandó. Megjelenik benne a mérnökképzés kezdeti formája. Az erdélyi realitásokhoz mért, de az adott helyzeten jócskán túlmutató koncepciót kap az orvos-, sebész- és gyógyszerészképzés, felmerül a művészeti akadémia terve. Módszertani elképzeléseinek már bizonyos fejlődéslélektani megalapozása van. Egészében véve: a tervezet jól állja a versenyt a felvilágosult abszolútizmus által produkált elődeivel. Megtartja azok pozitívumait, némileg még tovább is tud lépni rajtuk.

A tanügyi bizottság két mellékfeladata közül az egyik az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság ügye volt. A bizottság pártolja a társaság tervezetét. Csak néhány megjegyzést fűz hozzá. A tervezettel egyetértésben maga is kerüendőnek tartja az erőszakot a magyar nyelv terjesztésében. Kolozsvárra tenné annak székhelyét, ott lehetővé számítani nagyobb számban a társaság munkájában közreműködőkre. Helyesnek tartaná szász személyek bevonását is a társaságba. A másik mellékmunkálat, a cenzúra-ügyi, valójában Bánffy György műve. Amikor ti. a gubernator tudomást szerzett róla, hogy a bizottságban még a cenzúra szüksége is vita tárgya, tőle teljesen szokatlan nyersséggel foglalt állást a cenzúra szüksége mellett, nemcsak a francia, hanem a svéd és a dán tapasztalatokra is hivatkozva. Állásfoglalása 1795 januárjában, a magyarországi jakobinusok letartóztatása után s az erdélyi országgyűlés izgalmai közt kelt. Cenzúra-koncepciója azonban még ebben a helyzetben is sokat meg tud őrizni a jozefinizmus elveiből. Tilos – javasolja – a jó erkölcsöt, a vallást, a fejedelem személyét, az államot, az alkotmányt vagy a társadalom rendjét támadó, vizsály keltésére, a jó rend felforgatására alkalmas, valakit becsületében sértő művek kiadása, minden másé azonban szabad. Bánffy csak annyit lép vissza az 1780-as évekhez képest, amennyi elkerülhetetlen. Abban is, hogy szerinte külföldről saját használatára bárki bármilyen műből behozhat 1–2 példányt, csak a kereskedelmi forgalomba kerülők cenzúrázandók. A műveltebb és „notabilior” réteg tehát megtarthatja teljes szellemi szabadságát. Bánffy azután a bizottságban való személyes elnöklétével gondoskodott róla, hogy a cenzúraügyi munkálat az ő direktívái szerint készüljön.

A tanügyi munkálat további pályafutása kedvezőtlenebb volt a román népművelés-ügyinél. A Kancellária, arra is hivatkozva, hogy az iskolaügy szabályozása és legfelsőbb irányítása inkább a végrehajtó, mint a törvényhozó hatalom körébe tartozik, s a nevelésnek az egész Birodalomban egységesnek kell lennie, az örökös tartományokbeli iskola-rendszer bevezetését javasolja Erdélyben azzal: a tanügyi munkálat is felhasználandó ebben.

A hét bizottság munkálata együttesen reális, bár elég tarka képet ad az erdélyi politikai vezetőréteg (kormányhatósági főtisztek és tisztséget nem viselő rendi politikusok) nézeteiről, felkészültségéről. Reménytelen egy helyben topogás az urbér kérdésében, sokban messzelátó tervek a gazdaságpolitikában, amelyeket azonban Erdély-centrikusságuk kárhóztat eleve kivitelezhetetlenségre. Jozefinista örökség vagy semmitmondás a közigazgatás kérdéseiben, főleg az utóbbi az adóügyben és a kincstári ügyekben. Egy nagy jogász keze nyoma a törvénykezési munkálatokon, amelyek az 1790-es évek európai és birodalmi viharai közt óhatatlanul tükrözik a modernség fenntartása, sőt továbbfejlesztése igényét és a visszalépések kényszerét. Felvilágosodás-hitű nevelési koncepció, ugyanakkor a kérdés politikumának nem érzékelése a román nemzetiségi kérdésben; ismét csak kitűnő szellemek munkájának nyoma az oktatásügy kérdésében, némi továbblépés is a fel-

világosult abszolutista koncepcióval szemben – ez az összkép. Ezeknek a javaslatoknak kellene mielőbb az országgyűlés elé kerülni, az 1790/91-i erősen konzervatív rendi alkotmányozás ellensúlyozására – de sokban erősítésére is.

5. Az 1810/11-i országgyűlés

Olyan országgyűlés azonban, amely ezeket a munkálatokat megvitathatja, csak 1810-ben nyílik, s addigra a feltételek már alaposan megváltoztak. A ferenci reakció jó másfél évtizede, hol gyorsabban, hol lassabban, de erősödik, 1790/91. generációjának jórésze már halott (Wesselényi, Barcsai Ábrahám csakúgy, mint Pákei, a tanügyi munkálat feltételezett összeállítója), a nagy jozefinista kormányférfiak (Bánffy, Teleki Sámuel, a második vonalban Eszterházy János, Koszta) még megvannak, jozefinizmusukat sem adták fel, de kénytelen-kelletlen alkalmazkodnak az általános változásokhoz – és megöregedtek: Bánffy is túl van a hatvanon, Teleki hetvenéves, a többiek is hasonló korúak a nagy kormányzati garnitúrából.

Így aztán azt biztosítani lehetett, hogy az országgyűlés egyetlen hosszú munka-értekezlet legyen – de a frissiséget, koncentrátságot, vitakészséget már nem. Ráadásul a gyűlés a közigazgatási munkálatokat veszi előre, s aztán a törvénykezéseket, az urbérivel már csak egy előkészítő bizottság foglalkozik, s a többi munkálatokból sem születnek törvénycikkék. S amiből születnek? A 97 törvényjavaslatból 40 közigazgatási vonatkozású. Törvény született a közigazgatás és bíraskodás elválasztásáról. Számos további javaslat érintette a közigazgatási szervezet ügyeit. A törvényhatóságok átrendezése kérdésében az országgyűlés még addig sem ment el, ameddig a rendszeres bizottság. Hunyad és Zaránd megyét nem egyesítette, a mégis egyesítendő törvényhatóságoknak pedig meghagyta a külön követküldési jogot; a bizottsági javaslat némi konzervatív módosításával (a járásonkénti szolgabírák megtartásával) elfogadta a törvényhatósági tisztikar új struktúráját, a törvényjavaslatba bevéve a szászok nyilatkozatát arról, hogy ők meg vannak elégedve azzal a szabályozással, amit nemrég a királytól kaptak. Szabályozta a tisztújítás módját. Törvényt hozott arról, hogy a magukat kitüntető törvényhatósági tisztek mások előtt alkalmazandók a kormányhatósági tisztségekre. Rendelkezett a törvényhatósági székházak és börtönök építéséről. Azt a rendszeres bizottság javaslatával szöges ellenében iktatta törvénybe, hogy a törvényhatóságok csak a Gubernium törvényes rendelkezéseinek engedelmeskedjenek. A konzervativizmus jegyében hozott törvényt arról, hogy a szabad királyi városok beligazgatása jelen állapotában maradjon. Ugyanigy rendelkezett a külön igazgatású mezővárosokról is (külön rendezve a nemesi mezővárosok helyzetét). A területileg illetékes törvényhatóság alá rendelte viszont a szebeni és brassai görögöket, az alvinci és dévai bulgárokat és a gyulafehérvári zsidókat. A kormányhatóságok szabályozásai közül a Guberniumé csak a meglévő gyakorlat törvénybeiktatása volt; jellemző a rendek igényeinek csökkenésére, hogy míg 1790/91-ben hallani se akartak elnöki rendeletekkel való igazgatásról, most a törvényjavaslat részletesen foglalkozott a gubernator elnöki irodájával is. Még feltűnőbb volt hátrálásuk az Erdélyi Kancellária kérdésében. Feladták azt a korábbi követelésüket, hogy a Kancellária tagjai a Gubernium tanácsosai közül kerüljenek ki. Ehelyett csak arra tartottak igényt, hogy a király erdélyi születésű, ott birtokos személyekből nevezze ki a Kancellária tisztviselőit, a Gubernium

megkérdésével. A kormányhatóságok felelősségének 1790/91-ben hangoztatott elve helyébe az a szerényen megfogalmazott igény lépett, hogy a Kancellária a netán a törvényekkel ellentétesnek tűnő királyi rendeleteket ne továbbítsa, mielőtt a királyhoz felterjesztéssel nem élt. Azt azért leszögezte a törvényjavaslat, hogy a Kancellária az Erdélyt illető ügyeiben más kormányhatóságok közbejötté nélkül intézkedjék. A többi közigazgatási vonatkozású törvény közül csak néhány jelentősebb: a szolgarendtartás (ez nem szól a sztrájk kérdéséről, egyebekben lényegében a bizottsági javaslat szerint készült), a mezőrendészeti törvény, az 1791-i erdőtvényt kiegészítő erdőrendtartás, amely a nagy havasi legelők kivételével felosztaná az erdőket, s megakadályozná az erdőpusztítást, de egyben eltiltaná a jobbágnak az engedély nélküli irtást, a frissen vágott erdőkben való legeltetést. A bizottsági munkálathoz képest további engedményeket tartalmazott a zsidókról szóló törvényjavaslat: engedélyezte nekik a kocsmabérletet (azzal, hogy csak készpénz, nem pedig termény stb. fejében mérhetnek italt), lakhatást, sőt 6 évi adómentességet engedélyezett volna a földművelés, iparűzés vagy hasznos gyáralapítás végett Erdélybe telepedni szándékozó zsidóknak, a házalást azonban a városokban csak az ottlakó zsidó kereskedőknek engedte meg (a többinek csak hívás alapján), a korábbi gyakorlathoz híven eltiltotta volna nekik az ötvösséget és a nemesfémhányahelyeken egy napnál tovább tartózkodást. A cigányügyi törvényjavaslat lényege: a vándorcigányok 3 éven belül leteleptendőek (!), a már megtelepedettekre pedig a szabad költözés törvénye csak 20 év helybenlakás után érvényes.

A törvénykezés körében az országgyűlés a konzervativizmus jegyében alaposan szétcibálta a Türi tervezte világos bírósági rendszert, s egyébként is engedett a visszahúzó erőknek. Az úriszékekről kimondta, hogy a korábbi törvényekben foglalt hatóságuk sértetlen marad. Törvényesítette volna a falusi bíróságokat, amelyeket a bizottsági munkálat csak valamilyen egyezkedési alkalmakként hagyott volna meg, s megengedte ítéleteik fellebbezését is. Miután előzőleg elvi deklarációt tett a közigazgatás és bíraskodás szétválasztásáról, most a megyéknél és székely székeknél újra egybeolvasztotta őket, kimondván, hogy ezek törvényszékén a főtiszt elnököljön. Azzal pedig a törvényhatósági törvényszékek egységes rendszerét bontotta meg, hogy egyrészt megszüntette ugyan a fiú-, rész- és alszékeket, de megyéenként csak egy törvényszéket létesített volna, másrészt néhány helyütt (Torda megye, Kővárvidék, Bardóc- és Miklósvárszék) ún. kisebb sedriát engedélyezett volna, meglehetősen következtlenül határozva meg ezek jogkörét. Fenntartotta egy sereg olyan mezőváros bíraskodási jogát (különleges fellebbezési gyakorlatokkal együtt), amelyeket Türi tervezete megvonta volna, ugyanakkor azonban (kiváltságaik fel nem mutatasára hivatkozva) falusi bírósággá fokozta volna le Déva, Fogaras és Körösbánya bíróságát. A szász natio meg lévén elégedve az 1804-i királyi regulatióban megszabott törvényszékeivel, az országgyűlés tc-be is foglalta ezt. Ennek következtében azonban a felsőbíróságok rendszerébe beiktatott egy Forum metale-t a szász natio s a másik kettő határpereinek intézésére. A királyi táblát a jozefinista reform előtti egy tanácsra vontta volna össze. Nem meglepő ezek után az sem, hogy a rendek feladják a Gubernium Forum superrevisorium-rangját, megengedve a Kancelláriára való fellebbezést. Az sem, hogy a bizottsági tervnél szélesebben határozzák meg az országgyűlés bíraskodási jogkörét. Furcsán változtatják meg a különleges jogállású kereskedőelemek bíraskodásáról javasoltakat; csak a szebeni és brassai görögök bíraskodásáról tudnak, azoktól viszont közvetlenül a Guberniumhoz engednek fellebbezést.

Nem járt sokkal jobban Türi büntetőtörvénykönyv-tervezete sem. Az országgyűlés jócskán felemelte a halálbüntetéssel egyenértékű, ill. ahhoz legközelebb álló büntetés mértékét (életfogytiglani, ill. 10 évi börtön). Az egyes bűncselekmény-fajtákkal foglalkozva kiterjesztette az isten és vallás elleni bűncselekmények körét (többek közt az ateizmusra, a vallás szükségességének tagadására, de még a bevett és tolerált vallásfelekezetek rendszerén kívüli vallási újításokra is stb.), rögtönbíráskodást és halálbüntetést javasolt a zendülések vezetői ellen, a hatósági rendelkezéseknek való ellenállásra viszont csak 200 magyar Frt büntetést vagy félévi fogságot aszerint, hogy az elítéltek a kiváltságos rendekhez tartoztak-e vagy sem. Életfogytiglani kényszermunkát, súlyosabb esetben halálbüntetést szabott a jobbagyszökésre csábítókra. A Türi-tervezetnél jóval súlyosabban ítélte meg a bestialitást, a sodomiát, a szemérem elleni erőszakot. Az viszont az 1795-i birodalmi cenzúrendtartás hatásának volt „köszönhető”, hogy a bizottsági terveknel enyhébb büntetést szabott a közbeccsület megsértésére.

Az elfogadott perjogi kódex szintén tartalmazott visszalépést a tervezettel szemben. Megengedte az *exceptio simplex*-ekkel külön-külön élest (bár bizonyos határidőket szabott ezekre), némi módosításokkal a törvényszakok 1737-i rendje mellett foglalt állást. Ezenkívül azonban az országgyűlés vagy 30 tc.-et alkotott a bíráskodás egyes részletkérdéseiről – jórészt olyanokról, amelyeket a büntetőtörvénykönyvben vagy a perjogi kódexben kellett volna szabályozni. Ez lett hát abból az imponáló szellemi termék, amelyet a kor legkiválóbb erdélyi jogásza akkora energiával alkotott.

Megkísérelte végül az országgyűlés az 1781, ill. 1791 után is fennmaradt protestáns sérelmek orvoslását. Törvényt alkotott a 6 heti oktatásnak valamennyi felekezetre való kiterjesztéséről; arról is, hogy a vegyes házasságokat bármelyik összeesketendő fél felekezetének papja megkötheti. Világi bíróságok elé utalta volna a házassági pereket.

Ez hát az 1810/11-i országgyűlés törvényalkotása: bizonyos vegyes tc.-ekkel együtt (indigenatusok stb.) 97 tc. és a büntetőtörvénykönyv- és perjogi kódex-tervezet. Alaposan rajta hagyta a nyomát a kor. Hátrálás mindenféle irányban: a rossz értelmű lojalitás és ugyanakkor a rendi konzervativizmus irányába egyaránt. A húszéves korszak lezárása azonban sokkal rosszabb, mint ezek a produktumok. A birodalmi kormányzat számára már semmiféle érdeklődéssel nem bír az erdélyi rendek bármiféle igénye. A ferenci reakció korában vagyunk, nem a rafinált, de felvilágosult II. Lipót-i abszolutizmus időszakában. Országgyűléseket 1811 után 23 évig nem tartanak Erdélyben, s a törvényjavaslatokat is csak évek vagy évtizedek múltán tárgyalják a központi kormányzati szervek (több csoportban, 1816-ban, 1819-ben, 1834-ben és 1837-ben). A 97 tc. közül összesen 4-et (köztük 2 teljesen jelentéktelent) erősítettek meg változtatás nélkül, további 11-et kisebb-nagyobb változtatásokkal, és 82 tc.-et vetettek vissza, a legnagyobb részben azzal, hogy a kérdés szabályozása a végrehajtó hatalomra tartozik, vagy azzal, hogy a tc. meghozatala óta hosszú idő telvén el, az aközben történt változtatásokhoz képest átdolgozandó. Az első rendi reformmozgalom termékei, felemás, ellentmondásos voltakban is sok értékkel, szinte nyomtalanul tűntek el – míg az erdélyi reformkor második évtizedében legalább egy részüket ki nem ásták a feledés pora alól.

Röviden összegezzük most a dolgozatunkban elmondottakat. A jó két évtizedes időszak politikai mozgásai valóban nem valami egységes irányzat alig eltérő szakaszai. Ezt eleve irreális volna feltételezni. Erdély politikai életére óhatatlanul hat a Habsburg-birodalom egészének helyzete az európai politika ismeretes változásai közepette; az

erdélyi kormányzat és az erdélyi rendek álláspontjának módosulásai alapján véve ezekhez kell hogy igazodjanak. S igazodnak a politikai élet fő mozzanatai azoknak a belső erőknél a játékaéhoz is, amelyekről bevezetőben már szólottunk.

Az időszak elején, az 1790/91-i országgyűlésen, elsősorban a törvényalkotásban a rendi restauráció elemei dominálnak. A törvényanyag túlnyomó része ezt a célt szolgálja, bár ott szerepel a törvények sorában a II. József által a jobbágy népnek engedélyezett szabad költözés törvénybeiktatása, a vallásügyben még némi továbblépés is a jozefinizmuson, az állásfoglalás az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság mellett. A törvényanyagnak a központi kormányzat által való felülvizsgálatkor a felvilágosult *abszolútizmus* szempontjai érvényesülnek: a központi kormányzat nem enged a Magyarországgal való unió kérdésében, az abszolutisztikus értelmezésű felségjogokéban sem (külügy, hadügy, pénzügy), csak a vallásügyben a rendek közt létrejött kompromisszumot üdvözli örömmel.

1794/95-ben (már jócskán benne járunk a francia háborúk időszakában) a kérdések másképp merülnek fel, mint 1790/91-ben. A nemesség körében határozott nyomai vannak a gondolkodás modernizálódásának (az 1790/91-ben kiküldött rendszeres bizottságok operatúmainak bizonyos elemei, a Diana-vadásztársaság, a magyarországi jakobinus-szervezkedés behatolása Erdélybe). Ebben a helyzetben az 1794/95-i országgyűlésen éppen Erdély hadügye lesz a központi téma, Túri László átfogó tervet dolgoz ki a hadügy reformjára, úgyhogy Bánffy György gubernator jónak látja ráíjeszteni az ellenzékre, s egyben a Birodalom központi szervei előtt el is bagatellizálni az ügyet. 1794/95 más kérdésben hoz nagy perspektívájú eredményt: az erdélyi magyar nemzeti színház létrehozására tett kezdeményező lépéseivel.

Már 1794 előtt megindulnak az 1790/91-ben kiküldött rendszeres bizottságok munkálatai (részben be is fejeződnek addigra). Az a kép, amelyet ezek adnak az erdélyi rendek közgondolkodásáról, eléggé sokszínű. Ördögi kör az urbér kérdésében, sok tekintetben nagytávlatú, de Erdély-centrikusságuk miatt irreális tervek a gazdaságpolitikában, jozefinista örökség vagy semmitmondás a közigazgatás kérdéseiben, főleg az utóbbi az adóügyben és a kincstári ügyekben. A modernség igénye és a visszalépések kényszere a rendkívüli nivójú törvénykezési munkálatokban, felvilágosodás-hitű nevelési koncepció s ugyanakkor a kérdés politikumának nem érzékelése a román nemzetiségi kérdésben, némi továbblépés a felvilágosult abszolutista koncepcióval szemben az oktatásügyben – ez a rendek reprezentánsainak produktuma.

Ebből az alapanyagból kellene törvényeket alkotni az 1810/11-i országgyűlésnek. Addigra azonban a ferenci reakció már alaposan megerősödött, 1790/91. generációja kihalt vagy előregedett, a nagy jozefinista kormányférfiak még élnek, de két évtized felettük is elment, s ha jozefinizmusukat nem is adták fel, de kénytelenek voltak alkalmazkodni az általános változásokhoz. Az országgyűlés pedig csak a közigazgatási és törvénykezési munkálatok alapján alkotja meg közel 100 törvényjavaslatát, egyszerre hátrálva a munkálatok álláspontjáról a rosszértelmű lojalitás és a rendi konzervativizmus irányába. A korszak lezárása azonban még ennél is rosszabb: a központi kormányzat számára immár érdektelenek az erdélyi rendek igérvényei. 1810/11 törvényjavaslatainak csak töredék-hányada kerül megerősítésre (az is nagyrészt módosítva). A rendi reformmozgalom termékei az 1840-es évek erdélyi reformereinek szolgálatnak majd nem egy vonatkozásban értékes gondolati anyagot.

Jegyzetek

A szász restitutoral. Heidendorf naplóját. (AVSL N. F. XIII–XVI., XVIII.). A Magyarországgal való unió ügye az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt: Ferdinand Ziegler: *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zur Zeit Joseph's II. und Leopolds II.* (2. kiadás, Bécs, 1885); Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története.* (Bp., 1901.) Feszültség 1790 tavaszán birtokos nemesség és jobbágyság közt, az érchegységi bányatisztek szerepe: Jakab–Szádeczky: i.m.; Trócsányi Zs.: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849.* (Bp. 1956); Ion Sabau: *Frământări sociale și politice în Munții Apușeni în anul 1790* (RA 1959). A szász universitas az unió ellen: F. Ziegler: i.m.

Az 1790/91-i országgyűlés tárgyalásaira és törvényalkotására 1. az országgyűlés jegyzőkönyvét (a továbbiakban Jkv. 1790/91). A Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária szétválasztása: Trócsányi Zs.: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak* (Bp. 1973.) A *Supplex Libellus Valachorum* keletkezésére és értékelésére magyar részről alapvető: I. Tóth Z.: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada* (Bp. 1946.); román részről: D. Prodan: *Supplex Libellus Valachorum* (2. kiadás, Bukarest 1967). Az unitus papság külön felségfolyamodványa: I. Tóth Z.: i.m. m; D. Prodan: *Memoriul clerului unit din 1791* (AIICL 1968). A *Supplex Libellus Valachorum* országgyűlési tárgyalása: Jkv. 1790/91. Az 1790/91-i törvényjavaslatok elfogadásáról, ill. el nem fogadásáról szóló királyi döntéseket az 1792. május 26-i 2 rescriptum tartalmazza (az 1792-i országgyűlés jegyzőkönyve – a továbbiakban Jkv. 1792).

Az 1792-i országgyűlés: Jkv. 1792.

Az 1794/95-i országgyűlést megelőző politikai mozgásra 1.: Trócsányi Zs.: *Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez* (TSz 1965). Az országgyűlés történetére 1.: *Az erdélyi három nemzetből álló Rendeknek 1794^{dik} esztendőben Szent András havának 11^{dik} napjára szabad királyi városban Kolosvárra hirdettetett . . . közönséges gyűléseikben lett végzéseknél és foglalatosságoknak jegyzőkönyve* (Koloszvár, é.n.). A titkos összeesküvő társaság gyanújára: Gálos Rezső: *Barcsai Ábrahám* (EM 1942): Trócsányi Zs.: *Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez.*

A rendszeres bizottságok ismertetett operatuma:

Opinio Deputationis Regnicolaris in Cameralibus et Commercialibus ordinatae circa promotionem agriculturæ, manufacturarum, commerciique Transylvanici depromta (h.n., 1795).

Opinio Deputationis Regnicolaris in Politicis ordinatae circa Publicam Administrationem (Koloszvár, 1810).

Opinio de Securitate Publica, et Privata (h., é.n.)

Opinio De Ordine Famulitiæ (h., é.n.)

Opinio De Judæis (h., é.n.)

Opinio De Domiciliatione, et Regulatione Zingarorum (h., é.n.)

Opinio in Re Sanitatis (h., é.n.)

Opinio Deputationis Regnicolaris in Contributionalibus et Commissariaticis ordinatae super Objecto Rei Contributionalis (h., é.n.)

Opinio Deputationis Regnicolaris in Cameralibus ordinatae (Koloszvár, 1804).

Opinio Systematicæ Deputationis Regnicolaris in Cameralibus, Commercialibus ac Montanisticis ordinatae, et quidem quoad Montanistica (h., é.n.)

(*Opinio Deputationis Regnicolaris in Judicialibus*) (h., é.n.)

Az urbéri bizottság és munkálata: Trócsányi Zs.: *Az erdélyi urbérrendezési kísérletek történetéhez* (TSz 1966). Az egyháziügyi és tanügyi bizottságok: uő: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez* (Bp. 1978).

Az 1810/11-i országgyűlés: Az erdélyi nagy fejedelemség MDCCCIX dik Esztendőről MDCCCX dikre által nyújtott, és Szent Jakab havának 9 dik napjától fogva, Kolosvár városában folytatva tartott országos gyűlésének jegyző könyve (Koloszvár, 1811). Az 1811-i tc.-ek sorsára: MOL–Erdélyi Orsz. Kormányhatósági Lt.-ak: *Diaetalia 1837: 21–2., 25., 27., 29., 31.*

Ж. Троцаны:

СОСЛОВНОЕ ДВИЖЕНИЕ ЗА РЕФОРМЫ В ТРАНСИЛЬВАНИИ (1970–1811 гг.)

(Резюме)

предметом статьи является несоразмерно менее значительный период со значительностью истории Трансильвании в 18–19 вв: выступившее после смести Йосифа 11, параллельное во многих отношениях с политическими движениями в Венгрии, сословное движение за реформы в Трансильвании.

Политические сдвиги двухдесятилетнего с лишним периода на самом деле являются почти одинаковыми этапами какого-нибудь однородного направления. Было бы ирреально предположить это. Положение всей Габсбургской империи неизбежно влияет на политическую жизнь Трансильвании среди известных изменений европейской политики; видоизменения платформы правительства и сословий в Трансильвании в основном должны приспособляться к ним.

Однако на формирование положения оказывают влияние и противоположные друг другу или расходящиеся, пересекающие друг друга силы разнообразным способом.

1. На самом деле существует сословная реакция, существуют сословные реставраторские стремления.

2. Однако очень сильной является самозащита йосифинизма, его стремление сохранять некоторые завоевания просвещенного абсолютизма предшествовавших десятилетий.

3. Можно показать кое-где нейосифинистские, но с ними параллельные и выходящие и за его рамки стремления за реформы.

4. Во время положения после издания Эдикта Реституционного (*Restitutionsedikt*) с большой силой разгорелись национальные движения, имеющие десятилетние корни, сдвиги которых то усиливают, то тормозят означенные в предыдущем течении.

В начале данного периода, на государственном собрании 1790/91 гг. доминируют, в первую очередь в законодательстве, элементы сословной реставрации. Подавляющая часть материала законов служит этой цели, хотя в ряде законов числится кодификация свободного переселения крепостных, разрешенного Йосифом 11, по делу религии даже дальнейший шаг вперед по сравнению с йосифинизмом, выступление в пользу Венгерского Общества обновления языка в Трансильвании. При проверке материала законов центральным правительством осуществляются точки зрения просвещенного абсолютизма: центральное правительство не уступает ни по вопросу унии Трансильвании с Венгрией, ни по суверенным правам абсолютистского истолкования (внешние дела, военные дела, финансы), оно приветствует радостью только компромисс между сословиями по делу религии.

В 1794/95 гг. (это уже период французских войн) вопросы поднимаются иначе, чем в 1790/91 гг. В круге дворянства имеются определенные следы модернизации мысли (некоторые элементы работ избранных регулярных комиссий 1790/91 гг., охотничье общество „Диана“, проникновение организации венгерских якобинцев в Трансильванию). В этой ситуации именно военное дело Трансильвании будет центральной темой на государственном собрании 1794/95 гг., Ласло Тюри разрабатывает универсальный план для реформы военного дела, так что губернатор Дьердь Банфи считает целесообразным сперва запугать оппозицию, и одновременно перед центральными органами империи не придать серьезного значения этому делу. Государственное собрание 1794/95 гг. дает и в другом вопросе результат с большой перспективой: с шагами, предпринятыми к осуществлению венгерского национального театра в Трансильвании.

Уже до 1794 г. начались работы регулярных комиссий (*systematica deputatio*) 1790/91 гг. (даже частью до того времени они заканчиваются). Картина, которую эти работы представляют об общем мышлении сословий Трансильвании, довольно разнообразна. Заколдованный круг по вопросу урбаниальной регуляции, во многом отношении великоперспективные, но из-за их концентрации на Трансильванию, ирреальные планы в экономической политике,

Йосифинистское наследие или бессодержательность в деле управления, это последнее в первую очередь в налоговом деле и в казенных делах, требование модернизации и принуждение отступлений в судебных работах чрезвычайного уровня, посвященная педагогическая концепция и в то же время никакое чутье к политической стороне данного вопроса по руинскому вопросу, некоторые дальнейшие шаги в деле просвещения по сравнению с концепцией просвещенного абсолютизма – вот продукт депутатов сословий.

Из этого основного материала надо было бы принять законы на государственном собрании 1810/11 гг. Однако до того времени реакция Франца I уже резко усилилась, поколение 1790/91 гг. вымерло или устарело, еще живут крупные йосифинистские государственные деятели, но прошли уже два десятилетия и над ними, и хотя они не отбросили свой йосифинизм, однако они были принуждены приспособляться к общим изменениям. А государственное собрание только на основе работ управления и правосудия принимает около 100 своих законопроектов, одновременно оно отстает от платформы работ по направлению к плохой лояльности и сословному консерватизму. Однако заканчивание периода хуже еще этого: для центрального правительства уже безинтересны требования сословий Трансильвании. Из законопроектов 1810/11 гг. только коопольская доля была утверждена (и эта в большинстве в модифицированном виде). Продукты сословного движения за реформы предоставляют потом во многих отношениях ценный идейный материал для приверженцев реформ в Трансильвании 1840-х гг.

Zsolt Trócsányi:

Mouvement réformiste des Ordres transylvains (1790–1811)

(Résumé)

L'auteur traite dans cette étude une période de l'histoire transylvaine du XVIII–XIXe siècle, très peu connue relativement à son importance. C'est la période du mouvement réformiste des Ordres transylvains, à bien des égards parallèle aux mouvements politiques en Hongrie, qui commence après la mort de Joseph II.

Pendant cette période d'une bonne vingtaine d'années les mouvements politiques ne représentent pas des étapes à peine différentes de quelque tendance homogène. Il serait en effet irréal de le supposer. La vie politique en Transylvanie subit inévitablement l'influence de la situation de tout l'Empire des Habsbourg dans les changements bien connus de la politique européenne, et les modifications dans les positions de l'administration transylvaine et des Ordres devaient au fond s'y adapter.

Toutefois, des forces opposées ou divergentes, des forces qui se croisent de différentes manières, influençaient également l'évolution de la situation.

1. Il existe en effet une réaction des Ordres, des tendances de leur part à la restauration.

2. Les réactions défensives du josephinisme sont pourtant très vigoureuses, cherchant à sauvegarder certains acquis de l'absolutisme éclairé des décennies précédentes.

3. Par endroits on peut observer certaines recherches de réformes de caractère non josephiniste, mais pour ainsi dire parallèles à cette tendance et même la dépassant.

4. Dans la situation créée après la Restitutionsedikt éclatent avec intensité des mouvements nationaux, disposant de traditions de plusieurs décennies et dont la marche renforce par endroits ou freine ailleurs les processus cités plus haut.

Au début de cette période, à la diète de 1790/91, ce sont les éléments partisans de la restauration qui dominent, avant tout dans la législation. La majorité des lois devait servir ce but, bien que l'on y trouve aussi l'insertion dans le recueil des lois le droit de changement de séjour accordé par Joseph II aux serfs, des mesures dans les questions confessionnelles qui dépassent le josephinisme, et une prise de position en faveur de la Société Transylvaine pour la Défense de la Langue Hongroise. Lors de la supervision des actes législatifs par le gouvernement central, ce sont les points de vue de

l'absolutisme éclairé qui se font prévaloir: le gouvernement central se refuse à céder dans la question de l'union avec la Hongrie, dans le droits royaux (affaires extérieures, défense nationale, finances), seul le compromis dans les affaires confessionnelles survenu entre les Ordres est accueilli favorablement.

En 1794/95 (on est en pleine guerre française), les questions se posent d'une autre façon qu'en 1790/91. On observe nettement des traces de la modernisation de la pensée des nobles (certains éléments dans les rapports des comités réguliers constitués en 1790/91, la Société de Chasse Diana, la pénétration en Transylvanie du mouvement hongrois des jacobins). Dans cette situation, c'est précisément les affaires militaires de la Transylvanie qui constitueront le thème central de la diète de 1794/95, László Túri élabora un large projet de réforme des affaires militaires, au point que le gouverneur György Bánffy jugea opportun d'effrayer d'abord l'opposition, et aussi de minimiser l'affaire devant les organes centraux de l'Empire. C'est dans une autre question que 1794/95 apporta un résultat ouvrant de grandes perspectives, avec des initiatives prises pour créer un théâtre national hongrois en Transylvanie.

Dès avant 1794 sont engagés les travaux des *deputatio systematica*, constituées en 1790/91 (et même se terminent partiellement). Le tableau qu'ils offrent de l'opinion publique en Transylvanie a de multiples facettes. Un cercle vicieux concernant le cens. des projets dans la politique économique, de larges perspectives à bien des égards, mais irréels à cause d'être par trop centrés sur la Transylvanie; un héritage josephiniste, ou bien des phrases creuses dans les affaires du trésor; des ambitions modernes et la nécessité de reculer dans les travaux législatifs d'un niveau extraordinaire; une conception imbue des idées philosophiques, mais ignorance du côté politique, dans la question des minorités roumaines; certains pas en avant par rapport aux conceptions de l'absolutisme éclairé dans les questions de l'instruction – voilà ce que produisirent les représentants de Ordres.

C'est sur ces bases-là que la diète de 1810/11 devrait créer des lois. Cependant, jusque-là la réaction de l'empereur François s'est bien consolidée, la génération de 1790/91 a soit disparu, soit vieillie, les grands hommes d'État josephinistes sont encore en vie, mais deux décennies ont déjà passé et, sans pour autant avoir renié le josephinisme, ils étaient bien obligés de s'adapter aux changements généraux. La diète de son côté n'adopte ces près de cent propositions de loi que sur la base des travaux administratifs et législatifs, reculant de la position de ces travaux dans le sens à la fois d'un loyalisme de mauvais aloi et du conservatisme des Ordres. La période est close dans un sens encore pire: pour le gouvernement central les ambitions des Ordres transylvains ne présentent plus d'intérêt. Seul un fragment des propositions de loi de 1810/11 obtient l'approbation (et encore, en grande partie avec des modifications). Les produits du mouvement réformiste des Ordres fourniront, à bien des égards, des matières précieuses de réflexion aux réformistes transylvains des années 1840.

Kun Miklós:

A BALOLDALI SZABADKÖMŰVESSÉG MINT IDEOLÓGIA ÉS SZERVEZETI KERET A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

A marxista történetírás hosszú ideig nem foglalkozott a szabadkőművesség vizsgálatával.¹ Pedig a témát – és ezen belül mindenekelőtt a balszárny történetét – tanulmányozó kutató óhatatlanul találkozik olyan problémákkal, érintkezési pontokkal, amelyek más lényeges kérdéskörbe, így például a szocialista eszmék és a korai munkásmozgalom történetéhez vezetnek. Erre a következtetésre juthatunk a 19. század egy-egy jelentős, a nemzetközi munkásmozgalom úttörőjéhez vagy a kispolgári-radikális irányzathoz sorolható személyiségének – az adott esetben Mihail Alekszandrovics Bakunyinnak a munkásságát tanulmányozván.

Bakunyin életének és ellentmondásos politikai pályájának egyik legjelentősebb fordulópontja 1864/1865-ös firenzei tartózkodása és európai tagtoborzó körútja.² A korábban vallott nemzeti-felszabadító-centrikus eszméktől távolodóban volt: újfajta, alapvetően szociális alapokon nyugvó elvek kidolgozására törekedett. Ezzel párhuzamosan éppen 1864 tavaszán-nyarán fogott hozzá egy nemzetközi konspiratív szervezet létrehozásához, itáliai és más országbeli ágainak, „családjainak” életre hívásához. Agitációs útja – 1864 augusztus-november – során felkereste Svédországot, Dániát, Angliát, Belgiumot, Franciaországot; igyekezett új eszmék alapján kapcsolatot teremteni az ezen országokban élő lengyel menekültekkel. Akcióit nagy titoktartás mellett bonyolította le, így pályájának e lényeges korszaka igen kevésbé ismert. A legkevesebbet azokról a fontos impulzusokról tudjuk, amelyek a korabeli szabadkőműves mozgalom részéről érték őt ekkor. E feltáratlan kérdéssel foglalkozik a jelen tanulmány.

*

Firenzei akklimatizálódása során Bakunyint elsősorban liberális és kispolgári demokrata személyiségek vették körül, akik – olaszok és külföldiek egyaránt – javarészt

¹ Az utóbbi években azonban több, igen értékes munka jelent meg: *Landa, Sz. Sz.*: O nyekotorih oszobennosztyjah formirovanyija revoljucionnoj ideologii v Roszszii, 1816–1820, in: Puskin i ego vremja, I. Leningrád, 1962; *Uő.* Konspiracje óswiecceniowe i tajne organizacje polityczne, Przegląd Historyczny, 1967/2; *L. Hass*: „Diaspora” polskiego wolnomularstwa (1821–1908); Uo. 1971/2; *Uő.*: Materiały do dziejów wolnomularstwa Wielkiej Emigracji; Uo. 1973/3; *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolatai, Századok, 1969/6.; *L. Nagy Zsuzsa*: A szabadkőművesség közéleti szerepe a két háború között, Századok, 1973/3.; *Uő.*: Szabadkőművesség a XX. században, Budapest, 1977.

² L. erről részletesen: *Kun Miklós*: A „demokratikus” pánszlávizmustól az anarchizmusig (M. A. Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén), kandidátusi értekezés, Budapest, 1976.

szabadkőművesek voltak. Magának Bakunyinnak a mozgalomban való részvétele azonban a mai napig sem tisztázott. Az viszont ismert tény, hogy az első „újfajta” titkos szervezetét, a „hagyományos” konspiratív szövetségektől programjában sokban eltérő *Société Internationale Secrète de l'émancipation de l'humanité*-t (a továbbiakban: Société) Olaszországban hozta létre 1864-ben. E probléma szabadkőműves központú megvilágítása ezért jelentőséggel bírhat a bakunyini anarchista eszmerendszer keletkezése szempontjából oly fontos itáliai tartózkodása értékeléséhez.

Szabadkőműves kapcsolataira M. Nettlau utal első ízben.³ A Reichel zenetanárnak, az 1840-es években az orosz forradalmár közeli ismerősének közlésére hivatkozva szinte teljes bizonyossággal kizártnak tartotta, hogy Bakunyin első, 1844–1849-es emigráns korszaka alatt szabadkőműves volt. Ezért így veti fel a kérdést: lehetséges, hogy Bakunyin csak 1864-ben, Firenzében vált a mozgalom tagjává?⁴ Ugyanebben a munkájában a szerző közzétett egy kizárólag szabadkőműves vonatkozású Bakunyin-írást. A mindmáig egyedülálló forrást az I. Internacionálé olasz historikusa, G. Domanico,⁵ napjainkban pedig a „Documents anarchistes” c. időszakos kiadvány publikálta újra, pontatlanul és hiányosan.⁶

M. Nettlau kivételével a Bakunyin életrajzával foglalkozó kutatók – rendszerint a források hiányára hivatkozva – érdemben nem, vagy alig írtak szabadkőművességéről. Megkérdőjelezték ilyen jellegű kapcsolatainak jelentőségét, sőt egyes esetekben annak pusztá létét. Érdekes, hogy az utóbbiakhoz tartozik E. Lenucoff és O. Posner, az „Internationales Freimaurerlexikon” két szerkesztője is, annak ellenére, hogy ők sokkal kisebb jelentőségű és kevésbé ismert „testvéreket” is szerepeltetnek kiadványukban.⁷ A Bakunyinról szóló legismertebb marxista biográfia szerzője, Ju. M. Sztjeklov az, aki nemcsak elismerte a mozgalomban való részvételét, hanem határozottan állította: *az olaszországi páholyokhoz fűződő kapcsolat nem a rövid és múltó epizód szerepét töltötték be életében.* Ju. M. Sztjeklovnak azonban az M. Nettlau felfedezte adatokon kívül nem állott módjában levéltári forrásokkal és korabeli kiadványokkal alátámasztani e logikus következtetést.⁸

A kapcsolat gyökerei és kezdetei

Mikorra tehető Bakunyinnak a szabadkőműves mozgalomhoz való csatlakozása? Életének első, kizárólag olaszországi korszakában erről nem lehet szó; a családi vagy baráti indíttatás szinte teljes bizonyossággal kizárt. A dekabrizmus felszámolásánál három

³M. Nettlau: Michael Bakunin. Eine Biographie, London, 1896–1900. II, 200. L. még e munka publikálatlan függelékét: Nachträgen, I. I. S. – Archívum (Amsterdam).

⁴M. Nettlau: Michael Bakunin, i.m. II. 200. 6.

⁵G. Domanico: L'Internazionale (1864–1870), Firenze, 1911. 180–183.

⁶Documents anarchistes N2, juillet, 1969 (Lyon) 47–48.

⁷E. Lenucoff–O. Posner: Internationales Freimaurerlexikon, München–Zürich–Wien, 1932. 119.

⁸Ju. Sztjeklov: Mihail Alekszandrovics Bakunyin, ego zsziny i gyejatyelnoszty, Moszkva–Leningrád, 1927. II. 290–293. „Tagja volt-e Bakunyin a szabadkőműves páholyoknak? Feltételeznem kell, hogy igen, számára ez mindenképpen szükséges volt, ha csak komolyan el akart érní valamilyen szervezeti eredményeket a »szabadgondolkodó« polgárságnak ebben a körében.” I. m. II. 290.

esztendővel korábban betiltott oroszországi páholyok, amelyek között – összetételüktől függően – a miszticizmus elterjesztését szolgálók éppúgy voltak, mint a társadalmi haladásért folytatott harcot elősegítők, a harmincas évek végére, Bakunyin eszmei felcseperedésének idejére sorra felbomlottak.⁹ A következő évtizedek ellenzéki törekvései egészen más szervezeti formákat öltenek: baráti körök, társas összejövetelek, majd a „Cirill és Method-társaság” és a petrasevisták esetében laza jellegű konspiratív egyesületek. Azok a baráti társaságok, a „nyugatos” értelmiség körei, amelyekhez Bakunyin az 1840-es évi németországi útja előtt tartozott, már nem kapcsolódtak *közvetlenül* az orosz felvilágosodás évtizedes szabadkőműves tradícióihoz. A 18. sz. végén – 19. sz. elején az oldalági rokonok között pedig több páholytagot számon tartó Bakunyin-család episztoláris hagyatékában semmilyen nyomát nem találtuk annak, hogy akár M. A. Bakunyin, akár közeli hozzátartozói, a Muravjovok, a Poltorackijok, a Bezovrazovok az 1830–1840-es években aktív érdeklődést tanúsítottak volna a mozgalom iránt.

A páholyélet és a szabadkőműves eszmék iránti aktív érdeklődés tehát Bakunyinnak nem, vagy nem elsősorban oroszországi életére, szülei vagy rokonai elbeszéléseire, hanem emigrációja első szakaszára, újfajta élményeire vezethető vissza. Németországi és svájci páholytagságáról azonban nincsenek adataink az 1840-es évekből. A szakirodalomban megtalálható 1845-ös párizsi tagfelvételéről szóló nézet is csak hipotétikus.

A mozgalomhoz való közeledés az 1840-es évek derekán egyébként szinte *törvényzerű* jelenség. L. Hassnak, az ismert lengyel masonológusnak sikerült bebizonyítania például, hogy az 1830–1831-es felkelés után hontalanná vált lengyelek *tömegesen* csatlakoztak a szabadkőművesekhez. Részint franciaországi páholyokban fejtették ki tevékenységüket, részint önálló közösségeket alakítottak hazájuk határain kívül. Ugyanez érvényes az 1846-os években Franciaországba érkező olasz, német, spanyol utazókra és menekültekre.¹⁰

A csupán néhány főt számláló orosz emigráción belül is lejátszódott ez a folyamat. N. I. Turgenyev, az in effigie halálra ítélt dekabrista, aki már 1818-ban behatóan érdeklődött Adam Weyshaupt eszméi iránt,¹¹ akárcsak a hivatalosan nem emigráló, de élete java részét Pétervártól távol töltő testvére, A. I. Turgenyev, szignifikáns szerepet játszott az 1820–1830-as években a különböző európai páholyok életében. A következő generáció tagjai közül I. G. Golovin és N. I. Szazonov – akik közeli kapcsolatban állottak a francia republikánus mozgalommal – még a „népek tavasza” előtt szabadkőművesek voltak.¹² (Az orosz materialista gondolat nagy úttörője, A. I. Gercen ugyanakkor

⁹ Az oroszországi szabadkőművesek történetének 18. század végi – 19. század eleji szakaszáról l.: Maszonsztvo v ego proslom i nasztojascsem, pod red. Sz. P. Melgunova i N. P. Szidorova, Moszkva, 1914–1915. I–II. A. N. Pipin: Ruszszkoje maszonsztvo, Petrograd, 1916; G. A. Gukovszkij: Ocserki po isztorii ruszszkoj lityeraturnoj miszli v XVIII v., Leningrád, 1938; T. Bakounine: Répertoire biographique des Francs-Maçons Russes (XVIIIe et XIXe siècles), Paris, 1967.

¹⁰ L. Hass: „Diaspora” Polskiego wolnomuśarstwa (1821–1908), Przeglad Historyczny, 1971/2. 202–210.

¹¹ Lásd V. M. Dalin felszólalását in: Problemi szovjetszko-italjanszkoj isztoriografii, Moszkva, 1964. 250–251.

¹² A Turgenyev-testvérek franciaországi közéleti szerepléséről l: V. M. Taraszova: N. I. Turgenyev v Zapodnoj Jevrope v 30–50-h godah XIX. v. i ego obszcsesztvenno-politycseszkiye szvjazi in: Ucsonije zapiszki Marijszkovo gosz. ped. insztyituta im. N. K. Krupszkoj, Kafedra Isztorii, vol. 28. Joskarola, 1966, 85–136.; M. Cadot: La Russie dans la vie intellectuelle française 1839–1859.

sohasem volt tagja a mozgalomnak. Akárcsak a többi misztikus vonásokat viselő irányzattól, idegenkedett ettől is.)

Bakunyin – mi is elfogadjuk 1845-ös felvételének hipotézisét – emigrációja korai stádiumában sem tekinthető „általában” szabadkőművesnek. Közismert, hogy az e névvel illetett irányzathoz a kispolgári ellenzéki és értelmiségi résztvevőkön kívül az 1840-es években Európa-szerte csatlakoztak más társadalmi rétegek más osztályérdekeket képviselő hívei is. Így a politikai és gazdasági téren egyaránt válságjelenségekkel küszködő, de a fennálló társadalmi rendszer alapjain változtatni nem kívánó nagypolgárság; a „régirendet” ádázul védelmező, annak ellenségeivel szemben határozottan fellépő hivatalnok-gépezet, az arisztokrácia számos képviselője. Nemezszer egyéni ambíciók kielégítésére vagy a kormányzat bástyáinak megerősítésére akarták felhasználni a páholy adta kereteket. *Bakunyin* azonban nem náluk, hanem a „hivatalos” szabadkőműves irányzatoktól az 1840-es évekre már szinte minden európai országban elkülönülő, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” republikánus eszméit valló *baloldali közösségek egyikébe nyert felvételt*. Az első, bizonyíték gyanánt elfogadható forrás Bakunyin eddig ismeretlen 1848-as naplófeljegyzése, amelyben az őt befogadó franciaországi páholy – Loge Orient de Paris – neve szerepel. Ugyanítt orosz nyelven felsorolja a legfontosabb attributumokat.¹³ A „népek tavasza” alatt aktív politikai szerepet játszó poznańi lengyel politikus, Heliodor Skórzevski 1848. október 9-i leveléből is kiderül, hogy Bakunyin a szabadkőművességnek a lengyel emigráció körében igen elterjedt *skót ritusú* irányzatához tartozott. Még viszonylag alacsonyan helyezkedett el a 33 grádusból álló ranglétrán. Páholytagsága a Skórzevski-level tanúsága szerint már 1848-as európai körútja idején könnyebbé tehetette számára a különböző nemzeti és társadalmi mozgalmak tagjaival való kapcsolatfelvételt.¹⁴

Elképzelhető, hogy 1848–1849-es konspiratív akcióiban – különösen a prágai „májusi összeesküvés” résztvevőivel való érintkezés során – Bakunyin már hasznosította is a páholyok illegális működésével kapcsolatban addig elsajátított tudnivalókat. Episztoláris hagyatékából, társai bírósági vallomásaiból erre nézve azonban nem nyerünk adatokat. A börtönben papírra vetett terjedelmes vallomása – a „Gyónás” – olvasói, „minden oroszok cárja” és a titkosrendőrség legfőbb vezetői elől pedig gondosan eltitkolta a szabadkőműves voltát.

Ismét a baloldali szabadkőművesség soraiban

Mivel szibériai száműzetése idején páholytagsága elképzelhetetlen, a kérdés a továbbiakban úgy vetődik fel: Európába visszatérvén az *1860-as években Bakunyin hogyan és miért újította fel kapcsolatait a szabadkőműves mozgalom balszárnyával, és*

Paris, 1967.; W. Śliwowska. W kregu poprzedników Hercena, Wrocław–Warsawa–Kraków–Gdańsk, 1971. 96–140. N. I. Szazonovról mindenekelőtt I. a szovjet Marx-kutatás legnagyobb alakjának tanulmányát: *D. Rjazanov: Karl Marks i ruszszkije ljugi szorokovih godov*. Petrograd, 1918. 7–56.; továbbá W. Śliwowska: i.m. 207–257.; I. G. Golovinról: *M. Lemke: Nyikolajevszkije zsandarmi i lityeratura 1825–1855*. gg. Szankt–Petyerburg, 1909. 466–511.;

¹³ I.I.S.G. – Archivum, Amsterdam. (fotokópia)

¹⁴ J. Pfitzner: *Bakuninstudien*, Prag, 1932. 140.

1864-ben Olaszországban letelepedvén, *mennyiben tudta összeegyeztetni páholytagságát a szociális átalakulás megvalósítása érdekében létrehozott „Société” alapelveivel?*

A börtönbüntetés és száműzetés hosszú évei után Bakunyin csak igen nehezen tudott akklimatizálódni Európában. A kortársak egybehangzó visszaemlékezése szerint Szibéria „konzerválta” benne a forradalmi elszántságot. Ám a hosszú kényszerpihenő alatt sajátja maradt az – az 1848-as forradalmak előtt közvetlenül domináns szerepet játszó – az ő szavaival élve az az „általános” demokrata eszmerendszer is, amelyhez még hozzátartozhatott a szabadkőműves mozgalom baloldali irányzatához kötődés.

Nyugat-európai letelepedését követően 1862–1863-ban Bakunyin elsősorban az oroszországi társadalmi reformok következetes megvalósításáért, a lengyel függetlenség kivívásáért, valamint a Kelet-Európa térségében élő nemzetiségek sorsának igazságos rendezéséért folytatott küzdelem élharcosa volt. *E demokrata eszmerendszer és konkrét politikai program* – amely esetenként nem nélkülözte a kompromisszumra való hajlandóság és taktikázás elemeit – a korabeli Európában ismét csak *nem mondott ellent a szabadkőműves mozgalomban való részvételnek*. A radikálisabb „testvéreknek” különben is módjukban állott, hogy közös páholyban tömörüljenek, vagy más alapokon létrehozott közösségekhez csatlakozzanak a hagyományos szabadkőműves páholytagság megtartása mellett. Egyes kutatók azonban egyoldalúan világitják meg a kérdést, amikor csupán azt emelik ki, hogy a páholy, mint szervezeti egység *az érintkezési pont* szerepét töltötte be a politikai téren egymással szemben álló csoportosulások között. Ez csak úgy igaz, ha egyidejűleg elfogadjuk a páholyok ellentétes: *polarizációs* szerepét is.

Ki kell szűrünk emellett az 1860-as évek szabadkőművességéből azokat a misztikumba torkolló jegyeket, amelyek az 1848-as forradalmak bukása után – főleg az emigránsok zárt közösségeiben – erősödtek fel, és összetartó erőnek bizonyultak a „népek tavasza” volt harcossai körében. Bizonyos, hogy Bakunyin – forradalmi tenni-akarása ellenére – szintén hódolt e törekvéseknek. De nem ezt tartotta a legfontosabbnak reaktivizálásakor. Érdekes, hogy amikor 1869 elején, a szabadkőművességet már „szükségtelennek és ártalmasnak” nevezete a locke-i „Le progrès” orgánum hasábjain, mégis fontosnak tekintette annak kifejtését, hogy *a mozgalom korábbi szakasza a világtörténelem progresszív örökségének szerves része*. „A XVIII. századi humanisztikus eszmék nagyszabású gyakorlati megvalósulása volt ez – hangzik a munkásolvasóknak szánt dialektikus magyarázat – a szabadság, az egyenlőség, a testvériség, az emberi ész . . . mindeme nagy elve, amelyet a század filozófiája elméletileg kidolgozott, a szabadkőművesség közegében gyakorlati dogmává – és egy új erkölcsnek, új politikának . . . alapjává változtatott. A rombolás és az újjáteremtés . . . intézményének lelke lett a szabadkőművesség, amely . . . sem több, sem kevesebb nem volt, mint a polgárság összeküvése a feudalizmus, a monarchia és az isten zsarnoksága ellen.”¹⁵

A kérdés másik lényeges momentuma pedig az, hogy a *gyakorlati politikus* Bakunyin – már a „népek tavasza” idején – nemcsak ideológiai síkon kapcsolódott a mozgalomhoz: konkrét akciói kivitelezésekor is felhasználhatta a páholytagság előnyeit. 1862–1863-as politikai reaktivizálódása idején feltűnő, hogy különböző nemzetiségű szövetségesei jelentős része szabadkőműves volt: az olasz A. Saffi, a lengyel A. Giller,

¹⁵ Mihail Bakunyin: Izbrannije szocsinyenyija, Petyerburg–Moszkva, 1920. IV. 80.

J. Ćwierciakiewicz, a cseh J. V. Frič, a svéd A. Blanche, A. Sohlman, a francia A. Talandier.

A „népek tavasza” utáni szabadkőműves balszárny hagyományából kiindulva joggal feltételezhetjük, hogy a titkos jelrendszer használata, a tradicionális ajánlólevél felmutatása kétségtelenül megkönnyítette számára a kapcsolatfelvételt – kivált annak kezdeti stádiumában. Tudomása kellett hogy legyen azonban a mozgalom heterogén politikai összetételéről és az indifferens egyének beáramlásának lehetőségéről. Ezért esetenként kénytelen volt határozottan különválasztani aktuális politikai és szabadkőműves teendőit.¹⁶ Bakunyin, amint látni fogjuk, 1863–1864 fordulóján helyváltoztatásai során rendszeresen igénybe vette szabadkőműves összeköttetéseit, hasonlóképpen járhatott el 1863 tavaszán, svédországi útja alkalmával. A skandináv félszigeten nemcsak az őt örömmel fogadó „Aftonbladet” orgánus körül tömörülő radikálisokat, hanem – paradox módon – a svéd uralkodót, XV. Károlyt is „testvérenek” kellett tekintse. A király ugyanis Svédországban hagyományosan a nagymester tisztét töltötte be, de szabadkőműves volt az ország ügyeit intéző főhivatalnokok túlnyomó többsége is.¹⁷

Tudjuk, hogy Bakunyin a cárellenes aspirációk szószólójaként tárgyalt a svéd uralkodó osztály reprezentánsaival, ezzel a céllal nyert kihallgatást a királytól is. A tárgyalások során mindvégig megőrizte politikai függetlenségét és tartását. A páholyok számára kötelezően előírt „kölcsonös segélynyújtás” elve az általa felvetett kérdésekben vajmi kevés szerephez juthatott; a tárgyalások egyébként nem is fejeződtek be kézzelfogható eredményekkel. Mégis: ha nem rendelkezett volna ekkor már az előkelő, huszonnyolcadik grádust igazoló okmányokkal, úgy a tradicionálisan szabadkőműves skandináv atmoszférában tárgyalássorozata és a radikális párti pártfogói által kezdeményezett nagy tavaszi diadalmenetének megrendezése is nehézségekbe ütközött volna.¹⁸

A jelek szerint tehát Bakunyin az 1860-as évek első felében a szabadkőművességben – főleg a balszárnyban – nemcsak az emberiség progresszív örökségének hordozóját, a gazdag konspiratív tradíciókkal rendelkező „nemzetközi testületet” látta, hanem a

¹⁶ J. Ćwierciakiewicz-hez intézett, a lengyel-orosz tárgyalásokra vonatkozó 1862. október 18-i levelében így írt egy közös ismerősükkel kapcsolatban: „Kérem, hogy az illető nevét ne használják . . . a páholybeli levelezés során.” *Ju. Sztjyeklov*: Pismo M. Bakunyinnak polszkim korreszpongientam, in: *Letopiszi marksizma*, 1927/4. 80.

¹⁷ A svéd uralkodócsalád és a főhivatalnokok szabadkőműves tradíciói a 18. század közepére nyúlnak vissza. Komolyabb jelentőségre akkor tett szert ez a tényező, amikor III. Gusztáv, a felvilágosult abszolutizmus e jellegzetes képviselője, II. Frigyes porosz uralkodó példáját követve belépett a „testvérek” soraiba. A páholy-adta lehetőséget is felhasználta hatalma megszilárdítására. Az uralmát megdöntő csoport egyik vezetője, a liberális színekben tetszelgő G.A. Rejterholm szintén felhasználta a páholyösszejövetelleket szervezkedése során, ugyanis a szabadkőművesség egyik befolyásos előjárója volt. *Istoriya Svecii* Red. A. Kan. Moszkva, 1974. 311., 319.

¹⁸ Svédországi tartózkodásáról l. *Ju. Sztjyeklov*: Mihail Alekszandrovics Bakunyin: i.m. II. 223–226.; *Illustrad Tidning* (Stockholm), 1863, VII. 13. IV. 24.; Hellberg, J. C. (Posthumus). *Ur minget och dalboken, mina samtida*, XI–XII., Stockholm, 1974; Kihlbeag, Leif: *Lars Hieata i helfigur*, Stockholm, 1968; Hasselberg Gudmar, Rudolf Wall, Dagens Nyjeters skapare, Stockholm, 1945. *S. Furlani*: Bakunin e la sua Associazione segreta dei fratelli scandinavi del 1864, *Rivista Storica Italiana*, 1977, III–IV; A svéd uralkodó körök jobbszárnyának szabadkőművessége egyébként nem akadályozta meg őket abban, hogy az első barátságos légkörben lezajlott találkozások után, Pétervári nyomására Bakunyin-ellenes sajtókampányba ne kezdjenek.

konkrét politikai célok elérése érdekében alkalmazható eszközt is. Még inkább érvényes ez a tétel az olaszországi szabadkőművességhez fűződő viszonyára. E mozgalom ugyanis az 1860-as esztendők derekán szorosan kapcsolatban állt az Itália-szerte lejátszódó politikai eseményekkel.

Az itáliai szabadkőművesség hagyományai

A Bakunyin „testvért” 1864 januárjában befogadó olasz szabadkőművesség raadikális tradíciói a 18. század végére és főleg a 19. század elejére nyúlnak vissza. A széttagolt ország megannyi államában és tartományában kezdettől fogva nagyszámú misztikus töltésű, a nagybirtokos nemességet vagy egy-egy város hatalomra törő gazdag patríciusait tömörítő páholy funkcionált. Ezeken belül, vagy azokból kiszakadva, a progresszív nézetek képviselői szerepet vállaltak Adam Weyshaupt illuminátus teóriájának és konspiratív taktikájának itáliai térhódításában, valamint a Nagy Francia Forradalom eszméinek olasz talajra való átültetésében. A restauráció időszakában egyes ismert szabadkőművesek kivették részüket a carbonari-szervezetek kiépítésében, taktikájának kidolgozásában, majd a szervezet országon belüli és nemzetközi kapcsolatainak megteremtésében.¹⁹

Az 1830–1840-es esztendőekben a mozgalom egyenlőtlenül fejlődött, és igen differenciált képet mutatott. Az itáliai szabadkőművesek egy része elsősorban nemzeti érzésektől vezérelve vállalt részt a Risorgimento harcaiban. A nacionalista ideológia elfogadásával teljes mértékben összeegyeztethetőnek bizonyult számukra a maguk mozgalma nemzetek felettiségének elve, amely esetenként, így például a „népek tavasza” idején a nemzetköziség jegyeit is tartalmazta. A forradalmak veresége után az olyan emigrációba kényszerült szabadkőműves-politikusok, mint L. Frapolli, G. Mazzini, F. Dall’Ongaro igen fontosnak tartották a rendszeres együttműködést a külföldi, többek között a magyar emigráns „testvérekkel”.²⁰

Az Appennini-félszigeten 1849 és 1859 között az osztrák, a nápolyi és a pápai hatóságok üldözésének kitett közösségek csak igen ritkán tekinthetők szabályosan funkcionáló páholyoknak. A Risorgimento számára döntő, 1859–1860-as esztendőben a

¹⁹ Az olasz szabadkőművesség tárgyalt korszakát a korabeli röpiratok mellett a leg részletesebben *A. Luzio: La massoneria e il Risorgimento italiano*, vol. I–II. c. munkája taglalja, Bologna, 1925; a szerző azonban a század elejei Risorgimento-kutatók jobbszárnyához tartozott, és mint ilyen, igyekezett „kirostálni” a szabadkőműves balszárny kialakulására vonatkozó forrásokat. Olykor gúnyos hangnemben, elfogultan ismerteti a Garibaldi-barát szabadkőműves tisztségviselők munkásságát. Munkája hiányosságaira utal az ismert antifasiszta olasz történész, *N. Rosselli* in: *Saggi sul Risorgimento e altri scritti*, Torino, 1946; 335–346. Jóval objektívebb, bár hiányosabb forrásbázisra épül *G. Leti: Carboneria e massoneria nel Risorgimento italiano* c. munkája, Bologna, 1925, melyben a szerző több kérdésben polemizál A. Luzióval; inkább a korai itáliai szabadkőművesség története szempontjából érdekes *O. Ditto: Massoneria, carboneria e altre società segrete del Risorgimento italiano*, Torino–Róma, 1905. Említést érdemelnek a marxista G. Candeloro monumentális vállalkozásában fellelhető, a szabadkőművességnek a Risorgimentoban játszott szerepére vonatkozó utalások, *G. Candeloro: Isztorija szovremennoj Italii*, I–V. Moszkva, 1958–1971.

²⁰ *Magda Jászay: Lodovico Frapolli e gli emigrati ungheresi nel Risorgimento*, in: *Rassegna storica del Risorgimento*, 1960, 531–566.

helyzet azonban gyökeresen megváltozott. Itália-szerte mind több neofita lépett be a szabadkőművesség soraiba. Ám helytelen lenne azt állítani, hogy a mozgalom minden tagja rokonszenvezett volna G. Garibaldinak vagy a G. Mazzini irányította Akció Pártnak az ország egyesítésére és leendő berendezkedésére vonatkozó elképzeléseivel, kiváltképpen a köztársasági nézetekkel. Piemontban még az 1850-es években is tapasztalható volt például a Savoyai-dinasztiához hű, jómódú kereskedő polgárságnak, a befolyásos hivatalnokoknak és magas rangú tiszteknek a páholyokba áramlása; ők az egységes királyság kialakulásával párhuzamosan alárendelni igyekeztek a mozgalmat az uralkodó osztály aktuális bel- és külpolitikai érdekeinek. Jól kimutatható e folyamat Sziciliában is, ahol 1860-tól kezdve éles küzdelem indult meg a páholyokon belül a Torinóhoz politikai és mozgalmi téren egyaránt közelálló monarchisták, valamint a garibaldiánus balszárny között. A piemonti mérsékelt szabadkőműves vezetést tehát konkrét napi politikai célok is vezérelték, amikor a „testvérek” országos egyesítésére törekedtek.²¹

Az 1860-as évek első felében, az itáliai szabadkőművesek képviselte különböző irányzatok között kibontakozó küzdelem során először a kormánypártiak kerültek előtérbe. Az 1861. december 22-i közgyűlésen például G. Garibaldival szemben a II. Vittorio Emmanuele-köréhez tartozó C. Nigrát választották nagymesterré. A lojális irányzat átmeneti felülkerekedésének jeleként kell értékeljük azt is, hogy a dél-itáliai származású F. Cordova – aki több kabinetben kapott igazságügyi, illetve mezőgazdasági miniszteri tárcát –, került az országosan is vezető szerepet betöltő torinói Grande Oriente páholy élére. C. Nigra nagymestersége alatt még inkább kiéleződött, sőt nyílt polémiába torkollt a jobboldali és a baloldali szabadkőművesek közötti ellentét.²²

Közvetlenül Bakunyin itáliai letelepedése előtt, 1863 augusztusában, a firenzei országos szabadkőműves gyűlésen ismét parázs vita kerekedett a mozgalom Garibaldi-barát szárnya és a mérsékelték között. A Luzio úgy értékeli ezt, mint az ortodox és a neofita irányzat közötti belső nézeteltérések felszínre kerülését – rituális szempontból. A forrásokból azonban az is kiderül, hogy a III. Alkotmány megvitatásának ürügyén burkolt formában a *Risorgimento további célkitűzéseiről* esett szó.²³ Végül Genovában, ahol 1865 májusában 136 közösség küldötte gyűlt össze, az addigi ellenzék került előtérbe. Éppen a balszárny kezdeményezésére bocsátották ki az Abraham Lincoln „testvér” meggyilkolását elítélő röpiratot, amely már nyilvánvaló politikai demonstráció.²⁴

²¹ G. Candeloro: i.m. V. 93–94.

²² A. Luzio: i.m. II. 50–51.; G. Leti: i.m. 337–345.; C. Candeloro: i.m. V. 179.

²³ A. Luzio: i.m. II. 27. A szerző itt – akárcsak másutt – meglehetősen szkeptikusan ír G. Garibaldi és az általa vezetett szabadkőműves irányzat ezt követő fokozottabb térhódításáról. Érdekes azonban az a statisztika, amelyet lábjegyzetben közöl, és amely szerint 1863-ban 40, 1865-ben 77, 1868-ban pedig 121 itáliai szabadkőműves páholy választotta-patrónusának G. Garibaldit. I.m. II. 20.

²⁴ Országos Levéltár, Klapka hagyaték, R-295 (szabadkőműves iratok). Az „*Il Popolo d'Italia*” c. lap 1865. június 27-i tudósítása szerint B. Odicini, G. Dolfi, A. Mario, A. de Gubernatis és más ismert firenzei republikánusok felkeresték az Észak-Amerikai Egyesült Államok firenzei konzulját, hogy átnyújtsák neki az északiak harca iránti együttérzésüket kifejező levelet. A névsor megegyezik az „*Il Progresso Sociale*” vezetőségének és aktivistáinak lajstromával. Talán itt is a torinóihoz hasonló együttes republikánus-szabadkőműves fellépésre került sor? Az adott olasz szituációban gyakran lehetetlen választóvonalat húzni az egyes személyek baloldali szabadkőműves és a hagyományos republikánus tevékenysége között.

Az országos méretű balratolódást kiváltó okok között a IX. Pius pápa 1864. december 8-i, még számos katolikus között is nagy visszatetszést kiváltó enciklikájára, a *Quanta Cura*-ra és a hírhedt „Syllabusra” való reakciót, és az ennek következtében egyre jobban aktivizálódó antiklerikális csoportosulások kikristályosodását is meg kell említeni.²⁵ Ezzel sem értek azonban nyugvópontra a szabadkőműves mozgalmon belüli, az ország politikai erőviszonyait esetenként befolyásoló eszmei és hatalmi viták.²⁶ A kapitalizmus későbbi térhódítása miatt elmaradott, sajátos összetételű fiatal állam politikai történetében a *baloldali szabadkőművesség* a munkásmozgalom erőteljesebb kibontakozása előtt így egyes esetekben bázisául, országos szervezeti keretétül szolgálhatott az ellenzéki garibaldianus és mazziniánus kispolgárságnak és értelmiségnek, helyenként a kétkezi dolgozóknak is. A baloldali szárny az 1860-as évek végéig azonban Itália egyetlen vidékén *nem vált baloldali párttá*, vagy a jobboldaltól teljesen független csoportosulássá. Ilyen aspektusból nézve az olasz társadalmi életben betöltött funkciója a munkásmozgalom megerősödésével párhuzamosan mind jelentéktelenebbé kellett hogy váljon.

Páholyélet Firenzében az 1860-as évek közepén

Az olasz szabadkőművesség két irányzatának konfrontációja a Bakunyint befogadó Toscanában is pontosan kimutatható. Az 1861-ben csak részben baloldali firenzei személyiségek által alapított „*Concordia*” páholy aktivistái az első időben jótékonyasági akciók és kulturális rendezvények szervezésére igyekeztek redukálni a mozgalom tevékenységét. Szereplésüknek, ha nem is határozott, progresszív ideológiai szellemiségen nyugvó program része, de mégiscsak pozitív megnyilvánulása volt a helyi munkástársaságok számára folyósítandó *pénzadományok* gyűjtése. Egyes páholytagok a *népiskolai rendszer* bevezetését és a helyi *Népbank* létrehozását is szorgalmazták. Mindez azonban, éppen az ideológiai alapállás bizonytalansága miatt nem tekinthető többnek, mint filantróp akciónak. Maguk a „gyámolítottak”, a munkások pedig távol tartottak a szabadkőműves elittől.²⁷

Az egyre mérsékeltebb „*Concordia*” tevékenységének reakciójaként 1863-ban Firenzében megalakult – pontosabban az előbbi páholyokból félig-meddig kivált – az „*Il Progresso Sociale*” elnevezésű ellenzéki, állásait rövidesen Toscana más vidékeire is kitépítő közösség. Irányítói és aktivistái között ott találjuk dr. B. Odicini, N. Lo Savio, A. Martinati, G. Dolfi, F. Bideschini, Pulszky Ferenc, F. Dall’Ongaro, valamint a Firenzében és Pratóban is kiemelkedő szerepet játszó G. Mazzini nevét. Az itáliai radikális mozgalmak tanulmányozása szempontjából rendkívül érdekes összetételű, az akkori toscanai munkásegyletek néhány vezetőjét is tömörítő páholy elöljáróinak névsora a Tanárky Gyula nevére kiállított megbízólevél alapján pontosan rekonstruálható.²⁸

²⁵A pápai „*Quanta Cura*” bullára és a „*Syllabusra*” való országos reakciót ismerteti: G. Candeloro: i.m. V. 312–315.

²⁶G. Leti: *Carboneria e massoneria nel Risorgimento italiano*, Bologna, 1925, 359–368.

²⁷Elio Conti: *Le origini del socialismo a Firenze (1860–1880)*, Róma, 1950, 79.; a „*Concordia*”-páholy történetéről l: G. Vallengia: *Storia della Loggia massonica fiorentina Concordia (1861–1911)*, Milano, 1911. c. elfogult szabadkőműves-nézőpontú munkát.

²⁸Országos Levéltár, Tanárky Gyula naplói, R–195.

Az „Il Progresso Sociale” páholy ülései nemegyszer baráti összejövetelek vagy szűkkörű politikai tanácskozások keretében zajlottak. A hivatalos megbeszéléseket – éppen a páholy választotta irányvonal baloldali jellege miatt – nagy titoktartás közepette tartották. A rendőrségnek azonban így is sikerült adatokat szereznie a legaktívabb páholyok találkozásairól. Így jutottak nyomára például Pulszky Ferencnek a helyi szabadkőműves mozgalomban játszott szerepe is.²⁹

A Bakunyinnak otthont adó „Il Progresso Sociale” tagjai közül többen az ország egyesítéséért folytatott sokéves küzdelem részesei, sőt vezetői voltak. Így érthető, hogy a helyi szabadkőműves mozgalom heterogenitása ellenére az általuk irányított páholy tevékenysége 1863–1864-ben radikális ideológiai alapokról indult. További vizsgálatra szorul ezzel kapcsolatban, hogy e progresszív eszmeiségű politikusok mint szabadkőműves páholytagok mennyiben és milyen eredménnyel közelítették a mozgalmat a republikánus vagy a szociális követelésekkel fellépő olasz társadalmi mozgalmak felé; hogy N. Lo Savio munkásmozgalmi, G. Mazzini sokirányú konspiratív, vagy G. Dolfi republikánus tevékenysége mennyiben különült el a firenzei szabadkőműves mozgalomban nagy aktivitással végzett munkájuktól; vagy annak tárgyalása, hogyan, milyen alapokon kerültek a cselekvés közös platformjára e meglehetősen különböző ideológiai indíttatású személyiségek.

E kérdések megválaszolásához számos, még lappangó dokumentum és forrás szolgálhat alapul. Így segítséget nyújtanak azok az Országos Széchényi Könyvtárban és az Országos Levéltárban található anyagok, amelyek a toscanai szabadkőműves mozgalom mindannapjairól adnak számot. L. Frapoli levelei például jól dokumentálják, hogy a páholyok – és vezetőik – levelezése a lehető leggyorsabb és legszerteágazóbb politikai információs csatornarendszer szerepét töltötte be. Tanárky Gyula naplófeljegyzései alapján pedig olyan fontos momentumok rekonstruálhatók, mint pl. az, hogy az „Il Progresso Sociale” élén álló dr. B. Odicinin az 1860-as évek derekán rituális felolvasások keretében a szocialista elvekről tartott előadást.³⁰ Tanárky tanúja és krónikása volt a progresszív nézetek – rendszerint közvetett – beáramlásának. A forráshiánnyal küszködő kutatók számára naplója számos további támpontot adhat.

A Tanárky-napló igazolja azt is, hogy az „Il Progresso Sociale” páholyba felvett tagok egy ideig csak a mozgalom jótékonyági akcióiban vehettek részt. Ez egyik megnyilvánulása volt a Bakunyin által olyannyira kedvelt „fokozatos beavatás elvének”.³¹ A legbefolyásosabb „Il Progresso Sociale” tagok dr. B. Odicinivel az élen, hol G. Dolfi, hol pedig Pulszky Ferenc otthonában tárgyalták meg ügyük soron következő feladatait. Itt folytattak megbeszéléseket a városon átutazó vagy ott csak rövid ideig tartózkodó elvbarátaikkal is. Az ilyen jellegű összejövetelek egyik legjelentősebbike volt a Pulszkyék rendezésében tartott 1863. december 31-i szilveszteri vacsora, amelyen megjelentek

²⁹I. V. Grigorjeva: K isztorii obcsesztvenno-revoljucionnih szvjazej mezdu Roszszejij i Italijej v 60–90 godi XX v. in: Konferencija isztorikov, 8–10 aprelja, 1968, Moszkva, 1970.

³⁰L. pl. 1865. november 5-ről keltezett napló-bejegyzést: „Este a szabadkőműves páholyban . . . V(ogt), (azaz Karl Vogt. – K. M.) felavattatása . . . Odicinin kifejti többek között a páholyban tartott politikai elveket: Socialisták, rationalisták, suffrage universelle.” Egy másik, 10 nappal későbbi bejegyzés: „Este páholy: felolvasás. Odicinintől történetéről. Hírek Garibaldi testvér ideérkezéséről.”

³¹„. . . az első három fokon a fogadás egyedül jótékonyásra mén, állítja Pulszky” – jegyezte fel 1863. december 17-én Tanárky Gyula.

mindazok, akik az elkövetkezendő hónapokban Bakunyin legbizalmasabb firenzei – szabadkőműves – környezetét alkották: Dolfi, Lunel, Bettini, du Montel, Dall’Ongaro. Ezek a nevek csaknem megegyeznek a város legaktívabb republikánus politikusainak névsorával.

A források nem beszélnek arról, hogy a toscanai szabadkőműves mozgalom – különösen a balszárny – sorai rendkívül szigorú zártságának mi volt az oka. A páholytagok kilétének, politikai habitusának ismeretében azonban joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak a lelkiismeretesen betartott rituálé védelme készítette erre az „Il Progresso Sociale” közösséghez tartozókat; hanem az a korántsem legális törekvésük, hogy a páholy keretén belül kísérjenek meg kialakítani egy, az egyház és a kormányzat törekvéseivel szemben álló *politikai csoportosulást*.

A baloldali szabadkőművesek nemcsak magánbeszélgetéseiken és a páholyok ülésein vitatták meg elképzeléseiket. Kimondottan szabadkőműves szócsőnek számított például a firenzei „Il Temporale” című, E. Conti által csak „giornaletto”-ként definiált lap.³² Az olasz – és ezen belül a toscanai – szabadkőművesek progresszív irányzatához tartozó politikusoknak az 1860-as évek közepén keletkezett, javarészt publikálatlan, szerteágazó, rituális jelekkel zsúfolt hagyatéka korántsem csak az olasz katolicizmus-ellenes mozgalmakat kutató számára szolgálhat forrásként. A páholyok gondosan kiépített nemzetközi kontaktusrendszere révén előfordult, hogy olasz garibaldiánusok előbb jutottak bizalmas hírforráshoz, mint a kormányzat emberei. E kapcsolatokkal élve egy-egy adott itáliai politikai cél érdekében akár nemzetközi agitációt is folytathattak.³³ Itt is a tradicionális európai republikánus gyakorlatról van szó; ez a taktika Bakunyinnak is sajátja volt a tárgyalat időszakban. A szabadkőműves hagyományoknak megfelelően, ugyancsak e kontaktusrendszer segítségével igyekeztek anyagi támogatást nyújtani az országban és annak határain kívül élő elvbarátaiknak. A mozgalomnak ezek a gyakorlatilag felmérhetetlen lehetőségei szintén szerepet kellett játsszanak abban, hogy Mihail Bakunyin egyre jobban fokozta tevékenységét a progresszív firenzei szabadkőműves páholyon belül.

Bakunyin „testvér” és az „Il Progresso Sociale”

Bakunyinnak az olaszországi szabadkőműves páholyok keretében folytatott tevékenységében három szakaszt lehet megkülönböztetni;

1. hagyományos részvétele a mozgalomban, rituális és politikai együttműködése annak helyi vezetőivel, elsősorban az Arno-völgyi páholyokon belül;
2. kísérlet a szabadkőműveség megreformálására, és ezzel párhuzamosan Firenzében, főként pedig Nápolyban a politikai céljai eléréséhez eszközként való felhasználására;
3. eltávolodás a mozgalomtól, majd szakítás és szembefordulás.

Az első szakasz kezdetén, 1864 januárjában, Bakunyin „testvér” a lombardiai köztársaságiak 1848–1849-es párizsi képviselőjének, az egykori garibaldista önkéntesnek és modenai hadügyminiszternek, a legbefolyásosabb olasz szabadkőműves politikus

³² E. Conti: i.m. 79.

³³ L. Hass: „Diaspora” ... i.m. 213–214.

Lodovico Frapollinak az ajánlólevelével érkezett Firenzébe. A parlamenti képviselői tiszte miatt főleg Torinóban élő L. Frapolli a kompromisszumokra hajló, republikánus olasz politikusok jellegzetes képviselője. A szociális problémák megoldásának kérdésében jóval mérsékeltebb nézeteket vallott, mint Bakunyin, az olasz konzervatív tábor számára neve és személye mégis vörös posztó volt.

A Genfből érkező orosz forradalmárral nyilván nem véletlenszerűen, hanem Klapka György vagy Karl Vogt közreműködésével ismerkedhetett meg.³⁴ L. Frapolli a maga részéről Pulszky Ferencet, személyes jóismerősét és szabadkőműves társát bízta meg azzal, hogy Bakunyint a hagyományosan ünnepélyes szertartások közepette vegyék fel a firenzei páholyba, és vezessék be annak életébe. A levél feladója közli az orosz forradalmár útirányát és firenzei letelepedésének célját. Bakunyin eszerint 1863-ban a szabadkőművesség *skót ritusú* irányzatához tartozott, mint a *„Chevalier du Soleil”* címmel járó, *huszonnyolcadik fokozat birtokosa*. L. Frapollinak, aki révén Bakunyint Torinóban is a helyi páholy tiszteletbeli tagjává avatták, feltehetően szívügye volt azonnali bekapcsolódása a firenzei baloldali szabadkőműves mozgalom munkájába – ami a progresszió története e periódusában szinte egyet jelentett az itáliai ellenzéki akciókban való részvétellel – mert tíz nappal később ismét Pulszky Ferenchez fordult ez ügyben.³⁵ Az eddig ismert forrásokból leginkább közvetve következtethetünk arra, hogy Bakunyint fogadta, és jól fogadta az olasz szabadkőműves mozgalom. Az idézett két levél ennek bizonyítása mellett dokumentálja azt is, hogy Bakunyin itáliai utazása több állomásán élvezte a páholyok segítségét.

Életében ekkor még lehetetlen elkülöníteni az európai demokráciához, illetve a baloldali szabadkőművességhez tartozás objektív megnyilvánulásait csakúgy, mint ennek szubjektív érzését. Ezt mutatják 1864 első felében írott levelei is, amelyekben az itáliai és az európai demokrácia megannyi erejének mielőbbi összefogását hirdette. E cél megvalósítása során felhasználható *eszköznek és szervezeti keretnek tekintette a szabadkőművességet*. Emellett – vagy éppen ezért – nem mulasztotta el, hogy felhívja a figyelmet a mozgalmon belüli polarizáció szükségességére. Jó eszköze volt ennek az Appennini-félszigetre konkrét politikai célokkal érkező, A. Blanche látogatása. Fogadása egyúttal komoly, rituális eseményeket is tartalmazott. A radikális svéd politikusról március 18-án G. Garibaldinak írt Bakunyin-írás azt tanúsítja, hogy a firenzei páholyba ünnepélyesen fogadott A. Blanche és olasz vendéglátói aktuális szabadkőműves és konkrét politikai céljai szinte teljesen szinkronban állottak. „Barátom, Auguste Blanche, a svéd hazafi, akinek nagy örömmel beszéltem Önről, mikor Firenzébe érkezett, azt mondta, nem tud úgy visszatérni Svédországba, hogy ne adja át előtte honfitársainak üdvözlését Garibaldinak, a népek barátjának.” – írta az orosz forradalmár a sokban 1848-as, sőt még korábbi republikánus terminológiát tükröző levélben. „Nagyon bízom jóindulatában, tábornok. A liberális demokrata párt legfontosabb vezetőinek egyike, és a legnépszerűbb

³⁴ Nem Bakunyin volt az első orosz emigráns, akivel L. Frapolli politikai kapcsolatot létesített. *N. I. Szazonov* például még 1850 májusában szuperlatívuszokban írt róla Marxnak. Szerinte L. Frapolli „szocialista panteistának” tekinti magát. *D. Rjazanov*: i.m. 34. M. Nettlau említést tesz egy lappangó, 1864. február 4-i keltezésű Bakunyin-levelelről, amelyben L. Frapolli, Klapka György és K. Vogt neve szerepel. Lásd *M. Nettlau*: Bakunyin e l'Internazionale in Italia dal 1864 al 1872, Ginevra, 1928, 26.

³⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Pulszky-hagyaték, VIII/869.

ember Svédországban, Norvégiában, Dániában, egyszóval egész Skandináviában . . . azt állítja, hogy csak azért jött Olaszországba, hogy megszoríthassa a nagy felszabadító kezét, egyben az én kezemet is, mely ugyan sajnos semmit nem szabadított fel, de sohasem utasítja vissza a szabadság szolgálatát . . . megnyugtattam őt, hogy Ön örülni fog látogatásának, és annál inkább menjen magához a jól elkészített tervezettel, hiszen az Ön személyében a svéd demokráciával együtt egész Európa demokráciája egyesül. Blanche vezető a szabadkőműveseknél, firenzei barátaink, követve kérésemet, a 30. fokozatra emelik, talán még magasabbra, hogy joga és lehetősége legyen azt tenni Skandináviában, amit Ön, tábornok, napjainkban Itáliában tesz. Ezért szélnek ereszti a kormányzati szabadkőművesség táborát, és azt egy demokratikus szabadkőműves táborral helyettesíti.”³⁶

Bakunyin 1864-es toscanai szabadkőműves kapcsolatai és az „Il Progresso Sociale”-ben játszott szerepe világosabban állna előttünk, ha publikálták volna az e periódusra vonatkozó páholyülések jegyzőkönyvét. A kutatóknak azonban ennek hiányában csupán azt sikerült kideríteniük, hogy Bakunyin 1864 márciusában részt vett a Firenzében tartott országos szabadkőműves értekezleten.³⁷ Annyi bizonyos, hogy Arno-völgyi „testvérei” körében nagy tekintélynek örvendett. Ennek jele, hogy a skót ritusú szabadkőművesség bonyolult ranglétráján az ő javaslatára A. Blanche meg is kapta a levélben említett, igen magas „Chevalier Kadosh” rangot. Toscanai életének alig több, mint egy esztendeje alatt ő maga négy fokozatot nyert el; igen közel került ezáltal a bűvös 33. grádushoz, amellyel az 1860-as évek közepén egy-egy országban csupán néhány szabadkőműves rendelkezett.³⁸

Érdekes viszont, hogy Bakunyin az 1864–65-ben megjelent, még álnév alatt szignált írásaiban sem tesz említést a páholytagságáról, szabadkőművességéről. A sorok között azonban nem nehéz észrevenni az ilyen ihletésű gondolatokat. Amikor svéd olvasóközönségéhez fordul, azt írja, hogy a században „a francia nemesség vette védelmébe azokat a filozófiai és emberbarát eszméket, amelyek a világ megváltoztatására voltak hivatva”.³⁹ Az „emberbarát eszmék” a kor terminológiájában a humanista szabadkőműves princípiumokkal egyenlőek.

Egy másik – Olaszországban megjelent – írásában ugyancsak az egyenes utalást akarja megkerülni a „demokrácia harcos egyháza” kifejezéssel. Leírása sokban egyezik a kimondottan páholycélokot szolgáló egyik bakunyini kézirat rajzolta eszményképpel. „Olyan egyházat alkotnak – írja –, amelynek hívei mind szegények, ismeretlenek, a jelenlegi társadalom hierarchiájában szerény helyet foglalnak el. Nem vágnak rá, hogy pusztán önmagukért magasabbra helyezték őket. Minden egyéni akciótól mentesek. Csak

³⁶ E. Conti. *Alcuni documenti relativi al soggiorno fiorentino di Michéle Bakunin (1864–1865)*, Movimento Operario, 1950, II–III, 123–124. A. Blanche olasz szabadkőműves kapcsolatairól l.: Ridderstad, C.: *Regnbogen, Interiörer från olika tider*, Linköping, 1882. 530–533.

³⁷ F. Damiani: *Bakunin nell’Italia postunitaria 1864–1864*, Milano, 1977, 37–41;

³⁸ E tény, a Bakunyin „Chevalier de Soleil” voltát tanúsító – idézett – Frapolli-levél és a Firenzéből való elutazása alkalmából kiállított, M. Nettlau által publikált megbízó okmány összevetéséből derül ki. Vö. M. Nettlau: *Bakunin e l’Internazionale*, i.m. 23–24. Az olasz szabadkőművesség harmincharmadik grádusának tulajdonosairól l. bővebben A. Luzio: i.m. II. 111–112. és e részhez mellékelt foto-illusztrációt.

³⁹ „Aftonbladet”, 1864. X. 19.

a többség joga és méltósága érdekli őket, a demokrácia és a nép. Ezeknek az embereknek az egyetlen ereje az egyenesen az igazságra törő értelmük, amely . . . komoly és tiszta. Megveti a hazugság minden vigasztalását, elpuhultságát, a romantika, a metafizika és a teológia minden transzcendentális elképzelését; az igazban találja meg a maga rangját, boldogságát és szabadságát. Ilyen az ő szenvedélyük az igazság iránt, ilyen az emberiségbe vetett lángoló hitük. Ez a határtalan hitbuzgalmuk teszi őket áldozat és szavak nélküli hőökké; ez a kölcsönös szeretetük, ez a mély és szoros együttműködés, amely hitük, szenvedélyük és céljaik egyesítéséből született, és amely a nekik annyira ellentmondó világban azt hirdeti, hogy az egyén mindenkiért van, mindenki pedig az egyénért.”⁴⁰

Nemcsak a nyilvánosságnak szánt írásaiban, de a konspiratív működéssel kapcsolatos iratokban – pl. a „Société” programjában – sem használta Bakunyin a „szabadkőműveség” terminust. „. . . a nemzetközi testvérek munkáját tisztán szakmai értelemben a jezsuitákéval hasonlítja össze ahelyett, hogy szabadkőműveseket említene, ami mégiscsak megfelelőbb összehasonlítási alap lehetett volna” – utalt erre L. Krusius-Ahrenberg.⁴¹ Azt viszont nem vette észre a svéd kutató, hogy milyen sok szabadkőműves indítatású részlet és kifejezés szerepel az általa elemzett írásban. A szabadkőműves mozgalom pontos megnevezése zavarhatta volna a kívülállók tagfelvételét, s megkérdőjelezte volna a „Société” egyedi jellegét, létrehozásának eredetiségét! Így legtöbbször csak közvetett bizonyítékokra szorítkozhatunk a konspiratív bakunyini szervezet és a szabadkőműveség összevetése során. Ennek lehetőségét az idézett szerző is elismeri: „Az az átrendezés és revízió, amelyet Bakunyin a maga gondolatvilágában hajtott végre, leginkább 1864 tavaszára, nyarára tehető, mikor is – minthogy ő maga szabadkőműves volt – élénk kapcsolatban állt a toscanai vallásellenes szabadkőműves szervezettel, és az ateizmust beleszotte politikai-filozófiai rendszerébe.”⁴²

A bakunyini vallásellenesség szabadkőműves motívumai

A rendelkezésre álló ismereteink alapján elfogadhatónak látszik – a különben konkrét forrásokra nem hivatkozó – A. Luzio véleménye, aki a toscanai páholytagok sorában az elsők között említi Bakunyint.⁴³ Az orosz forradalmár akkor érkezett szabadkőműves „karrierje” csúcására, amikor eszmei és szervezeti téren egyaránt túlhaladta a baloldali szabadkőműves célkitűzéseket. 1864 és 1865 fordulóján keveselni kezdte a szervezeti szabályok nyújtotta lehetőségeket. Ahogyan sorra vált meg a saját „általános” demokrata eszmei örökségének elemeitől, úgy viszonyult egyre szkeptikusabban a páholyüléseken elhangzó, az emberi humánium mindenható erejét elvontan s nemegyszer meglehetősen öncélúan magasztaló előadásokhoz. 1864–1865-ben papírra vetett, publikált,⁴⁴ illetve kéziratban maradt⁴⁵ írásai azonban – különösen az antiteológikus gondolatoknál – még nem nélkülözték a mozgalom hagyományos tematikáját és frazeológiáját.

⁴⁰ „L'Italia del Popolo”, 1865. IX. 22.

⁴¹ L. Krusius-Ahrenberg: „Internationella Brödraskop” och Aftonladsradikalismen vid mitten av 1860-talet, in: Statsvetenskaplig Tidskrift för politik, statistik, ekonomi, Agn. 56/1., 1953, 55.

⁴² Uo.

⁴³ A. Luzio: i.m. II. 222.

⁴⁴ L. Bakunyin publicisztikai ciklusát a stockholmi *Aftonbladet* c. lapban 1864, IX. 28., X. 12., X. 19., XI. 15., XI. 17., XI. 19., XII. 12., XII. 15. uo. 1865. I. 7.

⁴⁵ *Manuscript sur la Franc-Maçonnerie*, 1865, I.I.S.G. – Archiv (Amsterdam).

A bakunyini antiteologizmus eredetéről szólván le kell szögeznünk, hogy szabadkőműves indíttatása nem kizárólagos. *Valláskritikája a baloldali hegelianizmus, főleg pedig a feuerbachianizmus komoly nyomait viseli.*⁴⁶ E téren a szabadkőműves hatás abszolutizálása egyoldalúsághoz vezetne. Ám a szakirodalomban gyakrabban találkozunk az ellenkező előjelű tévedéssel. A kutatók rendszerint nem fordítanak kellő figyelmet annak jelentőségére, hogy a Marx előtti szocializmus és az anarchizmus történetének olyan kiemelkedő alakjai, mint P. J. Proudhon és Bakunyin eszmerendszerében *végső formában* a szabadkőművességgel történt találkozás *után* alakult ki a valláshoz való viszony. Még az ateizmusával és szabadságelméletével igen eredményesen foglalkozó lengyel kutató, H. Temkinówa sem utalt erre, holott Bakunyin vallásfilozófiájának gyökereit nem utolsó sorban a szabadkőművesség progresszív hagyományainak elfogadásában, majd túlhaladásában kereshetjük.⁴⁷

„Azt tarthatjuk, hogy a múlt és a jelen összes vallása a fejlődés minden szakaszán felfedezés volt, és történelmileg szükségszerű, nem az Istenség, hanem az Emberiség, a tudat és az emberi értelem számára” – írta a „Société” programdokumentumában a még aktív szabadkőműves Bakunyin 1864 őszén.⁴⁸ „A vallás története . . . nem más, mint az emberek kollektív értelmének és öntudatának fejlődése” – fejlesztette tovább a gondolatot a „*Knute–Germán császárság és szociális forradalom*” c., 1871-ben napvilágot látott munkájában, anarchista ideológiája kiteljesedésében. Ekkorra szakított már a szabadkőművességgel, de írásaiban – példák tucatjai illusztrálják ezt – megmaradtak a mozgalomból átörökített gondolatok és formulák egyaránt.⁴⁹

Szabadkőműves indíttatású antiteologizmusa túlmutat a katolicizmus kritikáján. „Az ember független a felebarátjához való viszonyában, az isten rabszolgája” foglalja össze például a protestáns vallásról alkotott véleményét az említett „Société”-iratban.⁵⁰ Néhány hónappal később a „*Szabadkőművesség katekizmusa*” c. írásában e gondolat továbbfejlesztett, aforisztikus változatát rögzíti: „Az Isten létezik, tehát az ember rabszolgája . . . Az ember szabad – tehát nincs isten. Hát csak próbáljon meg valaki kikerülni ebből a körből.”⁵¹ A tradicionális szabadkőműves ideológiával szemben egy újfajta ateista doktrínáért folytatott vitából végül is az alábbi híres bakunyini szállóige, az anarchizmus egyik sarkalatos tétele született: „Ha az Isten létezik, akkor az ember rab. Az ember pedig szabad lehet és kell, hogy az legyen. Következésképpen az Isten nem létezik.”⁵² (Külön tanulmány tárgyát képezné, hogy mennyire voltak mélyek a

⁴⁶ Életének e szakaszában is sajátja maradt a – természetesen más tartalommal telített – hegeli frazeológia. Vö. G. I. Virubov: *Revoljucionnije vozspominagyija*, in: *Vesztnyik Jevropi*, 1913, II, 56.

⁴⁷ H. Temkinówa: *Bakunin i antinomie volnošci*, Warszawa, 1964. 167–199.

⁴⁸ J. L. Rudnyickaja–V. A. Djakov: *Rukopisz’ M. A. Bakunyina „Mezsdunarodnoje obcseszstvo osvobozsnyenija cselovecsntva” (1864) in. Revoljucionnaja szituacija v Roszszii v 1859–1861 gg*, Moszkva, 1974, 322. (a továbbiakban: a „Société” programdokumentuma).

⁴⁹ M. Bakunyin: *Izbrannije szocsinyenija*, Moszkva, 1909. II. 159.

⁵⁰ A „Société” programdokumentuma i.m. 324.

⁵¹ *Manuscript sur la Franc-Maçonnerie*, i.m.

⁵² M. Bakunyin: *Izbrannije szocsinyenija*, Moszkva, 1909. II. 161. Egymás mellé állítva érdekesnek hangzanak J. P. Proudhon és Bakunyin szavai: „Ha az Isten létezik, akkor az ember ellensége” (Proudhon), „Ha az Isten létezik, akkor el kell pusztítani” (Bakunyin). L: *Anarhizm*, Szbornyik, I. Moszkva, 1907. 34.

bakunyini *anarchista-antiteológikus koncepció* szabadkőműves gyökerei,⁵³ mint olyan ideológiáé, amely az 1870-es évek fordulóján előtérbe került a nyugat-európai, főleg az olasz és svájci munkásmozgalomban, és *aránytalanul nagy helyet követelt magának a proletariátus osztályharcában*. E tendenciára a marxizmus klasszikusai időben felfigyeltek, és – kiváltképp antiteológiai-központosúságával szemben – fel is léptek.)

A vallásellenesség felerősödése Bakunyin ideológiai fejlődésének éppen olaszországi – tehát aktív szabadkőműves – korszakára esik. Korábban, amikor a lengyelbarát, illetve a „demokratikus” pánszláv politikát képviselte, ez alig, vagy egyáltalán nem szerepelt a programjában. Orosz vonatkozású akciói során a hivatalos pravoszlávia, s nem általában a hit ellen lépett fel. Még érett anarchista korszakában is óvta *a nép közé járást* hivatásuknak választó fiatal honfitársait az ateista propaganda túlzott előtérbe helyezésétől: „. . . minden egyes alkalommal, amikor a néppel a hitről kell beszélnünk, kötelességünknek tartjuk, hogy teljes egészében hangot adjunk előtte a hitetlenségünknek, továbbmegyek, a vallással szembeni ellenséges viszonyunknak. De . . . a nép nem doktriner és nem filozófus. Nincs szabad ideje arra, hogy egyidejűleg több kérdéssel foglalkozzék, és nem is szokta meg. Ha az egyik magával ragadja, akkor az összes többiről megfeledkezik. Ezért közvetlen kötelességünk, hogy a fő kérdést állítsuk elé, amelynek megoldásától, jobban, mint a többiétől, a felszabadulása függ. De e kérdést a helyzete, az egész élete mutatja meg – ez a gazdasági-politikai kérdés. Gazdasági a szociális forradalom értelmében, politikai az állam lerombolása értelmében. Ha a vallási kérdéssel kötjük le, ez annyit jelent, hogy elvönjük igazi feladatától, azaz eláruljuk az ügyét.”⁵⁴

Ez a taktika a szöges ellentétét mutatja a nyugat-európai vonatkozású Bakunyin-íráásokban található vallásellenes állásfoglalásoknak. Az egyik oldalon megmaradt a papság, a vallási hierarchia bírálatánál, s amikor csak tehetette, általában megkerülte a kérdést. Taktikai okokból tanácsolt türelmet a tanítványainak. Azt vallotta, hogy az orosz nép vallásossága a szociális forradalom győzelmével, majd az államiság felszámolásával *magától* meggyengül, majd megszűnik. A nyugati egyházakban ezzel szemben a társadalmi igazságtalanság bázisát, az államgépezettől függetlenül is ható tényezőt látta, amely fékezi a dolgozók harcát.

*Az ellentétek felszínre kerülése;
reformtörekvések Firenzében és Nápolyban*

Annak ellenére, hogy Bakunyin a katolikus egyházat következetesen bíráló olasz szabadkőművesekkel közös platformon állt – a valláshoz való viszonyában is érezhető 1864 után a mozgalomtól való eltávolodásának folyamata. Míg a toscanai páholytagok nagy része deista vagy nem bigott, mérsékelt katolikus, ritkábban protestáns hívő, addig

⁵³ Lásd erről a „Société” programját: i.m. 327, valamint a „Société” első szervezeti szabályzatát Kungl. Biblioteket Stockholm. August Sohlmans polit. korrespondens, Eg. S 42. E dokumentum 1866-os változatában Bakunyin kimondja, hogy az illegális társaság *nemzetközi családjának* (azaz lényegében a fölérendelt szervezetnek) kizárólag *ateista* lehet a tagja. Matyeriali dlja biografii M. B. Bakunyina pod red. V. Polonszkovo Moszkva–Leningrád, 1928. III. 69.

⁵⁴ *M. Bakunyin: Államiság és anarchia*, Budapest, 1976. 380. (Kézirat).

Bakunyin számára az általa „újfajta religiónak” nevezett *harcos ateizmus* éppen az 1860-as évek közepén vált *végérvényesen* ideológiája, politikai doktrínája sarkkövévé.

Komoly energiabefektetéssel törekedett arra, hogy firenzei szabadkőműves társai reveidéálják a vallás iránti, szerinte túl türelmes viszonyukat. Feltehetően a pápai „Syllabus” kibocsátását követően, 1865-ben vetette papírra azt az – egy páholyülésen tartandó felolvasás alapjául szánt – írását, amelyben a következő tételekkel találkozunk: „A hatalmas különbség, amely a vallásos intézményektől elválasztja őket [a szabadkőműveseket – K. M.] kizárólag az eltérő szellemben nyilvánul meg, amelyben a Sz(abad)-K(őművesek) az egyik oldalon, a keresztény szervezetek pedig a másik oldalon terjesztik, osztoztatják tanaikat és segítségüket. Az utóbbiak abszolút és végső célja sokkal inkább Isten dicsőítése, mint az emberi szenvedések megkönnyítése, sokkal inkább a vallásos szellem győzelme, az ember betörése az isteni járómba, s következőképpen az Egyház, s minden, az Egyház által szentesített hatalom igájába. Ebből szükségszerűen következik az emberi akarat és értelem hanyatlása, az értelemről és az akaratról való lemondás, minden szabadság tagadása, a szolgaság.

A szabadkőművesesség éppen ellenkezőleg, *ha legalábbis hű akar maradni eredeti elsődleges rendeltetéséhez*, az ember teljes felszabadítását kell kívánja, az emberiség létrehozását a szabadság révén, *mindenféle hatalom romjain!*”⁵⁵ [Az én kiemelésem. – K. M.]

S hogy Bakunyin jól elsajátította a szabadkőműves képletek, a képi jelbeszéd használatát, és hogy élt is e jelrendszerrel, azt a következő, újszerű tartalommal telített rituális formula bizonyítja:

„És most válasszunk:

Szabadkőműves szimbólumok:

Értelem
Szabadság–Egyenlőség–Szolidaritás
Igazságosság
Értelem–Kinyilatkoztatás
Munka–Irgalmasság
Igazságosság–kegyelem
értelem–munka–igazságosság
Szabadság–Egyenlőség–Szolidaritás.”

Teológiai szimbólumok:

Kinyilatkoztatás
Szolgaság–Kiváltság–Egoizmus–kegyelem
Szabadság–Szolgaság
Egyenlőség–kiváltság
Szolidaritás–Zsarnokság
Despotizmus
kinyilatkoztatás–Irgalmasság–Kegyelem
Hatalom–Kiváltság–Egoizmus.”⁵⁶

Az idézett kéziratban Bakunyin gyakorlatilag az egyházi szertartásokat és az egyistenhitet eltörölő – tehát az általa éppen 1864–1865-ben hirdetett nemzetközi szociális átalakulás fontos részét képező – intézkedések kötelező érvényű bevezetését javasolta.⁵⁷ Ezen elképzeléseket lehetetlen lett volna megvalósítani a politikai hatalom

⁵⁵ *Manuscript sur la Franc-Maçonnerie*, i.m. Pontatlanul idézi: Documents anarchistes, N.9. juillet, 1969. 46–47.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Lásd erről: *M. Nettlau: Michael Bakunin, Eine Biographie*, i.m. II. 201.

megragadásával együttjáró forradalmi fordulat nélkül. Joggal tételezhetjük fel, hogy Bakunyin e gondolatok kifejtésével firenzei páholytagtársai *politikai* aktivitását próbálta serkenteni. A későbbi, már érettebb anarchista teóriát képviselő műveinek valláskritika-passzusait tehát a szabadkőműves összejöveteleken elhangzott, kéziratban fennmaradt előadásból eredeztethetjük.

Amennyiben M. Nettlau nyomán elfogadjuk az idézett sorok 1865-ös keltezését, úgy állítható az is, hogy *Bakunyin már az Arno-völgyben is* – akárcsak 1865 őszétől kezdve Dél-Itáliában – *az olasz szabadkőműves mozgalom ideológiai megreformálásával kísérletezett*. Elképzelései megvalósításához *a realitások talajáról* kiindulva fogott hozzá. A pápai kormányzatnak az egyházi állam függetlenségéhez, világi hatalmához való makacs ragaszkodása a „Syllabus”, a „Quanta Cara bulla” kibocsátása, stb. nyomán *a páholyok számos tagjában éppen 1864–1865 fordulóján erősödött fel a katolicizmussal és az uszályába került hatóságokkal szemben táplált ellenérzés*. Itália-szerte egyre szélesebb körben terjedtek el a – sokakat az ateizmus útján elindító – materialista és szabadgondolkodó eszmék.⁵⁸ A Bakunyin reformkísérletei számára kedvező háttérrel nyújtó eseménysorozat mellett segíthette őt a szabadkőműves mozgalmon *belül* tapasztalható, egyre erősödő polarizáció, amely például Firenzében már korábban páholyszakadáshoz, illetve önálló közösség alapításához vezetett.

A szabadkőművesség megreformálására irányuló törekvései azonban 1864–1865-ben végső soron kevés sikerrel jártak. Az orosz forradalmár – aki egyébként *több ismert helyi szabadkőműves bevonásával meg tudta teremteni a „Société” helyi „családját”*⁵⁹ – Toscanában mégsem volt képes felsorakoztatni maga mögött olyan erőket, amelyek segítségével országos méretekben megvalósult volna az itáliai szabadkőművesség annyira sűrűgetett újjászervezése.

Amikor 1865 őszén Nápolyba költözött, befolyásos tagja lett a „Vita Nuova” páholynek.⁶⁰ De nem elégedett meg ezzel. Az őt jól ismerő *A. Tucci* emlékezete szerint Nápolyban már önálló páholyalapítással is kísérletezett.⁶¹ Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben *a szabadkőműves páholyt nemcsak a megreformált mozgalom aiapegyiségének, hanem mint már meglevő keretet*, a „Société”-programban kifejtett, összeesküvőforradalmár ideológiája *gyakorlati megvalósítására alkalmas szervezeti formának tekintette*. A „szociális reorganizáció” nemzetközi megvalósítására, a konspiratív taktika konkrét akcióprogrammá alakítására keresve sem találhatott volna Itáliában méreteiben és hatósugarában jelentősebb, már kiépült szervezetet. Munkája során eleinte könnyebbnek látszott számára egy-egy páholy ideológiai és szervezeti átformálása, mint – az adott esetben – a „Société” firenzei vagy nápolyi „családjának” a semmiből történő megszervezése. (Bakunyin nemegyszer alkalmazta ezt a taktikát. Így 1867–1868-ban, a „Béke

⁵⁸ *J. M. Robertson: A history of Freethought in the nineteenth century*, London, 1969. II. 468–470. Tudjuk, hogy Bakunyin 1865-ben kapcsolatba lépett a sienai szabadgondolkodókkal. *A. Romano: Storia del movimento socialista in Italia*, Bari, 1966, I. 179.

⁵⁹ E „családba” Bakunyinon kívül az alábbi személyiségek tartoztak (az egyes nevek után zárójelbe levő kérdőjel a „Société” tagság *közvetett* bizonyítékok által megállapított tényére utal): G. Mazzini, G. Dolfi, A. de Gubernatis, C. Lunel, C. Berti Calura, A. Martinati (?) – olaszok, J. Domange – francia, B. Dorowolski (?) – lengyel; legalább nyolcan ezek közül – szabadkőművesek.

⁶⁰ *G. Cerrito: Radicalismo e socialismo in Sicilia (1860–1882)*, Messina, Firenze, 1958. 69.

⁶¹ *M. Nettlau: Bakunine e l'Internazionale in Italia*, i.m. 22.

és Szabadság Liga” vezérkarában, majd 1868-tól a Nemzetközi Munkásszövetségben ugyancsak a már létező, tekintélyes szervezetre akarta rákényszeríteni a maga ideológiáját, hogy ezzel megkönnyítse eszméi térhódítását.)

Ahogy 1864 elején Bakunyin „általános” demokrata tevékenysége összefonódott a szabadkőműves munkával, úgy a szociális téren sokkal radikálisabb eszmeiséget képviselő „Société” létrehozása után sem szakított azonnal a páholyokkal. A „Société” első tagjai között több szabadkőműves névvel találkozunk (itt elég az olasz G. Dolfi, G. Mazzini, A. de Gubernatis, a francia A. Talandier, a svéd A. Sohlman nevére utalni). *A szervezet 1864-es programdokumentumának szövege és sajátos terminológiája pedig helyenként a megtévesztésig egyezik a szabadkőműves frazeológiával.*

Szabadkőműves principiumok és szociális célkitűzések találkozása

Az 1864-es programdokumentum első, „*A Társaság célja*” c. fejezetében Bakunyin a következőképpen foglalta össze a „Société” tagjainak tennivalóit: „Az adott Társaság célja egyenlő az összes ország forradalmi elemeinek egyesítésével, az összes európai tyrannus Szent Szövetségével szemben: egyesülés a *vallási*, politikai, bürokratikus és pénzügyi zsarnokság ellen.” (Az én kiemelésem. – K. M.) A sorrend nem véletlen. Marxszal és Engelsszel szemben *Bakunyinnál még kiemelt, elsődleges szerepet játszott* a nagyrészt szabadkőműves indítatású *antiteologizmus*. Ez tükröződik az írás második fejezetében is, amelyben a szerző a francia enciklopédisták – és szabadkőművesek – 18. század végi elveit ismerteti az olvasókkal. Hangsúlyozza emellett, hogy a társadalom elhanyagolta az ifjúság racionális nevelését. Pedig a racionális nevelés pozitív hatása felmérhetetlen lenne, írja, hiszen az emberek születésüktől fogva jók és becsületesek. Szinte szó szerint ismétli itt az egyházat bíráló 18. századi francia „testvérek” ismert tételét: „a világ... két szisztémára osztott, amely rendszerek teljesen ellentmondanak egymásnak; a teológiai, illetve a humanisztikus elvre, a tekintély, illetve a szabadság elvére épülnek”⁶²

A szabadkőműves ihletésű gondolatok talán még konkrétabb formában jelentkeznek a stockholmi Királyi Könyvtár Kézirattárában őrzött, szintén 1864-es keltezésű eddig még publikálatlan „Szervezeti Szabályzatban”, valamint a bakunyini ideológia fejlettebb stádiumát tükröző 1866-os „Forradalmi katekizmusban”. Az utóbbi dokumentumot elemezve látszólag ellentmondással találkozunk. A tárgyalt időszakban eszmei sikon Bakunyin már csalódott az olasz szabadkőművességben. Ugyanakkor a „Société” nápolyi magvát képező híveihez – akik javarészt páholytagok voltak – az általuk megszokott, hagyományos republikánus és jellegzetesen szabadkőműves terminológiával fordult.⁶³ A dolog formai oldalán túlmenően – még a „szociális” eszmeiség magasabb fokán állva is – tudatosan ragaszkodott a szabadkőműves múltból eredő antiteologizmus előtérbe

⁶² A „Société” programdokumentuma, i.m. 313. Uo. 320–322., 324. Bakunyin szerint az iskolával kell helyettesíteni az egyházat. Uo. 327. E szavakat szó szerint megtaláljuk az 1866-os „Forradalmi katekizmusában”. L: Matyeriali dlja biografii M. Bakunyina, pod red. V. Polonszkovo, Moszkva, 1928, III. 62. (A továbbiakban „Forradalmi katekizmus”).

⁶³ A. de Gubernatis emlékiratában „testvéreknek” nevezte a „Société” firenzei ágának tagjait! A. de Gubernatis: Proemio autobiografico, in: Dizionario degli Scrittori Contemporanei, Firenze, 1879. XXIV.p. Uő.: Fibra, Pagina di Ricordi, Róma, 1900, 236.

helyezéséhez. A „Társaság célja” c. paragrafus bevezetése kisebb módosítással egyenlő az előző programdokumentum idézett passzusával. Ez esetben is a „vallási, politikai, gazdasági és szociális” szervezetek és intézmények likvidálását szorgalmazza a szerző a „szabadságon, értelmén, igazságosságon és munkán” alapuló összeurópai, majd az egész világra kiterjedő társadalom létrehozása érdekében.⁶⁴ A katekizmus következő részének első két pontjában forradalmár taktikájához igazítja a hagyományos szabadkőműves elveket. Ennek során a már többször idézett 1865-ös szabadkőműves kéziratban elmondottakra támaszkodott:

„1. *Tagadjuk a tényleges, az egész világot átfogó, a személyes isten jelenlétét, tehát mindenfajta megnyilatkozását, valamint a világ és az ember ügyébe való mindenfajta isteni beavatkozást is. Az isten és kultusza szolgálata eltöröltetik.*

2. *Az istenkultuszt felváltván az ember iránti tisztelettel és szeretettel, hirdetjük, hogy az emberi értelem és az igazság egyetlen kritériuma, az emberi becsület az igazságosság alapja, az egyéni és kollektív szabadság a rend egyetlen megteremtője az emberiségben.*” [Bakunyin kiemelése. – K. M.]⁶⁵

A „Société” programja ideológiája keletkezésében betöltött szerepénél is nagyobb figyelmet érdemel Bakunyin és legtöbb „alapító testvér” szabadkőműves páholytagsága akkor, amikor a vizsgálat tárgyává a szervezet struktúráját, funkcionálásának rendszerét tesszük. Egyes esetekben természetesen nehéz pontosan meghatározni, hogy az adott részletben szabadkőműves vagy csak „egyszerűen” összeesküvő-republikánus tradíciók ihlették az első Szervezeti Szabályzat szövegét. Így például – olasz környezetről lévén szó – nincs kizárva, hogy Bakunyin szabadkőműves közvetítéssel ismerte meg és sajátította el a carbonari, az itáliai buonarrotista és a mazziniánus összeesküvő metódusrendszert. Ugyanakkor az ezekhez az irányzatokhoz tartozó, vagy velük valaha kapcsolatban álló személyiségek révén tanulmányozhatta a szabadkőművességnek az Appennini-félsziget szinte minden illegális mozgalmára hatást gyakorló struktúráját. Mindenesetre a korabeli republikánus mozgalmak gyakorlatából nem kerülhetett át az 1866-os „Forradalmi katekizmusba” a „Frère International avec mission provisoire spécial” funkciójával foglalkozó rész.⁶⁶

A „Société” funkcionálásának első hónapjairól kevés forrás maradt fenn. Az bizonyíthatónak látszik, hogy a szociális kérdések terén Olaszországban szokatlanul radikális programot képviselt a társaság. Működésének alapelveit viszont nem kis mértékben a szabadkőművességtől átvett tradíciók szolgáltatták. Ilyen eljárással találkozunk például akkor, amikor a szervezet utasítására G. Mazzini, az egyik legtekintélyesebb olasz páholytag, 1865 februárjában a neofita A. de Gubernatisnak, az utóbbi világnézeti rátermettségét feltáró, szinte minden részletében a szabadkőműves felvételi vizsgát asszociáló kérdésrendszert tett fel az ugyancsak közismert „testvér”, G. Dolfi otthonában.⁶⁷

Szabadkőműves tradíciók szülte továbbá a „Société” tagok „tiszteletbeli”, illetve „aktív”; „nemzeti” és „nemzetközi” testvérekre osztása. (Más kontextusban a „nemzet-

⁶⁴ *Forradalmi katekizmus*: i.m. 39.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ *Forradalmi katekizmus*: i.m. 86. Maga a terminus is kimondottan szabadkőműves ihletésű.

⁶⁷ *A. de Gubernatis*: Fibra, i.m. 227.

közi testvéreket” „alapító testvéreknek”, a „nemzetieket” pedig „unokatestvéreknek” nevezi.) Innen erednek az olyan bakunyini szentenciák, mint például: „feltétlenül szükséges, hogy egy családot alkossunk”.⁶⁸ A társaság „Szervezeti Szabályzata”, valamint a „Forradalmi katekizmus” szerint a „Société”-tagok kötelesek anyagi támogatást, erkölcsi és politikai védelmet nyújtani egymásnak. Szimpátiájuktól vagy antipátiájuktól függetlenül segíteniük kell a testvériség tagjainak hivatali előmenetelét. Ismerniük kell a mozgalom jeleit, és kíméletlenül le kell sújtaniuk az árulókra. E tételek közvetlenül vagy áttételesen a szabadkőművesség hagyományaihoz kapcsolódnak.⁶⁹ Még a renegátok megbüntetése sem csak a republikánus összeesküvők szabályaiból származtatható; egyúttal a mozgalom skót ritusú ágának is sajátja, ahová közel két évtizeden át maga Bakunyin tartozott.⁷⁰

Mindamellettt sorolni lehetne azokat a momentumokat, amelyek az 1860-as évek közepén nem lelhetőek fel a szabadkőműves dokumentumokban, de sajátjai voltak Bakunyin írásainak. Ilyen az államiság és a magántulajdon elvének fokozatos elvetése; a világméretű „szociális reorganizáció” hirdetése; igaz, ekkor még inkább csak hosszú távon. Ezeket az elvi megállapításokat a szerző a szabadkőműves szervezeti kérdéseket érintő részekbe azonban csupán kisebb mértékben applikálta. Egészében, amint a fenti példák bizonyítják, ebben az időszakban — 1866 végéig — szervezeti téren még domináltak az érintkezési pontok, a párhuzamok, esetenként pedig a teljes egyezés az újfajta bakunyini ideológia, valamint a világnézete szerves részét képező baloldali szabadkőműves eszmék között egyfelől, illetve az általa alapított „Société” struktúrája és az általánosan elfogadott — arányaiban ezzel természetesen össze nem mérhető — nemzetközi páholystruktúra között másfelől. „Bakunyin minden organizációs intézkedésében érződik a múlt... öröksége, amely zavarta őt az előrehaladásban. Minden tervének, minden organizációs elgondolásának a gyökere a 19. század első felének titkos társaságaiban, a szabadkőműves páholyok, az olasz carbonarik... szervezeti szabályzatában rejtett” — írta az életének e szakaszával sokat foglalkozó V. Plonszkij.⁷¹ E gyökerek — Bakunyin eszmei bázisa — felkutatása szempontjából igen fontos végigkövetni a folyamatot, hogyan alakult át tudatvilágában a szabadkőművesség nemzetközi — „nemzetek fölötti” felépítési elve internacionális „testvériség-szisztémává”; s nem kis részben ezeknek az impulzusoknak a segítségével hogyan vetette le lépésről lépésre a nemzeti-felszabadító mozgalmak ideológiáját.

A teljes értékeléshez egyelőre nem rendelkezünk elegendő forrással; az 1864–1866 közötti időszakban keletkezett írásai, episztoláris hagyatéka, mindenekelőtt pedig a „Société” dokumentumok mindenesetre arra vallanak, hogy a szociális kérdések vizsgálatába merülve vállalta a munkásság, vagy ahogyan akkor még kissé homályos osztálytartalommal írta, a *kétkezi dolgozók* közvetett képviselőjét. Kevesebb időt fordított egy-egy adott történelmi régió *specifikus* nemzeti problémáira; fennmaradt idejét inkább a katolikus vallás bírálatának, a szabadkőművesség megreformálásának, azaz szintén

⁶⁸ *Forradalmi katekizmus*: i.m. 82.

⁶⁹ Uo. 82–84.

⁷⁰ *T. Szokolovszkaja*: Ruszszkoje maszonsztvo i jego znacsenyije v isztorii obszcsesztvennogo dvizsenyija (XVIII i pervaja csetverty XIX sztoletyija) Sz. Peterburg, é.n. 108.

⁷¹ *V. Polonszkij*: M. A. Bakunyin — jakobinyec. Vesztnyik Kommunisztjicseszkoj Akagyemii, 1926(18), 60.

egyetemes kérdéseknek szentelte. Ez a mennyiségi, aránybeli eltolódás végül minőségi tényezőkre is kihatott. Írásaiból 1864 végére szinte teljesen eltűnnek az előző, „demokratikus” pánszláv, nemzeti-felszabadító tételek; változik a terminológia is.

Életének e fordulópontján a szociális, a munkásmozgalommal kapcsolatos komponensek legalább olyan nagy súllyal esnek latba, mint a baloldali szabadkőműves indíttatás. Mégis, *ha nem is szabadkőműves tartalommal, de elsődlegesen szabadkőműves mintára konstruálta a „Société”*. Ennek objektív oka főként az, hogy a társaság alapjainak lerakása akkor indult meg, amikor a korábban – főleg Angliában – funkcionáló nemzetközi republikánus testületek sorra felbomlottak, a kontinens ellenzéki erői pedig nem rendelkeztek mintául szolgáló nemzetközi szervezettel. Igaz, G. Garibaldi bevonásával 1859 és 1864 között néhány olasz, német, svájci és belga politikus több javaslatot tett nemzetközi szervezet létrehozására, illetve jelezte az összefogás szükségességét.⁷² E kísérletek azonban – mint például az igen nagy titoktartás mellett lebonyolított 1863. július 20-i La Chau de Fonds-i és az 1863. szeptember 26–28-i brüsszeli tanácskozás – amelyek előkészítésében többek között J. Ph. Becker és P. Coullery vett részt – néhány kis összeesküvő csoport elszigetelt akciói voltak, amelyek nem szolgálhattak egy nemzetközi konspiratív szervezet mintájául.⁷³

Az általa kitűnően ismert szabadkőműves mozgalom lépcsőzetes, 33 grádusos felépítése, valamint a kizárólag befolyásos eljárásokat tömörítő önálló, privilegizált páholyok tevékenysége adhatta tehát Bakunyinnak az ötletet ahhoz, hogy konspiratív társaságának tagjait a *nemzetközi testvérek* és *nemzeti testvérek* kategóriáira ossza. Az előbbieket az európai, sőt világméretben, az utóbbiak csupán egy-egy nemzet vagy földrajzi régió határain belül kellett hogy képviseljék a mozgalmat. A nemzeti testvérek – közvetve és közvetlenül – minden téren alárendelt viszonyban voltak a nemzetköziekkel. Az utóbbiak – a *Központi Direktóriumba* delegált testvérek – kellett hogy a „Société” vezérkarát képezzék.⁷⁴

A „nemzetközi testvérek” irányította szervezetnek meg kellett akadályoznia a *nemzeti elv felülkerekedését*. Bakunyin mindvégig tartott attól, hogy a kizárólag egy nemzeti közösségből kikerülő „családok” a helyi törekvéseknek rendelik alá a szervezetet, és ezáltal háttérbe szorulnak a státutumokban lefektetett szociális és egyetemes humanista célkitűzések. A hierarchikus struktúra – e pozitív hatása mellett – ugyanakkor homlokegyenest ellentmondott a statutumban lefektetett *federalizmus elvének*. E ponton egyszerre proudhoni és bounarrotista, federalista és központi irányítású republikánus-összeesküvő elvek keresztettkék egymást.

Végül utalni kell arra, hogy az összeesküvő – szabadkőműves hagyományok átvétele és továbbfejlesztése nemcsak Bakunyinra, hanem számos európai forradalmárra jellemző. Sőt, a Nemzetközi Munkásszövetség jó néhány alapító tagja és aktivistája is

⁷² N. I. Nyepomnyascsaja– N. Ju. Kolpinskij: Dva pisma J. Ph. Beckera o revoljucionnom dzviszenyii v Italiu, in: Novaja i novejsaja isztorija, 1965/5, 131–138.; vö. még G. Mazzini levelét J. Ph. Beckernek, Arhiv Insztituta Marksizma-Lenyinizma pri CK KPSZSZ, f. 185, op. 1. ed. hr. 72/17.

⁷³ Etudes et documents sur la Première Internationale en Suisse, Publiés sous la direction de Jacques Freymond, Genève, 1964. 269.

⁷⁴ V. Polonszkij: M. A. Bakunyin, Novije matyeriali, Krasnij Archiv, 1926/4. 77–78. Mivel a Société, mint titkos társaság eleinte csak Itáliában ért el kézzelfogható eredményeket, az ilyen jellegű „nemzetközi előírások többnyire papíron maradtak.

kijárta a szabadkőművesség iskoláját! E folyamat eredményeképpen végső soron jó néhányuknak döntenie kellett a proletárforradalmiság és a – „baloldali” vagy „demokratikus” jelzőivel illetett – szabadkőművesség között.

*Az „Underground Masonry” helye és szerepe
a Nemzetközi Munkásszövetség megalakulásának időszakában*

Bakunyin szabadkőművessége tehát az 1860-as évek közepén eszmei-politikai fejlődésének vitathatatlanul igen jelentős komponense. Az is tény viszont, hogy a Nemzetközi Munkásszövetséghez való első csatlakozását követően, 1864 novemberétől még legalább másfél-két esztendeig aktív szabadkőműves maradt. Mindez azt illusztrálja, hogy a munkásmozgalom felé vezető, korábban is kerülőkkel és buktatókkal teli útja a tárgyalt időszakban milyen ellentmondásoktól feszített. Az európai munkásosztály tömeges megmozdulásainak, azok törvényszerűségeinek tanulmányozására, a toscanai, később pedig a nápolyi proletariátus megszervezésére fordítható idejének nem kis hányadát szabadkőműves találkozókra töltötte. Ha csak ebből a szempontból néznénk a kérdést, azt kellene megállapítanunk, hogy a szabadkőművesség egyértelműen hátrahúzó erő volt a számára.

Korántsem ő volt azonban az egyetlen, aki szabadkőműves múlttal a háta mögött kiemelkedő képviselőjévé vált az európai munkásmozgalomnak. Példaként az 1870-es években Marx legszűkebb politikai környezetéhez tartozó francia Ch. Longuet, az orosz N. Je. Utyin vagy a Svájcban élő német J. Ph. Becker neve kínálkozik. E személyiségek, Bakunyinhoz hasonlóan, életüknek már forradalmi-demokrata, radikális korszakában létesítettek kapcsolatot a szabadkőműves balszárnyal. Jóllehet, páholytagságuk nem játszott serkentő szerepet a munkásmozgalmi pályájuk során, lényegében nem is hátráltatta azt.⁷⁵

A Nemzetközi Munkásszövetség megalakulása utáni időszakban az összeesküvő szabadkőműves hagyományok – nem úgy, mint Bakunyin és az említett politikusok esetében – károsan befolyásolták a szervezet néhány francia alapítójának a cselekedeteit. Hogy hosszú távon ez nem okozott komoly kárt a munkásmozgalomnak, az Marx határozott közbelépésének köszönhető. Mint ismeretes, ő a Nemzetközi Munkásszövetség létrejöttét követően megkülönböztetett figyelmet fordított a proletariátus érdekeit *közvetlenül* képviselő politikusok pozíciójának megszilárdítására ideológiai és szervezeti téren egyaránt.⁷⁶

A Nemzetközi Munkásszövetség első vezető testületének néhány francia – és az őket támogató olasz – tagja, valamint a Marx vezette irányzat között kiobbant konfliktusokkal terjedelmes szakirodalom foglalkozik. Egyes szerzők eltúlozzák Marx ellenfelei

⁷⁵Ch. Longuet és J. Ph. Becker szabadkőművességéről: *B. I. Nicolaevsky: Secret Societies and the First International in: The Revolutionary Internationals 1864–1943*, Stanford, 196. 37–39. *N. J. Utyin: szabadkőművességéről D. Rjazanov* közlése a Bakunyin-kutatással is egy ideig foglalkozó, *B. Porsnyevnek* (az utóbbi közlése e tanulmány szerzőjének).

⁷⁶A kérdés irodalmát ismerteti: *V. A. Szmirnova: Konsztituirovanyije Pervovo Internacionala kak mezsdunarodnoj maszszojvoij organyicacii proletariata (ot ucsregyityelnogo szobranijija 28 szentyabrja 1864 goda do zsenyevszkovo kongreszsa v szentyabre 1866 goda)*, Avtoferat, Moszkva, 1966.

szabadkőműves múltjának a nézeteltérésekben játszott szerepét; más tanulmányokban – és ez a gyakoribb hiba – e tényező teljesen elsikkad. Az alábbiakban – Bakunyin és a baloldali szabadkőművesség kapcsolatának a kor forradalmi mozgalmi nagyobb közegébe helyezése érdekében is – megkíséreljük elvégezni a Nemzetközi Munkásszövetség hős-korszakára eső polarizáció szabadkőműves momentumainak vizsgálatát.

A szervezeti egység felmutatására egyetlen időszakban sem képes francia emigráció, különösen az 1848 júliusi párizsi felkelés egykori harcosait tömörítő balszárny, közismerten vonzódott a szabadkőművességhez. A franciául beszélő tagok páholyülésein esetenként megvalósult az egyébkor hiányzó „nemzeti egység”. Máskor viszont a páholyok adta keretek éppen a balszárny elkülönéséhez vezettek. A mozgalom hivatalos irányítói, akik a „népek tavasza” és a Kommün között eltelt időszakban Franciaországban rendszerint a második császárság-, Angliában pedig az arisztokrácia és a nagypolgárság érdekeit képviselték.⁷⁷ Figyelemre méltó azonban, hogy a kontinensről elmenekült francia szabadkőművesek éppen az angliai *Memphis Rendhez* tartozó, a hivatalos irányzat által soha el nem ismert ellenzéki *Philadelphianus Páholyba* (Loge des Philadelphes), igyekeztek nyerni felvételt. E páholy pedig egyértelműen a korszak baloldali republikánus mozgalmához. – B. Nyikolajevszkij találó megjegyzésével élve – az európai „Underground Masonry”-hez tartozott.⁷⁸

Az Angliában menedékre lelt francia emigránsok a Memphis Rendhez csatlakozván megkísérelték átformálni, a „népek tavasza” által kitűzött jelszavak szolgálatába állítani ezt az eredetileg misztikus beállítottságú közösséget. A folyamat eredményeképpen az 1850-es esztendő közepére, Bakunyin szibériai száműzetése idején, a „Loge des Philadelphes” Legfelsőbb Tanácsa (Suprême Conseil) élén az 1848–1849-es Nemzetgyűlés egykori „hegypárti” képviselői, az angol „The Reasener” és a „The Free Thinker” c. orgánumokhoz közel álló szabadgondolkodók, valamint a buonapartista rezsim elleni harc módszeréül az összeesküvés taktikáját választó fiatal köztársaságpártiak kerültek. A páholy francia magjának egyik fő támasza London, a másik pedig a Jersey-szigeti kolónia lett. A philadelphianusok, akik a francia emigráció politikai és szociális értelemben vett heterogén jellege miatt nem alkottak egységes tömböt, beírták nevüket az összeurópai demokrácia történetébe is. Részt vállaltak – bár inkább egyénileg, nem egy testület képviselőiként – a Párizsi Kommün későbbi vezérkarának egy részét útjára bocsátó „*La Commune Révolutionnaire*” nevű neojakobinus emigránsközösség, és – egyes európai orientációjú angol, német és lengyel politikusokkal karöltve – az „*International Association*” munkájában. (Ez a szervezet 1855 és 1859 között működött. A legális munkásmozgalmi és a republikánus összeesküvő hagyományokat egyesítette magában; a Nemzetközi Munkásszövetség egyik jelentős előfutára.)⁷⁹

⁷⁷B. I. Nicolaevsky: i.m. 37. l. még erről: L. Hass: Materialy do dziejów wolnomularstwa Wielkiej Emigracji, i.m. 558–559.

⁷⁸B. I. Nicolaevsky: i.m. 36.

⁷⁹A. Lehning: International Association, 1855–1859. in: From Buonarroti to Bakunin, Studies in International socialism, Leiden, 1970, 150–260. A marxista szakirodalomban: e kérdésről l. F. A. Rotstejn: Ocserki po isztorii rabocsego dvizsenyija v Anglii, Moszkva–Leningrad, 1925. 178–186.; D. B. Rjazanov: Voznyikovenyije Pervogo Internacionala in Archiv K. Marksza i F. Engelsza, Moszkva, 1924. I. 105–188.

A „Loge des Philadelphes”, amely már az 1850-es évek közepétől átmenet volt a hagyományos szabadkőműves szervezeti egység és egy erőteljesen szocialisztikus, konspiratív szervezet között, lényegében *eklektikus ideológiát* hirdetett, amelynek az ateizmustól a deizmusig, az egalitarizmustól a free trade-ig, azaz a kapitalizmus modernebb változataig számos, részben ellentmondásos eleme volt. A közvetlenül a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása előtt a páholyban tömörült szabadkőművesek jelentős hányada érzelmi alapon, de részint tudatosan is erőteljesen kötődött még a francia köztársaságpártiak tradícióihoz. Sokan magukénak vallották az összeesküvő taktika számos változatát, beleértve az egyéni terrort is, aminek egyébként Bakunyin sem akkor, sem később nem volt meggyőződéses híve. (A philadelphiańusok soraiból került ki többek között a III. Napoleón elleni egyik sikertelen merénylet értelmi szerzője és végrehajtója, a néhány évet Cayenne-ben töltő Paolo Tibaldi.)⁸⁰

A hagyományos elemekkel tarkított, ám radikalizmusában már-már a baloldali szabadkőművességen is túlmutató philadelphiańus ideológia, mint olyan, nem játszhatott meghatározó szerepet az I. Internacionálé létrejöttének időszakában. Még gyakorlati téren sem olyan nagy a szerepük a St. Martin's Hall-i nagygyűlés összehívása körül, mint ahogyan ők később állították. A meeting egy hosszabb folyamat igen fontos, de nem első, s nem is végső állomása. Marx, különösen pedig Engels nem volt az esemény szervezői között. A rendező bizottság, amely talán nem is volt tisztában azzal, milyen óriási mozgalom bölcsőjénél áll, mégsem véletlenül kérte fel Marxot, hogy jelenjen meg, később pedig hogy vegyen részt a statutumok kidolgozásában. A philadelphiańusoknak pedig éppen korábbi múltjuk nem tette lehetővé, hogy egy ilyen, kezdetben akár lokálisabb mozgalom tényleges elindító legyenek.

Az angol és a francia munkásszervezetek e periódusban egyébként is kézzel fogható, nyílt, és korántsem konspiratív kapcsolatot akartak kiépíteni egymással. A dolgozók érdekeinek szem előtt tartása mellett az együttműködésnek ezt a formáját mind szélesebb körben kívánták alkalmazni.⁸¹ Ezért nem érthetünk egyet *B. I. Nyikolajevszkij*vel, aki szerint azok a szervezeti hagyományok, amelyeket a philadelphiańusok megőriztek, de a munkásszervezetek nélkülöztek, képessé tették az előbbieket arra, hogy technikai segítséget nyújtsanak az angol és francia munkásszervezetek képviselőinek 1862–1864-ben.⁸² A szerzőnek ebben a fontos elvi jelentőségű kérdésben felállított tétele, valamint a philadelphiańizmusnak, *mint mozgalomnak*, és a páholyoknak, *mint szervezeti egységnek* a Nemzetközi Munkásszövetség létrejöttében játszott meghatározó szerepéről képviselt nézete erősen vitatható. A szigetországi proletariátusnak ugyanis már a század első harmadában és főleg az 1840-es években volt tapasztalata a nemzetközi kapcsolatok terén⁸³ – az angol és francia szervezett munkások kontaktusa pedig az 1862-es londoni kiállítás hónapjaiban újjáéledt, s már a szervezeti együttműködés elemeit is magában

⁸⁰ G. Leti: i.m. 307–308.

⁸¹ B. A. Rozskov: Anglijszkoje rabocseje dvizsenyije (1859–1864 gg.) Moszkva, 1973. 179–221. Pervij Internacionál, Moszkva, 1964. 9–73.

⁸² B. I. Nicolaevsky: i.m. 51–53.

⁸³ F. A. Rotstejn: i.m. 126–161.; Ju. N. Sztjeklóv: Internacionál (1864–1914), Petrograd, 1918. I–II. 26–31.

hordozta. Ha a philadelphiaiúsz közvetítés elmarad, ez a szövetség akkor is törvénytörően – talán valamivel később – létrejön.⁸⁴

A Nemzetközi Munkásszövetség létrehozása gondolatát a philadelphiaiúszoknak egyébként is csak egy része tette magáévá. A Nemzetközi Munkásszövetség keretein kívül maradt például 1864-ben a lényegében philadelphiaiúsz összetételű „*La Commune Révolutionnaire*” társaságnak egy része és a Louis Blanc vezette csoport. Így legfeljebb egyes philadelphiaiúszok részvételéről beszélhetünk. Mutatis mutandis hasonló eset ez, mint a „Société” Bakunyin irányította tagtoborzása Firenzében. 1864–1865-ben e szervezetbe is egyes baloldali szabadkőművesek léptek be, nem pedig az egész „*Il Progresso Sociale*” páholy.

Míg tehát a francia „Underground Masonry” mint testület nem vett részt a Nemzetközi Munkásszövetség létrehozásában, addig néhány aktív és befolyásos tagja kiemelkedő szerepet játszott megalapításában és funkcionálásának első stádiumában. Pregnáns példája ennek a típusnak a „Loge des Philadelphes” tehetséges reprezentánsa, Victor Le Lubez, a francia nyelv és zene tanára. „Le Lubez, egy fiatal francia, . . . aki azonban Yersey szigetén és Londonban nőtt fel, kitűnően beszél angolul, és igen jó közvetítő a francia és az angol munkások között.” – olvashatjuk Marxnak Engelshez intézett forrásértékű levelében. [Marx kiemelése – K. M.]⁸⁵

A philadelphiaiúsz V. Le Lubez 1864. október 5-től az Albizottság, a Központi Tanács, (a későbbiekben Főtanács) tagja, majd a szervezet francia levelezőtíkára. E szerepkörben 1864–1866-ban aktívan részt vett a testületi összejöveteleken, a nagygyűléseken és különféle angliai munkásegyleteknél tett, a Nemzetközi Munkásszövetség taglétszámát gyarapító látogatásokon.⁸⁶

Páholytársai közül a Nemzetközi Munkásszövetség Központi Tanácsába beválasztották többek között A. Talandier-t, a szövetkezeti mozgalom egyik korabeli ismert teoretikusát, aki már az 1850-es évek elején balról támadta a Kossuth–Mazzini–Ledru-Rollin vezette angliai emigráns csoportosulást; határozottan demokrata, s kézzelfogható, szociális programot követelve az emigráns politikusoktól. A Központi Tanács alapító tagja lett J. B. Boquet tanár, aki Talandier-vel együtt sokáig A. I. Gercen politikai és baráti környezetéhez tartozott; J. Leroux nyomdász, a neves francia utópista szocialista, Pierre Leroux öccse; L. Vasbenter, a proudhonista „*La Voix du Peuple*” egykori szerkesztője, valamint a V. Le Lubezhez politikailag igen közel álló, kispolgári demokrata J. Denoval.

A Központi Tanács nem angol tagjainak jelentős részét 1864 novemberében és decemberében V. Le Lubez javaslata alapján, vagy az ő támogatásával választották meg. (Maga a kooptálási forma nem a szabadkőműves, hanem a chartista mozgalomból került a Nemzetközi Munkásszövetség gyakorlatába.) Így került a Központi Tanácsba a szintén szabadkőműves F. Rybczynski és E. Holtorp, aki a Nemzetközi Munkásszövetség első

⁸⁴ D. B. Rjazanov: i.m. 128–132. Az angol és a francia munkások 1862-es hivatalos találkozásáról I. H. Collins–Ch. Abramsky: Karl Marx and the British Labour Movement. Years of the First International. London, 1965. 24.

⁸⁵ Karl Marx és Friedrich Engels művei, Budapest, 1973. 31. köt. 11.

⁸⁶ V. Le Lubez korai tevékenységéről az I. Internationale Főtanácsán belül I. részletesen: Generalnij szovjet Pervogo Internacionala, 1864–1866, Londonszkaja konferencija, 1865 goda, protokoli, Moszkva, 1961. (a névmutató alapján).

lengyelországi levelezőtíkára lett.⁸⁷ Az utóbbi mozzanatok már erősen emlékeztetnek a szabadkőművesek ismert taktikájára: lehetőleg saját embereikkel igyekeztek betölteni a számukra fontos intézmények, szervezetek és társaságok vezető testületét. Meglehet azonban, hogy V. Le Lubez még konkrétabb, közvetlenebb cél által vezérelve kötött szövetséget *L. Wolffal*, *G. Mazzini* bizalmasával, a szervezet első olaszországi levelezőtíkárával; lehetséges, hogy már 1864 novemberében francia kispolgári forradalmárokból, olasz mazziniánusokból és szabadkőműves lengyel emigránsokból blokkot próbált felállítani a Központi Tanácson belül?⁸⁸

Az utóbbi tétel hipotétikus jellegű. Az azonban bizonyos, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség létrehozása idején politikai akcióiban és baráti körének konkrét lépéseiben szerepet játszott philadelphiaiánus volta. A párizsi újságíró, *A. Lefort* – a Nemzetközi Munkásszövetség létrehozása előkészítő szakaszában a francia és angol munkások között betöltött közvetítő szerepére emlékezvén – így rekonstruálta az eseményeket: „Azt mondtam magamban: Denoval és Le Lubez Londonban él, az utóbbinak ismernie kell szabadgondolkodó demokratákat; mindkét nyelvet beszéli, mint szabadkőművesnek ismernie kell néhány más nemzetiségű »testvért«; utazom Londonba.”⁸⁹ Tény, hogy Bakunyinnak a szabadkőművesek segítségével 1863–1864-ben megvalósított utazásaira és tagtoborzására nagyon emlékeztető akciók egész sorát bonyolították le a francia philadelphiaiánusok 1864–1865 folyamán. Kimenetelük azonban korántsem minden esetben olyan pozitív, mint a szeptember 28-i meeting előkészületei. (Megbízható adatok híján nem foglalkozunk részletesen a Nemzetközi Munkásszövetség angol alapító tagjai és első aktivistái szabadkőművességével. Tény, hogy nagyrésztük „testvér” volt, ez azonban nem játszott olyan fontos szerepet náluk, mint Le Lubeznél és társainál az Underground Masonry-hez való tartozás.)

A Nemzetközi Munkásszövetség vezető szerveibe került V. Le Lubez és a többi philadelphiaiánus, valamint Marx között 1865 tavasza előtt a Központi Tanács ülésein szervezeti síkon nem került sor konfrontációra. Feltűnt ugyan, hogy V. Le Lubez együttműködik a mazzinista *L. Wolffal*, a Nemzetközi Munkásszövetség programdokumentumai kidolgozása és megszövegezése kérdésében. Marx azonban, magához ragadván a kezdeményezést, a munkásosztály specifikus és konkrét érdekei szemszögéből fogalmazta meg a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetét, valamint átdolgozta a V. Le Lubez által dagályosan megszövegezett Ideiglenes Szervezeti Szabályzatot. Az utóbbi írásba a kompromisszum következtében néhány, eredetileg kispolgári-republikánus, philadelphiaiánus indítatást tükröző kifejezés is került, mint például az olyan, hogy „nincsen jog kötelesség nélkül, és nincs kötelesség jog nélkül”.⁹⁰ (Jellemző, hogy az 1860-as évek közepén-végén az elméletileg a marxizmustól még távol álló francia kispolgári szocialisták és orosz emigránsok az I. Internacionáléhoz csatlakozáskor éppen ezért a passzusért lelkesedtek.) De ez a részlet mit sem változtatott az egész dokumentum proletár osztály-

⁸⁷ Szabadkőművességükről, valamint az I. Internacionálé-beli tevékenységükről I: *L. Hass: Materialy do dziejów . . . i.m. 558–559.*; *J. W. Borejsza: W kręgu wielkich wyganców, Warszawa, 1963, 42., 479.*

⁸⁸ *B. I. Nicolaevsky: i.m. 51–56.*; *Pervij Internacional: i.m. 67–78.*

⁸⁹ *D. B. Rjazanov: i.m. 148.*

⁹⁰ *V. A. Szmirnova: Iz isztorii szozdanyija programmih dokumentov Pervovo Internacionala in: Iz isztorii markszizma i mezdunarodnovo rabocsevo dvizsenijja, Moszkva, 1963. 280–297.*

szempontúságán. Marx úgy fogalmazta meg e részeket, hogy – mint 1864. november 4-én Engelsnek írott levelében olvashatjuk – „ártani nem árthat”.⁹¹

E korai konfliktus során Marx elsősorban a mazzinianizmusra mért ideológiai csapást. De fel kellett vennie a harcot a „szétfolyó . . . francia szocializmussal”,⁹² és áttételes formában a philadelphiaizmussal szemben is. A napi munka során azonban még együtt kívánt működni V. Le Lubezzel és páholytársaival, akik számára viszont 1865 tavasza után világossá kellett váljon, hogy elképzeléseiknek a Nemzetközi Munkásszövetség nem szolgálhat megfelelő keretül. (1864 novembere és 1865 áprilisa között az új nemzetközi testület, nem utolsósorban Marx erőfeszítései nyomán tartalmi és formai jegyeiben egyre inkább közeledett az Alapító Üzenet eredeti célkitűzéseihöz.)

A Központi Tanács francia delegátusai és Marx között a konfliktus nem egyik pillanatról a másikra robbant ki.⁹³ Úgy tűnt először, hogy a párizsi szekció proudhonista vezetését jogos bírálóat éri a Londonban élő francia Internacionálé-tagok részéről szektáriánus magatartásáért. A párizsiak például kizárólag a fizikai munkásokban látták a munkásosztály ügyének hivatott képviselőit. (Ezen az alapon Marx is kiszorult volna a Nemzetközi Munkásszövetség vezetéséből). Az ettől a pozíciótól magukat elhatároló Le Lubez és társai azonban a tényszerű disputa helyett nyílt konfliktust provokáltak a Központi Tanács ülésein, a párizsi munkásvezetőkkel szemben a velük „testvéri” kötelekben is álló, már említett A. Lefort-t, azaz egy jellegzetesen osztályidegen, a Nemzetközi Munkásszövetség zászlóbontását a maga önös érdekeivel összekötni kívánó politikust támogattak.⁹⁴ Emellett Marx és hívei ellenében sorozatosan L. Wolff mellett álltak ki, aki, mint polgári demokrata mazzinista a legveszélyesebb volt a szervezet proletár osztályszempontjára nézve. Végül 1865 decembere és 1866 márciusa között egyes philadelphiaiások Le Lubezzel az élen, részt vettek *P. Vésinier-nek* Marx és a Nemzetközi Munkásszövetség párizsi munkásszekciói ellen indított, a sajtóban is szellőztetett nemzetközi polémiájában.⁹⁵

A Nemzetközi Munkásszövetség egyes francia tagjainak ilyen állásfoglalásához a közös kispolgári ideológiai – többek között baloldali szabadkőműves – indíttatás mellett ott volt a közös *együttműködési bázis*: a philadelphiai páholyrendszer. „. . . Lubez összeesküvést sző páholybeli testvéreivel . . .” – jegyezte meg ezzel kapcsolatban Marx a párizsi szekción belüli konfliktussal foglalkozó, 1866. március 16–18 között papírra vetett feljegyzésében, amelyet útmutatásnak szánt az I. Internacionálé franciaországi levelezőtítkára, *H. Jung számára*.⁹⁶ E dokumentumban tömör összefoglalását adja annak, hogy milyen veszélyt jelent a Lefort–Le Lubez csoport a Nemzetközi Munkásszövetség

⁹¹ *Karl Marx és Friedrich Engels* művei: i. m. 31. kötet, 16. „Nagyon nehéz volt a dolgot úgy megfogalmazni, hogy felfogásunk olyan formában jelenjen meg, amely azt a munkásmozgalom mostani állapotja számára elfogadhatóvá teszi. Ugyanezek az emberek néhány hét múlva választójogi gyűléseket fognak tartani Bright-tal és Cobdennal. Idő kell hozzá, amíg az újraéledt mozgalom és kifejezés régi merészségét lehetővé teszi.” – olvashatjuk e levelben.

⁹² Uo. 12.

⁹³ Magáról a konfliktusról I. V. A. *Szmirnova*: Iz isztorii szozdanyija i. m. 333–334.

⁹⁴ Uo. 333.

⁹⁵ *Pervij Internacionálé*, i. m. 286–287.;

⁹⁶ *Generalnij Szovet Pervovo Internacionála, 1864–1866, Londonszkaja Konferencija 1865 goda, Protokoli, Moszkva, 1961, 195.*

számára, és feltárja szakadár magatartásuk kispolgári osztálygyökereit: „*A társaság nemzetközi jellegének és a Tanács jogának veszélyeztetése a) követek kinevezése, b) a mozgalom osztályjellege. Republikánus – formalisták.*”⁹⁷ (Marx kiemelése – K. M.)

1865 márciusa és 1866 áprilisa között végül is Marxnak és a Központi Tanácsban helyet foglaló követőinek *sikerült megrendíteni a francia kispolgári-demokraták pozícióit*, majd sorra kiszorították a vezető testületből a V. Le Lubez befolyása alatt álló csoport több reprezentánsát. (Egyesek lemondtak tisztségükről, mások felhagytak a szüntelen bírálattal.) Érdekes azonban, hogy *a polémia során nem került szóba a francia politikusok szabadkőműves páholytagsága*, holott, mint láttuk, a Központi Tanács marxista irányzata tudomására jutott, hogy a londoni philadelphiai páholy mint szervezeti egység, szerepet játszott az oppozíciós álláspont kialakításában.⁹⁸

Miért nem hozta szóba Marx nyilvánosan egyetlen esetben sem V. Le Lubeznek és társainak a szabadkőműves-mozgalommal való kapcsolatát? A valószínű ok az, hogy a philadelphiai ellenfeleinek ez esetben bizonyos mértékben megkötötte a kezét a Nemzetközi Munkásszövetségnek közvetlenül a megalakulása utáni erőviszonyokat tükröző Ideiglenes Szervezeti Szabályzata tizedik paragrafusára. A Marx-fogalmazta dokumentum e passzusa szerint a „Nemzetközi Szövetséghez csatlakozó munkásegyletek, habár a testvéri együttműködés örök szövetségében egyesülnek, sértetlenül megőrzik fennálló szervezetüket.”⁹⁹ Ugyanez a principium érvényesült – főleg az elején – az egyéni tagfelvételek elbírálásakor. A polgári pártokhoz vagy szervezetekhez tartozás esetén nem tette lehetővé az Internacionálé-tagságot, a szabadkőműves páholyhoz, kiváltképp az Underground Masonry-hoz – igen! Éppen e bizonytalanság adott tápot az ideológiai és szervezeti jellegű vitáknak. A Nemzetközi Munkásszövetség egyes tagjai ugyanis – ki akaratlanul, ki szándékosan – nem tettek különbséget a szervezeten *belüli* titkos társaság és az egyes tagok konspiratív körökhöz való tartozása között. Az 1872-es, hágai kongresszuson éppen a Főtanáccsal szemben álló delegátusok keverték össze a két fogalmat. W. West például, a 12. sz. Észak–Amerikai Egyesült Államok-beli szekciót képviselő, kispolgári-misztikus elképzeléseket hirdető politikus, akinek mandátumát el sem fogadta a kongresszus, a következő kérdést szegezte a delegátusoknak: „Jogunk van-e arra, hogy olyan eszmét hirdessünk, amelyet akarunk. Azt mondják, hogy vannak közöttünk spiritisták, de nincsenek-e maguk között szabadkőművesek?” A spanyol C. Alerini pedig a kizárásra ítélt, Bakunyin-vezette Alliance-tagokat védelmezvén kijelentette: „Vajon a Szervezeti Szabályzatban szó esik arról, hogy nem lehetünk-e tagjai egy titkos társaságnak? Nem!” A Főtanácsot támadó P. J. Pluse pedig egészen furcsa logikával továbbfejlesztette e gondolatot: „Azt mondják nekünk, hogy a Szabályzata (Az Alliance-é – K. M.) ellentmond az Internacionale Alapszabályának; hát a szabadkőműves páholy (az eredetiben a Grand Orient – K. M.) nem mond-e ellent az Internacionálnak, hiszen közöttünk sok szabadkőműves van. Sőt, Önök nagyon csodálkoznának, ha ezek kizárását követelném, nekünk pedig ugyanígy okunk van arra, hogy csodálkozzunk a bizottság határozatán.”¹⁰⁰

⁹⁷ Uo. 219.

⁹⁸ Uo. 58–59., 170., 172.

⁹⁹ Generalnij Sovet i.m. Moszkva, 1961, 195–199.

¹⁰⁰ Gaagszkij Kongressz Internacionala, Moszkva, 1972, 211., 218–219.

Látjuk, milyen sokáig nehézségekbe ütközött a munkásmozgalmon belül a szabadkőműves alapon álló csoportosulás elleni fellépés. Marxnak, a marxista irányvonalat fokozatosan elfogadó Internacionálé-vezetésnek mégis sikerült legyőzni a Le Lubez-csoportot. Egy szó sem hangzott el az Underground Masonry-hez tartozásról; annál több viszont arról, hogy a forradalmiságuk kispolgári, taktikájuk összeesküvő-centrikus. Éppen e konfliktusból okulva a Nemzetközi Munkásszövetség vezetői néhány olyan javaslatot fogadtak el, amelyekkel meglehetősen megnehezítették a hasonló politikusok beáramlását a munkásosztály nyílt harcát egységes szellemben összefogni kívánó szervezetbe. Ezek az események azonban időrendben nem közvetlenül az I. Internacionálé létrejötte után, hanem jó néhány hónappal később zajlottak le.

Megállapítjuk tehát; hogy a) a baloldali szabadkőműves indíttatású philadelphiai mozgalom egyes reprezentánsai *kiemelkedő szerepet* játszottak a Nemzetközi Munkásszövetség létrehozásának és funkcionálásának első stádiumában. A baloldali szabadkőművességhez tartozás *önmagában* nem gátolta őket ebben; b) később – többek között éppen a szabadkőműves ideológiához és szervezeti hagyományokhoz ragaszkodva – nem tudtak alkalmazkodni a republikánus-összeesküvő politikához képest újfajta, magasabb rendű mozgalom diktálta követelményekhez. Így *szembekerültek* a Nemzetközi Munkásszövetség marxista vezetésű irányvonalával.

A választóvíz szerepét ekkor tehát nem a páholytagság, vagy annak megszűnése, hanem az összeesküvő-republikánus múlttal való szakítás jelentette. Több „testvér” J. Ph. Becker vagy Ch. Longet esetében a baloldali szabadkőművesség önmagában nem volt akadály a Nemzetközi Munkásszövetséghez csatlakozásnak, az aktív tagságnak. Az Internacionálé vezető testületében a philadelphiaiásokat ért bíráló *sohasem szorított a szabadkőművességhez tartozásra*. E kérdés *fel sem merülhetett* a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének adott korszakában. Akárcsak Bakunyin, J. Ph. Becker vagy Ch. Longet esetében önmagában nem jelentett kizáró okot a Nemzetközi Munkásszövetséghez való csatlakozás elbírálásakor.

Bakunyin eltávolodása a szabadkőművességtől

Szabadkőműves tagsága, az azzal összefüggő konspiratív kapcsolatai tehát *nem jelenthettek leküzdhetetlen akadályt Bakunyinnak a munkásmozgalom felé vezető úton*. Ezzel azonban nem hozzuk közös nevezőre itáliai szabadkőműves tevékenységét a francia philadelphiaiások álláspontjával. A baloldali szabadkőművesség és a munkásmozgalom kapcsolata ugyanis országokként és időszakokként különbözőképpen alakult.

A fejlettebb munkásmozgalommal rendelkező országokban – az 1860-as évek közepén például Angliában –, a baloldali szabadkőművesség tartalmi és formai hagyományai a munkásosztály küzdelme szempontjából már hátrahúzó erőnek kezdtek bizonyulni. Hiszen a „rebellis” páholyok által képviselt eszmék sorában a dolgozók szociális és politikai felemelkedésének gondolata csak alárendelt szerepet játszott; nem egyszer az osztálybékítés, vagy az irrealitás, az idealizmus talaján keletezett. A mozgalom, egyes tagjainak szubjektív törekvéseitől függetlenül, már nem felelt meg a kor támasztotta újfajta követelményeknek. A forradalmi munkásmozgalom ideológiájának az 1860-as esztendőik közepén legkiemelkedőbb, a szintézis szerepét betöltő szellemi termékei, a Nemzetközi Munkásszövetség Marx tolla alól kikerült alapdokumentumai körüli viták

során, még ha áttételes formában is, élesen szembekerültek a marxista, valamint a londoni mazzinisták és a philadelphiai V. Le Lubez által hirdetett kispolgári demokrata nézetek. Szervezeti síkon az I. Internacionálé nyílt színen indított nemzetközi harca – jóllehet, a körülmények a kontinens számos régiójában nem tették lehetővé a szervező és agitációs munka legális folytatását – szintén ellentmondott a kispolgári összeesküvő tradíciókhoz görcsösen baloldali ragaszkodó szabadkőműves taktikának.

A fejletlenebb társadalmi struktúrájú országokban azonban – így a Bakunyinnak otthont adó Itáliában – a munkásmozgalom fejlődése szempontjából *a baloldali szabadkőművesség még nem játszott ilyen retrográd szerepet*, csak perspektíváiban jelentett veszélyt a munkásmozgalom további sorsára. A firenzei szabadkőművesek közül például az 1860-as évek elejétől kezdve néhányan – G. Dolfi, N. Lo Savio, A. Martinati és 1864-ben a soraikba lépő Bakunyin „testvér” – igyekeztek kiszorítani a vezető testületekből a kormányzervek és a liberális-nagypolgárság ágenseit. Dolfinak és elvbarátainak ebben az időszakban folytatott tevékenysége azonban meggyőzően vall a munkásmozgalom kezdetleges voltáról.¹⁰¹ Egyik fő feladatuknak tekintették például, hogy szóban és írásban antiklerikális propagandát folytassanak a katolicizmustól áthatott dolgozók körében,¹⁰² míg a bérharcot elhanyagolták.¹⁰³

Még közvetlenebbül jelentkezett e folyamat Dél-Itáliában, ahol az 1860-as esztendő közepén-végén egyes esetekben szinte lehetetlen elválasztani a hatóságok tilalma ellenére végrehajtott baloldali páholyalapító- vagy reformáló akciókat.¹⁰⁴ Angliával szemben, ahol a kétkezi dolgozók közül szinte kizárólag a munkásarisztokrácia tagjai nyertek felvételt a szabadkőművesség soraiba, és vettek részt a bizonyos anyagi áldozatokkal is járó páholyéletben,¹⁰⁵ az Appennini-félsziget e régiójában a nincstelen munkások, a parasztság soraiból kikerülő nápolyi és palermói kisárutermelők, akiknek életszínvonala általában meg sem közelítette az angol szakmunkásokét, szívesen látott vendégek voltak a radikális politikusok irányította páholyok összejövetelein. A szicíliai szabadkőműves balszárny történetét rekonstruáló *G. Cerrito* kitűnően foglalta össze a *Saverio Friscia* – Bakunyin legismertebb helyi tanítványa és aktív „testvér” – által kifejtett sokoldalú szervező munkát közvetlenül a Nemzetközi Munkásszövetség bakunyinista irányzatának palermói zászlóbontása előtt. A szicíliai politikus „barátai és hű választói” például, a hatóságok által „intim körnek” definiált társaságban egyesültek. Szükség esetén ez szabadkőműves páholy, garibaldista toborzó központ, adminisztratív választási bizottság, majd később „internacionalista szekció” nevét vehette fel. A Saverio Friscia „intim köréhez” hasonló egyik község szabadkőműves páholyának pedig sikerült polgármesteri székbe emelni a munkásság gazdasági elnyomása ellen fellépő baloldali garibaldianus D. Imbertone ügyvédet, aki később csatlakozott a Nemzetközi Munkásszövetséghez. S ezeket a példákat még sokáig folytatni lehetne.¹⁰⁶

¹⁰¹ E. Conti: *Le origini del socialismo a Firenze (1860–1880)*, Róma, 1950.

¹⁰² A. Salvestrini: Giuseppe Dolfi, in: *Rassegna storica Toscana*, 1969, 221–232.

¹⁰³ E. Conti: i.m. 80–81.

¹⁰⁴ G. Cerrito: i.m. 113.

¹⁰⁵ A szabadkőművesség és a társadalomtudomány, kioktató előadások gyűjteménye, német nyelven tartotta *dr. Mandello Károly*, a Galillei-páholy tagja, az 1893. évtől kezdve; kézirat TTV számára, Budapest, 1902. I. 28.

¹⁰⁶ G. Cerrito: i.m. 114., 121–122.

Nemcsak Szicíliaban és Nápolyban tapasztalható egyébként, hogy a radikálisok irányította páholyok esetenként összerosódtak a konspiratív bakunyinista szervezetek helyi „családjával”, majd az „Internacionalista Szekció” néven ismert, ösztönös bérharcot, federalizmust és heves antiklerikalizmust hirdető közösségekkel.¹⁰⁷ Úgy tűnik, hogy az angliai értelemben vett szakszervezetek vagy a Németországban évtizedes hagyományokra visszatekintő, a munkások politikai harcának bázisául is szolgáló szakegyletek hiányában, *Itália több tartományában a baloldali páholyok szerepe egyes esetekben meghatározó volt a helyi szervezett munkásmozgalom kibontakozása szempontjából.*¹⁰⁸

Bakunyinnak, valamint néhány firenzei és dél-itáliai követőjének példája emellett arra vall, hogy e sajátos körülmények között a szabadkőművesség nem vált komoly akadállyá eszmei fejlődésük útján. A „baloldali” páholytagság az első stádiumban – az 1860-as esztendőök közepén – nem zavarta túlzottan a szocialista nézetek kiérlelődését. Az 1860–1870-es évek fordulóján azonban az európai munkásmozgalom fellendülése Olaszországban is törvényszerűen maga után vont a szabadkőművesség kritikáját. E kritika részét képezte annak a folyamatnak, amelynek során a munkásmozgalom elkülönült a polgári és kispolgári irányzatoktól. Itáliában ez viszonylag későn indult, és nem valósult meg következetesen. Az osztálybéke teóriáját bírálván ekkor írta Bakunyin az ismert garibaldista és szabadkőműves *C. Cerettinek*: „Visszatérve az itáliai demokrácia (tervezett – K. M.) kongresszusának a gondolatára, meg kell mondanom önnek, hogy sohasem reméltem, s nem kívántam, hogy létrejöjjön a lehetetlen megbékülés és harmónia az összes vélemény között, a valóban haladó, magukat annak tartó vagy ilyen színekben tetszelgő személyiségek: a szabadkőművesek, Campanella, Stefanioni, Filoppanti és a többiek, valamint az őszinte szocialista forradalmárok között. – Az effajta megbékülés, ha valaha megvalósulhat, véleményem szerint a legnagyobb szerencsétlenség lenne, amely valaha is érné Itáliát, hiszen a logika azon törvénye szerint +1–1=0.”¹⁰⁹

Honnan ered Bakunyin e felismerése? Mi készítette arra, hogy a szabadkőművességben a „burzsoázia internacionáléját” lássa? Abból kell kiindulnunk, hogy 1864-től, a „Société” megalapításának évétől kezdve, konspiratív akciói során az olasz kispolgári forradalmárokkal, a G. Mazzinit vagy G. Garibaldit követő republikánusokkal fokozatosan szembekerült. A páholyösszejöveteleken még vele együtt részt vevő liberális polgárság és kispolgárság ideológiájának számos megnyilatkozása elleni fellépésre is sor került. Először megkísérelte elméleti síkon felvenni a harcot a mérsékeltbb „testvérekkel”. Az e célt szolgáló, „*A. szabadkőművesség katekizmusa*” c. vitairat a jelek szerint nem töltötte be a neki szánt szerepet.¹¹⁰ Ekkor fogott hozzá a páholyok megreformálásához, illetve új közösségek alapításához. Már nem kimondottan „mozgalmi” célok vezérelték: a „szociális reorganizáció” meggyorsítására szánt „Société” hálózathoz készítette elő a talajt. Mint G. Cerrito írja, türelmetlenebb volt, semhogy

¹⁰⁷ Uo. 113.

¹⁰⁸ *Ju. M. Szyrklov*: Mihail Alekszandrovics Bakunyin i.m. II. 312–353.; a Bakunyint körülvevő dél-itáliai környezet marxista definícióját l: *N. Ju. Kolpinaszki*: Gyejatyelnoszty F. Engelsa v godi I. Internacionala, Moszkva, 1971, 136–137.

¹⁰⁹ *Piszma Bakunyina k Celsio Ceretti in*: Nasa, Sztrana, Isztoricseszki szbornyik., Szankt–Petyerburg, 1907. 21–22.

¹¹⁰ *G. Cerrito*: i.m. 97.

kivárja azt az időt, ami egy népi erőket tömörítő szervezet megteremtéséhez feltétlen szükséges, és inkább a meglévő formákat próbálta új tartalommal megtölteni. Elképzelései keresztülvitele azonban a *Nemzetközi Munkásszövetség megerősödése korszakában ha nem is dél-italiai relációban, de nemzetközileg és a munkásság körében lehetetlennek bizonyult*. Feloldhatatlan ellentmondássá vált ez, amely csakis Bakunyinnak kontinensszerte a liberális polgárság jelentős hányadát tömörítő szabadkőművességtől való eltávolodásához, majd a nyílt szembeforduláshoz vezetett.

Tanulságos e folyamat fokozatossága. 1864 őszén Londonban az orosz forradalmár – aki egyébként gyakran képtelen volt a titoktartásra – még olyannyira komolyan vette a szabadkőművességnek a „kivülállókkal szemben érvényes titoktartás” elvét, hogy régi barátai, A. I. Gercen és N. P. Ogarjov kérdésére sem volt hajlandó választ adni a mozgalomban való részvételét illetően.¹¹¹ Szabadkőműves kapcsolatainak tartósságát bizonyítja az az M. Nettleau által publikált, 1865-ben keltezett ajánlólevél, amelyet a Firenzét az év májusában elhagyó Bakunyin az „Il Progresso Sociale”-t szervezetileg felügyelő „Grande Oriente” IV. a. (Arno-völgyi) szekciójától kapott.¹¹²

Az eddig ismert források közül az 1866. március 23-i, A. I. Gercenhez és N. P. Ogarjovhoz írott levél az első komolyabb bizonyítéka annak, hogy Bakunyin eltávolodott a mozgalomtól: „... barátaim, kérlek benneteket, hagyjatok fel azzal a gondolattal, hogy valaha is komolyan foglalkoztam a szabadkőművességgel – írta Nápolyból Londonba. – Lehetséges talán, hogy ez hasznos, mint álarc vagy útlevél – de a szabadkőművességben (forradalmi – K. M.) tevékenységet keresni... rosszabb, mint borban vigaszt lenni.”¹¹³

E levélben a páholyokban végzett egykori tevékenységét közvetve szembeállította a „Société” létrehozásával kapcsolatos nemzetközi akciókkal. Igaz, olasz ismeretségi köre továbbra is szabadkőművesekből állt, sőt a „Société” mezzogiornoi „családjának” magvát kivétel nélkül ismert „testvérek” képezték. Maga Bakunyin azonban, amint levele bizonyítja, már nem tartotta be a mozgalom előírásait. *A szembefordulás időpontja tehát 1866 első hónapjaira tehető*; az idézett levél is ebből az időszakból származik. Amikor pedig Svájcba költözvén, Bakunyin 1868-ban konkrét formában bekapcsolódott a Nemzetközi Munkásszövetségbe, már nem kellett alkalmazkodnia ismeretségei és elvbaráti körének baloldali szabadkőműves tradícióihoz. És ami még fontosabb: a munkásosztály célkitűzéseinek aspektusából árnyaltabban és differenciáltabban kezdte szemlélni a mozgalmat. Ekkor adta a kutatók által napjainkban is gyakran idézett objektív leírását a szabadkőművességnek a felvilágosodás és a polgári forradalmak korszakában betöltött – pozitív, majd meglehetősen negatív – szerepéről.¹¹⁴

¹¹¹ *Piszma M. A. Bakunyina k A. I. Gercenu i N. P. Ogarjovu*, Sz.–Petyerburg, 1906, 271.

¹¹² *M. Nettleau: Bakunin e l'Internazionale in Italia* i. m. 28.

¹¹³ *Piszma M. A. Bakunyina k A. I. Gercenu . . .*, uo. A. I. Gercen azonban úgy látszik egy ideig még a mozgalomhoz tartozónak tekintette Bakunyint: „tud úgy beszélni – írta gúnyosan N. P. Ogarjovnak 1867. augusztus 27-én –, mint szabadkőműves, mint demokrata, mint szocialista, mint a hitelenség teológusa, etc. etc”. *A. I. Gercen: Szobranijje szocsinyenyij v 30-ig tomah*, Moszkva, 1963, XXIX, 195.

¹¹⁴ *M. A. Bakunyin: Izbrannije szocsinyenyija*, i.m. III. 80–81. Ami pedig az olasz páholyokhoz és azok tagjaihoz fűződő 1868 utáni kapcsolatait illeti, nincs tudomásunk pozitív eredménnyel járó érintkezésről. A G. Mazzininak írt, 1871. december 16-i levelében gúny tárgyává

Ugyanakkor azonban, amikor Bakunyin túllépvén az „általános” demokrata rendszeren, szakított a baloldali szabadkőművességgel mint mozgalommal és eszmei irányzattal – politikai környezetének jó néhány tagját továbbra is a páholytagok közül választotta. Közeli munkatársa, *J. Guillaume* szerint a Bakunyin által irányított legismertebb társaság, az „Alliance” szervezeti szabályzata a szabadkőművességhez tartozást nem tette a tagságot kizáró okká.¹¹⁵ Ismerünk olyan Bakunyin-követőket is, mint például a neves francia publicista, Elie Reclus-t, aki a „Société”-nek már az 1860-as években, a szabadkőműves mozgalomnak pedig csak 1873-tól volt tagja.¹¹⁶

Ahogy Bakunyin szabadkőműves tevékenysége, úgy a mozgalom iránti viszonya az elfordulás utáni időszakban sem értékelhető mereven. Vitathatatlan, hogy szabadkőműves ismeretsége és ismeretei megkönnyítették a „Société” létrehozása körüli akcióit Olaszországban csakúgy, mint 1864-es európai tagtoborzó körútja során. A hírhedt „Syllabus” kibocsátásakor támadt politikai vihar konkrét feladatokra – a pápai enciklika nyomán erőre kapott katolikus egyház elleni fellépésre – készítette az olasz szabadkőművesség soraiba lépő Bakunyint, akárcsak a mozgalom balszárnyának megannyi hozzá közelálló reprezentánsát. Az olasz antiklerikális erők ellentámadása az elkövetkezendő esztendőben nem bizonyult hatásosnak. Ennek egyik lényeges oka, hogy az antiklerikális sajtó a lakosságnak csak rendkívül szűk körében terjedt. A baloldali szabadkőművességnek az akciói során megnyilvánuló tehetetlensége, egyes befolyásos páholyok opportunizmusa, az ateista irányvonal kialakulásának hiánya mindinkább rá kellett döbbsen Bakunyint arra, hogy máshol – a nemzetközi munkásmozgalom soraiban – keresse szövetségeseit. „Katolicizmus! Franc Maçonnerie! Egykor két kibékíthetetlen ellentét, mind az életben, mind az erőviszonyokban. Ma két fantom, amely folytatja egymás sértegetését a régi szokás szerint, s életjelet ad – ugyanakkor a fiatalság és a hatalmas realitás, amely az Internacionálé nevét viseli, megássa a sírjukat” – írta 1871. december 16-án az időközben az itáliai szabadkőművesség élére került G. Mazzininak.¹¹⁷

A Bakunyint eszmei és szervezeti téren ért szabadkőműves hatás végső soron igen mélynek bizonyult. A legmaradandóbban antiteológikus koncepciójában mutatható ki. További – 1866 utáni – pályájának irányát mégsem a páholytagság determinálta. Ahogy szinte törvényszerű volt a „testvérré” válása, legalább annyira törvényszerű az eltávolodása és a mozgalommal való konfrontációja. A baloldali szabadkőművesség, határozottan ártalmasnak nem is, de mindenképpen kerülő útnak bizonyult Bakunyinnak a munkásmozgalom felé vezető útján.

---

tette a mozgalmat. 1872-ben pedig a szabadkőműveseket egyenesen a polgári és kispolgári összetételű demokrata tábor jobbszárnyához sorolta. Egy évvel később németországi ellenfelei felsorolásakor említi – a kor reakciós sajtójában gyakran felbukkanó kifejezéssel élve – „zsidó-szabadkőműveseket”, súlyosan elítélő értelemben. Vö.: *G. Cerrito–P. C. Masini*: Quattro lettere di Bakunin a G. Mazzini Movimento Operaio, 1951/3. 621–622.; *Piszma M. A. Bakunyina k Celsio Ceretti*... i.m. 16.; *Ju. M. Szttyeklov*: Mihail Alekszandrovics Bakunyin i.m. III. 349.

¹¹⁵ *M. Nettlau*: Michael Bakunin. Eine Biographie, i.m. II. 823–825.

¹¹⁶ Arhiv N. A. i N. P. Ogarjovih. Szobral i podgotovil k peccatyi *M. Gersenzon*, Moskva–Leningrád, 1930. 175.

¹¹⁷ *G. Cerrito–P. C. Masini*: Quattro lettere... i.m. 622.

М. Кун:

ЛЕВОЕ МАСОНСТВО – КАК ИДЕОЛОГИЯ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ РАМКИ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА.

(Резюме)

Так как весьма мало известно о тех важных импульсах, которые со стороны тогдашнего масонства оказали влияние на идейное формирование Михаила Александровича Бакунина, на его становление как теоретика и организатора, автор посвятил специальное исследование „масонским” фрагментам биографии видного русского и международного революционера. В процессе работы возникла необходимость провести ряд обобщений, сделать выводы относящиеся к роли масонства – в первую очередь его левого крыла – в процессе конституирования Международного Товарищества Рабочих.

Подобно большинству русских революционных эмигрантов Бакунин примкнул к масонству в Париже в середине 1840-х годов. С самого начала он принадлежал к левому крылу, сформировавшемуся под влиянием идей Великой Французской Революции. Во время „весны народов” принадлежность Бакунина к этому международному „братству” облегчило ему участие в различных европейских общественных и национальных движениях.

Связь Бакунина с масонством возродилась вновь в 1862 г. после его побега из Сибири. Его политические и общественные взгляды = содержавшие в себе как последовательные демократические черты, так и определенную склонность к компромиссу=были во многом близки идеалам левого масонства. Не в последнюю очередь под влиянием масонских идей сложился антитеологизм Бакунина, ставший впоследствии одним из самых важных компонентов его анархистской доктрины и подвергнутый критике со стороны классиков марксизма. Ко всему прочему Бакунин видел в масонстве – состоя в 1862/63 гг. в английских, французских и шведских ложах, а в 1864/66 будучи „братом” 28-ой, а затем 32-ой степени в различных ложах на Аппенинском полуострове – не только базу борьбы с клерикализмом, но и международную организацию с очень богатыми конспиративными традициями. В масонстве = в первую очередь в его организационной структуре = он видел и средство для собственной конспиративной деятельности, которое старался максимально использовать.

В статье особенно подробно освещены именно конспиративные контакты Бакунина в рамках масонства. Опираясь на архивные источники и малоизвестные издания середины XIX века автор рисует широкую картину деятельности итальянских – и отдельно тосканских – масонов, борьбу левого-гарibaldiстского и проправительственного-консервативного течений.

Подробно повествуется также о привлечении в ложи, возглавляемые левыми масонами рабочих, и одновременно сопоставляется эта ситуация с аналогичной проблематикой более развитых стран Западной Европы.

Подводя итоги автор делает вывод, что общественная деятельность Бакунина – как в идейном, так и в организационном плане – глубокими корнями уходит именно в левое масонство, которое служило примером – в первую очередь в смысле структуры – в создании Бакуниным в 1864 г. во Флоренции и в Стокгольме тайной организации „Международное конспиративное общество освобождения человечества”. Однако с 1866 года Бакунин постепенно порывает с масонством, делая вывод, что участие в одной организации с буржуазными политиками отрицательно сказывается на проведении в жизнь его новых революционных планов.

Miklós Kun:

LA FRANC-MAÇONNERIE DE GAUCHE EN TANT QUE CADRE IDÉOLOGIQUE ET ORGANISATIONNEL AU MILIEU DU XIXe SIÈCLE

(Résumé)

Comme nos connaissances étaient frustes sur les importantes impulsions reçues par Mikhaïl Bakounine du côté du mouvement franc-maçon de son époque, l'auteur consacra son étude à la période de vie de ce révolutionnaire russe et international qui était nettement marquée par la franc-maçonnerie. Il y procède aussi à bien des généralisations, comme à l'appréciation du rôle que les franc-maçons ont joué dans la formation de l'Union Ouvrière Internationale.

Comme la plupart des émigrés russes de son époque, Bakounine adhéra, lui aussi, à la franc-maçonnerie au milieu des années 1840. Dès le début, il adhéra non pas à la tendance officielle, mais à l'aile gauche de ce mouvement réunissant des éléments si hétérogènes, à cette aile qui représentait les idées de la Révolution Française. A l'époque de "printemps des peuples" cela lui facilitait l'établissement de contacts avec les différents mouvements sociaux et nationaux.

En 1862 Bakounine ranima ses rapports avec la franc-maçonnerie et cela a duré jusqu'à la seconde moitié de cette décennie. Ses idées démocratiques et son programme politique — où, dans certains cas, une tendance au compromis et à la tactique n'était pas absente — ne s'opposaient pas encore à sa participation au mouvement franc-maçon. Sa qualité de "frère" détermina d'une façon décisive la prédominance de ses idées antireligieuses, devenues dans la suite un des piliers de son idéologie anarchiste. Mais dans cette question il faut attribuer au moins le même poids au fait que dans la franc-maçonnerie de l'Angleterre, de la France, de la Suède de 1862/63, et surtout de l'Italie de 1864/66, Bakounine ne voyait pas seulement „le porteur de l'héritage progressiste de l'humanité", le mouvement international disposant de riches traditions conspiratives, mais aussi un moyen applicable pour atteindre des buts politiques concrets.

Quant à cette dernière question, l'auteur s'en occupe surtout partant de publications et de sources archivistiques de l'époque, il passe en revue l'évolution de la franc-maçonnerie toscane, la lutte entre les fractions de gauche-garibaldiste et de droite-partisans du gouvernement. Il étend son examen aux loges italiennes, unités de base du mouvement républicain qui, selon les cas, réunirent aussi les ouvriers organisés engagés dans des luttes. Il confronte cette situation avec la vie des loges des pays occidentaux plus évolués où, dans les années 1860, la franc-maçonnerie, même dans ses tendances les plus radicales, représentait un frein pour le mouvement ouvrier.

Selon cette étude, l'influence exercée sur Bakounine dans la sphère idéale et organisationnelle par la franc-maçonnerie, s'était avérée en fin de compte très profonde. En 1864, à Florence, il a organisé la première société secrète de nouveau genre, sinon sur une base entièrement franc-maçonne, mais sur le modèle de cette organisation internationale. En même temps il se prit à réformer la franc-maçonnerie italienne. Sa carrière d'après 1866 n'était pourtant pas déterminée par le fait d'être membre de loge. Autant que son adhésion à la franc-maçonnerie était pour ainsi dire nécessairement survenue, autant c'était le cas pour son éloignement et pour sa confrontation à ce mouvement. Cela s'ensuivit de la prise de conscience, après son adhésion au mouvement ouvrier international, qu'il ne pouvait plus soutenir une tendance réunissant surtout des forces politiques bourgeoises et petites bourgeoises. En fin de compte, la franc-maçonnerie de gauche s'est avérée sinon nuisible, mais en tout cas un détour dans le cheminement de Bakounin vers le mouvement ouvrier. L'auteur donne une appréciation positive au fait qu'il a reconnu à temps les limites de la franc-maçonnerie et les a dépassées.

Ring Éva:

ÚJABB ADATOK AZ 1797-RE TERVEZETT LENGYEL-MAGYAR HABSBURG-ELLENES FELKELÉS KÉRDÉSÉHEZ

Az 1795 utáni évekre vonatkozó forrásainkban gyakran történik utalás a galíciai lengyel nemesség és a felső-magyarországi elégedetlenek együttműködésére, egy esetleges, közös Habsburg-ellenes megmozdulás veszélyére.¹ A titkosrendőrség fizetett ügynökei és a besúgók levelei elérték céljukat: a nádor 1795-ben királyi biztost küldött ki a Zemplén megyei helyzet kivizsgálására.² A nyomozás azonban nem járt eredménnyel. Való-

¹ Sándor Lipót nádor jegyzőkönyve, 1795. március 5; március 21. in: *Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai (továbbiakban MJI), III.* Budapest, 1952. 182, 195.

Harnoncourt an den galizischen Landeschef Grafen von Mailath, Lemberg, den 5 März 1795. In: *Quellen zur Geschichte des deutschen Kaiserpolitik Österreichs während der französischen Revolutionskriege (1793–1797).* Red. Vivenot A. és Zeissberg H.R.E., III. t. Wien, 1890. 116–118.

Harnoncourt an Suwarow Léopol, le 14 mars 1795. In: *Quellen zur Geschichte . . .*, t. III. 131.

Az iratokból kitűnik, hogy az udvar kezdetben nem vette komolyan Szuvorov figyelmeztetéseit, a Martinovics-összeesküvés felgöngyölítése után nem tartottak újabb megmozdulástól. 1795 májusában Cobenzl, Ausztria oroszországi nagykövete arról is értesíti Thugut külügyminisztert, hogy a cári udvarban változatlanul tartják magukat a közös felkelésre vonatkozó hírek, Varsóban pedig egy titkos összeesküvés feltárására is sor került.

Cobenzl Thuguthoz, 1795. május 20-án (chiffre, Russica, H.H.u.St.A.): „Mindazon híreknek megfelelően, melyeket a Lengyelországból jövő személyek hoznak, azt mondhatjuk, hogy a franciák hollandiai sikerei óta a lengyel vezetők újból forronganak, nem hagynak fel újabb felkelési terveikkel és ugyanakkor azt merészlik remélni, hogy a franciák hozzájuk teljesen benyomulhatnak. Más nyomokon kívül, melyeket Szuvorov marsall Varsóban fedezett fel és tiport el, bizonyos, hogy a forradalmárok valódi központja Galíciában van, ahol nagyszámú elégedetlen talált menedéket; jakobinus klubokat akarnak alakítani, szoros kapcsolatban más, hasonló, Magyarországon elterjedt klubokkal. E hírek egy közös, a két Királyságra kiterjedő lázadásról tudósítanak, de Kościuszko veresége és fogsága megzavarta terveiket, de ez év februárjában ismét felvetődött az inszurrekció kérdése; a galíciai és magyarországi pártütők csak az alkalmat várják a felkelésre, ami annál veszélyesebb, mivel a Kárpátok kedvező pozícióit biztosítanának számukra az első pillanattól kezdve a reguláris csapatokkal szemben, míg azok száma félelmetessé nem nő. Szuvorov marsall tudatni akarja mindezeket a híreket Harnoncourt gróffal. Noha nem kételkedem, hogy mindezek alapján Őfelsége azonnal parancsot adott a dolog kivizsgálására és csírájában való elfojtására, jóval azelőtt, hogy jelentésemet kézhöz veheti, az én feladatomban az, hogy Excellenciádnak beszámoljak mindarról, amit itt erről nekem mondtak. A ratifikációs okmányok cseréje e hónap 13-án a legnagyobb titokban megtörtént . . .” Közli *Maryan Kukiel: Próby powstańcze po trzecim rozbiore 1795–1797.* Kraków i Warszawa, 1912. 312–313.

Cobenzl Thuguthoz, 1795. május 27-én: „ . . . Továbbra is nyugtalanságot kelt itt a galíciaiak feltételezett forradalmi tervezete, s ezen hírek annyira hitelesnek tűnnek, hogy e tekintetben semmilyen kétségünk nem maradhat . . .” Uo. 313.

² D'Avesaninak, a Mészáros ulánuszred őrnagyának feljelentéseiről ld. MJI III. 37–39, 56.

színűnek tűnt ugyan, hogy Felső-Magyarországon több alkalommal is jártak lengyel emisszáriusok, de nem bukkantak titkos összeesküvésre, a besúgók vádjai pedig nagyrészt már elavultak, mivel az 1790-es megyei megmozdulásokra vonatkoztak. Így a közös magyar-lengyel felkelés terve kósza hírnek, csupán a denunciánsok fantazmagóriájának látszott. A szakirodalomban nem esett róla bővebben szó. Ez történt azután is, hogy Vadász Sándor a Századok lapjain publikált egy – általa, a francia külügyminisztérium levéltárának Ausztriára vonatkozó levelezési anyagában talált – dokumentumot, amely egy 1797-ben kirobbantandó lengyel-magyar felkelés tervét vázolta fel.³ Mégis továbbra is úgy tűnt, hogy a francia diplomácia nem foglalkozott az említett elképzeléssel, egyedi kísérletről van szó, amely „in statu nascendi” meghiúsult.

A nagymúltú lengyel-magyar történelmi kapcsolatok ellenére, a két ország histórikusainak együttműködése ezek feltárására még korántsem tekinthető kielégítőnek. Erre utal a következő tény is: Léonard Chodźko lengyel historikus, Kovachich Márton Györgyhez hasonló egyéniség, a nagy arisztokrata családok levéltáraiban búvárkodott, s a nemzet szempontjából döntő fontosságúnak ítélt iratokat lemásolta a lengyel légiónk történetéről írott munkájában, amelyhez terjedelmes appendixet is csatol már, 1829-ben megírta, hogy Bonaparte 1796–97-es itáliai hadjárata alatt Jan Henryk Dąbrowski tábornok egy nagyszabású felkelési tervet dolgozott ki, amelynek megvalósításában Magyarország és Galicia játszott volna központi szerepet, az esetleges győzelem pedig gyökeresen megváltoztatta volna a politikai viszonyokat Európa e térségében.⁴ Chodźko

József nádor még működése elején, 1795 októberében Szentiványi Ferenc sárosi főispánt nevezte ki királyi biztossá, aki 1796. május 19-én nyújtotta át jelentését. József nádor iratai (kiadta Domanovszky Sándor), 1792–1804. I. 129–168. Budapest, 1925.

³ *Vadász Sándor*: Francia tervezet magyar-lengyel felkelésre 1796-ból. Századok, 1970. 104. évf. 1. sz. 70–75.

H. Balázs Éva értékelte leghamarabb Vadász Sándor forrásközlését, s Berzeviczy Gergely életútjának ismertetése során ő hívta fel többször is a figyelmet a felső-magyarországi lengyel kapcsolatok fontosságára. Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. Nouvelles études hongroises, N. 4–5, 1969–1970. 186–208; Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest, 1967.

Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország (Századok, 1971.) című művében hiányolta az 1796-os felkelési tervezet lengyel háttérének bővebb tárgyalását (uo. 65.) ugyanebben az összefüggésben másutt azt írja: „A magyar történetészek sajátos módon, hosszú ideig nem fordítottak elég figyelmet e párhuzamokra. Még kevésbé arra, ami belőlük, a hasonló alapfeltételek következtében, az 1795 utáni eltérő helyzet külsőségei mögött, a napóleoni időkben is megmaradt. Pedig az 1809. évi abortív magyar kísérlet több vonatkozásban csak úgy érthető meg világosan, ha a korábbi 1806–1807. évi eredményesebb, hosszabb életű lengyel kísérlettel összevetjük . . .” uo. 59.

Itt szeretném megemlíteni, hogy a Kosáry által idézett francia emlékiratok egyikéből gyanítható, hogy a szerző hallott egy korábbi magyar felkelés kirobbantásának tervéről. Adrien Lezay-Marnesia, Napóleon Magyarországra küldött megfigyelője a következőket írta:

„ . . . De a beállítottság ellenére, és bár akkoriban, midőn az itáliai hadsereg a határokat fenyegette, az emberek még nagyon a nemrég végbement kivégzések hatása alatt voltak, mégis igen kétségesnek tűnik előttem, hogy Bonaparte tábornoknak módjában állott volna egy, akár népi, akár másféle forradalmat előidézni . . . De ami ma talán nem teljesen megvalósíthatatlan, nyilván az lett volna 1796-ban és ami az Első Konzulnak sikerülhet, az valószínűleg nem sikerült volna Bonaparte tábornoknak a Directoire alatt . . . A francia forradalom és mindazon forradalmak jellege, amelyeket Franciaország kint, más tartományokban szított, a legpozitívabb ígéretek is minden hihetőségtől megfosztotta volna.” (Kiemelés tőlem – R. É.)

⁴ *Histoire des légions polonaises en Italie, sous le commandement du général Dombrowski; par Léonard Chodźko, Paris 1829, I–II.*

publikálta is azt a kiáltványt, amelyet az események előrehaladásával egyidőben a párizsi lengyel emigránsok fogalmaztak meg, s amely részletesen kifejtette Dąbrowski elképzelését.⁵ A tervezet később más forráskiadványokban is megjelent,⁶ de mindenki Chodźkotól idézi, aki saját állítása szerint még látta a kiáltvány egy példányát: „Én még olyan szerencsés voltam, hogy hozzájuthattam az eredeti kézirat egy teljes, nyomtatott másolatához.”⁷ E tervezet, ha nem is szó szerint, de tartalmi kivonatban fentmaradt Michał Kléofas Ogiński gróf emlékirataiban is,⁸ aki a lengyel emigráció diplomáciájában kiemelkedő szerepet játszott, s akinek az emlékirataira a továbbiakban még visszatérek. Chodźkónak a lengyel légiókról írott munkája és Ogiński naplója nyomán a lengyel történetírás megőrizte az együttműködési kísérlet emlékét, de ez nem vált közkeletű tényné, s kapcsolataink e fejezete nem kapott szélesebb körű publicitást. Úgy is mondhatnánk, hogy a témával foglalkozó történészek titka maradt. Legutóbb Jan Reychmann Benda Kálmán: „A magyar jakobinusok iratai” I. kötetéről írott recenziójában hivatkozott Dąbrowski 1796-os memoárjára, amely a magyarokban potenciális segítséget lát,⁹ és utalt Ogiński naplójára is. Ez utóbbiból terjedelmes részleteket közölt Jan Dihm: „Az ismeretlen Kościuszko” című művében, azt feszegetve, hogy a Direktórium elképzeléseiben Kościuszko milyen szerepet játszhatott.¹⁰ Izsépy Edit Kościuszkoról írott életrajzában ezt a részletet – úgy tűnik, Dihm műve alapján – ismertette, s így tulajdonképpen ő írt először az 1796-os Vadász-féle tervezet későbbi sorsáról.¹¹ Ő sem boncolgatta azonban az események hátterét, pedig e tervezet már nagyszabású céljai miatt is figyelemre méltó, és rámutat arra, hogy a lengyel emigráció töretlenül bízott a magyarok segítségével az itáliaihoz hasonló köztársaságok kialakításánál.

A továbbiakban elsősorban az 1797-es magyar-lengyel felkelés tervezetének *hátterét* szeretném bemutatni, nem kutatva részletesebben azt, hogy Magyarországon kik ismerték behatóan a Habsburg-ellenes felkelés tervezetét. Könnyen lehet azonban, hogy a kulisszák mögé bepillantva sok hazai vonatkozású adat más megvilágításba kerül, s e korszak kutatása újabb lendületet vesz.

Az 1797 áprilisában kiáltvány formájában deklarált magyar-lengyel felkelési tervezet születési körülményei diplomáciai hátterének felvázolásánál a Kościuszko-felkelés leverése utáni hónapok eseményeire kell visszatekintenünk. 1794 novemberében Varsó

A rangos 19. századi történész, Władysław Smoleński 1954-ben kiadott válogatott leveleiben Chodźkoról így emlékezik meg: „Chodźko Léonard (1800–1871) – író, publicista, Párizsban telepedett meg, egy sereg lengyel térképet készített, megjelentette Tadeusz Kościuszko élete és a „Recueil des traités, conventions, actes diplomatique etc. relatifs à la Pologne” című műveket. A raperswiihi nagy lengyel emigrációra vonatkozó gyűjtemény létrehozásában oroszlánrészre volt. L. Smoleński, Władysław: Wybór pism (Red. Celina Bobińska), Książka i Wiedza, Warszawa, 1954. 620.

⁵ Plan projeté par les patriotes polonaises réunis à Paris pour la régénération de leur République. Chodźko, L. i. m. II. 331–337; l. a Függelékben.

⁶ Recueil des traités, conventions et actes diplomatique concernant la Pologne 1762–1862 par le comte D'Angeberg, Paris, 1862. 423–426.

⁷ Chodźko i. m. II. 12–13.

⁸ Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i o Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815 (a továbbiakban: Pamiętniki), Poznań 1870, I–II.

⁹ Reychmann, Jan: Jakobini węgierscy z roku 1794 a insurrekcja kościuszkowska, Kwartalnik Historyczny 1957, Roczn. 64 1957. N. 2. 154–155.

¹⁰ Dihm, Jan: Kościuszko nieznany, Warszawa 1969.

¹¹ Izsépy Edit: Kościuszko, Budapest 1973.

eleste után az inszurrekció vezetői és a különösen exponált nemesi családok sarjai két irányba menekülve próbálták elkerülni a szibériai száműzetést: Szászországon, Svájcra vagy Hamburgon keresztül Párizsba, vagy Galicián és Ausztrián keresztül a franciákkal szövetséges Velencébe tartottak. A két emigrációs csoport kialakulásáról elsősorban a különböző visszaemlékezésekből szerezhetünk tudomást, ezek forrásértéke azonban változó. Michał Kleofas Ogiński gróf naplója: „Michał Ogiński emlékei Lengyelországról és a lengyelekről 1788-tól 1815 végéig”¹², e korszak egyik legfontosabb dokumentuma, de ez sem mentes a szubjektív torzításoktól. Az emlékirat megjelenésekor a kortársak nem véletlenül vetették szemére, hogy a szerző a későbbi pályafutása tükrében dehonesztálónak számító adatokat gondosan eltitkolta: például azt, hogy hollandiai nagykövetként az 1792-es targowicei konföderáció diadala után felesküdt II. Katalinnak.¹³ Más problémák is jelentkeznek Ogiński naplójával kapcsolatban, mert az emigrációban élő arisztokrata, bármilyen jelentős összeköttetései is voltak, lényegében a nemzetközi események áramlatából kirekesztve élt, értesülései sokszor inkább félreértések születte legendákon alapultak, s ezért emlékiratai nagymértékben hozzájárultak a balítéletek továbbörökítéséhez.¹⁴ Ennek ellenére naplója a lengyel emigráció kialakulását, belviszályait hitelesen rögzítette, s ezért a továbbiakban ennek tükrében kívánjuk bemutatni a hazájuktól messzeszakadt, de annak sorsáért aggódni egy percre meg nem szűnt lengyel patrióták kétségbeesett erőfeszítéseit a nemesi köztársaság legalább részleges függetlenségének visszaszerzésére.

Michał Kleofas Ogiński gróf – míg ki nem ismerte a francia diplomácia machiavellisztikus természetét – a lengyel emigráció külpolitikájának egyik fő képviselője maradt. Litvániából származott, a bari konföderációból ismert nagylitván hetman unokaöccse. A négyéves szejm alatt a reformpárt egyik befolyásos alakja lett, ezért küldték nagykövetnek Hollandiába, amely Anglia szövetségeseinek számított.¹⁵ 1791-ben, amikor a porosz-lengyel tárgyalások folytak, hogy a berlini udvart Anglia támogatásával bizonyos területi engedményekre bírják, Ogińskit a szigetországba küldték Pitt miniszterelnökkel tárgyalni. Küldetése azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, Gdańsk megszerzéséről Poroszország semmiképpen sem volt hajlandó lemondani.¹⁶ Ogiński a Kościuszko-felkelés alatt Litvániában vezető szerepet játszott, ezért Szuworov hadi sikerei után menekülnie

¹² Mémoires sur la Pologne et les Polonais, depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815. 1–4. Kiad. Chodźko, L. Paris 1826–1827.

Német nyelven: Denkwürdigkeiten über Poland und die Polen vom Jahre 1788 bis 1815. B. 1–2. Leipzig 1827.

¹³ Pamiętniki im. I–VI.

¹⁴ Itt elsősorban a lengyel emigrációnak Poroszországhoz fűződő illúzióira utalnék: Madaliński és Dąbrowski fogadtatását túlértékelve hosszú ideig élt az a felfogás, hogy Berlin valójában hajlott volna a Franciaországgal kötendő szövetségre és Lengyelország saját égisze alatt történő restaurációjára. Az kétségtelen, hogy II. Frigyes Vilmos „hajlandóságának” bizonyos tanújeleit adta, de ezt szövetségesei miatt nem sokáig tehetette. Vö. a 36. lábjegyzettel.

Problematisus a szerző I. Sándor iránti elfogultsága is, amely franciaországi tapasztalatainak ellenhatása, de saját korában nem segítette elő a történelmi tisztánlátást.

¹⁵ *Libiszowska, Zofia*: Misja Ogińskiego w Londynie, In: Wiek XVIII. Polska i świat, PIW, Warszawa 1974. 177–193.

¹⁶ Uo. 181.

kellett. Birtokait II. Katalin konfiskáltatta, a gróf pedig Velencében húzódott meg. 1795 őszeig már számottevő emigráns csoport verbuválódott itt a lengyel menekültekből, akik fiumei és trieszti kereskedők útján hamarosan megteremtették a rendszeres levélkapcsolatot Galiciával és Kis-Lengyelországgal. Rövidesen sikerült összeköttetést találniuk az emigráció másik, párizsi csoportjával is. Velencében ezidőben több, korábban befolyásos lengyel politikus telepedett meg, így Piotr Potocki, Lengyelország egykori konstantinápolyi nagykövete, a Szibériába száműzött Ignacy Potockinak, a volt lengyel külügyminiszternek fivére; Stanisław Sołtyk, Kościuszko bécsi chargé d'affaire-je; Franciszek Dmochowski, a varsói jakobinusok balszárnyához tartozó publicista stb.¹⁷ Lallemand francia követ hamarosan értesítette őket, hogy tud otlétükrök és mindent megtesz annak érdekében, hogy Velence garantálja személyi szabadságukat. Rövidesen örömteli hírek jutottak el hozzájuk Párizsból is. A lengyel emigráció másik csoportját a Direktórium szívélyesen fogadta, és minden segítséget megígért nekik Lengyelország függetlenségének visszaállításához.

A francia diplomácia törekvései között ezidőben egy Oroszország elleni koalíció szervezése állott előtérben. Svédországot és Törökországot akarták rávenni Oroszország megtámadására, Poroszországot különbékére szerették volna szorítani, így Ausztria egyedül viselhette volna a Franciaország elleni hadjárat terhét. A különbéke megkötése a berlini udvarral küszöbön állt, többek között a szövetségesek lengyel területek fölötti osztozkodásából eredő viták miatt.¹⁸ Ebben a helyzetben a lengyel emigráció szerette volna, ha a szerződéshez csatolnak egy olyan záradékot is, amely kimondja, hogy Franciaország nem ismeri el Lengyelország végleges felosztását. A Direktóriummal a célból tárgyalásokat folytató Franciszek Barss – Kościuszko egykori párizsi küldötte – azonban azt a választ kapta, hogy kérésük teljesítése az adott körülmények között lehetetlen, de a béke amúgy is ideiglenesnek ígérkezik, úgy hogy az emigránsoknak nincs okuk az aggodalomra. Így Franciaország a Poroszországgal kötött különbékében de facto elismerte Lengyelország felosztását.¹⁹

1795-ben a Direktórium elhatározta, hogy konstantinápolyi nagykövetét, Déscorches-t felváltja Verninackal.²⁰ A diplomata Konstantinápolyba Velencén át utazott, ahol kormánya megbízásából kapcsolatba lépett a lengyel emigránsokkal és

¹⁷ Pamiętniki im. II. 61.

¹⁸ Poroszország és Oroszország fékezhetetlen mohósága háborús veszéllyel fenyegetett, Thugut Cobenzlhez írott 1790. szeptember 30-i levelében kifejtette, hogy amennyiben Poroszországgal háború tör ki, ebben Oroszországnak kellene a fő szerepet játszania, míg a Franciaország elleni háború minden terhe Ausztriára hárulna. Ld. Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs während der französischen Revolutionskriege 1790–1801. Red. A. Vivenot–H. Zeissberg. t. III. Wien, 1890. 401–402.

¹⁹ Pamiętniki i. m. II. 71–74.

²⁰ A francia diplomácia kiemelkedő személyisége Marie, Louis, Henri d'Éscorches, marquis de Sainte-Croix 1794-ben született. 1782–1788 között Liège-ben, 1791-ben Varsóban volt francia nagykövet. Az 1792-ben hatalomra jutott targowicei konföderáció kiutasította Lengyelországból. Ezután egészen 1793 februárjáig, a konstantinápolyi nagyköveti kinevezéséig, török fennhatóság alatt álló területen húzódott meg. Itt a lengyel emigránsokkal együttműködött diplomáciai célkitűzéseik és a felkelési tervet kidolgozásában. 1795 elején visszahívták a török fővárosból, de a Direktóriumban ezután is nagy befolyást gyakorolt a keleti kérdések intézésére. 1798 után újból ő lett a konstantinápolyi nagykövet, de továbbra sem tudta elérni az orosz-török háború kirobbantását. 1800-ban Drôme départment prefektusa lett, 1815 után azonban eltávolították a hivatalából.

tudomásukra hozta: a Direktórium beleegyezik abba, hogy követet küldjenek Svéd- és Törökországba. Nem sokkal Verninac közlése után Lallement velencei francia nagykövet közvetítésével a Párizsban élő lengyelek Ogińskit kérték fel az emigráció külpolitikájának konstantinápolyi képviseletére. Ez az 1795. augusztus 23-án kelt párizsi levél – az emlékirat szerint – titkos utasításokat is tartalmazott. Az instrukciókból kitűnik, hogy a párizsi emigráció elképzeléseinek középpontjában akkor egy Galiciában kirobbantandó felkelés állott, amelyben elsősorban Kościuszko hadseregének Moldva és Bukovina határán összegyűlt maradványaira számítottak. „Meg kell ragadni az alkalmat, hogy rávegyék a Portát Moldvában a lengyel nemzeti képviselet létrehozására. Erre a hojimi és botusani körzet lenne a legalkalmasabb terület, amely Podólia és Bukovina között egy szögletet képez. Ily módon ez a terület (ti. a lengyel nemzeti képviselet – R. É.) a hojimi basa és a moldvai fejedelem kettős jurisdikciója alatt állna. Abban az esetben pedig, ha a Portának kellemetlen lenne vállalni a Moszkvával szembeni fellépés következményeit, illetve, ha tiltakozásul az orosz helyőrséget visszarendelnék Jasiba vagy Hojimba, ez a lengyel terület oda tenné át székhelyét, ahol kedvezőbb körülményeket találna.”²¹

A titkos instrukciók a továbbiakban Ogiński gróf feladatává teszik, hogy Wojciech Turski²² segítségével próbálja meg garantáltatni a török kormánnyal a Moldvában és Havasalföldön élő lengyel menekültek személyi és szervezkedési szabadságát. A párizsi emigránsok javasolják a török katonaság kivonását Ocsakov alól, ugyanakkor kívánatosnak tartják, hogy a Porta küldjön erősítést Grúziába. Miután Ogiński egész megbízatásának célja az orosz-török háború kirobbantása volt, az utasítások a tervezett török támadás célpontjául Kamienicet jelölték meg. Felszólították, hogy a francia diplomaták közvetítésével tudakolja meg: a lengyel menekült katonák számára küldendő francia lőszer szállítmány milyen fogadtatásra találna a Portánál. Az utasítások 8. pontja szerint, amennyiben Ausztria beavatkozna a galíciai felkelésbe, Törökországot háborúra kell ösztönözni a bécsi udvar ellen is. Ennek a támadásnak az éle Újvidék, Gradiska és a Bánát ellen irányulna.²³ Jól látható ebből, hogy a lengyel külpolitika még megőrizte a Habsburgokkal szembeni ambivalenciáját, pedig már a Kościuszko-felkelés alatt is hiábavalónak bizonyultak az Ausztria semlegességébe vetett illúziók. Kościuszko 1794-ben nem hívta fegyverbe Galicia népét, titkos ügyvivői útján pedig a lengyel korona felajánlásával próbálta Ausztriát be nem avatkozásra bírni.²⁴ E kudarcba fulladt erőfeszítések sem rendítették meg azonban a galíciai rendek egy részének azt a hitét, hogy Ferenc császárt

---

A keleti ügyek másik szakértője Raymond de Saint Maure de Verninac 1762-ben született. Ügyvéd lett, majd Avignonban jakobinus funkcionárius. 1792-ben kinevezték svédországi chargé d'affaires-nek. 1795-től ő volt a konstantinápolyi rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, de 1796-ban saját kérésére visszahívták. 1800-tól Rhône département prefektusa, 1802-ben minden közéleti tevékenységtől visszavonult.

Ld. *Kukiel* i. m. 321.

²¹ Pamiętniki i. m. II. p. 80.

²² Wojciech Turski ez idő szerint a török tüzérség tábornoka volt, s így próbált a lengyel érdekeknek megfelelő irányban hatni a Porta hadügyeire. Ld. *Kukiel* i. m. 99.

²³ Pamiętniki i. m. II. 81–82.

Ogiński megjegyzése a lap alján: Az iratot minden párizsi lengyel emigráns aláírta, másolatát a konstantinápolyi nagykövetség iratai között helyezték el, 17. szám alatt.

²⁴ Kościuszko an Ossoliński, Cracovie, le 29 mars 1794. Ld. *Quellen zur Geschichte* i. m. II. 172.

meggyőzhetik. Ez ellenben nem a tömegek hangja volt, hanem a bécsi udvarral közeli kapcsolatban álló arisztokraták ábrándja. 1795-ben Galíciában éppen a nagyszámú menekült miatt megindult kényszertoborzások, a Kościuszko katonáival szemben alkalmazott durva bánásmód magásra szította az elégedetlenség lángját. Az orosz területekről szökött lengyelek baráti fogadtatásra találtak a helybeli családok többségénél, s hatásukra egyre szélesebb körben terjedt el az „obywateł” (polgártárs) megszólítás. A forrongást tovább élesztette a franciák sikeres belgiumi előnyomulásának híre, érlelődtek a galíciai felkelés feltételei.²⁵ Ekkor azonban a párizsi emigráció elképzeléseiben még nem esett szó a magyarokkal való együttműködésről, s az Ausztria elleni háború kérdése is csak másodlagosan merült fel. Ez érthető, hiszen a Direktórium számára már egy galíciai Habsburg-ellenes diverzió is nagy segítséget jelentett volna, s ha Oroszországot egy török háborúval sikerült volna lekötöni, hamarosan Ausztria is békekötésre kényszerült volna.

Ogiński 1795 szeptemberében indult el a török fővárosba. Nápolyban azonban az ellene kiadott körözés alapján felismerték, alig tudta elkerülni letartóztatását. Nagy késéssel, 1796 márciusának végén érkezett meg Konstantinápolyba. Verninac tájékoztatta, hogy a Porta állásfoglalása a háborúval kapcsolatban elég határozatlan, Oroszország és Ausztria óriási nyomást gyakorol a török kormányra az összeütközés elkerülése érdekében. A Direktórium azonban Konstantinápoly légkörét nem érzékelve, bizonyosra vette a háború közeli kirobbanását. Ugyanígy vélekedett az időközben két táborra szakadt párizsi lengyel emigráció²⁶ radikális szárnya is, amely 1796. március 12-én írott levelében arról értesítette Ogińskit, hogy Gedrojc tábornokot elküldték Litvániába a felkelés előkészítésére, egy másik emisszáriust pedig Waleryan Dzieduszycki grófhhoz, a galíciai nemesség egyik vezető egyéniségéhez, aki korábban a Habsburg-ház iránt illúziókat táplálók hangadója volt.²⁷ Az emigráció úgy értesült, hogy a Direktórium egy bizonyos

— Ezt a dokumentumot Ossoliński csatolta Thuguthoz írott leveléhez 1794. május 1-én. L. uo. 202–209.

Kościuszko chargé d'affaire-jének, Sotyknak küldetése céljára vonatkozóan Gallenberg titkos jelentéseiből következtethetünk; 1794. május 8-án Saurau grófnak ezt írta: „... A fő gondjuk azonban Ausztria. Azt kívánják, hogy a császári udvar küldjön egy főherceget Galíciába, hogy kezdetben közel legyen, majd a szász főhercegnővel szeretnék összeházasítani, és Poroszországot – ahogyan Oroszországot a törökök által – lekötöni, Sziléziát pedig fellázítani anélkül, hogy visszakivánná az osztrák uralmat.” Uo. 213–214.

Ld. még: Auszug des geheimen Rapports eines Vertrauten über Polen, Wien, den 19 Mai 1794. Uo. 234–244.

²⁵ *Kukiel* i. m. 22–76.

²⁶ A lengyel emigránsok első csoportja már 1794-ben létrehozta Párizsban az Agencja Polska-t, Barsz és Wybicki vezetésével. Elképzeléseik főként Lengyelország függetlenségének helyreállítására irányultak, a nagyhatalmak közötti ellentétek kihasználásával, de radikális társadalmi változásokat nem kívántak; ez vezetett végül is szakadásra az emigráció másik csoportjával. A balszárny, a Deputacja Polska vezetői a volt lengyel jakobinusokból kerültek ki (Dembowski, Meyer, Pawlikowski), akik levonva a Kościuszko-felkelésből adódó konzekvenciákat, okvetlenül változtatni kívántak a parasztság helyzetén. A légiókat Dąbrowski az Agencja Poska-val egyetértésben szervezte meg. *Perényi József*: Lengyelország története. Bp. 1962.

Ld. még *Kukiel* i. m.; *Chodźko* i. m.; *Kovács Endre*: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, Budapest. 1973.

²⁷ Dzieduszycki, Waleryan 1754-ben született a lubielski vajdaságban. Tanulmányait Bécsben végezte, 18 éves korában itt doktorált. Bécsben élt, majd 1777-től Galíciába költözött, II. József

Stemmatit (Stammati?) nevezett ki Havasalföld és Moldva konzuljává, akinek gondjaira bízták a lengyel katonák ügyét is. A párizsi emigráció a távolban nem értette, miért késik a felkelés kirobbanása. Ogiński levelében tudatta velük, hogy Szuworov időközben jelentős haderő élén előrenyomult a Dnyeszterig; úgy látszik a cárnő értesült a készülő inszurrekcióról, ezzel magyarázható, hogy a konstantinápolyi orosz követ állandó nyomást gyakorol a Portára. A törökök, bár szeretik a franciákat – írta Ogiński 1796 május 11-én –, annyira félnek az oroszoktól, hogy a háború valószínűleg csak akkor fog kitörni, ha a francia flotta feltűnik az Égei-tengeren.²⁸

1796. január 6-án a galíciai rendek egy része Krakóban konföderációt hirdetett, s ezt kiáltványában adta a tartomány lakosságának tudomására. A röpiratok egy példányát küldötteik hozták el Ogińskinek. Elmondták, hogy a konföderáció-elnevezés gyakorlatilag inszurrekciót takar, csak a Direktórium kérésére választották ezt a fedőnevet, nehogy a török kormányt kellemetlen helyzetbe hozzák II. Katalin előtt.²⁹ Sajnos, e kiáltvány teljes szövegét Ogiński nem örökítette meg, naplója szerint lényegében a következő állt benne:

1. A francia kormány elfogadta a lengyelek felkelési tervzetét, és támogatást ígért annak megvalósításához.
2. A galíciai rendek kinyilvánítják, hogy a párizsi szekció vezetőségét alkotmányos kormányuknak tekintik.
3. Segítségül kívánják hívni mindazon nemzeteket, amelyeket a lengyel nemzet bukása után hasonló sors fenyeget a három nagyhatalom részéről.³⁰

Ez utóbbi pont már felkelti a gyanút: vajon nem kézenfekvő-e, hogy itt elsősorban a Habsburg-elnomás alatt: sínylődő magyarokra gondoltak, akik 1790 óta már több tanújelét adták függetlenségi törekvéseiknek? Ez esetben az orosz rendőrség információi nem is álltak olyan messze a valóságtól,³¹ Szuworov figyelmeztetései nem voltak alaptalanok. Arra vonatkozóan pedig, hogy ez a feltételezés nem pusztá fantazmagória, még néhány adat áll a rendelkezésünkre. 1796-ban – sajnos, nem tudjuk pontosabban, mikor – Lallement francia követnek Velencében a lengyel emigránsok egy olyan emlékiratot

---

rokonszenvét is élvezve. Szaniszló Ágost lengyel király hamarosan kitüntette és udvarába hívta. Birtokán jobbágynak iskolát nyitott, majd 1792-től Szaniszló Ágost névnapja tiszteletére minden évben a tíz legjobban tanuló gyereket felszabadította. A targowicei konföderáció győzelme után a cárnő fennhatósága alá került birtokait elveszítette, ezért átköltözött Galíciába. Három fivére fegyverrel harcolt Kościuszko oldalán, Waleryan Dzieduszycki azonban csak anyagi támogatásban részesítette a felkelőket. Mint a podóliai hadsereg főparancsnoka, Józef Maksymilian Ossoliński gróf oldalán állt és Ausztria híve volt. Egyik ösztönzője lett az Ausztria megnyerésére irányuló elképzeléseknek. E koncepció feltehetőleg 1792-ben alakult ki, amikor Dzieduszycki személyesen találkozott Kościuszkoval. A tervet Bécsben Adam Czartoryski is támogatta. 1794-ben Kościuszko kérésére Dzieduszycki kidolgozott egy emlékiratot, amely lényegében Józef Ossoliński, Ignacy Potocki, Adam Czartoryski és Stanisław Sołtyk elképzeléseit foglalta össze. Meg akarta győzni I. Ferencet, hogy Ausztria játékszerré váljék szövetségesei kezében, akik annak érdekében terjesztik a lengyel jakobinizmusról szóló legendákat, hogy megakadályozzák a Habsburg-ház és a lengyelek összefogását. Ezzel magyarázza a galíciai felkelésről szóló rémhíreket is. *Kukiel* i. m. 5–7. 293–307.

²⁸ Pamiętniki i. m. 102–105.

²⁹ Uo. 123.

³⁰ Uo.

³¹ L. az 1. jegyzetet.

nyújtottak át, amelyben hangsúlyozták, hogy Ausztriával szemben Magyarországon nagy potencióális erő rejlik; hivatkoztak Martinovics mártírhalálára és azt állították, hogy a lengyelek legutóbbi insurrekciójában a magyarok saját költségükön 30 000 embert akartak kiállítani, de a császár ehhez nem volt hajlandó hozzájárulni.³² Ugyanebben az évben kelt Dąbrowskinak, a lengyel légiók legendás megalapítójának és vezérének – róla írták a lengyel himnuszt – Verninachoz írott emlékirata, amelyben több magyar nevét felsorolta, akikre mint lehetséges francia ágensekre számíthatnak a felkelés előkészítésénél: a Szepességben Berzeviczy Gergelyt, Trencsén megyében Illésházy Istvánt.³³ Ehhez pedig rögtön hozzáfűzhetjük kiegészítésként, hogy 1796 decemberében kelt, a Vadász Sándor által publikált, két felkelési tervezet egyike szintén megnevez több francia szimpatizáns magyar nemest, az elsők között Berzeviczy Gergelyt.³⁴ Tehát 1796-ban válik általánossá az a feltételezés a lengyel emigrációban, hogy a galíciai felkelés sikeréhez elengedhetetlen a magyarokkal való összefogás.

Kövessük tovább a konstantinápolyi lengyel megbízott, Ogiński gróf és a galíciai felkelés sorsát. A küldöttek a konföderáció kiáltványát átnyújtották Verninac francia követnek is, aki örömet fejezte ki amiatt, hogy az 1772-es felosztás óta osztrák fenntartóság alatt élő lengyelek továbbra is szívükön viselik a már nemlétező Lengyelország sorsát. Hozzátette azonban azt is, hogy – habár a Direktórium a felkelési tervezetet elfogadta – egyelőre az orosz-török háború kirobbanása bizonytalan, különösen azért, mert Svédország is habozik hadműveleteket kezdeni a cárnővel, márpedig Törökország nem akarja az Oroszország elleni háború egész terhét egyedül viselni. A fegyverkezés viszont szakadatlanul folyik.³⁵

Verninac 1796. június 14-én arról értesítette Ogińskit, hogy helyreálltak a francia-porosz diplomáciai kapcsolatok. Úgy tűnik, hogy a berlini udvar is arra a meggyőződésre jutott, hogy könnyebb visszaállítani Lengyelországot porosz uralkodóval az élén, mint megszállva tartani Nagy-Lengyelországot és Varsót. Madaliński³⁶ és Dąbrowski Berlinben

³² *Reychmann*: i. m. 154; Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, Budapest 1973. 216.

³³ *Rèychmann*: i. m. 154. Ezt ismétli a Vadász által közzétett dokumentum is, de nincs bizonyítékunk arra, hogy a két forrás azonos szerzőtől származik.

³⁴ *Vadász* im. 72.

³⁵ *Pamiętniki* i. m. II. 130–138.

³⁶ Madaliński ezredének lázadása robbantotta ki a Kościuszko-felkelést 1794. március 12-én, ezután hívta haza a katonaság Kościuszkot Szászországból, s választotta meg fővezérré.

Gierowski, Józef: *Historia Polski* (1492–1864), Warszawa 1972. 192.

Madaliński 1795-ben is fontos szerepet játszott a Direktórium és Berlin elképzeléseiben, amikor Poroszország békekötési kísérlete kiélezte az ellentéteket szövetségeseivel. Berlin – francia kezdeményezésre – valóban fontolgatta egy olyan titkos záradék elfogadását, amely nem egyezett volna bele Lengyelország teljes felosztásába. II. Katalin azonban a végsőig ragaszkodott hódításaihoz, s Pétervárott komolyan latolgatták a Poroszország elleni háború megindítását, sőt azt sem titkolták, hogy Galícia felkelése esetén be fognak avatkozni az eseményekbe, aminek viszont Bécsben nem örültek volna. Amikor híre ment, hogy a Direktórium és Berlin egy felszabadító háború kirobbantását tervezik Madalińskival az élén, II. Katalin teljesen kijött a sodrából, s környezete állítása szerint azt mondta: „Ha a dagadt Vilmos ról szabadítja az ő sötét Madalińskiját, én ráuszítom az én szegény Kościuszkomat, aki szünet nélkül beteg . . . Szefid, mint egy bárány, de gondolom, hogy nem volna az, ha rávetné magát a dagadra.”

Ld. *Kukiel* i. m. 46.

jártak és nyíltan felkínálták hazájuk trónját a királyi családnak, s bár igen kedvező fogadtatásban részesültek, kérésükre választ nem kaptak.³⁷

Barss, a párizsi emigráció mérsékelt szárnyának vezetője, 1976. március 27-én írott levelében arról informálta Ogińskit, hogy Bonaparte szárnysegédét, Sułkowski-t tájékoztatták elképzeléseikről, és megszületett a légiók felállításának terve.³⁸

Július 13-án követek érkeztek Ogińskihoz Havasalföldről. Nyugtalanító híreket hoztak: Kościuszko egykori katonáinak egy része türelmetlenségében csapatokba verődve végigjárta Lengyelországot, Galíciát, különböző gerillaakciókat hajtottak végre, míg erősen megfogyatkozott maradványaik eljutottak Havasalföldre.³⁹ Galíciában is egyre forróbb a hangulat, az emberek nem értik, miért nem adják meg a jelet a felkelésre. Sürgető levelek érkeztek Ogińskihoz Bécsből és Drezdából is, ezért futárként elküldte Jabłonskit⁴⁰ Galíciába, Varsóba, majd Párizsba, hogy tudassa: a diván addig nem kezd háborút Oroszországgal, míg más országok fellépése erre nem készíti.

Augusztus 12-én Bukarestből írott levelében Ksawery Dąbrowski közölte⁴¹, hogy a párizsi emigráció őt nevezte ki moldvai és havasalföldi ügyvivőnek. Számításai szerint ekkor már mintegy 2000 katona élt a két fejedelemség területén, de személyi szabadságuk garantálását, Oroszországra való tekintettel, a Porta továbbra is halogatta. A menekültek türelmetlensége nöttön-nőtt, mindenáron meg akarták támadni Galíciát, Ogiński azonban válaszlevelében szigorúan ráparancsolt Dąbrowskira, hogy a párizsi emigráció engedélye nélkül ne tegyen semmilyen meggondolatlan lépést.⁴²

A Direktórium a háború kirobbantásának sürgetése érdekében új nagykövetet nevezett ki Konstantinápolyba, Aubert du Bayet személyében, aki 1796. október 5-én érkezett meg állomáshelyére. Eleinte igen optimistán ítélte meg a helyzetet, biztosra vette a hadműveletek közeli megindítását, Lengyelország Poroszország védelme alatt történő restaurációját – amivel a Direktórium Berlint végleg leválasztotta volna a koalíció oldaláról – s Bonaparte itáliai sikerei hatására a békekötést Ausztriával. E derűlátó diplomata a havasalföldi katonák fokozódó türelmetlenségének hírért hallva, s értesülve arról, hogy a párizsi emigráció Ogiński visszatérését sürgeti, azt javasolta, hogy Ogiński utazzon Franciaországba Galícián keresztül, és a helyszínen mérje fel a felkelés esélyeit. Szerinte az inszurrekciót nem kell halogatni, Törökország kész tények elé kerülve, kompro-

---

Cobenzl jelentése 1795. április 24-ről (H.H.u.St.A.)

„A cárnő rendkívül határozott abban, hogy minden erejével fellép a porosz király ellen, s ha szükséges, hasonlóképpen a svédek és a törökök ellen is, ha azok az előbbieket mellé állnak, ami valószínű, ugyanakkor a leghatározottabban kitart amellett, hogy a Rajnához küldendő csapatokból egyet se vegyenek el.”

Közl: *Kukiel* uo. 318–319.

³⁷ Pamiętniki i. m. II. 138–140.

³⁸ Uo. 141.

³⁹ Uo. 145–146.

⁴⁰ Uo. 255.

⁴¹ Ogiński a naplójában – nyilván, hogy megkülönböztesse a légiók vezéréstől – Dąbrowskinak írja a nevét, míg a pétérvári jelentésekben Dembrowskiként szerepel. M. Kukiel azonban kimutatta, hogy ezt a nevet a 18. század végén Lengyelországban kizárólag Dąbrowskinak írták. Ksawery Powłata Dąbrowski nem volt rokona a légiók legendáshírű vezérének, Jan Henryk Dąbrowskinak. Ld. *Kukiel* i. m. 341.

⁴² Pamiętniki i. m. II. 176–177.

mittalódván Pétervár előtt, kénytelen lenne a háborút vállalni. A galíciai felkelés pedig arra kényszerítene Ausztriát, hogy csapattestei egy részét elvonja az itáliai hadszíntérről, s ezzel megkönnyítené Franciaország helyzetét. Ilyen előzmények után Aubert du Bayet a korábban Jan Riedel francia kereskedő gyanánt szereplő Ogiński számára Martin néven szerzett útlevelet, s még egy szultáni fermánt is kieszközölt, amely számára a török fennhatóság alatti területeken a feltartóztatás nélküli áthaladást volt hivatva biztosítani. Ogiński 1796. november 2-án hagyta el félévés, meglehetősen eredménytelen küldetésének színhelyét.⁴³

Útjának első állomása Bukarest volt, ahol a lengyel katonák klubja működött Dąbrowski irányítása alatt. Ogiński lesújtónak találta az állapotokat, a hazájuktól távolszakadt, nélkülözésre és tétlenségre kárhozottatott menekültek égtek a tettvágytól, nem törődve azzal, hogy egy rossz lépéssel a vállalkozás egész sikerét kockáztatják. „Dąbrowski szándéka az volt, hogy kirabolják az összes, az osztrák kamarához tartozó pénztárat, és ezt a pénzügyi alapot katonaságának rekrutákkal való gyarapítására akarta felhasználni. Ezekkel az erővel akart támadást indítani Łwów ellen úgy, hogy pontosan Háromkirályok napján érjenek oda, mikor Lengyelország és Galícia leggazdagabb polgárai rendszerint elutaznak, s amikor csaknem az összes bankok őrizet nélkül maradnak . . . Fegyverbe akarta hívni a fiatalokat, a kollégistákat, megzavarva fejüket hazafias gondolatokkal, a szabadság és egyenlőség rendszerét ígérve nekik, s végül meg akarta nyitni az összes börtön kapuit, szabadon engedni a rabokat, hogy fosszák ki az összes gazdag polgárt, és gyűjtsák fel a várost.”⁴⁴

E terv híven kifejezi a menekültek demoralizálódását, de jól tükrözi azt is, hogy a Kościuszko-felkelés szélsőbaloldalának – ők kezdeményezték a varsói és wílnói akasztásokat 1794 nyarán – célkitűzései továbbéltek közöttük. Érdemes elgondolkodni azon, ha a Direktórium hozzájárul, az emigránsok miféle felkelést robbanhattak volna ki ilyen katonákkal? Ogiński hosszás méltatlankodása, s az, hogy elégette a tervre vonatkozó iratokat, – „nyoma se maradjon annak, hogy lengyel valaha ilyen tervet ki tudott találni”⁴⁵ – azzal készlet tünődésre, hogy az emigráció vezetői vajon hogyan képzeltek a későbbi kiáltványukban célul kitűzött, az itáliai köztársaságokhoz hasonló államalakulatok létrehozását Európa keleti felében? Milyen társadalmi berendezkedést óhajtottak megvalósítani, ha nem a szabadság és egyenlőség rendszerét? Tudjuk, hogy a párizsi emigráció éppen e kérdés megválaszolása miatt szakadt két táborra – de e probléma részletes kifejtését most szeretnénk elkerülni, mert ez túlmutat e cikk keretein – itt csak utalni kívánunk a szándék és valóság, a célkitűzések és a rendelkezésre álló katonaság elképzelései, valamint a felkelés tömegebázisát majdan képező galíciai lakosság érdekei közötti markáns ellentmondásra. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a kalandor vállalkozás a felkelés egész sikerét tette volna kockára, s a lakosságot szembe fordította volna az emigráció vezetőivel. Ogiński szigorúan meghagyta, hogy Aubert du Bayet parancsa nélkül semmit se merjenek tenni, majd folytatta útját.

Jaşiban jutott el hozzá II. Katalin halálának és I. Pál amnesztiarendeleetének híre: ezideig Szibériából már vissza is tért közel 12 000 lengyel száműzött. 1796. decem-

⁴³Uo. 182–183.

⁴⁴Uo. 187–189.

⁴⁵Uo. 189.

ber 10-én átkelve a szigorúan őrzött bukovinai határon, Ogiński megérkezett a galíciai Jabłonowba, Waleryan Dzieduszycki gróf házába. Hamarosan abban a meglepetésben volt része, hogy a szomszéd szobából hallhatta, amint az osztrák rendőrség felolvassa az ellene kiadott körözést, amelyben egész konstantinápolyi tevékenységéről, korábbi és akkor használt álnevéről, útvonaláról részletes leírást adtak.⁴⁶ Ezután nem is gondolhatott huzamosabb tartózkodásra. Dzieduszycki, akit kínosan érintett ez az ügy, mert nem akarta megrontani kapcsolatait a bécsi udvarral, s a császári családdal közeli viszonyban levő arisztokrata barátait sem akarta kompromittálni,⁴⁷ hamarosan összeköttetést teremtett a krakkói konföderáció kiáltványának szerzőivel. Ők kijelentették, hogy Galícia katonai megszállása igen erős, mégis van esély egy sikeres felkelés kirobbantására, de ennek elengedhetetlen feltétele az orosz-török háború kitörése, s az, hogy a Direktórium határozottan közölje álláspontját Lengyelország visszaállításával kapcsolatban. Enélkül elhamarkodott dolog volna bármit is tenni.⁴⁸

Ogiński 1797. január 10-én indult útnak, s maga is meggyőződhetett a megszállás erősségéről. Az osztrák rendőrség szorosan a nyomában járt mindenütt, míg csak át nem lépte Szilézia határát. Innen Szászországon és Poroszországon keresztül, Hamburgon és Brüsszelen át jutott el 1797. február 2-án Párizsba. Már Sziléziában értesült arról, hogy a francia külpolitikában Pál cár trónralépése óta némi tartózkodás tapasztalható a lengyel kérdéssel kapcsolatban, Párizsban pedig meggyőződhetett arról, hogy a Direktórium egyelőre nem akarja elrontani a viszonyt Oroszországgal. Delacroix külügyminiszter fogadta a lengyel követet, de a határozott állásfoglalás elől a royalista összeesküvésekre és más belső nehézségekre hivatkozva mindannyiszor kitért, bár nem tagadta, hogy a Direktórium gyakran foglalkozik a lengyel kérdéssel.

Váratlan fordulatra került sor viszont április 5-én, amikor Delacroix hívatta az addig tétlenségre kárhóztatott és az emigráció belső egységének helyreállításával bajlódó Ogińskit. Közölte a hadseregtől szerzett értesüléseit, melyek szerint Bécs elfoglalásának már nincs akadálya, de ez még nem jelenti a háború befejezését. Ha a Habsburg császár nem tesz lépéseket a béke megkötése érdekében, akkor Lengyelország számára lehetővé válik, hogy a hadműveleteket Galícia forradalmasításával elkezdje. „Mutatott nekem egy jelentést, amelyet a kormány kapott arra a lehetőségre (vonatkozóan), hogy Magyarországon, Erdélyben és Dalmáciában felkelést robbantsanak ki és olyan államszervezetet hozzanak létre, mint az itáliai köztársaságokban, de hozzátette, hogy a vállalkozás olyan hatalmas, annyira merész, hogy a terv legaprólékosabb kidolgozása és a végrehajtás legnagyobb pontossága nélkül nem sikerülhet.”⁴⁹ Majd felkérte Ogińskit, hogy a párizsi

⁴⁶ Uo. 200.

⁴⁷ Dzieduszycki – aki egyébként az 1797-es felkelés kirobbantására irányuló összeesküvés vezetője volt – nem tudta kapcsolatait tökéletesen eltitkolni a bécsi udvar előtt. Cobenzl pétervári osztrák követ 1795. május 3-i levelében így jellemezte Thugutnak: „... Dzieduszycki, a Korona és Litvánia – jegyzőjének idősebb testvére, egy valódi jakobinus és felbújtó (Kiemelés tőlem – R. É.) a legnagyobb örömet abban leli, hogy a franciáknak előnyöket szerezzen; pénzt gyűjtött a Łazniński-divízió számára; amikor az Lemberg mellett járt, néhány száz dukátot küldött Łaznińskinak – egyébként veszélyes; birtokai vannak az itteni országokban.” *Kukiel* i. m. 293.

⁴⁸ Az „Akt Konfoederacyjni” aláírói: Łeszczynski, Grzegorzewski, Raciborowski, Trzeciecki, Nowicki voltak.

Ld. *Pamiętniki* i. m. 197–200.

⁴⁹ Uo. 211–212.

emigráció vezetősége foglalja össze erre vonatkozó elképzeléseit. Néhány órával a beszélgetés után Delacroix már azt üzenté, hogy a tervezetet azonnal dolgozzák ki írásban, mire ők a következő észrevételeket tették:

1. Az elképzelés középpontjában az áll, hogy az osztrák fennhatóság alá tartozó területeken diverziókat kell előidézni, ami kétségtelenül kedvező lenne a francia hadsereg számára, de ez még nem garantálja Lengyelország visszaállítását.

2. Mindent meg kell tenni Lengyelország felszabadtása érdekében, de Galícia lakóit nem kompromittálhatják annak biztosítéka nélkül, hogy a terv végrehajtása után ezt a területet is Lengyelországhoz csatolják.

3. A tervezet siettetni a béke megkötését Ausztriával, de nem garantálja Galícia és még kevésbé a többi terület felszabadtását.

4. Biztosítani kell, hogy azoknak az áldozatoknak fejében, amit a terv végrehajtása a lengyelektől kíván, Franciaország garantálja minden lehetséges segítség megadását Lengyelország felszabadtásához.

Delacroix megütközéssel fogadta a fenti észrevételeket. Kifejtette, hogy voltaképpen Franciaországnak nincs szüksége a lengyelekre⁵⁰, de érthetetlennek tartja, hogy az emigráció nem akar élni ezzel a rendkívüli lehetőséggel. Gondolkodjanak a dolgon – tanácsolta –, de három nap (!) múlva az ügyre többé már nem lehet visszatérni.⁵¹

Az emigráció gyűlése ezután mégis úgy döntött, hogy biztosíték nélkül is azonnal hozzájárul a Delacroix-hoz és a galíciai lakossághoz intézendő kiáltvány megszövegezéséhez. A tervezet az európai külpolitika áttekintésével kezdődik, illetve annak kifejtésével, hogy Lengyelország és Franciaország ellenségei azonosak, s Ausztria és Franciaország végső leszámolása egyre inkább elkerülhetetlenné válik. Azzal a megállapítással folytatódik, hogy a Habsburgok igája alatt sínylő karintiaiak, horvátok, szlovének, magyarok és galíciaiak szeme előtt az itáliai köztársaságok példája lebeg, ők is hasonló föderatív államalakulatokat szeretnének létrehozni. Abban az esetben, ha Franciaország támogatást nyújt ezen elképzelés valórváltásához, feltehetőleg Törökország is megragadja az alkalmat, s fellép Ausztria ellen. A kiáltvány ezután pontokba foglalta a legsürgősebb tennivalókat:

1. Értesíteni kell Bonaparte tábornokot, hogy az itáliai lengyel légiókat Trieszten át irányítsa Magyarország területére, ahol csatlakoznának hozzájuk a moldvai és havasalföldi lengyel katonák.

2. A terv végrehajtása érdekében két embert Magyarországra kell küldeni az ottani patriótákhoz, informálni kell őket a lengyel légiók tevékenységéről, és egyeztetni kell elképzeléseiket az övéikkel.

3. Ezzel egyidejűleg a magyarországi felkelés megkönnyítése érdekében Galíciába is kell küldeni egy emisszáriust, akinek meg kell teremtenie a rendszeres kapcsolatot a magyarokkal, és fel kell készítenie a közvéleményt a légiók fogadására.

4. Az itáliai lengyel hazafiaknak szintén állandó összeköttetést kell teremteniük a Magyarországon tevékenykedő galíciai emisszáriusokkal.

⁵⁰ „Que la France n'avait pas besoin des Polonais”! Chodźko im. III. 11–12.

⁵¹ Három nap múlva, tehát április 8-án. A fegyverszüneti megállapodást április 7-én kötötték meg, ezek szerint a Direktórium tudott Bonaparte szándékáról, és valóban csak ijesztgetésnek szánta a felkelési tervezetet.

5. Kérni kell a születőben levő, új itáliai köztársaságok támogatását a terv végrehajtásához, szólítsák fel az osztrák elnyomás alatt szenvedő népeket szabadságuk kivívására. Nem kétséges, hogy a horvátok, szlovének, karintiaiak, magyarok és dalmátok megragadják az alkalmat, és csatlakozni fognak a föderatív köztársaságok létrehozását célul kitűző felkészüléshez.

A kiáltvány szerzői körülbelül 8000 fő bevetésére gondoltak, ebből 6000 légionárius lett volna, 2000 pedig a moldvai és havasalföldi katonák közül került volna ki. A párizsi emigráció vakon bízott abban, hogy a Dalmáciában partra szálló légiók behatolása Magyarország területére zavartalan lesz. „A miniszter ígérete szerint nem lesznek nehézségeink az áthaladáskor,⁵² azoknak az értesüléseknek megfelelően, amelyekhez a francia kormány ezeken a területeken jutott.”

Az emigránsok abból a feltételezésből indultak ki, hogy a légiók száma gyorsan fog növekedni, mert az orosz fennhatóság alatt élő lengyelek közül is sokan fognak hozzájuk csatlakozni.

E tervezetet 24 órán belül eljuttatták a külügyminisztériumba, Wybicki, Mniewski, Ogiński, Prozor, Barss, Taszycki, Szaniawski, Walichnowski és Podoski aláírásával. Értesítették Delacroix-t, hogy Mniewski és Ogiński utazik az itáliai hadszíntérre. A külügyminiszter rövidesen közölte Ogińskival, hogy a Direktórium minden változtatás nélkül elfogadta a tervezetet, amiről értesítették Bonapartét is, és felszólították, hogy mindent tegyen meg annak végrehajtása érdekében, továbbá felkérték a tábornok néhány itáliai barátját, hogy segítse elő a két lengyel emigráns minél gyorsabb utazását.

Az események azonban váratlan fordulatot vettek, amit Ogiński a következőképpen kommentált naplójában: „Ez alkalommal már nem kételkedtem abban, hogy tevékenyen részt vehetünk az események alakításában, és sikert reméltem az utazástól, amelyre örömmel vállalkoztam, de az e fölött érzett örömöm és minden reményem hamarosan elszállt, amikor be akarván szállni a fogatba, az itáliai hadseregtől érkező futár meghozta a Leobenben április 7-én megkötött előzetes fegyverszünet hírért. Beigazolódott tehát az a feltevés, hogy nem csodálkozhatunk Franciaországon, amióta békeajánlatokkal közeledett Ausztriához, és így minden várakozásunk, segítségébe vetett bizalmunk hazug és csalóka volt.”⁵³

A diplomáciai életben igen jártas és régi tapasztalatokkal rendelkező arisztokrata felismerte a hagyományos gallikán orientációjú lengyel külpolitika csődjét, s tevékenységét ettől fogva heves franciaellenesség jellemezte. Elhagyta Párizst, Brüsszelben várt kedvezőbb körülményekre. Itt értesült az Ausztria elleni újabb háború kirobbanásáról, majd egy, a francia diplomáciának tulajdonítható manőverről:

„Brüsszelben kaptam meg azt a tudósítást, amely engem végleg lesújtott. A Havasalföldön összegyűlt katonák nem engedelmességgel annak a határozott parancsnak, amelyet Aubert du Bayet nevében adtam nekik, ti. hogy semmilyen akciót ne kezdjenek az ő értesítése nélkül, közel százan, élükön Deniskoval annyira türelmetlenek voltak, hogy átlépték a galíciai határt, és puccsot akartak kirobbantani. De közepesen felfegyverkezve beleütköztek egy osztrák katonai alakulatba, körülbelül tizenötven fegyverrel a kezükben

⁵² Pamiętniki i. m. II. 214.

⁵³ Uo. 215.

elestek, tizenketten fogságba kerültek és a helyszínen felakasztották őket, a többieknek vezérükkel együtt sikerült visszatérniük Moldvába. Felvilágosítottak, hogy az akciót Aubert du Bayet Deniskonak adott utasítására hajtották végre, annak érdekében, hogy felderítsék az osztrák katonaság erejét ebben a térségben; később azonban nem kaptam több hírt róluk, és így nehéz volt hitelt adnom ennek a feltételezésnek. Az azonban bizonyos, hogy Deniskot a bukaresti francia követ útján Konstantinápolyba hívták, és visszatérése után hajtották végre ezt az örült vállalkozást, amelynek semmilyen kedvező eredménye nem lehetett, és végleg felháborította Galícia szerencsétlen polgárait.”⁵⁴

Ezek után Ogiński hosszú időre elhagyta Nyugat-Európát. 1799-től Poroszországban élt, majd visszatért Litvániába, és I. Sándor cár hívéül szegődött. Távozása a francia befolyás alatt álló területekről jelképesnek is tekinthető. A galíciai felkelés tervezete, amely 1795-től állandóan az emigráció elképzeléseinek középpontjában állt, meghíusult és a feledés homályába merült.

Láthattuk, a Lallement-nak átadott emlékirat és Dąbrowski Verninachoz írott memoárja alapján, hogy a magyar-lengyel közö felkelés gondolata 1796-ban vetődött fel a véglegesen felszámolt Lengyelország politikai érdekeit képviselő lengyel emigránsok között.

A források ezen típusához tartozik a Vadász Sándor által talált két felkelési tervezet is 1796 decemberéből. Az elsőt – amely kizárólag a magyarországi inszurrekció esélyeit tárgyalja – egy bizonyos Van Lennep (?) juttatta el Durand-nak, a Direktórium egyik munkatársának 1796. december 23-án. Lennep egyik barátja levelét továbbította, aki – állítása szerint – nemrég tért vissza Magyarországról: „A legutóbbi lengyel forradalom idejében ennek a forradalomnak a vezetői igen szoros és széles körű kapcsolatban voltak a magyarországi elégedetlenekkel. Ebből kölcsönös mozgalmak terve született; annak a tervnek a sikere, amely Lengyelországban a dolgok új rendjét volt hivatva bevezetni, és segítette volna a magyar vállalkozásokat. Így, miközben a lengyelek a maguk körében dolgoztak, ugyanakkor olyan összeesküvést is szőttek, amelynek Magyarországon is nagyon kiterjedt hálózata volt. Ezt a lengyel forradalom kioltása előtt felfedezték, tekintélyes számú letartóztatást fogantatosítottak és a vezetőket, Martinovicsot, Sigrayt lefejezték.”⁵⁵

A tervezet melléklete a továbbiakban valóban felsorolja a hagyományosan rebellisnek számító magyar megyéket, számos ellenzéki család nevével együtt, itt is szerepel Berzeviczy Gergely és Illésházy István gróf. Az egyes tévedések alapján nyilvánvaló az információk közvetett jellege, az értesülések végsősoron felületesek, látható, hogy az illető nem ismerte behatóan a magyar viszonyokat. A Martinovics-összeesküvés hatása és kiterjedése például korántsem volt olyan nagy, ahogy ezt a szerző állítja. Úgy véljük, hogy e csírájában elfojtott megmozdulás túlbecsülése s a katekizmusok tartalmáról kiszivárgott hírek keltették azt az illúziót a lengyel emigrációban és a francia diplomáciában, hogy a

⁵⁴ Uo. 224–225.

⁵⁵ *Vadász* i. m. 73.

Durand, a levél címzettje azonban nem volt miniszter és a Direktórium tagja, hanem a külügy-minisztérium egyik munkatársa. Amikor Ogiński Brüsszelből eltávozott, ezt írta: A kért útlevelet nagyon lekötöző módon a külügyminisztérium irodavezetője, Durand kézbesítette. Ld. Pamiętniki i. m. II. 236.

magyar nemesség lelkes híve lenne az itáliaihoz hasonló föderatív köztársaságok létrehozásának.

A másik felkelési tervezet már nemzetközi összefüggésekbe ágyazza a magyarországi felkelés gondolatát: „Ez egy kelet-európai felkelési terv, ugyancsak Durand-nak, december 31-i keltéssel. Ugyanaz a kéz írta, mint a Magyarországra vonatkozó levelet, de a szövegből is kiderül, hogy nem a lengyel- és magyarországi viszonyokban tájékozott anonim személytől, hanem ennek pártfogójától származik. Őt úgy tájékoztatták, hogy teljes bizonyossággal lehet számítani Lengyelország és Magyarország lakóinak többségére a felkelés kirobantásában és véghezvitelében, amely teljesen új rendet honosít meg Európának ebben a részében. A lengyelek és a magyarok azonban csak akkor cselekedhetnek, ha az érdekelt nagyhatalmak előbb megegyeznek a forradalom végrehajtásában.

E terv három fő területet jelöl meg a felkelés végrehajtására. Az első Moldova, itt gyűjtenék össze a szétvert lengyel erők maradványait. A másik központi hely Erdély, ahol az elégedetlenek csatlakoznának! A fő gyűlekező hely Galícia lenne, a lengyel területek és a szomszédos magyar vármegyék számára. A felkelők hadműveleteit össze kellene hangolni a közreműködő hatalmak katonai intézkedéseivel. A tervezet szerzője szerint Franciaországra nézve igen nagy előnyök származnának a fenti koncepció sikeres megvalósításából.

A felkelési terv messzemenően számításba vette Törökország érdekeit is, kapcsolódva a francia (és a lengyel – R. É.^{5 6}) külpolitika hagyományaihoz. Az elképzelés szerint Törökország hadat üzenne Ausztriának, így módon nyújtana támogatást a felkelőknek. Ezt megelőzően Franciaországra hárulna a közvetítés feladatának végrehajtása: befolyását felhasználva el kellene érnie, hogy a porta tárgyaljon a felkelők képviselőivel. 'Ezen kívül kitervelhetnék a magyarokkal, milyen módon tartják majd a kapcsolatot a franciákkal Trieszten és Fiúmén keresztül'.^{5 7}

A két tervezet közötti összefüggés nyilvánvaló, nem véletlenül kerültek egymás mellé a levéltárban sem. Ami az első pillantásra is megkülönbözteti az utóbb idézett tervezetet az 1797-es kiáltványban rögzített elképzeléstől, az a lengyel légiók szerepének teljes mellőzése. Ogiński memoárjából már értesülhettünk arról, hogy a légiók meg-

^{5 6} Lengyelország reformpártja már a négyéves szejm alatt is szövetségi kapcsolatokat igyekezett kiépíteni Törökországgal. Erre az időszakra esik Piotr Potocki követi tevékenysége, majd a Kościuszko-felkelés alatt Piotr Kruta küldetése. Marian Dęscorches, aki Franciaország varsói nagykövete volt a négyéves szejm alatt, ez idő szerint Konstantinápolyban működött. Kruta vele vette fel a kapcsolatot 1794 nyarán, Ignacy Potocki és Dęscorches leveleit ő közvetítette. E dokumentumokról Ogiński tesz említést naplójában. Ld. Pamiętniki im. II. 107–112; *Kukiel* i. m. 81.

Ignacy Potocky levele 1794. július 3-án, Dęscorches válaszai 1794. augusztus 15-én és november 20-án keltek.

A Kościuszko-felkelés külpolitikájáról azonban bécsi titkosjelentésekből is értesülhettünk, Gallenberg Thuguthoz írott 1794. május 8-i már idézett levelében ez áll: „Ez a párt, amely messze a legerősebb, s melynek élén a Drezdából eltávozott Potocky marsall áll, külső kapcsolatokat szeretne; tervük hozzátétőlegesen a következő, amit Sołtyk, amennyiben ez a császári udvart érinti, szívesen végrehajtana: ők is számolnak a törökökkel, akik révén Oroszországot eléggé lekötni remélik; számításba jön az orosz tisztek demokratikusan kalandorkodó érzülete is; s tudják, hogy a svédek is a maguk játékát fogják játszani, a régenst azonban túlságosan határozatlannak tartják, és segítségét egyáltalán nem tekintik döntőnek; távolabbról még magával Angliával is számolnak a danzigi és toniúi kereskedelmi kapcsolatok miatt.” *Quellen zur Geschichte* i. m. II. 213.

^{5 7} *Vadász* i. m. 70–71.

szervezésének gondolata 1796 márciusában öltött határozott formát, Jan Henryk Dąbrowski katonái azonban csak 1796 decemberétől harcoltak Bonaparte zászlai alatt Itáliában.⁵⁸ A dalmáciai partraszállás ötlete valószínűleg ezért vetődött fel csak később, ebből viszont az a következtetés is adódik, hogy a Vadász-féle tervezet szerzője nem Dąbrowski.

Azt jelenleg nem tudjuk eldönteni, hogy a Durand-hoz Van Lennep által eljuttatott tervezet milyen kapcsolatban állt Dąbrowski Verninachoz írott memorandumával, az összefüggésüket csak sejtethjük, elsősorban Berzeviczy nevének azonos értelmű szerepeltetéséből. Arra vonatkozóan viszont több adattal rendelkezünk, hogy a tervezet későbbi – már a légiók bevonására is számító – formája Dąbrowskitól származik. Léonard Chodźko szerint a légiók legendás hírű parancsnoka többször is járt Párizsban elképzeléseinek valóraváltása érdekében.⁵⁹ Fentmaradt egy Bonapartéhoz 1797. március 25-én írott levele, amelyben lényegében a kelet-európai felkelési terv végrehajtását sürgeti, párhuzamosan a légiók magyarországi behatolásával, aminek irányaként Fiumét és Károlyvárost jelölte meg.⁶⁰ Bizonyítékkal szolgálhat még a következő, az itáliai lengyel nemzeti képviselőlet megteremtésének érdekében Bonapartéhoz intézett levele 1797. július 10-éről, amelyben utal az emigráció sajnálatos módon meghíúsult reményeire.⁶¹ Chodźko művében határozottan állítja, hogy a Direktórium kérésére Wybicki által kidolgozott

⁵⁸ Chodźko i. m. 7–8. (művében végig Dombrowski-t ír, de a lengyel légiók parancsnokának neve a korabeli helyesírás szerint: Dąbrowski.)

„Dąbrowski tábornok Mantovába jött, ahol felvázolt egy részletes tervezetet, melynek megvalósítására az alkalmat kedvezőnek találta; ezek szerint a lengyel hadtestnek áthaladva Horvátországban, Erdélyen és Magyarországon, be kell nyomulnia Lengyelországba, és ott kitűznie a függetlenség ősi zászlaját. Tervezetét ismertették a fővezérrel, és a választ várva, Párizsban is tett néhány lépést, hogy elősegítse annak eredményességét. (Kiemelés tőlem – R. É.)

Noha Bonaparte ekkor meg volt győződve arról, hogy a békétárgyalásokat meg kell kezdeni, és azután a békét meg kell kötni, de távol állt attól, hogy elvesse Dąbrowski tervezetét, és egy ideig annak befolyása alatt taktikázott. Végül, Germinal 17-én (április 6-án) Dąbrowski azt a parancsot kapta, hogy menjen Palma-Novába, és Berthier tábornokot ugyanakkor utasította, hogy az összes lengyel hadtestet egyesítse... majd Palma-Novába (Dąbrowski) megérkezve, közel 5000 lengyelt talált fegyverben. Hazafias tüztől égve, telve lelkesedéssel és bátorsággal, csak egy jelre vártak, hogy hazájuk felé rohanjanak, amikor váratlanul megérkezett az a végzetes hír, hogy Leobenben április 18-án aláírták a fegyverszünetet.”

⁵⁹ Chodźko i. m. 7–8.

⁶⁰ *Projet présenté au général en chef de l'armée d'Italie Bonaparte. Mantoue, le 5 germinal au V. [25 mars 1797].* Chodźko im. II. N. XXXII. 327–330. L. a Függelékben.

⁶¹ *Lettre du général Dombrowski au général Bonaparte en faveur de la cause polonaise.* Reggio, le 22 messidor au V. (10. juillet 1797). *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, im. 426–428.

„Engedje meg, tábornok polgártárs, hogy az Ön mellett álló szervnek tolmácsoljam honfitársaim és fegyvertársaim érzéseit, kik az Ön oltalma alatt gyűltek össze Itáliában, és elnézést kérjek, hogy most feltartom Önt egy szerencsétlen nemzet érdekében. Korántsem akarom Önnek itt felvázolni a mi szerencsétlenségünk szomorú képét, ez túl hosszú lenne, én csak azt szeretném Önnek elmondani, ami azóta történt, amióta ellenségeinknek kedvük kerekedett arra, hogy kitöröljenek bennünket a létező hatalmak közül, hogy azóta mi minden tisztességes eszközt igyekeztünk felkutatni, mely visszaadna nekünk valamilyen politikai egzisztenciát. Én ezek közül csak egyet akarok Önnek bemutatni, mely analóg a körülményekkel és megfelel a célnak. Ez a lengyel hadsereg formálódása.

Belátva e tervezet hazánkban történő megvalósításának lehetetlenségét, mi egyöntetűen Önhöz fordultunk, tábornok polgártárs, mint olyan valakihez, aki egyedül képes szándékainkat elősegíteni és

kiáltvány lényegében Dąbrowski elgondolásainak átdolgozásából állt: „A hadmozdulatok terve megfelel annak, amelyet Dąbrowski tábornok már bemutatott Bonaparténak.”^{6 2}

Feltehetőleg a tábornok korábbi javaslatai alapján tájékozódott a Direktórium emisszáriusai útján a magyarországi felkelés esélyeiről is.

Annak megítélése azonban, hogy a francia kormány mennyire vette komolyan a beérkezett információkat és a lengyel emigráció javaslatait, külön megfontolást igényel. Ogiński memoárja is könnyen eltorzíthatta a beszélgetésről megőrzött emlékképet, nem biztos, hogy Delacroix kijelentései ilyen egyértelműen utaltak a külügyminisztérium hátsó szándékaira. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a francia diplomácia a diverzió gondolatát ütökártyaként használta fel a békekötésnél, az utolsó pillanatban fordultak a lengyelekhez – a kiáltvány április 7-én kelt, s ugyanezen a napon írta alá Bonaparte Leobenben a fegyverszüneti egyezményt –, amikor már csak a *végző lökésre* volt szükség a tárgyalások megindításához. Miért? Soboul szerint 1797-ben, amikor a royalisták ismét erőre kaptak Franciaországban, a tábornoknak okvetlenül fegyverszünetre volt szüksége a mozgalmak elfojtása érdekében.^{6 3} Könnyen meglehet az is, hogy Bonaparte, aki az 1809-es magyarországi hadjáratát megelőzően is széles körben igyekezett tájékozódni a belső helyzetről,^{6 4} egyszerűen nem találta elegendőnek és meggyőzőnek információit, mint ahogyan a terv valóban nélkülözött is minden realitást. Ezt persze nem zárja ki az a tény, hogy bizonyára akadtak volna e vállalkozásnak támogatói is, csak éppen ahhoz nem elegendő számban, hogy a felkelést győzelemre vihették volna.

Akármi is volt Bonaparte tartózkodásának oka, a francia diplomácia elvtelen manővereit semmi sem mentheti. Denisko kalandor vállalkozása Galíciában, a légiók katonai erejének többnyire ellenszolgáltatás nélküli felhasználása, az, hogy a fogságából kiszabadult Kościuszkóval nem kívántak együttműködni,^{6 5} bár a katonák az ő neve alatt

---

bennünket támogatni. Honfitársaim bizalmából és az Ön kormányának felhatalmazásából Itáliába jöttem, ahol az Ön személyében olyan valakit találtam, aki mindenben megfelel várakozásaimnak. Tábornok Polgártárs szemei előtt formálódott a mi hadtestünk és nőtt 6000 főre. Már egy hízelgő jövő csábított bennünket, az Ön vezetése alatt reméltük a dicsőség babérjait learatni, erőnket egyre növelve, Önt követve a győzelemhez vezető úton, megtalálni azt az ösvényt, mely bennünket hazánkba elvezet, ahol már egy ugyanilyen jellegű haderő, mint amilyen a hazafiak támogatásával a Havasalföldön alakult, csak a jelzést várta, hogy csatlakozhasson hozzánk az Ön parancsnoksága alatt. És egyszerre a Leobenben aláírt fegyverszünet véget vetett minden reményünknek . . .”

^{6 2} Chodźko i. m. 13.

^{6 3} Soboul, Albert: A francia forradalom története, 1789–1799. Budapest, 1963. 492.

^{6 4} Kosáry i. m. 16–49.

^{6 5} Kościuszkó 1796. december 19-én szabadult ki a pétervári börtönéből, ezután saját kérésére Svédországban telepedett le. Stockholmból – barátja és kísérője, a híres költő, Julian Ursyn Niemcewicz állítása szerint – Van Dedem holland követ segítségével kapcsolatba lépett a Direktóriummal. Levelezését egészen az Egyesült Államokba történt elutazásáig folytatta, ennek nyomát azonban az archívumok nem őrizték meg. Életrajzírója, Jan Dihm, elképzelhetőnek tartja, hogy Bonapartéval állt összeköttetésben. Párizsban Kościuszkó kiszabadulása után különböző hírek terjedtek el. Az emigráció mindkét szárnya őt tartotta törvényes vezetőjének, és mindent elkövettek, hogy terveiknek megnyerjék. 1797 áprilisában elterjedt a hír, hogy Kościuszkó Hamburgba érkezett, és Koppenhágán keresztül Párizsba tart. Wojczyński és Dmochowski azonnal Párizsba siettek a volt lengyel fővezér fogadására. Kościuszkó mindenesetre május 2-ig Göteborgban tartózkodott, bár eredetileg korábban akart Angliába utazni, lehet, hogy a Direktórium beutazási engedélyére várt. Őt később sem győzték meg a Direktórium és Bonaparte ígéretei, de Ogińskival ellentétben nem lett

harcoltak, végül pedig az a tény, hogy a bécsi udvarral kötött megállapodás értelmében az Itáliában fogságba esett, Galíciából származó lengyel katonákat Ausztriának kiszolgáltatták⁶⁶ – mind egyértelműen mutatják a Direktórium inkorrekt magatartását a lengyel kérdésben. A jakobinus diktatúra szűklátókörű és doktrinér külpolitikája legalább nem ringatta felesleges illúziókban Kościuszkó híveit.

Voltak azonban olyan francia diplomaták is, akik már 1794-ben őszintén kívánták a kölcsönös együttműködést, s megengedhetetlennek tartották, hogy a forradalom egy vele rokonszenvező, Franciaország kérlelhetetlen ellenfelei ellen élethalálharcot vívó felkeléssel szemben foglaljon állást, minden közösséget megtagadjon vele, sem katonai, sem eszmei támogatásban ne részesítse. Közülük is elsőként kell említeni Pierre Parandier-t, Ignacy Potocki egykori jóbarátját, aki a jakobinusok bukása után hivatalos megbízatást kapott arra, hogy Kościuszkóval tárgyalásokat folytasson. Szászországban érte Varsó elestének híre. Ettől kezdve itt működött és innen közvetített a Direktórium és az emigráció között. Elképzelése szerint Lengyelországnak kellett volna a francia befolyás színteréül szolgálnia Kelet-Európában, a korlát szerepét játszania a három nagyhatalommal szemben. E célok megvalósítása végett több levelet írt Napóleonhoz is, 1812-ben pedig Bossano herceghez, aki szintén őt kérte fel lengyel ügyvivőnek.⁶⁷

A keleti ügyekkel foglalkozó másik ismert diplomata Kazimierz La Roche, egykor kapcsolatban állt Kościuszkóval, Kołłątajjal, I. Potockival, Déescorches bizalmasa volt, később a lengyel emigráció balszárnyával állt szoros kapcsolatban, közreműködött a légiók létrehozásánál is.⁶⁸

Karl Friedrich Reinhard, a francia diplomácia kiváló egyénisége, 1793-tól a dán, svéd, lengyel és orosz szekciók vezetője volt. Több emlékiratot intézett a konventhez a lengyel felkelés támogatása érdekében, amelyekben kifejtette: Lengyelország nem érheti el egy perc alatt azt, amihez Franciaországban is három év kellett. „Támogatni kell a szabadság és egyenlőség forradalmát, de nem erőszakolni azt.” Reinhard a külügyminisztériumban a 19. század elejéig Kelet-Európával foglalkozott.⁶⁹

Ugyanilyen értelmű nyilatkozatot nyújtott be a konventhez 1794 júliusában a korábbi északi specialista, a svéd szakértőnek számító, Raymond Verninac. Szerinte a

---

I. Sándor híve sem. A lengyel légiók közben sorra véreztek el Napóleon hadjárataiban, Kościuszkó azonban nem állt az élükre, hanem Svájcban telepedett le, és onnan figyelte az európai események alakulását. Akárcsak 1794 tavaszán, élete végén is kitartott azon meggyőződése mellett, hogy Lengyelországnak a saját erejéből kell kivívnia függetlenségét, s ennek egyedüli módját a jobbágyfelszabadításban ismerte fel, mint arra politikai végrendeletében is rámutatott.

Ld. *Dihm* i. m. 246, 257–258; *Izsépy* i. m. 250.

⁶⁶ „Az osztrák szökevények visszahelyeztetnek kormányzatuk alá és a megfelelő zászlóaljokhoz, a parancsnok ígéretet tesz életükmegmentésére . . .” *L. Chodźko* i. m. I. 220–223.

⁶⁷ Comité de S. P. au citoyen Parandier, Paris 3 messidor au III. (21 juin 1795.) Ld. *Kukiel* i. m. 336–340.

Leśnodorski, Bogusław: *Polscy jakobini*, Warszawa 1960, 441–442.

⁶⁸ Uo. 444–445.

⁶⁹ Uo. 446–447.

Reinhard 1794 júliusában – amikor a legnevezetesebb összecsapás történt a Közjóléti Bizottságban a lengyel felkelést támogatni kívánó, s a támogatást mereven elutasító jakobinusok között, ahol Robespierre nem vett részt, s az ülésen Saint-Just volt a hangadó – emlékiratot intézett a Comité du Salut Public-hez. Három igen szuggesztíven feltett kérdés köré csoportosította mondanivalóját, s

felkelés olyan kedvező külpolitikai körülményeket teremt a jakobinus diktatúra számára, amelyek kihasználatlanul hagyása vétkes könnyelműség.⁷⁰

E diplomaták szerepét az 1797-es felkelési tervet megtárgyalásánál nem ismerjük, valószínű azonban, hogy ők nemcsak egyszerű politikai sakkhúzásnak tekintették a tervezetet, hanem egy kívánatos társadalmi változás eszközének,⁷¹ hasonlóan azokhoz a magyar patriótákhoz, akik feltehetőleg támogatták volna e rendkívüli vállalkozást. A Reformátorok Társaságának egy része, akik elkerülték a perbefogást, s akik a jakobinus per miatt nemhogy meghátráltak volna, de még inkább balra tolódtak, bizonyára éltek volna a Habsburg-ellenes megmozdulás lehetőségével.

Minden kétséget kizáróan közéjük tartozott Berzeviczy Gergely, a „Majestátprocesz” szerzője, akinek neve többször fel is vetődött a felkelési tervezetekkel kapcsolatban. Berzeviczy 1796 augusztusában nagy utazást tett Lengyelországban, viszonylag hosszabb időt töltött Varsóban, bővebb információink azonban nincsenek ottani tartózkodásáról. H. Balázs Éva már Vadász Sándor felfedezésének közzétételekor feltételezte, hogy ennek az utazásnak politikai céljai voltak.⁷² Berzeviczy lengyel kapcsolatainak homályából mindössze egyetlen név bukkan elő, Ossolinskié,⁷³ sajnos nem tudjuk, hogy azonos-e Adam Czartoryski jóbarátjával, a galíciai rendeket képviselő, ezekben az években Bécsben élő arisztokratával. Ha kiderülne, hogy Józef M. Ossolinskié⁷⁴ van szó, egyben világossá válna, miért szerepel annyit Berzeviczy Gergely a lengyel emigráció elképzeléseiben, hiszen ez a galíciai mágnás rendszeresen érintkezett az Agencja Polska különböző képviselőivel, behatóan ismerte diplomáciai erőfeszítéseiket.

Illésházy István grófról, s az 1796 decemberében kelt magyarországi felkelési tervzetben említett nemesi családok szerepéről még kevesebbet tudunk. Néhányan

---

lényegében a következőt fejtette ki: a felkelés leköti Franciaország ellenségeinek erejét, s ha Franciaországnak nincs is szüksége erre a segítségre, akkor is meg kell látnia az embert a lengyelekben, akik ugyanazon érdekeket ugyanazon ellenséggel szemben védelmezik. Legalábbis erről tanúskodik a despoták reakciója és egész Európa közvéleménye . . .

„Kevesebb vitát, de ágyúkat. Az ügynököknek csak egy szót kell kimondaniuk: általános háború, függetlenség és szabadság mindazoknak, akik ezt támogatják . . .” L. uo. 603.

⁷⁰ Uo. 447–448.

⁷¹ Elsősorban Parandier-re kell gondolnunk, aki még sokáig megőrizte befolyását a lengyel ügyekben. De nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az itáliai köztársaságokat megeremtő Bonaparte tábornok, ha nem is jakobinus, de még nem Napóleon császár, és semmiképpen sem híve az ancien régime-nek. Ld. *Albert Z. Manfred*: Napóleon Bonaparte, Praha 1975. 125.

⁷² *H. Balázs Éva*: Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. Nouvelles études hongroises, V. 4–5., 1969–1970. 189.

„A következő években többször Lengyelországba utazik. Közvetlen célja, hogy folyami úton bort és más termékeket exportáljon, hogy megoldja súlyos kiviteli gondjait, melyek évtizedek óta aggasztják a szomszédos vidékek földbirtokosait és őt magát is. Ezek az utazások mégis nem csupán a tokaji bor új piacainak feltárására irányultak, mivel ő nemkevesbé érdeklődött az európai politikai események iránt. Néhányszor visszatér Bécsbe, de a lengyelországi kalandos utazás más tanulságokkal is gazdagítja. 1796 augusztusában eljut egészen Gdańskig, és nagyon zavaros körülmények között egy hetet tölt el Varsóban.”

⁷³ H. Balázs Éva szíves közlése.

⁷⁴ Józef Maksymilian Ossoliński közvetített 1794 tavaszán a Kościuszko-felkelés vezetői és a bécsi udvar között. Vö. 25. jegyzettel.

Életrajzát ld. Nowy Korbut, (Kraków 1972) V. 454.

közülük bizonyára találkoztak a francia emisszáriusokkal, s felvidéki lengyel kapcsolataik révén valami tudomásuk lehetett a galíciaiak készülődéséről. Nem lehettek túl sokan, Bécs mégis árgus szemekkel figyelte a felső-magyarországi „rebellis” megyék minden lépését. Az 1797-es nemesi inszurrekció összehívásától nagyon tartottak a bécsi udvarban, s József nádor azon elképzelése, hogy a következő évben magyar csapatokkal szállják meg Dalmáciát, a császári tanácsosoknál egyértelmű elutasításra talált.⁷⁵

A kép tehát nem olyan sematikus: ha irreális volt is a lengyel emigráció elképzelése az itáliaihoz hasonló köztársaságok létrehozásáról Kelet-Európa e térségében, nem szabad lebecsülnünk a reformnemesség 1780-as évektől formálódó táborának jelentőségét. A magyarországi liberális nemesség előfutárai nélkül fel sem merülhetett volna a lengyel-magyar együttműködés ilyen formája, ami végül is a közös megmozdulás homlokterébe a függetlenség kivívásának olyan módját állította, mely bizonyos társadalmi reformokkal is együtt járt volna. Itt, ezen a ponton különbözik radikálisan az 1797-es felkelés terve a két nemzet minden korábbi általunk ismert összefogási kísérletétől, s ez olyan évszázados nemesi hagyományokkal rendelkező országokban, mint Lengyelország és Magyarország, egyáltalán nem lebecsülendő vívmány a 18. század végén! Ebben látjuk kapcsolataink ezen ismeretlen – vagy inkább elfelejtett – fejezetének jelentőségét.

Függelék

*A Párizsban összegyűlt hazafiak által benyújtott tervezet
köztársaságuk feltámasztására*

Párizs, V Germinal 26 (1797. ápr. 15.)

Lengyelország politikai létezés és nemzeti képviselet nélkül újjászülését csak szövetségeseinek érdekeivel számot vetve várhatja. Reményét csak az Európa arculatát megváltoztató eseményekre építheti, és ezeknek kell tevékenységi rendszerét meghatározniuk.

A lengyel hazafiak minden tervezete elveken kell hogy alapuljon, s ezeken az elveken nyugszanak a következő észrevételek is:

A francia köztársaság, amely mindenütt legyőzi ellenségeit, napról napra újabb bizonyítékok alapján győződik meg az Osztrák Ház iránta táplált gyűlöletéről. Ez a hatalom, sorozatosan elszenvedett kudarcai ellenére, makacsul és következetesen kitart a háború folytatása mellett. Szövetségét Franciaország természetes ellenségeire szűkíti; a viszály tüzét szítja ezen nemzet és természetes barátai között; táplálja a szellemi forrongást szomszédainél; előidézi és táplálja a belső nézeteltéréseket.

E megállapítások után nem kétséges, hogy Franciaország kihasználva erőfölényét, s az adódó kedvező körülményeket nem akarja tehetetlenségre kárhoztatni az Osztrák Házat, s a jövőben sem akadályozza politikai, vagy katonai ténykedését.

A Francia Köztársaságot folytonos győzelmei pillanatnyilag még nem hozták abba a helyzetbe, hogy ne kelljen féltetni kormányát és birtokainak integritását. Az Osztrák Ház Németalföld elvesztését nemcsak kiegyenlítette újabb lengyel területek megszerzésével, hanem ezen új hódításaival jelen-

⁷⁵ *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. Budapest, 1944. I. 280., Iratok 40. sz.

tékenyen megerősítette hatalmát Északon. Franciaország természetes szövetségesei egyáltalán nincsenek abban a helyzetben, hogy ellensúlyozni tudják Ausztria és Oroszország egyesült erejét, következésképpen nem képesek biztosítani a Köztársaság befolyását Európának ezen a részén.

A francia kormány, amely megérti ezen igazság kényszerűségét, biztosítani akarva első helyét Európa hatalmai között, és fenn akarva tartani a politikai erők egyensúlyát, egyáltalán nem kíván felhagyni a szövetségeseivel folytatott politikai és kereskedelmi kapcsolatokkal, és végül konszolidálni szándékozik létét és biztosítani birtokainak sérthetetlenességét, kétségkívül elkerülhetetlennek tartja, hogy lehetetlenné tegye az Osztrák Ház, számára hátrányos tevékenységét. Ezen elvekből kiindulva kényszeríteni kellene az Osztrák Házat, hogy vonuljon vissza németországi birtokairól és adja vissza függetlenségét minden államnak, Itáliától Galíciáig. Ez az igazi eszköze Ausztria tényleges ereje meggyengítésének, és Franciaország, valamint szövetségesei ereje növelésének.

A politikai számítások közvetve vagy közvetlenül már kezdenek valóra válni. Az a nyilvánvaló segítség, amelyet Franciaország ad az Itáliában születő köztársaságoknak, feltételezi, hogy a krajnaiak, horvátok, szlavónok, magyarok és galíciaiak is követni fogják a lombardok példáját, lerázva az Osztrák Ház igáját, felkeléseik több szempontból is csak megfelelőek lehetnek a francia kormányzati rendszer számára.

Elsősorban, mivel mindezek a szomszédos népek érdekeik és eszméik azonossága által egyesülve egy elég erős szövetséges ligát hoznak létre, hogy ellen tudjanak állni Ausztria erejének és biztosítani tudják svájci mintára politikai létezésüket.

Másodsorban, mivel minden, Franciaország oltalma alatt újonnan fellázadt nemzet, szembeállva akár az Osztrák Házzal, akár bármely ellenséges hatalommal, ugyanannyira gyengítené a francia köztársaság természetes ellenségeinek erejét, mint amennyire növelné annak erejét.

Harmadsorban, a Török Portát, Franciaország legrégibb szövetségését Oroszország részéről megsemmisülés fenyegeti, s az nem tudván hatékonyan elhárítani ezen veszélyt, mint elválni az Osztrák Háztól, Oroszország barátjától és szövetségésétől, az újonnan megalakult békés és nyugodt köztársaságokkal együtt, amelyek alkotmányos elveik alapján ellenségesek Ausztriával, pusztán fennmaradásuk érdekében és alkalmazkodik a Franciaország ösztönzésére kialakult rendszerhez.

Végül, még hozzátesszük, hogy a Mediterráneum és Ausztria ily módon mentesülve az angol uralomtól, Franciaország a levantei kereskedelemben, mely számára a legjövődélmezőbb, visszaszerezhetné azt az elsőbbséget, amelyet annyi évszázadon át élvezett.

Íme, ez tervezetünk alapja, melyet az aktuális körülmények sugallnak nekünk. E tervezet, melynek megvalósulására csak annyiban számíthatunk, amennyiben az megfelel a francia kormányzat szempontjainak, amely szempontokat tervezetünknek is mindenekelőtt képviselnie kell, vázlatosan megismerteti a francia kormányzattal reményeink motívumait és azokat az eszközöket, amelyeket saját erőink nyújtanak az ő természetes ellenségei legyőzéséhez és szövetségesei számának növeléséhez.

Nézzük most, mire vállalkozhatunk, ugyanannyi aktivitással, mint energiával!

1. Szükséges, hogy három honfitársunk, aki egyaránt élvezi a mi és az egész nemzet bizalmát, haladéktalanul Itáliába induljon, hogy megpróbálja elérni Bonaparte tábornoknál és a kormányzatnál, hogy a Lombardia zsoldjában álló lengyel légiók Trieszt felé nyomuljanak előre, majd Magyarország felől, másrészt a Havasalföldön és Moldvában szétszóródott lengyelek felől a Dunához közelítsenek, egyidejűleg megkísérelve a behatolást Magyarország belterületére.

2. Hogy hatásosabbá tegyük a lengyel légiók haladását és megkönnyítsük a felkelést Magyarországon, szükséges, hogy azok a polgártársak, akik vállalják az itáliai utat, válasszanak ki honfitársaik közül kettőt, akik Magyarországra utaznak, hogy információkat szerezzenek a közvéleményről, érintkezzenek a magyar hazafiakkal, tájékoztassák őket a lengyel légiók haladásáról, és beszéljék meg velük az egész tervet a továbbiakban kialakuló körülmények alapján; eljuttatunk hozzájuk egy már rendelkezésünkre álló pontos feljegyzést a magyar hazafiak kedvező hangulatáról s egyben Magyarország területi viszonyairól.

3. Azzal a szándékkal, hogy megkönnyítse és meggyorsítsa a magyarországi felkelés ki-
robbantását, ugyanakkor elküldünk galíciai honfitársainkhoz egy emisszáriust, hogy meggyőzze őket: túlságosan elhamarkodott lépésekkel helyzetüket ne rontsák el, de maguk közül haladéktalanul küldjenek néhány embert Magyarországra, akik ismertek felvilágosodottságukról és hazafiságukról,

hogy tervünket rendben közüljük – biztosítva őket a galíciaiakat átható patrióta szellemről –, s vegyük rá őket, hogy csatlakozzanak a lengyel légiókhoz, egyáltalán egy haderő magvát alkotva.

Ami a galíciaiak felkelési tervét illeti, azt Magyarországon is meg kell értsék, abból az okból, hogy a galíciaiak és a magyarok egykor az orosz hercegek, majd a Jagelló-család fennhatósága alá tartozva, baráti szálakkal és a jó szomszédság által összefűzve jelenleg egyesítik közös és külön erőfeszítéseiket a német iga lerázására. Ez a megfontolt eljárás manifesztálva a galíciaiak szándékait, kitette őket az oroszok ellenségeskedésének, ezzel arra készítve az Osztrák Házat, hogy azokkal összefogjanak, ami nyíltan egyáltalán nem sérti a Lengyelország felosztásában érdekelt hatalmakat.

A hazafias érzelmek és a szabadságszeretet alapján, mely a magyar nemzetet jellemzi, nem kételkedhetünk energiák kitörésében, míhelyt értesülnek a francia köztársaság rájuk vonatkozó szándékairól. Meg kell még vizsgálni, hogy József főhercegnek, Magyarország nádorának távolléte és az összes mágnás Bécsbe utazása nem segíti-e elő valamelyest a felkelés kirottantását akadályozó tényezők elhárítását.

4. Azok a lengyel polgártársak, akik Itáliába mennek, konkrét kapcsolatot tartanak majd fent a Magyarországon tartózkodó galíciai emisszáriusokkal, hogy az események alapján egyeztessék azt a pillanatot, amikor a galíciaiak együttműködhetnek velük a közös ügy veszélyeztetése nélkül.

5. Küldötteink az Itáliában megalakult új köztársaságok illetékes kormányaihoz fordulnak majd, hogy megismertessék velük azt az okot, melynek őket tervünk támogatása érdekében rá kell venni az Osztrák Ház elleni elterelő hadművelet folytatására. A szövetséges légió megalakulásának megkönnyítése érdekében szólítsák fel őket a horvátok, szlavónok, dalmátok, magyarok és galíciaiak támogatására: egy cseppet sem kell kételkednünk abban, hogy az Osztrák Ház összes elnyomott nemzete igyekezni fog lerázni az elnyomók igáját, és a velenceiek által zaklatott dalmátok se hajlamosak eltérni a szolgaságot, felkarolják majd a szövetség tervezetét, míhelyt az tudomásukra jut.

*Az itáliai hadsereg főparancsnokának,
Bonaparte tábornoknak benyújtott tervezet*

Mantua, V Germinal 5 (1797. márc. 25.)

Ha a francia kormányzat Lengyelországot magukkal a lengyelekkel akarja újra létrehozni, és ugyanakkor egy erős hadosztályt akar létrehozni a császár ellen, akkor ma úgy kell cselekednie, mint az amerikai függetlenségi háború idején, amikor közvetlenül Washingtonba rendelték az ember- és pénzsegélyt. Ez a tervezet azzal az előnnyel jár, hogy kudarca esetén nem kompromittálja Franciaországot, és megvalósulása biztosan kirántja a törököket abból a letargikus álomból, amelybe belemerültek a következőképpen:

A lengyel csapatot megerősítik kétezer francia gyalogossal, ötszáz lovassal és egy hatvan ágyús tüzérgyűléssel.

A hatezer emberből álló itáliai lengyel légió gyors cselekvéssel, felfegyverezve és felszerelve húsz nap alatt visszaérhet Palma-Novába, ahol egyesülhet a kért francia hadtesttel. Ezeknek a csapatoknak meg kell kapniuk kéthavi zsoldjukat; háromszázezer frankot kell befizetni a hadikasszájukba, hogy részt vehessenek a következő hadműveletben:

A hadoszlop azonnal Fiume felé menetel, és ott elfoglalja a károlyvárosi (Carlstadt) utat, hogy nyugtalanítsa az ellenséget, amely jóval gyengébb annál, hogy megvédhesse magát, ezért visszavonul Calpába és Coronába, hogy megakadályozza a köztársaságiak átkelését a két folyón, de mivel e hadisíccsel félre lett vezetve, török területre menekül.

A lengyel hazafiak egyidejűleg ügyvivőket küldenek Konstantinápolyba, hogy igazolják kéréseiket a Fényes Porta előtt.

A törökök, a lengyelek barátai, Dalmácia és Szerbia, Havasalföld és török Moldva lakosai mind az Osztrák Ház természetes ellenségei, egyáltalában nem fognak a lengyelekre támadni, és ők miután áthaladtak ezeken a tartományokon, behatolnak Bukovinába és Galíciába, melyek korábban Lengyel-

ország részét képezték, s tele vannak az országukhoz ragaszkodó, függetlenségének és szabadságának visszaszerzéséért harcolni kész emberekkel, s készek harcolni a függetlenségük és szabadságuk visszaszerzéséért.

A császárnak, meglepve az előre nem látott hirtelen betöréstől, és így megelőzve, végül erőket kell szembeállítania e hadoszloppal és államai megvédése érdekében ki kell vonnia egy hadtestet itáliai serege balszárnyáról, de a lengyel hadoszlop hamarosan impozáns és félelmetes erővé fog válni. A Havasalföldön és Dalmáciában sínylődő hazafiak ezrei egyesülnek fegyvertásaikkal, ugyanakkor felkelés tör ki Lengyelország Ausztriának alávetett területén, és a császári seregek, melyek áthaladnak Magyarországon és Erdélyen, hogy megközelítsék a lengyel hadoszlopot (mivel a császár nem kockáztatja a török területre belépést, attól való félelmében, hogy új ellenséget szerez), feltartóztatva haladásukban és megakadályozva, hogy elfoglalják Bukovinát, a császár két tűz közé kerül, és nem lesz nehéz legyőzni . . .

TÁRSADALMI ÉS NEMZETI KÉRDÉS AZ UTOLSÓ ERDÉLYI RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEN*

Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés történeti szerepének és jelentőségének értékelésében nem került sor látványos vitákra. Annál inkább beszélhetünk ellentétes nézőpontok és még azonosságukban is ütköző értékszempontok egymás mellett éléséről, egymástól független létéről. Érthető ez a sokszínűség, hiszen akarva, nem akarva az értékelés szempontjait alapvetően meghatározza a polgári átalakulás lehetőségeiről, feltételeiről és feladatairól kialakított képünk, és az, hogy a kortárs elképzeléseket mennyire tudjuk áttekinteni, ill. azok alapján a különböző törekvések motivációját miként tudjuk rekonstruálni. Újabb szempontok mérlegelése és újabb források előkerülése erősíti a lényeges részletek tisztázásának igényét és ezek óhatatlanul módosítják azután az egészről kialakított képet. Az értékelésnek ezt az útját követve úgy véljük, hogy az erdélyi liberálisok törvényhozó tevékenysége sok vonatkozásban pozitívabban és hatékonyabban szolgálta Erdély népeinek érdekeit, mint azt jó néhány történeti munka állította, még akkor is, ha azt is látjuk, hogy a liberálisok a haladó erők és a különböző nemzeti mozgalmak törekvéseinek összehangolásában többet tehettek volna, vagy kellett volna tenniük.

1. A diéta összehívása és összetétele

Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés összehívásának körülményeiben és összetételében talán az 1834/5-ös diétához hasonlít a leginkább. Mindkettő összehívására súlyos politikai válsággal fenyegető forrongás nyomán került sor. Míg 1834-ben hosszú évek lassan halmozódó elégedetlenségének kitöréssel fenyegető nyomása kellett ahhoz, hogy az uralkodó végre aláírja a diétát összehívó leiratot, 1848-ban az európai forradalom hullámverésében nem is tehetett mást az udvar. Ugyanis a liberálisokkal messzemenően rokonszenvező és sok vonatkozásban egyetértő Teleki József gubernátor, látva, hogy előterjesztéseire Bécsből nem kap konkrét választ és az erdélyi társadalom egyre inkább forrongásba jön, április elején minden felsőbb beleegyezés nélkül – ami addig elképzelhetetlennek tűnt – kiírta az országgyűlést május 29-re, hogy még legyen idő a szükséges formaszabványok és a követküldés lebonyolítására.

Ami a két diéta összetételét illeti, úgy látszik, nem annyira a reformkor másfél évtizedére, mint inkább az európai forradalomra volt szükség ahhoz, hogy a magyar liberalizmus olyan alakjai, mint Wesselényi Miklós és Szász Károly vagy a radikális Teleki

*A jelen dolgozat az erdélyi reformkorral és az 1848–49-es eseményekkel foglalkozó nagyobb tanulmány egyik fejezetének előmunkálata.

László újra felléphessenek a közélet színpadán, és ugyancsak a társadalmi forrongás eredménye volt, hogy az ügyvéd-értelmiségi rétegből megjelenhetett a szakképzettsége és nem születése folytán hivatásos politikus típusa: a körültekintő Berde Mózes, vagy a radikális Gál Dániel és Németh László, a román Alexandru Bohățel, a szász Konrad Schmidt és Elias Roth. A románok közül eddig csak a görögkatolikus püspök mint regalista jelent meg, most viszont Hátszegnek két követe is. A szászok általában tisztségviselőiket választották követté, s csak az előző, 1846/7-i diétán jelent meg az első ügyvéd két tanár kíséretében, bár a kancellária meg akarta akadályozni ezt a rendhagyó lépést.¹ Hogy a hagyományos formákat milyen nehezen lehetett áttörni, azt az is bizonyítja, hogy Teleki gubernátor hiába pártfogolta Şaguna, ortodox püspök regalistaként való meghívásának gondolatát, az ötlet Bécsben nem talált támogatásra.² S bár a követek soraiban nagy volt a változás, azt mégsem lehet állítani, hogy papírforma szerint kialakult az elsöprő ellenzéki, ill. liberális többség, hiszen ugyanazok a regalisták szerepeltek, mint az előző diétán, amelyen a konzervatív tábor nem várt sikert aratott.³ Aligha vonta volna azonban bárki is kétségbe a liberális erőfölényt. A kolozsvári március 20-i, id. Bethlen János által szerkesztett liberális-konzervatív közös nyilatkozatot nem a liberális program rovására érvényesített kompromisszumként kell értékelni, hanem olyan lépésnek, amely éppen azért, mert hosszas vonakodás után Jósika Lajos konzervatív vezér is aláírta,^{3/a} megelőzte a törvényhatóságokon belül várható konzervatív reakciót. Hiszen a tegnap még magát győztesnek hívő megyei nemesség olyan felhívást kapott állásfoglalása mércéjéül, amely a közteherviselést és óvatos formában a jobbjágyfelszabadítást is kilátásba helyezte. A márciusi nyilatkozat a liberálisok térhódítását segítette elő. A konzervatívok csak akkor használhatták volna fel saját célkitűzéseik szolgálatában, ha a birodalom és az udvar helyzete konszolidálódott volna. De miután nem így történt, a nyílt színről eltűnt a két konzervatív vezér. Jósika Samu az áprilisi törvények szentesítése miatt köszönt le kancellári tiszteréről, ezt követően pedig néhány társával Jósika Lajos is lemondott a főispánságról. A konzervatívok nem is nagyon mertek mozgolódni a megyei életben, lapjuk is hamar megszűnt. Legfeljebb arról lehetett hallani, hogy a szászokkal és a románokkal meg akarják akadályozni Erdély és Magyarország unióját, és így el akarják napolni a jobbjágyfelszabadítást.⁴ Hiába küldött az uralkodó olyan diétai királyi javas-

¹ OL. Erdélyi kancellária, elnöki iratok 1847: 5.

² A gondolatot Bánffy Miklós Alsó Fehér konzervatív főispánja vetette fel május 13-án kelt levelében. (Kanc. eln. 1848: 186.) A kancellária viszont azon az alapon, hogy a regalista meghívó ügysem érkezne meg idejében, elutasította a gubernátor pártoló javaslatát, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Şaguna kolozsvári jelenléte még akkor is kívánatos, ha nem lesz szavazati joga. A kancellária május 23-án kelt feliratát csak két hét múlva vette tudomásul az uralkodó. Uo. 1848: 196.

³ A diéta jegyző- és irománkönyvéből természetesen nem derül ki hogy hányan vettek részt a tárgyalásokon. A regalisták száma 217 volt, közülük 57-nek tisztsége miatt kellett megjelennie. A lemondott főispánok közül néhánynak ki kellett maradnia, de többségük mint családja „képviselője” részt vehetett. Köztük Jósika Lajos is. A múlt diétára meghívottak közül kb. tucatnyi maradt ki és jöhetett helyükre új. Annál nagyobb volt a változás a követi karban. A 86 követ közül 48 új volt: a megyékben 18 közül 8, a Székelyföldön 10 közül 6, a Szászföldön 22 közül 15, a megyei és a székelyföldi taxalista helységek 36 követe között 19 új követ szerepelt.

^{3/a} OL. Filmtár 8770. Jósika Leó levele Wesselényi Miklóshoz, Kol. 1848. márc. 27.

⁴ Mind a liberális, mind a radikális lap (Erdélyi Híradó, Ellenőr 1848. máj. 14.) rendkívüli mellékletként közölte az „egy született szász, de igazi honfi” levelét, amely pontokba foglalta ezeket az aggodalmakat. Eszerint Bécsben Ludwig von Rosenfeld, udvari tanácsos, Nagyszebenben a comes s a

latokat, amelyek gubernátor és kancellár választást írtak elő, hogy aztán a várható viták keresztüzében lehetőleg meghiúsuljon az unió. Hiába juttatta kifejezésre az udvar, hogy hajlandó a jobbjárfelszabadítás halogatására, és nem ragaszkodik a románok törvényes nemzetként való elismeréséhez.⁵ Azok a konzervatívok, akik a nemzeti ébredés sodrában a nemzeti kultúrában pozitív szerepet játszottak és jó helyzetfelismerő érzékkel már régóta számoltak a haladás követelményeivel, most elfogadták a liberális kezdeményezést. E típus legkimagaslóbb képviselői: a diéta országos elnöke, a taktikai érzékéről híres Kemény Ferenc, a történetírói munkássága miatt a szász és a román tudományos körökben elismert Kemény József, az ifjú Mikó Imre, aki elvi meggyőződésből sem vállalta a kancellária vezetését, hiába próbálták erre az udvarban rávenni⁶, és részben ide tartozik Teleki József gubernátor, a Magyar Tudományos Akadémia országos tekintélynek örvendő elnöke, aki jó néhány esetben, mint például az úrbéri kérdésben az 1846/7-es diétán, egyértelműen a liberálisok mellé állt. Velük mint lehetséges szövetségessel kellett számolniuk a liberálisoknak. De a konzervatív politika bázisát sem hagyhatták figyelmen kívül. „Szóval a vesszőt és a kenyeret, amelyeket eddig Jósika Samu kezeibe tartva és mutogatva magának oly roppant majoritást szerzett, vegye most kezeibe a magyar minisztérium és használja ezen nemtelen eszközöket, mert Erdélynek mostani fejletlen és eldarabolt állapotjában csak ezekkel lehet bizonyos majoritásra vergődni” – írta id. Bethlen János, a liberálisok taktikában felülmúlhatatlan vezére.⁷

Ehhez a majoritáshoz viszont alkalmazkodni is kellett. Ez óhatatlanul rányomta bélyegét a liberálisok tevékenységére; kompromisszumos jelleget kellett, hogy öltjön. Viszont ha az erdélyi ellenzék pályáját áttekintjük, akkor láthatjuk, az utolsó erdélyi rendi diétán érvényesült ez a kompromisszumos jelleg a legkevésbé. A 30-as években még a

---

„Jósikák segédekkel” az unió ellenzőit tömöríteni akarták. Taktikájuk: „valamit csak emlegetnek s kérnek az oláhok mindent meg kell ígérni azon esetre, ha megbukik az Unió. Ilyenek lehetnek nemzeti nyelv és görög vallás szabadabb gyakorlata, oláh nyelven tartandó országgyűlés, dézsma és a szolgálat elengedése, jószág, ajándékozások, követek és ezek választási joga.” Az erdélyi nemesekkel pedig azt kell elhítenni, hogy az unió nélkül meg lehet menteni az úrbériséget. *Victor Chereșteșiu*: A balázsfalvi nemzeti gyűlés. Bukarest, 1967. 347–350. fel is hívja a figyelmet arra, hogy aulikus konzervatívok nemcsak fenyegették a liberálisokat a románok fellázításával, de a románokkal való kapcsolataikkal is hengegtek. Ezeknek a kapcsolatoknak a részleteiről nem is nagyon tudunk többet (l. 36. j.). Nem tudjuk, a román nemzeti mozgalom vezetői miként vetettek azokkal számot. De azt alighanem joggal feltételezzük, hogy a balázsfalvi követelésekben azért kerülték a negyedik nemzet követelését, nehogy eszközei legyenek az aulikus köröknek és azoknak a szász vezetőknek, akik a negyedik nemzet ajánlgatásával megfelelő gátak közé szerették volna szorítani a román törekvéseket.

⁵Jósika Samu kancellárnak sikerült is olyan uralkodói leiratot elfogadtatni, amely kilátásba helyezte a diéta összehívását, előírta, hogy rendezze az úrbéri ügyeket, de az új úrbéri rend csak 1849. március 31-én léphet életbe. *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1949-ben. Bp. 1952. II. 56–57. A diétát egybehívó május 5-én kelt királyi leirat viszont elrendelte a tárgyalások siettetését, „hogy az e tárgyban legfelsőbb jóváhagyásunk alá terjesztendő és általunk megerősítendő törvényeket, még a jelen országgyűlés folyama alatt kihirdetni és teljesedésbe vétetni lehessen.” Csak az utolsó előtti, a 6. pont szólt a románokról; „arról is végezzetek, hogy Erdélynek nagy részét lakó oláhok állapota mind polgári, mind vallási jogok tekintetében, hozandó törvény által biztosítsák.” *Köváry László*: Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez. Kolozsvár, 1861. 8.

⁶*Chereșteșiu*: i. m. 349.

⁷OL. Filmtár 8367. Id. Bethlen János levele Wesselényi Miklóshoz, Kolozsvár, 1848. ápr. 16.

rendi sérelmi ellenzékiesség formáit kellett továbbéltetni, hogy majd a rendi alkotmányosság kiépített bástyaiból foghassanak hozzá a polgári átalakulás feltételeinek megteremtéséhez. Az európai forradalom viszont olyannyira általánosan elfogadott valóságformáló értékszempontokká tette a kor nagy eszméit, hogy erre a sérelmi ellenzéki taktikára már nem volt szükség, bár a sérelmi taktikával mozgósított s a követküldésben nagy szerepet játszó kismemességgel és a belőle kiszakított határőrséggel számolni kellett, hiszen tudták, létviszonyaik javulását számon kérik majd, méghozzá a kor nagy jelszavaival élve. A Hunyad megyei 2. román határőrezred rákosdi századához tartozó 13 falu nemesekből lett határőrei nevében a diétához beadott kérvény nem is titkolta: „Ha Március 15. előtt volnánk, elvesztett nemesi jogainkat kérnők vissza: s ingyen önköltésünkhöz tett nyomasztó katonai szolgálatunk miatt rakott adósságunk elengedését” . . . „Most azonban a korszellem hatalmas szavát értve, az egyenlőség, szabadság és testvériség szent és örök életű eszméjéből született elvvel óhajtjuk mi is bonyolult dolgaink kiegyenlítését . . .”⁸

Metternich hiába próbálta tehát évtizedeken keresztül Európától Erdélyt elzárni. Az erdélyi fejlemények az európai forradalom szerves részei lettek. A kortársak közül nem is kételkedett abban senki, hogy a forradalom hullámai Magyarországból csaptak be Erdélybe, s hogy milyen sikerrel söprik el a régi rendet, az döntően a Magyarországhoz való viszonytól függött. A magyar liberálisok egész eddigi tevékenységükhöz híven a diéta főfeladatát „a két testvérhaza” egyesítésében látták, hogy végre befejezhessék több mint másfél évtized politikai törekvéseit és küzdelmeit, s aztán a polgári átalakulás útjára léphessenek. Meggyőződésük szerint „Erdélynek Magyarországgal egyesülése vagy ezen az országgyűlésen történik meg, vagy tán többé soha sem. Ki tudja, hogy az európai viszonyok mikor lesznek oly kedvezőek, mint most . . .”⁹

2. *Harc az unióért*

Az unióért vívott harc szervesen illeszkedik a kor nemzeti egységtörekvéseinek vonulatába. Abban különbözött a dunatáji népek egységet célzó igényeitől, hogy az egyesítésre váró területek történetileg és kulturálisan már nagyon szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Erdély a magyar korona jogán és a magyar korona tartományaként került 1690-ben a Habsburg birodalomba. Talán a német egységtörekvéssel rokoníthatnánk leginkább a magyart. De a magyar esetében egy egykor létezett egység visszaállításáról volt szó. A nemzeti egységet célzó propagandát nyíltabban lehetett kifejteni, mint Európában bárhol. S „a két testvérházat” összefűző kapocs még azért is rendkívül szoros volt, mert a vámközösségen kívül a Királyhágó két oldalán élő nemesség nemzetiségre való tekintet nélkül mindig is többé-kevésbé ugyanazoknak a jogoknak örvendett, mondhatnánk, ugyanannak az állampolgárságnak az előnyeit élvezte.

Az 1790-es években már felvetődött az unió igénye a rendi ellenállás hatékonyabbá tételének és a magyar etnikum egyesítésének szándékával. Egy emberöltő múlva, az

⁸OL. Diaetalia 97. cs.

⁹OL. 1848/49-i minisztériumi levéltár. Miniszterelnökség. Vegyes iratok. 66. cs. Weér Farkas, Id. Bethlen János, Teleki Domokos, Jósika Miklós, Zeyk József, Béli Ferenc, Ifj. Bethlen János, Bánffy János, Pálffy János, Kemény Domokos levele a minisztertanácshoz. Kolozsvár 1848. máj. 20. (Grófi, bárói rangjukat az aláírók nem tüntették fel.)

1830-as évek elején az erdélyi és a magyarországi megyék egymáshoz intézett körlevelei kezdtek hangoztatni az unió szükségességét, majd a sajtó vette át a vezérszólamot.¹⁰ A „nemzeti nagyság” életre keltésének a vágya – mint a kor valamennyi nemzeti mozgalmát – az egész magyar politikai közvéleményt áthatotta, de az unió mégis mást jelentett a Királyhágó két oldalán élő magyar nemzeti erők számára. Az erdélyi magyar haladó erők a felzárkózás és a polgári reform egyetlen reális lehetőségét látták benne. A magyarországi liberálisok pedig az országnak a birodalmon belül elfoglalt hatalmi helyzetét akarták biztosítani.

Hogy Erdély népei számára mit hozhatott az unió a társadalmi fejlődés szempontjából, azt éppen a forradalmat megelőző évek fejleményei mutatják. A 40-es évek eleje óta szerveződő konzervatív ellentámadás az 1846/7-i diétán váratlan, még a bécsi vezetőkörököt is meglepő sikert hozott.¹¹ A liberálisok riadtan és megrökönyödve figyelték, hogy az uralkodó a központi kormányzat sugalmazására elfogadja az erdélyi úrbéri viszonyokat szabályozó törvényjavaslatokat, holott ezek a parasztság egésze számára rendkívül kedvezőtlenek voltak, olyannyira, hogy volt, aki felkelésre, és volt aki súlyos éhínségre számított. Bécsben viszont a liberálisok veresége fölötti öröm elnyomta az aggodalmakat. Nem talált süket fülekre Apponyi György magyar kancellár fejtegetése sem, miszerint az erdélyi nemességnek tett engedmények, pontosabban a liberálisok által javasolt „magyar úrbér” lehetőségének megghiúsítása elveszi az erdélyiek kedvét az uniótól.¹² S valóban, a nemesség ilyen úrbéri szabályozásról, amelyet Jósika Samu és Lajos állítottak össze, álmodni sem mert.

Ugyanakkor a konzervatív nemességnek a Magyarországgal való kötelékek szorosabbra fűzésére, valamiféle feltételes unióra lett volna szüksége hatalmi helyzete biztosítása miatt. Jósikák a birodalmi centralizációra vágyó körökkel szemben ezzel, vagy ennek kilátásba helyezésével akarták megszilárdítani a pozícióikat és egyben a liberálisok fegyvertárából is kiragadni egy fontos, tömegeket mozgósító érvet, hogy a konzervatívok továbbjászhassák azt a szerepet, miszerint ők azok, akik a liberális reformokat a „realitásokhoz” igazítják. Lehet, Bécsben meglepetésként hatott az is – a liberálisokat mindenesetre meglepte –, hogy az 1846/7-i diéta egyöntetű lelkesedéssel foglalt állást Erdély és Magyarország egyesülése mellett. Viszont megnyugtathatta a kormánykörököt a diétának az a döntése, hogy a két országgyűlés bizottságot küldjön ki, amelyek egyeztetik az egyesülés feltételeire vonatkozó elképzeléseiket. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy ezek a tárgyalások az adott erőviszonyok mellett tetszés szerint húzhatók, s az is volt a céljuk.

A forradalom az „uniónak” ezt a szűk nemesi érdekeket érvényesíteni akaró lehetőségét is keresztezte, és helyette a liberálisok demokratikusabb polgári fejlődést célzó törekvéseinek zálogul szolgáló uniót helyezte kilátásba.

¹⁰ *Asztalos Miklós*: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Bp. 1928.

¹¹ Haus, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Staatskonferenz Akten 1847: 1265.

¹² Uő. 1846: 970. „... so viel scheint mir jedoch unwiederlegbar, daß Alles, was die bisher legal oder faktisch vorhandenen Ungleichheiten zwischen den beiden Ländern aufhebt oder vermindert, Alles was die Administration derselben einander assimiliert, vor Allem aber Alles was dem siebenbürgischen Adel, ungeachtet seiner getrennten politischen Lage, gleichförmige Lasten mit dem Ungarischen auferlegt, zugleich auch die Abneigung desselben gegen die Union – von welcher er dann nicht mehr, wie jetzt materielle Nachteile zu befürchten, sondern nur politische Vorteile zu hoffen hätte – notwendig vermindern muß.”

Mire összeülhetett az erdélyi diéta, már két igen fontos lépés történt ennek érdekében: a Részek visszacsatolása és a pozsonyi diéta uniótörvényének uralkodói elfogadása. Az uralkodó a Részek visszacsatolásának engedélyezésével immár szinte másfél évtizede elfogadott törvénynek tett eleget. Ez nemcsak a nyert csata érzését jelentette, hanem azt is bizonyította, hogy az unió gyorsan és könnyen lebonyolítható, hiszen a Részek közigazgatási, adó-, jobbágyviszonyai hasonlóak voltak az erdélyi viszonyokhoz. A pozsonyi diéta szentesített VII. törvénye pedig kimondta „a magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét, nemzetegység és jogazonosság tökéletes jögalapon követelvén”, már csak az erdélyi diéta beleegyezésétől függ a tényleges egyesülés és az, hogy mikor jelennek meg az erdélyi képviselők a közös, népképviselői országgyűlésen.

A magyar kormányt azonban az előkészületek során kisebb kudarcok is érték. Nemcsak az erdélyi diétának leküldött királyi javaslatok ügyében. Az udvar elutasította az erdélyieknek azt a kérését, hogy királyi biztosként Ferenc József főherceg menjen Kolozsvárra.¹³ Helyette az erdélyi főhadparancsnokság élén álló Puchner tábornok kapott megbízást. Nem csoda, hogy Perényi Zsigmond, akit a magyar kormány küldött az erdélyiekkel való kapcsolat kiépítésére, politikájának képviselőjére, csüggedten érkezett Kolozsvárra, hogy annál „magasabb hazafi lelkesedés” töltse el az előkészületek láttán.¹⁴ Állítólag még Puchner is azt hangoztatta volna, hogy „az uniót uralkodóházunk egyik legfontosabb érdekének tekinti”.¹⁵ Egy másik forrás szerint ugyanis az uralkodó azt üzentte a főhadparancsnoknak, hogy ne akadályozza az uniót, mert a nádor és a magyar minisztérium a magyarok lojalitásáról biztosították, életüket és vérüket ajánlották arra az esetre, ha a német egységtörökvések miatt az uralkodóház veszélybe kerül.¹⁶ Puchner első titkos jelentésének a hangvétele nem árulkodik ilyen jellegű utasításról, inkább azt tanúsítja, hogy szerzője az erőviszonyokhoz és a közhangulathoz próbált igazodni, amikor „a helyzetnek megfelelő beszédet” tartott.¹⁷ De az udvarban a magyar kormányellenesség mellett mégis élhetett a Mária Terézia korára emlékeztető gesztust váró hangulat is,¹⁸ és ezt feltételezhetően a magyar vezetőpolitikusok sem akarták mindig eloszlatni, miközben a – történetírásunk által már többször is jellemzett – „nagy magyar” koncepciónak adtak hangot, azoknak az elképzeléseknek, hogy a Monarchia súlypontja Magyarországra kerüljön, s az uralkodó Budára helyezze át a székhelyét, főleg ha megvalósul az általuk várva várt német egység.¹⁹ Ugyanakkor a német egység támogatása már elszakadást jelentett a „nagy magyar” koncepciótól, hiszen azt célozta, hogy Magyarország

¹³ OL. 1848/49-i minisztérium levéltára. Király személye körüli minisztérium, elnöki iratok 1848: 15, 64.

¹⁴ OL. 1848/49-i minisztérium levéltára. Belügyminisztérium elnöki 1848: 212. (továbbiakban: Bm. eln.)

¹⁵ Uo.

¹⁶ *George Bariț*: Părți alese din istoria Transilvaniei. Sibiu. 1890. II. k. 57. Barițnak Puchner küldönce mesélte el az esetet.

¹⁷ Kriegsarchiv, Wien, Hofkriegsrat, Präsidial Akten, MK 1848: 2174.

¹⁸ *Anton Springer*: Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Leipzig. 1865. II. k. 443.

¹⁹ *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957. 83–87. *Barta István*: A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása. Történelmi Szemle. 1960. 2–3. 323–324.

automatikusan jusson függetlenségéhez. Amikor Batthyány május közepén fegyverbe szólította a székelységet, hogy a Délvidéken lépjenek fel a magyarság érdekében, akkor Puchnerhez írt levelében az „összmonarchia” érdekét hangoztatta.²⁰ Azon a napon pedig, amikor összeült a diéta, az uralkodó megerősítette Batthyány – egyébként az erdélyi liberálisok részéről helytelenített – felszólítását, és mind a guberniumot, mind az erdélyi főhadparancsnokságot István nádor, magyarországi királyi helytartó fennhatóságának rendelte alá.²¹ De ennek híre csak június 7-én érkezett meg Kolozsvárra, amikor a futár már az udvar felé tartott az uniótörvénnyel. A diéta ugyanis nem késett óriási lelkesedéssel kimondani az uniót, amelyet a szász követek mellett a román követek és Lemeni püspök is, küldöik és nemzetük nevében elfogadtak. Kolozsvár örömmámorban úszott. Az erdélyi magyarság ünnepelt. A Kolozsvári Híradó fejléce alatt vastag betűk hirdették: „Magyarországnak 300 év óta legdicsebb napja május 30-a 1848.” (. . .) „Jogegyenlőség, béke és testvériség a hon minden polgárai közt, faj, nyelv és valláskülönbség nélkül!” Petőfi egyik legdrámaibb hangvételű versében köszöntötte a nemzeti újjászületés beteljesedését. Az ünnepi hangulat legyőzhette a nemzethalál rettegését, de nem szoríthatta háttérbe az aggodalmakat s a népek sorsát alakító törvényhozó munkát. Hiszen a szász közvélemény jelentős része és a tömegbázissal rendelkező román nemzeti mozgalom főerői elutasították az uniónak ezt a formáját.

3. Az uniótörvény és a nemzeti mozgalmak

Már a diéta előtt is egyre inkább számot kellett vetni azzal, hogy a különböző nemzeti mozgalmak nem azonosulhatnak csak az egyik eszményeiben. Míg a magyarok a nemzetiség kultusza mellett az egyéni szabadság követelményét helyezték előtérbe, a jellegében és érvelésében egymástól eltérő román és szász nemzeti törekvések hangadói nemzetiségük, etnikai közösségük jogi alanyként való elismerését is követelték, azt hangoztatva, hogy az egyén csak közössége emancipálódása útján lehet szabad. A harc nyelvhasználati jogokért indult és folyt, hogy a közéleti nyelvhasználattal széles tömegek művelődését és az értelmiség térfoglalását biztosítsák. A nyelv a hatalom és a presztizs szimbólumává lett, helyzete a nemzet helyét jelölte a nemzetek egymáshoz való viszonyában. A kérdést súlyosbította, hogy a három nemzeti mozgalom, eltérő módon és mértékben, gyakran egyazon területre (vagy területekre) tartott igényt. Már a 40-es évek nyelvharcában kiderült, hogy „a három rend távol állt a modern egyenjogúság gondolatától. A nemesség és a székelyek a magyar nyelv egyeduralmát akarták, és azok a szászok, akik a német nyelv egyenlőségéért felléptek, sem a szászvárosi magyarok, sem a szászföldi román községek részére nem akarták az anyanyelv-használatot biztosítani, a régi területi jog koncepciója határozta meg a magatartást . . .”²² Ugyanez a mozzanat értékelhető a román nemzeti törekvésekben, amikor például 1849 júliusában a legyőzött magyarok

²⁰ *Kőváry László*: Okmánytár 13. A magyar változatban „összes monarchiáról” írt Batthyány, de a németben természetesen Gesamtmonarchieról volt szó. Hofkriegsrat, Präs. MK 1848: 2108.

²¹ *Kőváry*: 1. m. 15–16.

²² *Friedrich Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. Hermannstadt. 1910. III. k. 160–161.

rovására akartak az udvartól kedvezményeket, mert „olyan a román nemzet helyzete az együttélő nemzetekével szemben, hogy az egyenjogúság elvének a románokra való kiterjesztése esetén, amiben senki sem kételkedik, az egyenjogúság áldásai a valóságban igen csekélyek lesznek”.²³

Aligha vitatható, hogy a három nemzeti mozgalom hangadó erői, különböző szinten és eltérő módokon, saját hegemoniájukat is próbálták biztosítani. Ezért is láthatjuk a mából visszatekintve a nemzeti együttélés kérdésében sok vonatkozásban e mozgalmak megítélésének a mércéjét azokban a magyar, román és szász tervezetekben, tervezgetésekben és törekvésekben, amelyek a nemzeti fejlődést célzó igényeket egyeztetni próbálták,²⁴ és végül 1849-ben a szegedi törvényhozás tettehez vezettek, amellyel a polgári alkotmányosság vívmányai mellett „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődését” olyan széles körű közéleti nyelvhasználati jogokkal biztosította, mihez hasonlókat 1848 tavaszán követeltek a tájékozódni kezdő nem magyar nemzeti mozgalmak.²⁵ A szegedi országgyűlés határozata tragikus fejlemények láncolatának és az abból levont tanulságoknak volt az eredménye. 1848 tavaszán viszont a kezdeti közeledési kísérletek, a közös tüntetések lelkesedése, a régi rendszer várható bukása fölötti öröm feltörése után a szembefordulást elősegítő tendenciák kezdtek előtérbe kerülni, abban az ütemben, ahogy a magyar kormány pozíciói gyengülni látszottak, és a paraszti társadalom forrongani kezdett. A forradalmi átalakulás reményében tájékozódni kezdő erők mozgásba lendülése a hatalomra igényüket bejelentő csoportok és rétegek versengésévé kezdett fajulni.²⁶ A bizonytalanság, hogy egész Európát átfogó nemzetiségi küzdelmekre kerülhet sor, csak fokozta az elszántságot, hogy egymás törekvéseiben csak az agresszív szándékot lássák. Egyre erősebb és általánosabb lett a helyzet érzékelésének az a módja, amely a nemzethalál és az önfenntartáshoz szükséges nemzeti nagyságot célzó törekvések alternatívájában jutott kifejezésre. A francia forradalom „szabadság vagy halál” jelszáva emlékeztető „unió vagy halál” magyar jelszava nem az együttélő népek fiai elleni fenyegetésnek adott hangot, hanem a nemzeti önfenntartás követelményének.²⁷ Az viszont a helyzetérzékelés tragikus következménye volt, hogy a románok és a szászok ebből csak a fenyegetést kezdték látni és láttatni. Az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Simion Bărnuțiu, egykori balázsfalvi tanár a balázsfalvi nemzeti gyűlésén tartott beszédének egyik fő motívuma lett, hogy ami a magyarok számára élet, az a románok számára halál, s ezt a tételt szillogizmussá alakítva le is vonta a végkövetkeztetést,²⁸ miközben ma is megszívlelendő módon fejtegette a

²³ *Nicole Popea*: Memorialul Archiepiscopului și Metropolitului Andreiu baron de Șaguna sau luptele naționale-politice ale Românilor. 1846–1873. Sibiu. 1899. I. k. 339.

²⁴ *Árató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971. 9–11.

²⁵ *Spira György*: Szeged jegyében. Történelmi Szemle. 1976. 3. 494–495.

²⁶ *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Bp. 1952. II. k. 307.

²⁷ *Vö. I. Tóth*: i. m. 258. Mikó Imre a diéta július 18-i záróülésén így fogalmazta meg ezt a gondolatot: „Éljen mindnyájunk keblében azon hit: miként ha van számunkra üdv, ha van nemzeti önállóság, ha az európai népfajok maholnap bekövetkezendő élethalálharcát túlélünk sikerül, azt egyedül a Uniónak köszönhetjük.” *Diaetalia* 97. cs.

²⁸ Bărnuțiu, miközben magyar nagyhatalmi törekvésekre emlékeztetett, azt kezdte fejtegetni, hogy „hazánk a természettől magas falakkal övezett vár, melyek nélkül a pannoniai mezők magyarjai

nemzeti egyenjogúság és önrendelkezés elismerésének a követelményét.²⁹ A diéta küszöbén, a három nemzethez intézett kiáltvány fogalmazványában pedig „fizikai erővel” fenyegetett, ha nem ismerik el a románait a többihez hasonló politikai jogokkal rendelkező nemzetnek, hogy az országgyűlésen ő is tárgyalhasson az unió feltételeiről.³⁰ A román nemzeti mozgalmat készülődés és várakozó hangulat jellemezte. A román értelmiség zöme ragaszkodott ahhoz, hogy valamiképpen, ha csak jelképesen is, de részese legyen az unió kimondásának. Ezért is igen jellemző G. Barițnak a brassói román lapok szerkesztőjének az a megállapítása, hogy az Ellenőr egyik cikkében a feltételek nélkül kilátásba helyezett unió, amelyet a fegyveres fenyegetés biztosít, azt jelenti, hogy „a fiainkra, unokáinkra szálló történet lapjain az unió a kényszer, a rémuralom, a zsarnokság tetteként marad beírva”.³¹ A diétától sokat vártak néhányan a Bărnuțiuhoz csatlakozó fiatalok közül is, s ez a csoportosulás messzemenően élvezte a sorsuk jobbrafordulására váró paraszttömegek bizalmát. Amikor például Teleki Sándornak egykori harcostársa, a kővárvidéki Ion Buteanu, a verespataki Simion Bărintnak beszámolt arról, hogy Nagyszebenben a szászok fegyverkezésre szólították őket, az európai erőviszonyok alakulásában látta a diétát román–magyar összefogásra serkentő mozzanatokot. „Az ausztriai birodalom nagyon meggyengült, s úgy látszik, hogy teljes bomlásnak indult. Párizsban a franciák, Frankfurtban a németek nemzeti kongresszust tartanak; ott fog az európai birodalmak jövője elhatározatni, ott fog eldöntetni a román jövője is.” Nagy európai háború fog kitörni a cári hatalom, szövetségesei és a szabadságmozgalmak között, de „az említett kongresszusok ha látandják, hogy mi mozgalomnak jó jeleit adjuk, bizonyosak lehetünk, hogy részeltetni fognak bennünket az édes szabadságból”. A rendkívüli fenyegetettség hatására „ha ők (mármint a magyarok) derék emberek lennének, testvériesen velünk kezethatnának s minket mint politikai nemzetet elismernének”.³² De az 1840-es évek nyelvharcra folyamán a magyar álláspontot sok vonatkozásban támogató szilágysomlyói vikárius Alexandru Șterca-Șuluțiu is, akibe a balázsfalvi nemzeti gyűlésen unióbarátsága miatt belefojtották a szót,³³ levélben kérte Wesselényit, hogy még a diéta elején proklamálják a románait negyedik nemzetnek. Ez „csak egy praemittált ceremónia lesz, mert minden esetre az unió által egyenlővé tétetvén a natio az unióban felfogásom szerint nem lesz Székely, Szász stb. Natio, hanem csak Szász polgár, Székely, Oláh stb. polgártárs – ellenben roppant nyeresége lesz a Magyar nemzetnek nemcsak a nagyszámú Erdélyi

mezei nyulakként ki vannak téve az ellenség támadásainak” és „ha nem lesz unió, megszakad az erdélyi és a pannóniai magyarokat összekötő kapcsolat, és az erdélyi magyarok lassan elenyésznek.” *Simon Bărnuțiu: Românii și ungurii.* (ed. G. Bogdan–Duică) Cluj. 1924. 26.

²⁹ *George Em. Marica: Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea.* Cluj-Napoca. 1977. 136. „a türelemből adott leckének” nevezi Bărnuțiu beszédét.

³⁰ *Pompiliu Teodor: O scrisoare-proclamație necunoscută a lui Simion Bărnuțiu redactată în numele națiunii române.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. 1970. 2. 65–70.

³¹ *Cheresteșiu: i. m.* 534.

³² OL, Erdélyi gubernium, általános iratok 1848: 7327. A május 27-én kelt levél korabeli magyar fordítását csak néhány esetben javítottuk ki az eredeti alapján. A levélből először *Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története.* Bp. 1957. 349–350. idézett néhány más részletet.

³³ Feltehetően ő a somlyói elkész, aki az erdélyi liberálisok 9. jegyzetben említett levélhez csatolt, a balázsfalvi nemzeti gyűlésről szóló beszámoló szerint az unió mellett emelte fel szavát. Ezt a részletet közölte a Közlöny és utána *Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849.* Pest. 1868. I. 124.

Oláhok nyerése által, hanem a nagyobb jövődjére nézve is, mert éppen az Erdélyi Oláhok által fognak az uniónak megnyerettetni az oláhországi és moldvai oláhok is”.³⁴ Az unióbarát románok nyilván azért ragaszkodtak a negyedik nemzet elismeréséhez, hogyha nem teljesülnek az unióhoz fűződő reményeik, s nem tudnak beilleszkedni az új keretbe, akkor élhessenek az önrendelkezés jogával, s ha kell, visszatérhessenek nemzeti követeléseik régóta taposott útjára, miközben a nemzetfogalom természetesen új tartalommal telt meg.

Tagadhatatlan, hogy a negyedik nemzetet célzó követelésnek feudális színezete volt, de pozitívuma, hogy a hagyományoknak megfelelően a nemzeti törekvésekben megfogalmazódó igényeket olyan formában juttatta kifejezésre, amely feltételezte a másik fél jogai tiszteletben tartásának szándékát. Ugyanakkor csapdát is jelentett. Erdély elszigetelését a forradalom és a polgári átalakulás központjától. Hangadó szász körök már május eleje óta hangoztatták a román negyedik nemzet elismerésének szükségességét.³⁵ Stephan Ludwig Roth például a balázsfalvi román nemzeti gyűlés napján megjelent cikkében azt fejtegette, hogy az eddigi területi felosztás érvényben tartása, községi hivatalos anyanyelvhasználat, anyanyelvi iskoláztatás biztosítása mellett a négy nemzet egyforma és egyenlő szavazati jogot kapna a diétán, ahova az udvar még regalistákat is küldene „a demokrácia ellen”.³⁶

A magyar liberálisok a negyedik nemzet követelésével a lokális érdekeket érvényesítő polgári municipalizmust próbálták szembeállítani, aminek – anyanyelvhasználati igényeik hangoztatása mellett – szász és román körök, mindenekelőtt a brassói német és román lapok is hívei voltak.³⁷ Ugyanakkor a magyar törekvések súlyos negatívuma volt, hogy a részletekben nem próbálták a megegyezést elősegítő álláspontot kialakítani, szándékosan kerültek a részletekbe menő sajtóvitát, „mert ez nézetünk szerint csak arra vezetne, hogy az ellenfél nézeteit és kívánatait részletesebben formulázza és az országgyűlés állását megnehezítse, mely sokkal kedvezőbb lesz, ha a kívánatok a magok egész általánosságokban állandanak előtte, azok értelmezésére szabad mező maradván fenn”.³⁸ Nem véletlenül nevezte a nagyszebeni *Der Siebenbürger Bote* „a kortörténet jelentős dokumentumának” az Erdélyi Híradónak azt a cikkét, amely megtörve ezt a taktikát a negyedik nemzet koncepciót a liberális elképzelésekkel szembeállította.³⁹ A negyedik nemzet hátrányait a románság szempontjából abban látta, hogy „ő a néki kiszabandó határkörén túl nem terjedhet, sőt tarthat attól, hogy az ő köre a sokkal intelligensebb, gazdagabb és tán pártoltabb más nemzet által még keskenyített fog;

³⁴ K. Papp Miklós: Sterka Sulucz Sándor jelentése az 1848-ik év május 15-én tartott balázsfalvi népgyűlésről. *Történeti Lapok* 1874. 24. 379–381.

³⁵ *Silviu Dragomir*: Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49. Cluj. 1946. V. 129., *Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. Bp. 1974. 34.

³⁶ *Siebenbürger Wochenblatt* 1848. máj. 15. 39. Ezen a cikken kívül a román negyedik nemzet befolyásának körülhatárolását célzó elképzelésekről hasonló részletességgel a korabeli sajtóban csak a nagyszebeni *Unterhaltungen aus der Gegenwart* írt. 1848. IV. máj. 26.

³⁷ *Carl Göllner*: Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1949. Bukarest. 1967. 122–126. *Miskolczy Ambrus*: George Bariț a román–magyar szövetségért 1848-ban. *Tiszatáj* 1974. 6. 42–46. Uő: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. *Alföld* 1977. 9. 20–23.

³⁸ L. 9. j.

³⁹ *Siebenbürger Bote* 1848. máj. 12. 44.

minek példáját nem bajos a múlt idők történetéből bebizonyítani. Ellenben ha az oláh nemzet köre és határa nincs kiszabva, mivel ő nagyobb számból áll, kiterjeszkedhetésének nyílt mezeje lesz, s azt tettelesen használhatja az által, hogy követek és municipális hivatalok választásában legtöbb oláh ajkú szavazó és határozó lesz.”⁴⁰

A románok nyilván érezték a szászok által ajánlott negyedik nemzet buktatóit. Látták, hogy a szász univerzitás is csak az egységes szász politikai nemzet koncepción belül hajlandó engedményekre, ill. a szászföldi románság kérdésének a rendezésére. A balázsfalvi gyűlés hangadói igyekeztek is úgy megfogalmazni a nemzeti követeléseket, hogy ne kössék le magukat egy irányban, és néhányan a magyar liberálisokkal is keresték kapcsolatokat. Andrei Şaguna ortodox püspök, akinek az udvarhoz kellett vinnie a követeléseket, a május 15-i bécsi forradalom hírére nem is akarta folytatni az útját, helyette Kolozsvárt a diétát előkészítő magyar liberálisokkal tárgyalt.⁴¹ Az ortodox püspököt útja folytatására ösztönözte a brassói román lap szerkesztője, G. Bariţ,⁴² aki viszont ahelyett, hogy a bécsi küldöttséggel tartott volna, mint azt a gyűlésen elhatározták, szintén Kolozsvárra ment kapcsolatot keresni a magyar liberálisokkal. Az előkészületek hiánya és az izgatott légkör miatt csak a magyar minisztérium küldöttjével tudott hosszabb eszmecserebe bocsátkozni, s abban egyet is értettek, hogy a cári orosz nyomás elhárítása közös magyar–román érdek.⁴³ A Kolozsvárra menő románok reményei nem váltak valóra, de azt sem állíthatni, hogy a kudarc érzésével távoztak. Hiába kérte Hátszeg egyik követe a román negyedik nemzet elfogadását az unió előtt és Lemeni püspökkel együtt a románokat sértő kifejezések eltörlését külön törvényben, Wesselényi azt hangoztatta – mint a brassói román lap írta –, hogy az unió után nem lesz egy politikai nemzetiség sem. A diéta pedig egyhangúlag elfogadta, hogy a törvények románokat sértő kifejezéseit határozatban fogják eltörölni.⁴⁴

A rendkívül túlfeszített hangulatban a liberálisok nem kerülhették meg a sok-nemzetűség kérdését. Sajnos, nem ismerjük Szemere Bertalannak Erdélybe küldött

⁴⁰ Egy hazafi: Őszinte javaslat a balázsfalvi oláhok gyűlése iránt. Erdélyi Híradó (továbbiakban: EH) 1848. máj. 9. 362. A lap még ez év okt. 19. számában utalt erre a cikkére, ami szintén jelzi, hogy irányadó állásfoglalásnak szánták. A cikk szerzője feltehetően Jakab Elek volt.

⁴¹ EH 1848. máj. 25. 371.

⁴² Bariţ: Párti. II. 136.

⁴³ Bariţ idézett emlékirataiban keserű rezignáltsággal számolt be kolozsvári útjának tapasztalatairól és főleg kétes hitelű részleteken akadt fenn. (*Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 535.) Bár Perényit szóra nyílt embernek nevezte emlékirataiban (138.), eszmecserejükről nem számolt be. Azokról a magyar minisztériumi biztos írt május 31-i jelentésében. Eszerint Bariţ jelezte, hogy lapjában megrótta a Prut melletti orosz csapatösszevonásokat és társával, Paul Duncával „mi magokat illeti ünnepélyes vallomást tőnek, miként a szláv elemhez nincs és nem is lehet a legkisebb rokonszenvük sem, mert ők az oláh népség jobb jövődjét Magyarhonhoz s az uralkodó házhoz hű ragaszkodásuk által látják egyedül biztosítva, minek folytán örömmel használám az alkalmat kifejtteni előttük a magyaroknak s nemzeti minisztériumnak oláh polgártársaink iránti testvéri szíves hajlamát, bizonyossá tevém e népfaj boldogítása s a közhaza minden szellemi s anyagi áldásaiban minden népség egyaránti részletése iránti őszinte törekedését, mire ők nekem a legloyalisabb meleg nyilatkozatot tesznek, melynek belértéke s szavaik hitele felőli véleményemet azonban míg részletes adatokat szereznek, fel kell függesztenem.” Bm. ein. 1848: 283. A jelentést ismerteti *Jakab Elek*: Szabadságharcunk történetéhez. Bp. 1881. 230–231.

⁴⁴ *Trócsányi*: Wesselényi. 535–536.

törvényjavaslatát, „melynek rendeleteit az egyesülés ideiglenes alapja gyanánt” a magyar kormány is „elfogadhatónak” tartotta.⁴⁵ Ez a törvényjavaslat azonban a diétát megelőző napokban módosult. A magyar liberálisoknak „sikerült is eszélyes fáradozásaikkal az oláhok főbjeivel s jelesen óhítú püspökükkel Şagunával oly egyezésre lépniük, hogy ők és minden oláhok megelegendenek azzal s megnyugosznak abban, hogy mondassék ki miszerént Erdélynek minden lakosa nyelv, születés s bevett vallás közti különbség nélkül úgy lesz tekintendő mint egyenlő jogokkal bíró és egyenlő kötelezettségek alatt álló polgára a nagy magyar honnak”.⁴⁶ Miután a liberálisoknak így sikerült magukat is megnyugtatni cselekvésük helyességéről, ilyen értelemben állították össze a diéta elé terjesztett törvénycikket. Így a kolozsvári országgyűlés nemzeti vonatkozásban pontosabban rögzítette az egyéni szabadság és egyenlőség követelményét, mint a pozsonyi országgyűlés. Míg a pozsonyi törvénykönyv előbeszéde azt hangsúlyozta, hogy célja „az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése”, a kolozsvári uniótörvény szerint „valamint a testvér Magyarhonban minden lakosok jogegyenlősége kimondva és életbe léptetve van, ugyanazon módon itt is, a hazának minden lakosaira nézve nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül örök elvül elismertetik”.

A magyar liberálisok a törvényben kerülték a nemzetiségek említését, de ha tárgyalásokra került sor, akkor hangsúlyozták a nemzetiségek tiszteletben tartásának a szándékát, azt, hogy az alkotmányosság is biztosítja a nemzetiséget. Míg az egyéni szabadság és jogegyenlőség leszögezésével sikerült a románok néhány vezető egyéniségével időleges megegyezésre jutni, a szászoknak nemzeti jogaik elismerését is kilátásba kellett helyezni. A szász nemzeti kérdéshez már a nemzeti ébredés kezdeteitől is másként viszonyultak, mint a románhoz. A szászok történelmi jogait elfogadták. Hangadó magyar körökben pedig kialakult az a felfogás, hogy a szász bürokrácia befolyását megtörve „demokráciai alapjaira”⁴⁷ kell visszaállítani a szász alkotmányt és a szászok iránti elismerés jeleként azt hangsúlyozták, hogy a magyar alkotmánynak is át kell vennie a szász néhány elemét. A szászságot a németiség egyik ágának tekintették. Az óhajtott magyar–német szövetség egyik előzmódítóját látták a harmonikus szász–magyar együttélésben. Hogy pedig a nemzeti állam egységén ne támadjon rés, azt akarták elérni, hogy a szászok ne német nemzetiségüket, hanem a közös alkotmányt tekintsék saját fejlődésük zálogának. Míg a románok megyegyűlési anyanyelvhasználatát nem akarták elismerni, a szász törvényhatóságok német nyelvhasználatát nem vonták kétségbe soha, bár ezt az antiunionista propaganda igyekezett elhallgatni vagy bagatellizálni.⁴⁸ A szász közjogi-területi autonómia követelését elvetették és abba sem egyeztek bele, hogy a

⁴⁵ *Deák Imre*: 1848. A szabadságharc története levelekben ahogyan a kortársak látták. Bp. é. n. 95. Nem tudjuk pontosan, hogy személy szerint kik fogalmazták meg ezt a szöveg szerint még ismeretlen törvényjavaslatot. Csak feltételezzük, hogy összeállításában Kemény Dénes vezető szerepet játszott.

⁴⁶ OL. Filmtár 10120, Wesselényi Miklós levele Szemere Bertalanhoz, Kolozsvár, 1848. jún. 14., Ugyanakkor Şaguna, május 31-én a királyi leirat idézett 6. pontjára hivatkozva (l. 5. j.) kérte a guberniumtól, hogy nyugtassa meg a nemzetisége után sóhajtozó nemzetet. OL. Erdélyi kancellária, általános iratok 1848: 3237.

⁴⁷ *Deák*: 1848. 117. Perényi jún. 3. jelentéséből.

⁴⁸ *Sárközi*: i. m. 23–24., *Miskolczy Ambrus*: Teleki József gubernátor látogatása Nagyszebenben 1848. május 3-án. Levéltári Szemle, megjelenés alatt.

szászok feltételeiket hangsúlyozva fogadják el az uniót. A szászok feltételeiket kívánságként megfogalmazva mégis hozzájárultak az unióhoz.

A kolozsvári légkörben „az unió természetes szükségszerűségként” (Naturnotwendigkeit) jelentkezett.⁴⁹ Mégsem állítható, hogy erővel csikarták ki a beleegyezésüket. Az unió kimondásának előestéjén a magyarok sem voltak biztosak a szász válaszban.⁴⁹ /a Kétségtelen, hogy a szász követek közül jónéhány a körülmények nyomásának engedett, de közben a szász nemzeti mozgalom demokratikus és liberális főirányzata érvényesítette befolyását. Ennek az irányzatnak a bázisa elsősorban a két árutermelő város, Brassó és Segesvár polgársága volt és sok híve akadt az egész szász értelmiségi rétegben. A brassói sajtó kezdettől fogva elfogadta az uniót. A polgári municipalizmus, a „szabad intézmények” igényét állította szembe a nagyszebeni vezetőkörök közjogi-területi autonómiát célzó követelésével. Ezek a nézetek természetesen nem tudták és nem is szándékoztak eltéríteni a szász választóközönset meglévő kollektív jogaikhoz való ragaszkodástól, de tudatosították a változás és a korszerűsítés követelményét. A szászság németségudata is, hogy a német nemzet szerves részének tekintette magát, az unió iránti hajlandóságot erősítette, hiszen tudták, a két forradalom egymást szövetségesnek tekinti. A szász követek állásfoglalását döntő módon befolyásolta K. Gooß segesvári képviselő, aki az éjszakába nyúló vitában meggyőzően sorakoztatta fel a lehetséges érveket és elérte, hogy a követek szabadon, utasításukat félretéve nyilatkozzanak. S miután 15 közül csak öten nyilatkoztak az unió ellen, az univerzitás szabályzata szerint a többség álláspontja képviselte a nemzetét.⁵⁰ Mindez természetesen nem tudta elejét venni annak, hogy a szász közvélemény jelentős része ne az unió ellen foglaljon továbbra is állást, hiszen az uralkodói megerősítés még hátra volt. A közvélemény nyomása, a bizonytalanság, hogy az udvar magatartása még fordíthat az erőviszonyok alakulásán, arra ösztönözte a szászokat, hogy minél kevesebb beleszólást engedjenek a Szászföld „belügyeibe”. Ezzel az elzárkózó magatartással viszont saját működési lehetőségüket korlátozták, és nem tudtak olyan pozitív tevékenységet kifejteni, mint az előző diétán, ahol az úrbér ügyében a magyar liberálisokkal együtt léptek fel. S bár eléggé elterjedt volt az a nézet, hogy a szász polgárnak a nemesség és a jobbágyság között kell egyensúlyt teremtenie, most a szász követek inkább szemléltői, mint aktív részesei lettek a törvényhozó munkának.

4. A választótörvény

Az uniótörvényhez szervesen kapcsolódott az a kérdés, hogy milyen alapon válasszák azokat a képviselőket, akiknek Erdély érdekeit kell képviselni az egységes Magyarország népképviselési országgyűlésén. Választó törvényre szükség volt, mert a pozsonyi törvény negyedtelekben állapította meg a jobbágyság kötelekeiből szabadultak számára a választóképesség határát. Erdélyben pedig a telekrendszer ismeretlen volt, ezért más alapot kellett találni. A kérdés konkrét megoldását a magyar kormány az erdélyiekre bízta. Kolozsvárt három javaslat vetődött fel, hangsúlyozzuk: ideiglenes megoldásként, amíg a budapesti országgyűlés nem hoz új törvényt. Wesselényi Miklós és id. Bethlen János, akik az erdélyi diétát a fejlődés érdekeit előmozdító törvényhozó munkára mindig

⁴⁹ *Teutsch*: i. m. 223–227.

⁴⁹ ^aOL. Filmtár 787. Ismeretlen levele Mikó Imréhez. Kolozsvár 1848. jún. 2.

⁵⁰ *Teutsch*: i. m. 220–226.

is képtelennek, alkalmatlannak tartották, és egyedül az uniótól vártak valami jót, most a régi, ill. a jelenlegi utolsó rendi diéta követeléseinek felküldését javasolták. Úgy látták, nem lesz idő az új választásokra. Attól is tartottak, hogy az új választás csak a szenvedélyeket szítaná fel s az vagy nem lenne elég liberális, vagy ha az lenne, akkor az unió ellenfelei futnának be a választásokon, aminek beláthatatlan következményei lehetnének. Több híve volt annak az elképzelésnek, hogy a jelenlegi vagy bővített megyei választmányok válasszanak.⁵¹ A vitát a kor követelményeihez és a kor követelményeit már érvényesítő magyarországi népképviselői rendszerhez való alkalmazkodás igénye döntötte el; s a döntésben a radikálisok nyomásának is szerepe lehetett.

Az erdélyi radikálisok korántsem jelenthettek olyan komoly erőt, mint a pestiek. A válságos helyzetek viszont tényleges erejüknél nagyobb jelentőséget adtak működésüknek. Wesselényiek is ezért hívták meg a fővárosban nagy tekintélynek örvendő radikális Teleki Lászlót, a gubernátor öccsét, hogy a politikailag tapasztalatlan, de annál lelkesebb, Pestről Kolozsvárra készülő ifjakat és a hazai diákifjúságot mérsékelje.⁵² A fogarasi román kisnemesek által megválasztott Teleki is azt az álláspontot képviselte, hogy „nemzetiségünknek az volna legnagyobb ellene, ki azt arisztokratikus elvekben keresné”.⁵³ A diéta hangadói végül a népképviselői elv érvényesítése mellett döntöttek. Először 5 forint adóban próbálták meghatározni a cenzust a felszabadult jobbágyok és zsellérek számára.⁵⁴ De aztán attól tartva, hogy sok községből senki sem jutna választójoghoz, a községeknek lehetőséget adtak, hogy nagyságuktól függően egy vagy két küldöttel bekapcsolódhassanak a választásokba, és ugyanakkor 8 forintra emelték a cenzust (a fejadót nem számítva). A követek közül Szász Károly egyedül „szólt fel ezen képességi alap ellen, okul adván: hogy az nem democratia, ’s nem az Unió szellemében alkottatott”,⁵⁵ és közben azt javasolta, hogy az adók középarányosa szolgáljon a cenzus mértékeként.⁵⁶ Hogy a nemesi tömegeket megfosszák választói joguktól, nem is vetődhetett fel komolyan, hiszen az elmúlt másfél évtizedben Maroszáron például kb. ezer-kétezer résztvevője volt egy követválasztó markálisnak, az 1847-es adótabella szerint pedig 143 volt jobbágy és zsellér szavazhatott, a román Fogaras vidék több mint ezer szavazóképes kisnemes (ill. adózó családfő) mellett 6138 volt úrbéres közül 95 jutott választójoghoz, de közülük is csak 12 fizetett 8 forint felett adót.⁵⁷ A megyékben másképpen alakult a helyzet. Kükküllő megyében például a választási törvény szinte megkétszerezte a választójoggal rendelkezők számát.⁵⁸ De ez alighanem kivétel volt, mert Torda megyében 2610

⁵¹ *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Bp. 1963. 77–79.

⁵² OL. Filmtár 10120.

⁵³ Ellenőr 1848. jún. 6. 19.

⁵⁴ *Deák*: 1848. 114.

⁵⁵ I. h., „Jól mondta Szász Károly, hogy ők a demokrácia álarca alatt saját arisztokratikus érdeküket hajhásszák. Egyedül ezen embernek van még némi demokratikus szelleme; a többiek mind azt akarják, hogy amit a vámon vesztenek, a harmincadon visszazerezzék” – olvashatjuk egy korabeli román levélben, amelynek szerzője talán Poruțiu volt. OL. K. Papp Miklós gyűjteménye. R298 7. cs.

⁵⁶ Ellenőr 1848. jún. 4. 18.

⁵⁷ OL. Filmtár 11551, 1861-ben készített kimutatás arról, hogy az egyes törvényhatóságokban (a taxalista helységek nem szerepelnek és a határország sem) nemzetiségek szerint az „1848-beli állapot szerinti számítás szerint hány szózatot nyertek a választási törvények után a haza új polgárai”, és az 1847-es adózó családfő kimutatás. OL. Exactoratus Provincialis – Departamentum contributionale. 112. cs.

⁵⁸ Ellenőr 1848. jún. 2. 17.

választó közül csak 313 képviselte a volt úrbéreseket,⁵⁹ az 1847-es adótabella szerint pedig 467 képviselhetné volna.⁶⁰ Összesítve adatainkat: a székely székekben 12 150 kismemes és székely adózó családfő (nem számítva a határőröket és a taxalista helységek polgárait) élhetett addig is választójogával, az 1848-as törvény értelmében pedig 19 353 volt úrbéres közül 552 kapott választójogot, de a 8 forint fölött adózók száma nem érte el a százat. A megyékben 87 157 volt jobbágy és zsellér közül (Fogaras vidék és a Részek nélkül) a választójoghoz jutott „új polgárok” száma (3929, ebből 2243 adófizetés alapján) meghaladta a volt kismemesekét (2895). De nem szabad elfelejtenünk az adó alól kiváltásáért választásra jogosult földbirtokos nemesekről sem, akik létszámát több mint kétezerre tehetjük.⁶¹ A Szászföldön pedig a választók együttese köszönhette választójogát a választótörvénynek.⁶² Úgy tűnik, hogy Erdélyben a választók között a volt kiváltságosok és a volt úrbéresek aránya fordítottja a magyarországinak, ami a magas cenzus mellett a viszonylag nagy kismemesi tömegeknek is tulajdonítható.⁶³ A kolozsvári törvény cenzusa pedig egyáltalán nem hasonlítható össze a pozsonyival, s ha erre sor került, az mindig – érthető módon – konkrét politikai érdekeket szolgált. S érthető az egykori radikális lap szerkesztőjének, Kőváry Lászlónak a keserősége, amikor 1861-ben megjelent munkájában az erdélyi cenzus szűkkeblőségét szövegezte.⁶⁴

A kolozsvári törvény meghozatalánál döntő szerepet játszott az a szempont és cél, „hogy a követválasztásoknál biztosítva legyen a csekélyebb számú magyar elem túlnyomó befolyása; de nem lehet tagadni: hogy sok részben aristocraticai nézetek is segédék azt létrejönni”. S a magyar minisztérium küldöttje, Perényi Zsigmond, akitől idéztünk, azt az aggodalmát sem akarta elhallgatni, „miszerint a választások bevégezése után, midőn láttatni fog: hogy az oláh nép igen gyéren lesz képviselve – az itten különben is nagy számmal levő s igen rossz akaratú bujtogatók ürügyül használhatandják fel az eredményt az aristocrazia elleni néplázításokra”.⁶⁵ Az idézett aggodalmak sok vonatkozásban igazolódtak is.⁶⁶ A választótörvényt először elismeréssel fogadta a balázsfalvi román néplap,⁶⁷ de a választások után már nem leplezett csalódással nyilatkozott a brassói lap, s némi gúnyjal is jegyezte meg, hogy legalább mutatóba kellett volna néhány román képviselőt választani,⁶⁸ miközben a szerkesztő Bariț ismerőseit mérsékletre intette és a választási eredményeket sem tartotta tragikusnak.⁶⁹

⁵⁹ OL, Archivum Regnicolare N 70 2A 206.

⁶⁰ L. 57. j.

⁶¹ *Josef A. v. Grimm*: Das Urbarmwesen in Siebenbürgen. Wien. 1863. kimutatása alapján.

⁶² Nagyon hozzátétőleges becslés az 57. j.-ben id. kimutatás és a Bm. országlati osztályának anyagában (H 13 11–12. cs.) található választási jegyzőkönyvek alapján.

⁶³ *Szabad György*: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. L. A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976. 61–62.

⁶⁴ *Kőváry László*: Erdély története 1848–49-ben. Pest. 1861. 62. Küküllő megyének például a Szász Károly javasolta 5 forintos cenzus mellett négyszer-ötször annyi választója lett volna, mint a 8 forintos cenzus szerint. Ellenőr 1848. jún. 2.

⁶⁵ *Deák*: 1848. 114.

⁶⁶ *Dragomir*: Studii. V. 268–269.

⁶⁷ *Învățătorul poporului* 1848. jún. 16. 6.

⁶⁸ *Gazeta de Transilvania* 1848. jún. 23/júl. 5. 51.

⁶⁹ „Egy év nem az egész élet és a románok fennmaradnak, amíg a Kárpátok” – mondta Ioan Brannak, ez utóbbi levele szerint. *Sterie Stinghe*: Documente privitoare la trecutul Românilor din Schei. Braşov. 1904. IV. 17.

A törvényt nem lehet csak a kortárs megjegyzésekből kivehető negatívumok alapján megítélni. Igaz, hogy a 73 erdélyi képviselő közül csak hat volt román, akik viszont Debrecenbe is követték a magyar kormányt. De a törvény nem egy törvényhatóságban román többséget biztosított, mert a megyékben (a Részek és Fogaras nélkül) a volt úrbéres választók többsége román volt (2440 román, 896 szász és 593 magyar)⁷⁰, s emellett néhány megyében a kisnemesség zöme is román volt. Hogy ezeken a helyeken mégsem a román jelöltek győztek, az a választás módjának tulajdonítható, a szokásos kortesfogásokon túlmenően annak, hogy volt, ahol a szavazatokat ponderálták.⁷¹ Volt, ahol a mezei munkák miatt a választóknak csak a fele vett részt.⁷² A kisnemesség többsége pedig feltehetően engedve a szokás hatalmának, arisztokrata és nemesi birtokos jelöltekre adta szavazatát. A választótörvény még ebben a -- liberális elvekhez néhány vonatkozásában következtelen – formában is a korszerű népképviselési elv győzelmét jelentette, s joggal lehetett arra is számítani, hogy a magyar népképviselési országgyűlés bővíti a választók körét, miközben fejlődik a szavazók politikai iskolázottsága is.

5. A feudális kötöttségek eltörlése

A választótörvény felterjesztése után a diéta választút elé került. A liberális hangadók egyetértettek abban, hogy a diéta mielőbbi berekesztése igen kívánatos, mégis szembekerültek egymással. Míg Wesselényi és Perényi sem akartak újabb törvényeket hozni, és csak kisebb módosításokkal akarták az unió által amúgy is érvényessé váló törvényeket kiegészíteni, Kemény Dénes és Szász Károly, a magyar kormány államtitkárai viszont újabb törvényekkel akarták a sajátos erdélyi viszonyokat szabályozni.⁷³ Ez óhatatlanul feltámasztotta azt az aggodalmat, hogy a diétai többség a haladás és a nemzeti egység rovására feltételeket támaszt az unióval szemben. Még egy Szász Károlyról és Kemény Dénesről is az volt Wesselényi véleménye, hogy „teóriai elvekkel, formalitásokkal többet bajlódnak s azokba sokkal több súlyt helyeznek, mint amennyivel azok Európa jelen forradalmi szakában bírnak”.⁷⁴

A két inkriminált liberális megfontolásait adatok hiányában egyelőre nem tudjuk rekonstruálni. Azt viszont tudjuk, hogy mindketten az unió fenntartás nélküli hívei voltak, és Wesselényihez hasonlóan vélekedtek az erdélyi törvényhozás életképességéről. Alighanem a realitásokat mérlegelő számvetés készítette őket a törvényhozó munka folytatására; az a feltételezés, hogy a pesti diéta úgyszólván csak egy hónap múlva ül össze és

⁷⁰ L. 52. j., az Ellenőr 1848. jún. 2. 12 román képviselőre számított, kb. 32 magyar és 4 erdélyi, 22 szász mellett.

⁷¹ *Dragomir*: i. m. 269., Doboka megyében közfelkiáltással szavaztak és Bohátel személyében románként is mandátumhoz juttattak. Belső Szolnok megyében viszont, bár kétszer annyi román, mint magyar választóról tudott a főispán, Torma József és Károly, az ellenzék jeles képviselői lettek követek. (Bm. eln. 1848: 690.) Id. Bethlen Gábor fogarasi főkapitány pedig nem titkolta aggodalmait, hogy Teleki László mellett nem a szintén sok szavazatot kapott Matei Pop lett a követ. (Bm. eln. 1848: 564.) Teleki viszont lemondott román követjárására javára.

⁷² Például: Doboka (ld. 71. j.) és Torda megyében. ld. 59. j.

⁷³ *Trócsányi*: Wesselényi. 538. ennek a polgári-nemzeti átalakulás szempontjából károsnak minősíthető következményeit hangsúlyozza.

⁷⁴ *Ferenczi Zoltán*: Báró Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. Történelmi Tár 1904. 345.

akkor sem foglalkozhat rögtön az erdélyi kérdésekkel, hiszen az uniótörvény erdélyiekből álló bizottságot jelölt ki, hogy az állítsa össze a törvényjavaslatokat, ami szintén időbe kerül. Nem tudjuk, számítottak-e arra, hogy esetleg – az unióellenes bécsi vezetőkörök szándékainak megfelelően – elmarad vagy nagyon elhúzódik az unió uralkodói megerősítése, ami különben is csak akkor érvényes, ha a megerősített törvényjavaslatot felolvassák a diétán, s az uralkodó még egyszer megerősíti, s aztán ünnepélyesen kihirdetik a diétán, s a törvényhatóságok tudomására hozzák. Azzal viszont számot vetettek, hogy mindenképpen biztosítani kell a liberálisok tömegbázisát, eleget kell tenni a várakozásoknak és mindenekelőtt úrrá kell lenni a helyzeten, vagy legalábbis megakadályozni a fenyegető kitörést, különben még attól is lehet tartani, hogy az udvar átveszi a kezdeményezést. Talán azt is mérlegelték, hogy radikálisabb reformokat azért nem célszerű hozni, mert ha az udvar, ill. az abszolutizmust igenlő erők helyzete megszilárdul, a nemesség jelentős pozíciókkal rendelkező rétegeitől szigetelődnek el, s ezek az unió ellen fordulva keresnek szövetségest, ha kell, minden elégedetlen elemet felhasználva. Az viszont biztos, hogy az unió kilátása nélkül a liberálisok viszont mit sem tehettek volna a diétán. A továbbiakban pedig azt szeretnénk bizonyítani, hogy az új törvények nem jelentették a részleteknek a továbblépést akadályozó szabályozását, hanem a polgári átalakulás feltételeinek hatékonyabb biztosítását, hiszen a törvény sokkal inkább kötelező erővel bír, mint esetleg a pozsonyi törvényeket kiegészítő határozat. S úgy tűnik, hogy a magyar kormány még a diéta összeülése előtt magáévá tette Kemény Dénesék elképzeléseit.⁷⁵

Érthető, hogy a liberálisok mindenekelőtt a székelyföldi magyarság és főleg a lázongó határország bizalmát akarták biztosítani. A határőrök ugyanis a gyűlölt intézmény eltörlését várták. De ha erre sor kerül, nemcsak a birodalmi katonai vezetéssel kerülnek szembe, hanem széthullik a határt biztosító szervezett fegyveres erő is, márpedig igen nyugtalanító volt az a hír, hogy a Pruthoz orosz seregek vonultak fel. Így a „nemzeti fegyveres erőről” szóló törvény határőrökre vonatkozó része „nem oly milyennek kellett volna lenni, hanem amilyen lehetett”.⁷⁶ De jure megszüntette a határőrséget, amikor nemzetőrséggé nyilvánította, de facto viszont a rendkívüli helyzetre hivatkozva fenn-

⁷⁵ Ezt Perényi június 6-án kelt jelentése alapján is feltételezzük, amelyben a biztos jelezte, hogy a jobbágyfelszabadításra vonatkozóan a liberálisokkal megállapodtak abban, „hogy mivel Erdélynek sajtósági helyzete egészben különböző a Magyarhoniétól, neveztesse nek K[irályi] Biztosok, kik a Magyar Minisztérium által felállítandó szabályzatok után a Majorságbeli földeket colonicaturai féléktől rögtön különöznék el, biztosítatván a Földes Urak részére azon tartozások megtérítése, melyeket a Jobbágság incompetenter megtagadna; nem kis feladat ugyan ez, amint meggyőződtem ennek minnél előbbi eldöntése és ha csak ideiglenesen tisztába hozatala nélkülözhetetlenek a csend fenntartása és a túlterjedett vágyak megszüntetése céljából, ezek feletti tanácskozásokat főleg oda igyekeztem vezérelni, hogy részletekbe nem ereszkedne s kiváltképpen ezen kényes tárgy feletti vitatkozások nagyobb országos gyűlésekben kerültessenek el, mire annyival inkább felhívám figyelmüket, minthogy a tárgy feletti igen nagy volt az ideák divergentiája a kevés számú tanácskozások között is – és mit lehessen a Majorság és Colonicaturai föld alatt kellőképpen érteni, nincs tisztába hozva – a *Minisztérium által formulázott Törvény pontjai* (kiemelés tőlem M. A.) elfogadtattak a fennebbi hozzáadással a jelenlegi birtok status quoja elhatározatott – az építésre megkívántató fa megadása jövődőre megtagadtatott, mivel itt a házak majd mind a Földes Uraságé, melyek most a volt jobbágyok tulajdonán lesznek.” (Bm. eln. 1848: 309.) Ugyanakkor Szász Károly az 55. j.-ben idézett levél szerint azt is hangoztatta, hogy a magyarországi törvényeket kell elfogadni.

⁷⁶ L. 74.

tartotta, amikor továbbra is fegyverben maradását írta elő.⁷⁷ Az uralkodó vissza is utasította a törvényjavaslatot.⁷⁸ A székelyföldi határőrök, bár elégedetlenek voltak a felemás intézkedéssel, mégis láthatták, honnan várhatják sorsuk javítását. Súlyos mulasztás volt viszont, hogy a román határőrök helyzetén nem próbáltak változtatni, hanem csak néhány kisebb könnyítést foglaltak törvénybe.

Néhány nap múlva, június 6-án sor került a feudális viszonyok eltörlésében a legnagyobb horderejű lépésre. A diéta elfogadta a jobbágyfelszabadításról szóló törvényt. Hiába próbálták sokan – a március végi uralkodói határozathoz hasonlóan – őszre halasztani az úrbéri szolgáltatások eltörlését. Hiába hangoztatta Teleki gubernátor, hogy legalább a törvény uralkodói megerősítését kellene megvárni, a diéta forradalmi jellegű lépésre szánta el magát, kimondta, hogy június 18-án lépjen életbe a törvény, amelyet csak négy nap múlva erősített meg az uralkodó.⁷⁹

A diéta engedett tehát a liberálisok és a helyzet nyomásának. A parasztság ugyanis már sok helyen nem robotolt. Sőt, amíg május közepén Balázsfalván 30–40 ezer jobbágy jelent meg a jobbágyfelszabadítás reményében, a diéta második napjával egyidőben Pünkösti Gergely határőrtiszt az alsócsernátoni népgyűlésen „több nemesekkel egyetértve, (...) a robot megszüntetését kikiáltá”, aminek híre futótűzként terjedt el egész Háromszékben.⁸⁰ A liberálisokat kezdettől fogva aggasztotta, hogy a jobbágyság „önerején” való felszabadulása esetleg jobbágyfelszabadító uralkodói határozattal társul, s akkor elvesztve befolyásukat, a fejlődés biztosításához szükséges alkotmányosság elveinek érvényesítéséhez sem lesz elég erejük. Ezért figyelmeztette birtokostársait Wesselényi még április elején a jobbágyfelszabadítás követelményére.⁸¹ Ezért hívta fel a diétát a jobbágyfelszabadításra „az ima és az áldozat szavai”-val.⁸² Míg a vak ellenzéki vezér Isten Igéjére hivatkozva a tett követelmény és elmaradhatatlanul szükségszerű jellegét hangsúlyozta, Kemény Dénes a reá jellemző éles logikával a jobbágyfelszabadítás várható és kívánatos gyakorlati következményeiről értekezett, arról, hogy a „szabad ember—szabad föld” élén nyugvó árutermelő társadalomban szertefoszlik az egyént és közösséget torzító általános bizalmatlanság. S némi pátoszellenes polémikus éllel hangoztatta, hogy a nép nem sokat ért abból, ami körülötte történik, s ha az arisztokrácia akarta volna a jobbágyfelszabadítás elhalasztását, az udvar belement volna.⁸³

⁷⁷ *Egyed Ákos*: Háromszék 1848–1849. Bukarest 1978. 62–63.

⁷⁸ Bm. eln. 1848: 374.

⁷⁹ Nem tudjuk, hogy Teleki most is taktikázott, vagy a rendi alkotmányosság álláspontját képviselte, Puchner mindenesetre kommentár nélkül ismertette a gubernátor állásfoglalását, amikor továbbította a törvényjavaslatot, amelyet Esterházy „külgügyminiszter” június 20-án terjesztett az uralkodó elé, aki azt két nap múlva megerősítette. Erd. kanc. ált. 1848: 3235.

⁸⁰ Gál Sándor jelentése Batthyáynak. Alsócsernáton 1848. jún. 25. Miniszterelnökség 1848: 454. Id.: *Egyed Ákos*: Háromszék. 46.

⁸¹ *Trócsányi*: Wesselényi. 525–530., Wesselényi Miklósnak a Pesti Hírlap ápr. 15. számában közzétett drámai hangú felhívása egyben tanúság arra is, hogy a nemesség befolyásolása érdekében a liberálisok eltúlozták az európai forradalom térhódítását. Azt hangsúlyozta ugyanis, hogy „a felszabadulás egész Európát átdörögő szava” ... „mely Magyarhonban a robotot és dézsmát eltörölte, menthetetlenül elvesztette tette azt nemcsak a szomszéd Erdélyben, hanem túl azon s minden szomszédain keresztül egész Péterváráig”.

⁸² *Kardos Samu*: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp. 1905. II. 232.

⁸³ Ellenőr 1848. jún. 9. 21.

Azzal viszont alighanem mindenki tisztában volt, hogy a jobbágyfelszabadítás a polgári átalakulás küszöbén a társadalom alakításának legfontosabb feltétele és eszköze. Hiszen végrehajtásának mikéntje alapvetően meghatározta az agrártársadalom rétegződését. Az erdélyi liberálisok már a 40-es években is programszerűen hangoztatták, hogy erős középparaszti réteg létfeltételeit kell kialakítani, olyan réteget, amely maga is ártermelő és munkaerő-alkalmazó lévén, biztosítja a társadalmi egyensúlyt, a tulajdonszerzést, a vállalkozás szabadsága pedig a megrázkódtatásoktól mentes társadalom belüli mozgást.⁸⁴

Nem állítható, hogy reményeik azonnal valóra váltak, nem is válhattak, de az tény, hogy sokat tettek valóráválásuk érdekében. Az erdélyi társadalomfejlődés sajátos vonásaként emlegetett erős kisbirtokos paraszti réteg nem utolsósorban a jobbágyfelszabadításnak köszönheti a létét.⁸⁵ Marxista történetírásunk általában igen pozitívan is értékeli az utolsó erdélyi rendi diéta tettét: „A jobbágyfelszabadító törvények haladóbb szelleműek voltak a magyarországiaknál, amennyiben külön paragrafusban mondták ki, hogy ha valamely földterület úrbéres, illetve majorsági jellege vita tárgyát képezi, akkor mindaddig úrbéresnek, tehát szolgálatoktól mentesnek tekintendő, amíg a földesúr be nem bizonyítja majorsági jellegét.”⁸⁶ Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a törvény szerkezetét a magyar minisztérium ellenőrizte, Erdélybe Kemény Dénes vitte le, Perényinek pedig Szemere küldte meg május végén.⁸⁷ Az a mozzanat pedig, amelyért olyan nagyra értékeljük megtalálható a Részek visszakapcsolására kiküldött biztosokhoz intézett belügyminisztériumi utasításban is.⁸⁸ De joggal feltételezhető, hogy a kérdéses mozzanat Szemere utasításába is erdélyi liberálisok sugalmazására került bele. Hiszen ők már az 1846/47-es diétán is hangoztatták, hogy a jobbágyi birtoklásban levő földeket, amelyek majorsági természetét a földesúr nem tudja bizonyítani (az adótabellákat és a Cziráky-féle összeírást nem fogadták el bizonyító erejűnek), úrbéres jellegűnek tartják.⁸⁹ A diétai többség fékezően hatott, amikor ezt a törvényben nem fogalmazták meg olyan világosan, mint Wesselényi követelte, „hogy az eddigi jobbágyok és zsellérek kezeik közt levő s lenni kellett colonialis földeket – de csakis azokat – országul örökre nekik ajándékozzuk, azokat a földesuraktól e végre kisajátítván.”⁹⁰ A törvény ezzel nem állt ellentétben, de

⁸⁴ *Benkő Samu*: Kemény Zsigmond naplója. Bukarest 1966. 85. Részletesen fejti ki ezt Teleki Domokos is 1846-ban az Erdélyi Híradóban írt cikkei egész sorában: 110, 118, 124, 126. sz.

⁸⁵ *Petre Suciu*: Clasele noastre sociale. Turda. 1930.

⁸⁶ *Spîra György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp. 1959. 207. és 45. j.

⁸⁷ L. 87. 75. j.

⁸⁸ Szemere Bertalan belügyminiszter a Részek visszacsatolásának lebonyolítására kiküldött biztosoknak előírta, hogy a biztos „jelentse ki, hogy a helységek polgárai (:eddigi jobbágyok és zsellérek:) az 1848-i törvények szentesítésekor kezeiken volt földek használatában bárminő természetűek legyenek is azok, nem fognak önkényűleg bíróság közbejötté nélkül háborgattatni: épségben maradván azonban az 1848-i 10. törvénycikkely rendelte és a majorságföldek iránti szerződés törvényszerű érvénye”. (Bm. ált. 1848: 245) Id.: *Szócs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp. 1972. 132., A dézsmák eltörlését elrendelő pontból azonban kihagyja azt a rendelkezést, amely meghagyja a kisebb királyi haszonvételeket a földesurak birtokában éppúgy, mint az erdélyi törvény is.

⁸⁹ *Ladislau Gyémánt*: Geneza urbariului ardelean din 1846/47. Anuarul institutului de istorie si arheologie. Cluj-Napoca. 1976. 176–183., *Miskolczy Ambrus*: Az 1846/47-i erdélyi diéta. Magyarország története. V. megjelenés alatt.

⁹⁰ *Kardos*: Wesselényi. II. 233.

nem húzta meg élesen a határt a földesúr tulajdonába kerülő majorsági és a volt úrbéres tulajdonába kerülő úrbéres jellegű föld között. Nemcsak a törvényről nagy elismeréssel nyilatkozó Grimm, az erdélyi Földtehermentesítési Alap Igazgatóságának referense tette ezt szóvá.⁹¹ Deák Ferenc igazságügyminiszter sem vállalta a földesúr és volt jobbágy között igazságot tenni hivatott bíróságok kiküldését, mert a törvény szövegében nem látott támpontot a földek természetének megítélésére vonatkozóan, s szerinte az elveket és a szabályokat miniszteri rendelet nem szabályozhatja.⁹²

Ez a bizonytalanság visszalépésre is alkalmat adhatott. Arra például, hogy az 1846/47-es diéta úrbéri törvényeinek előírása nyomán, a Cziráky-féle összeírás alapján húzzák meg a majorsági és az úrbéri földek között a határt. Ez az eljárás pedig a liberálisok véleménye szerint a jobbágyságot a használatában levő föld egyharmadától-egynegyedétől fosztotta volna meg, a valóságban talán még többtől.⁹³ Míg 1848-ban nem is hivatkozott senki országos fórumok előtt az 1846/47-i törvényekre, 1850-ben nem is késtek erdélyi konzervatív földesurak, köztük egy Mikó Imre és Kemény Ferenc ilyen értelemben befolyásolni az udvart.⁹⁴

De ezt a követelést megelőzte a továbblépés lehetőségével való számvetés. Az unióbizottság törvényjavaslatában egyértelműen az említett liberális álláspontot foglalta törvényjavaslatba,⁹⁵ ha nem is olyan következetesen, mint azt Wesselényi szeretne volna.⁹⁶ Az országgyűléshez beadott javaslatai között viszont csak a kolozsvári diéta törvénye szerepel, hogy iktassák „a közös hon törvényei” közé.⁹⁷ Feltételezésünk szerint ekkor a magyar vezető politikusok úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a császár lobogója alá sereglő parasztságot már nem lehet megnyerni, a földbirtokosokat viszont még el lehet veszíteni, sőt arra ösztönözni, hogy azok is a készülő katonai ellenforradalom mellé álljanak.

Súlyos fogyatékosága volt a törvénynek a szerződéses és a majorsági zsellérek helyzetének hallgatással való mellőzése. Hogy ismét forradalmunk és szabadságharcunk első marxista szintéziséből idézzünk: „A törvényhozás azonban itt sem szabadította fel a majorsági jobbágyokat, s ez Erdélyben még sokkalta súlyosabb hiba volt, mint Magyarországon, mivel itt a parasztságnak igen nagy része élt majorsági földeken. (Így például vitathatatlanul majorsági jellegű földön, ún. „székely örökség”-en élt csaknem az egész

⁹¹ Grimm: Urbarialwesen. 26, 58.

⁹² Erd. gub. ált. 1848: 10272.

⁹³ L. 89. j., A Cziráky-féle összeírás kb. ott húzta meg az úrbéres és a majorsági föld határát, ahol az adótabellák, és Fényes Eleknek ezek alapján készült kimutatása (OL. Szemere Bertalan miniszterelnöki iratai. 1. cs.) szerint 67 nmfld szántó és rét kerülhetett volna a volt úrbéresek tulajdonába. Az 1848-as törvényt a magyar liberálisok elképzeléseikhez többé-kevésbé hasonló módon pontosító 1854-es patens nyomán viszont az 1860-as években már 160 nmfld-nél több szántó és rét került a volt úrbéresek kezére. Grimm: Urbarialwesen. 162.

⁹⁴ OL. D3 Justizministerium, Siebenbürgen 1850: 5960. A 102 aláíró közül 45 az 1846/7-es diétán regalista volt, a liberálisok közül egyedül ifj. Kemény István írta alá.

⁹⁵ Márki Sándor: Az erdélyi unió-bizottság. Budapesti Szemle 1898. Szept. 325.

⁹⁶ Wesselényi id. Bethlen Jánosnak írt, júl. 30-án kelt levelében helyesnek tartotta, hogy az unióbizottság elfogadta a status quo elvét és azt, hogy a földesúrnak kell bizonyítani, „de nem helyes, hogy a bizottmány nem biztosítja a törvényes colonicaturák visszaszerzési jogát (azokat a földeket, amelyeket a földesurak az-utóbbi években vettek el)”. OL. Filmtár 10121.

⁹⁷ Beér János–Cszmadia Andor: Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés. Bp. 1954. 576–591.

székely parasztság.)”⁹⁸ A földtulajdon nélkül felszabaduló majorsági zsellérek a függőségben élő parasztságnak körülbelül 15–20%-át tehették ki. A székelyek vonatkozásában az 1846/47-es diéta törvényeihez képest jelentős előrelépésnek lehetünk tanúi. Amíg azok általában majorsági jellegűnek nyilvánítják a székely örökségeket, az 1848-as törvény csak az ún. tiszta székely örökséget; az adófizetésre és határőrségre kötelezett kismesek (armálisták, lófők, gyalogok, egyházi nemesek) földjeit, de ebben az esetben is nekik kellett bizonyítani a föld allodiális természetét és nem jobbágyoknak vagy zsellérjűeknek a maguk igazát. Így az egykori primorok, ill. a mágnások rendjéhez tartozók adománybirtokain a jobbágyok a birtokukban levő földdel együtt szabadulhattak fel. A nemesi kisbirtokosok esetében viszont a kérdés nyilván úgy vetődött fel, hogy mi okozhat nagyobb társadalmi megrázkódtatást, ha a jobbágytól veszik el a földet, vagy ha a kismestől, akinek legfeljebb egy-két jobbágya volt, és ha határőr is volt, akkor katonai szolgálata akadályozta a gazdálkodásban.

A kolozsvári törvényhozás korlátai ellenére olyan jobbágyfelszabadítást alapozott meg, amely „a Közép- és Kelet-Európában végrehajtott jobbágyfelszabadítások és reformok sorában ahhoz a típushoz tartozott, mely viszonylag kedvezőbb feltételeket biztosított a tőkés fejlődéshez”.⁹⁹ Ausztriában és Csehországban csak szeptemberben törölték el a jobbágyságot, a földesúri kárpótlás terheit pedig a birodalom lajtántúli részeiben, köztük az Erdélyhez hasonlóan fejletlennek számító Galiciában is részben a felszabadult parasztságnak közvetlenül is kellett viselnie, míg a kolozsvári törvényhozás a pozsonyi mintájára az egész kárpótlást az államra hárította.¹⁰⁰

A kutatások jelenlegi állásánál csak hozzávetőlegesen tudjuk megközelíteni az értékelés alapvető kérdését, azt, hogy mennyi föld került a felszabadult agrárnépesség tulajdonába. (A jobbágyfelszabadítást később szabályozták, de a Székelyföld kivételével körülbelül olyan módon, ahogy az unióbizottság akarta, s ahogy ez a törvény szelleméből is következett.) A kortársak úgy tudták, hogy az úrbéresnek minősülő föld aránya Erdélyben fordítottja a magyarországinak: úrbéres föld (ill. jobbágyi használatban van) a földek (nyilván a szántók és a rétek) kétharmada.¹⁰¹ A későbbi adatok hitelesítik is ezt a feltételezést. Az összes művelés alatt álló földeknek 55–60%-a került a volt úrbéresek tulajdonába, a megyékben kétharmada és a Székelyföldön pedig fele-egy harmada, bár ez az arány igen torzító az eltérő táji-történeti társadalom fejlődés miatt.¹⁰² Az ösztérületnek (beleértve az erdőket, legelőket és a terméketlen területeket is) viszont egyharmadánál kevesebb lett a felszabadult úrbéresek tulajdona.¹⁰³

⁹⁸ *Spira*: A magyar forradalom. 207–208.

⁹⁹ *Egyed Ákos*: A jobbágyfelszabadítás az 1848-as kolozsvári országgyűlésen. L.: 1848 arcok, eszmék, tettek. Bukarest 1974. 101.

¹⁰⁰ *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 293–298.

¹⁰¹ Ellenőr 1848. jún. 2. 17., júl. 13. 40.

¹⁰² *Egyed*: Jobbágyfelszabadítás. 101., Uő.: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéről Háromszéken (1848–1896). Aluta. 1971. 235–279., Erdélyi román képviselők emlékirata a választási törvényről 1872-ből. B.A.R. (= Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Bucuresti.) Ms. 976. 57–59.

¹⁰³ Kemény Ferenc kancellár felterjesztése. (1861. márc. 4.) Protokolle des österreichischen Ministerrates. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorf. Red. Helmut Rumpert. Wien. 1977. V. Abt. I. 164.

A kortársak nagyon is tisztában voltak, hogy a jobbágyfelszabadítás milyen fordulatot hozott Erdély népeinek életébe. Mégis kevés az elismerő hang, az is inkább a román sajtóból. A kor legnagyobb tekintélynek örvendő román lapja; a brassói *Gazeta de Transilvania* Wesselényi beszédére emlékeztető ihletett szavakkal adta hírül a nagy eseményt: „Papok, menjetek és zengjétek Isten dicsőségét. Dicsérjétek és áldjátok a Megváltót, kinek keresztje és halála csak most vált a románok és más népeknek a javára, akik eddig hiába várták a megváltást”.¹⁰⁴ A román polgári fejlődés útját kezdte viszont építeni Bariț, amikor arra szólította fel az értelmiségieket, hogy a jó gazdálkodásra biztassák a parasztságot, a család és a nemzet érdekében.¹⁰⁵ A magyar sajtó szinte kevesebbet foglalkozott a jobbágyfelszabadítás problémáival, annál többet viszont a paraszti megmozdulásokkal, az általános politikai helyzettel. A jobbágyfelszabadító törvény néhány részletéről csak a radikális *Ellenőr* nyilatkozott rosszállólag, amikor szóvá tette, hogy a törvény a volt nemesség birtokában hagyta a kisebb királyi haszonvéteket, mint a halászat és vadászat jogát, a kocsmárlás jogát.¹⁰⁶ De jellemző, hogy Kőváry László a radikális lap szerkesztője, még tíz év múlva sem talált jó szót a törvényről, „mert oly birtokosság kezéből, mely úrbért soha se akart, a jobbágy nem mint engedélyt, hanem mint kényszerűséget fogadta. A nép nem köszönte meg, mert nem rögtön jött. . .”¹⁰⁷ Ennek a megítélésnek pozitív funkciója volt akkor, amikor a nemesség nagylelkűségének mítoszával kellett konfrontálni, hogy a nemességet engedményekre szorítsák. De mint minden politikai harc hevében született ítélet, ez is a szubjektív szándékokat veszi alapul, és figyelmen kívül hagyja azt a konkrét lehetőséget, hogy esetleg csak összel törlik el a jobbágyságot. Figyelmen kívül hagyja a földbirtoklásra jellemző zűrzavart, ami rögtön feltűnt azoknak a történészeknek is, akik a Királyhágón inneni viszonyok ismeretében próbáltak egy-egy pillantást vetni az erdélyi helyzetre.¹⁰⁸ Aligha kell bizonyítani, mennyire nem a törvény a hibás azért a bizonytalanságért, ami a jobbágytelek fogalom kialakulatlanságának a következménye volt.

Ami pedig a felszabaduló parasztság magatartását illeti, az újabb kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a kép sokkal színesebb, mint azt Kőváry nyomán vélni lehet. Kétségtelen, hogy az elégedetlenség volt az uralkodó hangulat. A földesurak attól tartottak, hogy a parasztság nemcsak erdőkre és a legelőkre, de az allodiális földekre is igényt tart. Volt, ahol a parasztok a balázsfalvi esküjükre hivatkozva nem is engedték kihirdetni a jobbágyfelszabadítást hírül adó guberniumi körlevelet.¹⁰⁹ De sokhelyt a földesúr és volt jobbágycsoport együtt ünnepelték a szabadság napját. A legsúlyosabb problémát a munkaerőválság jelentette. A volt jobbágyok sem pénz, sem igen magas terményrész ellenében nem akartak munkát vállalni. Attól félték, hogy ezen a címen ismét a jobbágyság terhét veszik magukra, s ha a földterület hovatartozása vitatott volt, attól félték, hogy munkájukkal elismerik a földesúr tulajdonjogát. A földesurak ugyanis az adótábellákra hivatkozva próbálták a paraszti használatban levő földeket megnyirbálni,

¹⁰⁴ *Gazeta* 1848. jún. 3/15. 45.

¹⁰⁵ Uo., jún. 7/19. 46.

¹⁰⁶ *Trócsányi*: Wesselényi. 539–540.

¹⁰⁷ *Kőváry*: Erdély története. 62–63.

¹⁰⁸ *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 345–346., *Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok 1956. 1–2. 25.

¹⁰⁹ Foaie pentru minte 1848. júl. 26/aug. 8. 30.

vagy zselléreiket kibecsültetni, hogy úrrá legyenek a munkaerőválságon, amelyet a főispánok – némi joggal – az egész lakosságot sújtó válságként próbáltak beállítani, ha arról számoltak be, hogy miért nyúlt a megye karhatalomhoz.¹¹⁰ A törvény kompromisszumos jellegéből adódó bizonytalanság most kezdte megbosszulni magát.

A kompromisszumkeresés igénye jellemzi a dézsmákat eltörölő törvényt is. A diéta a polgári átalakulás követelményeinek megfelelően a földesúri tizedek mellett eltörölte a szászföldi lutheránus papoknak járó dézsmákat is, ami a szász követeket eléggé váratlanul érte. A tárgyalások folyamán már-már kiújult a régi ellentét is, amikor a szászok nem akarták elfogadni, hogy a választótörvény a Szászföldre is érvényes legyen, a diétai többség pedig az eltörölt dézsmákért nem helyezett kilátásba olyan kárpótlást, mint amelyet az úrbéri szolgálatokért külön törvényben.¹¹¹ Igaz, a folyó esztendőben még meghagyta a szászföldi lutheránus papok tizedszedési jogát, de az addig tizedfizető nem lutheránus híveket felmentette a tizedfizetési kötelezettségük alól. Ugyanakkor a szász követek megnyugvására kilátásba helyezte megfelelő papi jövedelmekről a gondoskodást. Ez a rendelkezés elvben arra ösztönözte volna a szász papságot, hogy a magyar kormánnyal való jobb kapcsolatok kialakítására törekedjék. A törvényt azonban az uralkodó nem erősítette meg. Mégis alapot adott arra, hogy a magyar pénzügyminiszter eltörölje a kincstárnak járó tizedet és azt is, amelyet nem lutheránusok, elsősorban román ortodoxok fizettek a lutheránus papnak. A román lakosságot ez a rendelkezés a magyar kormány iránti rokonszenvre hangolta, a szász földművesektől viszont sokhelyt katonai erővel kellett behajtani a tizedet, aminek a nagyszabású főhadtestparancsnokság gyorsan eleget tett, mert az egyre súlyosabb ellentétektől terhessé váló konfliktushelyzetben szüksége volt a biztos szászföldi bázisra.¹¹² Mindezzel azt is akartuk szemléltetni, hogy a sajátos etnikai-társadalmi tagozódás és a nemzeti mozgalmak tömegbázissteremtő céljai miatt nem volt olyan lényeges társadalmi kérdés, amelynek szabályozása ne váltott volna ki élénk s nemegyszer eltérő előjelű választ a nemzeti erők részéről. Paradox módon a nemzeti ellentétek akkor lettek a legélesebbek, amikor a diéta a társadalmi viszonyok szabályozásával megalapozta a polgári átalakulást.

6. Törvényjavaslat a román nemzet elismeréséről és Erdély kettéosztásának mérlegelése

Június 10 és 19 között nem ült össze a diéta. Ezek voltak a legnehezebb napjai. A balászfalvi készülődés nyomán, június elején Mihálcfalván súlyos, tucatnyi halálos áldozatot követelő konfliktusra került sor a földesúri legelőt elfoglaló falu és a kivezényelt székely határőrök között, amire válaszként a fiatal román radikálisok fegyverbe szólították az érchegységi móccokat, és fegyverkezési kísérletet tettek a Mezőségen is.¹¹³ A

¹¹⁰ *Trócsányi*: Az erdélyi parasztság. 266–284., Kemény István Alsó Fehér megyei főispán júl. 31-én kelt jelentése szerint a nemesség gabonájának egyötöde sem volt learatva, pedig már egyötödére is felment az aratórész, „miből ha csak a nemesség teljes tönkresilányulása származnék, még tűrhető lenne, de amíg emez kétségbe esve hallgatja az alkut a mag kipereg és jövendőben a kommunizmus fejét magasra fogja emelni”. OL. Deák Imre másolatai. R 325 1. cs.

¹¹¹ Az 1848-as diéta jegyzőkönyve. *Diaetalia* 76. k. 75.

¹¹² *Göllner*: Die Siebenbürger Sachsen. 155–161., *Sárközi*: Az erdélyi szászok. 29–33.

¹¹³ *Trócsányi*: Az erdélyi parasztság. 327–360.

nyugtalanító hírek egyre-másra futottak be Kolozsvárra. Igen tanulságos szembesíteni a konkrét információkat, és azt, hogyan értelmezték azokat a magyar liberálisok. A kibontakozás egymástól megdöbbenően eltérő útjai rajzolódnak ki azokban a tervezetekben, szándékokban vagy csak elmélkedésekben, amelyek ebben a konfliktushelyzetben születtek.

A magyar belügyminisztériummal kapcsolatot tartó Kemény Dénes például azzal a megjegyzéssel továbbította Buteanu idézett s kifejezetten pánszláv-ellenes levelét, hogy az illirekkel összejátszó románok a prágai szláv gyűlés határozatától tették függővé „tettekelés”-ük napját.¹¹⁴ Igaz, ekkor már maguk a liberálisokkal jó kapcsolatokat tartó románok is hasonló értelemben számoltak be a nagyszebeni „reactionális párt” és a román Komité kapcsolatairól,¹¹⁵ és kézre került a fiatal Papiunak a Mezőségre küldött levele, amelyben a szerbek és a horvátok felkelésével biztatta a levél címzettjét.¹¹⁶ Ebben a túlfeszült légkörben a magyar liberálisok újra és újra csak hitelt adtak annak a feltételezésnek, hogy Balázsfalván orosz zászlókat lengetett a szél, s a félelmeket csak fokozta a Prut melletti orosz csapatösszevonások híre.¹¹⁷ Az esetleges katonai monarchista ellenforradalom szövetségeseit látták a szász és a román mozgalmakban, ami a parasztság sorában is rögtön bázisra talál, „századok ótai nyomás szülte alattomos bosszúérzet, úrbér s azáltali könnyítés utáni vágyak s igényeik gúnyos kijátszása általi ingerültség, azon hit [miatt], hogy őt császára védi”.¹¹⁸

Az ellentétek kiéleződésével párhuzamosan megerősödtek a liberálisokkal kapcsolatban álló románoknak a diétával szembeni várakozásai. Ezek jellemzésére több példát is idéztünk, de talán a hátszegi követhoz, Bohățelhez írt levélnek döntő szerepe volt, hogy ezek a remények ne maradjanak pozitív válasz nélkül. A levél írója szerint „a magyar urak csak azon két utat követhetik a következhető vész eltávolítására – ha ti. országgyűlésileg elhatározzák az oláhok kérelmét, megadják nemzetiségüket s kárpótolják a szászoktól szenvedett kárukat, s ezen határozatukat megerősítés előtt is tudatják a néppel minél előbb püspökeik által megnyugtatókra”.¹¹⁹ Látni fogjuk, mennyire nem jelentéktelen mozzanat, hogy e levél Szász Károlyhoz is eljutott.¹²⁰ Ő is úgy vélekedett, mint a liberálisok többsége, Balázsfalváról igen rosszálló jelentést írt a magyar miniszterelnöknek. De a választási törvény kapcsán kifejtett demokratikus nézetei miatt a románok rokonszenvét kezdte élvezni, főleg akkor, amikor a határország helyzetének tárgyalásakor a román nyelvhasználat biztosítása mellett emelte szavát, amíg követtársai a kérdést megakarták kerülni. A román részről jövő felszólítások pedig váratlan lépésre készítették. Június 12-én kerülhetett sor arra a különösnek tűnő epizódra, amelyet Constantin

¹¹⁴ Bm. eln. 1848: 348.

¹¹⁵ *Deák*: 1848. 125.

¹¹⁶ *Jakab*: Szabadságharcunk. 223.

¹¹⁷ Papfalvi román követ maga is úgy nyilatkozott, hogy a balázsfalvi zászlók orosz zászlók voltak (Kolozsvári Híradó 1848. jún. 15. 9.), pedig ekkor már egy erdélyi román hosszasan kifejtette a magyar sajtóban (Ellenőr 1848. jún. 2. 17.), hogy a kérdéses kék-fehér-vörös zászlók színeit a román fiatalok úgy választották ki, hogy fogalmuk sem volt arról, milyen az orosz zászló, vagy a fejedelemségek zászlóinak színe.

¹¹⁸ Wesselényi Batthyányhoz, Kolozsvár jún. 14. OL. Filmtár 10120.

¹¹⁹ *Deák*: 1848. 123.

¹²⁰ A Perényi jelentéséhez csatolt kérdéses levél magyar fordítását ugyanis Szász Károly másolta le.

Papfalvi tett közzé emlékirattörédékeiben az 1880-as években,^{1 2 1} és amelyet mind a kortársak, mind a történészek többsége kétségbe vont vagy hallgatással mellőzött.^{1 2 2} Az egykori hátszegi román követ szerint Szász Károly ugyanis azt javasolta, mondja ki a diéta, „hogy az erdélyi oláh nemzet már román név alatt a többi bevett nemzettel egyenlő joggal bír”. Erre a megbeszélés résztvevői a leghevesebben tiltakoztak, és másnap Zeyk József úgy nyilatkozott Papfalvinak, hogy Şaguna javasolta volna, „az oláhoknak semmiféle engedélyt ne tegyenek, csak a szászok jogait szüntessék meg, s ehhez tartsuk magunkat”. Láttuk, hogy mi igaz a Şagunának tulajdonított kijelentésből. Zeyk az ortodox püspök május végi kolozsvári állásfoglalását magyarázhatta át. Hitelesnek kell viszont tartanunk az epizód lényegét. Az indítványozó bizottság a balázsfalvi román nemzeti gyűlés követeléseit Szász Károlynak adta ki, „hogy országos határozatban kimondandó oly feleletet tervezzen, amely az oláhok iránt viseltető békítő szellemet s rokon érzetet fejezzen ki”.^{1 2 3} De a nagyenyedi professzor a legnagyobb meglepetésre törvényjavaslatot állított össze, amelyet egyelőre csak Perényi Zsigmond kezeírásával készült másolatból ismerünk. Eszerint: „Az Oláh Nemzetet, mely a Hazának régibb Törvényei szerint többféle megszorításoknak, s alárendeltségnek alája vettette, s a honban maradhatására nézve is ingatag állapotba helyezve volt: Erdély többi bevett Nemzetei ezentúl egyenlő jogú és kötelezettségű testvéries koszorújukba szíves örömet befogadják; s hogy ezen Nemzet régi oláh nevezet helyett, melyhez elnyomtatás és több nemű méltatlanságok emlékei köttetvék, ezentúl országgyűlési s egyéb közigazgatási, valamint a közéletbeni gyakorlatban is *Román* nevezete használtassék ő Felsege kegyelmes jóváhagyásának hozzájárultával meghatározzák.”^{1 2 4}

Mint minden „rendhagyó” epizód, ez is csak újabb kérdéseket vet fel. Nem tudjuk, hogyan képzelte Szász Károly a negyedik nemzet helyzetét. Vajon arra számított, hogy Erdély valamiféle autonómiával rendelkező tartományként fűzi szorosabbra a Magyarországhoz kötő szálakat, vagy — ami valószínűbbnek tűnik — ő is azt latolgatta, hogy az unió után úgyszólván értelmét veszti a natiók rendszere? Nem tudjuk azt sem, hogy küzdőtársai előtt kifejhette-e egyáltalán idevágó nézeteit. Papfalvi emlékiratai szerint azonnal elutasították a törvényjavaslatot, és amennyiben leveleikben foglalkoztak azzal, akkor csak saját ellenérveiket sorakoztatták fel. Ezek a törvényjavaslat kínálta alternatívát feloldhatatlan ellentmondásba ágyazták. A túlfeszített légkörben nem sikerült megtalálni a nemzeti önfenntartás követelményének és az együttélő népek nemzeti igényeinek a

^{1 2 1} *Augustin Bunea*: Discursuri, Autonomia bisericească, diverse. Blaj. 1903. 117–122., Egy hazafias román nyilatkozata. Közérdek. 1884. 47.

^{1 2 2} *Török Bertalan*: Észrevételek „Egy hazafias román nyilatkozatára”. Közérdek 1884. 51., *George Bogdan-Duică*: Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu. Buc. 1924. 99. röviden leírta az epizódot, s azt *Dragomir*: Studii. 220. a diéta első ülésére tette. Hitelt ad az epizód néhány mozzanatának *Fazekas János*: Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés. 1848. október 16–17. L. Tanulmányok a romániai együttlako nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Bukarest 1976. 251–252., *I. Tóth*: Kossuth. 286. csak azt teszi szóvá, hogy bár a királyi leirat előírta a románok helyzetének törvényes szabályozását, „a rendek azzal az ürüggyel mellőzték e törvény meghozását, hogy a kor szelleme nem engedi meg újabb privilégiumok bevezetését”. Kisebb elírással a törvény szövegéből először *Miskolczy*: Bariŋ. 45. közölt.

^{1 2 3} Wesselényi levele Szemeréhez. (Kol. 1848. jún. 13.) OL. Filmtár 10120.

^{1 2 4} Bm. eln. 1848: 355.

liberalizmus szellemében való harmonikusnak nevezhető összehangolását. S ha az unió perspektívája a jobbágyfelszabadításban döntő pozitív szerepet játszott, a nemzeti kérdés rendezésében fékező módon hatott. Az erdélyi liberálisok a román negyedik nemzetként való elismerésében az unió kockáztatását és ezáltal a haladás és a nemzeti fennmaradás veszélyeztetését látták. Az unió kockáztatását azért, mert attól tartottak, hogy a román példára a szlovákok, szerbek, a magyarországi románok és a svábok is hasonló követelést támasztanak és így Magyarországnak nem lévén érdeke az unió, „bajosan lesz hajlandó Erdély négy nemzetét és ezek között a külön oláh nemzetiséget is kebelébe elfogadni”.¹²⁵ A törvényjavaslat ellenzői szerint, az nemcsak a magyar nemesség pozícióit veszélyeztette volna, de a nemzeti fejlődés perspektíváit is korlátozta volna anélkül, hogy biztosítékokat lehetett volna találni a veszélyeztetettség ellen. Wesselényi érvelésében a veszélyeztetettség konkrét mozzanatai is parttalan távlatokba vitték a képzeletet. Hiszen, „ha a szász azért használja beligazgatásban és keblén kívül hivatalos irogatásokban a német nyelvet, mert neki az nemzetkénti létezéséből és helyzetéből folyó joga, úgy az oláhoknak is nemzetként létező állásából és a jogegyenlőségből következő méltó igénye lenne mindenütt, hol többségben van a közigazgatás és beldolgaik vitelébe, sőt azon kívüli bármilyen levelezésekben is az oláh nyelvet használni”, és így a negyedik nemzet elismerése miatt „Erdély a Székelyföldet és a Szászföld egy kisebb részét kivéve tettelegesen oláh országgá lenne átvarázsolva”. A román név hivatalos elismerése pedig utat nyit a dákoromán, azaz a nemzeti egységtörekvéseknek.¹²⁶ A veszélyeztetettségnek ebben a légkörében mintha a magyar liberálisok többsége nem is feltételezte volna, hogy a polgári átalakulás kérdéseit meg lehet úgy is oldani, hogy a magyar nemzeti mozgalom feladva pozícióit ne juttassa önmagát és a magyarság jelentős tömegeit a függőség és a nemzeti elnyomatottság állapotába. Sajátos vonása az 1848-as esztendő fejleményeinek, hogy a dunatáji népek nemzeti szabadságmozgalmainak vezetői nem is tekinthették át egymás törekvéseinek egészét¹²⁷, és az esetek többségében a hegemoniát célzó szándékokon mérhették egymás mozgalmait. Jellemző, hogy Nicolae Bălcescunak, a havasalföldi forradalom egyik szervezőjének a román–magyar szövetségre alapozott „svájci konföderációs” tervéről Erdélyben ekkor legfeljebb néhány román tudhatott,¹²⁸ bár nem feltételezhető,

¹²⁵ L. 9. j.

¹²⁶ L. 123. j.

¹²⁷ Vö.: *Hajnal*: A Batthyány-kormány külpolitikája. 97. Bár az erdélyi magyar sajtó nem egy esetben foglalkozott a dunai fejedelemségek helyzetével, nem is beszélve a szász lapokról, mégis alapvetően igaz Perényinek az első jelentésében tett észrevétele: „mi az oláhországi viszonyokat illeti, itten felőlük biztos eszméretet szerezni nem lehet, mert az itteniek inkább eszméretesek a messze Frankhonnal mint a szomszéd oláhországiakkal...” Bm. eln. 1848: 212. Jellemző, hogy Kemény Dénes, belügyminisztériumi államtitkár is úgy tájékoztatta a belügyminisztert, hogy „Boheczel” Balázsfalván magyarelles beszédeket tartott, tehát összevetesztette Bárnujuival. Bm. eln. 1848: 266. *Keith Hitchens*: The Rumanian National Movement in Transilvania, 1780–1849. Cambridge. 1969. 223. Perényi jelentései többségének ismerete nélkül a magyar kormánybiztosra hárítja a főfelelősséget. A magyar kormány tájékozdási nehézségeiről raális képet ad *Juhász István*: Szöllősy Nagy Ferenc jelentései az 1848-as moldvai és havasalföldi forradalomról. L. 1848 arcok. 162–181.

¹²⁸ A konföderációs törekvések és elképzelések előzményeiről: *Miskolczy Ambrus*: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom. Századok 1973. 2. 406–426. A konföderációs elképzeléseket Magyarországon ismertetni hivatott havasalföldi megbízottak tevékenységét az elérhető források alapján a legalaposabban elemzi *I. Tóth Zoltán*: A magyar–román szövetség kérdése 1848–1849-ben. Századok 1948. 1–2. 252–282. Ehhez kiegészítés: *Miskolczy*:

hogyan az adott erőviszonyok, az évtizedes és évszázados tapasztalatokon nyugvó politikai tájékozódási készség mellett bármiféle tervezet vagy elképzelés rövid idő alatt döntő fordulatot idézhetett volna elő. Ez teszi — a maga tragikumában — igazgá azt, ahogy Ion Voinescu I. az 1860-as évekből 1848 bonyolult kérdéseit — jókora leegyszerűsítéssel — látta: „Akkor néhány fiatal, akik magukba szívták a szocializmus eszméit, minden pozitív eszme nélkül az ország politikai helyzetéről, rosszul magyarázva Lamartine kiáltványát, pártot kezdtek alakítani, hogy ledöntsék Bibescu herceget a trónról és a Porta teljes fennhatósága elismerésének az álarc alatt köztársasági kormányzatot akartak, meg akartak szabadulni az orosz protektorátustól, és nagy dunai dákóromán köztársaságra vágytak, amely egyesítette volna az összes, más államokban élő románokat, nem gondolták meg, hogy ez az ugyan önmagában dicséretes terv nem valósítható meg csupán az ő akaratukból és erejükből; mivel azok a nagy államok, amelyeknek alattvalói között románok is élnek, minden erejükből ellenszegülnének egy ilyen szándéknak, ami ellenkezik az ő politikájukkal, és a románoktól lakott területen vannak köztük más nemzetiségű elemek is, mint magyarok, szászok és szerbek: így a románok azon álmának a megvalósulása, hogy ezek a nemzetiségek alávetnék magukat a románok szupermáciájának, és ez számukra csak egyszerű uralomváltás lenne, másrészt a nemzeti büszkeség, hogy alávesse magukat egy olyan népnek, amely egyes helyeken eddig nekik engedelmeskedett, végül a vallás, csak kegyetlen, valamennyiük számára teljes és haszontalan romlást hozó polgárháborút okozott volna.”¹²⁹

Miután sok vonatkozásban így ítélték meg a magyarok is a helyzetet, Wesselényi Miklós, amikor valamennyi veszélyt feltornyosulva látta, felvetette Erdély megosztásának lehetőségét. Június 18-án levelet kezdett diktálni Klauzálknak a magyar pusztákon való lótenyésztés helyzetéről, de hirtelen felvillanhatott a kibontakozás sajátos lehetősége, ami a puszták korábbi betelepítési terveihez is kapcsolódott: „A disponibilis pusztákat — nézetem szerint — sem eladni, sem most impopulálni nem kell. Nekünk magyarokul azoknak ti. kik most tótok, oláhok s rácok között laknak, leendő még arra szükségök. — Én ugyanis azt hiszem, hogy valamint Horvátország és Slavonia el van már ránk nézve veszve, s azon képzet, hogy az meghódítás által, vagy bármi úton is visszaszereztessek s Magyarhonnal egy hont alakítson, merő chimera: úgy hiszem azt is, hogy az egy contiguitásban lakó tótok hasonlóan tömegül együtt létező oláhok el fognak tőlünk szakadni, amazok a hegyeiken túl lévő szláv rokonaikkal, emezek pedig a velők határos oláhországi s moldvai testvéreikkel külön s önálló hont s országot fognak alakítani. Ezen catastrophá következtében csak úgy fogunk mi magyarokul nagyrészt bele nem olvadni amazokba, s csak úgy alakíthatunk részünkről is egy — habár nem nagy, de értelmi súly s helyes institutiók által éppen nem súlytalan igazi Magyarhont, ha minden ki magyarul beszélvén magát magyarnak akarja vallani, összevonul, összetömegesül, s magát territorialiter is kikerekítvén, többé nem más ajkúak közt, hanem egyfolytában lakva képezend egy

Bariț. A kérdés bonyolultságát jól érzékeltetheti A. Tr. Lauriannak, Bălcescuék megbízottjának az állásfoglalása, ill. annak változásai. Ő ugyanis mielőtt júniusban Pestre ment volna, feltehetően még kora tavasszal cikket írt az unió mellett, amelyet Bariț május közepén közölt, (*Dragomir*: Studii 163.) amikor a szerző már német nyelvű verses röpiratot adott ki a negyedik nemzet érdekében. B.A.R. Ms. 1061. 45.

¹²⁹ Ion Voinescu I.: Notițe istorice asupra României de la 1821–1866. B.A.R. Ms. 3828. 56–57.

nemzetet, egy hont. Erre valami olyan kell, mi igaz, hogy még példátlan, de nem lehetetlen, ti. egy népvándorlás (:Völkerwanderung:) a mostani kor szelleméhez s mivelt-ségéhez illő s békés tractatusok által eszközzendő. E végre kicserélés útján a például Erdélyben az oláhok közt lakó magyar nagyobb birtokosok, úgy mint kisebb birtokú régi s új polgárok az összes székelységgel — s ha nekik tetszenék — a szászokkal együtt kijebbnvonulnának, s helyökbe a valódi magyarlakta föld határaihoz közelebb lakó oláhok költöznének: így lenne az, s ugyanez történnék a tótok közt lakó magyarokra nézve. Azonban, hogy az idegen fajúak közül kiköltözendőket jól el lehessen földdel látni szükség lesz valamint a camarális pusztákra, úgy a mostani papi jószágokra is. Illy móddal egy területen lakandó 5–6 millió magyar s a vele rokon érdekű egy millió körüli német faj együtt nem tekintélytelen kis országot tenne, melynek fővárosa Budapest lenne, s melly jó institutiók mellett az egyénektől kisajátítandó pusztákon s a mocsár és vízből használhatóvá teendő földeken még egy pár millióval többre szaporodhatnék néhány embernyomon át vagy egy pár század múlva a valódi magyarok száma.

Teljes meggyőződése, hogy Magyarhon s magyar nemzetiségünk ha nem roppant szélesre, de szilárd minőségben fennmaradhat, különben pedig darabig sinlődvé örökre elenyészend. Adja Isten, hogy e hit s nézet sokakban keletkezzék, s e jóslatomnak inkább higyjenek honfiaink, mint azoknak, melyeket a „Szózatban” ezelőtt nyolc évvel mondtam ki, s melyek oly rémítőleg valósulnak.

Az itteni országgyűlést s az erdélyi dolgokat illetőleg a miriszerelnöknek s Szemerének több ízben a mai postával is írtam. Ő közlendi a neki írtakat. Kérlek vegyétek figyelembe. Erdély léte s a magyar korona számára meg vagy meg nem tartása forog kérdésben.¹³⁰ A rendkívüli — elsősorban külpolitikai — fenyegetettség hatására született „ez a hit és nézet”, de ugyanakkor olyan világos és kialakult formában bukkant fel — még ha egyetlenegyszer is — Wesselényi 1848-as levelezésében, hogy arra utal: ezeket a kérdéseket már korábban átgondolhatta az egykori ellenzéki vezér. Átgondolhatta, azon túlmenően, hogy a Szózat című munkájában kifejtette a polgári magyar nemzeti állam életre hívásának lehetőségeit, és megpróbálta felmérni a nemzeti törekvések és a nemzetközi helyzet viszonyát. Bár tisztában volt a fennálló államhatárokkal szembeni elégedetlenséggel, mégis a fennálló állami keretek sérthetetlenségéből — mint az európai béke előfeltételéből — indult ki és azt akarta bizonyítani, hogy a polgári alkotmányosság feltételeinek biztosításáért cserébe a nem magyar etnikai közösséghez tartozók is érdekükben állónak kell hogy lássák az állami keretek elfogadását. A leghatározottabban elutasította az erőszakos asszimiláció lehetőségét és a nemzetiségek tiszteletben tartására ösztönzött.¹³¹ Társadalom-, történelem- és nemzetszemléletéből következett, hogy a nemzeti önrendelkezést csak a horvátok és a szászok részére ismerte el, most viszont a körülmények kényszerítő erejének hatására elfogadta, hogy ha elkerülhetetlen, akkor megbontsák a történeti határokat, de úgy, hogy a magyarság egyetlen része se kerüljön a nemzeti elnyomatás állapotába. Olyan elképzelést öntött formába Wesselényi, amely tükrözte azt is, hogy „katasztrófát” hozó helyzet kihívására született. Innen az ön-ellentmondás lehetősége is, hiszen a Szózatra való hivatkozás a katonai monarchista

¹³⁰ OL. Kossuth Lajos pénzügyminiszteri iratai, vegyes iratok. H. 21. Klauzál tehát eljuttatta a levelet Kossuthoz.

¹³¹ *Trócsányi*: Wesselényi. 452–473., Mikó Imre: Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája. Hítel 1943. kny.

ellenforradalomtól, esetleges cári beavatkozástól való félelem) arra utal, hogy olyan helyzet kényszerítő erejére számított, amely a „mostani kor” értékeiből nem sokat éltethetett volna tovább. De ezért is olyan következetesen lényegre törő. Hiányzik belőle a közjogi formulákkal vagy a kor eszméivel önmagát álcázó ravaszkodó szándék. Bármenyire is válasz a történész vagy a politológus saját értékrendszeréhez kapcsolódó számonkérésére vagy értékítéletére,¹³² csak jellemzi a kort, de nem mérheti. Mégis érték. A magyar liberális progresszió tájékozódásában végighúzódo sajátos vonulat egyik fontos állomása. Annak hangsúlyozása, hogy elképzelésének megvalósítása „a mostani kor szelleméhez s műveltségéhez illő s békés tractatusok által eszközzendő” feltételezi a bonyolult kérdéseknek valamennyi érdekelt fél számára elfogadható rendezését, a megváltozott helyzetben olyan új rend kialakítását, amelybe nem beillesztik a magyarságot, hanem ő maga is beilleszkedik.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy a felvetett megoldás módja mennyire nem rokonítható a kitelepítések később alkalmazott gyakorlatával. Viszont az is kétségtelen, ez a javaslat kivitelezhetetlen volt. Mindenekelőtt az agrárlakosságnak az életformája által is a tájhoz való kötődése miatt. Hiányoztak a politikai feltételek is. Elsősorban az az átalakulás, ami megteremtette volna azt a helyzetet, hogy ez lehessen a megoldás. Igaz, hogy Ion Măiorescu, a havasalföldi ideiglenes kormány Magyarországra küldött megbízottja novemberben hasonló elképzeléseket fejtett ki a frankfurti parlamenthez intézett beadványában, de ekkor a havasalföldi forradalmat már rég leverték, s a frankfurti parlament sem sok sikert ígért.¹³³ Érthető, ha a magyar kormányférfiak nem fogadhatták lelkesedéssel Wesselényi levelét.¹³⁴ Maga Wesselényi is más módon próbálkozott a kérdések megoldásával. Úgy tűnik, ez a június 18-i levél értelmét veszítette e levél fogalmazója számára is, amikor megérkezett az uniót elfogadó uralkodói határozat híre Erdélybe is.

A külső biztonság tudatában az optimizmus mechanizmusa lépett életbe. Alapja az a hit, hogy az alkotmányosság elegendő kapocs a különböző etnikai közösségeknek egy államkeretben való megtartására, s megtalálják a helyüket az új keretek között. Úgy, ahogy a társadalmilag és etnikailag is rendkívül tagolt nemesi társadalom tagjai is a rendi alkotmányos formák között közös jogaikkal élve, közös értékekben tudtak azonosulni. A múlt tapasztalatai (és az Amerikai Egyesült Államokban látottak) alapján képzelték el a magyarság és a nem magyar népek további békés együttélését; részleges vagy teljes önkéntes összeolvadását. Feltételezéseik helyességében csak megerősítették őket az olyan példák, mint a magyarországi városi német polgárság azonosulása a magyar nemzeti mozgalom ügyével. Azt is láthatták, hogy ott, ahol román kismemesi tömegek élnek, nem is került sor súlyosabb konfliktusra, Fogaras és Kővár vidékén a román képviselők mellett egy Teleki László vagy egy Kemény Zsigmond is mandátumot kapott, miközben jelentős megyei pozíciókban is osztoztak, a nem is oly rég Erdélyhez tartozó Kővárvidéken, vagy Máramarosban. Biharban és a Bánságban pedig népszerűségnek örvendő román képviselők a szerb törekvésekkel szemben a magyar kormánnyal való messzemenő együttműködést

¹³² *Spira György*: Szeged jegyében. 487., *Kovács Endre*: Szemben a történelemmel. Bp. 1977. 197, 241., *Bibó István*: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bp. 1946. 28.

¹³³ *Ion Ghica*: Amintiri din pribegie după 1848. Craiova. é. n. I. 134–136.

¹³⁴ Míg Măiorescu a székelyek Bánságba való telepítési terveiben, már egy általános áttelepedés kezdetét, ill. előjelét látta (i. m. 135.), Kossuth „a kincstári javakon teendő magyar telepítésről” szóló

választották. Így az a Szemere Bertalan belügyminiszter, aki tudatosan kereste a nemzeti-ségi mozgalmak megnyerésének lehetőségeit és a valósághoz való igazodást hangoztatta — „én tényeket akarok ismerni, nem mást. A kormányzás alapja a tények ismerete”¹³⁵ —, éppen a kritikus napokban meglepő őszinte naivitással biztatta Perényit: „Az oláh népnek minden ellenizgatás dacára folytonosan tanúsított rokonszenve s ragaszkodása Magyarország irányában bizton jogosít azon reményre: hogy ha annak mód nyújtatik magát magyar nyelvtanokkal elláthatni, a magyar nyelvet könnyen sajátjává teendi, mi által azon kapocs, mely a két faj között eddig is létezett, mindinkább szilárdulni fog.”¹³⁶ S jellemző a magyar liberálisoknak a szászokról kialakított véleményére Wesselényi vélekedése, aki szerint a szászok önként vonulnának be az új és kisebb magyar államba.

Az optimizmus Erdélyben is élt, még a jelzett nehéz időszakban is. Perényi nem is hitt a felkelés lehetőségében, talán azért sem, mert sikerült román értelmiségiekkel jó kapcsolatot kiépítenie, úgy fogalmazva meg a magyar álláspontot, hogy sok lényeges kérdésben mindkét fél egyetérthetett.¹³⁷

Paradox módon az erdélyi liberálisok többségének magatartását korának talán egyik legrendhagyóbb jelensége, Gyulay Lajos realista testesítette meg, amikor a nemesség áldozatának tudatában nyugodtan várta, hogy mit hoz a jövő. Ugyanakkor ez az utópista szocialista eszméket alaposan ismerő különc arisztokrata kortársai többségével is vitába szállt, amikor naplójában kora ő általa is messzemenően osztott érzéseit az utópisztikus távlatokba tűnő eszményi lehetőségekkel szembesítette: „Az emberi természet minden forradalmi kitérései mellett is utoljára mégis a béke áldott szárnyai alá szeret vonulni, nem hiszem azért, hogy a mai felvilágosult időkben háborúra kerüljön a dolog, mert ahol annak kimenetelétől mindenki fél, inkább hiszem, hogy szövetséges átalakulás lesz eredménye a mostani európai forradalomnak, inkább hiszem azt, hogy státusok koncentrálni fogják magukat kisebb tartományokra, mint azt, hogy kiterjedésben törekedjenek. Amíg a nemzetiségek dühe ki nem tisztul valami cosmopolitismushoz inkább közelítő új irány felé, addig mindegyik magára fog inkább koncentrálni, élni akarni, és hogy békében tehesse azt, szövetkezni fog egymással.”¹³⁸ Horvátországról ő is lemondott, Erdélybe viszont a csángókat szerette volna betelepíteni. „Jó volna egy világ, vagy legalábbis európai népgyűlést tartani, és abban, ha Bábel nem válnék belőle, emberi szereteten alapuló egy szövetséges világbirodalmat alakítani, melyben minden álladalom minél kisebb kiterjedésben, faj és ajak szerint barátságos szomszédságban, békében és szabad kereskedést üzhetve élhetne. Nem lehet tudni, mire fog fejlődni a mostani kor forradalma, de hihetőleg, mivel egy szélsőség könnyen átvág egy ellenkező szélsőségbe, fog a mostani separatismusra törekvő indulás egy universalismusra által változni, mely nem a nem-

---

törvényjavaslat felsőházi vitájában azt hangoztatta: „ne méltóztassanak ezen t. cikket úgy, mint telepítési törvényt tekinteni, mert nem az a célja: hogy a túlnépesített vidékek lakosainak földdel ellátásáról gondoskodjék, hanem hogy biztosítsuk Magyarországot azon vidékek berohanásai ellen . . .” „mert az általános telepítés eszméje sokkal inkább más tekintetek alá esik.” Kossuth Lajos Összes Munkái. (S.a.r. Sinkovics István.) Bp. 1957. XII. 691.

¹³⁵ Bm. eln. 1848: 168.

¹³⁶ OL. Perényi család. P 1968. 7. cs.

¹³⁷ Deák: 1848. 117., 43. j.

¹³⁸ Gyulay Lajos naplói. 47. k. 58. Cluj, Biblioteca Universitară.

zetiséget, mely az emberiséget fogja magának, boldogítandó célul kitűzni. Hogy ezen idő el fog következni, abban kétségem sincs, hogy átalján az közlekedési eszközök által, a népek egybeelegyedve, úgyszólván egy társaságot fognak alakítani, és talán egy köznyelven is fognak beszélni, azt is szinte bekövetkezőnek gondolom – de addig ki kell halni e jelen nemzedéknek, mely korlátolt de boldogító eszmével, csak nemzetiségért hevül. Mü, mostan élők, túl nem tudók élni nemzetiségünk megszűnését, én, boldog másképp nem tudok lenni, csak mint szabad magyar – hogy mint szabad ember valaki boldog lehessen, arra új nemzedékre kell születni.”¹³⁹

Június végére azonban lezárult a magyar liberálisok körében az útkeresés és a nyugtalansággal teli várakozások időszaka. Június 18-án este megérkezett az uniótörvény uralkodói megerősítésének a híre, már csak az utolsó végszentesítésre volt szükség, amire július 14-én is sor került.¹⁴⁰ A nemzeti mozgalmaknak most már az új keretek közé kellett beilleszkedni, és ennek érdekében még a diétán sikerült megtenni az első lépéseket. A diéta még június végén pártolólág terjesztette az unióbizottság elé a száz követek emlékiratát. A százok nevében pedig a szélsőséges antiunionista K. Schmidt hangoztatta a békés kibontakozás iránti reményét.¹⁴¹ S nemsokára hasonló értelemben nyilatkozott a nagyszzebeni sajtó is, hogy az uralkodó és a közös haza iránti hűség hangsúlyozásával az átalakulás részletkérdéseit kezdje taglalni.¹⁴²

A diéta a románság érdekében is pozitívnak minősíthető döntéseket hozott. Az 1841–43-as országgyűlésen elhangzott szándéknak megfelelően törvényben mondta ki, hogy az ortodox felekezet is bevett vallás. Így a sajátos erdélyi hagyomány; a vallási türelem és a kor követelményeinek szellemében a románság felét érintő évszázados román követelést teljesített. A balázsfalvi követelésekre és a többi román kérvényre viszont csak egy országos határozatban válaszolt, amelyet Wesselényi Miklós fogalmazott és Szász Károly javított ki. Eszerint az erdélyi és a magyarországi törvények „által mindazon megszorítások s alárendeltségek, melyek az eddigi törvények értelmében az erdélyi különböző népeket s jelesen az oláhokat s a különböző vallásokat illetőleg fennállottak, merőben és teljesen eltöröltettek s a jogegyenlőség elve, nemzetiségre s valláskülönbségre való tekintet nélkül az egyesült hon minden lakosaira nézve kimondatott és a magyar alkotmány épületének örökre mozdíthatatlan alapkövéül állíttatott fel; és miután az említett törvények által az úrbéri tartozások és dézsmák örökre megszüntettek, a törvényhozás népképviseleten alapíttatott, s így az oláh nem nemeseknek is az országgyűlési követek választásában részvétők megnyílt; a teherviselés egyenlősége felállíttatott: mind ezekkel oláh atyánkfiai sérelmeiket s panaszra helyes okaikat elenyésztette s igazságos óhajtaikat s kívánataikat betöltve látják az ország Rendei.”¹⁴³ A határozatnak azonban

¹³⁹ *Pándi Pál*: Első aranykorunk. Bp. 1976. 308–309.

¹⁴⁰ Gyulay 47. k. 72.

¹⁴¹ A rendek rokonszenyinyilatkozata „oly tény, mely bennem teljes bizodalmat szült aziránt, hogy az unióból származó nagy átalakulás, minden ez iránti aggodalmak lecsillapításával, kedélyek lecsendesítésével békés úton sikerülend” miközben a százok „készek nemzetiségük és alkotmányos létük ép fenntartásáért mindent feláldozni”, Készek védeni a hazát „akármí oldalról fenyegető veszélyek ellen.” *Diaetalia* 76. 91.

¹⁴² *Siebenbürger Bote* 1848. jún. 23. 61.

¹⁴³ „Oláhokróli Protocollatio Wesselényi Miklóstól Bizottmány által igazítva” jún. 15. Az eredeti jegyzőkönyvben Szász Károly kisebb javításait találjuk, (*Diaetalia* 76. 93. és június 19-i ülésen

nem lehetett olyan hatása, mint a törvénynek és a kérdés napirendről való lekerülése is csak újabb jogos aggodalmakat szülhetett. A román értelmiség jelentős része mégis elfogadta az unióval egybekötött átalakulást. A magyar sajtóban egyre-másra jelentek meg tekintélyes román értelmiségiek: papok és hivatalnokok nyilatkozatai. De ők sem tiltakoztak, hogy messzemenően ragaszkodnak nemzetiségük tiszteletben tartásához és elvárják annak törvényes biztosítását, már csak azért is, hogy népük és nemzetük előtt bizonyítsák politikájuk eredményességét.¹⁴⁴

Nem sok jót ígért azonban, hogy a tömegek elégedetlenségének irányt szabni tudó értelmiségiek visszavonultak (néhányan Havasalföldre mentek, hogy részt vegyenek a forradalmi propagandában) és néhányat közülük a megyei hatóságok bebörtönöztek. A nemzeti mozgalomban tekintélynek örvendő hangadó egyéniségek közül a román–magyar együttműködés ügyét a legkövetkezetesebben G. Bariț képviselte. Miközben a legkülönbözőbb nézeteknek teret adott, nemegyszer határozottan elhatárolta magát a román nemzeti mozgalom irányzatainak szembenállásától. A fejedelemségekbeli forradalmi törekvésektől várta a kedvező fordulatot, hogy a „természetes szövetségesek” közös érdekeik felismerésében egymásra találjanak. Mint A. Șterca Șuluțiu Wesselényihez írt – idézett – levelében, vagy Augustin Pop Perényinek előszóiban,¹⁴⁵ G. Bariț is lapjában azt hangsúlyozta, hogy az erdélyi románság sorsának alakulásától függ Magyarország és a fejedelemségek közötti jó viszony, ami mindkét félnek érdeke.¹⁴⁶ Nemcsak a magyar nagyhatalmi ábrándoktól határolta el magát, hanem a hazai román politika kisszerű ellentéteitől: „a román nemzet sorsát Bukarestben és Jászvásárt döntik el, nem pedig Kolozsvárt, sem Balázsfalván, sem Budán.”¹⁴⁷ S hogy ez így legyen, a havasalföldiek

---

ő is olvasta fel. (Közlöny 1848. 19.) Feltehetően Szász Károly a szászok sajátos helyzetének fokozottabb kíméletére is felhívhatta a figyelmet, amikor Teleki László javaslatára a diéta elhatározta, hogy a követküldési joggal rendelkező városokra kiterjesszék a pozsonyi törvényeket. Legalábbis a diéta határozata az ő kezeirésével végződik: „a szász törvényhatóságok kebelében fekvő királyi s egyéb városokra, azoknak az illető kerületekbeni sajtósági viszonyaik tekintetéből az idézett cikkek alkalmazandók nem lévén.” *Diaetalia* 76. 95.

¹⁴⁴A brassói román sajtó először csak azt tette szóvá, hogy a diétának a románokkal kapcsolatos tevékenységéről mit sem hoznak nyilvánosságra, (*Gazeta* 1848. jún. 10/22. 47.) majd egy olyan cikket is közölt, amely túlbecsülte a románokkal kapcsolatos törvény és határozat értékét, pontosabban, feltételezhető, hogy sokan így is értelmezheték: „A jelen diétán a nem egyesült keleti vallást és a román nemzetet szabadnak deklarálták, s a többi együttlakó nemzettel és vallással azonos jogokban részesítették.” (Foaie 1848. júl. 19/aug. 1. 29.) Több ilyen nyilatkozatra hívja fel a figyelmet *Jakáb: Szabadságharcunk*. 227–233.

¹⁴⁵L. 34. j., *Deák*: 1848. 117–118.

¹⁴⁶Perényi felvetette Barițcal kapcsolatban, hogy „meg kell ügyünknek őt nyerni, amit kárpótlásával azon veszteségnek, mennyit magyar szellemben irandó lapjain szenvedne, eszközölhetőnek vélek”. (Bm. eln. 1848: 455) Egyáltalán nem lehet valószínűnek tartani, hogy erre sor került.

¹⁴⁷*Gazeta* 1848. máj. 27/jún. 8. 43., Ugy véljük, hogy Bariț némi polémikus éllel egyben D. Roth, szászhermáni lelkész és nagyszebeni lapszerkesztő brosúrájában olvasható megjegyzésére is válaszolt, arra, hogy a románok nem a pesti arénában, hanem Kolozsvárt, Nagyszebenben vagy Fogarasban fogják a harcot felvenni. (*Daniel Roth: Von der Union und nebenbei ein Wort über eine mögliche Dakoromanische Monarchie unter Österreichs Krone. Hermannstadt 1848. 44.*) Ugyanakkor, Bariț szavai egybecsندülnek az idézett brosúrának azzal az észrevételével, miszerint „Dácia (Erdély, Havasalföld, Moldva) jövője nem tartozik sem a magyar, sem a német nemzethez, hanem a román nemzet számban erős néptörzséhez”. (Uo. 43.) Roth volt az egyetlen erdélyi, aki a „dákoromán” nemzeti egység érdekében a nyilvánosságnak szánt írásban kiállt, ezt az egységet Ausztria keretei

számára kilátásba helyezte még az erdélyiek támogatását is.¹⁴⁸ A román–magyar szövetség érdekében elfogadta az uniót, és még hangsúlyozta is, hogy „az új magyarországi és erdélyi törvények megsemmisítették a valamennyi román és más népet elnyomó törvényt”, s ezek a balázsfalvi kérvény „összes pontjait valóra váltották a szó legszorosabb értelmében vett nemzetiség kivételével”.¹⁴⁹

Az unió nyomán azonban csak labilis egyensúly alakult ki. Csak kisebb helyi konfliktusok alkalmával tört fel az elégedetlenség. De átfogóvá vált, amikor az élet különböző szintjein ható feszültségek egymást erősítették; ahogy a termés betakarításakor az úrbéri viszonyok szabályozatlansága miatt elmérgesedtek a helyi konfliktusok, és főleg ahogy az uralkodó szembefordult a magyar kormánnyal, és a katonai ellenforradalom szervezői megtalálták a kapcsolatot azokkal az erőkkel, értelmiségiekkel, akik nemzeti céljaik kedvezőbb lehetőségét látták az új szövetségben, miközben a volt úrbéres parasztságot a „jó császár” mítosz jegyében általános felkelésre kezdték szervezni. Ebben a helyzetben súlyos mulasztásnak bizonyult, hogy a kolozsvári diétán a társadalmi és a nemzeti kérdésben a többség álláspontján túlmenő javaslatok papíron maradtak. Az erdélyi politika negatív következményekre vezető vonásának bizonyult az is, hogy a nemzeti mozgalmak vezető politikusainak többsége – a dialógus kockázatának vállalása helyett – a másik fél törekvéseinek átértelmezésével próbálta saját törekvéseit igazolni. A magyar liberálisok csak akkor kezdtek újra a kolozsvári diéta törvényhozó munkáját továbbfejlesztő társadalmi és nemzeti reformpolitikával kísérletezni, amikor az már döntő fordulatot egyre kevésbé hozhatott. Azt azonban aligha lehet vitatni, hogy az utolsó erdélyi rendi országgyűlésnek nagyobb szerepe volt a békés fejlődést ígérő társadalmi és nemzeti egyensúly kialakításában, mint annak megbontásában.

---

között, és égisze alatt véltve megvalósíthatónak. Ezért, Bariş, ha dákoromán törekvésekkel vádolták a románokat, azt hangoztatta, hogy azt az eszmét „idegenek népszerűsítik”: Wesselényi és Roth. (Gazeta 1848. aug. 16/28. 67.) Félreértések elkerülése végett Roth még június elején a nagyszebeni sajtóban leszögezte, hogy ő nem a dákoromán monarchia létrehozása érdekében agitált, hanem annak csak a lehetőségét fontolgatta és arra hívta fel a figyelmet, hogy a szászok számára ez kedvezőbb lenne. (Transilvania 1848. jún. 9. 47.) Az Ausztria keretei közötti román egységet hangadó bécsi vezetőkörök is kívánatosnak tarthatták, hiszen Latour hadügyminiszter a minisztertanács június 1-i ülésén azért pártfogolta a balázsfalvi nemzeti követeléseket, mert „az erdélyi román nemzet képezhetné azt a magot, amelyhez a dunai román fejedelemségek csatlakozhatnának osztrák fennhatóság alatt”. *Károlyi Árpád*: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikk az urdvar előtt. Bp. 1936. 344.

¹⁴⁸ Gazeta 1848. jún. 3/15. 45.

¹⁴⁹ Uo. jún. 14/26. 48.

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Márkus László:

A LEGÚJABBKORI MAGYAR SAJTÓTÖRTÉNETÍRÁS MÓDSZERTANÁRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ 1919–1944 KÖZÖTTI MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETÉRE

A sajtó kialakulása és fejlődése szerves része az emberiség általános művelődés-történetének. Logikus tehát, hogy a marxista igényű történetírás a sajtó kialakulását és fejlődését a társadalom felépítményének részeként veszi vizsgálat alá. Ebben a felfogásban magától értetődő, hogy a sajtótörténetírásra a társadalomtudományok általános törvényszerűségei a jellemzőek, így általános szemléleti irányai, történetfilozófiai-világnézeti és módszertani alapjai természetesen a társadalomtudományok marxista elméletéből és módszertani kereteiből következnek.

Elméleti és módszertani keretek

A sajtótörténetírás a művelődéstörténetírás keretein belül interdiszciplináris funkciót tölt be. Miután művelődéstörténetírásunk általános szemléleti alapját a történelmi materializmus elvei határozzák meg, természetesen ezekre az alapelvekre épül sajtótörténetírásunk elmélete s gyakorlata. Interdiszciplináris jellegéből adódóan a speciális törvényszerűségek felismeréséhez és megfogalmazásához elsősorban a megközelítési irányokat kell kijelölni. A 20. századi, és ezen belül az ellenforradalmi rendszer (1919–1944) sajtóanyagában végzett kutatások nyomán sajtótörténetírásunk marxista elméletét és gyakorlatát tekintve hét szemléleti főirányt, kiindulópontot, tehát központi rendező elvet fogadhatunk el mérvadóknak.

I. Sajtótörténetírásunk szemléleti irányai

1. A sajtótörténetírás mint a politikátörténet része, kiegészítője. Ebben a megközelítésben a sajtótörténeti kutatás fő irányzatát a korszak politikátörténetének periódusai és vonulatai határozzák meg. A sajtónak jelentős szerepe volt a korszak politikai életében, különösen az egyes periódusok alakulásában. A politikai és társadalmi mozgás fő tendenciái a sajtón keresztül is mérhetők, például jelentős hozzájárulást nyújt a fajvédő mozgalom megismeréséhez a sajtó – és nemcsak a fajvédő sajtó – beható tanulmányozása. A titkos társaságok szerepéről – általában és konkrétan – értékes

információt szerezhetünk a sajtóból. Így ad hírt a sajtó a titkos társaságok és a bíróság kapcsolatáról – Prónay Pál pere kapcsán.¹

Az eddigi kutatások alapján indokoltnak látszik az a megállapítás, hogy az ellenforradalmi rendszer politikai történetének felderítésében a sajtó nemcsak adalék, hanem mint történetileg önálló politikai kategória is megközelíthető.

2. *A sajtó szerepe a politikai gondolkodás történetében.* A sajtótörténetírás ebben a vonatkozásban az eszmetörténet oldaláról közelíti meg a kutatási témát, és azt vizsgálja, hogy milyen funkciót vállalt a sajtó a meghatározott történeti periódus során a társadalmi tudat formálásában a politikai gondolkodás szférájában. A sajtótörténeti feldolgozásból képet nyerhetünk a különböző politikai szellemi áramlatok sajtóbeli megfogalmazásáról és elterjesztési módszereiről, a politikai eszmék és a sajtó viszonyáról az eszmetörténeti színpépen.

Az ellenforradalmi rendszer államelvének megfogalmazásában és terjesztésében igen fontos szerepet töltött be a korabeli jobboldali sajtó. A sajtótörténeti megközelítés a problémakör eredményes feldolgozását tette lehetővé. Az uralomra került „kereszténymemzeti” gondolatot az újonnan létesített különböző sajtóorgánumok más-más árnyalatban hirdették, az új államelv eszmeileg is koalíciós jellegéből adódóan. A Horthy-rendszer berendezkedése idején több irányzat kezdte meg a sajtóban a kereszténymemzeti államelv tudati terjesztését. A katolikus klérus ideológiai és politikai törekvéseit Bangha Béla jezsuita páter lapalapításai fémjelezték. A keresztényszocialista tábor napilapot és hetilapot indított, a fajvédő szárny is önálló napilappal képviseltette magát, a fajvédő-legitimista jobboldali ellenzék napilapja terjesztette a legeredményesebben a kereszténymemzeti ideológiát. Különleges és meghatározó szerepet vitt – nemcsak a rendszer tudati megalapozásában, hanem megszilárdításában is – a Magyar Távirati Iroda, amely a „pártatlanság” elvét az alábbi értelmezésben hirdette.: „Pártállásra való tekintet nélkül egy tisztességes párt van, a Horthy-párt.”² A szellemi áramlatok és a sajtó kapcsolatának összefüggéseit a korszak folyóiratai több oldalról világítják meg: egyrészt az önmaguk hirdette nézetek, másrészt a sajtóbeli ideológiai viták vizsgálatából levont tanulságok alapján. A polgári liberalizmus eszmekörének alakulása is elsősorban a korszak sajtójából rekonstruálható, s az a defenzív stratégia, amely a politikai konzervativizmus és a gazdasági liberalizmus szövetségét tűzte ki követendőnek, a polgári liberális sajtóban került meghirdetésre és elemzésre.³

3. *Az államhatalom és a sajtó viszonya, mint a kutatás és feldolgozás fő iránya.* Ebben a tematikai keretben az államhatalom államjogi magatartása vizsgálendő az adott

¹ Prónay Pál kijelentette perének tárgyalásán: „nem érdekli a bíróság ítélete, mert azt a titkos társaságok befolyására hozták.” – Pesti Hírlap 1931. máj. 6.

² Részlet Kozma Miklós, a MTI elnökének 1920. áprilisi beszédéből. *Kozma Miklós: Beszédok, előadások 1919–1938 I. k.* Budapest 1938. 19.

³ Részlet Rassay Károly vezércikkéből: „Rendes viszonyok között az elkeseredésnek az az áradata, amely a társadalom minden rétegében napról napra erősödik, az ellenzéki politikus számára közelebb hozza saját politikai elvei érvényesülésének óráját. Ha mégsem tudok ilyen egyoldalú rideg ellenzéki álláspontra helyezkedni és a magyar közélet zavaros vízének partján ülve kockázat nélkül, nyugodtan várni a gát keresztülszakadását, annak az az oka, mert világosan látom, hogy ez az áradat nemcsak azoknak a csónakját fogja felborítani, akik a sokszor szennyes hullámokon gondtalanul ringatóznak, hanem keresztül fog csapni azokon is, akik az országra szakadt katasztrófából csak egy

korszak sajtójában, ami egyben az államhatalomnak a sajtó fejlődésére gyakorolt közvetlen és közvetett hatását is jelenti.⁴ Itt elsősorban az államhatalmi cenzúra különböző formái, a sajtójogi törvények és rendeletek, továbbá a bírói szervezet és a sajtóstruktúra kapcsolatai képezik a kutatás és feldolgozás kiindulópontját. E rendező elv szerinti kutatások bizonyították, hogy az ellenforradalmi korszak sajtóstruktúrájának alakulásában is jelentős szerep jutott a hatalmat birtokló csoportok pozíció- és ideológiai harcának. Az ellenforradalmi rendszer fasiszta jellege határozta meg alapvetően a kormányok sajtópolitikáját – a belső pozícióharcok periódusainak megfelelően. E sajtópolitika hatalmi pozícióját – sajtótörténetírásunk eredményei bizonyítják – a törvényre nem támaszkodó nyílt terror és a törvényesített osztályterror változatos formái jellemezték, bizonyos sajtójogi eredményekkel az egyes történeti periódusoknak megfelelően. A teljes történeti képhez fontos adalékkul szolgál például a bethleni sajtópolitika stratégiája és taktikája. Így, mint e stratégia fontos állomása: Rassay Károly lapengedélye az Esti Kurir megindításához (Vázsonyi politikai szerepének háttérbe szorítása érdekében) vagy a bethleni taktika fő eszköze: a szubvenciórendszer bevezetése, elsősorban a vidéki sajtó számára. A szubvenciót – miniszterelnökségi jóváhagyás után – a főispánok, a kormány megbízottai állapították meg és osztották el, de tőlük függött a lapokat kiadó nyomdavállalatok állami munkával való ellátása is, természetesen versenytárgyalás nélkül. A főispáni bizalmas iratok például minden vármegyében pontos kimutatást tartalmaztak a szubvencionált lapokról, és ezekből kiderült, hogy nem egy magát „ellenzékinek” hirdető lap tulajdonos, illetve szerkesztő rendszeres anyagi támogatást kapott a kormányzattól. S ha valamelyikük ellenzéki nyomásra mégis túl kritikus hangokat hallatott, a miniszterelnökség, a sajtóosztály vezetője azonnal értesítette a főispánt, és felszólította a szerkesztő megrendszabályozására. A kormányok sajtópolitikájának részletesebb feldolgozása még további kutatásokat igényel, így a korszak politikai sajtóperei fontos hozzájárulást jelenthetnek a témához. A második világháború időszakának sajtópolitikai, sajtóirányítási anyaga éppen a fenti rendező elv alapján nyújtott fontos hozzájárulást az államhatalom és sajtóstruktúra kapcsolatának történeti megismeréséhez.⁵

4. *A sajtó történetének irodalomtörténeti, ízléstörténeti, etikatörténeti megközelítése.* A polgári sajtótörténetírás egészen a közelmúltig elsősorban a polgári sajtótudomány, a publicisztika történetével foglalkozott, művelői zömmel nyelvészek és irodalomtörténészek közül kerültek ki, többségükben a művelődéstörténet egészéből kiszakítva dolgozták fel anyagaikat. Sajtótörténetírásunk szakítva és vitázva ezzel az irányzattal, ezzel az öncélú rendező elvvel, a sajtótörténet irodalomtörténeti megközelítését a sajtó és irodalom viszonyában tűzte ki feldolgozási célként. Ezen belül kerülhet csak sor a sajtó műfajtörténeti és ízléstörténeti témáinak feltárására. A sajtó szerepének irodalom- és ízléstörténeti megközelítése jelentős eredményeket hozott az első világháború időszakáig, ám az ellenforradalmi rendszer korszakát tekintve még nagyok a fehér foltok a sajtó és irodalom, sajtó és ízlés érintkezési szférájában. Feldolgozatlan

kivezető utat látnak: a nemzeti egység megteremtését a fejlődés és haladás programja alapján.” *Rassay Károly*: Engedelmes parlament, ellenzéki ország. *Esti Kurir*, 1929. márc. 31.

⁴ Vö. *Takács György*: A sajtó és a kivételes hatalom. Jogtudományi közlöny Bp. 1973. 7–8. sz. 407–411.

⁵ Vö. *Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós*: Nem engedélyezem. A cenzúrabizottság dossziéjából. Budapest 1975. 447.

például az ellenforradalmi rendszer irodalmpolitikája és a sajtó viszonya, akárcsak a munkásmozgalmi sajtó irodalmi, kulturális és ízléstörténeti funkciója. Az etikatörténeti megközelítésben vizsgálható az újságíróknak mint az értelmiség egyik rétegének történeti szerepe.

5. Rendező elvként hasznosítható *a sajtó történetének szociológiai, illetve szociálpszichológiai megközelítése*. Ez a szemléleti irány sajtótörténetírásunkban még eddig nem tudott megfelelően utat törni magának a kutatás területén, másirányú eredményeink sürgetik e hiány pótlását. Feldolgozásra vár a korszak sajtóorgánumai, és a társadalmi rétegeződésnek kapcsolata, alakulása. Így például e témakörbe vág annak felderítése, hogy a jobboldali radikalizmus által propagált szociális demagógia milyen lapokban, folyóiratokban került előtérbe és milyen volt, hogyan alakult olvasóközönsége – társadalmi rétegeződését tekintve. Ezt természetesen követi annak a kérdésnek megválaszolása, hogy a sajtóban publikált ideológiai döntések, közlések milyen szociálpszichológiai hatást váltottak ki. E témakör magába foglalja a sajtó műfaj történeti összefüggéseit, változásait, az egyes lapok szerkesztési módszereinek, a rovatok összetételének, a hírközlési manipulációnak elemzését. Sajtótörténeti tapasztalatainkból tudjuk, hogy az első világháború után ugrásszerűen gyarapodott az újságolvasók köre. A háborút követő gyors és radikális változások felcsigázták a közvéleményt, az addigi, a szenzációt élvező olvasó helyére az olvasó mint – egyben – a történelem „szenvendő alanya” lépett. A szenzáció továbbra is érdekes maradt, de előtérbe került annak szociális oldala. A magyar ellenforradalmi rendszerben különösen fontossá vált a „szenzáció” szociális oldalának manipulálása, tehát elkendőzése vagy hamis irányba terelése. Így került előtérbe a korszakban a szociális riport. Hatásuk elemzésében még kezdetlegesebbek kutatásaink. Szociológiai irányú feladat a sajtó nyelvének és hatásának felmérése is.

6. *A sajtó történetének gazdaság-, illetve intézménytörténeti megközelítése*. A kutatásnak ez az iránya elsősorban a sajtóintézmények, illetve vállalatok mint speciális tőkés vállalkozások történetének feltárását igényli. A gazdaságtörténeti rendező elv lényeges megkülönböztetést igényel a történeti periódusok során, a politika, illetve gazdaság primátusának változása, módosulása fontos szempontnak minősül. Fenti irányú kutatásaink során arra az eredményre jutottunk, hogy a sajtó az ellenforradalmi korszakban is kettős funkciót látott el: a társadalmi tudat befolyásolására törekedett, ugyanakkor tőkés vállalkozás szerepét is betöltötte. Míg a dualizmus korában az üzleti vállalkozás jelleg volt az elsődleges, addig az ellenforradalmi korszakban a kettő viszonya általában megváltozott, és csak speciális esetekben került az üzleti oldal előtérbe. A forradalmak leverése után a hatalomra került csoportok a sajtót első helyen mint tudatbefolyásoló és manipuláló eszközt használták, tehát hatalmi pozíciójuk egyik közvetlen függvényeként kezelték. Az üzleti szempont annyiban volt domináns – ez sem lebecsülendő –, amennyiben a hatalmi csoportnak a sajtóban elhelyezkedő tagjai abból egyéni gazdasági hasznot húztak. Az ellenforradalmi koalíció gazdasági célja a kapitalizmus restaurációja és fenntartása volt, a sajtóvállalkozás ennek alárendelt tényezője lett, szükség esetén szubvencionált terület a hatalmi érdekek térnyerésére, illetve megtartására. A restaurációt végrehajtó csoportok profitjuk bizonyos meghatározott részét fektették a sajtóba mint üzleti vállalkozásba, amely lényegében ráfizetéses volt, ám a tulajdonosoknak (tehát a hatalmi koalíció részeseinek) a szubvenciók folytán busás jövedelmet biztosított. Csak egy

példa: a püspöki kar üléseinek jegyzőkönyvei tanúsítják a Központi Sajtóvállalatnak nyújtott állandó szubvenciók összegeit.⁶

7. *A sajtó történetének technikátörténeti, illetve eszköztörténeti megközelítése.* Itt elsősorban a papír és nyomdaipar és a sajtó összefüggései, illetve fejlődésük képezi a kutatás központi területét. A magyarországi technika történetének általános törvényszerűségeiből kiindulva határozandó meg a konkrét történeti anyagon a technikai fejlődés és a sajtóstruktúra alakulása. Eddigi – ilyen irányú – kutatásaink az ellenforradalmi korszakról meggyőzően bizonyították, hogy a korszakban a lapkiadó vállalatok stabilizálásának egyik gazdasági feltételét a nyomdaüzemek létesítése, illetve megszerzése jelentette, így a nyomdaiparban végbemenő – a technikai fejlődéstől meghatározott – koncentráció fontos tényezővé vált a sajtóvállalatok működésében, és ott is a koncentráció folyamatát erősítette. A nyomdaipar koncentrációjára jellemző adat: 1935-ben a fővárosi nyomdák száma hatvannal kevesebb, mint a világháború kitörésekor volt.⁷ Hasonló kutatási feladatot jelent a papírtermelés, papírimport és -elosztás szerepének meghatározása a sajtóstruktúra alakulásában.

A felsorolt általános sajtótörténeti szemléleti irányok önmagukban – többségükben – a polgári sajtótörténetírás gyakorlatában is felismerhetők. Alkotó igényű marxista sajtótörténetírásunk ezeknek a szemléleti irányoknak komplexitását tűzte ki célul, a korszak sajtótörténetének szintézisét ebben a felfogásban kívánjuk realizálni.⁸

II. A magyar sajtótörténetírás speciális történeti-világnézeti meghatározói különös tekintettel az ellenforradalmi korszakra

A magyarországi sajtó története az egyetemes sajtótörténet része, szükséges tehát egyrészt az általános tendenciák keretein belül a speciális tendenciák, továbbá az általános és speciális tendenciák kölcsönhatásának vizsgálata. E kiindulópont alapján a következőkben foglalhatók össze a speciális történeti-világnézeti meghatározók:

1. *A kutatandó korszak társadalmi struktúrája, illetve struktúraváltozásai*⁹

a) Általános – a témára vonatkozó – tendencia a polgári liberalizmus korában a társadalom és az állam dualizmusa. Ám a kelet-európai történeti-társadalmi mozgás során

⁶ Primási Levéltár. Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. – Csaknem minden évben tárgyalták a Központi Sajtóvállalat szubvenciójának ügyét. Legrészletesebben tájékoztat – gazdasági vizsgálat alapján – Bangha Béla beszámolója. L. az 1934. márc. 21-i jegyzőkönyv mellékletét.

⁷ A koncentrációs folyamatról adatszerűen tájékoztat *Kertész Árpád*: Az írás megszületésétől a fényeszedőgépig. A Sajtó 1935. X–XII. sz. 27–29.

⁸ E komplex igényű felfogás első rövid megfogalmazása a Magyar Újságíró Szövetség Újságíró Iskolájának kézikönyvei sorozatban látott napvilágot. Vö. *Csurdi–Fenyő–Márkus–Mucsi*: A magyar sajtó története Bp. 1977. Az ellenforradalmi rendszer sajtójának tematikus vázlatát l. *László Márkus*: Die ungarische Presse in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, in der Anteil der Massenmedien bei der Herausbildung des Bewusstseins in der sich wandelnden Welt. Konferenzprotokoll II. Leipzig (1974), 543–550.

⁹ E témáról részletesen *Márkus László*: Politikai gondolkozásunk hajszálgökeiről. Történelmi Szemle 1970. XIII. évf. 4. sz. 581–585. L. *Márkus*: Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Regimes, Acta Historica 18, 1972. 119–147.

ez a polgári liberális modell nem jött létre, hanem annak feudális eredetű – intézményes és tudati – kategóriákkal terhes, tehát lényegében erősen torzított formája. Ez a torzulás tükröződik a nyilvánosság elvének funkcionálásában és – természetesen – funkcióváltásaiban is. S miután a 20. század első felében a nyilvánosság szférájának a sajtó a legjellegzetesebb és egyben legautentikusabb intézménye, e torzulás a sajtó struktúrájában és struktúraváltozásaiban is megállapítható. A századfordulón kialakuló polgári sajtóstruktúra is magán viseli a feudális vonásokat; miközben maga még harcban áll a feudális maradványokkal, ugyanakkor már szembekerül a dolgozó osztályok nyilvánosságigényeivel. A magyarországi polgári sajtóban a torzulás fő jellemzője az egyidejű szembenállás a feudális és szocialista tendenciákkal. A polgári társadalom sajtója, beleértve a polgári társadalomban létrehozott és működő munkássajtót – szociáldemokratát és kommunistát – része volt a magyarországi társadalomnak és azért magán viselte e társadalom ellentmondásainak a jegyeit. A monopolistává változó tőkés társadalom történeti mozgása a magyar polgári sajtó struktúrájának kialakulásában és változásában is meghatározó keret.

b) Az adott társadalmi struktúra változásait, módosulásait, elsősorban a belső periodizációból kiindulva vizsgálhatjuk a sajtóstruktúrához való viszony összefüggéseiben. Nélkülözhetetlen természetesen az előző periódusok elemzése, éppen a speciális történeti mozgás okából, gondolunk itt a polgári demokratikus és szocialista forradalmakra, illetve azok bukására. Ismernünk kell azokat az ellentmondásokat, amelyek a 20. században „exponálódtak” feszültséget, illetve robbanásokat kiváltottak a történeti mozgás különböző szféráiban. S miután a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra változásai összetettek, sőt ellentmondásosak, a speciális vonásokat ennek figyelembevételével kell megrajzolni.

2. A társadalmi harcok – kelet-európai – dinamikája mint sajátos tendencia.

A 20. századi magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődés sajátos ellentmondásai – az erős feudális maradványokkal terhelt jellegből adódóan – a társadalmi harcok összetettségében jelentek meg. A történeti mozgásban – az első világháború utolsó éveiben különösen – sajátos dinamika figyelhető meg: ez, a mozgás egyre inkább felgyorsuló tendenciája, méghozzá polarizált módon, ti. a felgyorsulás egyaránt jelentkezik a forradalmi és ellenforradalmi erők táborában. Nem elhanyagolható tény ugyanakkor az sem, hogy mindkét tábor önmagában is heterogén, összetett. Tudott, hogy a soknemzetiségű monarchia belső ellentmondásai idézték elő a monarchia felbomlását, majd a polgári demokratikus és a szocialista forradalmakat, de ugyanezek az ellentmondások nem kis szerepet játszottak abban, hogy az igazságtalan trianoni békediktátumtól sújtott Magyarországon győzött, majd megszilárdult az ellenforradalmi rendszer.

Egyrészt a történeti mozgásnak ez a „dinamikus” jellege, másrészt a tudati fejlődésnek, illetve változásnak az általánosnál – így a nyugat-európainál – jóval lassúbb alakulása, olyan tényezők, amelyek a magyarországi sajtóstruktúra alakulásában már eleve meghatározó szerepet játszottak. Az ellenforradalmi rendszer és az egyébként is visszamaradt társadalmi tudat további torzulásának kölcsönhatása pedig azért igen fontos körülmény, mert a sajtó közvetítő funkciója a történeti fejlődés objektív és szubjektív oldalai között a téma sajtótörténeti kutatásának iránytadó szempontja.

3. *Az államhatalom és a sajtóstruktúra viszonya, mint a tudatbefolyásolás egyik meghatározója.*

A sajtó történetének — Nyugat-Európában — általános jellemzője,¹⁰ hogy a nyilvánosság liberális modellje szerint a kritizáló közönség intézményeit éppen az biztosította a közhatalom beavatkozásával szemben, hogy ezek magánkézben voltak. Amilyen mértékben vált a világnézeti sajtó — elsősorban a napisajtó — üzleti sajtóvá, úgy lépett a kulturális fogyasztás — tehát a sajtó „fogyasztása” is — a politikai és gazdasági propaganda szolgálatába. Az állami beavatkozás történelmi szükségszerűsége került előtérbe, de hogy kinek az érdekében, milyen irányban hat ez a beavatkozás, a konkrét történelmi helyzet függvénye volt.¹¹

Magyarország viszonylag liberális — dualista — korszakában, 1914-ig, a közhatalom szabályozó szerepe csak a szocialista sajtóval szemben mutatkozott, a forradalmak rövid időszakában ez a közhatalom a progresszív erőket, illetve sajtót támogatta, az ellenforradalmi időszakban viszont az állam sajtóirányító szerepe döntővé vált.¹² Magyarország volt az első európai ország, ahol győzött és megszilárdult az ellenforradalmi rendszer, így az első volt, ahol az államhatalom lényegében fasiszta jellegű sajtóirányító funkciója megvalósult. Új sajtóstruktúra jött létre.

A századforduló utáni „liberális” korszakban a polgári sajtó legfeljebb a társadalmi — polgári irányú — reform minimumáért szállt síkra, a 22 napilap — néhány kivételével — kormánytámogató volt és ez még 1918-ban, a polgári forradalom kitörésekor sem változott lényegesen. Egy kimutatás szerint a kormánypárti sajtó csaknem másfélszer annyi papírt fogyasztott el, mint három baloldali polgári és egy szociáldemokrata napilap együttléve.¹³

Az ellenforradalmi rendszer sajtóstruktúrája ilyen statisztikával nem jellemezhető. Az új periódusnak megfelelően — ebben a vonatkozásban is — új rendező elv válik szükségessé a kormánytámogató és ellenzéki sajtó arányának reális bemutatásához. A probléma összetettségére csak egy példa: az ellenforradalmi rendszerben a polgári liberális lapok — objektív kényszerből — bizonyos periódusokban többé-kevésbé ellenzéki pozícióba szorultak, ugyanakkor megerősödött a kormányzat szélső jobboldali ellenzékéből támadó sajtó is.

4. *A magyarországi sajtó és a politikai pártok, szellemi áramlatok — tehát a politikai gondolkodás vonulatainak összefüggései.*

a) Kiindulópontunk a magyarországi politikai gondolkodás történetének sajátos vonásai és a sajtó szerepe a politikai gondolkodás alakulásában. Ideológiatörténetünkre jellemző, hogy a 20. század második évtizedétől kezdve megerősödnek a jobboldali szellemű áramlatok, elterjedésük felgyorsul a társadalmi tudatban. A jobboldali — akár csak a baloldali áramlat — különböző, történetileg kialakult gondolati elemekből tevődött

¹⁰ Vö. Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Bp. 1971. Jürgen Habermas: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Neuwied Berlin-West 1962.

¹¹ A kapitalista sajtóstruktúrában végbemenő koncentrációs folyamatról. ld.: Pressekonzentration — Eine kritische Materialsichtung und Systematisierung. Herausgegeben von: Jörg Aufermann, Peter Heilmann, Hubertus Hüppauf, C. Wolfgang Müller, Ulrich Neveling, Gernot Wersig, Verlag Dokumentation, München-Pullach und Berlin. 1970.

¹² Vö. Márkus László — Vásárhelyi Miklós: Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról I–II. Bp. 1975.

¹³ Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1974(2), 557.

össze, mindez a sajtóban is tükröződött. Elsősorban a politikai gondolkodás rétegződéséről van itt szó, annak szükségességéről, hogy a kutatás során felderítsük a legmélyebben rejtőző, gondolkodásra és magatartásra jellemző kategóriák harcában a történeti folytonosságot, s lehántsuk az új formai jegyeket a lelezett régi tartalomról. A sajtó szerepéből az aspektusból is szemügyre kell venni a helyes világnézeti tájékozódás érdekében. E gondolkodási és magatartásbeli kategóriák történeti folytonossága ugyanis – alapos elemzés során – kitapintható összekötő kapocs a társadalmi tudat mozgásában, illetve ennek megfelelően sajtóbeli megnyilvánulásaiban. Hogyan volt lehetséges az ellenforradalmi rendszer viszonyain belül a sajtóban – a legmagasabb szakmai színvonalon – ellátni ezt a funkciót, erre fényes példa Bálint György publicisztikája.

b) A magyarországi sajtó- és eszmetörténet összefüggéseinek és kölcsönhatásának döntő érintkezési állomását meghatározni és a kutatás során az anyaggyűjtés és értékelés csomópontjait kijelölni – a következő láncszem. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy a magyar politikai gondolkodás történetében – a kelet-európai fejlődés már jelzett sajátossága következtében – a nemzeti és a társadalmi kérdés jelentették a döntő kristályosodási problémát. A nacionalizmus és konkrétan a magyar nacionalizmus, mint a magyarországi politikai gondolkodás egyik legjelentősebb kötőanyaga történetének elemzése és ábrázolása eszmetörténetírásunk egyik központi feladata. (Nem végezhető el természetesen mindenfajta, tehát a többi kelet-európai nacionalizmus mélyreható és egyidejű kritikája nélkül.) Ehhez kapcsolódik sajtótörténetírásunk számára e problematika sajtóbeli tükröződésének beható vizsgálata, akárcsak a nemzeti elv, illetve nacionalista törekvések és a társadalmi demokrácia gondolatának összefüggései, illetve konfliktusai, azok sajtóbeli megnyilvánulásai – minden oldalon.

c) Különös figyelmet érdemel a politikai gondolkodás és a sajtó viszonya az ellenforradalmi korszakban. Az antanterők – a királyi Románia hadserege – leverték a magyarországi szocialista forradalmat, és az ismét hatalomra került volt uralkodó osztályok csoportjai a tömegek érzelmeire akartak elsősorban hatni; a kapitalizmus restaurációjának ideológiai megalapozásához tehát elsősorban irracionális eszmei fegyverzet vált szükségessé. Így lett az ellenforradalmi államelv, a keresztény-nemzeti gondolat ideológiai fegyver az uralkodó elit tudatformáló apparátusának birtokában. Ez az államelv – kiforratlanul ugyan – lényegében a fasizmusban testet öltött ideológiát tartalmazta, tagadta nemcsak a szocialista, hanem a polgári demokratikus fejlődés szükségességét is, az osztályharc történelmi realitásával a „fajok” harcának irracionális elméletét szegezte szembe, a klerikalizmus és nacionalizmus, tehát a vallási és „faji” előítéletek képezték a „nemzetnevelés” kötőanyagát. A keresztény-nemzeti államelv likvidálásra ítélte a társadalmi tudatban a progresszió minden árnyalatát, elsősorban a marxizmus teljes gondolatkörét, de támadta a polgári liberalizmust is. Az ellenforradalmi államelv döntő kötőanyagának megmaradt a nacionalizmus (ennyiben folytatása volt a „közjogi” politikai gondolatnak), de most már nyíltan antiliberalis bázison.

A társadalmi tudatban a legnagyobb feszítő erőt az objektív helyzetet kifejező gazdasági-társadalmi elnyomás és a nemzetiségi, kisebbségi sérelmek, tehát az eltiport forradalmak és Trianon imperialista békediktátuma jelentették.

Az ellenforradalmi államelv teoretikusainak és propagandistáinak, tehát a keresztény-nemzeti gondolat sajtójának a taktikája arra irányult, hogy – amint nevezték – „a nemzeti szerencsétlenségért”, a baloldalt állítsa bűnbaknak (magyar Dolchstoss-

legenda) és ugyanekkor irányított szociális demagógia, a nacionalizmus és antiszemitizmus segítségével a társadalmi tudatot döntő mértékben befolyásolja. A baloldali szellemű irányzatok és sajtójuk állandó defenzívába szorulva – erről elsősorban az államhatalom gondoskodott – megkísérelték a szembeszegülést az első periódusokban az ellenforradalmi hatalommal, később a szélsőjobboldali előretöréssel – végső soron sikertelenül. Ez a harc negyed évszázadon át nyomon követhető a korszak sajtójában.

d) Történeti-világnézeti koncepciónk végső eredője az a követelmény, hogy elemző módon – a konkrét történeti anyag ismeretében – kijelöljük az ellenforradalmi korszak sajtóstruktúrájában és funkciójában a progresszív és retrográd vonulatokat, irányzatokat, gondolati elemeket. E munka során az vizsgálendő, hogy a politikai gondolkodás egyes irányzatainak progresszív, illetve retrográd vonásait, tehát igazságait, tévedéseit és manipulációit hogyan közvetítette a sajtó, és azok milyen fogadtatásra találtak az osztályok és rétegek tudatában. E felmérésben, amely a társadalmi tudat szféráját érinti, iránytmutató a filozófiai megállapítás: „gondolat nemcsak az igaz, hanem a téves gondolat is s a történelem azt látszik mutatni, hogy a tévedéseknek óriási történeti átütő erejük van. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy tévedni sokkal könnyebb és egyszerűbb dolog, mint törni magunkat az igazság távoli lidércfénye felé. Minden tévedésnek az az óriási és behozhatatlan előnye az igazsággal szemben, hogy több a megtéveszthető, mint a megtéveszthetetlen ember a Földön. Kultúrhistoriai tény, hogy a tudományos tévedések sokkal könnyebben válnak népszerűekké, mint az igazságok.”¹⁴ Szellemi irányzatok találkozása, összecsapása, mindenkor új eredőt vagy eredőket eredményez, ezek nyomon kísérése és kiszűrése a sajtó szférájában sajtótörténetírásunk végső feladata.

III. A sajtótörténeti kutatás és feldolgozás módszertani szempontjairól

A sajtótörténetírás, amely – mint hangsúlyoztuk – a művelődéstörténetírás szerves része, funkcióját, a szemléleti és történeti-világnézeti követelmények teljesítését csak úgy képes ellátni, ha általános kutatási és feldolgozási módszertanra támaszkodik. A Magyar Sajtó Története (tervebe vett 300 ív terjedelmű, 4 kötetes szintézis) munkálatai során sajtótörténetírásunk (munkaközösségünk) kidolgozta a kutatási fő irányokat.¹⁵ (Tekintettel arra, hogy a korszak sajtóanyaga óriási, a kutatás már kezdeti stádiumában eleve szelektálást igényel). Tematikailag ezek a következők:

1. Bármilyen sajtótörténeti témáról van szó, a kutatás kiindulópontja a *kutatandó sajtóorgánumnak* (egynek vagy többnek) mint sajtóintézménynek *meghatározása és elemzése*. A kutató feladata feltárni az „anyakönyvi adatokat”, elsősorban a lap osztályköötöttségét, illetve ezen belüli helyzetének meghatározását, a lap indulásának és működésének időtartamát, a főszerkesztő és felelős szerkesztő személyét; a személyi változásokat, a munkatársi gárda és a rovatok alakulását is beleértve, vizsgálni kell a szerkesztőség társadalmi és politikai összetételét, az újságírók életútját, anyagi helyzetük alakulását, szakmai és morális adottságait. A továbbiakban vizsgálatra szorul az államhatalom és a lap (lapok) viszonya, kapcsolata, a lapengedélytől, annak körülményeitől kezdve az esetleges

¹⁴ *Mátrai László*: Modern gondolkodás, Bp. 1938. 70.

¹⁵ *L. Márkus*: Über die methodologischen Richtlinien der Untersuchungen zur neuesten ungarischen Pressegeschichte. Acta Historica 18. 1972. 353–357.

közvetlen vagy közvetett szubvencióig; az államhatalom képviselői és a szerkesztőség személyi kapcsolatai is ide tartoznak, valamint a nyílt vagy burkolt cenzúra hatása, következményei. Fel kell térképezni a kutatott lapban (lapokban) kialakult sajtóviták fő témaköreit és a polémia csomópontjait. Az „anyakönyvi adatok” igen fontos tartozéka a lap (lapok) szerkesztőségének és olvasóinak osztály-, illetve rétegmeghatározása. Nem árt figyelembe venni, hogy egy sajtóorgánumon belül is gyakran felismerhetők különböző, sőt egymással polemizáló áramlatok. Az időszaki lapokra jellemző, hogy az átlagosnál lényegesen nagyobb szerephez jutottak az írók, nemcsak szépirodalmi, hanem zszurnalisztikai tevékenységük révén.

2. A lapnak (lapoknak) mint intézménynek a fentiek alapján elvégzett feltérképezésével párhuzamosan a tematikai csoportosítás második fő vonalát a *sajtóbeli tükrözés felmérése* jelenti. Ez módszertanilag, az adott sajtóorgán(um) tanulmányozása kapcsán a következőképpen képzelhető el:

Kijelöljük a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra azon lényeges jelenségeit, eseményeit stb. — egy-egy éven, illetve hónapon belül —, amelyeket vizsgálni kívánunk. Természetesen a fent felsorolt négy kategórián belül lehetőség nyílik egyéb tematikai részletezésre, tehát pl. a kül- és belpolitika, országos és községi politika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, kultúrpolitika stb. adatainak gyűjtésére — mindig az előre kijelölt történéshez viszonyítva. Itt jegyzendő meg, hogy amennyiben csupán egy sajtóorgán(um) a kijelölt téma, akkor is szükséges — az alapvető követelmény, az *objektív* történelmi mozgáshoz való viszonyítás mellett — az összehasonlító módszer alkalmazása, tehát az adott időszak legalább még egy, de inkább több nem azonos politikai vonalat képviselő sajtóorgán(um)ának vizsgálata is. Csak így lehetséges a tudati szféra, tehát ebben a tükröződés valóságos kereteinek felismerése, a viszonyítás és összehasonlítás elvégzése.

A kutatónak ezért, amikor a kijelölt sajtóorgán(um) átnézését megkezdi, előre elkészített kronológiai „tabella” alapján kell dolgoznia. Behatóan ismernie kell az adott korszak és azon belül az évek és hónapok történelmi mozgását. Csak így kezdheti meg a kijelölt sajtóorgán(um) kutatását, csak így figyelheti meg és jegyezheti fel, hogy reagálnak a lap(ok) a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális mozgásra.

Ha például az általános válság magyarországi sajtója a kutatás feladata, és pedig egy polgári liberális lap, a Pesti Hírlap tükrözésén keresztül az 1931-es esztendőben, ki kell jelölni mindenekelőtt az *általános* és *sajátos* csomópontokat. Így általános csomópontokon értem a következőket: *gazdasági* téren a válság mezőgazdasági és ipari adatai januárban, áprilisban, októberben és decemberben, a kamatláb alakulása, a hitelélet, ugyanezen tematikai főcsoporton belül sajátosnak minősíthetők az agrár-merkantil ellentét megnyilvánulásai, tehát pl. a kényszeregyezségek, csőd eljárások, árverések stb.

A *politikai* tematikán belül általában a parlamenti események csomópontjait, így a választásokat, a kormány lemondását, speciálisan a párton kívüli kormánytámogató és ellenzéki képviselők megnyilatkozásainak sajtóbeli tükröződését és kommentálását, külpolitikai vonatkozásban a német—osztrák vámunió tervét általában és alaphoz közel álló politikuskor állásfoglalását speciálisan (Nagy Emil, Hegedüs Loránt stb.)

Tekintettel arra, hogy egy problémakör sajtóbeli tükrözése — éppen a kijelölt kérdések esetében — hosszabb folyamat, a kutatónak munkája és a gyűjtött anyag körülhatárolása érdekében meg kell határozni a történés objektív folyamatának, majd a tükrözésnek legfontosabb metszőpontjait, tehát a kezdetet, a tetőzést és a lezárást a

megfelelő állásfoglalások rögzítésével. Igen fontos a kezdeti célkitűzés, a tetőzés és a lezárás „összemerése”, mert egy ilyen vizsgálat teszi lehetővé a lap vonalának konkrét meghatározását, következetességét, illetve annak megtörését, módosulását.

A fenti módszer – mint kiviláglik – a kutatás előfeltételeként a történet objektív folyamatának általános és speciális meghatározását követeli, méghozzá „többdimenziós” megközelítésben, s bár első pillanatra esetleg bonyolultnak tűnhet, a kutatás iránya és az anyag elrendezése szempontjából döntő jelentőségű. Kétségtelen, hogy a történeti folyamat előzetes „szelekciója” bizonyos hibalehetőségeket rejt magában, de kutatásunk módszertanának egyik alapelve a szelekció.

3. A kutatás harmadik fő iránya: *A kijelölt sajtóorgánumnak mint üzleti vállalkozásnak a vizsgálata*. Itt elsősorban annak a felderítése a feladat: milyen pénzügyi források biztosítják a lap funkcionálását. Feltétlenül szükséges a lapvállalkozás jogi és gazdasági körülhatárolása, pénzügyi helyzetének és a helyzet változásainak felderítése. Ezen a ponton állandó érintkezési felület található – a tőkés sajtóban – a nyomda és kiadóvállalatok és egyes sajtóorgánumok között. Kiindulási pontként kell ebben az esetben kezelni a cég belső mérlegében a lap(ok) gazdasági jelentőségét. Ezután kerülhet sor a lap gazdasági belső mérlegének megközelítésére, tehát a példányszám folyamatos – amennyire ez egyáltalán lehetséges – megállapítására; megvizsgálendő a lap(ok) hirdetéseinek tárgyköre, mennyisége, majd az ebből származó bevételek esetleges meghatározása, a fizetett vagy feltételezetten fizetett cikkek mennyiségének és tartalmának elemzése. Ebből a szempontból különös gonddal vizsgálendő a közgazdasági rovat, továbbá a kulturális életről (filmről, színházról, könyvekről) adott közlések, kritikák érdekháttere. Példaként felhozható a Népakarát c. „keresztény szocialista” lap, amely 1920 nyaráig az antikapitalista és egyben antiszemita demagógia egyik élharcosa volt, júliusban megkezdte a fizetett hirdetések közlését, és ettől kezdve megszűnik antikapitalista irányzata. A hirdetőik és hirdetések tartalma politikai és gazdasági magyarázatul szolgálhat.

Természetes, hogy az ilyen nem hivatalos jövedelmek felderítése igen bonyolult, hiszen legtöbb esetben feltételezésen alapul, nem egy esetben személyi „csatornákon”, indirekt módon bonyolódik. Ilyen pl. az a dotáció, amelyet Kelemen Kornél Bethlen István megbízásából juttatott el Milotay Istvánhoz, abból a célból, hogy a Magyarország kormányellenes agitációjából vegyék ki a miniszterelnök személyét. Az indirekt jövedelmi források felderítéséhez a „konkurrens” lapok közleményei és a sajtóperek anyaga nyújtanak segítséget. Külön területet, bevételi forrást jelentett egyes sajtóorgánumok számára az állami, illetve egyéb szubvenció; a nyomdák számára -- versenytárgyalás kikapcsolásával – adott állami vagy egyéb megrendelés, a gyáripar, bankok, biztosítóintézetek pauszálói.

4. Negyedik feladatként *a sajtóbeli tükrözés formai oldalának kutatását* jelölhetjük ki. Ezen a következők értendők: meghatározni a lap(ok) rovatösszetételét, illetve a rovatok egymáshoz való viszonyát, arányát. A formai oldalhoz tartozik a szerkesztőségi munka általában, munkamódszer és munkastílus, ezek gyakorlati megnyilvánulásai. Vizsgálhatók a stílusproblémák, tehát a műfaj és színvonal, és a hírközlés minősége, frissesége, a külföldi és vidéki tudósítók munkája, a lap(ok) publicisztikája, a különböző műfajok: glossza, tárcsa, riport, kommentárok színvonala, hitele. A formai oldalhoz tartozik még a lap(ok) nyomdai előállítás, technikai színvonala, a kép és illusztrációs anyag, mellékletek, esetleg évkönyvek és naptárak elemzése.

5. Felderítésre vár a magyar sajtó fejlődéstörténetének és a nemzetközi, egyetemes sajtótörténet kapcsolata. Politikai, történeti, földrajzi meghatározók folytán a magyar sajtó fejlődésének minden szakaszában kimutathatók a konkrét külföldi hatások. A lap-típusok, stílusok, sajtótörvények, sajtópolitikai modellek stb. kialakulása és funkcionálása magán viseli a külföldi példák nyomait.

Lehetőség van bizonyos összehasonlító vizsgálatra műfajtörténeti vonatkozásban. Így pl. igen érdekes annak felderítése, hogy a fővárosi bulvárlapok hogyan érvényesítették az amerikai riporter „tízparancsolatát” vagy az amerikai hírszerkesztés ugyancsak tíz pontban összefoglalt irányelveit.¹⁶

6. A sajtótörténeti kutatás és feldolgozás eddig igen elhanyagolt módszertani vizsgálata: *milyen hatást gyakorolt a sajtó a társadalmi tudatra*, és milyen volt a sajtó és az olvasó kölcsönhatása.¹⁷

a) Kiindulási pontként meghatározandók a sajtó és olvasóközönség kapcsolatának, kölcsönhatásának *általános* vonásai.

Sorrendileg elsőnek – a vizsgálandó korszaknak megfelelően – pontos képet kell nyerjünk – a történeti statisztika eredményei és analízise alapján – a művelődési színvonalról, a művelődés statisztikai fejlődéséről. Adatszerűen ismernünk kell – pl. a 20. sz. első felében – az analfabétizmus, illetve az írni-olvasni tudók körének alakulását. Következő lépés az iskolai végzettség mennyiségi meghatározása, az iskoláztatás intézményes változásainak számbavétele (a négy-, hat-, illetve nyolcosztályos iskolarendszer történeti adatai), az osztály- és rétegtudati szférák iskolai végzettség alapján történő megközelítése, illetve ezeken belül a változások számszerű regisztrálása. Így „tabellák”-ra van szükségünk az alsó-, közép- és felsőfokú iskolai végzettség mennyiségi meghatározására, amennyire lehetséges származási és foglalkozási felosztás szerint.

Az általános vonások között külön figyelmet érdemelnek a magyarországi nemzeti-ségek (elsősorban 1919-ig) művelődési adatai, továbbá a munkásművelődés, tehát a szakszervezetekbe tömörült munkások tudatának, művelődési szintjének, illetve változásának analízise. A dolgozó agrárrétegek műveltségi színvonalát a klerikális befolyás oldaláról is vizsgálat tárgyává kell tenni. A vallási megoszlás is figyelmet érdemel.

b) A sajtó és közönség kölcsönhatásának *sajátos* vonásai között elsőnek a korszak napi- és hetilapjainak lehetséges példányszámát, illetve azok alakulását kell meghatározni. Így lényeges az évi statisztika, továbbá a terjesztés iránya, a főváros és vidék lapstatisztikájának alakulása. Amennyire lehetséges, meghatározandó az előfizetési kör, ennek osztály-, illetve rétegeadatai. Ezen belül az olvasóközönség életkori sajátosságait is – lehetőség szerint – vizsgálnunk kell.

c) *A korszak lapjainak tartalmi analízise* a polgári nyilvánosság fejlődése szempontjából: a látszatprivatizálási tendencia, illetve reklám előretörése. Itt kerül előtérbe a lapok formai oldalának beható vizsgálata a műfaj- és a stílusváltozások szociológiai összefüggései, a lapok rovatösszetételének alakulása; a tartalom mennyiségi és minőségi változásai.

¹⁶ Vö. Münster, H. A.: Die moderne Presse. Bd. II. Bad Kreuznach 1956. 35.

¹⁷ A sajtó és közönsége kölcsönhatásáról e témában: Márkus László: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról. MTA II. Oszt. Közl. 26. 1977. 179–186.

d) *A hatásmérés irányai.* Ennek meghatározásához, hogy a sajtónak milyen befolyásoló szerepe volt az adott korszakban, fel kell állítani bizonyos mérési kategóriákat, hiszen a társadalmi tudatban értelmi és érzelmi elemek vegyülnek, sőt jelen vannak a „tudat alatti” reflexvonalatok is. A hatásmérés irányainak kijelölése a téma megközelítésének egyik punctum saliens. Elképzelésünk — és ebben a magyar sajtótörténet-írás művelőinek álláspontját értem — a történeti hatásmérés olyan koordináta-rendszerének kialakítása, amelyben az alapvető rendező elv a társadalmi tudat értelmi és érzelmi szférájának olyan történeti felmérése, hogy milyen szerepet vitt a sajtó a racionalitásnak és a humanitásnak mint alapkategóriáknak pozitív, illetve negatív irányú terjesztésében.

A kutatás terjedelmétől, tartalmától és lehetőségeitől függően lehetséges ezeknek az alapkategóriáknak többlépcsős lebontása, majd azok szociológiai szembesítése és konklúzióként a sajtó és olvasó viszonylatában a szociálpszichológiai történeti eredők kijelölése.

E kategóriák lebontását az első fázisban hazai kutatásaink során öt irányban jelöljük meg: 1. az általános műveltség terjesztése a kornak megfelelően, 2. a racionális-irracionális gondolati anyag közvetítése, 3. a politikai eszmék terjesztése, politikai döntésekre szóló agitáció, 4. az erkölcsi ráhatás iránya, különös tekintettel a demokratikus és szocialista tendenciákra, 5. a közízlés humanista tartalmú alakítása.

e) *A hatásmérés csomópontjainak kijelölése.* A hatásmérés két főcsoportba osztható: a történelmi tények és a történeti tendenciák képezhetik a mérés metszéspontjait. A közvéleménykutatás gyakorlata mint tudatszociológiai felmérés adhat bizonyos támpontot, azonban a társadalmi tudat történetében való alkalmazása külön metodikát igényel. Itt óhatatlanul szükséges bizonyos sémák kidolgozása, attól is függően, hogy konkrét történeti döntések vagy tendenciák hatásvizsgálatáról van szó.

Más a metodikája pl. az országgyűlési választások eredményei és a sajtó agitációja közti összefüggések kimunkálásának, mint pl. bizonyos eszmei kategóriák sajtó útján történt befolyásolásának. Véleményünk szerint a felmérés komplexitását kell célként kitűzni, tehát olyan döntéseket vizsgálni, amelyek történeti összefüggéseiben bizonyos tendenciákat, gondolati modelleket erősítenek, illetve gyengítenek. Csúpan az országgyűlési választások eredményeiből levonni kizárólagos konzekvenciákat a sajtó befolyásoló szerepére, nem megalapozott. A cél bizonyos döntések sorozatából megállapítani a megfelelő tendenciák erősödését. Konkrét példaként: hogyan járult hozzá, illetve mennyiben gátolta a magyar sajtó a magyar nemzeti ideál-típus kialakítását. Ennek felméréséhez különböző döntések közvetítését és hatását kell megvizsgálni. Ilyen felismerést igényelt az ellenforradalmi korszak sajtója történetében annak vizsgálata, hogy mit tett a sajtó a baloldali gondolat terjesztése érdekében, illetve mennyire hatékonyan.

7. A kutatás módszertani irányához tartozik a *sajtónak mint történeti forrásnak a vizsgálata.* E tárgykörben a központi feladat a sajtónak és a korabeli más különböző forrásoknak a szembesítése és a történeti forráskritika alkalmazása. Eleve más forráskritikai módszer alkalmazandó azokban a korszakokban, ahol a sajtószabadság polgári értelemben felfogott kategóriájával állunk szemben, tehát a liberális modell valamilyen formájával, és más forráskritika szükséges az állami cenzúra jelenléte esetén. Adódhat olyan kutatási téma is, ahol csaknem kizárólag a sajtó tekinthető történeti forrásnak. Sajtótörténeti kutatásaink és feldolgozásaink ebben az irányban még igen hiányosak. A magyar sajtó történeti fejlődése során, különösen 1919-től és még fokozottabban a

második világháború éveiben, sajtós stílus, nyelvezet és szerkesztési gyakorlat alakult ki: a sajtó és közönség között a kommunikációnak egy különös formája — ennek „kódolt” mechanizmusa értékes történeti forrás a társadalmi tudat történetének vizsgálatához. E szövegek világnézeti és szakmai megítéléséhez és felhasználásához nélkülözhetetlen a szövegek történeti, műfaji és nyelvi elemzése. Egy pillanatig sem hanyagolható el a korabeli sajtó minden egyes mondatánál, hogy a nyílt vagy burkolt cenzúra, illetve az ügyészség állandóan jelen van. És nemcsak a szövegek kinyomtatása után, hanem elkészítésük stádiumában. Jelen van az újságíró agyában, tollában, mint a szabad gondolat talán legveszedelmesebb, de adott viszonyok között nélkülözhetetlen kísérője, az öncenzúra. Amennyire borotvaélen táncolt az ellenforradalmi rendszerben a baloldali sajtó minden, akár legkisebb megnyilatkozása, csaknem annyira éles és látó szemet — igen szakavatott forráskritikai módszert — követel annak felismerése, hogyan őrizték a nagy sötétségben az egyetemes és magyar haladás ügyét képviselő újságírók a szabad gondolatot.

A kutatás kvantifikációs módszertani szempontjairól

A röviden vázolt tematikai főcsoportok megközelítésében a történetírásunk legújabb eredményeire támaszkodó, lényegre törő, szelekciót alkalmazó kvalitatív módszer mellett a vizsgálandó lap(ok) kvantitatív — esetleg tartalomelemző — módszerrel történő kutatása is alkalmazható, illetve megkísérélhető. E módszer alkalmazása a sajtótörténeti kutatás területén igen alapos előkészületet igényel, elsősorban a nemzetközi tapasztalatok lehetnek iránytadók.

Egy újság kvantitatív tartalmi elemzésének kezdeti módszererére példa Paul Stoklossa vizsgálata 1910-ből,¹⁸ amikor 13 berlini és 17 vidéki újságot vett alapul, és tartalmukat tizenöt kijelölt szempont alapján meghatározta soraik száma szerint. Megvizsgálta továbbá a hirdetések mennyiségi viszonyát a lapok összterjedelméhez. E meglehetősen „szűken” szabott célmeghatározás is lehetőséget adott számára bizonyos következtetések levonására, ami sajtótörténeti szempontból nem jelentéktelen adalékul szolgált a sajtó üzleti vállalkozás jellegének növekvő tendenciájú meghatározásához.

A kvantitatív módszerek sajtótudományi alkalmazásának különösen az elmúlt évtizedben megnőtt a jelentősége, nem egy esetben „önállósulási” tendenciákat is mutatott. Sajtótörténeti kutatásunk módszertanának kidolgozásakor hangsúlyozni kívánom, hogy a kvantifikáció az egyes tematikai főcsoportokon belül alkalmazandó, tehát nem önálló és nem kizárólagos módszer.

A kvantitatív eljárást — véleményem szerint — a fentiekben kijelölt kutatási főirányokon belüli célmeghatározások alapján lehet alkalmazni. Az egyes kutatási főcsoportok kereteiben ezek a célmeghatározások különböző jellegűek, és kutatási lehetőségeink által körülhatároltak.

A lap mint kommunikációs intézmény, kvantitatíve vizsgálható a szerkesztőség összetétele, létszáma, ennek alakulása belső és külső munkatársak viszonya, azok szociális és politikai hovatartozása, életkori, felekezeti megoszlása szempontjából.

¹⁸ Paul Stoklossa: Der Inhalt der Zeitung. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 66. Tübingen, 1910. 555–565.

A kvantitatív módszert leghatékonyabban a lap tartalmi elemzésénél alkalmazhatjuk, kvalitatív módszereink eredményének alátámasztására vagy módosítására. Arról van szó ebben az esetben, hogy a történelmi folyamat előre kijelölt csomópontjain vizsgált sajtóbeli tükrözés előfordulási sűrűsége, erőssége és hatékonysága vizsgálható kvantitatív módszerrel. Így például a megtörtént esemény valóságához, illetve eltérő közlési módja, a publicisztikai tevékenység viszonya a politikai pártokhoz, érdekközösségekhez, személyekhez, a sajtóorgánum meghatározott politikai célja; a sajtóbeli tükrözés formai oldalának kvantitatív kutatási módszeréhez tartozik a publicisztikai megnyilatkozások száma, aránya, stiluselemei, lapban való elhelyezése, terjedelme stb. A kvantitatív módszer konkrét alkalmazásához a külföldi irodalom tanulmányozása elengedhetetlen.

A fent vázolt kutatási módszer természetesen csak kiindulópont a módszertan részletesebb kimunkálásához, amely a kutatás során újabb tapasztalatokra épülve, árnyaltabbá és sokrétűbbé kell, hogy váljék.

A téma történelmi irodalmáról

A sajtótörténetírás történetéről, illetve módszertanáról összefoglaló jellegű monográfia nem készült. A 20. századi polgári sajtótörténetesek jelentés anyagfeltáró munkái zömmel az előző korszakok sajtójával foglalkoznak. A tájékozódáshoz szükséges dokumentációs és bibliográfiai kiindulópontokat a sajtóval és sajtótörténettel foglalkozó egyetemi tanszékek és intézetek adattárai nyújtják.¹⁹ A 20. századra vonatkozó nyomtatott bibliográfiák között K. M. Mensing és W. Ubbens összeállítására²⁰ hívjuk fel a figyelmet, továbbá a brémai Deutsche Presseforschung tematikus sajtótörténelmi katalógusára és az Institut für Publizistik, Freie Universität Berlin által rendszeresített bibliográfiai tájékoztatókra.

A sajtótörténetírás módszertani kérdéseiről értékes és gondolatébresztő részlet-megállapítások találhatók a sajtótudománnyal foglalkozó munkákban, egy fejezet vagy alfejezet erejéig. Nagy mértékben hasznosíthatók Otto Grothnak a sajtótörténelmi kutatás módszertanára vonatkozó megjegyzései,²¹ amelyek utalást tartalmaznak a sajtótörténelmi kutatás szemléleti irányainak történelmi kialakulására.

Jelentős előrehaladás történt a szövegelemzés kvantifikációs módszereinek a sajtótörténelmi kutatásban való hasznosítása terén. Elsősorban Lasswell és csoportja kutatásaira²² alapozva történtek kísérletek a szövegelemzés kvantifikációs módszertani alkal-

¹⁹ Erre vonatkozóan értékes tájékoztató a Deutsche Gesellschaft für Publizistik und Zeitungswissenschaft gondozásában összeállított kiadvány: Dokumentation 1970, Konstanz 1970. Figyelmet érdemelnek még olyan összefoglaló kiadványok, mint *Emil Dovifat: Zeitungslehre I–II. Sammlung* Göschen, Berlin 1967; *Kurt Koszyk–Karl H. Pruy: Wörterbuch zur Publizistik*, München 1969; *Harry Pross: Medienforschung*. Darmstadt *é. n.*

²⁰ Literaturverzeichnis Massenkommunikation Verlag Volker Spiess. Berlin, 1975.

²¹ *Otto Groth: Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft – Probleme und Methoden*, München 1946. c. művének XII. fejezete: Die jüngste wissenschaftliche Literatur nach dem Einzug der Zeitungskunde in die Hochschule, többek között foglalkozik a sajtótörténelmi kutatás néhány szemléleti irányával. (334–337.)

²² *Harold D. Lasswell: Language of Politics* (1949) c. művének Why Be Quantitative? c. fejezete 40–52.

mazására a sajtótörténetírásban. A sajtótörténeti szövegelemzés problematikája – kvantifikációs eljárással – élénk vitákat váltott ki. A módszertani összefoglalások közül Gernot Wersig²³ és Hansjörg Bessler²⁴ munkái adnak értékes tájékoztatást és tesznek konkrét kísérleteket a szociálpszichológiai szemlélet sajtótudományi továbbfejlesztésére a kvantifikáció segítségével. A sajtótörténeti alkalmazás lehetőségeire vonatkozóan irányt mutató Kurt Koszyk dolgozata, aki Karl Kraus, a neves antifasiszta publicista gondolataiból kiindulva közelíti meg a problematikát.²⁵ Élénk visszhangot váltott ki a kvantifikációs módszer alkalmazásáról folytatott vita Winfried Schulz,²⁶ továbbá Walter A. Mahle és Claus Wilkens között.²⁷ A vitában felmerült szempontok közvetve felhasználhatók a sajtótörténeti szövegelemzés során.

A sajtótörténetírás módszertani problémáinak továbbfejlesztésében nagy jelentőségű az a nemzetközi sajtótörténeti konferencia,²⁸ amelyet 1976 októberében rendeztek meg Brémában, a Deutsche Presseforschung és a DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) kereteiben. A konferencia témája „A sajtó hatása a társadalom fejlődésére” volt. A vitaindító referátumokat az NSZK-beli sajtótörténetírás főirányzatai képviselték.

Winfried B. Lerg, a münsteri egyetem publicisztikai tanszékének tanára „Pressegeschichte oder Kommunikationsgeschichte” c. előadásában a sajtótörténetírás „szociálpszichológiai” irányzatát képviselte. Ennek az álláspontnak a kifejtéséhez járult hozzá Hans Bohrmann (Münster), aki a német diákszövetségek és sajtójuk kapcsolatának konkrét példáján elemezte a szociálpszichológiai módszer tapasztalatait. Lerg és Bohrmann, továbbá a vita során álláspontjukat támogató kutatók a demoskopiai vizsálatoknak a sajtótörténetben való adaptációját tekintették elsőrendű módszertani követelménynek.

A sajtótörténetírás, lényegében a strukturalista felfogáshoz közelálló irányzatát Kurt Koszyk, a dortmundi Sajtókutató Intézet akkori igazgatója fémjelzte referátumával (Probleme einer Sozialgeschichte der öffentlichen Kommunikation). Koszyk a 19. és 20. századi sajtó történetének és hatásának kutatási problematikáját az ipari forradalom és az ipari társadalomra épült államhatalom „struktúrájában” jelölte ki. A német történetírás szellemi történeti irányzataitól és sajtótörténeti követőitől Koszyk egyértelműen elhatárolta magát, hangsúlyozta a legújabbkori sajtótörténeti források kutatásának szükségességét, elsősorban az államhatalom és a sajtó viszonyának reális megvilágítása érdekében; a kutatás fő irányát a szociológiai tényező primátusában jelölte meg.

A harmadik alapvető referátumot Elger Blühm, a brémai egyetem sajtótörténeti intézetének igazgatója tartotta (Fragen zum Thema Zeitung und Gesellschaft im 17. Jahrhundert). Az NSZK-ban immár „brémai sajtótörténeti iskolának” jelölt irányzat meg-

²³ *Gernot Wersig*: Inhaltsanalyse, Einführung in ihre Systematik und Literatur – Verlag Volker Spiess, Berlin, 1968, Részletes bibliográfiai útmutató egészíti ki a kötetet.

²⁴ *Hansjörg Bessler*: Aussagenanalyse, Bielefeld 1970.

²⁵ *Kurt Koszyk*: Die Inhaltsanalyse der deutschen Presse. Publizistik. Jahrgang 7. Heft 3. 142–146.

²⁶ *Winfried Schulz*: Zur Methode der Publizistischen Stichprobe. Publizistik, 13 (1968) 330–339.

²⁷ *Walter A. Mahle/Claus Wilkens*: Kritische Anmerkungen zur Methode der publizistischen Stichprobe. Publizistik 14 (1969) 432–42.

²⁸ Részletesebb ismertetése: *Márkus László*: Az első nemzetközi sajtótörténeti konferenciáról. MTA II. Oszt. közl. 26, 1977. 177–179.

teremtője, E. Blühm néhány konkrét történeti példán keresztül a sajtótörténetírásnak – a konferencia témájára vonatkozó – kérdésfeltevéseit fogalmazta meg. Ezek a következők voltak: 1. Hogyan és milyen kiterjedésben tükrözik a 17. századi újságok a társadalmi viszonyokat. 2. Milyen társadalmi erők hozták létre és segítették elő Németországban az időszaki sajtó létrejöttét és elterjedését. 3. Lehet-e a korai német sajtó hatásáról beszélni a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban. A referátum hangsúlyozta, hogy e fő kérdések számos al- és mellékkérdés láncolatát érintik, és a kutatás még elsősorban a kérdésfeltevések megfogalmazásának stádiumában van.

A brémai sajtótörténeti iskola képviselői referátumaikban és hozzászólásaikban egyaránt a történeti források széles körű feltárását és azoknak a történelmi fejlődés komplexitásába való integrálását hangsúlyozták. Világnézeti álláspontjukat Blühm konklúziója fejezte ki, aki aláhúzta a nemzetközi kapcsolatsere jelentőségét, és határozottan leszögezte: „társadalomtudomány, így sajtótörténetírás is, ma már elképzelhetetlen a marxizmus beható tanulmányozása és ismerete nélkül.” A konferencia anyaga a sajtótörténetírás módszertanának kialakítása és továbbfejlesztése szempontjából igen hasznosnak minősíthető.²⁹

A marxista sajtótörténetírás a polgári sajtótörténetírás eredményeit felhasználva a történetfilozófiai és módszertani keretek kidolgozását tűzte ki célul. Az alapelvek jelentős historiográfiai és elméleti összefoglalását Vladimir Klimes készítette el.³⁰ Történeti-világnézeti kiindulópontjául Marx, Engels és Lenin ama megállapításai szolgáltak, amelyek a sajtó történeti szerepével foglalkoztak. Klimes a sajtó történetének általános fejlődéstörvényeit fogalmazta meg és hangsúlyozta a komplexitás és ennek megfelelően a módszertan kidolgozásának szükségességét.

A magyarországi marxista sajtótörténetírás a nemzetközi tapasztalatok alapján kísérlete meg a szemléleti, világnézeti és módszertani keretek megfogalmazását. Az ellenforradalmi korszak sajtójának történeti feldolgozása során láttak napvilágot azok a munkák, amelyek lehetővé tették a kutatási és feldolgozási kapcsolatok összefoglalását és bizonyos általánosítások leszűrését. Ennek kiindulópontját az Irodalomtudományi Intézet irányításával dolgozó sajtótörténeti munkaközösség és szerkesztő bizottság elméleti és módszertani vitái jelentették.³¹ Igen értékes adalékul szolgálnak a 20. századi magyar sajtó történetéről készített műhelytanulmányok.³² A magyarországi sajtótörténetírás szemléleti, világnézeti és módszertani kereteinek kialakításához nélkülözhetetlen a konkrét – a korszakra vonatkozó – történeti anyag beható ismerete. A nyomtatott és kiadatlan történeti források feltárásában jelentős előrehaladás történt, az anyag elrendezésének és feldolgozásának folyamata elkezdődött.

²⁹ A konferencia teljes anyaga megjelent: *Presse und Geschichte, Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Verlag Dokumentation, München 1977. A magyarországi sajtótörténetírásnak a témára vonatkozó problematikáját elemző referátum: *László Márkus: Probleme bei der Beurteilung des Presseinflusses in Ungarn während der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. uo. 220–226.

³⁰ *Vladimir Klimes: Über Gegenstand und Methode der Geschichte der Journalistik*. Zeitschrift für Journalistik I–II. 1961. Leipzig.

³¹ Beszámoló az első munkaközösségi vitáról: *Történelmi Szemle* 1971. 1–2. sz. 224–227.

³² *Sajtótudományi Közlemények II. A magyar sajtó kiskönyvtára* 9. Bp. 1972.

AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK SAJTÓJÁNAK JELENTŐSEBB TÖRTÉNETI FORRÁSAI.

1. Nyomtatott források.

a) *Hírlapok és folyóiratok.* Sajtótörténeti forrásbázisunk „alapanyaga” a kinyomtatott magyarországi, illetve magyar nyelvű sajtó. A forrásbázishoz tartoznak a Magyarország területén kinyomtatott – nemcsak magyar nyelvű – sajtótermékek, továbbá a Magyarország határain kívül kinyomtatott magyar nyelvű sajtó különböző csoportjai (emigrációs sajtó, utódállamok magyar nyelvű sajtója.)

b) *Évkönyvek, almanachok, kompassok.* Első helyen említendő: A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (szerk.: József Farkas) Bp. 1972. Számos címet sorol fel, amelyek a Budapesti Újságíró Egyesület, majd az ellenforradalmi korszakban „A sajtó könyvtára” kiadványai. Ezek, 1905-től 1940-ig (egyes esztendő kimaradtak) a magyarországi sajtóorgánumok legfontosabb adatait tartalmazzák, kiegészülnek egyéni visszaemlékezésekkel, tárcákkal, a szerkesztőségek életéről és az újságírókról szóló cikkekkel, tanulmányokkal. Összefoglaló adatokat tartalmaznak továbbá az Országos Magyar Sajtókamara Évkönyvei 1940–1943. Fontos sajtótörténeti információt nyújtanak a Sajtó és a Magyar Sajtó c. folyóiratok évfolyamai, továbbá a Sajtótudományi Könyvtár kötetei. Statisztikai adatok szempontjából hasznos munka *Elekes Dezső*: Az időszaki sajtó statisztikája Bp. 1927. (Klny. a Magyar Statisztikai Szemléből). Az ellenforradalmi rendszer fasiszta sajtójára vonatkozó adatok találhatók: A fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke I–IV. sz. kiadványokban. Miniszterelnökség sajtóosztálya 1945–1946. A gazdasági kompassok a sajtóvállalatok funkcionálásának gazdaságtörténeti megközelítéséhez nyújtanak információt.

c) *Könyvtári sajtóbibliográfiák.* Tájékozódás és a források kutatása szempontjából igen értékes sajtótörténeti forrásbázist nyújthatnak a Széchényi Könyvtárban megtekinthető sajtóbibliográfiák, elsősorban Galambos Ferenc munkái. A munkásmozgalmi sajtóra vonatkozóan a Párttörténeti Intézet és a Munkásmozgalmi Múzeum sokszorosított, illetve dobozokban gyűjtött bibliográfiái adnak tájékoztatást. Különösen figyelemreméltó a Széchényi Könyvtár zárolt anyagok tárában megtekinthető sajtótörténeti bibliográfia, Markovits Györgyi gyűjtése. A fővárosi sajtóra a Budapest Történeti Múzeum kiadványaiban található gazdag bibliográfiai anyag. Vidéki, elsősorban megyei könyvtáraink is jelentős sajtóbibliográfiai gyűjtést végeztek, a sokszorosított munkák a megyei könyvtárakban tekinthetők meg.

d) *Országgyűlési napló.* Az országgyűlési tanácskozások naplókötetei számos a sajtóra vonatkozó történeti információt tartalmaznak. Különösen tanulságosak a sajtótörténet tárgykörébe tartozó képviselői interpellációk. Az Országgyűlési Iratok név- és tárgymutatója jó segítséget ad a tájékozódáshoz. Hasonló forrásnak tekinthetők a Főrendiház, illetve Felsőház naplói.

e) *Sajtójogi törvények, rendeletek.* Az államhatalom sajtót szabályozó törvényei és rendelkezései a Magyar Törvénytárban találhatók elsősorban. Jogtörténeti irodalmunk bőséges a tematikát illetően; zömmel polgári jogtörténések munkái ezek. A téma vázlatos marxista kritikai összefoglalóját adja *Dér Ferenc*: Sajtójogi ismeretek – A magyar sajtó kiskönyvtára. 2. – MUOSz 1967. Az ellenforradalmi rendszer és a sajtó jogtörténeti problematikáját kitűnően világítja meg *Takács György*: A sajtó és a kivételes hatalom c. tanulmánya; Jogtudományi Közlöny 1973. 7–8. sz. 407–411. l.

2. Levéltári források.

a) A levéltári források súlyát, bőségét, illetve szűkös voltát a magyar sajtó történetének a politika és társadalomtörténet által meghatározott jellegzetességei szabták meg. Amilyen mértékben növekszik az államhatalom nyomása a sajtóra, annak megfelelően „gazdagodik” az államapparátus ügyintézője, iratanyaga. A polgári sajtószabadságért folytatott harc időszakában a Magyar Kancellária elnöki titkos anyaga nyújt információkat elsősorban, az önkényuralom korszakában a bécsi Kriegsarchiv, továbbá a Staatsarchiv Abteilung Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle (PHSt) aktái irányadók. A dualizmus korszakában az államhatalom és a sajtó viszonyára nézve összezsugorodik a lényeges levéltári forrásanyag, a munkássajtóra nehezedő nyomást a belügyminisztérium Népszava elleni akcióval kapcsolatos aktái dokumentálják.

b) Az ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegéből adódóan a korszak sajtótörténeti levéltári forrásanyaga igen gazdag és nagyrészt feltáratlan. A kutatás az alábbi osztályozás alapján célszerű:

Párttörténeti Intézet (PI.) levéltárának a korszak sajtójára vonatkozó iratai.

Országos Levéltár (OL.), Miniszterelnökség sajtóosztályának iratai. Évenkénti csoportosításban a legkülönbözőbb tárgykörökben, a legfontosabbak: a lapengedélyek, bizalmas utasítások, levelezések, kimutatások a lapoknak adott szubvenciókról.

OL. Belügyminisztérium iratai. Itt elsősorban nyomozó hatóságok bizalmas, a sajtóra vonatkozó jelentései találhatóak.

OL. Igazságügyminisztérium sajtóosztálya iratai. Főleg a munkássajtóra vonatkozó iratok érdekesek.

OL. Sajtólevéltár, Tartalmazza a Magyar Távirati Iroda, a MOT továbbá a Sajtóarchivum anyagának repertóriumát: igen gazdag forrásmutató a korszak kutatói számára. Itt található Kozma Miklós iratainak gyűjteménye, a sajtóra vonatkozóan bőséges – részben már föltárt – forrással.

OL. Külügyminisztérium sajtó és kulturális osztálya iratai. Főleg a második világháború időszakára tartalmaz értékes anyagot a sajtó külpolitikai orientálása szempontjából.

A Hadtörténeti Levéltárban a Fővezérség, továbbá a Honvédelmi Minisztérium (HM.) sajtóosztályának iratai és a Vezérkari Főnökség (VKF) jelentései.

A Pestmegyei Levéltár és általában a megyei levéltárak főispáni bizalmas, továbbá alispáni bizalmas iratai szintén értékes források.

c) Az államhatalom és a sajtó viszonyára bőséges forrás áll rendelkezésünkre a sajtóperek irataiban, a Fővárosi Levéltár „királyi ügyészség” továbbá „királyi főügyészség” anyagában, amelyek az ügyészi vádemeléstől a per lezajlásáig tartalmaznak információkat.

d) A sajtó gazdaságtörténeti feldolgozásához a Cégbírósági Levéltár és az OL Gazdasági Levéltár sajtóanyaga használható. Különösen értékesek a GYOSZ és a TÉBE idevonatkozó levéltári információi.

3. *Könyvtárak és múzeumok kéziratjainak iratai.* A Széchényi, Szabó Ervin és Akadémiai könyvtár, továbbá a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratjaiban található számos író és újságíró hagyatéka, levelei, amelyek rendkívül értékes részinformációkat tartalmaznak a korszak sajtójának történetéhez.

A felsorolt forrásokon kívül értékes a röpiratanyag a Munkásmozgalmi Múzeumban.
Gazdag tárgyú emléktárgy található a Budapesti Történeti Múzeumban.

TÖRTÉNETI IRODALOM

R. G. SZKRINNYIKOV:

BORISZ GODUNOV

(Moszkva, „Nauka” 1978. 192 l.)

M. Pokrovskij, összehasonlítva Borisz Godunovot Rettegett Ivánnal és Fjodor Ivánovicsal, úgy fogalmazott, hogy az egyedüli államférfi Borisz volt közülük. De ha megidézzük a cár kortársait – köztük azokat is, akik nem túlságosan szimpatizáltak személyével –, akkor szintén egy sokra hivatott, nagyformátumú személyiség portréja bontakozik ki előttünk. Az utókor összességében mégis inkább negatív képet rajzolt az első választott orosz uralkodóról: a forradalmi elemek ugyanis Borisz Godunovot is természetesen az önkényuralom jellegzetes képviselőjeként fogták fel, ami meghatározta értékelésüket, míg a hivatalos irányzatok – Borisz Dmitrij cárevisz rejtélyes uglicsi halálában játszott állítólagos szerepétől befolyásoltan – elsősorban érzelmi-morális alapon utasították el a boriszi életművet. Akár pozitívan, akár negatívan értékelték azonban az utókor Boriszt, abban majdnem mindig egységes volt, hogy másodrendű szerepet tulajdonított neki: a 16. századi orosz történelmet ugyanis sokáig elhomályosította Rettegett Iván alakja. Jogosan tartotta tehát a nagy orosz történész, Sz. F. Platonov a történettudomány kötelességének Borisz Godunov rehabilitálását.

A 20-as évek első felében megjelent népszerű könyvében maga Platonov végezte el ezt a feladatot. Az idők folyamán azonban ismét aktuálisná vált a Borisz Godunov-értékelésre való visszatérés. A 40–50-es években a szovjet történettudományban eluralkodott Iván-heroizálás rányomta tudniillik bélyegét a bojár cár megítélésére is, akinek személye, tevékenysége nem kapott kellő hangsúlyt: Borisz Godunovnak mind a mai napig nem szenteltek önálló könyvet. S bármennyire is komoly teljesítmény volt a maga idejében Platonov munkája – nyilvánvalóan nem töltheti be a szóban forgó historiográfiai rést.

R. G. Szkrinnyikov tehát hasonló nagyságú feladatra vállalkozott, mint a Rettegett Iván című könyv esetében: míg azonban ott egy misztikus ködbe burkolódzó személyiség alakját kellett a torzítások által rárakott hamis értékek rétegeitől lemeztelenítenie, addig itt egy súlyosan jelentkező hiányt pótol. A két könyvet természetesen nem elsősorban a vállalkozás nagysága közelíti egymáshoz, hanem a két uralkodó nevével fémjelzett korszakok közötti időbeli kontinuitás. Igaz, Iván halála és Borisz cárá választása között 14 év telt el, de már a korabeliek számára sem volt titok, hogy Rettegett Iván gyengeelméjű utódja, Fjodor Ivánovics helyett sógora, Borisz kormányozta a hatalmas birodalmat. Nem egykönnyen tudta természetesen elfogadtatni főhatalmát a fejedelmi arisztokrácia körében: többször állt a bukás szélén, de mindig ügyesen kievickélt a nehéz helyzetekből. Tényleges hatalmát az idők folyamán, nagy taktikai készségről téve tanúbizonyságot formálisan is elismertette. Kormányzásának első szakaszát, Fjodor haláláig, úgy jellemezhetnénk legjobban, mint *konzolidációs politikát*.

Boriszra rótták ki a történelem azt a hálátlan feladatot, hogy az Iván által szétzilált, csőd szélére került birodalmat ismét felvirágoztassa. S bár Godunov a rettegett cárnak mindvégig hű embere volt, a cár iránti esetleges személyes-érzelmi kötelékek egyáltalán nem akadályozták meg abban, hogy annak halála után reálpolitikusként az addigi politikai rendszert teljesen felszámolja. E megállapításnak ellentmondani látszik az a tény, hogy a kortársak, de az utókor is gyakran az iváni politika folytatóját látja benne. Való igaz, hogy Borisz is abszolút uralomra törekedett, akárcsak IV. Iván. Az abszolút uralomra törekvés azonban az orosz feudalizmus felfelé ívelő szakaszában egy igen hosszú időszakra jellemző, az esztelen iváni véglelességek azonban egyedül csak IV. Ivánra. Borisz Godunovot pedig éppenhogy a politikai éleslátás és a mindenkori helyzettel adekvát cselekvés jellemezte. Igen sajnál-

hatjuk, hogy R. Szkrinnyikov ilyen szempontból nem hasonlította össze egymással a két uralkodót, hiszen a két történelmi személyiség valójában csak egymással szembeállítva értékelhető igazán.

Az említett hiányosság egyben azt is jelzi, hogy a *Rettegett Iván* és a *Borisz Godunov* című művek nem keltik szerves egység benyomását, sokkal inkább külön-külön, mint együtt olvasandók. A szerző végeredményben nem élt azzal az óriási lehetőséggel, hogy az orosz történelem egyik legizgalmasabb és leghomályosabb századának majdnem egész történetéről képet adhat a széles olvasóközönségnek. Túlságosan mereven ragaszkodott az életrajz műfajához, a történelmi eseményeket szorosra zárt ok-okozati láncra fűzte fel, míg a vizsgált század történeti specifikumát feltáró *koncepció* nem vált világossá a két munkában. Így, az orosz történelem iránt érdeklődő olvasók jól eligazodhattak kalauzolásával a különféle politikai csatározások útvesztőiben, de az orosz fejlődés sajátosságainak, a 16. századi orosz gazdasági-társadalmi fejlődés széles ívének megrajzolására nem történt kísérlet.

A nagy kérdés természetesen az: hogyan értelmezzük a tudományos-népszerűsítő műfajt. Nézetünk szerint a népszerűsítő munkák nem engedik meg azt, ami a tudományos feldolgozásokban bocsánatos bűnnek számít: a történelmi fejlődés legáltalánosabb vonásait tartalmazó átfogó kép hiányát. Az átlagolvasónak szüksége van arra, hogy a történelem egy-egy kiragadott metszetét rendszerben lássa, de a kutató helyzetét is megkönnyíti, ha lehetősége van feltevésekkel és alkotó fantáziával összeragasztani a hiányzó források miatt foghíjas elméleti vázat. R. Szkrinnyikov más megoldást választott: a rendelkezésére álló – sajnos, aránytalanul kis – terjedelmet a fellelhető források lehetőségekhez képest legteljesebb felvonultatására használta fel.

Ez az extenzív megoldási mód azonban mindig hiányérzettel fog kísérteni, azon egyszerű oknál fogva, hogy soha nem biztosít ehhez egy népszerűsítő munka elég széles kereteket. Ezért érezhetjük a *Borisz Godunov* című könyv egyes részeit nagyon pontosaknak (az uglicsi eseményekről, Borisz cárrá választásáról, Grigorij Otreptyevről szóló fejezetek), másokat viszont a szükségesnél elnagyoltabbaknak. Az egész munkát azonban, a szerző más műveiben is megfigyelhető, kiterjedt és korrekt forráskritika, az önálló kutatásokon alapuló következtetések jellemzik – néhány szakmai bravúrral. (Ilyen például a Borisz 1598-as választási hadjárataról szóló fejezet. De nagyon érdekes az uglicsi események interpretációja is, amiről mégsem állíthatjuk, hogy minden kételyt szétoszlátott volna.) A könyvnek külön értéke a komoly tudományos színvonalal párosuló élvezetes, olvasmányos stílus.

A neves leningrádi történész pozitív képet festett Boriszról, az országépítő cárról, a mindenki másnál eggyel előbbre gondolkodó kiváló taktikusról, az oroszországi patriarchátust kikényszerítő pravoszláv uralkodóról – aki egyébként elsőként küld orosz ifjakat nyugatra tanulni –, a zseniális demagógról, aki számára a szociális demagógia üres ígéretet helyett olykor a megvalósítást is jelentette. Borisz Godunov kulcsfontosságú alakja a 16. századi orosz történelemnek: eredményes konszolidációs politikája azt bizonyítja, hogy *Rettegett Iván* végletes eszközei, az iváni despotizmus távolról sem volt szükségszerű Oroszországban, sőt a történelmi fejlődés egy zsákutcáját jelenti. S bár Borisz rendszerének bukását végül is a felgyülemlett népi elégedetlenség okozta, mégsem járt talán olyan messze az igazságtól Karamzin, amikor azt mondta, hogy Borisz tragédiája abban rejlett, hogy nem koronás főként született.

Szvák Gyula

TARNÓC MÁRTON:

ERDÉLY MŰVELŐDÉSE BETHLEN GÁBOR ÉS A KÉT RÁKÓCZI GYÖRGY KORÁBAN

(Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 268 l.)

Csaknem fél évszázadot ölel fel a magyar történelemből az az időszak, amelyet Bethlen Gábor és a két Rákóczi György uralkodása fémjelez. Régebben szívesen nevezték ezeket az évtizedeket „Erdély aranykorának”, amelyet a hanyatlás korszaka követett. Vajon valóban „aranykor” volt-e ez az időszak? Hogyan látjuk és ítéljük meg mai ismereteink alapján ezt a fél évszázadot? Ha e korszak gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyainak a mérlegét akarjuk felállítani, akkor az egyik

serpenyőbe kétségtelenül bekerül a mintegy huszonöt háborús esztendő, a nagyobb méretű belső forradalmi megmozdulások jegyében eltelt négy év, a több mint húsz alkalommal előforduló pestisjárvány, a gazdasági viszonyok általános romlása, a jobbgátság szabadköltözésének megakadályozására hozott törvények sora, a nemesség városellenes törekvései, a refeudalizálódás folyamata, a hitviták fegyverrel való intézése, a sűrűn fellobbanó máglyatűzek a boszorkányoknak kikiáltott szerencsétlenség alatt, és utoljára – de korántsem utolsósorban – a központi hatalom súlyának és tekintélyének a lehanyaglása a királyi Magyarországon. A mérleg másik serpenyőjébe kerül viszont az, hogy ezen idő alatt a félmillió lakosnál alig többet számláló Erdély olyan európai súlyú politikai és katonai tényezővé vált, amelyre bártnak és ellenségnek egyaránt figyelni kellett; az, hogy a refeudalizálódás ellenére tízezrével születtek hajdú- és egyéb katonakiváltságok; az, hogy a linzi békekötésben a Habsburg-uralkodó kénytelen volt kötelezni magát a magyarországi parasztok „hitvallásukban nem akadályoztatására” is; az hogy a területi széttagoltság keretei között Erdélyben egy erősen centralizált államhatalom épült ki, amely bent letörte a rendi ellenállást, de kifelé a Habsburgokkal szemben a magyar rendi jogok védelmezőjeként lépett fel; az, hogy még a magyarországinál is elmaradottabb gazdasági körülmények között élő kicsiny fejedelemségben fölöttébb modern törvények születtek; és az, hogy az európai vallásháborúk korában Erdélyben vallási tolerancia uralkodott a protestánsok és a katolikusok között.

E történelmi korszak nagyobbik felét Habsburg-ellenes fegyveres küzdelmek szőtték át. A török hódító törekvések „szélszéljében” ezekben a háborúkban összpontosultak a két országrész fő erőforrásai és erő kifejtései. Ezek keretében tört felszínre az elnyomottak elégedetlensége és helyzetük javítására irányuló törekvése, a protestáns voltak miatt fenyegetettek védekezése és a rendi jogok megőrzését célzó erőfeszítések. A harc a Habsburg-hatalom ellen folyt, de a fő veszélyt a pillanatnyilag szövetségesként viselkedő török hatalom képviselte ebben az időben is, amely ellen csakis a török megállításában érdekelt Habsburg-udvartól lehetett hathatós segítséget remélni! Az érdekelletettek és érdek-egybesések kuszáltsága fölöttébb bonyolulttá tette – és teszi még ma is – az eligazodást e korszak történetében.

Vajon miként tükröződött e korszak bonyolultsága és ellentmondásossága Erdély művelődésében: abban a folyamatban, amelynek során az egykorú erdélyi társadalom újabb meg újabb ismereteket szerzett, anyagi és szellemi értékeket hozott létre?

Tarnóc Márton könyve három részben kíván átfogó képet adni e fél évszázad erdélyi művelődéséről: 1. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György művelődéspolitikája. 2. Az anyanyelvűségi program az irodalomban és a tudományban. 3. Az irodalom fejlődése. A rövid bevezető után a szerző a gyulafehérvári fejedelmi palotába kalauzol bennünket, ahol egy „középmagas, hosszúkas arcú, karvaly orrú, vastag ajkú, dús fekete hajú, szakállú férfi” fogadja az olvasót: Bethlen Gábor, Erdély legnagyobb fejedelme. Miután a szerző röviden megismertet minket e kimagasló történelmi személyiség életművével, tovább kalauzol a palota termeiben. Megmutatja a falakat borító pompás kárpitokat és egyéb berendezéseket, az udvari emberek ruházatát, ékszereit és díszes fegyvereit, szól Bethlen Gábor iparpártoló tevékenységéről, zenekedveléséről és a könyvek iránti érdeklődéséről. A nagy fejedelem művelődéspolitikájáról megállapítja, hogy annak merész nagyvonalúságát, „részletekig átgondolt alaposságát, szociális tartalmának humánus, az alsóbb néposztályok egészséges feltörekvő erőit támogató vonásait és a megvalósítás során szükségszerűen felmerülő nehézségeket leginkább az iskolaügy problémáin érzékelhetjük”. A szerző arra törekszik, hogy reális képet adjon Bethlen művelődéspolitikájáról. Ezért fölhívja a figyelmet arra is, hogy az minden tudatos Nyugathoz kapcsolódás ellenére sajátosan közép-európai maradt.

A „bibliás őrtálló” „Öreg” Rákóczi György személyéről elmondja, hogy ő – Bethlennel ellentétben – „életfelfogásában alapvetően konzervatív, de nem kevésbé céltudatos volt, mint nagy elődje.” Udvartartása noha kevésbé csillogó volt, de jelentőségében nem maradt el a Bethlené mögött. Külön szól az „Öreg” György nagy könyvszeretetéről és arról a fáradhatatlan tevékenységéről, amit a fejedelem feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt a hazai közoktatás fejlesztése érdekében kifejtett. Ezért ők „olyan anyagi áldozatokat hoztak, mint senki más ebben a korban” – állapítja meg a szerző, kimondatlanul is szembeszállva azzal a meglehetősen elterjedt ábrázolásmóddal, amely a fejedelmi párban szinte a fukarságot igyekezett megtestesíteni. A nagy erőfeszítések ellenére Bethlen és a Rákócziak nem tudtak létrehozni és meggyökereztetni olyan magas színvonalú oktatási intézményt, „mely az egyetemek funkcióját európai szinten elláthatta volna”.

II. Rákóczi Györgyről – a „tékozló fiúról” – röviden szól a szerző, bár elismeri, hogy „a hagyományoknak megfelelően ő is támogatta az iskolákat, nyomdákat, áldozott az irodalom, a műveltség ügyéért”. A fejedelem rossz külpolitikai helyzetfelmérése vitathatatlanul súlyos következményekkel járt a magyar história alakulására, amiért a fő felelősség őt terheli. Azonban nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy a lengyelországi vállalkozás tervét a legmesszebbmenőig támogatta például Zrínyi Miklós is, nagy perspektívát látva abban, s így a kudarc felelőssége sem lehet egyedül Rákóczié. Másfelől az is tény, hogy az ő uralkodása idején „Erdély sokkal eszméletesebb volna az idegen tudós világ előtt, mint Magyarország”, ami miatt talán lehetett volna valamivel részletesebben foglalkozni ebben a munkában II. Rákóczi György művelődéspolitikájával is.

Tarnóc Márton az anyanyelvűségi programról szólva utal arra, hogy a magyar nyelv a középkortól a 17. századig olyan utat tett meg, „amely út szerencsésebb történelmi körülmények között előbb vezetett volna el egy olyan irodalmi felvirágzáshoz, mint amilyent a 19. század felmutathat”. E fejezet keretében a szerző foglalkozik a prédikátorokkal és a politikus renddel, valamint az anyanyelvűség és az ideológiai küzdelmek kapcsolatával. II. Rákóczi Györgynek a puritanusok elleni fellépése kapcsán megjegyzi: „A puritanizmus sorsa a belső elszigetelődés és bukás lett, de az idevezető folyamatokkal párhuzamosan realizálódott az a megfontolatlan külpolitika is, melynek eredményeképpen Erdély elbukott.”

Tarnóc Márton rendkívül érdekes, néhol szinte regényszerűen izgalmas munkájában bő teret kapott az erdélyi irodalom fejlődése. Különösen plasztikusan bontakozik ki előttünk Geleji Katona István, Medgyesi Pál és Alvinczy Péter személye és irodalmi munkássága. A világi próza ismertetése keretében mindenekelőtt a levelekkel foglalkozik, külön kiemelve Bethlen Gábor levélfírói kvalitásait. Sorait olvasva ismételtelen elgondolkozhatunk azon: ez a hiányos iskolázottságú és fölöttébb hányatott ifjúságú, a katonaéletet mindenekelőtt kedvelő történelmi személyiség vajon mikor és hogyan csiszolódott a nyelv „hivatott művésze” is? Valóban üstökös volt ő a magyar história egén, akit „Öreg” Rákóczi György még saját dicsősége tetőpontján is „szegény idvezült urunk”-nak nevezett, aggodalmasan meghagyva végrendeletében: nehogy az ő temetési zászlója a Bethlenénél „tisztesebb és pompásabb” legyen!

A szerző rendkívül érdekesen elemzi a magyarországi és az erdélyi államelméleti irodalom közötti különbséget. A magyarországi politikaelmélet-írók többsége nem az idegen, Habsburg-abszolútizmus igazolását tekintette feladatának, hanem éppen ellenkezőleg, a királyi hatalom korlátozását a rendek érdekében. Ezzel szemben Erdélyben, ahol nemzeti fejedelmek uralkodtak, „a sztoikus államelmélet betöltheti eredeti hivatását” és „igazolóává lesz a szinte korlátlan fejedelmi hatalomnak”. Talán nem értett volna röviden rámutatni arra is, hogy a gazdaságilag és társadalmilag még a magyarországinál is elmaradottabb viszonyok között élő fejedelemségben milyen bázisokra alapult ez a valóban korlátlan fejedelmi hatalom? Ennek kapcsán ugyanis érdekes párhuzamot lehetett volna vonni a korlátlan fejedelmi hatalom igenlése és a török megítélése között, hiszen az erdélyi uralkodói hatalom fő bázisa – legalábbis meglátásunk szerint – a szultáni elismerés és az ebből származó támogatás volt.

Méltán kiemelt helyet kapott Tarnóc Márton könyvében Apáczai Csere Jánosnak, az enciklopédia szerzőjének „fájdalmasan rövid élete”. Életművének, művelődéspolitikai terveinek 17. századi társadalmi életünk csaknem valamennyi problémáját felölelő hatalmas íve, „nagy nevelő egyéniségének puritán sztoikus megvesztegethetetlensége, hatalmas tudása és még hatalmasabb tudásszomja évszázadok távlatából is lenyűgözi a kései utódot” – állapítja meg a szerző értékítélete, amivel a legmesszebbmenőig egyet lehet érteni. Külön alfejezetet kapott a könyvben Prágai András szerencsi prédikátor kitűnő Guevera-fordítása („Fejedelmeknek serkentő órája”), amely a „legtisztább példa a manierista stílusra” a magyar prózairodalomban. Az erdélyi világi költészetről szólva Tarnóc Márton foglalkozik a fejedelmeket dicsőítő és halálukat sirató énekekkel, az alkalmi versszerzéssel, a szerelmi költészettel és a históriás énekekkel. A továbbiakban a történész-recenzens különös örömmel olvasta az erdélyi történetírásról szóló sorokat, amelyben a szerző a 17. századi erdélyi irodalmi műveltség „legvonzóbb, legtermékenyebb területének” minősíti a történetírást: „Mintha a világi széppróza a költészet visszaszorította miatt felgyülemlett alkotó energiák – olvashatjuk – mind a históriás vérkeringést táplálták, frissítették, erősítették volna.” Jóllehet a recenzens a szerzővel nem egyezően ítéli meg például Kemény János történetírói tevékenységét és hitelét – ez nem gátolhatja meg abban, hogy Tarnóc Márton áttekintését a tárgyalt kor erdélyi historikusairól jó összefoglalásnak tekintse.

Sajnos, a műnek a téma gazdagságához viszonyított szűk terjedelme nem adott lehetőséget a szerzőnek arra, hogy részletesebben szóljon az erdélyi művelődés néhány fontos területéről. Szívesen olvastunk volna többet azokról a hatalmas építetésekről, amelyek mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi György fejedelemségét kiváltképpen jellemezték. Ennek keretében talán helyet kaphatott volna a külföldön tanult Haller Gábor „jó fundáló mester” erdélyi tevékenysége is. Bővebb terjedelem esetén nyilván többet tudhattunk volna meg az erdélyi százszok, románok és a többségükben katolikusnak megmaradt székelyek kulturális viszonyairól is. A recenzens csak sajnálkozni tud azon is, hogy a könyv nem tartalmaz egyetlen illusztrációt sem, jóllehet magas példányszáma – 14 000 – arra utal, hogy a kiadó szélesebb olvasóközönségnek szánta Tarnóc Márton munkáját. Ez a körülmény viszont még inkább aláhúzza a képes illusztrációk hiányát.

A forrásművek és felhasznált irodalom függelékként közölt jegyzéke segítséget nyújt a téma iránt érdeklődőknek. Az viszont már kérdéses, hogy az adott forma a legszerencsés-e? Az itt közöltek alapján ugyanis fölöttébb körülményes a könyv egy-egy idézetének utánkeresése az eredeti munkában. A kibővített névmutató, amely nemcsak a személyek előfordulási helyét jelzi a könyvben, hanem rövid életrajzi ismertetést is ad, hasznos kiegészítője e rövid terjedelmében is rendkívül adatgazdag munkának. Meglehetősen fehér holló a mai kiadványokban még az egyszerű név- és helymutató is, s így csak örülhetünk annak, hogy a szerző vett magának fáradságot annak elkészítéséhez. Ezek elmondása után talán kicsinyes akadémuskodásnak tűnik, mégis szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a névmutatóban sajnálatos pontatlanságok maradtak benn. A teljességre való törekvés nélkül néhányat megemlítünk ezekből: Báthory Zsigmond fejedelem nem 1572-ben hanem 1573-ban, I. Rákóczi György fejedelem pedig nem 1591-ben hanem 1593-ban született, Basta György viszont nem 1612-ben, hanem 1607-ben halt meg. Bethlen István fejedelemnek ismert a születési éve: 1584, Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin nem Ferenc Alberthez, hanem Ferenc Károlyhoz ment másodszer feleségül stb. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy talán ideje volna tisztázni a költő Zrínyi Miklós pontos születési évét is. Tarnóc Márton könyvében 1620 szerepel – mint általában más munkákban is –, jóllehet Takáts Sándor már a század elején eredeti okmánnyal bizonyította, hogy a költő 1618-ban, Péter öccse pedig 1619-ben született. Úgy tűnik, Takátsnak ez az adata feledésbe merült, s továbbra is az általa megcáfolt születési időpontot írjuk munkáinkban. Minderről azért is szót kellett ejtenünk, mert egyre több olyan munka – köztük nem egy akadémiai kiadvány – látott napvilágot a közelmúltban, amelyben fölöttébb bőven található ilyen és ehhez hasonló pontatlanságok.

A felvetett tényleges – vagy vélt – hiányosságok, kritikai szempontok természetesen nem érinthetik Tarnóc Márton könyvének vitathatatlan érdemeit és értékeit. S ezt korántsem valamiféle udvariasság mondatja a recenzenssel, hanem az az öröm és jó érzés, amellyel e munkát végigolvasta. Meggyőződése, hogy hasonló érzésekben lesz része mindazoknak, akik elolvassák Tarnóc Márton valóban érdekes és szép munkáját.

Nagy László

DIE OBERE WART

Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327

Mit Unterstützung der Burgenländischen Landesregierung

herausgegeben von der Stadtgemeinde Oberwart

in deren Auftrag koordiniert und redigiert von Ladislaus Triber.

Oberwart, 1977., 500 l, 150 fénykép, 6 térkép.

A FELSŐ ŐRSÉG

A magyar etnikumnak a mai magyar államterületen kívül élő elemei közül létszámra kétségtelenül a legkisebb az, amely nyugati szomszédunk, Ausztria területén, Burgenlandban található. Ez a magyarság itt ma már mindössze néhány helységben alkot nagyobb, szervesen összefüggő, ám így is majd mindenütt kisebbségben levő tömeget. Közülük létszámát, de történetileg kialakult profilját

illetően is legjelentősebb az ún. Felső Őrség négy helységének – Felsőőr (Oberwart) mint központ körül Alsóőr (Unterwart), Őrisziget (Siget in der Wart) és Jobbágyi (Jabing)– együttese. A négy falu mint a nyugati határ őrzésére rendelt honfoglaláskori eredetű „Őr” szervezetnek a Borostyánkő és Németújvár közötti határszakaszt védő tagja, e védelmi hálózat 13. századi összeomlása után, 1327-ben, a határfői funkciók újjászervezésekor Róbert Károlytól olyan jogosítványokat nyert, melyek az itt lakók szerves nemesi közösségként való fennmaradását a határfői szervezet újabb és ezúttal már végleges megszűnte után is egészen 1848-ig, sőt még e jogosítványok érvényének elmúlta után is sokáig elősegítették. A társadalmi privilégiumnak döntő szerepe volt a Felső Őrség nemesi jogokat élvező lakói magyar etnikumként való fennmaradásában, még akkor is, amikor az egész hajdani határvidéket a németség (és a 16. századtól növekvő számban a horvátság) előrenyomulása vette birtokába, a Felső Őrséget nyelvi szigetté téve, elvágyva az összefüggő magyar nyelvterülettel való kapcsolatát.

Az ily módon e vidék történetében minden szempontból oly sorsdöntő jelentőségű privilégium kibocsátásának 650. évfordulója alkalmából a felsőőri községi szervezet a burgenlandi Landesregierung támogatásával terjedelmes német nyelvű munkát adott ki osztrák (nagyreszt burgenlandi kapcsolatú, ilyenként nem kis részben magyar származású*), valamint magyarországi szakemberek közreműködésével. A nagyon szép kiállítású, fényképekkel, rajzokkal gazdagon illusztrált kötet a terület teljes múltja komplex bemutatásának igényével lép fel: ezt már a tanulmányok nagy száma (30) is mutatja, jeleként annak a törekvésnek, hogy az évforduló alkalmából a helytörténet minden lehetséges kérdése feldolgozást nyerjen.

Ferdinand Hatvagner felsőőri polgármester a kötetet megnyitó rövid beköszöntője és Ladislaus Tribernek, a kötet szerkesztőjének a vállalkozás történetét bemutató rövid előszava után az első tanulmányok mintegy bevezetéként a felsőőri térség fizikai és gazdaságföldrajzát mutatják be (ideértve a településforma kialakulását és a településnek elsősorban a jelenbeli funkciók szerinti tagolódását) Siegfried Pertl tollából – majd a tervezési szakember (Helmut Grosina) vizsgálja a Felső Őrség elhelyezkedését a körülötte szerveződő egyre kiterjedtebb és határozottabb körvonalú régióban (ennek kapcsán kitérve a régió belüli sajátos társadalmi-foglalkozási struktúrára, gazdaságra és infrastruktúrára). Karl Ulbricht cikke mindezt a Felső Őrségre vonatkozó történeti, ezen belül nagyreszt hatósági eredetű térképanyagnak ismertetésével egészíti ki. Ezt a képet Gottfried Taxnernak az őrségi táj növényvilágát tárgyaló cikke fejleszti tovább, függelékében a szövegben tárgyalt növénynevek latin, német és magyar nyelvű rendszeres katalógusával.

A természeti-földrajzi környezetet bemutató tanulmányok után a kötetnek mintegy gerinceként tanulmányok egész sora a Felső Őrség, ill. az egész szélesebb régió történetét tárgyalja magyar, ill. osztrák szerzők tollából. Tóth Endre a tájnak a honfoglalást megelőző évezredét, Fodor István a magyarok eredetét és a honfoglalást, Érszegi Géza az Őrségnek a honfoglalástól Mohácsig nyúló történetét ismerteti (ebben a határőrvidéki szervezet kialakulását, majd le hanyatlását, az „őrök” társadalmát, a nagybirtokrendszer kialakulását, a kismemességet, a kereskedelmi utak és kereskedőhelyek hálózatát és az egyháztörténetet) – függelékben az 1327. évi oklevélnek a vonatkozó szövegvariánsok alapján gondos filológiával összeállított rekonstrukciójával, és az alsó- és felsőőri nemesek 1454 és 1524 közötti, 12 névjegyzékből rekonstruált névsorával. Harald Prickler rövid összefoglalása a Felső Őrség újkori történetét tekinti át 1848-ig a fejlődés minden vonatkozásában; ezt a sokoldalú és világos áttekintést (melynek függelékében rövid, térképes leírást olvashatunk a Felsőőr melletti, bizonytalan eredetű, egykor talán menedékhelyül szolgált ún. „Kurucárok”-ról) Ernő Deák tanulmánya a táj 1547 és 1848 közötti 300 évről sajátlag gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból mélyíti el. A gazdag levéltári dokumentumanyagra épülő cikk a Felső Őrséget mint földrajzi fogalomnak meghatározása és pontos körülhatárolása után a kialakuló kismemesi társadalom szervezetét, az „őri” társadalom katonai funkcióinak átalakulását, a gazdasági struktúrát és az abban áganként bekövetkező változásokat, végül a demográfiai alakulást mutatja be, az egyes családok sorsát is nyomon követve. Függelékében ez a cikk is névsort ad a kor 19 időmetszetben összeírt felső őrségi

*Ezeknek nevét, őket a magyarországi szerzőktől megkülönböztetendő, német névformában (utónév – családnév) közöljük.

nemzetseiről. Horváth Ferenc rövid cikke Felsőőrnek a magyar megyeszervezetben elfoglalt helyét mutatja be; függelékében a község 1882. évi szervezési szabályrendeletét közli. Felsőőr 1848 utáni történetét Gerald Schlag csupán rövid áttekintése ismerteti, túlnyomó részében az 1918 utáni évek történetével (1914-ig ebből csupán 1848-at, a német nyelvű Oberwarter Sonntagszeitung működését, a tűzoltóegylet alakítását s a szombathelyi vasútvonal építését említve meg), egészen a Harmadik Birodalom összeomlásáig. A cikkből bár vázlatos, de igen jellegzetes képet kaphatunk az Anschluss utáni náci berendezkedésről és annak mechanizmusáról egy kicsiny községben, mely ráadásul nemzeti-összetétele miatt is a hitleristáknak különösen gyanús volt: nem is ok nélkül, hiszen az 1938 után a régióban kibontakozó csendes, elsősorban a nagytömegű letartóztatottnak a Vörös Segély keretében történő támogatásában megnyilvánuló ellenállási mozgalom 1942 októberében 28 halálra ítélte és ki is végzett tagja között két felsőőri is volt. A község tulajdonképpeni történetének bemutatása Ernst Kapai cikkével zárul, mely az 1945–1975. évek községpolitikájának valóban sokoldalú gazdag eredményeit sorolja fel adatszerűen, a címszavak abc-rendjében. Ezt egészíti ki 4 rövid beszámoló a felsőőri nem egyházi iskolák különböző típusainak már a burgenlandi korszakra vonatkozó fejlődéséről (Karl Leirer, Michael Geister, Adolf Fischer, Otto Hannig és Evelyn Messner tollából – majd Peter Csoknyai sikerült összeállítása, mely 3 nagy táblázaton részint az 1697–1868. évek 10 metszetében a 4 község népességszámát, vallási és anyanyelvi megoszlását, házainak és iskoláskorú gyermekeinek számát adja meg, részint az 1869–1971 közti 10 népszámlálás ugyanilyen típusú (nemek, vallás és „Umgangssprache” szerinti) adatait; végül az 1900–1971 időközből 5 metszetben a lakosságnak a foglalkozási fűcsoportok, ill. a jövedelemforrások szerinti megoszlását mutatja ki.

A tanulmányok ezután következő csoportja a tágabban vett népi (és esetben gyakorlatilag magyar) művelődés egyes területeivel foglalkozik. Imre Samu a Felső Őrség magyar dialektusát ismerteti a nyelvészet teljes szakmai apparátusával, Susan Gál pedig (a téma természeténél fogva szociológiai módszereket is alkalmazva, az efféle kérdések tárgyalásánál kivált dicsérendő teljes objektivitással) a magyar nyelvhasználatnak az új generációk belépésével egyre erőteljesebb csökkenését és a csökkenés gondosan kiválasztott példákon, számszerűen is elemzett mechanizmusát vizsgálja. Károly Gaál az őrségi magyarok népi kultúráját bemutató tanulmánya társadalomtörténetileg is megalapozott gondos elemzéssel vizsgálja az itteni magyarság lakáskultúráját, népszokásait (az év ünnepeikhez kötötteket és a születés, házasság, halál körül csoportosított életmódbelieket), majd a viseletet és a díszítőművészet megnyilvánulásait, elsősorban a kerámiában, a tojásdíszítésben és a fejfákon. Ernst Tölly a Felső Őrség magyar népdalkultúráját ismerteti (ideértve a több évszázados egyházi énekkultúrát is), és elsősorban azokat az akciókat, melyek e népdalkincs gondozására a második világháború után megindultak és valóban gazdag, szalagon rögzítette, az Osztrák Tudományos Akadémia hangarchívumában elhelyezett eredménnyel zárultak. Ehhez csatlakozik még Olaf Bockhornnak a Felső Őrség paraszti ház- és udvartípusának az utolsó 200–250 évre visszanyúló alakulását tárgyaló, az épületet (és külön a tornácos háztípust) szinte legapróbb építészeti elemeiig szétbontva elemző tanulmánya.

A tanulmányok utolsó nagy csoportja a terület egyháztörténetét tárgyalja (miután ennek mintegy bevezetéseként Hannsjörg Ubl a felsőőri régi római katolikus plébániatemplom építészettörténeti kutatásának eredményeit ismerteti: az 1975-ben megkezdett kutatások részint az épület középkori voltát, részint azt bizonyították, hogy a templom egy Árpád-kori, 12. század közepi, s ekkor feltehetően még egy nagyobb településbe illeszkedő kunyhó nyomai fölé, a 12. század második felében épült). Ezt követve Sill Ferenc és Ladislaus Triber tanulmánya a katolikus egyház 1526 utáni történetét ismerteti a Felső Őrségben, de kitekintéssel egész Vas megyére is – ennek során kitérve általában a politikátörténeti háttérre s a vallásos élet egészének helyzetére éppúgy, mint az iskola-történetre és a plébánia egyházi és világi személyzetének történetére is. Ehhez csatlakozik Julius Dirnbeck nem kevésbé tanulságos cikke, mely a felsőőri plébánián a 19. században kibontakozó és a prédikáció magyar, ill. német nyelve körüli, kezdődő nemzetiségi ellentét menetét tárgyalja. Josef Bertha az alsóőri róm. kat. plébánia, Gyenge Imre a felsőőri református egyházközség történetét ismerteti: utóbbi témának különös jelentőséget ad, hogy a református egyház sokáig mint a felsőőri nemesi társadalom egyháza, és érdekeinek képviselőjét is vállaló társadalmi szervezete is szerepelt. (Gyenge Imre és Gyenge Edit egy külön cikkben a mindennapi életre vonatkozó érdekes adatokat is közölnek a református egyházközség 1813–1891. évi feljegyzéseiből.) Gustav Reingrabner és Béla Teleky az őriszigeti evangélikus egyház történetét mondják el, mely itt (éppúgy, mint a reformátusoké

Felsőőrben) szintén a nemesi község szervezetével volt összeforrv. Ezzel szemben a felsőőri evangélikusok csak 1820-tól önálló egyházközsége (történetét Franz Böhm ismerteti) nem a nemesek, hanem elsősorban a helyi németiség soraiból jött létre. Az egyháztörténeti tanulmányok sorát Nikolaus Vielmetti rövid cikke zárja a felsőőri, lényegében csak a 19. század legelején kibontakozó, de az Anschluss után brutálisan megsemmisített zsidó hitközség rövid történetéről. A kötethez ezekután mintegy függelékként csatlakozik Hans Peter Zelfel Őriszentmárton történetét ismertető adatgazdag rendszeres tanulmánya. Ez a kisközség nem tartozott a privilegizált helyzetű Felsőőrséghez, és mint jobbágyközség a 19. század óta a vörösvári uradalom tartozéka volt. Tárgyalását a kötetben az indokolta, hogy 1971-ben közigazgatásilag Felsőörhöz csatolták.

A kötetet Norbert Leser salzburgi professzor utószava zárja le, és az ezt követő 150 igen jó technikai kivitelű, változatos témájú, a (szövegbe nyomott rajzokkal, grafikonokkal auműgy is jól ellátott) kötetet így még szemléletesebbé tevő fénykép egészíti ki. Külön megemlítendő még az a kitűnő térképsorozat, mely a régió 172 német és magyar névvel közölt középkori helységét megadó alaptérképre rávetíthetővé teszi az egykori határhelységek, a 15. századi uradalmi beosztás, a középkori templomok, az utak és vásárhelyek és végül a vízálózat külön-külön pauszlapokra nyomott térképeit.

A kötet – mint tartalmának fenti, csak rövid felsorolásából is látható – a helyi történet teljes bemutatására irányuló magas igényt sikerrel elégti ki: a terület sajátos – a csak helyinél így jóval jelentősebb – társadalmi fejlődésénél fogva számos tanulsággal a magyarországi országos kutatás számára is. Az, hogy a 30 tanulmány a dolog természeténél fogva nem illeszkedik össze apró zökkenők, átfedések vagy hézagok nélkül, nem zavarja az összképet (legfeljebb egy rövid, az összes tanulmány eredményeit felhasználva a Felső Őrség egész történeti útját végül is egyetlen tömör képbe sűrítő összefoglalót üdvözöltünk volna még nagyobb örömmel). A kötet ilyen eredményeit különösen akkor kell nagyra értékelni, ha tudjuk, hogy az Anschluss után a náciak „Felsőőr múltját eltörölné” a községi levéltár döntő részét tudatosan megsemmisítették, míg a maradék a németek kivonulásakor a városháza égésénél pusztult el. Éppen a sajátlag történeti kutatás így és ezért – és kivált a feudalizmus korára – kényszerült nagymértékben magyarországi levéltári anyagok felhasználására és magyarországi kutatók bekapcsolására – elismerhetjük: teljes sikerrel. Kivált a történeti fejlődés több mint fél-évezredének társadalmi és gazdasági aspektusait is nagy forrásanyag felhasználásával bemutató Érszegi Géza budapesti, Ernő Deák bécsi és Harald Prickler kismartoni kutatók által a 12–19. századról nyújtott összefoglaló kép teljesítményét kell kiemelnünk (még akkor is, ha a tárgy szempontjából a köztörténeti bemutatás körét Érszeginél éppúgy némileg túlméretezettnek tartjuk, mint előzőleg a régész Fodor István cikkében a magyarság eredetére vonatkozó, önmagukban igen érdekes és színvonalas, de ide csak távolabbról kapcsolódó fejtegetéseket). A kötet kifejezetten történeti anyagának tematikai teljessége szempontjából legfeljebb azt az egy hiányosságot rohatjuk fel, amely általában a magyarországi helytörténeti kutatásnak is (sajnos rendíthetetlenül) gyenge oldala: a dualizmus kora és az ennek során végbement döntő fontosságú gazdasági és társadalmi átalakulás a feudalizmusról szólva elérhető mélységű elemzésének elmaradását: kétségtelen viszont, hogy a levéltári anyag pusztulása sajátos módon, de éppen itt okozta a legnagyobb és legérthetőbb nehézségeket. Ugyanígy a dolog természeténél fogva döntően történeti jellegűek és a történeti képet egészítik ki, sokban a helyin túlmutató perspektívákkal, a régió magyar anyagi és szellemi népi kultúrájának bemutatásával foglalkozó cikkek: elsősorban a bécsi Károly Gaál és Olaf Bockhorn tanulmányai. Nem kevésbé kiemelendően tanulságosak a helyi egyház- és iskolatörténetet bemutató tanulmányok – ha (a magyarországi helytörténetírással ugyancsak rokon módon) az érdemelnél kevésbé foglalkoznak is a vallásos élet és az oktatás olyan – pedig kellő részletességgel csak ezen a helyi kutatási szinten vizsgálható – tartalmi vonatkozásaival, mint például az oktatásban, vagy a prédikációkban megnyilvánuló világgép és világmagyarázat változása, fejlődése.

„Éppen a Felső Őrség példája mutatja legszebben, hogy különböző eredetű és nyelvű emberek egymás mellett élhetnek, sőt együtt is működhetnek anélkül, hogy eltagadnák sajátosságait” – írja zárszavában Norbert Leser professzor. A könyv azonban nemcsak ennek, a múlt sikeres és hűséges rekonstruálása érdekében támogatásért fenntartások nélkül a határokon is túlnyúló kész együttműködési készségnek szép példája, hanem annak is, hogy a mai utódok s a község mai sorsának irányítói a történelmi ténynek kijáró tisztelettel és objektivitással mint természetszerűt veszik

tudomásul és vállalják teljes egészében is ezt a történelmet. Munkájuk így, nemcsak magas szakmai színvonalával vagy kiállításával, de legalább annyira ezzel a magatartással is sokak számára példaként szolgálhat.

Vörös Károly

GARZÓ IMRE

ÉLETEM ÉS ABBÓL MERITETT GONDOLATOK

Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Blazovich László és Varsányi Péter István.

Az előszót írta Varsányi Péter István

Magvető Könyvkiadó, 1978. 268 l.

Garzó Imre életírása kellemes meglepetés a 19. századdal foglalkozók és a memoárok kedvelői számára. A kötet nem tartalmaz ugyan szenzációkat, nem old meg vitatott kérdéseket, mégis érdekes, hasznos olvasmány. Szerzője középosztálybeli értelmiségi, aki fiatalságát a mozgalmas 1840-es években élte, részt vett a szabadságharcban, két évet szolgált büntetésből az osztrák hadseregben, majd megszerezte mérnöki oklevelét, de foglalkozását otthagyva, tanárnak ment, majd a politikába és a közéletbe is belesodródva, szereplője lett a dualizmus-kori Hódmezővásárhely életének. A nagymúltú Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárából előkerült emlékezők gondozásával az iskola két tanára egy eddig ismeretlen, de tiszteletünk megérdemlő személyiséget emel ki az ismeretlenség homályából.

A tisztas életkort megélt Garzó Imre (1827–1914) meglehetősen későn, 1896-ban fogott hozzá az íráshoz. Bár gyermekéveinél kezdte az eseményeket, nem esett az öregkori emlékezők hibájába, akik túltrajzolják a gyermekkort, vagy egyes eseményeknek a keltetésénél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Korai árvasága, a reformkori iskolai élet és a földmérési gyakorlat ugyanolyan tárgyilagos ismertetést kap, mint az a tény, hogy Kecskeméten egy iskolába járt Jókaival és Petőfivel. Friss emlékezet és kellő mértékű tartás jellemzi ezeket a részeket, de a későbbiek is. Nem igyekszik jólérszerűen feltűnni, magát az események középpontjába állítani a szabadságharc idején sem, amikor fontos események szemtanúja, sőt résztvevője volt.

Garzó Imre – mint erre a bevezető is utal – nem tartozott a radikális ifjúsághoz, s nem is elsősközött állott a honvédek közé. 1848 nyarán még Vas megyében végezte a tagosítást előkészítő földméréseket. Szeptember 12-én jött a híre Jellasicus betörésének. „Ezzel minden halogatásnak vége szakadt” – adja tudtul póztalanul a szerző, aki október 1-én már tüzér volt az Újépületben, s október 16-án útban volt „az önként vállalkozókból rögtönözve alakított” üteggel Parndorf felé. (56–57. l.) Ezt követően eleven, de az életkor diktálta mérséklettel előadott ismertetését kapjuk a tábori életnek, az ellenségkel való első szembekerülés pillanatának, a schwechati eseményeknek, a visszavonulásnak, a Görgyvel való találkozásnak, a főváros kiürítésének. A fiatal tüzmeister ezt követően ott van a szolnoki, a kápolnai, a tápióbicskei, az isaszegi ütközetben, Aulich Pest alatt „tüntető” hadtestében, majd Buda ostrománál és az ácsi csatában. Akár résztvevője a harci cselekményeknek, akár a tartalékban szerepel, Garzó csak azt mondja el, aminek részese volt, amit látott. Megállapíthatóan nem merít a kézirat elkészültekor már tekintélyes mennyiségű szabadságharcos emlékiratok és tanulmányok anyagából. Nem kíván katonai szakértővé előlépni, megelégszik a földmérésekből lett tüzérszert itt-ott elejtett szakmai megjegyzéseivel. (Az emlékezők íróját 1849. július 16-án nevezték ki hadnaggyá.)

Garzó Imre egész életútja többé-kevésbé jellemzőnek tekinthető a veszített szabadságharc után helyét megváltozott feltételek és gyakran kényszer diktálta körülmények között megkereső generációra. A szabadságharc alatti magatartása: az, hogy nem politizál, hogy állítólag el sem jut hozzá a kápolnai vereséget követő vezér-válság híre, hogy meg sem említi a Függetlenségi Nyilatkozatot, hogy nem gondolt „a háború után” kérdéseire. – mindez nyilván nem volt korszerűség jellemzője. Erősen szemlélődő természetét megismerve azonban nincs okunk kételkedni szavaiban: „Tíz hónapi hadjáratunk alatt sohasem merült föl elmémbe a kérdés, hogy mi lesz estig, vagy mire virradunk. Közvetlenül reám néző katonai dolgokon kívül semmire sem gondoltam... annyira egészen átengedtem magam a szabadságharc folyamatának.” (94. l.) Ebből a megközelítésből érthető azután a világosi fejlemények leírása, amikor az első reakciója az volt, hogy mi lesz velük, hiszen ágyúik elhagyásával életük is célját veszítette. A kései olvasónak ehhez a beszámolóhoz természetesen azt is

hozzá kell számítani, hogy Garzó – bár ezt mértéktartással hangsúlyozza – Görgey csodálója volt. Így érthető, hogy a fegyverletétel drámai leírása nem felelt meg érzelmeinek. Később egyébként nyilatkozott a „folytonos árulások” vádjáról: „Ez a hit találtatott szükségesnek – írja – a nemzeti önbizalom fentartására és a Kossuth iránt táplált bizalom határtalanságának megóvására az elnyomatásnak bekövetkezett gyászos éveit alatt.” (248–249. l.)

A szabadságharc utolsó napjairól, bukásáról számos emlékezést, beszámólót olvashatunk. Keveset tudunk azonban az osztrák hadseregbe besorozott volt honvédtisztek életéről. Ennek az emlékezésnek egyik újdonsága és jelentősége éppen az, hogy a fogvatartás, a besorozás, majd az itáliai szolgálat húsz hónapjáról ad tömörségében is informatív, szemléletes képet. Szerencsés véletlen úgy hozta, hogy Garzó a Toscanát megszálló osztrák hadsereghez került, Firenzébe. (1849 nyarán, miután a franciák elfoglalták Rómát, az osztrák hadsereg megszállta Toscanát és Modenát.) Viszonylag szabad mozgását önművelésre használta, de ügyelt arra, hogy ne keveredjen az osztrákok számára gyanús kapcsolatba, jöllehet a helyőrségnél akadtak más volt honvédtisztek is, a lakosság pedig nem titkolta a megszállók iránti gyűlöletét. Az emlékezések ezt nem mondják ki ilyen nyíltan (utalnak rá a Markó-tanítvány Ligeti Antalnál rendezett találkozókról szólva, 131. l.), de a higgadt szemléletű, közel hetvenéves szerző meg is magyarázza álláspontját: „Menten minden jövőbe látni vagy következtetni akarástól, az én egyszerű természetes felfogásom szerint a mi szabadságharcunk bevégzett tény volt, melyet sem folytatni, sem újra kezdeni nem lehetett . . .” (110. l.)

A carbonari-mozgalmak földjén hősünk tehát nem lett összeesküvő, nem szökött meg és nem csatlakozott az emigrációhoz. Mint az „egyetemes katonai kötelezettség alapján” besorozottat 500 pft megváltás ellenében 1851 novemberében leszerelték. Ha az olvasó már-már hajlik arra, hogy Garzó Imrét apolitikus, fiatalos meggondolatlansággal elkövetett vétkét megbánó személynek gondolja, most ismét közelebb kerül hozzá arról olvasva, hogy amikor emberséges és kifogástalanul udvarias századparancsnoka írást akar adni „mérnöki gyakorlatáról”, az ajánlat egyszerre felkeltette benne „a szunnyadó honvédet” és – bár udvariasan – visszautasította azt. (135. l.) Ekkor értesülünk arról is, hogy már korábban finom ajánlatot kapott, hogy tegye le az altiszti vizsgát előléptetése érdekében. Ő azonban közölte, hogy közember kíván maradni. Visszahúzódo, de ugyanakkor öntudatosan ellenszegülő magatartás volt ez, amit az is jól mutat, hogy 1865-ben a Hon hasábjain támadta Deák hűsvéti cikkét. Csak utóbb, a szándékok megértése után fogadta el a békés kiegyezést, s akkor – mint írja – „egyet fordult velem a politikai világ”. (180. l.) De még ezt követően is emlegeti múltját, amikor „főleszmélt bennem a húsz év előtti honvéd, s belebocsátkoztam az általános politikai mozgalomba”. (182. l.)

A kötet nagyobbik fele a szabadságharc és következményei iránt érdeklődőknek, a kisebbik rész pedagógiai kérdésekkel és Hódmezővásárhely századvégi társadalomrajzával foglalkozóknak érdekes. Ez utóbbiak részben a szerző életében már megjelent cikkei, részben későbbi, 1908-ban kelt írásai alapján álltak össze. A sajtó alá rendezők: Blazovich László és Varsányi Péter István helyesen tették, hogy ezekből is válogattak, mint ahogy azzal is egyetérthetünk, hogy az itáliai élményekből kihagyták azt a részt, amely „Emlékezés florenczi napjaimra” címmel a Koszorú 1865. évi folyamában jelent meg. Elismerően szólva a gondos jegyzetekről, csak sajnálhatjuk, hogy a brucki temetőben fekvő megtizedelt huszárok sírjáról szóló résznél (101. l.) nem néztek utána az esetnek Rédvay István: Huszáraink hazatérése 1848–49-ben (Bp. 1941.) c. munkájában, mert akkor az olvasót is tájékoztatni tudták volna, hogy ezek Nádor-huszárok voltak és 1849. június 23-án végezték ki őket.

Külön kell szólunk a bevezető tanulmányról, amely nemcsak ismerteti a méltatlanul elfeledett Garzó Imre életútját, hanem levelezése, publikációi és az itt közölt emlékezések alapján összegezi filozófiai-ismeretelméleti, pedagógiai és politikai nézeteit, beleértve a nacionalizmus és bontakozó munkásmozgalom kérdéseiről alkotott véleményét is. Szempontjaihoz talán csak egyet tehetünk hozzá, azt a tudatos magatartást, amellyel korábbi ellenszenvét (124. l.) féltetve, Garzó a történelem felé fordult: „Szabadságharcunk és államiságunk elvesztése után a történelem érdekelt mindenek fölött, a társadalmi és állami átalakulások folyamata.” (153. l.)

Végül meg kell említenünk, hogy nemcsak gondosan illusztrált könyvet kaptunk kézhez, borítóján a szerzőről Itáliában készült művészi krétarajzzal, de olyat is, amelyet jó papíron és kivételesen szép betűvel nyomtak. Minden elismerés megilleti a Magvető Kiadót: a szerkesztőt és a kiadvány tipográfiai tervezőjét.

Urbán Aladár

BISMARCKS STURZ
ZUR ROLLE DER KLASSEN IN DER ENDPHASE DES PREUSSISCH-DEUTSCHEN
BONAPARTISMUS 1884/5 – BIS 1890.

BISMARCK BUKÁSA
AZ OSZTÁLYOK SZEREPÉHEZ A POROSZ–NÉMET BONAPARTIZMUS VÉGSŐ
SZAKASZÁBAN 1884/5-től 1890-ig

Von einem Kollektiv unter Leitung von Gustav Seeber.
 Akademie-Verlag, Berlin 1977. 422. l.

Bismarck kancellár bukásának története az újkori német történelem egyik legbonyolultabb fejezete. Nem mintha a német történettudomány nem foglalkozott volna ezzel a problémakörrel: A polgári történettudomány részéről G. Ritteren és Eycken kívül is rengeteget írtak és még többet misztifikáltak e kérdés körül. Persze most sem csupán azért, mert személyi változás ment végbe a német államvezetésben, hanem azért, mert ez a változás igen fontos korszakváltást vezetett be: áttérést a német birodalom „bonapartista” korszakából az imperialista fejlődés időszakába. Túlzás nélkül állítható, hogy az újkori német fejlődés ezzel az aktussal érkezett ahhoz a válaszúthoz, amelyen elhagyta az európai nagyhatalmakkal egyenrangú szerepvállalás lehetőségét, hogy olyan feladatot vállaljon, amelyhez hiányoztak társadalmi és földrajzi adottságai. Ha Bismarcknak a birodalom megteremtésén túl voltak bizonyos történelmi érdemei, akkor ezek abban állottak, hogy igyekezett szembehelyezkedni olyan politikai vállalkozásokkal, amelyek Németországot kilendíthették abból az európai egyensúlyi helyzetből, amely fennmaradásának legfontosabb feltétele volt.

G. Seeber és történészkollektívája (tagjai: Konrad Canis, Heinz Helmert, Wolfgang Schröder, Gerhard Schulze, Walter Wittwer, Heinz Woltes) a „Bismarcks Sturz” c. munkában ezt a belső társadalmi folyamatot írja le és elemzi igen nagy történeti anyagra támaszkodva. Az eredmény hiányt pótló a német történeti irodalomban. E munka nyomán új világossá válik, hogy a Bismarck által létrehozott és képviselt „bonapartizmus”, – amely alatt a junker konzervatívok és a nagyburzsoázia szövetségén alapuló kormányzati rendszert kell érteni –, hogyan vált minden vonatkozásban túlhaladottá, s miért kellett felbomlania és átadnia helyét az új imperialista rendszernek. Seeberék munkája nyomon követi azokat a legfőbb mozzanatosokat, amelyek a bismarcki rendszer bukását előidézték. Így – többek között – e junkereknek kedvező vámpolitikának a nagyburzsoázia megerősödésével párhuzamosan bekövetkező tarthatatlansága, amelyet nemcsak a belső gazdasági, de külpolitikai okok (az Oroszországhoz fűződő viszony megromlása) váltottak ki. Ide tartozik a bismarcki „bonapartista” külpolitika kudarca, amely az Angliával kötendő szövetség teljes kilátástalanságát bizonyította be. Végül – de nagyon is nem utójára – a német munkásmozgalom s ezen belül a német szociáldemokrácia rendkívüli megerősödése, amely az 1889-es tavaszi nagy bányászsztrájkjal a „szocialista törvény” teljes bukását demonstrálta olyannyira, hogy Bismarcknak e törvény hatályának fenntartására vonatkozó törekvéseivel a burzsoázia, ill. a polgári pártok egy része is kénytelen volt szembehelyezkedni. A bismarcki rendszer túlhaladottá válása így végső fokon arra vezethető vissza, hogy a junker-nagyburzsoá osztályszövetség és pártkartell a burzsoázia politikai nagykorúságának bekövetkezésével talaját veszítette, mint ahogy a könyv megállapítja: „Mint osztályegységnek (Gesamtklasse) sikerült a burzsoáziának mindazon kérdésekben, amelyek gazdasági és profitérdekeit érintették, lépésről lépésre visszaszorítania a feudális gátakat, általában a junkerekkel és Bismarckkal együtt, szükség esetén azonban ezek ellenére is.” Ha a törvényhozási, rendőri, jogi és katonai részletkérdéseket átengedték is a feudálbürokratikus és junker monarchista erőknél – amiből esetenként komoly hátrányaik származtak –, megvolt ebből a burzsoáziának az az előnye, hogy a munkásmozgalommal való ellentéteinek elintézését is átengedhette ezeknek az erőknél. Mindez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a szélsőségesen konzervatív frakció látta a veszélyt, hogy a burzsoázia bizonyos fokig »hideg úton« érvényesíti újonnan szerzett gazdasági pozícióit politikai befolyásának fokozására, a junkerek politikai főuralmának visszaszorítására . . .” (331. old.) Ezért váltak Bismarck törekvései is tarthatatlanokká, amit a könyv igen világosan így ábrázol: „Mint a burzsoá-junker osztályszövetség képviselője és kristályosodási pontja, Bismarck a következő formula szerinti cselekedett: a junker osztály szociális létének és politikai főuralmának biztosítása; a burzsoázia gazdasági kibontakozásának támogatása. Csak hogy a burzsoázia és a junkerség kiegyezésének hosszú távú érdekei nem állandó jellegű nagyságokon (Größen) alapultak, hanem olyan változó tényezőkön,

amelyek a burzsoázia javára tolódtak el." (332. old.) Ez a megállapítás valóban igen világossá teszi a Bismarck idejében végbement belső társadalmi változás lényegét.

A Seeber-kollektíva munkájának számos igen érdekes elemzésével sajnos nem foglalkozhatunk, ezért röviden csak két problémát vehetünk fel. Az egyik a német munkásmozgalom problémája. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy Bismarck szinte görcsös ragaszkodása a munkásmozgalom elfojtásához, amely eszközeiben már az újonnan trónra került II. Vilmos császárnak elfogadhatatlannak tűnt, igen részletes ábrázolásban részesült. Különös érdeme a munkának, hogy az 1889. évi tavaszi nagy bányászsztrájkot s politikai kihatásait, valamint az 1890. évi február 20-i birodalmi gyűlési választásokat, a szociáldemokrata párt óriási politikai győzelmét, ugyancsak részletesen ismerteti. Ezzel érthetőbbé válnak a „bonapartizmusból” az imperializmusba forduló német társadalom belső mozgató erői.

E problémák tisztázása nélkül alig lehetne megérteni a junker-burzsoá szövetség felbomlásának egyes mozzanatait, s ezen belül Bismarck és II. Vilmos ellentéteinek kibontakozását. A szerzők helyesen hangsúlyozzák, hogy itt a személyi ellentéteken túl, mélyebb társadalmi folyamatok megnyilvánulásairól van szó, amelyben Bismarck a túlélt „bonapartista kartellpolitikát” képviseli, az új császár a burzsoá érdekektől fűtött és a katonai körök által támogatott erősödő hódító politikát. Ez valóban így volt, s ennek kifejtése igen hasznos a továbbiak megértése szempontjából.

Ezen a ponton merül fel egy probléma, amellyel a mű – sajnálatos módon – nem foglalkozik. A probléma az újabb polgári történetírásban, mint Bismarck és a német történelem egyik nagy tragédiája szerepel, s abban áll, hogy a kancellár leváltása II. Vilmos által súlyos hiba volt, mert ezután indult meg a német hódító politika nekirohanása a szakadéknak. E problémának, ha nem is ebben a formában, van bizonyos magva, amely felett nem szabad a marxista történetírásnak elsiklania.

Abban teljesen igaza van a Seeber-csoport monográfiájának, hogy a Bismarck–II. Vilmos ellentét nem személyek harca, hanem a társadalom mélyéből fölbukkanó erőké. Hogy ebben a küzdelemben a burzsoá és bizonyos szociális érdekeket képviselő erőt II. Vilmos testesíti meg – a hódító katonai törekvések messzemenő figyelembevételével – ez távolról sem jelenti azt, hogy ezzel a fejlődés pozitívabb formáit képviseli, mint Bismarck. Az igaz ugyan, hogy a Bismarck-féle „bonapartista” érdek-kartell alól az új burzsoá-imperialista erők térhódítása miatt kicsúszott a talaj, de azt nem jelenti, hogy éppen az általa képviselt sajátos politikai realizmusnak nem volt tényleges s az európai hatalmi viszonyokban gyökerező alapja. Itt elsősorban arra az európai egyensúlypolitikára kell utalni, amelyet Bismarck mindvégig követni igyekezett, mert tisztában volt azzal, hogy ha az felborul, s Németország nyugatról és keletről a nagyhatalmak szorítójába kerül, akkor a Birodalom fennmaradása legalábbis kétségessé válik. Ugyanez vonatkozik a gyarmatosító politikára is: Bismarck nyilván nem ellenezte volna, hogy Németország számos gyarmattal rendelkező világhatalommá váljék. Attól azonban mégis visszariadt, hogy a hódítás nyomán keletkező hatalmi ellentétek miatt olyan nagyhatalmi összeütközésekbe sodródjék, amelyek egyensúlypolitikájának eredményeit, s a birodalom létét veszélybe sodorhatják. Ilyen szempontból Bismarck volt a „réálpolitikus”, még akkor is, ha e koncepció fenntartása, s görcsös erőltetése ekkor már nem tartozott a világpolitikai „realitások” birodalmába. A hatalomhoz való ragaszkodása is ebből a meggyőződésből fakadt, s abból a megítélésből, hogy politikai irányzatának feladása, a számára nem ismeretlen újnak a felülkerekedése, éppen azokat a veszélyeket idézheti fel, amelyeket el akart kerülni. Kétségtelen, hogy az általa képviselt koncepciót sem bel-, sem külpolitikai szempontból nem lehetett fenntartani. Ezt a „Bismarck bukása” c. monográfia bebizonyította. Hogy azonban az, ami bekövetkezett, a későbbi német „tragédiák” számos elemét tartalmazta, az is nyilvánvaló.

Gonda Imre

A. Sz. SZMIRNOV:

BOLSEVIKI I KRESZTYANSZTVO V OKTYABRSZKOJ REVOLJUCII.

Moszkva, 1976, 231 l.

A BOLSEVIKOK ÉS A PARASZTSÁG AZ OKTÓBERI FORRADALOMBAN

1917 februárja és októbere között jelentős hangsúlyeltolódás ment végbe a bolsevikok agrárpolitikájában. Az agrárkérdés kívülről kezelését, a parasztmozgalom támogatását felváltotta az a törekvés, hogy a szocialista forradalom győzelme, a munkás-paraszt szövetség megszilárdítása érdekében a proletariátus pártja élére álljon a radikális agrárforradalomnak. Szmirnov kismonográfiája azt

vizsgálja, hogy a társadalmi-politikai élet különböző szinterein mennyiben sikerült a bolsevikoknak megnyerniük a parasztokat. A kérdésre vonatkozó általános munkák eredményei mellett elsősorban a gazdag helytörténeti irodalomra és a korabeli gazdag sajtóanyagra támaszkodik.

Elsőként a párt agitációs- és propagandatevékenységét elemzi. A „Pravda” cikkei alapján kimutatja, hogy a bolsevikok február után a forradalom végigvitelére, demokratikus agrárforradalomra szólították fel a parasztokat, összekapcsolva azt a béke gondolatával. Hangsúlyozták a földmagántulajdon megszüntetését és a kisajátított földek átadását a forradalmi parasztság szervezett erőinek. Az agitációs tevékenység elsősorban a katonák körében folyt, akik hazatérve az agrárforradalom szervezői lettek. A központi pártajtó mellett vidéki kiadványok és helyi bolsevik szervezetek, falusi sejtek is segítették a lenini parasztpolitika térhódítását.

A katonák körében folytatott agitációs és szervező munka fontos fórumát jelentették a forradalmasodó hadseregben létrejött, pártoktól független tömörülések, a zemljacsesztvók, amelyek vidékek és nemzetiségek szerint szervezték az egyenruhába öltöztetett parasztokat. A februárt követő első időszakban – politikai túlsúlyuk tudatában – az eszerek bázisukká akarták tenni ezeket a szervezeteket. Törekvéseikkel szemben a bolsevikok a zemljacsesztvók pártoktól független jellegének megőrzése mellett szálltak síkra. Ettől az irányvonaluktól 1917 őszén sem tértek el, amikor a politikai polarizálódás következtében – igaz, a baloldali eszerek támogatásával – az övek lett a vezető szerep.

Természetesen a parasztküldöttek szovjetjeinek megnyerése is fontos feltétele volt a bolsevik befolyás érvényesülésének. A hadseregben és a falvakban folytatott politikai munka eredményességétől függött, hogy a forradalom megfékezésére törekvő Ideiglenes Kormány és eszer-mensevik vezetés eszközeivé, vagy a forradalmi paraszttömegek politikai szervezeteivé váltak a paraszt szovjetek, a baloldali eszerek és a bolsevikok pozícióit erősítve. Az 1917 májusában tartott első összoroszországi paraszt szovjet kongresszust úgy értékeli a szerző, mint ahol nyilvánvalóvá vált az eszer táboron belüli szakadás, kifejezésre jutott, hogy a parasztság földet akar és kész azt forradalmi úton elvenni (földfoglalások). Ezt tükrözte a 242 parasztküldött „követi utasítása”, amelyet a baloldali eszerek tűztek zászlajukra, de amelynek a jelentőségét Lenin is felismerte, s végül is a győztes szocialista forradalom agrárpolitikájának alapjává tette.

A parasztság megnyeréséért folytatott politikai harc, a parasztságon belüli osztályharc legfontosabb szinterei, amelyek a parasztküldöttek szovjetjeinek orientációját is meghatározták, a parasztkongresszusok voltak. Ezeken a fórumokon ütköztek össze a parasztsz radikális elemei a „józanabb” falusi burzsoáziával, állásfoglalásra készítve a politikai pártokat. 1917 tavaszán általában kompromisszummal zárultak a parasztkongresszusok. A kettős hatalom válsága, a monarchista ellenforradalom veszélye: a Kornilov lázadás miatt azonban a kompromisszumok egyre kevésbé voltak képesek feltartóztatni az agrárforradalmat, véglegessé vált az eszer párt szakadása. A baloldali eszerek gyakorlatilag a bolsevikok forradalmi irányvonalát követték falun.

Újszerű a kismonográfiában, hogy az alkotmányozó gyűlés választási előkészületei keretében kifejtett bolsevik propagandát is elemzi, amely a parasztság támogatását igyekezett megnyerni. A parlamentáris eszköz igénybevételének eredményeiről azonban nem von mérleget, csak néhány helyi vonatkozású adatot említ, amelyek nagyon korlátozott érvénnyel általánosíthatók. Itt tesszük szavá, hogy a könyvben uralkodó tárgyalási mód – kormányzóságokként veszi sorra a bolsevik politikát és a parasztság politikai törekvéseit – előnyös a helytörténeti kutatások eredményeinek felvonultatása, egy országos igényű kép megrajzolása szempontjából. Hátrányos viszont, mert nem törekszik szintézisre, így leíró jellegű, mozaikszerű minden fejezete. Objektív képet nyújtanak ezek a mozaikok a parasztság forradalmasodásáról, bemutatják azt az éles politikai harcot, amelyet az Ideiglenes Kormány és az eszer-mensevik vezetés, illetve az eszer párt baloldala és a bolsevikok vívtak a parasztság megnyeréséért. De mindezzel nem áll összhangban a szerzőnek a következtetése, miszerint hiba lenne eltúlozni a baloldali eszerek jelentőségét a parasztság forradalmasításában, s ezáltal a munkás-paraszt szövetség forradalmi, cselekvő politikai tartalommal való megtöltésében. Holott, amikor sorra veszi az egyes kormányzóságokat, minden esetben hangsúlyozza az eszerek befolyását, rámutat arra, hogy a bolsevikok a baloldali eszerekkel együttműködve tudták elszigetelni a mérsékelt vezetőket, s alkalmassá tenni az orosz vidéket a forradalmi proletárközpontok követésére. Ez a könyv egyik legnagyobb érdeme, amely elhomályosíthatná azt a fogyatékoságát, hogy a bolsevik párton belül a parasztsághoz való viszony kérdésében jelentkező nézeteltérésekre nem fordít figyelmet.

Menyhárt Lajos

G. Z. IOFFE:

KRAH ROSSZIJSKOJ MONARHIJSZKOJ KONTREVOLJUCII

Otv. red. I. I. Minc. Moszkva 1977. 320 l.

AZ OROSZ MONARCHISTA ELLENFORRADALOM CSÖDJE

A polgári forradalmak egyik legizgalmasabb kérdése volt a monarchia szerepe. Évszázadok óta nemzedékek sora összpontosította elkeseredett küzdelmét az angol Károlyról, a francia „Templomos Lajosról” és szerencsésebb társaik sorsáról folyó viták köré. A régi sémákban gondolkozó polgári történészek az Októberi Forradalom történetében is azt a szemléletet igyekeznek erőszakosan érvényesíteni, mintha az egykori cárnak, II. Miklósnak e küzdelemben személyesen szintén *ugyanilyen* központi, ugyanilyen látványos szerep jutott volna. Polgári oldalról napjainkban is folyik a szenzációhajhászás az orosz uralkodócsalád körül. A lényegről, magáról a forradalmi folyamatról és ennek a forradalomnak teljesen új, soha nem látott jellegzetességeiről akarják elterelni a figyelmet.

Genrik Zinovjevics Ioffe könyvének első nagy érdeme, hogy tűzások nélkül, tényleges történeti folyamatában, reális jelentőségüknek megfelelően kíséri nyomon a megdöntött uralkodó Október utáni viselt dolgaiat. Távoll áll tőle, hogy lekicsinyelje az uralkodó család politikai energiáját, de érzékelteti, hogy 1917 őszén, 1918 fordulóján Miklós nem rendelkezett ugyanazzal az aktivitással, amivel a régi hirhedt uralkodók léphettek fel a másminőségű forradalmak első hónapjaiban.

Romanov Miklós személyes sorsának bizonyos fészesodródásáról, némely perifériakusságot mutató körülményről főleg annak kapcsán győződhetünk meg, ahogy a szerző megcáfolja a bolsevikok vérengző természetéről szóló rágalmat. A könyv új adatokat tartalmaz arról, hogy a szovjet kormány nem óhajtotta bírósági eljárás nélkül súlyos büntetéssel sújtani Miklóst, sőt hosszú hónapokon át az anarchisták követelődzése ellenére egyelőre még a bírósági folyamatot sem indította meg. Ez a halasztás egyáltalán nem azért történt, amiért például a nagy francia forradalomban hosszú ideig folyt a monarchia „szelidítése”. A bolsevikok ugyanis a világtörténelem egyetlen következetes anti-monarchista áramlatát alkották (ebben még a legkiemelkedőbb jakobinusoktól is különböztek), amely a szocialista társadalomátalakító munka megindítása közben azonnal és maradéktalanul – ahogy ez korábban sehol sem történt – már kitakarították az államéletből a monarchizmus maradványait.

Ioffe művének tekintélyes részében azt magyarázza meg sok levéltári és ritka hírlaptári anyaggal, a rendelkezésre álló nemzetközi irodalom kritikai áttekintése közepette, hogy miért maradhatott későbbre Romanov Miklós ügyének népbírósági rendezése, s miért fordulhattak mégis úgy az események, hogy a szovjet kormány előzetes elképzelései ellenére még 1918-ban sor került, éspedig bírósági tárgyalás nélkül, a volt cár kivégzésére.

A polgári történetírás kedvenc vesszőparipái közé tartozik az az érvelés is, hogy Október ellenlábasai nem kívánták visszaállítani a monarchiát, s ezért szerintük különösen indokolatlan volt a fellépés a Romanovokkal szemben. Ioffe az ellenforradalom kibontakozásában és annak mind nyíltabban monarchista ideológiájú katonai támadásában jelöli meg helyesen az események módosulásának okát. Egészen Februárig visszanyúlóan teljes körűt ad a szélsőjobb oldali irányzatok szervezkedéséről. Figyelmét a külföld nem kerüli el, ahol még több újat tud nyújtani. Az Októberi Felkelés utáni időszakban a polgári véleményekkel vitázva bebizonyítja a monarchista csoportok közeledését, összefogását. Mindennek tetőzésként feltárja a Pétervártól Szibériáig terjedő tavaszi monarchista összeesküvést. Ez irányította a fehér csapatokat Jekatyerinburg alá és magába a városba, amiért megelőzőként, nehogy a reakció tényleg megkaparintassa egészen aktív tényezőként Miklósnak maga vezérért, szükségessé vált júliusban az ott őrzött volt uralkodó váratlan, helybeli döntés alapján történt kivégzése.

A Romanovok fogságát a vasúttól távol eső Tobolszkban, majd a jekatyerinburgi hetek történetét a burzsoá historiográfia összekuszálta. Az ottani polgárháború gyors kavargása, drámai változásai tovább nehezítették Ioffe munkáját. Az objektív nehézségek utóbbi csoportjába tartozik az a különös történet, hogy Lenin bizalmi embere, a rendkívüli teljhatalommal felruházott Jakovlev, az ellenforradalmi bomlás gyanakvást terjesztő közegében gyanússá vált a helyi szovjet szervek előtt, s ő meg másokra gyanakodva kezdte ide-oda utaztatni vonaton Romanov Miklóst. Ioffe rendet teremt az emlékezők és feljegyzők tömkelegében és összegzi a forradalmat védeni akaró erők egymásra

találásának, a reakció eltorlaszolásának lebilincselő történetét. Közben ismét módszeresen visszatartja a nyugati szovjetológusok jobboldali állításait.

Ioffe magas színvonalú műve megítélésünk szerint az Októberi Forradalom szakirodalmának maradandó alkotása.

Dolmányos István

J. A. GRUNT:

MOSZKVA 1917-J. REVOLJUCIJA I KONTRREVOLJUCIJA.

Moszkva, „Nauka” 1976. 385 1.

AZ 1917-ES MOSZKVA. FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM

A lett származású jelentős történész műve átfogó képet ad a moszkvai eseményekről a polgári demokratikus forradalomtól a szovjetek hatalomrajutásáig, ismertetve az eddig ismeretlen, illetve a nem kellőképpen megvilágított vitás problémákat.

A munka új kutatási eredménye Moszkva statisztikájának feldolgozása. Moszkvában kb. 1 millió volt a foglalkoztatottak száma. A burzsoáziát mintegy 65 ezer ember képviselte, míg a proletariátus száma elérte a 410 ezret. A moszkvai proletariátus koncentrációja meg sem közelítette a péterváriét, mégis 54%-a a nagy és legnagyobb vállalatoknál összpontosult. Jelentős része faluról került Moszkvába, és kapcsolatát nem szakította meg a földdel, sokan faluról kaptak segítséget.

1917 februárjától tömegesen alakultak Moszkvában a szovjetek. A Moszszovjet VB-ben a bolsevikok kisebbségben voltak, akárcsak az elnökségben. A 700 küldöttből 511 paraszti származású volt. A küldöttek között mindössze 54 pártunkívüli, a párttagok közül 205 bolsevik, 172 mensevik és 110 eszer volt. Rajtuk kívül még további 13 párt képviseltette magát a Moszszovjetben.

Bolsevik kezdeményezésre megalakult a moszkvai katonaküldöttek szovjetje. Mivel a munkások és a katonák érdekei szorosan kapcsolódtak egymáshoz, ezért felmerült a két szervezet egyesítésének gondolata. A születő paraszti szovjetek még bonyolultabbá tették az egyesítés kérdését. A katonaküldöttek szovjetjének ülésén 386–690-en jelentek meg, s közülük 486 paraszti származású volt, ezért nem meglepő az eszerek abszolút többsége. A bolsevik küldöttek többségét: a 122-ből 79-et a sorállomány delegálta.

A februári forradalom első napjaiban létrejöttek az üzemi bizottságok, de ezek a munkásokat csak az adott vállalat keretein belül tudták összefogni. A kerületi szovjetek túlélték a vállalat keretein, mégis közel maradtak a tömegekhez. Mivel a kerületbe üzemi bizottsági tagokat delegáltak, így itt a bolsevikok hatása nagy volt. A kerületi szovjetek mint egyesült munkás-katonatanácsok jöttek létre.

A bolsevikok közreműködésével a munkások már 1917 márciusában létrehozták a munkás-miliciát és a Vörös Gárdát. A Bolsevik Párt kilépett az illegálisból. Az első területi pártkonferencián 1917 áprilisában 18 ezer párttag képviselője jelent meg, októberben pedig már több mint 70 ezeré.

Az Ideiglenes Kormány március 27-én 5%-os „szabadság-kölcsön” kibocsátásáról döntött. Ezt a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek április 15-i együttes ülésén mensevik javaslatra a többség megszavazta. A vállalatok visszahívták a kölcsönt megszavazó küldötteket, és helyükre bolsevik-internacionalistákat küldtek. Így a bolsevik frakció május végére a legnagyobb lett a Moszszovjetben, de az eszer-mensevik blokk még többségben maradt.

A helyi önkormányzati szervezetbe történő nyári választások 1917 forradalmi eseményeinek jelentős mozzanata volt. A választások lebonyolítását a burzsoázia ragadta magához. A kapitalisták tudták, hogy a munkástömegek a bolsevikokra szavaznának, ezért felajánlották munkásaiknak, hogy vegyék ki nyáron szabadságukat. Ez kiváló taktikának bizonyult, mert a faluval még kapcsolatban álló munkások így „hasznosan” tölthették szabadságukat. A választásokon minden párt egyesült a bolsevikok ellen, bár az eszer-mensevik blokk formálisan nem egyesült a kadetekkel, megértve, hogy ez aláásná tekintélyüket.

Moszkvában 1,2 millió választásra jogosult polgár volt. Június 25-én 646 568-an járultak az urnákhoz. Az eszerek a szavazatok 58%-át kapták, a kadetek a második helyre szorultak, a mensevikék a szavazatok 12%-át kapták, míg a bolsevikok a szavazatok 11,66%-ával a negyedik helyre jutottak.

Júniusban így véget ért a kettős hatalom időszaka. Július 24-én megalakult az új koalíciós kormány, amelyben több kornijilovista is volt, akik a katonai diktatúra megvalósítása mellett foglaltak állást. Aktualitását veszítette a „Minden hatalmat a Szovjeteknek” jelszó. Ez azonban nem jelentette, hogy a bolsevikok elvetették volna a szovjeteket, mint a proletárdiktatúra államhatalmi szervét. Ugyanakkor a moszkvai bolsevikok a párt VI. kongresszuság megtartották ezt a jelszót, ami a moszkvai pártszervezet „egyszerű hibája” volt, a forradalmi mozgalom mellékterméke.

A párt VI. kongresszusa által adott programmal felfegyverkezve, a Moszkvai Pártbizottság energikus tevékenységbe kezdett, hogy előkészítse a tömegeket az Ideiglenes Kormány fegyveres megdöntésére. Ugyanakkor az ellenforradalmi erők mindent megtektek a katonai diktatúra megteremtésére. Moszkvát úgy tartották számon, mint az összes ellenforradalmi erő központját.

1917 augusztusáig a moszkvai események követték a péterváriakat. Augusztusban a helyzet megváltozott, és a harc központja egy időre Moszkva lett. Az ellenforradalmi erők augusztus 12-re „Állami tanácskozást” hívtak össze Moszkvában. Ezen a napon sztrájkba lépett a moszkvai proletariátus. Ez a fellépés megszüntette a város ellenforradalmi központi szerepét.

A Moszszovjet szeptember 5-i egyesített ülésén először született bolsevik határozat. Ezért lemondtak az elnökség eszer-mensevik tagjai, akik lehetetlennek tartották az elfogadott jelszavak megvalósítását. Újra kellett választani a vezetőséget a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeiben. A szeptemberi 19-i választások bolsevik győzelmet hoztak, mégsem váltak a helyzet uraivá, mivel a katonaküldöttek szovjetjében megmaradt az eszerek vezető szerepe.

A második választási kampány a nemzeti forradalmi krízis viharos növekedése közepette indult meg. A bolsevikok ismét visszautasították az eszer-mensevik választási blokkot. Ez a kiegyezésre vágyók izolációját, ellenforradalmi lényegük leleplezését szolgálta. A választásokon a bolsevikok a szavazatok 51,5%-át szerezték meg. A kadetek most a bolsevikok mögött maradtak el, de a júniusi 16,8% helyett a szavazatok 26,3%-át szerezték meg. Ez a tény az erők éles polarizációját jelentette. A kispolgári pártok veresége eloszlatta a burzsoázia tömegbázisában vetett hitét. A katonák 83,58%-a szavazott a bolsevikokra.

Lenin lehetségesnek tartotta, hogy Moszkva kezdje meg a fegyveres felkelést. Októbertől Lenin a fő figyelmet mégis Pétervárnak szentelte, bár még megemlíti Moszkvát. Az október 10-i KB ülés határozata véglegesen törölte Moszkvát, mint a fegyveres felkelés lehetséges „megindítóját”. Ennek oka abban rejlett, hogy a moszkvaiak nem tudtak megfelelő döntést hozni a felkelést illetően. Októberben a Moszkvai Területi Bizottság a KB ülésének megfelelően úgy határozott, hogy a helyi felkelést a központihoz kell kapcsolni. Döntöttek a párt harci központjának létrehozásáról is.

A Moszkvai Pártbizottság október 22-én öttagú katonai szerv létrehozásáról határozott. Tény, hogy a Moszkvai, a Területi és a Moszkva Környéki Pártbizottság között vita alakult ki a központi szerv teendőiről, de a pétervári felkelés hírére sikerült megegyezniük és kiválasztaniuk a három szervezet közös Pártközpontját. Ezután a Moszkvai Bizottság létrehozta a Katonai-forradalmi Bizottságot, amelybe kezdetben 7 tagot és 6 póttagot választottak. A 13 tag közül 8 bolsevik volt. Rajtuk kívül más időpontokban még 24 tagot kooptáltak. Október 25–27-én a kerületekben is létrehozták a Katonai-forradalmi Bizottságokat, amelyekben szintén kizárólag bolsevikok vettek részt. A forradalom katonai szerveinek kialakulásával egyidőben az ellenforradalmi erők megalakították a Társadalmi Biztonság Bizottságát, amely elsősorban jobboldali eszerekből állott.

A szerző bizonyítja, hogy október 25-én semmi olyan dolog nem történt, amit összességében felkelésnek lehetne minősíteni. A nap központi eseménye a Moszszovjet plénuma volt. Ezt az időt használta ki az ellenforradalom, hogy harcot indítson a forradalmi nép ellen. 26-ra virradóan a junkerek elfoglalták a Manyeszt és a városi дума épületét. Várható volt a Kreml elleni támadásuk is. A Katonai-forradalmi Bizottság tárgyalásokat kezdeményezett a junkerekkel, de ezeket messze nem lehetett barátinak nevezni. Ugyanezen a napon egy pétervári rádiótávirat szerint a forradalom szervei a Katonai-forradalmi Bizottság képében végre kell, hogy hajtsák a hatalomátvételt. A kerületekbe küldött telefontávirat már a hatalom nyílt átvételére szolított fel. A forradalom erői elfoglalták a stratégiailag fontos pontokat. Így megállapítható, hogy a fegyveres felkelés 26-án a nap második felében kezdődött meg.

A fegyrgárdisták kezdeményezésére 28-ra virradóan az ellenfelek több helyen összeütközésbe kerültek. Annak ellenére, hogy a Katonai-forradalmi Bizottság nagy energiát fordított a fegyverek biztosítására, mégis a vörös gárdisták jelentős része fegyvertelen maradt. Ez volt a moszkvai felkelés

kritikus napja. A felkelés elvesztette támadó jellegét, és a védekezésbe való átmenet formáját öltötte. Megjelentek a barikádok. De már másnap reggel a helyzet megváltozott, és a forradalom csapatai támadásba lendültek. Október 29-én este úgy tűnt, hogy az ellenforradalom utolsó óráit éli.

A Katonai-forradalmi Bizottság kiegyezésre törekvő tagjai egy alkalmas pillanatban fegyverszünetet kötöttek a Társadalmi Biztonság Bizottságával. Ezt a lépést sem a katonai, sem a politikai helyzet nem indokolta. Ugyanakkor a junkerek megszegették a fegyverszünetet, ami ismét azt bizonyította, hogy a tárgyalásokat időhúzásra, az erők összegyűjtésére használta fel az ellenforradalom. A tárgyalásokon nem született eredmény. A további vérfürdőt csak az ellenforradalom mielőbbi leverésével lehetett elkerülni. A Katonai-forradalmi Bizottság parancsot adott a fegyverszünet beszüntetésére. November 1 a forradalmi erők döntő sikereinek napja volt, ezért a Társadalmi Biztonság Bizottsága november 2-án reggel 6 órakor a megadás mellett döntött, este 17 órakor pedig aláírták a kapitulációt. November 3-án az ellenforradalom utolsó fészke, a tisztiiskola is megadta magát. A szovjetek Moszkvában teljes győzelmet arattak.

A győzelem utáni első napokban a fő kérdés az új hatalom megszervezése volt. November 14-én egyesültek a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei, ami a hatalomért vívott harc nagy fejezetét zárta le. Megválasztották a 90 tagú VB-t, köztük 63 bolsevikot, 13 baloldali eszert, 10 menseviket és 4 egyesülőt. Ugyanakkor választották meg az elnökséget is, melynek vezetője M. N. Pokrovskij lett. Ugyanezen a napon a Katonai-forradalmi Bizottság lemondott, és minden hatalmat a Moszszovjetre ruházott.

A szerző teljességében mutatja be az 1917-es moszkvai eseményeket a szovjetek hatalomra kerüléséig. Az 1917-es események új megközelítése abban nyilvánul meg, hogy a moszkvai eseményeket az orosz forradalmi mozgalom részeként tekinti át, megfelelően hangsúlyozva a „második főváros” történelmi sajátosságait. Az a tény, hogy a szocialista forradalom győzelme a legfontosabb ipari és politikai központok győzelmétől függött, bizonyítja e tanulmány indokoltságát és fontosságát. A mű jelentőségét emeli, hogy több eddig ismeretlen tényt világít meg, bemutatja a vitás kérdéseket és több adatot pontosít. A monográfia ezért hasznos mindazoknak, akik a forradalmi mozgalmakkal foglalkoznak. Megjegyzendő, hogy nemcsak tartalma, de nyelve is élvezetes olvasmánnyá avatja a művet.

Boros Róbert

A „NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM” ÚJABB KÖTETEIRŐL

VLAGYIMIR KONVISZÁR:

A PRÁGAI KONFERENCIA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 214 l.)

PAUL HERBERT FREYER:

VIHARMADARAK

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 219 l.)

GERGELY ERNŐ–SCHÖNWALD PÁL:

A SOMOGYI–BACSÓ GYILKOSSÁG

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1978. 203 l.)

Három időpont, három különböző helyszín. Ami a *Népszerű Történelem* e kötetét mégis összekapcsolja, az a munkásmozgalom 1910-es, 1920-as éveinek egy-egy olyan – Európa különböző területein lejátszódott – eseménysora, amely valamilyen formában az 1917–1919-es években csúcspontját elérő forradalmi eseményekkel állt kapcsolatban.

Az első, V. Konviszár „dokumentumregény”-nek jelölt rövid feldolgozása az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt történetének arról a nagyon lényeges csomópontjáról szól, melynek során a Lenin vezette frakció a forradalmi harc következetes megvívása érdekében szervezetileg is elkülönülve kidolgozza saját programját, és megteremti a „bolsevik” párt szervezetét.

A huszadik század első évtizedének utolsó éveit az oroszországi munkásmozgalom szervező és bonyolult feladatok elé állították. Az 1905-ös forradalom bukása után a forradalom értékelésében, a tanulságok levonásában tapasztalható eltérések az irányzatokra szakadó szociáldemokrata mozgalomban szinte lehetetlenné tették egységes és konstruktív cselekvési program kidolgozását. A Lenin vezette csoport számára az első feladat az illegális párt létét fenyegető jobboldali, mensevik törekvések visszaverése volt. Miután ez az OSzDMP 1908 decemberében Párizsban tartott konferenciáján sikerült, a sztolipini időszak válsága alatt újból fellendülő munkásmozgalom megkövetelte a megváltozott helyzet elemzését, s az elméleti és gyakorlati munka aktuális kérdéseinek a tisztázását. Ennek elvégzését vállalta magára a Lenin irányításával dolgozó frakció az új konferencia megszervezésével.

A könyv első részében megismertet bennünket a szerző Lenin és Krupszkaja párizsi életével, az emigráns és az oroszországi mozgalom összefogására irányuló erőfeszítéseivel. Leírja, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük a mozgalom vezetőinek a konferencia előkészítése során, amikor számosan illegális úton hazatérve, a cári titkosrendőrség elől bújkálva utaztak be az országot, hogy a lehető legtöbb területi szervezet megválassza és elküldje képviselőjét a kongresszusra. Szól az oroszországi és külföldi szervezetekbe egyaránt beépült spiclik és provokátorok elleni küzdelemről, hiszen ezek tevékenysége a konferencia lebonyolítását és a résztvevők személyes biztonságát egyaránt veszélyeztette.

A második részben megismerkedünk a (prágai) cseh szociáldemokrata szervezet tagjainak áldozatkész segítségével, akiknek – a külföldi kémek és a hazai rendőrség huzamos félrevezetésével és jól szervezett konspirációs tevékenységükkel – nagy részük volt abban, hogy az érdemi munka befejezéséig a konferencia mentesült a hatósági zaklatásoktól. A konferencia célja és feladata – mint azt a szerző megfogalmazza –, a felélenkült munkásmozgalom ideológiai és szervezeti egységének a megteremtése s tevékenységének a mensevik szervezetektől elkülönülő irányítása. A túlnyomórészt bolsevik meggyőződésű résztvevők nem utasították el az együttműködni kész mensevikkal való akcióösszehangolást, de kizárták az illegális munkát helytelenítő, vagy egyéb nézeteikkel végeredményben a mozgalom likvidálását elősegítő frakciókat. Ennek kimondásával, valamint a demokratikus forradalomból a proletárforradalomba való átnövést hirdető permanencia tétel elfogadásával a konferencia létrehozta az orosz munkásmozgalom következetesen forradalmi irányzatát, amely Lenin irányításával néhány év múlva a cári rendszer megdöntését követően képes volt az első proletárállam megteremtésére és megvédésére.

Végül szólnunk kell a választott „műfaj” és az írói eszközök egymáshoz való viszonyáról, a kor megjelenítésének és a szereplők ábrázolásának kérdéséről. A szerző – különösen az első részben – az olvasó számára is rokonszenvenné téve mutatja be Lenin és Krupszkaja mindennapjait, a megélhetési gondoktól az emigráns élet- és munkakörülményeken át a pártszervező tevékenységig. De a mű nagy részéhez hasonlóan már itt is túl egysíkú az ábrázolás, merev, kidolgozatlan – sajnos, frázisoktól sem mentes – és leegyszerűsített egyes szereplők (Kamenyev, Plehanov, Zinovjev) és irányzatok (otzovisták, opportunisták, „békítgetők”) és a konferencián résztvevők nézeteinek leírása, s erőltetett ebben az időben „trockisták”-ról beszélni. Abból következően, hogy a korabeli nemzetközi munkásmozgalom aktuális problémáinak, a II. Internacionálén belüli irányzatoknak még az említése is kívül esik a vizsgálódás spektrumán, nem derül ki, hogy melyek azok a vitás pontok, melyeknek eltérő megítélése involválja az eltérő ideológiai alapú politikai csoportok frakcióharcát az OSzDMP-n belül is. A deklaratív megfogalmazásnak az elemző érveléssel való helyettesítése azért is indokolt, mert így a Lenin nevével fémjelzett bolsevik álláspont fölénye is megalapozottabban bontakozna ki.

Az olvasmányos, népszerűsítő történetírás fent említett elvárásainak inkább megfelel Paul Herbert Freyer könyve, mely az első világháború végén kirobbant németországi forradalmi mozgalmak, ezen belül a forradalmi megmozdulások legszilárdabb bázisának, a haditengerészet forradalmár matrózainak állít emléket. A könyv első lapjain a háború utolsó napjait élő vilmosi Németország legbűszkébb és legtöbbre tartott fegyverneme, a haditengerészet kikötőbeli életével ismerkedhet meg az olvasó. A szerző szól arról, hogy a haditengerészet matrózai – akik jórészt képzett szak-

munkásokból álltak – öntudatosabbak, s többfelé megfordulva, tájékozottabbak voltak, mint a sorállomány általában, (nem véletlen, hogy ők hozták meg a német hadseregbe a hírt az 1917. évi pétervári forradalmi eseményekről, melynek a németországi forradalmi megmozdulásokra gyakorolt hatását a szerző mindvégig hangsúlyozza).

Mindezek szerzői előrebocsátása kellőképpen motiváltta, logikailag is bizonyítottá teszi, hogyan történhetett meg különböző német kikötőkben azonos időben az az egyöntetű legénységi parancsmegtagadás a haditengerészet egységeinél, ami végül is megghiúsította a német katonai parancsnokság azon irreális, emberéletek ezreinek nyilvánvalóan értelmetlen feláldozását követelő döntését, hogy a német hadiflotta indítson összpontosított támadást az északi-tengeri antant hajóegységek ellen, kompenzálendő a szárazföldi német vereséget, és hogy ezáltal kedvezőbb feltételek mellett köthesse meg a fegyverszünetet.

Ennek az akciónak a haditengerészet matrózai által történt megghiúsítása, – melynek az események kezdetén legdöntőbb mozgatója a teljesen érthető „elég volt a háborúból” szemlélet volt –, érlelődött azután november első napjaira a tengerparti kikötővárosokban (Wilhelmshaven, Cuxhaven, Hamburg, Kiel, Bréma, Lübeck) forradalmi megmozdulássá, mely hamarosan az ország más részeire is átterjedt, s a november 9-i berlini felkeléssel elérte a birodalom centrumát is.

A szerző hitelesen és olvasmányosan ábrázolja a történeti irodalomból ismert események és a munkásmozgalom kapcsolatát, különös tekintettel arra, hogy a forradalom a szociáldemokrata pártvezetés nélkül vagy éppen ellenére teljesebben ki. A jobboldali szociáldemokrata vezetők – élükön az új kancellárral Friedrich Eberttel, aki – mint mondta – úgy gyűlöli a forradalmat, mint a bűnt, és Gustav Noskéval, aki azzal a felkiáltással, hogy „valakinek a véreb szerepét is el kell vállalnia” – a „rend helyreállítására” címén kezdettől a forradalom ellen léptek fel, eleinte azonban e törekvések nem voltak nyilvánvalóak, s így bekerültek a forradalmi vezetésbe. Így sikerült pl. Noskéval Kielben a forradalom „elaltatása”. Ugyanakkor a szerző rámutat a forradalmi erők tevékenységében fellelhető hiányosságokra is, amikor arról ír, hogy a revolúciónak nem volt központi elvi és operatív irányító centruma, a forradalmi követelések elfogadtatása után nincs és nem létesül átfogó szervezet a valóban forradalmi törekvések következetes érvényesítésére, a hatalom országos méretekben történő megragadására, illetve nem ismerik fel, hogy a szociáldemokraták jelentős része a deklarált követelések megvalósítását szabotálja, a katonai és munkástanácsok vagy egyéb szervezetek tevékenységét és hatáskörét a lehető legkisebbre igyekszik zsugorítani.

A szerzői ábrázolásból kitűnik, hogy a Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezette Spartacus-szövetség nem rendelkezett igazán széles tömegbefolyással, így eleve nem is ragadhatta meg az események irányítását a szerző által említett, de konkrétan nem jelölt „döntő pillanatokban”; kommunista pártta alakulása, a szociáldemokratáktól különálló szervezetének létrejötté és önálló politikájának meghirdetése pedig már a forradalmi megmozdulások hanyatló, a kifáradás jezeit mutató időszakában történt 1918. december 30-án, így összességében inkább követte, semmint meghatározta az események menetét. Liebknecht és Luxemburg brutális meggyilkolása már önmagában is az ellenforradalom előretörését reprezentálta, s az 1919. januári nemzetgyűlési választások már a forradalom utáni weimari Németország születését jelentették.

A harmadik könyvben tárgyalt események színhelye az 1920-as évek Magyarországa, a téma pedig két szociáldemokrata újságírónak, Somogyi Bélának és Bacsó Bélának a meggyilkolása, ill. az ügy ezt követő, egy évtizedig húzódó vizsgálata.

A szerzőpár az előszóban röviden ismerteti Somogyi Bélának, a Népszava főszerkesztőjének életútját, publicisztikai tevékenységének főbb mozzanatait, valamint azt a körülményt, hogy a Tanácsköztársaság idején visszavonult a polgári demokratikus forradalom alatt vállalt államtitkári beosztásából, ezzel juttatva kifejezésre egyet nem értését az akkor létrejött proletárdiktatúrával. 1919 második felében a fehérterror idején azonban élesen bírálta a nemcsak a tanács hatalmat, hanem a polgári demokratikus berendezkedést is megsemmisítő ellenforradalmi kurzust, rámutatva annak törvénytelen, embertelen s a polgári társadalom jogrendjét is semmibevevő voltára. A cikkei nyomán őt ért inzultusok, a fejére kitzűzött vérdíj, illetve a lap szerkesztőségét ért atrocitások mintegy előrevetítették az 1920 februárjában bekövetkezett eseményeket: az Ostenburg vezette fehérterrorista tisztii különítmény tagjai elhurcolták Somogyi Bélát és a társaságában tartózkodó Bacsó, majd mindkettőjüket meggyilkolva, tetemüket a Dunába vetették. Az esemény kül- és belföldön egyaránt nagy felháborodást váltott ki, emellett a rendszer konszolidálására törekvő, kormányzóválasztás előtt álló

Horthyt is kínosan érintette, aki „felelősségre is vonta” Ostenburgot, nem a gyilkosság ténye, hanem annak „ügyetlen” végrehajtása, illetve kitudódása miatt.

A szerzők a rendőrségi nyomozati anyagra támaszkodva áttekinthetően rekonstruálják a gyilkosság részleteit, érzékeltetve, hogy a belügyminisztériumi nyomozóapparátus figyelemre méltó gyorsasággal tisztázta az ügyet, miután azonban kiderült, hogy a gyanúsítottak katonai személyek – mint ilyen esetben illetéktelen –, a nyomozati anyagot átadta a katonai ügyészségnek. A rendőrségi vizsgálat által szolgáltatott tényekről tudomást venni nem akaró katonai ügyész álnyomozása, illetve az e körüli politikai huzavonának szükségtelenül részletező és ismétlésekbe bocsátkozó leírása sajnos megtöri azonban a könyv lendületét s az – a megelőző részektől eltérően – unalmassá válik.

A gyilkosság 1925-ben került újra az érdeklődés középpontjába, miután Fényes László újságíró cikksorozatban, majd Beniczky Ödön – a gyilkosság idején belügyminiszter – a katonai ügyészségen (a hivatali titoktartás alól történt felmentése után) tett és a sajtóban is megjelent tanúvallomásával világgossá vált a széles politikai közvélemény előtt is, hogy előre megtervezett politikai gyilkosságról van szó, melynek kezdeményezője az akkor fővezér, Horthy Miklós volt. A rendőrségi nyomozás eredményei már elegendő bizonyítékot szolgáltatottak a tett elkövetésében részben különítményes tisztek őrizetbe vételére, a katonai ügyészség azonban szándékosan vezette vakvágányra a nyomozást, amiben – mint azt a szerzők megfogalmazzák – egy Horthy és Ostenburg közötti, az ügy eltussolását célzó megállapodás is szerepet játszott. Ezek után már szinte „természetesnek tűnik”, hogy a gyilkosok helyett a leleplezők kerültek bíróság elé, majd ezt követően – a gyilkosság után tíz évvel – végleg megszüntették ez ügyben a vizsgálatot, a tetteseket felmentő határozat kimondásával.

Az egész ügy záróakkordját az az 1946. évi népbíróági tárgyalás jelenti, ahol a gyilkosságban résztvevő egyik különítményest – a Szálasi-puccs után miniszterré avanzsált Kovarc Émil – mint háborús bűnöst halálra ítélték.

A szerzők részletező gondossággal kísérik végig a gyilkosságot követő, ahhoz kapcsolódó események szinte minden mozzanatát, anélkül azonban, hogy azt a Horthy-korszak első tíz évének történeti háttérébe kellőképpen beépítenék; ezáltal mintegy tipikussá emelik a fennálló hatalom által inspirált politikai gyilkosságnak és következményeinek „természetráját”. Emellett az olvasónak az a benyomása, hogy egy három ívnyi érdekes történelmi tanulmány anyagát duzzasztották fel több, mint háromszorosára, ami nem használt a mondanivaló egészének.

Gyarmati György

HANNS HAAS–KARL STUHLPFARRER

ÖSTERREICH UND SEINE SLOWENEN.

(Verlag Löcker und Wögenstein, Wien, 1977. 141 l.)

AUSZTRIA ÉS SZLOVÉNIAI

A két fiatal szerző – a salzburgi egyetem történeti intézetének, illetve a bécsi egyetem kortörténeti intézetének asszisztense – könyvének ausztriai aktualitását a számottevő erőfeszítések ellenére nyugvópontra még mindig nem jutott nemzetiségi kérdés kezelésében fel-felerősödő és a legutóbbi években is aggályt keltően megmutatkozó német sovinizta tendenciák leküzdésének szükségessége adja meg, amire indokoltan hívják fel az Ausztria demokratikus fejlődéséért felelősséget érző minden politikai és társadalmi tényező figyelmét. Az ország leginkább számottevő nemzetisége, az Alsó-Karintia területén őshonos szlovén lakosság vonatkozásában kísérik nyomon a németesítő törekvések történetét, attól kezdve, hogy a „nemzeti ébredés” felbolygatja e Habsburg-koronatartomány német többségi és szlovén kisebbségi népességének a 19. sz. közepéig zavartalan együttélését. Tizenhárom évtizedet átfogó nagyívű áttekintésük nemzetközileg is felkelti a nemzetiségi problematikát tanulmányozók általános érdeklődését; a téma szlovéniai összefüggései folytán viszont bizonyára különös figyelemre számíthat Jugoszláviában. A magyar olvasó számára azért nagyon tanulságos könyv, mert az ausztriai nemzetiségpolitikai felfogás és gyakorlat történetének meg-

ismertetésével összehasonlítási lehetőséget kínál: az asszimilációs nemzetiségpolitika ideológiája és konkrét intézkedései számos hasonlóságot mutatnak Ausztriában, ahol azok a németiség mint többségi nép részéről jelentkeznek, s Magyarországon, ahol – nem utolsósorban – a németiség mint kisebbség ellen irányultak. Amit például a szerzők az iskola útján történő asszimilálásról az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában ausztriai vonatkozásban írnak, még egyes szakaszaiban, újabb és újabb továbblépést jelentő egyes törvényeiben és rendeleteiben is olyan magyarországi megfeleléseket idéz fel, amelyek azon túl, hogy az asszimilációs módszerek lényegi azonosságának kifejezői, egyúttal bizonyos egymásra hatást is feltételezhetővé tesznek a dualista monarchia két felének nemzetiségi törvény- és rendeletalkotásában s a gyakorlati végrehajtásban.

Teljesen hasonló módon reagált a Monarchia felbomlásával függetlenné vált Ausztria és Magyarország arra a megrázkódtatásra is, amit számukra a nemzetiségi jellegű, de jelentős saját népiséggel is rendelkező területek elszakadása jelentett: fokozottan törekedtek megmaradt nemzetiségeik asszimilálására, mert „népszemélyiségük” fennmaradásában állandó veszélyt éreztek, különös tekintettel a szomszédos országokban élő törzsrészük hatására. Az anyanyelvi jogaikhoz ragaszkodó nemzetiségeket centrifugális tendenciákkal, irredentizmussal, hazafiatlansággal vagy egyenesen haszárulással gyanúsították, sőt vádolták, és ennek megfelelő bánásmódban is részesítették, különösen a helyi hatóságok és társadalmi szervezetek részéről. Bizonyos kíméletre vagy éppen támogatásra csak az asszimilánsok – Ausztriában a „németérelmű”, Magyarországon a „magyarérelmű” nemzetiségek – számíthattak, akiknek a nemzetiségükhöz ragaszkodókhoz viszonyított aránya ebben az atmoszférában népszámlálásról népszámlálásra, sőt iskolaévről iskolaévre növekedett, s túlnyomóvá vált. Sem a kiegyezés idejéből származó – elvileg változatlan érvényű, gyakorlatilag azonban soha végre nem hajtott – ausztriai és magyarországi nemzetiségi alaptörvények, sem a Párizs-környéki békeszerződésekbe foglalt – különben is már csak individuális és nem kollektív nemzetiségi jogokat hangsúlyozó – kisebbségvédelmi rendelkezések nem voltak alkalmasak a nemzeti kisebbségek jogainak hatékony biztosítására; a Nemzetek Szövetsége elé terjesztett panaszok nem jártak eredménnyel.

Az 1918 előtti soknemzetiségű Ausztria–Magyarországgal szemben magát immár határozottan német, illetve magyar nemzeti államnak tekintő Ausztria és Magyarország fokozottan asszimilációt erőltető politikája ellen az a külpolitikai megfontolás szólt viszont – bizonyos belső konszolidációs érdekek mellett, illetve azokkal összefüggésben is –, hogy bizonyos nemzetiségpolitikai mérséklet, sőt kedvezés egyrészt csökkenthetné a szomszédos államokban élő törzsnép felháborodásának propagandisztikus és más külső beavatkozások formájában való kihasználását, másrészt az ugyanezen országok uralma alá került saját néprészek nem kevésbé sanyarú kisebbségi sorsán kölcsönösségi alapon enyhíthetne. A nemzetiségpolitikai kölcsönösség eszméjéhez fűződő várakozások realizálhatósága azonban korántsem vált általános és mélyebb meggyőződéssé, s Ausztriában éppúgy, mint Magyarországon (Bethlen) s a német kisebbségek sürgetésére a kezdeményezést magára vállaló weimari Németországban (Stresemann) epizódikus jellegű maradt a kormányok 1925–1930 közti eredménytelen kísérletezése, hogy saját országok nemzetiségeinek helyzete megfelelő rendezésével, „példát mutassanak”. A fő tendencia továbbra is az asszimilációs törekvés maradt, amelyen később legfeljebb enyhíthetett, de alapvetően nem változtatott Ausztriában Schuschnigg, Magyarországon Teleki mérsékletre intő igyekezete.

A magyarországi nemzetiségpolitika történetét ismerő olvasó csak önállóan juthat a fenti – és ehhez hasonló más – összehasonlításokra, mert a könyv magyar vonatkozásokra legfeljebb csak a burgenlandi kérdéssel kapcsolatban tér ki. Leginkább a jugoszláv vonatkozásokra történik utalás, s ez természetes is, hiszen Szlovénia a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett; jugoszláv csapatoknak Alsó-Karintiába történt benyomulása az ottani szlovén lakosságú területekre is kiterjedő igényt jelezte. A kiszorításukat célzó, karintiai németek által szervezett, legendássá színezett fegyveres ellenállásnak a szlovén öntudatú lakosságra gyakorolt megfélemlítő hatása és ugyanakkor a „németbarátságra” hajló szlovének főleg gazdasági előnyöket kilátásba helyező propagandával történt „megdolgozása” eredményeként a vitás területek vonatkozásán elrendelt 1920. októberi népszavazás Ausztria kebelében tartotta meg a karintiai szlovéneket; Jugoszlávia csak Maribor vidékét kapta meg némi kárpótlásként. Az a körülmény azonban, hogy a karintiai szlovének 40%-ban a délszláv állam részévé lett Szlovéniához tartozásra adták szavazatukat, nemcsak a tett ígéretek be nem váltásához, hanem szlovénellenes intézkedések egész sorához (szlovén papok, tanítók, községi előljárók tömeges eltávolítása stb.) vezetett. A belgrádi kormány ez elleni tiltakozása az osztrák kormánynál, valamint a

Nemzetek Szövetségéhez benyújtott szlovén panasz, nem enyhített a helyzeten, hanem újabb ürügyül szolgált arra, hogy a karintiai szlovének minden megnyilvánulását anyanyelvük és más nemzetiségi sajátosságaik megőrzésére és ápolására, jugoszláv irredentisztikus törekvések szolgálatában elkövetett hazaáruló tevékenységnek minősítsék, s akként fojtsák el és torolják meg. Ez viszont nem maradt következmények nélkül a jugoszláviai, különösen a szlovéniai (Kočevje, Gotsche) németesítésre; vezetőik mind a 20-as, mind a 30-as években ismételten sürgették ezért Bécsben és Klagenfurtban a karintiai szlovének helyzetének rendezését, ám teljesen eredménytelenül. Nem hogy kulturális autonómiájuk, amelyről a 20-as évek második felében tárgyalások folytak, nem valósulhatott meg, hanem még a minimális kívánásaiak előterjesztése sem talált kedvező fogadtatásra.

Mint a szerzők rámutatnak, a karintiai szlovének vezetői indokolt aggályokat tápláltak a kisebbségi politikában ekkor Európa-szerte általános panaceának tekintett kulturális autonómia oly módon elképzelt megvalósításával szemben, hogy nemzetiségi jogokat csak azok a szlovének élvezhetnek, akik magukat szlovének vallván, felvételnek a szlovén nemzeti kataszterbe. Karintiában, ahol a szlovének asszimilációs folyamata már jelentősen előrehaladt, s ennek megfelelően nem volt elég erős a szlovén nemzeti öntudat, egyfelől az öntudatos részre gyakorolt nyomás, másfelől a „német-érzelműek” azzal kecsegtetése, hogy így jobban boldogulnak, a valóságban egy szűk nemzeti gettóba szorulás veszélyét idézte fel a kulturális autonómia bevezetése esetére, miközben a szlovének nagy többsége immár maradéktalanul ki lenne szolgáltatva az elnémetesítésnek. A szerzők e problematikával kapcsolatos fejtegetéseikhez érdemes hozzátennünk, hogy a magyarországi német kisebbség vezetője, Dr. Jakob Bleyer, maga is hasonló aggályoktól indítva foglalt állást amellett, hogy a nemzetiségi jogokra való jogosultság megállapításához a nemzetiséghez tartozás objektív kritériumait (származás, anyanyelv stb.) vegyék alapul a nemzetiség szubjektív megvállása helyett. A korabeli nemzetiség-tudományi irodalomban nagy vitát kavart 1930. évi cikkének ezt az állásfoglalását a karintiai szlovén vezetők úgy köszöntötték, mint felfogásuk megerősítését azokkal szemben, akik doktrinér módon, sematikus megoldásokat erőltetnek, kellő tekintet nélkül az egyes nemzetiségek konkrét helyzetére és eltérő körülményeire. A karintiai szlovén és magyarországi német kisebbségi problematika e mélyebbire nyúló párhuzamának indokolt megvonasához azonban Haas és Stuhlpfarrer könyve csak a szlovének asszimilációs folyamatának alaposabb bemutatásával adhatna megfelelő segítséget. A magyarországi nemzetiségek asszimilációs folyamatának ismeretén alapuló benyomásunk szerint a karintiai szlovénekkel foglalkozó szerzők az asszimiláció erőszakolásának egyébként másutt ugyancsak hasonló elvi indokolásai és gyakorlati módszerei jogosan kemény bírálatára koncentrálnak, mintha egy kissé kebecsülnék a természetes asszimiláló tényezők szerepét és súlyát, jelentékeny rétegek tényleges készségét az előnyösebbnek talált beolvadásra.

Rendkívül érdekes a könyv azon fejezete is, amely azt vázolja fel, miként alakult a karintiai szlovén kérdés az Anschluss nyomán, a nemzetiszocialista német birodalom fennhatósága alatt. Tragikusságában is jellemző, hogy az 1920. évi népszavazás csak 60%-os eredménye miatt megbízhatatlannak tartott, sokat zaklatott szlovén lakosság a Hitler által elrendelt 1938. áprilisi népszavazáson szinte 100%-ban voksolt igennel, hogy erre hivatkozva „emelt fővel” léphessen fel Berlinben és az immár ugyancsak náci Bécsben a karintiai helyi hatóságok és társadalmi szervezetek változatlan németesítő törekvéseivel szemben. Illúzióik azonban hamar szétfoszlottak: a náciizmus természetesen a német nacionalizmus támaszának sőt legerősebb kibontakoztatójának bizonyult. A szlovén nemzetiség ügyeinek közvetlen intézésére Klagenfurtban hoztak létre a helyi német sovinszták befolyása alatt álló „illetékes szövet”; ezzel teljessé tették a szlovének kikapcsolását a közéletből. Az ún. utraquista kisebbségi népiskolák megszüntetésével, amelyek eddig legalább az első két osztályban teret engedtek a szlovén tanításhoz, az iskolákat teljesen elnémetesítették. A szlovénlakta alsó-karintiai terület úgyszólván teljes egészében határovezetté nyilvánítása révén rendkívüli intézkedések egész sorát vezették be. Akadályozták például a szlovének birtokvásárlását, és elősegítették német telepések terjeszkedését. Jugoszlávia szétválása után, amikor visszacsatolták a maribori körzetet, Szlovénia viszont jórészt olasz megszállás alá került, szlovének nagyobb arányú kitelepítésére is sor került Karintiából.

A szerzők rámutatnak arra, hogy ezek a körülmények kedveztek a szlovén partizánmozgalom kibontakozásának Alsó-Karintiában. Ezt a területet jórészt az ide is előnyömlő jugoszláv hadsereghez csatlakozó helyi partizánok szabadították fel. Önálló politikai erőtevézővé válásukat azonban a jugoszláv csapatok 1945. májusi kivonását követő brit megszállás idején megakadályozták, és csak

kifejezetten „ausztró–szlovén” szervezeteket engedélyeztek. Eldöntött dolog volt ugyan Ausztriának az 1937-es határok szerinti helyreállítása, mégis számolni kellett Jugoszlávia Alsó-Karintiára irányuló területi igényével, amelynek 1947-ben erőteljesen hangot is adott. Később, 1949-ben, beírta azzal, hogy területi autonómiát követeljen Ausztriától az alsó-karintiai szlovének részére. Ezek helyzete egyébként javult, nemcsak a náci uralom nemzetiségpolitikai következményei felszámolása következtében, hanem az első osztrák köztársaság alatti viszonyokhoz képest is; az 1945. évi kisebbségi iskolarendelet alapján Alsó-Karintiában kétnyelvű népiskolák létesültek, amelyekben már csak a 4. tanévtől tértek át a német tanításnyelvre, a szlovén nyelvet továbbra is tanítván, heti 3 órában.

Az 1955-ben létrejött osztrák államszerződés nem biztosított Alsó-Karintiában szlovén területi autonómiát, de lehetővé tette kétnyelvű helységtáblák alkalmazását, és megerősítette a szlovénoknak kedvező eddigi rendelkezéseket. A német sovinszta reakció azonban ezt követően felélénkült. Újjászervezték a karintiai németesítő, szlovénellenes szervezeteket, amelyek jelentős mértékben befolyásolni tudták a politikai pártokat is, s 1958-ban kirobbantották a szlovénul tanítani vonakodó tanerők sztrájkját. Ennek hatására a következő évben kiadott új iskolarendelet megszüntette a tanerők erre való kötelezettségét, s így tulajdonképpen hatálytalanította a kedvezőbb körülményeket teremtő 1945-ös rendeletet. Ezután egy évtizedre „befagyasztotta” ugyan az osztrák kormány az alsó-karintiai szlovén helyzetet, de az 1970-es évek elején újra fellobbant a szlovénellenes német nacionalizmus; sok helyütt demonstratív eltvóltották a kétnyelvű helységfeliratokat, s a hatóságok szemet hunytak efelett. Az alsó-karintiai viszonyok miatt 1974-ben jegyzékváltásra is sor került a jugoszláv és az osztrák kormány között. 1976-ban egy nemzetiségi törvény kibocsátásával kísérlet történt a kérdés nyugópontra juttatására, de a karintiai német sovinszták befolyására máris per és sajtókampany indult egy szlovén vezető ellen, akiről – bár erre semmi bizonyíték nem volt felhozható – azt állították, hogy bombamerényletet tervezve akarta felhívni Jugoszlávia figyelmét az ausztriai szlovének nem megfelelőnek tartott helyzetére. A jugoszláv orientáltságra vonatkozó – a karintiai szlovének helyzetét korábban is súlyosan nehezítő – vádak most már az eltérő társadalmi berendezkedettség folytán a szlovén öntudatú osztrák állampolgárok többnyire „szlovén nemzeti kommunisták” gyanánt való emlegetésével egészült ki.

A könyv érinti a téma olasz vonatkozásait is. Az első világháború utáni békerendezés során némi karintiai területekkel együtt Olaszországnak juttatott Dél-Tirolban igen súlyossá vált a német lakosság helyzete az olasz fasizmus sovinszta nemzetiségpolitikája következtében. Ez a körülmény erősen hatott Ausztriára, s legközelebből Karintiára, erősítve az ottani nemzetiségpolitikai ingerültséget, türelmetlenséget, erőszakosságot. Később a tengelybarátságot kiépítő és azt a nemzetiségi kérdés miatti súrlódásoktól tehermentesíteni kívánó Hitler a német öntudatú rész egyezményes hazatelepítésével, s a visszamaradó résznek az erőszakos olasz asszimilációval szembeni magára hagyásával akarta „megoldani” a dél-tiroli problémát. A második világháború után Dél-Tirol kérdésében létrejött, reményekre jogosító 1946. évi olasz–osztrák egyezmény végrehajtásában mutatkozó visszasságok miatt az 1960-as években ismét fellángoltak ott a nemzetiségi ellentétek; ennek karintiai reakcióját azonban fékezte az a körülmény, hogy a dél-tiroli németek mellett nemzetközi fórumokon szót emelő osztrák kormány fokozottan ügyelt arra, hogy az ország saját nemzetiségi viszonyai konszolidáltságot mutassanak. A dél-tiroli kérdés 1969. évi rendezése után azonban sajnos újra megélelkülhetett Karintiában a német sovinszta erő; az 1970-es évek már vázolat aggasztó jelenségei tették aktuális feladatává a szerzők számára Ausztria és szlovénjai viszonyának történeti bemutatását, a szlovének iránti teljes együttérzéssel, és az ausztriai németesítő tendenciák bátor bírálatával.

Teljes joggal hangsúlyozzák a szerzők, hogy az osztrák patriotizmus, vagy karintiai lokálpatriotizmus kritériumává nem tehető a német népességbe való beolvadás; a szlovének számára biztosítani kell anyanyelvük, nemzetiségi sajátosságaik megőrzésének, ápolásának lehetőségét. De esetleges másirányú egyoldalúság elkerülésére helyes lett volna megkülönböztetni az ugyancsak tiszteletben tartandó természetes asszimilációs folyamatokat azoktól a joggal kritizált törekvésektől, amelyek csak hivatkoznak természetességre, önkéntességre, hogy leplezzék ezzel az asszimiláció erőltetésére irányuló célkitűzéseiket.

A szerzők az ausztriai, karintiai szlovén népességre a „népcsoport” (Volksgruppe) megjelölést alkalmazzák, és degradációnak minősítik e népesség nemzeti kisebbség (nationale Minderheit) gyanánt való kezelését. Ebben a terminológiai kérdésben nyilvánvalóan szerepet játszik az az eléggé általános történelmi tapasztalat, hogy a nemzetiségpolitikai szuverenitásukat hangsúlyozó, a nemzetiségi kérdést

szigorúan belügynek tekintő államok sokszorosán visszaéltek jogaikkal, és nemzetiségeik beolvasztására igyekeztek felhasználni szuverén hatalmi eszközeiket. Mégis, úgy véljük, hogy a nemzetiség, mint kollektívum, jogait sajátos egyediségre fenntartására és ápolására szerencsésebb volna a népcsoportjog (Volksgruppenrecht) terminológiája mellőzésével hangsúlyozni, különös tekintettel a népcsoportjogi felfogás ezt végtelenen abszolutizáló, a természetes asszimilációval szemben is kategorikusan elutasító álláspontjára, valamint azokra a rendkívül súlyos következményekre, amelyekkel az azonos népiség érdekében való külső beavatkozás jogosultságának hirdetése járt. Bár ismereteseink előttünk olyan nézetek, amelyek „a nemzetiszocializmus időszakában elszenvedett torzulásoktól megtisztított” és továbbfejlesztendő népcsoportjognak még fontos szerepet tulajdonítanak, szerintünk nem szolgálhat sem mércéül a múlt történeti, sem iránymutatásul a jelen aktuális nemzetiségi kérdései megítélésében.

Tilkovszky Loránt

KLAUS DROBISCH:

WIDERSTAND IN BUCHENWALD

(Dietz Verlag, Berlin, 1977. 175 l.)

ELLENÁLLÁS BUCHENWALDBAN

A német antifasiszta ellenállási mozgalomról már több feldolgozás látott napvilágot az NDK történészeinek tollából is. Némelyikük arra vállalkozik, hogy az egész mozgalomról adjon képet, mások egy-egy részterületet választottak feldolgozásuk témájául. Ez utóbbiak közé tartozik Klaus Drobisch munkája is, amely azt tűzi ki célul maga elé, hogy az antifasiszta ellenállási mozgalom egyik különleges területéről, egy koncentrációs táboron belül folyó harcról számoljon be.

A szerző azokat a körülményeket ismerteti bevezetőjében, amelyek között a koncentrációs táborok rendszere kialakult. Utal a fasiszta hatalomátvételt megelőző jelekre, amelyek már előre vetítették a barna uralomnak ezt az oldalát is. Idézi Himmler és más SS-vezetők nyilatkozatait, akik a háborúra készülődve már készültek a belső német front megnyitására is. A haladó erők ellen indított hadjárat különösen a Reichstag felgyújtása után vált intenzívvé, amikor ideiglenes gyűjtőtáborok egész sorát hozták létre, hogy aztán a 30-as évek második felében kiépítsék a koncentrációs táborok hálózatát.

Ennek keretében került sor a Weimar melletti Ettersbergen a buchenwaldi tábor létesítésére. Képet kapunk arról, hogyan indult meg az 1937 júliusában kezdődő építési munkálatokkal párhuzamosan az illegális szervezkedés a foglyok között. Az ideszállítottak közül számosan más táborokból kerültek ide, ahol az antifasiszta szervezkedés már megindult, az ott szerzett tapasztalatokat pedig Buchenwaldban is hasznosítani tudták. A tábor fennállásának körülbelül nyolc éve alatt voltaképpen a kommunista párt tagjai voltak mindvégig azok, akik a különböző illegális szervezeteket létrehozták és akik röviddel a táborba érkezést követően eredeti lakóhelyük szerint csoportokba kezdték szervezni a KPD tagjait. A szerző nagy gondot fordít arra, hogy az olvasó előtt is világos legyen az a közvetlen, a hétköznapi harcának értelmet adó cél, amely a fő célkitűzés – a szabadság visszanyerése a fasizmus vereségével – mellett mindig szerepet játszott. A kezdeti időszakban ez a cél jobb körülmények megteremtése volt. Úgyszintén az első periódus feladata volt a politikai foglyok számára a foglyok által betöltött tábori tisztségekért a köztörvényesekkel folytatott pozícióharc sikeres megvívása, hiszen a tisztségek betöltése révén sokat segíthettek a mindennapi élet gondjain, amelyek egyébként életeket követeltek volna, és megkönnyíthették saját szervezkedésüket. A táborépítés befejeztével – 1938-ban – a német kommunisták már szervezett erőként léteztek Buchenwaldban.

Az 1938-as év közepétől újabb szakasz kezdődött az illegális antifasiszta harc menetében, új célkitűzésekkel. Kezdetben németországi zsidókkal gyarapodott a foglyok száma, majd osztrák, cseh és a háború kitérésével lengyel foglyok tömegei érkeztek a táborba. Már az érkezés első perceiben tanúbizonyságot tettek a német kommunisták internacionalista és humanus szellemükről az újonnan érkezettekkel szemben (tanácsok az SS-szel való összetűzések elkerüléséhez, jobb felszereléshez, a gyengébbeknek könnyebb munkához való hozzásegítése, a tilalom elleni betegápolás stb.). 1941

őszétől pedig szovjet hadifoglyok is érkeztek a táborba. A német kommunisták közül Walter Bartel volt az, aki az illegális pártvezetőség egyik tagjaként kapcsolatot tartott fenn a különböző nemzeti-ségek kommunista csoportjaival.

Drobisch végigvezeti az olvasót azon a folyamaton, amely a német kommunisták kezdeti szervezkedésétől a tábor önerőből történt felszabadításáig vezetett. Ennek az útnak fontos állomása volt az illegális katonai szervezet kiépítése a német foglyok között. A folyamat továbbvitelében igen fontos volt a különböző nemzetiségű foglyok között kialakult kölcsönös bizalom. Ez tette lehetővé, hogy 1943 nyarán megalakulhatott a Nemzetközi Táborbizottság Walter Bartel vezetésével, amely célul tűzte ki a fegyveres harc előkészítését is. A nemzetközi katonai szervezetet 1944 folyamán építették ki, és a tábor területén haditermelést folytató üzemekből szerzett és saját készítésű fegyverekkel szerelték fel. Ezzel kapcsolatban Drobisch külön kitér annak bemutatására, hogy milyen gazdasági szerep hárult a táborra, rámutatva a monopóliumok és az SS összefonódására.

1945 elején napirendre került a fegyveres felkelés. Még folytatni kellett a tábor evakuálása elleni harcot, amíg az amerikai 3. hadsereg frontja el nem érte a tábor közvetlen környékét, hogy a felkelést akkor indítva, ki tudják vívni szabadságukat, amelyet 1945. április 11-én nyértek vissza. Drobisch hangsúlyozza, hogy nem az amerikai hadsereg, hanem a felfegyvezett foglyok szabadították fel a tábort. Végezetül utal még a szerző azokra az erőfeszítésekre, ahogyan az antifasiszta táborlakók az otthoni, eljövendő feladatokra felkészültek.

A fényképekkel, dokumentummásolatokkal gazdagon illusztrált, tárgyilagos, és jó hangvételű munka nagyon hozzájárul ahhoz, hogy a buchenwaldi koncentrációs táborban folyó áldozatos és tiszteletet érdemlő harc hiteles ábrázolásban álljon az olvasó előtt.

Barabás László

M. KUČERA:

A SZLOVÁKSÁG TÖRTÉNETI TUDATA A KÖZÉPKORBAN

A címben jelzett téma kutatását bonyolulttá teszi az a körülmény, hogy a szlovákok a középkorban a soknemzetiségű magyar állam keretein belül éltek. Mivel az uralkodó osztály magyar vagy elmagyarosodott volt, történeti tudatában a szláv összetevők felkutatása különösen problematikus.

A kérdés fejlődéstörténetében új szakaszt nyitott a cseh exuláns Jakub Jakubeus munkája: „Viva gentis Slavonicae delineatio”, mely a 17. sz. közepén készült. E munka, melyet csak tükrözéseiből ismerünk, a szlovákok barokk historizmusának nyitányát jelenti, s nagyban segítette a formálódó szlovák nemzeti öntudat kifejlődését.

Jakubeus munkájából a tanulmány szerzője két kérdésfelvetést tart a legjellemzőbbnek: honnan származnak a szlovákok, s melyek a szlovák múlt legdicsebb szakaszai?

Az első kérdésre adott válasz nem lépi túl a középkor bibliai történetfelfogását: Jakubeus is Babilonban keresi a szlovákok eredetét. Ugyanakkor a szlovákokat a „natio Slavica” részének tartja.

A második kérdésre adott választ a későbbi szlovák történetírás is teljesen átvette: a nagymorva birodalom korszakát tartja a szlovák múlt legdicsebb szakaszának. Felmerül a kérdés: a barokk történet szemlélet terméke-e ez az elmélet, vagy vannak előzményei a szlovák etnikum történeti tudatában?

A honfoglalás eseményeit előadó magyar krónikákban a szerző szerint a magyarországi szlávok között a nagymorva múlttól a 11. sz. közepéig elevenen élő hagyományok is visszatükröződnek. Ez a hagyomány íratlan mesék, legendák formájában terjedt, s hatott a magyar krónikákra is. E hagyomány hordozója a magyar honfoglalás után is helyén maradó szláv etnikum volt, mely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szempontból is a morva társadalom egyenes folytatója. A hagyományokból hiányzó egyházi színezet azok világi jellegére mutat, s terjesztőit a szerző az igricsekben, e szláv eredetű elnevezést viselő énekmondókban látja. A 14. sz. végétől kezdve Csehországból már a nagymorva hagyományok új, írott formában jelentkező változata terjed el Szlovákiában, termékeny talajra találva.

E hagyományok nem pontosan körvonalazottak, osztály- és nemzeti jellegük gyakran elmosódó, de mégis alapját képezhették egy későbbi, fejlettebb szlovák történeti önismeretnek.

Historicky časopis 1977. 2. sz. 217–238. l

H. V.

HELMUT BLEIBER:

A NÉMETALFÖLDI FORRADALOM NÉMET FEJEDELEMSÉGEKRE GYAKOROLT HATÁSÁRÓL

A korai polgári forradalom időszakában és a köztársaság első évtizedeiben Hollandia és a német területek kapcsolata gyorsan fejlődött, a polgári köztársaság befolyása – bár azt az angol forradalom előkészítésében játszott szerepéhez nem mérhetjük – a szomszédos keleti tartományokban ugrás-szerűen megnőtt.

A változások a gazdasági fejlődésre – néhány esettől eltekintve – általában pozitív hatást gyakoroltak. A kapitalista jellegű üzemek megjelenése, a holland találmányok és termelési módszerek átvétele mind a modern ipari kezdeményezések elterjedését ösztönözték, amit többek között a fayence-manufaktúrák termelésében rövid idő alatt elért, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt jelentős eredmények is megmutatnak. A német iparos és kereskedő körök vállalkozó kedvét fokozó kedvező feltételekkel egyidőben jelentkezett azonban a gazdasági kibontakozást több ponton visszafogó holland konkurrencia: 1657 után a flamand és a brabanti kendő beáramlása meggyorsult, több iparágban holland vállalkozások jöttek létre, aminek hátrányait különösen a hegyvidékekkel rendelkező országok fémipara és Alsó-Rajna vidékének textilipara érezte meg.

Hollandia bekapcsolódása a német gazdasági vérkeringésbe a külkereskedelem szerkezetét is módosította, a felnémet területekkel szemben Közép-Németország jelentőségét fokozta. Németalföld gyarmati terjeszkedése ugyanis lehetőséget kínált ahhoz, hogy a nyugat-német üzemek – ha egyelőre kiegészítő jelleggel is – bekapcsolódjanak a tengerentúlra irányuló holland exporttevékenységbe. Ezzel egyidőben a holland tartományok behozatali igényei a baromfitenyésztés fejlődését serkentették.

A gazdasági kapcsolatok növekvő intenzitását jelezte az az elterjedt gyakorlat, hogy egyre több német város és fejedelem alkalmazott holland szakembereket: mérnököket, építészeket, hajó-építészeket, gazdasági szakértőket. A későbbiekben egész népcsoportok vándoroltak be. Az új etnikum döntő szerepet játszott a meglévő gazdasági kapcsolatok bővítésében, és hozzájárult a forradalmi üzempolitikai és üzemszervezeti felfogás elterjedéséhez. A holland gazdasági befolyás a nyugat-német területeken gyorsította az eredeti tőkefelhalmozódás folyamatát, az uralkodó feudális viszonyok lebontásához azonban – annál is inkább, mivel annak belső feltételei hiányoztak még – nem adhatott hatásos támogatást.

A gazdasági befolyással szoros összefüggésben fejlődtek a szomszédos területek politikai kapcsolatai. Kelet-Friesland a kálvinista menekültek befogadásával, s a spanyolok ellen harcoló Orániai Vilmosnak nyújtott sokoldalú támogatással hívta fel magára a figyelmet. A németalföldi köztársaság megszületését követően Nassauban holland típusú alkotmányt vezettek be. Dillenburg város olyan szabadságlevelet kapott, amely sokkal több jogot biztosított a földesurakkal szemben, mint amivel a többi német város rendelkezett. Ugyancsak holland hatásokat mutat az 1584-ben alapított, később a genfi reformáció nyugat-németországi fellegvává váló herborni főiskola kezdeti működése is. A haladó kálvinisták szószólójaként Johan von Nassau lépett fel. Nagy energiával dolgozott a német és a holland kálvinisták szoros szövetségének megteremtésén, s bár terveinek a pfalzi grófit, Johann Kasimirt is sikerült megnyernie, a reformációt végrehajtott valamennyi ország összefogására 1597-ben Dillenburgban összehívott szinóduson mindössze 5-en jelentek meg.

Különösen szoros kapcsolatot alakítottak ki a holland forradalmárokkal az alsó-rajnai és a westfáliai kálvinisták. Az említett területek Orániai Vilmos hadseregszervezésének bázisát jelentették; Wesel város segítségével tartották meg ugyanakkor a holland kálvinista egyház első szinódusát. Döntően hatott a spanyol-holland háború alakulására az ún. „kölni háború” (1582–86), amelyben a kálvinista vallásra áttért választófejedelem, Gebhard Truchsess érsek, szövetkezve a kálvinista német fejedelmekkel, sikerrel védte meg hatalmát az új katolikus érsekkel, Ernst von Bayerrel szemben. Győzelme sokban hozzájárult a holland pozíciók megerősödéséhez, azzal, hogy megakadályozta a Középső-Rajna vidék feletti befolyás megőrzésére irányuló spanyol tervnek a megvalósítását.

A holland forradalom hatása a Habsburg-birodalmat sem kerülte el. A felkeléstől féltő II. Miksa az örökös tartományok rendjeinek nyomására kénytelen volt 1569-ben bizonyos vallási engedményeket kihirdetni, melyeket azonban a Vatikán és Spanyolország tiltakozására visszavont, majd 1578-ban Stajerországban – kisebb megszorításokkal – ismét bevezetett. A szerző szerint a fokozódó népmozgalmak és a paraszti nyugtalanságok szintén holland befolyás jegyeit hordozzák.

Helmut Bleiber a németalföldi forradalmi változások németországi hatásának átfogó vizsgálatára törekszik. Az ismertetett tanulmány keretei között azonban kutatási eredményeinek néhány példával megtámogatott vázlatos ismertetésén túl többre nem vállalkozhatott. A tanulságos írás így tulajdonképpen a tézisek részletes kifejtésének tekinthető.

K. NOVOTNÝ:

A MANUFAKTURÁK MUNKÁSSÁGÁNAK KIALAKULÁSA CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A tárgyalt folyamat a tőkés termelési viszonyok kifejlődésének egyik fontos tényezője. Az újonnan kialakuló társadalmi osztály, a munkásosztály alkotórészei különböznek egymástól származásuk, a tőkéttől való függésük formái és intenzitása, valamint a helyzetükben még meglévő feudális elemek erőssége alapján. Ez utóbbi jellemzőt, a régi feudális elemek továbbélését tárgyalja különös részletességgel a tanulmány szerzője.

Az ipari fejlődés legkomolyabb munkaerő-tartalékát a falusi lakosság birtok nélküli, nélkülöző rétegeiben találta meg. E falusiak először a házaknál folyó, kihelyezett termelésbe kapcsolódtak be. Az eredetileg otthon dolgozó termelők bérmunkássá válásában fontos szerepet játszott a kereskedelmi tőke, mely az otthon termelők és a fogyasztók közti kapcsolatba beavatkozva lehetetlenné tette, hogy a háziiparban dolgozó lenfonók vagy takácsok késztermékeiket a piacon elhelyezhessék. Hasonló módon vesztette el a háziipar a kapcsolatot a nyersanyag piaccal is.

A manufaktúrák munkásságának másik forrását az elszegényedő céhes iparosok adták, akik önállóságukat elveszítve váltak bérmunkássá. Kiváltságos rétegeket alkottak közöttük a külföldi szakemberek, akik azonban pótolhatatlanságuk megszűntével kiváltságaikat is elvesztették.

Az új kapitalista termelési formák Csehországban a feudális jobbágyság keretei között bontakoztak ki. A munkások helyzetét gyakran befolyásolta feudális függésük. A polgári tulajdonú textilmanufaktúrákban nem alkalmazták a robotot, gyakori jelenség volt viszont a nemesi tulajdonban levő vasművekben, a szakértelmet nem követelő segédmunkák elvégzésénél. A nemesi tulajdont képező manufaktúrákban a tulajdonos feudális jogaira hivatkozva gazdaságon kívüli kényszert is alkalmazott. A feudális szemlélet ugyanis a helyi függésben levő munkásokban zselléreket vagy cselédeket látott.

A polgári kezekben levő manufaktúrák munkásainak viszonya a tulajdonoshoz normális tőkés munkaviszony volt. A 18. sz. 60-as, 70-es éveiben azonban itt is érvényesültek még feudális vonások. Előfordult, hogy a földesurak pénzért átengedték jobbágyaikat tőkés vállalkozóknak, s a jobbágyok robotjukat a manufaktúrákban teljesítették.

A személyileg szabad munkások a manufaktúrák munkásságának csak igen kis részét alkották. Az ő esetükben is gyakran érvényesülő személyi függés mutatja, hogy milyen nehezen érvényesültek a tőkés munkaerőpiac törvényei.

1797-ben 579 ezer munkás dolgozott Csehországban, 97%-uk a textiliparban. A többi iparág messze lemaradt: az üvegyipar 3000, a vasipar 2100 munkást foglalkoztatott. A munkásság legnagyobb részét még mindig az otthon dolgozó fonómunkások adták. (404 ezer személy, az egész munkásság 71%-a).

A 19. sz. folyamán a manufaktúrák munkássága még mindig komoly tömeget jelentett, de számarányuk egyre csökkent, a manufakturális termelés visszaszorulásával párhuzamosan.

Československý časopis historický 1977. 3. sz. 383–407. l.

H. V.

R. FIŠER:

SZÁMÍTÓGÉP – PROGRAMOZOTT TÁJÉKOZTATÁSI
RENDSZER – HARMINCADJEGYZÉKEK.

(A lőcsei harmincadjegyzékek számítógépes elemzésének tanulságai.)

A kései feudalizmus történetének kutatói egyre többet alkalmaznak a közgazdaságtudomány módszereit. Ezek közé tartoznak a modern kvantitatív módszerek is, melyek igénylik a számítógépes felhasználást is. A számítógépek alkalmazása egyrészt emelte a történetiszemle módszertani színvonalát, másrészt megkíméli a kutatót a nagytömegű adatok feldolgozásának rutinmunkájától.

A számítógép azonban csak úgy tudja megoldani feladatait, ha kellő mennyiségű, s a gép számára „érthető” szimbólumokra lebontott adatot kap. Ehhez viszont olyan források kellenek,

melyek kellő mennyiségű adatot tartalmaznak, s átformálásuk a gép nyelvére nem túl nehéz. Legmegfelelőbbek erre a 19–20. század gazdaságtörténetének forrásai; a „statisztika előtti” korszak forrásai már több problémát okoznak. A régebbi források közül a lőcsei harmincadjegyzekek bizonyultak számítógépes feldolgozásra a legalkalmasabbnak, viszonylag egységes, következetes szerkezetűk, statisztikai feldolgozásra alkalmas adatmennyiségűk, stabil latin terminológiájuk miatt. Az 1656–1678 között keletkezett jegyzékek adatait vitték az ASTI (információs osztályozás automatikus rendszere) programrendszer közvetítésével a SAAB D 21-es számítógépre. A cél az volt, hogy a géppel végeztessék el az időigényes, nem kifejezetten alkotó jellegű kombinatórikus és statisztikai munkákat, és maximális mennyiségű ismeretet kapjanak a lőcsei kereskedelem méretéről és összetételéről.

A kísérlet folyamán bebizonyosodott, hogy lehetséges az ilyen típusú források gépi elemzése, ha kellő nagyságú időszakaszt fognak át, és sikerül a forrásokban föllelhető adatokat a programrendszer egységeire átformálni. Az alkalmazott információs programrendszer – jelen esetben az IPS–ASTI – eredményesen töltötte be a történészek és a programozók közti közvetítő szerepét. A kutatónak nem kell feltétlenül a tájékoztatási rendszeralkotás vagy akár a programozási technika szakértőjévé válnia, elég ha egészében ismeri a rendszert, tisztában van egyes összetevőinek funkciójával s az információk áramlásával. A konkrét feladatok megoldása tulajdonképpen az egyes irányprogramok szerkezetén belül zajlik le, melyek biztosítják a rendszer használója s a számítógépek közötti kommunikációt.

Az elemzés eredményei tetszés szerinti formában integrálhatók a kutatott tárgyról hagyományos módszerekkel szerzett, vagy más jellegű forrásokból származó ismeretek közé is. A gazdaságtörténet területén az ASTI információs rendszer már a közeljövőben használható lehet tömeges jellegű források rendszeres feldolgozására, s egyéb rutinjellegű munkák elvégzésére.

Historický časopis 1977. 3. sz. 369–385. l.

H. V.

HORST DIPPEL:

BENJAMIN FRANKLIN POLGÁRI TÁRSADALOMELMÉLETE

Az amerikai polgári forradalom vezéregyéniségének a polgári társadalom felépítéséről alkotott elképzeléseit a teljesség igényével a korábbiakban még nem vizsgálták. Dippel így jelentősebb előmunkálatok hiányában, elsősorban az 1720 és az 1789 novemberi pennsylvániai alkotmányos vita közötti időszakban született, számos kisebb és nagyobb tanulmány s jelentős terjedelmű egyéb publikáció alapján készítette el tanulmányát, felhasználva természetesen a szakirodalom eredményeit.

A polgári átalakulás teoretikusának felfogása az egyes életszakaszai során alapvetően nem változott, koncepciója folyamatosan fejlődött a hazai és a külföldi tapasztalatok hatására. A különböző forrásokból rekonstruálható franklini polgári társadalomelmélet hármass alapzatra (munka, tulajdon, erény) épült. A jelzett alapfogalmak filozófiai rendszerében egymással szoros összefüggésben jelentek meg, és további szociológiai kategóriákkal kapcsolódva alkottak a polgári társadalomról egységes, zárt képet.

A modern világ létrejöttében központi szerepet játszó *munkáról* vallott felfogásának kialakulásában elsősorban a munkát értéktéremtő tevékenységként felfogó Locke hatott rá. Ahhoz, hogy a munkát magát is értéként kezelje, s a termékek cseréjében a munkák egymás közötti cseréjét felfedezze, Petty megismerésére volt szüksége. Nem követte azonban munkafelfogása továbbfejlesztésében a produktív és improduktív termelést egymástól élesen elválasztó Maudeville-t, mivel az ilyen jellegű kérdésfeltevést a fejlődése kezdetén álló Pennsylvania viszonyai a 18. sz. elején nem tűzték még napirendre. A cseréértéknek tehát csak mennyiségi oldalát ismeri fel, minőségi meghatározói elkerülik figyelmét. Az egyén a társadalmi viszonyoktól függetlenül jelenik meg benne számára, s e szélsőségesen individualista felfogás hűen tükrözi a gyarmatok akkori szociális helyzetét: az állandó munkaerőhiányt s a gyors gazdasági fejlődést, mely kedvezett az individualista tendenciák kibontakozásának. Az említett hiányosságok ellenére Franklin elmélete, azzal, hogy az értékek cseréjének egyetlen mércéjéül a munkát fogadta el, óriási hatást gyakorolt a gyarmatok és Anglia

kereskedelmének kortársi megítélésére, és hozzájárult mindenfajta monopolizációs kísérlet felfedéséhez.

Franklin munkafelfogása nemcsak individualista társadalomfelfogásának kialakulásához járult hozzá, de sokban befolyásolta a *szegénység* problematikájának megítélésében is. Véleményét alapvetően befolyásolta az, hogy a kérdés Észak-Amerikában minőségileg más dimenzióban jelentkezett, mint Angliában, hogy azt a munkanélküliség ismeretlensége következtében nem gazdasági-társadalmi, hanem morális jelenségként közelítette meg. Az említett szociális körülményekre vezethető vissza, hogy Franklin a szegényekkel szinte egyáltalán nem szimpatizál, s az állami gondozás minden formáját elveti. A szociális törvényhozás értelmének tagadása ugyanakkor a negatív angliai tapasztalatok lecsapódását is jelenti. A kortárs angol gazdaságfilozófusokkal szemben a szegénységet az erénnyel összefüggésben értelmezi. Ebből a leegyszerűsítő nézőpontból következett az, hogy míg Hegel és követői a társadalom általános meggazdagodásától egy percig sem várta a szegénység megszüntetését, addig Franklint ez az illúzió erősen jellemezte.

A szegénység ellentétpárjaként, a munka komplexumához szervesen illeszkedő, az erény kísérőjeként előforduló jelenségként ábrázolta a *tulajdont*. A kérdés megítélésében az indítást ismét csak Locke-tól kapta, s így a tulajdont a társadalmi viszonyoktól függetlenül létrejött képződménynek tekintette. Felfogását továbbfejlesztve, a későbbiekben – feltehetően Hobbes és Blackstone hatására – a tulajdon „kettős természetének” tételét fogalmazta meg. Ennek értelmében különbséget tett szűkszerű, természetes és az állam védelme alatt álló, valamint felesleges, mesterséges, s ezzel az állami beavatkozás számára nyitott tulajdon között.

A franklini tulajdonfelfogás teljes megértése érdekében Dippel újabb komponenst, a képviselőiség fogalmát vonja be az elemzésbe. Kiemeli, hogy míg a whigek a mandátum megszerzését személyhez és tulajdonhoz kötötték, addig a pennsylvaniai radikálisok Franklint követve a politikai hatalmat és a tulajdont teljesen elválasztják egymástól, s 1776-ban megalkotják az amerikai forradalom legradikálisabb alkotmányát.

Franklin társadalomelméletében a tulajdon elválaszthatatlan kísérőjeként jelent meg az *erény*, s e kettő kapcsolata képezte annak egyik alapösszefüggését. A két elem viszonyának természetét a korszakhoz képest meglepő világossággal ismeri fel: nem egyszerűen csak az erényt tekinti a polgári tulajdonra alapozott társadalomban a jólét feltételének, hanem megfordítva a kapcsolódás irányát, a polgári értelemben vett erényes életvitel egyik garanciáját éppen az anyagi jólétben jelöli meg. A tulajdon és az erény kölcsönhatásának erős hangsúlyozása képezi Franklin szociális elméletének tulajdonképpeni magját. Erényfelfogása kialakításában sokat merített az amerikai puritán gondolkodó Cotton Mather-tól, valamint az angol Shaftesburytől. Ugyanakkor az angol gazdaságfilozófusok – elsősorban Smith hatására – elméletének szociológiai megalapozottságot biztosítottak.

A fenti elemzések alapján Dippel megállapítja, hogy Franklin polgári társadalomelméletét a morális mozzanatok erősen átszövik, s teljesen idegen tőle a későbbi időszakokra jellemző, a kizárólag anyagi megfontolásokra építő elgondolás.

A tanulmány hátralevő részében a szerző az erényfelfogással közvetlen kapcsolatban álló három további komponens – a vallás, az emberi gondolkodás és a racionális cselekvés összefüggése, valamint a képzés és a nevelés problematikája – szerepét és a franklini társadalomképbe történő beépülését vizsgálja. Megtudjuk, hogy az amerikai filozófus, hasonlóan Shaftesburyhez, teljesen figyelmen kívül hagyta a teológia és a morál korábbi összefonódását, és következetesen elutasította a büntetés teológikus-transzcendens jellegű keresztény koncepcióját. Elpolgáriusult vallás-kepe az új-angliai puritánok által befolyásolt szekularizált kálvinizmusban öltött testet. A teológia helyére a racionális gondolkodást állította, a szuverén ember nélkülözhetetlen jellemvonásának nevezve azt.

Franklin egész életében nagy figyelmet szentelt a képzés és a nevelés kérdésének, mivel Hume-hoz és német kortársához, Basedowhoz hasonlóan meggyőződéssel vallotta, hogy a polgári erény megszületése és kiteljesedése e két komponens függvénye. Kerülve az azokat a munka antitéziseként bemutató idealizáló megközelítéseket, a gazdasági és a társadalmi összefüggések primátusából indul ki, s a hasznosság kritériumait állítja középpontba. Közvetlen fellépésének köszönhető, hogy Pennsylvániában a főiskolákban a klasszikus képzés helyett a modern, gyakorlati elvekre alapozott oktatást vezették be.

A franklini társadalomfelfogás belső összefüggéseit mélyen megértő, az egyes elemek hierarchikus egymásra épülését életszerűen megelevenítő Dippel az általa elemzett filozófiai rendszert Hume-éval azonos színvonalú munkának minősíti. Nagy teljesítménynek nevezi, hogy a morálfilozófiai tanítások és a társadalmi-történeti világ empirikus értelmezésének összekapcsolásával Franklin fiatal skót kortársait – Smith, Ferguson stb. – megelőzve olyan, az egykorú amerikai politikai-szociális-ökonomiai valóságot tükröző szintézist alkotott, mely különböző ideálok helyett a tapasztalatokat veszi figyelembe, s központi figurájává a polgári társadalom szuverén tagját, a dolgos, erényes, jólétre törő, racionálisan gondolkodó és cselekvő embert állította.

Historische Zeitschrift 1975. júni. Bd. 220. 568–618. l.

R. G.

KURT HOLZAPFEL:

ROBESPIERRE ÉS POROSZORSZÁG

Napjaink történelmi köztudatában erősen él az az egykorú antijakobinus hangulatból származó elképzelés, amely Franciaországot tette felelőssé a nemzetközi bonyodalmakért, s amely a köztársaság, valamint az Anglia által vezetett első koalíció közötti békekötés legfőbb akadályát Robespierre személyében és a jakobinus diktatúrában keresi. Holzapfel tanulmánya azt bizonyítja, hogy a Közjóléti Bizottmány által proklamált, majd megvalósított elvek valójában éppen a gironde-ista gyakorlattal jelentettek gyökeres szakítást, amely titkos tárgyalásaival és nyíltan hirdetett forradalmi propagandájával az ellenforradalmi frontot erősítette.

Robespierre forradalmi, s egyben reálpolitikai programja az 1791. évi alkotmány VI. cikkelyéből kiindulva lemondott a területi hódításról. Szembehelyezkedve a szélsőbaloldali ellenzék legtürelmentlenebb képviselőihez tartozó Anarcharis Cloots követeléseiért, mindenekelőtt a más népek akaratának respektálását s a mindenfajta erőszakos elképzelésekről való lemondást szorgalmazta. Az agresszív külpolitikától való elfordulás az expanzív jellegű forradalmi háború célkitűzéseivel szakító 1793-as alkotmányban is megnyilatkozott.

Robespierre döntését elsősorban az a felismerés befolyásolta, hogy a Poroszországnak a koalícióból történő visszalépését elősegíteni hivatott dantoni próbálkozások csak akkor érhetik el céljukat, ha a belpolitikai helyzet konszolidálásával Franciaország visszaszerzi tekintélyét, és megfelelő háttérrel biztosít külpolitikai lépéseihez. Ennek megfelelően állította elképzeléseinek középpontjába a forradalom és a köztársaság offenzív megvédésének követelményét, s azt a háború kiszélesedésének megelőzésével és a semleges országokhoz fűződő kapcsolatok javításával kívánta összekapcsolni.

A belső ellenzék felszámolásával párhuzamosan vált Robespierre egyre inkább tárgyalóképes féllé a porosz udvar számára, ami programjának realitását igazolja. A porosz belpolitikai életben jelentős befolyással rendelkező békepárt a későbbi reformer, v. Hardenberg vezetésével különösen a fleurus-i csata után követelte határozottan a Rajna mentén figyelő szolgálatot teljesítő mintegy 20 ezer porosz katona hazarendelését, illetve a lengyel bonyodalmakban történő felhasználását. A tárgyalások megkezdésének gondolatát a külügyminiszter Gr. v. Hertzberg is támogatta. A békepárt fellépésének súlyát jelezte annak az ún. Möllendorff-tervnek a kidolgozása, amely kilátásba helyezte a francia köztársaság elismerését, amennyiben az hajlandó lemondani Rajnán túli igényeiről. S bár a jakobinus diktatúra bukását követően a háborús párt rövid időre növelte befolyását, mivel a belső rend felbomlásához kötött reményei nem váltak valóra, a megindult folyamatot már nem tudta megállítani. 1794. október 30-án az uralkodó úgy döntött, hogy nem vesz részt a következő hadjáratban, ami egy közeli különbéke megkötését vetítette előre.

Holzapfel szerint a baseli béke megszületése korántsem értelmezhető gyengeségből fakadó, a német fejlődés számára végzetes lépésként. Úgy véli, hogy Franciaország és Poroszország megegyezése nem csupán a forradalmi francia nemzet külpolitikai sikerét jelentette, hanem egyben a nemzetközi viszonyok normalizálódásának érdekeit is szolgálta, s az a robespierré-i külpolitikai koncepció elvi és gyakorlati helyességét bizonyítja.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/10. sz. 876–888 l.

E. G.

MICHAEL GLOVER:

WELLINGTON ÉS A SPANYOLOK A SPANYOL FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚBAN
1808–1814.

Angol nézőpont

A spanyol–angol ellenszenv hagyományos és kölcsönös volt, összetevői között szerepelt az idegenekkel szembeni ellenszenv, a vallási gyűlölet, főként azonban a gazdasági-hatalmi érdekellentét, mely szembeállította őket egymással Latin-Amerikában, Portugáliában, valamint Gibraltár és Menorca kérdésében.

Ez az ellenszenv azonban háttérbe szorult, amikor a spanyolok szembefordultak Napóleon hadaival: az angolok nagy lelkesedéssel készek voltak őket segíteni. Közel hétezer főnyi katonát indítottak útnak Spanyolország megsegítésére egy fiatal altábornagy, Sir Arthur Wellesley, a későbbi Wellington herceg vezetésével. A kapott instrukció azonban nem határozta meg a legkisebb mértékben sem Wellesley számára a feladat megoldásának módját, és nem tett említést Portugália – Anglia addigi szövetsége – védelméről és függetlenségéről sem. Spanyol részről nem fogadták kitörő lelkesedéssel az angolok felajánlotta segítséget, egyrészt, mert túlbecsülték saját katonai erejüket (melyet táplált az 1807. júl. 19-én a franciák felett aratott győzelem a bailéni csatában), ezzel párhuzamosan lekicsinyelve a franciák erejét; másrészt tartottak attól – a cikk szerzője szerint teljesen alaptalanul – hogy az angolok még több bázisra kívánnak szert tenni Spanyolország földjén.

Wellesley 1808. júl. 20-án hajózott be La Coruñába, ahol szíves fogadtatásban részesítették, de egyúttal udvariasan elhárították felajánlkozását, ezért csapataival Portugáliába vonult. Közben Aranjuezben Junta Suprema alakult, Madridban azonban a katonai vezetők nem tudtak megegyezni a fővezér személyét illetően, de tervet dolgoztak ki a spanyolországi francia hadsereg megsemmisítésére.

A hadműveletek folyamán az amúgy sem túl barátságos angol–spanyol viszony egyre inkább romlott: a Sir John Moore vezetésével érkező angol csapatok visszavonultak a francia támadás elől. – a spanyolok dezertálással vádolták őket. Nem enyhítette az ellenszenvet a két vezér, Cuesta és Wellesley közötti kapcsolat sem, mely különösen a Talavera de la Reina-i (1809. júl. 27–28) csata után vált tarthatatlanná, amikor a franciák vereséget, de nem döntő csapást szenvedtek az angol-spanyol csapatoktól. Mivel spanyol részről nem biztosították az angol csapatok ellátását, Wellesley elutasította a Madrid felmentésére kért segítséget, és csapataival Portugáliába vonult. Segítsége nélkül a spanyolok vereséget szenvedtek Ocañánál és Alba de Tormesnél.

1809 novemberében a félszigeten állomásozó angol-spanyol–portugál hadsereg létszáma 34 ezer, ebből 23 ezer a használható, ezzel szemben a Spanyolországban állomásozó francia hadsereg létszáma 360 ezer, harcra kész állapotban 280 ezer. Ennek ellenére a franciák csak a ténylegesen megszállt területeket tudhatták magukénak. Wellesley 1810-re elérte, hogy az egyesített angol–portugál sereg létszáma megközelítette a 61 ezret, ezzel már sikert aratott Massena de Portugálnál. 1811-re számottevő lett a spanyol guerilla-mozgalom is, mely nem hagyta, hogy a franciák biztonságban érezzék magukat, zavarta az utánpótlásukat.

Sierra Morena és Sevilla eleste után a Junta Supremát felváltotta a Régensség (Regencia), mely nem volt annyira angolelles, mint az elődje. Cádiz védelmére Wellington segítségét kérték, aki részt is vett egy angol–portugál brigáddal, alárendelve magát a spanyol vezérnek. A következő 18 hónap alatt gyakran működött össze a két hadsereg.

1812. szept. 22-én, Madrid felszabadítása után a cádizi Parlament Wellingtont nevezte ki az Ibériai félszigeten állomásozó spanyol hadak főparancsnokává. Wellington elvileg megkapta, bár módosításokkal, a kért széles körű felhatalmazást, de gyakorlati alkalmazására már nem került sor, mert 1813 márciusára változás következett be a Régensségben. A Cortés igyekezett a Regencia hatalmát csökkenteni attól való félelmében, hogy Wellington Spanyolország katonai diktátorává nevezetné ki magát. Bár 1813 júniusában Vitorianál az angol municióval felszerelt spanyol hadsereg győzelmet aratott, Wellington soha nem találta meg a modus vivendit az egymást váltó kormányokkal. A számára nem kedvező intézkedésekben rosszindulatot látott, amelyre hevesen reagált, viszont népszerű volt a spanyol nép és katonák körében, és ő maga is nagyra értékelte általában a spanyol népet. A háború után így foglalta össze benyomását: „Véleményem minden kétséget kizáróan az, hogy Bonaparte, a háború kezdetétől a végéig összesen 600 ezer embert küldött Spanyolországba, és tudom, hogy onnan nem

ment el több 100 ezernél. Bizonyos, hogy ez az eredmény részben az (angol–portugál) katonai hadműveleteknek tulajdonítható, de a nagyobb részt a spanyol nép ellenállásának kell tulajdonítani. Volt, amikor a francia hadsereg 380 ezer embere állomásozott Spanyolországban, ennek ellenére nem rendelkeztek nagyobb hatáskörrel, csak annyival, ameddig elért a muskétájuk, idejüket és erejüket arra pazarolták, hogy csak ott legyenek.”

Revista de Occidente, 1977/18. 28–35. old.

K. Zs.

T. VOJTĚCH:

AZ IFJÚCSEH PÁRT SZERVEZETI FEJLŐDÉSE 1891-IG

A tanulmány a cseh polgárság radikálisabb politikai érdekképviselőinek, a Szabadelvű Nemzeti Pártnak (közhasználatú elnevezésük: ifjúcsehek) a fejlődését vizsgálja 1874-es alapításától 1892-es választási győzelméig.

Az ifjúcseh párt a Cseh Nemzeti Párt liberális-demokratikus szárnyából fejlődött ki, mely elégedetlenül szemlélte a pártvezetők (Palacký, Rieger) együttműködését a konzervatív arisztokráciával. Az ifjúcsehek tömegbefolyása igen megnőtt az 1868–1871 között fellendülő, nemzeti követeléseket hangoztató demokratikus tömegmozgalom idején. A formális elszakadásra csak 1874-ben került sor.

A pártalakítást nem követte azonnal szervezeti fellendülés: politikai aktivitást elsősorban a választási bizottságok fejtettek ki. Állandó helyi pártszervek csak a 80-as években jöttek létre a bizalmi testületeinek megalakulásával. Így komoly szerep jutott a sajtónak: a helyi szerkesztőségek sok esetben pártszervezési feladatokat is elláttak. A párt társadalmi bázisát elsősorban a városi kisburzsoázia, továbbá az értelmiség és a parasztság egy része adta. Az ifjúcseh párt vezetése nemzeti szempontoktól vezetve 1879-ben az ócsehekkel együtt szüntette meg a politikai passzivitást, jelent meg ismét a bécsi Birodalmi Tanácsban. A parlamenti együttműködést később is fenntartották, s eredménytelenek maradtak azok a próbálkozások, melyek egyesíteni akarták a német és cseh liberálisokat a Taaffe-kormánnyal és konzervatív támogatóival, valamint az egyre erősebb munkásmozgalommal szemben.

A párt szervezeti fellendülése a 80-as évek elején, az agrárválság nyomán kialakuló ellenzéki tömeghangulat időszakában következett be. Az elégedetlenség egyelőre az ifjúcseh pártot erősítette. Sok helyütt alakultak városi vagy járási egyesületek az antidemokratikus egyesülési törvény ellenére, mely megtiltotta az egyesületek országos szintű szövetkezését. A legjelentősebb szerepet a nagy hagyományokkal rendelkező prágai ifjúcseh klub játszotta, mely azonban a hatóságok minden gyanúja ellenére sem irányította a vidéki egyesületek munkáját. Nem öltött a párt tömegszervezet jellegét sem. A birtokos parasztság gazdasági és politikai elégedetlenségét felismerve az ifjúcseh liberálisok a 80-as években az agrárkérdések felé fordultak, s falusi befolyásuk – meglehetősen ritka tünetként az Osztrák–Magyar Monarchiában – gyorsan nőtt.

Az ifjúcsehek megpróbálták befolyásolni a munkásmozgalmat is: nacionalista munkásszervezetek létrehozásával kísérleteztek. Igazi tömegbefolyást azonban a kistulajdonosi rétegekre gyakoroltak a gazdasági, kulturális és egyéb szervezeteken keresztül.

Komoly szervezeti változásokra 1890-ben került sor, amikor a párt legfőbb szervévé a közgyűlést tették. További pártszervek: a képviselői klubok, és a bizalmi testülete. Új szerv a végrehajtó bizottság, mely a bizalmi testületével szemben lassan kezébe vette a párt gyakorlati irányítását. A választási győzelem után az ifjúcseh politikusok tevékenységének fő színtere a birodalmi parlament, a tartománygyűlés és a helyi önkormányzati testületek lettek, a helyi egyesületek száma és jelentősége csökkent.

Az ifjúcseh párt hiányosságai ellenére sem volt exkluzív politikai tömörülés. Azon pártokkal sorolható egy kategóriába, melyek a liberalizmus hanyatlásakor ellenzéki, nacionalista jelszavakkal próbálták megszerezni elsősorban a kispolgári rétegeket. (Ilyen volt Németországban a Haladó Párt, Ausztria német részén a német-nemzetiek politikai pártja.)

A cseh burzsoázia a kapitalizmus szabadversenyos korszakának végén az ifjúcsehek segítségével a politikai szervezés magasabb fokára léphetett.

Československý časopis historický 1977. 4. sz. 554–582. l.

H. V.

K. NOVOTNÝ:

FRANTIŠEK PALACKÝ ÉS A MUNKÁSKÉRDÉS

A nagy cseh történettudós és politikus életpályája (1798–1876) éppen a csehországi gazdaságban és társadalomban bekövetkezett hatalmas fejlődés időszakával esik egybe. Ezért érdemes megvizsgálni, hogyan reagált Palacký az új osztály, a proletariátus fellépésére. A cseh liberális polgárság egyes képviselői is észlelték az új társadalmi problémákat, de elsősorban nyugat-európai jelenségnek tartották azokat. Palacký a cseh munkásság első komoly fellépésére nem reagált, sem publikációiban, sem magánjellegű feljegyzéseiben nem hagytak nyomot 1844 nyarának munkásmegmozdulásai.

Az 1848–49-es forradalom idején tudomásul vette az új erők jelentkezését a politikai küzdőtéren (egy magánlevélben legalábbis szimpátiával ír a prágai barikádokon harcoló „köznépről”), de elsőrendűnek a nemzeti kérdést tartotta.

A munkáskérdés komolyabban az 1860-as években kezdi foglalkoztatni, amikor a cseh polgárság radikális képviselői szövetségre törekedtek a kialakuló munkásmozgalommal. 1872-ben írt, politikai végrendeletének tekintett munkájában, az „Utószó”-ban elutasítja az osztályharcot. Már látja ugyan a munkásság problémáit, de nincs világos elképzelése azok megoldására. Felfogása a polgári filantropiához áll legközelebb. Elutasította az általános választójog gondolatát, a munkásság számára csupán kívánságai békés előadásának jogát tartotta fenn. Mivel a munkásokat személyükben szabadoknak látta, a tövényhozási utat megfelelőnek tartotta egy körvonalazatlan „igazságosság” eléréséhez.

Palackýnak e nézetei is mutatják, hogy az öregedő politikus egyre konzervatívabbá vált. A munkássággal szembeni paternalista magatartása, mellyel megvonta tőlük – a gyermekekhez hasonlítva őket – a politikai életben való aktív részvétel jogát, már a maga idejében is anakronizmus volt: a cseh munkásság már bekapcsolódott a politikai harcokba. Palacký e nézeteivel az ócseh táborban is a legkonzervatívabbak közé tartozott.

A szocializmusról és kommunizmusról alkotott elképzelései elsősorban a francia utópikus szocialisták műveinek ismeretén alapultak, Marx és Engels munkáit nem ismerte. „Utószavá”-nak tanúsága szerint elismerte a szocializmus egyes pozitív vonásait – szolidaritás, kölcsönös segítségnyújtás –, melyek az osztályellentéteket tompíthatják, de élesen elítélte az egyenlősítő elképzeléseket.

Szóhasználatában a „kommunista” a pejoratív vagy diszkreditáló jelzők közé tartozott. A munkáskérdést legrészletesebben tárgyaló írásaiból is kiténik, hogy a kérdés számára még perifériális jelentőségű volt. Nézetei a cseh polgárság érdekeinek védelmezőjét mutatják be, akinek konzervatív vonásai itt igen élesen rajzolódnak ki. A kiválóan képzett történész, aki a huszita időket tárgyalva képes volt felismerni a feudális társadalom osztályellentéteit, saját korában nem látta meg, hogy a munkásmozgalom társadalmi és politikai jelentkezése nem múlt rendellenesség, hanem a következő korszak egyik legfontosabb társadalmi jelensége.

Československý časopis historický 1977. 5. sz. 715–732. l.

H. V.

J. HUČKO:

FRANTIŠEK PALACKÝ ÉS SZLOVÁKIA

A tanulmány elején Palacký szlovákiai (trencsényi, pozsonyi) tanulmányainak jelentőségét elemzi a szerző. Itt sajátította el Palacký azt a rendkívüli nyelvismeretet (latinul, franciául, angolul, németül, oroszul, szerb-horvátul és magyarul tudott, s ismerte az ószláv és a görög nyelv alapelemeit is), amely

tudományos munkásságában igen nagy hasznára volt, itt alapozta meg irodalmi, társadalomtudományi és történelmi ismeretanyagát, és itt kezdte meg aktív kultúrpolitikai működését is. Irodalmi műveket fordított, saját költői alkotással is próbálkozott, s részt vett a pozsonyi „Tydenik” c. hetilap s egy latin nyelvű újság szerkesztésében. Pozsonyi működésének csúcspontját az 1818-ban megjelent „A cseh költészet kezdetei” c. munkája képezi, melyet a szlovák nemzeti ébredés nagy alakjával, Šafárikkal közösen írt. Ebben az időszakban ismerkedett meg a szlovák nemzeti mozgalom több neves képviselőjével, s személyes kapcsolatuk a későbbiekben nagy jelentőségűnek bizonyult.

A szlovák nemzeti fejlődés problémáit a cseh-szlovák kölcsönösség ideológiai alapjáról szemlélte, nem értett egyet a Štur nevével fémjelzett szlovák nyelvújítási mozgalommal. Az önálló útra lépő szlovák nemzeti mozgalmat gyengének tartotta ahhoz, hogy eredményesen védje a szlovákság érdekeit. A kölcsönösség Palacký számára nemcsak irodalmi és tudományos véleménycserét jelentett, hanem ő aktív támogatást is nyújtott a szlovák szellemi életnek pénz- és könyvajándékokkal, s teret adott szlovák publikációknak is az általa szerkesztett folyóiratban.

Aktív kapcsolatot tartott fenn a szlovák politikusokkal, támogatta a magyar uralkodó osztályok ellen irányuló petíciós mozgalmakat, majd az 1848-as forradalom előestéjén kapcsolatba lépett a magyar országgyűlésen követi mandátumot szerző Šturral. Az 1848–49-es forradalom alatt dolgozza ki híres ausztrorszláv politikai programját, melyre a Habsburg-birodalom etnográfiai szempontú föderalizálási tervét építette. Elképzelése szerint a cseh tartományok és Szlovákia közös egységet képeztek volna a birodalmon belül.

Az 1860-as években álláspontja közeledett a konzervatív arisztokrácia elképzeléseihez, s elfogadva a „történelmi jogok” elméletét, lemondott a csehek és szlovákok politikai egyesüléséről. A centralizmussal, majd a dualizmussal való szembenállása azonban továbbra is népszerűvé tette nézeteit Szlovákiában. A 19. század második felében kifejtett nézeteit teljességükben nem értékelte még a szlovák történetírás, s feldolgozatlan Palackýnak a szlovák történettudományra gyakorolt hatása is.

Československý časopis historický 1977. 1. sz. 49–62. l.

H. V.

Összeállították: Erdődy Gábor (E. G.), Heiszler Vilmos (H. V.), Komlódi Zsuzsanna (K. Zs.)

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége *Berend T. Iván* akadémikus elnököletével 1979. február 14-én tartott ülésén megvitatta a Társulat három éves munkájáról számot adó főtítkári beszámolót. Ezután *Kónya Sándor* kandidátus, a Századok felelős szerkesztője számolt be a tisztújító közgyűlés előkészítésével megbízott bizottság munkájáról.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1979. február 14-én ülést tartott a Párt-történeti Intézetben *Berend T. Iván* akadémikus elnököletével. Az Igazgatóválasztmány megvitatta és elfogadta *Szabolcs Ottó* főtítkári beszámolóját a Társulat legutóbbi tisztújítás óta végzett munkájáról. Ezután *Glatz Ferenc* az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője beszámolt a Társulat új népszerű történelmi folyóiratának előkészítő munkálatairól, az Igazgatóválasztmány pedig felhatalmazta *Glatz Ferencet* arra, hogy megkezdheti a folyóirat szerkesztőségi munkálatainak előkészítését. Végül a testület megszavazta, hogy érdemeik elismeréseként a Társulat *Molnár Erik* emlékéremmel tüntesse ki *Sinkovics István* tanszékvezető egyetemi tanárt, a Társulat alelnökét és *Vass Henriket*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóját, a Társulat általános alelnökét.

Ellenállási konferencia

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Partizán Szövetség 1978. december 1–2-án kétnapos tanácskozást rendezett Salgótarjában „Magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a második világháborúban” címmel. A konferenciát *Géczy János*, az MSZMP Nógrád megyei Bizottságának első titkára nyitotta meg. A konferencia előadói voltak: *Bandúr Károly* kandidátus, az MSZMP Nógrád megyei Oktatási Igazgatóságának vezetője, *Beránné Nemes Éva*, kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense, *Gazsi József*, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, *Godó Agnes* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, *Horváth István* a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója, *Kis András* ezredes, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, *Korom Mihály*, a történettudományok doktora, az Új Magyar Központi Levéltár igazgatója, *Molnár Pál*, a Pénzügyi és Számviteli Főiskola docense, *Pécsi Anna* kandidátus, *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet fősztályvezetője, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, *Tegzes Ferenc*, a Baranya megyei Levéltár tudományos munkatársa és *Tóth Sándor* alezredes, kandidátus, a Hadtörténeti Intézet osztályvezetője. A konferencia munkáját – élénk vita után – *Vass Henrik*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet igazgatója, a Magyar Történelmi Társulat általános alelnöke foglalta össze zárszavában.

Felolvasó ülés

A Magyar Történelmi Társulat és az MTA II. osztálya 1979. február 12-én felolvasó ülést rendezett az MTA székházának Felolvasó Termében „A Comte-i pozitivizmus színeváltozása” címmel. Az ülés előadója *Zsigmond László* akadémikus, elnöke *Berend T. Iván* akadémikus volt.

EGYETEMI DOKTORI DISSZERTÁCIÓK

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEMEN TÖRTÉNELEMBŐL MEGVÉDETT
EGYETEMI DOKTORI DISSZERTÁCIÓK JEGYZÉKE (1974–1978)

I.

Gebeli Sándor: Az ukrán kozákok a XVI–XVII. században. (1978., 186 l.)

Mészáros Erzsébet: Az Amerikai Egyesült Államok a reformkori magyar időszaki sajtó tükrében. (1978.)

Papp Imre: A Habsburg-birodalom és Franciaország diplomáciai kapcsolatai a restauráció korában (1977., 216. l.)

Czövek István: Magyarország szláv nemzetiségei a korabeli orosz sajtóban (1867–1904.) (1976., 449 l.)

Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása és nemzetiségi összetétele Oroszországban a 19–20. század fordulóján (1975.)

Laki György (George Laki): The Hungarian Government and the Balkan Wars (1976).

Krausz Tamás: A nemzeti önrendelkezés joga és a hazafiság bolsevik koncepciójához (1975., 172 l.)

Nádasi József: A lenini szövetségi politika kérdéseihez (1917–1923.) (1975).

Féjes Judit: A magyar–német kapcsolatok történetéből (1925–1933) (1976., 177 l.)

Kövics Emma: „Páneurópa” az 1920-as években (1976.)

II.

Dr. Kahler Frigyes: A pénzhamisítás magyarországi története 1848-ig (1977., 264. l.)

Halász László: A csengeri népoktatás története (1976.)

Molnár Károly: A parasztfiatalok továbbképzésének története (1975.)

Módi György: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig. (1975.)

Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében (1976., 168. l.)

Dr. Kurtáné Kovács Ágnes: Jobbágy-földesúri viszony a csongrádvásárhelyi uradalom mezővárosaiban a XVIII–XIX. sz. fordulóján (1976., 133 l.)

III.

Szvirček Ferenc: Nógrád megye üvegipara (1700–1917). (1978., 288 l.)

Veres László: Manufaktúris üveggyártás a diósgyőri koronauradalomban a 18–19. században (1977., 188. l.)

Bencze Géza: A somogyi Kapos völgy vízrendezése és gazdálkodása a reformkorban (1975., 167 l.)

Takács Péter: Vasvári Pál 1826–1849 (1976., 609 l.)

Fenyvesi András: Zemplén vármegye története a reformkorban (1977., 98 l.)

László Béla: Szabolcs megye és az 1832–1836-os országgyűlés (1975., 160 l.)

Surányi Béla: Egy fejezet szarvasmarhatenyésztésünk- és nemesítésünk történetéből (1978.)

Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányzatok tükrében (1977., 298 l.)

- Aszalós Árpád*: Márki Sándor történetírói és történelemoktatói tevékenysége. (1975., 117 l.)
Dobos György: A debreceni iparoktatás története a XIX–XX. században (1977.)
Lakatos János: Debrecen alsófokú iskoláinak kialakulása és fejlődése a Tanácsköztársaság bukásáig. (1978)
Pápay Judit: Az 1868. évi népoktatási törvény végrehajtása a győri elemi népiskolában (1868–1900). (1977.)
Tóth Béla: A hivatalos művelődéspolitiká megvalósulása egy alföldi mezővárosban 1867–1919 között (1977.)

IV.

- Lakos János*: Dunántúl mezőgazdasági termelésének problémái a két világháború között (1920–1938) (1976., 228 l.)
Pappné Belányi Zsuzsa: A MSzDP századeleji elméleti arculata a „Szocializmus” tükrében (1978.)
Dr Négyessy László: Egy sajátos jobboldali szervezet, a Vitézi Rend (1920–1945.) (1978.)
Horváth István: A Nemzeti Demokratikus Párt története (1919–1926) (1977.)
Gyarmati Kálmán: A polgári ellenzék szerepe Debrecenben az ellenforradalmi rendszer első évtizedében (1976., 151 l.)
Ujlaky Zoltánné: A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara agrárpolitikájának néhány kérdése az 1930-as évek első felében (1978.)
Szekeres Melinda: Az 1930-as évek parasztsága a falukutató szociográfusok műveiben (1976., 134 l.)
Varga József: A Nemzeti Paraszt Párt története Hajdú megyében (1944–1949) (1977., 186 l.)
Bucsi Sándor: A „Gondolat” c. folyóirat művelődéstörténeti szerepe és jelentősége (1978., 309 l.)
Bényei József: A „Tovább”. Egy forradalmi folyóirat története (1978., 210 l.)
Szabó József: A MKP értelmiségpolitikájának alakulása 1944–1948 között (1977.)

Menyhárt Lajos

**A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN
 1972. JANUÁR 1 ÉS 1978. JANUÁR 12 KÖZÖTT TÖRTÉNELEMBŐL ELFOGADOTT DOKTORI
 ÉRTEKEZÉSEK.**

I. Középkori magyar történelem

- Abonyi Lajos*: Fejezetek Elek község történetéből 1724–1845, (1976), 126 l.
Erdélyi Iván: Török hadjáratok Magyarország és Ausztria ellen (177), 124 l.
Ivanics Mária: A magyarországi krími-tatár oklevelek (1976), 344 l.
Jánosi Mónika: A Corpus Juris első törvényeinek kézirati hagyományához (1975), 322 l.
Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája (1972), 156 l.
Szántó Zsuzsa: A katolikus népoktatás Magyarországon a szatmári békétől a Ratio Educationis kibocsátásáig (1711–1777), (1973), 146 l.
Zorn Antal: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsai érsekség területén a Canonica Visitatiók tükrében (1711–1848), (1974), 122 l.

II. Új- és legújabbkori magyar történelem

- Balázs György*: A Nemzeti Bizottság és a forradalmi népi szervek megalakulása és működése Szentesen (1944. október 8–1949. február 1.), (1972), 254 l.
Baracs Gabriella: Hódmezővásárhely felszabadulása és az új élet megindulása 1944. október 8-tól 1945. novemberéig (1977), 137 l.

- Bazan István:* A hévízgyörki Dózsa Termelőszövetkezet története (1973), 138 l.
- Belenyi Gyula:* Szeged város és Szeged járás mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalmának története 1948–1953, (1977), 195 l.
- Bella István:* Kondoros száz esztendeje 1875–1975, (1975), 161 l.
- Czeglédi Imre:* Az első Gyulai Kötött- és Szövött Iparárugyár története (1900–1931), (1972), 196 l.
- Fábián György:* A két munkaspárt együttműködésének fejlődése Szegeden a népi demokratikus forradalom időszakában (1944–1948), (1976), 174 l.
- Forczek Zoltán:* Szank község története és bibliográfiája (1976), 154 l.
- Forman István:* Orosháza a második világháború idején (1975), 326 l.
- Földvári László:* A szocialista tudat fejlesztése, az MSZMP művelődéspolitikájának érvényesítése Szeged közművelődési intézményeiben (1977), 198 l.
- Gácsér József:* Az iskolák államosítása Békés megyében 1948-ban (1974).
- Gonda József:* A társadalom osztálystruktúrájának alakulása Orosházán a szocializmus építésének időszakában (1977) 78 l.
- G. Vass István:* A Szociáldemokrata Párt, a Paraszt Párt, a Kisgazda Párt és a Polgári Demokrata Párt tevékenysége 1944–45-ben és az 1945-ös választások Békés megyében (1976), 239–316 l.
- Haladi József:* Hódmezővásárhely mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek története (1948–1960), (1973), 140 l.
- Hegyi András:* Szeged története a Gömbös kormány időszakában (1972), 534 l.
- Kasza Bálint:* A szabadkai német színjátszás története (1975), 186 l.
- Király József:* A közoktatás megindulása a népi demokratikus forradalom első szakaszában 1944–45-ben (1973), 181 l.
- Kiss Margit:* Kecskemét város munkássága és üzemi bizottságai a népi demokratikus átalakulásban 1944–48 (1972), 176 l.
- Körmöczy Katalin:* A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945), (1976), 133 l.
- Köteles Lajos:* A paraszti gazdaság fejlődése, a paraszti népeség rétegződésének alakulása Kőrös-nagyharsányban (1848–1914), (1971), 161 l.
- Krajcsovics János:* A világgazdasági válság szarvasi hatása (1977), 154 l.
- Lugosi József:* A Függetlenségi és 48-as Párt tevékenysége és szerepe Szeged életében az 1901–1904 közötti időszakban (1973), 161 l.
- Marsi Gyula:* A szocialista társadalom politikai rendszerének kialakulása és fejlődése Gyula városában (1975), 131 l.
- Máriaföldy Márton:* Az Alföldi Iparlap (1974), 202 l.
- Oláh János:* Gádoros község negyedszázados fejlődése 1944–1970 (1973), 175 l.
- Patkó Imre:* A Híd monográfiája 1934–1941-ig (1977).
- Perneki Mihály:* Antifasiszta ellenállási mozgalom Délmagyarországon 1941–44 (1974), 188 l.
- Rátkai Árpád:* A délmagyarországi munkás-eszperantista mozgalom kialakulása és története 1929-ig. (1973), 149 l.
- Rónai Tamás:* Az intranszignens jobboldal történetéhez (1939–1944), (1972), 126 l.
- Sajti Enikő:* Szeged gazdasági, társadalmi helyzete és a munkásosztály harca 1936–39 (1973), 189 l.
- Sebesi Judit:* Belvízfront a Dél-Alföldön 1940–42-ben (1976), 184 l.
- Szabó Mária Gyöngyvér:* A tőkés gazdálkodás elemeinek kialakulása a reformkori Fejér megyében (1977), 175 l.
- Szabó Miklós:* A földmunkások mozgalmi és a Tanácsköztársaság Kiskunhalason (1895–1920), (1972), 181 l.
- Szakter Gyula:* Szeged az első világháborúban (1976), 137 l.
- Szűcs Alajos:* Békés megye kommunistái és dolgozó népe a demokratikus átalakulásért és a hároméves újjáépítési terv sikeréért (1976), 78 l.
- Takács László:* A nemzeti bizottságok megalakulása és tevékenységük első éve Békés megyében (1972), 212 l.

III. Középkori egyetemes történelem

- Boros Márta*: Tanulmányok a Geoponika című bizánci mezőgazdasági enciklopédiához (1977), 130 l.
Csillik Éva: A szlávok és avarok első és második támadása Thessaloniké ellen Szent Demeter Csodáinak tükrében (1978), 101 l.
Kukovecz György: Potosi –. Egy gyarmati társadalom néhány problémája egy bányavárosban (1973), 175 l.
Kurunczi Jenő: I. Péter diplomáciája (1697–1706) (1973), 158 l.

IV. Új- és legújabbkori egyetemes történelem

- Árva Edit*: A szovjet–kínai kapcsolatok néhány vonatkozása (1949–1957) (1977), 185 l.
Benkő Judit: Az Egyesült Államok ideológiai behatása Latin-Amerikában, hatása a kubai forradalom ideológiai fejlődésére (1974), 164 l.
Horváth Gyula: Az idegen tőke megnövekedett szerepe és feladata a brazil katonai kormányok expanziós gazdaságpolitikájában (1975), 132 l.
Németh István: Az Olasz Kommunista Párt harca a munkásegységért, az antifasiszta népfrontért (1921. január 21–1944. április 24), (1977), 110 l.
Rozsnyai Jenő: Latin-Amerika társadalmának és fejlődésének néhány kérdése a XX. században Magyarországon (1973), 154 l.
Dr. Szilágyi István: A totális fasizmus és az ellene folytatott harc egyes kérdései Chilében (1973–1976), (1977), 141 l.

V. Historiográfia, szakmódszertan

- Csejtei Dezső*: Az ázsiai termelési mód hegeli forrásai, különös tekintettel Hegel történetfilozófiájára (1976) 71 l.
Pándi Lajos: A narodnyikságtól a marxizmusig (1975), 173 l.
Rendes Béla: Néhány történelmi fogalom kialakítása az általános iskola V. osztályában (1974), 133 l.
Tóth János: Katona István és történetírása (1977), 187 l.

Az 1972–78. közötti időszakban összesen 57 történelmi tárgyú doktori értekezést fogadtak el a szegedi Bölcsészettudományi Karon. A disszertációk egy példánya a JATE Központi Könyvtárában található meg.

Petrovics István

**A BUDAPESTI EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARÁN
TÖRTÉNELEMBŐL DOKTORÁLTAK JEGYZÉKE**

1973.

- Bernát István*: A magyarországi rendi és függetlenségi harcok (1604–1711) ábrázolása marxista történetírásunkban (1945–1960). 538 l.
Buzinkay Géza: A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon, különös tekintettel az iskola- és irodalompolitikára 1849–1859. 317 l.
Csizmadia István: A magyar építőmunkások szakszervezetének története 1875–1907-ig. 100 l.
Czakó Sarolta: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története (1688–1740). 155 l.
Dezső Kálmánné Kozma Mária: Az indiai Kommunista Párt történetének néhány kérdése 1947–57. 104 l.

- Dénes Iván Zoltán:* Magyar tudós metamorfózisa. 306 l.
- Endrédi László:* A Habsburg birodalom és Franciaország 1863 és 1867 között. 134 l.
- Frank Tibor:* Magyarország az angol közgondolkodásban (1865–1870). 384 l.
- Fröhlich Ida Kinga:* Pseudo-Philon „Liber Antiquitatum Biblicarum”-a. 156 l.
- Gyimesi Lajosné Kerti Zsuzsanna:* A szocialista munkásinternacionálé tevékenysége a két világháború között. 98 l.
- Horváth Mihály:* Adács története a feudalizmus korában. 202 l.
- Jordán Gyula:* A kínai harmadik forradalmi polgárháború néhány történeti és politikai problémája 1945–1949, 180 l.
- Kovács József:* A helytörténet tanítása a középiskolában. 203 l.
- Körmendy Adrienne:* A soltészszág Közép-Európában. 248 l.
- Környei Attila:* Osztályharcok Sopron megyében 1917–1921. 258 l.
- Ladányi Sándor:* A magyarországi protestáns egyházak vallásügyi helyzetének alakulása a szatmári békétől a Carolina Resolútióig. Ráday Pál valláspolitikai tevékenysége a szatmári béke után. 345 l.
- Lehoczki Ferenc:* Az 1939-es választások Pest megyében. 148 l.
- Lugossy Ida:* A nagyhatalmak távolkeleti politikája a második ópiumháborútól a portsmouthi békéig. (1860–1905). 178 l.
- Murai György:* A nemzeti függetlenség kivívása utáni társadalmi, politikai kérdések Szíriában. 121 l.
- Muszka Erzsébet:* A történelem és a történeti segédtudományok oktatása egyetemünkön 1770–1848. 221 l.
- Németh István:* Adalékok a sárvári munkásság helyzetének és munkásmozgalmának fejlődéséhez 1918–1945 között. 213 l.
- Pálmány Béla:* A szécsényi uradalom és népe az urbáriumtól a jobbágyfelszabadításig 1770–1848. I–II. köt. 545 l.
- Párdányi Miklós:* Dabas, Sári és Gyón története 1526–1848. 167 l.
- Pritz Pál:* A kielői találkozó. 167 l.
- Pusztai Ede:* Kommunizták a független demokratikus magyar nemzetért, a magyarországi nemzetiség jogaiért, a munkásosztály és a parasztság kulturális felemelkedéséért vívott harcok tükröződése 1941 április 1-től 1941 október 1-ig a Népszava és a Szabad Nép hasábjain. 288 l.
- Rathmann Jánosné Tury Mária:* Demokrácia és Kisgazdapárt 1945–1947. 221 l.
- Simon Endre:* Az iparoktatás története Szombathelyen. 181 l.
- Dr. Sógor Györgyné Mialovszky Mária:* Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége. 101 l.
- Strasszer György:* Pártviszonyok és politikai küzdelmek Fejér megyében a felszabadulástól az 1947-es országgyűlési választásokig. A népi demokratikus átalakulás néhány jellemző vonása Fejér megyében. 220 l.
- Szabó Dániel:* A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében. 264 l.
- Szerényi Imre:* Királyi biztosok működése II. József korában. 150 l.
- Tarjányi Emese Lili:* A Becsei-Báthmonostori család birtokainak kialakulása és gazdálkodása a XIV. században. 149 l.
- Teke Zsuzsanna:* Velence és Magyarország kereskedelmi kapcsolatai (XIII–XV. század). 129 l.
- Toronyi László:* Az üzemi demokrácia kérdései és érvényesülése a salgótarjáni kohászati üzemeknél. 189 l.
- Dr. Tóth Dezsőné Tóth Irén:* Adalékok a két magyar munkáspárt munkásegység-koncepciójáról a népi demokratikus forradalom időszakában. 159 l.
- Uray Miklós:* Az egységes szocialista szövetkezeti parasztsztyál kialakulásának folyamata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. 131 l.
- Zsoldos Tiborné Olay Ágnes:* Baranya megye és Pécs népoktatásának története 1777–1848-ig. 152 l.

1974.

- Botos János Ernő*: A magyar népi demokrácia fejlődésének kérdései a „Rubicon átlépésének” időszakában. 138 l.
- Csorba Csaba*: Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek Magyarországon a XIV–XVII. században, különös tekintettel Budára. 503 l.
- Czakó Szilárd*: A sajozszeptéteri Üveggyár története. 130 l.
- Gyurkovics Lajos*: A népi demokratikus forradalom fő feladatainak megoldása Tolna megyében 1944–1948. 148 l.
- Hantó Zsuzsanna*: A polgári radikalizmus és a szocializmus viszonya. 151 l.
- Héri Veronika*: Gazdasági kiállítások díjérméi Magyarországon 1842 és 1896 között. 194 l.
- Hont István*: David Hume és Skócia. I–II. köt. 333 l.
- Jávorszky András*: Az MDP és a MINSz harca az egységes ifjúsági tömegszervezet megteremtéséért Somogyban 1948–1950. 108 l.
- Káposztás István*: A budapesti Mezőgazdasági Gépgyár története 1947–1970. 356 l.
- Kobjakov Valentian*: Az üzemi demokrácia fejlődésének problémái napjainkban. 148 l.
- Kulcsár Erzsébet*: Az 1351. évi törvény és értelmezésének vitás kérdései a magyar történetírásban. 254 l.
- Kun András*: A salgótarjáni iparmedence munkásmozgalma az 1918–19. évi forradalmak idején. 101 l.
- Makai Agnes*: Az 1848–49-es magyar szabadságharc kitüntetései. 175 l.
- Német Anna Mária*: Finnország második világháborús részvétele – magyar forrásokban 1941–42. 137 l.
- Rashad, Mohamed Ahmed Said*: Some Problems of Coptic, Islamic and European Textiles. 76 l.
- Roder Imréné Legény Ibolya*: A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatóinak politikai mozgalmai a felszabadulástól a szocialista forradalom győzelméig. 188 old.
- Standeisky Éva*: Szabad Föld Téli Esték – Tavasz Vasárnapok 1945–1948. 156 l.
- Várnai András*: Az európai Ázsia-kép történeti alakulása a keleti utazások megindulásától a felvilágosodás koráig, a felvilágosodás Ázsia-elméletei – különös tekintettel Kínára. 424 l.

1975.

- Ács Ilona*: A nemzeti függetlenségi mozgalom fejlődése Algériában a második világháború alatt 1939–1945. 135 l.
- Benke Zsófia*: Az ellenforradalmi korszak munkásegészségügyének történetéhez. 111 l.
- Csepeli Miklósné Bruckner Éva*: Szociáldemokrata közművelődési koncepció a Népszava tükrében 1905–1908-ig. 193 l.
- Csörgitsné Héthársi Magdolna*: Németország nemzeti-demokrata pártjának (NPD) helye és szerepe a Német Szövetségi Köztársaságban (1964–1972). 210 l.
- Dévényi Ivánné Somoshegyi Anna*: Csernoch János politikája az ellenforradalmi rendszer első évtizedében 1919–27. 148 l.
- Dósa Mátyás*: Az 1912. évi LXIII. sz. törvény (kivételes) megalkotásának körülményei és alkalmazása az első világháború idején. 263 l.
- Fekete Ferenc*: A XIX. századvégi egyházpolitikai reformok és a katolikus egyház revíziós törekvései. 205 l.
- Fekete Ferencné Cselényi Zsuzsanna*: Szélsőjobboldali szervezetek az irredentizmus szolgálatában. 204 l.
- Galavics Gézné Gyivicsán Anna*: A magyarországi szlovákok politikai és kulturális helyzete 1958–1968. 223 l.
- Gruz János*: Heves vármegye Törvényhatósági Bizottságának tevékenysége 1919–1929. 249 l.
- Gulya Pál*: Az 1918–19-es forradalmak Balassagyarmaton. 245 l.
- Gyimesi Dömötör*: A Pamuttextilművek kikészítőgyárának története 1845–1970. 327 l.
- Hargitay Gábor*: A kalocsai érsekek a két világháború időszakában. 141 l.
- Heincz Endre*: A propaganda-analízis néhány tanulsága a marxista propaganda-elemzés számára. 124 l.

- Horányi István:* A gimnáziumi II. osztályos történelem tantárgy cél-, feladat- és követelményrendszere. 184 l.
- Jósvai László:* Nyíregyháza ipara. 140 l.
- Kertész Tibor:* A testnevelés és sport szakkáderképzésének története Magyarországon a XX. században 1945-ig. 94 l.
- Polgár Péter:* Miskolc város munkásmozgalma a húszas években. 134 l.
- Rév Eszter:* A csehszlovákiai magyar „Sarló” mozgalom története. 155 l.
- Sipos Levente:* A közigazgatás, a nemzeti bizottságok, az önkormányzati testületek összetétele és a politikai erőviszonyok Békés, Szabolcs és Szatmár megyében 1944–1948. 245 l.
- Soós László:* A Szolnoki Cukorgyár Rt. története 1912–1948. 313 l.
- Szecső Károly:* A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése és a termelőszövetkezetek megszilárdításának kezdetei az egri járásban. (1959–61.) 295 l.
- Székely Klára:* A tudományos szocializmus kutatási területéről és rendszerezéséről. 80 l.
- Taba Sándorné Koós Hilda:* Adalékok a Kalocsavidéki Fűszerpaprika és Konzervipari Vállalat történetéhez. 187 l.
- Törőcsik Zoltán:* A prekolumbián mezoamerikai indián civilizációk keletkezése, fejlődése és sajátosságai, különös tekintettel az olmék és maya civilizációkra. 159 l.
- Varga Edith:* A hypokephal eredete. Tanulmányok az óegyiptomi túlvilághit történetéhez. 113 l.

1976.

- Barcza Béla Balázs:* A Magyarországi Evangélikus (Lutheránus) Egyház viszonya a parasztsághoz a Horthy-korszakban. I–II. köt. 279 l.
- Bariska István:* Kőszeg város önkormányzatának története a XVI. században. 219 l.
- Beke Margit:* A Budapest-Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő története 1928–1940-ig. 206 l.
- Benedek Gyula:* Szolnok megye újjátelepülése a Rákóczi szabadságharc után 1709–1730. 261 l.
- Berta István:* A kivándorlás problémája Magyarországon a századfordulón és az 1903. évi IV. törvény-cikk. 387 l.
- Drávucz István:* Egy magyar keresztényszocialista. Giesswein Sándor munkássága. 197 l.
- Erdmann Gyula:* Lónyay Gábor és a zempléni ellenzék 1830–1840. 324 l.
- Farkas László:* A nyugat-német CDU politikája 1945–1957 között. 179 l.
- Gazdag Ferenc:* Politikai katolicizmus és dialógus. 212 l.
- Hamvas Ferenc:* A munkásosztály és pártja küzdelmének néhány vonása vezető szerepének megszilárdításáért Jugoszláviában a JK Sz IX. és X. kongresszusa közötti időszakban. 125 l.
- Horváth Sándor:* Nógrádsáp község története. 233 l.
- Jihad el-Omar:* Problems of Trade in the Arabian/Persian Gulf. 175 l.
- Juhász Zeller Éva:* A magyar értelmiség a két forradalom előkészítésében. 1918–1919. 109 l.
- Kerek Ferenc:* A fővárosi államigazgatás újjáalakulása, a várospolitikai koncepciók fejlődése és a városi vezetés demokratizálódási folyamata. (1945–1950.) 201 l.
- Kisasszony Éva Edit:* Az 1945-ös földreform Tolna megyében. 91 l.
- Kristóf Lazo:* A délkelet-európai népi demokratikus országok együttműködéséről. (1944–1948). (Integrációs törekvések.) 112 l.
- Mátrai József:* A Horthy-haderő személyi állományának erkölcsi, politikai felkészítése a szovjetellenes háborúra és annak következményei (1938–1944). 201 l.
- Medveczki Margit Ágnes:* A millenniumi földalatti vasút. 63 l.
- Miskolczi Ambrus:* A brassói kereskedelem és a román nemzeti mozgalom 291 l.
- Mokhdum-E-Mulk (Mushrafi):* State in marxism and the third world. (Az állam marxista koncepciója és a harmadik világ.) 160 l.
- Dr. Németh Péterné Dikán Nóra:* A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért Szabolcs-Szatmár megyében (1944–1945). 146 l.
- Oszkó Zoltán:* A közigazgatás és népképviselés fejlődése és ellentmondásai a celldömölki járásban. 182 l.
- Pók Attila:* A „Huszadik Század” polgári radikális társadalomszemléletének kialakulása. 248 l.

- Soós Árpád*: Műanyagkutatás az építőipar szolgálatában. 78 l.
- Steinmann Judit*: Die Benediktinerinnenabtei zum Framünster besonders im Hinblick ihres Verhältnisses zur Stadt Zürich. 187 l.
- Sulyán János*: Klebelsberg Kunó művelődéspolitikája. 166 l.
- Szabó Miklós*: A „Légiuralom-elmélet” létrejöttének fontosabb politikai-gazdasági indítékai és hatása az európai nagyhatalmak második világháborús előkészületeire. 239 l.
- Szűcs Ágnes*: A történelem fakultatív tanterv keretében történő oktatásának kérdései. 174 l.
- Dr. Tatár Béláné Fichter Judit Csilla*: A veszprémi végvár katonái a XVI–XVIII. században. 133 l.
- Tiner Lajos*: Marx, Engels Magyarországról és a magyarországi munkásmozgalomról. 122 l.
- Urbán Károly*: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi politikája 1943–1945. 129 l.
- Vass Előd Albin*: A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükröződésében. 191 l.
- Vikol Katalin*: Szalay László pályakezdete. 266 l.

1977.

- Aghné Ring Éva*: A magyar jakobinizmus eszmei-politikai kapcsolatai. 1787–1797. 232 l.
- Baranyi Mária*: Jakobinus mozgalmunk magyar történeti irodalmának pregnáns kérdései. 201 l.
- Benkő Péter*: A Baranya megyei Kisgazdapárt története (1919–1922). 95 l.
- Csendes László*: Térképek történelmi forrásértéke. 512 l.
- Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. 116 l.
- Gáli Margit*: Az OSzDMP agrárprogramja a XX. század elején, különös tekintettel az 1905–1907-es forradalomra. 101 l.
- Geczko József*: A szocialista munkaverseny mint a munkásosztály társadalmi aktivitása a salgótarjáni kohászati üzemeknél. 159 l.
- Gyimesi László*: A munkásmozgalom története és harcai Miskolcon és környékén 1919. aug. 1. és 1933 között. 145 l.
- Haskó Katalin*: P. J. Proudhon elméleti fejlődésének fő vonásai. 96 l.
- Horváth Tibor*: Győr megye közigazgatási hatóságának szerepe és a pártok harca 1867–1875. 162 l.
- Keserű István*: A felszabadult Magyarország határőrségének megalakulása és tevékenysége az átszervezésig. 158 l.
- Kovács Ernő*: Szentsimon község gazdasági-társadalmi viszonyainak fejlődése 1920–62-ig. 124 l.
- Kovács János*: Bauxitbányászat Fejér megyében 1926–1976. 52 l.
- Körmeny Lajos*: A XIII–XIV. századi Provence gazdasága a mai francia történetírás tükrében. 100 l.
- Kurucz István*: A szocializmus és a kommunizmus építésének, a szocialista világrendszer kialakulásának és fejlődésének elméleti-politikai kérdései. 116 l.
- László Péter*: Khaemuaset, II. Ramszesz fia. 188 l.
- Meggyesi László*: A Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár elődállalatainak története (1919. aug. 1.–1946. dec. 31.). 156 l.
- Molnár József*: A magyar állam határbiztosítása. (1918–1941). 100 l.
- Molnár László*: A XVI. századi magyar huszárság a törökellenes harcokban (különös tekintettel a lesvetésekre és portyázásokra a Dél-Dunántúlon) 1526–1591 között. 193 l.
- Nádasdi József*: A forradalmi munkáspárt és tömegkapcsolata. 135 l.
- Nyulászi Gáborné Straub Éva*: A herceg Esterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. 161 l.
- Pákh Judit*: A szövetbehozatal szerepe Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse külkereskedelmében és szövetimportjuk struktúrája a XVI. sz. végén. 229 l.
- Rác Sándor*: Komló város gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb jellemzői (1945–1973). 182 l.
- Romsics Ignác*: A dunamelléki ellenforradalom története. 132 l.
- Sőptei István György*: Az ifjúsági mozgalom története Vas megyében 1945–1950. 323 l.
- Südy István*: Az észak-balatonparti üdülés fejlődése (1867–1970). 205 l.
- Szabó Edit*: Az üzemi demokráciáról. 142 l.

- Szakács Mihály*: A Magyar Kommunista Párt szervezeti fejlődése Komárom–Esztergom vármegyében (1945–1948). 268 l.
- Dr. Szász Jánosné Hreskó Éva*: Vlagyimir Galaktyionovics Korolenko élete és munkásságának főbb vonásai. 111 l.
- Tamás Gellért*: Kassai magyar lapok a két világháború között. 100 l.
- Tóth István Endre*: Iuppiter Dolichenus-tanulmányok. 170 l.
- Vadász Géza*: Mór története a XVIII. században. 198 l.
- Vargha Gábor*: Az olasz munkásmozgalom és az I. Internacionálén belüli viták. 186 l.

1978.

- Árvay Péterné Rényi Zsuzsanna*: Adatok a felvilágosult történelemszemlélet magyarországi térnyeréséhez. 205 l.
- Benkes Mihály István*: Belga Kongó függetlenné válásának története. 266 l.
- Bozsik Sándorné Mengyel Katalin*: A bányászszakszervezeti mozgalom a borsodi iparvidéken 1945–48. 140 l.
- Deme Péter*: Munkásérdekek parlamenti képviselője. 110 l.
- Draskóczy István*: Adalékok az Aba nemzetség birtok és családtörténetéhez. 340 l.
- Gál Lajosné Balog Judit*: Az 1938. évi sajtótörvény és a Teleki-kormány sajtópolitikája 1939–41-ig. 203 l.
- Gál Szilveszterné Vadál Mária*: A székesfehérvári Teleki Blanka gimnázium története (1876–1948). 196 l.
- Heisler Vilmos*: Abrecht főherceg és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1866–1882. 290 l.
- Horváth Tamás*: A mezőgazdasági és ipari munkásság mozgalmi Heves megyében (1850–1920). 126 l.
- Karsai László*: Marx–Engels a nemzeti kérdéssel. 208 l.
- Keresztes Nagy Imre*: Politikai erők és mozgalmak a Közel-keleten a II. világháború után. 183 l.
- Koplar Lajos*: A Zala megyei ipari munkásság növekedésének és összetételének alakulása, s ennek néhány társadalmpolitikai kihatása. 149 l.
- Lénárt Béla*: A hejőcsabai Cement és Mészművek gyárának története. (1890–1976). 245 l.
- Magyar Gyuláné Kozma Éva*: A KMP Szolnok-megyei tevékenysége 1944–48-ig. 178 l.
- Nagy István*: Zala megyei pedagógusok a két világháború között. 115 l.
- Pellegrini Cesar*: Magyarország gazdasági és politikai fejlődése az 1940-es években. 160 l.
- Pető Iván*: Az üzemi bizottságok szerepe, lehetőségei munkahelyük irányításában. 200 l.
- Ruzsa Gonzalez, Aura Teresa*: Az 1918–19-es magyarországi forradalmi helyzet sajátosságai és nemzetközi tanulságai. 102 l.
- Soós István*: Cicero ismeretei és értékítéletei Athénról és múltjáról. 216 l.
- Szabó Imre Ferenc*: Az iskolák államosításának története Pest megyében. 194 l.
- Tóth Ágnes*: A dohánytermesztés története Kubában. (18–19. század) 148 l.
- Tóth László*: Toponár község története. 178 l.
- Utasi István*: A tanterv és a taneszköztervezés néhány összefüggése a történelem és társadalmi ismeretek tantárgy hazai oktatásában. 302 l.
- Utasi Istvánné Szabó Ágnes*: Munkáséletmód, munkásműveltség a Nitrokémia ipartelepek gyár-részlegeiben. 280 l.
- Varga Dezsőné Hancsók Éva*: Kultúrtörténet oktatása a középiskolai történelemtanításban, különös tekintettel a művészettörténeti emlékekre. 197 l.

*

A disszertációk egy példánya a Bölcsészettudományi kar Történeti Tanszékek Könyvtárában, egy példánya az Egyetemi Könyvtárban megtalálható.

D. Szabó Mária

CONTENT

STUDIES – *Zs. Trócsányi*: The Noble Reform Movement in Transylvania (1790–1811) – *M. Kun*: Left Free-Masonry as Ideological Organisational Frame in the mid 19. – REVIEW ARTICLES – *É. Ring*: New Evidence on the Anti-Habsburg Polish-Hungarian Uprising Planned for 1797 – *A. Miskolczy*: Social and National Question at the Last Diet in Transylvania – THEORY AND METHODOLOGY – *L. Márkus*: On the Methodology of Contemporary Press History, Particulary on the History of Hungarian Press 1919–1944 – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *Zs. Trócsányi*: Mouvement réformiste des Ordres transylvains (1790–1811) – *M. Kun*: La franc-maçonnerie de gauche en tant que cadre idéologique et organisationnel au milieu du XIX. siècle – COMMUNICATIONS – *É. Ring*: Nouveau documents au sujet de l'insurrection polonohongroise projetée contre les Habsbourg pour l'année 1797 – *A. Miskolczy*: La question sociale et nationale à la dernière Diète transylvaine – THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE – *L. Márkus*: Réflexions sur la méthodologie de l'histoire de la presse contemporaine en tenant particulièrement compte de l'histoire de la presse hongroise entre 1919–1944 – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODIQUES – CHRONIQUE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ж. Троцани*: Сословное движение за реформы в Трансильвании (1790–1811 гг.) – *М. Кун*: Левое масонство как идеологические и организационные рамки в середине 19 в. – СООБЩЕНИЯ – *Е. Ринг*: Новые данные к вопросу анти-Габсбургского польско-венгерского восстания, запланированного на 1797 г. – *А. Мишкольци*: Социальный и национальный вопрос на последнем сословном государственном собрании Трансильвании – ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ – *Л. Маркуш*: О методологии истории печати в новейшую эпоху, особенным взглядом на историю венгерской печати в 1919–1944 гг. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN – *Zs. Trócsányi*: Die ständische Reformbewegung in Siebenbürgen (1790–1811) – *M. Kun*: Die linksgerichtete Freimaurerei als ideologischer und organisatorischer Rahmen in der Mitte des 19. Jahrhunderts. – BEITRÄGE – *É. Ring*: Neuere Angaben zur Frage des auf das Jahr 1797 geplanten polnisch-ungarischen Aufstandes gegen die Habsburgen. – *A. Miskolczy*: Soziale und nationale Frage auf der letzten Ständerversammlung in Siebenbürgen – THEORIE UND METHODOLOGIE – *L. Márkus*: Über die Methodologie der Pressegeschichte in der neuesten Zeit, mit besonderer Rücksicht auf die ungarische Pressegeschichte in den Jahren 1919–1944 – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata**

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

Elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatok
a magyar irodalomtörténet köréből
Ismeretlen dokumentumok publikálása
Irodalomtörténeti kiadványok ismertetése
Az Intézetben és a magyar irodalomtörténetírás
más műhelyeiben folyó kutatások bemutatása

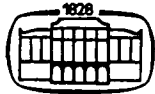
Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben

Évi előfizetési ára: 90,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Kiadja az

AKADÉMIAI KIADÓ

ÉPÍTÉS- ÉS ÉPÍTÉSZETTUDOMÁNY

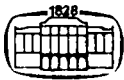
**A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki
Tudományok Osztályának közleményei**

Felelős szerkesztő MAJOR MÁTÉ

Az építészettörténet és -elmélet, az építészettudomány, a talaj- és kőzetmechanika, a tartószerkezetek mechanikája, továbbá a településtudomány témakörébe tartozó tanulmányok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési díja 112,- Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

TÖRTÉNELMI SZEMLE

**A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének értesítője**

Felelős szerkesztő RÁNKI GYÖRGY

Tanulmányokat közöl a 19. és 20. századi magyar- és világtörténelem területéről. Tudósít fontosabb tudományos vitákról, külföldi történészeknek az Intézetben tartott előadásairól, valamint az itthon és külföldön tartott történettudományi kongresszusokról.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési díja 64,- Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

Mindent megtudhat korunk tudományáról

a

KORUNK TUDOMÁNYÁBÓL!

Kiváló tudósok írják — mindenkinek

- páratlanul érdekes témákról
- könnyen érthető stílusban

A sorozat néhány sikeres kötete

Rényi Alfréd: Dialógusok a matematikáról

Szabó Imre: Az emberi jogok

Sztyepanov, J. Sz.: Szemiotika

Selye János: Stressz distressz nélkül

Beck Mihály: Tudomány — áltudomány

Csányi Vilmos: Magatartásgenetika

Ungvári Tamás: Brecht színházi forradalma

Láng István: Biológiai forradalom — hazai realitások

*Az egyes kötetek kb. 100–200 oldalon jelennek meg,
méretük 13 × 19 cm. Áruk 10,— és 25,— Ft között van*

Akadémiai Kiadó, Budapest

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. V. 21. – Terjedelem: 18,2 (A/5 ív)
79.7179 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SZÁZADOK

1980 FEB 2 9

A tartalomból:

Diószegi István: Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete

Palotás Emil: Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában

Székely György: Politikai elmélet és politikai valóság a reneszánsz korában

Benczédi László: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái 17. századvégi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben

FIGYELŐ — BESZÁMOLÓ
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNKA
— BIBLIOGRÁFIA

Következő számunk tartalmából

Paulinyi Oszkár: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon

Urbán Aladár: Reformtörekvések és történelmi tanulságok

Gebei Sándor: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája

Iványosi-Szabó Tibor: Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között

E számunk munkatársai

Balázs Ilona az MSZMP KB Párttörténeti Intézet tudományos segédmunkatársa – *Benczédi László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Benda Gyula* a KSH Népegyetemen Kutató Intézet Demográfiai részlegének osztályvezetője – *Bona Gábor* a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa – *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének munkatársa – *Degré Alajos* kandidátus, főlevéltáros (Zalaegerszeg) – *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Farkas Gábor* a Székesfehérvári Állami Levéltár igazgatója – *Fekete Miklós* tudományos ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH történeti-statisztikai kutató csoportjának vezetője – *Sz. Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai osztályának munkatársa – *Kárpáti Sándor* kandidátus, egyetemi docens (Politikai Főiskola, Bp.) – *Komlódi Zsuzsanna* középiskolai tanár (Bp.) – *Cs. Kottra Györgyi* a Hadtörténeti Múzeum munkatársa – *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Miskolczy Ambrus* tudományos munkatárs (MTA, Bp.) – *Molnár Tamás* a Pénzügyminisztérium munkatársa – *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Orbán Sándor* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – *Palotás Emil* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Jan Pázdur* a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Intézetének igazgatója – *Póth Piroska* az MTA Történettudományi Intézet gyakornoka – *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója – *Rozsnyói Agnes* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai osztályának munkatársa – *A. Sajti Enikő* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Székely Anna* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa – *Székely György* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) – *Szemkeő Endre* a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum munkatársa (Bp.) – *Tihanyi János* kandidátus, a ChemolimpeX osztályvezetője (Bp.) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Zachar József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
112. ÉVFOLYAM 1979. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Diószegi István*: Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete . . . 957
Palotás Emil: Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában 983

KÖZLEMÉNYEK

- Székely György*: Politikai elmélet és politikai valóság a reneszánsz korában 1013
Benczédi László: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái 17. századvegi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben . . . 1038

FIGYELŐ

- Jan Pazdur*: Az anyagi kultúra története 1052

BESZÁMOLÓ

- Szimpozium Brnóban a csehszlovákiai hungarisztika problémáiról (*Niederhauser Emil*) 1061
„A Nagy Október és a rákövetkező szocialista forradalmak története” Nemzetközi Témabizottság ülése Budapesten (*Kárpáti Sándor – Vida István*) 1066
A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben. Beszámoló a hajdúszoboszlói tudományos konferenciáról (*Zachar József*) 1069
Beszámoló a magyar–NDK történész vegyesbizottság debreceni üléséről (*Balázs Ilona*) 1084
Beszámoló a Dunántúl településtörténetéről rendezett III. konferenciáról (*Farkas Gábor*) 1095
Szerb–magyar szakértői konferencia az 1848–49-es szerb–magyar kapcsolatok témájáról (*Bona Gábor*) 1105

TÖRTÉNETI IRODALOM

Die Burgen im deutschen Sprachraum. (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	1113
<i>Schultheisz Emil – Tardy Lajos</i> : Glavi iz isztorii ruszko–vengerszkih medicinszkijh szvjazej (Ism.: <i>Szemkeő Endre</i>)	1113
Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. (Ism.: <i>Benda Gyula</i>)	1115
<i>Ernst Wagner</i> : Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	1119
<i>Albert Fuchs</i> : Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918 (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	1122
<i>Paul Robért Magocsi</i> : The Shaping of a National Identity. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1125
<i>V. M. Holodkovszkij</i> : Finlangyija i Szovjetszkaja Rosszija. 1918–1920 (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	1127
<i>Alice Teichova</i> : Economic Background to Munich (Ism.: <i>Ránki György</i>)	1128
<i>Murray G. Hall</i> : Der Fall Bettauer (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	1129
Studia z historii postępowych i internacjonalistycznych kontaktów węgiersko–polskich (Ism.: <i>Soós István</i>)	1130
„Szálasi Naplója” (Ism.: <i>Tilkovszky Lóránt</i>)	1131
A magyar népi demokrácia története 1944–1962. (Ism.: <i>Orbán Sándor</i>)	1136
<i>Pintér István – Szabó Bálint</i> : A népfrontmozgalom Magyarországon (Ism.: <i>Póth Piroska</i>)	1139

FOLYÓIRATSZEMLE

Luis Farré: Szegények és gazdagok a középkorban 1142 – *James E. Farnell*: London szerepe az angol polgári forradalomban 1143 – *Robert Kelley*: Ideológia és politikai kultúra Jeffersontól Nixonig 1144 – *Mario Castro Arenas*: Juan Santos Atahualpa felkelése 1147 – *Günter Wallstein*: Scharnhorst és a francia forradalom 1147 – *W. Mager*: A rendi alkotmányok problémája a bécsi kongresszuson 1814/15 1149 – *John Foster Leich*: Mexikó császára: Miksa. Reflexiók a nemzetközi intervencióról 1150 – *Andrej Mitrović*: A központi hatalmak háborús céljai és a délszláv kérdés 1914–1918 1151 – *Thomas G. Fraser*: Németország és az indiai forradalom 1914–1918 1153 – *John A. de Novo*: A Culbertson gazdasági misszió és az 1944–45-ös brit–amerikai ellentétek a Közel-Keleten 1154

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése (Ism.: <i>Székely Anna</i>)	1157
A Tudományos Minősítő Bizottság hírei	1186

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok cikkek) jegyzéke (1978. január 1–december 31.) (Összeállította: <i>Rozsnyói Ágnes</i> és <i>Sz. Gyivicsán Mária</i>)	1191
--	------

Diószegi István:

Az 1877. ÉVI BUDAPESTI SZERZŐDÉS ELŐTÖRTÉNETE

1876 nyarának végén az osztrák-magyar külpolitika a balkáni válság diplomáciai elaltatását tűzte célul maga elé. Törekvésével nem állt egyedül az európai hatalmak között. A Monarchiához hasonlóan Németország is jó néven vette volna, ha akár valamiféle foltozgatással, akár anélkül napirendre térnek a több mint egy éve tartó nyugtalanság fölött. A brit konzervatív kormány, jóllehet saját liberális ellenzéke kezdettől tűz alatt tartotta, erősen ragaszkodott a status quohoz, és nem megoldani akarta a keleti kérdést, hanem a fennálló viszonyokat lehetőség szerint minél hosszabb ideig fenntartani. Németországot a Balkán mindig is csak mint osztrák-orosz súrlódási felület érdekelte, és kínosan igyekezett elkerülni, hogy két szövetségese közül valamelyiknek pártjára kelljen állnia. Számára mindenki másnál kedvezőbb lett volna, ha a balkáni válságot – Bismarck egy későbbi kifejezésével élve – már 1876 nyara végén elmocsarasítják. A diplomáciai elaltatás nem tisztességes, de nagyon is praktikus művelete azonban Oroszország egyetértését is feltételezte.

A több mint egy év óta tartó balkáni válság során eddig semmilyen nyilvános gesztus nem mutatott arra, hogy Oroszország a keleti kérdés egyoldalú és végleges megoldására torkedne. A cári diplomácia szíven viselte a törökországi keresztények sorsát, és igyekezett is helyzetükön javítani. A segítő szándék azonban nem feltételezte Törökország felbomlását, és mindig szem előtt tartotta Európa kollektív akaratát. Megmutatkozott ez az Andrassy-jegyzék kapcsán, amikor az orosz diplomácia a balkáni népek érdekeit alárendelte a konzervatív szolidaritás követelményeinek, ugyanígy a berlini memorandum elfogadása alkalmával, amikor Gorcsakov a szakítás helyett az orosz presztízst veszélyeztető együttműködést választotta. A reichstadti egyezmény, igaz, már Törökországi felbomlását is számításba vette, de csak mint a dolgok természetes fejlődéséből előállható jelenséget, nem pedig egy esetleges hatalmi intervenció következményét. Két különös kifejezés bukkant elő azonban 1876 tavaszán az orosz külügyi levelezésben: „a cár méltósága” és az „egzaltált patriotizmus”.¹ Idegen volt mindkettő az eddigi diplomáciai szóhasználatban, és a nyilvánosan folytatott külpolitikába sem illeszkedett. Érdemesek azonban a figyelemre, mert a kötött pályán mozgó orosz külpolitika mögött

¹ A „notre honneur et notre dignité” első előfordulása: *Projet d'une lettre personnelle et tres secrète à M. Novicow à Vienne. Saint-Pétersbourg, le 16 [28] avril 1876.* Archiv Vnesnej Politiki Rossziji (a továbbiakban AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1876. gy. 129. – A „patriotisme exalté” először: *Lettre à M. Novicow à Vienne. Saint-Pétersbourg, le 17 [29] avril 1876.* AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1876. gy. 129.

munkáló sajátos erők jelenlétét érzékeltetik, olyanokét, amelyek természetük szerint kizárták, hogy Oroszország valaha is társul szegődhessék a balkáni válság diplomáciai elaltatásához.

A „cár méltósága” mint diplomáciai argumentum beiktatása azt jelezte, hogy a balkáni engedékenységek megvannak az orosz hatalmi politika követelményei által megszabott és senki által át nem léphető határai. A cári Oroszország a krími háború kedvezőtlen tapasztalatai következményeként levette a napirendről a keleti kérdés egyoldalú megoldását, és a hatalmi ambíciók kielégítését Közép-Ázsiában, valamint Távol-Keleten kereste. A közel-keleti aktivitás felújítását Pétervárott a hetvenes évek közepén nem tartották időszerűnek, már csak azért sem, mert ez a más területeken eredményesen folyó előrehatalás felfüggesztését vontá volna magával. Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzését mint az orosz külpolitika célját mindamellet soha nem dezavualták Pétervárott, és ezt a még II. Katalin által kitűzött célt változatlanul érvényesnek tekintették. Oroszország számára a 19. század folyamán mindig a keresztények sorsának javítása volt a Törökország elleni diplomáciai és fegyveres fellépés elfogadhatónak és jogosnak látszó ürügye. Az 1875-ös válság a cári külpolitika kezdeményezése nélkül és bizonyos tekintetben az orosz érdekek ellenére keletkezett. A hivatalos külpolitika ezidáig sok mindent megtett annak érdekében, hogy a nem kívánt mozgalmat az orosz presztízs sérelme nélkül leszerelje. De azzal is számolnia kellett, hogy ha tudomásul veszi a balkáni mozgalom teljes eredménytelenségét, és eltűri a keresztények összetörését, ezzel megfosztja magát a keresztények védnökének szerepétől, és a jövőre nézve is lemond a beavatkozás eddig kitűnően bevált ürügyének alkalmazásáról. Vagyis arról, hogy a kereszténymentést mint ürügyet akkor használhassa, amikor a hatalmi ambíciók Konstantinápoly és a tengerszorosok megszerzését újra napirendre tűzik. A cár méltóságának és Oroszország becsületének egyre erőteljesebb hangsúlyozása arra vallott, hogy a cári diplomácia tudatában van az akarata ellen keletkezett krízis jelentőségének, annak, hogy állásfoglalásával az orosz keleti politika további sorsát is befolyásolja.

Az „egzaltált patriotizmus” mint diplomáciai érv eredetileg arra szolgált, hogy hangoztatásával az osztrák-magyar külpolitika irányítóit jobb belátásra bírják. Hovatovább azonban olyan tényező lett belőle, amellyel az orosz külpolitika irányítóinak is egyre jobban számolniuk kellett. A pánszláv ideológia és a szlavofil mozgalom a hetvenes évek kezdetén gyökereket eresztett a nehezen mozdítható orosz társadalomba. Ekkoriban már közkézen forgott Danyilevszkij „Oroszország és Európa” c. könyve, amely az orosz vezette szláv föderáció közeli eljövételét hirdette, úgyszintén Fagyajev „Gondolatok a keleti kérdésről” c. írása, amely kiadta azt a híres jelmondatot, hogy Oroszország útja Bécsen keresztül vezet el Konstantinápolyba. Igen erős volt az a hatás is, amelyet a szláv kölcsönösséget hirdető Akszakov publicisztikai munkássága gyakorolt.² A különféle pánszláv és szlavofil tendenciákat a szláv komiték fogták össze szervezeti erővé, arra törekedve, hogy az oroszországi és az Oroszországon kívüli szlávok között az állandó kapcsolat kiépítésével felélesszék és ébren tartsák az együvé tartozás tudatát. A komiték tevékenysége 1875 őszétől egyre inkább megélnékült, és az eredetileg csekély szervezeti erővel rendelkező egyletek a délszlávok megsegítését sürgető agitációja néhány hónap

² *Fischel, Alfred*: Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart und Berlin, 1919. 395–406.

alatt olyan hatást váltott ki, hogy fokozatosan az egész politizáló orosz közvéleményt, sőt a szélesebb társadalmi rétegeket is magával ragadta.³ A pétervári kormányzóság vezetője 1876 őszén arról számolt be, hogy az orosz parasztság a szerb csapatok élén harcoló Csernyajevben Krisztus küldöttjét látja, az intelligencia pedig várja és sürgeti a balkáni államok melletti diplomáciai vagy fegyveres beavatkozást.⁴ Amikor Akszakov, a mozgalom inspirátora és vezetője kijelentette, hogy Oroszország mint állami organizáció fogja felkarolni az összes szlávok ügyét, már nem csupán saját vágyairól beszélt, hanem egyben egy meglévő politikai tömeget elvárásait juttatta kifejezésre.⁵ A szlavofil propaganda a cárné és a trónörökös személyén keresztül a kormánykörökhöz is utat talált. Az „egzaltált patriotizmus”, amelyről Gorcsakov eredetileg pejoratív hangsúllyal beszélt, a jövődi orosz külpolitika kialakításában egyre nagyobb szerepet kapott.

Hiba lenne persze túlzásokba esni a szlávbarát mozgalom és a szlavofil propaganda kormánypolitikai hatását illetően. Boris Nolde, a cári külpolitika jőnévű historikusa alighanem alaposan elveti a sulykot, amikor a cári külpolitika aktivizálódását kizárólag ebből az áramlatból származtatja, és az így keletkezett háborút a cári Oroszország egyetlen demokratikus eredetű háborújának nevezi.⁶ A cári rendszer túlságosan is mozdíthatatlan és merev, az orosz külpolitika nagyon is határozott irányú és céltudatos volt ahhoz, hogysem egy ilyen idegen tényező irányt szabhatott volna számára. Pokrovszkij, a cári külpolitika első marxista kritikusa, teljes joggal veti el ezt a misztifikálást. De ő meg az ellenkező végletbe csap át, amikor a szlavofilek tevékenységét az „udvari szállítók” szerepkörére redukálja,⁷ és csupán azt a jelentőséget tulajdonítja nekik, hogy érveket szolgáltatnak a nélkülük és hatásuk nélkül meghozott döntések széles körben való elfogadtatására. A szláv komiték 1876 nyarán-őszén túlságosan jelentékenyek és befolyásosak voltak ahhoz, hogysem ilyen passzív szerepkörrel megelégedhettek volna. Az igazság valahol középpontban található. Az „egzaltált patriotizmus” 1876 őszén kétségtelenül külpolitikai jelentőséget nyert, de csak azért kaphatott ilyent, mert a „cár méltóságában” kifejezésre jutó külpolitikai koncepció eljutott arra a felismerésre, hogy a további passzivitás perspektivikusan az orosz hatalmi érdeket veszélyezteti. Mindenesetre 1876 nyarának végén, miközben az európai diplomácia az „elmocsarasítás” esélyeit latolgatta, az orosz külpolitika irányítói körében formálódni kezdett az elképzelés, miszerint Oroszországnak ki kell lépni a kulisszák mögül, és elhatározó lépést kell tennie a keleti kérdés megoldására. Hogy milyen is legyen az elhatározó lépés, az orosz diplomáciai karban erősen megoszlottak a vélemények. A cár krími nyaralójában, a Livádia kastélyban 1876 szeptemberének első felében éles viták zajlottak le. Voltak olyanok, akik a pánszláv befolyásának engedve Oroszország izolált akciója mellett törtek lándzsát, és azt indítványozták, hogy ultimátumszerűen állítsák válaszút elé Törökországot.⁸ Az izgatott

³ *Nyikitin, Sz. A.*: Szlavjanszkije komitetü v Rosszii v 1859–1976 godah. Moszkva, 1960.

⁴ *Oszvobozsdenyije Bolgarii ot tureckovo iga.* Moszkva, 1961. I. k. 463–464.

⁵ *Nyikitin* i. m. 326.

⁶ *Nolde, Boris*: L'action diplomatique russe de 1875–1876. In: *Goriainow, Serge*: La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870–1876). Paris, 1948. 21.

⁷ *Pokrovszkij, M. N.*: Diplomatiija i vojnü carszkoj Rosszii v XIX. sztoletii. Moszkva, 1923.

⁸ *Hünigen, Gisela*: Nikolaj Pavlovič Ignat'ev und die russische Balkanpolitik 1875–1878. Zürich–Frankfurt, 1968. 129.

légkörben az a nézet is felmerült, hogy Oroszország a keleti kérdés megoldása során a Monarchiával is rendezze számláját, és a Törökország ellen indítandó háborúval egyidejűleg Ausztriára is mérjen csapást.⁹ Szerepelt természetesen az az elgondolás is, hogy a Monarchiával fenn kell tartani a meglévő együttműködést, és a balkáni válságot a Monarchiával közösen végrehajtott katonai fellépéssel kell rendezni.¹⁰ A különböző nézetek nem kapcsolódtak szorosan egyes személyekhez, és a vitapartnerek a körülményeket mérlegelve engedtek egymás érveinek, de mindvégig Ignatyev kardoskodott legerősebben az izolált orosz fellépés mellett, és Reutern (a pénzügyminiszter) óvott leginkább a katonai kockázattól. Gorcsakov, mint mindig, most is közepén állt, de a különféle udvari hatásoknak engedve egyre keményebb magatartást tanúsított. A cárnál, legalábbis a bécsi követ jelentéseire írt széljegyzetek tanúsága szerint, hasonló radikalizálódás tapasztalható,¹¹ és nem lehet kétséges, hogy maga az uralkodó is hajlott arra, hogy szakítani kell a természetlen diplomatizálással.

A mutató végül közepén állapodott meg. Az orosz diplomácia vezető grémiuma a Monarchiával közösen végrehajtható fellépés mellett döntött. Soumarkov-Elston, a cár hadsegédje szeptember 23-án utasítást kapott, hogy utazzék Bécsbe, és nyújtsa át Ferenc Józsefnek a cár sajátkezű levelét. A levélben az állt, hogy a törökországi fejleményeket illetően sem Oroszország, sem az Osztrák-Magyar Monarchia nem maradhat tovább a várakozó bizonytalanságban. Hogy megelőzzék a keresztényekkel szembeni további atrocitásokat, arra van szükség, hogy a Monarchia csapatai bevonuljanak Boszniába, Oroszország haderői pedig megszállják Bulgáriát. Az intervenció feltehetőleg meghozza a kívánt eredményt, de ha a dolgok ereje meghiúsítaná ezt a számvetést, és Törökország teljes felbomlását indítaná el, a két hatalom a továbbiakban a reichstadi előírásokhoz igazítaná politikáját.¹² Négy nap múlva a cár hadsegédje már Bécsben volt, és szeptember 27-én átnyújtotta az osztrák-magyar uralkodónak az orosz keleti politika új szakaszát jelző cári kéziratot.

*

Soumarkov-Elston bécsi küldetése kétségkívül barátságos gesztusnak számított. A misszió azokat az időket elevenítette fel, amikor Oroszország és Ausztria még kéz a kézben haladt a keleti politika útjain, és együttesen törekedett Törökország likvidálására. Igaz, a legutóbbi hasonló ajánlatot, még a krími háború idején, Bécsben nem fogadták kedvezően,¹³ de ez a körülmény csak aláhúzza a mostani orosz közeledés jelentőségét. Magát a levelet is úgy fogalmazták, hogy annak minden sorából áradt az Ausztriával való együttműködés eltökélt szándéka. A livádiai előzményekre gondolva azonban nem lehet

⁹ Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914 (a továbbiakban Große Politik). Berlin, 1924. II. k. 53.

¹⁰ Hünigen i. m. 130.

¹¹ Novicow à Gortchacow, Vienne, le 5/17 septembre 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1876. gy. 127.

¹² L'Empereur Alexandre II. à l'Empereur François Joseph. Lividia, le 11/23 septembre 1876. Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Wien. Ministerium des Aeußern. Politisches Archiv. I. Allgemeines. K. 453. Közli Gorjainow i. m. 123–125.

¹³ Unckel, Bernhard. Österreich und der Krimkrieg. Studien zur Politik der Donaumonarchie in den Jahren 1852–1856. Lübeck und Hamburg, 1969. 114–134.

kétséges, hogy a cári főhadsegédet nem csupán azért küldték Bécsbe, hogy ezzel a Monarchia iránti barátságot demonstrálják. Pétervárott eldöntötték, hogy szakítanak az eddigi terméketlen diplomatizálással, s azt akarták megtudni, hogy a keleti kérdés megoldásában számíthatnak-e a Monarchia közreműködésére. Ahogy Gorcsakov írta, a válaszból majd kiderül, hogy Bécsben milyen jelentőséget tulajdonítanak az Oroszországgal való együttműködésnek.¹⁴ A Monarchiával szembeni jövődő magatartását Oroszország a választól függően szándékozott megszabni. Ebben az értelemben a küldetés már nemcsak barátságos gesztus volt, hanem a fenyegetést is magában foglaló, meglehetősen kategórikus kérdésfeltevés.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a balkáni válság elaltatására készülődő bécsi kormányköröket Soumarkov-Elston megjelenése úgy érte, mint derült égből a villámcsapás. Voltak információik, főleg pedig sejtéseik arról, hogy mi megy végbe a cár krími nyaralójában, az „égzaltált patriotizmus” megnyilvánulásait meg közvetlenül is tapasztalhatták. De ha számítottak is az orosz külpolitika aktivizálására, akkor sem kétséges, hogy a cár üzenete folytán a dualizmus korának eddigi legsúlyosabb külpolitikai természetű döntése elé kerültek. Nem a balkáni kérdéstről volt itt szó csupán, amelyben eddig ügyesen vagy ügyetlenül manővereztek, hanem a szomszéd nagyhatalom beláthatatlan következményekkel járó fellépési szándékáról, amely a Monarchia érdekszféráját éppúgy érintette, mint a soknemzetiségű államalakulat egész egzisztenciáját. A közös balkáni akcióra szólító ajánlatban végeredményben az osztrák-orosz viszony további alakulása került szóba, és az igenlő válasz legalább annyi kockázatot rejtett magában, mint a határozott elutasítás. A csatlakozás, amely végeredményben a Törökország elleni háborút jelentette, a Monarchia számára tulajdonképpen belpolitikai lehetetlenség volt, a külpolitikában pedig nagyon is nem kívánatos osztrák-angol konfliktus lehetőségét foglalta magában. A visszautasítás ugyanakkor olyan osztrák-magyar háború lehetőségét kockáztatta, amelyet a Monarchiának ugyancsak kedvezőtlen belpolitikai feltételek mellett és lényegében teljes nemzetközi elszigeteltségben kellett volna megvívnia. Egy ilyen háború kilátásai a Monarchia további fennmaradása szempontjából nem voltak kedvezőek. A kritikus helyzetben minden kimondott szót kétszer is meg kellett fontolni, és a Ballhausplatz vezetőjének nem kis ügyességére volt szükség ahhoz, hogy megtalálja a kiutat a nem kis mértékben saját maga által előidézett zsákutcából.

Hogy milyen gondolatokat fogatott a fejében szeptember végén az osztrák-magyar külügyminiszter, arról, sajnos, a bécsi levéltárak aktái nem nyújtanak felvilágosítást. Andrassy bizonyára előadta elképzeléseit az uralkodónak, de erről a megbeszelésről nem készült feljegyzés. Soumarkov jelentéséből kiderül, hogy Andrassy nagyon tartózkodóan fogadta őt, és fenntartásokkal élt az orosz javaslat számos pontjával, különösen Bulgária tervezett megszállásával szemben,¹⁵ de természetes, hogy a cári küldött csak felületi jelenségekről informálhatott. Orczy Béla, a külügyminiszter bizalmasa is keveset tudhatott főnöke igazi gondjairól, mert anyjához írt leveleiből csupán annyi derül ki, hogy Andrassy igyekezett időt nyerni, hogy kellő körültekintéssel fogalmazhassa meg a

¹⁴ Gortchacow à Novicow. Livadia, 11 [23] septembre 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljari 1876. gy. 129.

¹⁵ Gorainow i. m. 126–129.

cárnak adandó feleletet.¹⁶ A történésznek is meg kell egyelőre elégednie azzal, hogy e fejtörés végeredményét, a cári küldöttnek október 3-án átnyújtott választ vegye alaposan szemügyre.

Albrecht főherceg, aki olvasta a levél fogalmazványát, a cárnak adott választ „valóságos mesterműnek” nevezte.¹⁷ Nem tudni, mi váltotta ki a külügyminiszter nézeteivel kevésbé szimpatizáló főherceg elragadtatását, de az kétségtelen, hogy Andrássy – legalábbis egy vonatkozásban – igazi diplomata módjára járt el. Nevezetesen abban, hogy jó érzékkel kikerülte a cár üzenetében felállított alternatívát, és így mentesítette a Monarchiát a beleegyezés és a visszautasítás egyformán veszedelmes következményeitől. A válaszlevél, igaz, úgy indult, mint határozott visszautasítás. A hosszára nyúlt fogalmazvány első fele mást sem tartalmazott, mint az orosz ajánlat negatív kritikáját. A Ferenc József nevében szóló külügyminiszter rámutatott arra, hogy a tervezett okkupáció az európai hatalmak rosszallásába ütközne, kiváltaná a törökök passzív ellenállását, és mivel ideiglenes jellegű megszállásról van szó, az érintett területek lakóin sem segítene. A bolgárok és a bosnyákok az orosz és az osztrák zászlókat látva feltehetően proklamálnák a függetlenséget, és a megszálló csapatok tartós jelenlétét igényelnék. Bulgária tartós orosz megszállásához viszont Európa nem járulna hozzá, és azt az Osztrák-Magyar Monarchia sem fogadhatná el. Andrássy az ideiglenes jellegű közös okkupáció helyett azt javasolta, hogy a legutóbbi angol javaslatok keresztülvitele érdekében gyakoroljanak együttes nyomást Törökországra, és a közös, de végleges megoldást hozó katonai fellépést csak akkor alkalmazzák, ha ennek az újabb békéltető kísérletnek a kudarca nyilvánvalóvá válik. Nem nehéz felismerni, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter itt újra a bevált taktikával, a halogatással élt, és az orosz akcióprogrammal tulajdonképpen a válság diplomáciai elaltatásának gyakorlatát állította szembe. Andrássy azonban, bármennyire is szíve szerint lett volna ez az elaltatás, azt is tudta, hogy a régi frázisoknak nincs már aktualitása. A válasz érdembeli és új mozzanatokat tartalmazó része csak ezután következett. Az osztrák-magyar magatartás körvonalazása volt ez arra az esetre, ha a cár, a közvélemény nyomásának engedve, egyedül is katonai akcióra szánná el magát. A Monarchia egy ilyen fellépéshez nem nyújtana aktív segítséget. Nem az érdekek különbözősége miatt, hanem azért, mert Ferenc József mint alkotmányos uralkodó, a törvényhozó testületek hozzájárulása nélkül nem bocsátkozhat határozatlan célú háborúba. De ha nem is nyújt segítséget, ellene sem fog állást foglalni, és már előre biztosítékot ad arra nézve, hogy a Törökország elleni háború esetére jóindulatú magatartást tanúsít majd Oroszországgal szemben. Ugyanakkor fenntartja cselekvési szabadságát arra nézve, hogy a Monarchia érdekeinek biztosítása céljából csapataival bevonuljon Boszniába és Hercegovinába. Végezetül azt is hangsúlyozta, hogy ez a katonai akció kizárólag a két tartományra korlátozódik majd, és így az orosz, valamint az osztrák-magyar haderő közötti összeütközés veszélye nem merülhet fel.¹⁸

¹⁶ *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1913. II. k. 126–129.

¹⁷ *Wertheimer* i. m. II. k. 438.

¹⁸ Copie d'une lettre autographe de Sa Majesté l'Empereur et Roi à l'Empereur Alexandre II. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453. Az eredetit közli *Gorjainow* i. m. 130–135.

Ügyes kitérés volt a levél a közös okkupációra szólító orosz ajánlat elől, ugyanakkor tiszta lap Oroszország számára a Törökország elleni cselekvésre. Hogy adandó alkalommal a Monarchia mégis kész lenne kooperálni Oroszországgal, csak olyan utalás volt, amellyel a negatív válasz élet tompították. Novikov, aki pedig a bécsi viszonyok alapos ismerője volt, érdekes módon mégis azt olvasta ki a válaszból, hogy a Monarchia tulajdonképpen arra törekszik, hogy a reichstadti megállapodást az Oroszországgal együtt végrehajtott katonai akcióval realizálja. Az orosz diplomata odáig ment lelkesedésében, hogy a katalini és józsefi dicső tradíciók feleledéséről beszélt.¹⁹ A cár és környezete nem volt így elragadtatva a bécsi választól, de részint mert húzódoztak az önálló fellépéstől, részint mert Novikovot a legilletékesebb informátornak tartották, ők is ezt a lehetséges közös fellépést fogták fel az osztrák-magyar válasz leglényegesebb mozzanatának.²⁰ Bécsben alaposan elcsodálkozhattak, amikor október 15-én újabb cári üzenet érkezett, amely éppen ebben a nagyon is nem kívánatos vonatkozásban folytatta tovább az eszmecserét. Abból kiindulva, hogy az osztrák-magyar uralkodó a végleges megoldásra törekszik, a cár konkrét ajánlatot tett a következő tavaszon megindítandó közös háborúra, és késznek nyilatkozott a fellépés részletkérdéseit rendező titkos tárgyalások megindítására.²¹ Nem volt mit tenni ezek után, mint világosan megmondani, hogy a Monarchiának nem állt és nem áll szándékában siettetni a török birodalom felbomlását és fegyveres intervencióval előidézni a reichstadti megállapodásban körvonalazott állapotok létrejöttét. A Monarchia akkor nyúlna a fegyverekhez, ha egész Európa meggyőződne a katonai beavatkozás szükségességéről, vagyis egy olyan feltétel megvalósulása esetén tehát, amelyről Bécsben és Pétervárott egyaránt tudták, hogy sohanapján fog előállni. Az újabb válasz nem volt azonban teljes elutasítás, és a tárgyalások megindítására vonatkozó orosz ajánlat pozitív visszhangra talált. Andrassy már október 18-án utasította Orczyt, hogy közölje Novikovval: a császár örülne, ha a követ már rendelkezne a szükséges instrukciókkal,²² a cárnak küldött válaszlevélben pedig Ferenc József kijelentette: kész arra, hogy titkos szerződést kössön Oroszországgal.²³ A kilátásba helyezett megállapodás természetesen nem a közös háborúra vonatkozott, ahogy II. Sándor kívánta, mégis az október 23-án postázott bécsi válasz pozitív lezárása volt az éppen egy hónappal korábban megindított legmagasabb szintű érintkezésnek. Az Osztrák–Magyar Monarchia, ha nem is szövetségesnek, mindenesetre szerződőtársnak ajánlkozott abban a háborúban, amelyet a cári hatalom Törökország ellen szándékozott indítani.

*

Az uralkodók közötti levélváltást tanulmányozva az olvasónak könnyen az a benyomása támadhat, hogy 1876 őszén a Monarchia és Oroszország között alapjában véve teljes harmónia állott fenn. II. Sándor többször hangsúlyozta, hogy együtt akar haladni

¹⁹ *Gorjainow* i. m. 136–137.

²⁰ *Hünigen* i. m. 142.

²¹ L'Empereur Alexandre II. à l'Empereur François-Joseph. Livadia, le 28 septembre/10 octobre 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453. Közli *Gorjainow* i. m. 153–154.

²² Copie d'un télégramme adressé au Baron Orczy à Vienne, le 23 octobre 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453.

²³ Copie d'une lettre autographe de Sa Majesté l'Empereur et Roi à Sa Majesté l'Empereur Alexandre. Vienne, le 23 octobre 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453.

Ausztriával, és utolsó levelében Ferenc József is leszögezte, hogy a célok közösek. Ha a problémák kívánt megoldási módjában mutatkozik is árnyalati különbség, ez csak a két birodalom eltérő helyzetéből következik. Orosz vonatkozásban volt alkalmunk már látni, hogy a Monarchiával való együttműködés csak az egyik lehetséges variáció volt, és a cár környezetében olyan tendenciák is mutatkoztak, amelyek egyenesen a szakítást felteleztek. Itt az ideje, hogy osztrák-magyar vonatkozásban is egy kicsit a sorok mögé nézzünk, és megvizsgáljuk, hogy milyen indítékok, milyen megfontolások mozgatták ezt a feltehetően ugyancsak erősen szimulált barátságot. A Militärkanzlei újabban előkerült és a történeti kutatásban eddig még nem értékesített iratai megfelelő bázist adnak ehhez a vizsgálódáshoz.

Az egyik ilyen különlegesen fontos dokumentum az 1876. november 13-án tartott konferencia jegyzőkönyve.²⁴ A tanácskozás és a meghozott döntés, amelyet a protokollum írásban rögzít, kiegészíti és módosítja a politikai és katonai stratégiáról meglévő eddigi ismereteinket, és olyan külpolitikai összefüggésekbe nyújt betekintést, amelyek mind ez ideig rejtve maradtak a diplomáciai levélváltást előnyben részesítő történeti kutatás előtt. A novemberi konferencia ráadásul azon ritka alkalmak egyike volt, amikor az uralkodó részletesen szólt a külpolitikai kérdésekről. A tanácskozás és a döntés (amelynek részletes bemutatását a későbbiekben végezzük el), már csak ezért is megérdemli a kutató megkülönböztetett figyelmét.

A katonai-politikai konferenciák különös és alkotmányjogilag nehezen definiálható összejövetelek voltak a dualizmus rendszerében. Az uralkodó, a közös külügyminiszter és a katonai vezetők hoztak ezeken döntéseket a külpolitika stratégiai fontosságú kérdéseiben anélkül, hogy a felelős kormányfőket (az osztrák és a magyar miniszterelnököket) bevonták, vagy akár csak informálták volna. A katonai-politikai konferencia, felélesztve az abszolutizmus hagyományait, mintegy a közös minisztertanács helyébe lépett. Ez utóbbi a hetvenes években szinte teljesen elveszítette politikai jelentőségét, és tevékenységi köre majdnem csak a közösüggyi költségvetés előkészítésének rutinmunkájára redukálódott. A novemberi konferenciának az a különös érdekese, hogy azon még a közös külügyminiszter sem vett részt, és úgy döntöttek a külpolitikát is érintő katonai-stratégiai kérdésben, hogy a külügyminiszter véleményét sem hallgatták meg. Nincs itt szó persze valami tendenciáról, arról, hogy Andrássyt is ki akarták volna kapcsolni (ő egyszerűen betegség miatt maradt távol), de ez a precedens is csak aláhúzza, hogy a Monarchia alkotmányos gépezete nagy kihagyásokkal működött. A történetírás persze csak örülhet ennek a különös esetnek, mert az uralkodót saját maga külügyminisztereként látatja.

Az uralkodó a tanácskozás bevezetőjeként a külpolitikai helyzetet ismertette. Elmondta, hogy a háború Oroszország és Törökország között elhatározott dolog, amelyet a napokban várható, az egész orosz haderőre vonatkozó mozgósítási parancs csak meg fog erősíteni. A Monarchia és Oroszország között titkos tárgyalások folynak, amelyek arra irányulnak, hogy a két hatalom álláspontját és eljárását bizonyos esetekre szabályozzák. A

²⁴Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876. stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. 69–1/25. ex 1876.

bécsi orosz követhoz érkezett instrukcióból,²⁵ amelyet volt alkalma látni, könnyen felismerhető, hogy Oroszország csak úgy hiszi Törökországot legyőzhetőnek, ha biztosan számíthat a Monarchia semlegességére. Mindebből az következik, hogy Oroszország előreláthatólag engedékenységet mutat majd a Monarchia kívánságaival szemben.

Az orosz források tanúsítják, hogy Bécsben valóban pontos információkkal rendelkeztek. Október végén a cár környezetében növekedett a harcias hangulat. Október 31-én ultimátumban követelték Törökországtól a fegyverszünetet, és éppen november 13-ra határozták el az orosz haderők mozgósítását.²⁶ De bennünket itt most nem az események alakulása és nem is a helyzetelemzés pontossága érdekel, hanem az uralkodó hozzáállása, az, hogy Ferenc József milyen értelmet tulajdonított a folyamatban lévő osztrák-orosz tárgyalásoknak. A legfontosabb ebben a tekintetben az első mondatokban elhangzott. Mint ismeretes, olvashatjuk a jegyzőkönyvben, már korábban megtörtént a felkészülés az ad hoc esetre, nevezetesen a részleges mozgósításra, azzal a céllal, hogy császári és királyi csapatok Boszniát és Hercegovinát megszállják. Az osztrák politikát ma, mint előbb, ugyanez a gondolat vezeti. A továbbiakban pedig, amikor az uralkodó Oroszország várható engedékenységéről szólt, ezt a magatartást a Bosznia-Hercegovinában végrehajtandó osztrák-magyar akcióra vonatkoztatta. Mindez pedig annyit jelent, hogy Ferenc József Bosznia-Hercegovina megszerzését tekintette az osztrák-magyar külpolitika vezérgondolatának. Az Oroszországgal való egyezkedésnek szerinte az volt a tulajdonképpeni célja, hogy a Monarchia ezt a két balkáni tartományt elfoglalhassa.

Hogy valóban az okkupáció lett volna a keleti válság megindulásától kezdve a Monarchia külpolitikájának vezérgondolata, arra itt most nem akarunk részletesen kitérni. Az előzmények ismeretében tulajdonképpen tagadó választ kell adnunk erre a kérdésre. Andrássy egészen az utolsó időkig a biztonságot nyújtó változatlanságot részesítette előnyben a lehetséges területszerzéssel szemben, és a külügyminiszter értékrendjében a két balkáni tartomány nem rendelkezett preferenciával. Az uralkodó, ha nem is jó szívvvel, beleegyezését adta ehhez a politikához. Kijelentését ezért csak úgy értelmezhetjük helyesen, hogy Bosznia-Hercegovina elfoglalása az ő külpolitikai értékrendjében állt első helyen, őt vezette régebben és most is a két balkáni tartomány megszerzésének gondolata. Hogy akarattól miért nem vitte eddig keresztül, és egyáltalán mi volt az uralkodó szerepe a külpolitikai irányvonal megszabásában, annak taglalásába nem akarunk most belebocsátkozni. Maga a Balkán-centrikusság, a terjeszkedési vágy, mint olyan érdemel az adott összefüggésben különös figyelmet. Ez a mozzanat élesen rávilágít arra, hogy az alkotmányos dualista állam feje a 19. század utolsó harmadában is a dinasztikus expanzív politika kategóriáiban gondolkodott, és a modern hatalmi politika követelményeit alárendelte az előző évszázadból származó politikai doktrínáknak. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az alkotmányos sérülékeny soknemzetiségű birodalomnak nem tett jót, hogy az állam feje ilyen anakronisztikus dogmákhoz igazodott, és hogy az értékrend ilyen összezavarása milyen súlyos veszélyeket rejtett magában. De hát Ferenc József sem adhatott mást, mint ami a lényege volt, és a viszonyait valamelyest modernizált sok-

²⁵ Gortchacow à Novicow. Livadia, le 21 octobre/2 novembre 1876. HHStA Wien. Min. des Außern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453.

²⁶ *Hünigen* i. m. 151.

nemzetiségű államalakulat képtelen volt arra, hogy megszabaduljon a dinasztikus politika örvény felé húzó nehezékétől.

A tervezett okkupáció indoklásáról nem esett szó, de hát ebben a környezetben, ahol mindenki egyetértett a szóban forgó területek elfoglalásával, nem is hiányoztak az érvek. Az uralkodó csupán egyetlen érdekes vonatkozást említett: a humanitárius szempontokat. A megszállást, mint mondta, valószínűleg az eredetileg kitűzött időpont előtt kell véghezvinni, annak érdekében, hogy a lakosságot megóvják az orosz-török háború folytán feltehetőleg elszabaduló mohamedán fanatizmustól. Novikovtól tudjuk, hogy az uralkodó lesújtó véleménnyel volt a török kormányzati rendszerről,²⁷ és hogy élesen elítélte a törökök bulgáriai kegyetlenkedését.²⁸ Hogy ebben a bizalmas körben is kiemelte a humanitárius megfontolásokat, arra vall, hogy komolyan vette a Habsburgok egykori felszabadító misszióját és meggyőződéssel hitte, hogy a katonai fellépéssel egyben a balkáni népek érdekében cselekszik. Az Oroszországgal való együttműködés jellegét ugyancsak nem taglalta részletesen, de kétszer is kijelentette, hogy csak a két hatalom eljárásának szabályozásáról van szó, amit semmiképpen sem lehet szövetségnek tekinteni. A hangsúlyokból arra lehet következtetni, hogy Ferenc József nem tekintette sajátjának az egykori közös törökellenes háború hagyományait, sőt, jöllehet végeredményben azt csinálta, a Balkán érdekszférákra való felosztásától is húzódozott. Valami önálló osztrák-magyar akció lehetett az ideálja, de minthogy a terjeszkedés nem volt végrehajtható, jobb híján magáévá tette a cári hatalommal való kooperáció gondolatát. Oroszországgal szemben alapjában véve mélységes bizalmatlansággal viseltetett. Az averzió régi keletű volt, még Schwarzenberg hatására és a krími háború tapasztalataira vezethető vissza. Itt a tanácskozáson új mozzanat merül fel: a félelem attól, hogy az oroszországi forradalmi mozgalom (az „egzaltált patriotizmust” nevezte az uralkodó annak) szélsőségekre kényszeríti majd a cári kormányt, olyannyira, hogy az nem lesz képes betartani a szerződésben vállalt kötelezettségeket. Erre az esetre, a Monarchia érdekeinek megvédése miatt, a két hatalom közötti háborút is számításba vette. A háborút azonban nem kívánta, és kifejezte meggyőződését, hogy amíg Oroszországban egyáltalán kormány áll fenn, ez a nem kívánatos összeütközés elkerülhető. A háború, mint mondotta, a Monarchia számára nagyon sok veszélyt rejtene magában, és még győzelem esetén sem hozhatna praktikus eredményeket.

Töredékes a kép, amelyet a tanácskozáson elmondottakból az uralkodó külpolitikai nézeteiről alkothatunk, és az is feltehető, hogy e mozaikok egy része esetleg más gondolatrendszerből származott, és az uralkodó csupán beemelte őket saját külpolitikai koncepciójába. Akárhogy is volt azonban, ez az okkupációt előtérbe helyező, az orosz kapcsolatok függvényeként kezelő, és egyben a cárizmussal szemben erősen rosszhiszemű álláspont 1876 őszén az uralkodó pozíciója folytán különös nyomatékot kapott, és olyan tényező volt, amely a későbbiek során elhatározó módon éreztette befolyását.

Az 1876 őszi osztrák-magyar számvetések közül figyelmet érdemelnek Albrecht főherceg megnyilatkozásai is. A főherceget korábban ugyancsak a végrehajtandó

²⁷Novicow à Gortchacow, Vienne, le 26 avril/8 mai 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljerii 1876. gy. 126.

²⁸Novicow à Gortchacow. Vienne, le 10/22 juillet 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljerii 1876. gy. 126.

okkupáció foglalkoztatta legjobban, és ő volt az, aki Bosznia-Hercegovina megszállásán kívül a Szandzsák elfoglalásáért is legerősebben kardoskodott. Most, amikor az okkupáció lehetősége konkrétan szóba került, a hadsereg főfelügyelőjét nem látszott fűteni a régebbi lelkesedés. Nem szólt ugyan semmit a tervezett okkupáció ellen, de szemmel láthatólag inkább az Oroszországhoz fűződő kapcsolat foglalkoztatta, mint a két balkáni tartomány megszállásának lehetősége. A novemberi tanácskozáson, a várható orosz „forradalmi” fordulatra való tekintettel, az Oroszország elleni stratégiai felvonulási terv kidolgozása is napirendre került, pontosabban: a már meglévő „akadémikus jellegű” felvonulási terv célszerű módosítása. A főhercegnek mint a hadsereg főfelügyelőjének elsőként kellett állást foglalnia a felvonulás irányát illetően, de ő ehelyett csak a katonai nehézségeket ecsetelte, és időt kért az alaposabb megfontolásra. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a döntés előtt a politikai tekinteteket is számításba kell venni, és a külügyminiszter véleményét is mindenképpen meg kell hallgatni. A határozatlan, időhúzó válasszal azt érzékeltette, hogy komoly fenntartásai vannak az Oroszország ellen vívandó háborúval szemben, egyben azt is, hogy a balkáni kérdéseket az osztrák-magyar viszony függvényében kívánja megközelíteni.

A Militärkanzlei rezervált iratai között található egy 1876 novemberre keltezett emlékirat, „Aforisztikus megjegyzések a jelenlegi helyzetről” címmel. Egy későbbi ceruzajegyzet szerint az emlékirat a főherceg kezétől származik. Alighanem ezeket az aforisztikus megjegyzéseket kell a főherceg válaszában tekintenünk a konferencián hozzá intézett kérdésre, amelyet immáron „alaposabb megfontolás után” adott meg. Az emlékirat elméleti síkon mozgó, de végeredményben a konkrét helyzetre vonatkozó éles vitáit az Oroszország elleni háború gondolata ellen. Albrecht ezt a háborút még abban az esetben sem tartja célszerűnek, ha az orosz fejlődés „forradalmi” irányt vesz, mert jobb a forradalmat, miként Metternich mondta, hagyni megfulladni saját levében. (Itt nyilvánvalóan az uralkodóval polemizált, aki mint láttuk, erre az esetre elkerülhetetlennek ítélte a háborút.) A háború ellen felhozott érvei külpolitikai, katonai és gazdasági természetűek. A Monarchiának német támogatás nélkül nincs esélye a győzelemre, márpedig Németország, amíg I. Vilmos él, nem csatlakozik. A Balkánon a Monarchia nem viselhet háborút Oroszország ellen, erőit még német segítség esetén is Krakkó környékére kell összpontosítani. 1812 példája viszont arra figyelmeztet, hogy az Oroszországgal vívott háborút európai koalíció sem tudta megnyerni. A Monarchia pénzügyei nehezen viselnek el egy háborúval járó megterhelést. A főherceg a történelmi távlatokra is figyelmeztetett: a háború még győzelem esetén sem hozna a Monarchia számára pozitív eredményt, ugyanakkor halálos gyűlöletet ébresztene Oroszországban a Monarchia iránt, amelynek pedig, ameddig csak fennáll, számolnia kell az orosz szomszédsággal.²⁹ Végezetül a főherceg elutasító hangnemben nyilatkozott az osztrák politika néhány dogmájáról, amelyek végeredményben az orszellenesség szükségességét és célszerűségét sugallták. Az „ügynevezett osztrák tradícióról”, amely szerint a Monarchiának a török integritáson kell őrködni, kimutatta, hogy hibás és hamis egyszerre, mert Ausztria eredetileg Törökország kiszorítását tartotta feladatának. Itt az ideje, hogy a Monarchia visszatérjen Ausztria igazi

²⁹ Aporistische Betrachtungen zur augenblicklichen politischen Lage. November 1876. Von Seiner kaiserlichen Hoheit Erzherzog Albrecht. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. Separatfascikeln 70. N.: 59.

tradícióihoz. A Monarchia „kimeríthetetlen erőforrásairól”, a második axiómáról kijelentette, hogy a Monarchia erőforrásai az utóbbi két évtizedben alaposan megcsappantak, és ennek következtében nincs abban a helyzetben, hogy hosszabb háborút viseljen. „Anglia, mint a Monarchia leghűségesebb szövetségese, és mint legyőzhetetlen hatalom” a főherceg véleménye szerint ugyancsak ellenkezik a történelmi tapasztalatokkal, és a jelen viszonyok között tarthatatlan. Végezetül határozottan elutasította azt az állítást, hogy „Oroszország agyaglábbon álló óriás” lenne, és leszögezte, hogy a cári hatalom a kontinens legjelentősebb katonai hatalmassága, amellyel egyetlen európai állam, sőt államkoalíció sem mérkőzhet meg a siker esélyével.

Egy lehetséges program negatív kritikája volt a főherceg fejtegetése, nem pedig az adott helyzetre alkalmazandó konkrét állásfoglalás. Eszmefuttatásából mégis világosan kitetszett, hogy a küszöbön álló nehézségek ellenére a három császár szövetségének változatlan fenntartását óhajtja, és bízik abban, hogy Oroszország a háború után visszatér majd ehhez az európai békét és nyugalmat biztosító csoportosuláshoz. Ezt a szövetséget tartotta a Monarchia szempontjából is egyedül célravezetőnek, olyannyira, hogy egy hónappal később éppen a szövetség birtokában tett javaslatot a régi ellenféllel, Olaszországgal való leszámolásra.³⁰ Hogy a napirendre kerülő kérdésekben hogyan képzelte el az osztrák-orosz kooperációt, nem derül ki világosan az emlékiratból, de az alapelvekből arra lehet következtetni, hogy nem volt idegen tőle a 18. század végi tradíciókhoz való visszakanyarodás.³¹

A főherceghez közel álló Beck tábornok nem látszott osztani az osztrák-orosz együttműködés szükségességének gondolatát. 1876 decemberében ő is emlékiratot készített a keleti kérdés megoldásáról. Ebben meglehetősen szuverén módon tárgyalta a balkáni politika szükségleteit, és elkerült mindenféle alá- és mellérendelést. Az emlékirat azért érdemel különös figyelmet, mert olyan személyiség tollából származott, aki mint a katonai kancellária vezetője, naponta érintkezett az uralkodóval, és feltehetően Ferenc Józsefnek nagyon is tetsző nézeteket fejtegetett. Nyilván nem a tábornok saját gondolata, hanem a vezető körök álláspontja volt az a bevezetőben kifejtett nézet, miszerint a Monarchia keleti politikája a hercegovinai felkelés megindulása óta arra irányult, hogy a balkáni tartományok önállósulását, illetve Szerbiához való csatlakozását megakadályozza. Ez a törekvés Andrassy diplomáciai tevékenységében is erősen érződött. Az sem volt új mozzanat a beadványban, hogy a tábornok Bosznia-Hercegovina, valamint a Szandzsák megszerzésének szükségességét hangoztatta, és hogy az okkupáció mellett felsorakoztatta a mindenki által vallott katonai és politikai érveket. Új szempont volt viszont a kívánatos osztrák magatartás körvonalazása arra az esetre, ha az orosz-török háború folyamánaként a balkáni török uralom összeomlik, és a keleti kérdés megoldása egészében véve napirendre kerül. Beck nagyarányú osztrák területfoglalást indítványozott. A már említett szerzemények mellett Ó-Szerbiát, Macedónia egy részét és Albániát kívánta annektálni, oly módon, hogy a Monarchia új határai egészen az Égei-tenger partjáig terjedjenek.³² A

³⁰ Die militärische Lage der Monarchie. Dezember 1876. Országos Levéltár, Budapest. P. 301. 9. csomó. N° 72.

³¹ Aphoristische Betrachtungen. i. h.

³² Denkschrift zur Lösung der Orientfrage. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. Separatfascikeln 70. N° 59.

motiváció politikai és gazdasági természetű. A Monarchia csak ezzel akadályozhatja meg, hogy a Balkánon orosz befolyás alatt álló szláv államok keletkezzenek (amelyek veszélyes vonzerőt gyakorolnának saját szláv lakosságára), és ezzel a terjeszkedéssel érheti el, hogy Szaloniki birtokában a nyugati hatalmak egyenragú partnereként bekapcsolódják a világkereskedelembé. Oroszország ebben az egész számvetésben úgy szerepel, mint a potenciális rivális, amelynek balkáni befolyása a Monarchia hatalmi szükségleteinek szempontjából teljességgel megszüntetendő. Hasonló megítélés alá esik Olaszország is, amelynek a tábornok szintén nem akarta megengedni, hogy lábát a felszigeten bármilyen formában is megvesse.

Hogy Andrássy 1876 őszén milyen megfontolásokkal bocsátkozott bele az Oroszországgal való alkuba, és egyáltalán mi volt a véleménye az orosz aktivizálódás következtében előállott új helyzetről, arra nézve, sajnos, nem rendelkezünk olyan sajátkező és mindenre kiterjedő feljegyzéssel, mint amilyent Albrecht főherceg, vagy Beck tábornok készített. Wertheimer hivatkozik ugyan egy „Denkschrift über die bosnische Okkupation” című, feltehetően ekkoriban keletkezett fogalmazványra, de ez az irat az Andrássy családi levéltár elkallódása miatt ma már hozzáférhetetlen. Az életrajzíró szövege azt sugallja, hogy Andrássy az egyezkedéssel a rosszabb lehetőséget akarta elkerülni, nevezetesen azt, hogy Oroszország Konstantinápoly helyett Bécsre támadjon.³³ Hogy ez az emlékiratban áll, vagy csak a szerző véli így, nem derül ki a homályos fogalmazásból. Vannak olyan kortársi értelmezések, amelyek az első variánst támasztják alá. Károlyi Alajos, aki Andrássy alatt a berlini nagyköveti tisztet töltötte be, egy 1887-ben írt levelében azt állítja, hogy a külügyminiszter mindenképpen el akarta kerülni az Oroszországgal való fegyveres összeütközést. Véleménye szerint Törökország mellett Andrássy nem tudott és nem akart fellépni, mert a Monarchiát egy oroszellenes háborús politikára sem katonai, sem diplomáciai tekintetben nem tartotta felkészültnek.³⁴ Dóczi Lajos, a külügyminiszter bizalmas állásban lévő sajtófőnöke Andrássy teljes koncepcióját is tudni véli. Andrássynak az volt a feltételezése, írja Dóczi, hogy Oroszország vagy betartja szavát, és ezáltal veszni hagyja akciójának minden eredményét, vagy szöszegésre szánja el magát, akkor viszont politikai és stratégiai zsákutcába kerül, az osztrák-magyar hadsereggel a hátában.³⁵ Ez utóbbi vélemény rendkívül érdekes, de hitelét rontja, hogy az események után, a végkifejlet ismeretében fogalmazódott, és ennek megfelelően feltehetően retrospektív módon ad ideológiát. Nem érdektelen megemlíteni, hogy Aehrenthalnak, a későbbi külügyminiszternek az volt a véleménye, hogy Andrássyt 1878 januárjában alaposan rászédtek, tehát olyan fejlemények következtek be, amelyekkel 1876 őszén nem számolt.³⁶ Az egymásnak ellentmondó véleményekből a történésznek ma sem könnyű rekonstruálni azt a gondolatrendszert, amely 1876 őszén a külügyminiszter gyakorlati lépéseit vezette. A megoldáshoz talán az vezetni közelebb, ha ezeket a későbbi megnyilatkozásokat egy korabeli fontos dokumentummal szembeveti, és a szóban forgó,

³³ Wertheimer i. m. II. k. 446.

³⁴ Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal in Mai-Juni 1895 über die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Rußland 1872–1894. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 474.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

és az igazságot csak részlegesen tartalmazó iratot az Andrásynak tulajdonított szempontok ismeretében fogja vallatóra.

A dokumentum, amelyről beszélünk, nem más, mint az 1876. december 26-án a pétervári követnek, Langenaunak küldött utasítás.³⁷ Ez eredetileg egy Novikovnak szánt emlékirat volt, amelyben Andrásy összefoglalta az osztrák-orosz érintkezés tartalmi problémáit, de aztán túlságosan őszintének találta ahhoz, hogy az orosz államférfiakkal megismertesse. Mint Langenaunak írta, arra viszont alkalmas, hogy a követ belőle az osztrák kormány által követett politika vezérgondolatait megismerhesse. A keletkezés körülményeit ismerve, joggal kételkedhetünk ugyan a teljes őszinteségben, a dokumentum azonban mindenképpen érdemes a figyelmes analízisre. Kiderül először is belőle, hogy Aehrenthal tévedett, amikor azt állította, hogy Andrásyt rászedték. A külügyminiszter számolt azzal a lehetőséggel, hogy Oroszország háborúja esetleg szláv forradalommá változik, és a cárizmus nem lesz olyan helyzetben, hogy adott szavát, a szerződésben vállalt kötelezettségeit maradéktalanul betartsa. Ugyanez a probléma volt ez, amelyet az uralkodó a november 13-i konferencián felvetett, s ma már nem lehet eldönteni, hogy melyikük agyából pattant ki a gondolat. Nincs nyoma azonban annak, hogy Andrásy, ahogy Dóczi neki tulajdonítja, valami nagy optimizmussal és bizakodással nézett volna a lehetőség elé. Erősen érvelt amellett, hogy a háború ilyen fordulata Oroszországnak is hátrányos, de nyilvánvaló, hogy nem az orosz érdekek iránti méltányosság mozgatta. Semmi biztosíték nem volt arra, hogy a Monarchia ezt a háborút kedvezőbb feltételek mellett vívhatja meg, mint azt, amelytől az orosz aktivizálódás első jelentkezésekor visszahőkölt. Dóczi másik állítása, miszerint Andrásy azt várta, hogy az oroszok háborúja majd a Monarchiának érlel gyümölcsöket, hasonlóképp ütközik az idézett levél soraival. Ilyen megfontolások akadtak az osztrák vezető körökben, s mint láttuk, az uralkodó sem volt mentes ezektől a hátsó gondolatoktól, a külügyminiszter azonban volt olyan előre-látó, hogy megértse: túlságosan nagy a kockázat. Számára a kapcsolatfelvételnek csupán negatív célja volt: az, hogy ezáltal a Monarchia és Oroszország összeütközését megakadályozza. Egyébként a külügyminiszter saját politikai krédóját már az idézett levél első mondataiban megvallotta. Nem volt ez egyéb, mint annak a keleti válság megindulása óta hangoztatott elvnek a leszögezése, miszerint a balkáni fejlemények belső bontakozása kívánatos, és a hatalmak érdekeivel az egyezik a legjobban, ha kivárlják a török birodalomnak nem is a távoli jövőben bekövetkező spontán összeomlását. A nagy politikai koncepció, amit Dóczi a külügyminiszternek tulajdonít, így 1876 őszén nem volt egyéb, mint kényszerű és szkeptikus igazodás a várakozása ellenére alakult kedvezőtlen fejleményekhez.

*

A bécsi számvetés ismeretében könnyűszerrel megállapítható, hogy a barátságos hangvételű uralkodói levél jócskán szimulált, és az Oroszország iránti baráti érzés a császárvárosban valójában nem létezett. Az uralkodó a Monarchia megnagyobbítását

³⁷ Beilage ad Depesche von 26. Dezember 1876 an Baron Langenau. HHStA Wien. Min. des Außern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453. Közli *Leidner, Fritz*: Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen Kriege bis zu Deutsch-Österreichischen Bündnis, 1870–1879. Halle, 1936. 57–63.

forgatta a fejében, és rosszhiszeműen számolt Oroszországgal, a katonai kancellária vezetője nagyszabású hódító terveket kovácsolt, és teljesen figyelmen kívül hagyta a cárizmus érdekeit, a külügyminiszter pedig csak azért állt rá az alkura, mert nem volt más választása. Még a hadsereg főfelügyelője mutatott a legtöbb hajlandóságot az érdekeket kölcsönösen respektáló együttműködésre, de ő is nagyon távol volt attól az ideális kooperációtól, amelyről Langenau Pétervárrott és Novikov Bécsben ábrándozott. Számításból, bizalmatlanságtól és félelemtől inspirált együttműködési készségről volt itt szó mindössze, s ennek megfelelően eléggé szkeptikus jövővárásról. Ezért, miközben pozitív választ adtak az orosz egyezkedési ajánlatra, egyidejűleg mozgásba hozták a diplomáciát és a katonai gépezetet, hogy jobb pozícióból tárgyalhassanak, és hogy nagyobb magabiztossággal várhassák az előre nem látható, de jónak semmiképp nem várható eseményeket.

Az osztrák-magyar diplomáciai levelezésben nincs nyoma annak, hogy Andrássy puhatolódzott volna az orosz ajánlat esetleges elutasításának nemzetközi fogadtatásáról. Arról nevezetesen, hogy milyen támogatásra számíthat akkor, ha elzárkózik a közös cselekvés bármilyen formájától, és ennek következtében a Monarchia fegyveresen összeközi Oroszországgal. A külügyminiszter nagyon jól tudta, hogy az ilyen kérdésfeltevés Berlinben és Londonban egyaránt időszerűtlen. Oroszországnak adandó válaszát ezért nem is tette függővé a külföldi véleményektől. Mint emlékezetes, Soumarkov-Elston rövid egy hét leforgása alatt megkapta a választ a cár első levelére. A gyorsaság csak úgy volt lehetséges, hogy Bécsben a lehetséges partnerekkel való konzultáció nélkül döntöttek. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a diplomácia a kritikus napokban nem talált magának tennivalót.

A cári főhadsegéd Bécsből írt első jelentésében feltételezte, hogy Andrássy azért húzza az időt, hogy közben egyetértésre jusson Angliával és Németországgal.³⁸ Az osztrák-magyar külügyminiszter valójában csak abban az esetben fordulhatott volna Angliához, ha lett volna némi esélye a kedvező fogadtatásra. Nos, Andrássynak nem voltak, nem lehettek illúziói a szigetország várható reagálásával kapcsolatban. A diplomáciai futár a nyár folyamán és az ősz kezdetén csupa kedvezőtlen híreket hozott az angol fővárosból. Nem sokkal azután, hogy Andrássy részletesen kifejtette, hogy a keleti politikában a két ország csupán a módszerekben tér el egymástól, de céljaik és érdekeik teljességgel közösek,³⁹ Beust azt jelentette Londonból, hogy az angol külügyminiszter nagyon kedvezőtlen hangon nyilatkozott az Osztrák–Magyar Monarchiáról. Olyasmit mondott, hogy a Délkelet-Európában kibontakozó mozgalom a különböző néptörzsek által lakott Monarchiát is veszélyezteti, a béke fenntartása ezért a Monarchiának nem kisebb érdeke, mint Törökországnak.⁴⁰ Végeredményben annyit jelentett ez, hogy Derby alkalmatlannak ítélte a soknemzetiségű államot egy esetleges háború megvívására. Az angol külügyminiszter arról is sokat beszélt a londoni osztrák követnek, hogy a közvéle-

³⁸ *Gorai now* i. m. 128.

³⁹ Andrássy an Beust. Wien, 8. Juli 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 87.

⁴⁰ Andrássy an Beust. Wien, 19. Juli 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 87.

mény Angliában valóságos hatalom, amellyel a kormánynak döntéseiben számolnia kell, és a közvélemény, amely az orosz kormányt akcióra sarkallja, az angol kabinetet valósággal paralizálja.⁴¹ Aligha lehetett ezeket a kijelentéseket másképp értelmezni, mint úgy, hogy Anglia aktív keleti politikájában senki sem reménykedhet.

Andrássy londoni szondirozása így nem hozott volna semmilyen eredményt, viszont az angol kormányt annak a bécsi felfogás szerinti nagyon is nem kívánatos információ birtokába juttatta volna, hogy a Monarchia esetleg kész megállapodásra lépni Oroszországgal. A Monarchia elemi érdeke a teljes titoktartást követelte, és Andrássy volt annyira rutinos diplomata, hogy ne fedje fel kártyáit. A külügyminiszter, látva az angol húzódozást, még az orosz megkeresés előtt azt tartotta feladatának, hogy a brit külügyminisztert a Monarchia reális teljesítőképességéről meggyőzze. A Monarchiát különböző nemzetek lakják ugyan, válaszolta Derby lekicsinylő kijelentésére, de ezeket az elemeket az állami összetartozás érzése kapcsolja össze, belülről csakúgy, mint külső megnyilvánulásaikban. A legjobb bizonyíték az angol külügyminiszter felfogása ellen az a tény, hogy a törökországi események a Monarchia viszonyaira semmilyen hatást sem gyakoroltak.⁴² Amikor az oroszokkal való tárgyalások megindultak, homályos hallgatásba burkolódzott, és kínosan vigyázott arra, nehogy Londonban is megsejtsenek valamit abból, hogy mi megy végbe Bécs-Pétervár viszonylatban. Az angol fővárosból érkező újabb hírek csak megerősíthették eljárása helyességében. Derby még november közepén is arról beszélt Beustnak, hogy az angol kormány a parlamentre és a közvéleményre való tekintettel nem vállalhat előre semmiféle kötelezettséget, és nem mondhatja ki előre, hogy egy Törökország elleni orosz háború casus bellit jelent számára. Az angol ajánlattal, hogy a Monarchia a szigetországhoz hasonlóan hagyja bizonytalanságban az oroszokat, hogy azok a Damoklesz-kardját érezzék a fejük fölött,⁴³ nyilvánvalóan nem tudott mit kezdeni. A Monarchia értékét Anglia szemében a bizonytalan hallgatás jobban növelte, mint a soknemzetiségű állam szövetségesi értékéről szóló kétes értékű bizonykodás.

Az angolok mégis megtudtak valamit az osztrák–orosz tárgyalások tartalmáról. A bécsi külügyminisztérium valahogy elfogta és megfejtette Buchanan rejtjeles táviratát. A bécsi angol követ egy, az uralkodóra visszavezetett információra hivatkozva arról jelentett, hogy a Monarchia semleges marad az Oroszország és Törökország között kirobbanó háborúban. Andrássy rögtön idegesen utasította Beustot, hogy az, anélkül, hogy a fenti táviratra hivatkozna, dementirozza a Monarchia számára kellemetlen következményekkel járó téves információt. A szimpla tagadás ebben a helyzetben azonban már nem volt teljesen célravezető, ezért a következő kijelentés megtételére hatalmazta fel a londoni nagykövetet: az angol kormánynak nem szabad azt hinnie, hogy a Monarchia programja a teljes neutralitás. A Monarchia a keleten nem akarja és nem is tudja bizonyos eseményekkel szemben sem a saját, sem az összeurópai érdekeket feladni. Hogy milyen

⁴¹ Beust à Andrássy. Londres, le 4 septembre 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 87.

⁴² Andrássy an Beust. Wien, 19. Juli 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England K. 87.

⁴³ Beust à Andrássy. Londres, le 17 novembre 1876. HHStA Wien. Min. des Aeuß. Polit. Archiv. VIII. England. K. 86.

módon képviseli ezeket az érdekeket, nagyrészt attól a magatartástól függ, amelyet más hatalmak tanúsítanak; mindenesetre elszánta magát arra, hogy saját keleti pozícióit Oroszország egyoldalú eljárásával szemben megvédelmezi.⁴⁴ A nyilatkozat tendenciája teljesen világos. Andrassy a körülmények kényszere miatt külön útra lépett, és az oroszokkal való közös titokba nem akarta beavatni Angliát. Arra az esetre viszont, ha az orosz egyezkedés balul ütne ki, meg akarta tartani az aranyhidat, amelyen az események kedvezőtlen fordulata esetén visszavonulhat. Annak eldöntését, hogy az orosz eljárás mikor minősíthető egyoldalúnak, továbbra is magának tartotta fenn, a harcias nyilatkozat viszont, úgy vélte, feljogosítja majd arra, hogy adandó alkalommal az európai érdekek védelmének jogcímén, angol segítségért folyamodjék.

Olaszország nem tartozott azon hatalmak közé, amely egy netáni orosz-osztrák konfliktus esetén a Monarchia szövetségeseként számításba jöhetett. Annak idején, még külügyminiszteri indulásakor, Andrassy abban jelölte meg az Itáliával szemben folytatandó politika feladatát, hogy az lehetőség szerint akadályozza meg az olasz-orosz társulást, azt, hogy miután Olaszország szövetségese volt Franciaországnak és Poroszországnak az Ausztria elleni háborúban, adandó alkalommal Oroszországnak is fegyvertársává váljék.⁴⁵ Valamiféle oroszellenes szondirozás Rómában így nyilván 1876 őszén sem kerülhetett az osztrák-magyar diplomácia programjába. A dényugati szomszédal az osztrák-orosz tárgyalások beindítása alkalmával mégis foglalkozni kellett, csakhogy egész más tartalommal, mint amilyen az amúgy is kritikus szituációban kívánatos lett volna.

Olaszországban még 1876 márciusában Depretis vezetésével baloldali színezetű kormány került hatalomra, és ez a váltás kedvezőtlen hatást gyakorolt a velencei királytalálkozó alkalmával (1875 áprilisában) normalizált osztrák-olasz kapcsolatokra. Az irredenta mozgalom a kormány elnéző magatartása következtében új erőre kapott, és az olasz újságokban egymást követték az éles osztrákellenes kirohanások. Az újságok megint a „megváltatlan Olaszországról” cikkeztek, és olyan térképeket hoztak nyilvánosságra, amelyekben Trentót és Triesztet az olasz határok mögé rajzolták. Az osztrák lapok ingerülten reagáltak a sajtótámadásokra, és a feszültséget csak fokozta, hogy az osztrák kormány intézkedéseket foganatosított a Tirolban élő és az irredenta mozgalom iránt együttérzésüket kifejező olaszok ellen. A Monarchia elleni sajtókampány 1876 őszén új fordulatot tett. Nemcsak általánosságban hangzottatták ekkor már az irredenta Itália iránti igényt, hanem leszögezték, hogy amennyiben a Monarchia megszállja Boszniát és Hercegovinát, Olaszországnak joga van arra, hogy magához csatolja Dél-Tirolt és Isztriát. A római osztrák diplomáciai képviselő hitelt érdemlő információkat szerzett arról, hogy ezt az álláspontot felelős olasz kormánykörök is sajátjuknak tekintik.⁴⁶

⁴⁴ Andrassy an Beust. Wien, 18. November 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 87.

⁴⁵ Protokoll der unter Allerhöchstem Vorsitze am 17. 1872. Februar abgehaltenen Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. Separatfascikeln 70. Közli Lutz, Heinrich: Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy, In: Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler zum 60. Geburtstag. Ed. Gerhard Botz, Hans Hauptmann und Helmut Konrad. Wien, 1974. 29–41.

⁴⁶ Marko, Gisela: Österreich-Ungarn und Italien von 1871–1878. Phil. Diss. Graz, 1967. 33–43.

Andrássyt eleinte nem feszélyezte különösebben az olasz mozgolódás. Még 1876 januárjában fölényesen leintette a tiroli erődépítést sürgető Haymerle ezredest, mondván, hogy Olaszország mindig is mellékhadszínként marad a nagy politikai akciókban, és a tényleges veszély a Monarchiát nem erről az oldalról fenyegeti.⁴⁷ A balkáni politikában sem viselkedett úgy, mintha Olaszországban a Monarchia riválisát látná. Ellenkezőleg. A reichstadii egyezmény megkötése után, anélkül, hogy az olaszokat a titokba beavatta volna, sokat sejtetően utalt arra, hogy a nagy szláv állam megakadályozására irányuló osztrák igyekezet Olaszországnak is csak kedvező lehet.⁴⁸ Amikor azonban híret vette annak, hogy az olasz király nyugtalankodik Bosznia esetleges osztrák megszállása miatt,⁴⁹ és szembekerült a tiroli kompenzációt reklamáló, az olasz kormány jóváhagyását bíró sajtókampánnyal, nem ringathatta magát tovább illúziókban. Az olasz aspirációk alig burkolt megvallása végeredményben annyit jelentett, hogy az olasz hadsereg a Monarchia balkáni lekötöttsége esetén akcióba lép az Alpokban, sőt az osztrák-orosz viszony netáni rosszabbodása esetén az orosz haderő fegyvertársává válik. Ezt a lehetőséget mindenképpen el kellett kerülni. Andrássy már szeptember elején kifejtette a bécsi német követnek, hogy a Monarchia esetleges területszerzése nem jogosítja fel Olaszországot arra, hogy akár egyetlen osztrák falut is követeljen magának. Ha Itália mégis ilyen terveket forgat a fejében, Ausztria nem fog defenzívában maradni, hanem támadólag lép fel, és visszaállítja a stratégiailag biztos határokat.⁵⁰ A fenyegető kijelentést október 16-án a bécsi olasz követ előtt is megismételte, és az olasz kormányt sem hagyta kétségben atekintetben, hogy az annexiók politika első megnyilvánulása alkalmával határozott osztrák támadó fellépéssel kell számolnia.⁵¹

Hogy a kijelentésben mennyi volt a fenyegetés, és mennyi a valódi támadó szándék, az olasz kormány nyilván nem tudta egykönnyen eldönteni. A történésznek sem könnyű állást foglalnia, mert az osztrák levéltárak aktái mindkét feltételezésre adnak némi alapot. Említettük már, hogy Albrecht főherceg 1876 decemberében támadó tervet dolgozott ki Itália ellen, és az osztrák csapatok élén egészen Rómáig akart masírozni. A custozzai győző a hadjárattól anyagi előnyöket és hadi dicsőséget remélt, és úgy vélte, hogy a sikerrel megvívott háború a déli szomszédot hosszú időre ártalmatlanná teszi.⁵² A főherceg, aki nyilván tudott Andrássy eljárásáról, az olasz követ előtt tett kijelentést bizonyára nem szimpla fenyegetésnek gondolta. Az 1876 őszen foganatosított katonai intézkedések között viszont nincs nyoma annak, hogy az osztrák hadsereg valóban Olaszország megtámadására készült volna, vagy akár csak a stratégiai védelemre berendezkedett volna. Andrássyról tudjuk, hogy Lombardia és Velence elvesztését jótéteménynek tartotta, és hogy az 1866-os határokat végérvényesnek tekintette. Ha nem is lett volna

⁴⁷ Marginalbemerkungen zu dem Berichte des Obersten von Haymerle dd. Rom, 25. Dezember 1875. Wien, den 23. Januar 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 87.

⁴⁸ Marko i. m. 45.

⁴⁹ Marko i. m. 46.

⁵⁰ An den kaiserlichen deutschen Botschafter. Wien, 4. September 1876. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

⁵¹ Telegramm an Baron Gravenegg in Rom. Wien, 17. Oktober 1876. HHStA Wien. Min. des Aeuß. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 87.

⁵² Die militärische Lage der Monarchie. Dezember 1876. Országos Levéltár Budapest. P. 301. 9. csomó. N° 72.

így, egy józanul gondolkodó külügyminiszter akkor sem kívánhatta, hogy a keleti bonyodalmak küszöbén az ellenségek számát támadó fellépéssel szaporítsák. Az 1876 őszen foganatosított egyéb diplomáciai lépések mégis azt mutatják, hogy a szóban forgó nyilatkozat Andrásy részéről is több volt, mint egyszerű ráíjesztés.

Már maga az a körülmény, hogy az osztrák külügyminiszter szeptember elején szóba hozta a bécsi német követ előtt az olasz területi követeléseket, arra vallott, hogy valamiféle olaszellenes diplomáciai tervet forgat a fejében. A tervezgetés október elején perfektuálódott. Münch báró 1876. október 3-án, éppen azon a napon, amikor Soumarkov-Elstonnak az osztrák választ átnyújtották, különleges megbizatással Varzinba, Bismarck birtokára utazott. Az utasítás, amit magával vitt, nem áll rendelkezésre, de Münch jelentéséből kiderül, hogy a küldetés egyebek mellett éppen Olaszországgal volt kapcsolatos. Münch a kapott instrukciónak megfelelően hozta szóba Bismarck előtt, hogy a Monarchia saját határainak biztosítása érdekében szövetséges társat keres, és elsősorban Németország segítségére számít.⁵³ A válasz, amit Münch a német kancellártól kapott, nem volt különösebben biztató. Bismarck azt fejtegette, hogy ha Németország megígérne egy ilyen támogatást, annak éppúgy oroszellenes éle lenne, mint ahogy osztrákellenes éle lenne egy orosz-osztrák háború esetére előre deklarált német semlegességnek. (Az analógia alapjául a szeptember végi orosz megkeresés szolgált, amikor is az oroszok nem hivatalos úton a lehetséges német magatartásról érdeklődtek.)⁵⁴ A kancellár csak valamiféle „organikus szövetség” megkötésére látott lehetőséget, ami Münch értelmezése szerint annyit jelentett, hogy a Monarchiának ennek fejében le kellene mondania azokról a jogokról, amelyet számára az 1866-os prágai szerződés Észak-Schleswig vonatkozásában biztosított. Hogy a Monarchia ezért mit kapna akár olasz, akár egyéb vonatkozásban, arról a kancellár egy szót sem szólt. Így hát a küldetésnek ez a része végeredményben kudarccal zárult. Andrásy azonban nem nyugodott bele a fiaskóba. Münch jelentésének margójára ráírta, hogy a dolgot nem hagyja ennyiben, hanem az olasz kérdést határozott formában megint szóba hozza Stolberg (a bécsi német követ) előtt. Az uralkodó ugyanide írt helyeslő megjegyzése csak megerősíthette elhatározásában. Mindez együttvéve azt mutatja, hogy Andrásy, ha nem is gondolt az olaszellenes támadó háborúra, mindent elkövetett, hogy a Monarchia számára a fenyegető szomszédal szemben megfelelő diplomáciai túlsúlyt biztosítson.

A Münch jelentésén található kusza ceruzavonások arra vallanak, hogy az olasz kérdésben kapott válasz csalódást okozott Bécsben. Andrásy még azt is ráírta a jelentés margójára, hogy bezzeg ha Olaszország a franciákkal együtt Németország ellen akarna fordulni, a Monarchia kész volna arra, hogy ebben megakadályozza. Az osztrák külügyminiszter nyilván nem gondolt arra, hogy a kancellár az Olaszországgal szembeni esetleges kötelezettség vállalást összefüggésbe hozza majd a keleti politika fejleményeivel, és hogy annak oroszellenes tartalmat tulajdonít. Bismarckot pedig 1876 őszen igazából csak egy dolog foglalkoztatta: a keleti válság következtében nehogy rossz viszonyba kerüljön

⁵³ Bericht des Baron Münch über seine Unterredung mit Fürst Bismarck, Wien, den 8. Oktober 1876. HHStA Wien. Min des Aeußern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453. Münch jelentését kivonatossan közli *Leidner* i. m. 67–72. old.

⁵⁴ Große Politik. II. k. 53.

Angliával, Ausztriával, és főként Oroszországgal.⁵⁵ A kancellár német szempontból a tartós orosz-angol szövetséget tartotta volna leginkább ideálisnak, amelyben Németország harmadikként részt vehetett volna, és az ilyen csoportosulás kedvéért szívesen lemondott volna a három császár szövetségéről.⁵⁶ Mivel ennek a hatalmi blokknak a létrejöttére az angol-orosz ellentétek miatt nem volt kilátás, minden erejével ragaszkodott a három császár szövetségének fenntartásához, mert csak ennek megőrzésével vélte elkerülhetőnek a Németország szempontjából kedvezőtlen hatalmi átcsoportosulást. A szövetségi rendszert Bismarck megítélése szerint részint az orosz sürgetés veszélyeztette, amely színvallásra akarta bírni Németországot a Monarchiával szemben, részint az a lehetőség, hogy Ausztria és Oroszország túlságosan közel kerül egymáshoz, és esetleg francia részvétellel újjáalakul a hétéves háború idején egyszer már fennállott németellenes koalíció.⁵⁷ Úgy hitte, hogy a bonyolult helyzet megoldásának kulcsa Pétervárott található. Világosan az orosz diplomácia tudtára adta ezért, hogy Németország nem kívánja a két szövetséges közötti háborút, de azt is megmondta, hogy nem nézhetné tétlenül, hogy az esetleges háborúban valamelyik fél olyan vereséget szenvedjen, amely az illető hatalom jövődj európai állását kérdésessé tenné.⁵⁸ Nem lehetett vitás, hogy mint gyengébb fél, Ausztria ez a hatalom. Ugyanakkor aziránt sem hagyott semmi kétséget, hogy Németország nem nyerhető meg semmiféle oroszellenes csoportosulás számára, és a cári hatalom Németország részéről olyan lojalitást várhat, mint amilyent Oroszország a korábbi évek német háborúiban tanúsított. Ebben a gondolatrendszerben egy olaszellenes kötelezettségvállalás is oroszellenes gesztusnak számított, ezért az osztrák diplomáciának a jövőre nézve sem lehetett sok reménye arra, hogy a kancellár a szélesebb külpolitikai összefüggésekbe ágyazott állásfoglalását megváltoztatja.

Ha Bécsben tévedtek is Bismarck esetleges olaszellenes hajlandóságait illetően, egész politikáját alapjában véve helyesen ítélték meg, és jó érzékkel elkerülték, hogy az oroszokhoz hasonlóan ők is a Monarchia és Oroszország közötti választás kellemetlen kérdése elé állítsák. Hogy mi is volt Münch missziójának tulajdonképpeni célja, az instrukció ismerete nélkül, mint már mondtuk, nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani. Az osztrák diplomatának a kancellárral folytatott beszélgetéséből lesűrhető, hogy a küldetés, az olasz vonatkozást leszámítva, nem volt több, mint a Németország iránti barátság demonstrálása. Münch báró magával vitte annak a levélnek a másolatát, amelyet Ferenc József írt II. Sándornak. Ennek a gesztusnak azt kellett jelentenie, hogy a Monarchiának nincsenek titkai Németország előtt. Bismarck megérthette belőle, hogy Ausztria, miközben kapcsolatba lép Oroszországgal, nem forgat németellenes hátsó gondolatokat a fejében. A kancellár „koalíciós félelmeit” ismerve meg lehet állapítani, hogy a lépés valóban nem volt fölösleges. A cárhoz intézett levél közlése azonban azt is jelentette, hogy Bécsben a benne foglaltak helyeslését és támogatását várják Bismarcktól.

Mindenekelőtt a Bosznia–Hercegovinára vonatkozó tervek támogatását, azt, hogy Berlinben jogosnak ismerjék el a két balkáni tartomány adandó alkalommal végrehajtandó osztrák-magyar okkupációját. Andrassy már szeptember közepén a bécsi német követ

⁵⁵ Große Politik. II. k. 64.

⁵⁶ Große Politik. II. k. 36.

⁵⁷ Große Politik. II. k. 93.

⁵⁸ Große Politik. II. k. 76.

tudomására hozta a reichstadti megállapodás titkos pontjait, nem mulasztván el közölni, hogy csak a kifejezett orosz kívánságnak eleget téve hallgatott eddig felőlük.⁵⁹ Andrassy akkor még a status quo fenntartásának lehetőségében reménykedett, de a lehetséges fejleményekkel számolva nem volt fölösleges már előre megszerezni a német jóindulatot. Most, hogy az orosz aktivizálódás következtében az okkupáció időszerűvé vált, mindenképpen tudni kellett a német véleményt ebben, a Monarchia szempontjából kulcsfontosságúnak tekintett kérdésben. Münch báró ebben a vonatkozásban teljes sikerről tehetett jelentést. A kancellár fenntartás nélkül elismerte a Monarchia jogát arra, hogy csapataival adandó alkalommal Törökország területe lépjen. És ezt nem csupán az osztrák küldöttnek mondta meg, Gorcsakovnak is megüzente, hogy Oroszország jó üzletet csinál, ha Ausztria semlegességét a küszöbön álló háborúban Bosznia átengedésével megvásárolja.⁶⁰

A jelentésből kitetszően a másik kérdés, amelyben Bismarcktól támogatást vártak, a Bulgáriával kapcsolatos osztrák álláspont volt. Nevezetesen az, hogy Németország, a Monarchiához hasonlóan, emeljen vétőt Bulgária tartós orosz megszállása ellen. Ebben a tekintetben a kancellár azonban nem látszott osztani az osztrák aggályokat. Nem tartotta valószínűnek, hogy a cári külpolitika Bulgária annektálását óhajtana. Úgy vélte, hogy a cári kormány már csak belpolitikai okokból sem törekedhet a birodalom határainak túlzott kiterjesztésére (az ukránok és a kozákok maguk is dezintegráló erőt jelentenek, nemhogy vonzást gyakorolnának a törökországi szlávokra), de azzal is számolnia kell, hogy Bulgária bekebelezése Anglia ellenállásába ütköznék. Amit az osztrák küldött szeretett volna hallani, hogy Németország is rosszalna egy ilyen megoldást, arról nem esett szó a beszélgetésen. Münch hiába beszélt utasításának megfelelően a tartós orosz megszállás hátrányos következményeiről, csupán annyit jelenthetett, hogy szavai a kancellárra mély benyomást látszottak gyakorolni. Bármennyire is reménykedtek Bécsben, a legjobb akarattal sem lehetett ezt úgy értelmezni, mint az osztrák álláspont támogatását.

A kancellár kérdés nélkül is szóba hozta azt, ami az osztrák-magyar külpolitika vezetőit, jóllehet nem mertek előrukkolni vele, a leginkább izgatta: a lehetséges német magatartást egy bekövetkező osztrák-orosz konfliktus esetére. Németország, mondotta a kancellár saját érdekeitől vezetve mindkét szomszédját meg akarja tartani, és a háborút már csak azért sem helyesli, mert abban, az egyik felet érő nagy szerencsétlenség elhárítása végett, maga is kénytelen lenne segítőként beleavatkozni. Bismarck nem mondott ezzel semmi újat partnerének, és Münch meg is jegyezte jelentésében, hogy a kancellár politikáját változatlanul a Bécsben is jól ismert eszmék vezetik. Bismarck azonban az orosz diplomácia titkát is felfedte tárgyaló partnere előtt, és elmondta, hogy a napokban a német semlegesség kilátásairól érdeklődtek Pétervárról. Maga a beavatás is kedvező jel volt a Monarchia számára, még inkább annak közlése, hogy Bismarck erre a rosszhiszemű kérdésre a választ egyszerűen megtagadta. Könnyen úgy lehetett ezt értelmezni, hogy Bismarck inkább Ausztriához húz, és Münchnek olyan benyomása is támadt, hogy a kancellár a keleti válság egy későbbi szakaszában német-osztrák-angol együttműködésre számít, és az orosz-olasz blokkot ellenfélnek képzeli el. Valójában

⁵⁹ Große Politik. II. k. 45–46.

⁶⁰ Große Politik. II. k. 71.

Bismarck nem akart többet a közléssel, mint a lehetségesnek tartott osztrák–orosz közeledés akadályozását, és bár árnyékot kergetett, az eszközt ehhez nem választotta meg rosszul. Abban a kérdésben azonban, hogy végül is melyik oldalra áll majd Németország, Műnch értelmezésével ellentétesen, a kancellár tulajdonképpen nem foglalt állást. Azt a kijelentését, hogy Németország nem akar két revansvágyó nép (a francia és az orosz) közé kerülni, csak úgy lehet értelmezni, hogy Németország számára Oroszország veresége is elfogadhatatlan. Ha Bécsben elgondolkoztak a kancellár kijelentésén, rájöhetnek, hogy Bismarck számára az Oroszország melletti állásfoglalás is szóba jöhet.

*

A diplomáciai szondírozás 1876 őszén egészében véve nem volt különösebben eredményes. Anglia hallgatásba burkolódzott, Olaszország kifejezetten ellenséges szándékot mutatott, Németország pedig óvakodott attól, hogy a Monarchia oroszellenes szándékait bátorítsa. A tájékozódás csak megerősíthette a már korábban meghozott döntés helyességét, miszerint a Monarchia nincs abban a helyzetben, hogy az orosz közeledésre határozott elutasítással válaszoljon, és hogy megkíséreljen fegyverrel szembeszállni a balkáni válság szanálásának pétervári tervével. A tájékozódás eredménytelensége ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a Monarchia balkáni érdekeinek megvédésében elsősorban saját erőire van utalva, és az Oroszországgal való kockázatos alkuba úgy bocsátkozhat bele, ha egyidejűleg az önálló cselekvés feltételeiről is gondoskodik. Az 1876 őszén foganatosított katonai intézkedések ezeknek a feltételeknek a megteremtését célozták.

Az intézkedések első része Bosznia-Hercegovina megszállásának előkészítéséhez kapcsolódott. Emlékeztetnünk kell arra, hogy Ferenc József a cárnak írt első válaszlevelében fenntartotta a Monarchia számára a jogot, hogy adandó alkalommal a két balkáni tartományt elfoglalja. A foglalási jog diplomáciai kikötése önmagában még nem jelent foglalási szándékot (ahogy a reichstadti megállapodást sem követte konkrét cselekvés), ez alkalommal azonban a szavak tettekkel jártak együtt. Említettük már, hogy az uralkodó a november 13-i tanácskozáson⁶¹ utal egy „ad hoc eset”-nek nevezett, korábban kidolgozott tervezetre, amely nem volt egyéb, mint Bosznia-Hercegovina megszállásának katonai programja. Hogy mikor történt ennek a tervezetnek a kidolgozása, nem tudjuk biztosan megállapítani. Egy 1877 áprilisában tartott tanácskozás jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az „ad hoc eset” kidolgozása alkalmával az 1875-ös állapotokat tekintették kiindulópontnak. A keletkezési év tehát biztosan 1875. De hogy a hercegovinai felkelés megindulása előtt vagy után került rá sor, ebből a jegyzőkönyvből sem teljesen világos. Valószínűleg még a felkelés megindulása előtt, mert Rodich tábornok, aki az előzményeket szóba hozta, arra is rámutatott, hogy a törökök most fanatizálva vannak, és fegyvert viselnek, és ahogy mondta, 1875-ben mindez még másképp volt.⁶² Fel kell tételeznünk ezért, hogy az „ad hoc eset”-et még 1875 tavaszán, az

⁶¹Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876. stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. 69-1/25. ex 1876.

⁶²Protokoll über die unter dem Vorsitze Allerhöchst Seiner Majestät des Kaisers am 20. April 1877. stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. 69-1/11. ex 1877

okkupációt elvileg elhatározó januári titkos konferencia határozata alapján dolgozták ki, azzal a céllal, hogy adandó alkalomra a katonai készenlét feltételeit biztosítsák.

De akár a felkelés megindulása előtt, akár csak utána került sor a kidolgozásra, az „ad hoc eset” csupán katonai tervezet volt, nem pedig az okkupáció végrehajtására vonatkozó politikai döntés. Ennek megfelelően a tervezet időpontot sem írt elő, csupán annyit helyezett kilátásba, hogy az akciónak a részleges mozgósítás végrehajtása után huszonöt nappal kell megkezdődnie. A november 13-i tanácskozás ebben a tekintetben a Monarchia balkáni politikájának fordulópontja. Az „ad hoc eset” végrehajtására döntés született, és a kidolgozás óta első ízben az időpontot is meghatározták, amikor az okkupációt végre szándékoztak hajtani. A várható orosz–török háború fejleményeire való tekintettel úgy döntöttek, megkezdik a felkészülést arra, hogy a két balkáni tartományba 1876–1877 telén bevonulhassanak. Ennek megfelelően elhatározták, hogy megkezdik a lóvásárlást, és az orosz mobilizálás közlésével egyidejűleg lókitiltást rendelnek el. Azt is elhatározták, hogy megkezdik a csapatok téli ruházattal való felszerelését.

A novemberi tanácskozáson az okkupáció katonai vonatkozásai álltak előtérben, és a konferencia résztvevői is elmélyedtek a katonai részletproblémák taglalásában. Számunkra azonban, jöllehet a problémát ugyancsak a katonai intézkedések összefüggésében tárgyaljuk, a politikai vonatkozások az elsődlegesek. A Monarchia külpolitikája a balkáni válság megindulása óta az „okkupáció vagy status quo” dilemmával küszködött, és egy teljes esztendő is kevésnek bizonyult számára ahhoz, hogy egyértelmű elhatározásra jusson. A külpolitikát meghatározó belső erők között ebben a kérdésben nem jött létre egyetértés, és ez a disszonancia furcsa ellentmondásokat produkált. A legkirívóbb talán az a paradoxon volt, hogy a külügyminiszter Reichstadtban az okkupáció jogának elismertetéséért csatázott, Bécsben pedig a status quo további fenntartása mellett tört lándzsát. A novemberi döntés ennek az egy év óta tartó kötélhúzásnak vetett véget, méghozzá úgy, hogy a katonák álláspontját emelte a hivatalos külpolitika rangjára. Az elvileg már korábban elfogadott okkupációs terv a novemberi döntés értelmében a gyakorlati teendők közé került. A külügyminiszter veresége volt ez a döntés kétségkívül, de a politikának, amely felállította az „okkupáció vagy status quo” alternatíváját, ekkor már nem volt választási lehetősége. Az orosz aktivizálódás után valójában már csak az okkupációra való felkészülés következhetett.

Az „ad hoc eset” időpontjának kijelölése katonai és politikai tekintetben egyaránt fontos lépés volt, az okkupáció kérdése azonban csak egyéb katonapolitikai kérdések összefüggésében és azok függvényeként került szőnyegre. Említettük már, hogy az uralgó a november 13-i tanácskozáson számításba vette az Oroszországgal való katonai összeütközés lehetőségét, és az okkupációra vonatkozó tervet abból a szempontból is megvizsgálandónak találta, hogy vajon az új szituáció nem teszi-e lehetővé a megszállásra kijelölt hadosztályok számának csökkentését. A tanácskozás pozitív döntést hozott, és az okkupációra eredetileg kijelölt öt hadosztályból csupán három hadosztályra bízta az év végére kitűzött katonai feladat végrehajtását. A másik két hadosztály az Oroszország elleni stratégiai felvonulási terv keretébe került.

1876 őszén ennek a stratégiai felvonulási tervnek a kidolgozása állt az osztrák–magyar katonai tevékenység középpontjában. Maga a feladat nem volt egészen új: 1872 tavasza óta már több variációt készítettek, és legutóbb 1875 novemberében állították

össze az Oroszország (és egyidejűleg a Németország) elleni felvonulás menetrendjét. A legutóbbi tervezet elkészítése alkalmával sem számolhattak azonban még azzal, hogy az orosz haderő egy része a Balkánra kerül, és hogy a Monarchiának egy Krakkótól egészen Havasalföldig terjedő frontvonalon kell szembenéznie Oroszországgal. A vezérkari főnök október 12-én kidolgozott alapelveiben⁶³ fenntartotta az eredeti (az északi irányt preferáló) elképzeléseket, de a tanácskozáson felmerült a kérdés, hogy nem lenne célszerű egyúttal a déli, vagy délkeleti irányú felvonulási terv kidolgozása. Az uralkodó által feltett kérdésre Albrecht főherceg nagyon bizonytalan választ adott, és a felvonulási irányt az orosz hadsereg diszlokációjától tette függővé. Beck tábornok úgy vélte, hogy Orosz–Lengyelországban erős orosz hadsereg marad majd, ugyanakkor az oroszok Havasalföld felől is nyomást gyakorolhatnak Ausztriára. A vezérkari főnök, Schönfeld tábornagy ugyancsak azt tartotta, hogy az oroszok lesznek annyira elővigyázatosak, hogy nyugati csapataikat Lengyelországban hagyják, hiszen a szétilálódott Törökországot keleti seregeikkel is legyőzhetik. Éppen ezért megtartandónak vélte az első és a második hadsereg Nyugat–Galícia irányú felvonulási tervét, ugyanígy a harmadik hadsereg Lemberg irányát is, mert ez a hadsereg szükség szerint az északi és a déli irányú védelemre egyaránt berendezkedhet. Az uralkodó végül úgy döntött, hogy a galíciai felvonulási tervet kell részletesen kidolgozni, ugyanakkor, ha ezt a vezérkari főnök és a hadsereg főfelügyelője szükségesnek találja, az alternatív tervezetek kidolgozását is rögtön meg kell kezdeni. A továbbiakban a tanácskozás határozatokat hozott a galíciai felvonulás biztosításáról, a hadsereg élelmezéséről, az erődítési munkálatokról, Kelet-Galícia esetleges kiürítéséről, az egészségügyi helyek felállításáról, a Kárpátokban lévő utak felülvizsgálásáról, és végül különleges utasítással látta el a galíciai és a nagyszebeni katonai parancsonokokat.⁶⁴

A felvonulási terv, abban a változatban, ahogy a november 13-i tanácskozás jóváhagyta, defenzív elgondolásokon alapult, és az a változat, hogy a Balkánra vonuló oroszokat hátba kell támadni, vagy hogy a balkáni orosz lekötöttségre való tekintettel Galiciában kell offenzív módon fellépni, még mint lehetőség sem merült fel. A Monarchia számára csupán Bosznia-Hercegovina elfoglalása szerepelt offenzív cél gyanánt, de ehhez a művelethez is meg szándékozták szerezni Oroszország jóváhagyását. Az offenzíva és a defenzíva azonban a politikában és stratégiában nincs mereven elválasztva egymástól. Az 1876 őszen foganatosított katonai intézkedések arra is felkészítették a Monarchiát, hogy egy netáni orosz szerződészegés esetén fegyverrel védje meg veszélyeztetett keleti érdekeit. Ebben az értelemben az eredetileg defenzív célokra készített stratégiai felvonulási terv támadó feladatoknak is megfelelt. Egy esetleges osztrák–orosz háború kilátásait illetően Bécsben ugyan továbbra sem voltak optimisták, de a katonai készenlét tudatában nagyobb bizakodással láthattak hozzá, hogy Oroszországgal együtt újrarájzolják a Balkán térképét.

⁶³ Grundzüge für den strategischen Aufmarsch in Galizien. Vortrag des Chefs des Generalstabes. Wien, 12. Oktober 1876. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. 69-1/25. ex 1876.

⁶⁴ Protokoll über die unter Allerhöchstem Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876. stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät. 69-1/25. ex 1876.

Иштван Диосеги:

Предистория соглашения, заключенного в Будапеште в 1877 г.

(Резюме)

С осени 1876 г. Австро-Венгерская Монархия была вынуждена считаться с вероятностью русско-турецкой войны. Русское предложение на совместное выступление, было отвергнуто в Вене, но за определенные компенсации был предусмотрен благомеренный нейтралитет в связи с предстоящей войной. Решение было обосновано разными рассуждениями. Государь учитывал возможность захвата Боснии-Герцеговины, руководитель военной канцелярии желал более широкой экспансии на Балканах: главный инспектор армии надеялся в положительных возможностях сотрудничества с Россией, а министр иностранных дел согласился с делом только с целью, чтобы при помощи налаживания связей обойти конфликта между Монархией и царской Россией. Все считались с возможностью австро-русской войны, но в этом отношении ни один из них не хотел проявить инициативу. Одновременно с началом австро-русских переговоров произошли важные шаги в интересах укрепления дипломатической и военной позиций Монархии. С дипломатической точки зрения считалось важным сохранение благожелательности Англии и Германии, а также изоляция Италии, которая тоже имела амбиции относительно Балкан. Информация принесла только умеренные результаты, а этот факт только укрепил правильность предыдущего решения, согласно которому Монархия не находится в таком положении, чтобы могла выступить оружием в руках против планов Петербурга на решение кризиса на Балканах. В военном отношении заслуживает внимания разработка плана „ad hoc Full” оккупации Боснии-Герцеговины, а также обстоятельство, что разные варианты плана военного выступления против России были разработаны. Имея дипломатические и военные гарантии, они смогли с бóльшей самоуверенностью приступить к переговорам, имевшим целью пересмотра политической карты Балкан.

Diószegi, István

LES ANTECÉDENTS DE LA CONVENTION DE BUDAPEST 1877

(Résumé)

À partir de l'automne 1876, la Monarchie Austro-Hongroise devait envisager la probabilité d'une guerre russo-turque. À Vienne, la proposition russe visant une prise de position commune rencontra un refus, mais en revanche de certaines compensations, une neutralité bienveillante fut promise pour le cas de la guerre prête à éclater. Cette décision était motivée par différentes considérations. Le souverain avait en vue la possibilité de prendre possession de la Bosnie-Herzégovine, le chef de la chancellerie militaire désirait une expansion plus importante dans les Balkans, l'inspecteur en chef de l'armée espérait des possibilités positives de collaborer avec la Russie, et le ministre des affaires étrangères y donna son consentement uniquement pour éviter le conflit entre la Monarchie et la Russie tsariste grâce à l'établissement de relations. Tous ont tenu compte de la possibilité d'une guerre austro-russe, mais aucun d'eux ne voulait prendre les initiatives. En même temps que furent engagées les négociations austro-russes, d'importantes mesures furent prises pour consolider les positions diplomatiques et militaires de la Monarchie. Dans le domaine diplomatique, la sauvegarde de la bienveillance de l'Angleterre et de l'Allemagne était considérée comme important, ainsi que l'isolement de l'Italie qui manifestait ses ambitions aux Balkans. Les renseignements pris n'ont apporté que des résultats médiocres ce qui ne fit que renforcer la justesse de la décision déjà prise, notamment

que la Monarchie n'était pas en mesure de s'opposer avec les armes aux projets de Pétersbourg pour résoudre la crise balkanique. Sous l'aspect militaire, il convient d'attirer l'attention sur le "ad hoc Fall" visant l'occupation de la Bosnie-Herzégovine, ainsi que sur le fait que diverses variantes du plan des opérations stratégiques contre la Russie furent élaborées. Disposant de garanties diplomatiques et militaires, ils pouvaient engager avec plus d'assurance les négociations dont le but était le remaniement de la carte géographique politique des Balkans.

Palotás Emil:

CÉLOK ÉS A TÖRTÉNETI REALITÁS

Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában

A kiegyezést követő évtizedek osztrák-magyar balkáni politikájáról sok történeti feldolgozás készült. Közöttük csak elvétve akad olyan, amely a téma gazdasági aspektusait érdemben vizsgálná. A kettősmonarchia külpolitikáját áttekintő nagy szintézisek még ritkábban érintik a kérdésnek ezt az oldalát. Egyedül a balkáni országok történetírása *utal* arra a negatív szerepre, amelyet Ausztria–Magyarország mint gazdaságilag fejlett tőkés nagyhatalom játszott a félsziget kis államainak gazdaságtörténetében, éppen a tőkés kibontakozás érzékeny periódusában. A Habsburg-monarchia és a balkáni országok közötti gazdasági kapcsolatok időbeli és tartalmi változásainak konkrét felmérése még előttünk álló feladat. Az alábbiakban azt kíséreljük meg bemutatni, hogy az 1875–1878-as balkáni válságot lezáró és a keleti kérdésben alapvető fordulatot előidéző berlini kongresszus kapcsán milyen gazdaságpolitikai elképzelések formálódtak Ausztriában és Magyarországon, majd röviden áttekintjük, hogy ezekből mi realizálódott a kongresszust követő időszakban.

1.

Az osztrák–magyar külpolitika távolabbi balkáni céljai már jóval az oly sorsdöntőnek bizonyult nagy válság kezdete előtt határozott alakot nyertek. Az 1875 januárjában Ferenc József, Andrássy és a legfelső katonai vezetők részvételével tartott titkos tanácskozáson lényegében az udvari-katonai körök régi óhajának megfelelő programot fogadtak el, amikor úgy határoztak, hogy bizonyos körülmények bekövetkezése esetén Ausztria–Magyarországnak feltétlenül birtokába kell vennie Boszniát és Hercegovinát. Andrássy elfogadta és helyeselte ezt a célkitűzést. A külügyminiszter igazán kívánatosnak ugyan Törökország szuverenitásának minél további fenntartását tartotta, a helyzet ismeretében mégsem bízhatott abban, hogy a Balkánon a viszonylagos változatlanság tartósan fennmaradhat, hogy Törökország képes még hosszabb ideig megőrizni addigi hatalmát és pozícióit. Andrássy nem habozott kijelenteni, hogy a bizonyára hamarosan bekövetkező újabb balkáni bonyodalmak alkalmával a Monarchia semmiképpen sem folytathatja addigi „önmegtartóztató” politikáját. Ugyanakkor, mint a diplomácia felelős irányítója, kénytelen volt számolni az okkupáció realizálásának várható nehézségeivel. A minden különösebb fontolgatás nélkül cselekedni kész katonákkal szemben leszögezte: a területgyarapítással mindaddig várni kell, amíg olyan feltételek nem jönnek létre, amelyek kellő jogcímet szolgáltatnak ahhoz, hogy a jövőbeni annexiót mind az európai nagyhatalmakkal, mind pedig a Monarchia belső tényezőivel el lehessen

fogadtatni. Az akcióra csakis akkor kerülhet sor, „ha a Kelet belső erjedése olyan viszonyokat idéz elő, melyek a részünkről történő beavatkozást legitimálni képesek mind befelé, mind kifelé”. Ez utóbbi, a tanácskozáson szinte csak odavetett, némi fenntartás jelzésére szolgáló mondat valójában jól átgondolt külpolitikai stratégiát tartalmaz; őszintebben és teljesebben szól a miniszter szándékairól, mint bármely későbbi (és sokat idézett) kijelentése a délszláv vagy orosz veszélyről.¹

Amikor azután 1875 nyarán Hercegovinában megkezdődött, majd nemsokára szélesen tovaterjedt az oszmán uralmat megrendítő felszabadító mozgalom, az osztrák–magyar vezetők szemben találták magukat az elvileg tisztázott expansionista program gyakorlati megvalósításának problémájával. Mivel az új bonyodalmak a korábbi bécsi elképzelésekkel ellentétben nem területileg és politikailag lokalizált válság formáját öltötték, s az osztrák–magyar fellépés nemzetközi feltételei a vártnál jóval bonyolultabbakká váltak, és mivel a határozott akció belső megalapozása is hiányzott, a kivitelezést el kellett halasztani. Andrássy elszántan ellenállt a katonák azonnali foglalást követelő, meg-megújuló sürgetéseinek. Am hogy eközben a területi terjeszkedés mint célkitűzés egy nagyobb balkáni átrendeződés esetére változatlanul érvényben maradt, hogy a hosszú és bonyolult diplomáciai manőverezések során sem merült feledésbe az 1875 januári elhatározás, azt eléggé meggyőzően igazolják a területi felosztás elveiről Oroszországgal kötött és a diplomáciatörténeti kézikönyvekből jól ismert reichstadti és budapesti egyezmények. Itt csupán azt kell megemlítenünk, hogy Andrássy a lehetséges annexió diplomáciai előkészítésére tett titkos lépéseit nem csupán a szélesebb nyilvánosság elől rejtegette gondosan, hanem a bécsi és a budapesti kormányokkal szemben is, mivel mindkét kabinet határozottan annexióellenes álláspontot foglalt el. Az orosz–török háború kitörését követően a sajtó és a parlament fő külpolitikai jelszava a területi hódítás elutasítása lett a Habsburg-monarchia mindkét felében.

A kettősmonarchia külpolitikájának irányítói 1877 végén nagy megdöbbenéssel értesültek arról, hogy az orosz cárizmus hogyan képzei el a saját győztes háborúja után megvalósítandó balkáni átrendezést. A cár 1877. december 9-i levelében közölt előzetes békefeltételek közül Nagybulgária létrehozása, valamint a félsziget nagy részének két esztendőre tervezett orosz megszállása éppúgy kellemetlen meglepetést és elfogadhatatlan perspektívát jelentett, mint az, hogy orosz részről teljesen figyelmen kívül hagyták a Boszniára korábban bejelentett osztrák foglalási szándékot.² A háború előtti orosz–osztrák titkos egyezményekről Pétervárott egyszerűen megfeledkeztek. Az osztrák–magyar vezetők ezzel nehéz helyzetbe kerültek. Nem csupán az évek óta melengetett hódító terveket, de egyáltalán a kettősmonarchia életbevágó érdekeit is nagy veszély fenyegette – legalábbis így érezték akkor Bécsben. 1878 januárjában Andrássy felvetette a katonai megoldás lehetőségét, de a katonai vezetés éppúgy, mint a ciszlajtán kabinet, szembe-

¹ Az 1875. január 29-i tanácskozás eredeti jegyzőkönyvét már 1933-ban közzétette *Vukčević M.*: Glasnik istorikog drustva u Novom Sadu. Knj. VI/3. 390–397, de sokáig nem vettek tudomást erről. Első beható ismertetését ld. *Ekmečić M.*: Ustanak u Bosni 1875–1878. Sarajevo 1960, 121–122. Magyarul *Dióségi I.* írt róla: Andrássy és a „keleti kérdés” 1875-ben. Valóság, 1975/3.

² Alexandre II à François-Joseph Ier. Poradim, le 27 novembre/9 décembre 1877. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Karton 453 (a továbbiakban: HHStA PA I/453). Vö. *Gorjainov S.*: La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870–1876). Paris 1948. 229–231.

fordult az Oroszország elleni fegyveres fellépés gondolatával. A döntésre illetékes legfelső vezetők közötti konszenzus hiánya miatt ezt a lehetőséget el kellett vetni. A megoldáshoz csakis diplomáciai eszközöket lehetett igénybe venni. A Ballhausplatzon több irányú lázas tevékenységbe kezdtek, hogy a Balkánon az osztrák–magyar érdekekkel összeegyeztethető erőviszonyokat teremtsenek. Hamarosan kiderült, hogy Bécsben a nagy veszélyérzet nem hogy csökkentette volna, inkább tovább növelte a szerénynek addig sem mondható (politikai, gazdasági stb.) terjeszkedési vágyat.

Az osztrák–magyar diplomácia az új helyzetben láthatóan kettős célt követett. Egyrészt minden erővel azon volt, hogy az „európai koncert” segítségével érvénytelenítse a tervbe vett kizárólagos orosz túlsúlyt a Balkánon, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan – éppen a felszámolandónak deklarált orosz túlsúlyban rejlő veszélyeket jogalapul felhasználva – egy rendkívül ambíciós kívánságlistát állított össze, és azt európai partnereivel jogosnak és indokoltnak igyekezett elismertetni. Az Oroszországgal, Angliával stb. folytatott alkudozások során formálódott és öltött egyre testesebb alakot az osztrák–magyar expanziós program, a Duna-monarchia vezetői által elérendőnek minősített célok összessége. S itt valóban összességről kell beszélni, hiszen akkor már korántsem csak az 1875 januári elképzelések megvalósításáról volt szó, bár a program középpontjában változatlanul Bosznia megszerzésének szándéka állt.

Ha a keleti válság előtt és annak kezdetén Andrássy még hajlandónak mutatkozott Boszniából területet átengedni Szerbiának és Montenegrónak (az annexió könnyebb elfogadtatása érdekében), ha akkoriban még nem érezte elviselhetetlen fenyegetésnek a két délszláv kisállam esetleg így kialakuló közös határát, és ennek megfelelően szükségtelennek vélte a Boszniát a maradék török területtel egybekapcsoló szűk földszáv, a novibazári szandzsák bekebelezését, úgy a válság fordulatokban gazdag éve során nézetei alaposan megváltoztak. Az 1870 elejére teljesen átalakult nemzetközi helyzet szükségképpen új balkáni akcióprogram kidolgozását igényelte.

A diplomáciatörténeti irodalomban gyakran olvashatunk Ausztria–Magyarország fentebb jelzett kettős törekvéseinek egyik oldaláról, a titkos diplomáciai tárgyalások menetéről, viszont lényegesen kevesebbet tudunk az osztrák–magyar célkitűzések 1878 első felében végbement metamorfózisának egyéb összetevőiről. Pedig szembeötlő például, hogy 1878 tavaszától a bécsi vezetők, valahányszor szóba hozták a bizalmas diplomáciai tárgyalásokon a balkáni átrendezéssel kapcsolatos osztrák–magyar érdekeket, a politikai szempontokkal egyenrangú tényezőként emlegették a gazdasági megfontolásokat. Így volt ez már az orosz békefeltételek első körvonalazására adott válasz esetében. Ferenc József 1878. január 8-i levelében Szerbia függetlenségének elismerését „később megfogalmazandó” gazdasági és kereskedelmi követelések teljesítésétől tette függővé. Montenegróval kapcsolatban hasonló módon emelt ki bizonyos kereskedelempolitikai érdekeket. Érintette az aldunai hajózás kérdését is: amennyiben Románia Dobruzsza birtokába jut, a folyam semlegesítéséről az addigiakon túlmenő módon szükséges gondoskodni.³ A rákövetkező időben a védendő érdekek köre tovább bővült.

³ François-Joseph Ier à Alexandre II. Vienne, le 8 janvier 1878. HHStA PA I/453. Ld. még Hünigen G.: Nikolaj Pavlovic Ignat'ev und die russische Balkanpolitik 1875–1878. Göttingen, 1968. 230–231.

Bizonyos gazdaságpolitikai érveket természetesen már korábban is hangoztatott a bécsi diplomácia. Újdonság volt viszont, hogy az addig csupán alkalm szerűen felbukkanó elemek a tavasz folyamán szerves osztrák–magyar kívánságlistává álltak össze, hogy Andrássyék a materiális érdekek biztosítását ez időtől nyomatékosan előtérbe állították. A szandzsák birtoklására bejelentett igényt például jellegzetes módon egyszerre indokolták hatalmi-stratégiai, valamint kereskedelempolitikai érvekkel: a déli irányú kereskedelmet és az e területen át az Égei-tengerhez vezető vasútvonalat minden idegen befolyás ellen meg kívánják védeni. Ugyanígy érveltek Makedóniával kapcsolatban. Ezen – a Vardar folyása menti – területnek Andrássy különleges szerepet szánt a San-Stefanó-i Nagybulgária megszükitésével kapcsolatos terveiben. Bár sokat emlegette, nehéz pontosan megítélni vele kapcsolatos szándékát. Az azonban nyilatkozataiból világosan kiolvasható, hogy az orosz befolyási övezet visszaszorítása mellett kereskedelmi és forgalmi érdekeket tartott elsősorban szem előtt.

A San-Stefanó-i szerződéssel kapcsolatos érdekellentéteket egy orosz–osztrák külön megegyezés révén kiegyenlíteni törekvő cári diplomáciának március táján feltűnt, hogy Andrássy a félsziget szinte egész nyugati felére kiterjedő területi követeléseit leggyakrabban gazdasági burokba csomagolta, ill. a határmódosítások szükségességét előszeretettel gazdasági okokkal támasztotta alá. Novikov bécsi orosz nagykövet ennek alapján egy komplex – politikai és gazdasági – program meglétére következtetett.⁴ Feltételezése közel járt az igazsághoz, ám mindaz, amit ő és német kollégája⁵ az osztrák–magyar gazdasági elképzelésekről Andrássytól megtudott, csupán része volt az akkor még formálódó programnak. Március végi bécsi tárgyalásain Ignatyev szintén arról győződhetett meg, hogy a bécsi expanziós törekvések egyre erőteljesebb kontúrokat öltenek.⁶

A nemzetközi élet egymást követő fejleményeiből a diplomáciai titkokat nem ismerők is világosan felismerték a helyzet megváltozását. A közvélemény a San-Stefanó-i szerződés közzétételével bizonyosságot nyert az orosz hódító szándékokról kerengő híresztelések valóságtartalmáról, s rögtön ez után megtudta, hogy az osztrák–magyar és az angol külpolitika sikerrel helyezkedett szembe az orosz békediktátummal és keresztülvitte, hogy a nagyhatalmak kongresszusán döntsének véglegesen a balkáni változásokról. A tervezett berlini kongresszus híre segített Andrássynak abban, hogy 60 milliós rendkívüli hitelt kaphasson a delegációktól a „minden eshetőségre” való felkészülésre. A miniszter ez alkalommal tartott beszéde a Monarchia érdekeinek aktív megvédését ígerte. Az addigi – hivatalosan a semlegességgel indokolt, valójában látszólagos – passzivitással való szakítást a politikai közvélemény minden rétege üdvözölte. Az persze a miniszter nyilatkozataiból nem derült ki, hogy mi lesz az újonnan deklarált érdekpolitika tulajdonképpeni célja és lényege. Sokan tartottak attól, hogy a balkáni aktivitás kizárólag Boszniának az orosz előretörés kárpótlásául szolgáló megszerzésére korlátozódik majd, és ezért élesen támadták a közös kormányt.

⁴ L. Novikov 1878. március 17-i levelét Gorcsakovhoz: *Oszvobozszenyije Bolgarii ot tureckovo iga. Dokumenti v trjoh tomah. Tom III. Moszkva, 1967. N° 14.*

⁵ *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Berlin, 1924. Bd. II. Nr. 377.*

⁶ *Hünigen* 257 skk. Ld. még *Csernov Sz. L. Misszija N. P. Ignatyeva v Venu. Voproszi isztorii SzSzsZR. Szbornyik. Moszkva, 1972. 224–244.*

Az annexiót feltétel nélkül, elvileg elvetők és a „kényszerhelyzettel” kibékülni hajlandók között egy dologban kezdettől fogva határozott egyetértés mutatkozott: a balkáni aktivitásnak mindenképpen magában kell foglalnia a Monarchia gazdasági érdekeinek fokozott védelmét. A kormány külpolitikáját élesen ellenző bécsi Neue Freie Presse a San-Stefano-i szerződést ismertetve úgy vélekedett, a fegyverek erejével kivívott orosz döntést politikai tekintetben még egy európai kongresszus sem lesz képes megváltoztatni. Ezért Ausztria sem tehet mást, mint megkísérli menteni azt, ami még egyáltalán menthető. Ez pedig az orosz győzelem bizonyára súlyos gazdasági következményének elhárítása kell, hogy legyen. A teendőkről a lapnak mindjárt kész elképzelése volt. A felvázolt terv első pontja az Al-Dunát érintette. A Dél-Besszarábiát visszaszerző Oroszország újra dunai hatalom lett, így a szabad hajózás biztosítására tényleges garanciákat kell létrehozni: a torkolatban állomásozson egy közös európai hadiflotta, amely ellenőrzi a folyam alsó szakaszát. Célszerű lenne ezenkívül, ha az Európai Duna-bizottság székhelyét Bécsbe helyeznék át. A következő a Monarchia balkáni kereskedelmét kívánta megvédeni: reális az a veszély, hogy a Balkán az orosz elzárkózó kereskedelempolitika áldozatává válik; megakadályozandó ezért, hogy a cári hatalom a maga prohibítív vámrendszeréhez csatolja Bulgáriát, Romániát s esetleg Szerbiát. Végül a lap szerint gondoskodni kell arról is, hogy a keleti vasutak az osztrák érdekekkel összehangolva építtessenek ki: mivel az összeköttetés Konstantinápoly és Szaloniki felé az új bolgár állam területén fog áthaladni, így Oroszország hatalmában áll nemcsak az, hogy saját vasútjait előbb hozza kapcsolatba a törökországgal, mintsem az osztrák csatlakozás létrejönne, hanem egyáltalán a vasúthálózat csatlakozásának lehetetlenné tétele is.⁷

Amikor az osztrák nagypolgárság hangadó lapja a történelmi pillanat hatása alatt a veszélyt még gazdasági téren is elsősorban az ellenséges orosz szándékokban kereste, akkor csupán az akkori általános közhangulatnak engedett. A bécsi újság nagy érdeklődést keltett programcikkéből nem ez bizonyult maradandó értékűnek, hanem az osztrák–magyar érdekeltségek három döntő területének kijelölése. Ebben az irányban haladt tovább a magyar kormányhoz közel álló Hon hasonlóképp célmeghatározó cikke is. A pesti lap már kevésnek találta a védekezést, és azt tűzte ki célul, hogy a balkáni kereskedelmi és forgalmi viszonyok küszöbön álló újraszabályozásakor „sokkal praeponderansabb szerepet kell nyernünk, mint amilyennel eddig bírtunk”, s ennek érdekében kényszeríteni kell Romániát, Bulgáriát és Szerbiát, hogy a Monarchia kívánságait respektálja.⁸ Ez a követelés csakhamar általános helyeslésre talált.

A Habsburg-monarchia külkereskedelmében a balkáni piac hagyományosan számottevő (bár nem döntő) szerepet játszott. Amikor a hetvenes évek derekán, tehát jóformán a keleti válsággal párhuzamosan, mélyreható gazdasági átalakulás vette kezdetét Európában, akkor ennek következményei éreztették hatásukat Ausztriában is; főként ennek tudható be, hogy a balkáni piac jelentősége sokak szemében hirtelen nagyon megnőtt. 1873-ban, tartós fellendülési szakasz után, a tőkés gazdaságot pusztító válság rázta meg. A termelés jelentősen visszaesett, és tartós depresszió következett. Nagyjából akkortájt történt az is, hogy az angol piacról az olcsó amerikai gabona kezdte kiszorítani az ott nagy keresletnek örvendő kontinentális (orosz, magyar stb.) gabonát; az utóbbi az addig gabonaexportáló

⁷Neue Freie Presse. Morgenblatt.. 14. März 1878.

⁸Hon. 1878. március 17.

Németországot árasztotta el, kiváltva ezzel a német junkerek felzúdulását. A két különböző folyamat mindenütt azonos reflexeket váltott ki: előtérbe került a liberális gazdaságpolitikával való szakítás igénye.

Az Európa-szerte megváltozott hangulat Ausztriában ugyancsak kedvezett a mérsékelt védvám melletti agitációnak. A visszaesés által jobban sújtott iparágak képviselői kezdték zajosan követelni a szabadkereskedelmi rendszerrel való szakítást. A birodalmi tanácsban komoly pozíciókkal bíró kereskedelmi és iparkamarák erőfeszítéseit hamar siker kísérte. Amikor 1875 táján napirendre került a birodalom két fele közötti ún. második gazdasági kiegyezés bonyolult problémája, a védvamos tendenciával sokáig szembeszegülő ciszlajtán kormány engedett az alsó-ausztriai, csehországi kamarák követelésének: egy új, autonóm vámtarifa kidolgozásának kérdését napirendre tűzve azt kívánta, hogy a nyugati kereskedelmi szerződések soron levő megújításakor az addigi alacsony szerződéses vámok helyett az új autonóm tarifa magasabb tételeit érvényesítsék. A vámpolitikáról – a gazdasági kiegyezés más kérdéseihez hasonlóan – több éven át folyt a vita a budapesti és a bécsi kormány között. E vita alakulásába erőteljesen belejátszott a Monarchia legfontosabb külkereskedelmi partnerének, Németországnak a magatartása. Az új kereskedelmi szerződés megkötéséről 1877-ben megindított tárgyalások hamarosan kiderítették, hogy Berlin nemcsak hogy az osztrák részről kezdeményezett emeléseket nem fogadja el, hanem még az addigi szerződéses vámok további időre való megkötését is kétségessé teszi. Amíg az osztrák fél kitartott az emelési szándék mellett, addig a magyarok azt komolyan elleneztek; nekik az volt a legfontosabb, hogy a nagyvolumenű agrárkivitel számára megőrizték a német piacot. Az ellentétek miatt német részről a tárgyalásokat 1877 végén elnapolták.

Az osztrák ipari körök törekvése abban állt, hogy a monarchia belső piacán korlátozzák a válság miatt nemkívánatossá vált nyugati konkurenciát. Számosan voltak, akik emellett szükségesnek vélték új felvevő piacok megszerzését is. Ugyancsak az osztrák kamarák kezdték el azt hangoztatni, hogy a depresszióból való kilábalást éppen a „keleti” kereskedelem fokozásával lehetne meggyorsítani. Jellemző tünet, hogy a bécsi kamara 1875-ös jelentése már kiemelte, hogy a Monarchia iparának nem a fejlett Nyugaton kellene jövőjét keresnie, hanem sokkal célszerűbb az elmaradottságuk miatt korlátlan lehetőségekkel kecsegtető keleti országokra orientálódnia.⁹ Ily módon tehát, főként a gazdasági válság reakciójaként osztrák részről új külkereskedelmi célkitűzést fogalmaztak meg, amelynek a lényege: elzárkózás a nyugattal szemben és egyidejűleg fokozott terjeszkedés keleten.

A balkáni gazdasági kapcsolatok fejlesztése és az ezekkel kapcsolatos osztrák–magyar érdekek védelme a 70-es évek derekáiig nem igényelt valamiféle rendkívüli törődést a Ballhausplatz diplomataitól. Az osztrák iparcikkek nagyobb nehézség nélkül piacot tudtak találni, s az akkori állapotok a magyar igényeket ugyancsak kielégítették. A balkáni agrárimportra Magyarországnak szüksége volt; kisebb részét felhasználták, a nagyobbikat tetemes haszonnal reexportálták: az állatok zömét pl. hizlalás után adták el nyugaton (rosszabb termésű években a hizlaláshoz kukoricát is behoztak a szomszédos

⁹ *Matis, H.: Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Berlin, 1972. 380. Werner K. H.: Österreichs Industrie- und Außenhandelspolitik 1848–1948. In: Hundert Jahre österr. Wirtschaftsentwicklung. Wien, 1949. 408.*

déli országokból); a híres magyar malomipar olcsó balkáni búzát felhasználva tudta versenyképességét őrizni a világpiacon. Amíg a liberális vámpolitika uralkodott, és a Nyugat-Európába irányuló forgalom szabad volt, addig a keleti kereskedelmi szerződéseknek elsődlegesen politikai jelentőséget tulajdonítottak: ezt tükrözi az 1875-ös román szerződés, és ezt bizonyítják a Szerbiával 1868 óta többször újrakezdet tárgyalások, amelyek során a Monarchia hajlandónak mutatkozott (szerződéskötés esetén) lemondani a számára a régebbi török szerződésekben kikötött differenciális kedvezményekről.

Ez a helyzet alaposan átalakult 1877–78 táján. A kedvezőtlen világgpiaci változások tükröződtek abban, hogy az osztrák sajtó és publicisztika ez időtől feltűnően gyakran emlegette: a Balkán a kettősmonarchia „természetes felvevőpiaca”, de ezt a funkcióját rosszul látja el; a Habsburg-diplomácia sürgős feladata, hogy a nem kielégítő helyzetet változtasson. Mind energikusabb hangok figyelmeztettek az osztrák–magyar pozíciókat fenyegető veszélyekre. Az kétségtelen tény, hogy a 70-es években a Monarchia a déli-déleleti határaival szomszédos területeken addig szinte ismeretlen nehézségekkel került szembe: egy sor korábbi (esetenként szinte kizárólagos) piacán egyre erősebb konkurenciával kellett számolnia. A balkáni kereskedelem — főleg az oda irányuló export — visszaesésének okait terjedelmes egykorú irodalom taglalja. Bőségesen idézi a rendelkezésre álló statisztikai anyagot, s bár ez utóbbi nem mindig megbízható és nem eléggé célszerűen csoportosított, arra mindenképpen alkalmas, hogy meggyőző erővel bizonyítsa, a Törökország fennhatósága alá tartozott területeken — Romániát is beleértve — az osztrák–magyar kivitel erősen visszaesett, bizonyos vonatkozásban talán még abszolúte is csökkent, miközben az angol és a francia konkurrencia előretört.¹⁰ A kedvezőtlen irányzat több tényező összhatásaként alakult ki.

Az aldunai hajózásban Ausztria már a múlt század 30-as éveitől szilárd pozíciókat szerzett a maga számára, de ezek kiszélesítésére nem fordított kellő figyelmet. A párizsi kongresszus után létrehozott Európai Duna-bizottság (CED) gyorsan eredményt ért el a Duna-torkolat szabályozásában. Így a hatvanas évektől ugrásszerűen megnőtt a tenger felől jövő hajók forgalma. Az olcsó víziszállítást felhasználva, a nyugati iparcikkek elárasztották az aldunai vidéket. Ugyanakkor a Vaskapu-szabályozás a többszöri neki-gyürkőzés ellenére sem jutott tovább az előmunkálatoknál. A zuhatagok képezte természeti akadály változatlanul erősen gátolta az aldunai osztrák hajózás és kereskedelem kellő mértékű növelését. A hetvenes évek derekán a szárazföldi közlekedésben szintén kedvezőtlen fordulat állott be. A Monarchia területén kiépített vasúti fővonalaknak nem volt kapcsolatuk a Balkánnal: a Bázisig, Brassóig, ill. Kikindáig meg Sziszekig elérő vonaloknál hiányzott a csatlakozás Románia, Szerbia és Bosznia felé. A Porta a törökországi vasutak kiépítéséről kötött szerződéseiben (a Monarchia tevékeny közreműködésével) az ismert Hirsch-féle pénzügyi csoport kizárólagos üzletévé tette a Konstantinápolyt és Szalonikét Közép-Európával összekötő vasutak megépítését. 1869-ben a munkálatok eredetileg Ausztria–Magyarország számára kedvező kilátásokkal indultak, hiszen a terv szerint az egyik ág Bosznián keresztül az ausztriai, egy másik Belgrádon át a magyarországi (budapesti) hálózattal teremtett volna kapcsolatot. Ezt a tervet 1872-ben a Porta és Hirsch közötti komoly nézeteltérések miatt úgy módosították,

¹⁰ Peez, A.: *Österreichs Handelsinteressen im Orient*. Wien, 1878; Singer B.: *Unsere Orient-Interessen*. Wien, 1878; György E.: *Keletre magyar*. Budapest, 1877.

hogy Hirsch egyelőre csak a Konstantinápoly–Bellova, ill. a Szaloniki–Mitrovica részeket volt köteles kiépíteni. Az 1875-re elkészült vonalak révén a nyugat-európaiak a tenger felől könnyen eljutottak a félsziget belsejébe, miközben a kettősmonarchiának változatlanul nélkülöznie kellett a közvetlen balkáni kapcsolatot.¹¹

*

Az uralkodó és külügyminisztere a Monarchia két felének kormányát mindenkor távol tartotta a titkos diplomáciai tárgyalásoktól. A külpolitika abszolutisztikus irányításának lehetősége benne rejtett a kiegyezésben. Természetes dolog volt tehát, hogy 1878 tavaszán a keleti kérdés végső lezárásáról, San Stefano revíziójáról folytatott több oldalú bizalmas megbeszélésekről sem tájékoztatták hivatalosan az Auersperg- és Tiszakabinetet. Ám a 67-es rendezés különbséget tett a szorosan vett külpolitika, valamint a külgazdasági kapcsolatok kezelése között. Az utóbbi téren az osztrák és a magyar birodalomfélnek alkotmányos joga volt a tényleges beleszólásra. Ezzel a joggal mindenkor élt a két kormány. Így tehát, amikor elkezdődött a kongresszusra való felkészülés, a külügyminisztérium szükségesnek látta felszólítani az illetékes szakminisztériumokat, közölik, hogy nézetük szerint „a keleti ügyek leendő rendezése alkalmával” miként biztosíthatók az Osztrák–Magyar Monarchia közgazdasági érdekei. Az ügy fontosságára való tekintettel az osztrák kereskedelmi miniszter külön vám- és kereskedelmi értekezlet összehívását indítványozta. A március 26–27-én megtartott tanácskozáson a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának vezetője, Schwegel kész akciótervet terjesztett elő. Előrelátása messzemenően figyelembe vette azt a sajátos helyzetet, amely a balkáni gazdaságpolitikában erre az időre kialakult.¹²

A Schwegel-tervezet legrészletesebben a balkáni *nemzetközi vasúti összeköttetéssel* foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy gondoskodni kell a vasúti kapcsolatok kiépítését előirányzó korábbi nemzetközi szerződések maradéktalan realizálásáról mind Szerbia és Bosznia, mind pedig Románia irányában. A vonalak kiépítése és azokon „megfelelő” nemzetközi forgalom biztosítása olyan elsősorú érdeke Ausztria–Magyarországnak, hogy az új balkáni állami alakulások és területváltozások elismeréséhez csakis akkor adhatja hozzájárulását, ha ezeket a követeléseit elfogadják, és a vasútépítés gyakorlati kivitelezését biztosítják. A Balkánra vezető három csatlakozóvonal közel sem volt egyforma jelentőségű. A Schwegel-tervezet is elsősorban a Zimony–Belgrádtól Nišig, majd onnan egyrészt Konstantinápolyba, másrészt Szalonikibe vezető fővonal megvalósításával összefüggő feladatokat részletezte. Három elvet szögezett le: 1) az érintett kormányokkal lehetőleg *azonnal* kötelező erejű megállapodásokat kell kötni, amelyek a fővonal kiépítését *véglegesen* szabályozzák, és a munkálatokra legfeljebb három évet engedélyeznek. A kivitelezéshez szükséges anyagi eszközöket „megfelelő intézkedésekkel” ugyancsak azonnal biztosítani kell; 2) szükséges arról is gondoskodni, hogy az üzemeltetés a fővonal egész

¹¹ *Dimitschhoff, R.*: Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel. Bamberg, 1894; *Arnautović D.*: Istorija srpskih željeznica 1850–1918. Beograd, 1934; *Rechberger, W.*: Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888. Diss. Wien, 1958.

¹² Az értekezletről: Andrassy an Tisza. Geheim. Nr. 918/9. Wien, 5. April 1878. Melléklete a Schwegel-elaborátum szövege. Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: OL). K 26 1878 – 606.

hosszában egységes maradjon, és azt a Hirsch-féle társaság kapja meg 50 évre; 3) az érintett kormányok megállapodása révén Bécsben egy állandó bizottságot kell létrehozni, amelyben az egyes országok delegátusokkal vesznek részt. Erre a bizottságra ruházandó a kiépítés felügyelete, később pedig – mint legfőbb felügyeleti hatóság – ez intézné a vonalak üzemeltetésével kapcsolatos összes ügyet. Az osztályfőnök úgy vélte, ezek az elvek a Monarchia vasútpolitikai érdekeit abban az esetben is képesek biztosítani, ha valami okból nem ül össze a tervezett nagyhatalmi kongresszus.

Ha viszont az európai kongresszus létrejön, Ausztria–Magyarországnak azzal kell elismertetnie, hogy a vasúthálózat gyors kiépítése és megfelelő üzeme alkalmas a leginkább arra, hogy a balkáni országokban rendezett állapotokat teremtsen, és a szükséges gazdasági fejlődést elősegítse; mivel ezen országoktól kezdeményezés nem várható, eredményt csakis egy nagyhatalom tevéleges közreműködése hozhat. E szerep ellátására helyzete folytán leginkább Ausztria–Magyarország hivatott. A kongresszusnak tehát ki kell jelentenie, hogy Ausztria–Magyarország feladata: 1) a vasutak kiépítésének biztosítása Szerbiában, Bulgáriában és Törökországban, egyetértésben ezen országokkal, 2) a keleti vasutak szabályozott üzemét garantáló szervezet megteremtése. E célból – a terv szerint – a kongresszus jóváhagyását kell kérni a következő programhoz: a Hirsch-féle társaság egy általános kelet-európai vasúttársasággá alakulva kezébe veszi az építkezést. Ugyancsak e társaság feladata lesz az üzemeltetés, esetleg külön szerződés alapján a posta- és távírószolgálat ellátása vagy akár még a dohány- és sómonopólium jövedelmének és a vámbevételeknek kezelése is ezekben az országokban. A társaság a legrövidebb időn belül a részt vevő országok kormányai elé terjeszti a kiépítendő vasutak terveit és a koncessziók feltételeire vonatkozó javaslatát, valamint egy külön javaslatot a kivitelezés pénzügyi fedezetére. Amennyiben a kormányok nem lennének képesek meghatározott időn belül megtenni a szükséges intézkedéseket, Ausztria–Magyarország nyer felhatalmazást arra, hogy az egész kivitelezést a maga kezébe vegye. Az új kelet-európai vasúttársaság ezenkívül széles körű felhatalmazással ellátott kereskedelmi megbízottakat is küld Konstantinápolyba, Belgrádba, Szalonikibe és Bulgáriába.

A *Duna-kérdésben* a külügyminisztérium elaborátuma a szabad hajózás biztosítását szorgalmazta a Vaskaputól lefelé terjedő szakaszon, ugyanakkor azonban meg kívánt akadályozni minden olyan megállapodást, amely lehetőséget nyújtott volna bármely idegen hatalomnak arra, hogy a Vaskapu feletti (tehát osztrák–magyar) Duna-szakaszra befolyást gyakoroljon. A tervezet szerint kívánatos lenne a Vaskapu alatti rész teljes semlegességének kimondása, méghozzá nemcsak magára a folyamágyra, hanem a szigetekre, sőt 8 km mélyen a két partra is. Ha azonban a javasolt semlegesítés csak annak árán volna elérhető, hogy ugyanazon előírásokat alkalmazni kellene a Vaskaputól felfelé is, akkor el kell állni tőle, és csupán a hajózás szabad forgalmának garantálásához kell ragaszkodni. A nemzetközi Európai Duna-bizottság minden joga és teljes addigi hatásköre fenntartandó, és tagjai közé Románia képviselője is beválasztandó. A Vaskapu alatti szakasz parti államait a tervezet kötelezni szerette volna arra, hogy a hajózási rendszer és a folyamrendőrség kialakításánál szigorúan kövessék az Európai Duna-bizottságnak a torkolatra kidolgozott és ott alkalmazott rendszabályait. Ezek pontos betartására a parti államok közös inspektorátusa ügyelne fel, ebbe a CED is küldöttet delegál. A terv szólt még a hajózási társaságok (nem utolsósorban az osztrák DDSG) jogainak további érvényben tartásáról, valamint a Vaskapu-szabályozásról, amelyet a korábbi nemzetközi meg-

állapodásoktól eltérően immár egyedül Ausztria–Magyarországnak kellene magára vállalnia.

A harmadik nagy kérdéscsoportról, a *kereskedelmi viszonyok* terén elérendő javításokról a Schwegel-tervezet viszonylag kevés szót ejtett. A problémát tulajdonképpen kettéosztotta, mert amíg az 1862-es, Törökországgal kötött, még hatályos kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban érdemi megjegyzéseket tett (mindazon jogok és előnyök, melyeket ennek alapján a Monarchia élvez, változatlanul fenntartandók nemcsak a Portának közvetlenül alávetett területeken, hanem azokon is, amelyek a jövőben esetleg csak közvetve lesznek neki alárendelve; a kereskedelmet új monopólium vagy privilégium bevezetésével korlátozni, új adókkal terhelni nem lehet stb.), addig a kettősmonarchia déli szomszédaira vonatkozóan beírta egy sokat sejtető mondattal: kereskedelmi viszonyaink szabályozása Boszniával, Hercegovinával, Szerbiával és Montenegróval különleges szempontok szerint fog történni.

A március végi kereskedelmi konferencián, amelynek a külügyminisztérium elaborátumát kellett megvitatnia, gyorsan kiderült, hogy az osztrák és a magyar kormány-szervek álláspontja jószerivel csupán abban egyezett meg, hogy a kongresszus kínálta alkalmat feltétlenül meg kell ragadni új gazdasági előnyök szerzésére, viszont egy sor lényeges kérdésben nézeteik annyira ellentétesek voltak, hogy a külügyminisztérium óhajtotta közös és egységes program azonnali kidolgozására semmi remény nem volt. A döntést el kellett halasztani. Az álláspontok egyeztetését Andrássy a budapesti és a bécsi kormány egymás közötti megbeszélésére bízta.¹³

A két birodalomfél kormánya 1878 tavaszán hosszan elnyúló tárgyalásba kezdett. Leghevesebben a Balkán-politikában alkalmazandó kereskedelempolitikai alapelveket vitatták. A Monarchiával határos délszláv államokkal, ill. területekkel szemben követendő magatartásról homlokegyenest ellenkező nézetek alakultak ki. Az osztrák kormány mellett szállt síkra, hogy Szerbiát, Montenegrot, Boszniát és Hercegovinát területi különállásuk megőrzése mellett gazdaságilag asszimilálni kell a kettősmonarchiába. A *vámuniótól* a bécsi kabinet sokat várt, nemcsak gazdasági vonatkozásban, hanem politikailag is; ezt a jelszót találta alkalmasnak arra, hogy szembeállítsa az udvar és a katonák közvetlen területi hódításra irányuló szándékával. A délszláv területek gazdasági beolvasztása tehát számukra az annexió alternatíváját képezte 1878 tavaszán. Akkortájt ezen gazdasági egyesítés követelésével tele volt az osztrák–német liberális sajtó. Igen szélsőséges nézetek láttak napvilágot; még a szerényebbek közé tartozott az, amely a félsziget egészét be kívánta vonni a vámunióba, és emellett katonai szövetséget és más garanciákat követelt a balkáni országoktól.¹⁴

Az osztrák kormány nézeteit összefoglalóan Chlumecky kereskedelmi miniszter fejtette ki Andrássyhoz és Tiszához intézett május 30-i memorandumában. A miniszter szerint a gazdasági bekebelezés kereskedelempolitikailag, sőt politikailag is egyenértékű a területi beolvasztással, ám ez utóbbinál lényegesen kevesebb nemzetközi problémát okoz, és pénzügyileg sokkal kevésbé terhes. Később osztrák részről arra is hivatkoztak, hogy a vámunióval megelőzhető a délszláv területek egymás közötti vámegyesülése, ami az első lépés lehetett volna ezek politikai egyesüléséhez. Ugyancsak erősen hangsúlyozták, hogy

¹³ Andrássy an Tisza. 5. April 1878. Uo.

¹⁴ Singer 59.

az 1875-ben kötött (különben igen kedvező) román kereskedelmi szerződés végrehajtásának szomorú tapasztalatai meggyőzték őket arról, hogy pusztán kereskedelmi szerződéssel „ezekben az országokban” az osztrák–magyar érdekeket nem lehet elégséges módon megvédeni.¹⁵

A magyar kormány kezdettől fogva a leghatározottabban szembeszegült a vámuniós törekvéssel, és visszautasította a balkáni agrárterületekkel való gazdasági egyesülés gondolatát. Már a külügyminiszter első felszólítására leszögezte: „azon eszmét, miszerint még meg sem alakult államokkal vámszövetség köttessék, nem tartja célszerűnek”.¹⁶ Később kénytelen volt érdemben foglalkozni a kérdéssel. A kereskedelmi tárca vezetésével ideiglenesen megbízott Trefort június 30-i válaszában cáfolta Chlumecky érveit. Legalaposabban azt, hogy a vámunió pénzügyileg előnyös lenne. Ugyancsak nagy teret szentelt annak kimutatására, hogy a gazdaságilag és általános kulturáltság dolgában olyannyira visszamaradott területeket, amelyeknek egész közigazgatási rendszere, adózási, állategészségügyi stb. szabályai annyira gyökeresen eltérnek a kettősmonarchia fejlett, nyugati mintájú intézményeitől, nem lehet minden egységesítés, megreformálás nélkül egyszerűen beolvasztani a közös vámterületbe. Trefort szemében az osztrákok számára olyan döntő szempont: biztosított felvevőpiac és olcsó nyersanyaglelőhely szerzése „kevésbé fontos érv” volt, amit azzal utasított el, hogy Ausztria–Magyarország földrajzi közelsége révén sokkal kedvezőbb helyzetben van, mint a távoli Nyugat-Európa, a forgalmat magas vám se nehezíti, így az idegen államok valóban meglévő konkurrenciája főképpen „iparosaink renyhesége” miatt érvényesülhet.¹⁷

Az osztrák és a magyar érvelés eltérő súlypontjai világosan jelzik a két fél kül-gazdasági stratégiája közti különbséget. Amíg a magyar miniszter az akkor még fennálló viszonyokat – a szabadkereskedelmi rendszer általános érvényesülését, valamint a Habsburg-monarchia régi szerződéseken alapuló differenciális előnyeit a török birodalomnak határaival szomszédos területein – szilárdan létező alapnak tartotta, sőt kimondatlanul ugyan, de bízott ezen állapot további fenntarthatóságában, addig az osztrák felfogás a sürgetett protekcionista fordulat eljövételében bízva már nem érthette be annak vizsgálatával, hogy az érvényben levő szerződéses-jogi kereteket, lehetőségeket hogyan lehetne jobban kiaknázni. Az új (fentebb megfogalmazott) osztrák külkereskedelmi-politikai célkitűzéssel szemben a magyarok mind a nyugati, mind a balkáni kereskedelemben tulajdonképpen a status quo részesítették előnyben. Azaz, nemcsak Németországgal szemben kívánták a tarifaszerveződések – benne a magyar agrárkivitelre addig oly kedvező tételek – fenntartását, hanem a Balkánnal szemben sem voltak a teljes elzárkózás hívei, ahogyan néha tévesen állítják. Hiszen erre semmiféle okuk addig nem lehetett, amíg reménykedhettek abban (1878-ban még ez volt a helyzet), hogy az évek óta tárgyalás alatt álló német vámszerződésben el lehet majd érni olyan kompromisszumot, amely

¹⁵ Chlumecky an Tisza, Nr. 271/G. P. Wien, 30. Mai 1878. OL K 26 1878 – 606. Ld. még ehhez Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. R.M.R.P.Z. 233. Protokoll vom 22. April 1879. HHStA PA XL/291.

¹⁶ A magyar minisztertanács jegyzőkönyve (a továbbiakban: M.mt.jkv.). Budapest, 1878. március 25. 8/1. OL K 27.

¹⁷ Trefort an Chlumecky. Nr. 537/eln. Budapest, 30. Juni 1878. OL K 26 1878 – 606.

továbbra is nyitva tartja a német piacot a magyar agrárkivitel előtt. Utaltunk rá, hogy a balkáni agrárexport nem mindig és nem minden téren jelentett Magyarországra nézve veszélyt. A magyar kormánynak megfelelő jogi lehetőségek (az állategészségügy, vámügy révén) álltak rendelkezésre ahhoz, hogy saját belső piacának igényei szerint szabályozza a balkáni mezőgazdasági cikkeket. Így nyugodtan csatlakozhatott azon felfogáshoz, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat a Balkánnal feltétlenül fejleszteni kell, ám a maga részéről ehhez azt a fenntartást fűzte, hogy ezt csakis a szokásos kereskedelmi szerződések révén szabad megvalósítani. A magyar kormány ily módon nemcsak a közvetlen területi hódítást utasította el, hanem szembeszállt a délszláv területek vámunió címén megvalósítandó gazdasági annexiójával is.

Kereskedelempolitikai téren tehát csak egyetlen dologban jött létre azonnal egyetértés a három illetékes tényező (osztrák és magyar kormány, külügyminisztérium) között: mind Törökországra magára, mind a politikai önállóságot most elnyerő új államokra nézve változatlanul érvényben tartandó az 1862-es szerződés minden előnye; így megakadályozható, hogy az önállósuló országok gazdaságilag kiaknázzák az állami életükben bekövetkező pozitív változást. Ez volt a *minimális program*, ami azért nagyigényű óhajt testesített meg. Hiszen Szerbia és Románia még mint vazallus fejedelemségek tettek előzetesen erőfeszítéseket – alkalmanként nem is minden siker nélkül – arra, hogy gazdaságpolitikai helyzetüket javítsák, és főleg pénzbevételeiket növeljék; az önállóság kivívása csakis e törekvés további erősödését hozhatta. Abban volt tehát közös vélemény, hogy a Monarchia nagyhatalmi státusát fel kell használni az azonnali gazdasági emancipálódás meghiúsítására: az addig élvezett előnyök „minden körülmények között, bármilyenek legyenek az ott keletkező új állami alakulások, ne csak biztosítsanak a jövőre, hanem lehetőleg még kiterjesztessenek” – ahogyan azt a magyar minisztertanács megfogalmazta.¹⁸

A két birodalomfél közötti nézeteltérések másik nagy területét a nemzetközi vasúti összeköttetés problémája szolgáltatta. A gyors kiépítés és üzembehelyezés a Monarchia mindkét felének érdeke volt, és mindkét kormány korábban már többször sürgette a külügyminisztériumot, hogy teremtsen meg az ehhez szükséges nemzetközi előfeltételeket. Ezen közös érdek realizálását viszont igen eltérő módon képelték el. A Tisza-kabinet fontosnak tartotta, hogy a transzbalkáni vonalak közül először a Szerbián át haladó épüljön meg, mert biztosítani akarta, hogy a megnövekvő balkáni forgalomból Magyarország (kiváltképpen Budapest) kellő mértékben részesedjen majd. Ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy a „keleti vasút” megépítése ne keresztesse a kormány belföldi vasútpolitikáját, ne gátolja azt a törekvését, hogy a magyarországi vasutak felett az ellenőrzést saját kezébe vegye, és a magántársaságokat korlátozza. Emiatt szükségképpen vitába bonyolódott az osztrák vasúttársaságok érdekeit energikusan védő bécsi kabinettel. A Chlumecky-féle május 30-i állásfoglalás szerint Ausztria csak akkor hajlandó a szerbiai vonal megépítéséhez hozzájárulni, ha a magyar kormány előzetesen megadja az engedélyt ahhoz, hogy a boszniai vonal a szerbiaival egyidejűleg létrejöhessen. Ráadásul azt is igényelte, hogy ezen bosnyák vasútnak a monarchiai hálózathoz való csatlakoztatásáról (Doberlinen és Samacon át) a Südbahngesellschaft gondoskodjon. Az osztrák kormány nem csinált titkot abból sem, hogy érdekeinek leginkább az felelne meg, ha a

¹⁸ M.mt.jkv. Budapest, 1878. június 17. 16/5. OL K 27.

szerbiai (Hirsch által építendő) vasutat a Staatsbahngesellschaft magyarországi vonalához kapcsolnák.

A magyar minisztertanács június 17-én kimondta, ragaszkodik ahhoz, hogy a boszniai kapcsolat csak akkor jöhessen létre, ha a szerbiai kiépítése már biztosítva van. A Schwegel-tervvel kapcsolatban azt szögezte le, ellenzi, hogy az építendő balkáni fővonal magyarországi szakaszát egy nemzetközi felügyelőbizottság illetékessége alá rendeljék.¹⁹ További részleteket a magyar közlekedésügyi miniszter július 2-i levele tartalmazott. Péchy egyetértett azzal, hogy a kivitelezés biztosítása érdekében törekedni kell messzeemenő anyagi garanciákra, ám megtagadta, hogy a magyar állam nevében kötelezettségeket fogadjon el arra, hogy a keleti vasutak realizálását, amennyiben az érintett kormányok eszközei elégtelenek lennének, az osztrák–magyar monarchia vegye át. Azt ugyancsak elfogadhatatlannak találta, hogy a Monarchia érdekeit azonosítsák egyes magántársaságok érdekeivel. „Elsietettnek” minősítette a Hirsch-féle társaság előtérbe állítását. A mi feladatunk – szögezte le összegezően –, hogy a keleti vasúti csatlakozásokat kötelező és kielégítő nemzetközi szerződésekkel garantáljuk.²⁰

Amint a magyar miniszterek válaszeveleinek dátumai jelzik, a két nagy probléma részleteiről javában tartott még a vita a Monarchia két fele között, amikor Berlinben már elkezdődött a nagyhatalmak kongresszusa. Az Andrássy vezette osztrák–magyar delegáció azzal utazott a német fővárosba, hogy mindenképpen teljesíti Ferenc József és a katonai körök régi és kategorikus óhaját: Bosznia és Hercegovina nemzetközi jóváhagyással történő anektálását. Kongresszusi akcióprogramjának ezen alapvető célkitűzésével Andrássy a külpolitikai döntéseknél elsősorban mérvadó belső tényezőt igyekezett kielégíteni. A vezető nemzetek tőkés köreinek – eredetileg annexióellenes töltetű – gazdaságpolitikai követeléseit mintegy kiegészítésként kerültek a programba, de fontos szerep várt rájuk. A gazdasági célok realizálásakor a miniszter nemcsak a közvetlen anyagi előnyöket számolt, hanem egyúttal a területgyarapítás ellenfeleinek gyengülését, az erős antiannexionista tábor megosztását is remélte. Az elérendő célokat illetően tehát nem jött létre egység a számottevő belső tényezők között, a külügyminiszter azonban mindent megtett, hogy a bizton remélt nagyszerű berlini sikerek képesek legyenek belül is „legitimálni” az osztrák–magyar diplomácia eljárását – nagyjából úgy, ahogyan azt már 1875 januárjában szükségesnek látta. Andrássy akcióprogramja végül is tehát nemcsak rendkívüli ambíciózusságával, hanem összetettségével is kitűnt. A kabinetek közötti nagy vitákról mit sem tudva, a közvélemény a Monarchia mindkét felében nagy várakozással tekintett a kongresszus munkája elé, és hangosan követelte az osztrák–magyar diplomáciától a Monarchia „jogos” gazdasági igényeinek elismertetését.

Röviden szólnunk kell arról, hogyan tükröződnek a berlini szerződés cikkelyeiben a Monarchia keleti gazdasági programjának 1878 márciusában megfogalmazott, majd belső viták tárgyává lett különböző pontjai. A kongresszus résztvevői főként a hatalmi viszonyokat befolyásoló kérdésekkel: a határok kijelölésével, Bulgária, Bosznia sorsának megszabásával voltak elfoglalva, és ezeknek rendelték alá minden egyebet, így viszonylagos érdektelenséget tanúsítottak a gazdasági kérdések iránt. Ez a körülmény – minthogy az elnöklő német kancellár rendkívül nagy súlyt helyezett arra, hogy a kongresszus minél

¹⁹ Uő.

²⁰ Péchy an Chlumecky. Nr. 2126. Budapest, 2. Juli 1878. OL K 26 1878 – 606.

rövidebb idő alatt sikeresen befejezze munkáját – nem mindig kedvezett az osztrák–magyar diplomaták erőfeszítéseinek. Bár a kongresszus idején vitára előterjesztett tervezeteikben messzemenően figyelembe vették az előzetes gazdaságpolitikai célkitűzéseket,²¹ ezeket maradéktalanul érvényre juttatni nem sikerült. A legfontosabb célok zömét azért elérték. Így például a szerződés 10. és 38. cikke kötelezte Bulgáriát és (igaz, csupán az újonnan szerzett területeket említve) Szerbiát, hogy a vasutak megépítésére, összekapcsolására és üzemére vonatkozó korábbi török kötelezettségeket mind Ausztria–Magyarországgal, mind a Hirsch-társasággal szemben magukra vállalják.²² A szerződés ugyancsak előírta, hogy Ausztria–Magyarországnak, Törökországnak, Szerbiának és Bulgáriának a szerződés aláírása után azonnal meg kell kötniök a kivitelezéshez szükséges egyezményeket. Mindezzel kifejezetten osztrák–magyar kívánság teljesült. A kereskedelmi jog és a Duna-hajózás területén a szerződés kikötései forma szerint ugyan nem specifikus osztrák–magyar érdekeket védtek, mégis kívánatos előnyöket nyújtottak a kettősmonarchiának. Így azon cikkek, amelyek szerint az önállóul balkáni országok számára ugyancsak mindaddig változatlanul érvényben maradnak a Porta és harmadik államok közötti kereskedelmi és hajózási szerződések, a konzulok hatósági és védelmi jogai, valamint a kapitulációs jogok, amíg ezen érintett harmadik államok a változtatásba bele nem egyeznek, ill. az önállóvá vált országokkal ilyen értelmű szerződést nem kötnek – teljesen megfeleltek a márciusban megfogalmazott osztrák–magyar minimális programnak. A későbbiekre tekintettel itt megemlítendő, hogy a 37. cikk azon formulája, mely szerint új szerződések létrejöttéig Szerbia semmit sem változtathat a fejedelemség és a külországok közötti kereskedelmi viszonyok *jelenlegi állapotán* („conditions actuelles”), a kongresszust követően kiindulópontját képezte egy Bécs és Belgrád közti súlyos konfliktusnak. Végül pedig szóljunk a Duna-hajózás szabályozása terén elért eredményekről: a kongresszus nem tárgyalta a Vaskaputól felfelé terjedő folyamszakasz problémáját (amitől Bécsben tartottak), viszont a szerződés 52. – 55. cikke (kimondatlanul ugyan, de főként az újra parti állammá lett Oroszországgal szemben) garanciákat írt elő az aldunai hajózás szabadságának biztosítására, és kikötötte, hogy a CED jogköre változatlanul érvényben marad a torkolati szakaszon, valamint úgy rendelkezett (és ennek később az osztrák–magyar politika számára lesz jelentősége), hogy a Vaskapu és Galac közötti (később „középsőnek” is nevezett) folyamtszakaszra a CED az érdekelt parti államokkal közösen *külön* szabályzatokat dolgozzon ki.

A keleti gazdasági program realizálásán fáradozva Andrassy nagy figyelmet fordított a kulcspozíciót elfoglaló Szerbiára. Amikor a Berlinbe utazó szerb miniszterelnök, Ristić megállt Bécsben tárgyalni, a külügyminiszter meggyőzte őt arról, hogy a területi kérdésekben a Monarchia részéről Szerbiának nyújtandó támogatásért cserébe a fejedelemség köteles előzékenységet tanúsítani a kettősmonarchia gazdasági igényeivel szemben.²³

²¹Novotny A.: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. Bd. I. Graz–Köln, 1957. Nr. 120, 131, 168, 224.

²²A berlini szerződés szövegkiadásaira: Bittner L.: Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge. Bd. III. Wien 1914. Nr. 4159. A legújabb kiadás: Der Berliner Kongreß, 1878. Protokolle und Materialien. Hrg. von I. Geiss. Boppard am Rhein, 1978.

²³Jovanović S.: Vlada Milana Obrenovića. Knj. I. 1868–1878. Beograd, 1926. 420–423, 452–453.

Berlinben azután, párhuzamosan a kongresszus munkájával, szabályos különmegállapodást kötött Ristićsel. A július 8-án aláírt konvenció első cikkében a két kormány kötelezte magát, hogy összeköti vasútjait Belgrádnál. Ezenfelül Szerbia kötelezettséget vállalt a Belgrád–Niš közötti, valamint az onnan a török, illetve a bolgár határig vezető vonalak megépítésére. A munkálatokra a megállapodás három évet engedélyezett. A konvenció kimondta: a két kormány közösen arra fog törekedni, hogy nemcsak a saját, hanem a török és a bolgár szakaszokon is, tehát a Konstantinápolyig és Szalonikiig kiépítendő vasutakon mindenütt az osztrák–magyar vasutakon érvényben levő szabályzatot alkalmazzák majd. A berlini szerződés 10. cikkéhez mintegy csatlakozva a július 8-i konvenció szintén előírta, hogy a békeszerződés létrejötte után Bécsben azonnal össze kell ülnie egy bizottságnak Ausztria–Magyarország, Szerbia, Törökország és Bulgária meghatalmazottaiból, azzal a feladattal, hogy egyfelől kidolgozza az érintett államok és a közreműködő társaságok közötti konvenciókat, másfelől – és ez már túlment a berlini szerződés betűin – a fenti államok nevében irányítsa és felügyelje mindazon munkálatokat, amelyek a vasútépítéssel kapcsolatosak. A konvenció második cikke a két ország közötti kereskedelmi viszonyok fejlesztését irányozta elő, és külön intézkedéseket helyezett kilátásba a határfogalom megkönnyítésére. Nem nehéz az eldöntetlen belső viták hatását kimutatni abban, hogy e cikk nyitva hagyta azt a kérdést, hogy vajon a vázolt célokat egy szokásos kereskedelmi szerződés révén próbálják-e elérni, avagy a két állam vámunióra lép egymással. Azt azonban határozottan előírta, hogy a kormányoknak, bármely forma mellett döntenek is, a vonatkozó szerződést *rögtön* a berlini szerződés ratifikálása után meg kell kötniök, és e célból a két fél meghatalmazottainak ezen időponttól számított négy hónapon belül Bécsben össze kell ülniök.²⁴

A július 8-i konvenciót az osztrák–magyar diplomácia jelentős sikerként könyvelte el. Ristić maga szintén meg volt az eredménnyel elégedve, s különösen arra volt büszke, hogy a kötelezettségeket kölcsönösségi alapra helyezték – bár osztrák–magyar részről eredetileg csak saját maguknak kívánták fenntartani a kereskedelmi szerződés vagy vám-szövetség közötti választás lehetőségét.²⁵

2.

A berlini megállapodásokról a sajtó azonnal véleményt formált. A politikai következményeket firtató osztrák és magyar lapokat az foglalkoztatta, vajon a kettősmonarchia nyert-e, avagy veszített a Bosznia okkupálására kapott mandátummal. A vélemények zöme határozottan elítélő volt, a maradék pedig a baljós kétely hangján szólt a dualista rendszerre leselkedő veszélyekről. Sokkal derülátóbban ítélték meg az egyéb vonatkozásokot, „hiszen az objektív szemlélőnek el kell ismernie, hogy eszköz és lehetőség adatott a Monarchia keleti érdekeinek megvédésére, népgazdasági potenciáljának növelésére”. A legismertebb magyar napilap, a Pester Lloyd leginkább annak örült, hogy a Balkán közlekedési hálózata Ausztria–Magyarország kezében fog koncentrálni, így „a jövőben a vasút jelöli majd az osztrák–magyar uralom útját a keleten”. Az ugyan sajnálatos – írta az újság –, hogy az Al-Dunán a Monarchiának be kell érnie azzal, hogy csupán egy legyen

²⁴ *Böttner* Nr. 4157.

²⁵ *Jovanović* 420–423.

az egyenlők között, és emiatt szűkebb lesz „az osztrák–magyar érdekpolitika tulajdonképpeni játéktere”, de arra mindenképpen mód van, hogy legalább a szomszédos délszláv területeken osztrák–magyar szupremáciát teremtsünk „egy domináló vám-, kereskedelmi és közlekedési politika” révén. „Ezen szupremácia alapvonásait a berlini szerződés pontosan rögzítette. A Monarchia népeit egyedül ennek megvalósítása képes kibékíteni a török provinciák okkupációjával.”²⁶ Ez világos beszéd volt; azt jelezte, hogy nem homokra épült az a számítás, hogy a csásos gazdasági perspektívák gyengíthetik az annexiót ellenzők ellenállási képességét.

A berlini szerződés ratifikálása és a boszniai hadjárat befejezése után hozzá lehetett látni a felkínált gazdaságpolitikai lehetőségek kiaknázásához. A realizálási folyamat azonban hosszú és kitartó erőfeszítések után sem hozott olyan végeredményt, amely megfelelt volna az előzetes várakozásoknak. A kongresszust követő fejlemények két különböző (bár igen szorosan összefonódó) síkon követhetők. Az egyik összetevőt, a problémák egyik szféráját a Monarchián belüli illetékes kormányzervek egymás közötti egyezkedései, a szinte minden lépésnél jelentkező osztrák és magyar ellentétek kiegyenlítési kísérletei alkotják, míg a másikat a kettősmonarchia diplomáciája által bonyolított azon tárgyalások, amelyeket a „berlini rendezés” gyakorlatba való átültetése érdekében folytattak. A terjedelem szabta korlátok keretei között csupán a főbb fejleményekre utalhatunk mindkét vonatkozásban.

Az első eredmények a vasútkérdésben születtek: a Duna-szabályozás tárgyalását ismételten el kellett halasztani, s mint fentebb láttuk, a kereskedelempolitikában még az alapelveket sem tisztázták. Az okkupációs szükségletek kielégítésére 1878/79-ben gyorsan összekötötték a monarchiai vasutakat Boszniával, 1879-ben pedig elkészült két csatlakozóvonal Erdély és Románia között. A vasútügy terén a legnagyobb gondot a Szerbián át vezető fővonal megteremtése okozta. Itt sok minden függött a frissen szuveréné vált Szerbiával kialakítandó viszonytól. A berlini szerződés és a július 8-i konvenció nem csupán a tartalmi kereteket változta fel, de mint tapasztaltuk, a fejedelemség és a kettősmonarchia között létesítendő megállapodások határidőit is megszafta mind a vasútépítés, mind pedig a kereskedelempolitika vonatkozásában. A vállalt határidők teljesítése mindkét fél számára köteleesség volt, ám az egyiket – az osztrák–magyart – teljesen elfoglalták saját belső problémái, nem tudott kezdeményezőleg fellépni; a birodalom mindkét felében jelentkező kormányválság közepette a még mindig nyitott gazdaságpolitikai kérdések eldöntése nehezen ment. A külügyminisztérium sürgetései ellenére a magyarok kifejezetten halogatták az érdemi munka megkezdését: számukra a szerződéses status quo elegendő garanciát nyújtott balkáni gazdasági érdekeik érvényesítésére. A magyar kormány a helyzet jobb áttekintése érdekében egy emlékiratot készíttetett. Ez arra a következtetésre jutott, hogy a Szerbiával kötendő új szerződésekben a Monarchiának elkerülhetetlenül különböző engedményeket kell majd tennie, ezek Magyarországot is szükségképpen érintik – e felismerés után Budapestnek még kevésbé volt sürgős a tárgyalások megkezdése és a fennálló külkereskedelmi viszonyok megváltoztatása.²⁷ Andrassy tehát nem tehetett mást, mint hogy ismételten a szerződések elő-

²⁶ Pester Lloyd. Morgenblatt. 18. Juli 1878.

²⁷ M. mt. jkv. 1879. január 3. OL K 27; „Emlékirat a Szerbiával kötendő kereskedelmi szerződés ügyében.” Dátum és aláírás nélkül. Uo. K 26 1879 – 422.

készítését célzó tárgyalások elhalasztására tett indítványt szerb partnerének. Ristić mindannyiszor készséggel eleget tett a kérésnek, de nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Szerbia bármikor kész elkezdni a tárgyalásokat.²⁸

Miután a Tisza-kormány újbóli kinevezésével Magyarországnak szilárd kormánya lett, december 6-án Andrássy új kezdeményezéssel állt elő. Azt indítványozta, hogy a gazdaságpolitikai tárgyalások menetének gyorsítása, főleg a vasútépítésre megszabott viszonylag rövid határidő betartása érdekében válasszák el a vasúti négyoldalú tárgyalásokat a Szerbiával kötendő egyezménytől. Az előbbieket a bolgár kormány létrejöttének halasztódása miatt kényszerűen kitolódhatnak, ezért indokolt, hogy az e téren vállalt szerb kötelezettségeket más módon erősítsék meg. A miniszter például elképzelhetőnek tartotta, hogy a kereskedelmi szerződésbe vegyenek fel vasúti problémákat szabályozó pontokat.²⁹ Ezzel tehát 1878 végén a Szerbiával kötendő kétoldalú megállapodások kerültek előtérbe. Az első gyakorlati lépésekre azonban még mindig várni kellett, mivel Budapest folytatta halogató taktikáját. Február elején Andrássy türelmetlenségének nyomatékkal adott kifejezést: a Monarchia Berlinben tett jószolgálatai fejében hálát vár a fejedelemségtől; a gazdasági megfontolásokat a politikai célok szolgálatába kell állítani: július 8-i szerződés kedvező kiinduló pont ahhoz, hogy Szerbiában respektálják az osztrák–magyar érdekeket, ám az azóta eltelt több mint fél esztendő világosan mutatja, hogy a júliusi konvenció pozitív hatása olyan arányban vész el, amilyen mértékben Szerbia elveszíti reményeit, hogy a Monarchia kielégítheti követeléseit... Passzivitásunkat kihasználva idegen befolyások számunkra veszélyes irányba fordíthatják a fejedelemség kereskedelmi és közlekedési politikáját – írta a miniszter. A szerb vasúthálózat könnyen orosz kezekbe kerülhet, ami kereskedelmi érdekeinkre a legnagyobb mértékben káros lehet... Az aktív fellépéssel tovább nem váhatunk!³⁰

Andrássy aggályaira gyorsan reagált Chlumecky. Őt is foglalkoztatta az a veszély, hogy harmadik hatalmak Szerbiával olyan megállapodásra juthatnak, amelyek „a mi tárgyalásainkat prejudikálhatják, és megfosztanak attól a lehetőségtől, hogy a fejedelemség kereskedelmi és forgalmi politikájára elvi kérdésekben döntő befolyást gyakoroljunk”.³¹ A miniszter a konkrét tárgyalási előkészületek haladéktalan megkezdését követelte. Ennek az egyik legnagyobb akadályát azonban éppen az osztrák kormány makacssága képezte: minden áron ragaszkodott vámuniós eszméjéhez, amelynek nemcsak belső, hanem immár külső alapja is hiányzott: a vámegegyesítést elutasító szerb álláspontot az ősz óta Belgrád többször jelezte, és március elején hivatalos jegyzékben is tudtul adta.

²⁸ Andrássy an Cingria. Nr. – Wien, 29. Oktober 1878; Wrede an Andrássy. Nr. 20/H.P. Belgrad, 5. November 1878. HHStA Administrative Registratur. Handelspolitisches Archiv. Fach 34, Sonderreihe. Karton 282 (a továbbiakban: Ad.R. F 34 S.R. 282). Vö. *Hauptmann F.*: Österreich–Ungarns Werben um Serbien. 1878–1881. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 5. Wien, 1952. 146.

²⁹ Az Andrássy-levélnek nem sikerült nyomára bukkanni. Tartalmát a későbbi reagálásokból rekonstruálni lehet. Péchy an Andrássy. Nr. 3953/präs. Budapest, 15. Dezember 1878. HHStA Ad.R. F 34 S.R. 282.

³⁰ Andrássy an kk. und k.ung. Handelsminister. Nr. 129/9 Wien, 7. Feber 1879. HHStA Ad.R. F 34 S.R. 282. Vö. *Hauptmann* 147.

³¹ Chlumecky an Andrássy. Nr. 281/H.M. Wien, 11. Februar 1879. HHStA Ad.R. F 34 S.R. 282.

Amikor azután a tárgyalásokat sürgető szerbekkel Schwegel osztályfőnök közölte, hogy Ausztria–Magyarország a vasútépítésnek adja az elsőbbséget, a csalódott Ristić késlekedés nélkül visszautasította, hogy a vasútról kétoldalú tárgyalásokba bocsátkozzon; erre szerinte csakis a négy érdekelt ország közös tárgyalásai nyújtanak alkalmas keretet. Ugyanakkor leszögezte, azonnal kész megkötni a kereskedelmi szerződést.³² Ristić magatartását Szerbia súlyos gazdasági (elsősorban pénzügyi) helyzete magyarázza: az egyelőre csak terheket jelentő vasútépítés helyett az állami bevételeket kellett sürgősen növelni. Ám ezt akár vámok, akár a belső fogyasztási adók emelése révén, akár pedig állami monopóliumok bevezetésével kívánták elérni – mindenképpen Ausztria–Magyarország hozzájárulására volt szükség.

A belső viták rendezésében fontos határkő a közös minisztertanács 1879 április végén tartott ülésorozata, amikor sor került több régóta húzódó probléma lezárására. Az egyik ilyen kérdés a szerb kereskedelmi szerződés ügye volt. Az események alakulása végre jobb belátásra bírta az osztrák minisztereket: az április 22-i ülésen közölték, „a magyar kormány ellentétes álláspontja és Szerbia ellenállása miatt” egyelőre letesznek a vámegyesítésről. A kényszerű engedményt ugyanakkor megpróbálták kizárólag a formára korlátozni. Chlumecky kategorikusan kijelentette: változatlanul ragaszkodnak ahhoz, hogy Ausztria–Magyarországnak a fejedelemségben kiváltságos kereskedelempolitikai helyzetet kell biztosítani; ha tehát kereskedelmi szerződést kötnek, abban gondoskodni kell olyan cikkelyekről, amelyek az osztrák–magyar exportnak különleges kedvezményeket nyújtanak. A megvalósítást a miniszter nagyon egyszerűen képzelte el: ha a két állam közös határán átmenő egész forgalomra kiterjesztik az előírányzott határforgalmi könnyítéseket, akkor a Monarchia olyan előnyhöz juthat a fejedelemségben, amit ott egyetlen más hatalom sem igényelhet magának, még a legnagyobb kedvezmény címén sem. Mivel a kivételezettség elérésére kitalált új formula a magyar érdekeket nem veszélyeztette, a magyar kormány azt nem ellenezte. Tisza szerényen csupán azt óhajtotta, hogy az új szerződést Szerbiával a fennálló status quonál „lényegesen kedvezőbb” feltételek mellett kössék meg.³³

A másik döntésre érett probléma, Bosznia és Hercegovina sorsának eldöntése az osztrákok számára kedvezőbb eredményt hozott: határozott fellépésükkel (és Ferenc József erős támogatásával) keresztülvitték az okkupált tartományok gyors beolvasztását a közös osztrák–magyar vámterületbe. Az eredmény, ha kárpótlást nem is, de legalább némi vigaszt nyújtott a szerb vámunió feladásáért cserébe. A beolvasztást a Tisza-kormány minden eszközzel elodázní igyekezett, a közös és az osztrák minisztériumok sürgetéseinek nyolc hónapon át szívósan ellenállt. Végül mégis engedni kényszerült: megígérte, hogy az okkupált tartományokkal kapcsolatos vám- és pénzügyi problémák rendezéséről, az adórendszer és az állami monopóliumok egységesítéséről törvényjavaslatot terjeszt elő a parlament őszi ülészakán.³⁴ Erre valóban sor került; az 1879. december 20-án

³² Ristić 1879 február 27-i levelét közli *Živanović M.*: Prilozi za proučavanje pitanja imperialističkog prodiranja Austro-Ugarske u Srbiju od Berlinskog kongresa 1878 do zaključenja trgovinskog ugovora 1881. In: *Gradje istoriskog instituta SAN.* Knj. 8. Beograd, 1956. 135–137.

³³ Az 1879. április 22-i ülés jegyzőkönyvéhez ld. 15. sz. jegyz.

³⁴ *Ministerrat für geminsame Angelegenheiten.* R.M.R.Z. 237. Protokoll vom 1. Mai 1879. HHSIA PA XL/291.

szentesített törvénnyel az osztrák–németek eredetileg szélesen értelmezett, nagyszabású vámszövetségi eszméjének legalább egy kis része: Bosznia és Hercegovina gazdasági bekebelezése valóra vált.

A közös minisztertanács vasútpolitikai kérdésekben hozott állásfoglalása pontot tett végre az elsőbbségről Bécs és Pest között folytatott vita után. A döntés értelmében a boszniai fővonal építését addig nem folytatják, amíg a szerbiai teljesen el nem készül, cserébe viszont a magyar kormány engedélyezi, hogy a már megépített Banjaluka–Doberlin szakaszt összekapcsolják Sziszeknél a Monarchia vasúthálózatával.³⁵ A konferencia útmutatásai nyomán május derekán végleges formába öntötték a szerb vasútkonvenció tervezetét, majd felszólították a belgrádi kormányt a tárgyalások megkezdésére.³⁶

1879 júliusában Ristić Bécsbe küldte Alimpić minisztert, hogy megismerkedjen a tervezettel. A szerb részről előzetesen tájékozódó jellegűnek minősített megbeszéléseken osztrák–magyar nyomásra végül is részletesen megvitatták az egész elaborátumot, és a befejezőkor felvett jegyzőkönyvben leszögezték, hogy az megfelelő alapot nyújt a vasútkonvenció megkötésére.³⁷ Alimpić több komoly kifogást is emelt. Így teljesen elfogadhatatlannak találta a szállítási tarifákra vonatkozó előírásokat, amelyek kirívóan egyoldalú módon csakis a kettősmonarchiának kedveztek, sőt lehetőséget nyújtottak még arra is, hogy a Monarchia bizonyos fokig ellenőrzése alá vonja a fejedelemségnek harmadik államokkal bonyolított kereskedelmét. A szerbek kétségbe vonták a Hirsch-társaságnak a Ništől elágazó vonalak építésére és üzemére támasztott jogigényét. Ugyancsak elfogadhatatlannak tartották azon előírást, amely szerint a vasút építését csak Belgrádnál kezdeni lehet el, és dél felé előrehaladva folytathatják, valamint azt is, hogy az elkészült szakaszok közül a forgalomnak először a Belgrád–Niš közötti részt kell átadni. Nemcsak a hátrányos gazdasági következmények vállalását és a döntési szabadság korlátozását utasították el, a kötelezettségek kölcsönösségét is demonstrálni akarták, amikor azt kérték, a szerződés ne csak Szerbiára vonatkozóan szabja meg tételeken a vasút haladási irányát, hanem a magyarországi csatlakozóvonalat ugyancsak pontosan jelölje meg.

Július után hosszú szünet következett. Ristić hónapokon át beérte azzal, hogy szóban ismételtette különböző kritikai megjegyzéseit anélkül, hogy hivatalosan akár igent, akár nemet mondott volna az osztrák–magyar tervezetre. Andrassy visszalépése után küldött jegyzékében is csupán arra szorítkozott, hogy a júliusi tárgyalások jegyzőkönyvében rögzített részmegállapodások kötelező jellegét elvitassa, és megismételje régebbi álláspontját: a vasútkonvencióról csakis a négyesbizottság keretén belül érdemes tárgyalni. Az új külügyminiszter, Haymerle válasza nyomán újabb időrabló eszmecsere következett a berlini szerződés és a július 8-i konvenció vonatkozó pontjainak értelmezéséről. Az év végén azután az osztrák–magyar külügyminiszter éles hangú jegyzékben tudatta a belgrádi kormánnyal, hogy türelme fogytán: „el vagyunk határozva, hogy

³⁵ Uo.

³⁶ „Entwurf einer Eisenbahn-Übereinkunft zwischen der Österreich-ungarischen Monarchie und dem Fürstentum Serbien.“ OL K 26 1879 – 422. Vö. *Hauptmann* 150.

³⁷ „Résumé der im k.u.k. Ministerium des Äußern in Wien mit den Vertretern der fürstlich serbischen Regierung gepflogenen Besprechungen über die Regelung der Eisenbahnfragen.“ Wien, den 12. Juli 1879. HHStA Ad. R. F 34 S.R. 281.

szerződéses jogainknak teljes mértékben érvényt szerzünk . . .” A miniszter ragaszkodott ahhoz, hogy újév után Bécsben folytassák a hivatalos tárgyalásokat.³⁸ Még nagyobb nyomatékkal fejtette ki álláspontját Milán fejedelemhez intézett üzenetében: „a vasút-kérdésben mi annak próbakövét látjuk, hogy vajon Szerbia velünk békés viszonyban kíván-e élni avagy sem, és vajon emlékszik-e még azokra a szolgálatokra, amiket mi és csakis mi a berlini kongresszuson neki nyújtottunk . . .” Követeléseiben igen messze ment, amikor közvetett módon előírni kívánta, hogy a szerb kormány kivel építtesse meg a vasutat: ha a koncessziót nem olyan társaság kapná meg, amelyben Bécs megbízhat, és amely „politikai velleitások nélkül” és „csakis a tényleges közlekedési érdekeket” szem előtt tartva tevékenykedik, úgy a Monarchia retorziókhöz folyamodhat.³⁹ A drasztikus fellépés eredménnyel járt: januárban kijelölték a szerb tárgyaló delegációt. Igaz, a konvenció lényegéről vallott szerb felfogást – mint hamarosan kiderült – ez nem módosította.

Mindezen közben természetesen belső vita is folyt a vasútról – ezúttal a Staatsbahn ügyében. A külügyminisztérium melegen támogatta azt az elképzelést, hogy a szerbiai vasút építését és üzemét Belgrád–Niš között a Staatsbahnra kellene bízni, hiszen ebben az esetben a transzbalkán fővonal végig „osztrák” kézben lenne.⁴⁰ A Staatsbahn viszont csak akkor volt hajlandó Szerbiában érdekeltté tenni magát, ha a megépítendő szerbiai vasutat saját magyarországi vonalaihoz csatlakoztathatja. A budapesti kormány már azt is megvívta, hogy a Monarchia diplomáciája Belgrádban egy priváttársaságot pártfogoljon, a magyarországi csatlakozást (s ezzel magát a balkáni forgalmat) pedig semmiképpen sem akarta a vele nagy vitákat folytató Staatsbahn monopóliumává tenni. Ellenkezőleg, a forgalmat egy Budapest–Zimony között saját költségére építendő közvetlen vonallal kizárólag maga kívánta ellenőrizni. Nehezen született tehát döntés arról, hogy a szerb kérésnek megfelelően melyik magyarországi csatlakozóvonalat nevezzék meg a konvencióban. Bár a cizslajtán kabinet követelését, hogy ti. a szerződésben mindkét csatlakozás legalábbis egyidejű kiépítésének lehetőségét garantálni kell, egy külön ez alkalomból összehívott koronatanácson Andrássy, sőt közvetve Ferenc József is támogatta, Budapest nem engedett, és a döntés jogát nem volt hajlandó a kezéből kiadni.⁴¹ Ellenállása sikerre vezetett: a magyarországi csatlakozóvonal megépítése kizárólagosan a budapesti kormány feladata maradt. A vereség után a Staatsbahn nem pályázott a szerbiai szakasz koncessziójának elnyerésére sem.

A vasútkonvenció-tárgyalások újabb fordulójára 1880 februárjában került sor. Ezúttal, ha szívós alkudozás árán, de sok vitatott kérdésben sikerült megoldást találni. Ezen öröndetes ténynek csupán egy szépséghibája akadt: legtöbbször az osztrák–magyar fél volt kénytelen engedni. Így a tarifakérdésben, ahol a direkt tarifákon túl csupán a legnagyobb kedvezmény kölcsönös megadásában sikerült megállapodni. Osztrák–magyar

³⁸ Haymerle an Herbert. Nr. 6883/9. Wien, 25. Dezember 1879. Másolat OL K 26 1880 – 8. Vö. *Hauptmann* 177.

³⁹ Haymerle an Herbert. Tel. Wien, 31. Dezember 1879. HHStA Ad. R. F 34 S.R. 280.

⁴⁰ Andrássy an Tisza. Nr. 2061/9. Wien, 29. März 1879. Melléklete: „Zur Frage der Regelung unserer handelspolitischen Beziehungen zu Serbien.” OL K 26 1879 – 422.

⁴¹ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. R.M.R.Z. 241. Protokoll vom 26. September 1879. HHStA PA XL/291.

engedmény volt az is, hogy a Hirsch-társaság jogainak említése a szerződésből kimaradt. Ugyancsak elejtették a különjogokkal felruházandó nemzetközi felügyelőbizottság eszméjét. Mindez az előzetes osztrák–magyar tervezet sarkalatos pontjairól való lemondással volt egyenlő. Bizonyos részletekben persze a szerbek kényszerültek engedni; elfogadták például azt a megszorítást, hogy a Ništől délre haladó szakasz csak egyidejűleg a Belgrád–Niš közöttivel adható át a forgalomnak.⁴²

A megegyezés útjában ekkor a legnagyobb akadályt az építési határidő megszabására előterjesztett új szerb javaslat képezte. Ristić már ősszel emlegette, hogy Szerbia nem képes a vasutat mindkét irányban – keletre és délre – egyidejűleg kiépíteni. Számára igazán fontos a szaloniki csatlakozás volt, a fejedelemség ezzel a tengeri kijáráshoz kerülhetett közelebb. Ristić bizonyos volt abban, hogy a konstantinápolyi összeköttetés a várható bolgár és török húzódozás miatt egyhamar nem valósul meg; ez esetben a három év alatt csak Niš–Pirotig elkészülő szakasz csekély forgalma miatt a megépítésére fordítandó óriási összegek megtérülése kétséges lesz, s emiatt a szerb kincstárra elviselhetetlen terhek nehezednek majd. Szerb részről tehát azt indítványozták, hogy a Niš–Pirok közti vasút építésére kiszabandó határidő a szerb–bolgár vasúti csatlakozásról majdan megkötendő szerződéstől számítódjon. Bécsben ezt hevesen elleneztek; hajlandónak nyilatkoztak a hároméves határidőt meghosszabítani, ám mindenképpen fix terminust szerettek volna a szerződésben megjelölni. A szerbek viszont közölték, feltételük elfogadása nélkül nem hajlandók az egyébként kész szerződést aláírni. Az új ellentét miatt a tárgyalások több hétre megszakadtak.⁴³ Végül itt is Ausztria–Magyarország engedett, és elfogadta a szerb formulát. Az 1880. április 9-én aláírt osztrák–magyar–szerb vasúti konvenció⁴⁴ éppen a döntő pontokon (tarifa, határidő, építési koncesszió stb.) tett engedmények folytán hátrányosan különbözött az előzetes osztrák–magyar tervezettől; az elérni kívánt gazdaságpolitikai célok legfontosabbjai elérhetetlenek maradtak.

Az osztrák–magyar különérdekek, ill. előjogok biztosítására még kevesebb mód nyílt a vasútügyi négyesbizottságban, ahol a szerbek mellett a bolgár és török meghatalmazottak is részt vettek. Az 1883-ban megkötött egyezmények után még öt esztendő kellett ahhoz, hogy megvalósuljon Konstantinápoly és Szaloniki összekapcsolása az európai vasúthálózattal. Az Orientbahn révén Bécs és Budapest közvetlen vasúti összeköttetésbe került a balkáni piaccal, ami kétségtelenül nem lebecsülendő eredmény. De számunkra ugyancsak fontos annak konstatálása, hogy ezzel nem az „osztrák–magyar kézben koncentrálódó” Balkán-vasút vágyálma teljesült; ez a vasút semmiképpen nem „jelölte az osztrák–magyar uralom útját a Keleten”, ahogyan 1878-ban képzelték. Sőt, a kettősmonarchia semmiféle *egyoldalú* előnyre sem tett szert általa. Ennek oka elsősorban a partnerek ellenállásában keresendő. Nem elhanyagolható negatív következményekkel járt az óriási idővesztés is: az 1878-ban oly nagyon sürgetett vasutat csak kerek 10 évvel a berlini kongresszus után lehetett használatba venni, és a közben eltelt évtizedben a balkáni gazdasági helyzet nagyot változott – korántsem az Osztrák–Magyar Monarchia előnyére.

⁴² Haymerle an Herbert. Wien, 7. Februar 1880. HHStA Ad.R. F 34 S.R. 281.

⁴³ Schweigel an Tisza. Nr. 1493/9. Wien, 20. März 1880. OL K 26 1880 – 8.

⁴⁴ *Bittner* Nr. 4242.

Ami a kereskedelmi konvenciót illeti, osztrák–magyar részről a tárgyalási elveket még 1879 májusában rögzítették. Ezek szerint az akkor elfogadott Chlumecky-féle alapelv érvényesítése mellett a cél az, hogy a jövődő szerződés – a még mindig nyitott német vámtárgyalásokra tekintettel – fenntartsa a Monarchia teljes cselekvési szabadságát, ugyanakkor lehetőség szerint akadályozza meg az utólagos (későbbi) szerb vámemelési kísérleteket. Vagyis a konvenció a Monarchia vámtételeit ne kösse meg, de a szerb beviteli vámokat lehetőleg teljes egészében rögzítse a szerződés teljes tartamára; a megkötendő konzuli egyezményben és minden más téren bizonyára adandó engedményeket attól kell függővé tenni, hogy a fejedelemség a fenti osztrák–magyar követelésekkel szemben milyen magatartást fog tanúsítani.⁴⁵ A program tisztázása után egy kerek esztendeig semmi előrehaladás sem történt e téren. Csupán a vasútkonvenció létrejöttét követően fogtak hozzá a részletes tárgyalási anyagok előkészítéséhez. Nincs mód rá, de talán nem is szükséges a részletek ismertetése: a tarifaszerveződések körüli szokásos aprómunkában semmi sajátos vagy egyedi vonás nem mutatható ki. Számunkra jelentőséggel egyetlen probléma bír: mi lett a további sorsa annak a kivételezettségi igénynek, amit az osztrák miniszterek az 1879. áprilisi közös minisztertanácson formuláltak meg?

A tárgyalásokat közvetlenül előkészítő vám- és kereskedelmi konferencia 1880 májusában a helyzet ismeretében józan önmérsékletre törekedett, így nem vállalkozott a Chlumecky-elv in extenso alkalmazására. A szerényebbre fogott új célkitűzés nem a teljes vámentességet igényelte, hanem csupán mérséklést (amit a terv a mindenkori szerb vámok 3/8-ában jelölt meg) és ezt a kedvezményt sem az osztrák–magyar kivitel egészére, hanem annak egy (bár fontos) részére.⁴⁶ Bécs ezután már közölte a belgrádi kormánnyal, hogy kész a tárgyalások megkezdésére, és várja a szerb meghatalmazottakat. Ausztria–Magyarország 1880. júliusában ért el oda, ahová a július 8-i konvenció értelmében legkésőbb 1878 késő őszeig el kellett volna jutnia. Itt is szembeötlő tehát a tetemes idővesztés, ám érdemi tárgyalásokra még ezután sem kerülhetett sor. Egy szokványos jogvitának indult konfliktus mély politikai válságot idézett elő a két ország viszonyában.

1880 februárjában Szerbia kereskedelmi szerződést kötött Angliával, amelyben – egyebek mellett – az angol áruk bizonyos kategóriáira a fennálló szerb vámtarifánál kedvezőbb elbánás lehetőségét teremtette meg. Az osztrák–magyar diplomácia a legnagyobb kedvezést előíró 1862-es török szerződésre, valamint a berlini szerződés 37. cikkére hivatkozva követelte ugyanezen kedvezményeket az osztrák–magyar kereskedők számára is. Ristić a kérést kereken visszautasította, mivel szerinte az 1862-es szerződés már nem bír jogerővel Szerbiára nézve; a 37. cikkben előírt status quo úgy értelmezte, hogy az csakis a már 1878-ban is érvényben volt szerb autonóm vámtarifára vonatkozik. Jegyzékében ugyanakkor igyekezett lekicsinyelni ezen interpretálásbeli eltérést: a 37. cikk előírta status quo úgyis csak az új szerződés létrejöttéig kell, hogy fennmaradjon – ha tehát gyorsan megkötik a kereskedelmi konvenciót, az úgy magától lezárul. A probléma bagatellizálása átlátszó fogás volt. A valóságban Ristić nem kevesebbet tett, mint hogy magának követelte azt a lehetőséget, hogy csak a jövőben, egy új szerződésben ismerje majd el jogszerűnek azt az állapotot, amelyet a kettősmonarchia egészen addig vitathat-

⁴⁵ Az 1879. május 16-i vám- és kereskedelmi konferencia jegyzőkönyve (Nr. 7.): OL K 26 1879 – 422.

⁴⁶ A május 24–25-i konferencia jegyzőkönyve: OL K 255 1880 – 6 – 1788.

lanul élvezett. A szerb kormányfő a legnagyobb kedvezmény szerinti kezelés folyamatoságának megtagadásával kényszerítő eszközt kívánt magának biztosítani a konvenció körüli alkudozásokhoz. Osztrák–magyar részről válaszként még erősebb kényszerítő eszközt alkalmaztak: magát a szerződésalkötés lehetőségét tették kétségessé.⁴⁷

Igen hamar kiderült, hogy a vitát mindkét oldalon erőpróbaként kezelik, és el vannak arra szánva, hogy a váratlan politikai konfliktusban nem hátrálnak meg. Ausztria–Magyarország intranszigienciáját a sértett nagyhatalmi önérték táplálta; Bécsben elfogadhatatlannak találták, hogy Szerbia ilyen kihívó módon és egyoldalú elhatározásból egyenlőségi alapra helyezze magát hatalmas északi szomszédjával szemben, hogy szuverenitása gyakorlását a tételes szerződéses jogok semmibe vételével kezdje el. A vitában szerb oldalon sem elsődlegesen gazdasági, hanem főként politikai, ill. ahhoz párosuló gazdaságpolitikai megfontolások motiválták a makacs kitartást.⁴⁸

A konfliktust az döntötte el, hogy Ristić és a szerb liberálisok odahaza elszigetelődtek, és hogy Milán fejedelem nem erőpróbát, hanem (akár engedmények árán is) jó viszonyt akart a Monarchiával. Ristić visszalépését követően új kormány alakult Belgrádban. A fordulat egyértelműen a határozott ausztrofil irányzat felülkerekedését hozta a szerb politikában. Bizonyára az itt tárgyalt problémakör monografikus feldolgozásának hiánya is közrejátszik abban, hogy a régebbi és az újabb jugoszláv (valamint az őket követő egyéb) szerzők pusztán a politikai fordulat jellegére és Milán ausztrofil érzelmeire utalva azt állítják, hogy az új szerb kormány első nemzetközi aktusa, a kereskedelmi szerződés megkötése de facto *vámuniót* teremtett Ausztria–Magyarországgal, és ez gazdasági rabságba döntötte a fejedelemséget. A felfogást nem oszthatjuk. Megkíséreljük röviden jellemezni a valódi tényállást.

A kereskedelmi konvencióról a tárgyalásokat 1880 novemberében folytatták. Közel fél éven át kemény alkudozás folyt a két fél között; már csak emiatt sem lehetett szó a szerbek egyszerű „kapitulációjáról”. A viták középpontjában a határforgalomnak nyújtandó kedvezményes vámok kérdése állt. Mindkét tárgyaló delegáció előtt világos volt, hogy a „határforgalmi kedvezmények” értelmezésének módja fogja megszabni a két állam jövődi kereskedelmi viszonyának jellegét. Az új szerb kormány először kereken visszautasította az osztrák–magyar követelést. Ezt megtudva a cislajtán kabinet kijelentette, ebben az esetben inkább lemond az egész szerződésről. A külügyminisztérium és a magyar kormány nyomására felfogását később megváltoztatta. Szerb részről ugyancsak feltétlenül ragaszkodtak ahhoz, hogy a kereskedelmi szerződéssel egyidejűleg állategészségügyi konvenció is létrejöjjön. Ezt viszont a magyarok ellenezték – ők nemsokára Bécs nyomásának hatására kényszerültek ellenállásukat feladni.⁴⁹

A hosszadalmas tárgyalások után, kölcsönös engedmények árán létrejött szerződés megadta ugyan a különleges határforgalmi kedvezményt, de nem az osztrák–magyar fél által kért áruk teljességére, hanem csak az áruk meghatározott körére (a bevonandó

⁴⁷ A konfliktust a korábbi irodalmat jól értékesítve írja le *Hauptmann* 191 skk.

⁴⁸ A válsággal kapcsolatos legfontosabb Ristić-dokumentumokat az irodalom kevésbé használja. Vö. *Živanović* 146–164.

⁴⁹ A tárgyalások végső fázisáról a magyar pénzügyminisztérium megbízottjaként azokon részt vevő Salmen Jenő bárónak a miniszteréhez intézett félhivatalos leveleiből értesülhetünk: OL K 255 1880 – 6.

árucikkek listája külön szívós alku tárgyát képezte), és az engedmény mértékét is leszállította 50 százalékra. A szerződés ugyanezt az elvet alkalmazta, amikor kölcsönöségi alapon vámengedményt adott a legfőbb szerb kiviteli cikkekre, a sertésre, valamint vámentességet néhány egyéb mezőgazdasági termékre – kiküszöbölve ezáltal az *egyoldalú* kedvezményezettséget. Az áruforgalom túnyomó részénél alkalmazandó általános vámtarifa tételeit az addigi de facto helyzet figyelembevételével szabták meg: osztrák–magyar részről eredménynek könyvelték el, hogy a vámemelések nagy általánosságban nem voltak tetemesek. Az viszont kétségtelenül a Monarchia sikere volt, hogy az eredeti célkitűzéssel összhangban a szerb kiviteli vámokat a szerződés egész idejére megkötötték, és e téren végre rendezett jogállapotot teremtettek. A szerbeknek tett engedmények közül két dolog érdemel még külön említést: a belső fogyasztási adók addigi rendszerének meghagyása (az ún. octroi-t a belgrádi kormány előszeretettel róttá ki azon árucikkekre, amelyeket Szerbiában nem termeltek, hanem kizárólag Ausztria–Magyarországból importáltak) és az állami monopólium bevezetésének engedélyezése a dohányra, a sóra és a lőporra – mindkettő a szerb kincstár érdekeinek óvását szolgálta.

Talán ennyi elegendő annak érzékeltetésére, hogy az 1881. május 6-án aláírt osztrák–magyar–szerb kereskedelmi szerződés⁵⁰ lényegében szabályos kompromisszum, amely mindkét szerződő fél számára tartalmaz kedvező momentumokat. Ha a végeredményt a kiindulással vetjük egybe, úgy nem lehet kétséges, hogy sokkal inkább a szerbek elképzelései teljesültek, semmint az osztrák–magyar felé, még akkor is, ha az eredendően irreális vámuniós elképzeléstől eltekintünk, és csak az 1879 májusi programot vesszük alapul. Szabályos tarifaszereződés jött létre, amit egyenlőségi alapon kötöttek meg, és amely a szerb kivitelnek messzemenően kedvezett, azonkívül segítette a fejedelemség vámbevételeit megnövelni. Az utókor számára félrevezető lehet a szerződés fogadtatása mindkét részen. Hogy a várakozásaiban mélyen csalódott hazai közvélemény előtt bizonyítványát valahogy szépítse, a szerződés parlamenti vitájában mind az osztrák, mind a magyar kormány erősen kiemelte az elért különleges határforgalmi kedvezmények nagyszerűségét. Ezt érthető taktikai túlzásnak kell tartanunk. Az ellenzék a belgrádi szkupstinában szintén taktikából túlzott (de ellenkező előjellel), amikor ugyanezen ponttal kapcsolatban megjósolta, Szerbia hamarosan a hatalmas szomszéd gyarmatává válik majd. És mi történt a valóságban? Egyetlen apró tény felemlítése elegendő a hírhedt klauzúla szerepének tisztázására: a szerb statisztikára hivatkozó vizsgálat szerint az 1881 utáni évtizedben Szerbiába vitt osztrák–magyar exportból mindössze 3% élvezte a kivételezettségre alapozott kedvezményt.⁵¹ Még ha feltételezzük is, hogy e szám nem feltétlenül pontos, az arány akkor is sokatmondó: aligha támasztja alá azok véleményét, akik Szerbia gazdasági önállóságának „elvesztését” a quasi-határforgalmi kedvezményből vezetik le. Az ország politikai tekintetben valóban függő helyzetbe került Ausztria–Magyarországtól 1881 után (egy Milán által kötött titkos szerződés eredményeként), ám ebből a kettősmonarchiának közvetlen gazdasági haszna nem származott; sem a kereskedelmi kapcsolatok jellege, sem az áruforgalom volumene nem szenvedett minőségi változást a szerződést megelőző állapotokhoz képest (ha csak azt nem számítjuk, hogy az

⁵⁰ *Bittner* Nr. 4290.

⁵¹ *Láng L.*: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904. 354.

osztrák–magyar export némiképpen visszaesett Szerbiában). Volt tehát némi jögalapja annak, hogy az 1881-es szerződéssel a Monarchia mindkét felében elégedetlenkedtek.

A gazdaságpolitikában 1878–79 táján kiformalódott kettős osztrák célkitűzésből: elzárkózás nyugaton, kitarulkozás keletre, csak az első sikerült realizálni – meglehetősen gyorsan. Miután Németország is visszavonhatatlanul áttért a védekező vámpolitikára, az új osztrák–magyar–német kereskedelmi szerződésben érvényre jutott vámemelések mindkét részről kinyilvánított óhajt elégítettek ki. Nem sikerült viszont elérni a másik célt; a keleti piacbővítés csak sovány (és ideiglenes) eredménnyel járt. Ausztria–Magyarország balkáni kereskedelmi pozíciói 1878 után nem javultak lényegesen. A 80-as években emiatt egyre nagyobb szerephez jutott a belső piac.

Igen sajátosan alakult az osztrák–magyar politika a *Duna-kérdésben*. A kettős-monarchia magatartását a kongresszus előtt és Berlinben döntően befolyásolta politikájának általános oroszellenes jellege. Céljai között első helyen szerepelt a cári hatalom visszaszorítása. Ezért kapott nagy hangsúlyt az osztrák–magyar tervekben a folyam alsó szakaszának semlegesítése és a CED jogainak megerősítése. A Ballhausplatzon a későbbiekben is előnyben részesítették a torkolat nemzetközi kontrollját az orosz befolyással szemben. Amikor azonban Schwegel 1878 októberében a CED osztrák–magyar delegátusának (a kongresszusi határozatok végrehajtásával kapcsolatban) adandó instrukciók megszövegezésére szólította fel a két kereskedelmi minisztert, a Chlumeckytől érkezett válasz a kettősmonarchia érdekeltségének súlypontját a Vaskapu–Galac szakaszra helyezte át. A miniszter a CED-re kívánta bízni az e szakaszra újonnan kidolgozandó hajózási, folyamrendészeti stb. – érdemben a torkolatban érvényes normákkal teljesen megegyező – szabályzatok elkészítését, s javaslatának ez a része a szerződési előírásokkal összhangban állt. De ennyivel nem elégedett meg. Minthogy a szerződés a végrehajtásról és annak ellenőrzéséről már nem intézkedett, Chlumecky e körülményt arra akarta kihasználni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát a Duna-szakasz hajózásában különleges befolyáshoz juttassa. 1878-ban már számolni lehetett azzal, hogy a küszöbön álló Vaskapu-szabályozás (aminek megvalósítását Berlinben egyedül a Habsburg-monarchiára bízta) jelentékenyen megnöveli majd a Monarchia határánál kezdődő „középső” Duna-szakasz fontosságát. A bécsi kereskedelmi miniszter zeme előtt a hatalmi-politikai megfontolások mellett egy konkrétabb cél is lebegett. Ahogyan a transzbalkáni vasúttársaságok kezére igyekezett játszani, ugyanúgy vigyázott a hajózás szabályozásánál a DDSG érdekeinek óvására.

Chlumecky nem tudott megbékülni azzal a perspektívával, hogy a kidolgozandó szabályzatok végrehajtása egyedül az érintett parti államok feladatát képezze, ezért az Orsova–Galac szakaszt (némiképp a torkolat mintájára) internacionalizálni szerette volna: bizonyos funkciók gyakorlását a területi hatalmak helyett egy külön e célra kreált nemzetközi intézményre („Donau-Inspektorat”) kívánta bízni. Ez a szerv lett volna hivatva arra, hogy a szabályzatok pontos betartására ügyeljen, a vétkezőket felelősségre vonja, akár még büntesse is. Az összetételt illetően teljesen meglepő volt a javaslata: az inspektorátusban a Galactól felfelé terjedő Duna-szakasz minden parti állama helyet kap (tehát Bajorország és Württemberg is), az elnöki tisztség ellátására pedig a CED delegál egy küldöttet. Az utóbbi feladat ellátására a CED-nek az osztrák–magyar képviselőt kell felkérnie. Chlumecky az 1879 elején kibontakozott belső eszmecsere során elismerte,

e kimódolt formát azon célból találta ki, hogy az előirányzott felügyelőszerv kizárólag az osztrák–magyar, ne pedig általában az „európai” érdekek szolgálatában álljon. Bajorország és Württemberg aktivizálásával (az 1857-es, soha alkalmazásra nem került ún. „hajózási akta” felelevenítésével)^{5 2} vélte elérhetőnek azt, hogy a CED csupán a nevét adja, de a hatalma továbbra is csupán a torkolatra korlátozódjon; ha e komisszió kompetenciáját az Orsova–Galac szakaszra kiterjeszthetné, úgy abból nem Ausztria–Magyarország, hanem azok az államok profitálnának, amelyek a kettősmonarchiát visszaszorítani szeretnék a Dunán: Anglia és Oroszország – érvel Chlumecky.^{5 3}

A fennmaradt iratokból kitűnik, hogy a külügyminisztériumot zavarba hozták Chlumecky kétségtelenül eredeti elképzelései. A Ballhausplatz többször módosította felfogását. Ott csupán egyetlen dologban voltak az első pillanattól határozottak: a „parti államok” sajátos értelmezésének elutasításában. A realitáshoz ragaszkodva e fogalommal csakis Romániát, Szerbiát és Bulgáriát voltak hajlandók jelölni. Nehezebb volt dönteni az inspektorátusról. A domináló osztrák–magyar befolyás lehetősége által elkábított külügyminiszter eleinte hajlandó volt akceptálni a speciális felügyelő szervben való közvetlen osztrák–magyar részvétel, sőt elnökség gondolatát, amennyiben annak megvalósítására a CED felhatalmazása alapján és kifejezetten e bizottság nevében kerülne sor.^{5 4} A körülmények behatóbb mérlegelése és a kettősmonarchiát a CED-ben képviselő Haan konzul véleményének megismerése után Andrassy megváltoztatta felfogását. Okkal feltételezte, hogy sem a többi nagyhatalom nem venné szó nélkül tudomásul a kivételezettségre támasztott osztrák–magyar igényt, sem pedig az érintett három kisállam nem nyugodna bele abba, hogy Ausztria–Magyarország az ő jogaik csorbításával jusson szokatlan előnyökhöz. Az inspektorátus meg az abban való közvetlen osztrák–magyar jelenlét gondolatát egészében elvetette, és Haan ötlete alapján lényegében az eredeti, Berlinben előterjesztett osztrák–magyar elképzeléshez visszatérve^{5 5} azt vallotta, hogy a szabályzatok végrehajtása egyedül a területi hatalmak kötelessége, betartásukra viszont a CED egy speciális megbízott révén ügyeljen fel. A miniszter elismerte, hogy az aldunai hajózás nem kellően tisztázott jogi problémáinak rendezése kapcsán törekedni kell arra, hogy a fennálló viszonyok lehetőség szerint a kettősmonarchia javára változzanak meg, de ehhez nem tartotta szükségesnek új intézmények kreálását. Nézete szerint a Monarchia érdekeit az európai bizottságon keresztül, tehát közvetve lehet a legmegfelelőbbben érvényre juttatni, illetve ha szükséges – kiegészítésként az egyes parti államokkal kötendő kétoldalú kereskedelmi szerződéseket szintén fel lehet erre a célra használni.^{5 6}

Az eszmecsere során a külügyminiszter ismételt hivatkozott arra, hogy a Chlumecky-elképzelte eljárás nemcsak Ausztria–Magyarországnak, hanem „más” hatalmaknak is módot nyújt saját befolyásuk érvényesítésére. De az orosz veszély felidézése

^{5 2} Az előzményekhez: *Chamberlain, J. P.*: The Regime of the International Rivers: Danube and Rhine. New York 1923; *Hajnal, H.*: Le Droit du Danube International. La Haye 1939; Conventions et règlements relatif à la navigation du Danube. 1718–1920. Paris, 1920.

^{5 3} Chlumecky an Kemény. Nr. 36.042 ex 1878. Wien, 3. Jänner 1879. Melléklete: Entwurf allgemeiner Grundsätze . . . ; Chlumecky an Kemény. Nr. 1319. Wien, 14. Jänner 1879. Mindkettő OL K 168 432. cs.

^{5 4} Schweigel an Kemény Nr. 29/9. Wien, 10. Januar 1879. Uo.

^{5 5} L. a berlini kongresszus 11. sz. jegyzőkönyvét (22. sz. jegyz.)

^{5 6} Andrassy an Kemény. Nr. 1699/9. Wien, 5. April 1879. OL K 168 433. cs.

nem váltott ki kellő elriasztó hatást. Még kevésbé az az érv, hogy az esetleges sikertől várható gyakorlati haszon korántsem állna arányban azokkal a negatív következményekkel, amelyek a kisországok emancipációs törekvéseinek negligálásából szükségszerűen fakadnak.⁵⁷ Az osztrák kereskedelmi miniszter szilárdan kitartott álláspontja mellett. Annál inkább, mivel magyar kollégája talán még intranzigensebb nézetet vallott. Keménytől ered az a javaslat, hogy az osztrák–magyar képviselő ne egyszerűen szavazattal bírjon az inspektorátusban, hanem szavazategyenlőség esetén a döntés joga őt illesse meg.⁵⁸

A bécsi diplomácia a cselekvőképességét bénító belső vita miatt ismételen arra kényszerült, hogy az Európai Duna-bizottságot a berlini szerződés 55. cikke alapján végrehajtandó kodifikációs munka megkezdésének elhalasztására kérje. A belső akadályok elhárítására 1879. április 25-én összehívták a közös miniszteri tanács ülését. Itt a külügyminisztérium régebbi érvei fenntartása mellett újabbakat is felhozott annak kimutatására, hogy az inspektorátus veszélyeket, sőt hátrányokat rejt magában. De Chlumeckyt racionális érvekkel nem lehetett megingatni. Ő persze korábban sem a nemzetközi jog normáira vagy a szerződések értelmezésére hivatkozott, hanem mindössze arra, hogy e szakaszon a hajózásban a kettősmonarchia „uralkodik”, hogy itt túlnyomó az osztrák–magyar érdek, ezért ő nem engedhet. Most sem állt el követelésétől.⁵⁹ Újabb huzavonák után végül a két kereskedelmi miniszter határozott fellépése mozdította el az ügyet a holtpontról. Chlumecky utóda, Korb és Kemény felszólították a külügyi hivatalt, hogy elképzelésükhöz diplomáciai úton szerezze meg a nagyhatalmak támogatását. Haymerle a kérést nem tagadhatta meg.⁶⁰ Így a probléma nemzetközi térre helyeződött át. Az 1879 ősztől zajló diplomáciai küzdelem részletei – ellentétben a fent elmondottakkal – az irodalomból többé-kevésbé ismertek.⁶¹

Miután az első diplomáciai érintkezésekből kiderült, hogy Anglia és Németország – bár nem túl nagy lelkesedéssel – hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni az 55. cikk Ausztriának előnyös végrehajtásáról, a Ballhausplatz megbízta Haant, terjessze a CED soros ülése elé az osztrák–magyar elképzelést. A kísérlet nem a kívánt eredményt hozta. Mindössze azt sikerült elérni, hogy a Duna-bizottság az osztrák–magyar, a német és az olasz delegátusra bízta az Orsova és Galac közt bevezetendő hajózási, folyamrendészeti és felügyeleti szabályzatok tervezetének elkészítését. A hármas bizottság a következő ülésen, 1880 májusában terjesztette elő munkájának eredményét. A későbbiekben „Avant-projet” néven emlegetett elaborátum egyértelműen negatív fogadtatásra talált. Az általános felháborodást egyrészt az váltotta ki, hogy a tervezet nem tartalmazott előírást, amely mindenki számára garantálta volna a hajózás szabadságát az illető Duna-szakaszon, másrészt a „vegyesbizottság” névre keresztelt felügyelőszerv (azaz, a régebbi inspektorátus), ahol a három parti állam mellett negyedikként helyet foglaló Ausztria–Magyar-

⁵⁷ Orczy an Kemény. Nr. 2266/9. Wien, 16. April 1879. OL K 168 432. cs.

⁵⁸ Kemény an Andrássy. Nr. 1294. Budapest, 12. Februar 1879. Uo.

⁵⁹ Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. R.M.R.Z. 236. Protokoll vom 25. April 1879. HHStA PA XL/291.

⁶⁰ Haymerle an Kemény Nr. 5328/9. Wien, 17. Oktober 1879. OL K 168 432. cs.

⁶¹ Az 52. sz. jegyzetben említettekén túl ld. még *Bindreiter, U.*: Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Rumänien in den Jahren 1875–1888. Wien, 1976.

országot illette az állandó elnöklés joga, valamint a vitás kérdések eldöntésekor esetleg előálló szavazategyenlőségnél a döntő szó joga (voix dirimant). Végül erősen kifogásolták azt, hogy a tervezet értelmében a vegyesbizottság saját belátása szerint módosíthatná szabályzatát (vagyis tulajdonképpen azt, hogy ily módon ez utóbbi szerv függetlenné vált volna a CED-től). Míg a kifogásolt pontok közül az első és a harmadik az európai nagyhatalmak számára bírt jelentőséggel, a vegyesbizottság a parti államok érdekeit sértette elsősorban. A hosszan elnyúló viták és alkudozások során Bécs viszonylag könnyen engedett a fentebb említett első és harmadik kérdésben, de a vegyesbizottságbeli elnökséghez és a döntő szavazathoz erősen ragaszkodott. Legkeményebb ellenfelévé az angol kormány vált, s az 1880-ban hatalomra került liberális kabinet osztrákellenessége éppen a Duna-kérdésben manifesztálódott élesen. Kezdetben az angolok ellenállása bátorította Romániát, amely a három érintett parti állam közül a legharciasabban szállt síkra jogaiért. Az osztrák–magyar diplomácia a kínálkozó eszközöket kihasználva (a CED 1883-ban lejáró mandátumának meghosszabbításához szükség volt Ausztria–Magyarország beleegyezésére is) kompromisszumot tudott kötni a szigetországgal és a többi nagyhatalommal.

A vitákba lassan belefáradó „európai koncert” nem kis nehézség árán jutott el az összes nagyhatalmat kielégítő kompromisszumhoz: a vegyesbizottság összetételét és a szavazás rendjét némileg módosították, és ezzel a szabályzatok egész ügyét lezártak minősítették. Románia (hasonlóképp a kevésbé számításba vett Bulgária) viszont a vegyesbizottságot minden formában elfogadhatatlannak és szuverenitásával összeegyeztetetlennek tartotta, és nem volt hajlandó ezt a megoldást elfogadni. A nagyhatalmak a román makacsságot kezdetben aláértékelték: egy kis ország hogyan is dacolhat egész Európával. De amikor a Duna-kérdés egészét szerződészerű formában szabályozó 1883-as londoni konferencia döntéseit minden hatalom ratifikálta már – Románia akkor sem volt hajlandó a középső Duna-szakasz új rendjét a maga számára kötelezőnek elismerni. Mivel a szabályzatokat a parti államok formálisan soha nem léptették életbe – így a vegyesbizottságból sem lett valóság. Hiába érvelt korábban Kemény miniszter avval, „hogy az Orsova–Galac folyamszakaszon a mi hajózásunk jobban érdekelt, mint a tulajdonképpeni parti államok hajózása és jobban, mint minden más nemzet hajózása”,^{6 2} az ennek alapján jogosnak beállított „osztrák–magyar domináló befolyás” 1883 után is csak az maradt, ami 1878-ban volt: pusztá óhaj.

*

A fentiek alapján talán nem nehéz immár megítélni, milyen mértékben van alapja a balkáni országok régebbi publicisztikájában igen elterjedt (és a szakirodalomban máig felbukkanó) feltételezésnek, hogy Ausztria–Magyarország a balkáni országok teljes gazdasági asszimilációjára, nemzeti érdekeik érvényesítésének minden áron való meggátlására törekedett. Amikor felmerültek ilyesfajta elképzelések, akkor azok első stádiumban a kettősmonarchián belül ütköztek ellentétes érdekekbe, és az esetek jó részénél már ezen belső nézeteltérés anticipálta a realizálhatatlanságot. Ha mégis sor került a második stádiumra, úgy a balkáni országok 1878 után minden téren megerősödő ellenállása

^{6 2}L. 58. sz. jegyz.

bizonyult leküzdhetetlen ellenható tényezőnek. Féligazság lenne, ha megállnánk az osztrák–magyar gazdasági imperializmus telhetetlen étvágynak bemutatásánál. Az 1878-as kívánságokból csakis az valósulhatott meg, ami nem állt szöges ellentétben az érintett kisországok nemzeti érdekeivel. A totális gazdasági hegemónia elérhetetlen vágyálom maradt.

Эмил Палоташ:

Цели и историческая действительность

Экономические устремления Австро-Венгрии на Балканах во время Берлинского конгресса

(Резюме)

На заключительном этапе Восточного кризиса 1875–1878 гг., в секретных дипломатических переговорах, в Вене обращали особое внимание экономическим вопросам. Неблагоприятные изменения, происходившие в мировой экономике одновременно с балканским кризисом, увеличили роль „восточного” рынка в глазах австрийских промышленных и торговых кругов. Опираясь на новые архивные данные автор настоящей статьи показывает роль и место экономических домогательств в балканской политике двуединой монархии перед и вслед за Берлинским конгрессом. В марте 1878 г. министерством иностранных дел была составлена обширная программа, охватывающая проблемы постройки балканских международных железнодорожных линий, торговых отношений и режима судоходства на Дунае. Конечная цель по этой программе заключалась в установлении австро-венгерской экономической гегемонии в соседних балканских территориях. Правительство Цислайтании (западной части империи) с готовностью одобрило максималистские цели мартовской программы, но будапештский кабинет возражал по ряду вопросов, так как он считал, что полная экономическая ассимиляция южнославянских территорий несовместима с интересами Венгрии. Он возражал и против того, что проект учитывал при постройке трансбалканских железнодорожных линий исключительно интересы австрийский капиталистов. С весны 1878 г. по этим вопросам происходила упорная дискуссия между Веной и Будапештом.

Берлинский договор а также конвенция, заключенная с Сербией создали сравнительно благоприятные условия для австро-венгерской экономической экспансии на Балканах. Но так как внутренние столкновения по вопросам внешнеэкономического характера продолжались и после Берлинского конгресса – что и было естественно в период перехода от свободной торговли к умеренному протекционизму – свобода движения австро-венгерской дипломатии была ограничена. Но главная причина того, что возможности, обеспеченные Австро-Венгрии Берлинским договором на экономическом поприще, не удалось ей использовать в такой мере, как это считали желательным в Вене, заключается в том, что балканские государства, получившие суверенитет, уже с успехом сопротивлялись угрожающим их национальным интересам австро-венгерским устремлениям. Поэтому Габсбургской монархии не удалось в новых железнодорожных, торговых и др. соглашениях, заключенных с балканскими странами после 1878 г. реализовать свои претензии на различные привилегии и односторонние выгоды.

Palotás, Emil:

OBJECTIFS ET RÉALITÉ HISTORIQUE

Objectifs économiques austro-hongrois dans les Balkans, à l'époque du congrès de Berlin.

(Résumé)

Aux négociations diplomatiques secrètes, menées à l'étape finale de la crise orientale de 1875–1878, Vienne attribua une grande importance aux objectifs économiques. Les changements défavorables dans l'économie mondiale, contemporains à la crise aux Balkans, augmentèrent le rôle du marché "oriental" aux yeux des milieux industriels et commerçants de l'Autriche. Dans le présent article sont exposées, partant de récents documents archivistiques, les ambitions economico-politiques formulées dans l'aide-mémoire du ministère des affaires étrangères, datée de mars 1878. Dans ce programme qui s'étend sur la construction internationale des chemins de fer, les relations commerciales et sur la navigation danubienne, l'objectif principal est indiqué dans l'hégémonie économique de l'Autriche–Hongrie dans les territoires balkaniques limitrophes. En Cisleithanie, le gouvernement était entièrement d'accord avec ces objectifs maximalistes, tandis qu'à Budapest, l'accord n'était que partiel, tenant pour incompatibles avec les intérêts économiques de la Hongrie la complète assimilation économique des territoires slaves du Sud, ainsi que les plans de la construction du chemin de fer transbalkanique dans lesquels seuls les intérêts des capitalistes autrichiens étaient desservis. Au printemps 1878 cela a provoqué de longues discussions internes entre les deux gouvernements.

Le traité de Berlin et la convention signée avec la Serbie ont créé des conditions relativement avantageuses pour une expansion économique plus intense de la Monarchie aux Balkans. Mais comme les conflits d'intérêts internes ne cessèrent pas après le congrès – les idées sur le commerce extérieur étant forcément fort différentes dans les deux parties de la Monarchie à cette période de la transition du commerce libre à un protectionnisme modéré – les possibilités d'action de la diplomatie austro-hongroise étaient limitées. Mais si l'on ne pouvait pas réaliser les possibilités offertes par le traité de Berlin comme on l'avait à l'origine espéré à Vienne et à Budapest, c'était surtout parce que les États balkaniques, devenus souverains en 1878, pouvaient avec succès faire face, aux pourparlers commerciaux, ferroviaires etc d'après 1878, aux exigences austro–hongroises qui menaçaient leurs intérêts nationaux. C'est ainsi que le Monarchie des Habsbourg, dans les accords internationaux de caractère économique, conclus après 1878, n'a pu mettre en valeur ses exigences visant l'acquisition de différents privilèges et d'avantages unilatéraux.

Székelgy György:

POLITIKAI ELMÉLET ÉS POLITIKAI VALÓSÁG A RENESZÁNSZ KORÁBAN

Az alábbi fejtegetések a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Kutató Csoportja és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei által szervezett visegrádi ülészekon elhangzott „Politikai elmélet és politikai valóság” című előadásom némileg bővített formáját alkotják. Tárgykörét és anyagának kiválasztását az ülészek témáját szabatosan kijelölő címe határozta meg (Politikai gondolkodás és történetiszemlélet a reneszánsz korában), valamint az a tény, hogy a második bevezető előadás volt Köpeczi Béla „A politikai eszmék szerepe a reneszánsz kori irodalmakban” című megnyitó előadása után. Köpeczi Béla mutatta be tüzetesebben a legjelentősebb politikai eszmerendszereket és azok neves képviselőit, az auktorokat és műveket. Az első bevezető előadás az itáliai anyag gazdag kiaknázása mellett bőségesen elemezte a francia és francia–svájci eszmei fejlődést, és elért Angliáig. Magam ehhez képest körvonalaztam előadásom anyagát és példatárát, figyelemmel egyéb meghirdetett előadásokra is. Erősebben arra törekedtem, hogy azokat a szférákat vegyem szemügyre, amelyek valamilyen kapcsolatba kerültek a magyar állammal és politikai fejlődésével, intézményrendszerével, akár a Habsburgok birodalmán, akár a hazai reformáción keresztül, akár a sajátos kelet-közép-európai fejlődés keretében. Így adódtak azok az állammodellek, amelyek köré csoportosítom a tárgyalt országok politikai elméleteit és politikai valóságát.

A központosítás abszolutisztikus és rendi-képviseleti útja

Előadásomban ennek a mi és szomszédságunk történetében antagonisztikus két útnak spanyol és németalföldi változatait vizsgáltam, nem pedig az angol utat, ahol a gyakorlatilag önhatalmúan cselekvő 16. századi uralkodók tetteikhez sikerrel nyerték meg a parlament jóváhagyását. De a klasszikus francia fejlődés sem fért fejtegetéseim megszabott kereteibe.

A rendi politikai igények és intézmények, valamint a központosítás kibontakozása sajátosan fonódott össze *spanyol földön*, ahol mindez még a területi és nyelvi regionalizmus középkori megnyilvánulásaival bonyolódott. Igaz, hogy a tárgyalt korszakban a rendi-képviseleti intézmények szerepe már túlhaladt tetőpontján. A kasztíliai cortesek a 14–15. században már mind ritkábban ültek össze. A királyok nem támaszkodtak következetesen a városokra, hanem egymás ellen igyekeztek kijátszani a különféle nemesi csoportokat, erősen támaszkodtak a katolikus egyházra és az udvari nagyurakra. A katalóniai cortes viszont a 14. század közepétől még erősödött, ugyanis a teljes terület

ülései közötti működésre kialakította állandó bizottságát, a Diputació del general de Catalunya – azaz a generalitás – intézményét, amelyben részt vett mindhárom katalán rend egy-egy képviselője három évre, mindegyik mellett ügyhallgató (oidor) működött. A generalitás 1365 óta állandó szállással és tisztviselőkkel rendelkezett Barcelonában. A generalitás eredetileg a cortes által megszavazott összegek begyűjtése és jogszerű felhasználása biztosítására tevékenykedett, de hamarosan bírói és katonai felelősségeket vállalt magára, így mint a katalán kiváltságok őre szerepelt az aragón király tisztviselőivel szemben. A spanyol egyesülés is sajátos volt, nem teljes egybeolvadás, hanem összefogó dinasztikus keret a rendi jogaitak őrző államok felett. Ezt a kettősséget jól érzékelteti a kortársi külföldi véleményt tükröző templomi pad Bártfáról 1483-ban, amely magyar és külföldi címerek sorában szerepelteti már a Rex Hispan és még a Rex Avernie, a Rex Arrogonie, a Rex Sicilie címereket. Szerepel tehát a spanyol gyűjtőnévű királyság, fantáziacímekkel, elírva látjuk Navarra nevét a címer szerint, megmaradt az aragon rész-állam és a dél-itáliai aragon birtok címere is. Nagyobb történelmi távlatból látott bele az egyesülés sajátos módszereibe, ezzel a spanyol abszolútizmus létrejöttének első fázisába Niccolò Machiavelli (1469–1527), amikor is *A fejedelem* c. művének XXI. részét annak a kérdésnek szenteli, „Miképp cselekedjék az uralkodó, hogy becsüljék.” A cím magában rejtje a nagy államelméleti író sajátos tárgyalási módszerét, fényt derít a politikai valóságra, és a királyt a jövőt nem látó híveivel együtt bírálatnak is elmenő dicséretben részesíti. Érdemes felidézni a teljes szöveget, mielőtt a benne foglaltak történetiségét, politikumát és valóságmagyát érintenénk. „Semmi másért nem becsülik úgy az uralkodót, mint ha nagy vállalkozásba kezd, és nagszerű példát mutat. Korunkban kiváló példa erre Aragóniai Ferdinánd, Spanyolország mostani királya. Szinte új fejedelemnek nevezhető, mert gyenge kezű királyból hírből és dicsőségben a kereszténység első uralkodója lett; s ha cselekedeteit szemügyre vesszük, mind kiválóan találjuk, sőt akad, amit rendkívülinek. Uralkodása Granada meghódításával vette kezdetét; s ezzel a tetteivel megalapozta hatalmát. Mindenekelőtt kényelmesen foghatott hozzá, és nem kellett félnie, hogy közben megzavarják; aztán meg dolgot adott a kasztíliai uraknak, s míg ők a háborúval törődtek, eszükbe sem jutott újítani; ily módon hatalomra tett szert fölöttük, és kivívta megbecsülésüket, szándékát pedig észre sem vették. Az Egyház és a nép pénzén hadsereget tarthatott, s a hosszan tartó háborúval alapot adott saját hadsereg létesítésére, s ez után dicsőségére vált. Tovább menve, hogy nagyobb vállalkozásba foghasson, mindig a vallást használta ürügyül: kegyes kegyetlenséggel megszabadította királyságát a marranusoktól; ennél csodálatra méltóbb és ritkább példát nehéz találni. Ugyanezzel az ürüggyel megtámadta Afrikát; Itália ellen hadat indított; végül megrohanta Franciaországot, így állandóan nagy tetteket rendelt el és hajtott végre, s ezek az események mindig foglalkoztatták alattvalóit, s mindig csodálattal és reménykedéssel töltötték el lelküket. Cselekedetei egymásba fonódtak oly módon, hogy egyik és másik közt nem adott időt az övének, hogy ellene szegüljenek” – írja Machiavelli. Kétségtelen, hogy itt az államelméleti író megjelöli az uralkodói ideál tevékenységi köreit, a területegyesítést és hadseregszervezést, ez Itália számára is példa lehetett. Csakhogy a dicséret megfogalmazása sokszor kétségessé teszi, eszményinek állítja-e az író az efféle uralkodói módszereket. Nem véletlen, hogy némely ponton kiviláglik, hogy ürüggyről van szó, hogy a területegyesítés is beleillik a külső hatalmak elleni támadásokba, hogy a sorozatos hódítással a király a cortes tevékenységét bénítja meg. A leírás mégis abban éri el csúcspontját, hogy

rámutat egy azóta is az abszolút uralkodókra, a diktátorokra törvényszerűen jellemző politikai szférára, a mindig új sikereket felmutatás kényszerére. De nemcsak abban lényeglátó Machiavelli, ahogyan leírta a spanyol király tetteit, hanem abban is, amiről hallgat. Nem véletlen, hogy nincs szó gazdasági, kereskedelmi politikáról, a felfedezésekről és a kezdődő gyarmatosításról. Ezt a szférát a valóságban sem Ferdinánd irányította, hanem Izabella királyné. Az olasz olvasó, aki számára írta Machiavelli a művet, gyorsan ráérezhetett erre a politikai egyoldalúságra, a Machiavelli idején már nyilvánvaló súlyos gazdasági következményekre. A történelem adatai viszont mindazt igazolják, amit írónk mesteri tömörséggel foglalt össze, mint Ferdinánd tetteit és jellemvonásait. Az uralkodó azzal is magához ragadta a fegyveres erőket, hogy 1489-ben a Calatrava, 1494-ben az Alcantara, 1497-ben pedig a Santiago lovagrend nagymesteri tisztét egyesítette az aragon koronával. Az uralkodó beavatkozott a városok szabad fejlődésébe, szigorú rendszabályokkal. Így alakította át Barcelona municipális szervezetét, 1490 óta a korona nevezte ki közvetlenül a tanácsnokokat (*consellers*), és alakította ki a városi tanács választási szabályait, módosította a százak tanácsát, a város vezetését a gazdagok körére szorítva. A zsidók kiűzése Jaime Vicens Vives megfogalmazása szerint olyan csoportot távolított el a társadalmi életből, amely egyedül reagálhatott volna a korai kapitalizmusra, sok város jólétét ez aláasta, a lefoglalt nagy vagyonok a királyi külpolitika költségeire és arisztokraták, hivatalnokok kezein forgácsolódtak szét. A kiűzöttek között volt Abrabanel Izsák, portugál kincstartó, majd aragon, kasztíliai, nápolyi királyi pénzember és bibliakommentátor, aki végül Velencében működött. Családja, ez az orvosok, tudósok, költők sorát adó sevillai família, végül ugyancsak Itáliában virágzott. Egy a soknyelvű és többvallású pireneusi viszonyokhoz asszimilálódott kereskedő- és iparosréteg veszett el a spanyol fejlődés számára, amely mégis sokáig őrizte nyelvén túl eredeti szervezetét is. Így az oszmán birodalom Ghiordes városában 1608-ban is a sevillai gyülekezet tagjainak vallották magukat Yehudah Davilla és Garcia Davilla. A fejlődés egész sor lényeges pontjára irányította olvasói figyelmét Machiavelli az aragon király tetteinek csodálatot és gúnyt egyaránt kifejező leírásával.

Egymással ellentétes politikai eszméket és intézményeket hagyott hátra a 15. század egyik legjelentősebb európai birodalma, a *burgundi hercegség* – maga azonban még szintézisbe tudta hozni ezeket az elemeket és azok társadalmi, népi hordozóit. Mint egyszerre a német-római császárság és a francia királyság hűbéresei, a burgundi hercegek Európa leggazdagabb és leghatalmasabb fejedelmei közé tartoztak, egyben, mint Flandria és Brabant urai, Európa egyik legfejlettebb gazdaságú területét ellenőrizték. Udvarukban a lovagi kultúra utóvirágzása találta meg legkedvezőbb környezetét. A burgundi udvari szertartások az abszolutista államok modelljéhez tartoztak. A burgundi birodalomban összekerült tartományok ugyanakkor megőrizték regionális kiváltságaikat és intézményeiket. Éppen ez tette alkalmassá a szintézisre és ezzel látszólag ellentmondásban az ellentétes előjelű utódállamok és távoli területek eszmei és intézményi gazdagítására. Nagy pályát futott be a Lille városában működő tanácsai kamara (alapítva 1386), amely egyben felső tartományi bíróság és felső számvevőségi kamara is volt, majd a burgundi centralizáció jeleként mint számvevőségi kamara illetékessé vált az egész Németalföld központi igazgatására, valamint Flandria és Artois grófságokra, Mecheln és Antwerpen területekre, Jó Fülöp óta pedig Hennegau és Namur grófságokra. Így őrizték a lille-i számvevőségi kamarában az udvartartás, az általános pénzügyigazgatás, Flandria, Artois,

Hennegau, Namur, Mecheln és Antwerpen adminisztratív és domaniális elszámolásait, továbbá különféle alsóbb hatóságok, pl. városok elszámolásait ugyanazokról a területekről, amelyeket a számvevőségi kamarának ellenőrzésre benyújtottak. Előttünk áll tehát a kamarai rendszer, amely már átfogta a tartományok egész sorát, és mintául szolgálhatott a Németalföldet a burgundiaktól átöröklő Habsburgoknak, akiknek birodalomsúlypontja hamarosan a dunai országokba tevődött át. Mégis, éppen a tartományi különállást meg nem semmisítő, csak erőforrásait összefogva kihasználó burgundi birodalom nyitotta meg a réceket is, a centralizáció abszolutizmusba átnövése ellen tartományi, illetve más tartománycsoportri intézményesülésnek teret engedve. Későbbi politikai központok és függetlenülési eszmék lehetősége nyílik meg olyan prózai intézményekkel, mint az 1404 óta Brüsszelben működő brabanti számvevőségi kamara, az 1446-ban Hágában alapított és Holland, Zeeland, Friesland tartományokra illetékes számvevőségi kamara. Természetesen még nagyobb politikai jövő várt a németalföldi tartományok rendjeire (Staaten), amelyek a 15. század eleje óta mint három rend (nemesség, papság, városok) tartományonként gyülekező, ezért utóbb leginkább tartományi rendek nevet viselő testületei kezdetben alig különböztek a német tartományok gyűléseitől. A tartománygyűlések egyben előzményei, alapjai a régi Németalföld általános rendi gyűléseinek (Staaten-Generaal), amelyekre nézve J. Cuvelier, J. Dhondt és R. Doehaerd 1427 és 1477 közti fontos dokumentumokat adott ki. De a politikai tudat még az egyes tartományokhoz kötődött, a haza egy-egy tartományt jelentett, és kezdetben az átfogó területi tudat is csak e hazák egyszerű összessége volt. Adrian van der Ee 1447-ben így írt még „non tantummodo patriae Brabanciae et Frisiae sed ita bene omnes aliae patriae et dominia” gyanánt a közös érdekű kérdésekről. Szintézist és egyben a jövő számára fontos politikai örökséget és működőképes, egymásra épülő intézményt jelentett a 17 németalföldi tartomány megőrzött tartományi rendi gyűlése, bírósága, helyi rendi kiváltsága és városi szabadsága, valamint az 1463 óta, még Jó Fülöp burgundi hercegtől összehívott általános rendi gyűlés (Staaten-Generaal) rendszeressége, mivel az általános rendi gyűlésben a résztvevőket a tartományi gyűlések képviselői jelentették. A rendi politikai eszmék és az anyagi érdekek szövevényes érvényesülése magyarázza, hogy amint a burgundi hercegek alatt, úgy a Habsburgok alatt is az adókról a Staaten-Generaal szavaztak, ez az intézmény tehát szabályosan összeülő rendi gyűlés maradt, ha egybehívása a királytól függött is. Sőt, a jövő szempontjából fontos volt, hogyan fejlődött a tartományi gyűlés és annak funkcionálása. Kialakulásakor még nem lehetett gondolni arra, milyen fontos az összes tartományok jövője szempontjából Holland tartománygyűlésének elnöki és a tartomány szindikusi tisztjének összeolvasztása Holland rendjeinek szindikusává. Ez a tartományi rendek összehívására jogosult és jegyzéket vezető rendi tisztségviselő az államjogi tisztséggé váló raadpensionaris intézmény kezdete, ami majd a független Holland, sőt Hollandia vezető hatalmaságává lesz. Közben azonban az eszmék világában is megragadható a fejlődés. A rendek és a társadalom viszonyának átalakítása, a társadalom kiteljesítésének igénye mutatkozik meg abban, hogy a németalföldi *Reineke Vos* változatban a 15. század végén a négyes összetételű nép (nemesség, papság, polgárság, jobbágyok) fogalma bukkan fel. A haza azonban még mindig a tartomány, amint a Merész Károly burgundi herceg haláláról írt elbeszélés ismeretlen szerzőjének megfogalmazása a 15. század legvégén mutatja, akinél a herceg „decem et septem patriarum” hatalmas ura, s aki szerint a herceg többre tört, „Decem et septem patriae non suffecerunt ipsi principi”.

Ha 1506-ban meg is jelenik az általános rendek gyűlésének tartós neve (Staaten-Generaal), ez nem mosta el a tartományok és rendi gyűlések jelentőségét. Képviselet szempontjából a tartományokat nem nivellálták, tartományonként eltérő maradt a küldöttek száma és összeállításának módja, s talán még fontosabb, hogy a követeket a tartományi instrukciók kötötték, a Staaten-Generaal határozatai nem kötötték viszont az egyes tartományokat. Magyarországi Mária idejétől a rendkívüli adók megszavazására mindenkor Brüsszelbe hívták össze a Staaten-Generaal-t. De a Habsburg–spanyol éra sem változtatott azon, hogy a tartományok, tartománycsoportok a rendi ellenállás színterei, a lojálisan bár, de rendi jogait őrző arisztokrácia érvényesülési területei. Így működnek 1559-ben mint helytartók (stadtholder) Egmont grófja Flandria és Artois, az Orániai herceg pedig Holland, Zeeland és Utrecht tartományok élén. Az utókor szempontjából jelentősebbé Nassaui Vilmos, Oránia hercege vált, akinek 1564-ben megfogalmazott elve nyílt szembefordulás volt nemcsak a spanyol ellenreformációs önkénnyel, hanem általában az, akié a terület, azé a vallás elvvel: „Nem tudom elfogadni, hogy fejedelmek megkíséreljék az alattvalóik tudatán való uralkodást, és hogy meg akarják rabolni azokat hitük szabadságától.” De nemcsak ez az államfővé váló tartománycsoporti helytartói tisztség vált fontossá, hanem a raadpensionaris is, aki mint a szabad Németalföld általános gyűlésében Holland rendjeinek vezető képviselője 1572, főleg pedig 1584 óta bizonyos fokig egész Hollandia első minisztere, külpolitikájának irányítója lett, esetenként 5 évi megbízatással. De kizárólagossá ez a hivatal sem lett, mivel 1578 óta Zeeland tartomány külön raadpensionaris hivatalt állított fel. De a vezető tisztségviselők mellett még a rendi eredetű polgári államszervezet testületi intézményei is figyelemre méltók. Erre hívta fel a figyelmet a Képviselési és parlamenti intézmények történetének nemzetközi bizottsága 1975. augusztus 26-i berkeleyi ülésén J. H. Grever Los Angeles-i professzor előadása, A Holland Köztársaság általános rendjeinek és Holland rendjeinek bizottságai 1660–1668 között címmel.

Magyarországra mint a Habsburg birodalom részére és mint szabadságaihoz ragaszkodó területre a németalföldi politikai örökség ellentétes tendenciái egyaránt hatottak. Így kapcsolódik ide a Habsburg pénzügyi rendszer, a helytartósági igazgatás, de a rendi gyűlések igénye is. Kihatása messze kinyúlik témánk körén, mégis említenünk kell. A Rákóczi-szabadságharc államszervezetét a szécsényi kuruc rendi gyűlés (pleni regni conventus, generalis regni conventus) hozta létre 1705-ben. A jelenlevő rendek, köztük városiak és bányavárosiak szövetségre léptek (confoederatio), Rákóczit vezérlő fejedelemmé választották, akinek „nemcsak a hadi dolgokban, hanem a törvényes egyházi és oeconomiai állapotokban is” irányítania kellett. Rákóczi fejedelmi tekintélyénél fogva a törvénycikkeket is szentesítette. A rendek engedelmisséget fogadtak a vezérlő fejedelem parancsainak, Rákóczi pedig esküt tett a rendeknek. A szécsényi gyűlés – mint Csécsi János sárospataki professzor feljegyezte – Bercsényi Miklós főtábornok javaslatára a lengyel konföderációk és a holland felkelő rendek (Staaten Generaal) mintájára alkotta meg a felkelés szervezetét. (A szervezet neve: Conventus generalis omnis ordinis et status confoederatorum Hungarorum).

Európa keletibb részeire azonban nem mindig elkésve érkeztek a politikai eszmeáramlatok, sőt ideeső országok élén is járhattak. De közös gyökerű politikai elmélet is hamarosan ágakra szakadhatott, hogy feleljen a táborában meglévő különféle érdekű és gondolkodású rétegeknek, csoportoknak. Szembetűnő és jól ismert mindez a *cseh*

husziták soraiban. Nem is törekedhetem itt másra, mint hogy háborújuk egyetlen pillanatának igen árnyalt, a címzetthez alkalmazkodó politikai érvelését és kifejezés-módját érzékeltessem. Jó alkalom erre a Prága ostromára felvonuló Zsigmond király, cseh trónigénylő és a várost védelmező husziták viszályának három cseh megfogalmazása. 1420. július 10-én a felkelt Prága város kiáltványt intézett a Velencei Köztársasághoz, amelyet ezek szerint nemcsak Zsigmonddal érdekelletétben álló hatalomnak, hanem a csehek ügyének elvi alapjai iránt is fogékony társadalomnak tekintettek. A megfogalmazás alkalmazkodott is az itáliai humanizmus kibontakozó gondolatvilágához. Prága a császári és papi zsarnoksággal, embertelenséggel és kegyetlenséggel (tyrannis, immanitas, crudelitas) állítja szembe a maga ügyét, amelyet az emberiségben (humanitas) foglal össze. Közel egyidőben, mindenesetre a július 14-i Vítkov-hegyi csata előtt keletkezett az a huszita dal, amely viszont a mozgósított cseh huszita rétegek szemléletéhez és kifejezés-módjához alkalmazkodott: „Kelj fel, kelj fel Prága nagy városa / E cseh földhöz hű egész birodalom / Lovagi rendek és az ország egész hatalma / Ez ellen a babiloni király ellen/, aki fenyegeti Jeruzsálem városát / a prágai községet és a sok hű népet.” Ez a dal a hadra kelt sereghez és a városban tömörülő huszita tömeghez természetesen cseh nyelven szólt, és az anyanyelvet használta az a feudális érvelésű és fogalomkincsű vitairat, amely „a Cseh Korona szidalmait” fogalmazza meg „a magyar királyhoz, mivel az a koronát szabálytalan úton szerezte meg, és a Cseh királyságba erőszakkal tolakszik”. De ez az írás felsorolva Zsigmond magyarországi, balkáni és német tartományokbeli hadai rengeteg összetevőjét, végül ugyancsak Prága ostromát veti a bitorló szemére: „a prágai város megszerzésére s fiaik, leányaik meggyilkolására, kirablására, tönkretételére” vonul a megszámlálhatatlan hadsereg. Szembetűnő, hogy a cseh huszita politikai elméletben és a háború valóságában éles ellentét feszült a cseh városi polgárság, a cseh lovagság és a trónigénylő Zsigmond király között. Ebben az *állam rendi egybefogásának törekvése* a királysággal szembe került.

Kisfejedelmi centralizáció és a „nemesi köztársaság” felé vezető út

A huszitizmus esetében a függetlenségi küzdelem és a paraszttömegek országos méretű antifeudális megmozdulása alakította így a politikai frontokat. Viszont a Csehországot magába foglaló *Német–Római Birodalomban* – annak német részeit tekintve – a helyzet eltérően alakult. Ott több egymást követő nemzedékben éppen egymásra utalt volt a központosító törekvés és a rendi-képviselési szervek kiépítésének törekvése. Ebben a hosszabb vonulatban kapott helyzet Zsigmond uralma, amelynek kormányzati gyakorlata már előbb, magyar földön bontakozott ki.

Zsigmond ugyanis nem volt elképzelések és szándékok nélküli magyar uralkodó, sőt pozitív irányban változtatni kívánt a ligauralomtól megkötött ország intézményein. Ezt az egyéniségét mutatja, hogy mint német királynak, majd mint német–római császárnak ott is voltak hasznos törekvései, amelyek azonban megrekedtek a kialakult erőviszonyokon. Támaszt keresett a birodalmi lovagságban, amelynek 1422-ben kiváltságban engedte meg, hogy szövetségekbe tömörüljön. De ennek éle volt felfelé is, lefelé is, így tilalmazta 1431-ben Zsigmond a birodalmi nemesség védelmére kiadott törvényében a lovagellenes városszövetségeket. Tehát az elhanyagolt osztály mellé állt a felemelkedő, a korszerű

osztállyal szemben. Mégis – vagy éppen ezért is – a tartományúri erők törtek előre, s 1424-ben a választófejedelmek igényt emeltek a birodalom kormányzatában való részvételre. Zsigmond németországi uralmának utolsó tíz esztendejében állt elő egységesítő reformtervekkel, hogy a birodalom gyengülő épületét megtámassza. Az 1427. évi birodalmi hadiadó a fejadó, vagyoadó és bevételi adó keveréke volt, ennek a husziták elleni háborúra szedése főleg amiatt vallott kudarcot, mert hiányzottak a végrehajtás szervei. Még átfogóbb tervezetet dolgozott ki Zsigmond 1434-ben a birodalom reformjára, a belső béke, a belharcok megszüntetése érdekében, kitérve a pénzügyi kérdéseire és az igazságszolgáltatásra. Ekkor meg is maradt tervezetnek, s amikor 1437-ben sikerült a birodalmi gyűlésen megtárgyalatnia, a reformprogram meghiúsult a fejedelmek és a városok ellentétén. A fejedelmek ugyanis az alkalmat arra akarták kihasználni, hogy a városok rovására növeljék a tartományúri igazságszolgáltatást. A király, a császár tehát minden országában végül is kudarcot vallott, mert nem számolt eléggé a társadalom átalakulásával, retrográd erőket támogatott, vagy azoknak teret engedett, a haladókkal pedig szembefordult, vagy legalább elmulasztotta támogatásukat. Ez vezetett – egyéb eltérő adottságok mellett – Németország államkormányzati rendszerének eltávolodására a nyugati országokétól. Megmutatkozott mindkét tájon az elmélet, a szakképzettség visszahatása az intézmények kibontakozására (pl. legisták, római jogi oktatás), de esetleg ellenkező előjelű politikai funkcióval. Ami Franciaországban az állami központosítást, az német földön a tartományi különállás államszerű megalapozását eredményezte.

A Német–Római Birodalom nagy sorskérdése ezért, továbbra is az volt, meg tud-e újulni korszerű szervezetben, vagy széthullik. Ilyen kísérletek és elgondolások több nemzedék politikai történetét jellemzik, és újabb meg újabb rétegek játszanak bennük főszerepet. A hatalmi hierarchia csúcán álló császárság már nem játszott kellően kezdeményező szerepet, maga is a családi hatalom, családi tartományok kiépítését – tehát végeredményben a birodalom belső széttagolódását siettető folyamatot – tartotta szem előtt. A kezdeményezés ezért egy szinttel lejjebb adódott, a választófejedelmek körében. A vezéralak, a grófi származású Berthold von Henneberg (1441 vagy 1442–1504), főpapi pályán mozgott. Mégis talán fontosabb, hogy jogot tanult Erfurtban és Itáliában. Henneberg 1474-ben mainzi dékán-kanonok, majd 1484-ben ugyanott érsek, ezáltal választófejedelem lett. Mint ilyen a fejedelmi reformpárt vezetőjévé emelkedett. Törekvésük az volt, hogy az új gazdasági és politikai fejleményekhez igazítsák a hanyatló birodalmi hatalmat. Ennek a körnek megfelelően képzelték el ezt, nem elsősorban a császári hatalmat akarták erősíteni tehát, hanem a fejedelmek, legfeljebb a rendek javára igyekeztek megvalósítani a korlátozott központosítást. 1486-ban kihasználták III. Frigyes császár nehézségeit, amiket a Magyarországgal vívott háborúja okozott, és Berthold von Henneberg a frankfurti birodalmi gyűlésen kicsikarta a tízesztendő tartományi békét, ezáltal tilossá vált a magánháború.

Ezen a frankfurti birodalmi gyűlésen érlelődtek meg a fejedelmi reformmozgalom előrehaladásának feltételei. Királlyá választották I. Miksát, ami elősegítette, hogy Henneberg kikösse magának a birodalmi kancellária vezetését. 1486 óta volt továbbá szász választófejedelem Bölcs Frigyes, aki a fejedelmi reformpárt másik vezetője lett. Ettől kezdve a birodalom reformjának hullámzó kísérlete töltötte be Henneberg utolsó évtizedeit. 1495-ben ki tudta használni I. Miksa pénzügyi nehézségeit és külpolitikai helyzetét, ezáltal a wormszi birodalmi gyűlésen keresztülvitte az örök tartományi békét, a

birodalmi kamarai bíróság megalakítását, az „általános pfennig” nevű birodalmi adó emelését, valamint a birodalmi gyűlés évenkénti megtartását. A mozgalom tetőfokán Berthold von Henneberg elérte egy birodalmi kormányzat felállítását (1500), amelynek összetétele biztosította a császári hatalom korlátozását és a fejedelmi érdekek érvényesülését. A birodalmi kormányzat elnöke Bölcs Frigyes lett. Miksa császár azonban az ilyen együttműködést megtagadta, és két esztendő múlva a birodalmi kormányzatot feloszlatta. Az 1504/5. években folyó landshuti örökösödési háború és Henneberg halála megadta Miksának az alkalmat a rendi ellenzék visszaszorítására. A Henneberg-féle reform ugyanakkor az alsóbb rendek ellenállását is kiváltotta, bukásra volt tehát ítélve.

Miksa tehát bizonyos ügyességet tanúsított a fejedelmi értelmezésű birodalmi reform elsőkélyesítésében. Viszont azok a javaslatok, amelyeket a császár tett a birodalmi alkotmány megváltoztatására, ti. a császári hatalom erősítésére, a fejedelmek ellenállásán hiúsultak meg. A kudarcok egyensúlya állott be a 16. század elején, végeredményben annak alapján, hogy nem voltak a társadalmi-gazdasági feltételek egy német össz-birodalmi korai abszolutizmus vagy legalább központosított monarchia kibontakoztatására. A gyengeségek között emelte ki W. Küttler berlini gazdaságtörténész a német piaci viszonyokat. Rámutatott arra, hogy a társadalmi átrétegződés közepette a központosítás a feudális reorganizációt segítette. Valóban, a birodalom reformjának következő kísérlete is meghatározott földesúri körökhöz kapcsolódik. Látszólag semmi sem változott, amikor 1521 elején megnyitották a wormsi birodalmi gyűlést: a tárgyalások a birodalmi kormányzat és a kamarai bíróság ügyrendjéről szóltak. Az eredmény azonban lényegesen eltért a századelőtől, amennyiben a második birodalmi kormányzat tekintetében V. Károly, az új császár álláspontja ment keresztül, azaz hogy csak az ő távollétében, akkor is Ferdinánd főherceg elnöklete alatt működhetik a birodalmi kormányzat. Így fogadta el a birodalmi gyűlés május második felében. Az eltolódás nemcsak a császár-változásból következett. Mélyebb oka a közben előrehaladó reformáció (ennek vonatkozásairól az ülészakon Botta István: Luther társadalmi és politikai tanítása címen adott elő). Még inkább közeledésre készítette a választófejedelmek jórészét a dinasztiahoz *a birodalmi lovagok mozgalma*. Éppen ez a legizgalmasabb ellentmondás. A lovagok ugyanis a császár tekintélyét és a birodalom egységét egyaránt elő akarták mozdítani. Vezetőjük politikai és katonai síkon Franz von Sickingen (1481–1523) nagybirtokos, aki korábban (1514-től) rablólovagságba átnövő magánháborúiról, birodalmi átokkal sújtva pedig francia szolgálatba állásáról volt nevezetes. A német állapotokra jellemző, hogy ezt az előkelő lovagot a császár a rendek támogatása híján nem tudta ártalmatlanná tenni, hanem engednie kellett. I. Miksa tehát 1517-ben feloldotta Sickingent az átok alól, és a lovag fegyverszünetre lépett a wormsi püspökkel, valamint francia szolgálatból császáriba lépett. Hamarosan megindította küzdelmét a fejedelmek ellen: 1518-ban a fiatal Hesseni Fülöpöt támadta meg, és kényszerítette sarc fizetésére. 1519-ben a Sváb Szövetségtől húzott javadalommal csapatot vezetett az Ulrich württembergi fejedelem elleni hadjáratban, és ekkor ismerkedett meg Ulrich von Huttennel (1488–1523). Sickingen annak hatására fordult az ideológiai kérdések felé: pártját fogta a szorongatott Reuchlinnak a kölni domonkosrendiekkel szemben, majd menedéket nyújtott Huttennek Ebernburg várában (1520–22). Hutten 1520 nyara óta hirdette általános hadjáratát az egyházi fejedelmek ellen (Pfaffenkrieg), méghozzá császári vezetéssel (*Clag und vormanung*), majd bizonyos elhatárolódással az év decembere óta saját kezdeményezésre is (*Entschuldigung*). Hutten

ugyanis a reformációban nem a teológiai kérdéseket feszegette, a humanista birodalmi lovag szemében az egyház reformja a birodalom reformjának volt előfeltétele a császár és a birodalmi lovagok javára. Hutten fogalmazta meg tehát a lovagi centralizációs elképzelést, némileg előre, némileg a múltba tekintve. A Hohenstaufok birodalmát akarta lehetőleg helyreállítani, amelyben a lovagok a birodalom kardhordozói lennének, míg a világi fejedelmekre nem gondolt hatékony politikai tényezőkként. Ez a pápai egyház, az egyházi és világi fejedelemség ellen irányult, és a lovagok mozgalmával megnyitotta az utat a néptömegek előtt. Amit Hutten ideológiailag fejtegetett, azt Sickingen gyakorlatba kívánta átültetni: 1522 augusztusában az Ebernburgot övező vidékek lovagjai a nagybirtokos javaslatára szövetséget kötöttek Landauban, amely a lovagok jogvédelmét hirdette a fejedelmekkel szemben. Ez a szövetség a birodalom világi átrendeződését egyengette, nincs közvetlen összefüggésben a trieri egyházi választófejedelemség elleni magánháborúval (1522. augusztus–szeptember), amelyben Sickingen Trier világi választófejedelme szeretett volna lenni, az őt a hadjáratban támogató Hutten pedig az egyházi fejedelmi hálózatot akarta gyengíteni és a lovagságot erősíteni. Hogy ez a kettős vonalvezetés mit eredményezett volna a birodalom szempontjából, azt a két barát valószínűleg a győzelem utánra halasztotta. De az 1500 lovassal és 5500 gyalogossal vezetett trieri hadjárat és Trier egyhetes ostromzára bukásukra vezetett: a trieri érsek támaszt talált a pfalzi választófejedelemben és a hesseni tartománygrófban, akik feltörték az ostromzárát, majd ostrom alá vették Sickingent Landstuhlban, amelynek eleste után (1523. május 7.) a lovag belehalt sebeibe. Hutten menekülésben halt meg, svájci magányában. A trieri háború bebizonyította, hogy a lovagi ideológus hiába remélte a birodalmi lovagság megmozdulását egy háborúban az egyházi fejedelmek ellen. A sváb, frank és rajnai lovagság többsége nem állt a lovagi mozgalom mögé, azért szigetelődött az el. Mindez mutatta már, hogy a birodalmi lovagság önálló politikai erőként nem lépett porondra, gazdasági és politikai szerepének maradványait más módon akarta biztosítani. Ez pedig a birodalom reformját a társadalmilag még alacsonyabb helyzetű osztályokhoz szorította, és a lovagok legjobbjai azokhoz csatlakoztak.

Egy ilyen átcsoportosulás, nyitás gondolata korlátozottan már Huttennél felmerül, aki azonban nem érthette meg annak kibontakozását. Már a lovagi ideológus a városokhoz fordult 1522 júniusában (*Vormanung an die freien Reichsstädte teutscher Nation*), és szövetségre hívta őket a fejedelmek ellen. Ezidőben már a politikai életbe sodródott, de inkább még csak a különféle fejlődési tendenciák tapasztalataival ismerkedett Florian Geyer frank lovag (kb. 1490–1525). Azt mondhatjuk, hogy volt pályájának két olyan mozzanata, ami közel viszi őt Sickingenhez és Huttenhez: 1517-ben a neumünsteri egyházzal vitába keveredett feudális járadékok körül, mire kiközösítették, és az alól többé nem is oldották fel. 1519-ben pedig mint a Sváb Szövetség egyik parancsnoka vett részt az Ulrich württembergi herceg elleni hadjáratban. Sorsa mégsem az övék lett. Ebben szerepet játszhatott tágabb érdeklődési köre. Már 1512-ben – ismeretlen okból – az angol királyi udvarban járt. A württembergi hadjárat után Geyer vidékétől távoli szolgálatba lépett: Albrecht német lovagrendi nagymester lett a gazdája, s a nagymester céljai érdekében fontos diplomáciai utakat teljesített. Így járt Geyer Németalföldön a császári udvarban, valamint Dániában. Megismerkedhetett tehát tíz esztendőn belül három olyan országgal, amelyek a tengeri kereskedelem útján emelkedőben voltak, Angliában és Dániában pedig a monarchiák központosító erőfeszítéseivel. 1522-ben a nagymester kísérőjeként vett részt

Geyer a nürnbergi birodalmi kormányzati ülésen. A fő társadalmi-politikai kérdésekhez közelebb kerülhetett 1523-ban, amikor részt vett a Schweinfurtban tartott frank lovagi gyűlésen, de előtérbe nem került. Geyer még az év őszén a nagymester udvari marsallja lett, és gazdáját elkísérte a Lutherrel tartandó wittenbergi megbeszélésre. A lovag tehát még Sickingenhez és Huttenhez képest is rendkívüli, sokoldalú tapasztalatokat szerzett városiasabb országokban, az Eszaki- és Keleti-tenger vidékén, udvarokban és a reformáció műhelyeiben. Ez a kor nagy németországi – egyelőre még a mélyben munkáló – változásait is jelzi. Mert a felületen alig változott valami: az 1524 elején Nürnbergben megnyíló birodalmi gyűlésen továbbra is folytak a tárgyalások a kormányzatról és a kamarai bíróságról, de előtérbe került a városok helye és szavazata a birodalmi gyűlésen is.

A városok azonban nem mutattak kezdeményezést egy átfogó társadalmi mozgalom megindítására – jóllehet, erre a reformáció előrehaladása számukra adott volna lehetőséget, és ez magával ragadhatta volna a leghaladóbb lovagokat. Csak a parasztság helyi megmozdulásaiból összekapcsolódó nagy német parasztháború adta meg a lehetőséget a viszonylag tiszta frontok kialakulásához, s ennek antifeudális táborában álltak a parasztok mellé a legkövetkezetesebb polgári, sőt lovagi elemek. A parasztháború mérsékeltabb, de polgári jövő felé tekintő ideológusai hivatalnokok közül kerültek ki. A legjelentősebb ezek közül Wendel Hipler (1465 körül-1526) volt, aki egyetemi képzettség birtokában (1482-ben mutatható ki a lipcsei egyetemen) hivatásos értelmiségi pályát futott be. A kislejedelmi hatalmak egyikének szolgálatában működött: Kraft Hohenlohe gróf kancelláriai írnoke, majd befolyásos titkára volt. Ezt használta ki kiterjedt nemesi birtok megszerzésére. 1503 után összekülönbözött a fiatalabb nemzedékkel, Albrecht és György grófokkal, ellenük a birodalmi kamarai bíróságnál pereskedett, és átlépett a pfalzi választófejedelem szolgálatába. Régi ügye azonban nem hagyta nyugodni, 1520 és 1524 között úgy is elő akarta mozdítani velük való viszálját, hogy szövetekezett a Hohenlohékkel vetélkedő nemesekkel (pl. Götz von Berlichingen), és jogi segítséget nyújtott Hohenlohe-alattvalóknak. Kitűnt még az értelmiségiek sorában Friedrich Weigandt (? –1525 után), aki Miltenbergben volt mainzi számvevőségi hivatalnok. Ez akkor különbözött össze a tartományúrral, amikor Johann Drach miltenbergi prédikátort a kiutasítástól megvédte (1523). A parasztháborúban Hipler is, Weigandt is szerepet vállaltak. Wendel Hipler a Neckar-völgyi parasztok élére lépett, és a radikális paraszti irányzattal szemben polgári reformterveket akart békésen keresztülvinni. Így adódott, hogy Friedrich Weigandt neki nyújtotta be 1525 áprilisában cikkelyeit, amelyek lenyesegették a paraszti követeléseket, viszont az egyházi birtok ellen irányultak, s mindkettővel a nemességet akarta a felkelés mellé állítani. Fontosabbá Weigandt második munkálata lett, amely az 1523-ban megjelent, ún. III. Frigyes reformációja röpirathoz kapcsolódott. Ez a heilbronni parasztyűlés elé kellett hogy kerüljön (*Heilbronni Program*). A május közepén keletkezett reformterv a felkelés polgári elemeinek nézeteit tükrözi, és középpontba a Birodalom központosítását állította. Így az összes rendek helyzetére, a bíraskodásra és részben a gazdasági életre kiterjedő változtatásokat kívánt. Lehet, hogy Weigandt fogalmazványa a felkelést hanyatló szakasza elején mérsékelni akarta, hogy az nemesi vezetéssel kiegyezést érhessen el a fejedelmekkel és a felkelés lovagi, polgári ellenzőivel. Hipler ezt a szöveget mégis a parasztyűlés elé vitte, azzal a céllal, hogy négy terület felkelő csapatait összefogja, és a parasztokat tegye érdekeltté a polgári fejlődés előtt utat nyitó programban. Csakhogy a heilbronni gyűlés még a tárgyalások megkezdése előtt feloszlott, a Sváb

Szövetség csapatainak a frank területre nyomulása miatt. Ugyanebben a problémakörben kísérhetjük figyelemmel Florian Geyer tevékenységét a parasztháború alatt. Jómódú lovag létére önként és hátsó gondolatok nélkül csatlakozott ez a frank lovag a felkelőkhöz, és tagja lett a Tauber-völgyi csapat paraszttanácsának. Megbízása az volt, hogy a városokkal tárgyaljon. Rá is tudott venni 9 odenwaldi – mainzi választófejedelmi – várost, Kitzingen őrgrófi várost és Rothenburg birodalmi várost a parasztokhoz csatlakozásra. Pedig nemcsak hajlékonyság, hanem elvi szilárdság is jellemezte Geyert, aki paraszti cikkelyek (*Tauber-völgyi Program*) alapján tárgyalt, azaz a nemesség és papság rendi előjogainak eltörlését, a közös polgár- és paraszttjog alapján élését kívánta. A parasztháborúnak ez a pillanata az, amikor az értelmiségi és a lovagi parasztvezér útja összetalálkozott: Hipler Heilbronnból a Würzburg előtt álló frank parasztokhoz sietett, hogy a Tauber-völgybe vezesse őket. Csakhogy Geyer június 1-én a schweinfurti parasztyűlésen volt, 2-a és 4-e között pedig Rothenburgban időzött. Így került el a lovag a végzetes königshofeni ütközetet, amelyben Hipler a döntő szakasz előtt elhagyta a csapatokat, és átmenetileg eltűnt a feudális szemek elől. Geyert viszont, amikor Rothenburgból kiutasítva északra tartott, Wilhelm von Grumbach nemesúr – saját sógora – szolgálai egy erdőben meggyilkolták. Weigandt a parasztok veresége után talán mérsékeltségében reménykedett, de előbb kegyvesztett lett a mainzi érseknél, majd annak parancsára kivégezték. Hipler is elég hamar feudális fogságba esett, és pfalzi börtönben vesztette életét. Sorsuk mutatja, hogy nemcsak a radikális antifeudális-népi reformációs irányzat vezetői, de a polgári társadalmat egyengető mérsékeltek sem számíthattak kegyelemre. Velük együtt a Birodalom központosításának ügye is elveszett.

A lovagok Németországban annak társadalmilag fejlettebb részein voltak képesek bizonyos elméleti és gyakorlati értékű központosítást támogató elveket kialakítani, még inkább azon a vidéken működtek viszonylag következetesen a polgársághoz, sőt parasztsághoz közeledni tudó jeles lovagok. A Birodalom keleti felét és az attól keletre eső országokat már a nemesség sekélyesebb politikai tevékenysége, a néptől távolabb állása jellemezte. Ez mutatkozott meg Lengyelország és Magyarország politikai áramlataiban a 16. század elején. Ha az elméletek nem is hathattak vissza annyira, hogy a társadalmi-politikai valóságot módosítsák, de mozgalmakat táplálhattak, azok zászlajául szolgálhattak. Az 1505. év kiemelkedő példája Közép-Európa keletén a *rendi tendenciák* előtérbe kerülésének. Ebben az esztendőben alakult ki Lengyelországban a rendi országgyűlés későközépkori formájában (*sejm*), mint a tartományi részgyűlések (*sejmik*) összeműködésének eredménye. Mivel az 1505-i sejmen ezáltal a városoknak nem volt képviselőjük, Lengyelország egyetlen rendnek, a nemességnek államává vált. Ez a híres nemesi köztársaság (*rzeczpospolita-respublica*).

Ilyen jellegű volt az 1505 szeptemberében összegyűlt rákosi *országgyűlés*, amely ugyancsak az egyes – ez esetben magyar – vidékek nemességének hangulatát tükrözte. A megyéket képviselő nemesek állást foglaltak Ulászló király utódlásának ürügyén az idegen származású királyok ellen. A dinasztikus kérdés azonban egy átfogóbb kérdést érintett, *a későközépkori magyar feudális nemzetfogalmat vetették fel a dinasztiai kapcsán. Ezért említette fel a rákosi végzés: „Rövidség okáért elhallgatjuk néhai felséges II. Endre, Lajos, Mátyás és más boldogult magyar királyok tetteit, fényes viselt dolgait, melyek a szkíta nemzetet hírnévben, dicsőségben nagygyá, tündöklővé tették, hírét az egész földkerekségen messze elterjesztvén, a csillagokig emelték.”* A ki nem mondott részletek híján is sejt-

hetjük, hogy ez a királynévsor az Aranybulla kiadójának, megerősítőjének, a rendi országgyűlések összehívójának és valamennyi név esetében a feudális magyar területi expanzió képviselőinek szólt, ezeket az emlékezetes tetteket és magatartásokat idézték fel a nagyinak minősülő uralkodókkal. Az idegenekkel való szembefordulás, azok felelőssé tétele az ország pusztulásáért viszont ürügy, hiszen Anjou Lajos is idegen dinasztia sarja volt. A Jagelló urakodónak és környezetének szólt tehát az a kifogás, hogy az idegenek – mint a köznemesi vezér Werbőczy megfogalmazta – nem tanulták meg a „szittyá nép” erkölcsseit és szokásait.

Egy helynév politikai fogalommá válása jól érzékelteti a magyar és lengyel nemesi gyülekezések hasonló korabeli értékelését. A magyar köznemesi fegyveres tömegek hangos megmozdulásai, zavaros gyűlései az országgyűlések egyik fő színhelyén, a Pesthez közel eső *Rakos* mezején (egy 1523. évi perben: in campo *Rakus* in comitatu Pesthiensi) játszódtak le – erről a névről ment át, főleg az 1505. évi országgyűlés híre nyomán a német nyelvbe a *rakusch* (1505-től az 1520-as, 1530-as évekig, pl. 1507: *Rakusch*), *Rakus* magyar országgyűlésnév gyanánt. A fogalmat jobban magukéhoz hasonlítani tudó lengyelek körében pedig a lengyel nyelvbe átkerült a *rokosz* szó, táborszerű fegyveres gyűlés, nemesi zendülés jelentéssel, amikor is a megmozdulás király- és szenátusellenes éle felelt meg a magyar eredeti hangulatának (1520-tól a 18. századig).

A politikai erőviszonyok ingadozó alakulásán belül előretört és a korabeli – maradó hatású – magyar jogalkotásban érvényesült a köznemesi párt politikai-jogi elképzelése. A parasztellenesség mellett a *rendi célok* jellemzik Werbőczy István köznemesi vezér Hármaskönyvét (*Tripartitum opus iuris consuetudinarii*). Ez a jogi munkát a magyarországi szokásjog rendszerezése volt a köznemesi párt politikai céljai, jelesen az egyazon nemesi szabadság szellemében és az örökös jobbgátság felé mutató újabb jogszabályok beleszerkesztésével. Összefoglalta tehát a köznemesi rendi párt érdekében az ideológiáját tükröző jogszokásokat és a megfelelő jogszabályanyagot. Maga a munkát elkészülése és az adott formában lezárása nem egyedülálló Közép-Európa keletén. Nem annyira a közös uralkodó és a humanista műveltségi elemek terjedése, mint a társadalomfejlődés közös iránya magyarázza, ahogyan a szomszédos országokban is ez idő tájt írták össze a szokásjogot, illetve a tételes jogon alapuló gyakorlatot. A cseh feudális bírósági szervezetről, anyagi és eljárásjogról 1500 körül írta meg Všehrad Viktorin Kornél a maga művét (*Kilenc könyv Csehország jogairól, bíróságairól és tábláiról*). Hasonló tárgyú jogi irodalom jött létre Morvaországban. De a közös vonásokon belül eltérések is mutatkoztak.

Hazánkban a jogkönyv megalkotásában a polgári fejlődés fokozott gyengesége és a központosítás – egyébként akkor cseh, lengyel és német vonatkozásban is szembeötlő – megkezdése, nem utolsósorban pedig a magyar köznemesi párt eszmevilága következtében kevésbé érvényesült a római jog, hanem a régi szokásjog mellett az egyházi jog jutott szóhoz. Az első kiadásban latin vers jelent meg Werbőczy dicsőítésére, és az hangsúlyozta a jogtudós tanításának jelentőségét: a szittyá szokás drága örökség, nem becselebb nála a római jog. A *szittyá* (szkíta) „elődökre” való visszatekintés már korábban is a köznemesi politikai gondolkodás tárgya és kifejezési eszköze volt Magyarországon. Szembeállítás azonban a római joggal társadalmi értelmű. A német birodalmi lovagság vezetői, Hutten és Sickingen – jóllehet, az első kiváló humanista volt – a római jogot csakúgy idegennek tekintették, eltörölni kívánták. Ez tehát kiterjedt nemesi áramlat volt. Német viszonylatban azonban ez a központosítás sajátos viszonyaival magyarázható: a római jogi

felfogás, hogy az uralkodó minden jog forrása, gyorsabban terjedt el a német tartományok igazságszolgáltatásában és igazgatásában, és előnyösen hatott ezek rendszeres kormányzatára. A központi hatalom viszont ebből hasznot nem húzott. Az egyes fejedelmek a saját tartományukban magukat tekintették a római jog szerint legfőbb tekintély forrásának – de ragaszkodtak a császárhoz fűződő viszonyuk feudális, hagyományos jellegéhez. Ez a tényleges helyzet érthetővé teszi a császárságpárti Hutten római jog-ellenességét, s azt, hogy hangsúlyozta *germán* lovag voltát, hogy felelevenítette a Róma ellen küzdő Arminius „német” hős emlékét. Werbőczyéknél azonban nem erről van szó. Itt, a még fejletlenebb polgársággal rendelkező magyarországi társadalomban a római jogtól való elhatárolódás az udvari párt mellett álló központi szervekkel való szembenállást jelentette, a központi hatalom további lebontásának célzatát sejteti. A társadalmi szempontból Magyarországhoz legközelebb álló Lengyelországban a nemesi nacionalizmusnak megfelelő ideológia mint *szarmata* terjedt. A római jog elfogadásának Lengyelországban csak rövid életű és bizonytalan nyomai vannak a 15. század végén, ez Jan Ursinus nevéhez fűződik. Csak 1530-ban alakult az első római jogi tanszék a krakkói egyetemen. Még északabbra is elterjedt az uralkodó osztály dicső őskeresése, a svédek archaizáló *gót és vandál* eredeztetése. A svédek korabeli fejlődési tendenciája azonban társadalmi szempontból szabadabb volt, és az őskeresés inkább hatalmi igényeket támasztott alá.

A magyar feudális jog így szembekerült a római joggal. Ezt magánjogi szempontból keserűen észrevételezte Balassi Bálint, a 16. századi magyar művelődés büszkesége. A költő rámutatott, a Werbőczyt dicsőítő verssorokkal ellenkező hangsúllyal: „Mert az mi az törvén dolgát illeti, nem azért hozom elő az Justinianus irt törvényét, hogy az Tripartitum ellen valamit magamnak használhatnék avval, mert tudom, hogy annak semmi ereje nincsen Magyarországon, . . .”. De ez csak következménye volt az eltérő közjogi helyzetnek. Ez utóbbinak legsajátosabb vonásait Werbőczy Hármaskönyvében, az ún. Szent Korona-elméletben foglalta össze. Ez lényeges tartalmát tekintve szentesíti a parasztok kitesztését a „nemzetből”, az állampolgárok sorából, másfelől a „nemzet” tagjainak, az előjogokkal rendelkező nemeseknek a formális egyenlőségét (*una et eadem libertas*) kívánta bizonyítani, beleértve a legszegényebb nemeseket is. Ennek megfelelően a *nemesi előjogokat* (királyi bíróság alá tartozás, személyes szabadság, adómentesség, ellenállási jog) *valóságként* tüntette fel. A szerkesztő már mint „szokásjogot” fektette le a nemesség akkor folyó, győzelemmel még egyáltalán nem végződött harcának céljait. A társadalom tényei alapján azt kell mondanunk, hogy ez *politikai elmélet* volt, amitől lényegesen eltért a *politikai valóság*.

A 15. század során ugyanis a bárók rétege váruresség, hatalmas földbirtokok (egyenkint legalább 40 falu, olykor több mezőváros), állami tisztségek, jövedelmező zsoldostoborzó megbízások, a Jagellók alatt még királyi jövedelmek zálogbavétele alapján is gazdagodott. Társadalmilag is megalapozott volt, nem üres jogi aktus, hogy a 15. század derekától külön *főrendi jogállásukat* ismerték el. 1459-ben törvény szól a többi nemesek fölé emelkedő nemesekről, figyelembe véve bárói vagy más rendi állásukat (statum baroniae seu alium honestum statum). A mátyási centralizáció ezt nem számolta fel. A főrendek előjoga volt, hogy vérdíjuk összege, esküjük értéke, feleségük hitbére többet ért a köznemesénél. Politikai előjoguk volt, hogy az országgyűlésre személyükre szóló meghívót kaptak a királytól. A késői feudális társadalom jellemvonása volt Magyar-

országon a főúri réteg hatalmi, vagyoni emelkedésének, jogi különállásának fokozódása. A 16. századtól a nagybirtokos réteg *örökletes címekkel* a nemesség alsóbb rétegei fölé emelte magát. A Habsburgok hol illetékesen, hol illetékesség hiányában, mindenesetre már a 15. század derekán kezdtek adományozni grófi (comes) címet, ami ezáltal elvált az ispáni hivataltól (eredeti értelemben vett comes). Hunyadi János és ivadécai V. Lászlótól 1453-ban a Beszterce örökös grófja címet nyerték. A korai 15. századtól a címet szinte családnévvé (Groff) tevő Szentgyörgyi és Bazini grófok, 1459-ben Frigyes császártól és tőle mint magyar királytól (!) egy-egy címerlevelet kaptak. A Frigyes császártól pénzverésre nyert felhatalmazás nem mehetett át a gyakorlatba Mátyás uralma folytán. Az öröklődő bárói (liber baro) címet legelőször a Jagellók adományozták (podmanini Podmaniczkyak legkésőbb 1506., Drágfiak 1507). A bárói réteg vagyoni és jogi helyzete kedvező volt, így hamar kiheverte Mátyás alatti korlátozását. A feudális uralkodó osztály felső csoportjának előkelőségét és hatalmát fokozta örökletes főispánságuk némely vármegyékben. Szapolyai Imre az 1460-as évek kezdetétől, majd Szapolyai István szépségi, Ernuszth János kincstartó 1470-től turóci, Bánffi Miklós 1471-től Arad megyei, Perényi Imre Abaúj megyei örökös főispán volt. Ebbe a fogalomkörbe tartozott, hogy a Szapolyaiak szepesi grófoknak írták magukat. Törvénytelen igényt támasztott az 1490-es évek elején Báthori István erdélyi vajda, amidőn – legalább az ellene panaszkodók tudomása szerint – magát örökös vajdasággal felruházottnak minősítette. Az 1514. évi megtorló törvény befejező részében éppen nem a köznemesi egyenlőség szelleme érvényesült, amennyiben a két rendi párt vezető egyéniségei öröklődő rangjukkal hangsúlyozták jelenlétüket: Perényi Imre, Abaúj vármegye örökös főispánja, Péter ispán, szentgyörgyi és bazini comes, Szapolyai János, a szepesi terület örökös ispánja.

Ezekkel tehát nemcsak szemben, de akár vezetésük alatt állt politikai harcban Magyarország ún. *köznemesi pártja* (némely magyar polgári történetírónál: nemzeti, ezzel egybecsengően Georg Stadtmüller tollán: nationalmadjarisch párt). A politikai elmélet és a valóság ellentmondása azonban ez esetben elég hamar napvilágra került, más szóval a politikai alakulat egységes jellege hamar világosan lelepleződött. Ennek alapja az a körülmény volt, hogy a 15. századra a magyar birtokos nemesség vagyoniilag *erősen differenciálódott*. Vezető, középbirtokos rétege (családonként 10–40 faluval) betöltötte a vármegyék szolgabíráinak tisztjét, ebből a rétegből valók voltak az országgyűlési követek. Ennek a rétegnek biztosított súlyt a vármegyei tisztikarban és a vármegyei törvényszék megerősítésével Mátyás király. Jóval többet tett azonban ki a kisnemesség néhány falvával és az ún. parasztnemesség néhány telkével. Ebből a belső ellentmondásból adódtak végső soron a pártbeli átcsoportosulások. Míg korábban a köznemesi párt vezetői általában a bárók ellen szónokoltak, idővel maguk is bárók járszalagjára kerültek. Egy-egy politikai ambícióját ezen a vonalon megvalósítani akaró báró, dúsgazdag középnemesek és a szegényebb nemesek így találkoztak Magyarországon a 15–16. század fordulójának évtizedeiben a nemesi egyenlőség hamis tudatában és a Habsburg-ellenes feudális nemzeti jelszavakban.

Az ideológiákban megmutatkozó különbségek kellő magyarázatot találnak az eltérő életpályákban. A német lovagi politikusokkal és centralizálni akaró ideológusokkal szemben a *magyar köznemesi rendi párt vezetői* jellegzetes gazdagodásukkal tűntek fel. Közülük méltán került az élre – körükben – fölényes műveltségével Werbőczy István, aki országgyűlésen fellépve mint kúriai jegyző lett a nemesi rend vezéralakjává, meg-

szerkesztve az országgyűlés dekrétumát. Werbőczy olyan Bereg, majd Ugocsa vármegyei köznemesi család (a Kerepecziek) sarja volt, amely már Zsigmond király idejében világi értelmiségi funkciókat töltött be (nagyatyja akkor a főasztalnokmester helyettese volt). Anyai ágon is értelmiségi foglalkozású nemesek voltak az ősei (Deák-család). Werbőczy 1458 körül született. Valószínűleg nem járt külföldi egyetemre, hanem valamelyik hazai főiskolán (Academia Istropolitana?) szerzett kánon- és római jogi képzettséget, latinul, görögül és németül „elegánsan” beszélt. Werbőczy még Mátyás király kancelláriájában kezdte pályafutását, ahol 1482-ben registrator volt, feladata az oklevelek bevezetése a „királyi könyvekbe”. A központosításban bekövetkezett törés után ügyvéd volt az erdélyi nemesi peres világban. Mint Szobi Mihály köznemesi vezér jogtanácsosa emelkedett, annak jóvoltából is vagyonosodott, mígnem azt túlszárnyalta. 1502-ben erdélyi vajdai ítélőmester lett (Szentgyörgyi Péter, majd Szapolyai János szolgálatában).

Werbőczy pályája egyre fölfelé ívelt, jellegzetes társadalmi szempontból is. Egyike volt azoknak az ún. köznemesi férfiak, családok felemelkedésének, amelyek a 15. század óta familiárisi vagy hivatali szolgálattal, birtokszerzéssel és az árutermelés kihasználásával jutottak magasra. A köznemesi párt vezető csoportjának további jellegzetes alakjai a Szobi, Paksi, kereki Ártándi, Bajoni, gyáli Kenderesi, Glesán vagy a kevésbé vagyonos dunántúli osztópáni Perneszi és Fajsi családok tagjai. Mindezek az 1514. évi parasztháború veresége folytán értek magas rendi méltóságokig, de sajátos vagyonosodási folyamat után. A vagyont, hírnevet megalapozó ősök közt a Békés és Bihar vármegyékben gazdag Bajoni-családban a Werbőczy-elődökhöz hasonló szerepeket játszott Bajoni István nagyváradi kanonok, Itáliában jogot tanult királyi titkár és diplomata Mátyás alatt, akinek István nevű apja viszont még Vitéz János familiárisa és váradi püspöki jószágkormányzó, birtokait zálogbavételek útján is gyarapító nemesember volt. Hunyadi-kori pályák meg is ismétlődhetnek. A nagyváradi püspökség szolgálata erre újabb alkalmat nyújtott. Ezt mutatja martonosi Pöstyéni (Pestyéni) Gergely életútja. Ez a Csongrád megyéből származó nemes 1505-ben még ezt a megyét képviselte a rákosi országgyűlésen. A nemesi politikus pályafutása azonban – s ez nem jelentett politikai törést az ő esetében – püspöki szolgálatban folytatódott. A váradi püspökség tisztartója, sáfárja lett. A parasztháború alatt olyan szerepet vállalt, mint a vezető megyei nemesek. Ez is, politikai pártállása is Szapolyai János mellé vont. II. Lajos alatt királyi tanácsos volt. Szapolyai királysága idején (1527) főudvarmester lett, majd országbíróvá emelkedett. Igaz, hogy ezeknek a pályáknak csak egy része ívelt a köznemesi pártban magasra – mások dinasztikus, udvari párti, főpapi környezetben mozogva, udvari karriert futottak be. Így lett udvari tisztség a csúcsa muronyi Wér András pályájának. Ez a Békés megyei nemesi családból való familiáris először a Hunyadi-birtokok igazgatásában tevékenykedett, 1470-ben Szilágyi Erzsébet csabacsüdi, 1482-ben debreceni ispánja volt. Mint Ernusz Zsigmond kincstartó familiárisa 1494-ben Szabolcs vármegyében, 1494/95 évben a szászoknál szedett be adót. 1509-ben Lajos ifjabb király főétekgóója és familiárisa volt.

A német és keletebbre eső rendi fejlődés kicsengése ugyan közös: a központosítás meggyengülése, a rendi jogok népellenes élének eltérbe kerülése, de az odavezető út eltérőnek bizonyul. A birodalmi lovagok lesüllyedése visszahatásában a Hutten-féle központosító ideológiát és a városokhoz való fordulás nyitását tette lehetővé, sőt a fejedelemellenes élű Sickingen-felkelést eredményezte. Bukásuk mégis viszonylag dicsőséges volt. A magyar középnemesség gazdagodása és a jogilag is megszilárduló egyenlőtlenség ténye

visszahatásában a köznemesi rendi párt ellentmondásos, a központosítást lebontó politikáját és Werbőczy illúziókkal teli jogi tevékenységét eredményezte. Népellenségük még vaskosabban érvényesült. A Kelet-Közép-Európa országaira jellemző negatív irányú fejlemények után térjünk vissza a Dél-Európával határos közép-európai részek állam-típusaira és ideológiáira, az egymással szomszédos Svájc és Itália (egykor a Német–Római Birodalom részei) fejlődésére.

A városállamok kantonális összefogásának sikere és ligaszervezetének kudarca

A kantonális keretekben élő Svájcot megosztotta a „zürichi háború”, amely a kantoncsoportok hatalmi harca volt. Ezt nemcsak a harmezőn vívták, hanem szellemi fegyverekkel is. Felix Hemmerlin (született 1388 vagy 1389 Zürichben) nemesi származású és udvari műveltségű zürichi kanonok vitairatot készített 1444 és 1450 között „Beszélgetés a nemességről és a parasztságról” (*De nobilitate et rusticitate dialogus*) címmel, amelyben a schwyzieket mint alávaló gyilkosokat és templomgyalázókat állította be, inkább állatoknak, mint embereknek. Kitért megfogalmazásában a városlakók ellen-érzése a paraszttal szemben. Ilyen társadalmi szemlélete magyarázza, hogy Hemmerlin a Schwyz elleni háborút a főnemesség bosszúhadjárataként fogta fel – akár Ausztria – az engedetlen szolgálkkal szemben. Annál könnyebben írhatott így, mert szíve szerint is a Habsburgokhoz és a nemességhez húzott. A nemes és paraszt párbeszédét függeléként „bíróági eljárás” követi, amelyben Nagy Károly és szentek tesznek panaszt, akiknek templomait a schwyziek felégették. Az égi pert „Németország legvadabb krokodiljai” ellen tartják. Minden gonoszság forrása e beállítás szerint Ital Reding volt, Schwyz Landammannja. A büntető ítélet végrehajtására III. Frigyes császárt hívta fel a dialógus szerzője. A szellemi szakadék a tipikus paraszti kanton Schwyz és a legfontosabb városi kanton Zürich között, de általában a svájci városlakók és parasztek között a kantonok békekötése után is fennmaradt. Az a tény, hogy egyházi tanultságú kanonok uszító propagandát folytasson az eskütársak ellen, hogy azokat „bűdös tehénfejők” jelzőkkel illesse, és összeírja „baromi bűneiket”, csak részben magyarázható az 1444-es esztendő kielezett svájci hangulatával. Annál kevésbé, mert Felix Hemmerlin nem volt egyértelműen retrográd nézetű. Mint Malleolus az egyházi reformért síkra szálló író ismert, vitairatai nem mentek feledésbe. Később Solothurnban volt prépost, és Luzernben halt meg az 1458/61 évek valamelyikében.

Az ellentétek a paraszti és a városi kantonok között a 15. század második felében is fennállottak. De az egyensúly megbomlott közöttük. A városok mindinkább tudatára ébredtek gazdasági, pénzügyi és művelődési fölényüknek, és ezt a svájci esküszövetség laza szervezetének, bizonytalan hatékonyságú összetartozásának megerősítésére, a szövetség szorosabbá tételére, az államiság magasabb fokának elérésére akarták felhasználni. A paraszti kantonok elkeseredetten küzdöttek egy ilyen folyamat ellen, mert átérezték, hogy a városok vezető szerepe törne előre az összezárkózás előrehaladásával. Így azonban a szövetséget a két táborra való széthasadás fenyegette. Ezt az 1481. december 22-i, Stansban tartott együttes gyűlésen sikerült elkerülniük, ahol két közvetítő, Niklaus von der Flüe remete (1417–1487) és Hans von Stall solothurni városi írnok sikert ért el a szemben álló érdekek kiegyenlítésében. A stansi esemény Svájc legfontosabb társadalmi-hatalmi érdekkellentétét, az eredeti régi kantonok és a jelentőségükben erősen előretört

városok között feszülőt volt hivatva levezetni. Ha ez nem is következhetett be, a szakítást mégiscsak kiküszöbölte. Ezért kapott a nagy német-svájci reformátor, Huldrych Zwingli (1484–1531) történetfelfogásában nagy szerepet Klaus testvér, aki a reformátor szemében isteni próféta volt, aki azt az igazságot jövendölte meg, hogy az önérdék szétválasztja az esküszövetséget. A reformáció korából visszatekintés a még mindig aktuális kantonális ellentétekre (ez az önérdék Zwingli megfogalmazásában) sejteti, hogy azonos politikai valóságot milyen eltérő ideológiai megfogalmazásban mutattak be a különféle érdekek és korok képviselői.

A svájci városi és falusi kantonok együttes harca (illetve történetük ama szakaszai, amelyekben vállalva küzdöttek) tette lehetővé, hogy kibontakozzanak a svájciak államalkotó képességei, akkoriban sehol másutt nem ismert társadalmi körülmények között. A küzdelmekben legtöbbször a falusiak játszottak mozgósító szerepet, és ők adták a harcos tömeget. De nagy volt az eredményekben a városi polgárok s egyes lovagfamíliák szerepe is. Együttes eredményük a kantonális szervezet létrejötte, amely a középkor egyik legfontosabb államszervezeti típusalkotása. Ezt a típust – amely magányos jelenség maradván, aligha számíthat állammodellnek – történetien volna szembeállítani az állami centralizáció monarchikus típusával vagy éppen az abszolút monarchiával. Egybevetés csak az itáliai államfejlődéssel jogosult, ahol az egyedileg fejlettebb olasz városállamok és kisfejedelemségek nem voltak képesek ilyen állandóan működőképes, csak a 19. századra elavuló egységes szervezetet létrehozni. A délnémet városok – amelyek egy csoportjával a svájciak eredetileg szövetségben álltak – nem tudtak az államiság szintjéig emelkedni. A kantonok laza szervezetének egybentartását különösen előmozdította az együttes gyűlés intézménye (Tagsatzung). Ez biztosította a működőképesség fölényét Itália és Németország városszövetségeihez viszonyítva. A Tagsatzung intézménye általában is nagy jelentőségű, funkcionális szempontból egyes esetekben sorsdöntőnek bizonyult. Ilyen volt a stansi megállapodás alkalmá, amely a francia forradalomig érvényesülő föderalisztikus törekvéseknek adott helyet. A Klaus testvér nevéhez fűződő megállapodás minden kantonnak megadta a belső kormányzat és belpolitika szabadságát, kizárta ebből a többi kantonok beavatkozását. A misztikus remete igen reális volt külpolitikai elveiben is: „Ne keveredjétek bele idegen perpatvarokba!” Modernizáló történészek ezért látták Klausban az első svájci semlegességi és összeszövetségi politikust. A történeti valóság fényénél azonban látnunk kell, hogy tanácsai ellenére nem oszlottak el a városi és paraszti kantonok (sőt kantoncsoportok) ellentétei, sem a városi kantonokon belüli parasztp problémák. Ezek a reformáció korában is élő társadalmi feszítőerők tették még fontosabbá a Tagsatzung működését. Így vált az eredetileg csak alkalmi konferenciából gyakori és meglehetősen szabályos ülésezése által állandó intézmény. Működése azonban nem valami ideális egyenlőség jegyében folyt. A Tagsatzung elnöklése előljáró helyek (Zürich, Bern vagy Luzern) képviselőire várt, különösen Zürich volt előljáró hely a Badenben a reformáció korában is rendszeresen megtartott gyűléseken. Ez az országos politikát messzemenően befolyásolta, hiszen a gyűlés ügymenetét az előljáró hely kormányzata vezette, kancelláriáját is az állította fel.

A parasztnép azon mérhette le Zwingli reformációját, hogy ez a radikális polgári irány szakít-e következetesen a feudalizmussal. Ebből a szempontból sem közömbös, hogy Zwingli, a *svájci állam egységesítésére* törekvő reformátor gyakran hivatkozott a *svájci hazára*. Vallotta különféle megnyilatkozásaiban, hogy amikor a szükség eljön,

minden egyszerű ember értékesebb másnál és férfiasabban oltalmazza a hazát (das vatterland), akkor a legrosszabbak a pompában élő emberek; hogy nincs egy nép sem a földön, amelyhez jobban illik a keresztény szabadság, mint a dicséretre méltó esküszövetséghez, a haza szabadságában bízva a svájci ember nem ijed meg a vihartól. S amikor a badeni disputáció kapcsán maga került súlyos vitába 1526-ban a katolikus erőkkal, hangoztatta, hogy a hazájuk esküszövetségében élő jámbor közember szeretete (liebe des frommen gemeynen manns inn einer Eydgnoschafft vnsers vatterlands) ingerli fellépésre. Ugyanakkor szembeállította a katolikusokat, akik az esküszövetséget mint együgyű népet választották ki a vitára. Az ő felfogása tehát már befogadja a hazába az egyszerű embert, a közembert. (*Warhaftige handlug der disputatio in obern Baden des D. Hanß Fabri Jo. Ecken vnnnd irs gewaltigen anhangs gegen Joan. Ecolampadio vnd den dienern des worts. 1526.*) Más kérdés, milyen társadalmi sorsot szánt neki. Mindenesetre Zwingli eszméinek ezek a vonatkozásai a többnyelvű Svájc speciális viszonyai közt a reformációt mint a nemzettéválás tényezőjét mutatják érvényesülni, ami kiegészíti Max Steinmetz professzor e kérdéskörrel kapcsolatos fejtegetéseit. Zwingli vallotta hovatarozását: „Svájci vagyok, és a svájciaknál vallom meg Krisztust . . . a svájciakat egyáltalán nem számítják a németekhez”, ami megfelelt a német birodalomtól elkülönültség tényének, de szolidaritás töltötte el a reformáció német harcosai iránt. Milyen más önérzet volt ez, mint a nagy Erasmusé, aki éppen Zwinglinek írta, hogy „A világ polgára óhajtok lenni”, és maga érezte át ennek ellentmondásosságát: „mindenkivel közös, vagy még inkább mindenki számára idegen”.

Nagy kereskedelmi, ipari és hitelközpont volt Bern, a város jelentős vámbevételéből is gazdagodott, és kiterjedt kantonjabeli meg a közös kormányzatú területekhez (Landvogteiek, bailliage-ok) tartozó paraszti vidéket zsákmányolt ki. Különösen erős volt itt a régi patrícius nemzetségek kereskedő- és uzsoraügyletekkel foglalkozó rétege, amely a közös kormányzatú területek jövedelmét megosztotta a régi nemesi és lovagi nemzetségekkel. A reformáció igen sajátosan tört utat Bernben és vidékén. A reformáció előmozdítója, Niklaus Manuel festőművész és költő volt, akinek már nagyatyja berni városi írnok volt. Manuel 1522-ben farsangi játékot írt, amelyben a török császárhoz hasonlított, gazdag és nagyon díszes pápát és a katolikus papságot állította szembe a szegény Jézussal és követőivel, valamint harcolt a búcsúüzérek ellen. A darab visszanyúl a Johanna papissa mondára, a középkori Walter von der Vogelweidére és a kortárs Pamphilus Gengenbachra is. A pápa Antikrisztusként szerepel benne. A farsangi játék polgári jellegű, erkölcstelenséget is a papok szemére vetett. Benne világiak vitáznak papokkal. Jellemző a svájci reformáció beállítottságára, hogy nemcsak a polgár, de a paraszt is a katolikus papság áldozata a darab szerint. Niklaus Manuel farsangi játékeit polgárok fiai sikerrel adták elő nyilvánosan. De a városi patrícius tanács által városban és vidéken megrendezett szavazások 1525-ben még túlnyomó katolikus többségre vallottak. A kistanács 1526-ban még ki akarta utasítani a népszerű Berchtold Haller prédikátort, a polgárság azonban kiállt mellette. Az itáliai zsoldosharcokban megtizedelt katolikus városi nemesség ebben engedni kényszerült. Haller a badeni disputáció protestáns oldalán derekas szerepet játszott. 1527-ben a reformált polgárság erős többséget szerzett. A katolikus és protestáns kantoncsoportok közötti vitában Niklaus Manuel előremutató, de nem népszerű álláspontot képviselt. 1529-ben a vezetése alatt álló berni követség kérte a zürichi tanácsot, hogy „Krisztus akaratára, ne legyen olyan heves, mert a hitet nem lehet nyárrsal és alabárdal a szívekbe plántálni”.

A svájci reformáció és államszervezeti alakulás mérvadó tényezője mégiscsak Zürich maradt, ahol Zwingli reformációja volt meghatározó erejű. Ennek irányát és folytatását igen árnyaltan fejtegette élete alkonyán a kitűnő egyháztörténész, Révész Imre. Rámutatott arra, hogy *Luther* és *Zwingli* éles szembekerülésének végső soron társadalmi alapja volt. Luther a németbirodalmi kislejedelemségek föltétlen engedelmességre tanító feudális világában nőtt fel, amin az akkori német kispolgárság egymagában nem sokat változtathatott. Zwingli viszont a svájci parasztság szülötte volt, ahol a még meglévő feudális maradványok közül már felsarjadt egy, bizonyos fenntartással demokratikusnak mondható, jómódú szabadparaszt-réteg, a nagyobb városokban pedig az ipari és kereskedelmi tőke kifejlődése következtében az olasz városállamokéhoz némileg hasonló, önálló alakulások jöttek létre. Ez volt az alapoka annak, hogy a birodalmi és a svájci németiség ekkor már kölcsönösen bizalmatlan volt egymás iránt: felforgató forradalmiságot, illetve szabad emberekhez méltatlan alattvalói meghunyászkodást vetettek egymás szemére. Ez az ellentét meghúzódott a teológiai nézetkülönbségek mögött, és a két fél marburgi hitvitáján (1529) egy különösen éles jelenetben – a hesseni tartománygróf jelenlétében – ki is csattant.

A német–svájci reformáció tehát önálló arculata miatt fokozott figyelmet érdemel, a következő generációban is. Zwingli halála (1531) után annak tanítványa, Heinrich Bullinger (1504–1575) volt az a svájci reformátor, aki a német–svájci reformáció feje lett. Az ő korára nézve Révész Imre joggal hangsúlyozta a német–svájci reformáció viszonylag önálló útjának folytatását egy másik ismertebb reformációs iránnyal szemben: a *Zwingli-féle irány* tulajdonképpen teljesen sohasem olvadt bele a kálvini egyházba. Zwingli tanításainak pontos teológiai formulázója, Heinrich Bullinger zürichi főlelkész nagyon simulékonyan tudott ugyan alkalmazkodni Kálvinnak egyre jobban terjedő hatásához, de önállóságát nem minden tekintetben adta fel. A német–svájci egyházakban pl. a merev kálvini predestináció-tan soha nem foglalta el azt a helyet, amit a hugenotta egyházban vagy a skótoknál. az úrvacsora-tani felfogásban is maradtak elég erős árnyalati különbségek. Végül, de nem utolsósorban a német–svájci városállamok a kálvini elgondolású presbitériumot sohasem vették be. Ezen az irányzaton át tehát politikai indítások is sugárzottak Közép-Európa keletére. Bullinger jó kapcsolatokat ápolt Magyarországgal.

Ennek a német–svájci reformációs irányzatnak társadalmi hátterét és a bernihez hasonló ideológiai kifejezési formáit az újabb kutatások igyekeztek tüzetesebben felderíteni. Így R. C. Walton detroiti kutató Heinrich Bullingert mint a gazdag parasztnak képviselőjét fogta fel, és a városi oligarchiához való kapcsolatait elemezte, így világította meg az új zürichi vezetőréteg védelmének tükröződését Bullinger 1525/28 évi levelezésében. Az emberi bűnök sorában foglalkozott a reformátor a meg nem szolgált bér átvételével, ami a munka köteleességét hirdeti. Munkaetikát fejtett ki levelezve menyasszonyával, aki gazdagabbhoz ment férjhez: a munka az ördög ellensége; a munka érték az összes társadalmi rétegben. Vallotta Bullinger, hogy az isten dönti el, ki legyen nagyon gazdag. A háziasszony feladata a jövedelemmel egyező életvitel biztosítása, neki kell a számadásokat vezetni, kölcsönt nem adni, kölcsönre nem szorulni, a nélkülözést elkerülni. A gazdag nemesek haszontalan funkciójáról is írt a reformátor, ami a zürichi területre illik, ahol a 15. századtól a Konstaffel rétegét, testületét meggazdagodott kereskedőnemzetségek töltötték fel, kétes nemesi levelekkel. Éles gúnnyal lépett fel

Bullinger a zsoldosszolgálat ellen (1528), ami megfelelt a Zwingli-féle állásfoglalásnak a zürichi Konstaffel ellen. Az utóbbit a belőle való újrakeresztelő vezérek ügye is gyengítette. Zürichben új uralkodóréteg alakult ki, amellyel a Konstaffel kénytelen volt összeolvadni, összeházasodni. Innen is érthető Bullinger elemzése a házasságról: fontos a család, eredet, vagyon ismerete a házastárs esetében, előre. A nemességgel nem olvadt össze a szabad svájci parasztréteg (Herrenbauern), amely fontos a városnak a vidék feletti uralma szempontjából. Walton ezeket a yeomennel vetette egybe. Szerepük érthető Bullingernél, aki jobb módú vidéki (Herrenbauer) családból származott, mint Zwingli. Ebben a családban voltak ágyasságban élő papok és voltak bankárszerepet játszóak. A Bullingerek vagyoni állapota Zürichben is tekintélyesnek számított, még testvérével megosztva is gazdag maradt; ráadásul ez csak az adóztatott vagyon, aminél talán valójában nagyobb volt a Bullinger-család vagyona. Így tudott a reformátor maga fizetés nélküli, csak koszt, kvártély és ruhapénz fejében működő tanító lenni. Mindebből látszik, hogy a Zwingli-féle reformáció növelte a gazdagok szerepét.

Ez a vagyoni erősen tagozódó svájci társadalom mégis szabadabb volt, és merészebb gondolatokat is vetett fel, mint a németbirodalmi. Ezt meggyőzően mutatta ki Horst Hartmann irodalomtörténész a reformáció korabeli svájci drámaírás komparatív vizsgálatával. A nagy parasztháború évében, 1525-ben hat darabot vetett össze és megállapította, hogy Hans Sachs és általában a nürnbergi irodalom ezidőben erkölcsi témákat, a svájci viszont a döntő ideológiai problémákat tárgyalta. Ez a szembevetendő különbség megmutatkozik Heinrich Bullinger és Hans Sachs között, akik egyaránt, de eltérően feldolgozták Lucretia témáját. A témaválasztás és feldolgozás különbsége a gyakorlatilag független Svájc helyzetéből és a társadalmi eltéréseiből adódott. Ez vezetett Bullingernél nemzeti, függetlenségi aspektusra és radikális polgári jellegű szemléletre: az ő műve nemzeti szempontból a parasztra is tekint; a hős nála Brutus, a forradalmár köztársasági; a dráma forradalmi hangú kicsengésében polgár és paraszt együtt döntik meg az uralkodót. Bullinger számára tömegező a parasztság, ámde a diadal polgári alapon és nem plebejusként alakul; a győzelem utáni nagy ünnepség során a parasztokat jóllakatják és hazaküldik. Még így is, drámája túl radikális volt a németek számára, bár nyomtatásban is megjelent, ott hatása nem volt.

A svájciak híre a világban mégsem a reformáció által, polgáraik merész gondolatai révén terjedt legszélesebben. A svájciak reális vonásai, hadi felkészültségük és politikai berendezkedésük hatékonysága teremtette meg róluk a hanyatló, legjobbjainak gondolatvilágában az egyesülést áhító Itáliában a követendő eszményképet. Machiavelli a svájciakban látta a római katonai nagyság egyedül élő örököseit. *Hadművészet*-ében dicsőítette módszereiket. Amikor 1506-ban megbízták az újjáalakított firenzei milícia szervezésével, azt javasolta, hogy azt svájci módon gyakorlatoztassák. *A fejedelem*-ben pedig velük kapcsolatban fejtegette a függetlenség és szabadság összefüggését: „a köztársaságot, ha saját seregére s nem külső hadseregre támaszkodik, valamely polgára nehezebben hajtja igájába . . . A svájciak ugyancsak fel vannak fegyverkezve, s ezért igen szabadok.” Az életmód és a hadviselés összefüggéseire utalt a svájciaknál a másik nagy olasz történetíró és politikai gondolkodó Francesco Guicciardini (1483–1540) *Itália története* X. könyvében. Leírásában a svájci nép „vad és paraszti; inkább pásztor, mint földműves, országuk terméketlensége miatt . . . Ez a vad és egyszerű nép nagy hírnevet szerzett egyesülésük és fegyvertényeik által, mivel természetes vadságuk és katonai fegyelmük által mindig

derekan szelvelmezték saját országukat, és nagy hírt szereztek idegen szolgálóban harcolva”. Machiavelli és Guicciardini megfogalmazta eszményített leírásukban tehát a svájciak mint a katonai fegyelmet megteremteni tudó, országukat védeni képes, maguk felett zsarnokságot nem tűró egyesült ország népe tünnek ki, a kevésbé szerencsés politikai sorsú Itália lakosai számára ezeket a vonásokat emelték ki a jelentékeny szerzők.

Koruk Itáliája ugyanis már esélyeit is elvesztette az egyesülésre, s már túljutott azon a szakaszon is, amikor kisállamokból álló szervezete még megfért bizonyos államközi együttműködéssel, a ligaszervezetben (amelynek nyíltan feudális párhuzamai a Zsigmond király alatti és utáni magyar főuraknál, illetőleg a 15. század derekának albán nagyurainál említhetők fel). Ez bizony laza összetartozás volt, és mutatja, hogy a működőképes kis svájci államtól eltérően a fennálló feudális világi és egyházi államok csoportjaiból kantonális szervezet sem alakulhatott ki *Itáliában*, amely legalább lazán összefoghatta volna közös érdekeik alapján az államokat. Az érdekkapcsolatok és érdekellentétek inkább egymással versengő vagy éppen harcoló csoportokat hoztak létre az államocskák közül.

Jeles jogászok a 14. században már tudományosan szorították vissza az Itália feletti uralkodói (császári) hatalom koncepcióját – szembeállítva ezzel a különböző városállamok szuverenitásának és egyenlőségének tételét. Ez az az időszak, amikor a gazdasági fejlődés feltörő hullámán magasra emelkedett a polgári önkormányzat eszménye a városlakó tömegekben, s még nem dőlt el a harc a gazdag és szegény polgárok, az *oligarchikus szabadság* és a *kisállami egyeduralkodó* versengő formái között. Ilyen időszak felelt meg az egyenlő államok alapján fennálló itáliai közösség eszményének, a másnak alá nem vetett, más állam joghatósága alól mentes városállamok rendszerének. Ennek a rendszernek jogi megalapozást nyújtott Bartolus jogtudós (Bartolo da Sassoferrato 1314–57), a híres posztglosszátor, bolognai, pisai és perugiai jogtanár. Eljárásjogi, bizonyítástani munkái, a Justinianus-kódex kommentárja mellett művet írt a zsarnoki államról (*De Tyrannia*) és a kényszer államközi alkalmazásáról (*Tractatus repressalium*). Bartolus hangsúlyozta, hogy az egyik városállam nem alkothat törvényt a másik fölé, mert az egyenlőnek nincs joghatósága az egyenlő felett (Non enim una civitas potest facere legem super alteram, quia par in parem non habet iurisdictionem). Az államok felett álló kényszerapparátus hiányában szükséges egyedi kényszer alkalmazásának jogi elveit is kidolgozta. Tanítványa, Baldus de Ubaldis (Baldeschi, 1327?–1400), jeles posztglosszátor, a római és kánonjognak 1344 óta professzora Bologna, Perugia, Firenze, Pavia stb. egyetemeken, kommentárokat írt a justinianusi joggyűjteményhez, a dekretálisokhoz. Baldus de Ubaldis egyik munkájában (*Consilia*) az állam (regnum) fogalmát határolta körül szemléletesen: ebben a terület mellett fontos elemnek jelölte meg az ország népét, közösségét és meghatározott viszonyát az uralkodóhoz (nam regnum continet in se non solum territorium . . . sed etiam ipsos gentes regni quia ipsi populi collective regnum sunt et circumscripta obedientia populorum rex non posset dici regnare).

A feudális viszonyok uralma közepette, szórványosan alakult korakapitalisztikus termelési formák jellemezték néhány más észak- és közép-itáliai várossal egyetemben Toscana legfontosabb városát, Firenzét. Az Arno-parti város gyapjú- és selyemipara virágzott. A *korakapitalista fejlődés* során nagyarányú átrétegződés játszódott le a firenzei textilkereskedelmi és textilipari foglalkozásokban. A selyemgyártó céhen belül monopóliumok, ligák csorbították a többi mester jogait. A növekvő ipar – elsősorban angliai nyersanyagból – a kísértékű posztó helyett sokkal jobb árut volt képes már a 14. században előállítani, így az importált áru jelentősége csökkent. Itáliában más országokat megelőzve

(13–14. század) igaz, hogy csak részlegesen, létrejöttek a feltételek a pénztőke ipari tőkévé alakulására: „a korlátok a hűbéri kísérek felosztásával, a földműves nép kisajátításával és részben elűzésével leomlottak”. (Marx). De ez csak a legfejlettebb városokra és környékükre, ott is csak részben érvényesült. Egyelőre az ilyen fejlődés a tengernyi kisváros és falu között elszigetelt volt, csak néhány iparágra, ill. céhre szorítkozott, míg a többi céhek makacsul őrizték feudális jellegüket. Másfelől az olasz kereskedelmi tőke legnagyobb részét megőrizte bankár és uszorás jellegét, és csak ideiglenesen lett – a korlátozott területen – ipari tőkévé. Mindez az olasz korakapitalizmust úttörő, de mégsem korszakalkotó jelentőségűvé teszi. „Ámbár a tőkés termelés legkorábbi kezdeteivel a Földközi-tenger néhány városában szórványosan már a 14. és 15. században találkozunk, a *tőkés korszak* csak a 16. századtól kezdődik.” (Marx)

Tárgyam megközelítését megkönnyíti, hogy ugyanezen az ülészakon Takács József: A városköztársaság humanista koncepciója címen előadást tartott. A politikai valóságra szorítkozhatom.

A 15. század derekának, második felének itáliai városállamait a történetírás már elsősorban a kialakuló signoria, az új családi uralmak szempontjából szokta vizsgálni. Pedig a Mediciek Firenzéjében nem volt ilyen egyszerű a városállam vezetése, amint ez kitűnik Nicolai Rubinstein igen alapos monográfiájából [Il governo di Firenze sotto i Medici (1434–1494) (Firenze, 1971)], amely feltárja a testületi szerveket, a választási rendszert és a testületek személyi összetételét. A firenzei vezetőréteg erőnyeit és múltja haladó elemeit szorgosan gyűjtötte a firenzei történetíró Giovanni Cavalcanti (1381- kb. 1451), nagymúltú család sarja, aki köztartozás meg nem fizetéséért börtönbe is került. Itt írta meg Medici-szellemben Cosimo elűzetésének és visszatérésének történetét, valamint a háborút Filippo Maria Visconti ellen (1423), s a firenzei eseményeket 1440-ig. A tizennégy könyvet kitevő Firenzei történelemhez a börtönből kiszabadulva írta még meg további hét esztendő történetét (ún. Második történet). Ezek a munkái a firenzei polgárok polgári alkalmasságát, önfeláldozását, politikai értelmét, hadi erényét, az utókor előtti dicsőségvágyát egyaránt megörökítik, amire már a régi történetírás felfigyelt. Újabban kiegészíthetjük ezt arra való figyelemfelhívással, hogy Giovanni Cavalcanti *Politikai-erkölcsi értekezése* (amelynek kritikai kiadását és értelmezését Marcella T. Grendler nyújtotta; Genève, 1973), érdekesen állítja össze a firenzei hagyományos vezetőréteg társadalom- és családtörténetét, törekedve a haladó múlt és a mobilitás érzékeltetésére. Bár dicsekedve, de kellő történeti alappal állította, hogy a régi köztársasági kormányzatban (governo della repubblica), amelyben kiemeli a kereskedők konzulainak szerepét, Cavalcanti-családbeliek három korai konzulátusban vettek részt. A változatos pályákat mutatja, a Tornaquinci-család esete, amely biztosan nem feudális arisztokrata származású volt, és már a 13. század elején a firenzei bankárok iratanyagában szerepel. Ez a család a későbbi politikai eltolódásokkal látta szükségesnek a státus-, sőt névváltoztatást: 1393-ban Simone Tornaquinci kérte a firenzei comunét, hogy adjanak neki népi státust, egyúttal nevét Tornabuoni-ra változtatta. A város határáról, délkeleti határpontjához közel fekvő Baroncelli helységről való volt a Baroncelli-család, amely a kereskedők között, az 1330/40-es évek csődbejutottai között, de később is a politikailag jelentőségüket megőrizték sorában szerepel. Az efféle családok felemlítésével Giovanni Cavalcanti történetírása nemcsak a politikai eseményekre, hanem a társadalmi eltolódásokra is tekintettel volt.

Ez az újabb megfigyelés pedig érthetőbbé tesz egy régi megállapítást. Már régi elemzőinek feltűnt Giovanni Cavalcanti esetében, hogy a történelem logikáját inkább kereste a belső mozgalmakban, mint a külső eseményekben – ez pedig Machiavelli forrásává tette. De a legmélyebb firenzei régi történetíró természetesen nemcsak Cavalcantit követte ebben, hanem azt a történetírói hagyományt is, amely felfigyelt az alsó nép mozgalmaira. Idézzük fel hát a firenzei történetírás ilyen visszatekintéseit.

A Ciompi-megmozdulás jelentőségét a középkori olasz történetírásban elfoglalt helye is mutatja. Gino Capponi (1350? –1421) firenzei történetíró, maga is bankárcsalád fia, a gazdag polgárok ellenszenvével, de gazdag tényanyaggal írta le a gyapjúmunkások felkelését. Poggio Bracciolini (1380–1459) *A firenzei nép története* című, az 1352–1455 évekre terjedő műben a lefolyt polgári viszálykodást minden külháborúnál károsabbnak ítélte, innen ered szerinte a köztársaságok pusztulása és a városok felforgatása. A humanista tehát érzékelteti a megmozdulás rendkívüli élességét, de okait igen sekélyesen írta le: egyesek ugyanis isteni ítélet megnyilvánulását látták benne a pápákkal ellenséges városban, mások a köztársaságok természetével magyarázták a polgári viszályokat, s így megértették, hogy azok éppen Firenzére szakadtak. Poggio Bracciolini tehát nem látta meg, hogy ez a felkelés nem pusztán a városi belharcok egyike volt, hanem a kialakuló új osztályok összecsapása. Machiavelli már mélyebben megértette az egykori események rugóit. Legalábbis az egyik felkelő ajkára olyan etikai bírálatot adott, ami már vagyoni ellentéteket is érzékeltet: „Jól láthatjátok, hogy mindazok, akik nagy vagyonra és hatalomra tesznek szert, mind csalással vagy erőszakkal érik el... a hűséges szolgák mindig szolgák maradnak, s a jó emberek mindig szegények, és a szolgaságból csak a ragadozók és csalárdak.” Francis Bacon tehát joggal dicsérte Machiavellit, mert az olasz gondolkodó azt írta le, „mit tesznek az emberek, és nem azt, hogy mit kellett volna tenniük”. A valóság és elmélet viszonyát Machiavelli politikai történetírásában jól látta az angol filozófus.

De Firenze nem állt egyedül Itáliában fejlett társadalmával és új típusú társadalmi-politikai problémáival. Említsünk fel még egy várost. Bologna 14. század végi kereskedő-csarnoka, a gótikus Mercanzia élénk ipar forgalmát bonyolította le. A céhek itt is társadalmi rangsort alkottak. A négy előkelő céh a jegyzők és jogászok (Notai), bankárok (Cambiatori), posztókereskedők (Drappieri, akik posztógyártás szervezői, vállalkozói voltak), selyemkereskedők és iparosok (Arte Serica, Arte della Seta). A város fő iparága az utóbbi volt, amit a környék (contado) eperfáin felnevelt selyemhernyók láttak el nyersanyaggal. Évente három hónapon át falusi férfiak, asszonyok és gyermekek csoportjai hatalmas mennyiségben hozták a városba a gubót vagy a nyersselymet (follicelli), hogy eladják a kereskedőknek. Külön szabályokat állítottak fel a rend fenntartására a városban a selyemanyagvásár idejére (nundinis follicelli). A 15. században a selymet már nem a guzsaly és orsó egyszerű módszerével fonták, hanem fonókerékkel (filatogli), ami bonyolultabb szerkezet volt. A fonodák a város látványosságai közé tartoztak. A városvezető családok jelentékeny szerepet vállaltak a selyemiparban. Giovanni Bentivoglio (meghalt 1508) vagyona házak és üzletek mellett selyemfonodára (domus cum edificio unius filatogli a sirico) is kiterjedt. A bolognai selyem olyan ismert volt külföldön, hogy Mátyás magyar király 1477-ben megbízottakat küldött a városba selyem és már értékes kelmék beszerzése céljából udvartartása számára. Az 1460/90-es évek Budájára Bologna ólommázás félmajolikát is exportált. A családok olykor a céhek mindkét nagy csoportjá-

ban megtalálhatók, bár a nagyobb és a kisebb céhek között társadalmilag éles különbség volt. De a Bentivoglio családnak tagjai szerepeltek a jogászok között is, sőt a mészárosok céhében (Arte dei Beccai) is előfordult egy Franciscus Becarius de Bentevoglis (1376–8 során). Utóbb a bolognai mészárosok szövetségesként támogatták a Bentivogliok uralmát. A mészárosok céhházán is feltüntették a Bentivoglio nevet.

1451-ben tört ki egy veszélyessé válható négyéves háború, amely Itália legfontosabb államait megmozgatta. Az egyik oldalon állt Savoia, Monferrato (1305–1533 a görög Palaiologoszok egyik ágának őgrófsága), Velence és Nápoly, a másikon Milánó, Genova, Mantova, Bologna és Firenze. Milánó mellé állt a francia király, és a Nápolyt elvesztő Anjou Renét küldte Aragoniai Alfonz dél-itáliai uralkodó ellen. A külső beavatkozás következményei ekkor még nem bontakoztak ki, mert a 14. század fejleményei alapján éppen a 15. század közepére ért el *Itália tartós politikai széttagoltsága, sokszínű kormányzati arcultata* átmeneti szilárdságot. Ebben szerepe volt a török veszedelem időnkinti felismerésének. A délszláv fejedelmi szövetség oszmánok elleni küzdelmét a 14. század második felében Firenze is rokonszenvvel nézte. Az új században már valóban tartania kellett Itáliának is a török veszedelemtől. Konstantinápoly elestének vész híre egyengette az 1454-ben megkötött lodi békét s Velence, Firenze, Milánó „szent ligájának” megkötését az itáliai béke megőrzésére, egyben az oszmán hatalom ellen. A ligához a pápa és Nápoly is csatlakozott. Ez nem jelenti azt, hogy Itália története veszített volna belső harcainak és államai versengésének, területváltozásainak bonyolultságából. De a főhatalom birtoklásáért folytatott éles harcok egyelőre befejeződtek, egymás rovására saját erőből kevéssé tudtak küzdeni a győzelem reményével. A keletről fenyegető oszmán hatalom félelemmel, az Alpokon túlról jelentkező hatalmi igények, felkínált szövetségek gyanakvással töltötték el az itáliai hatalmak vezetőköreit. Egy ideig ezek a körülmények szorosabb érintkezést, *az itáliai egyensúly keresését és őrzését sugalltak* a fejedelmeknek és közösségeknek. A bolognai Giovanni Bentivoglio úgy nyilatkozott a „legfenségebb ligáról”, mint amelyen alapul egész Itália java s főleg „hazánké” (azaz, a bolognai kisállamé). Jellemzőnek tartható Lorenzo Medici hasonlata: Itália olyan hangszer, amelynek négy húrja az Egyházi állam, a Nápolyi királyság, Firenze és Milánó.

Toscana központi jelentősége az olasz egység álmaiban, a történelemszemlélet alakulásában is megmutatkozott. Ennek érzékeltetését annál rövidebbre foghatom, mivel az ülészakon két fontos előadás is tárgyalta. Sallay Géza: Machiavelli, a politikus és történetíró címen tartotta előadását, Sárközy Péter pedig Az egységes nemzeti nyelv és nemzeti állam eszméje 16. századi olasz nyelvi vitákban címmel értekezett. A firenzei korai kapitalizmus válságkorszakában működött nagy és reális tapasztalatokkal rendelkező politikai író, *Machiavelli* eszményei még az előretörő olasz középpolgárság legvilágosabban megragadott érdekének feleltek meg (maga elszegényedett patriciuscsalád fia, sancasciano birtokos). A firenzei köztársaság 1498 óta tisztében eljáró második kancellárját és 1499 óta diplomatáját, Niccolò di Bernardo dei Machiavellit a köztársaság bukása után – 1512-ben – elcsapták, száműzték, majd börtönbe és kínpadra hurcolták. 1519-től Alessandro Medici (1510–37) mint fejedelem uralkodott. Tőle diplomáciai megbízást kapott Machiavelli (1520). Történelemszemléletét jól mutatja „Firenze történelme” (*Le istorie fiorentine*) c. munkája, amelyben – miközben városa elgyengülését részben a tömegek mozgalmainak tudta be – felismerte az anyagi érdekek szerepét, feudális és polgári elemek, vagyonosok és vagyontalanok társadalmi harcát a 13–15.

századi firenzei fejlődésben. Machiavelli szembefordult az egyházzal (*Discorsi* I. könyve), mert az az alázatosság hirdetésével „a világot erőtlenné tette, és kiszolgáltatta a gazoknak”. A pusztító zsoldosrendszer ellenfele volt, népi védősereg felállításra volt az elképzelése (*Dell'arte della guerra sette libri*). A szétforgácsolt Itália helyén, amelyben a haladás körülményei immár kedvezőtlennek lettek, a nagy firenzei történetíró egységes Itáliát kívánt. Ennek megteremtését – hiszen ez volt a korszerű európai államfejlődés igénye – valamely korlátlan hatalmú fejedelemtől (principe) várta (*Il principe*, 1514). Igaz, hogy ennek bármilyen eszköz felhasználását elnézte, de végső célja a belső és külső ellenségek legyőzése után a polgári köztársaság volt. Machiavelli mint szépíró is jelentékeny: írt szatirikus-allegorikus költeményt és több „tudós komédiát”. Az utóbbiak közül a legfontosabb a *La mandragora* (Nadragulya). Ez a jellemvígjáték nem csupán a hazug erkölcsök és a pénzsóvárság leleplezése, hanem mint jellemek találó bemutatása és mint az emberi akarat dicsőítése is jelentős. Az igénybevett ügyes, ravasz, bátor eszközök végül is az erkölcstelen, kapzsi, álszent szereplők ellen fordulnak, s megtisztuló ügyet szolgálnak. A darab tehát egy kicsit Machiavelli alapproblémáját is tárgyalta, utalva a maga szomorú korára, amelyben csak a vidám történetek segítenek.

A firenzei történetírás másik jeles alakja a jogot tanult *Francesco Guicciardini* volt, a feudalizálódó nagypolgárság tagja, politikusa. Elsőnek vállalkozott nem egy város, hanem az egész Itália történetének feldolgozására, méghozzá a korabeli történet megírására: *Storia d' Italia* (Itália története 1492–1534). Mint diplomata és politikus jól ismerte a félsziget mozgalmas történetének politikai hátterét, cselszövéseinek hálóját. Történeteszemléletében Machiavellihez hasonlítható, az olasz zsarnokok politikai eszközeit, a képmutatást, csalfaságot megengedhetőnek tartotta a győzelem eléréséhez. Az ország politikai egyesítésének gondolata megtalálható történetírói munkásságában. Maga is kereste a mélyebb mozgatóerőket: a számítást, a vagyönhajhászást, a hataloméhséget látta ilyeneknek. Politikai magatartása korántsem volt egyenes: a világi fejedelemtént hadakozó pápaságot felelőssé tette Itália súlyos helyzetéért és gyűlölte (*Ricordi politici e civili*, 1530 körül), mégis hosszú ideig (1516–21) pápai kormányzói megbízatást vállalt Modenában és Reggióban, 1523-tól pedig a Romagna élén; a Medicieket buzgón kiszolgált (1534–37), jóllehet, a legjobb kormányzati formának a köztársaságot tartotta. Mindezt nemcsak jellemhibával magyarázhatjuk, hanem a néptömegekhez való viszonyával. Számára a nép „szörnyeteg, telve zűrzavarral és tévelygéssel”, szerinte az „értelmes és befolyásos emberek” vezető szerepe jó az államban, s a nép irányítására „kegyetlen és lelkiismeretlen intézkedésekhez kell folyamodni”.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az ideológiák, jogi-politikai-vallási nézetek számos variánst mutatnak a későközépkori, a humanizmus-reneszánsz kori Európában. Ezek rendszerezése is természetszerűen lényeges eltérést mutat, megfelelően az egyes országok (országcsoportok) politikai típusainak, kifejezve azok osztály-, réteg- és csoportérdekeit. Az elméletek ennyiben sem „tisztá”, „elvont” politikai elméletek, hanem a valóság tükröződései. Ugyanakkor láttuk, hogy miként van visszahatásuk a társadalmi-politikai valóságra, hogyan érvényesülnek a valóságban, mi a társadalmi funkciójuk. Így álltak elénk az állammodellek, azok ideológiai érvei és valóságos motívói. A politikai elméleteket nem csupán önálló kifejtésben találhattuk meg, hanem a történetírásban is. A történeti múlt meghatározott irányú bemutatása a jelen valóság kifejezője, ábrázolója volt sok esetben. Ezért az összefoglaló megállapításokat azzal zárhatjuk, hogy a történelem-szemlélet sokszor jobb tükröket mutat a reális politikai törekvéseknek, mint a politikai elmélet.

Benczédi László:

A RENDI ANARCHIA ÉS A RENDI KÖZPONTOSÍTÁS TENDENCIÁI 17. SZÁZAD VÉGI HABSBURG-ELLENES KÜZDELMEINKBEN*

A 17. század végi magyarországi ellenzéki mozgalmak történetében, az 1664-es vasvári békétől Thököly 1685. évi bukásáig, három periódus különböztethető meg egymástól. Az első szakasz a Wesselényi nádor és Zrínyi Péter vezette szervezkedést foglalja magába 1670-ig, a második periódus az ún. bujdosó mozgalmat 1678-ig, végül a harmadik időszak a Thököly-felkelést fogja át 1685-ig. A küzdelem e három szakasza között külpolitikai szempontból a *török szövetség*, illetve az oszmán portának való behódolás árán is vállalt *Habsburg-ellenesség*, a hazai társadalmi-politikai adottságok szempontjából pedig a mindhárom szakaszban uralkodó nemesi osztályérdekek, illetve a mozgalom jellegén végighúzódo *rendi alapvonás* teremtett folytonosságot.

Kérdés azonban, hogy az uralkodó rendi jelleg megállapításával önmagában már ki is meritettük-e e küzdelem jellemzését? Vajon nem kell-e tekintetbe vennünk azt is, hogy ami *ellen* az ellenzéki törekvések irányultak, ti. a Habsburg-uralom magyarországi berendezkedése, időközben többször is átalakult. Kérdés továbbá, hogy vajon magukon a rendi törekvéseken belül is nem kell-e differenciálnunk különböző típusok, irányok, tendenciák szerint? — Az ilyen és ehhez hasonló kérdéseket tovább lehetne sorolni, de végeredményben valamennyiük vizsgálata egyetlen következtetésbe torkollik: a századvégi magyarországi ellenzéki törekvések egyes szakaszai között, minden hasonlóságuk mellett, nem elhanyagolható eltérések is mutatkoztak; folytonosságuk, kontinuitásuk mellett a folytonosság megszakadása, irányuk módosulása, a diszkontinuitás is érvényre jutott.

Soron következő áttekintésünkben természetesen nem törekedhetünk a 17. század végi magyarországi ellenzéki mozgalmak különböző szakaszainak kimerítő jellemzésére. Célunk pusztán az, hogy a politikai törekvések irányában, illetve a hatalom jellegében bekövetkezett módosulásokat e mozgalmak egyik-másik fázisában nyomon kövessük, esetenként rámutatva azokra az indítékokra is, amelyek ezeket a változásokat előidézték. Előre is jelezni kívánjuk, hogy a kérdés külpolitikai (török, Habsburg, francia stb.) aspektusaival ebben a keretben nem kívánunk foglalkozni, pontosabban szólva, azokra csak oly mértékben tudunk kitékinteni, amilyen mértékben ezek a viszonylatok a hazai mozgalmakban formálódó hatalom jellegére is befolyást gyakoroltak.

Ismeretes, hogy a vasvári béke után kibontakozott és 1670-ig tartó magyar- és horvátországi ellenzéki mozgalmat a magyar és a külföldi történeti irodalom általában a

*A magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság Bocskai–Rákóczi-korszakkal foglalkozó 1978. decemberi budapesti ülésére készített referátum egy-két ponton kiegészített szövege.

Wesselényi Ferenc nádor, illetve Zrínyi Péter horvát bán által vezetett „főúri”, avagy „mágnás-összeesküvés” címszava alatt tartja számon. Ennek a meghatározásnak azonban a magunk részéről két fogyatékoságát is látjuk. Mindenekelőtt: a mozgalom korántsem szorítkozott a főúri társadalomra, hanem (különösen a keleti 13 vármegyében) a megyei jómódú birtokos nemesség széles köreit is magával ragadta; másodsorban: a kezdeti titkos összeesküvés az események előrehaladtával egyre nyíltabb politikai mozgalomba váltott át, úgyannyira, hogy 1670 koratavaszán az már a szó szoros értelmében piaci szóbeszéd tárgyát képezte. Éppen ilyen megfontolásokból újabb történeti feldolgozásainkban az eddig használt „főúri összeesküvés” helyett inkább „rendi szervezkedés”-ként jelöljük a magyarországi Habsburg-ellenes mozgalom 1664 és 1670 közötti szakaszát.

A korabeli viszonyok közelebbi vizsgálata más érvekkel is alátámasztja ezt az elnevezésben végrehajtott változtatást. Ha ugyanis a történeti következmények felől tekintünk vissza az 1670 előtti fejleményekre, úgy arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a Wesselényiek által elindított akció éppen a mozgalom *megyei*, illetve *köznemesei szárnya* révén hagyott oly mély nyomot országunk történetében, amennyiben Zrínyi Péter Horvátországból kibocsátott felhívása nyomán éppen a „megyei nemesség 1670 tavaszán kirobbantott Tisza-vidéki felkelése volt az a tényező, amely a bécsi udvar tömeges retorzióját, közvetve pedig az abszolutisztikus kormányzat magyarországi bevezetését kiváltotta. Mindez más oldalról arra is felhívja a figyelmet, hogy a szervezkedés indítékait elsődlegesen nem egyes főurak egyéni ambícióiban kell keresnünk, hanem mélyebb rétegekbe, az osztályérdekek szférájába kell lehatolnunk – s ha így járunk el, akkor ezeket az okokat meg is találjuk a jómódú és vezető megyei nemesség bizonyos csoportjainak anyagi, társadalmi és politikai törekvéseiben. Ezek a törekvések pedig alapjában véve két forrásból táplálkoztak: egyrészt az 1663–64. évi török háború után megnehezült hódoltsági birtoklási viszonyokból következtek (amivel szemben a hódoltságszéli birtokosok, úgy érezték, a Habsburg-hatalom részéről nem kapnak elegendő védelmet), másrészt e nemesi csoportoknak abból az igényéből fakadtak, hogy a központi hatalom beavatkozását az élet *más* területein a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsák vissza.¹ Az a körülmény mindenesetre, hogy egyes vezető főurak különböző megfontolásokból eredő 180 fokos külpolitikai fordulata nem maradt meg az egyéni tervezgetések szintjén, hanem oly mértékben vált aktív történeti tényezővé, amilyen mértékben azt az 1670 tavaszi „forró” hónapok megmutatták, aligha magyarázható másként, mint azzal a ténnyel, hogy a fennálló viszonyok gyökeres politikai felforgatása egy meglehetősen széles, s amellet kellő hatalommal bíró nemesi réteg komplex törekvéseivel esett egybe.

Ami mármost e jómódú birtokos nemesi réteg politikai törekvéseinek az *irányát* illeti, újabb kutatásaink nem hagynak kétséget afelől, hogy az 1670. évi nemesi felkelés hangadóí – egyedül I. Rákóczi Ferenc, illetve az ő közeli hívei kivételével (akikről később még külön szólunk) – egyfajta török protektorátus alatti *nemesi köztársaságot*, „respublicá”-t akartak a megdöntött Habsburg-hatalom helyébe állítani. S ha ennek a köztársasági elgondolásnak a részleteit az események rohanó sodra s a felkelés gyors bukása nem is engedte kibontakozni, magának e republikánus programnak a *tendenciája*

¹ A középbirtokos megyei nemességnek a fentiekben összefoglalt érdekelttségére ld. *Benczédi László* Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere, Századok, 1975, 537–544.

félreérthetetlenül kiolvasható a felkelés, az ahhoz vezető szervezkedés, de főként a felkelés elfojtását követő vizsgálatok ránk maradt történeti dokumentumaiból.

Sok jel mutat arra, hogy a nemesi köztársaság irányzat elsősorban az ország északkeleti 13 vármegyéjében eresztett mély társadalmi gyökeret, s hogy egyik fő képviselője *Bocskai István* zempléni főispán volt, akit az egykorú források – a rendi szervezkedésre oly jellemző szóhasználatlaltal – gyakran a kelet-magyarországi konspiráció „*directora*”-ként emlegettek. A zempléni főispán, a század eleji Bocskai fejedelem e késői leszármazottja – *Pauler Gyula* találó jellemzésében: „egy nagy névnek gyenge képviselője”² – eredetileg a katolikus Rákóczi-ház elleni protestáns-kálvinista ellenzék vezéralakjaként tűnt fel még az 1660-as évek közepén, de már Wesselényi nádor 1667 márciusában kelt végrendelete órá bízta a 13 vármegye politikai ügyeinek intézését is.³ Működésére a következő támpontot Sente Bálint országbírói ítélmester egyik későbbi tanúvallomása szolgáltatja, amely szerint Bocskai a környező megyék ellenzéki nemeseit 1667 őszén gyűlésre hívta magához, ahol is egy jövődöbeli nemzeti király vagy kormányzó választásáról folytattak egymás között tanácskozásokat.⁴ Ugyancsak Sente vallomásaiból tudjuk azt is, hogy Bocskai és a körülötte tömörölő nemesek Zrínyi Péter francia szövetségi terveitől eltérően inkább az erdélyi–török orientációra hajlottak, mert – mint azt a francia elképzelésekkel kapcsolatban Bocskai oly jellegzetes rendi érveléssel fejtegette – „a franciák túl messze vannak, és *kegyetlenül kormányoznak*”.⁵ S hogy ezzel a franciákkal szembeni idegenkedéssel a zempléni főispán korántsem állt egyedül, azt a nemesi szervezkedés egy másik vezetőemberének, Szepesi Pál borsodi alispánnak egyik levele is valószínűsíti, amely szerint „a magyarok főleg azért félnek a francia király szövetségétől, mert attól tartanak, hogy általa elvesztik a szabad választás jogát”.⁶

Ezzel el is érkeztünk a nemesi-ellenzéki program sarkalatos pontjához, a „*libera electio*”-hoz, a szabad királyválasztási joghoz való ragaszkodáshoz. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt érdekes megfigyelni: a „szabad electio” igénye a korabeli források szóhasználatában nem is annyira a „királyválasztás”-hoz, mint inkább a „*gubernátorválasztás*”-hoz kapcsolódott, s többnyire azzal a követeléssel együtt jelentkezett, hogy az „ország” „*mezőben*” (más források szerint „*táborban*”) gyűljön össze választási jogának érvényesítésére. A zempléni Bónis Ferencnek az 1670. évi felkelés napjaiban készített egyik feljegyzése szerint: „Zrínyi Péter uramnak erős hittel való reversalisa van az országnál, hogy a *gubernátorságot* magának nem vindicálja, hanem akit az ország választ szabad akarattja szerint, annak resignálja . . . Magyarországnak *mezőben* kell összegyűlni a

² Ld. Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671 c. művét, Budapest, 1876, I. 170.

³ Erről Kende Gábor 1667. ápr. 20-án tudósította Teleki Mihályt. Ld. (*Gergely Sámuel*), Teleki Mihály levelezése, IV. Budapest, 1908, 90.

⁴ „. . . auditum erat Boczkaium servasse certum conventiculum, ubi de eligendo nationali aut rege aut gubernatore tractabatur”. – Ld. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Wien *Hungarica, Specialia*, fasc. 291/D, folio 77–84, illetve 242–257.

⁵ Latin eredetiben: „esse nimis procul Gallum et crudeliter (más verzióban: *severe*) gubernare”. HHStA, Wien, *Hungarica Specialia*, fasc. 292/A, folio 25–30, ld. a 6. kérdőpontra adott választ, illetve uo. fasc. 291/D, folio 85–102, ld. a 39. kérdőpontra adott választ. (Aláhúzások tőlem: B. L.)

⁶ Latin eredetiben: „Regem Galliae . . . in eo maxime timent Ungari, quod per ipsum perderent Liberam Electionem”. Ezt ugyancsak Sente vallotta „*Dilucidatio Relationum mearum*” c. kiegészítő vallomása 7. pontjában. HHStA, Wien, *Hungarica, Specialia*, fasc. 292/A, folio 49–59.

gubernátor választására, és az a gubernátor az *ország* tetszéséből tehet mindenféle tiszteket, és már ezután az *ország* fogja dirigálni a dolgot, nem praecise csak a gubernátor”.⁷ A mezőn (illetve táborban) tartandó országgyűlés emlegetése nyilván nem véletlen: a zárt helyen (ti. a pozsonyi országházban) tartott országgyűlésekkel szemben a nemesi tömegeknek a Jagelló-korra emlékeztető személyes részvételi igényét fejezte ki, s ezzel egyben a rendi képviseleti rendszer elvetését is magába foglalta. Erre utal más oldalról a „*Rákos-motívum*” gyakori előfordulása is, így pl. Csáky István szatmári főkapitány Rottal Jánoshoz írt 1667. november 12-én kelt levelében a következő megfogalmazásban: „Tartozatlan beszélnek sokan e tájon, hogy az országgyűlésre követeket nem küldenek; készebbek, mint régentén, mindnyájan a *Rákos mezejére* gyűlni.”⁸ Amihez hozzá kell fűznünk: a Csáky által jelzett elutasító álláspontban mindenekelőtt nyilván a protestáns megyei nemességnek az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen szerzett elkedvetlenítő, rossz tapasztalatai, ti. a katolikus udvari párt semmilyen engedményre nem hajlandó merevsége miatti elkeseredése jutott kifejezésre, de a mi szempontunkból most elsősorban arra érdemes felfigyelni, ahogyan ez a nemesi közvélemény éppen „*Rákos mezejét*”-t játszotta ki a habsburgianus rendi képviseleti országgyűlésekkel szemben.⁹

Ebben az összefüggésben a „*libera electio*” egyfajta biztosítéknak tűnt a nemesség szemében, hogy a szavazataikkal uralomra segített király, illetve gubernátor engedelmes eszközük lesz a hatalom gyakorlásában, s hogy az általuk elképzelt politikai rendszerben a hatalmi súlypont semmiképpen sem a „*korona*”-ra, hanem minden tekintetben az „*ország*”-ra, mint a nemesség egyetemére esik. Innen fogalmilag csakúgy, mint történetileg már csak egy lépés választotta el a „*respublica*” követelését – pontosabban szólva, a szabadon választott királyság eszméje a nemesi ideológiában gyakorlatilag egybe mosódott a köztársasági programmal. A többször idézett Sente Bálint mondta el kötetnyi vallomásai egyikében: „Valahol szó volt róla, hogy Magyarországon létesítsenek köztársaságot, de hogy ezt kitől hallottam, vagy hol olvastam, arra már nem emlékszem.”¹⁰ Mint ahogy erre utal Barkóczi István 1670 októberében tett vallomásának egyik mondata is, miszerint az ellenzékiek „eredetileg a köztársaságot akarták bevezetni”.¹¹ Más vallomások alapján pedig arról is képet alkothatunk, miért vélte az ellenzéki nemesség ezt a saját képére formált (egyebek között a protestáns vallásgyakorlat szabadságát is biztosító) köztársasági kormányformát külpolitikai szempontból leginkább az erdélyi típusú török behódolás útján elérhetőnek. Mint azt pl. Zemplén megyei vezető nemesek megfogalmazták: „inkább a török alá adjuk magunkat, semmint a német uralkodjék

⁷ Idézi *Benczédi L.*, i. m. *Századok*, 1975. 519 (Kiemelések itt is tölem: B. L.)

⁸ Országos Levéltár (OL), Budapest P. 507. *Nádasdy-levéltár*, fasc. 14, Series A., Nro. 498, folio 182–183. (Kiemelés tölem, B. L.)

⁹ „*Rákos*” emlegetése ekkoriban természetesen csak szimbolikus jelentőségű lehetett, hiszen a Pest melletti Rákos-mező mélyen benn feküdt a török hódoltságban, s adott időpontban aligha szolgálhatott volna magyar országgyűlés színhelyéül. – Nyilván ugyanígy kell értelmeznünk a Bocskai Istvánhoz bejáratos Izsépy Ferenc nevű nemesnek is a felkelés alatt tett egyik kijelentését: „maholnap a Rákos mezején koronázzuk meg a királyt”. OL. E. 148. *Neo-Registrata Acta* (NRA), nro. 1744/57, 43. tanúvallomás.

¹⁰ HStA, Wien, *Hungarica, Specialia*, fasc. 292/A, ld. a folio 49–59 alatti vallomás 6. pontját.

¹¹ Ld. *Lilek*, R. E., *Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663–1671)*, Celje, 1928. II. 86.

rajtunk”, mert – hangzott másutt az indokolás – a török Erdély módjára „inkább megtart minket igazságunkban”.^{1 2}

Hogy ennek a „szabad királyválasztásos köztársaság”-nak, vagy ha úgy tetszik, „köztársasági királyság”-nak eszmei-történeti gyökerei végső soron a Mohács előtti Magyarország Jagelló-kori évtizedeibe nyúlnak vissza, talán nem szorul különösebb bizonyításra, bár történeti kutatásunknak még ezután kell választ adnia arra a kérdésre, hogy a közben eltelt csaknem másfél évszázad alatt kimutatható-e ennek az irányzatnak valamilyen folytonossága, vagy pedig a korábbi programnak valamiféle hosszú „tetszhalál” utáni újjáéledésről volt-e ezekben az években szó. Ugyancsak a további kutatások által eldöntendő kérdés az is, hogy ebben a hazai nemesi republikánus irányzatban érvényesültek-e, s ha igen, milyen mértékben és vonatkozásban külföldi „átvételek”, vagy legalábbis hatások. A köztársasági berendezkedésnek és programoknak, tudjuk, különböző variánsai léteztek a korabeli Európában, így mindenekelőtt a polgári fejlődés útjára lépett Angliában és Hollandiában, de ezen túlmenően Svájcban és Velencében is. A magyarországi republikánus program azonban nyilvánvalóan nem ezekkel a nyugati változatokkal, hanem a „nemesi demokrácia” kelet-európai, lengyelországi típusával tartott rokonságot. Kérdés azonban, hogy ez az objektív viszonyokban meglevő párhuzamosság mennyiben volt tudatos a kortársakban? Ez is olyan kérdés, amelyre csak a további kutatások adhatnak sokoldalúan dokumentált választ.

Az 1670 tavaszi Tisza-vidéki felkelés, mint a fentiekből látható, alapjában véve a vármegyei jómódú, benepossessionátus nemesség megmozdulása volt, amely a töröknek való erdélyi mintájú behódolás útján egyfajta Bécstől független nemesi köztársaságot szeretett volna létrehozni. De mint arra már korábban is utaltunk, ennek a felkelésnek a vármegyei vezető nemességén kívül még egy fontos tényezője volt, ti. a Munkácson székelő *Rákóczi-ház*, amely potenciálisan egyenesen a főhatalomra tartott igényt. A vármegyei nemességnek és a Rákóczi-háznak ezt a – jöllehet, felettébb ellentmondásos és tisztavirágéletű – összefogását mi sem fejezte ki jobban, mint az a tény, hogy a felkelők 1670. április 10-én Sárospatakról kiadott és a vármegyéket „szép unió”-ra felszólító kiáltványait hasonló szövegezésben egyszerre bocsátotta ki Bocskai István és a Rákóczi-ház egyetlen élő férfitagja, az ekkoriban 24 éves I. Rákóczi Ferenc.^{1 3}

Nincs itt terünk arra, hogy behatóan foglalkozzunk a Rákóczi-ház és a megyei nemesség között a felkelés heteiben felszínre tört sokrétű ellentétekkel,^{1 4} csupán azt szögezzük le, hogy a két fél között alapjában véve elkeseredett hatalmi küzdelem folyt a mozgalom feletti hegemoniáért. S hogy ez így történt, az korántsem véletlenszerű, alkalmi eseményekből, hanem törvényszerű érdekütközéseiből következett. Mert ami a zempléni főispán Bocskai Istvánt illeti, ő – aki mintegy átmeneti, közbülső helyzetet foglalt el a vármegyei nemesség és a főrendek között, s típusában (ha nem is egyéni adottságaiban) amolyan „első volt az egyenlők között” – osztály-, illetve vagyoni helyzeténél fogva csakugyan predestinálva volt egyfajta „directorkodás”-ra egy jövődó- és képzeletbeli nemesi respublikában. Nem így I. Rákóczi Ferenc! Az országrésznyi birtokkal, ura-

^{1 2} Az idézett vallomásrészletek zólyomi, honti, turóci, lipói és árvai nemesek részéről a turóci konvent előtt hangzottak el 1671-ben. OL; *NRA* nro. 517/8.

^{1 3} Ung vármegye levéltára, Beregovo, fond 4., op. 2., nro. 936.

^{1 4} Ennek részleteire ld. az 1. sz. jegyzetben idézett tanulmányunkat.

dalmakkal rendelkező fiatal főúr, az ország egyik legvagyonosabb embere, aki ráadásul Erdély választott (bár tényleges hatalommal nem bíró) fejedelme volt, egyben veje Horvátország első emberének, Zrínyi Péter bánnak, s aki amellett állandóan több ezer fős bandériumot tartott a maga szolgálatában, aligha volt belekényszeríthető egy nemesi köztársaság „Prokrusztész-ágy”-ába. Egy ilyen súlyú ember, helyzeténél fogva, arra volt kizemelve, hogy egy ország vagy országrész szuverén uralkodója – rendi monarchája, illetve fejedelme – legyen! Egy későbbi fázisban persze elképzelhető lett volna a szuverén fejedelem és a jómódú megyei nemesség valamiféle szabályozott, rendi dualista típusú együttműködése – de semmiképpen sem az új hatalom keletkezésekor, születése pillanatában! Egy ilyen együttműködés csak úgy jöhetett volna létre, ha a jövőbeli fejedelem előbb saját földesúri hatalmából – a neki alávetett földesúri apparátusból, szervitorokból és más szolgáló rétegekből – kifejleszti a maga uralkodói hatalmát, s aztán egy későbbi fázisban erre támaszkodva, *rákényszeríti* a vagyonosabb nemesi rétegeket is monarchikus felsőbbbségének az elfogadására.

Más kérdés, hogy ennek a szerepnek a betöltésére I. Rákóczi Ferenc – részben helyzete objektív ellentmondásainál, részben szubjektív alkati tulajdonságainál fogva – teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Cselekvésének „objektív” akadályai közé kell számítanunk mindenekelőtt az őt körülvevő munkácsi környezetet, amely – vallásilag vakbuzgó anyja, Báthori Zsófia és az ő jezsuita tanácsadói befolyására – mesterségesen is szította a zömben protestáns kelet-magyarországi nemességgel fennálló vallási ellentéteket, továbbá ide sorolhatjuk azt a kiélezett viszonyt is, amely Apafi fejedelemsége és az erdélyi trónigényét fenntartó Rákóczi-ház között feszült, s amely az 1660-as években nemegyszer sodorta a háború szélére a keleti országrészeket. Ami pedig I. Rákóczi Ferenc emberi alkatát illeti, egészében el lehet mondani róla, hogy kiemelkedő történeti szerepet játszó családjának talán a legtehetségtelegebb, gyenge akaratú és jellemű tagja volt, híján minden tetterőnek, tehetetlenül sodortatva a mindenkori viszonyok által. Gyászos történelmi szereplésére mi sem jellemzőbb, mint amiről a felkelés leverésére küldött császári seregek megérkezése után, 1670. június 11-én Bocskai István tudósította Teleki Mihályt. Eszerint Rákóczi a Szerencs melletti harangodi mezőre készült szállítani harmadfélezer emberből álló földesúri hadait, s kijelentette: „ha öfelsége gratiát ad neki, öfelségének adja (mármint a seregét), akárkire fordítsa, lássa Öfelsége.”¹⁵

Így történt végül is, hogy 1670 nem egy Rákóczi-felkelés nyitányaként vonult be a magyar történelembe, hanem egy hamvába holt jellegzetesen anarchikus nemesi megmozdulás éveként, amely – mint azt már korábban is hangsúlyoztuk – nem önnön súlyával vált fontos történeti mérőföldkövé, hanem azon abszolutisztikus ellenrendszabályok által, amelyekre a bécsi udvar, inkább csak a felkelési kísérlet *ürügyén*, Magyarországon elszánta magát. Ezzel azonban 1670-nel a magyarországi mozgalmak történetében is sok szempontból új szakasz kezdődött. Ha ugyanis 1670 *előtt* az ellenzéki szervezkedés, a dolgozó osztályok érdektelenségétől kísérve, jobbára a feudális uralkodó osztályra korlátozódott, s jellegében a rendi anarchia retrográd oldaláról támadta a fennálló rendi dualista kormányrendszert, úgy most, 1670 *után* a bécsi udvar által erőszakolt abszolutizmus részben már a kiváltságok nélküli osztályokat és rétegeket – mindenekelőtt a katonarétegeket, de a jobbágyág jelentős csoportjait – is önmaga ellen

¹⁵ (Gergely S.), Teleki Mihály levelezése, V. Budapest, 1910, 285.

fordította, s ugyanakkor a Habsburgok idő előtti, nyers és éretlen abszolutisztikus próbálkozásával szemben a nemesi anarchián alapuló rendi opposíció is *viszonylagos* létjogosultságot kapott. Az 1670-es évek *bujdosó mozgalma*t így mindenekelőtt azzal jellemezhetjük, hogy az ellenzéki mozgalom tömegbázisa tetemesen kiszélesedett (a több ezer fős hivatásos katonaság aktív támogatásán kívül a nemesség és a jobbágság nem csekély köreiből is rokonszenvező visszhangra talált), ámde a mozgalom politikai jellege és iránya az új körülmények között is változatlan maradt: az egykor jómódú, de 1670 után száműzetésbe kényszerült bujdosó nemesség egyéni és társadalmi törekvéseinek megfelelően továbbra is a nemesi köztársaság, s az ezzel egyet jelentő rendi anarchia uralkodó tendenciáját hordozta. Ezen a helyzeten nem változtathatott sem *Petróczy István*, sem *Wesselényi Pál* (1674 utáni) fővezérsége, sem pedig az erdélyi *Teleki Mihály* kővári kapitánynak a mozgalom irányításában betöltött szerepe – ez utóbbi már csak azért sem, mert Teleki alapjában véve a mindenkori erdélyi politika egyszerű eszközeként kívánta felhasználni a kuruc mozgalmat.

Ha ezek után azt tapasztaljuk, hogy a rendi anarchiától a rendi központosítás felé *1678 után* mégis határozott *fordulat* következett be, úgy ezt a változást közvetlenül természetesen *Thököly Imre* fellépésével kell összefüggésbe hoznunk, mégis úgy véljük, hogy a fordulat lehetőségét és alapját mélyebb társadalmi régiókban kell keresnünk. Évtizedes távlatokban ugyanis a hazai központosítás *lehetőségét* – a „második jobbágság” rendszerének egyidejű kiépülése ellenére – alapvetően az a sajátos történeti szituáció teremtette meg, amely a három részre szakadt ország ingatag hatalmi helyzete és állandósult háborús viszonyai következtében a jobbágságból kiszakadt „köztes” társadalmi elemek, mindenekelőtt a hivatásos katonarétegek (hajdúk, végváriak, mezei seregek) folytonos újraképződését segítette elő – olyan katonáskodó elemek újratermelődését, amelyek szabadjukra engedve átkai voltak a termelő osztályoknak, de amelyek arra alkalmas fegyelmező kézben egyben a hazai központosító kísérleteknek is támaszai lehettek. Nos, a Thököly-felkelés legfőbb társadalmi és belpolitikai kérdése kétségtelenül az volt: mennyiben sikerül ezt az elvadult, marcona katonaelemet a központosító törekvések szekerébe fogni, s rájuk támaszkodva a hatalmas erővel érvényesülő széthúzó, anarchikus tendenciákat háttérbe szorítani.

A kuruc mozgalom 1678 utáni thökölyánus szakaszában több tényező egybeesése tette lehetővé, hogy egy ilyen kísérletbe egyáltalán bele lehessen fogni. A végvári katonaság 1671–72. évi császári redukciója óta – ellentétben az 1670. évi felkeléssel – az eszközként felhasználható hivatásos katona tömegek eleve rendelkezésre álltak a mintegy 6–8 ezer főt számláló kuruc vitézlő rendben. A közéjük 1677 novemberében kikerülő és a vezetésüket 1678-ban kézbe vevő Thököly Imre vagyoni és társadalmi helyzetében ugyancsak adva voltak a feltételek valóságos fővezéri hatalma és tekintélye kiépítéséhez – nem utolsósorban egzisztenciájának ama sajátosságából következőleg, hogy nagy kiterjedésű birtokai megoszlottak Magyarország és Erdély között, s így az erdélyi vezetőréteggel szemben ő magyarországi javainak konfiskálása után is meg tudta őrizni viszonylagos anyagi és társadalmi függetlenségét. S ami ugyancsak fontos, I. Rákóczi Ferencsel ellentétben megvolt Thökölynél a szubjektív tényező is a vezetésre való rátermettségben, mindenekelőtt a hadakkal való kivételes bánbitudásában, amely legalábbis kezdetben, többnyire megtalálta a helyes arányt a fegyelmezés és a jutalmazás között, s ahhoz is jól

értett, hogy a bujdosó seregek legjobb, leghasználhatóbb tisztjeit, kapitányait sorra elkötelezze maga mellett.¹⁶ Ami pedig a felkelés későbbi fázisát, ti. kuruc fejedelmi korszakát illeti, Thököly törekvéseit ekkor már nagymértékben elősegítette Zrínyi Ilonával 1682 júniusában kötött házassága is, amely a fejedelmi Rákóczi-háznak rá is átsugárzó fejedelmi presztízsével együtt rendelkezésére bocsátotta az óriási Rákóczi-vagyonból eredő anyagi erőforrásokat, újabb nagy támaszt nyerve ezzel fejedelemségének kiépítéséhez, a központosított rendi állam megteremtéséhez.

Hogy Thököly politikájának megkülönböztető vonását, legalábbis a kuruc mozgalom előző időszakához képest, éppen a *rendi központosítás kísérletében* kell látnunk, azt Kassa 1682 nyári elfoglalása után a fejedelemnek a *szepesi kamarával* kapcsolatos eljárása bizonyítja a legékebben. Tudnunk kell ugyanis, hogy a központi hatalommal szembeni sérelmek sorában a pozsonyi és szepesi kamarák működése már évtizedek óta amolyan „vörös posztó”-nak számított a feudális rendek szemében. Így érthető, hogy a nemesi társadalom többsége Thököly hatalomra kerülése után azt remélte új uralkodójától, hogy az feloszlatja a kezére került szepesi kamarát vagy legalábbis csökkenti annak hatáskörét, „autoritását”-t. Csakhogy Thökölyben fel sem ötlött egy ilyen megoldás, s a nemességen ekkor (egyébként érthető módon) óriási csalódás lett úrrá. Ezzel kapcsolatban jellemző, amit Thököly egyik bizalmi embere és udvari kapitánya, Géczy István 1682. november 1-én a „vármegyéken” hallott kifakadásokról jelentett urának: „Istent imádtuk urunkért – mondták eszerint a vármegyei emberek –, hogy kezébe adja országunkat, remélvén, hogy a kamara crudelitása megszűnik”, de – mint a kapitány hozzátette – arról most már „igen excedálnak az emberek”.¹⁷ A nemesi közhangulatnak ez a kezdeti csalódása azután a Thököly által összehívott 1683 januári kassai rendi gyűlésen válhatott még teljesebbé, amikor is a rendeknek a kamara megszüntetésére és egy rendi kincstárnok kinevezésére tett propozícióját a fejedelem egyszerű hallgatással mellőzte, miközben csupán az ő uralma alatt elkövetett kamarai túlkapások orvoslására volt hajlandó ígéretet tenni.¹⁸

Mindez arra utal, hogy Thököly – a nemesség nagy történeti tévedésétől eltérően – nagyon is jól felmérte, hogy a kamarai igazgatás nem a „német uralom” következménye, hanem a korszerű államigazgatás követelménye, s meg sem fordult a fejében, hogy ettől az akkor immár több mint egy évszázados múltra visszatekintő hivataltól, mint a központi hatalom erősítésének jól bevált eszközétől, pusztán annak Habsburg-eredete miatt, megfossa magát. Sőt, Thököly uralmának kezdeti hónapjai arról tanúskodnak, hogy a fejedelem, miután a kamara élén végrehajtotta a politikai indítékú személycseréket, számos reformot léptetett életbe a kamarai ügyintézésben, s amellett a korábbi Habsburg-adminisztrációéhoz képest több ponton ki is szélesítette a kamara hatáskörét, miközben a „hagyományos” területeken is megjavította a kamarai igazgatás hatásfokát. Ezt igazolja egyebek között a Thököly-kori adóadminisztráció működése, amely a hátralékos megyéket, a megyei tisztikarok javainak konfiskálása útján is, nemegyszer vaskézzel

¹⁶ Thökölynek a kuruc hadakhoz való viszonyára saját 1676–78. évi naplójegyzetei nyújtják a legjobb forrásanyagot. Ld. *(Torma Károly)*, Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678. évekből, MHH, II. osztály, XVIII. kötet, Pest, 1866. – Ugyancsak gazdag forrásanyagot tartalmaz erre nézve *Gergely S. Teleki*-kiadványának VIII. kötete. Budapest, 1926. passim.

¹⁷ OL G-szekció, *Thököly-szabadságharc levéltára* (TSzL), II/1.

¹⁸ Ld. *Majláth Béla*, *Az 1683. évi kassai országgyűlés actái*, Történelmi Tár, 1883, 558, 561.

kényszerítette adótartozásaik megfizetésére, még hozzá nem is a Habsburg-korszak legutóbbi, mintegy 16%-kal enyhített 1678. évi, hanem korábbi és szigorúbb 1673. évi adólimitációja alapján.¹⁹

Thököly központosító törekvéseivel, s ezen belül a szepesi kamara működésével kapcsolatban külön-külön lehetne foglalkozni a rendkívüli fejedelmi és kamarai biztosok, a kommisszáriusok kiküldésével, az államapparátusban és -háztartásban elrendelt különböző racionalizálási és takarékosági rendszabályokkal, az állami bevételek emelését célzó különféle intézkedésekkel, a kincstári birtokok és javak hozzáértő kezelésére vonatkozó fejedelmi előírásokkal stb.,²⁰ de ezek részletezésére mostani rövid áttekintésünkben nem vállalkozhatunk. Itt csupán arra a körülményre szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a Thököly-felkeléssel foglalkozó történeti irodalomnak feltűnő hiányossága a Thököly-kori kamarai igazgatás vizsgálatának elmulasztása, márpedig az első kuruc fejedelemség jellegének, eredményességének a megítéléséhez, meggyőződésünk szerint, ennek a területnek a feltárása igen fontos, s másnannan nem pótolható támpontokat nyújthatna.²¹ S éppen ezért – a forrásfeltárás és -ismeret elégtelen szintje miatt – kell erős fenntartással és kételkedéssel fogadnunk *Szekfü Gyula* sommás ítéletét is, aki, mint emlékezetes, egyebek között a szervező tehetség hiánya miatt marasztalta el a kuruc fejedelmet.²² Hangsúlyozva, hogy a thökölyánus államszervezet szisztematikus forrásfeltáráson alapuló monografikus feldolgozása még ezután megoldandó feladata történetírásunknak, *eddig* levéltári anyagismeretünk alapján, Szekfűvel ellentétben, egyenesen annak a feltevésünknek adnánk hangot, hogy Thököly, több más adottsága mellett, egyebek között államfőként is figyelemre méltó szervezőtehetségről tett tanúbizonyságot.

Az aztán más kérdés, hogy a Thököly-féle államteremtő-központosító kísérletnek, akárcsak külpolitikai vonatkozásban, úgy a hazai társadalmi és politikai adottságok

¹⁹ A Thököly-kori magasabb adókulcs a fejedelemnek a szepesi kamarához intézett 1683. okt. 25-i rendeletéből derül ki félreérthetetlenül. *TSzL.*, III/2. – A hátralékos megyékkel szembeni konfiskációs rendszabályokra, ezek végrehajtására, illetve hatékonyságára a kamara vonatkozó kiadványaiból következtethetünk. Ld. *TSzL* III/3, egyebek között 1683. jún. 30. és okt. 15. – Az adóztatás módszerében követett eljárásbeli különbségekre éles fényt vet egyébként az is, hogy hasonló esetekben a Habsburg-kormányzat általában a különösen a francia abszolutizmus történetéből hírhedtté vált „dragonnade”-ok alkalmazásához folyamodott, amely mondanunk sem kell, nem a hátralékos megyék tisztikarát, hanem alattvalóit sújtotta.

²⁰ Minderre nézve bőséges és mindeddig feldolgozatlan forrásanyag található részben az OL E. 254. alatti *Repraesentationes* sorozat 3256. raksz. csomójában, részben a Thököly-kori szepesi kamara *TSzL*-ban levő III/1–9. sz. alatti négy fasciculusban. A kérdés feldolgozása külön tanulmányt igényel.

²¹ „(1682) augusztus 14-én Thökölyé lett Felső-Magyarország fővárosa (ti. Kassa), s a szepesi kamara átalakult Thököly kamarájává”- írta ezzel kapcsolatban *Angyal* Dávid mindmáig alapvetőnek tekinthető „Késmárki Thököly Imre, 1657–1705” c. könyvében (Budapest, 1888–1889, I–II; I. 268.), de egy-két alkalmankénti utalástól eltekintve, többet nem is igen tudunk meg tőle a kamara Thököly alatti működéséről. (Igaz, *Angyal* Thököly Imre élettörténetét írta meg könyvében, s nem a Thököly-féle államszervezet működésének feltárását tűzte ki céljául). – Azóta újabb történeti irodalmunkban *Maksay* Ferenc feldolgozásában nyomtatásban is megjelent a Thököly-felkelés levéltárának szakszerű és pontos ismertetése (A Thököly-szabadságharc levéltára, Levéltári Közlemények, 1955, 65–79), amely jellegéből következőleg a Thököly-kori kamara működésére is fontos utalásokat tartalmaz. De ez a feldolgozás a levéltári ismertető leltár funkcióját tölti be, s hivataltörténeti utalásai sem pótolhatják a korabeli kamara államszervezeti és politikai jelentőségének vizsgálatát.

²² Ld. *Hóman Bálint* – *Szekfü Gyula*, Magyar történet, 3. kiadás, Budapest, 1935. IV. 197.

oldaláról is csakugyan irdatlan nehézségekkel kellett szembenéznie. Mellőzve most a külpolitikai tényezőket, valamint az ország háborús kiéltségéből következő (s pl. a hadak rendszeres zsoldfizetését, illetve ellátását egyszerűen lehetetlenné tevő) gazdasági nehézségeket, ebben a keretben elsősorban arra az ellenállásra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyet a rendi társadalom mindenféle centralizáló törekvéssel szemben kifejtett. Tudnivaló ugyanis, hogy a korabeli nemesi-rendi szemlélet – és nyomában többé-kevésbé az egész társadalmi mentalitás – merőben konzervatív irányú volt, minden tekintetben hátra, ti. az „elveszített” és utólag megszépített régmúlt felé tekintett, amely mint a tűztől, úgy félt bármiféle újítástól (korabeli szóval „novitas”-tól), úgyannyira, hogy a történetileg csakugyan újat, előremutatót is jobbára csak a „régí szokások”, a „régí királyok” által adott „régí szabadságok” helyre-, illetve visszaállításának a jelszava alatt lehetett vele elfogadtatni. A Habsburg-abszolutizmus, mint ismeretes, e „jogvédő” nemesi-rendi felfogással az ún. Verwirkungstheorie-t, a jogeljátszás elméletét állította szembe, amely a Wesselényi-szervezkedés egyfajta kollektív „büntetése”-ként, az összes magyarországi jogok, kiváltságok, privilégiumok érvénytelenné válásának fikciójából indult ki, ezzel akarván mintegy „tabula rasa”-t teremteni a magyarországi politikai berendezkedés általa tervezett átalakításához. Ahogyan azt az egyik császári tisztviselő oly szemléletesen megfogalmazta, az abszolutizmus eljárását e téren csakugyan az a vágyalom hatotta át, hogy „a magyarok összes törvényeit a fejükön kellene elégetni”.²³ Mármost eltekintve attól, hogy ez az óhaj a valóságban kivihetetlennek, az általa sugallt út pedig – mint azt egyebek között az abszolutizmus 1681. évi kényszerű meghátrálása is megmutatta – járhatatlannak bizonyult, nyilvánvaló, hogy Thököly, még ha akarta volna, sem követhette volna ezt az irányt. Részben a magyarországi nemesi társadalomnak a rendi értelemben vett „szabadságok” védelmére irányuló, alapjában véve konzervatív beállítottsága, részben a kuruc mozgalomnak „a testi és a lelki szabadságtalanság” leküzdését hirdető egész eszmei hagyatéka (amely Thökölyre a kuruc ellenállás korábbi időszakából már mintegy „kész formában” öröklődött át), nagy vonalakban kirajzolta azokat a határokat, amelyek között az állami és politikai berendezkedés tekintetében a kuruc fejedelem cselekvési szabadsága kockázat nélkül érvényesülhetett. Ilyen körülmények között Thököly és környezete előtt tulajdonképpen az a nem könnyű politikai feladvány állt, hogyan lehet ilyen politikai „terep”-en s ilyen eszmei örökséggel a magyarországi társadalmat egy olyan küzdelemre mozgósítani, amely az összes anyagi, társadalmi és eszmei erőforrások maximális összefogását, koncentrációját tette, illetve tette *volna* szükségessé.

Az igazság az, hogy – mint azt elsősorban a szepesi kamara Thököly-kori forrás-anyaga tanúsítja – a fejedelmi politika, az összes gátló körülmények ellenére, nem egy vonatkozásban vállalta ezt a kockázatot, s gyakran tette magát túl a korábbi országgyűléseken elfogadott és szentesített törvénycikkeken. A nemesi törvényesség megszegéséhez „kiskapu”-ként nem ritkán az a formula szolgált, hogy ez vagy az az újítást tartalmazó, vagy éppen „jogsértő” rendelkezés „sine sequela ulteriori” (azaz további

²³ Ezt a kijelentést állítólag a később Thököly szolgálatába szegődött Draheim Vilmos fiskális prefektus még Habsburg-császári szolgálata idején, 1680–81 táján Lipót előtt tette. Ld. a Draheimra vonatkozó tanúvallomásokból Lángh János tanúskodását 1683-ból. Egri állami levéltár, *Egri Káptalan* hiteleshelyi levéltára, Protocollum Seriale, S/364.

következmény nélkül) egyszeri intézkedésnek tekintendő, amit csupán a rendkívüli háborús helyzet tett szükségessé, s ezért senki „meg ne ütközzék rajta.”²⁴ Más esetekben azonban már elhagytak mindenféle gyököző érvelést, s a különböző jogok, szokások, „autoritások” megsértését egyszerűen azzal indokolták, hogy az „kegyelmes urunk parancsolatja.”²⁵ Ilyen és sok más ehhez hasonló eset láttán tulajdonképpen nem okozhat meglepetést, ha a forrásokból időnként Thököly rendkívüli presztízse, olykor valóban királyi tekintélye tárul elénk,²⁶ mint ahogy azon sem csodálkozhatunk, ha másfelől a fejedelmi parancsok által csorbított és megsértett „autoritások” (ámde legkevésbé a szabad királyi városok!) részéről ellenszenvet és haragot tapasztalhatunk Thököly hatalmával szemben, ami így is hagyományozódott át későbbi korokra.²⁷ Ha tehát Thököly az utókor nemesi köztudatában (így már a Rákóczi-korban is) meglehetősen rossz „minősítést”-t kapott, úgy a nyomasztó emlékekhez alighanem a fejedelem e keménykezű, a rendi joghatóságokba gyakran belegázoló politikai eljárása is *hozzájárult*, amivel természetesen távolról sem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a Thökölyről idők folyamán kialakult negatív öszsképnek más olyan valós összetevői is voltak, mint Thököly török politikája, a kuruc hadak komiszkodása stb. Ennek a sötét tónusú képnek mégis fontos elemét képezhette az a fajta vélekedés, amelyet a felkelés bukása után, a Thökölykorszakra visszatekintve, az egyik zempléni nemes emígy foglalt össze: „Nem szeretem az olyan királyt, aki gyakran kertem körül jár, az asztagjaimat számlálja, pecsenyémnek szaga az orrát üti, hanem az olyat szeretem, aki messze lakik tőlem, s akinek csak hírért hallottam.”²⁸ Amiből félreérthetetlenül kiderül tehát, hogy a hazai nemességnek legalábbis egy része, saját személyes tapasztalatai alapján, jobban biztosítva látta a maga osztály- és rendi érdekeit a bécsi udvar (akár abszolutisztikus!) „messzi” uralma, semmint a „közeli”, azaz hazai fejedelem „asztagokat számláló”, minden apróságra figyelő, keménykezű uralkodása alatt.

Mindezek alapján felvetődhet persze a kérdés: ha egyszer Thököly, mint fentebb láttuk, oly gyakran tette magát túl a fennálló nemesi törvényességen, vajon nem helyén-

²⁴Így érvelt pl. a szepesi kamarának több harmincadoshoz eljuttatott 1683. máj. 10-én kelt kiadványa, amely a kereskedőket az Erdélyből és Máramarosból behozott só után a szokott „accidentális” són kívül külön sótizéd fizetésére is kötelezte. *TSzL.* III/3.

²⁵Ezt válaszolta pl. a kamara 1682 nov. 19-én Sáros vármegyének, amikor az kifogásolta, hogy a nemesi felkelésről elmaradt személyek javainak konfiskálását a kamara a „vármegyék autoritásának labefactálásá”-val nem a megyei közegekre, szolgabírákra stb. bízta, hanem a maga emberei útján hajtotta végre. *TSzL.* III/2.

²⁶Ennek illusztrálására csupán mutatóban idézzük az alföldi túriak egy földesurukhoz, Kállay Miklóshoz intézett 1683 jan. 16-án kelt levélrészletét: „Nyilván lehet Nagyságod előtt, hogy Fejedelem Késmárki gróf Thököly Imre urunknak minemű autoritása avagy *plenipotentiája, teljes hatalma* legyen a tartományokon, városokon.” OL P. 343. *Kállay-család levéltára*, fasc. 5., folio 368–369. (Aláhúzás tőlem, B. L.)

²⁷Ami Thököly és a szabad királyi városok vallásilag erősen motivált viszonyát illeti, az minden tekintetben külön tárgyalást és feldolgozást kívánna. Azt tudjuk pl., hogy a Sáros vármegye és az eperjesi magistrátus között támadt különböző joghatósági konfliktusokban Thököly nemegyszer a város pártjára állt. A sárosi nemesség emiatti szemrehányását éles szavakkal hozta a fejedelem tudomására a hozzá készülő követeknek adott 1684 májusi megyei utasítás. *Sáros vármegye levéltára*, Prešov, Protocolla Congregationum, 185/16.

²⁸Nagy Mihályi Ádám e kijelentéséről Zathureczki László kamarai tiszt értesítette a szepesi kamarát Homonnáról 1686 jún. 23-án. OL *Repraesentationes*, raksz. 3264.

való-e a Thököly-féle államhatalom irányát az *abszolutizmusban* megjelölni, más szóval kifejezve, a korabeli Habsburg-magyar ellentétet nem indokolt-e úgy értelmezni, hogy itt alapjában véve az abszolutista törekvések külföldi és hazai változatainak a szembenállásáról volt szó? Nos, bizonyos *látszathasonlóságok* ellenére is, úgy látjuk, a két fél közötti konfrontáció *lényegét* nem ebben az „idegen-nemzeti” ellentétpárban kell keresnünk: Thököly a fennálló nemesi törvényesség sorozatos megszegése ellenére sem egyszerűen a „nemzet” variánsát képviselte annak a hatalmi formációnak, amelyet a bécsi udvar „idegen”-ként akart az országra ráerőltetni. Azon túlmenően ugyanis, amit a magyarországi társadalomhoz való viszonyában a két hatalom egymástól alapvetően eltérő objektív helyzetéről, funkcionális különbözőségéről a fentiekben elmondottunk, van még egy csalhatatlan bizonyítéka annak, hogy a Thököly-féle állam *jellege* más volt, mint az 1670 után bevezetett (és első menetében 1681-ig fenntartott) Habsburg-kormányrendszeré. S ez a bizonyíték nem más, mint az a tény, hogy a rendi országgyűlések intézményét mintegy két évtizeden át „szüneteltető” bécsi kormányzattal ellentétben hatalomra kerülése után Thököly két alkalommal is – előbb 1683 januárjában Kassán, majd ugyanazon év májusában Tállyán – összehívta a fennhatósága alá került területek rendi országgyűlését, ahol ugyan teljes élességgel került felszínre a központi hatalom és a rendi erők közötti érdekellentét, de az összehívás ténye már önmagában mégis a kuruc fejedelemnek azt a szándékát jelezte, hogy lehetőleg a rendiséggel való együttműködésre alapozza fejedelmi kormányrendszerét. Vagyis igaz ugyan, hogy Thököly a központi hatalom erősítése irányában gyakran *áthágta* (nemegyszer „kijátszotta”) a fennálló törvényes kereteket, de másrésről ezeket a kereteket mégis létezőnek tekintette és vállalta, ellentétben a Habsburg-politikával, amely *egészben véve* semmisnek és érvénytelennek tekintette a hazai nemesi törvényesség egész jogi-politikai felépítményét.

A fentiek talán egy-két vonatkozásban indítékul szolgálhatnak arra, hogy a Thököly-felkelésben, illetve a Thököly államában érvényre jutó tendenciát – a rendi anarchiától és az abszolutizmustól egyaránt elhatárolva – a rendi központosításban jelöljük meg, s a mondottak talán arra is alapot adnak, hogy *bizonyos pontig* járhatóan tekintsük az általa jelzett utat. Fentebb kockázatról beszéltünk, s nem véletlenül: a Thököly-féle központosító kísérlet csakugyan kockázatos vállalkozás volt, amelybe a fejedelem eleve csak azért vághatott belé, mert, mint láttuk, maga mögött tudhatta a kuruc hadak, s – tegyük most már hozzá – a „hatalmas nemzet”, a török támogatását.²⁹ Nos, a központosításnak ez az útja valójában addig a pontig volt járható Thököly számára, ameddig ez a két biztosíték a rendelkezésére állt. Az a pont pedig, ameddig kísérletének tere, „kifutása”, perspektívája volt, de amettől kezdve központosító igyekezete anarchikus ellentétébe fordult, a török Bécs alatt elszenvedett 1683 szeptemberi világtörténelmi veresége volt. A *bécsi fordulat* negatív kihatása azután egymással szorosan összefüggő két területen figyelhető meg a felkelés utolsó két évében a fejedelemség belső viszonyainak alakulásában. Mindenekelőtt: az addig sem könnyen fegyelmezhető és sok értelmetlen pusztítást okozó kuruc hadak minden képzeletet felülmúló katonai

²⁹Ezt mutatja a Thököly által összehívott mindkét fent említett rendi gyűlés lefolyása, ahol is a fejedelem mindkét ízben csupán a belső és külső (ti. török) erőszak alkalmazásának a fenyegetésével tudta rábírní a rendeket követeléseit elfogadására. Ld. *Angyal D.*, i. m. II. 5–8. Vö. még *Majláth B.*-nak a 18. sz. jegyzetben idézett közleményével.

anarchiája következett be. Ez volt az az időszak, amikor a kuruc seregek, s főleg az élükön álló haditisztek, ezerekapitányok a fejedelmi politika *eszközéből* egyre inkább annak *urává* váltak, a szó szoros értelmében Thököly és a központi hatalom fölébe kerekedtek. S ahogyan ez a folyamat feltartóztathatatlanul előrehaladt, úgy bizonytalanodott el, majd rekedt meg teljesen Thököly centralizáló politikája a „hagyományos” rendi társadalommal szemben is, sőt sok jel szerint, szilárd hatalmi támasz híján, a fejedelem a központosítás jó néhány korábbi vívmányát is feláldozni kényszerült, számos ponton visszahátrálva az összes fennálló előjogok, kiváltságok, rendi autoritások elismerése felé. A meghátrálásnak és visszavonulásnak ezt a tendenciáját mi sem fejezte ki jobban, mint az az engedmény, hogy az engedetlen nemesek büntetését Thököly a kamarától 1684 elején újra visszautalta a vármegyék hatáskörébe, ami voltaképpen a felelősségre vonásról való hallgatólagos lemondást jelentette a részéről.³⁰

Összegezve: áttekintésünk legfőbb következtetését a fentiek alapján abban vonhatjuk le, hogy a magyar történelem 1664 utáni két évtizedében a *rendi anarchia* és a *rendi centralizáció* tendenciái egyaránt határozott körvonalakkal bontakoztak ki. Ha ennek leszögezése után a fenti irányzatok *társadalmi alapjait* és meghatározottságát is keressük, úgy arra az eredményre juthatunk, hogy ellentétben a Habsburg-abszolutizmussal, amely magyarországi politikáját csaknem kizárólag a nagybirtokos arisztokráciára alapozta, a rendi anarchia tendenciájának a megyei jómódú „benepossessionatus” réteg volt a fő hordozója, míg a rendi centralizációnak a fejedelmi ház földesúri hatalmán kívül mindenekelőtt a katonarétegekben és a központi hatalom hivatali szolgálatába álló kisenemességben volt meg a társadalmi bázisa. *Egyházi-vallási téren* pedig, ellentétben a Habsburg-politikával, amely az ellenreformációs katolikus egyházzal lépett a legszorosabb szövetségre, a rendi irányzatok egyaránt a protestáns egyházakban találtak eszmei-politikai támaszra, habár a katolikus egyház központosított szervezetéhez és tekintélyes katonai erejéhez képest ez utóbbiak elsősorban *erkölcsi és ideológiai* téren nyújtottak a tömegek mozgósításához támogatást.

Mint fenti áttekintésünkéből is látható, az abszolutizmus, a rendi anarchia és a központosítás irányzatai közötti küzdelem mindvégig nyílt volt, s a harc kimenetelét végül is nem a belső erőviszonyok döntötték el, hanem az ország külpolitikai helyzetében bekövetkezett változások. A korszak átfogó vizsgálata, illetve szemlélete alapján hajlunk annak a hármas hipotézisnek a felállítására, hogy 1. ha országunk társadalmi fejlődésének törvényszerűségei minden külső behatástól mentesen, mintegy „laboratóriumi” körülmények között érvényesülhettek volna, elképzelhető, hogy Magyarország a lengyel típusú „nemesi demokrácia”, a rendi anarchia útjára csúszott volna; 2. ha a bécsi udvar tetszése szerint járhatott volna el Magyarországon, hazánkban minden valószínűség szerint a cseh mintájú abszolutizmus valamilyen „mérsékelt” változata jutott volna osztályrészül — 3. ha a török birodalom és a Habsburg-monarchia közötti hatalmi statusquo nem borult

³⁰ Ezzel kapcsolatban Abaúj vármegye közgyűlése 1684 febr. 8-án fejezte ki a fejedelemnek köszönetét, amiért a nem inszurgálók büntetését a vármegye „discretiojára” bízta. Jellemző az is, amit az erről szóló követi utasításban köszönetükhöz hozzáfűztek: „Kegyelmesen annualván önagsága a nem insurgált nemesség általunk való megbüntetésének, a lajstromoknak önagsága kezéhez való küldését immár nem ítéljük szükségesnek.” Ld. Ol *Filmtár*, 1931, folio 125., *Abaúj vármegye közgyűlési jegyzőkönyve*.

volna fel gyökerestül a 17. század végén, a két nagyhatalom közötti periférikus, „köztes” helyzetet kihasználva, Magyarországon esetleg egy rendi monarchikus állam konszolidálódhatott volna. – Ami aztán a felsorolt alternatívák helyett hosszú távon ténylegesen bekövetkezett, az 1681-es országgyűlés, majd az 1711-es szatmári béke „nyomvonalán” berendezkedő (s egyben az autonóm magyar állami fejlődés sok elemét is megőrző) Habsburg-monarchia tartós konszolidációja, az sok vonásában (így pl. a központi hatalom és a rendiség dualista együttélésében) a hazai Habsburg-ellenes küzdelmekben formálódó rendi monarchiára emlékeztetett, de bizonyos jelek alapján arra következtethetünk, hogy ez utóbbiban, legalábbis kedvező politikai konstellációk esetén, a hatalmi súlypont közelebb eshetett volna a monarchikus központhoz, mint a megvalósult Habsburg-variánsban. Ez pedig, nézetünk szerint, kétségtelenül előnyösebb kereteket nyújtott volna országunk előrehaladásához.

FIGYELŐ

Jan Pazdur:

AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETE

A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Intézetének
25 éves tapasztalatai (1945–1978)

Egy kis genealógia

A tárgyakat használhatóságuk szerint a kultúra termékének csak igen sokára ismerték el. Ezt az a szokás határozta meg, hogy a használati tárgyak értékét gazdasági kategóriákban fejezték ki. Amit pénzre át lehetett számítani, annak olyan tulajdonsággal kellett rendelkeznie – a készítő szándéka szerint –, hogy a tárgy alkalmas legyen eladásra. Ez elsősorban a munkaeszközöket érintette. Előnyük a használhatóság volt, amely a dolgozó osztályok által összegyűjtött tapasztalatokon alapult. A feudalizmus korában ez az osztály – az általánossá vált nézet szerint – a kultúra áldásaiból passzív módon sok mindent felhasznált. Kötelessége a munka volt. El volt zárva azonban a kultúrára való tevékeny hatástól. Ezért sem a szerszámok, sem más, munkából származó termékek, amelyeknek gyakorlati használata volt, mint a bútorok, edények, ruházat, élelmiszerek, ékszerek, különféle személyes apróságok, nem számítottak a kultúrjavak közé. Sok efféle tárgynál a használhatósági előnyök művészi formával párosultak. Az alkotó ilyen „többletbefektetése” továbbra is egyfajta áru reklámnak számított, mely a keresletet biztosította. Csak a nagy francia polgári forradalom és a 18. századi angol ipari forradalom óta kezdtek megváltozni a munkáról vallott nézetek, s ennek nyomában megjelentek az első jelei annak, hogy a gazdaságilag hasznos tevékenységet a kultúra részének ismerjék el.

Mint kiragadott mintapéldát kell említenünk a Conservatoire des arts et Métiers megalapítását Párizsban 1794-ben. Ebben az időben kezdtek a feltalálóknak díjakat, rendjeleket, és általában megtiszteltetést adni. Ekkor kezdtek ipari kiállításokat rendezni, s magasztalni azokat az embereket, akik hozzájárultak a használati tárgyak megszorozásához és jobbá tételéhez.

A kultúrjavakra vonatkozó nézetek megváltoztatására döntő hatást gyakoroltak a gépek. Az emberi erőt helyettesítették, és a tárgyak előállításának vagy szállításának lehetőségét megsokszorozták. Ennek a szerepnek a hatása alatt a mechanikusok elterjesztették a géperő átszámítását az emberi erőre, a fizikusok és más természettudósok az ember felépítésében a géphez való hasonlóságot látták. Jóllehet, ezekhez a látszólagos analógiákhoz hiányzott a tudományos megalapozás, mégis tartós nyomot hagyott a romantika korának irodalmi parafrázisaiban és a szociológusok és közgazdászok állításai-ban a kultúráról és a dolgozó tömegek szerepéről a kultúra fejlődésében.

Az első egyike, akit foglalkoztatott az anyagi javak helye a kultúra fogalmában, Wilhelm Humboldt volt (1767–1835). Ő kompromisszumos terminológiai megoldást javasolt. A kultúra fogalmán, a korábbi századok gyakorlatának megfelelően, csak az

ügynevezett szellemi terméket értette, viszont az általános kultúrörökséget, a használati célú tárgyakban realizált munkaeredményeket is beleértve, civilizációnak nevezte el.¹

Ez a megkülönböztetés Németországon és Ausztrián kívül kevés helyen szerzett polgárjogot. Mégis kezdetét jelentette a kultúra egyetemleges felfogásának. A kultúra elkülönített területeinek körülhatárolásában további eredményeket ért el a 19. század régésze és néprajza. A régészet olyan kultúraelméleteket állított fel, amely az anyagi tárgyak mint dokumentumok interpretációján alapult. A régészek a tárgyak tömegéből, formájából és elhelyezkedéséből nemcsak azok használati funkcióit olvasták ki, hanem társadalmi viszonyokat, sőt a hiedelmek és szokások világából számos fogalmat is; ennek nyomán megállapították, hogy nincs határozott választóvonal a kultúra termékei között. A régészeti kutatások napfényre hozták a kultúremlékek tömegességét is és azok kapcsolatát egész társadalmi csoportok alkotó munkájával. Ennek nyomán újraértékelték azt a mítoszt, amely szerint a kultúrát a gazdag, művelt, vagy hatalmat gyakorló elit teremtette, míg a többi ember feladata a lét körülményeinek anyagi biztosítását célzó munka volt.

Ezekhez az eredményekhez kapcsolódtak a szociológusok és a néprajzosok is, akik a kultúrtörténetben tudományos indoklást kerestek a társadalmi szerkezet aktuális viszonyainak értékeléséhez, nagy szolgálatot tettek a kultúra körébe vágó problémák elrendezésében. A lengyel tudomány gyorsan magáévá tette az ez irányú nemzetközi kutatások eredményeit. Közvetve saját nemzetének szolgálva, amely a 19. században meg volt fosztva állami lététől, a lengyel tudomány különösen érdekelt volt a néprajzi kutatásokban. Ezek a haladó emberek meggyőződése szerint az internacionalizmushoz és a demokratizmushoz vezettek. Ezért lehet megemlíteni a kultúrtörténet legújabb eredményeihez való felzárkózás mellett a lengyel tudósok eredeti elméleti megfogalmazásait és következtetéseit is. A kultúrtörténet szervezett kutatási programjának genealógiájához három lengyel név kapcsolódik. E három név három egymást követő nemzedéket képvisel a 19. és 20. században. Wojciech Jastrzebowski (1799–1882), a mai Varsó egyik kerületét alkotó egykori Marymont helység mezőgazdasági főiskolájának professzora, néhány tanulmányt publikált az ergonómia területéről, amelyben tudományos módon meghatározta azokat az elveket, amelyek a munka megszervezésénél szükségesek, hogy az embert megvédjék az automatizáció egyhangúságától, és céltudatos erőfeszítésének a legnagyobb hatékonyságát biztosítsák. Jastrzebowski tanulmányaiban önmagát a munkában való teljes fizikai és pszichikai részvétel hívének vallotta.² Ebből a szempontból megelőzte a következő generáció, a pozitívizmus korának kultúrteoretikusait is. Jastrzebowski gondolatainak legkiválóbb folytatója Lengyelországban Stefan Czarnowski volt (1879–1937).³ Határozottan azt vallotta, hogy a kultúrának két formája van: anyagi és szellemi, és annak a kifejezésnek adott hangot, hogy ezek egy és ugyanazon objektív valóságnak két oldalát képezik, s amelyeket külön, műhelyszempontok szerint lehet

¹ *W. Humboldt: Kultura i cywilizacja (Kultúra és civilizáció.)* Lublin, 1937. 126. l.

² W. Jastrzebowski összegyűjtött munkáinak kiadása Varsóban jelent meg 1872-ben, ezen belül az 1857-ben publikált tanulmány újrakiadása is „Rys ergonomii czyli nauka o pracy” (Az ergonómia vagyis munkatudomány leírása) címmel.

³ S. Czarnowski tudományos életművét 5 kötetben gyűjtötték össze és Varsóban adták ki 1956-ban.

vizsgálni. A két világháború közti időszakban a lengyel történészek elismerték az anyagi kultúra önálló kutatásának szükségességét. Ehhez hozzájárultak a nyugati országok technikatörténészeinek eredményei, valamint a széles körben folytatott csoportos vizsgálatok, amelyeket a Szovjetunióban V. I. Lenin kezdeményezett.⁴

Hasonló vizsgálatok szükségességét Lengyelországban a gazdaságtörténet élvonalbeli képviselője, Jan Rutkowski (1886–1949) indokolta meg. Elismerte a marxista történeti módszer előnyeit, és remélte, hogy a termeléssel, szállítással, cserével és fogyasztással kapcsolatos változások, mint az anyagi kultúra tárgykörének kutatása, nagy előnyöket jelent a tudomány számára. Az ilyen vizsgálatok megszervezésére azonban már csak a II. világháború után került sor.

Szervezeti döntések

Az adott tárgykörben folytatandó szervezett kutatások megkezdésére a megfelelő körülményeket a Lengyel Tudományos Akadémia tudományos titkárságának és a Lengyel Népköztársaság elnöki tanácsának döntése biztosította, melyben életre hívták az Anyagi Kultúra Történetének Intézetét. Ezt a döntést 1953-ban hozták meg, de a gyakorlati tevékenység csak 1954 elején kezdődött meg. A kutatási terület igen széles volt. Kronológiai szempontból átfogta a múltat az őstörténetől napjainkig, tematikus szempontból pedig a társadalmi-politikai élet ún. anyagi bázisának egész problematikáját. Emiatt az intézet kénytelen volt több tudományág együttműködésének elvét megvalósítani, hogy programját realizálhassa. Ez a szervezeti felépítésben nyert kifejezést, amely figyelembe vette az intézetben integrált tudományágak összességét. Négy ilyen volt: őskori régészet, néprajz, ókori régészet és a középf- és újkori anyagi kultúra története. Míg a régészek és néprajzosok kollektívái csak erejük egy részével kapcsolódtak be a közös programba foglalt kutatásokba, igyekezvén figyelembe venni a kultúrjelenségek egészét, amelyet éppen a régészet és néprajz tudományos műhelyére jellemző módszerekkel lehetett feltárni, addig az anyagi kultúra történészei, kezdeti felkészülési hiányosságaik ellenére (miután leggyakrabban gazdaságtörténeti előképzéssel rendelkeztek), teljes egészében az új problematikának szentelték magukat. Mindenekelőtt a terepen folytatott kutatások és a reáliák mint kultúrdokumentumok módszereit sajátították el. Összekapcsolva a hagyományos írott, térképészeti és ikonográfiai forrásokkal, ez nagyobb megismerési lehetőségeket adott. 1966-ig az intézet a lengyel állam kezdeti időszakának kutatására koncentrált, a millennium évfordulójához kapcsolódva. Ez az ünneplés sok lehetőséget adott a különféle tudományágak képviselőinek, hogy érdeklődésüket közös témára összpontosítsák. A feladatok legnagyobb terhe a régészekre nyugodott, ezért vette át az intézet vezetését Witold Hensel, a poznańi egyetemen Josef Kostrzewski tanítványa, aki a koraközépkori szlávok történetének specialistája.

A középf- és újkori anyagi kultúrájával foglalkozó csoporton belül kisebb, ún. problémakör-csoportok jöttek létre, amelyeknek feladata volt a szondázs-vizsgálatok folytatása, az ország más intézményeiben analóg munkára való inspirálás, ezeknek a

⁴ 1919-ben a Szovjetunióban megalakult az „Anyagi Kultúra Történetének Állami Akadémiája”, melyet később intézetté alakított át.

munkáknak a koordinálása és az eredmények szisztematikus publikálása egy későbbi monografikus szintézis számára. E kisebb csoportok közül az egyik a falusi gazdaság kérdésével foglalkozott, kettő kiválasztott iparágakkal (bányászat, kohászat, szövőipar, üvegipar, kerámia és építőipar), egy pedig a települések és a közlekedés kérdéseivel. A technikai segítséget két más alcsoport biztosította, amely kérdőíves felméréseket végzett, és információkat gyűjtött az írott és ikonográfiai forrásokról. Ezeknek a problémakör-csoportoknak a létszáma nem volt nagy, 4–7 személyt számlált, és az egész csoport a különböző évek folyamán 30 és 40 fő között ingadozott. Gazdaságtörténészeken kívül helyet kaptak technikai, régészeti és művészettörténeti előképzettségű személyek is. Ez a sokszínű összetétel nagyfokú mobilitást biztosított az egész csoportnak az együttműködés létrehozásában. Kezdetől fogva világos volt ugyanis, hogy az anyagi kultúra történetének kutatását nem lehet monopolizálni, inkább minél szélesebb kört kell számára biztosítani. A legtöbbet ígérő partnerek a különféle helyi és körzeti múzeumokban dolgozó szakemberek voltak. Nekik nagyobb lehetőségük volt hozzájutni nagyszámú, eddig ismeretlen emléktárhoz, amelynek kihasználása új perspektívákat nyújtott a tudományos megállapítások számára.

Ellentmondások – tudományág, kutatási irányzat vagy probléma?

Az intézetet létrehozó szervezeti döntés meghozatalához indoklás is kellett. Legelsősorban meg kellett határozni az anyagi kultúra történetének fogalmát, kutatási területét körül kellett határolni, és kapcsolatát megállapítani az eddig művelt tudományokkal, különösen azokkal, amelyeket integrálni szándékoztak új, közös jelszó alatt.

Ezt Kazimierz Majewski, a Lengyel Tudományos Akadémia tagja, a varsói egyetem mediterrán régészeti professzora végezte el. Argumentációjának kitűnő ideológiai irányt adott. Hivatkozva a marxizmus klasszikusaira, de a hasonló tudományos kezdeményezésekre is a nyugati országokban és a Szovjetunióban, megállapította, hogy az anyagi kultúra története olyan tudományág, amelynek különböző céljai, területei és kutatási módszerei vannak. A kutatási területet így határozta meg: „a termelés, csere, elosztás és fogyasztás társadalmi-technikai oldala”, amin egyidejűleg tárgytörténetet és az emberiség anyagi létének és munkájának történetét értette. A módszerek különbözőségét úgy tekintette, mint vezető pozíciót, amelyet az anyagi források foglaltak el az anyagi kultúra történetének tudományos műhelyében.⁵

A kinyilatkoztatott marxista álláspont, amelyből Majewski professzor kiindult, sok ellenkező véleményt is eredményezett. Ezzel kapcsolatban 1955-ben a LTA tudományos titkársága elméleti vitát rendezett, amely elmélyítette Majewski professzor eredeti megfogalmazásait. Az ellenfelek megpróbálták megkérdőjelezni az anyagi kultúra történetének mint tudományágnak az önállóságát. Elsősorban az ideológiai célok felsőbbségét támadták a kutatási programban. Kimutatták, hogy a már létező tudományágak tökéletesen kielégítik az anyagi kultúra történetének kutatási szükségleteit. Azt is elleneztek, hogy az anyagi természetű források mértékadóak lennének minden egyéb más történeti diszciplínának, az egy régészet kivételével. Megegyeztek viszont abban, hogy

⁵ K. Majewski: Historia Kultury materialnej (Az anyagi kultúra története). = Kwartalnik HKM 1. évf. 1953. 3–24. l.

létezik olyan probléma vagy témakör, amelyet érdemes feldolgozni. Ehhez azonban elégséges az, hogy a már meglévő kutatási helyeken megfelelő tervek készüljenek. A formális oldalt érintő kétségek ellenére megindultak a munkák, amelyek aztán igazolták az intézet létének célszerűségét. Ezeknek a munkáknak választ kellett adni arra a kérdésre is, hogy az anyagi kultúra története önálló tudományág-e, vagy csak téma, avagy kutatási irányzat.

Elméleti koncepciók

A marxizmus klasszikusaira alapozott definíció az anyagi kultúra történetéről módszertanilag is helyesnek bizonyult. Zárt, logikus, a kutatási célokat világosan meghatározó koncepció volt. Elsőbbséget adott azoknak a kutatásoknak, amelyek a munkaeszközökkel és a munkamódszerekkel foglalkoztak, beleértve a megosztást és a szervezést is. Kisebbségi mértékben helyezett viszont hangsúlyt a fogyasztás történetére. Ez a szigorú ragaszkodás ehhez a meghatározáshoz azonban magában hordozta annak a veszélyét, hogy az anyagi kultúra képe elvész a technika- és gazdaságtörténet mellett. Jóllehet, új gazdasági javak előállítása technikai eszközökkel beleillik az anyagi kultúra problematikájába, mégis a történeti kutatások redményei a technikai haladás és a gazdasági fejlődés. Ezért Aleksander Gieysztor, a varsói egyetem professzora és az intézet megalapítója, így határozta meg az anyagi kultúra történeti kutatásának tárgyát: „az ember anyagi létének körülményei”, a munka folyamatában és ugyanezen munka eredményeinek használata idején. Az érdeklődés középpontját áttette az anyagi dolgokról azoknak az embereknek a sorsára, akik kénytelenek voltak felhasználni a civilizáció termékeit és ezek továbbfejlesztését szükségleteik és kultúrájuk fejlődési állapota szerint.⁶ Ez a nézőpont több lehetőséget teremtett az anyagi kultúra történetészei számára. Alapjában véve azonban mindkét koncepció csak egyéni javaslat volt. Mindkettőből kiderült, hogy az anyagi kultúra történetének vizsgálati területébe beletartoznak az összes anyagi termékek, keletkezésük és használatuk folyamatával együtt, és az egész anyagi örökség is, amelynek környezetében az emberek élnek. Ezeket a koncepciókat igazolni kellett.

Fontosabb eredmények

Ebben az áttekintésben csak annak a csoportnak az eredményeiről lesz szó, amely a középső- és újkorral foglalkozott, és csak összehasonlításképpen vette figyelembe munkájánál az európai országokban fellépő analóg jelenségeket. A korai középkor terén, amely Lengyelországban a 7-től a 12. századig terjedő korszakot fogja át, ez a csoport szorosan együttműködött a régészekkel, miután csak az ásatások fényében lehetett új megvilágításba helyezni ezt a kort. A későbbi, egészen a 20. századig terjedő időszakokban a fő alapot elsősorban az írott és ikonográfiai források képviselték. Ez azonban nem mutatkozott kielégítőnek. Lengyelország hatalmas károkat szenvedett e téren is, miután

⁶A. Gieysztor: Niektóre potrzeby badań nad materialnymi warunkami bytu we wczesniejszym średniowieczu polskim (A kutatás néhány szükséglete a lengyel kora-középkor anyagi létfeltételeinek kutatása terén). = *Kwartalnik HKM* 2. évf. 1954. 599–618. l.

Varsóban, és részben más városokban is a levéltárak elégték. A megmaradt gyűjtemények gyakran nem mutatkoztak elégségesnek ahhoz, hogy az anyagi kultúra története számára oly fontos tényekből alkotott képet újra lehessen teremteni. Ezért a településtörténet, a kisvárosok anyagi kultúrája, a bányászat, és kohászat, üvegipar és kerámiaipar néhány problémájában ásatásokkal és felületi terepkutatásokkal segítették, kezdettől fejlesztve azt a régészetet, amely azután Európában ipari régészet néven terjedt el. A művészet-történések nyomán haladva, megkezdődött a rendszeres ipari műemléki felmérés azzal a gondolattal, hogy legalább részben biztosítják a hagyományos tárgyak fennmaradását. Ezeknek a felméréseknek eredménye volt a részben már publikált „A lengyelországi ipari építészet műemlékeinek katalógusa” c. sorozat.⁷

A műemlékfelmérő munkák magukban foglalták a vízienergia hasznosítását szolgáló emlékeket is, nagy hasznot hozva azoknak, akik ennek a kérdésnek a történetével foglalkoztak. Nagy eredménnyel folytatták a kérdőíves munkákat is a levéltárakban és folyóirattárakban, az anyagok egy részét az Adam Wolff által szerkesztett „Források az anyagi kultúra történetéhez” c. sorozatban publikálva. Miután Lengyelország a vizsgált korokban agrárjellegű volt, a legnagyobb figyelmet a falu és a mezőgazdaság problematikájának szentelték. Elsősorban a munkaeszközök és a művelési módok fejlődését vizsgálták, a terület és a termés nagyságát, a munkamódszereket, ezek szervezetét és termelékenységét, és a gazdaságok területi elhelyezkedését is, a gazdasági építményeket és eszközöket.

A monografikus eredmények nagyobb részét már megjelentették a Janina Leskiewicz által szerkesztett „Tanulmányok a mezőgazdaság történetéből” c. sorozatban. Ennek a sorozatnak már 12 kötete jelent meg, ebben 6 kötet 3 füzetben és 1 kötet 2 füzetben, vagyis 19 kiadói egység. A településre és a területi eloszlásra vonatkozó eredmények külön láttak napvilágot az Anna Pachcinska által szerkesztett „Településtörténeti tanulmányok” c. sorozatban. Ez a sorozat részben figyelembe vette azt az együttműködést is, amelyet az intézet folytatott az Aix en Provençai-i egyetemmel, Georges Duby professzor vezetésével. 8 kötet jelent már meg. Az ipari monografikus vizsgálatok eredményei két szériában jelentek meg: az egyikben a kitermelő és a nehézipar területről szóló feldolgozások találhatók, címe: „Tanulmányok a bányászat és kohászat történetéből”. Kezdetben Jan Pazdur szerkesztésében jelent meg, később Antonina Keckowa közreműködésével, és összesen 14 kötetet ért meg. A másikban, melyet Zofia Kamienska szerkesztett „Tanulmányok a kézműipar és az ipar történetéből” címmel, 10 kötetben az ipari termelés különböző ágazatának kutatási anyaga jelent meg. Elsősorban a feudalizmus korára vonatkoztak, amit nagymértékben befolyásolt a szakemberek összetétele. A négy fentemlített sorozatban összesen 44 kötet jelent meg. 1970-től mindezeket a publikációkat egy sorozatra redukálták „Tanulmányok az anyagi kultúra történetéből” címmel, Zofia Kamienska szerkesztésével. Ez a sorozat magában foglalta a fogyasztás problémáit is, de terjedelmében mindössze évi egy kötetre szorítkozott. A sorozati kiadványokban összesen 51 kötet jelent meg, 1495 ív terjedelemben, a monografikus feldolgozások száma 29 kötet, 360 ív terjedelemben.

A speciális kutatások eredményei, nemcsak az intézet munkatársainak tollából, hanem az egész ország területéről is, a „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (Az

⁷ 1958 és 1978 között ennek a kiadványnak 20 füzete jelent meg (szerk. J. Pazdur).

Anyagi Kultúra Történetének Évnegyedes Folyóirata) című lapban, amely 1953-tól jelenik meg, és 1977 végéig 1868 ívet használt fel. Főszerkesztői sorban a következők voltak: Aleksander Gieysztor (1968-ig), Kazimierz Majewski (1975-ig) és Wojciech Symanski. Ez a folyóirat, azonkívül, hogy teljes információt ad az anyagi kultúrára vonatkozó nézetek egészéről, vizsgálati területéről, módszereiről, teljes képet nyújt a jelenleg folyó tudományos munkálatokról, az anyagi kultúra történetének minden területéről gazdagon hoz munkákat. A tartalom bibliográfiai adatai az első két évtizedben 3480 szerzői tételt tettek ki, s a szövegen kívül még igen gazdag illusztrációs anyag is megjelent, elsősorban dokumentációs jelleggel.

A monografikus vizsgálatokhoz jó példával járt elől a lengyelországi anyagi kultúra történetének szintetikus összefoglalását sürgető gondolat. Ennek a vállalkozásnak a bevezető szakasza a problematikus kérdések monografikus feldolgozása volt. Először, már 1960–61-ben a kétkötetes „A bányászat története a lengyel területeken” c. mű jelent meg, a Bányászati Mérnökök és Technikusok Szövetségének megrendelésére.⁸

Ezt követően 1964–1970 között az Anyagi Kultúra Történetének Intézete és a LTA Történeti Intézete együttműködésének eredményeként látott napvilágot a „Lengyelország agrártörténetének vázlata” három kötete.⁹ Ehhez járult 1966-ban „A lengyel textilipar története a 18. század végéig”, J. Kamienska és I. Turnau szerkesztésében. Mikor már a textilfestés, az üveg- és porcelán-, agyagipar, építőipar monográfiáinak munkálatai előrehaladtak, főleg pedig Maria Dembinska és Tadeusz Sobczak monográfiáinak megjelenése után az élelmiszerfogyasztás témájáról,¹⁰ úgy tűnt, hogy meg lehet kísérelni az egész problematika szintetikus feldolgozását. Ez a próba ismét felidézte a vitákat, ami a kutatások célját és tárgyát illeti. Legelőbb is felvetődött a kérdés, mi szolgáljon „az elbeszélés fonálául”? Milyen kérdésekre kell feleletet találgon az olvasó ebben a műben? Kinek íróják egyáltalán – a diákoknak-e, egyetemi kézikönyvként, vagy az értelmiség széles rétegeinek, avagy csak a szakembereknek? A döntés meghozatala után, miszerint a mű magában foglalja „Lengyelország anyagi kultúrája történetét vázlatosan” a 7. századtól a II. világháborúig, olyan felfogásban, hogy az olvasók széles rétegei számára hozzáférhető legyen, megkezdődtek a viták a szinopsziszokról és az egyes kötetek szerkesztési kérdéseiről. Az intézet fennállásának 25. évfordulójára sikerült befejezni és nyomdába adni 6 igen gazdagon illusztrált, egyenként 35 íves kötetet. A lehetőségek szerint az egész problematikát, amelyet még K. Majewski és A. Gieysztor koncepcióként vetettek föl, igyekezett a mű tekintetbe venni.

⁸ Bányászati-Kohászati Kiadó, Katowice. Szark. J. Pazdur.

⁹ Ezt a művet Varsóban a szerkesztőbizottság részvételével adták ki, Stanislaw Arnold elnökelete alatt.

¹⁰ *E. Kowčka*: Farbiarstwo tekstylne na ziemiach polskich (1750–1870) (Textilfestés a lengyel területeken, 1750–1870), Varsó, 1963. valamint Wytwornie i produkcja ceramicznej szlachetnej w regionie sandomiersko-kieleckim w XIX w. (Nemes kerámia előállítás és termelése a szandomiri-kieleci területeken a XIX. században), Varsó 1968. *A. Wyrobisz*: Szko w Polsce od XIV do XVII w. (Az üveg Lengyelországban a XIV–XVII. században), Varsó, 1968. *M. Dembinska*: Konsumpcja zywnosciowa w Polsce sredniowiecznej (Élelmiszerfogyasztás a középkori Lengyelországban), Varsó, 1963. és Przetworstwo zbozowe w Polsce sredniowiecznej X–XIV w. (Gabonafelhasználás a középkori Lengyelországban X–XIV. sz.), Varsó 1973. *T. Sobczak*: Przelom w konsumpcji spozywczej w Krolestwie Polskim w XIX w. (Változás az élelmiszerfogyasztásban a Lengyel Királyságban a XIX. században), Varsó, 1968.

Az 1. kötet a 7–12. sz. közötti időt, a 2. kötet a 13–15. századot, a 3. kötet a 16. századot és a 17. század első felét fogta át, a 4. kötetet a lengyel állam bukása zárta (1795), az 5. kötet 1870-ig terjedt, a 6. 1918-ig, amely évben Lengyelország ismét elnyerte függetlenségét. A két világháború közötti időszakot még nem dolgozták fel. Minden kötetet különállóan szerkesztettek, mégis olyan séma szerint, amely az analóg jelenségek esetében kötelező erővel bírt. Ilyen módon biztosították a közös szálakat, amelyek az anyagi kultúra fejlődési folyamatban mutatkoztak. A történelmi folyamatok dinamikáját egyrészt az állandó szájakon bemutatott tényanyag-növekedéssel, másrészt a jelenségek terjedelmének kiszélesedésével és a társadalmi aktivitás új formáinak megjelenésével ábrázolták. Az állandó szájak száma csak néhányra korlátozódott:

1. Az emberek függése a természeti erőktől és a természeti gazdagság kiaknázásának mértéke.

2. Azoknak az elemeknek a növekedése, amelyek a civilizált környezetet kiemelik a természetes környezetből.

3. A nyersanyagok és a mechanikus energia felhasználásának növekedése és elterjedése a feldolgozóiparban.

4. Változások a munkaintenzitásban.

5. A fogyasztási cikkek esztétikusabbá válásának folyamata a civilizációs haladás negatív oldalára való tekintettel.

6. A munkáról, pihenésről, szórakozásról vallott nézetek fejlődése, mint az anyagi kultúra fejlődésének mutatója.

Mindegyik fentvázolt probléma aktuális és fontos a társadalmi alapok fejlődése szempontjából. Ez bizonyos szempontból az anyagi kultúra vázlata, amely sok más figyelemre méltó dolog kontextusában kerül bemutatásra. Meg kell jegyezni, hogy ez a felfogás nem jelenti minden társadalmi réteg teljes anyagi kultúrájának történetét. Az említett feldolgozással egyidőben jelent meg Kazimierz Majewski szerkesztésében „Az ókori Görögország anyagi kultúrájának története”,¹¹ két kötetben. Ebben figyelembe vették a kultúra minden anyagi jellegű megnyilvánulását, a társadalmi programba való elmélyedés nélkül. Úgy tűnik, hogy azoknak a kultúráknak, amelyek nem alakultak át modern nemzeti kultúrává, megfelelőbb a dokumentatív, mint a pragmatikus történelmi leírási mód. A nemzetnek olyan anyagi kultúra történetre van szükség, amelyet alapként vagy építőelemként alkalmazhat környezetének jövőbeni építései.¹²

A középső- és újkori anyagi kultúra történetének eddigi megjelent munkássága, amelyet az Intézet publikált, 4118 ívet ért el, míg az intézet teljes publikációs anyaga kb. 12 500 kiadói ívet tett ki 25 év alatt.

Találkozás az ipari régészettel

Míg Lengyelországban megindult az anyagi kultúra történetének fejlődése, ezzel egyidőben a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban, valamint Kanadában megnőtt az érdeklődés az ipari örökség iránt. Angol tudósok kezdeményezésére ezt az irányzatot ipari régészetnek nevezték el. 1973-ban Angliában tartották meg az ipari

¹¹ Az 1. kötet 1976-ban jelent meg, a 2. kötet nyomdában van.

¹² Az 1–4. kötetet a boroszlói Ossolineum adta ki, az 5. kötet 1978-ban, a 6. 1979-ben jelenik meg.

régészetnek, mint tudománynak az első konferenciáját. Feladata volt az iparosodás vizsgálata a 18. század közepétől, valamint azoknak a műemlékeknek a védelme, melyek a modern civilizáció fejlődéséhez kapcsolódnak. 1975-ben tartották az ipari régészet következő konferenciáját az NSZK-beli Bochumban, ezen már megjelentek az ellentétes vélemények az ipari régészet mint tudományág elméleti alapjairól. Főleg az a kérdés nem volt világos, milyen célokat szolgál az új tudományág – kutatói vagy műemlékvédői érdekeket? Milyen történeti korszakokkal kell foglalkoznia: az őskortól kezdve, vagy csak az angliai forradalom idejétől? Mindezekről függetlenül azonban a nyugati országok kezdeményezésére az ipari régészet jelszavával arra mutat, hogy létezik egy általános érdeklődés az anyagi kultúra történetével való foglalkozás iránt. Közös annak elismerése, hogy az ipari emlékekben megvalósult munka értékes, közös az a meggyőződés is, hogy fontos az iparosítás kiválasztott emlékeinek megőrzése a civilizált környezetben, tájképi elemként. Ez olyan mértékben fontos, mint ahogy lényeges a szakrális és világi (palota) objektumok esetében. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy az ipari objektumok építéséhez az adott korban haladó ideológia járul, átítatva azzal a hittel, hogy az ipar megszünteti a nyomort, és a nemzeteket közelebb hozza egymáshoz. Az ipari régészet és az anyagi kultúra története tevékenységének összehangolt programja és módszerei ezeket a reményeket testesíthetnék meg.

A kutatások perspektívái

A tematikus szálak, amelyekhez Lengyelország anyagi kultúrája történetének megírásakor tartani igyekeztünk magunkat, bizonyos mértékben meghatározzák a jövőbeli kutatásokat is. E kérdések közül egyetlennek sincs meg a monográfiája. Más elméleti koncepciók megvalósításánál figyeltek fel rájuk. Ha alapjaiban lehetne ezeket bemutatni, egészen más munka keletkezne, mint ami létrejött. Kétségtelenül jobb volna az előzőnél. Hiszen a részletes kérdőív sem merít ki minden reflexiót. Felvetődik még a társadalmi aktivitás kérdése azoknak az embereknek a részéről, akik az anyagi környezet megadott körülményei között élnek, és ezt az anyagi környezetet munkájukkal alakítják át.

Tudjuk, hogy „semmi nem vész el a természetben”, és hogy semmiből semmi sem keletkezik. Az anyagi környezet, amelyet a civilizáció révén alakítottak ki, „második természet”. Hogy lehet kitérni az olyan kérdés elől, mint amilyen ennek a természetnek a befolyása az emberi aktivitásra? A civilizáció által teremtett anyagi környezet elemeinek funkcióiban kifejeződik a „második természet” megalkotóinak energiája. Biztosak lehetünk afelől, hogy a környezet fejlődésének jelenlegi állapotában az emberek kénytelenek a saját maguk által kialakított szabályok szerint haladni, olyan mértékben, ahogy létük kezdetén kénytelenek voltak lélegezni, táplálkozni és a földi gravitációnak megfelelően mozogni. Erről az átalakított nyersanyagok tömege, helyzete és rendeltetése dönt. A természettudományok fejlődése azt eredményezte, hogy az emberek ráhatása a természetre összhangban van a tudomány állásával. A civilizált környezetben azonban egyre nagyobb szerepet játszik a fejlődésben az ösztön. Ezt a fordított barbarizációs folyamatot kell megelőznie a szisztematikus kutatásoknak az anyagi kultúra története új koncepciójának terén.¹³

¹³ Ez ügyben a Kwartalnik HKM jubileumi számában Rzeczy i srodowisko materialne oraz ich historia (A tárgyak és az anyagi környezet, valamint ezek története) címmel cikket jelentetett meg.

Szimpozium Brnóban a csehszlovákiai hungarisztika problémáiról

1978. október 2–4-én zajlott le Brnóban a Jan Evangelista Purkyně-egyetem fennállásának 60. évfordulója alkalmából a magyar történelemre, irodalomra nyelvészetre és néprajzra vonatkozó csehszlovákiai kutatások első országos seregszemléje, számos cseh, szlovák és csehszlovákiai magyar kutató részvételével. A magyarországi delegációt Sziklay László vezette, tagjai: Fried István, Kun Miklós és Niederhauser Emil voltak, Lengyelországból Maciej Koźmińskit hívták meg.

Bevezetőben el kell mondani, hogy a szimpóziumot az egyetem Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetével és néprajzával foglalkozó tanszéke, ill. ezen belül a balkanisztikai és hungarisztikai kabinet rendezte, amely az ilyen tárgyú kutatásoknak a tanszékvezető František Hejl professzor és a kabinetet vezető Richard Pražák jóvoltából már hosszú évek óta csehszlovákiai központja, ez adja ki a csehszlovákiai hungarisztika igen hasznos és tanulságos bibliográfiáját is. Az egykor, nem is oly régen itt oktató Josef Macúrek professzor munkássága révén már szerves hagyományokra támaszkodik ebben a stúdiumban. A tanszék egyébként nyelvi képzéssel is foglalkozik, vagyis többek között a magyar fejlődés szakértőit képzik ki, mondhatni az egész ország számára. A szimpózium megrendezésének célja nemcsak általában a csehszlovákiai kutatások számbavétele volt, hanem konkrétan a magyar nép történetét és a magyar–szlovák–cseh kapcsolatok évszázados alakulását feldolgozó, az egyetemi oktatásban is hasznosítható összefoglalás előkészítése.

A szimpózium első napján plenáris ülésen hangzottak el az előadások, vitával együtt, a másik két napon három szekcióban, történeti, irodalomtörténeti és nyelvészeti szekcióban, ezek párhuzamosan üléseztek, ennek megfelelően csak a történeti szekció munkájáról áll módunkban beszámolni.

A plenáris ülés első előadója František Hejl professzor, az egyetem prorektora volt, aki a történeti hungarisztikai kutatások jelenlegi helyzetéről és feladatairól adott áttekintést, beágyazva a problematikát az európai szocialista országok és a köztük kialakult kapcsolatok történetének kutatásába. Rövid áttekintést adott elsősorban a brnói egyetemen folytatott és most is folyó kutatásokról, és ezzel kapcsolatban vetette fel az elkészítendő összefoglalás kérdéseit. Hangsúlyozta, hogy a szimpózium előadásainak a feladata annak a megállapítása, mi az, amit tudunk, és milyen területeken kell még további kutatást folytatni. Miloš Gosiorovský professzor, akadémikus az Osztrák–Magyar Monarchia munkásmozgalmának a fejlődését tekintette át, különösen a magyarországi fejlődést részletezve, kiemelte a cseh, a szlovák és a magyar munkásmozgalom korabeli kapcsolatait. Viliam Plevza akadémikus, a szlovák Párttörténeti Intézet igazgatója az

intézet munkatársával, Kiss Józseffel közösen elkészített referátumában a magyarországi és csehszlovákiai kommunista mozgalom fejlődését mutatta be a két világháború között, hangsúlyozta, milyen jelentős volt a tanácsköztársasági emigráció hatása a csehszlovákiai kommunista mozgalomra, ill. milyen jelentős szerepet játszottak a csehszlovákiai magyar kommunisták a párt tevékenységében, politikai súlyának meghatározásában.

A vita során Josef Macúrek, a magyar történelemmel foglalkozó csehszlovákiai kutatók nesztora emlékezett vissza arra, hogy 1924–25 során Erdélyben kutatott, a huszitizmus hatását igyekezett felderíteni, s ekkor ismerkedett meg közelebbről a magyar problematikával. A magyarokról és a magyar államról az 1930-as években kiadott munkáját ma már sok vonatkozásban másképp írná meg. Oktatói tevékenysége során arra törekedett, hogy az egyetemen a magyar fejlődést kutató műhelyt alakítson ki, ami a nyelvi nehézségek ellenére végül is a balkanisztikai és hungarisztikai kabinet létrehozásával sikerült. Tudományos meggyőződése változatlanul az, hogy a kelet-európai népek történetét csak szélesebb keretben, összehasonlító módon lehet vizsgálni, hogy így megközelíthessük a történeti igazságot. Kisebb vita alakult ki V. Plevza és Csanda Sándor, a pozsonyi J. A. Komenský egyetem magyar tanszékének a vezetője közt a Sarló mint mozgalom értékeléséről, ennek során Plevza újból hangsúlyozta a csehszlovákiai magyar kommunisták tízezreinek jelentőségét, ez valóban tömegmozgalmat jelentett.

A délutáni plenáris ülésen Karol *Rosenbaum*, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója a szlovák–magyar kapcsolatok kutatásának aktuális kultúrpolitikai aspektusairól tartott előadást, kiemelte azt, hogy szlovák és magyar részről a kétségtelenül régóta meglévő kapcsolatok ellenére csak a felszabadulás óta történt kölcsönös nyitás, érdeklődés, a szlovák irodalomtörténészek tevékenységét még sokáig az egykori elnyomás emléke motiválta. Ezen azonban ma már túl vagyunk. A kapcsolatok kétoldalú kutatása persze nem elegendő, itt is szélesebb összefüggéseket kell vizsgálni, a cseh–szlovák irodalmi kapcsolatok is érthetőbbekké válnak így. A kutatásban csak közös úton mehetünk, másképp nem is akarunk. *Horálek* professzor a magyar néprajzi szakirodalom bámulatosan széles körű ismerete alapján a szlovák–magyar kapcsolatokat vizsgálta a folklór területén, néhány konkrét példán is bemutatva ezt, módszertani vonatkozásban pedig a kontaktológia fontosságát hangsúlyozta és azt, hogy nem kell félni a diffúziós elmélettől. Végül Richard *Pražák* a hungarisztikai kutatások hazai múltját tárta fel roppant erudícióval, a huszita korszaktól kezdve a tudományos jellegű hungarisztika megszületéséig, amelyet Josef Dobrovský nevéhez kapcsolt. Igen részletes tényanyagot magas elvi szinten összegező előadása olyan alapos volt, hogy a vita során Macúrek professzor is csak részletkérdésekben tudta egyes pontokon kiegészíteni. A vita egyébként igen élénk volt, de általában csak a további teendők megfogalmazását kívánta elősegíteni. Felvetődött az, hogy a tudomány újat hozó nagy alakjai mellett az alkalmazott tudomány szerepét is meg kell vizsgálni, pl. konkrétan az 1620 után magyarországi területen működő cseh emigránsok, nyomdák szerepét; ez a középgarnitúra terjesztette az új ismereteket szélesebb körben. A magyar–szlovák kapcsolatok kutatását sokáig az ellentétek határozták meg; még most is vannak viták, de ezek jók, hiszen előreviszik a fejlődést. Mintegy vitazáróként F. Hejl arra utalt, hogy már az első előadások is megmutatták, mennyire szükség van a tervezett összefoglalásra, és igen értékes szempontokat adtak az összehasonlító feldolgozás számára.

A történeti szekció első ülését a régebbi történeti témáknak szentelték. A régész Lubomír *Havlík* a szlávok és magyarok 9–11. századi kapcsolatairól tartott előadást, amely a régészeti és az írott források összevetéséből indult ki. Azt bizonyította, hogy a nagygorva állam egyes területein az élet kontinuitása nem szűnt meg 906-ban, a magyar támadással, feudális központok még egy-két évtizedig továbbra is fennmaradtak. M. *Kučera* az állam és a feudális társadalom létrejöttét vizsgálta a Kárpát-medencében, a nagygorva és a magyar állam kialakulását vetette össze, hangsúlyozva, hogy a feudalizmus nyugati típusát a kereszténység felvétele gyökerezett meg. E. *Stavrovský* professzor a szlovák–magyar etnikai határterület antifeudális felkeléseiről tarott előadást, azonban ezen a kereten túllépve az 1437-es felkeléssel, a 15. század végi észak-kárpáti, Mucha vezette felkeléssel és a 17. századi felkelések egyes kérdéseivel foglalkozott, elsősorban az egyes felkelések közti különbségeket hangsúlyozva. Befejezésül a Rákóczi-szabadságharcra is kitért, véleménye szerint 1707 volt itt a fordulópon, mert ettől kezdve a jobbágyok már nem támogatták a felkelést. Viszont ebben a felkelésben sokkal erősebb volt a különböző nemzetiségű jobbágyok együttes harca, mint pl. 1514-ben F. *Hejl*, M. *Marečková* és R. *Fišer* kollektív előadása a 16–18. századi közép-európai gazdasági kapcsolatokat vizsgálta; a Fišer által felolvasott rész a 17. sz. második felének kereskedelmi kapcsolatait tárgyalta a harmincadjegyzékek alapján, elsősorban Wrocław és Magyarország kereskedelmét. Sziléziából textilárut vittek Magyarországra, innen pedig nyersterményeket; a réz Wrocławon keresztül jutott el Hamburgba. Sziléziának persze Németalfölddel, Lengyelországgal, az osztrák tartományokkal és Velencével is szoros kapcsolatai voltak. Wrocław volt a fejlettebb a magyarországi kereskedelemben, ezért nem volt ez egyenlő felek kapcsolata. A tömegfogyasztási cikkek helyét ebben a korszakban a luxuscikkek kezdték átvenni. Zdenka *Veselá* a magyarországi protestánsokról és szlovákokról mint az oszmán politika vélt szövetségeseiről tartott előadást, az oszmán feudális rendszer felvázolása után arra utalt, hogy a kormányzat külföldön szövetségeseket keresett, ezért támogatta a 17. századi rendi felkeléseket, Erdélyt mint vazallusát is felhasználta, ezekben a protestáns elemre volt tekintettel. A királyi Magyarország északi megyéiben élő szlovák lakosságot megkülönböztették a magyaroktól, horvátoknak nevezték őket, azon az alapon, hogy többségük katolikus, és szláv (gyakorlatilag horvát) nyelven intéztek hozzájuk leveleket.

Az élénk vitában egyrészt a legrégebb korszak keltett érdeklődést; szlovák részről felvetődött, hogy az államalakítás problémáit sokoldalúan kell megközelíteni, példaként megemlítették, hogy a Hont–Pázmán nemzetségből származó Bakost egy pecsét felirata Bohušnak nevezi, tehát valójában a magyar uralkodó osztályba bekerült szláv előkelőről van szó. Ugyancsak többen említették, hogy a felekezeti hovatartozás kérdése a feudalizmus korában igen fontos probléma, politikai és kultúrtörténeti tényező, ennek kutatását a marxista történettudomány eddig elhanyagolta. Josef Válka hozzászólásában a nagygorva kérdés eddigi tárgyalásában egy felvilágosult, hiperkritikus és egy romantikus szakaszt különböztetett meg, ezt a pozitívizmus már leküzdötte, de a két szakasz elemei még később is felbukkantak. Figyelmeztetett arra, hogy a szlávoknál meg kell különböztetni az etnikai kontinuitást a nagygorva állam idejétől kezdve és a hagyományt, a történeti tudatot, amelyben ilyen kontinuitás nem volt. Felvetődött a törökellenes harcok társadalmi bázisának a kérdése is, mint olyan probléma, amelyet eddig ugyancsak nem kutattak.

A szekció második ülésén *Niederhauser* Emil A magyar nemzeti mozgalom és a kelet-európai megújulási mozgalmak címmel tartott előadásában a magyar mozgalom sajátos vonásait is felvázolta az általános kelet-európai ismérvek mellett; utalt pozitívumára, hogy ti. a polgári átalakulás gazdasági és társadalmi teendőit nagy súllyal tárgyalta, de negatívumára is, az egyéb magyarországi nemzeti mozgalmak meg nem értésére. Milan *Šmerda* lényegében véve ugyanezt a problematikát tárgyalta a magyar nemzeti ideológia kialakulásáról szólva, de sokkal messzebbre nyúlt vissza az előzményeket illetően, hangsúlyozta a rendi ideológia kontinuitását, mint az ideológia kialakulásának alapvető meghatározóját, utalt arra, hogy már Komenský *Gentis felicitas* c. iratában a nemzetiségek elmagyarosítását ajánlotta, továbbá hivatkozott Herder jóslatának hatására a magyar nemességre. A jakobinusok nemzeti programja nem hatott. A magyar nemzeti mozgalom alapján véve ugyanolyan volt, mint a többi korabeli kelet-európai nemzeti mozgalom. Mikuláš *Pisch* a magyar uralkodó osztály és a szlovák nemzeti mozgalom külpolitikai orientációjáról beszélt a dualizmus idején, a magyar szakirodalom eredményeire is hivatkozva kimutatta, hogy magyar külpolitika ugyan nem volt, de a magyar uralkodó osztálynak volt bizonyos befolyása a Monarchia külpolitikájára, a magyar állásfoglalást az szabta meg, hogy a kortársak felismerték: a teljesen önálló Magyarország nem maradhat fenn, tehát valamiféle ausztro-hungarizmus jött létre. A szlovák külpolitika orientációja természetesen a magyarral ellentétes volt, a szlovákok a haladó mozgalmak felé orientálódtak, az 1870–90-es években ez a balkáni népek szabadságmozgalma volt, ezt Oroszország támogatta. A szlovák mozgalom csak a szlavofiloktól kapott ekkor támogatást, anyagit is, nem az orosz kormánytól, tehát a pánszlávizmus vádjá indokolatlan volt. A szlovákoknak 1914-ig nem volt emigrációs központjuk. A Monarchia külpolitikájára viszont élénken reagáltak, általában negatívan. *Kun* Miklós számos, eddig ismeretlen levéltári adatot sorakoztatott fel *Josef Václav Frič* és *Klapka György* emigráció alatti kapcsolataira, amelyek 1860-tól kezdve Párizsban bontakoztak ki, ahol mindketten hasonló körökben mozogtak. *Frič* számos értékes információt adott *Klapkának* a cseh emigránsokról. *C. Nečas* a cseh banktőke magyarországi kapcsolatait a *Česká průmyslová banka* (Cseh Iparbank) példáján mutatta be, a bank először bécsi fiiláléja, majd a budapesti Cseh–Magyar Bank útján hatolt be a magyarországi gazdasági életbe. 1907-től kezdve csak budapesti üzletfelei voltak, a klasszikus bankügyletek mellett nyersanyagok kitermelésére létesülő részvénytársaságok alapításában játszott nagy szerepet; a többi cseh banktól eltérően nem tevékenységének szláv jellegét hangoztatta, nem is támogatta a neoszláv mozgalmat, hanem a prosperitást tartotta egyedül irányadónak.

A vita elsősorban a nemzeti problematika körül forgott, ahol a hozzászólók hangsúlyozták, milyen eredményes a kérdések nemzeti előítéletek nélküli, marxista megközelítése. A magyarok a francia nemzetfogalmat vették át, mert az a magyar nemesség számára a nemzetiségekkel szemben kedvező volt. A felvilágosodás optimizmusa után a 19. századi nemzeti mozgalmakban erőteljes pesszimizmus mutatkozik, félelem a nemzet jövőjét illetően. Viszont illúzió az, hogy ebben a korszakban voltak olyan nemzetek, amelyek csak védekeztek másokkal szemben, valójában, éppen a félelemből eredően, minden nemzeti mozgalom valamilyen formában támadólag is lépett fel a többiekkel szemben.

A történeti szekció utolsó ülése a 20. század kérdéseivel foglalkozott. M. *Koźmiński* az 1918–1938 közti lengyel–magyar kapcsolatok fejlődését vázolta fel, különös tekintettel Csehszlovákiára. A lengyel külpolitika szovjetellenes alapon a kisállamok harmadik Európáját kívánta létrehozni. Szlovákia kérdése sokáig csak taktikai jelentőségű volt, később ütközőállamnak képzelték el Lengyelország és Magyarország között. Hangsúlyozta: a történészek gyakran abszolutizálják a nemzeti mozzanatot, mint ez az előző ülésen is megmutatkozott. Az általánosítások azonban mindig félrevezetőek és veszedelmesek. A kérdések interdiszciplináris megközelítését sürgette, többek között a mentalitás vizsgálatát. Marta *Romportlová Z. Sládekk*kel közös referátumában a Csehszlovákia és Magyarország közötti kereskedelempolitikai kapcsolatokat vizsgálta. Kimutatta, hogy mindkét államban az autarchikus törekvések és a politikai megfontolások háttérbe szorították a korábbi szerves gazdasági kapcsolatokat. A csehszlovák kormány eleve politikai eszközöket alkalmazott a kereskedelmi kapcsolatokban, a magyar csak később tért rá erre. A régi kapcsolatok megmaradtak, de újak nem alakultak ki, a magyar nagytőke és a csehszlovák agrárkapitalizmus egyaránt ellenezte kiépítésüket, 1931–36-ban a vámháború idején a kapcsolatok minimálisra süllyedtek. Dagmar *Čierna* az 1944 utáni magyar fejlődést szélesebb közép- és kelet-európai kontextusba állította, azt hangsúlyozta, hogy míg Romániában és Bulgáriában belső forradalom számolta fel a korábbi rendszert, Magyarországon ilyen forradalomra nem került sor. Ez, továbbá az a tény, hogy az ideiglenes kormányban horthysta erők is részt vettek, bizalmatlanná tette a csehszlovák kormányt, ezért, esetleges újabb revíziós igények elkerülése érdekében, sürgette a magyarok kitelepítését. Magyarország 1948-ig Jugoszláviával és Romániával jó viszonyt tudott kialakítani, Csehszlovákiával csak olyan ütemben, ahogy a CSKP befolyása erősödött. Ezért lett Csehszlovákia az utolsó, amellyel Magyarország barátsági szerződést kötött. S. *Cambel* az 1945 utáni csehszlovák földreformban a magyar kérdés szerepét vizsgálta: szerinte ezt megszabta a magyar kisebbség állásfoglalása 1938-ban. A magyar kisebbség kérdésének radikális megoldását a nyugati szövetségesek is támogatták. A földreform első szakaszában, 1945 elején azonban ebből a magyar szegényparasztokat még nem zárták ki olyan területeken, ahol nem volt elegendő szlovák földigénylő. A kassai kormányprogramban ellenben már az osztályszempont háttérbe szorult, a magyar kisebbség teljes kitelepítésével számoltak. Viszont 1945 januárjában a nyugati hatalmak, nyilván saját befolyásuk érdekében, már ellenezték a kitelepítést, a magyar fegyverszünetbe még a lakosságcserét sem vették fel. A cserét viszont a szovjet kormány továbbra is helyeselte. A lakosságcseréről szóló egyezmény megkötése után mintegy 411 000 fő kérte az ún. reszlovakizálást, de sokan nyilván nem meggyőződésből, hanem csupán földjük megtartása érdekében; így sok földet kivontak a földreform érvénye alól. Ekkor következett be a magyar mezőgazdasági lakosság áttelepítése a cseh tartományokba. A cél az volt, hogy ne legyen lehetőség nacionalista alapon a forradalom menetének fékezésére. A cseh és a szlovák burzsoázia magyarellenességével a forradalom ellen fordult, a magyar burzsoázia ismét irredentizmust hirdetett. Ezért ragaszkodott a csehszlovák kormány a lakosságcseréhez. A hibák kijavítására csak a fordulat után került sor. 1948-ban meghozták az erre vonatkozó első intézkedéseket. Š. *Zelenák* a csehszlovákiai és magyarországi földreformot vetette össze. A magyarországi egy szakaszban zajlott le, demokratikus jellegét biztosította, hogy a föld sorsáról a földigénylők maguk döntöttek bizottságaik révén, s ezekben a kommunista párt befolyása erős volt. A csehszlovákiai reform

három szakaszban zajlott le, az elsőnek nemzeti jellege volt. A közös vonás a kommunista pártok vezető szerepe és az, hogy a földreform után a középparaszt lett a falu kulcsfigurája. A föld paraszti tulajdonba került, bár nem minden paraszt kapott, vagyis az agrárkérdés teljes megoldása ekkor még nem történt meg. O. Zwettler a magyarországi demográfiai fejlődést ismertette 1945–1970 között, alapos történeti-demográfiai szakismeretekkel, de áttekintette az előzményeket is a 18. századi összeírásoktól és az 1869-es népszámlálástól kezdve. Az 1945 utáni fejlődés nagyjából a többi szocialista országéra emlékeztetett a halandóság erős csökkenésével, de a születések számának csak az 1950-es évek első felében jelentkező növekedésével és a termékenység általános csökkenésével. Kitért arra is, milyen változásokat hoztak a lakosságcsere.

Az időhiány miatt már csak igen rövid vitában a hozzászólók mind az osztályszempont elsődlegességét hangoztatták valamennyi probléma vonatkozásában.

A szimpóziumot lezáró plenáris ülésen az egyes szekciók számoltak be munkájukról és a további tendőről. A szimpózium határozatot hozott arról, hogy a kutatásokat a jövőben egybe kell hangolni, újabb szimpóziumokat kell majd tartani. A szervezéssel a brnói egyetemet bízták meg.

Ez a nagyon is vázlatos áttekintés annyit talán megmutatott, legalábbis a történeti szekció vonatkozásában, hogy a brnói tanszék szervező munkája valóban érdemleges eredményeket hozott, felszínre vetette a nézetekben megmutatkozó különbségeket, de azt is világossá tette, hogy a marxista osztályszempont következetes alkalmazása elősegíti a különbségek érdemi megvitatását és a nézetek fokozatos közelítését, ahogy ez különösen a 20. század előtti korszakok vonatkozásában már magán az ülészakon is megtörtént.

Niederhauser Emil

„A Nagy Október és a rákövetkező szocialista forradalmak története” Nemzetközi Témabizottság ülése Budapesten

„A Nagy Október és a rákövetkező szocialista forradalmak története” Nemzetközi Témabizottság 1978. október 30-a és november 6-a között Budapesten tartotta soron következő XI. ülését, mellyel egyidejűleg „A Nagy Október és a proletárdiktatúra állama megteremtésének tapasztalatai” címmel nemzetközi tudományos konferencia zajlott le. A Nemzetközi Témabizottság értekezletén és a tudományos ülészakon a következők vettek részt: a Szovjetunióból: J. A. Poljakov, akadémiai levelező tag, a SzUTA Szovjetunió Története Intézet osztályvezetője, J. U. Korabjov, professzor, a történettudományok doktora, a SzUTA „Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” Tudományos Tanács elnökhelyettese, Sz. Sz. Heszín, a történettudományok doktora, a SzUTA Szovjetunió Története Intézet tudományos főmunkatársa, E. V. Illerickaja, a történettudományok kandidátusa, a SzUTA „Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” Tudományos Tanács titkára, és V. I. Miller, a történettudományok kandidátusa, a Nemzetközi Témabizottság szovjet tagozatának tudományos titkára; Bulgáriából: Sztjojko Kolev, docens, a történettudományok kandidátusa, a szófiai egyetem történeti fakultása a

Szovjetunió és az SzKP története szektorának vezetője, Mito Iszusov, professzor, a történettudományok doktora, a BTA Történettudományi Intézete legújabbkori osztályának vezetője, és Canko Nikolov, kandidátus, BKP KB Párttörténeti Intézete főmunkatársa; a Német Demokratikus Köztársaságból: Karl-Heinz Schöneburg professzor, az NDK TA Állami és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője és J. Černý, az NDK TA Központi Történettudományi Intézetének főmunkatársa; Kubából: Angel Garcia és Pjotr Mironcsuk, A KTA Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársai; Lengyelországból: A. Dobieszewski professzor, a történettudományok doktora, a LEMP Politikai Főiskola tanára, Sz. Lopatnyuk, kandidátus LTA Szocialista Országok Története Intézet tudományos főmunkatársa és E. Zielinski, a történettudományok doktora, a varsói egyetem tanára; Romániából: A. Petrik, a történettudományok doktora, a bukaresti egyetem történelmi fakultásának professzora, N. Konstantinescu, a közgazdaságtan doktora, a közgazdasági képzés akadémiájának professzora és C. Ionica, a bukaresti egyetem történelmi fakultásának docense; Csehszlovákiából: Tomas Vojtech, a történettudományok kandidátusa, a CsTA Csehszlovák és Egyetemes Történeti Intézetének tudományos munkatársa.

Magyar részről a következők vettek részt a konferencián: Zsilák András, kandidátus, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese, a Nemzetközi Témabizottság Magyar Tagozatának elnöke, Mucsi Ferenc, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a Magyar Tagozat alelnöke, Bihari Ottó professzor, az Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének igazgatója, Kiss Artúr professzor, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem filozófiai tanszékének vezetője, Kárpáti Sándor kandidátus, a Politikai Főiskola docense, Józsa Antal kandidátus, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, Milei György, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, Varga Lajos kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa, és Vida István kandidátusa, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa, a Magyar Tagozat titkára. I. I. Minc akadémikus, a Nemzetközi Témabizottság szovjet elnöke betegsége miatt nem jöhett Budapestre.

„A Nagy Október és a proletárdiktatúra állama megteremtésének történelmi tapasztalatai” c. témával foglalkozó konferencia 1978. október 3-án kezdődött a Hadtörténeti Intézetben. A résztvevőket a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében Pach Zsigmond Pál akadémikus üdvözölte, méltatva a tudományos ülészak ideológiai és szakmai jelentőségét.

A bevezető előadást „A proletárdiktatúra elméletének néhány aktuális kérdéséhez” címmel Kárpáti Sándor az MSZMP KB Politikai Főiskola docense tartotta. Az előadás foglalkozott a proletárdiktatúra lényegéről, szükségszerűségéről, valamint formáinak sokféleségéről szóló marxi–engelsi tanítás genezisével; kitért a proletárdiktatúra fogalmának lenini továbbfejlesztésére, érintve a problémakör mai aktualitását is; bírálta a munkáshatalmat az osztályerőszakra szűkítő, az antidemokratikus politikai rendszerként beállító antimarxista koncepciókat; röviden tárgyalta a szocialista forradalom viszonylag békés útjával, az egy- és többpártrendszerrel, a szocialista demokrácia lényegével és fejlődésével összefüggő mai elméleti kérdéseket is.

A korreferátumok és felszólalások három egymással összefüggő problémakört fogtak át. A szovjet történészek felszólalásaikban elsősorban a proletárdiktatúra szovjetunióbeli létrehozásának általános érvényű s egyben sajátos tapasztalataival foglal-

koztak, s ők érintették a proletárdiktatúra védelmi funkciójával kapcsolatos kérdéseket is. Elhangzott egy szovjet előadás a bolsevik párt agrárprogramjának megvalósításáról.

A közép- és délkelet-európai népi demokratikus forradalmak tapasztalatait, a proletárdiktatúra elméletét és gyakorlatát tárgyaló elemzések szinte minden résztvevő felszólalásában helyet kaptak. E problémakör megvitatását különösen érdekessé tette, hogy több felszólalás – egy-egy lengyel, bolgár és NDK-s – foglalkozott az egyes népi demokratikus országokban kialakult – s eddig kevésbé tanulmányozott – többpárt-rendszer elvi és gyakorlati kérdéseivel.

A proletárdiktatúráról szóló marxista–leninista tanítás néhány aktuális elméleti (és politikai) problematikája szintén felmerült a konferencián. Így többek között szó volt a szocialista állam működésének közös alapelveiről és megvalósulási formáinak sokféleségéről, még hozzá egy rendkívül érdekes – az alkotmányok egybevetésén alapuló – közelítésben; érintették az emberi jogok megvalósulását a szocialista demokratizmus keretében; megvitaták az általános, különös és az egyes dialektikájának érvényesülését a szocialista államok keletkezésében és fejlődésében.

A Nemzetközi Témabizottság október 4-én tartotta meg ülését. A szocialista országok nemzeti bizottságai beszámoltak az előző, X. értekezlet óta folytatott tevékenységükről, mindenekelőtt a NOSZF 60. évfordulójának megünnepléséről. Tájékoztatók hangzottak el a nemzetközi munkacsoportok munkájáról. A nemzetközi szerkesztőbizottság ismertette a Nemzetközi Témabizottság Információs Bulletinje következő számainak tervezetét. A delegátusok megtárgyalták a Nemzetközi Témabizottság jövő évi programját, a szóba került az 1981–1985-ös évekre vonatkozó munkaterv kidolgozása is.

A Nemzetközi Témabizottság jóváhagyta, hogy a következő, XII. ülésére 1979 májusában Varsóban kerüljön sor, s a bizottsági üléssel egyidejűleg tudományos konferencia rendeztessék: „A szocializmus politikai rendszerének kialakulása Közép- és Délkelet-Európa országaiban” címmel. A román delegáció bejelentette, hogy 1979-ben tudományos konferenciát kívánnak tartani az egységes szocialista gazdaság megteremtésének kérdéséről, s össze kívánják hívni az általuk irányított nemzetközi munkacsoportot, amely szintén e témával foglalkozik. A lengyel nemzeti bizottság szintén közölte, hogy 1979 májusában – a nagybizottsági üléssel egyidejűleg – összehívja a vezetésük alatt álló nemzetközi munkacsoportot. A Nemzetközi Témabizottság Magyar Tagozata maga is jelezte, hogy amennyiben szükségessé válik, megszervezi „A Nagy Október és a proletárdiktatúra állama megteremtésének tapasztalatai” c. témán dolgozó nemzetközi „team” újabb összejövételét.

A Nemzetközi Témabizottság megvitatta a különböző nemzetközi kiadványok helyzetét. Tekintettel arra, hogy több ország késett a vállalt tanulmányok elkészítésével, a Témabizottság felkérte az egyes nemzeti bizottságokat, hogy 1978. december 1-ig küldjék meg az egyes tanulmánykötetek számára a beígért dolgozatokat. A szovjet küldöttség javaslatot tett egy újabb közös nemzetközi tanulmánykötet kiadására, amely „A Nagy Október és a szocialista világrendszer” problematikájáról szólna. Ezzel kapcsolatban olyan értelmű döntés született, hogy ezt a javaslatot minden delegáció előterjeszti saját akadémijához jóváhagyás végett.

A Nemzetközi Témabizottság tagjai s a nemzetközi konferencia résztvevői október 6-án Egerbe kirándultak. Heves megye központjában dr. Sipos István, a megyei párt-

bizottság titkára fogadta a külföldi vendégeket, s rövid tájékoztatót tartott Heves megye életéről, majd a megyei pártbizottság képviselőinek társaságában megtekintették a város nevezetességeit. A napi program este az egri borkombinát pincészetében rendezett hangulatos fogadással fejeződött be.

Kárpáti Sándor–Vida István

A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben Beszámoló a hajdúszoboszlói tudományos konferenciáról

300 éve annak, hogy az ország keleti felében kibontakozott a Thököly-felkelés, amely az önálló magyar államiságért folytatott több évszázados küzdelmek szerves része, egyúttal a 17. századi Habsburg-ellenes harcok zárófejezete és a tisztultabb nemzetközi helyzetben vívott Rákóczi-szabadságharc közvetlen előzménye. Az évforduló alkalmából a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Hajdú-Bihar megye Tanácsa és Hajdúszoboszló város Tanácsa 1978. október 2-án és 3-án tudományos konferenciát rendezett Hajdúszoboszlón.

A SZOT „Béke” Gyógyüdülő színháztermében a résztvevőket Thököly Imre arcma és Hajdúszoboszló város címere mellett Angyal Dávidnak, Thököly életrajzírójának a múlt század végén papírra vetett szavai fogadták feliratként: „A felkelés sorsát Szoboszlón oly férfiúra bízták, aki el volt szánva küzdeni, . . . és e küzdelem fejleményei mély hatással voltak a magyarság sorsára.”

Úr *Attiláné*, Hajdúszoboszló város Tanácsának elnöke köszöntötte párt-, állami, társadalmi és tudományos életünk megjelent képviselőit, így dr. *Szántó Ferencet*, az MSZMP Központi Bizottsága tudományos, közoktatási és kulturális osztályának munkatársát, *Köpeczi Bélá* akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettesét, *Szabolcs Ottó* kandidátust, a Magyar Történelmi Társulat főtítkárát, dr. *Kovács Gézá*t, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi osztályának vezetőjét, *Ránki György* akadémikust, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatóját, a TIT országos történelmi választmányának elnökét, *Szőllősi Gyulát*, a Hajdú-Bihar megyei Tanács elnökhelyettesét, *Magyar Józsefet*, az MSZMP Hajdú-Bihar megyei bizottságának titkárát és *Dávid Zsigmondot*, az MSZMP Hajdúszoboszló városi bizottságának titkárát. Üdvözölte a több mint 300 résztvevőt, a korszak megjelent hazai kutatóit és külön az Ausztriából, Csehszlovákiából, Franciaországból és Lengyelországból érkezetteket, továbbá a Hajdú-Bihar megyéből és az ország más részeiből jött történelmetanárokat, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola megjelent történelemszakos hallgatóit és a többi érdeklődőt.

Ezután Úr *Attiláné* azt hangsúlyozta, hogy a napirenden szereplő előadások, korreferátumok és az azokhoz csatlakozó vita lehetőséget nyújt a marxista elemzésre, a vitatott kérdések jobb megértésére, így jelentősen hozzájárulhat történelemszemléletünk formálásához. Megtiszteltetés Hajdúszoboszló számára – mondotta –, hogy abban a városban ülésezik a konferencia, ahol a bujdosók 1680. január 9-én Erdélytől függetlenül vezérukké választották Thököly Imrét.

A rendező szervek nevében az első ülésen elnöklő *Köpeczi Béla* akadémikus köszönetet mondott a vendéglátóknak az előkészületekért, köszöntötte a konferencia

résztevőit, külön is a külföldi vendégeket. A tudományos konferencia azt a feladatot tűzte maga elé – mondotta –, hogy hozzájáruljon a Thököly-felkelés történelmi megítéléséhez. Abban ugyan egyetértés van, hogy ez a Habsburg-ellenes mozgalmak láncolatának egyik része, de sok kül- és belpolitikai vonatkozása máig vitatott. Nem egységes Thököly Imrének, e sokoldalú történelmi személyiségnek a megítélése sem. Ezért hangsúlyozta, hogy a különös történelmi körülmények között élt emberek feladatvállalásának megértéséhez a történelmi helyzet alapos feltárása szükséges.

Az első nap *Benczédi László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta meg előadását „A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai” címmel. Bevezetőként felidézte a Habsburg-ellenes mozgalom első és második szakasza között fordulópontot jelentő 1680-as esztendő, amikor a bujdosók megelégteltek az erdélyi hadvezetésé tétlenségét, és a mindössze 21 éves gróf Thököly Imrével az élen a Vágig törtek előre. Ez az erdélyi határ mentén állomásozó császári haderő hátában végrehajtott, hat év óta az első jelentős katonai sikert jelentő hadjárat jelezte az ifjú, lendületes, vállalkozó kedvű, a hadakkal bánni tudó hadvezér fellépését.

Akkor, az 1678–81 közötti időszakban a belső viszonyok felborultak, a külső feltételek megváltoztak, és a labilis helyzetben nemegyszer veszélybe került a magyarországi Habsburg-uralom. A tendenciák harcának eredményeképpen logikus és paradox végkifejletként jött létre Thökölynek a török védnöksége alatti felsőmagyarországi fejedelemsége.

Az ehhez vezető hároméves periódus változásainak elemzésére rátérve, Benczédi László elsőnek a személyi változásokat emelte ki. Míg korábban Teleki Mihály és Wesselényi Pál korában a fővezér melletti 12–15 tagú deputáció rendi jellegű testület volt, most egyre inkább a hadi tisztek jutottak szóhoz. Azonkívül a gazdag zsákmány következtében a bujdosók egyre kevésbé függtek az erdélyi segélypénzekről, és ez is a vezetés súlyának a vitélő rendre való áttolódását segítette. A birtokos nemesség számára viszont nehezen volt elviselhető a hadak akarataának érvényesülése. Erre Thököly a deputációt mellőzve a birtokos nemességgel való alkudozás helyett a hadi tisztekkel való közvetlen konzultációt követően határozott és utasított. Thököly feszes vezetési módszerével mindvégig elsődlegesen a végvári hadaknál talált támaszra. A Wesselényihez igazodó megyei és mezei hadak 1679-ben a nyílt lázadásig mentek el. Thököly mégis keresztül tudta vinni akarataát, 1682-ig apránként valamennyi had újra hozzá csatlakozott.

Az előadó ezt követően arról szólt, hogy a bujdosó mozgalom küzdelmeinek középpontjában az új terhek elhárítása, a rendi alkotmány megsértésével való szembe szegülés és a protestáns vallásgyakorlat jogának helyreállítása állt. Így alapvetően a Habsburg-abszolutizmussal szembeforduló rendi jellegű mozgalom volt. Az első szakaszban nemesi demokrácián alapuló respUBLICÁT hirdettek hazai uralmi formaként. Ez a lengyel példa szerint földesúri osztályuralmat és a nemesi szabadságjogok követelésének jegyében egyúttal anarchiát takart. Thököly a második szakaszban ezzel is szembefordulva, „a hadak együttdobbantásának” szükségességére hivatkozva, centralizáló törekvéssel, központosító reformpolitikával jelentkezett, amely a felsőmagyarországi fejedelemségben öltött testet.

Ez az inkább a gyakorlatban, mint az ideológiai szférában mutatkozó tendencia nemcsak a rendi anarchiától különbözött, hanem az abszolutizmustól is, amennyiben életben hagyta a rendi intézményeket. Ehhez csatlakozott az Erdélytől való önállósodás,

elszakadás párhuzamos tendenciája. Thököly fővezérsege kezdettől az új hatalmi központ, az uralkodói hatalom csírája volt. E tendencia érvényesülését elősegítette, hogy a 14 északkeleti vármegye már korábban is az önállósodás jegyét mutatta, mivel e területen hatalmi vákuum keletkezett. Bécs ugyanis kormányzatát nem tudta ellátni, a török nem akarta bevonni hatalmi szférájába, Erdély pedig nem volt képes erre.

A továbbiakban azt részletezte Benczédi László, hogy Thököly fővezérsege idején is a birtokos nemesség a harcoktól vagyona visszaszerzését és hatalmi helyzetének helyreállítását remélte, és elutasított minden hatalmi központot. Ezzel a réteggel szemben Thököly központosító reformpolitikájában a kisnemesekre, familiárisokra és szegényebb rétegekre támaszkodhatott, amelyek a korábbi helyzetükből való szabadulásukat, felemelkedésüket remélték a kuruc fegyverek sikerétől.

Ezután a csírájában új szuverén hatalomként fellépő fővezérsege külső támaszának kérdésére tért rá az előadó. Hangsúlyozta, hogy ezt Thököly onnan vette, ahol talált ilyet; a felkelés nem annak indult, amivé vált. Kezdetben nyitott volt a külpolitika, a francia és lengyel szövetség mellett hajlott Thököly a Habsburg-hatalommal való megegyezésre is a rendi és vallási sérelmek orvoslása esetén, bár ez a központosítás és az Erdélytől való önállósodás politikájával ellentétesen hatott volna. Mivel Thökölynek csak arra nyílt volna módja, hogy személyes érdekeinek megfelelő különalkut kössön, s ha erre hajlandó is lett volna, a hadak a harc folytatását kívánták, a nemzetközi helyzet gyökeres változása következtében a felkelés a töröknek behódoló Habsburg-ellenes függetlenségi irányzatúvá vált. A mozgalom törökösége tehát nem ok, hanem okozat, az új hatalom járuléka volt, a hangsúly a mozgalomban a függetlenségre helyeződött.

Befejezésül Benczédi László hangsúlyozta, hogy Thököly politikájának hatalmas ellenzói voltak, de ezekkel szemben támaszt jelentett számára a vitézlő rend hadi népe. Támasza volt még a városi polgárság, elsősorban a szabad királyi városokból és a lutheránus németek köréből. A hazai központosító politika bizonyos útjai, esélyei adottak voltak. A felkelés 1685-ös bukásának végső oka a török 1683-as Bécs alatti, világtörténelmi jelentőségű veresége volt, ehhez a belpolitikai kérdések csak hozzájárulhattak. A hadi anarchia is csupán e vereség következménye volt, az egyre kilátástalanabb helyzetből fakadt.

Ezután *Varga János*, a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főigazgatója adta elő korreferátumát „A Thököly-korszak parasztsága” címmel. Ebben az örökös jobbágyság kérdését elemezte, a feudalizmus alakulásának e sajátos szakaszában. Míg a földesuraknak a személyi függés erősítésére irányuló törekvése következtében a többség röghözkötött lett, a szabad parasztok rétege szélesedett a telkestül vagy anélkül felszabadított, a magát megváltott, a végvári katonáskodás után eredeti urukhoz vissza nem tért és szökött jobbágyokból, valamint a bevándorlókból. Emellett a földesúri szolgálatban álló földnélküliek, de személyileg szabadok rétege számára adott volt taxásként a felemelkedés lehetősége a szabad paraszti kategóriába, ugyanakkor az örökös jobbágyvá váló lecsúszás veszélye is fenyegette.

Bár így hiányzott a paraszti antifeudális egység feltétele, az azonos kizsákmányolás, de valamennyi réteget egyformán érintette a hadiállapot és az ellenreformáció, ezért erős volt a Habsburg-ellenesség. Erre az elégedetlenségre számíthattak a bujdosók, majd Thököly Imre is. A támogatás biztosítására felmerült akkor is a hajdúszabadság kérdése. A harcok elhúzódása és a hanyatló szakaszban a katonák viselkedése egyre inkább

elidegenítette azonban a felkeléstől a jobbágyokat, az ő megmozdulásaik fokozottan antifeudális jelleget öltöttek.

Rác István kandidátus, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára „Thököly és a hajdúvárosok” címmel tartott korreferátumot. Bevezetőként kiemelte, hogy a Debrecen körüli 7 hajdúváros sajátos társadalmi képet mutatott. Mivel e városok sorsa erősen a hadihelyzettől függött, és a szabadságjogok megvédése állt előtérben, azt inkább remélték már akkor a Habsburg-hatalomtól, mint a bujdosóktól. Thököly ugyanis nem adott privilégiumokat, sőt a régieket sem újította meg, hanem hadait inkább zsolddal fizette.

A társadalmi feltételek hiánya miatt a politikailag labilis hajdúvárosok nem váltak a harcok gyújtópontjává; csatlakozásuk a harccselekmények kényszerítő hatásától függött. Mindvégig inkább Habsburg-pártiak maradtak, és ezt fokozta Thököly 1683-as adó-kivetése a hajdúvárosokra; a mozgalom fokozódó törökössége pedig ellentétben állt hagyományos törökellenességükkel. Ebben az irányban hatott az is, hogy a Habsburg-hatalom a hajdúvárosokban nem üldözte a protestáns prédikátorokat, hanem az ellenreformációt katolikus főkapitánnyal és az őt követő katolikus lelkészekkel érvényesítette.

Ehhez csatlakozva *Szendrey István* kandidátus, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető tanára, tartotta meg „Debrecen és a Thököly-felkelés” című korreferátumát. Bevezetőben felidézte, hogy Debrecen az erdélyi fejedelmek magánföldesúri birtoka volt, de behódolt a töröknek, szultáni birtokká is válva és kétfelé adózva biztosította függetlenségét. Mivel fontos kereskedelmi és ipari központ volt, mindkét hatalom óvta, nehogy Habsburg-fennhatóság alá kerüljön. Ugyanakkor a Habsburg-hatalom sem háborgatta, mivel a Debrecen által közvetített keleti árukra és magyar termékekre szüksége volt. A jogilag egységes lakosság így növekvő politikai önkormányzathoz jutott.

Nagyvárad eleste után Debrecen a három hatalom ütközőpontjává vált, és mindhárom maximális követelésekkel lépett fel vele szemben, megvédeni azonban egyikük sem tudta. Privilégiumai oltalmát így kezdetben a bujdosóktól remélte, menedéket adott nekik, sőt a lakosság egy része csatlakozott is. Miután a hajdúvidék császárhú lett, a bujdosók önkényeskedtek, ugyanakkor Erdély nem segített megvédeni a császáriaktól, erősen szembekerült mind a bujdosókkal, mind Erdéllyel. 1680-ban Thököly beszállásolási szándékát a város fegyverrel akadályozta meg, így mindvégig ellentétben voltak, sőt 1685-ben újra fegyveres összecsapásra került sor. Ettől a város nem vált császárhűvé, bár kényszerűen Bécshez fordult támogatásért.

Marie Marečkova, a brnói egyetem tanára „Eperjes társadalmi szerkezete a 17. században” című korreferátumában kifejtette, hogy a Thököly-felkelés útjában fekvő Eperjes a többi szabad királyi városhoz hasonlóan kompromisszumos utat keresett. Az elmélyülő társadalmi ellentétek mellett nagyjából progresszív fejlődési tendencia érvényesült a városban, különösen amikor megkímélték a császári és a felkelő seregek. A lakosság 60%-a iparos és háztulajdonos volt, és a fejlett kisipar ellátta a közel fekvő piacokat, elsősorban a katonaságot, ugyanakkor a város növekvő közvetítő szerephez jutott a távolsági kereskedelemben is. A behozott áruk, elsősorban a vegyes cikkek révén Eperjes a rendkívüli katonai igényeket is ki tudta elégíteni. Erre a fejlődési tendenciára ugyanakkor negatív hatást gyakoroltak a felkelők támadásai, a pestis, de az akkori államberendezés is – fejezte be fejtegetését az előadó.

R. Várkonyi Ágnes, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Thököly és a Rákóczi-szabadságharc” című korreferátumában azt vizsgálta, hogy először a Rákóczi-szabadságharc hogyan és miért került szembe Thököly Imrével, akinek neve már az 1697-es hegyaljai felkeléskor sem volt mozgósító erejű, bár hadai még akkor is jól szervezettek voltak.

Thököly Imrének az európai politikába való visszatérésre a Rákóczi-szabadságharc idején Erdély fejedelmeként nyílt volna módja. II. Rákóczi Ferenc kezdetben erre számított, ezért halasztotta saját erdélyi fejedelmi beiktatását, de ugyanakkor Erdélyt is saját politikai elképzelései szerint igyekezett berendezni. Thököly Imre ezt a koordinált politikát már nem tudta szolgálni, ahogyan felvázolt tervéből világossá válik. Ebben magának követelte Munkács várát, Huszt birtokát, Máramaros sóbányáit, a buckari kikötőt, az erdélyi fejedelemség mellett továbbá német–római birodalmi hercegi méltóságot. Franciaország ellenében ezen túlmenően a svéd és orosz kapcsolatokat kívánta erősíteni, a román fejedelemségek helyett pedig a tatár kánnal kívánt operálni.

Nemcsak két külpolitikai koncepció csapott össze, hanem két belpolitikai is. Míg Thököly 1690-ben elfogadta az erdélyi rendek feltételeit, Rákóczi erre már nem volt hajlandó. Thököly erdélyi hívei így 1704-től Rákóczi ellenében dolgoztak, míg Rákóczi minden módon igyekezett akadályozni a thökölyánus, valójában törökpárti vonal érvényesülését. A kör 1705-ben zárult be, amikor Rákóczi követe útján bejelentette a Portánál, hogy a francia király elismerésére tekintettel beiktatja magát Erdély fejedelmének, Thököly ugyanekkor követet küldött a szécsényi országgyűlésre, de egyúttal saját támogatásának biztosítására leveleket is párhíveinek.

Még egy súlyos véleménykülönbség volt Rákóczi és Thököly között, mégpedig a hadsereg ügyében. Bár Thököly katonái értékesek voltak, de egyúttal a legfegyelmezetlenebbek, így összeütközésbe kerültek Rákóczi hadifegyelemre irányuló törekvéseivel.

R. Várkonyi Ágnes befejezésül arra mutatott rá, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején Thököly kritikus megítélése a politikai gyakorlatból fakadt, annak volt szerves része. Ugyanakkor azonban, amikor II. Rákóczi Ferenc arra törekedett, hogy meghaladja, vállalta Thököly Imrét, a kezdeményezőjét. Ezért hozott a szécsényi országgyűlés törvényt, amely szerint az európai békébe Thökölyt is bele kell foglalni.

Délután a konferencia R. Várkonyi Ágnes elnökletével folytatta munkáját.

Nagy László kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársa „Thököly hadserege” című korreferátumában Thököly hadinépe összetételének vizsgálatával foglalkozott, amely a 17. századi 60 000 fő hadrafogható magyar egyharmadát tette ki. Szólt a legjobb fegyverzetű és legképzettebb, a császáriak által elbocsátott mintegy 8000 végvári gyalogosról és lovasról, a változó számú szegénylegényekről, a csökkenő harcértéket mutató mintegy 4000 székelyről, Thököly és a két Wesselényi magánkatonaságáról, a mintegy 3000 fős vármegyei nemesi hadról, a szintén mintegy 3000 főnyi portális katonaságról, végül a mintegy 3000 fős zsoldoshadról.

A kuruc hadsereg és a termelő lakosság kapcsolatának bemutatása után Nagy László Thököly hadszervezetével kapcsolatban kiemelte, hogy a hadkiegészítés önkéntes jelentkezés és feudális kötelezettség révén történt, mustrák 1673 óta folytak, a szervezeti egység a magyar módra szervezett kapitányság volt. A fegyvernemi összetételben változás következett be, a lovasok és a gyalogosok nagyjából azonos számban voltak, mellettük

kevés volt a tüzér. Befejezésül a szegényes fegyverzeti és lőszerellátásról, az élelmiszer biztosítására tett lépésekről, a kuruc sereg belső életéről, a hadifegyelem megszilárdítására tett intézkedésekről és a gyors felvonulásokból, meglepő rajtaütésekből álló támadó–portyázó kuruc hadviselésről szólt.

Szakály Ferenc kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „A Thököly-felkelés és a magyar feudalizmus a török hódoltságban” címmel tartotta meg korreferátumát. Ismertette azt a közigazgatási kuróziúmot, hogy a magyarországi török hódoltság területén török–magyar kondomínium valósult meg, adózott a töröknek és a királyi Magyarországnak, fennállt a korábbi megyei közigazgatás a török közigazgatás mellett, és egyidejűleg folyt a török és magyar jogszolgáltatási tevékenység is, vagyis a magyar feudalizmus rugalmasan alkalmazkodva továbbélt a török hódoltság adta lehetőségek között.

Sem a kurucok, sem a labancok nem törekedtek a hódoltsági viszonyok megváltoztatására, bár adót gyakran mindkét fél szedett ugyanazon a területen. A Thököly-felkelés idején a Porta nem ellenezte a kuruc hadak és birtokosok hódoltsági tartózkodását, az e területről indított hadműveleteket, majd az oda való visszatérést. Ekkor a hódoltsági kettős uralom továbbélése mellett fokozódott a magyar feudalizmus érvényesítésének lehetősége.

Nagy József Zsigmond, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa korreferátumára „A megyei nemesség és a török orientáció kérdése a Thököly-felkelésben” címmel került sor. Bevezetőben az előadó elmondta, hogy a történeti irodalom Erdéllyel kapcsolatosan elfogadja a török orientációt, míg a királyi Magyarországgal kapcsolatban nem. Holott a politikai irányvételben a vasvári békével változás következett be. A török támadásoknak és a Habsburg-abszolutizmusnak való kiszolgáltatottság a főúri mozgalmat a kisebb rossz felé, a törökhöz fordulásához vezette el már 1666-ban. Ehhez az irányvételhez a birtokos nemesség is csatlakozott, bár tulajdonképpen célja a nemesi *respublica* megteremtése volt.

A főúri összeesküvés felszámolását követően vezető szerephez jutva, a vármegyei nemesek kihasználták a török engedékenységet és barátságát, de nem azonosultak a török politikai céljaival. Thököly Imre megjelenése újra az arisztokrácia vezető szerepét jelentette, aki a török támogatást a maga céljaira kívánta és tudta hasznosítani. Mivel a vármegyei felkelés nem követte kitámadásait, ez elidegenítette Thökölyt a birtokos nemességtől, azt pedig Thökölytől az a tény, hogy a hatalmi pozíciókon kívül rekedt. Ez az elfordulás 1687-re a Habsburg-hatalommal való szövetséghez vezetett, amely akkor véglegesnek tűnt.

Mihail Suchy kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „Szlovák tényező a Thököly-felkelésben” címmel tartott korreferátumot. Kiemelte, hogy a 17. századi rendi felkelések, így a Thököly-felkelés keretét is az állam, jelen esetben a magyar állam képezte. Ez az állam azonban több, különböző területegységből állt. Az akkori észak-magyarországi területeken a szlovák társadalmi tényezővel is számolni kell. Ez a feudális nemzetiség szociológiailag már nemességre, jobbágságra és polgárságra tagolódott.

Az e lakosság által lakott területen folyt a Wesselényi-féle összeesküvők és bujdosók akcióinak a java, így a következmények is ott voltak a legsúlyosabbak. A vagyonek kobzásokat és egyéb megtorlásokat negatívumként nemcsak a Habsburg-uralom és a

Habsburg-pártiak számlájára kell írni, hanem ezek értékelésénél tekintetbe kell venni a magyar uralkodó osztály túlkapásait is. Mivel a Thököly-felkelés jelszava a „pro libertate, pro justitia” volt, ezért visszhangot váltott ki a szlovákok körében is. A felkelés előkészítésével kapcsolatban még sok tisztázatlan kérdés van, így a protestáns értelmiség, elsősorban az evangélikus papság szerepe; a protestantizmussal szembeni diszkrimináció ugyanis egyúttal a szlovákság fejlődését is akadályozta. Szlovák hajdúk és nemesek is csatlakoztak a felkeléshez, sőt Thökölyt 1683-ban „tót fejedelem” címmel is illették. Ez a csatlakozás a szabad királyi városokban a német elemmel szemben a szlovákokot erősítette. Nem vált azonban egyöntetűvé a csatlakozás, Thököly seregeinek fellépése ellenkező hatást is keltett, különösen a szlovák katolikusokat taszította a nemegyszer brutális fellépés, mint amilyen például Nagyszombat felégetése volt. Thökölynek így nemegyszer fel kellett lépnie seregei és az azokhoz csatlakozottak megfélemezése érdekében.

A valláskérdés azonban csupán köntös volt, döntővé a rendiség és az abszolutizmus összecsapása vált. Ebből a szempontból, miként általában a rendi felkelések, a Thököly-felkelés is „osztályszempontból több, mint problematikus” – mondotta az előadó.

Péter Katalin kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „A múlt és jelen a Thököly-felkelés ideológiájában” címmel az 1684-es manifesztumot elemezte. Kiemelte, hogy bár a Thököly-felkelés harcosai Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György ügye folytatónak tekintették magukat, ezt a gondolatot nem tették mozgósító erővé. A manifesztum is Wesselényi Ferenc és Lippay György hősiességét állította a középpontba, mellette az összeesküvés miatt kivégzettek nevét említette, kivéve Bónis Ferencét. A birtokos nemesség ugyanis jobb érvet nem találhatott volna, mint hogy egy nádor és egy katolikus érsek döntött a török szövetség mellett, és ehhez az irányvételhez tekintélyes főurak csatlakoztak. Ez válhatott mozgósító erővé, az erdélyi fejedelmek példája magától értetődő hagyomány volt.

Varga Imre kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „Thököly alakja a korabeli költészet tükrében” címmel tartott korreferátumot. Kiemelte, hogy Thököly Imre a legkülönbözőbb irodalmi alkotások szereplője hol a kereszténység ellenségeként, hol a szabadság bajnokaként. Elemzésében a magyar művek közül kitért Szentpáli Ferenc 1680-ban kelt gúnyversére, a Thököly haditanácsa című 1681-es verses pamfletre, egy 1682-ben született, Thökölynek a budai pasánál tett látogatásáról szóló latin költeményre, tábori papjának Kassa 1682-es elfoglalásakor mondott és kiadott beszédére, Gyöngyössi István Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága című 1683-as elbeszélő költeményére, az 1683-as Bécs alatti vereséget és 1685-ös elfogatását követő gúnyversekre, végül egy 1692 előtti, a bujdosásáról szóló fiktív levélre.

Petneki Áron, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „Splendor Thökölyanus” címmel Thököly környezetéről tartott korreferátumot. Megkülönböztette az apja mellett töltött gyermekkort, az Erdélybe való menekülését követő éveket és a felkelés élén betöltött fejedelmi szakaszt, és így részletezte, milyen társadalmi rétegekből származó személyek és milyen anyagi kultúra vette körül Thököly Imrét.

Október 3-án a konferencia *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának elnökletével a külpolitikai kérdések vizsgálatával folytatta munkáját.

Köpeczi Béla akadémikus A „Thököly-felkelés a korabeli Európában” című előadása bevezetőjében felidézte a vesztfáliai békét követő új hatalmi viszonyokat,

amelyekre rányomta bélyegét, hogy a Habsburg-birodalom világalraelmi tervei kudarcot vallottak, belsőleg pedig a birodalom a század közepére konzervatív-feudális jelleggel szilárdult meg. Magyarország továbbra is ütközőállam maradt, egy része a Habsburg-birodalom, másik része a török birodalom részét alkotta.

Ez azonban továbbra sem szüntette meg az önálló Magyarország visszaállítására irányuló törekvést. A kiindulás tekintetében nézeteltérés volt: Erdély vagy a Habsburg-birodalom legyen-e az egyesítés és felszabadítás kiindulópontja. A Habsburg-birodalommal való szembe fordulást nemcsak a függetlenség indokolta, hanem a rendi jogok és a protestáns vallás védelme, de fő okká a lét biztosítása vált. Az 1664-es vasvári békét követően ugyanis a Habsburg-birodalom Magyarországot csak felvonulási területnek, állandó hadszíntérnek tekintette, amelyet hajlandó volt kiszolgáltatni, nem védte meg az oszmán birodalomtól. Ez vezetett el a Wesselényi-féle főúri összeesküvéshez, majd az azzal való véres leszámolást követően a megyei nemesség és a végvári vitézek mozgalmához.

Ezt követően arról szólt az előadó, hogy a felsőmagyarországi fejedelemség Thököly Imre jelentkezésekor realizált terve a Wesselényi-féle összeesküvés óta napirenden volt. A Habsburg-birodalommal való megegyezés esetén ez jelenthette volna az ellensúlyt a Habsburg-centralizációval szemben, kedvező külpolitikai konjunktúra esetén pedig ez lehetett volna az önálló Magyarország megteremtésének csirája.

A külföldi kapcsolatokra rátérve, Köpeczi Béla arról szólt, hogy a szentgotthárdi csata óta a remény a francia támogatásban volt. A Wesselényi-féle főúri összeesküvéstől azonban elzárkózott a francia udvar. Változás csak az 1672-ben kitört újabb osztrák-francia háborút követően állt be, akkor hajlandó volt a bujdosók támogatására, az 1677-es szerződés szerint 3000 fős francia vezetésű lengyel segélyhaddal is. Az 1679-es nymwegeni béke után azonban újra csak a biztatás maradt. Amikor Thököly Imre került a felkelés élére, igyekezett ismét konkrét megállapodásra jutni, de ehelyett csak némi segílyt kapott, továbbá a lengyel uralkodót biztatta a francia király szövetségkötésre.

Miután a lengyel királyság a Habsburg-birodalom oldalára állt, külföldi támaszként csak a kezdetben szintén elzárkózó török birodalom maradt. A török támadási terveket a francia udvar is támogatta, semlegességet ígért, sőt a magyarországi felkelést ez esetben a török birodalom keresztül kívánta támogatni. Mivel Erdély nem tudott és nem akart segílyt nyújtani, 1681 végén Thököly közvetlenül a Portához fordult, támogatás esetén egész Magyarország meghódítását és az Erdélyhez hasonló adófizetést ígérte. Közfelkelésének meghirdetése, a támadás megindulása után a török a Thököly által javasolt feltételek alapján elismerte őt Magyarország királyának. A török befolyás növekedésétől és az előjogaik emiatti csorbulásától való aggodalom gátlólag hatott a rendek csatlakozására, Thököly ezért igyekezett korlátozni a török seregek mozgását. Maga Thököly mondta, hogy a török „a magyar szabadság ellenségeinek ellenségeként” szövetségese.

Bár a nagyobb erőt a törökben látta, Thököly Béccsel is hajlandó volt tárgyalni, amikor az a francia reünions törekvések miatt erre rákényszerült, továbbá a törökkel való béke meghosszabbítására törekedett. Megállapodásra azonban a felsőmagyarországi fejedelemség elismerésének megtagadása miatt nem került sor. Szövetségest vagy legalább közvetítőt keresett Thököly ezen túlmenően a lengyel királyban.

Ellentmondásos források szólnak Thököly és a török nagyvezír-tanácskozásáról az 1683-as Bécs ellen vonulást megelőzően. Az előadó valószínűnek tartja, hogy azt a gyors

döntést kívánó Thököly javasolhatta, bár a döntés csupán a nagyvezirtől függött. 1684-ben Thököly tájékoztatni kívánta Európát helyzetéről, ezért intézett levelet a francia, a szász és a brandenburgi uralkodóhoz, valamint a pápához, ezért bocsátott ki kiáltványt 1685-ben. Thököly török elfogásakor a francia udvar közbenjárt szabadonengedése érdekében, de akkorra a felkelők nagy része már átállt a császáriakhoz, a felkelés lényegében elbukott.

Rátérve Thököly 1690-es erdélyi fejedelemségére, Köpeczi Béla kiemelte, hogy a francia udvar egyetértésével, a török hadvezetés támogatásával tört be Thököly a császári Erdélybe, hogy az Apafi halálával megüresedett fejedelmi széket elfoglalja. Még a török–osztrák béketárgyalások idején is közbenjárt a francia udvar a Portánál Thököly erdélyi fejedelemsége vagy egy újabb felsőmagyarországi felkelés kirobbantása érdekében, sőt Thökölynek utóbbi esetre a pénzsegély mellett elismerést is ígért.

Az előadó hangsúlyozta, hogy Thököly igyekezett bekapcsolni Magyarország ügyét az európai folyamatokba, kudarca nem szubjektív eredetű volt, hanem döntően a külpolitikai helyzet alakulásából fakadt. A török szövetség kérdéséről azt hangsúlyozta, hogy más szövetségese nem akadt. A kortársak többségének nézete szerint a török volt a hatalmasabb, Bécs is ennek megfelelően tárgyalt a béke meghosszabbítása érdekében, és ezért még Thököly közvetítésének a gondolatával is foglalkozott. Csupán 1683 után ismerte fel a közvélemény, hogy lehetőség volt a törökkel szembeni fellépésre. Akkor a törökkel való szakításra Thököly is kísérletet tett, de a megerősödött Bécs nem mutatkozott engedékenynek. Thököly így sem tartotta az ügyet elveszettnek, bízott a török megerősödésében, és egy újabb hadműveletet Erdélyből vagy valamelyik román fejedelemségből remélt megindítani.

Előadása végén Köpeczi Béla azzal a ma is élő téves és leegyszerűsítő nézettel foglalkozott, amely szerint Thököly Imre csak a rendi előjogok és a vallásszabadság biztosításáért küzdött. Ezzel szemben kiemelte, hogy a centralizált rendi fejedelemséggel Thököly a Habsburg-nagyhatalommal szemben kívánt ellensúlyt teremteni, és az idegen uralommal az egységes, független Magyarország alternatíváját állította szembe. Ennek érdekében igyekezett külföldi támaszt keresni, és más szövetséges hiányában Erdély példája alapján remélte végül is a török támogatásával ezt a lehetőségekhez képest megvalósítani. A végső kibontakozás megakadályozásában szerepet játszottak ugyan belső okok, de a vereség végső oka egyértelműen a nemzetközi elszigeteltség volt.

A történelmi értékelésnél döntően azt kell figyelembe venni, hogy Európa e részében nincsenek tiszta modellek. A Habsburg-uralom a balkáni török uralommal szemben kedvezőbb volt ugyan, de mégis olyan konzervatív uralmi rendszer, amely gátolta a nemzeti állammá fejlődést, és akadályozta annak feltételét, a polgárosodást, ugyanakkor olyan kettős elnyomást valósított meg, amely az egyes osztályokat és nemzeteket egymás ellen fordította. Ezzel szemben – miként a függetlenségi mozgalmak általában – a Thököly-felkelés előremutató tendenciájú volt bizonyos retrográd vonások mellett is, a társadalmi fejlődést tekintve kedvezőbb feltételeket teremtett meg. A belső tényezők ebben az irányban hatottak, ahogyan ezt a Rákóczi-szabadságharc tisztultabb formában és magasabb szinten napfényre hozta.

Moritz Csáky, a bécsi egyetem tanára „A Thököly-kép az osztrák történetírásban” címmel tartott korreferátumot. Az egyes korszakok történeti munkáinak elemzése során először a kortársi Thököly-képet idézte fel. I. Lipót korában Ausztria valamennyi, az

uralkodó fennhatósága alatti területet jelentette. A történetírók munkáinak középpontjában is az uralkodó állt. Ilyen szempontból részben csupán a tanácsosok által képviselt uralmi-hatalmi helyzet ellen irányulónak minősítették Thököly küzdelmét, aki a tanácsosoknál közelebb állt az uralkodóhoz, és I. Lipót ezért is lett volna hajlandó vele tárgyalni, amit szintén a tanácsosok akadályoztak meg. Még azok a történetírók is, akik az uralkodó elleni rebellióknak tartották a Thököly-felkelést, az okokat vizsgálva a rossz kormányzat és az abból fakadó elégedetlenség, valamint Thököly szabadságszeretete és harcias jelleme alapján részben felmentették.

Az Ausztria-fogalomban a felvilágosodás és a napóleoni háborúk hatására változás állt be: akkor már a Gesamtstaat-ot értették rajta. Ebből kiindulva a Thököly mozgalmával foglalkozó történetírók veszélyesnek ítélték azt, bár szerintük nem az állam vagy az uralkodó, hanem csupán a császárság ellen irányult. Az okokat vizsgálva a rossz kormányzat, az abból fakadó elégedetlenség és Thökölynek a birtokai visszaszerzésére irányuló törekvése következtében ez a kép sem volt egyértelműen elítélő.

Az 1867-es kiegyezést követően Ausztria az Osztrák–Magyar Monarchia nem magyar területeit jelentette, vagyis Bécsből nézve Ciszlajtániát. Akkor a történetírásban uralkodó pozitívizmus határozta meg a Thököly-felkelésről alkotott képet is.

A mai Ausztria megszületését követő történetírássra rátérve, az előadó az Ausztria-fogalommal kapcsolatos zavarokról szólt, és utalt ennek a magyar kérdések megítélésére való visszahatására. A kortárs osztrák történetírók általában eltekintenek a belső okok vizsgálatától, és Ausztria-képükből fakadóan, amelynek hordozója többségük számára ma is a császár, negatívan értékeli a császár ellen irányulónak minősített Thököly-felkelést. E tekintetben a ma használatos középiskolai tankönyv addig megy el, hogy a török 1683-as Bécs ellen vonulásáért egyedül Thökölyt teszi felelőssé.

Iványi Emma kandidátus, az Országos Levéltár főlevéltárosa „Közvetítési kísérlet Thököly és a bécsi udvar között” címmel adta elő korreferátumát. Bevezetőben felidézte, hogy viszonylagos megerősödése ellenére a Habsburg-birodalom tartott Franciaországtól és a török birodalomtól, különösen pedig arra törekedett, hogy ne egyidőben kerüljön mindkettővel szembe.

A francia támadás így rákényszerítette a törökkel kötött béke meghosszabbítására, továbbá az annak szövetségeseként jelentkező Thökölyvel való tárgyalásra, amelyre egyébként Thököly is hajlandó volt. A bécsi udvart ebben az általános felkelés megakadályozása és a török felé való közvetítés vezette, ezért volt hajlandó két ízben is fogadni Szalay Pált, Thököly megbízottját. A nymwegeni békét követően Thököly azonban csak néhány hónapos fegyverszünetet és a bányavárosokért cserébe kedvező szálláshelyeket tudott elérni.

A tárgyalásokat Thökölynek a törökhöz való csatlakozása után is folytatta mindkét fél, Bécsnek akkor a török támadás elodázása, Thökölyt politikai céljainak érvényesítése vezette. Eredményt akkor is csak további fegyverszünetek jelentettek. 1685 után is keresett még kapcsolatot Badeni Lajos Thökölyvel, de a bécsi udvar akkor már teljes meghódolást követelt tőle.

Trócsányi Zsolt, a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főlevéltárosa „Erdély és a Thököly-felkelés” című korreferátumában arról szólt, hogy Erdély már a 16. századtól igényt tartott a töröktől nem függő területek vezetése alatti egyesítésére, ezt pedig a török az 1660-as években egyenesen el is várta. A lehetőségek

azonban akkorra már erősen korlátozottak voltak, Erdély 1682-ben alig 8000 fős hadsereget tudott kiállítani.

Az egyesítés ügye így Magyarországra tolódott át, bár szövetségesként számítottak Erdélyre a Habsburg-ellenes készülődés során. Ennek lehetősége a töröktől függött. Míg a török az orosz és a lengyel háborúval volt elfoglalva, a Habsburgok esetleges háborújának veszélyére tekintettel Erdély nem kapott szabad kezet, Teleki Mihály is csak magánemberként irányíthatta az Erdélybe menekült bujdosókat. Változás a török engedélyével megkötött 1677-es varsói szerződéssel és az ez alapján megindított 1678-as nyári támadással jelentkezett. Akkor azonban az vált világossá, hogy Erdély nélkül függetlenebb lehet a bujdosók harca.

Trócsányi Zsolt ezután arról szólt, hogy az 1678-as őszi támadással jelzett önállóodási törekvésre Erdély politikai feszültséggel válaszolt, igyekezett főségét elismertetni a törökkel és a bujdosó vezérekkel. Utóbbi csak egy kis csoport esetében valósult meg, és a Thököly-Wesselényi ellentéthez vezetett, míg Teleki az erdélyiek főgenerálisaként szállt hadba. A török 1681-ben még Apafi erdélyi fejedelemnek adott athnámét, 1682-ben következett be változás a Porta politikájában. Erdély akkor megkísérelt különválni, a közös hadbaszállás ellenében tevékenykedett, de török nyomásra mégis kényszerült Fülel alá vonulni, ahol a török nyilvánosan Thökölyt ismerte el Magyarország királyának.

Az előadó befejezésül a felsőmagyarországi és az erdélyi fejedelemség viszonyával kapcsolatban azt emelte ki, hogy annak feltárása még hézagos. Az bizonyos, hogy a kapcsolatok rendezésére nem volt idő, a vereségek idején Apafi elhatárolta magát Thökölytől, 1685-ben pedig még perbe is fogta és elkoboztatta vagyonát. Thököly 1690-es rövid erdélyi fejedelemségének pedig a korábbihoz már nem volt semmi köze.

Claude Michaud, az orléans-i egyetem tanára „Nointel márki követsége a török Portán” címmel XIV. Lajos keleti politikájáról szólt. XIV. Lajos a keleti politikát mindig a nyugatinak rendelte alá, hadakat nem kívánt küldeni, de a török és a lengyel követen keresztül a diverziókat támogatta.

Nointel márki 1673–79 között működött a török Porta mellett. Akkor a francia diplomácia fő feladatának a lengyel–török béke helyreállítását tekintette. Ezt szolgálták már a Sobieski János lengyel királlyá választására tett lépések is. Míg azonban a francia udvar a lengyelektől várt több engedményt, Nointel márki inkább a törököt kívánta volna békülékenyebb magatartásra bírni, akár egy francia flottademonstráció árán is.

Az 1679-es lengyel–török béke a francia diplomácia sikerét jelentette, de ebben már Nointel márkinak nem volt szerepe. Akkorra már kegyvesztetté vált. Közvetítő szerepét a varsói francia követ vette át. Ugyancsak akkor vált kegyvesztetté Pomponne külügyminiszter is, aki nem a töröknek kívánt támaszt nyújtani, hanem a nyugat-európai francia követelések elfogadtatása érdekében cserében Bécs megsegítésére lett volna kész. Befejezésül az előadó azzal foglalkozott, hogy mind Nointel, mind Pomponne politikai magatartása a janzenizmusból fakadt.

Zygmund Abrahamowicz, a történelemtudományok doktora, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete krakkói részlegének tudományos munkatársa „Sobieski és Thököly” címmel tartott korreferátumának bevezetőjeként III. (Sobieski) Jánost idézte: „Thökölyt nem szeretem, de a magyarokat nagyon sajnálom.” Ezt követően kiemelte, hogy a kritikus magatartás mellett segítőkész volt.

1676-ban ugyanis Bécs jelöltje ellenében választották királlyá a lengyel rendek, ugyanakkor a magyar bujdosók körében felmerült a magyar trónra kerülésének gondolata is. III. (Sobieski) János így már megkoronozását követően azonnal engedélyezte a lengyelországi toborzást, míg Béctől a toborzást ismételten megtagadta. A továbbiakban ahhoz is hozzájárult, hogy a francia udvar Lengyelországon keresztül nyújtson segítséget a magyaroknak.

Változás a törökkel folytatott 1678-as béketárgyalások hatására a török keménység következtében állt be. Ez ellenszenvet keltett III. (Sobieski) Jánosban a törökkel szövetséges franciák és magyarok ellen is. Akkor azonban még indigenátussal kívánta a töröktől elvonva maga mellé állítani Thökölyt. Közeledés helyett további szembefordulást eredményezett, hogy 1682-ben Thököly felsőmagyarországi fejedelemségének a seregei ismételten betörték a Lengyelországnak elzálogosított Szepességbe. Még döntőbbnek bizonyult a szembekerülésben Thökölynek a török melletti végleges elkötelezettsége az 1683-as hadrakelésével. III. (Sobieski) János akkor már a Habsburg-uralkodó szövetségese volt, és így vonult megsegítésére Bécs alá.

Az előadó végül azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mindezek ellenére Thököly követséget küldött III. (Sobieski) Jánoshoz, hogy közvetítését kérje. Erre a lengyel uralkodó annak ellenére, hogy I. Lipót szövetségese volt, hajlandónak mutatkozott, de óvta Thökölyt, hogy a törökkel a lengyel seregekre támadjon. Közvetítésének eredménytelensége mögött mindkét fél merev hajthatatlansága húzódott meg, és a közvetítés kérdése egyre inkább háttérbe szorult.

Hazai György, a nyelvtudományok doktora, a berlini Humboldt Egyetem tanára (NDK) *Szilágyi Gábornéval*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársával közösen írt korreferátumát adta elő „A hódoltságkor török elbeszélő forrásai” címmel. Ismertette a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött, 600 darabból álló, korábban élt kutatók által gyűjtött török kéziratgyűjteményt, Fekete Lajos óriási török oklevélgyűjtését és a modern oszmanisztikai forráspublikációkat, amelyekben több, eddig feltáratlan magyar vonatkozású forrás található.

Ezek közül kiemelte az előadó egy Szulejmán-kori, korabeli latin forrásokból született magyar történetet, egy másikat, amely 1740-ig, talán a Rákóczi-emigráció közvetítésével kíséri végig a magyar történelmet, továbbá egy eredeti török krónikát. Szólt továbbá a többi tucatnyi, a magyarországi háborús eseményeket leíró krónikáról, dicsőítő okiratról, három terjedelmesebb krónikáról a tizenöt éves háborúról, továbbiakról más hadjáratokról, egyes várak bevételéről. Befejezésül a húsz, zömében eddig kiadtalan 17. századi összefoglaló történeti mű magyar vonatkozásait, az 1683-as hadjátról szóló írásokat, a temesvári pasa szerepét és Thököly tetteit tárgyaló művet, végül a nyugat-európai követeknek a Portáról küldött jelentéseit említette Hazai György.

Az ülésen elnöklő *Benda Kálmán* az elhangzott előadást és korreferátumokat értékelve kiemelt az Erdély és a Thököly-felkelés kapcsolatáról elhangzott korreferátumot, sajnálkozással említve meg, hogy Romániából sem magyar, sem román kutatóknak nem nyílt lehetőségük a konferencián való részvétellel.

Délután a konferencia *Sinkovics István* kandidátus, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke elnökletével folytatta munkáját.

Vojtech Kopčan kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének tudományos főmunkatársa „A török Porta Thököly-politikája” címmel tartott korre-

ferátumot. A Porta – mint mondotta – nem rendelkezett diplomáciával, állandó képviselői nem voltak, bár az egyes udvarokba küldött követeket. Információi így szegényesek voltak, sokszor az ellenséges követek tájékoztatásaira szorult.

Az előadó rámutatott arra, hogy – kezdetben a Bethlen-féle hét vármegyére alkalmazva, majd az egész királyi Magyarországra kiterjesztve – a Porta új fogalomként a Közép-Magyarországot használta. Az 1663-as támadáskor arra számított, hogy az elégedetlen protestáns magyarok támogatni fogják, és Apafi erdélyi fejedelmet látta e terület királyi jelöltjének. A Wesselényi-összeesküvést a Porta nem támogatta, de a menekülőket befogadta, ám a róluk való gondoskodást Erdélytől várta.

Fordulat 1681-ben következett be, akkortól már új koncepcióként Thököly Imrét kívánta Közép-Magyarország élére állítani, elfogadta ajánlközását, és támogatásban részesítette. 1682-ben pedig a Füleken átadott athnáméval ismerte el Közép-Magyarország királyának. Ennek pontjait Thököly titkolta, így a magyar rendek kételkedtek a török szövetségben – folytatta Vojtech Kopčan.

Befejezésül az előadó arról szólt, hogy a török Bécs elleni haditervében való részesedését Thököly mindig tagadta, de mivel a nagyvezír a Pozsony elleni támadással bízta meg, arról tudnia kellett, és felelősség terheli, mivel egyúttal ismerte a császár nemzetközi helyzetét is. Thököly 1685-ös török fogságbavetéséről azt hangsúlyozta az előadó, hogy Thökölynek tudnia kellett: a török csak saját céljaira használja, így ez nem érhetne váralanul, mivel mindig e politika keretében mozgott.

Káldy Nagy Gyula kandidátus, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem docense „Az oszmán birodalom az 1683-as bécsi hadjárat idején” című korreferátumában kiemelte, hogy a török támadások a belső viszályok által megnyílt, zsákmányt ígérő területek felé irányultak. Szulejmán szultán a magyarországi támadások előtti hadbahíváskor nem is hirdetett vallási vagy politikai célokat, hanem a háromévenkénti hadjáratok nyíltan zsákmányszerzésért folytak. Ez egyúttal egyik háborút a másik után szülte.

A Balkánnal ellentétben Magyarországon nem történt török telepítés, csupán a védelmi vonalak kiépítésére került sor. Thököly elképzelése ezért arra irányult, hogy uralmát az egész nem-török Magyarországra kiterjessze. A török ezzel szemben ragaszkodott védelmi vonalaihoz, a saját megszállása alatti területekhez; nem Magyarország szabadságát, hanem részekre szakadását kívánta elősegíteni támogatásával.

Befejezésül az előadó azzal a kérdéssel foglalkozott, bízhatott-e Thököly a török segítségben. Igenlő válaszát arra építette, hogy a török birodalom belső nehézségei ellenére abban az időben még félelmetes ütőerőt képviselt.

Karol Telbizov, a várnai egyetem tanára távollétében került sor „Thököly 1688. évi bulgáriai szereplése” című korreferátumának felolvasására. Az előadás bevezetőben arról szólt, hogy Thököly és a bolgár nép kapcsolata Magyarországon még feltáratlan. E viszonyról megállapította, hogy ellenséges volt, nemcsak Thököly kiéhezett seregeinek zsákmányszerzése miatt, hanem mert saját elhatározásából 1688-ban leverte az észak-bulgáriai szabadságharcot, amely az oszmán uralom lerázására irányult. Ennek a szabadságharcnak a nemzetközi hátterét felvázolva, utalt a Szent Liga államaival és a román vajdaságokkal fenntartott kapcsolatokra, amelyek a török uralom alóli felszabadulást és az osztrák védnökség alá kerülést célozták. Ezt akadályozta meg Thököly, amikor az észak-bulgáriai szabadságharcot jelentő csiprováci felkelés 5000 rosszul felfegyverzett résztvevőjét 2000 fegyveresével kegyetlenül szétverte. Így egyéni ambíciója érdekében a

török támogatás biztosítására Thököly egy másik keresztény nemzet szabadságharcának kibontakozását akadályozta meg – fejezte be fejtegetését.

Benda Kálmán kandidátus „Thököly politikai tervei emigrációs éveiben” című korreferátuma előtt az elhangzottakra reagálva forráshivatkozásokkal cáfolta, hogy a bolgár felkelés oly jelentős lett volna, mint ahogyan elhangzott. Majd azt hangsúlyozta, hogy az 1688-as magatartás alapján egyébként sem lehet megítélni Thököly történelmi szereplését. E gondolatmenete végén felidézte a „kelet-európai nyomorúságot”, amelyben a történelmi feltételek miatt akadozó fejlődés során a kis népek nem közös elnyomók ellen fogtak fegyvert, hanem egymással kerültek szembe.

Rátérve előadására, azt hangsúlyozta, hogy az 1699-es karlócai béke megkötése során a török Porta nem tudta elérni, hogy a bujdosók kegyelmet kaphassanak és hazatérhessenek, csupán a hitvesek kiengedésének követelése volt eredményes, ugyanakkor nem volt hajlandó kiszolgáltatni a hozzá mindig hűséges Thökölyt.

Thököly a helyzetet teljesen félreismerve, erdélyi fejedelemként először különbékét kívánt kötni, majd a háború megújulásában bizott. Ugyanakkor a Porta egyre inkább elzárkózott tőle, kezdetben csak politikailag, majd anyagilag is. 1250 bujdosótársának szálláshelye a Nikápolytól délre fekvő Csiprovácban volt, míg Thököly tartózkodási helye kezdetben Isztambulban. Szerény körülmények között magánemberként élt ott, néha francia segély segített rajta. Helyzete elle. ére beadványokat intézett a Portához a háború újrakezdése érdekében. Erre következett be 1701-ben átköltöztetése a kisázsiai Nikodémiába, ahol reményeiben csalódva 1705-ben érte a halál.

Az elhangzott korreferátumokat vita követte.

Ennek során *Kalmár János*, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem hallgatója a Teleki-levéltárban talált levelek alapján értékes adatokat közölt Szalay Pál első bécsi követségével kapcsolatban.

Heckenast Gusztáv kandidátus az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa hiányolta, hogy a korreferátumok nem foglalkoztak a gazdasági kérdésekkel, amelyekről további alapkutatások nélkül nehéz is szólni. Ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet a szepesi kamarai, a munkácsi uradalmi és a bányavárosi levéltári forráscsoportokra.

Varga J. János, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője az egyes rétegek magatartásával kapcsolatban felvetette a főúri szolgálatban álló szervienseknek a főrendek és a vármegyei nemesség viszonyával kapcsolatos állásfoglalását, amely további vizsgálatot igényel.

Hazai György török források alapján kiegészítő adatokat ismertetett a török birodalom erejéről, majd arról szólt, hogy a magyar hódoltsági terület bevételei nem indokolták a Porta számára a Balkánhoz hasonló betelepítést az ahhoz hasonló szilárd védelem céljából.

R. Várkonyi Ágnes hangsúlyozta, hogy a Thököly-felkelés városi és valláspolitikája még további vizsgálatokat igényel, majd Thökölynek a császáriakkal való megegyezési kísérleteivel kapcsolatban azt emelte ki, hogy a török mellől való átállási elképzelése nem volt pusztán illúzió.

Káldy Nagy Gyula a csiprováci felkelés elleni fellépéssel kapcsolatban arról szólt, hogy azért Thököly a töröktől „a rájuk zaklatása” címén feddésben részesült. Egyébként e rész kérdés helyett az egész problematika vizsgálata szükséges.

Hopp Lajos kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője a kuruc költészet és a pátensirodalom, valamint az emlékiratok tanulmányozásának szükségességéről beszélt, és erre hozott példákat.

Pesti János, a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője a kutatás és a tankönyvirás szorosabb kapcsolatát igényelve kérte, hogy a tízkötetes Magyarország története szintézis előkészülete során megszületett új tudományos eredményeket hasznosíthassák.

Gönczi József hajdúszoboszlói helytörténész Thököly és Hajdúszoboszló kapcsolatát elevenítette fel, kiemelte, hogy a felkelés ideológiai alapját a város jól ismerte, mivel a protestáns lelkész a felkelők tábori papjává lett.

Benczédi László előadói válaszában kiemelte, hogy a Thököly-felkelés ideológiájának, fejlődésének a bemutatása néhány vitatott kérdés ellenére hasznos volt. További kutatók szükségesegek az államszervezés, gazdasági és valláspolitikai területén. Hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy a konferencián jelen voltak a korszakkal foglalkozó cseh-szlovákiai kutatók, mivel a Thököly-felkelés a mai Szlovákia területén folyt. Az abszolutizmussal és rendiséggel kapcsolatban elvetette az előbbi progresszivitásának egyértelmű hangsúlyozását. Árnyalt vizsgálat alapján az adott történelmi helyzetben a társadalmi fejlődést a rendi centralizáció jelentette, és az járható útnak tűnt.

Köpeczi Béla köszönetet mondott a konferencia megrendezéséért a helyi szerveknek, az értékes előadásokért és hozzászólásokért a felkért korreferenseknek és a vitában szólásra jelentkezetteknek. A vitatott és további kutatást igénylő kérdések közül kiemelte a török vonatkozásokat, a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokat, a francia és lengyel kapcsolatokat. Ezt követően óvott a huszadik századi értékrendszerhez viszonyítástól a tizenhetedik századi eseményekkel kapcsolatban. Ezzel szemben a gazdaság-, eszme- és politikatörténet egybekapcsolásával a történetiséget figyelembe vevő vizsgálatot emelte ki, és példának az osztrák történetírás Thököly-képének elemzését említette. Hangsúlyozta továbbá a szubjektív tényezőktől megszabadított, a lehetőségekről és törekvésekről adott árnyalt objektív kép megfestésének szükségességét. Befejezésül közölte, hogy javaslat született a konferencia teljes anyagának publikálására.

A záróülésen elnöklő *Sinkovics István* megköszönte minden résztvevő jelenlétét, és befejezettnek nyilvánította a konferenciát.

A rendező szervek október 4-én a konferencia résztvevői számára kirándulást szerveztek, amely során a Hortobágy természeti szépségeivel és Debrecen kulturális értékeivel ismerkedhettek meg.

A konferencia résztvevőinek hattagú küldöttsége *Köpeczi Béla* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettese vezetésével Késmárkra utazott, és október 5-én Thököly Imrének az evangélikus templomban levő sírjánál elhelyezte a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Hajdú-Bihar megye Tanácsa és Hajdúszoboszló város Tanácsa koszorúját. A kegyeletos megemlékezésnél jelen volt dr. *Tatai József* pozsonyi magyar főkonzul és több szlovákiai közeli személyiség is.

A konferenciához kapcsolódva az MTA Történettudományi Intézete, a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok igazgatósága és a vajai Vay Ádám Múzeum rendezésében október 1-én a vajai várkastély parkjában került sor Thököly Imre és Ráday Pál szobrának leleplezésére. A nagyszámú megjelentet *Molnár Mátyás*, a Vay Ádám Múzeum igazgatója és dr. *Németh Péter*, a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok igazgatója köszöntötte. Szoboravató beszédet *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtítkárhelyettese mondott. A

helyi szervek képviseletében a kuruckori szoborgalériában felállított újabb két szobrot *Parragh László*, a Hazafias Népfront helyi szervezetének titkára vette át. A helyi diákok kulturműsorát követően *Sipos György*, a Vay Ádám Múzeum Baráti Körének elnöke zárszavával ért véget az ünnepség.

Ugyancsak október 1-én Thököly Imre és a bujdosó kurucok címmel időszaki kiállítás nyílt meg Hajdúszoboszlón, a Városi Művelődési Központban. Párt-, állami, társadalmi és tudományos életünk számos képviselőjének jelenlétében dr. *Juhász Imre* múzeumvezető mondott megnyitó beszédet.

Október 9-én Hajdúszoboszlón, a 2. számú általános iskolában tartott ünnepség keretében márványtáblát helyeztek el, amellyel megörökítették, hogy 300 évvel ezelőtt e városban választották a felkelő hadak fővezérékké Thököly Imrét.

Zachar József

Beszámoló a magyar–NDK történész vegyesbizottság debreceni üléséről

1978. október 24-én vitaülést tartott a magyar–NDK történész vegyesbizottság Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a „A fasiszmus kutatásának történeti problémái: Előttörténet és fasiszta mozgalmak” címmel. Az ülésen előadók voltak német részről: Kurt Gossweiler, Joachim Petzold az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársai, Manfred Weissbecker, a Jénai Friedrich-Schiller Tudományi Egyetem tanára, Kurt Pätzold, a Berlini Humboldt Egyetem tanára. Magyar részről: Incze Miklós, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője, Ormos Mária, az MTA TTI tudományos főmunkatársa, Kerekes Lajos, a Berlini Magyar Kultúra Háza igazgatója, Székely Gábor, a MSZMP KB PTI munkatársa. Az elhangzott referátumok a következő témákat érintették: A polgári fasiszmus elméletek kritikája és rendszerezése; a fasiszmus keletkezési és fejlődési feltételének problémája; a fasiszmus tipologizálásának kérdései; a fasiszta mozgalmak speciális formái; az uralkodó osztályok viszonyulása a fasiszta mozgalmakhoz a különböző fejlődési szakaszokban, a Kommunista Internacionálé fasiszmuselméletének fejlődési problémái stb. Összességükben a következőképpen rendszerezhetők: a) historiográfiai megközelítésűek (Ormos Mária, Joachim Petzold), b) a konkrét események értékelése kapcsán általános elméleti következtetésekre törekvők. Ismertetésünk során ezt a kettős tagolást vesszük alapul.

Ormos Mária két fő csoportot különböztet meg a fasiszmissal foglalkozó elméletek körében. Az egyikben minden változat egy vagy néhány tényezőre vezeti vissza a fasiszmus jelenségét. A másik a fasiszmust totalitásában, komplexitásában ragadja meg. Az első metafizikus, a másodikat dialektikus szemlélet jellemzi. Az első csoportban két alkategória tapintható ki. Az egyik a fasiszmus felmerülését egyedi, nemzeti sajátosságokhoz köti, a másik saját magyarító koncepcióját nemzetközi méretekben általánosságban érvényesíti. A dialektikus magyarázatok valamilyen módon a marxizmushoz kapcsolódnak. A legelső fasiszmus-interpretációk e jelenséget a különleges nemzeti fejlődési útra vezették vissza. Ez a megközelítési mód mind Olaszországgal, mint Németországgal kapcsolatban felmerült, s általában a polgári-liberális eszmékből indult ki. Az Olasz-

országra vonatkozó elgondolásokat az magyarázta, hogy megjelenésük idején még csak olasz fasizmus létezett. Képviselőik úgy kezelték a fasizmust, mint a háborús csalódás sajátosan olasz ügyét, ami mobilizálta a középrétegek korábban politikán kívül álló csoportjait. A kérdést egyesek szellemtörténeti síkra korlátozták, és a fasizmus eredetét az olasz szellemiség vonulatában keresték. Míg Németország esetében az effajta vizsgálatok többnyire arra az eredményre jutottak, hogy a fasizmus a német út szükségszerű következménye, Olaszország esetében ezt az utat egyesek szellemi eltévelyedésnek, s ebből következően alapjában korrigálhatónak tekintették. Croce ez utóbbi felfogást kiterjesztette úgy, hogy számára a fasizmus már nem olasz betegség volt, hanem európai jelenség.

Az eltévelyedés tisztán pszichológiai magyarázata a freudizmusból született meg. Reich megállapította, hogy a német társadalomban az én-korlátozás és különösen a szexuális korlátozás a kispolgári rétegekben volt a legerősebb, s ezen az alapon jutott el a fasizmus osztálybázisának freudista magyarázatához. Joseph Gabel pszichopatalógiai értelmezése szerint a fasizmus és minden más totális rendszer az elidegenedésből eredő hamis tudat klinikai skizofrén esetének társadalmi változata.

Más irányt képviseltek azok a szerzők, akik vizsgálataikba a szellemi és morális válság magyarázataként bizonyos szociológiai érveket is bevontak, mint pl. Meinecke. A kifejezetten szociológiai indíttatású elméletek képviselői közül Erich Fromm, Talcott Parsons és még néhányan a társadalmi változások és a mentalitás közötti összefüggésre mutattak rá. Fromm fő tétele, hogy az atommá vált és izolálódott egyén az atomizáltságból menekülve bújik az autoritás és konformizmus szárnyai alá. Parsons a fasizmusra pozitívan reagáló pszichológiai állapotot a társadalmi bizonytalanságokkal és bizonyos rétegek integrálódásának hiányával magyarázza. E tartomány különféle irányzatainak „őseit” Mannheimnél kell keresnünk, aki mint kultúrszociológus minden gondolkodási és mentalitási formát egy-egy meghatározott társadalmi csoporthoz kapcsolt, és attól elválaszthatatlannak vélt. (Szerinte a fasizmus atavisztikus irracionalizmust képvisel.) Lipset abból indul ki, hogy a fasizmus a középosztály lázadása egyfelől a szocializmus, másfelől a kapitalizmus ellen. A komplikált és a logikai összekötést olykor nélkülöző elmélet konklúziója, hogy a fasiszta kispolgári centrumot egyedül a náciizmus testesítette meg. Ennek Ormos szerint legsúlyosabb gondolati buktatója, hogy a fasiszta extremizmust alapjában politikán túli erővé változtatta.

A fasizmus szociológiai vizsgálatának egy másik ága az elit-elmélet kidolgozásához vezetett. Gyökereit Paretónál, Moscanál és Mannheimnél lehet felfedezni. 1941-ben, J. Burnham a „The Managerial Revolution” c. könyvében arra a következtetésre jutott, hogy a modern ipari társadalmakban a korábbi politikai elitet egy technikai elit váltja fel. A szükségszerű és általános folyamat egyik lehetőségét látja Burnham a fasizmusban; amelyet a fenti kritériumon belül analóggá tesz a New Deal politikájával, a másik oldalon pedig a sztálinizmussal. Germani alaposabb elemzést adott az elit kérdéséről. Ő a társadalmi mobilizálódás két fajtáját különíti el. Az elsődleges a tradicionális típusú társadalmakban jön létre, a másodlagos a jobban iparosodott társadalmakra jellemző. J. Monnerot-nál a politikai uralkodó osztály minőségi süllyedése áll az egyik oldalon, míg másfelől a válsághelyzet társadalmi destrukcióhoz, pszichológiailag pedig az állandó fenyegetettség érzéséhez vezet. Ez a szituáció váltja ki a hatalmi változás szükségét. E folyamatot azokhoz az államokhoz köti, amelyek iparilag és civilizatorikusan is eléggé

fejlettek voltak, de társadalmi struktúrájuk ingatag maradt. A totalitarizmusról szóló szociológiai elmélet a harmincas években alakult ki Amerikában. Legismertebb képviselői: Hannah Arendt, C. J. Friedrich és Z. Brzezinski. Arendt a totalitarizmus eredetét három tényezőre vezeti vissza: a 19. sz. vége óta tartó társadalmi krízisre, az értékrendszer összeomlására és a társadalom testének atomizálódására. Friedrich és Brzezinski a következő kritériumait szabják meg a totális államnak: globális ideológia, egypártrendszer, fizikai és lelki terror, az információs eszközök monopóliuma, a gazdaság bürokratikus ellenőrzése.

A fasizmus gazdasági kötődésével kapcsolatos elméletek alapelvét Löwenthalnál találjuk meg. Ő az elsők egyike – mondotta Ormos –, akik a fasizmust a gazdasági szférában keletkezett problémák korrigálására irányuló rendszernek tekintik. Organsky szerint a fasizmus a modern állami monopolkapitalizmus kifejlesztésének eszköze, olyannyira, hogy ő már az ideológiai elemek hatékonyságát és szerepét is tagadja. Az előbbieken ismertetett egy vagy néhány tényező elméleteket értékelve Ormos Mária megállapította, hogy gyengeségük elsősorban módszerükben rejlik. Mindegyikük esetében kiderül, hogy ilyen leegyszerűsített koncepció nem felel meg a valóságnak. A társadalmi vizsgálatok túlságosan általános jelenségekre mutatnak rá, olyanokra, amelyek az iparosodás egy adott szintjén minden tőkés társadalomban megfigyelhetők. A szaktudományos kutatásokkal (gazdasági, társadalmi, ideológiai, vagy pszichológiai) a probléma ott kezdődik, ahol megállapításait érvényességi körükön túl akarják terjeszteni. Egy másik gond, hogy bizonyos kategóriákat saját tudományukon belül is metafizikusan kezelnek. Így keltik életre pl. a „középosztály”, vagy a kispolgárság egy olyan absztrakt kategóriáját, amely a valóságban, Ormos nézete szerint nem is létezett. (Javasolta ezért a probléma alaposabb kutatását.) A fasizmust és a kommunizmust rokonító elméletek bírálata kapcsán Ormos úgy vélte, hogy fölösleges hangsúlyozni e nézetek politikai tartalmát, tendenciózus voltát. Ki kell emelni tudománytalanságukat; a történelmi, társadalmi és politikai elemzés konkrétságának hiányát.

Már a húszas évek elején felmerültek olyan magyarázatok amelyek a fasizmust komplexitásában igyekeztek megragadni. Ezek sorában a szociáldemokrata felfogás kidolgozói közül Otto Bauert emelte ki, akinek „Der Faschismus” c. munkája (1936) a fasizmust a háborúval és a nyomában járó gazdasági krízissel hozta összefüggésbe. Ormos pozitívan értékelt a fasiszta mozgalmak kispolgári meghatározottsága és a rendszer nagytőkés jellege közötti ellentmondásról Bauer által leírtakat. Gyengéjeként említette viszont, hogy a történelmi előzményekre alig fordított figyelmet, és hogy Bauer a fasizmus funkcióját a reformellenességre korlátozta.

Az 1920-as évek kommunista felfogása nem volt egységes. Bordiga pl. Mussolini rendszerét a burzsoázia egyszerű, személyi hatalmi váltásának tekintette, Terracini csupán miniszteriális válságra gondolt, Zinovjev pedig az agrár-reakció átmeneti megjelenési formájára. Ugyanakkor azonban a III. Internacionáléban is komoly vizsgálatok folytak. Ormos itt kitért a Varga Jenő által vezetett bécsi iroda tevékenységére. Utalt Székely Gábor „A III. Internacionálé és a fasizmus 1920–1929.” c., egyelőre kéziratossá munkájára, amely végigkíséri e kérdéskör kapcsán a 20-as években lezajlott vitákat. A Komintern vonala a húszas évek második felében megmerevedett, egyoldalúvá, metafizikussá vált – állapította meg. 1924–1943 között több olyan alapjában véve irrerealisztikus, balos határozatot hozott, amely a fasizmus elleni harcot is akadályozta. Ezek a

fasizmust a polgári demokráciából organikusan eredeztették, s elkerülhetetlen tényként kezelték. Sőt olyan vélemény is elhangzott, amely szerint a fasizmus valójában sietteti a proletariátus győzelmét. E nézeteket nem mindenki képviselte; így pl. Togliatti, aki elvetette a fasizmus abszolút törvényszerűségének tételét, hangsúlyozta, hogy ez a rendszer sajátos társadalmi struktúrák talaján, az osztályharc függvényeként jön, vagy nem jön létre, és kétségbe vonta, hogy a fasizmus a kapitalizmus végső stádiumát jelentené. Elvileg alapján hasonló álláspontra helyezkedett Tasca, aki az antifasiszta erők szövetségét akarta létrehozni a Mussolini-rendszer megdöntésére.

Ezt követően Ormos Mária szövegezt Togliatti előadásorozatáról, amely „Lezioni sul fascismo” címen 1970-ben jelent meg. Ebben a legjobb történészekre jellemző látásmóddal elemezte az olasz fasizmus eredetét és vonásait, s figyelmeztetett a sematizálás veszélyeire. A Komintern fasizmus-konceptiója és általános politikai irányelve az 1935-ös kongresszuson fogalmazódott meg. Dimitrov referátumában a fasizmus speciális tőkés politikai rendszert jelentett. A fasizmus osztályjellegéről szólva Dimitrov megismételte a Komintern VB XIII. plenumának meghatározását anélkül, hogy megmondta volna, konkrét értelemben milyen rétegek értendők a finánc-tőke legreakciósabb csoportján, majd a következő megállapítást tette: „A fasizmus fejlődése és maga a fasiszta diktatúra a különböző országokban különböző alakot ölt aszerint, hogy milyenek az illető ország történelmi, társadalmi és gazdasági viszonyai, nemzeti sajátosságai és nemzetközi helyzete.” Ebben benne foglaltatik – vélte Ormos Mária –, hogy a fasizmus által képviselt ultra-reakciós csoport konkrét összetétele függ a felsorolt kritériumoktól. (Bizonyára éppen azért nem kaphatott helyet az általános formulában.)

1935 óta a marxista elemzések alapján véve ebben a keretben mozogtak. Az ötvenes években azonban ezt a szöveget gyakorta úgy interpretálták, ami tartalmában ellentétes volt vele. A szimplifikációk egyenlőségjelet húztak a finánc-tőke és a fasizmus között, és többnyire nem akartak hallani a középrétegek szerepéről a fasiszta mozgalmakban, az ideológia kialakításában stb. Erről többek között azért szükséges beszélni, mert a polgári fasizmus-kutatók gyakran ma is ezekkel a balos, szektás megfogalmazásokkal vitatkoznak.

A marxista képzettségű vagy a marxizmushoz közel álló mai történészek egyfelől a fasizmus történetiségét, másfelől a gazdasági és társadalmi analízis mellett különösen a fasizmusban kifejezésre jutó politikai és ideológiai elemeket hangsúlyozzák. A radikális demokrata indíttatású történetírás közel jutott a marxista felfogáshoz.

Befejezésül Ormos Mária annak a nézetének adott hangot, hogy valójában a tárgyalat legtöbb irányzat produkált olyan részismereteket és szempontokat, amelyeket – elkerülve a metafizikát és az egyoldalú egyszerűsítéseket – a marxista történetírás felhasználhat.

Joachim Petzold: „Modernizmus vagy modernizmus-ellenesség” címmel tartotta meg korreferátumát. Az előbbihez azokat a polgári nézeteket sorolta, amelyek szerint a fasizmus a kapitalizmus forradalmi módszerekkel való meghaladását akarta elérni, az utóbbihoz pedig azokat, amelyek szerint antikapitalizmusról, a modern ipari társadalom elvetéséről volt szó a fasizmus esetében. Joachim G. Fest szerint pl. a német szocialista forradalomban Hitler modernebb személyiség volt, mint bármelyik belpolitikai ellenfele. Vannak polgári történetírók, mint Bracher, akik Hitlert Leninnel, Napóleonnal és a francia forradalmárokkal állítják egy sorba.

A „forradalmi fasizmus” gondolat megalapítójának ősei közé tartozik Luigi Salvatorelli, aki a kispolgárság osztályharcaként értelmezte az olasz fasizmust. Már a

húszas évek elején vita alakult ki erről a kérdéstről. Erre utal Clara Zetkin 1923-as felszólalása is. A húszas évek végén, a harmincas évek elején egy új nézet került előtérbe, a modernizáció elmélete, amely szerint a fasizmusnak fejlődést előmozdító funkciója van. Ennek klasszikus képviselője Franz Borkenau, aki abból indult ki, hogy a gazdaságilag visszamaradott országokban a jól fejlett munkásmozgalom megakadályozza a haladást, a tőke korlátlan felhalmozódását. A „forradalmiság” fasizmust és bolsevizmust összemosó gondolatrendszerének kidolgozására is sor került az USA-ban. A totalitarizmus elméletét a hidegháború időszakában tudták legjobban felhasználni a szocialista tábor ellen.

Petzold szerint a történeti folyamat megmásítása történik az ún. ipari társadalom tanának kialakítása esetében is. Ennek összefüggésrendszerében a fasizmus a modernizálás barbár formája. Ennek a nézetnek az NSZK-ban Ralf Dahrendorf a képviselője. Nézete szerint a náciizmus véghezvitte azt a szociális forradalmat, amit a császári Németország nem tudott, a Weimari Köztársaság pedig megakadályozott. E megfogalmazás lényegében megkérdőjelezte az antifasiszta ellenállás értelmét. Az antimodernisták jelenlegi képviselője az USA-ban Henry Turner, aki Schoenbaum „kettős forradalom” elméletéhez csatlakozik. Elgondolásának lényege: a fasizmus a lehető legmélyebben polgár- és ipar-ellenes, sőt a fasiszták hatalomrajtása hadüzenet volt a polgári társadalom ellen. Ily módon a náci vezetés és a monopolkapitalizmus érdekei között alapvető ellentmondások álltak fenn.

Befejezésül Petzold megállapította, hogy végső soron mindkét irányzat – a modernizmus és a modernizmus-ellenesség – esetében azonos célról van szó. Annak bizonyításáról, hogy a kapitalizmus és a fasizmus között ellentét létezik, másszóval a marxista fasizmus-felfogás elvetéséről.

Székely Gábor az MSZMP KB Párttörténeti Intézet munkatársának hozzászólása valójában átmenetet képez az általunk felállított két kategória között. Székely a Komintern és a fasizmus problematikáját boncolta. Idézetekkel bizonyította, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban már 1921 végére felismerték: a fasiszta szervezkedés szociális összetételéből nem vezethető le egyértelműen annak funkciója. A Komintern vezetői – szemben az olasz munkáspártok vezetőivel – már ebben az időben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az olasz kommunistáknak össze kell fogniuk valamennyi erővel a fasizmus ellen. Ez nem történt meg a gyakorlatban, ami végül is a baloldal politikájának sokat vitatott csődjét jelentette. Az előadó ezt követően a Nemzetközi fasizmus c. tanulmánykötetből ismertetett három cikket. Maria Koszutskáét, Jordanszkijét és Möllerét. 1923 tavaszára már kialakult a Kominternben differenciált, a kor követelményeinek megfelelő fasizmuselmélet és -gyakorlat – jelentette ki. A főpróba Németországban került sor. Az ún. Schlageter-beszéd a Komintern III. plénumán hangzott el. Lényege: az egységfront-politikát az antifasiszta harcban szövetségi politikává kell szélesíteni. A fő hangsúlyt két tényező elemzésére kell helyezni: annak a sajátos történeti szituációnak a vizsgálatára, amely kedvez a fasiszta mozgalom kialakulásának, ill. az egyes országok társadalmi struktúrájának elemzésére. Így került sor 1929-ben a húszas években megrendezett legszélesebb körű összefogást hirdető nemzetközi antifasiszta kongresszusra. Végül Székely Gábor leszögezte: a Komintern kezdeményezte antifasiszta irányvonal megvalósulása és kiterjedése az Amsterdam-pleyel mozgalmon keresztül vezet a nemzeti antifasiszta népfrentpolitika kibontakozásához.

Kurt Gossweiler „A fasiszta mozgalmak eredete, funkciója és sikerük feltétele” című referátumában két kérdéskörrel foglalkozott: 1. A faszizmus kialakulásának fő feltételei. 2. A fasiszta mozgalmak tömegmozgalommá történő fejlődésének körülményei. Bevezetésében rámutatott, hogy mi magunk zárjuk el magunk előtt a faszizmus természetének megismeréséhez vezető utat, ha azt csak a kapitalizmus általános válságának produkataként értelmezzük.

A faszizmus általában, és különösképpen a német faszizmus a harmincas évek kezdetén nem az imperialista burzsoázia védekezési eszköze volt a forradalmi mozgalmakkal szemben (mint közvetlenül az első világháború után), hanem a saját munkásosztály, ill. a Szovjetunió ellen készülő támadás eszköze. Leszögezte, hogy a faszizmus az imperializmus természetéből következő belső kényszer legmagasabb foka, amely a demokrácia mellőzésére és a fináncotke korlátlan diktatúrájának létrehozására irányul. Az általános krízis nem lendít az imperializmus demokrácia-ellenességén, de összegzi azt, miközben a munkásmozgalom elnyomására irányuló törekvést annak megsemmisítési törekvésévé fokozza. Ezután szólt arról a gyűjteményes kötetről, amelyet az NDK Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete a faszizmus problematikájáról állított össze, amelynek szerzői: Wolfgang Ruge, Joachim Petzold és Kurt Gossweiler. Az említettek azzal a problémával foglalkoznak, hogy a német fasiszták milyen osztályokból és rétegekből „toborozták” tömegbázisukat, milyen eredménnyel és milyen következményekkel. Mindhárman arra az eredményre jutottak, hogy a fasiszták eredetileg a munkásosztályt vették célba. (Gossweiler tanulmányában rámutatott, hogy az olasz fasiszta mozgalom kialakulása idején arra törekedett, hogy az olasz munkásokat elszakítsa a Szocialista Párttól, és megnyerje őket a faszizmus számára.) A kutatások legfontosabb, egybehangzó megállapítása, hogy az NSDAP nem mint kispolgári párt jött létre, hanem kezdetől fogva a nagyburzsoázia köreinek képviselői által támogatott és irányított szervezet volt, amelynek eredetileg azt a speciális feladatot szánták, hogy nacionalizálja a német munkásságot, ill. egyidejűleg harcoljon a munkásmozgalom ellen. Abban is meggyeztek, hogy a német faszizmus nem tudott ezeknek az elvárásoknak eleget tenni. A tömegmozgalom, amelyet a „német monopolkapitalizmus rendelkezésére tudott bocsátani, túlnyomórészt a kispolgárság soraiból táplálkozott a tradicionális polgári pártok rovására”. Nézetkülönbség tapasztalható a három szerző között a fasiszta propaganda irányát illetően, Gossweilernak az a véleménye, hogy a német monopolburzsoázia legreakciósabbjai, akik az NSDAP-t támogatták, a Weimari Köztársaság idején fő feladatuknak a „marxista frontba történő behatolást” – tekintették. (KPD, SPD) Ruge szerint az említett nagypolgári körök már 1921–22-ben meggyőződtek a munkások körében kifejtett tevékenységük sikertelenségéről, és ezért tömegbázisuk kialakítása érdekében áttértek a kispolgárság és a proletariátus peremterületein végzett agitációra. Petzold nézete szerint a fasiszták éppúgy, mint a támogatóik, kezdetől fogva olyan munkások megnyerésére törekedtek, akik társadalmi és ideológiai tekintetben a kézművesek és munkások között húzható határvonalon helyezkedtek el.

Az első fasiszta kormányzatot mégsem olyan országban hozták létre, ahol már a háború alatt léteztek a fasiszta mozgalmak előfutárjai, hanem Magyarországon, a magyar Tanácsköztársaság leverése után. Ezt a diktatúrát nem a fasiszta tömegmozgalom segítségével vezették be, hanem bel- és külföldi csapatok bajonettjeivel – állapította meg Gossweiler. Magyarországon a háború végéig hiányzott a fasiszta mozgalmak egy igen

fontos keletkezési feltétele: az önálló imperialista burzsoázia léte. Az első világháború a közép-európai országokban fokozta a nemzeti ellentéteket és a nemzeti függetlenségért folytatott harcot. Ilyen körülmények között a burzsoázia nem tartotta szükségesnek egy új, fasiszta típusú szervezet kialakítását – mondotta Gossweiler. Bármennyire is eltért a fasiszmus hatalomrajutásának útja Olaszországban, Magyarországon és Bulgáriában, egy dolog közös bennük: belső és külső okok miatt a polgári rend alapjai jelentős mértékben megrendültek, és a helyreállítás (Magyarország), valamint a stabilizálás (Olaszország, Bulgária) az uralkodó osztályok szempontjából nem volt lehetséges másként, mint terrorista diktatúrával. Elsősorban nem a gazdasági elmaradottság adott lökést a fasiszta berendezkedésnek, hanem a nemrég átélt veszély, amely a polgári rendet alapjaiban fenyegette meg.

Második témájára áttérve Gossweiler idézte azt, a nézetet, amely szerint a fasiszmus már „per definitionem” tömegmozgalmat jelent; ez helytelen, hiszen 1936-ban 20 európai országban közel 50 fasiszta mozgalom létezett, de közülük csak néhány tarthatott igényt a tömegmozgalom elnevezésre. A legfontosabb feltétel szerinte az uralkodó osztály jelentős körének gyűlölete a fennálló köztársasági rend ellen, elhatározásuk, hogy minden eszközzel megvalósítják saját diktatúrájukat, hogy ezzel biztosítsák uralmukat a német nép felett. Ennek megvalósítása érdekében ún. „munkamegosztást” alakítottak ki. A Deutschnationale Volksparteinak az volt a feladata, hogy minden nemzeti és a magángazdaság pártján álló réteget összefogjon. A NSDAP-nak pedig a szocialisták internacionalista gondolkodásmódját nacionalistává kellett volna alakítania. Ennek megfelelően a DNVP a polgári közép pártjával konkurrált, a Deutsche Volksparteitól a Zentrumon keresztül – a Demokratische Parteiig. Emiatt lépett fel a „régí szép idők” megőrzésének jelszavával, és a fennálló polgári-demokratikus rendet az idealizált múlt nevében támadta. A náci fasisztáknak viszont olyan tömegeket kellett volna megnyerniük, amelyek a baloldal pártján álltak. A náciak csak másodsorban törekedtek a polgári rétegek (kézművesek, alkalmazottak, tisztviselők, értelmiségiek) befolyásolására, akiket a kiábrándulás és kétségbeesés vezetett a polgári pártoktól való elforduláshoz.

A tömegeknek a polgári pártokról történt leválása semmi esetre sem csupán a fasiszták manipulációs eszközeinek eredménye volt, hanem a válságszituációnak, amely a kispolgárság egzisztenciáját fenyegette. A legalitás kényszere, a sikertelen Kapp-puccs tanulsága lehetetlenné tette, hogy egy tollvonással eltöröljék a Weimari Köztársaságot. Arra kényszerítette a burzsoáziát, hogy új parlamenti többség megteremtésével temesse el a weimari alkotmányt. Az a párt, amely teljesen vagy legalábbis közelebb hozta őt ekkor a célhoz, aligha bírt kisebb belpolitikai jelentőséggel, mint pl. a Reichswehr. A legalitás kényszere tehát 1930-tól lépésről lépésre a német monopolburzsoázia legfontosabb pártjává tette a náci pártot. Ez az ok, ami miatt a náci párt a kormány, a hadsereg, a rendőrség és az igazságszolgáltatás támogatását élvezte. Ezzel – Gossweiler szerint – a náci párt tömegpárttá válásának újabb feltételéhez jutottunk el, ahhoz a polgári demokráciához, amely jobboldali, fasiszta ellenségeinek is teljes szabadságot biztosított. Ennek jelentősége különösen az ún. „új reakciós típusú” fasiszta mozgalmak (mint Magyarország, Bulgária, Románia stb.) esetében tűnik ki, ahol a hadsereg, vagy a hatalom egyéb tradicionális letéteményesei nagy szerepet vállaltak abban, hogy a fasiszmust „felülről” bevezessék. A fasiszta mozgalom csak ott válhat tömegmozgalommá, ahol létezik a kispolgárok széles tömegeinek a fennálló rend ellen irányuló gyűlölete is. A nyilaskeresztesek Magyar-

országon és a Vasgárda Romániában bizonyítja, hogy az új típusú reakciós államokban – mint Horthy vagy Antonescu diktatúrája – a fasiszta mozgalmaknak nincs esélyük arra, hogy hatékony tömegmozgalommá fejlődjenek. Lényegében az azonos típusú fasiszta rezsim nem tűri a rivalizáló hatalmi centrumot. Gossweiler a német szociáldemokrata pártvezetőség magatartását, ill. az antifasiszta egységfront hiányát emelte ki, fasiszta tömegpárttá alakulás egyik feltételeként.

A versailles-i szerződés szintén olyan okként szerepelt, amely a nemzeti és szociális kérdések területén lendített a fasiszta tömegpárt szekerén. A visszafizetési kötelezettségek miatt a fasiszta demagógia számára könnyebbé vált az út, hogy elhitesse a tömegekkel: a „külföldi plutokraták” okozzák nyomorát, és azt, hogy a szerződés megsemmisítése, a nemzeti kérdés megoldása „élettérhez” juttatja.

Manfred Weissbecher hozzászólásában a fasizmus németországi keletkezésének néhány problémájáról beszélt. Megállapította, hogy a fasiszta diktatúra létrehozása nem törvényszerű, hanem különböző feltételektől és tényezőktől függ, így esetenként elkerülhető. Korreferátumában néhány olyan jelenségre hívta fel a figyelmet, amelyek tanulmányozása új eredményekhez vezethet. 1917–1918–1919-ben lényegében nem változott a kapitalizmus, mint szociál-ökonómiai formáció. Ezért a társadalmi viszonyokban végbe ment közvetlen változásokat kell kiindulópontul választani, ezek ui. kihatással voltak az urakodó osztály érdekeire, szükségleteire – mondotta. Utalt arra, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével elsődleges (kapitalizmus és szocializmus), ill. másodlagos ellentmondások, győztes és legyőzött országok alakultak ki. A társadalmi viszonyok szempontjából új volt a dolgozó tömegek aktivizálódása, amely több országban a kommunista pártok fellépése következtében új minőséget jelentett. Hozzászólásának legérdekesebb része a Sebastian Haffner által képviselt „vezér-elmélet” kritikája volt. Haffner dicséri Hitlert, mert az sikerrel hozott létre új hatalmi apparátust. Pszichológiailag mesteri teljesítményként értékeli a terror megvalósítását, gazdasági tevékenységét pedig csodaként: megoldotta a munkanélküliség kérdését, a gazdasági depressziót konjunktúrává változtatta, stabil béreket teremtett. Európa legerősebb katonai hatalmává változtatta Németországot. Szocialista volt, nem pedig fasiszta, akinek művét a mai szocialista országokban folytatják. Weissbecher hangsúlyozta, hogy a fasizmus ilyen félremagyarázásából következik a fokozott szocialistaellenes és szovjetellenes kampány.

Kurt Pätzold a tömegbázis és az NSDAP helyéről beszélt az 1929 és 1933 közötti időszakra vonatkozóan. Elöljáróban különbséget tett az imperialista tömegbázis (Massenbasis) és az ún. „követők” (Massenanhang) között. Az előbbin a modern politikai erők, csoportok és egyének értendők, akik az adott időben a fennálló rendszert aktív cselekvéssel támogatják. A „követők” fogalma viszont egy-egy polgári párt támogatóira vonatkozik. A német imperializmus számára a tömegbázis kérdése égető fontossággal az I. világháború végén vetődött fel, mivel azt a német novemberi forradalom jelentősen megtépázta. A szilárd tömegbázis megteremtése azonban a húszas évek végéig nem történt meg. Ezen a téren a náci párt előretörési folyamata bírt jelentőséggel. Döntő eseménynek számított az 1930. szeptember 14-i választás, amikor az NSDAP 6,4 millió szavazattal a második legerősebb polgári párttá vált. Nyílt vita folyt arról, hogy miként lehetne ezt az erőt a rendszer tömegbázisának részeként a gyakorlati politikában hasznosítani. A polgári uralom stabilizációja szempontjából a hitleri fasizmus konstruktív erőt képezett, ugyanakkor problémát is okozott kormányzaton kívülségével, Brüning politikájának éles

támadásával. Az uralkodó körök attól is tartottak – állapította meg Pätzold –, hogy a náci pártot szétveti a szociális demagógia, s így kétségessé válhat, hogy képes lesz-e az egész imperialista rendszer tömegbázisának magját képezni. 1932-ben elérte tömegbefolyásának csúcsát. Vezetőit célszerűnek látszott hatalomra juttatni, még mielőtt a párt belső ellentétei következtében visszaesik, ami a rendszer bázisának megingását jelentette volna. A referáló végül kiemelte a náci párt táborának igen erős szervezettségét, valamint azt, hogy az igazi munkásság alapján véve immunis a náci szervezkedéssel szemben.

Az 1932-es választásokon nyilvánvalóvá vált: a fasiszta párt elérte a csúcst, és a monopolköröknek vállalniuk kell az esetleges rizikót. Pätzold végül felhívta a figyelmet a fasiszta diktatúra konszolidálódási folyamata vizsgálatának fontosságára, amely azt kutatja, milyen úton jutott el a náci párt „monopol” pozíciójáig.

Ormos Mária és Incze Miklós korreferátuma Incze Miklós előadásában hangzott el. Címe: „A közép-európai fasiszta államrendszerek típusairól a két világháború között”. Fő kérdések: hogyan viszonyult a közép-európai új típusú államrendszer mint az általános modell különös kategóriája az általánoshoz, és milyen egyedi színeket öltött ezen belül az egyesben, egy-egy konkrét állam esetében. A modell – a német fasizmus – statikus struktúrája így összegezhető: az állam vezetését új réteg, a fasiszta eszmék letéteményese szerzi meg (a politikai váltás többszörös kompromisszum eredménye). A végrehajtó hatalom abszorbeálja az állam minden tevékenységét. A törvényhozó testületek minden valóságos szerepe megszűnik. Az állami elv a vezér személyében ölt testet. A közéletből eltűnnek a társadalmi osztályok külön képviselői, megszűnik az alkotmányosság, a fegyveres erőszakszervezet nyeri el a legfontosabb posztot. Új jelenség a lakosság tervszerű manipulálása (irracionális ideológia, kollektivista és szelektív nacionalizmus, gazdasági eszközök felhasználása). E náci típusú modell minden vonatkozásában dinamikus. Dinamizmusában legfontosabb kritérium a társadalmi erők önálló mozgásának lényeges korlátozása és az osztályok feletti látszólagos nemzeti egység kialakítására való törekvés. Ideológiai vonalon a fennsőbbiség tudatának elmélyítése, s ellenpólus képzése a baloldal, a nem asszimilált és asszimilálható kisebbségekkel szemben. *Incze Miklós* a továbbiakban megvizsgálta, hogy miként viszonyult ehhez a rendszerhez Magyarország, Lengyelország és Ausztria (az eltérő regionális sajátosságok miatt nem vonta be az összehasonlításba a Baltikum és a Balkán országait).

Az érintett országok a Németországhoz viszonyított fejlődésben az iparosodás és a gazdasági mechanizáltság területén elmaradottabbak, urbanizáltsági fokuk csekélyebb, polgári rétegük erőtlenebb, paraszti-kispolgári jellegük határozottabb, mezőgazdaságuk egészében archaikusabb. E strukturális eltérések a közép-európai új, diktatorikus rendszer vonatkozásaiban módosulásokat eredményeznek. A fasiszta csoport és vezető magja számszerűen kisebb politikai potenciált képviselt, urbanizáltsága újabb keletű, gondolkodási formáiban konzervatívabb. Politikai kompromisszuma nem vezetett az etatizmus kiteljesedésére, a törvényhozás hagyományos elemei megmaradtak. A fasiszta vezér típusa ezekben az államokban a modern diktátor szerepét inkább patriarchális, mint mitikus módon tölti be. Az új diktatorikus rendszerek zártsága a politikában nem válik teljessé, önfejlődés útján nem alakul ki egypárt-rendszer, viszont a dolgozó osztályok politikai hatékonyságát lényegében kiiktatják. Ideológiájuk kevésbé következetes, nacionalizmusuk kevésbé expanzív. E rendszerek nem válnak dinamikussá, a fasizmus konzervatív válfaját képviselik.

Incze Miklós szükségesnek tartotta a náci és közép-európai típusú fasizmus nacionalizmusának összevetését. Ausztria sajátos helyzetét emelte ki, amelynek nemzeti meghatározottságai az új nemzeti lét védelmére kényszerítették, míg a többi tárgyalat országokban mély történelmi hagyományokra épült a nacionalizmus. Az utóbbi tíz nem védekező jellegűek, hanem vagy a hatalmi pozíció visszaszerzésére, vagy a status quo megőrkítésére irányuló expanzivitás a fő jellemvonásuk. Ismeretes – mondotta Incze Miklós –, hogy az új reakciót képviselő csoportoknak első ízben Magyarországon sikerült beférkőzniük a hatalmi szférába, ahol osztozkodniuk kellett a nagytőkés érdekeket is politikailag képviselő konzervatív arisztokrata csoportokkal. A hatalom a továbbiakban fluktuált. A behleni időszakban a konzervatív, ezt követően az új reakciós fasiszta csoport javára billent a mérleg. Ez a hullámvás a külső erőszakkal hatalomra segített nyilas uralomig végigkísérte a rendszer életét.

Magyarországon mindvégig fennmaradtak a formális parlamentáris keretek. A legfontosabb döntések óráiban Horthy betöltötte az egyszemélyi diktátor szerepét – de nem vált fasiszta népevezérré. A rendszer a korábbi szélsőjobboldal által vallott nézeteket emelte hivatalos szintre, ezt a gondolatot sarkította, és agresszívabbá tette. Antikommunizmusát tudatos antiliberalizmus kísérte, nemzeti felfogása pedig közelített a fasiszta nacionalizmushoz. Az antiszemitizmus kezdettől erősen jelen volt ideológiájában, de az 1920-as évek közepétől 1938-ig nem szerepelt a kormányprogramban. A magyar diktatúra – jelentette ki Incze Miklós – a fasizmus felé tendáló rendszer olyan formáját képviseli, amely a kifejelettség állapotáig önfejlődés által nem, hanem csak súlyos külső nyomás alatt jutott el.

Ezt a folyamatot képviseli Lengyelországban az 1926-ban megteremtett új reakciós rendszer. Már keletkezése is ambivalens, amennyiben külsőleg egyszerű katonai puccs képletét mutatja. A politikai mobilitás korlátozása is lényegesen lassabban ment végbe, mint Magyarországon, de következetesen és fokozatosan a konzervatív fasiszta formáció felé haladt. Komplex ideológiája csak Pilsudsky nyilatkozatából állítható össze. Ebben megtalálható a veszélyeztetett egység megőrzésére irányuló törekvés, majd – külpolitikailag – a mérleg szerep igénye. A két diktatúra összehasonlításakor Incze Miklós megjegyezte, hogy mindkettő hosszan elnyúló változási folyamat képét adja, de míg Magyarországon egy meg nem szűnő fluktuáció, addig Lengyelországban lineárisabb és lassúbb események figyelhetők meg.

Ausztriában 1934-ben a kompromisszum a fasizmus konzervatív szárnyával létesült, a keresztényszocialista csoport ugyan a nagyobb súlyú, de a Heimwehr átmenetileg egyértelműbb és körülhatároltabb szerephez jutott, mint a magyar vagy a lengyel fasiszta csoport. Valójában az Ausztria veszélyeztetett szituációjából következő választási kényszer eredménye az osztrák fasiszta kombináció. Ideológiájának voltak korábbi hagyományai, így a Schönerer által képviselt faji elmélet és antiszemitizmus, de a Dollfuss-Heimwehr fasizmus Spann univerzalizmusával volt inkább kapcsolatban. Az osztrák fasizmus egy rövid időszakban kifejezettebb és zártabb volt, mint az előtte tárgyaltak; mégis ingatagabb, mint azok.

Kerekes Lajos hozzászólásában az osztrák fasizmus 8 jellemző tulajdonságát emelte ki. Nem szabad figyelmen kívül hagyni mondotta, hogy 1. Az osztrák társadalom struktúrája átmeneti jellegű volt (Zwischenstation) Kelet- és Nyugat-Európa között. Sajátos vonásokkal rendelkezett; 2. Részben ezzel magyarázható, hogy a külső tényezők rend-

kívül fontos szerepet játszottak az osztrák fasizmus életében. A húszas években fennálló egyensúly, amely a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták között létezett, nem bomlott volna fel külső ráhatás nélkül. 3. A Heimwehr-fasizmust – konkurrenca fasizmusként is szokták emlegetni. Az elnevezés Dollfuss és Schuschnigg azon téves elképzelésére utal, amely szerint fasiszta rendelkezésekkel meg tudják menteni az országot a német fasiszta annexiótól, ha úgymond, versenyt futnak fele. Ez öngyilkos úttá vált. 4. Sajátos Ausztriában, hogy itt a fasiszta hatalmat nem tömegpárt segítségével alakították ki, mint Olasz- vagy Németországban, hanem – éppen ellenkezőleg – a pártok feloszlatták önmagukat, hogy létre tudják hozni az ún. Vaterländische Front-ot, amely minden fasiszta irányzat gyűjtőmedencéjévé vált. 5. Jogos a kleriko-fasiszta elnevezés is, hiszen a Heimwehr mögött valóban ott állott az egyház. A falusi plébánosok egyben a Keresztényszocialista Párt funkcionáriusai is voltak. 6. Külön jellemzője az osztrák fasizmusnak a nemzeti érzés és nacionalizmus nagymérvű korlátozottsága. 7. A Heimwehr-fasizmusnak nem voltak antiszemita vonásai. 8. Nem létezett egységes gondolatrendszere sem; ráadásul a különböző tartományokban az egyes szervezetek eltérő tulajdonságokkal bírtak. Kerekes Lajos befejezésül három megjegyzést tett a további kutatások irányával kapcsolatban: 1. A húszas évek szellemi áramlatainak kutatása nélkül nem lehetséges a fasizmus kezdetének kutatása. 2. Alaposabb tanulmányozást igényelnek a kispolgárság és a szabadcsapatok szociális viszonyai. 3. A hamis tudat, a fasizmus forradalmiságának kérdését is tisztázni kellene.

Harsányi Iván a MSZMP KB Politikai Főiskolájának tanszékvezető egyetemi tanára a spanyolországi fasizmus körülményeiről szólva arról a problémáról beszélt, hogy mi indította a spanyol szélsőjobboldal egyes köreit arra, hogy 1932-től a korábbinál szorosabb szervezeti keretbe foglalja a nacionálszindikalista mozgalom addig is meglevő erőit.

A kezdeményezések történelmi háttere: a monarchia bukása, az 1931 áprilisa és 1933 novembere közti republikánusokból és szocialistákból álló kormányok tevékenysége. Ez idő alatt a kommunisták politikai befolyása igen csekély maradt, érthető, hogy a jobboldalt jobban aggasztotta a szocialista és anarchoszindikalista mozgalom ereje. A köztársasági-szocialista kormányok óvatos reformjai reménytelennek látszó defenzívába szorították (szellemi területen is). A hagyományos reakció sarokba szorult, de nem volt tétlen. Már néhány héttel a köztársaság kikiáltása után a monarchista trónkövetelő „Karlita” szárnyának a képviselői összegyűltek és elhatározták: megalakítják „vörös-sapkás” fegyveres osztagaikat. Az alfonsista monarchia hívei 1931-ben a „Renovación Espanola” elnevezésű szervezetet hozták létre. Mozgolódott a katonai és az egyházi reakció is. Ez utóbbi segítségével alapították meg a Spanyol Jobboldal Atamán Szövetségét a CEDA-t, amely a jobboldal legnagyobb tömegszervezetévé vált. Néhány hónappal később már egy kimondottan fasiszta jellegű pártalakulat létrehozása érdekében mozgolódtak. 1933 októberében hívták életre a Falange elnevezésű fasiszta szervezetet. Miért volt ezen fasiszta szervezetek megerősítésére szükség? – tette fel a kérdést Harsányi Iván. Igaz, hogy a CEDA a spanyol jobboldal parlamentáris erejének összefogását jelentette. Szervezettség, tömegbefolyás terén többletet hordozott magában a hagyományos jobboldal minden pártjával szemben. Ideológiailag azonban nem. A Falange-ban ezt a parlamenten kívüli tömegbázist és a biztos ideológiai támaszt vélték megtalálni.

A történész vegyesbizottság tagjai és meghívott előadói a jelenlegi NDK-beli és magyarországi fasizmus kutatás rendkívül tanulságos keresztmetszetét adták.

Beszámoló a Dunántúl településtörténetéről rendezett III. konferenciáról (Székesfehérvár, 1978.)

A rendezvényre 1978. május 24–25-én az Alba Regia Napok tudományos programja keretében került sor. A rendező szervek, az MTA Veszprémi Bizottságának (VEAB) Településtörténeti Szakbizottsága, a Pécsi Bizottság (PAB) és a Magyar Történelmi Társulat dunántúli szervezetei voltak. E szervek képviselői a tudományos program kialakításában, az előadók felkérésében, a konferencia lebonyolításában egyaránt részt vettek. A szervező bizottság a Fejér megyei Levéltárban működött. A konferenciát anyagilag Székesfehérvár város Tanácsa támogatta. Az előadások a Megyei Művelődési Központ helyiségeiben voltak.

A konferencia megnyitása május 24-én 9 órakor volt. A plenáris ülést megelőzően *Nagy Jenőné*, a Fejér megyei Tanács VB kulturális elnökhelyettese házigazdaként üdvözölte a rendező szervek képviselőit; *Katus Lászlót*, a történelemtudományok kandidátusát, a konferencia elnökét, továbbá *Ruzsás Lajost*, a történelemtudományok doktorát a PAB, *Kállay Istvánt*, a történelemtudományok doktorát a VEAB, *Kanyar Józsefet*, a történelemtudományok kandidátusát, a Történelmi Társulat képviselőjét. Nagy Jenőné a többi között kifejtette, hogy Székesfehérvár immár másodízben is szívesen ad lehetőséget a tudományos tanácskozáásra, hiszen az itt elhangzottak nemcsak a történelemtudományt, hanem a szélesebb értelemben vett közművelődési területet is érintik és gazdagítják.

Ezután került sor a konferencia fő referátumára, melyet *Katus László* „A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb jellemzői 1848–1867” címmel tartott. Az előadás a régió gazdasági, társadalmi fejlődésének főbb vonalait hangsúlyozta, s ezzel jó keretet és kiindulópontot nyújtott az 1848–1867 közötti településtörténeti kérdések részletes tárgyalásához. Az előadó a Dunántúlra vonatkozó adatokat egybevetette az országos, sőt a Monarchiát illető képpel is, majd megállapította; hogy ez a régió gazdaságilag Magyarország legfejlettebb része volt. A terület elég korán bekapcsolódott a tőkés fejlődés rendszerébe; a mezőgazdaságban a gépesítés és a bérmunka nagy súllyal jelentkezett, ipara is erőteljesebb, bár egyoldalú maradt. Társadalmi vonatkozásban a többi között rámutatott a szerző a népesedés és az urbanizáció alakulására, feltárta az iparforgalmi ágazatokban dolgozók számarányát s a polgári jövedelemforrásokat.

A főreferátum elhangzása után öt szekcióülésben folytatódott a munka.

*

A mezőgazdaság-történeti szekciót *Wellmann Imre* vezette, aki a „Mezőgazdaságunk problémái 1848 után az egykorú gazdasági irodalom tükrében” című előadásában lényegében a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének kérdéseit fejtegette. A levert forradalom után a magyar birtokos osztálynak kevés lehetősége maradt a közéleti szereplésre. A gazdasági erőgyűjtés – korlátozottan ugyan – lehetséges volt, különösen ha a birtokosok az önkényuralom őket sújtó intézkedéseinek eleget tettek. Az adók, egyéb terhek, a feudális maradványok, szokások azonban gátolták a fejlődést. Erősen hatott a „múlt rozsdás felfogása” a jobbágyfelszabadítást követő években, a nagybirtok alig kapott helyben bérmunkást, mert a parasztság is nehezen találta bele magát az új helyzetbe.

Nehezen értette, hogy terhei miért nagyobbak, mint 1848 előtt voltak. A fejlődés bár lassan, de mégis megindult. A belterjes gazdálkodás terjedt. Az ötvenes években azonban még a művelés elmaradott volta jellemezte a szántóföldi gazdálkodást, a rétek, legelők kezelését. Ebből következik az, hogy az állattartás is elég silány szinten állt. A szakirodalom a mesterséges takarmánytermesztésben, az állatok istállózó tartásában látta az állattenyésztés fejlesztésének egyik útját, majd a rendszeres trágyázás fontosságára hívta fel a figyelmet. Az előadó végül idézte a forrásokat, amelyek a két- és háromnyomásos gazdálkodás felhagyását és a váltógazdaság bevezetését szorgalmazták.

Simonffy Emil „A parasztbirtokok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabadulást követő évtizedekben” című előadásában azokra a főbb levéltári és egyéb forrásokra hívta fel a figyelmet, melyekből a témát megbízhatóan fel lehet tárni. Rámutatott a vizsgálati módszerekre is, melyek segítségével a parasztság tényleges birtokállományát megközelítőleg lehetséges volt megállapítani.

T. Mérey Klára „Az úrbéri birtokrendezések hatása a somogyi települések alakulására az önkényuralom idején” c. előadásában a nagybirtok előnyomulására, megerősödésére mutatott rá. A középbirtok egyre gyengült a vármegyében, a föld-tehermentesítés pedig nagy hátrányt jelentett a parasztságnak. A birtoklásban beállott mennyiségi és minőségi változások hatással voltak a településekre, azokban szerkezeti változásokat eredményeztek.

Naszádos István „A sárvári uradalom gazdasági helyzete 1848–1867 között” című előadása elején a birtok tulajdonosairól adott áttekintést. A tárgyalt időben az uradalom már a modenai hercegé volt. A 19. sz. közepén a modern gazdálkodás vitelére több jel utal. A gazdaság fejlesztésére a földesúr nagyobb összeget áldozott, melyet olaszországi vagyona lehetővé tett. A sárvári uradalom ez időben elindult a tőkés fejlődés útján, megelőzve az összes dunántúli gazdaságot.

Gyüsi László „Gazdasági és társadalmi változások Oroszlányban az 1848-as forradalom utáni években” címet viselő felszólalásában a sajátos arculatú Oroszlány életének fontos összetevői tárultak fel. Bemutatta, miként küzdött – jórészt eredménytelenül – a jobbágság a földesúrral; elmondotta, hogy a lakosság a szorosan vett mezőgazdaságon túl más megélhetési forrásokat is talált, bár a földművelés képezte a lakosság létalapját. Beszélt az erdők hasznosításáról, a malmokról s a zsellérek kereseti forrásairól.

Bencze Géza „Somogy megye rendszeres földabrosza – egy megyetérkép 1850-ből” c. hozzászólása egy eredménytelen törekvéstről számolt be. Az egyedülálló méretű és mondanivalójú térkép ugyanis nem készült el, de a később keletkezett térképhez felhasználhatták a hasznos adatgyűjtést. Ez azonban a húsz évvel korábban tervezettnek csak a töredékeit tartalmazta.

Dóka Klára „A Sárvíz és a Sió 1848–1868 közötti csatornázásáról” beszélt. Ezek a munkák a Dunántúl keleti felében nagy jelentőségűek voltak. Mindkét folyót a csatornázás előtt szinte összefüggő mocsár övezte, s a települések csak a mocsár peremén vagy szigetszerű magaslatokon keletkeztek. A lakosság a 18. sz. előtt a vizeket jól tudta hasznosítani. A népség megszaporodása azonban már a mocsarak lecsapolásának igényét vetette fel. Ez a 19. század közepéig megtörtént; a víztől elhódított területeken a lakosság növekedett, és sorra keletkeztek az új települések. Mindkét vízrendezés sikeres volt, sőt további tervek is készültek, pl. 1863-ban a Sárvíz hajózhatóvá tételéről.

Dankó Imre „Sárbogárd településtörténete” c. előadása a Mezőföld egyik jellegzetes községéről szólt. A kereskedelmi utak keresztezésénél, a vásáros helyektől távolabbra eső, a nagybirtok közé ékelt, középnemesi családok és népes zsellérek által lakott Bogárd vonzáskörzete a 19. sz. eleje óta egyre nagyobb lett. A mezővárosi státus már ezt a kiemelt szerepet ismerte el. Helyzeti energiája folytán a 19. sz. második felében rohamos növekedésnek indult. A járási közigazgatási, törvénykezési székhely megszervezésével politikai szerepe nőtt, a vasúti csomópont kiépítésével pedig kereskedelmi helyzete erősödött. A 20. század elejétől Fejér megye egyik fontos vidéki centruma.

Draskóczy István és Pifkó Péter „A társadalmi kapcsolatok Bajóton az 1828–1869 közötti években” c. felszólalásában az Esztergom megyei bányavidékhez kapcsolódó település telkesgazdái és a zsellérek közötti házassági, rokonsági kapcsolatokat vizsgálták. A szerzők felhasználták többek között az 1828. évi országos összeírás, illetve az 1869. évi népszámlálás adatait is. Az előadásból érződött, hogy a kutatás e területeken még járatlan úton halad, de eredményeit éppen ezért tanulságosnak, a kutatást pedig követésre méltónak tarthatjuk.

Blázy Árpád „Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára” c. hozzászólásában a súlyos áldozatokat követelő járvány keletkezéséről, terjedéséről, lefolyásáról, a védelmi intézkedésekről hallottunk. Az előadó rámutatott arra, hogy a zárlat hiánya a járványt fokozta: az főleg az utak menti településeken pusztított. Véleménye szerint a folyók, a patakok semmiképpen sem terjeszthették a járványt, hiszen a betegség a vizek folyásával ellentétes irányban terjedt. A járvány áldozatait az alsóbb néposztályok köréből szedte.

Lőrinc Péter „A Bánát agrárstruktúrája a 19. században” c. felszólalása elején Torontál és Temes megyékre szűkítette le azt a területet, melynek kérdéseiről szólni kíván, és nem vette tekintetbe a Krassó–Szörény, valamint Arad megyei területeket. Az előadó többek között kifejtette, hogy a Bánság nemcsak ma, de 1918 előtt sem alkotott egységet, s a tarka nemzeti struktúra mellett a földbirtokviszonyok változatossága is jellemezte.

Vanek Siftár „A cigányok letelepedése a Mura vidékén” c. előadásában történetileg vázolta fel e népcsoport szétszóródását Európában. Több adatot sorolt fel, melyekkel bizonyította, hogy a Balkánon, Délkelet-Európában, a Duna-medencében már a középkor folyamán népes cigány lakosság élt. Ezután rámutatott tarthatatlan helyzetükre, mert szinte minden országban az üldözés volt az osztályrészük. Az újkori fejlődés folyamán az uralkodó nemzetbe a cigányság már nem tudott asszimilálódni, ellentétben a középkorral, amikor ez még diszkrimináció nélkül végbemehetett. Az újkori fejlődés folyamán a „polgári” lakosság és a cigányság között a társadalmi különbségek egyre nőttek. Az előadó megemlítette, hogy a cigányokat jelenleg Jugoszláviában nemzeti kisebbségként kezelik.

A *várostarténeti szekciót Eperjessy Géza* vezette. Bevezető előadásában hangsúlyozta, hogy 1849-cel a dunántúli városfejlődésben új szakasz kezdődik. Ebben a kereskedelmi tőkének volt jelentősebb szerepe. Győr, Pécs, Székesfehérvár, Sopron, Szombathely, Kaposvár fejlődése ebből a szempontból értékelendő. E városokban nőtt a lakosság, a kereskedelmi tőke egy része átáramlott az iparba, ami az ipari fejlődést kibontakoztatta és továbblendítette. Viszont Nyugat-Magyarországon néhány város fejlődése, pl. Kismartoné, Ruszté, Kőszegé stb. a fentebb említettek hiányában lelassult.

Segítette a fejlődést a kereskedelmi útvonalak forgalmának erősödése. E tendencia nem mindenütt figyelhető meg. A fővárosban túlzott mértékben koncentrált tőke lassítja a vidéki, így a dunántúli városfejlődést is.

Ortutay András „Esztergom gazdasági és társadalmi viszonyai a 19. század közepén” c. előadása szerint Esztergom a jelzett időben stagnáló képet mutat, a három mezővárossal – Érseki-Víziváros, Szentgyörgymező, Szenttamás – együtt. Gyáripara nincs, malomiparát a fővárosi konkurrencia tette tönkre. Az Esztergom környéki szénbányaiparnak a városra nem lett fellendítő hatása. Jelentős maradt a kis- és kézműipar, a szőlőtermelés. Gazdasági vonzaskörzete a felvidéki vármegyékre terjedt ki, és alig volt kisugárzó ereje a Dunántúlra. A vasút elkerülte, a szenet is tengelyen szállították el. A városban a legtöbb adófizető polgár között kevés a kereskedő, iparos, annál több a mezőgazdasággal foglalkozó egyén. A város társadalmá – egészében – egyre szegényedett, amit a struktúrájában végbement változás is jelez.

Vass Előd „A dunántúli vasútépítések kezdetei 1828–1868.” c. előadása az egész régió fejlődése szempontjából fontos kérdést vetett fel. Az előadó szerint a dunántúli városok közül csak Buda és Győr rendelkezett azokkal a kritériumokkal, melyek a településnek urbánus jelleget adtak. A fejlődést a vasúti forgalom kiépülése lendíthette fel. Erre a tervek megszülettek, de a megvalósítás még késlekedett. 1848-ig a magyarországi vasútvonalaknak mindössze 10%-a volt a Dunántúlon. (Egy Sopron és az országhatár között húzódó 28 km hosszúságú vonal.) Az előadó szerint ennek a vasútnak nagy szerepe volt abban, hogy 1849 után Sopronban szervezték meg a cs. kir. kerületi kormányzatot, amelyet szinte minden dunántúli megye fölé helyeztek. Az abszolútizmus kori kormányzat bizonyos mértékig támogatta a magyarországi gazdaságfejlődést, így a vasútépítésre is lehetőséget adott. 1855 végére elkészült a Bécsét Győrrel, egy év múltán a Győrt Újszónnyal összekötő vasút. 1857-ben üzembe helyezték a Mohács–Pécs vonalat. A déli vasúttársaság a dunántúli vasutak közül 1860-ban építette ki a Nagykanizsa–Prágerhof, a Székesfehérvár–Újszóny, 1861-ben a Buda–Nagykanizsa, 1865-ben a Sopron–Nagykanizsa, 1867-ben a Pécs–Barcs, 1868-ban a Barcs–Murakeresztúr közötti vonalszakaszokat. A Dunántúlra 1868-ban a magyarországi vasútvonalak 44%-a esett.

Sáry István „Győr gazdasági fejlődése 1849–1868 között” című előadásában vázolta az okokat, melyek a város gazdasági életét fellendítették, majd visszavetették. Mindenekelőtt a város szerepe a távolsági gabonakereskedelemben lett mindinkább súlytalanabb, s ez a szerepcsökkenés az első vasútvonalak megépülésével egyidőben kezdődött el. Gazdasági vonzaskörzete is egyre szűkült. A felgyülemlett kereskedelmi tőke viszont az ipar, köztük a nagyipar megszületését segítette.

Kopasz Gábor „A pécsi vas- és gépgyártás 1867 előtt” c. előadásában megállapította, hogy a gyáripar feltételei a városban a 19. század közepe táján jöttek létre. A mecseki szén, a hegyről lezúduló vizek ereje, a több száz kézműves, a kereskedelmi tőkések vállalkozó kedve az ipartelepítésre kedvező feltételeket jelentett. A korai vállalkozók közül név szerint is említette az előadó azokat (Madarász Endre, Prick Vince, Haberényi Pál, Forster Antal és János, a Ruprecht testvérek stb.), akik a pécsi vas- és gépgyártást megalapozták.

Somkúti Éva „Székesfehérvár kereskedelme a 19. század közepén 1848–1867” c. előadásában rámutatott arra, hogy a kereskedelem szerepétől és a kereskedelmi tőke felhalmozásának mennyiségétől függött ekkor egy-egy város fejlődése vagy stagnálása.

Vizsgálta az országos közigazgatási és gazdasági intézkedések helyi hatását, illetve megvalósítását. Megállapította, hogy a kereskedői réteg struktúrája számbelileg változott és átrendeződött a századelő viszonyaihoz képest. A Kereskedelmi Társulat gazdasági tekintetben is elvesztette céhes hegemoniáját, de megőrizte céhes szervezeti formáját. Társadalmi tekintélye nem csökkent, így szerepet játszott a helybeli és a város határait túllépő országos szociális, gazdasági és kulturális tevékenységekben: vasútépítés, postaforgalom, jótékonyági akciók stb.

A társulaton kívüli kereskedelem fontos tényezői: a migráció, a hagyományos ágazatok differenciálódása, az új szakmák megjelenése, a nagykereskedelem, a szállítómányi és bizományi vállalatok kifejlődése, a mezőgazdaság—ipar—kereskedelem összefonódása. A tőkefelhalmozódást, a pénzforgalom gyorsulásának kereskedelmi hatását reprezentálják a pénz-, a hitel- és a biztosító intézetek, a bankok, pl. a Székesfehérvári Takarékpénztár megalakulása és működése.

Lendvai Anna „Nagykanizsa ipari fejlődésének kezdeteiről” adott előadásában áttekintő képet. A város tőkés iparának kibontakozását a feudális jellegű kötöttségek gátolták. Hiába voltak a céhek szervezetében jó szakmák, azok a fejlődést már nem vitték előbbre, s a kézművesek pauperizálódása a 19. század közepétől fokozódott. A kereskedelmi tőke segítségével létesültek az első gyári jellegű vállalkozások, majd a banktőkének is lett szerény szerepe a kapitalista ipar létrehozásában. A gyári vállalkozások élén az élelmiszerfeldolgozás állott.

Pármiczky Józsefné „Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848—1868 között” címet viselő előadása a várostörténet szempontjából eddig eléggé elhanyagolt területre hívta fel a figyelmet. Székesfehérvár a múlt század közepén inkább egy vidéki mezőváros képét mutatta. A városrendezés lassan indult el, és tőke hiányában az utcák kövezése, a járdaépítés, a csatornázás s általában az urbanisztikai feladatok megoldása rendkívül vontatottan haladt.

Benczéné Nagy Eszter „Zalaegerszeg lakosságának területi mobilitása a 19. század közepén” c. előadását a mezőváros házasági anyakönyveiből vett adatokra és az azokból levont következtetésekre alapozta. Felhasználta még a népösszeírásokat, valamint az 1869. évi népszámlálás eredményeit is. Megállapította, hogy a városba vándorlás nagysága feltűnő jelenség, különösen a férfi lakosság körében. Ezek nagyobb százaléka iparos volt, akik munkát, megélhetési lehetőséget keresve jutottak el a vármegye székhelyére.

Szili Ferenc „Kaposvár jogi státusa” c. hozzászólása elején a mezővárosi fejlődés általános vonásait ismertette megállapította, hogy a mezővárosokban a gazdasági élet kibontakoztatásának általában jobb feltételei voltak, mint a szabad királyi városokban. Ennek eredményeként a 19. század közepén sok mezővárosunkban koncentrált kisipar alakult, és nagy tömegű lakosság élt. Kaposváron 1861-ben a lakosság az úrbéri egyezség kapcsán kedvező lehetőségeket kapott a tőkés kibontakozáshoz.

*

A művelődéstörténeti szekciót *Kanyar József* vezette, aki *Az abszolutizmus iskola-politikája a Dunántúlon, különös tekintettel Somogy megyére* címmel tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy a magyarságra erőszakolt önkényuralmi rendszerben a polgári társadalom fejlesztésére irányuló tendenciákat észre kell venni. Ilyen volt Thun Leó oktatás-

ügyi reformtervezete is, amely a hazai iskolaügy alakulására nem volt kedvezőtlen hatással. Szemléletében természetesen nemzetellenes volt, de kereteket adott ahhoz, hogy a népoktatás kibontakozhasson. Elrendelte a 6–12 éves gyerekek tankötelezettségét és az ismétlő iskolák felállítását. A középiskolák közül többet visszafejlesztett, de némelyeket 8 osztályossá tett. Külön ügyelt a tanügyi hatóság arra, hogy ezek az intézmények ismételten a nemzeti ügy „szálláscsinálóivá” ne váljanak. A tanítási nyelv a középiskolákban — Kőszeg kivételével — a magyar maradhatott, bár Tolnában, Baranyában, a magyar mellett a német tanítási nyelvet engedélyezte. A tantárgyak a korabeli művelődési szintnek megfeleltek; a világnézetet befolyásoló tárgyak, főleg a történelem, birodalomcentrikusak voltak. 1859-től a Thun-féle reformok fellazultak, és a változásokban már ki lehetett tapintani Eötvös József népnevelési eszméit.

Rajczy Péter „Pécs város középiskolái 1849–1868 között” címet viselő előadása a gimnázium életén keresztül, az első érettségi vizsgálat bemutatásával jól szemlélteti az Entwurf hatását a pécsi katolikus gimnáziumban. Az előadó gyakorló tanár lévén sokat törődött az új tantervi utasítás órarendi követelményrendszerének vizsgálatával, s jelentősen időzött a tankönyvek szerepénél. Bemutatta az első reáliskolát, a püspöki preparandia életét, melyekből megtudhattuk, hogyan érvényesült a Thun-féle koncepció Dél-Dunántúl legjelentősebb városában.

Degré Alajos „Zala megye középiskolái 1848–1867 között” című előadásában elmondotta, hogy három keszthelyi premontrei tanár az 1848-as forradalomban betöltött szerepéért várfogságot szenvedett. A kanizsai piaristáknál 1848-ban valóságos rendi forradalmi mozgalom játszódott le, melynek eredményeképpen az új rendfőnököt letartóztatták, s a rend tagjainak egyharmadát elvesztette. Sem a keszthelyiek, sem a kanizsaiak nem voltak képesek Thun Entwurfja szerint működni, sőt a kanizsai gimnáziumot be is zárták. Kanizsa város 1850 őszén nagy anyagi áldozatokkal elérte, hogy a négyosztályos gimnáziumot engedélyezzék. 1865-ben újabb áldozatokat vállalt, hogy az iskolát 8 osztályosra fejlessék, így 1867 őszén megnyitották az ötödik és hatodik osztályt. Keszthely azonban ekkor még nem tudott megbirkózni a nehézségekkel, és csak 1891-ben fejlesztette iskoláját 8 osztályossá.

Mihály Ferenc „A magyaróvári gimnázium működése 1848–1868 között” c. felvételében azt a törekvést elemezte, melynek célja az 1850 szeptemberében megszüntetett óvári piarista gimnázium újbóli működésének biztosítása volt. A gimnáziummal kapcsolatos kérdések a nemzet politikai és kulturális ügyévé váltak, hiszen még a megye községei is támogatták az iskolát. A gimnázium működési jogát azonban felfüggesztették. 1851-ben nyilvánossági jog nélkül meg is nyílt a gimnázium, ahol németül (földrajz és természetrajz) és magyarul tanítottak. 1860-ban ismét kérték és meg is kapták a magyar nyelvű oktatás jogát. Ez siker volt a város polgárai számára. Az algimnázium főleg tisztviselőket képezett, de segítségével sikerült egy műveltebb iparos-kereskedő-hivatalnokréteget is kialakítani.

Kelemen Elemér „A Dunántúl népoktatása az Eötvös-törvény előtti évtizedben” címmel tartott előadása a szekció központi referátumához kapcsolódott. Analitikus részadatokat hozott a dunántúli régióra, és teljes körében vizsgálta az 1868-as népiskolai törvény előtti esztendő nevelésügyi kérdéseit. E vizsgálatát a népesség növekedésével és a településszerkezettel való egybevetéssel végezte. A népiskolák fejlődését szemlélve rámutatott az előadó, hogy az 50-es években a szigorú, majd a 60-as években a fellazuló

iskolábajárási kötelezettség arra vezetett, hogy 1861-től az iskolakényszer meg is szűnt. Ennek következtében az iskolalátogatás visszaesett, a vasárnapi iskolákban megritkultak a látogatók. Igaz, a tanítók szorgalma is csökkent, jövedelmük is kevesebb lett. Az iskolábajárási arányainak feltüntetésével kiderítette az előadó, hogy Moson, Sopron és Fejér megyék jártak a Dunántúlon az élen, a dél-dunántúli régióval szemben mutatva a gazdaságtörténeti eltéréseket is ezáltal a két régió között. A gazdasági ismeretek bevezetésével gyarapodott az iskolalátogatók száma, a tankötelesek háromnegyed része általában rendszeresen jár iskolába. Az előadás értékét növelte az a körülmény, hogy vizsgálódásait a Monarchia más régióira is kiterjesztette. Bizonyította, hogy a kedvezőnek mondható dunántúli iskolázási arányokat Vorarlberg és Felső-Ausztria adatai múlták csak felül.

Móra Magda „Fejér megye népoktatása 1848–1868 között” címet viselő előadásában jelezte, hogy 1870-ig az iskolák száma megkétszereződött. Ekkor 194 iskolában 298 tanító működött. Az 1848-at követő húsz évben 24 iskolafelújítás történt, pusztákon új iskolákat létesítettek. Az iskolák ellátottsága, a nevelési szint azonban elmaradt a kor követelményeitől, hiszen a tanítók nagyobb részét a mai értelemben is „képesítés nélkülieknek” kell tekintenünk. Csupán a zsidó iskolák személyi ellátottsága és felszerelése volt megfelelő. A nemzetiségi iskolák száma 11, de németül még további 5 iskolában oktattak. A kor iskolaviszonyai jellemzésére az előadó megemlítette, hogy a tanulmányi alap birtokában levő szentágotai (1816-ban létesített) iskolába 1868-ban 67 gyerek járt, de nem voltak ablakai, s nem voltak benne padok.

Kotnyek István „Az elemi iskolai oktatás Zala megyében 1848–1868 között” című előadása jól tükrözte az aprófalvas Zala megye népiskoláztatásának a történetét az abszolutizmus esztendeiben. Bemutatta a népoktatási törvény megyei fogadtatását, ismertette a tanítótestületi üléseken elhangzottakat, s azt az atmoszférát is érzékeltette, amelyben a tanügyi viták lezajlottak. 1860-ban 248 iskolában 263 tanító működött. Az iskolák többségében osztatlan rendszerű tanítás folyt. 71 községben egyáltalán nem volt iskola. 1868-ra az iskolák száma 331-re emelkedett.

Reöthy Ferenc „A kőröshegyi népiskolák az abszolutizmus idején” c. felszólalása rámutatott arra, hogy a Somogy megyei községben az iskolábajárási arányainál, a gyengébb eredményt elért tanulóknál determináns volt a társadalmi helyzet. Iskolai anyakönyvekből megállapítható, hogy cseléd, béres, csordás volt a szülők többsége. Az iskolából való távolmaradás okául az anyakönyvekben az ilyesfajta megjegyzések voltak gyakoriak: „Nincsen csizmája”. Az előadás felvillantotta az értékes kulturális szolgálatot végző lelkésznek, Gaál Györgynek a tevékenységét is, aki a szabadságharc bukása után 6 esztendőig Kufsteinben raboskodott.

Surányi István „Székesfehérvár népoktatási viszonyai 1848–1860 között” c. előadása történeti összefoglalót adott az elemi iskolai oktatás útvjáról, a első Ratiótól kezdődően a modern eötvösi koncepcióig, a szabad királyi város közoktatásügyének metszetében. Az abszolutizmus idején jelentős erőfeszítések történtek a város főelemijében a közoktatás szintjének emelésére. 1869-ben a 22 683 főt kitevő városi lakosságnak 35,92%-a még nem tudott írni és olvasni.

Gecsényi Lajos „Győr város közművelődése 1849–1867 között” címet viselő előadásából kitűnt, hogy az abszolutizmus idején a nemzeti küzdelem kulturális síkon tovább folyt. A rendszer élénken reagált a 48–49-es időkre emlékeztető írásokra, szokásokra stb. Szabályrendeletek tiltották a politikai tárgyú összejöveleteket, megmozdulá-

sokat. Mégis a könyvtárakban, az olvasóegyletekben megtalálták a nemzet legjobbjai azt a lehetőséget, ahol a szabadságeszmét s a nemzeti ügyet ébren tudták tartani. Országos visszhangot kiváltó megmozdulást eredményezett Győrben Vörösmarty, Széchenyi halála és Xantus János több kezdeményezése is.

*

A nemzetiségtörténeti szekcióban a bevezető előadást Szita László „A Délkelet-Dunántúl nemzetiségi szerkezete a 19. század derekán; a nemzetiségek politikai állásfoglalása e régiókban a forradalom mellett” címmel tartotta. Előadása első részében a délkeleti megyék nemzetiségi struktúráját vizsgálta, illetve a korábbi évtizedekben a nemzetiségi lakosság körében végbement változásokra mutatott rá. Baranya lakosságának szinte fele, Pécs lakosságának pedig mintegy kétharmada volt nemzetiségi 1848-ban. Az önkényuralom idején a nemzetiségi csoportok körében eltolódás következett be. A németiség nyert teret a szerb elem rovására. A németek főleg a falvakban, mezőgazdasági területeken erősödtek. Ez volt a helyzet Tolnában is. Somogy megye lakossága 90%-ban magyar volt; itt a nemzetiségi kérdés nem jelentkezett erőteljesen. A délszláv asszimiláció jelentősen előrehaladt 1848-ig. A Dráván innen szerbek, horvátok, sokácnak nem csatlakoztak az ellenforradalomhoz.

Farkas Gábor „Fejér megye nemzetisége 1848–1868 között” című előadása első részében a német és szerb lakosság magatartását ismertette az 1848–1849. évi eseményekben. Rámutatott, hogy a jobbágyfelszabadítás, általában a polgári szabadságjogok kiterjesztése a város zselléreire és a falu jobbágyaira nagy hatást gyakorolt. Nemzetiségi hovatartozás nélkül csatlakoznak a polgári forradalom vívmányainak védelmére, s a magyar nemzeti ügyet sajátjuknak tekintették. A székesfehérvári szerb lakosságnak Jellasicshoz történő csatlakoztatása nem járt sikerrel. Az előadás második részében az önkényuralmi időszak nemzetiségi fejlődésére mutatott rá az előadó. Hangoztatta, hogy a németesítési törekvés kudarcra volt ítélve, mert a 48-at megelőző évtizedekben végbement fejlődés a magyarságnak kedvezett, és ezt már semmiféle módszerrel nem lehetett megállítani. Ez a folyamat vonatkozik az 1850-től Székesfehérvárra tömegesen beáramló német nyelvű zsidókra is.

Kisasszondi Éva „Tolna megye nemzetiségi viszonyai 1848–1849-ben” c. korreferátuma a vegyes etnikumú, bár egyre asszimilálódó, érzelmeiben is magyarrá váló lakosság tükrében fellépő politikai magatartást vizsgálta. Megállapította, hogy a polgári szabadságjogok kiterjesztésének hatását a nemzetiségi lakosság nem tudta lemérni, s így a német falvak a nemzetőrség toborzásakor ellenálltak, nemcsak nemzetiségi tudatuk következtében kerültek szembe a magyar patriotizmussal, de hatott rájuk még a tulajdonképpeni antifeudális alapállás is. A nemzetőrségtől való idegenkedés nemcsak a német lakosságra volt jellemző. A gazdag magyar parasztság is, ha lehetett, kibújt a katonai kötelezettség alól, és maga helyett másokat küldött. Az előadásból kiderült azonban, hogy a német parasztság a „Schwäbische Türkei” régióban egyáltalán nem állt a szabadságharc ügye mellett. Erre annál is inkább fel kell figyelni, mert a szakirodalom az 1848 őszi eseményekben általában a nemzetiségek pozitív magatartását emeli ki. Nyilván ott voltak az ozorai halmokon a németiségnek azok a csoportjai, melyek magukat magyarnak tartották, s városi, falusi polgárok, hivatalnokok, uradalmi alkalmazottak voltak. Nem hihető azonban, hogy német falvak egész lakossága ott lett volna, még a legközelebbi

falvakból sem. További kutatás során lesz megállapítandó, mik lehettek a mélyebb gyökerei annak, hogy a völgyeségi járás német parasztjai idegenkedtek 1848–1849-ben a magyar nemzeti ügyet szolgálni.

Mészáros László „Jellasics támadása és az alföldi népfelkelés Csepel-szigeti hadikörzete 1848 őszen” című előadásában a forradalmi Pest-Buda védelmének kiemelkedő eseményeit idézte fel. Elemezte a lakosság etnikai megoszlását, a nemzetőr sereg szervezésének folyamatát, az alföldi népfelkelőknek a Roth-hadtest megsemmisítésében játszott szerepét, a hadikörzet parancsnokának, Görgey Artúrnak gyors előmenetelét, és Zichy Ödön Fejér megyei nagybirtokos kivégzésének körülményeit.

Tegzes Ferenc „A horvát katonák magatartása az 1848 szeptemberi intervenció idején Baranya megyében” c. előadása szerint Jellasics hadait a határőrvidék katonái kivételével erőszakkal kényszerítették a magyar forradalom leverésére. Baranya földjén a horvátok viselkedése nem volt ellenséges. Jellasics, aki egy szűk horvát nacionalista csoport élére állva Európa legreakciósabb politikai rendszerével szövetségbe, a Habsburg-ellenforradalom eszközévé vált, a horvát népből támaszt nemigen talált.

Füzes Miklós „Batthyány Kázmér és a nemzetiségek” c. előadása is rámutatott arra, hogy a magyar rendi nacionalizmus a nemzetiségi jogokat nem ismerte el. Az emiatti feszültséget az ellenforradalom használhatta ki 48 őszen. Batthyány, aki a Dráva–Duna szögét megtisztította Jellasics csapataitól, a horvát foglyokkal szemben tanúsított bánásmódjával valószínűleg a horvátokkal való megegyezés útját kívánta egyengetni. Az előadás ismertette Batthyány szerepét a szerb lázadás leverésében, majd elemezte a románokkal való egyezkedéseket is. Ezek azonban nem vezettek eredményre.

Erdős Ferenc „Fejér megye császári biztosai az ellenforradalom szolgálatában” c. előadása a megye 1849. évi ideiglenes megszállását, a parasztság körében elszigetelten jelentkező osztrákellenes mozgalmakat jellemezte. Gyulai Gaál Ede császári-királyi biztos az ellenforradalom céljainak megfelelően 1849 január–április között átszervezte a megye és Székesfehérvár adminisztrációját. Törekvésében különösen a földbirtokosok támogatták. A biztos nem tudta megszilárdítani a császári uralmat: a honvédsereg győzelmes tavaszi hadjárata, a nép növekvő ellenállása arra kényszerítette, hogy 1849 április végén elmeneküljön. Az 1849 júniusában kibontakozó osztrák–orosz intervenció idején ismét császári hadak dúlták fel a megyét. A várost biztosító császári helyőrséget népfelkelők augusztus 10-én elűzték. Honvédegységek és irreguláris csapatok augusztus 19-ig tartották Székesfehérvárt és a megye egyes részeit. Héringh Ignác, az újonnan kinevezett biztos, miután Falkenhayn és Jablonowsky vezérőrnagy egységei leverték a felkelést, katonai uralmat vezetett be.

Lukács László „Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc emléke a Fejér megyei néphagyományban” c. felszólalásában Fejér megye falvaiban gyűjtött történeti mondák, népdalok, kéziratos paraszti feljegyzések segítségével azt vizsgálta, hogy a forradalom és a szabadságharc helyi eseményei (a jobbágyfelszabadítás, a nemzetőrség és a honvédsereg szervezése, a pákozdi és móri csata, az ozorai diadal, a szabadságharc bukása és az önkényuralom) hogyan őrződtek meg a néphagyományban, a népi emlékezetben. Valamennyi eseményhez ugyanis napjainkig élő hagyományanyag kapcsolódik, főként történeti mondákban és népdalokban.

A családtörténeti szekciókban Kállay István „Változások az anyagi magánjogban az ősiségi pátens (1852) után” címmel tartott vitaindító referátumot. Az előadó abból indult ki, hogy az 1848. évi győztes márciusi forradalom társadalmi vívmányait az ellenforradalom nem tudta megsemmisíteni, így a magyar feudalizmusnak ezt a több évszázados oszlopát is le kellett döntenie. Ezután tisztázta az ősiség fogalmát, majd az öröklési rendre mutatott rá. Az 1852. évi ősiségi pátens lényegét elemezve felhívta a figyelmet arra, hogy az októberi diploma (1860) hatására az országbírói értekezlet (1861. jan.) a pátensnek az öröklési rendre vonatkozó rendelkezéseit megszüntette. Az ősiséget az ági öröklés, az adományrendszert pedig a telekkönyvi jogszerzés váltotta fel. Megmaradtak azonban a családi hitbizományok, sőt 1852–1879 között 17 új hitbizomány keletkezett az országban: ezek közül Fejér megyében 1853-ban a Nádasdy, 1856-ban a Batthyány, 1875-ben az Esterházy (Csákvár), 1877-ben a Károlyi, 1879-ben a Zichy (Aba) család létesített hitbizományi birtokokat.

Kiss Mária „Az Erdődy család öröklési rendje az 1873. évi hitbizomány létesítése előtt” c. előadása bemutatta az Erdődy család leszármazását, a családi vagyon kialakulását, az egyes vonalak öröklési rendjét. Az 1873. évi hitbizomány-alapítást az ősiségi pátensből vezette le, majd ismertette a hitbizomány öröklési rendjét.

Csizmadia Andor „Adatok a Zichyek családi kapcsolataihoz és hatalompolitikájához Fejér megyében” c. korreferátuma a Zichy család szerepét mutatta be az 1840-es években. Felvázolta a család leszármazását és birtokait. Különös figyelmet fordított Zichy Ödön adminisztrátori tevékenységére. Helyesen mutatott rá a Zichy család politikai erejére, melyet ekkor a vármegyei közgyűléseken lehet lemérni. Hangsúlyozta, hogy 1848-ig ők irányították a vármegyei közéletet.

Balázs László „Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéről” beszélt. Az 1848–49-es szabadságharc kiemelkedő egyénisége, külügyminisztere, a Baranya megyei közéletben – többek között mint Siklós földesura – kiemelkedő szerepet játszott. Az előadó párhuzamot vont Batthyány Kázmér és Lajos, Munkácsy Albert és Táncsics elképzelései között, különös figyelmet fordítva a mozgalom legenergikusabb tagjára, Munkácsy Albertre. Ismertette a Kossa Dániel által szervezett népfelkelést. Az előadás a témakört egészen Batthyány Kázmér haláláig (1854) nyomon kísérte.

Szilágyi Mihály „A Pírnitzer kereskedőház története” c. hozzászólásában bemutatta az 1840-ben alapított szekszárdi Pírnitzer kereskedőház alapítójának, Pírnitzer Józsefnek az életútját. Vázolja Szekszárdnak mint kereskedelmi központnak a jelentőségét, megállapította, hogy a kereskedők jövedelmüket nagyrészt szőlő- és telekvásárlásba fektették. Az előadó három típuson, a kereskedelmi tőkésen, a bankáron és újságírórn keresztül mutatta be a városi polgárságban bekövetkezett változásokat, amelyek már a tőkés fejlődés kibontakozásának a jeleit mutatták.

Borsy Károly „A Taisz nyomdászcsalád szerepe Pécs életében” c. előadása a Taisz család történetét mutatta be. Taisz Mihály 1867-ben alapította meg mohácsi nyomdáját, majd 1868-ban Pécsset is nyomdát létesített. Fiát már jogásznak nevelte. Vele a Taisz név bekerült a városi elithez számító szellemi arisztokráciába.

Záborszky Miklós „Néhány parasztcsalád története Suron 1848-ig” c. előadásában a dolgozó osztályok története és genealógiája felé fordult. Ez annál is inkább dicséretes, mert eddig nem sok ilyen kísérlettel találkoztunk. A parasztcsaládok közül főleg a

Sógorka (Sefcsik), Sinkovics (Kollár), Magyar (Kovács) családdal foglalkozott. Forrásbázisul az összeírásokat, urbáriumokat és anyakönyveket használta.

Majoros Klára „Egy ír család integrációja és házasodási kapcsolatai a 19–20. századi Magyarországon” c. korreferátuma az Írországból az 1800-as évek elején Magyarországra származott Egan család beilleszkedéséről szólt. Bemutatta a család egyes tagjainak életútját és azt a folyamatot, melynek során a külföldi idegen magyar polgárrá, cselekvő hazafivá vált. A család tagjai birtokos nemesek, nemesi címerrel bíró értelmiségiek, polgárok, ipari-kereskedelmi vállalkozók lettek. Az előadó valamennyi típust példákkal illusztrálta.

Iharossy József „Czindery és Tallián somogyi császári biztosok 1849–1850-ben” c. előadásában kiemelte, hogy az 1848/49-es szabadságharc hadmozdulatai Somogy megyét csak Jellasics hadainak átvonulásakor érintették, de földjét nem dúlták fel. Burich altábornagy 1849. jan. 15-én 11 pontból álló hódolttató levelet küldött Somogyba, s egyben közölte, Czindery László volt főispánt császári biztossá kineveztek. Czindery 1849. február 1-én új tisztikart hozott létre. Első alispán Tallián János, eddigi főügyész lett. Czindery László a legfelsőbb osztály tagja volt, akinek ősei horvátországi kapcsolatokkal rendelkeztek. Az 1849 áprilisában előretörő honvédseregek elsöpörték Czindery uralmát.

Tallián János 1849 augusztusában vállalta a megyefőnöki tiszttel, melytől 1850 szeptemberében megvált. 1848 őszén a Dráva mellett nemzetőr szolgálatot kellett volna ellátnia, de betegségére hivatkozva onnan kimaradt. A császár szolgálatát azonban elfogadta. Ezzel a tettevel kortársainak, a nemzeti ügy védelmezőinek haragját váltotta ki.

Záróülésre május 25-én délben került sor. Itt a szekcióvezetők összefoglalták az általuk vezetett csoportban elhangzott előadások lényegét, rámutattak az eredményekre, majd *Katus László* a konferencia színvonalát méltatva, további kutatási területekre, lényeges forrásokra és kutatási módszerekre hívta fel a figyelmet. Ezután megköszönte a hallgatóságnak, az előadóknek, a felszólalóknak a részvételt, s a konferenciát bezárta. Végül *T. Mérey Klára* bejelentette, hogy a következő településtörténeti konferencia megrendezésére a PAB hatáskörében kerül sor, és annak szervezését a Kaposvári Levéltár vállalta magára.

Farkas Gábor

Szerb-magyar szakértői konferencia az 1848–49-es szerb-magyar kapcsolatok témájáról

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia, valamint a Magyar Tudományos Akadémia között érvényben levő együttműködési megállapodás keretében 1978. november 8–9-én Budapesten a Történettudományi Intézet rendezésében szakértői konferencia zajlott le az 1848–49-es szerb–magyar kapcsolatok témaköréből.

A kétnapos ülészakon a szerb delegáció részéről *Vasilije Krestic*, a belgrádi egyetem professzora, a delegáció vezetője, *Slavko Gavrilovic* egyetemi tanár, Újvidék, *Andrija*

Radenic történész professzor, Belgrád, valamint *Lazar Rakic* és *Cedo Popov* újvidéki egyetemi docensek tartottak előadásokat.

A magyar fél részéről *Hanák Péter*, az Újkori Történeti Osztály vezetője, a megbeszélések egyik vitavezetője mellett a Történettudományi Intézetet *Kemény G. Gábor* tud. kutató, *Spira György* tud. munkatárs és *Niederhauser Emil* tud. tanácsadó képviselte, illetve az említettekén kívül még *Perényi József* tanszékvezető egyetemi tanár és *Urbán Aladár* egyetemi docens (mindkettő ELTE), valamint *Bona Gábor*, a Hadtörténeti Intézet tud. munkatársa és *Varsányi I. Péter* gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely) – referátumai hangzottak el.

Az első napon a szerb résztvevők előadásaira került sor. *Vasilije Krestic* az 1848–49-es forradalom szerb memoárirodalmáról adott átfogó képet. Ennek során megállapította, hogy nem számítva a folyóiratokban és lapokban megjelent kisebb visszaemlékezéseket, mintegy 16 alapvető munkával kell számolni. E visszaemlékezések túlnyomó részben elsősorban a szerb–magyar katonai összecsapásokra, a nép szenvedésére, a polgárháború dúlására szolgáltatnak adatokat, vagyis a személyes élmények kapcsán csak az általános helyzetalakulást kevésbé befolyásoló helyi események leírására korlátozódnak. Ezzel szemben néhány emlékiratban a személyes élmény a mozgalom egészével, lényegével, s annak nemcsak szerb, de magyarországi és ausztriai vonatkozásaival is összefügg. Ez utóbbiak közül elsősorban Jakov Ignjatovic: *Rapsodije iz prošlog srpskog zivota*,¹ Jovan Subotic: *Autentische Darstellung der Ursachen, der Entstehung, Entwicklung und Führungsart des Krieges zwischen den Serben und Ungaren im Jahre 1848*² és Djorde Stratimirovic: *Was ich erlebte* c.³ munkái érdemelnek figyelmet. Krestic professzor részletesen elemezte az egyes visszaemlékezéseket abból a szempontból is, szerzőik mit mondanak a magyarokról, az összeütközés okairól, a szerb–magyar együttműködés lehetőségeiről, a bécsi kormányról és az osztrák kamarilláról. Ennek során objektív, elfogulatlan szemléletük miatt elsősorban Milos Dimitrijevic,⁴ Novak Golubski,⁵ Jovan Ristic,⁶ és Dmitrij Matic⁷ önéletrajzi jellegű munkáit ajánlotta a magyar történészek figyelmébe.

Slavko Gavrilovic a jugoszláv történetírás eredményeinek összefoglalására vállalkozott a vajdasági 1848/49-es forradalmat illetően. Értékelése szerint a kérdéssel foglalkozó történeti irodalom Jugoszláviában – csakúgy, mint Magyarországon – szemléletét tekintve a pozitívizmustól a polgári és a dogmatikus marxista felfogáson át jutott a mai stádiumába, a „kritikus marxista” állásponthez. 1848 kutatása Jugoszláviában – noha már korábban is voltak tudományos eredményei – lényegében csak a II. világháborút

¹ Novi Sad, 1953. Magyar címe (Rapszódia a hajdani szerb életből) :.

² Agram, 1849. Magyar címe: A szerbek és magyarok 1848. évi háborúja okainak, kitörésének, kibontakozásának és vezetési módjának hiteles bemutatása.

³ Wien, 1911. Szerb nyelvű kiadása: *Uspomene generale Djorda Stratimirovica*, Bec, 1913.

⁴ *Uspomene iz moga zivota*, Novi Sad 1896. Magyar címe: Emlékek életemből.

⁵ *Uspomene iz narodnog pokreta 1848. i 1849. godine*, Novi Sad 1893. Magyar címe: Emlékek az 1848. s 1849. évi népi mozgalomból. :.

⁶ *Srbija i srpski pokret u Ugarskoj 1848 do 1849*, Beograd 1884. Magyar címe: Szerbia és a magyarországi szerb mozgalom 1848–1849.

⁷ *Nesto iz mojega zivota*, Spomenik Srpske akademije nauka (sajtó alatt). Magyar címe: Egy s más életemből.

követően indult meg nagyobb méretekben. Ennek eredményei azok a sorra megjelent és megjelenő kisebb-nagyobb feldolgozások és monográfiák, amelyek elsősorban az időszak szerb mozgalmának nevezetesebb szereplőit, az agrárkérdés bizonyos vonatkozásait és az egyes területeken – mint például a Szerémségben és a sajkás kerületekben – lejátszódó eseményeket és ezek okait a maguk komplexitásában mutatják be. Az előadó ezt követően részletesen is kitért azokra a történeti munkákra, amelyek 1849-től napjainkig a legjelentősebb benyomást gyakorolták a vajdasági forradalmi mozgalmakról kialakult képet illetően. A meglevő pozitív eredmények ellenére 1848-cal kapcsolatban még nálunk is számos probléma vár megoldásra. S a továbblépés ebben a tekintetben azt is feltételezi – hangsúlyozta Gavrilovic professzor –, hogy a jövőben a korszakkal foglalkozó magyar és szerb történészek az eddiginél intenzívebben működjenek együtt, ismerjék meg egymás véleményét és munkáit, tudományos kutatásaik eredményeit.

Andrija Radenic professzor az 1848–49-es vajdasági szerb mozgalom korszakolásának és értékelésének kérdéseiről szólott referátumában. A jugoszláv marxista történettudományban uralkodó nézet szerint az 1848–49-es forradalomban három fő szakasz különíthető el. E korszakolás alapja: mennyire volt célszerűen jogosult a szerb mozgalom a magyarhoz viszonyítva, tekintettel azokra a változásokra, amelyek mind a magyar, mind pedig a szerb fél magatartásában bekövetkeztek a döntő osztrák tényezővel szemben. Ennek alapján az első szakasz 1848 márciusától május közepéig, a második 1848 őszeig, a harmadik pedig 1849 augusztusáig tart.

Az első fázis a „márciusi napok” időszaka, amelyet a feudalizmus felszámolásáért vívott közös harc jegyében alapvetően az együttműködés jellemez. Ezzel párhuzamosan azonban már ekkor kezdetét veszi az elkülönülés is: a szerbek a magyarokkal szemben mind erőteljesebben adnak hangot nemzeti jellegű követeléseiknek. A magyar kormány ennek teljesítésére azonban nem hajlandó, és ezért az ellentét április–május folyamán mind döntőbb tényezővé válik.

A kapcsolatokban bekövetkező minőségi változás – a második fázis kezdete – az 1848 májusi karlócai szerb kongresszushoz, illetve a magyar kormány retorziójához, a Karlóca elleni fegyveres támadás elrendeléséhez köthető időben. E szakasz jellemzője tehát a fegyveres harc, amelyet a szerbek azzal a magyar kormánnyal szemben vívnak, amely 1848 őszeig az osztrák császár által elismert államhatalmat képviseli Magyarországon.

A harmadik szakasz 1848 őszen veszi kezdetét. Jellemzője Bécs és a szerb mozgalom szövetségének kialakulása, melynek során a szerb forradalom mindinkább elveszti önállóságát és haladó forradalmi jellegét. E szakasz tehát reakciós, sőt ellenforradalmi jellegű, melynek során a szerbek Ausztriával szövetségben a forradalmi Magyarország ellen harcolnak.

E korszakolás és az egyes fázisok alapvető jellemzői helyes volta mellett – hangsúlyozta Radenic professzor – azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az osztrák–szerb–magyar viszony alakulása 1848–49-ben a valóságban sokkal bonyolultabb volt. S e viszonyrendszer megítélése csak osztályharcos vagy csak nemzeti szempontból nem vezethet eredményre. Rajacic püspök a pátriárkai cím birtokában – a szerb mozgalom harmadik szakaszában – sem szűnt meg az új nemzeti szemlélet értelmében vett népjogokat védelmezni, még akkor sem, amikor császár- és osztrákpárti parancsaival már jócskán kompromittálta a maga által vezetett mozgalmat. A forradalom demokra-

tikus vívmányait is tudta becsülni. Ha muszáj volt, a kor szelleméből merített meggyőződéssel a császári akarat képviselőjével is szembe mert szállni, azzal érvelve, hogy az alkotmányos szabadságjogok kivívása után Ausztria uralkodója sem lehet már abszolút egyeduralkodó. A hűbéri és jobbágyviszonyok megszüntetését megértéssel, elkerülhetetlen törvényszerűségként vette tudomásul.

Az 1848–49-es szerb forradalom vajdasági helyi hatalmi szerveiről – odborok – *Lazar Rakic* egyetemi docens tartott előadást. A Vajdaságban az államhatalmi és közigazgatási szervek, a vármegyei, magisztrátusi és katonai bürokrata hatóságok megszüntetése, illetve felváltása népbizottságokkal már 1848 kora nyarán kezdetét vette. Ez a folyamat a parasztság és a polgárság ösztönös akciójával indult meg. A régi feudális hatalmi szervek, intézmények nyomán új, polgári típusú bizottságok alakultak, amelyek létrejöttük körülményeiből következően, összetételüknél, célkitűzéseiknél és működésük módjánál fogva gyökeresen különböztek a régiektől.

Szervezeti tekintetben e bizottságok élén az 1848 májusában alakult karlovidci főbizottság – főodbor – állt, melynek létrejöttét Srmska Mitrovicán, Zimonyban és Pancsován kerületi bizottságok szervezése követett. E kerületi bizottságok a területükön levő községekben helyi bizottságokat szerveztek. 1849 elején, a császári szerb hadsereg támadását követően az elfoglalt új területeken is alakultak bizottságok. A főbizottság mellett ezt a Szerb Fejedelemség kormánya is szorgalmazta, úgy véelve, hogy e bizottságoknak jelentős szerepük lehet a Habsburg-monarchiában létező szerb mozgalom céljainak megvalósításában. A szerb mozgalom azonban ekkor már elvesztette forradalmiságát, s az új hatalmi szervek sem lettek a forradalmi hatalom szervei, hanem a szerb mozgalomban uralkodóvá lett konzervatív irányzat támaszai. Ez a változás a hatalom szférájában a szerb mozgalom általános konzervatívvá válását tükrözte, azt, hogy objektíve az uralkodóház és a reakció szolgálatába szegődött, tekintet nélkül arra, hogy e mozgalom számos becsületes harcosa illúziója szerint népe és a haladás érdekében küzdött.

Cedo Popov egyetemi docens a jugoszláv történetírásnak az 1848–49-es európai forradalmakkal kapcsolatos nézeteit interpretálta. E vélemény szerint a marxizmus klasszikusainak értékelését 1848–49-ről, s ezen belül is elsősorban a Habsburg-birodalom szláv népeinek szerepéről vallott nézeteket ma már nem fogadhatjuk el a maga teljességében. Egy népről értékítéletet mondani nem lehet csupán csak a forradalomhoz való viszonya alapján. S hibás az a beállítás is, hogy aki 1848/49-ben Magyarország mellett harcolt, az haladó, aki pedig Ausztria mellett, az reakciós. A probléma ennél sokkal összetettebb, hiszen a Birodalom szláv népeinek többsége, e nemzeti mozgalmak demokrata vezetői éppúgy a polgári haladás megvalósítását tűzték ki célul, mint a magyar forradalom liberális nemesi vezetői.

Az ülészak második napján a magyar résztvevők előadásaira és a vitára került sor.

Spira György a nemzetiségi mozgalmak 1848 márciusától júliusáig tartó szakaszát taglalta. Véleménye szerint az, hogy 1848 őszére a magyarországi és erdélyi nemzetiségek nagy része a magyarok ellen fordult, és a Habsburg reakció szövetségesévé vált, korántsem volt törvényszerű, eleve elkerülhetetlen. Az ország nem-magyar lakossága – a feudális kiváltságokra féltékeny erdélyi szászokat kivéve – ugyanis 1848 márciusában még a pesti forradalom mellett nyilatkozott. Így volt ez a szerbek esetében is: a pesti forradalmat követően például egy sor délvidéki szerb központban – többek között Újvidéken, Pancsován és Zimonyban – rokonszenvtüntetésekre került sor.

A nemzetiségek nagy része ugyanekkor azonban megfogalmazta igényeit is, amelyben politikai nemzetként való elismerésüket követelték. Noha a magyar kormány bizonyos – kulturális és egyházi jellegű – engedményekre hajlandónak mutatkozott, a nemzetiségek politikai nemzetként való elismerésétől azonban mereven elzárkózott. Ez vezetett oda, hogy a nemzetiségek vezetői 1848 tavaszán aztán egyre inkább eltávolodtak a magyar forradalom táborától, majd teljes szakítás és nyílt szembefordulás következett be.

A nemzetiségi kérdésnek Magyarországon ugyanakkor igen erős agrár jellege is volt. Számottevő polgárság hiányában a magyarországi nemzetiségek politikai vezetői a politikai jogok kivívása érdekében a parasztság tömegeire támaszkodtak, amit az tett lehetővé, hogy e nemzetiségi paraszti tömegek osztályérdekeik – a magyar forradalom által csak részben kielégített osztályköveteléseik – következtében végül is elfogadták a nemzetiségi vezetők által hangoztatott nemzeti jelszavakat. E folyamat a szerb mozgalomban is megfigyelhető. A határőrvidéken például, ahol a határőri rendszer az állami-feudális kizsákmányolás egy speciális formáját jelentette, a határőrök szociális követeléseit a magyar kormány nem elégítette ki, illetve 1848 május végén, amikor bizonyos változtatásokat elrendelt, már késő volt. E mozgalom ugyanis ekkor már az elsősorban nemzeti jelszavakkal fellépő reakciós politikusok (Rajacic) és demokrata szárny (Strati-mirovic) befolyása alá került, jelszavait hangoztatta elsősorban.

A nemzetiségi mozgalmakban a magyar forradalomtól való eltávolodással párhuzamosan ugyanakkor egyre uralkodóbbá vált az a nézet, hogy a támaszt elsősorban a trón számolyánál kell keresni. S noha ez korántsem jelentette azt, hogy a nemzetiségi politikusok közül a demokraták is behódoltak volna az udvarnak, választani azonban csak két lehetőség között lehetett, a nemzetiségi mozgalmak ereje egy harmadik utat jelentő kétfrontos – az osztrák reakció és a magyar forradalom ellen egyidejűleg vívott – küzdelemhez elégtelen volt.

Az előbbi témához kapcsolódott szervesen *Niederhauser Emil* „A parasztság és a nemzetiségi kérdés a polgári forradalmakban” címmel tartott referátuma. Az előadó Kelet- és Délkelet-Európa múlt század 30–40-es éveinek paraszti társadalmait elemezve a következő főbb megállapításokat tette:

A múlt század közepén, amikor a polgári nemzetállam létrehozása e térség népei számára aktuális történelmi feladattá vált, ehhez a tömeget a parasztság adta. A parasztság számára az elsődleges kérdés azonban a feudális kizsákmányolás felszámolása volt, így a nemzeti szabadságmozgalmak vezetőinek, ha a parasztságot meg akarták nyerni a nemzeti céloknak, a kettőt: a jobbágyrendszer felszámolását és a nemzeti célkitűzéseket érdekegyesítésben kellett összefogniuk.

A paraszti tudatban ugyanakkor még fontos szerepet játszott a „jó király” felfogás, amely a felvilágosult abszolutista uralkodók jobbágyvédő intézkedései nyomán alakult ki. Ez konkrét esetben nemegyszer vált gátjává a nemzeti szeparatiztikus törekvéseknek (például 1846-ban Galíciában). A parasztság számára a nemzet fogalmának ekkor még csak etnikai értelemben volt jelentősége – különösen ha ez az etnikai különbség az osztályviszonyban is jelentkezett (például németajkú földesúr és cseh vagy szlovén paraszt, vagy magyar földesúr és román vagy szlovák paraszt).

A Habsburg Birodalomban az 1848-as forradalmak mindenütt a jobbágykérdés – ha nem is radikális, de – megoldását hozták. Az első hetek nemzeti lelkesedéséből éppen

ezért a parasztság is kivette a részét, hiszen a nemzeti vívmányok sorába tartozott a jobbágyfelszabadítás is. A parasztság tömegmozgalma a követelések kielégülésének szintje arányában csak a ciszlajtáni területeken fejeződött be. A Lajtán innen, ahol a nem úrbéres földet művelő jobbágyok – s ők itt a parasztok mintegy felét tették ki –, akik a forradalom során nem jutottak földhöz, mozgalmi nem szűntek meg. Itt a parasztság további részvétele a forradalomban annak függvénye volt, mennyire tudja az új kormányzat a még megoldatlan kérdéseket a parasztok számára kedvező módon megoldani. A magyar parasztok részvétele a nemzeti szabadságharcban ettől függött, s ezért tett a kormányzat több lépést is 1848 szeptemberében és 1849 tavaszán a paraszti követelések kielégítésére.

Másként alakult a helyzet a románok és a szerbek viszonylatában. A román nemzeti mozgalom vezetői a magyar földesúr – román jobbágy osztályellentétét nemzeti ellentété magyarázták, s ezen az alapon tudták a paraszti tömegeket a román nemzeti célok érdekében mozgósítani. A szerbek esetében a vallási egység és az egyházi szervezet hagyományos privilégiumai már korábban bizonyos fokú modern nemzeti öntudat kialakulását eredményezték. Ez pedig eleve könnyebbé tette a szerb tömegek szembe fordítását a magyar mozgalommal, nemzeti alapon. Mindkét esetben persze ehhez alapvetően az adott lehetőséget, hogy a magyar kormány szociális vonatkozásban nem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a szerb és román paraszti tömegek támasztottak vele szemben. Mindez tehát azt bizonyítja, hogy 1848-ig a parasztság mint a leginkább hagyományos társadalmi osztály számára a nemzeti mozzanat még idegen volt, s ezzel tömeges méretekben csak a forradalom során találkozott először.

Urbán Aladár a délvidéki szerb felkelés egy mindmáig kevésbé tisztázott kérdésével, a szerbiai önkéntesek – szerviánusok – szerepéről szolt. Nézete szerint 1848 május–júniusában – a Kossuth–Stratimirovic közti szóváltás ellenére – az, hogy a szerb–magyar konfliktus végleg fegyveres útra terelődjön, ekkor még korántsem volt törvényszerű. Igaz, hogy a magyar kormány továbbra sem volt hajlandó a kulturális és nyelvi autonómiát meghaladó engedményekre, mégis a szerb származású Csernovics kormánybiztos kinevezése és megbízása, hogy a szerbeknek „a magyar nemzettel szoros kapcsolat iránti kívánatait kitudakozza”, arra utal, hogy őszintén törekedett a megegyezésre. Tény, hogy június elejétől már fegyveres összecsapásokra is sor került, de Csernovics működése eredményeként június 24-én fegyverszünet jött létre.

Ebben a helyzetben került sor a szerbiai fegyveres önkéntesek tömeges beáramlására, noha kisebb-nagyobb csoportok már májustól kezdve keltek át a határon, sőt jelentős számban érkeztek már a május 13-i karlócai szerb nemzetgyűlésre is.

A szerb önkéntesek létszámáról, társadalmi összetételéről csak keveset tudunk, a rendelkezésre álló adatok azonban azt bizonyítják, hogy politikai és katonai súlyuk, befolyásuk a magyarországi szerb nemzeti mozgalom döntő tényezőjévé vált. Igen nagy szerepet játszottak abban, hogy – a békülésre és együttműködésre törekvő hazai szerb csoportokkal szemben – a szerb nemzeti mozgalom olyan gyorsan és élesen magyarellenes irányt vett. Már a karlócai eseményekből – ahol különben a szerb kormány is képviseltette magát – kitűnik, hogy nem a kiegyenlítés, a békítés szándékával érkeztek, hanem azzal a határozott törekvéssel, hogy a „magyaron” párt működését lehetetlenné tegyék. Számukra a békés egymás mellett élés – mint megélt és összekapcsoló múlt, vagy

mint program – érthetően nem létezett. Hangadó és ezzel párosuló terrorizáló magatartások gyorsan megtette hatását. Így a határokon túli szerb népességből kapott segítség a hazai szerbség egész politikai magatartását döntően meghatározó tényezővé vált.

Mindezzel természetesen nem a szerb mozgalom jogosultságát, vagy a két hazában élő szerbek összetartozása érzésének realitását kívánjuk kétségbe vonni. Hiszen ez nemcsak történeti tény, de a történelem menete által igazolt és megerősített tény. Az összeütközést meggyorsító külső ösztönzés nélkül azonban talán születhetett volna olyan kompromisszum – a szerb nemzet jogainak elismerése, de a Vajdaság azonnali létrehozása nélkül – amely alapot nyújthatott volna a döntő osztrák tényezővel szembeni szövetségre.

Kemény G. Gábor a magyar–délszláv megbékélési kísérletekről tartotta referátumát. Szerinte 1848/49 folyamán a magyar–szerb közeledés, a megbékélési akciók három szakasza különböztethető meg.

Az első 1848 márciusától május elejéig, a karlócai szerb nemzeti gyűlésig, annak programjáiig terjed. Ebben az időszakban kétségkívül nagyobb arányú a pozitív, mint a negatív elem, valóban lehetőség nyílhatott volna egy gyors, tartósnak ígérkező megállapodásra.

A májustól augusztusig terjedő második szakaszban azonban már csak komoly engedményeket jelentő kormányzati intézkedésekkel, biztosítékokkal alátámasztott tervezetekkel lehetett volna az ország akkori déli megyéiben kirobbant felkelést leszerelni.

A harmadik, 1848 szeptembere és 1849 júniusa közötti szakaszban a tartós békemegállapodás esélyei a minimumra csökkentek. Ebben nemcsak az éles szakítás 1848 őszi eseményei, Jellasics leküzdött 1848 szeptemberi fegyveres támadása, a szerbiai segélycsapatok tömeges beáramlása, a szerb nemzeti mozgalom vezetőinek az osztrák udvari-katonai körök politikájához való csatlakozása játszott közre. Még ennél is súlyosabb tényező volt a kölcsönös bizalmatlanság, amely akkor is érezte visszahúzó hatását, amikor az oktrojált alkotmány megjelenése után bizonyos mértékig megváltozott körülmények között került sor az utolsó hónapok megbékélési, azaz fegyverszüneti tárgyalásaira.

E meg-megújuló, bár végül is eredménytelenül végződő kísérletek – különösen az 1849 tavaszán és kora nyarán tapasztalható közeledés – azt bizonyítják, hogy mindkét fél kétségtelen fontosságot tulajdonított a megegyezésnek, s végül is nem a tárgyaló feleken, hanem a történelmi körülményeken múlt, hogy a remélt siker elmaradt.

Varsányi I. Péter – a közelmúltban előkerült eddig ismeretlen dokumentumok alapján – Csernovics Péter kormánybiztos délvidéki tevékenységét elemezte.

Csernovics, akit 1848 áprilisában előbb Torontál és Bács megye királyi biztosává nevezett ki a Batthyány-kormány, majd megbízását a katonai határőrvidékre is kiterjesztette, a magyar–szerb megbékélés őszinte híve volt. A hagyatékából – kormánybiztosi működése idejéből – származó dokumentumok számos kérdést tisztáznak mind tevékenységével, mind pedig a délvidéki szerb mozgalom 1848 tavaszi időszakával kapcsolatban.

Ezek között az egyik legérdekesebb az a dokumentum, egy szabályos „szerződés”, amelyben Szenttamás római katolikus és óhitű (szerb és magyar) lakói 1848. június 21-én abban egyeznek meg, hogy „amely támadó ellenség ellen egyik a másikat védelmezni fogja, s mai napon testvérileg kezét fogván minden viszonyokban egymásnak segíteni magunkat ajánljuk”.

Bona Gábor előadásában a magyar szabadságharc szerb anyanyelvű katonáira tért ki.

Az 1848/49-es magyar honvédseregben jelentős számban szerbek is küzdöttek, s mintegy százan tiszti rendfokozatot értek el. E tisztek között Damjanich János a legismertebb, aki a szabadságharc egyik legsikeresebb katonai vezetője volt. Mellette azonban többen is fontos beosztásban szolgáltak. Ez utóbbiak – Damjanichhoz hasonlóan – általában vagyontalan határőri családból származtak, és a szabadságharcot megelőzően a császári-királyi hadsereg tisztjei voltak. Sokukban éppen itt, a hadsereg antidemokratikus viszonyai között érlelődött meg az a politikai felfogás, melynek eredményeként 1848-ban aztán a magyar forradalom táborához csatlakoztak.

A szerb származású honvédtisztek egy kisebb – délvidéki földbirtokos – csoportja ugyanakkor azért állt a magyar forradalom oldalára, mert annak nemesi vezetésében garanciát látott egy radikálisabb megoldással – a paraszti földfogláló mozgalommal – szemben, amely viszont a Délvidéken 1848 tavaszán elsősorban a szerb nemzeti mozgalomhoz kötődött.

A szerb közhonvédek döntő többsége a Bácska és a Bánát északi területeiről, valamint Pest megye és a Dél-Dunántúl szerb etnikumából származó paraszt volt. Esetükben a mozgató erőt a frissen szerzett jogokat fenyegető ellenforradalmi támadás jelentette elsősorban, s ezt a tudatosságot bizonyítja, hogy a honvédsereg elit-alakulatai között több döntő vagy nagy részben szerbekből álló csapatot tartunk számon.

A referátumokat követően több kérdésben is élénk vita bontakozott ki. Ennek során a magyar történészek közül többen is vitatták azt – a különben szerb részről sem egyhangúlag képviselt – álláspontot, miszerint a szerb nemzeti mozgalomban az egyház, a papok és Rajacic ugyanazt a szerepet játszotta a polgárság irányában, mint a magyaroknál a forradalmat vezető liberális nemesség, noha elismerték, hogy Rajacic ugyanakkor nem azonosítható a bécsi udvar teljes mértékben kiszolgáló Jellasiccsal sem.

Szerb részről ugyanakkor úgy vélték, hogy az 1848 tavaszán a Szerbiából érkező fegyveresek nem játszottak olyan döntő szerepet a szerb–magyar viszony végleges kiéleződésében, s külpolitikai okokból maga a hivatalos szerb kormány is inkább passzívan, mint aktívan viselkedett ekkor még a magyarországi szerb mozgalommal illetően.

A szerb mozgalom, forradalom korszakolásának és értékelésének kérdéseiben lényegében azonos álláspont alakult ki. Vita tárgyát képezte azonban az a folyamat, melynek során az udvar és a szerb nemzeti mozgalom szövetsége alakul. Ennek időpontját a szerb történészek 1848 őszére teszik, míg a magyarok Rajacic és az udvar együttműködését már 1848 nyarán bizonyítottnak tartják.

A megbeszélések eredményeként a szerb és magyar történészek véleménye nagyon sok kérdésben közeledett egymáshoz. Hanák Péter és Krestic professzor zárszavukban kölcsönösen kiemelték azt az objektív légkört, a törekvést egymás véleményének megértéséhez, amelyek konkrét eredményekhez vezettek. Megállapodás született az elhangzott előadások és a vita anyagának kölcsönös megjelentetéséről és arról, hogy a történész vegyesbizottság legközelebbi ülését 1980-ban Belgrádban, az 1849-től 1867-ig terjedő időszak főbb kérdéseinek témájából tartja.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DIE BURGEN IM DEUTSCHEN SPRACHRAUM. IHRE RECHTS- UND VERFASSUNGSGESCHICHTLICHE BEDEUTUNG (Hgg. von HANS PATZE)

I–II (Vorträge und Forschungen XIX. Hgg. vom Konstanzer
Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte) Sigmaringen. J. Thorbecke

1976. 601 + 478 lap

VÁRAK A NÉMET NYELVTERÜLETEN

A nyugatnémet medievistáknak a II. világháború befejezése óta legnagyobb tekintélyű szakmai köre, a konstanzi középkor-történeti munkaközösség rendszeresen minden ősszel és tavasszal a Konstanz melletti Reichenau szigetén megtartott konferenciái közül 1972/73-ban hármat a váraknak szentelt, s az ott tartott referátumokat kerekén ezer oldalon jelentette meg sorozatának 19. kötetként. K.–U. Jaschke különösen nagyterjedelmű előadását a várépítés és a területvédelem összefüggéseiről német, francia és angol példák alapján már egy évvel korábban külön kötetként (Vorträge und Forschungen 16) adták ki.

A két kötet 25 tanulmányt tartalmaz, nem számítva a konferencia rendezője, H. Patze által írt elsőrangú összefoglalást (II. 421–441.) A konferencia H. Ebner (Graz) kitűnő bevezetőjével indult. Hat előadás általános kérdéseket tárgyal (a 12–13. századi birodalmi várak, a várkápolnák, a várak és monostorok viszonya, a Stauf-korszak várainak és Pfalz-ainak kormeghatározása, kápolnák jogi helyzete és végül a vár és város viszonya 1200 körül). Ezekhez 7 az északnémet, és 11 a délnémet területtel foglalkozó tanulmány csatlakozik. Magyar szempontból az utóbbiak közül M. Mitterauer referátuma tarthat érdeklődésre számot az osztrák tartományok várairól és a nemességről. Két építéstörténeti és egy irodalmi hozzájárulást kivéve valamennyi szerző elsősorban jogi kérdéseket vet fel, s bár ezek a különböző tartományokban eltérő fejlődésen mentek át, a lényeg mindenütt a vár és a hatalom összefüggése jogi megnyilvánuláson át, hiszen – ahogyan Ebner mondja – „a középkori politika nagyrészt a várakkal kapcsolatos politika volt”.

A magyar olvasó a kötetben számtalan párhuzamot talál majd (és természetesen még több eltérést), de számtalan indítékot is olyan kérdésekben (pl. a közösen örökölt és megosztott várak birtoklása), amelyekre nálunk még nem figyeltek fel, s amelyekre forrásunk is van, még ha összehasonlíthatatlanul kevesebb is, mint a német–római birodalom területén. Gyakorlatilag azt ajánlhatom a magyar olvasónak, tájékozódásul kezdje Patze összefoglalójával, ahol azt is megtalálja, hogy egy adott kérdésre melyik referátum tartalmaz anyagot. A várak szerinti tájékozódást külön helynévmutató könnyíti meg.

Fügedi Erik

SCHULTHEISZ EMIL–TARDY LAJOS:

GLAVI IZ ISZTORII RUSSZKO–VENGERSZKIH MEDICINSZKIH SZVJAJEZI.

Moszkva, Medicina, 1976.

FEJEZETEK AZ OROSZ–MAGYAR ORVOSI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

A moszkvai Medicina Kiadó gondozásában 1976-ban jelent meg Schultheisz Emil és Tardy Lajos könyve az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjáról. A magyar olvasók már több mint másfél évtizede tanulmányozhatták, a témával foglalkozó szakemberek haszonnal forgathatták ezt az úttörő feldolgozást. (Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. Medicina. 1960.) Természetesen a külföldi kiadás, illetve az eltelt időszak szükségessé tette a Silinisz szovjet orvostörténész által írt előszót, illetve Schultheisz Emil bevezető tanulmányát, amely áthidalta a magyar és orosz nyelvű kiadás között eltelt időszakot. A nagyobb arányú átdolgozást, módosítást mellőzni lehetett, ami

bizonyítja a munka értékeinek maradandóságát, s egyszersmind komoly nemzetközi elismerését. Lényeges szerepe a kiadásnak, hogy elhárította a nyelvi akadályokat azon szovjet orvostörténészek elől, akik szintén az orvos-, ill. tudománytörténeti kapcsolatokkal foglalkoznak. További impulziót adhat a szovjet orvostörténészeknek a dokumentumok feltárásához és az orosz–magyar orvostörténeti kapcsolatok teljes feldolgozásához.

Hazánk történetéhez szervesen hozzátartozik a tudományos életünk fejlődése, alakulása, tudósaink szerepe az ország fejlődésében. Ezt a fejlődést nagymértékben meghatározta az ország tudományos életének aktív vagy passzív kapcsolata a nemzetközi tudományos élettel. Orvostudományunk történetének is fontos alappillére a különböző külföldi orvosi iskolákkal, centrumokkal való kapcsolatainak feltárása. Az ilyen jellegű kutatás az egyetemes orvostörténelem részére is, és az egymással kapcsolatban álló nemzetek történetére vonatkozóan is igen jelentős. A magyarországi orvostudomány, ill. egészségügy a 19. sz. közepéig nagymértékben az osztrák (bécsi) s más nyugat-európai orvosi centrumok, egyetemek hatása alatt fejlődött. Ennek oka elsősorban a magyarországi orvosi egyetem késői felállítása (18. sz. közepe) volt, s egy teljes évszázadra volt szükség, amíg színvonalát az európai egyetemekével egy magasságba emelte. Orvostörténészeink e nyugat-európai kapcsolatainkat többnyire fel is dolgozták. Már a középkori török háborúk idején sok hazánkba vetődött katonaoorvos telepedett le hosszabb-rövidebb időre, s vállalt polgári orvosi állást. (Coberus Tobias Sopronban, Jordán Tamás Kolozsvárott, Mulartz János Győrben stb.). Később a nagyszombati, majd pesti orvosi karon sok külföldi orvos szerzett tekintélyes nevet magának a tudomány fejlesztése terén, valamint a magyar medikusok oktatásában (Plenck Jakab, Winterl, Trnka, ill. később Czermák stb.).

Orvostudományunk azonban nemcsak befogadta a külszági tudósokat, és hasznosította általuk a legfrissebb, Európa-szerte alkalmazott módszereket, eljárásokat, hanem kapcsolatban állt a tőlünk keletre fekvő, s a fejlettebb nyugati tudományoktól még távolabbra levő országokkal is. Ezen országok felé a magyar orvostudomány képviselői közvetítették az aktuális, a kor fejlettségének megfelelő tudományos vívmányokat. E továbbítás természetesen nemcsak személyek kapcsolata révén jött létre, hanem az egyre nagyobb számú folyóiratok publikációi, könyvkiadások, s a 19. sz. második felétől kezdve nemzetközi tudományos kongresszusok rendezése során is.

Az orosz és magyar tudományos és kulturális élet a kora középkortól kapcsolatban állt egymással, mint erre más kutatók is – pl.: Váradi Sternberg, Szilvai – rámutattak. Mégis a legélénkebb kapcsolat a felvilágosodás magyarországi – és oroszországi – virágzása idején a 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig volt. Oroszország éppen a 18. században válik katonai nagyhatalommá, s ennek érdekében erősen fejleszti a hadtudományokat s az ehhez kapcsolódó összes tudományágat. Erre a korra esik az Orosz Tudományos Akadémia megalapítása, az első egyetem felállítása (1755) az első színvonalas tudományos folyóirat, az Acta Academiae Petropolitana megjelenítése. Több katonai sebészeti intézet és katonakórház kezdi meg működését. Külföldről nagy számban érkeztek a csábított és önelhatarozásból indult tudósok, hogy magas színvonalra emeljék az orosz tudományos életet, és felneveljék az orosz ifjabból az orosz nemzeti tudomány utánpótlását.

Magyarországon Mária Terézia felvilágosult uralkodása alatt szintén nagy fejlődés indul tudományos életünkben. Állami feladattá vált a közegészségügy tudományos és közigazgatási megszervezése, a nagyszombati egyetemet van Swieten javaslatára orvosi karral bővítették. Tervezték Pozsonyban felállítani az Akadémiát – ami csak a következő század első negyedében vált valósággá.

E két fejlődésében virágzó állam medicinájának olyan kapcsolatát tárták fel a szerzők, amely a magyar tudománytörténet művelői előtt is jórészt ismeretlen volt. Pedig az orosz medicina történetében e magyar származású orvostudósok és közegészségügyi szakemberek – akiknek munkásságát jelen könyv kimerítően tárgyalja – előkelő helyet foglalnak el. Csak a nemrégiben megjelent, középiskolások részére írt orvostörténeti munkájában is – nem törekedve teljességre – M. Kuzmin többször említi és méltatja Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély és Mátyás, valamint Orlay János érdemeit az orosz orvostudomány fejlesztésében. A nagy karriert befutott magyar származású orvosok között megtaláljuk azokat, akik hazájukban pályájukon akadályoztatva voltak* (Koritáry, Peken), s másik országban vélték elérni céljukat. Mások szerződéssel kerültek ki egy bizonyos állás elfoglalására (Gyöngyössi), volt, aki kalandos útjának végállomását lelte meg Oroszországban (Reineggs), s megint mások tanulmányaikat óhajtották folytatni, ill. elkezdeni (Keresztúry, Orlay) a moszkvai egyetemen. Egyben azonban egységesek voltak: mindannyian tartották a kapcsolatot az elhagyott hazával barátaik, rokonok s főleg volt tudós kollégáikkal való levelezés útján. A magyar emigránsokkal együtt az

egyetemen (majd egyetemeken), kórházakban, katonai és polgári főiskolákon számos más külföldi szakember is munkálkodott. Számukra olyan lehetőség nyílt fiatal korukban a tudományos pályán – magas pozíció, fizetés, gyors előmenetel, elismerés stb. –, ami hazájukban nem volt lehetséges. A fiatal magyar tudósjelöltek éltek a lehetőséggel, s a magukkal hozott tudást tovább gyarapítva az orosz orvosképzésben, egészségügyi közigazgatásban, az orvostudomány elméleti és gyakorlati fejlesztésében (publikációk, könyvkiadás: egyetemi jegyzetek, tudományos és népszerűsítő munkák stb.) átlagon felülit értek el.

A cári kormányzat nagyvonalúan kielégítette és pártfogolta ambícióikat. Gyöngyössi Pál, Peken Keresztély, Peken Mátvás, Keresztúry Ferenc, Reineggs Jakab, Orlay János, Koritáry György munkásságának elismerését bizonyítják, hogy a legkisebb pozíció, amit elértek, az egyetemi dékán, ill. az udvari orvos tisztsége volt. A legtöbben közülük tagjai voltak az oroszországi tudományos társaságoknak, a Birodalmi Orvosi Kollégiumnak és a Birodalmi Orvosi és Sebészeti Akadémiának, sőt ezekben magas tisztségeket is betöltöttek. Ottani kiváló működésük alapján néhányukat több külföldi tudományos társaság (pl.: Academia Leopoldina) tagjai sorába választotta. Mások szerkesztették a különböző természettudományos és orvosi folyóiratokat. Nagy érdemük az orosz orvostudomány szempontjából, hogy a Nyugatról magukkal hozott legfrissebb vívmányokat, elméleteket publikációk és egyetemi oktatás során – sőt a gyakorlatban is – érvényesítették. E néhány magyar tudós pályafutásának történetén keresztül az orosz tudományos élet – elsősorban a medicina – jellemző vonásait ismerhetjük meg, párhuzamba állítva a nyugat-európai és magyar orvostudomány történetével. A szerzők rendkívül gazdag dokumentációval támasztják alá kutatásaikat, s főleg a magyarországi működésükre és kapcsolatukra vonatkozó levéltári forrásokat tárták fel teljes mélységükben. Valószínű, hogy további részadatokat szolgáltatna a leningrádi és moszkvai levéltárak hasonlóan zetes át tanulmányozása, de az lényeges változtatást már bizonyára nem igényelne.

A Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából utolsó tanulmánya már e századba vezeti az olvasót. A kapcsolatok egy másfajta színezete érvényesül Hamburger Jenő szovjetunióbeli munkásságának feltárásában. A magyar Tanácsközársaság bukása után emigrációba kényszerült a politikus orvos, aki a népbetegségek és a nép nyomorának prevencióját nemcsak a medicina útján, hanem a társadalom szerkezetének alapvető megváltoztatásában látja. Tudományos munkássága a röntgenológia terén már a Szovjetunióban bontakozott ki.

A magyar munka orosz nyelvű változata stílusában magyar eredetijét követi. A tudományos diszciplínák elemzésének nyelvezete s az egyéni sorsokat, életutakat izgalmasan, helyenként kalandosan végigvezető leírások szerencsésen kiegészítik egymást. Egyaránt használhatja a szakember forrásként, de a laikus olvasónak is élvezetes olvasmány. Jegyzetapparátusa igen bőséges, a témát kimeríti, jól használható. Szépséghibaként kell megemlíteni, hogy a fordító nem minden esetben volt következetes az irodalom pontos megjelölésénél: helyenként a megnevezett forrást oroszra fordította, másutt magyarul hagyta meg; néhány a magyar olvasó számára közismert rövidítést (pl. OL) oroszul nem oldott fel.

Összegezve, az orvos–történeész szerzőpáros komoly kutatást igénylő, korrekt, minden szempontot kielégítő munkát bocsátott a nemzetközi tudománytörténet szakemberei elé. Bár ez csak kis részletét tárja fel az orosz–magyar tudományos kapcsolatok történetének, módszerével megjelölte a további kutatások irányát. Reméljük, hamarosan kézbe vehetjük a folytatást.

Szemkeő Endre

TÖRTÉNETI STATISZTIKAI TANULMÁNYOK 3

Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára –
Magyar Országos Levéltár, Bp. 1977, 348 l.

A KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat történeti-statisztikai kutatócsoportjának munkájába engednek bepillantást az időszakosan megjelenő tanulmánykötetek. Ezekből a legfrissebb, a Történeti Statisztikai Tanulmányok 3, 1977-ben jelent meg. Elsősorban a család és háztartás 18–19. századi történetének kutatásáról ad számot. A családtörténet az 1970-es évek elején vált a társadalomtörténeti kutatások egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatává, s az azóta eltelt néhány év alatt

alakultak ki az e területen folyó munka intézményes keretei is (kutatói programok és központok, folyóirat stb.). 1972-ben jelent meg P. Laslett szerkesztésében a „Háztartás és család a múltban” című alapvető tanulmánykötet, amelyik az angliai kutatási eredmények mellett már viszonylag széles európai és Európán kívüli összehasonlításokra is lehetőséget nyújtott. A kötet bevezetője említi Andorka Rudolf e tárgyban írt tanulmányát (amelyik a kötetbe már nem kerülhetett be). 1972 óta nálunk is megszorodtak a családtörténeti vizsgálódások, s az 1977-ben kiadott kötet három legfontosabb tanulmánya már eredményeket, újabb kutatási lehetőségeket és módszereket, értelmezési problémákat tár elénk.

Logikailag és a keletkezés sorrendjében is a kötetben harmadikként szereplő tanulmány [A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két déldunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden)] ismertetésénél kell kezdenünk. Szerzője, Andorka Rudolf vázlatosan ismerteti a szociológus szemzőgéből a családtörténeti kutatások fejlődését, majd bemutatja a P. Laslett által kialakított osztályozási módszert. Laslett a háztartásokat a benne található családmagok és rokonok száma és egymáshoz való viszonya (fel- vagy lemenő rokonság) alapján osztályozza: az egyedül élők, a nem családi háztartások mellett egyszerű (egyetlen házaspár és gyermekei, azaz egyetlen családmag), kiterjesztett (egy családmag rokonnal) család-háztartásokat és többcsaládú háztartásokat különböztet meg. A háztartások szerkezetét egyszerű és áttekinthető rajzzal is bemutatja.

Laslett kutatásainak másik jellemzője, hogy olyan – a teljes lakosságot felölelő – lajstromokat használ, ahol a korabeli összeíró valamilyen módon feltüntette a háztartások határait, s jelölte a háztartás tagjainál, hogy milyen kapcsolatban állnak a háztartás fejével (gyerek, feleség, szolga stb.). Andorka rámutat, hogy Magyarországon is található ilyen (főleg egyházi) források, s hogy ezek alkalmasak feldolgozásra, azt Kölked és Alsónyék egy-egy összeírásának bemutatásával igazolja. (Az utolsó években a helytörténeti munkák több ilyen összeírást közöltek vagy ismertettek – pl. János-halma, Tiszacsege –, a teljes és részletes feldolgozás azonban még várat magára.)

Andorka adatai már némi összehasonlítást is lehetővé tesznek: Magyarországon a bonyolultabb, több családmagos együttélések gyakoribbak, mint Angliában vagy Nyugat-Európa más országaiban, de nem érik el a Balkán zadrugáira jellemző arányokat. Andorka óvatosan fogalmaz, s a Kölkeden és Alsónyéken megfigyelt jellemzőket csak a hasonló Duna-menti és talán Dráva-menti (ormánsági) magyar községekre tartja általánosíthatónak.

Faragó Tamás – a kötetben második helyen szereplő, „Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828” című tanulmány szerzője – maga is Laslett nyomán kezdett mikrovizsgálatba, a falusi háztartások szerkezetének változását kutatta egy falun (Nagykovácsin) belül. Ennek mintegy tágabb értelmezési keretként elemzi az egész országra kiterjedő népességösszeírásokat (1787. évi népszámlálás, 1804. évi nem nemes összeírás és az azt követő conscriptiók). Dolgozata első részében bizonyítja, hogy 1787 és 1828 között Magyarországon az átlagos paraszti háztartás nagysága megváltozik, 4,95-ről 5,59 főre nő. A változást azzal magyarázza, hogy az összeírások számadatainak tanúsága szerint a jobbágyok házas fiai (és a nők) a korábbinál nagyobb mértékben maradtak a szülőikkel közös háztartásban. Részletes elemzése megmutatja, hogy az átlag változása mögött valójában a kis- és a nagycsalád területi elterjedésének módosulása áll: emelkedik azon megyék száma, ahol a nagy (kiterjesztett) család statisztikai gyakorisága nagyobb.

Hogyan igazolható ez, hiszen közismert, hogy a forrásokban nem találunk erre közvetlen információt? Faragó mutatószámokkal dolgozik, a kiscsalád vagy nagycsalád uralkodó jellegét többek közt az egy háztartásra jutó házas férfiak számával határozza meg. 1787-ben Magyarországon egy háztartásra 1,05 házas férfi jut. Pozsony, Moson, Győr, Komárom megyékben csak 0,91 és 0,94 között mozog, Baranyában 1,21, Torontálban 1,28, Temesben 1,17, Nógrádban 1,18. Az átlag alatti értékek úgy értelmezhetők, hogy a házasságot kötő fiúk egyben kiválnak a szülők háztartásából és saját otthonot teremtenek, az átlag feletti értékekből viszont a több családmaggal rendelkező háztartások nagyobb arányára következtethetünk. A megyei mutatószámok értékeit és azok időbeli elmozdulását Faragó térképre vetíti. Számításai módszertanilag ötletesek és megalapozottak.

A tanulmány második s talán fontosabb részében a népességösszeírások alapján a paraszti társadalom szerkezetét és változásait vizsgálja. A háztartásnagyság bemutatásához használt népességösszeírások alapján azt állítja, hogy 1787 és 1828 között sem a birtokos parasztság, sem a zsellérség létszáma nem nőtt jelentősen, az úrbéri és adóösszeírások alapján megrajzolt zsellérsédesési folyamat vagy korábban zajlott le, vagy a források sajátosságából fakadó látszat. A vizsgált időszakban egy

harmadik csoportnak, az összeírás által jobbágyok fiaiként számbavetteknek nő meg a száma és súlya. Itt kapcsolódik össze a háztartás és a társadalmi szerkezet vizsgálata, a háztartás nagyságának emelkedő tendenciája, a szülői háztartásban élő házas fiúk (vők) csoportjának jelentős gyarapodása, a zsellérség és birtokos parasztság viszonylagos súlya „nagycsaládos” paraszti és zselléres régiókat rajzol ki. A Faragó által körvonalazott régiók már első látásra is kapcsolatba hozhatók a történeti, gazdasági tájakkal.

Dányi Dezső *„Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon”* című tanulmánya első részében a Faragó Tamás által is használt forrásokat elemzi, s tőle eltérő eredményre jut. Szerinte a matematikai statisztikai elemzés azt mutatja, hogy a különböző időpontokban megfigyelt változások nem olyan mértékűek, hogy mögöttük az egész magyarországi családszerkezet megváltozását kelljen feltételeznünk.

További elemzései során a termékenység, a nagycsalád súlyának mérésére dolgoz ki mutatókat. Az előbbit a megyék vonatkozásában, az utóbbit viszont községi részletességgel mutatja be.

Dolgozatának második részében az urbáriumok, az 1787. évi népszámlálás részletes adatai (Győr és Nyergesújfalu) alapján rajzolja meg a különböző családtípusok elterjedtségét, nagyságát és szerkezetét. A család nagyságát és szerkezetét összefüggésbe hozza az apa életkorával, társadalmi-vagyoni helyzetével. A 17–18. századi urbáriumokból 4776 jobbágháztartást vizsgál, és bizonyítja a kis család dominanciáját s egyes mutatók állandóságát (egy háztartásra jutó összes gyermek, házas férfiak). Véggövetkeztetése: „Magyarországon a háztartások nagysága és szerkezete nem különbözött lényeges mértékben a 18. század elején, végén és a 19. század elején”. (60. o.)

A gazdagon dokumentált és bő számításanyagot is közlő tanulmányok szinte új műfajt teremtenek: az elemző szöveg, az alapos – szinte önálló polémikus művet képező – jegyzetapparátus, statisztikai függelék s irodalomjegyzék. Ez utóbbiak a három tanulmány esetében sok ismételt tartalmaznak, helyettük a család és háztartás történetére vonatkozó nemzetközi és magyar irodalom rendszeres (esetleg annotált) bibliográfiája többet adott volna. S a tájékozatlan olvasó Dányi Dezső és Faragó Tamás adatainak eltéréseit sem mindig érti (pl. az 1787. évi népszámlálás alapján az egy háztartásra jutó népesség Dányinál 5,81, Faragónál 4,95).

A három család-történeti tanulmány sokban gazdagítja ismereteinket, de szerencsére egyik munka sem áll meg a leírásnál, hanem a család és háztartás szerkezetének jellegzetességeit, változását összefüggésbe hozza a társadalom és gazdaság más jelenségeivel. Andorka Rudolf a kiterjesztett (nagy-) család és a korai születésszabályozás együttes jelenlétét a Duna és Dráva mentén más demográfiai jellemzőkkel (pl. korai és szinte általános házasságkötés) kapcsolja össze, és terem belőlük demográfiai modellt, amit aztán rávetíti a gazdasági helyzetre (terjeszkedésében korlátozott parasztság). Idevágó gondolatai, feltevései egyrészt fontos, eddig nemigen vizsgált kérdésekre hívják fel a figyelmet (s szinte konkrét kutatási feladatokat jelölnek ki), másrészt szükségessé teszik a paraszti háztartás, család reprodukciójának általa megrajzolt modellje mellett a parasztgazdaság modelljének kidolgozását.

Faragó Tamás rendszeres kritikai elemzését adja az 1790–1848 közötti korszak paraszti társadalomszerkezetét tárgyaló irodalomnak, s megkérdőjelezi az 1848-as forradalmat megelőző korszak alapvető társadalmi tendenciájáról vallott eddigi álláspontokat. Véleménye szerint a paraszti társadalomban a relatív földszűke kettős tendenciát okozott: egyes tájakon az eddig általánosnak tartott zselléresedést, más vidékeken pedig a paraszti háztartások felduzzasztását. A két jelenséget azonos súlyúnak tekinti, úgy véli, a parasztság életének válságát éppen az utóbbi, nem pedig a földnélküliség nyomása okozta.

Dányi Dezső elsősorban a demográfiai tényezők kölcsönös összefüggéseire mutat rá: adott halandósági, termékenységi viszonyok között a család nagysága, összetétele is sokban meghatározott, s lehetséges értékei kiszámíthatók. A demográfiai tényezők összefüggéseinek ismerete hozzásegíthet az adatok hiányosságainak pótlásához, a megalapozott becsléshez.

Az ismertetett tanulmányokkal a család-történet kilép szűk diszciplinájából, és alapvető társadalomtörténeti kérdéseket feszeget. Ráirányítja a figyelmet arra, hogy a 18. század utolsó harmadában, a 19. század első felében a paraszti társadalomban bonyolult változási folyamatok figyelhetők meg. Ezek kapcsolatba hozhatók az életkörülmények tájankénti különbözőségével, helyenkénti romlásával. A jobbágyfelszabadítást követő gyorsabb változások sok területen csak kiterjesztik és felerősítik a korábban jelentkező tendenciákat. Mindez azt sugallja, hogy az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani a jobbágyfelszabadítást megelőző korszakra, s a gazdaságtörténeti kutatások elmaradottságát

fel kell számolni, mert az már jelenleg is nehezíti a társadalmi jelenségek magyarázatát (pl. a relatív földszűke, a munkaerő problémája).

Böszörményi Ede tanulmánya a hódmezővásárhelyi öngyilkosságokról a fentieket csak megerősíti. Böszörményi egy igen sokat vitatott – mind ez ideig inkább szociológusok által vizsgált – jelenség, a Magyarországra és azon belül is egyes tájakra jellemző magas öngyilkossági arányszám történeti alakulásához nyújt alapvető adatokat és szempontokat. Adatai alapján az öngyilkosság előfordulása a 18. században csak szórványjelenség, gyakorisága a 19. század második negyedében kezd emelkedni, majd pedig az 1860-as években indul meg az első nagy öngyilkossági hullám, amelyik a századforduló körül tetőzik. A tanulmány részletesen bemutatja az öngyilkosok jellemzőit (vallás, életkor, az öngyilkosság módja). Bizonyítja, hogy a katolikus lakosság némi késéssel és lemaradással ugyan, de követi az „élenjáró” reformátusokat. Részletesen megvizsgálja a vásárhelyi öngyilkosságok emelkedésének, hullámainak gazdasági és társadalmi hátterét, a deviáns viselkedés normáinak terjedését, családon belüli hagyományozódását. Nemcsak a történész, hanem a szociológus is érdeklődéssel olvashatja Böszörményi cikkét, s munkája mindkét szakterület számára kihívást jelent.

Fallenbüchl Zoltán egy lehetséges statisztikai forrás – a cím- és névtárak – magyarországi megjelenését, elterjedését rajzolja meg példamutató alapossgal és óriási anyagismerettel (*Tiszti címtárak története Magyarországon*). 1730-ban jelent meg az első olyan kalendárium, amelyik már tiszti címtárt is tartalmazott, s gyors sikert ért el a műfaj. A hivatalos támogatás és ellenőrzés mellett készült kiadványok a rendi méltóságok, a felső hivatalnokok, az egyházi tisztségviselők nevét közlik. Időnként lát csak napvilágot olyan kiadvány, amelyikben megtalálható a megyei hivatalnokok és tisztségviselők neve is (pl. Decsy Sámuel magyar nyelvű naptárai 1794–1796-ból). 1873-tól már hivatalos kiadványként jelenik meg Magyarország tiszti cím- és névtára.

Fallenbüchl ismerteti a speciális – tanügyi, egyházi, katonai schematismusok keletkezését is. A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy a hivatalnokság, az értelmiség történetével, de minden társadalomtörténettel foglalkozó kutató számára használható forrást jelentenek a névtárak.

Duka Zólyomi Norbert „*Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálózások a 18. század végén (1786–1800)*” című dolgozata az egyházi anyakönyvek, a Pressburger Zeitungban közölt „elhaltak névsora”, a városi orvosok által készített különböző kimutatások alapján pontos és részletes képet ad a himlő pusztításáról. Pozsonyban 1786–87-ben, 1789–90-ben, 1794–95-ben, 1797–98-ban és 1800–1801-ben járványszerűen jelentkezett a himlő, s jelentősen, mintegy 25–30 százalékkal emelte a halálózások számát. A részletes elemzés azt mutatja, hogy a himlő elsősorban a szegényebb néposztályok gyermekei közül szedte áldozatait. Duka Zólyomi tanulmánya alapos orvos- és járványtörténeti munka, kár, hogy adatok híján csak kismértékben tud foglalkozni a himlőjárványok társadalmi oldalával, s egyáltalán nem vizsgálja az állandóan jelen levő (endémikus) himlő járvánnyá fejlődésének okait.

A történeti statisztikai publikációk 20 év óta jelennek meg rendszeresen különböző nevek alatt. A nyers adatközléstől a módszertani kísérletezésekig igen széles skáláját mutatták be a kvantitatív szemléletnek és eljárásoknak, számot adva kvantitatív történetírásunk eredményeiről és nehézségeiről egyaránt. Az 1960-as években a történeti demográfia területén megindult munkák és ezek első eredményei a profil tisztulását és alapvető előrelépést ígértek – a folytatás azonban elmaradt. Az új demográfia történeti kutatások ritkák, s nem követnek egységes programot. A mostani – megint egységesebb tartalmú – kötet azt mutatja, hogy a kutatócsoport munkájának súlypontja ismét egy fő téma köré csoportosul. S meggyőzően bizonyítja a kvantitatív módszerek használhatóságát és jelentőségét. De alapvetően fontos a megkezdett kutatások szervezett folytatása, s a magyarországi családtörténet szintézisének létrehozása – ez a feladat a fenti kutatókra és a történeti-statisztikai kutatócsoportra vár. Kutatásaik eredményeinek pedig termékenyítőleg kell hatnia a történettudomány más területeire, és be kellene épülnie a szintézisbe is.

ERNST WAGNER:

HISTORISCH-STATISTISCHES ORTSNAMENBUCH FÜR SIEBENBÜRGEN

(Studia Transilvanica. Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs.
Im Auftrag des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde.
Herausgegeben von Paul Philippi. Band 4.)
Köln–Wien, Böhlau Verlag. 1977. 526 l.

ERDÉLY TÖRTÉNETI STATISZTIKAI HELYSÉGNÉVTÁRA

Ernst Wagner úttörő munkára vállalkozott, amikor összeállította Erdély történeti statisztikai helységnévtárát. Helységnévtárak már eddig is készültek, de Wagnerét mégis joggal tarthatjuk úttörőnek: adatgazdagsága, összeállítási szempontjai és a történeti statisztikai áttekintés miatt. A szerző, amikor bevezetőben könyve hézagpótló jellegéről ír, a következő, eddigi gyakori nehézségeket és hiányosságokat említi: a helynévformák változatossága, az utóbbi 200 év legfontosabb statisztikai adatainak nehezen összegyűjthető volta, az egyes helységek hovatartozása körüli zűrzavar, a német helynevek egységes nomenklatúrájának a hiánya. Abban is igaza van, hogy C. Suciú 1967–68-ban megjelent történeti helységnévtára „Románián kívül alig áll rendelkezésre, és bizonyos hiányosságok jellemzik, bár hiányosságok nélkül aligha lehet ilyen vállalkozást befejezni.

Milyen adatokat tartalmaz az ismertetésre kerülő helységnévtár, és milyen rendező elv szerint csoportosította őket a szerző? Először is az 1930-as népszámlálás alapján döntötte el, hogy milyen települést vesz fel helységgé, s a helységeket Marienburg 1813-ban megjelent „földrajza” alapján az 1848 előtti közigazgatási beosztás szerint csoportosította. A helység német neve (amelyet az utolsó, 1929-ben kiadott lutheránus egyházi évkönyv alapján vett fel) után a – mai hivatalos – román, majd – az 1910-ben érvényes – magyar, végül a szász és a latin következik. A helynevek után a helység első okleveles említését jelzi a szerző. A népességszámra vonatkozó adatai a következők: tényleges népesség 1850, 1880, 1910, 1930-ból, ezenkívül az 1930-as népszámlálásból válogatott nemzetiségi és vallási megoszlási adatok (román, magyar, zsidó, cigány, egyéb és a vallások közül a lutheránus), a helység 1910-es területnagysága katasztrális holdban, az 1956 és 1966-os tényleges népesség, a helység 1969-től érvényes megyei hovatartozása, az 1786-os tényleges népesség és végül az 1969-es, tehát a mai községi hovatartozás.

A jelzett anyagot a tizedes osztályozás gyakorlata szerint beszámozta, s így a munkához csatolt helységnévjegyzék segítségével könnyen kikereshető bármelyik község adatsora. Mint jeleztük, a táblázatok sorát az 1848 előtti törvényhatóságok polgári közigazgatás alatt állt helységekre vonatkozó adatok alkotják, ezután következnek a városok lélekszámadatai (1500–1975) s velük az 1956-os nemzetiségi megoszlás adatai, majd a megyei és járási közigazgatási beosztás változása a 19–20. században, végül a határőrvidéki lakosságra vonatkozó községsoros adatok Lenk von Treuenfeld kézikönyvéből és az 1850-es népszámlálásból (az egész községre vonatkozóan), az 1786-osból pedig az ún. polgári lakosság.

Ezek után rögtön felvetődik az a kérdés, hogy milyen szempontok alapján válogatta és csoportosította a szerző az adatokat. Úgy tűnik, ebben elsősorban nem annyira szemléleti, mint inkább gyakorlati okok játszottak közre. Amikor elkezdődtek a munkálatok, akkor – 1967 decemberében – Romániában átszervezték a közigazgatást, az új közigazgatási beosztást pedig csak 1969-ben közölték, s ezért a szerző az 1848 előtti beosztást választotta, az újat pedig azért nem adta részletesebb bontásban, mert időközben hozzájutott az 1956., 1966. és az 1786. évi adatokhoz, és financiai szempontok miatt több adatot nem közölhetett. Így az új közigazgatási beosztást a készülő történeti atlaszban fogja részletezni. S kétségtelen, a történetiség elvének jobban megfelel a választott megoldás, gyakorlati szempontok viszont ellene szólnak, hiszen a prestatistikai korból (az 1848 előtti közigazgatási beosztásban) alig van olyan megbízható adat, ami összehasonlítási alapot kínál. Igaz, a lényeges változásokat tükröző statisztikai felvételek eredményeit megyei szinten a közigazgatási beosztás gyakori változása miatt nem tudjuk összehasonlítani, kivéve a dualizmus utolsó három-négy évtizedéből származókat. Így inkább csak találgatni lehet, hogy melyik közigazgatási beosztás felelt volna meg jobban a munka kérdésfeltevésai természetének és Erdély-szemléletének.

A szerző történeti-statisztikai bevezetőjében elsőként tett kísérletet eddigi ismereteink összefoglalására, méghozzá napjainkig vizsgálva az összes fontosabb kérdést. Vizsgálódásait a lehető legszűkebb értelemben vett Erdélyre korlátozza, nem foglalja a Partium 1848-ig Erdélyhez tartozó részeivel sem. A bevezetés elsősorban a mai Erdélyt vizsgálja, történeti látószögéből. Az erdélyi fejlődés legfontosabb sajátos jellemvonását a sok nemzetiséget és vallást egyesítő és megtartó mivoltában látja, s „ez az ország javát szolgálta, még ha az együttélés nem is volt mindig feszültségektől mentes”. Hangsúlyozza, hogy ennek az együttélésnek, a kölcsönhatásoknak és egymás kölcsönös gazdagításának a tanulmányozása éppen a sovinizmus és a nacionalizmus legyőzésének a szempontjából „nemzetek fölötti európai érdek”. (75. l.) Az oktatási viszonyokat vizsgálva pedig azt fejtegeti, hogy „ellentétben a korábbi időkkel, amikor a kisgazdaságokban és a kisipari vállalatokban természetesen az anyanyelvet használták, feennáll a veszély, hogy az együtt lakó nemzetiségek anyanyelvét kiszorítják a szakmai-gazdasági életből, és azzal csak otthon, kulturális rendezvényeken és egyházi szertartásokon lehet élni. Ennek következménye az egész ország [Románia] számára szellemi szegényedést jelentene.” (91.)

Erdélyt mint Románia központi tartományát (Zentralprovinz) mutatja be. S bár nem kételkedik abban, hogy a 18. századra már román lett a lakosság többsége, és hangsúlyozza, hogy Erdélynek „a két román fejedelemséggel szoros gazdasági kapcsolata voltak, történeti fejlődése hasonló, és már régóta élénk népességcserélődés érvényesül” (51. l.), úgy véli, „történetileg hamis” Erdélyt román országnak nevezni. (37. l.) Ennek a szemléletnek a jegyében rekonstruálja azokat a mutatókat, amelyek Erdélynek mint sajátos önálló fejlődésű egységnek jelzik a határait. De azáltal, hogy vizsgálódásainak zöme az 1945 utáni korszakra esik, az 1918 előtti korszak rovására az összehasonlító vizsgálódások lehetőségét időben és térben is leszűkíti. Általában egyetérthetünk a dualizmus kori magyar kormányok nemzetiségi politikájának elmarasztalásával, de azzal már kevésbé, hogy Erdélynek a Monarchiában elfoglalt helyzetéből csak néhány politikai, ill. gazdaságpolitikai mozzanat köti le a figyelmét, s nem próbálja rekonstruálni azokat a mutatókat, amelyek jeleznék – korabeli kifejezéssel élve – a polgárosodottság fokát, azokat a feltételeket, amelyek ennek a sajátos fejlődésű területnek kijelölték a helyét a Monarchia és Kelet-Európa gazdasági munkamegosztásában. A szerző szerint Erdély 1867 előtt és után csak poremterület volt, „nyersanyag- és élelmiszer-szállító szerepet szántak neki, a tőle nyugatra fekvő ipari területek ellátását”. (51–52. l.) Legsúlyosabb érve a vámháború, „Erdély létérdekéi ignorálásának kirívó példája”, amikor a nagybirtokosok érdekeinek védelme miatt gyakorlatilag az erdélyi iparcikkek előtt lezárultak a román határok, az erdélyi ipar súlyos válságba került, és az erdélyi vállalkozók közül többen is a szomszédos Havasalföldön hoztak létre ipari létesítményeket. De vajon feltételezhetjük, hogy az összbirodalmi célok megvalósítására törő birodalmi vezetés Kelet felé ne védte volna keleti tartományának érdekeit, nem is beszélve arról, hogy K. Müller a 18. századra vonatkozóan más eredményekre jutott, mint E. Wagner. Nincs ugyan a vámháborút korszerű eszközökkel feldolgozó tanulmány, amely azt is bemutatná, hogy a romániai iparpolitikának mennyire állott érdekében a vámháború, de aligha helytálló a dualizmus korából csak a kisipar válságát látni. A fejlettebb területekkel való szoros kapcsolat rendkívül sok előnyt is kínált. A magyar kormányok iparfejlesztő politikájának pozitív hatása pedig Erdélyben is érvényesült, s amennyire azt földrajzi fekvése, munkacseré-lehetőségei és a piaci viszonyok engedték, megerősödött a modern kapitalista ipar, és vele együtt létrejött a munkásmozgalom korszerű harci formáival védelme munkásosztály. A munka hiányosságának bibliográfiái vetülete, hogy az irodalomjegyzékben nem találkoztunk Keleti Károly, Láng Lajos, Jekelfalussy József, Matlekovits Sándor fontosabb munkáinak a címével sem. Bár a Hóman–Szekfű-féle szintézist megtaláljuk, hiába keressük a Magyarság néprajzá-t, vagy a vitatható szemléletű, de szempontjai és kordokumentum jellege miatt fontos Magyar földrajz-ot. Igaz, arról sem feledkezhetünk meg, hogy marxista történetírásunk sajnálatos módon elhanyagolta az erdélyi gazdasági fejlődés korszerű kutatását, de azért a szerző az utóbbi évek magyar gazdaságtörténeti eredményeit jobban figyelembe vehette volna.

Mindennek a szóvátételével a munka Erdélyre összpontosító szemléletének néhány vonását és konzekvenciáját szeretnénk volna érzékeltetni, a továbbiakban pedig felsorakoztatjuk fontosabb eredményeit és következtetéseit, amelyek többsége olyannyira a mába vezet, hogy – megfelelő tájékozottság hiányában – aligha mondhatunk róluk ítéletet.

A könyv az erdélyi helynév- és településtörténet főbb kérdéseinek áttekintésével indul. S rögtön arra hívja fel a figyelmet, hogy az iparosítás és az urbanizáció 1960-tól milyen nagy mértékben

megváltoztatta a településszerkezetet és a népességmegoszlást. Igen érdekesen mutatja be a települések funkcióváltását, azt, hogy miként őrizték meg vezető szerepüket a volt szabad királyi városok, míg a taxalista helységeknek csak együtöde vált közigazgatási és ipari központtá, ill. várossá. S hogy a jelen mennyire a múltra épül, mi sem példázta jobban, mint hogy ma az egykori Királyföldön kétszer olyan magas a városok aránya, mint a megyékben; a Székelyföld ebből a szempontból a két terület közt van. A települési formák és a falutípusok áttekintéséből alighanem joggal hiányoljuk R. Vuia, A. Golopenția, J. Conea munkáinak említését.

A helynevek kérdésének részletesebb vizsgálatába nem bocsátkozik a szerző. Úgy véli, kritikailag kell újra átvizsgálni az eddigi irodalmat, mert „az utóbbi évszázadban csak kevesen tudtak ellenállni a nacionalista színezetű etimológia kísértésének” (18. l.) Főleg a szász, ill. a német szakirodalmat idézi, pozitívan említi Szabó T. Attila munkásságát, és kritikusan méltatja Kniezsa Istvánét, mert „sok hipotézise tendenciózus, és szinte mindig a román kontinuitás-tant cáfolják”. (17. l.) Wagner a kontinuitás tanával nem foglalkozik részletesebben. Azt sem részletezi, hogy milyen volt a magyar honfoglalókkal kapcsolatba került őslakosság. Jelzi, hogy az egyes erdélyi népek emlékét miként őrzi a helynévanyag. Említi a magyar honfoglaló törzsek emlékét őrző helyneveket, hangsúlyozza, hogy római eredetű viszont nem maradt fenn. Jelzi azt is, hogy a román történetírás vonakodva veszi tudomásul a magyarság 10. századi erdélyi megtelepedését. A helynevekben előforduló „román” kifejezésnek pedig semmi köze ahhoz, hogy románok vagy magyarok az őslakosok, s általában az ilyen helynevek későbbi román megtelepedésre utalnak. A román, magyar és német helynévtípusok bemutatása után a helynevek mesterséges magyarosításáról, majd románosításáról ír. „A mai problematikához” című alfejezetben pedig azt fejtegeti, hogy bár a kisebbség fogalma helyett bevezették „az együttlakó nemzetiség” kategóriáját, s ez – akaratlanul is – újból kifejezésre juttatja [az ebbe a kategóriába tartozók] „másodrangúságát”, és a diszkriminációt életi tovább (31–32. l.), ugyanakkor többször is említi, hogy Románia az egyetlen kelet-európai ország, amelyben nem került sor kitelepítésekre, bár mint hangsúlyozza, a romániai németység élete korántsem volt mentes a nehézségektől. Igen kritikusan értékeli a mai helynévhasználatot. A közigazgatás múltját áttekintő fejezetben elutasítja azt a vélekedést, amely a szász és a székely székszervezetet az erdélyi őslakosságtól eredezteti.

A kötet bevezetése a történeti-statisztikai és a kvantifikációs vizsgálódások értelméről és hasznáról győzheti meg az olvasót. Először a lehetséges forrásokat tekinti át, a dézsmakimutatásoktól a népszámlálásokig. Említi az adókimutatásokat, és – nem tudni, miért – külön ír az 1784., 1791., 1829–39. évi adóösszeírásról, holott ilyen összeírások a 18. század második felétől 1848-ig rendszeresen készültek (s korántsem a diéta beecgegyezésével), mégpedig úgy, hogy a rektifikátorok a katonai év elején kiszálltak, és a falusi előljárók eskü terhe mellett jelezték az egyéni adófizetők adótárgyaiban történt változásokat. A népszámlálások rövid jellemzésével kapcsolatban viszont a munkának azt a hiányosságát lehetne szóvá tenni, hogy nem kísérli meg a levéltári és kéziratos anyag áttekintését. Az 1850-es népszámlálás adatait is több forráskritikai észrevétellel lehetett volna bemutatni, hiszen a Bielz kézikönyvében és az eredeti táblázatokban szereplő adatok közt több eltérés is található, s lehetett volna az 1857-es népszámlálás adataiból közölni, ebből ugyanis községsoros adatokat is közöltek nyomtatásban, igaz, csak a közigazgatási szervek belső használatára.

Ezek után következik – mint már utaltunk rá – az Erdélyt Románia központi tartományaként bemutató fejezet. A szerző a városi lakosság viszonylag magas arányában látja az erdélyi fejlettségi szint egyik mutatóját. A népességnövekedés regionális sajátosságait vizsgálva 1930 körül lát korszakhatárt, addig az egykori Királyföldön a legkisebb a növekedés üteme, utána itt a legnagyobb, és míg itt 1966-ban a lakosságnak majdnem 60%-a városban él, egész Erdélyben csak 41,5%-a. A népességnövekedést magyarázó természetes szaporulat becsüléséhez Söllner adatai talán megbízhatóbb alapot jelentettek volna, mint amelyeket S. Becher könyvében találunk, és az 1870-es évek kolerajárványa után is célszerűbb lett volna évről évre kiszámítani az adatokat, annál is inkább, mert egyrészt ellenőrizni lehetett volna az 1840-es évek népmozgalmi adatainak hitelét, másrészt az erdélyi természetes szaporulat alakulását össze lehetett volna hasonlítani a magyarországgal, ugyanis a nyers születési és halálozási arányszámok trendjét.

A migrációk irányát, etnikai sajátosságait a népszámlálások alapján rekonstruálja. Az 1966-os népszámlálás alapján jelzi, hogy a nagyobb városok lakosságának egyharmada helyi születésű, egy-negyede pedig az utóbbi 6 évben költözött be. A belső vándorlást Hunyad és Brassó megye példáján

vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az ideköltözőknek „csak egyharmada erdélyi, amíg az ókirályságbeliek (...) megközelítőleg a felét teszik ki. A moldvaiak, olténiaiak és havasalföldiek számára Erdély kedvelt meglepedési terület, amíg az erdélyiek, Bukarestet kivéve, szívesebben maradnak otthon”. (63. l.)

A vallási és a nemzetiségi megoszlás alakulását szoros összefüggésben vizsgálja a politikai tényezők változásával. Hosszasabban foglalkozik a szász nemzetiség létszámának alakulásával, amelynek ma kétharmada él Romániában. A lakosság írni-olvasni tudása szintén olyan jelenség, amely élesen kirajzolja Erdély határait. Ezen túlmenően a szerző szoros összefüggést mutat be az analfabetizmus és a nemzetiségi megoszlás között, ami a múlt és az életformák következménye. A dualizmus kori nemzetiségi iskolapolitika elhibázottságának a bemutatása után közli a mai fontosabb idevágó adatokat, de a mai oktatáspolitikát csak szász vonatkozásban vizsgálja.

A tudományos és a kulturális életről írva a főváros–vidék ellentétpárjában való gondolkozással az erdélyi kulturális központok egyenrangúságát állítja szembe, felsorolva a nagy múltra visszatekintő s ma már nem létező román, magyar és szász tudományos szervezeteket. Szívesen olvastunk volna viszont az erdélyi könyvkiadás múltjáról, mennyiségi alakulásáról és a mai színházi életről is.

A könyv záró fejezetei a gazdasági élettel foglalkoznak. Igen szerencsés elgondolásnak kell tartanunk, hogy a mezőgazdaság kérdéseit nagy szakértelemmel taglaló fejezetben a fejlődést tükröző grafikonok görbéit minél korábbi időponttól próbálja indítani, de az eredmény sok vonatkozásban meglepő. Az 1828-as adatok például csak az adóköteles állatállományt adják meg, szemben az 1850-es évek adataival, amelyek az egészet, tehát az 1848 előtt adó alól kiváltságot nemességét is. Kár volt az 1895-ös esztendőnél megállni, mert a századforduló adatait is bevonva a vizsgálódásba, néhány grafikon az agrárkapitalizmus hatását és az archaikus gazdasági formák továbbélését is tükrözte volna. Végül csak néhány szépséghibát említünk: a magyar nevek gyakori elírása mellett azt, hogy miután a kötet a bibliográfiai tájékoztatás szerepét is magára vállalta, a már említett munkákon kívül szívesen olvastuk volna Orbán Balázs, Jankó János, Tagányi Károly, Bíró József, Venczel József, Böződi György fontosabb témabavágó munkáinak a címét, s a megyei monográfiák mellett említeni lehetett volna a Das Burzenland kötetét is. Az első okleveles említésnél pedig célszerű lett volna a Székely Oklevéltárát is újra feldolgozni, nem pedig másodkézből venni annak az adatait.

E. Wagner könyvének megjelenését joggal tarthatjuk az Erdély-kutatás egyik legfontosabb eseményének. A könyvet forgatva pedig úgy tűnik, hogy a hagyományok ereje a tudományban is jobban érvényesül, mint gondolnánk. A szász tudományosság műhelyéből kerültek ki az első statisztikai jellegű leírások. Benkő Józsefen és Kőváry Lászlón kívül (aki nem túl alapos, de annál ötletesebb munkát írt) magyar szerző nem is vállalkozott arra, hogy Erdélyről mint sajátos arculatú tájak együtteséről történeti-statisztikai vizsgálódásokra épülő nagyobb tanulmányt írjon, s az utóbbi évtizedekben még olyan részkérdéseket feldolgozó tanulmány sem sok született, amelynek idézését például számon kérhetnénk a jelen kötetből. E. Wagner könyve adósságainkra is figyelmeztet, s arra is, hogy az Erdéllyel foglalkozó tudományosságnak figyelemmel kell követni az erdélyi szászok fontos tudományos műhelyét, hiszen a népek kölcsönös megismerését szolgáló tudományos teljesítmények csak egymás eredményeinek figyelembevételével szülehetnek, akkor is, ha szemléletükben egymástól különböznek.

Miskolczi Ambrus

ALBERT FUCHS:

GEISTIGE STRÖMUNGEN IN ÖSTERREICH 1867–1918

Löcker Verlag, Wien, 1978. 368 l.

SZELLEMI ÁRAMLATOK AUSZTRIÁBAN 1867–1918.

Az elmúlt évben a Löcker Verlag Georg Kepler néhány oldalas előszavával újrakiadta Fuchs 1949-ben megjelent híres könyvét. A kiadót nyilván nemcsak az a szándék vezette, hogy ismét az olvasó kezébe adja a ma már csak könyvtárakban fellelhető munkát, hanem valószínűleg az is, hogy most, amikor kutatók és olvasók oly nagy érdeklődéssel fordulnak a századvégi Monarchia szellemi

produktuma felé, ismét emlékeztessen egy korai munkára, amelynek szerzője elsőként kísérte meg marxista felkészültséggel teljességében megragadni a Monarchia fontosabb szellemi irányzatait a dualizmus időszakában. Ismeretes, hogy a második világháború után a Monarchia történetét feldolgozó szintézisek elsősorban a népek együttélésének lehetőségeit és korlátait kutatták. Kb. az 1960-as évek közepétől fordult a figyelem a századforduló szellemi fejlődése felé, kezdtek mind többen vizsgálni, mi volt az oka annak, hogy a századforduló Habsburg-monarchiájában a szellemi élet különböző területein olyan kiemelkedő alkotások születtek, mint Kafka vagy Musil, Schönberg vagy Webern, Klimt vagy Schiele oeuvre-je; hogy Bécsben született meg a modern szubjektív idealizmus (Mach), itt a freudizmus stb.

Az új érdeklődést a történeti irodalomban talán Schorske tanulmányai jelzik (The Transformation of the Garden: Ideal and Society in Austrian Literature [American Historical Review 1967.]; Politics in a New Key: An Austrian Triptych [Journal of Modern History, 1967.]). 1972-ben megjelenik The Austrian Mind – An Intellectual and Social History 1848–1938, W. M. Johnston vaskos könyve, amit a szintén amerikai szerzőpár Allan Janik és Stephan Toulmin Wittgenstein's Vienna (New York, 1973) c. munkája követ – hogy csak a legfontosabbakra utaljunk. E munkák megkísérik a korabeli Monarchia eszmei-politikai fejlődéséből megérteni és megértetni a századvég kulturális virágzását. A szintézis igénye vezeti a szerzőket – a rövid Schorske-tanulmányokat legalább annyira, mint a gondolatilag széteső Johnston-kötetet – és éppen ez az igény rokonítja az idézett munkákat Fuchs vállalkozásával.

Albert Fuchst, az Anschluss után Csehszlovákiába, majd Angliába emigráló marxista esztétát és történészt az a szellemi út érdekli, amely Ausztriát az 1938-as tragédiához vezette. Két kötetre tervezett munkájának csak az első, a dualizmus korát tárgyaló fele készülhetett el, a háború után hazatért Fuchs 1946-ban, negyvenegy éves korában meghalt.

A Geistige Strömungen nem egyszerűen kultúrtörténet, hanem Ausztria történetének olyanfajta összefoglalása, amilyenből (az amerikai kultúr- és filozófiatörténetek ellenére is) a legkevésbé van: az osztrák-németség politikai-ideológiai-szellemi történetének együttes elemzése. Nem a Monarchiáról van szó, hanem Ausztriáról, Német-Ausztriáról – ha ez bizonyos fokig anakronizmus is a dualizmus időszakára vonatkozóan. A szerző Ausztria különálló létének, az osztrák-németségnek a némettől elkülönült történeti-eszmei fejlődésének útját vizsgálja. Hogyan találta meg helyét az osztrák-németség a dualizmus kori Habsburg-monarchiában, mennyire volt képes arra, hogy a sok nemzetiségű birodalomban megteremtse a maga nemzeti ideológiáját?

Fuchs a klasszikus osztrák történetírástól eltérően természetesen nem a liberalizmus álláspontjáról vizsgálja a történeteket. Mégis rokonszenvel viseltetik az osztrák liberálisok iránt, mégpedig nemcsak potenciálisan *osztrák* voltak miatt (a német nacionalistákkal szemben). A liberalizmus szokott kritikáján túl, hogy ti. mennyire szűkebbük az osztrák liberálisok, mennyire szűk társadalmi rétegre támaszkodtak, Fuchs azt is fontosnak látja, hogy különösen a korai osztrák liberalizmus törekvései számos vonatkozásban szélesebb rétegek érdekeivel esnek egybe: az abszolutizmus felszámolása-korlátozása, a liberális kultúrpolitikai törekvések korántsem csak a nagyburzsoázia érdekeit szolgálták. Ismeretes, hogy a liberalizmus a párt politikai hatalmának parlamenti visszaszorulása után a politika számos területén maradandóan éreztette hatását. Fuchs felhívja a figyelmet arra, hogy Ferenc József tanácsadói körében, különösen a gazdaságpolitikában, a századvégen egy sor liberális szakembernek jelentős szerep jutott. Chlumecky, Ernst Plener érvei mindig hatottak az uralkodóra.

A könyv behatóan foglalkozik azokkal az irányzatokkal, amelyek túlnőnek a liberalizmus szokásos keretein, így az osztrák radikalizmussal. A radikalizmust a szó angol értelmében használja, baloldali liberalizmust, különféle kispolgári bázisú szociális reformtörekvéseket foglal e csoportba: a bécsi demokratákat (Kronawetter, Steundl), a szociálpolitikai pártot (Ofner, Philippovich), amellyel egy időben Masaryk és Hermann Bahr is kapcsolatot tart, s Fischhof 1880-as években szervezett, embrionális állapotában elpusztult német néppártját. Vitatható persze Fischhof szociális reformerként történő jellemzése; törekvései sokkal inkább a Monarchiában élő nemzetiségekkel német kezdeményezésből történő, demokratikus alapon való megegyezésre irányultak. Itt tárgyalja a századvég nőmozgalmát, az 1894-ben alakított Wiener Ethische Gesellschaftot, amely amerikai indításra a vallási dogmáktól független morál kidolgozására törekszik, s amely a katolikus Ausztriában olyan tömegmozgalommá képes válni, mint sehol máshol.

Több fejezetben foglalkozik a munka a századvég filozófiai irányzataival: a modern fizikai szubjektív idealizmus (Mach) és a modern logikai iskolák kialakulásával (Bolzano, Brentano, Meinong). Külön fejezetet kap a munkában Freud. Fuchs kísérletet tesz arra, hogy a korabeli osztrák szellemi életből a liberális racionalizmus válságából értesse meg a freudi pszichológia megszületését. Freud „a modern világkép nagy reformátora – írja –, akinek a munkássztyáli gondolati rendszere is helyet kell kapnia”. Roppant tudományos és emberi bátorságát csodálva is bírálja Freud társadalomtól elszakított emberképét és főként azt a törekvését, hogy elméletét más társadalomtudományokra is kiterjessze.

Bármilyen sokat írtak is Fuchs könyvének első megjelenése óta az osztrák politikai katolicizmusról, művének számos megállapítása e vonatkozásban ma is figyelemre méltó. A Hohenwart-féle konzervatív katolicizmus bírálatában jóval higgadtabb, mint a liberális történetírás. Hohenwarték javára írja, hogy „patrióták voltak”, azaz ragaszkodtak az osztrák államhoz, viszont elmarasztalja őket, mert „nélkülözték a világos kapcsolatot az osztrák nemzettel”. Felmentették volna a tartományokat Bécs kontrollja alól, hogy a helyi nemesség kontrollja alá helyezték. Törekvésük nem a nemzetek egyenjóságát szolgálta, mégis bizonyos előrelépést jelentett a szlávok jogai irányába.

Érdekes a keresztényszocializmus bemutatása abban a vonatkozásban, hogy a keresztényszocializmus nagyosztrák párttá válása a századforduló után hogyan járt együtt határozott magyarellenességgel és mérsékelt szláv szimpátiával.

Azt hisszük, az osztrák liberalizmus és konzervativizmus fejlődésrajzában nem jut a valóságnak megfelelő tér a Monarchia soknemzetiségű voltának és a nemzeti problémák növekvő jelentőségének. S amikor az elemzés során a nemzetiségi probléma előtérbe kerül, ti. az osztrák szociáldemokrácia, majd az ausztromarxizmus tárgyalásánál, a dolgok Fuchs ábrázolásában túlzottan is egyszerűek lesznek. Nyilvánvalóan igaz van Fuchsnak, hogy az osztrák-német szociáldemokrácia bizonyos fokig a nacionalizmus hatása alá került, hogy a kulturális autonómia helyett területi autonómiát kellett volna ajánlania, csak hogy ez korántsem volt olyan egyszerű, mint ahogy szimplifikálnak tűnik a szociáldemokrácia részéről az első világháború végén felmerülő Anschluss-terveket párhuzamba állítani az 1938-ban bekövetkezett csatlakozással.

A német nacionalizmus központi kérdése a munkának. Ez nemcsak 1945-ben volt indokolt egy olyan tanulmányban, amely az osztrák fasizmus történeti-ideológiai gyökereit kereste, annak kell tekintenünk ma is, ha meg akarjuk érteni a dualizmus kori Ausztria, az osztrák-németiség szellemi-politikai fejlődését, politikai-eszmei mozgalmait. Fuchs abból indul ki, hogy az osztrák fejlődés az ellenreformáció óta elkülönült a némettől, vagy legalábbis az északnémettől. Az osztrák-németek a szlávokkal és a magyarokkal együtt harcoltak a török és a porosz rablóállam ellen. Az osztrák-németek II. József óta egy félig-meddig egységes, Németországgal szemben zárt gazdasági területen éltek közösségben a szlávokkal és magyarokkal. E területnek önálló kultúrája alakult, amely nem német, hanem osztrák, fejlődését a Monarchiában élő valamennyi nép alakította.

Az önálló osztrák nemzet kialakulása 1848 történeti pillanatában megtorpant ugyan, átmenetileg úgy tűnt, hogy létrejöhet egy egységes demokratikus nagy Németország, amelynek Ausztria is részese, de ez a lehetőség 48 után végérvényesen szertefoszlott. 1870-re befejeződött az osztrák nemzet kialakulása. Igen ám, de az 1880-as évektől egy német nacionalista párt hódított teret Ausztriában. Hogyan volt lehetséges, hogy a némettől külön létező osztrák nemzetben német nacionalizmus hódítson teret? A balkáni terjeszkedés érdekében kötött német szövetség – mondja Fuchs –, amely az osztrák-német burzsoázia érdekeit szolgálta, táplálta a német nacionalizmust Ausztriában. Ezt azonban maga is csak részleges magyaráztatnak tartja. Megengedi, hogy a vegyes nemzetiségű, különösen a német birodalom határaihoz közel eső területeken fennmaradt vagy újrakeletkezett egyfajta közönségű németiséggel. Az osztrák-németiséget egyébként nemzeti indifferentizmus jellemezte. A feudális uralkodó osztály nézeteinek átterjedése a burzsoáziára, ill. az, hogy mindkét osztálynak érdeke volt a soknemzetiségű monarchia fenntartása, okozta nemzeti indifferentizmusukat.

Vagyis – Fuchs szerint – létezett német nacionalizmus és nemzeti indifferentizmus, és nem volt osztrák nemzeti tudat. Fuchs persze jól tudja, hogy a „nemzeti indifferentizmus” annak az államszisztémának fenntartását szolgálta, amely hagyományosan az osztrák-németiség hatalmi helyzetét garantálta a Monarchiában. Ami Fuchs felfogásától idegen, az az a tény, hogy a korszak osztrák-németjei osztrákok is meg németek is voltak, s e két dolog nem volt olyan könnyű egyeztetni. Éppen az 1870-es években, amikor Fuchs szerint befejeződött az „osztrák nemzet kialakulása”, szorult ki

Ausztria Németországból, akkor veszítette el az osztrák-németség külső nemzeti támaszát, akkor lett a soknemzetiségű birodalomban egy a sok nemzet közül, akkor erősödtek meg a birodalomban a polgári nemzeti mozgalmak (elsősorban a cseh), amelyek a németység hagyományos hatalmi helyzetét komolyan veszélyeztették. És akkor kerülnek az osztrák-németek abba az ellentmondásos helyzetbe, hogy szükségük van a Habsburg-birodalomra, mert abban élvezik a nagyhatalmi helyzet nyújtotta előnyöket, mert az védelmet jelent számukra a nemzeti mozgalmakkal szemben, és ugyanakkor elégedetlenek a Habsburg-monarchiával, mert az nem igazán, nem eléggé német birodalom. Az osztrák-németségnek a Habsburg-monarchiával szemben tanúsított ambivalenciájának, identitásválságának felismerésére, vagy ha tetszik, annak elismerésére, hogy az osztrák-németségnek a 19. század végén joga volt identitásválságba esnie – erre Fuchs műve keletkezésének pillanata nyilvánvalóan alkalmatlan volt. Ha Fuchs valamit feladatának érezhetett, az nyilván az identitásválság feloldása: Ausztria (az osztrák nemzet állama) volt és lesz – Németországtól független, demokratikus Ausztria.

Somogyi Éva

PAUL ROBERT MAGOCSI:

THE SHAPING OF A NATIONAL IDENTITY.

Subcarpathian Rus, 1848–1949. Cambridge, Mass. – London, 1978,
Harvard University Press, XIII, 640 l.

EGY NEMZETI AZONOSULÁS FORMÁLÓDÁSA

A magyar fordításban kissé szokatlanul ható cím mögött a vaskos kötet igen szorgos anyaggyűjtés komoly eredményét foglalja magában. Nemcsak a közel 2300 tételt tartalmazó bibliográfia, a felhasznált levéltári anyag nagysága és roppant szerteágazó volta bizonyítja ezt, hanem maga a körültekintő, számos tényezőre figyelő feldolgozás is imponáló.

Különösen ennél az éppenséggel nem könnyű témánál. Mert a téma, a cím erre kíván utalni, voítaképpen a kárpát-ukrán vagy ruszin nép nemzetévválásának a kérdése. A magyar kutatás is foglalkozott már a kérdéssel, éppenséggel ebben az aspektusban is, csak Perényi József és Mayer Mária munkáira kell utalnunk; Arató Endre az egész magyarországi nemzetiségi kérdés keretein belül tárgyalta a kérdést, mint Katus László is. Magocsi persze ezekhez a kutatásokhoz képest elsősorban azzal hoz újat, hogy nem áll meg a történelmi Magyarország felbomlásának az időpontjában, hanem zömmel éppen az 1918 utáni fejlődést vizsgálja, véleménye szerint ez volt a legdöntőbb a nemzeti identitás keresése és megtalálása terén. Az 1918 előtti vonalakat csak mintegy bevezetőként tárgyalja, utalva a görög katolikus papság lényeges szerepére meg a magyarosításra, 1918–19 során az amerikai ruszinok szerepét hangsúlyozza abban, hogy a terület Csehszlovákiához került.

A második rész a nemzetévválás kulturális mozzanatait vizsgálja, a történelmi koncepciót, a nyelvkérdést, az irodalom és a művészetek szerepét, az iskolarendszert és az egyházi-felekezeti tényezőt. Igen érdekes, amit itt a ruszin, a magyar, az orosz és az ukrán történelmi koncepciók különbségeiről és a nemzeti öntudatosításban játszott szerepükről mond. Sok újat tudunk meg az 1918 utáni kísérletekről, hogy az ortodox valláshoz vezessék vissza a népet, amit a csehszlovák kormányzat sokáig szinte szívesen látott, csak később kezdett nyugtalanodni, amikor a görög katolikus papok elleni erőszakos fellépés már a magántulajdon elleni forradalmi harc elemeit is mutatta.

A harmadik rész az 1918 utáni politikai fejleményeket tárgyalja, a ruszin követeléseket, hogy a békeszerződésben megszabott autonómiát csakugyan megvalósítsák, a rövid életű újabb magyar kísérletet a második világháború idején, amelyik meghirdette az autonómiát, de ugyancsak nem valósította meg, s végül a szovjet korszak fejleményeit, amelyek meghozták a nemzeti kérdés megoldását abban az értelemben, hogy a ruszinokat az ukrán nemzet részének tekintették. Magocsi helyszíni benyomásai alapján úgy látja, hogy a fiatalabb nemzedékek számára ez már a végleges megoldás. A ruszofil, ukrano-

fil vagy a ruszint önálló etnikumnak tekintő ruszinoofil irányzatok állandó harca, amely ezt a száz évet végigkísérte, ezzel befejeződött.

Könyve legvégén veti fel Magocsi munkája alapvető megállapítását: a ruszin nép számos kultúra keresztveződésében feküdt, nemzetévválásának több lehetősége is volt. Az egyik a különálló, ruszin nemzeté alakulás, a többi az orosz, az ukrán, a szlovák vagy a magyar nemzethez való asszimilálódás. A legutóbbi 1918 előtt már kibontakozóban volt. Még két másik lehetőség is megvalósult. A Szlovákiában élő ukrán lakosság jórészt asszimilálódik a szlovákokhoz. A jugoszláviai Vajdaságban élő ruszin telepek önálló ruszin irodalmi nyelvet alakítottak ki, tehát az önálló nemzetiséggé fejlődés útjára léptek. A népcesség zöme számára azonban a hazai megoldás, az ukrán nemzettel való azonosulás jelentette a kiutat a belső harcokból.

Érdekes szempont, és jórészt igazat adhatunk a szerzőnek, hogy ez a többféle lehetőség csakugyan fennállott, számos tényező együttes hatásán múlt, hogy melyik is valósult meg. Az érthetetlen csak az, ha Magocsi ezeket a lehetőségeket egyaránt elképzelhetőnek tartja, miért írta meg egész könyvét úgy, hogy az olvasó az utolsó lapokig azt hiszi, az ukrán nemzettel való azonosulást tekinti az egyetlen reális megoldásnak. A hangsúlyokat ugyanis végig úgy helyezi el könyvében, az értékeléseket mindig úgy adja, hogy csak ez a következtetés látszik a helyesnek, elfogadhatónak. Ezért marasztalja el alapvetően a magyar kormányzatot 1939–44 közti nemzetiségi politikájáért, mert az az orosz és ukrán megoldás helyett a ruszinnak mint önálló „magyar–orosz” nemzetnek az öntudatosodását szorgalmazta.

A magyar politikával szemben Magocsi különben is általában igen kritikus, és sok esetben persze igaza is van, amikor pl. a két világháború közti teljes-revizíós politikát elítéli. 1918 előtt azonban benyomásunk szerint túlhangsúlyozza a magyarosítást, és kevésbé veszi figyelembe a természetes asszimilációt, bár megmondja, hogy a ruszin parasztyerek számára ez volt a társadalmi felemelkedés egyetlen útja.

Magocsi csak a nemzeti problematika szempontjából kíséri végig a kárpátukránok fejlődését, tehát nem tér ki a gazdasági és a társadalmi fejlődés kérdéseire, néhány általánosságon túl. Ez indokolt, témájánál fogva, de azért ebben a vonatkozásban nem ártott volna valamelyest legalább figyelembe venni a szovjet történettudomány eredményeit, amelyeket sommásan elutasít. És ugyancsak nagyobb figyelmet érdemelt volna a kárpátaljai kommunista mozgalom a két világháború között, úgy tűnik, ennek jelentőségét nem látja a szerző.

Maga a feldolgozás szinte csak a felét teszi ki a könyvnek, csak az igen terjedelmes és alapos lábjegyzetekkel együtt a többségét. De nagyon hasznosak a mellékletek, amelyek, mondhatnánk, nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszik Magocsi munkáját. Egy rövidebb, a nép és a nyelv elnevezéseit tisztázó exkurzus mellett különösen fontos az a 20. századi 81 vezető személyiség életútját és munkásságát felvázoló másik függelék, amely társadalomtörténeti és politikátörténeti szempontból egyaránt igen érdekes adalékokat ad, ismét meggyőzően bizonyítja az unitus klérus kivételes szerepét a nép politikai fejlődésében, még a 20. században is, amikor egyéb kelet-európai nemzeteknél a korábban sokfelé fontos papság szerepe már a háttérbe szorult.

Nagyon érdekesek ugyancsak az irodalmi nyelv különböző változataiból vett szemelvények (az orosz, az orosz ruszin változata, az ósláv ruszin változata, az ukrán, ruszin sajátosságokkal, az irodalmi nyelvként alkalmazni próbált ruszin stb., mind korabeli munkákból). A számos forrásból összeállított statisztikai táblázatok ugyancsak hasznosak, bár itt a szerző nem hoz alapvetően újat, ismeretlent.

Ha nem is érthetünk egyet a szerzővel a marxista történettudomány számos megállapításának a negligálása esetében, el kell ismerni, hogy olyan szempontokat sikerült felvetnie, amelyeket éppen a marxista történetírás hanyagolt el eddig. Magocsi könyve így végül is sok hasznos anyagot és megfontolandó szempontot tartalmazó munka, amelynek számos megállapításával nyilván még sokan fognak vitatkozni, de egész összegyűjtött anyagát még többen fogják hasznosítani.

Niederhauser Emil

V. M. HOLODKOVSKIJ:

FINLANGYIJA I SZOVJETSZKAJA ROSSZIJA. 1918–1920

Moszkva, 1975. 266 l.

FINNORSZÁG ÉS SZOVJET-OROSZORSZÁG 1918–1920.

Korábbi monográfiájával összhangban a szerző ezúttal is legalább három fontos problémakör elemzésére vállalkozik. A finn–szovjet viszony alakulását meghatározó tényezők között előtérbe állítja a finnországi belpolitikai helyzet változásait, összefüggésbe hozza ezeket a térség nemzetközi-politikai helyzetének alakulásával, a nagyhatalmi orientáció módosulásával, és hangsúlyozza a finn–szovjet viszony normalizálásának jelentőségét az intervenciók kísérletek meghiúsítása, a belső ellenforradalmi erők felszámolása szempontjából.

Az 1918-as esztendő a finn forradalmi erők veresége, a német befolyás megerősödése jellemezte. Az ellenforradalom felülkerekedése következtében a szovjetellenesség határozott orosz-ellenességgel párosult, amelynek történelmi gyökereiig nyúlt vissza a szerző. A Kelet-Karéliát, sőt a Kola-félszigetet is magukba foglaló nagy-finn terveket konzervatív német katonai körök támogatták ugyan – kizorítandó Oroszországot a Baltikumból –, de a német külpolitikát meghatározó tényezők a breszt–litovszki megállapodások szellemében mérsékletre intették a finn politikai vezetést, amelynek pozícióit von der Goltz katonái biztosították. A német diplomácia mérséklő fellépése természetesen nem volt önzetlen. A német vezetést az antant murmanszki jelenléte aggasztotta. Nem a szovjet-hatalom biztonsága, hanem saját hatalmi-politikai érdekei miatt, mivel ekkor a németek a nyugati hadszíntérré összpontosították erőiket, és átmenetileg konszolidált helyzetet akartak a baltikumi térségben. Ilyen megfontolások alapján javasoltak például területcserét, amelynek eredményeként a finnek lemondtak volna Viborg kormányzóságról (Petrográd biztonsága érdekében), a Pecsenga vidék vagy a murmanszki partok egy része ellenében. A túlzott finn követelések miatt a területcseré – mint ismeretes – nem valósult meg, ahogy az ugyancsak német közvetítéssel Berlinben megindult szovjet–finn tárgyalások is eredmény nélkül szakadtak félbe.

Németország vereségét követően, Mannerheim régensége idején, 1918–1919 fordulóján új bel- és külpolitikai irányvonal kerekedett felül Finnországban. Előretörték a burzsoá liberális erők, megélnékült a munkásmozgalom, mérséklődött a szovjetellenesség. A karél nacionalisták aktivitása ellenére Mannerheim Petrográd elfoglalására irányuló terve részben azért bukott meg, mert nem volt szilárd belső bázisa, s ebben a szovjethatalommal szolidáris finn szociáldemokrácia fontos szerepet játszott. Az antant-orientáció, amelyet az ország súlyos gazdasági helyzete is sürgetett, alapvetően hasonló következménnyel járt. Anglia ugyanis a bolsevizmussal szemben az oroszországi ellenforradalmi rendszereket (Kolcsak, Gyenyikin) tekintette a fő erőnek, amelyek nemhogy a nagy-finn terveket, de Finnország kiválását sem ismerték el. A brit diplomácia az orosz ellenforradalmi erőkre való tekintettel nem bízta a finn szovjet-, ill. oroszellenességre Finnországot.

Ezek a bel- és külpolitikai tényezők magyarázzák, hogy a szovjethatalom sorsa szempontjából rendkívül kritikus időszakban, Jugyenyics Petrográd ellen indított offenzívája idején (miközben Gyenyikin seregei Moszkvát veszélyeztették) a finn vezetés nem használta ki a kínálkozó alkalmat, pedig a mérleg szerepét játszhatta volna az oroszországi ellenforradalmi és forradalmi erők küzdelmében. Mivel magyarázható a finn magatartás? Részben azzal, hogy sem Miller tábornok, sem Jugyenyics és a körülötte „várakozó” politikusok, különösen pedig Kolcsak nem helyezte kilátásba a finn burzsoázia nacionalista igényeinek kielégítését. Másrészt Finnország sem segélyt, sem biztatást nem kapott az antanttól az aktív szovjetellenes fellépésre. Ennek magyarázatoként újszerű érveket is olvashatunk Holodkovszkij könyvében. Rámutat, hogy a térségben még ekkor is jelenlévő német katonai erők nemcsak az ellenforradalmak támaszát jelentették, hanem például az oroszellenes nagy-finn tervek realizálódása esetén Németország pozícióit erősíthették volna meg az antant és a burzsoá Oroszország rovására. Ugyanakkor az orosz ellenforradalmi erőknek az „egységes és oszthatatlan Orosz Birodalom” helyreállítására irányuló törekvései sem álltak perspektivikusan az antant érdekében. A szovjetellenesség mellett ezért hagyták meg a német erőket, ezért támogatták a függetlenné vált burzsoá balti országokat, köztük Finnországot. A Jugyenyics-offenzíva idején tanúsított finn magatartás magyarázatához az említettek alapján hozzátartozik, hogy a liberális burzsoázia megbékélni ugyan nem akart a szovjethatalommal, de egyedül hadjáratra sem vállalkozott ellene. Lényeges tényező

volt még a parlamentáris politikai életben nagy szerepet játszó finn szociáldemokrácia, amely szembe szállt a szovjetellenességgel.

Mindezek alapján historiográfiai kitekintésre is vállalkozik a szerző. Milyen szerepet játszott Finnország a szovjethatalom ellen indított intervencióban? Elhatárolja magát attól az értékeléstől, miszerint aktív részese lett volna az intervenciónak, a „14 állam hadjáratának”. Sőt, Lenin közelítési módját felidézve pozitívan ítéli meg Finnország szerepét, mert az aktív katonai fellépéstől való távolmaradása nem tette lehetővé, hogy az erőviszonyok az ellenforradalom javára billenjenek a kritikus időszakban, Jugenyics támadása idején. Természetesen ez az értékelés sem hagyhatja figyelmen kívül a finn külpolitika szovjetellenes törekvéseit: kísérlet a „Balti blokk” létrehozására, területi követelések, szovjetellenes elemek segítése illegális úton.

1919–1920 fordulóján a belső ellenforradalom fő erőinek felszámolása megszilárdította a szovjethatalom helyzetét. Új feltételek jöttek létre a finn–szovjet viszony rendezésére. A különböző nagyhatalmi törekvések elhárítása érdekében kísérletet tettek a baltikumi térség országainak összefogására. A lengyel–litván ellentétek, az észt és a finn politika jellege közötti különbség (az észtek agresszív lépésekre készültek) meghiúsította a blokk létrehozását. Ugyan- ebbe az irányba hatott Szovjet-Oroszország körültekintő külpolitikája, amelyre megítélésünk szerint érthetetlenül kevés figyelmet fordít a könyv szerzője. Ha Finnország Szovjet-Oroszország felé irányuló politikája is a mű témája, növelte volna a könyv értékét, ha árnyaltabb, a belső összetevőket feltáró képet kapunk a szovjet külpolitikáról. Annál is inkább, mert a finn belpolitikai mozgást, a nagyhatalmi törekvések vetületeit és az orosz ellenforradalmi erőket helyenként túl részletesen, időnként a szálakat összekuszálva mutatja be a szerző.

Nem áll összhangban a munka alaposságával az utószó sem. A tartui béke létrejöttének körültekintő elemzése után olyan összegzést vártunk, ami mérlegre teszi az 1918–1920 közötti finn külpolitikát, értékeli a független finn állam nemzetközi helyzetét, beágyazza az időszak nemzetközi politikai viszonyaiba, különös tekintettel a régióra és a szovjethatalom megszilárdításáért folytatott küzdelem alakulására.

Menyhárt Lajos

ALICE TEICHOVA:

ECONOMIC BACKGROUND TO MUNICH

Cambridge 1974

MÜNCHEN GAZDASÁGI HÁTTERE

A müncheni konferencia történetére vonatkozó gazdag – és lassanként egyre felmérhetőlegesebb – irodalomban meglehetősen kevés helyet foglalnak el a gazdasági kérdések. Többé-kevésbé elfogadott álláspont, hogy a müncheni konferencia bizonyos értelemben betetőződése vagy újabb jelentős szakasza volt annak a politikának, melynek keretében a nyugati hatalmak Délkelet-Európát Németországnak engedték át. Alice Teichova könyve ennek a feltételezésnek bizonyos kérdéseit vizsgálja újra abban a nagyszabású munkában, mely Csehszlovákia nemzetközi kapcsolatait teszi vizsgálat tárgyává. Teichova a nyugati (francia–angol) tőke csehszlovákiai kapcsolatait hatalmas levéltári, statisztikai és könyvészeti anyag alapján kutatja, bemutatva, miként hatolt be ez a tőke az I. világháború után a csehszlovák gazdaságba, átfogó képet ad a külföldi tőkebefektetésekről és a nemzetközi gazdasági szervezetek – kartellek stb. – bonyolult függési rendszeréről. Alapos és érdekes számítást ad a külföldi tőke részesedéséről, a különböző nemzetközi kartellfejlődésekről és ezzel összefüggésben az egész csehszlovák gazdasági életéről.

Alapos statisztikai elemzések során a külföldi tőke részesedése vizsgálatának számos módszertani kérdését is felveti. A magyar–cseh vaskartell egyezmény feltárásával a magyar gazdaságtörténethez is értékes adalékokat nyújt.

Teichova könyvében, főleg a levéltári kutatások révén, impozáns képben bontakozik ki a nemzetközi tőke összefüggés rendszere. Tekintettel arra, hogy beható kutatásokat tudott folytatni a csehszlovák bankok és nagy iparvállalatok levéltári anyagában, és áttekintette a kérdésre vonatkozó nemzetközi irodalmat, szinte részletekbe menően tudja felvázolni a különböző tőkés csoportok összefüg-

gésrendszerét, a nemzetközi vállalatok a két világháború között kialakuló bonyolult hálózatát. A tőke-érdekeltségekre vonatkozó anyagai, különös tekintettel arra, hogy hasonló levéltári kutatások más országokban részben még nem engedélyezettek, részben csak most kezdődtek, egészen egyedülálló érdekességűek.

Mindennek következtében könyve mintegy alpműve lesz azoknak a gazdaságtörténet vizsgálóknak, melyek nem annyira a gazdasági fejlődés dinamikáját, hanem a nemzetközi összefüggés rendszerét a vezető gazdasági országok és a dél-kelet-európai kulcspozíciót elfoglaló bank- és iparvállalatok kapcsolatát kívánja kutatni.

Teichova fő tézise, hogy az 1930-as években a nyugati országok számára a befektetett tőke profitja lett a legfontosabb. Meggyőzően bizonyítja, hogy szó sem volt arról, hogy 1938 előtt a nyugati tőke átengedte volna a vezető szerepet a német tőkének. A könyv elemzése ugyanakkor arra is rámutat, hogy a pozíciók fenntartását természetesen veszélyeztette, hogy Csehszlovákia – és még inkább a többi délkelet-európai ország – egyre kevésbé volt képes az eladósodás transzfer-követelményeinek eleget tenni.

Itt merül fel a legfontosabb kritikai észrevételünk Teichova könyvével kapcsolatban. A 20-as évek nagyarányú nyugati tőkebeáramlása a külkereskedelmi mérleg kérdését másodlagossá tette; a 30-as években viszont – miután újabb tőkebehatolás nem volt – a külső piac vált mindinkább az egyik legfontosabb gazdasági kérdéssé. Mintha a szerző ennek nem szentelne elég figyelmet.

Egészeben azonban a könyv a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalom figyelemre méltó alkotása, alkalmas arra, hogy a bonyolult gazdasági összefüggésekről áttekinthető képet adjon, és mind a müncheni egyezmény előtörténetének, mind a délkelet-európai és különösen Csehszlovákia 30-as évekbeli gazdaságtörténetének lényeges gazdagodását jelenti.

Ránki György

MURRAY G. HALL:

DER FALL BETTAUER

Löcker Verlag, Wien, 1978. 220 l.

A BETTAUER-ESET

A kanadai születésű szerző, aki a kingstoni, freiburgi és bécsi egyetemeken folytatta irodalomtörténeti tanulmányait, számos publikációt jelentetett meg a legújabb kori osztrák irodalom kisebb-nagyobb jelentőségű személyiségeiről. Különösen az első világháború utáni időszak foglalkoztatja, és talán ez ösztönözte, hogy a Bettauer-ügyet feldolgozza, és a kiadó segítségével a nyilvánosság elé bocsássa.

1925-ben oltotta ki a 21 éves Otto Rothstock revolvergolyója Hugo Bettauer bécsi bestseller író, újságíró, lapkiadó életét. A rendőrségi statisztika „politikai gyilkosság” címszó alatt szerepeltette az ügyet; Friedrich Berg „Die Ermordung Hugo Bettauers” című könyve, amely a merénylet után egy évvel jelent meg Bécsben, náci összeesküvésről írt, kivégzendő zsidók és szociáldemokraták listájáról, amelyen Bettauer is szerepelt. Állítólag a kijelölt merénylőknek hat hónappal a merénylet előtt ki kellett lépniük az NSDAP-ból (mint Rothstock valóban tette).

A szerző feltárja a gyilkosság előtörténetét. Elmondja, hogy Bettauer publicisztikai, irodalmi munkássága a közvélemény részéről rendkívül ellentétes megítélésben részesült a 20-as évek első felében, s a politikai élet olyan szereplője is, mint a keresztényszocialista Seipel kancellár és Bécs szociáldemokrata polgármestere, Seitz, hevesen vitáztak felette.

Bettauer több mint 20 regényt írt; ezek a világháború utáni inflációs időszakban játszódtak, és nemcsak izgalmas bűnügyi, illetve szerelmi történeteket tartalmaztak, de politikai robbanóanyagot is: az akkori kalandorok és élvhajászok forratagában a közélet számos fontos szereplőjét, a szövetségi kancellárt, minisztereket, nagybankárokat is bemutatják. Megindult ellene a hajszá; szexuális felvilágosítással foglalkozó „Er und Sie” című folyóirata miatt bíróság elé is állították, de felmentették.

Legolvasottabb könyve, a „Die Stadt ohne Juden”, amely 80 000, más források szerint negyedmillió példányban fogyott el, dühödtt antiszemita reakciót váltott ki. Ennek élén a későbbi nemzetiszocialista főideológus, Alfred Rosenberg állt. A könyvet „tudatos zsidó faji propagandának” nevezte. Amikor a hecckampány tetőpontján Bettauert meggyilkolták, Rosenberg azt írta Der Weltkampf című folyóiratának (Halbmonatschrift für die Judenfrage aller Länder) 1925. április 15-i

számában, hogy a merénylet „a zsidó felforgató tevékenység” olyan megtorlása volt a fiatal Rothstock részéről, amelyet százezrek kívántak.

A Bettauer-eset érdekes és fontos magyar vonatkozása Ignotus Hugó írása, amely a berlini Die Bühne 1925. évi 20. számában jelent meg. („Bettauer – eine Wiener Erscheinung”), akkor, amikor Bettauer a merénylet után élet és halál között feküdt a kórházban. Ignotus erőteljesen síkra szállt Bettauerért, és méltatta munkásságát. A Die Bühne szerkesztőse megjegyezte, hogy Ignotus ezt a cikket nem tudta bécsi folyóiratokban elhelyezni.

A nácik egyébként az Anschluss után „Az örök zsidó” című vándorkiállításban Bettauer tevékenysége és szellemisége megőrzésének is teret adtak. 1939-ben egy bécsi könyvkereskedőt Bettauer-regények kölcsönzése miatt őrizetbe vettek, az üzletet pedig bezárták.

Alapos kutatómunka eredményeként Hall izgalmasan mutatja be a Bettauer merényletje ügyében lefolytatott vizsgálatot és bírósági tárgyalást. A gyilkos védője, Riehl (aki később belépett a náci pártba, és annak listáján jelöltette magát az 1930. évi választáson) beszámíthatatlansággal érvelt. Ebben segítségére volt a törvényszéki pszichiátriai vizsgálat eredménye. Az ügy fontossága miatt a bíróság elrendelte, hogy Rothstock elmeállapotát a bécsi egyetem orvosi fakultása is vizsgálja meg. Wagner-Jauregg professzor, a későbbi Nobel-díjas – (Karinthyt is vizsgálta még a stockholmi műtét előtt, mint az író meg is emlékezik erről „Utazás a koponyám körül” című könyvében) – egy 12 főnyi professzorkollégiummal négy héten át figyelte meg Rothstockot, és zárójelentésében világosan leszögezte, hogy a gyilkost felelősségre lehet vonni. A bíróság mégis felmentette, és a steinhofi ideggyógyintézetbe szállította, ahonnan később szabadon engedték. Wagner-Jauregg és Raimann professzorok ekkor írásban állást foglaltak Rothstock elengedése ellen, mivel az „a közvélemény jogérzékét sértené”. És hozzátették: „Ám ez nem az egyetlen és nem ritka eset. ebben azonban nem a pszichiátria a felelős, hanem a törvényhozás, amelynek elmaradottságát minden oldalról elismerik.”

A gyilkos később Németországba ment, újból belépett a náci pártba, majd állítólag kilépett; harcolt a második világháborúban. Hall könyve megírása előtt kapcsolatba lépett vele. Birtokában van Rothstock egy 1976. évi levele, melyet az hannoveri lakhelyéről írt. (Faksimilében szerepel a könyv végén). Ebből kitűnik, hogy a gyilkos 50 évvel később is ugyanaz, aki volt. A szerző ezt egy Rothstock-kal készített tv-interjúra hivatkozva külön is megerősíti.

Összefoglalva megállapítható, hogy Hall alapos forráskutatást végzett. Feldolgozta Bettauer könyveit, az „Er und Sie” elleni per bírósági ügyiratait, a Rothstock elleni büntetőper több mint 300 oldalas kitévő aktáit. Korabeli folyóiratokat, újságokat és sok más anyagot nézett át. A könyvet képek, dokumentumok, lábjegyzetek, névregiszter, irodalomjegyzék egészítik ki. Ez az 1978-ban megjelent munka az első átfogó mű, amely Hugo Bettauer irodalmi, publicisztikai munkásságával, a merénylettel, annak következményeivel foglalkozik. Igen érdekes tényanyagot nyújt Ausztria s közelebről Bécs 1918–1925 közötti történetének megismeréséhez.

Tihanyi János

**STUDIA Z HISTORII POSTĘPOWYCH I INTERNACJONALISTYCZNYCH
KONTAKTÓW WĘGIERSKO-POLSKICH. REDAKTOR: ISTVAN LAGZI.**

Warszawa 1978. Węgierski Instytut Kultury, 218 l.

**TANULMÁNYOK A HALADÓ ÉS INTERNACIONALISTA MAGYAR–LENGYEL
KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL**

A több évszázados lengyel–magyar történelmi kapcsolatok kutatásában a magyar és a lengyel történészek viszonylag kevés figyelmet szenteltek a két világháború közötti, valamint a második világháború periódusának. Pedig az elmúlt 60 év politikai, művelődéstörténeti kapcsolatainak, emlékeinek feltárása fontos helyet foglal el a két nép közös sorsának mélyebb, hitelesebb megismerésében. Természetesen ebből a témakörből is jelentek meg dolgozatok (pl. Godó Ágnes elemző munkája behatóan foglalkozik a magyar–lengyel kapcsolatok második világháborúbeli alakulásával, valamint Lagzi István tanulmányai, melyek elsősorban a magyarországi lengyel menekültek helyzetét, körülményeit igyekeztek tisztázni), de még mindig keveset tudunk a haladó és internacionalista hagyományokról és a két nép életében játszott szerepükről. Ezeknek a kapcsolatoknak mélyebb feltárását

vállalta az a szimpózium, amelyet 1976-ban Varsóban, a Varsói Magyar Kulturális Intézet és a „Szabadságért és Demokráciáért Harcolók Szövetsége Elnökségének Történelmi Bizottsága” közösen rendezett. Ennek a szimpóziumnak az anyagát jelentette meg a Varsói Magyar Kulturális Intézet. A kötetet Lagzi István szerkesztette, bevezetőjét az Intézet igazgatója, Hegedüs B. Dániel írta. Az előadásokban szó esett a lengyeleknek a Magyar Tanácsköztársaság védelmében játszott szerepéről, a lengyel és magyar kommunisták kapcsolatairól a spanyol polgárháborúban, a magyar katonáknak és antifasisztáknak és a lengyel felszabadító mozgalom németellenes tevékenységéről Lengyelországban, továbbá a lengyel menekültek és a lengyel ellenállási mozgalom magyarországi viszonyairól.

Liptai Ervin tanulmányában felvázolta a lengyel olvasóközönség számára a Tanácsköztársaság létrejöttének körülményeit, majd a külső ellenséggel vívott harcairól emlékezett meg. Kitért a két, Magyarországon szerveződött lengyel zászlóalj hősie küzdelmeire a csehszlovák, illetve román burzsoá csapatok elleni harcokban, végül szólt a Tanácsköztársaság vereségének okairól. Liptai cikkét M. Pirko lengyel hadtörténész „Lengyelek a Magyar Tanácsköztársaság védelmében 1919-ben” című tanulmánya egészítette ki. Bemutatta, hogy a magyarországi lengyelek, a frontról hazatérő lengyel katonák miként szervezték meg fegyveres alakulataikat, milyen agitációs és propagandamunkát fejtettek ki a Tanácsköztársaság idején (megalakították a Lengyel Kommunista Párt magyarországi csoportját, kiadták a lengyel nyelvű Czerwona Gazeta című lapot). A két világháború közötti időszakban a két nép internacionalista kapcsolatai a spanyol köztársaság védelmében folytatott közös harcban fejlődtek tovább. Györkei Jenő tanulmánya, Liptaiéhoz hasonlóan, áttekintő jellegű összefoglalás a magyar internacionalisták tevékenységéről, harci részvételéről a polgárháborúban. A dolgozat befejező részében utalt a lengyel Dąbrowski brigádra is. A nemzetközi brigád harcairól és magyar vonatkozásairól részletesebben E. Kozłowski értekezett. Pintér István a két világháború közötti ellenállási mozgalom történetének legfontosabb elemeit vázolta fel cikkében. Szólt a mozgalom kibontakozásáról, fejlődéséről, ismertette, hogyan alakult a magyar kormánypolitika a nemzetközi helyzet hatására, továbbá értékelte a magyar háborúellenes mozgalom tevékenységét, és kitekintett a magyar partizánok fegyveres harcaira is. A második világháborúban a lengyel felszabadító mozgalom és a magyar antifasiszták között szoros együttműködés jött létre. Ennek az együttműködésnek néhány problémáját és főbb formáit igyekezett tisztázni St. Okęcki. Részletesen elemezte a lengyeleknek nyújtott magyar segítség módozatait. Ugyancsak ezt a témát dolgozta fel Lagzi István egyik tanulmánya (Magyar katonák és lengyel partizánok. A magyar katonai egységek segítése a lengyel partizánoknak 1944 nyarán). A szerző hiteles dokumentumok, visszaemlékezések és bő szakirodalom tükrében tárta fel a magyar katonai egységek és a lengyel partizánok 1944 júliusi kapcsolatait. Megszólaltatta az életben maradt harcostársakat is. A tanulmányt számos egykorú és a szerző helyszíni vizsgálódásai során készült fénykép egészíti ki. Lagzi másik cikke a magyarországi lengyel menekültek helyzetét tárgyalja. Itt is az eredeti forrásokig nyúl vissza, és számos, eddig nem publikált dokumentummal színesíti tanulmányát. A kötet záródolgozata, W. Biegański cikke, a második világháborúbeli lengyel illegális mozgalom magyarországi vonatkozásait elemezte. Biegański feltárta a mozgalom létrejöttének körülményeit, budapesti bázisait, valamint kitért az internáló táborokban működő ellenállási góccok tevékenységére is.

A kötet anyaga jól szolgálta célját: fölkellette a magyar történelem iránt érdeklődő lengyel olvasók figyelmét.

Soós István

„SZÁLASI NAPLÓJA”

A nyilasmozgalom a II. világháború idején.

ÍRTA ÉS ÖSSZEÁLLÍTOTTA: KARSAI ELEK

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 490 l.

A cím nem ok nélkül szerepel idézőjelek közt: a közlés alapjául vett írásmű ezzel az elnevezéssel került be a köztudatba, de nem személyes jellegű feljegyzéseket tartalmaz Szálásától, hanem az általa vezetett hungarista mozgalom hatalomért folytatott harcának dokumentatív és egyben értékelő bemutatása ez Szálasi és közvetlen munkatársai részéről, egy sajátos napló-műfaj keretében, a történeti megközelítés szándékával és tudatformálási célzatossággal. Kifejezetten hungarista naplóról van szó, amely az előzményekre való rövid utalás után, lényegében a 30-as évek közepétől, a hungarizmus

ideológiája és az annak jegyében szervezett mozgalom kezdeteitől ad érdelemes anyagot, évekre s azokon belül hónapokra tagoltan. Tárgyalásából hiányzik a Nyilaskeresztes Párt 1938. augusztus és 1940. szeptember közti periódusa, amikor a börtönbüntetését töltő s ideológiáját azalatt tovább építő Szálasi nem láthatta el irányító szerepét. Az anyag ott terebélyesedik ki, igen számottevően, amikor Szálasi ismét maga vehette kezébe, mégpedig a hungarizmus erőteljes kihangsúlyozásával, pártja – sőt a Pálffy-féle párt csatlakozásával létrejött rövidéletű nyilas egység – irányítását. A hamarosan, és éppen a hungarizmussal kapcsolatban elfoglalt német álláspont miatt bekövetkezett szakadás nyomán a napló továbbra is egyedül a hungarista irányzatot képviseli, éles harcban az Imrédy pártjával szövetséges, a németekhez hosszú ideig szorosabb és jobb kapcsolatokkal rendelkező riválissal, a Pálffy-féle nyilas párttal; ennek folytán a kötetből, amely a napló anyagát 1940 őszétől kezdődően teszi válogatásban közzé, nem domborodhat ki a maga egészében – mint alcíméből következethetnének – „a nyilas mozgalom a II. világháború idején”.

Mindenekelőtt Szálasi hungarista mozgalmának a hatalomért folytatott harcáról van tehát szó a naplóban, de arról sem minden vonatkozásában. A mozgalom szervezeti erejének alakulása, amellyel egyébként időről időre számos korabeli hungarista feljegyzés, jegyzőkönyv foglalkozott, ezúttal úgyszólván teljesen mellőzött kérdés: a szóban forgó hungarista napló a hatalomért folytatott harcnak – mondhatnánk – „diplomáciájára” koncentrált: Szálasinak és munkatársainak a kormányzóval, a miniszterelnökökkel, a magyarországi szélsőjobboldali politika különféle vezetőivel, illetve a német titkosszolgálat embereivel, majd a budapesti német követséggel és más német hatalmi tényezőkkel folytatott tárgyalásai, s azok sajátos beállítása, Szálasira és mozgalmára nagyon jellemző értékelése képezi elsősorban a napló anyagát, s teszi e tekintetben történeti forrássá.

Talán nem tévedünk, ha a kötet Karsai által írt bevezetése fejtegetéseit itt-ott saját elképzeléseinkkel is kiegészítve, a hungarista napló sajátos jellegének, „műfajának” kialakítása szempontjából elsődleges szerepet egy bizonyos speciális naplófajtának tulajdonítunk: a hivatali naplónak. Szálasi, a volt vezérkari tiszt, aki – mint ismeretes – a hivatali, közelebbről a katonai hivatali bürokráciának számos elemét és jellegzetességét vitte át az általa vezetett mozgalomba, alighanem a katonai vezető szervek hivatali naplói mintájára készítetett maga is naplót megbeszéléseiről, íratott munkatársaival is – a naplóhoz csatolandó – ún. „napijelentéseket” fontosabb tárgyalásairól „külső felekkel”, amelyeket azután kiértékelte, és „pro domo”-ként rögzíttetett. Ebből a nyersanyagból történhetett a hatalom megszerzése érdekében tett lépések bemutatására és igazolására leginkább alkalmasnak vélt dokumentumok és értékelő feljegyzések kiválogatása és összeállítása hungarista naplóvá.

A naplóba sűrűn, többnyire teljes szövegükben beiktatott dokumentumok nagy része Vágó Pál, Szöllösi Jenő, Kemény Gábor, Kovarcz Emil, Vajna Gábor és mások által készített feljegyzés különböző tárgyalásokról, értesülésekről, fejleményekről. Szálasi személyes szerzősége csupán néhány dokumentum (levél, kormánylista-tervezet stb.) esetében feltüntetett, más esetekben valószínűsíthető. Azon tárgyalásokról, amelyeket nem négy szemközt folytatott, feltételezhetően a kíséretében részt vett személy (Kemény, Vajna stb.) készítette a feljegyzést. Az sem dönthető el kétséget kizáróan, hogy maga a naplószöveg Szálasi személyes alkotása – (ez esetben a történelem számára való megőrkítés célzata szolgálhat magyarázatul arra, hogy harmadik személyben beszél önmagáról) – lehetséges azonban, hogy szerzősége közvetett: a naplóra intencióival, illetve a szöveg ellenőrzésével nyomta rá vitathatatlan bélyegét. Ahhoz ugyanis nem férhet kétség, hogy a hungarista mozgalom e gépírási formában fennmaradt, mintegy 1200 oldalas naplója teljesen adekvát módon juttatja kifejezésre a mozgalom vezérének felfogását az abban tárgyalt eseményekről, kérdésekről. Ily értelemben teljes joggal vallhatta magáénak a naplót Szálasi, akinek a pártban és mozgalomban betöltött vezéri és ideológiai irányítói szerepe a naplóban is meghatározó módon domborodik ki, s ebben az értelemben tekinthető a hungarista napló „Szálasi naplója” gyanánt.

Mint Karsai megállapította, a „nemzetvezető” ún. Osztályépítési Irodája 1945 elején előkészületet tett az 1944 októberi hatalomátvételtől terjedő napló kiadására is, „A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom Könyvei” című sorozat keretében; Szálasi saját kezűleg javíttatta az Iroda vezetője, Kőfaragó-Gyelnik Vilmos által neki bemutatott előszót és bizonyos összekötő szövegeket. A sorozat első két kötetéhez, amelyek a hungarista ideológia alapjait képező Szálasi-tanulmányokat, előadásokat, brosúrákat és cikkeket tették volna gyűjteményesen közzé, harmadikként csatlakozott volna „Harc a hatalomért” címmel a Szálasi-féle irányzatnak ez a sajátos párt- és mozgalomtörténete.

Ami az ideológiai alapvetésnek tekintett első két kötetet illeti a tervezett sorozatból, bizonyára találó Karsai azon feltételezése, hogy Szálasi szeme előtt Hitler Mein Kampfjának a német nemzetiszocialista mozgalomban betöltött ideológiai szerepe lebeghetett, bár nem látjuk nyomát annak, hogy egybe- gyűjtött saját ideológiai munkáit a Mein Kampfhoz hasonló, szerves egységet képező művé akarta volna gyúrni. Ami azonban a „Harc a hatalomért” című kiadni kívánt hungarista naplót illeti, címének egyszerű egybecsengése Hitler magyarul „Harcom” címmel kiadott munkájával, nem tekinthető elégséges érvek mellett, hogy a Mein Kampf adta volna hozzá az alapötletet, hiszen ez utóbbi egészen más jellegű, nem valamiféle párt- és mozgalomtörténeti annotált dokumentáció, hanem program- matikus ideológiai alkotás, amelyről különben is képtelenség állítani, hogy „már sokkal korábban, a húszas évek első felében megírta a – [tudvalevőleg 1933-ban történt] – náci hatalomátvételhez vezető út történetét”. Nagyon lehetséges viszont, bár egyelőre ez sem bizonyított, hogy Szálasi számára a német nemzetiszocialista párt saját történetének dokumentumai összegyűjtésére és a párt „fel- világosító” munkájában való felhasználására tett bizonyos kezdeményezései szolgálhattak ösztönzésül.

A napló keletkezési körülményein kívül Karsai igyekezett tisztázni annak útját is jelenlegi lelőhelyéig, az oxfordi St. Anthony College könyvtáráig, ahol C. A. Macartney angol történész profesz- sor irat-letéjtében foglal helyet. Előadása alapján, sajnos nem egészen világos azonban, hogy a Szálasi 1946. évi budapesti népbírói perében felhasznált – mikrofilmen az Országos Levéltárban (Filmtár, 7885. doboz) megtalálható – iratanyag milyen mértékben tartalmaz olyan dokumen- tumokat, amelyek a Macartney által Budapestről épp a per idején – Ries igazságügyminiszter készsége folytán – birtokba vett és magával vitt „Szálasi-napló”-példányban is szerepelnek, illetve hogy e napló anyaga hogyan viszonylik a nyilasok által 1945-ben kihurcolt, az amerikaiak által lefoglalt, a washingtoni National Archives-ban kialakított magyar politikai és katonai iratgyűjteménybe (Collection of Hungarian Political and Military Records) került, majd mikrofilmen a Magyar Országos Levéltárban is (Filmtár, 16 718–16 732. doboz) hozzáférhető töredékes iratanyaghoz.

Történeti forrásértékét felismerve, Macartney aknázza ki elsősorban a birtokába jutott naplót (October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1956; 2. kiadás: 1961.), majd miután mikrofilm-másolatát Karsai Elek 1967-ben a Magyar Országos Levéltár részére megszerezte (Filmtár, 14 084–14 085. doboz), s ott a filmről készült fotokópiákat 8 kötetbe kötve – az „Államfői hivatalok levéltára” elnevezésű fondban (K. 750) – elhelyezték, a magyar történetkutatók számára is hozzáférhetővé vált. A korszakra vonatkozó forráspublikációk és népszerű kiadványok terén számos érdemet szerzett Karsainak köszönhető, hogy ma már az olvasók széles köre ismerkedhet meg ezzel az érdekes anyaggal is.

A napló teljes szövegének ismeretében helyesen átgondoltnak találjuk Karsai válogatását: a kötetbe a történeti szempontból leglényegesebb részek kerültek. Ez persze nem jelenti azt, hogy igen érdekes és jellemző textusok közléséről terjedelmi okokból ne kellett volna lemondani. Az, hogy ugyanakkor az egyébként is meglehetősen heterogén összetételű hungarista naplóból közölt szövegek közé olykor más megjelölt forrásokból származó szövegeket is beiktat, tovább fokozza a publikáció vegyes jellegét. Ehhez járul, hogy Karsai, aki a kötetet nyilván nem akarta nehézkesnek érzett külön tudományos apparátussal terhelni, oly módon teszi a kötet egészét zökkenőmentes egységes olvas- mánná – ami különben nem lebecsülendő dolog! –, hogy saját magyarázó fejtegetéseit is mindenütt nyomban a közölt szövegek, szövegrészek közé helyezi. Nyomdatechnikailag, sajnos, nem kapott kellő segítséget ahhoz, hogy ezek a napló fejtegetéseitől mégis megfelelően elkülönüljenek.

Indokolt, hogy a sokszor terjedelmes, egymást sok tekintetben ismétlő dokumentumoknak, amelyeket a naplóba teljes szövegükben iktattak be, a kötet összeállítója csak a fontosabb részleteit közli. Kívánatos lett volna azonban ilyen esetekben utalni a kihagyások tényére, és a kihagyott részek mibenlétére. A közölt szövegek gondozásának magától értetődő feladatain túlmenően Karsai – mint mondja, „kivételesen”, de azért elég gyakran – némileg át is írja a dokumentumokat. Állítása szerint azért, hogy egyáltalán érthetővé tegye a szerinte sokszor „érthetlenségig bonyolult és rossz felépítésű szöveget”, valójában azonban inkább arról lehet szó, hogy miután különböző könyveiben a tudomá- nyos népszerűsítésnek már sok hatásos fogását kipróbálta, ezúttal azt a módszert alkalmazza, hogy párbeszéd formába önti a tárgyalásokról készült folyamatos előadású, vagy legfeljebb a tárgyaló felek váltakozva kifejtett mondanivalója szerint tagolt feljegyzéseket. Ezzel az eljárással, amelyet az egykori beszélgetések „rekonstrukálásának” nevez, az eredeti dokumentumokat úgy alakítja át, hogy azok már-már színpadi vagy filmszöveggé emlékeztetnek. Bármennyire is gondosan ügyel a dialógusok

tartalmi hitelességére, a beljük szótt, kitalált beszédfordulatok olykor hamis képzetet keltenek a tárgyaló partnerek – egyfelől Szálasi és munkatársai, másfelől a miniszterelnökök, vagy éppen a kormányzó, illetve a németek – egymással való érintkezésének hangneméről, hangulatáról.

Az igazi veszélyt azonban abban látjuk, hogy ezek az itt, vagy legalábbis ilyen formában nem egészen helyénvaló népszerűsítő módszerek kételyt ébresztenek a forráspublikáció érdemi kérdésekben való tudományos hitele és megbízhatósága iránt is, holott e tekintetben Karsai munkája korrekt. Nem hagyta ki a kötetből a válogatás alkalmával, és nem kente el a szövegek említett átírása, „feldolgozása” során azokat a momentumokat, amelyek nem a köztudatban élő leegyszerűsített képet mutatják, hanem feladják a kérdést: hogyan lehettek oly gyakori és olykor elég vaskos „németellenes” megnyilvánulásai annak a Szálásinak, aki a hatalomért folytatott harcában mindig is számított a németek segítségére, s végül is a hatalmát nekik köszönhette. Nem tér ki a válaszadás elől sem: fejtegetései meggyőzően bizonyítják, hogy Szálasi „németellenessége” mily szorosan összefügg amiatti elégedetlenségével, hogy a német politikát, ameddig csak tehetta, a fennálló rezsimmel igyekezett a bevált módon kiszolgáltatni érdekeit Magyarországon; a hatalomra jutást remélő nyilasok jó ideig csak a kormány presszionálásának el-elejthető eszközei voltak, akik, ha túl messzire merészkednek, egykönnyen akár a Vasgárda romániai sorsára juthatnak. Szálasi „németellenességéhez” nagymértékben hozzájárult továbbá, hogy a németek a nyilaskereszt jegyében szervezkedő magyarországi nemzetiszocialisták két fő irányzata közül határozottan Pálffy pártját favorizálták, Szálasi pártja és hungarista mozgalma rovására. Ebben lényeges szerepe volt a hungarizmus ideológiájának, illetve egyrészt a pártszervezésben, másrészt a jövőre vonatkozó „országépítési” tervekben lecsapódó konzekvenciáinak, amelyek két vonalon is Szálasi ellen hangolták a német politikát: az egyik a magyar „életter” magyar szupremácia alatti megszervezéséhez való ragaszkodás (Nagy-Magyarország, mint „hungarista birodalom”), a másik – ezzel összefüggésben – az ország nemzetiségeivel, köztük a német „népcsoporttal” való kizárólagos magyar rendelkezés. Az ideológiai problémák érzékeltetése azonban a kötetben halványabban áll, mint amit a hungarista napló anyagának e vonatkozásban alaposabb kiaknázása lehetővé tenné.

Karsai magyarázó fejtegetései kritikusan foglalkoznak Szálásinak a hungarista naplóból karakterisztikusan megismerhető ideológiájával és politikájával. Ismételten rámutat az előbbi zavarosságára, az utóbbinak a realitásokról tudomást nem vevő voltára, s bár maga is gyakorta emlegeti a hungarista vezér személyiségének pszichopatologikus vonásait, elsősorban nem innen eredezteti, hanem döntően társadalmi, politikai megközelítésben vizsgálja ezeket a kérdéseket. Mégis, az a benyomásunk, hogy ha Szálasi politikai taktikai célokát szolgáló demagóg állásfoglalásai, illetve követelései vizsgálatára több figyelmet fordítana, még jobban elmélyíthetné helyes megállapításait. Azt a feltűnő jelenséget például, hogy Szálasi szüntelenül új választásokat követelt, Karsai mint a realitásérzék hiányát bírálja, joggal mutatva rá arra, hogy egyrészt a háború éveitől új választások kiírására semmi esély nem lehetett, másrészt arra is célozva, hogy Szálasiék valójában nem érthettek volna el azokon átütő sikert. Mindezzel azonban a hungarista vezér teljesen tisztában volt maga is, mégis nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy úgy tűntesse fel magát, mint aki egyedül mer a néphez fordulni, és következetesen harcol a nép szabad akaratnyilvánítási lehetőségéért.

Igen sok olyan kijelentést tartalmaz továbbá a hungarista napló, s belőlük jó néhányat a kötet is, amelyek Szálasi úgy mutatják be, mint a német imperializmus törekvéseivel szemben a magyar szuverenitás legfőbb őrét, aki az e téren engedményeket tevő kormányval, illetve a németek minden fenntartás nélküli kiszolgálására kész Pálffy-féle nyilasokkal szemben egyedül képvisel önérdetes, gerinces magyar álláspontot. Hangsúlyozta, hogy míg Sztójay egyenesen Berlinből került a miniszterelnöki székbe, ő maga következetesen a magyar kormányzótól várja, hogy a nemzet élére állítsa, s akkor – megfelelően annak, hogy az általános korszaknak tekintett nemzetiszocializmus sajátos magyar változatát, a hungarizmust egyenértékűnek tartja a német nemzetiszocializmussal, sőt magasabb rendűnek annál, s mozgalommal egyenjogú és önállóságát megtartó partnerként követel helyet az európai nemzetiszocialista pártok és mozgalmak létrehozandó átfogó szervezetében – a szigorú egyenjogúság és kölcsönösség alapján kívánja rendezni Magyarország és Németország államközi kapcsolatát is. Karsai teljes mértékben leleplezi ezt a demagógiát, de nem érzékelteti eléggé ennek valójában jól számításba vett jelentőségét Szálasi személyes „nibuszának” erősítése, politikájának visszhangja, vonzereje tekintetében. Pedig ez bizonyult döntőnek abban, hogy a németeknek, amikor a régi rezsimmel már nem boldogultak, nem a tökéletesen kezes, de tömegbefolyás nélküli Pálffyra, hanem a hungarizmusával folytonosan okvetetlenkedő, ám – nem utolsósorban éppen „önérdetes

magyar” demagógiája révén – bizonyos, nem lebecsülendő tömegbefolyással rendelkező Szálásra esett választásuk, akinek a magyar nemzet szabadságát, önállóságát és függetlenségét hirdető szövegei tulajdonképpen még jól is jöttek nekik a valóságos helyzet leplezésére, és felhasználhatók voltak az ország erőinek „hazafias” mozgósítására a háború folytatása érdekében.

A részleteket illetően számos kisebb észrevétel fűzhető Karsai magyarázataihoz, főleg a bonni, koblenzi, illetve potsdami levéltárakban őrzött magyarországi vonatkozású akták ismeretében. Így a nyilas egység 1940 őszi létrehozásának szorgalmazását nem az SS-nek (Himmlernek), hanem az AO-nak (Auslandsorganisation der NSDAP, Landesgruppe Ungarn) kell tulajdonítanunk. Annál nagyobb viszont a szerepe az SS irányítása alatt álló német biztonsági szolgálatnak, az SD-nek (Sicherheitsdienst) – a német külügyminisztériummal (Auswärtiges Amt) egyetértésben – az egység felbomlasztásában, az Imrédy–Pálffy-féle Nemzetiszocialista Pártszövetség létrehozásában, Málnási megnyerésében egy hungarizmus-ellenes nyilas ideológia kidolgozására. A kormányzóhoz, a választandó kormányzóhelyetteshez s az Albrecht főherceg ambícióihoz való viszony tekintetében a német politika állásfoglalása volt Szálasi számára a döntő. Karsaitól eltérően nem tartjuk teljesen alaptalannak Szálasi azon feltételezését, hogy Horthy fiához, mint kormányzóhelyetteshez, fűződtek olyan vára-kozások, hogy egy Schuschnigg-féle „népi mozgalom megjátszásával” kifogni igyekszik a szélsőjobboldali mozgalmak vitorláiból. Szálasi politikai tőkéje véleményünk szerint korántsem az volt, hogy a németek számára nélkülözhetetlen szakembergárda fölött rendelkezett volna – ezt Karsai eltúlozza –, hanem hogy – mint említettük – volt számottevő befolyása a tömegekre. Ezért szorgalmazták Szálasi mozgalmának az addiginál nagyobb figyelemben részesítését, és vetették fel embereinek bevonását a kormányba a német megszállás után, de ismereteink szerint nem a német követ (Veesenmayer), hanem a Winkelmann rendőrtábornok alá tartozó magyarországi német biztonsági szolgálatnak (Höttl) az AO által támogatott kezdeményezésére. Imrédy állásfoglalása a Weiss Manfréd-vagyon SS-kézre juttatásával szemben aligha magyarázható egyszerűen azzal, hogy „e tiltakozás rugója persze a vele rokonságban álló Heinrich család veszélybe került gazdasági érdekelttsége volt”. A kötetben oly érdekesen bemutatott Veesenmayer–Winkelmann rivalizálás során a német követ és teljhatalmú megbízott csak a Winkelmann-vonal nyomására kezdett komolyabban foglalkozni Szálasival, aki politikailag messzemenően a német birodalom hivatalos képviselőjének támogatására számított, a német rendőrhatalóságok beleszólását a politikába helytelenítette; tőlük nem várt mást, „csak” zavartalan hatalomátvétele feltételeinek rendőri eszközökkel való biztosítását. Még ki lehetne egészíteni eggyel s mással a kötet által nyújtott meggyőző képet Szálasi – németek által méltányolt – erőfeszítéseiről az alkotmányosság látszatának megőrzésére s annak leplezésére, hogy a németek egyszerű bábjaként kerül hatalomra.

Néhány névelírás, rangok, beosztások hibás vagy következtelen megjelölése, esetenként egy-egy helyreigazító megjegyzés elmaradása (pl. a tekintetben, hogy 1941-ben a magyar kormány „hadat üzen” Jugoszláviának), egy-két talán kívánatos tárgyi magyarázat hiánya utal csupán arra, hogy még egy utolsó simítás a kötet javára vált volna. A lényeges azonban az, hogy a kötet haszonnal való tanulmányozását mindez számottevően nem nehezíti.

A hungarista napló kiadását helyes volt megvalósítani: a közelmúlt története egy gyászos fejezetének, Szálasi hatalomért folytatott harcának részletesebb megismerését teszi lehetővé. Igaz, hogy célszerű, hamis beállításban, amely a nem történész szakember olvasónak nemcsak türelmét teszi próbára, hanem helyes ítélőképességét is, de Karsai megadott minden segítséget ahhoz, hogy az egykori hungarista felfogás, demagóg érvelés közelebbi megismerése ne legyen zavar forrása.

Tilkovszky Loránt

A MAGYAR NÉPI DEMOKRÁCIA TÖRTÉNETE 1944–1962.

Szerk.: Balogh Sándor, Jakab Sándor. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 383 l.

A felszabadulást követő évtizedekről mind ez ideig – akár kisebb-nagyobb tanulmányok vagy tanulmánykötetek, akár monográfiák alakjában – olyan történeti munkák láttak napvilágot, amelyek csupán egy-egy rövid periódus vagy – tágabb időben – a fejlődés egyik vagy másik tényezőjének, területének bemutatására vállalkoztak. Az a néhány kivételként említhető tankönyvszerű vagy népszerűsítő összefoglalás, amely erről a korszakról íródott, éppen úgy nem számítható tüzetes anyagfeltáráson nyugvó tudományos igényű ábrázolásnak, mint ahogy a különböző pártok vagy más intézmények egyidejű dokumentumainak – egyébként a kutatás szempontjából alapvető jelentőségű – közreadása sem helyettesítheti a korszak történetének feldolgozását.

Ha e bevezető sorok egyszersmind utalnak is a nem kevés előzményre, a Balogh Sándor és Jakab Sándor által vezetett kitűnő kutatói-szerzői kollektíva (Birta István, Izsák Lajos, Korom Mihály és Simon Péter) munkáját akkor is az első olyan teljesítményként kell üdvözlönnünk, amelynek sikerült egységes és átfogó folyamatként elénk állítani a felszabadulást követő közel két évtized forradalmi átalakulásait. Egy történeti korszak elsőként való teljes ábrázolása, lett légyen az bármely időszak kutatójának vagy kutató kollektívájának teljesítménye, mindenképpen elismerést érdemel. Hát még akkor, ha az egy olyan formációváltást mutat be, amelynek történeti jelentőségű mozzanatai, folyamatai nemcsak hogy nem zárultak le teljesen, de ma is zajlanak; közvetlenül és elemi módon hatnak; eredményei pedig csak részben a mában, részben inkább a holnapban objektiválódnak.

Nem kétséges, a jelzett körülmények sokban könnyíthették a könyv szerzőinek dolgát. Mégis, ha csak a korábbi korszakokat ábrázoló történetíróknak a távolabbi múlt forrásainak, üzeneteinek közvetítésében elfoglalt – szinte monopolisztikus – helyzetével vetjük össze a dolgukat, már kitűnik e könnyítés fonákja. Persze nem annyira a monopolhelyzet kölcsönözte – néha a kivételes beavatottéhoz hasonlóan hitt – sajátos adottság hiánya folytán. Sokkal inkább arról a többletfeladatról van szó, amely éppen azért hárult rájuk, mert a közelmúltról vagy a jelenről rajtuk kívül – akár őket megelőzve, akár velük egyidejűleg – mind a személyes kortársi tapasztalatok és élmények, mind a technika jóvoltából áradó egyidejű – jórészt propagandacélú – sajtó-, rádió-, televízió- és más híradások is információkat nyújtanak. Így teendőjük nemcsak az lett, hogy a kor forrásai alapján rekonstruálják és közvetítsék annak eddig fel nem tárt vagy csak hiányosan ismert történeti képét, hanem egyszersmind az is, hogy rendet teremtsenek a jelen nemzedék által megélt tapasztalatok, élmények, valamint a korántsem tudományos igényű, de annál nagyobb tömegű egyidejű információk sokféleségében és gyakorta ellentmondásokkal tele rengetegében. Más szóval és általánosabban: nemcsak rekonstruálni és közvetíteni, de – és ebben teljesen egyet lehet érteni Ernst Nolttal – interpretálni is kell a kor történetét annak, aki emez időszak kutatására vállalkozik.

Aligha kell hangsúlyozni, egy ilyen nagy vállalkozás nem lehetett mentes bizonyos kockázattól, hiszen – eltérően a régebbi korok rekonstruálásától – a jelenkor rajzát, értelmezését és magyarázatát anélkül kellett elvégezniük a szerzőknek, hogy a munka helytállóságát, mint előbbieket esetében, a különböző történeti folyamatok már megismert vagy elvben megismerhető közelebbi vagy távolabbi hatásai, végkifejletei teljesen hitelesítették, illetve „visszaigazolták” volna. Ugyanakkor azt sem kell tagadni, és okát sem különösebben elemezni, hogy valamennyi történeti időszak közül (mert egy sem képez kivételt), leginkább az ő tárgyukon: a jelenkortörténet rekonstruálásának és interpretálásának mikéntjén hagyhatnak nyomot a folyó ideológiai és politikai, sőt gazdasági gyakorlat apológiájának igényei.

Ámde – és a könyv is ezt bizonyítja – mégsem azoknak volt vagy van igazuk, akik az idő ítéletének okos kivárására, úgymond: a történeti távlat valóminó mumusként való tiszteletére intik a történést. Hiszen ezek szerint a szüntelen zajló történelemnek, bár mindenkor más és újabb, de mindig lenne egy a tanulmányozás és megismerés szempontjából tetszőleges kiterjedéssel és ideiglenességgel felfüggesztett szakasza. Aligha kétséges, a szubjektivitás önkényét sem azok – esetünkben nem a könyv szerzői – követik el, akik ezt elutasítják, hanem azok, akik a múltat a jelenrel összekötő, objektíve egységes történeti folyamat hozánk legközelebbi – Marc Bloch szavaival – „legszeleső csücskét” praktikus megfontolásokból kiiktatni szeretnék abból.

Ma már persze úgy tűnik, elmúlt az az idő, amikor még vita tárgyát képezhette a jelenkortörténet művelésének jogossága. Csakhogy helyette egy újabb probléma jelentkezett amiatt, hogy a

vita eldöntése nem egyszerűen a történetírás belső fejlődéséből következett; abban nagyobb része volt az egyidejű politika igényeinek. Nos, ezek az igények a jelenkortörténet művelésének nemhogy a távlat hiányából adódó valós sajtószerűségeivel nem számoltak, de szinte a jelen és a holnap aktuális vagy aktuálisnak vélt teendő szempontjából kívánták meg nemcsak a jelenkor, de a letűnt időszakok megítélését és magyarázatát is. (Érdesem ezzel kapcsolatban Rákosi 60. éves születési évfordulójára és egyáltalán az akkori évfordulós történelmi penzumokra utalni.) S mindez különösen azért tűnik amolyan „eredeti bűnnek”, mivel a jelenkortörténet művelésének akkori politikai feltételei is torzulásban szenvedtek. Ha ennek ellenére a politikát vagy a hozzá vezető közvetlenebb utat akkor mégsem bíráló tárgyaként, hanem mintegy prekonceptióval felérő kiindulásként kellett felfogni, elképzelhető, mennyire kedvezőtlenek voltak akár a hazánkban, akár a többi népi demokratikus országban éppen hogy gyökeret verő marxista történettudomány igen-igen zsenge hajtásaként mutatkozó jelenkortörténet-írás kezdeti körülményei.

Az ebből eredő problémákat később még inkább nyilvánvalóvá tette, hogy a történeti távlat abszolutizálásának, valamint a hamis aktualizálásnak polgári historiográfiai hagyatékként való kárhoztatása közben tőlünk nyugatra tekintélyes művelői, jelentős iskolái, műhelyei és eredményei születtek a jelenkortörténet kutatásának: disszertációk tömegét védtek meg Amerika és Európa egyetemlein; dokumentumkötetek és monográfiák sorát publikálták a különböző kiadók erről az időszakról. Tegyük hozzá: rólunk is jó néhányat – és merthogy ezek a munkák sem politikum nélkül fogantattak – ránk nézve nem éppen hízelgő szándékkal. A fázisnyereség azonban így sem vitatható, és éppen nem a források felhasználásának és egyáltalán a mesterségbeli metodológiai problémák kimunkálásában, amelyeknek során ott úgy intézményesült a jelenkortörténet (Zeitgeschichte, current vagy contemporary history), hogy annak egyszersmind diszciplináris kérdései is előrehaladtak a tisztázás útján.

Arra nézve, hogy nálunk a jelenkortörténet-írásban mennyire nem a diszciplína belső fejlődése, hanem a „környezeti” feltételek kedvező irányú változásaihoz igazodó kísérletek hoztak bizonyos eredményeket, elég csak a prekonceptió illusztratív apológiától való szabadulás 1956 utáni állomásaira utalni. Ugyane fejlődési vonal sajátos alakulását jelzi másfelől az a tény is, hogy a szakmai közvélemény azokat a jelenkortörténeti írásokat fogadta történettudományi teljesítményként, amelyek hagyományos eszköztárral, főleg korábban ismeretlen források tömegének felhasználásával és kritikai értékelésével tettek monografikus kísérletet egy-egy szűkebb tématerület vagy időszak megjelölésére. Nyomban meg kell jegyezni, hogy a címben jelzett könyv erényeiből természetesen mit sem von le az a körülmény, hogy éppen a hagyományos apparátussal és módszerrel, egyszersmind a kemény kritikával tárgyalt 1949–1956 közötti időszakot idéző rész olvasása nyújtja a legtöbb újat az olvasónak. Ezt a kiemelés nemcsak az előző időszak kevésbé kritikus megközelítése, de az is indokolni látszik, hogy előbbiről – részben a szerzők egyikének-másikának történeti műveiből – már tájékozódhatott az olvasó.

Felvetődik a kérdés, hogy miként lehetne azt a kezdeteknél kapott, de még ma is vonszolt traumát most már megszüntetni, ami a jelenkortörténet-írásnál és a hozzá kapcsolódó elvárásoknál, sőt nem ritkán még művelőinél is tapintható. Úgy tűnik, a politika ebben megtette a magáét. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy most már a politika gondolati-cselekvési mechanizmusa követendő lehet a jelenkortörténet tudományos művelése számára. Ez is, az is – mutat rá helyesen Kulcsár Kálmán a tudomány és a politika viszonyáról szólva – a megismerés és a cselekvés más-más eszközeit, módszereit posztulálja; s hozzátehetnénk: még akkor is, ha – mint a jelen esetben – a történetész értője és részese is a napi politikának.

Természetesen, ez korántsem a másik szélsőséget: a kettő között valamiféle ellentét konstruálását, a tudománynak a politikától való szemérmes szabadulni akarását vagy éppen azt jelenti, hogy utóbbi egyszóval csak valamiféle terepe lehet a tudományos kritika alkalmazásának. Egyáltalán nem erről van szó. Arról azonban igen – és ez már nem is az adott könyvet illeti –, hogy a jelenkortörténet művelésének tovább kell haladni azon az úton, amely a prekonceptiókból deduktív alapon nyert illusztratív tények felsorakoztatásától a tárgy forrásainak sokoldalú ismeretére alapozott, mindenképp előtti induktív logikai eljárással elérhető következtetések és koncepciók bemutatása felé vezet. A történeteknek valójában egy ilyen rekonstrukció, értelmezése és magyarázata nyújthat segítséget – tömegeknek és vezetőknek egyaránt – a folyó politika, a gazdaság és a társadalom jelen építményeinek, kifejlésének és ellentmondásainak jobb megértéséhez.

Ezt a lehetőséget a könyvnek leginkább a harmadik, az 1956–1962 közötti időszakot tárgyaló fejezete hordja magában. Ha a szerzők mindezt nem aknázták ki eléggé, feltehetően azért van így, mert a korszakot alapvetően jellemző politika egyfelől jórészt maga is kritikai pozícióból kapcsolódott az előbbihez, másrészt pedig az azóta eltelt közel két évtized történelmi jelentőségű vívmányai és eredményei között nem egy olyan van, amely ha nem is zárta le feltétlen, de kedvezően „igazolta vissza” és magyarázta az 1956-ot követő esztendőkből kibontakozó folyamatokat és változásokat.

A könyv olvastán is úgy tűnik, hogy nem mindig jogos azoknak az aggodalma, akik a jelenkortörténet művelését és magyarázását kicsúszni látják a történettudomány kezéből. Manapság éppen kézbevételeként lehetünk tanúi. Nem kétséges, a hajdani ballasztoktól való szabadulásban alapvető jelentőségű a tudomány művelőjének ideológiai biztonsága és elméleti bátorsága. Mégis a könyv által is jelzett kedvező folyamatot, a tárgyat tápláló újabb és újabb források felfakasztása mellett, főként az mozdítaná előre, ha a jelenkortörténet művelésének kérdései: lehetőségei és korlátai, a források kutatásától kezdve a feldolgozás módszerén át egészen a közzétételig további tisztázást nyernének.

A klasszikusok tagadhatatlanul jelentős munkáira való általános vagy egy-egy konkrét hivatkozás messze nem meríti ki azokat a lehetőségeket, amelyeket azok a történetírás műhelykérdéseinek akárcsak futólagos felvetésében és megoldásában nyújtanak. Nem egy könyvismertetés dolga ezeket áttekinteni. Mégis, akár ha példaként csupán arra utalunk, hogy Marx és Engels minő differenciáltan kezelték az elmélet és a történetírás egymáshoz való viszonyának problémáit, már van min elgondolkozni: mennyire más megközelítési módszert igényelt az elmélet „nagy vonásokban” való alkalmazása a történelemre (pl. Kommunista Kialtvány), mint az egykorú politikai események „megmagyarázására” történt felhasználása (pl. Neue Rheinische Zeitungban megjelent cikkek). És ismét más igényeket támasztott az adott kor egy-egy olyan meghatározott szakaszának történelmi vizsgálata, mint pl. az 1848–1851. és az 1871. évi osztályharcok, illetve polgárháború lefolyása volt. És bár maguk sem tagadták azokat a „hibaforrásokat”, amelyek egy ilyen igényű vizsgálathoz szükséges megismerés adott feltételeiből következtek, mégis – és ez különösen Marxnál kísérhető részleteiben is figyelemmel – mindezek nem tartották vissza attól, hogy „kortörténetet” írjon. Amit a kedvezőtlen feltételekkel szembezőgezhetett, az zsenijén túl, az adott esetben a francia történelem egészéről és jelenéről felgyűjtött anyagismerete volt.

Ha csak e problémakörnél maradunk is, és csupán azt tekintjük, hogy egy a vizsgálat tárgyát megsemmisítő leleplezés semmivel sem követel kevesebb alaposságot, mint egy alapjában azonosuló kritikai megközelítés, aligha hihető, hogy ennél fogva valamiféle cezurát lehetne húzni a marxi és az itt tárgyalt jelenkortörténeti vizsgálati aspektus nehézségi foka között. Vagy ha igen, hát éppen az utóbbi javára könnyülne a helyzet, mivel Marx (pl. az „Osztályharcok”-ban) nemcsak önnön felfogásából és a vizsgálat viszonylag rövid periódussal keretezett tárgyából következően, de a megismerés egyéb korlátozó feltételei miatt is az egész korszakra állandónak kellett tekintse a vizsgált korszak kezdeti gazdasági viszonyait (gazdaság fejlettségi foka, termelési mód stb.). Nos, e marxi felfogás jogos követelményeinek manapság sokkal kedvezőbb feltételek között tehet eleget a jelenkortörténet művelője, amennyiben nagyobb forrásbázis alapján és a változó politikával végig szüntelen kölcsönhatásban vizsgálhatja a gazdasági rugók alakulását is.

Aligha túlzás állítani, hogy a könyv szerzői messzemenően megfeleltek ennek az igénynek is. S ha a jelenségek szintjén mégis a politikai tényezők kerültek előtérbe, az mit sem változtat az átalakulásokat „csak” végső fokon indukáló gazdasági viszonyok hierarchikus helyén, viszont helyesen utal arra a körülményre, hogy a változások közvetlenebb kiváltója a politika alakulása volt. S ugyancsak a szerzők helyes eljárását nyugtázva, nyomban hozzátéhető, hogy e politika nemcsak az alapokat képező gazdasággal alakult kölcsönhatásban, de nagyban befolyásolta azt a nemzetközi politikai erőviszonyok változása is, ide értve annak a kommunista pártok általi felfogását és interpretálását, illetve ezeknek hatását is. Joggal tulajdonítanak tehát a szerzők előbbiekkal együtt utóbbiaknak is nagy jelentőséget nemcsak a tárgyalásban, de a munka tagolásában is.

Amidőn a recenzió e jelentős és nagy sikerű munka ismertetésével kapcsolatban kísérletet tett arra is, hogy néhány probléma felvetésével érzékeltesse a jelenkortörténet művelésének sajátos gondjait, óhatatlanul eljutott ahhoz a következtetéshez, hogy e munkával mennyi minden feldszámolódott, meghaladottá vált ezekből. Őszintén kívánja, hogy a meghaladás változatlan igényének jegyében további hasonlóan jelentős művek kerüljenek a kutatók, oktatók és érdeklődők kezébe.

PINTÉR ISTVÁN–SZABÓ BÁLINT:

A NÉPFRONTMOZGALOM MAGYARORSZÁGON

Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Hazafias Népfrent, 1978. 217 l.

A két szerzőnek a Kossuth Könyvkiadó és a Hazafias Népfrent gondozásában megjelent könyve az első kísérlet arra, hogy tájékoztató igénnyel felvázolja a magyar népfrentmozgalom mintegy négy évtizedes fejlődésének történeti ívét. A mozgalom által megtett út tapasztalatai és tanulságai iránt érdeklődők a tudományos igényű összegezéseken túl (A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936–1962, illetve Ságvári Ágnes: Népfrent és koalíció Magyarországon 1936–1948) eddig A magyar népfrent története. Dokumentumok 1935–1976 című kétkötetes gyűjteményt vehették kézbe.

Pintér István és Szabó Bálint munkájának alapját is nagyrészt ez utóbbi dokumentumgyűjtemény, valamint a Magyar Nemzet 1977. június–szeptemberi számaiban közölt, „A magyar népfrent története dokumentumokban” című – szintén közös – cikksorozat képezi. A kérdésre vonatkozó szakirodalom és újabb levéltári források alapján némileg átdolgozva és kibővítve, e cikksorozat kerül most könyv alakban is az olvasó kezébe.

A népfrent „a kommunista pártok szövetségi politikájának a történelmi és társadalmi viszonyok által meghatározott formája, de több is annál, mivel magában foglalja a népi hatalom megteremtésének és gyakorlásának módját, formáját is” – írják a szerzők. E koncepció jegyében tekintik át a magyarországi népfrentpolitika és -mozgalom fejlődését a népfrentgondolat születésétől a demokratikus erők tömörítéséért, majd az antifasiszta nemzeti függetlenségi front létrehozásáért folytatott harcon s az új, népi demokratikus államhatalom megteremtésén át egészen napjainkig. Ennek során elsősorban párt-határozatokra, egyes vezető személyek állásfoglalásaira támaszkodnak, s csak másodlagosan arra, hogyan s mennyiben realizálódtak az ezekben megfogalmazott törekvések a tömegek körében.

A szerzők, könyvük első – s egyben legkidolgozottabb – fejezeteiben gazdag s bőven idézett dokumentumanyag felhasználásával elrögzítik, hogyan reagált a Kommunista Magyarországi Pártja az 1930-as évek közepén a fasiszmus európai és magyarországi előretörésére, s a Komintern VII. kongresszusa által meghirdetett népfrentpolitikára. Felvázolják, milyen kísérletek történtek az új irányvonal s a párt eredeti – közvetlenül a szovjet mintájú proletárdiktatúra megteremtésére irányuló – stratégiai célkitűzésének összeegyeztetésére; hogyan történt a helyes politika elfogadása; melyek voltak a demokratikus erők tömörítése érdekében tett lépések.

Bemutatják azt is, hogyan fogadta a népfrent létrehozására irányuló kommunista törekvéseket az ország demokratikus átalakításában érdekelt többi politikai erő, milyen visszajelzések érkeztek a tömegek és az egyes pártok részéről, s ezek következményeként hogyan tevődött át a demokratikus erők egyesítéséért folytatott harc súlypontja a fő irányvonalról az ifjúsági s a mindinkább politikai tartalommal telítődő irodalmi, művészeti mozgalmakra. Vázzolják a Márciusi Front létrejöttének körülményeit, tevékenységét, e mozgalom megtorpanását, majd szétzilálódását.

A fasiszta agresszió kibontakozása, majd a második világháború kezdete lezár egy korszakot a magyarországi népfrentmozgalom történetében. A belső fasiszta törekvések mellett a nemzeti függetlenség elvesztésének, s – következményeit tekintve – a parancsuralmi, totális fasiszta diktatúra bevezetésének lehetősége új helyzet elé állította az antifasiszta erőket. A szerzők felvillantják, milyen kül- és belpolitikai események (francia népfrent megtorpanása, spanyol népfrent veresége, müncheni egyezmény, a magyar revíziós törekvések „sikerei”, a kibontakozó hadikonjunktúra, az uralkodó osztályok nyugat- és németbarát csoportjai közötti ellentétek kiéleződése stb.) vezettek odáig, hogy Magyarországon nem az ellenforradalmi rendszer tömegbázisának szűkülése, hanem kibővülése ment végbe, a belpolitikai frontok világos szétválása helyett azok szinte végletes és csaknem végzetes összekuszálódása következett be. Bemutatják a KMP-nek az ország sorsát érintő világpolitikai események kapcsán kialakult állásfoglalásait, s idézik az új taktikai irányvonal, a nemzeti függetlenségi front kikristályosodásáról tanuskodó határozatait.

Az antifasiszta függetlenségi front létrehozására irányuló törekvések körvonalazódása szempontjából fontos állomás a Kommunista Magyarországi Pártja Központi Bizottságának 1941 áprilisi határozata. Ettől kezdve válik egyértelműen a KMP fő célkitűzésévé a kommunistáktól az uralkodó

osztályok németellenes, angolszász-orientációjú csoportjaiig terjedő, nemzeti függetlenségi front létrehozása. Tulajdonképpen ez az irányvonal határozza meg a párt politikáját egészen a háború végéig, ez széleseedik odáig, hogy a potenciális szövetségesek megítélésénél a kormányzó és köre is számításba jöhetnek.

E politikai irányvonalat indokolja, hogy voltak a magyarországi antifaszizmusnak és németellenességnek a kommunistákon s a haladó értelmiség képviselőin túl egyéb – a könyv szerzői által szinte csak utalásszerűen érintett – vonulatai is. Az uralkodó osztályok nyugati orientációjú csoportjai szintén szemben álltak a parancsuralmi törekvésekkel s a németek világhatalmi céljaival. Amikor 1943-tól egyre világosabbá válik, hogy Németország elvesztette a háborút, és vele együtt Magyarország is könnyen a vesztesek oldalán találhatja magát, feléled az antifaszizmusnak ez az úri-polgári szárnya is. Olyan kibontakozási lehetőséget keres, amely egy jelentősebb fordulat kizárásával biztosítaná a rendszer átmentését.

Ugyancsak 1943-ban aktivizálódik a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt vezetősége is, s jön létre a két párt szövetsége, határozottan antifaszista, antihitlerista céllal, s – a szélsőségek elleni küzdelem jegyében – némi kommunistaellenes éllel.

Magyarország német megszállása után valamennyi antifaszista erő oldaláról felgyorsul a kibontakozási lehetőségek számbavétele, s a kommunisták kezdeményezésére létrejött Magyar Frontban körvonalazódnak egy minden eddiginél szélesebb, valóban nemzeti méretű összefogás keretei. Központi helyet foglal el benne az SZDP-FKGP szövetség, baloldalán, a kommunistákat erősítő ott van a Nemzeti Parasztpárt, jobboldalán pedig a legitimisták Kettős Kereszt Szövetsége. A Magyar Front kapcsolatokat épít ki más, polgári ellenállási csoportokkal, valamint a kormányzóval és körével is.

Bármilyen széles együttműködés lehetőségét jelentette is a Magyar Front létrejötte, a későbbiekben mégsem ez válik meghatározóvá. Az ország felszabadításának megkezdődése, Horthy kiugrási kísérletének kudarca, a nyilas hatalomátvétel, a fegyveres felkelés előkészítésére tett próbálkozások sikertelensége új helyzetet teremt a nemzeti összefogáson belül. 1944 decemberében, az ország felszabadított területein megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front ugyanazokat az erőket fogja össze, mint a Magyar Front (kommunistáktól a horthystáig terjedő szövetség), de ahhoz képest a belső erőviszonyok jelentős módosulását mutatja, s alapja a két munkáspárt akcióegysége.

A második világháború befejeződése, az új államiság létrejötte ismét lezár egy korszakot a magyarországi népfrontmozgalom történetében, s egyben a népi hatalom megteremtésére irányuló törekvések nyitányát is jelzi. Pintér István és Szabó Bálint könyve elsősorban a magyarországi népi demokratikus átalakulás legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai eredményeit (földreform, újjáépítés, Baloldali Blokk, stabilizáció, munkásegység), s a továbbfejlődés problémájáról körvonalázódtatott nézeteket, a pártok, illetve egyes képviselőik álláspontját mutatja be.

Mindezek mellett némileg háttérbe szorul a népfrontmozgalom és a népi demokratikus átalakulás egyaránt kulcsfontosságú szerepet játszó kérdése, miként szilárdult meg az államhatalom: az alulról jövő tömegmozgalmakra, vagy a felülről irányítva, az új, demokratikus államapparátusra s a pártok koalíciójára támaszkodva.

A magyarországi népi demokratikus fejlődés sajátossága volt, hogy a fasizmus veresége és a háború befejeződése után kialakult helyzet igen jelentős kompromisszumokat követelt valamennyi érdekelt fél részéről, s ez megnövelte az új rendszer támadhatóságának felületét mind jobbról, mind balról. (Gondoljunk csak a földreform végrehajtása nyomán világossá váló paraszti érdek-különbségekre, vagy akár a munkásosztály soraiban jelentkező, a proletárdiktatúra azonnali bevezetését követelő törekvésekre.) Ilyen helyzetben elsősorban a pártok közötti koalíciós együttműködés bizonyult a járhatóbb útnak.

A fordulat éve, a szocialista forradalom győzelme ismét jelentős változások kiindulópontja lett a népfrontmozgalom történetében. Számos régi és új kérdés várt megválaszolásra; a proletárdiktatúra fogalma, a párt és a népfront (a többi párt) viszonya, s az új társadalomban betöltendő szerepe stb.

A szerzők kitérnek a népfront átszervezése körül gyűrűző 1948/49-es vitákra, bemutattva, hogy a proletárdiktatúra fogalmának tisztázatlansága, ill. a szovjet modellel történő azonosítása hogyan váltotta ki a párt politikájának torzulásait, hogyan lett a népfront intézményesítését, a demokratikus pártok felszámolását célzó és eredményező törekvések ösztönzőjévé. A hibás elméleti állásfoglalások mellett az események ilyen alakulásában nem kis szerepe volt azonban a nemzetközi kapcsolatokban egyre inkább eluralkodó hidegháborús légkörnek is.

Az MDP Központi Vezetősége 1953-as júniusi határozata után napirendre tűzött fordulat érezte hatását a párt és a népfront viszonyának kérdésében is. A szerzők ismertetik a Hazafias Népfront megalakulását előkészítő K V-irányelveket, a Hazafias Népfront I. kongresszusának állásfoglalását, majd a párt politikájában, a népfront megítélésében s magában a mozgalomban jelentkező újabb problémákat.

A népfrontmozgalom tényleges újjászervezésére Magyarországon 1957-ben, az ellenforradalom utáni konszolidáció részeként került sor. A Hazafias Népfront újjáalakulását, a párt szövetségi politikájában játszott szerepét, s a legutóbbi időkből végzett munkáját vázolják a szerzők könyvük utolsó fejezeteiben.

A magyarországi népfrontmozgalom története eredményekben, tapasztalatokban és tanulságokban rendkívül gazdag. Ezek feltárása, majd széles körű tudatosítása pedig igen fontos feladat. Ehhez kívánt hozzájárulni Pintér István és Szabó Bálint könyve is a mozgalom történeti áttekintésével.

Póth Piroska

LUIS FARRÉ:

SZEGÉNYEK ÉS GAZDAGOK A KÖZÉPKORBAN. VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI KÖRNYEZET

A tanulmány témáját a szerző mindjárt a bevezetőben így foglalja össze: mint a történelem folyamán mindenkor, így a középkorban is megvolt a két egymással szemben álló osztály: azok a szerencsések, akiknek vagyon és hatalom jutott osztályrészüll – a gazdagok; és azok, akik ezektől megfosztottak voltak – a „szegények”; ez gazdasági és erkölcsi problémákat eredményezett, ami a kor szellemének megfelelően, teológiai színben jelentkezett.

Az európai középkor jellemzője a kereszténység. A kezdeti egyszerű keresztény gyülekezetek az idők folyamán egyre szélesebb körben terjedtek el, Nagy Konstantin ideje alatt és óta kiváltságokhoz is jutottak. Az intézménnyé szerveződés magával hozta az egyházon belüli tagozódást; megfogalmazódtak és merevvé váltak a dogmák. Dogmatizmus és hierarchia kölcsönösen igazolták és kiegészítették egymást. Gyakorlatilag nem létezett rang beneficium vagy a gazdasági kiváltság nélkül. A feudalizmus kialakulása idején a politikai rend (ordo politicus) és az egyházi rend (ordo ecclesiasticus) párhuzamosan fejlődött. A világi hatalom számára a hatalom és ezzel együtt a presztízs katonai és részben politikai jellegű, az egyház számára vallási és politikai jellegű egyidejűleg. A tulajdon a vékony vezető réteg kezében összpontosult, a kultúra a monostorokba és kolostorokba koncentráldott.

A városok kialakulása, a céhekbe, guildékbe szerveződés, a kézműipar specializálódása hozzájárult az osztályöntudat felébredéséhez. Ennek megnyilvánulási formái az eretnekmozgalmak voltak: a kor szellemének megfelelően, a gazdasági – társadalmi elégedetlenség vallási köntösben jelentkezett. A három legjelentősebb eretnekmozgalom Franciaországban alakult ki: katharok, albigenek, valdenses. Közös jellemzőjük, hogy az eredeti szegénységtől és egyenlőségtől eltávolodott egyházat, a visszaéléseket, a túlzott luxust támadták, tehát az intézményt; kritikájuk gazdasági-erkölcsi jellegű volt, nem érintette a dogmát. A tulajdont magát nem támadták, csak a túlzott felhalmozást ítélték el. Tagjaik zömmel városi céhpolgárok, kiskereskedők, valamint az alsópapság egy része. Az egyház mind a három mozgalmat eretneknek bélyegezte, tagjaikat kiközösítette.

Szegénység és alamizsna: a középkor folyamán gyakran előforduló kifejezések. Assisi Szent Ferenc a szegénységet a keresztényi tökéletesség fundamentumának tekintette. Az ő fellépésétől kezdve kezdtek a lelki felszabaduláshoz elengedhetetlennek tekinteni a szegénységet. Követőinek semmijük sem lehetett, a pénzt még érinteniük sem volt szabad. Kizárólag alamizsnából vagy az általuk végzett fizikai munka béréből kellett fentartani magukat. Az egyház azonban megtalálta a közbülső megoldást: a kolostorok nem a franciskánusok, hanem a Szentszék tulajdona, a papság képviselője intézi az anyagi természetű ügyeket. Látszatra tehát szegények voltak, mert a ruhájukon kívül semmilyen tulajdonuk nem volt, gyakorlatilag azonban semmiben sem szenvedtek hiányt.

A teológiai gondolkodás területén Aquinói Szent Tamás fejezte ki legjobban a középkori ideált. Támogatta és igazságosnak tartotta az egyházi és világi szervezetet, csak egészen enyhe változtatásokat javasolt. A tulajdonhoz való jogot az ember természetes jogának tekintette. Részletesen elemezte az alamizsna kérdését. „Elaemosyna est opus quo datur aliquid indigenti propter Deum.” Könyörületesség, kegyelem, alamizsna mindig együtt jár. Az alamizsnát gazdasági és társadalmi szempontból elengedhetetlen eszköznek tekintette, azzal a feltétellel, hogy csak annyit szabad adni, amennyi a család vagy az állam anyagi egyensúlyát nem veszélyezteti, gondosan ügyelve arra, hogy az alamizsnát kapó megmaradjon ebben az állapotában; olyan eszköz, mely egyesítette a szegényt a gazdaggal, megtartva őket eredeti helyzetükben.

*JAMES E. FARNELL:***LONDON SZEREPE AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOMBAN**

A tanulmány szerzője Londonnak az angol polgári forradalomban játszott vezető szerepével foglalkozik, pontosabban, ennek a szerepnek a társadalmi, filozófiai háttérét deríti fel.

A dolgozat a korabeli parlamenti, levéltári anyagok mellett a modern szakirodalom több mint félszáz feldolgozására támaszkodik.

A szerző Robert Brenner London szerepének és kereskedelmi érdekeinek összefüggéseit feltáró tanulmányából indul ki. Farnell azonban kiterjeszti vizsgálódásának körét a londoni kereskedő réteg egészére, és a kereskedelemben érdekelt manufaktúra-tulajdonosokra is. Ez a két csoport, mely gazdaságilag a város irányítója, nem kötelezte el magát a kor politikai harcaiban. Szinte köztudott, hogy a forradalom előtt a város politikája a politikai bonyodalmaktól való tartózkodás volt. Miként válhatott az apolitikus vezetők által irányított London a forradalom vezető erejévé? – teszi fel a kérdést a szerző. A paradoxonnak látszó kérdés megválaszolásához Farnell elvégzi a forradalom előtti Anglia politikai struktúrájának elemzését, feltárja a politikai élet két vezető erejének (a királynak és a főrendeknek) a városhoz való viszonyát.

A várost létrehozó királyi alapítólevél vagy az 1638-ban megújított polgári kiváltságlevél nemcsak a királytól való függést jelezte, hanem a jogok körülírásával a királyi hatalomtól való függetlenséget is. A város által gyakorolt királyi jogok úrrá tették a polgárságot a saját háza táján.

Farnell ezután részletesen ábrázolja a Yorkok és a korai Tudorok alatt meggyengült főrendi hatalom újbóli megerősödését. A parlamenti csatározásokban és az I. Erzsébet halála előtti háborúkban az arisztokrácia újra létrehozta a maga születési előjogon alapuló politikai hatalmát. I. Jakab alatt a peerek már nemcsak a királlyal fordulnak szembe, erejükből az egymás elleni hatalmi harcokra is tellett. 1628-ra a peerek ellenzéki irányzata a parlamenti harcokban győzedelmeskedett a király és támogatói felett. Farnell rámutat az arisztokrácia hatalmának fontosságára, amely a védnökségen keresztül nyilvánult meg. A peerek ezzel befolyásolták a politikai életet a vidéki törvényhatósági szervektől kezdődően, a parlamentig bezárólag. Így saját jelöltjeiket juttatták az alsóházba, s rajtuk keresztül vezették azt. Így történhetett, hogy az 1620-as években az Essex, Bedford, Pembroke és mások által a felsőházból irányított figurák sikeresen szálltak szembe a király politikájával az alsóházban. A szerző le is szögezi, hogy a kora 17-ik sz.-i parlament az újraeredő arisztokrácia eszközévé vált. A peerek a királyhoz hasonlóan, de nála jóval nagyobb sikerrel próbálták meg embereiket bejuttatni londoni hivatalokba, hogy azután London politikáját rajtuk keresztül ellenőrizzék. Szemléletes példaként említi Farnell az 1626-os választást, mikor a Buckingham elleni főrendi koalíció egyik vezetőjének, Abbot érseknek a testvérét választották London parlamenti képviselőjévé.

Hová tűnt hát ez az igen aktív arisztokratikus politikai erő, mely a király és a vidéki kis- és középnemesség akarata ellenében is végrehajtotta terveit? Itt fejt ki Farnell az eddigi állásfoglalásoktól gyökeresen eltérő véleményét. 1640-ben, mondja, fordulat állt be a politikai életben. Az ellenzéki peerek új politikai programjának elemzése megmagyarázza, hogyan indultak el a Londont gazdaságilag vezető, de politikailag inaktív erők azon az úton, melyen haladva London a forradalmi erők vezetőjévé vált. Farnell itt elvégzi az arisztokrata politikát meghatározó filozófiai alapok vizsgálatát. A Titus Liviuson nevelődött Stuart-kori főrendi ellenzék a korai, arisztokratikus Rómában találta meg a maga ideális állam-modelljét. Sir Robert Cotton könyvtárának a bezáratása is jelzi, hogy a király is észrevette; többről van itt szó, mint az antik hagyományok felkutatásáról. A klasszikus műveltségű főurak az uralmi formák, az intézmények bírálatán keresztül ítélték el a gyűlölt I. Jakabot és magát a monarchikus rendszert. A fentiek figyelembevételével mindjárt érthetőbb, miért higitja fel alacsony származású kegyenceivel, skót főrendekkel az uralkodó a renitens angol főrendi házat. Az ellenzéki peerek nem osztották azt a keresztényi pacifizmust, mellyel a király Európát szemlélte. Szemük előtt egy dinamikus fejlődő, terjeszkedő, az antik Rómát is felülmúló köztársaság képe lebegett. Ennek az irányzatnak lett egyik reprezentáns képviselője Lord Saye, akinek Arisztotelészből, Platónból, Thuküdidészből és Machiavelliből ötvözött filozófiája adott új irányt az 1640-es évek politikájának, melynek egyik jellegzetes ismertetője az állam irányításába belekontárkodó papság kíméletlen ostorozása volt. Az expanzív köztársaságot követelő politika a tömegek igényével is megegyezett.

A gazdasági expanziót és klasszikus mintájú köztársaságot hirdető peerek elvetették a Stratford- és Laud-féle elképzeléseket, viszont nyilvánvalóan számítottak a városi polgárságra. A köztársasági intézményeket a gyakorlatból ismerő, katonailag képzett polgárság alkalmas szövetségeseznek látszott. A Providence Company – mint ahogy azt Farnell kimutatja – valóban a király elleni eljövendő harc védőbástyájának tekintette a várost. A peerek a már hagyományosnak számítható védnökség mellett (1640-ben London alsóházi képviselői mind a Providence Company lordjainak emberei voltak) új eszközöket is bevetettek a város befolyásolása érdekében. Londonra támaszkodva sikeresen vette fel a harcot a főrendi ellenzék a királlyal és a royalista főrendekkel.

Igénybe vették London politikai erejét, de ezzel a forradalomnak egy olyan radikális irányzatát hozták mozgásba, melytől maguk is megriadtak. A város és a parlament egy ideig egységfrontot alkotott a közös ellenség, a király ellen. A parlament azonban a Lord Brooke és más arisztokraták által szervezett bizottságokkal (Committee for Advance of Money, Committee for a General Rising) felébredtette a város ellenállását is, azaz túllőtt a célon. A királyi önkény megnyilvánulásai, vagy a puritán egyház Londonba telepítése, a parlament irányába hajtotta a városi tömegeket, de a város teljes irányítását nem sikerült megszereznie.

Mint azt Farnell bebizonyítja, a város hajlandó volt adózni, katonáskodni, de a király elleni harc legradikálisabb képviselőjeként is, amint a körülmények lehetővé tették, visszautasította a parlament „tolakodásait”. A parlamenti arisztokrácia, mely hitt abban, hogy a polgárság magát neki alárendelve engedelmeskedik, elég keszerűen csalódott. Remekül érzékelteti a szerző az arisztokráciának a várossal szemben táplált ellentétes érzelmein keresztül a politikai élet összetettségét. Szükségük volt a várossal való együttműködésre, de nem olyan radikális formában, ahogy azt a londoniak megvalósították.

Marston Moor (1644) után ez az ingadozó álláspont nyílt töréshez vezetett az arisztokrácián belül, hiszen néhányuk számára a népi megmozdulások már fenyegetőbbnek látszottak, mint a legyőzött király. Ez a belső meghasonlás vezetett az 1647-es katonai krízishez, majd ezután – mivel a város szerepének fontossága tovább nőtt – a parlament lordjai elvesztették uralmukat az események ellenőrzése felett.

A főrendek, mondja a szerző, elindították a polgárságot a politikai életben, de ezzel olyan szellemet szabadítottak ki a palackból, melyet már nem lehetett oda visszakényszeríteni. Farnell szerint az arisztokrácia és London ellentéte az 1660-as restauráció után is tovább tartott, noha az arisztokrácia politikai vezető szerepét már nem tudta helyreállítani. Az a következetesen expanzív kereskedelmi politika, mely szabadelvű nézeteiben gyökeredzett, mutatta a továbbvezető utat a nagy angol birodalom megeremtése felé.

(The Journal of Modern History 1977. december. 641–660. l.)

F. M.

ROBERT KELLEY:

IDEOLÓGIA ÉS POLITIKAI KULTÚRA JEFFERSONTÓL NIXONIG

Robert Kelley-nek, a Kaliforniai Egyetem (Santa Barbara) tanárának cikke, amely a folyóirat bicentenáriumi számában jelent meg, összefoglalása a szerző eddigi kutatásainak és mintegy ízelítő közeljövőben megjelenő könyvéből. A szellemes, kiváló stílusban megírt esszé az amerikai közélet történetén kalauzolja végig az olvasót; bevallott célja, hogy az amerikai vezetés gyakorlati és ideológiai elképzeléseit, valamint a választók motivációinak kapcsolatát és esetleges ellentéteit bemutassa.

A tanulmány két fő részből áll. Az elsőben Kelley áttekinti az amerikai politikai élet, politikai gondolat fejlődését, a pártok, pártrendszerek kialakulását, a szavazók megoszlását, az egyes pártok programját, alakulásukat és felbomlásukat. A szerző a kétszáz éves történelmi folyamatot öt periódusra bontja fel: a jeffersoni korszakra, a jacksoni periódusra, a polgárháború időszakára, a „Gilded Age”-re és végül a New Deal korára. Felosztásának alapját a különböző pártrendszerek hatalmon létele képezi.

A függetlenség elnyerése után a középső államok nemzeti és New England moralista republikánusai, erőiket egyesítve megalakították az országot kormányzó Federalista Pártot, amely angol

minta alapján képzelte el a nemzet további fejlődését. E párt angolbarátságra és az atlanti partvidékre alapozta politikáját, a gazdasági életben pedig a kereskedelemre koncentrált.

A hatalmat 1800-ban megszerző jeffersoni Demokrata-Republikánus Párt, melyet a déli és a középső államok etnikai kisebbsége támogatott, és amelynek politikája a nemzeti érdekeknek az adott pillanatban jobban megfelelt, éppen ellenkezőleg, nyugat felé orientálódott, angolelles, libertinista politikát folytatott, és a mezőgazdasági termelésre, az önkormányzati rendszerre helyezte a hangsúlyt. A két párt közti legfőbb ellentétet az angolokhoz való viszony és ezzel együtt a tengeri semlegesség kérdése jelentette.

A második függetlenségi háború (1812–1814) vége republikánus győzelmet hozott. A Federalista Párt 1820-ra megszűnt, ám ez egyben a Republikánus Párt frakciókra bomlását, s egyben a jeffersoni korszak végét is eredményezte.

Az új párt Andrew Jackson elnöksége alatt Demokrata Párt néven – a déli, közép-atlanti, valamint kezdetben a nyugati államok támogatásával – újjáéledt. Vele szemben az ún. whigek álltak. A két párt 1840-re olyan szervezettségre tett szert, hogy az amerikai történelemben elsőként tekinthetők modern értelemben vett tömegpártnak. Fő harci területük a gazdasági szféra volt: a whigek a gazdasági fejlődésért, a bankok és korporációk fejlesztéséért szálltak síkra, míg a demokraták bankellenes törvényeket követeltek, és a korporációk szabályozásáért harcoltak.

A két párt támogatóinak etnikai-vallási megoszlása különösen alakult: a római katolikusok, lutheránusok, baptisták és metodisták általában demokraták voltak, míg a kálvínisták és moravianusok szinte kizárólag whigek. Délen a helyzetet tovább bonyolította, hogy a bankárok, kereskedők túlnyomó többsége és az Appalache-hegység vidékén élők mellett igen sok gazdag ültetvényes is whig-párti volt – annak ellenére, hogy a whigek erőteljesen támadták a déli állapotokat. Mindazonáltal 1836–1848 között a déli államokban a whigek kerültek többségbe.

A második pártrendszer bukását a rabszolgaság kérdésének felvetődése okozta. Ekkor a Whig Párt szétesett, a Dél a demokraták mögé sorakozott fel. Északon pedig fellépett az új Republikánus Párt: ez a harmadik, vagy polgárháborús pártrendszer megszületését jelentette. A republikánusok jellegzetesen Jenki terminusokban gondolkodtak, és teljesen szemben álltak a demokraták által támogatott déliekkel, így a rabszolgaság kérdése lényegében különböző politikai kultúrák konfliktusa volt.

A polgárháború befejezése a republikánusok számára nemcsak Észak győzelmét jelentette, hanem a whigek által oly sokszor követelt gazdasági változások megvalósulását is: a Jenki főlényt és Dél északi szemszögű átalakulását-átalakítását. A déli demokraták csak az 1870-es évekre tértek magukhoz, ekkor azonban a demokrata program, különösen az emigránsok között, de Északon is, igen népszerűvé vált. Ennek ellenére csak 1892-re lettek kormányzó párttá.

A „Gilded Age” nagy megrázkódtatása, az 1890-es nagy gazdasági válság ugyanakkor szétzilálta a demokrata koalíciót: a városi lakosság, valamint a déli és a nyugati farmerek bizalmatlanná lettek, és újra a Republikánus Párt felé orientálódtak, hasonlóképpen a városi etnikai kisebbségek is – az ír katolikusok kivételével. Ez a negyedik korszak, a „Progressiv Era” pártrendszere, vagyis Wilson elnöksége alatt volt a legszilárdabb, ám a háborúba való belépés és egyéb tényezők hatására már 1920-ban a demokraták javára billent a mérleg. Így aztán 1936-ban, Roosevelttel megválasztásával, tökéletes demokrata győzelem született.

Megkezdődött az ötödik korszak, a New Deal időszaka, amely kezdetekor a legelső pártrendszerre emlékeztetett, még a pártok tömegbázisának etnikai megoszlásában is. A két párt között azonban szerepcserére került sor: most a republikánusok tekintettek inkább a múltba, és a demokraták lettek azok, akik a nemzet jövőjét tartották legelső sorban szem előtt.

Kelley elemzésében a pártok társadalmi bázisára és a pártvezetők, elnökök társadalmi hovatartozására helyezi a hangsúlyt, de nem osztályhovatartozási, hanem népességszociológiai alapokon: tehát az etnikai hovatartozás döntően befolyásolja, ha nem determinálja az egyes pártokhoz való kapcsolatot. Különösen élesen emeli ki a Jenki és déli fehér ellentétet, az „eredeti” lakosságnak tekintett angolszász népesség és a különböző bevándorló csoportok szembenállását, és különösen hangsúlyozza a katolikus ír bevándorlóknak az egész társadalommal szembeni megnyilvánuló rezisztenciáját. Az amerikai politikai gondolat, politikai vezetés fejlődését és változásait így szinte kizárólag belső tényezők függvényeként mutatja be, amelyet csak motivál bizonyos időszakokban egy létező, vagy fiktív külső fenyegetéstől való félelem (pl. a függetlenségi háború alatt, vagy a második világháború után).

Tanulmánya második fő részében Kelley az első részben kifejtett történelmi fejlődésből levonható következtetéseket összegzi. Leszögezi, hogy véleménye szerint az Egyesült Államokban a függetlenségi háborútól kezdve két politikai tömörülés alakult ki, két eszmerendszer vált uralkodóvá, és – ha módosul’ formában is – az akkor kialakított modell mind a mai napig fennáll. Ezek a politikai tömörülések, a közfelfogással ellentétben, mind szavazóikat, mind vezetőiknek a nemzet jelenéről és jövőjéről alkotott elképzeléseit tekintve, jól elkülöníthetők egymástól. A pártok ideológiája ésszerű és folyamatos, és mivel kulturális alépítményük szilárd, e területen két évszázad alatt kevés változás ment végbe.

A Demokrata Párt most is az alacsony kulturális és gazdasági szinten lévő „kivülállók”, etnikai kisebbségek pártja, a fogyasztó osztályok pártja, melyek körében gazdasági, katonai és kulturális téren még a jeffersoni eszmék élnek tovább. (Carter elnök „emberi jogok” – kampánya is ezt bizonyítja többek között.)

A Republikánus Párt, mint a Federalista és részben a Whig Párt utóda, az alkalmazók, az iparosodást, a kormány által támogatott gazdasági fejlődést óhajtók pártja. Támogatói a munkásmozgalom elszánt ellenségei, ők – általában régi angol családok leszármazottai – tekintik magukat igazi amerikaiinak, és legfőbb, évszázados félelmük, hogy egy állandó politikai összeesküvés gyöngíti a nemzetet.

Tanulmányát Kelley a végső konklúzióval zárja, hogy számára az elmondottakból úgy tűnik: amennyiben a köztársaság megéri fennállásának háromszázadik évfordulóját, ha más név alatt is (ez gazdasági és kulturális fejlődés eredménye lehet, példa rá a színesbőrű népség felsorakozása napjainkban a hagyományosan „déli” Demokrata Párt mögé), a pártrendszerek fennmaradnak és ideológiájuk tovább él.

Kelley tanulmányához három kommentár csatlakozik. Az első szerzője, Geoffrey Blodget (Oberlin College), melegen üdvözi a tanulmányt, és elemzi az etnikai és etnokulturális kutatás jelentőségét. A tanulmányt lenyűgöző történelmi szintézisnek tartja, de felhívja a figyelmet, hogy az etnokulturális kutatás, különösen a huszadik században, túlzásokra csábíthat, és az etnokulturális politika túlhangsúlyozása az osztálypolitika elhanyagolásához vezethet. Blodget felhívja a figyelmet arra, hogy az esszé a kontinuitás túlhangsúlyozása miatt keveset foglalkozik a politikai változások fő forrásaival, az urbanizációval, a szekularizációval stb.

A második kommentár szerzője, Ronald P. Formisano (Clark Egyetem), hangsúlyozza, hogy bár Kelley munkája távolról sem teljes megközelítése az Egyesült Államok politikai történetének, remekül megírt tanulmány, amely egy régen nélkülözött szempont szerint dolgozza fel a témát. Formisano rámutat, hogy Kelley egyes definíciói (politika, kultúra, politikai kultúra) pontatlanok. Érdemesnek tartja annak a kutatását, hogy vajon az etnikum kutatása miért sikkadt el a nyugati történelemmel foglalkozók írásaiban hosszú ideig, illetve miért lett hirtelen oly divatos az egyébként történelmi örökségében az etnikumok problematikájával szemben hagyományosan ellenséges amerikai társadalomban. Felhívja a figyelmet az esszé nem tisztán, néha pontatlanul megfogalmazott etnikumfogalmára, és hangsúlyozza, hogy bár érdekes, de nem történelmi az etnikai csoportokat két évszázadra mintegy megmérévíteni.

Willie Lee Rose (Johns Hopkins University), a harmadik kommentár szerzője hangsúlyozza, hogy a tanulmány kiemelkedően jó és izgalmas, még ha tudjuk is, hogy csak vázlata egy készülő könyvnek. Három fő kérdéscsoport köré gyűjti kritikai megjegyzéseit, illetve ezek mélyebb kifejtését javasolja. Nevezetesen jobban meg kellene világítani Kelleynek, hogy a tanulmány egy kulturális magatartásforma politikai erővé válását rajzolja meg, a szavazók egyéni érdekeinek hatását a választások során jobban ki kellene emelni; végül pedig rámutat talán a legfontosabb feladatra: a polgárháború kibukkanása és a rabszolgaság léte közötti összefüggés feltárásának szükségességére.

MARIO CASTRO ARENAS:

JUAN SANTOS ATAHUALPA FELKELÉSE

A tanulmány alapjául a sevillai Archivo General de Indiasban található dokumentumok és a ferencrendi szerzetesek krónikái szolgáltak.

II. Károly, Spanyolország királya új végrendeletének értelmében örököse Anjou grófja lett, aki V. Fülöp néven, 1700-ban el is foglalta a spanyol trónt. Uralkodásának vége felé, 1742-től kezdtek beszámolók érkezni a gyarmati hatóságokhoz – sőt Angliába is híre ment a Mexikóban és Guatemalában élt ír szerzetes, Thomas Gage révén – egy bizonyos, magát Juan Santos Atahualpának nevező indián felkeléséről. A felkelés 14 évig kötötte le a spanyol hatóságok figyelmét és erejét, megmozgatta a Perui Alkírályság hegyvidéki és őserdei (sierra és selva) indiánjait és meszticeit.

Juan Santos személyét, származását illetően kezdettől fogva megoszlottak a vélemények. Valószínűnek tűnik, hogy az utolsó, Pizarro által kivégeztetett inka, Atahualpa két fia valamelyikének egyenesági leszármazottja volt, akit a jezsuiták neveltek, majd általuk eljutott Spanyolországba és Afrikába. Tudott latinul, spanyolul, és ismerte a perui selva több törzsének nyelvét. A franciskánus misszionáriusok rendfőnökökhöz küldött beszámolóí szerint (akik személyesen találkoztak és beszéltek vele) magát cuzzói születésűnek mondja, akinek még három testvére van Cuzcóban; körülbelül harminc esztendő, és eltökélt szándéka, hogy visszaszerezze azt a koronát, amit Pizarro és a többi spanyol elvett tőlük.

Melyek voltak politikai-vallási elképzelései?

Isten küldöttének nevezte magát, aki a spanyolok vétkeit hivatott korigálni Isten természetes gyermekei javára, lépteit is Ő vezérli az Inka birodalom restaurálására. Vallási-politikai elképzeléseiben arányosan keveredik a keresztény Messiás-hit a campa (őserdei törzs) mágikus-sámánisztikus hitvilággal. Új (egyházi) törvényt nem akart bevezetni, „mert ez az igazi, amit a (jeszuita) atyák prédikálnak”, de új, indián, tehát nemzeti származású klérus megszületését akarja, mely teljesen független lenne a spanyoltól – ezzel magára vonta az eretnység vádját. Máskor Isten fiának nevezte magát, aki az egyedüli, akinek hatalma lehet és van Amerikában; emberfeletti képességekkel van felruházva, „hatalmában áll megremegtetni a földet és olyan csodákat véghezvinni, mint megállítani a Napot, hogy megbosszulja magát a spanyolokon, akik az ő földjeiket bitorolják”. A spanyolok és négerek kivételével felkelésre szólította fel a lakosságot a betolakodó gyarmati hatóságok ellen, kijelentvén, hogy nincs más kormányzó, nincs más király rajta kívül. Királyságában – hirdette – nem fogja megengedni sem a rabszolgaságot, sem a spanyolok többi önkényességét. A franciskánus beszámolókból kitűnik, hogy kapcsolatban volt az angolokkal, akik a megállapodás értelmében a tenger felől támadták volna a spanyolokat, míg ő a szárazföldön venné föl a harcot ellenük.

Látványos összeütközésekben nem bővelkedett ugyan Juan Santos felkelése, gazdasági-társadalmi hatásában kevésbé volt jelentős, mint a rá negyven évre kirobbanó Tupac Amaru vezette felkelés, de kétségtelen, hogy jelentős előfutára volt annak. Vezére sorsáról szájhagyomány útján öröklődő, őt visszaváró legendakör alakult ki, melynek részletes elemzése külön tanulmány tárgyául szolgálhatna.

(*Cuadernos Americanos*. 1975|marz.–abr. N° 2. 125–146. l.)

K. Zs.

GÜNTER WALLSTEIN:

SCHARNHORST ÉS A FRANCIA FORRADALOM

Scharnhorst életművével az utóbbi években több tanulmány foglalkozott, célkitűzéseinek és reformmunkálatainak sokoldalú elemzésével azonban mind adós maradt. A tevékenységéről kialakított ellentmondásos véleményekre jellemző, hogy míg egyesek a népet szenvedélyes magatartásával aktívizáló forradalmi avantgardistát fedezik fel benne, addig Usczek 1792-ben megjelent monográfiája a társadalompolitikai kérdésekben kifejtett aktivitását állítja középpontba, a perifériára szorítva a

nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvéseit. Wallstein tanulmánya a hannoveri szolgálatban álló katonatiszt politikai koncepciójának megértéséhez a francia forradalommal kapcsolatos megnyilatkozása vizsgálatával kíván hozzájárulni. Az elemzésben mindenekelőtt Scharnhorst 1797-ben született, az „Entwicklung der allgemeinen Ursachen des Glücks der Franzosen in dem Revolutionskriege und insbesondere in dem Feldzuge von 1794”. c. dolgozatára támaszkodik, de forrásbázisa kibővítésként a „Militärische Denkwürdigkeiten unserer Zeiten, insbesondere des Revolutionskrieges im Jahre 1792” c. hatkötetes lapban megjelent írásait is felhasználja.

A koalíció vereségeinek okait feltáró dokumentum a szövetségesek kudarcát politikai, morális, szociális és gazdasági összetevőkre vezeti vissza, s elsősorban a népi támogatás hiányával, az értelmiség jelentős részének franciabarát magatartásával magyarázza azt. Hangot ad ugyanakkor az uralkodó társadalmi viszonyokkal szembeni elégedetlenségnek, a születési és vagyoni előjogok bírálatának, ami azt jelentette, hogy szerzője nem maradt közömbös a francia forradalom eredményei iránt.

A lakosság magatartását tehát több tényező együttes kölcsönhatásával magyarázza, miközben indokolatlanul biztosít elsődlegességet a katonai szempontok számára. A koalíciós háború problematikáját a teljesség igényével megközelítő későbbi reformpolitikus úgy ítélte meg, hogy a szövetséges hatalmak operatív terveinek kidolgozása nehezen áthidalható problémákba ütközik, hogy megszületését az egyoldalú érdekek kölcsönös előtérbe állítása akadályozza. A nyíltan jelentkező ellentétek következményének tekinti azt is, hogy a német fejedelemségek rendelkezésére álló csapatoknak csak mintegy 1/3-át vetették be a háborúban.

A fentiek alapján Wallstein megállapítja, hogy Scharnhorst katonai jellegű megállapításaiban politikai megfontolások érvényesülnek, s azok mindenekelőtt Németország strukturális kérdéseire, a partikularizmus problémájához kapcsolódnak. Így azután miközben a hazaszeretet, a nemzeti büszkeség hiányát kéri számon, az eluralkodó passzivitást nem morális okokra, hanem elsődlegesen Németország alkotmányára, az egyes német kormányok negatív hozzáállására, s az uralkodó rendi viszonyokra vezeti vissza. Az általa elkerülhetetlennek ítélt újabb háború sikerének feltételeit ennek megfelelően a jelzett társadalmi és politikai ellentmondások megszüntetésében, vagy legalábbis mérséklésében kereste. A mélyreható változások szükségességének nyílt megfogalmazásától ugyan tartózkodott, határozottan felismerte azonban, hogy a koalíció győzelme s Németország átalakítása egymást kiegészítő, sőt egyenesen feltételező mozzanatok.

Wallstein kiemeli, hogy a hadseregen belül végrehajtandó reformokkal kapcsolatos scharnhorsti elképzelések jelentős politikai gyűjtőanyagot tartalmaztak azzal, hogy a katonák nagyobb önállóságának megadásával egyértelműen az abszolutizmus lebontását célozták. A dolgozat szerzője az általános hadkötelezettség bevezetését önmagában nem tartotta megoldásnak, mert a háború sikeres megvívásához szükséges képzettség elérését csak az állandó hadsereg keretei között vélte biztosíthatónak. Az állandó hadsereg elsőbbségét ugyanakkor korántsem értelmezte dogmatikusan. Terveiben számolt a fejedelmek befolyásával, a meglevő struktúra fokozatos átalakítását pedig immár a francia változások ismeretében helyezte kilátásba.

Összegzésként megállapítható, hogy Scharnhorst a sokállamú, abszolutisztikus Németország megreformálásának problematikáját komplex megközelítéssel, politikai, társadalmi és katonai szempontokból kiindulva ragadta meg. Legfőbb céljának a meglevő anakronizmusok leleplezését, a konkrét valóság és az elképzelt jövő közötti szakadék áthidalását tekintette. Bizott abban, hogy a dialektikusnak megismert folyamatok a forradalom okozta megrázkódtatások ellenére kibontakozhatnak. Álláspontját felvilágosult optimizmus, s az utópisztikus ábrándozások elkerülése egyszerre jellemezte. Nemzeti, politikai tervei, az uralkodó szociális viszonyokkal szembeni fenntartásai, a hadsereg átalakítására irányuló elképzelései azt mutatták, hogy számolt a partikularizmus, az abszolutizmus és a feudális szisztéma közeli megszüntetésének lehetőségével. S, hogy végül programját a fennálló porosz államrend lassú, az elkerülhetetlen reformok fokozatos bevezetésére alapozott átalakításának igénye határozta meg Wallstein pozitívként, az erőviszonyok reálpolitikai megítéléseként értékeli.

W. MAGER:

A RENDI ALKOTMÁNYOK PROBLÉMÁJA A BÉCSI KONGRESSZUSON 1814/15

A Napóleon utáni európai újjárendezés kérdéseiről határozó bécsi kongresszuson létrehozott Német Szövetség 1815. június 8-án elfogadott alkotmánya „minden szövetségi államban rendi alkotmány” bevezetését írta elő. Az államszövetségi elveknek ellentmondó, a tagállamok alkotmányautonómiához való jogait sértő 13. cikkely nem volt szerves következménye a Németország biztonságát és függetlenségét, az európai nyugalom és egyensúly megvédését központi követelményként megfogalmazó célkitűzéseknek. Az alkotmány legrövidebb paragrafusa ugyanakkor a rendi közreműködés elvét úgy ismerte el a törvényes uralkodás feltételének, hogy a képviseleti szervek létrehozásáról, összetételéről konkrétan nem rendelkezett.

Mager tanulmánya a törvénycikk belső tartalmát vizsgálja, s a sorok mögött meghúzódó megfontolások lényegének feltárására törekszik úgy, hogy elemzésében felvázolja a határozat megszületésének rövid történetét is. A tárgyalások 1814. október 14.–november 16. között az Ausztria, Poroszország, Hannover, Bajorország és Württemberg képviselőiből álló Német Ügyek Bizottságának keretei között folytak, majd 1815. május 23-tól az alkotmány aláírásáig terjedő időszakban a többi német államot is bevonták a döntéshozatalba. A munkálatok alapjául Ausztria és Poroszország közösen előterjesztett, Hannover támogatását élvező 12 pontos dokumentuma szolgált, melyet a porosz államkancellár Hardenberg 41 pontos javaslatára alapján, a volt reformminiszter Stein, s a porosz udvari jogtanácsos Salms-Laubach észrevételeit figyelembe véve dolgoztak ki. Hardenberg és W. Humboldt Metternichhez intézett 1815. február 10-i levele arról tanúskodik, hogy a tárgyaló felek az erős központi hadsereg megteremtésére, a szövetségi bíróság felállítására, és a rendi alkotmány általános bevezetésére vonatkozó alapkérdésekben tökéletesen egyetértettek. A program első két pontja nem szorul külön magyarázatra, a harmadik megértése azonban önálló vizsgálatot igényel.

Mager kiemeli, hogy a probléma megválaszolásához a tervezett Német Szövetség felépítésének egészéből szükséges kiindulni. Az elképzelés formailag ugyanis azonos jogú szerződő felek föderációjának létrehozását írta elő, miközben a gyakorlatban annak a harmadik pontja Németország föderatív megosztására alapuló osztrák–porosz dualizmusnak a megalapozását célozta, melynek megvalósítása Bajorországot, Württembergét és Hannovert egyaránt alárendelt pozícióba juttatna volna. Nem nélkülözötte az ellentmondásokat Ausztria és Poroszország együttműködése sem. A hadvezetés kilátásba helyezett megoldása ugyanis olyan terjeszkedési lehetőségeket biztosított Poroszország számára Észak-Németországban, melyhez hasonlót Ausztria délen nem remélhetett. Metternich mégis csatlakozott a porosz előterjesztéshez, mert Poroszország északi befolyásának megerősödésétől egy olyan hatalom megszületését remélte, amely képes az Oroszország és Franciaország közötti egyensúlyozó szerep betöltésére, s ezzel hozzájárulhat a Habsburg-birodalom korábbi nagyhatalmi állásának helyreállításához.

A Napóleonnal kötött párizsi béke a német kérdés konföderatív és föderatív rendezését egyaránt lehetővé tette. A frankfurti szerződések ugyanakkor elismerték a koalícióhoz 1813 végén csatlakozó fejedelmek szuverenitását, azzal a megszorítással, hogy szükséghelyzetben készek magukat Németország általános érdekeinek alávetni. Az utóbbi megállapodásokban megnyilatkozó hegemónisztikus osztrák–porosz törekvéseket Bajorország és Württemberg kezdetől fogva ellenezte, és határozottan visszautasított minden, a laza szövetség keretein túlmutató kezdeményezést.

A volt Rajnai Szövetség tagállamainak meggyerése tehát láthatóan nehéz problémákat vetett fel. Az ellentétek megszüntetésére született a rendi alkotmány általános visszaállítására irányuló javaslat. A porosz és az osztrák politikusok úgy képzelték, hogy a hatalmuktól megfosztott rendek meggyerésével megváltoztathatják az egyes országok belső erőviszonyait, s így minden külső nyomás nélkül elérhetik, hogy az érintett államok szuverenitásukról lemondjanak, és elfogadják a felvázolt megoldást. Bajorország és Württemberg a rendi alkotmány bevezetését elvileg nem ellenezte, határozottan leszögezte azonban azt, hogy annak kidolgozása és életbe léptetése minden állam szuverén jogát képezi.

A nyílt szakítás elkerülése érdekében több közvetítő elgondolás is megfogalmazódott. Felmerült például egy, az eredeti elvek alapján létrehozott ún., „csonka föderáció” lehetősége, Bajorország és Württemberg kizárásával. Stein egy olyan kettős alkotmányrendszer megalkotását indítványozta, amelyben a Német Szövetséghez nem tartozó országokkal egységes birodalmat alkotó Ausztria és

Poroszország fenntarthatta volna cselekvési szabadságát. A tanulmány szerzője ebből arra a következtetésre jut, hogy a korábbi porosz reformminiszter és követői a régi rendek társadalmi állásának helyreállítását fontosabbnak tartották az egységes Németország megszületésénél. A rendi alkotmányról szóló tc. jelentőségét Bécs és Berlin azonban olyan nagyra becsülte, hogy inkább kész volt egyenrangú partnerként elismerni Bajorországot és Württembergét, mint lemondani az előbbiben rejlő intervenciók lehetőségéről.

Morgen a rendi alkotmány bevezetésére irányuló kísérlet politikai-társadalmi mondanivalóját egyértelműen retrográdnak minősíti, s a Németország regenerálásának és liberális megreformálásának jelszava mögött a német ancien régime nemcsi-patricius rétegei vezető pozíciókba juttatásának szándékát véli felismerni. Jellemzőnek tartja, hogy a szövetségi képviselői szervek létét sem a monarchikus vagy a konstitucionális elvből, hanem magából a szövetség tényéből vezették le, s hogy a szövetségi alkotmány számos pontját a régi birodalmi alkotmány analógiájára fogalmazták meg.

Az Ausztria és Poroszország közötti ellentétek kieleződése a lengyel és a szász kérdésben fordulatot hozott az események alakulásában. A nagyhatalmak magatartása Metternich számára lehetővé tette a régi birodalmi szisztéma, a Habsburg-vezetésű államszövetség helyreállítását, s az új helyzetben alapvetően más jelleget kapott a rendek melletti, vagy azokkal szembeni politizálás.

Rudolf Vierhaus 1970-es megállapítása szerint a korábbi korok igazi megértése „az előítéletek, a hamisítások és a félreértelmezések falának lebontását” feltételezi. A német szövetségi alkotmány 13. tc.-e reakciós jellege mögött meghúzódó hatalompolitikai érdekek bemutatásával az ismertetett tanulmány jelentős mértékben hozzájárul e program végrehajtásához.

(Historische Zeitschrift 1973. Bd. 217. 296–347. l.)

E. G.

JOHN FOSTER LEICH:

MEXIKÓ CSÁSZÁRA: MIKSA. REFLEXIÓK A NEMZETKÖZI INTERVENCIÓRÓL.

A tanulmány röviden felvázolja az adott időszak kül- és belpolitikai helyzetét, valamint ismerteti Habsburg Miksa, az évszázadokra visszatekintő közép-európai dinasztia tagjának szerepét az Újvilágban, a nemrég – legalábbis formálisan – függetlenné vált távoli, gyökeresen más kultúrájú országban.

Ferdinánd Miksa József, Ferenc Károly főherceg második gyermeke 1832. július 5-én született Schönbrunnban. Bátyja, Ferenc József 1848-ban lépett a császári trónra, ami bizonyon ellentétbe vezetett közöttük. 1857-ben a belga király leányával, Saroltával kötött házasságot. Fiaitlon beutazta a Közép-Keletet, majd meglátogatta unokatestvérét, Brazília császárárt is. Volt Velence és Lombardia kormányzója; vezére az adriai tengeri flottának, melynek vezénylési nyelve az olasz volt. Spanyolul Mexikóban tanult meg, de keverte az olasszal. Bátyja kormányának miniszterei nagy megkönnyebbüléssel fogadták a mexikói császári korona elfogadásának híret, kalandvágyó, kockázatvállaló természete nyugtalansággal töltötte el környezetét.

Az 1857-ben hozott Alkotmány, a híres antiklerikális reformtörvények (Leyes de Reforma) óta Mexikóban polgárháború dúlt a liberális antiklerikálisok – vezérük Benito Juárez – és a konzervatív klerikálisok – vezérük Miguel Ramón – között. Az évekig tartó háború alatt mindkét fél külföldi kölcsönök felvételéhez folyamodott. A hatalmas szomszéd, az USA, belső ügyeivel volt elfoglalva, így a kölcsönöket adó európai dinasztikák számára kedvező helyzet alakult ki „érdekeik védelmére”. 1862. január 6-án felhúzták Veracruzban Franciaország, Anglia és Spanyolország lobogóit: kezdetét vette az intervenció. Amikor azonban III. Napóleon szándéka, monarchia létrehozása Mexikóban, nyilvánvalóvá vált, 1862 áprilisában a spanyolok és az angolok visszavonultak. Noha a franciák Pueblánál vereséget szenvedtek a liberálisokkal szemben, ellenőrzésük alatt tartották a falvak és városok nagyobb részét – legalábbis nappal. A külföldi intervenciót követően, január 25-én Juárez elnök dekrétumot bocsátott ki: célja az volt, hogy megakadályozza mexikóiak együttműködését külföldi hatalmakkal.

A külföld felé jobban eladósodott konzervatív klerikálisok – francia sugalmazásra – felajánlották Mexikó császári koronáját Habsburg Miksának. Miksa egyik feltétele az volt, hogy a koronát egy erre hivatott és az egész népet képviselő testület ajánlja fel neki. 1863. június 15-én Mexikóváros-

ban összeült a sebtében összehívott Notabilitások Juntája, amely – francia ellenőrzés alatt – egyhangúan a korona Miksának való felajánlására szavazott. Másik feltételét is kielégítették a franciák: az ellenőrzésük alatt álló területekről ezer és ezer mexikói aláírást gyűjtöttek össze és adták át. Miksa így 1864. május 28-án megérkezett feleségével Veracruzba.

Az európai politikai helyzet hatására 1866-ban a francia csapatok visszavonultak Mexikóból, Miksa azonban nem tért vissza velük. A francia elvonulás után, Mexikóvárost és Veracrutz kivéve a republikánusok uralták az egész országot, Miksa északra, Querétárhoz vonult vissza. Ostrom alá fogták, és árulás segítségével 1867. május 15-én elfogták Mariano Escobedo ezredes, Miksa elfogója, Juárez elnök instrukciói szerint május 27-én haditörvényszéki vizsgálatot szervezett, elnökévé Platon Sánchez alezredest nevezte ki. A tárgyalást az 1862. január 25-iki törvény értelmében rendezték meg. Ennek alapján tizenhárom vádpontból álló vádiratot állítottak össze ellene. A legsúlyosabb vád az volt Miksa ellen, hogy a franciák eszköze volt, részt vett a francia intervencióban. A fent említett törvény értelmében ez főbűnjáró bűnnek számított, melynek büntetése halál. A rangját veszített császár nem vett részt személyesen a tárgyaláson. Védője, don Eulalio. Ortega a mexikói helyzetet a reformáció háborúhoz és az angol cromwelli forradalomhoz hasonlította. Védői hangsúlyozták, hogy Miksát jó szándék vezette, amikor elfogadta a császári koronát, és külön kiemelték, hogy elismerte a népuralom elvét a politikai hatalom forrásaként. A védelem felhívással fordult a Köztársaság katonáihoz, hogy ne szennyezzék be egy haszontalan és „vérengző” kivégzéssel azokat a babérokat, melyeket oly igazságosan szereztek az előző csatákban. A császár kegyelmet kérő követei ott voltak Juáreznél, még mielőtt az ítéletet kimondták volna. Kérésüket az 1857-es Alkotmány 23. cikkelyére alapozták, mely szerint megszűnt a halálbüntetés politikai vétség esetén. (Ez így is volt, kivéve, ha nagyfokú árulásról volt szó, külföldi hatalommal folytatott háború esetén.) Juárez azonban úgy vélte, ha megengedi Miksának, hogy visszatérjen Európába, személye körül csoportosulnának a száműzetésben élő elégedetlen mexikóiak, és ez kiindulópontjául szolgálhatna egy esetleges jövőbeni külföldi intervenciónak. (A cikk szerzője szerint ebben tévedett. Az USA győzelme Spanyolország felett 1898-ban végleg pontot tett egy esetleges európai intervencióra.) Juárez tehát elutasította a kegyelmi kérvényt, annak ellenére, hogy az USA, a porosz követ valamennyi európai koronás fő nevében, Victor Hugo, Giuseppe Garibaldi is kegyelmet kértek Miksa számára. 1867. június 19-én Querétárobán a Cerro de las Campanason nyolc mexikói katona végrehajtotta az ítéletet.

A szerző szerint Miksa azért halt meg, mert azt hitte, hogy lehetséges az európai politikai viselkedésformákat és normákat bárhol – Európán kívül is – alkalmazni anélkül, hogy figyelembe venné azt a politikai kultúrát, amelybe be kívánja oltani. Olyan ideálokhoz ragaszkodott, melyek akkor már nem voltak korszerűek, akadályozták a Reform végrehajtását, mely szükséges volt Mexikó számára ahhoz, hogy megszabaduljon attól a gazdasági, politikai és lelki függőségtől, mely alá Európa vetette. „Miksa ügyének ironiája és tragédiája abban van, hogy elítélése és kivégzése azon a döntésén alapult, hogy folytatja a harcot olyan ideálokért, célokért és pártokért, melyeket saját párthívei is tökéletesen elhagytak.”

(*Cuadernos Americanos*, 1975/marz. apr. 146–161. l.)

K. Zs.

ANDREJ MITROVIĆ:

A KÖZPONTI HATALMAK HÁBORÚS CÉLJAI ÉS A DÉLSZLÁV KÉRDÉS 1914–1918

Az első világháború kitörésének pillanatában az európai diplomácia és közvélemény figyelmének középpontjában Szerbia kérdése állt, de a „szerb kérdés” Ausztria–Magyarország s részben Németország számára mindig is elválaszthatatlan volt annak tágabb értelmezésétől; a délszláv népek egyesülési és függetlenségi mozgalmaitól. Igaz, írja Mitrović, a háború hamarosan világháborúvá szélesedett, így a politikai törekvések, a területi és egyéb nyereségekről szőtt tervek is túlléptek a „mi történjék Szerbiával” kérdésén, de a délszláv probléma a központi hatalmak háborús céljaiban nem veszített jelentőségéből.

A központi hatalmak hadi céljai és a délszláv kérdés összefüggéseinek vizsgálata nemcsak e korabeli „aktualitás” miatt fontos. Az első világháború immár könyvtárnyi irodalma ellenére a történetírás mindeddig kevés figyelmet fordított e téma elemzésére.

A szerző előlíróban körülhatárolja vizsgálódásai körét. Az egyes kormányok által megfogalmazott háborús célok és a délszláv kérdés ebben elfoglalt helyére összpontosítja figyelmét. E körülhatárolt témán belül is azokat a problémaköröket emeli ki, melyek segítségével „az áttekintés lényegét elvégezheti”. Vizsgálatában az általános történeti háttérből indul ki, vagyis a Habsburg-monarchia és Németország érdekeiből, a jövővel kapcsolatos elképzeléseiből, valamint a délszláv népek erősödő nemzeti mozgalmából, egyesülési törekvéseiből. Ezek, hangsúlyozza Mitrović, kereszteztek egymást, de érintették a többi nagyhatalom érdekeit is.

A Monarchia fő törekvése az első világháborúban arra irányult, hogy megtartsa és tovább erősítse délkelet-európai pozícióit, megőrizve a birodalom területi integritását és dualista berendezkedését. Németország európai hegemoniára és világhelyzetének megerősítésére törekedett, s e nagyra-törő, imperialista vágyak rendszerében helyezkedtek el délkelet-európai törekvései. E célok megvalósulása csakis a balkáni kisépek kárára történhetett, s ez logikusan váltotta ki ellenállásukat. S bár valamennyi európai nagyhatalom saját érdekeinek megfelelően alakította ki balkáni politikáját, a 20. század elején Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom veszélyeztette leginkább a Balkán-félsziget nemzeti mozgalmainak továbbfejlődését. E mozgalmak pedig főként a Monarchiára voltak veszélyesek.

A központi hatalmak háborús céljai, a délszláv kérdés „megoldását” célzó döntései a katonai lehetőségektől, a hadi események alakulásától függtek, tehát időszakonként változtak. De figyelembe kell venni – írja Mitrović – a központi hatalmak közötti ellentéteket is, hiszen törekvéseik, területi aspirációik számos ponton kereszteztek egymást. A hadi helyzet alakulásától függően a Monarchia és Németország háborús céljai tekintetében három időszakot különböztet meg. Az 1914–1917-ig terjedő periódust, mikor a központi hatalmak Szerbia vereségével kívánták megoldani a délszláv kérdést. De a szerb állam 1915-ben bekövetkező veresége ellenére – az ellenállás továbbszerveződése és az antant törekvései miatt – a központi hatalmak nem érték el céljaikat. Az 1918 tavaszától–nyaratól 1918 koraószéig tartó időszakban a „mi legyen Szerbiával” kérdése összefonódott a Monarchia délszláv és más népeinek nemzeti mozgalmával, vagyis a délszláv kérdés megoldása elsődleges feladatává vált, mivel komolyan veszélyeztette a Monarchia dualista struktúráját és területi integritását. A harmadik periódus – 1918 koraószétől a világháború befejezéséig – már nem tartozik a szerző vizsgálódási körébe, mivel mindkét hatalom a teljes vereséget és széthullást igyekezett kikerülni.

Mitrović ezután részletesen ismerteti az osztrák katonai vezetést, a magyar kormány és a Német Birodalom álláspontját, annak változásait a délszláv kérdésben, illetve a köztük levő ellentéteket. A Monarchia hivatalos szándékait Berchtold külügyminiszter 1914 júliusában a közös minisztertanácsi ülésen elmondott beszéde alapján vázolja, s megállapítja: nem volt szó Szerbia teljes bekebelezéséről a Monarchiába, bár szuverenitását erősen korlátozták volna. Ez a területileg alaposan megcsonkított Szerbia minden tekintetben a Monarchiától függene. Ezt a politikai vonalat képviselték lényegében egészen 1918 tavaszáig. A Crna Gorával kapcsolatos elképzeléseket Burián 1915 novemberi berlini útja alkalmával elmondott beszédei alapján rekonstruálja. Crna Gorának lényegében ugyanazt a sorsot szánták, mint Szerbiának.

Ugyanakkor az osztrák és a magyar vezetésen belül – elsősorban a katonai körök és a magyar kormány között – komoly nézetkülönbségek is voltak Szerbia és Crna Gora további sorsát illetően. Az osztrák felső katonai vezetés (Konrád báró, a vezérkar főnöke, majd utóda, Arthur Arz) e két ország annektálásával kívánta megoldani a délszláv kérdést, a magyar kormány terveibe viszont jobban beleillett egy életképtelen, függő Szerbia és Crna Gora. Ezt az elképzelést elsősorban Tisza István képviselte. S bár a katonai helyzet változásával a konkrét tervek módosultak – írja Mitrović –, az annexió elképzelések sem szenvedtek vereséget.

A világháború éveiben úgy tűnt, mintha Németország számára a délszláv kérdés másodlagos lett volna, s elsősorban szövetségesei szempontjából közelítené meg. A valóságban azonban, mutat rá a szerző, a délszláv kérdés Németország számára is rendkívül fontos volt, nem utolsósorban persze szövetségesei megtartása szempontjából, de mindig a sajátos német érdekekből, saját háborús céljaiból kiindulva közelítette meg. E kettős cél elérésének, összehangolásának eszköze a Mitteleurópa-terv volt. Németország és a Monarchia között tehát szoros szövetségük, alapvető érdeazonosságuk ellenére komoly ellentétek voltak a délszláv kérdésben.

E nézeteltérések fő csomópontjait Mitrović Szerbia és Crna Gora háború utáni helyzetében és Monarchia délszláv népei további sorsáról alkotott elképzelésekben jelöli meg. Ennek gyökereit pedig az eltérő háborús célokkal hozza összefüggésbe.

Mindkét hatalom számolt a mély szerb–bolgár ellentétekkel, Bulgária területi követeléseivel, mint a „szerb probléma” egyik megoldási eszközével. Hiszen a nagy Bulgária a leendő Jugoszlávia antitézise volt, s ezt a központi hatalmak igyekeztek is kihasználni. A Bulgáriával kapcsolatos politika számos kérdésében azonban nézeteik, törekvéseik eltértek. Németország Bulgárián keresztül egyrészt saját balkáni és távol-keleti pozícióit kívánta erősíteni, másrészt a Monarchiát is sakkban tartotta. A Habsburg-birodalom viszont az egyre aktívabb Bulgáriában balkáni ellenfelét látta.

E le nem becslhető ellentétek ellenére is – hangsúlyozza a szerző tanulmánya végén – mind Németország, mind pedig a Monarchia Szerbiát és Crna Gorát vitathatatlan érdekszférájának tartotta, s a délszláv egység megakadályozására, a balkáni kisépek tényleges önállóságának megszüntetésére törekedett.

(Jugoslovenski istorijski casopis, 1976. 1–2. sz., 93–125. l.)

A. S. E.

THOMAS G. FRASER:

NÉMETORSZÁG ÉS AZ INDIAI FORRADALOM 1914–18

A 20. század nemzetközi kapcsolatainak egyik jellemzője, hogy az egyes államok ellenfelük gyengítése céljából széleskörűen igyekeznek felhasználni az ellenséges hatalmak területén működő disszidens csoportokat, mozgalmakat. Ennek a politikának egyik jól ismert példája az arabokat az I. világháború során a török birodalom ellen felhasználó brit tevékenység.

A császári Németország már a világháború kezdetétől törekedett az indiai függetlenségi mozgalmaknak saját céljaira való felhasználására. India – a legfontosabb brit gyarmat – kikapcsolása a brit háborús erőfeszítésből nagy siker lett volna, kedvező esetben az indiai angolellenes mozgalmak támogatásával jelentős katonai erőt lehetett volna rövid időn belül létrehozni.

Németországnak az indiai mozgalmakkal kapcsolatos terveiről és tevékenységéről gazdag iratanyag található a brit és a német külügyi levéltárakban. Bethmann-Hollweg 1914. szeptember 4-én engedélyezte hivatalosan az indiai és egyiptomi angolellenes tevékenység megindítását. Max von Oppenheim, a Külügyminisztérium keleti szakértője már ezt megelőzően hozzákezdett egy bizottság létrehozásához a Németországban élő indiaiakból. Az év végétől az Indiával kapcsolatos akciók irányítását Otto Günther von Wesendonck, ugyancsak a Külügyminisztérium munkatársa, vette át.

Az indiai függetlenségi mozgalom ebben az időben két fő irányzatból állt. Az egyik a bengáli városi burzsoáziára támaszkodott, a németek elsősorban őket akarták felhasználni erős hazai pozícióik miatt. A másik a szikh bázisú Ghadr párt volt. Fontosságát az észak-amerikai és kelet-ázsiai emigráció körében élvezett domináns szerepe, továbbá az a tény adta meg, hogy az indiai hadsereg zömmel a párt hazai bázisterületéről származó punjabiakból állt. A párt 1915-ben sikertelen felkelést kísérelt meg.

A németeknek nem sikerült megnyerni a bengáliak és a Ghadr legtekintélyesebb vezetőit, így a berlini bizottság elsősorban a németországi egyetemeken tanuló indiai diákokból jött létre.

A németek – bár voltak konzulátusai Indiában – kevésbé ismerték az ország belső helyzetét, ezért a Külügyminisztérium a tervek elkészítésekor elsősorban a calcuttai osztrák–magyar főkonzul – Thurn gróf – beszámolóit használta fel, amelyek túl optimistán ítélték meg az indiai britellenes mozgalmak lehetőségeit.

Nagy nehézségeket okozott a földrajzi távolság. Felmerült a gondolat, hogy török közvetítéssel Perzsián és Afganisztánon keresztül próbáljanak meg kapcsolatot teremteni, de ez kivihetetlennek bizonyult. Kedvezőbb lehetőségeket kínáltak a semleges országok, így pl. az USA, ahol hivatalos körök is rokonszenveztek a gyarmati függés ellen küzdő indiaiakkal. Sanghaj nemzetközi övezete ugyancsak megfelelt – különösen Indiához való viszonylagos közelsége miatt –, ezért az itteni német főkonzult

bízták meg az akciók közvetlen felügyeletével. Számításba vették még Batáviát – az itt élő német kereskedők miatt – és Sziámot, ahol számos szikh élt.

A németek fegyveres mozgalmat szerettek volna kibontakoztatni, ezért 1914 végén von Papan washingtoni katonai attasé több ezer kézifegyvert és jó néhány milliónyi töltényt vásárolt. A szállítmányt Karachiba akarták juttatni. A szállítás megszervezésével megbízott német származású kaliforniai kereskedő ügyetlensége folytán azonban a szállítmányt az amerikai hatóságok lefoglalták. Ettől függetlenül is kudarcot vallott volna az akció, mivel később Ram Chandra, a berlini bizottság Ghadr párti tagja, elismerte, hogy azok a halászok, akik a fegyvereket átvették volna, csak az ő képeletében léteztek. Papan második kísérlete a brit hírszerzésnek köszönhetően szintén kudarcot vallott.

A batáviai német ügynök a fegyvereket inkább a bengáli forradalmi szervezetnek szerette volna továbbítani, de ezt a brit hírszerzés akciója meghiúsította, a bengáli szervezetet részben szétverték.

Egy batáviai német is kiötlött egy fantasztikus tervet. Helyi német önkéntesekkel meg akarta támadni az Andaman-szigeteken levő büntetőtelepeket, és a kiszabadított politikai foglyokból expedíciós erőt akart létrehozni. Később azonban kiderült, hogy az egészet csak azért találta ki, hogy legyen mit eladnia az angoloknak.

1915-ben Sziámból kiindulva a Burmában levő kb. 15 000 főnyi szikh katonát próbálták fellázítani. A Sziámban létrehozott kiképzőtáborban azonban a brit kormány közbelépése nyomán felszámolták.

A németek sorozatos kudarcainak okai világosak: alkalmatlan emberek, állandó belső árulás, a brit hírszerzés lebecsülése, a semleges országok várható akcióinak hibás felmérése.

Egészében véve a németek indiai tevékenysége inkább károsnak minősíthető, mivel igen jó alkalmakat szolgáltatott a brit propagandának. 1915 végétől a németek érdeklődése India vonatkozásában erősen csökkent. Az első világháború után a császári Németországgal csak kénytelen-kelletlen – többnyire politikai tapasztalatlanságból – együttműködő indiaiak tovább folytatták harcukat a brit gyarmatosítók ellen.

(Journal of Contemporary History, 1977. 2. szám)

M. T.

JOHN A. DE NOVO:

A CULBERTSON GAZDASÁGI MISSZIÓ ÉS AZ 1944–1945-ÖS BRIT–AMERIKAI ELLENTÉTEK A KÖZEL-KELETEN

Az Egyesült Államok kormánya 1944 végén, William S. Culbertson vezetésével, speciális gazdasági missziót indított Észak-Afrikába és a Közel-Keletre, melynek feladata az amerikai üzleti tevékenység háború utáni lehetőségeinek felderítése volt. John A. DeNovo, az University of Wisconsin (Madison) történészprofesszora, a misszió közel-keleti vonatkozásait vizsgálja tanulmányában; az észak-afrikai és franciaországi tárgyalásokat csak a szükséges, minimális mértékben érinti.

Bár a Culbertson-misszió tevékenységét a második világháborúval foglalkozó történészek általánosságban már feldolgozták, mégis érdemes részletesebben megvizsgálni működését. Először is azért, mert a misszió által folytatott vizsgálatok pontosan azon gazdaságpolitikai szempontok szerint folytak, amelyek nagyban befolyásolták az Egyesült Államoknak ebben a térségben a háború utáni években folytatott gazdasági politikáját; másodsorban, mert a misszió jelentésében feltárultak azok az akadályok, amelyek az amerikai gazdasági behatolás előtt állottak; harmadsorban azért, mert a Culbertson-jelentés – annyi más hasonló jellegű felméréssel ellentétben – nem tűnt el az államigazgatási bürokrácia útvesztőiben, ellenkezőleg, igen alaposan felhasználták a háborút követő időszak gazdasági tervezésében. A negyedik szempont, hogy nagyon jól tükrözi a második világháború éveinek a Közel-Kelet térségével kapcsolatos angol–amerikai érdekellentéteit, végül pedig azért, mert Culbertson és munkatársai körvonalazták először a közel-keleti amerikai jelenlét lehetőségét gazdasági-politikai-stratégiai és – némi „messianisztikus” felhanggal – „emberbaráti” szempontból (a Közel-Kelet népeinek „segítése”) egyaránt.

1943-ra jelentősen csökkent a tengelyhatalmak veszélyessége a Közel-Keleten is, az amerikai kormányzat tehát elérkezettnek látta az időt arra, hogy hozzájáruljon a területtel kapcsolatos távlati terveinek előkészítéséhez. A Nagy-Britanniával való újkeletű és szoros hadigazdasági együttműködés azonban (részvétel a Middle East Supply Center 'MESC' tevékenységében, a lend-lease akció a perzsa folyosón át, amerikai szakértők Iránban az ellátási-utánpótlási folyamat és Irán helyzetének biztosítása szempontjából stb.) kellemetlenül akadályozta az Egyesült Államokat a szélesebb körű gazdasági-kereskedelmi tervek megvalósításában. Itt elsősorban a Nagy-Britanniával közös hadigazdasági ügyvitel megosztottságára kell gondolnunk, valamint, hogy a helyi olajipari beruházások, a tervezett, háború utáni kereskedelmi tevékenység, a légiforgalom és a távközlés tekintetében a brit kormányzat partnerével szemben is féltékenyen védelmezte saját gazdasági pozícióit, végső soron pedig arra, hogy különösen megnehezítette a koegzisztenciát a brit és az amerikai gazdasági tevékenység eltérő rendszere. Az Egyesült Királyság a központilag irányított, állami ellenőrzés – és védelem – alatt álló gazdaságpolitika platformján állt, az amerikai vezető gazdasági körök ugyanakkor, mindezt türehetetlennek tartván, a korlátozás és felügyelet nélküli, szabad nemzetközi gazdasági-kereskedelmi lehetőségeket keresték, és az adott pillanatban fennálló megszorításokat csak a háborús helyzet diktálta kényszerűségből tartották elfogadhatónak.

Ebben a problematikus helyzetben került sor 1944 második felében a Foreign Economic Administration (FEA) kezdeményezésére és az Egyesült Államok Külügyminisztériumának támogatásával Culbertson és munkatársai kiküldésére. A FEA az amerikai gazdasági élet négy képviselőjét delegálta a misszióba, Culbertson pedig, aki korábban már négy monográfiát publikált a nemzetközi kereskedelem és pénzforgalom témakörében, és kiváló közgazdasági képzettséggel rendelkezett, ez időben alezredeként az Army Industrial College parancsnokának tanácsadójaként teljesített szolgálatot, a Külügyminisztérium jelölte ki erre a feladatra.

A misszió 1944. augusztus 9-én kezdte meg munkáját: felhatalmazásuknak megfelelően tárgyalásokat folytattak állami vezetőkkel és gazdasági szakemberekkel Algírban, Kairóban, Ankarában, Teheránban, Bagdadban, Damaszkuszban, Beirutban és Jeruzsálemben, majd visszatértek Kairóba. Végül, rövid olaszországi tartózkodás után, Párizsban kapott Culbertson utasítást, hogy térjen vissza Washingtonba, éppen a brit gazdasági élet képviselőivel tervezett tanácskozás előtt: az amerikai Külügyminisztérium még nem jutott egységes álláspontra a Nagy-Britanniával folytatandó tárgyalások mikéntjéről illetően.

A misszió munkájának eredményeit összefoglaló 32 oldalas, 143 oldal mellékletet tartalmazó jelentés (Report of the Special Economic Mission to the Middle East) alapján a misszió tagjai széleskörűen értelmezték feladataikat, és megfigyeléseiket négy fő témakörben foglalták össze. A jelentés első témaköre elemezte a fenyegető fasiszta veszély miatt bevezetett szigorú háborús korlátozások jelentőségét a nemzetközi gazdasági és kereskedelmi életben, és bár elismerte azok fontosságát, felhívta a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok érdekei szempontjából a Nagy-Britanniával közös MESC-kooperáció mielőbbi teljes megszüntetése volna kívánatos; a MESC apparátusának feladatköre pedig a továbbiakban a Közel-Kelet országainak nyújtandó adminisztratív, technikai, tanácsadói, közegészségügyi stb. támogatás lehetne.

A másik pont, nyíltan-burkoltan, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Franciaország ellen irányult. Megállapítható, állítja a jelentés, hogy az Egyesült Államok gazdasági tevékenysége és befektetései előtt komoly akadályok tornyosulnak; ha csak a területen rejlő olajtartalékok kiaknázása révén új piacok nem nyílnak, az amerikai behatolás szinte lehetetlennek látszik: a brit, szovjet és francia tanácsadók és szakemberek révén ezek az országok gazdasági és pénzügyi függésben tartják a terület államait. Az amerikai jelenlét lehetőségének kieroszakolása, Culbertson szerint, csak politikai nyomás gyakorlása által lehetséges.

A Culbertson-jelentés nyíltan kifejezésre juttatja, hogy a Közel-Kelet hatalmas, stratégiai fontosságú olajtartaléka a közeli jövőben a világ békéjének és biztonságának jelentős tényezője lesz, ezért lehetetlen, hogy azt az Egyesült Államok figyelmen kívül hagyja. A területtel kapcsolatos egyéb (távközlési, légiforgalmi stb.) kérdések megoldása terén ugyan szükségesnek ítéli a Nagy-Britanniával való együttműködést, határozottan kiemeli viszont, hogy a Közel-Keletet a brit lépéselőny ellenére semmiképpen nem lehet a brit birodalom részeként kezelni. Kitér a jelentés a palesztin kérdésre és ezzel kapcsolatban a zsidó állam létrehozására is, és felhívja a figyelmet a cionista szimpátia beláthatatlan anyagi és erkölcsi következményeire.

Végezetül pedig, miután a Közel-Kelet államaiban gazdasági, kereskedelmi és kulturális szakemberekből álló tanácsadó testületek létrehozását szorgalmazza az amerikai befolyás biztosítása érdekében, a jelentés ismét visszatér az angol–amerikai ellentétek fő forrásához: a brit gazdasági túlsúlynak és a szovjet „államkereskedelmi rendszernek” a szabad amerikai gazdasági tevékenységre gyakorolt „bénító” hatásához.

1945. március 7-én, háromhónapos hallgatás után látta végül a Külügyminisztérium megfelelőnek az időt arra, hogy folytassa a decemberben megszakadt tárgyalásokat. Culbertson nyolc pontban foglalta össze az amerikai álláspontot brit tárgyalópartnere, Halifax előtt; a nyolc pontból hét a közös háborús szabályozó rendszer haladéktalan eltörlését szorgalmazta, továbbá azzal az igénnyel lépett fel, hogy Nagy-Britannia ne ellenezze az Arabian–American Oil Company érdekszférájában, Szaud-Arábiában, távközlési állomás létrehozását. Engedményeket várt továbbá a volt olasz gyarmatokkal való szabad kereskedelmi és gazdasági együttműködés területén, és egyben elítélte Franciaország Libanonnal és Szíriával kapcsolatos politikáját. Culbertson nyolc pontja mindazonáltal a nemzetközi politikát a gazdasági szempontok fölé helyezte, és kijelentette: a Közel-Kelet vonatkozásában a brit–amerikai együttműködés a terület békéjének és biztonságának záloga.

A brit fél közel három hónap múltán reagált csak Culbertson fellépésére: 1945. július 4-én nyújtotta át Halifax a brit Külügyminisztérium memorandumát, mely Culbertson „néhány pontjára” válaszolt, nevezetesen az előbbieken említett hétre. Végeredményben hajlottak az ellenőrzés és a korlátozások majdani minimumra korlátozására, a pénzforgalmi rendszabályok feloldását azonban mereven elutasították. Ami az utolsó pontot illeti, a brit–amerikai együttműködés kérdésében a brit Külügyminisztérium nem nyilatkozott: a tétovázásra bizonyíték Sir Ronald J. Campbell 1945. július 9-i memorandumja is, amely az angol–amerikai ellentétek elsimításának kérdésére további tárgyalásokat javasolt.

Nagy-Britannia valójában maga is törekedett az ellentétek feloldására, a tisztánlátást azonban erősen nehezítette a kölcsönös bizonytalanság; Campbell maga jelentette ki, hogy sem a britek, sem az amerikaiak szándékai és várakozásai nem tisztáztak eléggé. Campbell mindazonáltal két axiómát alapvetőnek tartott a Közel-Kelet kérdésében: az egyik Nagy-Britannia vitathatatlan túlsúlya volt mind politikai, mind gazdasági téren, a másik viszont az Egyesült Államok jogának kétségtelen elismerését tartalmazta a nemzetközi politikában való részvételhez, s azt, hogy ebből következően Nagy-Britannia maga is szükségesnek tartja az amerikai közreműködést a Közel-Kelet békéjének biztosításában. Az ellentmondás nyilvánvalóságára maga Campbell hívta fel a figyelmet, s a meg nem értést csak fokozta az amerikai fél egyfajta „túlérzékenysége”, amennyiben az egyes vitás kérdésekben felmerülő angol ad hoc ellenkezést az amerikai érdekek ellen megnyilvánuló általános tendenciaként értelmezte. A valóságban az angol fél igen erősen óhajtott az Egyesült Államok közreműködését, például a Levantei államokkal és a brit-egyiptomi rendezéssel kapcsolatban.

A Culbertson-jelentés vitás pontjai és a Campbell-memorandum ugyan élénk diplomáciai tevékenységet indított 1945 folyamán, de érdembeli brit–amerikai tárgyalásokra az Egyesült Államok egyéb lekötöttségei folytán (a japán hadszíntér felszámolása, a hazai demobilizálás stb.) nem került sor; mindezek egy időre visszavetették a Közel-Kelet iránt eladdig megnyilvánuló amerikai aktivitást.

A Culbertson-misszió tevékenységének elemzése kézzelfogható eredményei látszólag csekély volta ellenére is igen tanulságos. Először is azért, mert feltárja az Egyesült Államok múltjában gyökeredző, a „szabad vállalkozás” mindenekfelettségét egyedül elfogadó és a kormányzatnak az üzleti életbe való közvetlen beavatkozását elutasító amerikai álláspont lényegét. Másodszor azért, mert megvilágítja a Közel-Kelet térségével kapcsolatos angol–amerikai rendezési törekvések elhúzódoó folyamatát és a közben felmerült súlyos akadályokat, végül pedig, mert a misszió vezetője felismerte, hogy a Közel-Kelet nemzedékekre feszültségök marad, és hogy e feszültségek jelentősen hatnak majd az Egyesült Államok helyzetére. Az események pedig azt mutatják, hogy William S. Culbertson előrelátó politikusnak bizonyult.

(The Journal of American History, LXIII. kötet, 1977 március, 4. szám, 913–936. l.)

CS. F.

Összeállították: Fekete Miklós (F. M.), Csákvári Ferenc (Cs. F.), Csákváriné Kottra Györgyi (Cs. K. F.), Erdődy Gábor (E. G.), Komlódi Zsuzsa (K. Zs.), Molnár Tamás (M. T.), A. Sajti Enikő (A. S. E.).

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése

A Magyar Történelmi Társulat 1979. február 20-án rendezte meg tisztújító közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában. Az elnökségben helyet foglalt *Berend T. Iván* akadémikus, a Társulat elnöke, *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, *Vass Henrik*, az MSZMP KB Párt-történeti Intézetének igazgatója, a Társulat ügyvezető alelnöke és *Szabolcs Ottó*, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezetője, a Társulat főtitkára.

Berend T. Iván elnök üdvözölte a közgyűlés résztvevőit, és megállapította, hogy az alapszabályok értelmében a jelen közgyűlés határozatképes.

Az elnök javaslata alapján a közgyűlés megválasztotta a jelölőbizottságot és a szavazatszedő bizottságot.

A jelölőbizottság tagjai voltak:

Elnök: *Kónya Sándor*

Tagok: *H. Balázs Éva, Balázs Györgyné, Erényi Tibor, Incze Miklós, Tokody Gyula*

A szavazatszedő bizottság tagjai voltak: *Eperjessy Géza, Mann Miklós, Pál Lajos*

Ezután *Berend T. Iván* elnök felkérte *Szabolcs Ottó* főtitkárt, hogy fűzzön kiegészítéseket az előre írásban kiadott főtitkári beszámolóhoz.

Az alábbiakban közöljük az írásban előterjesztett beszámolót.

Tisztelt Közgyűlés, Kedves Kollégák!

A leköszönő vezetőségnek kötelessége, hogy a Közgyűlésnek beszámoljon a három évi munkájáról. Hagyomány, hogy ilyenkor felsorolja a mandátuma alatti időszak rendezvényeit, kiadványait, s megemlíti mindazoknak a nevét, akik szerepeltek, nagyobb vagy kisebb részt vállaltak a program végrehajtásában. Most kénytelenek vagyunk szakítani ezzel a tradícióval. A Társulat munkássága ugyanis az utóbbi években oly méretűvé vált, hogy mindannak, amit tettünk taxatív és értékelő felsorolása szétfeszítené egy közgyűlési beszámoló kereteit. Ugyanakkor épp a Társulat tevékenységének sokrétűbbé válása s működési körének megnövekedése új kérdések egész sorát veti fel, vagy már korábban szerepelteket fogalmaz újra, olyanokat, amelyekben a legfelsőbb irányítószerv; a Közgyűlés állásfoglalása, iránymutatása szükséges. Ezért az tűnt célszerűnek, hogy terjedelmében korlátozott beszámolóinkat ezek a kérdések köré csoportosítsuk. Munkánk taxatív felsorolását pedig a beszámoló mellékleteként adjuk közre a tagság tájékoztatására, s a beszámolóban felvetett kérdések alapját képező adatok megismertetésére és értelmezésének elősegítésére.

A Magyar Történelmi Társulat működési céljának újrafogalmazása s az ezzel kapcsolatos társadalmi igények természetszerűleg maguk után vonták a működési terület kiszélesedését, a tevékenység megsokszorozódását. Már közel egy évtizede, hogy a Közgyűlés a közéletben való aktívabb részvételben, a nemzeti méretű köztudatformálásban való nagymértékű szerepvállalásban jelölte ki a Társulat fő feladatát. Ebből következőleg anélkül, hogy a hagyományos feladatok és működési területek elmaradtak volna, ez a döntés figyelmünket a műhely-jellegű tudományos kutató, tudományt teremtő munkásságtól a napi közéleti tevékenység irányába terelte. A modern hírközlés csatornáit, tartalmi és műfaji kérdései, a történelmet befogadók legnagyobb tömegét érintő, s a történelmi tudatot

a jövő szempontjából országosan eldöntő oktatás és népszerűsítés mind a Társulat horizontjába került, ahol nem csupán a szemlélődő, hanem az alakító, együttműködő, s együttműködést szervező szerepére kellett vállalkoznunk. Ez pedig olyan kérdések sorát vetette fel, amivel szembe kellett néznünk, s mindenképpen döntenünk kellett, gyakran gyorsabban, mint ahogy megvárhattuk volna a Közgyűlés összehívását, iránymutatását. Olyan működési területekre vitt el bennünket ez az új követelmény, amelyeken sem tradícióink nem voltak, sem tapasztalattal nem rendelkezünk, s meg kellett birkoznunk az elsőség nehézségeivel, megtartva az ebből származó botladozás, sőt tévedés jogát is. Most kell minderről számot adnunk, s kérni a Közgyűlést, hogy tegye mérlegre, s ítélje meg, mit tettünk jól, hol nem voltak arányban eredményeink jó szándékunkkal, tanulságul mindannyiunk, s elsősorban a most megválasztásra kerülő új vezetőség számára.

A Társulat iránti érdeklődés s az ezzel járó igények megnövekedését már a taglétszám alakulása is jelzi. Nem az abszolút számokban való növekedés, hanem az összetételben is kifejezésre jutó sokrétűség. Bár az abszolút növekedést sem lehet lebecsülnünk, hiszen 1978. december 31-én annak ellenére, hogy a tagdíjunkt nem fizetőket, a Társulat munkája iránt nem érdeklődőket az elmúlt évben töröltük a nyilvántartásunkból, 1235 tagunk volt, több mint bármikor a Társulatunk történetében. Ez a taglétszám nem szervezett toborzások eredményeképpen alakult ki, hiszen tudatosan semmit sem tettünk a létszámnövekedés érdekében. Sőt, csupán kartonokon szereplő, csak formálisan társulati tagokat, akik nem kívánták tagságuk fenntartását, nem hurcoltuk tovább nyilvántartásunkban. Így azután az utóbbi 3 évben a Társulat összetételében bizonyos fokú kicserélődés ment végbe a passzív, formális tagság rovására, az aktív tagság javára. Ma már gyakran egy-egy rendezvényre nem a mozgósítás okoz gondot, hanem az, hogy hol helyezzük el a sok érdeklődőt, s honnan szerezzünk megfelelő nagyságú előadótermet. Már önmagában a mennyiségi adatok is gyakran új szervezési feladatok elé állítanak bennünket, s új kérdéseket vetnek fel számunkra. A tagság összetételében megmutatkozó foglalkozási és érdeklődési sokszínűség nem kevésbé. Tagjaink között jelenleg 507 tanárt (köztük 47 szakfelügyelőt), 171 felsőoktatásban dolgozót, 144 kutató intézetben dolgozót, 111 levéltárost, 57 muzeológust, 24 egyetemi és főiskolai hallgatót, 11 közművelődésben dolgozót, 46 pártapparátusban dolgozót, 29 könyvtárost, 136 egyéb beosztásút, elsősorban a tömeghírközlés különböző posztjain (televízió, rádió, sajtó) működőt találunk. Jelen van tehát a Társulatban mindaz a szféra, ahol történészek főhivatásuként működnek, ahol „készül” a történelemtudomány, vagy továbbadják azt. Úgy tűnik, a Társulat minden korábnál nagyobb létszámával és sokrétűbb és harmonikusabb összetételével elérte a korábbi közgyűlésen kitűzött célját, hogy a történelemmel foglalkozók minél szélesebb körének átfogó szerve legyen, olyan szervezet, amely az ország minden rendű és rangú történészeit egyesíti, s képes összehozni és megmozdítani a közös feladatok együttes megoldása érdekében.

A Társulatnak nemcsak foglalkozási, munkamegosztás szerinti összetétele bizonyítja sokrétűbbé és országossá válását, hanem a budapesti és nem budapesti tagság aránya is. 1978. december 21-én tagjaink közül 643 Budapesten, 588 az ország más vidékein dolgozik. S ha a vidéken dolgozó tagság nem is oszlik meg egyenletesen az ország egyes megyéi, tájegységei között, azért kétségtelenül az ország minden részéről tevődik össze, minden megye, tájegység képviselve van. Ezért talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy ma már a Társulat képes átfogni a történészvilágot országosan, a történészek beosztásától s lokális elhelyezkedésétől függetlenül. A kérdés csak az, hogy ugyanakkor képes-e kielégíteni valamennyi szakmai, vagy lokális igényt; ezt az átfogó szerepet milyen hatékonysággal oldja meg.

Természetesen a tagok száma önmagában még nem sokat mondana, ha egyszerű látványos mennyiségi növelésre törekedtünk volna. Azonban szó sem volt erről. A mennyiségi növelés helyett a minőségre törekedtünk. Amint már utaltunk rá, megfelelő informálódás után töröltük tagnyilvántartásunkból azokat, akik egyszer beléptek, de nem érdeklődnek a Társulat élete, programjai után, nem ragaszkodnak tagságukhoz, tagdíjfizetési kötelezettségüknek nem tesznek eleget. Az ilyen, 10–20 éve csak a nyilvántartásunkban szereplő tagok törlése ellenére nem csökkent, hanem növekedett a létszám. Pedig semmiféle toborzási kampányt sem folytattunk, nem agitáltunk a belépés mellett, sőt inkább két ajánló kötelezettségével és más módon kissé nehezítettük a belépést. Hogy ennek ellenére ilyen nagy volt az áramlás, azt nem tudhatjuk be másnak, mint annak, hogy megnövekedett a Társulat vonzóköre. Ezt bizonyítja a rendezvényeink iránti érdeklődés is. Mindez pedig arra utal, hogy felkészülhetünk a további jelentkezésekre, ha tudjuk tartani és növelni programjaink mennyiségét, s különösen szín-

vonalat, sokrétűségét, hasznosságát és vonzóerejét. Azt hiszem, ebből pedig egyetlen jövőendő vezetőség sem engedhet. Természetesen vetődik fel tehát a hogyan tovább kérdése?

A Társulat sok évi vívódás, az újfajta tudományos intézményi rendszerben és a közéletben való helykeresés után az utóbbi évtizedben meg tudta újítani magát. Messze vagyunk attól a sok évig ismétlődő kérdéstől, hogy modern világunkban van-e a Társulatnak helye a nap alatt? Ma már nem ez a kérdés, hanem hogy milyen módon és milyen feltételek között tudja betölteni megújult feladatait, megtorpan-e az utóbbi fél évtized fejlődése, vagy képes lesz-e Társulatunk tovább haladni a megkezdett úton.

Amikor a Közgyűlés a közéletben való aktívabb részvétel feladatait helyezte előtérbe, ennek csak társadalmi igényeivel, s nem a Társulatra háruló adminisztratív és szervezeti következményeivel számolt. Egy ilyen elv kimondása azonban természetesen vonja maga után, hogy a Társulat mindenki, aki történész – akár kutató intézetben, akár közművelődési intézetben – múzeumban, levéltárban stb., akár hírközlő-tömegkommunikációs munkahelyen, akár felső, közép, vagy alsó oktatási intézetben, akár másutt dolgozik. Vannak olyan külföldi társulatok, amelyek bárkit, aki a történelem iránt érdeklődik, tömörítenek, másutt a mozgalmi oktatókat is szervezik és így tovább. Azon lehet vitatkozni, hogy ezeket a rétegeket, ha kéri, befogadjuk-e, azon azonban kevésbé, hogy a történelemmel hivatásosan foglalkozók előtt bezárhatjuk-e a Társulat kapuit. Ha ilyenre gondolnánk, akkor épp a hazai történevilág egyetlen átfogó közéleti szerve alapállásának mondanánk ellent. A kérdés tehát marad: hogyan tovább?

Annál inkább fennmarad az a kérdés, mert megnövekedett tagságunk is a hivatásos történészeknek legfeljebb 10%-át foglalja magába. Szinte minden történész foglalkozási rétegénél nagy még a tagnövelés lehetősége. Az ország mintegy 6–7 ezer történelemtanárából 460 tagja a Társulatnak. A 47 szakfelügyelő tagunk éppannyi, amennyi vezető szakfelügyelő van az országban – ennek azonban többszöröse a járási szakfelügyelők száma. A 29 vidéki muzeológus tagunk is megyénként alig több mint egy személyt jelent, a könyvtáros tagságunk annyit sem. Azt pedig szinte név szerint tudjuk, hogy a főhivatású kutatók, egyetemi oktatók közül kik, s sajnos milyen sokan nem tagjai a Társulatnak, nem is szolva a tömegkommunikációs intézményeknél dolgozó kollégáinkról.

Ha tagtöborzásba kezdenénk a következő 3 éves periódusban, valószínűleg akár meg is lehetne kétszerezni tagságunk számát. Ha csak annyit teszünk – s ezt kötelességünk megtenni –, hogy még többretegűbbé és még vonzóbbá tesszük programunkat, akkor is automatikusan növekedni fog a taglétszám, akár kétszerezésére is. Az a kérdés, sietessük-e ezt a folyamatot, van-e ennek értelme és realitása, rendelkezünk-e a gyors növekedéshez szükséges további feltételekkel?

Erre a kérdésre részben könnyű a válasz. A szervező és adminisztratív apparátus s az anyagi vonatkozásokban biztosan nem. Erre persze azt mondhatjuk, hogy amennyiben növekedik a Társulat, s ezzel kapcsolatban növekednek a szervezési feladataink és anyagi kötelezettségeink, akkor teremtsük meg hozzá a feltételeket, s amennyiben ez nem tőlünk függ, kezdjük meg a megfelelő kapuk döngését. De mielőtt még új Botondként lépnénk fel, meg kell azt is vizsgálnunk, hogy ez-e az az út, amelyen járniunk kell, s mik lesznek a várható más irányú következmények?

Örvendetes, hogy az utóbbi években nagy központi rendezvényeink, országos és nemzetközi konferenciáink, vándorgyűléseink, nyári akadémiaink iránt olyan nagy volt az érdeklődés, hogy azt alig tudtuk kielégíteni. A beszámoló I. sz. mellékletében megtekinthető kimutatásból kitűnik, hogy egy-egy nagyobb központi rendezvényünkre általában 250–350 résztvevő jön el. Természetes, hogy a Társulat minden tagjának kell ezekre a rendezvényekre küldeni meghívót. A legnagyobb bajban lennénk, ha egyszer minden tagunk el akarna jönni valamelyik rendezvényünkre, sőt még akkor is, ha csak akár a fele részt akarna venni. Nem is szolva arról, hogy a Társulatba be nem lépett érdeklődők előtt sem lehet bezárni az előadóterem ajtaját. S bár még sohasem kíséreltük meg kimondottan belépődíjat szedni, de amikor az egész rendezvényre vonatkozó részvételi díjat kértünk, ez sohasem riasztotta vissza az érdeklődőket. Megkíséreltük megtudakolni, hogy kit milyen korszak, ágazat, téma érdekel, hogy rétegszervezéssel próbálkozzunk. Ez azonban épp a nagy központi rendezvények tekintetében kevés útmutatást adott. Olyan jellegű konferenciákon, mint pl.: a Rákóczi, a Thököly, az Antifaszista ellenállás, a Történelem és a tömegkommunikáció, vagy a Történelmi irodalom és publicisztika; a korábbi informálódás alapján összeállított listákon elválasztott valamennyi rétegből szinte egyformán vettek részt. Nem dönthetjük el tehát előre, hogy a nagy rendezvényeinkre kiket hívunk meg, kiket nem, a tagságnak saját magának kell döntenie abban, hogy mi érdekli, min akar részt

venni. Ha a tagság létszáma nagy mértékben tovább növekszik, akkor még inkább megnőnek ilyen jellegű szervezeti, elhelyezési gondjaink.

Két megoldás tűnik lehetségesnek. Egyik: a tagság növekedésénél megdölgdoltan eljárni, a másik: a Társulat szervezetének továbbfejlesztése, az egységes szervezet fenntartása mellett a további tagozódás, differenciálódás, s a szekciók, tagozat, s helyi csoportok jelentőségének és aktivitásának növelése. Ezzel a két kérdéssel mindenképpen szembe kell néznünk. Meg kell kezdeni a Társulat szervezeti és anyagi lehetőségei növelése feltételeinek előkészítését, ugyanakkor a tagság fokozatos, mérsékelt, elsősorban minőségi növelését. Nem arról van szó, hogy akik önmaguktól be akarnak lépni, azokat visszautasítsuk, hanem arról, hogy általában ne fejtsünk ki különösebb propagandát a belépés mellett, ugyanakkor törekedjünk azok beléptetésére, akik legtöbb segítséget tudhatnak adni a Társulatnak feladata betöltéséhez; a köztudatformáláshoz és a tudományos életben való sokágú részvételhez. Nem szabad abba belenyugodnunk, hogy legnevesebb tudósaink közül még szép számmal vannak, akik nem érdeklődnek a Társulat munkája iránt, vagy, hogy a milliokra ható tömegkommunikációs intézményekben dolgozó kollégáink közül olyan kevesen vannak közöttünk. A jövő tanárgenerációit nevelő, képző egyetemek, főiskolák oktatói és az egész megyék, járások történelemtanítására hatást gyakoroló szakfelügyelők, megyei továbbképzési intézeti munkatársak, oktatási igazgatóságok nevelői közül is jó lenne, ha többit köszönhetnénk sorainkban. A tagság növekedésének tehát a Társulat előtt álló feladatok szerint kellene a következő évekre irányt szabni. Nemcsak a központilag szervezett munka tekintetében, hanem különösen az egyes területeken, szekciókban folyó munkára vonatkozólag is. Tagságában és szerveztségében is erősíteni kell a Társulat egyes egységeit, s a tevékenység nagyobb hányadát kellene a differenciált egységekre bízni, s ehhez megteremteni a feltételeket. A jól kiépült s színvonalasan és aktívan működni képes specializált nagy területi egység képes megsokszorozni a Társulat munkáját és hatékonyságát, perspektívában is megoldani a növekedés gondjait és a megsokasodott feladatokat. Erre jó példa az Üzemtörténeti Szakosztály, a Tanári Tagozat, vagy például a Dél-dunántúli Csoport eddigi tevékenysége.

A Társulat tevékenységének kétségtelenül leglátványosabb, s közvetlen hatásában leginkább lemérhető formáját a nagy nyilvános rendezvények képezik. Éppen ezeknek a rendezvényeknek a kapcsán vetődik fel évek óta újra és újra a kívánatos belső arányok megszervezésének a kérdése.

A kérdés elsősorban az, hogy sikerült-e a történelemkutatás műhelytevékenységében való részvételünket, ugyanakkor a közművelődési, széles értelemben vett köztudatra ható tevékenységünket egyszerre biztosítani. E téren elért eredményeinket nehéz egzakt módon bizonyítani, az utóbbi 3 év rendezvényeinek összetétele azonban számdékainkról és tetteinkről egyértelmű jelzést ad. 3 év alatt 35 központi rendezvényt szerveztünk és tartottunk meg, összesen 67 nap időtartamban. Ezeket a rendezvényeken több száz referátum és korreferátum hangzott el. Kétségtelenül a legszélesebb kört érintők és legátfogóbb témát átívelők az országos történész vándorgyűlések voltak. Az egyik a történelem és publicisztika, a másik a történelemtudomány és a társadalomtudományok tárgykörét ölelte fel. Az első a történelemtudomány eredményeinek legszélesebb publicitása kérdéseit volt hivatva vizsgálni, s ennek érdekében összehozni és szervezni a kutatók és publicisták táborát, a másik a történelem és más társadalomtudományok kutatói együttműködése elveinek és gyakorlatának vizsgálatát célozta. S ha az első tanulságait – amikor az újságírókat nem sikerült megfelelően mozgósítani – a másodikonál –, amikor a más társadalomtudományok jeles képviselői aktív együttműködésével folyt le vándorgyűlésünk – le is vontuk a jövőre nézve, közel se gondoljuk, hogy ezzel sikerült megoldanunk azt a kérdést, ami már évek óta foglalkoztat bennünket, s a társulati munka irányultságát érinti: a kérdések együttes feltárása után hogyan tudunk együttműködni a közös megoldásban. A Társulat csupán a vitafórum szerepére törekszik-e, vagy többre ennél, a tudomány és népszerűsítés további szervezője és műhelye is akar-e lenni. Erre a nagyon fontos kérdésre későbbiekben majd visszatérünk, most azonban először nézzük tovább rendezvényeink összetételének a kérdését.

A rendezvények sorában előkelő helyet foglaltak el a hazai és a nemzetközi tudományos konferenciák: 1976-ban tartották meg a Rákóczi-szabadságharc és Európa konferenciát Sárospatakon 250 résztvevővel, számos hazai és külföldi előadóval 4 napos időtartammal, 1977-ben – ha méreteiben az előzőhöz nem is mérhető, de a szomszéd országokkal való szoros együttműködésben jelentős – Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumot Kőszegen, s a Dunántúli településtörténetével foglalkozó konferenciát Pécsen rendezték meg. 1978-ban a Hajdúszoboszlón mintegy 300 résztvevővel s mintegy

két tucat előadással és korreferátummal megtartott A Thököly-felkelés a magyar és európai történelemben nemzetközi konferencia, majd néhány hónap múlva a Salgótarjánban megrendezett A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a második világháborúban konferencia, amelyen közel két és félszázan vettek részt, s két napon keresztül mintegy tucatnyi előadó sokoldalúan tárta fel a témát. Ebben az évben került megrendezésre a nagyszabású első országos Üzemtörténeti Konferencia Veszprémben, ahol történészek és üzemi szakemberek együtt vitatták meg az üzemtörténetírás eredményeit, korszerű módszereit és perspektíváit. Legnagyobb szabású rendezvényeink tehát a vándorgyűlések mellett az évente egy-két alkalommal megrendezésre kerülő tudományos konferenciák voltak, amelyek részben évfordulóhoz kapcsolódva – bár az évforduló inkább csak ürügy volt, egy-egy vitára érett tudományos kérdés elővételére –, részben „csupán” a kérdés aktualitása miatt kerültek megrendezésre. Ezek a tudományos konferenciákon általában a kérdéssel foglalkozó legkitűnőbb szakemberek vállaltak szerepet. A tudomány új eredményei feltárásán és közzétételén túl már feltűntek a különböző nézetek ütközésének a jelei, helyenként tudományos viták alakultak ki, öröndetes ténytudás és elvszerűség alapján. Ezek a nagy konferenciák így bizonyos mértékig már betöltötték a tudományos műhelyforum szerepét is, nem csupán néhány a kérdéssel foglalkozó kutató között, hanem az ország legszélesebben vett szakmai közvéleménye előtt. Az is jellemezte ugyanis ezeket a konferenciákat, hogy hallgatói között megtalálható volt a történészek majd minden rétege; a kérdéssel foglalkozó szakembereken kívül általában legnagyobb létszámban a tanárok. A vándorgyűlések és tudományos konferenciák tapasztalataink szerint nemcsak a kérdés kutatóira, hanem a nagyszámú közönségre is rendkívüli inspiratív erővel hatottak, egyszerre töltöttek be tudományos műhely és köztudatformáló funkciót.

Természetesen kevésbé széles körűek voltak azok a szó legszorosabb értelmében vett műhelyvitának szánt vitaestek, amelyeket a Kossuth Klubban tartottunk, 1976-ban még csak – szinte próbaképpen – kettőt; a mohácsi csatával kapcsolatos legújabb kutatásokról, illetve az egyetemes történeti kutatások helyzetéről és feladatairól. Az első kettő sikerén felbuzdulva 1977-ben négyet rendeztünk: – Az MKP és a márciusi Front a legújabb kutatások tükrében, A két világháború közötti szociáldemokrácia kutatásának kérdései, Az értelmiség fejlődése a 18. században, Magyarország a II. világháborúban az újabb kutatások tükrében, címen. 1978-ban ismét négyet rendeztünk: – Az európai fasiszusokról, Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében, Az 1918-as októberi forradalomról, Az erdélyi fejedelemség történeti szerepe Bethlen és a Rákócziak alatt – témákról. S bár ezeket a vitáitásokat elsősorban a megadott témával foglalkozó szakemberek eszmecserejének szántuk, szinte valamennyi olyan létszámú közönséget vonzott, hogy egyik-másik vitaesten a résztvevők el sem férték a teremben, s a vitákat az idő előrehaladása miatt szinte erőszakkal kellett bezárni. Azt hiszem, nem tévedünk, ha mind a tudományos konferenciák, mind a Kossuth Klub-i viták sikeréből máris levonjuk azt a tanulságot, hogy a műhely-jellegű rendezvények ma már nemcsak szorosan az adott kérdéssel foglalkozó szakembereket érdeklik, hanem a témától és előadóktól függően nem lebecsülendő érdeklődést váltanak ki, szakemberek szárait vonzzák, s ezeken keresztül – különösen az oktatókon keresztül – közvetlen hatást gyakorolnak a köztudat formálására.

A tárgyalat időszak első évében rendezvénytervünk még nem kis mértékben az évfordulókhoz tapadt. 1976-ban még négy évfordulós rendezvényünk volt, amelyek épp évfordulós voltuknál fogva különböző, részben mérsékelt érdeklődést váltottak ki. Évforduló minden évben akad néhány, mi azonban a következő években – bár figyelembe vettük a legjelentősebb évfordulókat – már nem ezeket helyeztük programunk középpontjába. Felújítottuk a Magyar Tudományos Akadémián elhangzó felolvasó üléseket; 1976-ban Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth vita-, 1977-ben Domanovszky Sándor helye a magyar történelemtudomány történetében, Dzerzsinszkij októberre, 1978-ban: A nyugat-európai abszolutizmus a 16–17. században, A jelenkori források közlésének néhány elméleti, módszertani kérdése. A pozitívista történelemírásról címmel hangzottak el előadások.

Ezeknek az előadásoknak egy része magas színvonaluk ellenére sem vonzott olyan létszámú közönséget, mint a vitáitások és konferenciák, s ezt nem lehet egyszerűen a szervezés hibájának betudni. Szembe kell nézni ennek a konzervatív-formamegújítása szükségességének a kérdésével, a hagyományos felolvasó forma valamilyen, a közönséget is jobban aktivizáló módszerrel való kiegészítésének igényével.

A tudományos élet szervezésén, az ebben való aktív részvételen túl a Társulat továbbra is feladatának tekintette a köztudatformálásba való közvetlen bekapcsolódást, a tudomány ered-

ményeinek szélesebb továbbvitelét, elsősorban az oktatáson keresztül. Ennek legegyszerűbb és legkövetlenebb módja volt a tanári továbbképzésben való részvétel. A tanári tagozat a Fővárosi Pedagógiai Intézettel karöltve csak Budapesten évi 30–40 továbbképző előadást tartott, a megyei kabinetek továbbképző tanfolyamaira pedig a Társulat számos esetben küldött előadót. A továbbképző jellegű központi rendezvények közül legjelentősebb volt az immár hagyományosan két évenként megrendezésre kerülő Történelemtanárok Nyári Akadémiája Keszthelyen. Ezen a 9 napig tartó, mintegy 250 hallgatóval megtartott nyári tanfolyamon egy-egy nagyobb témakör köré csoportosítva, a legújabb eredmények jutnak el a résztvevőkön keresztül az ország tanárainak többségéhez, s szívódnak fel az iskolai oktatás hajszálerein. A nyári akadémiákon való részvétel önkéntes, de a résztvevők többségének költségeit a megyei tanácsok és továbbképző kabinetek épp azért fizetik, hogy az itt hallottakat a megyében továbbadják, s ezzel hozzájáruljanak a megyei továbbképzés szakmai korszerűsítésének biztosításához. Az 1977. évi nyári akadémia szakmai előadásai a Társulat 1975. decemberi közgyűlésén Berend T. Iván elnök által ismertetett integrált tartalom és módszer felé haladó történelemtanítás tartalmi igényei, a történelem és a rokontudományok kapcsolata köré csoportosultak, az 1978. évi pedig Magyarországra és a szomszéd népek történelmi kapcsolatairól adtak minden korábbinál korszerűbb képet.

A szakmai előadásokat tanításmódszertanilag egészítették ki, hazai és külföldi előadók interpretálásában.

A történelemtanítással kapcsolatos másik sorozatunk az iskolák és a közművelődési intézmények kapcsolatának erősítését volt hivatva szolgálni. Ki nem mondottan és kimondottan azt, hogy az iskolai történelemtanítást élőbbé, valóságosabbá, történelmibbé tegyék oly módon, hogy a történelem forrásait minél nagyobb mértékben bevonjuk az oktatásba, s ezzel lehetővé tegyünk és elősegítsük a fiatalok önálló történelmi megismerő képességének, történelmi gondolkodásának kialakulását és fokozódását. Ehhez a történelem forrásai őrzőinek, feldolgozóinak és az oktatóknak szoros együttműködése szükséges. Természetesen ennek ki kell alakítani a megfelelő módszereit. Ezt a célt szolgálta az 1975-ben a Történelemtanítás és Múzeum- nagyszerű konferencia folytatásaként az 1976-ban Kaposvárott, mintegy kétszáz résztvevővel megrendezett Történelemtanítás és Levéltár- és az 1978-ban Debrecenben mintegy két és félszáz résztvevővel megrendezett Történelemtanítás és Könyvtárkonferencia. Az utóbbi konferencia Ajánlások közreadásával zárult. Öröndetes, hogy mind az Oktatási Minisztérium, mind a Kulturális Minisztérium Ajánlásaikat magáévá tette, s tervek születtek azok megvalósításának módozataira és ütemezésére. Így ezek a konferenciák a Történelemtanítás és Múzeum- konferenciához hasonlóan, közvetlen gyakorlati eredményt is hoztak. Megindult a tanárok, levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok együttműködése, amely nemcsak az oktatás, hanem a történelem emlékeit őrző intézmények szempontjából is fontos és jelentős.

Ezeket a nagyszabású rendezvényeken általában sikerült összehozni az érdekelteket; a különböző területen dolgozó szakembereket, s közös erővel sok kölcsönösen érdeklődésre számot tartó kérdést a nyilvánosság előtt tisztáztunk. S ennek a jelentőségét sem szabad lebecsülni. Hiszen az együttműködés s a kérdések tisztázásának előfeltétele a megfelelő szakemberek találkozása, polémiája, közös álláspontok kialakulása, személyes és ezen keresztül intézmények közötti és intézményesített kapcsolatok szövődése. Ha csupán ennyit teszünk; fórumot teremtünk a szakemberek találkozásához, s szervezzük a nézetek kicserélését és nyilvánosságra hozását, ezzel sem lebecsülendő munkát végzünk. Azonban mindig természetesen tevődik fel a kérdés, hogy a nagy találkozók, a széles körű polémiák s a nyilvános helyzetfeltárások és tudományos tájékoztatások után mi történik az itt felvetődött kérdésekkel, mit teszünk két nagy rendezvény között. Csupán annyit-e, hogy amikor az egyiken túl vagyunk, azonnal elkezdünk készülni a másikra, vagy miután elmúlt a nagy nyilvános demonstratív előadások, viták nyilvánossághozásának pár napja, következik a Társulatnál vagy a Társulat segítségével, szervezésében, irányításával a megvalósítás elősegítésének szívós aprómunkája. A Történelemtudomány és Tömegkommunikáció kérdéseinek feltárása, megvitatása után értünk-e el eredményeket a rádió, televízió, filmek szakembereivel való gyakorlati együttműködésben, volt-e törekvésünk s erőnk a tömegkommunikáció történelmi programjainak alakításában és tartalmi, szakmai színvonalának tisztázásában és növekedésében segítséget nyújtani? A történelmi irodalom és publicisztika-vándorgyűlés után megnövekedett-e a történelem publikációs tevékenysége, az úgy javára alakult-e az együttműködés a zszurnaliszták népes táborával, milyen lépéseket tett ilyen irányba a Társulat? Ugyanez a

kérdés tehető fel – láttuk – a Történelemtanítás és a Múzeum, a Történelemtanítás és a Levéltár, a Történelemtanítás és a Könyvtár esetében.

A Társulat neves hagyományai közé tartozik a történelemoktatás iránti felelősség és az oktatáshoz nyújtott segítség. Most is éppen a Magyar Történelmi Társulat volt az a szervezet, amely idejében észrevette a magyarországi történelemoktatás jövőjét fenyegető veszélyt, s nem csupán a vészharangot húzta meg igazgatóválasztmányi ülésein – bár ezt is megtette –, hanem pozitív módon jelentős részt vállalt a korszerűsítés alapelveinek kimunkálásában, a történelemtanítás megújítása terveinek kidolgozásában. A Társulat fórumain formálódtak ki a korszerűsítés elvei és megoldásai, a Társulat vezető munkatársai dolgoztak az oktatást korszerűsítő különböző bizottságokban. Nem kis mértékben ennek a következménye, hogy a technikai és természettudományok előretörése és szakembereinek offenzívája idején az európai szocialista országok közül egyedül nálunk nem vesztett, hanem épp némi tért nyert a történelem az iskolai oktatás kereteiben. Ennek eredményeit és a további feladatokat kívánta kijelölni az 1977-ben rendezett III. Országos Történelemtanítási Konferencia, amely a múlt, a jelen és a jövő kontinuitásában tekintette át a témát.

Rendezvényeinken végigtekintve úgy tűnik, hogy az elmúlt három évben a társulati tagság minden rétege igényeinek figyelembevételével, a korábbinál harmonikusabb arányokat sikerült kialakítani amellelt, hogy továbbra is a tudományos kutatás és az oktatás fejlesztésére koncentráltunk. A rendezvényeken résztvevők összetétele azt mutatja, hogy előreléptünk a tudomány művelői és közvetítői együttműködésének szervezésében. Ezt az sem cáfolja, hogy amíg a tudományos műhelyrendezvényeken nem lebecsülendő számú tanár vesz részt, a tanárok számára szóló rendezvényeken a kutatók általában csak előadókként jelennek meg. Ez azonban nem csupán és nem elsősorban érdeklődéshiánnyal magyarázható, hanem a dolog jellegéből fakad, hiszen a továbbadó gyűjti az anyagot minden oldalról, a kutató rendszerint megelégszik a felszínrehozással, a közreadással.

Amennyire tervünk szinte maradéktalan végrehajtásáról, helyenként túlteljesítéséről tudunk beszámolni a központi rendezvényeknél, olyannyira kérdéses, hogy mi történik a nagy rendezvényen felvetett számos kérdéssel, miután a résztvevők hazamentek. Különösen élesen vetődik ez fel a legátfogóbb, legnagyobb kérdéseket felölölő országos történész-vándorgyűlések esetében. A korábbi, a Történelem és Tömegkommunikáció-vándorgyűlés után még megkíséreltük szervezni az együttműködést a televízióval, rádióval, s ápolni a kapcsolatokat a filmes kollégákkal, műsorok kidolgozásába, lebonyolításába bekapcsolódni, a vándorgyűlésen felvetődött kérdéseket további műhelyvitákkal mélyíteni és konkretizálni. Magát a vita anyagát pedig először jegyzőkönyvszerűen szűkebb körben, majd kibővítve, mélyítve az Akadémia Kiadónál közreadtuk. Nagy nekibuzdulásaink azonban csekély gyakorlati eredménnyel jártak. Úgy tűnt, erőnkől csak a tudományos vitára, a kérdések felszínrehozására és a felek összehozására telik, a gyakorlati munka megszervezésére nem. A beszámolt időszak két vándorgyűlését már nem is követte ilyen próbálkozás, a történelmi irodalom és publicisztika esetében megelégedtünk a történészek álláspontjának megvitatásával, a történelemtudomány és a társadalomtudományok esetében pedig a különböző társadalomtudományok szakembereivel való nyilvános polémiával. Természetesen vetődik fel a kérdés, hogy mi a Társulat feladata, a tudományos fórum teremtése a különböző helyen, beosztásban és munkaterületen dolgozó történészek együttes gondolkodása, kapcsolatteremtése és tartása számára, vagy több ennél, a kapcsolatok állandó fenntartása és szellemi irányítása is. Ha az előbbi, akkor megvan hozzá minden erőnk és lehetőségünk, ha az utóbbi is, akkor ehhez kell kialakítani a Társulatot, levonva a dolgok szervezeti, személyi és anyagi konzekvenciáit. Mindenesetre a Társulat néhány esetben a jelenlegi keretek között is jó inspirátornak bizonyult, pl. a múzeumok és a történelemtanítás kérdésében, ahol a konferenciát követően, annak Ajánlásai kapcsán a múzeumi világ megmozdult, s ma már a társulati fórumon elhangzott javaslatok, elgondolások jó része megvalósult, vagy legalábbis megvalósulóban van. Ez azonban már nem a Társulat szervezésében és aktív közreműködésével, csak felvetése és kapcsolatteremtése következményeként történt.

Ezzel függ össze a kapcsolatok kérdése. Mennyire veszélyezteti a Társulat önállóságát, vagy köti meg a kezét, ha kooperál más szervekkel? Rendezvényeink nagy részét nem egyedül, hanem a Hazafias Népfronttal, az MTA-val, az Országos Pedagógiai Intézzel, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal s másokkal közösen rendeztük. Nem elsősorban praktikus okból, hogy más végezze el helyettünk a szervező munkát – mert épp ezt rendszerint mi végeztük el mások helyett –, s nem is elsősorban anyagi okokból, mert a pénz jó részét is rendszerint magunk teremtettük elő, eltekintve a MTA

rendszeres segítségétől, hanem elvi és gyakorlati okokból. Már a tervezésbe, a kérdésfeltevésekbe, a vitákba, a közös gondolkodásba be akartuk vonni mindazokat, akik illetékesek, akik majd részt vesznek a továbbvitelben, a megvalósításban, ha nem éppen rájuk hárul ez a feladat. A Társulat tehát fórumot teremtett, szellemiségét adta, s szervezte a közös gondolkodást, remélve, hogy fogékony talajra talál a partnereknél, akiken majd a megvalósítás múlik. Amikor nem így tett pl. a Történelem és publicisztika-vándorgyűlés esetében, akkor a pillanatnyi nagy visszhang ellenére – hiszen a napi sajtó bőven tudósított a vándorgyűlésről, anyagának java is megjelent – nem volt gyakorlati folytatás. Ezért látszanak igen fontosnak a kapcsolatok, az együttes akciók, amelyek nem a Társulat önállóságát csökkentik, hanem épp fordítva; hatósugarát szélesítik ki, sokszor épp a gyakorlati hasznosítás lehetőségeit teremtik meg.

A társrendező szervek azonban nemcsak programegyeztetést kívánnak, hanem embereket is hoznak a rendezvényeinkre, növelik az elhelyezés nehézségeit. Pedig a minden korábbinál nagyobb létszámra növekedett s a rendezvényeken való részvétel szempontjából minden korábbinál aktívabb és igényesebb tagság egészének informálása és mozgatása így is problémák elé állít bennünket. Kialakult a központi rendezvényeknek egy szinte témától független törzsközönsége, 100–120 ember, akik minden rendezvényre eljönnek, életformájuk részévé vált az ilyen jellegű társulati élet. S jó, hogy ez kialakult, hiszen jórészt ők azok, akik az ország minden területén, tanári továbbképzéseken, a TIT csatornáin és másutt továbbadják a hallottakat, s beviszik azokat a gyakorlat vérkeringésébe. Ennek a szempontunkból tehát kulcsfontosságúnak tűnő aktív körnek a léte azonban ellentmond az ún. rétegszervezés általánossá tételének. Már magában az is nehézséget jelent, hogy közel 1300 példányban kinyomtassunk és postázzunk minden meghívót, minden anyagot. Nem is látszik gazdaságosnak egy 60 személyt befogadó teremben tartott vitaülésre 1300 meghívót kiküldeni. Bár tudjuk, hogy kinek elsősorban mi az érdeklődési köre, tehát épp az állandó résztvevő stáb kialakulása mutatja, hogy nem lehet minden rendezvényen eszerint meghatározni a meghívandókat. Nem is tudjuk megfelelő morális indokát adni annak, ha a központi rendezvényekre nem hívjuk meg a Társulat teljes tagságát. Más megoldást kell tehát keresnünk és találnunk.

Kiadói tevékenység

Kiadói tevékenységünkben évek óta problematikus, hogy a Társulat elsősorban szellemi inspiráló, véleményező, szerkesztő, vagy kiadói tevékenységet is folytasson-e. Az is-is bölcs állásfoglalása mellett azonban azzal mindannyian egyetértettünk, hogy a közvéleményformálás, a szélesebb körű történelmi tájékoztatás, de magának a történezművelés belső közéletnek az igénye is mindenképpen sürgeti a kiadói tevékenység fokozását, különösen egy népszerű, nemcsak a szakemberekhez, hanem a legszélesebb körű közvéleményhez szóló, azt formáló folyóirat kiadását. Közel egy évtized vívódásai után ebben az évben döntés született egy nagy példányszámú és jelentős terjedelmű népszerű folyóirat közreadására a Társulat égisze alatt. Ennek a folyóiratnak a várható hatása óriási lehet, különösen a fiatalság körében, ezért szerkesztése, jellegének és szellemének a meghatározása nagy felelősséget ró a Társulatra.

A népszerű folyóirat szerkesztése és kiadása területén nincsenek tapasztalataink, s az érdeklődő szélesebb köröknek sincsenek tapasztalatai a népszerű történelmi lappal kapcsolatban. Különösen fontos tehát a lap jövője szempontjából is a bemutatkozás; az első számok színvonala és vonzó tartalma, írásmódja és kiállítása. Bármennyire sürget az idő bennünket, e téren semmit sem szabad elsietnünk, s a lap presztízsét veszélyeztető engedményeket tennünk!

A népszerű lap tehát nem rendelkezik előzményekkel, a Társulat központi folyóirata, a Századok viszont annál inkább.

A legutóbbi közgyűlés óta a Századoknak 22 száma jelent meg, ebből 18 (1 szám nyomdában) a közgyűlés után választott új szerkesztő bizottság gondozásában. A szerkesztő bizottság és a szerkesztőség egyik legfontosabb feladatának tekintette a folyóirat megjelenésének rendszeresebbé tételét, a számok megjelenésében tapasztalt elmaradás csökkentését. Bár ez alatt az időszak alatt az új technikai előállításra való áttérés nehézségeivel is meg kellett birkóznia a szerkesztőségnek, a kiadónak és a nyomdának, valamint sikerült javítani a helyzetet. Megszűntek a sokak által bírált kettős számok. 1979. február közepén a kiadóban, illetve a nyomdában van az 1979. évfolyam első négy száma is.

Az 1976–77–78. évfolyam számaiban 40 nagyobb tanulmány, 39 közlemény, 230 könyvismertetés, 150 folyóiratcikk ismertetés jelent meg a beszámolók, vitacikkek és más írások mellett. A 79 tanulmányból, közleményből 60 magyar történelmi tárgyú volt, 19 egyetemes történelmi kérdésekkel foglalkozott. Emelkedett az előző három év adataihoz viszonyítva az új- és legújabbkori témákat feldolgozó cikkek száma, de ezen belül nem növekedett jelentősen az 1945 utáni korszakkal foglalkozó írásoké.

A szerzők munkahely, ill. foglalkozás szerinti összetétele tükrözi történettudományunk széles kutatóbázisát; a főhivatású kutatók (43%) és az egyetemi, főiskolai oktatók (27%) mellett a szerzők csaknem egyharmada a levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban, iskolákban és más munkahelyeken dolgozik.

A folyóirat igyekezett lehetőségeket nyújtani a fiatal történészek első írásainak megjelentetéséhez, és a 3 év alatt 18 tanulmányt és közleményt jelentetett meg pályakezdő kutatóktól.

Állandó rovataink – Tanulmányok, Közlemények, Történelmi irodalom, Folyóiratszemle, Krónika – mellett váltakozva jelentettünk meg írásokat – a régi gyakorlatnak megfelelően – az Elmélet és módszertan, a Történelemtanítás, a Beszámoló, a Figyelő és a Vita rovatban. Valamivel növekedett az elméleti és módszertani cikkek száma (5), és két vita folyt, illetve folyik a folyóirat hasábjain. A szerkesztőség szándéka ellenére sem sikerült élővé tenni a történelemtanítás kérdéseivel foglalkozó rovatot. 1976-tól a Magyarországon megjelent történelmi munkák bibliográfiáját a Történettudományi Intézet két munkatársa készíti. A szerkesztőség törekedett arra, hogy a tanulmányok, a közlemények, a történelmi irodalom, a folyóiratszemle közlése mellett minél szélesebb körű tájékoztatást adjon a hazai tudományos élet jelentős eseményeiről, a magyar történetírás külföldi kapcsolatairól, a nemzetközi tudományos élet kiemelkedő eseményeiről. Így tájékoztatott a folyóirat a XIV. nemzetközi történész kongresszusról, a nemzetközi őstörténelmi konferenciáról, a magyar–szovjet, a magyar–angol történész-tanácskozásokról, több történész vegyesbizottság munkájáról. Részletes beszámolót közölt olyan jelentős hazai tudományos tanácskozásokról, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett konferencia, a Rákóczi jubileumi események keretében megtartott tudományos tanácskozás, Ady-Endre életművéről rendezett tudományos ülésszak.

Igyekezett a szerkesztőség a Társulat tevékenységét folyamatosan és tartalmasan bemutatni. Ezért nemcsak regisztrálta a Krónika rovatban a társulati eseményeket, hanem részletesen tájékoztatást adott a közgyűlés mellett a vándorgyűlésekről, sőt olyan kisebb, de fontos rendezvényekről is, mint pl. a hazai egyetemes történelmi kutatás helyzetéről és feladatairól szervezett vitaiülés vagy az európai fasizmusról rendezett kerekasztal-vita. A hazai történettudomány fejlődésének áttekintését, a kutatás előtt álló feladatok megismerését segítette elő a hazai történettudományi kutatások helyzetéről közzétett írás és a történettudományi kutatóhelyek 1976–80. évi középtávú kutatási terveinek publikálása.

Fontos területről adtak tájékoztatást azok a cikkek, amelyek a vidéki periodikákat tekintették át, illetve helytörténelmi kiadványok egy csokrárt mutatták be az olvasóknak.

A megjelent tanulmányok, közlemények tematikai megoszlása tükrözi a történettudományi kutatásoknak azokat a tendenciáit, amelyek az elmúlt években öröndetesen tovább erősödtek. A politikai történettel és gazdaságtörténettel foglalkozó tanulmányok mellett növekvő számban szerepelnek a társadalomtörténelmi, eszmétörténelmi, művelődéstörténelmi írások, és több historiográfiai tanulmány jelzi e fontos kutatási terület művelésének szélesedését.

A szerkesztőség feladatának tekintette a rokontudományok képviselőinek megszólaltatását is. Így jelent meg a szláv nyelvészet, az ősrégészet egy-egy jeles képviselőjének írása. Régi hagyományát igyekezett folytatni a folyóirat a dokumentumok közlésével is.

A rendszeresen – 1977-től évente kétszer – ülésező szerkesztő bizottság javaslataival, tanácsaival, észrevételeivel, a problematikus kéziratok ügyében, a szerkesztőség és egyes szerzők között olykor felmerülő nézeteltérések tekintetében kialakított állásfoglalásaival eredményesen segíti a szerkesztőség munkáját. Legutóbb pl. áttekintette a Vita rovatban közölt eddigi viták tanulságait, és állást foglalt a jelenleg folyó és a személyeskedéstől sem mentes vita lezárásának módját illetően. Felhívta a szerkesztőség figyelmét arra, hogy a jövőben nagyobb határozottsággal törekedjék annak biztosítására, hogy a viták lényeges kérdésekről, a tudomány előrehaladása érdekében, tárgyyszerűen, személyeskedéstől mentesen folynak.

A szerkesztőség számára nagy segítséget és ösztönzést jelentett az az állásfoglalás, amelyet a Történettudományi Bizottság a Századok 1971–77. évfolyamainak áttekintése alapján alakított ki a múlt év tavaszán, és amit az Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya is megerősített. Az állásfoglalás többek között leszögezte: „Jelenlegi profilja alapján véve megfelel a vele szemben támasztott követelményeknek, központi jellegéből fakadó, a történettudomány eredményeit reprezentáló s új kutatásokra ösztönző funkciójának.” Az elemzés megállapította, hogy a folyóiratban a politikatörténet mellett a történettudomány más ágainak is növekedett a szerepe, a szerkesztő bizottságnak mégis nagyobb erőfeszítéseket kell tennie a gazdaság-, társadalom-, művelődés-, jogtörténet, metodológia fejlesztésére. Javasolta a jelentés, hogy a szerkesztőség kezdeményezzen olyan elvi jelentőségű tudományos vitákat, amelyek segítik és ösztönzik a kutatást, és a szerkesztőség támasszon magasabb szakmai és kritikai követelményeket a polgári szemléletű történeti munkák ismertetésénél.

Az utóbbi 3 évi könyvkiadási tevékenységünk is dicsekedhet bizonyos eredményekkel, különösen a népszerű sorozatok közreadása területén. Lassú előrehaladásról számolhatunk be a nagy forrássorozatok munkálataiban, s megtorpanásról a tanárok számára indított, a tudomány jeles eredményeit röviden, összefogottan nyújtó sorozat ügyében. Az 1975 decemberi közgyűlés két fő feladatot jelölt ki könyvkiadásunk számára: az évek óta húzóódó Sorsdöntő Történelmi Napok sorozat megindítását és a Kossuth Összes Művei sorozat Barta István halála óta megszakadt munkálatainak továbbvitelét. A Sorsdöntő Történelmi Napok első kötetei már 1976-ban megjelentek Szakály Ferenc szerkesztésében, s hetek alatt elfogytak. Azóta az új kötetek megjelenése mellett ezeket is újraj nyomták. A sorozatnak valóságos sikere van, amit bizonyít, hogy köteteit néhány hét vagy hónap után általában nem lehet kapni. A következő kötetek előkészítésével egyelőre biztosítottak látszik a folytatás.

Változatlanul élő sorozat maradt a H. Balázs Éva szerkesztette Életek és korok, amelynek német doboza 1976-ban látott napvilágot, a magyar munkásmozgalom jeles személyiségeit bemutató 1978-ban megjelent könyvegyüttes pedig most kerül utánnnyomásra.

A Társulatnak régi és nemes hagyománya a magyar történelem forrásai nagy sorozatainak, különösen Kossuth Lajos Összes Műveinek és az Archivum Rákócziánium kötetek közreadása. Sokkal nehezebb volt – már a munka méretei és az elakadás nehézségei miatt is – ezeknek a nagy sorozatoknak a munkálatait belendíteni, mint népszerű sorozatokat indítani. Az Elnökség még 1974-ben újjalakította a Kossuth Összes Műveit szerkesztő bizottságot, de személyi és intézményközi együttműködési kérdések megoldatlansága lassította a gyakorlati munka megindítását. Újabb erőfeszítések után 1977 végén már úgy látszott, hogy a szerkesztő bizottság összehívásával formálisan is újraindulnak a munkálatok, de még szükségessé vált a Társulat és a gyűjtést és rendszerezést végző Történettudományi Intézet együttműködésének a véglegesítése. A munka az Intézetben azóta folyik, jelenleg két kötet van előkészületben, az 1837–39-es és az azt követő és a Pesti Hírlap első éveit felölelő időszakról. A kéziratok előreláthatólag 1980-ra érnek be szerkesztő bizottsági vitára.

Ami a többi dokumentumjellegű kiadványt illeti; a FONTES-sorozat következő kötete (Batthyány Lajos miniszterelnökségi iratai) 1980-ra készül el, az Archivum Rákócziánium soros kötetét Benda Kálmán más elfoglaltsága miatt 1978-ban nem tudta nyomdába adni. Örvendetes előrehaladás történt – Glatz Ferenc kezdeményezésére – a Domanovszky-hagyaték kiadására (József nádor élete és iratai V. kötet). Ez a kötet belekerült az Akadémiai Kiadó kerettervébe.

Ezekben az években is törekedtünk az egyes jelentős rendezvényeink anyagának közreadására. Kétségtelenül legnagyobb sikere a Történelem és tömegkommunikáció vándorgyűlés anyaga alapján készült kötetnek volt, amelyet Vass Henrik szerkesztésében az Akadémiai Kiadónál adtunk közre. A Történelemtanítás és múzeum-kötettel folytatódott az elsősorban az oktatók számára megindított sorozat, s nyomdában van a III. Országos Történelemtanítási Konferencia, illetve a Történelemtanítás és könyvtár-konferencia anyagát tartalmazó két kötet. Kétségtelen előrehaladás történt a Mohácsi emlékülés Ruzsás Lajos szerkesztette anyagának közreadásában.

A Tankönyvkiadó Vállalat néhány éve azzal az indokkal szüntette meg a Történelemtudomány–történelemtanítás nagy sikert aratott sorozatát, hogy valamennyi iskolatípus, valamennyi osztályát felölelő korszerűsített olyan mennyiségű tankönyv és segédkönyv kiadását igényli, amely teljesen kimeríti a kiadó kapacitását. Azóta a Társulat több sikertelen kezdeményezést tett az épp a

korszerűsítés gyakorlati megvalósítását oly nagyon elősegítő sorozat újraindítására. Most az első új tankönyvi munkálatok lefutása után úgy tűnik, rövidesen folytatódhat a megszakadt sorozat kiadása.

Nem szorosan a kiadási ügyekhez tartozik, de azzal föltétlen kapcsolatos a Társulat egész sajtó- és propagandatevékenysége. Amennyire kiadványsorozatainkkal hatni tudunk a közvéleményre, legalább olyan mértékben nézetformáló lehet rendezvényeink, sajtó, televízió és rádió publicitása, az egész tömegkommunikáción keresztüli tájékoztatás. Jó érzéssel kell megállapítani, hogy nagy központi rendezvényeink sajtója általában megfelelő, széles körű és megbízható, az újságok és más tájékoztató szervek élénken reagálnak megmozdulásainkra. A tudományosan kiértélt jelentősebb anyagok, előadások általában tudományos folyóiratokban is megjelennek, különösebb keresgélés nélkül gazdára lelnek, a kisebb lélegzetű, publikus anyagokat, előadásokat a napi sajtó és a különböző folyóiratok szívesen s elég gyorsan közlik, juttatják el tíz- és százazrekhez. A napilapok szívesen hoznak részlet-anyagokat, s tájékoztató vagy értékelő beszámolókat rendezvényeinkről.

Közel sem ilyen jó azonban a helyzet a tömegkommunikáció hasábjain és csatornáin futó történelmi tárgyú műsorok, cikkek szellemi befolyásolása, szakmai támogatása területén. Pedig ez nem kevesebb emberhez jut el, nem kevésbé jelentős. E téren nem tudtunk frontáttörést elérni, sőt annak ellenére, hogy a Társulat vezetői közül többen részt vesznek valamely hírközlő szerv műsor-szerkesztésének formálásában, szervezett befolyásunk talán még kevesebb, mint a korábbi években.

Mindez újra visszaviz a Társulat funkciójának és fő munkamódszerének a kérdéséhez. Az azonban világos: bárhogy is döntsön a közgyűlés a funkció kérdésében, a gyakorlati munkában együtt és szerves egységben kell tekinteni a kiadvány, sajtó- és propagandaügyeket, s eképpen kell vele foglalkozni. Ennek konzekvenciáit érdemes lesz a választott új vezetőség munkaesort-elosztásakor is figyelembe venni.

Tudatosan nem szóltunk itt az egyes szakosztályok és csoportok kiadványairól, mint ahogy nem szóltunk az előző részben rendezvényeikről sem. Minderről a szakosztályok, csoportok, tagozat munkájáról beszámolva fogunk számot adni.

A nemzetközi kapcsolatok

Az elmúlt három évben nemzetközi tevékenységünk kétirányú volt. Egyrészt igyekeztünk ápolni az előző években kialakult kapcsolatainkat, másrészt szerény kereteink kihasználásával s a lehetőségek felkutatásával új kapcsolatok létrehozására törekedtünk. Egyrészt tehát a mélyítés, másrészt a szélesítés irányába tettünk lépéseket. A kapcsolataink jelentős része részben szerződésben lefektetetten is állandó, másrésze ad hoc jellegű volt, főként egy-egy nagyobb rendezvény témájához értő külföldi szakemberek meghívására vagy egy-egy külföldi rendezvényre való kiküldetésre korlátozódott. Természetesnek tartottuk a baráti szocialista országok történelmi társulataival való együttműködést. Ennek a feltételei általában adottak és jók, itt a gyakorlati kivitelezés gondjai kerülnek előtérbe. A Társulat önállóan nemzetközi szerződést nem köthet, csak az MTA jóváhagyásával, s ami nagyobb baj, meghívási és szervezési kereteink roppant szerények, ezért óvatossá kell lennünk, ha nem akarunk a viszonzatlan, egyoldalú meghívások nem éppen illő lehetőségeire építeni. Nem arról van szó, hogy egy-egy nagyobb rendezvényre, mint pl. a Rákóczi, vagy Thököly konferencia, vagy az Üzemtörténeti Konferencia, vagy épp egy közgyűlés, nem kapjuk meg a meghívás lehetőségét, hanem arról, hogy nem ajánlhatjuk fel azt, amit pl. német partnereink szívesen ajánlanak, hogy a munkatervek kölcsönös megtekintése után mindkét fél saját maga döntse el, hogy melyik programra küld szakembert, szakembereket. Nem valami formális udvariaskodásról van itt szó, hanem inkább arról, hogy a kölcsönös látogatások demonstratív részvételről mindinkább a szakmai anyagok, nézetek és tapasztalatok kicserélésévé, szakemberek közötti információcserévé válhassanak. Arról, hogy a nemzetközi együttműködés a rokon társulatok között szervezett tudományos tartalmúvá váljék. Ez egyáltalán nem kersezte az egyes intézmények és más szervek, a vegyesbizottságok és nemzetközi munkacsoportok tevékenységét, hanem a nemzetközi együttműködésben épp kiegészíti azt, ugyanúgy, mint ahogy a Társulat betölti ezt a szerepet az országos történezmunka bizonyos fokú szellemi kooperálásban, vagy legalább fórum-teremtésben. Amíg azonban ehhez ilyen kevés lehetőség áll rendelkezésünkre, addig egyrészt az írásos információcserékre, másrészt ad hoc meghívásokra kell korlátozni nemzetközi tevékenységünket. Az előbbinek az eddiginél eredményesebben kell megteremteni az anyagi és

szervezési feltételeit, az utóbbihoz pedig addig is keresnünk kell az egyes alkalmak konkrét lehetőségait, amíg a generális rendezésre megérik az idő.

Mindezek a nehézségek között is az elmúlt három évben minden korábbinál szélesebb körű és eredményesebb nemzetközi tevékenységet tudtunk kifejteni. Az NDK és Lengyelország történelmi társulataival ápoltuk a kialakult kapcsolatokat, s igyekeztünk szerződéses kötelezettségeinknek eleget tenni. Német és lengyel kollégák részt vettek számos rendezvényünkön, így pl. a Történelemtanárok Nyári Akadémiáján, a III. Országos Történelemtanítási Konferencián, a Rákóczi-konferencián, hogy most csak néhányat említsünk. Látogatásukat mi is viszonzottuk, Kosáry Domokos, Gunst Péter, Sipos Péter, Berend T. Iván, Vincze Edit, Szabolcs Ottó és mások vettek részt egy-egy rendezvényünkön.

Kapcsolataink szélesítése s a baráti országok társulatai együttműködése értelmében 1977-ben Szabolcs Ottó főtítkárr és Incze Miklós szekcielnök tárgyalásokat folytatott a Bulgár Történelmi Társulat Peter Petrov alelnök által vezetett delegációjával. Az együttműködés minden lehetősége megvan, amit a bulgár társulat elnöke azóta Magyarországon tett látogatásakor is megerősített, a két társulat kapcsolatát most már szerződésileg kellene kodifikálni. A cseh és szlovák történelmi társulatokkal is megtettük az első lépéseket az együttműködésre. A társulatok képviselésében cseh és szlovák szakemberek részt vettek több rendezvényünkön, ez azonban még inkább személyes, mint társulatok közötti kapcsolatokat eredményezett.

Minden jel arra mutat, hogy egyelőre legalább ennek a négy országnak a viszonylatában beérett a szervezett és folyamatos szorosabb együttműködés lehetősége, amelynek most már szervezeti kereteit és programot kellene adni. A bilaterális együttműködés mellett már gondolni lehetne bizonyos fokú multilaterálisra is, a tapasztalatok rendszeres, kölcsönös kicserélésére, érdemes lenne gondolni a Társulatok vezetőinek 2–3 évenkénti konzultatív találkozájára.

Szélesebb értelemben vetődött fel a Jugoszláviai Történelmi Társulatok Ligája – s a híd szerepét vállalt Vajdasági Történelmi Társulat – és a Magyar Történelmi Társulat közötti kapcsolat kérdése. Amíg a többi esetben az együttműködés elsősorban rendezvényekre való meghívás, egyes szakmai kérdések kölcsönös megismertetése és információs csere területére terjed ki, mivel a közös kutatási feladatokat a nemzetek közötti MTA irányításával működő vegyesbizottságok végzik, addig Jugoszlávia esetében a vegyesbizottság szerepe is a Társulatra hárulna. Megítélésünk szerint megérett a helyzet a jugoszláv–magyar történész vegyesbizottság létrehozására, aminek egyetlen akadálya, úgy tűnik, az, hogy nincs Jugoszláviában egy olyan egységes akadémiai szervezet, mely az MTA-nak partnere lehetne. Jugoszláviában a történész vegyesbizottságokat a Történelmi Társulatok Ligája mozgatja, ebben a formában működik együtt évek óta sikeresen a Szovjetunióval és Csehszlovákiával. 1977-ben megkezdett tárgyalásokon nekünk is felajánlották ezt a lehetőséget, s mivel mi a mai napig nem tudunk erre pozitív választ adni, sürgetűsül a jugoszláv liga kijelölte a magyar–jugoszláv történész vegyesbizottság jugoszláv tagjait a Társulat volt elnökének vezetésével. A közeljövőben mindenképpen meg kell találni a módot, s el kell hárítani az adminisztratív akadályokat, hogy akár a Társulat égisze alatt, akár csupán tevékeny részvételünkkel, de pozitív választ adhassunk erre a nagyon is időszerű és barátságos kezdeményezésre.

A Társulatnak nemcsak a tudományos kapcsolatok ápolása, hanem rendezett kapcsolat megteremtése is lehet feladata, ahogy ezt a török–magyar történész együttműködés kérdésében tettük. A törökök meghívására 1977-ben társulatunk öttagú küldöttsége járt Ankarában, ahol sikerült közös programot kidolgozni a következő évek közös kutatásaira, s előkészíteni és kidolgozni a török–magyar történész vegyesbizottság programját és működési elveit. Ezt a programot tette magáévá az MTA, amikor 1978-ban a törökök viszonzották látogatásunkat, s létrejött most már az Akadémia szervezésében a török–magyar történész vegyesbizottság.

A szakosztályok munkája

A Társulat tagságának megnövekedése s az ezzel járó igények megsokasodása és sokrétűvé válása – amint azt már korábban érintettük – a specializáció, a társulati tevékenység differenciálódásának igényét is magában hordozza. Ez pedig szükségszerűen elvezet a szakosztályok és a tanári tagozat erősítésének irányába. Ezt már tulajdonképpen az előző hároméves ciklusban is figyelembe vettük, azonban még most is csak kismértékben sikerült realizálni. Az elmúlt három esztendőben az Üzemtör-

téneti Szakosztály, a Helytörténeti Szakosztály és a Tanári Tagozat munkáját a hagyományos intenzitás jellemezte.

Nem arról van szó, hogy a két szakosztályt és a tagozatot, feladataikat és munkamódszerüket tekintve teljesen hasonlóvá kellene tenni, hanem arról, hogy olyan helyzetbe kerüljünk: mindhárom egység egyaránt képes legyen betölteni feladatát. Ez egyrészt koncepció, másrészt a vezetőség aktivitásának kérdése. Míg az Üzemtörténeti Szakosztálynak a tevékenységi területe, módszerei és a sikeres munkálkodáshoz szükséges kapcsolatai a vezetőség rendkívüli aktivitásának alapján már az utóbbi évtizedben kialakultak, képes volt nemcsak folytatni, hanem még növelni korábbi tevékenységét, sőt még pártoló tagsági hálózatát is, a Tanári Tagozat is sokéves hagyományaira támaszkodva folyamatos és széles körű munkát produkált, különösen a fővárosban, addig a Helytörténeti Szakosztályra – örökölve korábbi problémáit – ebben a három évben is inkább helyének, tevékenységi körének és munkája módozatainak és módszereinek keresése volt a jellemző. Az Üzemtörténeti Szakosztály egyre inkább beépült az ország nagyüzemei saját történetüket feltárni és közreadni szándékozó törekvéseibe, s fokozatosan az üzemtörténetírás gazdájává vált, biztosítva annak szakszerűségét, színvonalát, s egyben a Társulat hatókörének kiszélesítését. A Tanári Tagozat hagyományait folytatva továbbra is a történettudomány eredményeinek továbbadását tekintette fő feladatának, bár bizonyos szerepet vállalt a történelemtanítás pedagógiájának alakításában és publikussá tételében is. S ha ebben az időszakban nem is volt képes még az egész országot átfogni, kapcsolatai kétségtelenül szélesedtek, tekintélye növekedett, s talán a Társulat összes egységei közül a Tanári Tagozat közvetlen hatósugara volt a legszélesebb. Az Üzemtörténeti Szakosztály képes volt az üzem- és ipartörténettel kapcsolatos minden társulati tevékenységet magára vállalni és színvonalasan elvégezni, a Tanári Tagozat a feladatok elvégzésében osztozott a Társulat vezető testületeivel, választott munkatársaival. A Helytörténeti Szakosztály továbbra sem találta meg a helyét, s mivel a helytörténeti munka bázisának a Társulat helyi csoportjait tekintette, s ennek megfelelően tevékenységét egyrészt a Társulatnak a különböző, sajátlag helytörténeti jellegű, helyileg kezdeményezett rendezvényeken való képviseltetésre, illetve ezek szervezésében való szakmai-tudományos közreműködésre korlátozta, másrészt a vidéki helytörténeti kutatásokkal kapcsolatban érkező konzultációs, lektori igényeknek igyekezett megfelelni, munkája jórészt szétaprózott, szétőredezett, nem alkotott koncepcionális egységet.

Amíg a Társulat központi tevékenységénél vitaként merülhet fel az a kérdés, hogy a Társulat csupán a szellemi inspiráló és fórumteremtő tevékenységet tűzze zászlajára, hogy gyakorlati megvalósító munkára is vállalkozzék, addig a szakosztályok és tagozatok esetében a gyakorlati tevékenység, ennek a szakosztály jellege szerinti speciális tartalma és módszerei kerülnek előtérbe. Ez ad a specializált társulati egységeknek értelmet, s ez biztosítja elsősorban eredményes működésüket. Mindenesetre érdemes lenne megvitatni azt a kérdést – s a közgyűlés segítségét adni a Társulat új vezetőségének, annak az eldöntésében, hogy a szakosztályok és a tagozat milyen irányba haladjanak tovább. Ugyanakkor mindenképpen fokozottan segíteni kellene a Helytörténeti Szakosztály talpraállítását.

Az Üzemtörténeti Szakosztály, a Helytörténeti Szakosztály és a Tanári Tagozat munkájába részletes betekintést adnak a három év évi beszámoló jelentéseikben összeállított IV., V., VI. számú mellékletek.

Területi csoportok

A Társulat fejlődésének az is természetes következménye, hogy megnövekedtek a vidéki munkával kapcsolatos igények. Már az egymagában is arra utal, hogy tagságunknak most már közel fele nem budapesti lakos, akiket idejük, munkájuk a lakóhelyhez köt, energiáik és érdeklődésük nem lebecsülhető részét a helyi kérdések kötik le. A Társulat nagy központi rendezvényeire, ha nem is minden nehézség nélkül, mégiscsak el tudnak jönni, a Kossuth Klubba, az Akadémián és másutt tartott budapesti vitaulésekre, felolvasóülésekre, emlékülésekre azonban már nincs módjuk felutazni. Így joggal úgy érzik, hogy ha formálisan nem is, de de facto el van zárva előlük a társulati élet egy része, ugyanakkor szükségletet éreznek sajátos, helyi tudományos igényük kielégítésére. Természetesen a helyi közélet is segítséget vár a Társulattól, a helyi kutatások közvetlen segítségével, a tanárok szakmai tájékoztatásában, a mindehhez szükséges regionális tudományos élet elősegítésében és központi

támogatásában, fórum teremtésében és így tovább. Ezeket a természetes és a Társulat feladataiba nagyon is belevágó igényeket központilag nem, csakis a helyi csoportok létrehozásával lehet kielégíteni. Ez pedig ma már országos, nem csupán egy-egy területre kiterjedő lokális kívánság. A feltételek a területi csoportok létrehozására azonban nem egyformán vannak meg az ország különböző részein. Minden jel arra mutat, hogy az egyik feltétel valami olyan tudományos központ, centrum jelenléte, amely a társulati helyi csoport magját adhatja, s szakmai-szellemi vezetését biztosíthatja. Értékelésünk szerint ilyen centrum ma már – ha közel sem egyenlő mértékben is – az országnak szinte minden megyéjében megtalálható; egyetem, főiskola, megyei levéltár, könyvtár, oktatási igazgatóság, továbbképzési kabinet – vagy ezek közül több szervezet együttese. Azonban a másik nem kevésbé fontos feltétel a helyi megyei szervek megértése, igénye a Társulat helyi csoportjának létrehozására, s a helyi történészek szoros együttműködése a helyi társadalmi szervekkel, azok aktív támogatásának megszerzése. Ez a feltétel még közel sincs meg egyformán mindenütt, bár azt kellett tapasztalnunk, amerre a múlt években helyi tagozat szervezése ügyében megfordultunk, mindenütt megértésre és támogatásra találtunk. Nem is annyira az objektív, mint inkább a szubjektív, személyi feltételek különböznek a helyi együttműködés területén.

Mindezt figyelembe véve 3 évvel ezelőtt a helyi csoportok fokozatos és az adott feltételeket gondosan számba vevő fejlesztését tűzték ki célul. Épp a helyi szervekkel való szoros együttműködés elengedhetetlen szüksége miatt a tájegységi szervezés helyett a megyei szervezetek létrehozását tekintettük célunknak. Perspektívában az egész országban ebben a 3 évben, ahol mindhárom feltétel logikább adottnak látszik; az erős tudományos-szellemi centrum jelenléte, a helyi szervek támogatása és a helyi történészek akarata. Így jött létre előbb Szegeden a Társulat Csongrád megyei, majd Debrecenben a Társulat Hajdú-Bihar megyei Csoportja. Mindkét csoport nagy aktivitással látott a munkához, potenciális lehetőségeik kitűnőek. Ezzel a Társulat területi csoportjának száma hétre emelkedett (Nógrád megyei Csoport, Keletdunántúli Csoport, Déldunántúli Csoport, Szabolcs-Szatmár megyei Csoport, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csoport).

A két területi csoport megalakulásával jelentősen megerősödött a Társulat helyi munkássága. Sok év után végre elértük, hogy a csoportok munkája – az intenzitásbeli különbözőségek ellenére – sehol sem formális, egyre inkább helyet kapnak mind a történészi világban, mind a megyei, területi közéletben. Tevékenységük rendkívül sokrétű és változatos, programjaikat általában más helyi szervekkel összefogva valósítják meg.

Semmiképpen sem adhatunk ebben a beszámolóban konkrét adatokat a területi csoportok működéséről. Csupán néhány olyan általános probléma felvetésére vállalkozhattunk, amelyekben a közgyűlés iránymutatása szükséges.

A területi csoportok működésének legjelentősebb problémája, hogy megtalálják helyüket és tevékenységi körüket, a helyi tudományos, politikai, népszerűsítő és társadalmi szervezetek között. Ezt tükrözi az a pusztán tény is, hogy az önálló, csak a Társulat helyi szervezete által megvalósított rendezvények száma feltűnően kevés. A társrendezőszervek, a Hazafias Népfront, a helytörténeti bizottság, a TIT, a MTA területi bizottsága, a Továbbképzési Intézetek, a Kabinet, mind folytat a társulat helyi csoportjához hasonló tevékenységet. Ezek a szervezetek rendelkeznek az anyagi – helyenként hivatali – feltételekkel egy ülészak, reprezentatív rendezvény megvalósításához. A Társulat helyi szervezete önállóan nehezen léphet fel, gyakran inkább betársul a helyi rendezvényekbe. Feladatát elsősorban a szakmai közvélemény mozgósításában, a színvonal biztosításához való hozzájárulásban látja. Ez nem kevés, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy csoportjaink egyre inkább kezdeményezők, inspirálók, alkalomteremtők a helyi történelmi rendezvények tervezésében és megvalósításában. Egyes csoportok már kiadványok szerkesztésében, létrehozásában is közreműködnek, vagy épp magukra vállalják az elkészítés jó részét. A kérdés azonban ezek után is fennmarad, mennyi része van a Társulat helyi csoportjainak a helyi történelmi jellegű kiadványok szakszerűségének és szakmai színvonalának elősegítésében, általában, a helytörténeti kutatásokban, a tanári továbbképzésben. Milyen irányba törekedjenek általában, s hogy tudja a Társulat központi vezetése szakmailag és a különböző központi szerveken keresztül a helyi együttműködésben segíteni a területi csoportokat, azok önállóságának csorbitása nélkül. Kevésé vitatható az az állapot, hogy a Társulat központi vezetősége elsősorban a primus movens szerepét töltheti be, míg a folyamatos működés biztosítása a helyi csoportok vezetőségének feladata. Azonban ez nem zárja ki, sőt feltételezi a központi segítséget szervezeti kérdésekben és egyes témákban központi szakemberek biztosításával. A beszámoló 3 éves

időszakában megkíséreltük megvalósítani a tapasztalatcsere és a személyes instruktív kapcsolat bizonyos formáit. 1976-ban megbeszélésre hívtuk össze a területi csoportok vezetőit, vidéki ügyekkel foglalkozó titkárunk majd valamennyi csoportot meglátogatta, az új csoportok megalakulásánál pedig illetékes alelnök, a főtítkár és a vidéki titkár – bábáskodtak.

Pályázati ügyek

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége már 1971 októberében határozatot hozott a pályázati rendszer módosításáról. Eszerint az évfordulós igények mellett a pályázatnak elő kell segíteni az elhanyagolt, de a történelemtudomány fejlődése szempontjából lényeges kutatási területek művelését. Ennek szellemében történnék azóta is a Pályázati Bizottság javaslatai alapján kitűzött témákban folyamatosan a pályázatok kiírásai, elbírálásai, a pályadíjak odaítélései. 1974-ben az üzemtörténeti, 1975-ben az antifasiszta ellenállási mozgalom, valamint a társadalmi struktúra kutatási mozgalom pályázatainak eredményeit tudtuk kihirdetni. Ezután került sor a sajtótörténeti pályázat kiírására. A Sajtótörténeti pályázatra 27 pályamunka érkezett be, amelyeknek színvonala lehetővé tette egy első, két második és két harmadik díj odaítélésén kívül 7 jutalom kiadását is.

A pályázati anyag elsősorban a dualizmus sajtótörténete számára hozott figyelemre méltó új eredményeket. Pozitív vonása a pályázatoknak, hogy mutatja a megnövekedett érdeklődést az eddig elhanyagolt ágazatok, a művelődési, az ifjúsági és katonai sajtó iránt. Több helyi lappal foglalkozó munka nagyszabású anyaggyűjtéssel készült, és bevonható a helytörténeti kutatások forrásbázisába.

Sajnálatos, hogy a népi demokratikus, ill. a szocialista korszak sajtótörténetének jelentősége nem érvényesült sem a témakörből beérkezett művek számát, sem színvonalát tekintve. Elmaradt az előzetes várakozástól az ellenforradalmi időszak sajtójának feldolgozása mind a mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban.

Módszertani szempontból feltűnő igen sok szerző bátortalansága, tartózkodása az önálló értékeléstől, megfigyelhető az általános történeti ismeretek alacsony színvonala, bizonyos apolitikusság és szemléleti bizonytalanság. A személyek értékelésénél többen felcserélték a méltatást a teljesen kritikátlan megközelítéssel.

Amint a Pályázati Bizottság beszámolója leszögezi: a Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázata ennek ellenére egészében elérte célját, és eredményesnek bizonyult, mert ösztönzést adott egy fellendülőben levő ágazat további fejlődéséhez. Több kiadásra érett tanulmány készült el a pályázat alkalmából, és sok olyan pályamű került benyújtásra, amely értékes forrásanyagot tartalmaz a további munkálatok számára.

Az eddigi elvek folytatásaként a Pályázati Bizottság kidolgozta a következő évek pályázati témajavaslatát.

I. Közoktatás és közművelődés-történeti pályázat

1. A közoktatás történetéből:

a) Egy meghatározott állami, községi, egyházi vagy katonai iskola története, az iskolának a társadalomban elfoglalt helye, a tanulóifjúság szociális összetételének alakulása.

b) A közoktatásügy fejlődése a felszabadulás után (egy-egy periódusról; ill. reformokról; oktatásügyi koncepciókról).

c) Valamelyik tantárgy, az oktatásban érvényesülő ideológiai-politikai tartalom fejlődésének története.

d) A közoktatásügyi intézmények, hatóságok története.

e) Kiemelkedő pedagógus egyéniségek életműve, tevékenysége.

2. A közművelődés történetéből:

a) Országos és helyi közművelődési intézmények, tudományos és kulturális társulatok, társaságok, egyesületek, körök, klubok stb. története.

b) A közművelődési koncepciók, a közművelődés eszmei-politikai tartalma fejlődésének története.

c) A hazai közművelődés kiemelkedő egyéniségeinek életműve és tevékenysége.

d) A rádió és a televízió szerepének fejlődése közművelődésünkben.

A pályázat 1979-ben kerül kiírásra.

II. Életmód-történeti pályázat

Egy magyarországi társadalmi osztály, réteg, csoport, vagy egy család életmódja, életének anyagi, szociális, kulturális körülményei, azok változásai. A téma történelmi korszakhoz nem kötött.

A pályázat 1980 második felében kerül kiírásra. Pályázni lehet: tudományos feldolgozással, vagy önéletrajzi munkával (visszaemlékezés).

A Társulat választott testületeinek a munkája

A Társulat munkája irányításának régi problémája a választott vezető szervek s a választott tisztségviselők munkamegosztásának a kérdése. Az alapszabály szerint a két közgyűlés között a legmagasabb irányítószerv az Igazgatóválasztmány. Már a korábbi vezetőségnek is szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogy hogyan kell értelmezni ennek az irányításnak a gyakorlatát. Csupán a legalapvetőbb elvi kérdésekben kell-e az Igazgatóválasztmány elvi álláspontjára, döntésére támaszkodni, vagy az Igazgatóválasztmány, mint a legszélesebb hatáskörű, s legnagyobb létszámú irányító testület belefolyik-e a társulati munka egyes reszortfeladatainak irányításába, s különösen részt vállal-e a gyakorlati, kivitelező tevékenységben is. Ha igen, akkor milyen az Igazgatóválasztmány gyakorlati munkakapcsolata az Elnökséggel, az egyes szakosztályok és tagozat, területi csoportok vezetőségével, hogyan működik a centralizált és decentralizált mechanizmus, s ezzel kapcsolatban hogyan kell értelmezni az irányítás és a demokratizmus kérdését. Az előző periódusban komoly kísérletek történtek az Igazgatóválasztmány gyakorlati tevékenységének kiszélesítésére, elsősorban igazgatóválasztmányi bizottságok létrehozásával. Úgy tűnt, a bizottságok rendszere felüleli a Társulat legfontosabb tevékenységi területeit, s biztosítja a tevékenység irányainak magasszintű kijelölését, egyben a társulati munkában a korábbinál aktívabb résztvevők körének bővítését, az Igazgatóválasztmány súlyának növekedését az egész társulati tevékenységben. A bizottságok egy része meg is kezdte működését, értékes anyagot és szempontokat hozott felszínre (pl. Kiadványbizottság, Pályázati bizottság). Más bizottságok azonban többször próbálkozások ellenére sem váltak a társulati tevékenység olyan folyamatos részévé, mint azt eleinte remélni lehetett. A bizottságok egy része ugyanis helyzetfeltáró és javaslattevő szerepet töltött be, s bár igen értékes segítséget nyújtott, s irányt mutatott valamelyik fontos kérdésben, elemzései és javaslatai hosszabb periódusra szóltak, nem vált szükségessé magának a bizottságoknak a rendszeres működése. Tipikusan ilyen volt a Pártolótagsági Bizottság, amelynek a javaslatai csak hosszabb időintervallumban valósulhatnak meg, s bizonyos mértékig a Kiadvány Bizottság, amely bár többször ülésezett, s sok értékes szempontot hozott felszínre, épp a javaslatétel és a megvalósítás közötti szakadékokat nem léphette át. A beszámolt időszakban a Pályázati Bizottság fejtette ki a legaktívabb munkát, ráhárultak olyan folyamatos feladatok, mint az egyes pályázatok bírálóinak és zsűrijének a kijelölése, az új pályatételek összeállítása és javaslattevés a pályázatok kiírására. Mindez egyáltalán nem az Igazgatóválasztmány bizottsági rendszer életképtelenségét bizonyítja, hanem azt, hogy felül kell vizsgálni a bizottságok feladatkörét, s a bizottságok létrehozását és működését a gyakorlati szükségletek szerint ad hoc, vagy állandó formában kell rendezni. Ez egyáltalán nem érinti azt az alapvetőt, hogy a többi választott vezető szerveknek nagymértékben és fokozottan támaszkodni kell az Igazgatóválasztmánynak, mint kollektív testületnek az elvi irányító tevékenységére.

Az utóbbi három évben az Igazgatóválasztmány általában évenként 2–3 alkalommal ülésezett, s megvitatta a Társulat valamennyi elvi jelentőségű kérdését. Öröndetes, hogy az ülések minden esetben szavazóképes volt, mindig részt vett a testület nagyobbik fele. Az Igazgatóválasztmányi ülések gyakran a nézetek ütközésének, többször heves vitáknak a színhelye volt, működését az elviség, gyakran az ügy iránt szenvedélyes és az irányító álláspontra kikristályosodó vitakészség és megfontoltság jellemezte. Ez aláhúzza azt az igényt, hogy az Igazgatóválasztmány nemcsak munka-

csoportok formájában, hanem mint egységes kollektív irányító testület fokozza tevékenységét, s a válaszott, az operatív feladatok végrehajtására is kötelezett testületek az eddigénél is nagyobb mértékben éljenek az Igazgatóválasztmány irányító tevékenységében rejlő lehetőségekkel.

Az 1975-ös tisztújítás alkalmával az alapszabályban előírt rotációs elv értelmében a Társulat nagy tapasztalatokat szerzett Elnöksége nagymértékben kicserélődött. Az új Elnökség továbbvive a már kialakult, hasznosnak bizonyult kezdeményezést, elvi állásfoglalásai mellett konkrét és folyamatos segítséget szándékozott nyújtani az egyes reszortok munkájához, felölve a társulati tevékenység lényegi egészét. Ezért az elnökségi munkában való kollektív részvétel mellett az egyes alelnökök egy-egy terület felügyeletét, segítségét vállalták. Így az Elnökség közvetlen és alaposabb áttekintést kaphatott az egyes reszortok tevékenységéről, ugyanakkor folyamatos elvi és operatív segítséget nyújthatott az egyes munkálatokhoz. S ha ez a rendszer nem is működött minden esetben tökéletesen, több tekintetben mégis új szint, tartalmi többletet volt képes az Elnökség tevékenységébe vinni. Ez a munka bár rendszeres volt, s a 3 éves időintervallumban a munkatervekben kitűzött valamennyi feladat ellátását biztosította, közel sem volt sem munkamegosztását, sem ütemét tekintve egyenletes, viktától mentes. A munkamegosztásban különösen nagy szerepet vállaltak az elnök, az általános alelnök és a főtitkár. Éppen vállalt különösen nagy szerepük miatt több és részben hosszabb külföldi útjaik miatti távollétük azután nem használt a munka folyamatosságának. Az első időkben pedig a Társulat fizetett apparátusának válsága és teljes kicserélődése okozott zavart a tervek gyakorlati kivitelezésében, ami azután átmenetileg a vezető testületek tevékenységére is visszahatott. Mindenesetre két tanulságot le kellett vonni. Egyrészt az Elnökségen belüli munkamegosztás és a megosztott munka elvégzésének egyenletesebbé, harmonikusabbá tételének szükségességét, másrészt a szervező és adminisztratív apparátus pontos és folyamatos munkája biztosításának fontosságát, jelentőségét. Enélkül nemcsak a válaszott vezető testületek döntéseit fenyegeti az a veszély, hogy megvalósításuk késlekedik, hanem szervezetileg is akadozóvá válhat a Társulat egész tevékenysége.

Az átmeneti zavarok után az Elnökség működése egyenletessé, s a szó legszorosabb értelmében irányítóvá vált. Az Elnökség munkáját a kérdések alapos, sokszor szenvedélyes megvitatása után hozott döntések jellemezték. Nem sikerült mindig, minden kérdésben egységes álláspontra jutni, de mindig sikerült az elvi kérdéseket és az operatív tevékenységet meghatározóan dönteni. Ezeket a döntéseket azután az Elnökség mint kollektív testület vállalva, az illetékes elnökségi tagok nemegyszer, pl. a vándorgyűlések, a pályázatok ügyében gyakorlati megvalósításhoz is felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak. Ez a segítség nagyban hozzájárult ezekben az esetekben a színvonal biztosításához.

Az 1975. évi decemberi közgyűlés után kevesebb változás következett be a Titkárság, mint az Elnökség személyi összetételében. A Titkárság új reszortbontást hajtott végre, a főtitkár magára vállalta a nagy központi rendezvények szervezésének ügyét, a kiadvány-, sajtó- és propagandaügyek intézése egy kézbe került, a területi csoportok, más szóval a Budapesten kívüli munka kérdéseivel foglalkozó titkár a pályázati ügykört is magára vállalta. Ezt a munkamegosztást részben elvi álláspontunk (sajtó-, prop., -kiadvány), másrészt a Titkárság összetételéből származó gyakorlati kérdések indokolták (nagy rendezvények, területi csoportok – pályázatok). Ez a munkamegosztás mindenesetre a gyakorlatban szerencsésnek és hatékonynak bizonyult, mert kis- és nagy rendezvényeink megvalósultak, a területi csoportok fejlesztésében pedig minden korábbinál nagyobb eredményeket értünk el, s közben a pályázati munka folyamatossága sem szenvedett csorbát. Talán a sajtópropaganda reszort titkárnak aktivitása nem volt arányban saját igényességével. Ennek oka ennek a munkakörnek a nehézségeiben és nem kellő tisztázottságában is keresendő, meg abban is, hogy a titkárságban levő nagyon határozott munkamegosztás a kollektív működés rovására ment, s az épp egy olyan reszortnál éreztette hatását, amely igényeit, anyagait, szempontjait a többi munkaterületről kell kapnia.

A Titkárság munkáját nehezítette, hogy egyik titkárunk munkájára hosszabb külföldi tartózkodása miatt egyáltalán nem számíthatott, a másik pedig külföldi házassága miatt kivált testületünk-ből. Így a csonka Titkárságnak kellett a folyamatos munkát biztosítani, e teljes titkárságra szabott feladatokat megoldani. Ezt becsülettel meg is tette. Jelentős segítséget nyújtott ehhez az is, hogy a szekciók és a tagozat elnökei részt vettek a Titkárság ülésein, s segítséget nyújtottak a feladatok megoldásában, s egyben biztosították a titkárság és a Társulat egyes részlegei vezetőinek együttgondolkodását és együttműködését. Javasoljuk a következő vezetőségnek ennek a rendszernek a fenntartását.

A Társulat apparátusa

Amint már említettük, a beszámolásra eső időszak alatt Társulatunk két fős függetlenített apparátusa kicserélődött. Ez nemcsak azért jelentett átmeneti nehézséget a szervezési és adminisztratív feladatok folyamatos vitelében mert a régi, évtizedes gyakorlattal rendelkező munkatársak helyére újak, ilyen munkát korábban sohasem végzők kerültek, hanem meg kellett küzdenünk az átmeneti interregnum szakaszának minden nehézségeivel. Ez egy időre munkatervünk végrehajtásának ütemében okozott kiesést, átmeneti zavart. Az új apparátus nagy energiával látott hozzá nemcsak a munkatervi lemaradás behozásához, hanem egyes, évek óta meg nem oldott adminisztratív újítások véghezviteléhez is. 1978 elejére minden szervezési elmaradásunkat bepótoltuk. Legjelentősebb adminisztrációs lépés volt a tagnyilvántartás felújítására vonatkozó korábbi – már a revizorok által is észrevételezett és sürgetett – döntésünk végrehajtása. A Társulat nem hordozhatta tovább a régi tagságnak azt a részét, amelynek a Társulathoz való kötődését csupán az egykori belépés jelentette, s még a tagdíj rendszeres fizetésével sem jelezte a munkánk iránti érdeklődését. Új kérdőívek kibocsátásával és felszólításokkal sikerült tisztázni egyrészt azt, hogy ki kíván továbbra is a Társulat tagja maradni, másrészt, hogy ki milyen jellegű rendezvényekre kér meghívást egyéni érdeklődése, munkája szerint. Ugyanakkor a lakcímek és munkahelyekben beállott változások pontos átvezetésével talán véget tudunk most már vetni annak az áldatlan helyzetnek, hogy nem mindenki kapja meg időben a meghívókat, értesítéseket.

Az új apparátus a működési szabályzat hiánya ellenére, úgy tűnik, kialakította megbízható működési és iratkezelési rendszerét. Ugyanakkor nekifogott a Társulat központi irattára rendezéséhez és új alapokra való fektetéséhez. S ami legnagyobb érdeme, képes volt biztosítani nagyszámú rendezvényünk megfelelő körülményeit, az előadótermek, a vendégek szállásainak, az anyagok elkészítésének pontosságát és zavartalanságát. Ez pedig szállodai viszonyaink és nyomdai-sokszorosítási nehézségeink közepette nem mindig bizonyult könnyű feladatnak. Megnyugatóan rendben van pénzügyi gazdálkodásunk és annak ügymenetkezelése, adminisztrációja is. Reméljük, hogy a jelenlegi vezetőség mindebben a tekintetben jobb örökséget hagy a következő vezetőségre, mint amit ő három évvel ezelőtt kapott.

*

Hosszúra nyúlt beszámolómnk végére értünk. Ez alkalommal – a hagyománytól eltérően – nem említettük meg név szerint mindazokat, akik munkájukkal hozzájárultak terveink végrehajtásához, a Társulat működésének sikeréhez. Ezt munkánk megnövekedése, a résztvevők számának nagyságrendje tette volna nehezzé. Ez úton szeretnék mindazoknak köszönetet mondani, akik önzetlenül vállalták ezt a munkát, szerepet vállaltak rendezvényeinken, részt vettek a szervező munkánkban, és tevékenységükkel azt nyújtották, ami a Társulatnak értelmet ad, s működését a magyar tudományos közelet értékes részévé teszi.

Kérjük a Tisztelt Közgyűlést, beszámolómat fogadja el, s az 1975 decemberében megválasztott vezetőséget mentse fel tisztsége alól.

I. sz. melléklet
A Magyar Történelmi Társulat központi rendezvényei 1976–1979-ig

A rendezvény jellege	Témája	résztevők száma	helye	Időtartama	Előadói és korreferensei
1976 Országos Történelem Vándor- gyűlés	Történelmi irodalom, történelmi publicisztika	kb. 200	Székesfehérvár	2 nap	Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Glatz Ferenc, Szabolcs Ottó, Bassa Endre, Kende János, Diószegi István, Erényi Tibor, Jemnitz János, Liptai Ervin, Sándor György
Nemzetközi Tudományos Konferencia	Rákóczi szabadságharc és Európa	kb. 250	Sárospatak	4 nap	Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ág- nes, Bán Imre, Esze Tamás, Fülep Ferenc, Rácz István, Nagy József Zsigmond, Heckenast Gusztáv, Bánkuti Imre, Orosz István, Kovács Kálmán, N. Kiss István, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Káfer István, Földes Éva, Gala- vits Géza, Hopp Lajos, Szathmári István, Varga Imre, Borosi Jó- zsef, Fabinyi Tibor, Rosdy Pál, Ladányi Sándor, Makkai László
Emlékkülés	II. Rákóczi Ferenc születé- sének 300. évfordulójára		Miskolc	1 nap	Benda Kálmán, Veres László
Emlékkülés	A bulgáriai áprilisi felkelés 100 éves évfordulójára		Budapest	1 nap	K. Koszev, N. Zsecsev

I. számú melléklet folytatása

A rendezvény jellege	Témája	Résztevők száma	Helye	Időtartama	Előadói és korreferensei
Emlékülés	A mohácsi csata 400. évfordulójára		Mohács	1 nap	Sinkovics István, Szakály Ferenc, Káldi Nagy Gyula, Kubinyi András, Kosáry Domokos, Perjés Géza, Barta Gábor, Rázsó Gyula, Ruzsás Lajos, Marosi Endre
Emlékülés	Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulója alkalmából		Budapest	1 nap	Hanák Péter, Kemény G. Gábor, Tóth Ede
Országos Konferencia	Történelemtanítás és levéltár	kb. 250	Kaposvár	2 nap	Szabolcs Ottó, Kanyar József, Gyapay Gábor, Ságvári Ágnes, Kiss Géza, Szabó Károly, Balassa Tibor, Müller Veronika, Ortutai András, Kelemen Endre, Sallai Gézáné, Szili Ferenc, Huszár János, Bedécs Gyula, Rácz Jenő, Varga János
Történelemtanárok Nyári Akadémiája	Történelem- és Társadalom- tudományok	kb. 250	Keszthely	9 nap	Mátrai László, Gyimesi Sándor, Mócsy András, Székely György, Hoffmann Tamás, Aradi Nóra, Lukács József, Szabolcs Ottó, Szabó Károly, Szebenyi Péter, Unger Mátyás, Balázs Györgyné
Nemzetközi Kultúrtörté- neti Szimposium	A közép- és felsőfokú okta- tás története a 18. és 19. században		Kőszeg	4 nap	Kanyar József, Vörös Károly

Tudományos Konferencia	Dunántúl település-története		Pécs	2 nap	Székely György, Welmann Imre, Fügedi Erik, Szita László, Kanyar József, Vörös Károly
Ankét	Országos Középiskolai tanulmányi verseny	kb. 600	Budapest	1 nap	Szabolcs Ottó, Incze Miklós
Felolvasó ülés	Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth-vita	kb. 200	Budapest	1 nap	Szabad György
Vitaülés	A mohácsi csatával kapcsolatos legújabb kutatások		Budapest	1 nap	Heckenast Gusztáv, Hermann Zsuzsa, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Szakály Ferenc
Vitaülés	Az egyetemes történeti kutatás helyzete és feladatai		Budapest	1 nap	Niederhauser Emil, Tokody Gyula, Vass Henrik
1977 Konferencia	III. Országos Történelem-tanítási Konferencia	kb. 300	Budapest	2 nap	Gosztonyi János, Mátrai László, Berend T. Iván, Szabolcs Ottó, Unger Mátyás, Szebenyi Péter, Veress Géza, Vladár Ervin, Glatz Ferenc, Balázs Györgyné, Bíró Ferencné, Miklósvári Sándor
Felolvasó ülés	Domanovszky Sándor helye a magyar történettudomány történetében	kb. 100	Budapest	1 nap	Ember Győző, Glatz Ferenc
Felolvasó ülés	Dzierzynski októbere		Budapest	1 nap	Dolmányos István

I. számú melléklet folytatása

A rendezvény jellege	Témája	Résztevők száma	Helye	Időtartama	Előadói és korreferensei
Vitaülés	A KMP és a Márciusi Front a legújabb kutatások tükrében		Budapest	1 nap	Pintér István, Béki Ernő
Vitaülés	A két világháború közötti szociáldemokrácia kutatásának kérdései		Budapest	1 nap	Erényi Tibor, Hajdú Tibor, Márkus László, Pintér István, Szabó Ágnes, Szakács Kálmán
Vitaülés	Az értelmiség fejlődéséről a XVIII. században		Budapest	1 nap	Kosáry Domokos, Antal József, Bíró Ferenc, H. Balázs Éva, Heckenast Gusztáv
Vitaülés	Magyarország a II. világháborúban az újabban feltárt kutatások tükrében	180	Budapest	1 nap	Ránki György, Juhász Gyula, Karsai Elek, Sipos Péter, Tóth Sándor
Emlékkötet-vita	Tanulmányok Deák Ferencről		Zalaegerszeg	1 nap	Liptai Ervin, H. Balázs Éva, Degré Alajos
1978 Országos Történelem Vándorgyűlés	Történettudomány és társadalomtudományok	300	Szeged	3 nap	Ránki György, Erlich Éva, Gunst Péter, Gyimesi Sándor, Orosz István, Losonczy Ágnes, Ferge Zsuzsa, Hanák Péter, Hársfalvi Péter, Hunyadi György, Kende János, Sipos Péter, Pataki Ferenc, Vörös Károly, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Maróthy János, Németh G. Béla, Németh Lajos, Varga Lajos, Voigt Vilmos

Országos Konferencia	Történelemtanítás és könyvtár	250	Debrecen	2 nap	Waczulik Margit, Gellér Ferencné, Ballér Endréné, Bezdán Sándor, Dolhay Balázné, Fehér Antalné, Kaári Sándor, Kálmán Mária, Kovács János, Nagy István, Pethő Gyula, Sári Gusztáv, Szabolcsi József, Töttösy Istvánné, Szabolcs Ottó
Történelemtanárok Nyári Akadémiája	Magyarország és a szomszéd népek	kb. 250	Keszthely	9 nap	Hanga Mária, Vass Henrik, Hának Péter, Szabolcs Ottó, Vadász Sándor, Szebenyi Péter, Niederhauser Emil, Vladár Ervin, Szász Zoltán, Király Károly, Szarka László
Nemzetközi Tudományos Konferencia	A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben	kb. 300	Hajdúszoboszló	3 nap	Köpeczi Béla, Benczédi László, Varga János, Rácz István, Szendrey István, Nagy László, Szakály Ferenc, Nagy József, Péter Katalin, Varga Imre, Petneki Áron, R. Várkonyi Ágnes, Iványi Emma, Trócsányi Zsolt, Hazai György, Szilágyi Gáborné, Káldi Nagy Gyula
Országos Konferencia	Országos Üzemtörténeti Konferencia	kb. 230	Veszprém	1 nap	Barcza Géza, Berza László, Farkasfalvi József, Incze Miklós, Kanyar József, Karsai Elek, Molnár Béla, Rostási József, Székely György, Szikossy Ferenc

I. számú melléklet folytatása

A rendezvény jellege	Témája	Részvevők száma	Helye	Időtartama	Előadói és korreferensei
Tudományos Konferencia	A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a II. világháborúban	kb. 240	Salgótarján	1 nap	Bandúr Károly, Beránné Nemes Éva, Gazsi József, Godó Ágnes, Horváth István, Kiss András, Korom Mihály, Molnár Pál, Pécsi Anna, Pintér István, Szabolcs Ottó, Tegzes Ferenc, Tóth Sándor, Vass Henrik
Felolvasó ülés	A nyugat-európai abszolutizmus a XVI–XVII. században		Budapest	1 nap	Pach Zsigmond Pál
Felolvasó ülés	A jelenkori források közlésének néhány elméleti módszertani kérdése		Budapest	1 nap	Vass Henrik
Felolvasó ülés	A comte-i pozitívizmus színeváltozása		Budapest	1 nap	Zsigmond László
Vitaülés	Az európai fasizmusokról		Budapest	1 nap	Ormos Mária, Incze Miklós, Bassa Endre, Szántó György, Székely Gábor, Tokodi Gyula
Vitaülés	Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében		Budapest	1 nap	Szabad György, Spira György, Urbán Aladár, Varga János
Vitaülés	Az erdélyi fejedelemség történeti szerepe Bethlen és a Rákócziak alatt		Budapest	1 nap	Benda Kálmán, Nagy László, Péter Katalin, Tarnócz Márton
Vitaülés	Az 1918-as októberi forradalomról		Budapest	1 nap	Hajdú Tibor, Farkas Márton, Jemnitz János, Kende János, Litván György

II. sz. melléklet
A Magyar Történelmi Társulat összetétele 1978. dec. 31-én

	Fő	Budapest		Vidék	
		férfi	nő	férfi	nő
Tanár	460	135	181	59	85
Szakfelügyelő	47	19	8	12	8
Felsőoktatási dolgozó	171	58	35	56	22
Kutató	144	41	38	39	26
Levéltáros	111	35	32	24	20
Muzeológus	62	21	12	19	10
Egyetemi, főiskolai hallgató	24	8	7	6	3
Közművelődési dolgozó	11	4	2	3	2
Pártapparátus	45	26	8	7	4
Könyvtáros	29	11	6	7	5
Egyéb	136	41	35	34	26
Összesen	1240	399	364	266	211

III. sz. melléklet

A Magyar Történelmi Társulat gondozásában 1976–1978 között megjelent kiadványok

A) *Sorsdöntő történelmi napok c. sorozat, Akadémiai Kiadó*

1. Ifj. Bartha János: A nevezetes tollvonás; 1978
2. Kristó Gyula: A rozgonyi csata; 1978
3. Spira György: Petőfi napja; 1978 (2. kiadás)
4. Szakály Ferenc: A mohácsi csata; 1978 (2. kiadás)

B) *Életek és korok c. sorozat, Akadémiai Kiadó*

1. „Német doboz”, 6 kötet, 1976. Szerzők: Gonda Imre, Gunst Péter (két kötet), Farkas Márton, Hermann Zsuzsa, Niederhauser Emil
2. „Magyar munkásmozgalmi doboz”, 7 kötet. Szerzők: Aranyossi Magda, Borsányi György, Erényi Tibor, Gábor Sándorné, Litván György, Sipos Péter–Strassenreiter Erzsébet, Szabó Ágnes

C) *Történelem és tömegkommunikáció, szerk.: Vass Henrik. Akadémiai Kiadó, 1976*

D) *Az Üzemtörténeti Szakosztály közreműködésével kiadott művek:*

1. Kovács János–Nemes Vilmos–Örsi András: A Fejér megyei bauxitbányászat 1926–1976; 1976
2. Lengyel Alfréd–Kulcsár István–Horváth Ottó: A mosonmagyaróvári fémszerelvénygyár története 1900–1975; 1976
3. Czakó Sarolta–Jenei Károly: A telefongyár története 1876–1976; 1976
4. Jenei Károly: A Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1928; 1976
5. Geszler Ödön: Az Óbudai Pamutkikészítőgyár története 1826–1976 I–II.; 1976.
6. Szilágyi Gábor–Káposztás István: A Szegedi Kenderfonógyár története 1877–1977; 1976
7. Babiczky Zoltánné: A Rába Magyar Vagon és Gépgyár története 1946–1972. II.; 1977
8. Horváth Ferenc: A Szentgotthárdi Kaszagyár története 1902–1975; 1977
9. Koroknay Ákos–Szekeres József (szerk.): A kohó- és gépipar fejlődése a felszabadulástól napjainkig; 1977
10. Jenei Károly–Pető Iván: A Papíripari Vállalat Fűzfői Papírgyárának ötven éve 1928–1978; 1978

E) Történelemtanítás és múzeum. Országos Pedagógiai Intézet; 1976

IV. sz. melléklet

Beszámoló

az Üzemtörténeti Szakosztály 1978. évi tevékenységéről

1. Pártoló taglétszám alakulása

Az év folyamán kb. 500 körlevelet küldtünk ki. Ebből 62 az 1977. évi pártoló tagokat hívta fel tagságuk megújítására, a többi újonnan összeállított címjegyzék alapján felhívott pártoló tagság vállalására. Kiküldtük az 1977. évi illetményköteteket is.

Pártoló tagjaink létszáma 139-re emelkedett.

2. Kiadványok

1978-ban jelentek meg a következő művek:

1. Tabiczky Zoltánné: *A Rába Magyar Vagon és Gépgyár története II. k.* 1946–1972. Győr, 137 l.
2. Jenei Károly–Pető Iván: *A PV Fűzfői Papírgyárának ötven éve 1928–1978.* Fűzfő 336 l.
3. *Az I. Országos Üzemtörténeti Konferencia* (Veszprém, 1978. márc. 4.) Különlenyomat a Honismeret 1978. 3. és 4. számából. Bp. 40 l.

Leadásra került a Tanulmányok Budapest Múltjából sorozatban való megjelentetés céljából Koroknai Ákos–Rác Béla: *A Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár története* c. tanulmány. Megjelentetése 1979-ben esedékes. A sorozat szerkesztői további öt kéziratot fogadtak el folyamatos közreadásra.

3. Szerződéses munkáink helyzete

Elkészültek a következő kéziratok:

1. *Az Ózdi Kohászati Üzemek* 125 éves története kb. 60 ív. Szerkesztett, elfogadott anyag.
2. *A Roessemann–BMG–Ganz Óbudai Gyára* kézirat kb. 37 ív szerkesztve, elfogadva.
3. *Ikarus* 1896–1978. kb. 35 ív. Szerkesztés folyamatban.

Folytatódtak az *Autóvillamosági Gyár* (Vállalati megbízás) és a *Magyar ipar képekben*, továbbá a *Budapesti gyáripari topográfia* saját indítású anyaggyűjtések.

Új szerződéskötésre egy ízben került sor: *A Rába Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár* 125 éves történetének elkészítésére adott megbízást 35 ív terjedelemben.

A Szakosztály tárgyalásokat folytatott vállalati megkeresések alapján a: Kner Nyomdával, a Csavaripari V-tal, a Zala megyei Állatforgalmi V-tal, a Mechanikai Művekkel, a Debreceni Baromfifeldolgozó V-tal, a KOMPLEX Külkereskedelmi V-tal, a Kisiparosok Országos Szövetségével, a MÁV Landler Járműjavító V-tal, az Irodagéptechnikai V-tal és az Országos Malomipari Tröszttel, de a takarékosági intézkedések miatt nagyobb megbízások kiadására nem került sor.

Az év utolsó harmadában kezdődtek meg az *Üzemtörténeti Kézikönyv* munkálatai. A kb. 20 ív terjedelemben, 3000 pld-ban megjelentetni szándékozott módszertani kiadvány részben új fejezetek, részben újraközlések és átdolgozások alapján adna használható segítséget a gyakorló üzemtörténészek számára.

4. Előadások–együttműködés–képviselet

A Veszprémi I. Országos Üzemtörténeti Konferencián, a HNF Budapesti Honismereti Bizottságában, a XIII. ker. Üzemtörténeti tanácskozáson, a TIT Budapesti Történeti Szakosztálya ülésén, továbbá Nyíregyházán, Ózdon, Tatabányán és Veszprémben hangzottak el előadások.

Együttműködési tárgyalások folytak a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkárságával a magyar üzemtörténetírás és mozgalom szervezeti feltételeinek rendezésére, a TIT Orsz. Vezetőségével

és a Kisiparosok Országos Szövetségével közös feladatok megoldására, végül a Budapesti Történeti Múzeummal korábban elkészült, de meg nem jelentetett budapesti gyártörténetek közzétételére.

A szekció Elnöke rendszeresen tájékoztatta a társulat vezetői fórumait a szakosztály munkájáról, továbbá részt vett a HNF Országos Elnöksége Honismereti Albizottságának munkájában.

5. Véleményezések üzemtörténeti kéziratokról

A kiadásra való alkalmasság elbírálására 1978-ban négy kézirat, ill. koncepció lektorálására került sor Kiadói Főigazgatósági, ill. kiadóvállalati felkérések alapján.

6. Rendezvények

Közreműködött a szakosztály a Veszprémi I. Országos Üzemtörténeti Konferencia előkészítési és szervezési munkálataiban. 1978. november 28-án a HNF székházában 90 résztvevővel megtartottuk szokásos éves ankétunkat pártoló tagjaink és üzemtörténészek részére. A három referátumhoz tízen szóltak hozzá.

V. sz. melléklet

Beszámoló

a tanári tagozat 1978. évi munkájáról

Az év legnagyobb eseménye a III. Országos Történelemtanítási Konferencia volt. Ezzel folytatódott az a sorozat, amely az 1885. évi kezdeményezéssel indult s a felszabadulás után először 1967-ben került megrendezésre. A Konferencia jó alkalom volt arra, hogy Berend T. Iván, Mátrai László és Szabolcs Ottó vitaindító előadásai és a történelemtanítás, illetve történettudomány számos kiváló szakemberének korreferátuma, valamint a szabad vita segítségével fölmérjük eredményeinket és fölvevessük gondjainkat. A Konferencia sikeréhez hozzájárult, hogy a testvéri országok szaktudósai is képviseltették magukat, s legfőképpen az a tény, hogy az Akadémia is szűknek bizonyult a történelemtanítók nagy számú részvétele miatt. (Ezzel szemben továbbra sem mutatkozik komolyabb érdeklődés a történelemtanítás kérdései iránt a történettudomány legfőbb képviselői közös és intézményeiben.)

1978. július elején ismét sor került a Történelemtanítók Nyári Akadémiájának megrendezésére Keszthelyen. A kétévenként rendszeresen felújított Nyári Akadémiának már komoly hagyománya van. (A részletes program ismertetését itt nem tartjuk szükségesnek.) A középiskolában, általános iskolában, illetve a szakmunkástanuló intézetekben tanító tanárok számára ez a tíznapos rendezvény lehetővé tette, hogy kellemes körülmények között halljanak új tudományos eredményekről s készüljenek föl az új oktatási dokumentumok bevezetésére.

Hagyományos munkánk gerincét a tanári továbbképzésben való részvétel képezte. A Fővárosi Pedagógiai Intézettel együttműködve két tanfolyam tudományos programját biztosítottuk. A tanfolyamok jelentőségét jól mutatja, hogy egy-egy tanfolyam évenként (pontosabban tanévenként) kb. 20-20 tudományos előadásra nyújt lehetőséget. Egyetemeink és intézeteink, különösen a Párttörténeti- és a Történettudományi Intézet mindenkor készségesen álltak rendelkezésre. (A tanfolyamok évek során kialakult előadó-gárdája magas színvonalon és igen élénk visszhangot kiváltva tartotta meg előadásait a tudomány új eredményeiről, vitakérdéseiről.)

A vidéki történelemtanítók tanév-közi továbbképzésében továbbra is csak alkalmyszerűen tudunk részt vállalni. Előadásokat tartottunk, előadókat kértünk föl.

A tanári tagozat bekapcsolódott az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny lebonyolításába. (Örvendetes, hogy évről évre 3-400 diákot mozgat meg ez a lehetőség.)

A tagozat szorgalmazta a múzeumokkal és a levéltárakkal való kapcsolatot. Gimnáziumi tanárok részére a Fővárosi Pedagógiai Intézetben külön tanfolyam indult a múzeum kínálta lehetőségek jobb kihasználása érdekében.

A tagozat ismételten köszönetet mond azoknak az intézményeknek, amelyek nélkül eredményes munkát nem végezhetne. Ezek: az Országos Pedagógiai Intézet, a Fővárosi Pedagógiai Intézet, az egyetemek, különösen az ELTE Bölcsészkar, a tudományos intézetek, különösen a Párttörténeti-, illetve a Történettudományi Intézet.

VI. sz. melléklet

Beszámoló

a Helytörténeti csoport 1978. évi munkájáról

A helytörténeti szakosztály tevékenységében annak az egyre világosabb felismerésnek következtetéseit vonta le, mely szerint a Társulatnak a Szakosztály természetes bázisaként elsősorban adódó vidéki tagsága helyzetéről és az abból adódó igények és lehetőségek természetéből következőleg történeti tevékenységében túlnyomórészt amúgy is helytörténettel foglalkozik, s ilyen körülmények között a szakosztály vidéki szervezeteinek kiépítése szükségképpen csupán a meglévő helyi-regionális szervezeteink egyszerű megduplázását (vagy esetleg kettéválását) jelentené: tehát mindenképpen elkerülendő konfliktust.

Ennek megfelelően a Szakosztály tevékenysége egyrészt a Társulatnak a különböző sajátlag helytörténeti jellegű, helyileg kezdeményezett rendezvényeken való képviseletére, illetve az ilyenek szervezésében való szakmai-tudományos közreműködésre korlátozódott, másrészt a vidéki helytörténeti kutatások részéről érkező konzultációs, lektorálási igényeknek igyekezett megfelelni: így továbbra is kiemelkedő a Hazafias Népfront Országos Elnökségének Honismereti Albizottságával együttműködve a nem hivatásos nem szakmai kiadók helytörténeti kéziratának a Kiadói Főigazgatóság számára való, kiadás előtti véleményezése. Végül közreműködött a Szakosztály a Társulat vagy az országos tudományos irányítás más szakmai szerveinek tevékenysége során felmerülő helytörténeti vonatkozású problémák vizsgálatában, elemzésében.

A szakosztály tevékenységének ilyen, a konkrét igényekre válaszoló spontán átalakulása azonban azzal a következménnyel is kell járjon, hogy a következő hónapok folyamán a szakosztály intézményesen is módosítsa feladatkörét, és azt a széles saját vidéki hálózat kiépítése helyett a helytörténeti kutatások szakmai támogatásában és érdekeinek képviseletében a fentiekben már amúgy is kialakult feladatokhoz alkalmazva állapítja meg.

*

A beszámoló vitájának első hozzászólója *Spira György*, az MTA Történettudományi Intézetnek tudományos főmunkatársa volt. Megállapította, hogy a főtítkári beszámoló hű képet adott a Társulat munkájáról. Javasolta, hogy nagyobb számban kellene bevonnai a Társulat munkájába az egyetemi és főiskolai hallgatókat. Véleménye szerint a Társulat anyagi gondjait a tagdíj összegének felemelésével lehetne megoldani.

Peter Petrov, a Bolgár Történelmi Társulat elnöke a bolgár történészek nevében üdvözölte a közgyűlést.

Bíró Ferencné vezető szakfelügyelő hangsúlyozta, hogy a Társulat komoly segítséget nyújt és nyújthat az általános- és középiskolai tanároknak. Többek között a Társulatnak is feladata, hogy elősegítse az ifjúság korszerű történelemszemléletének kialakítását. Ezen a téren óriási jelentősége lesz a népszerű folyóiratnak.

Tamás István, a Nemzeti Múzeum főigazgatóhelyettese is támogatta azt a javaslatot, hogy fel kellene emelni a társulati tagsági díj összegét.

Ljubivoje Gerovic, a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligájának elnöke üdvözölte a közgyűlést, és azt a reményét fejezte ki, hogy sikerül továbbfejleszteni a két társulat együttműködését.

Czúth Béláné, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola adjunktusa elmondta, hogy a Társulat területi csoportjai csak a helyi szervekkel szorosan együttműködve végezhetnek eredményes munkát.

Hans Dieter Lahne, a Német Demokratikus Köztársaság Történelmi Társulatának ügyvezető alelnöke, a német társulat 2000 tagjának nevében üdvözölte a közgyűlést. Átadta a társulatuk legutóbbi öt éves munkájáról készült beszámolót annak reményében, hogy egymás tevékenységének jobb ismeretében kedvezőbb feltételek mellett alakulhat a két társulat együttműködése.

Ságvári Ágnes, Budapest Főváros Levéltárának igazgatója megállapította, hogy az utóbbi években megnövekedett a Társulat fórumteremtő funkciója, s fórumot fog jelenteni az új népszerű történelmi folyóirat is. Ellenben problémát jelenthet az, hogy a Társulat a hagyományos szervezeti formák között dolgozva nehezen tudja bevonnai munkájába több száz új tagját. Ezért célszerű lenne, ha új szervezeti formákat lehetne találni. Véleménye szerint nem területi egységek alapján kellene

szervezetileg tagolódnia a Társulatnak, hanem a szekciók, szakosztályok rendszerét kellene továbbfejleszteni. Ennek szellemében javasolja egy levéltári tagozat megszervezését.

Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Társulat Helytörténeti Szakosztályának elnöke elmondta, hogy az utóbbi években fellendült a helytörténet iránti érdeklődés. Az érdeklődésnek és az igényeknek megfelelően kell kialakítani a szakosztály feladatkeretét.

Szabolcs Ottó, főtítkárságában hangsúlyozta, hogy valóban lépéseket kell tenni az ifjúságnak a Társulat munkájába való bekapcsolása érdekében. Meg kell fontolni a tagdíj összegének kérdését is, mivel a Társulat komoly anyagi gondokkal küzd. Ezután megköszönte a baráti történelmi társulatok képviselőinek hozzászólásait, s kifejezte azt a reményét, hogy Társulatunk a jövőben jobban el tudja majd mélyíteni a velük való együttműködést.

A közgyűlés ezután nyílt szavazással egyhangúan elfogadta az Igazgatóválasztmány beszámolóját a Társulat munkájáról.

Ezt követően *Berend T. Iván* akadémikus átnyújtotta kiemelkedő tudományos tevékenységük és a Társulat tisztikarában kifejtett fáradtságos munkájuk elismeréseként a Molnár Erik Emlékérmet *Sinkovics István* tanszékvezető egyetemi tanárnak, a Társulat alelnökének és *Vass Henrik*nek, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatójának, a Társulat általános alelnökének.

A kulturális miniszter a Magyar Történelmi Társulatban kifejtett kiemelkedő munkásságáért a „Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesítette a Társulat hat tisztségviselőjét. A kitüntetéseket *Berend T. Iván* akadémikus nyújtotta át *Szabolcs Ottónak*, az Országos Pedagógiai Intézet főosztály-vezetőjének, aki 1970-től a Társulat titkára, 1973 óta főtítkárhelyettese volt, 1975 óta pedig választott főtítkárság; *Vörös Károlynak*, az MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának, aki két évtizede vesz részt a Társulat munkájában s hat év óta a Helytörténeti Szakosztály elnöke; *T. Mérei Klárának*, a Dunántúli Tudományos Intézet főmunkatársának, aki az Igazgatóválasztmány tagjaként aktív munkával járul hozzá a Társulat Déldunántúli Csoportja tevékenységének fellendítéséhez; *Szekeress Józsefnek*, a Fővárosi Levéltár osztályvezetőjének, aki négy év óta az Üzemtörténeti Szakosztály alelnöke és *Tok Miklósnak*, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács VB. nyugalmazott osztályvezetőjének, aki egy évtizeden keresztül volt a Társulat megyei csoportjának elnöke.

Az elnök felkérésére *Kónya Sándor*, a Századok felelős szerkesztője, a jelölőbizottság elnöke ismertette a Társulat tisztikara tagjaivá jelölteknek és az Igazgatóválasztmány tagjelöltjeinek névsorát. A közgyűlés a névsort egyhangúan, kiegészítés nélkül fogadta el. Az elrendelt titkos szavazás után a szavazatszámú bizottság elnöke, *Eperjessy Géza* főiskolai tanár ismertette a választás eredményét.

A Társulat Igazgatóválasztmányának tagjaivá választották a következőket: *Balázs Györgyné*, *Balázs Péter*, *H. Balázs Éva*, *Bácskai Vera*, *Benda Kálmán*, *Benczédi László*, *Biró Ferencné*, *Borsányi György*, *Degré Alajos*, *Elekes Lajos*, *Ember Győző*, *Esti Béla*, *Erényi Tibor*, *Glatz Ferenc*, *Godó Ágnes*, *Granasztói György*, *Gyapai Gábor*, *Hajdú István*, *Hanák Gábor*, *Hársfalvi Péter*, *Heckenast Gusztáv*, *Huszár János*, *Irinyi Károly*, *Kónya Sándor*, *Kosáry Domokos*, *Mályusz Elemér*, *T. Mérei Klára*, *Mucsi Ferenc*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Nemes Dezső*, *Ormos Mária*, *Pach Zsigmond Pál*, *Palotás Emil*, *Pamlényi Ervin*, *Petrik János*, *Péter Katalin*, *Pintér István*, *Ságvári Ágnes*, *Siklós András*, *Simon Péter*, *Sinkovics István*, *Spira György*, *Szabad György*, *Szabó Ágnes*, *Szabó Ferenc*, *Szántó Ferenc*, *Székely György*, *Szuhay Miklós*, *Tamás István*, *Tibori János*, *Tokody Gyula*, *Tóth Sándor*, *Unger Máttyás*, *Vágó Mária*, *Vida István*, *Vincze Edit*, *Vladár Ervin*, *Vörös Károly*, *Wellmann Imre*, *Zsigmond László*.

A tisztikar tagjai:

Elnök: *Berend T. Iván*

Általános alelnök: *Vass Henrik*

Alelnökök: *Hanák Péter*, *Kanyar József*, *Liptai Ervin*, *Pölöskei Ferenc*

Főtítkárság: *Szabolcs Ottó*

Titkárságok: *Bassa Endre*, *Gyimesi Sándor*, *Borus József*, *Hegyi Klára*, *Sipos Péter*

A választást követően *Berend T. Iván* elnök az új vezetőség nevében megköszönte a tagság bizalmát, majd bezárta a közgyűlést.

A közgyűlés után az új Igazgatóválasztmány megtartotta első ülését, amelyen megválasztotta a Századok és a népszerű történelmi folyóirat szerkesztő bizottságát. A Századok szerkesztő bizottsága:

Elnök: *Ember Győző*

Felelős szerkesztő: *Kónya Sándor*

A szerkesztő bizottság tagjai: *Balogh Sándor, Csatári Dániel, Erényi Tibor, H. Balázs Éva, Hajdú Tibor, Incze Miklós, Liptai Ervin, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emül, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Székely György, Tokody Gyula, Várkonyi Ágnes, Zsigmond László*

A népszerű folyóirat szerkesztő bizottsága:

Elnök: *Vass Henrik*

Felelős szerkesztő: *Glatz Ferenc*

A szerkesztő bizottság tagjai: *Benda Kálmán, Bíró Ferencné, Diószegi István, Hanák Gábor, Kovács Tibor, Mócsy András, Ránki György, Száraz György*

A tisztújító közgyűlést február 21-én tudományos ülészak követte. Az ülészak vitaindító referátumát „A történettudomány társadalmi hasznossága” címmel *Berend T. Iván* akadémikus tartotta. A referátumot hozzászólások követték. Az ülészak ismertetésére 1980. évi 1. számunkban visszatérünk.

A Tudományos Minősítő Bizottság hírei

Új doktorok és kandidátusok

1975. november

A Tudományos Minősítő Bizottság

Bartha Antalt „A magyar nép őstörténete kialakulásától a honfoglalásig” című disszertációja alapján – opponensek: Harmatta János lev. tag, Székely György lev. tag, László Gyula, a történelemtudományok doktora – a történelemtudományok doktorává;

Ruzsás Lajost „Magyarország gazdaságtörténete 1790–1848” című disszertációja alapján – opponensek: Balassa Iván, a történelemtudományok doktora, Gaál László, a mezőgazdasági tudományok doktora, Gyimesi Sándor, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává nyilvánította.

1975. december

Jakabfi Rudolfot „A párt és a tömegek kapcsolatának megszilárdítása a fejlett szocialista társadalom építésének feltételei között” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Péner Imrét „Az SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) keleti politikája” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1976. február–március

Arday Lajost „Magyarország és Nagybritannia diplomáciai kapcsolatai 1918–1919-ben” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Benczédi Lászlót „A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon (1664–1671)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Glatz Ferencet „Történettudomány és történetpolitikai koncepció” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1976. június

Gadanecz Bélánét „A vendéglátóipari dolgozók szakszervezeti mozgalmának története a kezdetektől 1919-ig” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kurcz Ágnes „A magyarországi lovagi kultúra kérdései (13–14. század)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1976. július

Gericsné Bolla Ilonát „A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kun Miklóst „A demokratikus pánszlávizmustól az anarchizmusig (Mihail Bakunyin eszmei és politikai pályaképe az 1860-as évek közepén)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Mann Miklóst „Trefort Ágoston élete és munkássága” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Németh Józsefet „A műszaki értelmiség és a magyar mérnökök és technikusok szabad szakszervezete a felszabadulás után (1945–1948)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Olajos Árpádot „Szakképzés és foglalkoztatás” című disszertációja alapján – a közgazdaságtudományok kandidátusává;

Ónosi Lászlót „A parasztmozgalmak fejlődése Balmazújvároson” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Orosz Istvánt „A mezőgazdasági termelés Magyarországon 1790–1849” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Simon Róbertet „A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1976. október–november

Korom Mihályt „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte és Magyarország átállása az antifasiszta koalíció oldalára” című disszertációja alapján – opponensek: Csizmadia Andor, az állam- és jogtudományok doktora, Orbán Sándor, a történelemtudományok doktora, Zsilák András, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Tokody Gyulát „Ellenforradalom Németországban 1918–1919. (A porosz-német konzervativizmus és militarizmus újjászervezése, hatalmi-politikai helyzete)” című disszertációja alapján – opponensek: Zsigmond László akadémikus, Ránki György akadémikus, Niederhauser Emil, a történelemtudományok doktora – a történelemtudományok doktorává;

Bálint Csanádot „Dél-Magyarország a X. században” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (régészet) kandidátusává;

Granasztói Györgyöt „A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon (Kassa társadalma a 16. század derekán)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kiss Józsefet „A Jászkun kerület parasztsága a német lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kósa Lászlót „A burgonya Magyarországon” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (néprajz) kandidátusává;

Mesterházy Károlyt „A nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (régészet) kandidátusává;

Szenes Ivánt „A munkásosztály forradalmi pártjának újjászervezése Magyarországon 1956–57-ben” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Taksás Inrét „A kommunista és munkáspártok és az ifjúságnak a szocialista közösség európai országaiban a fejlett szocializmus építése során felmerülő problémái” című, a Szovjetunióban megvédett disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Tóth Tibort „A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Virágh Ferencet „A Békés megyei agrárszegénység helyzete és küzdelme a dualizmus korában (1867–1914)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1977. március

Kende Istvánt „A második világháború utáni háborúk története (1945–1972)” című disszertációja alapján – opponensek: Simai Mihály akadémikus, Salgó László, a történelemtudományok doktora, Liptai Ervin, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Maksay Ferencet „A magyar falu középkori településrendje” című disszertációja alapján – opponensek: Székely György akadémikus, László Gyula, a történelemtudományok doktora, Hoffmann Tamás, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

L. Nagy Zsuzsát „A liberális polgári pártok a bethleni konszolidációban (1921–1931)” című disszertációja alapján – opponensek: Erényi Tibor és Pölöskei Ferenc, a történelemtudományok doktora, Pamlényi Ervin, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Tilkovszky Lorántot „A német „népcsoportpolitika” és Magyarország (1938–1945)” című disszertációja alapján – opponensek: Arató Endre és Mérei Gyula akadémikusok, Pamlényi Ervin, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává nyilvánította.

Anderle Ádámot „Politikai mozgalmak Peruban a két világháború között” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Balogh Andrást „India függetlenné válásának társadalom- és politikatörténeti előzményei (1905–1947)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Iványi Emmát „Esterházy Pál nádorsága (1681–1713)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Tausz Anikót „A magyar ipari munkásság összetétele, helyzete és gazdasági mozgalmi 1919–1929” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Zachar Józsefet „Az osztrák-német liberális mozgalom (Alkotmánypárt) és politikai határolom 1861–1881” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1977. április

Barta Jánost „A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg és Hohenzollern monarchiában” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Nagy Lászlót „Változások az Amerikai Egyesült Államok stratégiájában és taktikájában a 60-as évek elején. J. F. Kennedy elnöksége (1961–1963)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1977. június

Gonda Imrét „A közép-európai császárságok bukása” című disszertációja alapján – opponensek: Galántai József és Jemnitz János, a történelemtudományok doktora, Irinyi Károly, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Kosáry Domokost „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (1711–1790)” című disszertációja alapján – opponensek: Köpeczi Béla és Sötér István akadémikusok, Makkai László, a történelemtudományok doktora – a történelemtudományok doktorává;

Kristó Gyulát „A feudális széttagolódás Magyarországon” című disszertációja alapján – opponensek: Bartha Antal és Mályusz Elemér, a történelemtudományok doktora, Szűcs Jenő, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Sz. Jónás Ilonát „Párizs adófizető népessége a 13–14. század fordulóján” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Szokol Ferencet „A Japán Kommunista Párt és a demokratikus erők egységfrontja megalkításának problémái 1970–76” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1977. július

Bárany Ferencet „A viharsarki szocialista munkásmozgalom 1919. aug.–1929” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Király Lászlót „A mezőgazdaság amerikai utas tőkés fejlődése és a népi demokratikus agrárátalakulás Bács-Kiskun megyében” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1977. szeptember–október

Bérci Pálné Kovács Margitot „A szocializmus politikai rendszere kialakulásának néhány vonása és sajátossága Kubában (1959–1976)” című, a Szovjetunióban megvédett disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1978. január–február

Kállay Istvánt „A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848” című disszertációja alapján – opponensek: Csizmadia Andor, az állam- és jogtudományok doktora, Szabad György, a történelemtudományok doktora, Tóth Tibor, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Láng Jánost „Lélek és isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása” című disszertációja alapján – opponensek: Lukács József akadémikus, Gunda Béla a történelemtudományok doktora, Bodrogi Tibor a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok (néprajz) doktorává;

Maróti Egont „Az itáliai mezőgazdasági áruterelés kibontakozása” című disszertációja alapján – opponensek: Hahn István a történelemtudományok doktora, Pólay Elemér, az állam- és jogtudományok doktora, Sarkady János, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává nyilvánította.

1978. április–május

Lackó Miklós „Szellemi és kulturális áramlatok Magyarországon a két világháború között, különös tekintettel az 1930-as évekre” című disszertációja alapján – opponensek: Berend T. Iván és Nagy Péter akadémikusok, Fehér András, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Csöppös Istvánt „A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború időszakában 1938–1944” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Pankovits Józsefet „A kultúra helye és szerepe az Olasz Kommunista Párt politikájában 1945-től napjainkig” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Pécsi Annát „Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920–1945” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Polgár Tibort „Alapvető tendenciák a magyar munkásosztály ipari munkásrétege társadalmi szerkezetének fejlődésében a felszabadulástól napjainkig” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

1978. szeptember

Diószegi Istvánt „Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1871–77” című disszertációja alapján – opponensek: Mérei Gyula akadémikus, Szabad György a történelemtudományok doktora, Hanák Péter a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Ferenczy Endrét „A patriciusi államtól a patricius-plebejusi államig” című disszertációja alapján – opponensek: Visky Károly, az állam- és jogtudományok doktora, Castiglione László, a történelemtudományok doktora, Sarkady János, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává;

Hanák Pétert „Magyarország a századfordulón 1890–1900” című disszertációja alapján – opponensek: Erényi Tibor és Pölöskei Ferenc a történelemtudományok doktori, Németh G. Béla, az irodalomtudományok doktora – a történelemtudományok doktorává;

Juhász Gyulát „Az ellenforradalmi rendszer külpolitikája Gömbös miniszterelnökségétől a sikertelen fegyverszüneti kísérletig (1933–1944)” című disszertációja alapján – opponensek: Berend T. Iván akadémikus, Balogh Sándor, a történelemtudományok doktora, Diószegi István, a történelemtudományok kandidátusa – a történelemtudományok doktorává nyilvánította.

1978. június, szeptember

Berán Istvánnét „A borsodi szocialista munkásmozgalom 1919 augusztus–1944 december” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Hegyi Imrét „Erdőgazdálkodásunk néprajzi formái, különös tekintettel az északi Bakonyra” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (néprajz) kandidátusává;

Ahmed Kadry Mohamed Helmyt „Some Problems of the History of Egypt during the 19th and 20th Dynastics” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kabos Ernőt „A magyarországi szakszervezeti mozgalom története 1890–1914” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Kresz Máriát „A magyarországi fazekasság” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (néprajz) kandidátusává;

Molnár Istvánt „A szakszervezeti ifjúmunkás és tanoncmozgalom története 1945–1948” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Müller Róbertet „A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a középvaskortól a törökör végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése” című disszertációja alapján – a történelemtudományok (régészet) kandidátusává;

Salamon Konrádot „A Márciusi Front” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Szilágyi Jánost „A magyar szocialista kultúra XIX–XX. századi történetéhez” című, tézisekbe foglalt munkássága alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Tibori Jánost „Agrárszocializmus és demokratikus parasztmozgalom Békéscsabán” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Tóth Gábort „Ellenzéki politikai mozgalmak – Tiszántúl parasztsága a 30-as években (1929–1939)” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává;

Varga Ilorát „Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között” című disszertációja alapján – a történelemtudományok kandidátusává nyilvánította.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1978. január 1–december 31.)

ÖSSZEÁLLITOTTA: ROZSNYÓI ÁGNES ES SZ. GYIVICSÁN MÁRIA

Tanulmánykötetcímek rövidítésjegyzéke

- AAPNY Acta Academiae Pedagogicae Nyiregyháziensis. Tom 7/a. Marxizmus–Leninizmus Történettudomány. Szerk.: Hársfalvi Péter. Nyiregyháza, 1977. 119 l. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Főszerk.: Frisnyák Sándor.)
- AUD class Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 1976.
- AUDhist. et. 11 Acta universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominatae. Series historica XXV. Egyetemes történeti tanulmányok XI. (Szerk.: Orosz István és Tokody Gyula.) Debrecen, 1977. KLTE. 112 l.
- AUDhist. mt 10 Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominatae series Historica. XXIV. Magyar Történeti Tanulmányok. X. Debrecen, 1977. KLTE. 156 l.
- AUSzeg. AH. LXII Acta Universitatis Szegediensis de József Attila nominatae. Acta Historica, Tom. LXII. Szeged, 1978. AUSz. 76 l.
- BLÉ I Borsodi Levéltári Évkönyv. I. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1977.
- BME marx–len. tan. közl. A Budapesti Műszaki Egyetem marxizmus–leninizmus Tanszék csoportjának közleményei, 1977. 5. évf. – 1978. 6. évf.
- 1918–19. TIT Az 1918–19-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 194 l.
- HBmL. 4. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. IV. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1977. Hajdú-Bihar megyei Levéltár 290 l.
- HIM A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945. Bp. 1978. Kossuth K. 395 p.
- MHOMKözl A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
- MISz Magyar Internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten. 1917–1922. A Magyar–Szovjet Történetész Vegyes Bizottság tudományos ülészsaka Irkutszk, Habarovszk, Novoszibirszk. 1976. szeptember 4–16. Főszerk.: Okladnyikov, A. P. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1978. Kossuth K. 399 p.
- MMMKözl. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei
- MTT Munkásmozgalomtörténet társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente.) Bp. 1978. Akadémiai K. 344 l.
- Nknt. IX Népi kultúra – népi társadalom. (Szerk.: Ortutay Gyula.) MTA Néprajzi Kutató Csoport Évkönyve IX. 1978.
- NMTÉvk. 1977. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977. Bp. 1977. Kossuth K. 294 l.
- NMTÉvk. 1978 A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp. 1978. Kossuth K. 318 l.
- NOSzF A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülészsak, Budapest, 1977. október 26–27. (Tanulmánykötet. szerk.: Vass Henrik, Halay Tibor, Vészi Béla) Bp. 1977. Akadémiai K. 285 l.

- OW Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg (Historiographische Fragen) red.: Glatz Ferenc. Bp. 1978. Akadémiai K. 254 p. (Bp. 1973. szeptemberi nemzetközi konferencia anyaga.)
- Rákóczi-tanulm. Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészek előadásai. (Szerk.: Sinkovics István, Gyenis Vilmos.) Bp. 1978. ELTE Bölcsészettudományi Kar 204 l.
- SMM Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 8. sz. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1977. Somogy megyei Levéltár, 440 l.
- TSfT Történeti Statisztikai Tanulmányok. 3. (Szerk.: Ember Győző, Dányi Dezső stb.) Bp. 1977. KSH Könyvtára, Magyar Országos Levéltár, 348 l.
- ZGy Zalai Gyűjtemény (Szerk.: Degré Alajos stb.) 6. sz. Régészeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1976. Zalamegyei Levéltár, 222 l., 7. sz. 1977. 72 l.

Feldolgozott folyóiratok (Rövidítésjegyzékkel)

- AA Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
 AAr Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
 AÉ Archeológiai Értesítő
 AEt Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AH Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae
 AHA Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae
 AJu Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungariae
 ALitt Acta Litteratura
 AO Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae
 Acta Oeconomica
 Alföld
 ÁI Állam és Igazgatás
 ÁJ Állam- és Jogtudomány
 Alföld
 Állattenyésztés
 ÁK Állattani Közlemények
 AT Antik Tanulmányok
 AnthK Antropológiai Közlemények
 ArsH Ars Hungarica
 AtK Agrártudományi Közlemények
 AtSz Agrártörténeti Szemle (Historica Rerum Rusticarum)
 Archivum
 Bányászat
 BarMűv Baranyai Művelődés
 Baromfiipar
 BékÉl Békési Élet
 BSz Borsodi Szemle
 BSzoc Béke és Szocializmus
 Budapest
 Budapesti Nevelő
 Búvár
 Confessio
 Cukoripar
 D Demográfia
 Dunatáj
 Egészségnevelés

- Egészségügyi Munka
 Elektrotechnika
 Éllr Élet és Irodalom
 ÉIT Élet és Tudomány
 Az Ének-zene tanítása
 ÉpT Építés – Építészettudomány
 Építésügyi Szemle
 Az Erdő
 ET Ethnografia
 Fa Folklor Archivum
 Fizikai Szemle
 FK Filológiai Közlemények
 FMK Felsőoktatási Munkavédelmi Közlemények
 Forrás
 Földtani Kutatás
 Fog Fül- orr- gégegyógyászat
 FöÉ Földrajzi Értesítő
 FöK Földrajzi Közlemények
 FSz Felsőoktatási Szemle
 FzK Filozófiai Közlemények
 Francia Műszaki Tájékoztató
 Gazdálkodás
 GeB Geonómia és Bányászat
 GJ Gazdaság és Jogtudomány
 GK Geodézia és Kartográfia
 Gyakorlati Foglalkozás
 Gyógyfürdőügy
 Gyógyszerészet
 GytD Gyógyszerészettörténeti Diarium
 Helikon
 Hevesi Művelődés
 HK Hadtörténelmi Közlemények
 Historia
 Historia Pharmaceutica
 Honismeret
 Honvédorvos
 Honvédségi Szemle
 HSz Hevesi Szemle
 Húsipar
 Időjárás
 IPM Interpress Magazin
 Ipargazdasági Szemle
 Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő
 IT Irodalomtörténet
 ItK Irodalomtörténeti Közlemények
 Jászkunság
 Jelenkor
 JK Jogtudományi Közlöny
 K Kritika
 Kémiai Közlemények
 Konzerv- és Paprikaipar
 Kortárs
 Könnyűipari Szemle
 A Könyv

	Könyv és Nevelés
	Könyvtári Figyelő
KgSz	Közgazdasági Szemle
	Közlekedés
	Köznevelés
Kts	A Könyvtáros
KtSz	Közlekedéstudományi Szemle
	Kultúra és Közösség
	Külgazdaság
	Külpolitika
	Létünk
LK	Levéltári Közlemények
LSz	Levéltári Szemle
Lt	Literatura
	Ma és Holnap
MA	Magyar Aluminium
MÁL	Magyar Állatorvosok Lapja
	Magyar Geofizika
	Magyarország
	Magyartanítás
	Matyóföld
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle
MG	Magyar Grafika
MH	Magyar Hírlap
MJ	Magyar Jog
MK	Magyar Könyvszemle
MN	Magyar Nemzet
MNy	Magyar Nyelv
MNyőr	Magyar Nyelvőr
MP	Magyar Pedagógia
	Magyar Pediáter
MPSz	Magyar Pszichológiai Szemle
MEKts	Műszaki Egyetemi Könyvtáros
	Módszertani Közlemények
MS	Magyar Sajtó
MT	Magyar Tudomány
MTAFT	A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI	A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MtSZ	Mélyépítéstudományi Szemle
	Munkaügyi Szemle
	Múzeumi Kurir
MüÉ	Művészettörténeti Értesítő
	Műgyűjtő
MV	Műemlékvédelem
	Művelődésügyünk
	Művészet
MZ	Magyar Zene
N	Népszava
	Nagyvilág
	Napjaink
NÉHong	Nouvelles Études Hongroises
	Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle

	Nemzetközi Szemle
	Népegészségügy. 1977. 58. évf.
NHQ	The New Hungarian Quarterly
Nsz	Népszabadság
NSz	Nógrádi Szemle
NtKözl	Neveléstudományi Közlemények
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
OHI	Orvosi Hetilap
	Orvosképzés
	Az Orvosi Könyvtáros
OtK	Orvostörténeti Közlemények
	– Régebben: CMed. (Communication de historia Artis Medicinæ)
	Óvodai nevelés
	Papíripar
	Parlando (Zenepedagógiai folyóirat)
	Pártélet
	Pedagógiai Műhely. (Nyíregyháza, 1976.)
	Pénzügyi Szemle
Pf	Palócföld
	Pneumologia Hungarica
	A Politikai Főiskola Közleményei
PSz	Pedagógiai Szemle
PtK	Párttörténeti Közlemények
RTSz	Rádió és Televízió Szemle
SM	Studia Musicologica
	Somogy
	Somogyi Könyvtári Műhely
SSI	Studia Slavica Academia Scientiarum Hungaricæ
SSz	Soproni Szemle
StSz	Statisztikai Szemle
Sz	Századok
	Szakszervezeti Szemle
SzEKItáj	Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete – tájékoztató
	Színház
Szoc	Szociológia
SzSzSz	Szabolcs Szatmár Szemle
Tájékoztató	Tájékoztató. Filozófia, Politikai Gazdaságtan, Tudományos Szocializmus
TáSZ	Társadalmi Szemle
TechSz	Technikatörténeti Szemle
	Településtudományi Közlemények
	Teológia
	Területi Statisztika
	A testnevelés tanítása
	A Testnevelési Főiskola Tudományos Közleményei
	Testneveléstudomány
	Textilipar
ThSz	Theológiai Szemle
TF	Tolnai Fórum
	Tolnai Könyvtáros
TMg	Tudomány és Mezőgazdaság
TSz	Történelmi Szemle
Tt	Tiszatáj
Ttan	Történelemtanítás

TtKözl	Társadalomtudományi Közlemények (Társadalomtudományi Intézet) Tudomány és mezőgazdaság Tudományos és Műszaki Tájékoztatás Tudományszervezési Tájékoztató
TV	Természet Világa
	Új Auróra
UF	Új Forrás
	Új Irás
	Új Tükör
V	Valóság
Va	Vigilia
Vg	Világosság
	Vasút
	Villamosság
	Vízgázdálkodás
	Vizügyi Közlemények
VK	Város Közlekedés
VSz	Vasi Szemle
Vt	Világtörténet
ZT	Zalai Tükör

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák

- Acta Ethnographica. Index I–XXV. (1950–1976) (Zusammengestellt von: Magda S. Gémes und Mária G. Varga.) AEt. 1977. Tom. 26. fasc. 3–4. 1–32. p. (melléklet).
- Az Akadémiai Kiadó könyveinek és folyóiratainak bibliográfiája 1950–1977. (Szerk. Zehery Miklósné.) Bp. 1978. Akadémiai K. 795 l.
- Békés megye az országos napi- és hetilapokban. Repertórium. (Összeáll.: Szabad Olga.) 1977. jan. 1-től ápr. 30-ig.: BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 149–152. l., 1977. május 1-től aug. 31-ig.: BékÉl. 12. évf. 2. sz. 278–281. l., 1977. szept. 1-től dec. 31-ig.: BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 410–413. l.
- A Békési Élet repertórium 1966–1975. (Összeáll.: Kovács Mária) Békéscsaba, 1977. A Békés megyei Tanács VB és a TIT kiad. 132 l. – Ismerteti: Gyuris György. BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 404–406. l.; Kosa László. Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 98–99. l.
- Bényei Miklós: Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma. (1973.) HBmL. 4. 263–272. l.
- Bibliográfia. A magyar Könyvtörténeti szakirodalom 1971–1975. II. Nyomda-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet. (Összeáll.: Borsa Gedeon–Szelestei N. László) MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 289–303. l.
- Bibliográfiai áttekintés a magyar tudomány-szervezés újabb irodalmából. Tudomány-szervezési Tájékoztató, 1978. 18. évf. 1. sz. 134–137. l.; 1978. 18. évf. 2. sz. 279–283. l.
- Bibliographia Archeologica Hungarica. Magyar Régészeti irodalom. (Összeáll.: F. Fejér Mária) AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 140–162. l.
- Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1973–1974. (Red.: Gunst Péter) Bp. 1978. Mezőgazd. Múz. 342 l.
- Bibliography, Publications of Hungarian Foreign Languages. Patr. Four. (1973. jan. 1–1974. dec. 31.) Acta Oeconomica, 1977. Vol. 19. No. 3–4. 409–448. l.
- Borsa Gedeon: A régi szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 303–313. l.
- Egységes betűrendi név-földrajzinév és tárgymutató a Békés megye az országos napi-hetilapokban c. repertórium 1977. évfolyamához. (Összeáll.: Szabad Olga) BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 530–538. l.
- Az 1975. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. rész (Összeáll.: Viniczai István–Windisch Aladárné) HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 153–167. l.
- Az 1976. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. (Összeáll.: Viniczai István–Windisch Aladárné) HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 616–632. l.
- Felkai László: Neveléstörténeti publikációk a hazai pedagógiai és társadalomtudományi folyóiratokban (1974–1976). PSz. 1978. 28. évf. 1. sz. 67–73. l.
- A Földrajzi Értesítőben 1952–1976 között megjelent cikkek bibliográfiája. (Összeáll.: Simonfai Lászlóné–Lerner János) FöÉ. 1978. 27. évf. 1. sz. 81–165. l.
- Heves megye történeti irodalma 1976. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Iványi Sándor) Archivum, 1978. 7. köt. 125–141. l.
- A Hevesi Szemle 5 éves repertórium 1973–1977). (Összeáll.: Bodnár Józsefné, Fekete Péterné, Kárpátné Ézsias Edit, Pataki Miklósné, Troskin Nyikolájné) Hely és év nélkül, 132 l.
- Hiller István–Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1977. évre. SSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 268–278. l.
- Honismereti bibliográfia. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. melléklete, 4 l.
- Illés Ilona: Tűz (1921–1923); Diogenes (1923–1927). Repertóriumok. Bp. 1977. 235 l., A

- Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei, B. sor. 8. – Ismerteti: *Lakatos András*. Kts. 1978. 28. évf. 1. sz. 47–48. l.
- Kalauz az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak válogatott irodalmához. Bp. 1978. Kossuth K. 109 l.
- Kertész Gyula*: A magyar sajtó repertóriumainak annotált bibliográfiája (Egyedi repertóriumok.) Bp. 1977. OSZK KMK – NPI, 208 l. – Ismerteti: *Pálvölgyi Endre*. Kts. 1978. 28. évf. 3. sz. 178. l.
- Kozocsa Sándor*: A magyar irodalom bibliográfiája 1961–1965. I–II. Bp. 1978. Gondolat K. 1123 l., 303 p. – Ismerteti: *Dáczér Éva*. Kts. 1978. 28. évf. 10. sz. 625–626. p.
- Könyvek Szabolcs-Szatmár megyéről. 1945–1976. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Orosz Szilárd) Nyíregyháza, 1977. 100 l. – Ismerteti: *M. Tóvári Judit*. Kts. 1978. 28. évf. 12. sz. 753–754. l.
- Könyvtári Figyelő. Repertórium 1955–1974. (Összeáll.: Szinainé László Zsuzsa) Bp. 1978. 465 l. – Ismerteti: *Pálvölgyi Endre*. Kts. 1978. 28. évf. 9. sz. 561–562. l.
- Krónika, 1920–1921. (Az avantgarde érdeklődésű egykori pécsi folyóirat antológiája és repertórium.) [Összeáll.: Tüskés Tibor.] Pécs 1978. 77 l. – Ismerteti: *Bodri Ferenc*. Somogy, 1978. 2. sz. 218. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1975. (Összeáll.: Vinczai István, Windisch Aladárné) I. rész: HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 291–306 l., II. rész: HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 440–336 l.
- Lakatos Éva*: A Toll (1929–1938). Repertórium. Bp. 1977. Petőfi Irod. Múz. 261 l. A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei, B. sor. – Ismerteti: *Lengyel András*. Kts. 1978. 28. évf. 4. sz. 244–245. l.
- Lisztés László*: Megjegyzések Pest megye sajtó-bibliográfiájához. Kts. 1978. 28. évf. 8. sz. 496–498. l.
- A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1971–1973. (Szerk.: Gajtkó Éva) Bp. 1977. OSzK. 436 l. – Ismerteti: (-y -l). Kts. 1978. 28. évf. 9. sz. 562–563. l.
- A magyar haladó ifjúsági mozgalmak történetének válogatott bibliográfiája. 1868–1975. (Összeáll. és szerk.: Láng Péter) Bp. 1977. Ifjúsági Lapkiadó V. 506 l. – Ismerteti: *Benkő Zsuzsa*. Kts. 1978. 28. évf. 1. sz. 52. l.; *I. Z.*: Bibliográfia, ifjúságkutatóknak. Éllr. 1978. 22. évf. 1. sz. 7. l.; *Kisasszony Éva*, Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 72–73. l., Markovits Györgyi. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 206–208. l.; *Pelejtei Tibor*. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 217–218. l.
- A Magyar Irodalom Bibliográfiája 1961–1965. (Összeáll.: Kozocsa Sándor). Bp. 1978. Akadémiai K., I–II. köt. 1123 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 635. l.
- A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1976. (Összeáll.: Szelestei N. László) MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 387–394. l.
- A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1977-ben. (Összeáll.: Madas Edit, Szelestei N. László) MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 376–382. l.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1975. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 329–336. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1977. július–augusztus–szeptember. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 210–212. l.; 1977. október–november–december. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 213–216. l.; 1978. január–február–március. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 266–267. l.; 1978. április–május–június. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 267–268. l.
- A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája IV. 1977. (Évkönyvek, folyóiratok, sorozatok, önálló kiadványok, kiállítási vezetők, katalógusok. (Összeáll.: Muzslainé Katona Júlia.) Bp. 1978. 162 l.
- A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája 1975. (Összeáll.: Vadászi Erzsébet–Földes Mária.) MűÉ. 1978. 27. évf. 4. sz. 276–320. l.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához. (Szerk.: Sándor István) Bp. 1977. Akadémiai K. 1165 l. – Ismerteti: *Gunda Béla*. ET. 1978. 89. évf. 4. sz. 636–637. l.; *Kemény G. Gábor*. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 383–385. l.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (Önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. [1976. január 1.–december 31.] (Összeáll.: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária) Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1368–1459. l.
- Mályusz Elemér* műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Soós István.) TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 609–621. l.
- A II. Osztály akadémikusainak 1976. évi publikációs jegyzéke. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 285–297. l.

- Mi készül, mi kapható a nemzeti bibliográfia retrospektív köteteiből. Kts. 1978. 26. évf. 6. sz. 371–372. l.
- Mutató a Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékcsoportjának Közleményei első évfolyamához. (1973–1977). (Összeáll.: Vereczkei Katalin.) BME marx-len. tan. közl. 1978. 6. évf. 1. sz. 119–124. l.
- Nagy Lajos–Veredy K.: Hungarian legal bibliography, 1977. 2nd part. AJ. 1978. Tom. 20. fasc. 1–2. 259–274. l.
- Nagy Sz. Péter: A Toll (1929–1938) repertórium. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 365–368. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. 1978. Bibliográfia. (Válogatás az Országgyűlési Könyvtár új szerzeményeiről.) NMTEvk. 1978. 289–306. l.
- Nyitrai Lajos: A Szolnok megyei Néplap repertórium, 1949. november–1950. december. Szolnok, 1977. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 232 l. – Ismerteti: Páldy Róbert. Kts. 1978. 28. évf. 5. sz. 304–305. l.
- Az Országos Levéltárban vásárolható kiadványok jegyzéke. (Összeáll.: Kollár Margit.) LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 671–682. l.
- Régi magyar és magyar vonatkozású gyermekkönyvek, 1711–1861. Tatabánya, 1977. 61 l. – Ismerteti: Bozóky Éva. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 114. l.
- Rékásy Ilkó: Györffy István munkássága. Szolnok, 1977. (1978.) 151 l. – Ismerteti: (gyuris): Györffy István személyi bibliográfiája. Éllr. 1978. 22. évf. 23. sz. 6. l.; Szabó Sándor Géza. Kts. 1978. 28. évf. 8. sz. 499–500. l.
- Schneider Miklós: 1977. évi megyei kiadványainkról. Palócföld, 1978. 3. sz. 30 l.
- Somogyról szóló válogatott repertórium. 1978. I. félév. (Összeáll.: Sipos Csaba.) Somogy, 1978. 3. sz. 123–128. l.
- Szelényi Lajos: Válogatott irodalomjegyzék a KMP megalakulásának 60. évfordulójára. BarMűv. 1978. 2. sz. 72–83. l.
- A Szovjetunió külpolitikája 1971–1977. Szerkesztette: V. Agocs Katalin. Bp. 1977. 255 l. – Ismerteti: Ónody Miklós. Kts. 1978. 28. évf. 8. sz. 498–499. l.
- Tóth Lajosné: A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája 1900–1977. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, 1978. Herman Ottó Múzeum, 91 l.
- Az Új Írás repertórium 1961–1973. (Összeáll.: Kolozsné Kovács Gizella.) Bp. 1977. NPI. 467 l. – Ismerteti: Iszlainé Merkovszky Erzsébet. Kts. 1978. 28. évf. 1. sz. 49. l.; Reguli Ernő. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 2. sz. 198–199. l.
- Válogatott bibliográfia az 1977. második felében megjelent közművelődési tárgyú cikkekből. (A cikkbibliográfia 111 folyóirat, heti- és napilap alapján készült.) (Összeáll.: Bihari Józsefné) Kultúra és Közösség, 1978. 3. sz. 114–127. l.
- Válogatott bibliográfia a 20-as évek szovjet irodalomtudományából. (Összeáll.: Han Anna.) Helikon, 1978. 24. évf. 1–2. sz. 192–198. l.
- Válogatott bibliográfia a tudományos kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmából. Tudományos szervezési Tájékoztató. 1978. 18. évf. 1. sz. 105–133. l.; 1978. 18. évf. 2. sz. 257–279. l.
- Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. (Összeáll.: Dalmi Kálmán–Takács Miklós). 1977. január 1–március 31.: VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. mellékletként 1–9. p.; 1977. április 1–június 30.: VSz. 1978. 32. évf. 2. sz. mellékletként 1–10. l.; 1977. július 1–szeptember 30.: VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 453–463. l.; 1977. október 1–december 31.: VSz. 1978. 32. évf. 4. sz. mellékletként 1–12. l.
- Vásárhelyi Judit: Az angolszász XVIII. századi bibliográfia a vállalkozás folyóiratainak tükrében. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 375. l.
- Vasi Szemle repertórium, 1933–1976. (Összeáll.: dr. Dalmi Kálmán és Takács Miklós.) Szombathely, 1978. 168 l., ill.
- Viczán János: A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857–1972. Bp. 1978. Felsőoktatási Pedagógiai Központ. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 5.

Ismertetések

- Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány Indexe. 1840–1970. 1–3. köt. (Szerk.: Darabos Pál és Domsa Károlyné. A repertóriumot összeáll.: Pétervári Lászlóné és Sz. Garai Judit) Bp. 1975. MTA Könyvtára. XVIII. 1241 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai, 73–75.) – Ismerteti: Juhász Erzsébet. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 305. l.
- Arató Antal–Szász Andrásné: A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája

- (1868–1972). (Szerk. és bevez.: Szurmay Ernő. A mutatót összeállították: Bálintné, Hegyesi Júlia, Braun Ágostonné, Kovordányi Györgyné) Szolnok, 1976. 232 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc*. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 518–519. l.
- Bálintné Hegyesi Júlia–Selmecziné Püski Anikó*: A Jászkunság repertórium 1954–1974. (Szerk.: Kaposvári Gyula, Szurmay Ernő. Bev.: Kaposvári Gyula) Szolnok, 1976. 2. XVIII. 3–157 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc*. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 519–520. l.
- Bibliografie československé balkanistiky za léta 1972–1974. (Sestavil a k vydání připravil: Ivan Dobrovský a Marta Romportlová) Brno, 1975. 196 l. – Ismerteti: *Fried István*. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 311. l.
- Bibliografie československé hungaristiky za léta 1972–1974. (A csehszlovákiai hungarica bibliográfiája, 1972–1974.) (Szerk.: Richard Prazák és Marta Romportlová, František Koukola közreműködésével.) Brno, 1977. Universita J. E. Purkyně, I. 166 l. – *Materiály k dějinám kulture střední a jihovýchodní Evropy 6.* – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 582. l.
- A Debreceni Képes Kalendárium repertórium, szakrendi, név- és tárgymutatója (1900–1948). (Szerk.: Veress Gézáné és Lengyel Imre. Felelős kiadó Csüry István.) Debrecen, 1975. 99 l. (Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertórium IV.) – Ismerteti: *V. Busa Margit*. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 220. l.
- Huszár Lajos–F. Fehér Mária*: A magyar numizmatika bibliográfiája. – Ismerteti: *Koszorús Oszkár*: A magyar numizmatika bibliográfiájának Békés megyei vonatkozásai. BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 267–268. l.
- Juhász Izabella*: A Debreceni Ady Társaság bibliográfiája (1927–1951). Debrecen, 1977. 158 l. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Bibliográfiája Kiadványai 3.) – Ismerteti: *Bényei Miklós*. Kts. 1978. 28. évf. 5. sz. 305–306. l.
- Kurrens időszaki kiadványok 1976. I. rész. (Szerk.: Nagy Zsoltné) Bp. 1976. Országos Széchényi Könyvtár, 318 l. – Ismerteti: *(B. P.)* Kts. 1978. 28. évf. 11. sz. 692. l.
- Pató Imre*: A Híd repertórium (1934–1941). Novi Sad 1976. Hungarológia Intézet – Fórum. 278 l. – Ismerteti: *Lakatos Éva*. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 308–309. l.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek repertóriumai. – Ismerteti: *B. Juhász Erzsébet*. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 106–108. l.
- Széplaki, Joseph*: Louis Kossuth „The Nation’s Guest”. A bibliography on his trip in the United States December 4, 1851 – July 14, 1852. Comp. and ed. – Ligonier, Pa., 1976. Bethlen press. 160 l. – Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 307–308. l.
- Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomról. Mutatók, 1956–1975. „A” referátumok sorozathoz. Bp. 1977. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára, 627 l. – Ismerteti: *Dienes Gedeonné*. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 115. l.

Levéltári leltárak, repertóriumok

- Egyházi anyakönyvek mikrofilm-másolatai. 1895. október 1-ig. Állagjegyzék. (Összeáll.: Judák Margit.) Bp. 1977. Magyar Országos Levéltár. 192 l. Levéltári leltárak 72.
- Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. (Szerk.: Kállay István.) Repertórium. Bp. 1978. Magyar Országos Levéltár. 271 l. Levéltári leltárak 66.
- Az Országos Vízügyi Levéltár iratainak alap-leltára. (Összeáll.: Dóka Klára.) Bp. 1978. Továbbképző Int. 276 l.

Levéltárügy – Levéltártörténet

- Balázs Péter*: A tanácsi levéltárak 1974-ben és 1975-ben. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 303–328. l.
- Balogh István*: A néprajzi kutatás levéltári forrásai. HBmL. 4. 1977. 185–192. l.
- Bariska István*: A levéltárismeretek középiskolai oktatásának kőszegi tapasztalatai. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 511–517. l.
- Dóka Klára*: A segédgyűjtemények szerepe a vízügyi levéltári munkában. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 427–433. l.
- Ember Győző*: Levéltári kiadványok. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 171–195. l.
- Kállay István*: Az Országos Levéltár hároméves terve. (1947–1950.) LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 519–527. l.
- Káposztás István*: Gyűjtőterületi munka szervezése az Új Magyar Központi Levéltárban. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 449–455. l.
- Káfer István*: Az irodalmi levéltárak problémái. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 435–441. l.

- Komjáthy Miklós:** Helytörténet-levéltárak. A forrásoktól a feldolgozásig. Kts. 1978. 26. évf. 6. sz. 349–353. l.
- Kovács Béla:** Feudáliskori összeírások segédlete fénylyukkártyán. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 489–498. l.
- Kovács Béla:** A megyei levéltárak igazgatási munkája. Ál. 1978. 28. évf. 1. sz. 67–74. l.
- Künstler Ferenc:** Budapest Főváros Levéltára kiadványai és a helytörténetkutatás. Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 49–51. l.
- Mervó Zoltánné:** Az iskolatörténeti kutatás levéltári forrásai. HBmL. 4. 1977. 193–203. l.
- Sashegyi Oszkár:** Az Országos Levéltár személyzete 1874–1903. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 217–245. l.
- Ságyári Agnes:** Szülőföldünk, Európa. Az európai fővárosok levéltárainak közös vállalkozása. Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 12–14. l.
- Schneider Miklós:** Terv és megvalósulás. Az előkészületben levő új levéltári segédlet néhány kérdése a debreceni kiadvány tapasztalatai tükrében. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 499–505. l.
- Ismertetések**
- Magyar–Zsidó Oklevéltár.** XVI. köt. (Házi Jenő közreműködésével szerk. és kiadta: Schneider Sándor.) Bp. 1974. MIOK 564 l. – Ismerteti: **Dán Róbert.** LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 301–302. l.
- A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1.** (Szerk.: Éry István, Nagy Lajos, Nagybákai Péter) Szolnok, 1975. Damjanich Múzeum K. 382 l. – Ismerteti: **Selmeczi Kovács Attila.** ET. 1977. 88. évf. 4. sz. 617. l.
- Könyvtárak, könyvtári katalógusok, könyvtárügy**
- Berza László:** A könyvtári helyismereti gyűjtemények szerepe az üzemtörténeti tevékenységben. Honismeret. 1978. 6. évf. 3. sz. 12–13. l.
- Csapodi Csaba:** Történezhagyatékok az MTA Könyvtárainak kéziratrárában. III. 25. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 251–270. l.
- Csorna Béla:** Új kéziratok a Széchenyi Könyvtárban. MH. 1978. 11. évf. 87. sz. 6. l.
- Erdélyi Ilona, T.:** Erdélyi János könyvtára az 1840-es években. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 268–279. l.
- Erdélyi Ilona, T. és Erdélyi Zsuzsanna:** Könyvtáraössorsok a századfordulón. MN. 1978. 34. évf. 191. sz. 10. l.
- Havasi Zoltán:** The Role of the National Library in the Sciences and Public Education of Our Country. At the 175th anniversary of the founding of the National Széchenyi Library. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 1–10. l.
- Havasi Zoltán:** A 175 éves Országos Széchenyi Könyvtár jubileuma. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 104–106. l.
- Hegyi Ferenc:** A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára. (1763–1776.) MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 167–176. l.
- Hiller István:** Erdészeti tudományos szakkönyvtárunk kialakulása. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 390–411. l.
- Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976. Papers presented on the occasion of the 25th anniversary of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.** (Ed: Apor Éva.) Bp. 1978. MTA. Könyvtára. 224 l. Keleti Tanulmányok. 2.
- Kerényi Ferenc:** A kolozsvári–debreceni színtársulat könyvtára 1810-ben. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 255–267. l.
- Kókay György:** Hajnóczy József, a Széchenyi Könyvtár első könyvtárosa. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 11–24. l.
- Kondor Imréné:** A dokumentumok egyetemes hozzáférhetővé tétele. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 1. sz. 91–93. l.
- Kondor Istvánné:** A közművelődési könyvtárak ma és holnap. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 59–63. l.
- Kovács Ilona:** A könyvtártudomány megváltozott dimenziói. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 2. sz. 155–158. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára: 1826–1976.** (Rózsa György irányításával szerkesztették: Fekete Gézáne... et al.) 2. kiad. Budapest, 1977. MTA 40 p., [73] t., ill.
- Marosán György:** Könyvek és könyvtárak demokratikus útja. Vallomások a könyvtárról. Kts. 1978. 28. évf. 4. sz. 228–235. l.
- M. E.:** Nyomdatörténeti ritkaságok. (Uj dokumentumok a Széchenyi Könyvtárban.) MH. 1978. 11. évf. 115. sz. 6. l.
- Az Országgyűlési Könyvtár ENSz-letéti gyűjteményei.** Ismertető. (Összeáll.: Balkay Bálintné.) Bp. 1978. Országgyűlési Kvt. 21 l.
- Az Országos Széchenyi Könyvtár Híradójának története és repertórium.** 1958–1974.

- (Összeáll.: Horváth Viktor.) Bp. 1977. OSzK. 230 l. – Ismerteti: *Boday Pál*. Kts. 1978. 28. évf. 10. sz. 625. l.; *Szinainé László Zsuzsa*. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 2. sz. 199–201. l.
- Rácz Ágnes*: Könyvtárügy a Szovjetunióban 1917–1977. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 1. sz. 59–67. l.
- Remete László*: Szabó Ervin erőfeszítései a nemzetközi társadalomtudományi könyvészet megteremtéséért. Tudományos Műszaki Tájékoztatás, 1977. 24. évf. 10. sz. 438–441. l.
- Rónai Tamás*: Magyar Tájékoztató Könyvtár Genfben. (1943). MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 180–186. l.
- Róza György–Braun Tibor*: A szakirodalmi információ korszerűsítése a Magyar Tudományos Akadémián. MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 910–917. l.
- Sáfrán Györgyi*: Kosztolányi Dezső hagyatéka. – Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka – Hitel Dénes gyűjteménye. – (Ms 4612 – Ms 4649) Bp. 1978 Akadémiai K. 190 l. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. 11. Ismerteti: *Rónay László*: Kosztolányi hagyatéka. Éllr. 1978. 22. évf. 44. sz. 6. l.
- Soltész Zoltánné*: II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi Puncta pacificationis-a s más ismeretlen hungarika-nyomatványok a stockholmi Királyi Könyvtárban. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 232–242. l.
- Somkuti Gabriella*: 175 éves a marosvásárhelyi Teleki Téka. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 103–104. l.
- Varga László*: Egri munkáskönyvtárak a század első harmadában. Kts. 1978. 28. évf. 3. sz. 169–170. l.
- Vásárhelyi Judit*: A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok feltárásáról. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 285–286. l.
- Végh Ferenc*: Adalék Könyvtárunk történetéhez. (Műgyetemi Könyvtár, 1848-ban alakult.) MEKts. 1978. 15. évf. 1. sz. 33–39. l.
- Végh Ferenc*: Látogatás a százéves Országos Pedagógiai Könyvtárban. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 64–68. l.
- Végh Ferenc*: 15 éves a Műszaki Egyetemi Könyvtáros. Beszélgetés Kondor Istvánnéval. MEKts. 1978. 15. évf. 2. sz. 1–4. l.
- Vértesy Miklós*: Szakom: tájékoztatás, bibliográfia, dokumentáció. Beszélgetés Szentmihályi Jánossal. (Könyvtáros sorsok – könyvtáros pályák-sorozat). Kts. 1978. 28. évf. 1. sz. 19–22. l.
- Zircz Péter*: A lengyel könyvtárügy és fejlesztésének programja. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 1. sz. 79–84. l.

Ismertetések

- Hajdu Géza*: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak. A Somogyi Könyvtár kiadványai. Szeged, 1977. 286 l. – Ismerteti: *Páldy Róbert*. Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 112. l.
- The Library of the Hungarian Academy of Sciences 1826–1976. Bp. 1976. – Ismerteti: *Kováts M.* NÉHong. 1978. Vol. 13. 215–216. l.
- Teleki Sámuel és a Teleki-téka. (Bevezette és a szövegeket válogatta Deé Nagy Anikó.) Bukarest, 1976. (Téka), 262 l. – Ismerteti: *Gyenes Vilmos*. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 283–285. l.

Múzeumok, múzeumügy

- Antall József*: A gyógyszer-történelem Magyarországon és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 13–20. p. (német nyelven is).
- Bakó Ferenc*: Múzeumi szervezet Heves megyében. Ál. 1978. 28. évf. 2. sz. 169–178. l.
- Bányai Irén, Sz.*: A Béri Balogh Ádám Múzeum történeti adattárának felépítése. MMMKözl. 1978. 1. sz. 34–39. l.
- Both Ferenc–Nyakas Miklós*: A Hajdúsági Múzeum helye és szerepe a város kulturális életében. Múzeumi Kurír, 1977. 24. sz. (III. köt. 4. sz.) 3–7. l.
- Burger Alice*: A Magyar Nemzeti Múzeum adattára. MMMKözl. 1978. 1. sz. 24–28. l.
- Csiszár Árpád*: A vásárosnaményi Beregi Múzeum vasöntvény-emlékei. Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat, 1978. 111. évf. 10. sz. 234–237. l.
- Esti Béla*: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum az ismeretterjesztés és a tudomány szolgálatában. TáSz. 1978. 33. évf. 2. sz. 89–95. l.
- Esti Béla*: A munkásmozgalm-történet muzeológiájáról. PTK. 1978. 24. évf. 3. sz. 144–161. l.

Fejős Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története. Bp. 1978. NPI, 44 l., ill.

Gráfik Imre: A Közlekedési Múzeum 10 éve. ET. 1977. 88. évf. 4. sz. 604–605. l.

György Eszter: A Színház-történeti Múzeum jubileuma. (25 éves). Színház, 1978. 11. évf. 3. sz. 34–36. l.

Illés Ilona: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum történeti adattárának feladatköre, gyűjteményi és nyilvántartási rendszere. MMMKözl. 1978. 1. sz. 9–19. l.

Kóbor László: A hadtörténeti múzeum ritkaságai. (Hatvan éves a szovjet hadsereg.) MH. 1978. 11. évf. 43. sz. 11. l.

Korompay János: Nemzetiségi múzeumok. MN. 1978. 34. évf. 16. sz. 4. l.

A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kiállításai. Beszélgetés Esti Béla főigazgatóval (t. j.) História, 1978. 50. l.

Módy György–P. Szalay Emőke: Oklevelek, céhíratok a Déri Múzeum gyűjteményeiben. HBmL. 4. 1977. 205–247. l.

Nagy Judit: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum adattárának fotógyűjteménye. MMMKözl. 1978. 1. sz. 19–23. l.

Orosz Miklós: A Nyírbátori Gyártörténeti Múzeum (122 éves Növényolajgyár). Olaj–Szappan–Kozmetika, 1978. 27. évf. 2. sz. 59–63. l.

Ring Gusztávné: Stromfeld Aurél tárgyi emlékei és dokumentumai a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. MMMKözl. 1978. 1. sz. 40–55. l.

Szacsavay Éva, S.: A Néprajzi Múzeum etnológiai adattára és társadalmi gyűjtőhálózata. MMMKözl. 1978. 1. sz. 28–34. l.

Szikossy Ferenc: A múzeumi pályázatok hely- és üzemtörténeti eredményei. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 13–14. l.

Szikossy Ferenc: Az új- és legújabb kori történeti adattár helyzete. MMMKözl. 1978. 1. sz. 3–9. l.

Vöö Imre: Szigetszentmiklós falumúzeuma. Budapest, 1978. 16. évf. 7. sz. 31–33. l.

Ismertetések

Múzeumi Kurir. A Hajdú-Bihar megyei Múzeum barátok Köre Körlevele. Debrecen, 1969–1974. 1–16. sz. – Ismerteti: *Pintér István*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 301–302. l.

Studia Comitatus, 3. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. (Szerk.: Ikvai Nándor.) Szentendre, 1975. 464 l. – Ismerteti: *Gunda Béla*. Et. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 514. l.

Térképészet – térképek

Ifj. Bartha Lajos: Egy háromszáz éves magyar térkép és a nagyszombati meridián kérdése. – GK. 1978. 30. évf. 5. sz. 379–385. l.

Csendes László: Lázár deák földabrosza. 1528: hazánk első jó térképe. ÉIT. 1978. 33. évf. 22. sz. 687–690. l.

Csendes László: Térképalkotás. Négy százötven éves a magyar térképészet büszkesége. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 223–236. l.

Dávid Lászlóné: Beszámoló a Helytartótanácsi térképek katalógusa II. című kiadvány vita-üléséről (1977. június). LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 643–652. l.

Erhard, Ernst-Otto: Világképek – világtérképek. IPM. 1978. 4. évf. 4. sz. 16–20. l.

Gál Éva: Térkép a Zichyék Óbudájáról. (1735.) GK. 1978. 30. évf. 4. sz. 282–286. l.

Hajdu Mihály–Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. Bp. 1978. ELTE. Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. 107 l. Magyar névtani dolgozatok 7. sz.

Hrenkó Pál: Egy elfelejtett magyar földmérő: Matolai János (18. sz.). GK. 1978. 30. évf. 3. sz. 197–206. l.

Hrenkó Pál: Gondolatok a Zichyék óbudai térképei kapcsán. GK. 1978. 30. évf. 4. sz. 286–293. l.

Hrenkó Pál: Magyarország négyszázötven éves térképe. GK. 1978. 30. évf. 2. sz. 77–80. l.

Hrenkó Pál: Térképi díszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok. (A 17. sz. utolsó harmadától 19. sz. első feléig.) GK. 1978. 30. évf. 6. sz. 441–451. l.

Hrenkó Pál: Térképtörténeti korszakváltás Mikoviny Duna–Tisza közti térképén. GK. 1978. 30. évf. 1. sz. 37–47. l.

Ipolyi Márta, N.: Történelmi források régi térképek tükrében. FőÉ. 1978. 27. évf. 2. sz. 269–272. l.

Molnár József: A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége. MNY. 1978. 74. évf. 2. sz. 175–180. l.

Nagy Júlia: Görög Demeter, Kerekes Sámuel és Márton József, a 18. századi magyar tér-

- képészet kiemelkedő művelői. FöÉ. 1977. 26. évf. 2. sz. 209–236. l.
- Nagy Júlia:* A „Magyar Átlás”. FöÉ. 1977. 26. évf. 3–4. sz. 403–438. l.
- Radó Sándor:* Egy magyar geográfus hatvanéves kapcsolata a szovjet földrajzzal. (Visszaemlékezés.) FöK. 1977. 25. évf. 4. sz. 277–282. l.
- Radó Sándor–Papp-Váry Árpád:* A Nemzetközi Térképészeti Társulás (International Cartographic Association – ICA) moszkvai kongresszusa, 1976. aug. 3–10. FöK. 1977. 25. évf. 4. sz. 310–314. l.
- Stegena Lajos:* Tabula Hungariae ad quatuor latera. – Lázár deák 450 éves Magyarország térképe. MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 790–793. l.
- Tardy Lajos:* Néhány adalék a Lazius személyére és Magyarország-térképeire vonatkozó megállapításokhoz. GK. 1978. 30. évf. 6. sz. 452–458. l.
- Tabula Hungariae ad quatuor latera. A négyszázötven éves Lázár Deák. MN. 1978. 34. évf. 126. sz. 8. l.*
- Ismertetések*
- Bendefy László:* Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Mikoviny-térképeire. A MTA Könyvtárának kiadványai. 71, 72. sz. Bp. 1976. I. 360 l.; II. 121 l. + 24 térk. – Ismerteti: *Kázmér Miklós*. MNY. 1978. 74. évf. 4. sz. 498–499. l.; *Molnár József*. MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 874–875. l.; *Rónai András*. FöK. 1978. 26. évf. 1. sz. 94–95. l. Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból. Faksimile kiadásban. (Összeáll.: Nemes Klára) Bp. 1972. Magyar Helikon. – Ismerteti: *Kázmér Miklós:* A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól. MNY. 1978. 74. évf. 4. sz. 498. l.
- A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa. I. Helytartótanács térképek. II. rész. 790–1729 szám. (Szerk.: Lakos János) Bp. 1976. 392 l. – Ismerteti: *Rónai András*. FöK. 1978. 26. évf. 1. sz. 94. l.
- A magyar térképészet kezdetei. (Szerk.: Dr. Stegena Lajos.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 98 l. 5 térk. – Ismerteti: *Kázmér Miklós*. MNY. 1978. 74. évf. 4. sz. 499–500. l.
- Purgina, Ján:* Sámuel Mikovini. (1700–1750.) Bratislava, 1958. 263 l. 46 térk. – Ismerteti: *Kázmér Miklós.* A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól. MNY. 1978. 74. évf. 4. sz. 500–501. l.
- Sugár András:* Eger térképei 1491–1950. Eger, 1976. 190 l. – Ismerteti: *Bendefy László.* LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 621–623. l.
- Lexikonok – szótárak*
- Bibliai kislexikon. (Irta és szerk.: Gecse Gusztáv, Horváth Henrik.) Bp. 1978. Kossuth K. 246 l. – Ismerteti: *Donáth Péter:* Kultúrkincsünkről – mindenkinek. Nsz. 1978. 36. évf. 133. sz. 7. l.; Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 94. l.; *Tóth Kálmán.* ThSz. 1978. 21. évf. 9–10. sz. 306–308. l.; *Varjas Endre:* Az őskönyv tanulmányai. Éllr. 1978. 22. évf. 21. sz. 10 l.
- ifj. Gazda István–Sain Márton:* Fizikatörténeti ABC. Bp. 1978. Tankönyvkiadó. 248 l., ill. – Ismerteti: *Teőke Géza:* A történelem és a természettudományok határán. A Tankönyvkiadó egyik újdonságáról. MN. 1978. 34. évf. 228. sz. 8. l.
- Gulyás Pál:* Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Bp. 1978. Akadémiai K. 2. kiad. 706 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 486. l.
- Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. Akadémiai K. 726 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 638. l.
- Magyar Szinonimaszótár. A–Zs. (Készítette: O. Nagy Gábor, Ruzsiczky Éva.) Bp. 1978. Akadémiai K. 593 l. – Ismerteti: *Kemény István.* MS. 1978. 19. évf. 11. sz. 332–333. l.; *Lórinczy Éva:* Barangolások a nyilak mentén, Éllr. 1978. 22. évf. 21. sz. 12. l.; MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 638. l.; *Ruffy Péter:* Utazás az anyanyelv körül. MN. 1978. 34. évf. 124. sz. 9. l.
- Pedagógiai Lexikon III. köt. L–Q. (Főszerk.: Nagy Sándor) Bp. 1978. Akadémiai K. 510 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 960. l.
- Világirodalmi Lexikon V. kötet. Im–Kamb. (Főszerk.: Király István. Szerk.: Szerdahelyi István.) Bp. 1977. Akadémiai K., 895 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 1. sz. 87. l.
- Zoványi Jenő:* Magyarországi Protestáns Egyház-történeti Lexikon. (Szerk.: Ladányi Sándor)

Bp. 1977. Magyarországi Református Egyházi Zsinati iroda. 712 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 333. l.

Ismertetések

Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder. Herausgegeben im Auftrag des Collegium Carolinum von Herbert Sturm. Band I. Lieferung 1. A–Be. Band I. Lieferung 2. Be–Bu. München–Wien, 1975. R. Oldenbourg Verlag, 80 l. – Ismerteti: *Kovács E. A. H.* 1977. Tom. 23. No. 3–4. 454–455. l.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. köt. Bp. 1976. Akadémiai K., 1231 l. – Ismerteti: *Kálmán Béla.* NyK. 1978. 80. köt. 2. sz. 427–431. l.

Pedagógiai Lexikon I–II. köt. (Főszerk.: dr. Nagy Sándor.) Bp. 1977. – Ismerteti: Cs. T. Pedagógiai Műhely, 1978. 4. évf. 1. sz. 116–117. l.; *Kókay György.* MH. 1978. 11. évf. 118. sz. 10. l.

Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1. köt. (A–C). Bukarest, 1975. Kriterion K., 1225 l. – Ismerteti: *Balassa Iván.* AEt. 1977. Tom. 26. fasc. 3–4. 411–415. l.

Gyűjteményes munkák – évkönyvek

Borsodi levéltári évkönyv. I. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1977. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kiad. 295 l. (Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

Egy szociológiai diákkör munkáiból. (Főszerk.: Huszár Tibor) Bp. 1978. OM. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főoszt. 165 l. Szociológiai Füzetek 15. sz.

Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok. (Szerk.: Huszár Tibor) Bp. 1978. Kossuth K. 299 l.

A Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve. V. (Szerk.: Gazdag István) Debrecen, 1978. Hajdú-Bihar megyei Lt. 221 l. (Részletes feldolg.: lásd az 1918–19-es részben.)

A múlt magyar tudósai. Bp. 1978. Akadémiai K. (*Gunda Béla:* Bátky Zsigmond, *Gulya János:* Gyarmathy Sámuel, *Mann Miklós:* Trefort Ágoston, *Szénássy Barna:* Bolyai János, *Szőkefalvi Nagy Zoltán:* Ilosvay Lajos) – Ismerteti: *Kiss György:* Tudósok fölfedezése. Nsz. 1978. 36. évf. 187. sz. 7. l.; MT. 1978.

23. köt. 7–8. sz. 637. l. (Az egyes kötetek külön is szerepelnek.)

Munkásmozgalomtörténet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente.) Bp. 1978. Akadémiai K. 344 l. – Ismerteti: *K[öves] R[ózsa].* MN. 1978. 34. évf. 299. sz. 8 l.; *Kende János:* A munkásmozgalom története és a társadalomtudományok. MH. 1978. 11. évf. 220. sz. 10. l.; MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 637. l.; Németh István. Köznevelés, 1978. 34. évf. 19. sz. 12. l.; *Ránki György.* TáSz. 1978. 33. évf. 7. sz. 56–58. l.; *Sömjenyi Sándor.* Szakszervezeti Szemle, 1978. 7. évf. 4. sz. 98–101. l. (Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig.) Bp. 1978. Akadémiai K. 636 l.

Tartalom:

Zádor Anna: A felvilágosodás kori művészet kutatásának kérdése. 7–26. l.

Bibó István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században.) 27–122. l.

Kelényi György: Az Építészeti Igazgatóság és a hivatalos építészeti Magyarországon a XVIII. század végén. 123–161. l.

Komárik Dénes: A korai gótizálás Magyarországon. 209–301. l.

N. *Dávid Ildikó:* A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén. 301–353. l.

Sinkó Katalin: Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. 545–553. l.

Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok. Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi K., 337 l. – Ismerteti: *Hernádi Miklós:* Művészetszociológiai tapogatózások. Éllr. 1978. 22. évf. 44. sz. 10. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1978. Bp. 1978. Kossuth K. 318 l. – Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* Évkönyv-visszpillantással. Nsz. 1978. 36. évf. 92. sz. 7. l.; *Németh István.* Köznevelés, 1978. 34. évf. 8. sz. 13. l. (Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. (Historiographische Fragen.) Red.: Ferenc Glatz. Bp. 1978. Akadémiai K. 254 l. (Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)

- Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. (Szerk.: Sinkovics István, Gyenis Vilmos.) Bp. 1978. ELTE Bölcsészettudományi Kar. 204 l. (Az egyes tanulmányok külön is szerepelnek.)
- Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 9. Kaposvár, 1978. – Ismerteti: *Terényi Zoltán*. Somogy, 1978. 3. sz. 119–122. l.
- Somogyi Múzeumok Közleményei 2. (Szerk.: Bakay Kornél) Kaposvár, 1975. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 333 l. – Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1977. tom 29. fasc. 3–4. 420–421. l.; *Égető Melinda* ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 174–175. l.
- Szöreg és népe (Tanulmányok). (Szerk.: Hegyei András) Szeged, 1977. Szeged Megyei Tanács. Műv. Oszt. 404 l. ill.
- Tartalom:**
Andó Mihály: Szöreg természeti viszonyai. 15–25. l.
Szabó József: Szöreg földrajzi helynevei. 25–51. l.
Trogmayer Ottó: Szöreg őstörténete. 51–67. l.
Karácsonyi Péter: Szöreg középkori története. 67–89. l.
Rákos István: Szöreg története újjátelepülésétől 1848-ig. 89–109. l.
Szántó Imre: A polgári forradalom és a szabadságharc időszaka Szöregen. 109–123. l.
Bezdnán Sándor: Szöreg a dualizmus idején. 123–153. l.
Hegyi András–Székely Lajos: Szöreg az ellenforradalmi korszakban. 153–211. l.
Szabó István: Az agrárviszonyok változásai Szöregen a felszabadulás után. 211–227. l.
Nagy István: Küzdelem a néphatalom megszüntetéséért Szöregen. 227–251. l.
Ferenczi Imre: A népi szokásrend Szöregen. 251–325. l.
Ferenczi Imre: Viseleti módok Szöregen. 325–371. l.
Tóth Béla: A falu két vége. 371–377. l.
Dér Andre: Szöregi emberek. 377–391. l. – Ismerteti: *Honfi József*. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 521–522. l.; *Rigóné, Péter Irén*: Tt. 1978. 32. évf. 12. sz. 79–80. l.
- A termelősövetkezeti mozgalom kutatásának módszertani kérdései. (Szerk.: Gyarmathy Zsigmond). Nyiregyháza, 1978. A Szabolcs-Szatmár megyei Tanács Műv. Oszt. 256 l. (A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadv.)
- Ismertetések**
- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1975. Tom. XXI. No. 1–2. – Ismerteti: *Kun M.* NÉHong. 1977. Vol. 12. 319–321. l.
- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XXII. 1976. – Ismerteti: *Kun M.* NÉHong. 1978. Vol. 13. 241–242. l.
- Acta Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae (Sectio Historica). Tom. XVIII. 1976. – Ismerteti: *Kun M.* NÉHong. 1978. Vol. 13. 242–243. l.
- Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 1–3. Eger, 1973. 120 l.; 1974. 128 l.; 1974. 125 l. – Ismerteti: *Paládi-Kovács Attila*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 522–523. l.
- Cumania II. Ethnographia. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 1974. (Szerk.: Horváth Attila, Solymos Ede.) – Ismerteti: *Andrásfalvy Bertalan*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 518–519. l.
- Cumania III. Historia. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei. (Szerk.: Horváth Attila.) Kecskemét, 1975. 469 l. – Ismerteti: *Bodó Sándor*. ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 173–174. l.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen, 1975. 498 l. – Ismerteti: *Paládi-Kovács Attila*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 515–516. l.
- Documenta artis Paulinorum. 2. A magyar rendtartomány kolostorai. N–Sz. (A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc). Bp. 1976. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, 474 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 401. l.
- Esszépanoráma I–III. (1900–1944). Bp. 1978. Szépirodalmi K. 1088, 1149, 1075 l. – Ismerteti: *Héra Zoltán*: NSz. 1978. 36. évf. 154. sz. 13. l.; *Kőhádi Zsolt*: Gondolatok seregszemléje. Napjaink. 1978. 17. évf. 9. sz. 33–35. l.; *Nagy Sz. Péter*. V. 1978. 21. évf. 11. sz. 106–107. l.; *Sükösd Mihály*: Változatok az esszére. Élír. 1978. 22. évf. 30. sz. 10–11. l.
- Etoudy o Vengrii 1976. (Études sur la Hongrie 1976). Bp. 1976. Pannónia. – Ismerteti: *Benczédi Miklós*. NÉHong. 1978. Vol. 13. 183. l.
- Fejér megyei Történeti Évkönyv. (Szerk.: Farkas Gábor) Székesfehérvár, 1974. 410. l. – Ismer-

- teti: *Vass Előd*. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 635–638. l.
- Folia Archeologica 25 (1974). A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1975. 262 l., 111 fénykép. – Ismerteti: *Póczy Klára*. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 131–132. l.
- Folia Archeologica 26. (1975). A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1976. 205 l., 87 kép. – Ismerteti: *Póczy Klára*. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 133. l.
- Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici 27. (1976). Bp. 1976. 212 l. – Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 420. l.
- Foklór Archivum. (Kézirat gyanánt kiadja az MTA Néprajzi Kutatócsoportja.) Bp. 1. (1973); 2. (1974); 3. (1975); 4. 1976.; 5. (1976.) – Ismerteti: *Niedermüller Péter*. ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 172–173. l.
- A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve. III. (Szerk.: *Gazdag István*.) Debrecen, 1976. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. 208 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán*: A legújabb Hajdú-Bihar megyei évkönyvről. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 52–53. l.; *Bényei Miklós*. Alföld. 1978. 29. évf. 7. sz. 109–110. l.; *Láczay Magdolna*. SzSzS. 1978. 13. évf. 2. sz. 102–103. l.
- A Hajdúszabolcsi Múzeum Évkönyve, I. Hajdúböszörmény, 1973. 189 l., 25 l. ill. – Ismerteti: *Paládi-Kovács Attila*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 516–518. l.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. (Szerk.: *Bódó Sándor* közreműködésével *Szabodfalvi József*) Miskolc, 1973. HOM 607 l. – Ismerteti: *Égető Melinda*. ET. 1978. 89. évf. 2.sz. 311–313. l.
- Jausz Béla* emlékkötet. (Szerk.: *Bajkó Mátyás*.) Debrecen, 1976. 234 l. – Ismerteti: *Almásy György*. PSz. 1978. 28. évf. 3. sz. 267–269. l.
- Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk.: *Kanyar József*.) Kaposvár, 1975. 854 l. – Ismerteti: *T. Mérey Klára*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 180–183. l.
- A Móra Múzeum Évkönyve 1970–71. (Szerk.: *Trogmayer Ottó*.) Szeged, 1971. 314 l., ill. – Ismerteti: *Égető Melinda*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 520–522. l.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 11, 12, 13. köt. (11. köt. szerk.: *Bódó Sándor–Zádor Tibor*, Miskolc, 1972. 192 l.; – 12. köt. szerk.: *Bódó S.–Szabodfalvi J.*, Miskolc, 1973. 152 l.; 13. köt. szerk.: *Bódó S.–Szabodfalvi J.*) Miskolc, 1974. 147 l. –
- Ismerteti: *Égető Melinda*. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 307–310. l.
- A múlt magyar tudósai. VII. (Főszerk.: *Ortutay Gyula*) Bp. 1976. Akadémiai K. – Ismerteti: *Kókay György*. MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 398–399. l.

Marxizmus – leninizmus

Források – szövegek

- Daniss Győző*: A Tőke – képekben. – Gellért Hugó kőrajzai Marx főművéhez. ÉIT. 1978. 33. évf. 18. sz. 547–549. l.
- Frank Tibor*: Ismeretlen Marx-levél Szemere Bertalanhoz (1852). MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 272–277. l.
- Lenin, Vlagyimir Iljics*: A demokráciáról és a diktatúráról. Bp. 1978. Kossuth K. 373 l.
- Lenin* Összes Művei 49. és 50. köt. (1914–1917., 1917–1919 között.) Bp. 1977. Kossuth K. 676 l., 628 l. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 167. l.
- Marx, Karl*: A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá”-ra. Bp. 1978. M. Helikon K. 284 l.
- Marx'* unveröffentlichter Brief in der Wiener Stadtbibliothek. (1846-ban írott levél) Közli: *Lengyel B. AH*. 1977. Tom. 23. Nr. 3–4. 235–240. l.
- Marx és Engels* ismeretlen levelei. (1875, 1892) Közli: *S. Vincze E. PtK*. 1978. 24. évf. 2. sz. 173–178. l.

Feldolgozások

- Aczél György*: A szabadság jelene, jövője a szocializmus. Bp. 1977. Kossuth K. 276 l. – Ismerteti: *Boldizsár Iván*: Aczél György a szabadságról és a szocializmusról. *Kortárs*, 1978. 22. évf. 2. sz. 249–252. l.; *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 169. l.
- Ágh Attila*: A marxista kultúraelmélet története. *Kultúra és Közösség*, 1978. 3. sz. 52–67. l.
- Alkotóan fejlődő forradalmi tanítás. (A Karl Marx születésének 160. évfordulójára alakult nemzetközi kutatócsoport anyaga) *BSzoc*. 1978. 21. évf. 6. sz. 21–30. l.
- Andics Erzsébet*: Lenin történeti látásmódjáról. *MTT*. 1978. 19–52. l.

- Anyikin, A. V.*: Egy tudomány ifjúkora. Bp. 1978. Kossuth K. 449 l. – Ismerteti: *Szigeti Endre*: A Marx előtti politikai gazdaságtan. Nsz. 1978. 36. évf. 229. sz. 7. l.
- Bálint J.*: Lenin o szootnosonii ekonomiki i politiki. Acta Oeconomica, 1977. Vol. 19. No. 3–4. 255–275. l.
- Bognár Gyula*: A forradalomról szóló lenini eszmék és a mai világ. Pártélet, 1978. 23. évf. 2. sz. 32–38. l.
- Breznyev, L[eonid] I[ljics]*: A gazdaságirányítás kérdései a fejlett szocialista társadalomban. Bp. 1977. Kossuth K. – Ismerteti: *Ballai László*. TáSz. 1978. 33. évf. 2. sz. 96–98. l.
- Cserei Attila*: A marxizmus–leninizmus, mint a szocialista hazafiságra és internacionalizmusra nevelés elméleti alapja. BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 194–201. l.
- A dialektikus materializmus és a modern tudomány. Nemzetközi szimpozion Lenin „Materializmus és empirikriticizmus” c. műve megírásának 70. évfordulója alkalmával. (Liblice, 1978. márc. 14–15.) BSzoc. 1978. 21. évf. 7. sz. 51–80. l.
- Fritzhand, Marek*: A marxizmus és az egyenlőség eszméje. Tájékoztató. 1978. 2. sz. 27–49. l.
- Gránicz István*: Lenin harca a pártsajtó pártosságáért. Lt. 1977. 4. évf. 3–4. sz. 3–26. l.
- Gyenis János*: Lenin szövetkezeti elveinek érvényesülése a szocialista szövetkezeti mozgalomban. KgSz. 1978. 25. évf. 2. sz. 135–139. l.
- Hager, Kurt*: A munkásosztály tudományos világnézete. BSzoc. 1978. 21. évf. 9. sz. 9–17. l.
- Halay Tibor*: A fejlett szocializmus építésének főbb társadalmi folyamatairól. TtKözl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 32–40. l.
- Halay Tibor*: A fejlett szocializmus értelmezéséről. NOSZF 60. 43–51. l.
- Herédi István*: A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve. KgSz. 1978. 25. évf. 5. sz. 541–558. l.
- Hermann István*: A marxizmus és a tudomány viszonya. MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 376–384. l. – Ismerteti: *J. L.*: Fordított viszony. Nsz. 1978. 36. évf. 135. sz. 10. l.
- Hobsbawm, Eric*: Észrevételek a marxizmus és a nacionalizmus viszonyáról. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 330–337. l.
- Hobsbawm, E. J.*: Gramsci és a politikai elmélet. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 38–45. l.
- Hrabecz József*: A tudományos előrelátás és a tudatosság szerepe a politikában. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 41–45. l.
- Huszár Lászlóné–Velki Gyuláné*: Lenin a munka termelékenységének emeléséről. NSz. 1978. 9. évf. 1. sz. 106–111. l.
- Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor. (A Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenijja 1977 augusztusi száma alapján.) KgSz. 1978. 25. évf. 2. sz. 229–235. l.
- Kiss Arthur*: A fejlett szocializmus meghatározásának egyes metodológiai kérdéseiről. Tájékoztató, 1978. 3. sz. 33–39. l.
- Kiss Judit*: A pártosság lenini koncepciójáról. A „Materializmus és empirikriticizmus” megjelenésének 70. évfordulója. Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 65–67. l.
- Lukács József*: Hétköznapi és csodák. Gondolatok a modern polgári tudat szerkezetéről. Vg. 1978. 19. évf. 4. sz. 201–206. l.
- Mittenzwei, Werner*: A forradalmi demokrácia lukácsi esztétikája. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 8. sz. 1201–1208. l.
- Molnár György*: Lenin és az ifjúság. NSz. 1978. 9. évf. 1. sz. 127–130. l.
- Muhi László*: Marx és Engels nézetei a mezőgazdaság szocialista termelési viszonyainak létrehozásáról 1848 és 1874 között. BME Marx–len. tan. közl. 1978. 6. évf. 1. sz. 103–118. l.
- Nagy László*: A fejlett szocialista társadalom megteremtésének néhány elvi-elméleti kérdése. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 49–76. l.
- Nagy László*: Ideológiai tevékenység és szocialista tudatformálás a fejlett szocializmus építésének mai szakaszában. TtKözl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 41–48. l.
- Neve és műve élni fog századokon át. (Karl Marx születésének 160. évfordulója.) BSzoc. 1978. 21. évf. 5. sz. 3–4. l.
- O’Riordan, Michael*: A tőke kozmopolitizmusa és a munkásosztály internacionalizmusa. BSzoc. 1978. 21. évf. 9. sz. 76–84. l.
- Phuzański, Tadeusz*: A lét és a legyen dialektikája. Hegel és Marx. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 137–141. l.
- Ponomarjov, E. I.*: Lenin mint a szocializmus politikai gazdaságtana alapjainak és metodológiájának megteremtője. Tájékoztató, 1978. 1. sz. 86–101. l.
- Ponyokai István*: Lenin a tudományos munkaszervezésről, az irányításban. NSz. 1978. 9. évf. 1. sz. 103–104. l.
- Ráduly János–Mátyus Miklós*: Lenin az áru- és pénzvviszonyok felhasználásáról a szocializmusban. NSz. 1978. 9. évf. 1. sz. 111–114. l.

- Raud, V. M.*: Az egyéni fogyasztás gazdasági törvényei a szocialista társadalomban. Tájékoztató, 1978. 1. sz. 63–73. l.
- Réti Endre*: Lenin, a modern egészségpolitika úttörője. Egészségügyi Munka, 1978. 25. évf. 4. sz. 107–112. l.
- Rubcov, I. J.*: Tudományos-technikai haladás a fejlett szocialista társadalomban. Bp. 1978. Kossuth K. 241 l. – Ismerteti: *Erdős Ferenc*: A középpontban az ember. Nsz. 1978. 36. évf. 288. sz. 7. l.
- Sárközy Péter*: Benedetto Croce esztétikájának marxista kritikája Antonio Gramsci irodalomszemléletében. MFSz. 1978. 22. évf. 1. sz. 131–139. l.
- Schmidt Péter*: A proletárdiktatúra és a szocialista demokrácia. Tájékoztató, 1978. 4. sz. 36–58. l.
- Selmezy József*: Lenini október és a szabadság. Tájékoztató, 1978. 3. sz. 7–32. l.
- Septulin, Aleksandr*: A marxizmus–leninizmus filozófiája. Bp. 1978. Kossuth K. 414 l. 4. kiad.
- Sisikin, A. F.*: A marxizmus emberfelfogása. Nsz. 1978. 36. évf. 50. sz. 4–5. l.
- Sulyok László*: Művelődésről, Lenin utolsó írásai alapján. Nsz. 1978. 9. évf. 1. sz. 115–120. l.
- Szabó Bálint*: A proletárdiktatúra elméletének és gyakorlatának egyes kérdéseiről. NOSZF 60. 69–77. l.
- Szabó Bálint*: A proletárdiktatúra elméletéről és megvalósulásának történeti feltételeiről. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 126–139. l.
- Szabó Imre*: A Nagy Októberi Szocialista forradalom hatása a marxista jogelmélet fejlődésére. NOSZF. 60. 201–209. l.
- Szabó József*: A fejlett szocialista társadalom építésének néhány elvi kérdése. TtKözl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 5–21. l.
- Szabó Tibor*: Az „aktivitás” problémája Gramsci fiatalkori írásaiban. MFSz. 1978. 22. évf. 1. sz. 144–148. l.
- Szabó Tibor*: A fiatal Gramsci gyakorlat-filozófiája. MFSz. 1978. 22. évf. 4. sz. 458–472. l.
- Tökéczki László*: A marxizmus esélyei. Az ifjúság és marxizmus. K. 1978. 2. sz. 6–7. l.
- Tutó László*: Marx a gondolkodás történetéről. Helvétius és Holbach. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 162–166. l.
- Vass Henrik*: A marxizmus–leninizmus eszméi és az ifjúság. PSz. 1978. 28. évf. 3. sz. 248–253. l. – Ismerteti: TáSz. 1978. 33. évf. 5. sz. 93. l.
- Wirth Ádám*: A leninizmus időszerűsége. Pártélet, 1978. 23. évf. 4. sz. 57–62. l.
- Zarodov, Konsztantyin*: A világ forradalmi átalakítása és a leninizmus. BSzoc. 1978. 21. évf. 4. sz. 19–28. l.
- Zsvikova, Ludmila*: A szocialista kultúra iránymutatásának időszerű problémái. BSzoc. 1978. 21. évf. 11. sz. 111–119. l.

Ismertetések

Kraszin, Jurij: Tyeorija szocialiszticeszknoj revolucii: leninszkoje naszledie i szovremennoszt'. (A szocialista forradalom elmélete: a lenini hagyaték és a jelenkor.) Moszkva, 1977. Mszl. – Ismerteti: *Krausz Tamás*, Külpolitika, 1978. 4. sz. 150–154. l.

Lenin nemzedéke. (Vál. és az előszót írta: E. Fehér Pál.) Bp. 1977. Gondolat, 335 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 1. sz. 86. l.

Marx – Engels Művei sor. 38. köt. (1890–1892). Bp. 1977. Kossuth K. 708 l. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 167. l.

Priscott, Dave: A kommunista párt és munkáspárt. Marxism Today, 1974. jan. sz. 5–15. l. – Ismerteti: *J[emnitz] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1359–1369. l.

Tanase, Alexandru: Cultura si civilizatie. (Kultúra és civilizáció) Bucuresti, 1977. Editura politica 360 l. – Ismerteti: *Adela Becleanu Ianku*: A kultúra a marxista filozófia fényében. BSzoc. 1978. 21. évf. 5. sz. 132–133. l.

Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Bp. 1977. Kossuth K. 501 l. – Ismerteti: *Agh Attila*: A világtörténelem marxista elméletéhez. Nsz. 1978. 36. évf. 16. sz. 7. l.; *Falus Róbert*: K. 1978. 1. sz. 24–25. l.; *Lendvai L. Ferenc*: A történelem tudományának építőkövei. Vg. 1978. 19. évf. 6. sz. 353–358. l.

Wirth Ádám: Az általános és a sajátos dialektikája a szocialista társadalomban. Propagandista, 1977. 1. sz. – Ismerteti: *P. G. Gy.* Nsz. 1978. 36. évf. 6. sz. 10. l.

Wirth Ádám: A szocialista társadalom dialektikájának helye a marxista filozófiában. A Politikai Főiskola Közleményei, 1978. 2. sz. 3–21 l. – Ismerteti: *K. K.*: Ellentmondások a szocializmusban. Nsz. 1978. 36. évf. 278. sz. 14. l.

Ideológia – tudomány

- Ágh Attila:** Vita a tudományos-technikai forradalomról. A TTF-ről tíz év után. Ttközl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 124–135. l.
- Ancsel Éva:** A demokratizmus: történelmi munkaeszköz. TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 62–66. l.
- Ancsel Éva:** Történelem és alternatívák: A cselekvés választútjai. Bp. 1978. Kossuth K. 209 p. – Ismerteti: *Karikó Sándor.* A cselekvés választútjai. MN. 1978. 34. évf. 204. sz. 8. l.; *Kéri Elemér:* A sajátunk elsajátításáért. Nsz. 1978. 36. évf. 187. sz. 7. l.
- Bálint Mária:** Tudományelmélet – neopozitivizmus – neveléstudomány. MFSz. 1978. 22. évf. 5. sz. 630–650. l.
- Berend T. Iván:** Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Bp. 1978. Magvető K. 245 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Tütő László.* V. 1978. 21. évf. 9. sz. 115–118. l.
- Bognár József:** A társadalmi és a tudományos tervezés viszonyáról. MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 249–251. l.
- Bourdieu, Pierre:** A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. Bp. 1978. Gondolat K. 436 l. Társadalomtudományi Könyvtár.
- Faragó-Szabó István:** A logikai pozitivizmus tudományelméletéről. MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 338–348. l.
- Farkas János:** Tudomány – politika – munkafolyamat. MFSz. 1978. 22. évf. 3. sz. 305–316. l.
- Friss István:** Politika és tudomány. MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 169–171. l.
- Györe Pál:** Mi a heurisztika és a heurisztikus információ? Kts. 1978. 28. évf. 5. sz. 301–302. l.
- Hülvely István:** Tendenciák a polgári szocializmus-kritikában. TáSz. 1978. 33. évf. 4. sz. 48–56. l. – Ismerteti: *P. G. Gy.* Nsz. 1978. 36. évf. 88. sz. 10. l.
- Hülvely István:** A tudomány társadalmi szerepének változásairól. Ttközl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 84–102. l.
- Kelemen János:** A strukturalizmus és a tudomány, avagy van-e strukturalista tudományfilozófia? MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 369–375. l.
- Krajník József:** Idő és társadalom. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 7–26. l.
- Mátrai László:** A kultúra történetisége. Válogatott tanulmányok és cikkek. Bp. 1977. Gondolat K. 417 l. – Ismerteti: *A. G.*: A szellem táborítói. Mátrai László: A kultúra történetisége. MN. 1978. 34. évf. 55. sz. 5. l.; *Falus Róbert.* K. 1978. 7. sz. 25–26. l.; *Havasi Zoltán.* MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 214–215. l.; MT 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.; *Marx József.* Éllr. 1978. 22. évf. 10. sz. 11. l.; *Szarka József.* PSz. 1978. 28. évf. 4. sz. 363–364. l.; *Tamás István:* Filozófia és irodalom. Nsz. 1978. 36. évf. 39. sz. 7. l.
- Miklós Pál:** Szocialista művészet, polgári művészetfelfogás? K. 1978. 5. sz. 5–6. l.
- Murányi Mihály:** Társadalmi tudat – társadalmi ideológia. Vg. 1978. 19. évf. 5. sz. 265–271. l.
- Ottlyk Ernő:** Egyház és forradalom. ThSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 66–73. l.
- Papp Zsolt:** A filozófiától a szociológiáig? Egy problémafelvetés a német polgári gondolkodástörténet vetületében. Szoc. 1978. 1. sz. 1–15. l.
- Pataki Ferenc:** Társadalomléktan és társadalmi valóság. Bp. 1977. Kossuth K. 362 l. – Ismerteti: *G. Márkus György.* Nsz. 1978. 36. évf. 28. sz. 7. l.; *Sólymosi Zsuzsa.* TáSz. 1978. 33. évf. 3. sz. 105–107. l.
- Prékopa András:** A statisztikai döntéscséméleti gondolkodás fejlődése napjainkig. StSz. 1978. 56. évf. 8–9. sz. 893–903. l.
- Szárdeszai, S. G.:** Az indiai filozófia materialista hagyományai. BSzoc. 1978. 21. évf. 1. sz. 136–138. l.
- Szentágotthai János:** Tudománypolitikánk időszzerű és távlati feladatai. MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 417–423. l.
- Szilágyi Ákos:** A szocialista realizmus fogalmához. I. K. 1978. 5. sz. 11–12. l.; II. r. K. 1978. 6. sz. 19–21. l.; III. r. K. 1978. 7. sz. 19–20. l.
- A szocialista társadalom. – A mai szovjet társadalom filozófiai problémái. Bp. 1978. Kossuth K. 977 l. – Ismerteti: *Erdős Ferenc:* Az elmélet a gyakorlatban. Nsz. 1978. 36. évf. 217. sz. 7. l.
- A történelmi Európáról. *Tőkei Ferenc* válaszol Domenico Angiletta kérdéseire. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 142–144. l.
- Varga-Sabján László–Visegrády Antal:** Az állam keletkezésének kérdései az „ázsiai” termelési mód alapján. ÁI. 1978. 28. évf. 4. sz. 354–362. l.
- Ványó László:** Heidegger és a metafizika. Va. 1978. 43. évf. 2. sz. 85–90. l.

Ismertetések

- Lukács György*: Ifjúkori művek. Bp. 1977. Magvető. 892 l. – Ismerteti: *Almási Miklós*. K. 1978. 3. sz. 22. l.; *Étes Csaba*: Alföld, 1978. 29. évf. 12. sz. 80–83. l.; *Könczöl Csaba*: MN. 1978. 34. évf. 142. sz. 13. l.; *Szerdahelyi István*: Lukács első vitái. Tt. 1978. 32. évf. 5. sz. 84–86. l.
- Wartofsky, Marx W.*: A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bp. 1977. Gondolat, 485 l. – Ismerteti: *Hronszky Imre*. MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 392–395. l.

Társadalomtudományok

- Bálint József*: A statisztikai felsőoktatás és a statisztikai gyakorlat összefüggései. StSz. 1978. 56. évf. 1. sz. 7–14. l.
- Fedorenko, Nyikolaj*: Új utakon a közgazdaságtudomány. KgSz. 1978. 25. évf. 6. sz. 641–646. l.
- Fedoszejev, P. N.*: A társadalomtudományok szerepe az SzKP által a jelenlegi szakaszban kitűzött, a kommunista építést célzó feladatok megvalósításában. (Elhangzott a Szovjet–magyar társadalomtudományi vegyesbizottság ülésén, Bp. 1977. szept. 6–7., „A társadalomtudományok szerepéről és feladatairól.” GJ. 1977. XI. köt. 3–4. sz. 261–276. l.
- Fehér M. István*: A frankfurti iskola tudományelmélete. MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 349–359. l.
- Földi Tamás*: A társadalomtudományi információ nemzetközi kapcsolatainak kérdéseiről. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 2. sz. 125–137. l.
- Friss István*: A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata. GJ. 1977. XI. köt. 3–4. sz. 277–295. l.
- Gregorovic Anikó*: Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer (MISZON). MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 861–863. l.
- Hajdu Péter*: Rekonstrukció az urálistikában. MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 508–515. l.
- Hársfalvi Péter*: A történeti jellegű társadalomtudományok helyzetéről. SzSzSz. 1978. 13. évf. 13. sz. 9–14. l.
- Huszár Tibor*: Megjegyzések a szociológia-kritika helyzetéről. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 3–10. l.
- Jarho, Borisz*: A tudományosság határai az irodalomtudományban. Helikon, 1978. 24. évf. 1–2. sz. 22–33. l.
- Kiss Gábor–Simkovic Gyula*: A társadalomtudományok és a politika. SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 5–8. l.
- Klaniczay Tibor*: La science littéraire hongroise. NÉHong. 1977. Vol. 12. 171–181. l.
- Klinger András*: A demográfiai kutatások helyzete és a demográfia oktatása. StSz. 1978. 56. évf. 5. sz. 464–476. l.
- Korenchy Éva*: A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kiformalódása. MNyőr. 1978. 102. évf. 2. sz. 152–163. l.
- Kulcsár Kálmán*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a társadalomtudományok fejlődése Magyarországon. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 31–36. l.
- Kulcsár Kálmán*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a társadalomtudományok fejlődése Magyarországon. NOSZF 60. 37–43. l.
- Kulcsár Kálmán*: Tudomány és politika Erdei Ferenc munkásságában. Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 46–52. l.
- Lázár György*: A tudományirányítás és az oktatás feladatairól. MT 1978. 23. köt. 10. sz. 721–723. l.
- Madarász Aladár*: Heckscher és Keynes vitája a merkantilizmusról. Egy fogalom történetéből. I. r.: Vg. 1978. 19. évf. 4. sz. 224–230. l.; II. r.: Vg. 1978. 19. évf. 5. sz. 278–283. l.
- Madarász Tibor*: Merre tart a közigazgatástudomány? JK. 1978. 33. évf. 7. sz. 421–429. l.
- Medvegyev, Pavel*: Az irodalomtudomány aktuális feladatai. Helikon, 1978. 24. évf. 1–2. sz. 34–46. l.
- Miklós Pál*: Szakmai kritika és értékrend a hazai művészettudományban. MTAFT. 1978. 27. évf. 1–3. sz. 11–16. l.
- Parigin, B. D.*: A tudományos-technikai forradalom és a szociálpszichológia. Znanije, Leningrád, 1976. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 50–70. l.
- Rónai Béla*: A nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése és lejegyzése. MNy. 1978. 74. évf. 1. sz. 86–93. l.
- Rózsa György*: A társadalomtudományi információs rendszer működtetésének irányelvei. Tézisek az akadémiai kerekasztal konferenciához. 1978. márc. 7. Könyvtári Figyelő. 1978. 24. évf. 6. sz. 701–705. l.

- Sándor István:** Eredmények és feladatok a matyók néprajzának vizsgálatában. Matyó-föld, 1976–1978. 25–33. l.
- Szabó Imre:** A jog és elmélete. Bp. 1978, Akadémiai K. 161 l. Jogtudományi Értekezések.
- Szabó [Imre]:** Nauka pozitivnogo prava i teorija prava. AJ. 1978. Tom. 20. fasc. 1–2. 3–22. l.
- Szabolcsi Miklós:** Az irodalom üzenetei. Éllr. 1978. 22. évf. 9. sz. 3. l.
- Szecső Károly:** Társadalomtudományi kutatók – társadalomtudományi kutatás. HSz. 1978. 6. évf. 1. sz. 19–22. l.
- Szolnok megye néprajzi atlasza I. köt. (Szerk.: Szabó László és Csalog Zsolt.) Szolnok, 1974. (!1978.) Damjanich János múzeum, 517., 95 t., ill.**
- Varga S. Sándor:** Lukács György jogontológiai alapelvei. JK. 1978. 33. évf. 9. sz. 559–563. l.
- Weber Antal:** Az irodalomszociológia – történeti szempontból. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 301–325. l.
- Wiener György:** Városfogalmak és társadalmi formációk. Egy történetiszociológiai városfogalom kialakulásához. I. Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 747–752. l.
- Ismertetések*
- A Magyar Nyelvjárások Atlasza V. kötet. (Szerk.: Deme László, Imre Samu.) Bp. 1976. Akadémiai K. 769–960 l., térkép. – Ismereteti: Kiss Lajos. MNyőr. 1978. 102. évf. 1. sz. 111–112. l.; A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. kötet. (Szerk.: Deme László, Imre Samu.) Bp. 1977. Akadémiai K. 216 l., 202 térkép. – Ismereteti: Kiss Lajos MNyőr. 1978. 102. évf. 4. sz. 480–482. l.; MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 635. l.; Nyiri Antal NyK. 1978. 80. köt. 2. sz. 423–427. l.**
- Pataki Ferenc:** Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. 1977. Kossuth K., 363 l. – Ismereteti: Kéri József. MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 953–955. l.
- Történettudomány – a történetírás története – módszere*
- Bakó Ferenc:** A palóckutatás elvi és módszertani problémáiról. Palócföld, 1978. 2. sz. 23–24. l.
- Benda Kálmán:** A helytörténetkutatás új útjai. I. r. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 57–60. l.; II. r. HSz. 1978. 6. évf. 4. sz. 58–59. l.
- Benedek István:** A gyógyítás gyógyítása. Orvosi és orvos történeti tanulmányok. Bp. 1978. Gondolat K. 435 l.
- Benedek István:** Történeti grafológia? Éllr. 1978. 22. évf. 16. sz. 4. l.
- Berend T. Iván:** Gazdaságtörténet – munkásmozgalomtörténet. MTT. 1978. 89–101. l.
- Csóka Ferenc:** A Ferencrend történetének kutatása Magyarországon 1945–1976. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 359–362. l.
- Duby, Georges:** Társadalomtörténet és ideológiatörténet. Vg. 1978. 19. évf. 5. sz. 299–308. l.
- Erdélyi István:** Régészeti kultúra – etnogenezis – etnos. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 117–121. l.
- Erényi Tibor:** Munkásosztálytörténet – munkásmozgalomtörténet. MTT. 1978. 195–227. l.
- Éri István:** Történelem-kutatás számítógéppel. ÉIT. 1978. 33. évf. 48. sz. 1523–1525. l.
- A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről. (A Történelmi Szemle vita-ankétja.) [Klaniczay Gábor]. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 202–212. l.**
- Fomin, W. I.:** Die sowjetische und ungarische kriegsgeschichtliche Literatur. OW. 1978. 225–226. l.
- Frank Tibor:** A pszichiátriai kórajz mint történeti forrás. Vg. 1978. 19. évf. 4. sz. 239–247. l.
- Für Lajos:** Tájéttörténeti monográfiák. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 49–52. l.
- Fürészné Molnár Anikó:** Az üzemtörténetírás helyzete, eredményei, tapasztalatai Komárom megyében. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 56–57. l.
- Gergelyes Ede:** A munkáséletmód-kutatás új feladatai a fővárosban. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 3–6. l.
- Gericz József:** Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 235–250. l.
- Glatz Ferenc:** A „bécsi” magyar nacionalizmus a történetírásban. Historiográfiai megjegyzések. MT. 1979. 24. köt. 1. sz. 34–45. l.
- Glatz Ferenc:** Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 211–234. l.
- Glatz Ferenc:** Trianon és a magyar történettudomány. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 411–421. l.
- Glatz Ferenc:** Újkori muzeológia mint történeti forrástan és kultúrtörténet. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 134–153. l.

- Glatz Ferenc:* Engelöste Probleme in der Erforschung des zweiten Weltkrieges. OW. 1978. 231–254. l.
- Granasztói György:* A történész és a mérés – egy modell korlátai. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 314–329. l.
- Guzsik Tamás:* A középkori magyar építészet kutatásának helyzete (1968–1978). ÉpT. 1978. 10. köt. 1–2. sz. 221–233. l.
- Gyáni Gábor:* A várostörténetírás új irányzata. (A New Urban History) TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 588–600. l.
- Gyürki László:* A történetkritikai módszer a teológia szolgálatában. Va. 1978. 43. évf. 3. sz. 154–159. l.
- Hanák Péter:* Az etnikai tudatosság reneszánsza. Éllr. 1978. 22. évf. 7. sz. 3. l.
- Hanák Péter:* Etnikum és közösetudat. Confessio. 1978. 2. sz. 29–37. l.
- Hanák Péter:* A kultúra sugárveszélye. Princetoni beszélgetés Carl Schorske művelődéstörténéssel. Éllr. 1978. 22. évf. 1. sz. 7. l.; – Hozzászólás: NN: Éllr. 1978. 22. évf. febr. 11. számában.
- Hanák Péter:* Szakmai kritika és értékrend a történettudományban. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 347–361. l.
- Hanák Péter:* Szakmai kritika és értékrend a történettudományban. (Összefoglalás) MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 1–2. l.
- Hanák Péter:* A vidék rangbéli emelkedése. A helytörténet változó világunkban. MN. 1978. 34. évf. 19. sz. 7. l.
- Havas László:* Az összehasonlító pedagógia a művelődéstörténet szemszögéből. PSz. 1978. 28. évf. 10. sz. 935–941. l.
- Hegyí András:* A helytörténetírás és honismereti kutatás néhány időserű elvi és módszertani kérdése. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 58–59. l.
- Horváth Pál:* A koordinált összehasonlító jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 946–986. l.
- Horváth Pál:* Újkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 497–512. l.
- Incze Miklós:* Kortörténet és munkásmozgalm-történet. MTT. 1978. 301–317. l.
- Incze Miklós:* Az üzemtörténetírás kapcsolata az egyéb történeti ágazatokkal. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 9–10. l.
- Incze Miklós:* Vulgarisation et discipline spéciale. AH. 1977. 23. évf. 1–2. sz. 119–132. l.
- Az írás – tanú. Beszélgetés a történeti grafológiáról. Interjú Benda Kálmánnal, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársával. (Az interjút készítette: Zöldi László.) Éllr. 1978. 22. évf. 23. sz. 7. l.
- Izslamov, T. M.–Józsa Antal:* A magyar internacionalisták történetének forráskutatása és historiográfiájának néhány kérdése. MISz. 298–340. l.
- Juhász, Gyula:* Politik und diplomatiegeschichtliche Literatur über die Geschichte Ungarns im zweiten Weltkrieg. OW. 1978. 45–66. l.
- Kabos Ernő:* A munkáskultúra történeti kutatásának problematikájáról. MTT. 1978. 275–300. l.
- Kabos Ernő:* Szakszervezettörténet – munkásmozgalm-történet. MTT. 1978. 227–261. l.
- Kanyar József:* Az üzemtörténetírás levéltári forrásai. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 10–11. l.
- Kelemen János:* A történelem eszméje. Kant és Herder történelemfilozófiai vitája. I. Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 753–758. l.
- Konieczny, Alfred:* Historiographie des zweiten Weltkrieges über der Widerstand Ausländischer Zwangsarbeiter in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. OW. 1978. 183–185. l.
- Kosáry Domokos:* Modellalkotás és történettudomány. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 117–157. l.
- Köte Sándor:* A magyar neveléstörténet összefoglaló feldolgozása. MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 741–750. l.
- Kristó Gyula:* Vita a jogilag egységes jobbágyosztály magyarországi kialakulásáról. (1976. május.) AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 271–276. l.
- Kulcsár Kálmán:* A munkásmozgalm-történet és szociológia kapcsolatáról. MTT. 1978. 121–138. l.
- Lukács Lajos:* Az „igazi Kossuth”. (Vita Kossuth Lajosról.) K. 1978. 6. sz. 8–9. l.
- Mérei Gyula:* Eszmetörténet – munkásmozgalm-történet. MTT. 1978. 53–87. l.
- Mezey László:* Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTANyI. 1978. 30. köt. 1–2. sz. 65–90. l.
- Németh G. Béla:* Művelődéstörténet – irodalom-történet – történetírás. Új Írás, 1978. 18. évf. 10. sz. 74–78. l.
- Niederhauser Emil:* Kelet-Európa a magyar történettudományban. MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz.

- 500–507. l. – Ismerteti: *P. G. Gy.*: Összehasonlító kutatások. *Nsz.* 1978. 36. évf. 195. sz. 10. l.
- Pacor, Mario*: Die italienische Geschichtsschreibung über die Geschichte des Donaubeckens und des Balkans im zweiten Weltkrieg. *OW.* 1978. 163–181. l.
- Páskándi Géza*: Csipkerózsika avagy medvék téli álma. (Hozzászólás Hanák P.: Az etnikai tudatosság reneszánsza c. cikkéhez.) *Élir.* 1978. 22. évf. 10. sz. 5. l.
- Perjés Géza*: A „Mohács-kérdés” módszertanához. *V.* 1978. 21. évf. 9. sz. 68–79. l.
- Pintér, István*: Beiträge zur Historiographie der Widerstandsbewegung. *OW.* 1978. 67–77. l.
- Poór János*: A. L. Schlözer történet szemléletéről. (A 18. sz. utolsó harmada.) *TSz.* 1978. 21. évf. 3–4. sz. 557–569. l.
- Puskas, A. I.*: Az Októberi Forradalomban és a szovjet-oroszországi polgárháborúban részt vett internacionalisták történetének magyar historiográfiája. *MISz.* 271–285. l.
- Puskas, A. I.*: Zu einigen Fragen der Historiographie der Geschichte des zweiten Weltkrieges. *OW.* 1978. 197–207. l.
- Ránki Gy.*: Economics and History – Alternatives of Economic History. *AH.* 1977. Tom. 23. No. 3–4. 343–396. l.
- Ránki, György*: Geschichtsliterarische Fragen Ostmitteleuropas im zweiten Weltkrieg. *OW.* 1978. 17–44. l.
- Rehák Ferenc*: A sajtó szerepe a második világháborúban. (A budapesti nemzetközi történetnézőkötésről.) *MS.* 1978. 19. évf. 12. sz. 372–375. l.
- N. Sándor László*: Emlékirat és történelemtudomány. Beszélgetés Ránki György akadémikussal. *MH.* 1978. 11. évf. 303. sz. 17. l.
- Sárkány Mihály*: A csere a törzsi gazdaságban. A kutatástörténet vázlata. *ET.* 1978. 89. évf. 2. sz. 197–216. l.
- Serflek István*: A pártarchívum szerepe a helytörténetírásban. *Pártélet,* 1978. 23. évf. 2. sz. 75–76. l.
- Sipos Péter*: Üzemtörténet és munkásmozgalmatörténet. *MTT.* 1978. 261–275. l.
- Shilin, P. A.*: Neue Fragen, neue Probleme in der Forschung der Geschichte des zweiten Weltkrieges. *OW.* 1978. 101–109. l.
- Siklós András*: Adalékok a Nagy Októberi Forradalom magyarországi historiográfiájához. *NOSZF.* 60. 109–114. l.
- Soós István*: A második világháború utáni lengyel historiográfiáról. *TSz.* 1978. 21. évf. 3–4. sz. 601–608. l.
- Szabolcsi Miklós*: Irodalomtörténet és munkásmozgalmatörténet. *MTT.* 1978. 101–121. l.
- Szávai János*: Az önéletírás. *Bp.* 1978. Gondolat. K. 234 l.
- Szilágyi Ferenc*: Írásjelek kódfejtése. A pszichografológia elemzési lehetőségei és eredményei az irodalom- és történettudományban. *MT.* 1978. 23. köt. 4. sz. 284–292. l.
- Szvák Gyula*: Haladó cél – retrográd eszközök? A történettudomány történet szemlélete. *Élir.* 1978. 22. évf. 38. sz. 4. l.
- Történet a Dunánál. Beszélgetés emlékiratokról és dokumentumokról. Juhász Gyulával, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársával, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem diplomáciatörténeti professzorával beszélget: Zöldi László. *Élir.* 1978. 22. évf. 35. sz. 7. l.
- Dr. Vág Ottó*: Feladatok a magyar óvodatörténet kutatásában. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 343–348. l.
- Vass Henrik*: L’histoire du mouvement ouvrier hongrois. *NÉHong.* 197. Vol. 12. 159–170. l.
- Vass H[enrik]*: Iszszledovanie isztorii rabocsego dvizsenija v Vengri. *AH.* 1977. Tom. 23. No. 3–4. sz. 291–341. l.
- Vass Henrik*: Munkásmozgalmatörténet és helytörténet. *MTT.* 1978. 165–195. l.
- Vass Henrik*: Munkásmozgalmatörténet és tudatformálás. *MTT.* 1978. 317–344. l.
- Vigh Károly*: A századelő és a forradalmak történetírása. *Élir.* 1978. 22. évf. 44. sz. 2. l.
- Vleskó Lajos*: Agrártörténeti emlékeink védelme. *TMg.* 1978. 16. évf. 2. sz. 87–88. l.
- Voigt Vilmos*: A folklór történeti kutatásának eredményei. *Vg.* 1978. 19. évf. 6. sz. 382–386. l.
- Vörös Károly*: A 19. század második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései. *Sz.* 1978. 112. évf. 1. sz. 125–133. l.
- Whitnah, R. Donald*: Die heutige amerikanische Geschichtsschreibung über den zweiten Weltkrieg. *OW.* 1978. 149–151. l.
- Zaharie, George-Unc, George-Ilie, Petrie-Jani, Bela*: Die rumänische Geschichtsschreibung über die Rolle Ostmittel- und Südosteuropas am vorabend des zweiten Weltkrieges und im Weltkrieg. *OW.* 1978. 131–147. l.

Ismertetések

- Bevezetés a neveléstörténeti kutatómunkába. (Szerk.: Ködöböcz József. Kiad. a Magyar Pedagógiai Társaság) Bp. 1976. – Ismerteti: *Tölgyesi József*. Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 30. l.
- Gyementyev, I. P.*: A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái. *Voproszi Isztorii*, 1976. 10. sz. 67–90. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1092–1094. l.
- Horváth Pál*: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974. Közgazd. és Jogi K., 503 l. – Ismerteti: *Kállay István*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 772–774. l.; *Tárkányi-Szűcs Ernő*. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 293–294. l.
- Marxszisztko-leninszkaja metodologia voennoj isztorii (A hadtörténetírás marxista–leninista módszertana) Moszkva, 1976. Nauka, 365 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor*. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 418–420. l.
- Módszer, történelem, egyén. Válogatás *Jean-Paul Sartre* írásaiból. Bp. 1976. Gondolat K. 506 l. – Ismerteti: *Kávássy Sándor*. HSz. 1978. 6. évf. 2. sz. 63–64. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Történet szemlélet és történettudomány. Bp. 1977. Kossuth K. 565 l. – Ismerteti: *Diószegi István*. TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 137–140. l.; *E. Fehér Pál*: A marxista történelem optimizmusa. *Éllr.* 1978. 22. évf. 26. sz. 1–2. l.; *Erényi Tibor*: Nemzeti öntudat és önismeret. Nsz. 1978. 36. évf. 4. sz. 7. l.; *Ormos Mária*: Egy történész önarcképe. A valóságfeltárás tudománya. MH. 1978. 11. évf. 79. sz. 20. l.; *Pamlényi Ervin*: Az igazság vonzásában. MN. 1978. 34. évf. 49. sz. 9. l.
- A történelem tanulságai – a jelenkor tanulságai. (Die Sozialistische Internationale. Ihre Geschichte und Politik. Von einen Autorenkollektiv unter Leitung von Werner Kowalski und Johannes Glasneck. Berlin. VEB. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1977. 304 l. – Ismerteti: *Paff, Werner*. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 131–133. l.
- Történelem és tömegkommunikáció. Szerk.: Vass Henrik. Bp. 1976. Akadémiai K. – Ismerteti: *Horváth Tamás*. Jelenkor, 1978. 21. évf. 1. sz. 93–94. l.
- Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Glatz Ferenc.) Bp. 1977. Gondolat K. 396 l. – Ismerteti: *Kiss György*: A történet-tudomány egyetemessége. Nsz. 1978. 36. évf. 157. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 331. l.; *Mucsi Ferenc*. Nsz. 1978. 36. évf. 163. sz. 7. l.; *Sipos Péter*. TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 140–142. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 4. sz. 30 l.
- A történetírás mai arca. Korunk, 1978. 7. sz. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 933–936. l.
- Várdy Béla*: Az újabb magyar historiográfia. (Modern Hungarian Historiography.) New York, 1976. Columbia University Press. – Ismerteti: *Vekerdí László*. Tt. 32. évf. 9. sz. 90–93. l.
- Történelmi tudat – történelmi népszerűsítés*
- Aradi Nóra*: Szobor és történelem. Nsz. 1978. 36. évf. 79. sz. 15. l.
- Bartha Antal*: „Ami nem az értelem szerint való, az rút” (L. Feuchtwanger). TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 182–184. l.
- Bartha Tibor*: Nemzet- és nemzetköziség. *Confessio*, 1978. 2. sz. 3–28. l.
- Bokor Péter*: Századunk. A televízió sorozatának újabb filmjei. *História*. 1978. 62–63. l.
- Csatári Dániel*: Szocialista hazafiság – történelmi tudat. *Honismeret*, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 35–40. l.
- Dezső Zsigmondné*: A honismereti munka módszertani kérdéseiről. *Honismeret*, 1978. 6. évf. 4. sz. 6–7. l.
- Dömötör Tekla*: Rákóczi Ferenc a magyar népmondákban. Rákóczi-tanulm. 1978. 175–186. l.
- Farkasfalvi József*: Az ifjúsági mozgalom és a fiatalok részvétele az üzem- és munkásmozgalom-történeti munkában. *Honismeret*, 1978. 6. évf. 3. sz. 17. l.
- Gombár Csaba*: Politikai tudat – politikai kultúra. Tájékoztató, 1978. 4. sz. 25–35. l.
- Gönczy Zsuzsanna*: A XI. Országos Honismereti Diáktábor. (Salgótarján, 1977. nyara.) *Honismeret*, 1978. 6. évf. 1. sz. 6–8. l.
- Hajdu Ráfi Gábor*: Hiányos ismeretek. Jegyzetek történelmi műveltségünk zavarairól. Nsz. 1978. 36. évf. 55. évf. 11. l.
- Hazafiság, nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. (Összeáll.: Bakos Gyula, ...) Szerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1978. Kossuth K. 254 l.
- A hazafiságról katonai szemmel. *Honvédségi Szemle*, 1978. 32. évf. 12. sz. 1–4. l.

- Honfi István*: Ki volt nekünk Kossuth? 1848 és a somogyi parasztság. ÉIT. 1978. 33. évf. 10. sz. 298–299. l.
- Irányi Dezső*: Békéscsabai diákok kutató- és gyűjtőmunkája 1848 centenáriumán. BékÉI. 1978. 13. évf. 4. sz. 463–470. l.
- Kanyar József*: A krónika- és a helytörténetírás lehetőségei a honismereti mozgalomban. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 53–56. l.
- Karsai Elek*: A gyűjtőmunka és a krónikairás segítsége az ipari és mezőgazdasági üzemekben, vállalatoknál, intézményeknél. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 14–16. l.
- Kerekgyártó István*: A történelmi önismeret megteremtéséért. Napjaink, 1978. 17. évf. 9. sz. 14. l.
- Kiss Endre*: Esmék az irodalomban – eszmék a történelemben. (A tizenkilencedik század nagy vitájáról.) MFSz. 1978. 22. évf. 5. sz. 692–695. l.
- Klaniczay Tibor*: Reflections on National Tradition. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 70. 140–153. l.
- Komoróczy Géza*: Sumér és magyar? Bp. 1976. Magvető K. 169 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Maróth Miklós* AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 250–251. l.
- Kovách Géza*: Adyról s a Szilágyságról történész szemmel. Confessio, 1978. 2. évf. 3. sz. 79–83. l.
- Márta Ferenc*: Táj, nép és történelem. (A VI. országos Honismereti Akadémián, Szeged. 1978. júl. 3–9. elhangzott előadás.) Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 4–7. l.
- Novák István*: Az ismerettel ismerkedve. A tudományos ismeretszerzés és ismeretterjesztés alapgondolataiból. BSz. 1978. 23. évf. 1. sz. 89–100. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. MISz. 1978. 341–353. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A patriotizmus és az internacionalizmus szerepe napjainkban. MISz. 1978. 17–25. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Voprosz patriotizma i internacionalizma v vengerskoj isztoricseszkoj nauke. AH. 1977. Tom. No. 3–4. 247–256. l.
- Rakó József*: Vallomások a hazaszeretetről – gyermekektől. Pedagógiai Műhely, 1978. 4. évf. 1. sz. 105–109. l.
- Ránki György*: Tömegsajtó és propaganda. (1978. novemberében Budapesten a Kelet–Délkelet-Európa-i országokba irányuló propaganda és illegális sajtó második világháborús szerepéről tartott nemzetközi konferencia kapcsán felmerült gondolatok.) Nsz. 1978. 36. évf. 292. sz. 4–5. l.
- Sinkovics István*: Rákóczi a következő nemzedék megítélésében. Rákóczi-tanulm. 1978. 116–131. l.
- Száz György*: Történelem – jelenidőben. História, 1978. 4–6. l.
- Szenes Imre*: A múlttól a jelenhez szólni. Állami Díj 1978, Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. N. 1978. 106. évf. 79. sz. 3. l.
- Szkvorcova, Ljudmila*: A történelem táguoló értelme. Viták a proletár kultúráról. Szovjet Irodalom, 1978. 8. sz. 150–157. l.
- A szocialista tudat és a társadalomtudományok. (A cikk Kulcsár Kálmán, Ránki György és Szabolcsi Miklós „A társadalomtudományok és a társadalmi igények” c. a szocialista országok tudományos akadémiái alelnökeink Budapesten rendezett értekezletén tartott előadása alapján készült.) Nsz. 1978. 36. évf. 131. sz. 4–5. l.
- Tömöry Márta*: A nyíregyházi III. Honismereti Nyári Egyetem. (1977. aug.) Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 8–9. l.
- Történelemszemlélet – nemzeti hagyományok. Beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal. Készítette: Kovács Dénes. Nsz. 1978. 36. évf. 89. sz. 11. l.
- Zöldi László*: A Nemeskürty-jelenség. ÉItr. 1978. 22. évf. 17. sz. 3–4. l.

Ismertetések

- Sziklai László*: Történelmi lecke – haladóknak. Cikkék és tanulmányok. Bp. 1977. Magvető K. 444 l. Elvek és utak. – Ismerteti: *Pécsy Ágnes*: A marxizmus történetisége. Nsz. 1978. 36. évf. 57. sz. 7. l.

Történelemtanítás

- Balázs Györgyné*: Az integrált történelemtanítás problémái. Budapesti Nevelő, 1978. 16. évf. 3. sz. 3–14. l.
- Balázs Györgyné*: Korkép kialakítása a történelem oktatásban. Bp. 1978. Akadémiai K. 310 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 494. l.; – *Sipos Péter*. TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 142–143. l.
- Balázs Györgyné*: A tantárgy-pedagógia aktuális kérdései a történelemtanításban. Budapesti Nevelő, 1978. 14. évf. 2. sz. 46–53. l.

- Barabás László:** Adalékok az 1924-es német alkotmánymódosítás középiskolai tanításához. *Pedagógiai Műhely*, 1978. 4. évf. 3. sz. 31–39. l.
- Baranyai Lenke:** A forráselemzés módszerének egyik módja tanórán. (Hozzászólás Szabolcs Ottó: *Történelem és publicisztika c. írásához*. *Történelemtanítás*, 1977. 2. sz.) *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 17–18. l.
- Bedécs Gyula:** Iskolatörténet és történelemtanítás. *Ttan*, 1978. 23. évf. 1. sz. 17–19. l.
- Berend T. Iván:** Az oktatási reform néhány kérdéséről. *Sz.* 1978. 112. évf. 3. sz. 555–560. l.
- Bíró Ferencné:** Beszámoló a 3. Országos Történelemtanítási Konferenciáról. *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 12–16. l. (Országos Történelemtanítási Konferencia, 3. [1977. Budapest] Rend. Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet [Budapest]).
- Bíró Ferencné:** Új történelemtanterv és a módszertani szabadság. *Budapesti Nevelő*, 1978. 14. évf. 2. sz. 54–58. l.
- Borovics György:** Feladatmegoldó történelemtanítás az általános iskolában. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 100 l. – Ismerteti: *Rubóczky István*. *PSz.* 1978. 28. évf. 11. sz. 1049–1050. l.; *Szabolcsi József*. *Ttan*, 1978. 23. évf. 1. sz. 25–26. l.
- Bozó Gyula:** „A történelemszemlélettel kapcsolatos tapasztalatok egy felmérés alapján.” A történelemtanítás céljáról. *Nsz.* 1978. 9. évf. 2. sz. 119–127. l.
- Dolhay Balászné:** A szakmunkásképzőkben bevezetett új tankönyvekről. *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 18–19. l.
- Domszky Béláné–Borjáti Gyuláné:** A 6. osztályos történelmi olvasókönyv használata. *Ttan*, 1978. 23. évf. 3. sz. 11–13. l.
- Felsőoktatásunk problémái. Beszélgetés Berend T. Ivánnal, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorával. *FSz.* 1978. 27. évf. 12. sz. 722–727. l.
- Folde, Werner:** Problémafelvető módszer a történelemtanításban. *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 20–23. l.
- Gosztonyi János:** Az eredményes történelemtanításért. *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 1–4. l.
- Győző Gyula:** A világnézeti nevelés módszereiről. *Szakk munkásnevelés*, 1978. 29. évf. 5. sz. 18–20. l.
- Huszár János:** Transzparens a történelemtanítás szolgálatában. *Ttan*, 1978. 23. évf. 3. sz. 13–16. l.
- Jósa Zoltán:** A hallgatók bevezetése a tudományos munkába a tudományos diákköri foglalkozásokon. *FSz.* 1978. 27. évf. 1. sz. 30–35. l.
- Király Károly:** A történelemtanítás megújulása. *Szakk munkásnevelés*, 1978. 29. évf. 3. sz. 20–22. l.
- Kubinyi Margit–Waczulik Margit:** A szakközépiskolák új I. osztályos tankönyvéről. *Ttan*, 1978. 23. évf. 3. sz. 8–10. l.
- Láng Sándorné:** Szempontok a kisegítő iskolai 6. osztályos történelemtankönyv használatához. *Gyógy pedagógia*, 1978. 23. évf. 1. sz. 7–10. l.
- Medve Imola:** Új tantervi kötelezettség. *Történelemtanárok akadémiaja*. *MH.* 1978. 11. évf. 175. sz. 5. l.
- Molnár Imre:** A jelenleg használatban levő török és magyar középiskolai történelemtankönyv Szigetvár ostromáról. *Ttan*, 1978. 23. évf. 2. sz. 23–27. l.
- Molnár Józsefné:** Történelemóra a múzeumban. *Ttan*, 1978. 23. évf. 4. sz. 7–10. l.
- Nagy Andorné:** A történelemtanítási és a technika kapcsolata. *Hevesi Művelődés*, 1978. 1. sz. 18–20. l.
- Nauka i obszecsztvennaja zsziny. Interju sz akademikom Ivanom T. Berendom.* (Készítette: Bodai Pál.) *Etjudü o Vengrii*, 1978. 13. köt. 147–160. l.
- Ötletek és javaslatok a fólia-sorozat alkalmazására az általános iskola történelemóráin.** (Oktatási segédanyag. Összeáll.: Erdei Sándorné, szerk.: Bíró Ferencné.) Bp. 1978. Fővárosi Pedagógiai Intézet, 75 l.
- Petrik János:** Történelem I–IV. osztály. A szakközépiskolai nevelés és oktatás terve. *Tantervi útmutató. Közread. az OPI, Bp.* 1978. Tankönyvkiadó, 69 l.
- Prorok Márton:** Egy házilag készített taneszköz alkalmazása a történelemtanításban. *Ttan*, 1978. 23. évf. 4. sz. 11–14. l.
- Schneider Miklós:** A levéltári ismeretek oktatásának néhány tapasztalata a pásztoi Mikszáth Kálmán gimnáziumban. *LSz.* 1977. 27. évf. 3. sz. 507–510. l.
- Simon Endréné:** A játék és játékoság szerepe a történelem megszeretetésében az általános iskola 5. osztályában. *Hevesi Művelődés*, 1978. 1. sz. 20–27. l.
- Szabó Imre:** Hogyan valósítjuk meg az országos ajánlásokat a Pest megyei történelemtanárok továbbképzésében? *Ttan*, 1978. 23. évf. 3. sz. 21–24. l.

- Szabó Károly:** Az ismeretek alkalmazása a történelemtanításban. Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 113 l.
- Szabó Károly:** Történelem: I–IV. osztály. Tantervi útmutató a gimnázium számára. Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 87 l.
- Szabó Károly:** A történelmi példaképadás zavarai. Ttan. 1978. 23. évf. 1. sz. 2–5. l.
- Szabó Károly:** Világtörténelmi látásmód – korszerűbben. Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 8–11. l.
- Szabolcs Ottó:** Az értékelés képességének kialakítása és a korszerű taneszközök. Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 1–4. l.
- Szabolcs Ottó:** A marxizmus–leninizmus eszméinek tanítása az iskolában. PSz. 1978. 28. évf. 3. sz. 244–247. l.
- Szabolcs Ottó:** Mi lesz a példaképpel? Ttan. 1978. 23. évf. 1. sz. 6–8. l.
- Szabolcs Ottó:** A tanulói aktivitás kérdéséhez az iskolai történelemtanításban. Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 4–8. l.
- Szabolcs Ottó:** Történelemtanításunk helyzete és az új tanterv. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 561–568. l.
- Szabolcs Ottó:** Történelmi szépirodalom és történelemtanítás. Ttan. 1978. 23. évf. 4. sz. 1–4. l.
- A szakközépiskolák I. osztályának történelem és társadalomismereti tankönyvéről. (A tankönyvet írta és bemutatja: Kubinyi Margit–Waczulik Margit.) Köznevelés, 1978. 34. évf. 35. sz. 13. l.
- Szalma István:** Hagyománytiszteltet és nevelés a történelemórán. Ttan. 1978. 23. évf. 4. sz. 4–6. l.
- Szebenyi Péter:** Történelemtanításunk a korszerűsítés útján. Bp. 1978. Tankönyvkiadó 211 l.
- A szocialista hazafiságra és nemzetköziségre nevelés az általános és középiskolákban. (Szerk.: Krug Ferenc.) Bp. 1977. HN. Bpi Biz., Ped. Szakszerv. Bpi Biz., 125 l., ill.
- Történelemtanítás és Levéltár – konferencia Kaposvárott, 1976. nov. 9–10. (Juhász Sándor.) Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1095–1102. l.
- A történelemtanításhoz. (Az Országos Hadtörténelmi Múzeum programja az 1978–1979-es tanévre.) Ismerteti: *Draveczy Balázs*. Köznevelés, 1978. 34. évf. 44. sz. 12. l.
- Unger Mátyás:** Tanári kézikönyv. Történelem a szakmunkásképző iskolák II. osztálya számára. Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 73 l.
- Valóságkövető iskola. Beszélgetés *Berend T. Iván* gazdaságtörténésszel. Az interjú készítette: Kékesi Katalin. Éllr. 1978. 22. évf. 40. sz. 7. l.
- Závodszy Géza:** Néhány szempont a tankönyvek szövegekének korszerűsítéséhez. Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 4–7. l.

Ismertetések

- Eperjessy Géza–Szebenyi Péter:** A tanulók történelmi fogalmainak fejlődése. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 324 l. – Ismerteti: *Balázs Györgyné*. MP. 1978. 1. sz. 171–174. l.
- A III. Országos Történelemtanítási Konferencia. (Bp. 1977. dec. 14–15.) (Az elhangzott előad. és felszólalásokat ism.: *Székely Anna*.) Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 569–576. l.

Intézménytörténet

Magyar Tudományos Akadémia és intézményei

- Balogh Tibor:** Az MTA Pszichológiai Intézetének 75 éve. PSz. 1978. 28. évf. 7–8. sz. 739–740. l.
- Castiglione [Ászló]:** Hundert Jahre der Ungarischen Archäologischen und Kunsthistorischen Gesellschaft. AAr. 1978. Tom. 30. fasc. 3–4. 437–439. l.
- Centenaire de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art. (Vayer L.) AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 3–4. 381. l.
- Eörsi Gyula:** A tudományos minősítés kérdéseiről. Vita a vitaindítóval. MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 122–124. l.
- Garamvölgyi Károly:** A statisztika szerepe a felsőoktatásban és az MKT tevékenységében. StSz. 1978. 56. évf. 1. sz. 15–20. l.
- Gyimesi Sándor:** A magyar–német történelmi vegyesbizottság 1977. évi üléséről. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 279–284. l.
- Jakabffy Imre–Kovács Tibor:** A Magyar Régészeti és Művészettörténelmi Társulat száz éve. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 239–254. l.
- Keresztury Dezső:** Arany és a Magyar Tudományos Akadémia. MTANyl. 1978. 30. köt. 1–2. sz. 11–22. l.
- Kónya István:** Összefüggés a tudományos fokozatok és az előléptetések között. FSz. 1978. 27. évf. 1. sz. 1–5. l.

- Kurucz Imre:** Társulatunk múltjáról, jelenéről és fejlődéséről. A Társulat – a Magyar Természet-tudományi Társulat – újjáalakulásának negyedszázados évfordulójára. V. 1978. 21. évf. 4. sz. 1–9. l.
- Lukács Lajos:** Tudományos kutatók – tudományos minősítés. V. 1978. 21. évf. 6. sz. 74–85. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia 1978. évi közgyűlése. (Béll B.) Időjárás, 1978. 82. évf. 4. sz. 235–236. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia 1978. évi közgyűlésének határozata. MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 592–593. l.
- Márta Ferenc:** Tudományos információ és az Akadémia. MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 881–882. l.
- Mayer Mária:** A Magyar–Szovjet történezs vegyesbizottság 10 éves tevékenységéről. (1968–1978.) MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 259–278. l.
- Megalakult a Magyar Szociológiai Társaság. MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 701–702. l.
- Rét Rózsa–Szántó Lajos:** Az Akadémia tudományos-testületi bizottsági hálózatáról. MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 583–587. l.
- Salánki János:** Az MTA Biológiai Kutatóintézet 50 éve. MTA Biológiai Tudományos Osztályának Közleményei, 1978. 21. köt. 1. sz. 5–13. l.
- Simon Gyula:** A Magyar Pedagógiai Társaság működésének tíz éve. PSz. 1978. 28. évf. 1. sz. 40–54. l.
- Szabó Zoltán:** Néhány megjegyzés a TMB munkájával kapcsolatban. MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 124–126. l.
- A 150 éves akadémiai könyv- és folyóiratkiadás dokumentumaiból. (1828–1895 között.) MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 709–713. l.
- Szilágyi János György:** Ókortudományi Társaság tizenkilencedik éve. (Az 1977. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló.) AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 83–86. l.
- A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei. Összeáll.: [Stier Miklós]. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1254–1291. l.
- Párttörténeti Intézet**
- A Párttörténeti Intézet megalakításának 30. évfordulója. Óvári Miklós beszéde. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 169–174. l.
- A Párttörténeti Intézet megalakításának 30. évfordulója. Vass Henrik ünnepi megemlékezése. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 162–169. l.
- Egyetemek**
- Berényi Sándor:** Kétszáz éves az államigazgatás oktatása és tanszéke a Budapesti Tudományegyetemen. JK. 1978. 33. évf. 5. sz. 246–252. l.
- Jubileumi tudományos ülésszak (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. 1978. április 11–13.) Az egyetem fennállásának 30. évfordulója alkalmából. (A konferencián elhangzott beszámolók és hozzászólások rövid összefoglalása.) KgSz. 1978. 25. évf. 7–8. sz. 979–994. l.
- 200 éves az államigazgatás tudományegyetemi szintű oktatása. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának államigazgatási tanszéke fennállása 200. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülésen elhangzott előadások.) AI. 1978. 28. évf. 2. sz. 137–168. l.
- Király Tibor:** Az államigazgatás egyetemi oktatásának 200 éves évfordulójához. JK. 1978. 33. évf. 5. sz. 245–246. l.
- Szaniszló József:** A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777–1977 között. (Az ELTE Államigazgatásjogi Tanszékének 200 éves jubileumára. Bp. 1977. I–III. köt. XXXII + 762 l.) – Ismerteti: **Benda Kálmán.** JK. 1978. 33. köt. 5. sz. 292–294. l.
- Toldi Ferenc:** A polgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme a budapesti jogi kar közigazgatási tanszékének 1867 és 1945 közötti tudományos munkájában. JK. 1978. 33. évf. 5. sz. 257–261. l.
- Ismertetések**
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél százada, 1825–1975. Bp. 1975. Akadémiai K. 548 l. – Ismerteti: **Bán Imre.** IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 539–544. l.
- Zalai K.:** A Magyar Gyógyszerészeti Társaság ötven éve (1924–1974). Bp. 1974. 75 l., 29 l. ill. – Ismerteti: CMed. 1977. Vol. 25. No. 1. 140–142. l.

Segédtudományok

- Askercz Éva:* Az I. országos érembiennálé Sopronban. (1977. szept.) SSz 1978. 32. évf. 4. sz. 366–371. l.
- Bán Péter:* A Borsod vármegyei tizedjegyzékek bormértékei a 16–17. században. Archivum, 1978. 7. köt. 69–77. l.
- Bariska István:* Kőszeg város címerének megújítása. Honismeret. 1978. 6. évf. 2. sz. 46–48. l.
- Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. Akadémiai K. 388 l.
- Hrenkó Pál:* A Ruszin Vörös Őrség pecsétje 1919. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 563–564. l.
- Huszka Lajos:* Szegedi szükségpénzek. 1918–1919. Somogyi Könyvtári Műhely, 1977. 16. évf. 1–4. sz. 41–44. l.
- Kovács László:* Melyik István király verette és mikor? (Vélemények a magyar pénzverés kezdeteiről. Tt. 1978. 32. évf. 2. sz. 48–55. l.
- Krasznai Krisztina:* A szabadságharc fémpénzei. ÉIT. 1978. 33. évf. 20. sz. 638. l.
- Kuczynski, Thomas:* Characteristic ratios of dependence between older metric systems. (Jellegzetes összefüggések a régi mértékegységek között.) TechSz. 1978. X. köt. 33–42. l.
- Nagybákay Péter:* Magyarországi fazekas céhpecsétek. (16–19. sz.) ET. 1978. 89. évf. 3. sz. 244–262. l.
- Powell, M. A.:* Ancient Mesopotamian Weight Metrology. (A mezopotámiai súlymértéktan modern szemszögből.) TechSz. 1978. X. köt. 109–112. l.
- Rotter, F.:* 200 years legal Metrology in Austria (A hitelesítő szolgálat fejlődése Ausztriában az elmúlt 200 évben). TechSz. 1978. X. köt. 113–118. l.
- Sasvári László:* Adalékok a hazai görög kereskedők jelvényének történetéhez. MV. 1978. 22. évf. 1. sz. 72–73. l.
- Schmidt K.:* Development of length measuring equipment the last 100 years. TechSz. 1978. X. köt. 119–124. l.
- Szabadvány F.–Veres I.–Vértes L.:* Measuring units in the book-keeping of trading firms in South-German cities in the 15th and 16th centuries (A 15–16. századi délnémet kereskedőházak könyvelésében alkalmazott mértékek.) TechSz. 1978. X. köt. 171–179. l.
- Szekerés János:* A hosszúság mértékegységének története. TechSz. 1978. X. köt. 147–152. l.
- Szentgyörgyi Mária:* Az erdélyi puskás címerek. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 196–204. l.
- Tálos Gy.:* History of the development of reometry from Newton to our days (A reológiai mérési módszerek fejlődésének története Newtontól napjainkig.) TechSz. 1978. X. köt. 155–159. l.
- Tompos Ernő:* Sopron megyei címeres pecsétek. (Szélgjegyzetek Horváth Zoltán könyvéhez.) SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 81–83. l.
- Tóth András:* Éremre vert orvostudomány. OHI. 1978. 119. évf. 2. sz. 97–102. l.
- Valtchev, A.–Atanasova, P.:* Changes in the measuring systems of Bulgaria in the middle of the 19th century (A 19. sz. közepén Bulgáriában használt mértékrendszerek változásai.) TechSz. 1978. X. köt. 161–170. l.
- Vámbéri Gusztáv:* Egy ritka török súly: az okka. ÉIT. 1978. 33. évf. 9. sz. 267. l.
- Vissi Zsuzsanna:* Medicina in nummis. Éremkiállítás a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban. OHI. 1978. 119. évf. 8. sz. 482–483. l.
- Weiner Piroška:* Zinngiessermarken in Ungarn XVI–XIX. Jahrhundert. (Magyarországi ónjegyek.) Bp. 1978. Akadémiai K., 80 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 799–900. l.
- Wellmann Imre:* Népi területmérési módszerek Magyarországon. TechSz. 1978. X. köt. 187–189. l.

Ismertetések

- Gedai I.[stván]:* Történelmünk pénzekén. Bp. 1975. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 112 l., 114 tb. – Ismerteti: *Kőhegyi K.* AAr. 1978. Tom. XXX, fasc. 1–2, 298. l.
- Huszár Lajos:* Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1637. (Münzer der Könige des Hauses Habsburg.) Bp. 1975. Akadémiai K., 168 l., 11 tb. – Ismerteti: *Buza J.* AH. 1978. Tom. 24, No. 1–2. 153–155. l.
- Püspöki Nagy Péter:* Zselic város címere. Heraldikai és történelmi monográfia. Kiadta a Zselici Városi Tanács Nemzeti Bizottsága a Madách Könyvkiadó gondozásában, Bratislava 1976. 298 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc,* Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 55–57. l.
- Scheiber Sándor:* Folklor és tárgytörténet, I–II. Bp. 1974. 402, 552 l., 76 t. (2. kiad.: 1977. I. k.: 263 l., II. k.: 599 l.) (A Magyar Izrealiták

- Országos Képviselőtételének kiadása.) – Ismereti: *Bán Imre*. FK. 1977. 23. évf. 4. sz. 453–457. l.; *Frölich Ida*. AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 276–277. l.
- Kiállítások, kiállítási katalógusok*
- Dankó Imre*: A nagykereki Bocskai várkastély emlékkiállítása. Múzeumi Kurir, 1977. 25. sz. (III. köt. 5. sz.) 73–78. l.
- Entz Géza*: Árpád-kori kőfaragványok kiállítása Székesfehérváron. Művészet, 1978. 19. évf. 10. sz. 5–7. l.
- Fekete Judit*: Hét szocialista ország politikai plakátjai a Munkásmozgalmi Múzeumban. MN. 1978. 34. évf. 19. sz. 11. l.
- Francsovits György*: A fővárosi életmódtörténeti kiállításorozatról. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 78–79. l.
- Györfly Sándor*: Székesfehérvár a századfordulón (Időszaki történeti kiállítás az István király Múzeumban, 1977. okt.) MMMKözl. 1978. 1. sz. 62–67. l.
- Horváth György*: Biró Mihály művei a Munkásmozgalmi Múzeum kiállításán. MN. 1978. 34. évf. 244. sz. 11. l.
- Jáhn Ágnes*: Hatvan év emlékei a Munkásmozgalmi Múzeumban. Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 19–22. l.
- Kovács Zoltán*: Szent László emlékkiállítás Esztergomban. (A Keresztény Múzeumban rendezett kiáll., 1977.) MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 108–111. l.
- Kovács Péter*: Árpád-kori kőfaragványok kiállítása Székesfehérvárott. Kortárs, 1978. 22. évf. 8. sz. 1335. l.
- Kovács Péter*: Székesfehérvári kiállítások 1963–1978. Művészet, 1978. 19. évf. 10. sz. 8–11. l.
- Kömyei Attila*: A soproni nyomdászat története. (Kiállítás a Liszt Ferenc Múzeumban, 1977.) SSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 264–267. l.
- (*halász*): Őszirozsa – piros rózsza. (A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása) Éllr. 1978. 22. évf. 44. sz. 2. l.
- (*köves*): Őszirozsa – piros rózsza. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. MN. 1978. 34. évf. 262. sz. 4. l.
- Patay Pál*: Újabb ásatások Békés megyében. Kiállítás a Munkácsy Mihály múzeumban, Békéscsaba. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 98–101. l.
- Rákóczy Rozália*: 60 éves a Szovjetunió Vörös Hadserege. Időszaki kiállítás az Országos Hadtörténeti Múzeumban. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 610–612. l.
- Rákóczy Rozália*: Az Országos Hadtörténeti Múzeum kiállításai. Magyar internacionalisták a szovjethatalomért, – bolsevikok a Magyar Tanácsköztársaságért. Időszaki kiállítás a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére. HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 149–152. l.
- Rákóczy Rozália*: Országos Hadtörténeti Múzeum kiállításai. Tüzer múzeum, Várpalota. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 288–290. l.
- Ságvári György*: Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért. – Bolsevikok a Magyar Tanácsköztársaságért. (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és az Országos Hadtörténeti Múzeum közös kiállítása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójára.) MMMKözl. 1978. 1. sz. 68–76. l.
- Sáry István*: Kossuth emlékkiállítás a győri Petőfi Sándor Ifjúsági Művelődési Központban. (1977. XII. 8–22.) Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 23. l.
- Szabó Miklós*: Thrák művészet. (Kiállítás.) Művészet, 1978. 19. évf. 8. sz. 36–39. l.
- Székely András*: Orpheusz aranya. Bolgár régészeti kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Nsz. 1978. 36. évf. 179. sz. 7. l.
- Tasnádi Attila*: Thrák kultúra és művészet – Bulgáriából. N. 1978. 106. évf. 202. sz. 8. l.
- Történelmi sorsfordulók falragaszokon és plakátokon. (Kiállítás a Nemzeti Galériában, 1976. okt.–dec.) (Indali György.) MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 286–287. l.
- Kongresszusok, Konferenciák*
- Ács Zoltán*: Várostörténeti konferencia Debrecenben, 1977. december 14–15. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 606–616. l.
- Biró Ferencné*: A szocialista országok történelem metodikusai VII. szimpoziumáról. (Brno, 1977. nov. 22–26.) Ttan. 1978. 23. évf. 1. sz. 9–13. l.
- Az európai társadalomtudományi információs központok konferenciája, Moszkva, 1977. jún. 22–25. (Rózsa György.) Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 1. sz. 68–72. l.
- r. l.*: Az 1980-ban Bukarestben megrendezésre kerülő nemzetközi történész kongresszus. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 604–608. l.
- Farkas Gábor*: Beszámoló a VII. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpoziumról (Mogersdorf,

- 1977.) LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 653–657. l.
- Farkas Gábor:** Beszámoló a Nemzetközi Kultúr-történeti szimpozion („Mogersdorf”) 1977. évi szlovéniai üléséről. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 109–115. l.
- Farkas János:** Nemzetközi tudományszociológiai konferencia Budapesten, 1977. szept. 7–9. Szoc. 1978, 1. sz. 33–42. l.
- Farkas János:** A XV. Tudománytörténeti Világkongresszus (Edinburgh, Skócia, 1977. aug. 10–19.) MT. 1978. 23. köt. 1. sz. 70–72. l.
- Fitz J[enő]:** XIe congrès international sur le limes. (Székesfehérvár 1976. aug. 30–szept. 6.) AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 369–371. l.
- Fitz Jenő:** A XI. Nemzetközi Limeskongresszus. (Székesfehérvár, 1976. aug. 30.–szept. 6.) AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 267–268. l.
- Földes Tamás:** Befejeződött a statisztikai vándorgyűlés. Nyitrai Ferencné dr. nyilatkozata. MH. 1978. 11. évf. 98. sz. 7. l.
- Dr. Hoóz István:** A XVI. statisztikatörténeti vándorgyűlés Veszprémben. (1978. máj. 31.–jún. 2.) StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1141–1146. l.
- Jemnitz János–Kabos Ernő:** Beszámoló a XII. Linzi Nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferenciáról. NMTÉvk. 1978. 277–280. l.
- J[emnitz] J[ános]–K[abos] E[rnő]:** Az 1977. évi linzi nemzetközi történészkonferenciáról. (1977. szept. 20–24.) PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 182–188. l.
- Juhász Gyula–Niederhauser Emil:** Magyar–angol történészkonferencia. (London, 1977. ápr. 25–29.) Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1305–1315. l.
- Korompay János:** Reneszánsz-kutatók konferenciája kezdődött Visegrádon. MN. 1978. 34. évf. 113. sz. 5. l.
- Körmendy Adrienne:** Beszámoló a szocialista akadémiai levéltárak nemzetközi bibliográfiáját összeállító munkacsoport üléséről. (Leningrád, 1977. márc. 28–ápr. 1.) LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 665–667. l.
- Magyar–szovjet történész-tanácskozás Szibériában és Távol-Keleten.** [1976. szept. 4–16.] (Összeáll.: Mayer Mária.) Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1292–2304. l.
- T. Mérey Klára:** Nemzetközi művelődéstörténeti szimpózium. Radenci, 1977. júl. 5–8. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 757–761. l.
- Milei György:** Szibériai szovjet–magyar tudományos konferencia a proletár internaciona-
lizmusról. (1976. szeptember 5–15.: Habarovszk, Irkutzsk, Novoszibirszk) NMTÉvk. 1978. 280–283. l.
- Milei György–Mucsi Ferenc:** Ucsasztie vengerszkih internacionalisztov v borbe za usztanovlenie i ukreplenie szovetszkaj vlaszti v Szibiri i na Dal’nem Vosztoke, 1917–1922. (1976. szept. 6–16-án Irkutzskban, Habarovszkban és Novoszibirszkben tartott szovjet–magyar történészek tudományos konferenciája.) AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 285–290. l.
- Nagy Károly:** Gondolatok hű közvetítése. A III. Anyanyelvi Konferenciáról. (1977. aug. 8–12. Budapest.) Kortárs, 1978. 22. évf. 3. sz. 473–477. l.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülésszak:** Budapest, 1977. október 26–27. (Szerk.: Vass Henrik, Halay Tibor, Vészi Béla) Bp. 1977. Akad. K. 284 l. [Előadások] – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 416 l.; Sipos Levente. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1241–1253. l.
- A Nemzetközi Statisztikai Intézet 41. ülésszaka Új-Delhiben. I.** (1977. dec. 5–15.) (Dr. Horváth Gyula.) StSz. 1978. 56. évf. 5. sz. 488–501. l.
- Októberi és népek felszabadulása. (Nemzetközi elméleti konferencia Havannában, 1977. nov. 23–25.)** Az elhangzott referátumokról rövid áttekintést ad: Nagy László. TtKözl. 1978. 8. évf. 1. sz. 68–74. l.
- I. Országos Üzemtörténeti konferencia (Veszprém, 1978. május 4.)** Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 3–20. l.
- Rózsa György:** Az európai társadalomtudományi információs központok konferenciája. Moszkva, 1977. jún. 22–25. Könyvtári Figyelő, 1978. 24. évf. 1. sz. 68–72. l.
- Sárközy Péter:** A magyar–olasz művelődéstörténeti kutatás legújabb eredményei a III. Magyar–Velencei Tudományos Ülésszak tükrében. (Velence, 1976. nov.) Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 514–516. l.
- Sipos L[evente]:** Séance scientifique commémorative à l’occasion du centenaire de la naissance d’Ervin Szabó. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 165–170. l.
- Soós István:** Beszámoló az Ady Endre tudományos emlékülésről. (Bp. 1977. dec. 7.) MTAFT. 1978. 27. évf. 1–3. sz. 45–68. l.
- Szántó Lajos:** A IX. Szociológiai Világkongresszusról. (Uppsala, 1978. aug. 14–19.) MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 942–945. l.

- Szeles Ferencné*: A KGST-országok tervgazdasági intézeteinek uzgorodi nemzetközi szemináriuma (1977. okt. 1–9.) KgSz. 1978. 25. évf. 3. sz. 356–357. l.
- A Szerb Matica újvidéki jubileumi kongresszusa. Az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából. (1977. ápr. 6–8.) [Kemény G. Gábor]. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1362–1366. l.
- (*Sz. I.*): A szocialista országok pártarchivum-vezetőinek III. nemzetközi tanácskozása. (Bp. 1977. okt. 4–5.) PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 180–182. l.
- Szövényi Zsolt–Topár József*: A XIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia tapasztalatai, a tudományos diákköri mozgalom továbbfejlesztésének időszerű feladatai. FSz. 1978. 27. évf. 1. sz. 24–30. l.
- A társadalomtudományok fejlődéséről. Nemzetközi elméleti konferencia Varsóban, 1977. végén. (Mikecz Tamás) TtKözl. 1978. 8. évf. 1. sz. 75–82. l.
- A XIII. nemzetközi klasszika-filológia kongresszus. (Dubrovnik, 1974. okt. 7–12.) (Az elhangzott előadásokról rövid áttekintést ad: Kapitánffy I.–Ritoók Zs.) AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 283–284. l.
- Tomka Miklós*: Nemzetközi vallásszociológiai találkozó Uppsalában (1978. aug.) Vg. 1978. 19. évf. 11. sz. 726–728. l.
- Új- és legújabb koros muzeológusok országos konferenciája, 1978. ápr. 18–20. (Benke Zsuzsanna.) PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 226–235. l.
- Urbán Aladár*: Vitaülés a hazai egyetemes történeti kutatás helyzetéről és feladatairól. 1976. dec. 9. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1000–1008. l.
- Urbán Károly*: A szocialista forradalom általános törvényszerűségeiről és sajátosságairól. Bolgar – lengyel – magyar tudományos tanácskozás Varsóban. (1976. okt. 26–27.) NMTÉvk. 1978. 284–287. l.
- (*H. I.*): Ünnepi tudományos ülés a Magyar Tudományos Akadémián. (A NOSZF 60. évfordulója alkalmából) ÁI. 1978. 28. évf. 1. sz. 81–86. l.
- Vámos Éva*: 15. Nemzetközi Tudománytörténeti Konferencia. TechSz. 1977. 9. évf. 18–21. l.
- Visegrády Antal*: „Jogtudomány és jogelmélet” Nemzetközi kerekasztal-konferencia (Bp. 1977. szept. 28–29.) MJ. 1978. 25. évf. 3. sz. 273–277. l.
- Vladár Ervin*: Nemzetközi szakértői tanácsülés a marxista-leninista eszmék érvényesüléséről a középfokú oktatásban. Ttan. 1978. 23. évf. 1. sz. 14–16. l.
- Wiesel István*: XVIII. Közgazdász Vándorgyűlés. (1978. jún. 8–10.) Pénzügyi Szemle, 1978. 22. évf. 8–9. sz. 636–638. l.
- Wojtilla Gyula*: A II. szovjet indológiai kongresszus. (Moszkva, 1976. január 5–9.) AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 284–286. l.
- Zacher József*: Tudományos ülészak Bulgária török uralom alóli felszabadulásának 100. évfordulója alkalmából. (Bp. 1978. márc.) HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 285–287. l.

Ismertetések

- Budapesti helytörténeti konferencia 1971. Bp. 1972. 150 l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária*. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 625–628. l.
- Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale, en Europe orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred 2–5 Octobre 1972. Bp. 1975. Akadémiai K., 190 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 389–390. l.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

Magyarország története – források

- Heves megye műemlékei III. k. (Szerk. Dercsényi Dezső és Voit Pál.) Bp. 1978. Akadémiai K. 741 l. Magyarország műemléki topográfiája IX. k.
- Károlyi Mihály levelezése I. k. 1905–1920. (Szerk.: Litván György.) Bp. 1978. Akadémiai K. 806 l. + ill.

- Kassák Lajos*: Élünk a mi időnkben. Írások a képzőművészetről. Bp. 1978. Magvető K. 559 l. – Ismerteti: MH. 1978. 11. évf. 148. sz. 10. l.
- A magyar néprajz klasszikusai. I–II. Bp. 1978. Gondolat K., 414, 416 l. – Ismerteti: *Cseres Tibor*: Mi és mások. Éllr. 1978. 28. évf. 11. l.
- A magyar Párizs. (Vál. szerk. és bev.: Bajomi Lázár Endre.) Bp. 1978. Gondolat K. 345 l., ill.

- Régi magyar olvasókönyv. (Szerk.: V. Kovács Sándor.) Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 327 l. – Ismerteti: *Alexa Károly*: Dombok közt csúcsok. Éllr. 1978. 22. évf. 32. sz. 10. l.; *Tóth István*, N. 1978. 106. évf. 171. sz. 6. l.
- Általános munkák*
- Bárczi Géza*: A magyar nyelv története. (Szerk.: Benkő Loránd.) 2. kiad. Bp. 1978. Tankönyvkiadó, 599 l.
- Csizmadia Andor*: A regionális és a városi igazgatás fejlődése Magyarországon. ÁI. 1978. 28. évf. 1. sz. 1–14. l.
- Domokos Péter*: Uralisztikai olvasókönyv. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 634 l.
- Erdei Ferenc*: Összegyűjtött Művei. Művekkel élő társadalom. (Szerk. és utószó: Erdei Sándor.) Bp. 1978. Akadémiai K. 301 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 496. l.
- Földesi Klára*: A gyámügy száz éve. ÁI. 1978. 28. évf. 3. sz. 282–286. l.
- Gáll Ernő*: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Bp. 1978. Szépirodalmi K. 274 l. – Ismerteti: F. N.: Egy súlyoszávú munkásmozgalmi emlékezésről. Napjaink, 1978. 17. évf. 12. sz. 33. l.; *Hegedüs András*, MN. 1978. 34. évf. 271. sz. 4. l.
- Hajdú Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp. 1978. Kossuth K. 610 l. – Ismerteti: *Antal Gábor*, MN. 1978. 34. évf. 172. sz. 10. l.; *Borsányi György*, K. 1978. 12. sz. 24. l.; *Litván György*: Legendák és történelem. Nsz. 1978. 36. évf. 151. sz. 7. l. és História 1978. 22. l.; *Major Ottó*: Jellem a történelemben. Éllr. 1978. 22. évf. 33. sz. 3. l.; *Nemes János*. Új Tükör, 1978. június 25. és História 1978. 22. l.; *Szabó Ágnes*, TáSz. 1978. 33. évf. 10. sz. 116–119. l.; *Wesselényi Miklós*, MH. 1978. 11. évf. 160. sz. 8–9. l.; Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 91–92. l.
- A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon, 1918–1945. (Főszerk.: Vass Henrik. Szerk. és bev.: Szabó Ágnes.) Bp. 1978. Kossuth K. 397 l. – Ismerteti: *Barláné K. Nagy Magda*, TáSz. 1978. 33. évf. 5. sz. 87–89. l. (Az egyes cikkek külön is szerepelnek.)
- s -k: Az internacionalizmus jegyében. A Magyar–szovjet kapcsolatok előzményei és legfőbb állomásai. História, 1978. 58–61. l.
- Kahler Frigyes*: Pénzhamisítás a középkorban. ÉIT. 1978. 33. évf. 11. sz. 347. l.
- Kósa László–Filep Antal*: A magyar nép táj-
történeti tagolódása. Bp. 1978. Akadémiai K. 230 l., 2. kiad. Néprajzi tanulmányok.
- Ligeti Lajos*: Régi török eredetű szavaink. MNY. 1978. 74. évf. 3. sz. 257–274. l.
- Markov, A.–Krasznov, N.*: Élő hagyományok. Adalékok a csuvas–magyar barátság történetéhez. HSz. 1978. 6. évf. 4. sz. 52–58. l.
- Markus, Michal*: A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 365–391. l.
- Névai László*: Polgári eljárásjogi gondolkodásunk fejlődése. (16–20. sz.) JK. 1978. 33. évf. 7. sz. 373–382. l.
- Régészeti barangolások Magyarországon. (Szerk.: Szombathy Viktor.) Bp. 1978. Panoráma K. 396 l.
- Róna Tas András*: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Bp. 1978. Gondolat K. 487 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 718. l.
- Szárász György*: Egy előítélet nyomában. Bp. 1977. Magvető K. 284 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 177. l.
- Végyvári Jenő*: Az állami statisztika fejlődésének egyes kérdései. StSz. 1978. 56. évf. 10. sz. 1004–1017. l.
- Ismertetések*
- Böllöny József*: Magyarország kormánya (1849–1975). Bp. 1977. Akadémiai K. – Ismerteti: *Ruffy Péter*: Százharminc esztendő ötvenöt kormánya. Történeti adattár. MN. 1978. 34. évf. 78. sz. 9. l.; MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 415–416. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 4. sz. 32. l.
- Budapest Régiségei. XXIV/1–2. Bp. 1976. 450 l. – Ismerteti: *Castiglione László*, AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 419–420. l.
- Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. Akadémiai K. 560 l. – Ismerteti: *Kállay István*, LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 295–299 l.; *Palkovics Éva*, MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 795–797. l.
- Degré Alajos*: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. (Jog-történeti Értekezések, 8. sz.) Bp. 1977. 153 l. – Ismerteti: *Kállay István*, Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 377–379. l.

- Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Bp. 1977. Akadémiai K., 282 l. – Ismerteti: *Enyedi György*. Kgsz. 1978. 25. évf. 2. sz. 242–245. l.; *Gulyás Pál*. K. 1978. 5. sz. 22–23. l.
- Erdei Ferenc*: Magyar falu. Bp. 1974. Akadémiai K. 246 l. (Hasonmás kiadás.) – Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1346–1348. l.
- Erdei Ferenc* összegyűjtött művei. Futóhomok. Bp. 1977. Akadémiai K. 279 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 168 l.; *Gajdócsi István*. TáSz. 1978. 33. évf. 1. sz. 87–90. l.
- Erdei Ferenc* összegyűjtött művei. Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp. 1977. Akadémiai K. 382 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 168. l.; *Enese László*. TáSz. 1978. 33. évf. 6. sz. 99–101. l.
- Erdei Ferenc* összegyűjtött művei. Település-politika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek. (Szerk.: Halász József és Kovács István, utószó: Halász József.) Bp. 1977. Akadémiai K. 558 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 416. l.
- Jemnitz János–Litván György*: Szerette az igazságot. Károlyi Mihály élete. Bp. 1977. Gondolat K. 451 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor*. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 259–261. l.; ua.: *História*, 1978. 22. l.; *Haraszti Éva*. MN. 197. 34. évf. 89. sz. 13. l.; *Horpácsi Sándor*. Köznevelés, 1978. 34. évf. 21. sz. 12. l.; *Kende János*: Károlyi Mihály életútja. Nsz. 1978. 36. évf. 121. sz. 7. l.; *M. Kondor Viktória*. MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 794–795. l.; MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 32. l.; *Zöldi László*: Egy nagyívű élet tanulmányai. Könyv és nevelés, 1978. 20. évf. 2. sz. 86–87. l.
- Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977. Magvető K. 484 l. – ismerteti: *Erényi Tibor*: TáSz. 1978. 33. évf. 1. sz. 85–87. l.; ua.: *História*, 1978. 21–22. l.; *Ránki György*: A hit, az illúzió és a politika. (Károlyi Mihály önéletrajzáról.) V. 1977. 20. évf. 9. sz. 59–66. l.; ua.: *História*, 1978. 21. l.
- Köpeczi Béla*: Függetlenség és haladás. Bp. 1977. Szépiródmalmi K. 250 l. – Ismerteti: *A. G.*: Köpeczi Béla történeti esszéi. MN. 1978. 34. évf. 166. sz. 13. l.; *Alexa Károly*: Esmék és tettek, Nsz. 1978. 36. évf. 9. sz. 7. l.; *Makkai László*. Confessio, 1978. 2. sz. 122–124. l.
- Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Bp. 1977. MTA Könyv-tára – Kőrösi Csoma Társ. 430 l. – Ismerteti: *Kakuk Zsuzsa*. MNy. 1978. 74. évf. 4. sz. 491–494. l.
- Molnár József–Simon Györgyi*: Magyar nyelvemlékek. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 287 l. – Ismerteti: *Bolla Ilona*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1043–1045. l.; *Gyenis Vilmos*. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 545–551. l.
- Radev, Sztojan*: Bolgárok és magyarok. Fejezetek a bolgár–magyar művelődési kapcsolatok történetéből. Bp. 1977. Gondolat K. 293 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 331. l.; *Nagy Károly*: Másfélezer éves barátság. Sztojan Radev: Bolgárok és magyarok. Nsz. 1978. 36. évf. 36. sz. 7. l.; *Pásztor Imre*: Tt. 1978. 32. évf. 3. sz. 66–68. l.
- Rácz-Székely Győző*: Történelem múlt és jelen időben. (Gyórfy Gy.: István király emlékezete, Gonda–Niederhauser: Habsburgok, Várkonyi E.: Történelem jelen időben c. munkáinak ismertetése.) Köznevelés, 1978. 34. évf. 9. sz. 26. l.
- Ruffy Péter*: Bujdosó nyelvemlékeink. Gp. 1977. Móra K. 168 l. – Ismerteti: *P. Kovács Imre*: Nyelvemlékek, kéziratok nyomában. Köznevelés, 1978. 34. évf. 8. sz. 13. l.; *Mátyás István*. Éllr. 1978. 22. évf. 8. sz. 11. l.; *Miklós Gyuláné*. PSz. 1978. 28. évf. 6. sz. 569–571. l.
- Sziklai László*: Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések. Bratislava, 1977. Madách K. 401 l. – Ismerteti: *Fried István*: Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 6. sz. 936–937. l.; *Kovács Endre*, Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 587–589. l.
- Korona**
- Benda Kálmán*: The History of the Hungarian Crown. From the Anjous to the Twentieth Century. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 71. 131–137. l.
- Boldizsár Iván*: A korona napja, percről percre (1978. jan. 6.) Éllr. 1978. 22. évf. 2. sz. 5–6. l.
- Boldizsár Iván*: The Crown's Day. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 70. 65–77. l.
- Bölony József*: Sacra Regni Corona. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 355–363. l.
- Csendes László*: A korona rejtkehelye 1849–1853 között. HK 1978. 25. évf. 4. sz. 613–615. l.

- Csizmadia Andor*: A magyar korona. Jogtörténeti kérdések a magyar korona körül. *Ál.* 1978. 28. évf. 3. sz. 236–248. l.
- Dercsényi Dezső*: The Hungarian Crown. *NHQ.* 1978. Vol. 19. No. 70. 53–64. l.
- Dercsényi Dezső*: A magyar koronázási ékszerek. *MV.* 1978. 22. évf. 2. sz. 97–102. l.
- Fügedi Erik*: Korona és hit. *Confessio*, 1978. 2. sz. 79–85. l.
- Györffy György*: The History of the Hungarian Crown. From the Árpáds to the Anjous. *NHQ.* 1978. Vol. 19. No. 71. 127–130. l.
- A korona elrablása. *Kottaner Jánosné* emlékirata. (Ford.: Mollay Károly.) *Bp.* 1978. Magvető K. – Ismerteti: *N.* 1978. 106. évf. 123. sz. 8. l.
- Kovács Éva*: „Helyi idő szerint 14 óra volt, amikor kiemeltük a koronát...” (Beszélgetés. [Riporter] Pete György, Ratkai Ida.) *Életünk*, 1978. 1. 73–81. l.
- Kovács István*: Egy kék folttal több. Az amerikai magyar reakciós emigránsok csatavesztéséről. *Nsz.* 1978. 36. évf. 25. sz. 8. l.
- Kovalovszky Miklós*: „Tízezer arany egy fontos ládáért.” (A magyar korona sorsa 1849 után.) *MN.* 1978. 34. évf. 55. sz. 11. l.
- László Gyula*: „De sacrae Coronae Regni Hungariae...” *Életünk*, 1978. 1. 63–72. l.
- Lovas Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. *Bp.* 1978. Magyar Nemzeti Múzeum 35 l., ill.
- Nemeskürty István*: Sacra Corona Regni Hungariae. *Élír.* 1978. 22. évf. 1. sz. 4. l.
- Nemzeti ereklyénk. *Nsz.* 1978. 36. évf. 5. sz. 1. l.
- Rényi Péter*: Az idő kereke. *Nsz.* 1978. 36. évf. 7. sz. 7. l.
- Szabó L. István*: Mi történt a magyar koronával 1945-ben? *Nsz.* 1978. 36. évf. 13. sz. 6. l.
- Takács Béla*: Egy református prédikátor véleménye a magyar koronáról. A magyar korona és koronázási jelvények leírása 1790-ből. (Keresztesi József: *Krónika.*) *ThSz.* 1978. 21. évf. 3–4. sz. 114–116. l.
- Unger Máttyás*: A magyar korona kalandos sorsa, sok évszázados hanyatttatása. *MN.* 1978. 34. évf. 9. sz. 9. l.
- Ünnepélyesen átadták a koronát az Országházban. *Cyrus Vance* és *Apró Antal* beszéde. *Nsz.* 1978. 36. évf. 6. sz. 1, 3. l.
- Váczy Péter*: A pogánykori magyar fejedelmi jelvénytől I. István koronájáig. *Vg.* 1978. 19. évf. 2. sz. 97–99. l.
- Helytörténet*
- Antal Domokosné*: Kocsér története. Fejezetek a százéves község múltjából. (Szerk.: Antal Domokosné.) *Kocsér*, 1977. Új Élet Mgtsz, Petőfi Mgtsz, 453 l., ill.
- Bakó Ferenc*: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. *Bp.* 1978. Műszaki Könyvkiadó, 151 l., 195 ill. – Ismerteti: *Gilyén Nándor*. *MV.* 1978. 22. évf. 3. sz. 288. l.; *Sugár István*. *HSz.* 1978. 6. évf. 3. sz. 64. l.
- Balassagyarmat története: 896–1962. (Szerk.: Balogh Sándor ... et al.) [Balassagyarmat], 1977. Balassagyarmat Városi Tanácsa. 656 l., [46] t. 1., ill.
- Baranyi Béla–Timár Lajos*: Debrecen iparfejlesztésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában. *Sz.* 1977. 111. évf. 5. sz. 899–940. l.
- Bárth János*: A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsai múzeumi dolgozatok 1. Kalocsa, 1975. 176 l. – Ismerteti: *Selmecci Kovács Attila*. *AtSz.* 1978. 20. évf. 1–2. sz. 316–317. l.
- Béres András*: A Hortobágy ipari létesítményei. *HBmL.* 4. 1977. 5–17. l.
- Bereti István*: Aus der Geschichte von Parád-fürdő. (1730–1952.) *OtK.* 1977. Vol. 23. No. 4. 107–114. l.
- Blázy Árpád–Zalai Károly*: A gyógyszerári hálózat fejlődése Zala megyében (1711–1849-ig). *Historia Pharmaceutica*, 1977. Suppl. 9–10. 51–67. l.
- Bodó Sándor*: Fazekasmesterek származása Miskolcon 1768-tól 1872-ig. *ET.* 1978. 89. évf. 2. sz. 263–266. l.
- Bodoki Fodor Zoltán*: Mezőtúr város története 896–1944. A honfoglalástól a felszabadulásig. (Szerk.: Molnár Ernő, Salánki Istvánné.) Mezőtúr, 1978. Városi Tanács, I. köt. 193 l., ill. – Ismerteti: *Benda Kálmán*: Jászkunság, 24. évf. 3–4. sz. 94–96. l.
- Bohony Nándor*: Heves- és Külső-Szolnok vármegye ismertetése Karl Gottlieb von Windisch: *Geographie Königreich Ungarn c. művében*. *Archivum*, 1978. 7. köt. 80–86. l.
- Boszognak hódoló. (Összeáll.: Horváth Ferenc. Szerk.: Papp János.) Szombathely, 1978. Vas M. Tanács, 51 l., ill.
- Csorba Csaba*: Esztergom hadi krónikája. *Bp.* 1978. Zrínyi K. 233 l.

- A Dabasi járás fejlődése képekben. (Felelős szerk. Iházi József.) Dabas, 1978. MSZMP Dabasi Járási Pártbiz., 177 l., ill.
- Dala József*: Lassú hullámverés. A híres Mezőkövesd – 1935 táján. II. Matyóföld, 1976–1978. 62–72. l.
- Dévaványa nagyközség története. (Szerk.: Gaál József.) Dévaványa, 1978. Dévaványa Nagyközség Tanácsa, 277 l., ill.
- Évszázadokon át. (Szerk.: K. Balogh János.) Szekszárd, 1978. Tolna megyei Levéltár 552 l., ill. Tolna megye történetének olvasókönyve. I.
- Gazda Anikó*: Horvátnádálja településtörténete és építészeti vizsgálata. VSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 274–290. l.
- Gazdag István*: Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. Múzeumi Kurir, 1977. 25. szám (III. köt. 5. sz.) 5–8. l.
- Írások Pusztaszerről. (Szerk.: Juhász Antal.) Szeged, 1978. Csongrád m. Tanács V. B. 34 l., ill.
- Joó Tibor*: A regéci vár. (14–18. sz.) MHOMKözl. 1977. 16. köt. 29–35. l.
- Kecskés László*: Komárom erődrendszere. MV. 1978. 22. évf. 3. sz. 193–222. l.
- Kilián István*: Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében. BLÉ. I. 1977. 11–27. l.
- Kiss László*: 150 éve került Tolna megye élére *Csapó Dániel*, az „Első Magyar Nemzetgazda”. TMG. 1978. 16. évf. 1. sz. 45–46. l.
- Koncz János*: A szocialista építőmunka és a társadalmi közgondolkodás fejlődése Csongrád megyében. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 7–10. l.
- Kovács Ernő*: Szentsimon község gazdasági-társadalmi viszonyainak fejlődése 1920–1950 között. BLÉ I. 1977. 139–173. l.
- Kőrös Gáspár*: Kecskemét város gazdasági, társadalmi fejlődése. ÁI. 1978. 28. évf. 5. sz. 443–451. l.
- Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. (Siófok, 1977. szeptember 14–15.) Kaposvár, 1978. Somogy megyei Tanács Műv. Oszt. 247 l. Studium Historicum Simighiense 1. (Főszerkesztő: Kanyar József.)
- Lénárt Andor*: Gyöngyös város XVIII. századi igazgatásáról. (A város főbírájának 1794-ben lezajlott pere.) Archivum, 1978. 7. köt. 5–26. l.
- Lóránd Nándor*: Fatégelyek a kecskeméti gyógyszerésztörténeti szakgyűjteményben. Gyógy-szerészet, 1978. 22. évf. 7. sz. 265–269. l.
- Mészáros Júlia*: Tokaj és környéke demográfiai helyzete. FŐÉ. 1978. 27. évf. 2. sz. 263–267. l.
- Miskolczi Miklós*: Dunaújváros. Dunaújváros, 1978. Dunaújvárosi idegenforg. Hiv. 115 l., ill.
- Molnár Ambrus*: Adatok Szeghalom határának XVII. századi történetéhez. (Kiskároly.) BékÉI. 1978. 12. évf. 1. sz. 120–124. l.
- Nagy József*: Eger története. Bp. 1978. Gondolat K. 388 l., ill. – Ismerteti: *Péteri István*: Egy város története. MH. 1978. 11. évf. 184. sz. 10. l.; *Szecskó Károly*. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 63–64. l.
- Pásztor Emil*: Két évszázad emlékei Kazinczy Ferenc egri dédunokájánál. HSz. 1978. 6. évf. 1. sz. 63. l.
- Pesty Frigyes* kéziratosa helynévtárából I. Jászkunság. (Köztesztési: Bognár András.) Kecskemét–Szolnok, 1978. Katona József Megyei Könyvtár – Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár 406 l.
- Petercsák Tivadar*: Hegyköz. Miskolc, 1978. Herman Ottó Múzeum. 116 l., ill. Borsodi kismonográfiák 6.
- Sághi István*: Részletek a parádi erdők történetéből. 1. rész: Az erdő, 1978. 27. évf. 2. sz. 57–62. l.; 2. rész: Az erdő. 1978. 27. évf. 12. sz. 567–569. l.
- Sándorfalva története és népélete. (Szerk.: id. Juhász Antal) Sándorfalva, 1978. Sándorfalvi nagyközség Tanácsa, 471 l.
- Sármány Ilona*: Egy század eleji kísérlet tanulságai. A gödöllőiek öröksége. (A gödöllői művészcsoporthról.) K. 1978. 2. sz. 13–14. l.
- Sárvár monográfiája. (Szerk.: Horváth Ferenc. Sajtó alá rend.: Hanuszek Béla.) Szombathely. 1978. Sárvár Vár. Tanácsa, 787 l., 1 t., lev., ill.
- Sárvári László*: Tokaj görög és orosz lakói a felvilágosodás korában. MFSz. 1978. 22. évf. 2. sz. 281–286. l.
- Schneider Lipót*: A Soproni Korcsolyázó Egylet (1872–1951). 1. r.: SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 11–22. l.; 2. r.: SSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 129–143. l.
- Seres Péterné*: Miskolc törvényhatósági joggal felruházott várossá alakulása 1907–1909. BLÉ 1. 1977. 97–125. l.
- Sticz György*: Életszínvonal-politikánk érvényrejutása Vas megyében (1965–1975). VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 28–45. l.

- Szabó Jenő:** Hol volt Sopronban a Lebergasse? (Adalék Sopron középkori helyrajzához.) SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 357–359. l.
- Szabó Jenő:** A nagy tűz. (Az 1676. nov. 28-án keletkezett tűzvészről, amely nagyrészen elpusztította Sopront.) SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 359–361. l.
- Szabó Károly:** Méhészkedés ősi módon Debrecenben. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 154–177. l.
- Szabó Lajos:** Színműjátás Taktaszadán. Adatok a falusi színjátszás történetéhez 1911–1948. BLÉ I. (1977.) 125–139. l.
- Szalontai Barnabás:** Nyírbátor története és középkori cserépedényei. SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 73–96. l.
- Szalontai Barnabás:** A nyírbátori céhek. ÉIT. 1978. 33. évf. 23. sz. 714. l.
- Szatai László:** Az egri rajziskolák a XVIII. és a XIX. században. Hevesi Művelődés, 1978. 17. évf. 2. sz. 137–142. l.
- Székely György:** Helytörténeti honismereti munkák Szegedről és Csongrád megyéről. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 62–66. l.
- Szénássy Zoltán:** Jókai Mór és szülővárosa. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 38–42. l.
- Szentmihályi Imre:** A történeti Hetés. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 412–436. l.
- Szita László:** Munkásmozgalmi emlékhelyek Pécsen. Pécs, 1977. Pécs M. Városi Tanácsa. 224 l., ill.
- Szvircek Ferenc:** Vasúti közlekedés hőskora Nógrádban. Palócföld, 1978. 3. sz. 23–24. l.
- Találkozás Bereggel.** (Szerk.: Mező András.) Vásárosnamény, 1978. Vásárosnaményi Nagyközségi–Járási Könyvtár, 458 l., ill.
- Tamás Ervin:** Gyöngyös. Budapest, 1978. 16. évf. 8. sz. 12–15. l.
- Tamás Ervin:** Urbanizálódó ország, Dunaújváros. Budapest, 1978. 16. évf. 9. sz. 12–15. l.
- Tanulmányok Szécsény múltjából.** 1. (Szerk.: Praznovszky Mihály.) Szécsény, 1978. Szécsényi Nagyközs. Tanács – Szécsényi Szakmaközi Biz., és Helytörténeti Múz. 96 l.
- Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomrajzához. Néprajzi tanulmányok.** (Szerk.: Bodrogi Tibor.) Bp. 1978. Akadémiai K. 412 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 718. l.
- Vitányi Béla:** Egy hegyaljai falu (Rátka) átalakulása. BSz. 1978. 23. évf. 1. sz. 57–68. l.
- Zádor Alfréd:** A balfi gyógy- és ásványvíz hasznosítása. SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 40–53. l.
- Zoboslou Wasar – 1075, Hajdúszoboszló – 1975.** (Szerk.: Módy György.) Hajdúszoboszló, 1978. Városi Tanács V. B. Műv. Oszt. 51 l., ill.
- Zóka László:** Baranya Árpád-kori templomai. BarMűv. 1978. 2. sz. 142–161. l.
- Zolnay László:** A budavári barlangokról. Budapest, 1978. 16. évf. 5. sz. 31–33. l.
- Zsvay Lajos:** A lövöldi karthauzi kolostor. MV. 1978. 22. évf. 1. sz. 19–23. l.
- Újpest története.** (Szerk.: Gerelyes Ede.) Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi K. 360 l. – Ismerteti: **Mucsi Ferenc:** Múlt és jelen. Nsz. 1978. 36. évf. 217. sz. 7. l.

Ismertetések

- Békés megye gazdasági földrajza.** (Főszerk.: Krajkó Gyula, szerk.: Szabó Ferenc.) Békéscsaba, 1974. 506 l., 24 tábl. – Ismerteti: **Szilágyi Miklós.** ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 496–297. l.
- Csák Gyula:** A szikföld sóhaja. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 186 l., ill. Magyarország felfedezése. – Ismerteti: **Bata Imre:** Püspök-ladány monográfiája. Uj Irás, 1978. 18. évf. 2. sz. 104–106. l.; **Halász Péter.** Forrás, 1978. 10. évf. 2. sz. 93. l.; **Székelyhidi Ágoston:** Alföld, 1978. 29. évf. 3. sz. 75–76. l.
- A debreceni színház története.** (Szerk.: Katona Ferenc.) Debrecen, 1976. – Ismerteti: **Márai György:** Békés megye és Debrecen színházi kapcsolatai. BékÉI. 1978. 12. évf. 2. sz. 271–273. l.
- Doroszló. Egy bácskai falu élete.** Doroszló, 1977. 169 l. – Ismerteti: **Halász Péter.** Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 75–76. l.
- Edelény múltjából.** (Szerk.: Sági Vilmos.) Edelény, 1973. 722 l. – Ismerteti: **Pintér János.** AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 282–284. l.
- Ila Bálint:** Gömör megye. I. k. (1773-ig.) Bp. 1976. Akadémiai K., 495 l. – Ismerteti: **Körmeny Adrienne.** MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 242–244. l.; **Szombathy Viktor.** Honismeret, 1976. 6. évf. 1. sz. 52–53. l.
- Kiss Anikó:** A gyulai vár. 71. sz. Gyula, 1977. 34 l., ill. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, – Ismerteti: **Márai György.** BékÉI. 1978. 12. évf. 2. sz. 269. l.
- A matyók világa.** Mezőkövesd város monográfiája. (Szerk.: Sárközi Zoltán és Sándor

- István.) Mezőkövesd, 1975. Mezőkövesd Városi Tanácsának kiadása, 796 l. – Ismerteti: *Bellér Béla*. Matyóföld, 1976–1978. 144–123. l.
- Mezőberény története. I–II. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Mezőberény, 1973. 579 l., ill. 437 l. – Ismerteti: *Pintér János*. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 311–316. l.
- Mezőkövesd város monográfiája. (Szerk.: Sárközi Zoltán és Sándor István.) Kiadta Mezőkövesd város Tanácsa, 1976. 796 l. – Ismerteti: *Sápi Vilmos*, Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 55–56. l.
- Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád, 1976. 142 l. – Ismerteti: *Gál László*. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 57. l.
- Nógrádi évszázadok. Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból. (Összeáll.: Schneider Miklós.) [A Nógrád megyei Levéltár és a magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportjának kiadványa.] Salgótarján, 1976. 190 l. – Ismerteti: Sz. V. Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 54–55. l.
- Sárközi Zoltán–Sándor István*: (Szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, 1976. 796 l. – Ismerteti: *Sápi Vilmos*. ET. 1978. 89. évf. 3. sz. 475–476. l.
- Sin Edit G.*: Szentendre 30 éve (1945–1975). Szentendre, 1975. 195 l. Pest megyei Múzeumi Füzetek IX. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária*. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 56. l.
- Soós Imre*: Heves megye községei. Eger, 1975. 544 l. – Ismerteti: *Barabás Jenő*. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 51–52. l.
- Szántó Imre*: Hévíz története. I. Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig. Szeged, 1977. – Ismerteti: *Rákos István*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 582–583. l.
- Tálas István*: Kiskunság, Bp. 1977. Gondolat K., 333 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.
- Thurzó Gábor*: Belváros és környéke. (Visszaemlékezések.) 213 l. Bp. 1977. Magvető K. – Ismerteti: *Rónay László*. N. 1978. 106. évf. 15. sz. 5. l.; *Siki Géza*: A hajdani belváros. Va. 1978. 43. évf. 2. sz. 133–134. l.
- Vésztő története. Vésztő nagyközség Tanácsának kiadása. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Vésztő, 1973. 547 l. – Ismerteti: *Bárh János*. ET. 1977. 99. évf. 2–3. sz. 495–496. l.; *Pintér János*. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 311–312. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Andorka Rudolf*: Az „egy-kés” családok a magyar népességtörténetben. Confessio, 1978. 2. sz. 65–76. l.
- Andorka Rudolf*: Magyarország társadalmi fejlődése hosszú távon – társadalmi jelzőszámokkal mérve. (A IX. Szociológiai Világkongresszus 2. sz. Munkacsoportjának [téma: A társadalmi fejlődés fogalmai és jelzőszámai] ülésein bemutatott tanulmány módosított változata). MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 883–893. l.
- Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás kérdései. K. 1978. 3. sz. 11–12. l.
- Andorka Rudolf–Zagorski, Krysztóf*: A magyar és a lengyel társadalmi mobilitás összehasonlítása. StSz. 1978. 56. évf. 1. sz. 43–62. l.
- Berend T. Iván*: L'économie hongroise et les tendances de développement de l'économie mondiale au XXe siècle. NÉHong. 1978. Vol. 13. 3–14. l.
- Berend T. Iván*: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. 3. kiad. Bp. 1978. Kossuth K. – Közgazd. és Jogi K. 381 l., ill.
- Bertalan János*: A villanyvilágítás első évszázada. Budapest, 1978. 16. évf. 6. sz. 30–33. l.
- Bugyi Balázs*: A munkaegészségügy kezdete és fejlődése hazánkban. FMK. 1978. 4. sz. 41–63. l.
- Csabai Béla*: A lakásviszonyok alakulása Magyarországon a századfordulótól napjainkig. I. rész: Városgazdasági Tájékoztató, 1978. 5. sz. 3–10. l.; II. rész: Városgazdasági Tájékoztató, 1978. 10. évf. 6. sz. 3–9. l.
- Gál László*: A Gaál-Kropf család pusztamiskei gazdasága. (1850-es évektől 1949-ig.) AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 219–234. l.
- Ghimessy László*: Mészárosporták a XV–XVII. században. Húsipar, 1978. 27. évf. 2. sz. 82–85. l.
- Grynaeus Tamás–Papp József*: Régi magyar (gyógy)növények, 15–17. század. Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 31–49. l.
- Gyárfás Ágnes*: A gondozás irodalmának múltja Magyarországon. Az Orvosi Könyvtáros, 1978. 18. évf. 1. sz. 47–52. l.
- H[ársfalvi] Péter*: Az értelmiség megyénk társadalmában. SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 1–4. l.

- Hatvani Dániel:** A kisparaszti tanyai gazdálkodás a Kiskunságban. Forrás, 1978. 10. évf. 10. sz. 39–48. l.
- Hegedüs Zoltán:** Az anyagvizsgálat múltja és néhány hazai vonatkozása. Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat, 1978. 111. évf. 10. sz. 224–229. l.
- Hegedüs Zoltán:** 14–15. századi bronz keresztelőmedencék öntészeti vonatkozásai. Kohászat, 1978. 29. évf. 6. sz. 122–130. l.
- Jenei Károly:** A fináncotke szerepe a magyar gépjárműgyártás és gépjárműközlekedés létrehozásában, 1905–1955. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 565–588. l.
- Karacs Zsigmond:** Társadalom és település. Földes családjainak múltjából. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 43–45. l.
- Károlyi Zsigmond:** Magyar vízügyi történeti kronológia – dióhéjban. (IV. r.) Az MTA Történettudományi Intézet szerkesztésében készült „Magyar Történeti Kronológia” vízügyi vonatkozású anyaga. Magyar Vízgazdálkodás, 1978. 5. sz. 21. l.
- Kós Károly:** A faluekéről. (16–19. sz.) ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 259–269. l.
- Létay Miklós:** Egy családi üzem mézeskalács- és viaszformái. (19. sz. közepe.) ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 266–272. l.
- Losonczy Ágnes:** Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. 1977. Gondolat, 796 l. – Ismerteti: *Dankó Imre*, BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 391–393. l.; *Koroknay Zsuzsa*, TáSz. 1978. 33. évf. 1. sz. 90–92. l.; *Zelenay Anna*, Nsz. 1978. 36. évf. 205. sz. 7. l.
- Mezei Gyula:** Hetvenöt éves a fővárosi gyermekvédelem. (Országos Gyermekvédő Liga) Budapesti Nevelő, 1978. 14. évf. 2. sz. 11–17. l.
- Molnár Nándor:** Mezőgazdaságtörténetünk a nyelv tükrében. Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója, 1978. 1. sz. 31–38. l.
- Nováki Gyula:** Újabb agrártörténeti adatok magyarországi régészeti kutatások eredményeiből. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 301–310. l.
- Papp György:** 100 éves a magyar erőssáramú ipar. Elektrotechnika, 1978. 71. évf. 1. sz. 1–2. l.
- Sas Judit, H.:** Bátor férfi – türelmes nő? (A hazai családszociológiai kutatások eredményei.) Confessio, 1978. 1. sz. 35–46. l.
- Szilágyi Miklós:** A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII–XIX. század fordulóján. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 224–246. l.
- Szilágyi Miklós:** A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 8–100. l.
- Szira Tamás:** A gazdasági növekedés és a jövedelemszabályozás kapcsolatának néhány vonása. Bp. 1978. Akadémiai K. 218 l. Közgazdasági Értekezések 26.
- Szücs Sándor:** Régi magyar vízivilág. Bp. 1977. 311 l. Magvető K. (Esszék, karcolatok, elbeszélések.) – Ismerteti: *Antalffy Gyula*, MN. 1978. 34. évf. 3. sz. 8. l.; *Bárth János*, Forrás, 1978. 10. évf. 4. sz. 94–95. l. *Tamás István:* A sárrét világa. Nsz. 1978. 36. évf. 11. sz. 7. l.; *Varga Domokos*, Jászkunság, 1978. 24. évf. 1. sz. 45–47. l.
- Tekse Kálmán:** A demográfiai elemzések hozzájárulása az urbanizációs politika kialakításához Magyarországon. D. 1978. 21. 1. sz. 13–32. l.
- Dr. Thirring Lajos:** A magyar népszámlálások külterületi statisztikái (II). StSz. 1978. 56. évf. 10. sz. 973–981. l.
- Utry Attila:** Magyar bizánci emlékek. A görög kereskedők világáról. (17–18. sz.) Va. 1978. 43. évf. 10. sz. 685–688. l.
- Vágás István:** Adatok az 1876–1975. időszak tiszavölgyi árvizeiről. Hidrológiai Közlöny, 1978. 58. évf. 3. sz. 111–115. l.
- Varga János:** Vas megye cukorrépa-termelése a számok tükrében. (1931–1977). VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 351–361. l.
- Veres László:** A Bükk hegység üveghutái. Miskolc, 1978. Herman Ottó Múzeum 103 l. ill. Borsodi kismonográfiák 7.
- Zboray Bertalan:** Az egészségügyi igazgatás és a gyógyszerterek ellenőrzése Magyarországon. (A 17. századtól a felszabadulásig.) Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 69–83. l.

Ismertetések

- Andrásfalvy Bertalan:** Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd, 1976. – Ismerteti: *Dóka Klára*, AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 344–345. l.
- Benedek Sándor:** Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában. Társadalom-

- tudományi Közlemények, 1977. 4. sz. –
Ismerteti: *G. M. Gy. Nsz.* 1978. 36. évf. 66.
sz. 10. l.
- Benet I.–Gyenis I.* (ed.): Economic studies on
Hungary's agriculture. Bp. 1977. Akadémiai
K., 194 l. – Ismerteti: *Tóthfalusi A. Acta*
Oeconomica, 1977. Vol. 18. No. 3–4.
373–376. l.
- Bogdán István*: Régi magyar mesterségek. Bp. é.n.
Magvető K., 407 l. – Ismerteti: *Vörös Károly*,
Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1055–1057. l.
- Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.
[Tanulmányok.] (Szerk.: Kolossváry Szabolcs-
né.) Bp. 1975. Akadémiai K., 525 l. – Ismer-
teti: *Bálintné Mikes Katalin. AtSz.* 1977. 19.
évf. 1–2. sz. 277–278. l.
- Faller Jenő*: Jó szerencsét! Események, képek a
bányászat múltjából. Bp. 1975. Műszaki K.
170 l., 124 ábra. – Ismerteti: *Tárkány Szücs*
Ernő. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 294–
295. l.
- Horváth Zoltán*: A jobbágyvilág alkonya Sopron
megyében. Bp. 1976. Akadémiai K. 344 l. –
Ismerteti: *Simonffy Emil*: Mégegyszer
Horváth Zoltán könyvéről. (Megjegyzések
Vörös Károly recenziójához.) [SSz. 1977. 31.
évf. 4. sz. 377–379. l.] SSz. 1978. 32. évf. 2.
sz. 151–152. l.; *Soós Imre. AtSz.* 1977. 19.
évf. 3–4. sz. 574–575. l.
- A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században.
(1848–1949.) (Szerk.: Gunst Péter,
Hoffmann Tamás.) Bp. 1976. Akadémiai K.
471 l. (Agrártörténeti tanulmányok 4.) –
Ismerteti: *Sándor Pál. AtSz.* 1977. 19. évf.
3–4. sz. 576–578. l.
- Novák László*: A szőlő Albertirsa és Pilis hagyomá-
nyos telekrendszerében és üzemszervezeté-
ben. *Studia Comitatus*. (Tanulmányok Pest
megye múzeumaiból.) 3. köt. Szerk.: Ikvai
Nándor. 1975. 231–275. l. – Ismerteti:
Csoma Zsigmond. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4.
sz. 575–576. l.
- Selmeczi Kovács Attila*: Csűrös építkezés és
gazdálkodás Magyarországon. Műveltség és
Hagyomány XVIII. Debrecen, 1976. 167 l. –
Ismerteti: *Paládi-Kovács Attila. ET.* 1978. 89.
évf. 4. sz. 638–640. l.
- Szabó István*: Jobbágyok-parasztok. Értekezések
a magyar parasztság történetéből. (Sajtó alá
rend. és bev.: Für Lajos.) Bp. 1976.
Akadémiai K., 387 l. – Ismerteti: *Bárh*
János. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 283–285.
l.; *Hársfalvi Péter. Sz.* 1974. 111. évf. 6. sz.
1327–1330. l.
- Üzemtörténet*
- Csiki Zoltán*: A villamosenergia-rendszer távmérő
hálózatának 25 éve. *Magyar Villamos Művek*
Tröszt Közleményei, 1978. 15. évf. 6. sz.
32–33. l.
- Daczó József*: A Budapesti Közlekedési Vállalat
tíz éve. *VK.* 1978. 18. évf. 1. sz. 19–24. l.
- Dancs Imre*: 50 éves a Budapesti Nemzeti és
Szabadkikötő. I. rész. *Víziközlekedés*, 1978.
8. évf. 3–7. l.
- Ertl Róbert*: A budapesti pályaudvarok rendezé-
sének tervei és a megvalósított építések
(1900–1944). *Közlekedéstudományi Szemle*,
1978. 28. évf. 7. sz. 289–298. l.
- Fiers István*: A 100 éves Ajkai Üveggyár törté-
nete. *Építőanyag*, 1978. 30. évf. 10. sz.
361–367. l.
- Jenei Károly–Pető Iván*: A Papíripari Vállalat
Fűzfői Papírgyárának ötven éve. 1928–1978.
Fűzfő, 1978. Papíripari Váll. 334. l.
- Logodi Ágoston*: 50 éves a Fűzfői Papírgyár.
Papíripar, 1978. 22. évf. 6. sz. 214–217. l.
- Márton Gyula*: 50 éves a Budapesti Nemzeti és
Szabadkikötő. II. rész. *Víziközlekedés*, 1978.
8. évf. 4. sz. 3–77. l.
- Nemcsik Pál*: A Rimamurány–Salgótarjáni
Vasmű Rt. fekete könyvei. 1902–1940. *BLÉ*
I. (1977.) 71–94. l.
- Németh Sándor*: Huszonöt esztendőnk. Lőrinci
Faipari Szövetkezet, 1952–1977. Bp. 1978.
Lőrinci Faip. Szöv. 61 p., ill.
- Oszétszky Gábor*: Ganz Ábrahám hagyatéka.
ÉIT 1978. 33. évf. 42. sz. 1318–1320. l.
- Oszétszky Gábor*: A százéves Ganz Villamossági
Művek. *ÉIT*. 1978. 33. évf. 43. sz.
1362–1364. l.
- Papp György*: The Century-Old Ganz Electric
Works. *Hungarian Machinery*, 1978. Vol. 28.
No. 1. 10–16. l.
- Réti R. László*: A Rimamurányi–Salgótarjáni
Vasmű Részvénytársaság története
1881–1919. Bp. 1977. Akadémiai K. 195 l. –
Ismerteti: *MT.* 1978. 23. köt. 167–168. l.
- Ronkay Ferenc*: Az ikervári vízierő nyolcvan éve.
ÉIT. 1978. 33. évf. 14. sz. 436–439. l.
- Roznai István*: 225 éve használtak először sűrített
levegőt vízemelésre Selmecbányán. *TV.* 1978.
109. évf. 5. sz. 195. l.
- Soós László*: A Debreceni Textilművek előd-
vállalatainak története. (1907–1948) *HBmL*.
4. 1977. 39–54. l.
- Százéves az Ajkai Üveggyár (1878–1978).
Figyelő, 1978. 22. évf. 21. sz. 16–17. l.

- Sztrés Erzsébet*: A Grassalkovich-Posztógyár és a hatvani takácsok. (A Hatvani Lajos múzeum helytörténeti gyűjteményéből.) HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 37–40. l.
- Ismertetések*
- Csiffáry Gergely*: Az egercsehi szénbánya története 1901–1976. Tanulmányok Heves megye történetéből. 3. Eger, 197.) – Ismerteti: *Szecső Károly*. Archivum, 1978. 7. köt. 122–124. l.
- Czakó Sarolta–Jenei Károly*: A Telefongyár története. 1876–1976. Bp. 1976. 300 l. – Ismerteti: *Légrádi Dezső*. Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 59–60. l.
- Czeglédi Imre*: A Gyulai Harisnyagyár 75 éve. (Ipartörténeti visszapillantás 1900–1975). Gyula, 1975. 198 l. – Ismerteti: *Légrádi Dezső*, Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 57–58. l.
- Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. (Szerk.: Ránki György.) Debrecen, 1976. 341 l. – Ismerteti: *T. Mérey Klára*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 591–595. l.
- Horváth Ferenc*: A Szentgotthárdi Kaszagyár története, 1902–1975. Szombathely, 1977. Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár Szentgotthárdi Gyára, 279 l., 7 mell. – Ismerteti: *Dr. Söptei István*. VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 449–451. l.
- Jenei Károly*: A Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1948. (Nitrokémia Ipartelepek, 1976. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, 206 l. – Ismerteti: *Szerényi Imre*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 597–598. l.
- A Tiszántúl villamosításának története, 1888–1972. Kiadja a Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat Debrecen, 1977. 507 l. – Ismerteti: *Gyarmathy Zsigmond*. SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 97–99. l.
- Munkásmozgalom*
- Aradi Nóra*: Képzőművészet és munkásmozgalom. MTT. 1978. 139–164. l.
- Hanák Péter*: Múlt idők dalai. (A régi munkás- és mozgalmi dalok.) ÉIf. 1978. 22. évf. 17. sz. 1–2. l.
- Kommunista ifjúmunkások forradalmi elődei. (1929–1919 között.) Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 12. sz. 68–71. l.
- Kovács Ferenc*: Október és a magyar munkáosztály eszmei-politikai fejlődése. NOSZF. 60. 65–69. l.
- Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. (Főszerk.: Vass Henrik, szerk.: Sipos Péter.) Bp. 1978. Tánicsics K. 323 l. – Ismerteti: N 1978. 106. évf. 261. sz. 6. l.
- Ligeti László*: Jubilál az Erdei Telep (50. évf.) Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 34–36. l.
- Lehoczky István*: A kommunista ifjúsági mozgalom hat évtizede. Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 22–27. l.
- Míg megvalósul gyönyörű képességünk a rend. (Szerk.: Szerk. biz.) A magyar munkásmozgalom története. 1918–1978. Bp. 1978. Móra F. K. – Kossuth K. 158 l.
- Molnár József*: Fejezetek a gyöngyösi munkásmozgalom történetéből. Eger, 1978. Heves megyei Lapkiadó, 56. l.
- Molnár Pál*: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. Nógr. m. múz. évk. 1977. 23. 211–237. l.
- Sipos László*: A munkásmozgalom helytörténeti hagyományainak ápolása Csongrád megyében. MSzMP Csongrád M. Biz. Okt. Igazg. évk. 1977. 103–110. l.
- Szabó Ferenc*: A Viharsarok mint mozgalomtörténeti egység. Uj Aurora, 1978. 3. sz. 102–109. l.
- Tematika a magyar munkásmozgalom történetéhez. 1867–1945. (Összeáll.: Kálmán Lászlóné.) Bp. 1978. a TIT Történelmi Választmányának kiadványa. 119 l. Történelmi füzetek.
- Végh Oszkár*: Oszályharc Magyarországon. Életutak és fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Bp. 1978. Ifj. Lapk. Váll. 148 l. ill.
- A magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakjai*
- Ács Andrásné*: Czabán Samu (1878–1942). Pártélet, 1978. 23. évf. 2. sz. 80–81. l.
- Ács Andrásné*: Helfgott Ármin (1878–1942). Pártélet, 1978. 23. évf. 5. sz. 83–84. l.
- Aranyossi Magda*: Frankel Leó. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 217 l. (Életek és korok.)
- Botos János*: Fürst Sándor (1903–1932). Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 88–89. l.
- Borsányi György*: Kun Béla. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 219 l. (Életek és korok.)

- Borsányi György:** Poll Sándorról. Születésének nyolcvanadik évfordulóján. A Galilei-körtől a Kommunista Internacionáléig. Nsz. 1978. 36. évf. 189. sz. 4–5. l.
- Detre Tóth László:** Kilián György. Bp. 1978. Zrínyi K. 74 l. ill.
- Erényi Tibor:** Kunfi Zsigmond. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l. (Életek és korok.)
- Erki Edit:** A Révai pályáiv. Éllr. 1978. 22. évf. 40. sz. 4. l.
- Györi Imre:** Komócsin Zoltán útja. Tt. 1978. 32. évf. 4. sz. 61–65. l.
- Hetés Tibor:** Stromfeld Aurél. Bp. 1978. Zrínyi Katonai K. 235 p. + ill. – Ismerteti: **Draveczky Balázs:** A vezérkari főnök. Köznevelés, 1978. 35. évf. 5. sz. 12. l.
- Hetés Tibor:** Stromfeld Aurél katonai pályafutása. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 463–472. l.
- Hidasi János:** Emlékezés Gárdos Mariskára. Budapest, 1978. 16. évf. 5. sz. 17. l.
- Kende János:** Szakasits Árpád, 1888–1965. Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 90–92. l.
- Kende János:** Lengyel Gyula (1888–1941). Pártélet, 1978. 23. évf. 10. évf. 90–91. l.
- Klepko, Vlagyimir:** Az internacionalista sorsa (Grieger János, 1886–1926). Szovjet Irodalom, 1978. 11. sz. 174–179. l.
- Kun Béláné:** Kun Béla. Emlékezések. Bp. 1978. Magvető K. 418 l. (2. bőv. kiad.) Tények és tanúk.
- Milei György:** Pór Ernő (1889–1943). Pártélet, 1979. 24. évf. 1. sz. 88–90. l.
- Molnár Margit:** László Jenő (1878–1919). Pártélet, 1978. 23. évf. 3. sz. 81–83. l.
- Nagy Eta:** Házi Árpád (1908–1970). Pártélet, 1978. 23. évf. 9. sz. 89–90. l.
- Nagy Eta:** Hetven éve született Házi Árpád. MH. 1978. 11. évf. 222. sz. 44. l.
- Nagy Eta:** Wagner Anna (1898–1970). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 83–84. l.
- Nagy Irén:** Hikádé Aladár (1888–1970). Pártélet, 1978. 23. évf. 1. sz. 83–85. l.
- Németh József:** Kiss Árpád (1918–1970). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 81–83. l.
- Nyers Ilona:** Antos István (1908–1960). Pártélet, 1978. 23. évf. 6. sz. 89–90. l.
- Nyers Ilona:** Szalmás Piroska (1898–1941). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 80–81. l.
- Petrák Katalin:** Poll Sándor (1898–1937). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 74–76. l.
- Pintér István:** Gács László (1903–1968). Pártélet, 1978. 23. évf. 88–90. l.
- Strassenreiter Erzsébet–Sipos Péter:** Rajk László. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 196 l. (Életek és korok.)
- Szabó Ágnes:** Landler Jenő. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 264 l. (Életek és korok.)
- Szabó Ágnes:** Stromfeld Aurél (1878–1927). Pártélet, 1978. 23. évf. 9. sz. 86–88. l.
- Szabó Ágnes:** Stromfeld Aurél és a húszas évek magyar munkásmozgalma. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 473–483. l.
- Zircz Péter:** Nyolcvan éve született Poll Sándor, Ktsz. 1978. 28. évf. 9. sz. 556–557. l.

Ismertetések

- Jász Dezső:** A sok közül egy. Bp. 1977. Gondolat K. 172 l. – Ismerteti: **Illés László:** Egy literatúrás forradalmár könyve. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 2. sz. 289–290. l.
- Munkásmozgalomtörténet, munkáshagyomány, nemzeti hagyomány. Bp. 1975. Táncsics K. 279 l. – Ismerteti: **Glatz F.** AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 471–473. l.
- Studies on the History of the Hungarian Working-Class Movement 1867–1966. Bp. 1975. Akadémiai K., 428 l. – Ismerteti: **J[emnitz] J[ános].** AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 468–471.; **Kun Miklós:** NÉHong. 1977. Vol. 12. 287–289. l.

Közművelődés – kultúra

- Arató Ferenc:** Hagyomány és korszerűség a pedagógiai közgyűjtemények fejlődésében. PSz. 1978. 28. évf. 7–8. sz. 588–596. l.
- Kapronczay Károly:** A bécsi egyetem orvosi karának és a „Natio Hungarica”-nak kapcsolatai (1381–1630). OtK. 1977. Vol. 23. No. 1. 27–41. l.
- Katona Imre:** A magyar kerámia és porcelán. Bp. 1978. Képzőművészeti Alap K. 266 l.
- Komáromy Sándor:** A sárospataki kéziratgyűjtemény-irodalom és az irodalmi népiesség. BSz. 1978. 23. évf. 3. sz. 48–54. l.
- Köpeczi Béla:** Études sur les littératures étrangères en Hongrie. NÉHong. 1978. Vol. 13. 141–157. l.
- Köpeczi Béla:** Az európai kulturális együttműködés történelmi tanulságairól. Külpolitika, 1978. 5. évf. 1. sz. 11–17. l.
- Küllös Imola:** Régi magyar kalendáriumok. ÉIT. 1978. 33. évf. 49. sz. 1555–1557. l.

- Kürti Katalin, Sz.:** Szüts János hajdúkerületi és Kis András kismarjai piktorról. HBML. 4. 1977. 171–182. l.
- Lázár Szini Karola:** A magyar orvosi műszókincs fejlődésének kezdetei. (14–16. sz.) OtK. 1977. Vol. 23. No. 4. 13–25. l.
- Messzi népek kutatói.** Az egyetemes néprajz előfutárai és művelői. I–II. (Szerk.: Bodrogi Tibor.) Bp. 1978. Gondolat K. XX 1. k.: 411 l. ill., 2. k.: 414 l. ill. A magyar néprajz klasszikusai. – Ismerteti: **Hoffmann Tamás:** Egyetemes néprajz magyar nyelven. Nsz. 1978. 36. évf. 199. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 718. l.; **Pomogáts Béla.** MH. 1978. 11. évf. 279. sz. 10. l.
- Molnár László:** A Hollóházi-porcelán. MűÉ. 1978. 27. évf. 1. sz. 23–41. l.
- O. Nagy Gábor:** Magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtudományi értekezések 95. sz. Bp. 1977. Akadémiai K. 98 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 166. l.
- Rácz Endre:** A történeti nyelvtudomány kérdéseihöz. MNY. 1978. 74. évf. 1. sz. 66–68. l. (Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről” c. cikkéhez.)
- Raics István:** A Budapesti Filharmoniai Társaság 125 éve. Muzsika, 1978. 21. 11. sz. 34–35. l.
- Remenárné Balogh Irén:** Az Országos Közegészségügyi Intézet 50 éves tevékenységének szerepe a magyar közegészségügyben. I. rész: 1927–1944. Egészségügyi Munka, 1978. 25. évf. 2. sz. 47–48. l.; II. rész: 1945–1977. Egészségügyi Munka, 1978. 25. évf. 4. sz. 113–115. l.
- Patay Pál:** A magyarországi harangöntés vázlatos története. (1. sz.-tól napjainkig.) Bányászati és Kohászati Lapok, Öntőde, 1978. 29. évf. 4. sz. 73–82. l.
- Perehály Károly:** Műkovácsképzés a Bach-korszaktól a II. világháborúig. MűÉ. 1978. 27. évf. 1. sz. 58–66. l.
- Pogány Péter:** A magyar ponyva tüköre. Bp. 1978. M. Helikon 411 l. – Ismerteti: **Taxner-Tóth Ernő.** MN. 1978. 34. évf. 307. sz. 13. l.
- Pusztai Ferenc:** A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete. MNY. 1978. 74. évf. 4. sz. 385–390. l.
- Pusztai László:** Magyar öntöttvasművesség. Bp. 1978. Műszaki Kiadó, 160 l. (13–19. sz.) – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 797. l.
- Timár László:** A magyar–francia tudományos és műszaki kapcsolatok vázlatos története. Francia Műszaki Tájékoztató, 1978. Külön száma, 4–31. l. (Francia–magyar nyelven.)
- Uffalussy József:** Kulturális hagyományaink Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében. MTANyI. 1978. 30. köt. 1–2. sz. 23–33. l.
- Ványi András:** 50 éves az Országos Állategészségügyi Intézet. MÁL. 1978. 33. évf. Különszám, 6–10. l.
- Varga Gáborné:** A Diósgyőr–vasgyári Vasas Dalárda szerepe a vasgyári munkásság művelődésében. BLÉ. (1977.) I. 57–71. l.
- Vitányi Iván:** Kultúra – jövőkutatás – tervezés. Éllr. 1978. 22. évf. 9. sz. 1–2. l.
- Zétényi Endre:** A 200 éves egri csillagvizsgáló műszerei. TechSz. 1978. X. köt. 209–210. l.
- Zolnay László:** A magyar muzsika régi századai-ból. Bp. 1977. 417 l. – Ismerteti: P. A. K. 1978. 4. sz. 31. l.

Ismertetések:

- Jakó Zsigmond:** Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977. Kriterion K. 375 l. – Ismerteti: **Bitskey István:** „Számadás és biztonság. – Jegyzetek Jakó Zsigmond könyvéről. Alföld, 1978. 29. évf. 5. sz. 78–80. l.; Dankó Imre. BékÉI. 1978. 12. évf. 1. sz. 136–139. l.; **Fügedi Erik:** Jakó Zsigmond legfrissebb könyve nyomán. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1231–1240. l.; **Hajdu Lajos.** Gondolatok Jakó Zsigmond tanulmánykötetéről. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 435–448. l.; **Havasi Zoltán.** MK. 1978. 11. évf. 49. sz. 10. l.; **Rosonczy Ildikó.** Forrás, 1978. 10. évf. 3. sz. 95–96. l.; **Szabó György.** ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 64. l., Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 29. l.
- Hofer Tamás–Fél Edit:** Magyar népművészet. Bp. 1977. Corvina. 638 l., ill. – Ismerteti: **Kósa László.** Tt. 1978. 32. évf. 1. sz. 76–80. l.
- Marosi Ernő:** Magyar falusi templomok. Bp., 1975. Corvina, 134 l., 86 foto. – Ismerteti: **Gergely Katalin.** AEt. 1977. Tom. 26. fasz. 3–4. 416–417. l.
- Vargyas Lajos:** A magyar népballada és Európa. Bp. 1976. Zeneműkiadó, 269, 823 l. – Ismerteti: **Kriza Ildikó.** ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 136–137. l.
- Várépítészetünk.** (Szerk.: Gerő L.) Bp. 1975. Műszaki Könyvk. 381 l., ill. Ismerteti: **Erdélyi B. AAr.** 1977. Tom. 29. fasz. 3–4. 414–415. l.; **Holl Imre.** AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 136–137. l.

Közoktatás

- Berend T. Iván–Stark Antal–Tordai Ildikó:** A közgazdasági felsőoktatás. FSz. 1978. 27. évf. 7–8. sz. 385–393. l.
- Berend T. Iván–Stark Antal–Tordai Ildikó:** Közgazdasági felsőoktatásunk. Történetének útja, jelenének megoldásai és megoldatlanságai. Gazdaság, 1978. 12. évf. 2. sz. 5–24. l.
- Gárdosné dr. Szabó Anna:** 175 éves a magyar gyógypedagógia. Gyógypedagógiai Szemle, 1977. 5. évf. 1–4. sz. 10–18. l.
- Győri György:** Kétszáz esztendő a művészi műveltség szolgálatában. (Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola születésének kétszázadik évfordulója). Köznevelés, 1978. 34. évf. 12. sz. 3–4. l.
- Gyulay Ferenc:** A statisztikai felsőoktatás bevezetése 200. évfordulójának megünneplése. StSz. 1978. 56. évf. 3. sz. 297–311. l.
- Horváth Márton:** Köznevelésünk rendszere a történelem mérlegén. I. Köznevelés, 1978. 34. évf. 18. sz. 10–11. l.; II.: Köznevelés, 1978. 34. évf. 22. sz. 18–20. l.
- Kornidesz Mihály:** A magyar–szovjet pedagógiai kapcsolatokról. PSz. 1978. 28. évf. 4. sz. 292–302. l. – Ismerteti: TáSz. 1978. 33. évf. 6. sz. 104–105. l.
- A közoktatáspolitikai és a neveléstudomány kapcsolata.** Az MTA Pedagógiai Bizottságának vitaulése. (Salamon Zoltán.) MP. 1978. 2. sz. 329–334. l.
- Ladányi Andor:** A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. II. Felsőoktatási Szemle, 1978. 27. évf. 12. sz. 712–721. l.
- Lakatos Zoltánné:** A Fővárosi Gyakorló Óvodában folyó óvónői továbbképzés történetéből. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 361–363. l.
- Lantos Tibor:** 75 éves a gyulai gimnázium és szakközépiskola. BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 398–399. l.
- Markó Endre:** Kétszáz éves a győri tanítóképzés. PSz. 1978. 28. évf. 12. sz. 1104–1113. l.
- Márai Lajos:** 100 éve kezdődött a statisztika oktatása Magyarországon az orvosi karon. OHL 1978. 119. évf. 24. sz. 1493–1494. l.
- Nagy Tibor:** A civitás és Skólája. Confessio, 1978. 4. sz. 80–88. l.
- Nárai Gábor:** Az alapfokú ipari szakoktatás megindulása Kaposváron. A tanoncoktatás kezdetei. Somogy, 1978. 2. sz. 3–56. l.
- Némethi Gábor:** A fél évszázados hatvani Bajza József Gimnázium története. Hevesi Művelődés, 1978. 17. évf. 2. sz. 125–136. l.
- Pilishegyi József:** 175 éves a Vajda Péter gimnázium (Szarvas). BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 140–142. l.
- Pintér Mária:** A Nemzeti Zenede története. Parlando, 1978. 20. évf. 12. sz. 1–3. l.
- Somos Lajos:** Az egri tanítóképző 150 éve. Köznevelés, 1978. 34. évf. 35. sz. 7. l.
- Szecska Károly:** Emlékezés az első önálló magyar nyelvű tanítóképzőre (A 150 éves egri tanítóképzés). PSz. 1978. 28. évf. 12. sz. 1114–1120. l.
- Szűcs László:** Harminc év a tanárképzésért. (30 éves az Egri Tanárképző Főiskola). HSz. 1978. 6. évf. 2. sz. 25–28. l.

Sajtótörténet – sajtó

- Bánszki István:** 50 éves a Korunk. IT. 1978. 10. évf. 4. sz. 1107–1116. l.
- Barcza József–Heltai János:** Ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok emléke a XVI. századból. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 86–91. l.
- Belia György:** Genius – Uj Genius 1924–1925. Franyó Zoltán aradi folyóirata. IT. 1978. 10. évf. 4. sz. 1116–1119. l.
- Beszámoló a 400 éves Egyetemi Nyomda évfordulója alkalmából tartott konferenciáról.** Budapest, 1977. szept. (Király Péter.) Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 425–428. l.
- Csáky Károly:** Egykori sajtó ípolyságon. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 64–65. l.
- Fried István:** Nemzeti irodalom – szépirodalom a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében (1777–1841). MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 55–59. l.
- Gergely István:** A Vízügyi Közlemények 101. éve előtt. Vízügyi Közlemények, 1978. 4. sz. 531–533. l.
- Haiman György:** Németh János nyomdászattörténete (1818). MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 242–255. l.
- Hetvenöt éve alapították a Tevan Nyomdát.** BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 155–160. l.
- Ignotus Pál:** Néhány szó a Szép Szóról. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 514–515. l.
- B. Juhász Erzsébet:** Hajnal Jenő. (1889–1977) (Sajtónk történetéből.) MS. 1978. 19. évf. 9. sz. 283. l.

- Király Péter:** A kelet-európai irodalmi nyelvek és helyesírások kérdései az Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 409–417. l.
- Komlós Aladár:** Problémák a Nyugat körül. Bp. 1978. Magvető K. 166 l. Gyorsuló Idő. — Ismerteti: — *bata* — K. 1978. 10. sz. 31. l.; V. A. MH. 1978. 11. évf. 202. sz. 10. l.
- Kovács Jenő:** Dolgozó Honvéd. Adalékok egy csapatújság történetéhez. HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 115–132. l.
- Köpeczi Béla:** A budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 403–408. l.
- Kronstein Gábor:** A Borsszem Jankó és a Herkó Páter. A konzervatív politikai humor két útja. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 46–51. pp.
- Lakner Kálmán:** Négy száz éves a Egyetemi Nyomda. Könnyűipari Szemle, 1978. 89–91. l.
- Lipkovich Károly:** A béke és a forradalom ügyének szolgálatában. Húszéves a Béke és Szocializmus című folyóirat. Pártélet, 1978. 23. évf. 9. sz. 49–54. l.
- Megemlékezések a Magyar Sajtó Napján.** Győri Imre beszéde. MS. 1978. 19. évf. 12. sz. 353–355. l.
- a -n:** Nagy Károly logaritmustáblája. 150 éves az akadémiai könyvkiadás. MN. 1978. 34. évf. 252. sz. 8. l.
- Németh G. Béla:** Az Egyetemes Philológiai Közlöny százéves évfordulójára. FK. 1977. 23. évf. 4. sz. 343–362. l.
- Péter László:** A Szegedi Napló centenáriuma. Somogyi-könyvtári műhely, 1978. 17. évf. 1–4. sz. 83–86. l.
- Petőcz Károly:** „A fél évszázad mezsgyéjén túl...” Lápok a felszabadulás utáni gyomai Kner Nyomdáról. BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 161–187. l.
- Pomogáts Béla:** A kolozsvári Korunk a történelemben. Balogh Edgár: Itt és most. Forrás, 1978. 10. évf. 4. sz. 72–76. l.
- Pomogáts Béla:** Örökségünk: a Nyugat. Éllr. 1978. 22. évf. 40. sz. 10. l.
- Program és hivatás.** Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. (Bev. Vargha Kálmán. Vál.: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán.) Bp. 1978. Gondolat K., 821 l.
- Rényi Péter:** Lengyel Lajos útja. MG. 1978. 22. évf. 1. sz. 2–19. l.
- Rényi Péter:** A nyomdászat forradalmától a forradalom nyomdászatáig. MG. 1977. 21. évf. 5. sz. 4–8. l.
- Somfai Balázs:** Négy száz éves a pápai nyomdászat. Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 23–27. l.
- Sótér István:** A Nyugat korszakai. Jelenkor, 1978. 21. évf. 12. sz. 1147–1152. l.
- Szántó Tibor:** A könyv bűvöletében. Békés megye nyomdatörténetéhez. Művészet, 1978. 19. évf. 7. sz. 30–33. l.
- Szántó Tibor:** Nyolc évtized tipográfiája. (1890–1910.) MG. 1978. 22. évf. 4. sz. 62–63. l.
- Szántó Tibor:** Nyolc évtized tipográfiája. A klasszikus tipográfia. MG. 1978. 22. évf. 6. sz. 37–46. l.
- Vadász Ferenc:** Megemlékezés a Magyar Sajtó Napján. MS. 1978. 19. évf. 12. sz. 353–358. l.
- Vargáné Major Judit:** A négy évtizede alapított Soproni Szemle. Kts. 1978. 28. évf. 3. sz. 164–165. l.

Ismertetések

- Békés megye első nyomdása, Réthy Lipót. Dokumentumok 1844–1858. (Sajtó alá rend. és jegyz.: Szabó Ferenc, Elek László.) Békés-csaba, 197. 114 l., 23 kép és 2 mell. Bibliotheca Bekesiensis 14. — Ismerteti: *Gaál Andre*. BékÉl 1978. 13. évf. 4. sz. 507–509. l.
- Feljegyzések és levelek a Nyugatról. (Sajtó alá rend. bev. jegy.: Vezér Erzsébet.) Bp. 1975. Akadémiai K., 546 l. — Ismerteti: *Schweitzer Pál*. IT. 1978. 10. évf. 3. sz. 840–847. l.
- Holl Béla:** A 200 éves váci könyv (1772–1972). Bp. 1973. Magyar Helikon 124 l. — Ismerteti: *Kelecsényi Gábor*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 137. l.
- Hülvely István:** Gaál Gábor és a Korunk. Magyar Filozófiai Szemle, 1977. 6. sz. — Ismerteti: *G. M. Gy.*: A polgári humanizmustól a marxizmusig. Nsz. 1978. 36. évf. 6. sz. 10. l.
- Käfer István:** Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977). Bp. 1977. M. Helikon. 247 l., ill. — Ismerteti: *Hegyi Balázs*. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 510–511. l.
- Könyvek a kolozsvári Korunkból.** — Korunk évkönyv 1976. Egy alkotó műhely fél-évszázados történetéhez (1926–1976). Szerkesztette: Szilágyi Júlia. Kolozsvár, 1976. 316 l.; Tordai Zádor–Tóth Sándor: Szerkesztette:

- Gaál Gábor, 1929–1940. Bp. 1976. Magvető K., 237 l.; Balogh Edgár: Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról Kolozsvár 1976. Dacia Könyvkiadó, 145 l.; Gaál Gábor. Levelek (1921–1945). Sajtó alá rendezte: Sugár Erzsébet Bukarest, 1975. Kriterion K., 787 l. – Ismerteti: *Pomogáts Béla*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 127–132. l.
- Végh Oszkár*: A magyarországi szakszervezeti sajtó történetéről, 1867-től 1919-ig. Bp. 1977. 209 l. – Ismerteti: *Láng Péter*. MS. 1978. 19. évf. 2. sz. 58–59. l.
- Nemzetiségek**
- Fehér Pál E.*: Horvátok és magyarok. Lehet-e jó ügyet rossz módszerrel védeni? K. 1978. 3. sz. 8–9. l.
- Dr. Füzes Miklós*: A reformkor utolsó éve és az 1848–49-es szabadságharc nemzetiségi politikájának néhány megnyilvánulása. BarMűv. 1978. 3. sz. 150–154. l.
- Herczeg Ferenc*: National Minorities in Hungary. – NHQ. 1978. Vol. 19. No. 71. 89–96. l.
- Herczeg Ferenc*: Nemzetiségi politikánk eredményei és feladatai. Pártélet, 1978. 23. évf. 4. sz. 36–41. l.
- Kondacs Pál*: Nemzetiségi politika egy „nemzetiségi megyében”. Beszélgetés Klaukó Mátyással, a Békés megyei Tanács elnökével. MN. 1978. 34. évf. 48. sz. 5. l.
- Krisztián Béla*: A baranyai nemzetiségekről. BarMűv. 1978. 3. sz. 103–108. l.
- Lipták Pál*: Egy soknemzetiségű megye (Békés) néprajzi emlékei. Művészet, 1978. 19. évf. 7. sz. 6–7. l.
- Mándics Mihály*: A nemzetiségi honismereti munka legfontosabb kérdései. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 59–61. l.
- Müller Géza*: Nemzetiségi közművelődés Mohácson. BarMűv. 1978. 3. sz. 96–98. l.
- A nemzetiségi kérdés megoldása – világheladat. Beszélgetés Balogh Edgárral. K. 1978. 3. sz. 3–6. l.
- Rittner Hajnalka*: „Több nyelven – egy akarat-tal.” (A magyarországi nemzetiségi pedagógusok I. országos konferenciájáról, Budapest, 1978. május 2–3.). BarMűv. 1978. 3. sz. 3–8. l.
- Sándor László*: Mozaikok a baranyai nemzetiségi oktatás alakulásához a XVIII–XIX. század fordulóján. BarMűv. 1978. 3. sz. 135–141. l.
- Sárvári László*: Az észak-magyarországi görög-séggel kapcsolatos néprévek. MHOMKözl. 1977. 16. köt. 22–28. l.
- Steiner Tibor*: Nemzetiségi politika Komárom megyében. ÁI. 1978. 28. évf. 5. sz. 422–432. l.
- Dr. Szita László*: Baranya megye nemzetiségi struktúrája a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első felében. BarMűv. 1978. 3. sz. 142–149. l.
- Ismertetések**
- Kemény G. Gábor*: A kapcsolatok vonzásában. Bratislava, 1977. Madách K. 194 l. – Ismerteti: *Rot Sándor*. Nsz. 1978. 36. évf. 88. sz. 7. l.; *Vigh Károly*: Két könyv a csehszlovák-magyar kapcsolatokról. K. 1978. 8. sz. 29. l.
- Kovács Endre*: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Bp. 1977. Magvető K. 555 l. – Ismerteti: *Fried István*, Jelenkor, 1978. 21. évf. 3. sz. 286–287. l.; *Ress Imre*. MN. 1978. 34. évf. 17. sz. 4. l.
- Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. Magvető K. 560 l. (Elvek és utak.) – Ismerteti: *Korompay H. János*: Történelem és szellemi élet. IT. 1978. 10. évf. 3. sz. 848–855. l.; *Vekerdi László*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 112–117. l.; *Vekerdi László*: Jelenkor, 1978. 21. évf. 6. sz. 568–569. l.
- Magyarok külföldön**
- Borsányi László*: Egy afrikai ország magyar minisztere. (Fuszek Rudolf, 1882–1941). ÉIT. 1978. 33. évf. 38. sz. 1197–1199. l.
- Borsányi László*: Havanna – 1859-ben, magyar szemmel. (Rosti Pál „fényrajzai”). ÉIT. 1978. 33. évf. 31. sz. 966–968. l.
- Idegenbe szakadt hazánkfiai. Beszélgetés a szöványimagyarságról Szántó Miklós kandidatelessel. (A beszélgetést készítette: Sós Péter János.) Éllr. 1978. 22. évf. 31. sz. 7. l.
- Ignácz Rózsa*: Nemzetiségünk: magyar. Confessio, 1978. 2. sz. 87–98. l.
- Koszorus Oszkár*: Egy elfelejtett Békés megyei író. (Györy Ilona; 1868–1926). Uj Aurora, 1978. 3. sz. 124–137. l.
- Litván György*: Magyar múlt és jelen Amerikában. Éllr. 1978. 22. évf. 37. sz. 7. l.

Szente Péter: Egy elfelejtett amerikai magyar – Haraszthy Gábor (1812–1869). Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 110–124. l.

Zachar József: Magyar huszárok francia szolgálatában. ÉIT. 1978. 33. évf. 39. sz. 1222–1224. l.

Ismertetések

Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből. 1918–1975. Bp. 1977. Magvető K. 444 l. Ismerteti: *Kővágó László*. V. 1978. 21. évf. 9. sz. 121–123. l.; *Ttan*. 1978. 23. évf. 4. sz. 30–31.; *Varga László*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 589–590. l.; *Vigh Károly:* Két könyv a csehszlovák–magyar kapcsolatokról. K. 1978. 8. sz. 29. l.; *Vigh Károly*. MN. 1978. 34. évf. 49. sz. 13. l.

Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945. Bp. 1977. Akadémiai K., 439 l. (Irodalom-szocializmus.) – Ismerteti: *B. Juhász Erzsébet*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 400. l.; ua.: MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 399. l.; *Markovics Györgyi:* MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 240–241. l.; ua.: IT. 1978. 10. évf. 4. sz. 1119–1124. l.

Kovács, Martin: Esterhazy and the Early Hungarian Immigration to Canada, A Study Based Upon the Esterhazy Immigration Pamphlet (Vanadian Plains Studies 2.) Regina, Saskatchewan, 1974. 170 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik*, ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 500–501. l.

Magyarország földjének története a honfoglalásig

Goldman György: A tiszapolgári kultúra települése Bélmegyeren. AÉ. 1977. 104. köt. 2. sz. 221–234. l.

László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. Magvető K. 458 l. ill. – Ismerteti: *Fodor István*. Tt. 1978. 32. évf. 2. sz. 86–88. l.

Maráz Borbála: A Pécs-Jakabhegyi őskori földvár és halomsírok régészeti feltárásának eredményei. BarMűv. 1978. 4. sz. 145–149. l.

Szénászký Júlia, G.: A szalkaháti csoport idoltörödéke Battonyáról. AÉ. 1977. 104. évf. 2. sz. 216–220. l.

Ismertetések

Bóna I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp. 1975. Akadémiai K. 317 l., 281 tbl. – Ismerteti: *Kovács Tibor*. AÉ. 1977. 104. köt. 2. sz. 279–281. l.

Az 1975. év régészeti kutatásai. (Szerk.: Sz. Burger Alice.) Régészeti Füzetek, Ser. I. Nr. 29. Bp. 1976. Magyar Nemzeti Múzeum, 102 l., 1. térk. – Ismerteti: *C[astiglione] L[ászló]*. AAr. 1978. Rom. XXX. fasc. 1–2. 267–268. l.

Kalicz N.: Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. (Die Denkmäler des Neolithikums und der Kupferzeit in Ungarn.) Bp. 1974. Corvina, 78 l. – Ismerteti: *Kovács T.* AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 404–405. l.

Római kor

Források

Burger Alice, Sz.: Későrómai sírok Mucsfa-Szárapusztán. AÉ. 1977. 104. évf. 2. sz. 189–204. l.

Feldolgozások

Balla Lajos: Les Syriens et le culte de Iuppiter Dolichenus dans la région du Danube. AUDclass. 12. 1976. 6–68. l.

Fitz Jenő: Gorsium – Herculia. Pannónia rómaiakkal és rómaiak nélkül. Művészet, 1978. 19. évf. 10. sz. 3–4. l.

Fülep Ferenc–Burger Alice Sz.: Újabb római kori kutatások Baranya megyében. Bar. Műv. 1978. 4. sz. 150–156. l.

Gabler Dénes–Lőrincz Barnabás: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. AÉ. 1977. 104. évf. 2. sz. 145–175. l.

Lőrincz B[arnabás]: Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. – Anfang des 2. Jahrhunderts. AAr. 1978. Tom. 30. fasc. 3–4. 299–312. l.

Lőrincz B[arnabás]: Die ala I Britannica in Pannonien. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 363–367. l.

Mócsy A.: Pannonia-Forschung 1973–1976. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 373–401. l.

- Nagy István–Szabó Edit:* À propos du caractère local du culte de Silvanus en Pannonie. *AUDclass.* 12. 1976. 69–72.
- Pető Mária, R.:* Az élelmiszer-feldolgozás emlékműve Aquincumban. *AtSz.* 1977. 19. évf. 1–2. sz. 144–153. l.
- Römische Forschungen in Zalatölvő* 1976. *AAR.* 1978. Tom. 30. fasc. 3–4. 349–430. l.
- Thomas Edit, B.:* Quirinus és Márton tradíció a korakeresztény Savariában. *Va.* 1978. 43. évf. 9. sz. 584–593. l.
- Tóth Endre:* Pannonia és Noricum közös határának a kialakulása. *AT.* 1977. 24. köt. 2. sz. 192–200. l.
- Tóth István:* Four new EPRO volumes about the Mithras-cult. *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 245–255. l.
- Tóth István:* Négyalakos szoborbázis a savariai Iseumból. *VSz.* 1978. 32. évf. 4. sz. 585–595. l.
- Visy Zsolt:* Der Beginn der Donau-Kriege des Domitian. *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 37–60. l.
- Ismertetések**
- Barkóczy László–Mócsy András:* Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lieferung: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp. 1976. Akadémiai K., 358 l. – Ismerteti: *Lőrincz Barnabás.* *AAR.* 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 407–408. l.
- Fülep Ferenc:* Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopiana (Pécs). *Régészeti Füzetek, Ser. II. Nr. 16.* (Bp. 194.) 195 l. – Ismerteti: *Tóth Endre.* *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 262–263. l.
- Kiss Ákos:* Roman mosaics in Hungary. Bp. 1973. Akadémiai K., *Fontes Archeologici Hungariae.* 72 l., 17 tb. – Ismerteti: *Fitz Jenő.* *AÉ.* 1978. 105. köt. 1. sz. 134. l.
- Póczy Klára:* Pannonische Städte. Bp. 1976. Corvina, 92 l. – Ismerteti: *Castiglione László.* *AAR.* 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 408–410. l.
- Tóth István:* Az ismeretközlés felelőssége. (Jegyzetek *Póczy Klára:* Pannóniai városok, Bp. 1976. 91 l., 105 kép. c. könyvéről). *AT.* 1976. 23. köt. 2. sz. 253–258. l.
- Tóth István:* Juppiter Dolichenus-tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 14. Bp. 1976. 172 l. – Ismerteti: *Castiglione László.* *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 263–264 l.; *Mócsy András.* *AT.* 1977. 24. köt. 2. sz. 249–250. l.
- Vágó Eszter, B.–Bóna István:* Die Gräberfelder von Intercisa. Bp. 1976. Akadémiai K., 243 l. – Ismerteti: *Lányi Vera.* *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 259–261. l.
- Visy Zsolt:* Intercisa. A római kori Dunaujváros. Bp. 1977. Corvina, 45 l. – Ismerteti: *Castiglione László.* *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 261–262. l.
- Népvándorlás**
- Források**
- Bakay Kornél:* Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). *AAR.* 1978. Fom. XXX. fasc. 1–2. 149–172. l.
- Bóna István:* Erdélyi gepidák – Tisza-menti gepidák. (Régészeti kutatás-módszertani és leletértelmezési problémák.) *MTAFT.* 1978. 27. köt. 1–3. sz. 123–170. l.
- Mohay András:* Priskos rhétor fragmentuma a sztyepei népek 5. századi vándorlásáról. (Az újabb kutatások áttekintése.) *AT.* 1976. 23. köt. 2. sz. 259–267. l.
- Müller Róbert:* V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról. *AÉ.* 1978. 105. köt. 1. sz. 11–29. l.
- Tóth Endre:* Sabaria-Szombathely karoling vára. *VSz.* 1978. 32. évf. 3. sz. 396–413. l.
- Váczy P.:* Arrabona (Győr) an der Wende der Antiker und des Mittelalters. *AA.* 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 221–254. l.
- Magyarország őstörténete – honfoglalás**
- Források**
- Fülep Ferenc:* A pécsi ókeresztény mauzóleum ásatása. (Előzetes jelentés.) *AÉ.* 1977. 104. köt. 2. sz. 246–257. l.
- Harmatta János:* Anonymus a magyarok kijöveteléről. *AT.* 1977. 24. köt. 2. sz. 206–220. l.
- Koperski, A.–Parczewski, M.:* Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). *AAR.* 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 213–230. l.
- László Gyula:* Felgyő. Egy honfoglaláskori falu ásatásáról. *Tt.* 1978. 32. évf. 2. sz. 33–40. l.

- László Gyula–Rác István*: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1978. Corvina K. 191 l. ill. – Ismerteti: *Bálint Csanád*. Tt. 1978. 32. évf. 5. sz. 99–102. l.
- Feldolgozások*
- Általános munkák*
- Éry Kinga*: Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez. AnthK. 1977. 21. köt. 1–2. füz. 15–30. l.
- Fodor István*: Őseink nyomában – szovjet földön. ÉIT. 1978. 33. évf. 44. sz. 1395–1397. l.
- Kovács Vilmos*: Uráli népek és a honfoglaló konglomerátum. Forrás, 1978. 10. évf. 4. sz. 48–68. l.
- Szathmári László*: Mekkora voltak a honfoglalók? ÉIT. 1978. 33. évf. 45. sz. 1416–1418. l.
- Gazdaság és társadalom*
- Fodor István*: A honfoglalók társadalma. ÉIT. 1978. 33. évf. 47. sz. 1494–1496. l.
- Fodor István*: Őseink hajléka. ÉIT. 1978. 33. évf. 21. sz. 662–664. l.
- Hajdu Péter*: Mit mond a nyelvészet a honfoglalók életmódjáról? ÉIT. 1978. 33. évf. 48. sz. 1510–1511. l.
- Mesterházy K.*: Die landnehmenden ungarischen Stämme. AAr. 1978. Tom. 30. fasc. 3–4. 313–347. l.
- Politika*
- Györffy György*: Az augsburgi csata: 955. ÉIT. 1978. 33. évf. 49. sz. 1539–1541. l.
- Németh Péter*: A honfoglalástól az államalapításig. ÉIT. 1978. 33. évf. 50. sz. 1574–1576. l.
- Kultúra*
- Bökönyi Sándor*: Árpád-kori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közel-keleti falvakban. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 91–94. l.
- Diószegi Vilmos*: A pogány magyarok hitvilága. (2. kiadás.) Bp. 1978. Akadémiai K. 142 l., ill. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.
- Fodor István*: Der Ursprung in Ungarn gefundenen Tonkessel. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 323–349. l.
- Györffy György*: A fehérló-monda háttere. ÉIT. 1978. 33. évf. 46. sz. 1452–1453. l.
- Vargyas Lajos*: A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. Kortárs, 1979. 23. évf. 1. sz. 127–136. l.
- Ismertetések*
- Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: Bartha Antal, Cezglédy Károly, Róna-Tas András.) Bp. 1977. Akadémiai K. 341 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 167. l.; *Kőhegyi András*. Forrás, 1978. 10. évf. 4. sz. 93. l.
- Pais Dezső*: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975. Akadémiai K., 345 l. – Ismerteti: *Voigt Vilmos*. Acta Linguistica, 1977. Tom. 27. fasc. 1–2. sz. 204–207. l.
- Magyarország 1526-ig*
- Források*
- Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. (Szerk.: Tóth Melinda, Marosi Ernő.) Bp. 1978. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, István Király Múzeum Székesfehérvár. 386 l. A székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei D sorozat 121. sz.
- Borsa Gedeon*: Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi keresztes hadjárat hirdetéséhez. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 213–221. l.
- Csapodi Csaba*: Az Anonymus-kérdés története. Bp. 1978. Magvető. 62 p. (Gyorsuló idő.)
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: Humanista kódexek nyomában. Bp. 1978. Magvető K. 145 p. (Gyorsuló idő.)
- Dienes Erzsébet*: Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről. MNy. 1978. 74. évf. 2. sz. 209–211. l.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 1. rész: VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 133–136. l.; 2. rész: (1466–1467) VSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 297–300. l.; 3. rész: (1469) VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 445–448. l.; 4. rész: (1469–1470) VSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 618–621. l.

- Jánosi Mónika*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódex. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 225–254. l.
- Kárpáti Gábor*: Pécs újabban feltárt középkori emlékei. BarMűv. 1978. 4. sz. 157–159. l.
- Képes Krónika*. (Ford. és szövegmagyarázatokkal ellátta Geréb László.) Bp. 1978. Szépirodalmi K. 214 l. Olcsó Könyvtár.
- Miklós Zsuzsa*: Árpádkori földvár Váchartyán-Várhegyen. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 95–105. l.
- Paulinyi Oszkár*: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 326–346. l.
- Simon V. Péter*: A Nibelung-ének magyar vonatkozásai. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 270–325. l.
- Szelestei N. László*: Liebhards Eghenvelder egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 273–274. l.
- Thuroczy János*: A magyarok krónikája. (Ford.: Horváth János) Bp. 1978. Magyar Helikon 567 l. Bibliotheca Historica. (Hasonmás kiad.)
- Török József*: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai 1225–1600. Bp. 1977. A Budapesti RK Hittudományi Akadémia Kiadványai D/1., 229 l. – Ismerteti: *Körmendy Kinga*. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 218–219. l.
- Vas megyei középkori oklevelek. 28. [Közread.: Házi Jenő.] VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 594–597. l.
- Wehli Tünde*: Die Admonter Bibel. AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 3–4. 173–285. l.
- Wehli Tünde*: Un fragment de manuscrit enluminé conservé à Budapest à la Bibliothèque de l'Université. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 101–105. l.
- Zolnay László*: A budai képfaragók kisebb emlékei. Földomborművek, reliefek. II. Budapest, 1978. 16. évf. 12. sz. 34–38. l.
- Zolnay László*: A budai képfaragók középkori emlékei. I. Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 37–41. l.
- Feldolgozások – általában*
- Benkő Loránd*: A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: A hangállapot. MNy. 1978. 74. évf. 2. sz. 144–163. l.
- Borosy András*: Adatok az udvar- és erdőispán-ságok történetéhez az Árpád-korban. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 325–336. l.
- Borovi József*: A cseh–lengyel és a magyar egyházszervezés. Va. 1978. 43. évf. 5. sz. 296–304. l.
- Dr. Czágány István*: Budapest településeinek kialakulása a tatárjárás előtt. Budapest, 1978. 16. évf. 10. sz. 35–37. l.
- Dávid Katalin*: A hahóti és a csatári bencés apát-ságok alapításáról. Va. 1978. 43. évf. 5. sz. 291–296. l.
- Földes László*: Dózsa Györgyről, rokonaitól. Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 36–38. l.
- Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat K. 668 l. – Ismerteti: *Bársony István*. SzSzSz. 1978. 13. évf. 107–110. l.; *Bartha Antal*: Az államalapítás eseményei. Nsz. 1978. 36. évf. 115. sz. 7. l.; *Dercsényi Dezső*. MűÉ. 1978. 27. évf. 2–3. sz. 220–222. l.; *F. R. Nsz.* 1978. 36. évf. 15. sz. 7. l.; *Fügedi Erik*. V. 1978. 21. évf. 6. sz. 49–96. l.; *Kőhegyi Mihály*. Forrás, 1978. 10. évf. 11. sz. 90. l.; *Kronstein Gábor*: Györffy György műve. Könyv és Nevelés, 1978. 20. évf. 3. sz. 133–136. l.; MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 330. l.; *Rácz István*. Alföld, 1978. 29. évf. 8. sz. 93–95. l.; *Szakály Ferenc*. MH. 1978. 11. évf. 136. sz. 10. l.; *Tamás István*: Alapkönyv az államalapítóról. Éllr. 1978. 22. évf. 12. sz. 10. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 31. l.; – I. István vagy Könyves Kálmán? Könyvvilág, 1978. 23. évf. 2. sz. 2. l.
- Gyürky Katalin, H.*: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 30–50. l.
- Halas Gábor*: Erdély jókora jogtörténete 1540-ig. (Összeáll.: Balás Gábor.) [Vitaírat] Bp. 1977. M. Jogász Szöv. 206 l. ill., térk.
- Igazságos volt-e Mátyás király? (Rádióban hallottuk. Szerk.: Kerekes István. A kérdésekre válaszolt: Benda Kálmán, Fügedi E. és Makkai L. történész.) ÉIT. 1978. 33. évf. 1. sz. 12–14. l.
- Kristó Gyula*: Rómaiak és vlahok Nyesztornál és Anonymusnál. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 623–661. l.
- Németh Péter*: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. AÉ. 1977. 104. évf. 2. sz. 209–215. l.
- Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köz-történeti tanulságai. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 484–490. l.
- Szántó Konrád*: A jászberényi főplébánia keletkezése. Va. 1978. 43. évf. 548–551. l.

- Teke Zsuzsa*: Mátyás király és Kolozsvár. Új Tükör, 1978. 25. évf. 4. sz. 22. l.
- Vékony Gábor*: Adatok Juliánus utazásának topográfiájához. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1175–1191. l.
- Vértessy György*: Fehéregyháza – a magyarok első Szűz Mária nevét viselő templomának története. Va. 1978. 43. évf. 10. sz. 698–703. l.

Gazdaság – társadalom

- Bálint Csanád*: Kora középkori falunyomok a Csongrád megyei Eperjesen. Tt. 1978. 32. évf. 2. sz. 41–47. l.
- Bencsik János*: A középkori halászat emlékét őrző helynevek a Közép-Tisza vidékéről. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 272–285. l.
- Borosy András*: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 315–338. l.
- Degré Alajos*: A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása. JK. 1978. 33. évf. 9. sz. 536–540. l.
- Draskóczy István*: Adatok a Mátraalja és az Ida völgye középkori település és agrártörténetéhez (13–14. sz.). AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 337–373. l.
- Fügedi Erik*: Kapisztrán János csodái. Találkozás a középkori népi vallásossággal. ET. 1977. 88. évf. 4. sz. 555–564. l.
- Fügedi Erik*: Kapisztrán János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 847–898. l.
- Györffy Gy.*: Civitas, castrum, castellum. AA. 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 331–334. l.
- Katona Imre*: Leprás falu Sopron vármegyében. (13–14. sz.). SSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 171–175. l.
- Maksay Ferenc*: Das Agrarsiedlungssystem des Mittelalterlichen Ungarn. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 83–108. l.
- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje c. akadémiai doktori értekezésének vitája. László Gyula opponensi véleménye. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 534–539. l.; Székely György opponensi véleménye. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 539–543. l.; Hoffmann Tamás opponensi véleménye. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 543–547. l. – Maksay F. válasza, Uo. 547–554. l.

- Paulinyi Oszkár*: Der erste Bau von Stauseen und des wassergetrieben grossen Kehrades zur Bekämpfung der Wassernot von Zechen (1505–1508). AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 109–132. l.

Politika

- Barta Gábor*: Az 1514. évi parasztháború mezőtúri epizódja. Jászkunság, 1978. 24. évf. 3–4. sz. 75–82. l.
- Blazovich László*: IV. László harca a kunok ellen. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 941–945.
- Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1978. Magvető, 203 l. Gyorsuló idő sor. – Ismerteti: *Eörsi István*: Tragikus bohózatok. ÉiIr. 1978. 22. évf. 17. sz. 10. l.
- Kosáry Domokos*: Módszertan vagy bűvészkedés? (Perjés Géza Mohács-vitáival kapcsolatban.) V. 1978. 21. évf. 10. sz. 94–96. l.
- Kristó Gyula*: Kún László és Erdély. V. 1978. 21. évf. 11. sz. 83–96. l.
- Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok 3. Bp. 1978. Akadémiai K., 111. l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 877. l.
- Kubinyi András*: A Szávaeszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok a Mohács előzményéhez. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 194–222. l.
- Magyar Kálmán*: A magyarországi állam- és egyházszervezés kérdéseihez. V. 1978. 21. évf. 4. sz. 26–34. l.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Géza történetéhez. AUSzeg, AH. 1978. LXII. 3–23. l.
- Nehring Karl*: Mátyás külpolitikája. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 427–441. l.
- Németh Péter*: Emlékezés I. László királyra. Múzeumi Kurír, 1977. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 26–33. l.
- Székely György*: Reformpolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 716–721. l.
- Szücs Jenő*: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 158–181. l.

Kultúra – tudomány

- Kapitánffy I.*: Römisch-rechtliche und kanonistische Terminologie in der ungarischen Historiographie des 12–14. Jh. AA. 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 355–362. l.

- Körmeny József:** A felsőörsi könyvlet. (Egy 1459-ben és 1470-ben nyomtatott kódexről.) ÉIT. 1978. 33. évf. 20. sz. 615. l.
- Lengyel László:** A sárospataki Rákóczi-vár reneszánsz kőfaragványai, Napjaink, 1978. 17. évf. 4. sz. 38. l.
- Mollay K.:** Il miniatore del leggendario Angioino Ungherese. AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 3–4. 287–289. l.
- Mollay Károly:** Olasz művelődési kapcsolatok a középkori Sopronban. (Szélgjegyzetek a Magyar Anjou Legendáriumhoz.) SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 78–81. l.
- Soltész Zoltánné:** Az első magyarországi humanista nyomtatvány és a budai Hess-sajtó sorsa. MG. 1978. 22. évf. 4. sz. 28–29. l.
- Szendrei Janka:** A középkori magyar hangjegyvírás. MZ. 1978. 19. évf. 2. sz. 130–143. l.
- Tóth Melinda:** La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. – Problèmes que posent les recherches d'un décor sculptural. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 43–59. l.
- VITA Dercsényi Dezső:** Román kori művészet Magyarországon különös tekintettel a műemlékvédelem elvi és gyakorlati kérdéseire c. művészettörténeti tudományok doktori tanulmányáról. MűÉ. 1978. 27. évf. 2–3. sz. 202–208. l.
- Zolnay László:** Corvin János herceg képmása egy Vág menti (liptó-szlécsi szárnyasoltáron) templomban. (1480–90 körül.) Budapest, 1978. 16. évf. 10. sz. 38–41. l.
- Zolnay László:** Mátyás király temetési pajzsa. Egy magyar műtárgy kalandos sorsa. Budapest, 1978. 16. évf. 1. sz. 42–44. l.
- Ismertetések**
- Balogh Jolán:** Die Anfänge der Renaissance in Ungarn, Matthias Corvinus und die Kunst. Graz, 1975. Akademische Druck- und Verlagsanstalt. 453 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 305–306. l.
- Barta Gábor:** Keresztsek áldott népe. Bp. 1977. Móra K. 222 l. – Ismerteti: Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 21. l.
- Bertényi Iván:** Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. Akadémiai K., 270 l., 14 t. – Ismerteti: *Kulcsár Erzsébet*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1045–1049. l.
- Bonfinis de Antonius:** Rerum ungaricarum decades. Tomus IV. Pars II. Ediderung Kulcsár Margit te Kulcsár Péter. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Tom. I.) Bp. 1976. Akademia. – Ismerteti: *Bertényi Iván*. NÉHong. 1978. Vol. 13. 197–198. l.
- Dóry F.–Bónis Gy.–Bácskai V.:** Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Bp. 1976. Akadémiai K., 491 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1049–1052. l.; *Varga Cs.*: NÉHong. 1978. Vol. 13. 192–193. l.
- Dümmerth Dezső:** Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. Panoráma K. 510 l. – Ismerteti: *Rubóczky István*. Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 27–28. l.
- Engel Pál:** Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya Zsigmond korában (1387–1437). Bp. 1977. Akadémiai K. 229 l., – Ismerteti: *Ormos Mária*: Üres zsebű pártkirály? Zsigmond kora. MH. 1978. 11. évf. 25. sz. 10. l.; *Solymosi László*. Nsz. 1978. 36. évf. 52. sz. 7. l.
- Feuerné Tóth Rózsa:** Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977. Helikon–Corvina K., 244 l., 209 kép, 20 alaprajz. – Ismerteti: *Gerő László*. MV. 1978. 22. évf. 3. sz. 286–287. l.
- Fügedi Erik:** Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. Akadémiai K. 218. l. (Értekezés a történettudomány köréből.) Ismerteti: *Gerő László*. MV. 1978. 22. évf. 3. sz. 283–284. l.; *Ormos Mária*: Vár és hatalom a 13–14. századi Magyarországon. MN. 1978. 11. évf. 25. sz. 10. l.; *Solymosi László*. Nsz. 1978. 36. évf. 52. sz. 7. l.
- Göckenjan, Hansgerd:** Hilfsvölker und Grenz-wächter im mittelalterlichen Ungarn (Segéd-népek és gyepűőrök a középkori Magyarországon). Wiesbaden 1972. Steiner Vlg. 261 l. – Ismerteti: *Gyórfy György*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 362–363. l.
- Kristó Gyula:** Az aranybullák évszázada. Bp. 1976. Gondolat K. – Magyar História. Ismerteti: *Kávássy Sándor*. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 62–63. l.
- László király emlékezete (87 l.); Anonymus: Gesta Hungarorum. (172 l.); Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, trefás mondásairól és tetteiről szóló könyv (138 l.); Mindszenty Gábor diáriuma öreg János király haláláról (47 l.); Szamosközi István: Erdély története 1598–1599, 1603. (492 l.); Szentsei György daloskönyve, 159, 463 l. Bp.

1977. Magyar Helikon. – Ismerteti: *Göncz Árpád*. Éllr. 1978. 22. évf. 9. sz. 11. l.
- Mályus Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. Akadémiai K., 398 l. – Ismerteti: *Klaniczay G.* AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 160–163. l.
- Rapporti veneto* – ungheresi all'epoca del Rinascimento. Bp. 1975. Akadémiai K. 400 l. – Ismerteti: *Sárközy Péter*. FK. 1978. 24. évf. 3. sz. 362–364. l.
- Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XVI. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. Akadémiai K., 100 l. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) – Ismerteti: *Sándor Pál*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 466–468. l.
- Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. Akadémiai K., 191 l., 29 tábl. (Művészettörténeti füzetek, 9.) – Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 132–133. l.
- Wehli Tünde*: Az admonti biblia. Bp. 1977. Akadémiai K. 112. l., 62 mell. Művészettörténeti füzetek 11. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 416. l.; *Prokopp Mária*. MűÉ. 1978. 27. évf. 2–3. sz. 222–223. l.
- Zolnay László*: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp. 1977. Magvető 550 l., ill. – Ismerteti: *Vekerdí László*. Tt. 1978. 32. évf. 1. sz. 70–74. l.
- Fazakas József*: Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyéért, Bethlen Gáborért. (1622-ből.) MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 197–202. l.
- Folkorn Pál*: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem ősei. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 205–216. l.
- Forgách Simon*: Forgách Simon 1570. évi jelentése a török várakról. [Közread. bev. és ford.] Prokopp Gyula. Nógr. m. múz. évk. 1977. 23. 389–396. l. (Az esztergomi Prímási Levéltár „Archivum saeculare acta radicalia classis 5. no. 677.” – jelzetű kézírata.)
- Gyenis Vilmos*: Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásaiban. Rákóczi-tanulm. 1978. 67–106. l.
- Heckenast Gusztáv*: Középkori vaskohászatunk levéltári források alapján. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat, 1978. 111. évf. 3. sz. 97–105. l.
- Maksay Ferenc*: Egri magyar rabok a török flotta földközi-tengeri hadműveleteiben. Archivum, 1978. 7. köt. 78–79. l.
- Mikó Sándor*: Lozs 1559. évi bordézsmajegyzéke. SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 69–77. l.
- Nehring, Karl*: Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. II. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 247–268. l.
- Németh K. Bódogh*: Nyelvtörténeti adatok. XVIII. századi iratok. MNy. 1978. 74. évf. 3. sz. 379–382. l.
- Nyakas Miklós*: Egy végvári katona címeres nemeslevele 1581-ből. Múzeumi Kurir, 1977. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 72–73. l.
- Nyakas Miklós*: Kömlei Kiss Miklós bősörményi főkapitány két levele Szabolcs vármegyéhez 1640-ből. Múzeumi Kurir, 1977. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 40–42. l.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Bev. tanulmányt írta és jegyz.: Köpeczi Béla) Bp. 1978. Akadémiai K. 543 l., ill. Archivum Rakocizianum III. oszt.: Irók. II. Rákóczi Ferenc művei. – Ismerteti: *M. J.*: Rákóczi fejedelem emlékiratai. N. 1978. 106. évf. 162. sz. 5. l.; MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 719. l.; Tamás István: Történelmünk dokumentumai. Nsz. 1978. 36. évf. 150. sz. 7. l.
- Sarkady-Obermayer Erzsébet*: La scoperta di un documento finora ignato di Ferenc Forgách nell' Archivio di Stato di Venezia. AUDclass. 12. 1976. 73–79. l.
- Szelestei N. László*: Az Erdődy-énekeskönyv. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 83–94. l.

Magyarország 1526–1711

Források

- Bessenyei József*: Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 570–587. l.
- Borsa Gedeon*: Das Gesangbuch von Gál Huszár 1560. SM. 1976. 18. évf. 1–4. sz. 259–283. l. (Huszár Gál: A keresztényi gyülekezetekben való isteni dichegetec. 1560.)
- Borsa Gedeon*: Pármány Péter nyomtatásban megjelent korai vizsgátelei (Graz 1598–1600). MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 187–192. l.
- Csipes Antal*: Két recept a 16. századból. Historia Pharmaceutica, 197. Suppl. 9–10. 146. l.
- Domokos Pál Péter*: Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703. 1. r: AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 434–510. l.; 2. r: AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 198–282. l.

- Szelestei Nagy László*: Ismeretlen XVII. század eleji magyar versek Szombathelyen. VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 115–123. l.
- Szenci Molnár Albert* és a magyar késő-rencszánsz. (Összeáll.: Csanda Sándor és Keserü Bálint.) Szeged, 1978. JATE. I. sz. Irod. Tsz. 330. l. Adattár a XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 4. sz.
- Szlatky Mária*: Pettényi Borbély Márton kéziratosa orvosló könyve (1683–1701). OtK 1977. Vol. 23. No. 4. 27–50. l.
- Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. (Tolnai Gábor és Haiman György tanulmányaival) (Facsimile kiadás) Bp. 1978. Akadémiai K. 109. l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 636. l.; *Varga Imre*: MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 387–388. l.
- Ubrizsy Andrea*: Clusius levelező társai. VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 124–127. l.
- Vayer Lajos*: Rákóczi arcképei. Rákóczi-tanulm. 1978. 186–202. l.
- Vida Tivadar*: Bél Mátyás kézirata a magyarok öltözködéséről és erkölceiről. OtK 1977. Vol. 23. No. 123–130. l.
- Vörös Imre*: Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi Emlékirataiban. Rákóczi-tanulm. 1978. 106–116. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Bérenger, Jean*: Les causes économiques de la guerre d'Indépendance de François II. Rákóczi. NÉHong. 1977. Vol. 12. 209–215. l.
- Benda Kálmán*: Francia reformátusok Magyarországra telepítésének terve a Rákóczi-szabadságharc idején. A Déri Múzeum Évkönyve 1976. Debrecen, 1977. Déri Múzeum. 81–88. l.
- Heckenast Gusztáv*: Az 1707. évi selmezbányai bányászfelkelés. MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 653–655. l.
- Hrenkó Pál*: Lucas Geörg Ssicha hadmérnök tokaji várképei nyomában (17. sz. második fele). GK. 1978. 30. évf. 5. sz. 368–378. l.
- Kunszabó Ferenc*: Maradandóság a változásban. Forrás, 1978. 10. évf. 2. sz. 77–88. l.
- Molnár Ambrus*: A dézsma és a kilenced beszedése Békés megyében a XVI. században. ATsz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 142–152. l.
- Paládi-Kovács Attila*: A gömöri magyar pásztorokodás (16–17. sz.) ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 392–411. l.
- Takáts László–Szemkeő Endre–Vámos László*: Magyarországi táborigazgatási szervezési és működési elve 1692-ben. OtK. 1977. Vol. 23. No. 4. 51–63. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Jobbágykatonák tehermentessége Rákóczi rendeleteiben és a valóságban. V. 1978. 21. évf. 1. sz. 17–31. l.
- Vida Tivadar*: Niels Stensen és Magyarországi útja. Va. 1978. 43. évf. 3. sz. 184–191. l.
- Wellmann Imre*: Société et économie au temps de la guerre d'Indépendance de Rákóczi. NÉHong. 1977. Vol. 12. 185–200. l.
- Politika*
- Aretin, Karl Otmar von*: Magyarország és I. József császár politikája. (A szabadságharc külpolitikai helyzetéről.) TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 520–526. l.
- Artamonov, V. A.*: Magyarország és az orosz-lengyel szövetség (1707–1712). [A szabadságharc külpolitikai helyzetéről.] TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 227–531. l.
- Árvayné Rényi Zsuzsa*: Még egyszer Mohácsról. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 218. l.
- Barta Gábor*: An d'illusions (Notes sur la double election de rois après défaite de Mohács). AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 1–40. l.
- Benczédi László*: A Habsburg-abszolútizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 535–556. l.
- Benda Kálmán*: Ráday Pál, Rákóczi fejedelem kancellárja. Confessio, 1977. 2. sz. 186–197. l.
- Benda Kálmán*: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. (A szabadságharc külpolitikai helyzetéről.) TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 513–519. l.
- Benda Kálmán*: Pázmány Péter politikai pályakezdése. Va. 1978. 43. évf. 4. sz. 225–229. l.
- Bitskey István*: Hitviták tüzeiben. Bp. 1978. Gondolat K. 249 l. Magyar História. Ismerteti: *Gergely András*. Tt. 1978. 32. évf. 9. sz. 83–85. l.; *Horváth L. N.* 1978. 106. évf. 117. sz. 7. l.; *Lőkös István*. Archivum, 1978. 7. köt. 118–121. l.; *Madarász Györgyné*. Könyv és Nevelés, 1978. 20. évf. 4–5. sz. 223–224. l.; MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 494. l.; *Szőke Domokos*. Alföld, 1978. 29. évf. 5. sz. 77–78. l.; *Tamás István*: Reformáció – ellenreformáció. Éllr. 1978. 22. évf. 26. sz. 10. l.; Cs. *Varga István*. HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 61. l.

- Fehlmann, Hans-Rudolf*: Ein schweizer Apotheker am Türkenfeldzug 1556 in Ungarn. (Egy svájci patika Magyarországon az 1556. évi török hadjárat idején), német nyelven, *Historia Pharmaceutica*, 1977. Suppl. 9–10. 85–89. l.
- Hopp Lajos*: Ráday Pál, a publicista. (R. P. születése 300. évfordulóján, 1977. dec. 6-án rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás). – MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 125–133. l.
- Köpeczi Béla*: La guerre d'Indépendance hongroise du début du XVIII. siècle et l'Europe. NÉHong. 1977. Vol. 12. 227–237. l.
- Köteles Pál*: A magyar nyelv és a XVI–XVII. századi európai diplomácia. Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 106–107. l.
- Makkai László*: A magyar puritánok történet-szemlélete. (Előadás a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma II. tudományos ülésszakán, 1978. okt.) ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 342–345. l.
- Mandrou, Robert*: Les écrits mystiques de François II. Rákóczi. NÉHong. 1977. Vol. 12. 239–241. l.
- Marosi Endre*: Gyávák voltak-e az egri hősök utódai. A vár feladása 1596-ban. ÉIT. 1978. 33. évf. 29. sz. 914–917. l.
- Meyer, Jean*: Saint-Simon et Rákóczi. NÉHong. 1977. Vol. 12. 243–264. l.
- Molnár László*: Törökellenes küzdelmek Somogy megyében a XVI. század második felében. Somogy, 1978. 4. sz. 80–86. l.
- Nagy László*: A murányi Vénusz (Széchy Mária) 1610–1679. IPM. 1978. 4. évf. 2. sz. 132–138. l.
- Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. Zrínyi Katonai K. 175 p., ill.
- Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai a poltavai csata előtt. Rákóczi-tanulm. 1978. 23–67. l.
- Raj Tamás*: Erkölcsi nagysága – példakép. (Ráday Pál születésének 300. évfordulója.) Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 19–21. l.
- Roy, Philippe*: Thököly et la France. NÉHong. 1977. Vol. 12. 217–226. l.
- Staszewski, Jacek*: Lengyelország és Magyarország a szabadságharc idején. (A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről.) TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 532–534. l.
- Szakály Ferenc*: Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 41–82. l.
- Székely György*: A „Pro Patria et Libertate” eszmétörténetéhez. Rákóczi-tanulm. 1978. 7–23. l.
- Thököly, Zrínyi Ilona és a Rákóczi gyerekek. (Rádióban hallottuk. Szerk.: Kerekes István.) ÉIT. 1978. 33. évf. 40. sz. 1270–1272. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. Gondolat K. 430. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő politikus. (1977. dec. 6-án, Ráday Pál születésének háromszázadik évfordulóján rendezett tudományos emlékülésen elhangzott előadás.) Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 158–161. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben. 8–48. l. Tanulmányok Szécsény múltjából. I. (Szerk.: Praznovszky Mihály.) Szécsény, 1978. Szécsényi Nagyközs. Tanács. 96 l.

Kultúra – tudomány

- Bakos József*: Újdonságok Comenius pataki éveiből. ÉIT. 1978. 33. évf. 35. sz. 1091–1093. l.
- Balázs László*: A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 363–370. l.
- Barcza József*: A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század magyar református teológiai irodalmában. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 345–350. l.
- Barcza József*: A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában. ThSz. 1978. 21. évf. 9–10. sz. 282–290. l.
- Böbrovsky Ida*: Turkish–Hungarian Art Relations in Hungary in the 16th and 17th Centuries. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 257–260. l.
- Bodné Bobrovsky Ida*: A múlt keresztény respublikáinak művészete. Confessio, 1978. 2. sz. 99–104. l.
- Botta István*: Méliusz Péter ifjúsága. Humanizmus és reformáció 7. Bp. 1978. Akadémiai K., 218 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 635. l.
- Bucsay Mihály*: Descartes továbbfejlesztője, magyar karteziánusok mestere. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 62–63. l.
- Dán Róbert*: Erdélyi könyvek és a pflazi anti-trinitáriusok. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 223–231. l.
- Dukkon Ágnes*: Tótfalusi Kis Miklós naptárjai (1694–1702). A naptárkiadás hagyományai. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 52–61. l.

- Fazekas Árpád*: Az első magyar orvosi könyv. Lencsés György *Ars Medica* című munkájának négy évszázados hányattatása. (1577.) Nsz. 1978. 36. évf. 208. sz. 16. l.
- Fekete Csaba*: Komáromi Csapkés György, a nyelvész. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 357–363. l.
- Hopp Lajos*: A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmi törekvései. (A sárospataki Rákóczi-konferencián elhangzott előadás.) IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 326–338. l.
- Horváth Lajosné*: Simándi István tevékenysége a Sárospataki Kollégiumban. Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 28–29. l.
- Horváth Pál*: A politikai-kamerális tudományok kora és a születő jogtörténetírás. JK. 1978. 33. évf. 5. sz. 261–267. l.
- Kormos László*: A magyar puritánok istentisztelete. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 374–379. l.
- Kovács József László*: Wathay Ferenc Sopronban. (Jegyzetek a költő műveltségi világképéhez.) SSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 247–253. l.
- Ladányi Sándor*: II. Rákóczi Ferenc pedagógiai és művelődéspolitikai törekvései a sárospataki és debreceni kollégium történetének tükrében. ThSz. 1978. 21. évf. 5–6. sz. 158–168. l.
- Márkus Mihály*: Komáromi Csapkés György, az ige hirdető. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 370–374. l.
- Márkus Mihály*: Komáromi Csapkés György (1628–1678) Magyar Bibliája. ThSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 84–92. l.
- Márkus Mihály*: Komáromi Csapkés György a tudós teológus (1628–1678). *Confessio*, 1978. 4. sz. 57–67. l.
- Nemeskürty Harriet*: Kaland és politika a 17. századi német útleíró irodalomban. Még egyszer a Magyar Simplicissimusról. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 521–527. l.
- Nemeskürty István*: Balassi Bálint. Bp. 1978. Gondolat K., 279 l. – Ismerteti: *Zöldi László*: Vérrel öntözött század. Éllr. 1978. 22. évf. 48. sz. 10. l.
- Pénzes István*: A malmászat klasszikusa: Verancsics Fausztusz. *Gabonai*, 1978. 25. évf. 1. sz. 26–32. l.; 2. sz. 63–69. l.
- Szepesiné dr. Benda Mária*: Miről vall a XVI. század magyar orvosi nyelve? OHI. 1978. 119. évf. 18. sz. 1112–1116. l.
- Szokolay Zoltán*: Él-e még a magyar zsoldárköltő? Gondolatok Szenci Molnár Albert zsoldáraitól a *Psalterium Ungaricum* születésének 370. évfordulóján. HSz. 1978. 6. évf. 2. sz. 44–50. l.
- Takács Béla*: Református eklézsiák keresztelő edényei a XVII–XVIII. században. ThSz. 1978. 21. évf. 9–10. sz. 291–295. l.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Gondolat, 267 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 958. l.
- Dr. Tóth Béla*: A puritanizmus és a természettudományok Magyarországon. ThSz. 1978. 21. évf. 11–12. sz. 351–353. l.
- Tóth Béla*: Szilágyi Tönkö Márton „Philosophiá”-ja” megjelenésének körülményei. (1678) MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 313–324. l.
- Varga László*: Zenei élet II. Rákóczi Ferenc egri udvarában. Az énekzene tanítása, 1978. 21. évf. 2. sz. 75–76. l.
- Vásárhelyi Judit*: Két XVI. századi magyar ciceroníanus. ItK. 1978. 82. évf. 3. sz. 273–285. l.
- Voigt Vilmos*: Rákóczi kora és a magyar népköltészet. Rákóczi-tanulm. 1978. 131–175. l.
- Vörös Ferenc*: A sárvári első magyar nyelvű nyomda fametszetei (1542). VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 439–444. l.
- Zoványi Jenő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. (Sajtó alá rend.: Ladányi Sándor.) Bp. 1977. Akadémiai K. 462. l. (Humanizmus és reformáció, 6.) – Ismerteti: *L. Kozma Borbála*. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 58–60. l.; *V. Kovács Sándor*. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 216–217. l.; MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 495. l.
- Zsindely Endre*: Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apológiáj”-nak kiadója (1608). MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 353–355. l.

Ismertetések

- Benda Kálmán*: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. 1600–1607. Szerkesztette: Makkai László. Debrecen 1975. 51 l. (A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, 7.) – Ismerteti: *Hopp Lajos*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 133–134. l.
- Csipes Antal*: Békés megye élete a XVI. században, Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból. Békéscsaba, 1977. 93. l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária*. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 74–75. l.

- Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. (Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond.) Bukarest, 1974. Kriterion K. 546 l., 3 mell. – Ismerteti: *Holl Béla*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 134–136. l.
- Fábián Ernő*: Apáczai Csere János. Kismonográfia. Kolozsvár–Napoca, 1975. Dacia Könyvkiadó. 199 l. – Ismerteti: *Lenkey István*. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 63–64. l.
- Hegy Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. Gondolat K. 292 l. – Ismerteti: *Gergely András*. Tt. 1978. 32. évf. 1. sz. 74–76. l.; *Vass Előd*. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 638–640. l.
- Humanista történetírók. (Vál., jegyz.: Kulcsár Péter, Kulcsár Margit.) Bp. 1977. Szépirodalmi K., 1195 l. (Magyar Remekírók.) – Ismerteti: *Boronkai Iván*. ItK. 1978. 82. évf. 3. sz. 391–396. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. 296 l. Pest megye múltjából. 3. szerk.: Lakatos Ernő. – Ismerteti: *Kállay István*. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 623–625. l.
- Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akadémiai K. 250 l. – Ismerteti: *Miszlai Sarolta*. Tolnai Könyvtáros, 1978. 2. sz. 52–54. l.
- Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Bp. 1976. Európa K. 268 l. – Ismerteti: *Varga Imre*. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 551–554. l.
- Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. Akadémiai K., 384 l. – Ismerteti: *Varga Imre*. ItK. 1978. 82. évf. 3. sz. 406–408. l.
- Köpeczi Béla*: Pro libertate. Bp. 1977. Gyorsuló idő sor. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 177. l.
- Köpeczi Béla*–*R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1976. Gondolat, 533 l. – Ismerteti: *Varga Imre*: Itk 1978. 82. évf. 2. sz. 260–262. l.
- Köpeczi Béla*: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. Akadémiai K., 384 l. – Ismerteti: *Csohány János*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” *Confessio*, 1978. 4. sz. 123–124. l.
- Magyarországi reneszánsz és barokk. – Művészettörténeti tanulmányok. (Szerk.: Galavics Géza.) Bp. 1975. Akadémiai K. 561 l. – Ismerteti: *Mojzer Miklós*. MűÉ. 1978. 27. évf. 1. sz. 96–97. l.
- Marečková, M.*: Bártfa és Eperjes kézműipara a 17. sz. első felében. *Československý Časopis Historický*, 1976. 1. sz. 91–121. l. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 199–200. l.
- Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról. Bp. 1977. Magyar Helikon 47 l. *Bibliotheca Historica*. – Ismerteti: *Kulcsár Péter*. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 516–521. l.
- Molnár J.*: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976. Corvina, 126 l. – Ismerteti: *Gerő Gy[őző]*. AAr. 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 265–266. l.
- Pápai Páriz Ferenc*: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest, 1977. Kriterion K. 823 l. – *Gyenes Vilmos*. K. 1978. 8. sz. 29–30. l.; *Köháti Zsolt*. MN. 1978. 34. évf. 172. sz. 13. l.; *Tóth Béla*. V. 1978. 21. évf. 2. sz. 112–113. l.
- II. Rákóczi Ferenc*: Fejezetek a Vallomásokból. Bukarest, 1976. Kriterion K. 274 l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Mária*. SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 111–113. l.
- Ruttkay László*: Jessenius (Jessenius) János és kora (1566–1621). Bp. 1971. Medicina, 296 l. – Ismerteti: *Vaczulik Margit*. ItK. 1978. 82. évf. 2. sz. 257. l.
- Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp. 1976. Akadémiai K. 216 l. – Ismerteti: *Kállay István*. JK. 1978. 33. évf. 3. sz. 178–179. l.
- Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. Akadémiai K. 167 l. (Értekezések a történettudomány köréből 80.) – Ismerteti: *Kazimir, Štefan*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 572–574. l.

Magyarország 1711–1790

Források

- Filkorn Pál*–*Udvarhelyi Dénes*: A Boráros család görög származásának kérdéséhez. AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 44–48. l.
- Németh Lajos*: A „Tokorcsi új Kalendárium”. VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 128–132. l.
- Oláh József*: A geszti uradalom XVIII. századi számadásai. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 153–163. l.

- Papp János:** Paszkvillus az 1771-es Vas megyei tisztújításról. VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 414–428. l.
- Papp József:** Csege falu communitiesának vagyonleltárai a XVIII. század végéről. Múzeumi Kurir, 1979. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 43–46. l.
- Székely Júlia:** II. Apafi Mihályné Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke, 1725-ből. MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 357–360. l.
- Szita László:** A Batthyányi uradalom falvainak 1740. évi összeírása. BarMűv. 1978. 4. sz. 160–165. l.
- Tóth Béla:** Veszprémi István első életrajzi munkája: Szilágyi (Sylvanus) Tönkö Márton élete. HBmL. 4. 1977. 161–169. l.
- Várady-Sternberg János:** Egy ukrán festő ismeretlen képe II. Rákóczi Ferencről (Vaszil Petranovics), 1711. után. ÉIT. 1978. 33. évf. 23. sz. 710–713. l.
- Gazdaság – társadalom**
- Abonyi Lajos:** Gazdaságtörténeti adatok a XVIII. századi Elekről. BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 378–386. l.
- Bán Péter:** A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a 18. sz. első felében. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 24–71. l.
- Bencsik János:** Adatok a hajdúsági pásztorok származás szerinti összetételéhez. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 471–477. l.
- Bur Márta:** A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 281–313. l.
- Dankó Imre:** Adalék a XVIII. századi paraszti marhakereskedéshez. Múzeumi Kurir, 1977. 25. szám (III. köt. 5. sz.) 20–21. l.
- Fallenbüchl Zoltán:** Spanyolok Magyarországon a 18. században. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1192–1230. l.
- Frisnyák Sándor:** Adatok Rakamaz és környéke 18. századi település- és gazdaságföldrajzához. SzSzSz. 1978. 13. évf. 1. sz. 103–117. l.
- Fügedi Erik:** Beszámoló a XVIII–XIX. századi háztartás- és családszerkezettel foglalkozó két tanulmány vitájáról. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 292–300. l.
- Högye István:** A görögök szerepe a Hegyalja életében a 18. században. MHOMKözl. 1977. 16. köt. 1–15. l.
- Mészáros László:** A XVIII. századi cigány-összeírások Bács-Kiskun megyei adatai. StSz. 1978. 56. évf. 3. sz. 274–286. l.
- Oltvai Ferenc:** A szegedi boszorkányégetés. 1728. Somogyi-könyvtári műhely, 1978. 17. évf. 1–4. sz. 19–25. l.
- Ortutay András:** Esztergomi asszonyok a XVIII. században. UF. 1978. 2. sz. 41–46. l.
- Pálmány Béla:** Szécsény urbéri viszonyai 1690–1848. 48–82. l. Tanulmányok Szécsény múltjából 1. (Szerk.: Praznovszky Mihály.) Szécsény, 1978. Szécsényi Nagyközs. Tanács. 96 l.
- Perjés Géza:** Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 11–80. l.
- Rákos István:** Gazdaság és társadalom tagozódása Szegeden (1720–1777). AUSzeg. AH. 1978. LXII. 23–60. l.
- Sasvári László:** Az 1739-es pestisjárvány „rácz” áldozatai Hajduböszörményben. OtK. 1977. Vol. 23. No. 4. 103–106. l.
- Sugár István:** Az egeri püspökség hidvégi tejjgazdasága a XVIII. század középső harmadában. Állategészségügyi és Takarmányozási Közlemények, 1978. 1. sz. 19–23. l.
- Sugár István:** Az „Egri Víz” története. Archivum, 1978. 7. köt. 27–42. l.
- Szendrey István:** Derecske a török kiűzése utáni időkben. HBmL. 4. 1977. 145–160. l.
- Szilágyi Miklós:** Görög kereskedők Túrkevéen a 18. században. Múzeumi Kurir, 197. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 49–52. l.
- Takács Lajos:** A legeltetés és takarmányozás változása a Kis-Balaton körül a XVIII–XIX. században. Somogy, 1978. 2. sz. 82–96. l.
- Vita az értelmiség fejlődéséről a 18. században.** (Árvayné Rényi Zsuzsa.) Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 154–161. l.
- Zombori István:** A szegedi boszorkányok. ÉIT. 1978. 33. évf. 31. sz. 977–982. l.
- Dr. Zsámboki László:** Magyar–francia bányászati-kohászati kapcsolatok a XVIII. században. Francia Műszaki Tájékoztató, 1978. 20. évf. 3–4. sz. 9–20. l.
- Politika**
- Barta János, ifj.:** A nevezetes tollvonás. Bp. 1978. Akadémiai K. 143 l. Sorsdöntő történelmi napok.
- Kállay István:** A tisztizék. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 171–185. l.

- Ladányi Sándor*: Ráday Pál. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 607–619. l.
- Ladányi Sándor*: Ráday Pál, az első református egyetemes főgondnok. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 48–54. l.
- Némedi Lajos*: Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780). ItK. 1978. 82. évf. 3. sz. 286–302. l.
- Kultúra – tudomány*
- Bárdos Kornél*: A tatai Eszterházyak zenéje, 1727–1846. Bp. 1978. Akadémiai K. 259 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 718–719. l.
- Beke György*: Bod Péter Magyarigenben. Confessio, 1978. 2. évf. 3. sz. 73–78. l.
- Benkő Ferenc*: Pókai Benjámin, Debrecen város patikájának provisorja 1733-ban. Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 103–107. l.
- Biró Ferenc*: A legérzékenyebb nemzedék. (Baróczy Sándor és „testőrír” barátai.) ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 16–31. l.
- Biró Ferenc*: Voltaire és Rousseau a felvilágosodáskori magyar irodalomban. MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 808–814. l.
- Csermely Tibor*: Kétszáz éves a Ratio Educationis. Pedagógiai Műhely, 1978. 4. évf. 1. sz. 7–9. l.
- Friedrich Ildikó*: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. OtK. 1977. Vol. 23. No. 4. 65–89. l.
- Friedrich Ildikó*: 18. századi magyar nyelvű orvosi könyvek az „ügyefogyott szegények” szolgálatában. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 158–167. l.
- Geroscs György*: A nagykanizsai elemi oktatás története, 1731–1806. (Sajtó alá rend. és jegyz. Kotnyek István.) [Kiadja a Nagykanizsai Városi Tanács Művelődési Osztálya.] Nagykanizsa, 1978. [Városi Tanács] 45 l.
- Gruz János*: A Ratio Educationis 200. évfordulóján. HSz. 1978. 6. évf. 1. sz. 49–52. l.
- Hajdušek, Ján*: A szenci kollégiumról. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 60–61. l.
- Halász Gyula*: Göttingában, hajdanában. (Göttingában tanuló magyar diákok a 18–19. században.) IPM. 1978. 4. évf. 6. sz. 42–51. l.
- Kaiser, Wolfram*: Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Ärztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752). [Az erdélyi orvos és régész, M. G. Agnethler tudományos életműve]. OtK. 1977. Vol. 23. No. 1. 73–87. l.
- Kese Katalin*: Az Erdélyi Iskola magyar visszhangja. FK. 1978. 24. évf. 3. sz. 333–336. l.
- Kókay György*: Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 322–327. l.
- Leblancné Kelemen Mária*: A „XVIII. századi magyarországi orvos- és tudománytörténet érdekes egyénisége.” (Perliczky János, 1705-ben született). Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 97–98. l.
- Némedi Lajos*: Nemzeti művelődés politikánk kezdeteiről. Alföld, 1978. 29. évf. 11. sz. 57–62. l.
- Petmeki Anna*: Mihály Sztáray, ein ungarischer Komponist in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. SM. 1977. Tom. 19. fasc. 1–4. 349–424. l.
- Pyka Józsefné*: Orvosok tudósa a tudós orvos: Weszprémi Csanádi István (1723–1799). Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 33–35. l.
- Sugár István*: Híres emberek a megye életéből. Kracker János Lukács (1711–1779), a barokk festészet elismerten jeles mestere. HSz. 1978. 6. évf. 2. sz. 37–41. l.
- Szántó Imre*: A „közös iskolák” II. József korában. MP. 1978. 2. sz. 275–289. l.
- Sziklay László*: Eszmei, irodalmi és művészi áramlatok a budai Egyetemi Nyomda kiadványaiban (1777–1848). Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 418–424. l.
- Tóth Lajos*: Békés vármegye tanügyi helyzete az első Ratio Educationis (1777) korában. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 17–35. l.
- Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel az iskoláskor előtti nevelésről. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 2. sz. 43–46. l.
- Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel az iskoláskor előtti nevelésről. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 349–350. l.
- Varga Mária, M.*; Zsoldos János (1767–1832) élete és munkássága. (Veszprém megye első tisztiorvosa.) OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 27–47. l.
- Veress Dániel*: Így élt Mikes Kelemen. Bp. 1978. Móra K. 197 l. Így élt-sorozat.
- Vissi Zsuzsa*: Segner János András. (1704–1777). OHI. 1978. 119. évf. 12. sz. 725–726. l.
- Vörösmarty Géza*: Segner János András emlékére (1704–1777). Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 31–32. l.

- Zachar József*: Bercsényi László (1689–1778). (Halálának 200. évfordulójára.) HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 68–114. l.
- Zachar József*: Egy élten át igaz magyar és vitéz katona. (Bercsényi László halálának kétszáz-éves évfordulójára.) Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 21–23. l.
- Zsigmond Gábor*: Botanika és társadalombölcselet Tessedik Sámuel munkásságában. BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 202–207. l.
- Ismertetések**
- Barth János*: Fajsz népsége a XVIII. század közepén. Bács-Kiskun megye múltjából. I. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 81–131. l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 51. l.
- Benkő Samu*: A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel. Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971. Kriterion, 134–154. l. – Ismerteti: *Büchl Antal*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 292. l.
- Bur-Markovszka, Marta*: Balkanite i ungarszkijat pazar prez XVIII vek (A Balkán és a magyar piac a XVIII. században). Szofija, 1977. 207 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 375–376. l.
- Ember Győző*: Az újraterlepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977. 184 l., 10 l. mell. Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 8. – Ismerteti: *Baranyai Kálmán*. BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 394–395. l.; *Zömbik Miklós*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 371–373. l.
- Hodík, Fritz P.*: Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinde im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Eisenstadt, 1975. 286 l. (Burgenländische Forschungen Heft 65.) – Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 382–383. l.
- Kazimir, Štefan*: Strava ľudu na juhozápadnom Slovensku v 18. storočí (A nép élelme Nyugat-Szlovákiában a 18. században). Slovenský národopis, 1976. 15. évf. 4. sz. 571–588. l. – Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 597. l.
- Koroknai Ákos*: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a 18. sz. elején. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73. Akadémiai K. Bp. 1974. 216 l. – Ismerteti: *Török Katalin*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 498–499. l.
- Torkos Justus Ján*: O piest'anškých kupel'och (Vázlat a Pöstyeni Hévízforrásról, 1745-ben megjelent munka fascimile kiadása). Bratislava, 1975. 84 l., 8 l. színes kép. – Ismerteti: *Vida Tivadar*. OtK. 1977. Vol. 23. No. 1. 139–140. l.
- Tóth Béla*: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976. Magyar Helikon. 87 l., ill. – Ismerteti: *Rózsa György*. MűÉ. 1978. 27. évf. 1. sz. 106–109. l.
- Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel 1742–1820. Szarvas, 1976. Megyei Tanács. 437 l. – Ismerteti: *Kiss Gyula*: Egy könyv ürügyén. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 504–506. l.
- Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élte. Bp. 1973. FSzEK. 336 l. – Ismerteti: *Hernádi Miklós*. Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 571–572. l.

Magyarország 1790–1849

Források

- Cenfgraf Károly*: Vályi András levelei Széchenyi Ferenchez. A 175 éves Országos Széchenyi Könyvtár. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 595–606. l.
- Chastain, James*: Iratok Franciaország magyarországi politikájának történetéhez 1848-ban. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 269–294. l.
- Dobrossy István*: Panaszos levél a miskolci görög kompánia belső ellentétéről. (18. sz. és a 19. sz. eleje.) MHOMKözl. 1977. 16. köt. 15–22. l.
- Enyedi Sandor*: Déryné-levelek üzenete. (Előszó, közli.) Napjaink, 1978. 17. évf. 7. sz. 28–29. l.
- Gazdag István*: Iparstatisztikai kérdőívek 1847-ből. HBmL. 1977. 4. 19–28. l.
- Győrffy Miklós*: Széchenyi naplója. Fordítói jegyzetek. Éllr. 1978. 22. évf. 50. sz. 4–5. l.
- Hidvégi Lajos*: A ceglédi tiszttartó naplója. (Ferenchich József, a ceglédi közalapítványi uradalom tiszttartójának a szabadságharc alatt írott feljegyzései.) Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 36–37. l.
- Kiadatlan Kölcsey-levelek és -iratok. [Közread. és bev.] Oltványi Ambrus. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 95–106. l.
- Kiszzszondy Éva*: Garay János levelei a Tolna megyei levéltárban. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 589–594. l.

- Kisasszony Éva*: Garay János írásai Tolna megyéről. Tolnai Könyvtáros, 1978. 3. sz. 43–52. l.
- Kossuth Lajos az ügyvéd. (Vál. és összeáll.: Sik Ferenc, szerk.: Kárpáti László) Bp. 1978. Ügyvédi Tanács, 279. l. ill. – Ismerteti: *Dobos Gábor*: Az életmű része. Nsz. 1978. 36. évf. 223. sz. 7. l.
- Mészáros Iván*: Két óvodatörténeti dokumentum a reformkorból. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 350–352. l.
- Nagy Csaba*: Egy negyvennyolcas honvédtiszt hagyatéka. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 58–60. l.
- Pastinszky Miklós*: A Duna-kanyar ismeretlen ábrázolása 1842-ből. UF. 1977. 9. évf. 3. sz. 81–82. l.
- Péterffy Ida*: Horváth Ádám levele Petravits Ignáchoz. (1816. jan.). VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 429–438. l.
- Simon V. Ferenc*: Berzsenyi Lénárd honvéd-eredes hagyatéka. VSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 261–273. l.
- Szabó Kálmán*: Az első magyar nyelvű újjörög nyelvkönyv (1848-ból). AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 49–52. l.
- Szabó Sandorné*: Pestalozzi számtáblái egy 1822-i hazai tankönyvben. MP. 1978. 2. sz. 290–299. l.
- Szállási Árpád*: Egy szülészeti könyv Semmelweis előtt. (1817-ben Pesten kiadott „Szülést segítő tudomány és mesterség”). OHL. 1978. 119. évf. 18. sz. 1117–1118. l.
- Széchenyi István*: Napló. Bp. 1978. Gondolat K. 1534 l.
- Varsányi Péter István*: Adalékok Csernovics Péter kormánybiztos és a délvidéki katonai vezetők kapcsolatához 1848 nyarán. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 363–385. l.
- Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai. (Vujicsics D. Sztoján gondozásában.) Bp.–Novi Sad, 1978. Európa K. – Matica Srpska. 330 l.
- Vörös Károly*: Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. BLÉ. 1978. I. 27–57. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 217–230. l.
- Blair R. Holmes*: Házasságkötés és vándorlás Nyugat-Magyarországon: Feltorony, 1828–1895. D. 1978. 21. évf. 2–3. sz. 347–362. l.
- Gyevai Péter*: Kishegyes újratelepítése Békészentandrásról 1796-ban. BékÉL. 1978. 12. évf. 2. sz. 224–234. l.
- Karacs Zsigmond*: Balásházy János munkássága. Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 38–41. l.
- Kisasszony Éva*: Kétszáz éve született Csapó Dániel, a reformkor egyik jeles mezőgazdája. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 98–99. l.
- Koroknai Ákos*: Egy feudáliskori részvénytársaság (Rimai Coalitio) szervezése és működése. LSz. 1977. 27. évf. 3. sz. 457–487. l.
- Leblancné Kelemen Mária*: Adalék a reformkori Nógrád megye egészségügyi helyzetéről, Bérczy János főorvos munkásságáról. OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 91–99. l.
- Lukács Ágnes, B.*: Eger halálozási viszonyai az 1820-as években. StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1127–1140. l.
- Miskolczy Ambrus*: Adatok az erdélyi reformkori hivatalnok-értelmiség életformájához. (Egy háztartási statisztika 1834-ből.) AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 412–421. l.
- Nagy György*: Beszédes József és a Körös-vidék. BékÉL. 1978. 12. évf. 2. sz. 235–241. l.
- Rokolya Gábor*: Az öröklés Szegeden a reformkorban 1825–1848. Somogyi-könyvtári műhely, 1978. 17. évf. 1–4. sz. 26–39. l.
- Spielmann József–Tonk Sándor–Szőkefalvi Nagy Zoltán*: Osztrák katonakórházak Erdélyben 1807-ben. OHL. 1978. 119. évf. 18. sz. 1109–1112. l.
- Szabó Ferenc*: Bodoki Károly munkássága a reformkorban. BékÉL. 1978. 12. évf. 2. sz. 242–247. l.
- Szilágyi Mihály*: Egy szekszárdi kereskedőcsalád története. Dunatáj, 1978. 34–45. l.
- Szilágyi Miklós*: A lovak tulajdonjegyei Gyomán 1828–1831-ben. ET. 1978. 89. évf. 2. sz. 286–290. l.
- Szilágyi Miklós*: A 19. század eleji paraszti vagyonleltárak forráskritikai értékelésének kérdéséhez. (Gyomai és mezőberényi anyag alapján.) BékÉL. 1978. 13. évf. 3. sz. 387–390. l.
- Tóth Sándor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978. Akad. K. 177 l.; [1] t. (Agrártörténeti tanulmányok.) – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 416. l.
- Vörös Károly*: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. ET. 1978. 88. évf. 1. sz. 1–13. l.

- Zoltán József:** Népi szórakozások a reformkori Budán. Bp. 1975. K.n. 108 l. – Ismerteti: **Hernádi Miklós.** Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 572–574. l.
- Politika**
- Andrássy Antal:** A szabadságharc jutai mártírjai. Somogy, 1978. 4. sz. 75–79. l.
- Benda Kálmán:** Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978. Gondolat K. 449 l. – Ismerteti: **MT.** 1978. 23. köt. 9. sz. 719. l.; **Ring Éva.** MN. 1978. 34. évf. 248. sz. 4. l.
- Bona Gábor:** Az 1848–49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről. V. 1978. 21. évf. 7. sz. 80–93. l.
- Csende Béla:** A centenárius megünneplése Békés megyében. BékÉl. 1978. 13. évf. 3. sz. 341–348. l.
- Czegledi Imre:** Boczkó Dániel, az 1848–1849. évi szabadságharc kormánybiztosa. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 435–445. l.
- Dénes Iván Zoltán:** A kiváltságörzés „hamis realista” logikája. Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói. MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 894–909. l.
- Fekete Miklós:** Kossuth katonai irodája. Egy soknevű hivatal tevékenysége 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 385–402. l.
- Fekete Sándor:** Alkalmi elmélkedés Kossuthról. K. 1978. 6. sz. 9–10. l.
- Für Lajos:** „Csudákat éltünk . . .” Éllr. 1978. 22. évf. 10. sz. 1. l.
- Galavics Géza:** Ein Reynolds-Blatt als politisches Symbol in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 323–333. l.
- Hankiss Ágnes:** Martinovics Ignác. V. 1978. 21. évf. 10. sz. 31–49. l.
- Dr. Hunyadi Károly:** 1848–49 katonapedagógiai hagyatéka. Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 9. sz. 12–16. l.
- Jékely Zoltán:** Tűnődések és észrevételek Széchenyi István naplójának fordítása közben. Confessio, 1978. 1. sz. 63–68. l.
- Kálniczky László:** Adalékok Táncsics Mihály 1848-ban a siklósi választókerületben történt országgyűlési képviselővé választásához. BarMűv. 1978. 4. sz. 166–169. l.
- Kemény G. Gábor:** „A béke hőroza.” Széchenyi István szomszéd népi kapcsolataiból. Tt. 1978. 32. évf. 11. sz. 47–52. l.
- Kókay György:** Az Allgemeine Zeitung és a magyar jakobinus mozgalom. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 364–365. l.
- Kosáry Domokos:** A császár és Magyarország. (Napoleon győri látogatása.) Új Tükör, 1978. 15. évf. 1. sz. 10–11. l.
- Kosáry Domokos:** Napoleon és Magyarország. Bp. 1977. Magvető K. 223 l. – Gyorsuló idő sor. 233 l. – Ismerteti: **Eörsi István.** Éllr. 1978. 22. évf. 17. sz. 10. l.; **Suba Imre:** A nyelvújításról történész szemmel. Magyarantánítás, 1978. 21. évf. 1. sz. 46–48. l.
- Kovássy Zoltán:** „Lenkey tábornok emléke.” HSz. 1978. 6. évf. 1. sz. 38–42. l.
- Kovássy Zoltán:** Újabb adatok Lenkey János hazatéréséről. Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 38–42. l.
- Mészáros László:** Kossuth és a ráckevei hajóhíd. Budapest, 1978. 16. évf. 3. sz. 31. l.
- Mus, Włodzimierz:** Lengyel légió szervezése Magyarországon 1848 november–1849 március. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 339–362. l.
- Nagy Tibor–Gacsályi Gábor:** Protestáns lelkészek az 1848–49. szabadságharcban. I. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 24–31. l.; II. ThSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 99–104. l.
- Pásztor Emil:** Kazinczy Lajos zsbói fegyverletétele 1849-ben. BSz. 1978. 23. évf. 3. sz. 39–47. l.
- M. L.:** Pest megyei szabadcsapat felállítása 1849-ben. Budapest, 1978. 16. évf. 3. sz. 30. l.
- Zóka László:** Az ozorai csata. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 93–95. l.
- Kultúra – tudomány**
- Bán Magda:** Vitkovics Mihály emlékezete (1778–1829). Éllr. 1978. 22. évf. 33. sz. 8. l.
- Batári Gyula:** A községi olvasó egyesület (1832–1849). Kts. 1978. 28. évf. 12. sz. 746. l.
- Berey Katalin:** Népies törekvések és a népi építészet kutatása a század első felének magyar építészetében. ET. 1978. 89. évf. 3. sz. 434–453. l.
- Bugyi Balázs:** Adatok a hazai embertan történetéhez a 18. század második és a 19. sz. első feléből. AnthK. 1977. 21. köt. 1–2. füz. 161–167. l.

- Cesnaková-Michalcová, Milena*: Simon Peter Weber. Das Porträt eines Pressburger Buchdruckers. MK. 1978. 94. üvf. 2. sz. 134–143. l.
- Csizmadia Andor*: Igazgatástudomány a XIX. század elején: Reviczky József. JK. 1978. 33. évf. 5. sz. 267–273. l.
- Domokosné Máta Mária*: Egy reformkori „száműzött” Szombathelyen. (Gegő Elek Nicephor – 1805–1844 – ferences szerzetes-tanár.) VSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 291–296. l.
- Fabó Irma*: Barsi József laptervei 1848 őszén. MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 325–334. l.
- Fenyő István*: A klasszicizmus visszaszorulása – Felső Magyar Országai Minerva (1825). MK. 1977. 93. évf. 4. sz. 361–367. l.
- Fried István*: A magyar jugoszlavisztika kezdeteihez. (Vázlat. 19. sz. első évtizedei.) FK. 1977. 23. évf. 4. sz. 444–449. l.
- Fried István*: A pest-budai németiség kultúrája a XIX. század elején. FK. 1978. 24. évf. 2. sz. 211–219. l.
- Fried István*: A Vitkovics-jelenség. Problémák és utak a magyar klasszicizmusban. IT. 1978. 10. évf. 3. sz. 639–656. l.
- Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l. Irodalomtörténeti Könyvtár.
- Füves Ödön*: A Budai Egyetemi Nyomda ismeretlen újjörög nyomtatványa 1836-ból. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 231–234. l.
- Gulya János*: Gyarmathi Sámuel (1751–1830). Bp. 1978. Akadémiai K. 202 l. A múlt magyar tudósai.
- Horváth János*: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 2. kiadás. Bp. 1978. Akadémiai K., 400 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 10. sz. 798–799. l.; T. T. E. MN. 1978. 34. évf. 244. sz. 13. l.
- Jeszenszky László*: Adalékok a tolnai óvóképző történetéhez. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 353–355. l.
- Kapronczay Károly*: Régi pest-budai kórházak. OHI. 1978. 119. évf. 28. sz. 1733–1734. l.
- Kapronczay Károly*: A szabadságharc korából származó puskagolyó. OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 117–118. l.
- Kerényi Ferenc*: Epikai és történetírói műsorforrások a magyar hivatásos színjátszás első évtizedében. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 527–538. l.
- Kisszondy Éva*: Emlékezés Csapó Dánielre, a reformkor egyik jeles mezőgazdájára. (1778–1844). Tolnai Könyvtáros, 1978. 2. sz. 25–33. l.
- Laczkó András*: Palóczi Horváth és Csokonai barátsága. Somogy, 1978. 3. sz. 87–96. l.
- Máta Mária: D.*: Gegő Elek népművelő-népköltő tevékenysége. PSz. 1978. 28. évf. 7–8. sz. 606–612. l.
- ifj. Menner Ödön*: A tiszalóki régi „Szarvas” patika alapítása (1847). Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 119–121. l.
- Mészáros István*: Napóleon-vonatkozású hazai tankönyvek a XIX. sz. elejéről. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 327–332. l.
- Németh G. Béla*: Horváth János és a 19. század. Új Írás, 1978. 18. évf. 11. sz. 93–97. l.
- Sereg József*: Török Ignác emlékezete (1795–1849). HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 28–32. l.
- A szabadságharc kilenc nagy csatája. Than Mór csatáképei. (Görgey Artur, Görgey István, Klapka György, Leiningen-Westerburg Károly, Máriássy János csataleírásai.) Bp. 1978. Magyar Helikon 140 l., ill.
- Szántó Imre*: A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon (1790–1848) AUSzeg. AH. LXII. 1978. 61–76. l.
- Szénássy Barna*: Bolyai János. (1802–1860) Bp. 1978. Akadémiai K. 196 l. A múlt magyar tudósai.
- Takács Péter*: Vasvári Pál tanári tevékenysége. Pedagógiai Műhely, 1978. 4. évf. 4. sz. 87–94. l.
- Timár Árpád*: Dürer-Literatur in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 391–396. l.
- A „Tudományos Gyűjtemény” állatorvostörténeti vonatkozásai (1817–1842). MÁL. 1978. 33. évf. 2. sz. 128–130. l.
- Vladár Imre*: Bugát Pál és a nyelvújítás mozgalma. OHI. 1978. 119. évf. 2. sz. 95–96. l.
- Zsigmond Gábor*: Egy reformkori etnográfus: Kállay Ferenc. Vg. 1978. 19. évf. 2. sz. 107–112. l.

Ismertetések

- Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. Akadémiai K. 380 l., ill. – Ismerteti: *Fekete Sándor*. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 583–587. l.
- Andics Erzsébet*: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. Akadémiai K. 514 l. – Ismerteti: *Vörös Károly*. LK. 1976. 47. évf. 2. sz. 299–301. l.

- Bajkó Mátyás:** Kollégiumi iskolakultúrák a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. Akadémiai K., 292 l. – Ismerteti: *Havas László*. PSz. 1978. 28. évf. 2. sz. 179–182. l.; *Varga Imre*: MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 116–117. l.
- Boreczky Beatrix:** A magyar jakobinusok. Bp. 1977. Gondolat K. 239 l. Magyar História. – Ismerteti: *Árvayné Rényi Zsuzsa*. Nsz. 1978. 36. évf. 86. sz. 7. l.; *Gergely András*. Tt. 1978. 32. évf. 9. sz. 85–86. l.; MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 167. l.
- Enyedí Sándor:** Déryné erdélyi színpadokon. Bukarest, 1975. Kriterion, 155 l. – Ismerteti: *Mályuszné Császár Edit*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 401. l.
- Fenyő István:** Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Bp. 1976. Akadémiai K., 483 l. – Ismerteti: *Fried István*. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 506–508. l.; *Tamács Anna*. MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 627–628. l.
- Komoróczy György:** A reformkori Debrecen. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 6. sz. Debrecen, 1974. 355 l. – Ismerteti: *Faragó Tamás*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 279–280. l.
- Kovács Endre:** Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. 1976. Akadémiai K., 331 l. – Ismerteti: *Perlusz Katalin*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1061–1064. l.; *Vörös Imre*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 137–138. l.
- Lackó Mihály:** Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1978. Gondolat K. 303 l. Magyar História. – Ismerteti: *Gergely András*. Tt. 1978. 32. évf. 9. sz. 86–89. l.; *Lengyel László*. V. 1978. 21. évf. 10. sz. 99–101. l.; *Madarász Györgyné*. Könyv és Nevelés, 1978. 20. évf. 4–5. sz. 221–223. l.; MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.; *Ormos Mária:* A megértés reménye nélkül. MH. 1978. 11. évf. 250. sz. 10. l.; *T. Szabó László:* Történelmi dialógus. Vg. 1978. 19. évf. 7. sz. 445–447. l.; *Tamács István:* Megérteni valók. Éllr. 1978. 22. évf. 6. sz. 10. l.
- Molnár László:** Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. Akadémiai K., 163 l., 154 kép. – Ismerteti: *Keserű Katalin*. MüÉ. 1978. 27. évf. 2–3. sz. 218–219. l.
- A negyvennyolcas forradalom kérdései.** Bp. 1976. 159 l. – (Értekezések a Történeti Tudományok köréből, 77.) – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. ItK. 1978. 82. évf. 2. sz. 243–246. l.; *Gergely András*. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 151–152. l.
- Nemeskürty István:** „Kik érted haltak, szent Világszabadság.” A negyvennyolcas Honvéd Hadsereg katonaforradalmárai. Bp. 1977. Magvető K. 485 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán*. Alföld, 1978. 29. évf. 3. sz. 85–87. l.; *Bóna Gábor*. MH. 1978. 11. évf. 136. sz. 10. l.; *Fekete Sándor:* Kibicsakló óda egy hadsereghez. Éllt. 1978. 22. évf. 4. sz. 11. l.; *Pásztor Emil:* Két könyv 1848–49-ről. Jelenkor, 1978. 21. évf. 12. sz. 1181–1183. l.; *Pásztor Emil:* Köznevelés, 1978. 34. évf. 18. sz. 13. l.; *Spira György:* K. 1978. 3. sz. 13–14. l.; *Tóth Gyula:* Requiem egy hadügyminiszterért. Tt. 1978. 32. évf. 6. sz. 78–81. l.
- Rohonyi Zoltán:** A magyar romantika kezdetei. Bukarest, 1975. Kriterion K. 277 l. – Ismerteti: *Wéber Antal*. ItK. 1978. 82. évf. 1. sz. 110–112. l.
- Szabad György:** Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. Kossuth K. – M. Helikon. 211 l. – Ismerteti: *Fekete Sándor*. K. 1978. 3. sz. 21. l.; *Gerő András*. V. 1978. 21. évf. 3. sz. 108–111. l.; *Gerő András:* Jelkép és láncszem. Nsz. 1978. 36. évf. 47. sz. 7. l.; *Melczér Tibor:* Kossuth Lajos azt üzenté. MH. 1978. 11. évf. 23. sz. 6. l.; *Szőke Domokos*. HSz. 6. évf. 4. sz. 64. l.; *Veliky János*. Alföld, 1978. 29. évf. 3. sz. 82–85. l.; *Urbán Aladár:* Kossuth politikai pályája. Szabad György tanulmánya. MN. 34. évf. 19. sz. 13. l.
- Szénásy Zoltán:** Klapka György. Bratislava, 1977. Madách K. 129 l. – Ismerteti: *Szombathy Viktor*. MN. 1978. 34. évf. 31. sz. 13. l.; *Zöldi László:* Megszépitő Komárom. UF. 1978. 1. sz. 126–128. l.
- Szilágyi Ferenc:** Így élt Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1977. Móra K. – Ismerteti: *h. p.* Könyv és Nevelés, 1978. 20. évf. 1. sz. 8–9. l.
- Várady Géza:** Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Bp. 1976. Gondolat K. 278 l. – Ismerteti: *Pásztor Emil*. Két könyv 1848–49-ről. Jelenkor, 1978. 21. évf. 12. sz. 1180–1183. l.
- Varga Endre:** A királyi kúria 1780–1850. Bp. 1974. Akadémiai K., 274 l. – Ismerteti: *Sinkovics István*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 165–167. l.

Magyarország 1849–1918.

Források

Arany János: [Levél Garay Jánoshoz.] [Közread. és bev.] Kisasszony Éva: Költősorsok a szabadságharc leverése után. Tolnai könyvtáros, 1977. 8. évf. 3. sz. 25–31. l.

Baló Benjámín: Leiningen Károly utolsó órái. Baló Benjámín református lelkész levele Leiningen-Westerburg Károly Aradi vértanú kivégzéséről. Confessio, 1978. 1. sz. 111–114. l.

Büky Béla: Pesty Frigyes 1863-i beadványa a Helytartótanácshoz. MNY. 1978. 74. évf. 1. sz. 120–122. l.

Ötvös József művei. Reform és hazafiság. I–III. köt. Publicisztikai írások. Bp. 1978. Magyar Helikon. 593, 636, 858 l.

Ötvös József: Naplójegyzetek. 1870. augusztus (6-)tól kezdve 1870 november 30-ig. (Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Czegle Imre.) TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 364–410. l.

Az első világháború és a forradalmak képei. Szerk. és a képszoveget írta: Farkas Márton és Józsa Antal. Bp. 1977. Európa K. 506 l. – Ismerteti: **Erényi Tibor.** PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 240–242. l.; **Gonda Imre.** HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 268–270. l.; **Gunst Péter.** Történelmi fényképalbum. MH. 1978. 11. évf. 250. sz. 10. l.; **Jemnitz János.** Képestörténelem – kezdőknek és haladóknak. Nsz. 1978. 36. évf. 70. sz. 7. l.; **Pölszkei Ferenc.** MN. 1978. 34. évf. 152. sz. 4. l.

Fráter Jánosné: Bolyai Farkas ismeretlen levele (1850 nyara). Tt. 1978. 32. évf. 9. sz. 51–54. l.

Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. Bp. 1978. Magvető K. 265. l.

Gyüzi László: A csepi népiskola a XIX. században. Szemelvények a református egyház-község jegyzőkönyveiből. UF. 1978. 1. sz. 53–66. l.

A Hét. Politikai és irodalmi szemle. (Vál. és sajtó alá rend.: Fábri Anna, Steinert Ágota.) I. k.: 1890–1899, 2. k.: 1900–1907. Bp. 1978. Magvető K. 1. k.: 502 l., 2. k.: 481 l. (Hasonmás kiadás.)

Jósika Miklós emlékiratai. Bp. 1978. Szépirodalmi–Helikon, 456 l. – Ismerteti: **Sükösd Mihály.** Éllr. 1978. 22. évf. 23. sz. 10–11. l.

Justh Zsigmond naplója és levelei. (A leveleket vál. és jegyz. és az utószót írta Kozocsa Sándor.) Bp. 1977. Szépirodalmi K. 794 l. –

Ismerteti: **Albert Gábor:** A betakarított vizitek. Éllr. 1978. 22. évf. 24. sz. 10. l.

Kisasszony Éva: Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes naplója az emigrációból. Tolnai Könyvtáros, 1978. 9. évf. 1. sz. 65–69. l.

Kossuth Lajos: Uram Barátom Képviselő Úr! (Levél Csanády Sándorhoz.) Bemutatja Rigó László. Bp. 1978. Magyar Helikon. 103 l. Kézírtattár.

Litván György: Levélváltás a nemzetiségi kérdéssel. (Mocsáry és Jászi egy-egy levele 1912-ből.) Budapest, 1978. 16. évf. 8. sz. 20–21. l.

A Monarchia végnapjai egy korabeli napló tükrében. Részletek Burián István kiadatlan naplójából. Közreadja: Diószegi István. MN. 1978. 34. évf. 244. sz. 9. l.

Önkényuralom. Ney Béla emlékeiből. (1843–1920.) Sajtó alá rendezte: Ney Klára. Budapest, 1978. 16. évf. 6. sz. 34–37. l.

Ruszoly József: Szeged petíciója váltótörvényszékért 1861. Somogyi Könyvtári műhely, 1978. 17. évf. 1–4. sz. 47–52. l.

Szabó Ervin ismeretlen levelei Eduard Bernsteinhez. (1901., 1903.) Közli: Vadász Sándor. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 179–184. l. A század nagy tanúi. (Szerk.: Borus Rózsa.) Bp. 1978. RTV.–Minerva K. 261 l.

Timár György: A nyakravalós tábornok levelei. (Kossuth hadügyminisztere, Mészáros Lázár.) Éllr. 1978. 22. évf. 48. sz. 8. l.

Tolnai Gábor: Ady Endre „saját kezű” levelei Baróti Marikához. (Hozzászólás Schweitzer Pál közleményéhez.) IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 477–488. l.

Tömöry Márta: „Egészen szerelmes lettem az én Budapestembe.” Thallóczy Lajos feljegyzéseiből. Budapest, 1978. 16. évf. 2. sz. 38–41. l.

Gazdaság – társadalom

Barbarits Lajos: A gabonaaratás gépeinek meghonosodása Magyarországon a múlt század aratógép-versenyeinek és gépkiallításainak tükrében. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 178–198. l.

Barbarits Lajos: A gépi cséplés. (19. sz. 2. fele) ÉIT. 1978. 33. évf. 33. sz. 1026, 1031. l.

Cserdi András: A német nemzetiség és gazdasági súlya a XIX. sz. végén Komlón. BarMűv. 1978. 3. sz. 155–164. l.

- Dávid János:** Kísérlet a lakáshelyzet intézményes megoldására (1883–1909) 1. r.: Budapest, 1978. 16. évf. 1. sz. 33–35. l.; 2. r.: A lakás-termelés reformja. Budapest, 1978. 16. évf. 2. sz. 31–33. l.
- Dobrossy István:** Miskolci árvíz, 1878–1978. Miskolc, 1978. Herman Múz., II. Rákóczi F. M. Kvt. 66 l. ill.
- Dobrossy István–Veres László:** A Miskolcot elpusztított vihador. A nagy árvíz századik évfordulójára. Napjaink, 1978. 17. évf. 8. sz. 35–36. l.
- Dóka Klára:** Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején. OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 49–60. l.
- Dövényi Zoltán–Tóth József:** Adalékok az Alföld I. világháború előtti népességmozgásához, különös tekintettel Békés megyére. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 53–64. l.
- Fazekas Árpád:** Az eszlári per orvosi vonatkozásai. SzSzSz. 1978. 13. évf. 3. sz. 65–77. l.
- Göbel József:** „Az idegeneknek évek óta nem ismert túlulása tapasztalható.” Budapest, 1978. 16. évf. 7. sz. 34–37. l.
- Horváth Ferenc:** Vas megye népessége a történeti statisztika tükrében (1848–1869). VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 87–104. l.
- Járó Miklósné:** A Gyámsági Törvény 100 éves jubileuma. PSz. 1978. 28. évf. 4. sz. 379–380. l.
- Karoliny Márton:** A Baranya, Somogy és Zala megyéket összekötő régi Pécs–Kaposvár–Nagykanizsa–Varasd-i állami út. Somogyi Műszaki Szemle, 1978. 4. évf. 2. sz. 25–27. l.
- Károlyi Mihályné:** Otthonaim. (Visszaemlékezések gyermekkora és 1918-ra.) Budapest, 1978. 16. évf. 10. sz. 2–6. l.
- Katona Imre:** A magyar kubikusok élete és mozgalmai a Tisza mentén. (A 19. sz. utolsó harmadától.) Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 45–50. l.
- Kávássy Sándor:** Földbirtokosok és bérlők Szatmár megyében az 1895. évi mezőgazdasági statisztika tükrében. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 164–171. l.
- Keller László:** A dél-budai helyiérdekű vasúti vonalcsoport története. Városi Közlekedés, 1978. 18. évf. 3. sz. 208–212. l.
- Keller László:** A villamosközlekedés kialakulása és fejlődése Miskolcon. KtSz. 1978. 28. évf. 6. sz. 276–283. l.
- Keller László:** A villamosközlekedés kialakulása és fejlődése Szegeden. (1870-es évektől napjainkig.) KtSz. 1978. 28. évf. 11. sz. 512–518. l.
- Kutrucz Katalin:** Küzdelem a visszaeső bűnözés ellen a századfordulón. JK. 1978. 33. évf. 6. sz. 322–329. l.
- Lehoczky Alfréd:** Borsod megye vállalatának és hatóságainak állásfoglalása a munkások politikai jogaival kapcsolatban a század elején. BSz. 1978. 23. évf. 3. sz. 28–38. l.
- Mesterházy Sándor:** Az első kísérletek a telefonnal Sopronban (1877). SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 85–88. l.
- Misóczki Lajos:** Heves megye gazdasági és társadalmi helyzete az abszolutizmus idején. (A szegényparaszti- és munkásmozgalmak kezdeti éve.) Archivum, 1978. 7. köt. 44–68. l.
- Nagy Endre:** Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. GJ. 1977. 11. évf. 1–2. sz. 85–114. l.
- Páll István:** Hajdúböszörményi telepések a Bihar megyei Ujlétán a 19. század második felében. Múzeumi Kurir, 1977. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 74–77. l.
- Palov József:** A rét- és legelőöntözések múltja a Körös–Tisza–Maros-közben. BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 248–256. l.
- Rácz István:** The Formation of the System of Detached Farmsteads. AtSz. 1977. 19. évf. Klny. 27 l.
- Réti R. László:** Munkássors a századelőn. Tizenötvezren a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű RT telepein. ÉIT. 1978. 33. évf. 35. sz. 1094–1096. l.
- Sándor Pál:** Adalékok a budaörsi birtokrendező per történetéhez. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 422–433. l.
- Schwicker József:** Die Bevölkerung von Budapest. AEt. 1978. Tom. 27. fasc. 1–4. 73–81. l.
- Tóth Zoltán:** Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 199–218. l.
- Ujlaki Zoltán:** Egy évtized a debreceni Kereskedelmi és Iparkamara iparpolitikai tevékenységéből. (1901–1910) HBmL. 1977. 4. 29–37. l.
- Varga László:** Állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 662–703. l.
- Várhidy Imre:** Adatok a Budapesti Központi Tejcarnok Szövetkezet szerepéről a főváros

- tejjelállításában (1883–1916). *AtSz.* 1978. 20. évf. 1–2. sz. 172–180. l.
- Veres László:** Majorsági birtokok a diósgyőri koronauradalomban a jobbágyfelszabadítás időszakában. (Adatok a diósgyőri koronauradalom történetéhez.) *MHOMKözl.* 1977. 16. köt. 36–42. l.
- Virágh Ferenc:** A mezőgazdaság tőkés átalakulásának kezdetei Békés megyében és a mezőgazdasági munkásság körülményei. (19. sz. második fele.) *AtSz.* 1978. 20. évf. 1–2. sz. 116–141. l.
- Virágh Ferenc:** A nagybirtokosok a kiegyezés utáni Békés megye közéletének erőtenyezői. *BékÉl.* 1978. 12. évf. 1. sz. 126–129. l.
- Politika**
- Andrássy Antal:** Noszlopy Gáspárra emlékezve halálának 125. évfordulóján. *Somogy,* 1978. 1. sz. 73–77. l.
- Budapest története. IV. k. (Főszerk.: Gerevich László.) Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (Szerk.: Vörös Károly. Irták: Spira György, Vörös Károly.) Bp. 1978. Akadémiai K. 809 l. – Ismerteti: *MT.* 1978. 23. köt. 6. sz. 494. l.
- Domokos József:** Két per egy kötetben. Bp. 1978. Magvető K. 438 p. (Tények és tanúk) – Ismerteti: *Blaskovits János:* A tanú tényei. *Nsz.* 1978. 36. évf. 175. sz. 7. l.; *Tidrenczel Sándor.* *SzSzSz.* 1978. 13. évf. 3. sz. 118–119. l.; *Pártélet,* 1978. 23. évf. 8. sz. 93. l.
- Dráviczki Imre:** Szabó Ervin. *HSz.* 1978. 6. évf. 1. sz. 35–38. l.
- Duczynska Ilona:** A cselekvés boldogtalan szerelmese. Néhány adalékom Szabó Ervin emlékéhez. V. 1978. 21. évf. 5. sz. 8–19. l.
- Cserdi András:** A komlói bányamunkások 1911. évi sztrájkhangulata. *BarMűv.* 1978. 2. sz. 168–179. l.
- Elek László:** Justh Zsigmond – naplói és levelei tükrében. *BékÉl.* 1978. 13. évf. 4. sz. 446–458. l.
- Erényi Tibor:** Munkásosztály, munkáspárt és szakszervezetek az 1918 előtti Magyarországon. *História,* 1978. 7–9. l.
- Gergely András–Szász Zoltán:** Kiegyezés után. Bp. 1978. Gondolat K. 259 l. *Magyar História.* Ismerteti: *MT.* 1978. 23. köt. 959. l.; *Tamás István:* 1848–1869–1918. *Éllr.* 1978. 22. évf. 47. sz. 10. l.
- Gergely Ernő:** A bányamunkásság küzdelme szakszervezetének létrehozásáért. *SzEKItáj.* 1978. 1. évf. 2. sz. 97–112. l.
- Herczeg Mihály:** A Szántó Kovács János vezette agrárszocialista mozgalom levéltári és sajtó forrásai. *LSz.* 1977. 27. évf. 2. sz. 529–562. l.
- Jemnitz János:** Az 1918-as forradalmak nyitánya. A januári általános sztrájk hatvanadik évfordulójára. *Nsz.* 1978. 36. évf. 15. sz. 6. l.
- Kende János–Sipos Péter:** Politikai programok Magyarországon az 1918-as polgári demokratikus forradalom előestéjén. *PtK.* 1978. 24. évf. 3. sz. 116–143. l. – Ismerteti: *S. I.:* A politikai színskála az őszirózsás forradalom előtt. *Nsz.* 1978. 36. évf. 266. sz. 10. l.
- Kovács Kálmán:** A magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon 1866–1877. *JK.* 1978. 33. évf. 2. sz. 81–89. l.
- Kulcsár Ödön:** Szakszervezeti mozgalmunk emlékhelyei Budapesten 1914-ig. Adalékok szakszervezeti mozgalmunk emlékhelyeihez. Bp. (1978) Táncsics K. 173 l., ill.
- Litván György:** Elmélet és gyakorlat Szabó Ervin munkásságában. *TSz.* 1978. 21. évf. 1. sz. 70–89. l.
- Litván György:** „Magyar gondolat – szabad gondolat.” Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp. 1978. Magvető K. 164. l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Hanák Péter:* Magyar gondolat – szabad gondolat. *Éllr.* 1978. 22. évf. 34. sz. 3. l.
- Litván György:** Szabó Ervin. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 275 l. (Életek és korok.)
- Lukács Lajos:** Egy igaz magyar garibaldista. (Frigyesy Gusztáv.) *Nsz.* 1978. 36. évf. 172. sz. 14. l.
- Magyarország története. 1890–1918. 7. köt. I–II. rész. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. Akadémiai K. 1422 l. – Ismerteti: *Hajdu Tibor:* A korforduló szintézise. *Nsz.* 1978. 36. évf. 193. sz. 7. l.; *MT.* 1978. 23. köt. 7–8. sz. 636. l.; *Heiszler Vilmos:* Fejlődés-összeomlás. *Magyarország története. 1890–1918.* MN. 1978. 34. évf. 238. sz. 9. l.; *Honfi István,* *Somogy,* 1978. 3. sz. 116–118. l.
- Merényi László:** Békemozgalom Borsod, Abauj és Zemplén megyékben 1917–1918 fordulóján. *BSz.* 1978. 23. évf. 4. sz. 1–11. l.
- Merényi László:** Békemozgalmak 1917–1918 fordulóján. Budapest, 1978. 16. évf. 7. sz. 18–21. l.

- Merényi László:** Boldog békeidők. Magyarország 1900–1914. Bp. 1978. Gondolat K. 237 l. Magyar História.
- Merényi László:** Osztrák–magyar tömegmozgalmak a békéért. Sztrájkok, tüntetések és felkelés 1917–1918 fordulóján. ÉIT. 1978. 33. évf. 2. sz. 41–43. l.
- Molnár József:** Jókai és Táncsics. Budapest, 1978. 16. évf. 3. sz. 32–34. l.
- Nagy Endre:** Szabó Ervin ellentmondásai. A dialektika problémája Szabó Ervin gondolkodásában. MFSz. 1978. 22. évf. 4. sz. 505–527. l.
- Németh Beáta:** Emlékezés Királyi Pálra (1818–1892), politikus, közeleti személyiség. Budapest, 1978. 16. évf. 8. sz. 32–33. l.
- Rejtő István:** Hogyan lett Mikszáth Kálmán Ilyefalva képviselője. ItK. 1978. 82. évf. 2. sz. 157–172. l.
- Ormos Mária:** Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának néhány kérdéséről. 1918–19. TIT. 1978. 5–26. l.
- Petrák Katalin:** A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Bp. 1978. Táncsics K. 442 l. – Ismerteti: *Kulcsár Ödön*. Szakszervezeti Szemle, 1978. 7. évf. 4. sz. 101–102. l.; *S. Mándy Mária:* Egy fejezet a proletariátus harcaiból. MH. 1978. 11. évf. 220. sz. 10. l.
- Pisztora Ferenc–Gál Piroska:** Nacionalizmus, sovinizmus, nemzetiségi ellentétek – és pszichopathológiai vetületek a Monarchia korabeli Magyarországon. OHL. 1978. 119. évf. 34. sz. 2091–2093. l.
- Praznovszky Mihály:** Pulszky Ferenc, a szécsényi földesúr. Nógrádmegyei Múzeumi Évkönyv. 1977. 23. 325–343. l.
- Siklós András:** Tisza István: „Ezt a háborút elvesztettük.” Az országgyűlés utolsó ülészaka. História, 1978. 15–17. l.
- Szabó Dániel:** A milleniumi ünnepek. Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 500–506. l.
- Szabó Dániel:** A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 730–756. l.
- Szabó László:** Piave, 1918. (Az osztrák–magyar katonák az olasz fronton.) ÉIT. 1978. 33. évf. 24. sz. 743–745. l.
- Szöcs Sebestyén:** Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Bp. 1977. Budapest Főváros Levéltára. 196 l. Várostörténeti Tanulmányok I.
- Veliky János:** A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz. Alföld, 1978. 29. évf. 10. sz. 55–59. l.
- Vincze Edit S.:** A szocialisták küzdelmei a szervezkedés szabadságáért. Az 1878. évi, első magyarországi munkáskongresszus. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 41–73. l.

Kultúra – tudomány

Bácskai László: Vasárnapi iskolák felállítása Gyöngyösön 1846–1858. Hevesi Művelődés, 1978. 1. sz. 36–42. l.

Balázs József: Földes Béla és a magyar morálistatistika. StSz. 1978. 56. évf. 6. sz. 634–641. l.

Barsi Ernő: Gárdonyi Géza sályi iskolája. Matyó-föld, 1976–1978. 74–79. l.

Batári Gyula: Az első bukaresti magyar nyelvű hírlap, a Bukaresti Magyar Közlöny (1860). MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 335–339. l.

Batári Gyula: A „Honvédorvos” (1888–1914). OHL. 1978. 119. évf. 4. sz. 215–216. l.

Batári Gyula: Az „Orvosi Hetilap” első korszaka (1857–1867). OtK 1977. Vol. 23. No. 1. 55–71. l.

Békés István: „Egy jobb jövőnek harcosa vagyok...” Egy ifjú költő a századelőn. (Münnich Ferenc) Napjaink, 1978. 17. évf. 10–11. sz. 48–49. l.

Berényi Mária–Tóth Róbert: Szabó Ervin a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában 1900–1904. LSz. 1977. 27. évf. 2. sz. 325–335. l.

Bikácsi Lászlóné: Szabó Ervin és a Magyar Gyermektanulmányi Társaság. Kts. 1978. 28. évf. 9. sz. 548–550. l.

Boda Miklós: Egy 1859-ben kiadott „Nevelési kalauz” és a könyvkereskedői pálya. MK. 1978. 94. évf. 3–4. 332–335. l.

Bodnár György: A huszadik századi magyar irodalmi fejlődés és a forradalmi folyamat. NOSZF 60. 1978. 31–37. l.

Bókay Árpád: Színházi élet a múlt század második felében. I. r.: Budapest, 1978. 16. évf. 3. sz. 38–41. l.; II. r.: 1978. 16. évf. 4. sz. 38–41. l.; III. r.: 1978. 16. évf. 5. sz. 38–41. l.

Bozóky Éva: Óbuda mezőváros közös iskolája, 1869. Köznevelés, 1978. 34. évf. 26. sz. 5–6. l.

Csanda István: Az iskolai testnevelés száz évvel ezelőtt Somogyban. Somogy, 1978. 4. sz. 57–61. l.

Elek László: Justh Zsigmond parasztszínháza. ÉIT. 1978. 33. évf. 12. sz. 362–364. l.

- Erdélyi Frigyesné:** A Budapest Kültelki Munkás Dalárda (1903–1914). Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 103–105. l.
- Erdődi Gyula:** Horvát–szlavón internátus Pécssett 1914–1918-ig. BarMűv. 1978. 3. sz. 165–171. l.
- Fabó Irma:** A Nemzeti Torna Egylet (1863-ban alakult) Budapest, 1978. 16. évf. 9. sz. 39–41. l.
- Fazekas Árpád:** Csurgay Kálmán Gyógyszerészeti Közlönye (1885–1892). Historia Pharmaceutica, 1977. Suppl. 9–10. 141–146. l.
- Felkai László:** A tanfolyami keretek között folyó képzés kezdetei Magyarországon. – Fejezet a munkásművelődés múltjából. – PSz. 1978. 28. évf. 7–8. sz. 613–618. l.
- Frank Tibor:** The British Image of Hungary, 1865–1870. Bp. 1976. 376 l. – Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 780–782. l.
- Frank Tibor:** Marx és Zerffi Gusztáv (1820–1892). MFSz. 1978. 22. évf. 5. sz. 666–678. l.
- Frank Tibor:** Zerffi Gusztáv György, a történetíró. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 497–529. l.
- Gaál Éva:** Oktatófilmek és pedagógusok a filmgyártás hőskorában. (1890-es évek végétől 1917-ig.) Magyartanítás, 1978. 21. évf. 2. sz. 83–89. l.
- Gacsályi Gábor:** Ady Endre és Bartha Mór a Debreczen szerkesztőségében. Confessio, 1978. 1. sz. 69–76. l.
- Galambos Ferenc:** Schönherr Gyula (1864–1908). Kts. 1978. 28. évf. 10. sz. 615–616. l.
- Gunda Béla:** Bátky Zsigmond (1874–1939). Bp. 1978. Akadémiai K. 175 l. A múlt magyar tudósai.
- Gyergyai Albert:** A „Collegium” (Eötvös Collégium). K. 1978. 7. sz. 3–5. l.
- Hamar Mária, S.:** A magyar nyelv népiskolai kötelező oktatását elrendelő 1870-i törvény. MP. 1978. 2. sz. 300–308. l.
- Hanák Péter:** A Szent Lélek lovagjától az Új versekig. Új Írás, 1978. 18. évf. 8. sz. 69–82. l.
- Hegyi Gyula:** Ady év – Ady kép. K. 1978. 3. sz. 29. l.
- Heverdle László:** Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 144–156. l.
- Hunfalvy Pál:** Ethnographie von Ungarn. AEt. 1978. Tom. 27. fasc. 1–4. 21–31. l.
- Hunfalvy Pál:** Die ungarische Sprachwissenschaft. Historischer Überblick. AEt. 1978. Tom. 27. fasc. 1–4. 33–55. l.
- Karasszon Dienes:** Nádaskay és az első magyar állatorvosi folyóirat megalapításának tudománytörténeti jelentősége. MÁL. 1978. 33. évf. 3. sz. 147–150. l.
- Kelemen István:** A régi debreceni színház és Nagyvárad kapcsolatai. Alföld, 1978. 29. évf. 2. sz. 83–87. l.
- Kemény G. Gábor:** Mocsáry szlovák parabolái. Mocsáry és a szlovák közművelődés. Új Auróra, 1978. 2. sz. 121–134. l.
- Kempler Kurt:** 70 éve alakult a Galilei Kör. OHL. 1978. 119. évf. 48. sz. 2953–2955. l.
- Keserü Katalin:** Historical Theme in Hungarian Symbolism. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 425–433. l.
- Kisasszony Éva:** A Szekszárdi Polgári Olvasókör története 1871–1918-ig. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 280–290. l.
- Kotnyek István:** Az óvodai nevelés Zala megyében a XIX. században. Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 358–360. l.
- Laczkó Géza:** Csillag u. 2. (Visszaemlékezés a régi Eötvös-kollégiumra.) V. 1978. 21. évf. 11. sz. 24–40. l.
- Lakó György:** Antti Jalava mint a finn–magyar kapcsolatok megalapozója. MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 867–870. l.
- Madách-tanulmányok.** (Szerk.: Horváth Károly.) Bp. 1978. Akadémiai K. 505 l. Történelmi tanulmányok: **Szabó György:** Madách „Politikai hitvallása” 267–277. l.; **Szabó Béla:** Madách politikai tevékenysége Nógrád megyében 279–303. l.; **Kerényi Ferenc:** Új források a Madách-család történetéhez 307–331. l.
- A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn.** (Szerk.: Kiss Endre és Nyíri János Kristóf.) Bp. 1978. Kossuth K. 472 l. – Ismerteti: *N. V. K.* 1978. 11. sz. 31. l.; *Ttan.* 1978. 23. évf. 4. sz. 31. l.
- Makay Gusztáv:** Az Ady-centenárium kiadványai. IT. 1978. 10. évf. 4. sz. 1095–1107. l.
- Mann Miklós:** Emlékezés Trefort Ágostonra. MN. 1978. 23. évf. 248. sz. 8. l.
- Mann Miklós:** Trefort Ágoston (1817–1888). Bp. 1978. Akadémiai K. 199 l. A múlt magyar tudósai.
- Márai György:** A Gyulai Várszínház színház-történeti előzményei. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 101–102. l.

- Martinkó András:** Horváth János és az Eötvös Kollégium. Kortárs, 1978. 23. évf. 1. sz. 90–98. l.
- Mezei O.:** Les Galimberti, couple d'artistes hongrois, des années 1910. AHA. 1977. Tom. 23. fasc. 3–4. 392–355. l.
- Náhlík Zoltán:** Egy kiváló erdélyi pedagógus: Gáspár János (1816–1892). MP. 1978. 1. sz. 74–88. l.
- Nagy Lajos:** Ismeretlen hagyományok Arany Jánosról. Új Aurora, 1978. 3. sz. 58–67. l.
- Novák Zoltán:** A Vasárnapi Társaság (1915. dec.–1918. dec.) MFSz, 1978. 22. évf. 3. sz. 317–336. l. – Ismerteti: K. K.: Romantikus antikapitalizmus. Nsz. 1978. 36. évf. 290. sz. 10. l.
- Nyíri Kristóf:** Ady és Lukács. A magyar századelő ideológiatörténetéhez. Vg. 1978. 19. évf. 2. sz. 65–71. l.
- Nyíri Kristóf:** A liberális antropológia alkonya. Sigmund Freud és Ferenczi Sándor. Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 628–633. l.
- Regős János:** Az 1879. évi nemzetiségi népoktatási törvény útja az 1880-as évek végéig. (Különös tekintettel a Vas megyei viszonyokra.) MP. 1965. 5. köt. 2–3. sz. 271–287. l.
- Rév Ilona:** Vasbeton és gipszkariatida. Historizmus és eklektika Magyarországon. Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 634–638. l.
- Sarlóska Ernő:** Juhász Gyula Máramaroszigeten. Va. 1978. 43. évf. 8. sz. 534–539. l.
- Silló-Seidl, Georg:** [Semmelweis életének utolsó állomásai és valódi boncjegyzőkönyve] (Német nyelven). OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 61–82. l.
- Silló-Seidl, Georg:** [Új adatok Semmelweis életének utolsó két hetéről.] (Német nyelven). OtK. 1976. 22. köt. 4. sz. 111–116. l.
- Sonkoly István:** A „Huszadik Század” és a zene. (1910-es évek.) MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 346–349. l.
- Soós Pál:** Szabó Ervin és Debrecen kapcsolata. Kts. 1978. 28. évf. 9. sz. 545–548. l.
- Sugár István:** Az első egri ipari-tanuló iskola. (1883-ban alakult.) HSz. 1978. 6. évf. 4. sz. 40–43. l.
- Szegleti Ildikó:** Az első veszprémi hetilap története. (A „Veszprém” c. lap, 1865-ben jelent meg. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 176–180. l.
- Szekeres-Farkas Márta:** Dokumente über Ludwig Bösendorfers Tätigkeiten in Ungarns. SM. 1977. Tom. 19. fasc. 1–4. 425–442. l.
- Szekeres László:** Jókai a Balaton-vidéken. Jelenkor, 1978. 31. évf. 7–8. sz. 742–742. l.
- Szigeti Jenő:** Novák Antal, a magyarországi baptista misszió nagy ismeretlenje, halálának centenáriuma. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 54–56. l.
- Sziklay László:** Hodinka Antal, a modern magyar szlavisztika egyik úttörője (1864–1946). FK. 1978. 24. évf. 2. sz. 223–226. l.
- Szőkefalvi Nagy Zoltán:** Hosvay Lajos. Bp. 1978. Akadémiai K. 201 l. A múlt magyar tudósai.
- Tóth Ferenc:** Hollósy Kornélia és Dombegyháza. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 491–496. l.
- Tóth Lajos:** Benke Gyula (1838–1923) a társadalmi haladásért. Új Aurora, 1978. 3. sz. 111–123. l.
- Tömöry Márta:** 70 éve alakult a Galilei Kör. História, 1978. 10–11. l.
- Vajda Pál:** Petzval József, a fotóoptika úttörője. Fotó, 1978. 25. évf. 5. sz. 212–216. l.
- Varga Gábor:** Adalékok a hajdúböszörményi óvodai mozgalom történetéhez (1868–1870). Múzeumi Kurir, 1977. 24. szám (III. köt. 4. sz.) 86–87. l.
- Varga Gábor–Bessenyei György:** Wargha István és Rapos József hatása a magyar óvodai környezetismeret-oktatás fejlődésére. (1837–1867.) Óvodai nevelés, 1978. 31. évf. 9. sz. 355–358. l.
- Varga János:** Cserhádi Sándor (1852–1909). AtK. 1978. 37. köt. 2–3. sz. 501–511. l.
- Vargha Dezső:** A Pécsi Dalárda megalakulása és működésének első évei, 1862–1864. BarMűv. 1978. 2. sz. 162–167. l.
- Véber Károly:** Laczkó Géza emlékezése a régi Eötvös-kollégiumra. V. 1978. 21. évf. 11. sz. 22–23. l.
- Vértesy Miklós:** Erdélyi Pál (1864–1936). Kts. 1978. 28. évf. 2. sz. 105–107. l.
- Vörösmarty Géza:** Fadrusz Jánosra emlékezünk (1858–1903). Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 49–51. l.
- Vörösmarty Géza:** A kahlenbergi varázsló. Petzval József (1807–1891). Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 29–31. l.
- Zibolen Endre:** Az egykori Országos Tanítóárva-ház emlékezetére. Köznevelés, 1978. 34. évf. 9. sz. 12. l.
- Zibolen Endre:** Másfél évtized a gimnázium történetéből. Köznevelés, 1978. 34. évf. 42. sz. 12–14. l.

Ismertetések

- Diószegi István:* Österreich–Ungarn und der französisch-preussische Krieg 1870–1871. Bp. 1974. Akadémiai K., 311 l. – Ismerteti: *Somogyi Éva*. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 149–150. l.
- Egyed Ákos:* A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest, 1975. Tudományos és Enciklopédia K. 300 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 585–587. l.
- Gergely Jenő:* A keresztényszocializmus Magyarországon (1903–1923). Bp. 1977. Akadémiai K. 357 l. – Ismerteti: *Stemler Gyula*. MN. 1978. 34. évf. 89. sz. 13. l.
- Gergely Jenő:* A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950.; A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977. Kossuth K. – Ismerteti: *Pesti János*. Ttan, 1978. 23. évf. 3. sz. 25–26. l.
- Hitchins, Keith:* The Nationality Problem in Austria Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery (A nemzetiségi kérdés Ausztria–Magyarországon. Vajda Sándor jelentései Ferenc Ferdinánd főherceg irodájához). Leiden, 1974. XVIII. 188 l. – Ismerteti: *Szász Zoltán*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 379–380. l.
- Hitchins, Keith:* Orthodoxy and Nationality. Andreiu Saguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873. (Ortodoxia és nemzetiség. Andreiu Saguna és az erdélyi románok, 1846–1873.) Cambridge (Mass.) – London, Harvard University Press, 1977. IX. 332 l. Harvard Historical Studies, 94. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 776–778. l.
- Irinyi Károly:* Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973. Akadémiai K., 272 l. – Ismerteti: *É. S.* AH. 1978. Tom 24. No. 1–2. 155–157. l.
- Iszlamo, Tofik:* Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. 1906–1914. Bp. 1976. Akadémiai K., 121 l. – Ismerteti: *Pölöskei Ferenc*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 184–185. l.
- Kalmár I. György:* Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon, 1900–1914. Bp. 1976. Akadémiai K., 247 l. – Ismerteti: *M. Kondor Viktória*. MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 955–956. l.; *Szabó A. Ferenc:* A MSzDP és a nemzeti, nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Tájékoztató, 1978. 1. sz. 201–203. l.
- Kemény Gábor:* Szabó Ervin és a magyar társadalomzslélet. Bp. 1977. Magvető K. 220 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Marik Dénes:* BékÉl. 1978. 12. évf. 2. sz. 264–266. l.
- Kósa László–Keve András–Farkas Gyula:* Herman Ottó. A múlt magyar tudósai. Akadémiai K. 1971. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. ET 1978. 89. évf. 1. sz. 147–148. l.
- Kubinszky Judit:* Politikai antiszemizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. Kossuth K., 276 l. – Ismerteti: *Pogány Róbert:* Fejezet az antiszemizmus történetéből. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 59–60. l.
- Mátrai László:* Alapját vesztett felépítmény. Bp. 1977. Magvető K. 126 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 176–177. l.
- Nagy Gyula:* Paraszttélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 4/1975. Békéscsaba, 1975. 682 l., ill. – Ismerteti: *Andrásfalvy Bertalan*. ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 142–143. l.
- Paládi-Kovács Attila:* Fényes Elek. A múlt magyar tudósai. Bp. 1976. Akadémiai K., 211 l. – Ismerteti: *Kósa László*. ET. 1978. 89. évf. 1. sz. 149–150. l.
- Rakić, Lazar:* Radikalna sztranka u Vojvodini do pocetka XX. veka (Le Parti Radical en Voivodine jusqu'au début du XXe siècle) Novisad, 1975. 305 l. – Ismerteti: *Kővágó L.* AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 460–463. l.
- Reguly Antal* palóc jegyzetei, 1857. (Sajtó alá rend., jegyz.: Selmeczi Kovács Attila.) Dolgozatok a palóc-kutatás körében, I. Eger, 1975. 159 l. – Ismerteti: *Gunda Béla*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 489–490. l.
- Ruszoly József:* A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon 1836–1881. AUSzeg. AJP. XXIV. 3. 1977. 39 l. – Ismerteti: *Degré Alajos*. JK. 1978. 33. évf. 3. sz. 176–178. l.
- Sarlós Béla:* Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. Akadémiai K., 278 l. – Ismerteti: *Pók Attila*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 178–180. l.
- Szocijalistička misao u Vojvodini*. I. k. Žarko Uča: Zrenjanin. Izbrani spisi. Novi Sad, 1974. 550 l. Válogatta és magyarázatokkal ellátta: dr. Danilo Kasić; 2. k. Jovan Žarko Veselinov: Iz nase revolucije. Novi Sad, 1974. 409 l.; 3. k. Svetozar Toza Marković: Izbrani spisi. Novi Sad, 1974. 540 l. Az Előszót írta, vál. és magyarázatokkal ellátta: dr. Danilo Kesić; 4. k. Branko Bajic: Sabrani spisi. Novi Sad,

1975. 372 l. Az előszót írta, szerk. és magyarázatokkal ellátta: Živan Milisavec. – Ismerteti: *Kővágó László*: A „Szocialista eszme a Vajdaságban” c. kiadványsorozatról. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 200–204. l.
- Somogyi Sándor*: Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből. Bp. 1977. Akadémiai K., 541 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 2. sz. 167. l.; *Texner-Tóth Ernő*, MN. 1978. 34. évf. 154. sz. 13. l.
- Szabó Ervin* levelezése I. köt. 1893–1904. Bp. 1977. Kossuth K. 1041 l. – Ismerteti: *Andrási Gábor*, V. 1978. 21. évf. 2. sz. 113–116. l.; *Balázs György*, TáSz. 1978. 33. évf. 6. sz. 96–98. l.
- Vincze Edit S.*: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1898. Bp. 1977. Gondolat, 417 l. – Ismerteti: *Hanák Péter*: Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom hőskorából. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 191–197. l.
- Zenei írások a Nyugatban. (Szerk.: Breuer János.) Bp. 1978. Zenemű K. 516 l. – Ismerteti: *Demény János*, Tt. 1978. 32. évf. 12. sz. 72–75. l.; *Kőhádi Zsolt*: Új időknek új dalaiért. Éllr. 1978. 22. évf. 39. sz. 13. l.; *Wilheim András*: Fejezetek egy majdani – remélt magyar zenekritika – történetéből. Muzsika, 1978. 21. évf. 9. sz. 39–42. l.
- Zselicki, B. I.*: Szocialisztizmusok rabocseje dvizsenyije v Vengrii 1873–1890. (Szocialista munkásmozgalom Magyarországon 1873–1890). Moszkva, 1975. Nauka, 261 l. – Ismerteti: *T. I.* PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 208–209. l.
- Zsigmond Gábor*: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886). Bp. 1974. Akadémiai K., 195 l. Néprajzi Tanulmányok. – Ismerteti: *Endrődy Gábor*, ET. 1978. 89. évf. 3. sz. 460–462. l.; *Kósa László*, AEt. 1977. Tom. 26. fasc. 3–4. 419–421. l.
- Magyarország 1918–1919**
- Források**
- Almási János*: Duczynska Ilona emlékei 1918-ról. „Tíz évvel ezelőtt. Az út a budapesti januári sztrájkhoz.” (A Sozialistische Politik und Wirtschaft c. újság 1928-ban megjelent egyik számában közölt Duczynska-cikk kivonatos közlése.) Nsz. 1978. 36. évf. 99. sz. 7. l.
- Büszke tettek ideje. I–II. (Szerk.: József Farkas.) Bp. 1978. Akadémiai K. 1. k.: 318; 2. k.: 353 l. Az első kötet 1918 októberétől 1919 március 20-ig, a második kötet 1919 március 21-től aug. 1-ig mutatja be a korszak vers és novella, valamint publicisztikai irodalmát. (Forrásgyűjtemény.) 1. k.: Válogatás az 1918-as polgári demokratikus forradalom irodalmából. 2. k.: Válogatás a Tanácsköztársaság irodalmából.
- Dsida Jenő*: A félszáz esztendő Ady. Közli [és bev.] Csiszár Alajos. Va. 1978. 43. évf. 5. sz. 339–340. l.
- Egy történelmi esemény krónikája. (1918. nov. 4. – 1919. márc. 21. 21.) História, 1978. 33–34. l.
- Erdődi Gyula*: Adalékok Komló szerb megszállás alatti történetéhez. (Részletek egy törvényszéki per vallomásaiból.) BarMűv. 1978. 4. sz. 170–174. l.
- Források a Borsodi és Miskolci Munkásmozgalom Történetéhez. II. 1918–1929. (Összeáll.: Beránné Nemes Éva és Román János) Miskolc, 1978. Miskolc megyei Város Tanácsa VB. 567 l.
- Gondolatok és javaslatok közgazdasági kérdésekben. Szemelvények Lengyel Gyula írásaiból. Összeáll.: Keresztes Péter, Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt., 89–94. l.
- Györki Judit*: Szemelvények az 1918–19. évi baranyai forradalmi mozgalmak irodalmából. BarMűv. 1978. 4. sz. 62–84. l.
- Hunya István*: Pártszervezetet alakítottunk Öregszőlőn. (Visszaemlékezés 1918 őszére.) Nsz. 1978. 36. évf. 277. sz. 10. l.
- Juhász Gyula* két cikke Adyról. Közli: Apró Ferenc. Tt. 1978. 32. évf. 1. sz. 57–59. l.
- Károlyi Mihályné*: Együtt Károlyi Mihállyal. Beszélgetés. Az interjút készítette: E. Fehér Pál. K. 1978. 10. sz. 3–4. l.
- Krúdy Gyula*: A kápolnai földosztás. Bp. (1919. Kultúra K.) 1978. Mezőgazd. K. 61 l. (Károlyi-könyvtár 4. sz.) (Hasonmáskiadás)
- Mándi Árpád*: Szabályzatok – történelmi dokumentumok. Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 5. sz. 8–14. l.
- „Már napok óta érezni lehetett...” (Szemelvények Magyar Lajosnak, a Nemzeti Tanács tagjának, „A magyar forradalom” c. 1919-ben Budapesten megjelent művéből.) Nsz. 1978. 36. évf. 256. sz. 13. l.
- Molnár Antal*: Emlékezés a Vasárnapi Társaságra. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 489–490. l.

- Az őszirózsás forradalomról. (Szemelvények a korabeli sajtóból.) Összeállította: Varga F. János. K. 1978. 10. sz. 16–18. l.
- Rabinovics József*: A párt vezetőinek letartóztatása. (1918. febr. 21.) Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 21–23. l.
- Révész Géza*: A KIMSZ soraiban. (Visszaemlékezés.) Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 23–25. l.
- Sereg József*: Károlyi Mihálynénál Budapesten. HSz. 1978. 6. évf. 4. sz. 30–34. l.
- Siklós András*: Magyarország 1918–19. (Események, képek, dokumentumok.) Bp. 1978. Kossuth K. – M. Helikon. 431 l. – Ismerteti: *Borbély Sándor*. MH. 1978. 11. évf. 263. sz. 18. l.; *Milei György*: A forradalmak krónikája. NSz. 1978. 36. évf. 294. sz. 7. l.; *Ruffy Péter*. MN. 1978. 34. évf. 263. sz. 12. l.
- Tanúságtevők. 3. B. kötete. Visszaemlékezése a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőitől. (Vál. és szerk.: Petrák Katalin.) Bp. 1978. Kossuth K. 790 l. – Ismerteti: *Gáliczky Éva*. Pártélet, 1979. 24. évf. 3. sz. 92–94. l.
- Visegrádi utca. (Lengyel József emlékezéseiből). História, 1978. 29. l.
- Visszaemlékezések (1918–1919.) Összeáll.: Czene Gyula. NSz. 1978. 9. évf. 3. sz. 14–18. l.
- Általános munkák*
- Bandur Károly*: Forradalmak Magyarországon 1918–1919-ben. NSz. 1978. 9. évf. 4. sz. 3–12. l.
- Botos János*: Mit kell tudni az 1918–1919-es magyarországi forradalmakról? Bp. 1978. Kossuth K. 216 l.
- Erényi Tibor*: 1918 októbere – hatvan év távlatából. TáSz. 1978. 33. évf. 10. sz. 63–73. l.
- Az 1918–19-es magyarországi forradalmak. (Szerk.: M. Szabó Mária.) Bp. 1978. TIT. 194 l.
- Gábor Sándorné*: Szamuely Tibor. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 247 l. (Életek és korok.)
- A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve V. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1978. Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 221 l. – *Gazdag István*: Hajdú és Bihar megyék gazdaságtörténetének néhány kérdése az első világháború éveiben. 5–19.; *Szűcs Ernő*: Debrecen ipara az első magyar proletárhatalom időszakában. 21–40. l.; *Ujlaky Zoltán*: A kereskedelem és pénzügy néhány kérdése Hajdú és Bihar megyékben az 1918–1919-es forradalmak idején. 41–63. l.; *Gellér Ferencné*: Tanácsválasztások Hajdú megyében és Debrecenben 1919 áprilisában. 65–85. l.; *Ónoszi László*: A két forradalom néhány kérdése különös tekintettel Balmazújvárosra. 1918–1919. 87–102. l. *Vaskó László*: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság iskola-politikája megyénkben. 103–123. l.; *Bakó Endre*: Az irodalmi és művészeti élet néhány kérdése a két forradalom idején Hajdú és Bihar megyékben. 125–145. l.; *Bényei Miklós*: Az 1918–1919-es forradalmak debreceni sajtója. 147–171. l.; *Mervó Zoltánné*: A két forradalom egészségügye és szociálpolitikai tevékenysége megyénkben. 1918–1919. 173–191. l.; *Bényei Miklós*: Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma. 195–204. l.
- Hajdú Tibor*: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom helye a magyar történelemben. MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 801–807. l.
- Horváth István*: A forradalmak kora Szécsényben. 1918–1919. Tanulmányok Szécsény múltjából. 1. 82–96. l. (Szerk.: Praznovszky Mihály.) Szécsény, 1978. Szécsényi Nagyközs. Tanács 96 l.
- Károlyi Mihályné*: Emlékek és gondolatok az őszirózsás forradalomról. Tt. 1978. 32. évf. 11. sz. 41–46. l.
- Károlyi Mihályné*: A magyar Október és Károlyi. NSz. 1978. 36. évf. 256. sz. 13. l.
- Kende János*: A forradalom hétköznapijai. 1918. október–november. Budapest, 1978. 16. évf. 10. sz. 7–11. l.
- Siklós András*: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. 1918–19. TIT. 1978. 27–92. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Deák Andrea*: A Tanácsköztársaság gazdasági és társadalmi intézkedései. Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt. 15–24. l.
- Fábrí Ervin*: Kommunista bankvezető 1919-ben. (Lengyel Gyula funkciói a Tanácsköztársaság idején.) Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt., 73–81. l.
- Goda Gábor*: Lengyel Gyula 90. születésnapjára. Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt., 83–88. l.
- Hagelmayer István*: Emlékezés Lengyel Gyulára (születésének 90. évfordulója). Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt., 5–13. l.

- Nagy Tibor*: A pénzügyigazgatás szervezete és költségvetési gazdálkodás a Magyar Tanácsköztársaságban. Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt., 41–72. l.
- Reisz Miklós*: Lengyel Gyula pénzpolitikai nézeteiről. Pénzügyi Szemle, különszám 1978. okt., 25–39. l.
- Politika**
- Békés István*: Emlékezés egy téli napra. A Huszbotrány és ami következett (Debrecen, 1918. dec.) MH. 1978. 11. évf. 304. sz. 6. l.
- Fomin V. I.*: Szovjet-Oroszország segítsége a Magyarországi Tanácsköztársaságnak. MISz. 1978. 233–246. l.
- Füzi Imre*: Stromfeld Aurél, a Tanácsköztársaság vezérkari főnöke. ÉIT. 1978. 33. évf. 37. sz. 1158–1160. l.
- Gaál Endre*: A KMP megalakulása és a Tanácsköztársaság Csongrád megyében. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 18–20. l.
- Gadanecz Béla*: A közlekedési és hírközlési dolgozók részvétele a KMP megszervezésében, s a munkáshatalomért folytatott harcában. Bp. 1978. Közlekedési Dokumentációs Váll. 127 l.
- Hajdu Tibor*: A Nemzeti Tanácstól a nép forradalmáig. (Az őszirózsás forradalom.) Nsz. 1978. 36. évf. 256. sz. 12. l.
- Hatvan éve történt. – Rohanunk a forradalomba. – Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 10. sz. 1–8. l.
- Hetés Tibor*: Stromfeld Aurél. 1918–19. TIT. 1978. 163–194. l.
- Horváth István*: Forradalomtól forradalomig. 1918–1919 fordulójá Salgótarjánban. ÉIT. 1979. 34. évf. 1. sz. 6–7. l.
- Jemnitz János*: „A címzett a militarizmus.” A magyar 1918-as események a nemzetközi szocialista sajtóban. Budapest, 1978. 16. évf. 9. sz. 18–19. l.
- Józsa Antal*: Ki volt Kapitány Gyula? (1882–1928), a Magyar Tanácsköztársaság legendás hírú vezérkari főnöke. História, 1978. 36–37. l.
- Józsa Antal*: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1917–1919-ben. MISz. 1978. 247–270. l.
- Katona Béla*: Történelmi tudósítás a kápolnai földosztásról. (Gondolatok Krúdy Gyula publicisztikájáról az író születésének századik évfordulóján.) HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 34–37. l.
- Kárpáti Béla*: A miskolci őszirózsák. Napjaink, 1978. 17. évf. 10–11. sz. 38–42. l.
- Kornidesz Mihály*: Az „őszirózsás” forradalom 60. évfordulóján. Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 11–14. l.
- Ladányi Andor*: Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában. HIM. 1978. 11–94. l.
- Liptai E[rvin]*: Ispol'zovanie revoljucionnogo opüta Rosszii vozvrativsimiszja na rodinu vengerszkimi internacionalisztami v borbe za szozdanie Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpubliki i pri otsztaivanii ee zavojevanij. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 269–281. l.
- Liptai Ervin*: Az oroszországi forradalmi tapasztalatok felhasználása a Magyar Tanácsköztársaság létrehozásáért és védelméért folytatott küzdelemben. MISz. 1978. 217–232. l.
- Liptai Ervin*: Az oroszországi forradalmi tapasztalatok felhasználása a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 28–40. l.
- Major Ottó*: Károlyi októbere. Éllr. 1978. 22. évf. 43. sz. 1, 4. l.
- Mérei Gyula*: „Rohanunk a forradalomba”. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 11–17. l.
- Milei György*: Hatvan éve. História, 1978. 27–29. l.
- Milei György*: Október és a leninizmus eszméinek terjedése Magyarországon 1917–1919. NOSZF 60. 55–65. l.
- Milei György*: Október és a leninizmus eszméjének terjedése Magyarországon, 1917–1919. V. 1978. 21. évf. 11. sz. 14–21. l.
- Milei György–Zsilák András*: A magyar internacionalisták szovjet-oroszországi szervezeteinek eszmei-politikai fejlődése és hatásuk a magyarországi kommunista mozgalom kibontakozására. MISz. 1978. 177–203. l.
- Mucsi Ferenc*: Az Oroszországból hazatért hadifoglyok szerepe az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom előkészítésében Magyarországon. MISz. 1978. 204–216. l.
- Mucsi F[erenc]*: Rol' vozvrativsimiszja na rodinu iz Rosszii voennoplennüh v podgotovke burzuzno-demokratseszkoj revoljucii v Vengrii, szversivsejszja v oktjabre 1918 goda. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 256–265. l.
- L. Nagy Zsuzsa*: Összeomlás és útkeresés 1918–1919-ben. Jászi Oszkár és forradalmak. K. 1978. 5. sz. 3–4. l.

- Ölvedi Ignác:** A népi miliciától a reguláris Vörös Hadsereg megalakulásáig. HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 3–27. l.
- Romsics Ignác:** Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. V. 1978. 21. évf. 3. sz. 12–26. l.
- Romsics Ignác:** Az „öszirózás” forradalom a Duna–Tisza közén. Forrás, 1978. 10. évf. 10. sz. 59–72. l.
- Rózsa Zoltán:** Gramsci és a Magyar Tanácsköztársaság. MFSz. 1978. 22. évf. 1. sz. 116–123. l.
- Sárközi Miklós:** Hatvan éve történet. – A háborúnak vége – de hogyan tovább? – Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 9. sz. 74–78. l.
- Sárközi Miklós:** Hatvan éve történt. – „Valljuk a hamisítatlan marxizmust” – Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 11. sz. 17–25. l.
- Siklós András:** Az öszirózás forradalom győzelmé. História, 1978. 18–20. l.
- Surányi László:** A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegkiadásainak és a Vörös Hadsereg tábori postájának története. Bp. 1978. Akadémiai K. 151 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 720. l.
- Svéd László:** A magyar kommunista ifjúsági mozgalom kezdetei. (1918–1919). PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 3–48. l.
- Szabó László:** A Magyar Vörös Hadsereg hadművészetének főbb kérdései. 1918–19. TIT. 1978. 143–163. l.
- Tokody Gyula:** Németország és a magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 49–84. l.
- Vass Henrik:** Adalékok a szovjet–magyar internacionalista kapcsolatok történetéhez. MISz. 1978. 354–380. l.
- Válasz a történelem kérdéseire. (1918-as polgári demokratikus forradalom Magyarországon.) Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 3–6. l.
- Varjas Endre:** A forradalom filmkockái. Éllr. 1978. 21. évf. 11. sz. 1. l.
- A KMP megalakulásának 60. évfordulója*
- Árkai István:** Hatvan éve alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja. Magyar Vízgázdalkodás, 1978. 5. sz. 1–2. l.
- Blaskovits János:** Hat évtized tanulságai. (A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulása.) Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 6–10. l.
- D. J.–V. L.:** Egyetlen kiút: a szocializmus. Hatvan éve alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártjának miskolci szervezete. Napjaink, 1978. 17. évf. 10–11. sz. 70–71. l.
- Haladéktalanul. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása – 60 év távlatából. Összeállította: Kerekes István. História, 1978. 30–32. l.
- Kádár János** beszéde az MSZMP KB-nak a KMP megalakulása 60. évf. alkalmából tartott ünnepi ülésén. Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 4–16. l.
- Legfőbb célunk a nép szocialista jövőjének, a békének, a haza felvirágzásának szolgálata. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának ünnepi ülése a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 60. évfordulója alkalmából. – **Kádár János** beszéde. Nsz. 1978. 36. évf. 274. sz. 1–4. l.
- Kende János:** A KMP megalakulása. ÉIT. 1978. 33. évf. 47. sz. 1475–1477. l.
- Kende János:** A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása. Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 15–18. l.
- Lajtai Vera:** A párt hat évtizede. Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 3–10. l.
- A magyas kommunista mozgalom hat évtizedes múltja. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 3–49. l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának ünnepi ülése a KMP megalakulásának 60. évfordulója alkalmából. Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 3–21. l.
- Mesterházi Lajos:** Születésnap gondolatok. (Az MKP megalakulásának 60. évf.) K. 1978. 11. sz. 3–4. l.
- Milei György:** A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történelmi körülményeiről és jelentőségéről. 1918–19. TIT. 1978. 93–143. l.
- Milei György:** A KMP megalakulásának történelmi körülményei. TáSz. 1978. 33. évf. 11. sz. 14–24. l.
- Nagy Endre:** Forradalmi pártunk 60 éves. Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 11. sz. 11–16. l.
- Sánta Ilona:** Tanulságos hat évtized. (Hatvan esztendő a párt.) TáSz. 1978. 33. évf. 11. sz. 3–13. l.
- Siklós András:** 60 esztendővel ezelőtt. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása. Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 1–5. l.

Sipos Erzsébet: Szervezzük a pártot [Emlékezés a párt megalakulására]. Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 17–19. l.

Kultúra – tudomány

Aradi Nóra: A kalapácsos vörös munkás alkotója.

(Biró Mihály.) N. 1978. 106. évf. 256. sz. 8. l.

Aradi Nóra: Képzőművészet – 1918. N. 1978. 106. évf. 278. sz. 8. l.

Hajdu Pál: A kommunista sajtó a Tanácsköztársaság előtt. (Visszaemlékezés.) Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 19–21. l.

József Farkas: Írók és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT. 119. l. (23–40. l.)

Kontha Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészete. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT 110 l. (41–50. l.)

Köpeczi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT 119 l. (5–22. l.)

Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT. Társadalomtudományi Oszt. 119. l. (Tanulmányok)

Nagy Dezső: Munkásfolklor 1918–19-ben. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT 119 l. (75–116. l.)

Nemeskürty István: „A felséges nép országa.” A magyar film az 1918-as polgári forradalomban. História, 1978. 24–26. l.

Nemeskürty István: A Magyar Tanácsköztársaság filmművészete. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT. 119 l. (51–65. l.)

Szabolcs Ottó: Az 1917–18–19-i évi forradalmak és magyar pedagógusok. PSz. 1978. 28. évf. 7–8. sz. 581–587. l.

Szentiványi József: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. BarMűv. 1978. 4. sz. 128–136. l.

Újfalussy József: Zene a Magyar Tanácsköztársaságban. Művészeti és irodalmi élet 1918–19-ben. Bp. 1978. TIT. 119 l. (65–74. l.)

Vadas József: Forradalom a művészetben – művészet a forradalomban. História, 1978. 38–40. l.

Vigh Károly: Az ábécé oktatásától a Munkás-egyetemig. 1918–1919 művelődésügye. ÉIT. 1978. 33. évf. 17. sz. 522–524. l.

Ismertetések

Emlékezés Károlyi Mihályra. Bp. 1976. Akadémiai K. 68 l. (Szerk.: Stier Miklós.) – Ismerteti: *Pál Lajos*. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 310–312. l.

Magyar–Szovjet politikai plakátok 1917–1977. Összeáll. és bevezette Horváth György, szerkesztette Kelemen Ferencné. Bp. 1977. Kossuth K., 13 l., 10 t. – Ismerteti: *Indali György*. MK. 1978. 94. évf. – 3–4. sz. 389. l.

Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. Akadémiai K. 153 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 91.) – Ismerteti: *Laczkó András*. ItK. 1978. 82. évf. 2. sz. 263–265. l.; *Menczel Tibor*. Lt. 1978. 4. évf. 1. sz. 148–153. l.

Magyarország 1919–1945

Források

Andorka Rudolf naplója: A madridi követségtől Mauthausenig. Bp. 1978. Kossuth K. 343. l. – Ismerteti: *Ember Mária*. MN. 1978. 34. évf. 116. sz. 4. l.; *Jemnitz János*: Meditáció a kultúráról. Nsz. 1978. 36. évf. 175. sz. 7. l.

Az angol külügyminisztérium iratai Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes pereiről. (Közlő: H. Haraszti Éva, Sipos Péter.) PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 211–232. l.

Aranyossi Magda: Rendszertelen önéletrajz. Visszaemlékezés. Bp. 1978. Kossuth K. 328 l. – Ismerteti: *Békés István*: Fél évszázad fél Európán át. Nsz. 1978. 36. évf. 80. sz. 7. l.; *K. J. MS*. 1978. 19. évf. 6. sz. 185–186. l.; Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 92. l.

Bellia György: Babits Mihály beszélgetőfüzetéből. K. 1978. 8. sz. 2–19. l.

Bokor László: A költő szlovákiai népszerűsége a harmincas években. Három ismeretlen dokumentum József Attiláról. Tt. 1978. 32. évf. 4. sz. 54–60. l.

Buday György: Egy Bajcsy-Zsilinszky levélhez. (1943. június 29. – egy lengyel munkaszolgálatos ügyében írott levél.) MN. 1978. 34. évf. 81. sz. 9. l.

Döme Piroska: Naplótöredék. (1942–1945.) História, 1978. 49. l.

Dumitrás Mihály: Egy nemzedék hitvallása (Viharsarok munkás- és baloldali mozgalmaira való visszaemlékezés, a 20-as és a 30-as évek). BékÉL 1978. 12. évf. 1. sz. 13–16. l.

- Életünk – történelem. (Szerk. és előszó: Bajor Nagy Ernő.) Bp. 1978. Gondolat K. 507 l. – Ismerteti: *Balogh Tibor*, MN. 1978. 34. évf. 202. sz. 13. l.; *Molnár László*, Somogy, 1978. 4. sz. 118–119. l.
- Fazekas György*: A krasznogorszki antifasiszta iskola. (1943.) K. 1978. 9. sz. 18–19. l.
- Féja Géza*: Törzsek, hajtások. Bp. 1978. Szépirodalmi K. – Ismerteti: *Márkus Béla*, N. 1978. 106. évf. 214. sz. 8. l.; *Olasz Sándor*, Tt. 1978. 32. évf. 9. sz. 77–79. l.
- Fiatalok a forradalomban. Részletek Orbán László visszaemlékezéséből. (1978. nov. 17-én elhangzott előadás.) Nsz. 1978. 36. évf. 276. sz. 4–5. l.
- Fogarassy László*: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. I. rész. SSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 225–244. l.; II. rész. SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 321–340. l.
- Galló Olga*: Tíz hónap Babilonban. Bp. 1978. Kiadó nélk. 162 l.
- Gallyas Ferenc*: Elkésett haditudósítás. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 248–265. l.
- Gondolatok és javaslatok közgazdasági kérdésekben. Szemelvények Lengyel Gyula írásaiból. Összeáll.: Keresztes Péter. Pénzügyi Szemle, különszám, 1978. okt. 94–104.
- Juhász Gyula*: Visszatekintés mártártávlatból. (Veress László 1944-es jelentése a béketapogatódzásokról és a német megszállás előzményeiről.) Új Írás, 1978. 18. évf. 6. sz. 73–86. l.
- Kardos László*: Hármaskönyv. (Kísérletek, viták, vallomások.) Bp. 1978. Szépirodalmi K. 524 l. Ismerteti: *E. Fehér Pál*: Emberi és történelmi hittel. Nsz. 1978. 36. évf. 162. sz. 7. l.; *Fenyő Iván*: Bölcsesség és viláosság. Napjaink, 1978. 17. évf. 12. sz. 32–33. l.; *Nagy Péter*, K. 1978. 8. sz. 27–28. l.; *Tüskés Tibor*, Alföld, 1978. 29. évf. 8. sz. 77–79. l.
- Katolikus Egyház az üldözöttek védelmében. (1944. júl.-ból származó dokumentum.) Közli: Bánk József, Va. 1978. 43. évf. 1. sz. 266–269. l.
- Kádár Gyula*: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Bp. 1978. Magvető K. 826 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *D. I.* MH. 1978. 11. évf. 136. sz. 10. l.; *E. Fehér Pál*: A felelősség mértéke. Egy emlékirat margójára. Nsz. 1978. 36. évf. 154. sz. 11. l.; *Marx József*: Az objektíválódott emlékirat. Éllr. 1978. 22. évf. 22. sz. 10. l.; *Simonffy András*: Az emberi tényező. Életünk, 1978. 4. sz. 372–375. l.; *Vida Ferenc*: Szélgjegyzetek egy memoárhoz. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 259–266. l.; *Wesselényi Miklós*, MN. 1978. 34. évf. 136. sz. 11. l.
- Kállai Gyula*: A világon változtatni kell! (Pályám emlékezete sorozatban írott visszaemlékezése.) Új Írás, 1978. 18. évf. 2. sz. 113–138. l.
- Kápolnai Iván*: Az 1936. évi mezőkövesdi „Memorandum”. Matyóföld 1976–1978. 86–91. l.
- Kner Imre levelei. (Közreadja: Kozocsa Sándor.) MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 278–281. l.
- Krúdy Gyula*: Szent Terézia utcái. (Bemutatja: Barta András.) Bp. 1978. Magyar Helikon, 71 l. Hasonmás kiad. Kézirattár.
- Krúdy Gyula*: Tiszaeszlár az ötvenedik évforduló távlatából. (Megjelent az „UJSÁG” c. napilap 1932. III. 27. számában.) (Közli: Krúdy Zsuzsa.) SzSzSz. 1978. 13. évf. 3. sz. 78–85. l.
- Kun Béla ismeretlen levele. (Közli: Rónai Tamás és Krausz Tamás.) PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 157. l.
- Lackó Miklós*: Két Révai-írás. (1928, ill. 1929-ben írott két cikke: Centralizáció, decentralizáció és romantika; Marx és Engels a nemzeti kérdésről.) Alföld, 1978. 29. évf. 10. sz. 60–68. l.
- Lengyel Béla*: Szerb Antal arcképehez. Emlékek–adalékok. (Dokumentumok.) IT 197. 10. évf. 2. sz. 490–506. l.
- Lunacsarszkij, A.*: Magyar forradalmi költészet, Szovjet Irodalom, 1978. 11. sz. 139–140. l.
- Marosán György*: Kész a leltár. A József Attila Emlékbizottságról. (Megalakult 1942. jan.) K. 1978. 8. sz. 22–26. l.
- Megfigyelés alatt . . . Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséről (1920–1944.) Szerkesztette: Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin. Bp. 1977. Akadémiai K., 487 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*, Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1341–1345. l.
- Major Máté*: Férfikor Budapesten. Bp. 1978. Szépirodalmi K. 616 l.
- Marosán György*: Két otthon birtokában. (Visszaemlékezés.) Budapest, 1978. 16. évf. 6. sz. 8–11. l.
- Munkát! Kenyeret. Dokumentumriport. Mezőtúr, 1930–1933. Korabeli dokumentumokból és visszaemlékezésekből összeállította: Selmeczi László. Jászkunság, 1978. 24. évf. 3–4. sz. 22–27. l.
- Próbaásás Dorozsmán. Móra Ferenc levelei (1930-ból) Közli: Hidvégi Lajos, MN. 1978. 34. évf. 267. sz. 10. l.

- Radnóti Miklós levelei Buday Györgyhöz. (Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Mikó Krisztina.) K. 1978. 9. sz. 13–14. l.
- Rózsa Ágnes: Nürnbergi lágernapló. 1944–45. Bp. 1978. Magvető K. 308 l. Tények és tanúk.
- Ruffy Péter: Bajcsy-Zsilinszky Endre ismeretlen levelei (1939 nov. és 1942. novemberében Hegedüs Gyulához írott levelei). MN. 1978. 34. évf. 61. sz. 9. l.
- Sárközi Sándor: Adatok a 207/2. légvédelmi üteg ellenállási tevékenységéhez. (Visszaemlékezések 1944-re.) HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 554–562. l.
- Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi kollégiumok 1939–1949. Bp. 1977. Akadémiai K. 507 l. – Ismerteti: *Balogh Ernő*. Alföld, 1978. 29. évf. 4. sz. 49–51. l.; *Huszár Tibor*. V. 1978. 21. évf. 1. sz. 101–107. l.; *Svéd László*. TáSz. 1978. 33. évf. 7. sz. 59–62. l.; *Szijártó István*. Somogy, 1978. 2. sz. 123–126. l.
- „Szálasi naplója” – A nyilasmozgalom a II. világháború idején. (Összeáll. és komm.: Karsai Elek.) Bp. 1978. Kossuth K. 490 l. – Ismerteti: *Incze Miklós*: Abszurd út egy totális diktatúrához. „Szálasi naplója” MH. 1978. 11. évf. 250. sz. 10. l.; *Tamás István*: A hazatérés anatómiája. Éllr. 1978. 22. évf. 38. sz. 10. l.; *Wesselényi Miklós*. MN. 1978. 34. évf. 238. sz. 13. l.
- Szecső Károly: Adalékok a Heves megyei munkás- és parasztmozgalmak történetéhez (1929–1944). Archivum, 1978. 7. köt. 90–110. l.
- Szita Szabolcs: Naum Alekszejevics Romanov soproni szovjet városparancsnok visszaemlékezései 1945-ről. SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 1–11. l.
- Tasi József: Bálint György elfelejtett írása – 1933-ból – József Attiláról. K. 1978. 7. sz. 9. l.
- Tidrenczel Sándor: Gulyás Pál Nyíregyházán. (Adalékok a költőtanár pályakezdéséhez.) SzSzSz. 1978. 13. évf. 3. sz. 91–98. l.
- Ungvári Jenő: Még egy Bajcsy-Zsilinszky levél. MN. 1978. 34. évf. 72. sz. 14. l.
- Várkonyi Nándor: Levelek Kovács Endréhez. Jelenkor, 1978. 21. évf. 3. sz. 265–270. l.
- Vas Zoltán: Prága – Berlin – Bécs – Budapest. (Visszaemlékezés 1919–1922-re.) Kortárs, 1978. 22. évf. 11. sz. 1798–1912. l.
- Vékey Tamás: Levélváltás az ötvenéves Ady körül. Confessio, 1978. 1. sz. 117–121. l.
- Általános munkák*
- Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája (Sopron, 1944–1945). I. rész: SSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 97–128. l.; II. rész: SSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 193–224. l.; III. rész: SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 289–320. l.
- Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 1936–1945. (6. kiadás.) Bp. 1978. Magvető K. 557 l. Tények és tanúk.
- Gazdaság – társadalom*
- Balázs György: Adatok a Csongrád megyei földmunkások helyzetéhez, különös tekintettel a kubikusokra az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása és berendezkedése idején. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 235–250. l.
- Csöppös István: A magyarországi mező- és erdőgazdasági idénymunkások németországi munkavállalása (1937–1944). MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. 187–237. l.
- Donáth Ferenc: Hozzászólás Talpassy tanulmányához. (A nagyüzemi termelés korai propagátora c. tanulm.) AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 531–533. l.
- Gyáni Gábor: Egy lipótvárosi ház lakói a húszas évek elején. Budapest, 1978. 16. évf. 9. sz. 36–38. l.
- Sárközi Zoltán: Debreceni hitelinformációk a Magyar Nemzeti Bank levéltárában. (1936–1944) HBmL. 1977. 4. 87–121. l.
- Szücs Ernő: Téglakartell kialakulása és működése Debrecenben. (1936–1944) HBmL. 1977. 4. 55–85. l.
- Talpassy Tibor: A nagyüzemi termelés korai propagátora. (Adorján János, 1900–1948). AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 510–531. l.
- Tamasi Mihály: Erdei Ferenc és a makói parasztság. Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 60–65. l.
- Tausz Anikó: Munkabér- és életszínvonal kutatás a magyar ipari munkásság körében 1919–1929 között. 1. rész. Pénzügyi Szemle, 1978. 22. évf. 5. sz. 345–367. l. 2. rész uo. 1978. 22. évf. 6. sz. 438–451. l.
- Politika*
- Bokor Péter: „Jóbarátunk: dr. Edmund Veesenmayer...” (Interjú a 70-es évek elején készült.) Éllr. 1978. 22. évf. 22. sz. 3. l.
- Botka Ferenc: Vásárhelyi Találkozó (1937. okt.) Éllr. 1978. 22. évf. 40. sz. 4. l.

- Feri Sándor*: Bajcsy-Zsilinszky és a munkások. MN. 1978. 34. évf. 131. sz. 8. l.
- Fogarassy László*: A Prónay-Ranzenberger pör. (1930–1932.) SSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 23–40. l.
- Gazsi József*: Szőnyi Márton nehéz elhatározása. História, 1978. 51. l.
- Gergely Ernő–Schönwald Pál*: A Somogyi-Bacsó gyilkosság. Bp. 1978. Kossuth K. 203 l. (Népszerű történelem.) – Ismerteti: *Gáliczky Éva*. Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 93. l.
- Gergely Ferenc*: A katolikus egyház és a levénteintézmény (1939–1944). Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 648–656. l.
- Dr. Gosztonyi Péter*: Veessenmayer, a linóleumügynök. (Reflektálás Bokor Péter írására.) Éllr. 1978. 22. évf. 22. sz.) Éllr. 1978. 22. évf. 25. sz. 2. l.
- Hajdu Ráfis Gábor*: Még néhány szó. (Vita egy régi vitáról.) Nsz. 1978. 36. évf. 45. sz. 7. l.
- Hajdu Ráfis Gábor*: Régi vita – eleven tanulságokkal. Jegyzetek egy 1937-es polémiáról. Nsz. 1978. 36. évf. 37. sz. 11. l.
- Jáki Tibor*: A Horthy-korszak politikai viszonyai Vas megyében (1919–1933). VSz. 1977. 31. évf. 4. sz. 561–571. l.
- Juhász Gyula*: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Bp. 1978. Kossuth K. 321 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. Nsz. 1978. 36. évf. 235. sz. 7. l.; *Jeszenszky Géza*. V. 1978. 21. évf. 12. sz. 104–108. l.; MT: 1978. 23. köt. 12. sz. 955. l.; *Wesselényi Miklós*: MN. 1978. 34. évf. 208. sz. 13. l.
- Lackó Miklós*: Politika, kultúra, realizmus. Lukács György a 100% időszakában. Új írás, 1978. 18. évf. 2. sz. 77–93. l.
- Ladányi Andor*: A haladó diákok szervezkedési kísérletei az ellenforradalom első éveiben. HIM. 1978. 95–132. l.
- Lagzi István*: Adatok a lengyel katonai és polgári menekültek Borsod, Abaúj, Zemplén megyébe érkezésének történetéhez. (1939 szeptember–október.) BLÉ 1977. 1. 173–199. l.
- Lagzi István*: Lengyel katonai személyek evakuálása a Sopron környéki lengyel katonai internálótáborokból. (1939–1940.) SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 341–356. l.
- Lagzi István*: Magyarok a lengyelekért. A magyarországi lengyel emigráció szervezeteiről. Napjaink, 1978. 17. évf. 2. sz. 20–21. l.
- Liptai, Ervin*: Die Absprungsversuche Horthy-Ungarns im Spiegel der Geschichtsliteratur. OW. 1978. 215–220. l.
- Macartney, Carlile Aylmer*: Über die Kontakte zwischen Ungarn und England im zweiten Weltkrieg. OW. 1978. 187–190. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928–1932). Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 403–441. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 441–457. l.
- A német „népcsoportpolitika” és Magyarország, 1938–1945. Beszámoló Tilkovszky Loránt doktori értekezésének vitájáról. (Pál Lajos.) Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1024–1042. l.
- Pintér István*: Az 1935-ös választásokról és az MSzDP társadalmi bázisáról. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 175–197. l.
- Pintér István*: Haladó egyetemi diákmozgalmak és a Márciusi Front (1935–1938). HIM. 1978. 259–352. l.
- Pintér István*: Haladó egyetemi hallgatók mozgalmá a szovjetellenes háború idején. HIM. 1978. 353–394. l.
- Pintér István*: A „szellemi honvédelem” történetéhez. MH. 1978. 11. évf. 172. sz. 9. l.
- Pintér István–Szabó Bálint*: A népfrontmozgalom Magyarországon. Bp. 1978. Kossuth K. 217 l. – Ismerteti: *Botos János*: A szövetségi politika történetéből. Nsz. 1978. 36. évf. 253. sz. 7. l.; *Németh István*: A népfront Magyarországon. Köznevelés, 1978. 34. évf. 44. sz. 12. l.
- Pozsonyi Tyadar*: Erőd a Moldván. Az I. hegyivadász híradó zászlóalj ellenállása. Bp. 1978. Kossuth, 284 l., [16] t. l., ill.
- Pritz Pál*: Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 49–97. l.
- Pritz Pál*: Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához (1918–1932). TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 458–484. l.
- Pritz Pál*: A Hitler–Gömbös találkozó és a magyar külpolitika 1933 nyarán. V. 1978. 21. évf. 2. sz. 34–48. l.
- Pritz Pál*: Válasz Ádám Magdának. (Ádám M.: A kielői találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről, Sz. 1977. 111. évf. 3. sz.) Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 987–999. l.
- Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. (2. bőv. kiad.) Bp. 1978. Kossuth K. 324. l. – Ismerteti: *Pártélet*, 1978. 23. évf. 8. sz. 92–93. l.; *Ttan*. 1978. 23. évf. 4. sz. 32. l.

- Salamon Konrád*: A Márciusi Front debreceni előzményei. Uj Aurora, 1978. 3. sz. 89–101. l.
- Szabó Miklós*: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 507–516. l.
- Szabó Miklós*: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján. HIM. 1978. 133–164. l.
- Százaz György*: A NÉKOSZ – nosztalgiaival és anélkül. Éllr. 1978. 22. évf. 19. sz. 3. l.
- Talpassy Tibor*: A földalatti miniszterelnök. (Teleki Pálnak a németimádó közhangulat visszaszorítására tett sikertelen kísérletei.) V. 1978. 21. évf. 7. sz. 94–97. l.
- Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978. Kossuth K. 417 l. – Ismerteti: *Sipos Péter*. Nsz. 36. évf. 1978. 259. sz. 7. l.
- Tilkovszky Loránt*: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 3–48. l.
- Tóth, Sándor*: Ungarns militärische Rolle im zweiten Weltkrieg (Historiographischer Überblick.) OW. 1978. 79–99. l.
- Varga Imre*: A kezdet kezdetén. Adalékok a parasztfőiskolások debreceni szervezkedéséhez. Alföld, 1978. 29. évf. 4. sz. 52–53. l.
- Vargyai Gyula*: Katonapolitika és külpolitika Magyarországon a harmincas évek első felében. V. 1978. 21. évf. 2. sz. 49–60. l.
- Zsiga Tibor*: A Nyugatmagyarországi Katonai Körlet Parancsnokság az ellenforradalmi rendszer újjászervezésében. A katonai szervezet létrejötte. VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 385–395. l.
- Zsiga Tibor*: A Nyugatmagyarországi Kerületi és Vasvármegyei Kormánybiztosságok, mint az ellenforradalmi állam első decentralizált szervezetei. VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 105–114. l.
- Munkásmozgalom**
- Andrásfői Gyula*: Újpesten küzdöttünk. Mód Aladár emlékének. V. 1978. 21. évf. 12. sz. 69–77. l.
- Déry Tibor*: A munkásmozgalom, az ellenállás. Demény Pál által készített interjú, 1977. márciusában. K. 1978. 1. sz. 11–16. l.
- Gerelyes Ede*: Szociáldemokrata munkásmozgalom 1919–1924-ben. Budapest, 1978. 16. évf. 1. sz. 36–38. l.
- Kövágó Sarolta*: Ságvári utolsó áneve: Sárگا doktor. ÉIT. 1978. 33. évf. 13. sz. 391–392. l.
- Molnár János*: A Szociáldemokrata Párt új politikai irányvonalának kialakulása. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 442–496. l.
- Molnár Patricia*: Sötét korszak: fehérterror. Az építők szakszervezetének 75. éve. N. 1978. 106. évf. 128. sz. 5. l.
- Nagy János*: Az 1937. évi letartóztatások és a viharsarki szocialista mozgalom. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 3–9. l.
- Sándor László*: A baloldali mozgalom alakulása 1929–33 között Baranya megyében. BarMűv. 1978. 2. sz. 180–182. l.
- Serfőző Lajos*: A Csongrád megyei munkásmozgalom néhány vonása az ellenforradalmi Horthy-korszakban. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 21–26. l.
- Sipos Péter*: Kommunista szervezkedés a magyarországi egyetemeken az 1930-as évek első felében. HIM. 1978. 201–25. l.
- Szabó Ágnes*: Titkok utakon. A Kommunisták Magyarországi Pártja I. kongresszusa. História, 1978. 44–45. l.
- Szabó Ferenc*: Gondolatok az 1937. évi viharsarki illegális kommunista és baloldali szocialista mozgalom történeti értékeléséhez. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 9–13. l.
- Szántó Zoltán*: Egy per – ötven év távlatából. Bp. 1978. Magvető K. 102. p. (Tények és tanúk.)
- Tóth Pál Péter*: A Márciusi Front és a kommunisták. K. 1978. 12. sz. 7. l.
- Zimmer Tibor*: 1930. nov. 7. (Mozaik a főváros múltjából.) Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 42. l.

Sarló

- Balogh Edgár*: A regősjárástól a munkásmozgalomig. (50 éves a Sarló.) Alföld, 1978. 29. évf. 8. sz. 38–50. l.
- Balogh Edgár*: A Sarló öröksége. Éllr. 1978. 22. évf. 50. sz. 7. l.
- Barláné K. Nagy Magda*: A Sarló-mozgalom ötven év mérlegén. TáSz. 1978. 33. évf. 12. sz. 99–102. l.
- Botka Ferenc*: Liliom helyett Sarló. Egy mozgalom ötvenedik évfordulójára. Éllr. 1978. 22. évf. 30. sz. 41. l.
- Czine Mihály*: A Sarló jegyében. (Ötven esztendővel ezelőtt alakult.) N. 1978. 106. évf. 183. sz. 10. l.
- Czine Mihály*: Sarlósok öröksége. (50 éve indult a Sarló.) Tt. 1978. 32. évf. 10. sz. 90–93. l.

- Csatári Dániel*: Szelid jövőnk érlelői. A Sarló megalkulásának 50. évfordulójára. Tt. 1978. 32. évf. 10. sz. 93–108. l.
- Dobossy László*: Hazánk: Közép-Európa. A *Sarló* évfordulójára. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 9. sz. 1042-1)45. l.
- Dobossy László*: Ötven évvel ezelőtt a *Sarló*. MN. 1978. 34. évf. 178. sz. 9. l.
- Dobossy László*: A Sarlóra emlékezve . . . Alföld, 1978. 29. évf. 8. sz. 57–61. l.
- (ly): Emlékezés a Sarlóra. N. 1978. 106. évf. 189. sz. 10. l.
- Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. Budapest–Bratislava. 1978. Kossuth és Madách kiadó, 432. l. – Ismerteti: *Gál István*. MN. 1978. 34. évf. 307. sz. 13. l.
- Fehér Pál, E.*: A Sarlóról – ötven év után. Nsz. 1978. 36. évf. 178. sz. 11. l.
- Gál István*: A Sarló Babits-képe. Tt. 1978. 32. évf. 11. sz. 52–58. l.
- Horváth Ferenc*: A sarlós-mozgalom társadalmi gyökerei. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 43–46. l.
- Pomogáts Béla*: Eleven szellemi örökség. A Sarló jubileumán. MH. 1978. 11. évf. 296. sz. 6. l.
- Sándor László*: A Sarló írói és művészei. Alföld, 1978. 29. évf. 8. sz. 50–57. l.
- Sándor László*: A Sarló utóélete. Napjaink, 1978. 17. évf. 7. sz. 25–26. l.
- Sturcz Zoltán*: A Sarló-mozgalom és Kelet-Európa. Forrás, 1978. 10. évf. 12. sz. 74–78. l.
- Tasi József*: Sarló-emlékkiállítás Debrecenben. Éllr. 1978. 22. évf. 39. sz. 7. l.
- Tasi József*: A Sarló jegyében. Éllr. 1978. 22. évf. 33. sz. 8. l.
- Kultúra – tudomány**
- Aradi Nóra*: A szocialista képzőművészek csoportja és a művészettörténet-írás. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 198–210. l.
- Bata Imre*: A szociográfia és az önéletrajz. Darvas József pályaképehez. Alföld, 1978. 29. évf. 12. sz. 9–14. l.
- Bárdos István*: A népfőiskolai mozgalom első korszaka és Esztergom. (1920–1925.) Új Forrás, 1978. 1. sz. 43–52. l.
- Bárdos István*: Népfőiskolák a 20-as években Esztergomban. Kultúra és Közösség, 1978. 3. sz. 29–37. l.
- Bokor László*: József Attila elfelejtett nyilatkozata 1935-ből. Zsolt Béla interjúja. K. 1978. 1. sz. 18. l.
- Borsos Zsuzsanna*: Színház, nehéz időkben. Madách Színház, 1940–1944. Budapest, 1978. 16. évf. 10. sz. 32–34. l.
- Botka Ferenc*: Munkáskultúra – nemzeti kultúra. A „100%” ötvenedik évfordulóján rendezett tudományos emlékülésről. MK. 1978. 94. évf. 1. sz. 25–40. l.
- Csaplár Ferenc*: A Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma. HIM. 1978. 165–200. l.
- Csaplár Ferenc*: A Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 26–30. l.
- Csende Béla*: Az Éneklő Ifjúság-mozgalom Békés megyében. (1935–1944.) BékÉI. 1978. 13. évf. 1. sz. 36–41. l.
- Frank Tibor*: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. FK. 1978. 24. évf. 1. sz. 55–65. l.
- Füzes János*: „À la recherche . . .” (Radnóti Miklós nyomában.) BarMűv. 1978. 4. sz. 111–127. l.
- Füzes Miklós*: Áttérés az egységes rendszerű kisebbségi oktatásra a baranyai püspökségben. (1930-as évek 2. fele.) BarMűv. 1978. 4. sz. 175–178. l.
- Görömbei András*: „A nagy emberi érdekekkel próbáltam azonosítani magamat.” Erdei Ferenc irodalomszemléletéről. Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 65–72. l.
- Komoróczy Emőke, G.*: Kassák konstruktivista szintézise. (Utolsó évek az emigrációban.) Lt. 1977. 4. évf. 3–4. sz. 184–201. l.
- Özv. Krausz Ferencné–Jelenics József*: Egy angyalföldi szoboröntödéről. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 52–53. l.
- Major Máté*: A magyar CIAM csoport. Az építészet „titká”-nak felfedezése. K. 1978. 7. sz. 13–14. l.
- Markovits Györgyi*: A Bécsi Magyar Újság 1919. október–1923. december. MK. 1977. 93. évf. 3. sz. 257–269. l.
- Markovits Györgyi*: A bécsi „Új Világ” (1920). MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 349–352. l.
- Márkus László*: Szellemi életünkről. K. 1978. 12. sz. 17–18. l.
- Nagy Sándor, E.*: Az Új Föld és a Bauhaus. Alföld, 1978. 29. évf. 5. sz. 58–61. l.
- Nemes-Négyel Lajos*: A Gondolat alapításáról. IT. 1978. 10. évf. 3. sz. 734–748. l.
- Petrányi Ilona*: „Az olvasó író.” Szerb Antal lektori jelentéseiről. Va. 1978. 43. évf. 1. sz. 241–250. l.; Va. 1978. 43. évf. 3. sz. 173–183. l.

- Sándor László:** Bartók Béla koncertkörútja a Szovjetunióban. *História*, 1978. 46–48. l.
- Schöppflin Gyula:** A magasból a mélybe. (Az irodalom peremén II.) Vallomás. *IT*. 1978. 10. évf. 2. sz. 383–407. l.
- Sipos Péter:** Tudományos emlékülés a „100%” félévszázados jubileuma alkalmából. (1977. szept. 26.) *PtK*. 1978. 24. évf. 1. sz. 171–180. l.
- Szathmáry Lajos:** Népfőiskolák a 30-as években és a felszabadulás után. *Kultúra és Közösség*, 1978. 3. sz. 38–42. l.
- Szomjas-Schiffert György:** A mester több mint ezermester. Egy ismeretlen Bartók-levél története (1935.) *Tt*. 1978. 32. évf. 5. sz. 63–68. l.
- Tidenczel Sándor:** Fél évszázad távlatából. (Gulyás Pál, 1899–1944.) *Pedagógiai Műhely*, 1978. 4. évf. 3. sz. 77–86. l.
- Tverdota György:** A Nyugat és az avantgarde között. *Lt*. 1977. 4. évf. 3–4. sz. 76–93. l.
- Ungvári Tamás:** Brecht és Lukács vitája a harmincas években. *V*. 1978. 21. évf. 9. sz. 27–41. l.
- Virág Judit:** Villaépítkezések a két világháború között. Budapest, 1978. 16. évf. 3. sz. 35–37. l.
- Ismertetések**
- Balogh István:** A parasztság művelődése a két világháború között. Értekezések a történeti tudományok köréből. 66. Bp. 1973. Akadémiai K., 103 l. – Ismerteti: *Pintér János*. *AtSz*. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 281–282. l.
- Csatáry Dániel:** Dans la tourmente. Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945. Bp. 1974. 419 p. – Ismerteti: *Köpeczi Béla*. *NHQ*. 1978. Vol. 19. No. 69. 142–145. l.; *Tilkovszky Loránt*. *AH*. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 473–477. l.
- Domokos József:** Innen és túl az Óperencián. Bp. 1977. Gondolat K. 300 l. – Ismerteti: *K. I.*: A védőügyvél emlékezik. Domokos József élménybeszámolója. *MS*. 1978. 19. évf. 2. sz. 57–58. l.; *Szabó Agnes*. *Nsz*. 1977. 35. évf. 300. sz. 7. l.
- Endrődi csendőrtűzek 1935.** Tudományos emlékülés az endrődi csendőrtűz 40. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Orbán Sándor és Szakács Kálmán.) Bp. 1975. A MEDOSZ Történelmi Emlékbizottság kiadása. 179 l. – Ismerteti: *Herbai István*. *PtK*. 1978. 24. évf. 1. sz. 204–205. l.
- Fogarassy, László:** Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der österreichisch-ungarischen Grenze im Lichte der ungarischen Quellen und Literatur. *Südost-Forschungen*, Band XXXV (1976), 150–182. l. – Ismerteti: *Metzl János*. *SSz*. 1978. 32. évf. 4. sz. 381–382. l.
- Gazsi József:** Fények a Börzsönyben. Bp., 1976. Zrínyi–Kossuth K. 235 l. – Ismerteti: *Somlyai János*. *Honismeret*, 1978. 6. évf. 3. sz. 55. l.
- Gergely Ferenc–Kiss György:** Horthy leventéi. A leventeintézmény története. Bp. 1976. Kossuth K. 281 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. *Sz*. 1977. 111. évf. 5. sz. 1072–1075. l.
- Godó Ágnes:** Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Bp. 1976. Zrínyi–Kossuth K., 450 l. – Ismerteti: *Németh Istvánné:* Monográfia a második világháború alatti lengyel–magyar kapcsolatokról. *Tájékoztató*, 1978. 4. sz. 185–188. l.
- Hennyey Gusztáv:** Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. Lebenserinnerungen. (Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között.) Mainz, 1975. – Ismerteti: *Vargyai Gyula*. *Sz*. 1978. 112. évf. 3. sz. 595–597. l.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945.** V. kötet. (A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január–1931. augusztus 24.) Bp. 1976. Kossuth K., 587 l. – Ismerteti: *Szakács Sándor*. *Sz*. 1977. 111. évf. 6. sz. 1337–1338. l.
- Juhász Gyula:** Magyarország külpolitikája. 1919–1945. Bp. 1975. Kossuth K. 434 l. (Átdolg. kiad.) – Ismerteti: *Ránki György*. *MTAFT*. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 19–22. l.
- Kállai Gyula:** A magyar népfront négy évtizedéről. Bp. 1977. – Ismerteti: *Lakatos György*. *Tájékoztató*, 1978. 2. sz. 176. l.
- Kiss István–Palic, Milenko:** Csantavér harca a második világháborút megelőző évekből. *Üzenet*, 1977. – Ismerteti: *Fenyő István:* A jugoszláviai magyar és szerb-horvát földmunkások összefogásának történetéből. *Napjaink*, 1978. 17. évf. 2. sz. 34. l.
- Lackó Miklós:** Válságok és választások. Bp. 1975. Gondolat K. 362 l. – Ismerteti: *Nagy Péter:* Könyv a két háború közötti időszak szellemi áramatairól. *IT*. 1978. 10. évf. 3. sz. 691–702. l.

- Lőrinc Péter*: Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája (1941–1944.) Bp. 1977. Akadémiai K., 230 l. – Ismerteti: *MT*. 1978. 23. köt. 6. sz. 494–495. l.; *Tilkovszky Lóránt*: Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 788–791. l.
- A magyar népfront története. I–II. köt. Dokumentumok, 1935–1976. Bp. 1977. Kossuth K. 1. k.: 480.; 2. k.: 512 l. – Ismerteti: *Sipos Péter*. TáSz. 1978. 33. évf. 3. sz. 102–104. l.
- N. S. L.*: A tények világánál. Hollós Ervin egyetemi tanár megjegyzései egy érdekes emlékiratról. (Kádár Gyula: A Ludovikától ... c. emlékiratáról.) MH. 1978. 11. évf. 307. sz. 8. l.
- Nemes Dezső*: A fasizmus kérdéséhez. (Gyorsuló idő sor.) Bp. 1976. Magvető K. 46 l. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 175. l.
- Ördögh Piroska*: A szakszervezetek antifasizista tevékenysége a Gömbös-kormány idején. Bp. 1977. Akadémiai K., 318 l. – Ismerteti: *Pintér István*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 786–788. l.; *Tóth Lajos*. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 256–259. l.
- Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere. 1919–1922. Bp. 1977. Kossuth K. 222 l. – Ismerteti: *Barabás László*: SzSzSz. 1978. 13. évf. 2. sz. 104–106. l.; *Glatz Ferenc*. N. 1978. 106. évf. 54. sz. 7. l.; *L. Nagy Zsuzsa*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 188–191. l.; *Vargyai Gyula*. JK. 1978. 33. évf. 2. sz. 101–102. l.
- Sárváriak Belgiumban. Gerencsér Ferenc emlékiratai. Kiadta a Vas megyei Tanács. Szombathely, 1977. 130 l. – Ismerteti: *Vadász Ferenc*. Nsz. 1978. 36. évf. 52. sz. 7. l.
- Szabolcsi Miklós*: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akadémiai K. 801 l. Irodalomtörténeti Könyvtár 23. – Ismerteti: (*antal*): Tanulmány a fiatal József Attiláról. MN. 1978. 34. évf. 79. sz. 13. l.; *Bécsy Ágnes*. K. 1978. 5. sz. 21. l.; *Fodor András*: József Attila – húszas évek. Éllr. 1978. 22. évf. 10. sz. 10–11. l.; *Hajdu Ráfi*. *Gábor*: József Attila évei. Nsz. 1978. 36. évf. 7. sz. 11. l.; *MT*. 1978. 23. köt. 3. sz. 245. l.; *Németh G. Béla*: MT. 1978. 23. köt. 11. sz. 871–873. l.; *Péter László*: A József Attila monográfia második kötete. Kortárs, 1978. 22. évf. 4. sz. 619–625. l.; *Pomogáts Béla*: MH. 1978. 11. évf. 61. sz. 10. l.; *Szőke György*: PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 242–244. l.; *Tamás Attila*: Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 89–91. l.
- Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie. (Eiñl: Antal Mádl, Judit Györy.) Bp. 1977. Akadémiai K. 693 l. – Ismerteti: *K. L.*: Thomas Mann és Magyarország. K. 1978. 2. sz. 31. l.; *Schweitzer Pál*: Kortárs, 1978. 3. sz. 489–493. l.
- Várkonyi Endre*: Történelem jelen időben. Bp. 1977. Kossuth. K. 270 l. – Ismerteti: *Havas Ervin*. Nsz. 1978. 36. évf. 63. sz. 7. l.; *K. I. MS*. 1978. 19. évf. 6. sz. 186. l.; *Suba Imre*. Könyv és Nevelés. 1978. 20. évf. 3. sz. 110–111. l.
- Veress D. Csaba*: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944. december 1.–1945. március 30.) Veszprém, 1976. A Veszprém megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának kiadása, 496 l. – Ismerteti: *Borus József*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 598–603. l.; *Tölgyesi József*. Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 58–59. l.

Magyarország 1945 után

Források

- Budapest statisztikai évkönyve 1978. Bp. 1978. KSH. Föv. Igazg. 354 l.
- Dokumentumok. (A Magyar Kommunista és Szocialdemokrata Párt 1948-as egyesülésével kapcsolatos noográdi dokumentumok.) (Összeállította: Ozsvárt Lőrinc.) Nsz. 1978. 9. évf. 2. sz. 82–92. l.
- Felkai Dénes*: Nevelőtisztképző tanfolyam. (Részlet a szerző készülő visszaemlékezéséből.) HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 237–247. l.
- Dokumentumok a termelészövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1977. Hajdú-Bihar megyei Levéltár 199. l. A Hajdú-Bihar-megyei Levéltár Közleményei. 10. sz.
- Kádár János*: A szocializmusért – a békéért. Beszédek és cikkek. 1972–1978. Bp. 1978. Kossuth K. 657 l. Ismerteti: *Csák Gyula*: Akinek egy ország a munkaadója. Éllr. 1978. 22. évf. 48. sz. 5. l.; *Imre Gábor*: A gondolatok fonalán. Kádár János beszédeinek és cikkeinek újabb kötete. MH. 1978. 11. évf. 265. sz. 4–5. l.; *Jovánovics Miklós*: Válaszok a kor kérdéseire. Nsz. 1978. 36. évf. 263. sz. 6–7. l.; *Óvári Miklós*: Szilárd elvi alapokon – bevált politikánkhoz híven. TáSz. 1978. 33.

- évf. 11. sz. 43–49. l.; *Pálfy József*. K. 1978. 12. sz. 23. l.; *Pethő Tibor*: Korszakváltásban. Kádár János új könyvéről. MN. 1978. 34. évf. 267. sz. 7. l.
- Kozocsa Sándor*: Szabó Lőrinc leveleiből. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 509–513. l.
- Leblancné Kelemen Mária*: Dokumentumok az iskolák államosításának Nógrád megyei eseményeiről. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 40–42. l.
- Leblancné Kelemen Mária*: Dokumentumok az iskolák államosításának Nógrád megyei eseményeihez. Palócföld, 1978. 4. sz. 21–22. l.
- Lukács György levele Lesznai Annához Közli: *Lakos Katalin*. (1945. dec. 25.) Éllr. 1978. 22. évf. 51. sz. 8. l.
- A magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. (Szerk. és összeáll.: Vass Henrik.) Bp. 1978. Kossuth K. 1045 l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudománypolitikai irányelveinek végrehajtása és a további feladatok. 1969–1977. (Szerk.: Bakó Ágnes, Rakusz Lajos, Szabó Éva, Urbán Károly.) Bp. 1978. Kossuth K. 420 l.
- Markó György*: A hadművelési területre elvonult 6. hadosztály válogatott dokumentumai 1945. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 563–588. l.
- Máté György*: Nagykovácsiban, 1948 nyarán. Egy volt újságíró-pártiskolavezető emlékeiből. MS. 1978. 19. évf. 7. sz. 219–221. l.
- Népesedésszociológia. Bp. 1977. KSH, 75 l.
- „Óraadók királysága” (Dokumentumok Németh László hódmezővásárhelyi óraadó tanári alkalmazásának körülményeihez.) HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 32–34. l.
- Parlamenti vita az iskolák államosításáról. Az országgyűlés 1948. június 16-i ülésének jegyzőkönyvéből. Összeállította és bevezette: Csontos Magda. Vg. 1978. 19. évf. 7. sz. 431–436. l.
- Róheim Géza leveleiből. Közli: Gunda Béla. ET. 1977. 88. évf. 4. sz. 595–599. l.
- Szűcs Imre*: Néhány dokumentum megyénk múltjából. (Az iskolák államosításának történetéhez.) Pedagógiai Műhely, 1978. 4. évf. 2. sz. 61–71. l.
- Újlaki Péter*: Adalékok az 1945-ös nemzetgyűlési választások történetéhez Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben. BLÉ 1977. I. 199–233. l.
- Veres Péter*: A szocialista műveltségről. Bp. 1978. Kossuth K. 452. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Andorka Rudolf*: A falun élő munkások életkörülményei és életmódja. Szakszervezeti Szemle, 1978. 7. évf. 4. sz. 42–59. l.
- Antal Zoltán*: A vegyipar fejlődése Magyarországon 1945–1975 között, különös tekintettel a KGST-tagszágokhoz fűződő gazdasági kapcsolatokra. FőÉ. 1977. 26. évf. 2. fűz. 179–192. l.
- Baranyai Béla*: Az iparosítási politika megvalósulása Debrecenben az első ötéves terv idején (1950–1954). HBmL. 1977. 4. 123–142. l.
- Berend T. Iván*: Tíz év után – mérleg helyett. (Töprengések a gazdasági reform évfordulóján.) V. 1978. 21. évf. 7. sz. 15–26. l.
- Bodnár László*: A népesség demográfiai helyzete Heves megyében. HSz. 1978. 6. évf. 1. sz. 27–31. l.
- Bujdos János*: A Borsod-Abaúj-Zemplén megye községeiben élő lakosság élet- és munkakörülményei. BSz. 1978. 23. évf. 1. sz. 26–56. l.
- Csikó Mihály*: „Aki ipari suliba jár, az ipari munkás lesz...” Szakmunkástanulók társadalomképéről. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 32–37. l.
- Csikós Nagy Béla*: Ten Years of the Hungarian Economic Reform. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 70. 31–37. l.
- Csikós-Nagy Béla*: Tízéves a magyar gazdasági reform. KGSz. 1978. 25. évf. 1. sz. 10–15. l.
- Donáth Ferenc*: A korszerű szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek kialakítása 1962–1967-ben. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 104–143. l.
- Dóri János*: A szociális ellátás helyzete és a szociálpolitika néhány időszéri kérdése Somogyban. Somogy, 1978. 2. sz. 62–69. l.
- Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950–1975. (Szerk.: Gadó Ottó.) Bp. 1978. Kossuth K. 244 l. – Ismerteti: *Barta Judit*. Kereskedelmi Szemle, 1978. 19. évf. 10. sz. 44. l.; *(földes)*: Hogyan éltünk az elmúlt negyed században? MH. 1978. 11. évf. 166. sz. 10. l.; *Wilcsék Jenő*: KGSz. 1978. 25. évf. 12. sz. 1519–1521. l.
- Enyedi György*: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. V. 1978. 21. évf. 5. sz. 36–45. l.
- Friss István*: Tíz év gazdasági reform. V. 1978. 21. évf. 7. sz. 1–14. l.
- Fukász György*: Szocialista életmód, munkás-életmód. (Társadalmi életünk egyik kulcskérdése.) MH. 1978. 11. évf. 124. sz. 9. l.

- Halay Tibor*: A hatalomért folytatott harc tanulságaiból. (A gazdaság és a politika néhány összefüggése.) TtKözl. 1978. 8. évf. 1. sz. 3–9. l.
- Halász Péter–Tóthné Loós Gyöngyi*: Egy termelőszövetkezet harminc éve. (A makói Úttörő Termelőszövetkezet) Bp. 1978. Kossuth K. 256 l. ill. – Ismerteti: *Fehér Zoltán*. Hagymások krónikája. Forrás, 1978. 10. évf. 11. sz. 95–96. l.; *Gali Sándor*. Nsz. 1978. 36. évf. 205. sz. 7. l.; *Gazdálkodás*, 1978. 22. évf. 3. sz. 69. l.; *T. F. Tt.* 1978. 32. évf. 7. sz. 97. l.
- Imre Gábor*: „Munkátlan kóbor nép.” Éllr. 1978. 22. évf. 5. sz. 3. l.
- Koleszár István*: Munkás- és paraszti jövedelemarányok Borsodban. BSz. 1978. 23. évf. 1. sz. 15–25. l.
- Kovács László*: A lakossági jövedelmek változásának néhány sajátossága a Szovjetunióban és Magyarországon. BSz. 1978. 23. évf. 3. sz. 19–27. l.
- Kovács Sándor*: A magyar konzervipar történetének három évtizede. Konzerv- és Paprikaipar, 1978. 25. évf. 4. sz. 123–125. l.
- Körmeny István*: Népesedéspolitikánk eredményei és feladatai. Budapest, 1978. 16. évf. 11. sz. 28–30. l.
- Madarász György*: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének előkészítése Borsodban. BSz. 1978. 23. évf. 4. sz. 12–20. l.
- Magyar József*: Néhány gondolat Hajdú-Bihar megye értelmiségéről. Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 66–71. l.
- Markó Istvánné*: A magyar ipar fejlődésének három évtizede. Pártélet, 1978. 23. évf. 4. sz. 69–74. l.
- Marton Ádám*: Tableau des relations économiques de la Hongrie avec les pays étrangers 1960–1975. NÉHong. 1978. Vol. 13. 123–140. l.
- „Matyó telepések nyomában.” A feljegyzések alapján összeállította: Kiss Gyula. Matyóföld, 1976–1978. 42–61. l.
- Molnár István–Szabóné Medgyesi Éva*: Szőlő és bortermelésünk. StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1112–1126. l.
- Nagy Frigyes–Kettinger Gyula*: Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai a szocialista mezőgazdaságban. KgSz. 1978. 25. évf. 6. sz. 688–695. l.
- Németh K.*: Long-Term Foreign Economic Policy and Development of the Production Structure Hungary. Acta Oeconomica, 1977. Vol. 19. No. 3–4. 237–253. l.
- Nyers Rezső*: Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben. KgSz. 1978. 25. évf. 1. sz. 27–32. l.
- Orbán Sándor*: A munkásság és a szövetkezeti parasztság közeledésének problémáihoz. TtKözl. 1978. 8. évf. 4. sz. 3–16. l.
- Palotás László*: A Híd állni fog. Budapest, 1978. 16. évf. 2. sz. 3–5. l.
- Pataki István*: Társadalmi mobilitás és struktúraváltás Mezőkövesden. BSz. 1978. 23. évf. 2. sz. 53–58. l.
- Pintér János*: A földosztás a történelem mérlegén. TMg. 1978. 16. évf. 1. sz. 61–63. l.
- Sik Endre–Tausz Katalin*: Az uradalmi cselédség és a földosztás. In.: Szociológiai Füzetek 15. sz. Bp. 1978. OM. Marxizmus–leninizmus okt. Főosztály, 165 l. (15–41. l.)
- Simai Mihály*: Gazdasági reformunk és egy amerikai megítélés. V. 1978. 21. évf. 42–50. l.
- Szabady Egon*: A demográfiai és a gazdasági-társadalmi változások kölcsönhatása Magyarországon. StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1102–1111. l.
- Szabó István*: A demokratikus agrárforradalom kibontakozása és a szerepe Csongrád megyében. Honismeret, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 50–53. l.
- Szabó Kálmán*: A fejlett szocialista társadalom hazai építésének egyes közgazdasági vonatkozásairól. Tájékoztató, 1978. 3. sz. 40–66. l.
- Szalay Ferenc*: A makói hagyma változatos kARRIERJE. (Világhelyzet, itthoni lehetőségek.) Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 25–32. l.
- Székffy Klára*: A bérek és termelékenység kapcsolata az iparban 1950–1974. KgSz. 1978. 25. évf. 7–8. sz. 831–847. l.
- Szilágyi Imre*: Szabolcs-Szatmár megye településhálózatának fejlődése az 1966–1976. évben. SzSzSz. 1978. 13. évf. 1. sz. 19–41. l.
- Szomszéd Imre*: A gazdasági fejlődés problémái Balassagyarmaton a hároméves terv befejezésekor és az I. öt éves terv időszakában. Nsz. 1978. 9. évf. 2. sz. 96–107. l.
- Tanulmányok a termelőszövetkezeti parasztságról. (Szerk.: Gyani János.) Bp. 1978. Kossuth K. 194 l. – Ismerteti: *Sali Sándor*: A falu útja máig. Nsz. 1978. 36. évf. 145. sz. 7. l.; *J. Tóth Dezső*. TÁSz. 1978. 33. évf. 7. sz. 63–65. l.
- Tomka Ferenc*: Urbanizáció, vallás, egyház. Va. 1978. 43. évf. 2. sz. 73–84. l.
- Tuba Imre*: Magyar egyetemi hallgatók viszonya a szocialista értékekhez. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 71–88. l.

- Újvári Sándor*: A zalai aprófalvak helyzete. *ÁI.* 1978. 28. évf. 6. sz. 481–487. l.
- Virányi István*: A munkásság és a parasztság köznevelése. *Somogy*, 1978. 3. sz. 55–66. l.
- Vörösmartiné Tajti Erzsébet*: Szolnok iparfejlesztésének sajátos vonásai. (1945–1970.) *FőÉ.* 1977. 26. évf. 2. füz. 193–208. l.
- Zsarnóczai Sándor*: A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet. (Avagy kétségek egy axiómával kapcsolatban.) *KGSz.* 1978. 25. évf. 5. sz. 513–54. l.
- Zsiga László*: A vállalati kollektív szerződések tíz éve. *Szakszervezeti Szemle*, 1978. 7. évf. 3. sz. 30–35. l.
- Politika**
- Apró Antal*: A barátság történelmi okmánya. (A Magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötésének 30. évf.) *TáSz.* 1978. 33. évf. 2. sz. 3–11. l.
- Bozsik Sándorné*: A bányászszakszervezeti mozgalom újjáéledése és feladatai a felszabadulást követő hónapokban a borsodi iparvidéken. *BSz.* 1978. 23. évf. 2. sz. 39–47. l.
- Csurdi Sándor*: A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról, 1947-ben. *TSz.* 1977. 20. évf. 3–4. sz. 485–502. l.
- Dancs Istvánné*: Az iskolák államosításáról. *PSz.* 1978. 28. évf. 6. sz. 512–522. l.
- Fehér István*: A népi demokratikus forradalom feltételeinek kérdéséhez. *Honismeret*, 1978. 6. évf. 5–6. sz. 30–34. l.
- Habuda Miklós*: A Magyar Dolgozók Pártja munkáspolitikájának néhány kérdése. (1954–1956.) *PtK.* 1978. 24. évf. 4. sz. 85–121. l.
- Jakab Miklós*: A pedagógusok az egyházi iskolák államosításáért. *PSz.* 1978. 28. évf. 12. sz. 1094–1103. l.
- Janák Gyula*: A Magyar Dolgozók Pártja helyi szervezetének megalakulása Balassagyarmaton. *NSz.* 1978. 9. évf. 3. sz. 31–36. l.
- Kis András*: Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról (1945). *Bp.*, 1978. Akadémiai K. 145 l. (Korunk tudománya.) – *Ismerteti*: *MT.* 1978. 23. köt. 10. sz. 799. l.
- Kiss Árpád*: Megemlékezés az iskolák államosításáról. Az 1948. évi 33. törvénycikk. Köznevelés, 1978. 34. évf. 22. sz. 16–17. l.
- Kornidesz Mihály*: A párt és az értelmiség. *Ttközl.* 1978. 8. évf. 2–3. sz. 49–55. l.
- Kövágó László*: Leninszkoje resenyije nacional’no voprosza v VNR, Etjudü o Vengrii, 1978. 13. köt. 187–196. l.
- Kun László*: Az 1956-os ellenforradalom kibontakozása a proletárdiktatúra helyi szerveinek felszámolása Miskolcon és Borsod megyében. *BLÉ* 1977. 1. 233–281. l.
- Kun László*: Ózd, 1956. október 29-én. *BSz.* 1978. 23. évf. 4. sz. 21–27. l.
- Kun László*: Politikai tendenciák Borsodban 1956. márciusa–júliusa között. *BSz.* 1977. 22. évf. 4. sz. 29–39. l.
- A magyar népi demokrácia története. 1944–1962.** (Szerk.: Balogh Sándor, Jakab Sándor.) *Bp.* 1978. Kossuth K. 382 l. – *Ismerteti*: *Berend T. Iván*: A jelen történelme. *Nsz.* 1978. 36. évf. 139. sz. 7 l.; *Blaskovits János*. *TáSz.* 1978. 33. évf. 10. sz. 114–116. l.; *Erényi Tibor*: Könyv népi demokráciánk történetéről. *N.* 1978. 106. évf. 142. sz. 5. l.; *Kurucz István*. *Pártélet*, 1978. 23. évf. 8. sz. 89–91. l.; *Szakács Sándor*. *MH.* 1978. 11. évf. 130. sz. 9. l.
- Molnár Ferenc*: Harminc év tanulságai. (A Magyar–Szovjet-Barátsági szerződés megkötésének évf.) *Szovjet Irodalom*, 1978. 2. sz. 145–147. l.
- Molnár Géza*: A Hazafias Népfront és a tanácsok együttműködésének fejlődése. *ÁI.* 1978. 28. évf. 12. sz. 1057–1069. l.
- Molnár János*: Harminc éve egyesült a két munkáspárt. *Pártélet*, 1978. 23. évf. 6. sz. 3–7. l.
- Molnár Pál*: 30 éve államosítottuk az iskolákat. *Nsz.* 1978. 9. évf. 2. sz. 108–114. l.
- Molnár Pál*: A két munkáspárt egyesülése Salgótarjánban (1948). *Nsz.* 1978. 9. évf. 2. sz. 93–95. l.
- Mucs Sándor*: A hadseregépítés lenini elveinek alkalmazása és a szovjet hadsereg tapasztalatainak felhasználása a magyar hadseregben. *HK.* 1978. 25. évf. 1. sz. 41–56. l.
- A munkásosztály egységes győzelmének záloga. A két munkáspárt egyesülésének 30. évfordulójára.** *TáSz.* 1978. 33. évf. 6. sz. 12–21. l.
- Nemes Dezső*: A szocializmus politikai rendszere Magyarországon. *BSzoc.* 1978. 21. évf. 11. sz. 15–23. l.
- Rottler Ferenc*: A szocialista patriotizmus és a proletár internacionalizmus egysége az MSzMP politikájában. *MISz.* 1978. 381–395. l.

- Strassenreiter Erzsébet*: A fordulat éve és a két munkáspárt egyesülése. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 3–40. l. – Ismerteti: O. R.: Politikai és gazdasági fordulat. Nsz. 1978. 36. évf. 171. sz. 10. l.
- Straub István*: Egyházpolitikánk alapvonásai. AI. 1978. 28. évf. 12. sz. 1077–1081. l.
- Szabó Bálint*: Forradalmunk harminc év távlatából. Pártélet, 1978. 23. évf. 3. sz. 42–49. l.
- Szájer József*: A soproni alsófokú felekezeti iskolák államosításáért folyó harc emlékei (1945–1948). SSz. 1978. 32. évf. 2. sz. 143–150. l.
- Szántó Mihály*: Harminc éves a Néphadsereg. MS. 1978. 19. évf. 12. sz. 364–365. l.
- Ensemble pour une bonne cause... L'état socialiste et les Eglises en Hongrie. (A szocialista állam és az egyházak Magyarországon.) Bp. 1978. Corvina, 300 l. – Ismerteti: *Balló István*. Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 644–648. l.
- Szomszéd Imre*: A demokratikus pártok harca Balassagyarmaton a felszabadulás és az első 3 éves terv megkezdése időszakában. NSz. 1978. 9. évf. 4. sz. 83–89. l.
- Tóth Erzsébet*: A két munkáspárt egyesülésének előkészítése, lefolyása és történelmi jelentősége. NSz. 1978. 9. évf. 3. sz. 19–30. l.
- Tóth Károly*: A keresztyén hit és a szocialista társadalom. ThSz. 1978. 21. évf. 5–6. sz. 134–137. l.
- Tóth Károly*: Van-e helye a hitnek a szocialista társadalomban? Confessio, 1978. 1. sz. 7–10. l.
- Urbán Károly*: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi politikája a felszabadulás után (1944–1945). PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 111–145. l.
- Vaskó László*: Új korszak kezdődött. Ifjúsági egysegtörekvések Hajdú és Bihar megyében 1945–1950. között. Alföld, 1978. 29. évf. 4. sz. 44–48. l.
- Vértés Imre*: A társadalmi haladásért, a szocializmusért. Az egyesülési kongresszus 30. évfordulóján. Nsz. 1978. 36. évf. 136. sz. 3–4. l.
- Zsellér József*: A proletárdiktatúra demokratizmusa és a hadsereg. Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 2. sz. 8–14. l.
- Zsilák András*: Az 1948 márciusi államosítás és a fordulat éve. TáSz. 1978. 33. évf. 3. sz. 32–39. l.
- Kultúra – tudomány*
- Csőregyh Éva*: Hátrányos helyzet? Újabb szempontok a művelődési hátrány kiegyenlítéséhez. Vg. 1978. 19. évf. 2. sz. 123–128. l.
- Forgács Istvánné*: A szakszervezeti művelődési otthonok fejlődésének főbb jellemzői (1958–1978). Szakszervezeti Szemle, 1978. 7. évf. 3. sz. 50–56. l.
- Gyáros László*: Új Szó. A Szovjet Hadsereg lapja Magyarország lakossága számára. HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 57–67. l.; ua.: História, 1978. 55. l.
- Gyivicsán Anna*: A nemzetiségi kultúra ápolásának elvi és gyakorlati kérdései (Adalékok a magyarországi szlovákok kulturális életéhez 1956–1968 között.) BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 69–76. l.
- Hiller István*: A tudományos ismeretterjesztés eredményei a munkásművelődésben. (A TIT tevékenysége Sopronban 1977-ben.) SSz. 1978. 32. évf. 4. sz. 372–377. l.
- Kiss Gyula*: A Vasi Szemle újraindulása (1956–1959). VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 321–329. l.
- Korcsog András*: A tudományos élet pártirányításának feladatai. Pártélet, 1978. 23. évf. 1. sz. 22–26. l.
- Kornidész Mihály*: A mozgalomtörténeti oktatás, kutatás szerepe, jelentősége az ifjúság nevelésében. Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 60–65. l.
- Kovács András*: A pécsi Társadalomtudományi Kör. (1945–1946.) BarMűv. 1978. 4. sz. 179–180. l.
- Kozári József*: A mezőgazdasági érdekképviselet és a kolaíció. (1945–46.) HSz. 1978. 6. évf. 3. sz. 45–49. l.
- Könyvtárak, múzeumok a közművelődés szolgálatában. N. 1978. 106. évf. 47. sz. 6. l.
- Köpeczi Béla*: Culture and the Socialist Way of Life. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 70. 122–128. l.
- Köpeczi Béla*: Kultúra, értékrend, életmód. BSzoc. 1978. 21. évf. 8. sz. 108–115. l.
- A közművelődés közösségi feladatai. Honvédségi Szemle, 1979. 33. évf. 1. sz. 1–6. l.
- Levendél László*: Feszültségek az egészségügyben. (Az egészségügy demokratizmusa.) V. 1978. 21. évf. 1. sz. 52–63. l.
- Lukács József*: Néhány megjegyzés Nyiri Tamás: „A mai magyar katolikus teológia fejlődéstörténete” c. írásához. (ThSz. 1977. 7–8. sz.) ThSz. 1978. 21. évf. 5–6. sz. 169–170. l.

- Máriássy Judit:** Harminc év a mozivásznon. Éllr. 1978. 22. évf. 33. sz. 4. l.
- Mátrai Ferenc:** A móri gimnázium 25 esztendejéről. Ma és Holnap, 1978. 6. évf. 1. sz. 91–99. l.
- Miklósvári Sándor:** A pedagógusok és a pedagógusképzés a Magyar Népköztársaságban. (A szocialista országok pedagógusainak III. konferenciáján – Varsó, 1977. június 6–10. – elhangzott referátum. Psz. 1978. 28. évf. 5. sz. 389–395. l.)
- Nógrádi Gábor:** Köznapi közművelődés. Éllr. 1978. 22. évf. 48. sz. 4. l.
- Nyitrai Ferencné:** A magyar statisztika fejlődése a felszabadulástól napjainkig. StSz. 1978. 56. évf. 8–9. sz. 883–892. l.
- Az oktatási miniszter parlamenti beszámolója a közoktatás helyzetéről, 1965–1978. Írásos jelentés. Köznevelés, 1978. 36. sz. 3–12. l.
- Oltyán Béla:** Történelem, mítosz, parabola: évtizedünk magyar epikájában. T. 1978. 32. évf. 3. sz. 49–55. l.
- Pach Zsigmond Pál:** A Dunánál. Itt élned kell. Éllr. 1978. 22. évf. 27. sz. 3–4. l.
- Pál Istvánné:** A szocialista életmód és a művelődés. BSz. 1978. 23. évf. 3. sz. 68–76. l.
- Pap János:** Lapok Mezőkövesd város és járás iskolatörténetéből. Matyóföld, 1976–1978. 5–12. l.
- Pataki Ferenc:** A „valóság pedagógiájá”-ról. (A NÉKOSZ megalakulásának 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakon elhangzott előadás.) PSz. 1978. 28. évf. 5. sz. 435–443. l.
- Perger Frigyesné:** A közművelődés helyzete Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. (1971–1975.) Területi Statisztika, 1978. 28. évf. 4. sz. 373–387. l.
- Péterffy Ida:** Pár adat a Békés-tarhosi Énekiskola történetéhez. BékÉl. 1978. 12. évf. 1. sz. 106–108. l.
- Rátkai Ferenc:** Művészetpolitikánk időszerű kérdései. Pártélet, 1978. 23. évf. 6. sz. 36–41. l.
- A sajtó közművelődési szerepe. MS. 1978. 19. évf. 9. sz. 257–267. l.
- Serflek István:** Munkásmozgalom-történet – ideológiai munka – közművelődés Hajdú-Biharban. HBmL. 1977. 4. sz. 249–259. l.
- Szabó Géza:** Nyelvművelés és közművelődés. VSz. 1978. 32. évf. 3. sz. 380–384. l.
- Szalay György:** A mezőgazdasági kutatás helyzete Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 1978. 22. évf. 2. sz. 64–67. l.
- Szántó Lajos:** Új kezdeményezések a tudományos kutatómunka tervezésében Magyarországon. Tudományszervezési Tájékoztató, 1978. 18. évf. 2. sz. 157–163. l.
- Szebenyi Péter:** Az általános iskola új nevelési-oktatási terve. PSz. 1978. 28. évf. 10. sz. 867–874. l.
- Szerdahelyi István:** A magyar kultúra- és művészetelmélet néhány időszerű kérdése. TáSz. 1978. 33. évf. 2. sz. 80–88. l.
- Szocialista közművelődés. (A Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem tankönyve). Bp. 1978. Kossuth K. 657 l.
- Tokaji András:** A koalíciós évek mozgalmi dalainak társadalmi élete. Kultúra és Közösség, 1978. 1–2. sz. 7–26. l.
- Varga Sándor:** A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a fordulat évében. MK. 1978. 94. évf. 3–4. sz. 291–302. l.
- Veress József:** Az államosított magyar film 30 éve. Palócföld, 1978. 4. sz. 27–28. l.
- Zupkó Béla:** A mezőkövesdi Földes Ferenc középiskolai kollégium története dióhéjban. Matyóföld, 1976–1978. 13–24. l.

Ismertetések

- Balogh Sándor:** Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945–1947. Bp. 1975. Kossuth K. 631 l. – Ismerteti: *Strassenreiter Erzsébet*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 480–483. l.
- Balogh Sándor–Izsák Lajos:** Pártok és pártprogramok Magyarországon. 1944–1948. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 438 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.; *Mikes Tamás:* Forradalmunk természetrajza. N. 1978. 106. évf. 73. sz. 9. l.; *Sipos Levente:* PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 253–256. l.; *Tábori András:* Könyv a kérdező nemzedéknek. MH. 1978. 11. évf. 101. sz. 10. l.
- Bernáth Tivadar–Enyedi György:** A magyar mezőgazdaság területi problémái. Termelési körzetek és területfejlesztés. Bp. 1977. Akadémiai K., 205 l. – Ismerteti: *Klekner Péter*. KgSz. 1978. 25. évf. 7–8. sz. 1002–1004. l.
- Csizmadia Andor:** A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. A közigazgatás fejlesztése. Bp. 1977. Akadémiai K., 328 l. – Ismerteti: *Szaniszló József*. JK. 1978. 33. évf. 9. sz. 570–571. l.

- Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből, 1945–1948. Bp. 1977. Kossuth K. 900 l. – Ismerteti: *Szabó Lajos*. Honismeret, 1978. 6. évf. 3. sz. 62. l.
- Erdmann Gyula–Pető Iván*: A magyar szénbányászat története a felszabadulástól a hároméves terv végéig. Bp. 1977. Akadémiai K. 207 l. – Ismerteti: *Kovácsy Tibor*. Nsz. 1978. 36. évf. 75. sz. 7. l.
- Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. Kossuth K. 315 l. – Ismerteti: *Halász Péter*: AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 317–319. l.
- Horváth István*: A szakszervezetek káder és tömegoktatása, 1945–1948. Bp. 1977. SZEKI kiadás. – Ismerteti: *Karsai Elek*, Szakszervezeti Szemle, 1978. 7. évf. 2. sz. 105–106. l.
- Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944/45. évi történetéhez. (Összeáll. és bev. ellátta: Bálintné Mikes Katalin.) Kecskemét, 1972. 504 l.; Dokumentumok Kecskemét történetéből. 1. köt. 1944. október 31.–1945. május 8. Az anyagot gyűjtötte, összeáll. és jegyzetekkel ellátta: Iványosi Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 273 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc*: Két forráskiadvány Bács-Kiskun megye felszabadulás utáni történetéből. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 210–212. l.
- Kádár János*: Internacjonalizmus, nemzeti érdek. (Gyorsuló idő sor.) Bp. 1976. Magvető K. 252 l. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 174–175. l.
- Kádár János*: Internacjonalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság. Bp. 1977. Kossuth K. 448 l. – Ismerteti: *A. K.* HSz. 1978. 6. évf. 60. l.; *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 168. l.
- Kállai Gyula*: Helyünk a világban. Bp. 1977. Akadémiai K. 187 l. – Ismerteti: *k. a.* MN. 1978. 34. évf. 7. sz. 13. l.
- Két új könyv a szövetkezeti mozgalom történetéről. *Szakács Sándor*: A földműves-szövetkezeti mozgalom története 1945–49. A Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei sorozat 115. köt., valamint *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1977. Kossuth K. – c. könyveknek az ismertetése. – Ismerteti: *Urbán L.* Honismeret, 1978. 6. évf. 1. sz. 53–55. l.
- Kovács József*: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945. Bp. 1977. Akadémiai K., 438 l. – Ismerteti: *Urbán Aladár*. ALitt. 1978. Tom. 20. fasc. 1–2. 191–193. l.
- Köpeczi Béla*: A magyar kultúra harminc éve 1945–1975. Bp. 1977. Kossuth K. 243 l. (2. bőv. kiad.) – Ismerteti: *Kemény István*. MS. 1978. 19. évf. 2. sz. 56–57. l.
- Közművelődési kézikönyv. (Szerk.: Füleki József, Herczeg Ferenc.) Bp. 1977. Kossuth K. 477 l. – Ismerteti: *H. E.* Nsz. 1978. 36. évf. 11. sz. 7. l.
- Magyarország legöregebb lakói. Bp. 1977. Központi Statisztikai Hivatal, 345 l. – Ismerteti: *Szabady E.* NHQ. 1978. Vol. 19. No. 70. 187–190. l.
- Magyar–szovjet kapcsolatok 1971–1976. Dokumentumok (A szerk. biz. elnökei: Roska István, N. N. Rogyinov.) Bp. 1977. Kossuth K. 561 l. – Ismerteti: *Bognár Gyula*. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 249–253. l.; *Strassenreiter Erzsébet*: A szocialista integráció útján. Nsz. 1978. 36. évf. 151. sz. 7. l.
- Művészetpolitikánk időszerű kérdései. (Szerk.: Agárdi Péter.) Bp. 1977. Kossuth K. 401 l. – Ismerteti: *Hajdu Ráfi Gábor*. Folyamatosság és változás. Nsz. 1978. 36. évf. 17. sz. 7. l.
- Szabó Árpád*: A magyar forradalmi honvéd karhatalom. Bp. 1977. Zrínyi K. 164 l., 12 t. – Ismerteti: *Hunyadi Károly*. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 266–267. l.
- Szabó Bálint*: Felszabadulás és forradalom. Bp. 1975. Akadémiai K., 155 l. – Ismerteti: *Balogh Sándor*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 477–480. l.
- Szabó István*: Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947). Bp. 1976. Akadémiai K. 101 l. – Ismerteti: *Szakács Sándor*. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 313–314. l.
- Szakács Sándor*: A földműves-szövetkezeti mozgalom története, 1945–1949. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 115. Bp. 1976. 128 l. – Ismerteti: *Urbán László*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 578–579. l.
- Szerdahelyi István*: A magyar esztétika története 1945–1975. Bp. 1976. Kossuth K. 563 l. – Ismerteti: *Poszler György*: Kétkedő sorok az esztétikatörténet margójára. IT. 1978. 10. évf. 2. sz. 442–448. l.; *Szegedy-Maszák Mihály*. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 484–486. l.
- Tóth József*: Az urbanizáció népesség-földrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok

- szerpe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában. Bp. 1977. Akadémiai K. 144. l. Földrajzi Tanulmányok 14. – Ismerteti: *Enyedi György*. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 503–504. l.; *Révtári László*. GeB. 1978. 11. köt. 3–4. sz. 354–355. l.; *Révtári László*: Földrajztanítás, 1978. 21. évf. 4. sz. 129. l.
- Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Bp. 1976. Akadémiai K., 368 l. – Ismerteti: *Izsák Lajos*. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 194–197. l.
- Zalai György*: A szövetkezeti mozgalom Békés megyében, 1945–1949. Békéscsaba, 1977. 514 l. – Ismerteti: *Gazdag István*. BékÉl. 1978. 13. évf. 4. sz. 502–503. l.
- Méltatások – nekrológok*
- Agárdi Péter*: Révai József születésének 80. évfordulójára. K. 1978. 10. sz. 6–7. l.
- Annus József*: Féja Géza (1900–1978). Tt. 1978. 32. évf. 10. sz. 142–143. l.
- Balassa Iván*: Ortutay Gyula (1910–1978). BarMűv. 1978. 2. sz. 185–187. l.
- Baróti Dezső*: Ortutay Gyula. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 5. sz. 761–762. l.
- Bata Imre*: Ignó Pál, 1901–1978. IT. 1978. 10. évf. 4. sz. 1135–1136. l.
- Dr. Bendefy László (1904–1977). VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 137–140. l.
- Bodnár György*: Nyolcvan éve született Révai József. Nagyvilág, 1978. 23. évf. 10. sz. 1552–1553. l.
- Búcsú Arató Endre akadémikustól. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 299–303. l.
- Bereczki Gábor*: Fokos-Fuchs Dávid, 1884–1977. NyK. 1978. 80. köt. 1. sz. 171–173. l.
- Elhunyt Féja Géza (1900–1978). Nsz. 1978. 36. évf. 192. sz. 7. l.
- Féja Géza (1900–1978). K. 1978. 9. sz. 32. l.
- Forgó István*: Erdei Ferenc, a képviselő. Tt. 1978. 32. évf. 7. sz. 53–59. l.
- Friss István (1903–1978). MH. 1978. 11. évf. 242. sz. 4. l.
- Friss István (1903–1978). Nsz. 1978. 36. évf. 242. sz. 3. l.
- Friss István (1903–1978). Gazdaság, 1978. 12. évf. 4. sz. 5–6. l.
- Friss István (1903–1978). TáSz. 1978. 33. évf. 11. sz. 50. l. Friss István 75 éves. Nsz. 1978. 36. évf. 117. sz. 6. l.
- Hegedüs Géza*: Vajthó László (1887–1977). 1978. 2. sz. 5. l.
- In memoriam Bendefy László (1904–1977). FöK. 1978. 26. évf. 2. sz. 193–195. l.
- Kakuk Zsuzsa*: Julius Németh (1890–1976). Acta Linguistica, 1977. Tom. fasc. 1–2. 3–13. l.
- Kakuk Zsuzsa*: Németh Gyula (1890–1976). NyK. 1978. 80. évf. 1. sz. 206–209. l.
- Király Péter*: Arató Endre (1921–1977). MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 237–239. l.
- Komlós Aladár*: Ignó Pál. Új Írás, 1978. 18. évf. 8. sz. 114–116. l.
- Kornidesz Mihály*: Szirmai István emlékezete. Tt. 1978. 32. évf. 6. sz. 54–57. l.
- Ladányi Sándor*: Zoványi Jenő (1965–1958) [A magyar protestáns egyháztörténet-kutatás és -írás kiváló egyénisége.] ThSz. 1978. 21. évf. 9–10. sz. 299–301. l.
- Lantos Tibor*: Dr. Ortutay Gyula emlékére. TV. 1978. 109. évf. 4. sz. 149. l.
- Lénárt Pál*: Jánossy Lajos (1912–1978). Acta Physica, 1977. Tom. 43. fasc. 1. 1–4. l.
- Litván György*: Duczynska Ilona (1897–1978). Vg. 1978. 19. évf. 368. l.
- M. M.*: Duczynska Ilona (1897–1978). K. 1978. 6. sz. 2. l.
- M. P.*: Friss István (1903–1978). N. 1978. 106. évf. 242. sz. 5. l.
- Major Máté*: Granasztói Pál hetvenéves. ÉpT. 1977. 9. köt. 2–3. sz. 107–109. l.
- Major Ottó*: Egy magyar forradalmár: jegyzetek Duczynska Ilonáról. K. 1978. 8. sz. 20–21. l.
- Markovits Györgyi*: Szőnyi Tibor (1903–1949). Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 95–96. l.
- Máriássy Judit*: Sik Endre. Éllr. 1978. 22. évf. 15. sz. 2. l.
- Márkus Zsuzsa*: Meghalt Duczynska Ilona. MN. 1978. 34. évf. 97. sz. 5. l.
- (v): Meghalt Féja Géza. N. 1978. 106. évf. 192. sz. 5. l.
- (vamos): Meghalt Féja Géza. MN. 1978. 34. évf. 192. sz. 5. l.
- Molnár Margit*: Barta Lajos (1878–1964). Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 92–93. l.
- Nagy Károly*: Jánossy Lajos (1912–1978). MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 706–708. l.
- Nagy Péter*: Ignó Pál emléke. K. 1978. 5. sz. 10. l.
- Németh Péter*: Csallány Dezső (1903–1977), muzeológus, a nyíregyházi Jósza András múzeum igazgatója. AÉ. 1977. 104. köt. 2. sz. 249. l.

- Németh Lajos*: Hauser Arnold (1892–1978). MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 616–618. l.
- Nyers Rezső*: Búcsú Friss Istvántól. KgSz. 1978. 25. évf. 12. sz. 1409–1411. l.
- Dr. Orbán László*, 1912–1978. Köznevelés, 1978. 34. évf. 40. sz. 5. l.
- Dr. Orbán László* (1912–1978). Pártélet, 1979. 24. évf. 1. sz. 85–88. l.
- Orosz István*: A történetíró munkássága. 80 éve született Szabó István. Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 50–56. l.
- P. L.*: Féja Géza (1900–1978). Napjaink, 1978. 17. évf. 9. sz. 6. l.
- Parádi N.*: Méri István (1911–1975). AAr. 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 241–244. l.
- Péter László*: Búcsú Ortutay Gyulától. Kortárs, 1978. 22. évf. 6. sz. 998–1000. l.
- Péter László*: Hollós József (1876–1947). Somogyi könyvtári műhely, 1978. 17. évf. 1–4. sz. 57–74. l.
- Pusztai László*: Száz éve született Hajós Alfréd (1878–1955). Magyar Építőművészet, 1978. 5. sz. 56–59. l.
- Rados Jenő*: Dr. Kismarty Lechner Jenő. Születésének 100. évfordulójára (1878–1962). Magyar Építőművészet, 1978. 5. sz. 52–55. l.
- Rácz István*: Szabó István – történetíró – tanári munkája. Alföld, 1978. 29. évf. 7. sz. 56–59. l.
- Ránki György*: „Elemér” Macartney. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 72. 146–149. l.
- Ránki György*: Találkozásaim Macartney Elemérrel. Éllr. 1978. 22. évf. 27. sz. 6. l.
- Ruzsa Imre–Urbán János*: Péter Rózsa (1905–1977) emlékére. Matematikai Lapok, 1978. 28. évf. 3–4. sz. 123–137. l.
- Dr. Sik Endre* (1891–1978). TáSz. 1978. 33. évf. 5. sz. 62. l.
- Sükösd Mihály*: A hontalan optimista. Sinkó Ervin nyolcvan éve született. Éllr. 1978. 22. évf. 39. sz. 10. l.
- Szabó Ferenc*: Búcsú Jánossy Lajostól. Fizikai Szemle, 1978. 28. évf. 3. sz. 83–84. l.
- Szabolcsi Miklós*: Ortutay Gyula (1910–1978). MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 613–615. l.
- Szalai Tibor*: Bendefy László emlékezete (1904–1977). Földtani Közöny, 1978. Tom. 108. No. 4. 413–423. l.
- Tóth Dezső*: Révai József emlékezete. Tt. 1978. 32. évf. 12. sz. 42–46. l.
- Ujlaki Péter*: Sólyom László (1908–1950). Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 93–94. l.
- Urbán Károly*: Mód Aladár (1908–1973). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 78–80. l.
- Urbán Károly*: Révai József (1898–1959). Pártélet, 1978. 23. évf. 10. sz. 85–88. l.
- Urbán Károly*: Révai József (1898–1959). PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 162–222. l. – Ismerteti: TáSz. 1978. 33. évf. 11. sz. 104–105. l.
- Verebélyi Kincső*: Antropológia és pszichoanalízis. Pályakép Róheim Géza munkásságáról. Vg. 1978. 19. évf. 11. sz. 713–719. l.
- Verebélyi Kincső*: Róheim Géza (1891–1953). ET. 1977. 88. évf. 4. sz. 580–595. l.
- Vezér Erzsébet*: Duczynska Ilona. Éllr. 1978. 22. évf. 18. sz. 2. l.
- Vértés Róbert*: Öri Károly. (1898–1946). Pártélet, 1978. 23. évf. 3. sz. 83–85. l.
- Vértesy Miklós*: Trócsányi Zoltán (1886–1971). Kts. 1978. 28. évf. 11. sz. 683–685. l.
- Vida Sándor*: Asztalos János (1918–1956). Pártélet, 1978. 23. évf. 4. sz. 90–91. l.
- Vida Sándor*: Dobi István (1898–1968). Pártélet, 1978. 23. évf. 12. sz. 97–98. l.
- Vida Sándor*: Dr. Schönstein Sándor (1898–1945). Pártélet, 1978. 23. évf. 8. sz. 76–78. l.
- Vida Sándor*: Szaton Rezső (1887–1957). Pártélet, 1978. 23. évf. 1. sz. 85–86. l.
- Voksán József*: Ortutay Gyula (1910–1978). PSz. 1978. 28. évf. 6. sz. 483–484. l.
- Zoltán Péter*: Ortutay Gyula (1910–1978). Emlékezés egy közoktatásügyi miniszterre. Köznevelés, 1978. 34. évf. 14. sz. 2. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

Általános munkák

- Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában. Bp. 1978. Kossuth K. 393 l.
- Árkus István*: Kísérletek az iszlám megújítására. Vg. 1978. 19. évf. 2. sz. 129–135. l.
- Bán Jenő*: Fekete-sárga társaság. A sakkfigurák fejlődésének története. 1. r. (5–11. sz.) ÉIT. 1978. 33. évf. 28. sz. 867–870. l.; 2. r. (12–19. sz.) ÉIT. 1978. 33. évf. 29. sz. 909–913. l.
- Berki Zuárd*: A közös keresztény hagyomány orthodox értelmezése. ThSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 93–96. l.
- Beszélgetés Berend T. Ivánnal. Az európai elmaradottság összehasonlító kutatása. História, 1978. 56–57. l.

- Bökönyi Sándor:** „Vadakat terelő juhász . . .” Az állattartás története. Bp. 1978. Magvető K. 161 l. (Gyorsuló idő sor.)
- Ebünger-Bradean Nelu:** A kelet-európai németek. (A 13. századtól a 20. sz. közepéig.) Tt. 1978. 32. évf. 6. sz. 58–62. l.
- Fogarasi László:** San Marino, Európa legrégebb állama. ÉIT. 1978. 33. évf. 3. sz. 1039–1042. l.
- Grimc, Vekoslav:** Az egyház egyetemessége és nemzeti jellege katolikus szempontból. Confessio, 1978. 2. sz. 49–54. l.
- Huszár Tibor:** Értelmiség-történet – értelmiség-szociológia. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Bp. 1978. Kossuth K. 299. l. (5–70. l.)
- Kövér György:** Az orosz obszcina történetéhez. (Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról.) TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 338–354. l.
- Kuruc Andor:** A kozmikus világkép kialakulása. II. Ptolemaiosztól Newtonig. Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 776–781. l.
- Lukács György:** A modern dráma fejlődésének története. Bp. 1978. Magvető K. (Szerk.: Kőszeg Ferenc.) 2. kiad. 635 l. – Ismerteti: **Almási Miklós.** K. 1978. 8. sz. 27. l.; **Imre László.** Alföld, 1978. 29. évf. 12. sz. 184–186. l.
- Népismereti dolgozatok. 1976. (Szerk. és bev.: Kós Károly.) Bukarest, 1976. Kriterion K. 162 l. – Ismerteti: **Kovács Ágnes.** Honismeret, 1078. 6. évf. 1. sz. 58–59. l.; **Virág Ferenec:** Tanulmánykötet a történeti részek és Erdély népéletéről. BékÉI. 1978. 12. évf. 2. sz. 273–274. l.
- iff. Páll László:** A szekularizáció és a szekularizmus. – ThSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 97–99. l.
- Rapcsák János:** A Tower. Az erődítmények erődítménye. ÉIT. 1978. 33. évf. 38. sz. 1190–1193. l.
- Révay Zoltán:** Titkosírások. Fejezetek a rejtjelezés történetéből. Bp. 1978. Zrínyi K. 239 l. ill.
- Ságvári Ágnes:** Brüsszel. Budapest, 1978. 16. évf. 12. sz. 30–33. l.
- Simonyi Károly:** A fizika kultúrtörténete. Bp. 1978. Gondolat K. 478 l. ill.
- Stanilaoe, Dumitru:** Az egyház egyetemessége és néphezkötöttsége ortodox felfogásban. Confessio, 1978. 2. sz. 39–48. l.
- Sumner, Graham William:** Népszokások. Szokások erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. (Az utószót írta Kulcsár Kálmán.) Bp. 1978. Gondolat K. 996 l. Társadalomtudományi könyvtár. – Ismerteti: **Hoffmann Tamás:** A magánélet törvényei. Nsz. 1978. 36. évf. 196. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 6. sz. 496. l.
- Szabolcsi Bence:** Bevezetés a zenetörténetbe. Bp. 1977. Zeneműkiadó 156 l. – Ismerteti: **Gábor István.** MN. 1978. 34. évf. 29. sz. 4. l.
- Uráli Népek. Nyelvrokainak kultúrája és hagyományai. Szerk.: Hajdu P. Bp. 1975. Corvina, 321 l., 66 kép. – Ismerteti: **Kovács L. AAR.** 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 411–413. l.; **Mesterházy Károly.** AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 135–136. l.

Ismertetések

- Balázs József–Pongó János:** Pisztolyok, revolverek. Bp. 1977. Zrínyi Katonai Kiadó, 96 l. 54 ábra, 177 kép. – Ismerteti: **Szabó Sándor.** HK. 1978. 25. évf. 1. sz. 141–144. l.
- Bernal, J. D.:** A fizika fejlődése Einsteinig. Bp. 1977. Gondolat–Kossuth K., 352 l. – Ismerteti: **Darvas György.** MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz. 629–631. l.
- Elvin, Mark:** Fejlődés, stagnálás a kínai történelemben. Bp. 1977. Kossuth K. 395 l. – Ismerteti: **Lakatos György.** Tájékoztató, 1978. 2. sz. 172–173. l.
- Geschichte der Stadt Weimar. (Weimar város története.) Hrsg: Gitta Günther und Lothar Wallraf. Weimar, Hermann Bühlaus Nachfolger 1975. 1976. (2.) 909 l. – Ismerteti: **Tóth István György.** Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 778–780. l.
- Gecse Gusztáv:** Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Bp. 1977. Magvető K., 576 l. (Elvek és utak sor.) – Ismerteti: **Horváth Pál:** Történet-szemléletünk és a kereszténység. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 185–187. l.
- Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Szerk.: Balassa Iván. Bp. 1972. Akadémiai K., 652 l. – Ismerteti: **Selmezi Kovács Attila.** AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 571–572. l.
- Giurescu, Constantin:** Istoria padurului romanesti din cele mai vechi timpuri pina astazi. (A román erdő története a legrégebb időkől napjainkig). Bucuresti, 1976. 391 l. – Ismerteti: **Büchl Antal.** AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 580–588. l.
- Gonda Imre–Niederhauser Emül:** A Habsburgok. – Egy európai jelenség. Bp. 1977. Gondolat

- K. 362 l. – Ismerteti: *Ács Zoltán*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 373–375. l.; *Józsa György Gábor*. MN. 1978. 34. évf. 49. sz. 13. l.; *Kronstein Gábor*: Elfogult elfogulatlansággal a Habsburgokról. V. 1978. 21. évf. 4. sz. 109–110. l.; MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.; *Rónai Mihály András*: Egy jelenség története. Nsz. 1978. 36. évf. 142. sz. 13. l.; *Sándor Tibor*: Egy uralkodócsalád története. Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 788–790. l.; *Soós István*. Jelenkor, 1978. 21. évf. 12. sz. 1183–1184. l.; *Szakály Ferenc*: A Habsburgstori. Négy évszázad a magyar trónon. MH. 1978. 11. évf. 25. sz. 10. l.; *Szász Székely Győző*: Történelmi múlt jelenidőben. Köznevelés, 1978. 34. évf. 9. sz. 26. l.; *Tamás István*: A Habsburgok hét évszázada. Éllr. 1978. 22. évf. 3. sz. 10. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 31. l.
- Grigg, D. B.*: The Agricultural System of the World. An Evolutionary Approach. Cambridge, 1974. IX, 358 l. – Ismerteti: *Hoffmann Tamás*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 589–592. l.
- Günther, Franz*: Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. (A német paraszti rend története a korai középkortól a 19. századig.) Deutsche Agrargeschichte IV. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1976. 2. Auflage. 280 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1052–1955. l.
- Huszár Tibor*: Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp. 1977. Gondolat K. 567 l. – Ismerteti: *Hernádi Miklós*: Az értelmiség értelmezése. Éllr. 1978. 22. évf. 13. sz. 11. l.; *Kis Tamás*. MH. 1978. 11. évf. 67. sz. 10. l.; MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 330–331. l.; *Romsics Ignác*. Forrás, 1978. 10. évf. 11. sz. 89–90. l.; *Vekerdí László*. V. 1978. 21. évf. 5. sz. 109–113. l.
- Kovács István–Szabó Imre*: Az emberi jogok dokumentumokban. Bp. 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 624 l. – Ismerteti: *Bokorné, Szegő Hanna*. ÁI. 1978. 28. évf. 1. sz. 92–95. l.
- Labrousse, C. E.–Romano, R.–Dreyfus, F. G.*: Le prix du froment en France (1726–1913). Paris, 1970. XCVI, 246 l. – Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 295–296. l.
- Moltmann–Wendel*: Freiheit, Gleichheit, Schwesterkeit. Zur Emanzipation der Frau in Kirche und Gesellschaft. München, 1977. 72 l.
- Ismerteti: *Makkai László*: A nő az egyházban és a társadalomban. Confessio, 1978. 1. sz. 123–125. l.
- Otázky dějin Střední a Východní Evropy (Közép- és Kelet-Európa történetének kérdései). (Red.: František Hejl–Josef Koleja.) Brno, 1975. Universita J. E. Purkyně. 333 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 171–173. l.
- Samu Mihály*: A hatalom és állam. Bp. 1977. Közgazdasági- és Jogi K., 546 l. – Ismerteti: *Tamás András*. MJ. 1978. 25. évf. 1. sz. 76–79. l.
- Vasziljev, L. Sz.*: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában. Bp. 1977. Gondolat K., 386 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 247. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 32. l.

Ókor

Források

- C. Sallustius Crispus összes művei. Bp. 1978. M. Helikon, 217 l. (Bibliotheca Classica.)
- Szűcs-Szűcs-Samu*: Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig. AÉ. 1978. 105. köt. 1. sz. 78–90. l.

Feldolgozások

- Auguet, Roland*: Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok. (Utószó: Tóth István.) Bp. 1978. Európa K. 300 l.
- Bálint Cs[anád]*: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. AAr. 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 173–212. l.
- Bachofen, Johann Jakob*: A mítosz és az ősi társadalom. Bp. 1978. Gondolat, 465 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 958. l.
- Borzák István*: Semiramis Közép-Ázsiában? AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 213–222. l.
- Bökönyi Sándor*: Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 1–23. l.
- Castiglione L.*: Eine neuere Darstellung des Pharos und die Kult-Statue des alexandrinischen Paneions. AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 351–362. l.
- Castiglione László*: Évezredek dokumentumai. 1. Beszélő falak (Pompeji), ÉIT. 1978. 33. évf. 3. sz. 83–86. l.; 2. Forma urbis – forma

- orbis. (A római kori technika.) ÉIT. 1978. 33. évf. 6. sz. 178–181. l.; 3. A birodalom felélte alapjait: Diocletianus árrendelete. ÉIT. 1978. 33. évf. 16. sz. 491–494. l.; 4. A birodalom felélte alapjait: A bukás egyensúlyelmélete. ÉIT. 1978. 33. évf. 17. sz. 525–529. l.; 5. A római birodalom és az üldözött kereszténység. ÉIT. 1978. 33. évf. 22. sz. 691–694. l.; 5. Üldözött vallásból üldöző vallás (1–5. sz.). ÉIT. 1978. 33. évf. 23. sz. 715–718. l.
- Castiglione László*: Újabb régészeti adatok a Sarapis-kultusz kialakulásához. (III–IV. Ptolemaios uralkodásának kora.) AÉ. 1977. 104. köt. 2. sz. 176–188. l.
- Fodor A.*: The Rod of Moses in Arabic Magie. AO. 1978. Tom. 22. fasc. 1. 1–21. l.
- Gaál Ernő*: A királyság Izráelben: Saul, Dávid, Salamon. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 25–31. l.
- Gecse Gusztáv*: A keresztény ünnepek eredete. Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 481–485. l.
- Hartke, W.*: Traianus és Iulianus esküvései nagyszabású tervek megvalósítására. Ammianus Marcellinus művének egyik epizódjához. MTANYI. 1978. 30. köt. 1–2. sz. 35–64. l.
- Havas László*: Az ún. római forradalom kérdése a szovjet szakirodalomban. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 704–715. l.
- Hédervári Péter*: Az egyiptomi tíz csapás és az Exodus feltételezhető összefüggése a Santorin vulkán bronzkori kitörésével. Va. 1978. 43. évf. 2. sz. 90–94. l.
- Hooke, S. H.*: Mítoszok Mózes öt könyvében. Vg. 1978. decemberi számának melléklete, 20–35. l.
- Kákossy László*: Az alexandriai Idő-isten. (I. e. [a mítosz és a társ. kérdése.]) Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 613–620. l.
- Kákossy László*: Egyiptom és az antik csillaghit. Bp. 1978. Akadémiai K. 347 l., ill. (Apollo Könyvtár 9.)
- Katona Zoltán*: Miért csak ennyi? Az ókori kelet matematikája. TV. 1978. 109. évf. 10. sz. 455–456. l.
- Kerényi Károly*: Görög mitológia. (Történetek az istenekről és az emberiségről, hőrostörténetek.) Bp. 1977. Gondolat K. 520 l. ill. – Ismerteti: *Falus Róbert*: Kerényi mítosza és mitológiája. K. 1978. 4. sz. 12. l.; *Hahn István*: Ihlető forrás. Nsz. 1978. 36. évf. 98. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 245 l.; *G. Szilágyi Imre*. MN. 1978. 34. évf. 27. sz. 8. l.; *Szilágyi János György*. NHQ. 1978. Vol. 10. No. 71. 160–168. l.; Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 32. l.
- Kolnik, Titusz*: Q. Attilius Primus – interrex centurio und negotiator. AAr. 1978. Tom. XXX. fasc. 1–2. 61–75. l.
- Komoróczy Géza*: Die Königshymnen der III. Dynastie von Ur. AO. 1978. Tom. 21. fasc. 1. 33–66. l.
- Komoróczy G[éza]*: Lobpreis auf das Gefängnis in Sumer. AA. 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 153–174. l.
- Láng János*: Az őstársadalmak. Bp. 1978. Gondolat K. 422 l. – Ismerteti: *Hoffmann Tamás*: A néprajz történetismerete. Nsz. 1978. 36. évf. 127. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 718. l.; *G. Szilágyi Imre*. MN. 1978. 34. évf. 162. sz. 8. l.
- Lukács József*: Az óizraeli vallás történelmi típusáról. (A tanulmány egy, az ó- és újszövetségi monoteizmus kialakulásáról és fejlődéséről készülő nagyobb mű fejezete.) Vg. 1978. decemberi számának melléklete, 3–19. l.
- Maróth Miklós*: Nisibis i. sz. 350-es ostroma a szír források tükrében. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 224–227. l.
- Maróti Egon*: A Spartacus-felkelés: rabszolgaháború. (A felkelés kitörésének 2050. évford.) AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 18–24. l.
- Maróti Egon*: Spartacus-konferencia Bulgáriában, 1977. szept. 20–24. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 269–272. l.
- Maróti Egon*: Über die Verbreitung der Wassermühlen in Europa. AA. 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 255–280. l.
- Maspero, Henri*: Az ókori Kína. Bp. 1978. Gondolat K. 525 l.
- Nikoforov, V. N.*: A Kelet és a világtörténelem. Bp. 1978. ELTE, 459 l. ELTE Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 19.
- Olajos Teréz*: Figyelmen kívül maradt források Traianus pártus földi győzelmi emlékéiről. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 227–231. l.
- Prachner, G.*: Zur Bedeutung der antiken Sklaven- und Kolonienwirtschaft für den Niedergang des römischen Reiches. Historia 1973. 22. 732–755. l. – Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 299–300. l.
- Ritschel, K. H.*: Egy kopasz isten megpróbáltatásai. (Titus Flavius Domitianus, szül.: 51-ben, meghalt 95-ben.) IPM. 1978. 2. sz. 37–38. l.
- Rockwell, Joan*: Gondolatok az anyajogú társadalom lehetséges létezéséről az Ókori Görögországban Aiszkhülosz Oreszteiája alapján. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 349–357. l.

- Szabó Árpád*: The Beginnings of Greek Mathematics (A görög matematika kezdetei.) Bp. 1978. Akadémiai K., 580 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 957. l.
- Török László*: Bemerkungen zum Problem der „römischen“ Gräberfelder von Sayala (Nubien). AAr. 1978. Tom. 30. Fasc. 3–4. 431–435. l.
- Zieme, P.*: Ein uigurisches Fragment der Rama – Erzählung. AO. 1978. Tom. 21. fasc. 1. 23–32. l.
- Ismertetések*
- Darkó Jenő*: Császárimádó Róma – Képromboló Bizánc. Gyorsuló idő sor. Bp. 1977. Magvető K., 120 l. – Ismerteti: *Kapitánffy István*. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 252–253. l.
- Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az ókori Kelet világa. Összegyűjtött tanulmányok. I. 1934–1944. II. 1945–1972. Bp. 1975. 574 l. – Ismerteti: *Wessetzky Vilmos*. AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 67. l.
- Ferenczy E.*: From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State. Bp. 1976. Akadémiai K., 224 l. – Ismerteti: *Castiglione L.* AAr. 1977. Tom. 29. fasc. 3–4. 406–407. l.
- Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch. 1. köt. Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. (Szerzői koll.: szerk.: B. Krüger) Berlin 1976. Akademie-Verlag. 568 l. 133 kép, 6 tábl. és 3 térképmell. – Ismerteti: *Bóna István*. AÉ. 1977. 104. köt. 2. sz. 283. l.
- Kumaniacki, Kazimierz*: Literatura rzymska. Okres cyceronski. Warszawa, 1977. Panstwowa Wyd. Naukowe, 574 l. – Ismerteti: *Soós István*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 387–388. l.
- Polányi Károly*: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. 1976. Gondolat K. 485 l. – Ismerteti: *Balogh Zoltán*. MFSz. 1976. 22. évf. 2. sz. 289–295. l.
- Freda, Constantin*: Monedele Geto-Dacilor. (Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste Romania. Institutul de arheologie.) Biblioteca Arheologie XIX. Bucureşti 1973. 484 l., 80 t. – Ismerteti: *Huszár Lajos*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 771–772. l.
- Puskás Ildikó*: A védikus társadalom kialakulásának előzményei (I. e. 12–7. sz.) 1978. 112. évf. 1. sz. 98–109. l.
- Rapcsányi László*: Beszélgetések a Bibliáról. Bp. 1977. Minerva K. 311 l. – Ismerteti: *Varjas Endre*. Ellr. 1978. 22. évf. 21. sz. 10. l.
- Die Römer an Rhein und Donau. Szerk.: H. Köpstein. Berlin, 1975. 517 l. – Ismerteti: *R. Pető Mária*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 595–596. l.
- Seidl, E.*: Rechtsgeschichte Ägyptens als römischer Provinz (Egyiptom, mint római provincia jogtörténete). (Unter Mitarbeit von Dr. Alex Claus und Dr. Lothar Müller.) Verlag Hans Richarz, Sankt Augustin 1973. 290 l. – Ismerteti: *Hamza Gábor*. AJ. 1977. 20. évf. 4. sz. 641–642. l.
- Strabón*: Geographika. Bp. 1977. Gondolat K. 998 l., ill. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 4. sz. 331. l.; *G. Szilágyi Imre*: Az ókor úti-kalauza. MN. 1978. 34. évf. 51. sz. 8. l.; *Tamás István*: Ókori földrajz. Nsz. 1978. 36. évf. 64. sz. 7. l.
- Walter Gérard*: Brutus és a köztársaság végnapjai. Bp. 1975. Európa K. 278 l. – Ismerteti: *Szabó Károly*. Ttan. 1978. 23. évf. 2. sz. 28. l.

Középkor

Források

- Scientia et Virtus. Un commentaire anonyme de la consolation de Boeve. (Intr. Durza Sándor) Bp. 1978. MTA Könyvtára. 97 l. A MTA Könyvtárának Közleményei. Us. 5. sz.
- Tardy Lajos*: Johannes de Galonifontibus 1404. évi útibeszámolója a kaukázusi népekről. AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 91–123. l.
- Tóth Ilona G.*: A Chronicon Laurissense Breve 814. évi bejegyzésének értelmezéséhez. AT. 1977. 24. köt. 1. st. 41–44. l.

Feldolgozások

- Ecsedy Ildikó*: Perzsa követek a kínai udvarban az V–VI. században. AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 232–241. l.
- Endrei Walter*: Industiral Revolution in the Middle Ages? AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 133–136. l.
- Endrei Walter*: A középkor technikai forradalma. Bp. 1978. Magvető K. 107 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Vekerdí László*. Ellr. 1978. 22. évf. 18. sz. 11. l.
- Glebov, V. L.*: Szovremennaja nauka o proiszhozsdennij szlavjan. (The Present State of

- Science regarding Origins of the Slavs.)
Novoszibirszk, 1976. 15 l. – Ismerteti: *Bartha Antal*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 442–444. l.
- Gilson, Etienne*: A középkori filozófia mérlege. Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 759–760. l.
- Klaniczay Gábor*: Ötözködés és ideológia a középkorban. V. 1978. 21. évf. 8. sz. 35–51. l.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Bp. 1978. Gondolat K. 514 l.
- De Marco, Ottilia–Nebbia, Giorgio*: Sur l'histoire des falsifications et des fraudes des médicaments commerciaux. (A gyógyszerhamisítások és gyógyszer csalások történetéből.) (10–14. sz.) francia nyelven. *Historia Pharmaceutica*, 1977. Suppl. 9–10. 21–29.
- Marosi E.*: Das decus des mittelalterlichen Kunstwerkes. AA. 1975. Tom. 23. fasc. 3–4. 371–376. l.
- Maróth Miklós*: Az iszlám társadalmi rendje Al-Farabi filozófiájának fényében. AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 201–205. l.
- Máté Károly*: Buddha haláloka. OHI. 1978. 119. évf. 20. sz. 1237. l.
- Pesina, J.*: Un motivo bizantino-italiano nella pittura boema verso la meta del XIV. secolo. AHA. 1978. Tom. 24. fasc. 1–4. 91–99. l.
- Püspöki Nagy Péter*: Nagymorávia fekvéséről. V. 1978. 21. évf. 11. sz. 60–82. l.
- Rázsó Gyula*: A csataterék királynője. A gyalogság újjászületése a XV–XVI. században. ÉIT. 1978. 4. sz. 99–102. l.
- Ruzsa György*: A novgorodi iskola. Az orosz ikonfestészet központjai. (12–15. sz.) ÉIT. 1978. 33. évf. 31. sz. 975–978. l.
- Sokarev, Jurij*: Tűzfegyverek története. (14–16. sz.) IPM. 1978. 4. sz. 14–20. l.
- Süpek Ottó*: Középkori királyparódia. (Roland-ének, 11. sz.) FK. 1977. 23. évf. 4. sz. 363–383. l.
- Süpek Ottó*: Az ófrancia történeti ének. FK. 1978. 24. évf. 2. sz. 127–140. l.
- Wojtilla Gyula*: Krsiparašara. (VI–XI. századi szanszkrit nyelvű forrás a földműveléssel kapcsolatos ismereteket, tudnivalókat tartalmazza.) AT. 1977. 24. köt. 2. sz. 272–299. l.
- Ismertetések**
- Abe, Horst Rudolf*: Die Erfurter medizinische Fakultät in den Jahren 1392–1524. Beiträge zur Geschichte der Universität Erfurt (1392–1816). Leipzig, 1974. 259 l. – Ismerteti: *T. Pajorin Klára*. OtK. 1977. Vol. 23. No. 1. 135–136. l.
- Ault, Warren O.*: Open-Field Farming in Medieval England. London–New York, 1972. 183 l. – Ismerteti: *Tamási Erzsébet*. AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 334–338. l.
- Cochrane, Eric*: Tudomány és humanizmus az itáliai renaissanceban. *The American Historical Review*, 1975. 5. sz. 1039–1057. l. – Ismerteti: *iff. B[arta] J[ános]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. st. 386–387. l.
- Frojanov, I. Ja.*: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szociálno-ekonomicseszkaj izstorii. (A Kijevi Oroszország. Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok.) Leningrád, 1974. 158 l. – Ismerteti: *Font Márta*. Sz. 1978. 112. évf. 2. st. 363–364. l.; *Szvák Gy.* AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 142–143. l.
- Hledíková, Z.*: Az egyházi és világi hatalom viszonya a 14. sz. második felében. *Československý Časopis Historický*, 1976. 2. st. 249–276. l. – Ismerteti: *H[eizler] V[ilmos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 198–199. l.
- Huizinga, Johan*: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és művészet formái Franciaországban és Németalföldön a 14. és 15. században. Bp. 1976. Európa K. 327 l. – Ismerteti: *Urbach Zsuzsa*. MűE. 1978. 27. évf. 1. sz. 98–106. l.
- Kejř, J.*: [Városaink eredete.] *Československý Časopis Historický*, 1976. 3. sz. 377–401. l. – Ismerteti: *H[eizler] V[ilmos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 200–201. l.
- Korszunskij, A. R.*: Isztorija Ispanii 9–13. vekov (Szocial'no-ekonomicseszkie otnosenija i politicseszkij sztroj Auszturo–Leonszkogo i Leono–Kasztil'szkogo korolevsztva) (Spanyolország története a 9–13. században [Az Ausztria–Leon és a Leon–Kasztíliai királyság szociális-gazdasági viszonyai és politikai rendszere].) Moszkva, 1976. Vűszsaja skola, 239 l. – Ismerteti: *Varga Ilona*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 168–169. l.
- Lihacsev, D. Sz.*: Razvitie russzkaj literaturi X–XVII vekov. Epohi i szthii. Leningrád, 1973. 254. l. – Ismerteti: *Tétényi Maria*. FK. 1977. 23. évf. 2–3. sz. 334–336. l.
- Moravcsik Gyula*: Einführung in die Byzantinologie. Bp. 1976. Akadémiai K. 186 l., 12 t. – Ismerteti: *Magyar István*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 162–165. l.
- Obscsesztvo i goszudarsztvo feodal'noj Roszszii. Szbornik sztatej, poszvjascsennij 70-letiju akagyemika Leva Vlagyimirovicsa Cserepnina

- (A feudális Oroszország társadalma és állama. Tanulmánygyűjtemény Lev Vlagyimirovics Cserepnin akadémikus 70. születésnapjára). Moszkva, 1975. Nauka, 351 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1316–1320. l.
- Schreiner, Peter*: Die byzantinischen Kleinchroniken. 1. Teil. Einleitung und Text. Wien, 1975. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 688 l. (Corpus Fontium historiae Byzantinae. Vol. XII/1. Series Vindobonensis. Ed. Heribertus Hunger.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 441–442. l.
- Schreiner, Peter*: Die byzantinischen Kleinchroniken. 2. Teil. Historischer Kommentar. Wien, 1977. Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 644 l. (Corpus fontium historiae Byzantinae XII/2.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 145–146. l.
- Simon Róbert*: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Bp. 1975. Akadémiai K., 168 l. (Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 75.) – Ismerteti: *Hegyi Klára*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1321–1324. l.; *Hegyi Klára*. MTAFT. 1978. 27. köt. 1–3. sz. 305–307. l.
- Spiesz, A.*: [Az uralkodói hatalom és a városi önkormányzat viszonya a Kelet–Közép-Európában a feudalizmus idején.] Historický Časopis, 1976. 4. sz. 497–516. l. – Ismerteti: *H[eszler] V[ilmos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 198. l.
- Szágóczky-Kardos S[amu]*: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte. (Mitarbeiterin: T. Olajos.) Acta Ant. et Arch. XVI = Opuscula Byzantina I. Szeged, 1972. 140 l. – Ismerteti: *Nagy Tibor*. AT. 1976. 23. köt. 2. sz. 272–274. l.
- A 16–18. század története**
- Források**
- Machiavelli, Niccolo* művei. I–II. Bp. 1978. Europa K. 811, 793 l.
- Pascal, Blaise*: Gondolatok. Bp. 1978. Gondolat K. 464 l.
- Spinoza*: Teológiai-politikai tanulmány. (2. kiad.) Bp. 1978. Akadémiai K. 303 l.
- Wojtilla Gyula*: Egy XVIII. századi szanszkrit nyelvű imakönyv. AT. 1977. 24. köt. 1. sz. 37–41. l.
- Feldolgozások**
- Anderle Ádám*: Indián polgári forradalom? Megjegyzések a II. Tupac Amaru-felkelés (1572) gazdasági társadalmi hátteréhez. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 374–389. l.
- Anderle Ádám*: A kurákák szerepe a gyarmati társadalomban. (A perui alkirályság a 16–18. században.) Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 722–729. l.
- Bán Imre*: A jezsuita államelmélet. Vg. 1978. 19. évf. 10. sz. 600–605. l.
- Bellonci, Maria*: Lucrezia Borgia élete és kora. 2. kiad. Bp. 1978. Európa. 663 p., (Századok, emberek.)
- Fehér Pál, E.*: Tanulnak-e a politikusok a történelemből? Egy példa a 18. századból. Éllr. 1978. 22. évf. 29. sz. 4. l.
- Horváth Róbert*: Linné és Schözl – új szempontok a leíró statisztikai irány értékeléséhez. StSz. 1978. 56. évf. 10. sz. 1018–1039. l.
- Hronszky Imre*: A newtoni eszmék hatása a kémiai dinamika XVIII. századi fejlődésére. BME marx. len. tan. közl. 1978. 6. évf. 1. sz. 86–102. l.
- Kalmár Péter*: Fejezetek a papír történetéből. II. (A kezd. a 16. sz. végéig) MG. 1978. 22. évf. 5. sz. 55–57. l.
- Lóránd Nándor–Tóthné Sebők Eszter*: Kalózkodó hajóorvosok és tengerész balesetbiztosítás a XVIII. században. OHI. 1978. 119. évf. 12. sz. 733–734. l.
- Ludassy Mária*: A magányos lelkiismeret és az általános akarat. (A moralista Jean-Jacques és a törvényhozó Rousseau.) MFSz. 1978. 22. évf. 2. sz. 255–276. l.
- Makkay Adrienne*: Vallás szerepe a modern tudomány kialakulásában. Confessio, 1978. 2. évf. 3. sz. 123–124. l.
- Makkai László*: A „kozmosz forradalom” vallási dimenziója. Ember és természet a XVII. század kozmológiájában. Vg. 1978. 19. évf. 5. sz. 293–298. l.
- Mickun, Nyina*: Kinek az érdekeit fejezte ki a Mesta? TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 229–252. l.
- Mickun, Nyina*: A Mesta bírságai. (18. sz. utolsó negyede.) AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 1–10. l.
- Nagy László*: Kara Musztafa. Karrier és selyemzsinór. IPM. 1978. 4. évf. 5. sz. 132–139. l.

- Orosz István*: Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a XV–XVI. században. AUDhist. et. 11. 1977. 3–8. l.
- Pelle János*: A francia rokokó világképe. V. 1978. 21. évf. 9. sz. 55–67. l.
- Pénzes István*: A malmászat klasszikusa: Agostino Ramelli (1531–1590 és 1600 között halt meg), olasz mérnök. Gabonaipar, 1978. 25. évf. 5. sz. 191–197. l.
- Pérez István*: A malmászat klasszikusai: Girolami Cardano (1501–1576), orvos, matematikus, fizikus. Gabonaipar, 1978. 25. évf. 3. sz. 111–114. l.
- Petrov, M. K.*: A „gótikus világrend” és a „természet könyve”. A XVII. századi tudományos forradalom szellemi előfeltételeiről. Vg. 1978. 19. évf. 11. sz. 686–692. l.
- Szabadvány Ferenc*: Két nagy rivális: Gay-Lussac és Davy. (Születésük 200. évf. – kémikusok.) ÉIT. 1978. 33. évf. 50. sz. 1577–1578. l.
- Szuczucki, Lech*: Krakkói eretnekek a XVI. század második felében. Adalékok és megjegyzések. FK. 1977. 23. évf. 4. sz. 384–393. l.
- Szebeni Olivér*: Hubmaier Baltázár. Mártírhálálának 450. évfordulójára. (A reformáció híve.) ThSz. 1978. 21. évf. 5–6. sz. 177–181. l.
- Szociális kérdések Kálvin igehirdetésében. Confessio, 1978. 1. sz. 114–115. l.
- Szónyi György Endre*: Titkos tudományok és babonák. A 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseire. Bp. 1978. Magvető K. 157 l. Gyorsuló idő sor.
- Szvet, J.*: Kolumbusz. Bp. 1977. Kossuth K. 420 l. – Ismerteti: Ttan. 1978. 23. évf. 3. sz. 31–32. l.
- Urbán Aladár*: Kétszáz éve történt. Az USA függetlenségi harca – a francia királyi fegyvereivel. ÉIT. 1978. 33. évf. 25. sz. 776–779. l.
- Ubrizsy Andrea*: Clusius levelező társai. VSz. 1978. 32. évf. 1. sz. 124–127. l.
- Ürögdy György*: Morus Szent Tamás. Va. 1978. 43. évf. 1. sz. 230–233. l.
- Vekérdi László*: Az Utópia alternatívája. (Thomas Morus.) Éllr. 1978. 22. évf. 6. sz. 6–7. l.
- Ismertetések*
- Appleby, Joyce*: [Ideológia és elmélet: feszültség a politikai és gazdasági liberalizmus között a 16. századi Angliában.] The American Historical Review, 1976. 3. sz. 499–515. l. – Ismerteti: ifj. B[arta] J[ános]. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1081–1082. l.
- Ariés, Philippe*: L'enfant et la famille sous l'Ancien Régime. (A gyermek és család a Régi Rend idején). Párizs, 1976. Seuil, Collections Points, 316 l. – Ismerteti: Barcs Ágnes. MP. 1978. 3–4. sz. 454–455. l.
- Ariés, Philippe*: [A város és a család.] Esprit, 1978. január. – Ismerteti: V. 1978. 21. évf. 6. sz. 118–120. l.
- Der arm man 1525. Volkskundliche Studien. Szerk.: Hermann Strobach. Berlin, 1975. 366 l. – Ismerteti: Hans-Heinrich Müller. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 294. l.
- Biatostocki, Jan*: The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary–Bohemia–Poland. London, 1976. Wrightman Lectures, Vol. 8. Phaidon Limited, 312 l., + ill. – Ismerteti: Feuerné Tóth Rózsa, és Mojer Miklós. MűÉ. 1978. 27. évf. 2–3. sz. 209–217. l.
- Casalis, Georges*: Protestantisme, Librairie Larousse. Paris 1976. 300 l. – Ismerteti: Szovikné – Ravelbarivonyy Lygée Jeannine. ThSz. 1978. 21. évf. 1–2. sz. 61. l.
- Debien, Gabriel*: Les esclaves aux Antilles françaises (XVII–XVIIIe siècle). Basse-Terre, Fort de France 1974. 530 l. – Ismerteti: Nagy László. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 297–298. l.
- Denzer, Horst*: Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. (Morálfilozófia és természetjog Samuel Pufendorfnál) – München, 1972. 405 l. – Ismerteti: Poór János. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 368–371. l.
- Flugschriften der Bauernkriegszeit. Szerk.: A. Laube, H. Werner. Berlin, 1957. 662 l. – Ismerteti: Hans-Heinrich Müller. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 294–295. l.
- Gerlach, Stefan*: Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Varigrad. (Ausgewählt, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Maria Kiselintschewa. Vorwort und Redaktion: Bistra A. Zwetkova. Sofia, 1976. Izd. na Otetschestvenija Front, 289 l.) [Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel an die Ottomanische Porte.] – Ismerteti: Niederhauser Emil. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 144–145. l.
- Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegung im 16–17. Jahrhundert. (A 16–17. századbeli kelet–közép-európai parasztmozgalmak történetéből.) Bp. 1977.

- Akadémiai K., 533 l. – Ismerteti: *Bellér Béla*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 577–580. l.
- Így látták. Indián és spanyol krónikák. Bp. 1977. Európa K. – Ismerteti: *Ttan*. 1978. 23. évf. 3. sz. 32. l.
- Lhotsky, Alfonz*: Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. (1520–1527.). (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs, Band 4. – Schriften des Dr. Franz Joseph Mayer-Günthof-Fonds. Nr. 7.) Wien, 1971. H. Böhlau Nachf. 232 l. – Ismerteti: *Perjés Géza*. AH. 1977. Tom. 23. No. 445–452. l.
- Mann, G[olo]*: Wallenstein. Sein Leben. (Wallenstein élete.) Frankfurt/M. 1971. 1367 l. – Ismerteti: *Kalmár János Miklós*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 366–368. l.
- Martin, Bernd*: [Anglia külkereskedelme és külpolitikája Cromwell idejében.] Historische Zeitschrift, 1974. 3. sz. 571–592. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 797–798. l.
- Mittenzwei, Ingrid*: [A kereskedő és manufaktúraburzoázia fejlődése a német államokban.] Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1975. 2. sz. 179–191. l. – Ismerteti: *N[émeth] B[eáta]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1082–1084. l.
- Otetea, Andrei*: A reneszánsz és a reformáció. Bp. 1974. Gondolat Kiadó, 438 l. – Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. AH. 1977. Tom. 23. No. 2–4. 452–454. l.
- Pancsenko, A. M.*: Ruszszkaja sztihotvornaja kul'tura XVII veka. Leningrád, 1973. 280 l. – Ismerteti: *Tétényi Mária*. FK. 23. évf. 2–3. sz. 332–334. l.
- Panova, Snežka*: Zur Frage der Handelsbeziehungen zwischen den bulgarischen und den rumänischen Ländern im XVII. Jahrhundert. Études Balkaniques, 1975. 1. sz. 103–114. l. – Ismerteti: *Markó László*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 293. l.
- Pavard, J. M.*: Productions et rendements céréalières à Cheux au début du XVIIe siècle. Annales de Normandie (Caën) 1976. No. 1. 41–65. l. – Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 596–597. l.
- Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. (Közreadta, vál. és bev.: Tardy Lajos) Bp. 1977. Gondolat K. 454 l. – Ismerteti: *Hegyí Klára*: Szemtanúk jelentései. Nsz. 1978. 36. évf. 109. sz. 7. l.; *Jankovics József*. ItK. 1978. 82. évf. 3. sz. 404–406. l.; MT. 1978. 23. köt. 3. sz. 246. l.
- Renaissanceliteratur und frühbürgerliche Revolution. Studien zu den sozial- und ideologegeschichtlichen Grundlagen europäischer Nationalliteraturen. Hrsg. von Robert Weimann, Werner Lenk und Joachim-Jürgen Slomka. Berlin–Weimar, 1976. 360 l. – Ismerteti: *Niederhauser E[mil]*. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 491–494. l.
- Šindelář, B.*: [A 16–18. századi abszolút monarchiák oszttálypolitikai jellemzői.] Československý Časopis Historický. 1976. 4. sz. 564–599. l. – Ismerteti: *H[eizler] V[ilmos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 197. l.
- Stadt- Schule-Universität-Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert. Vorlagen und Diskussionen eines Barock-Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschafts 1974 in Wolfenbüttel. München, 1976. Verlag C. H. Beck, 681 l. – Ismerteti: *Bitskey István*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 391–392. l.
- Sutter Fichtner, Paula*: [Dinasztikus házasság a 16. századi Habsburg diplomáciában és az államvezetésben.] The American Historical Review, 1976. 2. sz. 243–265. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1080–1081. l.
- Szarota, Elida Maria*: Geschichte, Politik und Gesellschaft im Drama des 17. Jahrhunderts. Bern und München, 1976. Francke Verlag, 258 l. – Ismerteti: *Bitskey István*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 390. l.
- Szkrinnikov, R. G.*: Ivan Groznij (Rettegett Iván). Moszkva, 1975. 248 l. – Ismerteti: *Szvák Gyula*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 364–366. l.
- Westermann, Ekkehard*: Zur Erforschung des nordmitteleuropäischen Ochsenhandels (1480–1620). Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1975. 1–31. l., 1. mell. – Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1977. 19. évf. 1. sz. 300–301. l.
- Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert. (Tudománypolitika Közép- és Kelet-Európában. Tudományos Társulatok, akadémiák és főiskolák a 18. században és a 19. sz. elején.) Hrsg. von Erik Amburger, Michal Ciesta und László Sziklai. Red. Heinz Ischreyt. Berlin 1976. Verlag Ulrich Camen 4. 385 l. Studien zur Geschichte der Kultur-

beziehungen in Mittel- und Osteuropa 3. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 774–776. l.

Wittmann Tibor: Das Goldene Zeitalter der Niederlande. Bp. 1975. Corvina. 346 l. – Ismerteti: *Kun M. NÉHong*. 1977. Vol. 12. 286–287. l.

1789–1917

Források

Herder, Johann Gottfried: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, és más írások. Bp. 1978. Gondolat K. 685 l. Gondolkodók.

Kortársak Puskinról. (Vál. és jegyz.: Bakcsi György.) Bp. 1978. Gondolat K. 456 l.

Az oroszországi szociáldemokrata munkáspárt II. kongresszusának jegyzőkönyvéből. (1903. július 30–augusztus 23.) (Közli: Varga Lajos) NMTÉvk. 1978. 101–108. l.

XIII. Leó és „egy szocialista” (Jules Guesde, 1845–1922.) 1878 dec.-ben írt levele. Vg. 1978. 19. évf. 7. sz. 440–443. l.

Zahari Sztrojanov: Egy nemzet mámora. (Feljegyzések a bolgár felkelésről.) Bp. 1978. Európa K. 823 l. Századok – emberek.

Feldolgozások

Berend T. Iván–Ránki György: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. V. 1978. 21. évf. 3. sz. 1–11. l.

Berend T. Iván–Ránki György: Gazdasági elmaradottság és a külkereskedelem szerepe a XIX. századi Európában. TSz. 1978. 21. évf. 2. sz. 253–280. l.

Berend T. Iván–Ránki György: A gazdasági nekilendülés „emberi” tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században, KgSz. 1978. 25. évf. 12. sz. 1430–1444. l.

Berend T. Iván–Ránki György: Néhány megjegyzés Lengyel László cikkéhez a pontos vita érdekében. V. 1978. 21. évf. 9. sz. 107–108. l.

Csató Tamás: The Development of Internal Trade in East Central and South East Europe (a Few Outstanding Features of the Capitalist Era from the Middle of the 19th Century to the Middle of the 20th). AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 397–440. l.

Galbraith, John Kenneth: Papírpénz és forradalom. (18. sz.) IPM. 1978. 4. évf. 6. sz. 8–11. l.

Goy, Joseph: Adalékok a szokástörténet tanulmányozásához. Ház, házassági és örökösödési szokások Bearn-ban és Bigorre-ban a XIX. században. TSz. 1978. 21. évf. 3–4. sz. 485–496. l.

Gyürky Zoltán: Az imperializmus klasszikus gyarmati rendszere szétesésének történelmi folyamata. NSz. 1978. 9. évf. 1. sz. 120–127. l.

Hanák Péter: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 151–157. l.

Hermann István: Dialektika és tudományos fejlődés. Fichte és Schelling. V. 1978. 21. évf. 8. sz. 1–9. l.

Hobsbawm, E. J.: A tőke kora. 1848–1875. Bp. 1978. Kossuth K. 286 l.

Hobsbawm, Eric: A vallás és a szocialista mozgalmak kibontakozása. (19. sz. 70-es éve) Vg. 1978. 19. évf. 12. sz. 729–738. l.

Jacobeit, Wolfgang: Az iparosítás társadalmi-kulturális és társadalmi-gazdasági hatása Közép-Európa parasztságára. (A 19. sz. közepétől a 20. sz. elejéig.) AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 317–324. l.

Jemnitz János: Az 1917. évi „stockholmi konferencia” történetéhez. (Új adatok az antant kormányainak és szocialistáinak szerepéhez.) Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 530–554. l.

Jemnitz János: Az 1878. évi franciaországi munkáskongresszus. (január 28–február 8.) NMTÉvk. 1978. 121–125. l.

Jemnitz János–Felix Tych: A II. Internacionálé és a gyarmati kérdés. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 84–113. l.

Jemnitz János: A háború és a gyarmati kérdés a II. Internacionálé 1907. és 1910. évi kongresszusán. Bp. 1978. Akadémiai K. 188 l. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 84.) – Ismerteti: *Erényi Tibor*: Az internacionalizmus és a megalkuvás vitája. Nsz. 1978. 36. évf. 270. sz. 7. l.; MT. 1978. 23. köt. 9. sz. 719. l.

Jemnitz János: A történet kezdete (1890. május 1.) Nsz. 1978. 36. évf. 101. sz. 4–5. l.

Kostrowicka, Irena: A mezőgazdasági termelés és technika változásai a Lengyel Királyságban az iparosítás első korszakában. (1815–1864.) AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 101–115. l.

Kovács Endre: Herzen. Bp. 1978. Gondolat. 338 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 7–8. sz.

636. l.; *Soós István*: Egy „nagy emigráns” élet-rajza. Nsz. 1978. 36. évf. 199. sz. 7. l.
- Kovács Endre*: Wysocki és a lengyel emigráció. IPM. 1978. 4. évf. 3. sz. 133–137. l.
- Kövágó László*: A szerb szociáldemokrata párt megalakítása. (1903. július.) NMTÉvk. 1978. 132–135. l.
- Lengyel László*: Kölcsönös társadalmi-gazdasági függőség a XIX. századi európai gazdasági fejlődésben. (Gondolatok Berend T. Iván és Ránki György tanulmánya ürügyén.) V. 1978. 21. évf. 9. sz. 100–106. l. (Berend T. Iván–Ránki György: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében c. cikk vitája. V. 21. évf. 3. sz. 1–11. l.)
- Ludassy Mária*: Az ész istennő tündöklése és bukása. A francia forradalom ünnepeinek és kultuszainak történetéből. Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 490–499. l.
- Macera, Pablo*: A perui cukornádültetvények munkaerő-gazdálkodása a XIX. században. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 72–103. l.
- Maróti Istvánné*: Természettudományos műveltség és közművelődés a XIX. században. Honismeret, 1978. 6. évf. 2. sz. 32–33. l.
- Medvedyev, V. V.*: Az internacionalisták mozgalmanak kezdete Szovjet-Oroszországban. NMTÉvk. 1978. 65–72. l.
- Menyhárt Lajos*: Oroszország válsága és a liberálisok az „Oszvobozsgyenyije” tükrében. AUDhist. et. 11. 1977. 9–42. l.
- Nagy Csaba*: A nagy francia forradalom magyar szemtanúi. (gr. Teleki Imre, 1771–1848; Eszterházy Bálint, 1740–1806). MN. 1978. 34. évf. 176. sz. 9. l.
- Nagy Csaba*: Párizs a Kommün küszöbén. Grisza Ágost naplója és levelei. ÉIT. 1978. 33. évf. 33. sz. 1036–1038. l.
- Németh G. Béla*: Az egyensúly elvesztése. (A német romantika.) Bp. 1978. Magvető K. 151 l. – Ismerteti: *Szegedy-Maszák Mihály*: Egy ismeretlen ismerős. MH. 1978. 11. évf. 202. sz. 10. l.
- Niederhauser Emil*: Az albán nemzeti mozgalom kezdetei (1878–1912). V. 1978. 21. évf. 12. sz. 51–60. l.
- Niederhauser Emil*: Szakadás a bolgár szociáldemokrata munkáspártban (1903). NMTÉvk. 1978. 126–131. l.
- Nyiri Kristóf*: Ludwig Wittgenstein tudományfelfogása. MT. 1978. 23. köt. 5. sz. 360–368. l.
- Patáky Ernő*: Néhány észrevétel Gunst Péter: „az iparosodás hatása a Nyugat– és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században” c. tanulmányára. (Valóság, 1976. 9. sz. 1–17. l.) AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 283–285. l.
- Perényi József*: Száz esztendeje történt. A független Bulgária megszületése. MH. 1978. 11. évf. 53. sz. 6. l.
- Perényi László*: Friedrich Schiller, a katonaorvos. (18. sz. utolsó két évtizede.) OHI. 1978. 119. évf. 34. sz. 2093–2097. l.
- Rathmann János*: Spinoza a német felvilágosodásban és Herder filozófiájában. MFSz. 1978. 22. évf. 4. sz. 528–531. l.
- Sándor Tibor*: Clara Zetkin és a német szociáldemokrata nőmozgalom. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 146–172. l.
- Sárosi Bálint*: A népzene kutatás kezdeteiről. Muzsika, 1978. 21. évf. 10. sz. 41–44. l.
- Somgyi Éva*: Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 1–32. l.
- Szabó Miklós*: Programideológiák és állapotideológiák. (Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban.) Vg. 1978. 19. évf. 2. sz. 72–80. l.
- Az SZKP számokban. Az OSzDMP II. kongresszusának 75. évfordulójára. (A párttagok számának alakulása 1905-től 1976-ig.) BSzoc. 1978. 21. évf. 7. sz. 143–147. l.
- Tóth Csaba*: A Brook Farm. Egy XIX. századi amerikai modell-közösség története. Vg. 1978. 19. évf. 704–712. l.
- Vadász Sándor*: Az 1878-as szocialistaellenes törvény Németországban. NMTÉvk. 1978. 5–16. l.
- Varga Csaba*: A kodifikáció és hanyatlása a burzsoá demokrácia fejlődéstörténetében. (19. sz.) JK. 1978. 33. évf. 9. sz.
- Varga Lajos*: A németországi szociáldemokrata párt drezdai kongresszusa. (1903. szeptember) NMTÉvk. 1978. 136–144. l.
- Varga Lajos*: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első, 1903-as agrárprogramja. PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 77–115. l.

Ismertetések

- Agulhon, Maurice*: A polgári-női allegória. Vázlat a köztársaság régészetéhez. Annales, 1973. 28. évf. január–február, 5–35. l. – Ismerteti: *E[rdődyne] Cs[orba] Cs[illa]*. Sz. 1977. 112. évf. 2. sz. 388–390. l.
- Alekszandrov, V. A.*: Szel’szkaja obscsina v Roszszii XVIII-nacsalo XIX. v. (A faluközösség Oroszországban, XVIII–XIX. sz.

- elején.) Moszkva, 1976. 323 l. – Ismerteti: *Kurunczi Jenő*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 588–589. l.
- Angermann, E.*: [A korai német alkotmányos mozgalom és az amerikai példakép.] Historische Zeitschrift, 1974. 1. sz. 1–32. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 202–203. l.
- Bédarida, François*: [A francia munkásmozgalom és a gyarmatosítás kérdése.] Le Mouvement Social 1974. január–március. – Ismerteti: *J[emnitz] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1090. l.
- Bernstein, Samuel*: [A Babeuf-összeesküvés – ahogyan ezt az Egyesült Államok sajtója látta.] International Review of Social History, 1975. 1. sz. – Ismerteti: *J[emnitz] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1085–1086. l.
- Black, J.*: (A német konzervativizmus és a francia forradalom. Egy történeti-politikai analízis kísérlete.) Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1976. 2. sz. 729–749. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 201–202. l.
- Boldt, Werner*: (Alkotmányos monarchia vagy parlamenti demokrácia. Vita a német nemzetgyűlésről az 1848-as forradalomban.) Historische Zeitschrift, 1973. 3. sz. 554–622. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 800–801. l.
- Bolívár, Simón* írásai. Bp. 1976. Európa K., 312 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1057–1058. l.
- Botz, Gerhard–Brandstetter, G.–Pollak, M.*: Im Schatten der Arbeiterbewegung. (Zur Geschichte des Anarchismus in Österreich und Deutschland. Wien, 1977. Europa Verl., 190 l. – Ismerteti: *Balázs Ilona*: Az ausztriai anarchizmusról. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 256–258. l.
- Brandt, Hartwig*: Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz. Politisches Denken im Einflussfeld des monarchischen Prinzips. (Rendi képviselő a Vormärz időszakában. Politikai gondolkodás a monarchikus elv befolyású övezetében.) Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1978. 331 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1058–1061. l.
- Bridge, F. R.*: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria–Hungary, 1866–1914. London and Boston, 1972. XVI. 480 l. – Ismerteti: *Jeszzenszky G. A. H.* 1978. Tom. 14. No. 1–2. 137–138. l.
- Bridge, F. R.*: Great Britanian and Austria–Hungary 1906–1914: A Diplomatic History. London, 1972. XII, 320 l. – Ismerteti: *Jeszzenszky Géza. A. H.* 1978. Tom. 24. No. 1–2. 137–138. l.
- Brinkerhoff Gilbert, Bentley*: [David Lloyd George, a föld, a költségvetés és a társadalmi reform kérdése.] The American Historical Review, 1976. 5. sz. 1058–1067. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta] J[ános]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 392–393. l.
- Casparé, Pierre*: [Szempontok az 1848-as osztályharc kérdéséhez: a Mobil Gárda toborzása.] Revue Historique 1974. július–szeptember sz. 81–107. l. – Ismerteti: *Cs[orba] Cs[illa]*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 798–800. l.
- Clarke, James F.*: Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971. Arno Press and The New York Times, 358 l. The Eastern Europe Collection. – Ismerteti: *Niederhauser Emil. A. H.* 1977. Tom. 23. No. 3–4. 455–457. l.
- Csubinszkij, Vagyim*: Wilhelm Liebknecht. Bp. 1976. Kossuth K., 303 l. – Ismerteti: *Jemnitz J. A. H.* 1977. Tom. 23. No. 3–4. 457–460. l.
- Curticăpeanu, V.*: Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État national Roumain. (Kulturális mozgalom a román nemzeti állam megvalósításáért.) Bucarest, 1973. 264 l., 1 térk. – Ismerteti: *Szász Zoltán*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 584–585. l.
- Dąbrowski, Jan*: Dziennik 1914–1918. (Napló, 1914–1918.) Kraków, 1977. 231 l. – Ismerteti: *Kovács Endre*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 380–383. l.
- Desmarais, Ralph*: [Lloyd George és az angol kormány sztrájkterő szervezeteinek kialakulása.] International Review of Social History, 1975. 1. sz. – Ismerteti: *J[emnitz] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1091. l.
- Fehér Pál, E.*: Haladás – a reakcióért. Egy Nelson-életrajz margójára. (Truhanovszkij, V.: Admiral Nelson. Csertyi portreta flotovodca, polityika, cselovjeka. Moszkva 1977.) c. könyv ismertetése. – Éllr. 1978. 22. évf. 10. sz. 6. l.
- Fehér Pál, E.*: Hogyan születik egy diktátor – avagy még egy életrajz Napóleonról. (Két szovjet történész, A. Manfred és J. Tarle könyvei.) Éllr. 1978. 22. évf. 3. sz. 3. l.
- Foner, Philipp S.*: [Tiltakozások az Egyesült Államokban Bismarck szocialistaellenes törvénye ellen.] International Review of Social History,

1976. 1. sz. 30–35. l. – Ismerteti: *J[emnitz]* *J[ános]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 390–391. l.
- Fricke, Dieter*: Die deutsche Arbeiterbewegung 1869–1914. Ein Handbuch über ihre Organisation und Tätigkeit im Klassenkampf. Berlin, 1976. 975 l. – Ismerteti: *Tokody Gyula*. A német munkásmozgalom, 1868–1914. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 197–201. l.
- Gall, L.*: [Liberalizmus és „polgári társadalom”. A németországi liberális mozgalom jellegéhez és fejlődéséhez.] *Historische Zeitschrift* 1975. 2. sz. 324–356. l. – Ismerteti: *E[rdődy]* *G[ábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 205–207. l.
- Gonda Imre*: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren 1916–1918. (A császárságok hanyatlása Közép-Európában. A kettős szövetség az utolsó háborús években, 1916–1918). Bp. 1977. 428 l. – Ismerteti: *Farkas Márton*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 783–785. l.
- Haines, M. R.*: Mortality in nineteenth century America: estimates from New York and Pennsylvania census data, 1865–1900. (Halandóság a 19. századi Amerikában: becslések New York és Pennsylvania 1865-ös és 1900-as népszámlálási adatai alapján. *Demography*, 1977. No. 3. 311–331. l. – Ismerteti: *F. T. D.* 1978. 21. évf. 2–3. sz. 400–401. l.
- Hernon, Joseph M., Jr.*: [Az utolsó whig történet-szemlélet.] *George Macaulay Trevelyan* 1876–1962. *The American Historical Review*. 1976. 1. sz. 66–97. l. – Ismerteti: *ifj. B[arta]* *J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1091–1092. l.
- Hötzendorf, Conrad von*: Private Aufzeichnungen. Wien–München, 1977. 352 l. – Ismerteti: *F[arkas]* *M[árton]*. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 431–435. l.
- Jászay Magda*: Mazzini. Bp. 1977. Gondolat, 296 l. – Ismerteti: *T. E[rdeyi]* *I[lona]*. Helikon, 1978. 24. évf. 3. sz. 394. l.
- Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben, 1914–1917. Bp. 1975. Akadémiai K., 608 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor*. Sz. 111. évf. 6. sz. 1333–1336. l.
- Kann, Robert*: Erzherzog Franz Ferdinand. Studien. (Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1976. 256 l.) – Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 595–598. l.
- Karush, G. E.*: Industrialisation et changements de la population active en Belgique de 1846 a 1910. (Iparosítás és az aktív kereső népesség változása 1846 és 1910 között Belgiumban. – *Population et Famille*, 1977. No. 1. (40), 37–76. l. – Ismerteti: *K. R. D.* 1978. 21. évf. 2–3. sz. 404–406. l.
- Kasznik, Alekszandra Helena*: Między Francją a Algérią. Z dziejów emigracji polskiej, 1832–1856. (Franciaország és Algéria között. A lengyel emigráció történetéből, 1832–1856.) Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977. Ossolineum, 171 l. – Ismerteti: *Petneki Aron*. Sz. 1978. 112. évf. 3. sz. 580–581. l.
- Kogálniceanu Mihail*: A parasztság sorsának könnyítése. Bukarest, 1975. Kriterion, 224 l. – Ismerteti: *Büchl Antal*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 284–287. l.
- Könyvek a szlovák nemzeti értelmiség geneziséről. Kuzmík, Jozef: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, I–II. (Humanizmus-korabeli szlovák és szlovákiai vonatkozású szerzők szótára) Martin, 1976. *Matica Slovenská*, 961 l.; Tibensky, Ján–Bokesová-Uherová, Mária: *Priekopnici slovenskej kultury* (A szlovák kultúra úttörői), Bratislava, 1975. SPN, 314 l.; Hučko, Ján: *Sociálne zloženie slovenskej obrodenskej inteligencie* (A szlovák nemzeti újjászületés értelmiségének szociális összetétele és származása), Bratislava, 1974. SAV, 385 l. – Ismerteti: *Szarka László*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 173–178. l.
- Lescsilovszkaja, I. J.*: [A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 19. sz. első felében.] *Voproszi Isztorii*, 1976. 12. sz. 75–92. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1084–1085. l.
- [Mindennapi élet Franciaországban a XVII. századtól a XIX. századig.] Párizs, 1977–78. – Ismerteti: *Pelle János*. V. 1978. 21. évf. 12. sz. 108–112. l.
- Mitchell, Arthur*: Labour in Irish Politics. 1890–1930. The Irish labour movement in an age of revolution. Dublin, 1974. 317 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*: A munkásság az ír politikában. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 201–207. l.
- Mylnikov, A. Sz.*: Vznik národné osvícenské ideologie v českých zemích 18. století. Prameny národného obrození. (A nemzeti felvilágosodási ideológia kialakulása a cseh tartományokban a 18. században. A nemzeti meg-

- újulás forrásai.) Praha, 1974. Universita Karlova, 259 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 169–171. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Szabdközművéség a XX. században. Bp. 1977. Kossuth K. 177 l. – Ismerteti: *Romsics Ignác*: Az emberbarát „fel-forgatók”. *Nsz.* 1978. 36. évf. 56. sz. 7. l.
- Narocsnyickij, A. L.*: [Az 1875–1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak.] *Voproszi Isztorii*, 1976. 11. sz. 32–52. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1088–1090. l.
- Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. Kossuth K. 244 l. – Ismerteti: *Kiss Gy. Csaba*. *ItK.* 1978. 82. évf. 1. sz. 142–143. l.; *Palotás Emil*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1324–1327. l.
- Novaja isztorija. (Vtoroj period.) Pod red. E. E. Jurovszkij i I. M. Krivoguz. (Újkori történelem.) Második szakasz. Moszkva, 1976. Vűzssaja skola, 542 l., mell., 2 térk. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1331–1333. l.
- Nunes, Americo*: Les révolutions du Mexique. Paris, 1975. 188 l. (A függetlenség kivívásától az 1910–1917-es forr. és polgárháborúig.) – Ismerteti: *Nagy László*. *AtSz.* 1977. 19. évf. 3–4. sz. 599–600. l.
- Nyurkajeva, A. Z.*: [Az 1903 májusi fordulat Szerbiában.] *Voproszi Isztorii*, 1977. 7. sz. 67–78. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 391–392. l.
- Otto, Helmut-Schmiedel, Karl*: Der erste Weltkrieg. Militärhistorische Abriss. Berlin 1977. I–II. köt. 472, 424 l. – Ismerteti: *Farkas Márton*. *HK.* 1978. 25. évf. 3. sz. 428–431. l.
- Poznanszkij, V.*: Ocserk formirovánja ruszszkoj nacionálnoj kulturü (Fejezetek az orosz nemzeti kultúra kialakulásának történetéből). Moszkva, 1975. – Ismerteti: *Gereben Ágnes*. *FK.* 1977. 23. évf. 2–3. sz. 336–338. l.
- Protaszov, L. G.*: [Az orosz hadsereg osztályösszetétele október előtt.] *Isztorija SzSzSzR.*, 1977. 1. sz. 33–48. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 393–395. l.
- Ründzjunszkij, P. G.*: Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861–1904). *Isztorija SzSzSzR.* 1977. 2. sz. 34–52. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1086–1088. l.
- Salgó László*: Gyarmatpolitika Napóleontól De Gaulleig. Bp. 1977. Kossuth K., 385 l. – Ismerteti: *Ormos Mária*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1076–1079. l.
- Schausberger, N.*: [Az 1871-es „Birodalomalkotás” az ausztriai közvélemény tükrében.] *Österreich in Geschichte und Literatur*, 1974. 6. sz. 321–340. l. – Ismerteti: *E[rdődy Gábor]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 204–205. l.
- Scsetyinyina, G. I.*: [A szolgálati jegyzékek mint a reform utáni orosz professzori kar összetételét tükröző történeti források.] *Isztorija SzSzSzR.* 1977. 1. sz. 84–96. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 203–204. l.
- Scsetyinyina, G. I.*: *Universziteti v Roszszii i usztav 1884 goda.* (Az egyetemek Oroszországban és az 1884. évi törvény.) Moszkva, 1976. Nauka, 229 l. – Ismerteti: *Bartha Antal*. Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1064–1067. l.
- Sipulina, A. V.–Jakobszon, Ju. A.*: [A munkásküldöttek szovjetje Ivano-Viznyeszenszkben 1905-ben.] *Voproszi Isztorii*, 1977. 2. sz. 38–55. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1349–1351. l.
- Somlai Péter*: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Bp. 1977. Akadémiai K. 151 l. (Szociológiai tanulmányok 18.) – Ismerteti: *Gerő András*. *MN.* 1978. 34. évf. 29. sz. 4. l.; *MT.* 1978. 23. köt. 1. sz. 87. l.
- Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák liberálisok útja a kiegyezéshez.) Bp. 1976. Akadémiai K., 225 l. – Ismerteti: *Diószegi István*. *MTAFT.* 1978. 27. köt. 1–3. sz. 307–310. l.
- Sternin, Grigori J.*: *Das Kunstleben Russlands an der Jahrhundertwende.* Dresden, 1976. – Ismerteti: *Gellér Katalin*. *AHA.* 1977. Tom. 23. fasc. 3–4. 379–380. l.
- Tuganova, O. E.*: [Az USA nemzeti kultúrájának kialakulása.] *Voproszi Isztorii*, 1977. 4. sz. 58–74. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 387–388. l.
- Vaskó László*: Az utópista szocialisták pedagógiai nézetei. (Egyetemes Neveléstörténet, 26–27. sz.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 158 l. – Ismerteti: *Tóth Lajos*. *MP.* 1978. 3–4. sz. 447–450. l.
- Vogler, Günter*: [Forradalmi mozgalom és korai polgári forradalom. (Vizsgálatok a német korai polgári forradalom és a szociális, illetve politikai mozgalmak viszonyának kérdésében.) *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1974. 4. sz. 394–412. l. – Ismerteti:

- E[rdődy] G[ábor]*. Sz. 1978. 4. sz. 796–797. l.
- Wallerstein, Immanuel*: The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New-York, London, 1974. – Ismerteti: *Zimányi Vera*: Az új világrend. V. 1978. 21. évf. 8. sz. 99–105. l.
- Wessel, Harald*: Tussy, avagy huszonkét levél Eleanor Marx-Aveling mozgalmás életéről. Bp. 1978. Kossuth K. 425 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*: Egy Marx lány élete. Nsz. 1978. 36. évf. 211. sz. 7. l.
- Zsigmond László*: Claude-Henri de Saint-Simon. Bp. 1977. Akadémiai K. 290 l. – Ismerteti: *Szentpéteri István*. Szoc. 1978. 2. sz. 288–291. l.
- Jezsov, A.*: A szovjet állam statisztikai fejlődésének főbb állomásai. StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1068–1084. l.
- Sipos Aladár*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság. KgSz. 1978. 25. évf. 1. sz. 16–26. l.
- Sipos Aladár*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság. NOSZF 60. 1978. 117–126. l. (Korreferensek: Nyers Rezső, Barla Szabó Ödön, Hetényi István, Gyenis János, Szabó Kálmán, Hoós János, Falusné Szikra Katalin, Kozma Ferenc, Nyilas József 127–200. l.)
- Varga Jenő*: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Bp. 1978. Kossuth K., 495 l. – Ismerteti: MT. 1978. 23. köt. 12. sz. 959–960. l.; *Gönczöl György*: Gazdaság és politika kapcsolata. Nsz. 1978. 36. évf. 259. sz. 7. l.

A legújabb kor története

1917–1945

Források

- Borbíró László*: Emlékezzünk! HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 407–417. l.
- Lunacsarszkij, A.*: Kortárs európai művészet. (A Novij Mir 1926. 8–9. számában megjelent cikk.) Szovjet Irodalom, 1978. 11. sz. 141–145. l.
- Mácsa János*: A mai Európa művészete. Moszkva, 1926. – Ismerteti: *Botka Ferenc*. Marxizmus és avantgard. Kortárs, 1978. 22. évf. 11. sz. 1813–1817. l.
- A nemzetközi helyzet és a kommunista internacionálé feladatai. (Részlet a Komintern VI. kongresszusának határozatából.) (Közli: Székely Gábor) NMTÉvk. 1978. 109–116. l.
- G. Vass István*: Történetek a Téli Palota elfoglalásáról és más forradalmi eseményekről. Weisz Sándor visszaemlékezése. Új Auróra, 1978. 2. sz. 23–31. l.

Gazdaság – társadalom

- Barla-Szabó Ödön*: Lenin nézeteinek fejlődése az átmeneti szakasz gazdaságpolitikájáról. KgSz. 1978. 25. évf. 1. sz. 33–38. l.
- Hoóz István*: A szocialista népesedéspolitika kialakulásának előzményeiről. StSz. 1978. 56. évf. 2. sz. 191–198. l.

Politika

- Ádám Magda*: Dunai konföderáció vagy kis-antant. Tsz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 440–487. l.
- Agalakov, V. T.*: Magyar internacionalisták harca a szovjethatalomért Kelet-Szibériában (1917–1920). MISz. 1978. 105–120. l.
- Auerspreg, Pavel–Krempa, Ivan*: A müncheni diktátum és tanulságai. BSzoc. 1978. 21. évf. 10. sz. 68–74. l.
- Avgyejeva, N. A.*: Magyar internacionalisták a távol-keleti Köztársaság megszilárdításáért és függetlenségéért vívott harcban (1920. április–1922. november). MISz. 1978. 69–90. l.
- Azovcev, N. N.*: A szibériai és a távol-keleti fegyveres küzdelem fő mozzanatai (1918–1922). MISz. 1978. 91–104. l.
- Balogh András*: Az indiai nemzeti felszabadító mozgalom 1905–1947. Bp. 1978. OM., 120 l. Tudományos szocializmus füzetek.
- Bajomi Lázár Endre*: „Arcképük a falon örökre él...” Magyarok a francia ellenállási mozgalomban, História, 1978. 52–54. l.
- Bernaś, Franciszek–Bernaś, I. M.*: Merénylet Hitler ellen: 1944. július 20. Bp. 1978. Kossuth. 122 l., ill. (Népszerű történelem) – Ismerteti: *Gáliczky Éva*. Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 93–94. l.
- Borsányi György*: Az 1928-as németországi választás. NMTÉvk. 1978. 177–180. l.

- Botos János:** Tudományos ülés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján. (Budapest, 1977. okt.) – PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 158–170. l.
- Burton, C. Andrus:** A nürnbergi huszonkettő. (3. kiad.) Bp. 1978. Kossuth K. 193 l. (Népszerű történelem.)
- Csugunov, M. I.:** Adalékok a Kun Béla vezette tomszki internacionalista csoport történetéhez, MISz. 1978. 133–147. l.
- Dékán Sándor:** Szovjet partizánok soraiban. (Visszaemlékezés 1941–1942-re.) HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 403–406. l.
- Derzsaluk, Nyikolaj Sztjepanovics:** Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. (Adatok.) TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 185–201. l.
- Dolmányos István:** Dzerzsinszkij Októbere. (1977. dec. 6-án a MTA-án tartott előadás részletei.) PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 223–226. l.
- Dolmányos István:** Az októberi forradalom előzményeinek néhány összefüggéséről az Áprilisi Tézisekig. – Tájékoztató, 1978. 1. sz. 7–16. l.
- Domokos Sámuel:** Octavian Goga 44 napi miniszterelnöksége. (1937. december 29–1938. február 10.) FK. 1978. 24. évf. 3. sz. 347–351. l.
- Ember Mária:** Emlékjelek Európa útjain. (Az európai népek 1944. márc. 19-ikéi.) Éllr. 1978. 22. évf. 12. sz. 3. l.
- Faltys, Antonin:** Die tschechoslowakische Geschichtswissenschaft und die Geschichte der Okkupation der Grenzgebiete in den Jahren 1938–1945. OW. 1978. 191–196. l.
- Farkas Márton:** Spa–Berlin–Compiègne, 1918. A német katonai összeomlás és forradalom kérdéséhez. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 524–553. l.
- Gyarmati György:** Churchill nagyhatalmi törekvései a második világháború idején és szerepe a hidegháború előtörténetében. AUDhist. et. 11. 1977. 81–110. l.
- Győri Imre:** Méltó megemlékezés a történelmi sorsfordulóról. (A NOSZF évf.) TáSz. 1978. 33. évf. 1. sz. 3–13. l.
- Hajdu János:** Münchenről – negyven év után. TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 103–112. l.
- Haptajev, P. T.:** Magyar internacionalisták a szovjethatalom megteremtéséért burját földön vívott harcokban. MISz. 1978. 121–132. l.
- Harmat Endre:** Hóhérok hegedűvel. Bp. 1978. Gondolat K. 299 l. (Canaris és Heydrich életrajz.)
- Harsányi Iván:** Az Októberi Forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feltételei. NOSZF 60. 1978. 99–109. l.
- Harsányi Iván:** Az Októberi Forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feltételei. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 114–125. l.
- Harsányi Iván:** A spanyol köztársasági kormány 1938. áprilisi „13 pontjának” előzményei. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 74–110. l. – Ismereteti: O. R.: Reformok a polgárháborúban. Nsz. 1978. 36. évf. 219. sz. 10. l.
- Hautmann, Hans:** Az ausztriai kommunista párt létrejöttének néhány sajátosságáról. (1918.) NMTÉvk. 1978. 154–161. l.
- Hrisztoforosz, Anasztziu:** Az 1938-as krétai antifasiszta felkelés. NMTÉvk. 1978. 181–185. l.
- Hyvönen, Antti:** A finn kommunista párt megalkulása. (1918 augusztus.) NMTÉvk. 1978. 145–148. l.
- Jánossy Imre:** A kereszténység és a szekularizált világ. Confessio, 1978. 1. sz. 11–20. l.
- Jennitz János:** Az angol Munkáspárt külpolitikai irányvonalaéhoz (1938: A „megbékéltetés” és „München” ellen). TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 90–116. l.
- Jennitz János:** „El a kezekkel az orosz forradalomtól!” Az antantországok szocialista sajtója az intervenció ellen, Október első évfordulóján. Nsz. 1978. 36. évf. 263. sz. 9. l.
- Jennitz János:** A Nyugat-, Észak- és Dél-Európai munkásmozgalom 1918-ban. NMTÉvk. 1978. 17–28. l.
- Jonca, Karol:** Die Theorie der „Völkerrechtlichen Grossraumordnung” mit besonderer Berücksichtigung der Donau- und Balkanstaaten. OW. 1978. 125–129. l.
- Karpenko, Z. G.:** Magyar internacionalisták a szovjethatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban a kuznyeki medencében. MISz. 1978. 148–158. l.
- Kovács István:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója és az új szovjet alkotmány. AJ. 1978. 21. köt. 1. sz. 6–14. l.
- Köröspataki Kiss Sándor:** Az igazság mellékes. Goebbels naplója. Éllr. 1978. 22. évf. 16. sz. 8. l.
- Kövágó László:** A balkáni országok munkásmozgalma a forradalmi fellendülés első időszakában. (1918.) NMTÉvk. 1978. 40–51. l.
- Kövágó László:** A Nagy Október és a népek önrendelkezése. NOSZF 60. 1978. 85–91. l.

- Kövics Emma*: A páneurópa mozgalom gazdasági programja. AUDhist. et. 11. 1977. 67–80. l.
- Krausz Tamás*: Az októberi forradalom és a nemzetek önrendelkezési jogának felvetése a bolsevik pártban. AUDhist. et. 11. 1977. 43–66. l.
- Krusanov, A. I.*: Az orosz Távol-Kelet dolgozóinak internacionalista kapcsolatai az európai, ázsiai és amerikai országok dolgozóival a szovjethatalomért vívott harc éveiben (1917–1922). MISz. 1978. 25–41. l.
- Kukovecz György*: Az argentin nemzetközi szocialista párt megalakítása. (1918.) NMTÉvk. 1978. 149–153. l.
- Lagzi István*: Külföldiek a lengyel ellenállási mozgalomban. Tt. 1978. 32. évf. 1. sz. 67–69. l.
- Lagzi István*: Magyar katonák Łosicében. Adalékok a II. világháború alatti magyar–lengyel kapcsolatokhoz. Napjaink, 1978. 17. évf. 9. sz. 22–24. l.
- Lakos Sándor*: Október és a szocialista demokrácia fejlődése, NOSZF 60. 1978. 209–217. l. (Korreferensek: Kirschner Béla, Kárpáti Sándor, Berecz János, Bihari Ottó, Vészi Béla, Schmidt Péter, Kiss Artur, Buza Márton, V. N. Kurdjavcev. 217–277. l.)
- Láng Imre*: Keynes és a New Deal. TSz. 1978. 21. évf. 1. sz. 33–69. l.
- Lejbnzon, B. M.–Sirinya, K. K.*: Fordulat a Komintern politikájában. Bp. 1978. Kossuth K. 294 l. – Ismerteti: *Gáliczky Éva*. Pártélet, 1978. 23. évf. 11. sz. 92. l.; *Harsányi Iván*: Egy stratégia kialakulása. Nsz. 1978. 36. évf. 223. sz. 7. l.
- Liptak, Jan*: Tschechen und Slowaken in der Widerstandsbewegung. OW. 1978. 221–224. l.
- Lukács György*: A fasiszmus mint a barbárság elméleti és gyakorlati rendszere. Világosság, 1978. 7. sz. – Ismerteti: TáSz. 1978. 33. évf. 8–9. sz. 148–149. l.
- Magyar Internacionalisták Szibériában és a Távol-keleten. 1917–1922. (Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, Okladnyikov, A. P.) A Magyar–Szovjet Történeztudományi Bizottság tudományos ülészaka, Irkutszk, Habarovszk, Novoszibirszk 1976. szept. 4–16. Bp. 1976. Kossuth K. 398 l. (Az egyes előadások külön is szerepelnek.) – Ismerteti: *Szászi József*: Közös történelmi örökség. MH. 1978. 11. évf. 220. sz. 10. l.
- Marjanović, Jovan*: Die jugoslawische Geschichtsschreibung über den Krieg und die Revolution. OW. 1978. 209–213. l.
- Marosán György*: Kenyér és kalács. Gondolatok a munkások ünnepeiről. (A két világháború között.) Vg. 1978. 19. évf. 8–9. sz. 516–524. l.
- Marton Imre*: Október és a szocializmusba való átmenet sokfélesége a fejlődő országokban. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 140–149. l.; NOSZF 60. 1978. 91–99. l.
- A második világháború története. 1939–1945. (Szerk.: A. A. Grecsko) 5. k.: A fasiszta tömb agresszív terveinek kudarca. Bp. 1978. Zrínyi K. 751. l.
- Mihova, Christina–Toszkova, Vitka*: Die bulgarische Geschichtsschreibung über die südosteuropäischen internationalen Verbindungen und die Aussenpolitik Bulgariens während des zweiten Weltkrieges. OW. 1978. 153–161. l.
- Molnár Pál*: Világméretű forradalmi fellendülés kezdete. (1918–1919.) NSz. 1978. 9. évf. 3. sz. 11–14. l.
- Mucsi Ferenc*: Februártól októberig. A polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztése szocialista forradalommal. NOSZF 60. 51–55. l.
- Muhacsov, B. I.*: Az osztrák–magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalomért vívott harcban a Távol-Keleten (1917–1920). MISz. 1978. 56–68. l.
- Nagy László*: A lenini békedekrétrum és a békés egymás mellett élés politikája. NOSZF 60. 1978. 77–85. l.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Tudományos ülészak. Budapest, 1977. október 26–27. Szerk.: Vass Henrik, Halay Tibor, Vészi Béla. Bp. 1978. Akadémiai K. 285. l. (Az egyes tanulmányok külön felsorolva.) – Ismerteti: *Lipkovich Károly*: Általános és sajátos a forradalmi folyamatban. BSzoc. 1978. 21. évf. 6. sz. 127–130. l.
- Németh Ferenc*: Spartacus pártja. (A Német Kommunista Párt megalakulásának 60. évf.) ÉIT. 1978. 33. évf. 52. sz. 1638–1639. l.
- Niederhauser Emil*: 1918 forradalmi mozgalmai lengyel, cseh és szlovák területen. NMTÉvk. 1978. 29–39. l.
- Norden, Albert*: A novemberi forradalom tanulságainak időszerűsége. BSzoc. 1978. 21. évf. 11. sz. 34–42. l.

- Nyenyarokov, A. P.*: A Nagy Október. Bp. 1978. Kossuth K. 231 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. MN. 1978. 34. évf. 146. sz. 4. l.
- Okladnyikov, A. P.*: V cszeszt' 60-letija Velikoj Oktjabrskoj szocialiszticeszkaj revoljucii. Oktjabr', revoljucija, internacionalizm. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 241–246. l.
- Okladnyikov, A. P.*: Október, forradalom, internacionalizmus. MISz. 1978. 9–17. l.
- Ormos Mária*: Az ukrán francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában. 1918 október–1919 április. TáSz. 1977. 20. évf. 3–4. sz. 401–439. l.
- Pankovits József*: Antonio Gramsci műveinek hatása az OKP értelmiségi politikájára. MFSz. 1978. 22. évf. 1. sz. 7–33. l.
- Pécsi Anna*: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920–1945. SzEKItáj. 1978. 1. évf. 2. sz. 113–141. l.
- Péter János*: Három béketárgyalás tanulságai hat évtized távlatából (a breszt–litovszki, a bukaresti és a trianoni), 1917–1919. V. 1978. 21. évf. 6. sz. 1–17. l.
- Ponomarjov, Borisz*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi jelentősége. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a jelenlegi korszak c. témáról rendezett nemzetközi tudományos konferencián tartott előadás.) Nemzetközi Szemle, 1978. 22. évf. 2. sz. 3–14. l.
- Poznanskij, V. Sz.*: A tungiri internacionalista osztág hőstette. MISz. 1978. 158–176. l.
- Samu Mihály*: Az Októberi Szocialista Forradalom hatása az állam- és jogfejlődésre. MJ. 1978. 25. évf. 3. sz. 202–210. l. – Ismerteti: *T. Z. Igazságszolgáltatás*. Nsz. 1978. 36. évf. 100. sz. 10. l.
- Schumann, Wolfgang–Wappler, Anke*: Literatur in der DDR über die Länder Südosteuropas während des zweiten Weltkrieges. OW. 1978. 109–124. l.
- Sereveszkij, B. M.*: A magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalomért vívott harcban Szibériában és Távol-Keleten (1917–1922) című téma tanulmányozásának néhány időszerező kérdéséről. MISz. 1978. 386–297. l.
- Siklós András*: A német hadsereg támadása és visszavonulása a nyugati fronton 1918. HK. 1978. 25. évf. 4. sz. 500–523. l.
- Singylov, N. A.*: Az európai országok internacionalistái a távol-keleti partizánmozgalomban (1918–1922. november). MISz. 1978. 42–55. l.
- Stern, J. P.*: [Adalékok a nácizmus eszmetörténeti előzményeiben.] Die Zeit, 1978. július 28. – Ismerteti: V. 1978. 21. évf. 11. sz. 125–127. l.
- Surányi Róbert*: A vörös szakszervezeti internacionalé IV. kongresszusa. (1928. márc. 17.–április 3.) NMTÉvk. 1978. 162–169. l.
- Szabó Ágnes*: A szocialista munkásinternacionálé III. kongresszusa. (1928. augusztus) NMTÉvk. 1978. 170–176. l.
- Székely Gábor*: A fasizmus és az antifaszista harc elemzése a Komintern IV. kongresszusán. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 49–83. l.
- Tokody Gyula*: A németországi forradalom. (1918 november.) NMTÉvk. 1978. 52–64. l.
- Varga József*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról. MJ. 1978. 25. évf. 1. sz. 1–12. l.
- Vass Henrik*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentősége és nemzetközi érvénye. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1107–1123. l.
- A Vörös Hadsereggel együtt született. (A Szovjet Állambiztonsági Szervek részét képező katonai elhárítás.) Nemzetközi Szemle, 1978. 32. évf. 2. sz. 15–17. l.

Kultúra – tudomány

- Bába Krisztina*: Lengyel kultúraelméleti kutatások a XX. században, Kultúra és Közösség, 1978. 3. sz. 71–74. l.
- Komját Irén*: Főszerkesztő: Julius. Alpári Gyula életműve: az Imprekorr. História, 1978. 35. l.
- Lánczos Kornél*: Einstein évtizede. Bp. 1978. Gondolat K. 233 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *iff. Gazda István*. MN. 1978. 34. évf. 216. sz. 8. l.
- Mezei Ottó*: Adalék az 1923-as Bauhaus-fordulathoz. ÉpT. 1977. 9. köt. 4. sz. 450–451. l.
- Panacsin, Fjodor*: A szovjet közoktatás az alkotmányok tükrében. Köznevelés, 1978. 34. évf. 8. sz. 12. l.
- Szilágyiné Gács Mária*: A Szovjetunió tudományos-műszaki információs rendszerének felépítése és fejlődési tendenciája. Az Orvosi Könyvtáros, 1978. 18. évf. 1. sz. 94–103. l.
- Wartewig-Hörning, Jutta*: Műhelymunkák a weimari Bauhausból, 1919–1925. (Az NDK Kulturális és Tájékoztató Központjában 1977. június 8-án elhangzott előadás. ÉpT. 1977. p. köt. 4. sz. 445–449. l.)

Ismertetések

- Anderle Ádám:** Változások Peru társadalmában a XX. század első felében. Sz. 1977. 2. sz. 230–270. l. – Ismerteti: *H. A.*: Antiimperialista és antifeudális követelések. Nsz. 1978. 36. évf. 30. sz. 10. l.
- Andrejev, A. M.:** [A szovjetek harca az ellenforradalommal az októberi forradalom előestéjén.] Voproszi Isztorii, 1976. 10. sz. 33–50. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1351–1352. l.
- Asztrahany, H. N.:** [Oroszország kispolgári pártjai eszmei-politikai csődje 1917-ben.] Isztorija SzSzsZR. 1977. 4. sz. 20–36. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 805–807. l.
- Bartelski, Lesław:** A varsói felkelés – 1944. (L'insurrection de Varsovie – 1944.) Bp. 1976. Kossuth K., 263 l. – Ismerteti: *K[ovács E]ndre*. AH. 1977. Tom. 23. No. 3–4. 465–466. l.
- Bugaj, N. F.:** (A forradalmi bizottságok mint a proletárdiktatúra rendkívüli szervei [1918–1921].) Voproszi Isztorii, 1976. 11. sz. 3–17. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1358–1359. l.
- Ciepielewski, Jerzy:** A Szovjetunió gazdaságtörténete. Bp. 1977. Kossuth K. 405 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*: Hat évtized gazdasági építése. Nsz. 1978. 36. évf. 103. sz. 7. l.
- Die demokratisch-parlamentarische Struktur der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Herausgegebenen von Karl Bosl. Oldenburg Verlag, München–Wien, 1975. 279 l. – Ismerteti: *Kovács Endre*. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 139–141. l.
- Dokumentumok a szovjet nevelésügy fejlődéséről (1917–1945). Szerk.: Vág Ottó. A marxista pedagógia története dokumentumokban. III. köt. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 364 l. – Ismerteti: *Petrikás Árpád*. PSz, 1978. 28. évf. 10. sz. 942–943. l.
- Finker, Kurt:** Stauffenberg und der 20. Juli 1944 (Stauffenberg és 1944. július 20.) Berlin, Union Verlag, 485 l. – Ismerteti: *Barabás László*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 195–196. l.
- Garmiza, V. V.:** [A direktórium és Kolcsak.] Voproszi Isztorii, 1976. 10. sz. 16–32. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1354–1356. l.
- Geschichte der Kommunistischen Partei Österreichs 1918–1955. Kurzer Abriss. Wien 1977. Globus Verlag, 302 l. – Ismerteti: *Furch, Bruno*: Hűség a forradalmi elvekhez, a nemzeti érdekekhez. BSzoc. 1978. 21. évf. 10. sz. 112–115. l.
- Gimpelson, Je. G.:** [A munkásosztály az ipar irányításában a szovjet hatalom első éveiben (1917 november – 1920).] Isztorija SzSzsZR, 1977. 2. sz. 3–16. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1352–1354. l.
- Gorbunov, V.:** Lenin és a Proletkult. Bp. 1976. Kossuth K. – Ismerteti: *Illés László*: Proletkult és a proletárkultúra. Szovjet irodalom. 1978. 8. sz. 178–179. l.
- Gramsci, Antonio:** Quaderni del carcere, a cura di Valentino Gerratana. Edizione critica dell'Istituto Gramsci. Torino, 1975. I–IV., 3369 l. – Ismerteti: *Sárközy Péter*: Antonio Gramsci börtönfüzeteinek kritikai kiadása. Helikon, 1977. 23. évf. 4. sz. 516–518. l.
- Gramsci, Antonio:** Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. Bp. 1977. Magyar Helikon, 437 l. (1929–1935 között a börtönben készült feljegyzések.) – Ismerteti: *Biernaczky Szilárd*: Gramsci dialektikája. V. 1978. 21. évf. 5. sz. 117–120. l.; *Lakatos György*. Tájékoztató, 1978. 2. sz. 170. l.; *Széll János*. TáSz. 1978. 33. évf. 2. sz. 102–104. l.
- Győr–Sopron megyei internacionalisták, a Nagy Októberi Szocialista forradalomban és polgárháborúban. 1917–1922. (Szerk.: Kovács Győzőné.) Kiadta az MSzMP Győr–Sopron megyei Bizottsága, Győr, 1977. – Ismerteti: *Bedécs Gyula*. Honismeret, 1978. 6. évf. 4. sz. 73–74. l.
- Isztorija XX. veka. Zbornik Radova XII. (A 20. század története. Tanulmánykötet XII.) Beograd, 1972. Institut za savremenu istoriju i NIP „Export-Press” 444 l. – Ismerteti: *A. Sajti Enikő*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 792–795. l.
- Isztorija vtoroj mirovoj vojni, 1939–1945. (A második világháború története 1939–1945) 6–7. köt. Moszkva, 1976. Vojenizdat. 6. köt.: 520 l., 7. köt.: 552 l. – Ismerteti: *N. T. HK*. 1978. 25. évf. 1. sz. 138–141. l.; 3. sz. 426–428. l.
- Komját Irén:** A kommunista mozgalom világlapja. Az Inprekorr története. Bp. 1977. Kossuth K., 207, (2) l. – Ismerteti: *B. Juhász Erzsébet*. MK. 1978. 94. évf. 2. sz. 215–216. l.;

- Harsányi Iván.* PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 198–200. l.
- Krempa, Ivan:* Za internacionálnu jednotu revolučného hnutia v Československu. Podiel slovenského a zakarpatského robotníckeho hnutia na utvorení KSC (1919–1921) (A csehszlovákiai forradalmi mozgalom internacionalista egységéért, 1919–1921). Bratislava, 1975. 424 l. – Ismerteti: *Boros Ferenc.* PtK. 1978. 24. évf. 3. sz. 262–265. l.
- Landau, Zbigniew:* [Az 1926. májusi államcsíny hatása a lengyel gazdaságra.] Acta Poloniae Historica, 35. köt. 1977. 169–187. l. – Ismerteti: *iff. B[arta] J[ános].* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 809–810. l.
- Lauran, Annie:* Hitler sapkája. Bp. 1977. Európa K., 293 l. – Ismerteti: *Beney Zsuzsa:* A felejtés paradoxonai. ÉIrr. 1978. 22. évf. 6. sz. 10. l.
- Löwy, Michael:* [Rosa Luxemburg visszahódítása.] New Left Review, 1977. febr.–áprilisi sz. – Ismerteti: *J[emnitz János].* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 803. l.
- Lukac, Dusan:* Radnicki pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje – 1918–1941. (A munkásmozgalom Jugoszláviában és a nemzeti kérdés, 1918–1941.) Beograd, 1972. ISI, 421 l. – Ismerteti: *A. Sajti Enikő.* Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 186–188. l.
- A második világháború története. I–IV. köt. Bp. 1976–1977. Zrínyi K. – Ismerteti: *Vida István:* Szintézis tizenkét kötetben. Nsz. 1978. 36. évf. 247. sz. 7. l.
- Milkova, Fanny:* Isztorija na balgarszkata burzsoazna darzsava i pravo prez perioda 1918–1944 godina (A bolgár burzsoá állam és jog története az 1918–1944 közti korszakban). Szofija, 1976. Nauka i Izkusztvo, 224 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 785–786. l.
- Ocserki szovjetszkoi voennoj isztoriografii. Moszkva, 1974. Voenizdat, 415 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 270–272. l.
- Oldfield, Adrian:* [A Független Munkáspárt és a tervezés. (1920–1926).] International Review of Social History, 1976. 1. sz. 1–29. l. – Ismerteti: *J[emnitz János].* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 807–809. l.
- Ormos Mária–Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919–1939. Bp. 1976. Kossuth K., 309 l. – Ismerteti: *Tokody Gy.* AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 157–160. l.
- Pade, Werner:* [A német imperializmus latin-amerikai expanziós politikája, 1918–1933.] Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1974. 6. sz. 395–396. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor].* Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 395–396. l.
- Plevza, Vilám:* [Napjaink történelme. Fejezetek a csehszlovákiai forradalmi mozgalom történetéből.] Bratislava. 1976. Madách–Pravda, 468 l. – Ismerteti: *Boros Ferenc.* PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 244–252. l.
- Recker, Marie-Luise:* England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung. (Anglia és a Duna-medence 1919–1929. Európa háború utáni rendezésének problémái.) Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts in London, Band 3. Stuttgart, Ernst Klett Verlag. 1976. 324 l. – Ismerteti: *Arday Lajos.* Sz. 1977. 111. évf. 5. sz. 1067–1072. l.
- Rolph, C. H.:* Kingsley. The Life, Letters and Diaries of Kingsley Martin. (Kingsley. Martin Kingsley élete, levelei és naplói.) London, Gollanz 1973. 413 l. – Ismerteti: *Haraszi Éva.* Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 791–792. l.
- Rugge, W.:* [A Weimari Köztársaság külpolitikája és az európai biztonság kérdése 1925–32.] Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1974. 3. sz. 273–291. l. – Ismerteti: *E[rdődy] G[ábor].* Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 207–208. l.
- Sandru, D.:* Reforme agrara din 1921 in Romania (Az 1921. évi agrárreform Romániában). Bukarest, 1975. 359 l. – Ismerteti: *Büchl Antal.* AtSz. 1978. 20. évf. 1–2. sz. 322–334. l.
- Santarelli, Enzo:* Fasizmus és újfasizmus. Bp. 1976. Gondolat–Kossuth K., 231 l. – Ismerteti: *Ormos Mária.* Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1338–1341. l.
- Schnabel, Reimund:* Missbrauchte Mikrofone. Deutsche Rundfunkpropaganda im Zweiten Weltkrieg (Mikrofonok rossz kezekben: német rádiópropaganda a második világháborúban). Wien, Europa Verlag, 506 l. – Ismerteti: *Frank Tibor.* Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 192–195. l.
- Sesztak, Ju. J.:* [Az eszer-maximalisták csődje.] Voproszi Isztorii, 1977. 1. sz. 30–46. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1356–1357. l.
- Szizonyenko, A. I.:* [A Szovjetunió kapcsolatainak fejlődése Latin-Amerikával az 1930-as években.] Voproszi Isztorii, 1976. 6.

- sz. 49–58. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 396. l.
- A szovjet nevelésügy története 1945-ig. Bp. 1977. Tankönyvkiadó. – Ismerteti: *Fábry Béla*. Köznevelés, 1978. 34. évf. 9. sz. 27. l.
- [A Szovjetunió diplomáciai dokumentumai 1938.] Moszkva, 1977. Politizdat. – Ismerteti: *Külpolitika*, 1978. 5. évf. 1. sz. 156–157. l.
- Togliatti, Palmiro*: Antonio, Gramsci. Riuniti. Róma, 1975. – Ismerteti: *Szabó Tibor*: Gramsci és Togliatti kapcsolatához. Tájékoztató, 1978. 4. sz. 189–193. l.; *Szabó Tibor*: Gramsci – Togliatti írásainak tükrében. MFSz. 1978. 22. évf. 2. sz. 295–297. l.
- Truhanovszkij, V. G.*: Winston Churchill (Politikai életrajz). Bp. 1976. Kossuth K., 440 l. – Ismerteti: *Gyarmati György*. Sz. 1978. 112. évf. 1. sz. 191–192. l.
- Tugwell, Rexford G.*: In Search of Roosevelt. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 1972. 313 l. – Ismerteti: *Láng István*. AH. 1978. Tom. 24. No. 1–2. 146–148. l.
- Vlijanyije Velikovo Oktyabrja na razvityije mirovovo kommuniszticeszkovo dvizsenyija. (A Nagy Október hatása a kommunista világmozgalomra.) Fel. szerk.: I. Szoboljev–G. N. Sansijev. Moszkva, 1977. Politizdat, 575 l. – Ismerteti: *Honfi József*. PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 192–194. l.
- Znamenszkij, O. N.*: [A szovjet létrejötte és az alkotmányozó gyűlés kérdése (1917 március–október)] *Isztorija SzSzSzR*, 1977. 4. sz. 3–29. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos]*. Sz. 1978. 112. évf. 4. sz. 803–805. l.

1945-től napjainkig

Források

- Leszerelés. Dokumentumgyűjtemény. I–II. k. (Szerk.: Gajda Ferenc.) Bp. 1977. A Magyar Országos Béketanács. 268, 257 l.
- Nagy-Britannia Kommunista Pártjának XXXV. kongresszusa. Részletek Gordon McLennan-nak, a párt főtitkárának vitaindító előadásából. *Nemzetközi Szemle*, 1978. 22. évf. 2. sz. 21–31. l.
- A spanyol demokratikus ellenzék dokumentumai. (1976) [Közli: Harsányi Iván] *NMTÉvk*. 1978. 117–120. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Általános munkák*
- Dányi Dezső*: Az 1964–1976. évi termékenység elemzése. D. 1978. 21. évf. 2–3. sz. 221–243. l.
- Koncz Katalin*: A népesség gazdasági aktivitásának alakulása Európában, 1950–2000. *StSz*. 1978. 56. évf. 3. sz. 259–273. l.
- Koncz Katalin*: A nők foglalkoztatásának alakulása Európában. (Az ötvenes évektől) *KgSz*. 1978. 25. évf. 3. sz. 341–351. l.
- Kósa Erzsébet*: Az életmód változásának néhány kérdése – különös tekintettel a családra. *MFSz*. 1978. 22. évf. 2. sz. 177–191. l.
- Szocialista országok*
- Baar, Lothar*: Az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasiszta-demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945–1961). Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1124–1174. l.
- Devics József–Kerékyártó György*: A szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése. *KgSz*. 1978. 25. évf. 6. sz. 696–708. l.
- Nemes Nagy József–Ruttkay Éva*: A területi fejlettségi különbségek változásának néhány kérdése az európai szocialista országokban. Tájékoztató, 1978. 1. sz. 16–39. l.
- Polonyi Péter*: Nivellálás vagy differenciálás? Az elosztási rendszer néhány problémája a Kínai Népköztársaságban. V. 1978. 21. 10. sz. 17–30. l.
- Polonyi Péter*: Városiasodás vagy falusiasodás? (Településkultúra és politika kölcsönviszonya Kínában.) V. 1978. 21. évf. 2. sz. 17–33. l.
- Román Miklósné*: A falusi életkörülmények közeledése a városiakhoz a Szovjetunióban. *Gazdálkodás*, 1978. 22. évf. 4. sz. 68–69. l.
- Szabó Kálmán*: Kuba népesedési helyzete (1953–1976). D. 1978. 21. évf. 2–3. sz. 244–256. l.
- Szedűh, J.*: Az SzKP agrárpolitikája a fejlett szocializmus feltételei között. *Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle*, 1978. 22. évf. 6. sz. 2–7. l.
- Szikszay Béla*: Harminc éve alakult meg a KGST. *Pártélet*, 1979. 24. évf. 1. sz. 52–59. l.

Kapitalista országok

Bessenyei István: A magyar és a nyugatnémet társadalom szerkezetéről. V. 1978. 21. évf. 4. sz. 10–25. l.

Erdős Tibor: A profitnagyság a mai kapitalizmusban. KgSz. 1978. 25. évf. 2. sz. 204–217. l.

Kuczynski, Jürgen: A tőkés világgazdaság válsága. Bp. 1978. Kossuth K. 169 l. (Napjaink kérdései.)

Nyilas József: Az 1974–75. évi tőkés világgazdasági válság hatása a tőkésországok közötti erőviszonyokra. KgSz. 1978. 25. évf. 2. sz. 145–153. l.

Petschnig Mária: A modern tőkés gazdaság pénzéről. (Hozzászólás dr. Égető Emese: Hipotézisek a modern pénzről c. vitaindító cikkéhez.) Tájékoztató, 1978. 2. sz. 151–164. l.

Schmidt Max: A kapitalizmus az 1974–1975. évi válság után. BSzoc. 1978. 21. évf. 3. sz. 86–95. l.

*Politika**Szocialista országok*

Arató Gábor: Kuba a Moncada évfordulóján. A realitások útján. MH. 1978. 11. évf. 173. sz. 4. l.

Bilak, Vasil: 1948 februárjának tanulságai Csehszlovákiában. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 42–52. l.

Borsi Emülné: A jugoszláv népi hatalom első intézkedései (1945). BME marx. len. tan. közl. 1978. 6. évf. 1. sz. 59–68. l.

P. A.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 30 esztendeje. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 143–145. l.

Gyürky Zoltán: Húsz éves a kubai forradalom. Nsz. 1978. 9. évf. 4. sz. 12–18. l.

Kerekes György: A kubai forradalmi erők stratégiájának és taktikájának néhány kérdéséről (1953–1959). Tájékoztató, 1978. 5. sz. 87–97. l.

Kudrjancev, V. N.: A Szovjetunió alkotmánya – fontos határkö az ország politikai történetében. JK. 1978. 33. évf. 2. sz. 61–66. l.

Névai László: Az 1977. évi szovjet alkotmány és a szocialista törvénykezés alapjai. Magyar Jog.

1978. 2. sz. – Ismerteti: T. Z.: Átfogó garanciák. Nsz. 1978. 36. évf. 66. sz. 10. l.

Otero, Lisandro: Babilon eljött a te ítéleted. Bp. 1978. Kossuth K., 464 l. – Ismerteti: *Marx József:* Kuba születése. Éllr. 1978. 22. évf. 33. sz. 10. l.

Ponomarjov, Borisz: A Szovjetunió új alkotmányának nemzetközi jelentőségéről. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 3–14. l.

Prandler Árpád: A szovjet külpolitika alapelvei az új alkotmányban. Külpolitika, 1978. 5. évf. 1. sz. 3–10. l.

Sahnazarov, G. H.: A szocialista országok közeledésének folyamatáról. Tájékoztató, 1978. 5. sz. 31–38. l.

Sajti Enikő, A.: A nemzeti, nemzetiségi kérdés a szocialista Jugoszláviában. Tt. 1978. 33. évf. 12. sz. 54–59. l.

Seremet, K. F.: A szocialista demokrácia továbbfejlesztése a Szovjetunió új alkotmányában. JK. 1978. 33. évf. 1. sz. 1–6. l.

Sevcov, V. Sz.: A szovjet társadalom politikai rendszere: lényeg és alapkritériumok. ÁI. 1978. 28. évf. 10. sz. 865–877. l.

Sibajev, Alekszej: Szovetszkije profszojuzü v uszlovijah razvitivo szocializma. Moszkva, 1978. Politizdat, 575 l. – Ismerteti: BSzoc. 1978. 21. évf. 6. sz. 123–127. l.

Stoph, Willi: A szocialista állam szerepe a társadalom gazdasági fejlesztésében. Az állam gazdaságszervező funkciója az NDK-ban. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 33–41. l.

Tóth István, K.: Kuba – az amerikai földrészt első szocialista országa – várja a világ ifjúságát. Honvédségi Szemle, 1978. 32. évf. 7. sz. 73–81. l.

Útkereső protestantizmus. Beszélgetés Kónya István vallástörténésszel. (Az interjút készítette: Pesti János.) Éllr. 1978. 22. évf. 16. sz. 7. l.

Váradi Vilmos: A bolgár államiság fejlődése 1944–1977 között. ÁI. 1977. 28. évf. 6. sz. 518–524. l.

Visockij, V. N.: A terminál akció. (A potsdami konferencia) Bp. 1978. Kossuth K. 169 l. (Népszerű történelem.)

Kapitalista országok

Barrios, Jaime–Padilla, Luis–Majdanyik, Kiva: A latin-amerikai fasiszmus genezise és sajátosságai. BSzoc. 1978. 21. évf. 4. sz. 105–114. l.

- Bassa Endre*: Visszapillantás a munkásmozgalmra. (1976 június–1977 március 15) NMTÉvk. 1978. 236–255. l.
- Colindres, Eduardo*: Fundamentos economicos de la burguesia salvadorená. San Salvador, 1977. UCA/Editores 438 l. – Ismerteti: *Barrios, Jaime*: A salvadori burzsoázia szociális portréja. BSzoc. 1978. 21. évf. 6. sz. 133–135. l.
- Dewhurst, Alfred*: A monopolizáció hatalmi struktúrája Kanadában. BSzoc. 1978. 21. évf. 2. sz. 93–101. l.
- Gergely Jenő*: A Nemzetközi Keresztényszociális Egyesülés (1947–1948). Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 192–197. l.
- Gömöri Endre*: Az olasz kereszténydemokrácia: a „kétpártiság csirái”. Vg. 1978. 19. évf. 5. sz. 322–328. l.
- Johancsik János*: A francia szocialista párt (SFIO) eszméi arculata az 1960-as évek első felében. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 122–161. l.
- Johancsik János*: A társadalom szerkezetének és a pártok bázisának változásai Franciaországban (1951–1973). PtK. 1978. 24. évf. 1. sz. 3–48. l. – Ismerteti: TáSz. 1978. 33. évf. 5. sz. 96–97. l.
- Köpeczi Béla*: Az „új baloldaltól” az „új jobboldaltig”. TáSz. 1978. 33. évf. 2. sz. 37–45. l. – Ismerteti: *G. M. Gy.*: Az „új filozófusok”. Nsz. 1978. 36. évf. 42. sz. 10. l.
- Major László*: Baszkföld. Spanyolország újabb autonóm területe. ÉIT. 1978. 33. évf. 8. sz. 240–244. l.
- Marton Imre*: Guinea független fejlődésének húsz éve. (1958–1978) (A Guineai demokráta párt hozzájárulása az afrikai forradalom elméletéhez és gyakorlatához.) NMTÉvk. 1978. 73–85. l.
- Marton Imre*: A nemzetévtől sajátosságai Fekete-Afrikában. (Esettanulmány Guineáról.) Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 145–150. l.
- Ónody György*: Nyitás az Iszlám felé. A vallásos szervezetek szerepe az egyiptomi politikában. Vg. 1978. 19. évf. 1. sz. 52–58. l.
- Regős Edű*: Egy történelmi lecke évfordulójára. De Gaulle hatalomra jutása 1958-ban és a francia baloldali erők egységének hiánya az ezt megelőző években. BME marx. len. tan. közl. 1978. 6. évf. 1. sz. 69–75. l.
- Tizenkét amerikai kommunista vezető letartóztatása 1948-ban. (Beszélgetés Gárdos Emil elvtárral) (A beszélgetést folytatta: Harsányi Iván. NMTÉvk. 1978. 186–195. l.
- Valki László*: A nemzeti állam és a kölcsönös függések elmélyülése a mai világban. Tájékoztató, 1978. 4. sz. 86–101. l.
- Wiestflecker, Oskar–Pittmann, Margit*: A neoneo-nácizmus és a neofasizmus ma. BSzoc. 1978. 21. évf. 5. sz. 142–149. l.
- Zilahi Judit*: Az amerikai katolicizmus választáson. Vg. 1978. 19. évf. 3. sz. 197–100. l.
- Kultúra – tudomány*
- Hicks, R. John*: Érték és tőke. A közgazdasági elmélet néhány alapelveinek vizsgálata. – A Keynesi gazdaságtan válsága. Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi K. 439. l.
- Köpeczi Béla*: Az európai kulturális együttműködés történelmi tanulságairól. Külpolitika. 1978. 5. évf. 1. sz. 11–17. l.
- Köpeczi Béla*: The French New Philosophers. NHQ. 1978. Vol. 19. No. 72. 134–141. l.
- Köpeczi Béla*: Gramsci ideológia-felfogása és a művelődéstörténet. MFSz. 1978. 22. évf. 1. sz. 1–6. l.
- Köpeczi Béla*: Társadalomtudomány, ideológia, politika az Egyesült Államokban. V. 1978. 21. évf. 1. sz. 32–39. l. – Ismerteti: *G. M. Gy. Nsz.* 1978. 36. évf. 18. sz. 10. l.
- Lopatka, Adam*: A politikai tudományok Lengyelországban. JK. 1978. 33. évf. 10. sz. 620–624. l.
- Mátyás Antal*: Az infláció problémái a mai nem marxista közgazdaságtanban, a Philips-görbe aspektusából. KgSz. 1978. 25. évf. 6. sz. 709–723. l.
- Szmirnov, B. A.*: A társadalmi és politikai gyakorlat a kommunista nevelés fontos formája a szovjet felsőoktatásban. Felsőoktatási Szemle, 1978. 27. évf. 4. sz. 249–253. l.
- Reinhard Brühl*: A Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadseregében folyó hadtörténelmi kutatások időszerű kérdéseiről. HK. 1978. 25. évf. 2. sz. 175–193. l.
- Polonyi Péter*: Kuo Mo-Zso halálára. K. 1978. 7. sz. 16. l.
- Volodarszkij, L.*: 60 éves a szovjet állami statisztika. StSz. 1978. 56. évf. 11. sz. 1061–1067. l.
- Zaporozsec, A. V.*: Az iskola előtti nevelés elméletének fejlődése a Szovjetunióban. PSz. 1978. 28. évf. 5. sz. 444–452. l.
- Zsigmond Anna*: Az amerikai oktatáspolitikai egyes kérdései az 1950-es és 1960-as években. TtKözl. 1978. 8. évf. 2–3. sz. 206–212. l.

Ismertetések

- Ágh Attila:** Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Bp. 1977. Magvető K. 401 l. – Ismerteti: *Garai László*. V. 1978. 21. évf. 5. sz. 115–117. l.; *Kerékgyártó István*. PSz. 1978. 28. évf. 5. sz. 465–467. l.; *Tuba Imre*. Napjaink, 1978. 17. évf. 2. sz. 33. l.; *Vekerdi László*. Jelenkor. 1978. 21. évf. 6. sz. 564–566. l.
- Agrikultura, Nitra (Nyitra) Csehszlovák Szocialista Köztársaság, 1970–1975.** – Ismerteti: *Vadkerty Katalin*. AtSz. 1977. 19. évf. 1–2. sz. 287–291. l.
- Bodrova, V. V.:** Narodonaszenlenie evropejszkih szocialiszticeszkih stran (Az európai szocialista országok népessége). Statisztika. Moszkva, 1976. 199 l. – Ismerteti: *V. E. D.* 1978. 21. évf. 1. sz. 170. l.
- Brezsnyev, L. I.:** O vnesnej politike KPSzSz i szovetszkovo goszudarsztva. Recsi i sztatyi (Az SzKP és a szovjet állam külpolitikájáról. Beszédék és cikkek.) 3. bővített kiadás. Moszkva, 1978. Politizdat, 759 l. – Ismerteti: *Patyomkin, J.*: A szocializmus és a béke útján. BSzoc. 1978. 21. évf. 11. sz. 120–123. l.
- Brezsnyev, L. I.:** O vnesnej politike KPSzSz i szovetszkovo goszudarsztva. Recsi i sztatyi (Az SzKP és a szovjet állam külpolitikájáról. Beszédék és cikkek.) 3. bővített kiadás. Moszkva, 1978. Politizdat, 759 l. – Ismerteti: *Patyomkin, J.*: A szocializmus és a béke útján. BSzoc. 1978. 21. évf. 11. sz. 120–123. l.
- Butenko, A.:** A szocialista társadalmi rendszer. Bp. 1977. Kossuth K. – Ismerteti: *Lakatos György*. Tájékoztató. 1978. 2. sz. 172. l.
- Castro, Fidel:** La Revolución de Octubre y la Revolución Cubana. Discursos 1959–1977. Havana, 1977. 448 l. – Ismerteti: *José Cantón Navarro*. BSzoc. 1978. 21. évf. 5. sz. 124–126. l.
- A Dél-Afriakai Kommunista Párt története (1921–1971)** Bp. 1977. Kossuth K. 191 l. – Ismerteti: *Benkes Mihály*. PtK. 1978. 24. évf. 2. sz. 207–209. l.
- Dellagranmatikas, Jannisz:** A fasizmus uralma és bukása Görögországban. Bp. 1977. Kossuth K. 385 l. – Ismerteti: *p. v. MH*. 1978. 11. évf. 43. sz. 10. l.; *Szécsi Éva*: Egy diktatúra természetrajza. Nsz. 1978. 36. évf. 92. sz. 7. l.
- Dreyer June Teufel:** Ethnic relations in China. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Philadelphía, 1977. szept. – Ismerteti: *B. T.*: A nemzetiségek helyzete Kínában (A 60-as évektől). Nemzetközi Szemle, 1978. 22. évf. 7–8. sz. 164–168. l.
- Herman István:** A mai kultúra problémái. Bp. 1974. Kossuth K. 409 l. – Ismerteti: *Várnai Paul, NHQ*, 1978. Vol. 19. No. 72. 168–172. l.
- Hobsbawm, H. J.:** [A munkásmozgalom és a katonai puccsok] Marxism Today, 1974. okt. sz. 302–308. l. – Ismerteti: *J[emnitz] J[ános]*. Sz. 1977. 111. évf. 6. sz. 1360–1361. l.
- Horehronie. Kultura a spôsob životu ľudu, (II.) Felső-Garam vidéke. Népi kultúra és népi élet. II.)** (Editor Ján Mjartan. Obrazovu část' zostavila Ester Palicková.) Bratislava, 1974. Veda, Vydavatel'stvo Slovenskej akademie vied, 374 l. – Ismerteti: *Török Katalin*. ET. 1977. 88. évf. 2–3. sz. 490–491. l.
- Köpeczi Béla:** Esmék, utak korunk művészetében. Bp. 1977. Gondolat K. 168 l. – Ismerteti: *Gy. Miszlai Gabriella*. PSz. 1978. 28. évf. 9. sz. 840–842. l.
- Kurman, M. V.:** Aktual'nye voproszű demografii. Demograficeszkie processű v SzSzSZR v poszlevbennűj period (Aktuális demográfiai kérdések. A háború utáni demográfiai folyamatok a Szovjetunióban). Statisztika. Moszkva, 1976. 219 l. – Ismerteti: *L. J. I.*
- Lavreckij, Jozsif:** Salvador Allende. Bp. 1976. Kossuth K., 319 l. – Ismerteti: *Deme Péter*. Külpolitika, 1978. 5. évf. 3. sz. 138–142. l.
- Lipták, Ján:** Vítěznou cestou k ůnoru (Győzelmes út a Februárhoz). Praha, 1977. Horizont. 112 l. – Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1978. 25. évf. 3. sz. 421–426. l.
- Makai György:** Fajelmélet – fajüldözés. Bp. 1977. Móra K., 337 l. – Ismerteti: *Király Károly*. PSz. 1978. 28. évf. 5. sz. 472–474. l.
- Mándi Péter:** Oktatás és gazdasági növekedés a fejlődő országokban. Bp. 1975. Akadémiai K., 188 l. – Ismerteti: *Kozma Tamás*. MP. 1978. 1. sz. 168–170. l.
- Nagy László:** John Foster Kennedy: Illúziók és valóság. Bp. 1977. Kossuth K., 310 l. – Ismerteti: *Balázs József*. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 252–255. l.
- Nemes János:** Terroristák az NSZK-ban. Bp. 1977. Kossuth K. 164 l. – Ismerteti: *(szalay)*. MH. 1978. 11. évf. 43. sz. 10. l.
- A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai. 1945–1976.** Bp. 1977. Kossuth K.

- 1616 l. – Ismerteti: *Izsák Éva*. Sz. 1978. 112. évf. 2. sz. 383–385. l.; *Mann Miklós*. Ttan. 1978. 23. évf. 1. sz. 27–28. l.; *Péner Imre*. Történelmi és politikai forrásmű. Nsz. 1978. 36. évf. 10. sz. 7. l.
- Sipos Aladár*: A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira. Bp. 1977. Akadémiai K. 233 l. – Ismerteti: *Halmi Péter*: A hagyományos tőkés mezőgazdaság letűnése. Nsz. 1978. 36. évf. 52. sz. 7. l.
- Stammler, Eberhardt*: Kirche am Ende unseres Jahrhunderts. (Az egyház évszázadunk végén.) Stuttgart, 1974. – Ismerteti: *Ladányi Demeter*. Confessio, 1978. 1. sz. 125–126. l.
- Stanek, Inarich*: Landwirtschaft in Ost und West. Ein Vergleich ausgewählter Agrarsysteme. Stuttgart, 1973. 280 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. AtSz. 1977. 19. évf. 3–4. sz. 592–595. l.
- Valki László*: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Bp. 1977. Közgazdasági és Jogi K. – Ismerteti: *Bán Tamás*. MJ. 1978. 25. évf. 1. sz. 80–83. l.
- Velikij Oktyabr is revolucii 40-h godov v sztranaх Centralnoj o Jugo-Vosztocsnoj Evropi* (A Nagy Október és a 40-es évek forradalmi Közép- és Délkelet-Európa országai-ban.) Szerkesztette: *Kuznyecov, D. V.*–*Manuszevics, A. J.*–*Poljakov, J. A.* Moszkva, 1977. Nauka, 541 l. – Ismerteti: *Kárpáti Sándor*. PtK. 1978. 24. évf. 4. sz. 236–240. l.
- Vivo, Raul Valdes*: Etiópia la Revolución Desconocida. Editorial de Ciencias Sociales. Ciudad de La Habana 1977. 147 l. – Ismerteti: *Menéndez, Manuel*: Etiópia: „Az ismeretlen forradalom”. BSzoc. 1978. 21. évf. 6. sz. 130–133. l.

CONTENTS

STUDIES – *I. Diószegi*: The Prehistory of the Budapest Treaty of 1877 – *E. Palotás*: Goals and the Historical Reality. Austro–Hungarian Economic Aspirations in the Period of the Berlin Congress – COMMUNICATIONS – *Gy. Székely*: Political Theory and Political Reality in the Age of Renaissance – *L. Bencédi*: Feudal Anarchy and the Tendencies of Feudal Centralization in the Anti-Habsburg Struggles at the end of the 17th Century – OBSERVER – *J. Pazdur*: The History of Material Culture – REPORT – Symposium on the Problems of the Czechoslovakian Hungaristics in Brno (*E. Niederhauser*) – “The History of the Great October and the Subsequent Socialist Revolutions” The Meeting of the International Thematic Commission in Budapest (*S. Kárpáti* – *I. Vida*) – The Thököly-Uprising in the Hungarian and European History; Report on the Scientific Conference in Hajdúszoboszló (*J. Zachar*) – Report on the Debrecen Meeting of the Hungarian–GDR Historical Commission (*I. Balázs*) – Serb–Hungarian Experts’ Conference on the Theme of Serb–Hungarian Connections in 1848–49 (*G. Bóna*) – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE – BIBLIOGRAPHY

TABLE DE MATIERES

ETUDES – *I. Diószegi*: Préhistoire de l’accord de Budapest de 1877 – *E. Palotás*: Objectifs et réalité historique. Objectifs économiques austro–hongrois dans les Balkans, à l’époque du congrès de Berlin. – COMMUNICATIONS – *Gy. Székely*: Conception politique et réalité politique à l’époque de la Renaissance – *L. Bencédi*: Les tendances de l’anarchie féodale et de la centralisation féodale dans nos luttes contre les Habsbourg à la fin du 17ème siècle – OBSERVATEUR – *J. Pazdur*: Histoire de la civilisation matérielle – COMPTE RENDU – Colloque à Brno sur les problèmes de la hungarologie en Tchécoslovaquie (*E. Niederhauser*) – “La Grande Révolutions d’Octobre et l’histoire des révolutions suivantes” Réunion du Comité International de la Révolution d’Octobre à Budapest (*S. Kárpáti* – *I. Vida*) – L’insurrection de Thököly dans l’histoire de Hongrie et celle de l’Europe. Compte rendu de la conférence de Hajdúszoboszló. (*J. Zachar*) – Compte rendu de la réunion du Comité Mixte hungaro–RDA tenue à Debrecen (*I. Balázs*) – Conférence des experts serbo–hongrois sur le sujet des relations serbo–hongrois en 1848–49 (*G. Bóna*) – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DE PERIODIQUE – CHRONIQUE – BIBLIOGRAPHIE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN: – *I. Diószegi*: Die Vorgeschichte des Vertrags in Budapest vom Jahre 1877. – *E. Palotás*: Zielsetzungen und historische Realität. Wirtschaftliche Bestrebungen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie auf dem Balkan in der Periode des Berliner Kongresses. – BEITRÄGE – *Gy. Székely*: Politische Theorie und politische Realität in der Zeit der Renaissance. – *L. Bencédi*: Die Tendenzen der ständischen Anarchie und der ständischen Zentralisierung in den ungarischen Kämpfen gegen die Habsburger zum Ende des 17. Jahrhunderts. – BEOBACHTER – *J. Pazdur*: Geschichte der materiel-

len Kultur. – BERICHT – Symposium in Brno über die Probleme der Hungaristik in der Tschechoslowakei. (*E. Niederhauser*) – „Geschichte der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution und der folgenden sozialistischen Revolutionen.“ Sitzung der Internationalen Themenkommission in Budapest. (*S. Kárpáti–J. Vida*) – Der Thököly-Aufstand in der ungarischen und europäischen Geschichte. Bericht über die wissenschaftliche Konferenz in Hajdúszoboszló (*J. Zachar*) – Bericht über die Sitzung der Kommission der Historiker Ungarns und der DDR in Debrecen (*I. Balázs*) – Serbisch–ungarische Konferenz von Fachleuten über das Thema der serbisch–ungarischen Beziehungen in den Jahren 1848–49 (*G. Bona*) – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK – BIBLIOGRAPHIE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *И. Диосеги*: Предистория соглашения, заключенного в Будапеште в 1877 г. – *Э. Паллоши*: Цели и историческая действительность. Экономические стремления Австро–Венгерской Монархии на Балканах во время Берлинского Конгресса. – СООБЩЕНИЯ – *Д. Секей*: Политическая теория и политическая действительность в эпоху Возрождения. – *Л. Бенцеди*: Тенденции сословной анархии и сословной централизации в боях против Габсбургов в конце 17 в. Венгрии. – ОБОЗРЕВАТЕЛЬ – *А. Паздур*: История материальной культуры. – ОТЧЕТ – Симпозиум в Брне о проблемах хунгаристики в Чехословакии. (*Э. Нидерхаузер*) – „История Великого Октября и следующих за ним социалистических революций“. Сессия Международной тематической комиссии в Будапеште. (*Ш. Карпати – И. Vida*) – Восстание Текели в истории Венгрии и Европы. Отчет о научной конференции в Хайдусобосло. (*Й. Захар*) – Отчет о сессии Комиссии историков Венгрии и ГДР в Дебрецене. (*И. Балаж*) – Сербско–венгерская конференция экспертов по теме сербско–венгерских связей в 1848–49 гг. (*Г. Бона*) – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА – БИБЛИОГРАФИЯ

Mindent megtudhat korunk tudományáról

a

KORUNK TUDOMÁNYÁBÓL!

Kiváló tudósok írják – mindenkinek

- *páratlanul érdekes témákról*
- *könnyen érthető stílusban*

A sorozat néhány sikeres kötete

Rényi Alfréd: Dialógusok a matematikáról

Szabó Imre: Az emberi jogok

Sztyepanov, J. Sz.: Szemiotika

Selye János: Stressz distressz nélkül

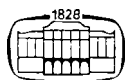
Beck Mihály: Tudomány – áltudomány

Csányi Vilmos: Magatartásgenetika

Ungvári Tamás: Brecht színházi forradalma

Láng István: Biológiai forradalom – hazai realitások

*Az egyes kötetek kb. 100–200 oldalon jelennek meg,
méretük 13 × 19 cm. Áruk 10,– és 25,– Ft között van*

Akadémiai Kiadó, Budapest

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. IX. 6. – Terjedelem: 31,15 (A/5) ív
80.7482 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György